

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

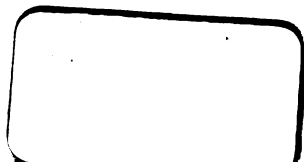

600096547.

10. 6. 190.

= T Text Lat. A 400
1

T Text Lat. T 20
1

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS
TERTULLIANI
QUAE SUPERSUNT OMNIA.

EDIDIT

FRANCISCUS OEHLER.

Tomus I.

**CONTINENS LIBROS APOLOGETICOS ET QUI AD RITUS ET MORES
CHRISTIANORUM PERTINENT.**

LIPSIAE
T. O. WEIGEL.
MDCCCLIII.

110. 2. 190.

1000 1000 1000

P R A E F A T I O.

Inter Latinos Veteris Ecclesiae Patres quorum ampliora doctrinae monumenta saecula nostra attigerunt nullus, si forte, recensebatur quem indefessis et iteratis curis retractandum magis commendassent et nominis dignitas et doctrinae gravitas et sermonis tam nativa difficultas quam foeda librorum per incuriosa saecula depravatio quam Tertullianum. Elaborarunt in hac parte felices et immortalis memoriae viri Beatus Rhenanus, Sigismundus Gelenius, Joannes Gangneius, Iacobus Pamelius, Iacobus Gothofredus, Desiderius Heraldus, Claudius Salmasius, Ludovicus de la Cerda, Nicolaus Rigaltius, Ludovicus Ant. Muratorius, alii, si non omnes cum pari laborum et ingenii fructu, attamen non sine suae quisque operae singulari laude ac merito. Et sequens aetas nonnihil Tertulliano favebat, quamquam Io. Sal. Semleri et Chr. Godofr. Schützi et quorundam aliorum interpolatrices potius quam emendatrices manus ab illius scriptis melius omnino abstinuissent, et decennio fere abhinc duae prodire Tertulliani operum novae editiones, altera Lipsiae ex officina Bernhardi Tauchnitz, altera Parisiis apud Migne, cum adnotatis variorum, quarum qui priorem accuravit, E. F. Leopold, hoc certe praestitit, ut libros nuperime interpolatos ad Rigaltii meliorumque veterum editorum iudicium emendaret, hoc etiam melius de suo scriptore meriturus, si fontes et auctoritates illorum diligentius examinasse non neglexisset. Sed maior sub idem tempus expectatio movebatur, cum fama percrebresceret et apud Anglos parari novam Tertulliani operum editionem, et in nostratibus terris idem moliri G. F. Hildebrandum, postquam publicis pecuniis adiutus Parisiensibus et Leidenensibus et Vindobonensibus bibliothecis perlustratis operis suscipiendi sibi apparatus comparasset.

Interim et ego per varia itinera quae ad Tertullianum pertinerent colligere coeperam, ut qui summopere semper his studiis delectarer atque tenerer, sed rumores illi de his duabus operum eius editionibus brevi prodituris de tertia istis addenda cogitare plane dehortabantur. Interveniebant etiam temporum turbae ac civiles discordiae, meque vix Apologetici et Ad Nationes librorum editionem, quam velut speciminis instar publicandam susceperam, recte absolvere siverunt. Sed tempora mox mutavere, cumque Hildebrandus V. Cl. variis occupationibus distentus de incepto suo destitisset mihiq[ue] apparatus suum sese concessurum humaniter condixisset, cum undique me subinde appellari animadverterem atque confirmari, ut recepto meo stare vellem, cum denique etiam ipsius Regni Borussici summi cultus ministerii liberalitate adiuvari me viderem, non dubitavi ad Tertullianum meum reverti et omnia praeparare quo maturius expectantibus satisfacere possem. Apparatus vero meum tum recensenti ac perlustranti haec se offerebant:

1. Collatio codicis scripti Agobardini, Parisiensis n. 1622., olim a Steph. Baluzio instituta et adscripta margini exempli edit. Rigaltianae anni MDCXLI., quod asservatur Monachii in bibliotheca regia n. 1471.,
2. Collatio partis codicis scripti Vindobonensis n. 282.,
3. Collatio codicis Ambrosiani, olim Bobiensis, n. 58.,
4. Collatio codicum scriptorum Parisini n. 1623., Gothani n. M. 50., Erfurtensis bibl. Amplonianae n. 87., Erlangensis, qui fuit olim coenobii Heilsbronnensis, Ambrosiani n. 51., quibus fere omnibus iam usus eram ad editionem Apologetici quae prodit Halis Saxonum a. MDCCCXXXIX.,
5. Specimina collatorum codicum scriptorum Florentinorum, Montispestulani, Seletstadiensis,
6. Emendationes et coniecturae Iosiae Merceri et Iosephi Scaligeri, excerptae ex margine exemplorum aliquot quae asservantur in bibliotheca publica Lugduno-Batava,

et ex hac ipsa bibliotheca codex ille qui plurima Tertulliani opuscula continet ab I. G. Geelio V. Cl. ad me transmissus quotidie expectabatur.

His quae enumeravi ab Hildebrando V. Cl. pretio empta accesserunt:

1. Collatio codicum scriptorum Parisinorum n. 1623., n. 1656., n. 1689., n. 2618., et Leidensis n. 315., qui omnes solum Apologeticum continent,
2. Collatio libri Agobardini,

3. Collatio librorum scriptorum Viadobonensium n. 282. et 283.,
4. Collatio libri scripti Leidensis quem modo significavi quemque Catalogus Bibl. Publ. Lugduno-Batavae enumerat p. 324.,
5. Variantes scripturae libri De Corona excerptae manu Fr. Furiae V. Cl., bibliothecae Mediceo-Laurentianae praefecti, ex codice scripto Laurentiano plut. 26. cod. 12., et praeterea coniecturae ipsius Hildebrandi variae in aliquot libros, et rudimenta glossarii sermonis Tertulliani quod editioni operum Tertulliani futurae Hildebrandus addere in proposito habuerat. Horum quidem mihi usus poterat esse nullus, pro diversa instituti operis ratione; illarum si quae dignae videbantur, inter variantes scripturas auctoris nomine adposito religiosissime adnotavi.

His expositis superest ut de codicibus scriptis tam meis quam quibus priores Tertulliani operum editores sunt usi accuratius edisseram. Agmen ducit

1. Codex MS. Parisinus, Bibl. Nationalis n. 1622. membr. saec. IX. Cf. Catal. Bibl. Reg. tom. III. p. 160., quo continentur 1. Libri duo Ad Nationes. 2. De Praescriptione Haereticorum. 3. De Scorpiace. 4. De Testimonio Animae. 5. De Corona. 6. De Spectaculis. 7. De Idololatria. 8. De Anima (cod. inscriptio est *De Sensu*, h. e. *Censu*, *Animae*). 9. De Oratione. 10. Libri duo De Cultu Feminarum. 11. Libri duo Ad Uxorem. 12. De Exhortatione Castitatis. 13. De Carne Christi. Est mutilus. Iac. Gothofredus in Prolegomenis ad edit. Librorum Ad Nationes descripsit eum sic: „Codicis inscriptio sic habet: LIBER OBLATVS AD ALTARE S^CI STEPHANI EX VOTO AGOBARDI EPI. Ceterum palam est Agobardum hunc Episcopum non alium fingi posse quam Agobardum illum Episcopum, Caroli M., Ludovici Pii et filiorum eius aequalem sive coetaneum, quique ante hos plus minus octingentos annos vixit. Et sane (quod et ipsum sciri interest) codex hic hanc in urbem Lugduno iam pridem perlatus e bibliotheca Tornaesiana in manus meas anno pervenit, verum aspergine longoque situ extremis paginarum oris degustatus seu arrosus. Aversa prima pagina indiculum exhibet: HIC SVNT TERTVLLIANI LIB. XXIV. AD NATIONES LIBER I. IT. AD NATIONES LIB. II. etc. Atenim perierunt ex eo optimo codice integri octo libri, praeter bonam partem libri De Carne Christi, qui et ideo ultimum ibi hodie locum occupat, periit, inquam, liber De Spe Fidelium, De Paradiso, De Virginibus Velandis, De Carne et Anima, De Patientia, De Paenitentia, De Animae Summissione, De Superstitione Saeculi. Quos

perissee omnes eo dolendum magis, quod in his quoque nonnulli sint qui etiamnum e Tertulliani libris desiderantur, puta liber De Spe Fidelium, cuius alioquin non Hieronymus tantum, verum et ipse Tertullianus meminit. Desideratur et liber De Paradiso, cuius pariter et ipse indicium alicubi facit. Postremo desideratur et liber De Animae Summissione, item De Superstitione Saeculi, quorum nulla, quod sciam, alibi mentio. Ex quo praeiudicatum esse potest multos etiamnum Tertulliani libros desiderari, mirum ut iam videri minus debeat et hos Ad Nationes libellos, hanc ad diem ἀνεδότους, a me nunc demum publicari, ac maxime, cum Hieronymus sua iam tempestate (id est quinti a Christo saeculi ingressu) multa Tertulliani opuscula non extare scripserit, sed et Epistola ad Fabiolam librum De Vestibus Aaron, qui et ipse in indice Tertulliani ferebatur, usque tum a se non repertum in urbe Roma propter eius urbis celebritatem conquiri a Fabiola depoposcerit. Haec Gothofredus. De hoc Agobardino in calce exempli alicuius edit. Rigaltianae a. MDCXXXIV. quod ego possideo manus nescio quae docta adnotavit: „Papire Masson rencontra l'Agobardus (sic) chez un relieur, qui en voulait endosser ses livres, comme Poggius, qui trouva le Quinctilian sur le comptoir d'un charcutier pendant qu'il était au concile de Constance“ cett. Hoc libro, qui, quamvis negligentia librarii haud raro integras lineas ac verba suppresserit, longe tamen omnium qui extant praestantissimus est, post Gothofredum, qui Ad Nationes libros inde eruit, Nicolaus Rigaltius est usus, interque alia inprimis De Exhortatione Castitatis opusculum ope eius ita emaculavit uti inde legi atque intellegi posset. Solus enim, ut idem vir doctus bene iudicavit, superstes nobis liber intactus a correctrice magistrorum manu, quod vel ex uno illo loco apparet De Exhort. Castit. cap. 10. de Prisca prophetide, qui in ceteris desideratur. Nisi quod egregiae huius et reliquorum librorum scripturae discrepantiae praecipua causa haec sit, quod diversas prorsus operum Tertullianeorum διορθώσεις atque recensiones sequantur.

2. Codex MS. Vindobonensis n. 282. chart. saec. XV. Continet praeter Carmen de Iona Propheta, manu Iani Parrhasii ex codice Bobiensi, nunc Vindobonensi n. 322., transcriptum, libros 1. De Carne Christi. 2. De Resurrectione Carnis. 3. De Corona Militis. 4. Ad Martyras. 5. De Paenitentia. 6. De Virginibus Velandis. 7. De Habitu Muliebri, et De Cultu Feminarum. 8. Ad Uxorem libros II. 9. De Fuga in Persecutione. 10. Ad Scapulam. 11. De Exhortatione Castitatis. 12. De Monogamia. 13. De Pallio. 14. De

Patientia. 15. *Adversus Praxean.* 16. *Adversus Valentinianos.* 17. *Adversus Marcionem* librorum V. tres priores. Cf. Endlicher Catal. Codd. Philol. Lat. Bibl. Palat. Vindob. p. 180 sqq. Liber notae peioris, multumque correctus, eiusdem familiae cuius est Leidensis et Laurentianus et cuius Rhevani erant codices.

3. Codex MS. Vindobonensis n. 283. membr. saec. XV. manu Io. Cuspiniani exaratus. Continet, praeter Aristeam de LXX Interpretibus, Tertulliani libros 1. De Carne Christi, et 2. De Resurrectione Carnis. Cf. Endlicher l. l. p. 183 sqq.

4. Codex MS. Leidensis, membr. saec. XV., in Italia exaratus ab Antonio Marii filio, ut censet Henricus Keil V. Cl., qui eum apud me vidit. Est elegantissime scriptus, scatens vitiis vulgaris codicum Tertulliani familiae propriis. Continet 1. De Carne Christi. 2. De Carnis Resurrectione. 3. De Corona Militis. 4. Ad Martyras. 5. De Paenitentia. 6. De Virginibus Velandis. 7. De Habitu Muliebri, et De Cultu Feminarum. 8. Duos Ad Uxorem libros. 9. De Fuga in Persecutione. 10. Ad Scapulam. 11. De Exhortatione Castitatis. 12. De Monogamia. 13. De Pallio. 14. De Patientia. 15. *Adversus Praxean.* 16. *Adversus Valentinianos.* 17. Libros quinque *Adversus Marcionem.* 18. *Adversus Iudaeos.* 19. *Adversus Omnes Haereses.* 20. De Praescriptione Haeticorum. 21. *Adversus Hermogenem.* 22. Apologeticum. Cf. Catal. Bibl. Publ. Lugduno-Batavae p. 324. Huius codicis pariter ac Vindobonensium in prioribus tantum Tertulliani libris omnes enotavi variantes scripturas, uti essent speciminis instar, in reliquis omisi quae manifesta librarii vitia sunt.

5. Codex MS. Florentinus, bibliothecae Laurentianae, plut. 26. cod. 12., membr. saec. XV. Continet 1. De Carne Christi. 2. De Carnis Resurrectione. 3. De Corona Militis. 4. Ad Martyras. 5. De Paenitentia. 6. De Virginibus Velandis. 7. De Habitu Muliebri, et De Cultu Feminarum. 8. Duos Ad Uxorem libros. 9. De Persecutione. 10. Ad Scapulam. 11. De Exhortatione Castitatis. 12. De Monogamia. 13. De Pallio. 14. De Patientia. 15. *Adversus Praxean.* 16. *Adversus Valentinianos.* 17. *Adversus Marcionem* librorum V. quatuor priores. Cf. Bandini Catal. Bibl. Mediceo-Laurentianae tom. I. p. 764.

6. Codex MS. Florentinus, bibliothecae Laurentianae, plut. 26. cod. 13., membr. saec. XV., eadem manu exaratus qua cod. 12. plut. 26. Continet 1. *Adversus Marcionem* lib. quintum, cum inscriptione „Contra Iudaeos liber I.“ 2. Apologeticum. 3. *Adversus Iudaeos.* 4. *Adversus Omnes Haeticos.* 5. De Praescriptionibus

Haereticorum. 6. Adversus Hermogenem. Horum duorum Florentinorum scripturae discrepantis tantum specimina dedi. Concinent tantum non in omnibus cum Leidensi, Vindobonensi, Seletstadiensi et ceteris huius familiae. Cf. Bandini Catal. l. l.

7. Codex MS. Florentinus, bibliothecae Laurentianae, chartae saec. XV. Continet 1. Adversus Iudaeos. 2. Adversus Omnes Haereses. 3. De Praescriptionibus Haereticorum. Cf. Bandini Catal. tom. III. p. 318. Specimen huius libri dedi ad primum caput libri Adversus Iudaeos. His accensendi

8. Codex MS. Florentinus, bibl. Laurentianae, olim Faesulanus, de quo v. Bandini Catal. Suppl. tom. III. p. 1. Montfaucon Diar. Ital. p. 392. et Bibl. Bibl. tom. I. p. 431. Specimen huius libri dedi ad primum caput libri De Resurrectione Carnis.

9. Codex MS. Florentinus, bibliothecae Magliabechianae n. 527., olim coenobii D. Marci, chartae saec. XV. Continet 1. De Patientia. 2. De Carne Christi. 3. De Carnis Resurrectione. 4. Adversus Praxean. 5. Adversus Valentinianos. 6. Adversus Marcionem libros quinque. 7. Apologeticum. 8. De Fuga sive De Persecutione. 9. Ad Scapulam. 10. De Corona Militis. 11. Ad Martyras. 12. De Paenitentia. 13. De Virginibus Velandis. 14. De Habitu Muliebri et De Cultu earum (sic). 15. De Exhortatione Castitatis. 16. Ad Uxorem libros duos. 17. De Monogamia. 18. De Pallio. 19. Contra Iudaeos. 20. Adversus Omnes Haereticos. 21. De Praescriptionibus Haereticorum. 22. Adversus Hermogenem. Concordat hic codex passim cum Pithoeano, Montispezzulano, ut probabit specimen variantis scripturae eius quod proposui ad prima capita libri De Patientia, videturque unus certe prae reliquis Florentinis dignus qui ab futuro aliquo editore plenius excutatur, quod quominus ego faciendum curarem temporis modo angustiae prohibere potuerunt. Specimen vero illud cum ceteris debeo insigni humanitati Francisci De Furia V. Cl., bibliothecae Mediceo-Laurentianae praefecti.

10. Codex MS. Florentinus, bibliothecae Magliabechianae n. 528., olim coenobii D. Marci, chartae saec. XV. Continet 1. De Carne Christi. 2. De Carnis Resurrectione. 3. De Corona Militis. 4. Ad Martyras. 5. De Paenitentia. 6. De Virginibus Velandis. 7. De Habitu Muliebri, et De Cultu Feminarum. 8. Ad Uxorem libros duos. 9. De Persecutione. 10. Ad Scapulam. 11. De Exhortatione Castitatis. 12. De Monogamia. 13. De Pallio. 14. De Patientia. 15. Adversus Praxean. 16. Adversus Valentinianos. 17. Adversus Marcionem libros quinque. 18. Adversus Iudaeos. 19. Adversus

Omnes Haereses. 20. De Praescriptionibus Haereticorum. 21. Adversus Hermogenem. Specimen variantis scripturae huius codicis dedi ad prima capita libri De Corona.

11. Codex MS. Florentinus, bibliothecae Magliabechianae n. 529., olim coenobii D. Marci, chartac. saec. XV., mutilus. Continet 1. De Carne Christi. 2. De Carnis Resurrectione. 3. De Corona Militis. 4. Ad Martyras. 5. De Paenitentia. 6. De Virginibus Velandis. 7. De Habitu Muliebri, et. De Cultu Feminarum. 8. Ad Uxorem libros. 9. De Persecutione. 10. Ad Scapulam. 11. De Exhortatione Castitatis. 12. De Monogamia. 13. De Pallio. 14. De Patientia Dei. 15. Adversus Praxean. 16. Adversus Valentinianos. 17. Adversus Marcionem librum primum. Specimen variantis huius codicis scripturae proposui ad libellum Ad Martyras. Hi autem Magliabechiani eiusdem sunt familiae, vulgaris quidem, cuius et Vindobonensis, Leidensis, Laurentiani, Seletstadiensis, alii. In bibliotheca coenobii D. Marci eos recenset Montfaucon Bibl. Bibl. tom. I. p. 420.

12. Codex MS. Montispezzulanus, bibl. Scholae Medic., olim P. Pithoei, ex libris bibl. Collegii Oratorii Trecentensis, membr. saec. XI., mutilus. Continet 1. De Patientia. 2. De Carnis Resurrectione. 3. Adversus Praxean. 4. Adversus Valentinianos. 5. Adversus Marcionem libros quinque. 6. Apologeticum (quem librum arbitror ex alio fonte derivatum codici accessisse, secundum inscriptionem; nam post enumerata quae praecedunt opera praefatur haec: „Post sex superiores adpositus est elegantissimus liber Apologeticum de ignorantia dei in christo iesu qui perhibetur adversus gentes.“ Cf. Catalogue Général de Manuscrits des Biblioth. Publ. des Départements tom. I. p. 307. n. 54. Usus est hoc libro Nicol. Rigaltius et passim adnotavit scripturas ex eo repetitas. Cf. etiam Nic. le Nourry Diss. in Apolog. III, 1. Ego duo exhibui discrepantiae eius maiora specimina, alterum ad libri IV. Adv. Marcion. cap. 20. et 21., alterum ad cap. 1—6. libri De Carne Christi. Hoc debeo amicitiae Henrici Keil V. Cl., Latinorum Grammaticorum futuro editori, illud humanitati Kühnoltzii V. Cl., Scholae Medic. Montispezzulanae Professoris. Haud male est notae liber, neque indignus quem post Rigaltium aliquis denuo totum atque de integro excutiat.

13. Codex Ms. Ambrosianus, olim Bobiensis, n. 58. membr. saec. IX., miscellaneus. Insunt haec opuscula: „1. Regulae definitionum B. Gregorii Papae maioris et eius epistola. 2. Augustini et Gregorii definitiones mixtim congestae. 3. Zosimi epistola ad pres-

byterum Ravennae. 4. Excerpta ex libro legum novellarum et codicis ad episcopos et clerum pertinentia. 5. Augustini epistola ad Auxilium episcopum pro causa iniustae excommunicationis. 6. Excerpta ex tractatibus eiusdem et aliorum ad idem pertinentia. 7. Rabbani archiepiscopi Mogontinensis synodus a. 847. 8. Excerpta quaedam ex diversis conciliis. 9. De ieiunio, de modis paenitentiae et liber paenientialis. 10. Bedae excerptum de paenitentia. 11. Excerptum de canonibus catholicorum patrum de paenitentia ad remedium animarum (*manus secunda correxit animae*) domini Eichberti archiepiscopi Eboracensis. 12. Augustini episcopi liber sive Gennadii presbyteri Massiliensis dogmatum ecclesiasticorum Niceni concilii. 13. Tractatus Tertulliani diversarum rerum necessariarum. 14. Synodus Ephesina prima. 15. Synodus Romana III. a. 863. seu Metensis synodi abolitio. "Omnia ab una manu sunt exarata. Ex hoc libro Ludovicus Anton. Muratorius edidit alteram quae ad illud tempus desiderabatur partem libri De Oratione, praeter quam nihil Tertulliani eo continetur. Ego cum ante tres annos Mediolani versarer, de integro eum et religiosissime excussi.

Apologetici praeter quos iam memoravi codicum ad manum mihi erant collationes horum:

14—17. Parisini n. 1623. saec. X., olim Cl. Puteani (cf. Catal. Bibl. Regiae tom. III., p. 160.), Parisini n. 1656. saec. XII. (cf. Catal. Bibl. Reg. tom. IV. app. p. 504.), Parisini n. 1689. (cf. Catal. Bibl. Reg. tom. III., p. 172.), cuius specimen tantum dedi, Parisini n. 2616. saec. XV. (cf. Catal. Bibl. Reg. tom. III., p. 304.). Horum codicum mss. meliores sunt n. 1623., quo iam Pamelius et Heraldus et Rigaltius sunt usi, quique vix ei cedit n. 2616. Reliqui duo deterioris sunt notae et vulgaris codicum Tertullianeorum familiae, cuius et Vaticani et Leidenses et Florentini plurimique alii. Cf. de his Parisinis etiam Nic. le Nourry Diss. in Apolog. III, 1.

18—21. Gothani bibl. ducalis n. M. 15. membr. saec. XIII., Erfurtensis bibl. Amplonianae membr. saec. XIV., Ambrosiani n. 51. membr. saec. XIII. (cf. Montfaucon Bibl. Bibl. tom. I. p. 524.), Oxoniensis Collegii Baliolensis, quae reperitur adscripta margini exempli editionis Heraldianae quod possidet bibliotheca Academiae Gottingensis, insignitum n. E. 3, 6. Hi codices solum cedunt Parisinis n. 1623. et 2616. Sunt quidem correcti, sed tamen melioris notae.

22—23. Erlangensis, olim Heilsbronnensis, membr. saec. XV., et Vindobonensis n. 294. chartac. saec. XV. (cf. Endlicher Catal. Codd. Philol. Bibl. Palat. Vindob. p. 193.), Hi codices neque eius

sunt familiae cuius sunt Parisini n. 1623. et 2616., neque illius cuius sunt Gothanus, Erfurtanus, Ambrosianus, Oxoniensis, neque cum vulgaribus et deterioris notae libris congruunt, sed repraesentant novam Apologetici recensioem ab eruditioris alicuius magistri manu profectam. Scriptura passim cum Fuldensi concordat. Communem vero Erlangensis et Vindobonensis originem etiam orthographia prodit.

Florentinis, ni fallor, codicibus usus est Franciscus Zephyrus, in recensione Apologetici quam paraphrasi addita habemus in edd. Sig. Gelenii atque Iac. Pamelii. In Epistola enim Nuncupatoria ad Simonem et Nicolaum Neros cives Florentinos p. 797. ed. Gelen. a. MDLXII.: „Nos utilitatem, inquit, eius opusculi subodorati et libenter ipsum lectitamus *et collatione vetustorum codicum pro virili nostra libellum iuvit emaculare.*“ Sed peioris erant hi codices notae et vulgaris illius quam saepius iam significavi familiae. Meliores libros primum adhibuit Iac. Pamelius, quamquam quomodo iis uti deberet non bene gnarus. Adhibuit vero Puteaneum, hodie Parisinum n. 1623., adhibuit librum Elnonensem S. Amandi (cf. Sander Bibl. Belg. MSS. p. 51. n. 228.) et Gandavensem S. Bavonis, eiusdem utrumque cum Puteaneo familiae, quantum ex scripturis inde notatis colligi licet, adhibuit tres Vaticanos (cf. Montfauc. Bibl. Bibl. tom. I. p. 69.), Pithoeanum, Coloniensem et Leodiensem, olim Torrentianum, si indiculo editioni Pamelianae praefixo fides est; nam in ipsis quidem adnotationibus eorum nomen et variantes frustra circumspectamus, nec certe ille quem supra descripsi Pithoei codex Tertulliani libros De Pallio atque De Anima continet, quos tamen ei indiculus ille contribuit. Optime post Pamelium de Apologetico meruit demum vir magnae eruditionis iudiciiue sollertia praecellens Desiderius Heraldus, cuius editio prodiiit Parisiis a. MDCXIII., substructa auctoritate duorum codicum mss., Puteanei illius emendatissimi, et Bongarsiani, qui erat sequioris et aetatis et bonitatis. Nihil contra Tertulliano praestitit opera Sigeb. Havercampi in Apologetico collocata. Vir, si quis alius, sani in recensendis veterum scriptis iudicii expertus Afrique sermonis omnino ignarus usus erat codice Leidensi illo qui plurima scripta Tertulliani continet, et exemplo aliquo edit. Rigaltianae ex bibliotheca Franc. Fabricii, cuius in marginem Paulus Colomesius transcripserat variantem scripturam ex codice „Agobardino“ nescio quo excerptam ab Ios. Mercero. Hoc enim testari ait manum ipsius Colomesii hac inscriptione: „In margine huius voluminis habes Iosiae Merceri notas et varias lectiones e codice Agobardino ab

eodem erutas. Descripsit Soudleiae, prope Windsoram, in aedibus Vossianis Paulus Colomesius a. MDCLXXXII. Hunc librum non diversum fuisse ab tertio illo Leidensi, olim Vossiano (cf. Catal. Bibl. Publ. Lugduno-Batavae p. 376. Catal. Bibl. Angliae et Hiberniae tom. II. p. 65. n. 2419. cf. ibid. p. 71. n. 2744.), cuius collationem tanquam appendicem suae editioni addidit Havercampus, collata utriusque scriptura persuasum mihi ac propemodum certum est. Et Petri Scriverii quas Havercampus passim adfert emendationes quasque ex Heriberti Rosveidi (cf. Praefat. Havercampi) duobus codicibus repetitas putat, nihil aliud sunt nisi merae ipsius Scriverii vel potius Fulvii Ursini et Io. Wouwerii coniecturae, de quibus infra disputabo, ut etiam de codice Fuldensi, cuius scripturae frequens etiam fit mentio apud Havercampus.

Codices mss. Apologetici, quos inspicere mihi nondum contigit, extant Petropoli, Venetiae, Taurini (cf. Pasini Catal. Bibl. Regiae Taurin. fol. 6. cod. 31. d. III, 36. Mabillon Iter Ital. p. 8. Montfaucon Bibl. Bibl. tom. II. p. 1401.), et in bibliotheca M. I. Routh V. Cl. (cf. eius Scriptt. Eccles. Opusc. tom. I. p. 175. ed. Oxon. MDCCCXL.). Nicolaus le Nourry, cum dissertationem in Apologeticum cett. conscriberet, praeter Puteaneum et Pithoeanum, praeterque Parisinos n. 2616. n. 1689. n. 1656., habuit codicem membr. saec. XI. exaratum, quem ei concesserat Achilles Harlaeus, habuit codicem bibliothecae coenobii Murbacensis saec. XI. aut XII. (cf. Montfaucon Bibl. Bibl. tom. II. p. 1177. et Nourry l. l. cap. III. art. 1.), et variantes scripturas codicis Iusti Fontanini. Corbeiensis Apologetici codex commemoratur in Vet. Catal. bibl. Corbeiensis in Naumanni Serapeo p. 107. a. 1841. et apud Ang. Maium Spicil. Rom. tom. V. p. 207., alius Contii apud Rigalt. in Tertull. Apolog. cap. 14. et cap. 19., alius Fulvii Ursini quinque citatur in Latini Latini Bibl. Sacra et Profana p. 192 sq., alii commemorantur a Montfaucon Bibl. Bibl. tom. II. p. 1250. ex bibl. monasterii B. Mariae de Becco, p. 1269. ex bibl. monast. S. Ebrulphi Uticensis, tom. I. p. 628. ex bibliotheca regis Angliae, alii duo in Catal. Bibl. Angliae et Hiberniae, unus tom. II. p. 248. ex bibl. in Aedibus Iacobaeis, alter p. 24. ex bibl. Eccl. Cathedr. Sarisberiensis, et fragmenta duo libri De Carne Christi et Apologetici in cod. 146. 33. bibl. Caesar. Vindob. recenset Lambecius.

Transeō iam ad editiones operum Tertulliani omnium. Prima est Beati Rhenani quae prodiiit Basileae a. MDXXI. Haec continet: 1. De Patientia. 2. De Carne Christi. 3. De Resurrectione Carnis. 4. De Praescriptionibus Adversus Haereticos. 5. Adversus Omnes

Haereses. 6. Adversus Iudaeos. 7. Adversus Marcionem libros V. 8. Adversus Hermogenem. 9. Adversus Valentinianos. 10. Adversus Praxean. 11. De Corona Militis. 12. Ad Martyres. 13. De Poenitentia. 14. De Virginibus Velandis. 15—16. De Habitu Muliebri, De Cultu Feminarum. 17. Ad Uxorem Suam libros II. 18. De Fuga in Persecutione. 19. Ad Scapulam. 20. De Exhortatione Castitatis. 21. De Pallio. 22. Apologeticum Adversus Gentes. Duorum codicum quibus usus est Beatus Rhenanus alterum deprehendit in bibliotheca Iac. Zimmermanni, Decani Colmariensis, quem is ex Paterniaco Transiurano coenobio adtulerat, alter erat bibliothecae coenobii Hirsaugiensis. Audiamus de hac re ipsum: „Itaque Tertulliani libros secum adtulit (Thomas Rappius), quos ab illo paulo post apud Basileam agens accepi non minori gaudio quam si gemmas mihi misisset. Clamabam statim ὡς τῆς εὐδαμονίας, felicem me putans cui tantus thesaurus obtigisset. Et quia tum apud Frobenium praela vacabant, viridum perspecti libri typis excadi coepti sunt. Nolebam enim et praelorum et commodati voluminis oportunitatem, hoc est occasionem ipsam amittere, quippe qui scirem intra praestitutum tempus codicem remittendum, et praela si semel alicui operi mancipentur, expectandum fore donec id absolvatur. Quod nisi his rationibus inductus maturandum putassem, non fuisset a nobis editus Tertullianus. Nam si per otium mihi contigisset opas evolere priusquam informari coepisset, tot mendis compertis ab edendo superedissem. Quis enim cum tam corruptis exemplaribus quicquam agere tentet? Enimvero sperabam ego Paterniacensem codicem in his saltem libris quos ille complectebatur Hirsaugiensi subventurum, sed diversum evenit. Si locus mendosus accidisset, ut sunt omnia mendis plena, tam erat utrobique corrupta scriptura, ut alter ab altero videretur descriptus.“ Horum codicum hodie solus Paterniacensis superstes videtur, quem ipsum asservari Seletstadii in bibliotheca Beati Rhenani comperi a Carolo Schmidtio V. Cl., Professore Argentoratensi, quem id suspicatus litteris adieram. Liber est membranaceus, elegantissime scriptus, continens 1. De Patientia. 2. De Vera Carne Domini. 3. De Resurrectione Carnis. 4. Adversus Praxean. 5. Adversus Valentinianos. 6. Adversus Iudeos. 7. De Praescriptione Haereticorum. 8. Adversus Omnes Haereses seu De Haeresibus, sine titulo. 9. Adversus Hermogenem., sine titulo, post quae sequitur ab alia manu conscripta „Vita S. Simeonis monachi qui stetit super columnam,“ et narratio de Dario incipiens „Antiquas per historias dum quaererem.“ Apparet ex hoc indiculo

1. Adv. Marcionem libros V. 2. De Corona Militis. 3. Ad Martyres. 4. De Paenitentia. 5. De Virginibus Velandis. 6. De Habitu Muliebri, et De Cultu Feminarum libros. 7. Ad Uxorem libros. 8. De Fuga in Persecutione. 9. Ad Scapulam. 10. De Exhortatione Castitatis. 11. De Monogamia. 12. De Pallio. 13. Apologeticum adversus Gentes fuisse ex solo Hirsaugiensi editos. Nisi forte quis rectius statuerit Apologeticum repetitum a Rhenano ex priscis Italorum editionibus, apud quos iam a. MCCCCLXXXIII. Venetiis prodierat illud una cum Lactantii libris per Bernardinum Benalium, siquidem certe Aldina a. MDXV. ad verbum concinit cum editione Rhenaniana.

Rhenani editio primum repetita est Basileae a. MDXXVIII. Haec emendatior est, multis veterum librorum corruptelis per coniecturam sublatis aut certe temptatis; novis enim ei codicum scriptorum subsidiis uti nondum licuit. „Non erat animus, in praefatione inquit Rhenanus, quicquid tentare in Tertulliano nisi vetustis exemplaribus essem instructus. Expectabam avide ex Mediomatricis Gorziensem codicem et a Treviris Spectaculorum libros, sed frustra.“ Gorziensis certe codicis collationem nactus est postea, eiusque ope emendatissima prodiit illa tertia Rhenani Basileae a. MDXXXIX. Debuit illam, ut scribit in praefatione, „diligentiae ac dexteritati Huberti Custinei, viri quum pietate tum eruditione excellentis, adiuvante Dominico Florentino sodali peractam cura Clarissimi Iureconsulti Claudii Cantiunculae Ferdinandi Caesaris a consilio.“ Is codex, etsi multo emendatior Hirsaugiensi esset et Paterniacensi, tamen ad unum idemque cum his archetypum referendus videtur, et quotquot iam promulgata erant Tertulliani opera complectebatur. Sed alia adhuc latebant. Haec debemus Ioanni Gangneio, Parisiensi olim „theologo et Christianissimi Galliorum regis primo eleemosynario“, cuius operum Tertulliani post Rhenanum „denuo ad fidem veterum exemplarium manu descriptorum collatorum et restitutorum“ editio prodiit Parisiis a. MDXLV. Accesserunt enim „ex vetustissimo codice desumpta“ opera haec: 1. De Testimonio Animae. 2. De Anima. 3. De Spectaculis. 4. De Baptismo. 5. Adversus Gnosticos Scorpiacum. 6. De Idololatria. 7. De Pudicitia. 8. De Ieiunio Adversus Psychicos. 9. De Oratione., unaque cum his Novatiani liber De Trinitate et De Cibis Iudaicis epistola, item sub nomine Tertulliani. Illis autem qui iam diu vulgati atque editi erant scriptoris libris opera Gangneii profuit milies supplendo quae prius erant omissa aut lacera (cf. e. g. De Patientia cap. 13., ubi totum illud lemma „in corporis quoque — — quae apostoli“ ex libris demum Gangneianis restitutum est)

aut emendando quae erant corrupta, quod tanta iudicii moderatione atque probitate perfecit, ut veriore plerumque scripturam modo in margine adnotasse contentus esset.

Anno MDL. Basileae nova operum Tertulliani quotquot iam erant editio prodit cura Sigismundi Gelenii, viri hisce in litteris apprimè docti deque Tertulliano et aliis scriptoribus optime meriti. Gloriatur Gelenius in fronte primae pagellae Tertulliani opera „diligentius per industriam bene literatorum aliquot ad complures veteres e Gallicanis Germanicisque bibliothecis conquisitos recognita codices, in quibus praecipuus fuerit unus longè incorruptissimus in ultimam usque petitus Britanniam,“ ad quae verba recte intellegenda (nam codices e Gallicanis Germanicisque bibliothecis conquisitos vix alios intellegit quam quibus Rhenanus et Gangneius sunt usi) facit praefatio, in qua „Dici vix potest, inquit, quanto prodivius omnia degenerent in deterius quam in melius proficiant. Vel Plinius iam tum prima chalcographia tam misere fuit tractatus, ut in recurando plurimis doctis viris sudandum fuerit, donec pristinam reciperet faciem. Idem et Tertulliano huic accidit, in quo iterum atque iterum sarciendo quantum se exercuerit vir doctissimus Beatus Rhenanus, apparet ex adiunctis ipsius adnotationibus. Atqui multo facilius erat totum opus denuo transcribere. Sed non dabatur copia satis emendati codicis. Tandem ex ultima Britannia Ioannes Lelandus, vir antiquarius et feliciori dignus valetudine, communicavit exemplar in Masburensi coenobio gentis eius vetustissimo repertum, in quo nihil desiderare posses amplius. Tanta erat integritas, nisi quod aliqui libri deerant. Continebat autem et omnia illa quae accesserunt ad postremam editionem Lutetiae: quae si quis cum hac praesenti contulerit, videbit non vanum esse Gelenium. Utinam habuisset codex is etiam reliqua, nihil in hoc scriptore requireretur in posterum.“ Ex hoc igitur codice Masburensi Gelenius emendavit partim, partim supplevit haec opuscula: 1. De Resurrectione Carnis. 2. De Praescriptionibus adversus Haereticos. 3. De Monogamia. 4. De Testimonio Animae. 5. De Anima. 6. De Spectaculis. 7. De Baptismo. 8. Contra Gnosticos Scorpium. 9. De Idololatria. 10. De Pudicitia. 11. De Ieiunio adversus Psychicos. 12. De Oratione., et praeterea librum Novatianus De Trinitate et eiusdem De Cibis Iudaicis epistolam, quae item sub nomine Tertulliani sunt addita. Reliqua Tertulliani opera, quae codex Masburensis non complectebatur, Gelenius passim coniectura temptavit, praeter Apologeticum, quod, uti supra demonstratum est, ex recognitione dedit Francisci Zephyri Florentini.

Neque potest negari haud paucis in partibus Tertullianum multo puriorem atque emendatiorem evasisse ex codice Masburensi, illum tamen vellem Gelenius ita nobis descripsisset, ut accuratius hodie iudicium de eo proferre liceret, saltem si quid inde mutaret, id ubique ex codicis sui auctoritate mutasse se indicare non neglexisset. Nunc vero, ut sumus ignari ubi hoc sit, ubi non sit factum, haud immemor quantum sibi in aliis scriptoribus, inprimis Arnobio, corrigendis indulserit Gelenii quantumvis felicitis audaciae ingenium, sicubi non contrarium ratio postulabat, satius duxi a Gangneisanae editionis scriptura non recedere; ut feci e. g. initio libri De Baptismo in memorabili illo loco ubi *Quintillae* nomen inde a Gelenio in omnibus editionibus fertur. Quod vero passim, ut De Pudicitia cap. 6. et cap. 14., De Monogamia cap. 3., cap. 5., cap. 9., cap. 14., cap. 16., cap. 17., priores editiones de Gelenii codice suppletæ sunt, huic profecto rei non tantum adtribuendum esse existimo, ut ille propterea etiam Gangneii vetusto exemplo longe melior censeatur. Hoc enim vitio haud raro vel optimos laborare libros sciunt qui eis uti norunt, quinetiam in propinquo adest egregii illius Agobardini libri exemplum.

Sequitur editio Iac. Pamellii, quae prodiiit a. MDLXXIX. Is, multa quidem congegessit ad illustrandam scriptoris quem sibi delegerat doctrinam, praesertim quae dogmaticam veterisque ecclesiae ritus atque historiam spectant, minus vero sollertem sese in libris eius a corruptelarum sordibus repurgandis praestitit. Praeterquam enim quod omnes quibus usus est Vaticani illi codices (tres adhibuit ad Apologeticum, ad libros De Patientia, De Paenitentia, Ad Martyres, De Corona Militis, De Velandis Virginibus, Adversus Valentinianos, De Carne Christi, De Resurrectione Carnis, Adversus Praxeam, ad libros De Habitu Muliebri et De Cultu Feminarum, et Ad Uxorem, ad libros Ad Scapulam, De Fuga in Persecutione, De Exhortatione Castitatis, De Monogamia, duos ad libros quinque Adversus Marcionem, unum ad libros Adv. Iudaeos, De Praescriptionibus Adv. Haereticos, Adv. Haereses Omnes, Adv. Hermogenem) pessimae sunt notae generisque vilissimi, nec uti quidem suis subsidiis novit Pamellius. In catalogo bibliothecae Vaticanae a Montfaucon edito in Bibl. Bibl. tom. I. p. 98. n. 189—194. sex volumina recensentur operum Tertulliani. Sperari poterat superasse in bibliotheca Palatina inter reliquias bibliothecae Laurisheimensis, quondam celeberrimae, partem certe vetustiorum procul dubio codicum Tertulliani quibus illa instructa fuerat, testibus antiquis catalogis quos publicavit Angelus Maius V. Cl. Spicilegio Romano tom. V., ubi p. 186 sq. cap. XXIX. recensentur „Libri

Tertulliani presbyteri. id est 1. De patientia lib. I. De carnis resurrectione lib. I. Adversus Valentinianos lib. I. Adversus Marcionem lib. V. De carne Christi lib. I. in uno codice. 2. Item libri Tertulliani presbyteri in alio codice.“, p. 190. cap. XLVI. „6. Liber Tertulliani presbyteri. 7. Item alius liber Tertulliani.“, p. 192. cap. L. „2. Metrum Tertulliani de resurrectione. (quod hodie in deperditis) „3. Eiusdem libri V. adversus Marcionem.“, teste etiam Beato Rhenano in praefatione ad edit. Opp. Tertulliani a. MDXXXVIII.: „Porro libenter, inquit, addidissem carmen Tertulliani de Sodomo-
rum conflagratione, quod pridem Ioan. Sicchardus noster in Lauris-
heimensi bibliotheca reperit, qua nulla, quod sciam, proximis se-
culis uspiam bonis autoribus fuit instructor, quemadmodum vetus
index testatur, optima fide propèdiem in lucem exiturus, ut appa-
reat quantum discrimen adierit respublica litteraria in eius biblio-
thecae dissipatione. Carminis initium est, ‘Iam deus omnipotens
primaevi crimina seculi Vindice diluvio cunctis aboleverat undis Quos
coelum sparsit, Tyrii maris expuit aequor.’ Sed quia mendosissi-
mum erat, et amicus ille noster, qui reperit, una cum prolixo ve-
rum perquam eleganti carmine Victorini Aphri de Machabaeis, et
item aliis vetustatis fragmentis brevi editurus est, non libuit eam
coronidem nunc adiicere.“ Sed spes illa fefellit nanciscendi ex
Vaticana bibliotheca emendatiores codices, et qui hodie illic repe-
riantur, Pamelianis ulla parte praestantiores negavit Heyse V. Cl.,
qui variantes ex iis scripturas Anglis quibusdam doctis excerpterat.
Meliore certe uno (praeter illos tres quos ad Apologeticum adhi-
buit, de quibus ego supra) Pamelio contigit uti libro scripto, Io.
Clementis Angli. In eo erant, praeter Novatiani librum de Trini-
tate, 1. De Spectaculis. 2. De Praescriptionibus Haeticorum. 3.
De Resurrectione Carnis. 4. De Monogamia. 5. De Ieiunio ad-
versus Psychicos. 6. De Pudicitia., indeque sane non uno loco
vera et genuina Tertulliano scriptura restituta est. Erat is codex
Clementis, si coniectare quid licet, fortasse non diversus ab illo
Corbeiensi quem deprehendimus in veteri Corbeiensis bibliothecae
catalogo quem edidit Angelus Maius V. Cl. Spicilegio Rom. tom. V.
p. 203., ubi cap. II. recensetur „Tertullianus de resurrectione car-
nis, de Trinitate, de spectaculis, de munere, de praescriptionibus
haeticorum, de ieiuniis adversus psychicos, de monogamia, de
pudicitia.“ Vides non plures nec alios libros hunc Corbeiensem
tenuisse quam tenuit ille Io. Clementis. Nam quod ibi post librum
„De Spectaculis“ recensetur alius „De Munere“, is manifestus
error est eius qui indiculum illum confecit, quippe qui titulum

**

cap. 12. libri De Spectaculis qui est „De Munere“, pro titulo novi alicuius et singularis libelli nobis vendidit. Cf. quae adnotavi de hac re ad Apologeticum titulum. Ad eundem errorem reicio, quod Beatus Rhenanus in praefatione ad edit. Opp. Tertulliani a. MDXXXVIII. se frustra dicit a Treviris expectasse „Spectaculorum libros“, et Caspar Barthius ad Statii Theb. IX, 169. p. 967. scripsit se legisse in Vita Ulrici Fabricii, summi olim Icti, Consilarii et Legati in Hispanias quondam Trevirensis Electoris, in eius manibus fuisse „duos Tertulliani libros de Spectaculis“, eosdem, ni fallor. Cum enim cessent illius opusculi inde a cap. 12. in veteribus libris capitulorum tituli, factum esse videtur passim ut duo Spectaculorum libri circumferrentur, unus complectens videlicet capita undecim priora, alter reliquam partem. Sed de hac re iam satis. Et de Pamelii editione nihil est quod addam, nisi quod passim etiam Latini Latini, Ludovici Carrionis, Ioannis Harrisii emendationibus et coniecturis est usus.

Quae Parisiis a. MDLXXX. prodiit editio operum Tertulliani, studio et labore Renati Laurentii de la Barre, si scholia exceperis, ex scholiis Rhenani et ex adversariis Turnebi, Criniti, Beroaldi, Cuiacii aliorum plerumque partem compilata, repraesentat recensione Gangneio-Gelenianam, ut Pamelianam editio Francisci Iunii, quae prodiit Franekeræ a. MDLXXXVII. Adnotationes Iunii huic libro additae eruditionem quidem auctoris subinde, sed pravam quoque iudicium testificantur. Multo melius quam his Iunius de Tertulliano nobis meruit adiectis in calce sui libri scripturis discrepantibus egregii illius codicis Fuldensis, nunc deperditi, qui Apologeticum et Contra Iudaeos libros complectebatur, uti constat ex catalogo veteris bibliothecae Fuldensis a Kindlingero edito, ubi p. 81. 16. enumeratur „Apologeticum Tertulliani contra Iudaeos.“ Huic operis adpendiculae sic praefatus est Iunius: „Christiano Lectori S. Quum hoc Septimii Tertulliani opus totum iam adornatum esset, commode scripsit e Noricis iuvenis eruditissimus et horum studiorum amantissimus Gaspar Schoppius Francus ad me, et se instituto meo faventem praebuit officiosissime. Misit enim opportune accessionem huius operis non contempnendam, quam cum meis notis et observationibus publico iuri addicerem. Est autem haec accessio variantium lectionum in Apologeticum et librum adversus Iudaeos indiculus, quas ex mss. membranarum collatione ante complures annos, praesertim ex MS. Fuldensis *συμβολή*, vir doctissimus Franciscus Modius Brugensis observaverat. Habuerat eas apud se vir amplissimus M. Velserus Augustanus Consularis et

Annalium scriptor accuratissimus perdiu: et ne semper iacerent otiosae, cum Schoppio antiquitatis scientissimo amice communicaverat. Horum itaque fide, Christiane Lector, visum est variantes lectiones illas reliquo operi nostro adtexere et suo auctori reddere: quod officium nec illis ingratum confido fore a quibus oblatum est, nec inutile Reip. litterariae nostrae. Habet enim hic indiculus variantes lectiones sane quam optimas et quae auctoris stilum tam sapiunt quam quod maxime. Id quidem verum est, collationem fuisse factam cum eo exemplari quod Renatus Laurentius Lutetiae Parisiorum anno CIO. M. LXXX. Barraeo auctore ediderat. cett. Haec quidem Iunius. Qui autem diligentius istas variantes examinaverint, tria potissimum reperient quae de iis affirmare possint: primum, esse illas cum fide summa ac diligentia ex veteribus membranis excerptas, deinde, esse illas non ex compluribus, ut Iunius censet, variarum bibliothecarum codicibus collectas, sed de uno fonte petitas. postremum, hunc codicem id est Fuldensem, sed non solum non vulgarem, sed plane diversae librorum Tertulliani διορθώσεως familiam. Hinc perperam ii fecerunt qui plane cetero indicii acumine Fuldensibus his et vulgaris cuiusvis generis codicum scripturis commixtis pannos consarcinare quam integrum opus reficere maluerunt. Sic Rigaltius, sic Havercampus, sic alii, qui omnes ne integris quidem illis Iunianae editionis copiis uti curae habuere.

Editionum operum Tertulliani longe optima est Nicolai Rigaltii altera, quae prodit Parisiis a. MDCCXXXIV., deinde compluries repetita. Is primus excussit Agobardinum codicem totum et integrum eiusque ope et auctoritate mirum quantum opus coeptum iuvit atque provexit. Usus est praeterea libro Pithoei, et ad Apologeticum libro Puteani, de quibus supra dixi, et tertio libro Divionensi, scilicet qui, ut ipse fatetur, vix erat laudandae vetustatis, quem viderat apud P. Belinium Ictum. Is Divionensis comprehendebat, teste indiculo edit. Rigaltianae praefixo, libros 1. Ad Scapulam. 2. De Paenitentia. 3. Ad Martyras. 4. De Carne Christi. 5. De Resurrectione Carnis. 6. De Monogamia. Sed cum Rigaltius inde etiam citet librum De Patientia (cf. eius adnot. ad De Patientia cap. 3.), librum De Virginibus Velandis (cf. eius adnot. ad De Virg. Veland. cap. 1., cap. 7., cap. 11., cap. 13., cap. 14.), librum Adversus Iudaeos (cf. eius adnot. ad Adv. Iud. cap. 8., cap. 11., cap. 18.), librum De Praescriptione Haereticorum (cf. eius adnot. ad De Praescr. Haeret. cap. 17. et cap. 22.), librum Adversus Hermogenem (cf. eius adnot. ad Adv. Hermog. cap. 27.), illum codicem

multo fuisse locupletiore appareret. Habebat autem, ni fallor, non ipsum codicem, sed utebatur exemplo edit. Rhenanianae in cuius margine manu P. Pithoei illius variantes notatae erant, una cum ipsius Pithoei emendationibus et excerptis ex aliis codicibus scripturis (e. g. e codice Remensi, de quo cf. Rigaltii adnot. ad De Pudic. cap. 10.), quorum notitiam hodie habemus nullam. Cf. Rigalt. adnot. ad Adv. Marcion. IV, 19., ad De Praestr. Haeret. cap. 21., ad Adv. Valentin. cap. 4. Quantumvis autem hodierna scriptorum Tertulliani facies ingenio Rigaltii debeat, in fontibus suis priusquam adhiberet examinandis diligentior vellem et religiosior fuisset. Praeterquam enim quod nec Fuldensibus illis noverat recte uti, id quod supra perstrinxi, interpolavit saepissime genuina scriptoris verba inculcatis illis Fulvii Ursini coniecturis et emendationibus, quae quamvis verissimae passim essent, minime tamen ex scriptis antiquis codicibus a Fulvio Ursino repetitae videri debebant. Has Ursinianas, quas non codicum vetustorum, sed emendatoris magistri esse vel primo obtutu iudicabunt qui Apologetici codicum per varias familias discrepantium scripturas contulerint, divulgavit Ioannes a Wouwer libellus cui titulus est „Ad Q. Septimii Florentis Tertulliani Opera Emendationes Epidicticae. Io. a Wouwer. Francofurti ad Moenum. Impendio Rulandiorum, Typis Richterianis. MDCXII.“ Is in praefatione „Beneficium illarum, inquit, ne quid erres, non tam mihi quam Fulvio Ursino, eruditissimo viro, debes: ex ipsius enim libro, qui in bibliotheca Vaticana asservatur, eas excerpti, et ne fides mea apud te dubia, istius libri usum mihi concessit doctissimus vir Dominicus Raynaldus, eiusdem bibliothecae praefectus, cuius erga me humanitatem et singulare studium nunquam satis praedicare“ cett. His adde Rigaltium sic praefantem: „Sequens aetas Fulvium Ursinum tulit, qui certe codices inspexerat longe meliores Rhenanianis, contentus excerptas inde lectiones editionis Pamelianae marginibus adnotasse, sed ne possessoribus quidem exemplarium nominatis. Fulvianae lectiones, in librum ampliss. doctissimique Tolosatium Archiepiscopi Car. Monchalli ex autographo transfusae, nobis hoc etiam profuerunt, ut earum editioni, Epidicticis Wouwerii Notis accuratae, fides etiam apud austeriores constare debeat“ cett. Quasi vero possessores exemplarium potuisset Fulvius Ursinus nominare quae ipsa non extarent! Immo, quod aliis quoque scriptoribus, inprimis Arnobio, accidit, ut Ursiniani ingenii fetus pro vetustiorum et emendatorum codicum scripturis usurparentur, idem in Tertulliano, purgandus error restabat. Correxerat Ursinus passim suo periculo, passim ex auctoritate editionis

Gaegneianae, vetustiorum illius rarissimae longè et optimae, ut De Ieiun. cap. 1., cap. 7., cap. 15. Latinus Latinus in Bibl. Sacra et Profana tantum Apologetici codicem citat Fulvii Ursini, ad eius libri cap. 3., cap. 21., cap. 40., cap. 47., cap. 48., ex quo numero semel tantum, id est cap. 47., istius scriptura concordat cum emendatione Ursiniana apud Wouwerium notata. Rem conficit Montfaucon, qui Bibl. Bibl. tom. I. p. 120. in catalogo bibliothecae Vaticanae n. 5398. enumerans. illas diserte dicit „Fulvii Ursini *emendationes* ad Tertullianum, et Lactantium Firmianum.“

Haec de editionibus Rhenani, Gelenii, Pamelii, Rigaltii, deque codicibus scriptis quibus hi sunt usi. Restat ut pauca de reliquis addam codicibus quorum notitia ad nos pervenit. Citatur codex bibliothecae coenobii S. Antonii apud Venetos in Tomasini Bibl. Ven. MS. p. 10., citantur a Montfaucon Bibl. Bibl. tom. I. p. 1134. in catalogo bibl. Sangermanensis „Tertulliani Quaedam“, et ibidem p. 674. in catalogo bibl. Ecclesiae Cathedralis Sarum iterum „Tertulliani Quaedam“; quae quidem hodie ibi reperiri posse desperandum puto, siquidem negarunt viri docti in bibliothecis Britanniae quicquam Tertulliani superesse (v. Io. Lloydus Epist. ad Fr. Junium, in Epist. Celeberr. Virorum ex aciniis litter. Iani Brantii ed. Amstelod. MDCCXV. p. 52., et M. I. Routh Scriptt. Eccl. Opusc. tom. I. p. 175. ed. alt.), nec quid ille splendissimae Thom. Phillipps in Middlehill bibliothecae codex saec. XV. membr. „Tertulliani Declamationum“ (v. Haenel Catal. Codd. MSS. p. 882.) comprehendat adhuc potuit comperiri. Cum Tertulliani exemplar ex bibliotheca regis Hispaniae expectasse Pamelium discimus ex huius dedicatione ad Philippum II. Hispaniae regem. Et Caspar Barthius Adverss. XIX, 1. dicit se vidisse „in recessibus scriptum codicem unius alteriusve libelli cuius frontispicium praeferret aliquoties *Terquilliani* nomen“, negans hoc „qua occasione factum sit quidque sinu gerat se posse constabisci“, neque tamen tacere se dehere arbitrans, „cum ubi is codex asservetur, ea sit hominum conditio, ut singulis saeculis usque ad inspectionem librorum veterum venire, ac vix quidem etiam existimet.“ Vellem sane, doctissimus Barthius sine omnibus verborum ambagibus locum nobis indicasset ubi is codex asservaretur. Ceterum rariores iam esse Tertulliani codices apparet ex indice librorum eius apud Io. Trithemium Scriptt. Eccles. cap. 29. p. 10. ed. Fabric. Quamvis enim ibi praeter 1. De Patientia Dei lib. I. 2. Adversus Praxeam lib. I. 3. Contra Marcionem lib. V. 4. Contra Iudaeos lib. I. 5. Contra Omnes Haereses lib. I. 6. De Proscriptionibus (sic) Haeticorum lib. I. 7. Adver-

sus Hermogenem lib. I. 8. Contra Valentinianos lib. I. 9. De Carne Christi lib. I. 10. De Resurrectione Carnis lib. I. 11. De Corona Militis lib. I. 12. Ad Martyres lib. I. 13. De Poenitentia lib. I. 14. De Velandis Virginibus lib. I. 15. De Habitu Muliebri lib. I. 16. De Cultu Feminarum lib. I. 17. Ad Uxorem lib. II. 18. De Persecutione ad Fabium lib. I. 19. Ad Scapulam lib. I. 20. Exhortatorium (sic) Castitatis lib. I. 21. De Monogamia lib. I. 22. De Pallio lib. I. etiam citet 1. De Spectaculis lib. I. 2. De Extasi lib. VI. 3. De Pudicitia lib. I. 4. De Ieiuniis lib. I. 5. Adversus Apollonium lib. I., tamen, cum horum librorum prima verba non item adscripserit, omnino non vidisse censendus est. (Cf. etiam Fabric. adnot. ad cap. 9. p. 7.) Neque hodie ullus, quod sciam, librorum De Pudicitia, De Ieiunio adversus Psychicos scriptus codex extat. Quid codicum Claudius Salmasius habuerit, novam Tertulliani operum editionem paraturus, praeter illum quem libro De Pallio adhibuit, eius rei non magis notitiam habemus quam quo Malingani, monachi Benedictini Congregationis S. Mauri, quoque Gasparis Scioppii et Guidonis Pancirolli apparatus pervenerint (cf. Fabricius ad Hieronymi lib. De Viris Illustr. cap. 53. p. 125. et Nicol. le Nourry Dissert. in Tertull. Apolog. III, 1.). Scioppii quidem scripturas passim adtulit Feroellinus in lexico, e. g. sub voce *Sparsissis*, et sub voce *Baptisma*, ubi diserte citantur illius in Tertullianum notae; unde coniectam eas Patavii etiam hodie extare. Pancirolli commentariorum quod Ludovicus Ant. Muratorius ad Tertulliani De Oratione libellum specimen dedit, corporis iacturam aequo animo nos ferre sinit. Memini me legere in Blumii Itinere Italico partem eorum a Zachariae nuper in coenobio quodam Rhemino esse visam.

Reliquum est ut de mea quoque librorum Tertulliani editione pauca dicam. In qua adornanda hoc summo opere studui, ut scriptoris verba ad genuinas ubique ac veras quantum fieri posset scripturas revocarem, neve, ubicumque ratio postularet, verborum, rerum ac sententiarum explicationi ego interpret decessem. Ex Beati Rhemani, Iacobi Pamelii, Francisci Junii, Ludovici de la Carda, Desiderii Heraldi, Claudii Salmasii, Nicolai Rigaltii aliorumque commentariis excerpsti aut transcripsi quicquid utile videbatur. Scriptoris verbis perpetuum supposui scripturae codicum a me adhibitorum et editionum Rhemani, Gangneii, Gelenii, Pamelii, Rigaltii, in Apologetico, libris De Oratione et De Pallio etiam Heraldi, Muratorii, Salmasii editionum discrepantiam; nisi quod Leidensis et Vindebonensis corruptissimorum codicum manifesta menda in plurima

librorum parte suppressisse maluerim quam hoc taedio iudicium interpellasse eorum qui legerint. Ubi de scripturae fide non satis apud me constabat, uncinis sigla inclusi, ubi vero dubitabam, interrogationis insuper signum addidi. Tertio operis volumine repraesentavi dissertationes varias, Iac. Pameli, P. Allixii, Nic. le Nourry, Io. Laur. Mosheimii, Godofr. Centneri, Io. Aug. Noesseltii, Io. Sal. Semleri, Io. Kaye V. Cl., quibus in deligendis sum Car. Thilonis V. Cl. iudicium secutus, viri in hac parte litterarum per Germaniam facile principis, nec magis propter insignem eruditionem quam propter summam morum suavitatem venerabilis omnibus quibus familiarior cum eo et conversatio. Decreveram et meum ipsius nomen illorum numero addere et singulari libello de vita Tertulliani deque singulorum librorum eius genere atque aetate exponere, sed temporis angustiae praescriptusque pagellarum modus nunc quominus id facerem prohibuerunt. Differo igitur in proximos annos, ubi, si deus iuverit, Tertulliani me opera nostratem in sermonem conversum et interpretaturum polliceor. Nunc vero illud saltem me adsecutum spero et opto, ut tales hos libros repraesentaverim, ut intellegi et cum fructu legi possint.

INDEX LIBRORUM QUI HOC TOMO CONTINENTUR.

---

	pag.
1. Ad Martyras	3
2. De Spectaculis	17
3. De Idololatria	67
4. Apologeticum	111
5. Ad Nationes Libri II.	306
6. De Testimonio Animae	399
7. De Corona	415
8. De Fuga in Persecutione	461
9. Scorpiace	495
10. Ad Scapulam	539
11. De Oratione	553
12. De Patientia	587
13. De Baptismo	619
14. De Paenitentia	643
15. Ad Uxorem Libri II.	669
16. De Cultu Feminarum Libri II.	701
17. De Exhortatione Castitatis	737
18. De Monogamia	761
19. De Pudicitia	791
20. De Ieiunio adversus Psychicos	851
21. De Virginibus Velandis	883
22. De Pallio	913

AD
MARTYRAS.

In scripturae discrepantia verbis scriptoris subiecta

A	significat	codicem	Vindobonensem (<i>Aq</i> ex collatione Hildebrandi).
B	-	-	codicem Leidensem.
C	-	-	Florentinum bibliothecae Magliabechianae n. DXXIX.
D	-	editionem	principem Beati Rhenani a. MDXXI.
a	-	-	Job. Gangneii a. MDXIV.
b	-	-	Sigism. Gelenii a. MDLXII.
c	-	-	Jacobi Pamellii a. MDLXXIX.
d	-	-	Nicolai Rigaltii a. MDCXXXIV.

AD

MARTYRAS.*

Inter carnis alimenta, benedicti martyres designati^a, quae vobis Cap. I.
et ¹domina mater ecclesia de uberibus suis et ²singuli fratres ³de
opibus suis propriis in carcerem subministrant, capite aliquid et
⁴a nobis, quod ⁵faciat ad spiritum quoque educandum^b. Carnem
enim saginari et spiritum esurire non prodest. Immo ⁶si quod in-
firmum est curatur, aequè ⁷quod infirmius est neglegi non debet.
Nec tantus ego sum, ut vos alloquar. Verumtamen et gladiatores
perfectissimos non tantum magistri^c et praepositi sui, ⁸sed etiam
idiotae^d et ⁹supervacue quique adhortantur de longinquo, ut saepe

* AD MARTYRAS *Cod. Vaticani tres.* Incipit liber ad martirias. A. Quinti
septimi Borentis Tertulliani liber de corona militis finit: Ad martirias liber inci-
pit B. AD MARTYRIAS *codex Florentinus bibliothecae Mediceo-Laurentianae plut.*
XLVI. *cod. XII. et Magliabechiani n. DXXVII. et DXXVIII.* Ad Martyres *Dab.*

Cap. I. 1. communia mater *Franc. Junius.* 2. singuli *ABd. Fulv. Ursinus.*
singula *Aq. Laurentianus et reliqui.* 3. de opibus *d. et Rhenanus in adnot. ad*
ed. a. MDLXVIII. Fulvius Ursinus. de operibus *Laurentianus et reliqui omnes.* 4. a
vobis *A (m. pr.) B.* 5. faciant *B.* 6. si quid *BC. Laurentianus.* 7. quod in-
firmus *AB. et Laurentianus.* qui infirmus *A. m. sec.* quod firmitus *Aug. Neander.*
S. *sed et idiotae (idiotiae B.) AB.* 9. supervacui *A. Hildebrandus ad Apul. Me-*
tem. IX, 36. p. 850.

Cap. I. a. martyres designati] Hoc
est futuri. Ambros. de Vitali et Agri-
cola in libro De Exhort. ad Castit. „ut
designati ad martyrium ipsis vocabulis
viderentur.“ Liberius (in Epist. ante-
quam iret in exilium) „Vos acceptissi-
mos deo sacerdotes egregia et singula-
ris fides et hic probabiles deo ostendit,
et iam ad futuram gloriam martyres de-
signavit.“ De „benedicti“ martyrum ti-
tulo v. quae adnotabo infra.

b. educandum] Educare, quod pro-
prie nutricia est, dixit respiciens verba
„mater ecclesia de uberibus suis.“ Varro
7. *Non. p. 447. Merc.* „educit enim

obstetrix, educat nutrix, instituit paed-
agogus, docet magister.“

c. magistri] Magistri et praepositi gla-
diatorum sunt lanistae, qui eos de pro-
pinquo adhortabantur et accendebant di-
ctataque illis suggerebant (*Salm. ad Ter-
tull. De Pallio p. 472.*)

d. idiotae] De Pudic. cap. 17. „Sed
est hoc sollemne perversis et idiotis et
haereticis.“ Adv. Prax. cap. 3. „Sim-
plices enim quippe, ne dixerim impru-
dentes et idiotae.“ Ibid. cap. 9 „Male
accipit idiotas quisque aut perversus
dictum.“ De Testim. Animae cap. 1.
„(Sapientiam) te simplicem et rudein et

de ipso populo dictata suggesta profuerint. Inprimis ergo, bene-
Eph. IV, 30. dicti², nolite contristare spiritum sanctum, qui ¹⁰vobiscum introiit
carcerem. Si enim non vobiscum nunc introisset, nec vos illic
hodie fuissetis. Et ideo date ¹¹operam, ut illic ¹²vobiscum perse-
veret: ita vos³ inde perducatur ad dominum. Domus quidem diaboli
¹³est et carcer, in qua familiam suam continet. Sed vos ideo in car-
cerem pervenistis, ut illum etiam in domo sua conculcetis. Iam
enim foris congressi conculcaveratis. Non ergo dicat: In meo sunt,
temptabo illos ¹⁴vilibus odiis⁴, ¹⁵defectionibus aut inter ¹⁶se dis-

10. nobiscum C. et Laurentianus. 11. operum illic C. operam illic Lauren-
tianus. 12. nobiscum B. 13. est carcer A. m. sec. 14. vilibus odiis ABCd.
Laurentianus et Vaticanus tres. vilibus inediis Dab. vilibus edis Ap. m. pr. vili-
bus oediis Divionensis. utilibus inediis Franc. Iunius. vilibus scidiis Nic. Rigat-
tius. 15. defectionibus ABCDab. Divionensis, Laurentianus. affectionibus cd. Va-
ticani tres teste Iac. Pamelio. 16. se om. Laurentianus.

impolitam et idioticam compello,“ ad
quem locum cf. quae adnotata sunt.
Gloss. Philox. „Ἰδιωτὴς, ὁ μὴ νοῦμα,
rusticus, rudis. Ἰδιωτὴς, rusticitas.“
Papias „Idiota, propria vel rustica lingua
contentus. Idiota, rusticus, indoctus,
ignarus.“ Gloss. MS. bibl. Reg. (cf.
Du Cang.) „Idiota, imperitus, ignarus,
nesciens, inscius.“ Cael. Aurel. Acont.
I, 11. „Apud inertes, quos idiotas ap-
pellant.“ Cf. interpreti. ad Gell. N. A.
I, 2. et ad Cic. Verr. II, 4, 2. Sext.
cap. 51.

e. supervacue] „nebenbei.“ Ad ipsum
locum cf. Lips. Saturn. Serm. I, 15.
p. 912. ed. Vessal. Dictata sunt prae-
cepta, consilia. Cf. interpretes ad Iu-
ven. Sat. V, 122. et Casaub. cum aliis
ad Sueton. Caesar. cap. 26. Hieronym.
in Ezechiel. cap. 13. „Facile est dare
dictata de populo et singulos ictus ca-
lumnari ac de alieno videre sanguine
et ubi vulnus infigi debuerit imperiti
lanistae more disserere.“

f. benedicti] Id est laudandi. Hoc
epitheto martyres ornat Tertullianus, ut
paulo post „Inprimis ergo benedicti“
sqq., et infra ad mulieres. Quod Eleu-
therio pontif. Rom. et martyri iam de-
functo superius [De Praescr. Haeret.
cap. 30.] etiam attribuit. Cyprianus
„fortissimos“ et „beatissimos“ subinde
vocare solet, quodam loco „fortissimos
et fidelissimos.“ (Rhenanus.) Cf. Lucia-
nus inter Epist. Cypriani XXII. „bene-
dictus martyr Paulus,“ et Cyprian. Epist.
I. „beatos martyres.“ Fortunat. IV, 321.
de Vita B. Martini „Et Fortunati bene-
dicti martyris urnam.“ Cyprian. Epist.
XI. „fortissimi et beatissimi martyres.“

V. praeterea Muenteri Primordia Eccles.
Africae p. 176.

g. ita vos] Nam rescribere „et ita
vos inde perducatur“.

h. vilibus odiis] Hanc esse Vaticanor-
um scripturam Pamelius testatur. Sed
martyrum inter ipsos odia et quidem
vilis fuisse nemo Christianus consense-
rit. Tam si odia fuisse inter martyras
Tertullianus tradidit, profecto futilem
et frivolum affectionum ac dissensionum
exprobrationem adiecit. Nam quae odia
sine adfectionibus ac dissensione? immo
frigidissima fuerit Satanae techna: Mar-
tyres, qui sunt in carceres compulsi, in
meo sunt; tentabo igitur eos vilibus
odiis. Quem non quotidie huiusmodi
odiis tentat? etiam non in suo? etiam
extra carcerem? Itaque non video, qua
ratione defendi queat Vaticanorum scrip-
tura. In editionibus ante Pamelium
vulgatis legebatur „tentabo illos vilibus
inediis, defectionibus aut inter se dis-
sensionibus.“ Sed nec sensus boni inde
colligitur quicquam. Etenim quis sanus
umquam dixerit „viles inediae?“ aut
cur inediae hic ulla suspicabimur, inter
carnis alimenta, quae his ipsis martyri-
bus domina mater ecclesia de uberibus
suis in carcerem subministrabat? Sic
enim disertissime traditur istius scrip-
tionis principio. Quo satis etiam re-
fellitur opinio Rhenani vocabulum „de-
fectionibus“ ad rerum penuriam trans-
ferentis. Quare nec illae ante Pame-
lium editiones difficultatem solvant. Di-
gitum ad veri fontem intendit quisquis
codicem Divionensem exaravit. Illic enim
legitur „Tentabo illos vilibus odiis de-
fectionibus aut inter se dissensionibus.“

sensionibus. ¹⁷Fugiat conspectum vestrum et in ima sua delitescat contractus et torpens, tamquam coluber excantatus aut effumigatus¹. Nec illi tam bene sit in suo regno, ut ¹⁸vos committat^k, sed inveniat munitos et concordia armatos, quia pax vestra ¹⁹bellum est illi. Quam pacem quidam in ecclesia non habentes a martyribus ²⁰in carcere exorare consueverunt^l. Et ideo, eam propterea in vobis

17. et fugiat ABC. 18. vos convinct B. 19. bellum cum illo AB. bellum illi C. et Laurentianus. 20. in carcerem AB.

Distingamus quae prave cohaerent et gentinam auctoris scripturam habemus: „Tentabo illos vilibus scidiis.“ Audierat Tertullianus esse quaedam inter martyras non odia, sed defectionum et dissensionum semina; quibusdam forte sic disputantibus: Scripturarum auctoritate non prohiberi, quo minus vincula sua mortemque ipsam adnumerata concussoribus pecunia deprecarentur. Itaque hortatur, id potissimum videant, ne consilia Satanae adversus ipsos coquatvolvendo secum ista: Homines ego tentavi quondam, cum in meo non erant, nempe cum erant in paradiso, tentavi autem praestantissimo divinae cuiusdam arboris fructu. Istos hodie, qui in meo sunt, nunc in carcere, tentabo quoque, sed vilibus scidiis. Quasi diceret: Olim tentabo homini, cum esset in paradiso, adhibenda fuit magni apparatus tentatio. Nunc vero in meo positos, quippe in carcere ac tenebrarum regno, tentabo aegris et quiescentibus, puta momentaneae cuiusdam vexationis formidine aut prodicendae in aliquot annos vitae in dies mortalis desiderio: denique committam ipsos et exagilabo dissensionibus. Haec sunt parabilia et obviam atque ad manum Satanae tela, quasi de vilibus scopis et scidiis arborum cremialibus. Scidiis sunt scidia, unde et discidia, sunt *οξιδες, χλασματα ξύλων*, vilis caesorum arborum segmina. Vitruvius II, 1 „intervalla scidiis et luto obstruunt.“ (Bigalt.) Mirificam, ne dicam ineptam, Rigaltius proposuit loci et emendationem et interpretationem, in qua refellenda tempus non teram. Cum totius libelli ratio in eo potissimum consistat, ut ad constantiam exhibetur, ne qui ante designari sese ad martyrium forti animo voluerint, iam, cum subendum hoc instat, sese deterreri patiantur, facile intelligitur cur hoc maxime tempore ab editis, ab defectionibus et dissensionibus eos cavere velit. Mutuis enim his odiis, mutuis fratrum Christianorum in carcere dissensionibus necessario debri-

taretur singulorum constantia alterorum allocutionibus et adhortationibus subinde egena. Defectiones interpretor a concordia fide Christiana fratribus praescripta defectiones. Vilis dicit odia, quippe sanctis futuris maxime indigna. i. coluber excantatus aut effumigatus] His artibus periti et nobiles erant in primis Marsi et Psylli, de quibus vide quae congesserant interpretes ad Arnob. Adv. Nat. II, 32; Cf. Plin Hist. Nat. VIII, 32. X, 70., et interpret. ad Vergil. Ecl. VIII, 71.

k. committat] Verbum sumptum a ludo gladiatorum; hi enim „committi“ dicebantur. Suet. Claud. cap. 34. „Praeter destinatos etiam levi subitaque de causa quosdam commisit.“ Cyprian. Epist. X. „Gloriosos servos dei cum dei sacerdote committunt.“ Exempla obvia, ut etiam „componi“ et „comparari.“ Exemplum est in Dione [XLIII, 23.] „τοὺς ἀνδρας συνέβαλλε μὲν, καὶ ἕνα ἐνί.“ Xiphilinus in Domitiano [Dio LXVII, 8.] „πολλὰς δὲ τοὺς ἀγῶνας νύκτωρ ἐποίηε, καὶ ἔστιν ὅτε καὶ νάνους καὶ γυναῖκας συνέβαλε“ (La Cerda.)

l. exorare consueverunt] Hoc sibi vult Tertullianus simpliciter, esse in ecclesia homines persaepe, qui pacem inter se non possunt colere abrepti in fratres suos praediciis, at ubi fratres illos suos, quibuscum pacem in libertate nequibant colere, vident in persecutione martyras esse Christi et pro iustitia perpeti, tum deposita animi sui abalienatione cum eis reconciliari et odia antecedentia deprecari, aut etiam eorum interventu utuntur ad suam cum aliis adeoque cum ecclesia ipsa, si forte, reconciliationem (Franc. Junius). Alludit ad consuetudinem eius temporis, quae etiam Cypriani aetate in usu fuit, quemadmodum ex eius viri scriptis colligitur, siquidem lapsi, id est qui sacrificaverant idolis aut necessitatem sacrificandi pecunia apud magistratum redemerant accepta securitatis syngrapha,

²¹habere et ²²fovere et custodire debetis, ut, si forte^m, et aliis praestare possitis.

Cap. II.

Cetera aequae animi impedimenta usque ad limen carceris^a deduxerint vos, ¹quousque et ²parentes vestri. Exinde segregati estis ab ipso ³mundo, ⁴quanto magis a saeculo rebusque eius? Nec hoc vos ⁵consternet, quod segregati estis a mundo. Si enim recogitemus ipsum magis mundum carcerem esse, exisse ⁶vos e

21. habetur B. 22. ponere C. sed correct. eadem manu in marg. fovere.

Cap. II. 1. usque om. AB. 2. parentes nostri C. et Laurentianus. 3. a mundo. d. 4. quanto magis a saeculo rebusque eius? Nec hoc vos consternet, quod segregati estis a mundo om. d. 5. consternat C. et Laurentianus. 6. nos AB.

quo reciperentur in ecclesiam ante confessionem exomologesinque et poenitentiam ante impositionem manus episcopi et cleri solebant a martyribus et confessoribus in carcere constitutis libellum extorquere deprecatorium, per quem in ecclesiam recipi iuberentur. Sic enim lapsi quidam importunis precibus martyres et confessores fatigabant corrumpebantque. Vocabant autem veteres „dare pacem“ recipere in ius communicationis. In hunc igitur sensum accipi debet quod hic Tertullianus scribit „quam pacem quidam in ecclesia non habentes, item „ut, si forte, et aliis praestare possitis.“ Vide, quanta fuerit olim martyrum etiamdum viventium auctoritas. Sane Cyprianus Epist. III, 15, in libello quorundam martyrum pro lapsis scripto hoc insertum paulo incautius fuisse testatur „communicet ille cum suis.“ Nam addi debebat quinam „sui.“ Proinde idem sanctissimus vir scribit sub antecessoribus suis id semper observatum, ut diaconi ad carcerem commeantes martyrum desideria consiliis suis et scripturarum praeceptis gubernarent; his enim illic verbis utitur (Rhenanus). J. Rhenano adsentiunt Baronius Annal. I, p. 508. et La Cerda „pacem“ de indulgentia interpretantes. Addo locum ex libri De Pudicitia cap. 22. „Domini enim, non famuli est ius et arbitrium, dei ipsius, non sacerdotis. At tu iam et in martyras tuos effundis hanc potestatem: ut quisque ex consensione vincula induit adhuc mollis, in novo custodiae nomine, statim ambiunt moechi, statim adeunt fornicatores, iam preces circumsonant, iam lacrimae circumstant maculati cuiusque, nec ulli magis aditum carceris redimunt, quam qui ecclesiam perdiderunt. Violantur viri ac feminae in tenebris plane ex usu libidinum notis, et pacem ab his

quaerunt, qui de sua periclitantur. Alii ad metalla confugiant, et inde communicatores revertuntur, ubi iam aliud martyrium necessarium est delictis post martyrium novis. Qui enim in terris et in carne sibi culpa? quis martyr saeculi incola, denariis supplex, medico obnoxius et funeratori?“ Liberius in Epistola antequam iret in exilium cum supra sacerdotes dixisset designatos esse ad martyrium, subicit „Estote itaque de promissione caelestis securi, et quia proximiores estis deo effecti, vestris orationibus me vestrum consacerdotem, famulum dei ad deum sublevate.“ Cyprian. Epist. XV. „Cum vos ad meliores direxeritis, quibus examinari desideria vestra et quibusdam lapsis pacem dari postulatis.“ Paulo post „Et quoniam audio, fortissimi et carissimi fratres, impudentia vos quorundam premi et verecundiam vestram vni pati, oro vos quibus possum precibus, ut evangelii memores et considerantes quae et qualia in praeteritum antecessores vestri martyres concesserint, quam solliciti in omnibus fuerint, vos quoque solliciti et caute petentium desideria ponderetis, utpote amici domini, et cum illo postmodum iudicaturi inspicatis et actum et opera et merita singulorum“ sqq. Id. Epist. XX. „Item cum comperissem eos qui sacrilegis contactibus manus suas atque ora maculassent vel nefandis libellis nihilominus conscientiam polluisent, exambire ad martyres passim, confessores quoque importuna et gratiosa deprecatione corrumpere, ut sine ullo discrimine atque examine singulorum darentur quotidie libellorum milia contra evangelii legem“ sqq.

m. si forte] Vide quae adnotavi ad De Corona cap. 5.

Cap. II. a. usque ad limen carceris] Non ultra limen carceris comitaverint

carcere quam⁷ in 'carcerem' introisse intellegemus. Maiores tenebras habet mundus, quae hominum 'praecordia excaecant. Gravior es catenas⁸ induit mundus, quae ipsas animas hominum constringunt. Peiores immunditias expirat mundus, libidines hominum. Pures postremo mundus reos continet, scilicet universum hominum genus. Iudicia denique non 'proconsulis, sed dei sustinet'. 'Quo vos', benedicti, de carcere in 'custodiarium', si forte, 'existimetis. Habet tenebras, sed lumen estis⁹ ipsi. Habetis¹⁰ sed vos soluti deo estis. Triste illic expirat, sed vos¹¹ in¹² navitatis. Iudex 'expectatur, sed vos estis de iudicio¹³ expectaturi. Contristetur illi qui fructum saeculi suspiciat, sed etiam extra carcerem saeculo renuntiavit, in carcere¹⁴ etiam carceri. Nihil interest, ubi sitis in saeculo, 'qui¹⁵ in saeculo estis. Et si aliqua¹⁶ amisistis vitae gaudia, 'negotium¹⁷ est aliquid amittere, ut maiora¹⁸ lucreris. Nihil adhuc dico de praemio, ad quod deus martyres invitat. Ipsam interim conversationem saeculi et carceris comparemus, 'si non plus in carcere spiritus acquirit¹⁹, quam caro²⁰ amittit. Immo et quae iusta

7. in carcere ABD. 8. exiisse intellegemus C. 9. praecordia exercent B. 10. imbuat ABCD. Laurentianus. 11. pro consulibus Laurentianus. 12. quo nos ABC. Laurentianus. 13. custodiarum A. (m. pr.) B. 14. tralatos C. 15. Ipsi habent C. Laurentianus. 16. expectatur, sed vos d. Petr. Ciacconius. expectatur de iudiciis, sed vos Laurentianus et reliqui. 17. qui extra ABCDabc. Laurentianus. extra d. 18. amisisti Franc. Iunius. 19. negatio AB. 20. lucretis Hildebrandus ad Apul. Metam. I, 24. p. 68. 21. si non ABCabcd. Gorsienis. si nos D. 22. admittit. immo Laurentianus.

vos, sed ibi resistent cum parentibus vestris. De vos 'parentes' vide quae adnotavi ad Scorpiac. cap. 3.

b. exiisse vos e carcere, quam] De ellipsis comparativi magis dixi ad De Testim. Animae cap. 2.

c. sed dei sustinet] Sustinet, expectat. (Rigalt.) V. quae adnotavi ad De Fuga in Persecut. cap. 11. Adde Scorpiac. cap. 2. „Sustineant evangelia paulisper, dum radicem expromo legem, dum inde eliciat voluntatem dei, unde et ipsum recognosco.“ Ibid. cap. 13. „quibus sustinetis ostentamen iusti iudicii dei.“

d. Quo vos] Etiam hic facile deprehendes ellipsin comparativi magis.

e. in custodiarium, si forte, translatus] Id est, ut hoc de vobis statuatis, vos ad libertatem vitamque servari, non ad captivitatem et mortem. De voce „custodiarium“ cf. Adv. Iud. cap. 3. De formula „si forte“, obvia etiam initio huius capituli, v. adnotata ad De Corona cap. 5.

f. sed lumen estis] Gorsien. Epist.

LXXXI. „O beatum carcerem, quem illustrat vestra praesentia! O beatum carcerem, qui homines mittit ad caelum! O tenebras lucidiores sole ipso et luce hoc mundi clariiores, ubi modo constituta sunt dei templa et sanctificata divinis confessionibus membra vestra.“ Hilar. Can. XI. in Matth. „Neque sane credi potest, spiritus sancti gloriam in carcere posito defuisse, cum apostolis virtutis suae lumen esset in carcere positus ministraturus.“

g. si non plus in carcere spiritus acquirit] „Si“ particulae pro „an“ positae exemplorum ingentem numerum suppeditant scripta Tertulliani. Apolog. cap. 6. „Nunc religiosissimi legum et patrum institutorum protectores et cultores respondeant velim de sua fide et honore, si in nullo exorbitaverunt, si non necessaria et aptissima quaeque disciplinae obliteraverunt.“ Ibid. cap. 8. „Cupio respondeas, si tanti aeternitas, aut si non, ideo nec credenda.“ Ibid. cap. 13. „Recognoscite, si mentior.“

sunt caro non amittit: per curam ecclesiae et ²²agapen fratrum^b, et insuper quae semper utilia fidei, spiritus adipiscitur. Non vides alienos deos, non imaginibus eorum incurris, non sollemnes nationum dies ipsa commixtione participas, non nidoribus spurcis verberarisⁱ, non clamoribus spectaculorum, ²⁴atrocitate^k vel furore vel impudicitia celebrantium caederis, non in loca libidinum publicarum oculi tui impingunt, vacas a scandalis, a temptationibus, a recordationibus malis, iam et a persecutione. Hoc praestat carcer Christiano, quod ²⁵eremus prophetis. Ipse dominus in secessu frequentius agebat, ut liberius oraret, ut saeculo cederet: gloriam denique suam discipulis in solitudine demonstravit. Auferamus carceris nomen, ²⁶secessum vocemus. Etsi corpus includitur, etsi caro detinetur, omnia spiritui patent. ²⁷Vagare spiritu, ²⁸spatiare spiritu et non stadia opaca^l aut porticus longas ²⁹proponens tibi, sed illam viam, quae ad deum ducit. Quotiens eam spiritu deam-

23. agapen *abcd. Rhenanus.* age per *ABCD: Laurentianus.* 24. atrocitates vel furores vel impudicitias *d.* 25. heremus *AB.* 26. non secessum *A. (m. pr.) B.* 27. vacare spiritus *A. (m. pr.) BC. Laurentianus.* Vagare spiritus *D.* 28. spatiare spiritus *A. (m. pr.) BCD. Laurentianus.* 29. proponens *D.*

Ibid. cap. 21. „Quaerite ergo, si vera sit ista divinitas Christi.“ Ibid. cap. 23. „Dicent ibidem: Et quis ille Christus cum sua tabula? si magus? si post mortem de sepulcro a discipulis subreptus? si nunc denique penes inferos? si non in caelis potius, et inde venturus cum totius mundi motu.“ Ibid. cap. 25. „Viderit Cybele, si urbem Romanam ut memoriam Troiani generis adamavit — si ad ultores transire prospexit.“ Ad Nat. I, 7. „Volo enim scire, si per talia scelera adire parati estis, quemadmodum nos.“ Ibid. I, 16. „Respicite, si desunt populi.“ V. de hoc particulae usu Benil. et reliquos interpretes ad Horat. Epist. I, 3, 30. et I, 7, 39. Buenem. ad Lactant. Inst. IV, 16. p. 495. Duker. ad Flor. III, 3, 6. Hildebr. ad Apul. De Magia cap. 94. p. 621. et ad Arnob. Adv. Nat. II, 3. Indicativi in oratione indirecta more Graeco positi pro coniunctivo aliquot exempla iam supra habebas, quibus addo Apolog., cap. 42. „Quomodo infructuosi videmur negotiis vestris, cum quibus et de quibus vivimus, non scio.“ Ad Nat. 2, 17. „Quaerite, quis tantorum vices ordinavit.“ Exempla huius usus ex Arnobio collegit Hildebr. ad Arnob. Adv. Nat. III, 6. (quibus addo II, 28. 52. V, 33.). Cf. Cort. ad Lucan. I, 26. Hildebr. ad Apul. Metam. I, 25. p. 70.

h. per curam ecclesiae et agapen fratrum] Id est per subventionem publicam et privatam in communione sanctorum. Nam publicam praestabant administri ecclesiae, privatam singularemque membra particularia *de dytans* id est per dilectionem Christianam. (Fr. Iulius.) Pelag. X, 46. „Semino agrum meum et facio ex ipso agapen.“ Cyprian. Testim. III, 3. „Agapen et dilectionem fraternam religiose et firmiter exercendam.“ Cassian. Coll. XXIV, 12. „Agapen alienae operationis expectas.“ Cf. Apolog. cap. 39.

i. non nidoribus spurcis verberaris] Excipit hunc locum Barth. ad Stat. Theb. V, 390. tom. III, p. 198. Inter alia exempla verbi „verberare“ similiter usurpati. „Nidores spurci“ sunt, de quibus loquitur in Apolog. cap. 35. „Grande videlicet officium focos et toros in publicum educere, vicitim epulari, civitatem tabernae habitu abolere, vino tutum cogere, catervatim cursitare ad iniurias“ aeq.

k. atrocitate] Haec est librorum veterum scriptura, quam non audeo mutare cum Rigaltio speciose refigente „non clamoribus spectaculorum atrocitates vel furores vel impudicitias celebrantium caederis.“

l. stadia opaca] V. quae adnotavero ad De Corona cap. 4.

bulaveris, totiens in carcere non eris. Nihil crus sentit in nervo,
²cum animus in caelo est. Totum hominem animus circumfert et,
 quo velit, transfert. Ubi autem erit cor tuum, illic erit et thesau-
 rus tuus. Ibi ergo sit ³cor nostrum, ubi volumus habere the-
 saurum. Math. VI.
21.

¹Sit nunc, benedicti, carcer etiam ²Christianis molestus. Vo-
 cati sumus ad militiam dei vivi iam tunc, cum in sacramenti verba
³respondemus. Nemo miles ad bellum cum deliciis venit nec de
 cubiculo ad aciem procedit, sed de papilionibus expeditis^a et sub-
 strictis, ubi omnis duritia et inbonitas^b et ⁴insuavitas^c constituit.
⁵Etiam in pace labore et incommodis bellum pati iam ediscunt in
 armis deambulando, campum decurrendo, fossam ⁶moliendo, testu-
 dinem ⁷destinando, desudando^d. Sudore omnia constant, ne cor-
 pora atque animi expavescant de umbra ad solem^e ⁸et sole^f ad ge-
 lum^g, de tunica ad lorica, de silentio ad clamorem, de quiete ad

30. cum animus abed. cum manus ABCD. Laurentianus. 31. cor vestrum AB.

Cap. III. 1. Si nunc d. 2. Christianus A. (m. pr.) BC. Laurentianus. 3. re-
 spondemus ABCD. Laurentianus. spondimus a. respondimus reliqui. 4. suavitas
 Laurentianus. 5. etiam in pace, labore et incommodis abed. cum Gorsiensi. etiam
 in pace labor est. et incommodis (In commodis A.) ABD. Laurentianus. etiam in
 pace labor est in commodis C. 6. molliendo A. 7. destinando, desudando. Su-
 dore ego. densando. Sudore d. densitando. Sudore La Cerda, desecando. Su-
 dore Rhenanus. designando. Sudore Latinus. desidendo. Sudore Just. Lipsius De
 Mil. Rom. V, 14, p. 341. Vesal. desiccando. Sudore Dabc. desiccando desudando
 sudore ABC. desudando. Sudore tres Vatican, prob. Pamela et Iunio. 8. et sole
 ABCDabc. de sole d. de solo Ios. Scaliger. 9. ad gelum Iosias Mercerus et Fr.
 Iunius. ad gelu Rhenanus, Latinus. ad caelum ABCDabcd. ad telum A. m. sec.
 superser.

Cap. III. a. de papilionibus expeditis] Expediantur tentoria involuta, cum in castris extenduntur et funiculis ad pa-
 los terrae infixos substringuntur alliganturque, ne vento turbante corruant.
 (Rhenanus.)

b. inbonitas] Agnoscunt hoc vocabulum Glossae Sangerm. ap. Du Cingium
 explicant „malus animus.“

c. insuavitas] De Pænit. cap. 10.
 „Quae per insuavitatem medentur.“ Gell.
 N. A. I, 21. „Insolentia et insuavitas
 dictionis.“

d. testudinem destinando, desudando] Si Pamela fides est, in tribus Vaticanis
 libris, vocabulum „desiccando“ post
 „testudinem“ non comparat. Hanc scrip-
 turam defendit etiam Iunius explicans
 „testudinem“ et contextione scutorum
 summa contentione et sudore perficiendo
 milititer. „Cui quidem interpretationi
 facile quidem assenserim, sed dubito de
 Me eius scripturae utpote ex libris
 propositae qui alias constanter cum
 his libris facere solent. Strucchi

ad Vegetium De Re Milit. II, 23. vult
 scribi inverso ordine „fossam desicca-
 do, testudinem moliendo.“

e. ne animi expavescant de umbra ad
 solem] Apolog. cap. 39. „Qui de uno
 utero ignorantiae ad unam lucem expa-
 verint veritatis.“ De Spectac. cap. 17.
 „Ipsae illae pudoris sui interemptrices
 de gestibus suis ad lucem et populum
 expavescentes semel anno erubescant.“

f. et sole ad gelum] Imitari videtur
 hunc locum Hieronymus in epistola ad
 Heliodorum Tom. IV, P. II, p. 7. ed.
 Benedict. „Quid facis in paterna domo
 delicate miles? Ubi vallum? ubi fossa?
 ubi hiems acta sub pellibus? Ecce de
 caelo tuba canit, ecce cum nubibus
 debellaturus orbem imperator armatus
 egreditur. Ecce bis acutus gladius ex
 regis ore procedens obvia quaeque me-
 tet, et tu mihi de cubiculo ad aciem,
 tu de umbra egredieris ad solem? Cor-
 pus assuetum tunica loricae onus non
 fert, caput opertum linteo galeam re-
 casat.“

tumultum. Proinde vos, ¹⁰benedicti^s, quodcunque hoc durum est, ad exercitationem ¹¹virtutum animi et corporis deputate. Bonum agonem ¹²subituri estis, in quo ¹³agonothetes^h deus vivus est, xystarchesⁱ spiritus sanctus, corona ¹⁴aeternitatis ¹⁵brabium angelicae substantiae, politia in caelis^k, gloria in saecula saeculorum. Itaque epistates vester Christus Iesus, ¹⁶qui vos spiritu unxit et ad hoc ¹⁷scamma^l ¹⁸produxit, voluit ¹⁹vos ante diem agonis ad duriorum tractationem a liberiore condicione seponere, ut vires corro-

10. benedicti d. benedictae reliqui. 11. virtutum d. Latinius virtutis A. m. sec. virtutem ABCDabc. 12. subituri d. subiturae reliqui. 13. agonithetis ABC. xistarches B. xystarches A. m. pr. 14. aeternitas d. 15. bravium BD. tres Vaticani. 16. qui nos C. 17. scampna AC. scanna B. 18. perduxit C. 19. vos autem A. (m. pr.) B.

g. benedicti] Libri vetusti habent „benedictae,“ quod correxit Rigaltius. Alia est enim ratio loci capitis quarti, ubi feminae „benedictae“ appellantur, alia huius loci, ubi generaliter ad utriusque generis martyras convertitur oratio.

h. agonothetes] „Agonithetes“ praebent libri scripti, et sic habet etiam vetus ille Agobardi Scorpiac. cap. 6. Tueri videantur hanc formam Acta S. Hammonis Monachi Savignei MSS. ap. Du Cangium „Quid faceret miles Christi? quo novus *agonitheta* se verteret?“ item Ugutio „*Agonitheta*, qui vel quae est in agone id est pugil.“ Vita S. Ermelandi Abb. MS. ap. Du Cangium „*Agonitheta* virilis, omnium virtutum connectans iter.“ Sed in omnibus his locis reponendum esse *agonizeta* (quod Mabillonius iam fecit in illo Actorum S. Hammonis loco) glossariorum variorum expositiones satis evincunt. Sic Glossar. Iacicii interpretatur „*Agonizetta*, qui in agone est,“ Glossar. ab Ang. Maio editum in Auct. Class. tom. VIII, p. 50. „*Agonizeta*, brabeuta, victor,“ et paulo infra „*Agonizeta*, victor.“ Id. Gloss. p. 29. „*Agonizeta* victor; unde Iosephus in sexto decimo „pro qua munificentia perpetuus *agonizeta* nominatus est.“

i. xystarches] Hic ambobus xystis, stadio et denique cunctis athletarum exercitationibus praerat, ut ait Mercurius de Arte. Gymnast. II, 12. et citat tum Tertullianum, tum etiam lapidem Graecis litteris, quem ipse Latinum reddit: „*Totius Xysti Perpetuum Xystarcham*.“ Ioann. Suarius in Siden. Epist. II, 2. ait xystarcham esse gymnasiarcham praefectumque agonom, et citat Ammian. XXI. [1. med.], qui dixit „xystarchae doctorum.“ (La Cerdas) V. Gruter. Inscript. p. CCCXIII, 10. et p. MXCIV, 5.

Reines. Synt. Inscript. V, 41. Agonothetes distribuit praemia, xystarches quae sunt opus certaturis suppeditat velut communis oeconomus, epistates certamini praestat (Scorpiac. cap. 6.).

k. politia in caelis] Epist. Pauli ad Philipp. III, 20. Cf. Adv. Marcion. III, 24. „et *politeuma* id est municipatum nostrum in caelis esse pronuntians.“ Franc. Iunius distingui voluit: „corona aeternitatis, brabium: angelicae substantiae politia in caelis, gloria in saecula saeculorum.“ Angelicae substantiae politia in caelis est civitas caelorum communis cum angelis dei.

l. scamma] „Scamma“ Graecis locus dicitur certaminis, in quo congregiantur athletae, quod fossa soletur cingi *παρά τὸ σκάτω*. Hinc proverbialiter dictum Hieronymo adversus errores I. Hierosolymitani ad Pammachium [Tom. IV, P. II, p. 315. ed. Bened.] „de *scammate* et loco certaminis egredi“ pro eo quod est a proposito digredi sive lineas transilire (Fr. Iunius). Isidori Glossae: „*Scammata*, arenae ubi athletae luctantur.“ Gloss. Philox. „*Scamma*, *σκάμμα*.“ Chrysost. Homil. De Diabolo Temptatore: „*ἔτι γὰρ ἐν τῷ σκάμματι ἐστήκαμεν, καὶ ἐν τοῖς ἀγῶσι τῆς μεταβολῆς ἐσμέν*.“ Id. Homil. XVI. Ad Populum „*μή μοι δείξῃ ἐν τῇ παλαιότητι τὸν ἀδελφὴν, ἀλλ' ἐν τῷ σκάμματι*.“ Chrysolog. Serm. XXXIII. „Dicere non est ausa, ne circumstantiam confunderet et oneraret auditum, ne fieret populorum fabulā, quae tot annis stadium et *scamma* fuerat passionum.“ Aldhelm. De Virgin. cap. 19. „In *scammate* mundi ritu palaestrico agonizantes.“ Cael. Aurelianus. Tard. Pass. II, I. „Ordinat idem in arenae spatio, quod appellant *scamma*.“ Cf. Du Cangii

borarentur in vobis. Nempe enim et athletae segregantur ad strictiorem disciplinam²⁰, ut robori aedificando²¹ vacent. Continentur a luxuria, a cibis laetioribus, a potu²² iocundiore, coguntur, cruciantur, fatigantur: quanto plus in exercitationibus laboraverint, tanto plus de victoria sperant. Et illi, inquit apostolus, ut coronam corruptibilem consequantur. Nos aeternam consecuturi carcerem nobis pro palaestra²³ interpretamur, ut ad stadium tribunalis bene exercitati incommodis omnibus producamur, quia virtus duritia extruitur, mollitia vero destruitur.

Scimus ex dominico praecepto, quod caro infirma sit²⁴, spiritus promptus. Non ergo²⁵ nobis blandiamur, quia dominus consentit carnem infirmam esse. Propterea enim praedixit spiritum²⁶ promptum, ut ostenderet, quid cui debeat²⁷ esse subiectum, scilicet ut caro serviat²⁸ spiritui, infirmior fortiori, ut ab eo etiam²⁹ ipsa fortitudinem assumat. Colloquatur spiritus cum carne de communi salute, nec iam³⁰ de incommodis³¹ carceris, sed ipso agone et proelio cogitans. Timebit forsitan caro gladium gravem et crucem excelsam et rabiem bestiarum et summam ignium poenam et omne carnificis ingenium in tormentis, sed spiritus contraponat sibi et carni acerba³² licet ista, a multis tamen aequo animo excepta, immo et ultro appetita, famae et gloriae causa nec a viris tantum, sed etiam a feminis, ut vos quoque, benedictae, sexui vestro respondeatis. Longum est, si enumerem singulos, qui se gladio confecerint animo suo ducti. De feminis ad manum³³ est. Lucretia, quae vim stupri³⁴ passa est, cultrum³⁵ sibi adegit in conspectu pro-

1. Cor. IX, 25.

Cap. IV. Math. XXVI, 41.

20. iocundiore B. 21. interpretamur ABC. interpretemur reliqui.

Cap. IV. 1. vobis A. (m. pr.) B. 2. promptum, ut ABCDab. promptum esse, ut cd. tres Vaticani, teste Pamelio. 3. spiritui A. (m. pr.) B. 4. ipsa abcd. cum Gorziensi. ipsam ABCD. 5. de incommodis A. (m. sec.) cd. Harrisius. incommodis reliqui. 6. carceris, de ipso Rhenanus. 7. Timebit A. (m. pr.) B. 8. et licet AB. sint licet A. m. sec. 9. ut nos ABC. 10. est et ABC. 11. passa est cultrum ABCDa. passa reliqui. 12. sibi adegit A. (m. sec.) B.

Gloss. Med. et Inf. Latin. s. v., et de Hieronymi loco supra laudato etiam Leopardi Emend. I, 22.

m. et athletae segregantur ad strictiorem disciplinam] Res nota. Si vis, adde Hieron. Mercurial. De Arte Gymnast. I, 15. (in Poteri Suppl. Thes. Antiqu. Graec. et Rom. tom. III, p. 534), Lips. Saturn. I, 14., Krause in Pauly Real-Encyclop. tom. I, p. 910 sqq., interpret. ad Horat. A. P. 414.

n. robori aedificando] Cf. in extr. cap. „Quia virtus devitiis extruitur.“ De Metol. cap. 10. „hinc prima diabolo aedes aedificatur.“ Ad Scap. cap. 5. „Nec tamen deficiet haec secta, quam

tunc magis aedificari scias, cum caedi videtur.“

Cap. IV. a. quod caro infirma sit] „Quod“ particulam ponere pro accusativo cum infinitivo sequioris aevi scriptoribus usitatissimum est, quare non est, cur ex scriptis Tertulliani exempla hic cumulem. Vide Hildebr. ad Arnob. Adv. Nat. I, 42. et ad Apul. Metam. VI, 23 p. 477. et qui citantur apud Ruddim. Instit. Gramm. II, p. 12. Ita etiam „quia“ et „quoniam“ ponere solent. Cf. Munck. ad Fulgent. Vergil. Cont. p. 752.

b. quid cui debeat] De hoc genere duas interrogationes in uno orationis

pinquorum, ut gloriam castitati suae pareret. ¹³Mucius manum suam ¹⁴dexteram in ara cremavit, ut hoc factum eius fama haberet. Minus fecerunt ¹⁵philosophi Heraclitus, qui se ¹⁶bubulo stercore oblitum exussit, item ¹⁷Empedocles^d, ¹⁸qui in ignes ¹⁹Aetnaei montis ²⁰desilivit, et Peregrinus^e, qui non olim se rogo ²¹immisit, cum feminae quoque contempserint ignes ²²Dido^f, cum post virum dilectissimum nubere cogeretur, item Asdrubalis^g uxor, quae iam ardente ²³Carthagine, ²⁴ne maritum suum supplicem ²⁵Scipionis videret, cum filiis suis in incendium patriae devolvavit. Regulus^h, dux Romanorum, captus a ²⁶Carthaginensibus, cum se unum pro multis captivis ²⁷Carthaginensibus compensari ²⁸nonuisset, maluit hostibus reddi et in arcae genus stipatus undique extrinsecus clavibus transfixusⁱ tot cruces sensit. ²⁹Bestias femina libens appetit, ³⁰et utique horridiores aspides serpentes^k tauro vel urso, quas Cleopatra^l immisit sibi, ne in manus inimici perveniret. Sed mortis metus non ³¹tantus est, quantus tormentorum. ³²Itaque cessit carnifici meretrix Atheniensis^m, quae conscia coniurationis cum propterea torqueretur a tyranno, et non prodidit coniuratos et novissimeⁿ linguam suam commestam in faciem tyranni expuit, ut nihil

13. Mutius libri omnes. 14. dexteram CD. dextram AB. 15. filii sophi heraclitis AqB. filius sophii heraclitis A. filius Iovius Heraeles vel Hercules A. m. sec. in marg. 16. bubulo A. (m. pr.) BCD. 17. pedocles A. (m. pr.) B. 18. qui ignes C. 19. ethnei AB. 20. dissilivit ABDe. dissiluit (C?)bcd. 21. emisit ABCD. 22. Dido (didon ABC) cum ABCDabc. Dido ne d. 23. cartagine A. carhagine C. 24. ne maritum los. Scaliger. cum maritum d. maritum reliqui. 25. Scipioni d. 26. Carthaginensibus BDabc. 27. Carthaginensibus Babc. 28. voluisset A. (m. pr.) B. 29. et bestias AB. 30. et utique aspides serpentes tauro vel urso horridiores d. Vocem serpentes inducit Fr. Junius, cumque eo La Cerd. 31. tanti est quantis C. tantis est quantis. AB. 32. Itaque non cessit los. Scaliger. Non itaque cessit Fr. Junius. Itaque nec cessit Latinus.

membro confluendi cf. quae adnotavero ad De Fuga in Persecut. cap. 8.

c. qui se bubulo stercore oblitum exussit] Rem narrat Diog. Laert. IX, I, 3.

d. Empedocles] Cf. quae adnotata sunt ad Apolog. cap. 50.

e. Peregrinus] Lucianus Περὶ τῆς Περγασίου τελευτῆς tom. VIII, p. 272 sqq. Bip. p. 420 sqq. et ibi interpret. Philostr. V. Soph. II, 10. Athenag. Legat. ad Chr. cap. 20.

f. Dido] Cf. Apolog. cap. 50. Ad Nat. I, 18.

g. Asdrubalis uxor] Cf. Ad Nat. I, 18. II, 9.

h. Regulus] Apolog. cap. 50. Ad Nat. I, 18.

i. extrinsecus clavibus transfixus] Non opus est corrigi „transfixis“ vel „transfixae“, extrinsecus enim est „von aussen her.“

k. aspides serpentes] Petr. Faber Semestr. III, 15. verba „aspides serpentes“ et „quas Cleopatra immisit sibi“ spuria esse indicat. Verto „nach grimmen thieren griff gern ein weib, und in der that sind schrecklicher als stier und bär die aspisschlangen, welche Cleopatra sich anlegte, um nicht in die hände ihres feindes zu gelangen.“

l. Cleopatra] Cf. Ad Nat. I, 18.

m. cessit carnifici meretrix Atheniensis] Leana meretrix. Cf. ad Apolog. cap. 50. Ad Nat. I, 18. Cessit autem quodammodo carnifici, cum linguam dentibus abscederet non ultro scilicet sese tormentis restitutam sentiens.

n. novissime] „Novissime“ est pro denique, postremo, de qua significatione adeas Ruhnken. et Frotcher. ad Rutil. Lup. I, §. 8. p. 104. Wopkens Lectt. Tull. p. 46.

agere "in se sciret tormenta, etsi ultra "perseverarent. "Nam quod hodie apud Lacedaemonas sollemnitas maxima est "διαπορτυσμός, id est flagellatio, non latet. In quo sacro ante aram nobiles quique "adulescentes flagellis affliguntur, astantibus parentibus et propinquis et, uti perseverent, adhortantibus. Ornamentum enim et gloria deputabitur maiore quidem titulo, si anima potius cesserit plagis, quam corpus. Igitur si tantum terrenae gloriae licet de corporis et animi vigore, ut gladium, ignem, crucem, bestias, tormenta "contemnat sub praemio laudis humanae, possum dicere, modicae sunt istae passionis ad consecutionem gloriae caelestis et divinae mercedis. "Tanti "vitreum, "quanti verum margaritum? Quis ergo non libentissime tantum pro vero habeat erogare, quantum alii pro falso?

Omitto nunc gloriae causam. Eadem omnia saevitiae et cruciatas certamina iam apud homines affectatio quoque et morbus "quidam animi conculcavit". "Quot otiosos affectatio armorum ad gladium locat? Certe ad feras ipsas "affectatione descendunt, et de morsibus et de cicatricibus formosiores sibi videntur. Iam et ad ignes quidam se auctoraverunt, ut certum spatium "in tunica ardente conficerent." Alii inter "venatorum taureas" scapulis pa-

33. in se sciret tormenta Franc. Iunius. se scirent tormenta abed. se sciret in tormenta ABCD. se sciret vi tormentorum Rhenanus. 34. perseveraret ABCD. 35. Nam quae ed. ex Vaticanis. Namque C. Nam quod reliqui. 36. dyamastico-sis idem B. diamastigosis id est A. 37. adulescentes C. 38. contempnat ABC. contemnant reliqui. 39. Tanti ABCDabc. Si tanti d. los. Scaliger. An tanti A. m. sec. 40. vitrum Ad. Latinus, los. Scaliger. 41. quanti verum ABCDabc. quanti d. Fr. Iunius, los. Scaliger.

Cap. V. 1. quidem AB. 2. quod otiosos AB. quod otiosa C. 3. affectione A. (m. pr.) BCD. 4. in tunica ardente AB. 5. venatorum caveas scapulis C.

a. hodie apud Lacedaemonas sollemnitas] Cf. Apolog. cap. 50. Ad Nat. I, 18. Lycurgi instituta perseverasse asque in quintum p. Chr. saeculum constat ex Dione Chrysost. Or. XXV, p. 281. Cf. Meurs. Misc. Lacon. II, 5. p. 121. Theodoret. tom. IV, p. 931. ed. Schulz.

p. Tanti vitreum, quanti verum margaritum?] Hieronym. Ad Laetam tom. IV, P. II, p. 495. Bened. „Si tanti vitrum, cur non maioris sit pretii margaritum?“ Id. Ad Salvinam p. 667. „Si tanti vilissimum vitrum, quanti pretiosissimum margaritum?“ Id. Ad Demetriadem p. 787. „Tanti, ut dicitur, vitrum, quanti margaritum.“ Similiter Gregor. Nyssen. Tract. in Psalm. I, cap. 8. ὀφείλει ἀδελφὸς τιμωρὸς καὶ ψηφίδα οὐκ εἶναι.

q. pro vero habeat erogare] De structura verbi „habere“ cum infinitivo cf. quae adnotata sunt ad De Fuga in Persecut. cap. 12. „Erogare“ est pro „impendere,“ ut saepissime apud Tertullianum. Exempla protuli ad Scorp. cap. 6.

Cap. V. a. conculcavi] Pari sensu Tertullianus vulgo utitur verbo „inculcare.“ Cf. quae adnotavero ad Scorp. cap. 6.

b. ad gladium locat] Si tanti est, adeas Desid. Herald. Digress. XXIV, p. 249. qui illustrat hunc locum. Cf. Lips. Saturn. Serm. II, 3. p. 928. ed. Vessl.

c. in tunica ardente conficerent] Cf. Ad Nat. I, 18.

d. alii inter venatorum taureas] Cf. Ad Nat. I, 18. Taureas sunt scuticae et flagella ex taurino corio, sicut buc-

tientissimis inambulaverunt: ¹Haec, benedicti, non sine causa dominus in saeculum admisit, sed ²ad nos et nunc exhortandos et in illo die ³confundendos, si ⁴reformidaverimus pati pro veritate in salutem quae alii affectaverunt pro vanitate in perditionem.

Cap. VI. ¹Sed haec exempla constantiae omittamus de affectatione venientis. Convertamur ad ipsam condicionis humanae contemplationem, ut et illa nos instruant, si qua constanter adeunda sint quae et invitis evenire consueverunt. Quotiens enim incendia vivos cremarunt? ²quotiens ferae ³et in silvis suis et in mediis civitatibus ⁴elapsae ⁵caveis homines devoraverunt? quot a latronibus ferro, ab hostibus etiam cruce extincti sunt, torti prius, immo et omni contumelia ⁶expuncti? Nemo non etiam hominis causa pati potest quod in causa dei pati dubitat. Ad hoc quidem vel praesentia nobis tempora documenta sint, quantaes qualesque personae inopinatos natalibus et dignitatibus et corporibus et aetatibus suis exitus referunt hominis causa^b, aut ab ipso, si contra ⁷eum fecerint, aut ab adversariis ⁷eius, si pro eo steterint.

6. et haec AB. 7. ad vos ABC. 8. ad confundendos ABC. 9. reformaveribus AB. reformidaveritis Ap. m. sec. reformaverimus C.

Cap. VI. 1. Si haec ABC. 2. quoties ferae C. 3. et in silvis suis bis habet B. 4. elephas B. m. pr. 5. canis A. (m. pr.) B. 6. cum fecerint BC. 7. Quinti septimi florentis Tertulliani ad martyras liber finit B.

ceae apud Plautum sunt ex bovillo. Salvia. De Gubern. Dei VIII, p. 270. „Nec solum hoc, sed improbiisimis flagitiosorum hominum cachinnis et detestantibus ridentium sibilis quasi taureis caedebatur.“ Vita Pontii Martyris d. XIV. Maii (ap. Baluz. Miscell. tom. II, p. 137.). „Statim egressi sunt duo venatores cum tauris et nervis secundum consuetudinem.“ Iuvenal. Sat. VI, 491. „taurea punit Continuo flexi crimen facinusque capilli.“ Artemidor. Oneirocrit. I, 72. „δούλους δὲ (sc. σημαίνεις) βασάνους διὰ τὸν ἱμάντα καὶ τὴν ταυρίαν.“ Athanas. Epist. ad Solitar.

p. 850. „καὶ ποιήσαντες εἰς τὰ νοῦτα ταυρίαις ἰσα θανάτω κατακοπή- ναι.“ Cf. Sozom. VI, 19. VIII, 24. Onomast. Vulcan. p. 151. „Taurea, ὀνός.“ Aliae Glossae, „Taureae, plagae, nervi.“

Cap. VI. a. expuncti] Tertulliani verbum pro eo, quod est affecti absolutissime, sic ut nullum contumeliae genus amplius desiderari posset, quod illi non sint perpassi (Franc. Iunius). Cf. adnotata ad Scorp. cap. 10.

b. hominis causa] Imperatoris videlicet.

DE
S P E C T A C U L I S.

In scripturae discrepantia verbis scriptoris subiecta

- A** significat codicem Agobardinum (*Aβ* ex collatione Steph. Baluzii, *Aφ* ex collatione Hildebrandi).
- B** - editionem principem Io. Gangneii a. MDXLV. (*Bmg* significat scripturam ex margine eius editionis prolatam).
- C** - - Sigism. Gelenii a. MDLXII., qui codice Anglico, Masburensi, usus erat.
- D** - - Iac. Pamelii a. MDLXXIX., qui codice Anglico, Jo. Clementis, usus erat.
- E** - - Nicol. Rigaltii a. MDCXXXIV.
-

DE SPECTACULIS.*

Qui status fidei, quae ratio veritatis, quod praescriptum Cap. I.
disciplinae inter cetera ²saecularium errorum^a etiam spectaculorum
voluptates adimat, dei servi, cognoscite, qui cum maxime ad deum
acceditis, recognoscite, qui iam accessisse vos testificati et con-
fessi estis, ne aut ignorando aut dissimulando quis peccet. Tanta
est ³enim voluptatum vis, ⁴ut ignorantiam protelet in ⁵occasionem^b
et conscientiam corrumpat in dissimulationem. ⁶Ad utrumque ad-
huc forsitan alicui opiniones ethnicorum ⁷blandiantur, ⁸qui in ista
causa adversus nos ⁹ista argumenta argumentari consueverunt: Nihil
obstrepere^c religioni in animo ¹⁰et conscientia tua tanta solatia

* INCIPIT DE SPECT ..... *Ap.* Q. SEPTIMI FLORENTIS TERTULLIANI
CARTHAGINENSIS DE SPECTACULIS LIBER. *B.*

Cap. I. 1. Quis status *AB.* 2. saecularium *Ap.* 3. enim .....tium vis
A. voluptatum vis *E.* vis voluptatum *reliqui.* 4. ut et *BCD.* 5. occasionem
A. 6. aut utrumque. Adhuc *BCD.* 7. blandiuntur *BCD.* 8. qui in ista *E. Fulg.*
Ursinus. .... in ista *A.* quae in ista *BCD.* 9. ista argumenta argumentari con-
sueverunt: Nihil *ego.* ita argumentari consueverunt nihil *CDE.* ita argumenta argu-
mentari consueverunt nihil *B.* ita argumenta argum.....hil *Ap.* ista argumenta
argumentantur: nihil *Hildebrandus.* 10. et conscientia tua tanta *BCD.* et in con-
scientia tanta *E.* et in conscie.....ta *A.*

Cap. I. a. saecularium errorum] Id est
inter ceteros errores saeculi. Helle-
nismus, ut cap. 10. et passim. Abon-
dat enim hic liber phrasibus Graecorum
maxime, ut quem Graeco stilo a se
fuisse expressum narrat auctor in libro De
Corona Militis cap. 6. Post eleganter
catechumeni et baptizati distinguuntur,
quorum illi iubentur cognoscere, hi vero
recognoscere, quos libro De Paenitentia
rudientes et intinctos appellavit. (Franc.
lenius.).

b. ut ignorantiam protelet in occasio-
nem] Tanta est, inquit, voluptatum vis,

ut hominem suum tamdiu doceri no-
lit vitanda esse Christiano spectacula,
quamdiu spectandi occasio sperabitur.
(Rigalt.). De verbo „protelare“ cf. quae
adnotavero ad De Paenitent. cap. 4.

c. obstrepere] Hoc est adversari, im-
pedimento esse, detrahere. Utilitur ita
saepius hoc verbo. Cf. infra cap. 23.
„etiam obstrepente gratia voluptatis.“ De
Corona cap. 5. „habitus extraordinarius
ordinario usui obstrepit.“ De Cultu
Fem. II, 9. „et obstrepant pudicitiae
disciplinis.“

extrinsecus oculorum vel aurium, "nec vero deum offendi oblectatione hominis, "qua salvo erga deum metu et honore suo in tempore et suo in loco frui scelus non sit. "Atquin hoc cum maxime paramus demonstrare, quemadmodum "ista non competant verae religioni et vero obsequio erga "verum deum. Sunt qui "existiment "Christianos, expeditum "morti genus, ad hanc "obstationem abdicatione "voluptatum erudiri, quo facilius vitam contemnant, amputatis quasi retinaculis eius, "nec desiderent-quam iam "suervacuam sibi "fecerint, ut hoc consilio^d potius et humano prospectu, non divino praescripto^e "definitum existimetur. Pigebat scilicet etiam "perseverantes in "tantis voluptatibus "propter deum mori^f. "Quamquam "et, si ita esset, tam apto consilio, tantæ "obstinatio disciplinae debebat obsequium^g.

Cap. II. Iam vero nemo est, qui non hoc quoque praetendat, omnia a deo instituta et homini attributa, sicut praedicamus, et utique "bona, ut omnia boni auctoris: inter haec deputari universa ista, ex quibus spectacula "instruuntur, equum verbi gratia et lborem et vires corporis et vocis suavitates. Igitur neque alienum videri posse neque

11. Nec verbo *B.* 12. quo salvo *B.* 13. Atqui in hoc *B.* 14. ista *AE.* ista haec *reliqui.* 15. verum deum *AB.* deum verum *reliqui.* 16. existiment *BCD.* 17. Christianos, expeditum *E. Fulv. Ursinus.* XX. sexpeditum *Aß.* Christianum expeditum *BCD.* 18. mortis *Aq.* 19. obstationem *Aq.* 20. voluptatum *A.* voluptatum *reliqui.* 21. nec *AE.* ne *reliqui.* 22. supervacuam *BC. prob. Fr. Junio.* 23. fecerunt *AE.* fecerint *reliqui.* 24. definitum *ABmgCDE.* descriptum *B.* 25. perseverantis *Aß.* 26. tantis *om. AE.* 27. propter dño *Aq.* 28. quamquam *Aß.* 29. et si *E. Franc. Junius.* si *Hildebrandus.* etsi *BCD.* Quid in *A.* fuerit hodie nequit dinosci. 30. ad obstationem *Leopoldus.* obstinationis *Hildebrandus.* observatio *liber Io. Clementis.*

Cap. II. 1. bona ut omnia *AE.* bona omnia ut *reliqui.* 2. instruuntur: equum *E.* ins.....quum *A.* instruuntur. Cum *B.* instruuntur: circum *reliqui.*

d. consilio] Cf. Desid. Herald. Digress. I, 28.

e. non divina praescripto] Opus perfectissimum Christiani est mortem pati pro deo: ecce tamen gentiles iudicant hanc tantam virtutem provenire ab humano consilio et providentia, non a divino praecepto. (La Cerda.)

f. etiam perseverantes in tantis voluptatibus propter deum mori] Quasi vero non multi pro deo passi sint qui his tantis voluptatibus minime abstinuerant.

g. debebat obsequium] Quamquam et, si verum esset Christianos abdicatione voluptatum eo erudiri, ut vitam contemnant, tam apto consilio tantae utilitatis disciplinae obstinatio Christiano-

rum, generis semel ad mortem prout et expediti, id certe debebat obsequium, uti quidem sese instrui ab illa sibi que faciliorem obeundi visum quasi praeparare pateretur. Paulo aliter interpretatus est La Cerda. „Quamquam, si ita esset,“ inquit, „haec nostra obstinatio ad mortem debebat obsequium tantae disciplinae scilicet tam apto consilio, id est propter tam aptum consilium.“ Itaque „tantae disciplinae“ est in tertio casu, „tam apto consilio“ in ultimo. Demus, sit, hoc ita esse, certe haec obstinatio debet obsequium Christianae disciplinae, quae ita est potens, ut invenerit modum contemendae mortis, nimirum contemptis voluptatibus.“ Ludit Tertullianus antithesi. Obstinatio enim proprie non novit obsequium.

inimicum² deo quod de conditione constet ipsius, neque⁴ cultoribus dei deputandum³ quod dei non sit inimicum, quia nec alienum. Plane et ipsae extructiones locorum, quod saxa, quod caementa, quod marmora, quod columnae, dei res⁵ sunt, qui ea ad instrumentum terrae dedit, sed et ipsi actus sub caelo dei transiguntur. Quam sapiens argumentatrix sibi videtur ignorantia humana! praesertim cum aliquid eiusmodi de gaudiis⁶ et de fructibus saeculi⁷ metuit⁸ amittere. Plures denique invenias, quos magis periculum voluptatis, quam vitae, avocet⁹ ab hac secta. Nam mortem etiam stultus ut debitam non¹⁰ extimescit, voluptatem etiam sapiens¹¹ ut datam¹² non¹³ contemnit, cum alia non sit et stulto et sapienti vitae gratia, nisi voluptas. Nemo negat, quia nemo ignorat quod altro natura suggerit, deum esse universitatis conditorem, eamque universitatem tam bonam, quam homini mancipatam. Sed quia non penitus deum norunt, nisi naturali iure, non etiam familiari, de longinquo, non de proximo necesse est ignorent, qualiter administrari¹⁴ aut iubeat aut prohibeat¹⁵ quae instituit, simul quae vis sit aemula¹⁶ ex diverso¹⁷ adulterandis¹⁸ usibus divinae conditionis¹⁹, quia neque voluntatem neque adversarium noveris eius, quem mi-

3. deo (Aβ) BCE. dei D. liber Clementis. 4. cultoribus dei deputandum ego. cul.....deputandum Aq. cultoribus dei putandum BC. cultoribus dei vitandum D. liber Clementis. culpa deputandum E. 5. sunt AE. sint reliqui. 6. et fructibus (Aβ) E. 7. admittere Aβ. 8. avocet CDE. evocet AB. vocet Hildebrandus. 9. existim.....tatem A. 10. ut datam ego. ut tantam ABCDE. utendam Fr. Iunius. 11. contempno Aβ. contemnet Aq. 12. aut iubeat aut prohibeat CD. aut iuberet aut prohiberet B. iubeat AE. 13. quae instituit BCD. cum instituit AE. 14. simul quae vis sit aemula Fulo. Ursinus. simul quae vis aemula E. simul.....mula A. simul quae sit aemula BC. simul quae sit aemula D. simul quae sint aemula Hildebrandus. 15. ex adverso (Aβ) E. 16. qua neque Aβ.

Cap. II. a. neque cultoribus dei deputandum] Supple: inimicum esse.

b. de fructibus saeculi] Sic Adv. Marcion. I, 27. „summum, quod sciam, fructum vitae.“ Apolog. cap. 40. „Nos vero ieiuniis aridi et omni continentia expressi, ab omni vitae fruge dilati.“ Cf. Herald. ad Tertull. Apolog. cap. 6. p. 52. la. Casaubon. ad Ael. Lamprid. p. 146. ed. Salm.

c. ut datam] Quod antecedeat participationem „datam“ suadebat, loci ratio postulabat, ut „ut datam“ reponeretur pro vulgata scriptura „ut tantam.“

d. ex diverso] Cf. quae adnotata sunt ad Scap. cap. 2.

e. adulterandis usibus] Amat Tertullianus gerundiva ita struere simplici dativo. Sic paulo infra „quaecumque fabrandis idolis materia capitur.“ Apos-

log. cap. 2. „Latronibus vestigandis per universas provincias militaris statio sortitur.“ Ibid. cap. 6. „theatra stuprandis moribus orientia.“ Ibid. cap. 11. „vos talibus puniendis praesidetis.“ Ibid. cap. 16. „cum Hierusalem cepisset proptereaque templum adisset speculandis Iudaicae religionis arcanis.“ et post frustrandis bestiis mercenarius noxius.“ Ibid. cap. 18. „quas demerendo sibi disciplinas determinaverit.“ Ibid. cap. 25. „Nondum enim tunc ingenia Graecorum atque Tuscorum fingendis simulacris urbem inundaverant.“ Ibid. cap. 42. „sciant Sabaei plaris et carioris suas merces Christianis sepeliendis profligari quam deis fumigandis.“ Ad Nat. I, 10. „salutant dei vestri argumenta et historias nocentibus erogandis.“

f. conditionis] Cf. adnotata ad De Corona cap. 6.

nus noveris. Non ergo hoc solum ¹⁷respiendum est, a quo omnia sint instituta, sed a quo conversa. Ita enim apparebit, ¹⁸cui usui sint instituta, si appareat, ¹⁹cui non. Multum interest inter corruptelam et integritatem, quia multum est inter institutorem et interpolatorem. ²⁰Ceterum omnes species malorum, quae etiam ethnici ²¹ut indubitata et prohibent et defendunt, ex operibus dei ²²constant. Vis homicidium ferro, veneno, ²³magicis devinctionibus perfici? Tam ferrum ²⁴dei res est, quam herbae, quam angeli ^h. ²⁵Numquid tamen in hominis ²⁶necem auctor ista ²⁷providit? Atquin omnem ²⁸homicidii speciem uno et principali praecepto ²⁹interimit: Non occides. Proinde aurum, aes, argentum, ebur, lignum, et quaecunque fabricandis idolis materia ³⁰captatur, quis in saeculo posuit, nisi saeculi auctor deus? Numquid tamen ut haec adversus ipsum adorentur? Atquin summa ³¹offensa penes illum ³²idololatria est. Quid non dei est ³³quod deum offēdit? sed cum offēdit, dei esse desiit, et cum desiit, offēdit. Ipse homo, omnium flagitiorum ³⁴auctor, non tantum opus dei, verum etiam imago est, et tamen et corpore et spiritu ³⁵desiit a suo institutore. Neque enim oculos ad ³⁶concupiscentiam sumpsimus ³⁷et linguam ad maliloquium et aures ad exceptaculum maliloquii et gulam ad gulae crimen et ventrem ad gulae ³⁸societatemⁱ et genitalia ad excessus ³⁹impudicitiae et manus ad vim et gressus ad vagam vitam, aut spiritus

Exod. XX,
13.

17. respiendum est, a quo E. Fulv. Ursinus. respiendum est, quo BCD. respiciē.....Ap. 18. cui usui sint instituta E. cuiusvis instituta A. cuius vi sint instituta reliqui. 19. cui non AE. cuius non sint reliqui. 20. Ceterum AB. 21. ut indubitata AE. indubitata B. indubitata CD. 22. constant. Vis BCDE. constans A. constant. Scis Jos. Scaliger. constant. Vides Fr. Iunius. 23. magicis devinctionibus Coleius ad Apul. Metam. I, 8. 24. dei res quam A. 25. Numquid ——— providit? om. AB. 26. nece est auctor. Ita B. 27. prodidit? Neursius Crit. Arnob. p. 235. 28. homicidii Ap. 29. interimit AE. interemit reliqui. 30. captatur CDE. capiatur B. cap.....Ap. 31. offensio BCD. 32. idololatria. Quid AE. 33. quod dño offēdit A. 34. actor D. ex codice Clementis. 35. desiit AE. desivit reliqui. 36. concupiscentiam sumpsimus AE. concupiscentias sumpsimus reliqui. 37. et linguam ABC. neque linguam CD. 38. societatem AE. liber Clementis. satietatem reliqui. 39. impudicitiae et manus ad vim et gressus om. A.

g. magicis devinctionibus] Colvius ad Apul. Metam I, 6. correxerat „magicis devinctionibus,” quod improbavit iam Oudendorpius. Devinctiones magicae sunt παραδεσμοί, παραδεσμοί. Vide de his interpret. ad Vergil. Ecl. VIII, 77. et ad Petron. Satyr. cap. 131. Turneb. Adv. XIX, 22. p. 661. Delrii Disquis. Mag. III, p. I. quaest. IV, 25. Heins. ad Ovid. Am. III, 7, 29. Salmas. ad Solin. p. 766. qui etiam hunc Tertulliani locum citat.

h. angeli] Daemones. Ulitur saepius eo vocabulo in hunc sensum, ut Apolog. cap. 22. „Angelos quoque etiam Plato negavit.”

i. ad gulae societatem] De Jejun. cap. 17. „Appendices scilicet gulae lascivia et luxuria, quam societatem et apostolus sciens” sqq. Adv. Marcion. II, 18. „Agnosce simul et comilibus gulae, libidini scilicet atque luxuriae, prospectum.”

ideo instituit⁴⁰ corpori, ut insidiarum, ⁴¹ut fraudium^{k 42} et iniquitatum cogitatorium^l fieret? Non opinor. Nam si omnem malignitatem et si ⁴³tantam malitiam excogitatum^m deus exactor innocentiae odit, indubitate, quaecunque condidit, non ⁴⁴in exitum^{n 45} operum constat condidisse, ⁴⁶quae damnat, licet ⁴⁷eadem opera per ea, quae condidit, administrantur, quando haec sit tota ratio damnationis, perversa administratio conditionis ⁴⁸a conditis. Nos igitur, ⁴⁹qui domino cognito etiam aemulum eius ⁵⁰inspeximus, qui institutore ⁵¹comperto et interpolatorem una deprehendimus, neque mirari neque ⁵²dubitare oportet, cum ipsum hominem, opus et imaginem dei, totius universitatis possessorem, ⁵³illa vis ⁵⁴interpolatoris et aemulatoris angeli ab initio de integritate ⁵⁵deiecerit, ⁵⁶universam substantiam eius, ⁵⁷pariter cum ipso integritati institutam^o, pariter cum ipso in perversitatem ⁵⁸demutavit adversus institutorem, ut, quam doluerat homini concessam, non sibi, in ea ipsa et hominem reum deo faceret, et suam ⁵⁹dominationem collocaret.

Hac conscientia ¹instructi adversus ²opinionem ethnicorum Cap. III. convertamur magis ad nostrorum ³detractatus^a. Quorundam enim

40. corpori CDE. cum corpore B. Quid in A. fuerit hodie nequit dinosci. 41. ut fraudium AE. et fraudum reliqui. 42. et iniquitatum Acp. ut iniquitatum AßC. et iniquitatum reliqui. 43. tantum E. Fulv. Ursinus. Quid A. habuerit hodie nescitur. 44. in vanum Bmg. 45. operas AB. 46. quos damnat B. 47. eadem operae A. 48. a conditis om. AE. 49. qui domino (dño A.) ACD. quid non B. qui deo E. 50. inspeximus AE. inspicimus reliqui. 51. comperto et interpolatorem ego. comperto ..... rporatorem A. comperto etiam palatorem B. comperto etiam interpolatorem reliqui. 52. dubitari BC. 53. illi vis C. 54. interpolatoris A. 55. deiecerint C. 56. quin universam Fulv. Ursinus. 57. pariter cum ipso integritati institutam AE. Omittunt reliqui. 58. demutavit ABE. demutatum reliqui. 59. de dominationem A.

Cap. III. 1. instructa AE. 2. opiniones BCD. 3. detractatus ABCD. re- tractatus E. ex emend. Fulvii Ursini.

k. fraudium] De hac genitivi forma cf. Gell. N. A. XIV, 2. Eckstein. ad Vossii Anstarch. II, p. 661. Hildebrand. ad Ayal. Metam V, 15, p. 346.

l. cogitatorium] Locus et sedes cognitionum. Φρονητήριον vertit los. Scholger, μέλητηριον Franc. Luca. La Cerda adfert similem locum Varertini: „Vergeri coepit in sacri pectoris comitis consiliatus.“ Cf. Plauti Mostell. III, 1, 158. „Huc concessero, dum mihi senatum consilii in cor convoco.“ Id. Epid. I, 2, 56. „Iam senatum convoco in corde consiliarium.“

m. tantam malitiam excogitatum] Quasi videtur ideo solum condiderit res mundi, ut esse invicem corruptam atque interfici. La Cerda, qui cum Fulvio Ursino aliisque „tantam“ reposuit pro „tantam“ ita interpretatur: „Possit oblici

visa tanta rerum perversitate in usibus deum ipsa mundi creatione solum fecisse res, ut illae malum exitum haberent. Diluit. Ne hoc puta. Nam si deus, ut vere est, tantum (h. e. solum) odit malignitatem in usibus et malitiam, perinde indubitate constat non condidisse illum res in exitum malorum operum, quae ipse damnat.“

n. in exitum] „In exitum“ non est „in exitum et perniciem“, sed ait res non creatas a deo, ut exirent et manerent in prava opera, quae ipse damnat, licet ita res sint constitutae, ut unae per alias administrantur, in qua administratione, si perversa sit, posita est tota ratio damnationis. (La Cerda.)

o. integritati institutam] Malum describere „in integritate institutam.“

Cap. III. a. detractatus] Haec est

fides aut simplicior aut scrupuliosior ⁴ ad hanc abdicationem spectaculorum de scripturis auctoritatem exposcit et se in incertum constituit, quod non significanter neque nominatim denuntietur servis dei abstinentia eiusmodi. Plane nusquam invenimus, quemadmodum aperte positum est: Non occides, Non idolum coles, Non adulterium, non fraudem admittes, ⁵ ita exerte definitum: Non ⁶ ibis in circum, non in theatrum, agonem, munus non ⁷ spectabis^b. Sed invenimus ad hanc quoque speciem pertinere illam primam vocem

Exod. XX, 14 sqq.

Ps. I, 1. David, ⁸ Felix vir, inquit, qui non abiit in concilium impiorum et in via peccatorum non stetit ⁹ nec in cathedra pestium ¹⁰ sedit. Nam etsi iustum illum videtur praedicasse, quod in concilio et ¹¹ consessu Iudaeorum ¹² de necando domino ¹³ consultantium non communicavit, late tamen semper scriptura divina dividitur, ¹⁴ ubicumque secundum praesentis rei sensum etiam disciplina ¹⁵ munitur, ¹⁶ ut hic quoque non sit aliena vox a spectaculorum interdictione. Si enim pauculos tunc Iudaeos impiorum concilium vocavit, quanto magis tantum conventum ethnici populi? ¹⁷ Minus impii ethnici, minus peccatores, minus hostes Christi, quam tunc Iudaei? ¹⁸ Quid? quod et cetera congruunt. Nam ¹⁹ apud spectacula et in via statur.

4. ab hac abdicatione BmgC. 5. ita est certe definitum C. 6. ibis in circum AE. in circum ibis reliqui. 7. spectabis BCD. expectabis AE. 8. felix vir inquit AE. felix inquit BCD. 9. nec AE. et reliqui. 10. non sedit BCD. 11. consessu ego. in consessu BCD. in sessu AE. 12. de necando domino E. de negando dño A. de deo denegando BCD. 13. ubicumque AB. 14. munitur B. 15. ut haec quoque Fulv. Ursinus. 16. Minus impii ethnici AE. impii et iniqui B. ni pit ethnici CD. impii Fulv. Ursinus. 17. Quid quod et AE. Salmas. ad Solin. p. 645. quod et B. quo et CD. Quid? non Fulv. Ursinus. quo ad Latinius. 18. apud spectacula in cathedra et in via B. et apud spectacula et in via Salmasius.

librorum veterum scriptura. Gloss. Philox. „Detraclaverint, διαφραγήσωσι, διατυπώσωσιν.“ Onomast. Graeco-Lat. ap. Vulcan. p. 38. „Detraclato, διατύωμα.“ Hinc Fr. Iunius *detraclatus* explicat *διατυπώματα*, dum Pamelius et alii per simplex „tractatus“ interpretantur, quibus sane suffragatur locus Corn. Frontonis Ep. ad Marcum Caesarem III, 8. „Eorum si quid memoriae tuae elapsum est, non inutile erit eadem nos denique *detraclare*.“ Mibi quidem *detraclatus* simpliciter sunt detractationes, tergiversationes, quo intellectu interpretationi loci optime succurremus. Convertamur, inquit, magis ad nostrorum detractatus, quibus spectaculorum voluptati renuntiandum esse secundum legem scripturae negant.

b. spectabis] Neglegentiae librarii tribuo quod liber Agobardi habet *especta-*

bis. Cf. Schol. Iuven. Sat. IX, 142. p. 275. Cram. Arntz. ad Plin. Paneggr. cap. 31. p. 143. et cap. 35. p. 167. Buenem. ad Lactant. Epit. cap. 69. p. 1327. Burm. ad Anthol. Lat. tom. I, p. 49. Interpr. ad Vell. Patern. II, 14. Oudend. ad Caes. II, 20. Drakenb. ad Liv. IV, 33, 1. XXX, 23, 7. XL, 54, 3. luret. ad Symmach. Epist. II, 78. p. 86.

c. de necando domino] Innuit Iosephum Arimathaeensem, quem Lucas [XXIII, 51.] ait virum fuisse probum ac iustum nec interfuisse aut consensisse Iudaeorum consilio adversus Christum. Auctor Commentarior. in Psalmos Praef. Psalm. I: „Tertullianus in libro De Spectaculis adserit hunc psalmum et de Iosepho posse intelligi, qui corpus domini sepelivit, et de his, qui ad spectacula gentium non conveniunt.“ Sunt qui eos Commentarios Hieronymo ad-

Vias enim ¹⁹ et cardines vocant ²⁰ balteorum^d per ambitum et discrimina popularium^e per proclivum. ²¹ Cathedra quoque nominatur ipse in anfractu ad consessum situs^f. Itaque ²² contrario infelix qui in quodcumque concilium impiorum abierit et in quacumque via peccatorum steterit et in quacumque cathedra ²³ pestium sederit. Generaliter dictum intellegamus, ²⁴ cum quid etiam specialiter interpretari capit^g. ²⁵ Nam et specialiter quaedam pronuntiata ²⁶ generaliter sapiunt. Cum deus Israëlitas admonet disciplinae vel obiurgat, utique ad omnes habet^h, cum Aegypto ²⁷ et Aethiopiae ²⁸ exitium comminatur, utique in omnem gentem peccatricem praecudat. Si omnis gens ²⁹ peccatrix est Aegyptus ³⁰ et Aethiopia, a specie ad

Exod. XII.
12.

19. et cardines vocant A. vocant et cardines E. vocant cardines reliqui, Salmasius. 20. balta.....Aβ. 21. et cathedra Fr. Iunius. 22. contrario (Aβ) BCE. e contrario (Aφ) D. Fulv. Ursinus, Franc. Iunius. 23. pestium A. 24. cum quid aliter etiam B. cum quid aliter specialiter Aβ. 25. Nam specialiter B. 26. generaliter capiunt Meursius Crit. Arnob. p. 235. 27. et thioipiae Aβ. 28. exitum Aβ. 29. peccatrix est Aegyptus Aφ. peccatrix Aegyptus (Aβ) E. vocatur Aegyptus BCD. 30. et thioipia specie A.

scribant. Inseti sunt autem operibus Bedae. (Rigalt.) Locum, quem citat Rigaltius, reperitur in Opp. Hieronymi ed. Benedict. Tom. II. P. II, p. 121.

d. Vias enim et cardines vocant balteorum] Salmas. Exercit. Plin. p. 645. „In theatro subsellia per cuneos distincta, et alternatim viis per ambitum et in descensu separata. Ergo canei spatia erant, in quibus subsellia componebantur. Viis per ambitum et in descensu invicem distinguebantur. Per ambitum viae cardines dictae. Quod inter eas vias et cardines comprehensum esset, cuneum vocabant. Baltea vocat praecinctiones. Ut cardines in theatro qui separabant praecinctiones, ita limites in circi porticus viae inter sedilium ordines. Sed viae in theatro cardines dictae, quia multis versuris cuneos intersecarent, in circi limites, quia versuras non facerent, sed perpetui ac recta serie currerent.“ Ueberius de hac materia disputantem, si vis, addeat Alex. Mazochium in Comment. in Campani Theatri Titul. in Poleni Suppl. Thes. Antiqu. tom. V, p. 645. sqq. Cf. Lips. De Amphitheatro cap. 13. p. 1022. ed. Voss.

e. discrimina popularium] Salmas. l. l. „Vias in theatro „discrimina popularium per proclivum“ Tertulliano dicuntur, quia canes popularium viis per descensum discriminarentur. At cardines balteorum proprie vias per ambitum.“ Mazochius l. l. p. 641. „Supra

equestris reliqui deinceps gradus plebi ceteras addicti erant, et popularia vocabantur, quae erant omnium maxime diffusa. Et, ut semel dicam, tres in partes tota illa subselliorum acclivitas tribuebatur, in imam, mediam et summam caveam: ima, quae omnium honestissima, in orchestram et equestris rursus dividebatur, media et summa cavea ad popularia pertinebat, sed ita tamen, ut media cavea multo, quam summa, haberetur honestior, ab eaque causa est, quod Augustus apud Sueton. cap. 44. sanxit „ne quis pullatorum media cavea sederet.“ Ceterum popularibus etiam equestris passim contingi probat idem Mazoch. p. 641. nota addita. Cf. etiam interpretes ad Sueton. Domit. cap. 4. Claud. cap. 25.

f. in anfractu ad consessum situs] Mazochius p. 646. de hoc loco Lipsium confutans, qui per anfractum putat significari „superum locum, ubi clivi subselliorum desinant et maris incipiat, qui porticum faciat clivosque illos veluti frangat,“ docet cathedram esse porticum, ubi matronae cathedras suas ponere seorsumque spectare consueverint.

g. interpretari capit] De hac structura v. quae adnotavero ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

h. utique ad omnes habet] Suppleo „admonitionem disciplinae vel obiurgationem,“ Iunius „pronuntiata.“ De loco cf. etiam Adv. Iudaeos cap. 9.

genus, quemadmodum etiam ²¹de origine spectaculorum omne spectaculum ²²concilium impiorum, ²³a genere ad speciem.

Cap. IV. Ne quis ¹argumentari nos putet, ad principalem auctoritatem convertar ipsius signaculi nostri. Cum aquam ingressi Christianam fidem in legis suae verba profiteamur, renuntiassse nos diabolo et pompae et angelis ^b eius ore nostro contestamur. Quid erit summum ²ac praecipuum, in quo diabolus et pompae et angeli eius censeantur, quam idololatria? ex qua omnis immundus et nequam spiritus, ut ita dixerim^c, quia nec diutius de hoc. Igitur si ex idololatria universam spectaculorum paraturam ^d constare constiterit, indubitate praeiudicatum erit etiam ³ad spectacula pertinere renuntiationis nostrae testimonium in lavacro, quae diabolo et pompae et angelis eius sint mancipata, scilicet per ⁴idololatriam. Commemorabimus origines singulorum, quibus ⁵in cunabulis in saeculo

31. de origine spectaculorum om. *Ap.* 32. concilium impiorum *A.* concilium vocat impiorum *reliqui.* 33. a genera *A.*

Cap. IV. 1. argumentari *Fr. Iunius, Neursius Crit. Arnob. p. 235.* 2. ac (*Ap*) *BCD.* atque (*Ab*) *E.* 3. ad specula pertinere *Ap.* 4. idololatriam *A.* idololatriam *reliqui.* 5. incunabulis *editiones quaedam.* ab incunabulis *Fr. Iunius.*

Cap. IV. a. argumentari] Argumentari h. l. est idem quod *arguari*, quod ipsum reponendum indicabat Meursius. Bene enim iam Salmasius ad Tertull. De Pallio p. 131. observavit in loco illo Scorpiae. cap. 7. „sapienter itaque iugulavit, dum in vitam, et rationabiliter, dum in gloriam! O paricidii ingenium! o sceleris artificium! o *argumentum* crudelitatis, quae idcirco occidit, ne moriatur quam occiderit!“ vocem *argumentum* esse synonymum vocabulorum *ingenium* et *artificium*; quomodo habes usurpatum in Lege Burgund. tit. LXXXIV, §. 3. „nec extraneo per quodlibet *argumentum* terram liceat comparare,“ item in Epist. Pontif. Rom. ad Carolum et Pipinum Epistola XLV. „tanto studiosius eius resistendum est molimini, ne quemquam suis irretire valeat *argumentis*,“ et paulo post „et tantummodo per *argumentum* in praesentia missis vestris simulavit nobis iustitias facere.“ Epist. LX. „dum omnia, quae B. Petro a vestra excellentia sunt oblata, per iniquum suum *argumentum* conantur abstollere.“ Gregor. M. Epist. V, 31. „Sub quolibet *ingenio vel argumento*.“ Acta SS. Perpetuae et Felicitatis: „Est victus *argumentis* diaboli.“ Papias „*Argumentum, argute inventum*.“ Hinc *argumentum* est interdum etiam res ingeniose excogitata,

machina, ut „*argumenta rotarum*“ et „*argumentis vehi*“ in vetere Passione, teste Salmasio, quibus duobus addo ex Du Cangii thesauris haec exempla: Charta Childeberti Regis pro Monast. S. Germani Paris. „De *argumentis* vero, per quae possunt aves capi super aquam“ sqq. Luitprand. V, 6. „*Argumentum*, quo ignis proicitur.“ Anastas. Bibliothecar. Hist. Eccles. p. 73. „Repromittit Chagano se tradere civitatem et exterminatorio instrumento facto, quod arietem nominant, civitatem adeptus est, dicentes quod barbari *argumentorum ingenium* et alias plures urbes in servitatem redegerunt.“

b. et pompae et angelis eius] Cf. De Corona cap. 3.

c. ut ita dixerim] Hoc est: ut breviter dixerim. Idololatriae enim omnis immundi et nequam spiritus censum tribuens rem breviter conficit.

d. paraturam] Vox Tertulliano usitatissima. Cf. Scorpiae. cap. 10. „Haec nobis etiam ludicrum in modum certa ratio mandavit, nec ullus obicem praescriptionis istius extrudet, ut non omnem ordinem persecutionis, omnem eius causae firmam *paraturam* illuc transferre cogatur.“ De Pallio cap. 3. „*paratura* materiaram.“ Adv. Valent. cap. 26. „*paratura* mundi.“ Apolog. cap. 22. „*caelestes paraturas*.“ Ibid. cap. 27.

adoleverint, exinde titulos quorundam, quibus nominibus nuncupentur, exinde apparatus, quibus superstitionibus instruantur, tum loca, quibus praesidibus dicentur, tum artes, quibus auctoribus deputentur. Si quid ex his non ad idolum pertinuerit, id neque ad idololatricam, neque ad nostram eierationem pertinebit.

De originibus quidem, ut secretioribus et ignotis penes plures nostrorum, altius nec aliunde investigandum fuit, quam de instrumentis ethnalium litterarum. Extant auctores multi, qui super ista re commentarios ediderunt. Ab his ludorum origo sic traditur. Lydos ex Asia transvenas in Etruria consedissee Timaeus refert, duce Tyrrheno, qui fratri suo cesserat regni contentione. Igitur in Etruria inter ceteros ritus superstitionum suarum spectacula quoque religionis nomine instituunt. Inde Romani arcessitos artifices mutuuntur, tempus, enunziationem, ut ludi a Lydis vocarentur. Sed etsi Varro ludos a ludo, id est a lusu interpretatur, sicut et Lupercos ludios appellabant, quod ludendo

6. tam artes BCD. artes AE. 7. id neque ad idololatricam om. Aß. neque ad idololatricam om. Aq. 8. denique ad nostram Aq. m. pr. Post verba ad speciem. in A. spatium vacuum relictum est, quod recentior manus implevit inscriptione VNDE LYDI DICTI, quae ipsa comparet etiam in BCD.

Cap. V. 1. nostrorum artis nec A. nostrorum actis nec Rigaltius. * nostrorum non altius nec Fr. Junius. 2. ethnalium ABE. ethnarum reliqui. 3. Ludos A. 4. Etruria B. 5. ut Timaeus CD. 6. tyrreno A. 7. suo cesserat DE. Lipsius, Petr. Scriver. Anecd. Philol. p. 82. ed. Westerhof. ...cesserat A. suo successerat B. 8. Etruria AB. 9. specula quoque A. 10. arcessitos Aß. accersitos reliqui. 11. ludydis Aq. ludi lydis Aß. 12. ludios ego. ludos libri omnes.

spirites daemonicae et angelicae paraturae." Ibid. cap. 47. „novitiolam paraturam." De Corona cap. 1. „calceatus de evangelii paratura."

Cap. V. a. Lydos ex Asia in Etruria consedissee] Dionys. Halic. I, 2. II, 97. Liv. VII, 2. Cf. Micali Storia degli antichi popoli Italiani (Firenze 1832. 8.) tom. I, p. 85 sqq. Niebuhr Röm. Gesch. I, p. 45 sqq. Müller Etrusc. I, p. 75 sqq.

b. Tyrrheno qui fratri suo cesserat] Dionys. Halic. I, 1. Herodot. I, 94. Strabo V, p. 398. Vell. Petere. I, 2. Tacit. Ana. IV, 33.

c. ut ludi a Lydis vocarentur] Cf. Dionys. Halic. et Liv. locis citatis, Valer. Max. II, 4. Oros. III, 4. Hesych. II, p. 306. „Λυδοὶ οἱ τοὶ τὰς θεὰς ἀγάλματα λυγροῦσι, ὁδὲν καὶ Παιμαῖος λυδοὺς φασί." Isidor. Orig. XVIII, 16. exposit Tertullianum „Ludorum origo traditur: Lydii ex Asia transeunti in Etruria consederunt duce Tyrrheno qui fratri suo cesserat regnum contentione."

Igitur in Etruria inter ceteros superstitionum suarum spectacula quoque religionis nomine intulerunt. Inde Romani accersitos artifices mutasti sunt et inde ludi vocati sunt. Varro autem dicit ludos a luso vocatos, quod iuvenes per dies factos solebant ludi exultatione populum delectare. Unde et eam lusus iuvenum et diebus festis et templis et religionibus reputant.

d. ludios] Sic correxi pro ludos, quod libri servant, quamvis obloquente Salmasio ad Scriptu. Hist. Aug. p. 328, qui ludos dictum putat pro ludiis non aliter quam reperitur passim servitium pro servis, ministerium pro ministris et similia. De Lupercis et Lupercalibus cf. Dionys. Halic. I, 80. Iustin. XLIII. 1. Liv. I, 5. Plut. Rom. cap. 21. et Caes. cap. 61. Ovid. Fast. II, 279 sqq. V, 99 sqq. Paul. Diae. s. v. Croppos p. 57. et s. v. Februarius ed. Muell., Varro De L. L. VI, 13, 34. Plutarch. Quaest. Rom. 68. Serv. ad Vergil. Aen. VIII, 343. Schwenck Mythol. der Römer p. 140.

discurrant, tamen eum lusum iuvenum et diebus festis et templis et religionibus reputat. Nihil iam de causa^a vocabuli, "dum rei causa idololatria sit. Nam et cum "promiscue ludi Liberalia^f vocarentur, honorem Liberi patris manifeste sonabant. Libero enim a rusticis primo fiebant ob beneficium quod ei adscribunt, "demonstrata gratia vini. Exinde ludi Consualia^g dicti "qui initio^h Neptunum honorabant. Eundem enim et Consumⁱ vocantⁱ. Dehinc "Equiria^k Marti Romulus dixit, "quamquam et Consualia Romulo defendunt^l, quod ea Conso dicaverit deo, ut volunt, consilii, eius scilicet, quo tunc Sabinarum virginum rapinam militibus suis

13. dum AE. cum D. quin BC. 14. promiscuae A. 15. pro demonstrata BCD. demonstrati Rigaltius. 16. quois initio Fr. Iunius. 17. vocant AE. vocabant reliqui. 18. ecurria quis A. Equiria quis E. 19. quamquam alii et Ap.

e. Nihil iam de causa] Respondet Tertullianus obiectionem illam nullius esse momenti, siquidem constat ludos deorum honori et venerationi esse consecratos, quemadmodum et Lupercorum ludos, quos constat sacros fuisse ac religiosos, cum eos a ludo quoque dictos idem Varro doceat. Quod cum ita sit, "nihil iam de causa vocabuli" addit, "cum rei causa idololatria sit." (Desid. Herald. Digress. I, 19. p. 228.) Cf. Isidor. Orig. XVIII, 16, in cuius verbis ipsam agnoscis Tertullianum: "Nihil est iam de causa vocabuli, dum rei causa idololatria sit. Unde et promiscue ludi Liberalia vocabantur, ob honorem Liberi Patris. Ob hoc despicenda est originis macula, ne bonum aestimes quod initium a malo accepit."

f. promiscue ludi Liberalia] Non intellexere hunc locum qui dixerunt ludos omnes promiscue dictos Liberalia; multo noto, inprimis Heraldum Digress. I, 28. Nihil absurdius. An, obsecro, Consualia, Equiria, Tarpeta, Robigalia dici poterant Liberalia? Apagae. Hoc enim nemo dixit, nemo audivit. Qui istud imponunt Tertulliano, iniuriam faciunt homini scientissimo. Tantum promiscuum hanc usurpationem nominis in eo ponit, quod Liberalia, Consualia et reliqua huiusmodi dicuntur etiam absolute ludi. Itaque vox ista ludus miscetur omnibus festivitatibus idololatricis, nam omnes isti dicuntur ludi. Et ideo statim addit "Exinde ludi Consualia dicti," et inde liquet non nomen solum ludi, sed rem significatam per ludum mancipatam esse a daemonibus, hoc enim probare Tertullianus vult. (La Cerda.) Paul. Diac. p. 116. Muell.: "Liberalia Liberi festa, quae apud Graecos dicuntur *Δαιμονία*.

Naevius "Libera lingua loquens ludis Liberalibus." Cf. Ovid. Fast. III, 713 sqq. Cic. Ad Famil. XII, 25.

g. Consualia] Paul. Diac. p. 41. "Consualia ludi dicebantur quos in honorem Consi faciebant, quem deum consilii putabant." Varro De L. L. VI, 20. "Consualia dicta a Conso, quod tam feriae publicae ei deo, et in circo ad aram eius ab sacerdotibus ludi illi quibus virgines Sabinae raptae." Cf. Varro ap. Non. 21. Merc.

h. qui initio] Sive pro nominativo hoc qui accipias, sive pro ablativo, res eadem erit.

i. Eundem enim et Consum vocant] Dionys. Halic. II, 5. Liv. I, 9. Cf. Laetant. Inst. Div. VI, 2. Ioann. Lydus De Magistrat. I, 30. p. 143. Bekk. Cf. Kopp. ad Mart. Capell. I, 55. p. 100.

k. Equiria] Ovid. Fast. II, 859. III, 519. Paul. Diac. p. 81. "Equiria ludi, quos Romulus Marti instituit per equorum cursum, qui in campo Martio exercebantur." Cf. Id. a. v. Martialis Campus p. 98. Muell. Varro De L. L. VI, 13. "Equiria ab equorum cursu; eo die enim ludis currant in Martio campo." Celebrabantur Equiria a. d. III, Kal. Mart. et II. Id. Mart.

l. Consualia Romulo defendunt] h. e. adserunt, vindicant. De re vide Plut. Rom. cap. 14. Dionys. Halic. II, 30. 31. Ascon. in Cic. Verr. II, 10. Cyprian. De Idol. Vanit. cap. 2. Cf. Aurel. Vict. De Vir. III. cap. 2. Plutarch. Quaest. Rom. 48. Augustin. De Civ. Dei IV, 11. Arnob. Adv. Nat. III, 23. Serv. ad Aen. VIII, 636. Hieronym. V. Hilarionis "Hoc siquidem in Romanis urbibus iam inde servatur a Romulo, ut propter felicem Sabinarum raptum ab ipso Conso quasi

in matrimonia excogitavit. Probum plane consilium^m, et nunc quoqueⁿ inter ipsos Romanos iustum et licitum, ne dixerim, penes deum. Facitⁿ enim et hoc ad originis maculam, neⁿ bonumⁿ existimes quod initium a malo accepit, ⁿab impudentia, a violentia, ⁿab odio, a fratricida institutore, a ⁿfilio Martiaⁿ. Et nunc ara Conso illi in circo ⁿdefossa est ad primas metas sub terraⁿ, cum inscriptione ⁿhuiusmodi: CONSUS CONSILIO MARS DUELLO LARES ⁿCOILLO POTENTESⁿ. Sacrificant apud eam nonis Iuliis sacerdotes

20. inter AE. apud BCD. 21. enim et hoc AE. etenim BCD. 22. bonum ex eis aestimes B. 23. ab impudentia, a violentia E. ab impudentia a violentie A. ab impudentia violentiae BC. ab impudentis violentiae D. 24. ab odio E. ex emend. Fals. Ursini. alio deo ABCD. 25. filio maritis Aq. 26. defossa est (A)BCDE. dem.... est (demersa est putat Hildebrandus) Aq. adfossa est B. 27. eiusmodi A. 28. COILLO AE. CVM ILLO B. COMITIO CD. COLIO Salmasius.

consilium deo quadrigae septeno curat circuitu.

m. Probum plane consilium] Plane illud consilium improbum fuit et nunc quoque iniustum et illicitum apud Romanos, quorum legibus vitium. Nam scilicet improbum fuisse, iniustum, illicitum apud deum verum non dico, quia hoc clarissimum. (La Cerda.)

n. ne bonum] Maluerim „nec bonum existimes“.

o. a filio Martia] Caedis et omnis iniuriarum dei.

p. ad primas metas sub terra] Id est eas, quae in circo erant propinquiores carceribus, nam aliae erant meridianae, aliae ultimae. (Fr. Iunius.). Cf. infra cap. 8.

q. COILLO POTENTES] Sic habet vetus exemplar (sc. Agobardi.). Graecum est *κοῖλον*, cavo penetrali. Caelum veteres dixisse *colum* auctor est Festus [Paul. Diac. p. 39. Muell. „*Colum* poetae caelum dixerunt, a *chaos*, ex quo putant caelum esse formatum,“ ad quem locum legenda sunt quae Muellerus adnotavit]. Ad eum vero Scaliger se in veteri membrana legisse refert ex Ennio „—comple *colum* terroribus caeli.“ [Adr. Turnebi Advers.² XX, 29.]. Primum igitur *colum* cavum, *κοῖλον*, deinde *coillum* aut *coillum*, domus penetrale, ubi Lares colebantur. Ab hoc igitur *coilli* vocabulo *coillinus* et *coilinus*, unde *incoillinus*, qui et *inquilinus*.“ (Rigalt.) Salmas. in Exercit. Plin. p. 641. haec profert: „Quis quando audit vel legendo reperit Lares quatenus Lares ac proprie ita dictos nec ullo cognomine distinctos comitio praefuisse? Quorum praesides ab omnibus feruntur et „familiares“ ac

„domestici“ cognominantur. Glossae: „Lares *θεοὶ κατοικίδιος*.“ Veteres libri vulgatam lectionem incommittant et condemnant leguntque: LARES COILLO POTENTES. In exemplari pervetusto Agobardi omniumque qui hodie extant Tertulliani librorum optimo scribitur „Lares *coillo* potentes.“ Omnino emendandum. „Lares *coilo* potentes.“ Antiqui „colere“ absolute dixerunt pro habitare. — Unde *coligo* apud Arnobium pro domo. Ita enim correximus e libris libro II, [cap. 67] „In penetralibus *coliginis* perpetuos fovebis focos.“ [Immo, emendandum erat in loco Arnobii „In penetralibus et *tholis* ignis perpetuos fovebis focos,“ quemadmodum ego edidi. V. quae adnotavi ad eum Arnobi locum.] Inde et *colium* a „colo,“ ut „excidium“ ab „excido,“ „discidium“ a „discindo,“ „obsequium“ ab „obsequor,“ et infinita talia. Sic „colium“ idem quod „coligo,“ domus et habitatio. „Lares *colio* potentes“ sunt Lares familiares ac domestici. Egregia emendatio et pretii quantivis ac momenti.“ Haec Salmasius. Cui utrum sit assentiendum, an potius Rigaltio, equidem non audeo diiudicare in tanta scripturae incertitudine. Rem igitur in medio relinquo, quae certe neuter illorum expedivit, in qua fortasse uterque a vero aberravit, non minus quam illi, qui LARES COMITIO POTENTES cum Gelenio rescripserunt, quos iure refutavit Salmasius. Hoc unum certum videtur, illa inscriptione doceri ludos Consualia institutos fuisse diis consilii et boni successus administrationisque militiae et domi. Denique non hoc silentio praetereundum puto, ab Hartungio in libro Religion der Roemer tom. II, p. 87. de

publici, ²⁹XII. Kalend. Septembres^r flamen Quirinalis et Virgines. Dehinc idem Romulus Iovi Feretrio ludos instituit in Tarpeio, quos Tarpeios dictos et Capitolinos Piso ³⁰tradidit. Post hunc Numa Pompilius ³¹Marti et Robigini^a fecit (nam et robiginis deam finxerunt), dehinc Tullus Hostilius, dehinc Ancus Martius ³²et ceteri quoque per ordinem. Et quibus idolis ludos instituerint, positum est apud Suetonium Tranquillum^t, vel a quibus Tranquillus accepit. Sed haec satis erunt ad originis de idololatria reatum.

Cap. VI. Accedit ad testimonium antiquitatis subsecuta posteritas, formam originis de titulis huius quoque temporis^a praefereus, per quos signatum est, 'cui idolo et cui superstitioni² utriusque generis ludi^b notarentur. Megalenses³ enim et Apollinares, idem Cereales et Neptunales et Latiare et Florales in commune celebrantur; reliqui ludorum de natalibus et 'solemnibus regum^c et publicis prosperitatibus et municipalibus⁵ festis⁶ superstitionis causas

29. XV. Kalend. Septembres *Fr. Iunius*. 30. tradit *AE*. tradidit *reliqui*. 31. Marti et Robigini. Nam et Robiginem deam finxerunt *E. Fulv. Ursinus*. Marti et Robiginis deam finxerunt *A*. 32. et ceteri quoque per ordinem. Et quibus *ABCD*. et ceteri. Qui quoque per ordinem et quibus *E. Fulv. Ursinus*.

Cap. VI. DE TITVLIS. *inscriptio est in ABCD*. 1. cui idolo *Ap*. 2. uniuscuiusque *Fr. Iunius*. 3. enim et *AE*. et *reliqui*. 4. solemnibus *AE*. solemnitatibus *reliqui*. 5. festis *ABE*. *Fulv. Ursinus*. fastis *BmgCD*. *Fr. Iunius*. 6. superstitionis *Leopoldus*. superstitionibusque *Desid. Heraldus (Digress. I, 19. p. 229.) Fr. Iunius*.

ipsa inscriptionis huius apud Tertullianum asservatae fide dubitari. Sed viderit vir clarissimus, ne temerariae suspicionis iudicium ediderit.

r. XII. Kalend. Septembres] *Fr. Iunius* vult corrigi *XV. Kalend. Septembres* ex Plutarcho V. Romuli cap. cap. 16. „ἐτολήθη μὲν οὖν ἡ ἀπαγὴ καὶ περὶ τὴν ὀκτωκαιδεκάτην ἡμέραν τοῦ τότε Σεξτελίου μηνός, Ἀγούστου δὲ νῦν, ἐν ᾗ τὴν τῶν Κωνσάλλων ἐορτὴν ἀγούσιν.“ Sed aliud esse sacrificare, aliud ludos agere et ferias, vir doctus immemor erat. Scripturam vulgatam adserunt Vetera Kalendaria ap. Orell. Inscr. Lat. Coll. tom. II, p. 596. „XXI. AUGUSTI. CONSO INAVENTINO SACRIFICIUM.“ Cf. eadem Kalendaria ap. eundem p. 404: „XV. DECEMBRIS. FERIAE. CONSO. EQVI. ET. AL. IN. CARINIS. AEDI. QUOD IN EIVS IV... ET LECTISTER. NIVM. QVE. REX EQVO .... MANCEPS PRAESTAT.

s. Robigini] Paul. Diac. p. 267. Muell. „Robigalia dies festus VII. Kal. Maias, quo Robigo deo suo, quem putabant robiginem avertere, sacrificabant.“ Cf. Varro De L. L. VI, 199. Ovid. Fast. IV, 907 sqq. Plin. Hist. Nat. XVIII, 29,

69, Colum. X, 342. Serv. ad Georg. I, 151. quorum scriptorum Varro, et Servius Robigum deum masculum faciunt cum Festo et Fastis Praenestinis (ap. Orell. Inscr. Lat. II, p. 388.) et inscriptione 1622. ap. Orell.

t. apud Suetonium Tranquillum] Procul dubio in libris τῶν παρὰ Ῥωμαίους θεωρουμένων καὶ ἀγώνων, quorum meminerunt Suidas et Gellius N. A. IX, 7.

Cap. VI. a. huius quoque temporis] Quae hodie quoque obtinent. „Formam“ originis dicit *τύπον*. Ait igitur origines posteriorum ludorum indicari ex titulis, quos praeferrunt.

b. utriusque generis ludi] Circenses et theatrales.

c. solemnibus regum] Ita scripsi ex auctoritate codicis Agobardi. Apolog. cap. 35. „quia verae religionis homines etiam *solemnia* eorum (sc. imperatorum) conscientia potius quam lascivia celebrant.“ Ibid. paulo postea „non celebrando vobiscum *solemnia* Caesarum.“ De Corona cap. 12. „munificae et ipsae *solemnium* Caesarianorum.“ Ad Uxor. II, 6. „*solemnibus* regum“ Ibid. II, 4. „*solemnibus* Paschae.“

'originis⁴ habent, Inter quos etiam privatorum memoriis legatariae editiones parentant; id quoque secundum institutionis antiquitatem. Nam et a primordio bifariam ludi censebantur, sacri et funebres⁵, id est deis nationum et mortuis. Sed de idololatria nihil differt apud nos, sub quo nomine et titulo, dum ad eosdem spiritus perveniat, quibus renuntiamus. Licebit mortuis, licebit deis suis faciant proinde mortuis faciant, una condicio partis utriusque est, una idololatria, una renuntiatio nostra adversus 'idololatriam.

Communis igitur origo ludorum utriusque generis, communes Cap. VII. et tituli, ut de communibus causis. Proinde apparatus communes habeant necesse est de reatu generali idololatriae conditricis suae. Sed circensium paulo pompator⁶ suggestus⁷, quibus proprie hoc nomen pompa, praecedens, quorum sit in semetipsa probans de simulacrorum serie, de imaginum agmine, de curribus, de tensis⁸,

7. originis om. AE. 8. quibus renuntiamus. Licebit mortuis, licebit deis suis faciant proinde mortuis faciant, una ego. quibus renuntiamus. Licebit mortuis, licebit deis suis faciant. Proinde mortuis faciant. Una A. quibus renuntiamus (renuntiamus Fulv. Ursinus.), licet mortuis. Licebit diis suis faciant, proinde mortuis faciant. una E. Fulv. Ursinus. quibus renuntiamus, licet mortuis, licet diis suis faciant. Proinde mortuis suis ut diis faciant, una reliqui. 9. idololatriam Ap. idololatriam reliqui.

Cap. VII. DE APPARATIBVS inscriptio est in ABCD. 1. igitur om. AE. 2. perinde AE. 3. genitali codex Clementis, prob. Fr. Junio et Jos. Scaligero. 4. pompator Fr. Junius. 5. praecedens ABE. praecedit CD. 6. semelipsa A. 7. probans ABCD. probat E. 8. tensis AB.

d. superstitionis causas originis] Retinei vulgatum scripturam quamquam liber Agobardi vocem originis non habeat. Auctoritati enim eius libri, aliquin praestantissimi, ubi omittit verba, admodum cautam fidem esse tribuendam magnus locorum numerus evincit, in quibus aperta est librarii negligentia. Cf. scripturae discrepantiam libri De Corona capp. 5. 7. 8. 10. 11. 13. 14. e. funebres] Exempla habes Odysse. XXIV, 87 sqq. II. XIII, 1 sqq. Liv. XXXIX, 46. Cic. Pro Mur. cap. 36. Sueton. Caes. cap. 26. Legatariae dicuntur hae ludorum editiones, quia plurimum testamento mandabantur haeredibus.

Cap. VII. a. pompator] Facili mutatione rescribit Iunius pompator. Cf. Iul. Capitol. V. Gordiano cap. 6. „et pompator vultu.“ Trebell. V. Gallieni cap. 8. „Gladiatores pompator (pompator) V. C. Salm.) ornat.“ Id. in III. Tyran. cap. 30. „ut nihil pompator populo Romano videretur.“ Mibi quidem in mentem venit pompatorior.

Adiectivo enim pompaticus utitur Tertullianus De Cultu Femin. II, 9. „ita pompaticus progredi,“ et Adv. Valentini. cap. 16. „adventu pompatico eius concussa.“ Cf. Apul. Metam. X. 29. „ad conspectum cavae prosequente populo pompatico favore deducor.“ Nihil tamen muto, praesertim cum apud sequioris aevi scriptores etiam pompare pro „ornare“ in usu fuisse testetur locus praesertim vitae S. Dunstani tom. VI, Maii pag. 350. „stolam, quam postea posset auro gemmisque variando pompare.“

b. suggestus] V. de hoc vocabulo quae adnotata sunt ad De Corona cap. 13. In universum de toto hoc loco cf. etiam Herald. Digress. II, 19. p. 229.

c. tensis] Festus p. 36. M. „Tensam ait Sinius Capito vehiculum, quo exuviae deorum ludicris circensibus in circum ad pulvinar vebuntur. Fuit et ex ebores, ut apud Titinnium in Barbato, et ex argento.“ Paul. Diac. p. 365. M. „Tensa vehiculum argenteum, quo exuviae deorum ludis circensibus in circum ad pulvinar vebebantur.“ Cf. Sart. in

de ⁹armamaxis⁴, de sedibus, de coronis, de exuviis⁵. Quanta praeterea sacra, quanta sacrificia praecedant, intercedant, succedant, ¹⁰quot collegia, quot sacerdotia, quot officia moveantur, sciunt homines illius urbis, in qua daemoniorum conventus consedit⁶. Ea si minore cura per provincias pro minoribus viribus administrantur, tamen omnes ubique circenses illuc deputandi, unde et petuntur, inde inquinantur, unde sumuntur. Nam et rivulus tenuis ex suo ¹¹fonte et surculus modicus ex sua fronde qualitatem organis continet. Viderit⁷ ambitio sive frugalitas eius, ¹²si deum offendit qualiscumque pompa circi. Etsi pauca simulacra circumferat, in uno idololatria est; etsi unam tensam trahat, Iovis tamen plau-

9. armomaxis AB. 10. quod collegia, quod sacerdotia, quod AB. 11. fonte, surculus E. 12. si deum ego. sit deum A. Deum E. quos deum reliqui.

Verg. Aen. I, 21. Pseudo-Ascon. in Cic. Verr. II, 1, 59. p. 200. Orell. Lips. De Vestal. cap. 11. Scheffer De Re Vehic. cap. 24. Andr. Schott. Nod. Cic. IV, 6. Saubert De Sacrific. cap. 19.

d. de curribus, de tensis, de armamaxis] His vocibus, ni ego fallor, rem unam atque eandem significat. Nam tensae et armamaxae curruum, certe vehiculorum, genera erant. Quapropter quod tensam et ferculum dicit Suetonius in Iulio Caesare [cap. 76. cap. 37.] id ὄχον appellat Dio XLIII. [immo XLIV, 6. Id. LIX, 13. „προστάξας δὲ ἑτέροις τισὶ τοὺς ἀγῶνας ποιεῖν ἐς Καμπανίαν ἀπήγε καὶ μετὰ τοῦτο ἐπανελεύθων πρὸς τὰ τῆς Δροσυλλῆς γενέσια ἀγῶνα τε αὐτῆς ἐπ' ἐλεφάντων ἐν Ἀρμαμάξῃ ἐς τὸν ἐπὶ πόρομον εἰσάγαγε καὶ θέαν τῷ δήμῳ προῖκα ἐπὶ δυο ἡμέρας ἀπένευμε“]. Ἀρμαμάξαν describit accuratissime Diodorus Siculus XVIII. [cap. 27 sqq.] Pileuti quoque meminit in pompis Macrob. Saturn. I, 6. „Evenisseque, ut circensium die puer de coenaculo pompam superne despiceret et ordine referret, quo ordine secreta sacrorum in arca pileuti composita vidisset.“ (Desid. Herald. Digress. I, 19. p. 230.)

e. de sedibus, de coronis, de exuviis] Appellat hoc loco *sedes* Tertullianus solia ac thronos deorum et hominum ἑσθίων. Appianus B. C. III, [54], ubi de Octavio honores patri decretos protulgento atque ut ei servarentur procurante: „ἑταίροι δ' ἦσαν, ὡς Κριτώνιος ἀγορανόμος ἐμελλε τελέσειν, καὶ ὁ Καῖσαρ εἰς τὰς θέας τῷ πατρὶ τὸν τε χρῆστον θρόνον καὶ στέφανον πα-

ρεσκεύαζεν, ἅπερ αὐτῷ κατὰ πάσας θέας ἐψηφίσαντο προτίθεσθαι.“ Dio δῖφρον ἐπίχρυσον dicit libro XLIII. [immo XLIV, 6, quem locum cf.]. Sedem auream interpretaberis ex Suetonio [Iul. Caes. cap. 76.]. Sellam appellat M. Tullius Ad Attic. Epist. XV, 3. De coronis constat ex Appiani loco modo laudato et aliis scriptorum locis infinitis. Dio libro XLIV. [cap. 6.] de honoribus Iulio decretis: „ἐπειδὴ καὶ τοῖς ἡρίσσετο, οὕτω δὲ ἐς τὰ θέατρα τὸν τε δῖφρον αὐτοῦ τὸν ἐπίχρυσον καὶ τὸν στέφανον τὸν διὰ λίδον καὶ διαχρυσον ἐξ ἰσὺν τοῖς τῶν θεῶν εἰσχομίσσεσθαι.“ Esuviae deorum dicit Tertullianus signato vocabulo. Festus [p. 36. M.]: „Tensam ait Siminius Capito vehiculum; quo esuviae deorum ludicris circensibus in circum ad pulvinar vehantur.“ Apul. Metam. XI. [cap. 10.] „Sed antistites sacrorum proceres illi, qui candido linteamine cinctam pectorale adusque vestigia strictum infecti statim potentissimorum deorum praeferebant insignes esuviae.“ (Desid. Heraldus I. I.) Cf. Schmidt De Sacerdot. et Sacrific. p. 206, qui accurate de hoc ritu deorum simulacra et insignia in pompis circumgestandi disserit.

f. in qua daemoniorum conventus consedit] Romae et Capitolium significat. Et Capitolium quidem in Apologetico [cap. 6.] „curiam deorum“ esse ait, ubi scilicet „synodus deorum“ eiusdem Apologetici [cap. 13.] (Rigalt.)

g. Viderit] Cf. quae adnotata sunt ad De Corona cap. 13. De particula si pro ea posita adeas adnot. ad librum Ad Martyr. cap. 2.

strum est: quaevis idololatria sordide instructa ¹²vel modice locuples et splendida est censu ¹³criminis sui.

¹Ut et de locis secundum propositum exequar, circus Soli ¹⁴Cap. VIII. principaliter consecratur, ²cuius aedis medio spatio et effigies de fastigio aedis emicat, quod non ³putaverunt sub tecto consecrandum quem in aperto habent. ⁴Qui spectaculum primum a ⁵Circa ⁶atque Soli patri suo, ⁷ut volunt, ⁸editum affirmant, ab ea et circi appellationem ⁹argumentantur. Plane ¹⁰venefica eis utique negotium gessit hoc nomine quorum sacerdos erat, daemoniis et angelis scilicet. Quot igitur in habitu loci ¹¹ipsius idololatrias recognoscis? Singula ornamenta circi singula templa sunt. Ova honori Castorum ¹²adscribunt qui illos ovo editos ¹³credendo de cygno ¹⁴Iove non erubescunt. ¹⁵Delphines Neptuno ¹⁶vomunt^f. Columnae Sessias ¹⁷a sementationibus, Messias ¹⁸a messibus, ¹⁹Tutulinas ²⁰a ²¹tutelis fructuum sustinent. ²²Ante has tres arae ²³trinis deis parent:

13. vel modice, locuples et splendida (Aβ)E. Latinus. vel modice locuples, sed splendida BC. vel locuples, splendida D.

Cap. VIII. DE LOCO inscriptio est in ABCD. 1. Ut de locis Aβ. 2. cuius aedis Aβ. cuius aedes reliqui. 3. putaverint BCD. 4. Qui AE. Quod reliqui. 5. Circa AE. Circe reliqui. 6. atque Soli ego. habent Soli libri omnes. Soli Fr. Iunius. 7. ut volunt om. AE. 8. aeditum Aβ. 9. argutantur Fr. Iunius. 10. beneficia eius AB. 11. illius A. 12. credendo decus cygno A. 13. Delphines B. Delphinos reliqui. 14. vomunt. Columnae Sessias ego. vomunt columnae: Sessias AE. Salmasius. vomunt, columnas sessias B. vovent, columnas sessias reliqui. 15. tutulinas AβBC. Tutelinas reliqui. 16. tutela AE. tutelis reliqui. 17. ante as A. antea B. 18. trinis deis A.

h. censu] h. e. origine. Cf. quae adnotavi ad De Corona cap. 13.

Cap. VIII. a. circus soli] Isidor. Orig. XVIII, 28. „Circus Soli principaliter consecratur est a paganis, cuius aedes in medio spatio et effigies de fastigio aedis emicat, quod non putaverunt sub tecto consecrandum quem in aperto habent.“

h. a Circa] Et hunc locum exscripsit Isidorus l. l.

c. Ova honori Castorum] Isidor. Orig. XVIII, 19. „Ornamenta circi ova, meta, obeliscus, carcer. Ova honori Castoris et Pollucis adscribunt qui illos ovo editos credendo de cygno Iove non erubescunt.“ De his ovis in circo v. Liv. XII, 27. Varro De Re Rust. I, 2. Senec. Epist. 30. Propert. Eleg. II, 19, 66. Gell. N. A. III, 10. Sueton. Domit. cap. 4. Cf. Onuphr. Panvin. De Circens. l. 14. et Bianconi Descr. d. Circhi ed. Fec. tav. IX, f. 20.

d. de cygno] Sic habet vetus exemplar Aperti, nisi quod syllabam geminavit decus cygno, quod est de cygno sive de cygno (Rigalt.).

e. Neptuno] Equestri, quem et Consuum appellabant. V. quae adnotata sunt supra ad cap. 5. De septem circi delphinis v. interpretes ad Iuvenal. Sat. VI, 589. Bianconi Descr. l. l. Conspiciuntur hae septem delphinorum columnae una cum obelisco in imagine lucernae apud Bellor. Luc. Vet. Beg. I, 27. Cf. Turneb. Advers. XX, 36. Salmas. in Solin. p. 640.

f. vomunt] Speciem habent tamquam vomant. Rigaltius scribit Delphinos Neptuno vomunt columnae et interpretatur: „columnas dicit vomere delphinos, quasi de columnarum alvis emissos, ut per tubas et canales.“ Neque aliter Salmasius l. l. quem confers.

g. Sessias] Hoc est imaginem deae Sessiae, ut interpretatus est iam olim Salmasius l. l. De his deabus agitat locus Plin. H. N. XVIII, 2. „Sciamque (al. Seriamque) a serendo, Segestiam a segetibus appellabant, quarum simulacra in circo videmus. Tertiam ex iis nominare sub tecto religio est.“ Cf. Macrobi. Saturn. I, 16. „Apud veteres qui nominasset Salutem, Semoniam, Sciam, Segestiam,

Magnis, Potentibus, ¹⁹Valentibus¹. Eosdem Samothracas existimant. Obelisci ²⁰enormitas^k, ut ²¹Hermateles ²²affirmat, Soli ²³prostituta^l; scriptura^m eius, ²⁴unde et census, de Aegypto superstitio est. Frigebat daemonum concilium sine sua Matre Magna; ea itaque illic praesidet euripoⁿ. Consus, ut diximus, apud metas sub terra

19. Valentibus om. A. 20. enormitas BCDE. enormitates ABmg. 21. Hermateles ABmgCDE. Termateles B. Hermapion La Cerda, ex loco Amm. Marcell. XVIII. 4. 22. affirmat Aβ. 23. prostituta ABmg. 24. unde et census (Aq)BCD. unde eius et census (Aβ)E.

Tutelinam, serias observabat.“ Augustin. De Civ. Dei IV, 8. „Nec saltem potuerunt unam *Segetiam* talem invenire, cui semel segetes commendarent, sed sata frumenta quamdiu sub terra essent, praepositam voluerunt habere deam *Seiam*, cum vero iam super terram essent et segetem facerent, deam *Segetiam*, frumentis vero collectis atque reconditis, ut tuto servarentur, deam *Tutelinam* praeposuerunt.“

h. Tutilinas] Servavi veterum librorum scripturam. In lapide apud Gruter. XCIX, 6. scriptum extat TVTILINAE, et ita habet etiam Nonius p. 47. Merc. in loco Varronis. In loco Augustini, quem modo laudavi, variat scriptura inter *Tutelinam* et *Tutilinam*.

i. Magnis, Potentibus, Valentibus] Macrobi. Saturn. III, 4. „Cassius Hemina dicit Samothracas deos eisdemque Romanorum Penates dici *Θεοὺς μεγάλους. Θεοὺς χρηστούς, Θεοὺς δυνατούς*.“ Cf. Varro De L. L. V, 58. Serv. ad Vergil. Aen. II, 296. III, 12. Gerhard Ueber die Gottheiten der Etrusker not. 142.

k. Obelisci enormitas] Sic Cassiodor. Epist. III, 51. „Obeliscorum quoque *prolixitates* ad caeli altitudinem sublevantur.“ De circi obelisco locus et Plinii H. N. XXXVI, 9. „Is autem obeliscus, quem Divus Augustus in circo magno statuit, excisus est a rege Semnearteo, quo regnante Pythagoras in Aegypto fuit, centum viginti quinque pedum et drantantis, praeter basin eiusdem lapidis: is vero, quem in campo Martio, novem pedibus minor, a Sesostride. Inscripti ambo, rerum naturae interpretationem Aegyptiorum philosophia continent.“ Cf. Bianconi Descr. d. Circhi (ed. Fea) p. 32. Descript. de l'Egypte tom. IV, 7. p. 244. De Circi Sallustiani obelisco cf. Ammian. Marcell. XVIII, 4. Bianconi p. 9.

l. Soli prostituta] Isidor. Orig. XVIII, 31. „Obeliscum Mesphres, rex Aegypti, primus fecisse fertur tali ex causa. Cum quodam tempore Nilus vehementi inundatione Aegyptum nocuisset, indignatus

rex, tamquam poenas a flumine exigeret, sagittam in undas misit. Non multo post gravi valetudine correptus lumen amisit, qui post caecitatem visu recepto duos obeliscos soli sacravit. Obeliscus enim sagitta dicitur, qui ideo in medio circo ponitur, quia per medium mundum Sol currit. Medio autem spatii ab utraque meta constitutus obeliscus fastigium summitemque caeli significat, cum sol ab utroque spatio medio horarum discrimine transcendit. Summo obelisco superpositum est quoddam auratum in modum flammae formatum, quoniam sol plurimum caloris atque ignis habet.“ Plin. H. N. XXXVI, 8. „Trabes ex Syenite marmore fecerunt reges quodam certamine obeliscos vocantes, Solis numini sacros.“ Zoëga De Orig. et Usu Obelisc. p. 1 sqq. Cf. Bunsen Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte I, 567 sqq.

m. scriptura] Hoc est inscriptio. De vocabulo *census* cf. quae adnotavero ad De Corona cap. 13.

n. euripo] De circi euripo cf. Sueton. Caes. cap. 39. Plin. H. N. VIII, 26. Dio Cass. LV, 10. Lampridius Eleogab. cap. 23. Hesych. explicat *εὐρίπους, ὁρῶς ὁδῶν*. Manil. IV, 262. Cassiod. Epist. III, 51. in descriptione circi: „Euripus maris vitrei reddit imaginem, unde illic delphini aequoris aquas interfuerunt.“ Plin. Frontin. De Aquaeduct. cap. 84. „Quantopere curae esset, ne quis violaret ductus aquamve non concessam derivare auderet, cum ex multis apparere potest, tum ex hoc, quod circus maximus ne diebus quidem ludorum circensium nisi Aedilium aut Censorum permissu irrigabatur.“ Sidon. Apoll. XXIII, 356. Tertull. Adv. Hermog. cap. 31. Salmas. in Solin. p. 641. Visconti Mus. Pio-Clement. tom. V, p. 225. ed. Mediol. Acta Societ. Lat. len. tom. V, p. 313 sqq. Hirt Gesch. der Baukunst III, 144. Bianconi l. I. p. 7. Cybele aeternam quod praesidet euripo, inde conspicitur prope obeliscum leoni insidens

²⁵delitescit²⁶ Murciae. Has quoque ²⁷idolum fecit. ²⁸Murciam enim deam ²⁹amoris³⁰ volunt, cui in illa parte aedem ³¹vovere. Animadvertente, Christiane, ³²quot nomina ³³inmunda possederint circum. Aliena est tibi religio, quam tot diaboli spiritus occupaverunt. De locis quidem locus est retractandi ad praeveniendam quorundam interrogationem. Quid enim, inquis, si alio in tempore circum adiero, periclitabor de inquinamento? Nulla est praescriptio de locis. Nam non sola ista conciliabula spectaculorum, sed etiam templa ipsa sine periculo disciplinae adire servus dei potest ³⁴urgente causa simplici dumtaxat, quae non pertineat ad ³⁵proprium eius loci negotium vel officium. Ceterum et plateae et forum et balneae³⁶ et stabula et ipsae domus nostrae sine idolis omnino non sunt. Totum saeculum satanas et angeli eius repleverunt. Non tamen quod in saeculo sumus, a deo excidimus, sed si quid de saeculi criminibus attigerimus. Proinde si Capitolium, si ³⁷Serapeum³⁸ sacrificator³⁹ et adorator intravero, a deo excidam, quemadmodum circum vel theatrum spectator. ⁴⁰Loca nos non contaminant per se, ⁴¹sed quae in locis fiunt, a quibus et ipsa loca con-

25. delitescit Murciae. Has quoque E. delitescit. Murciae (Murtias BCD.) quoque ABCD. delitescit. Murtia Latinus. 26. id olim fecit Latinus. 27. Murciae (Aβ)E. Murtiam (Aφ)BCD. 28. amoris CD. Hildebr. ad. Arnob. Adv. Nat. IV, 9. marcoris E. Turnebus Advers. XXII. 17. Salmasius ad Solin. p. 636 sqq. marmaris AB. 29. vovere BCDE. voverunt Aφ. vover³⁰ Aβ. 30. quod nomina AB. quot numina Fr. Iunius et sic est in Isidoro. 31. inmunda Aβ. 32. urgente Aβ. 33. proprium om. A. 34. Serapeum Aβ. 35. et adorator BCD. vel adorator (Aβ)E. adorator Aφ. 36. et si loca nos B. 37. sed quaeque B.

ap. Havercamp. Num. Contorn. tab. IV, n. 8.

o. sub terra delitescit] Cf. supra cap. 5. De metis cf. Salmas. in Solin. p. 640. Polen. Exerc. Vitruv. vol. VI, p. 219. Bianconi l. I. tav. IX.

p. Murciae.] Murciae metae in circo magno ultimae ad aedem Murciae, post quas stabat praeco, qui ludentium certamina ab ea parte observabat et eos, qui bene defuncti erant aut male, pronuntiabat. (Fr. Iunius.) Apul. Metam. VI, 8. „conveniat retro metas Murtias Mercurium praedictorem sqq.“ Aedem Murciae hanc commemorat inscriptio ap. Gorium II, p. 235. V. Varro De L. L. V, 154. Interpret. ad Fest. s. v. Murciae Deae p. 148. Muell. Onuphr. Panvin. De Circens. I, 5. in Graevii Thes. Antiqu. Rom. tom. IX, p. 50 sqq. et ibid. Argolus p. 67. Buleng. De Circo Rom. cap. 2. (in Graevii Thes. Antiqu. Rom. tom. IX, p. 594.), cap. 9. (p. 617.), cap. 24. (p. 644.),

q. Murciae enim deam amoris] V. de hac dea interpretes ad Arnob. IV, 9. (ubi codex Paris. habet Murciae) et ad Fest. p. 148. Muell. (p. 170. et p. 504. Lindem.) Salmas. in Solin. p. 637. Sigon. ad Liv. I, 33. Hartung Relig. der Roemer, II, p. 249.

r. Animadvertente, Christiane] Exscriptit Isidorus Origg. XVIII, 41. „Sicque, dum hac spectatione deorum cultibus atque elementis mundialibus aliquibus profanantur, eosdem deos atque eadem elementa procul dubio colere noscuntur. Unde animadvertente debes Christiane, quod circum inmundum numina possideant. Quopropter alienus tibi erit locus, quem plurimi satanae spiritus occupaverunt. Totum enim illum diabolus et angeli eius repleverunt.“

s. plateae et forum et balneae cett.] Illustrat hunc locum Desid. Herald. Digest. I, 14. p. 218.

t. Serapeum] Serapeum una cum Capitolio memoratur etiam Ad Natt. I, 10.

taminari altercati sumus. ²De contaminatis contaminamur. Propterea autem commemoramus quibus eiusmodi loca dicuntur, ut eorum demonstramus esse, quae ³in his locis fiunt, quibus ipsa loca dicantur.

Cap. IX. Nunc de artificio quo circenses exhibentur. Res equestris retro^a simplex ¹de dorso^b agebatur, et utique communis usus reus non erat^c. Sed cum ad ludos coactus est, ²transiit a dei munere ad daemoniorum officia. Itaque Castori et Polluci deputatur haec species^d, quibus ³equos a Mercurio distributos ⁴Stesichorus docet. Sed et Neptunus equestris^e est, quem Graeci ⁵Ἰππιον appellant. ⁶De iugo^f vero quadrigas soli, bigas lunae^g sanxerunt. Sed et

Primus ⁷Erichthonius currus et quatuor ⁸ausus
Iungere equos ⁹rapidusque rotis insistere ¹⁰victor^h.

38. De contaminatis contaminamur om. A. 39. in iis Ap.

Cap IX. DE ARTE CIRCI inscriptio est in ABCD. 1. de dorso om. E. 2. transiit DE. codex Clementis. transit BC. tras... Ap. 3. equos Ap. 4. et Stesichorus D. 5. De iugo vero om. E. 6. Erichonius A. 7. equos ausus iungere B. 8. rapidisque DE. Puls. Ursinus. Harrisius. 9. vector Meursius Crit. Arnob. p. 236.

Cap. IX. a. retro] antea, prius. Innumerabiles sunt loci in scriptis Tertulliani, in quibus retro sic positum occurrit. Apolog. cap. 1. „qui retro oderant,“ et post ad fin. capitis eiusdem „nisi plane retro non fuisse.“ Ibid. cap. 3. et Ad Natl. 1, 4. „quos retro, ante hac nomen, vagos, viles, improbos noverant,“ et paulo postea „pater retro patiens.“ Ibid. cap. 4. „Sed et indicatos retro in partes secari a creditoribus leges erant.“ Ibid. cap. 18. „Hebraei retro qui nunc Iudaei.“ Ibid. cap. 20. „ut retro semper praedicabatur,“ et postea „si non et prophetae retro.“ Ibid. cap. 26. „numquam retro Iudaea regnasset.“ Ibid. cap. 40. „Eundem igitur nunc quoque scire debet iratum, quem et retro semper.“ Ad Natl. 1, 1. „qui vobiscum retro ignorabant.“ Ibid. 1, 7. „nihil enim umquam retro de Christianis mysteriis audierant.“ Ibid. II, 1. „ex omnibus retro digestis.“ Ibid. II, 11. „qui visi retro, auditu contractatiue sint.“

b. simplex de dorso] Hoc est, olim simplex agebatur, nimirum perite equitandi studio simplici, nondum consecrata daemoniis ulla ludorum equestrium solemnitate. Stultissimus aliquis apposit de dorso, cum ita belle sibi interpretari videretur Septimianum illud retro. (Rigalt.) Errat Rigaltius. Opponuntur ars simpliciter equitandi in dorso equi, et curra vehendi.

c. reus non erat] Isidor. Orig. XVIII, 27. „Nam res equestris antea simplex agebatur, et utique communis usus reatus non erat, sed cum ad ludos coactus est naturalis usus, ad daemoniorum cultum translatus est.“

d. deputatur haec species] Isidor. Orig. 1. 1. „Itaque Castori et Polluci deputantur haec species, quibus equos a Mercurio distributos historiae docent; sed et Neptunus equestris“ sqq.

e. Neptunus equestris] Cf. quas adnotata sunt ad cap. 5. de Conso. Adde Böttiger Kunstmyth. II. p. 322. sqq. et Preller in Pauly Encyclop. Tom. V, p. 552 sqq.

f. De iugo] De iugalibus equis recte interpretatur Fr. Iunius.

g. quadrigas soli, bigas lunae] Manil. Astron. V, 3. „Quadriugis et Phoebus et Delia bigis meant.“ Cf. Fest. s. v. October Equus. Varro ap. Prob. in Vergil. Eclog. VI, 31. Isidor. Orig. XVIII, 36. „Quadrigam ideo soli iungunt, quia per quatuor anni tempora vertitur, ver et aestatem, autumnum et hiemem. Bigas lunae, quoniam gemino cursu cum sole contendit, sive quia et nocte et die videtur. Iungunt enim unum equum nigrum, alterum candidum.“ Cf. Schesfer. De Re Vehicul. 1, 18. (in Polenii Suppl. Thea. Antiqu. tom. V, p. 1216.).

h. insistere victor] Vergil. Georg. III, 113 sq.

"Erichthonius¹, Minervae et "Vulcani filius, et quidem de "caduca in terram libidine, portentum est daemonicum, immo diabolus ipse, non cotuber. Si vero "Trochilus Argivus² auctor ~~est~~ currus "primi¹, Iunoni id "opus suum dedicavit. Si Romae Romulus quadrigam primus ostendit, puto et ipse inter idola "conscriptus est, si idem est Quirinus³. Talibus auctoribus quadrigae productae merito et aurigas coloribus "idololatriae vestierunt⁴.

10. Erichthonius A. 11. Vulcani A. 12. caduca Aß. 13. Trochilus DE. *Leopardus Emendatt. I*, 15. ut Prophylus AßBmg. Prophylus Aφ. ut Acrophilus B. Acrophilus C. 14. primi ego. primae ABC. primo D. patriae E. Fulv. *Ursinus. Latinus*. 15. opus sum Aß. 16. conscriptus, si CD. conscriptus sit, inde est Quirinus. Fr. Iunius. 17. id est idololatriam Salmasius.

i. Erichthonius] Isidor. Orig. XVIII, 34. „Erichthonius autem, qui regnavit Athenis, primus quatuor equos iunxisse sctur, sicut Virgilius auctor est dicens sqq. Fuit autem Minervae et Vulcani filius de caduca in terram libidine, ut Sabaeae ferunt, procreatus, portentum daemonicum, immo diabolus, qui primus Iunoni currum dedicavit.“ De Erichthonio currus inventore testes sunt praeter Virgilium, Plin. H. N. VII, 56. Varro ap. Philarg. ad Vergil. Georg. III, 113. Hieron. Chron. ad a. DXLIII: „Erichthonius primus quadrigam innoxit in Graecia, erat quippe apud alias nationes.“ ad quem locum cf. adnot. Scaligeri p. 35. Eratosth. Catast. 13. Aelian. V. H. III, 35. Hygin. Astron. Poet. II, 13. Marm. Arundell. ap. Marsh. Can. Chron. Saec. IX, p. 116. Scheffer. De Re Vehicul. I, 2. p. 1057. in Poleni Suppl. Thes. Antiqu. tom V, p. 1057. De Erichthonii generatione v. Hygin. Fab. CLXVI. Astron. Poet. II, 13. Apollod. III, 13. Tzet. ad Lycophr. v. 111. Eratosth. Catast. 13. Interpr. ad Vergil. Georg. III, 112.

k. Trochilus Argivus] Idem Hieronymus, qui ad a. DXLIII. Erichthonium currus inventorem memorat, idem inventum tribuit Trochilo ad a. CCCCLVII. De Trochilo testes cum Hieronymo sunt Frecaulus II, 8. et Ado ad a. MDCXLV. Theon Alexandrinus in Aratum „*Ἀέρονσσιν εἰς αἰδωλὸν ἢ Βάλλεροφόντων, ἢ Τροχίλου, τῆς Καλλιόπας παῖδος, τῆς πρώτης Ἀργεὶ γενομένης ἱερίας, ἅμα πρώτου ζεύξαντος*.“ Hunc Orsilochem nominant Hygin. Poet. Astron. II, 13. Scalig. ad Hieron. p. 26. Orsilochei nomine sagaciter supplet motum versum Corippi De Laud. Iust. Min. I, 334. Diphilus, Theseidis auctor, Σῆμον appellat eum qui primus quadrigas innoxit, his scazontibus „*Τρόφος δὲ πῶλεος*,

ὡς ὁ Μαντινὸς Σῆμος, Ὃς πρώτος ἅμα τ' ἤλασεν παρ' Ἀλφειῶ.“ Ckatur in scholiis ad Pindari Olymp. XI, 83.

l. primi] Ita emendandum erat. Librarius enim hoc adiectivum non cum currus, sed cum Iunoni struens genuinam scripturam in primae corripit.

m. si idem est Quirinus] Indicat Tertullianus novam originem nominis Quirinus, quo nomine affectus Romulus. Quia primus Romulus quadrigam ostendit, dictus est Quirinus, videlicet tamquam Cuxinas, a curru, aut Carriinus. (La Cerda.)

n. coloribus idololatriae vestierunt] Colores idololatriae dicit colores idolis dicatos. Agitatorum factiones quatuor totidem coloribus distinguebantur: rursus Marti consecraverant, albatum Zephyris, prasinum Terrae Matri, venetum Caelo. (Rigalt.) V. de his factionibus interpretes ad Sueton. Domit. cap. 7. Dio Cass. LXXVIII, 8. Simocatta Hist. VIII, 7. Salmas. in Solin. p. 634. et ad Tertull. De Pallio p. 142. Barth. Advers. XVI, 18. p. 841. Scheffer. De Re Vehic. I, 2. p. 1340. in Poleni Suppl. Thes. Antiqu. tom. V. Bulenger. De Circo Rom. cap. 48. Dempster. in Paralip. ad Rosini Antiqu. Rom. I. V. Krause in Pauly Encyclop. s. v. Cursus Equorum tom. II, p. 793. sqq. Ceterum et hunc locum Tertulliani exscripsit Isidor. Orig. XVIII, 33. „Aurigae autem duobus coloribus sunt, quibus speciem idololatriae vestiunt. Nam prasinus terrae, venetus caelo et mari a paganis dedicatus est.“ ex cuius verbis simul apparet recte emendasse Salmasium: Namque initio. Recepti hoc, etsi reiectis ceteris. Scribi enim volebat sic: Talibus auctoribus quadrigae productae. Merito et aurigas coloribus, id est idolatriam vestierunt. Namque ab initio duo soli fuerunt, albus et russeus. I. Schefferus

¹⁸Namque initio duo soli fuerunt, albus et ¹⁹russeus. Albus hiemi ob nives candidas, ²⁰russeus aestati ob solis ruborem ²¹erant. Sed postea tam voluptate quam superstitione ²²profecta ²³russeum ²⁴alii Marti, alii album Zephyris consecraverunt, prasinum vero Terrae Matri. ²⁵vel verno, ²⁶venetum Caelo et Mari vel autumnno. Cum autem omnis species idololatriae damnata sit a deo, utique etiam illa damnatur, quae elementis mundialibus²⁷ profanatur.

Cap. X. Transeamus ad ¹scenicas res, quarum et originem communem² et titulos pares secundum ipsam ab initio ludorum appellationem ³et administrationem coniunctam cum re equestri iam ostendimus. Apparatus etiam ex ea parte consortes, ⁴qua ad scenam a templis et aris et illa infelicitate thuris et sanguinis inter tibus et tubas

18. Namque initio *Salmasius*. Nam equi (aequi A.) initio AE. Nam initio equi B et ab initio CD. Et ab initio equi *Fulv. Ursinus*. 19. russeus *ABmgCDE*. roseus B. 20. russeus *ABmgCDE*: roseus B. 21. erant. Et A. 22. roseum BC. 23. alii Marti A. 24. vel vero A. vel veri *Latinus*. 25. venetum Caelo et Mari vel autumnno om. A.

Cap. X. DE THEATRO *AφBC*. DE THEATRIS *Aβ*. DE THEATRO ET ARTIBVS SCENICIS D. 1. scaenicas AB. 2. et administrationem om. A. 3. qua ad scaenam a templis A. qua ad scaenam. Nam a templis E. quae ad scenam spectant, a templis B. quae ad scenam spectat: nam a templis CD.

l. i. vulgatam scripturam „initio equi duo soli fuerunt, albus et roseus“ (ex ed. Paris. 1580.) interpretatur his verbis: „Equos hic intellegit non duos iunctos, sed singulos per se in suis curribus, sic, ut equi currus ipsos denotent. Agit nempe de coloribus aurigantium eosque ait ab initio fuisse tantum duos, album et roseum. Hoc colores coloratosve currus cum aurigantium habitu reliquo duos vocat equos, roseum et album. Ut sic male fecerint qui illud soli mutaverint in Solis. Solis enim equi semper quatuor putati, numquam duo, sicut alibi demonstratum est.“

o. verno] Vernum pro vere posuerunt *Plin.* XIX, 5. *Cato De Re Rust.* cap. 52. et cap. 54. *Colum.* IV, 10. *Pallad.* II, 15. IV, 10. His locis a *Forcellinio* indicatis adde *Cassiodor.* *Epist.* III, 51. „Colores autem in vicem temporum quadrifaria divisione funduntur. Prasinus virenti verno, venetus nullo autumnno, russeus aestati flammense, albus pruinosae hiemi dicitur est.“ *Bedam De Remedio Peccator.* cap. 14. „In hieme, in autumnno et verno.“ et cap. 15. „In aestate, in hieme et in verno vel autumnno.“ *Coripp.* *De Laud. Iust. Min.* III, 151. „Expellens placido brumalia frigore verno.“ Item ipsum *Tertullianum De Resurr. Carnis* cap. 12. „et hiemes et aestates et verna et autumnni.“ Cf. *Salmas.* in

Solin. p. 626. Amat enim hic scriptor adiectivis uti pro substantivis. Cf. quae adnotavero ad *De Fuga in Persecut.* cap. 1.

p. elementis mundialibus] *Isidor. Orig.* XVIII, 41. „Circa causas quoque elementorum idem gentiles etiam colores equorum innexerunt. Roseos enim soli, id est igni, albos aëri, prasinus terrae, venetos mari assumptantes. Item roseos aestati currere voluerunt, quod ignei coloris sint et cuncta tunc flavescent, albos hiemi, quod sit glacialis et frigidus universa conescant, veri prasinus, autumnno viridis colore, quia tunc pampinus densatur. Item roseos currere Marti sacraverunt, a quo Romani exoriantur et quia vexilla Romanorum cocco decorantur sive quod Mars gaudet sanguine, albos Zephyris et serenis tempestatibus, prasinus flori et terrae, venetos aquis vel aëri, quia caeruleo sunt colore, luteos, id est croceos, igni et soli, purpureos Iri sacraverunt, quem arcum dicimus, quod Iris plurimos colores habeat. Sicque, dum hac speculatione deorum cultibus atque elementis mundialibus aliquibus profanantur, eosdem deos atque eadem elementa procul dubio colere noscuntur.“ Quem *Isidori* locum, ut plurima, exscripsit *Rhabanus Maurus De Universo* XX, 35.

Cap. X. a. originem communem] Origo

itur⁴, duobus inquinatissimis arbitris funerum et sacrorum, ⁴designatore et haruspice⁴. Ita cum ⁵de originibus ludorum ad circenses ⁶transiimus, inde nunc ad ⁷scenicos ludos ⁸dirigemus, ⁹a loci. Initio theatrum ¹⁰proprie sacrarium Veneris est⁴. Hoc denique modo⁴ id genus operis in saeculo evasit. Nam saepe censores¹¹ nascentia cum maxime theatra destruebant, moribus consulentes, ¹²quorum scilicet periculum ¹³ingens de lascivia providebant, ut iam ¹¹hinc ethnicis in testimonium cedat⁶ sententia ipsorum nobiscum faciens et nobis in exaggerationem¹⁴ disciplinae etiam humanae praerogativa. Itaque Pompeius Magnus, solo theatro suo

4. designatore ABC. 5. de originibus ludorum om. A. 6. transiimus Fr. Iunius. transimus libri omnes. 7. scenicos AB. 8. dirigemus A. dirigimus reliqui. 9. a loci. Initio ego. a loci vitio. ABCD. a loci initio. E. Latinius. A loci initio Fr. Iunius. 10. proprie om. Aβ. 11. nascentia AE. renascentia reliqui. enascentia Fr. Iunius. 12. eorum Aβ. 13. ingens om. A. 14. hic A.

utrisque generis ludorum, circensium et scenicorum, ab idololatria (cf. cap. 5.), cum atrosque idolis honorandis administrari constet, tituli item communes, cum utrique fere ab idolis denominati sint (cf. cap. 7.). Porro etiam apparatus scenicorum cum circensium consortes.

b. inter tibus et tubas itur] Ut in pompa circi. Cf. cap. 7. „Sed circensium paulo pompator suggestus, quibus proprie hoc nomen pompa, praecedens, quorum sit in semetipsis probans de simulacrorum serie, de imaginum agmine, de carris, de tensis, de armamaxis, de sedibus, de coronis, de exuviis. Quanta praeterea sacra, quanta sacrificia praecedant, intercedant, succedant, quot collegia, quot sacerdotia, quot officia moreantur, sciunt homines illius urbis, in qua daemoniorum conventus consedit.“

c. designatore et haruspice] Arbitrator pompeo a templis et aris ad theatrum praecedens est designator, funerum propriam officium; sacrificiorum haruspex. Errat Lipsius De Amphitru. cap. 15. p. 1033. designatorem per „locarium“ interpretans. Haruspicem cum pollinctore similiter coniungit Tertullianus Apolog. cap. 13. „Quo differt ab epulo Iovis si licentium? a simpulo obba? ab haruspice pollinctor? Nam et haruspex mortuis apparet.“ Cf. Scorpiae. cap. 7. „Si noster quoque dens propriae hostiae nomine martyria sibi depositasset, quis illi exprobrasset funestam religionem et lugubres ritus et aram rogam et pollinctorem sacerdotem?“

d. sacrarium Veneris est] Cf. infra

cap. 17. Salvian. De Gubern. Dei VI, p. 119. (p. 194.) „Colitur namque et honoratur Minerva in gymnasiis, Venus in theatris, deus Neptunus in circis, Mars in arenis, Mercurius in palaestris, et ideo pro qualitate actorum cultus est superstitionum.“

e. Hoc denique modo] Hoc modo, ut breviter dicam, et praetextu religionis Veneris theatrum effugit damnationem, qua ludi scenici, ut bonis moribus extirpationi, etiam ab ipsis olim ethnicorum magistratibus opprimebantur.

f. Nam saepe censores] Apolog. cap. 6. „Quonam illae leges abierunt sumptum et ambitionem comprimentes? quae centum aera non amplius in coenam subscribi iubebant nec amplius quam unam inferri gallinam, et eam non saginatam? quae patricium, quod decem pondo argenti habuisset, pro magno titulo ambitionis senatu submovebant? quae theatra stuprandis moribus orientis statim destruebant? quae dignitatem et honestorum natalium lascivias non temere nec incipue usurpari sinebant?“ ad quem locum vide quos locos scriptorum veterum attulero.

g. in testimonium cedat] Pro disciplina Christiana, quae damnat theatra.

h. in exaggerationem] Quo iam et humanae disciplinae praerogativa praemuniti theatrorum lascivias instantius persequamur. Praerogativa autem disciplina humana dicitur, quia veluti praeiudicio quodam anteverterat divinam, praedamnans multo ante quod haec veniente aevo damnatura esset.

minor¹, cum illam ¹⁸arcem omnium turpitudinum² extruxisset, veneris aedem superposuit³, et ad dedicationem edicto populum vocans, non theatrum, sed Veneris templum nuncupavit, Cui subiecimus, ¹⁹inquit, gradus spectaculorum. Ita damnatum et damnandum opus templi titulo ²⁰praetexit et disciplinam superstitione delusit. Sed Veneri et Libero convenit. Duo ista daemonia conspirata et coniurata inter se sunt ebrietatis et libidinis. Itaque theatrum Veneris Liberi quoque domus est. Nam et alios ludos scenicos Liberalia proprie vocabant²¹, praeterquam Libero devotos (²²quod sunt Dionysia penes ²³Graecos²⁴) etiam a Libero ²⁵institutos. Et est plane in artibus quoque scenicis Liberi et Veneris patrocinium. Quae ²⁶privata et propria sunt scenae, de gestu et ²⁷corporis fluxu²⁸ ²⁹mollitiam Veneri et Libero immolant³⁰, ³¹illi per sexum, ³²illi per

15. arcem BCDE. sortem ABmg. sordem vel sedem Hildebrandus. 16. inquit Af. 17. praetexit AE. praetexit reliqui. 18. quae sunt Jos. Scaliger. 19. Graecos, sed iam Af. 20. institutos. DE ARTIBVS SCAENICIS. ABC. 21. priva Fr. Junius. 22. corporis fluxu AD. liber Clementis. corporis fluxu BC. Jos. Scaliger. fluxu corporis E. 23. mollitiam Veneri et Libero BCD. mollitiae Veneris et Liberi AE. 24. isti per sexum Heraldus. 25. illi per fluxum BCD. Heraldus ad Arnob. VI, p. 245. Salmasius ad Tertull. De Pallio p. 304. Omittit A. illi per luxum E. Fulv. Ursinus.

i. solo theatro suo minor] Similiter De Pallio cap. 4. „Habes igitur ex isto fomite aestuantem magnum regem, sua sola gloria minorem.“

k. arcem omnium turpitudinum] Sic infra cap. 27. theatrum appellat „privatum consistorium impudictiarum.“

l. censoriam animadversionem] Tacit. Ann. XIV, 20. „Quippe erant qui Gneum quoque Pompeium incensatum a senioribus ferrent, quod maasuram theatri sedem posuisset,“ ad quem locum videndus est Lipsius.

m. Veneris aedem superposuit] Hinc lucem capiunt verba Suetonii Claud. cap. 21. „Ludos dedicationis theatri Pompeiani, quod ambustum restituerat, e tribunali posito in orchestra commisit, cum prius apud superiores aedes supplicasset, perque mediam caveam sedentibus ac silentibus cunctis descendisset.“ Cf. Lips. Elect. I, 11. p. 677. ed. Vesal. et Casaub. ad Sueton. I. I. De dedicatione templi Veneris a Pompeio extructi meminit Plin. H. N. VIII, 7.

n. Nam et alios ludos scenicos Liberalia proprie vocabant] Quorum in numero habenda videntur inprimis ludicra rustica illa, de quibus Vergil. Georg. II, 285. „Nec non Ausonii, Troia gens missa, coloni Versibus incomitis ludunt risque soluto Oraque corticibus sumunt horrenda cavatis Et te, Racche, vocant per

carmina laeta,“ ad quem locum v. Servium cum ceteris interpretibus, item Festum s. v. Oscillantes.

o. quod sunt Dionysia penes Graecos] Pro quod Jos. Scaliger correxit quae, qua tamen correctione non opus est. Sive quod cum La Cerda existimaveris positum pro „quia“ vel potius pro „quandoquidem,“ sive pro „quoad,“ (ut est De Testim. Animae cap. 4. „Primo enim, cum alicuius defuncti recordaris, misellum vocas eum, non quod de bono vitae ereptum, sed ut poenae et iudicio iam ascriptum.“) scriptura salva erit.

p. corporis fluxu] Fluxus et similia de mollitie et effeminatione usurpata non semel reperiuntur. Inprimis proferendus hic est locus Arnobii Ad Nat. VI, 12, qui item de Libero est „Liber membris cum mollibus et liquoris feminei dissolutissimus lascivitate.“ Huic adde Apul. Metam. XI, 8. „serica veste mundaque pretioso et adtextis capite crinibus, incessu perfuso feminam mentiebat.“ „Υγρον βάρυμα Graeci dicunt, ut ex Clemente Alexandrino aliisque demonstrat Desid. Heraldus ad Arnob. I. I. Senec. De Tranquill. Animi cap. 15. „oti nunc mos est, etiam incessu ipso ultra muliebram mollitiem fueribus.“ Cf. Salmas. ad Tertull. De Pallio p. 304.

q. mollitiam Veneri et Libero immolant] Haec est verba loci scriptura, pro

fluxum "dissolutis": quae vero voce et modis et organis et "lyris" transiguntur, Apollines et Musas et Minervas et Mercurios mancipēs habent. "Oderis, "Christiane, quorum auctores non potes non odisse. Iam nunc volumus suggerere "de artibus et de his, "quorum "auctores in nominibus "exsecramur. Scimus nihil esse nomina mortuorum, "sicut et ipsa simulacra eorum, sed non ignoramus, qui sub istis nominibus "institutis simulacris operentur et gaudeant et divinitatem mentiantur, nequam spiritus "scilicet, daemones. Videmus igitur etiam artes eorum "honoribus "dicatas esse, qui nomina incolunt auctorum "earum, nec ab idololatria "vacare quarum "institutores etiam propterea dii habentur. Immo, "quod ad artes pertinet, altius "praescripsisse debemus daemones ab initio prospicientes sibi inter cetera idololatriae etiam spectaculorum inquinamenta, quibus hominem "a domino avocarent et

26. dissoluti. Quae D. ex Isidoro (et libro Clementis?) Heraldus l. l. dissoluti sive Ap. dissolutis. Quae reliqui. 27. lyris DE. ex Isidoro (et libro Clementis?) litteris reliqui et Fr. Iunius. 28. Oderis CDE. odoris AB. 29. Christiane, quorum auctores non potes non odisse om. A. Et in margine ed. princ., quae uncinis inclusa habet haec verba, adnotatum est „haec alias deesse.“ Sed firmat Isidorus. 30. DE ARTIBUS. Iam ABC. 31. quarum Fr. Iunius. 32. auctorum A. 33. exsecramur Ap. 34. sicut et AE. sicut ne B. sicut nec CD. 35. et institutis BCD. 36. scilicet daemones pro glossemate habet Meursius. Crit. Arnob. p. 236. 37. honoribus A. oneribus Bmg. 38. dictas Ap. 39. earum nec ab. CD. earum ab B. nec ab AE. 40. non vacare B. 41. institutores Fr. Iunius. 42. quod artes pertinent A. 43. perscripsisse B. 44. a dōmīa vo ..... A. a deo avocarent reliqui.

qui Rigaltius non debebat rescribere molitiae Veneris et Libero immolant, quumquam hoc extaret in libro Agobardino. Vatabant enim vel quae statim sequerentur „illi per sexum, illi per luxum dissoluti,“ cum dativi illi—illi minime responderent genitivis Veneris et Liberi, quae praecesserant. Verbum immolare pro „dicare“ vel „offerre“ ita et alibi usurpat Tertullianus, ut Apolog. cap. 6. „licet Baccho iam Italico furias vestras imoletis.“ De Paenit. cap. 10. „et quid nūc recuperaturus si paenitentiam deo immoleris.“ De Ieiun. cap. 10. „pinguiorum orationem deo immolat.“ Immolant autem molitiam Veneri et Libero quae privata et propria sunt scenae, quia molitiae eos tamquam mancipēs deos habent.

r. illi per sexum, illi per luxum dissoluti] Pro luxum libri habent *fluxum*, de quo vocabulorum in scriptis confusio cf. Drakenb. ad Liv. VII, 29, 5. et 32, 7. Firmant emendationem melioris notae libri Isidori Orig. XVIII, 51, qui exscripsit totum hunc locum, sed admodum negligenter, sic: „Est plane in

artibus scenicis Liberi et Veneris patrocinium, quae privata et propria sunt, scenae de gesto et corporis flexu (*fluxus* unus cod. Guelph.) Num molitiam Libero et Veneri immolabant, illi per sexum, illi per fluxum (al. luxum) dissoluti. Quae vero ibi vocibus et modis et organis et lyris transiguntur, Apollines et Musas et Minervas et Mercurios patronos habent. Quod spectaculum, Christiane, odire debes, quorum odisti auctores.“

s. et lyris] Ita scripsi cum Pamelio et Rigaltio Isidori fidem secutus. Faber Agonist. I, 13., Franc. Iunius et La Cerda contra retinent vulgatam et litteris, ideo praesertim, quia Mercurius etiam litterarum inventor sit. Lyram invenisse Apollinem ex Apollodoro et poetis notum est. Organa pertinent ad Minervam, quae tibiam invenit. Vergil. Georg. I, 18. ibique Serv. Cornut. De N. D. cap. 20. Apollod. I, 20. Aristot. Polit. VIII, 6.

t. praescripsisse debemus] V. adnotata ad Scorpiae. cap. 5. De ipso hoc loco cf. finem capituli septimi libri De Corona.

suo honori obligarent, eiusmodi quoque artium ingenia inspirasse. Neque enim ab aliis ⁴⁵procuratum fuisset quod ad illos perventum esset; nec per alios tunc homines edidissent, quam per ipsos, in quorum nominibus et imaginibus et historiis fallaciam consecrationis sibi negotium ⁴⁶acturae ⁴⁷constituerunt.

Cap. XI. Ut ordo peragatur, ineamus etiam agonum retractatum. Origo istis de ludorum propinquitate est. Inde et ipsi sacri vel funebres instituti aut diis nationum aut mortuis fiunt. ¹Proinde tituli Olympi Iovi, ²quae sunt Romae ³Capitolina, item Herculi ⁴Nemea, Neptuno ⁵Isthmia, ceteri ⁶mortuarii^b agones. Quid ergo mirum, ⁷si et apparatus agonum ⁸idololatria ⁹conspurcat de coronis profanis, de sacerdotalibus praesidibus^c, de collegiariis ministris, de ipso postremo boum sanguine? Ut de loco suppleam, ¹⁰et de loco communi^d pro collegio artium Musicarum et Minervalium et Apollinarium, etiam Martialium, ¹¹per duellum^e, per tubam^f ¹²in stadio circum ¹³aemulantur, quod utique templum est et ipsum ¹⁴eius idoli, cuius ¹⁵sollemnitates agit. Sed et ¹⁶gymnicas artes^g Castorum et Herculum et Mercuriorum disciplinae prodiderunt.

45. procuratum ABmg. praeoccupatum BCD. 46. acturi E. 47. constituerunt ABC. constituerant DE. liber Clementis.

Cap. XI. DE AGONIBVS inscriptio est in ABCD. 1. Proinde tituli ADE. liber Clementis. proinde BC. 2. cui sunt Romae La Cerdia. 3. capitolia A. Capitolina, Apollini Pythia, Herculi Fr. Iunius. 4. nemea B. 5. isthmia A. 6. mortuarii ACE. mortuarii varii B. mortuorum varii BmgD. liber Clementis. 7. si et ego. si ut Atp. ut Aβ. si CDE. sicut B. 8. idololatria ACDE. idololatriae B. 9. conpurcat A. 10. et Fr. Iunius. ut CD. ac E. At AB. los. Scaliger inducit verba ac de loco communi. 11. per duellum om. A. 12. in statio Atp. stadio Aβ. statio E. aut stadio B. ut stadio CD. 13. aemulantur ABC. aemulantur DC. 14. eius idoli ADE. liber Clementis. idoli reliqui. 15. sollemnitates Aβ. 16. gymnica C.

u. sibi negotium acturae] h. e. negotiaturae, lucrum facturae.

Cap. XI. a. Capitolina] Sueton. Domit. cap. 13. Herodian. I, 9, 2. Smet. Ant. Inscr. p. 152, 22. Faber Agonist. I, 3. p. 1799. et cap. 26. p. 1897. (in Groenov. Thes. Antiqu. tom. VIII.)

b. mortuarii] Gell. N. A. XVIII, 7. „vos philosophi mera estis, ut M. Cato ait „mortuaria glossaria.“

c. de sacerdotalibus praesidibus] P. Faber Semestr. III, 1.

d. et de loco communi] Haud minus communi, quam quae ante memorata sunt. Circum idololatria conspurcatum demonstravit cap. 8, theatrum cap. 10. His iam accedit tertium agonium stadium, quod utique templum est et ipsum eius idoli, cuius sollemnitates agit. Haec est simplex et vera loci interpretatio, qui

doctorum virorum ingenia mirifice torsit, inter his etiam Desid. Heraldum Digress. I, 19. p. 230 sq., qui verba ut de loco ante communi delenda esse censebat. Verba ut de loco communi cave, ne verbo suppleam adstruas. Pertinent ad sequens membrum et verba in circo pro epexgesi habent.

e. per duellum] Certamine.

f. per tubam] De tuba praeconis in agonibus et circensibus cf. Herald. Digress. I, 19. p. 231.

g. Sed et gymnicas artes] Hae enim iam ultimae restabant de artibus agonium, et ipsae idololatria conspurcatae, ut vel auctorum nomina demonstrant. De Hercule gymnastics auctore cf. Padsan. V, 8, 1., de Castoribus Pind. Isthm. I, 25., de Mercurio Diodor. Sic. V, 75. Lucian. Dialog. Deor. II.

Superest illius ¹insignissimi spectaculi ²ac receptissimi^a re- Cap. XII.
cognitio. Munus dictum est ab officio, quoniam officium etiam mu-
neris nomen est. Officium autem mortuis hoc spectaculo facere
se veteres ³arbitrabantur, posteaquam illud humaniore atrocitate
temperaverunt. Nam olim, quoniam animas defunctorum humano
sanguine propitiari creditum erat, captivos^b ⁴vel malo ingenio ser-
vos mercati in exequiis immolabant. Postea placuit impietatem vo-
luptate adumbrare. Itaque quos paraverant armis, quibus tunc et
qualiter poterant eruditos tantum ut occidi discerent, mox edicto
die inferiarum apud tumulos erogabant^c. Ita mortem homicidiis
consolabantur. Haec ⁵muneris origo; sed paulatim proveci ad tan-
tam gratiam, ad quantam et crudelitatem, quia ⁶ferarum ⁷voluptati
satis non ⁸liebat^d, nisi et feris humana corpora dissiparentur. Quod
ergo mortuis litabatur, utique parentationi deputabatur. Quae spe-
cies proinde idololatria est, quoniam et idololatria parentationis est
species. Tam haec quam illa mortuis ministrat. In mortuorum
autem idolis ⁹daemonia consistunt^e. Ut et titulos ⁹consideremus,
licet transierit hoc genus editionis ab honoribus mortuorum ad
honores viventium^f, quaesturas dico et magistratus et flaminia et
sacerdotia^g, cum tamen nominis dignitas idololatriae crimine tenea-
tur, necesse est, ¹⁰quicquid dignitatis nomine administratur, com-

Cap. XII. DE MUNERE inscriptio est in ABCD. 1. insignissimis A. indignia-
simi Fr. Iunius. 2. ac receptissimi ego. atque acceptissimi Leopoldus. ac se-
pissimi Rigaltius. sed acceptissimi Fr. Iunius. acceptissimi libri omnes. 3. ar-
bitrantur Ag. 4. vel malo ingenio BCD. vel mali status E. vel.....
tar Ag. vel.....tus legebat Rigaltius in libro Agobardi. 5. muneri AE. mu-
neris reliquis. 6. ferarum ABCE. ferrum D. ex libro Clementis. 7. voluptatis
Ag. 8. liebat ABCE. faciebat D. ex libro Clementis. 9. considerem A. 10.
quicquid Ag.

Cap. XII. a. ac receptissimi] Ita emen-
dandum erat. Cf. Adv. Marcion. IV, 5.
„auctoritas receptor.“ Ad Natl. II, 1.
„receptorum auctoritates.“ De Testim.
Animae cap. 1. „ex litteris receptissimis
quibusque philosophorum.“

b. captivos] Ad Vergil. Aen. X, 520.,
Servius „inferiae.“ inquit, „sunt sacra
mortuorum ab inferis dictae. Sane mos
erat in sepulchris virorum fortium ca-
ptivos necari, quod posteaquam crude-
litas est, placuit gladiatores ante se-
pulchra dimicare, qui a bustis bustuarii
dicti sunt [II. XXI, 28.]: „ὅ δ' ἐπεὶ χάρμε
χίρας ἐναίρων ζωὸς ἐκ ποταμοῦ
δεδόξα λήξαιτο κόρυς, ποιῶν Πα-
τρόεσσι Μενουσίδαο θανόντος.“ De
ha cruentis exequiis cf. Serv. ad Aen.
III, 67. Valer. Max. II, 4, 7. Liv. VII,
15. XXIII, 30. XXXI, 50. XXXVIII, 56.

XII, 33. Guther. De Iure Manium I,
27. p. 164. (ed. Lips.) Lips. Saturn.
Serm. I, 8.

c. erogabant] V. adnot. ad Scorpiae.
cap. 6.

d. ferarum voluptati satis non liebat]
Sic habet vetus exemplar Agobardi. Fe-
ras vocat homines saeva spectandi con-
suetudine efferratos. (Rigalt.) Cf. Petr.
Faber Semestr. II, 4. qui hanc loci scri-
pturam etiam vindicat.

e. daemonia consistunt] Igitur dum
mortuis ministrat, ministrat daemoniis.

f. ad honores viventium] Vide Lips.
Saturn. Serm. I, 9. p. 895 sqq. ed.
Vesal.

g. flaminia et sacerdotia] Hinc „sacer-
dotaies ludi“ apud Plin. Epist. X, 24.,
et „pontificales ludi“ apud Sueton. Aug.
cap. 44. Cf. infra cap. 30.

municet¹ etiam maculas eius, a qua habet causas. Idem de apparatibus "interpretabimur in ipsorum honorum suggestu¹ deputandis, quod "purpureae, "quod fasces, quod vittae, quod coronae, quod denique "contiones et edicta¹, et pultes pridianae¹ sine pompa diaboli, sine invitatione daemonum non sunt. Quid ergo de "horrendo loco perorem, quem nec periuria sustinent¹? Pluribus enim et asperioribus "nominibus" amphitheatrum consecratur, quam Capitolium^o omnium daemonum templum est. Tot illic immundi spiritus considunt, quot homines capit. Ut et de artibus concludam, Martem et Dianam² utriusque ludi "praesides novimus.

Cap. XIII.

¹ Satis, opinor, implevimus ordinem, quot et quibus modis

11. interpretabimur *As.* 12. quod parae *A.* 13. quod fasces *BC.* quod fasciae *DE.* In *A.* quid fuerit hodie nescitur. 14. contiones *As.* 15. horrendo loco *E.* horrendo *A.* horrido loco reliqui. 16. nominibus libri omnes. numinibus *Lipsius* De Amphitheatro cap. 3. 17. praesides. Novimus *As.*

Cap. XIII.¹ 1. Satis opinor implevimus om. *A.*

h. comunicet] h. e. participet. Quintil. Declam. VIII, 6. „Solos ergo misera comunicabit plangit?“ Absolute posuit Tertullianus *comunicare* pro „participem esse“ vel „conversari“ capp. 3. et 26. Cum dativo struit Augustin. Epist. CLXII. „*comunicare altari Christi.*“ Id. contra Crescon. Gramm. III, 36. „*comunicare peccatis alienis.*“

i. suggestu] Cf. quae adnotavi ad De Corona cap. 13.

k. contiones et edicta] Nam contiones pronuntiabant, edictis proscribent se munera edituros esse qui editores munerarii sive muneratores dicebantur. Sueton. Iul. Caes. cap. 26. „Munus populo epulumque pronuntiavit in filiae memoriam, quod ante eum nemo fecit.“ (Fr. Iulius.) V. Lips. Saturn. Serm. II, 18.

l. pultes pridianae] Intellegit sacras coenas. Plin. H. N. XVIII, 8. „Et hodie sacra prisca atque natalium pulte fritilla conficiuntur.“ V. interpretes ad Arnob. Adv. Nat. II, 21. et VII, 24. Berthald. De Ara cap. 17. (in Graevii Thes. Antiqu. tom. VI, p. 330.)

m. periuria sustinent] Existimamus Tertulliani mentem esse, tantam daemonum vim in amphitheatro considerare [cf. cap. 8.], ut ne periuri quidem, qui deos omnes concervare solent, eorum nomina teneant atque adeo compelli possint. (Heraldus Digress. I, 5. p. 202.) Errat Heraldus, verum vidit Rigaltius, qui ita interpretatus est: Circum significat, quasi eius loci horrorem non sustinerent periurari. Hoc est, horrore loci terrentur adeoque peieratum inire in Capitolium.

n. nominibus] Puta deorum. Neque opus est mutare cum Lipsio De Amphitheatro cap. 3. *numinibus.*

o. quam Capitolium] Structuram non ceperunt qui interpuerunt cum Lipsio l. l. „quam Capitolium. Omnium deorum templum est.“ aut qui cum Heraldus Digress. I, 5. illud „est“ defendendum esse iudicarunt. Dicit: Pluribus enim et asperioribus nominibus amphitheatrum consecratur, quam consecratum est ipsum Capitolium, omnium deorum templum. De Capitolio omnium deorum templo cf. cap. 7.

p. Martem et Dianam] Ille scilicet gladiatorio ludo, haec venationi. Utraque enim voluptas dabatur in amphitheatro. De Marte Salvianus libro VI. [pag. 119. ed. Rittershus. Locum adscripti supra ad cap. 10.] De Diana Claudianus Paneg. De Consul. Manlii Theod. [v. 281] „Amphitheatrali saevae Lestonia pompae.“ Et Martialis [Spectac. 12.] „Inter Caesareae discrimina saeva Dianae.“ Nodos, qui esse possunt circa deos praesides amphitheatri, iam Lipsius [De Amphitheatro. cap. 4. p. 1005. ed. Vesal.] solvit. Non omittam Dianam factam praesidem huius ludi in gratum et honorem „Scythiae Dianae (ait Cassiodor. Epist. V, 42.), quae sanguinis effusione gaudebat.“ Quia vero uno eodemque loco exhibitae voluptas utraque, factum, ut a se ab auctoribus utraque coniungatur. Testis locupletis est Martialis in Spectaculis. Et tangit Ambros. De Offic. II, 22. „Muneribus gladiatoris vel etiam venationibus patrimonium dissipant suum.“ (La Cerda.)

spectacula ²idololatriam committant, de originibus, de titulis, de apparatibus, de locis, ³de artificiiis, quo certi sumus, nulla ex parte. ⁴competere nobis ea, ⁵qui bis idolis renuntiavimus⁶: Non quod idolam sit aliquid, apostolus ait, ⁷sed quod quae faciunt daemoniis faciant, consistentibus scilicet in consecrationibus idolorum sive mortuorum sive, ut putant, deorum. Propterea igitur, quoniam utraque species idolorum conditionis unius est, dum mortui ⁷et dei unum sunt, utraque idololatria abstinemus. Nec minus templa quam monumenta ⁸despuimus, neutram ⁹aram¹⁰ novimus, neutram effigiem adoramus, non sacrificamus, non parentamus, sed neque ¹⁰de sacrificio et parentato¹¹ edimus, quia non possumus coenam dei edere et coenam daemoniorum. Si ergo gulam et ventrem ab¹¹ I. Cor. X, 21. inquinamentis liberamus, quanto magis augustiora ¹²nostra, oculos et aures, ab idolothytis et ¹²necrothyitis voluptatibus abstinemus quae non intestinis transiguntur, ¹³sed in ipso spiritu et anima digeruntur, quorum munditia magis ad deum pertinet, quam ¹⁴intestinatorum.

Nunc interposito ¹nomine idololatriae, quod solum ²subiectum Cap. XIV. sufficere ³deberet ad abdicationem spectaculorum, alia iam ratione

2. idololatriam A. idololatriam reliqui. 3. de artificiiis, quo certi sumus ego. De artificiiis, quo certi sumus Fr. Iunius, La Cerda. De sacrificiis quidem certi sumus E. de sacrificiis, quod certi sumus B. de sacrificiis, quo certi sumus CD. 4. compere Ap. 5. qui bis E. ex emendatione Fulv. Ursini. quibus B. qui ACD. 6. sed quoniam Ap. 7. et dei ApBmg. et dī Aβ. et dī CDE. et alii B. 8. despuimus A. 9. aram om. A. 10. de sacrificio Ap. de sacrificio Aβ. 11. nostra .... et oculos (i. e. nostra aures et oculos) ab A. 12. necrothyitis A. 13. sed in ipso spiritu et anima digeruntur om. A. 14. intestinatorum A.

Cap. XIV. 1. nomine idololatriae E. Fulv. Ursinus. nosse ne idololatriae AB. nosse ne idololatria C. nosse de idololatria D. 2. subiecti cum sufficere B. 3. debet AE.

Cap. XIII. a. de artificiiis] In omnibus legitur de sacrificiis, aperto errore. Et quidem artificiiis legendum, sum certus. Hoc enim postulat ipsa ἀνασπαλαίνω. Nam cap. 4. artes posuit extremo loco, quem tenorem semper servavit. Et cap. 9. „Nunc de artificio, quo circenses exhibentur.“ Et cap. 10. bis. Nam „Est et plane in artibus scenicis,“ iterum „Iam nunc volumus suggerere de artibus.“ Et cap. 11. „Sed et gymnicas artes.“ Demum cap. 12. „Ut et de artibus concludam.“ (La Cerda.) Recte. Aperto librarii errori favebat, quod sacrificiorum sane mentio fiebat supra capp. 10. et 11.

b. qui bis idolis renuntiavimus] Palmaria Ursini emendatio. Prima renuntiator sub antiquis magis, aliquando prius

ante lavacrum, deinde in ipso lavacro, aquam adituri. V. De Corona cap. 3.

c. templa quam monumenta despuimus] Minuc. Fel. Octav. cap. 8. „(Christiani) templa ut busta despiciant,“ ad quem locum v. Herald. p. 70.

d. neutram aram] Neque deorum, neque mortuorum.

e. et parentato] Cf. De Testim. Animae cap. 4. et De Resurr. Carn. cap. 1.

Cap. XIV. a. interposito nomine idololatriae] Hoc est nomine idololatriae tantisper omisso, intermisso. (Rigalt.) Multum a vero aberravit Rigaltius in interpretatione verbi *interponere*. Sensus est: Nunc, cum satis interim constat de nomine idololatriae, quod solum cett. Et ita interpretatus erat iam antea La Cerda.

tractemus ex abundanti^b, propter eos maxime qui sibi blandiuntur, quod non nominatim abstinencia ista praescripta sit, quasi parum etiam ⁴de spectaculis pronuntietur, cum concupiscentiae saeculi damnantur. Nam sicut pecuniae vel dignitatis vel gulae vel libidinis vel gloriae, ita et voluptatis concupiscentia est. Species autem voluptatis etiam spectacula. Opinor generaliter ⁵nominatae concupiscentiae continent ⁶in se et voluptates; ⁷aeque generaliter intellectae voluptates specialiter et in spectacula ⁸disseruntur.

Cap. XV. Ceterum retulimus supra de locorum condicione, quod non ¹per semetipsa nos inquinant, sed per ea quae illi^c geruntur. per quae simul inquinamentum ²combiberunt, ³tunc et in alteros respuunt^a. ⁴Viderit^b ⁵ergo, ut diximus, principalis titulus ⁶idolola-

4. de spectaculis ABDE. liber Clementis. de litteris BmgC. 5. nomina concupiscentiae liber Clementis. 6. in se ut voluptates A. 7. aequae generaliter intellectae voluptates om. A. 8. differuntur La Cerdæ.

Cap. XV. 1. per semet ipsos inquinant A. 2. combiberunt A. combiberint reliqui. 3. tunc et tum altero respuunt A. 4. Hic erit Fr. Iunius. 5. ergo om. A. 6. idolatria Ap.

b. ex abundanti] *ἐκ περισσού*. Exempla adscripti ad Ad Scap. cap. 2.

Cap. XV. a. tunc et in alteros respuunt] Codex Agobardi et tum altero respuunt. „Altero“ dixit adverbialiter, quemadmodum „alio“, et sub finem libri secundi Ad Uxorem „alterutro.“ Sic et „alteras“ positum olim fuisse ait Festus, pro eo quod est adverbium „alias“. De hisce autem locorum inquinamentis supra cap. 8. (Rigalt.) Agobardini scriptura corruptela aperte laborat. In illo tum enim latet praepositio in. „Alteri“ sunt spectatores. Cf. de hoc pronomine, quae adnotavero ad Scorp. cap. 15. De verbo *respuere*. cf. Adv. Marcion. II, 9. „Libertas arbitrii non ei culpam suam respuet, a quo data est, sed a quo non ut debuit administrata est.“ Seneca Epist. LIV. „(philosophia) quaedam defatigat et velut levia tela laxo sinu eludit, quaedam discuit et in eum usque, qui miserat, respuunt.“

b. Viderit] Prohaverat spectacula varii generis idololatria esse coinquinata et novum argumentum ex abundanti addiderat huic principali, spectacula ideo vetita esse, quia et concupiscentiae. Quod ipsum postquam probavit, simul hoc probavit, etiam alia, nec minus graviora, argumenta praeter primum illud quod ab idololatria repetitum erat, suppetere, pergit: Viderit ergo principalis ille titulus idololatriae, viderit, quomodo sit principalis. Ad alia pergo. Iam reliquas ipsarum rerum spectacula quali-

tates proferam, omnes dei qualitibus contrarias ostendam, et faciam, ut, qui negent spectacula e titulo idololatriae vetita, id ipsum doceantur ab aliis titulis. Verba „ut diximus“ refer ad initium capitis praecedentis. Ibi enim principalem dixerat idololatriae titulum, qui solus subiectus sufficere deberet ad abdicationem spectaculorum. De locutione „viderit“ cf. quae adnotavero ad De Corona cap. 13. Denique non possum non etiam La Cerdæ verba adscribere, qui de hoc difficili loco rectius interpretando hoc quoque bene meruit, quod capitis initium, quod reliqui editores collocant post verba „et in alteros respuunt“, revocavit post verba „et in spectacula disseruntur.“ Sunt autem haec: „Absolvit iam argumentum, quo probavit vetita spectacula, quia vetitae concupiscentiae. Pergit in hoc capite ad aliud argumentum, probaturus damnata spectacula propter affectus malos, quos ingenerant in animis spectatorum. Ut vero praecedente capite praemisit satis esse ad illorum abdicationem novisse esse illa idololatrica [sequitur enim La Cerdæ scripturam iam ab Rigaltio reiectam: *Nunc interposito mosse de idololatria*], ita in hoc praemittit quiddam simile, quod iam explano. Ceterum retulimus supra, scilicet cap. 8., ubi habentur haec verba: „Loca non contaminant per se, sed quae in eis fiunt.“ Vide reliqua eius loci. per quae, videlicet ubi gesta. simul, pro simulac. et in alteros respuunt, dicit

triae; reliquas ⁷ipsarum rerum qualitates ⁸contrarias omnes feramus dei. Deus praecepit spiritum sanctum, utpote pro ⁹naturae Eph. IV, 30. suae bono tenerum et delicatum, tranquillitate et lenitate et quiete et pace tractare, non furore, non bile, non ira, non dolore inquietare. Huic ¹⁰quomodo cum spectaculis poterit convenire? Omne ¹¹enim spectaculum sine concussione spiritus non est. Ubi enim voluptas, ¹²ibi et studium, per quod scilicet voluptas sapit; ubi studium, ¹³ibi et aemulatio, ¹⁴per quam studium sapit. Porro et ubi aemulatio, ibi et furor et bilis et ira et dolor et cetera ex his, ¹⁵quae cum his non competunt disciplinae. Nam etsi ¹⁶qui modeste et probe spectaculis ¹⁷fruitur pro dignitatis ¹⁸vel aetatis vel etiam naturae suae condicione, non tamen ¹⁹immobilis animi est sine tacita spiritus passione. Nemo ad voluptatem venit sine ²⁰affectu, nemo ²¹affectum sine casibus suis ²²patitur. ²³Ipsi casus incitantia sunt affectus. ²⁴Ceterum si cessat affectus, nulla est voluptas, et est reus iam ille vanitatis eo conveniens, ubi nihil consequitur. ²⁵Puto autem, etiam vanitas extranea est nobis. Quid, ²⁶quod et ipse se iudicat inter eos positus, quorum ²⁷se similem nolens utique detestatorem confitetur? Nobis satis non est, si ipsi nihil tale facimus, nisi et talia ²⁸facitantibus non conferamur. Si

7. rerum ipsarum BCD. 8. contrarias omnes feramus dei ego. contra dei omnes feramus AE. contrarios omnes feramus dei B. contrariis omnes feramus CD. contrariis conferamus Latinus. prob. Iunio. 9. naturae suae Ap. 10. quomodo cum BCDE. modicum ABmg. 11. enim om. Ap. 12. ibi studium A. 13. ibi aemulatio A. 14. per quam studium sapit. Porro et ubi aemulatio om. Ap. 15. quae cum his om. A. 16. et si qui modeste et probe BCDE. et si quo modo ..... probes Ap. et si quo modo honeste probes Ap. 17. frui pro A. 18. vel aetatis om. A. 19. immobilis animi est sine BCDE. immobili animi et gine A. immobili animo est sine liber Clementis. 20. affectu Ap. constanter etiam in sequentibus. 21. affectus A. 22. Ipse Ap. 23. Ceterum si cessat affectus om. Ap. 24. Sed puto autem A. Sed puto item Hildebrandus. 25. quod ipse A. 26. se simul nolens ABmg. 27. facitantibus non conferamur liber Clementis. facitantibus conferamur A. facientibus non conferamur reliqui.

idem quod cap. 8.: „de contaminatis locis contaminamus.“ Ergo ait: Simul ac loca ab rebus idololatricis ibi gestis combiberint inquinamentum idololatriam, tunc et, id est etiam, respunt illud in alteros, nimirum spectatores. Inde concludit: Viderit ergo principalis vias idololatriae quomodo nominatim praescriptus sit, sed tamen nos pergamus ad aliud argumentum et contrariis negantibus nominatim vetita spectacula in sacro eloquio feramus videndas ante oculos reliquas omnes rerum ipsarum qualitates.“

c. contrarias omnes feramus dei] Riparius scriptaram libri Agobardi secutus haec adnotat: „Feramus,“ inquit, „res spectaculorum contra res dei. Nota lo-

cutio „res dei“ pro divina seu Christiana disciplina. Contra ferre est contra ponere, opponere, componere, committere, conferre.“

d. sine casibus suis] Aptè ad hunc locum La Cerda citat Augustin. Confess. VI, 8. Alipius invite raptus ad spectacula et oculos aliquamdiu clausos habens „tamen quodam pugnae casu cum ingens clamor populi totius vehementer eum pulsasset, curiositate victus aperuit oculos, et percussus est graviore vulnere in anima, quam ille in corpore, quem videre concupivit, ceciditque miserabilius quam ille, quo cadente factus est clamor.“

e. iudicat] b. e. condemnat. Exempla protuli ad De Corona cap. 15.

Ps. XLIX, 18. furem, inquit, videbas, concurrebas cum eo. Utinam ne in saeculo quidem simul cum illis moraremur: sed tamen^f in saecularibus²⁸ separamur, quia saeculum dei est, ²⁹saecularia autem diaboli.

Cap. XVI. Cum ergo furor interdicitur nobis, ab ¹omni spectaculo auferrimur, etiam a circo, ubi proprie furor praesidet. Aspice populum ²ad spectaculum ³iam cum furore venientem, ⁴iam tumultuosum, iam caecum, iam ⁵de sponsionibus concitatum^a. Tardus est illi praetor^b: semper oculi in urna eius cum sortibus volutantur: dehinc ⁶ad signum anxii pendent: unius dementiae una vox est. ⁷Cognosce dementia de vanitate. Misit, dicunt, et nuntiant invicem quod simul ab omnibus visum est. Teneo testimonium caecitatis: non vident missum quid sit. Mappam^c putant, sed est diaboli ab alto praecipitati ⁸figura^d. Ex eo itaque itur in furias et

28. saeparamur *Aß*. 29. secularia *Aß*.

Cap. XVI. 1. omnis *A*. 2. ad id spectaculum *BCD*. 3. iam om. *A*. 4. iam tunc tumultuosum *A*. 5. desponsionibus *A*. 6. ad om. *A*. 7. Cognosce (*Aφ*) *BCD*. Cognosco (*Aß*) *E*. 8. figura *BCD*. gula *AE*.

f. sed tamen] Sed tamen, cum id fieri nequeat, in rebus saecularibus ab illis nos separare debemus.

Cap. XVI. a. de sponsionibus concitatum] Adr. Turnebus *Adversar.* XVIII, 33. hunc Tertulliani locum citat. Sponsiones a spectatoribus fieri solebant, ut hodie fere in similibus ludis, cum unus agitatore illum victorem pignore deposito fore diceret, alius eius adversarium contenderet. Cf. *Idem Advers.* VIII, 4. Salmas. ad *Scriptt. Hist. Ang.* p. 517. (Add.) Hanc sponsionem meminit Ovid. *A. A.* I, 168. „— tangitque manu poscitque libellum Et quaerit posito pignore, vincat uter.“ Item Iuvenal. *Sat.* XI, 201. „— spectent iuvenes, quos clamor et audax Sponsio, quos cultae decet assedisae puellae“ sqq. Martial. *Epigr.* II, 1. „Sed cum sponsio fabulaeque lassae De Scorpo fuerint vel Iacitato.“ Petron. cap. 70. „Coepit dominum suum sponse provocare, Si praeinus proximis circensibus primam palmam (tulerit).“ Plura suppeditebit Argol. ad Onuphr. Panvin. *De Ludis Circ.* I, 2.

b. Tardus est illi praetor] Praetoris duplex munus erat in circo, sortes agitare et mappam mittere. Sortitione enim definiabatur, quinsam ad cursum prodituri essent, et urna praetori ad manum erat, unde sorte educabantur agitatorum nomina. A sortitione prodibant in carceres quibus sors obliterat, ad signum praetoris per mappam datam procursuri.

Sortium meminit Sidon. *Apoll. Carm.* XXIII, 16. ad Consentium: „Et iam de urna petit cietque raucae Acclamatio populi.“ Cf. interpretes ad Sueton. *Neron.* cap. 21. et Iurel. ad Symmachi *Epist.* X, 22. p. 178 sq.

c. Mappam] Martial. *Epigr.* XII, 29. „Cretatam praetor vellet cum mittere mappam, praetori mappam surripit Hermodenes“ Cf. *Id.* XII, 29. Iuvenal. XI, 191. Sueton. *Nero* cap. 22. Dio Cass. LIX, 7. Cassiodor. *Var.* III, 51. Turnebi *Advers.* XVIII, 34. et inprimis eruditissimi Salmasii observationem in *Solin.* p. 647.

d. diaboli ab alto praecipitati figura] Expressimus codicis vetustissimi scripturam: „diaboli ab alto praecipitati gula.“ Antea legebatur: „diaboli ab alto praecipitati figura“, acumine obtuso. Alludit enim ad ea, quae sacris paginis traduntur de Satana, quem de caelo deus egit in tartara praecipitem. Itaque mappam illum Septimius, quam praetor pro signo mittere solebat, mappam esse negat. Ait vero ipsum esse diabolum, qui totus gula, totus gurgis, totus vorago expanditur, et furit effusus toto circo et saevit immaniter. (Rigalt.) Restitui vulgatae scripturam multo aptiorem. Scriptura Agobardini libri orta est ex errore librarii, qui oculis aberrantibus ad finalem syllabam praecedentis vocabuli praecipitati cum vocis figura syllabam ϕ omisisset, iam gulam restituendum esse putavit. Ceterum „diaboli gulam“ habes

animos et discordias, et ⁹quicquid non licet sacerdotibus pacis⁹.
¹⁰Inde maledicta, convicia sine iustitia odii, etiam suffragia sine merito amoris. Quid enim ¹¹suum consecuturi¹¹ sunt qui illic agunt, qui sui non sunt? nisi forte hoc solum, per quod sui non sunt: de aliena infelicitate contristantur, de aliena felicitate laetantur. Quicquid optant, ¹²quicquid abominantur, extraneum¹² ab illis est: ita et amor apud illos otiosus et odium iniustum. ¹³An forsitan sine causa amare liceat, quam sine causa odisse? Deus certe etiam cum causa prohibet odisse, qui inimicos diligere iubet. Deus etiam cum causa maledicere non sinit, qui maledicentes benedici praecipit. Sed circo ¹⁴quid amarius, ubi ne principibus quidem aut civibus suis parcent¹⁴? Si quid horum, quibus circus furit, ¹⁵alicubi competit sanctis¹⁵, etiam in circo licebit, si vero nusquam, ideo nec in circo.

Similiter ¹⁶nec impudicitiam omnem ¹⁷amandare iubemur¹⁶? Hoc Cap. XVII.
 igitur modo ¹⁸etiam a theatro separamur, quod est ¹⁹privatum consistorium ²⁰impudicitiae, ubi nihil probatur, ²¹quam quod alibi non probatur. Ita summa gratia eius dei spurcitia plurimum concinnata

9. quicquid *AB*. 10. ludo maledicta *AB*. 11. suum consecuturi sunt qui illic agunt (*AB*) *E*. suum consecuturi sunt illic agunt *AC*. consecuturi sint suum qui illic agunt *B*. consecuturi suum illic agunt *CD*. consecuturi suum qui illic agunt *Fab. Ursianus*. 12. quicquod (quidquod *AC*) abominantur *A*. omissis verbis optant quicquid. 13. ab iis *A*. 14. An forsitan *AB*. Et forsitan *CD*. An forsitan, tam *E*. At forsitan alii 15. quid om. *A*. 16. alicubi *ABC. et liber Clementis*. alibi *CD*.

Cap. XVII. 1. nec impudicitiam *ABMG*. impudicitiam *BCD*. 2. amandare ego. amare *ABMG*. amoliri *BCD*. 3. etiam in theatro *A*. 4. privum *Ios. Scapiger*. 5. impudentiae *Bmg*. 6. quam om. *A*.

Scorpiac. cap. 6. De Pudicitia cap. 8. De diabolo ab alto praecipitato cf. De Anima cap. 17.

e. sacerdotibus pacis] Christianis. Sic *Plin. H. N. VII, 30*. Platonem vocat „antistitem sapientiae.“ Apud Tertallianum similia multa occurrunt.

f. Quid enim suum consecuturi] Non sunt sui, quia affectu alterius sunt. Sunt igitur tamquam servi, qui, cum sui non sint, nihil possunt consequi, quod autem habeant.

g. ubi ne principibus quidem aut civibus suis parcent?] *V. Apologet. cap. 38*.

h. sanctis] Christianis.

Cap. XVII. a. Similiter nec impudicitiam omnem amandare iubemur?] Restitui veterum librorum nec, et interrogationis signo enunciationem clausi. Pro amare, quod liber Agobardi et Margo

editionis principis praebent, restitui amandare, quod quam facile in illud corrumpi potnerit nemo erit qui non intellegat. Quae emendatio si discipulicerit, repenatur vulgata amoliri, cui fortasse testimonium reddit corruptela libri Agobardi, in quo in versu sequenti extat etiam in theatro. Fieri enim potuit, ut illud li voci amare a correctoris manu olim superscriptum, quo videlicet significaret scripturam amoliri, devium aberraret. Interpretatio Rigaltii, qui est librum Agobardi secutus, haec est: „Nec omnem“ id est „nullam.“ iubemur nec amare, id est iubemur non amare. Sic Martialis „coactos non amare capones,“ hoc est prohibitos amare. Et consimile est illud Iuvenalis „sine omni“ pro „sine ulla“ in Sat. XIV. „Illud non agitas, ut sanctam Albus omni Aspicat sine labe domum.“

est, quam Atellanus ⁷gesticulatur, quam minus etiam ⁸per muliebres ⁹repraesentat, ⁹sexum pudoris exterminans, ut facilius domi ¹⁰quam scenae erubescant, quam denique pantomimus a pueritia patitur ¹¹in corpore, ut artifex esse possit. Ipsa etiam ¹²prostibula ¹²publicae libidinis hostiae in scena proferuntur, plus miserae in praesentia feminarum, ¹³quibus solis latebant, ¹⁴perque omnis aetatis, omnis dignitatis ora transducuntur, locus, stipes, elogium ¹⁴, etiam quibus opus non est, praedicatur, ¹⁵etiam, taceo de reliquis, ¹⁶etiam quae in tenebris et in speluncis suis delitescere decebat, ne diem contaminarent. ¹⁷Erubescat senatus, erubescant ordines omnes. Ipsae illae pudoris sui interemtrices de gestibus suis ad lucem et populum expavescentes ¹⁷semel ¹⁸anno ¹⁹erubescunt. Quodsi nobis omnis impudicitia ²⁰exsecranda est, cur liceat audire ²¹quae loqui non licet, cum etiam scurrilitatem et omne vanum verbum ²²iudicatum ²²a deo sciamus? Cur aequae liceat videre quae facere flagitium est? Cur quae ore prolata communicant hominem, ea ²³per

7. gesticulatur ABC. gesticulator DE. Latinius. 8. per muliebres AB. per mulieres reliqui. 9. sexus et pudoris A. 10. quam scenae erubescant B. quam in scena erubescant CDE. In A. haec verba ommissa sunt. 11. ex corpore A. 12. prostibula Ap. 13. quibus so solis A. 14. per quae B. 15. Etiam taceo AB. Taceo reliqui. 16. etiam quae ABE. ea quae CD. eaque Fr Iunius. 17. Erubescat senatus om. A. 18. anno ACDE. anuon B. prob. Sam. Petito Misc. II, p. 68. 19. erubescant AE. Meursius. 20. exsecranda Aß. 21. quod loqui A. 22. iudicatum iri a deo Fulv. Ursinus. 23. per aures et oculos A.

b. per muliebres] sc. vestes. Cf. infra cap. 23. „cum in lege praescribit maledictum esse qui muliebribus vestietur, quid de pantomimo indicabit, qui etiam muliebribus curatur?“

c. prostibula] V. Lips. Elect. I, 11. p. 676 sqq. ed. Vesal. Cf. Isidor. Orig. XVIII, 42.

d. locus, stipes, elogium] Meretrices universorum oculis exponuntur publica quadam transvectione. Pronuntiabatur publice a praecone cella cuiusque meretricis, quid quaestus ipsis esset numerandum, quas virorum principum castitates expugnaverint, consecutae ita quasi palmas et victorias. Fortasse etiam per elogium intellegit laudatam pulchritudinem a praecone, ut ita invitarentur spectatores. (La Cerda)

e. etiam quibus opus non est] Omnibus praedicantur spectatoribus, etiam iis quibus propter aetatem aut sexum aut fortunam non opus est.

f. ad lucem et populum expavescentes] Cf. adnotata ad Ad. Martyr. cap. 3.

g. semel anno erubescunt] Saltem se-

mel anno erubescere dicit puellas istas, puto Floralibus ludis, quo mimas nudari populo mos erat. Testis est Valer. Maxim. II, 10, 8. „Eodem ludos Florales, quos Messius aedilis faciebat, spectante, populus, ut mimae nudarentur postulare erubuit. Quod cum ex Favonio amicissimo sibi una sedente cognovisset, discessit e theatro, ne praesentia sua spectaculi consuetudinem impediret. Quem abeuntem ingenti plausu populus prosecutus priscum morem iocorum in scenam revocavit, confessus plus se maiestatis uni tribuere; quam universo sibi vindicare.“ Rigaltius, codicem Agobardi secutus, edidit erubescant, interpretatus: „Expavescant, inquit, ad lucem et populum, et saltem semel anno erubescant.“

h. indicatum] h. e. damnatum. Cf. quae adnotavero ad De Corona cap. 15.

i. communicant] Facilis esset correctio coinquinant. Sed utitur verbo communicare quomodo sacri scriptores passim verba κοινοῦν. Cf. Matth. XV, 18., ubi Hieronymus habet „coinquinant.“ Tertull. De Patientia cap. 8. „non vasculorum inquinantis, sed eorum, quae ex ore promuntur, hominem communi-

oculos et aures admissa non videantur hominem communicare? cum spiritui appareant aures et oculi, nec possit mundus praestari, cuius apparitores inquinantur. Habes igitur et theatri interdictionem de interdictione impudicitiae. ²⁴ Si et ²⁵ doctrinam saecularis ²⁶ litteraturae, ut stultitiae apud deum deputata, aspernamur, satis praescribitur ²⁷ nobis et de illis ²⁸ speciebus spectaculorum, quae saeculari litteratura ²⁹ lusoriam¹ vel agonisticam ³⁰ scenam dispungunt. ³¹ Quodsi tragoediae et comoediae scelerum ³² et libidinum ³³ auctrices = cruentae et lascivae, impiae et prodigae, nullius rei ³⁴ aut atrocis aut vilis commemoratio melior est. Quod in facto reicitur, etiam in dicto non est recipiendum.

Quodsi et stadium contendas in scripturis nominari, sane ob- Cap. XVIII.
tinebis. Sed quae in stadio geruntur, indigna ¹ conspectu tuo non negabis, pugnos et calces et colaphos et omnem petulantiam ma-

24. Si AB. Sin reliqui. 25. Litteraturae A. ubicumque nihil adnotavero. 26. nobis om. A. 27. speciebus et de spectaculorum A. 28. lusorium vel agonisticam schema Ios. Scaliger. 29. scena Fr. Iunius. 30. Quodsi E. Fulv. Ursinus. Quod sint reliqui. 31. aut libidinum A. 32. auctrices (auctrices AB.) ABCD. auctrices E. Fulv. Ursinus. 33. aut atrocis aut vilis om. A.

Cap. XVIII. 1. conspectu A. conspectui reliqui.

care. De Ieiun. cap. 2. „non his communicare hominem, quae in os inferantur.“ Hieronymiana versio evangelii Marci VII, 2. et 5. „communes manus“ appellat contaminatas. Cf. Ibid. 15. „quae de homine procedunt, haec sunt quae communicant hominem.“ Act. Apost. X, 16. „quia nunquam manducavi omne commune et immundum,“ et 17. „Quod deus purificavit, tu commune ne dixeris.“ Sic etiam Cyrillus Hierosolymit. Catech. IV. ad finem synonyma habet κοινὸν καὶ ἀκάθαρτον.

k. Si et doctrinam] Praeter La Cerda omnes editores his verbis novum caput incipiunt. Sed vidit iam Desid. Heraldus ad Arnob. p. 138. ed. LB. ea arcte cohaerere cum praecedentibus, vidit post eam etiam Fr. Iunius. Est enim conclusio non capitula, sed earum rerum, quae ad impudiciam pertinent, quae ultimae rationes adduntur, cur theatrum sibi Christianis fugiendum.

l. lusoriam vel agonisticam scenam dispungunt.] h. e. quae saecularibus litteris res suas ac dramata quasi contingunt ac formant. Nam „lusoriam vel agonisticam scenam“ appellat comicam ac tragicam (quod sequentia ostendunt), verbis propriis. Histiones enim ἀγωνισταί dicti. Hesychius: „Ἀγωνισταί,

ἐποικρίται.“ Unde πρωταγωνισταί, δευτεραγωνισταί, τριταγωνισταί. Et Aristoteles Rhetor. III, 12. λέξω ἀγωνιστικὴν appellat τὴν τῶν κομψῶν καὶ τραγῶδων, eamque attribuit scenicis potius quam ὁμιτοῦσιν, quod ipsum illud legenti diligenter et relegenti facile apparebit. (Desid. Heraldus ad Arnob. Adr. Natl. p. 138. ed. LB.) In interpretando verbo *dispungere* aperte erravit Heraldus. Hoc enim Tertulliano semper est pro compensare, aestimare, distinguere, discernere. V. quae adnotavero ad De Anima cap. 57. Species igitur illae spectaculorum quae saeculari litteratura lusoriam vel agonisticam scenam dispungunt, sunt ludi theatrales, qui litteris, quas proprias prae reliquis ludorum generibus habent, ab his discernuntur et quidem discernuntur in duas classes, comicas et tragicas.

m. cruentae et lascivae, impiae et prodigae] Quemadmodum in iis, quae statim sequuntur, „res atrox“ ad tragoediam, „vilis“ contra ad comoediam pertinet, ita haec ipsa notatur etiam vocalibus „lasciva“ et „prodiga,“ illa vocalibus „cruenta“ et „impia.“ „In tragoediis enim commemoratio scelerum cruentorum, impiorum, atrocium, in comoediis libidinum lascivarum, prodigarum et vilium.

nus, et ²quamcunque ³humani oris, id est divinae imaginis depugnationem^a. Non probabis usquam vanos cursus et iaculatus ⁴et saltus vaniores, ⁵nusquam tibi vires aut iniuriosae aut vanae placebunt, sed nec cura ⁶facticii corporis, ut plasticam dei^b ⁷supergressa, et propter ⁸Graeciae otium altiles^c homines oderis. Et palaestrica diaboli negotium est. Primos homines diabolus elisit. ⁹Ipse^d gestus colubrina vis est, tenax ad ¹⁰occupandum, tortuosa ad obligandum, liquida^e ad ¹¹elabendum. Nullus tibi coronarum usus est, quid de coronis voluptates aucuparis?

Cap. XIX. Expectabimus nunc ¹et amphitheatri repudium de ²scripturis. Si ³saevitiam, si impietatem, si feritatem permissam nobis contendere possumus, eamus in ⁴amphitheatrum. ⁵Si tales sumus, quales dicimur, delectemur sanguine humano. Bonum est, cum puniuntur nocentes. Quis hoc ⁶nisi tamen nocens negabit? Et tamen ⁷innocens de supplicio alterius laetari non ⁸potest, cum magis competat innocenti dolere, quod homo par eius tam nocens factus est, ut tam crudeliter impendatur. Quis autem mihi sponsor est, nocentes semper vel ad bestias vel ad ⁹quodcumque supplicium decerni, ut non ¹⁰innocentiae quoque inferatur aut ultione iudicantis aut infirmitate ¹¹defensionis aut instantia quaestionis? Quam melius ergo est ¹²nescire cum ¹³mali puniuntur, ne sciam et cum boni pereunt, si tamen bonum sapiunt^a. Certe quidem gladiatores

2. quaecunque A. 3. humanioris CD. 4. et saltus om. A. 5. nusquam tibi res A. 6. facticii Aβ. 7. supergressa et AE. supergressas reliqui. supergressa sed Latinus. supergressa Fulv. Ursinus. 8. Graeciae otium ABCE. otium Graeciae D. 9. Ipsi Aβ. 10. occupandum Aβ. 11. delabendum B.

Cap. XIX. 1. nunc ut et BCD. 2. scripturis petamus. BCD. scripturis petamus? Fr. Iunius, Hildebrandus. 3. saevitiam Aβ. 4. amphitheatrum Aβ. 5. Si tales sumus quales sumus quales dicimur sanguinis humani A. 6. nisi tamen A. nisi tantum B. nisi reliqui. 7. innocens ABmgDE. innocentes B. nocentes C. 8. potest ABmgDE. oportet BC. 9. quodcumque Aβ. 10. innocentia Fr. Iunius. 11. defensionis ABmg. defendentis BCDE. 12. nescire cum AE. nesciam et cum B. ne sciam cum CD. 13. alii A.

Cap. XVIII. a. depugnationem] Deformationem per pugnum vel pugnam.

b. plasticam dei] Cf. De Cultu Fem. II, 5.

c. altiles] Athletas seu palaestritas intellegit ab gymnasiarcbis ali solitos summa cura, ut essent viribus ad certamina valentissimis nobiles. Talium vero certaminum studiosissimi erant Graeci, publicae securitatis otio gaudentes. Haec enim patiebantur longae pacis mala. Altiles homines Septimius dixit ut Varro et Martialis boves et gallinas altiles pro opimis et saginatis. Sic libro De Paenitentia [cap. 11.] „enormem altitium saginam.“ (Rigalt.) De diaeta athletarum

v. Krause in Pauly Encyclop. tom I, p. 910 sqq.

d. Ipse] Possit defendi scriptura Agobardini Ipsi. Fr. Iunius distinguit diabolus ipse. Gestus cell.

e. liquida] Hildebrandus vult lubrica. Viderit. Aldhelm. De Laud. Virg. cap. 1. de athleta „Delibatus lubrici liquoris nardo.“ Cf. Id. ibidem „Alius strenna athletarum luctamina cum semulo siquosis laterum flexibus desudans.“ Sidon. Apollin. Epist. II, 2. „Adsunt lubrici tortuosique pugillatu et nexibus palaestritae.“ De olei in palaestra usu in vulgus constat.

Cap. XIX. a. si tamen bonum sapiunt.] De ethnicis loquitur, qui magi-

innocentes in ludum ¹⁴veneunt, ut publicae voluptatis hostiae fiant. Etiam qui damnantur in ludum, quale est^b, ut ¹⁵de leviore delicto in homicidas emendatione proficiant^a? Sed ¹⁶haec ethnicis respondendi. Ceterum absit, ut de istius spectacula aversione diutius discat Christianus. ¹⁷Quamquam nemo haec omnia plenius exprimere potest, nisi qui adhuc spectat. ¹⁸Malo non implere^d, quam meminisse.

Quam vana igitur, immo desperata argumentatio eorum, qui, Cap. XX. sine dubio ¹tergiversatione ²amittendae ³voluptatis, obtendunt nullam eius abstinentiae mentionem specialiter ⁴vel localiter^a in scripturis determinari, ⁵qua directo ⁶prohibeant eiusmodi conventibus ⁷inseri servum dei. Novam proxime defensionem ⁸suaviludii^b cuiusdam ⁹audivi. Sol, ¹⁰inquit, immo ¹¹etiam ipse deus de caelo spectat, nec contaminatur. ¹²Sane sol et in cloacam^c radios suos defert, nec inquinatur. Utinam autem deus nulla flagitia hominum

14. veneunt A. veniunt reliqui. 15. de om. A. 16. haec om. A. 17. quamquam Aß. 18. malum B.

Cap. XX. 1. tergiversatione AE. tergiversationem reliqui. 2. amittendae E. amittendae reliqui. 3. voluptati obtendunt? Fr. Iunius. voluptatis obtendunt (opulendunt Aß.) libri omnes. 4. vel localiter om. AE. 5. qua ego. quae reliqui. 6. prohibeant AßBCD. prohibent Aq. prohibeat E. Fulv. Ursinus. 7. inseri ABugE. interesse BCD. 8. suaviludii Latinus, prob. Barthio ad Stat. Theb. IV, 454. tom. III, p. 1092. Sed Barthius verba Tertulliani non intellexit. 9. audivi om. A. 10. inquit Aß. 11. ipse etiam A. 12. Sane AE. Plane reliqui.

stratum ethnicorum sententiis ad bestias damnantur. Ait igitur: Quis autem mihi sponsor est, nocentes semper damnari, ut non quandoque etiam innocentes? Quam melius ergo est nescire cum mali puniantur, ne sciam et cum boni pereunt! Hic vero ne quis Christianus obstreperet: Ergo sunt inter ethnicos boni, corrigit seipsam: Si tamen bonum sapiunt, inquit, hoc est, si tamen est ullus boni sapor hominibus ad Christum minime pertinentibus. Deinde adiicit: Certe quidem gladiatores innocentes in ludum veniunt, ut publicae voluptatis hostiae fiant. Iam non dicit bonos, sed tantum innocentes, qui non damnari, sed ultro in ludum veniunt. (Rigalt.) Optima est scriptura libri Agobardi *veneunt*, h. e. auctorantur, pro vulgata *veniunt*. Non dubitavi igitur eam reponere.

b. quale est] Cf. quae adnotata sunt ad De Fuga in Persecut. cap. 5.

c. emendatione proficiant] Nam a minori delicto, propter quod puniuntur, adducuntur in eum locum, ubi discunt esse homicidae, quod delictum gravius est. Non ergo vos mores malos emendatis, sed facitis, ut mali mores profe-

ctum progressumque habeant. (La Cerda.) „Emendatio“ significat h. l. poenam, ut Apolog. cap. 46. „Democritus excaecando semet ipsum, quod mulieres sine concupiscentia aspicere non posset et doleret, si non esset politus, incontinentiam emendatione proficitur.“

d. implere] Modo dixerat „plenius exprimere.“ De sententia cf. verba ignoti auctoris epistolae de Spectaculis, quae inter Cyprianum vulgo habetur, p. 4. ed. Oxon. „Plerumque in praeceptis quaedam utilius tacenda; admonent saepe, dum interdicuntur.“

Cap. XX. a. specialiter vel localiter] Retinendum illud *vel localiter*, quod liber Agobardi, ut multa alia, non habet. Volunt enim, ut recte explicat La Cerda, ille scire, ubi specialiter et quo loco scripturae velentur haec spectacula.

b. suaviludii] Eodem modo dixit „suaviludios“ De Corona [cap. 6.], quos recte, Rhennans ibi interpretatur eos qui ex Christianis spectaculorum adhuc oblectamentis seu suavitate ludorum delectabantur. (Pamelius.)

c. sol et in cloacam] Est Diogenis

spectaret, ut omnes ¹³iudicium evaderemus. Sed spectat et latrocinia, spectat et falsa et adulteria et fraudes et idololatrias et spectacula ipsa, ¹⁴et idcirco ergo nos non spectabimus, ne videamur ab illo qui ¹⁵omnia spectat. ¹⁶Comparas, homo, reum et iudicem: reum, qui, quia videtur, reus est: iudicem, qui, quia videt, iudex est. ¹⁷Numquid ergo et extra limites circi furori studemus, et extra cardines theatri ¹⁸impudicitiae intendimus, et insolentiae extra ¹⁹stadium, et immisericordiae extra amphitheatrum, quod deus ²⁰etiam extra cameras et gradus et ²¹apulas^f oculos habet? Erramus. Nusquam et nunquam excusatur quod deus damnat. Nusquam et nunquam licet quod semper et ubique non licet. Haec est veritatis integritas et quae ei debetur disciplinae plenitudo et aequalitas timoris et fides obsequii, non immutare sententiam nec variare iudicium. Non potest aliud esse quod vere quidem est bonum seu malum. Omnia autem ²²penes veritatem dei fixa sunt.

Cap. XXI. Ethnici, quos penes ¹nulla est veritatis ²plenitudo, quia nec doctor veritatis deus, malum ³ac bonum pro arbitrio ⁴ac libidine ⁵interpretantur, alibi bonum quod alibi malum^a, ⁶et alibi malum

13. iudicia AE. 14. et idcirco AE. Idcirco reliqui. 15. spectat omnia A. 16. Comparas (Aβ)BCE. Comparas (Aφ)D. 17. Numquid Aβ. 18. impudicitiae intendimus et insolentiae extra stadium et immisericordiae extra amphitheatrum om. A. 19. stadium B. 20. etiam om. A. 21. Apulas Scipio Maffei De Amphith. II, 14. ἐπαυλίας Fulv. Ursinus, prob. Fr. Junio. 22. penes vos veritate defixa sunt. Liber Clementis.

Cap. XXI. 1. nulla sit veritas Aβ. nulla est veritas Aφ. 2. plenitudo quia nec doctor veritatis deus om. A. 3. et bonum A. 4. et libidine A. 5. interpretatur Aφ. 6. et alibi malum quod alibi bonum om. A.

dictum apud Diog. Laert. VI, 6, 63. „Πρὸς τὸν ἀνειδίξαντα, ὡς εἰς τόπους ἀκαθάρτους εἰσίοι, Καὶ γὰρ ἥλιος, ἔφη, εἰς τοὺς ἀποπάτους, ἀλλ' οὐ μαιίνεται.“ Origen. Contra Celsum VI, p. 309. „παρὰ τὴν αἰσίαν τι ποιῶν τοῖς οἰομένοις τὰς αὐγὰς τοῦ ἡλίου μαινεσθαι ἐν τοῖς βορβόροις καὶ τοῖς δυσώδεσι σώμασι.“ Synes. Epist. LVII. „Ἀχτίς ἡλίου κἂν ὁμολήσῃ βορβόρῳ, μένει καθαρά καὶ ἀμόλυντος.“ Prudent. C. Symmach. II, 831. „Haud aliter solis radius, cum luminat omnes Diffuso splendore locos, ferit aurea tecta, Sed ferit et nigro sordentia culmina fumo: Intrat marmoribus Capitolia clara, sed intrat Carceris et rimas et taetra foramina clausi Stercoris et spurcam redolenti in fornice cellam.“

d. extra cardines theatri] Cf. supra cap. 3., ubi ius, quos laudavi, adde Scip. Maffium De Amphith. II, 8, p. 209. (in Suppl. Thes. Antiqu. tom. V.)

e. cameras et gradus] Camerae sunt

fornices, porticus. Lips. De Amphith. cap. 13. pag. 1028. ed. Vesal., Maffeiis l. l. p. 245.

f. apulas] Sic legitur in codice Agobardi. Atque hoc vocabulo significari videntur vela quae in theatris ad ornatum et ad excludendos ictus solis servidos. Ea vero quandoque purpurea, quo colore praestantissimae, ut verisimile est, laeae imbebantur, quales ex Apulia. Martialis [Epigr. XIV, 155.] „Velleribus primis Apulia, [Parma secundis nobilis.“]. Unde et velis nomen Apuliarum. (Rigalt.) Etiam Scipio Maffeiis l. l. cap. 14. p. 265. velaria interpretatur, sed vult corrigi Apulas. Latinus opinabatur apulas esse vocabulum Phoenicum, quasi apluvias, significarique a pluvia tuta loca. Fulvius Ursinus mutabat ἐπαυλίας, Bulergerius denique volebat epelias sive aphelias, item ex Graeco.

Cap. XXI. a. alibi bonum quod alibi malum] Cf. ad hunc locum Desid. Herold. Digress. I, 2. p. 194.

quod alibi bonum. ⁷Sic ergo evenit, ⁸ut qui in publico vix necessitate vesicae tunicam levet, idem in circo aliter non ⁹exuat, nisi ¹⁰totum pudorem in faciem omnium ¹¹intentet: ¹²ut et qui filiae virginis ¹³ab omni spurco verbo aures tuetur, ipse eam in theatrum ad illas voces gesticulationesque deducat: et qui in plateis litem manu agentem aut compescit aut detestatur, idem in stadio gravioribus pugnis suffragium ferat: et qui ad cadaver hominis communi lege defuncti exhorret, idem in amphitheatro derosa et dissipata et in suo sanguine squalentia corpora patientissimis oculis ¹⁴desuper ¹⁵incumbat: immo qui propter homicidae poenam probandam ad spectaculum veniat, idem gladiatorem ad homicidium flagellis et virgis ¹⁶compellat ¹⁷invitum: et qui insigniori cuique homicidae leonem poscit, ¹⁸idem gladiatori atroci ¹⁹petat rudem et ²⁰pileum ²¹praemium conferat, illum vero confectum ²²etiam oris spectaculo ²³repetat, libentius recognoscens de proximo ²⁴quem voluit occidere de longinquo, tanto durior, ²⁵si non voluit.

Quid mirum? ¹inaequata ista hominum miscentium et com- Cap. XXII.
mutantium statum boni et ²mali per inconstantiam sensus et iudicii ³varietatem. Etenim ⁴ipsi ⁵auctores et administratores spectaculorum quadrigarios, scenicos, xysticos, arenarios ⁶illos ⁷amantis-

7. Sic ACDE. Si B. 8. ut quis AB. 9. exuat Fulv. Ursinus. exuat AB. exultet reliqui. 10. intentet BCDE. intendit ABmg. 11. ut et AB. et reliqui. 12. ab omni scaenico (h. e. obsceno) verbo AB. 13. incubat A. 14. compellit A. 15. id est gladiatori A. 16. petat BCDE. sperat ABmg. 17. pileum AB. 18. praemium conferat om. E. 19. etiam oris spectaculo E. Latinius. etiam amore spectaculi Ios. Scaliger. etiam amoris spectaculo ABCD. 20. quem noluit Fulv. Ursinus. 21. si non voluit AE. si noluit BCD. si voluit Fulv. Ursinus.

Cap. XXII. 1. de inaequata D. 2. mali per innotans sensus AB. mali super innotans sensus Ap. 3. varietate D. 4. ipso A. 5. auctores ADE. actores BC. 6. amatissimos Fulv. Ursinus. amentissimos Lipsius ad Taciti Ann. I, 77. p. 39.

b. aliter non exuat, nisi] Qui extra circum ad exonerandam vesicam vix audet in publico levare tunicam, in circo nihil carat de hoc pudore, sed coram omnibus vesicam exonerat et totum pudorem in ora omnium intentat. Cf. de hoc loco etiam F. Ios. Em. Miniana De Theatro Sagunt., in Poleni Suppl. Thes. Antiqu. tom. V, p. 431. „Exuat“ cave ne trahas ad tunicam, cum pertineat ad vesicam. „Pudorem“ pro pudendis posuit Septimius etiam De Virgin. Veland. cap. 11. „Iam et vox obsoleta est, et membra completi sunt, et pudor ubique vestitur, et menses tributa dependent.“

c. desuper incumbat] De gradibus mentissimo animo spectet, De structura

verbi incumbere v. Burm. ad Petron. Satyr. cap. 31.

d. flagellis et virgis compellat] Illustrat Lipsius Saturn. Serm. II, 5. p. 981. ed. Vesal.

e. petat rudem et pileum praemium conferat] Rudis et pileus sunt signa libertatis. V. Turneb. Advers. XVII, 33. p. 626. Lips. Saturn. Serm. II, 23. p. 981. ed. Vesal. W. a Loon De Manum. IV, 3. Interpr. ad Horat. Epist. I, 1, 2.

f. etiam oris spectaculo] Ut etiam os et vultum expirantis intueri velit. (Rigalt.)

g. si non voluit] Si non voluit illum occidi a leone, sed tantum confici usque ad mortem. Haec enim maior saevitia.

Cap. XXII. a. arenarios] Cf. Lipsius De Amphith. cap. 3. p. 1004. ed. Vesal.

simos, ⁷ quibus viri animas, feminae ^a autem ^b illis etiam corpora sua substernunt, ⁸ propter quos in ea committunt ⁹ quae reprehendunt, ex eadem ¹¹ parte ¹² qua magnificiunt, deponunt ¹³ et deminuunt, immo manifeste damnant ignominia et capitis minutione, arcentes curia, rostris, senatu, equite, ceterisque honoribus omnibus simul ¹⁴ et ¹⁵ ornamentis quibusdam. Quanta perversitas! Amant quos ¹⁶ mutant, ¹⁷ depretiant quos probant; ¹⁸ artem magnificant, artificem notant. Quale iudicium est, ut ob ea quis offuscetur ^d, per quae promeretur? Immo quanta confessio est ¹⁹ malarum rerum, quarum ²⁰ auctores, cum ²¹ acceptissimi sint, sine nota non sunt!

Cap. XXIII.

Cum igitur humana recordatio etiam obstrepente gratia voluptatis damnandos eos censeat adeptis bonis dignitatum in quendam scopulum famositatis, quanto magis divina iustitia in eiusmodi artifices animadvertit? An deo placebit auriga ille tot animarum inquietator, tot furiarum minister ^a, tot ¹ statuum, ² ut sacerdos coronatus ^b vel coloratus ut leno ^c, quem ³ curru rapiendum diabolus

7. quibus viri animas, feminae E. Fulv. Ursinus, Lipsius l. l. quibus viris..... feminis AB. quibus viris animas feminis AφB. quibus viles animas foeminae (foeminis Bmg.) BmgCD. 8. autem illis Lipsius l. l. aut illi libri omnes. 9. propter quos in ea committunt om. A. 10. quae CDE. quia AB. 11. parte ABCD. arte E. Fulv. Ursinus. 12. qua AE. quam reliqui. 13. et deminuunt om. AE. 14. et AφBC. atque (Aφ) alii. ac DE. 15. ornamentis. Quibus quanta D. 16. mutant AB. 17. depraetiant AB. 18. artem magnificant om. A. 19. malarum rerum, quarum ego. mala rerum quarum Aφ. mal..... quarum AB. malse rei, quarum BCD. malse rei, cuius E. Fulv. Ursinus. malse rei, qua tum Ios. Scaliger. malse rei? quorum Fr. Iunius. 20. actores Fulv. Ursinus, Fr. Iunius. 21. acceptissimis B.

Cap. XXIII. 1. status A. 2. velut sacerdos E. Fulv. Ursinus. ut sacerdos coronatus vel coloratus om. A. 3. curru rapiendum CDE. corrumperendum AB.

b. quibus viri animas, feminae autem] Sanavit hunc locum magnus Lipsius, cuius antequam emendationem noveram, ipse rescribendum putavi: quibus viris animas feminis feminae aut illi etiam corpora sua substernunt. Viri animas feminae essent effeminati, et iam in praecedentibus vocabulo „amantissimos“ notati. Sexus autem masculi usus naturae contrarius perversaque corporum libido quantopere obtinuerint olim imprimis apud sequioris aevi Romanos sciunt qui satiricos poetas et qui historiae Augustae scriptores tractarunt. De amoribus arenae cf. Iuvenal. Sat. VI, 110 sqq. Ceterum si dicit Septimius, scenicis, quadrigariis, xysticis, arenariis animas substernere viros, hoc explico non cum Rigaltio aliisque de perversa illa sexus libidine, sed quod viri quasi vinci ab istiusmodi spectaculis suos animos et frangi patiantur.

c. in ea committunt] h. e. in ea offendant crimina.

d. offuscetur] Quasi obiecta infuscetur laebe. (Fr. Iunius.)

Cap. XXIII. a. tot furiarum minister] Notat furiosa veterum circa aurigas sive agitadores studia, in quae saepenumero contrariis votis spectantium mentes scindebantur, aliis prasiniae factioni, aliis venetae faventibus, unde animorum varii motus et varii status, pro varia scilicet agitatione, ministrati. — Cassiodorus [Var. III, 51.] „Transit prasinus, pars populi maeret: praecedit venetus, et portior turba civitatis affligitur. Nihil proficientes ferventer insultant, nihil patientes graviter vulnerantur, et ag. inanes contentiones sic descendunt, tamquam de statu periclitantis patriae laboretur.“ (Rigalt.)

b. ut sacerdos coronatus] Cf. De Corona cap. 10.

c. vel coloratus ut leno] Donat. De Tragoedia et Comoed. „Leno pallio varii coloris utitur.“ Cf. Taubm. ad Plaut.

adversus 'Elian exornavit? Placebit 'et ille, qui 'vultus suos novacula mutat? infidelis erga faciem suam, quam non contentus Saturno et Isidi et Libero proximam facere, insuper contumeliis alaparum sic 'obicit⁴, quasi de praecepto domini ludat? Docet scilicet 'et diabolus verberandam maxillam patienter offerre. Sic et tragoedos 'cothurnis extulit, quia nemo potest adicere cubitum unum ad staturam suam. Mendacem facere vult Christum. Iam vero ipsum opus personarum quaero an deo placeat, qui omnem similitudinem vetat fieri, quanto magis imaginis suae? Non amat falsum auctor veritatis; adulterium est apud illum omne quod fingitur. Proinde vocem, sexus, aetates mentientem, amores, iras, gemitus, lacrimas ¹⁰asseverantem non probabit ¹¹qui omnem hypocrisin damnat. Ceterum cum in lege praescribit maledictum esse qui ^{Deut. XXU.} muliebribus vestiatur⁸, quid de pantomimo ^{5.} iudicabit, qui etiam muliebribus ¹²curatur? Sane et ille artifex pugnorum impunitus ibit? Tales enim ¹⁴cicatrices caestuum et callos pugnorum et ¹⁵aurium fungos a deo, ¹⁶cum plasmaretur accepit. Ideo ¹⁷illi oculos deus commendavit, ut vapulando deficiant. Taceo de illo, qui hominem leoni prae se opponit, ne parum sit homicida ¹⁸qui eundem postmodum iugulat.

4. Eliam A. Heliam reliqui. 5. et ille om. AE. 6. vultus A. 7. obicit tamquam de A. 8. et om. A. 9. cothurnis Aφ. 10. asseverantem Aβ. 11. qui omnem hypocrisin BCDE. omnem enim ypocrisin A. 12. iudicavit A. 13. curatur (Aβ)BCDE. cur....tur Aφ. utatur Fulv. Ursinus. 14. cicatrices tuum Aβ. 15. et radium fungos Latinus. 16. cum plasmaretur ABmgE. cum suo plasmate BCD. 17. illi oculos deus commendavit Bmg. illos oculos commendavit A. illos oculos deus commendavit E. illi oculos deus plasmavit BCD. 18. qui (Aβ)E. quam qui (Aφ)BCD.

Pseud. IX, 2, 24. et Salmas. ad Scriptt. Hist. Aug. p. 396.

d. contumeliis alaparum sic obicit] De slapis, quibus ad excitandum risum mimi sibi os percidi patiebantur, vel in vulgus hodie est notum. Cf. Buleng. De Theatr. cap. 56. Vulcan. ad Gloss. Graeco-Latin. p. 60. Salmas. ad Hist. Aug. Scriptt. p. 385. Turneb. Advers. XVIII, 33. Interpretes ad Arnob. Adv. Nat. VII, 23.

e. muliebribus vestiatur] Cf. supra cap. 17.

f. muliebribus curatur] Qui nimirum et voce et gestu et incessu accuratissime effeminatur, ut saltandis feminarum fabulis pro femina haberi possit. (Rigalt.) Cf. supra cap. 17. „quam pantomimus a puertitia patitur in corpore, ut artifex esse posset.“ Ceterum „muliebribus“ malim hic accipere pro dativo, quam

casu instrumentalii. Curatur muliebribus h. g. curatur mulieribus representandis.

g. homicida qui eundem] Impeditum illud quam, quod vulgo ante qui legitur, quodque ex finali syllaba praecedentis vocabuli homicida corrupta ortum putaverim, iure eiecit Rigaltius. La Cerda defenderat locum ita interpretatus: Taceo de illo, qui hominem leoni opponit prae se, id est potius quam sibi, eligens scilicet ferocem bestiam. Sed quo fine? ne parum, id est minus, homicida sit quam leo ipse, qui eundem hominem postmodum iugulat. Vult scilicet, si non re, certe affectu non esse minus homicida quam leo. His ngis oppono Rigaltii verba, qui omnia illustrent: Gladiatoribus commissis populus nonnumquam deposcebat leonem, emissio leone gladiator periculo proximus, quacunque arte poterat, subtili recessu aut declina-

Cap. XXIV. ¹Quot adhuc modis ²perorabimus nihil ex his, quae ³spectaculis deputantur, placitum deo esse, aut congruens ⁴dei servis, quod domino placitum non sit? Si ⁵omnia propter diabolum instituta et ex diaboli rebus instructa monstravimus (nihil enim non ⁶diaboli est ⁷quicquid ⁸dei non est vel deo displicet), hoc erit pompa diaboli, ⁹adversus quam in signaculo ¹⁰fidei eieramus. Quod autem eieramus, neque facto neque dicto neque visu neque ¹¹prospectu participare debemus. Ceterum nonne eieramus et rescindimus signaculum rescindendo testationem eius? ¹²Numquid ergo superest, ut ab ipsis ethnicis responsum flagitemus? Illi ¹³nobis iam renuntient, an liceat Christianis spectaculo uti. Atquin hinc vel maxime intellegunt factum Christianum de repudio spectaculorum. Itaque negat manifeste, qui, per quod agnoscitur, tollit. Quid autem spei superest in ¹⁴huiusmodi homine? Nemo in castra hostium transit, ¹⁵nisi proiectis armis suis, nisi destitutis signis et sacramentis principis sui, nisi pactus simul perire^b.

Cap. XXV. An ille ¹recogitabit eo tempore de deo, positus illic ²ubi nihil est de deo? Pacem, opinor, habebit in animo contendens pro auriga? pudicitiam ediscet attonitus ³in animos? Immo in omni spectaculo nullum magis scandalum occurret, ⁴quam ipse ille mulierum et virorum accuratior cultus. Ipsa consensio, ⁵ipsa in favoribus aut conspiratio aut dissensio inter se de commercio scintillas libidinum ⁶conflabellant. Nemo denique in spectaculo ineundo

Cap. XXIV. 1. quod adhuc AB. 2. perorabimus BCDE. sperabimus ABmg. 3. expectaculis A. 4. servo dei AE. 5. omnia praeter A. 6. diabolo est A. 7. vel quicquid E. 8. dei non est vel om. A. 9. adversus quem A. 10. fidei eramus neque facto A. 11. conspectu Aβ. 12. Numquid Aβ. 13. nobis iam A. iam nobis reliquit. 14. eiusmodi A. 15. nisi proiectis armis suis om. A.

Cap. XXV. 1. rogabit ABmg. 2. ubi om. A. 3. immimos A. 4. quem et ille ipse A. 5. ipsa in favoribus aut conspiratio aut dissensio om. A. 6. flagellant Aβ.

tione commilitonem opponebat. Plerumque autem accidebat, ut secundus iste gladiator post rem cum leone feliciter gestam repetita commissione gladiatoria cum primo illo compositus iuglaretur: Hac ratione primus ille Tertulliano dicitur „non parum homicida,“ hoc est iterum homicida, nempe iam semel, cum hominem leoni prae se opposuit, iterum vero, cum eundem ipsum cuius se corpore texerat, postmodum iugulavit. Denique non parum homicida est qui servatorem suum iugulat.

Cap. XXIV. a. signaculo fidei] Significat baptismum, uti supra cap. 4. Vita S. Epicteti Martyris „Et perveniens Vigi-

lantius ad beatissimos martyres Epictetum et Astionem in custodia carceris signaculum vitae ab eis promeruit accipere. Prochorus in Vita Ioannis Apostoli cap. 22. „Et procidens Chrysippa ad pedes apostoli orabat et dicebat: Optime magister, da mihi signaculum Christi, et filio meo.“ Paulin. Epist. I. ad Delphinum, a quo fuerat baptizatus „Et plantans maceriam signaculi salutaris, qua ab incurso silvestris apri et passione ferocis onagri muniremur, adstrixeris.“ Augustin. de Catechizandis Rudibus cap. 26. omnia sacramenta vocat signacula, ut et Gregorius Nazianz. Orat. XL. (La Cerda.)

b. nisi factus simul perire] Scit de-

prius cogitat, nisi videri et videre. Sed tragoedo vociferante^a exclamationes 'ille alicuius prophetae retractabit? et inter 'effeminati histrionis modos psalmum secum comminiscetur? et cum athletae agent, ille dicturus est reperiendum non esse? poterit 'et de misericordia 'moveri^b defixus in morsus ursorum et spongas retiariorum? Avertat deus a suis tantam voluptatis exitiosae cupiditatem. Quale est enim de ecclesia dei in diaboli ecclesiam tendere? de caelo, quod aiunt, in "caenum? illas manus, quas ad "deum extuleris, postmodum laudando histrionem fatigare? ex ore, quo Amen in Sanctum protuleris,^d gladiatori testimonium

7. illae BC. 8. effeminati histrionis E. effeminati lib.... A. effeminati liberi Bmg. effeminationis BCD. 9. et de (Aß)BCDE. autem Ap. 10. moneri defixus in Scipio Maffei^{us} l. l. p. 115. moveri aut in A. 11. caenum Aß. 12. deum AE dominum reliqui.

sertor sibi una cum hoste, ad quem transit, pereundum esse, si princeps, quem deseruit, victor o bello evadat.

Cap. XXV. a. tragoedo vociferante] Illustrat hunc locum Desid. Herald. ad Arnob. p. 276 sq. ed. LB.

b. de misericordia moneri] Praepositio de habet vim instrumentalem, quam Scipio Maffei^{us} et quidam alii non percipientes ille „de misericordia moneri“ ceteri „misericordia moveri“ deleta praepositione scribere volebant. Sed is usus praepositionis proprius est cum omnibus Afris, tum Tertulliano. Apolog. cap. 1. „si ad hanc solam speciem auctoritas vestra de iustitiis diligenter“ Ibid. cap. 23. „qui de deo pati existimantur“, et in fine eiusdem capituli „Colitis illos, quod sciam, etiam de sanguine Christianorum.“ Ibid. cap. 50. „Et tamen illis omnibus et statuas defunditis et imagines inscribitis et titulos inciditis in aeternitatem; quantum de monumentis potestis scilicet, praestatis et ipsi quodammodo mortuis resurrectionem.“ V. Hildebr. ad Apul. Metam. VIII. 8. p. 668. et ad Arnob. Adv. Nat. l. 39. p. 61 sq. Nam Tursellin. II. p. 219 sqq.

c. et spongas retiariorum] Spongas dicit metis sic aptis certamini, ut effusa in adversarium sese expanderent conflumque contracta sic prehensum attraherent, non ut vivus caperetur, sed ut retiarum fascina sive tridente confoderetur. Tale fortasse fuit rete, quo Pittacus Phrynos pancratiasten singulari certamine involutam correptamque interfecit. Σπῆγγος Graeci dixerunt παρὰ τὸ σπᾶν, et

σπῆγγος, quod propius accedit ad verbum σπῆγγειν; utrumque retiariorum certamini conveniens. Nam sunt retiarum σπαστικοὶ πρὸς αὐτοὺς. (Rigalt.) Turneb. Adv. XVIII. 33. spongas attribuit retiaris ad siccanda vulnera et reprimendum sanguinem. Cf. Plin. XXXI. 11. Isidor. Orig. XII. 6. 60. Nodi enim pugnare solebat illud gladiatorum genus. Cf. Sueton. Calig. cap. 30. Iuvenal Sat. II. 143. et VIII. 205 sqq. Dio Cass. LXXII. 19. Isidor. Orig. XVIII. 54. et 55. Lipsius contra Sat. Serm. II. 8. p. 940. (cf. De Milit. Rom. III. 6. p. 152.) ed. Vesal. ex loco Livii IX. 40. de armatura Samnitium etiam retiaris dat spongas pro thorace. Lipsio ego assentior. Turnebum sequuntur Iunius et La Cerda, qui suae sententiae assertorem avertit insuper Baronium Annal. tom. I. p. 178., tradentem de antiquo sarcophago, quod asservabatur Romae in aedibus Tiberii Cenoli, in quo insculptus minister Adonidi ab apro recenter vulnerato spongiam admovent. Scipio denique Maffei^{us} De Amphith. p. 115. et in Tertulliani loco et in Suetonii August. cap. 85. (cf. Macrob. Saturn. II. 4.) „spongiam“ significare putat armorum quoddam acuminatum genus, ense vel fuscina. Retiarum imaginem habes apud Gor. Inscr. Etrusc. tom. III. p. 99. et ap. Marin. Fratr. Arval. p. 165.

d. Amen in Sanctum protuleris] Sanctum intellege mysterium, sacramentum, corpus domini. Etenim fidelis quisque oblata sibi a praeside eucharistiae buccellam cum his verbis „Corpus Christi“ accipiens dicebat „Amen“, quod est Fiat. Augustin. Serm. Ad Infantes de Sacram. „Si ergo vos estis corpus Christi

“reddere, ἀπ’ αἰῶνος alii omnino dicere”, nisi deo “et Christo?

Cap. XXVI. Cur ergo non ‘eiusmodi’ etiam daemoniis penetrabiles fiant? Nam et exemplum accidit domino teste eius mulieris, quae ‘theatrum adiit et inde cum daemonio’ rediit. Itaque in ‘exorcismo cum oneraretur’ immundus spiritus, quod ausus esset fidelem ‘aggredi, constanter’, Et iustissime quidem, ‘inquit, feci: in meo eam invenii.’ Constat et alii linteum^d in somnis ostensum eius diei nocte, qua tragoedum audierat, cum exprobratione ‘nominato tragoedo, nec ultra quintum diem eam mulierem in saeculo fuisse. ‘Quot

13. reddere his apaeonos A. reddere εἰς αἰῶνας ἀπ’ αἰῶνος E. reddere εἰς αἰῶνας reliqui. 14. et Christo AE. Christo reliqui.

Cap. XXVI. 1. huiusmodi E. 2. theatrum agat et A. 3. redit A. 4. exorcismo A. 5. aggredi AB. 6. inquit AB. 7. Constat et om. A. 8. nominatum tragoedo A. nominatum tragoedi E. 9. Quot E. Fulv. Ursinus. Quod AP. Quo reliqui.

et membra, mysterium vestrum in mensa domini positum est. Mysterium domini accipitis. Ad id quod estis Amen respondetis et respondendo subscribitis. Audis ergo Corpus Christi et respondes Amen. Estu membrum corporis Christi, ut verum sit Amen. Ambros. De Sacram. IV, 5. „Dicit tibi sacerdos Corpus Christi, et tu dicis Amen, hoc est Verum. Quod constituitur lingua, teneat affectus.” Cornelius Episcopus Rom. in illa epistola, quae refertur ab Eusebio Hist. Eccles. V, 31., iure notavit sacrilegam Novati mentem eo quod ab suarum partium fratribus eucharistiam accipientibus pro formula solenni, quam porrigenti sacramentum dicentique Corpus Christi respondebatur Amen, iusiurandum adversus Pontificem Rom. exegit (ἀντί τοῦ εἰπεῖν λαμβάνοντα τὸν ἄρτον ἐκείνων τὸ ἀμην.). (Rigall.)

c. alii omnino dicere] Acclamabatur ita victoribus. Dio Cass. LXXII, 20. „Καὶ χόριος ἐλ, καὶ πρῶτος ἐλ, καὶ πάντων εὐνοχέσιαιος. νικᾷς, νικᾷσεις, ἀπ’ αἰῶνος, Ἀμαζόνιε, νικᾷς.” Id. LXIII, 20. „Ὀλυμπιονίκα, οὐά, Πυθιονίκα, οὐά, Ἀγούσατε, Ἀγούσατε. Νέρωνι τῷ Ἡρακλεῖ, Νέρωνι τῷ Ἀπόλλωνι. ὡς εἰς περιόδονικης, εἰς ἀπ’ αἰῶνος, Ἀγούσατε, Ἀγούσατε. ἱερὰ φωνή. μακάριοι οἱ σοὺ ἀκούοντες,” ad quem locum v. Reimari adnotationem. Et sic principibus quoque longam precabantur vitam. Aelian. V. H. I, 32. „Ὁ βασιλεὺς Ἀρταξέρξης, οἱ αἰῶνος βασιλεύεις!” Concil. Chalced. Act. IV. „πολλὰ δὲ ἔτη τῶν βασιλέων, πολλὰ δ’ ἔτη τῆς Αὐ-

γούστης.” Coripp. De Laud. Inst. Min. II, 168. „Iustino vitam ter centum vocibus optant, Augustae totidem Sophiae plebs tota reclamant. Mille canunt laudes vocum discrimina mille, Iustinum Sophiamque pares duo lumina mundi esse serunt, Regnate pares in saecula dicunt, felices annos dominis felicibus orant.” Id. III, 75. „Augustis vitam laetis clamoribus optant. Post senium, dicunt, sese iuvenescere mundus gaudet et antiquae repetit primordia formae.” Sed haec magis pertinent ad Apolog. cap. 35.

Cap. XXVI. a. eiusmodi] Voce eiusmodi Tertullianus baud raro utitur pro substantivo, ita quoque ut cum praepositionibus struat. Exemple proponam collecta ad De Baptismo cap. 12.

b. oneraretur] b. e. obligaretur, accusaretur. Vox forensis. Cf. Apolog. cap. 1. „Quam iniquitatem idem titulus et onerat et revincit qui videtur excusare, ignorantia scilicet.” Ad Nat. I, 2. „Credo, non vultis oneratos quos omni opere perditos vultis, aut non putatis requirenda quae nostis,” Ibid. I, 10. „Quo magis oneramini credentes esse et contentmentes, colentes et despuentes, honorantes et lacescentes.”

c. Constanter] Cum Fr. Innio et Rigallio constanter strao cum inquit.

d. linteum] Ominis causā. Linteum interpretor sindonem. Velamina cadaveris Christi Hieronymiana Matth. XXVII, 59. Marc. XV, 46. Luc. XXIII, 53. appellat sindonem, sed Joann. XIX, 40. linteas. Ita etiam Paulin. Nol. V. S. Martini I,

utique et alia documenta ¹⁰cesserunt de his, qui cum diabolo apud
spectacula ¹¹communicando a domino exciderunt! Nemo enim po-
test duobus dominis servire. Quid luci cum tenebris? quid vitae ^{Math. VI. 21.}
et mortis? ^{II. Cor. VI. 24.}

Odisse debemus istos conventus et coetus ethnicorum, ¹vel ^{Cap. XXVII.}
quod illic nomen ²dei blasphematur, illic ³quotidiani in nos leones
expostulantur, inde persecutiones ⁴decernuntur, inde temptationes
emittuntur. Quid facies in illo suffragiorum ⁵impiorum aestuario
deprehensus? Non quasi aliquid illic pati possis ab hominibus
(nemo te cognoscit Christianum), sed recogita, quid de te fiat in
caelo. ⁶Dubitas illo enim momento, ⁷quo diabolus in ecclesia fu-
rit, omnes angelos prospicere de caelo et singulos denotare, quis
blasphemiam dixerit, quis audierit, quis linguam, quis aures diabolo
adversus deum ⁸ministraverit? ⁹Non ergo fugies sedilia hostium
Christi, illam cathedram pestilentiarum, ipsumque aërem, qui desu-
per incubat, ¹⁰scelestis vocibus constupratum? Sint dulcia ¹¹licebit
et grata et simplicia, etiam honesta quaedam. Nemo venenum tem-
perat felle et elleboro, sed conditis pulmentis et bene saporatis ¹²
et plurimum dulcibus id mali inicit. Ita et diabolus letale, ¹³quod
conficit, rebus dei gratissimis et acceptissimis imbuit. Omnia illic
seu fortia, seu honesta, seu sonora, seu canora, seu subtilia, proinde
habe ¹⁴ac si stillicidia mellis ¹⁵de lucunculo ¹⁶venenato; ¹⁷nec tanti
gulam facias voluptatis, quanti periculum per suavitatem.

10. accesserunt *Fr. Iunius*. 11. communicanda exciderunt *A.*

Cap. XXVII. 1. vel quod *BCDE.* quoniam *A.* 2. dei *om. A.* 3. cotidiani
in nos *BCD.* in nos quotidiani *AE.* 4. decernuntur in nos temptationes *om. A.*
5. impiorum aestu. Carior reprehensus (deprehensus *AB*) *A.* 6. Dubitas illo
enim *AB.* Dubitas illo eum *Bmg.* Dubitas enim illo reliqui. 7. quo diabolus in
ecclesia furit *ABmg.* quo diabolus in ecclesiam furit *E. Fulv. Ursinus.* quod in
diaboli ecclesiam fueris *B.* quo in diaboli ecclesia fueris *CD.* 8. ministraverit
AE. administraverit reliqui. 9. Non *ACDE.* Nam *B.* 10. scelestibus gaudeamus
A. Omnia igitur inde a vocabulo vocibus usque ad verba ut cum lugere coepe-
runt, quae leguntur in medio capite *XXVIII.* in Agobardino libro omissa sunt. 11.
licebit *BC.* licet *DE.* liber *Clementis.* 12. quo conficit *D.* 13. ac si *BCDE.* ac
Fr. Iunius. 14. de lucunculo venenato *Fr. Iunius, Ios. Scaliger.* delivacunculo
venenato *B.* de libacunculo venenato *CD.* de ranunculo venenato *E. Fulv. Ursinus.*
15. nec tangi *B.* ne tanti *Fr. Iunius.*

314. loquens de defuncto: „— motan-
tur linea membris.“

e. cesserunt] h. e. derivantur. Itaque
non opus erit coniecturis Ursini et Iunii.

[communicando] h. e. conversando.
Cf. supra cap. 3. „quod in concilio et
in consensu Iudaeorum de necando do-
mino consultantium non communicavit.“
Cf. adnot. Cap. 12.

g. Quid nec tenebris? HeHenis-
mus. *Johann. II, 4.* „Τί λοιπόν καὶ σκο-
τίας;“ (*Fr. Iunius.*)

Cap. XXVII. a. aestuario] *Cf. I. Fr.*
Gronov. Observ. in Scriptt. Eccles. cap.
18. p. 650. ed. Frotsch.

b. saporatis] *Cf. Turneb. Advers.*
XXVIII, 45.

c. de lucunculo] *Cf. Hildebr. ad Apol.*
Metam. X, 13. Rigaltius argumentum suum
ranunculum his verbis interpretatur: Ut
si quis favam mellis una cum ranae ru-
bethe pulmonibus exprimat. Nam inde
confusa veneno mella stillabunt, mella
quidem, sed venenata. *Juvenal. [Sat. I,*

Cap. XXVIII. Saginentur eiusmodi dulcibus convivae sui^a. Et loca et tempora et ¹invitator ipsorum est. Nostrae coenae, nostrae nuptiae ²nondum sunt. Non ³possumus cum illis discumbere, quia nec illi nobiscum. Vicibus disposita res est. Nunc illi laetantur, nos conflectamur. Saeculum, inquit, gaudebit, vos tristes eritis. Lugeamus ergo dum ethnici gaudent, ut cum lugere coeperint, gaudeamus, ne pariter nunc gaudentes, tunc quoque pariter lugeamus. ⁴Delicatus es Christiane, si et in saeculo voluptatem concupiscis, immo nimium stultus, si hoc existimas voluptatem. Philosophi ⁵quidem hoc nomen quieti ⁶et tranquillitati dederunt, in ea gaudent, in ea avocantur, in ea etiam gloriantur. Tu mihi ⁷metas et scenas et pulverem et ⁸arenam suspiras. Dicas velim: Non possumus vivere sine voluptate qui mori cum voluptate debebimus? Nam ⁹quod est aliud votum nostrum, quam quod et apostoli, ¹⁰exire de saeculo et recipi apud dominum? ¹¹Hic voluptas, ubi et ¹²votum.

Ioan. XVI.
20.
Philipp. I.
23.

Cap. XXIX. Iam nunc ¹si putas delectamentis ²exigere spatium hoc, cur tam ingratus es, ³ut tot et tales voluptates a deo contributas tibi satis non habeas neque recognoscas? Quid enim iocundius, quam dei patris et domini ⁴reconciliatio, quam veritatis revelatio, quam errorum recognitio, quam tantorum retro ⁵criminum venia? Quae maior voluptas, quam fastidium ipsius voluptatis, quam saeculi totius contemptus, quam vera libertas, quam conscientia integra, quam vita sufficiens, quam mortis timor nullus? ⁶quod calcas ⁷deos nationum? quod daemonia expellis? quod medicinas facis? quod revelationes petis? quod deo vivis? ⁸Hae voluptates, haec spectacula Christianorum sancta, perpetua, gratuita. In his tibi ⁹circen-

Cap. XXVIII. 1. imitator B. 2. nondum sum B. 3. possumus E. Fulv. Ursinus. possum BCD. 4. Delicatus A. 5. quidem ABBCD. quidam (Aφ)E. Fr. Iunius. 6. et tranquillitati dederunt om. A. 7. moetas et scaenam A. 8. arenam AE. harenas BCD. 9. quod et aliud Aβ. 10. exire de saeculo et om. A. 11. Hic E. ex emendatione Fulvii Ursini. Haec libri omnes. 12. votum ABmgCDE. vitium B. votum iam. Fr. Iunius.

Cap. XXIX. 1. si putas BCD. putas (Aφ). puta (Aβ)E. 2. erigere B. 3. ut putes tales a deo A. 4. reconciliatio quam quam errorum Aβ. reconciliatio quam errorum Aφ. 5. quot calcas A. 6. Haec voluptates A. 7. circenses ludos AE. ludos circenses reliqui.

70.] „— quae molle Calenum Porrectura viro miscet sitiente rubetam.“ et [Sat. VI, 659.] „At nunc res agitur tenui pulmoro rubetae“, et [Sat. III, 44.] „rannarum viscera nunquam inspexi.“ Addo de rana rubeta Plin. Hist. Nat. XXXIII, 5.

Cap. XXVIII. a. convivae sui.] Dixit „sui“ pro „eius“, de quo usu v. Ruddim. Instit. Gramm. II, p. 54., et quos citat Hildebrandus ad Apul. Metam. IX, 15. p. 787., interpretes ad Vergil. Aen. IV,

633. Cort. ad Cic. Fam. XI, 11, 2. Drakenb. ad Sil. XII, 33. Plurima huius usus exempla ex libris Ictorum proponit Dirksen Man. Latin. Font. ICI. p. 939. s. v.

Cap. XXIX. a. retro] h. e. quae antea sunt commissa. Retro pro „antea“ positi innumerabilia sunt in Tertulliani scriptis exempla. Pauca protuli supra ad cap. 9.

b. calcas] h. e. inculcas, de quo verbo adnotabo ad Scorpi. cap. 6.

ses ludos interpretare, cursus saeculi intueri, tempora labentia, 'spatia' ⁹dinumerata, metas consummationis expecta, societates ecclesiarum ¹⁰defende, ad signum dei suscitare, ad tubam angeli erigere, ad ¹¹martyrii palmas gloriari. ¹²Si scenicae doctrinae delectant, satis nobis ¹³litterarum est, ¹⁴satis versuum est, satis sententiarum, satis etiam canticorum, satis vocum, nec fabulae, sed veritates, nec strophae, sed simplicitates. Vis et ¹⁵pugillatus et luctatus? Praesto sunt non ¹⁶parva et multa. Aspice ¹⁷impudicitiam delectam a castitate, perfidiam ¹⁸caesam a fide, ¹⁹saevitiam a misericordia conlusam, petulantiam a modestia ²⁰obumbratam, et tales ²¹sunt apud nos agones, in quibus ipsi coronamur. Vis autem et sanguinis aliquid? habes Christi.

Quale autem spectaculum in proximo est adventus domini iam Cap. XXX. indubitati, iam superbi, iam triumphantis! quae illa exultatio angelorum, quae gloria resurgentium sanctorum! quale regnum exinde iustorum! qualis civitas nova Hierusalem! At enim supersunt alia spectacula, ille ultimus et perpetuus iudicii dies, ille nationibus insperatus, ille derisus, cum tanta saeculi vetustas et tot eius natiuitates uno ²²igni haurientur. Quae tunc spectaculi latitudo! quid admirer? quid rideam? ubi gaudeam? ubi exultem, ²³spectans tot ac tantos reges, qui in caelum recepti ²⁴nuntiabantur, ²⁵cum ipso

8. spatia om. C. errore typographi, ni fallor. 9. dinumerata et has consummationes specta A. 10. defend A. 11. martyrum AE. 12. Si scē do ..... se delectant Aβ. si scenicae delectant Aq. 13. litterarum et satis Aβ. litterarum satis Aq. 14. veruum est satis om. Aβ. 15. pugillatus praesto Aβ. pugillatus praesto Aq. 16. parva et multa ego. par....sint multa Aβ. parva sed multa (Aq)BCD. parva simul E. pauca, sed multa Fulv. Ursinus, Latinus. 17. impudicitiam Aβ. impudiciam Aq. 18. caesas A. 19. saevitiam misericordia A. 20. adumbratam BC. 21. sunt om. Aq.

Cap. XXX. 1. angelorum gloria A. 2. igni AβBC. igne (Aq)DE. 3. spectans tot ac tantos reges BCD. tot spectans reges AE. 4. nuntiabantur Aβ. 5. cum ipso love et ipsis suis testibus BCDE. cum ipso love et sis testibus Aβ. cum love ipso et sistestibus Aq.

c. strophae] Sunt technae et frondes, quales in fabulis mimici. Ad Natl. I, 10. „deos vestros in strophis et iocis rideatis.“ Apolog. cap. 15. „utrum minus an deos vestros in strophis et iocis derideatis.“ De Anima cap. 28. „qui tales commentatus est stropham.“ Adv. Marcion. III, 10. „quam stropham administret.“ Plin. Epist. XVIII, 1. „Ego aliquam stropham inveniam agamque causam tam.“ Aldhelmo De Virg. cap. 6. ponantur synonyma strophae et deceptiones. Gloss. Amplon. (a me editum in Jahn et Klotz Jahrb. 1847. Suppl.) p. 374. „Stroffa, callida versutia.“ Plura exempla suppeditabit Du

Cangii Gloss. Med. et Inf. Latin. tom. VI, p. 392. s. v. Strophus.

Cap. XXX. a. indubitati] Quem iam omnes terrarum gentes dominum suum agnoscent.

b. ille derisus] Minuc. Felic. Octav. cap. 11. „Nec hac furiosa opinione contenti aniles fabulas adstrunt et adnectunt, renasci se ferunt post mortem et cineres et favillas, et nescio qua fiducia mendacis suis invicem credunt; putes eos iam revixisse.“

c. natiuitates] Sunt γενέσεις. Ad ipsum locum cf. II Petr. III, 10.

d. latitudo] Quot et quanta occurrunt in illo spectaculo consideranda! (Rigalt.)

love et ipsis suis testibus in imis tenebris *congemescerent*! item praesides persecutores dominici nominis ⁷ saevioribus quam ipsi flammis saevierunt insultantibus contra Christianos liquescentes! ⁸ quos praeterea sapientes illos philosophos coram discipulis suis una conflantibus erubescerent, quibus nihil ad deum pertinere suadebant, quibus animas aut nullas aut non in pristina corpora ⁹ redituras affirmabant! etiam poetas non ad ¹⁰ Rhadamanti, nec ad Minois, sed ad inopinati Christi tribunal palpitantes! ¹¹ Tunc ¹² magis tragoedi audiendi, magis scilicet vocales^f in sua propria calamitate; tunc histriones cognoscendi, solutiores^g multo per ignem; tunc ¹³ spectandus auriga, in flammea rota^h ¹⁴ totus rubens; ¹⁵ tunc xystici contemplandi non in gymnasiis, ¹⁶ sed in igne iaculatiⁱ, nisi quod ¹⁷ ne tunc quidem illos velim visos, ut qui malim ad eos potius conspectum insatiabilem conferre, qui ¹⁸ in dominum desaevierunt. Hic est ille, dicam, fabri aut ¹⁹ quaestuariae filius^k, sabbati destructor, Samarites, et daemonium habens. ²⁰ Hic est, quem a Iuda redemistis, hic est ille ²¹ arundine et colaphis diverberatus, sputamentis dedecoratus, felle et aceto potatus^l. Hic est, quem clam descenderunt^m subriperunt, ut ²² surrexisse dicatur, vel ²³ hortulanus detrahit, ne lactucae suae frequentia commeantium ²⁴ laederentur. Ut talia spectes, ut talibus exultes, quis tibi praetor aut consul aut

6. congemescerent A. congemiscerent reliqui. 7. saevioribus quam ipsi flammis saevierunt insultantibus contra Christianos (Christianis D. ex libro Clementis) BCD. saevioribus quam ipsi contra Christianos saevierunt flammis insultantibus E. Fulv. Ursinus. scilicet (scu Aφ.) flammis saevierunt insultantibus contra Christianos A. 8. quos praeterea ABCD. praeterea E. Fulv. Ursinus. 9. redituras A. 10. Rhadamanti nec ad Minois A. 11. Tum A. 12. tragoedi audiendi magis om. A. 13. spectandus Aφ. 14. totus ruber AE. 15. tunc xystici contemplandi A. 16. sed igne Aφ. 17. ne tunc quidem A. nec tunc quidem reliqui. 18. in domino desaevierunt Aβ. 19. quaestuarii D. 20. Hic est quem a Iuda redemistis om. A. 21. arundine Aβ. 22. surrexisse A. 23. hortulanus A. 24. adlaederentur (adlaederentur A.) AE.

Latitudo hic est pro „amplitudo.“ De Idololatr. cap. 2. „praecavenda sit idololatriae latitudo.“

e. congemescerent] Ita edidi ex libro Agobardi. Dicitur enim *congemesco* et *congemisco*, ut *tremesco* et *tremisco*, *delitresco* et *delitisco*, *vivresco* et *vivisco*, alia.

f. magis scilicet vocales] Cf. supra cap. 25.

g. solutiores] Soluti histriones, quia mollitia et lascivia effeminati ac paene ultra feminam fluentes, solutiores vero per ignem membris ustulatione liquescentibus. (Rigalt.)

h. in flammea rota] Rotam interpretor ipsum currum, per synecdochen. Exempli poetas suppeditant. „Rubens“ po-

suit respectu factionis russatae. Cf. supra cap. 9.

i. in igne iaculati] „Iaculati meri ignifluis“ interpretatur La Cerdas. Equidem in igne iaculatos accipio pro in ignem iaculatis. In enim praepositionem cum ablativo struxisse hic suadebat respectus eorum, quae praecedebant „in gymnasiis.“ Cf. quae de hac praepositionis structura adnotavero ad Scorpiae. cap. 3.

k. quaestuariae filius] Hunc locum ante oculos habuisse videtur Hieronymus, cum scriberet ad Heliodorum (Tom. IV, P. II, p. 12. ed. Bened.) „Hic est ille operarii et quaestuariae filius, hic qui matris gestatus sinu hominem deus fa-

quaestor aut sacerdos de sua liberalitate praestabit? • Et tamen haec iam quodammodo habemus per fidem: spiritu imaginante repraesentata. ²⁵Ceterum qualia illa sunt, quae nec oculus vidit nec auris audivit nec in cor hominis ²⁶ascenderunt? Credo, circo et utraque ²⁷cavea et omni stadio gratiora.

25. Caeterum *Aβ*. 26. ascendit *A*. 27. caula *B*. *Subscriptum est in Aβ*: EXPLICIT DE SPECTACVLIS.

git in Aegyptum, hic vestitus coccino, hic sentibus coronatus, hic magus daemonium habens et Samarites." Cf. Theodoret. H. S. III, 11.

l. felle et aceto potatus] Nota transi-
tini *potare* verbi passivum. Vergentis aevi
scriptores enim ponebant *potare* pro „po-
tum praebere," ut exempla docent apud
Du Cang. tom. V, p. 376. s. v.

m. discentes] Discipuli. Cf. adnot. ad
De Patient. cap. 3.

n. laederentur] Rigaltius librum Ago-
bardi secutus *adlaederentur* edidit, cuius
compositi analogi sane occurrunt apud
Tertullianum. Hoc tamen loco vereor,
ne is qui scripsit Agobardinum non *ad-
laederentur* sed *adliderentur* scribere vo-
luerit.

o. utraque cavea] Amphitheatro et
Theatro. Cf. etiam Lips. De Amphith.
cap. 2.

DE
IDOLOLATRIA.

In scripturae discrepantia verbis scriptoris subiecta

- A** significat librum Agobardi (*Aβ* ex collatione Steph. Baluzii, *Aφ* ex collatione Hildebrandi).
- B** - editionem principem Ioh. Gangneii a. MDXLV. (*Bmg* significat scripturam ex margine huius editionis prolatam).
- C** - - Sigism. Gelenii a. MDLXII. Gelenius ad emendandum hunc librum codice manuscripto Anglico, Masburensi, erat usus.
- s** - - Iacobi Pamelii a. MDLXXIX.
- h** - - Nicol. Rigaltii a. MDCXXXIV.
-
-

DE

IDOLOLATRIA.

Principale crimen generis humani, summus ¹saeculi reatus, Cap. I. tota causa^a iudicii idololatria. Nam etsi suam speciem tenet unumquodque delictum, etsi suo ²quoque^b nomine iudicio destinatur, in idololatriae tamen crimine expungitur. Omitte titulos, ³opera^c recognosce, idololatre ⁴item homicida est. Quaeris quem ⁵occiderit? Si quid ad elogii ambitionem^d facit, non extraneum, nec inimicum, sed ⁶ipsum se. Quibus insidiis? erroris sui. ⁷Quo telo? offensa dei. Quot plagis? quotquot idololatriis. Qui negat idololatre perisse, is ⁸negabit idololatre homicidium fecisse. ⁹Proinde adulterium et stuprum in eodem recognoscas; nam qui falsis deis servit, sine dubio adulter est ¹⁰veritatis, quia omne falsum adulterium est. Sic et ¹¹in stupro mergitur. Quis enim immundis spiritibus ¹²cooperator^e non ¹³conspurcatus et constupratus incedit? Atque adeo scripturae sanctae stupri vocabulo utuntur^f in idololatriae exprobratione. Fraudis condicio ea ¹⁴est, opinor, si quis alienum ra-

Cap. I. 1. saeculi *Ap.* 2. quodque *Fr. Iunius, Ios. Scaliger.* 3. opera *Latinius. operas libri omnes.* 4. item *ego. idem libri omnes.* 5. occidit *B.* 6. ipsum se *Ab. seipsum reliqui.* 7. quod telo *Ap.* 8. negavit *A.* 9. Perinde *C.* 10. veritatis, quia omne falsum adulterium est *om. A.* 11. in *om. Ab.* 12. cooperator *ABmg. operatus BCab.* 13. conspurcatus *A.* 14. est *om. A.*

Cap. I. a. tota causa] Quod in se complectitur omnia, quae in iudicium venient. Illo nimirum supremi iudicii die. (Rigalt.)

b. quoque] Quaecumque id sit. De verbo expungere cf. quae adnotavi ad Scorpiae. cap. 10.

c. opera] Sic restituendum erat. Cf. initium capitis secundi.

d. elogii ambitionem] Quo enim amplius elogium, eo gravius solet esse delictum. De voce *elogium* dixi ad De Corona cap. 5. Ambitio pro ambitu

saepius occurrit apud Tertullianum. Apolog. cap. 7. et Nat. l. 7. „quantacumque illud *ambitione* diffusa sit.“ De Ieiun. cap. 17. „illis *ambitio* corporis suppetit.“ De Anima cap. 25. „tota ventris *ambitio* pulsetur.“ De Virg. Veland. cap. 8. „naturaliter consecutus *ambitionem* capillorum.“

e. cooperator] Revocavi antiquam scripturam. Nequam et immundi spiritus operantur diabolo et serviant, item qui illis sunt cooperatores.

f. utantur] Cf. Ezech. XXIII.

piat aut alii debitum deneget, et utique ¹⁵erga hominem admissa fraus maximi criminis nomen est. ¹⁶At enim idololatria fraudem deo facit, honores illi suos denegans et conferens aliis, ut fraudi etiam contumeliam coniungat. Quodsi tam fraus quam stuprum atque adulterium mortem ¹⁷afferunt, ¹⁸iam in his aequae idololatria de ¹⁹homicidi reatu non liberatur. Post talia crimina, tam exitiosa, tam devoratoria salutis, cetera quoque aliquem ²⁰ad modum et seorsum proinde disposita in idololatria condicionem suam ²¹repraesentant. In illa et concupiscentiae saeculi. Quae enim idololatriae ²²sollemnitas sine ambitione cultus et ornatus? In illa lasciviae et ebrietates, cum plurimum victus et ventris et libidinis causa ²³frequententur. In illa iniustitia. Quid enim iniustius ea quae iustitiae patrem nescit? In illa etiam vanitas, cum tota eius ratio vana sit. In illa ²⁴mendacium, cum tota substantia eius mendax sit. Ita fit, ut omnia in idololatria et in omnibus idololatria ²⁵deprehendatur. Sed et alias, cum universa delicta adversus ²⁶deum sapiant, nihil autem, quod ²⁷adversus deum sapiat, non daemoniis et immundis spiritibus deputetur quibus idola mancipantur^b, sine dubio ²⁸idololatriam admittit quicumque delinquit. Id enim facit quod ad idolorum mancipesⁱ pertinet.

Cap. II. Sed universa nomina criminum discedant in operum suorum proprietates, ¹remaneat idololatria in eo quod ipsa est. Sufficit sibi tam inimicum deo nomen, tam locuples substantia criminis, quae tot ramos porrigit, tot venas ²diffundit, ut de hoc cum maxime materia suscepta sit, quot modis nobis praecavenda sit idololatriae latitudo^a, quoniam multifariam servos dei neo tantum ignorata, sed etiam dissimulata subvertit. Plerique ³idololatriam simpliciter ⁴existimant his solis modis interpretandam, ⁵si quis aut

15. erga A. 16. At enim ad idololatria A. 17. afferunt Aβ. 18. iam his aequae Fr. Iunius. 19. homicidi A. homicidii reliqui. 20. ad aliquem modum BCa. 21. repraesentat AB. 22. sollempnitas Aβ. 23. frequentantur ab. 24. mendacium Aβ. 25. deprehendatur Aβ. 26. deum (dñm A.) Ab. dominum reliqui. 27. adversus b. 28. idololatriam A. idololatriam reliqui.

Cap. II. 1. remaneant. Idololatria A. 2. diffundit b. Fulv. Ursinus. defundit ABCa. 3. idololatriam A. 4. existimantes solis A. 5. si quid aut A.

g. adversus deum sapiant] Cum omnia delicta non alias sint nisi in deum delicta.

b. mancipantur] Apolog. cap. 21. „si eidem deo manciparemur.“ Ibid. cap. 24. „cui nos mancipamur.“

i. idolorum mancipes] Apolog. cap. 11. „Inprimis quidem necesse est concedatur aliquem sublimiorem deum et mancipem quandam divinitatis, qui ex hominibus deos fecerit.“ Ad Natl. II,

13. „Ita nullus vobis datur renuendi locus esse mancipem quandam divinitatis.“ Ibid. I, 9. „Sed quid ego mirer vana vestra, cum ex forma naturali concorporata et concreta intercessit malitia et stultitia sub eodem mancipe erroris.“ Ibid. II, 2. „Sed physicorum auctoritas philosophorum, ut mancipium sapientiae, patrocinatur.“ De Spectac. cap. 10. „mancipes ludorum.“

Cap. II. a. idololatriae latitudo] Cf.

incendat aut immolet aut ⁶'polluceat' aut sacris aliquibus aut ⁷'sacerdotiis' obligetur, quemadmodum si quis existimet adulterium in oculis et in amplexibus et in ipsa carnis congressione censendum, aut homicidium in sola sanguinis profusione et in animae ereptione reputandum. At enim, dominus quam extensius ista disponat, certi sumus, cum adulterium etiam in concupiscentia designat, si oculum quis impegerit libidinose et animam commoverit impudice; cum ⁸homicidium etiam in verbo maledicti vel ⁹'convicii iudicat et in ¹⁰amni impetu irae et in ¹¹'neglegentia caritatis in fratrem. Sicut ¹²'Iohannes' docet homicidam esse qui oderit fratrem. Alioquin in ¹³modico consisteret et diaboli ingenium de malitia et ¹⁴'dei domini de disciplina, qua nos adversus diaboli ¹⁵'altitudines' ¹⁶'munit, si in his tantum delictis indicaremur, quae etiam nationes decreverunt vindicanda. Quomodo abundabit iustitia nostra super Scribas et Phariseos, ut dominus praescipit, nisi abundantiam adversariae eius, id est iniustitiae, perspexerimus? Quod si ¹⁷'caput iniustitiae idololatria est, prius est, uti adversus abundantiam idololatriae praemoniamur, dum illam non solum ¹⁸'in manifestis recognoscimus.

Idolum aliquamdiu retro ¹⁹'non erat. Priusquam huius monstri ²⁰Cap. III. artifices ²¹'ebullissent', sola templa et vacuae aedes erant, sicut in hodiernum quibusdam locis vetustatis vestigia permanent. Tamen idololatria agebatur, ²²'non in isto nomine, sed in isto opere. Nam et hodie extra templum et sine idolo agi potest. At ubi artifices statuarum et imaginum et omnis generis simulacrorum diabolus saeculo intulit, rude illud negotium humanae calamitatis et nomen de idolis consecutum est et profectum. ²³'Exinde iam caput facta est idololatriae ars omnis quae idolum quoquomodo edit. Neque enim interest, an plastes effingat, an ²⁴'caelator ²⁵'exsculpat, an ²⁶'phrygio detexat, quia nec de materia refert, an gypso, an coloribus,

6. proluceat ABC. 7. sacerdotiis BmgCab. sacerdotibus AB. 8. convicii iudicii indicat B. At in margine adnotatum est: al. deest iudicii. 9. neglegentia caritatis A. 10. Iohannes A. 11. dei domine disciplina A. dei dominum de disciplina Fr. Iunius. 12. latitudines b. Fulv. Ursinus. 13. innuit B. 14. caput AB. 15. in om. BCa.

Cap. III. 1. ebullissent AqBCa. 2. non isto nomine Aq. 3. Et inde iam A. 4. celator AB. 5. exsculpat AB. 6. phrygiotestextat A.

De Spectac. cap. 30. „Quae tunc spectaculi latitudo?“ Irenaeus praef. p. 4. (ed. Grabe) „et in latitudine sensus tui multum fructificabis.“ Tertull. De Patient. cap. 11. „Lata atque diffusa est operatio mali.“

b. aut polluceat] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 39.

c. diaboli altitudines] Apocalyps. II, 24. „τὰ βάθη τοῦ σαρᾶ.“

Cap. III. a. retro] Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 9.

b. ebullissent] Cf. adnot. ad Ad Scapul. cap. 3. De toto loco cf. Apolog. cap. 25.

an lapide, an aere, an argento, ⁷an filo formetur idolum. Quando enim et sine idolo idololatria fiat, utique, cum adest idolum, nihil interest, quale sit, ⁸qua de materia, qua de effigie, ⁹ne qui putet id solum idolum habendum, quod humana effigie sit consecratum. ¹⁰Ad hoc necessaria est vocabuli interpretatio. *Eĩdos*¹⁰ Graece formam sonat; ab eo per ¹¹deminutionem ¹²*εĩδωλον* deductum aequè ¹³apud nos formulam fecit. Igitur omnis forma vel formula idolum se dici exposcit. Inde idololatria omnis circa omne idolum famulatus et servitus. Inde et omnis idoli artifex eiusdem et unius est criminis, nisi parum ¹⁴idololatriam populus admisit qui ¹⁵simulacrum vituli et ¹⁶non hominis sibi consecravit.

Cap. IV. Idolum ¹tam fieri quam coli deus prohibet. Quanto praecedit, ut fiat quod coli possit, tanto prius est, ne fiat, si coli non licet. Propter hanc causam, ad eradicandam scilicet materiam idololatriae, lex divina proclamat, Ne ²feceritis idolum, et coniungens, Neque ³similitudinem eorum quae in caelo sunt et quae in terra et quae in mari, toto mundo eiusmodi artibus interdixit servis dei. Antecesserat ⁴Enoch praedicens omnia elementa, omnem mundi ⁵censum⁶, quae caelo, quae mari, quae terra ⁷continentur, in ⁸idololatriam versuros daemonas et spiritus desertorum angelorum, ut pro deo adversus ⁹deum consecrarentur. Omnia igitur colit humanus error praeter ipsum omnium conditorem. Eorum imagines idola, imaginum consecratio idololatria. ¹⁰Quicquid idololatria committit, in artificem quemcumque et cuiuscumque idoli deputetur¹¹ necesse

Lev. XXVI, 1.

Exod. XX, 3.

Deut. V, 8.

7. an filo *BmgCeb.* an sigulo *AB.* 8. quae de materia quam de effigie *A.* 9. ne qui *BCab.* In *A.* quid fuerit hodie nequit dinosci. ne quis alii. 10. At necessaria *Aq.* 11. deminutionem *Fr. Iunius.* diminutionem libri omnes. 12. idolon *Aß.* idolum *Aq.* 13. aput *Aß.* 14. idololatriam *A.* idololatriam reliqui. 15. non omnis sibi *B.*

Cap. IV. 1. tamen fieri *A.* 2. feceris *Ab.* 3. Enoch praedicens *b.* enim hoc praedicens *ABC.* praedicens Enoch. *a. Harrisius.* 4. censum *Ab.* Petr. Ciacconius, Jos. Scaliger, *Fr. Iunius.* sensum *BCa.* 5. continentur *Aq.* 6. idololatriam *A.* idololatriam reliqui. 7. deum (*dñ*) *A.* dominum reliqui. 8. Quicquid idololatra *BC.*

c. *Eĩdos*] Enscriptis hunc locum Isidor. Orig. VIII, 11. „Idolum autem est simulacrum, quod humana effigie factum et consecratum est, iuxta vocabuli interpretationem. *Eĩdos* autem (*el.* enim) Graece formam sonat, et ab eo per diminutionem idolum deductum, quod (eque *ed pr.* atque *cod. Guelph.* unus, eaque *alii.*) apud nos formulam facit. Igitur omnis forma vel formula idolum se dici exposcit. Inde et idololatria omnis circa idolum famulatus et servitus.“ Cf. etiam Desid. Herald. ad Arnob. Adv. Nat. p. 238. (ed. LB.)

Cap. IV. a. mundi censum] De usu vocabulorum *census* et *censeri* dixi ad De Corona cap. 13.

b. deputetur] Verbum hoc frequentissimam in scriptis Tertulliani, cum variis structuris. De Testim. Animae cap. 3. „aut quacunque macula, quam nos daemonibus deputamus.“ h. e. ad daemones referimus vel tribuimus eis. Ad Nat. I, 2. „Porro de nobis, quos atrocioribus et pluribus criminibus deputatis, breviora ac leviora elogia conficitis.“ Ibid. I, 5. „Quaerite sectam cui malitiae deputatur.“ Ibid. I, 12. „cui deputabitur quod de

est. Denique idem Enoch simul et cultores idoli et fabricatores in comminatione ⁹praedamnat. Et rursus: Iuro vobis peccatores, quod in diem sanguinis ¹⁰perditionis^a paenitentia parata est. Qui servitis lapidibus, et qui imagines facitis aureas et argenteas et ligneas et lapideas et fictiles, et servitis phantasmatibus et daemoniis et spiritibus ¹¹in fanis, et omnibus erroribus non secundum scientiam, nullum ¹²ab iis invenietis auxilium. ¹³Esaias vero, Te-les. XLIV, 8. ¹⁴stes, ¹⁵ait, vos estis, si est deus absque me. Et non erant tunc qui fingunt et ¹⁶exsculpunt, omnes vani, qui faciunt libita sibi, quae illis non proderunt. Et deinceps tota illa ¹⁷pronuntiatio ¹⁸quam artifices, quam cultores detestatur^d. Cuius clausula est, Cognoscite, Ies. XLIV, 20. quod cinis sit cor illorum ¹⁹et terra, et nemo animam suam liberare possit. ²⁰Ubi aequae ²¹David ²²et factores. Tales fiant, inquit, qui ²³Ps. CXV, 8. faciunt ea. Et quid ego, modicae memoriae homo, ultra quid suggeram? quid recolam de scripturis? Quasi aut non ²⁴sufficiat vox spiritus sancti, aut ultra deliberandum sit, an maledixerit atque damnaverit dominus ipsos prius artifices eorum, quorum cultores maledicit et damnat?

9. praedamnat prorsus: Iuro Fr. Iunius. 10. et perditionis b. Fr. Iunius. perditionis reliqui. 11. in fanis ego. infamis ABC. Er. Iunius. infamibus ab Latinis. insanis Fulv. Ursinus. infernis Harrisius. 12. ab iis A. 13. Esaias A. 14. exsculpunt AB. 15. pronuntiatio AB. 16. quam artifices quam cultores Ab. qua in artifices qua in cultores reliqui. 17. et terra ABCd. et errant a. 18. Uti Fr. Iunius. 19. davit Ap. 20. et factores. Tales ABCd. et tales a. 21. sufficit Ap.

tradere provenit?" Ibid. I, 18. „Sed vestris ista ad gloriam, nostris ad duritiam deputatis.“ Ibid. II, 7. „mythicum, quod poetis deputatur.“ Apolog. cap. 16. „Ad Persas, si forte, deputabimur, licet solem non in linteo depictum adoremus.“ Sulpic. Sever. Hist. Sacra I, 53. „Turba colendis agris deputata.“ Id. II, 7. „Accusatores leonibus deputari praecipit.“ Aliis in locis simpliciter pro putare vel censere accipiendum est, ut Apolog. cap. 4. „in quibus iridendi deputamur.“ Ibid. cap. 11. „non eius deputabitur qui invenit, sed eius qui instituit.“ Ibid. cap. 13. „licet non nobiliores dei veteres, tamen contumeliam a vobis deputabunt hoc et aliis licuisse, quod solis antiquitas contulit.“ Ibid. cap. 21. „cum sub nomine eius deputari et damnari iuvat.“ Ibid. cap. 23. „nec divinitus deputanda est quae subdita est homini.“ Ibid. cap. 35. „occasio luxuriae religio deputabitur.“ Ibid. cap. 38. „inter licitas factiones sectam istam deputari oportebat.“ Ibid. cap. 46. „Quidam? cur secundum deum philosophi daemo-

nas deputent.“ Ad Nat. I, 7. „et in illadem deputamur.“ Ibid. I, 8. „tertium genus deputamus.“ Ibid. I, 10. „Quis istam contumeliam excuset, quae utat mortuos cum deis deputet?“

c. sanguinis perditionis] Verto „Ich schwöre euch, sänder, dass für den tag des blutvergiessens die reue bereit ist.“ Sic duos genitivos iunxit scriptor etiam De Spectac. cap. 6. „reliqui ladorum de natalibus et municipalibus festis superstitionis causas originis habent.“

d. quam artifices, quam cultores detestatur] Ita reposui cum Rigakio ex libro Agobardi; quam — quam enim pro tam — quam usurpat Septimius et alii in locis. Ad Nat. I, 10. „nisi contemneret quos deieraret quam ipse quam ei, qui ei peierare permittant“, et ad finem eiusdem capituli „De contemptu utique censentur probra quam eorum, qui eiusmodi faciliunt, quam eorum, qui ista suscipiunt.“ De Idolol. cap. 18. „quam dignitatis, quam potestatis.“ Ibid. cap. 10. „quam Minervalia, quam Saturnalia.“ Cyprian. Ad Donat. p. 2. ed. Oxon.

Cap. V. Plane impensius respondebimus ad excusationes huiusmodi artificum, quos ¹numquam in domum dei admitti oportet, ²si quis eam disciplinam norit^a. Iam illa obici solita vox, Non habeo aliud quo vivam, districtius^b reperi potest: Vivere ergo habes? Quid tibi cum deo est, ³si tuis legibus? Tum quod et de scripturis audient argumentari, dixisse apostolum, Ut quisque fuerit inventus, ⁴ita perseveret. Possumus igitur omnes in peccatis perseverare ex ista ⁵interpretatione. Nec ⁶enim quisquam nostrum non peccator inventus est, cum Christus non alia ex causa descenderit, quam peccatorum liberandorum. Item eundem praecepisse dicunt ⁷secundum suum exemplum, ut ⁸manibus suis unusquisque operetur ad victum. Si hoc praeceptum ab omnibus manibus ⁹defenditur, credo et fures ¹⁰balneares^a manibus suis vivere^c, et ipsos latrones manibus agere quo vivant, item falsarios utique non pedibus, sed manibus operari malas litteras, histriones vero non manibus solis,

Cap. V. 1. numquam *Ab.* 2. si quis eius disciplinam *Fr. Iunius.* 3. si tuis legibus *ACob.* sit vis legibus *B.* sit (vel sit) vis tuis legibus *Fulv. Ursinus.* 4. ita *AB.* ita et reliqui. 5. interpretatione *Ab.* 6. enim *om. BC.* 7. manibus suis *A.* manibus reliqui. *Ios. Scaliger inducit vocem manibus.* 8. defenditur *AB.* defendatur reliqui. 9. balneares *ego.* balneatores *AB.* balnearios *Ca.* et aleatores *b.*

„quam ore, quam mente totus auditor ca.“ Ioh. Fred. Gronov. Observat. III, 12. omnes locos in quibus *quam — quam* reperitur pro *tam — quam* corruptos esse putat, sed viro eruditissimo in hoc temere non assepiat. Vulgaris enim sermo talia tuetur vel ex nostra lingua, cum dicatur „ie länger ie besser pro ie länger desto besser, so hoch du steigst, so hoch du fallst, et, ut Goethium laudem „bin weder fräulein, weder schön.“

Cap. V. a. si quis eam disciplinam norit] *Fr. Iunius* et *La Cerdà* correxerunt „si quis eius (sc. dei) disciplinam norit.“ At *Septimius* vult dicere artifices, si qui non ignari disciplinae eius, qua lex Christiana ipsos idolorum factorum damnat, ad ecclesiam accedant, omnino non esse recipiendos.

b. districtius] h. e. accuratius, promptius, severius. *Cassian. Collat. VIII, 1.* „Pro abstinentia districtiori blande solet ac latenter irrepere.“ *Id. VIII, 3.* „districtissimi monachorum.“ *Cod. Theod. I, 11, 3.* (de def. civ.) „probatisimi quique et districtissimi defensores.“ *Ibid. XVI, 2, 40.* (de episc. eccl.) „districta moderatione praescribere.“ *Ibid. X, 10, 3.* (de petit.) „severitatem districtam.“ *Hieronym. Epist. XXII.* „di-

strictius vivere.“ *Ulpian. Digest. III, 3, 13.* „neque districte deneganda.“ *Ibid. IV, 8, 15.* „licet praetor districte edicat.“ *Cassian. Collat. I, 7.* „sollemnitatem nostrae districtionis non poterimus implere.“

c. Vivere ergo habes?] Hoc est: Vitam ergo habes? sed voluit vivere potius quam vitam, quia artifex dixerat: Non habeo aliud quo vivam. Si vitam habes, inquit, et a deo habes, non certe illa tuis legibus ducenda, sed dei. (*La Cerdà.*) Equidem hunc deprehendo sensum: Plane, inquit, si tuis legibus et per te ipsum, non per deum, qui omnium rerum sustentator est, habes vivere vitamque toleras, nihil curae, nihil obsequii deo debebis. Structurae verbi habere cum infinitivo exempla ex *Tertulliani* libris attuli ad *De Fuga in Persecut.* cap. 12.

d. fures balneares] V. quae sunt annotata ad *De Fuga in Persecut.* cap. 13. *Rigaltii* scripturam et aleatorum aliquantum commendat locus libri modo citati, in quo iuxta balnearum fures enumerantur etiam aleones.

e. manibus suis vivere] Et in *Laberii* mimo quodam „manusium“ pro fure positum refert *Gellius XVI, 7.* (*Rigalt.*)

sed totis membris¹ victum elaborare. Pateat igitur ecclesia omnibus, qui manibus et suo opere tolerantur, si nulla exceptio est artium quas dei disciplina non recipit. Sed ait quidam adversus similitudinis interdictae propositionem: Cur ergo Moses in eremo simulacrum serpentis "ex aere fecit? Seorsum figurae, quae dispositioni alicui arcanæ "praestruebantur, non ad "erogationem² legis, sed ad exemplarium causae quae³. Alioquin si haec ut adversarii legis interpretemur, numquid et nos, quod et Marcionitae⁴, inconstantiam adscribimus⁵ omnipotenti, quem illi hoc modo destruunt ut mutabilem, dum alibi votat, alibi mandat? Si quis autem dissimulat illam effigiem aerei serpentis suspensi in modum⁶ figuram designasse dominicae crucis a serpentibus, id est ab angelis diaboli, liberatae nos, dum per semetipsam diabolium, id est serpentem interfectum suspendit, sive quae alia figurae istius expositio dignioribus revelata est, "dummodo apostolus affirmet omnia tunc figurate populo accidisse, bene, quod idem deus, "ut lege vetuit similitudinem fieri, "extraordinario praecepto serpentis similitudinem "interdixit⁷. Si eundem deum observas, habes legem eius, Ne feceris similitudinem. Si et praeceptum factae postea si- Exod. XX, 4. militudinis respicis, et tu imitare Moysen, ne facias adversus legem simulacrum aliquod, nisi et tibi deus iusserit.

Si nulla lex dei prohibuisset idola fieri a 'nobis, nulla vox Cap. VI.

10. ex eo re AB. 11. praestruebatur B. 12. erogationem AφBCa. derogationem b. Fr. Iunius, Jos. Scaliger. 13. omnipotenti? Quod illi B. Fulv. Ursinus. 14. dummodo ut Fr. Iunius. 15. ut ego: et ABC. Fr. Iunius. qui ab. 16. et extraordinario Fr. Iunius. 17. interdixit ABCa. indixit b. fieri iussit Latinius. interdixit Fr. Iunius.

Cap. VI. 1. nobis, nulla vox ABCa. nobis, si nulla vox b. Latinius, Fr. Iunius.

f. sed totis membris] Pantomimos significat. Cf. De Spectac. cap. 23. "Ceterum cum in lege praescribit maledictum esse qui muliebribus vestiatur, quid de pantomimo iudicabit, qui etiam muliebribus curatur? Ibid. cap. 17. "quam (sc. spurcitiā) denique pantomimus a pueritia patitur in corpore, ut artifex esse possit."

g. ad erogationem] Facili opera mutaretur ad derogationem cum Rigaltio, sed retinendam duxi veterum librorum scripturam, cum Tertulliani stili sit ponere erogare pro perdere, pessumdare. Exempli prolixi ad Scorpiac. cap. 6.

h. sed ad exemplarium causae suae] Exemplarium, quod posteris esset pro signo, figura, aenigmate, causae suae h. e. rei significatae, nimirum dominicae crucis. (Rigalt.)

i. quod et Marcionitae] Cf. Adv. Marcion. II, 21. et 22.

k. effigiem aerei serpentis suspensi in modum] Cf. Adv. Iudaeos cap. 10., ubi accuratus hanc materiam pertractat.

l. interdixit] Revocanda erat pristina scriptura. Dicit: Si quis autem voluit serpentem aereum suspensum crucem dominicam designasse sive quae alia figurae istius expositio dignioribus revelata est — quam enim sequamur nihil refert, dummodo nos quidem apostolum meminimus diserte affirmare omnia tunc figurate populo accidisse — etiam sic bene est, et expeditum eiusmodi homini a me responsum, si quidem hoc ipso, quod extraordinario praecepto serpentem deum suspendi iussit, simulacra interdicta pridem et vetita a se esse significavit. De locatione bene, quod cf.

spiritus sancti fabricatoribus idolorum non minus quam cultoribus comminaretur, de ipso sacramento nostro interpretaremur nobis adversas esse fidei eiusmodi artes. Quomodo enim renuntiavimus diabolo et angelis eius, si eos facimus? Quod repudium diximus his, non dico cum quibus, sed de quibus vivimus? Quam discordiam suscepimus in eos, quibus exhibitionis nostrae gratia obligati sumus? Potes lingua negasse quod manu confitemis? verbo destruere quod facto struis? unum deum praedicare qui tantos efficit? verum deum praedicare qui falsos facis? Facio, ait quidam, sed non colo: quasi⁴ ob aliquam causam colere non audeat, nisi ob quam et facere non debebat, scilicet ob dei offensam utrobique. Immo tu colis, qui facis, ut coli possint. Colis autem non spiritu vilissimi nidoris alicuius, sed tuo proprio, nec anima pecudis impensa, sed anima tua. Illis ingenium tuum immolas, illis sudorem tuum libas, illis prudentiam tuam accendis. Plus es illis quam sacerdos, cum per te habeant sacerdotem; diligentia tua numen illorum est⁴. Negas te quod facis colere? Sed illi non negant, quibus hanc saginationem et maiorem hostiam caedis, salutem tuam.

Cap. VII. Tota die ad hanc partem zelus fidei perorabit, ingemens Christianum ab idolis in ecclesiam venire, de adversaria officina in

2. his BCa. iis (A)b. 3. et non A. 4. ob aliquam b. Fr. Iunius. aliquam AB. obliquam Bmg. ob aliam Ca. 5. causam A. constant. 6. non...beat nisi Ap. 7. utrobique Ap. 8. possit A. 9. vilissimi odoris Bmg. 10. illis sudorem A. 11. tuum libas om. A. 12. numen BCb. nomen A.

Cap. VII. 1. Christum Bmg. 2. adversarii b.

Apolog. cap. 7. „bene autem, quod tempus omnia revelat.“ De Ieiun. cap. 13. „Bene autem, quod et episcopi universae plebi ieiunia mandare assolent.“ De Carne Chr. cap. 20. „Sed bene, quod idem Matthaeus“ cett. De Pudic. cap. 19. „Bene autem quod apostolis et fidei et disciplinae regulis convenit.“

Cap. VI. a. exhibitionis] Victus. Cf. ad De Corona cap. 7.

b. tantos] h. e. tot. Familiare est stilo Septimii, ut fere omnium sequioris aevi scriptorum, quantus et latus de numero usurpare. Exemplis probare non opus est. c. ut coli possint] Non valde adversarer, si quis ex Agobardi libro rescriberet ut coli possit.

d. diligentia tua numen illorum est] Plus quam sacerdos illis es, cum fabricaris idola, et diligentia tua et sollicitia vel hoc efficit, ut numina sint proque iis colantur.

e. auratiorem] Idaurabantur cornua

hostiae, de quo more cf. quae congesserunt interpretes ad Vergil. Aen. V, 366. et IX, 627. Tibull. Eleg. IV, 1, 15. Cf. Homer. Odys. III, 384. 426. Plin. Hist. Nat. XXXIII, 3. „Deorum honori in sacris nihil aliud excogitatum est, quam ut auratis cornibus hostiae, maiores duntaxat, immolarentur. Addo Plat. Alcib. II, 149. C. Ioseph. Antiqu. III, 16. Prudent. Peristeph. X, 1023. „Nec non et auro frons coruscet hostiae Setasque fulgor bractaealis inficit.“

Cap. VII. a. perorabit] Amat hoc verbo uti Tertullianus. De Carne Chr. cap. 3. „Ab ipsa quidem exorsus natiuitate perora, age iam, sparcitias cett. Adv. Marcion. III, 11. „Age iam, perora in ista sanctissima et reverenda opera naturae.“ De Resurr. Carnis cap. 20. „ultimaeque dispersionis exitum perorant.“ Apolog. cap. 12. „qui Senecam aliquem pluribus et amarioribus de vestra superstitione perorantem probatis.“

domum dei venire^b, attollere ad deum patrem manus matres idolorum^c, his manibus adorare^d, quae foris adversus deum ^aadorantur, eas manus admoveere corpori domini, quae ^adaemoniis corpora conferunt. Nec hoc sufficit. Parum sit, si ab aliis manibus accipiant quod ^acontaminant, sed etiam ^aipsae tradunt^e aliis quod contaminaverunt. ^aAdleguntur in ordinem ecclesiasticum artifices idolorum. Pro scelus! Semel Iudaei Christo manus intulerunt, isti quotidie corpus eius lacerant. O manus praecidendae! ^aViderit^f iam, an per similitudinem dictum ^asit: Si te manus tua scandalizat, ^aam-Mauh. XVIII, p. 10. puta eam. Quae magis amputandae, quam in quibus domini corpus scandalizatur?^g

Sunt et aliae complurium artium species, quae, etsi non con- Cap. VIII.
tingunt idolorum fabricationem, tamen ea, sine quibus idola ^anil possunt, eodem crimine expediunt. Nec enim differt^a, an extruas vel exornes, si templum, si aram, si aediculam eius instruxeris, si ^abratteam^b expresseris, aut insignia aut etiam domum fabricaveris. Maior est eiusmodi opera, quae non effigiem confert, sed auctoritatem. Si ita necessitas exhibitionis ^aextenditur^c, habent^a

3. adorantur Fr. Iunius. 4. daemoniis Ab. 5. contaminant Ab. contaminent reliqui. 6. ipsae ABCa. ipsi b. Fulv. Ursinus. 7. Adleguntur AB. 8. Viderit Ab. Viderint reliqui. 9. sit om. A. 10. ampute eam A.

Cap. VIII. 1. nil ACa. nihil b. Omittit B. 2. bratteam Ab. bracteas reliqui. 3. extenditur ABCa. obtenditur b. Fulv. Ursinus. attenditur Fr. Iunius.

Ibid. cap. 17. „ex ipsis enim et ad ipsas semper prophetas peroraserant.“ De Spectac. cap. 24. „Quot adhuc modis perorabimus nihil ex his, quae spectulis deputantur, placitam deo esse.“ Ibid. cap. 12. „Quid ego de horrendo loco perorarem, quem nec perioria sustinent?“ De Anima cap. 32. „ne singulis perorandis immoremur.“ De Patientia cap. 1. „et perorarem necesse est.“

b. de adversaria officina in domum dei venire] Haec glossastoris esse indicaverunt Fr. Iunius et Nic. Rigaltius. „Domum dei“ explicat Zeno Veron. Sermone de psalmo CXXVI. „Conventus quidem ecclesiarum sive templi, quos ad secretam sacramentorum religionem sedificiorum septa concludunt consuetudo nostra vel domum dei solita est nuncupare vel templum.“ Cf. Desid. Herald. ad Arnob. p. 229 sq. (ed. LB.) et La Cérda ad hunc ipsam Tertulliani locum, qui multus est de veterum Christianorum sacris sedificiis.

c. massae matres idolorum] Apolog. cap. 12. „et aliud apprehendo, quam materias operes esse vasculorum instru-

mentorumque communium,“ ad quem locum v. quae adnotavero.

d. adorare] V. quae de hoc verbo disputat Herald. ad Arnob. p. 33 sqq. et interpretes ad Apul. Metam. VI, 28.

e. ipsae tradunt] Hae ipsae sacrilegae manus artificum in ordinem ecclesiasticum adlectorum corpus domini a se contaminatum etiam aliis tradunt.

f. Viderit] Ipsum dictum viderit. Errabant igitur corrigentes Viderint,

Cap. VIII. a. Nec enim differt] Theodoret. Hist V, 38. „ὅσον γὰρ μοι δεῖται τοῦ προσηνῆσαι τὸ πρὸς τὸ τέρπος διαψασθαι.“

b. bratteam] Si de aurea massa bratteam expresseris statuam inducendam aereae. (Rigalt.) Expressi scripturam Agobardini libri cum Rigaltio. Negat bratteam recte scribi pro bractea Pierius ad Vergil. Aen. VI, 208. Defendunt venerandae aetatis libri, et inscriptio ap. Gruter. 1074, 12. (Visconti Mus. Ienkins. cl. I, n. 5.) CONCORDIAE COLLEGI BRATTIARIORVM ET INAVRATORVM Q. HORTONIVS PRIMIGENIVS S. P. D. D. c. necessitas exhibitionis extenditur]

et alias species, quae sine exorbitatione disciplinae, id est sine idoli ⁴confictura, opem victus ⁵praestent. Scit albarius tector⁶ et tecta sarcire et tectoria inducere et cisternam ⁷liare⁸ et ⁹cymatia distendere¹⁰ et multa alia ornamenta praeter simulacra parietibus ¹¹incrispare¹². Scit et pictor et marmorarius et aerarius et ¹³quicumque caelator latitudines¹⁴ suas utique multo faciliores. Nam qui signum ¹⁵describit, quanto facilius abacum linit? Qui de tilia Martem ¹⁶exculpit, quanto citius armarium compingit? Nulla ars non alterius artis aut mater aut propinqua est. Nihil alterius vacat¹⁷. Tot sunt artium venae, quot hominum concupiscentiae. Sed de mercedibus et ¹⁸manus pretiis interest. Proinde interest et de labore. Minor merces frequentiore actu repensatur. Quot parietes signa desiderant? Quot templa et aedes idolis aedificantur? Domus vero et praetoria et balnea et insulae¹⁹ quantae? Soccus, et baxa²⁰ quotidie ²¹deauratur, Mercurius et Serapis non quotidie. ²²Sufficiat ad ²³quaestum artificiorum. ²⁴Frequentior est omni su-

4. confectura a. Latinius. 5. praestet AB. 6. ligare *Pamelius*. 7. cymathia AB. 8. incrispare ABCb. incrustare a. 9. quicumque AB. 10. suas et utique Aφ. 11. describit Fr. Iunius. 12. exculpit AB. 13. mahus praetis A. manu spretis B. manupretis Fr. Iunius. 14. deauratur AφBC. deaurantur (Aβ)ab. 15. Sufficiant Ca. 16. questum AB. 17. frequentiores omni Ca.

Si ita patens et lata necessitas. *Necessitas extenditur* ad eum modum, quo artibus dat postes *latitudines* ad medendum his necessitatibus; immo puto dixisse *latitudines* cum aspectu ad has extensiones. (La Cerdia.) De voce *exhibitio* cf. adnot. ad cap. 6.

d. habent] Scilicet artes. La Cerdia supplet artifices.

e. albarius tector] *Κονιάτης*, qui albarium opus parietibus inducit, de quo Plin. H. N. XXXVI, 23. „Contra in albario opere, ut macerata calx ceu glutinum haereat.“ Id. XXXV, 16. (de Scliniusia terra) „lacte diluta et tectoriorum albaria interpolantur.“ Pallad. De Re Rust. II, 14. „Opus albarium saepe delectat, cui calcem debemus adhibere.“ Vitruv. De Archit. VII, 2. totam albarii operis conficiendi rationem docet.

f. et cisternam liare] Liare est levigare, polire, Graece *λειῶσαι*. Gloss. Philox. „*Λειωτήρ*, liaculum.“ Et in loco Vitruvii VII, 3. pro vulgata *baculorum* (libri Palatini habebant *iaculorum*) Salmas. in Solin. p. 142. emendavit *liaculorum*. V. Salmas. l. l. La Cerdia citat praeterea Apic. V, 1. „Permisceas et lias, ut quasi succus videatur.“

g. cymatia distendere] Cymatia sunt omnia opera prominula et aquae modo

in longum fluentia, *ἐπεροχαί, λύσεις*, simae rectae aut inversae, et similia. Vitruv. De Architect. III, 8. IV, 6. (Fr. Iunius.) Hesych. s. v. „*Κυμάτια, τὰ χεῖλη, διὰ τὸ κυμαίνειν. ἢ αἱ ἐπεροχαί παρὰ τέκτοσι καὶ λιθοποιοῖς.*“ Similia habent Photius et Suidas. Cf. Turneri Advers. XXVIII, 20. p. 1063. et inprimis Salmas. ad Vopisc. p. 405.

h. incrispare] Opus crispans indere, *ἐνουλῶσαι* interpretatur Fr. Iunius. Incrispare patietes dicit marmore varii coloris picturis crispis incrustare. Euseb. V. Constant. III, 35. „*ἔλης μαρμάρου ποικίλης διακόλυντον πλακώσεις.*“ Plin. H. N. XXXVI, 7, 11. „marmor undulatum crispum.“ Cf. Gather. De Iure Manium II, 29.

i. latitudines] Opera suae artis quam latissime diffusa. Cf. supra cap. 2. „idolatriae latitudo.“ De Spectac. cap. 30. „Quae spectaculi latitudo.“

k. Nihil ulterius vacat.] Alteri scilicet. Rigalt. apte citat Horat. Ad Pison. 410. „— alterius sic Altera poscit opem res et coniurat amice.“

l. insulae] Aedificia urbana significat. m. Soccus et baxa] Genera calceamenti muliebris. Cf. Salmas. ad Tertull. De Pallio p. 325. Boettiger Sabina II, 112.

perstitutione luxuria et ambitio. Lances et ¹⁸scyphos facilius ambitio quam superstitio desiderabit. Coronas quoque magis luxuria, quam ¹⁹sollemnitas erogat. Cum igitur ad haec artificiorum genera ²⁰cohortemur, quae idolum quidem et quae idolo competunt non ²¹adtingant, ²²sint autem et hominibus communia saepe quae et idolis, hoc quoque cavere debemus, ne quid scientibus nobis ab aliquibus de manibus nostris in rem idolorum postuletur. Quod si concesserimus^a et non remediis ²³tam usitatis^b egerimus, non puto nos a contagio idololatriae vacare, quorum manus non ignorantiam in officio vel in honore et usu daemoniorum deprehenduntur.

Animadvertimus inter artes etiam professiones quasdam obnoxias idololatriae. De astrologis ne loquendum quidem est. Sed quoniam ²quidam istis diebus provocavit defendens sibi perseverantiam professionis istius, paucis utar. Non allego, quod idola honoret, quorum nomina caelo inscripsit, quibus omnem dei potestatem addixit, quod propterea homines non ³putant deum requirendum, praesumentes stellarum nos immutabili arbitrio agi. Unum propono, angelos esse illos^a desertores dei, amatores feminarum, proditores etiam huius curiositatis^b, propterea quoque damnatos a

Cap. IX.

Gen. VI, 2.

18. scyfos A. 19. sollemnitas Aβ. 20. cohortemur egnae A. 21. adtingat Aβ. 22. sunt autem AαB. 23. iam usitatis b. Latinus, Fr. Iunius.

Cap. IX. 1. idololatriae A. 2. quidem Aα. 3. putant Fr. Iunius.

a. Quod si concesserimus] Si, quod de manibus nostris in rem idolorum postulatam fuerat, concesserimus.

b. tam usitatis] Qualia per totam caput enumeravit. Usitate dicit remedia, quia facillimos eorum usus.

Cap. IX. a. angelos illos] De his angelis eorumque fabula, quam originem traxisse constat ex verbis Genes. VI, 2. male intellectis, vide imprimis Iustin. Mart. Apolog. I. (p. 40. ed. Colon.) et quae ad eius verba congressere interpretet. Cf. Augustin. De Civ. Dei XV, 23. Lactant. Institut. II, 15. Athenag. Legat. pro Christo cap. 22. Ioseph. Antiqu. Iud. I, 3. Suid. s. v. *Μιχαήλ*. Ios. Scalig. ad Hieron. Chron. p. 403 sqq. Apud Tertullianum cf. De Habitu Mul. cap. 2. De Cultu Feminae. cap. 10. De Veland. Virg. cap. 7. Adv. Marcion. V, 15. Apologet. cap. 22. Adde Commodian. Instruct. I, 3. „Cum deus omnipotens exornaret mundi naturam, Visibili voluit terram ob angelis istam, Legitima cuius spreverunt illi dimissi. Tanta fuit forma feminarum, quae flecteret illos, Ut coinguinati non possent caelo redire. Rebelles ex illo contra deum

verba misere. Altissimus inde sententiam misit in illos; De semine quorum Gigantes nati feruntur. Ab ipsis in terra artes prolatae fuerant. Et tingere lanæ docuerunt et quaecumque geruntur. Mortales et illis mortuis simulacra ponebant. Omnipotens autem, quod essent de semine pravo, Non censuit illos recipi defunctos e morte. Unde modo vagi subvertunt corpora multa, Maxime quos hodie colitis deos et oratis.“ Auctor Testam. Patriarch. in Testam. Rubenis cap. 5. „*Καὶ ἔλεξαν (αἱ γυναῖκες) τοὺς ἑγγρήγορους πρὸ τοῦ κατακλυσμοῦ, καὶ κείνοι συνεγὼς ὄντωντες αὐτὰς ἐγένοντο ἐν ἐπιθυμίᾳ ἀλλήλων καὶ συνέλαβον τῇ διανοίᾳ τὴν πρᾶξιν καὶ μετασχηματίζοντο εἰς ἀνδρώπους, καὶ ἐν τῇ συνουσίᾳ τῶν ἀνδρῶν αὐτὰν συνεπαύοντο αὐταῖς, καὶ κείναι ἐπιθυμοῦσαι τῇ διανοίᾳ τὰς φαντασίας αὐτῶν ἔτεκον γίγαντας· ἐφαίνοντο γὰρ αὐταῖς ἑγγρήγοροι ἕως τοῦ οὐρανοῦ φθάνοντες.“*

b. proditores etiam huius curiositatis] Lactant. Institut. II, 16. „Eorum (angelorum) inventa sunt astrologis et aruspicina et auguratio et ipsa, quae dicun-

deo. O divina sententia usque ad terram pertinax, cui etiam ignorantes testimonium reddunt! Expelluntur mathematici^a, sicut angeli eorum. Urbs et Italia interdicitur mathematicis^a, sicut caelum^a angelis eorum. Eadem poena est^a exitii discipulis et magistris.

Math. II. Sed magi et astrologi ab oriente venerunt^a. Scimus magiae et astrologiae inter se societatem. ^aPrimi igitur stellarum interpretes natum Christum annuntiaverunt, primi muneraverunt. Hoc nomine Christum, opinor, sibi obligaverunt. Quid tum? Ideo nunc et mathematicis patrocinabitur illorum magorum religio? De Christo scilicet est mathesis hodie, ^astellarum Christi^a, non Saturni et Martis et cuiusque ex eodem ordine mortuorum^a observat et praedicat. At enim scientia ista usque ad evangelium fuit concessa, ut Christo edito nemo exinde nativitatem alicuius de caelo interpretetur. Nam et^a tus illud et myrrham et aurum ideo infanti tunc domino obtulerunt, quasi clausulam^a sacificationis et gloriae^a saecularis, quam Christus erat adepturus^a. Quod^a igitur^a isdem magis somnium sine dubio ex dei voluntate suggessit, ut irent in sua, sed alia, non qua venerant, via, id est, ne pristina secta sua incederent, ^anon, ne illos Herodes persequeretur, qui nec persecutus est, etiam ignorans alia via digressos, quoniam et qua venerant ignorabat. Adeo^a viam rectam et disciplinam intellegere de-

4. angelis eorum *Ab.* 5. exitii *Ab.* exitii reliqui. 6. Primum *B.* 7. stellarum *Ab.* stellas *Ca.* stellam *b. Fulv. Urrinus.* 8. tus illud et myrram *A.* 9. saecularis *Ab.* 10. igitur *om. Ca.* 11. isdem *Ab.* 12. non, ne *b.* Nonne *Ab.* 13. viam sectam *Fr. Iunius.*

tur, oracula et necromantia et ars magica et quicquid praeterea malorum exercent homines vel palam vel occulte.^a Cf. Augustin. De Civ. Dei III, 7. Clem. Recognit. IV, 3.

c. Expellantur mathematici] Si quis haec tanquam inutilia et superflua deleri oportere censuerit, habet ecce me ad stipulatorem. (Rigalt.)

c. Urbs et Italia interdicitur mathematicis] V. Valer. Max. I, 3, 2. Suet. Tiber. cap. 36. Tacit. Ann. II, 31. (cum adn. Lipsii et Excursu eius p. 504.) Sueton. Vitell. cap. 14. Tacit. Hist. II, 62. Dio Cass. LXV, 1. Suid. s. v. *Λογιστῆς*.

d. Sed magi et astrologi ab oriente venerunt.] Verba sunt obicentis adversarii.

f. stellarum Christi] Revocavi antiquam scripturam. De Christo, inquit, mathesis est hodie, stellarum Christi est, non Saturni et Martis et cuiusque ex eodem ordine mortuorum observat et praedicat. g. ex eodem ordine mortuorum] Hoc

est ex ordine illo septenario numero planetarum Saturni, Martis, Mercurii, et id genus aliorum, qui non dii sed homines fuere, et iam pridem mortui. (Rigalt.).

h. quasi clausulam] Ut exinde Christus fideles suos abstinere voluerit pontificatu et saeculari gloria. *Clausulam*, finem et terminum. Sic in Scorp. [cap. 8.] Iohannes dicitur „*clausula* Legis et prophetarum.“ (Rigalt.) Adde Apolog. cap. 32. „ipsamque *clausulam* saeculi.“

i. erat adepturus] Sciendum est vobis, respondet, scientiam illam, quae ex siderum ratione interpretatur nativitates hominum, concessam permissamque usque ad Christum, exinde vero iam abolitam. Probat a simili. Olim idolis dabatur tus, myrrha, aurum. Illis hanc gloriam Christus ademit; voluit enim in se totam converti. Sic, postquam magorum scientia se exercuit in divinando genethliaco Christi, cesset deinde oportet in tantis natalis gloriam. (La Cerda.)

bemus. Itaque magis praeceptum, ut exinde aliter incederent. Sic et ¹¹alia illa species ¹²magiae, quae miraculis operatur, etiam adversus Moysen aemulata^k ¹⁶patientiam dei traxit ad evangelium usque. Nam exinde et Simon Magus ¹⁷iamiam fidelis, quoniam aliquid adhuc de circulatoria secta^l cogitaret, ut scilicet inter miracula professionis suae etiam spiritum sanctum per manuum impositionem enundinaret, maledictus ab apostolis de fide ¹⁸eiectus est: ¹⁹alter magus, qui cum Sergio Paulo, quoniam ²⁰isdem adversabatur apostolis, luminum amissione ²¹multatus est. Hoc et astrologi retulissent, credo, ²²si qui in apostolos ²³incidisset. Attamen cum magia punitur, cuius est species astrologia, utique et species in genere damnatur. Post evangelium nusquam invenias aut sophistas^m aut ²⁴Chaldaeos aut incantatores aut coniectores aut magos, nisi plane punitos. Ubi sapiens, ubi litterator, ubi conquisitorⁿ huius aevi? Nonne infatuavit deus sapientiam huius ²⁵saeculi? Nihil scis, mathe-^l matice, ²⁶si nesciebas te futurum Christianum. Si sciebas, hoc quoque scire debueras, nihil tibi futurum cum ista professione. Ipsa te de periculo suo instrueret, quae aliorum climacterica^o ²⁷praecavit. Non est tibi pars neque sors in ista ratione. Non potest regna caelorum sperare cuius digitus^r aut radius^t abutitur caelo.

Act. App.
VIII, 18 sqq.Act. App.
XIII, 6 sqq.I. Cor. I.
20.Act. App.
VIII, 21.

14. aliam illam speciem A. 15. magi aequae B. 16. patientia Aq. Fr. Iunius. 17. iamiam AB. iam reliqui. 18. deiectus Fr. Iunius. 19. alter ABb. et alter reliqui. 20. isdem AB. 21. multatus AB. 22. si qui Ab. si quis Ca. si quid B. 23. incidisset ABCa. incidissent b. 24. Caldeos Aq. 25. saeculi AB. 26. Si sciebas Ab. Si nesciebas B. Sin sciebas Ca. 27. praecavit Ab. praecavit reliqui.

k. adversus Moysen aemulata] Exod. VII, 11 sqq.

l. de circulatoria secta] Apologet. cap. 23. „circulatoriis praestigiis.“ De circulatoribus v. schol. Iuvén. Sat. VI, 583. Ouseph. Panvin. De Lud. Circ. I, 14. ibique Argol. in Graevii Thes. Antiqu. Rom. tom. IX, 153. Buleng. De Theatro I, 40. in Graevii Thes. tom. IX, p. 902.

m. sophistas] Phavorinus: „οὐκ ἔστι σοφιστὰς πάντας τοὺς ἀπὸ τῶν μαθηματικῶν ἐκτραφεμένους.“ Tertull. De Ieu. cap. 1. „Circa somnium regis Babylonis omnes conabantur sophistae.“ Firm. Matern. Mathes. II, 12. „Vates, magos, sophistas.“ Et in Exodo cap. 7. magi Pharaonis appellantur sophistae. Cf. Deid. Herald. Digress. I, 17.

n. conquisitor] Pauli verba sunt: Ποῦ εἶσθις; Ποῦ γραμματεὺς; Ποῦ συζητᾷς τοῦ αἵματος τοῦτου; Οὐκ ἐμύσησαν ὁ θεὸς τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου τοῦτου; ad quem locum Ambrosius „Conquisitor saeculi, inquit, hic

est, qui a constellationibus agi mundum et duodecim signis ortus et occasus fieri decernit calculis, nihil omnino sine eorum mota putans posse fieri.“

o. climacterica] Climacterica dicit certa vitae spatia per annos novem aut septem scansili ratione currentia, quae Chaldaei periculosa esse affirmant, praecipue vero annum LXIII. Hunc enim illi climactera Androclani esse aiunt Graeco vocabulo, quod Latini dicerent Virifragum. De hoc vero climactere locus est insignis Iulii Firm. Materni IV [14.], quem ab Ios. Scaligero iam indicatum satis esse concederem, nisi emendatior hic a nobis exiret e bibliotheca regia. Sic enim legimus in vetusto exemplari: „Sans extra ceteros climacteras etiam septimi anni et noni, per omne vitae tempus multiplicata ratione currentes, naturali quadam et laente ratione variis hominem periculis discriminiibus semper afficiunt, unde et LXIII. annus, quia utriusque numeri summam pariter acci-

Cap. X. Quaerendum autem est etiam de ludimagistris, 'sed et ceteris professoribus litterarum. Immo non dubitandum affines illos esse multimodae idololatriae. Primum quibus necesse est deos nationum praedicare, nomina, genealogias, fabulas, ornamenta honorifica quaeque eorum ementiare, tum 'sollemnia festaque eorundem observare, ut quibus vectigalia sua 'supputent. Quis ludimagister? 'sine tabula septem idolorum 'Quinquatria 'tamen frequentabit? Ipsam primam novi discipuli stipem Minervae et honori et nomini consecrat, ut, etsi non profanatus alicui idolo verbotenus de idolothyto esse^b dicatur, 'pro idololatra vitetur. Quid minus est 'inquinamenti eo, quam^a praestat 'quaestus et nominibus et honoribus idolo 'nuncupatus? "Quam Minervalia Minervae, quam Sa-

Cap. X. 1. sed et ceteris ABCa. et ceteris b. et de ceteris Latinus. 2. sollemnia AB. 3. supputent Ios. Mercerus. suppetent AB. suppetant reliqui. 4. sine tabula septem idolorum ABb. si non tabularia idolorum Ca. Latinus, Fr. Iunius. 5. non quinquatria Fr. Iunius. 6. tamen ABC. tamen non b. Latinus, Ios. Scaliger. 7. pro idololatra vitetur Ca. pro idololatria vitatur AB. Omittit b. 8. inquinamenti eo, quam ego. inquinamenti eo quem AB. inquinamento quod C. inquinamenti eo quod ab. 9. questus AB. 10. nuncupatis B. 11. Quam ABb. tam reliqui.

pit, Androclas appellatus est." Et paulo post: „Hac ex causis ad Aegyptiis Androclas dictus est, quod omnem viri substantiam frangat ac debilitet." Eadem vero occasione describuntur hic etiam e veteribus libris quaedam a Gellio citata ex primo librorum, quos M. Varro inscripsit Hebdomades vel De Imaginibus [Gell. III, 10.] septenarii numeri: „Climacteras gravissimos quosque fieri septenarios." (Rigalt.) Cf. Gem. XV, 7. Plin. R. N. VII, 49. Censorin. De Die Nat. cap. 14.

p. digitus] Utebantur mathematici digitis ad suas supputationes. Plin. Epist. II, 20. „Quotidie, qua hora nata esset, interrogavit. Ubi audivit, componit vultum, intendit oculos, movet labia, agit digitos, computat diu." Cf. Apolog. cap. 19. Alienus est locus Ennodii Epist. I, 14., quem adfert La Cerda „Peritorum mos est medicorum in venis deprehendere vires corporum, et de successu hominis digitos interrogare."

q. aut radius] Instrumentum mathematicorum ad metiendum, et figuras lineasque in pulvere deformandas. Cic. Tusc. V, 23. „Humilem homunculum a pulvere et radio excitabo, Archimedes." Vergil. Ecl. III, 40. „— et quis fuit alter, Descripsit radio totum qui gentibus orbem, Tempora quae messor, quae curvus orator haberei?" Id. Aen. VI, 850. „— caelique mentus Describent radio,

et surgentia sidera dicent." Cf. Plin. H. N. X, 42. Anson. Epist. XXV, 24. Sidonius Apollin. Epist. IV, 3. cum variis professoribus varie assignat instrumenta, ani Archimedi dat radium.

Cap. X. a. Quis ludimagister] Nullus ludimagister tabulam septem idolorum non habet, qui Quinquatria frequentare seque in censu et numero ludimagistorum haberi vult. Cf. Ovid. Fast. III, 829. „Nec vos, turba fere censu fraudata, magistri Spemnite: discipulos attrahit illa novos." De ipsis Quinquatribus v. Ovid. Fast. III, 809 sqq. et interpretes. Mueller Etrusker III, 3, 2. tom. II, p. 49. Tabulam septem idolorum dicit tabulam septem planetarum Lunae, Martis, Mercurii et ceterorum. Ipse Tertull. Ad Nat. I, 13. appellat „interculum septem dierum."

b. esse] h. e. *ισθίστω*, quod parum intellexere interpretes.

c. Quid minus est inquinamenti eo quam] Verte: Was ist daram weniger besudelung dabei, als der in namen und verehrung (non solum nomine sed etiam facto, h. e. honoribus) dem götzen geweihte erwerb (in wirklichkeit) zu wege bringt? eo, scil. quod non profanatus alicui idolo verbotenus de idolothyto esse dicatur. De Minervia v. interpretes ad Horat. Sat. I, 6, 75.

turnalia^d Saturni, ¹²quem^e etiam servculis sub tempore Saturnalia celebrari necesse est. Etiam ¹³strenae captandae et septimontium^f, et brumae^g et carae cognationis honoraria^h exigenda omnia, ¹⁴floris scholae coronandaeⁱ; ¹⁵flaminicae et aediles sacrificant^k, ¹⁶creatis schola honoratur feriis: Idem fit ¹⁷idoli natali; omnis diaboli pompa frequentatur. Quis haec competere Christiano existimabit^l, nisi qui putabit convenire etiam non magistro? Scimus dici posse: Si docere litteras dei servis non licet, etiam nec discere licebit, et, Quomodo quis ¹⁸institueretur ad prudentiam interim humanam, vel ad ¹⁹quemcumque sensum vel actum, cum instrumentum sit ad omnem vitam litteratura? Quomodo repudiamus saecularia studia, sine quibus divina non possunt? Videamus igitur necessi-

12. quem etiam servculis ego. quem etiam servculi AB. quae etiam servculis Cob. 13. strenuae A. strennae B. 14. floris scholae Ca. flores cole Ap. Florae colae Ap. Florescolae B. Florae scholae b. 15. Flaminicae; et aedile sacrificante Fr. Iunius. 16. creatis schola b. creatiscola A. Cereatiscola B. Cereri schola Ca. 17. idolis Fr. Iunius. 18. instituetur los. Scaliger. 19. quemcumque Ap.

d. Saturnalia] Interpretor Saturnalia munera, id quod loci ratio flagitat. Minervae enim muneri opponitur Saturniale. Testimonio alter est locus De Fuga in Persecul. cap. 13. „Scilicet enim talem pacem Christus ad patrem regrediens mandavit a militibus per Saturnalia (ita enim habent libri scripti Vindobonensis et Leidensis, non Saturnalia, ut vulgo in editionibus legitur) redimendam,“ ubi etiam Saturnalia munera esse intelligenda nemo non videt. De quam — quem pro iam — quam v. quae adnotavi supra ad cap. 4.

e. quem] Restitui genuinam scripturam, pro qua qui locum non intellexerunt quae reposuerunt, parum sentientes repetitionem vocabuli Saturnalium eodem sensu positi ferendam non esse. Servculos intellege pueros, quos hic op. onit illis qui Minervalia magistris conferunt. De Saturnalia servorum licentia v. Lips. Sat. Serm. I, 2.

f. Etiam strenae captandae et septimontium] Per septimontium sine dubio significatur munus aequae ac strenae, de quibus in vulgus constat, magistris militum solitum, et quidem III. Id. Decembr., Septimontio festo. Cf. de hoc Fest. p. 340. Maell. Varro De L. L. VI, 24. Piat. Quaest. Rom. 69 Nieh. Rom. Gesch. p. 400. ed. sec. et Mueller. ad Fest. p. 338 (149).

g. et brumae] Et credibile est hoc die missitata fuisse munera, quae syno-

dus Trullana can. 62. vocat βρομάλια. (La Cerdia.) Ex synodi Trullanae verbis nihil colligi potest de muneribus, sed ex loco Tertulliani. Illius verba sunt „Τὰς οὕτω λεγόμενας Καλάνδας, καὶ τὰ λεγόμενα βοτὰ, καὶ τὰ καλούμενα βρομάλια περιαιρεθῆναι βουλόμειθα.“ Cf. Du Cangii Gloss. Med. Graec. col. 228. et Append. col. 44. voce Βρομάλια.

h. et carae cognationis honoraria] Intellegit munera Charistiorum, qui dies festus inter charas stites, id est agnatos superstites, solebat agitari X. Kalend. Martias mense Februario peractis febris. (Fr. Iunius.) Cf. Stinch. Antiqu. Conviv. I, 33. De Charistiis v. Ovid. Fast. II, 617. Martial. Epigr. IX, 55. Valer. Maxim. II, 1, 8.

i. floris scholae coronandae] In honorem eorum dierum festorum pro more gentilium.

k. Flaminicae et aediles sacrificant] Cum Flaminicae et aediles sacrificant.

l. Quis haec competere Christiano existimabit] Hoc est omni Christiano tam discipulo quam magistro. Ait enim excensari posse discipulum, cui necesse est discere litteras ab ethnico magistro, at ferri non posse Christianum, qui post fidem Christo datam fiat Indimagister et litteras doceat crebris poetarum praelectionibus, idolorum inquinamentis, quae probare tamen videatur enarrando explicandoque. (Rigalt.)

tatem ²⁰litteraturae eruditionis, respiciamus ex parte eam admitti non posse, ex parte vitari. Fideles magis discere quam docere litteras capit²¹; diversa est enim ratio discendi et docendi. Si ²²fidelis litteras doceat, ²³insertas idolorum ²⁴praedicationes sine dubio, dum docet, commendat, dum tradit, affirmat, dum commemorat, testimonium dicit. Deos ipsos hoc nomine obsignat²⁵, cum lex prohibeat, ut diximus, deos pronuntiari et nomen hoc in vano ²⁶conlocari. Hinc prima diabolo fides aedificatur²⁷ ab initiis eruditionis. Quaere, an idololatriam committat qui de idolis catechizat. At cum fidelis haec discit, si iam sapit ²⁸quid sit²⁹, neque recipit neque admittit, multo magis³⁰ si ³¹nondum sapit. Aut ubi ³²coeperit ³³sapere³⁴, ³⁵prius sapiat oportet quod prius didicit, id est de deo et fide. Proinde illa respuet nec recipiet, et erit tam tutus, quam qui sciens venenum ab ignaro accipit nec bibit. Huic necessitas ad excusationem deputatur, quia aliter discere non potest. Tanto autem facilius est litteras non docere quam non discere, quanto et reliqua scholarum de publicis ³⁶ac propriis sollemnitatibus inquinamenta facilius discipulus fidelis non adibit quam magister non frequentabit³⁷.

Cap. XI. ¹De generationibus² si cetera delictorum recogitemus, inpri-

20. litteraturae AB. 21. Fideles litteras B. 22. insertas Cab. Salmasius in Solin. p. 789. inserta Fulv. Ursinus. insertas Fr. Iunius. incertas AB. 23. praedicationes ABb. praedicatione Ca. Fulv. Ursinus, Salmasius, Fr. Iunius. praedicationis Ios. Scaliger. 24. conlocari AB. 25. quid sit ego. qui sit libri omnes. 26. nondum ABCa. dudam b. 27. cepit b. 28. capere AB. 29. prius sapit quod Ios. Scaliger. 30. ac propriis b. Fulv. Ursinus. et propriis Fr. Iunius, Ios. Scaliger. propriis ABCa.

Cap. XI. ¹. De generationibus ABC. Fr. Iunius, Ios. Scaliger. Degenerabimus a. De gravioribus Latinus. De negotiationibus b. Desid. Heraldus ad Arnob. p. 97. ed. LB. De negotiatione vero Fulv. Ursinus, prob. Desid. Heraldus. 2. si cetera ABCa. Fulv. Ursinus, Fr. Iunius, Desid. Heraldus. cetera b. Ios. Scaliger.

m. capit] ἐνδέχεται. V. quae adnotavi ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

n. obsignat] Firmat, testatur. Cf. Ad Natt. II, 8.

o. fides aedificatur]. Cf. quae adnotavi ad Ad Martyras cap. 3.

p. quid sit] Ita omnino reponendum erat pro qui sit, quod libri scripti et editi habent. Significatur idololatria.

q. multo magis] scil. non recipit atque admittit idololatriam.

r. Aut ubi coeperit sapere] Aliud est de idolis docere, aliud de idolis discere. Discipulus Christianus, si iam sapit, quid sit idolum et idololatria, non recipiet neque admittet, multoque magis, si nondum sapit, cum ea solummodo admittere soleamus quae novimus. Neque vero aliter is qui coeperit sapere,

utpote qui prius divina quam gentili doctrina imbutus necesse est etiam sapiat alteram ab illa priore damnari.

s. quam magister non frequentabit.]

Tertullianus combinat in hunc modum: Tibi magister facile est non docere, tibi discipule difficile est non discere, sicut contra tibi discipule facile est non adire publicas et proprias sollemnitates, quae in scholis sunt, tibi magister difficile est eas non frequentare: ideo tu discipule in omnibus excusaris, tu magister in nullo excusaris. (La Cerda.) Publicarum et propriarum sollemnitatum in scholis inquinamenta significavit supra his verbis „Etiam strenae captandae et septimontium, et brumae et carae cognationis honoraria exigenda omnia, flore scholae coronandae; flaminicae et aedi-

mis cupiditatem radicem omnium malorum qua quidam irretiti circa fidem naufragium sunt passi ³(quamvis et 'idololatria' ab eodem apostolo dicta sit cupiditas), tum mendacium cupiditatis ministrum (taceo de periurio⁴, quando ne iurare quidem liceat) — negotiatio servo dei apta est? Ceterum si cupiditas 'abscedat, quae est causa acquirendi? Cessante causa 'acquirendi non erit necessitas negotiandi. Sit nunc aliqua iustitia quaestus, secura de cupiditatis et mendacii observatione, in crimen offendere idololatriae eam opinor, quae ad ipsam idolorum animam et spiritum pertinet, quae omne daemonium saginat. ⁷Sane, non illa principalis 'idololatria? Viderint⁴, si 'eadem merces, ¹⁰tura dico et cetera peregrinitatis

3. quum his et *Desid. Heraldus*. 4. idolatria *Ab.* 5. abscedat dat *C.* 6. acquirendi noverit causa *A.* 7. Sane non *Abb.* An non *Ca.* 8. idololatria *Ab.* 9. eadem *AB.* 10. tura *A.*, ubicumque nihil adnotavero.

les sacrificant, creatis schola honoratur serius."

Cap. XI. a. 'De generationibus] Si cetera delicta recogitemus iuxta suas generationes, in primis cupiditatem matrem omnium malorum, deinde mendacium eiusdem cupiditatis filium et administrum inveniemus negotiationem servo dei aptam non esse, neque posse cohaerere cum illo. q. d. Qui potest negotiatio esse apta servo dei, quae habet pro matre cupiditatem, pro fratre mendacium? bella scilicet et familia et suboles. Ut vero ostendat negotiationem filium cupiditatis affinem esse idololatriae, adducit apostolum affirmantem multos irretitos cupiditate passos esse naufragium fidei. (La Cerda:) Verba apostoli extant Epist. I Ad Timoth. VI, 10. Ad Ephes. V, 5. Ad Coloss. III, 5.

b. quamvis et idololatria] Quid dixi cupiditate irretitos naufragium fidei fecisse iuxta apostolum? Immo idem ait apostolus cupiditatem meram esse idololatriam. (La Cerda.)

c. taceo de periurio] Habet negotiatio fratrem alterum, videlicet periurium, a quo servus dei abesse longe debet, quando et a simplici iuramento (Matth. V, 33. 34.), quod minus malum, sed taceo tamen de illo et contentus sum ad deturpandam negotiationem coniunctione illa, quam habet cum matre cupiditate, cum fratre mendacio. Nam si cupiditas facit naufragium fidei, etiam mendacium faciet, ut filius et minister cupiditatis. (La Cerda.) *Desiderius Heraldus* ad Arab. (p. 97. ed. LB.) corrigit: *De nego-*

liationibus, si cetera — — passi, quum bis et idololatria ab eodem a. d. s. cupiditas: tum mendacium c. m. (taceo de p. q. n. i. q. liceat) negotiatio servo dei apta est? hac interpretatione usus: Eo igitur capite (Tertullianus) agit de negotiatione et eam probat esse omnino relinquendam, quae idololatriae famulatur eque rebus ad idololatriam pertinentibus constat. Primum autem generaliter ostendit magna in omni negotiatione incommoda, tum ob cupiditatem, quae ipsa idololatriae species est, tum ob mendacium, sine quibus incommodis vix ulla negotiatio tractatur. Quare negotiationem non improbat, nisi *κατὰ συμβεβηκός* et propter incommoda, quae ei saepicula comitantur, quibus sublati nihil est quod negotiationem odiosam efficit. Atque haec de negotiatione in genere. Transit deinde ad eam negotiationis speciem, quae est de rebus idololatriae, et eam Christiano homine plane indignam luculentis rationibus comprobatur.

d. Viderint] Rigaltius distinxit: *Viderint, si eadem merces. tura* cett. Verto sic: In der that, ist ienes nicht ein hauptsächlicher goetzendienst? Mögen sie zusehen (wie sie sich vertheidigen), wenn dieselben waaren, ich meine weihrauch und anderes der fremde als opfer der goetzen auch den menschen als heilsame spezerei, uns (Christen) auch noch ueberdies zu troestungen des begraebnisses dient. Occurrit adversario negotiationem excusanti, quod tus et similia non idolorum solummodo in sacrificia, sed in salutarem hominibus usum, quin ipsis Christianis ad mortuos suos condiendos procuret.

"sacrificium idolorum etiam hominibus ad pigmenta^a medicinalia, nobis quoque insuper ad solatia sepulturae^t usui sunt. Certe cum pompae, cum sacerdotia, cum sacrificia idolorum de periculis, de damnis, de incommodis, de cogitationibus, de discursibus "negotiationibusve instruuntur, quid aliud quam procurator idolorum demonstraris? Nemo contendat^e posse hoc modo omnibus negotiationibus controversiam fieri. Graviora delicta quaeque pro magnitudine periculi diligentiam extendunt observationis, ut non ab his tantum abscedamus, sed et ab iis per quae fiunt. Licet enim ab aliis fiat, non interest, "si per me. In nullo necessarius esse debeo alii, cum facit quod mihi non licet. Ex hoc, quod vetor facere, intellegere debeo curandum mihi esse, ne fiat per-me. Denique^b in alia causa non levioris reatus praeiudicium istud observo. Nam quod mihi de stupro interdictum sit, aliis ad eam rem nihil aut operae aut conscientiae exhibeo. Nam quod ipsam carnem meam a lupanaribus segregavi, agnosco me neque lenocinium neque id genus "locorum alterius causa exercere posse. Sic et homicidii interdictio ostendit mihi lanistam quoque "ab ecclesia arceri: "nec per se non faciet quod faciendum "alio subministrat. Ecce magis proximum praeiudicium. Si publicarum victimarum redemptor ad fidem accedat, permittes "ei in eo negotio permanere? Aut si iam fidelis id agere susceperit, retinendum "in ecclesia pu-

11. ad sacrificium b. Fr. Junius, La Cerda. 12. negotiationibus^a *Ab.* negationibus^a *Aq.* 13. nisi per Fr. Junius. 14. locorum *AB.* lucrum reliqui. 15. ab ecclesiis *Aq.* Notat Hildebrandus syllabam si erasam esse. ab ecclesia *Ab.* 16. nec posse non *AB.* 17. alio *A.* alios *B.* aliis reliqui. 18. ei meo negotio *Ab.* 19. ecclesia *Ab.*

e. pigmenta] Nam et pigmenta sunt utilia medicinae. Unde et pigmentarii dicti pharmacopolae. Jul. Firmic. Mat. VIII, 17. „Quicumque sub hoc sidere nati fuerint, Marsi erunt, vel qui venenis ex herbarum pigmentis confectis salutaria soleant hominibus remedia comparare.“ Pigmenta etiam dixerunt condimenta. Cassian. Collat. XV, 3. „Corpora mortuorum pigmentis condita redolentibus in editoribus cellulis recondantur.“ Sic etiam Exodi cap. 37. sub tinem „opus pigmentarii“ dicitur quod Septuaginta *ἔργον μυρεψοῦ*. (Rigalt.)

f. nobis quoque insuper ad solatia sepulturae] Cf. Apolog. cap. 42.

g. Nemo contendat] Nemo putet expugnari a me negotiatores, nemo existimet moveri a me litem contra negotiationes absolute, quasi istae vetitae sint. Absit, non ideo facio. Sed graviora

quaeque delicta hoc habent, ut pro magnitudine periculi extendant augeantque diligentiam et cautionem observationis, ut non solum ab illis patrandis caveamus, sed etiam a mediis, quibus ad ea pervenitur. Verissime hoc. Quia non solum vetor tura idolis offerre, sed etiam vendere, ne ab i offerant. (La Cerda.)

b. Denique] Ut uno exemplo fungar. Cf. adnot. ad De Corona cap. 3.

i. alio] Haec est scriptura Agobardini libri, quam in aliis mutare cum ceteris editoribus eo minus audebam, cum in editione principe alios extare viderem. Neque sunt talia temere corrigenda in scriptore tam proprii, tam audacis et insolentis stili, quam Tertullianus. Femininae formae dativi *afiae* non paucā reperiantur exempla vel apud bonae aetatis scriptores, masculinae unum praebet inscriptio ap. Cotugno Mem. di Ve-

tabis? Non opinor, nisi si quis^k et de turario dissimulabit. Scilicet ad alios pervenit procuratio sanguinis, ad alios odorum. Si, antequam idola in saeculo essent, his mercibus adhuc informis^l idololatria transigebatur, si et nunc fere sine idolo opus idololatriae incendiis odorum perpetratur,²⁰ et quid^m maioris operae et erga daemonia turarius. Nam facilius²¹ sine idolo idololatria, quam sine²² turarii merce. Ipsius fidei conscientiam perrogemus. ²³Quo ore Christianus turarius, ²⁴si per templa transibit, quo ore fumantes aras despuet et exsufflabitⁿ, quibus ipse prospexit? Qua constantia exorcizabit alumnos suos, quibus domum suam²⁵ cellarium^o praestat? Ille quidem si excluserit daemonium, non sibi placeat de fide. Neque enim inimicum exclusit. Facile debuit de eo impetrare, quem quotidie pascit. Nulla igitur ars, nulla professio, nulla²⁶ negotiatio, quae quid aut instruendis aut formandis idoli administrat, carere poterit titulo idololatriae; nisi si aliud omnino interpretemur²⁷ idololatriam, quam famulatum idolorum colendorum.

Male nobis de necessitatibus humanae exhibitionis^a supplau- Cap. XII.

20. et quid ego. ecquid libri omnes. 21. sine idolo idololatria b. ex emendatione La Cerdæ. sine idololatria reliqui omnes. 22. turarius A., ubicunque nihil adnotarero. 23. si per ABCab. per Latinus. 24. quo ore fumantes ABCab. fumantes alii ex propositione Rigaltii. 25. cellarium ABb. cellarium reliqui. 26. negotio APB. 27. idololatriam A. idololatriam reliqui.

astro p. 293: LYSIAS SIBI ET SI VOLET PAPIA IRENA CONLIBERTA ALIO NEMINI.

k. nisi si quis] Nisi si quis et turarium esse ab ecclesia arcendum dissimulare voluerit. Causa enim redemptoris et turarii eadem est, nec minus sit idolis procuratio sanguinis quam odorum.

l. adhuc informis] Informem idololatriam dicit, quae sine ulla forma, sine statu aut figura, sine idolo transigebatur, solo scilicet odorum incendio, mercibus Arabicis, ture. (Rigalt.) Cf. supra cap. 3.

m. et quid] Ita corrigendum omnino erat. Nam vulgata ecquid per interrogationem sensum plane invertit. Si sine idolo, ait, solo turis incendio idololatria transigitur, sequitur, ut turarius vel aliquid maioris operae et officii etiam in ipsa daemonia esse, et eoque magis vituperandus intellegatur.

n. despuet, et exsufflabit] Contemptus vocabula. Ad Nat. I, 6. „iniquissimae reptaeræ cum suis machaeris et patibulis et leonibus despuuntur.“ Ibid. I, 10. „colentes et despuentes, honorantes et lacessentes.“ Arnob. Adv. Nat. III, 15. „despuitis nos ut rudes.“ Minut. Fel.

Octav. cap. 8. „templa ut busta despicimus, deos despuunt, rident sacra,“ ad quem locum Desid. Heraldus p. 71 plura exempla attulit. De verbo *exsufflare*, quod Christiani scriptores proprie usurpant de contumelia in daemones et imundos spiritus iactata qua expellant eos, his ntere exemplis. Augustin. Epist. Cl. XII. „blasphematur hereditas Christi, *exsufflatur* baptisma Christi,“ et paulo postea „*exsufflata* sacramenta.“ Vita S. Fulgentii „Christum regem miserabiliter *exsufflaverat*.“ Verbi *exsufflare* et propria et translata significatione positi exempla multa suppeditat Du Cangius Gloss. Med. et Inf. Lat. s. v. *Exsufflare*.

o. cellarium] Nam dixerat alumnos, quos quotidie pascit. Isidor. Orig. XV, 5. „Promptuarium dictum eo quod inde necessaria victui promuntur, id est proferuntur: *Cellarium*, quod in eo colligantur ministeria mensarum vel quae necessaria victui supersunt.“ Gloss. Graeco-Lat. „*Cellarium*, *ταμειον*.“ Vet. Descript. Orbis cap. 42. Campaniam dicit *cellarium Romae*.“ Vita S. Galli cap. 11. „De parvo *cellario* panem integrum famulanti porrexit.“

Cap. XII. a. exhibitionis] Cf. cap. 6.

dimus^b, si post fidem obsignatam^c dicimus: Non habeo quo vivam. Jam hic enim plenius illi abruptae propositioni respondebo. Sero dicitur. Ante enim fuit deliberandum, ex similitudine providentissimi aedificis^d illius, qui prius sumptus operis cum viribus^e suis supputat, ne, ubi^f coeperit, defunctus postea erubescat. Sed et nunc habes dicta domini^g exempla adimentia tibi omnem causatio-

Matth. V, 3. nem. Quid enim dicis? Egebo. Sed felices egenos dominus appe-
pellat. Victum non habeo: sed Nolite, inquit, cogitare de victu;

Matth. VI,
25. 28.

Luc. XVIII, atquin omnia vendenda sunt et egentibus dividenda. Sed filius et
22. posteritati providendum: nemo aratro manum imponens et retro

Luc. IX, 62. spectans aptus est^h operi. Sed condicionalis eramⁱ: nemo duobus

Matth. VI, 24. dominis servire potest. Si vis domini discipulus esse, ^jcrucem

Matth. XVI, tuam tollas et dominum sequaris necesse est, id est, angustias et
24. cruciatus tuos, vel corpus solum, ^kquod in modum crucis est^l.

Parentes, coniuges, liberi propter deum relinquendi erunt. De ar-
tibus et negotiationibus et de professionibus etiam liberorum et
parentum causa^m dubitas? Iam tunc demonstratum est nobis et
ⁿpignera^o et artificia et negotia^p propter dominum derelinquenda,

Cap. XII. 1. sui A. 2. ceperit b. 3. defunctus ABCa. defectus b. Fr.
Junius. 4. et exempla b. Fulv. Ursinus. 5. operi. Sed b. Operis et AB.
Opera et Ca. 6. crucem om. A. 7. quod in modum crucis est b. quod in
modum Christus (Xps A.) est AB. quod in domum Christi est Ca. quod in do-
minio Christi est Fr. Junius. quod in modum Christi est La Cerd. 8. dubitas
inducit Ios. Scaliger. 9. pignora ABC. pignora reliqui. 10. propter dñō A.

b. supplauidimus] In fine capituli „Sic
tamen nobis de mansuetudine et clemen-
tia dei blandiamur.“

c. obsignatam] Baptismo. Cf. De Spe-
clac. cap. 24. „Nonne eieramus et re-
scindimus signaculum rescindendo testa-
tionem eius?“

d. aedificis] Aedifex est ab aedificare,
ut aedificator ab aedificare. Sic diceba-
tur magnifacere et magnificare, significare
et significare, ludificare et ludificare, lu-
crificare et lucrificare.

e. sed condicionalis eram] Condicio-
nalis generaliter dicitur servus certae
condicioni adscriptus et mancipatus, apud
Ictos propria significatione qui condi-
cioni ministrantium publicorum extra or-
dinem est adscriptus. Cod. Theod. VIII,
1, 3, 5. „Annonarios et actuarios con-
dicionales esse praecipimus.“ Ibid. VIII,
1, 7. „Licet condicionalis sint quos vulgo
tabularios appellant.“ Ibid. X, 1, 5.
„Interrogationem haberi, quae per con-
dicionales servos investiganda est.“ Cf.
Dirksen Manuale s. v. p. 184. et Desid.
Herald. ad Arnob. p. 145 sq.

f. quod in modum crucis est] Ad Natl.
I, 12. „ipsi quoque corpori nostro ta-
cita et secreta linea crucis situs est.
Quod caput emicat, quod spina dirigitur,
quod humerorum obliquo excedit, si
statueris hominem manibus expansis,
imaginem crucis fecerit.“

g. pignera] Expressi veterum librorum
orthographiam. Altero loco Ad Natl. I,
15. liber Agobardi habet pignora. Adv.
Marcion. V, 12. et Apolog. 13. libri
scripti praebent pignerando et pigneratos,
et pignerare ex fide librorum mss. in
Apuleio ubique edendum curavit Hilde-
brandus, quem vide ad Metam. III, 12.
tom. I, p. 171. Utrumque et pignora
et pignera ipse usus fuisse testis unus suf-
ficiat Priscian. VI, p. 281. Kr. Pignora
dici vulgo liberos notum est. V. Burm.
ad Antholog. Lat. Ep. II, 26. Drakenb.
ad Liv. III, 38. Hildebr. ad Apul. Me-
tam. II, 5. p. 84. et ad Arnob. V, 13.
Tertull. Ad Natl. I, 15. „quod vestra
pignora extinguitis.“ Ibid. II, 9. „qui
pro salute principum et domus eorum
adversus liberos et coniuges et omne

cum ¹¹ Iacobus et ¹² Ioannes vocati a domino et patrem navemque derelinquunt, cum ¹³ Matthaeus de ¹⁴ teloneo suscitatur, cum etiam sepelire patrem tardum fuit fidei^k. Nemo eorum, quos dominus allegit, Non habeo, dixit, quo vivam. Fides famem non timet. Scit etiam famem non minus sibi ¹⁵ contemnendam propter deum, quam omne mortis genus. Didicit non respicere vitam, quanto magis victum? Quotusquisque haec adimplevit? Sed quae penes homines difficilia, penes deum facilia. Si tamen nobis de mansuetudine et clementia dei blandiamur, ut non usque ad idololatriae ¹⁶ affinitates necessitatibus largiamur, sed omnem ¹⁷ afflatum eius vice petitis etiam de longinquo ¹⁸ devitemus, non in his tantum quae praemisimus, sed in universa serie humanae superstitionis, sive deis suis, sive defunctis, sive regibus mancipatae^k, ut ad eosdem spiritus immundos pertinentis, modo per sacrificia et sacerdotia, modo per spectacula et hoc genus, modo per festos dies.

Sed de sacrificiis et de ¹ sacerdotiis quid loquar? De spectaculis autem et voluptatibus eiusmodi suum iam volumen implevimus. Hoc loco retractari oportet de festis diebus et aliis extraordinariis ² sollemnitatibus, quas interdum ³ lasciviae, interdum timiditati nostrae subscribimus^a adversus ⁴ fidem disciplinamque communem. De hoc quidem ⁵ primo consistam^b, an cum ipsis quoque

11. Iacob A. 12. Iohannes A. 13. Matthaeus A. 14. teloneo A. 15. contemnendam A. 16. affinitates Aβ. adfinitates reliqui. 17. afflatum Aβ. adlatum reliqui. 18. vitemus A.

Cap. XIII. 1. et sacerdotiis om. Aα. 2. sollemnitatibus Aβ. 3. lasciviae interdum om. A. 4. fidem disciplinamque communem. De hoc Aβmg. fidei disciplinam communicantes nationibus in idolicis rebus BCab. 5. prima A.

pignus suum deierant,“ qui tamen alter locus una cum hoc ipso libri De Idololatria satis demonstrat pignus non solum de liberis, sed de quavis cara propinquitate in usu fuisse, id quod negavit eruditissimus Desid. Heraldus ad Arnob. p. 126. ed. LB., contra disertum testimonium Quinciliani Instit. VI, 1, 24. „affert in his momentum et aetas et sexus et pignora, liberi dico et parentes et propinqui.“ Cf. Arnob. Adv. Nat. II, 76. „saufugia, ruinas, incendia, pestilentia, sterilitatem, amissionem pignorum et proscriptionem bonorum“ cett., quem locum de cuiusvis generis propinquis recte interpretatus est Hildebrandus.

b. tardum fuit fidei] Vel in re tam pia, ut patris sepultura, immorari tardum est visum ad capessendam fidem.

i. Quotusquisque haec adimplevit? Obicies mihi: Quotusquisque haec adimplevit? Fateor esse difficile, sed hominibus

quidem, non deo. Deus enim te sustentabit pro mansuetudine et clementia sua. Verba Sic tamen — per festos dies. a praegressis nequaquam revelli debent, id quod intellexerat Franc. Iunius, neglexit inter ceteros etiam Rigaltius. Ludovicus de la Cerda novum caput incipit verbis Sed omnem afflatum cett.

k. mancipatae] Cf. supra adnot. ad cap. 1.

Cap. XIII. a. subscribimus] h. e. concedimus. Cf. Apolog. cap. 6. „Quoniam illae leges abierunt sumptum et ambitionem comprimentes, quae centum sera non amplius in coenam subscribi iuebant?“ Ibid. cap. 18. „Sed ne notitia vacaret hoc quoque a Iudaeis Ptolemaeo subscriptum est.“ De Virg. Veland. cap. 10. „Certum sumus spiritum sanctum magis masculis tale aliquid subscribere potuisse, si feminis subscripsisset.“

b. consistam] Consistere forensi usu

nationibus communicare in ⁹huiusmodi⁹ servus dei debeat, sive habitu, sive victu, vel quo alio genere laetitiae earum. Gaudere cum
 Rom. XII, gaudentibus et lugere cum lugentibus, de fratribus dictum est ab
 15. apostolo ad unanimitatem cohortante. Ceterum ad haec nihil com-
 II. Cor. VI, munionis est lumini et tenebris, vitae et morti⁴, aut scindimus
 14. quod est scriptum: Saeculum gaudebit, vos vero lugebitis. Si cum
 Ioan. XVI, saeculo ⁷gaudemus, verendum est, ne cum saeculo et lugeamus.
 20. ⁸Saeculo autem gaudente lugeamus, et saeculo ⁹postea lugente gau-
 debimus. Sic et ¹⁰Eleazar⁹ apud inferos in ¹¹sinu Abrahæ⁹ refrige-

6. huius mundi servus dei A. 7. gaudebimus, verendum *Ap.* 8. Saeculo au-
 tem gaudente lugeamus om. *Ap.* *Mox idem liber habet sed saeculo.* 9. postea
 audente gaudebimus *Ap.* 10. Eleazar *ABC.* Lazarus *ab.* 11. sinus A.

proprie significat iudicio congregari, actione experiri. Cod. Theodos. X, 10, 8. „Ad iudicia veniunt, in iure consistent, negotia perséquantur.“ Papinian. Fr. 219. De Hered. pet. 5, 3. „si bonae fidei possessor hereditatis velit cum debitoribus hereditariis, aut qui res hereditarias occupaverint, *consistere*.“ Marcian. Fr. 7. de Lege Corn. de Fals. 48, 10. „Nullo modo servi cum dominis suis *consistere* possunt.“ Si plura desideras, adeas Dirksen Manuale Latin. Font. Iuris Civ. Rom. s. v. p. 199. Ex scriptis Tertulliani, in quibus creberrimus est eius verbi usus, haec exempla sufficiant. Apolog. cap. 4. „iam de causa innocentiae *consistam*.“ Ibid. cap. 18. (in segmento cod. Fuldensis) „Multis adhuc de vetustate modis *consisterem* divinarum litterarum, si non“ cett. Ibid. cap. 46. „*Constitimus*, ut opinor, adversus omnium criminum intentionem.“ et paulo post „si de simplicitate *consistam*.“ c. in huiusmodi] Cf. quae annotavero ad De Baptismo cap. 12.

d. lumini et tenebris, vitae et morti] Cf. De Spectac. cap. 26. „Quid luci cum tenebris, quid vitae et morti?“

e. Eleazar] In exemplari Agobardi ubique scribitur *Eleazar*, non *Lazarus*. Sic etiam apud Prudent. [Cathemer. XI, 10, 153.] „Gremio senis adlita sancti Recubabit, ut est *Eleazar*.“ (Rigalt.)

f. in sinu Abrahæ] Ex verbis domini ad latronem *Hodie mecum eris in paradiso*, et Abrahæ de Lazaro ad divitem purpuratum, et Ioannis martyrum animas videntis sub altari, et Pauli ad Thes-sal. I, 4. veterum plerique in ea sententia fuere, ut crederent esse apud inferos animarum receptacula piarum et impiarum divini iudicii diem expectantium. Interca tamen pias quidem pace,

quiete, refrigerio gaudere, impias contra carcere, ignibus, gehenna cruciari. Piarum recapitula in recessu quidem subterraneo, sed inferioribus multo impiarum abyssis superstructo. Inter utrumque autem insuperabilis altitudinis chaos obfirmatum. Quum igitur in hac sententia fuerit Tertullianus, nihil est quod hic miremur et Lazarum et Abrahæ sinum apud inferos censi. Nam et ipse eodem sensu libro De Anima animam Christi ait egressam de crucifixi corpore ad inferos descendisse, ut compotes sui faceret patriarchas. Alii vero eadem quoque fide et apud inferos esse paradisum credere, quo latroni Christus condixit; etenim paradisi vocabulo significari hortum seu pratum sed quemvis alium amoeni refrigerii locum, ubi patriarchæ, ubi Abraham, ubi Iacob, ubi ille de latrone fidelis, ubi etiam martyrum animæ placide quiescant. Ac de martyribus quidem Septimius noster ita sensisse videtur in Scorpiae, cum ait animas eorum sub altari patientiam pascere et indutas stolam candidam claritatis usurpare. Quasi sedes illa sub altari *ἡνωτάτω θυσιαστηρίῳ* Ioanni revelata nomine altaris terram significet, super quam immolata martyrum corpora veluti super altare iacuerint, unde ipsorum animæ in subterraneas amoenitates ab angelis sunt delatae, ubi resurrectionem ac dei regnum praestantur. Moram vero tantulam, licet complurium annorum, sanctis minime gravem, aeternae gloriae fiducia singulari. Verumtamen Septimium in hac sententia parum fuisse constantem arguunt ea quae libro De Resurrectione tradidit. Etenim posteaquam probavit omnem animam apud inferos sequestrari in diem domini, confestim exiit ab ea dispositione animas

rium consecutus, contra dives in tormento ignis constitutus, alternas malorum ¹²et bonorum vices aemula retributione compensant. Sunt quidam dies munerum¹³, quae apud alios honoris titulum, apud alios ¹⁴mercedis debitum expungunt¹⁴. ¹⁵Nunc ergo, inquis, recipiam meum, vel rependam alienum. Si hunc morem sibi homines de superstitione consecraverunt, tu extraneus ab omnium eorum vanitate, quid participas idolothyta ¹⁶sollemnia, quasi tibi quoque praescriptum sit de die, quominus id, quod homini debes vel tibi ab homine debetur, citra diei observationem luas ¹⁷vel recipias. Da ¹⁸formam, in quam velis agi tecum. Cur enim et lateas, cum ignorantia alterius¹ tuam conscientiam contamines? ¹⁹Si non ignoraris quod sis Christianus¹, ²⁰temptaris et contra conscien-

12. et bonorum om. *Ab.* 13. mercedis titulum expungunt *A.* 14. Non ergo *Bwg.* 15. sollemnia *Ab.* 16. vel respicias *A.* 17. formam qualem vis *A.* formam qua vis *b.* 18. Si non *ABCab.* Non, si *Havercampus.* 19. templaris *A. Ios. Scaliger verba* si non ignoraris quod sis Christianus collocat post tamquam non Christianus.

martyrum, „paradiso, inquit, non inferis deversuras.“ Quibus certe verbis paradisum esse apud inferos negat, etsi libro De Anima, secundum Irenaei sententiam, Christum ipsam dixisset forma humanae mortis apud inferos functum, eosque superbe nimis censere qui non putarent animas fidelium inferis dignas. „Servi super duminum, inquit, et discipuli super magistrum, aspernati, si forte, in Abrahae sinu expectandae resurrectionis solatium capere.“ Ex his igitur id colligimus, homines adhuc aeo illo valde fuisse harum rerum incertos ac dubios. Sequens aetas videre sibi visa est quae priores non viderant. Augustinum tamen habuit aequae incertum ac dubium. Immo et regulam fidei significationis ambiguo tentavit infernorum sive inferorum vocabulo, aliis Christum ad inferos descendisse horrentibus, aliis inferos ultra sepulchrum descensu Christi penetratos fuisse tacentibus, ut vel passionis professione sepulchrum et descensum involverent, aut qui sepultum dixissent, descendisse praeterea non dicerent, qui descendisse, hoc pro sepultura positum intellegi vellent. Nam et hodie Ecclesiae Catholicae symbolo descensus non audimus, et iam pridem ita etiam in Orientis ecclesiis fuisse testatur Rufinus. Sed haec prius fuere. Nunc recondita postquam theologis nostris patescunt, sic omnia sunt constituta, ut addubitare quicquam sit grande nefas. Irenaei sententia habetur in Fine libri V., Iustini Quaestionibus LXXV. et LXXVI., Tertul-

liani libro De Anima cap. 7 sqq. et cap. 55. et libro De Resurr. cap. 43., Augustini Epist. LVII. Ad Dardanum, et XCIX. Ad Eudodium, et De Genesi XII. ad litt. capp. 32. 33. 34., et Quaest. super Genes. I, 25. (Rigalt.)

g. dies munerum] Habebant ethnici dies munerum et dies strenarum. Ipse Tertullianus cap. sequ. „Munera commendant, strenae consonant.“ (Rigalt.) Cf. supra cap. 10.

h. mercedis debitum expungunt] Unde et Mercedonius seu Mercedinus mensis dictus, posteaque dies Mercedini, in tres menses tributi. (Rigalt.) Recte Rigaltius. Paul. Diacon. p. 124. M. „Mercedonius (sc. dies) dixerunt a mercede solvenda.“ Gloss. Isid. „Mercedonius, qui solvit mercedem.“ V. Scalig. De Emendat. Temp. II, p. 177. Cf. Morcell. De Stil. Inscr. Lat. I, p. 74. De verbo *expungere* alibi adnotatum est. Per *honoris titulum* significantur praemia honoraria illa, quorum supra mentio facta erat cap. 10., pro quibus in ignobiliore ordinis hominibus simplici nomine *mercedes* dici ait.

i. cum ignorantia alterius] Elige, inquit, qua tecum agi velis formula: Christiani inter ethnicos noti vel ignoti. Nam cum apud ethnicos sollemnes ethnicorum dies observas, id efficias, ut lateas, atque ut te non esse Christianum ethnicus putet: sed fraus est, quae hoc ipso quod ignorantiam veritatis inducit, conscientiam tuam contaminat. (Rigalt.)

k. Si non ignoraris quod sis Christia-

tiam alterius agis tamquam non Christianus: ²⁰sin vero et dissimulaberis, ²¹temptatus¹ addictus es. Certe sive hac sive illac, reus es confusionis ²²in deo. Qui autem confusus super me fuerit penes homines, et ego confundar super illo, inquit, penes patrem

Math. X, 32
sq. I. uoc.
IX, 26.

Cap. XIV.

Sed enim plerique iam induxerunt animo ¹agnoscendum esse^a, ²si quando, quae ethnici, faciunt, ne nomen blasphemetur. Porro^b blasphemia, quae nobis ³omni modo devitanda est, haec opinor est, ⁴si qui nostrum ad iustam blasphemiam ethnicum deducat aut fraude aut iniuria aut contumelia aliave materia ⁵dignae querelae^c, in qua nomen merito percutitur, ut merito irascatur ⁶et dominus. Ceterum si^d de omni blasphemia dictum est, ⁷Vestra causa nomen meum blasphematur, perimus universi, cum totus circus ⁸scelestis suffragiis nullo merito nomen lacessit. Desinamus, et non blasphemabitur^e. ⁹Immo dum sumus, blasphemetur; in ob-

Rom. II, 24.
Ios. I, 11, 5.
Ezech.
XXXVI, 20.

20. sin vero et dissimulaberis ego. sin vero et dissimulaveris *Latinus*, *Fr. Iunius*. Enimvero et dissimulaberis *ABC*. Enimvero etsi simulaveris *a*. 21. temptatus *A*. 22. in domino (*ñño A*) *Ab*. in deo *BCa*. deo *Fr. Iunius*.

Cap. XIV. 1. agnoscendum esse *A*. ad cognoscendam esse *B*. ignoscendum esse *Cab*. id ignoscendum esse *Fulv. Ursinus*. 2. si quando quae *b*. si quandoque *A*. si quandoque et *B*. quandoque his quae *Ca*. 3. omni modo *A*. omnino reliqui. 4. si qui *Ap*. si quis (*Aß*) reliqui. 5. digna quae cui non in merito irascatur *A*. 6. ei dominus *Leopoldus*. 7. vestri causa *ABmgab*. vae, cuius causa *BC*. 8. caelestis *Bmg*. 9. Immo dum sumus blasphemetur in observatione *ABCa*. Immo blasphemetur, dum sumus *b*.

nus] Si te Christianum esse ab ethnicis non ignoratur, contra alterius conscientiam agis, quippe aliter agens, quam tibi ex fide Christiana agendum esse ethnicus non ignorat: sin vero et dissimulaberis esse Christianus, certe in temptationem incidisti, et, quia temptatus, peccato addictus es.

1. temptatus] Hyperbolico sensu dicitur ab scriptoribus sacris. Qui enim incidit in peccatum dicitur esse tentatus vel addictus et obnoxius tentationi, quia videlicet succubuit iam tentatori diabolo. Et ita explicui in Tertulliano. Sic etiam Cyrillus Hierosolym. Cateches. I. in re gravi usurpat hoc verbum: *εὶ γὰρ τις τῶν ἐνταῦθα νομίζῃ περὶ αὐτὴν τὴν χάριν, λατρὸν ἀπαρτὶ καὶ τὴν δύναμιν ἀγνοεῖ*, et Ambros. De Offic. I, 5. „Qui talia dicit, non est mitis atque humilis, non est sine tentatione; tentator eum exagitat. Hieronymus etiam libro II. Adv. Iovin. saepissime tentationem sumit pro peccato. Cum petimus non induci in tentationem, certe petimus liberari a peccato. (La Cerda.)

Cap. XIV. a. agnoscendum esse] *b*. e. adprobandum esse. Perperam enim in vulgatis editionibus scriptum est *ignoscendum* esse, quod sententiam turbat. Nomen sc. Christianum.

b. Porro] *b*. e. Atenim, de quo particularae apud Tertullianum usum alibi adnotatum est.

c. dignae querelae] Libri Agobardini corrupta loci scriptura sic emendanda videtur: *aliave materia digna querelae, cui non immerito irascatur et dominus*.

d. Ceterum si] Alioquin, ait, si verba domini *Vestri causa nomen meum blasphematur* de quavis blasphemia in eum iactata sunt intellegenda, perniciēs nos universos habet, cum totus, ut unum exemplum asseram, circus scelestis suffragiis dei, idest Christianum, nomen nihil meritum lacessit atque detestatur. Suffragia igitur non sunt favores populi in circo spectantis, ut quidam interpretati sunt, sed praeiudicia et detestationes sectae Christianae, quae ibi vulgo audiebantur. Cf. initium cap. 40. Apologetic.

servatione, non in exorbitatione disciplinae; dum probamur, ¹⁰non dum reprobamur. ¹¹O blasphemiam martyrii ¹²adfinem, quae tunc me testatur ¹³Christianum, cum ¹⁴propter ea me detestatur! Benedictio est nominis maledictio custoditae disciplinae. Si hominibus, inquit, ¹⁵vellem placere, servus Christi non essem. Sed idem alibi Gal. I, 10. iubet, omnibus placere curemus^f. Quemadmodum ego, inquit, omnibus per omnia placeo. Nimirum ¹⁶Saturnalia et Kalendas Ianua- I. Cor. X, 33. rias celebrans hominibus ¹⁷placebat? an modestia ¹⁸et patientia? an gravitate, an humanitate, an integritate? Proinde cum dicit, ¹⁹Omnibus omnia factus sum, ²⁰ut omnes lucrifaciam, ²¹numquid I. Cor. IX, 22. idololatri ²²idololatre? ²³numquid ethnicis ethnicus? numquid saecularibus saecularis? Sed etsi non prohibet nos conversari cum idololatri et adulteris et ceteris criminosis, dicens, ²⁴Ceterum de I. Cor. V, 10. mundo ²⁵exiretis, non utique eas habenas conversationis ²⁶immittit^g, ut, quoniam ²⁷necesse est et convivere ²⁸nos et commisceri cum peccatoribus, ²⁹idem et compeccare possimus. ³⁰Ubi est ³¹commercium vitae, quod apostolus concedit, ³²ibi peccare, quod nemo permittit. Licet convivere cum ethnicis, ³³commori^h non licet. Con-

10. nondum B. Verba non dum reprobamur om. A. 11. O blasphemiam b. Fulv. Ursinus. ob blasphemiam ABCa. 12. adfinem Aβ. affinem Cab. ad finem B. 13. Cristianum Aα. 14. propterea me Fr. Iunius, La Cerd. propter eam libri omnes. 15. velim A. 16. saturnalia Aβ. 17. placeat Aα. manu secunda. 18. et patientia om. A. 19. Omnibus omnia Aβb. Omnia omnibus Ca. 20. ut omnibus lucrifaciam A. 21. numquid Aβ., et ita in sequentibus. 22. idololatre om. A. 23. numquid ethnicis et numquid A. 24. Caeterum Aβb. 25. exiretis a. 26. immittit, ut Petr. Ciacconius, prob. Fr. Iunio, La Cerd. immutat libri omnes. 27. necesse est A. necesse sit reliqui. 28. nos commisceri A. nos commiscere a. 29. idem et compeccare Ab. idem et cum peccare B. ideo et cum eis peccare Ca. 30. Ubi est AB. Ibi est Cab. 31. commercium Aβ. 32. ibi Ab. sibi B. hic Ca. 33. commori BCab. commoveri A.

e. Desinamus, et non blasphemabitur.] Dixerat plerosque animo induxisse agnoscendum atque probandum esse, si quando, quae ethnici, ea et ipsi faciant, ea scilicet de causa probandum, quia ita vitetur, ne nomen Christianum blasphemetur. Habebant enim ethnici Christianos pro factione (Apolog. cap. 39.), pro latetrosa et lucifugae natione (Mianc. Fel. Octav. cap. 8.) reipublicae periculosa (Apolog. cap. 35.). At eiusmodi; inquit, blasphemia peccato nobis quidem minime est deputanda, cum eas tantum devitare nos iubeat dominus, quae contrahuntur fraude, iniuria, aut contumelia aliave materia iustae querelae. Alioquin enim vel circi totius illae nominis nostri immeriti detestationes nos omnes pernicii dederent, quas detestationes facile quidem devitamus, si omnino Christiani

esse desineremus. Sed blasphemet, sed detestentur ethnici, dum sumus Christiani, dum sumus in observatione, non in exorbitatione disciplinae. Haec enim blasphemia probationem dei habet, non reprobationem.

f. iubet, omnibus placere curemus.] De structura verbi iubere cum particula ut aut simplici coniunctivo v. Ruddim. Instit. Gramm. II, p. 133., Deder. ad. Dict. Cret. II, 25. not. crit., Muncker ad Hygin. Fab. CXCVI. p. 326., Burm. ad Ovid. Metam. VIII, 752., Hildebr. ad Apul. Florid. IV, 23. tom. II, p. 100.

g. immittit] Recepi Ciacconii emendationem. Suspicio tamen Septimium scripsisse *impulat*, ut imputare sit nostrum *sumuthen*.

h. commori] Per peccatum.

vivamus ³⁴cum omnibus; ³⁵conlaetemur ex communione naturae, non superstitionis. ³⁶Pares anima sumus, non ³⁷disciplina, compossessores mundi, non erroris. Quod si nobis nullum ius ³⁸est communionis ³⁹in huiusmodi cum extraneis, quanto scelestius est haec inter fratres ⁴⁰frequentare. Quis hoc sustinere aut defendere potest? Iudaeis dies suos festos exprobrat spiritus sanctus. Sab-
 los. I. 14. bata, inquit, vestra et ⁴¹neomenias ⁴²et ceremonias odit anima mea. Nobis, quibus sabbata extranea sunt et ⁴³neomeniae et seriae ⁴⁴a deo aliquando dilectae, Saturnalia et Ianuariae et Brumae^k et Matronales^l frequentantur, munera commeant^m, ⁴⁵strenae, consonant lusus, convivia constrepunt. O melior ⁴⁶fides nationum in suam sectam, quae nullam sollemnitatem Christianorum sibi vindicat! Non dominicum diem, non pentecosten, etiamsi nossent, ⁴⁷nobiscum communicassent; timerent enim, ne Christiani viderentur. Nos ne ethnici pronuntiemur, non veremur. Si quid et carni indulgendum est, habes; ⁴⁸non dicam tuos dies tantumⁿ, sed et plures. Nam ethnicis semel annuus dies quisque festus est, ⁴⁹tibi octavo quoque die. ⁵⁰Excerpe singulas sollemnitates nationum et in ordinem exsere: ⁵¹pentecosten implere non poterunt.

Cap. XV. Sed luceant, inquit, ¹opera ²vestra. At nunc ³lucent tabernae
 Math. V, 16. et ianuae nostrae. Plures iam ⁴invenias ethnicorum fores sine lucernis et laureis^a, quam Christianorum. De ista quoque specie quid videtur? Si idoli honor est, sine dubio idoli honor idolola-

34. cum omnibus *Cab.* communibus *AB.* 35. laetemur *A.* 36. Pares animae *A.* 37. disciplinae *A.* 38. est *ab.* esset *AB.* Omittit *C.* 39. in huiusmodi cum *A.* in eiusmodi cum *Cab.* in eius modicum *B.* 40. frequentari *Fr. Iunius.* 41. neomenia *A.* 42. et ceremonias *om. A.* 43. nomenie *A.* 44. a dō aliquando *Ab.* 45. et strenae *Ios. Scaliger, Fr. Iunius.* 46. fides *om. A.* 47. nobiscum non communicassent *Ca.* 48. non dicam tuos *BCa.* non dicam duos *Latinius.* non dicam tuos *Petr. Ciacconius, prob. Fr. Iunio.* non tamen *Ab.* 49. tibi octavo quoque die. *BCa.* Omittit *A.* festus est, tibi octavus quisque dies *b. Fulv. Ursinus.* 50. exsere (exere *Bmg.*) *ABmg.* texe *BCa.* 51. pentecosten *B.*

Cap. XV. 1. operae *A.* 2. vestra *om. A.* 3. lucent *b. Latinius.* luceant *ABCa.* 4. invenias *A.* invenies *reliqui.*

i. in huiusmodi] Vocabulis *eiusmodi* et *huiusmodi* Tertullianus pro substantivis utitur. Exempla dabo ad libri De Baptismo cap. 12.

k. Brumae] De Brumalibus cf. supra cap. 10.

l. Matronales] Matronales feriae celebrabantur Kalendis Martiis. Ovid. Fast. III, 229 sqq., Plaut. Mil. Glor. III, 1, 97 sqq., Tibull. III, 1. initio, Martial. Epigr. V, 84, 11., Juvenal. Sat. IX, 53., Horat. Od. III, 8. initio, Suet. Vespas. cap. 19., Macrobi. Sat. I, 12.

m. munera commeant] Vulgo perperam interpretantur: *munera commeant, strenae consonant, lusus, convivia constrepunt.*

n. non dicam tuos dies tantum] Sequaris Agobardini libri scripturam, sequaris mecum vulgatam, certe tuos retinendum erit, per quos intellegit reliquos Christianorum festos praeter Solis dies.

Cap. XV. a. sine lucernis et laureis] V. adn. ad Apol. cap. 35.

tria est. Si hominis causa est, recogitemus omnem ¹idololatriam in hominis causam esse^b. Recogitemus omnem ²idololatriam in homines esse culturam, ³cum ipsos deos nationum homines retro fuisse etiam apud suos constet. Itaque nihil interest, superioris an huius saeculi viris superstitio ista praestetur. Idololatria non propter personas, quae ⁴opponuntur^d, sed propter officia ista damnata est, quae ad ⁵daemonas pertinent. Reddenda sunt Caesaris quae sunt Caesaris. Bene quod^e apposuit: et quae sunt dei deo. Matth. XXII, 21. Luc. XX, 25. Quae ergo sunt Caesaris? Scilicet de quibus tunc consultatio movebatur, praestandusne esset census Caesari, an non. ¹⁰Ideo et monetam ostendi sibi dominus postulavit, et de imagine, cuius esset, requisivit, et cum audisset Caesaris, Reddite, ait, quae sunt Caesaris Caesari, et quae sunt dei deo, id est imaginem Caesaris Caesari, quae in ¹¹numo est, et imaginem dei deo, quae in homine est, ut Caesari quidem pecuniam reddas, deo temetipsum. Alioquin, quid erit dei, si omnia Caesaris? Ergo, inquis, honor dei est lucernae pro foribus et laurus in postibus? Non utique quod dei honor est, sed quod eius, qui pro deo ¹²eiusmodi officiis honoratur, quantum ¹³in manifesto est, salva operatione quae est in occulto, ad daemones perveniens. Certi ¹⁴enim esse debemus, ¹⁵si quos latet per ignorantiam litteraturae saecularis, etiam ¹⁶ostiorum deos apud Romanos, Cardeam^f a cardinibus ¹⁷appellatam, et Forculum^g a foribus, et Limentinum a limine, et ipsum Ianum a ianua: et utique scimus, licet nomina inania atque conficta sint, cum tamen in superstitionem deducuntur, rapere ad se daemones et omnem spiritum immundum per consecrationis obligamentum. Alioquin daemones nullum habent nomen ¹⁸singillatim, sed ibi nomen inveniunt, ubi et pignus. Etiam apud Graecos Apollinem, ¹⁹Θυγαῖον^h et Antelios daemonesⁱ ostiorum praesides legimus.

5. idololatriam A. idololatriam reliqui. 6. idololatriam A. idololatriam reliqui.
7. cum et ipsos Ab. 8. opponuntur ABCa. apponuntur b. Latinius. 9. daemones Ab. daemones reliqui. 10. Ideo monetam A. 11. numo A. nummo reliqui.
12. eiusmodi ABCa. huiusmodi b. 13. in manifesta est operatione A. 14. enim om. A. 15. si quo A. 16. hostiorum Ap. 17. pellatam A. 18. singillatim Ab. singulatim reliqui. 19. Θυγαῖον BCa. Thyraeum b. tyraeum A.

b. in causam esse] V. adn. ad De Fuga in Persecut. cap. 7.

c. retro] i. e. antea. V. quae adnotavi ad De Spectac. cap. 9.

d. quae opponuntur] Quae idololatriae colendi opponuntur. La Cerdà interpretatur: quae oppositione quadam inter se differunt.

e. Bene quod] [V. quae adnotavi ad cap. 5.

f. Cardeam] V. quae adnotavero ad Scorpiac. cap. 10. et ad De Spectac. cap. 13.

g. Forculum] Rigaltius adnotat in antiquis exemplaribus legi: Foriculum et Foreculum. Iubito.

h. Apollinem Θυγαῖον] Macrobi. Saturn. 1, 9. „Etenim, sicut Nigidius quoque refert, apud Graecos Apollo colitur qui Θυγαῖος vocatur, eiusque aras ante

Haec igitur ab initio praevidens spiritus sanctus etiam ²⁰ostia in superstitionem ²¹ventura praececinuit per antiquissimum ²²propheten Enoch. Nam ²³et alia ostia in balneis^k adorari videmus. Si autem ²⁴sunt, ²⁵qui in ²⁶ostiis ²⁷adorentur, ad eos et lucernae et laurae pertinebunt. Idolo feceris, ²⁸quicquid ostio feceris. Hoc in loco ex auctoritate quoque dei contestor, quia nec tutum est subtrahere ²⁹quodcumque uni fuerit ostensum utique omnium causa. Scio fratrem per visionem eadem nocte castigatum graviter, quod ianuam eius subito ³⁰adnuntiatis gaudiis publicis servi ³¹coronassent. Et tamen non ipse coronaverat aut praeceperat; nam ante processerat, et regressus ³²reprehenderat factum. Adeo apud deum in huiusmodi^l etiam ³³de disciplina familiae nostrae ³⁴aestimamur. Igitur quod ³⁵attineat ad honores regum vel imperatorum, satis praescriptum habemus, in omni obsequio esse nos oportere secundum apostoli praeceptum subditos magistratibus et principibus et potestatibus, sed intra limites disciplinae, quousque ab idololatria separamur. Propterea enim et illud exemplum trium ³⁶fratrum praecurrit, qui, alias obsequentes erga regem ³⁷Nabuchodonosor, honorem imaginis eius constantissime respuerunt^m, probantes ³⁸idololatriam esse quicquid ³⁹ultra humani honoris modum ad instar divinae sublimitatis ⁴⁰extollitur. Sic et Daniel, ⁴¹cetera Dario subnixus, ⁴²tandiu fuit in officio, quamdiu a periculo disciplinae vacaret. Nam ⁴³ne id subiret, non magis leones regiones timuit, quam ⁴⁴illi regiones ignes. ⁴⁵Accendant igitur ⁴⁶quotidie lucernas, quibus lux nulla est, ⁴⁷affigant postibus lauros postmodum arsurasⁿ, quibus ignes immi-

Rom. XIII. 7.

Dan. III,
12 sq.

Dan. VI, 5 sq.

20. hostia *Aq.* 21. venturam *B.* 22. prophetenoch *Aq.* 23. et aliae *b.* in secundis curis. 24. sunt *AB.* eorum sunt reliqui. 25. qui *ios. Scaliger.* quae libri omnes. 26. in hostiis *A.* 27. adornentur *Fr. Iunius, La Cerda.* 28. quicquid *Ab.* 29. quodcumque *Ab.* 30. adnuntiatis *ABB.* 31. coronarint *A.* 32. reprehenderat *ABCa.* reprehenderat *b. Latinius.* 33. de disciplina *ego.* disciplina libri omnes. 34. aestimamur *ABB.* aestimatur *Ca.* 35. attinet *Fr. Iunius.* 36. fratrum *A.* 37. Nabuchodonosor *A.* 38. idololatriam *Aq.* idololatriam reliqui. 39. ultra *om. Ab.* 40. extollit *Ab.* 41. caetera *Ab.* 42. ne id *AB.* id ne reliqui. 43. illi *ABmgCab.* ille *B.* 44. Accendant *A.* 45. cotidie *B. pro more.* 46. affigant *A.* affigant *B.*

fores eius celebrant, ipsum exitus et introitus demonstrantes potentem." Cf. Schol. ad Soph. Electr. v. 640. Spanh. ad Callim. Hymn. in Dian. v. 144, et interpretes ad Arnob. Adv. Nat. VI, 12. Tertull. De Corona cap. 13.

i. Antelios daemones] Cf. Tertull. De Corona cap. 13, et quae ibi adnotavero.

k. ostia in balneis] Suspicio fontium ostia, in nympharum honorem.

l. in huiusmodi] Cf. supra cap. 14.

m. respuerunt] Cf. quae adnotavi supra ad cap. 11.

n. quibus lux nulla est] Interdum enim accensae lucem nullam habebant. Cf. Apolog. cap. 35.

o. postmodum arsuras] Postquam exaruerint. De hoc poenarum infernalium auspicio cf. Desid. Herald. Digress. I, 23. p. 247 sq. Par locus De Cultu-Fem. cap. 6. „Male ac pessime sibi auspicantur flammeo capite." Cf. Ad Uxor. I, 6. „auspicia poenae suae." Hieron. ad

nent; illis "competunt et testimonia tenebrarum et auspicia poenarum. Tu lumen es mundi et arbor virens semper. Si templis renuntiasti, ne feceris templum ianuam tuam. Minus dixi: si lupanaribus renuntiasti, ne indueris "domui tuae faciem novi lupanaris".

Circa officia vero privatarum et communium^a 'sollemnitatum, Cap. XVI. ut togae purae^b, ut sponsalium, ut 'nuptialium, ut nominalium^c, nullum putem periculum observari de statu 'idololatriae, 'quae intervenit. Causae enim sunt considerandae, quibus praestatur officium. Eas mundas esse opinor per semetipsas, quia neque vestitus virilis neque 'anulus^d aut coniunctio maritalis de alicuius idoli honore descendit. Nullum denique cultum a deo maledictum invenio, nisi muliebrem in viro. Maledictus enim, inquit, omnis qui Deut. XXII, muliebris^e induitur. Toga vero etiam 'appellationis virilis est^f. Nuptias quoque celebrari non magis deus prohibet quam nomen imponi. Sed his accommodantur sacrificia. 'Sim vocatus^g nec ad-sacrificii^h sit titulus officii, et operae meae expunctio 'quantum

47. competunt testimonia aut auspicia A.

48. domui Ab. domi reliqui.

Cap. XVI. 1. sollemnitatum Aß. 2. nuptiarum Bmg. 3. idolatriae A. 4. quae om. A. 5. anulus AßB. 6. appellationis ABb. appellatione Ca. 7. Sim vocatus Ab. si invocatus B. Si in vocatu Ca. si sim vocatus Fulv. Ursinus, La Cerda. Si nec in vocatu Latinus, Fr. Iunius. 8. nec ad-sacrificii sit b. nec ad sacrificii sit A. nec in sacrificiis BCa. Fulv. Ursinus, La Cerda, Latinus, Fr. Iunius. 9. quantum sibi libet Ab. quae tum sibi libet B. quid tam? si libet Ca.

Laetam: „Nec capillum irruas, et aliquid ei de gehennae ignibus aspiceris.“

p. nori lupanaris] Apolog. cap. 35. „cur die laeto non laurea postes obumbramus nec lucernis diem infringimus. Honesta res est sollemnitate publica exigente domui tuae induere habitum alicuius novi lupanaris.“ Ad Uxor. II, 6. „et procedet (dei ancilla) de ianua laureata et lucernata, ut de novo-consistorio libidinum publicarum.“ Cf. Propert. Eleg. I, 16, 7. Lauri et faces proprie ad nuptialia pertinebant. Cf. Hildebr. ad Apol. Metam. IV, 26. p. 277.

Cap. XVI. a. communium] Ut privatae sollemnitates dicantur, quae uni tantum personae conveniunt, ita communes, quae duabus, ut sunt nuptiae, sponsalia. (La Cerda.) Cf. Casaub. ad Sueton. August. cap. 53. p. 239.

b. togae purae] Id est vestitus virilis (ut post exponitur) toga praetexta deposita. Erat autem haec togā pura candida, quam tirones Liberalibus vel magistrae coronae die induebant primum die tirocinii sui, ὁλόλευκος τήβεννος, anno

aetatis decimo septimo; prius enim praetextati erant. Cic. Epist. IX, 22. ad Atticum. Cf. De Corona. (Fr. Iunius.)

c. nominalium] Macrobius Saturn. I, 16. „Est autem dies lustricus, quo infantes lustrantur et nomen accipiunt; sed is maribus nonus, octavus est feminis.“ Eadem habet Paulus Diaconus s. v. Lustrici dies p. 120. Muell. Gloss. Vet. „Nominalia, ὀνομασθεσία.“ Cf. Becker Gallus I, p. 26., Lobeck Aglaoph. I, 434.

d. anulus] Cf. Barth. Advers. I, 8. p. 61.

e. muliebris] Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 17.

f. appellationis virilis est] Appellatur etiam toga virilis, non simpliciter toga. (Rigalt.)

g. ad-sacrificii] Hunc locum in omnibus libris editis depravatissimum emendavimus ex codice Agobardi. Emendationem verissimam esse probabimus explicatione. Christianis gentilium dominio subditis frequentissimae occurrunt rationes haesitandi consultandique an et quatenus potestatibus ethnicis imperan-

sibi libet^h. ¹⁰Utinam quantum sibi quidem, nec videre ¹¹possemus quae facere nobis nefas est. Sed quoniam ita ¹²malus ¹³circum

10. Utinam quantum sibi quidem Ab.
Ab. possimus reliqui. 12. malis Ca.

Utinam quidem, reliqui. 11. possemus
13. circumdedit saeculum Aß.

tibus aut vocantibus operae sive officia absque idololatriae periculo deberentur. Nimirum in familia forte aut comitatu praesidis sive proconsulis servi sunt et liberti, apparitores, scribae, librarii, praecones, inter hos et Christiani, et sollemnia quaedam incident, quorum occasione festa et sacrificia certo de more celebrantur: praeses aliqua procurari inbet ad easse sollemnitates pertinentia. Quid hic consilii capiet Christianus? Parebit imperanti? erit idololatriae fantor et administer. Obsequium negabit? erit adversus potestatem contumax. Certe idolorum cultum qualemunque execratur deus. Sed et principum et potestatum iura confirmat. Nemini Christiano contumaciam indulget, immo cunctos ad obsequendi officium compellit. Hac in specie Tertullianus discrimen statuit, ut quod attineat ad honores regum vel imperatorum, satis praescriptum habeant Christiani, in omni se obsequio esse debere, secundum apostoli praeceptum, subditos magistratibus et principibus et potestatibus, sed intra limites disciplinae, quousque ab idololatria separamur. Circa officia vero privatarum et communium sollemnium, ut togae purae, ut sponsalium, ut nuptialium, ut nomenclium nullum putem, inquit, periculum observari de flatu idololatriae, quae intervenit: causae enim sunt considerandae, quibus praestatur officium. Deinde obicit: Sed his, nempe sponsalibus, nomenclibus ac ceteris huiusmodi sollemnitatibus accommodantur sacrificia. Ipse continuo obiectionem solvit, sumpta persona servi seu liberti Christiani quem dominus gentilis adesse aut apparere sibi iussit filiove ob togae purae vel sponsalium sollemnium sacrificanti. Sim vocatus, inquit, dum officium meum aut opera mea non possit haberi pro adsacrificio, id est administratione seu participatione aut consensu sacrificii, utatur ille opera mea et officio meo, quantum sibi libet. Mox voto dictum castigat: Utinam quantum sibi quidem, quasi diceret: Utinam illud, quod proxime dixi, quantum sibi quidem, disiungi queat ab officio operave mea, ut iam dominus ille gentilis ad eas sollemnitates neminem vocaret Christianum, nec videre posse-

mus quod facere nobis nefas est. Sed quoniam satanas ita circumdedit saeculum idololatria, licebit adesse in quibusdam, quae nos homini, non idolo officiosos habent. Deinde sententiam suam concludit: Ceterum, id est absque huius distinctionis indulgentia, quid facient servi vel liberti fideles, item officiales sacrificantibus dominis vel patronis vel praesidibus adhaerentes? Huius autem loci depravandi occasionem dedit minime intellecta vox *adsacrificii*. Etenim ignari significationis mutavere ac pro eo scripsere in *sacrificii*, nullo sensu. *Adsacrificii* titulus dicitur quemadmodum *admilitiae* gratia [fr. 1. pr. de off. Praef. Praet. l. 11.] „Arcadius ait, cum apud veteres dictatoribus ad tempus summa potestas crederetur, magistratos equitum sibi eligeant qui adsociati participales curae *admilitiae gratia* secundam post eos potestatem gererent.“ Sic legitur in Pandectis Florentinis, non ut vulgo *militiae gratia*. Magistri equitum admilitabant praefectis praetorio, eorumque cura dicebatur *admilitia*, quia additi et adsociati erant curae praefectorum praetorio. Sic etiam in *adsacrificiis* *adsacrificare* dicebantur qui propter sacrificium aderant sacrificanti, qui consilio sumptive sacra facientem adiuvabant. Officii et operae expunctio est persolutio et praestatio. (Rigalt.) De interpretatione quidem consensio cum Rigaltio, sed verba aliter distingo et struo, ut sacrificii titulum habeat meum ad quod sum vocatus officium, etiam opera mea expungatur in quantum sibi libet. De ellipsi conditionalis si notum est; ex Tertulliano, apud quem frequentissima est, aliquot exempla attuli ad De Corona cap. 11. De vocabulis expunctio et expungere alibi adnotatum est. Vocabula in modum *adsacrificii* confecta habes apud Tertullianum *adinvenire* Apolog. cap. 4. (certe ex auctoritate libri Fuldensis), *adievire* De Corona cap. 7. De Anima cap. 57., *adtradere* De Patientia cap. 5.

h. quantum sibi libet] Adv. Hermogen. cap. 23. „Fuerit licet materia quantum sibi licet, vel potius Hermogeni.“

dedit saeculum idololatria, licebit adesse in quibusdam, quae nos homini, non idolo, officiosos habent. Plane ad sacerdotium et sacrificium vocatus non ibo (proprium enim idoli ¹⁴officium est), sed neque consilio neque sumptu ¹⁵aliave opera in eiusmodi fungar. Si propter sacrificium vocatus adsistam, ero particeps idololatriae: si me alia causa coniungit sacrificanti, ero tantum spectator sacrificii.

Ceterum quid facient servi vel ¹liberi fideles, item officiales Cap. XVII. sacrificantibus dominis vel patronis vel praesidibus ²suis adhaerentes? Sed ³si merum quis sacrificanti tradiderit, immo ⁴si verbo quoque aliquo sacrificio necessario adiuverit, minister habebitur idololatriae. Huius regulae memores etiam magistratibus ⁵et potestatibus officium possumus reddere secundum patriarchas et ceteros maiores, qui regibus idololatriis usque ad finem idololatriae apparuerunt. Hinc proxime disputatio ⁶oborta est, an servus dei alicuius dignitatis aut potestatis administrationem capiat, si ab omni specie idololatriae intactum se aut gratia aliqua aut astutia etiam praestare possit, secundum quod et Ioseph et Daniel mundi ab idololatria et dignitatem et potestatem ⁷administraverunt ⁸in ornamento et purpura praefecturae totius Aegypti sive Babyloniae. Cedamus itaque succedere alicui posse, ut in quoquo honore ⁹in solo honoris nomine incedat, neque sacrificet, neque sacrificiis auctoritatem suam accommodet, non hostias locet, non ¹¹curas templorum deleget, non vectigalia eorum procuret, non ¹²spectacula edat de suo aut de publico aut edendis praesit, nihil sollemne pronuntiet vel edicat, ne iuret quidem; iam vero quae sunt potestatis, neque iudicet de capite alicuius vel pudore ^b — feras enim de pecunia ^a — neque damnet neque praedamnet ^d, neminem vin-

14. est officium A. 15. alia vera opera A.

Cap. XVII. 1. liberti b, Fr. Iunius. 2. suis om. Ab. 3. mirum quis (quid Ap.) sacrificantis A. 4. si vero quoque aliquos (alios quos Ap.) A. 5. et potestatibus om. A. 6. oborta ABb. suborta Ca. 7. administraverint B. 8. in ornamento et purpura praefecturae ego. in ornamento praefecturae b. in ornamento exturae A. et in ornamento et purpura exlitere Fr. Iunius. in ornamento et purpura exlitere reliqui. 9. Cedamus Ab. Credamus reliqui. 10. in solo honoris Ab. Ios. Scaliger. ut in solo honoris reliqui. 11. curas temporum Ab. 12. spectaculaledat Ab. 13. neque iudicia de capite alicuius vel pudore ferat, etiam de pecunia Fr. Iunius.

Cap. XVII. a. Sed] Sed ad hoc, inquit, respondere minime difficile esse potest, siquidem, secundum domini legem, si quis sacrificanti merum ad libandum tradiderit minister habebitur idololatriae.

b. de pudore] Interpretor de honore cum Fr. Iunio.

c. feras enim de pecunia] Possit ferri

TERTULLIANI OPP. ED. OEHLEN. TOM. I.

si de pecunia iudicet, non, si de capite aut pudore. La Cerda post pecunia ponit interrogationis signum et sic interpretatur: „Feras tu de pecunia minore malo? q. d. Non damnet capite, cum ferendum non sit malum minus, ut scilicet damnet de pecunia.“

d. neque damnet neque praedamnet]

Damnat iudex, praedamnat legislator.

ciat, neminem recludat^a aut torqueat, si haec credibile est fieri posse.

Cap. XVIII. Iam vero de solo suggestu^a et ¹apparatu honoris retractandum. Proprius habitus uniuscuiusque est, tam ad usum quotidianum, quam ad honorem et dignitatem. Igitur purpura illa^b et aurum cervicis ornamentum eodem more apud Aegyptios et Babylonios insignia erant dignitatis, quo more nunc praetextae vel trabeae vel palmatae et coronae aureae sacerdotum provincialium^c, sed non eadem conditione. Tantum enim honoris nomine ²conferebantur his, qui familiaritatem regum merebantur. Unde et purpurati ³regum vocabantur a purpura, sicut apud nos a toga candida ⁴candidati, sed non ut suggestus ille sacerdotiis quoque aut aliquibus idolorum officiis adstringeretur. Nam si ita esset, utique tantae sanctitatis et constantiae viri statim habitus inquinatos recusassent, statimque apparisset Danielem idolis non deservisse, nec Belem nec draconem colere, quod ⁵multo postea apparuit. Simplex igitur purpura illa nec iam dignitatis ⁶erat, sed ingenuitatis apud barbaros insigne. ⁷Quemadmodum enim et Ioseph, qui servus fuerat, et Daniel, qui per captivitatem ⁸statum verterat, civitatem Babyloniam et ⁹Aegyp-

Cap. XVIII. 1. apparatu *Aφ*. 2. conferebantur his *b*. conferebatur is *A*. conferebatur his *BCa*. 3. regum memorabantur a purpura *A*. 4. candida *om. A*. 5. multo postea *A*. 6. erat, sed ingenuitatis *om. A*. 7. Quemadmodum ab. Quemadmodo *Aβ*. Quodammodo *AφBC*. 8. statim *B*. 9. Aegyptiam *b*.

Utraque abstineat Christianus, nec de capite cuiuspiam aut legem aut sententiam ferat. (Rigalt.)

e. recludat] *b. e.* in carcere claudat, in vincula det. De hoc rariore verbi *recludere* significatione et usu v. Rubnk. et Frotsch. ad Iul. Ruf. cap. 1. p. 224. ed. Lips., Duker. ad Flor. IV, 12. Locis apud Forcellinium et a Dirksenio in Manuali ex Ictorum libris indicatis addo Irenaei Adv. Haeres. IV, 14. (p. 301. ed. Grabe.) „qui non credunt et propter hoc fugiunt lumen eius, in tenebras, quas ipsi sibi elegerunt, iuste *recludet*.“ Concil. Toletan. VII. cap. 5. „Quos in cellulis *reclusos* sanctae vitae ambitio tenet.“ Plura suppeditabant Hieronymi scripta et Acta Sanctorum.

Cap. XVIII. a. de suggestu] *b. e.* de ornatu. V. quae adnotavero ad De Corona cap. 13.

b. purpura illa] Cf. Casaub. ad Sueton. Aug. cap. 18.

c. sacerdotum provincialium] Praetextae magistratum, trabeae deorum, regum sive imperatorum et augurum, palmatae triumphantium. Coronarum

aurearum, quas sacerdotes provinciales gestabant, exempla habentur Antonini Elagabali et Aquileiensium apud Herodianum libro V, [cap. 3?] et VIII, [cap. 7?]. (Fr. Iunius.) Satis indecorum videtur coronas aureas dari sacerdotibus in provinciis, non etiam Romae. Hoc tamen innuit lectio vulgata *sacerdotum provincialium*. Quid? si disiungamus, ut aureae coronae fuerint sacerdotum, fuerint et provincialium, nempe magistratum, de quibus ipse libri De Corona cap. 13. „Sunt et provinciales aureae, imaginum iam, non virorum capita maiora quaerentes.“ (Rigalt.) De aureis sacerdotum addo Prudent. Peristeph. X, 1011. „Summus sacerdos nempe sub terram scrobe Acta in profundum consecrandus mergitur, Mire infulatus, secta vittis tempora Nectens, corona tum *repezus aurea*, Cincta Gabino sericam fultus togam.“ Item apud Epictetum I, 19. volens quidam adscribi in urbe Nicopoli inter sacerdotes Augusti proponens huius sacerdotii commoda inter alia ait *χρυσούν στέφανον φορέσω*.

tum sunt consecuti per habitum barbaricae ingenuitatis, sic penes nos quoque ¹⁰fideles, si necesse fuerit, poterit ¹¹et pueris praetexta concedi ¹²et puerilis stola, nativitatis insignia, non potestatis, generis, non honoris, ordinis, non superstitionis. ¹³Ceterum purpura vel cetera insignia dignitatum et potestatum insertae dignitati et potestatibus idololatriae ab initio dicata habent profanationis suae maculam, cum praeterea ipsis etiam idolis ¹⁴induantur praetextae et trabeae et laticlavi, fasces quoque et virgae praeferantur, et merito. Nam daemonia magistratus sunt ¹⁵saeculi huius; unius collegii insignia fasces et purpuras gestant. Quid ergo proficies, si suggestu quidem utaris, opera eius ¹⁶vero non administres? Nemo ¹⁷in immundis mundus videri potest. Tunicam si induas inquinatam per se, poterit forsitan illa non inquinari per te, sed tu per illam mundus esse non poteris. Iam ¹⁸nunc qui de Ioseph et Daniel argumentaris, scito, non semper comparanda esse vetera et nova, rudia et polita, coepta et explicita, servilia et liberalia. Nam illi etiam ¹⁹condicione servi erant: tu vero ²⁰nullius servus, in quantum solius Christi, qui te etiam captivitate saeculi liberavit, ²¹ex forma ^ddominica agere debebis. Ille dominus in humilitate ²²et ignobilitate incessit ²³domicilio incertus: nam Filius, inquit, hominis non habet Luc. IX, 58. ubi ²⁴caput collocet; vestitu incultus, neque enim dixisset, Ecce qui Math. XI, 8. teneris vestiuntur, in domibus regum sunt; vultu denique et aspectu inglorius, ²⁵sicut et Esaias pronuntiaverat. Si ²⁶potestatis Es. LIII, 2. ius quoque nullam ne in suos quidem exercuit, quibus sordido ministerio functus est, si ²⁷regem denique fieri conscius sui

10. fidei Ab. 11. et puerilis praetexta b. 12. et puerilis stola ABb. et puerilis stola Ca. 13. Ceterum Ab. 14. induantur b, Latinius. in quantum BCa. Omittit A. 15., saeculi huius collegii b. 16. eius vero AB. vero eius Cab. 17. in immundis b. immundis A. immundis reliqui. 18. nunc quid (numquid 4p.) Ioseph A. 19. condicione servi ABb. servi condicione Ca. 20. nullius inquinatam solius A. nullius servus in quantum solus B. 21. ex forma Ab. et formarelui. 22. et ignobilitate om. A. 23. domicilii Petr. Ciacconius. 24. caput suum collocet a. 25. sicut Esaias A. 26. potestatis ius quoque nullum Ab. potestatem quoque nullam reliqui. 27. regem Ab. regem se reliqui.

d. ex forma] Forma apud Septimum persaepe est modus, lex, ratio. Exempla sunt Apolog. cap. 2. „Suspecta sit vobis ista perversitas, ne qua vis lateat in occulto, quae vos adversus formam, adversus naturam iudicandi, contra ipsas quoque leges ministret.“ Ibid. cap. 7. „cum vel ex forma omnibus mysteriis silentii fides debeatur.“ Ibid. cap. 47. „quod rerum forma non sustinet.“ Ad Nat. I, 2. „contra formam iudicandum malorum iudicatis.“ Ibid. I, 7. „cum vel ex forma ac lege omnium mysterio-

rum silentii fides debeatur.“ Ibid. I, 9. „Sed quid ego mirer vana vestra, cum ex forma naturali concorporata et concreta intercessit malitia et stultitia sub eodem mancipio erroris?“ Ibid. II, 3. „Quod si ita est, etiam mortalia sint necesse est, secundum animalis formam.“ De Testim. Animae cap. 4. „Omittamus nunc naturalem formam timendi mortem.“

e. domicilio incertus] Quidam domicilio esse dativum parum intellegentes correxere domicilii.

regni^f refugit, plenissime dedit formam suis ²²derigendo^e omni fastigio et suggestu ²³quam dignitatis quam potestatis^h. Quis enim magis ³⁰his usus fuisset, quam dei filius? Quales et quanti eumⁱ fasces producerent, qualis purpura ³¹de humeris eius floreret^k, quale aurum de capite radiaret, nisi gloriam saeculi alienam et sibi et suis iudicasset? ³²Igitur quae noluit, reiecit, ³³quae reiecit, damnavit, quae damnavit, in pompa diaboli deputavit. Non enim damnasset, nisi non sua: alterius autem esse non possent, nisi diaboli, quae dei non sunt. Tu si diaboli pompam eierasti, quicquid ex ea attigeris, id scias esse idololatriam. Vel hoc te commonefaciat omnes huius saeculi potestates et dignitates non solum alienas, verum et ³⁴inimicas dei esse, quod per illas adversus dei servos supplicia ³⁵consulta sunt, per illas et poenae ad impios paratae ³⁶ignorantur^l. ³⁷Sed et nativitas et substantia tua molestae tibi

28. derigendo *Fr. Iunius. dirigendo libri omnes.* 29. quam dignitatis *Ab. tam dignitatis reliqui.* 30. his *B.Ca. iis Ab.* 31. de humeris *A.* 32. Igitur quae *B.Ca. Igitur quam Ab.* 33. quam reiecit quam damnavit damnavit *A. quam reiecit damnavit, quam damnavit b.* 34. inimica dei *A.* 35. consultata sunt *A.* 36. ignorantur *ABCa. irrogantur b, Latinus, Fr. Iunius.* 37. Sed et *B.Ca. Sed reliqui.*

f. conscius sui regni] Dominus noster voluit rex hominum fieri, conscius regnum suum non esse regnum huius mundi. Eodem sensu in Apologetico [cap. 21.] dixit Caesar es esse necessarios saeculo, verum Christianos non posse esse Caesares. (Rigalt.)

g. dirigendo] *Derigere* seu *dirigere* h. l. est solvi ac subsidere. Glossae Vett. [Philox. col. 390. Vulc.]: „*Ἀποθήσσομαι, Derigeor.*“ „*Ἀποθνήσκω, Dirigeo.*“ [Adde Gloss. Latino-Graecum ap. Vulcan. col. 68. „*Deriguit, Ἀπελάγη.*“ et Onomast. Graeco-Latinum ap. eundem col. 40. „*Dirigeo, πηγνύμαι.*“]. Legendum *Derigeo* vel *Dirigeo*. Riget statua, riget fastigium, riget quisvis suggestus et habent in rigore velut superbiam, nec facile cedunt, immo resistunt, nam sunt in duritie stipata. Ea vero cum solvuntur, ut igne metalla et sole glacies, derigere dicuntur, quia iam non rigent. (Rigalt.) *Fr. Iunius*, qui *derigendo* restitui vult, explicat „deponendo“ et „destituendo“; La Cerdæ (qui etiam de *regendo* proposuit) *dirigendo* retinens per „mittendo“ et „demittendo.“ Sed ut Rigaltii hallucinationes omni usus substructione egeat, ita vix minus de La Cerdæ opinione dubium est an aptis exemplis firmari possit; certe ne in illo quidem, quotquot ipse attulit, *dirigere* pro „missum facere“ vel „deponere“

usurpatum deprehenderis. *Fr. Iunius* recte quidem interpretatus est, vim et rationem verbi *derigere* tamen non percepit. Est enim eodem significato positum, quo *frigere* Apolog. cap. 37. „At enim nobis ab omni gloriae et dignitatis ardore frigentibus nulla est necessitas coetus, nec ulla magis res aliena quam publica.“ Sic nos dicimus „kalt sein, starr sein, unempfindlich sein gegen etwas.“ Verba omni fastigio et suggestu pro dativis habeo, non pro ablativis.

h. quæm dignitatis quam potestatis] V. quæ adnotavi supra ad cap. 4.

i. quales et quanti eum] Leopoldus, cum corrigere vellet *quales ante eum*, parum memor fuisse videtur quanti de numero esse hic usurpatum, ut plerumque apud Tertullianum.

k. floreret] Cf. quæ adnotavero ad Apolog. cap. 11.

l. ignorantur] Verissima est lectio vulgata, quam tuetur etiam codex Agobardi. Ait Tertullianus per iniquam saecularium potestatem adversus Christianos sacrificium fieri, quo minus religio Christiana proficiat, ac per hoc ignorari quæ sint a deo poenæ adversus impios paratae. Itaque omnes huius saeculi potestates et dignitates non solum alienas, verum et inimicas dei esse, adeoque Christianis dei cultoribus minime ambiendas aut suscipiendas. (Rigalt.)

sunt adversus ²idololatriam. Ad evitandum^m remedia deesse non possunt, cum et, si defuerint, supersit unicum illud^a, ³quo felicius factus non in terris magistratus, sed in caelis.

Possit in isto capitulo etiam de militia definitum videri, ¹quae Cap. XIX. inter dignitatem et potestatem est. At nunc de isto quaeritur, an fidelis ad militiam converti possit, et an militia ad fidem admitti, etiam caligata^a vel inferior ²quaeque, cui non sit necessitas immolationum vel capitalium iudiciorum. Non convenit sacramento divino et humano, signo Christi et signo diaboli, castris lucis et castris tenebrarum; non potest una anima duobus deberi, deo et Caesari. Et Virgamb^b portavit Moyses, fibulam^c et Aaron, ⁴cingitur loro et Iohannes, ⁵agmen ⁶agit et Iesus Nave, bellavit et populus, si placet ludere. Quomodo autem ⁷bellabit, immo quomodo etiam in pace militabit^d sine gladio, ⁸quem dominus abstulit? Nam etsi

39. idololatriam A. idololatriam reliquit. Ita etiam supra. Post vocem evitandum liber Agobardi pergit verbis de minutiloquio aristotilis in libri De Anima cap. 6. 39. quod b.

Cap. XIX. 1. quae intra los. Scaliger. 2. quaeque BCa. quoque b. Fule. Ursinus. 3. portabit B. 4. cingetur B. 5. agit B. 6. bellabit iam? Fr. Iulianus. bellavit, immo B. 7. quae dominus B.

m. Ad evitandum] Fr. Iunius vult distinguere: tibi sunt. Adversus idololatriam ad evitandum cell.

n. supersit unicum illud] Non deerunt remedia in ecclesia et apud Christianos contra hoc malum. Sed esto nullum sit remedium, ut aliter vitam agas, nisi cum his insignibus idololatricis, certe tibi deesse illud non potest, quo in caelis regnatorus es feliciore multo purpura et magistrato. Puto indicari martirium q. d. Remedio passionis pro Christo obitae habebis in caelis purpuram martyris, cui magistratus nullus terrenus comparandus. (La Cerda.)

Cap. XIX. a. caligata] b. e. gregaria. V. Lips. De Milit. Rom. II, 9. p. 99. ed. Vesal., et interpretes ad Sueton. August. cap. 25. Vitell. cap. 7. Cf. Senec. De Brevit. Vitae cap. 17. Plin. Hist. Nat. VII, 43.

b. virgamb] Virga vitea centurionum fuit. Plin. Hist. Nat. XIV, 1. Sil. Ital. VI, 43. XII, 465. Iuven. Sat. VIII, 247. XIV, 193. Tacit. Annal. I, 23.

c. fibulam] Uncinos anreos intellegit, quibus colligabantur superhumeralia et rationale, quemadmodum lori nomine Iohannis Baptistae zonam pelliceam. (Iac. Pamelius.) Fibulam Fr. Iunius et La Cerda referunt ad clavos militares, qui in caligis militum et peronibus. Plin. B. N. IX, 18. XXII, 22. XXXVIII, 14.

Lorum contra Iunius ad calones, La Cerda ad baltheum militare.

d. quomodo etiam in pace militabit] In pace militare dicuntur qui etiam extra belli tempus in stationibus et praesidiis degunt armati aut in armis apparent principi ceterisque potestatibus ad iussa exequenda. Ea vero priscorum Christianorum disciplina fuit, ut quos fides in quavis militia deprehenderat, ii secundum Iohannis praescriptum in militia sua permanerent. Sed vix erat, ut qui ante fidem non militarent, post fidem nomina militiae darent sua. Immo plerique ante fidem milites, posteaquam ad fidem conversi fuerant, et cingulum et gladium deponebant. Itaque hanc etiam ob causam Christiani ethnicis odio ludibrioque fuere, tamquam inertes et ignavi ac denique imperii Romani hostes. Cum igitur hac invidia plurimum laborarent, tandem visum, tam abruptum et praecipuum consilium sic temperare, ut pace ab ethnicis ecclesiae concessa Christiani etiam cum ethnicis militarent. Unde Septimius ipse in Apologetico „Navigamus, inquit, et nos vobiscum et militamus.“ Atque in hanc sententiam apertissimus Arelatensis Concilii canon tertius „De his qui arma proiciunt in pace, placuit abstinere eos a communionem.“ At Septimius noster in illo De Corona atque hoc etiam De Idololatria opere pro naturae suae austeritate Christianis

adierant milites ad Iohannem et formam observationis^a acceperant, si etiam centurio crediderat, omnem postea militem dominus in Petro^a exarmando discinxit. Nullus habitus licitus est apud nos illicito actui adscriptus.

Cap. XX.

Sed enim cum conversatio divinae disciplinae^a non factis tantum, verum etiam verbis periclitetur (nam 'sicut scriptum est, Ecce Math. XII, homo et facta eius^b, ita, Ex ore tuo iustificaberis), meminisse debemus^a etiam in verbis quoque idololatriae incursum praecavendum aut de consuetudinis vitio aut timiditatis. Deos nationum Exod. XXIII, nominari^a lex prohibet, non utique, ^ane nomina eorum pronuntiemus, quae nobis ut dicamus conversatio extorquet. Nam id plerumque dicendum est: In templo Aesculapii illum habes, et, 'In vico Isidis habito, et, Sacerdos Iovis factus est, et multa alia in hunc modum, quando et hominibus hoc genus nomina inducuntur. Neque enim Saturnum honoro, ^asi ita vocavero^a eum suo nomine; tam non honoro, quam Marcum, si vocavero Marcum. Sed ait: Nomen Exod. XXIII, aliorum deorum ne^a commemoremini^a, neque audiat^a de tuo ore.

8. examinando B.

Cap. XX. 1. sicut et scriptum B. 3. ne om. B. 4. in vico b. vico BCa. eum suo BCa. suo b, Fulv. Ursinus.

2. etiam BCa. esse b, Fulv. Ursinus. 5. si quem ita b, Fulv. Ursinus. 6. 7. commemoremini BCa. commemorabide ore tuo Ca.

omnibus etiam ecclesia nullis persecutionibus vexata omne militiae genus, omnem gladii usum adimit. (Rigalt.)

e. formam observationis] Cf. quae adnotavi supra ad cap. 17.

Cap. XX. a. conversatio divinae disciplinae] Πολιτεία veteres ecclesiae doctores appellarunt certam vivendi rationem, certam vitae genus atque institutum, quod Latini quandoque disciplinam, quandoque conversationem interpretati sunt: atque harum vocum usum videntur ab ipsa Scriptura accepisse. Nam πολιτεύεσθαι ita interpretantur in Actis Apostolorum, et πολιτευμα apud B. Paulum ad Philippenses. Sic autem αποστολικήν πολιτείαν dicit item Sozomenus II, 14., et Clemens Alexandrinus Χριστιανῶν πολιτείαν Paedag. I, 10. „ταῦτα ἐποτύπων Χριστιανῶν περιέχει πολιτείας.“ Et saepius. Sic conversatio apud Tertullianum et veteres alios locis infinitis. Tertull. De Virg. Vel. cap. I. „Hac lege fidei manente cetera iam disciplinae et conversationis admittunt novitatem correctionis.“ (Desid. Heraldus Digress. II, 5. p. 288.) Addo ex Tertulliano Ad Natl. I, 10. „De reli-

qua vero conversationis humanae dispositione palam subiacet, quanta a maioribus mutaveritis.“ Ibid. II, 5. „si ista sentiuntur in civium conversatione.“ De Corona cap. 8. „nec apud saeculum nec in dei rebus nec in conversationibus Christi recognosci est.“ Ad Martyr. cap. 2. „ipsam interim conversationem saeculi et carceris comparemus.“ Plura eius usus exempla ex Hieronymo aliisque scriptoribus attulit Heraldus l. I.

b. Ecce homo et facta eius] Scripturae hunc locum hactenus reperire non potui; quaerat diligens lector alicubi in editione LXX. interpretum. Habet eundem B. Augustinus Medit. cap. 39., sed sine adscriptione loci. (Iac. Pamelius.) Fr. Iunius suspicatur desumpta ex libro Enoch et esse coniuncta cum his, quae Tertullianus citavit supra cap. 4.

c. Deos nationum nominari] Cf. Gish. Cuper. Monum. Ant. in Polenii Nov. Suppl. Thes. Antiqu. tom. II, p. 538.

d. commemoremini] Deponentiali verbi commemorare forma utitur etiam Augustin. Enarrat. in Psalm. LIV. „Nominem melos, quos patitur, commemoratus est.“

Hoc praecepit, ne deos vocemus illos. Nam et in prima parte legis, Non sumes, inquit, nomen domini dei tui in vano, id est *Exod. XX. 7* idolo. Cecidit igitur in idololatricam qui idolum nomine dei honoraverit. Quodsi deos dicendum erit^a, adiciendum est aliquid quo appareat, quia^f non ego illos deos dico. Nam et scriptura deos nominat, sed adicit suos vel nationum; sicut David, cum deos nominasset, ubi ait, ⁹Dei autem nationum daemonia. Sed hoc mihi *Ps. CXV. 4.* ad sequentia magis praestructum est. Ceterum consuetudinis vitium est Mehercule dicere, Medius Fidius, accedente ignorantia quorundam, qui ¹⁰ignorant iusiurandum esse per Herculem. Porro quid ¹¹erit deiratio per eos quos eirasti, quam praeveratio fidei cum idololatricam? quis enim, per quos deierat, non honorat?

Timiditatis est autem, cum te alius per deos suos obligat iuratione vel aliqua testificatione, et tu, ne intellegaris^a, quiescis. Nam aequae quiescendo confirmas maiestatem eorum, cuius causa ¹videberis obligatus. Quid refert, deos nationum dicendo deos an audiendo confirmes? ²iures per, idola, an ab alio adiuratus acquiescas? Cur non agnoscamus versutias satanae, qui, quod ore nostro perficere non potest, id agit, ut suorum ore perficiat per aures ³inferens nobis idololatricam? Certe quisquis ille est, aut amica aut mimica congressione ⁴adstringit. Si inimica, iam ad pugnam vocaris, et scis tibi dimicandum esse: si amica, quanto securius in dominum transferes ⁵sponsionem tuam, ut dissolvas obligationem eius, per quem te malus honori idolorum, id est idololatriae, quaerebat annectere. Omnis patientia eiusmodi idololatria. Honoras eos, quibus impositis obsequium praestitisti. Scio quendam, cui dominus ignoscat, cum illi in publico per litem dictum esset: Iupiter tibi sit iratus, respondisse: Immo tibi. ⁶Quid aliter fecisset ethnicus, qui Iovem deum credidit? Etiam si non per eundem re-torsisset maledictum, nec ⁷per ullum Iovis similem, confirmaverat Iovem deum, per quem se maledictum indigne tulisse demonstraverat remaledicens. Ad quid enim indigneris ⁸per eum, quem scis

9. dii B. 10. ignorantius iurandum B. 11. erit b, Fulv. Ursinus, Latinus. erat BCa.

Cap. XXI. 1. videris Fr. Iunius. 2. iurat C. 3. inferes B. 4. te adstringit Latinus. 5. sponsionem B. responsionem Cab. 6. Quid aliud Latinus. 7. per illum B. 8. per eum, quem BCa. per eum maledictus, quem b, Fulv. Ursinus.

e. deos dicendum erit] Eundem Hellenismum habes De Pallio cap. 4. „Physonem et Sardapalium tacendum est.“ Cf. Vechneri Hellenolox. I, 33., Gronov. Observ. I, 7., Ruddim. Instit. Gr. II, 252. ed. Lipsa.

f. quia] V. quae adnotavi ad Ad Martyr. cap. 4.

Cap. XXI. a. ne intellegaris] sc. Christianus esse. Cf. supra cap. 13.

nihil esse? Nam si ⁹insanis^b, iam esse confirmas, et erit ¹⁰idololatriae professio timoris tui: quanto magis, cum per ipsum rema-
maledicis, eodem ¹¹Iovis honorem^c facis, quo et ille, qui te pro-
vocavit? Fidelis autem in eiusmodi^d ridere debet, non insanire,
immo, secundum praeceptum, ne per deum quidem ¹²remaledicere,
sed plane benedicere per deum, ut et idola destruas et deum
praedices et adimpleas disciplinam.

Cap. XXII. Aeque benedici ¹per deos nationum ²Christo initiatus non
sustinebit, ³ut non semper reiciat^a immundam benedictionem, et eam
sibi in deum convertens emundet. Benedici per deos nationum,
maledici est per deum. ⁴Si dederò eleemosynam vel aliquid prae-
stitero beneficii, et ille mihi deos suos vel coloniae genium^b ⁵pro-
picios imprecetur, iam oblatio mea vel operatio idolorum honor
erit, per quae benedictionis gratiam ⁶compensat. Cur autem non
sciat me dei causa fecisse, ut et deus potius glorificetur et daemona
non ⁷honorentur in eo quod propter deum ⁸feci? Si deus vi-
det, quoniam^c propter ipsum feci, pariter videt, quoniam^c propter
ipsum fecisse me nolui ostendere, et praeceptum eius idolothytum
quodammodo feci. Multi dicunt, Nemo se debet promulgare; puto
autem nec negare. Negat enim quicumque dissimulat in quacum-
que causa pro ethnico habitus, et utique omnis negatio idololatria
est, sicut omnis idololatria negatio, sive in factis sive in verbis.

Cap. XXIII. Sed est quaedam eiusmodi species in facto et ¹in verbo bis
acuta et infesta ²utrumque, licet tibi blandiatur, quasi vacet in utro-
que, dum factum non videtur, quia dictum non tenetur. Pecuniam

9. insanus B. 10. idololatriae BCa. idololatria b, Fr. Iunius, Latinius. 11.
Iovis BCa. Iovi b, Fulv. Ursinus, Jos. Scaliger. 12. remaledicere Cab. et ma-
ledicere B.

Cap. XXII. 1. per om. B. 2. Christo initiatus Cab. Christum Sationistes
B. 3. ut non semper BC. Fr. Iunius. ut semper ab. 4. Si BCa. Si cui b,
Fulv. Ursinus. 5. propicios B. 6. compensat b, Fulv. Ursinus. compensant
BCa. 7. honorantur B. 8. feci? Si deus ego. feci? Sed deus b, Fulv. Ur-
sinus. fecisse deus B. feci. Deus Ca.

Cap. XXIII. 1. in verbis acuta Fr. Iunius. in verbis cauta alii. 2. utri-
que B.

b. Nam si insanis] h. e. Insane com-
moveris, ut paulo post „ridere debet,
non insanire.“ (Fr. Iunius.)

c. Iovis honorem] Iovis scribendum
esse ex vetustioribus libris, non Iovi,
probant superiora „per quem te malus
honori idolorum, id est idololatriae, quae-
rebat annectere.“

d. in eiusmodi] Cf. quod adnotavi ad
cap. 14.

Cap. XXII. a. ut non semper reiciat]

Christianus non sustinebit benedici per
deos nationum, non sustinebit ut non
semper reiciat immundam benedictionem
h. e. reiciat semper. (La Cerda.)

b. coloniae genium] In marmoribus
antiquis extant inscriptiones: GENIO CO-
LONIAE. GENIO MUNCIPII. GENIO
LOCI. GENIO FONTIS., immo et GENIO
HORREORUM., aliae. (Rigalt.)

c. quoniam.] Cf. quae adnotavi ad Ad
Martyr. cap. 4.

de ethnicis mutuantes sub pignoribus ^afiduciatis^a iurati cavent ^aet se negant; se scire volunt scilicet tempus persecutionis^b et ^alocus tribunalis et ^apersona praesidis. Praescribit Christus non esse iurandum. Scripsi, inquit, sed nihil ^adixi. Lingua, non littera occidit. Hic ^aego naturam et conscientiam advoco: naturam, quia nihil potest manus scribere, etiamsi lingua in ^adictando cessat immobilis et quiescit, quod non ^aanima dictaverit; quamquam et ipsi linguae anima dictaverit aut a se conceptum aut ab alio traditum. Iam, ne dicatur, "Alius dictavit; hic conscientiam appello, an quod alius dictavit anima suscipiat et sive comitante sive residente lingua ad manum transmittat. Et bene, quod^a in animo et conscientia ^adelinqui dominus dixit. Si, inquit, concupiscentia vel malitia in cor hominis ascenderit, pro facto ^ateneri^d. Cavisti igitur, quod in cor tuum plane ascendit, quod neque ignorasse te contendere ^apotes neque noluisse. Nam cum caveres, scisti, cum scires, utique voluisti; ^aegisti tam facto quam cogitatu, nec potes leviori crimine ^amaius excludere, ut dicas falsum plane effici^a, cavendo quod non ^afacis. Tamen non negavi,

3. fiduciatis *b* (ex secundis curis). fiduciatis *BCa*. 4. et se negant; se scire volunt *ego*. et se necant, se scire volunt *B*. et sic negant. Scire volunt *Ca*. et sic negant scire. Volunt *b*, *Fr. Iunius*. 5. locus *B*. locum reliqui. 6. persona *B*. personam reliqui. 7. dixit *B*. 8. ego *Bb. Fulv. Ursinus*. ergo *Ca*. 9. dictando *B*. dictando reliqui. 10. animae *B*. 11. alius dictavit *Cab*. aliquis dictavit *B*. 12. delinquit. *B*. 13. teneri *B. Fulv. Ursinus*. teneris *Cab*. 14. potes *b, Fulv. Ursinus*. potest *BCa*. 15. egisti tam facto *ego*. et est tam facto *B*. et es tam in facto *Cab*. et haeres tam in facto *Latinus, prob. Fr. Iunius*. 16. maius *b, Latinus, Fr. Iunius, La Cerdas*. manus *BCa*. 17. facit tamen *B*.

Cap. XXIII. a. sub pignoribus fiduciatis] Creditor ethnicus Christiano pecuniam dedit sub pignoribus et iureiurando. Confectis iudicarii contractus tabulis praescriptum est, quid praediorum obligaret, praeterea vero quid iuraret. Iurari autem oportuit, quod sibi iurari voluerat creditor propria superstitione. Christianus lingua non iuravit, sed tabulas testes iuris iurandi, quod creditor exegerat, signavit. Quaeritur an idololatriae crimine teneatur. Debitor negat se teneri, eo quia cautionis seu fidei instrumentum signaverit non inquisito neque intellecto quid esset pro iureiurando perscriptum. Tertullianus contra teneri ait. Nam cum caveres, inquit, scisti. Ethnicum scilicet creditorem commodasse tibi pecuniam ea lege, ut caveres et pignoribus et iureiurando. Et cum scires, atque voluisti. (Rigalt.)

b. se scire volunt scilicet tempus persecutionis] Negant illi se iuratos cavisse. Quasi vero, inquit, tempore persecutio-

nis iudicariae hoc scire velint tribunal et praeses, utrum ille, in quem persecutio de pecunia reddenda instituta est, cum caveret, iurasse sibi conscius esse velit, nec ne. Sive iuraverit, sive iurasse se neget, non curant; iuratum praesument, et iure praesument, siquidem ille tabulas iurisiurandi testes signavit.

c. Et bene quod] Cf. adnot. ad cap. 5.

d. teneri] Haec est genuina scriptura veterum librorum, pro qua alii teneris. Pendet hic infinitivus ab praecedenti inquit. Fr. Innicius adnotat: Latinus „Videntur, inquit, recitari Montani verba, ita ut aliis litteris scribenda essent.“ Mihi non videtur, sed summa est verborum Christi, quae habentur locis quam plurimis. Pamelio assentior.

e. falsum plane effici] Levius illud crimen, quod imputatur, falsum plane effici, quippe quod non committas cavendo. Levius crimen est iurare, maius negare dominum Christum. Scripsi tantum, inquit, non iuravi; nec magis ne-

quia non iuravi. ¹⁸Quoniam, etsi nihil tale fecisses, ¹⁹sic tamen ²⁰dicereris deierare, ²⁰fecisse si consenseris. Non valet tacita vox in stilo, et mutus in litteris sonus. At enim Zacharias temporali vocis oratione multatus cum animo conlocutus linguam inritam transit, ²²cum manibus suis a corde dictat et nomen filii sine ore pronuntiat: loquitur in stilo, auditur in cera ²³manus omni sono ²⁴clarior, littera omni ore vocalior. Quaere, an dixerit qui dixisse compertus est. Dominum oremus, ne qua nos eiusmodi contractus necessitas circumstet et, si ita evenierit, ²⁵det ²⁶fratribus operandi copiam^f vel nobis abrumpendae omnis necessitatis ²⁷constantiam, ne illae litterae negatrices vicariae oris nostri in die iudicii adversus nos proferantur signatae signis, non iam advocatorum^g, sed angelorum.

Cap. XXIV. Inter hos scopulos et sinus, inter haec vada et freta idololatriae velificata spiritu dei fides navigat, tuta si cauta, secura si attonita^a. Ceterum inenatabile excussis profundum est, inextricabile ¹in pactis naufragium est, ²inrespirabile^b devoratis hypobrychium in idololatria. Quicumque fluctus eius offocant^c, omnis ³vertex eius

18. Quoniam B. Immo Cab. , 19. sic tamen ego. Si tamen B. tamen reliqui. 20. fecisse si B. si reliqui. 21. diceris Fr. Iunius. 22. cum manibus ego. eam manibus B. manibus reliqui. 23. manu B. 24. clarior B. 25. det Cab. de B. 26. fratribus operandis copia B. 27. constantia B.

Cap. XXIV. 1. in pactis B. 2. inrespirabile devoratis. Hypobrychium in idololatria quicumque B. 3. vertex BCa. vortex b.

gavi, quia non iuravi. Tamen, respondet Tertullianus, tamen non falsum efficitur illud crimen, quoniam, etsi revera non iuratus esses, tamen, cum iurasse te signatura tua te ipsum convincat, iuratus necessario dicendus esses.

f. operandi copiam] Det fratribus copiam beneficiendi, eleemosynas dandi, ut ab illa necessitate subsidio eorum caveatur nobis. Sic operationem de eleemosyna proprie posuit De Virg. Veland. cap. 13. „vel quamcunque eleemosynae operationem.“ Ambros. De Offic. II, 16. „Plus clamat operatori bono debilitas, quam vox pauperis.“ Prudent. Psychomach. v. 572 sqq. opponit Avaritiam et Operationem. Infinitum eius usus exemplorum numerum invenies in Cypriani scriptis.

g. advocatorum] Advocatos dicit qui amico praesentiam suam commodabant signando, subscribendo, testimonio dicundo. Sic Varro De Re Rust. II, 5. „Tu vero, Murri, mihi veni advocatus, dum asses solvo Palilibus, si postea a me repentat, ut testimonium perhibere possis.“ (Rigalt.)

Cap. XXIV. a. si attonita] Qui attonitus, prae metu cautus atque attentus solet esse. Hinc saepius attonitus pro intentus et attentus. Tertull. De Fuga in Persec. cap. 1. „Sed quando deus magis creditur, nisi cum magis timetur? nisi in tempore persecutionis! Ecclesia in attonito est. Tunc et fides in expeditione sollicitior et disciplinatio“ cell. De Praescr. Haeret. cap. 43. „Ubi metus in deum, ibi gravitas honesta, et diligentia attonita, et cura sollicita“ cell. Cassian. Collat. II, 13. „(caritas) attonita semper pietate distenditur.“ Id. XII, 1. „Grata est mihi non solum attonita ad descendum vestra mentis intentio, sed etiam praepositae disciplinae quaestio- nis.“ Id. XII, 13. „attonita consideratione flammatus.“

b. inrespirabile devoratis hypobrychium] Quod barathrum est in terra, idem est in aqua vel mari *υποβρυχίων* devorans et exsorbens in submersione homines navigaque. (Fr. Iunius)

c. offocant] Paul. Diac. p. 192. ed. Muell. „Offucare, aquam in fauces absorbendam dare.“

ad inferos desorbet. Nemo dicat: Quis 'tam tuto praecavebit? Exeundum de saeculo erit. Quasi non tanti sit exire, quam idolo latren in saeculo stare. Nihil esse facilius potest, quam cautio idololatriae, si timor eius 'in capite^d sit. Quaecumque necessitas minor est periculo tanto 'comparata. Propterea spiritus sanctus consultantibus tunc apostolis vinculum* et iugum nobis relaxavit, ut idololatriae devitandae vacaremus. Haec erit lex nostra, quo expedita^f hoc plenius administranda, propria 'Christianorum, per quam ab ethnicis agnoscimur et examinamur, haec accedentibus ad fidem proponenda et ingredientibus in fidem inculcanda est, ut accedentes deliberent, observantes perseverent, non observantes renuntient sibi^g. Viderimus enim si secundum 'arcae typum et corvus et milvus et lupus et canis^h et serpens in ecclesia erit. Certe idololatre^s 'in arcae typo non 'habetur. Nullum animal in idolo latren figuratum est. Quod in arca non fuit, in ecclesia non sitⁱ.

4. iam totus Fr. Iunius. 5. in capite sunt B. 6. comparato B. 7. Christianum B. 8. arcae typum b, Latinius. archetypum BCa. 9. in arcae typo b, Latinius. in archetypo BCa. 10. habet. Nullum B.

d. in capite sit] Si ante omnia atque in principio loco timor idololatriae sit. (La Cerda.)

e. vinculum et iugum nobis relaxavit] *Fibulam relaxare* dixit eodem sensu De Corona cap. 11. Ait: ideo ademptum est Christianis onus legis (Act. Apost. XV, 25 sqq), ut abstineant ab immolatis vacentque uni tantum idololatriae. (La Cerda.)

f. quo expedita] De ellipsi comparativi magis v. adnot. ad De Testim. Animae cap. 2.

g. renuntient sibi] Desinant esse Christiani. (Rigalt.)

h. corvus et milvus et lupus et canis]

Per corvum significat haereticum (Prosper Aquil. De Praedict. libro V., qui libro II. per eundem notat errabundum et vagantem; Drogon Episc. Ostiens. peccatorem. Citat La Cerda.), per milvum rapacem, per lupum sanguinarios aut insidiatores, per canes libidinosos, per serpentes astutos. Omnibus his, inquit, peior est idololatre, cuius nullus in arca Noë fuit typus aut allegoria.

i. in ecclesia non sit] Hincmarus Rem. Opusc. de Divort. Regis Chlotarii „Sicut in diluvio omnes perierunt, quos non arca continuit, ita nemo salvari potest qui fide recta et bonis operibus in unitate sanctae ecclesiae non permanserit. (La Cerda.)

A P O L O G E T I C V M.

In scripturae discrepantia verbis scriptoris subiecta

<i>A</i>	-	-	significat codicem scriptum Parisiensem n. 1623., olim Claudii Puteani (<i>A</i> ex collatione Steph. Baluzii, <i>A</i> ex Hildebrandi).
<i>B</i>	-	-	Parisiensem secundum n. 1656.
<i>C</i>	-	-	Parisiensem tertium, n. 1689. Huius libri quatuor tantum priorum capitum variantes excerptae sunt. Inde igitur a capite quinto signum <i>C</i> . vacabit.
<i>D</i>	-	-	Parisiensem quartum, n. 2616.
<i>E</i>	-	-	Gothanum, n. M. 50.
<i>F</i>	-	-	Erlangensem, olim Heilsbronnensem.
<i>G</i>	-	-	Leidensem, (n. 315.) Mss. Latin. Bibl. Publ. n. 2.
<i>λ</i>	-	-	Fuldensem.
<i>a</i>	-	-	editionem priorem Beati Rhenani anni MDXXI.
<i>b</i>	-	-	alteram Beati Rhenani anni MDXXIX. In hac libri Apologeticæ recensione B. Rhenanus usus erat excerptis ex codice scripto Gorziensi (<i>Gorz.</i>).
<i>c</i>	-	-	Sigism. Gelenii (sive Franc. Zephyri) anni MDL.
<i>d</i>	-	-	Iac. Pamellii anni MDLXXIX, emendatam ope librorum trium Vaticanorum (<i>Vatic.</i>), trium Belgicorum Elnonensis S. Amandi (<i>Elnon.</i>), Gandavensis S. Bavonis (<i>Gandav.</i>), Leodiensis (<i>Leod.</i>), aliorum.
<i>e</i>	-	-	Desid. Heraldi anni MDCIII, emendatam ope librorum scriptorum duorum, Puteanei (hodie Paris. n. 1623.) et Bongarsiani (<i>Bong.</i>).
<i>f</i>	-	-	Nicol. Rigaltii anni MDCXXXIV.

Præterea passim a me citabuntur codex Vindobonensis n. 294., Florentinus, Mediceo-Laurentianus n. 13. plut. XXVI., Ambrosianus n. 51., Leidensis n. 108., Oxoniensis (cuius scripturae discrepantia est margini adscripta exempli editionis Heraldianae quod extat in bibliotheca Acad. Gottingensis n. E, 3, 6.), Erfurtanus, alii.

APOLOGETICVM.*

Si non licet vobis, Romani imperii antistites*, in aperto ¹et Cap. I.
edito, in ipso fere vertice civitatis praesidentibus ad iudicandum

*APOLOGETICVM (APOLLOGETICVM F.) inscriptio est in EF, in Mediceo-Laurentiano, Ozoniensi, Erfurtano (bibl. Amplonianae), Vindobonensi, item in codice quondam Corbesiensi (qui memoratur in vetere catalogo edito in Naumanni Serapeo a. 1541. p. 107.), in libro Murbacensi (Montfauc. Bibl. Bibl. tom. II, p. 1177.), in libro bibl. monasterii B. M. de Becco (Montf. p. 1250), in libro bibl. monasterii S. Ebrulphi Ulicensis (Montf. p. 1269). APOLLOGICVM habet Ambrosianus n. 51. APOLOGITICVM est in A. et in codice bibl. coenobii Eltonensis S. Amandi (n. 228. V. Sander Bibl. Belg. Mss. p. 51.), APOLOGITICVM in G., APOLOGETICON in libro Taurinensi (Pasin. Catal. Bibl. Reg. Taurin. Athenaei tom. II, fol. 6). APOLOGETICS habent (BCD?) abcd, liber Leidensis in Catal. Bibl. Publ. Univers. Lugduno-Batavae p. 376., liber Iac. Bongarsii, et sub hoc titulo, quem omnes, quod sciam, ante me editores indidere, vulgo enumeratur Tertulliani liber in bibliothecarum catalogis (Cf. Montfauc. Bibl. Bibl. tom. I, p. 69. 524. 628. tom. II, p. 1401. Catal. Bibl. Reg. tom. III, p. 160. 172. 304. tom. IV, p. 504.). Passim autem etiam in codicibus scriptis, quibus APOLOGETICVM titulus est, accidisse, ut masculina forma APOLOGETICVS inscripti in bibliothecarum catalogis commemorarentur, testis est Catalogus Bibl. Regiae, in cuius tomo III, p. 160. liber Puteaneus, quem constat inscriptum esse APOLOGYTICVM (et in calce iterum APOLLOGYTICVM), sub vulgari inscriptione enumeratur. Quam uti praeferebant editores maxime movisse videtur locus Hieronymi in Epist. ad Magnum (tom. IV. p. 656. ed. Bened.): „Quid Tertulliano eruditius, quid acutius? Apologeticus eius et contra Gentes libri tunciam obtinent sacculi disciplinam.“ Sed eiusmodi testimonio non tantum tribuendum erat, ut venerandae aetatis ipsius opusculi exempla suam prae illo auctoritatem amitterent. Pari-ter quos vetustissimus ille Agobardi codex appellat Ad Nationes, Hieronymus I. I. appellat Ad Gentes libros, et quos eadem Epist. ad Magnum et in Catal. Scripti. Eccles. laudat Arnobii libros septem Adversus Gentes, antiquissimus codex Regius n. 1661. habet inscriptos Ad Nationes. Nec quae a prioribus editoribus Apologetici titulo addita sunt verba Adversus Gentes ex antiquitatis fonte fluxisse putanda sunt, neque ullus in tanto numero liber ista tuetur praeter Taurinensem recentioris aetatis, qui, si Pasini catalogis credi potest, inscriptionem habet TERTULLIANI APOLOGETICON CONTRA GENTES. Iac. Pamelius tamen eo additamento non contentus novo amplificavit Pro Christianis, ex uno Vaticano libro (qui omnes pessimae notae sunt) et ex auctoritate Eusebii, Nicephori, Cedreni, apud quos citatur Tertulliani ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ.

Cap. I. Primum caput in veteribus libris titulum habet DE IGNORANTIA.; scripti addunt CHRISTI IESV., vel, ut alii habent, IN CHRISTO IESV. Unus Vaticanus habet QVOD RELIGIO CHRISTIANA DAMNANDA NON SIT NISI QVALIS SIT PRIVS INTELLIGATVR. 1. et edito in ipso Flf. et edito ipso ABCDEGBde. Gordiens. Erfurt. Ambros. Florent. Vindob. Ozon. et in ipso c. et ipso a.

*APOLOGETICVM.] Hanc inscriptionem Puteani scriptum reperimus Apologyticum habent libri paene omnes. At in MS. vitiose pro Apologeticum, Latina forma,

palam ²dispicere^b et ³coram examinare quid sit liquido^a in causa Christianorum, si ad hanc solam ⁴speciem^a auctoritas vestra de

2. despicere F. Vaticanus unus, Vindobonensis. describere Gb. Vaticanus unus, Gorziensis, Florentinus. 3. coronam Florent. 4. speciem om. F. et Vindob. si ad hanc solam tantum speciem λ. sed ad hanc solam speciem α.

ut *Satyricon* et similia. Sic inter opera Hieronymi legitur *Apologeticum ad Domnionem*, nisi tamen scripserat ipse *Apologeticus*. Siquidem Ad Pammachium [tom. IV, p. 243. ed. Bened.] „*Apologeticum*, inquit, tibi misi, quem *προσεφώνησα*“ cett. Est igitur *Apologeticus ἀπολογητικός λόγος*. Et sane in MS. Bongarsi liber hic inscribitur *Liber Tertulliani Apologeticus*. Utrumque in Glossario Papiæ *Apologeticum* et *Apologeticus* liber, sed adiecta interpretatione plane ridicula. (Desid. Heraldus.) Isidor. Orig. VI, 8, 6. „*Apologeticum* est excusatio, in quo solent quidam accusantibus respondere. In defensione enim aut negatione sola positum est, et est nomen Graecum.“ Quae cum scriberet Isidorus, enim veri non assimile est vel ipsius Tertulliani opusculi titulum respexisse, a quo quidem scriptore non pauca eisdem verbis in suum *Originum* opus transtulit. Sic etiam Gregorii Nazianzeni *ἀπολογητικοῦ λόγου* vetus exemplar scriptum, quod asservatur in bibliotheca apud Atrabates (V. Haenel Catal. Librorum MSS. p. 33), inscriptionem habet „Gregorii Nazianzeni *Apologeticum*.“ Quod denique ad scripturam *Apologeticum*, quae in aliquot codicibus scriptis (ut etiam in Gloss. Vet. Erfurt., quod edidi in Jahn et Klotz Archiv a. 1847. p. 262.) reperitur, eam non temere vitiosam appellare debebat Heraldus. Monuit iam Salmasius ad Tertull. De Pallio p. 225. et p. 307. scribi *Apologeticum* pro *Apologeticum*, ut passim Bilus pro *Belus*, *birus* pro *berus*, *diatrita* pro *diatreta*, *colipia* et *dieteria*, quae Graecis sunt *κολήπια*, *διατήγρια*.

Cap. I. Inscriptio capitis DE IGNORANTIA vel DE IGNORANTIA IN CHRISTO IESU in libris scriptis propemodum omnibus cum libri inscriptione APOLOGETICVM coniuncta comparet. Quod si animadvertisset Cl. Ang. Maius, cum in vetere catalogo bibliothecae Corbeiensis enumeratum inveniret inter alia opera Tertulliani librum *De Ignorantia*, hunc profecto non in deperditorum eius scriptoris numero censuisset Spicileg.

Rom. Vol. V, p. 207. Paris erroris ansam dare possit eiusdem bibliothecae idem catalogus, p. 203., ubi post Tertulliani librum *De Spectaculis* enumeratur liber *De Munere*, quem nunquam scripsit. *De Munere* enim est inscriptio capitis duodecimi libri *De Spectaculis* in libro scripto S. Agobardi et in veteribus editionibus.

a. Romani imperii antistites] Septimio Severo et Bassiano Antonino Caracallae librum inscriptum indicavit Noesselt De Aetate Scriptt. Tertulliani I, p. 34. Muenther Primordia Eccl. Afr. p. 213. At Eusebius Hist. Eccles. V, 5. Tertullianum tradit apologiam suam τῇ *Ῥωμαϊκῇ συγκλήτῳ προσφωνήσας*, cui testimonio eo magis acquiesco prae illa opinione, cum nusquam totum per opus illi Caesares nominatim appellerentur, id quod debebat expectari, si eis revera inscriptum erat, cum ratio iusta inveniat nulla quae auctorem ut aliter faceret movere potuerit. Gravissimum denique contra Noesseltium argumentum continet vocula *fere* in verbis „in ipso fere vertice civitatis praesidentibus“, quae intellegi nequit nisi de eis qui potestate summa inferiores sunt.

b. dispicere] Verbum ICTis usitatissimum pro *examinare*, *excutere*. Exempla ex Tertulliano adscripsi De Corona cap. 7. V. etiam Dirksen Manuale s. v. p. 293.

c. quid sit liquido] Intellege *probatum*, vel simile quid.

d. speciem] Verbum ICTorum, quod et alibi usurpat Tertullianus. Exhortat. Castit. cap. 1. „Tamen quoniam in ista specie carnis necessitas cogitatum movet.“ Cyprian. Epist. XVIII. „Ut, quando in unum convenimus, de omnibus speciebus secundum ecclesiasticam disciplinam tractare possimus.“ (Desid. Herald.) Species est genus causae, casus, ἐπὶ ὁμοιότητι. Cf. Ad. Nat. I, 18. „Respondete igitur ad singulas species.“ De Idololatria cap. 15. „De ista quoque specie quid videtur.“ Dirksen Manuale s. v. p. 901.

institiæ diligentia* in publico aut timet aut erubescit inquirere^f, si denique, quod proxime accidit, domesticis *iudiciis* *nimis* operata infestatio *sectæ huius* *obstruit defensionem, liceat veritati vel occulta via tacitarum litterarumⁱ ad aures vestras pervenire. *Nihil de causa sua deprecatur, quia nec de condicione miratur. Scit se peregrinam in terris agere, inter extraneos facile *inimicos invenire, ceterum genus, sedem, spem, gratiam, dignitatem in caelis habere. Unum gestit interdum, ne ignorata damnetur. Quid *hic deperit legibus in suo regno *dominantibus, si audiatur? *An hoc magis *glorietur *potestas eorum, *quo etiam *auditam^k damnabunt veritatem? Ceterum inauditam si damnent, præter invidiam iniquitatis etiam suspicionem merebuntur alicuius conscientiae, no-

5. iudiciis *abcd. Ozoniensis.* 6. animis operata *λ. nimis onerata ac.* 7. sectæ huius infestatio *(λ) abcd.* 8. obstruit viam *Eabcd.* viam obstruit *D.* obstruit *es λ. obstat F.* 9. Nihil illa de causa *(λ) abcd.* 10. inimicum *G.* 11. hinc *(λ) abc.* 12. damnantibus *G. Florent.* 13. An *om. λ.* 14. glorietur *G. Florent.* 15. potestates *G.* 16. quod *abc.* 17. auditam *ABCDEF G. Ozon. Florent. Ambros. Vindob.* inauditam *(λ) abcd.*

e. de institiæ diligentia] Haec verba spuria iudicantur Caisicius et Heraldus. Nimis vero sunt. Modo struas cum inquirere. Usitatissimum est Afris scriptoribus de praepositionem ponere vi instrumentali. Cf. quae adnotavi ad De Spectac. cap. 25.

f. aut erubescit inquire] Observant et alii praesidibus quandoque vim veluti faciam a vulgo superstitioso, neque auctos esse de suppliciorum atrocitate in Christianos quicquam remittere, aut de eorum innocentia amplius dispicere. Tertullianus cap. ult. huius libri „Sed hoc agite, boni praesides, meliores multo apud populum, si illis Christianos immolaveritis.“ Quare inter ceteras causas iniquitatis, quam in Christianorum causa magistratus adhibebant, numerat Iustinus τὴν ἀνδραποδεύειαν τῶν δευδαμνίων. Idcirco igitur statim initio dixerat Tertullianus „Si non licet“ cet. Sane ista ἀνδραποδεύεια fecit, ut Pilatus Christum, quem ipse iudicarat innocentem, Iudeorum furori immolaret. (Herald.)

g. domesticis iudiciis] De horum verborum interpretatione non satis constat, cum quid proxime acciderit plane ignoremus. Heraldus *Domestica iudicia* accipit pro „iudiciis privatis et veluti praedictis et praesumptionibus, quibus quis obfirmatus et veluti domi instructus, id est apud se persuasus, doceri se non potest pati, neque ullis rationibus a sen-

tentia deduci.“ Alil, qui *domesticis iudiciis* reponendum esse putant, intelligunt domesticorum et servorum apud magistratus in Christianos iudicia. Ita Fr. Iunius et La Cerdæ. At videtur retinenda scriptura optimorum librorum, nec video, cur domestica iudicia non simplicius eiusmodi dici sumamus, de quibus Tertullianus infra cap. 3. loquitur, quas pater in filium, maritus in uxorem, dominus in servos Christianos factos exercet.

h. sectæ huius] Ita Christiani vitae suae genus ab aliorum institutis diversum appellaverunt. (Herald.)

i. vel occulta via tacitarum litterarum] Haec eo refert Morcellus Afr. Christ. tom. II, p. 49., quod nomina principum, quibus inscriptum sit Apologeticum, retinuerit auctor. Argutius quam verius, ut mihi videtur. Occulta via tacitarum litterarum opponitur alteri viae illi palam dispiciendi et coram examinandi quid sit liquido in causa Christianorum.

k. quo etiam auditam] Quo tandem modo legum vestrarum minuetur auctoritas, si Christiani audientur? An quia inauditum damnari βασιλευς videretur καὶ δεσποτικώτερον, hacque in re maior est et exterior legum potestas? Atqui longe amplioris atque etiam solutioris potestatis est innocentiam quamvis auditam ac probatam damnare. (Herald.)

lentes audire quod auditum damnare non ¹⁸possint. ¹⁹Hanc itaque primam causam apud vos collocamus¹ iniquitatis ²⁰odii erga nomen ²¹Christianorum. Quam iniquitatem idem titulus et onerat et revincit²² qui videtur excusare, ²³ignorantia scilicet. Quid enim iniquius, quam ut oderint homines quod ignorant, etiam si ²⁴res meretur odium? Tunc ²⁵etenim meretur, cum ²⁶cognoscitur an mereatur. Vacante ²⁷autem meriti notitia, unde odii iustitia defenditur, quae non de eventu, sed de conscientia probanda est? Cum ergo propterea ²⁸oderunt²⁹ homines, quia ignorant quale sit quod ³⁰oderunt, cur nun liceat eiusmodi ³¹illud esse, quod non debeant odisse? Ita utrumque ex alterutro redarguimus, et ignorare illos, dum oderunt, et iniuste odisse, dum ignorant. Testimonium ignorantiae ³²est, quae iniquitatem dum excusat, condemnat³³, cum omnes qui retro³⁴ oderant, quia ignorabant ³⁵quale sit quod oderant, ³⁶simul³⁷ desinunt ignorare, ³⁸cessant et odisse. Ex his fiunt Christiani, utique de conperto, et incipiunt odisse quod fuerant, et profiteri quod oderant, et sunt tanti ³⁹quantum et denotamur⁴⁰. ⁴¹Obses-

18. possunt *Oxon. Vindob.* poterant *λ.* poterunt *Scioppius.* 19. Hanc igitur *λ.* 20. et odii *F. Vindob.* odium *abcd.* 21. Christianum *DFabed.* 22. ignorantiae *Bongarsianus.* 23. res mereretur *bd.* 24. enim *F.* 25. ignoscitur *G.* agnoscitur *FG. Leidenis, Florentinus.* 26. aut *C.* 27. oderunt *ABCDEF.* *Ambros. Vindob. Leidens.* oderint *Gabed.* *Bongarsianus, Florentinus.* 28. homines *om. λ.* hii omnes *Ambros.* 29. oderent *G. Florent.* 30. esse illud *F.* 31. est *om. G. Florent.* 32. quale esset *Dab.* quale sit quod oderant *om. λf.* 33. simul cum *F.* simul ut *CDGab. Florent.* 34. desinant *ab.* 35. cessant *abcd.* 36. quanti denotamur *λ.* denotantur *E (m. pr.) abce. Oxoniensis, Erfurtianus bibl. Amplonianae.* 37. Civitatem obsessam vociferantur *ab.* Oba. vociferant civ. *F. Vindob.*

1. causam apud vos collocamus] Ad dispiciendum et examinandum.

m. idem titulus onerat et revincit] Titulus est index, nota, elogium. De Paenit. cap. 1. „Horum bonorum unus est titulus, salus hominis.“ De Anima cap. 56. „Aut si qua pro certo iniuria est tardius sub terram detrudi, titulus autem iniuriae cessatio est sepulturae, perquam iniquum eam iniuria affici, cui non imputabitur cessatio sepulturae.“ Apolog. cap. 6. „Ventum est igitur ad secundum titulum laesae angustioris manifestatis.“ Ibid. cap. 39. „si quis de ea queritur eo titulo, quo de factionibus quereis est.“ Ibid. cap. 42. „Sed alio quoque iniuriarum titulo postulamus.“ Ibid. cap. 49. „nullo titulo damnari licet quae prosunt.“ Cf. La Cerda ad Tertull. De Idol. cap. 1. Onerat h. e. obligat. Cf. Dirksen Manuale s. v. p. 659. et quae adnotavi ad De Spectac. cap. 26. De verbo revincere dixi ad De Testim. Animae cap. 1.

n. Cum ergo propterea oderunt] Cum

particulae causalis cum indicativo structae, qui usus Afri potissimum stili est, ingens exemplorum moles ex Tertulliani scriptis congeri posset. Piget. V. quae attulit Hildebrandus ad Apul. Metam. tom. I, p. 531. et ad Arnob. Adv. Nat. VII, 23.

o. dum excusat, condemnat] Supra dixerat „Quam iniquitatem idem titulus et onerat et revincit qui videtur excusare, ignorantia scilicet.“

p. retro] h. e. antea. V. adnot. ad De Spectac. cap. 9.

q. simul] h. e. simul atque. Ad Nat. I, 5. „Simul quis intellexerit Christianum, mavult nocentem.“

r. quanti et denotamur] Quanto numero esse nos vos ipsi animadvertitis clamando obsessam civitatem cett. Adiectiva quantis et tanti de numero fere usurpare solere Afros notum est. Exempla Tertulliani fere quaeque pagina suppeditat. V. quae Hildebrandus congestit ad Apul. Metam. VII, 9. p. 552 sq.

am vociferantur civitatem; in agris, in castellis, in insulis ³⁸Christianos; omnem sexum, aetatem, condicionem, ³⁹etiam dignitatem transgredi ad hoc nomen quasi ⁴⁰detrimento maerent, nec tamen ⁴¹hoc modo ⁴²ad aestimationem alicuius latentis boni promovent animos. ⁴³Non licet rectius suspicari, ⁴⁴non libet propius ⁴⁵experiri. ⁴⁶Hic tantum ⁴⁷curiositas humana torpescit. Amant ignorare, ⁴⁸cum alii gaudeant cognovisse. Quanto magis hos Anacharsis denotasset imprudentes de prudentibus iudicantes ⁴⁹quam inmusicos de musicis! ⁵⁰Malunt ⁵¹nescire, quia iam oderunt. ⁵²Adeo quod nesciant praeiudicant id esse quod, ⁵³si sciant, odisse ⁵⁴non poterant, quando, si nullum ⁵⁵odii debitum deprehendatur, optimum utique sit desinere iniuste odisse, si vero de merito constet, non modo nihil odii detrahatur, sed amplius adquiratur ⁵⁶ad perseverantiam, etiam ⁵⁷iustitiae ipsius ⁵⁸auctoritate. ⁵⁹Sed non ideo, inquit, ⁶⁰bonum, quia multos convertit: quanti enim ad malum ⁶¹performantur? quanti transfugae in perversum? ⁶²Quis negat? tamen quod vere malum est, ⁶³ne ipsi quidem, quos rapit, defendere pro bono audent. Omne malum aut timore aut ⁶⁴pudore natura ⁶⁵perfundit. Denique ⁶⁶malefici gestiunt latere, ⁶⁷devitant apparere, trepidant ⁶⁸deprehensi, negant accusati, ne torti quidem facile ⁶⁹aut semper confitentur,

35. ob Christianos Da. 39 et iam Cf. et (λ)abe. Ozon. 40. de tormento G. 41. hoc modo AE. Ambros. Ozon. Erfurt. hoc ipso BCFG. hoc ipso modo (D) abedef. ex hoc ipso modo λ. 42. ad extimationem G. ad existimationem C. Leidensis. 43. non libet rectius c. 44. non licet propius cd. non libet prius G. 45. expediri abe. 46. Sic tantum c. 47. humana curiositas d. urbana curiositas Deb. 48. cum alibi Vonck. Lectt. Lat. p. 98. 49. quam non musicos abe. quam inmusicos de musicis om λ. 50. Malint c. 51. nescire om. λ. 52. Adeo praeiudicant id esse quod non poterant odisse, si sciant, quando si nullum λ. 53. nesciant ABCDEFG. Ambros. Leidens. Vindob. Florent. nesciunt abedef. 54. non poterant Fr. Iunius. 55. odii meritum, λ. 56. Ad perseverantiam — auctoritate abutuntur. Sed ab. 57. iusti et ipsius G. Florent. iustitiae ipsius gloriae λ. 58. auctoritate (auctore Flor.) 59. Sed ideo C. Leidensis. 60. bonum praeiudicatur, quia λ. 61. performantur AβDEFGcef. Bongars. Ambros. Erfurt. Vindob. Florent. praeformantur (AφBC)abd. Vaticani. reformantur λ. 62. Qui negat G. 63. nec ipsi Ambros. 64. pudore aut timore E. Ambros. Vindob. 65. perfundit G. profundit Florent. 66. devitant apparere om. f. 67. deprenti F., pro more, et Vindob. adprenti λ. 68. aut semper om. D.

a. Anacharsis] Diog. Laert. II, 8, 5. „θανμάζων δὲ ἔφη, πῶς παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν ἀγνώσκονται μὲν οἱ τεχνίται, κτείνουσι δὲ οἱ μὴ τεχνίται.“ Plat. Solon. cap. 5.

t. inmusicos de musicis] Μουσικοὺς generaliter appellant Graeci homines eruditos et humanioribus litteris expositos et μουσικὴν ὅλην τὴν ἐγκυκλοπαιδείαν. Aristoph. Equit. [v. 188.] „ἄλλ', ὡγὰρ, οὐδὲ μουσικὴν ἐπίστα-

μαι, πλὴν γραμμάτων, καὶ ταῦτα μέντοι κατὰ κακῶς,“ ubi scholiastes: „ὅτι μουσικὴν τὴν ἐγκυκλίον παιδείαν φησίν.“ (Herald.)

u. rapit] Ad Nat. I, 4. „non utique eo bonum praeiudicari, quia plerisque convertat et sibi rapiat, inquit.“

v. Denique] h. e. ut unum afferam, ut uno exemplo fungar. Cf. quae adnotavero ad De Corona cap. 3.

certe ⁶⁹damnati⁷⁰ maerent. ⁷⁰Dinumerant ⁷¹in semetipsos mentis ⁷²malae impetus⁷³, vel fato ⁷⁴vel astris imputant; nolunt enim suum esse, ⁷⁵quia malum agnoscunt. ⁷⁵Christianus vero quid simile? Neminem pudet, neminem paenitet, nisi plane retro non fuisse. Si denotatur, gloriatur; si accusatur, non defendit; interrogatus vel ultro confitetur, damnatus gratias agit. Quid hoc mali est, quod ⁷⁶naturalia⁷⁷ mali non habet, timorem, pudorem, tergiversationem, ⁷⁷paenitentiam, deplorationem? ⁷⁸Quid? hoc ⁷⁹malum est, cuius reus gaudet? cuius accusatio votum est et ⁸⁰poena felicitas? Non potes dementiam dicere, ⁸¹qui revinceris⁸² ignorare.

Cap. II.

Si certum est denique nos nocentissimos esse, cur a vobis ipsis aliter tractamur quam pares nostri, id est ceteri nocentes, cum ¹eiusdem noxae eadem tractatio ²deberet ³intervenire? Quodcunque ⁴dicimur, cum ⁵alii dicuntur, ⁶et proprio ore et mercenaria advocacy utuntur ad innocentiae suae commendationem. Respondendi, altercandi facultas patet, quando ⁷nec liceat indefensos et inauditos omnino damnari. Sed Christianis solis ⁸nihil permittitur loqui quod causam purget, quod veritatem defendat, quod iudicem non faciat iniustum, sed illud solum ⁹expectatur quod odio publico necessarium est, confessio nominis, ¹⁰non examinatio criminis: quando, si ¹¹de aliquo nocente ¹²cognoscatis, non statim

69. damnati ABCEFG^λdf, Erfurt. Oxon. Ambros. Florent. Leidens. Pameliⁱ libri omnes. condemnati (D)abce. 70. enumerant λ. deonerant Latinius. murmurant Heumannus. 71. in semetipsis F. in semetipso G. Florent. in semet ipsos La Cerda. semetipsos Latinius. inter semetipsos Bernhardys. 72. malae ignaviam vel λ. 73. vel astris vel fato G. 74. quod malum F^λf. 75. Christianus vero quid ABCEFG^λdf. Pameliⁱ libri, Oxon. Florent. Ambros. Vindob. Christianis vero quid DE (m. sec.) ac. Erfurt. Christianorum vero quod G. Christianos vero nihil λ. 76. naturalia (D)E^λdef. Oxon. Erfurt. Pameliⁱ libri. natura alia ABCFG. Florent. Vindob. nam alia Ambros. naturam abc. 77. paenitentiam deplorationem om. F. Vindob. 78. Quid hoc ABDFabcedf(λ). Oxon. Quid hoc CEG. Vindob. Leidens. Erfurt. Ambros. 79. malum ABCDEFG. Vindob. Florent. Leidens. Ambros. Erfurt. Oxon. mali (λ)abcedf. 80. poena victoria λ. 81. quod revinceris λf.

Cap. II. 1. eiusdem noxietatis λf. eidem noxae Leidens. (m. sec.) ²debet F^λ. Vindob. 3. pervenire ab. provenire Leidens. 4. dicimus c. ⁵alii C. Leidens. 6. et proprio et mercenario ore λ. 7. ne BCG. Leidens. Florent. 8. nil BCG. Leidens. 9. spectatur Latinius, prob. Haverkamp. 10. et non cd. 11. de alio nocente cd. 12. cognoscatis AqBCDEFG. Ambros. Florent. Vindob. cognoscitis (A^λλ. Oxon.) abcedf.

w. certe damnati] Cave, ne certe cum maerent coniungas, cum ad damnati pertineat. Certe h. i. est pro certo, ut Ad Nat. I, 1. „Amatis ignorare quod alii gaudeant invenisse; mavultis nescire quia iam odistis, quasi certe non odituros vos sciatia.“ et paulo post in pari loco „certe damnati maerent.“

z. Dinumerant in semetipsos mentis

malae impetus] Sibi ipsis confitentur, non aliis. Par locus est Ad Nat. I, 1. „Exprobrant etenim quod erant in semetipsos, malae mentis ab innocentia transitum vel fato imputant.“

y. naturalia] Cf. quae adnotavero ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

z. revinceris] h. e. convinceris. Cf. supra not. m.

"confesso "eo nomen "homicidae vel "sacrilegi vel "incesti vel publici hostis, ut "de nostris "elogiis" loquar, contenti sitis ad pronuntiandum, "nisi et consequentia^b exigatis, qualitatem facti, "numerum", locum, "modum, tempus, "conscios, socios. De nobis nihil tale, cum aequae "extorqueri "oporteret "quod cum falso^d iactatur, "quot quisque iam infanticidia degustasset, "quot "incesta "contenebrasset", qui coci, qui canes adfuissent. O quanta illius praesidis "gloria, si "eruisset aliquem, qui centum iam infantes comedisset! "Atquin "invenimus inquisitionem quoque in nos prohibitam. Plinius enim Secundus cum provinciam regeret, damnatis quibusdam Christianis, quibusdam "gradu pulsus, "ipsa tamen multitudine perturbatus, quid "de cetero^f ageret, consuluit "tunc Traianum imperatorem, adlegans praeter obstinationem non sacrificandi^g nihil aliud se de "sacramentis eorum conperisse quam

13. confessio a. Ambros. 14. eo nomine b. Gorsiensis. Ambros. 15. homicidii G. homicidae B. 16. sacrilegii AqCG. Leidens. 17. incesti publici BF. Florent. Leidens. Vindob. 18. de vestris d. Vaticanus unus. 19. elogiis E. (m. sec.) bdef. eclogiis c. eulogiis reliqui omnes. 20. nisi ad consequentia AqBC. Leidens. nisi ex consequentia Ozon. 21. numerum om. (Ozon.) acef. 22. modum (λ. Vindob.) abef. Gorsiensis., Ambros. Omittunt ABCDEFGcd. 23. consocios G. consocios suos Ozon. Post vocabulum socios novum caput incipiunt veteres libri, scripti cum titulo CONTRA INQUISITIONEM, pro quo unus Vaticanus PERVERSITAS QVAE IN DAMNANDIS ET ABSOLVENDIS CHRISTIANIS OBSERVATVR., typis excusi cum inscriptione QVOD NOMEN IN CHRISTIANIS DAMNETVR NON CRIMEN. 24. extorquere abede. 25. oportet G. Ambros. 26. quod cum falso ABCDEG. Ambros. Florent. Ozon. Erfurt. Leidens. quod quom falso Vindobon. quod tamen falso F. quod de falso λ. cum falso ab. quodcumque falso cdef. 27. quod quisque ABCDEG. Ambros. Florent. Leidens. Erfurt. 28. quod ABCDEG. Ambros. Florent. Leidens. Erfurt. 29. incerta BC. Leidens. 30. concelebrasset ec. 31. gloria fuisset si λ. 32. invenisset aliquem c. eruisset aliqua G. Florent. 33. Atquin (Aq)BCEGdf. Ambros. Ozon. Erfurt. Florent. Ad quin Aβ. Ad quam Leidens. Atqui DFlabce. Vindob. Atque Haverkamp. 34. invenimus Ozon. 35. de gradu λ. 36. ipse tamen perturbatus F. ipsa tamen multitudine perturbatus Leidens. tempore tamen perturbatus Vindob. 37. de ceteris λ. 38. tunc om. c. 39. sacramentis ABCDEFGef. Erfurt. Ozon. Ambros. Vindob. Florent. Leidens. Gandes. Elmon., duo Vaticani. sacramento λ. sacris abed.

Cap. II. a. elogiis] V. adnot. ad De Corona cap. 5.

b. consequentia] Nam etsi fatetur aliquis maleficium, non statim eius confessionibus habetur fides. Nonnunquam enim aut metu aut qua alia de causa in se confitentur. Idcirco consequentia exiguntur, ut inde de veritatis confessione indicetur. Nam quandoque ex circumstantiis confessionis mendaciumprehenditur. (Herald.)

c. numerum] Ad Nat. I, 2. „quotiens eodem egerit.“ Cf. Senec. De Clem. I, 9. „Occidere, inquam, me paras. Adiecit locum, socios, diem, ordinem

insidiarum, cui commissum esset ferum.“

d. cum falso] h. e. falso. Cf. Hand Torsellin. II, p. 158.

e. contenebrasset] h. e. tenebris taxisset. De Praescript. Haeret. cap. 12. „Nemo ab eo illuminatur, a quo contenebratur.“ De Ieion. cap. 10. „in qua a sexta contenebratus orbis defuncto domino lugubre fecit officium.“ De re cf. cap. 7.

f. de cetero] Cf. Ad Scap. cap. 3.

g. non sacrificandi] Sic infra „excludimur enim, si facimus quae faciunt non Christiani.“ cap. 35. „id est non Christianis.“ cap. 44. „Nemo illic

coetus antelucanos ad canendum "Christo" et deo^h, et ad "confoederandam disciplinam", homicidium, adulterium, fraudem, perfidiam et cetera scelera prohibentes. Tunc Traianus rescripsit "hoc genus inquirendos quidem non esse, oblatos vero puniri oportere. O sententiam necessitate^k confusam! Negat inquirendos ut innocentes, et "mandat puniendos ut nocentes. Parcit et saevit, dissimulat et animadvertit. Quid "temetipsam, censura^l, circumvenis? Si damnas, "cur non et inquis? si non inquis, cur "non et

40. et Christo c. 41. et deo ABCDEFG^{abc}def. Oxon. Erfurt. Florent. Ambros. Leidens. Vindob. ut deo Haverkamp. 42. conferendam BCGc. Leidens. Florent. conferendam Erfurt. 43. hos inquirendos D. 44. mandat puniendos ABCFG^{ab}dj. Gorr. Leidens. Ambros. Vindob. Florent. et libri Pameli omnes. mandat puniri DEace. Oxon. Erfurt. 45. temetipsam ABCEGf. Ambros. Florent. Leidens. Vindob. Erfurt., prob. Fulv. Ursinus et Haverkampus. temetipsam DFabcde. 46. cur non inquis d. cur nostrum quaeris G. Florent. cur et non inquis F. 47. non absolvit G.

Christianis, nisi plane tantum Christianos, aut si et aliud, iam non Christianus." Ad Natl. 1, 16. „Intentatis, et sunt paria vestris etiam non sacramentis." Ibid. II, 3. „Scitum deum e deo nasci, quemadmodum de non deo non deum."

h. Christo et deo] Jos. Scaliger ad Eusebii Chron. p. 207. nna cum Heraldus probat „Christo ut deo" ex Plinio Epist. X, 97. contra librorum optimorum et paene omnium fidem. Sic etiam De Spectac. cap. 25. liber Agohardi et princeps editio cum aliis praebent „ἀπὸ αἰῶνος alii omnino dicere nisi deo et Christo."

i. ad confoederandam disciplinam] Id est quasi foedere ac sacramento simul et δημοθυμασδὸν sanciendam. Optime igitur ista cum praecedenti notatione conveniunt. Praefectus urbi apud Prudentium in martyrio Laurentii [Peristeph. II, 65.] „Hunc esse vestris orgiis Moremque et artem proditum est, Hanc disciplinam foederis Libent ut auro antistites." Ceterum disciplinam male vertit Eusebius ἐπιστήμην. Vocabulum est a militia sumptum, quemadmodum et sacramentum." (Herald.) Euseb. Hist. Eccl. III, 33. Tertulliani verba sic vertit „Καίτοι εὐρήκαμεν καὶ τὴν εἰς ἡμᾶς ἐπιζήτησιν κεκωλυμένην. Πλίνιος γὰρ Σεκουῖδος ἡγουμένος τῆς ἐπαρχίῳ, κατακρίνας Χριστιανούς τῶας καὶ τῆς ἀξίας ἐκβαλὼν, ταραχθεὶς τῷ πλῆθει δηλονότι τί αὐτῷ λοιπὸν εἴη πρακτέον. Τραιανὸς οὖν τῷ βασιλεὶ ἀνεχωρώσατο λέγων ἔξω τοῦ μὴ βοῦ-

λεσθαι αὐτοὺς εἰς πολυλατρεῖν οὐδὲν ἀνόσιον ἐν αὐτοῖς εἰρηκέναι. Ἐμίγη δὲ καὶ τοῦτο ἀνίστασθαι ἑωθεν τοῖς Χριστιανοῖς καὶ τὸν Χριστὸν θεοῦ δίκην ὑμνεῖν καὶ πρὸς τὸ τὴν ἐπιστήμην αὐτῶν διαφυλάσσειν, καλεῖσθαι φρονεῖν, μοιχεύειν, πλεονεκτεῖν, ἀποστερεῖν, καὶ τὰ τοῦτο ὅμοια. Πρὸς ταῦτα ἀνέγραψε ὁ Τραιανὸς τὸ τῶν Χριστιανῶν πῶλον μὴ ἐκζητεῖσθαι μὲν, ἐμπεσοῦν δὲ κολάεσθαι." Cf. Euseb. Chron. p. 209 ed. Scalig. Nicephor. Hist. Eccl. III, 17. Hieronymus Chron. a. MMCXXIV., p. 165. ed. Scalig. ita habet: „Plinius Secundus cum quandam provinciam regeret et in magistratu suo plurimos Christianorum interfecisset, multitudine eorum perterritus quaevisit de Traiano quid facto opus esset, nuntians ei praeter obstinationem non sacrificandi et antelucanos coetus ad canendum quendam Christum ut deum nihil apud eos reperiri; praeterea ad confoederandam disciplinam vetari ob his homicidia, forcia, adulteria, lastrocinia et his similia. Ad quae commotus Traianus rescripsit hoc genus quidem inquirendos non esse, oblatos vero puniri oportere."

k. necessitate] Priori in editione interpretatus sum necessario. Retraho sententiam. Necessitas hic est pro angustia.

l. censura] Cap. 39. „ibidem etiam exhortationes, castigationes et censura divina." Ad Natl. I, 10. „potiorem habuit senatus censuram quam impetus vulgi."

absolvit? Latronibus "vestigandis" per universas provincias militaris statio "sortitur". In reos maiestatis et publicos hostes omnis homo miles est; "ad socios, ad consocios usque inquisitio extenditur. Solum Christianum inquiri non licet, offerri licet, quasi aliud esset "actura inquisitio "quam "oblationem. Damnatis "itaque oblatum quem nemo voluit requisitum, qui, puto, iam non ideo "meruit poenam, quia nocens est, sed quia non requirendus "inventus est. Itaque nec in illo ex forma^o malorum iudicandorum agitis erga nos, quod ceteris negantibus "tormenta adhibetis ad confitendum, solis Christianis ad negandum, cum, si malum esset, nos quidem negaremus, "vos vero confiteri "tormentis compelleretis. Neque enim "ideo non putaretis requirenda quaestionibus scelera, quia certi essetis admitti ea ex nominis confessione, qui hodie de confesso homicida, scientes homicidium "quid sit, nihilominus "ordinem extorquetis admissi. "Quo perversius, cum praesumatis de sceleribus nostris ex nominis confessione, cogitis tormentis de "confessione decedere, ut negantes nomen pariter utique negemus et scelera, de quibus ex confessione nominis praesumpseratis. Sed, opinor, non vultis nos perire, quos pessimos creditis. Sic enim soletis dicere "homicidae "Nega, laniari "iubere

48. investigandis CGc. Leidens. 49. sortitur om. G. Florent. 50. et consocios inquisitio usque D. ad consocios usque ad inquisitionem G. Florent. ad consocios inquisitio usque Havercamp. ad consocios inquisitio usque labce. 51. actura esset DE. 52. cum BC. 53. oblatio DFab. Vind. 54. itaque ABCEFG. Ambros. Leidens. Vindob. Florent. Erfurt. ergo D abedef. 55. meruit ideo poenam Dabe. meruit poenam ideo F. 56. inventus est om. D. est om. a. 57. tormenta adhibetis ACEF. Erfurt. Vindob. tormenta adhibitis G. Florent. tormenta exhibetis Ambros. adhibetis tormenta (Dā) abedef. 58. non vero Da. nos ergo Leidens. 59. tormentis. Nec enim G. Florent. 60. ideo putaretis non requirenda cd. ideo non putaretis inquirenda Ambros. 61. quod sit cd. quo cito quod scit G. quod cito Florent. 62. hominem extorquetis D. ordinem exquiritis λ. 63. quod perversius est cum λ. In F. verba qui hodie — — a nominis confessione ommissa sunt. 64. de confesso c. de confessis G. 65. homicida F. homicidas cd. 66. Negatis cd. 66*. iube F. Ambros. Oxon. Latinius. debere λ.

m. Latronibus vestigandis] Mos ab Augusto introductus bono publico. Sueton. Aug. [cap. 32.] „Grassatores dispositi per opportuna loca stationibus inhibuit.“ Exemplum secutus Tiberius et praetergressus [Sueton. Tiber. cap. 37.] „inprimis taendae pacis a grassaturis et latrocinii seditionumque licentia curam habuit.“ (Herald.) Intellegendi sunt latruncutores et diocimatae, quos Novellae ἀπαροδιώκται et διοκωλύται appellant. V. interpretes ad Iul. Capitol. M. Anton. Philos. cap. 32. Hildebrand. ad Apul. Metam. VII, 7. p. 541.

n. sortit[ur] Non. p. 471. Merc. „Sor-

tirent pro sortirentur. Varro Rerum Humanarum lib. XX: cum venerint, censores inter se sortiant.“ Ibid. „Sortiunt. Ennius Cresfonte: an inter se sortiunt urbem atque agros?“

o. ex forma] Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 18.

p. Sic enim soletis] Opinor, inquit, non aliter vos agitis circa homicidas et sacrilegos et nocentissimum quemque. Nempe soletis illum ad negandum hortari, hunc tormentis laniari iubere si confiteri perseveraverit. Immo simul atque crimina confessi sunt, tormentis eximuntur. Cur aliter agitis circa nos,

sacrilegum, si confiteri ⁶⁷perseveraverit. ⁶⁸Si non ita agitis circa ⁶⁹nos nocentes, ⁷⁰ergo nos innocentissimos ⁷¹iudicatis, cum quasi innocentissimos non vultis in ea confessione perseverare, quam ⁷²necessitate, non iustitia damnandam ⁷³a vobis sciatis. Vociferatur homo: Christianus sum. Quod est dicit; tu vis audire quod non est. ⁷⁴Veritatis extorquendae praesides de nobis solis mendacium ⁷⁵elaboratis audire. Hoc sum, inquit, quod quaeris an sim. ⁷⁶Quid me torques in perversum? Confiteor, et torques: quid faceres, si negarem? Plane aliis negantibus non facile fidem accommodatis: nobis, si negaverimus, statim creditis. Suspecta ⁷⁷sit ⁷⁸vobis ista perversitas, ne qua vis lateat in occulto, ⁷⁹quae vos ⁸⁰adversus formam, adversus naturam iudicandi, contra ipsas quoque ⁸¹leges ministret. ⁸²Nisi fallor enim, leges malos erui inbent, non abscondi, confessos damnari praescribunt, non absolvi. Hoc ⁸³senatusconsulta, hoc ⁸⁴principum ⁸⁵mandata definiunt. Hoc imperium, cuius ministri estis, civilis, non tyrannica ⁸⁶dominatio ⁸⁷est.

67. perseveratis Ambros. 68. Si vere ita F. 69. nos om. λ. 70. erga BC. Leidens. 71. iudicatis cum om. λ. 72. necessitate iniustitia Leidens. 73. a vobis putatis. Vociferatur λ. 74. Veritati EG. Erfurt. 75. audire laboratis λ. 76. qui me BC. 77. sit nobis d. Erfurt. sit nobis Dab. Ambros. Florent. 78. nobis illa F. 79. quae nos Dab. 80. adversum formam F. Vindob. 81. leges instiget F. leges infestet Fulv. Ursinus. 82. Nisi fallor enim ABCDEFG. Ambros. Florent. Vindob. Leidens. Erfurt. Nisi enim fallor abedef. 83. senatusconsultum Dab. senatu consulti G. Florent. senatus consulit F. Vindob. senatum consulti BC. 84. principium BC. Leidens. 85. mandatum C. Leid. Vindob. 86. damnatio c. 87. vestra est abcd.

quos tamquam nocentes tractatis, nisi quia nos innocentissimos existimatis? si quidem non vultis nos in confessione nostra perseverare, quam scitis non legum iustitia, sed necessitate esse damnandam.

q. ministret] Hoc tacite significat Tertullianus, agitari eos et ad hanc perversitatem impelli a malis daemonibus et insinceris spiritibus, qui ipsorum menti vim faciant. Neque enim esse verisimile homines sapientissimos violata omni iudiciorum forma et natura, ipsis etiam legibus calcatis adversus Christianorum pomen ita furere, nisi vis aliqua latens eos concitaret. Tractat idem argumentum Iustinus Martyr Apologia I. Vis autem hic proprie. Tertull. De Anima [cap. 1.] „Etsi post deos et cum deis daemones deputantur penes poetas et philosophos. Nondum enim Christianae potestatis documenta processerant, quae vim istam perniciosissimam nec unquam bonam, antiqui erroris artificem, omnis veritatis avocatricem sola traducit.“ (Herald.) Eandem vim daemonicam Chri-

stianis infestam notat infra cap. 27. Cf. Ad Nat. I, 3.

r. erui] Verbum forense. Sic supra „O quanta illius praesidia gloria, si eruisset aliquem qui centum iam infantes comedisset!“ cap. 7. „Dicimur tamen semper, nec vos quod tam diu dicimur erueri curatis. Ergo aut eruit, si creditis, aut nolite credere, qui non eruitis.“ Cf. Ad Nat. I, 2 et 6. Ibid. I, 16. „Semel plane erui potest de sacramentis nostrae religionis, opinor.“ Symmach. Epist. IX, 6. „Debita ab obnoxiiis servis eruenda mandavi.“ Id. X, 62. „A quibus pleraque servitia palatinus Eusebius iussus erueri.“ V. Iuret. in Symmach. Epist. VIII, 109. p. 154. Dirksen Manuale s. v. p. 329.

s. tyrannica dominatio est.] Heraldus apposite citat Apul. Metam. X, [cap. 6.] „ut rite et more maiorum iudicio reddito et utrimque secus allegationibus examinatis civiliter sententia promeretur, nec ad instar barbaricae feritatis vel tyrannicae impotentiae demonstraretur aliquis inauditus.“

Apud tyrannos enim tormenta etiam pro poena "adhibebantur": apud "vos soli" quaestioni "temperatur". Vestram illis "servate legem" usque ad confessionem "necessariam", et iam si confessione "praeveniantur, vacabunt: sententia opus est: debito poenae nocens expungendus est", non eximendus. Denique nemo "illum gemit absolvere." Non licet hoc velle, idéo nec cogitur quisquam negare. Christianum hominem omnium scelerum reum, deorum, imperatorum, legum, morum, naturae "totius inimicum existimas, et cogis negare, ut absolvas quem non poteris absolvere nisi negaverit. Praevaricaris "in leges. "Vis ergo neget se nocentem, ut eum facias innocentem, "et quidem "invitum iam, nec de praeterito reum. Unde ista perversitas, ut etiam illud non recogitetis, sponte confesso magis credendum esse quam per vim neganti? vel ne compulsus negare non ex fide "negarit et absolutus "ibidem post

88. adhibebantur ADEc. Bongarsii liber, Erfurt. Ozon. adhibeantur BC. Ambros. Vindob. Leidens. adhibentur FG (λ) abcd. Florent. 89. nos soli BCde. Leidens. vos solos λa. vos styli c. 90. quaestiones Gc. quaestionis Florent. 91. temperatur ABCDEFλade. Bongars. liber, Ambros. Vindob. Ozon. Erfurt. Leidens. temperantur Gbc. Goriens. Florent. 92. servare D. servire abcd. 93. necessariam. Quē Ambros. necessariam: et si abcd. necessariam et si Ozon. Et iam si (necessariam delete) Haverc. si (reliquis omisiss) f. Omittunt G. Florent. 94. praeveniantur Ambros. 95. expugnandus FGc. Erfurt. Vindob. Florent. 96. illum nemo Dabed. 97. nobis non licet ab. 98. totius naturae F. 99. ita leges Fulv. Ursinus. 1. Vis ut neget λ. 2. equidem Da. 3. invitum non de Da. invitum nec de b. Goriens. de imminente iam non de F. 4. negaret et BCG. Leidens. Florent. neget et F. 5. ibi post F.

t. adhibebantur] Haec vera est scriptura librorum optimorum auctoritate firmata. Respicit Tertullianus priscos illos Phalaridas, de quibus antiquae memoriae.

u. temperatur.] Tormenta ad eruendam veritatem adhibentur, qua patefacta cessant. (Herald.)

v. Vestram illis servate legem] Servate, inquit, illis (tormentis scilicet) legem vestram, ad confessionem usque necessariam. Sed si iam confessi fuerint, vacabunt tormenta, neque erunt necessaria. Indicio erit opus. (Herald.)

w. debito poenae nocens expungendus erit] Noxii quique debent poenas. Dammati dicuntur servi poenae, supplicio sumpto dedisse poenas intelleguntur. Itaque in peragenda cognitione exactor poenarum de tabella seu matricula dammati cuiusque nomen cum elogio seu causa citatum simul supplicio sumpto expungebat. Sic peracta cognitione damnatorum omnium nomina in catalogo cornebantur expuncta et debito poenae vocantes expuncti. (Rigalt.) Cf. Dirksen Ma-

nuale s. v. p. 353. Salmas. De Usuris p. 147., et quae adnotavero infra ad cap. 35.

x. vel ne compulsus negare non ex fide negarit] Bernhardys V. Cl. correxit Hildebrandi (ad Arnob. Adv. Nat. I, 10.) et meam sententiam, qui statuiamus hoc ne praepositum esse interrogativum. Est enim dubitativum illud, apud Graecos μή indicativo aptum. Exempla ex Tertulliano sunt Apol. cap. 3. „Nemo retractat, ne ideo bonus Gaius et prudens Lucius, quia Christianus.“ Ibid. cap. 7. „ut nemo recogitet, ne primum illud os mendacium seminaverit.“ Cf. Ad Nat. I, 7. Apol. cap. 15. „Ceterum si adiciam — sub isdem vitis et apicibus et purpuris thure flagrante libidinem expungi, nescio, ne plus de vobis dei vestri quam de Christianis querantur.“ Ibid. cap. 9. „legito necubi relatum sit.“ Ibid. cap. 26. „Videte igitur, ne ille regna dispenset cuius est et orbis qui regnatur et homo ipse qui regnat, ne ille vices dominationum ipsis temporibus in saeculo ordinavit, qui“ cett. Ibid. cap. 35. „digna ratio persuasit fidem et

tribunal^a de vestra rideat aemulatione^a iterum Christianus? Cum igitur^a in omnibus nos aliter¹⁰ disponitis^b quam ceteros nocentes, ad unum¹² contendendo, ut de eo nomine excludamur (excludimur enim si¹³ faciamus quae faciunt non Christiani); intellegere potestis non scelus aliquod in causa esse, sed nomen, quod quaedam¹⁶ ratio aemulae operationis^a insequitur hoc primum¹⁷ agens, ut homines¹⁸ nolint scire pro certo quod se nescire pro certo sciunt. Ideo et credunt de nobis quae non probantur, et nolunt inquiri, ne probentur non esse quae¹⁹ malunt²⁰ credidisse^d, ut nomen^e illius²¹ aemulae rationis inimicum praesumptis, non probatis criminibus de sua sola confessione²² damnetur. Ideo torquemur confidentes et punimur perseverantes²³ et absolvimur negantes, quia nominis proelium est. Denique quid²⁴ de tabella^f recitatis illum

6. vestrum de vestra λ . 7. inter Christianos Gb. Gorziens. Florent. 8. Cur igitur λ . 9. in omnibus aliter nos λ . in omnibus in nos aliter *abcd*. 10. disponitis *ABCDEF* Gb. Leidens. Ambros. Florent. Oxon. Erfurt. Vindob. Gorziens. disponatis *cd*. disquiratis *a*. 11. in ceteros *abcd*. 12. id unum *abdef*. ad unam *BC*. Gorziens. ad unum reliqui omnes. 13. contenditis *b*. Gorziens. contendunt *G*. Florent. concedendo *D*. 14. ut de isto nomine λ . 15. faciamus *ABCEG*. Ambros. Leidens. Florent. Erfurt. facimus *DF* *abdef*. Vindob. 16. ratio aemulae rationis Bernhardyus. 17. agentes homines ut *a*. agentes ut homines *d*. 18. nolunt *Aq* (m. pr.) *BC*. Vindob. Leidens. 19. maliuit *F*. 20. credi esse *f*. Latinus. Havercamp. 21. aemulae rationis *ABCDEF* *aef*. Ambros. Vindob. Leidens. Erfurt. Oxon. Pamelliani omnes. aemulae operationis λ . aemulationis *Gbcd*. Gorziens. Florent. 22. damnet λ . 23. et absolvimur negantes et punimur perseverantes *F*. 24. quod de *FG*. Fulv. Ursinus. Reposueram qui de.

veritatem vestram demonstrare, ne forte et isthic deteriores Christianis reperiantur.“ Ibid. cap. 48. „propterea persuasum quis habeat, ne forte bubulam de aliquo proavo suo obsonet?“ Ad Nat. I, 4. „Nemini subvenit, ne ideo bonus quis et prudens, quia Christianus.“ Ibid. I, 8. „Verum recogitate, ne quos genus tertium dicitis principem locum obtineant.“ Ibid. I, 10. „considerate etiam atque etiam, ne vobiscum communicemus crimen istud,“ et deinde „nescio, ne plus de vobis dei vestri quam de nobis querantur.“ Haec sufficient. Ex Arnobio exempla collegit Hildebrandus I. l. p. 20. Ex *fide*. Ad Nat. I, 18. „per deos quidem vestros ex *fide* deleteritis.“ Apolog. cap. 35. „Plane ceteri ordines pro auctoritate religiosi ex *fide*.“ Ibid. cap. 42. „Sed cetera vectigalia gratias Christianis agent ex *fide* dependentibus debitum.“

z. post tribunal] Huius breviloquentiae exempla produxi ad Scorp. cap. 11.

a. aemulatione] De usu vocum *aemulus* et *aemulatio* apud Tertullianum cf.

quae adnotavero ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

b. disponitis] *Disponere* usurpat Tertullianus quomodo Graeci *διατίθεσθαι*. Sed notanda est huius verbi significatio apud Clementem Alexandr. Strom. IV, ubi *διατίθεσθαι* dicit male habere, vexare et infestare: *ἐπεὶ οὐκ ἔστιν ἁγνός, ἢ καλὸν τὸ ἔσθαι διαγνός διὰ τὴν βούλησιν τοῦ θεοῦ, ἢ ἀνθρώπων οἱ διατίθεντες καὶ θάλασσαν*.“ Orig. Contra Cels. III. „*διατίθεντες* οἱ πάλαι *Αἰγύπτῳ* τὸ *Ἐβραίων γένος*.“ (Herald.)

c. aemulae operationis] Daemonum significat, de qua re dixit supra.

d. credidisse] Cf. adnot. ad Scorpiae cap. 5.

e. nomen] Christianum nomen. Sic cap. 3. „Ut quisque hoc nomine emendatur, offendit.“

f. de tabella] Ex periculo, ex libello. Martyr. Cypriani „Et his dictis decretum ex tabella recitasti: Thescium Cyprianum gladio animadverteri placet.“ Pontius V. Cypriani „Legit itaque de tabula iam sententiam index.“ Acta Martyr. Scilli-

Christianum? Cur non et homicidam? ²⁵Si homicida Christianus, cur non et incestus vel quodcunque aliud ²⁶esse nos creditis? In nobis solis pudet aut piget ipsis nominibus ²⁷scelerum pronuntiare? Christianus ²⁸si nullius criminis nomine reus est, valde ²⁹incestum, si solius nominis, ³⁰crimen est.

Quid? quod ita plerique clausis oculis in odium eius inpingunt, Cap. III. ut bonum alicui testimonium ferentes admisceant nominis exprobrationem. Bonus vir ¹Gaius Seius, tantum quod Christianus. Item alius: ²Ego miror Lucium Titium ³sapientem virum repente factum ⁴Christianum. Nemo ⁵retractat, ⁶ne ideo ⁷bonus Gaius et prudens Lucius, quia Christianus, ⁸aut ideo Christianus, quia prudens et bonus. Laudant quae sciunt, vituperant quae ignorant, et id quod sciunt eo quod ignorant ⁹inrumpunt, cum sit iustius occulta de manifestis ¹⁰praeiudicare quam manifesta de occultis ¹¹praedamnare. ¹²Alii, quos retro ante hoc nomen ¹³vagos, viles, improbos noverant,

25. Sed homicida Dabc. Sit homicida Ambros. si et homicida Fulv. Ursinus. 26. esse nos ABCFGef. Florent. Ambros. Leidens. Vindob. Oxon. nos esse Eλbcd. Erfurt. non esse Da. 27. scelera F. 28. si nullius criminis nomine reus est FGe. Florent. si nullius criminis nomen reus est ABC. Vindob. Leidens. si nullius criminis reus est, nomen DEabde. Ambros. Oxon. Pameliu libri. si nullius criminis nomen est λf. Havercamp. 29. incestum ABCDEFG. Florent. Vindob. Ambros. Bongars. Leidens. Erfurt. ineptam λf. Havercamp. infestum abcd. (Oxon.) libri Pameliu. 30. crimen est, valde infestum. Havercamp.

Cap. III. DE NOMINIS EXPROBRATIONE capitis inscriptio est in libris manu exaratis. Valie. unus ap. Pameliu habet DE OHOSO CHRISTIANITATIS TITVLO. In vet. editionibus est: ODIOSISSIMVM SINE CAUSA CHRISTIANVM ESSE NOMEN. 1. Gaius sed malus tantum quod G. Gaius Seius sed malus tantum quod Dabcd. 2. Ego miror Lucium Titium λ. Havercampus. Ego miror Lucium f. Nego Lucium E (m. sec.). Oxon. Erfurt. Ego Lucium Dabcd. Ego tytum F. egolicum Vindobon. Ego Titium ABCEGabcde. Bongars. Leidens. Ambros. 3. Christianum defero. Nemo abcd. 4. tractat F. Vindob. 5. non ideo ab. 6. qui ideo F. 7. inrumpunt ABCDEFGλ. Oxon. Leidens. Ambros. Vindobon. Erfurt. corrumpunt abcdef. 8. praedicare G. 9. damnare G. Oxon. 10. Aliis C. Leidens.

12a. ap. Baron. Ann. tom. II. (ap. Muenster Primor. Eccl. Afr. p. 222.) „Haec cum essent ex tabella recitata“ coll. Pollet. Hist. Fori Rom. p. 529.

Cap. III. a. Ego miror Lucium Titium] Secutus sum codicem Faldensem. Nego, quod pro Ego miror ex codd. Gothano, Erfurtano et Oxoniensi edideram, ut auct mibi, ita iam pridem Bernhardo V. Cl. displicuit. Cum plurima pars scriptorum librorum ita haec verba distinguat, tamquam praegressa Lucium Titium sapientem virum repente factum Christianum a sequentibus Nemo retractat apla sint, facile est intellegere, quid errori

eius, qui exemplar archetypum, ex quo Puteaneus cum reliquis praeter Faldensem derivati sunt, scripsit, ansam dare potuerit. De personis fictis Gaio Seio et Lucio Titio v. Dirksen Manuale s. v. p. 873. et p. 552. Cf. Augustin. De Civ. Dei II, 24. „Deinde cum esset in Asia bellum Mithridaticum gerens, per Lucium Titium ei mandatum est a Iove, quod esset Mithridatem superaturus.“

b. ne ideo] De hoc ne v. quae adnotavi supra ad cap. 2.

c. retro ante hoc nomen] Cf. quae adnotavi ad De Spectac. cap. 9. et ad Scorpiac. cap. 11.

"ex ipso" denotant^a "quod" laudant. Caecitate odii "in suffragium impingunt: "Quae mulier! quam lasciva", quam festiva! "Quis iuvenis! "quam lascivus, "quam amasius! Facti sunt Christiani! Ita nomen emendationi imputatur^f. Nonnulli etiam de utilitatibus suis cum odio isto paciscuntur^g, contenti iniuria^h, dum ne "domi habeant quod oderunt. Uxorem iam pudicam maritus "iam non "zelotypus, "filium iam subiectum pater retroⁱ patiens abdicavit, servum iam "fidelem dominus olim mitis ab oculis "relegavit^k; ut quisque "hoc nomine emendatur, "offendit. Tanti non "est bonum "quantum odium Christianorum. "Nunc igitur, si nominis odium

11. ex hoc ipso λ. 12. quo denotant laudant Fulv. Ursinus. Ios. Scaliger. 13. quod ADEae. Ozon. Erfurt. Ambros. Bongars. Pamelii libri omnes. quo BCFAbd. cum G. Omittit c. 14. laudent F. collaudant DFas. 15. in suffragium enarrantes. 16. Quae mulier qui lasciva qui festiva G. Quod mulier, quod lasciva, quod festiva Fulv. Ursinus. 17. Quis ADE. Ambros. Erfurt. Ozon. Vindob. Qui BCFGAbcdesf. Quod Fulv. Ursinus. 18. quam lascivus Bongars. (m. sec.) Ambros. Fulvii Ursini codex teste Latinio. quam lucius ABCDEFe. Ozon. Erfurt. Vindob. Bongars. Havercampus. qui Iulius G. quam Lucius λf. quod Lucius ab. Gorsien. qui Lucius cd. quod lascivus Fulv. Ursinus. 19. quod amasius Fulv. Ursinus. Quinti amasius b. ex Gorsien. qui amasius G. 20. domi om. E. Erfurt. ne domi — — iam non om. G. 21. iam om. FGc. 22. zelotypus eiecit. λf. Havercamp. 23. filium iam subiectum pater λf. Havercamp. subiectum pater filium F. filium subiectum pater abede. Ozon. Ambros. subiectum pater ABCDEG. Leid. Erfurt. Vindob. 24. fidelem iam c. 25. relegavit ABCG. Vindob. 26. hoc nomen datur E. hoc nomen cularetur D. hoc datur Erfurt. Ozon. 27. est bonum esse ab. 28. quanti est odium acdf. quam odium λ. 29. Nunc ergo Erfurt. Nec igitur G. Igitur λ.

d. denotant] *Denotare* pro turpitudinis nota insigere vel vituperare, criminari proprie [Clorum est. Cod. Theodos. XVI, 5, 6. (De Haeret.) „suis apertis criminibus denotantur.“ Tertull. Apol. cap. 1. „et sunt tanti, quanti et denotantur,“ et ad finem eiusdem capituli „Si denotatur, gloriatur, si accusatur, non defendit.“ Cf. Ad Nat. I, 2. Ad Nat. I, 5. „Cur nos soli contra instituta naturae pessimi de bono denotantur?“ Ibid. I, 14. „Quid itaque nostrum unicam (deum) denotatis?“

e. lasciva] *Lasciva* sane hic non ἀσέλγης, sed hilarior paulo puella ac solutioribus moribus, certe ludicra et prorsus argutula, quemadmodum loquitur Apuleius. Sic istam vocem saepissime emollit Martialis. (Herald.)

f. emendationi imputatur] *Nomen* videlicet Christiani. Nam apud gentes Christiani nomen pro crimine est. Itaque homini quavis probo et emendato imputatur Christiani nomen tamquam eliciamus criminis probum. (Rigalt.)

g. cum odio isto paciscuntur] De Ve-

land. Virg. cap. 8. „Contenta erat veritas paci cum consuetudine, ut tacite consuetudinis nomine frueretur se vel ex parte.“ Tantum igitur est nonnolorum odium, ut Alius causa de propriis etiam utilitatibus remittant aliquid. (Herald.)

h. iniuria] *Iniuria* hic est pro damno. Sic cap. 38 „Si oblectari novisse nolumus, nostra iniuria est, si forte, non vestra.“ cap. 40 „Haec utique non sine iniuria incolentium accidere potuerunt.“ cap. 44 „Atenim illud detrimentum rei publicae tam grande quam verum nemo circumspicit, illam iniuriam civitatis nullus expendit.“

i. retro] Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 9. Sit uxor adultera, inquit, sit filius nebulo, sit servus nequam, dum non sint Christiani. *Filium subiectum* dicit de quo pater queri desierat, quem μὴ ἀρνέσασθαι Paulus.

k. relegavit] In opus rusticum scilicet, in pistrinum, lapidicinas et cetera eiusmodi opera, quibus servorum delicia puniebantur. (Herald.)

est, ³⁰quis nominum reatus? Quae accusatio vocabulorum, ³¹nisi si aut barbarum ³²sonat aliqua vox nominis, aut infaustum aut maledicum aut inpudicum? Christianus vero, ³³quantum interpretatio est, de unctione deducitur. ³⁴Sed et cum perperam ³⁵Chrestianus pronuntiatur a ³⁶vobis (nam nec nominis ³⁷certa est notitia ³⁸penes vos), de suavitate vel benignitate compositum est. ³⁹Oditur itaque in hominibus innocuis etiam nomen innocuum. ⁴⁰At enim secta oditur in nomine utique sui auctoris. Quid novi, si aliqua disciplina de magistro cognomentum sectatoribus suis inducit? Nonne philosophi de auctoribus suis nuncupantur Platonici, Epicurei, Pythagorici? etiam a locis conventiculorum et stationum suarum Stoici, Academici? ⁴¹aeque medici ab Erasistrato et gramma-

30. quis nominis Dab. quis nominis EF. 31. nisi aut Dabe. 32. sonet aliqua F. sonet aliquid Fulv. Ursinus. 33. interpretatione de G. 34. Sed et cum ABCDEG habet. Ambros. Erfurt. Leidens. Oxon. libri Pamellii. Sed cum c. Sed et F. Vindob. 35. Chrestianus Fbdef. Ambros. Christianus reliqui omnes. 36. nobis D. 37. est certa b. est acc. certa est om. F. 38. penes suos G. 39. impositionem G. 40. Oditur ergo abcd. 41. At vero Oxon. Aut enim G. 42. aequae (Aβ)Edf. Oxon. Erfurt. libri Pamellii. atque (ABCD)FGabc. Vindob. Leidens. neque e.

L. reatus] Reatus proprie est condicio rerum pendente iudicio, deinde etiam pro ipsa culpa vel crimine accipitur. Sic saepius apud Afros scriptores, et imprimis apud Tertullianum. Cf. infra. „is probabit et nomen malum dignum odio de reatu sectae et auctoria.“ Ad Natl. I, 3 „si qui reatus est nominum, si qua accusatio vocabulorum.“ De Spectac. cap. 5 „Sed haec satis erunt ad originis de idololatria reatum.“ De Idol. cap. 1 „iam in his aequae idololatria de homicidii reatu non liberatur.“ Ibid. cap. 11 „Denique in alia causa non levioris reatus praesudicium istud observo.“ Ex Apulei scriptis exempla congressit Hildebrandus ad Apul. Metam. VII, 9. p. 550. et ad I, 16. p. 51.

m. quantum interpretatio est] Ad Natl. I, 3 „Christianum vero nomen, quantum significatio est, de unctione interpretatur.“ Scorpiae. cap. 5 „In tantum vita martyrio deputabitur, quantum morti idololatria.“ De Idol. cap. 16 „Sim vocatus, nec ad sacrificii titulus officii, et operae meae expansio quantum sibi libet.“ Adv. Hermog. cap. 23 „Fuerit licet materia, quantum sibi licet.“

n. Christianus] Lactant. Inst. Div. IV, 7 „Exponenda huius nominis ratio est propter ignorantiam errorum, qui eum immutata littera Chrestum solent dicere,“ ad quem locum v. Buenemannii adnotata. Cf. Sueton. Claud. cap. 25 „Iudaeos im-

pulsore Chresto assidue tumultuantes Roma expulit,“ et interpretes ad Taciti Ann. XV, 44.

o. de suavitate vel benignitate compositum est.] Χρηστός suavis est, χρηστότης suavis vel benignitas. Glossae Philoxeni: „Χρηστός, frugalis, suavis, utilis, iocundus.“ Verba illa Evangelii: ὁ γὰρ λογὸς μου χρηστός veteres convertebant: Iugum enim meum suave est. Et Tertullianus Adv. Marcion. IV, [17.] verba ista B. Lucae: οἱ αὐτὸς χρηστός ἐστὶν ἐνὶ τοῖς ἐχθροῖς καὶ πονηροῖς vertit: quia ipse suavis est adversus ingratos et malos.“ Beatus quoque Hieronymus χρηστότητα interpretatur suavitatem et benignitatem ad Epist. ad Galat. cap. 5. „Benignitas, inquit, sive suavis, quia apud Graecos χρηστότης utrumque sonat, virtus est lenis, blanda, tranquilla et omnium bonorum apta consortio, invitans ad familiaritatem sui, dulcis eloquio, moribus temperata“ cett. (Herald.)

p. Oditur] Hieronymus Epist. XLIII. „Odiremur a mundo.“ Cf. Tertull. Adv. Marcion. IV, 16 „benedici odientes.“ Ibid. IV, 35 „Non odies fratrem tuum in animo tuo.“ De Anima cap. 10 „Qui hominem odit, ut nosset.“ Cf. Cic. Philipp. XIII, 19. Apul. De Dogm. Plat. III, p. 265. „optandi, vovendi, irascendi, odiendi, invidendi“ cett. Cf. Vossii Aristarch. tom. II, p. 888. ed. Eckstein.

tici ab Aristarcho, coci etiam ab Apicio? nec tamen quemquam offendit professio nominis cum institutione ⁴³transmissa ab institutore. Plane, ⁴⁴si qui ⁴⁵probavit malam sectam ⁴⁶et ita malum ⁴⁷et auctorem, ⁴⁸is probabit et nomen malum dignum odio de reatu sectae et auctoris, ideoque ante odium nominis competebat prius ⁴⁹de auctore sectam ⁵⁰recognoscere vel auctorem de secta. At nunc utriusque inquisitione et agnitione neglecta ⁵¹nomen detinetur?, nomen expugnatur, et ignotam sectam, ⁵²ignotum et auctorem vox sola praedamnat, ⁵³quia ⁵⁴nominantur, non ⁵⁵quia ⁵⁶revincuntur?.

Cap. IV.

Atque ¹adeo quasi praefatus ²haec ad ³sugillandam odii erga nos publici iniquitatem, iam de causa innocentiae consistam, nec tantum refutabo quae nobis obiciuntur, sed etiam in ipsos retorquebo ⁴qui obiciunt, ut ⁵ex hoc quoque ⁶sciant homines in Christianis non esse quae ⁷in se nesciunt esse, ⁸simul uti erubescant accusantes non dico pessimi optimos^b, ⁹sed iam, ut volunt, compares suos. Respondebimus ad singula ⁹quae in occulto admittere dicimur, ¹⁰quae illos palam admittentes invenimus, in quibus sce-

43. transmissi *2f.* 44. si quis *F. Erfurt.* 45. probavit *ABCEFGcef. Oxon. Leidens. Vindob. Erfurt. libri Pameli.* probet *2. Gorziens.* probat *bd.* probant *Da.* 46. et item *F.* 47. et auctorem *ABCDEFgabef. Oxon. Leid. Erfurt. Vindob.* etiam auctorem *cd.* In *2.* extat si qui probet malum auctorem et malam sectam. 48. is probavit et *b.* is et probavit *D.* is probabitur *Leidens.* 49. de auctoritate *G.* 50. cognoscere *F.* 51. nomen denotatur, nomen *Fr. Iunius. La Cerd.* 52. ignotumque auctorem *F. Vindob.* 53. quod *F.* 54. nominatur *DGLb. Gorziens.* 55. quod *F.* 56. revincitur *GAb. Gorziens. Leidens.*

Cap. IV. 1. ideo *E (m. pr.) EFabe. Oxon. Erfurt.* 2. hic *G.* 3. suggillandam *F. Leidens. Vindob.* sigillandum *G.* 4. quae *Ge.* 5. sciant omnes *abcef.* 6. in se non nesciunt *2f.* quae in — — esse *om. G.* 7. simul — — optimos *om. 2.* 8. sed etiam *2.* 9. quae occulte *F. Vindob.* 10. quae palam adinventur *2f.* et quae palam adveniuntur *Havercamp.*

q. nomen detinetur] *Fr. Iunius* reponendum putavit *nomen denotatur*, et cum secutus est *La Cerd.* Haec contra pono exempla. *Tertull.* *Ad Natl.* I, 3 „*Detinetis* igitur in hominibus innoxiiis etiam nomen innoxium nostrum.“ *Ibid.* I, 16 „*Quid* enim tale in vobis *detinebo*? „*Ad Uxor.* II, 8 „*Quam* huius amentiae causam *detineam*, nisi fidei imbecillitatem, pravam semper in concupiscentiam saecularium gaudiorum?“ *Cyprian.* *De Habitu Virg.* pag. 99. ed. *Oxon.* „*Ut* enim impudica circa homines et incesta facis lenocinantibus non sis corruptis violatisque quae dei sunt, peior adultera *detineris*.“ *Cf. Tertull.* *Scorp.* cap. 9 „*Ex* illa enim negotiatione tantumdem *tenebitur*, quia se Christianum negando Christum in se negans etiam ipsum negavit.“ *Est* autem *detinere* idem quod *tenere* *b. e.* obligare, obnoxium efficere. *V.* quae

eius usus exempla ex *1Ctorum* libris attulit *Dirksen Manuale* s. v. p. 949. *Cf. lac. Gotthofredum* ad *Tertull.* *Ad Natl.* I, 3. qui *detinere* interpretatur *prociudicio reum iudicare.*

r. revincuntur] *Cf. adnot. ad De Testim. Animae* cap. 1. Adde *Dirksen Manuale* s. v. p. 847.

Cap. IV. a. consistam] *V.* quae adnotavi ad *De Idolol.* cap. 13.

b. erubescant accensantes non dico pessimi optimos] *De structura verbi* erubescere *cf. De Corona* cap. 7. „*Sed* et de mendacio *erubescenda* est coronae origo.“ *De Fuga in Persecut.* cap. 10 „*Male* miserandum quam *erubescendum*.“ *De formula non dico cf. De Fuga in Persecut.* cap. 10. „*sed* illum non dico in mari et terra, verum in utero etiam beatiae invenio.“

c. admittentes invenimus] *De verbo*

lesti, in quibus vani, in quibus damnandi, in quibus inridendi deputamur. Sed quoniam, cum ad omnia ¹¹occurrit veritas nostra, postremo legum ¹²obstruitur auctoritas adversus eam, ut aut nihil dicatur retractandum esse post leges aut ingratum ¹⁴ necessitas obsequii praeferatur veritati, ¹³de legibus prius ¹⁵concurram vobiscum ¹⁶ut cum tutoribus legum. ¹⁷Iam primum ¹⁸cum dure definitis dicendo: ¹⁹Non licet esse ²⁰vos! et hoc sine ullo retractatu humaniore praescribitis, vim profitemini et iniquam ²¹ex arce dominationem; si ideo negatis licere, ²²quia vultis, non quia debuit non licere. Quodsi, ²³quia non debet, ideo non vultis licere, sine dubio ²⁴id non debet licere quod male fit, et ²⁵utique hoc ipso

11. occurrerit Gc. 12. obstruat G. obstruit F. adstruit a. adstruat ed. 13. de quibus prius c. 14. excurram G. consistam lf. 15. et cum l. ut cum tutoribus legum om. F. Vindob. ut cultoribus legum - G. Post legum in vetustis libris incipit caput quartum, quod in ABCDEG. Oxon. Leidens. Ambros. Erfurt. Vindob. inscriptum est DE INLICITO; in uno Vaticano ap. Pamel. QVOD LEGES PRINCIPVM ET SENATVSCONSVLTA NONNVNQVAM ERRARE POSSVNT ATQVE ADEO REPVRGARI., in ab. DE LEGIBVS ROMANORVM QVOD QVOTIDIE VETERES ABROGANTVR ET NOVAE FERVNTVR. 16. Nam F. 17. cum iure l. Havercomp. quam dure ab. 18. non licet esse vos dicendo D. 19. vos: hoc si sine ab. 20. exercetis bd., ex Gorziensi. ex arce reliqui. 21. quia non vultis l. 22. quia non debet licere, ideo nolistis licere l. 23. id quod non debet c. 24. hoc ipso utique Oxon.

advenire, quod hic suppeditat liber Fuldensis, cf. quae adnotata sunt ad De Idol. cap. 16. ad vocem *adsacrificium*.

d. ingratum] h. e. velis nolis, *ἀκουσίως*. Cf. infra cap. 27 „ingratis resistimus.“ cap. 48 „ingratis experieris conditionis tuae legem.“ Scorpiae. cap. 10 „carcer in caelo carens sole aut *ingratis* luminosus.“ Adv. Valentin. cap. 26 „defunctus *ingratis* subiaceret.“

e. iniquam ex arce dominationem] Ex arce est *ἐξ ἀκροπόλεως*, id est e tyrannorum nido καὶ ὀρμητηρίῳ. Calpurn. Flaccus Declam. VI. „Iam pridem te arci nostrae tua fortuna minatur; supra civilem hanc aequationem divitiarum te elevarunt.“ Themist. Euphrades Orat. I. „καὶ καθαιρετέον *ἐξ ἀκροπόλεως τὴν τυραννίδα*.“ Quinctil. Declam. CCLXXIV. „Hominem occidere non licet, tyrannum licet. Expugnare domum non fas est, arcem expugnabit optimus quisque.“ — Philo De Agric. eleganter ait quod civitati tyrannus est, id animo ac corpori esse τὸν θηριωδέστατον νοῦν, atque utrique veluti arcem aliquam incubare: *τύραννος γὰρ ἐκ φύσεως ἔχθρος, πλεον μὲν ἄνθρωπος, σώματος δὲ καὶ ψυχῆς καὶ τῶν καθ’*

ἐκότερον πραγμάτων τὴν ἀκρόπολιν ἐπιτετιχὸς ἐκαστὸς ὁ θηριωδέστατος νοῦς.“ Zonaras in Nicephoro Phoca scribit imperatori huic conflatum populi odium cum ob alias causas, tam quod regiam muro cinxisset: „*ἀκρόπολιν δὲ οἱ πολῖται*, inquit, *τοῦτο καὶ τυραννίον καὶ ἐαυτῶν γενόμενον ἔχουσιν*.“ Recte igitur *ex arce*. Sic etiam *ἐξ ἀκροπόλεως* proverbialiter apud Graecos. Herodianus libro I. „*εἰθ’ ὥσπερ ἐξ ὀχυρᾶς ἀκροπόλεως ἐπιδητῇ τῇ ἀρχῇ*.“ et libro VII. „*ἀλλ’ ἵνα ὥσπερ ἐξ ἀκροπόλεως τοῖς τυραννίδος ἔργοις σχολάζοι*.“ Recte etiam iniquam dominationem. Nam qui *ex arce* aliquid statuit aut agit, non agit ex aequo. Hinc Quinctilianus [Declam. CCLXXVII.] in depositore tyrannidis ad arcem flentis: „Si vero hoc est quod animum meum torqueat, quod ex illo fastigio descenderim, quod ex aequo vivam.“ (Herald.) Addo illud Ismeniae „*Αἱ γὰρ ἀκροπόλεις τῶν τυράννων καλῆαι*.“ Iuvenal. Sat. X, 306: „nullus ephebum Deformem saeva castravit in arce tyrannus.“ Vet. Gloss. ad verba Prudent. Pass. Laurentii v. 119 „Arx imperiosa dignitatis tutela.“ Cf. Tacit. Ann. XI, 31. XV, 69. Quinctil. Instit. Orat. VII, 4, 22.

praeiudicatur licere quod bene fit. Si bonum invenero esse quod lex ²⁵tua prohibuit, ²⁶nonne ex illo ²⁷praeiudicio prohibere ²⁸me non potest quod, si malum esset, iure prohiberet? Si lex tua erravit, ²⁹puto, ab homine concepta est; neque enim de caelo ruit^f. Miramini hominem ³⁰aut errare potuisse ³¹in lege condenda aut ³²resipuisse in reprobanda? ³³Non enim et ipsius Lycurgi leges a Lacedaemoniis emendatae tantum auctori suo doloris incusserunt, ut in secessu inedia de semetipso ³⁴iudicaret? Nonne et vos ³⁵cotidie experimentis inluminantibus tenebras antiquitatis totam illam veterem ³⁶et squalentem silvam legum novis principalium rescriptorum et edictorum securibus ³⁷truncatis et caeditis^g? Nonne ³⁸vanissimas^h Papias leges, quae ante liberos suscipi cogunt quam ³⁹Iuliae matrimonium contrahi, post tantae auctoritatis senectutem heri Severus, constantissimus ⁴⁰principumⁱ, exclusit^k? Sed et

25. tua om. λ. 26. minime ex illo a. nomen, ex illo c. 27. praeiudicio f. *Havercamp. Om. C.* 28. me potest a. me non potes F. *Vindob.* me non potuit G. eam non posse f. *Havercamp.* 29. puta ab homine concepta neque F. 30. aut om c. 31. in lege condenda errare potuisse F. 32. resipisse B. *Vindob. Leid.* recepisse se c. unus *Vaticanus.* recepisse G. 33. Nonne et BGcd. 34. indicaret G. vindicaret F. 35. cotidie F. *Vindob., pro more.* 36. et om. G. 37. ruspatis λ. rustatis f. ruscatis *Havercamp.* runcatis *los. Scaliger.* 38. novissimas G. *Leidens.* 39. Iuliae permittant matrimonium *Fulv. Ursinus.* 40. principium

f. neque enim de caelo ruit] De Testim. Animae cap. 6 „Non Latinis nec Argivis solis anima de caelo cadit.“ Quinctilian. Instit. Orat. I, 6 „Non enim, cum primum fingerentur homines analogia demissa caelo formam loquendi dedit.“ Cf. Tertull. Apolog. cap. 10 (cf. Ad Natl II, 12.) „ex consuetudine humana, qua ignoti vel ex inopinato apparentes de caelo supervenisse dicuntur.“

g. securibus truncatis et caeditis] V. quae adnotavero ad De Corona cap. 10.

h. vanissimas Papias leges] Suetonius [Octav. cap. 34.] auctor est Augustum leges retractasse, quasdam vero ex integro sanxisse, atque inter istas Iuliam De Marit. Ordinibus aliquando severius emendasse. Quod sic accipiendum mihi videtur, ut post Iulias rogationes ipse iam senior, quod scribit Tacitus [Ann. III, 25.] Papias sanxerit, hoc est Iulias aliquanto severius emendatas. Nempe cum Iuliae a sponsalibus ad nuptias, *πρὸς νυμφεύειν* inquit Dio [LIV, 16. LVI, 7. cf. Sueton. I. I.], triennium indulsissent, longius hoc visum Augusto. Papias igitur ferri iussit, quae tempus sponso habendi biennio coarctarent, ita ut biennio post contracta sponsalia cives Romani liberorum quaerendorum

causa nuptias inire cogerentur, ne quae sita longiore sponsarum immaturitate tempus traherent, per quod honoribus ac praemiis maritorum fruerentur, cum tamen rem ipsam fructumque nuptiarum, nimirum liberos, imperio Romano negarent. Itaque Papias leges in virgine annorum duodecim statim elapso sponsaliorum biennio nuptias fieri, ac per hoc liberis operam dari iuebant, cum Iuliae nedum matrimonium contrahi nisi post triennium exigent. *Vanissimas* autem leges dicit quae de liberis suscipiendis studiosius cogitarent, quod non immerito vanum stultumque videbatur Christianis finem saeculorum instare credentibus et vitae mortalitatis in aeternam commutandae desiderio suspirantibus. (Rigalt.) *Vanissimas* ideo potius a Tertulliano putaverim Papias dictas esse, quod morum corruptelae communi, cui obstruere Augustus voluit, medelam satis idoneam per illas afferri non potuisse senserit Tertullianus.

i. Severus, constantissimus principum] Cf. Lamprid. V. Commodi p. 52. C. (ed. Salm.) „Severus imperator *amentissimus nominis sui.*“ Spartian. V. Severi p. 69. 2 (ed. Salm.) „ut esset imperator *vere nominis sui, vere Pertinax, vere Severus.*“

"iudicatos in partes secari a creditoribus¹ leges erant, consensu tamen publico crudelitas postea erasa "est", in pudoris notam capitis poena "conversa est. Bonorum adhibita "proscriptio suffundere maluit hominis sanguinem" quam effundere. "Quot adhuc "vobis "repurgandae "latent leges, quas neque annorum "numerus neque conditorum dignitas commendat, "sed aequitas sola? et ideo cum iniquae recognoscuntur, merito damnantur, "licet damnentur. Quomodo iniquas dicimus? Immo, si nomen puniunt, etiam stultas: si vero facta, "cur de solo nomine "puniunt facta, quae in aliis de admissis, non de nomine "probata defenduntur? "Incestus sum, cur non "requirunt? "Infanticidia cur non "extorquent? In deos, in Caesares "aliquid committo, cur non audior "qui habeo "quo purger? Nulla lex "vetat "discuti quod prohibet admitti, quia neque iudex iuste ulciscitur, nisi cognoscat admissum esse quod non licet, "neque civis fideliter legi obsequitur ignorans quale

41. iudicatos retro in partes *λ*f. 42. est et in *abcd*. 43. conversa bonorum *abdef*. 44. proscriptio *Ab*. proscriptione *bcd*e. 45. Quod *ABDE*. Bongars. Erfurt. 46. vobis *om*. *Oxon*. vos *be*. 47. repugnandae *DFG*. *Leidens*. 48. leges latent *CDabde*. 49. numerus *om*. *λ*. 50. sed aequalitas sola *FG*. *Vindob*. 51. licet et damnentur, quomodo *λ*. licet non damnentur, cum *b*. ex *Gorsiens*. licet damnentur, cum *c*. licet damnent, cum *ade*. licet damnent, quoniam *Oxon*. 52. cur in nobis de solo *f*. et *Havercampus*, ex coniectura *Fulvii Ursini*. 53. puniuntur *Fulv. Ursinus*. 54. probanda definiunt *f. Fulv. Ursinus*. probanda defendunt *Havercamp*. 55. Incestuosus sum, cur *Da*. Incestum cur *b*. ex *Gorsiens*. 56. requiritur *F*. 57. infanticidia *ADElab*. *Leidens*. *Oxon*. *Erfurt*. *Gorsiens*. infanticidia *BCCdef*. infanticidia cur non extorquent *om*. *F*. 58. extorquentur *D*. 59. incestum aliquod *G*. 60. si quid habeo *f. Fulv. Ursinus*. quid habeo *ab*. 61. quod purger *G*. vero purger *Leidens*. quo purget *E*. 62. vetat *om*. *A*. prohibet *Bongars*. notat *Oxon*. non *E* (*m. sec.*) *Erfurt*. 63. discuti *Oxon*. 64. neque cuius *E* (*m. pr.*) *Erfurt*. neque quis *DE* (*m. sec.*) *ab*.

k. exclusit] b. e. exterminavit, abrogavit. De Idol. cap. 11 „Ille quidem si exclusit daemonium, non sibi placeat de fide; neque enim inimicum exclusit.“ Ibid. cap. 23 „neque potes leviori crimine maius excludere.“ De Pudic. cap. 8 „Sic et haeretici easdem parabolas quo volunt tribuunt, non quo debent aptissime excludunt.“ Adv. Marcion. I, 1 „ubera excludunt.“ Ad Nat. I, 10 „Exclusa ubique antiquitas in negotiis.“

l. iudicatos in partes secari a creditoribus] Respicit ad legem XII tabularum de Nexis. V. Gell. N. A. XX, 1. Dio Cass. Exc. Mai 12. Quinctil. Instit. Orat. III, 6, 84. Salmas. De Usuris p. 345 sqq. Caesab. ad Sueton. Octav. cap. 13. Walter Gesch. des Röm. Rechts p. 767 sq. Haec decemviralis abrogata est a CCCCKXIX. lege Poetelia. Liv. VIII, 28. Cic. De Republ. II, 84. Dionys. Fr. XVI, 9.

m. erasa est] Eraduntur de tabulis abrogatae leges.

n. suffundere maluit hominis sanguinem] V. quae adnotavero ad Scorpiae. cap. 10. Optatus Milevit. libro II. „Fundentes sanguinem, non corporis, sed pudoris.“

o. quas] Tò quas non ad leges repurgandas referri debet praecise, sed generaliter ad leges. Quasi diceret: Leges neque annorum numerus neque conditorum dignitas commendat, sed aequitas sola. (Rigalt.)

p. licet damnent] Quantumvis damnent. q. defendunt] h. e. iudicant. Adv. Marcion. I, 26 „Cur enim prohibet admitti quod non defendit admissum?“ Ibid. II, 18 „Mihi defensam et ego defendam.“ Cf. Dirksen Manuale s. v. p. 255.

r. infanticidia] Quae nos committere vulgus calumniatur.

sit quod ⁶⁵ulciscitur lex. Nulla lex sibi soli conscientiam iustitiae suae debet, sed eis a quibus obsequium expectat. Ceterum suspecta lex ⁶⁶est quae probari se non vult, improba autem, si non probata ⁶⁷dominetur.

Cap. V. Ut de origine aliquid ¹retractemus eiusmodi legum, vetus erat decretum, ne ²qui deus ab imperatore consecraretur nisi a senatu ³probatus. Scit^a M. Aemilius^b de deo suo ⁴Alburno. ⁵Facit et hoc ad causam nostram, quod apud vos de humano arbitratu divinitas pensatur. Nisi homini deus placuerit, deus non erit; homo iam ⁶deo propitius esse debet. Tiberius ergo, cuius tempore nomen Christianum in saeculum ⁷introivit, ⁸adnuntiata sibi ex Syria ⁹Palaestina, quae illic veritatem ¹⁰ipsius ¹¹divinitatis ¹²revelaverant^c, detulit ad senatum cum praerogativa suffragii sui. Senatus, quia

65. ulciscitur. Nulla lex λf. 66. est, si probari λ. Havercamp. 67. dominatur λ. Havercamp.

Cap. V. CONTRA IDOLA inscriptum est caput quintum in ABCDEG. Vindob. Leidens. Erfurt. Ozon. In uno Vaticano ap. Pamelinum est QVOD ERRONEA FUIT LEX DEFINIENS NON LICERE CHRISTIANVM ESSE ET IDEO ABROGANDA. Editiones ob. habent QVOD ROMANI PRINCIPIES CHRISTIANVM NOMEN PROBARINT ET QVI ODERINT ET TIBERII DECRETVM DE CHRISTO ADORANDO. 1. tractemus Ozon. 2. quis F. Vindob. Om. c. 3. probatus sit. In G. probatus sit. M. Vindob. Leidens. probatus sit. Sicut M. F. probaretur M. D. probaretur, ut M. abc. probatus, ut M. d. 4. aburno G. Leidens. alburno F. 5. fecit: et hoc c. 6. deo om. λ. 7. intravit λf. 8. adnuntiata λf. adnuntiatam a. adnuntiatum reliqui omnes. adnuntiato los. Scaliger. 9. Palaestina quae ΑΡΡΑΒΕΙ. Vindob. Leidens. Palaestinaque Ga. Ambros. Palaestine quae E. Erfurt. Ozon. Palaestina quod (AφBD)cd. 10. ipsius ABEFb. Vindob. Ambros. Leidens. Erfurt. istius λf. illius DGarde. Omittit Ozon. 11. divinitas Ambros. divini Havercamp. 12. revelaverant λ. revelarant f. revelaverat ABEFGb. Ambros. Leidens. Erfurt. Vindob. Ozon. revelarat Dacde. revelatae Rhenanus.

Cap. V. a. Scit] De Baptismo cap. 5 „Sciunt opaci quique fontes.“ Ibid. cap. 9 „Sciunt Pilati manus — — scit lancea militis.“

b. M. Aemilius] Adv. Marcion. I, 18 appellatur Metellus qui deum Alburnum consecravit. Tertulliani hunc locum transulit Euseb. H. E. II, 2., sed, peioris fortasse notae exemplari auctus, non satis accurate, sic: „ἵνα δὲ καὶ ἐκ τῆς γενέσεως διαλεχθῶμεν τῶν τοιοῦτων νόμων, παλαιὸν ἦν δόγμα μηδὲνα θεὸν ὑπὸ βασιλείᾳ καθιεροῦσθαι, πρὶν ὑπὸ τῆς συγχλήτου δοκιμασθῆναι. Μάρκος Αἰμιλῖος οὕτως περὶ τινος εἰδώλου πεποιήκειν Ἀλφούρνου. Καὶ τοῦτο ὑπὲρ τοῦ ἡμῶν λόγον πεποιήται, ὅτι παρ' ἡμῖν ἀνθρωπεία δοκιμῇ ἢ θεότης δίδοται. Ἐὰν μὴ ἀνθρωπῶ θεὸς ἀρίστη, θεὸς οὐ γίνεται· οὕτως κατὰ γε τοῦτο ἀνθρωπὸν θεῶν ὡς εἶναι προσήκει. Τιβέριος οὖν, ἐφ' οὗ τὸ τῶν Χριστιανῶν ὄνομα εἰς τὸν κόσ-

μον ἐλήλυθεν, ἀγγελλθέντος αὐτῷ ἐκ Παλαιστίνης τοῦ δόγματος τοῦτου, ἔνθα πρῶτον ἤρξατο, τῇ συγχλήτῃ ἀνεκωνώσατο, ὁῦλος ὢν λαῖνος ὡς τῷ δόγματι ἀρίσχεται. Ἡ δὲ σύγχλητος, ἐπεὶ οὐκ αὐτῇ θεοδοκιμάει, ἀνωσατο, ὃ δὲ ἐν τῇ αὐτοῦ ἀποφάσει ἔμεινεν, ἀπειλήσας θάνατον τοῖς τῶν Χριστιανῶν κατηγοροῖς.“ Cf. Niceph. II, 8.

c. quae illic veritatem ipsius divinitatis revelaverant] Sive librum Fuldensem sequeris, sive cum reliquis scribis annuntiatum — — quod illic — — revelaverat, sensus idem evadit. De Tiberio Christi consecratore v. praeter Euseb. II, 2. etiam Oros. VII, 4. (cf. Gregor. Turon. I, 24.) Chrysost. Homil. XXVI. ad Epist. II. ad Corinth. Cellar. Dissert. Acad. p. 303 sqq. Fabric. Codex Apocryph. I, 217. Braun Diss. de Tiberio Christum in deorum numerum referendū consilio. Bonn. 1834.

"non ipse probaverat, respuit, Caesar in sententia mansit, comminatus periculum accusatoribus Christianorum. Consulite commentarios vestros^d, illic reperietis primum Neronem in hanc sectam "cum maxime Romae orientem Caesariano gladio "ferocisse. "Sed tali dedicatore^e damnationis nostrae etiam "gloriamur. Qui enim scit illum^f, intelligere potest non nisi grande "aliquid bonum a Nerone damnatum. Temptaverat et "Domitianus^g, portio Neronis de crudelitate, "sed qua et homo^h, facile coeptum repressit, restitutus etiam quos relegaverat. Tales semper nobis "insecutores; iniusti, impii, turpes, quos et ipsi damnare "consuevistis, "a quibus damnatos restituere soliti estis. Ceterum de tot exinde principibus "ad hodiernum divinum humanumque sapientibus edite aliquem debellatorem Christianorum! At "nos e contrario edimus protectorem, si litterae M. Aureliiⁱ gravissimi imperatoris "requi-

13. ipse non D. non in se Gcd. *Havercamp*. 14. cum maxime *ABDFef. Ambros. Leidens.* tum maxime *EGabed. Vindob. Erfurt. Oxon.* maxime *λ*. 15. graccho surrexisse G. 16. Sed om. *λ*. 17. gloriamur *DEab. Erfurt.* 18. aliquid bonum grande *DE. Erfurt.* aliquid bonum grande *ab.* aliquid bonum grande *λ*. 19. Domitianus praenomine Neronis *ac. Ios. Scaliger ad Euseb. Chron. p. 149.* 204 sq. Domitianus pro nomine *Fulv. Ursinus.* Dom. praemonitum Ner. *Wouwermans.* 20. sed quia et *DEabc. Oxon. Erfurt.* quis et *λ.* sed quid? *Fulv. Ursinus.* 21. persecutores *Fulv. Ursinus.* 22. consuevistis *G.* consuevistis *Haverc.* 23. et a quibus *cd.* 24. usque ad hodiernum *Gd.* 25. nos contrario *abe. Leidens.* 26. inquirantur *G.*

d. Consulite commentarios vestros] Euseb. H. E. II, 25 „Ἐπιτρέψατε τοῖς ἐπομνήμασιν ὑμῶν, ἐκτελερῆσατε πρῶτον Νέρωνα τοῦτο τὸ δόγμα, ἥτινα μάχιστα ἐν Ρώμῃ τὴν ἀνατολὴν πάσαν ἱποτάξας ὡμὸς ἦν εἰς πάντας, διώξαι. Τοιοῦτον τῆς καλᾶς αἵματός ἡμῶν ἀρχηγὸν πανχρώμεθα. Ὁ γὰρ εἰδὼς ἐκείνων νοῆσαι δύναται, ὡς οὐκ ἂν εἰ μὴ μέγα τι ἀγαθὸν ἦν ὑπὸ Νέρωνος κατακριθῆναι.“ Cf. Niceph. III, 10.

e. tali dedicatore] V. quae adnotavero ad *Scorpiac. cap. 1.* Cf. *Scorpiac. cap. 15.* „Vitas Caesarum legimus, orientem fidem Romae primas Nero eruentavit.“ De Nerone primo Christianorum persecutore v. Euseb. H. E. IV, 24. Niceph. II, 37. Hieron. ad annum *MMLXXXIV.* Lactant. De Mortibus Persec. cap. 2. Oros. VII, 8. Augustin. De Civ. Dei XVIII, 52. Sulpic. Sever. H. S. II, 29.

f. Qui enim scit illum] *Scire pro nosse.* Cap. 21 „Sed et vulgus iam scit Christum ut hominem aliquem.“ Cap. 22 „Scimus daemones philosophi.“ Ad Natl. I, 17 „festivos libellos quos statuae scimus.“ Ad Scap. cap. 2 „quos nos daemones scimus.“ De Anima cap. 46

„Alexandrum qui sciunt, leonem annuli recognoscunt.“ Cf. Salmas. ad Script. Hist. Aug. p. 115. F. et p. 453. A. Apul. Metam. VI, 23. p. 476. ed. Hildebr.

g. Temptaverat et Domitianus] Euseb. H. E. III, 20 „Πειράχαι ποτε καὶ Δομετιανὸς ταῦτο ποιεῖν ἐκείνῳ, μέγας ὢν τῆς τοῦ Νέρωνος ὡμοτητος, ἀλλ', οἶμαι, ἅτε ἔχων τι συνείσθεως, τάχιστα ἐπαύσατο, ἀνακαλεσάμενος καὶ οὓς ἐξηλάκει.“ Cf. Niceph. III, 10. Praeterea adeundi sunt Hieron. ad annum *MMCX.* Lactant. De Mort. Persecut. cap. 3. Oros. VII, 7. Sulpic. Sever. H. S. II, 31. Dodwell Dissert. Cypr. XI, §. 16. p. 71. Scripturam *Domitianus praenomine Neronis*, quae irrepsit in editionem priorem Beati Rhenani et in Sigismundi Gelenii, frustra nititur tueri Ios. Scaliger ad Euseb. Chron. p. 149. et p. 204 sq.

h. sed qua et homo] h. e. sed in quantum prae Neronianae sua crudelitatis portione non omnem humanitatem abiecerat.

i. si litterae M. Aurelii] Adiitae sunt ad calcem Apologiarum Iustini Martyris.

rantur, quibus ²⁷illam Germanicam sitim¹ Christianorum forte militum¹ ²⁸precationibus ²⁹impetrato ³⁰imbri discussam ³¹contestatur. Sicut non palam ab eiusmodi hominibus poenam dimovit, ita alio modo palam dispersit², adfecta etiam ³²accusatoribus damnatione, et quidem ³³tetrior³. Quales ³⁴ergo leges istae quas adversus nos soli ³⁵exercent impii, iniusti, turpes, ³⁶truces, vani, ³⁷dementes? quas Traianus⁴ ex parte frustratus est vetando inquiri Christianos, quas nullus Hadrianus, quamquam omnium ³⁸curiositatum explorator⁵, nullus Vespasianus, quamquam Iudaeorum debellator⁶, nullus Pius, ³⁹null-

27. illam om. c. 28. deprecationibus D. 29. imperato Leidens. 30. imbre ab. 31. contestatur. Qui sicut non palam c. contestatur. Qui sicut palam aed. contestatur sicut palam D. 32. accusatorum λ. 33. detriore Erfurt. detriore F. Vindob. Post vocem tetriore in ABDEGab. Ambros. Vindob. Leidens. Erfurt. Oxon. novum caput incipit, quod inscriptum est DE LEGIBVS., in editis ab. QVANTVM A PIETATE ET MAIORVM SVORVM MORIBVS ROMANI DISCOVERINT. 34. ergo truces leges b., ex Gorsiensi. 35. exequuntur λf. Havercamp. 36. truces om. Dab. Haverc. 37. dementes, vani Dab. varii, dementes c. vani om. G. 38. curiositatum omnium DFabedef. 39. nullus Severus Vaticanus unus et liber Leodiensis. nullus nero G. In λ. totus hic locus ita scriptus exstat: quos nullus Vespasianus, quamquam Iudaeorum debellator, nullus Adrianus, quamquam curiositatum omnium explorator, nullus Pius, nullus Verus impressit.

Cf. Ios. Scaliger ad Euseb. Chron. p. 222 sqq. De ipso miraculo cf. Euseb. H. E. V, 5. Niceph. IV, 12. Gregor. Nyss. Or. II. in XL. Martyres (tom. II. Opp. p. 937). Oros. VII, 15. Capitolin. V. M. Antonini cap. 24. Id. V. Heliog. cap. 9. Claudian. De VI Consulatu Honorii v. 342 sqq. Dio Cass. LXXI, 9. Xiphil. p. 270. Zonaras Ann. XII, 2. Georg. Cedr. I, p. 439. ed. Bonn. Tertull. Ad Scap. cap. 4. Hieron. Chron. ad annum CLXXIV p. Chr., qui Tertulliani verbis utitur. Adde Disr. Antiquar. a. 1834. p. 206 sqq.

k. Germanicam sitim] Similiter cap. 19. in libri Fuld. segmento „Iliacum exitum.“ Ad Scap. cap. 3 „in illo exitu Byzantino.“

l. Christianorum forte militum] h. e. militum qui forte Christiani erant.

m. dispersit] h. e. deminuit, diremit, irritum reddidit. Est vocabulum Ictorum. V. Dirksen Manuale s. v. p. 293.

n. damnatione, et quidem tetriore] M. Aurelii Epist. ad Senat. p. 102. Opp. Iustini Mart. ed. Colon. „αὐτόθεν οὖν ἀρξάμενοι συγχωρήσομεν τοῖς τοιοῦτοις εἶναι Χριστιανοῖς, ἵνα μὴ καθ' ἡμῶν τι τοιοῦτον αἰτησάμενοι ὄπλον ἐπιτύχωσι. τὸν δὲ τοιοῦτον συμβουλεύω, διὰ τὸ τοιοῦτον εἶναι Χριστιανόν, μὴ ἐγκαλεῖσθαι. εἰ δὲ εὐρεθείη τις ἐγκαλῶν τῷ Χριστιανῷ ὅτι Χριστιανός ἐστι, τὸν μὲν προσωγόμενον

Χριστιανὸν πρόδηλον εἶναι βούλομαι γίνεσθαι ὁμολογῆσαντα τοῦτο, ἄλλο ἕτερον μὴδὲν ἐγκαλοῦμενον, ἢ ὅτι Χριστιανός ἐστι μόνον. τὸν προσάγοντα δὲ τοῦτον ζῶντα καίεσθαι. τὸν δὲ Χριστιανὸν ὁμολογῆσαντα καὶ συνασφαλισάμενον περὶ τοῦ τοιοῦτου, τὸν πεπιστωμένον τὴν ἐπαρχίαν εἰς μετανοίαν καὶ ἀνέλυνδρίαν τὸν τοιοῦτον μὴ μεταγείν.“ Cf. Euseb. H. E. IV, 13. V, 21.

o. Traianus] Arguit falsitatis Tertullianum et Hieronymum noster Bisciola tom. II. Horar. II, 19. dicens id non Traiano convenire, sed Nervae, auctoribus Dione et Eusebio, atque adeo reponendum est Traianus Nervae, ut in historia martyrum, quem citat. (La Cerda.)

p. quamquam omnium curiositatum explorator] Suidas v. Ἀδριανός „φιλοτιμία τε γὰρ ἀπλήστως ἔχρητο, καὶ κατὰ τοῦτο καὶ τὰλλα πάντα καὶ τὰ βραχύτατα ἐπετήδευε. — — Ἡσιώωντο μὲν δὲ ταῦτα τὰ αὐτοῦ, καὶ τὸ πάντοτε ἀκριβὲς τό τε περίεργον καὶ πολυπραγμον.“ Si vera essent, inquit, quae de Christianis vulgus iactare solet, sane Hadriano, omnium curiositatem exploratori, aliquid erueret contigisset. Sed nihil eruit, ideoque leges in Christianos non sanxit.

q. quamquam Iudaeorum debellator] Christianos a gentibus vulgo ad Iudaeos relegari solitos esse notum est.

lus Verus^r impressit^r. Facilius^r "utique pessimi ab optimis quibusque, ut ab aemulis", quam a suis sociis eradicandi iudicarentur.

Nunc 'religiosissimi legum et paternorum institutorum pro-
tectores et 'ultores respondeant velim de sua fide et honore et obsequio erga maiorum consulta, si a nullo 'desciverunt', 'si in nullo exorbitaverunt, si non necessaria et aptissima quaeque disciplinae obliteraverunt. Quonam illae leges abierunt sumptum et ambitionem comprimentes^r? quae centum aera non amplius in coenam subscribi^r iuebant nec amplius quam unam inferri gallinam, et eam non saginatam, quae patricium, quod 'decem pondo argenti habuisset, pro magno 'ambitionis titulo senatu submovebant, quae theatra stuprandis moribus orientia statim destruebant^d, quae 'dignitatum et honestorum natalium insignia^r non temere nec inpune

40. itaque *cd.*

Cap. VI. 1. religiosissime G. *Leidens. Vindob.* 2. ultores *ABDGAd. Vindob. Leidens. libri Pamelii omnes.* cultores *Eabcesf. Ambros. Ozon. Erfurt.* institutores F. 3. disciverunt *ABE. Leid. Erfurt.* 4. si in illo exorbitarunt c. 5. decem pondera F. 6. embitionis titulo *ABEFG. Leidens. Vindob. Erfurt.* titulo ambitionis *Dabedef.* 7. dignitatum *AφBFGlabdf. Vindob. Leidens. Gorziens. duo Vaticani.* dignitatem *ABDEce. Erfurt. Ozon.*

r. Verus] Verum cum dicit Tertullianus, utrumque imperatorem intellegit, et Marcum praecipue. De Severo [cuius nomen reponendum hic statuit Iac. Pamelius] idem dicere non poterat. Si quidem persecutiones sub eo excitatae caesas dederunt huic Apologetico. (Herald.) Baronius Ann. tom. II, p. 134. solem Marcum Verum intellegit. Cf. Moser Primordia Eccl. Afr. p. 21. et p. 170 sqq. De Veri et Severi nominum confusione cf. etiam Salmas. ad Scriptt. B. A. p. 114.

a. impressit] h. e. persequendas mandavit et inculcavit. De Pallio cap. 4 „habet spectare, quod Caecina Severus graviter senatori impressit, matronas sine stola in publico.“ Cf. Apolog. cap. 18 „Sed quo plenius et impressius tam ipsam quam dispositiones eius adiremus.“ Adv. Marcion. III, 8 „mors Christi negatur, quem tam impressae apostolus immandat.“ Exhort. Cast. cap. 3 „alto et impresso recogitandum esse dico.“ De Carne Christi cap. 12 „Et ut impressius dixerim, animae anima sensus est.“

t. Facilius] h. e. potius, aptius, rectius. Cf. quae adnotavero ad De Corona cap. 10.

u. aemulis] V. adnotata ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

Cap. VI. a. si a nullo desciverunt] Indicativo pro coniectivo uti in interrogatione, quam dicimus, indirecta, ut Graeci solent, inprimis Afrorum est scriptorum. Ex Tertulliani scriptis exempla cumulare non opus est, cum quaeque fere pagina eiusmodi suppeditet. Dedi aliquot ad libri Ad Martyr. cap. 2. Ex Arnobio exempla collegit Hildebrandus ad eum I, 27. et III, 6. Cf. eundem ad Apul. Metam. I, 25. p. 70. et quos ibi laudat. De si particula pro an posita cf. adnotata ad libri Ad Mart. cap. 2.

b. sumptum et embitionem comprimentes] De legibus censoriis v. Gell. N. A. II, 24. Macrobi. Sat. II, 13. Plin. H. N. VIII, 15. X, 50. XXXIII, 11. Valer. Max. II, 9, 4. Boxmann Diss. Ant. Iur. De Legg. Rom. Sumpt. LB. 1816.

c. subscribi] V. quae adnotavi ad De Idol. cap. 13.

d. quae theatra — destruebant] V. Tertull. De Spectac. cap. 10. Appian. B. C. I, 28. Plin. H. N. XVII, 25. Valer. Max. II, 4, 2. Cf. Augustin. De Civ. Dei I, 32. Lips. ad Tacit. Ann. XIV, 20. p. 245. De dativis stuprandis moribus cf. quae adnotavi ad De Spectac. cap. 3.

e. insignia] Dignitatum et honestorum natalium h. e. magistratuum, nobilium et ingenuorum, insignia sunt auri aurei,

usurpari sinebant? Video enim et centenarias^f coenas a centenis iam sestertiis dicendas, et in lances ("parum est si^s senatorum et non libertinorum vel adhuc flagra rumpentium^k) argentaria metalla producta. Video et theatra nec singula satis esse nec nudaⁱ; nam ne vel hieme voluptas impudica frigeret, primi Lacedaemonii¹⁰ penulam ludis "excogitaverunt^k. Video et inter matronas¹² atque prostibulas nullum de habitu discrimen¹ "relictum. Circa feminas quidem etiam illa maiorum instituta ceciderunt quae modestiae, quae sobrietati patrocinabantur, cum aurum¹⁴ nulla norat praeter unico digito quem sponsus¹⁵ obpignorasset pronubo anulo^m, cum mulie-

8. est enim si *cd.* 9. nam *om.* 2. 10. penulam nudis *Gc.* odium paenulae ludis *2f. Havercamp.* 11. excogitarant *abc.* 12. atque prostitutas *F.* 13. relictum *F. Leidens.* 14. nulla membra norant praeter unicum digitum *c.* nulla norat praeter unicum digitum *FG. Leidens. Vindob.* 15. obpignorasset *ABDFGabcd.* oppignerasset *Eef. (Oxon. Vindob.) Erfurt.*

insignes vestes, lunati calcei, alia. Pertractat haec omnia diligenter Petr. Faber Semestr. II, 6 et 22.

f. centenarias] V. adnot. ad De Corona cap. 14.

g. parum est si] Cap. 21 „parum, si non et prophetae retro.“ Ad Nat. II, 8 „Parum est, si etiam hominem consacerarunt.“ De Patient. cap. 3. „Parum hoc, si non etiam proditorem suum secum habuit.“ De Fuga in Persecut. cap. 13. „Parum denique est, si unus aut alius ita eruitur.“ De Idol. cap. 7 „Parum sit, si ab aliis manibus accipiant.“ Apol. cap. 21 „Multum est, si eos adhibeam.“ Cf. De Corona cap. 8 „Plus est, quod et Christus vestiatur.“ Scorpiae. cap. 9 „Plus est autem, quod et confusio confusione comminatur.“ Ad Mart. cap. 4 „Longum est, si enumerem.“ De Idol. cap. 2 „prius est, uti adversus abundantiam idololatriae praemuniamur.“

h. adhuc flagra rumpentium] h. e. plagiatarum et flagitribarum, ut Plauti verbis utar Pseud. I, 2, 5. Mostell. II, 1, 9. Capt. III, 1, 12. Cf. Iuvenal. Sat. VI, 378. Similiter „ferularum fractores“ parasitos appellat Sidon. Apollin. III, 13.

i. nec nuda] Haec verba cum Ludovico de la Cerdà olim interpretatus sum de velis theatrorum ad arcendum colorem vel frigus (de quibus cf. Plin. H. N. XIX, 1, 5. Propert. Eleg. IV, 1, 15. cum interpret. Tertull. De Spectac. cap. 29.), sed hodie paenitet. Loci ratio demonstrat per nuda theatra intellegendos esse spectatores et histriones

nullo crassiore vestimenti genere contra frigus munitos.

k. penulam ludis excogitaverunt.] Lacedaemonii, dura et bellica gens, ad militares potius expeditiones etiam hieme obeundas, quam ad ludos aut theatra, penulas graves ac prae pondere odiosas excogitassent. Itaque Tertullianus ridendo dicit „Nam ne vel hieme voluptas impudica frigeret, primi Lacedaemonii odium penulae [sic edidit Rigaltius ex auctoritate libri Fuld.] excogitaverunt. Odium penulae, ut initio libri De Corona „Gravissimas penulas posuit, relevari auspicatus.“ Etiam gausapinas illas ponderosas fuisse innouit illa Martialis Epigr. XIV, 145. lemmata penulae gausapinae. „Is mihi candor inest, villorum gratia tanta est, Ut me vel media sumere messe velis.“ (Rigalt.) De penula videsis Bartholinum De Penula (Hafn. 1670.) in Graevii Thes. tom. VI. Lips. Elect. I, 13 et 25. Salmas. ad Script. H. A. p. 6. Cf. Becker Gallus tom. II, p. 93 sqq.

l. nullum de habitu discrimen] Hoc queritur Tertullianus etiam De Cultu Fem. II, 12 „Quanto utrum magis blasphemabile est, si, quae sacerdotes pudicitiae dicimini, impudicarum ritu procedatis cultae et expictae? Aut quid minus habent infelicissimae illae publicarum libidinum victimae? quas si quae leges a maritalibus et matronalibus decoramentis coercerent, iam certe saeculi improbitas quotidie insurgens honestissimis quibusque feminis usque ad errorem dinoscendi cosequavit.“

m. pronubo anulo] V. Plin. H. N. XXXIII, 1. Ruperti ad Iuvenal. Sat. XI, 43.

res usque ¹⁶adeo vino ¹⁷abstinerentur¹⁸, ut matronam obresignatos cellae vinariae loculos sui¹⁹ inedia ²⁰necarint, sub Romulo vero quae vinum attigerat, inpune ²¹a Metennio²² marito trucidata ²³sit. Idcirco et oscula propinquis offerre ²⁴etiam necessitas erat, ut spiritu ²⁵iudicaretur. Ubi est illa felicitas matrimoniorum de moribus utique prosperata, ²⁶qua per annos ferme sexcentos²⁷ ab urbe condita nulla repudium domus scripsit? ²⁸At nunc in feminis prae auro nullum leve est membrum, prae vino nullum ²⁹liberum est osculum, repudium vero iam et votum est, quasi matrimonii fructus. Etiam circa ipsos deos vestros ³⁰quae prospecte decreverant patres vestri, ³¹idem vos obsequentissimi rescidistis. Liberum Patrem cum mysteriis ³²suis consules senatus auctoritate non modo urbe, sed universa Italia eliminauerunt³³. ³⁴Serapidem et Isidem et ³⁵Arpocratem cum suo cynocephalo Capitolio prohibitos ³⁶inferri³⁷, id est curia

16. a vino λ. *Havercamp.* 17. abstinerentur ABGΔdef. libri Pamelii, Oxon. Vindob. Leidens. abstinerent DEFabc. Erfurt. 18. necaverint Oxon. 19. Metennio AqBEE. Vindob. Ambros. et quatuor codices Pamelii. Metenio AβD. Metemo Oxon. Metellonio (quae scriptura orta videtur ex scriptura Metenio cum emendatione Metello confata. Certe in E. conspicitur llo syllaba voci superaddita.) Erfurt. Metennio Leidens. Metenino G. Mecenio abef. *Havercamp.* Maecenio cd. 20. sit ABEFGd. quatuor Pamelii libri, Vindob. Leidens. Oxon. Erfurt. Ambros. est Dlabcef. 21. etiam ABEFGΔd. quatuor libri Pamelii, Leidens. Vindob. Oxon. Erfurt. Omittunt hoc etiam AβDabcef. 22. diiudicaretur λ. indicaretur abcd. Erfurt. 23. quae per AqBDEG. Oxon. Leidens. Vindob. 24. At om. aef. 25. liberum osculum D. 26. quae prospecte AβEFGdef. Vindob. Ambros. Oxon. Erfurt. libri Pamelii omnes. quae specte λ. quae perspecte AqBDbac. Leid. 27. idem Aβ. ipsi G. iidem reliqui. 28. suis om. Dabce. 29. Serapidem isidem E. Erfurt. 30. arpocratem EF. Erfurt. 31. inferri om. λf.

a. usque adeo vino abstinerentur] V. Plin. H. N. XIV, 13. Gell. N. A. X, 23. Valer. Maxim. II, 1. Serv. ad Aen. I, 738. Interpret. ad Iuven. Sat. VI, 1. Athen. Deipnosoph. I, 13. Plutarch. Quaest. Rom. 6.

o. sui] Sui, hoc est propinqui, agnati, gentiles. (Rigalt.)

p. Metennio] Egnatium Metellum nominat Valer. Max. VI, 3, 9. Egnatium Mecenium Plin. H. N. XIV, 13. (cod. Chiff. Metennium), et in loco Servii ad Aen. I, 738. libri tam scripti quam editi variant inter Metenius, Methenius, Metennius, Mezeinus, Mecenius, Mezenius. Perizon. ad Aelian. V. H. II, 38. probat Metennius.

q. qua per annos ferme sexcentos] V. Gell. N. A. IV, 3. Valer. Max. II, 1, 4. Cf. Tertull. De Monog. cap. 9.

r. sed universa Italia eliminauerunt.] De senatusconsulto De Bacchanalibus cotercendis v. Liv. XXXIX, 8 sqq. Valer.

Max. I, 3. Augustin. De Civ. Dei VI, 9. Fiedler Gesch. des Roem. Staates p. 370 sqq. Haubold Antiqu. Rom. Monum. Legg. p. 5. ed. Spangenberg. Tabula aenea venerandae vetustatis, olim in Brutiis reperta, servatur hodie in bibliotheca Palat. Vindob. Fidem eius imaginem chalcographica arte expressam catalogis istius bibliothecae a se concinnatis et publicatis iuseruit V. Cl. Endlicher.

s. Capitolio prohibitos inferri] V. Valer. Maxim. I, 3. et interpretes ad Arnob. Adv. Nat. II, 73. Cynocephalus est Anubis, de quo cf. Plut. De Iside et Osir. cap. 44. Diod. Sic. I, 87. Iuvenal. Sat. VI, 534. Apul. Metam. XI, 11. Arnob. Adv. Nat. VI, 25. Minuc. Fel. Octav. cap. 21. Firm. Mat. De Errore Prof. Relig. cap. 2. Novum depulsis istis peregrinis numinibus templum a triumviris decretum est quindecim annis post, a. U. C. 711. V. Dio Cass. XLVII, 15. Zoëga Nummi Aegypt. Imperat. p. 253 sqq.

deorum¹ pulsoꝛ, Piso et Gabinius consules non utique Christiani eversis etiam aris eorum abdicaverunt, turpium et otiosarum superstitionum vitia cohibentes. His vos restituti summam maiestatem contulistis. Ubi religio, ubi veneratio maioribus² debita a vobis? Habitu,³ victu, instructu,⁴ sensu, ipso denique sermone proavis⁵ renuntiastis. Laudatis semper⁶ antiquitatem, et nove de die vivitis. Per quod ostenditur, dum a bonis maiorum institutis deceditis, ea vos retinere et custodire quae non debuistis,⁷ cum quae debuistis non⁸ custodistis. Ipsum adhuc quod videmini fidelissime tueri a patribus traditum, in quo principaliter reos transgressionis Christianos⁹ destinastis, studium dico deorum colendorum,¹⁰ de quo maxime erravit antiquitas, licet Serapidi iam Romano aras restruxeritis, licet Baccho iam Italico furias vestras¹¹ immoletis¹², suo loco ostendam¹³ proinde despici et neglegi et destrui a vobis adversus maiorum auctoritatem. Nunc enim ad illam occultorum facinorum infamiam respondebo,¹⁴ ut viam mihi ad manifestiora¹⁵ purgem.

Cap. VII. Dicimur sceleratissimi de sacramento infanticidii¹⁶ et¹⁷ 'pabulo inde, et post convivium incesto, quod eversores luminum canes, lenones scilicet¹⁸ tenebrarum, libidinum impiarum¹⁹ in verecundiam²⁰ 'procurrent²¹.

32. dedita D. 33. victu et instructu Dabc. victu instructa? F. 34. censu Havercomp. 35. renuntiastis F. 36. antiquos et nove λf. Haverc. 37. cumque debuistis AßF. 38. custodistis. Adhuc (Adhoc F.) ABDEFGd. Vindob. Ozon. Leid. Erfurt. libri Pamellii omnes. custoditis. Adhuc abceß. custodistis. Ipsum adhuc λ. 39. destinastis ABDEFGabc. Vindob. Erfurt. Leid. destinatis Gdef. (Ozon.) Gandav. Elnon. 40. de om. Gf. 41. immoletis Fλ. immolaritis abcd. immolaveritis ef. Leidens. 42. perinde c. 43. ut viam mihi ad ABEGλef. Vindob. Erfurt. Ozon. ut iam mihi G. Leidens. ut iam mihi ad D. ut iam inde ad abcd. 44. pergam abcd.

Cap. VII. Caput septimum in ab. inscriptum est QVOD GRAVISSIMIS ACCVSATI SCELERIBVS CHRISTIANI NVNQVAM TAMEN CONVICTI SINT. 1. pabulo Iudae a. Leidens. pabulo crudae c. Latinus. 2. tenebrarum et libidinum abede. tenebras, tum f. Fulv. Ursinus. tenebrarum in libidinum λ. 3. in verecundiam ego. inverecundiam ABDEFGf. Bongars. Erfurt. Ozon. Leidens. Vindob. Ambros. Fulv. Ursinus. verecundiam λ. inverecundia bede. Olim emendaveram in verecundiam. 4. procurrent Leid. occurrent G.

1. curia deorum] Cf. De Spectac. cap. 7. „— quot collegia, quot sacerdotia, quot officia moveantur, sciunt homines illius urbis in qua daemoneiorum conventus coeedit.“ Ibid. cap. 12 „Pluribus enim et asperioribus nominibus amphitheatrum consecratur quam Capitolium. Omnium daemoneiorum templum est.“ u. furias vestras immoletis] Cf. De Spectac. cap. 10 „Quae privata et propria sunt scenae, de gestu et fluxu corporis mollitiae Veneris et Libero immolant, illi per sexum, illi per luxum dissoluti.“, ad quem locum vide quae adnotavimus.

Cap. VII. a. de sacramento infanticidii] Cf. Minuc. Fel. Octav. cap. 9. Tatian. Orat. ad Graec. cap. 42. Iustin. Mart. Dial. c. Tryph. p. 227. Id. Apol. II, p. 70. Athenag. Leg. pro Chr. p. 38. Irenaeus ap. Oecumen. Comment. in Petri Epist. I, 2.

b. libidinum impiarum in verecundiam procurrent] Scriptum existimo et post convivium incesto, quod eversores luminum canes, lenones scilicet, tenebrarum et libidinum piarum inverecundia procurrent, id est quod incestum eversis luminibus canes hac ratione lenocinium quasi facientes procurrent, primam obscuro-

Dicimur tamen semper, nec vos quod tam diu dicimur eruere curatis. Ergo aut eruite, si creditis, aut nolite credere, qui non eruistis. De vestra vobis dissimulatione praescribitur non esse quod nec ipsi audetis eruere. Longe aliud munus carnici in Christianos imperatis, non ut dicant quae faciunt, sed ut negent quod sunt. Census istius disciplinae, ut iam edidimus, a Tiberio est. Cum odio sui coepit veritas. Simul atque apparuit, inimica est. Tot hostes eius quot extranei, et quidem proprie ex aemulatione Iudaei, ex concussionibus milites, ex natura ipsi etiam domestici nostri. Cotidie obsidemur, cotidie prodimur, in ipsis plurimum coetibus et congregationibus nostris opprimimur. Quis umquam taliter vagienti infanti supervenit? Quis cuncta, ut invenerat, Cyclopum et Sirenium ora iudici reseravit? Quis vel in uxoribus aliqua immunda vestigia deprehen-

5. Ergo — — eruistis om. Leidens. 6. eruistis Flac. 7. nobis ab. 8. carnici EF(Δ)ab. Leidens. Vindob. Ozon. Erfurt. 9. in Christianis FG. 10. Sensus Leidens. 11. est om. G. 12. veritas simul atque apparuit ABDEAbef. Leidens. Bongars. Erfurt. simul veritas atque apparuit Gcd. veritas. atque ut apparuit F. 13. est ABDEFGA. Bongars. Leidens. esse abcdef. (Ozon. Vindob. Erfurt.) 14. eius tot λ. ei quot F. 15. proprie ABDEFGcd. Leidens. Ozon. Erfurt. proprii abef. (Vindob.) 16. etiam ipsi λ. 17. domesticis nostris ab. 18. cotidie F. Vindob., pro more. 19. in ipsis etiam plurimum λ. 20. Sirenium ABbd. Gorziens. Leidens. et Vaticanus unus. syrenum FG. Sirenarum DEacef. Ozon. Vindob. Erfurt. 21. iudicii a. iudicium c. iudicium FG. 22. reseravit Dabd. Leidens. 23. in uxoribus unquam immunda λ. 24. deprendit F. Vindob., pro more.

riate tenebrarum, quae pudorem omnem interimunt et inverecundiae procurant, deinde etiam eo praetextu, quod eae libidines xai μίσηται pie sint ac religiosae. Haec enim omnia Christianis existimabant ex religionis necessitate perpetranda. Quare postea: „Piaculum enim admisieris, nisi incestum feceris.“ (Herald.) Canes tenebrarum, per quas fierent incesta, lenones dicuntur, qui, dum procurant incesta, lumina evertendo et noctem inducendo libidinum impiarum certe verecundiae consuluisse quodammodo possint videri. Horreret lux visura quas impudicitias pudicae tenebrae iam contegnant.

c. eruere] V. adnot. ad cap. 2.
d. De vestra vobis dissimulatione praescribitur] Dissimulationem dicit inquisitionis omissionem. Praescribere ex usu IC-torum est exceptiones perimere adversarii intentionem, nostrum ciuendam, einwand machen. Frequentissime usurpat Tertullianus. Apol. cap. 47 „Expedit autem praescribimus adulteris nostris illam esse regulam veritatis quae veniat a Christo transmissa per comites ipsius.“

Ad Nat. I, 4 „Praescribitur enim vobis non posse crimina obicere quae neque institutum dirigit neque prolatio adsignat neque sententia adnumerat.“ Ibid. I, 20 „Quodam praescribitur vobis errorem amare et odisse veritatem, cur quod amatis et odistis non noveritis?“ Ad Nat. II, 1 „si tantam perversitatem una praescriptione discuti liceret.“ Cf. Dirksen Manuale s. v. Praescriptio et Praescribere p. 747 sq.

e. Census] V. quae adnotavero ad De Corona cap. 13.

f. aemulatione] Cf. adnotata ad De Fuga in Persec. cap. 2.

g. concussionem] V. quae adnotavero ad De Fuga in Persec. cap. 12.

h. ex natura ipsi etiam domestici nostri.] „Ἀντιθετὸν γὰρ ἐπὶ τῶν κρατοῦντι τὸ κρατούμενον,“ inquit Heliodorus in eodem argumento Aethiopiae Historiae libro VII. (Herald.) Rescriptum Antonini apud Theophilum: „φύσσει οἱ δοῦλοι τοῦ δεσπότου πάλλεσθαι.“ Et proverbium apud Senecam: „Quot servi totidem hostes.“ (La Cerda.)

dit? Quis talia facinora cum invenisset, celavit aut vendidit ²⁵ipsos trahens homines? Si semper latemus, quando proditum est quod admittimus? immo a quibus prôdi potuit? Ab ipsis enim reis non utique, cum vel ex forma ²⁶omnibus mysteriis silentii ²⁷fides debeat. Samothracia et ²⁸Eleusinia ²⁹reticentur, quanto magis talia ³⁰quae prodita interim etiam humanam animadversionem ³¹provocabunt, ³²dum divina servatur? Si ergo non ³³ipsi proditores sui, sequitur ut extranei. Et unde extraneis notitia, cum semper etiam ³⁴piae initiationes ³⁵arceant profanos ³⁶et arbitris caveant? ³⁷Nisi si impii ³⁸minus metuunt. Natura famae omnibus ³⁹nota est. Vestrum est: Fama malum ⁴⁰qua non ⁴¹aliud velocius ullum. ⁴²Cur malum fama? ⁴³quia velox? ⁴⁴quia index? an quia plurimum mendax? ⁴⁵quae ne tunc quidem, cum aliquid veri ⁴⁶adfert, sine mendacii vitio est, detrahens, adiciens, demutans de veritate. ⁴⁷Quid? quod ea ⁴⁸illi condicio ⁴⁹est, ut non nisi cum mentitur perseveret et tamdiu ⁵⁰vivit quamdiu non probat, siquidem, ⁵¹ubi probavit, cessat esse et quasi officio nuntiandi ⁵²functa rem tradit, ⁵³et exinde res

25. ipsos vendens homines c. ipsos tradens homines *Rhenanus*. 26. omnium mysteriorum λ . 27. fides adhibeatur *Dab.* fides debebatur *G. Vindob.* 28. Eleusina *De.* 29. si reticentur *F.* 30. quae magis prodita humanam a. prodita interim etiam humanam b. quae prodita-interiment, iam humanam c. quae prodita matri humanam *D.* 31. provocabant *Gc.* 32. dum divina servatur *f. Latinius.* dum divina servantur *ABDEFGede. Leidens. Erfurt. Oxon. Erfurt.* quam divina servantur a. quam dum divina servantur b. dum divinitas (*leg. divinitas*) servatur λ . 33. Ipsi sunt proditores sui λ . 34. piae (*Aß*) λ ef. *Havercamp.* impiae *AqBDEFGabed. Oxon. Leidens. Erfurt. Vindob.* 35. etiam ab arbitris caveant λ . et ab arbitris caveant *Haverc.* et arbitris caveatur a. et arbitros caveant *cd.* et arbitris careant *F.* 36. nisi impii λ . *Erfurt.* si impii *G.* 37. nimis a. Post vocabulum metuunt in *vetustis libris scriptis incipit caput septimum cum inscriptione DE INFANTICIDIO in ABDG. Leidens., in Erfurt. Oxon. DE FAMA. in Vindob. DE FAMA INCESTI., DE FAMA INCESTVS in aliis scriptis, INANIS EST FAMA QVAE CHRISTIANIS OBICITVR in Vaticano uno, teste Pametio. In ab. incipit caput octavum cum titulo NON ESSE CREDENDVM FAMAE.* 38. nota est vestrum. Est fama *Fc.* nota est, utrum est fama *Da.* 39. qua *A (m. sec.)* λ quia *A (m. pr.) G.* quo reliqui. 40. aliud *om. D.* 41. Cur ea malum c. Cur fama malum *d.* Circa malum *G.* 42. an quia λ . 43. quia index *om. Dab.* 44. quae nec *DE. Oxon. Erfurt.* quia nec *G.* 45. defert λ . *Havercamp.* 46. Quid? quod *om. G.* 47. illi *om. E. Erfurt.* 48. est *om. Erfurt.* 49. vivat *F.* 50. uti *F.* 51. functam *ABG. Vindob.* 52. et *om. λ cd.*

i. celavit aut vendidit ipsos trahens homines] Quaesitores criminum facinora vendere dicuntur qui scelera vestigando deprehensa pretio corrupti non deferunt ad tribunalia. Quis autem credat facinorosos potuisse facinora sua redimere, cum ipsi quotidie ad proconsulem pertraherentur? (*Rigalt.*) Cf. *Ad Nat.* I, 7 „Quis enim proditorem criminis alienius sine crimine ipso aut vendit aut redimit?“

k. ex forma] V. adnotata ad *De Idol.* cap. 18.

l. dum divina servatur] Animadversio scilicet, quae servatur in supremi illius iudicii diem. (*Rigalt.*) Placuit Latini emendatio. Facili mutatione possis etiam dum in *divinas servantur* (sc. animadversiones) vel dum *divinae servantur*.

m. piae initiationes] Cf. *Ad Nat.* I, 7 „Oro vos, extraneis unde notitis, cum etiam iusta et licita mysteria omnem arbitrum extaneum caveant?“

teneatur, res nominatur". Nec "quisquam dicit verbi gratia, "Hoc Romae aiunt factum, aut, Fama est illum provinciam sortitum, sed, Sortitus est ille provinciam, et, Hoc factum est Romae. "Fama, nomen incerti, locum non habet ubi certum est. An "vero famae credat" nisi inconsideratus? "Quia sapiens non credit incerto". "Omnium est aestimare", quantacunque illa ambitione¹ diffusa sit, quantacunque asseveratione constructa, quod² ab uno aliquando "principe exorta sit necesse" est. Exinde in traduces³ linguarum et aurium "serpit, et ita "modici seminis vitium cetera rumoris "obscurat", ut nemo recogitet, "ne primum "illud os" mendacium

53. quisquam famam dicit F. quispiam dicit Erfurt. 54. Hoc Romae (Romam G.) aiunt (aut A. meavit G.) factum ABFG⁴desf. Vindob. Leidens. Pamclii libri. Fama est hoc Romae factum DEabc. Oxon. Erfurt. 55. Fama incerti est ab. Fama incerti D. 56. vero om. λ. 57. nisi si λ. 58. Qui sapiens est non credit. In certo omnium λ. 59. Omnium est e scientia. res quantacunque illa F. Omnium est existimare, quantacunque c. Omnium est existimare, quantacunque illa De. 60. principio G. 61. est, et exinde F. 62. serpit ABFG. Vindob. serpat DEλ⁵abedef. Leidens. Oxon. Erfurt. 63. modicum F. 64. obscurant c. 65. sem primum cd. unum ne Oxon. Bongars. prob. Herald. 66. illud os om. Da.

a. res nominatur] Exscripsit hunc locum Isidorus Orig. V, 27 „Famae autem nomen certiloquium non habet, quia plerimum mendax est, adiciens multa vel demutans de veritate; quae tamdiu vivit quamdiu non probatur. At, ubi probaveris esse, cessat, et exinde res nominatur, non fama.“

o. Quia sapiens non credit incerto] Facile esset corrigere Qui sapiens vel Qui est sapiens. Sed hoc dicit Septimius. Ubi certum est, fama locum non habet, quae incerta est. Famae non credit nisi inconsideratus. Cur non credit? Quia sapiens non credit incerto.

p. Omnium est aestimare] De Corona cap. 8 „nec in conversationibus Christi recognosci est.“ Ibid. cap. 10 „Per haec enim floribus frui est.“

q. ambitione] h. e. ambitu. V. quae adnotavi ad De Idol. cap. 1.

r. quod] De particula quod pro accusativo cum infinitivo posita v. adnotata ad libellum Ad Mart. cap. 4. Adde Dirksen Manuale s. v., qui ex Ictorum scriptis exempla suppeditat.

s. traduces] Amat Septimius hoc vocabulo uti. Cf. gemellum locum Ad Natl. I, 7. Apol. cap. 9 „simul error impigerit, exinde tradux proficiet incesti, serpente genere cum scelere.“ Ibid. cap. 21 „Manet integra et indefecta materiae mixta, etsi plures inde traduces qualitates mutueris.“ Ad Natl. I, 4 „tradux mali nominis plectitur.“ Ibid. I, 13 „cui

deputabitur quod de traduce provenit?“ Ibid. I, 16 „tot inde traduces ad inestum.“ De Testim. Animae cap. 3 „suae etiam damnationis traducem fecit.“ Scorpiae. cap. 9. „cum traduce spiritus sancti in nos quoque spectasset etiam persecutionis obeundae disciplina.“ De Praescripti. Haeret. cap. 32 „apostolici seminis traduces habeant.“ De Patient. cap. 5 „et traducem illum eius, quod a malo hauserat, facit.“ De Anima cap. 9 „qui status est et spiritus tradux.“ Isidorus, [qui locum exscripsit, Orig. V, 27, 26 „Fama autem dicta, quod fando, id est loquendo pervagatur per traduces linguarum et aurium serpens.“

t. cetera rumoris obscurat] Ad Natl. I, 7 „et modicum originum vitium rumoris obscurat.“, quo loco nos prohibere pati non debemus, quominus in gemello Apologetici loco vetustorum librorum auctoritatem sequamur. Faciles et promptae sunt coniecturae, quales: modici seminis initium cetera rumoris obscurant; vel: modici seminis vitium certa rumoris obscurat, vel, quod Bernhardy V. Cl. placuit: modici seminis vitium cetera rumoribus obscurat. Sed non puto corrupta, quia sunt obscuris dicta. Recte Ludovicus de la Cerda, „Vitium, inquit, modici seminis, quod inasperit ille princeps, obscurat ceteras proprietates rumoris, ut nemo iam recogitet, num primum illud os principis mendacium seminaverit.“

u. ne primum illud os] De hoc ne

seminaverit, quod saepe fit aut ingenio aemulationis^v aut arbitrio suspicionis aut non nova sed ingenita quibusdam mentiendi voluptate. Bene autem quod "omnia tempus revelat", testibus etiam vestris proverbiiis atque sententiis, "ex dispositione naturae, quae ita ordinavit, ut nihil diu lateat, etiam quod fama "non distulit". Merito "igitur fama tamdiu "conscia sola est scelerum "Christianorum. Hanc indicem adversus nos profertis, quae quod aliquando iactavit "tantoque spatio in opiaionem corroboravit usque adhuc probare non "valuit, ut fidem naturae ipsius appellem "adversus eos qui talia "credenda esse praesumunt.

Cap. VIII. Ecce proponimus horum facinorum mercedem. Vitam aeternam "repromittunt". Credite interim. De hoc enim quaero, an ei qui "credideris tanti habeas ad eam tali conscientia "pervenire. Veni, demerge ferrum in infansem nullius^b inimicum, nullius reum, omnium filium^c, vel, si alterius^d officium est, tu modo assiste morienti homini antequam vixit, fugientem animam novam "expecta, excipe rudem sanguinem, "eo panem tuum satia, vescere libenter. Interea discumbens dinumera loca, ubi mater, ubi soror; nota di-

67. tempus omnia F. 68. ex dispositione divinae naturae λ. 69. non em. F. 70. ergo Erfurt. 71. sola conscia est cd. 72. Christianorum. Quod dicitur, semper est, quia quod est, desinit dici. Hanc indicem λ. 73. tantoque temporis spatio λ. (Leidens.) Havercamp. 74. Post vocem valuit in DEabedef. Ozon. Erfurt. et omnibus libris Pamelii (praeter unum A.) caput novum incipit. 75. adversus eos appellem F. 76. esse credenda F.

Cap. VIII. Post vocem praesumunt caput octavum incipit in ABFG. Vindob. cum inscriptione DE FAMA INCESTI (INCESTVS G.). In E. Ozon. Erfurt. et plerisque Pamelii est DE INFANTICIDIO ET INCESTO., in uno Vaticano FLAGITIA QVIBVS INFAMANTVR NEDVM FALSA SVNT SED DE CHRISTIANIS INCREDIBILIA. In cd., qui novum caput inchoant, legitur inscriptio QVOD QVAE DE INFANTICIDIIS OBII-CIVNTVR NOBIS FALSA OMNINO SINT ET QVOD SACRA HVMANO SANGVINE IPSI POTIVS POLLVANT. 1. repromittimus los. Scaliger. 2. crediderit, tanti habeat λ. 3. perveniretur F. 4. specta Gc. 5. et panem DF.

dubitativo v. quae adnotavi supra ad cap. 2.

v. ingenio aemulationis] De vocabulo aemulatio v. quae adnotavero ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

w. Bene autem quod omnia tempus revelat] A. Gellius N. A. XII, 11 „Propterea versus istos Sophoclis prudentissimi poetarum in ore esse habendos dicebat: πρὸς ταῦτα κριντῆς μηδὲν, εἰς πάνθ' ὁρῶν καὶ πάντ' ἀποδὼν πάντ' ἀντιτάσσει χρόνος. Aliis quidam veterum poetarum, cuius nomen mihi nunc memoriae non est, veritatem temporis filiam esse dixit.“ De formula Bene, quod cf. adnotata ad De Idol. cap. 5.

x. distulit] h. e. disseminavit. Cf. Terent Heautontim. Prol. v. 16. Liv. XXXIV, 40. Corn. Nep. Diome cap. 10.

Cap. VIII. a. repromittunt] Haec facinora.

b. nullius] V. adnotata ad De Corona cap. 10. Tertullianum exscripsit Minuc. Fel. Octav. cap. 30 „Illum iam velim convenire, qui initiari nos dicit aut credit de caede infantis aut sanguine. Putas posse fieri, ut tam molle, tam parvulum corpus fata vulnere capiat? ut quiescam illum rudem sanguinem novelli et vixdum hominis caedat, fundat, exhauriat? Nemo hoc potest credere nisi qui possit audere.“

c. omnium filium] h. e. omnium patri benevolentia et caritate dignum.

d. alterum] V. quae adnotavero ad Scorpiae. cap. 15.

ligeret, ut, cum tenebrae ceciderint caninae, non erres. Piaculum enim admisseris nisi incestum feceris. Talia initiatus et consignatus vivis in aevum. Cupio respondeas, si tanti aeternitas. Aut si non, ideo nec credenda. Etiam si credideris, nego te velle; etiam si volueris, nego te posse. Cur ergo alii possint, si vos non potestis? cur non possitis, si alii possunt? ¹⁰Alia nos, opinor, natura; ¹¹Cynopaeae aut ¹²Sciapodes? Alii ordines dentium, alii ad incestam libidinem nervi? Qui ista credis de homine, potes et ¹³facere. Homo es et ipse, quod et Christianus. ¹⁴Qui non potes facere, non debes credere. Homo est enim et ¹⁵Christianus et quod et tu. Sed ignorantibus subicitur et ¹⁶inponitur. Nihil enim tale

6. enim feceris, nisi λ. 7. sit tanta c. 8. ideo ne. 9. possunt, si Eabed. volunt, si D. 10. Alia non opinor Da. Alii non opinor λ. 11. Cynopaeae aut (B) f. Haeere. Cynopennae aut ABEFG. Bengars. Elnon. Gandav. Erfurt. Vindob. Cynopaeae aut λae (Oxon.) Salmas. in Solim. p. 707. Cyclopes aut b. Fule. Urmas. Cynophanes aut ed. 12. Sicapodes BG. Vindob. siapodes D. sycapodes F. 13. facere. Tu homo abc. 14. Si non potes F. 15. Christianus et quod et tu ABDEF. Christianus et quod tu Vindob. Christianus, quod et tu BEFG(λ)abe. Oxon. Erfurt. 16. apponitur F.

e. Talia initiatus et consignatus] Μεμνήμερος καὶ ἐσφραγισμένος. Qua de re observabamus plura ad Arnobii librum tertium (p. 130. ed. LB.), ubi hunc locum explicabamus. (Herald.) Cf. Adv. Valentini. cap. 1 „Nam et illa Eleusiois, haeresis et ipsa Atticae superstitionis, quod tacent, pudor est. Idcirco et aditum prius cruciant, diutius iniant; quem consignat, cum epoptas ante quinqueannum instituant, ut opinionem suspensio cognitionis aedificent, atque ita tantam maiestatem exhibere videantur, quantam praestruerunt cupiditatem.“, ad quem locum plura adnotabimus.

f. Cynopaeae aut Sciapodes] Magno consensu libri veteres Cynopennae pro Cynopaeae, id est Cynopaeae. Cynopes Tertulliano Cynopae, ut Sirenae supra cap. 7. [v. locum] et Amazona Adv. Marc. I. 1. Cynopes autem sive Cynopaeae sunt Cynocephali, homines caninis capitibus, de quibus ex Indicis Ctesiae [v. Ctesiae Fragm. ed. Lion. Ind. fr. 20., fr. 33. (Teitz. Chil. VII., 714.), fr. 34. (Aelian. H. A. IV, 46.), fr. 53. (Gell. N. A. IX, 4.). Cf. quos laudat Lion. p. 189.] Plinius H. N. VII, 2., atque his subiungit etiam Sciapodas. Habet autem Tertullianus a Phinio non paucos. Augustinus quoque De Civ. Dei XVI, 8. Sciapodas recenset et mox Cynocephalos. Notandum obiter, quod idem Augustinus tradidit huiusmodi hominem vel quasi ho-

minum genera in maritima platea Carthaginis musivo picta fuisse, ex libris, ut ipse ait, deprompta velut curiosioris historiae. (Rigalt.) Recte Rigaltius. Sed iuvat addere etiam Salmasii de scriptura loci iudicium, quod proposuit in Exercitt. Plin. p. 707., etsi non spero id apud multos probatum iri. „Cynopaeae, inquit, sunt κυνοπεῖναι, quasi qui canina fame laborent eaque edant quae canes, utpote capitibus ac dentibus caninis praediti. Ita hoc nomen compositum, ut γεωπεῖναι, qui iidem sunt ἀγροῦργοι. Hesych.: „Γηράγοι, πένητες, ἀποροι.“ Idem: „Γεωπεῖναι, οἱ γῆς περὶ πάντες καὶ ἀπορούμενοι.“ At κυνοπεῖναι sunt qui talia edunt qualia canes. Latine extulit Cynopaeae, ut κύπερον, cyperum. Sic „empenelicam facere“ apud Caelium in Epictulis τὴν ἐμπενητικὴν“ cett. De Sciapodibus Hesych.: „Σχιάποδες οἱ ἐν Αἰθῶνι πλατεῖς ἔχουσι τοὺς πόδας καὶ ποιοῦσι σκιὰν αὐτοῖς ἐν τῷ καύματι.“ Steph. Byzant.: „Σχιάποδες, ἔθνος Αἰθιοπικόν, ὃς Ἐκαταλὸς ἐν περιγῇσει Αἰθιοπίας.“

g. subicitur et imponitur] Hoc obicere poterant: Atqui ignorantibus imponitis. Quasi, inquit, quae de Christianis asseverantur, non sint omnibus nota. Sane in re pervagata non esset facile cuiquam imponere. (Herald.)

¹⁷de Christianis ¹⁸asseverari sciebant observandum utique sibi et omni vigilantia investigandum^h. ¹⁹Atquinⁱ volentibus initiari ²⁰moris est, opinor, prius patrem illum sacrorum^k adire, quae praeparanda ²¹sint ²²describere^l. Tum ²³ille: Infans tibi necessarius adhuc tener, qui nesciat^m mortem, qui sub cultro tuo rideat; item panis, ²⁴quo sanguinis ²⁵virulentiam ²⁶colligas; praeterea candelabra et lucernae et canes aliqui et offulae, quae illos ad eversionem luminum ²⁷extendantⁿ: ante omnia cum matre et sorore tua venire debebis. Quid, ²⁸si noluerint vel nullae fuerint? ²⁹quid ³⁰denique singulares Christiani^o? ³¹Non erit, opinor, ³²legitimus Christianus nisi frater aut filius. ³³Quid nunc, et si ista omnia ignaris praeparantur? Certe postea ³⁴cognoscunt et sustinent et ignoscunt. Timent plecti^r, ³⁵si

17. a Christianis F. 18. asseverare c. 19. Atqui DFbc. Atque c. (Oxon) 20. mos est F. (m. sec.) 21. sunt FG. 22. describere A. 23. illo infanti necessarius DE. illi infans necessarius E. m. sec. 24. qui sanguinis b. 25. virulentiam A (m. pr.) BDEFGabc. Erfurt. Oxon. Vindob. iurulentiam A (m. sec. sed antiqua) ldef. quinque Pamela codices scripti. 26. colligat b. 27. extendant F. 28. si venire noluerint l. 29. Quid (ApB. Vindob.) labcdef. Quod ApDEG. Erfurt. Quot F. 30. denique sine pignore singulares l. 31. Non eris l. Non enim F. 32. legitimus, non Christianus F. 33. Quid tum, etsi acd. 34. regnoscunt et sustinent F. cognoscunt et cernunt Oxon. 35. qui, si proclamant, defendi f. Havercamp.

b. et omni vigilantia investigandum.] Nihil enim tale de Christianis asseverari sciebant quod utique observandum sibi et omni vigilantia investigandum esset.

i. Atquin] h. e. Attamen, immo. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 6. k. patrem illum sacrorum] Ad-Natt. I, 7 appellatur „magister sacrorum.“ Et primarius sacerdos, hierophanta et sacer praepositus, praesertim in Mithrae sacris. Cf. Chifflet. Geminiae Matris Sacrorum titulus sepulchralis explic. Antverp. 1634. 4. Occurrit is titulus in plurimis lapidibus. Orell. Collect. Inscr. Lat. n. 1491. 1919. 2354. Reines Synt. Inscr. I, 46. Gruter. XXVII, 2. CCCXV, 5. MCII, 2. Adde Apul. Metam. XI, 22.

l. describere] Apul. Metam. XI, 22 et 23. „De opertis adyti profert quosdam libros litteris ignorabilibus praenotatos, partim figuris cuiuscumodi animalium concepti sermonis compendiosa verba suggerentes, partim nodosis et in modum rotae tortuosis capreolaticumque condensis apicibus a curiositate profanorum lectione munita. Indidem mihi praedicat (sc. sacerdos Mithrae praecipuus) quae forent ad usum teletae necessario praeparanda. Et protinus naviter et aliquanto liberalius partim ipse partim per meos socios coemenda procuro.“ Quod

procurare et praeparare Apuleius, hoc describere dicit Tertullianus.

m. nesciat] Nescire hic est pro nosse, ut saepius scire pro nosse. Cf. quae adnotavi ad cap. 5.

n. extendant] h. e. provehant, protinent, propripant. Quintil. Declam. III, 13 „Ad altitorem se honorum gradum extendere.“ Cf. Muncker ad Fulgent. Mythol. I, p. 612.

o. singulares Christiani?] Quibus nulli consanguinei eiusdem sectae. Sequenti aeo singulares dixerunt *rois mōraforas*, nempe qui a singularitate censantur, ut inquit B. Hieronymus. Sulpic. Sever. Dial. I „Alium aequo singulare virum vidimus, parvo tugurio, in quo nonnisi unus recipi posset, habitantem.“ (Herald.) Rectius singulares interpretis non quibus nulli eiusdem sectae consanguinei, sed quibus omnino nulli.

p. Timent plecti] Atqui fortasse, inquit, haec omnia quae ad teletam istam sunt necessaria etiam nescientibus ipsis parantur. Atqui, respondet Tertullianus, haec omnia ipsi postea cognoscunt et probant. Neque dicendum est metum iis inferri ne proclamant aut fagiant. Nam si vel tantillum proclamarent, nemo non iis suppetias ferret. Praeterea semel egressi nunquam rever-

proclament, qui defendi merebuntur, "qui etiam ultro perire" malint quam sub tali conscientia vivere. Age nunc timeant, cur etiam "perseverant? Sequitur enim, ne ultra velis id te esse quod, si prius scisses, non fuisses.

'Haec quo magis refutaverim, a vobis fieri ostendam partim Cap. IX. in 'aperto, partim in occulto, per quod forsitan et 'de nobis credidistis. Infantes penes Africam Saturno 'immolabantur' palam usque 'ad proconsulatum Tiberii', 'qui eosdem sacerdotes in eis-

36. quia etiam *cd.* 37. malunt *GA.* mallint *F.* 38. perseverent (*ab.*)

Cap. IX. 1. Haec quae *DF.* (cum rasura.) Haec quoque *DEG.* Erfurt. *Vindob.* 2. aperto et partim *Daef.* (*Vindob.*) 3. de om. *G.* 4. immolabant *F.* 5. ad consulatum *D.* ad proconsulem *los.* Scaliger. 6. qui ipsos sacerdotes *As. Havercamp.*

terentur postea, quod tamen faciant. (Herald.)

Cap. IX. a. Saturno immolabantur] Romana sacrificia Saturno facta fuisse tradunt Diod. Sic. XIII, 86. cf. XX, 14. Iustin. XVIII, 6. Plato Polit. p. 315. Plat. De Sera Num. Vind. p. 256. A. Taitan. Or. ad Graec. cap. 46. Orig. C. Cels. V, p. 249. Tertull. Scorp. cap. 7. Prodent. C. Symmach. II, 296 sqq. Athanas. C. Gentes p. 21. Sext. Empir. Hypotyp. III, 24. Minuc. Fel. Octav. cap. 30. Lactant. Inst. Div. I, 21. Hieron. in Esai. XIII, 46. August. De Civ. Dei VII, 19. Oros. IV, 6. Cf. Muentier Historia Relig. Carthag.

b. ad proconsulatum Tiberii] Quod de Tiberii proconsulatu scribit hoc loco Tertullianus viros eruditissimos et totius antiquitatis peritissimos torsit non immerito. Nodum aut solvit aut scidit *los.* Scaliger scribens ad Isaacum Casaubonum [Epist. 66. Cf. Casaub. ad Scriptt. H. A. p. 8 sq.], a quo de huius loci interpretatione fuerat interrogatus. Legendum igitur existimabat usque ad proconsulem Tiberii, ut sit ista Tertulliani mens, infanticidia Africae fuisse a Tiberii legato sive praetore Tiberii iussu, cuius edicto etiam cruenta Gallorum sacrificia sublata fuerint [Plin. H. N. XXX, 1]. abolita. Legatum Caesaris, qui et legatos praetorius et pro praetore dicebatur, Proconsulem quoque Caesaris, velut Augusti, Tiberii celli, fuisse appellatum observat idem Scaliger in ea ad Casaubonum, ipseque adeo Casaubonus in notis suis ad Spartianum in Hadriani vita. (Herald.) Tiberius saepe proconsul fuit, sed videtur magnum illum proconsulatum hoc loco attingere, de

quo Suetonius in Tiberio cap. 21. legem per consules latam, ut provincias cum Augusto communiter administraret simulque censum ageret. Nam in eo proconsulatu Augustus praesignificationibus motus vota salutaria fecit, et vota quae in proximum lustrum suscipi mos erat, collegam suum Tiberium nuncupare iussit, ut idem in Augusto narrat cap. 97., quapropter votivae cruces a Tertulliano appellantur. Quod autem Iosephus narrat Antiq. Iud. XVIII, 7., id non adversus sacerdotes Saturni, sed Isidis, nec Tiberio proconsule, sed imperatore gestum. (Fr. Iunius.) Dicit Tertullianus in proconsulatu Tiberii saevitiam istam viginisse. Sciant pueri non istum esse Tiberium illum, qui mox fuit imperator, sed cognominem alium. Nam qui de Tiberio imperatore accipiunt, toto errant caelo. Vide Claud. Salmasium dicto loco [in Spart. Vita Hadriani cap. 3. p. 35. (p. 9 sq. ad. Paris. 1620.), cui cum Rigaltio et ego in ea re adstupulor, quod genuina sit scriptura ad proconsulatum Tiberii, quodque eum proconsulatum ad Tiberium principem referre loci ratio vetet nec referre necesse sit.] et id clarissime apparebit. (La Cerda.) Vidit Scaliger quid res et antiquitas Romana posceret; nec Salmasii disputatio in Spart. Hadr. cap. 3. p. 35. quicquam effecit nisi ut miremur nomen proconsulis, qui Tiberio principe Africam regeret, non ascribi. Scaligerum probat etiam Boettigerius, de sacrificiis Poenorum humanis tradens, Ideen zur Kunstmyth. I, p. 374. Possis tamen a ductibus litterarum proxime ad proconsularem Tiberii. (Godofr. Bernhards.)

dem arboribus* templi sui obumbratricibus scelerum votivis crucibus exposuit⁴, teste militia patriae nostrae⁵, quae id ipsum munus illi proconsuli functa est. Sed et nunc in occulto perseveratur⁶ hoc sacrum facinus. Non soli vos contemnunt Christiani⁷, nec ullum scelus in perpetuum eradicatur aut mores suos aliqui⁸ deus mutat. Cum propriis filiis Saturnus non peperit, extraneis⁹ utique non parcendo perseverabat, quos quidem ipsi

7. obumbratricibus ABDE (m. sec.) FGAbcdef. Oxon. Erfurt. Ambros. obumbrati ribus Vindob. obumbrantibus alii. 8. crucibus vivos exposuit λ. Havercamp. cervicibus exposuit E. (m. pr.) Oxon. 9. militia patris λ. militiae patriae D. 10. quae ad ipsum λ. 11. perseveratur ABDEGf. perseverat F(λ)abcd. 12. Non solum F. Vindob. Oxon. 13. illud scelus G. ullum facinus λ. 14. atiquis DFλac. 15. deus cum propriis filiis mutat. Saturnus Da. 16. perseverabit F. m. pr. perseverasset, sed λ.

c. in eisdem arboribus] In eiusdem templi, cuius erant, sacerdotes arboribus scelerum votivis crucibus exposuit.

d. scelerum votivis crucibus exposuit] Fuisse circa templa arbores sacras, quibus anathemata suspenderentur, nota res est. Apul. Metam. VI, 3. „Videt dona speciosa et lacinias auro litteratas ramis arborum postibusque suffixas.“ Schol. Aristoph. Plut. [v. 942.] ad haec Plati verba „Καὶ ταῦτα πρὸς τὸ μέγιστον αὐτίκα δὴ μάλα „Ὡς περ κοτίνης προσπαταλεύσω τουτάρ“, δτι, inquit, ἐπὶ τῶν κοτίνων, καὶ ἄλλων δένδρων πανταχοῦ ἐν τοῖς ἱεροῖς προσπαταλεύουσι τὰ ἀναθήματα.“ An igitur causa haec fuit, cur arbores istas votivas crucis appelleret hoc loco Tertullianus? Nam quae notat Iunius [Cf. supra ad verba ad proconsulatum Tiberii], ea sunt mera somnia. (Herald.) Tiberius iste Africae proconsul ex votivis arboribus votivas fecit crucis, in quibus scelerati illi sacerdotes pulchre pendebant, tanquam anathemata ex voto. (Rigalt.) Olim moris erat ad fores templorum arbores pangere. Plin. H. N. XII, 1. Solp. Sever. V. S. Martini cap. 10. Cf. Vergil. Aen. II, 714. Apul. Florid. cap. 1., morem vero arboribus vota affigendi praeter documenta ab Herald adlata testantur etiam Apul. Florid. I. I. Arnob. I, 39. (ad quos locos v. interpretes) Lactant. ad Statii Theb. IX, 194. Augustin. Serm. De Temp. p. 241. Cf. Barm. ad Ovid. Metam. VIII, 723. 745., sed vereor, ut de hoc more lucem Tertullianus capiat. *Votivus* saepe ponitur de re exoptanda et de eo quod ex voto succedit. Apul. Metam. V, 20 „*votivis* nuptiis hominem te iungemus homini.“ Ibid. VIII, 30 „*deamque votivo* suspiciens

hospitio.“ Cf. Dirksen Manuale s. v. p. 101 f. Hinc *scelerum votivas* *crucis* melius interpretari *crucis* sacerdotibus illis pro sceleribus suis exoptandas et tanquam communi voto imprecatas iudicque probatas.

e. teste militia patriae nostrae] Liber Fuldensis teste militia patriae nostri. Tertulliani patrem centurionem fuisse proconsularem narrat Hieronym. De Vir. Illustr. cap. 53. et Chron. ad annum XVI. Severi Imper.

f. perseveratur] V. adnot. ad De Patient. cap. 5. *Sacrum facinus* Heraldus recte explicat religiosum. La Cerda vult esse detestabile facinus.

g. Non soli vos contemnunt Christiani] Sed ea est perversitas morum, at sacrum hoc et execrandum facinus perseveret in occulto, unde vos non solum contemnunt Christiani, sed et gentiles, cum videant nunquam aboleri semina flagitiorum, aut mores suos aliquis deus mutet. (La Cerda.) Vereor ne haec sit vera loci interpretatio: Perseveratur, inquit, etiamnunc in occulto hoc sacrum facinus, quamquam gravissimis exemplis in eos qui commiserant olim vindictam erat. Hinc apparet non solos Christianos legum vestrarum et institutorum contemptus vobis insimulandos fuisse (cf. supra cap. 6), sed etiam ipsos sacrorum vestrorum antistites, sed ipsos deos vestros eius criminis reos teneri, apparet etiam hoc, leges vestras tantum non posse, ut ullum scelus in perpetuum eradicent aut ut optimae ipsae cum scelestis aliquo deo aequum certamen ineant.

h. aliqui] Cf. adnotata ad cap. 23.

i. extraneis] Familiare hoc vocabulum est Tertulliano de omni, qui non eiusdem est domus, familiae, nationis, his-

parentes sui offerebant et "libentes" respondebant^k et infantibus blandiebantur, ne lacrimantes immolarentur^l. Et tamen multum homicidio parricidium differt. Maior aetas apud Gallos Mercurio "prosecatur". Remitto "fabulas Tauricas" theatri suis. "Ecce in illa religiosissima urbe Aeneadarum" piorum est Iupiter quidam^p

17. libentes F. libenter DG. 18. respondebant ABDEFG²def. Vindob. Ozon. Erfurt. exponerant abc. 19. prosecatur ABDEabcde. Ozon. Erfurt. prosequatur G. praesecatur Vindob. proscabatur M. Havere. 20. fabulas Tauricas ADE. Ozon. Erfurt. tabulas tauricas BFG. Tauricas fabulas (λ. Vindob.) abcdef. 21. Sed et in illa λ.

gae, sacrorum, societatis vel cuiusvis certae vitae conditionis. Apol. cap. 1 „Scit (sc. veritas) se peregrinam in terris agere, inter extraneos facile inimicos invenire.“ Ibid. cap. 7 „Tot hostes eius (sc. veritatis) quot extranei.“ Paulo post „Si ergo non ipsi proditores sui, sequitur ut extranei. Et unde extraneis notitia, cum semper etiam pie initiationes arceant profanos?“ Ibid. cap. 9 „filios expositis suscipiendos ab aliqua praeterente misericordia extranea.“ Ibid. cap. 16 „quia nec verebatur extraneos arbitros vana cultura.“ Ibid. cap. 25 „Peregrinos enim deos non putem extraneae genti magis factum voluisse quam suae.“ Ibid. cap. 31 „inspice dei voces, litteras nostras, quas neque ipsi suppressimus, et plerique casus ad extraneos transferunt.“ et paulo post „licet extranei a turbis aestimemur.“ Ad Natl. I, 17 „extraneae nationes.“ Ibid. I, 18 „ingenia mitiora et mentes hominum etiam ab extraneos.“ Ibid. I, 20 „in extraneos casti, in vosmet ipsos incesti.“ Ibid. II, 13 „incesti in suos, impudici in extraneos.“ Cf. Dirksen Manuale s. v. p. 358 sq.

k. respondebant] V. adnot. ad De Corona cap. 11.

l. ne lacrimantes immolarentur.] Hoc enim nefas erat. Cf. Minuc. Fel. Octav. cap. 30, qui exscripsit Tertullianum „Merito ei (sc. Saturno) in nonnullis Africae partibus a parentibus infantes immolabantur, blanditiis et osculo compelemente vagitum, ne flebilis hostia immoletur.“ Tertull. Ad Scap. cap. 2 „Sed nec religionis est cogere religionem, quae sponte suscipi-debeat, non vi, cum et hostiae sub animo libenti exposculentur.“ Apol. cap. 28. Interpr. ad Apul. Metam. VI, 3.

m. apud Gallos Mercurio prosecatur.] Pompon. Mela III, 2. Iustin. XLVI, 2.

TERULLIANI OPP. ED. OENLKE. Tom. I.

Lucan. Phars. I, 44. Tertull. Scorp. cap. 7. Lactant. Inst. Div. I, 21. Minuc. Fel. Octav. cap. 30. Augustin. De Civ. Dei VII, 19. Paul. Diac. De Gestis Langob. I, 10. Schedius De Diis Germ. p. 155. Creuzer Symbol. tom. VI, p. 412. Plin. H. N. XXX, 1 „Namque Tiberii Caesaris principatus sustulit Druidas eorum. — Non satis aestimari potest, quantum Romanis debeatur, qui sustulere monstra, in quibus hominem occidere religiosissimum erat, mandis vero etiam saluberrimum.“ Sueton. Claud. cap. 25 „Druidarum religionem apud Gallos dirae immanitatis et tantum civibus sub Augusto interdictam penitus abolevit.“

n. fabulas Tauricas] Athanas. c. Genetes p. 21. „Σχύθοι γὰρ οἱ καλούμενοι Ταύριοι τῇ παρ' αὐτοῖς παρθένη καλουμένη τοὺς ἀπὸ νουναγίων, καὶ σους ἂν λάβωσι τῶν Ἑλλήνων, εἰς θυσίαν ἀναφέρουσι, τοσοῦτον ἀσεβοῦντες κατὰ τῶν ὁμογενῶν ἀνθρώπων καὶ οὕτως ἐλέγχοντες τῶν θεῶν αὐτῶν τὴν ὁμότητα, ὅτι οὐδ' ἡ πρόνοια ἀπὸ θαλάσσης ἐκ κινδύνων διέσωσε, τούτους αὐτοὶ κατασφάττουσι· μονογονυλὶ κατὰ τῆς προνοίας γινόμενοι, ὅτι τὴν ἐκείνης εὐεργεσίαν τῇ ἑαυτῶν θηριώδει ψυχῇ κατακρύπτουσιν.“ Cf. Tertull. Adv. Marc. I, 1. Minuc. Fel. Octav. cap. 30. Hygin. Fab. CXX. Valer. Flacc. Argon. II, 301.

o. religiosissima urbe Aeneadarum] Iustin. Novell. XLVII. „Αἰνείας ἡμῖν ὁ Τρώες βασιλεὺς τῆς πολιτείας ἐξάργει Αἰνεῖαδαι τε ἡμεῖς ἐξ ἐκείνου καλούμεθα.“ Cf. Tertull. De Corona cap. 12. Ad Natl. II, 17. Pii cognominantur Aeneadae de Aenea.

p. Iupiter quidam] De Iove Latiori deque cruentis eius sacrificiis v. Athanas. c. Gent. pag. 21. Tatian. Or. ad Graec. cap. 46. Porphy. Περὶ ἀποχῆς

quem ludis suis humano ²² sanguine proluunt. ²³ Sed bestiarum, inquit. ²⁴ Hoc, opinor, minus quam hominis? An hoc turpius, quod mali hominis? certe tamen de homicidio funditur. O Iovem Christianum et solum patris filium ²⁵ de crudelitate! Sed quoniam de infanticidio nihil interest sacro an arbitrio ²⁶ perpetretur, ²⁷ licet parricidium homicidio intersit, ²⁸ convertar ad populum. ²⁹ Quot ³⁰ vultis ex his circumstantibus et in Christianorum sanguinem ³¹ hiantibus, ex ipsis etiam vobis iustissimis et severissimis in nos praesidibus apud conscientias pulse, qui natos sibi liberos ³² enecent? ³³ Siquidem et de genere necis differt, utique crudelius in aqua spiritum ³⁴ extorquetis aut frigori et fami et canibus exponitis. Ferro enim mori aetas quoque maior ³⁵ optaverit. Nobis vero semel ³⁶ homicidio interdicto etiam conceptum ³⁷ utero, dum adhuc sanguis

22. sanguine proluunt ABEFG. Ozon. Vindob. Erfurt. proluunt sanguine (D)abedef.
23. Sed bestiarum Db. Sed bestiarum FGa. 24. Opinor hoc DEab. Erfurt.
25. de crudelitate om. c. 26. patretur λ. 27. licet de parricidio intersit λ.
Havercamp. 28. convertat Da. 29. Quod ABDEFa. Ozon. Gorziens. Quem E.
m. sec. superscr. 30. multis ex his F. 31. inhiantibus λ. prob. Daris. ad Cic.
De N. D. I, 30. 32. enecent ab. 33. Si quid et de necis genere differt λ.
Si quid et de genere necis? Differt Havercamp. Si quid de genere necis differt F.
34. torquetis λ. aut fami aut canibus exponentes λ. 35. exoptaverit D. optavit acd. optabit b. 36. homicidio semel (D)acdef. homicidio semper ab. 37. utrum λ.

ἐμφύων II, p. 35. Theophil. Ad Autolyc. I, p. 267. Tertull. Scorp. cap. 7. Cypr. De Spectac. p. 111. Prudent. c. Symmach. I, 379. Min. Fel. Octav. cap. 30. Lactant. Inst. Div. I, 21. Ios. Scalig. ad Hieron. Chron. p. 56.

q. bestiarum] Damnat vel auctorati ad bestias, ut depugnaret.

r. de crudelitate] De praepositionis de vi instrumentali adnotatum est ad De Spectac. cap. 25. Iovem dicit Christianum, quia pariter atque Christus, quae erat de huius cultu fama, humanis sacrificiis gaudeat, progenatum patre sibi non dissimili, cuius scilicet de crudelitate, qua ceteram prolem devoraverat, solus ex pluribus filiis reliquus factus sit.

s. sacro an arbitrio perpetretur] Transeamus, inquit, ab infanticidiis, quae iubente religione perpetrabant, ad ea quae quotidie a volentibus ac nemine cogente patrantur. (Herald.) Nihil interest, infantes sacrificio cruento impendantur, an pro arbitrio fastidioque parentum recens nati frigori, fami, canibus exponantur. (Rigalt.)

t. licet parricidium homicidio intersit] Nos solum infanticidae, vos etiam parricidae.

u. qui natos sibi liberos enecent] De hoc more cf. Dion. Halic. II, 15. Dio Cass. XLV, 1. Sueton. Octav. cap. 65. Plin. Epist. X, 71 sqq. Digest. XXV, 3, 4. Cod. Theodos. IX, 14, 1. Cod. VIII, 52. Novell. CLIII. Bynkershoek De Iura Occid. Vend. et Expon. Lib. (in eius Opusc. Var. Argum. LB. 1719.) in eius Opp. Omn. tom. I, p. 319 sqq. Noodt Opp. tom. I, p. 565 sqq. Rein Röms. Criminalrecht p. 441 sqq.

v. et canibus exponitis] Minuc. Fel. Octav. cap. 30. „Vos enim video procreatos filios nunc feris et avibus exponere, nunc adstrangulatos misero mortis genere elidere. Sunt quae in ipsius visceribus medicaminibus epotis originem futuri nominis extinguant et parricidium faciant antequam pariant.

w. aetas quoque maior optaverit. Quanto igitur humanior ferri in tenellis infantibus usus?

x. semel] V. adnot. ad De Fuga Persec. cap. 2.

in hominem ³⁸delibatur, dissolvere non licet¹. Homicidii festinatio est ³⁹prohibere nasci, nec refert natam quis eripiat animam an ⁴⁰nascentem disturbet. Homo est et qui est futurus; ⁴¹etiam fructus omnis iam in semine est. De sanguinis pabulo et ⁴²eiusmodi tragicis ferculis legite, ⁴³necubi^a relatum sit (⁴⁴est apud Herodotum^b, opinor), ⁴⁵defusum brachii sanguinem ⁴⁶ex alterutro degustatum nationes quasdam foederi comparasse. Nescio quid et sub ⁴⁷Catilina^a degustatum est. ⁴⁸Aiunt et apud quosdam gentiles Scytharum defunctum quemque a suis comedi^a. Longe excurro. Hodie ⁴⁹istic Bellonae ⁵⁰sacratu sanguis de femore proscisso ⁵¹in palmulam ex-

38. delibatur *Flabcde*. deliberatur (delibatur) *ABDEGf*. *Vindob. Oxon. Erfurt. Bongars. delibatur Fr. Junius*. 39. prohiberi c. 40. nascentium ac. nascentibus *F. Vindob.* 41. et fructus hominis iam c. 42. eiusmodi tragicis fabulis *λ.* huiusmodi erogatis ferculis *F.* huiusmodi tragicis fabulis *Vindob.* 43. necubi *ABDEGabcdef. Oxon. Ambros. Vindob. Erfurt.* nuncubi (*ΑφΒ*). *Fulv. Ursinus.* ubi *F.* 45. est om. *λ.* est apud Herodotum opinor om. c. 46. diffusum *FGabcd. Vindob.* 47. et alterutro *λ.* 48. Catilina tale degustatum *λf. Haverc.* 49. Aiunt apud *DGabc.* 50. istic *λ.* et hic *Fulv. Ursinus et Haverc.* 51. sacratu *ABDEFGabcde. Vindob. Ambros. Oxon. Erfurt.* sacratos *f.* sacratu *Fulv. Ursinus.* secatur *λ.* secatur *Havercamp.* 52. in palmulam *ABDEFGabcdef. Bongars. Vindob. Oxon. Erfurt. Ambros.* in palmula *λ.* in parmulam c. in parmulam *Havercamp.*

y. delibatur] Rigaltius defendit scripturam deliberatur his verbis: Dixit conceptum utero, ergo iam delibatam. Itaque hic non est legendum delibatur, sed deliberatur, hoc est, dum adhuc dubitatur, an concepta utero semina coibunt in fetum; quem sensum neminem puto vel modice sobrii iudicii his Tertulliani verbis extorsurum, rectius dicam, inculaturum. Delibatur sanguis, detrahitur et derivatur, a ceteris corporis partibus ad alendum uteri fetum. Cf. Gloss. Vet. ap. Ang. Maium Class. Auct. tom. VI, p. 520. „Delibatur, sanguis detrahitur.“ Verba *deliberare, delibrare* et *delibare* saepe confundi in libris scriptis docent loci Gell. N. A. XV, 8. Lucret. III. 1100. Cic. De Invent. II, 58.

z. dissolvere non licet.] Medicaminibus epotis, ut ait Minuc. Fel. Oct. cap. 30., ad quem locum v. interpretes. Cf. Tertull. Exhort. Castit. cap. 12. „dissolvere medicaminibus conceptum.“ Hieron. ad Eustoch. de Custodia Virg. cap. 5. „Aliae vero sterilitatem praebibunt et necdum sati homicidium faciunt. Nonnullae cum se senserint concepisse de scelere, abortii venena medicantur.“ Augustin. Serm. De Tempore CXXI. „Nulla mulier potiones ad abortum accipiat, nec filios conceptos aut iam natos occidat.“

Cf. Idem Ad Valer. De Nuptiis et Concupisc. I, 15. Pollux Onom. II, 2. IV, 25. Clem. Apost. Const. VII, 3. Ambros. Hexaem. V, 18. Athenag. pro Christ. p. 43. Lactant. Inst. Div. VI, 20. Concil. Bracar. cap. 78. Conc. Ilerd. cap. 3. Conc. Ancy. cap. 20. Suidas, Harpocration et Hesych. s. v. *Ἀμβλασπίδιον*. Paul. Digest. V, tit. 23. Cuiac. Observat. XIX, 9.

a. necubi] h. e. ne alicubi. De hoc ne dubitativo v. adnotata ad cap. 2.

b. apud Herodotum] Herodot. IV, 70. De aliis populis cf. Pomp. Mela II, 1. Tacit. Ann. XII, 47. Valer. Max. IX, 11, 3. Ext. Iul. Solin. cap. 20. Interpret. ad Minuc. Felic. Octav. cap. 30. Laurent. Lydus De Re Milit. p. 203.

c. sub Catilina] Sallust. Catil. cap. 22. Flor. IV, 1. Suidas s. v. *Λούχιος Σέφυτος Κατάντες*.

d. a suis comedi.] De Massagetis hoc affirmat Strabo XI, pag. 513. Cf. XV, p. 710. Herodot. II, 38. III, 97. IV, 26. Plin. H. N. VII, 1. Lucian. De Luctu p. 306. et De Amicitia p. 37. tom. II, ed. Voss. Tertull. Adv. Marcion. I, 1. Idem de Derbibus tradunt Hieronym. Adv. Iovin. II, 7. et Euseb. Praepar. Evang. I, 12.

ceptus "et esui datus signat". Item illi qui munere in arena no-
riorum "iugulatorum sanguinem recentem de iugulo decurrentem
"exceptum avida siti comitali morbo "medentes^f auferunt^s, ubi
sunt^h? item illi qui de arena ferinis obsoniis coenantⁱ, qui de apro,
qui de cervo petant? Aper ille quem cruentavit, "conculcando de-
tersit^k. Cervus ille in gladiatoris "sanguine iacuit. "Ipsorum ur-
sorum "alvei^l appetuntur "cruditantes adhuc de visceribus huma-

53. et esui datus signat ego. esui datus f. et usui datus signat l. et siti datus
signatur F. et sui datus signat ABDEG. Bongars. Ambros. Ozon. Erfurt. et (et
om. e.) suis datus signatis Dabe. suis datur signatis cd. esu candidatos signat
Havercamp. et haustui datus signat Priorius. 54. iugulatorum l. 55. excep-
tum om. l. de iugulo decurrentem exceptum om. f. 56. medentes auferunt
(2)abcf. Fulv. Ursinus. medentes hauserunt reliqui omnes. 57. conculcando G.
cum luctando Ambros. luctando ab. 58. sanguinem iactavit l. sanguine iacta-
vit abde. 59. Ipsorum ursorum ABEGldef. Bongars. Erfurt. Vindob. Ozon. Apro-
rum, ursorum F. Ursorum Dabc. 60. alvi F. 61. cruditantes ldef. crudi-
tantibus ABEG. Bongars. Ambros. Erfurt. cruditatibus Ozon. Vindob. crudelitibus
F. trucidantibus Dab.

e. et esui datus signat.] Rigaltius pro
sacratu edidit *sacratu*, quod praefer-
rem, si scriptorum auctoritate ulla esset
stabilitum. Neque postulat obiectum se-
quens *signat*, et *Bellonae* sive pro dativo
habes sive pro genitivo, res eadem est.
De verbo *signare* cf. adnotata ad Adv.
Valent. cap. 1. De Bellonariis eorum-
que receptionis ritu hodie inter omnes
constat. Cf. sis interpr. ad Minuc. Felic.
Oct. cap. 30. et ad Horat. Serm. II, 3,
223. Lamprid. Commodus cap. 5. Mar-
tial. Epigr. XII, 57. Lucan. I, 565.
Lactant. Inst. Div. I, 21. Salmas. ad
Tertull. De Pall. p. 355. Dempster Pa-
ralip. ad Rosini Antiqu. Rom. IV, 10.

f. comitali morbo medentes] Avida
sitis eorum fuisse videtur, qui manan-
tem sanguinem ex ipsis vulneribus ut
viventibus poculis sorbebant calidum spi-
rantemque, ut una ipsam animam ex
osculo vulnerum. Sic enim efficacissi-
mum putabant, cum plagis ne ferarum
quidem admoveri ora mos sit humanus.
Quae verba sunt Plinii H. N. XVIII, 1.
obscena haec et nefanda remedia de-
testantis. (Rigalt.) Cf. Aret. Cappad. IV,
175. Scrib. Larg. cap. 12. Cels. III, 23.

g. auferunt] In nostris legitur *hause-
runt*. Illud Rhemani, *auferunt*, magis
consonat iis, quae sequuntur *coenant* —
petunt, atque hic noster in eiusmodi
temporum continuationibus accurate ser-
vandis satis ubique oculos intendere vi-
detur. (Rigalt.) Verum quidem *auferunt*,
Solent enim statim postquam hauserunt,

praecipiti cursui sese mandare, quo
sanguis cum sanguine confundatur atque
consuescat. Haec enim superstitio hodie
quoque passim apud nostrates obinet.

h. ubi sunt?] Nonne vestrum?

i. qui de arena ferinis obsoniis coe-
nant] Structurae huius verbi *coenare*
cum simplici ablativo alterum exemplum
non habeo. Facile erat corrigere: qui
de *arenae* f. o. coenant. De re cf. Apul.
Metam. IV, 14 „Passim per plateas pla-
rimas cerneret iacere semivivorum
corporum ferina naufragia. Tunc vulgus
ignobile, quos inculta pauperies sine de-
lectu ciborum tenuato ventri cogit sor-
dentia supplementa et dapes gratuitas
conquirere, passim iscentes epulas ac-
currunt.“

k. conculcando detersit.] Aper iste,
de quo petunt, pugnando et colluctando
detersit sanguinem eius, quem cruentavit
et confecit. Quare aper ille cruore hu-
mano respersus est. Minuc. Felic. Octav.
cap. 30 „Non dissimiles et qui de arena
feras devorant infectas et illitas cro-
re.“ (Herald.)

l. alvei] Recte *alvei*, etsi primaria
γομφή et *προποφή* *alvi*, ab alendo, ut
vult Festus; non ob eam tamen, quam
affert, causam, sed quia pars ista pro-
prie alitur, ceterae per eam. Lycophron
„— — οὐδ' ἐνλαυνε ποτὶ Νηδόν.“
(Herald.) Gloss. Philox. „*Alveus, γο-
μφή, πρόπος*.“ Gloss. Erfurt. (a me
edit. in John et Klotz Archiv a. 1847.
p. 273) „*Alveus, venter*.“

nis. "Ructatur proinde ab homine caro pasta "de homine. Haec qui editis, quantum abestis "a convivii Christianorum? Minus autem et illi faciunt qui libidine fera humanis "membris inhiant, quia vivos vorant"? minus humano sanguine "ad spurcitiam consecrantur, quia futurum sanguinem lambunt? Non edunt infantes plane, sed magis puberes. Erubescat error vester "Christianis, qui ne animalium quidem sanguinem in "epulis esculentis" habemus, qui propterea "suffocatis quoque et "morticinis abstinemus, "ne quo modo sanguine contaminemur vel intra viscera sepulto. Denique "inter temptamenta Christianorum botulos? etiam cruore "distensos admovetis?, "certissimi scilicet illicitum esse penes illos per quod exorbitare eos vultis. Porro quale est, ut quos sanguinem "pecoris horrere confiditis, humano inhiare credatis, nisi forte "suaviorem eum experti? Quem quidem "et ipsum "proinde examinatore Christianorum "adhiberi oportebat ut foculum, ut acerram". "Proinde enim probarentur sanguinem huma-

62. Ructatur deinde ab c. Ructatur ab λ. 63. de homine est F. 64. a om. F. Vindob. 65. membris vibrant G. - 66. a spurcitia Gc. 67. Christianos qui ab. Christianis insultare qui F. 68. epulis inducit los. Scaliger. 69. suffocatis quoque ABEFG. Erfurt. Vindob. quoque in suffocatis D. quoque suffocatis cdef. 70. morticinis b. 71. ne quo modo ABEF. Oxon. Erfurt. ne quoque Gd. aliquot libri Pamelii. ne quo (D)abesf. (Vindob.) 72. in tormenta λ. 73. distensos ABEF. Vindob. Erfurt. distentos DGabedef. 74. certissimi — eos vultis om. c. scilicet om. Havercamp. 75. pecudis horrere λ. 76. suaviorem experti estis. Quem quid et λ. 77. et om. DGabe. 78. periade c. 79. adhiberi oportebat ut foculum, ut acerram ABEFG. Vindob. Oxon. Erfurt. adhiberi ut foculum, ut acerram oportebat Dabedef. 80. Periade c.

m. quia vivos vorant?] Notantur fellitiores. Minuc. Fel. Oct. cap. 28 „qui medios viros lambunt, libidinoso ore inguibus inhaerescunt.“ Cf. Martial. Epigr. II, 61. Iuven. Sat. II, 79. cum interpr. Auson. Epigr. CXX. Senec. De Benef. IV, 31. Quaesit. Nat. I, 16. Epist. ad Lucil. LXXXVII. Firm. Matern. Astron. VI, 31. VII, 16. VIII, 3. Eustath. ad II. IX, 129. Suid. s. v. *Ασπίστα*.

o. in epulis esculentis] Vocem *epulis* spem iudicavit los. Scaliger.

o. Denique] V. adnot. ad de Corona cap. 3. De re adnotat Heraldis haec: Sic in asperissima illa persecutione contra Iudeos Alexandriae Flacco excitata suillae carnes oblatæ, de quibus qui gustaverat, dimittebantur, qui abstinebant cruciabantur. Hac de re Philo pluribus in Flacci historia.

p. botulos] Botuli sunt intestina carne et sanguine farta cum condimentis. V. interpretes ad Fest. s. v. et ad Arnob. Adv. Nat. II, 42. Apic. II, 5.

q. admovetis] Sanguine abstinabant Christiani. V. Clem. Alex. Paedag. II, 1. Clem. Constit. Apost. VI, 12. Augustin. C. Faust. Manich. XXXII, 13. Leo Imper. Novell. LVIII. Euseb. H. E. V, 1. Min. Fel. Octav. cap. 30. Curcellaeus De Esu Sang. cap. 13.

r. Porro quale est] Formulae *quale est*, qua haud raro utitur, exempla adscripsi ad De Fuga in Persecut. cap. 5. De significatione particulae *porro* v. adnot. ad De Corona cap. 7.

s. ut foculum, ut acerram.] Foculum, *ἑσχαράν, ἑσχαρίδα περιφορητήν*, acerram *λίβανωρίδα*. Haec circumferebatur et offerebatur Christianis, ut inde thus sumerent, quod vel in foculum vel in acerram vel in bustum arae inicerent. Tertull. Adv. Marcion. I, 27 „Quid non in persecutionibus statim oblata acerra animam negotiatione lucraris?“ Basiliius in-Iulittæ martyris encomio: „καὶ εὐδὺς λιβανωτὸς καὶ ἑσχαρά, καὶ πρότασις τοῖς διακομμένοις ἀρνούμενην

num "adpetendo quemadmodum sacrificium respuendo, "alioquin
 "negandi "si non gustassent, "quemadmodum "si immolassent,
 et utique non deesset vobis in auditione^t custodiarum et damna-
 tione "sanguis humanus". Proinde incesti qui magis quam quos
 ipse Iupiter docuit? Persas cum suis matribus misceri Ctesias re-
 fert^v. Sed et Macedones suspecti^x, quia, cum primum Oedipum
 tragoediam audissent, ridentes incesti dolorem, "Ἠλαυνε", di-

81. adpetendo Christiani qui sacrificium λ. 82. alioqui c. 83. negandi BFGed.
 Vindob. necandi ADElabef. Erfurt. Ozon. Bongars. Fulv. Ursinus. 84. si non
 gustassent ABFGlabc. Vindob. Erfurt. Ozon. si gustassent (AφBD)def. Bongars.
 Fulv. Ursinus. 85. quemadmodum A. pro more. 86. si immolassent ABDEFGlabc.
 Vindob. Erfurt. Ozon. si non immolassent def. Bongars. Fulv. Ursinus. 87. san-
 guinis humani G. 88. Ἠλαυνε, dicebant, εἰς τὴν μητέρα ego. EAAVNE
 dicebant EISTHNAITEPA A. clauue dicebatis ten matera Agobardi liber
 Ad. Natl. I, 16. ἔλαυνε dicebant εἰς τὴν ἀλλιγέρα Elnon. Gandav. teste Pamelio.
 elline dicebant eis tena ligera B. alii. ἐλαγγαε aiebant μετεραν λ. emyne dice-
 bant sictHNAITEPA E. Erfurt. ἔμυνε (emyne Ozon.) εἰς τὴν μητέρα Ozon. Bon-
 gars. eanyne dicebant EISTHNAEPA Vindob. (Graeca sunt a m. sec.) ea a. y.
 ne dicebant ciltum epa F. dicebant epala G. emene dicebant Da. μεμυνη dice-
 bant b. ἔμμεν dicebant εἰς τὴν μητέρα cd. ἔμμνη dicebant εἰς τὴν μητέρα e.
 EAAVNE dicebant ELZ THN MHTEPA f. ἦλαυνε dicebant τὴν μητέρα lac.
 Gothofredus et Haerercamp. ἐβλινε dicebant τὴν μητέρα Io. Clericus Bibl. Ant. et
 Mod. tom. XV, p. 106.

μὲν τὸν Χριστὸν ἀπολαύειν τῶν νό-
 μων καὶ τῆς ἀπ' αὐτῶν ὠφελείας.
 Prudent. in corona Eulaliae [Perist. III,
 121 sqq.] „Haec, rogo, quis labor est
 fugere? Si modicum salis eminulis
 Thuris et exiguum digitis Tangere virgo
 benigna velis?“ (Herald.)

t. auditione] h. e. iudicio, cognitione,
 audientia. Cod. Theodos. XI, 30. cap. 67.
 de Appell. et Poena „inferiorum iudi-
 cium sacra desideratur auditio.“ Ibid.
 VIII, 4, 26 „Auditionem huius legis in-
 tercessione depulsum.“

u. sanguis humanus.] Sententia evi-
 dens, cum dicitur proinde probatum iri
 Christianos ex appetitu sanguinis huma-
 ni, si ita esset, ac probari ex recusa-
 tione sacrificiorum solent, alioquin ne-
 gandum fore Christianos esse, si non
 gustarent sanguinem, quem tantopere
 dicuntur appetere. Confirmatur hoc se-
 quentibus, cum Tertullianus inquit com-
 mode illis sanguinem persaepe adesse
 ex reorum, qui in custodia fuerunt, dam-
 natorum suppliciis, ut appetentiam san-
 guinis in Christianis explorare possent.
 (Fr. Iunius.)

v. ipse Iupiter docuit?] Qui matrem
 et filium constupravit (Clem. Alex. Protr.
 cap. 2. p. 13. Potter. Arnob. Adv. Natl.
 V, 20 sqq.), sororem sibi coniungem fecit
 (Clem. Alex. l. l. Tatian. Ad Gr. cap. 13.
 et 16. Athenag. Legat. cap. 16. et 27.

Tertull. Apol. cap. 14. Minuc. Fel. Octav.
 cap. 31. Arnob. Adv. Natl. V, 9. IV, 35.
 Firm. Mat. De Err. Prof. Relig. cap. 4.
 Augustin. De Civ. Dei IV, 10. Paulin.
 Nolan. Adv. Paganos v. 56 sqq.).

w. Persas cum suis matribus misceri
 Ctesias refert.] V. Brisson. De Regno
 Pers. II, 155. p. 493 (229). Kanne ad
 Conon. IX, p. 86. Lucian. De Sacrif.
 tom. I, p. 364. ed. Voss. Diog. Laërt.
 I, 7. prooem. et X, 11, 9. Tatian. Ad
 Gr. cap. 45. Clem. Alex. Strom. III,
 p. 431. Clem. Recognit. IX, 20. Minuc.
 Fel. Octav. cap. 31.

x. Macedones suspecti] Voc. suspecti
 equidem suspectum habeo in notatione
 Macedonum, quos diverso moris impuri
 genere laborasse tradit scriptor Pytha-
 goricus in Galei Opusc. Mythol. p. 712.
 Corrigendum videtur stupri periti. (Go-
 dofr. Bernhardyus.)

y. Ἠλαυνε] Ἐμμνη verā si lectio
 est, hoc sibi volebant Macedones: Que-
 nam ista tandem tanti doloris causa?
 In matrem coepit furere et eam ada-
 mare? Si autem altera lectio magis
 placet ἦμμεν, asperius notantur impuri
 homines, quasi impium illud flagitium
 non pluries fecerint, quam si Oedipus in
 matrem imminxisset [Cf. Pers. Sat. VI,
 53 „Patriciae immeiat vulvae.“ Catull.
 LXVII, 30 „Qui ipse sui gnati minxerit

cebant, *εἰς τὴν μητέρα*. Iam nunc recogitate quantum liceat erroribus ad incesta miscenda, suppeditante ⁹⁰ materias passivitate luxuriae^a. Imprimis filios exponitis suscipiendos ab aliqua ⁹¹ praetereunte misericordia extranea^a, vel adoptandos melioribus parentibus emancipatis^b. Alienati generis necesse est quandoque ⁹² me-

59. materia λ. In Da. legitur ad incestas miscere pessumitate luxuriae, in c. ad incesta miscenda suppeditare materias passim invitante luxuria. 90. praetereunte matre extranea (extranea om. D.) Dabc. praetereunte misericordiae Ios. Scaliger. 91. extraneae d. In D. absunt verba extranea vel adoptandos melioribus. 92. memoriam dispesci λ.

in gremium.]. Verum haec mihi nequaquam satisfaciunt, propeque est ut scriptum existimem *ἐμῆνε εἰς τὴν μητέρα*, matrem incestavit. Nam *μιαίνω* hac in re proprium et *μιαροί* saepe incesti. (Herald.) *Ἐλαυνε εἰς τὴν μητέρα*. Dicti acumen intellegit qui meminert Oedipum regem ac bellatorem fuisse adeoque exercitus ducem: Graeci autem dicunt *ἐλαύνειν* quod Latini agere, ducere, movere, *ἄγειν τὸν στρατόν*. Cum igitur primus scenam Oedipus intravit dolens infelicitatem suam, ob incestum quod ignorans cum matre patraverat, Macedones rem omnibus diris execrandam iocosa dicti huiusce ambiguitate exceperunt: Age duc in matrem! quasi metropolin aliquam subacturus. At ille miser matrem propriam subegerat, *γάμος*, ut ait Sophocles, *ἀγάμος*. (Rigalt.) Incerta scriptura, incerta sensus explicatio. Librorum scriptorum et maior et melior pars *ἐλαύνειν* verbum tuelur et praepositionem *εἰς*. Hinc respondendum videbatur *Ἐλαυνε εἰς τὴν μητέρα*. Rem plenius enarrat Tertullianus Adv. Nat. I, 16 „cum primum scenam eorum Oedipus intravit trucidatos oculos, risu ac derisu exceperunt. Tragoedus consternatus retracta persona, Numquid, ait, domini, displicui vobis? Responderunt Macedones: Immo tu quidem pulchre, at scriptor vanissimus, si finxit, aut Oedipus dementissimus, si ita fecit. Atque exinde alter ad alterum *Ἐλαυνε*, dicebat, *εἰς τὴν μητέρα*“ h. e., ut ego quidem interpretor: Descendebat ad matrem usque. Hoc scilicet dicto probant Macedones incesti quidem eiusmodi dolore sese haud magnopere commoveri, utpote levioris peccati, certe non tanti, ut qui commiserit oculos sibi effodiendi iustam causam haberet, praesertim cum in vetulam matrem peccaverit, tanto piaculo minime dignam. Hanc veram loci interpretationem esse

puto. Godofr. Bernhardyns V. Cl. emendat *Ἐλαυνε δις τὴν μητέρα*!, tamquam dixerint Macedones: Age, iterum incesta matrem, delictum tuum eo non gravius evadet! Sagacissima sane et elegantissima emendatio, cui totus faverem, si faveret ipse Tertullianus in gemello libri Ad Nat. loco. Ibi enim narrantur Macedones illa verba non Oedipodi tragoedo acclamasse, sed alterum ad alterum dixisse. Minus refragaret, si quis libri Fuldensis, quem „*ἐλαγγαε αἰεβαν μετεραν*“ habere adnotatum est, scripturam ita corrigere vellet: „*ἐλαγγαε, αἰεβαν, τὴν μητέρα*“, eo sensu, ut dixerint: Quid magni commisit iste Oedipus, ut sibi oculos effoderet? Incidit in matrem.

z. passivitate luxuriae.] Infra et Ad Nat. I, 16. dicit „saltus ubique luxuriae.“ De voc. *passivitate*, proprio Tertulliani stili, cf. adnot. ad De Corona cap. 8., ubi quos ex Tertulliani scriptis adnotavi locis haec adde exempla. Salvian. De Gub. Dei VII, p. 218 „Quis coniugi fidem reddidit, immo, quantum ad *passivitatem libidinis* pertinet, quis non coniugem in numerum ancillarum redegit?“ Firm. Matern. Astron. IV, 8 „*Passivos in coitu faciet*, et nunquam in uxorum amoribus perseverantes.“

a. ab aliqua praetereunte misericordia extranea] Quintil. Declam. CCVI „Alia tamen condicio est eorum, quibus *obvium patrem* quaerit exponentium paupertas.“ Lactant. Div. Inst. XX, 6 „Quid illi, quos falsa pietas cogit exponere? Non possunt innocentes existimari, qui viscera sua in praedam canibus obiciant et, quantum in ipsis est, crudelius necant, quam strangulassent. Quis dubitet, quin impius sit, qui *alienae misericordiae* locum non tribuit.“ Cf. Minuc. Fel. Octav. cap. 31.

b. emancipatis] Exponendo.

memoriam dissipari^a, "et simul error inpegerit^d, exinde iam tradux^e proficiet incesti serpente genere cum scelere. Tunc deinde quocunque in loco, domi, peregre, trans freta comes est libido, "cuius ubique saltus^f facile possunt alicubi ignaris filios^g pangere vel ex aliqua "seminis portione^h, "ut ita sparsum genus per commercia humana concurrat in memorias suasⁱ, "neque eas "caecus incesti sanguinis^k agnoscat. Nos ab isto eventu diligentissima et fidelissima castitas sepsit, "quantumque ab stupris et ab omni post matrimonium excessu^l, tantum et ab incesti casu tuti sumus. Quidam

93. et semel λ . 94. cuiusque ubique λ . 95. seminis sparsione f. *Havercamp*. 96. ut ita sparsum (*AB*)f. *Haverc.* ut ita sparsum λ . uti asparum *Ap.* uti aspersum *BDEFabede. Oxon. Vindob. Erfurt.* uti aspersum *G.* veluti aspersum *Fulv. Ursinus.* 97. ne quis eas λ . 98. caecus *AB* λ . cecus *E. Erfurt.* coctus *Dabedef. (Oxon.)* coitus *Fulv. Ursinus.* cetum *G.* tecum *F. Vindob.* 99. quantumque *D. Vindob.*

c. quandoque memoriam dissipari] Perperam explicat LaCorda verba „memoriam dissipari“ per „generationem extendi“, cum dissipari h. l. sit disturbari et aboleri. Fuldensis liber pro dissipari habet disperci, quod emendandum in dispergi. De re cf. Clem. Alex. Paedag. III, 3 „ἀλλ' οὐδὲ συνίασιν οἱ ταλαίπωροι, ὡς τὸ ἀθλον τῆς συνουσίας πολλὰς ἐργάζεται τραγῳδίας· παῖδι πορνέουσιν καὶ μαγλώσας θυγατρᾶσιν ἀγνοήσαντες πολλὰς μὴ γινύσκει πατέρες, οὐ μνησθέντες τῶν ἐκτεθέντων παιδίων, καὶ ἀνδρας δέκνυνται τοὺς γεγεννηκότας ἀκρᾶσας ἐξουσία.“ Minuc. Fel. Octav. cap. 31 „Merito igitur incestum penes vos saepe reprehenditur, semper admittitur. Etiam nescientes, miseri, potestis in illicita proruere; dum Venerem promiscue spargitis, dum passim liberos peritis, dum etiam domi natos alienae misericordiae frequentes exponitis, necesse est in vestros recurrere, in filios inerrare.“ Lactant. Div. Inst. VI, 20 „Quae autem possint vel soleant accidere in utroque sexu vel per errorem quis non intelligit? quis non ignorat? Quod vel unius Oedipodis declarat exemplum duplici scelere confusum.“ Cf. Iust. Mart. Apol. I, p. 70.

d. et simul error inpegerit] Impegerit parentes in alienati generis incestum. Potest autem verbum impingere eodem iure et pro intransitivo accipi, ut dicatur ipse error impingere vel impingi in incestum. Cf. Apol. cap. 3 „quod ita plerique clausis oculis in odium eius impingunt.“ De simul pro simul atque posito cf. adnotat. ad cap. 1.

e. tradux] V. adnot. ad cap. 7.

f. ubique saltus] Coniungit in hunc modum saepius cum substantivis adverbis pro adiectivis. Apol. cap. 17 „iterum Christianus.“ Ibid. cap. 5 „tot exinde principes.“ Ibid. cap. 25 „ad hoc regnum.“ Ibid. cap. 48 „rurus ac rursus resurrectio.“ Ad Natl. I, 12 „intus cruci.“ Ibid. I, 16 „ubique saltus luxuriae.“ Ibid. II, 5 „artificis intus et domini.“ De Spectac. cap. 1 „solatia extrinsecus oculorum et aurium.“

g. filios] h. e. liberos. V. Verheij ad Eutrop. p. 116. Moncker ad Fulgent. Hildebr. ad Arnob. Adv. Natl. IV, 16. et ad Apul. Metam. II, 7. p. 88 sq.

h. vel ex aliqua seminis portione] Vel ex quantulacunque seminis portione. Licet enim fiat saepius, ut vana et irrita sit coitio cum muliere quapiam semel patrata, tamen et contrarium usus passim docet.

i. in memorias suas] h. e. in origines suas, ita ut filia a patre stupratur, filius matrem incestet.

k. caecus incesti sanguinis] Caecus, quod hic optimi libri praebent, si ponitur pro ignarus, cum genitivo strui solet. Cf. Quint. Instit. Orat. I, 10. Gell. N. A. XII, 13. Claudian. De Raptu Pros. I, 138. Sed etiam vulgata scriptura habet, unde defendatur. Coetus enim passim poni de concubitu exempla docent adlata ab Hildebr. ad Arnob. Adv. Natl. IV, 22. Cf. Wakef. ad Lucret. I, 1016.

l. excessu] h. e. exorbitatio. De Spectac. cap. 2 „neque genitalia (sc. sumptuosos) ad excessum impudicitiae. Cf. Apolog. cap. 22 „(daemones infligunt)

multo securiores totam vim huius erroris 'virginē continentia depellant', senes pueri. 'Haec in vobis esse si consideraretis, proinde in Christianis non esse perspiceretis. 'Idem 'oculi renuntiassent' 'utrumque. Sed 'caecitatis duae species 'facile concurrunt, ut qui non vident 'quae sunt, videre videantur quae non sunt. 'Sic per omnia ostendam. 'Nunc de manifestioribus dicam.

Deos, inquit, non colitis, 'et pro imperatoribus sacrificia Cap. X. 'non penditis. Sequitur ut eadem ratione pro aliis non sacrificemus, quia nec pro nobis 'ipsis, semel' deos non 'colendo. Itaque 'sacrilegii et maiestatis rei convenimur'. Summa haec causa, 'immo

1. virginē ABEGef. Oxon. Vindob. libri Pamellii omnes. virginea F(λ)abc. virgini D. virginis Erfurt. 2. Si haec in vobis esse consideraretis D(λ)abef. 3. Idem ABEGcd. Erfurt. libri Pamellii. Idem (ApBDA. Vindob.) abef. 4. oculi om. Ge. Erfurt. 5. utrisque Erfurt. 6. coecitati ab. 7. facile om. Da. 8. quae sunt videre ABDEGcd. Vindob. Oxon. Erfurt. quae sunt et videre F(λ)bef. quaerant et videre a. 9. Sic per omnia nunc ostendam e. Omittit haec verba e. ostendam om. Dab. 10. Nunc de manifestis. Deos M. Havercamp.

Cap. X. DE NON COLENDO IDOLO (DE COLENDO IDOLA A. m. pr.) ABDE. Vindob. Erfurt. Oxon. DE NON COLENDO IDOLA G. DE NON COLENDIS IDOLIS aliquot libri Pamellii. QVOD SATVRNVS IVPITER ET ALII DII HOMINES FVERINT ET NON VERE DII Vaticanus unus. DEOS QVOS COLUNT NON ESSE DEOS ab. 1. et imperatorum F. Vindob. 2. non impenditis Dacdef. 3. ipsis. Scimus deos ab. 4. colendos Dab. 5. sacrilegi F. Vindob. 6. immota est Da.

animae repentinos et extraordinarios per vim excessus." De Corona cap. 7 „ab originibus usque ad profectus et excessus rei." De Anima cap. 27 „Excessus, non status est impudicus. — Excessus vero maledictus, adulteria et stupra et lepore." De loco cf. Minuc. Fel. Octav. cap. 31 „At nos pudorem non facie, sed mente praestamus. Unius matrimonii vinculo libenter adhaeremus; cupiditate procreandi aut unam scimus aut nullam; convivia non tantum pudica colimus, sed et sobria. Nec enim indulgemus epulis aut convivium mero ducimus, sed gravitate hilaritatem temperamus; casto sermone, corpore castiore plerique inviolati corporis virginitate perpetuae fruantur potius quam gloriantur; tantum denique abest iuicesti cupido, ut nonnullis rubori sit etiam pudica conuinctio." Cf. Iustin. Mart. Apol. I. p. 27. Athenag. Pro Christ. cap. 28.

m. virginē continentia depellant] Talis Proculus ille, cuius meminit Adv. Valentin. [cap. 5] „Proculus noster virginis sanctae dignitas." Senex puer, qui ad senectam usque puerilem virginitatem servaverat. (Rigalt.) Adde Tertall. De leinu. cap. 6 „Virgo salvia." Plin. H. N. XXIII, 33 „virginem terram nactus." Ioscr. ap. Fabrett. p. 53. n. 308 „Hoc

monumentum virginem comparaverunt." Martial. Epigr. I, 67 „virginis chartae."

Cap. X. a. semel] ein für allemal. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

b. sacrilegii et maiestatis rei convenimur.] Transiit Tertullianus ad eos criminationes, quae a rebus manifestis ac minime controversis sumebantur. De re igitur conveniebat; de consecutione et de crimine non item. Nam ex eo, quod Christiani deos gentium non colerent nec pro imperatoribus sacrificarent, sacrilegii et impietatis, tum maiestatis conveniebantur. Fatebantur autem Christiani diis gentium cultum se nullum impendere, neque pro imperatorum salute iisdem immolare. Sed inde effici negabant sacrilegos se esse ac maiestatis reos. Non erat igitur sollicitanda vulgata lectio et pro imperatoribus sacrificia non impenditis. Nam Cuiacius legebat et imperatoribus sacrificia non impenditis. MS. Tuteani habet non penditis. Sed bene non impenditis. Tertullianus De Idol. cap. 6 „Colis autem non spiritu vilissimi nidoris alicuius, sed tuo proprio, nec anima pecudis impensa, sed anima tua." (Herald.) Consequere, forensis verbum satis frequens apud Tertullianum, significat tenere, iudicio adgredi, accusare. Sic Ad Natl. I, 17 „Vanitatis sacrilegia conse-

tota est, et utique digna cognosci, si non praesumptio aut iniquitas iudicet, altera quae ⁷desperat, altera quae recusat veritatem. Deos vestros colere ⁸desinimus ⁹ex quo illos non esse cognoscimus. Hoc igitur exigere debetis, uti probemus non esse illos deos, et idcirco non colendos, quia tunc demum coli debuissent, si dei fuissent. Tunc et Christiani puniendi, ¹⁰si quos non colerent, quia putarent non esse, constaret illos deos ¹¹esse. Sed nobis, inquit, dei sunt. Appellamus et provocamus ¹²a vobis ad conscientiam vestram: illa nos iudicet, ¹³illa nos damnet, si poterit negare ¹⁴omnes istos deos vestros homines fuisse. ¹⁵Si et ipsa inficias ierit, de suis antiquitatum instrumentis revincetur^a, de quibus ¹⁶eos dicit, testimonium perhibentibus ad hodiernum et civitatibus in quibus nati sunt, et regionibus in quibus aliquid ¹⁷operati vestigia reliquerunt, in quibus etiam sepulti demonstrantur. ¹⁸Nunc ergo per singulos decurram, tot ac tantos, novos, ¹⁹veteres, barbaros, Graecos, Romanos, peregrinos, captivos^d, adoptivos, proprios, communes, ²⁰masculos, feminas, rusticos, urbanos, nauticos, militares? Otiosum ²¹est etiam titulos persequi, ²²ut colligam in compendium, et hoc non quo cognoscatis, ²³sed recognoscatis. ²⁴Certe enim oblitos ²⁵agitis. Ante Saturnum deus penes vos nemo est, ab illo

7. desperat A. desperet 2a. 8. desivimus F. desiimus c. 9. ex quo illos non esse cognovimus F. et statim cognovimus 2. 10. si eos 2. 11. esse. Sed apud vos, inquit, constat deos esse illos. Appellamus 2. 12. a vobis ipsis ad conscientiam 2. 13. illa vis nos dampet F. illa condemnet 2. 14. omnes deos istos F. omnes istos E. Erfurt. Oxon. 15. Si et ipsa inficias ierit (Ap 8) si ierit ApBDbcd. Si et ipsa inficias si ierit a. 16. eos dicit A. dicit eos E. Erfurt. dicit a. 17. operati aliquid F. 18. Nec ergo Vindob. Nec ego cdef. Num ergo F(2)b. 19. veteres, servos, barbaros ab. veteres, barbaros, servos D. 20. masculinos ab. 21. est enim 2. 22. ut om. b. 23. sed ut 2. 24. certi 2. 25. Post voc. agitis in veteribus libris novum capitulum incipit, decimum in scriptis ABDEG. Vindob. Oxon. Erfurt. Ambros. cum titulo DE SATVRNO ET IOVE., undecimum in excusis cum inscriptione QVOMODO VETERVM DII PLANE MORTALES FVERE ET QVARE CUM HOMINES ESSENT FACTI SINT AB HOMINIBVS DII.

niam." Ibid. I, 1 „Scio plane qua responsione soletis redundantiae nostrae testimonium convenire." Apolog. cap. 31 „Qui magis inimici et persecutores Christianorum, quam de quorum maiestate convenimur in crimen?" Ibid. cap. 35 „In secundum sacrilegium convenimur Christiani."

c. Instrumentis revincetur] Cf. adnot. ad De Corona cap. 7., et ad De Test. Animae cap. 1. La Cerda apte citat Prosper. De Vita Contemplat. III, 31 „De suis quoque litteris istorum revincantur ineptiae."

d. captivos] Prudent. c. Symmach. II, 347 „Innumeros post deinde deos virtute subactis Urbibus et claris peperit sibi Roma triumphis, Inter fumantes templorum armata ruinas Dextera victoris simulacra hostilia cepit Ex captiva domum venerans ceu numina vexit." Arnob. Adv. Nat. III, 39 „Quodsi opinio Cornificii vera est, imprudens Cincius invenitur, qui urbium victarum deos afficit potestate Novensilium." Tertull. Apol. cap. 25 „Tot igitur sacrilegia Romanorum quot tropaea, tot de deis quot de gentibus triumphis, tot manubiae

census^a totius vel potioris²⁶ et notioris divinitatis. Itaque quod de origine constiterit, id et de posteritate conveniet. Saturnum itaque, ²⁷si quantum litterae²⁸ docent²⁹, neque ³⁰Diodorus Graecus³¹ aut ³²Thallus³³ neque Cassius Severus³⁴ aut Cornelius Nepos³⁵ neque ullus commentator³⁶ eiusmodi antiquitatum aliud quam hominem³⁷ promulgaverunt, ³⁸si quantum rerum argumenta³⁹, nusquam invenio fideliora quam apud ipsam Italiam, in qua Saturnus post multas expeditiones⁴⁰ postque Attica hospitium⁴¹ consedit, exceptus a Iano, vel Iane⁴², ⁴³ut Salii volunt. Mons quem⁴⁴ incoluerat, Saturnius dictus, civitas quam⁴⁵ depalaverat⁴⁶, Saturnia usque nunc est, tota

26. et notioris ABEG. Erfurt. et nobilioris F. Vindob. vel notioris Dabedef. 27. si quantum ABDEFG. Vindob. Oxon. Erfurt. quantum abcdef. 28. docent om. λ. 29. theodorus FGc. Vindob. 30. Tallas abce. 31. eiusmodi d. ex codd. scriptis nescio quibus. huiusmodi c. 32. promulgavit c. 33. si quaeras abcd. 34. postquam ae. libri aliquot Pamelii. 35. ut si alii Vindob. ut alii F. Fulv. Ermsius. 36. colperat Dabc. 37. debellaverat Dabc. depellaverat G.

quot manent adhuc simulacra captivorum deorum.⁴⁷ Cf. imprimis Macrob. Saturn. III, 9.

c. census] V. quae adnotavero ad De Corona cap. 13.

f. si quantum litterae docent] Si quid litterae docent.

g. Diodorus Graecus] Respicit Diodor. V. 77.

b. Thallus] Thallum Syriacum historiam diligenter tractasse auctor est Africanus apud Euseb. Praepar. Evang. X, 3. et Euseb. Chron. I, p. 14. Meminere eius praeter Tertull. Apol. cap. 10 et 19., et Ad Nat. II, 12., Iustin. Mart. Paraen. p. 7 (p. 10.), Theophil. ad Autolyc. III, p. 274. Minuc. Fel. Octav. cap. 22. Lactant. Inst. I, 13.

i. Cassius Severus] Vossius de Histor. Latin. I, 21. Cassium hunc recte docet non esse Severum illum clarissimum rhetorem, de quo cf. Dial. de Orat. cap. 19. Sueton. Vitell. cap. 2. Senec. Exc. Contr. praef. Tacit. Ann. I, 72., sed Cassium Heminam, et Severi nomen ex glossemate imperiti alicuius librarii irrepsisse putat. De glossemate valde dubito, praesertim cum etiam Ad Nat. II, 12. idem scriptoris nomen inter eosdem occurrat. Rectius inducaveris Tertulliano humani aliquid accidisse, ut Heminam Cassium cum Severo confunderet, quemadmodum etiam in aliorum scriptorum nominibus passim peccarunt ecclesiastici patres, et ipse Tertullianus, ut suis locis ostendam. Neque Minuc. Fel. Octav. cap. 22. et Lactant. Inst. I, 13., qui Cassii scriptoris huius item inter Diodorum, Thallum,

Nepotem meminerunt, cum Severi nomen non addant, alia causa id induxisse censeendi videntur, quam quod erroremprehenderint. Ceterum Vossio assentitur etiam Weichertus De Varii et Cassii Parm. Vita p. 183. Tertullianum lapsu memoriae Cassium Severum, cuius nomen longe notissimum erat, pro Cassio Heminam protulisse indicavit etiam Godofr. Bernhardyus V. Cl.

k. Cornelius Nepos] In Chronicis suis. Cf. Gell. N. A. XXVII, 21.

l. si quantum rerum argumenta] Si quid rerum argumenta docent.

m. Attica hospitium] V. Macrob. Saturn. I, 10 „Philochorus Saturno et Opi primum in Attica statuisset aram Cecropem dicit, eosque deos pro Iove terraeque coluisse instituisseque ut patres familiarum et frugibus et fructibus iam coactis passim cum servis vrescerentur“ sqq. Cf. Pausan. Att. XVIII, 6. Butt. Mythol. II, p. 52.

n. vel Iane] Ianus vel Ianis dicitur ab antiquo io, id est eo, ut etiam Iana iniens luna novellaque dicta Varro De Re Rust. I, [37.]. Etsi prope est, ut cum aliis legam a Iano vel Eano, ut Salii volunt. Nam ut eo sit ex io, unde participium iens, sic Eanus ex Iano, Epona pro Ipona. Et e litteram pro i veteres usurpasset auctor est Quintil. Instit. V, 6., et antiqua marmora testantur. Quin et Cornificius Elymorum lib. III. „Cicero, inquit, non Iaanum, sed Eanum nominat, ab eundo;“ auctor Macrob. Saturn. I, 9. (Franc. Iunius.)

o. quam depalaverat] Depalare pro-

denique Italia post Oenotriam Saturnia cognominabatur^r. Ab ipso primum ³⁸tabulae et imagine ³⁹signatus nummus, et inde aerario praesidet^r. Tamen si homo Saturnus, utique ex homine, et quia ab homine, non utique ⁴⁰de caelo et terra. Sed cuius parentes ignoti erant, facile fuit eorum filium dici quorum et omnes possumus videri. Quis enim non caelum ⁴¹ac terram ⁴²matrem ac patrem venerationis et honoris gratia appellet? vel ex consuetudine humana, qua ignoti vel ex inopinato adparentes de caelo supervenisse dicuntur. Proinde Saturno ⁴³repentino ubique caelitem ⁴⁴contigit dici; nam et terrae filios vulgus vocat quorum genus ⁴⁵incertum est^r. Taceo quod ita ⁴⁶rudes adhuc homines agebant, ut cuiuslibet novi viri adspectu quasi divino commoverentur, cum hodie iam politi quos ante paucos dies luctu ⁴⁷publico mortuos sint confessi, in deos consecrent. Satis iam de Saturno, licet paucis. Etiam

38. tabula ab. 39. et signatus λ. 40. e caelo λ. 41. ac terram ABEFG. Erfurt. Vindobon. aut terram λ. et terram Dabdef. 42. matrem ac patrem ABEFbdef. Vindob. patrem ac matrem G. patrem aut matrem λ. matrem et patrem (DE. Erfurt.)c. 43. repentino adventu ubique abed. repentino adventu utique Fulc. Ursinus. 44. contingit DGe. Erfurt. 45. in incerto est. λ. Haserc. 46. rudes tunc λ. 47. publico humatos mortuos λ.

prie est palis cingere, palis defixis terminos designare vel delimitare, ut docent Inscriptt. apud Orell. n. 3688. 3689. Cf. Vitruv. IX, 8. Hermas Past. I, 5 „cuique assignavit vineam praecipiens, ut vitibus iungeret palos ..... cumque depalasset vineam illam“ sqq. Id. III, 5 „ingressus est vineam, quam cum depalalam vidisset decenter ...., ex secto hoc servi sui gaudium cepit.“ Cf. Tertull. Adv. Hermog. cap. 29 „Omnia opera sua deus consummavit, incultis primo elementis depalans quodammodo mundum, deis exornatis velut dedicans.“ Id. Adv. Marcion. V, 6 „Nam quod architectum se prudentem affirmat, hoc invenimus significari depalatorem disciplinae divinae.“ Adde Id. Ad Natl. II, 12.

p. post Oenotriam Saturnia cognominabatur.] De breviloquentia quae inest verbis post Oenotriam v. quae adnotata sunt ad Scorpiae. cap. 11. De re cf. Dion. Halic. I, 12. Serv. ad Aen. I, 536. VII, 85. Aristot. Polit. VII, 9. p. 464. Wechel. De Saturnia et urbe et terra v. Fest. p. 322. Muell. Varro De L. L. V, 42. Ovid. Fast. VI, 31. Cf. Macrob. Saturn. I, 7. Augustin. De Civ. Dei VII, 2.

q. et inde aerario praesidet.] De Sa-

turmo litterarum inventore nummorumque signatore testantur etiam Macrob. Saturn. I, 7. Minuc. Fel. Octav. cap. 22. Cyprian. De Idol. Venit. cap. 2. Isidor. Orig. XVI, 18. Paulinus Nolanus in carmine adv. Pagenos v. 73 sqq. nummorum signatorem attribuit Iano, cum Athenaeo Deipnos. XV, p. 692. Aerarium in aede Saturni fuisse notum est. V. Serv. ad Georg. II, 502. ad Aen. VIII, 311. Varro De L. L. V, 181. Festus p. 2. Muell. Cf. ad totum hunc Tertulliani locum Minuc. Felix l. l. Cyprian. l. l. Lactant. Instit. I, 11. Tertull. Ad Natl. II, 12.

r. terrae filios vulgus vocat quorum genus incertum est.] Praeter Minucium Felicem et Lactantium, qui Tertullianum exscripserunt, cf. Quinctil. Instit. III, 8 „Multam auctoritatis adfert vetustas, ut iis qui terra dicuntur orti.“ Cic. ad Att. I, 13 „et huic terrae filio nescio cui committere epistolam tantis de rebus non audeo.“ Liv. I, 8 „vetere consilio condentium urbes, qui obscuram atque humilem conciendo ad se multitudinem natam e terra sibi prolem mentiebantur.“ Serv. ad Georg. I, 9 „Achelous terrae filius fuisse dicitur, ut solet de his dici, quorum per antiquitatem latent parentes.“

levem "ostendemus tam hominem quam ex homine, et deinceps totam "generis examen tam mortale quam seminis sui "par".

¹Et quoniam sicut ²illos homines fuisse non ³audetis negare, Cap. XI. ita post mortem deos factos instituitis adseverare, causas quae hoc exegerint retractemus. Inprimis quidem necesse est concedatis "esse aliquem sublimiorem deum et mancipem "quendam divinitatis", qui ex hominibus deos fecerit. Nam neque sibi illi sumere "potuissent divinitatem, quam non habebant, "nec alius praestare eam non habentibus nisi qui proprie "possidebat. Ceterum si "nemo esset qui deos faceret, frustra praesumitis deos factos auferendo factorem. Certe quidem si ipsi se facere potuissent, nunquam homines fuissent, possidentes "scilicet condicionis melioris potestatem. Igitur si est qui faciat deos, revertor "ad causas examinandas faciendorum ex hominibus deorum, nec ullas invenio, "nisi si ministeria et auxilia officiis divinis desideravit ille magnus deus. Primo indignum est, ut alicuius opera indigeret, et quidem mortui, cum dignius ab initio "deum aliquem "fecisset qui mortui "erat operam desideraturus. Sed nec "operae locum video. Totum enim hoc mundi corpus sive innatum et "infectum^b secundum Pythagoram, sive "natum factumve secundum Platonem, semel utique "in ista constructione dispositum et instructum et ordinatum cum

48. ostendimus *cd.* 49. generis ipsius *λ.* 50. par est. *DEab.* paret *E. m.* *sec. et Vindob.* pater (aut pater est.) *Meursius Crit. Arnob. p. 227. et Wopkens Misc. Observ. tom. X, p. 38.*

Cap. XI. 1. Sed quoniam *λ.* 2. illos *om. acc.* 3. debetis *F.* 4. esse *om. F. Vocabulum aliquem desideratur in ed. Haverc.* 5. quidem *Gb. Gorsiens.* 6. potuissent sumere *Dabedef.* sumere debuissent *G.* 7. nec alius *EGac.* 8. possidebant *ac.* 9. nemo est *λ.* 10. scilicet condicionis melioris *ABFG. Vindob.* scilicet melioris condicionis *DEabedef.* scilicet apud se melioris *λ. Haverc.* 11. ad examinandas rationes faciendorum deorum ex hominibus *F.* 12. nisi ministeria *E.* nisi si mysteria *c.* 13. deus *Da.* 14. operam erat *F.* 15. operae. *ABGedef. Vindob. Gorsiens.* operi *Da. Ozon.* operis *F.* 16. infectum *Dab.* 17. natum et factum *Dabedef.* 18. in hac constructione *obcd.* in ipsa conceptione *λ. Haverc.*

s. quam seminis sui par.] Quem auctoris sui simile. De structura adiectivi per cf. Apolog. cap. 11 „Aorum autem pater deus ille maiestatis suae consortio adscivit.“ De Spectac. cap. 19 „quod homo per eius tam nocens factus est, ut tam crudeliter impendatur.“ De Patientia cap. 15 „quod ipsa diversitas mali et boni aequaliter magnitudinis par est.“ Cf. Cic. Pis. cap. 4. Phaedr. IV, 15. Lucan. Pharsal. X, 382.

Cap. XI. a. et mancipem quendam divinitatis] Quasi magnarium quendam divinitatis negotiatorem. Mancipes Ascensius [in Divin. Verr. cap. 10.] interpretatur principes publicanorum, redem-

plores. Sic apud auctores iuris mancipes viarum, salinarum etc. Sic et Tertullianus libro de Idololatria [cap. 1.] dixit mancipes idolorum. (Rigalt.) V. adnot. ad De Idolol. cap. 1.

b. sive innatum et infectum] De hisce philosophorum placitis v. Cic. Tusc. I, 28, 70. Acad. II, 37, 118. De Nat. Deor. I, 8. II, 33. III, 13. Plat. Tim. p. 28. B. Diog. Laërt. III, 41, 71. Apul. De Dogm. Plat. I, 8. Euseb. Praep. Evang. I, 8. Tatian. Ad Graecos cap. 41. Wyttenb. in Comm. de Placito Immort. (ante Plat. Phaed.) p. XXII., et quae con-gesserunt interpretes ad Min. Felic. Octav. cap. 34. et Arnob. Adv. Nat. II, 56.

¹⁹omni rationis gubernaculo inventum est. Imperfectum non potuit esse quod ²⁰perfectit omnia^a. Nihil Saturnum et Saturniam gentem expectabat. Vani erunt homines, nisi certi sint a primordio et pluvias de caelo ruisse et sidera radiasse et lumina floruisse^d et tonitrua mugisse et ipsum Iovem quae in manu eius ²¹inponitis fulmina timuisse^e, item omnem frugem ante Liberum et Cererem et Minervam^f, immo ante illum aliquem principem ²²hominem de terra exuberasse, quia nihil ²³continendo et sustinendo homini prospectum post hominem ²⁴potuit inferri. Denique invenisse dicuntur necessaria ista vitae, non instituisse. Quod autem invenitur, fuit, et quod fuit, non eius deputabitur^g qui invenit, sed eius qui instituit; erat enim antequam inveniretur. Ceterum si propterea Liber deus quod vitem demonstravit, male cum Lucullo actum est, qui primus ²⁵cerasia^h ex Ponto Italiae promulgavitⁱ, quod non est propterea consecratus ²⁶ut frugis novae auctor, qui ostensor. Quamobrem si ab initio et instructa et certis exercendorum officiorum suorum rationibus dispensata universitas constitit, vacat ex hac parte causa ²⁷adlegendae humanitatis in divinitatem, quia quas illis

19. omnis λ. 20. perficit Dabcef. 21. inponitis ABGλ. Vindob. ponitis DEFabdef. Erfurt. Ozon. In c. verba et ipsum Iovem — timuisse desiderantur. 22. hominum λ. 23. condendo λ. 24. potuit inveniri λ. 25. cerasia ABEFG. Vindob. Ambros. Ozon. Erfurt. cerasa (D)abdef. cerasa (?) Romanis λ. 26. ut frugis novae auctor (novae frugis E. Erfurt. Ozon.) quia ostensor ABEFG. Vindob. Ozon. Erfurt. ut novae frugis auctor quia inventor et ostensor (Dλ)abdef. 27. adlegendae A(m. pr.)BG(λ)bcdef. Vindob. (Ozon.) allegandae (alligandae Aβ. m. sec.) ADEFG. Erfurt.

c. quod perfectit omnia.] Imperfectus esse non potuit mundus, quo facto censentur omnia perfecta. Nulla enim illius pars Saturnum, Iovem, aut aliquid illius, expectabat ad consumptionem sui. (La Cerda).

d. et lumina floruisse] Tertull. [De Patient. cap. 2 „Qui florem lucis huius super iustos et iniustos aequaliter spargit.“ De Idol. cap. 18 „Qualis purpura de humeris eius floreret?“ Adv. Marcion. IV, 42 „Ceterum adversario laeso caelum luminibus floruisse, magis sol radiis insultasset“ sqq. Cf. Salmas. ad Tertull. De Pallio p. 119. Herald. ad Tertull. Apol. cap. 11. et Digress. I, 7. p. 204 sq. Omnia quae propria sunt herbis et floribus, igni et luci tribuuntur. V. Sophocl. Electr. v. 42. Aeschyl. Prometh. v. 22 sqq. (ubi v. Porson.), Peerlkamp. ad Horat. Epod. XVI, 33. p. 503. Kopp. ad Mart. Cap. II, §. 206. p. 245. Interpr. ad Lucret. I, 899. III, 222. IV, 451. Hildebr. ad Apul. Metam. VIII, 15. p. 696., qui praeterea laudat Sidon.

Apoll. I, 6. Taubm. ad Plauti Curcul. I, 2, 1. Gronov. ad Gell. N. A. III, 9.

e. fulmina timuisse] Minuc. Fel. Octav. cap. 22 „Illic Iovis fulmen cum Aeneae armis in incude fabricatur, cum caelum et fulmina et fulgura longe ante fuerint quam Iuppiter in Creta nasceretur et flammam veri fulminis nec Cyclops potuerit imitari nec ipse Iuppiter non vereri.“

f. et Minervam] Libero et Cereri tertia additur Minerva ut oleae inventrix. Cf. Arnob. Adv. Nat. I, 38.

g. deputabitur] V. adnotata ad De Idolol. cap. 4.

h. cerasia] Scripturam optimorum librorum firmat etiam codex Agobardi Ad Nat. II, cap. 16., et Gloss. Vet. in Ang. Maii Auct. Class. tom. VI, p. 515: „Cerasia, poma cerasi.“ De cerasiis ab Lucullo primum in Italiam inventis cf. Athen. Deipnos. II, 11. Plin. H. N. XV, 25. Ammian. Marcell. XXII, 8. Serv. in Vergil. Georg. II, 18. Hieronym. ad Eustoch. Ep. 19.

i. promulgavit] Codex Agobardi libri

²⁸stationes et potestates distribuistis, tam fuerunt ab initio quam et fuissent etiamsi deos istos non creassetis. Sed convertimini ad causam aliam, respondentes conlationem divinitatis meritum remunerandorum fuisse rationem. Et hinc ²⁹conceditis, opinor, illum deum deificum iustitia praecellere, ³⁰qui non temere neque indigne nec prodige tantum praemium dispensavit. Volo igitur merita recensere, ³¹an eiusmodi sint, ut illos in caelum extulerint et non potius in imum tartarum ³²meruerint, quem carcerem poenarum infernarum ³³cum vultis adfirmatis^k. Illuc enim abstrudi solent impii quique in parentes ³⁴et incesti in sorores et ³⁵maritarum adulteri et virginum raptores et puerorum contaminatores et qui saeviunt et qui occidunt et qui furantur et qui decipiunt et quicunque similes sunt alicuius dei vestri, ³⁶quem neminem^l integrum a crimine aut vitio probare poteritis, nisi hominem negaveritis. ³⁷Atquin ut ³⁸illos homines fuisse non ³⁹possitis negare, etiam istae notae accedunt quae nec deos postea factos credi permittunt. Si enim ⁴⁰vos talibus puniendis praesidetis, si commercium, colloquium, convictum malorum et turpium prohi quique ⁴¹respuitis, horum autem pares deus ille maiestatis suae consortio ⁴²adscivit, quid ergo damnatis quorum collegas adoratis? Suggillatio est ⁴³in caelo vestra iustitia. Deos ⁴⁴facite criminosissimos quosque, ut placeatis deis vestris^m. Illorum est honor consecratio coequalium.

28. rationes F. 29. conceditis A(m. pr.)BGf. Vindob. concedetis A(m. sec.)DEFabede. Gerziens. Ozon. Erfurt. Pro hinc in c. est hic, in a. huic. 30. qui non ABFG. Vindob. Ozon. Erfurt. qui nec DEabedef. quod non λ. 31. utrum eiusmodi F. 32. demerserint λ. Haverc. 33. cum (quom Vindob. pro more) vultis ABEFG(λ)bddef. Gerziens. Erfurt. Ozon. Vindob. Pamelii libri. cum multis Dac. Haverc. 34. et incesti in sorores ABEFG. Vindob. Erfurt. Ozon. et in sorores incesti Dabedef. Particulum et om. D. et Ozon. 35. maritatarum EG. Erfurt. Ozon. 36. Quem hominem integrum — — negaveritis? ac. Quemne enim integrum — — negaveritis? Latinius, prob. Iunio. 37. Atqui ab. 38. homines illos λ. Haverc. 39. potestis λ. Haverc. 40. vos talibus ABFG. Vindob. talibus vos DEabedef. Erfurt. 41. respiciatis DFG. Vindob. 42. adscivit ABEFGλdef. Vindob. Erfurt. Ozon. accivit c. adstruit Da. abstruit b. Rhenanus. 43. in caelum λ. Haverc. 44. factis Dadd. Vaticāhorum unus.

Ad Nat. II, cap. 16. in gemello loco habet *prologavit*. Cf. De Idolol. cap. 22 „Multi dicunt, Nemo se debet promulgare; puto autem, nec negare.“ De Pallio cap. 3 „varias indumentorum formas promulgare.“ Apolog. cap. 10 „neque Diodorus — — neque ullus commentator eiusmodi antiquitatum aliud quam hominem promulgaverunt.“ De verbis promulgare et promulgare a libris passim confusis cf. adnotata erit ad Apul. De Magia cap. 84.

k. cum vultis adfirmatis.] Cum vitu-

perio hoc dicit, inconstantiam nationum notans, ad libitum nunc negantium infernas poenas et ridendum, nunc adfirmantium et metuentium.

l. quem neminem] „Quem neminem“ dixit pro „quorum neminem“, respectu eorum quae praecedebant „alicuius dei vestri.“

m. Deos facite criminosissimos quosque, ut placeatis deis vestris.] Cum dii vestri tot sint flagitiis cooperti, enge, criminosissimos quosque in eorum nu-

Sed ⁴⁶ut omittam huius indignitatis retractatum, probi et integri et boni ⁴⁷fuertint. ⁴⁷Quot tamen potiores viros apud inferos reliquistis? aliquem de sapientia ⁴⁸Socratem, de iustitia ⁴⁹Aristiden, de militia ⁵⁰Themistoclem, de sublimitate Alexandrum, de felicitate ⁵¹Polycraten, ⁵²de copia Croesum, de eloquentia ⁵³Demosthenen. Quis ex illis deis vestris gravior et sapientior Catone, iustior et ⁵⁴militarior Scipione? quis sublimior Pompeio, felicior Sylla, copiosior Crasso, eloquentior Tullio? Quanto dignius istos deos ille adsumendos expectasset, praescius utique potiorum? Properavit, opinor, et caelum semel ⁵⁵clausit, et nunc utique melioribus apud inferos ⁵⁶musitantibus erubescit.

Cap. XII. Cesso iam ¹de isto, ut qui sciam me ex ipsa veritate demonstraturum ²quid non sint, cum ostendero ³quid sint. Quantum igitur de ⁴deis vestris, nomina solummodo video ⁵quorundam veterum mortuorum et fabulas audio et sacra de fabulis recognosco: quantum autem de simulacris ipsis, nihil ⁶aliud reprehendo ⁷quam materias sorores esse vasculorum instrumentorumque communium

45. ut om. FG. Vindob. 46. fuerunt DFGa. 47. quod tamen ABDEGa. Vel. viros om. F: 48. Socratem E. Erfurt. 49. Aristiden ABE. Erfurt. Aristidem reliqui. 50. Themistoclem E. Erfurt. 51. Polycratem ABE. Vindob. Erfurt. Polycratem reliqui. 52. de copia Croesum om. cd. 53. Demosthenen ABE. Erfurt. Demosthenem reliqui. 54. militatior λ. Haverc. 55. clausit F. 56. musitantibus ABDEFG. Vindob. Erfurt. Ambros. musitantibus typis excusi omnes.

Cap. XII. Caput duodecimum in ab. inscriptum est QVAM VANA DEORVM SIMYLACHRA., in ABDEG. Vindob. Ozon. Erfurt., in quibus undecimum est, DE SIMYLACRIS., in Vaticano uno apud Pamelium SIMVLACRA COLERE ALIENVM EST PRORSVS AB OMNI RATIONE. 1. istis Dabedef. 2. quod non sint Ozon. Herald. qui non sint G. 3. quod sint ABEG. Erfurt. Bongars. 4. deis istis λ. 5. quorum Da. statuas quorundam λ. 6. aliud reprehendo ABDEGabe. Vindob. Erfurt. Ozon. Bongars. Ambros. aliud deprehendo (deprendo F. pro more) Fcd. amplius deprehendo λ. Haverc. 7. quam matres sorores esse ab. Haverc. quam materias esse c. quam materias sorores λ.

merum adlegite, ut hac ratione gratiam ab iis ineatis. Eorum enim est honor consecratio coequalium. (Herald.)

n. aliquem de sapientia Socratem] De praepositione de vi instrumentali posita cf. quae adnotata sunt ad De Spectac. cap. 25. Pronominis aliquis nominibus propriis per emphasiam additi in Tertulliani scriptis multa exempla occurrunt. Sic cap. 12 „idem estis qui Senecam aliquem pluribus et amarioribus de vestra superstitione perorantem reprehendistis.“ Cap. 15 „quod corpus impurum et ad istam artem effeminationis productum Minervam aliquam vel Herculem repraesentat.“ Cap. 19 „aliqui Manethon Aegyptius et Berosus Chaldaeus.“ Cf. cap. 50 „aliqua Carthaginis conditrix.“ et cap. 5 „quas nullus Hadrianus, — — nullus

Vespasianus, — — nullus Pius, nullus Verus impressit.“

n. melioribus apud inferos musitantibus] Iniuriam istam quoque modo concoquentibus. (Herald.)

Cap. XII. a. materias sorores esse vasculorum instrumentorumque communium] Prudentius in Martyrio Romani [Peristeph. X, 300.] „Non erubescis, stulte pago dedito, Te tanta semper perdidisse obsonia, Quae diis ineptis obtulisti talibus, Quos trulla, pelvis, cantharus, sartagine, Fracta et liquata contulerunt vascula.“ Eleganter autem sorores vasculorum. Sic omnino Philo De Vita Contemplativa [p. 610., al. p. 890.] „ὡς τὰ ἀδελφὰ μέλη καὶ συγγενὲς λουτροφόροι γυγνῶσι καὶ ποδονύκτρα καὶ ἄλλα ἅπαντα τῶν ἀτιμωτέρων,

vel ex ⁹isdem vasculis et instrumentis quasi ⁹fatum consecratione mutantes licentia artis ¹⁰transfigurante, ¹¹et quidem ¹²contumeliosissime et in ipso opere sacrilege, ¹³ut revera nobis maxime, qui propter ¹⁴ipsos deos plectimur, solatium poenarum ¹⁵esse possit quod eadem et ipsi patiuntur ut fiant. Crucibus et stipitibus inponitis Christianos. Quod simulacrum non prius argilla deformat cruci et stipiti superstructa^b? in patibulo primum corpus ¹⁶dei vestri dedicatur^c. Ungulis ¹⁷deraditis latera Christianorum. At in

5. hisdem *Ab.* hisdem *E. Erfurt.* eisdem *F.* 9. factum *λ.* 10. transfiguratae *G.* 11. equidem *F.* 12. contumeliose *c.* 13. et revera *λ.* 14. ipsos deos *ABEFG. Vindob. Erfurt. Ozon.* deos ipsos *Dabdef.* 15. esse potuit quod eadem ipsi *F.* esse possit quod eadem ipsi *Vindob.* 16. dei nostri *Da.* de vestris *F. Vindob. domini G.* 17. eraditis *λ.*

ἡ πρὸς τὰς ἐν σκότεινι χρεῖας ἔνθηται μάλλον ἢ τὰς ἐν φωτί. (Herald.) Georg. Palam. „ἀδελφὰ φασὶ καὶ ὁμόχροα καὶ τῆς αὐτῆς κεραμείας.“ Cf. Tertull. De Idol. cap. 7 „manus matres idolorum.“ Quod ad rem cf. cap. 13 „Domesticos deos, quos Larea dicitis, domestica potestate tractatis pignerando, venditando, demutando, aliquando in cabalibus de Saturno, aliquando in trullam de Minerva, ut quisque contritus atque contusus est, dum diu colitur, ut quisque dominus sanctiorem expertus est et domesticam necessitatem.“ Iustin. Mart. Apol. I, 9 „ἐξ ἀτίμων πολλὰς σκευὴν διὰ τέχνης τὸ σῆμα μόνον ἀλλάξαντες καὶ μορφοποιήσαντες θεοὺς ἐπονομάζουσιν.“ Minuc. Fel. Octav. cap. 23 „Deus enim ligneus rogi fortasse vel infelicis stipitis portio suspenditur, caeditur, dolatur, runcinatur. Et deus aereus vel argenteus de immundo vasculo, ut saepius factum Aegypto regi, condat, laudatur malleis et incudibus figuratur, et lapidens caeditur, scalpitur, et ab imparato homine laevigatur, nec sentit suae naturae iniuriam, ita ut nec postea de vestra veneratione cultorum, nisi forte nondum deus, saxum est, vel lignum vel argentum.“ Arnob. Adv. Nat. VI, 14 „Simulacra ista, quae vos terrent quaeque templis in omnibus prostrati atque humiles odoratis, ossa, lapides, aera sunt, argentum, aurum, testa, lignum sumptum ex arbore aut commixtum glutinum gypso, ex ornatis fortasse meretricibus aut ex muliebri mundo, camelinis et ossibus aut ex Indici animalis dente, ex cacabulis, ollulis, ex candelabris et lucernis, aut ex aliis obscenioribus vasculis congesta, confata in has species ducta sunt atque in formas, quas cerunt, exierant, fornacibus incocata figura-

linia, ex incudibus et malleis nata, grossis rasa, discobinata de limis, serris, surfuraculis, asceis secta, dolata, effossa, terebrarum excavata vertigine“ sqq. Cf. Athenag. Legat. pro Christ. cap. 23. Phot. Bibl. p. 553. 556. Gataker Advers. Miscell. II, 19. col. 371. Cf. Esai. cap. 44, 12 sqq.

b. cruci et stipiti superstructa?] Stipam hic intelligit, qua amphorae cum extruuntur, ut ait Festus, firmari solent. Est nimirum stipa crux seu patibulum, cui argillam imponunt plastae, ut simulacra quae velint deformet. Graeci vocant *κάρναβον*, ut testis Iosephus Scaliger. Tertullianus infra: „Diximus originem deorum vestrorum a plasticis in cruce induci.“ Quam sane stipam Tertullianus hic vocat stipitem. (La Cerda.) Cf. Scalig. ad Fest. s. v. *Stipatores*. Lips. De Cruce cap. 10. Tertull. Ad Nat. I, 12 „Nam omne simulacrum, seu ligno seu lapide desculpitur seu aere defunditur seu quacunque alia locupletiore materia producit, plasticæ manus praecedant necesse est. Plasta autem lignum crucis in primo statuit, quoniam ipsi quoque corpori nostro tacita et secreta linea crucis situs est. Quod caput emicat, quad spina derigitur, quod humerorum obliquo excedit, si statueris hominem manibus expansis, imaginem crucis fecerit.“ Huic igitur exordio et velut statumini argilla desuper intexta paulatim membra complet et corpus struit et habitum quem placuit argillae intus cruci ingerit; inde circino et plumbeis modulis praeparato simulacri in marmor, in lutum vel aes vel quodcunque placuit deum fieri transmigratura.“

c. dedicatur.] V. quae adnotavero ad Scorpiae. cap. 1.

deos vestros per omnia membra validius incumbunt asciae et runcinae et scobinae¹. Cervices ponimus². Ante plumbum et ¹⁸glutinum et gomphos sine capite sunt dei vestri³. Ad bestias impellimur. Certe quas Libero et Cybele ¹⁹^b et Caelesti applicatis⁴. Ignibus urimur. Hoc et illi a prima quidem massa. In metalla damnamur. Inde censentur⁵ dei vestri. ²⁰In insulis relegamur. Solet et ²¹in insula ²²aliqui deus ²³vester aut nasci aut mori. Si per haec con-

18. glutini et corephos sine capite sunt dei vestri. λ. Glutinum et gomphosis capiti sunt diis vestris. Ios. Scaliger. 18 b. et Cereri abcd. 19. in insulis relegamur DFGabcde. Ozon. in insulis religamur ABE. Vindob. Erfurt. in insulas relegamur Af. 20. in insulis Dcd. 21. aliqui ABEef. Erfurt. Ozon. aliquid G. aliquis DFabcd. Vindob. 22. vester nasci F.

d. asciae et runcinae et scobinae.] Quibus simulacra deasciata, quemadmodum latera Christianorum bisulcis ungulis sulcata et effossa. Prudentius in agone Romani: „Deasciato supplicare stipite.“ (Herald.) Prudent. Peristeph. I, 44 „Illa virgas et secures et bisulcas ungulas Ultro fortis expetebat Christi amore interrita.“ Cf. Id. ibid. III, 133 in passione Eulaliae „Nec mora, carnifices gemini luncae pectora dilacerant, Et latus ungula virgineum Pulsam utrimque et ad ossa secat Eulalia numerante notas.“ Lactant. De Mort. Persecut. cap. 16 „Nihil adversus te verbera, nihil ungulae, nihil ignis“ sqq. Cod. Theodos. IX, 16. c. 6. De Malef. „Sic eculeo deditus, ungulisque sulcantibus latera perferat poenas.“ Plura exempla suppeditabit Du Cangius s. v. Ungula ex Cypriano et Actis Sanctorum. Imago ungulae extat in Prudentio Arevali tom. II, tab. VII.

e. Cervices ponimus.] Sic Graeci κεφαλὴν ἀποτίθεσθαι. B. Chrysostom. Serm. de S. Iuliano „ὁ Χριστὸς, ἐπὲρ οὗ τὰς κεφαλὰς ἀπέθεντο, τί οὐ ποιήσει;“ (Herald.)

f. sine capite sunt dei vestri.] Locus hic torsit mirifice viros doctissimos. Eum emendare tentat Ios. Scaliger in Sphaeram Manilii barbaricam hoc modo: „Cervicem ponimus ante plumbum. Glutinum et gomphosis capiti sunt diis vestris.“ Sane summi viri emendationes nihil erat opus. Peccatum in distinctionibus tantum. Sic igitur lege: Cervices ponimus: ante plumbum et glutinum et gomphos sine capite sunt dii vestri. Atqui, inquit, cervices et capita nobis amputantur. Sed et dii vestri antequam plumbati sint et glutino ac gomphis compacti et constricti, ante plumbaturam et gomphosim, sine capite sunt. (Herald.) De plumbatura cf. Minuc. Felic. Octav. cap. 23

„Quando igitur hic nascitur? Ecce funditur, fabricatur, scalpitur. Nondum deus est. Ecce plumbatur, construitur, erigitur. Nec adhuc deus est.“ De glutino vel pice ad hunc usum Heraldus citat Prudent. c. Symmach. I, 436 „molli si bractea gypsum Texerat, infido rarescit glutine sensim.“ Lucianus in Iove Tragoedo „ὁ σὸς, ὃ Ἐρμῇ, ἀδελφός ἐστιν ἀγοραῖος, ὃ παρὰ τὴν ποικίλην πίττης γούν ἀνατέλλεται δσημέραι ἀναπλαττόμενος ἐπὶ τῶν ἀνδριαντοποιῶν.“ Item de gomphis apposite Lucianus in Gallo „ἔκεινον γὰρ ἕκαστος τὰ ἐκτὸς ὃ μὲν Ποσειδῶν ἢ Ζεὺς ἐστὶ πάγκαλος, χρῆσθαι καὶ ἐλέφαντος ξυνειργασμένος, κεραιὸν ἢ ἀστρατὴν ἢ τράιαναν ἔχων τῇ δεξιᾷ· ἢ δὲ ὑποκύντας ἰδὼς τὰ ἐνδοθεν, ὄψει μοχλοὺς τινὰς καὶ γόμφοις καὶ ἥλους διαμπαῖς πεπερονημένους καὶ κορμούς καὶ σφῆνας καὶ πάντα ὑπόπληον“ cell. In Agone Thyrsi „Mundum ista simulacra regere non possunt, quia ipsae magis reguntur gomphis ferreis et plumbo et saxo.“ Adde Basil. Homil. XXIV. de Legendis Libris Gentil. „καὶ ὅγε Μίλων ἀπὸ τῆς αἰμαμένης ἀσπίδος οὐκ ἐξωθεῖτο, ἀλλ' ἀντέχεν ὠδούμενος οὐχ ἦττον ἢ ἀνδριάντες οἱ τῷ μολόβῳ συντέμενοι.“

g. quas Libero et Cybele et Caelesti applicatis.] Tigres et leones. Caelestis enim in nummis et gemmis conspicitur passim cum leonibus aut leoni insidens. V. Dactyloth. Goriaseo - Gronov. n. 566. Boissard. Antiqu. IV, p. 95. Vaill. Numism. Imper. tom. II, p. 228. Eckhel Doctr. Numm. tom. VII, p. 183.

h. Inde censentur] Inde originem habent. V. quae adnotavero ad De Coronis cap. 13.

stat divinitas aliqua, ²²ergo qui puniuntur, ²⁴consecrantur, et numina erunt dicenda supplicia¹. Sed plane non sentiunt has iniurias et contumelias ²⁵fabricationis suae dei vestri, sicut nec obsequia. O impiae voces, o sacrilega convicia! Infrendite, ²⁶inspumate! Idem estis qui ²⁷Senecam aliquem pluribus ²⁸et amarioribus de vestra superstitione perorantem ²⁹reprehendistis². Igitur si statuas et imagines frigidas ³⁰mortuorum suorum simillimas non adoramus, quas milvi et mures et araneae intellegunt¹, nonne laudem ³¹magis quam poenam merebatur repudium agniti erroris? ³²Possumus enim videri laedere eos quos certi sumus omnino non esse? Quod non est, nihil ³³ab ullo patitur, quia non est.

Sed nobis dei sunt, ¹inquis. Et quomodo vos e contrario Cap. XIII. impii et sacrilegi et inreligiosi erga deos ²vestros deprehendimini, ³qui, quos praesumitis esse, ⁴neglegitis, quos timetis, ⁵destruitis,

23. ergo cum qui *Dab.* 24. consecrentur et numina essent *F.* 25. fabricationis suae *ABEFG. Vindob. Ozon. Erfurt.* suae fabricationis *Dabcdef.* 26. inspumate *b.* 27. Senecam aliquam pluribus *liber Pithoei. Ios. Scaliger.* se nequam aliquam pluribus *G.* 28. et a maioribus *DGa.* et maioribus *Fed.* 29. reprehendistis *ABEDabcde. Erfurt. Ozon. Ambros.* reprehendistis *F. et Vindob.* pro more. non reprehendistis *liber Pithoei. Fulv. Ursinus.* probetis λ . probetis *f. Haverc.* 30. mortuorum vestrorum λ . 31. magis merebatur quam poenam *F.* 32. Possumus autem λ . Possumus enim *E.* 33. ab eo patitur qui est λ . *Havercamp.*
Cap. XIII. 1. inquis *A (test. Baluzio et Herald) DEFGaf. Vindob. Erfurt.* inquis *(AφBφλ)bcde. (Ozon.)* 2. nostros a. illos λ . istos *Haverc.* 3. ut quos λ . 4. neglegatis λ . 5. destruat λ .

i. et numina erunt dicenda supplicia.] Nempe quia deos efficiunt et conferunt divinitatem. Sic ad artificem idolorum libro de Idolol. cap. 6 „Plus es illis quam sacerdos, cum per te habeant sacerdotem. Diligentia tua numen illorum est.“ (Herald.)

k. qui Senecam aliquem pluribus et amarioribus de vestra superstitione perorantem reprehendistis.] Scripsit Seneca librum contra superstitiones. Meminit Augustin. De Civ. Dei VI, 10 sqq. De pronomine *aliquis* nomini proprio addito notavi ad caput praegressum.

l. quas milvi et mures et araneae intellegunt] Id est, quarum stuporem cognoscant, ut vobis exemplo esse possint. Plane geminus est Clementis Alexandrini locus in Protreptico [p. 46.], ubi, postquam magnifica illa simulachra ab hirundinibus et eiusmodi animalibus condigne tractari dixit, adiicit: „*παρ ὧν εὖ αὐτὴν τὴν ἀνασθησάντων ἐκμαθάνετε.*“ Arnob. adv. Nat. VI, [16.]: „Erbescite ergo vel sero atque ab animantibus malis vias rationis accipite, doceantque vos eadem

nihil numinis inesse simulachris“ cett. Hic autem *intelligere* est cognoscere. Ammian. Marcell. „Librabit suffragiis parvis merita recte secusque factorum: facile ut sciant boni se *intelligi.*“ Tertull. De Idol. cap. 21 „Timiditatis est autem, cum te alius per deos suos obligat iuratione vel aliqua testificatione et tu ne *intellegaris* quiescis.“ (Herald.) Sciunt non esse deos, sed aera, vel saxa vel ligna. In iis ergo nidulantur: immo haec ipsa, quae pro diis colitis, inquinari contumelia non verentur. Nempe id sibi per ipsos imponere fore intelligunt. Huc pertinet lepida illa Priapi Horatiani deieratio: „Mentior at si quid merdis caput inquirer albis Corvorum.“ (Rigalt.) Minuc. Felic. Octav. cap. 24 „Quanta vero de diis vestris animalia muta naturaliter indicant? Mures, hirundines, milvi non sentire eos sciunt, norunt, inculcant, insident ac, nisi abigatis, in ipso dei vestri ore nidificant. Araneae vero faciem eius intextunt et de ipso capite sua fila suspendunt.“ Cf. Lactant. Instit. II, 4. Augustin. in Psalm. CXIII. fol. 898. Beruch VI, 19.

quos etiam ⁶vindicatis, inluditis? Recognoscite ⁷si mentior. Primo ⁸quidem, cum alii alios colitis, ⁹utique quos non colitis, offenditis. Praelatio alterius ¹⁰sine alterius contumelia non ¹¹potest procedere, quia nec electio sine reprobatione^a. Iam ¹²ergo contemnitis quos reprobatis, quos reprobando offendere non timetis. Nam ut supra ¹³praestrinximus^b, status dei cuiusque in senatus aestimatione pendebat. Deus non erat quem homo consultus nolisset et nolendo ¹⁴damnasset. Domesticos deos, quos Lares dicitis, domestica potestate tractatis pignerando, venditando, demutando aliquando in ¹⁵caccabulum de Saturno, aliquando in trullam de Minerva^c, ut quisque contritus atque ¹⁶contusus est, dum diu colitur, ¹⁷ut quisque dominus sanctiorem expertus ¹⁸est domesticam necessitatem^d. Publicos aequae publico iure foedatis, quos in hastario vectigales ha-

6. indicatis Da. 7. si mentior ABFGAdf. Vindob. si mentiar DEabce. Haverc. Erfurt. Ozon. 8. quidem cum A(m. sec. sed antiqua)λ. qui cum ABDEG. Ozon. Erfurt. quia cum Fabcdcf. Vindob. 9. utique non colitis A. (m. pr.) utique quem non colitis A. (m. sec. sed antiqua.) 10. sine contumelia alterius ed. 11. potest esse λ. 12. ergo om. λ. 13. praestrinximus ABDEGc. praestruximus d. perstrinximus Fabef. Vindob. Ozon. Erfurt. 14. Post vocabulum damnasset in vell. libris incipit novum caput, in scriptis duodecimum, cui titulus in ABDEG. Vindob. Ozon. Erfurt. aliis DE LARIBUS., plenior in uno Vaticano DE LVDIRIO IN DEOS TVM LARES ID EST DOMESTICOS TVM PVBLICOS., decimum tertium in ab. cum simplici illa inscriptione DE LARIBVS. 15. caccabulum AEA. Erfurt. Vindob. tabaculum Ozon. caccabulo BG. caccabulum DF. Verba aliquando in caccabulum de Saturno om. c. 16. contusus ADEGλcdcf. Erfurt. Ozon. Ambros. concussus BFab. Vindob. 17. ut quisque dominus ABFGbde. Vindob. Ozon. Erfurt. Pamelianus omnes. ut quisque deum λf. Haverc. ut quisque dominum ac. Latinus. et quisque dominum D. 18. est et domesticam c.

Cap. XIII. a. quia nec electio sine reprobatione] „Καὶ γὰρ τοῦτο καταφρονήτων τὸ μὴ ἀξιούν ὃν πάντας καὶ αὐτόν;“ inquit Aristot. Rhetor. II, 2. Addit Tertullianus „quia nec electio sine reprobatione.“ Idem ait Basilus in Asceticis: „καὶ πάντως ἐκ τοῦ τινος αἰρεῖσθαι τοὺς λοιποὺς ἀποδοκιμάζειν.“ Hinc cum Helvidius Priscus legatos, qui ad Vespasianum mitterentur, a magistratibus iuratis sorte eligi censuisset, Marcellus sorte legendos censuit. „Sed Marcelli studium, inquit Tacitus Histor. IV, 6., proprius rubor excitabat, ne aliis electis posthabitis crederetur.“ (Herald.)

b. Nam ut supra praestrinximus] Servavimus lectionem editionis Venetae, quam ms. Puteani confirmat. Alibi praestruximus, non bene. Perstrinxit enim id obiter Tertullianus [supra cap. 5.]. (Herald.)

c. in caccabulum de Saturno, aliquando in trullam de Minerva] Ergo Saturnus inter Lares. Ita est: Lares appellabant non solum domum genios,

ut eos appellat Ausonius, sed quoslibet deos domi privata religione consecratos, et quos in Larario saepius asservabant. Deos cubiculares appellat Suetonius in Augusto. Sane propriae artis patronum in aediis suis quisque dedicabat et statuebat, tabernarius Bacchum, leno Venerem, faber Vulcanum, pistor Cererem, et ita ceteri. Hinc pistor ille apud Apul. Miles. IX, [cap. 23.]: „Iuro per istam ego sanctam Cererem me nunc etiam meis oculis de tali muliere minus credere.“ Dicit per istam, nempe quam digito commonstrabat domi consecratam et positam. (Herald.) De caccabulo et trulla v. interpretes ad Arnobium Adv. Nat. IV, 14., ubi eadem res pertractatur. Immunda vasa intelligere non necessarium est. Cf. etiam quae adnotata sunt a me supra ad cap. 12.

d. sanctiorem expertus est domesticam necessitatem.] Proba lectio. Ridet Tertullianus religionem illam domesticae necessitati, quam idcirco sanctiorem appellat, quandoque posthabitam. (Herald.)

betis. ¹⁹Sic Capitolium, sic olitorium forum petitur; sub eadem voce praeconis^f, sub eadem hasta, sub eadem ²⁰adnotatione quae-
storis^g divinitas ²¹addicta conducitur. Sed enim ²²agri tributo
onusti ²³viliores, hominum capita ²⁴stipendio censa ignobiliora (nam
²⁵hae sunt notae captivitatis), dei vero qui magis tributarii, magis
sancti, immo qui magis sancti, magis tributarii^h. Maiestas quae-
stuarum efficitur. Circuit cauponas religio mendicansⁱ. Exigitis
mercedem pro solo templi, ²⁶pro aditu sacri. Non licet deos

19. Sic Capitolium, sic olitorium ABDEaf. Erfurt. Oxon. Si Capitolium sicolito-
rium FG. Sic Capitolium sic colitorium Vindob. si Capitolium, si olitorium cde.
Rhenanus. Sic capitolium sicut olitorium (λ) b. 20. advocazione F. 21. abdica
condictar F. Vindob. 22. agi DEG. Erfurt. Oxon. age F. 23. vilioris λ. 24.
dispendio censet F. 25. hae ABGAdef. (Vindob.) Haverc. haec DEFabc. (Oxon.)
Erfurt. 26. pro auditu sacri G. Vindob. pro aditu sacrarii λ.

a. in hastario vectigales habetis.] Ipse
libro I, [cap. 10] ad Nationes dixerat:
„Quos in hastarium regessistis.“ Hasti-
arium igitur est liber hastarius, seu ta-
bularium et regestum vectigaliorum, quae
sub hasta et voce praeconis quinquennio
quoque additi redemptoribus solebant.
Sic foricae conducebantur, sic forum
olitorium et alia huiusmodi publica.
Nam et Serapea et Capitolia eodem iure
proscripta. Denique sub eadem hasta
Capitolium et olitorium addicebatur pe-
tenti redemptori. Sed quid transibat ad
redemptorem ea addictione? Hoc vide-
licet, ut olitorio foro in quinquennium
addicto ex mercimoniis, quae inibi toto
eo tempore proponerentur, certas stipes
cogeret. Similiter Capitolio conducto
exigeret mercedes pro iis quae notat
ipse Tertullianus Ad Natl. I, 10 „pro
solo templi, pro aditu sacri, pro stipi-
bus, pro ostiis.“ (Rigalt.) Non opus est
ut cum Rigaltio vocem *hastarium* nova
significatione positam existimemus pro
libro hastario, tabulario vel regesto.
Hastarium est locus, ubi venditiones et
locationes publicae instituuntur, pro-
prie, ubi proscriptorum bona vendeban-
tur. Gloss. Vet. in Ang. Maii Auct. Class.
tom. VI, p. 526 „Hastarium, statio, ubi
vendebantur bona proscriptorum.“ Ono-
mast. Vulcan. col. 62. „Hastarium λα-
φροπωλεία.“ Gloss. Vet. Lat. P. Da-
nielis ap. Adv. Turneb. Adv. XXVIII, 5
„Hastarium, ubi proscriptorum bona ven-
duntur.“

f. sub eadem voce praeconis] Notum
quare dixerint antiqui sub praecone sub-
necere et subicere voci praeconis, quid
item de lapide emere. Sed et ita Graeci
locuti sunt. Demosthenes de Corona prae-

fecturae navalis: „καὶ γὰρ τοὶ πάντα
δι' αὐτὴν ποιοῦνται, καὶ μονοῖον
ὑπὸ κήρυκος πωλοῦσι τὰ κοινά.“ Lu-
cianus de Mercede Conductis: „μὴδ'
ὥσπερ τις Βιδυνὸς ὑπὸ μεγαλοφώνῳ
τῷ κήρυκι ἀπημπολύσθαι. Hinc κή-
ρυκα ἐπιστῆσαι apud eundem in Elen-
cho: „ὅς καθάπερ ἀνδράποδα παρα-
γωγῶν ἡμᾶς ἐπὶ τὸ πωλήτηριον τὸν
κήρυκα ἐπιστῆσαι ἀπημπόλησεν.“ (He-
rald.) De his praeconibus cf. Dio Cass.
XLVI, 14. Interpret. ad Cic. pro Quinct.
cap. 15. et Horat. Serm. I, 6, 86.

g. sub eadem adnotatione quaestoris]
Errant Gothofredus ad Tertull. Ad Natl.
I, 10. p. 105. et Havercampus adnota-
tionem interpretantes per exactionem (uti-
tur hoc vocabulo Tertullianus in gemello
libri Ad Natl. loco, quem modo citavi),
ut sit cura, sollicitudo, ut res care lo-
cetur. Adnotatio est relatio additionis
cum nomine emptoris in tabulas. V.
Dirksen Manuale Lat. Font. Iuris Civ.
Rom. s. v. Adnotatio, et Adnotator p. 30.

h. magis tributarii.] Id est qui plus
emolamenti conferunt heris suis et sa-
cerdotibus, a quibus curantur. (Herald.)

i. Circuit cauponas religio mendicans.]
Ariolatur Havercampus haec verba ex
gemello loco Ad Natl. I, 10. interpretans
non de circumforaneis sacerdotibus et
agyrtis, sed de invitatione publica ad
locationem. De Magnae Matris et Isidis
sacerdotibus stipes mendicantibus, si
placet, audeas Perizon. ad Aelian. V. H.
IX, 8. Interpret. ad Apul. Metam. VIII, 24.
Minuc. Felic. Octav. cap. 24. Commo-
dian. Instr. I, 17, 12. Augustin. De Civ.
dei VII, 26. Clem. Alex. Protrept. cap. 3.
Lobesck Aglaoph. p. 645.

²⁷gratis nosse; venales sunt. ²⁸Quid omnino ad honorandos eos facitis quod non etiam mortuis vestris conferatis? Aedes proinde, aras proinde¹. Idem habitus et insignia in statuis. Ut aetas, ²⁹ut ars, ut negotium mortui fuit, ita deus est¹. ³⁰Quo differt ab epulo Iovis silicernium²? a ³¹simpulo obba³? ab haruspice ³²pollinctor? Nam et haruspex mortuis apparet⁴. Sed digne imperatoribus defunctis honorem divinitatis dicatis, quibus et viventibus eum ³³addicatis. Accepto ³⁴ferent dei vestri, immo gratulabuntur, quod pares ³⁵eis fiant domini sui. Sed cum ³⁶Larentinam publicum scortum, velim ³⁷salim Laidem aut Phrynen, inter Iunones et Cereres ³⁸et Dianas adoretis, cum Simonem Magum statua et inscriptione Sancti

27. gratis nosse ABEFG. Erfurt. Vindeb. nosse gratis Dabcedf. 28. Quid non omnino adorandos F. Quid omnino adorandos G. Quid omni adorandos Vindeb. Quid omnino ad inhonorandos A. 29. ut ars, negotium c. 30. Quo differt ABDFGlabcedf. Vindeb. Ozon. Quid differt E. Ozon. Erfurt. 31. simpulio c. 32. polinctor EF. Erfurt. pollictor G. 33. adicicis c. 34. ferant Gorsians. ferrent a. 35. ei acd. 36. Larentinam ABGdef. Vindeb. Pamelii libri omnes. Larentiam Dabc. Laurentinam EF. Erfurt. 37. salim ABE. Erfurt. saltem reliqui. 38. et Dianas adoretis ABEF. et Dianas adore eius G. ac Dianas adoretis Da. ac Dianas adoratis bcedf. adoratis A.

k. Aedes proinde, aras proinde.] Nam sepulchra superba potentioribus et nobilioribus extructa et paene ad formam templorum, et arae ibidem, in quibus diis Manibus sacrificia flerent. Hinc et ipsa sepulchra passim templa dicebantur, ut affirmat Nonius p. 464. Merc. Sil. Ital. XV, 260 „Magnanima invidia virtus caret, Alta sepulchri protinus extruitur caeloque educitur ara.“ Cf. Vergil. Aen. IV, 457 sqq. Lucian. Necyomant. p. 336. ed. Voss. „οἱ δὲ τοὺς πολυτελεῖς τούτους καὶ ὑψηλοὺς τάφους ἔχοντες ὑπὲρ γῆς καὶ στήλας καὶ εἰκόνας“ sqq.

l. ita deus est.] Vergil. in funere Miseni Aen. VI, 232 „At pius Aeneas ingenti mole sepulchrum inponit, suaque arma viro, remumque tubamque.“ Graphica Lucianus in Scythia [p. 592. ed. Graev.] „Καὶ εὐρέθη κειθεὶς ὁ Τάξαρις τεθαμμένος, τῇ τε ἐπιγραφῇ γνωσθεῖς, εἰ καὶ μὴ πᾶσα ἔφαινετο· ἔτι καὶ μάλιστ' ὅτι ἐπὶ τῇ στήλῃ Σκύθης ἀνὴρ ἐγκεικόλαπτο τῇ λαίᾳ μὲν τόξον ἔχων ἐντεταμένον, τῇ δεξιᾷ δὲ βιβλίον, ὡς ἐδόκει.“ Quemadmodum igitur dii, prout erat eorum aetas, forma, habitus denique atque ars, effingebantur, ita et mortui. (Herald.)

m. Quo differt ab epulo Iovis silicer-

nium?] Eiosmodi epulum Iovis memorant Liv. XXV, 2. et XXVII, 36. Gell. N. A. XII, 8. Silicernium est convivium funebre. Fest. p. 294. Muell. Donat. ad Terent. Adelph. IV, 2, 48. Serv. ad Vergil. Aen. V, 92. Non. Marcell. p. 48. Merc.

n. a simpulo obba?] Nam ut simpulo vinum in sacrificiis libabatur, ita obba diis Manibus. Vel. Glossae: „Obba, ἀμβύξ, ἐν ᾗ τοῖς νεκροῖς σπένδουσιν.“ (Herald.) De simpulo cf. Fest. p. 337. Muell. Varro De L. L. V, 26. Hildebr. ad Arnob. Adv. Natl. IV, 31. De obba cf. etiam Non. pag. 146. et pag. 545. Merc.

o. ab haruspice pollinctor? Nam et haruspex mortuis apparet.] Quod pollinctor in humanis, id haruspex in divinis. Ille procurat humana cadavera, hic victimas deis caesas. De pollinctore cf. Kirchm. De Funer. Rom. I, 9. Becker Gall. II, p. 276 sq. Funerum et sacrorum arbitros, designatorem et haruspitem coniungit Tertullianus De Spectac. cap. 10. Cf. Scorpiae. cap. 7 „Si noster quoque deus propriae hostiae nomine martyria sibi deposulasset, quis illi exprobrasset funestam religionem et lugubres ritus et aram rogum et pollinctorem sacerdotem?“

Dei inauguratis^r, cum de ³⁹paedagogiis aulicis nescio quem^r ⁴⁰synodi deum^r facitis, licet non nobiliores dei ⁴¹veteres, tamen contumeliam a vobis deputabunt hoc et ⁴²aliis licuisse ⁴³quod solis antiquitas contulit.

¹Volo et ritus vestros recensere: non dico quales sitis in Cap. XIV. sacrificando, cum enecta et tãbidosa ²et scabiosa quaeque mactatis, cum de opimis et integris supervacua quaeque truncatis, capitula^a

39. pedagogis aulicis EFGA. Erfurt. Vindob. paedagogiis (paedagogis Da.) ant aulicis Dabc. 40. synodi Df. Erfurt. sinodi AB. sinodi EG. sin hodie Vindob. sui hodie F. Cinbothi A. cynaedum abcde. 41. veteres vestri A. 42. alii A. 43. quod soli ab antiquitate praeceperant (perceperant f.) A. Havercamp.

Cap. XIV. Caput novum, quod decimum tertium est in scriptis libris, in ABDEG. Vindob. Ozon. Erfurt. aliis inscriptum est DE SACRIFICANDO., in ab. DE SACRIFICANDI RITV ET QVID POETAE DE DIIS FABVLATI SINT. 1. Nolo G. Haverc. 2. et scabiosa om. A. et saniosa a.

p. cum Simonem Magum statua et inscriptione Sancti Dei inauguratis] Hoc habet Tertullianus ex Apologetico II. [p. 69. ed. Paris.] Iustini Martyris, qui in literis Romanis tam facile decipi potuit quam in Graecis Vergilius, cum Inarimen dicit pro eo quod Homerus dixerat εἰς Ἀείμους. Statuas positas legimus SANCITO SANCO SEMONI DEO FIDIO, alias SEMONI SANCO, alias SANCO FIDIO SEMO PATRI. Quodsi cuipiam C. Baroni Iustinum falli ne hac quidem in re potuisse persuaserit, is certe habet quod opinioni faveat, profanam illam veterum circa huiusmodi deos ac titulos vesaniam. (Rigalt.) Cf. interpretes ad Euseb. H. E. II, 13. et ad Iren. Adv. Haeres. I, 21. De Simone Mago, de quo silent ethnici scriptores, v. praeterea Tertull. De Idol. cap. 9. Niceph. H. E. II, 27. Constit. Apost. VI, 9. Cyrill. Hierosol. Catech. VI, 14. 15. Ambros. Hexaem. IV, 8. 33. Augustin. Haeres. cap. 6. et Serm. III. de SS. Petro et Paulo. Isidor. Pelus. Epist. I, 13. Theodoret. Haeret. Fab. I, 13. Maxim. Taur. Homil. V. in Natal. SS. Petri et Pauli. Epiphan. Haer. I, p. 31. Sulpic. Sever. H. S. II, 42. Arnob. Adv. Nat. II, 12. Mazocchi Comment. in Vet. Marm. S. Neapolit. Eccl. Kalend. (Neap. 1755.) tom. III, p. 871 sqq. et Laelius Bisciola Hor. Subsec. (Colon. Agripp. 1618.) tom. II, l. X, c. 4. Cf. Goerres Christl. Mystik III, 107 sqq.

q. de paedagogiis aulicis nescio quem] Significatur Antinous Adriani δούλος (ut vocat Hegesipp. ap. Euseb. H. E. IV, 6.), ab eo post mortem in deos relatus, quem Tertullianus memorat etiam Ad Nat. II, 10. De Corona cap. 12. Adv. Marc. I, 28. Cf. de eo Salmas. et Casaub.

ad Spartiani Hadr. cap. 14. Dio Cass. LXIX, 10. ibique Reimari adnot., Plin. H. N. II, 9. Pausan. VIII, 9, 4. Tatian. c. Graecos cap. 16. Athenag. pro Christ. cap. 26. Iustin. Mart. Apol. II, p. 72. Orig. c. Cels. III, 36. p. 470. ed. Bened. Euseb. Chron. ad a. CXXXII. p. Chr. Niceph. H. E. VII, 26. et X, 36. Muratori Inscripti. 24, 6. Spanh. De Usu et Praest. Numism. diss. XI, p. 333. V, p. 271. IX, p. 567. K. Levezow: Ueber den Antinous. (Berl. 1808.) Paedagogia erant loca in aedibus, ubi pueri ad delicatiores usus et ministeria destinati sub paedagogo suo versabantur. V. interpretes ad Sueton. Neron. cap. 28. Senec. Epist. XCVI. Ulpian. Dig. XXXVII, 7, 12. Lips. ad Tacit. Ann. XII. Excurs. p. 539. Passim paedagogia sunt ipsi pueri eorumque coetus. Cf. Senec. De Vita Beata cap. 17. Epist. CXXXIII. Antinorum Hadriani παιδαγωγοί fuisse in vulgus notum est.

r. synodi deum] Synodi deum facere est in synodum et collegium deorum cooptare, ut interpretatur Salmasius ad Spartiani Hadr. cap. 14., qui omnino de hoc Tertulliani loco videndus est. Synodus deorum autem apud Graecos erat duodecim deorum quos magnos appellabant. Aegyptiacis deis tanquam παρθεδρον additum Antinorum testatur vetus lapis Romae repertum inscriptus: ἈΝΤΙΝΩΣ ἢ ΚΥΝΟΠΩΝΩ ΤΩΝ ἢ ΕΝ ΔΙΟΥΠΙΩ ΘΕΩΝ ἢ Μ. ΟΥΔΙΠΙΟΣ ΑΠΟΛΑΣΕΝΙΟΣ ΠΡΟΦΗΤΗΣ., quem citat Casaub. ad Spartian. Hadr. p. 29. Habet etiam Gruter. Inscr. LXXXVI, 1.

Cap. XIV. a. capitula] Capitula hic sunt abiecta partium ἀκρωτηριάσματα atque resegmina, quae de sacrorum ritu

et ungulas, quae domi quoque pueris vel canibus destinassetis³, cum de decima Herculis⁴ nec tertiam partem in aram eius inponitis (³laudabo magis sapientiam, quod de perduto aliquid eripitis), sed conversus ad litteras vestras, quibus informamini ad prudentiam ⁴et liberalia officia, quanta invenio ludibria! deos inter se propter Troianos et Achivos ut gladiatorum paria congressos depugnasse, Venerem humana sagitta sauciatam, ⁵quod filium suum Aenean paene interfectum ab eodem Diomede rapere vellet⁶, Martem tredecim mensibus in vinculis paene consumptum⁷, Iovem, ne eandem vim a ceteris caelitis experiretur, opera cuiusdam monstri liberatum⁸, et nunc flentem ⁹Sarpedonis casum¹⁰, nunc foede ¹¹subantem in sororem sub commemoratione non ita dilectarum ¹²iampridem amicarum¹³. Exinde quis non poeta ex auctoritate principis ¹⁴sui dedecorator invenitur deorum? Hic Apollinem Admeto ¹⁵regi pascentis pecoribus addicit, ille Neptuni structorias operas ¹⁶Laomedonti locat¹⁷. Est et ¹⁸ille de lyricis (Pindarum dico) qui ¹⁹Aesculapium canit avaritiae merito, ²⁰quia medicinam nocenter exercebat²¹,

3. Laudabo ABDEFGd. Vindob. Erfurt. Laudo (λ. Ozon.) abce. Haverc. 4. et liberalia ABFGf. Erfurt. Vindob. et ad liberalia DEabcde. 5. quod filium suum — rapere vellet om. f. quod filium suum Aeneam ne interimeretur rapere voluisset λ. Aenean pro vulgata Aeneam habent ABEdf. Vindob. Erfurt. Pro rapere in f. est recipere. 6. Sarpedonis causa λ. 7. cubantem A(m. sec.) E. Erfurt. 8. iampridem om. λ. 9. sui decorator Gc. dedecorator E. Erfurt. 10. regi om. λ. 11. Laomedontis E. Erfurt. 12. ille om. b. 13. Aesculapium AB. Aesculapium reliqui. 14. quia ABDEFGaf. Vindob. Erfurt. Ozon. qua (Dλ)bede. Haverc.

in prosicio erant. Cf. Salmas. ad Solin. p. 90. Interpret. ad Fest. s. v. Ablegmina. Kopp. ad Mart. Cap. I, §. 9. p. 36. Arnob. Adv. Nat. VII, 25.

b. quae domi quoque pueris vel canibus destinassetis] Hoc idem olim querebatur ille, cuius versus extant apud Porphy. περί αποχής libro II. „Τίς ὅδε μωρός καὶ λῆαν ἀνειμένος Εὐπίστος ἀνδρῶν, ὅστις ἐλπίζει θεοῦς Ὅστων ἀσάρκων καὶ χολῆς πνερουμένης, ἃ καὶ κυσί πεινώσιν οὐχὶ βρώσιμα Χαίρειν ἀπαντας καὶ γέρας λαχεῖν τόδε;“ (Herald.)

c. de decima Herculis] Cf. Macrob. Saturn. III, 12. Dionys. Halic. I, 40. Diodor. Sic. IV, 21. Athen. Deipnos. V, 65. Plut. Crasso cap. 2., Sulla cap. 35. Hartung. Relig. d. Roem. II, p. 27 sqq.

d. ab eodem Diomede rapere vellet] Homer. II, V, 330. Vergil. Aen. XI, 277. De universo loco cf. Clem. Alex. Protr. p. 31. Arnob. Adv. Nat. IV, 25. Min. Fel. Octav. cap. 22.

e. in vinculis paene consumptum] Homer. II, V, 385 sqq. Nonn. Dionys. V, 585 sqq. Philostrat. V. Apoll. VII, 12. f. opera cuiusdam monstri liberatum]

Vergil. Aen. X, 567. ibique Serv. g. nunc flentem Sarpedonis casum] Homer. II, XVI, 458 sqq.

h. iampridem amicarum] Homer. II, XIV, 312 sqq.

i. Laomedonti locat.] Narrat Hom. II, XXI, 443 sqq. ibique Eustath. Hygin. Fab. 49. Cf. Tatian. Or. ad Gr. cap. 35. Firm. Matern. De Errore Prof. Relig. cap. 12. Commodiani Instruct. I, 11.

k. quia medicinam nocenter exercebat] Etenim fabulantur Aesculapium adversus fata, hoc est adversus voluntatem Iovis, mortuos quosdam ingenti pretio captum ad vitam revocasse. Pindar. Pyth. III. Antistr. 3. Apollod. III, 10. Cf. Clem. Alexandr. Protrept. p. 25. Athensg. Leg. pro Christ. cap. 25. Theodoret. Cur. Affect. Gr. III, tom. IV, p. 767, Sch.

fulmine ¹⁵iudicatum. Malus Iuppiter, si fulmen illius est¹, impius in nepotem, invidus in artificem. ¹⁶Haec neque vera prodi neque falsa confingi apud religiosissimos oportebat. ¹⁷Nec tragici quidem aut comici parcant, ¹⁸ut non aerumnas vel errores domus alicuius dei ¹⁹praefentur. "Taceo de philosophis, Socrate contentus, qui in contumeliam deorum quercum ^{19b}et hircum et canem deierabat".

15. iudicatum ABDEFG². Erfurt. Ozon. Vindob. Havercamp. vindictam-abede. Bon-gernianus liber. 16. Haec neque vero proinde λ. 17. Ne tragici quidem λ. 18. et non f. Haerc. 19. praefentur ABEd. Vindob. Erfurt. Ozon. libri Pamellii omnes. profertur G. praefantur f. Haerc. praefarentur (h. e. praefarentur) λ. praefarentur D. Ambros. proferant F. praeseferant c. praefarent ab. 19b. et hircum om. λ.

l. si fulmen illius est] His verbis innuit Septimius falso gentium consensu tradi fulmen ullum esse Iovis, qui avus Aesculapii fuerit. Esse autem dei summi, dei veri, dei unius, dei Christianorum, qui Aesculapium quandam medicum eo quia praevaricatione venalis medicinae vivos ad mortem, non mortuos ad vitam ageret, fulmine percusserit. Itaque Asclepiadas, huius facinoris infamiam ut obruerent, fabulam posteris narrasse, Asclepium a Iove tactum fulmine, quia mortuos ad vitam revocasset. Fabulatores vero scelestissimos fuisse arguit Septimius, talia de Iove suo mentitos, ut impio in nepotem, invido in artificem. Notatur etiam haec fabula Ad Natt. II, 14. (Rigalt.)

m. ut non aerumnas vel errores domus alicuius dei praefentur.] Quid dicam de tragicis, qualis est Sophocles, quid de comicis, qualis est Aristophanes? qui vix incipiunt opus absque praefata alicuius calamitatis quae deo acciderit. (La Cerda). Ad Natt. I, 10 „Et tragici quidem aut comici pepercerunt, ut non aerumnas ac poenas dei praefarentur.“ La Cerda Septimii verba non recte intellexisse in aperto est. Ceteri editores et interpretes silent. Notandum agnoscis in verbo praefari, quo hic utitur pro: in primaria causa esse, auctorem esse et tanquam caput, ex quo aerumnae illae et errores defluant. Ut enim praefationes et prologi fabularum in initiis et veluti capitibus proponuntur, ita deorum scelera et rixae in tragicorum et comicorum fabulis earumque materiis fere repraesentant initia aerumnarum et errorum magnorum domuum. Sic trium dearum rixa causa fuit Troiani belli Atidarumque deinceps domus infelicitatis. Sic Herculi tot nunquam labores et aerumnae perferenda fuissent,

nisi Iunonem maritalis adulterii vindicem in se habuisset, nec magis Oedipus in matrem aberrasset, nisi prius per Apollinis anceps et fallax responsum domui suae in multos annos alienatus fuisset.

n. quercum et hircum et canem deierabat.] Pro quercu platanum habemus apud plurimos scriptores. Theoph. ad Autolyc. libro III: „ἡ Σωκράτης ἐδὲ μὲν τὸν κύνα καὶ τὸν χῆνα καὶ τὴν πλάτανον.“ Habes hic canem, anserem et platanum. Eadem apud Philostrat. V. Apoll. VI, 19 [p. 257. Olear.]: „ἐγένετο τις Σωκράτης Ἀθηναῖος ἀνόητος, ὃς τὸν κύνα καὶ τὸν χῆνα καὶ τὴν πλάτανον θεοῦς τε ἡγείτο καὶ ὦμν.“ Lucianus in Icaromenippo: „οἱ δὲ κατὰ κυνῶν καὶ χηνῶν καὶ πλατάνων ἐπώμουντο.“ Canis et platanus apud eundem in Βίων Πράξει, ubi deierat Socrates: „καὶ μὴν ὁμῶν γέ σοι τὸν κύνα καὶ τὴν πλάτανον οὕτως ταῦτα ἔχειν.“ Canis et anser apud Porphyry. Περὶ ἀποχῆς libro III. [§. 16. p. 250. Rhoer.]: „Οὐδὲ Σωκράτης τὸν κύνα καὶ τὸν χῆνα ὁμῶς ἔπαιζειν.“ De hircu testimonium habemus apud scholiasten Aristophanis e Socratis libro XII. Κρητικῶν, ubi Rhodamanthum huius iurisiurandi auctorem laudat: „Ῥαδάμανθους δοκεῖ διαδεξιμένους τὴν βασιλείαν δικαιοτάτος γενήσθαι πάντων ἀνθρώπων. Λέγεται δὲ αὐτὸν πρῶτον οὐδένα ἐξ ἀρκύνος ποιέσθαι κατὰ τῶν θεῶν, ἀλλὰ ὁμῶναι κελεύσαι χῆνα καὶ κύνα καὶ κρίον καὶ τὰ ὅμοια.“ Nota καὶ τὰ ὅμοια. Nam per animalia quaelibet iurabant. Porphyrius l. l.: „Σωκράτης δὲ καὶ ὦμνος κατ' αὐτῶν καὶ ἐπὶ πρὸ αὐτοῦ Ῥαδάμανθους.“ Causam autem huius iurisiurandi adfert Apollonius apud Philostratum l. l., nempe ne

Sed propterea damnatus est Socrates, ²⁰quia deos ²¹destruebat. Plane olim°, id est semper, veritas odio est. Tamen cum ²²paenitentia sententiae Athenienses ²³et criminatores Socratis postea ²⁴affixerint et imaginem eius auream in templo collocarint, ²⁵restissa damnatio testimonium Socrati ²⁶reddidit. Sed et Diogenes nescio quid in Herculem ludit, et Romanus Cynicus Varro trecentos Ioves, ²⁷sive Iupitros ²⁸dicendos, sine capitibus ²⁹introducitur.

20. qui DE. 21. destruxit Oxon. 22. paenitet λ. 23. ut criminatores ABEFG. Vindob. Erfurt. criminatores d. 24. effixerint λ. affixerint D. afflaxerunt G. 25. rescissa damnatione λ. recissa damnatio F. rescissa damnatio Vindob. 26. reddit EFG. Vindob. Erfurt. reddiderunt λ. 27. sive Iupitros ABFG. Vindob. Ambros. Iupiteros D (qui invertit Iupiteros sive Ioves) EA. Erfurt. libri Pamelii omnes. Iupiteres abcdef. 28. dicendos ABDEFG. Ambros. Vindob. Erfurt. dicendum (λ)abcedef. 29. introducitur ABDFGdes. Haverc. Pamelii omnes, Erfurt. Vindob. Ambros. inducit λ. introduxit Eabc. introducant Oxon.

per deos iuretur: „*ὅμνυ γὰρ ταῦτα, οὐχ ὡς θεοὺς, ἀλλ' ὥς μὴ θεοὺς ὁμνῶ*,” quam etiam causam adferebat modo scholiastes Aristophanis. (Herald.) Tertullianus Ad Natt. I, 10: „In contumeliam deorum quercum et canem et heram iurat.” Sed non video quid in contumeliam deorum iuraret Socrates hac iurandi formula: *Νὴ τὴν Ἥραν*. Nam etsi aërem intelligeret, tamen et Iunonem pronuntiabat. Dixit igitur Tertullianus *hircum*, sicut alii *χῆνα*, alii *κρίον* seu, quod verius videtur, crispante sono praecedentis vocabuli *quercum* percussae aures, inter quercum et hircum ambiguae, utrumque ad veloces digitos pertulerint, ut iam, oblitterato quod perperam irrepatit, tantum legi debeat: *quercum et canem deierabat*. Nam et in Fuldensi nihil praeterea reperiri aiunt. (Rigalt.) Nihil tribuendum est libro Agobardi, ubi non habet quod aliunde satis constat. Neglegentissime enim excusus est totque praesertim omissis laborat, ut vere incautus is agere videatur; qui ex eiusmodi villis ea petat, quae suspecta esse minime possunt videri. In loco Ad Natt. I, 10. pro *heram* omnino *hircum* rescribendum est, facillima emendatione. Id vocabulum tuetur insuper testimonium Suidae s. v. *Χῆνα ὁμνῶναι*. „Υπὲρ τοῦ μὴ τοὺς θεοὺς ἐπὶ πάσῃ ὀνομάζειν Ραδάμανθος ἐκέλευε κατὰ χῆνος καὶ κρίον ὁμνῶναι, οὐχ, ὡς τινας, Σωκράτης.” Cf. Id. s. v. *Δαμπτῶν ὁμνῶσι τὸν χῆνα ὅταν ἐξαπατᾷ*. Cf. Menag. ad Diog. Laërt. II, 40. tom. III, p. 358. ed. Lips. Lydus De Iurament. III, 23.

o. olim° h. e. vulgo. Cf. interpretes ad Vergil. Aen. V, 125. Heindorf. ad

Horat. Sat. I, 1, 25. Arnob. Adv. Nat. V, 48. VI, 10.

p. testimonium Socrati reddidit] Cf. Diog. Laërt. II, 5, 23. VI, 1, 4. et Menag. ad eiusdem II, 4., qui cum Is. Casaubono et Desid. Herald. *aeream* pro *auream* hoc Tertulliani loco putat reponendum. Athenienses etiam sacellum Socrati consecrasse tradit Marin. V. Procli cap. 10. p. 22. (p. 9. Boisson.) Fabric.

q. Sed et Diogenes nescio quid in Herculem ludit] Dixerat modo sat fore sibi unum hic Socratis nomen atque exemplum. Iam veluti oblitus eius quod dixerat, etiam Diogenis indeque Romani Cynici Varronis mentionem addit. De Diogene haec adnotavit Desid. Heraldus: Quod *Diagoras* legendum putat Pamelius, aut de alio Diogene locum istum intelligendum, nae is egregie fallitur. Et Diogenes et Diogenis discipuli ac Cynici omnes nescio quid in Herculem ludabant, quem quasi sectae suae principem praedicabant, seque cum baculo ubique terrarum eius exemplo oberrare ad domanda et subigenda vitiorum monstra. Quod cum Apuleius et alii docent tum Lucianus omnino disertissime in *Βίῳ Πράξει*. Ibi emptor Diogenem interrogat: „*ζῆλοῖς δὲ τίνα;*” Respondet Diogenes „*Ἡρακλέα*.” Tum emptor: *τί οὖν οὐκ καὶ λεοντὴν ἀμύχει;* *τὸ μὲν γὰρ εὖλον ἱσκάς αὐτῷ*.” Diogenes: „*τοῦτί μοι λεοντὴ τὸ τριβώνιον στρατεύομαι δὲ, ὥσπερ ἐκείνος, ἐπὶ τὰς ἡδονάς, οὐ κελευστός, ἀλλὰ ἐκούσιος, ἐκπαθᾶραι τὸν βίον προαιρετικός*.” Et in Lapithis Cynicus nescio quis Herculem sectae suae *θεόν* καὶ ἀρχηγέτην diserte profitetur. His testi-

Cetera lasciviae ingenia etiam voluptatibus vestris per deorum Cap. XV. dedecus operantur. 'Dispiciite Lentulorum et Hostiliorum' venustates',

Cap. XV. Caput novum, quod in scriptis est decimum quartum, in ABDEG. Erfurt. Vindob. Oxon. aliisque inscriptum est DE FABVLIS ET MIMIS DEORVM ET FOEDITATIBVS (SORDITATIBVS Oxon.), in ab. QVAM SINT FOEDA QVAE IN THEATRIS AC SCENA DE DIIS REPRÆSENTANTVR. 1. Dispiciite DFG. Vindob. 2. venustates DELa. Erfurt. Oxon.

monis ab Heraldo adlati addo Iulian. Imperat. Orat. VI: „Ο κυνισμός οὔτε Ἀντιδενισμός ἐστίν οὔτε Διογενισμός. Αἰγούσι μὲν γὰρ οἱ γενναῖοι τοῖν κύνων, οἱ καὶ ὁ μέγας Ἡσυχῆς, ὡς περὶ τῶν ἄλλων ἀγαθῶν ἡμῖν τις αἰτίας κατέστη, οὕτως δὲ καὶ τοῦτου τοῦ βίου παράδειγμα τὸ μέγιστον οὗτος κατέλειπεν ἀνθρώπων.“ Legenda est etiam lepidissima illa confabulatio Diogenis et Herculis apud Lucian. Vol. I, p. 298 sqq. ed. Graev. Denique inter ipsius Diogenis scripta apud Diog. Laert. VI, 12, 80. memoratur tragoedia Herculis nomine inscripta, quam si quis ab Tertulliano hic praesertim respici conieciaverit, equidem non multum refragor.

r. sine capitibus introducit.] Tertullianum hic Varronis Saturas Menippeas sive Cynicas significare dixi iam in Commentatione ad Fragmenta earum Saturarum a me annis aliquot abhinc edita p. 48. et p. 238 sq. Aliter placuit Leop. Krahner in doctissimo libello De Causis Corr. Relig. Rom. p. 52. et post eum Rad. Merkelio in Prolegg. ad Ovidii Fast. p. CCXXI., qui illam Iovum ἀκεφάλων cohortem ad Varronis Rerum Divinar. atque Humanarum libros referunt. Krahnerus superrime hanc rem retractavit in Comment. De Varrone ex Marciani Capellae Satira Supplendo (Neubrandenburg 1846. 4.) cap. 1. p. 9. Putat perstringi a Tertulliano opinionem Varronis de love mundo eoque rotundo humanae figura melius carente ex Stoicorum doctrina. At praeterquam quod Cynici cognomen, quo hic ornatur Varro, perquam verisimile reddit eius Menippeas notari, et ipsa loci ratio, cum enumeraretur qui quovquo modo deorum illustres exstiterint, de quonam genere scriptorum Varronis rectius cogitare nos permittit, utrum de serio, an de ludicro? Quomodo vero Iovis ceterorumve deorum irrisor aut delusor Varro appellandus est, si Iovis numine reliquos deos tanquam comprehendi et ad unum eum Iovem omnes esse referendos statuit? (Augustin. De Civ. Dei VI, 11.) Estne hoc illudere? an docere, an philoso-

phari? Verbum *introducere* autem quid vulgatius, quid aptius h. l. significat, quam in sermone, quales erant plerumque partes illae Menippeae Varronis, veluti in scenam spectandos producere? Sed sive Saturas sive Antiquitatum Varronis libros respexisse rectius censendus sit Tertullianus, si verba eius sine praedicio examinaverimus, hoc simpliciter velle videbitur, Varronem irridentem superstitionem illam, quae, cum natura sequatur eiusdem nominis et capitis unum tantum posse deum esse, ingentem eiusdem deorum numerum sibi effinxerit, tot Iovum perquam varii cognominis multitudinem lepide et facete perstrinxisse atque ad unum caput, ad unum Iovem rede gisse. Faciunt ad rem etiam verba Minucii Fel. Octav. cap. 21: „Quid ipse Iuppiter vester? modo imberbis statuitur, modo barbatus locatur, et cum Hammon dicitur, habet cornu, et cum Capitolinus, tunc gerit fulmina, et cum Latiaris, cruore perfuditur, et cum Feretrius, non aditur, et, ne longius multos Ioves obeam, tot sunt Iovis monstra quot nomina.“ Quod denique scriptorum librorum suctoritatem et fidem secutus Iupitros edidi, quamquam facilis erat corrigere Iupiteres (v. Priscian. VI, col. 595, 19. ed. Putsch. Varro De L. L. VIII, 33. Muell.), tamen novare nolui, eo minus, cum, si sunt Menippearum Saturarum illi Ioves trecenti, Varro et nomine eorum nove declinando nescio quid ludere voluisse probabiliter existimari possit.

Cap. XV. a. Lentulorum et Hostiliorum venustates] De Hostilio mimographo, quem liber Agobardi Ad Nat. I, 10. Hostium appellat, nihil constat. Cf. Weichert. Poët. Roman. Reliqu. p. 17. Lentulum Tertullianum memorat De Pallio cap. 4., et Hieronymus Adv. Rufin. II, p. 414. (tom. IV. ed. Bened.): „Et quasi mimam Philistionis vel Lentuli ac Marulli stropham eleganti sermone confectam,“ et schol. ad Iuvenal. Sat. VIII, 186. Cf. Bothe Fragm. Comic. (Poët. Lat. Scen. Fragm. V, 2.) p. 270. Schneider ad Varron. De Re Rust. II, 3. p. 419.

utrum mimos an deos vestros in iocis et strophis^b rideatis: moechum 'Anubin', et masculum Lunam^d, et Dianam flagellatam, et Iovis mortui testamentum recitatum, et tres Hercules famelicos inrisos. Sed et histrionum 'litterae' omnem foeditatem eorum designant. Luget Sol filium^e de caelo iactatum laetantibus vobis, et Cybele^f pastorum suspirat fastidiosum^g non erubescens vobis, et sustinetis Iovis elogia^h cantari, et Iunonem, Venerem,

3. rideatis om. c. 4. Anubin ABE. Erfurt. Anubim DFGabedef. Vindob. 5. et Iovis mortui — famelicos inrisos om. λ. 6. latera c. 7. de caelo iactatum ABEFG. Vindob. Erfurt. Oxon. iactatum de caelo Dabede. detractum de caelo λ. 8. et Cybele — erubescens vobis om. c. 9. pastorum suspirat ABC. suspirat pastorem Vindob. suspirat pastorem F. pastorem suspirat DEabdef. Oxon. Erfurt.

b. et strophis] Strophae sunt nequitiae, versutiae, tricae, doli. Adv. Marcion. III, 10 „quando dignius necessitas fidem quam stropham administrasset?“ De Spectac. cap. 29 „satis etiam canticorum, satis vocum, nec fabulae, sed veritates, nec strophae, sed simplicitates.“ Aldhelm. De Virgin. cap. 6. Plin. Epist. XVIII, 1. Martial. Epigr. IX, 8. Hieronym. I. l.

c. moechum Anubin] Fabulae huius vel tituli originem Io. Clericus Bibl. Anc. et Moderne tom. XV, p. 107. repetit ex narratiuncula illa, quam habet Iosephus Antiqu. Iud. XVIII, 4.

d. et masculum Lunam] Locus fortasse petitus ab sermone Orientalium, qui Lunam tam masculinis quam femininis nominibus appellabant, unde et dei Luni mentio apud Spartianum in Caracallo. (Herald.) Testimonium Spartiani est Carac. cap. 6. Cf. de deo Luno praeterea Amm. Marcell. XXIII, 3, 2. Herodian. IV, 13. Euseb. Praep. Evang. III, 3. Procl. in Timae. IV, 251.

e. et tres Hercules famelicos inrisos.] Herculis voracitatem traduxerunt poetae paene omnes Homerum patriarcham suum sequuti; qua de re Athen. Deipnos. lib. X. Quapropter gloriabatur apud Philostratum De Vita Apoll. V, 8. iuvenis ἀδθηφάγος, hac se ratione non minorem gloriam consequuturum quam olim consequutus fuisset Hercules, cuius tubercinationes non minus fuisse celebratas ait quam eiusdem aerumnas: καὶ γὰρ τὸν Ἡρακλέα ἰσως ἀκούεις, ὡς καὶ τὰ στήθια αὐτοῦ παραπλησίως τοῖς ἀθλοῖς ᾔδειτο. (Herald.) Cf. Philostrat. Imagg. II, 13: „ἀλλὰ τοῦ θράσους ὀργίζεται τῇ Ἡρακλεῖ δ' Θεοδομάας, οὗτι ἀρῶντι αὐτῇ ἐπιστάς ἀποσφάττει τὸν ἕτερον τῶν βοῶν καὶ στείλται, σφόδρα ἐξ ἂς ὡν τοῦ τοι-

οὔτου στήθους.“ Cf. Lactant. Instit. I, 21. et quae ibi Buenem. laudat.

f. histrionum litterae] Histriones hic peculiariter appellat comoedos et tragoeodos, quorum scientiam saecularis litteratura disponit, quomodo idem loquitur De Spectac. [cap. 18.] Hac igitur de causa „histrionum litterae“ hoc loco. (Herald.)

g. et Cybele pastorum suspirat fastidiosum] Atin, quem pastorem fuisse tradunt Theocrit. X, 40. Philostr. Ep. I, 39. p. 930. Arnob. Adv. Nat. IV, 35. Paulin. Nolan. Adv. Gent. Carm. v. 39. Cybeles amorem enarrat Arnob. Adv. Nat. V, 6 sqq. Genitivus *pastorum*, quem ex fide optimorum librorum restitui per accusativo *pastorem*, qui in vulgatis habetur, Graeco more est positus. Cf. De Spectac. cap. 6 „reliqui ludorum de natalibus et sollemnibus regum et publicis prosperitatibus et municipalibus festis superstitionis causas habent.“ Apul. De Magia cap. 37 „peregreiam tragoediarum.“ Ibid. cap. 38 „apud antiquos philosophorum.“ Id. De Mundo cap. 31 „fictorum probum“, ad quae verba Hildebrandus citat Eckstein. ad Vossii Aristarch. tom. III, p. 1060. et Oudend. ad Apul. Apolog. p. 480. Burm. ad Quintil. Instit. I, 4.

h. Iovis elogia] Iovis furtorum et criminum titulos. De voc. *elogium* v. adnotata ad De Corona cap. 5. De re cf. Arnob. Adv. Nat. VII, 33 „Ponit animos Iuppiter, si Amphitryon fuerit actus pronuntiatique Plantinus, aut si Europa, si Leda, Ganymedes fuerit saltatus aut Danaë, motum compescit irarum?“ Cf. Id. IV, 35 „et quod nefarium esset audita, gentis illa genetrix Martiae regnatoris et populi procreatrix arcana saltatur Venus et per

Minervam a pastore iudicari. ¹⁰Ipsam quod imago dei vestri "ignominiosum caput et famosum vestit", quod corpus inpurum et ad istam ¹²artem effeminatione productum Minervam ¹³aliquam vel Herculem repraesentat, nonne violatur maiestas et divinitas constupratur ¹⁴laudantibus vobis? Plane religiosiores estis in cavea, ubi super sanguinem humanum, super inquinamenta poenarum ¹⁵proinde saltant dei vestri argumenta et historias noxiis ministrantes, nisi quod et ipsos deos vestros saepe noxii induunt¹. Vidimus aliquando castratum ¹⁶Attin, ¹⁷illum deum ex ¹⁸Pessinunte, et qui vivus ardebat, Herculem induerat. Risimus et inter ludicras meridianorum ¹⁹crudelitates Mercurium mortuos ²⁰cauterio examinantem, vidimus et Iovis fratrem gladiatorum cadavera cum malleo ²¹deducentem. Singula ista quaeque adhuc investigare ²²quis posset?

10. Ipsam quod (que G.) ABDEFG. Vindob. Ozon. Erfurt. Quid quod abcdef(λ).
11. ignominiosum ABDEFG. Vindob. Ozon. Erfurt. ignominiosissimum (λ) Dabcdef.
12. arcem Dλ. 13. aliquem E. Erfurt. 14. laudantibus ABDEFGabede. Vindob.
Erfurt. Ozon. Ambros. plaudentibus λf. Haverc. 15. proni F. 16. Attin ABDE.
Ambros. Erfurt. Vindob. Attem G. Atten c. Atyn Dabdef. 17. illum deum vestrum e λ. 18. Pessinunta ABDE. Erfurt. Ozon. Vindob. pessiminta G. 19.
cauterio a. canterio D. 20. diducentem los. Scaliger. 21. investigare quis posset (possit AcpBcp. Ozon.) ABDEFGf. Vindob. Ozon. Erfurt. quis posset investigare Dabcd. investigare qui posset e.

affectus omnes meretriciae vilitatis impudica exprimitur imitatione bacchari. Saltatur et magna sacris compta cum infans Mater et contra decus aetatis illa Pessinontia Dindymene in bubulci unius amplexu flagitiosa flagitur appetitione gestire, necnon et illa proles Iovis Sophocles in Trachinis Hercules pestiferi leguminis circumpectus indagine miserabiles edere inducitur heulatus, violentia doloris frangi atque in ultimam tabem diffuentium viscerum maceratione consumi. Quia et ille in fabulis maximus ipse regnator poli sine ulla nominis maiestatisque formidine adulterorum partes agere introducitur, atque ut fallere castitatem alienarum possit familias matrum, ora immutare pellacia et in species coniugum corporis simulatione succedere. Fabularum eiusmodi argumenti catalogum habes apud Liban. pro Saltat. p. 273 sq. Cf. Sidon. Apollin. Carm. XIII, 267 sqq. Mueller de Genio Saeculi Theodos. II, p. 105 sqq.

i. ignominiosum caput et famosum vestit] Haec verba totum histrionis caput ipsius dei quem repraesentabat persona convestitum fuisse significant; quod apertissime declarat Gaius Bassus ap. Cell. N. A. V, 7. (Rigalt.)

k. laudantibus vobis?] Non solum spe-

ctantibus, sed probantibus ac laudantibus.

l. nisi quod et ipsos deos vestros saepe noxii induunt.] Quandoque enim noxii deorum aliquorum aut etiam insignium virorum παῖς veris poenis repraesentabant. Sic Prometheus Laureolus ἀρχιλήστης repraesentavit, Laureolum postea plures, Orpheum alius, alius Mucium Scaevolam, de quibus in Amphitheatro Martialis. (Herald.) V. Martialis. Spectac. Epigr. 7. 8. 21. Auson. Idyll. 33. Sueton. Ner. cap. 12.

m. meridianorum] Sub meridiem, dum vacat arena, producebantur villa quaedam gladiatorum paria, quibus non galea, non scutum, nec ullae mortis morae, homicidia mera. Ad haec spectacula nonnulli dimisso ad prandium populo persedebant. (Rigalt.) Cf. Lips. Saturn. II, 15. et interpretes ad Sueton. Claud. cap. 34. Senec. Epist. I, 7.

n. cum malleo deducentem.] Et Mercurio et Diti seu Plutoni virgam tribuant poetae. Animas autem ille deducebat, iate cadavera. [Cf. Sueton. Ner. cap. 39. „Orcus vobis ducit pedes.“] Itaque per iocum et risum qui Mercurium induerat mortuos explorabat virga ferrea caudenti; hoc illi cauterium excitandis animarum reliquiis, languentibus forte, an-

Si honorem inquietant divinitatis^o, si maiestatis²² vestigia obsole-
tant^r, de contemptu²³ utique censentur^r tam eorum qui eiusmodi
factitant quam eorum quibus factitant. ²⁴Sed ludicra ista sint. Ce-
terum si adiciam, quae non minus conscientiae omnium recogno-
scent, ²⁵in templis adulteria componi^r, inter aras lenocinia tractari,
in ipsis plerumque aediuorum et sacerdotum tabernaculis sub
²⁶isdem vittis et apicibus et purpuris^o thure flagrante^r libidinem

22. vestigia obsolebant ABDEGbcde. Vindob. Oxon. Ambros. Erfurt. Gorziens. vestigia
adsolent a. fastigia obsoleant F. fastigium adsolant A. Haverc. fastigia adso-
lant f. 23. itaque Ambros. 24. Sed ludicra ista sunt. Sed ludicra ista sint. cd.
Sed ludicra ista. Sint Haverc. 25. in templo F. 26. hisdem Aß. eisdem F.

pigris. Qui vero Plutonem, cum virga
quidem incedebat, sed armata malleo,
quo facilius contunderet, si quid animae
latentis in illis gladiatorum a pugna re-
centium cadaveribus interendum forte
rebellaret. Malleum et clavam Graeci
ἀσπίον vocant et μάθηκα. (Rigalt.)

o. Si honorem inquietant divinitatis]
Inquietare honorem divinitatis dicit Ter-
tullianus quasi honoris illius statum tur-
bare. Sic libro De Carne Christi stat-
tim initio: „Qui fidem resurrectionis
ante istos Sadduceaeorum propinquos sine
controversia moratam student inquietare.“
(Herald.) Addo Ad Nat. I, 10. gemellum
locum, et De Spectac. cap. 15 „spiritum
sanctum — non dolore inquietare.“
Amat Tertullianus hoc verbo uti. Cf.
Apol. cap. 38. De Corona cap. 11. De
Spectac. cap. 23.

p. si maiestatis vestigia obsolebant]
Maiestatis vestigia obsoleare est in-
quinare ea et obsolefacere ut fere
nulla compareant. Cf. Scorpiae. cap. 6
„qui vestitum obsolelassent nuptialem.“
Gloss. Arabico-Latin. ap. Vulcan. col. 708
„Obsolito, obtero, vel iniquino.“ Gloss.
Isid. ap. Vulcan. col. 689: „Obsoletatus,
pollutus, inquinatus.“ Quam scripturam
liber Fuldensis exhibet fastigium adso-
lent, eam praebet etiam liber Agobardi
Ad Nat. I, 10. in loco gemello.

q. de contemptu utique censentur] Hoc
est, aestimationem et originem suam
eiusmodi ludicra habent in contemptu
quo habentur dei tam apud eos qui ista
repraesentant, quam apud eos qui spe-
ctant. Sic supra cap. 12. dixerat „in
metalla damnar: inde censentur dii
vestri. V. quae de vocabulorum census
et censere apud Tertullianum significatu
adnotavero ad De Corona cap. 13. Ha-
vercampus locum non intellexit, inter-
pretatus: „contemptum inducunt et igno-
miniam tam diis quam hominibus.“

r. in templis adulteria componi] De
Pudic. cap. 5 „Ego quidem Idololatria
saepissime moechiae occasionem submi-
nistro. Sciunt luci mei et mei montes
et vivae aquae ipsaeque in urbibus tem-
pla, quantum evitendae pudicitiae pro-
curemus.“ V. Ovid. A. A. I, 77 sqq. et
III, 365 sqq. Sueton. Tiber. cap. 44.
Martial. Epigr. I, 68. Iuven. Sat. VI, 488.
IX, 23 sqq. Petron. Satyr. cap. 21. Min.
Fel. Octav. cap. 25. cum interpretibus.

s. sub isdem vittis et apicibus et pur-
puris] Sub isdem vittis quae alias deo-
rum honori et adorationi inserviunt. De
vittis sacerdotum cf. interpretes ad Pro-
pert. IV, 6, 6. et ad Vergil. Eclog. VIII,
64. Cf. De Pallio cap. 4. De apice cf.
Fest. s. v. Varro ap. Gell. N. A. IX, 15.
Serv. ad Vergil. Aen. II, 683. X, 270.
Sacerdotum primariorum purpureas aut
purpura intextas fuisse vestes docet Firm.
Matern. Mathes. III, 19 „Faciet sacer-
dotum principes et qui in ipsis sacer-
dotiis purpureis aut auratis vestibus in-
duantur.“ Quinctil. Declam. CCCXL „Ego
vobis allego etiam ipsum illud sacrum
praetextatum, quo sacerdotes velantur,
quo magistratus, quo infirmitatem pueri-
tiae sacrum facimus ac venerabilem.“
Artemidor. II, 3 „ποικίλην δὲ ἱσθίαν
ἔχειν ἢ ἀλουργίδα ἱερεῖσι μὲν καὶ
θυμηλικοῖς καὶ σκηναίοις καὶ τοῖς περὶ
τὸν Διόνυσον μόνον τεχνίταις συμ-
φέρει.“ Hic etiam fuit Gallorum Matris
Deum vestitus. Apul. Metam. VIII, 27
„Quidam tunicas albas, in modum lar-
ciolarum quoqueversum fluente purpura
depictas cingulo subligati.“ Cf. Clem.
Alexandr. Paedagog. II, 10. Math. Aegy-
ptius De SConsulto De Bacchanal. in
Poleni Thea. Antiqu. Supplem. tom. I,
p. 822. n. g.

t. thure flagrante] Si scriptorum libro-
rum vel unus meliorum annueret, repo-
suissem fragrante. Vulgaris error est

expungi¹, "nescio, ne plus" de vobis dei vestri quam de Christianis querantur. Certe sacrilegi de vestris semper adprehenduntur. Christiani² enim templa nec interdium³ norunt⁴; spoliarent forsitan ea et ipsi, si et ipsi ea adorarent⁵. Quid ergo colunt qui talia non colunt? "Iam quidem intellegi subiaceat" veritatis esse cultores qui mendacii non⁶ sint, nec errare amplius in eo in quo errasse se recognoscendo⁷ cessaverunt. Hoc prius capite et omnem hinc sacramenti nostri ordinem haurite, reperiussis⁸ ante tamen opinionibus falsis.

¹Nam et, ut quidam, somniastis caput asininum esse deum Cap. XVI. nostrum. Hanc Cornelius Tacitus suspicionem² eiusmodi dei inseruit. Is enim³ in quinta historiarum suarum⁴ "bellum Iudaicum exorsus ab origine gentis etiam de ipsa tam origine quam de nomine et religione gentis quae voluit argumentatus Iudaeos⁵ refert Aegypto expeditos⁶ sive, ut putavit, "extorres⁷ vastis Arabiae in

21. nescio plasne cd. 28. enim om. Dab. 29. norunt; polluerent forsitan Latinus. 30. Iam quod G. 31. sunt F. 32. cessaverunt ABEFGcd. Erfurt. Vindob. cessaverint Dabef. 33. ante om. abc.

Cap. XVI. Caput decimum sextum, quod in scriptis libris est decimum quintum, in ABEG. Erfurt. Vindob. Ambros. Ozon. aliisque titulum habet DE CAPITIS ASININO ET DE CETERIS INSIGNIBVS QVAE VIDENTVR COLERE., in Vaticano uno QVOD CHRISTIANI NON CAPVT ASININVM ADORENT VT EIS INPINGEBANT SED VERVM DEVM ET SIGNVM CRUCIS. In Dab. inscriptio est DE CAPITIS ASININO ET CETERIS INSIGNIBVS QVORVM CVLTVRA CHRISTIANIS OBIICIEBATVR. 1. Nam et ut quidam AE. Ambros. Erfurt. Nam ut quidam Aφ (m. pr.) BφDFGLd. Vindob. Haverc. Nam et quidam df. Nam quidam ab. Iam ut quidam c. 2. eiusmodi dei inseruit ego. eiusmodi (huiusmodi λ.) inseruit ABDEFGlabedef. Ambros. Vindob. Ozon. Erfurt. Iudaismo inseruit Fr. Iunius. 3. in quinta ABDEFGef. Bongars. Erfurt. Ozon. Ambros. Vindob. in quinto abcd. in quarto λ. 4. de bello Iudaico λ. 5. infert c. 6. exterminatos λ. Haverc. 7. in vastis Arabiae locis cd. vastis Arabiae in locis et λ. Haverc.

librariorum confundere fugare et frangere.

v. libidinem expungi] Cf. quae adnotavero ad Scorpiac. cap. 10.

v. nescio, ne plus] V. quae adnotavi supra ad cap. 2.

w. Christiani enim templa nec interdium norunt] Nedum nocturno tempore, quo de vestris surgant in illa grassaturi sacrorum spoliatores. Latinus pro spoliarent rescribi volebat polluerent. Rationem non deprehendo.

x. si et ipsi ea adorarent.] Sic προσκυνεῖν πάντων saepe apud Iosephum. Veluti lib. XIII, cap. 5 „καὶ τὸ ἐν Γαλιλαίᾳ προσκυνεῖν ἱερὸν.“ Demetrius cap. 5 eiusdem libri „ἵνα μὴ εἰς Ἰουδαίους ἄλλο ἔγγ ἱερὸν προσκυνεῖν ἢ μόνον τὸ ἐν Ἱερουσαλὴμ.“ Valer. Max. I, 6 „Totas stras tuas sanctissima templa, Dive Iuli, veneratus oro, ut propitio ac

faventi numine“ cett. Sic βωμοὺς προσκυνεῖν, aras colere, adorari, etiam precari et aris supplicare; nempe quia ibi collocata deorum simulacra. (Herald.)

y. intellegi subiaceat] In promptu est, ὑπόκειται. Ad Natt. I, 10 „De reliqua vero conversationis humanae dispositione palam subiaceat quanta a maioribus mutaveritis“ sqq.

Cap. XVI. a. Is etiam in quinta historiarum suarum] Sic etiam infra „Atenim idem Tacitus in eadem historia refert.“ In loco gemello Ad Natt. I, 11. liber Agobardi praebet „in quarta historiarum,“ vitio ni fallor librarii. Sed etiam in Apologetici loco Fuldensis liber habet „in quarto historiarum.“

b. Aegypto expeditos] In libro Ad Natt. I, 11. scripserat „Iudaeos refert in expeditione“ cett., et in Glossis expeditio dicitur ἐξοδος εἰς πόλεμον, in

locis aquarum ⁸egentissimis, cum siti macerarentur, onagris, qui forte de pastu potum petitori ⁹aestimabantur⁹, indicibus ¹⁰fontis usos ob eam gratiam consimilis bestiae ¹¹superficiem consecrasse¹¹. Atque ita inde ¹²praesumptum opinor nos quoque ut Iudaicae ¹³religionis propinquos ¹⁴eidem simulacro initiari. At enim idem Cornelius Tacitus, sane ille mendaciorum loquacissimus, in eadem historia refert Gneum Pompeium, cum Hierusalem cepisset ¹⁵proptereaque templum ¹⁶adisset speculandis Iudaicae religionis arcanis, nullum illic reperisse simulacrum. Et utique, si id colebatur quod aliqua effigie repraesentabatur, nusquam magis quam in sacrario suo exhiberetur, eo magis, ¹⁷quia nec verebatur extraneos arbitros¹⁷,

8. egentissimos cūm bce. 9. aestimarentur λ. 10. fontis λf. Haverc. (Vindob. ?) fontibus reliqui omnes. 11. super faciem λ. effigiem ab. 12. praesumptum opinor AEsf. Erfurt. Haverc. pressum opinor BFG. Vindob. opinor praesumptum Dabed. 13. religionis om. c. 14. eodem λ. 15. propterque F. praetereaque c. propterea quod a. 16. adisset ABEG. adisset reliqui. 17. quia nec verebatur extraneos unam culturam G. quia verebatur extraneos vana cultura c. quia verebatur extraneos arbitros vana cultura d.

aliis *ἔξοδος ἐκδημητικῇ στρατιωτῶν*. Hic tamen expeditos Aegyptio Iudaeos dicit quasi de tristi Aegyptiorum ingo liberatos, non extorres aut exules, ut putavit Tacitus. (Rigalt.) Iudaeos ab Aegyptiis finibus pulsos profectos esse praeter Tacit. Histor. V, 3. refert etiam Iustin. Hist. XXXVI, 2.

c. aestimabantur] Verte: „Von denen man zufällig auf die Vermuthung kam, dass sie von der weide zum Tränken gehen würden.“ *Aestimare* pro opinari non semel usurpat Tertullianus. Apolog. cap. 21 „Quem igitur solummodo hominem praesumpserant de humilitate, sequebatur uti magum *aestimarent* de potestate.“ Ibid. cap. 31 „Cum enim concutitur imperium, concussis etiam ceteris membris eius utique et nos, licet extranei a turbis *aestimemur*, in aliquo loco casus invenimur.“ Ad Natt. I, 7 „Si nihil tale probetur, grande nescio quid *aestimari* oportet, cuius compensatio tantarum atrocitatum tolerantia constat.“ Cf. Ibid. I, 11. Apol. cap. 1 „nec tamen hoc ipso modo ad *aestimationem* alicuius latentis boni promoveant animos.“ Ibid. cap. 24 „Nunc ut constaret illos deos esse, nonne conceditis de *aestimatione* communi aliquem esse sublimiorem et potentiorum?“ Ibid. cap. 45 „Vobis autem humana *aestimatio* innocentiam tradidit.“ Cf. Ad Natt. I, 1 De Anima cap. 9 „Sed nos corporales quo-

que illi inscribimus lineas, non tantum ex fiducia corporalitatis per aestimationem, verum et ex constantia gratiae per revelationem.“ Cf. Buenem. ad Lactant. Epit. cap. 57. p. 1306. Kopp ad Mart. Capell. II, §. 102. p. 143. Hildebr. ad Arnob. Adv. Natt. II, 56.

d. consimilis bestiae superficiem consecrasse.] Suid. s. v. *Ἰουδαίας καὶ Ἰουδαίος*· ὅτι *Δαμόκριτος ἱστορικὸς περὶ Ἰουδαίων γησί*. *Χρυσῆν ὄνον κατὰ λην προσκύνουν, καὶ κατὰ τρίτων ἔξον ἀγρεύοντες προσέφερον, καὶ κατὰ λεπτά τὰς σάρκας διέβαινον, καὶ οὕτως ἀνῆλθον*.“ V. Ioseph. c. Apion. II, p. 475. (al. p. 542.) Plut. Sympos. IV, 5. Diodor. Sicul. lib. XXXIV. fragment. X, p. 99., qui narrat Antiochem Epiphanen in Iudaeorum sacrario invenisse imaginem viri proluxa barba asello insidentem. Minuc. Fel. Octav. capp. 9. et 28. Wagenseil. Dissert. Epistol. ad Fechtium. p. 110. vel Acta Erudit. 1693. p. 228.

e. quia nec verebatur extraneos arbitros] Retraximus veram lectionem, quam Aldi et Rhenani editiones repraesentant et mss. nostri confirmant. Hoc igitur ait: Si quod fuisset apud Iudaeos simulacrum, sane illud in sacrario fuisset, tum quia locus est collocandis simulacris, tum etiam quia arbitros non verebantur inibi: solis enim sacerdotibus adire licitum, inquit. (Herald.)

quamquam vana cultura¹. Solis enim sacerdotibus adire ¹⁸licitum; etiam conspectus ceterorum velo ¹⁹oppanso interdicebatur. Vos tamen non negabitis et iumenta omnia et ²⁰totos cantherios²¹ cum sua Epona coli a vobis. Hoc forsitan ²²inprobatur, quod inter cultores omnium ²³pecudum bestiarumque asinari tantum sumus. Sed et qui crucis nos religiosos putat, ²⁴consecraneus erit noster. Cum lignum aliquod propitiatur²⁵, viderit habitus²⁶, ²⁷cum materiae qualitas eadem sit, viderit forma, dum id ipsum dei corpus sit. Et tamen quanto distinguitur a crucis stipite Pallas Attica²⁸, et Ceres ²⁹Pharia³⁰, quae sine effigie rudi palo et ³¹informi ligno ³²prostant³³?

18. licitum, etiam conspectus ABDEGef. Vindob. Erfurt. Oxon. licitum, et conspectus Faced. licitum erat, etiam conspectui λ. 19. oppanso Δφ (m. pr.) d. appanso G. 20. coctos Da. 21. cum sua Epona coli ABΔf. Haverc. cum sua Eponia coli E. Erfurt. Oxon. cum sue pene coli F. cum suae ponaculi G. cum sua Hippona coli Dabede. • 22. improbandum Dabede. 23. pecudum A. pecudum B. 24. consecraneus erit noster F. consecraneus noster erit e. consecraneus noster erit Dab. 25. cum ΔBEFGab. Erfurt. dum (ΔφBφDφ) cdef. Haverc. quando λ. 26. est λ. 27. Pharia λf. farina Bongars. fariam ABE. Oron. pariam Erfurt. farina FG. farra D. farrea abede. probb. Meurs. Crit. Arnob. p. 227. et Th. Canter. V. L. II, 25. 28. infirmo λ. 29. prostant λd. Vatic. unus. prostrat ABEG. Erfurt. prostat Dabcef. prostant. postera est omne robur praebent F. Vindob. In c. pro Pars est par.

1. quamquam vana cultura.] Sunt haec per ablativum, non per nominativum accipienda. Dicit vanam culturam, quae deorum simulacra communi venerationi subtrahat.

g. totos cantherios] Non superficiem aliquam καὶ τὴν ἀνω μορφήν, sed totos atque integros cantherios. (Herald.) Minuc. Fel. Octav. cap. 28 „nisi quod vos et totos asinos (non solum caput asinum, de quo antea dixerat Minucius) in stabulis cum vestra bella (ita emendat Rigaltius pro vulg. vel) Epona consecratis et eosdem asinos cum Iside religiose adoratis (ita emendo pro decoratis, quod libri scripti habent). De mulorum dea Epona cf. schol. Iuvenal. Sat. VIII, 157. Plut. Paralip. Min. cap. 29. tom. II, p. 312. Prudent. Apoth. v. 197. Muncker ad Fulgent. p. 773. Hildebr. ad Apul. Metam. III, 27. p. 202 sq. Hartung Relig. d. Roemer tom. II, p. 154. h. propitiatur] h. e. placatur, adoratur, colitur. De Spectac. cap. 12 „quoniam animos defunctorum humano sanguine propitiari creditum erat.“

i. viderit habitus] Nihil refert qualis sit habitus, quae forma. V. quae adnotavero ad De Corona cap. 13.

k. Pallas Attica] Palladis simulacrum aliquod lapidem quadratum memorat Pausan. Arcad. cap. 32 „εἰσι δὲ ὀρθοκαρα-

βάντι ὄλιγον θεοὶ (παρέχονται δὲ καὶ οὗτοι σχῆμα τετραγώνον, Ἐργάται δὲ ἐστὶν αὐτοῖς ἐπίκλησις) Ἀθηνᾶ τε καὶ Ἐργάνη καὶ Ἀπόλλων Ἀγνείους.“ Et apud Euseb. Praepar. Evang. III, 8. narratur Lindi Athenae fuisse simulacrum λείον ἔδος. Cf. Clem. Alex. Protrept. p. 40. ed. Pott., Arnob. Adv. Nat. VI, 6. cum interpret., et Mueller Archaeol. d. Kunst. §. 66. p. 44 sqq. ed. alt.

l. et Ceres Pharia] Aegyptiorum est Isis. „Isis Faria“ appellatur in nummis apud Eckhel Doctr. Numm. tom. VIII, p. 140., „Faria“ in vet. calendario apud Gruter. Inscr. 138. Cf. Apul. Metam. XI, 2. cum interpret. Lips. De Cruce cap. 5. De rudi eius simulacro praeter Tertulliani testimonium non extat. Meursius (Crit. Arnob. pag. 227.) et Theod. Canterus (V. L. II, 25.) pro Phariam reponunt farream, quam scripturam contra meliorem librorum auctoritatem defendunt frustra ex Aeliani V. H. I, 27., ubi memoratur Σιτοῦς ἀγάλμα Διμήτρος. Cf. Athen. Deipnos. III, 73. p. 109. Eustath. ad Homeri II. II. p. 201, 20.

m. prostant.] Pars librorum scriptorum praebet prostrat, quod vitium ortum existimo inde, quod pristinae scripturae prostat superscriptam litteram n in vetustioribus aliquot exemplaribus, qua significaretur emendatio prostant, inca-

Pars crucis est omne robur quod erecta statione defigitur. Nos, si forte^a, integrum et totum deum colimus. Diximus^o originem deorum vestrorum ^aa plasticis de cruce induci. Sed et Victorias adoratis^r, ^ocum in tropaeis cruces intestina sint ^otropaeorum^r. ^oReligio Romanorum tota castrensis ^asigna veneratur^r, signa iurat,

30. a plaustris de cruce a. a plasticis de cruce F. Vindob. a plasticis in cruce L. 31. cum tropheis intestina L. tropheis pro tropaeis est in ABDEFGobc. Vindob. Erfurt., ceteris. 32. tropaeorum (libri scripti et abc. iterum praebent tropaeorum) pro glossemate habet Haverc. Alii coniecerunt adoratis in tropaeis, cum cruces intestina sint tropaeorum, alii cum adoratis in tropaeis, cruces intestina sunt tropaeorum, sed adversantibus vet. libris, quorum quidem tantum DG., uterque deterioris notae, sunt pro sint praebent, in ceteris tamen cum reliquis consentiunt. 33. Religio tota Lf. Haverc. 34. signa adorata L.

rioriores librarii pro r littera sumpserint, temere in verbum prosternere illico sese impadori.

n. si forte] V. quae adnotavero ad De Corona cap. 5.

o. Diximus] Supra cap. 12.

p. Sed et Victorias adoratis] Quae Victoriae non a plasticis figurantur, sed rudi manu militari.

q. intestina sint tropaeorum.] Ita appellat Tertullianus stipites ac trabes interiores, quibus spolia appensa erant, quae omnia non tantum simpliciter crucis faciem, verum et affixi hominis imitabantur, inquit Minuc. Felix [Octav. cap. 29], ita ut stipites illi interiores essent veluti intestina. Hinc igitur Iudaeorum indignatio, quum contra patrium morem theatra atque amphitheatra fuissent Hierosolymis ab Herode constituta, ibique Caesaris tropaea fixa; quae Iudaeos vel maxime turbant, quum ea statuas armis ornatas atque circumdatas esse existimarent. „Πάντων δὲ μάλιστα,“ inquit Iosephus Antiqu. lud. XV, 2 „ἐλόπει τὰ τροπαια· δεκόντες γὰρ εἰκόνας εἶναι τοῖς ὅλοις περιειλημμένας, οὐ μὴ πατριον ἦν αὐτοῖς τὰ τοιαῦτα σέβειν, οὐ μετρίως ἰδοσχέσαντων.“ Varro in Bimargo [ap. Non. p. 55. Merc.]: „Ideo fuga hostium Graece vocatur τροπή. Hinc spolia capta, fixa in stipitibus appellantur τροπαια.“ Habes hic finem, materiam ac formam tropaeorum. Finem, nempe ut victoriae monumenta apud posteros extarent: materiam, lignum. Ait enim Varro „fixa in stipitibus.“ Atque hoc notandum obiter est, quia crucis ac tropaei materiam eandem esse hinc cognoscimus. Iosephus loco modo citato narrat Herodem, cum Iudaeos videret tropaea praecipue abominari, quod imaginum figuram imitarentur, detractis spoliis atque or-

namentis omnibus ostendisse iis nihil ea esse praeter rudes et informes stipites, sique Iudaeorum compressam indignationem atque in risum conversam. „Καὶ δειξάς τὰ τροπαια, τίποτε δὲ καὶ αὐτοῖς ταῦτα ἐπύθετο· τῶν δ' ἐκβοησάντων, ἀνθρώπων εἰκόνας, ἐπιτάξας ἀφαρξέσθαι τὸν ἐπιδέσμον κόσμον ἐπιδέκνυσιν αὐτοῖς γυνὰ τὰ ξύλα· τὰ δ' εὐθὺς ἦν ἀσυληθέντα γέλωτος.“ Cur autem e ligno, non e solidiore materia tropaea effingerent, causam addert Syracusanus ille apud Diodor. Siculum libro XII. [immo XIII, 24. p. 560.], ne bellorum atque dissidiorum monumenta aeterna essent. Statuebatur igitur arbor, ac decisis ramis et stipiti erecto transversum lignum immittebatur auslinendis hostium spoliis. Plutarchus in Romulo: „ὅρῳν ἔτιμω ὑπερμεγέθη καὶ διεμόρφωσεν ὥστε τροπαιον καὶ τῶν ὅλων τοῦ Ἀχαιῶνος ἑκαστον ἐν τάξει περιήρμωσε καὶ κατήρτισεν.“ Claudian. libro I. [v. 338. et v. 345.] in Rufina. „— Si laetior adsit Gloria, vestita spoliis donabere quercu. — Qui nunc de more tropaei ditat et hostiles suspendit in arbore cristas.“ Hoc Graeci dicunt τροπαιον κοσμεῖν. Plutarch. in Agesilao: „ἰστέναι δὲ καὶ κοσμεῖν τροπαιον ὡς πνιχκώτας.“ Unde et τὸν ἐπιδέσμον κόσμον dicebat loco modo laudato Iosephus. (Herald.)

r. tota castrensis signa veneratur] De signorum militarium veneratione v. Lips. ad Tacit. Ann. I, 19., ubi aquilae „propria legionum numina“ vocantur. Hinc illa inungi quoque solita pariter et deorum imagines tradit Plin. H. N. XIII, 2. Ioseph. Antiqu. lud. VI, 32. „κομίσαντες τὰς σημαίας εἰς τὸ ἱερὸν, ἰδόντες τε αὐταῖς ἀντάθε.“ κατὰ. Sotom. H. E. I, 4. de labaro agens „σημαῖον

²⁶signa omnibus deis praepōnit. Omnes illi imaginum suggestus
²⁷in signis monilia ²⁸crucum sunt; ²⁹siphara illa vexillorum et

35. signa om. bc. 36. in signis λ. Haverc. Lipsius Epist. Quaest. V, 15. insignes reliqui omnes. 37. crucum ABEFGλ. Ozon. Erfurt. Vindob. Pameli libri omnes. crucum abede. circum D. Post verba crucum sunt inserit λ. Laudo diligentiam. 38. siphara f. Haverc. sifara ABEFG. Ozon. Vindob. Erfurt. si farra D. syphara λ. siphara abede.

ἃ τοῦτο, inquit, τιμωμάτων, καθότι αἱ τοῦ βασιλέως ἡγεῖσθαι καὶ προσκυνῆσαι νερόμιστο παρὰ στρατιωτῶν. Claudian. in Rufin. II, 386 „Augustus veneranda prior vexilla salutat.“ Herodian. IV, 4 „εἰς τὸν νεῶν, ἐνθα τὰ σημεῖα καὶ τὰ ἀγάλματα τοῦ στρατιώτου προσκυνεῖται.“ Suet. Calig. cap. 14. Lips. De Re Milit. Rom. IV, 3 sqq.

s. signa ierat, signa omnibus deis praepōnit.] Liv. XXVI, 48 „et obstringere perurio non se solum suumque caput, sed signa militaria et aquilas sacraeque religionem.“ Lucan. Pharsal. I, 280 sqq. „— Per signa decem felicia castris, perque taos iuro quocumque ex hoste triumphos, Pectore si fractum gladium ingulgoque parentis Condere me iubeas.“ Tacit. Ann. XIV, 16 „Adiicit, ieiunando Pacti cautum apud signa, astantibus iis quos rex testificando misisset, neminem Romanum Armeniam ingressum.“ Tacit. Ann. II, 17 „Interea pulcherrimum suguriam, octo equiles petere silvas et intrare visae, imperatorem advertere. Exclamat: Irent, sequerentur Romanes aves, propria leponum nemina.“ Cf. Id. Histor. III, 10 „mor conversas ad signa et bellorum deos.“ Senec. Epist. XCVI.

t. Omnes illi imaginum suggestus in signis] Proponunt e libris in signis. Sed quoniam libri nostri a vulgata lectione insignes nihil variant, eam tantisper retineo. Deorum nonnullorum ac imperatorum imagines signis fuisse additas res nota est et ab aliis observata. Sed profecto non erant omittenda quae scribit Iosephus Antiqu. Iud. XVIII, 4. Praesides aut procuratores qui a Caesare in Iudeam militibatur solitos ornamenti illa ac suggestus imaginum signis detrudere, ne violari religionem suam, quae imagines omnes respuebat, Iudaei existimarent. Quapropter cum contra consuetudinem Pilatus signa cum iis simulacris Hierosolyma intulisset, Hierosolymitanos ita turbatos scribit, ut Pilatum quaquam in proposito obstinatum et perniciem ut quiescerent minitantem obtestari numquam destiterint, donec is

tandem signa Hierosolymis iussisset amoveri: Imagines autem appellat eo loco Iosephus προτομὰς Καίσαρος. Atque haec illius verba notanda sunt: „καὶ διὰ τοῦτο οἱ πρότερον ἡγεμόνες ταῖς μὴ μετὰ ταῶνδε κόσμων σημαῖαις ἐποιούντο εἰσθάν τῇ πόλει.“ Hac eadem de causa Vitellius quum contra Aretam duceret, Iudaea decedere atque alio iter flectere Iudaeorum precibus atque obtestationibus coactus est: „ὤρμημένῳ δ' αὐτῷ, inquit Ioseph. Antiqu. Iud. XVIII, 7, „διὰ τῶν Ἰουδαίων ἄγειν τὸν στρατὸν, ὑπαντάσαντες ἄνδρες οἱ πρῶτοι παρηγοῦντο τὴν διὰ τὰς χώρας ὁδόν· οὐ γὰρ αὐτοῖς εἶναι πάτριον περιορᾶν εἰκόνας εἰς αὐτὴν φερομένας, πολλὰς δ' εἶναι σημαῖαις ἐπικεμέναις.“ Monilia autem appellat hic quaelibet ornamenta. (Herald.) Suggestus imaginum vocantur parmulae sive clypeoli qui in orbem signis appendebantur, ita ut multae essent gradationes, altiores, depressiores, velut tabulata et circuitus in turribus visuntur. In illis depictae erant imagines imperatorum qui consecrati et inter divos relati erant vel qui etiamnum adhuc imperabant, ut ex Lipsiano loco [Lips. Epist. Quaest. V, 15., quem cf.] de Vitelli imagine liquet. Suggestus vero illi imaginum ut monilia crucum egregie apparent in nummo Tiberii apud Seguin. Select. Num. p. 109. Cui simillimi duo, quorum alter Germanici Caesaris est, occurrunt apud Sponhem. De Usu et Praest. Numism. p. 120. Cf. alter, denarius Gentis Valeriae, apud eundem p. 558. (Havercamp.) De vocabulo suggestus quem significatam habet apud Tertullianum adnotavero ad De Corona cap. 13.

u. siphara] Siphara et siparia seu suppara sunt vela puellarum, vexillorum, theatrorum Lucano, Senecae, Festo. Atque etiam sipari navigiorum Arriano Epict. III, 3 „βυδίζομένου δὲ τοῦ πλοίου σύ μοι παραδιδὼν ἐπαιρείς τοὺς σιπάριους.“ (Rigalt.) V. interpretes ad Fest. v. Siparium. (p. 340 sq. Muell.) et ad Iuv. Sat. VIII, 86. Isidor. Orig. XIX, 3, 4. Hildebr. ad Apul. Metam. X, 29.

³⁹cantabrorum^v stolae crucum sunt. Laudo diligentiam. Noluistis⁴⁰incultas et nudas cruces consecrare. Alii plane humanius et verisimilius solem credunt deum nostrum. Ad Persas, "si forte", deputabimur, licet solem non in linteo depictum adoremus, habentes ipsum ⁴²ubique in suo clypeo^x. Denique inde suspicio quod innotuerit nos ad orientis regionem precari^v. Sed et plerique vestrum ⁴³adfectione aliquando et caelestia adorandi ad solis ortum labia vibratis. Aequae si diem solis laetitiae indulgemus, alia longe ratione ⁴⁴quam religione solis secundo loco ab eis sumus qui diem Saturni otio et victui decernunt exorbitantes et ipsi a Iudaico

39. candelabrorum c. labarorum ab. 40. incultas et nudas ABEFG. Vindob. Ex-furti. nudas et incultas Dabdef. 41. sic forte c. 42. utique f. 43. affectatione aliquando caelestia F. affectatione aliquando et certa caelestia λ. in affectatione aliquando ut caelestia cd. 44. quam de religione λ. Haeretic. qua religione BG.

v. cantabrorum] Vet. Gloss.: „Cantabtra, vexilla, pallia.“ Unde hoc vexilli genus *cantabrum* dictum sit nescitur. Habet id vocabulum solus Tertullianus, hoc et altero Ad Natt. I, 12. loco, et Minuc. Felix Octav. cap. 29., qui ex Tertulliano transcripsit. Adr. Turnebus Advers. XV, 16. *cantabtra* scribi vult. Baronius Ann. a. 312. n. 33. putat oriundum a Cantabris, Hispaniae populo, a quibus debellatis id genus vexilli Romani receperint. „*Cantabrarum*“ inter vexilliferos recenset Cod. Theodos. XIV, 7, 2.

w. si forte] V. adnotata ad De Corona cap. 5.

x. habentes ipsum ubique in suo clypeo.] In suo cyclo seu disco. Plin. H. N. XXXV, 3. Scutis enim, qualibus apud Troiam pugnatum est, continebantur imagines, unde et nomen habuere clypeorum. Origo plena virtutis, faciem reddi in scuto cuiusque qui fuerit usus illo. Huiusmodi clypeorum forma erat orbiculata, unde et strongylam dixit Tertullianus libro De Pallio [cap. 4.]. Atque hic solem nos habere ait in suo clypeo, quia sol ipse sibi clypeus est, et vultum eius velut in clypeo cernimus. In clypeis autem praeter vultum plerumque exprimebatur et thorax. Unde etiam hoc obiter monebimus in Trebellii Claudio [p. 203. ed. Salm.] sic legendum: „Illi clypeis aurens senatus totius iudicio in Romana curia collocatus est, ut nunc videtur, expresso thorace vultus.“ (Rigalt.) De Persis Solis cultoribus cf. Brisson. De Regno Pers. II, 1. Rhode

Heil. Sage p. 250 sqq. De clypeorum sculpturis cf. Liv. XXXV, 10. Digest. II, 3, 5. Gloss. Isidori: „Clypei, ubi imagines proponuntur.“ Fabric. Bibliogr. Antiqu. p. 562. Lips. Annal. ad Milit. Rom. p. 435 sqq. tom. III, ed. Vesal. Desid. Herald. Digress. I, 12. Salmas. ad Scriptt. H. A. p. 325 sq. Adde insignem locum Flavii Vopisci Aurel. p. 210. ed. Salm. „Data est ei praeterea, quom legatus ad Persas isset, patera qualis solet imperatoribus dari a rege Persarum, in qua insculptus erat Sol eo habitu quo colebatur in templo in quo mater eius fuerat sacerdos.“ Vocabulum denique clypeum siue cum Rigaltio de ipso solis disco sumpseris, siue cælum eo significari verius tibi persuaseris, non multum refert, cum certe sententia sit clara. Clypeum de caelo posuit Ennius ap. Varr. De L. L. VII, 73. ed. Muell., item Ovid. Metam. XIII, 110.

y. nos ad orientis regionem precari.] De hoc veterum Christianorum rite v. Auct. Quaesit. et Responsa. ad Orthod., quae Iustino Mart. falso adscribantur, Quaesit. CXVIII. Damascen. De Fide Orthod. IV, 13. Basil. De Spir. Sancto cap. 27. Plures excitat Fabric. Bibliogr. Antiqu. p. 361. Etiam apud ethnicos id moris iam antea obtinuisse constat. V. Burm. ad Valer. Flacc. III, 437. Ovid. Fast. IV, 777. Apul. Metam. II, 28. cum interpr. Brouer. De Adorat. Vet. p. 195 sqq. Cf. Hygin. Grom. cap. 4. „Antiqui architecti in occidentem templa recto spectare scripserunt, postea placuit omnem religionem eo convertere ex qua partio caeli terra illuminabatur.“

more*, quem ignorant. Sed nova iam dei nostri "in ista proxime civitate editio publicata est, ex quo "quidam frustrandis bestiis mercenarius noxius" picturam proposuit cum eiusmodi inscriptione: DEUS CHRISTIANORUM "ONOKOIHTHΣ". Is erat auribus asininis,

45. in ista proxime civitate ABDEGf. Vindob. Erfurt. in ista proxima civitate F. in ista civitate proxime abede. 46. quidam (quidem d.) in frustrandis Dabed. 47. ONOKOIHTHΣ. Is erat ego. Onochoitis (Onochoites is Aß.) erat AB. et aliquot Pameliis libri. Onochoites is erat λ. Onochoisitis (Onochoetisis E. m. sec. sed aliqua) erat DE. Erfurt. Onochoitissis erat G. Onochottusis erat F. Vindob. oc nehoitissis erat Ambros. Onochoilli erat Oxon. Onochotasis erat Bongars. Onochorsitis erat duo Vaticani. Ononychitis. Erat ab. Ononychites. Is erat ed. Ononychitis. Is erat e. Onochoetes. Is erat f. Onokoitis. Is erat Haverc. Όνοχοιτης. Is erat I. Croi Specim. Coniectur. p. 30 sq. Alii aliter. De libri Agobardi scriptura v. adnot. crit. ad Ad Natt. I, 14.

z. exorbitantes ipsi a Iudaico more] Pungit Romanorum superstitionem incuriosam, sabbata utpote cum Iudaeis celebrantium et tamen ab eorum lege exorbitantium. Cf. ad hunc locum etiam Ad Natt. I, 13. De die Saturni Romanis religioso v. interpretes ad Ovid. Rem. Am. v. 219. et ad A. A. I, 415. Tibull. I, 3, 13. Horat. Sat. I, 9, 69. Pers. Sat. V, 184. Iuven. Sat. XIV, 96. Tacit. Histor. V, 4.

a. frustrandis bestiis mercenarius noxius] Haec verba illustrat I. Fr. Gronov. Observatt. I, 10 „Censemus, inquit, Tertullianum ludere δέξυμωρρ. Proprie mercenarius non est noxius nec noxius est mercenarius, etsi uterque bestiarius. Generali tamen usu vocis tam mercenarius quam damnatus in ludum est noxius, quis nonnisi scelestus et desperatus huc descendebat, ut in ludum se addiceret. Perinde est ergo quasi diceret: parabolanus non quidem sententia iudicia, sed mercede noxius. Bestiis frustrandis mercenarius noxius est bestiarius mercede noxius. Cassiodorus: „Actus detestabilis, certamen infelix, cum feris velle contendere, quas fortiores se non dubitant invenire. Sola est ergo in fallendo praesumptio, unicum in deceptione solatium.“ Cui interpretationi addo insuper Rigaltii verba: Noxium dicit mercenarium, qui toties bestias frustraverat elusis ac declinatis agilitate sua ferorum dentibus, quasi non bona fide versatus, cum ad eos sese locasset. Cf. Ad Natt. I, 14.

b. ONOKOIHTHΣ.] Mirificarum hallucinationum ista inscriptio genetrix facta est tantamque vocabulorum nove et inaudite sciorum messem egit quantam vix unquam putaverim alteram. Alii agerant dei illius nomen Όνοχοιτης,

quod significaret de cantherina admisura prognatum, alii Ononychiten, quod asinungulum, alii Onocorsiten ab όνος et κόρση, alii Ononychotis ab όνος et όνοψ et ός (Ioh. Bapt. Pius Syll. Adn. Poster. III, 109. in Gruteri Lamp. Crit. I, p. 511.), alii (Gothofred. ad Tertull. Ad Natt. I, 14.) Onochollen ab όνος et χοιτης (quod vocabulum qui finxit interpretatus est sacerdotem, patrem sacerorum), alii Όνοχοιτης, alii aliter. Plura de huiuscemodi variis dei asinini interpretationibus ipsiusque de fabulae origine si cupias discere, adeas interpretes ad Minuc. Felic. Octav. cap. 28. (ed. Ouzel. p. 84.), Iac. Gothofred. l. I., Korthold. De Calumniis in Vett. Christianos sparsis cap. 1., I. Croium Specim. Coniectur. in Orig. Iren. Epiphani. cett. p. 30 sq., Eru. Aug. Schulzium Exercitt. II. De Ononychoto Deo Christianis Quondam Adfecto in Exercitt. Philol. fascic. I. (Berol. 1755.) ex idolo Thartak, Samaritanis a Iudaeis afflicto, hocce monstrum natum esse docentem, et Muentherum in Primord. Eccl. Afr. p. 167. Ego nomen rescribo ONOKOIHTHΣ vel ONOKOHTHΣ, et hoc verum esse persuasum habeo. Derivatur ab όνος et verbo κοιάσθαι, a quo ipso Is. Vossius ad Catull. p. 84. incohare verbum sacrorum deducit. Hesychius: „Κοιάραι, ιερῶται.“ Idem: „Κοιάσασαο, άκουσάσασαο, καθιερώνασαο.“ Idem: „Κοιης, ιερῶς Καβίρων, δ καθιερών φονεία· οί δὲ Κόης.“ Cf. Bochart. Geogr. S. p. 747. Le Moine ad Var. Sacra p. 290. Lomeier Lustr. Vet. p. 122. Guthberl. De Diis Cabiris p. 70. Όνοχοιτης igitur vel Όνοχοιτης est asinarius sacerdos. Emendationis veritatem et ipsa scripturae corruptela comprobatur. Cum enim meliores Apolo-

altero pede ungulatus, librum geatans et togatus. Risimus et nomen et formam. Sed illi ⁴⁸debebant adarare statim biforme ⁴⁹nummen, quia et canino et leonino capite ⁵⁰commixtos, ⁵¹et de capro et de ariete cornutos, et a lumbis hircos, et a cruribus serpentes, ⁵²et planta vel tergo alites deos receperunt. Haec ex abundantia, ne quid rumoris ⁵³inrepercutum quasi de conscientia praeterissemus. Quae omnia conversi iam ad demonstrationem religionis ⁵⁴nostrae repurgavimus.

Cap. XVII.

Quod colimus, deus unus est, qui totam molem istam cum omni instrumento^a elementorum, corporum, spirituum verbo quo iussit, ratione qua disposuit, virtute qua potuit, de nihilo expressit, in ornamentum maiestatis suae, unde et Graeci nomen mundo

48. debeant D. debuerant λ. 49. nomen a. 50. commixtos ABDEF. Vindob. Erfurt. Ambros. commistos Gabedef. 51. et capro et de ariete cornutos et lumbis hircos F. et de capro et de ariete cornutos a lumbis hircos Vindob. 52. et a planta λ. Haverc. 53. inrepercutum c. 54. nostrae repurgavimus. ABDEF. Gerdavensis liber. nostrae repurgavimus. DE(λ)abc. Erfurt. Ozon. nostrae repugnavimus. G. repurgamus F. Vindob.

Cap. XVII. Caput decimum septimum, quod in libris scriptis est decimum sextum, in ABEG. Vindob. Ozon. Erfurt. et aliis inscriptum est DE DEO., plenus in uno Vaticano QVOD DEVS VNVS SIT MVLTIS ARGVMENTIS PROBARI POSSE, in D. DE DEO QVEM CHRISTIANI COLVNT., in ab. QVOD VNVS SIT DEVS ET VERVS MVLTIS ARGVMENTIS PROBARI POSSE. 1. colimus et nos Da. colimus nos d., ex uno Vaticano.

getici codices scripti praebeant Onochoites, vel Onochoitis, facili opera agnosces litteram h esse profectam a librariis vulgo, ut supra cap. 9. in nomine Clesiae factum est, litterae c litteram h in Graecis addentibus; littera autem i exprimit Graecorum η vocalem. Etiam propius accedit scriptura libri Agobardi Ad Nat. I, 14., qui uno quidem loco Onochoetae, duobus alteris Onocholetes praebet, littera i per errorem in l mutata. Huius dei Onochoetae imaginem in figura asini palliati, qui nescio quid auditoribus suis uno pede porrecto tradere videtur, in gemma antiqua, quam edidit Stephanonius (Gemmae antiquitatis sculptae a P. Stephanonio Vicentino collectae et declarationibus illustratae. Venet. 1646. tab. 30. Cf. Lucae Holstenii Epist. ad diversos ed. Boissonade. Paris 1817. p. 173.) cum Luca Holstenio et Frid. Muentero indubitanter agnosco. Muenterus eam gemmam aere incisam et expressam exhibet in Primord. Eccl. Afr. p. 218.

c. et planta vel tergo alites deos receperunt.] Canino capite fingeatur Anubis, leonino Mithras, cornuti erant Hammon, Panes, Satyri, qui idem etiam

a lumbis hirci, a planta vel tergo alites Mercurius, Victoriae, alia numina. Serapidis a cruribus serpentis imaginem recenset Montfaucon Diss. Ital. p. 443. Cf. Passeri Luc. III, 70. Guignaut Le Dieu Serapis p. 9., et serpentipedes erant etiam Gigantes. Macrobi. Satur. I, 20. Apollod. I, 61. Ovid. Trist. IV, 7, 17.

d. ex abundantia] Nempe quod haec confutare non fuerit admodum necesse. Seneca De Benef. [I, 11.] „Iam cetera ex abundantia veniant delicatos factura.“ Quintil. Instit. IV, 5 „Quia addit ex abundantia: Etiam si id non fuisset“ cett. Id. ibid. V, 6 „Aut si praeter alia causae instrumenta adiicit ex abundantia haec quoque conscientiae suae fiduciam.“ Passim apud Tertullianum. B. Hieronymus ex superfluo dicit Adv. errores Ioh. Hierosolymitani: „Verum haec ex superfluo dicta sint.“ Graeci dicunt ex περισσότης. Clem. Alex. Paedagog. libro I. „ἔξῃστι δὲ ἡμῖν ἐκ περισσότης πρὸς τοὺς φιλεγκλήμονας ἐπισκοπεύσασθαι.“ (Herald.) V. quae adnotavero ad libri Ad Scap. cap. 2.

Cap. XVII. a. instrumento] Cf. adnot. ad cap. 18.

²κόσμον accommodaverunt^b. Invisibilis est, etsi videatur; incomprehensibilis, etsi per gratiam repraesentetur; inaestimabilis, etsi humanis ^{2b}sensibus aestimetur. ³Ideo verus et tantus ⁴est^d. Ceterum quod videri ⁵communiter, quod comprehendere, quod aestimari potest, minus est et oculis quibus occupatur, et manibus quibus contaminatur^e, et sensibus quibus invenitur: quod vero immensum est, soli sibi notum est. ⁶Hoc quod est, ⁷deum aestimari facit^f, dum aestimari non capit^g. ⁸Ita eum vis magnitudinis et notum hominibus ⁹obicit et ignotum. Et haec ¹⁰est summa delicti nolitium recognoscere quem ignorare non possunt. Vultū ex operibus ¹¹ipsius tot ac talibus, quibus continemur, ¹²quibus sustinemur, quibus oblectamur, ¹³etiam quibus exterremur, vultis ex animae ipsius testimonio ¹⁴conprobemus? Quae licet carcere corporis pressa, licet institutionibus pravis ¹⁵circumscripita, licet libidinibus ¹⁶et concupiscentiis evigorata, licet falsis deis exancillata^h, cum tamen re-

2. cosmon ABFG. Vindob. cosmum E. Erfurt. 2 b. sensibilis c. 3. adeo Gcd. 4. est om. λ. 5. communiter om. λ. 6. Hoc quod est ABDEFGabced. Vindob. Erfurt. Hoc est quod λf. Haverc. 7. Deum ΑφΒΕΛαb c d e f. Haverc. Erfurtensis liber. Domi (h. e. Dominum) Αβ. dominum G. divinum Vindob. dum F. 8. Ita enim abc. Tanta enim Fulv. Ursinus. 9. obicit Dabced. Bongars. Ozon. 10. est om. c. 11. ipsis tot ac talibus D. istius tot ac (et F.) talibus FG. Vindob. 12. quibus sustinemur om. c. 13. et quibus exterremur F. etiam quibus cercemur Erfurt. 14. conprobemus om. λ. 15. circumscripta F. 16. et ΑβΕFGabced. Erfurt. Ambros. ac (ΑφΒγDq. Vindob.) ef. Haverc.

b. Graeci nomen mundo κόσμον accommodaverunt.] V. Varro ap. Valer. Prob. in Vergil. Ecl. VI, 31. Plin. H. N. II, 4, 3. c. per gratiam repraesentetur] Forte legendum *reprehensetur*, ut respondet suo opposito *incomprehensibilis*, et sic idem erit, quod comprehenditur per gratiam, scilicet fidei, spei et caritatis, vel, si mavis, eucharistiae, ubi corpus dei contrectamus. Verumtamen nihil mutandum. (La Cerda.) Per gratiam hominibus se repraesentat deus per mandatum suum, quem in ornamentum maiestatis suae expressit.

d. Ideo verus et tantus est.] Ideo verus est quia videtur, per gratiam repraesentatur et hominis sensibus aestimatur. Tantus, quia nihilominus invisibilis est, incomprehensibilis et inaestimabilis. Haec igitur intelligenda sunt *αλλο*. (Herald.)

e. contaminatur] Hoc est tangitur. Contaminatus contactus, intaminatus intactus. (Rigalt.) Gloss. Vet. in Aug. Moii Auctor. Class. tom. VI, p. 518 „Contaminare, contingere.“ *Ataminare* pari sensu usurpavit Ambros. De Inst. Virg. cap. 16 „No, quæso, tetigeris, ne at-

minaveris quae sunt istius saeculi, sed semper in psalmis, in hymnis et cantibus spiritualibus abducas te ab huius saeculi conversatione.“

f. Hoc quod est, deum aestimari facit] Explicat Tertullianus quomodo deus sensibus nostris aestimetur ac comprehendatur. Quod est immensum, inquit, sibi soli notum est, nec potest capi aut comprehendere nisi ab infinito. Atque hoc ipsum deum aestimari facit id quod est, id est, hinc deprehendimus ac cognoscimus deum esse immensum, incomprehensibilem et infinitum, quia a nobis comprehendere atque aestimari non potest. (Herald.)

g. dum aestimari non capit.] V. quae adnotavero ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

h. exancillata] h. e. servitio dedita. Apol. De Dogm. Plat. I, 13 „cetera enim membra ancillari et subservire capiti.“ Cf. Non. s. v. *Ancillantur*. p. 70 sq. ed. Merc. Arnob. Adv. Nat. VII, 13 „ancillatum servuli paribundis trepidationibus imitatus.“ Gloss. Vet. „Εγγονα-*αρώ*, ancillor, adsecto, adulo.“ Salmas. ad Scriptit. Hist. Aug. p. 427.

sipiscit, ut ex crapula, ut ex somno, ut ex aliqua ¹⁷valitudine; et sanitatem suam ¹⁸patiturⁱ, ¹⁹deum nominat, ²⁰hoc solo, quia proprie verus hic unus. Deus bonus et magnus, et Quod ²¹deus dederit omnium vox est. ²²Iudicem quoque contestatur illum Deus videt, et Deo commendo, et Deus mihi reddet^k. O testimonium animae naturaliter Christianae! Denique pronuntians haec non ad Capitolium, sed ad caelum respicit. Novit enim sedem dei vivi ab illo, et inde descendit.

Cap. XVIII. Sed ¹quo plenius et impressius^a tam ipsum ²quam dispositiones eius et voluntates ³adiremus, adiecit ⁴instrumentum litteraturae^b, ⁵si qui velit de deo inquirere, et ⁶inquisito invenire, et invento credere, et credito deservire. ⁷Viros enim ⁸iustitiae innocentia dignos deum nosse et ostendere a primordio in saeculum emisit spiritu ⁹divino ¹⁰inundatos, quo praedicarent deum unicum esse, qui universa condiderit, qui hominem de humo ¹¹struxerit (hic enim ¹²est verus Prometheus, qui saeculum certis temporum dispositionibus et exitibus ¹³ordinavit), exinde ¹⁴quae signa ¹⁵maiestatis suae iudicantis ediderit per imbres, per ignes, ¹⁶quas demerendo sibi

17. valitudine, sanitatem ^λ. 18. patitur *f. Latinius*. 19. dominum *G.* et deum *abc.* 20. hoc solo quia proprie verus (versus *BG.*) hic unus deus bonus et magnus *ABDEFGcde. Vindob. Ozon. Erfurt.* hoc solo nomine quia proprio dei veri. Deus magnus, deus bonus ^{λf. Haverc.} solum quia proprie verus hic unus deus, bonus et magnus *ab.* 21. deus *om. D.* 22. iudex quoque contestatur illud (illum *E.*) *DE.* iudices quoque cum testatur illum *a.*

Cap. XVIII. 1. quod *G.* 2. quam *om. (AqBq).* 3. adiret *F.* adiremus *G.* 4. instrumentum adiecit *Dabdef.* 5. si qui *ABEλdef. Erfurt. Ozon. Vindob. Pamelii libri.* si quis *F.* si quid *Dabc.* sed quidquid *G.* 6. inquisitum *Fcd. Vindob.* 7. Et viros *ab.* 8. iustitia, innocentia *a.* iustitia ac innocentia *b.* iustitia et innocentia *cdef.* 9. divino *om. c.* 10. mundatos *Dab.* mandato *G.* 11. instruxerit *Eabe.* 12. est *om. c.* 13. ordinavit *ABDEFGλabcde. Vindob. Ozon. Erfurt. Ambros.* ordinaverit *f. Haverc.* 14. quae *AqBDEFGλabcde. Vindob. Ozon. Erfurt. Ambros.* qui *(AqBq)f. Haverc. Fulv. Ursinus.* 15. maiestatis suae indicantis *Da.* maiestati suae vindicandae *b. Fulv. Ursinus.* maiestatis suae iudicandis *F.* 16. *b.* qui *f. Haverc.*

i. et sanitatem suam patitur] V. quae adnotavero ad cap. 21.

k. et Deus mihi reddet.] V. De Testim. Animae cap. 2. Minuc. Fel. Octav. cap. 18 „Audio vulgus: cum ad caelum manus tendunt, nihil aliud quam deum dicant, et Deus magnus est, et Deus verus est, et Si deus dederit! Vulgi iste naturalis sermo est, an Christiani confidentis oratio?“ Cyprian. De Idol. Vanit. p. 15. (ed. Oxon.)

Cap. XVIII. a. impressius] V. adnot. ad cap. 5.

b. instrumentum litteraturae] Instrumentum Tertullianus amat ponere pro apparatu. Ita modo supra cap. 17. dixe-

rat „instrumentum elementorum.“ Sacros libros eodem vocabulo iterum designat initio cap. 19 „Primam instrumentis istis auctoritatem suam antiquitas vindicat.“ Cf. ibid. „Multis instrumentis cum digitorum supputariis gesticulis adsidendum est.“ et cap. 21 „quoniam edidimus antiquissimis Iudaeorum instrumentis sectam istam esse suffultam.“ et cap. 46 „nec mirum si vetus instrumentum ingenia philosophorum interverterent.“ Scorpiac. cap. 15 „Et si fidem commentarii voluerit haereticus, instrumenta imperii loquantur.“ De Corona cap. 7 „De suis enim instrumentis saecularia probari necesse est.“

disciplinas determinaverit¹⁶, ¹⁶quae ignoratis ¹⁷et desertis ¹⁸et observatis his praemia destinavit, ¹⁸ut qui producto aevo¹ isto iudicaturus sit suos cultores in vitae aeternae ¹⁹retributionem, profanos in ignem aequae perpetem ²⁰et iugem, suscitatis omnibus ab initio defunctis et reformatis et ²¹recensitis ad utriusque meriti ²²dispositionem. Haec et nos risimus aliquando. De vestris ²³sumus. Fiunt, non nascuntur ²⁴Christiani^o. Quos diximus praedicatores, prophetae de officio ²⁵praefandi vocantur. Voces eorum itemque virtutes, quas ad ²⁶fidem divinitatis edebant, in thesauris litterarum manent, ²⁷nec istae latent. ²⁸Ptolemaeorum eruditissimus, ²⁹quem Philadelphum supernominant, et omnis litteraturae ³⁰sagacissimus,

16. quas ignoratis *f. Haverc.* quibus ignoratis *Fulv. Ursinus.* 17. et desertis *b.* et desertis *ABDEFGlaede. Vindob. Ozon. Erfurt.* ant desertis *Fulv. Ursinus.* aut desertis *f. Haverc.* 18. et observatis his *λ. Fulv. Ursinus.* et observantibus his *ABFGae. Vindob. Ozon. Erfurt.* et observandis his *b.* sed observantibus iis *D.* Sed et observantibus his *c.* Sed et observantibus *d.* sed observantibus *f. Haverc.* 19. ut qui producto *ABEFGede. Vindob. Ozon. Erfurt.* ut qui producto *Haverc.* ex coniectura *Desid. Herald.* et qui producto *Dab.* qui producto *f. Fulv. Ursinus.* ut qui peracto *λ.* 19. restitutionem *λ. Haverc.* dispositionem *Vaticanus unus.* 20. et iugem *om. Dab. Ozon.* 21. recensitis *λ. recensetis ABE. Erfurt.* 22. dispositionem (depunctionem *F.*) et nos *F. Vindob.* 23. sumus *ABEF. Vindob. Ozon. Erfurt. Ambros.* fuimus *Dabedef. Haverc.* 24. Post vocem Christiani in libris veteribus incipit novum caput, decimum septimum in scriptis omnibus, cum titulo DE PROPHETIS. in *ABDEG. Erfurt. Vindob. Ozon. aliis.* In *ab. inscriptum* est QVOD PTOLEMAEI PHILADELPHI OPERA SACRAE LITTERAE IN GRAECAM LINGVAM SYNT TRALATAE. 25. praefandi *ABFAbdef. Vindob. Corsiens. Gandav. Elnonensis.* prophetandi *DEGae. Erfurt. Ozon.* 26. finem *ace.* 27. nec istae latent *ABDEFAb. Vindob. Erfurt. Ozon.* nec iste ne latent *G.* nec istae nunc latent *cdef.* 28. Ptolemaeum *F. Vindob.* Ptolemaeorum scriptum extat, non Ptolemaeorum, in libris fere omnibus, et sic constanter. Pro eruditissimus in *F. Vindob.* est eruditissimum. 29. Ptolemaeus, quem Philadelphum supernominant, rexit omni (*leg. rex et omnis*) *λ.* 30. sapientissimum *F. Vindob.*

c. quas demerendo sibi disciplinas determinaverit] Legis et evangeliorum disciplinas significat, quibus coli voluerit, et quibus se propitium praeberit. (Rigalt.)

d. producto aevo] Hoc est ad finem producto et consummato. Heraldus voluit „producto aevo.“ Cuius equidem verba adscribo: Fortasse *producto*, id est consummato et peracto. Sic libro de Paenit. [cap. 10.], „Intolerandum scilicet pudori domino offenso satisfacere, saluti *productae* reformari.“ De Anima cap. 48 „certiora et colatiora somnari affirmant sub extimis noctibus, quasi iam emergente animarum vigore *producto* sopore.“ De Pudic. [cap. 8.], „Minor filius *producta* substantia,“ *ὀψίας ἀναλώσεως.* Nam prodigere *ἀναλώσιον.* Plantas in Nervolaria sp. Festum [p. 229. Maell.] „*Productae* prodigium esse inamatorem addeceat.“ Praestantiss.

Scaliger legebat „Pollucte. Prodigum esse amatorem addeceat.“ Legerim „*Productae*. Prodigum esse amatorem addeceat.“ Quasi quaesierit aliquis: Quid factum tot minis? vel quid eiusmodi, ac responderit alter: *Productae* cell. B. Hieronymus obiurgatione Sabiniani diaconi: „Sed prodita patris substantia porcorum siliquis delectaris.“ Usi sumus cod. ms. in quo scriptum erat „*prodata* patris.“ Lege *productae*. (Herald.)

e. Fiunt, non nascuntur Christiani.] De Testim. Animae cap. 1 „Non es, quod sciam, Christiana: fieri, non nasci, soles Christiana.“ Hieronym. ad Laetam. tom. IV, p. 590. Benedict.: „Despuit licet et irrideat epistolam meam, et me vel stultum vel insanum clamitet; hoc et gener eius faciebat antequam crederet. Fiunt, non nascuntur Christiani.“ Ambros. De Virg. cap. 2 „Hoc nos magisterium non

cum studio bibliothecarum ³¹Pisistratum^f, opinor, aemularetur, inter cetera memoriarum^g, quibus aut vetustas aut curiositas aliqua ad famam patrocinebatur, ex suggestu ³²Demetri Phalerei^b grammaticorum tunc probatissimè, cui praefecturam mandaveratⁱ, libros a Iudaeis quoque postulavit^k, ³³proprias atque vernaculas litteras, quas soli habebant. Ex ipsis enim et ad ipsos semper prophetae peroraverant^l, scilicet ad domesticam dei gentem ex patrum gratia. Hebraei retro qui nunc ³⁴Iudaei. Igitur et litterae Hebraeae et eloquium.

31. Pisistratum opinor *Fef.* Pisistratarum opinor *ABEG. Vindob. Erfurt.* Pisistratum at opinor *D(λ)abcd.* Pro aemularetur in *G.* est aemulator. 32. demetri phalerii *AB.* Demetrii phalerii *E. Erfurt. Ozon.* Demetrii phalerii *FG. Vindob.* 33. proprias atque *ABDEFG. Erfurt. Ambros. Ozon. Vindob.* proprias scilicet atque *abcde.* 34. Post vocabulum Iudaei in libris scriptis incipit caput decimum octavum, in veteribus editis decimum nonum, quod caput in *ABDEG. Vindob. Erfurt.* aliisque inscriptum est *DE SCRIPTVRIS DOMINICIS.*, in *Ozonien* *DE SCRIPTVRIS DIVINIS.*, in *ab.* *QVANTA SIT SACRAE SCRIPTVRAE ANTIQVITAS ET DE MOYSIS CAETERORVMQVE PROPHETARVM AETATE.*

invenimus, sed accepimus; sic instituit mystici carminis doctrina Christi.“

f. Pisistratum] Is primus Athenis bibliothecam publicam condidit. Gell. N. A. VI, 17. Isidor. Orig. VI, 3, 3. Athen. Deipnos. I, p. 3. Suid. s. v. *Πισιστρατος*. Cf. interpr. ad Aelian. V. H. XIII, 14. et VIII, 2. Cic de Orat. III, 34.

g. memoriarum] Memoriae sunt historici libri vel annales. Sic infra cap. 19 „et urbes insignes historiarum et canas memoriarum.“ Ad Nat. II, 12 „Saturnus in terris humanae qualitatibus apud veteres memorias recensetur.“ Adv. Iud. cap. 1 „scripturarum sacrarum memorias.“ Minuc. Fel. Octav. cap. 7 „Specta de libris memorias“ cett. Id. ibid. cap. 31 „Memoriae et tragoediae vestrae incestis gloriantur.“ Cf. Apolog. cap. 9 „ut ita sparsum genus per commercia humana concurrat in memorias suas“, ubi memorias interpretare genealogias.

h. ex suggestu Demetri Phalerei] De Demetrio Phalereo v. praeter Menag. ad Diog. Laert. V, 78 sqq. et Perizon. ad Aelian. V. H. III, 17. Bonamy in Mém. de l'Acad. des Inscr. tom. VIII, p. 157 sqq. H. Dobr. De Vita et Rebus Demetrii Phalerei (Kil. 1825.), et praesertim, quod hunc Tertulliani de illo locum adtineret, Valcken. Diatr. de Aristobulo Iudaeo §. XVIII. Ritschl Bibl. Alexandr. p. 15. Parthey Das Alex. Museum p. 35 sqq. et p. 68 sqq. Suggestus est suggestio, suasio, hortatus. Ulpian. Digest. XXVII, 8, 1 „si ex suggestu eorum praeses dederit curatores.“

i. cui praefecturam mandaverat] Bibliothecae. Ioseph. Antiqu. Iud. XII, 2 „ὁ δὲ τῶν ὁ βασιλεὺς ἄριστος τὸν Δημήτριον φιλοτιμούμενον περὶ τὸ πλεονεξῆσαι αὐτῶν τῶν βιβλίων ἐποτιθεσθαι.“ et „Δημήτριος, ὁ Φαληρεὺς, ὃς ἦν ἐπὶ τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ βασιλέως.“ Pseudaristens: „καταταχθεὶς ἐπὶ τῆς τοῦ βασιλέως βιβλιοθήκης Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς.“

k. a Iudaeis quoque postulavit] Ioseph. libro XII „τὰ τῆς Ἰουδαίων νομοθεσίας βιβλία.“ Ac deinceps semper hos libros vocat *Nómon*, ut ab illis Septuaginta nihil praeter pentateuchum allatum aut in Graecam linguam translatum fuisse videatur. Hilarius quoque prologo in Psalmos ait septuaginta senioribus a rege Ptolemaeo transferendae in Graecum sermonem totius Legis carum mandatam fuisse. At Clemens Alex. Strom. I. conversas ab iis in sermonem fuisse refert *τὰς γραφάς, τὰς τε τοῦ νόμου καὶ τὰς προφητικάς*. Irenaeus quoque apostolos tradit, ac deinceps horum sectatores, prophetica omnia ita adnuntiavisse quemadmodum seniorum interpretatio continet. Et tamen ab apostolis citata quaedam ex prophetis Hieronymus notavit, quae in illa Septuaginta Interpretum versione non reperiuntur; qua de re gravis est viri illius doctissimi querela, praefationibus in Pentateuch. et Tradit. Hebr. (Rigalt.)

l. peroraverant] Cf. quae adnotata sunt ad De Idol. cap. 7.

Sed ne notitia vacaret, hoc quoque ²²a Iudaeis Ptolemaeo ²³subscriptum est = ²⁷septuaginta et duobus interpretibus indultis, quos Menedemus quoque philosophus, ²⁸providentiae vindex, de sententiae communione suspexit. Adfirmavit haec vobis etiam ²⁹Aristaeus. Ita in Graecum stilum ⁴⁰exapta? ⁴¹monumenta reliquit. Hodie apud Serapeum? Ptolemaei bibliothecae ⁴²cum ipsis Hebraicis ⁴³litteris exhibentur. Sed et Iudaei palam lectitant. Vectigalis libertas;

35. a Iudeis ptholomeo (ptolomaeo E. Erfurt. Vindob. ptolemaeo F.) ABEFG. Vindob. Ozon. Erfurt. Ptolemaeo a Iudaeis Dabedef. 36. rescriptum est 2. 37. septuaginta duobus d. 38. providentiae vindex ABFGAbcdef. Vindob. Gorsiens. providentiae index Ambros. Erfurt. pro provinciae index Valicanus unus. provinciae index E. Ozon. provinciae Iudaeae Da. 39. Aristaeus (Aristeus Ambros. arithous G. Aristheus BFG. Vindob.) ABFGA. Vindob. Ambros. Aristaeas DEabede. Erfurt. Ozon. 40. exapta Gasp. Scioppius. ex aperta 2. exerta Latinius. exaperto Baserc. ex aperto reliquis omnes. 41. monumenta FA. et edd. aliquot. monumento Dab. 42. cum ipsis om. FG. Vindob. 43. litteris om. BFGA. Vindob.

m. subscriptum est] Subscriptum et concessum est a Iudaeis Ptolemaeo hoc, ne notitia vacaret, septuaginta et duobus interpretibus indultis. De verbo subscribere cf. adnotata ad De Idol. cap. 23. Indulgere est gratificari, largiri, concedere. Cf. supra cap. 16 „si diem solis laetitiae indulgemus.“ Est vocabulum imprimis Ictorum. V. Dirksen Manuale s. v. p. 461., qui nubem exemplorum suppeditat.

n. de sententiae communione suspexit.] Recte observavit Iulius communem istam sententiae non esse de LXX Interpretum in sacrorum librorum interpretatione convenientia intelligendam, sed de ea quam cum Menedemo communem habebat *πρὸς προνομίας* opinione. Quod ex Iosephi ipsiusque adeo Pseudaristaeae scriptis facile est colligere. Quod autem de stipenda illa LXX Interpretum convenientia veteres tradiderunt, paucis verbis constat Hieronymus Apolog. adv. Rufinum: „Et nescio quis primus auctor septuaginta cellulas Alexandriae mendacio suo extruxerit, quibus divisi eadem scripturarum, cum Aristaeas eiusdem Ptolemaei *ἐπερασπιστής*, et multo post tempore Iosephus nihil tale retulerint, sed in una basilica congregatos contulisse scribant, non prophetaesse. Aliud esse enim vatem, aliud interpretem esse.“ (Herald.) De Menedemo cf. Menag. ad Dag. Laert. III, 144. (133.) H. Hody De Bibl. Text. Orig. (Oxon. 1750.) cap. 8. Suspiciere h. e. est revereri et admirari. Apolog. cap. 33 „Sed quid ego amplius de religione atque pietate Christiani in imperatorem? quem necesse est suspi-

ciamus, ut eum quem dominus noster elegit.“

o. Aristaeus.] De hoc v. Van Dale Dissert. super Aristae. (Amstelod. 1705.) H. Hody l. l. Fabric. Bibl. Gr. III, p. 666 sqq. Cf. Gallandi Bibl. Patr. tom. II, p. 771 sqq. Collari. Dissert. Acad. (Lips. 1715.) Diss. XIII. De LXX Interpretibus.

p. exapta] Ita rescripta Gasp. Scioppium et Fuldensem librum secutus, cum vulgata scriptura ex aperta sanam sententiam efficiat nullam. Exaperire in Graecum stilum est recludere, convertere, transferre in Graecum sermonem.

q. Hodie apud Serapeum] Cf. Ios. Scaliger. ad Euseb. Chron. p. 134. Chrysost. Orat. I. adv. Iud. tom. I, p. 595. Morell. „*Καὶ μέχρι νῦν καὶ (in Serapeo) τῶν προφητῶν αἱ ἐρμηνευθεῖσαι βίβλοι μένουσι.*“ De loco diversus abit Epiphani. De Ponder. et Mensur. §. 11. p. 168 „*Αἱ βίβλοι εἰς Ἑλληνίδα ἐκτεθείσαι ἀπετέθησαν ἐν τῇ πρώτῃ βιβλιοθήκῃ τῇ ἐν τῇ Βρουχίῳ οἰκοδομηθείσῃ. ἐπὶ δ' ὕστερον καὶ ἑτέρα ἐγένετο βιβλιοθήκη ἐν τῇ Σεραπίῳ, μικροτέρα τῆς πρώτης, ἥτις καὶ θογάτηρ ἀνέμασται αὐτῆς. ἐν ἡ ἀπετέθησαν οἱ τοῦ Ἀκύλα καὶ Συμμάχου καὶ Θεοδοτίωνος καὶ τῶν λοιπῶν ἐρμηνεῖαι, μετὰ θαλασσοστόν καὶ πεντηκостὸν ἔτος.*“

r. Vectigalis libertas] Vectigalis libertas dicitur quam Iudaei vectigali redimunt, id est pensatione annua, ut libere in synagogas suas et cultum suum convenire possint; cuiusmodi libertatem hoc quoque tempore in Germania et Italia obtinent. (Fr. Iulius.) Recte Xiphilin.

vulgo "aditur sabbatis omnibus. Qui "audierit; inveniet deum"; qui etiam studuerit intellegere, cogetur et credere.

Cap. XIX.

1. Primam instrumentis istis auctoritatem summa antiquitas vindicat. Apud vos quoque religionis est instar, fidem ²de temporibus adserere. [Auctoritatem litteris praestat antiquitas summa. Primus enim propheta Moyses, qui mundi conditionem et generis humani ³pullulationem et mox ulticem iniquitatis illius aevi vim cataclysmi de praeterito exorsus est, per vaticinationem⁴ usque ad suam aetatem et deinceps per res suas futurorum imagines edidit, penes quem et temporum ordo digestus ab initio supputationem saeculi praestitit. Superior invenitur annis circiter trecentis quam ille antiquissimus penes ⁵vos Danaus in ⁶Argos transvenisset, Troiano denique proelio ad mille annos ante est, unde et ipso Saturno. Secundum enim historiam Thalli, qua relatum est bellum Assyriorum et Saturnum Titanorum ⁷regem cum Iove dimicasse, ostenditur bellum cccxx et duobus annis Iliacum exitum⁸ antecessisse. Per hunc Moysen etiam illa lex propria Iudaeis a deo missa est. Deinceps ⁹multa et alii prophetae vetustiores litteris vestris. Nam et qui ultimo cecinit, aut aliquantulo praecurrit aut certe concurrat aetate sapientiae auctoribus, etiam latoribus legis. Cyri enim et Darii regno fuit Zacharias, quo in tempore Thales, physicorum princeps, sciscitanti ¹⁰Croeso nihil certum de divinitate respondit¹¹, turbatus scilicet vocibus prophetarum. Solon¹² eidem regi finem longae vitae intuendum praedicavit non aliter quam prophetae. Adeo

Psalm.
XXXIX, 5.

44. additur FG. Vindob. inditur invenit Lipsius in aliquo scripto teste La Cerda
45. adierit f.

Cap. XIX. 1. Primam igitur instrumentis λ. Haverc. 2. de tempore adserere λ. Post quae verba quod uncinis inclusi segmentum solus habet Fuldensis liber. 3. pullulatione λ. 4. nos λ. 5. Argo λ. 6. reges λ. 7. multi Haverc. 8. Cyro λ.

Epit. Dion. Cassii LXVI, 7. (p. 1082. ed. Reimar.) in Vespasiano: „καὶ ἀπ' ἐκείνου διδραχμὴν ἐτάχθη τοὺς τὰ πάτρια αὐτῶν ἔξῃ περιστέλλοντας τῷ Καπετωλίῳ διὰ κατ' ἔτος ἀποφέρειν.“, ad quae verba v. Reimari adnotata. Ioseph. Antiqu. Iud. VII, 6 „φόρον δὲ τοῖς ὅπου δῆποι· οὐσιν Ἰουδαίοις ἐπέβαλε, δύο δραχμὰς ἑκαστον κελύσας ἀνὰ πᾶν ἔτος εἰς τὸ Καπετωλίον φέρειν, ὥσπερ πρότερον εἰς τὸν ἐν Ἱερουσόλοιμοις νεῶν συνετέλουν.“ Cf. interpretes ad Sueton. Domit. cap. 12. et ad Iuven. Sat. III, 13.

s. Qui audierit, inveniet deum] Facile erat cum Rigaltio rescribere „Qui adierit.“ Sed hoc dicit Tertullianus: Qui

audierit vocem dei in sacris istis libris reconditam, deum ipsum inveniet.“

Cap. XIX. s. per vaticinationem] Est enim veri vatis nosse et praesentis et futura et praeterita. Cf. Homer. II. I, 80. Ovid. Met. I, 17. Vergil. Georg. IV, 392. Suid. s. v. Τῆριτος.

b. exitum] Cf. adnot. ad Scorpiae cap. 9.

c. nihil certum de divinitate respondit] Diog. Laert. I, 9, 36. Plutarch. Conviv. Sept. Sapient. p. 135. Cf. infra cap. 36.

d. Solon] Plutarch. Solon. cap. 27. Herodot. I, 32. Lucian. Contempl. tom. I, p. 349. ed. Graev.

respi-ci potest tam iura vestra quam studia de lege deque divina doctrina concepiisse. Quod prius est, hoc sit semen necesse est. Inde quaedam nobiscum vel prope nos habetis. De sophia amor eius philosophia vocitatus est, de prophetia affectatio eius poeticam vaticinationem deputavit. Gloriam homines si quid invenerant, ut proprium facerent, adulteraverunt. Etiam fructibus a semine degenerare contigit. Multis adhuc de vetustate modis consisterem^f divinarum litterarum, si non maior auctoritas illis ad fidem de veritatis suae viribus quam de aetatis annalibus suppetisset. Quid enim potentius patrocina-bitur testimonio earum, nisi dispunctio cotidiana saeculi totius, cum⁹ dispositiones regnorum, cum casus urbium, cum exitus gentium, cum status temporum ita omnibus respondent, quemadmodum ante milia annorum praenuntiabantur? Unde et spes nostra, quam ridetis, animatur, et fiducia, quam praesumptionem vocatis, corroboratur. Idonea est enim recognitio praeteritorum ad disponendam fiduciam futurorum. Eadem voces praedicaverunt utramque partem, eadem litterae notaverunt. Unum est tempus apud illas quod apud nos separari videtur. Ita omnia quae supersunt¹⁰ improbata, probata sunt nobis, quia cum illis quae probata sunt tunc futuris praedicabantur. Habetis, quod sciam, et¹¹ vos Sibyllam, quatinus appellatio ista¹² verae vatis dei veri passim super ceteros qui vaticinari videbantur usurpata est. ¹⁴Sunt vestrae Sibyllae nomen de veritate mentitae, quemadmodum et dei¹⁵ vestri.] Omnes itaque¹⁶ substantias omnesque materias, origines, ordines, ¹⁷venas veterani cuiusque stili¹⁸ vestri, gentes etiam plerasque et urbes insignes¹⁹ historiarum et canas memoriarum^g, ipsas denique effigies litterarum, indices custodesque rerum et (puto adhuc minus dicimus) ipsos inquam deos vestros, ipsa templa et oracula et sacra unius interim prophetae scrinium^h saeculis vincit, in quo videtur

9. dispositiones *Leopoldus*. dispositione *λ*. 10. improbata, probata sunt nobis *Leopoldus*. improbata sunt nobis *λ*. in probato sunt nobis *Gasp. Scioppius*. 11. nos *λ*. 12. verae vatis *Havercamp*. vera vates *λ*. 13. ceteras quae *Havercamp*. 14. Sant ego. sicut *λ*. sciunt *Haverc*. 15. nostri *λ*. 16. substantiae omnesque materiae *λ*. 17. venas om. c. 18. nostri *λa*. 19. historiarum et canas memoriarum *ABEFG. Bongars. Erfurt. Vindob.* historiarum et causas memoriarum *D.* historiarum causas et memoriarum *acde.* historias et causas memoriarum *b.* historiarum canas et memoriarum *Haverc.* canas memoriarum *f.* historiarum arcana et memoriarum *λ*.

e. deputavit] Hoc est abscidit, decerpit, ut sarculam de arbore.

f. consisterem] V. adnot. ad De Idol. cap. 13.

g. et canas memoriarum] Urbes canas

memoriarum dicit quarum vetustissimarum mentio fit in annalibus libris. De voc. *memoriae* cf. quae adnotavi supra ad cap. 17.

h. scrinium] Libri. Cf. Horat. Sat. I, 1, 120. Pers. Sat. I, 106.

thesaurus collocatus totius Iudaici sacramenti ²⁰et inde iam nostri. Si quem audistis interimⁱ Moysen, ²¹Argivo Inacho pariter aetate est. Quadringentis paene annis (nam et septem minus²) Danaum, et ipsum apud vos vetustissimum, praevenit, ²²mille circiter cladem Priami antecedit¹, ²³possem etiam dicere quingentis ²⁴amplius et Homerum², habens quos sequar. Ceteri quoque prophetae etiam Moysi postamant³, extremissimi⁴ tamen eorum non retrosiores ²⁵reprehenduntur⁵ primoribus vestris ²⁶sapientibus et legiferis et historicis? Haec quibus ordinibus probari possint non tam diffi-

20. et inde iam (iam et E. Erfurt.) nostri. Si quem audistis interim Moysen El. Erfurt. et inde iam nostri si quem audistis. XVIII. DE MOYSE PROPHETA. Interim Moysen Aß. Ambros. et inde etiam nostri si quidem audistis. XVIII. Interim Moysen AqBq. et inde iam et nostri siquidem audistis. XVIII. DE MOYSE PROPHETA. Interim Moysen (Moysen D.) DG. et inde iam et nostri si quem audistis. DE MOYSE PROPHETA. CAPIT. XVIII. Interim Moysen Vindob. et inde etiam nostri. Si quem audistis interim Moysen def. Pamelianorum quatuor. et inde iam nostri si quem audistis. Interim Moyses F. et proinde etiam nostri. Siquidem audistis interim Moysen Fulo. Ursinus. 21. Argivo Inacho pariter aetate est. Quadringentis paene annis, nam et septem (nam septem λ.) minus ABDEFG. Erfurt. Vindob. Ambros. Ozon. Argivo Inacho parem aetate octingentis pene annis ante U. C. Centum (ante U. C. Nam et centum c.) septuaginta abc. Argivo Inacho par est aetate: quadringentis d. 22. mille circiter ABDEFG. Vindob. Ozon. Erfurt. Ambros. trecentos circiter annos ab. 23. possum dicere etiam λ. 24. amplius om. a. 25. reprehenduntur ABDEG. Erfurt. Ozon. Bongars. reprehenduntur Vindob. deprehenduntur F. deprehenduntur abcdef. Pro retrosiores Nervius Crit. Arnob. p. 228. volebat retrorsiores. 26. sapientibus et elegiferis E. Ozon. Erfurt. sapientibus legiferis ab. Post verba et historicis in libris veteribus novum caput incipit, decimum nonum in E. Ozon. Erfurt., vigesimum in ABDFG. Ambros. Vindob. aliisque. In ABDEG. Erfurt. Vindob. Ozon. Ambros. inscriptio est DE STATV TEMPORVM., plenior in uno Vaticano QVOD ANTIQVITAS SCRIPTVRARVM POSSIT ET MOSIS AETATE ET SVPPVTATIONE TEMPORVM FACILE PROBARI. Excus ab. habent QVOD ET VETVSTISSIMIS SCRIPTORIBVS ET RERV PRÆDICTARV EVENTV VERITAS PROBETVR.

i. Si quem audistis interim] Huius usus pronomen aliquis cum nominibus propriis struendi aliquot exempla adduxi supra ad cap. 11. Interim, antequam alios in testimonium advocavero.

k. nam et septem minus] Praecesserat paene, quo iam haec verba Septimii ἀποβέβας suae testes referas. Moysen Inacho parem aetate faciunt praeter Tertullianum Tatianus quoque, et Clemens Alexandrinus et Iosephus et Porphyrius, ut alios taceam. Cf. Euseb. Praepar. Evang. X, 3.

l. mille circiter cladem Priami antecedit] Cf. Theophil. ad Antolyc. III, p. 131. C. (ed. Paris.) Lactant. Instit. Div. IV, 5.

m. possem etiam dicere quingentis amplius et Homerum] Cf. Tatian. Orat. ad Gr. cap. 49. Euseb. Praepar. Evang. X, 3.

n. postamant] Hoc est aetate inferiores sunt. De Resurr. Carnis cap. 45 „Omnis enim consummatio atque perfectio, etsi ordine postulat, effecta tamen anticipat.“

o. extremissimi] Amant talia Afri. Sic Apul. De Magia cap. 98. et Tertullian. De Cultu Femin. II, 1. teneant superlativum postremissimum. Item Gell. N. A. XV, 12. Sic minimissimus reperitur hic apud Arnob. Adv. Nat. V, 7. et 14., sic novissimus in Actis Pass. SS. Perpetuae et Felicitatis praefat. Hic adde pessimum sp. Senecam. Epist. LXXXI. et Sext. Empir. Adv. Mathemat. II, p. 627. ed. Fabric. ἡλαττότατος. Cf. Vossii Aristarch. II, p. 687. ed. Ecclst.

p. retrosiores reprehenduntur] h. e. retrahuntur. Adiectivum retrosior nove finxit Septimius de adverbio retro, quo uti solet pro antea. Exempla dedi ad De Spectac. cap. 9.

cile est nobis exponere quam ²⁷ enorme, nec arduum, sed interim longum. Multis instrumentis cum digitorum ²⁸ supputariis gesticulis adsidendum est, ²⁹ reseranda antiquissimarum etiam ³⁰ gentium archiva, Aegyptiorum, Chaldaeorum, Phoenicum, ³¹ advocandi principes eorum per quos notitia subministrata est, ³² aliqui ³³ Manethon Aegyptius et Berosus Chaldaeus, ³⁴ sed et Hieromus Phoenix, Tyri rex, sectatores ³⁵ quoque ipsorum ³⁶ Mendesius Ptolemaeus et Menander Ephesius et Demetrius ³⁷ Phalereus et rex Iuba et ³⁸ Apion

27. enorme, et arduum. Sed interim longum multis ab. enorme, nec arduum, sed interim longum dinumerare. Multis λ. 28. subputatoriis gesticulis asserendum est λ. 29. reservanda ABE (m. pr.) FG. 30. gentium archiva Vaticanus unus. 31. advocandi principes eorum per quos ABEEFG. Vindob. Erfurt. advocandi per quos λ. advocandi eorum principes per quos abd. Bongars. advocandi etiam principes per quos cd. 32. aliqui λabedef. alioquin ABDEFG. Vindob. Erfurt. Bongars. Corsiens. 33. Manethos λ. 34. Aegyptius et Hebraeus et Chaldaeus λ. 35. sed et Hieromus Phoenix Tyri rex ego. sed et Hiromus (Iromus f. Haverc.) Tyri rex f. Haverc. ex emendatione Ios. Scaligeri. et Proemis Phoenix Tyriorum rex λ. In ABDEFGabede. Ozon. Erfurt. Vindob. aliaque corrupte aziat sed et Hieronimus (sic ABDEG. Bongars. Alii variant inter Hieronymus, Ieronimus et Ieronymus) Phoenix Tyri (tyrii ABDEG. alii. tyrum F. Vindob.) rex. 36. quoque ipsorum ABFG. Vindob. eorum DEabedef. Erfurt. Ozon. 37. medesius ABE. 38. Phalerius ABEG. Vindob. Erfurt. valerius F. 39. Apion ABFGab. Appion reliqui.

q. interim] Dum graviora restant ediderenda.

r. cum digitorum supputariis gesticulis] Veteres per digitos computasse notum est; de qua omni supputandi ratione accuratissime disputavit Boda De Indigitat. Opp. I, p. 132. Cf. Colv. et ceteri interpr. ad Apul. De Magia cap. 69., ubi Hildebrandus laudat Schneider. Ecl. Phys. Vol. II, p. 317 sqq. Iacobs. ad Anthol. Gr. Vol. II. P. III, p. 242. Grenov. ad Plant. Mil. Glor. II, 2, 48. Reimar. ad Dion. Cass. p. 1195. Salmas. ad Spartiani tom. II, p. 578. Kopp. ad Mart. Capell. II, §. 202. p. 142. et VII, §. 729. p. 581. et VII, §. 745. p. 599. Id. Palaogr. Crit. II, 3, §. 230. tom. III, p. 279. Bedae liber cum notis Vineri extat in Graev. Thea. Antiqu. Vol. XI, p. 1699 sqq. Ceterum quid per instrumenta significatur, aperient exempla quae protuli supra ad cap. 18.

s. principes] Principes, inquit Paul. Digest. L, 16, 228., sunt qui eiusdem municipii vel universim eiusdem patriae sunt.

t. Hieromus] *Ἱερόμης* appellatur apud Theophrastum ad Autolycum III, p. 181 sqq., apud alios passim *Ἰερόμης*, passim *Χιρόμης* dicitur. *Hieromus* scribit Ios. Scaliger De Emend. Temp. p. 38. et in Fragm. eidem operi adnexis p. 28.,

Hieronymi nomen, plurimorum codicum scripturam, vindicare nititur cum Desid. Heraldo (qui *Hieronymus Phoenix Syriacae* rector rescribendum putavit), Le Nourry Diss. in Tertulliani Apolog. Cap. VI, artic. 5. inprimis ex verbis Iosephi Antiqu. Iud. I, 4 „Μαῖχος καὶ Εὐσταῖος καὶ πρὸς αὐτοὺς ὁ Αἰγύπτιος Ἰερώνυμος, οἱ τὰ Φοινικὰ συνταξάμενοι συμφωνοῦσι τοῖς ὑπ' ἐμοῦ λεγόμενοις.“, et altero Adv. Apion. p. 1050 „Ἰερώνυμος γὰρ οὐδαμῶς κατὰ τὴν ἱστορίαν ἐμνημόνευσε, καὶ τοὶ σχεδὸν ἐν τοῖς τόποις διατετριφώς.“ Sed frustra. De Hieromi scriptis cf. Theophil. I. I. Clem. Alex. Strom. III, p. 325. Ju Fresne ad Chron. Alexandr. p. 91. De Manetho v. Voss. De Histor. Graec. I, 14. pag. 125 sqq. (ed. Westerm.) De Beroso Idem ibid. I, 20. p. 120 sqq.

u. Mendesius Ptolemaeus et Menander Ephesius] Cf. de his Euseb. Praepar. Evang. X, 3. Clem. Alex. Strom. I, p. 140. et III, p. 320. Theoph. ad Autolyc. III, p. 132. (ed. Paris.) Tatian. ad Graec. cap. 58. et 59. (cum Werthii adnot.) Ioseph. c. Apion. I, p. 1042. Meziriac. ad Ovid. Heroid. II, p. 147. Ebert. Diss. Sicul. p. 145 sqq. Voss. de Histor. Gr. p. 467. (ed. Westerm.) Dodwell. Dissert. de Peripl. Hannonis p. 28.

v. et rex Iuba] De Iuba scriptore,

munia ¹⁴exorbitant¹, quod et monstis et portentis naturalium¹ forma turbatur, ¹⁶providenter scripta sunt. Dum patimur, leguntur; dum recognoscimus, probantur. Idoneum, opinor, testimonium divinitatis ¹⁷veritas divinationis¹. Hinc igitur apud nos futurorum quoque fides tuta est, iam scilicet probatorum, quia cum illis, quae cotidie probantur, ¹⁸praedicebantur. ¹⁹Eaedem voces sonant¹, ²⁰eaedem litterae notant, idem spiritus pulsant, unum tempus est divinationi futura ²¹praefanti. Apud homines, si forte², distinguitur, dum expungitur², dum ex futuro praesens, ²²dehinc ex praesenti praeteritum deputatur². Quid delinquimus, oro vos, ²³futura quoque credentes, qui iam ²⁴didicimus illi per duos gradus credere?

15. exorbitantur *Dab.* 16. providentiae *λ. Haverc.* 17. veritatem *abc.* 18. praedicebantur (*h. e. praecinebantur*) *D.* praedicabantur *Fλ. Vindob.* praedicabant *G.* 19. Eaedem *DEFabcf. Vindob. Erfurt. Ozon.* Eadem *ABAdc. Pameliani omnes. Haverc. easdem G.* 20. eaedem *om. E. Erfurt. eadem λdc. Pamelii libri. Haverc.* 21. praefanti *BFGdc. Vindob.* praefati *D.* praefandi *AEλf. Ambros. Erfurt. Bongars.* praefari *ab.* 22. dum hinc *FG. Vindob.* 23. futuro *λ. Havercamp.* 24. didicimus illi *ABEF. Vindob. Erfurt. Ozon.* didicimus (*dicimus a.*) illis *DGabcdef.*

h. exorbitant] Exorbitare proprie est orbita excedere, deinde pro leges suas migrare, a modo praescripto deviare, aberrare et peccare. Amat Septimius hoc verbo uti. Apol. cap. 6 „si nullo desciverunt, si in nullo exorbitaverunt.“ Ibid. cap. 9 „per quod exorbitare eos vultis.“ Ibid. cap. 16 „exorbitantes et ipsi a Iudaico more.“ Cf. Ad Nat. 1, 13, Ibid. II, 2 „exorbitantes scilicet ab initio sapientiae.“ De Idol. cap. 8 „sine exorbitatione disciplinae.“

i. naturalium] Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

k. veritas divinationis.] Intelligit sacra prophetarum vaticinia. (Rigelt.) Tertull. De Anima cap. 28 de Moyse „Decursus generis humani ab exordio mundi per singulas nativitates nominatim temporatimque digessit, satis probans divinitatem operis ex divinatione vocis.“ Eleganter quoque Origines libro contra Celsum VI „τὸ γὰρ χαρακτηρίζον τὴν θεότητα ἡ περὶ μελλόντων ἐστὶν ἐπαγγελία, οὐ κατ' ἀνθρωπίνην φύσιν λεγομένων καὶ ταῖς ἐκβάσει προνομένων, οἷτι θεῖον πνεῦμα ἦν τὸ ταῦτα ἀπαγγέλλον.“ (Herald.)

l. Eaedem voces sonant] Exitus eorum quae scripturis nostris praedicta sunt futuris, quae praedicta etiam, sed non-

dum adimpleta sunt, fidem satis adstruere debet. Eaedem enim litterae sunt quae extant hodie, eaedem voces quae aures nostras feriunt, idem spiritus tam ea quae iam exitum sortita sunt praenuntiavit, quam quae adhuc futura sunt. Eodem argumento utitur Iustinus Mart. Apolog. II. „ἐπειδὴ τοῦτων τὰ γενόμενα ἤδη πάντα ἀποδείκνυμεν πρὶν ἢ γενέσθαι προσηρῶν διὰ τὴν προφητῶν, ἀνάγκη καὶ περὶ τῶν ὁμοίως προφητευθέντων, μελλόντων δὲ γενέσθαι, πίστιν ἔχειν ὡς πάντως γενησομένων.“ Et quae sequuntur. (Herald.)

m. si forte] V. quae adnotavero ad De Corona cap. 5.

n. expungitur] V. quae adnotavero ad Scorpiac. cap. 10.

o. dehinc ex praesenti praeteritum deputatur.] Divinationi futura praefanti, inquit, tempus unum est, neque in his quae futura praedicit intervallo ponit aut novit ulla. Propheta enim omnia quae vaticinatur veluti praesentia habet et videt: solum apud homines distinguitur tempus, dum completur, dum res modo futura iam praesens sit et dehinc ex praesenti mox praeterita censetur. Duos gradus quos in sequentibus dicit sunt praeteritum et praesens tempus.

Sed quoniam edidimus antiquissimis Iudaeorum instrumentis^a Cap. XXI.
¹sectam istam esse suffultam ²quam aliquanto novellam^b, ut Tiberiani ³temporis, plerique sciunt, profitentibus ⁴nobis quoque, fortassean hoc ⁵nomine de statu eius retractetur^c, ⁶quasi sub umbraculo insignissimae religionis, ⁷certe licitae, aliquid propriae praesumptionis abscondat, vel quia praeter aetatem neque de victus exceptionibus neque de solemnitatibus dierum neque de ipso signaculo corporis^d neque de consortio nominis cum Iudaeis ⁸agimus, quod utique oporteret si eidem deo manciparemur^e? Sed et vulgus iam ⁹scit Christum ¹⁰ut hominum aliquem^f, qualem Iudaei iudicaverunt, ¹¹quo facilius quis nos hominis cultores ¹²existimaverit. Verum neque de Christo erubescimus, ¹³cum sub nomine eius deputari et damnari iuvat, neque ¹⁴de deo aliter praesumimus. Ne-

Cap. XXI. Caput vigesimum primum, quod in E. Erfurt. Ozon. vigesimum est, in ABE. Erfurt. Vindob. Ozon. inscriptum habet DE CHRISTO ET IUDAEIS., in Pamelii libris DE IUDAEIS ET CHRISTO., in D. DE CHRISTO ET QUID CHRISTIANI DIFFERANT AB HEBRAEIS ET DE DIVINIS PERSONIS., in ab. QUID CHRISTIANI DIFFERANT AB HEBRAEIS ET QVISNAM CHRISTVS QVOMODOVE PASSUS. 1. sectam nostram F. 2. quam aliquando abc. quam scient aliquando λ. 3. temporibus ortam plerique sciunt λ. Pro Tiberiani in labe. est Tiberii. 4. vobis d., ex uno Vaticano. 5. nomen de statu eius retractet F. 6. quasi ab F. Vindob. 7. certae licentiae aliquid et propriae abcd. 8. agamus Af. Vindob. 9. sciunt λ. 10. ut hominum aliquem. ABEG. Vindob. ut hominem aliquem F. Erfurt. ut aliquem hominum (hominem D.) Dabdef. hominem utique aliquem λ. Haverc. 11. quo facilius qui Ea. Erfurt. quos facilius quis G. Vindob. 12. existimaverint a. 13. ut quos sub λ. Haverc. 14. de deo aliquid praesumimus aliter. abc. de deo aliter sumus λ.

Cap. XXI. a. instrumentis] Cf. adnot. ad cap. 18.

b. aliquanto novellam] Apol. cap. 47 „Nec mirum, si vetus instrumentum ingenia philosophorum interverterunt. Ex horum semine etiam nostram hanc novitiam paraturam viri quidam suis opinionibus ad philosophicas sententias adulteraverunt“ cett.

c. fortassean hoc nomine de statu eius retractetur] Sed fortasse, inquit Tertullianus, arbitrabuntur nonnulli nos quum dicimus sectam istam Iudaeorum monumentis atque instrumentis esse suffultam, haec eo dicere, ut sub umbraculo religionis celeberrimae, certe licitae ac minime vetitae, latere possimus, quum tamen secta nostra multo sit recentior, nec aetate solum a Iudaica religione, sed et ceremoniis, victus exceptionibus, dierum solemnitatibus, ipsa denique appellatione differat. Hac igitur de causam paulo altius repetendam ait. (Herald.)

d. signaculo corporis] Ita circumcisio-

nem appellant, quod et alii observarunt. Haec eadem autem exprobrat Christianis Tryphon apud Iustinum Martyrem: „ἐκείνο δὲ ἀποροῦμεν μάλιστα, εἰ ὑμεῖς εὐσεβεῖν λέγοντες καὶ τῶν ἁλῶν οἰόμενοι διαφέρειν κατ' οὐδὲν αὐτῶν ἀπολείπεσθε, οὐδὲ διαλλάσσετε ἀπὸ τῶν ἔθνων τὸν ὑμέτερον βίον, ἐν τῷ μὴτε τὰς ἑορτὰς, μὴτε τὰ σάββατα τηρεῖν, μὴτε τὴν περιτομὴν ἔχειν, καὶ ἐτι ἐπ' ἀνθρώπων ἐλπίδας ποιοῦμενοι.“ (Herald.) Minuc. Fel. Octav. cap. 31 „Sic nos denique non *notaculo corporis*, ut putatis, sed innocentiae ac modestiae signo facile dinoscimur.“ Cf. Herald. Digress. II, 1. et quae ipse adnotavi ad De Spectac. cap. 24.

e. si eidem deo manciparemur?] Cf. adnot. ad De Idol. cap. 1.

f. ut hominum aliquem] Sed et vulgus, inquit, Christum iam novit fuisse hominem, quippe qui a Iudaeis condemnatus et crucifixus fuerit, unde fit etiam, ut nos hominis cultores existimet, non autem dei illius quem Iudaei colunt. (Herald.)

cesse est igitur ¹⁵ "pauca de Christo ¹⁶ "ut deo. Dudum Iudaeis erat ¹⁷ "apud deum gratia ubi et insignis iustitia et fides originalium auctorum⁸; unde illis et generis magnitudo ¹⁸ "et regni sublimitas floruit et tanta felicitas, ¹⁹ "ut de dei ²⁰ "vocibus, quibus edocebantur, de promerendo deo et non offendendo ²¹ "praemonerentur. Sed quanta ²² "deliquerint, ²³ "fiducia patrum inflati ad declinandum, derivantes¹ a disciplina in profanum ²⁴ "modum, etsi ipsi non confiterentur, probaret exitus hodiernus ipsorum¹. Dispersi, palabundi, ²⁵ "et soli et caeli sui extorres vagantur per orbem sine homine¹, sine deo rege, quibus nec advenarum iure terram patriam ²⁶ "saltem vestigio ²⁷ "salutare conceditur². Cum haec illis sanctae voces praeminarentur, ²⁸ "eadem¹ semper omnes ingerebant fore uti sub extimis ²⁹ "curricularis saeculi ³⁰ "ex omni iam gente et populo et loco cultores sibi adle-

15. pauca dicamus de λ. 16. ut deo. Dudum ego. ut deo totum. *ABDEG. Vindob. Ambros. Erfurt. Oxon.* ut deo. Totum *ΔφΒγ.* ut de deo totum. *λabcde.* ut deo dicamus. *F.* ut deo. Tantum *f. Haverc.*, ex coniectura *Fulsi Ursini*. 17. apud deum gratia, ubi et insignis iustitia et fides (*fidis AB.*) *ABDEFGabde. Vindob. Oxon. Ambros. Erfurt.* apud deum praerogativa ob insignem iustitiam et fidem λ. apud deum gratia ob insignem iustitiam et fidem *f. Haverc.* 18. et rei D. 19. ut de dei *ΔβDEFabc. Erfurt. Vindob.* unde dei G. ut dei (*ΔφΒγ.*) *def. Haverc.* de dei λ. 20. vocibus affuit, quibus et docebantur, promerendo λ. Verba quibus edocebantur om. *f.* 21. praemonerentur λ. 22. deliquerint *ΔφΒΔFbcf. Haverc. Jos. Scaliger.* dereliquerint *ABEGde. Ambros. Erfurt. Oxon. Vindob. Pameliani omnes.* 23. fiducia patrum inflati ad declinandum derivantes a disciplina *ABDEFGabde. Vindob. Oxon. Ambros. Erfurt. Pamelii omnes.* fiducia patrum inflati declinantes a disciplina c. *fid. patrum infl. deviantes ab disciplina f. Jos. Scaliger.* *fid. patrum infl. ad delirandum a disciplina Haverc.* *fid. patrum infl. ad declinandum deviantes a disciplina Latinus ex cod. ms. Fulv. Ursini.* ex fiducia patrum inflati ad delirandum disciplinam λ. 24. modis λ. 25. et soli et caeli sui *ABFG. Vindob. et caeli et soli sui DEabdef. Erfurt. Oxon.* 26. saltem *ABEG.* saltem reliqui. 27. salutaris *AG. Vindob.* salutaris B. 28. eadem semper omnes *f. Haverc.* eadem fere semper omnes d., ex *Vaticanis.* 29. curricula *FG. Vindob.* 30. ex illo iam F.

g. originalium auctorum] Patriarcharum.

h. derivantes] Participium *derivantes* struendum est etiam cum *quanta*. Sic firmatur simul scriptura *deliquerint*. Verbum *declinare* h. l. idem saepe valet quam, quo alibi utitur, *exorbitare*. Cf. adnot. ad cap. 20.

i. exitus hodiernus ipsorum.] Cf. Muenster Primord. Eccl. Afr. p. 165. De vocabuli *exitus* apud Tertullianum usu peculiaris cf. quae adnotavero ad Scorpiac. cap. 9.

k. salutare conceditur.] Hoc enim post Barchochebae defectionem iis interdictum ab Hadriano fuerat. Eusebius Hist. Eccl. IV, 6 „τὸ πᾶν ἔθνος ἐξ ἐκείνου τῆς περὶ τὰ Ἱεροσόλυμα γῆς ἐπιβαλὼν εὐχρεται, νόμον δόγματι καὶ διατάξαι Ἀδριανοῦ, ὡς ἂν μὴδ' ἐξ ἀπό-

πρου θεωροῖεν τὸ πατρῶν ἔδαφος ἔγκλεισταιμένον.“ Non solum igitur patriam suam adire, sed et e longinquo aspicere prohibiti sunt. Huc etiam pertinet quod scribit Tertullianus adversus Iudaeos cap. 13 „Et exinde, quod interdictum est, ne in confinio ipsius regionis demoretur quisquam Iudaeorum.“ (Herald.) Cf. Scalig. ad Eusebii Chron. p. 216.

l. eadem] H. e. pari modo, simul. Cap. 19. (in segmento libri Fuldensis) „Idonea est enim recognitio praeteritorum ad disponendam fiduciam futurorum: eadem voces praedicaverunt utramque partem, eadem litterae notaverunt.“ Cf. Burm. ad Quintil. Declam. XVII, 5. p. 336. et cap. 19. p. 348. Lindem. ad Plant. Mil. Gl. II, 3. 32. et Parei Lex. Plantin. s. v. Quod ad rem pertineret

geret deus multo fideiores in quos ³¹gratiam transferret, pleniorē ³²quidem ob disciplinae ³³auctioris capacitatem. Venit igitur ³⁴qui ad reformandam et inluminandam eam venturus a deo ³⁵praenuntiabatur, Christus ille filius dei. Huius igitur gratiae disciplinaeque arbiter et magister, ³⁶inluminator atque deductor generis humani ³⁷filius dei adnuntiabatur: non quidem ita genitus, ut erubescat ³⁸in filii nomine aut de patris ³⁹semine. Non de sororis ⁴⁰incesto nec de stupro filiae ⁴¹aut coniugis alienae deum patrem passus est ⁴²squamatum aut cornutum aut plumatum, ⁴³amatorem in auro ⁴⁴con-

31. gratiam conferret F. gratiam suam transferret D. 32. quidem om. λ. 33. auctioris ABDEFGc. Vindob. Erfurt. auctoris FAdes. (Oxon.) Pameliū libri. et auctoris a. alioris b., ex Gorsiensis. 34. quia F. Vindob. 35. praenuntiat ABG. Vindob. Verba Venit igitur — filius dei om. f. Haverc. 36. et inluminator F. 37. dei om. F. Vindob. filius dei om. G. 38. de filii λ. Haverc. 39. semine, sicut de concubitu tauri, non λ. 40. incestu G. Vindob. 41. aut de coniugis λ. aut coniugio F. Vindob. 42. amatorem in auro ABD(E)FGAb. Vindob. (Erfurt.) Oxon. (Ambros.) amatorem aut in auro cd. amatorem aut in aurum F. Fulv. Ursinus. amatorem in aurum Haverc. 43. conversum. Danaidis (de nardis G.) Iovis ista sunt ABDEFGde. Oxon. Ambros. Erfurt. Vindob. Pameliū libri, quorum codicum pars minor punctum post Danaidis habet. conversum Danaes. Iovis et ista sunt λ. conversum Danaes Iovis. et ista sunt a. et b., quae altera punctum ante Iovis habet. conversum. Iovis ista sunt c. conversum. Iovis enim ista sunt f. Haverc., cum Fulv. Ursino.

cf. Deuteronom. XXXII, 26. Psalm LIX, 12. Essi. I, 7. Ezech. V, 10. Hos. III, 10. et X, 3. Amos IX, 9. Tertull. Adv. Iad. capp. 11 et 13.

m. pleniorē quidem ob disciplinae auctioris capacitatem.] Disciplina auctior, quam Christus tradit, et capiores fecit plenioris gratiae.

n. Christus ille filius dei.] Cyprian. De Idol. Vanit. p. 15. ed. Oxon. „Quod vero Christus sit et quomodo per ipsum nobis salus venerit, sic est ordo, sic ratio. Iudaeis primum erat apud deum gratia. Sic olim iusti erant, sic maiores eorum religionibus obediebant. Inde illis et regni sublimitas floruit et generis magnitudo provenit. Sed illi negligentes, indiscipinati et superbi postmodum facti et fiducia patrum inflati, dum divina praecepta contemnunt, datam sibi gratiam perdidierant. Quae vero fuerit illis profana vita, quae contracta sit violatae religionis offensae, ipsi quoque testantur, qui etsi voce tacent, exitu confitentur: dispersi et palabundi vagantur, soli et caeli sui profugi, per hospitia aliena iactantur. Nec non deus ante praedixerat fore, ut vergente saeculo et mundi fine iam proximo ex omni gente et populo et loco cultores sibi allegaret deus multo fideiores et melioris obsequii, qui indulgentiam de divinis muneribus haurirent,

quam acceptam Iudaei contemptis religionibus perdidissent. Huius igitur indulgentiae, gratiae disciplinaeque arbiter et magister, sermo et filius dei mittitur, qui per prophetas omnes retro inluminator et doctor (Codd. mss. Lambethanus, Thuanus, Veronensis, S. Victoris Parisiensis et S. Michaelis in Periculo Maris praebent deductor) humani generis praedicabatur.“

o. deductor] V. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

p. deum patrem passus est] Verbo pati Tertullianus uti solet quo Graeci πάσχειν, pro experiri, nancisci. Cf. supra cap. 13 „et sanitatem suam patitur.“ Adv. Marcion. I, 2 „passus infelix huius praesumptionis instinctum.“ Ibid. II, 2 „At nunc negotium patitur deus.“ De Virg. Veland. cap. 1 „proprium iam negotium passus meae opinionis.“ Ibid. cap. 5 „mulier — quae virum passa sit.“ Ibid. cap. 11 „pati novum illud quod alterius aetatis est,“ et paulo post „nuptias pati.“ De Anima cap. 4 „post definitionem census quaestionem status patitur.“ Ibid. cap. 33 „quod ezequias convivium patitur.“ Scorp. cap. 1 „ut (fides) et alias de sua tuta sit, cum suos scorpius patitur.“ Quod ad rem, memineris Iovem sororem in matrimonio habuisse, Alcmenen Amphitryonis uxorem gravidam effecisse,

versum Danaidis⁷. Iovis ista sunt ⁴⁴“numina vestra”. Ceterum⁸ dei filius nullam ⁴⁵“de impudicitia habet matrem”; etiam quam videtur habere, ⁴⁶“non nupserat. Sed prius substantiam edisseram, ⁴⁷“et ita nativitatis qualitas ⁴⁸“intellegatur. Iam ⁴⁹“ediximus” deum universitatem hanc mundi verbo et ratione et virtute molitum. Apud vestros quoque sapientes ⁵⁰“ΑΙΟΝ”, id est sermonem atque rationem, constat artificem videri universitatis. Hunc enim ⁵¹“Zeno” determinat ⁵²“facitorem”, qui cuncta in dispositione formaverit; eundem et fatum vocari et deum et animum Iovis et necessitatem omnium rerum. ⁵³“Haec Cleanthes” in ⁵⁴“spiritum congerit, quem permeatorem universitatis adfirmat. ⁵⁵“Et nos autem ⁵⁶“sermoni atque rationi itemque virtuti, per quae omnia molitum deum ediximus, propriam ⁵⁷“substantiam spiritum inscribimus, cui et sermo insit ⁵⁸“pronuntianti et ratio adsit disponenti et virtus praesit perficienti. Hunc ex deo prolatum ⁵⁹“didicimus et prolatione generatum” et idcirco filium ⁶⁰“dei

44. numina vestra ABDEGabc. Vindob. Oxon. Erfurt. et numina vestra de. nomina vestra Vindob. humana vestra λ. numina vestri f. Haverc. nomina vestri F. Fulv. Ursinus. 45. de pudicitia c. Haverc. 46. non om. Dab. 47. et ita ABFGΔdef. Vindob. (Oxon.) Pameliu libri. ita c. et iam DEab. Erfurt. 48. intelligitur c. 49. diximus Fλ. Vindob. 50. ΑΙΟΝ om. G. spatio vacuo relicto, Vindob. habet a m. sec. et in Erfurt. extat bis. 51. Zeno om. λ. Zenon ab. 52. facitorem Fa. Vindob. factorem G. 53. hic Cleanthes G. Hunc Cleanthes F. 54. spiritu Dac. 55. Et nos autem ABDEG. Ambros. Erfurt. Oxon. Pameliu libri. nos autem F. (Vindob.) Et nos etiam ΑφΒφ(λ)abcdef. Haverc. 56. sermonem atque rationem itemque virtutem λ. 57. substantiam spiritus inscribimus abc. substantiam ascribimus λ. 58. pronuntianti ABEGλcd. (Oxon.) Erfurt. praenuntianti DFbef. Vindob. praenuntianti a. 59. dicimus λc. 60. dei om. acc.

Aliam Proserpinam sub specie squamati monstri, draconis, constuprasse, quemadmodum sub tauri Europam et Pasiphaën, sub cygni Ledam, sub aurei imbris Danaën.

q. amatorem in auro conversum Danaidis.] Erat cum Danaidis numerem pro dativo pluralis deminutivae formae Danaidion, qua videlicet significatae sint mullerculae amatorum auro sui voluptatem vendentes. Cum tamen et liber Fuldensis et pars veterum editorum Danaë praebent, malo Danaidis sumere pro genitivo singularis deminutivi Danaïs, ut „aurum Danaidis“ sit aurum quod Danaë experta est. De in praepositione cum ablativo structa pro accusativo cf. adnot. ad Scorpiac. cap. 3.

r. Iovis ista sunt numina vestra.] Repetas ad haec ex praecedentibus passa sunt. Iovis ista stupra, inquit, vestra numina sunt passa, non Christi mater.

s. Ceterum] Non solum non de stupro aut incesto genitus est dei filius, sed ne de ulla quidem impudicitia ha-

bet matrem, si quidem non ex ullis nuptiis natus est, quemadmodum homines. Per impudicitium igitur h. l. proprie coitum, nuptias naturali lege praescriptas significat. Quamquam rectius feceris particulam ceterum interpretando per al, sed, immo. Exempla eius usus, apud Tertullianum frequentissimi, indicavi ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

t. Iam ediximus] V. cap. 17.

u. Zeno] Cf. Diog. Laert. VII, 68, 135 sqq. et ibi interpr. Cic. De Nat. Deor. I, 14. Minuc. Fel. Octav. cap. 19. Lactant. Instit. Div. I, 20. cum interpr.

v. Cleanthes] Cf. Minuc. Fel. Octav. I. l. Lactant. Inst. Div. I, 5, 19. Herm. Irris. Gentil. Philos. cap. 14.

w. Hunc ex deo prolatum didicimus et prolatione generatum] Haec quomodo possint explicari commode nallas video. Egrege autem B. Ignatius Epist. ad Magnesianos: „εἰς θεός ἐστιν ὁ παντοκράτωρ, ὁ φανερώσας ἑαυτὸν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, ὃς ἐστιν αὐτοῦ λόγος, οὐ ἕτερος, ἀλλ' ἐσσίω-

et deum dictum ex unitate substantiae. Nam et deus spiritus. ⁶¹ Et cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa; ⁶² sed sol erit in radio, ⁶³ quia solis est radius nec separatur substantia sed ⁶⁴ extenditur. Ita de spiritu spiritus et de deo deus ⁶⁵ ut lumen de lumine accensum. Manet integra et indefecta ⁶⁶ materiae matrix, etsi plures inde ⁶⁷ traduces qualitatibus mutueris: ita et quod ⁶⁸ de deo profectum est, deus est et dei filius et unus ambo. ⁶⁹ Ita et de spiritu spiritus et de deo deus modulo ⁷⁰ alternum ⁷¹ numerum, gradu non statu fecit, et a matrice non recessit sed excessit. Iste igitur dei radius, ut retro semper praedicabatur, delapsus in virginem quandam et in utero eius caro ⁷² figuratus nascitur homo deo ⁷³ mixtus. ⁷⁴ Caro spiritu instructa nutritur, ⁷⁵ adolescit, adfatur, docet, operatur et Christus est. ⁷⁶ Recipite interim hanc fabulam, similis est vestris, dum ostendimus quomodo Christus ⁷⁷ probetur et qui penes

61. Et ABDFGf. Oxon. Vindob. Etiam E(λ)abcde. 62. et F. 63. quia sol est F. Paulo post seperatur A. pro more. 64. expanditur λ., in quo etiam omissa quae sequuntur Ita de spiritu spiritus et de deo deus. 65. et lumen de lumine accensum λ. Vindob. et de lumine lumen accensum F. 66. materia λ. Haverc. 67. traduces qualitatibus ABλd. Oxon. Pamelii libri. traduces qualitates EF. Erfurt. traducis qualitatibus G. traduces qualitatem abcef. Gorziens. (Vindob.) traduces qualitatem D. Pro mutueris in a. vitiose exaratum est metueris. 68. de deo perfectum a. de coelo perfectum G. 69. Ita et de ABDFGf. Vindob. Ita de Eabcde. Oxon. Erfurt. 70. alter λ. alterum f. Haverc. cum Fulv. Ursino. 71. numerum non gradu sed statu fecit G. non numero, gradu non statu fecit f. Haverc., cum Fulv. Ursino. 72. figuratur G. Vindob. figurata cd. 73. mixtus ABDEF. Vindob. Oxon. Erfurt. mistus G., cum pleraque editorum parte. 74. Caro spiritu structa λ. Caro vel spiritus instructa Oxon. 75. adoliscit A. 76. Fabulam recipite interim hanc F. Vindob. 77. probetur. Sciebant et qui Haverc. et Fule. Ursinus. probetur. Sciebant qui f.

ἄς· οὐ γὰρ ἐστὶ λαλιᾶς ἐνάργειον φαῖνμα, ἀλλ' ἐνεργείας θεϊκῆς οὐσίας γωνιῇ, δις πάντα κατεναρτέσθαι τῷ πέμψαντι αὐτόν." (Herald.)

x. traduces] Cf. adnot. ad cap. 7. .
y. modulo alternum numerum, gradu non statu fecit] Modulus iste fortean fuerit. Alius a filio pater est, qua pater, non qua deus. Alius a patre filius est, qua filius, non qua de deo deus. Alius a patre et filio spiritus, qua spiritus, non qua cum deo patre et filio deus est. Nam cum est unus a patre et filio spiritus, uno spiritu, una substantia pater et filius et spiritus unum sunt, quod unum deus est. Sic Adv. Prax. [cap. 9.] „Non tamen diversitate alium filium a patre, sed distributione, nec divisione alium, sed distinctione, qua non sit idem pater et filius, vel modulo alius ab alio." Et [cap. 14.] „Visibilem vero filium agnoscamus pro modulo derivationis." Haecque modus et modulus est certarum rerum secundum

sui generis rationes dispositio, ordinatio, oeconomia." (Riga[.]) Addo Adv. Prax. cap. 2 „Tres autem non statu, sed gradu, nec substantia, sed forma, nec potestate, sed specie. Unius autem substantiae, et unius status, et unius potestatis, quia unus deus, ex quo et gradus isti et formae et species in nomine patris et filii et spiritus sancti deputantur."

z. operator et Christus est.] Cyprian. De Idol. Vanit. p. 15. (ed. Oxon.) „Hic est virtus dei, hic ratio, hic sapientia eius et gloria. Hic in virginem illabitur, carnem spiritu sancto cooperante induitur, deus cum homine miscetur. Hic deus noster, hic Christus est, qui mediator duorum hominem induit, quem perducit ad patrem. Quod homo est, esse Christus voluit, ut et homo possit esse quod Christus est."

tz. similis est vestris] Sic Tatianus Orat. ad Graecos cap. 36. in eadem materia „Διότι ἀποβλέψαντες, inquit,

vos ⁷⁸ eiusmodi fabulas aemulas ad destructionem veritatis ⁷⁹ istiusmodi praeministraverint^a. Sciebant et Iudaei venturum esse Christum, scilicet quibus prophetae loquebantur. Nam et nunc adventum eius expectant, nec alia magis inter nos et illos compulsatio est quam quod iam venisse non credunt^b. Duobus enim adventibus eius significatis, primo, qui iam expunctus est in humilitate conditionis^c humanae, secundo, qui concludendo saeculo imminet ⁸⁰ in sublimitate divinitatis exertae, primum non intellegendo ⁸¹ secundum, quem manifestius praedicatum sperant, unum existimaverunt. ⁸² Ne enim intellegerent pristinum, credituri, si intellexissent, et consecuturi salutem, si credidissent, ⁸³ meritum fuit ⁸⁴ delictum eorum. Ipsi legunt ita scriptum mulctatos ⁸⁵ se sapientia et intellegentia et oculorum et aurium fruge^d. ⁸⁶ Quem igitur hominem solummodo

78. eiusmodi om. f. huiusmodi G. 79. istiusmodi praeministraverunt *Haverc.* istius aemulas (quod voc. antea om.) praeministraverunt f. 80. in sublimitate paternae potestatis acceptae divinitatis exertae λ. 81. et secundum quem manifestius praedictum c. Pro sperant λ. habet sperabant. 82. Nec intellexerunt λ. Nec vero intellegerent *Ozon.* Nec enim intellegerent G. 83. merito F. 84. delictorum. b. Pro Ipsi F. et *Vindob.* praebent si. 85. se om. FG. *Vindob.* Verba et oculorum om. F. *Vindob.* 86. Quem igitur (ergo E. *Erfurt.*) hominem solummodo ABEF. *Vindob.* *Erfurt.* *Ozon.* Quem igitur solum hominem modo *Dabede.* Quem igitur hominem G. Quem igitur solummodo hominem f. *Haverc.*

πρὸς τὰ οἰκία ἀπομνημονεύματα, πᾶν ὡς ὁμοίως μυθολογούντας ἀποδέξασθε.”

a. ad destructionem veritatis praeministraverint.] Recipite interim, inquit, hanc fabulam (si ita vobis dicere placet) de Christo, qua enim ut lumen de lumine accensum, ut radium solis de ipso sole enatum, ita deum de deo ex virginis intactae utero progenatum commentati sumus. Nonne vos similia, cum, ut unum afferam, narratis Iovem vestrum sub aurei imbris specie Danaën iniisse et matrem effecisse? Recipite igitur, inquam, hanc interim fabulam, dum ostenderimus, quomodo Christus per se probetur, et quoniam sint qui vobis eiusmodi fabulas aemulas, eoque consilio eas praeministraverint ut veritatem istiusmodi destruerent atque labefactarent. Praeministratores autem eiusmodi fabularum denotat daemones, de quibus per totum sequens caput disputaturus est.

b. quam quod iam venisse non credunt.] Cf. Adv. Iud. cap. 7. et 14. Compulsatio est discordia, dissidium, aemulatio. Apolog. cap. 38. „aemulis studio- rum compulsationibus inquietaret.” Ibid. rap. 20 „quod regnis regna compul- sent.”

c. conditionis] Cf. adnot. ad De Corona cap. 6.

d. et oculorum et aurium fruge.] V. Esai. VI, 10. Cf. Adv. Iud. cap. 11. Minuc. Fel. Octay. cap. 33 „Sed Iudaeis nihil profuit, quod unum et ipsi deum aris atque templis maxima superstitione coluerunt. Ignorantia labeis, si priorum aut oblitus aut inscius posteriorum recordaris. Nam et ipsi deum nostrum (idem enim omnium deus est), quamdiu eum caste, innoxie religioseque coluerunt, quamdiu praeceptis salubribus obtemperaverunt, de paucis innumeri facti, de egentibus divites, de servientibus reges, modici multos, inermi armatos dum fugiunt, insequentes dei iussu et elementis aduidentibus obruerunt. Scripta eorum relege, vel, si Romanis magis gaudes, ut transeamus veteres, Flavi Iosephi verum Antonii Iuliani de Iudaeis require: iam scies nequitia sua hanc eos meruisse fortunam, nec quidquam accidisse, quod non sit his, si in contumacia perseverarent, ante praedictum. Ita prius eos deseruisse comprehendens quam eos desertos, nec, ut impie loqueris, cum deo suo captos, sed a deo, ut disciplinae transfugas, deditos.” Cyprian. De Idol. Vanit. p. 15. (ed. Oxon.) „Sciebant et Iudaei Christum esse venturum. Nam

praesumpserant de humilitate, sequebatur ⁸⁷ uti magum aestimarent de potestate, cum ille verbo ⁸⁸ daemonia de hominibus ⁸⁹ excuteret, caecos ⁹⁰ reluminaret, leprosos purgaret, paralyticos restringeret, mortuos denique verbo redderet vitae, elementa ipsa ¹ famularet² compescens procellas et freta ingrediens, ostendens ³ se esse verbum dei, id est *ΛΟΓΟΝ*, illud primordiale, primogenitum, virtute et ratione comitatum et spiritu ⁴ fultum, eundem qui verbo omnia ⁵ et faceret et fecisset⁶. Ad doctrinam vero eius, ⁷ qua revincebantur⁸ magistri primoresque Iudaeorum, ita exasperabantur, maxime ⁹ quod ingens ad eum multitudo ¹⁰ deflecteret, ut postremo oblatum Pontio Pilato, Syriam tunc ¹¹ ex parte Romana procuranti¹², violentia

87. uti (ut FG.) magum *ABDFGλhedef*. Vindob. Pithoei codex. uti magnum Ea. Erfurt. Ambros. Pameliis libri. Pro aestimarent in Gλ. extat existimarent, et antea insequabantur pro sequebatur in λ. 88. demones F. Vindob. 89. excuteret verbo caecos λ. 90. reluminaret *ABGdef*. Gandav. Vaticanus unus. (Vindob.) illuminaret *DEfλabc*. Erfurt. et aliquot Pameliis libri. 1. famularent D. famularentur F. Vindob. 2. se esse (sese acd.) verbum dei id est *ΛΟΓΟΝ* illud *ABDEFabede*. Gortzius. Ozon. Erfurt. Ambros. Vindob. sese *ΛΟΓΟΝ* dei id est verbum illud f. Haecc. sese *λογον* id est verbum dei illud Fulv. Ursinus. se esse verbum dei ..... aliud G. se esse filium et illum olim a deo praedicatum et ad omnium saltem notum verbum dei illud λ. 3. fultum *ABDFλ*. suffultum G. Gandav. Ebon. Vaticanus unus. stultum E. Erfurt. sanctum unus Vatic. instructum *abede*. 4. et om. d. Verba eundem qui verbo omnia et faceret et fecisset om. f. 5. quia obef. 6. quod ingens ad eum *ABEFG*. Vindob. Ambros. Erfurt. quod ad eum ingens *Dabedef*. Haecc. 7. conflueret λ. 8. ex parte Romanam λ. ex plebe Romana G. Pro procuranti F. habet procurantem, Ambros. procurati.

hic illis semper prophetis admonentibus aduaniabatur. Sed significato duplici eius adventu, uno qui exercitio et exemplo hominis fungeretur, altero qui deum lateretur, non intelligitur primum adventum, qui passione praecessit occultus, unum tantum credunt, qui erit in potestate manifestus. Quod autem hoc Iudaeorum populus intelligere non potuit, delictorum meritum fuit. Sic erant sapientiae et intelligentiae caecitate multati, ut qui vita indigni essent, haberent vitam ante oculos, nec viderent.

e. uti magum aestimarent de potestate] Cf. cap. 23, Euseb. Praep. Evang. III, 8. Amb. Adv. Natl. I, 43., ubi v. Heraldum et reliquos interpretes. Ignatius Epist. ad Philippenses: „*Ἰουδαίους συμμυχοὶ εἰς ἄρσην, Ἕλλησιν εἰς συναγωγὰς μαγείας.*“

[i. famularet] Cyprianus: „cogeret sibi elementa famulari.“ Nam cum sint a deo creata, certe ad nuntium ei ut domino famulantur. „*Θεοῦ δὲ, inquit Philo disertatione de Vita Moysis, οὐ μὴ μοῖρα τοῦ πατρὸς, ἀλλ' ὁ σύμπας κόσμος ἐποβιβάζεται καὶ τὰ τούτου μέρη πρὸς ὃς ἐν ἐθέλῃ χρείας ὡς δεσποτῇ δοῦλα*

ἐπηγερεῖ.“ (Herald.) *Famulare* significato activo pro famulari facere, *δουλοῦν* habes etiam cap. 39 „non qua penes vos parassiti adfectant ad gloriam *famulandae* libertatis sub auctoramento ventris inter contamelias saginandi.“

g. et fecisset.] Cyprian. De Idol. Vinit. p. 16. ed. Oxon. „Itaque cum Iesus Christus, secundum a prophetis ante praedicta, verbo et vocis imperio daemodiam de hominibus excuteret, paralyticos restringeret, leprosos purgaret, illuminaret caecos, claudis gressum daret, mortuos rursum animaret, cogeret sibi elementa famulari, servire ventos, maria obedire, inferos cedere, Iudaei qui illum crediderant hominem tantum de humilitate carnis et corporis, existimabant magum de licentia potestatis.“

h. qua revincebantur] De veritate scilicet disciplinae Christianae. De verbo *revincere* cf. adnot. ad librum De Test. Animae cap. 1.

i. Pontio Pilato Syriam tunc ex parte Romana procuranti] Immo Iudaeam. Silanus autem erat Syriae praeses, Pilatus *ἡγεμὼν*, ut constat ex Iosepho Antiqu. Iud. XVIII, 3 et 4. Tertullianum

suffragiorum ⁹in crucem Iesum dedi sibi extorserint. Praedixerat et ipse ita facturos; ¹⁰parum si non et prophetae ¹¹retro^k. Et tamen suffixus ¹²multa mortis illius propria ostendit insignia^l. Nam spiritum cum verbo sponte ¹³dimisit^m, praevento carnificis officioⁿ. Eodem momento dies ¹⁴medium orbem signante sole^o subducta est. Deliquium utique ¹⁵putaverunt^p qui id quoque super Christo praedicatum ¹⁶non scierunt^q. Et tamen eum mundi casum relatum ¹⁷in arcanis vestris habetis. ¹⁸Tunc Iudaei detractum et sepulchro con-

9. in crucem ihesum dedi sibi ABDEFGabcde. Oxon. Vindob. Erfurt. in crucem dedi sibi *af. Haverc.* 10. parum si non ABDEF. Oxon. Erfurt. Bongarsianus. parum sine G. parum hoc si non (AqBq)abdef. Haverc. 11. retro. Et tamen ABFGaf. Bongars. Oxon. Vindob. retro etiam. Tamen DEabcde. Erfurt. retro. Et tandem Nic. Rigaltius. 12. Verba multa — — insignia. Nam om. *af. Haverc.* 13. demisit ADE. Erfurt. Pro praevento D. habet praeeunte. 14. media *l. Haverc.* 15. putaverunt quid quoque ABEG. Erfurt. put. quod quoque Vindob. put. qui quoque F. 16. non scierunt, ratione non deprehensa negaverunt, et tamen *af. Haverc.* 17. arcanis ABFAf. Bongars. Vindob. Erfurt. Pameliani quinque. archivis DEGabcde. (Oxon.) 18. Hanc f., cum Fulv. Ursino.

autem secutus est etiam B. Cyprianus. (Herald.) Item Lactant. Inst. Div. IV, 18. et Epit. cap. 45., ubi Pontius Pilatus legatus appellatur. Cf. etiam Reines. Epist. 55. p. 505.

k. parum si non et prophetae retro.] De formula *parum si vel parum si non*, Tertulliani stilo satis usitata cf. adnot. ad cap. 6. De Corona cap. 8. De adverbio temporis *retro* cf. adnotat. ad De Spectac. cap. 9. De re cf. Adv. Iud. cap. 8.

l. Et tamen suffixus multa mortis illius propria ostendit insignia.] Et tamen mortis illius et ab ipso et a prophetis praenuntiatum multa, cum cruci affixus esset, propria ostendit insignis, quae non praedicta erant. Hallucinatus est Rigaltius cum tandem pro tamen corrigendum censeret.

m. Nam spiritum cum verbo sponte dimisit] Hoc primum erat insigne. Respicitur ad illud „Πάτερ, εἰς χεῖράς σου παραθήσομαι τὸ πνεῦμά μου! Καὶ ταῦτα εἰπὼν ἐξέπνευσεν.“ (Luc. XXIII, 46.)

n. praevento carnificis officio.] Solebant enim carnifices crura eorum suffringere ad accelerandum mortem. Clare Origenes libro III. c. Celsum: „καὶ πρῶτος φωνῇ μεγάλῃ ἀφῆκε τὸ πνεῦμα, προλαβὼν τοὺς ἐπὶ τῶν ἀναστασιζομένων θεμίους ὑποτίμοντας τὰ σκέλη τῶν σταυρωμένων, καὶ διὰ τοῦτ' ὑποτίμοντας, ἵνα μὴ ἐπὶ πλείον τιμωρίαν εἰσῶσιν.“ Lactant. Instit. Div. IV, 26 „Suffixus itaque Christus quoniam

spiritum deposuisset, necessariam carnifices non putaverunt ossa eius suffringere, sicut eorum mos ferebat.“ Hunc morem Iudaeis fuisse peculiarem docet eruditissimus Lipsius Commentario de Cruce. (Herald.) Cf. Arnob. Adv. Nat. I, 62. Lips. De Cruce II, 14.

o. medium orbem signante sole] Orbem dicit cursus sui orbem, quo caelum percurrit sol. Alii ipsum cursum interpretari maluerunt, et *signare* per cludere vel absolvere, quomodo usurpatum est id verbum apud Martial. Epigr. IV, 45 „Ut qui prima novo *signat* quinque nenia lustris.“ Quin Havercampus *signare* pro obscurare vel occultare positum autumat, pariter atque in illo loco ap. Iob. IX, 7., de deo qui „soli dat iussa sua, nec oritur, *signatque* stellas.“ Sed facilius multo atque aptius videtur *signare* pro „ornare“ h. l. accipere. Sic Claudian. Nupt. Hon. et Mar. v. 272 „si Bacchus amator Dotati potuit caelum *signare* corona.“ Cf. Vergil. Aen. VI, 781.

p. Deliquium utique putaverunt] V. Scalliger ad Eusebii Chron. p. 186. et De Emendat. Tempor. p. 561. Bynaeus De Morte Christi III, 8. Cf. Augustin. De Civ. Dei III, 15. Oros. VII, 4.

q. praedicatum non scierunt.] Amos. VIII, 9. 10. Ierem. XV, 9. Cf. Tertull. Adv. Iud. 10. Lactant. Instit. Div. IV, 19. Videtur hoc dicere velle Septimius: Qui id quoque super Christo praedicatum nesciebatis, deliquium vulgaris generis esse putavistis, in hoc tamen parum vobis constantes, cum eum mundi ca-

ditum "magna etiam militari manu custodiae diligentia "circum-
sederunt, ne, quia praedixerat tertia die resurrecturum se a morte,
discipuli furto amokti cadaver fallerent suspectos". "Sed ecce
tertia die concussa repente terra, et mole revoluta quae obstruxerat
sepulchrum, et "custodia pavore disiecta, nullis apparentibus disci-
pulis nihil in sepulchro repertum est praeterquam "exuviae sepulti.
Nihilominus tamen "primores, quorum intererat et scelus divul-
gare et populum vectigalem et "famularem "sibi a fide revocare,
subreptum a discipulis iactaverunt. "Nam nec ille se in vulgus
eduxit, ne impii errore liberarentur, "ut et fides, non mediocri
praemio destinata, difficultate constaret. Cum discipulis autem
quibusdam apud Galilaeam, "Iudaeae regionem, ad quadraginta dies
egit docens eos quae docerent. Dehinc ordinatis eis ad officium
praedicandi per orbem circumfusa nube in caelum est "receptus,
"multo verius quam apud vos adseverare "de Romulo Proculi so-
lent'. Ea omnia "super Christo Pilatus, et ipse iam pro sua con-

19. magna etiam militaris custodiae *λφ. Haverc.* 20. circumserunt *G.* circum-
seperunt *Vaticanus unus.* 21. Sed ecce tertia die *ABFG. Vindob.* Sed ecce die
tertia *DEbedef. Oxon. Erfurt.* Sed ad diem tertiam *λ.* 22. custodiae *ABG.*
23. exuviae sepulchri *φ.* exuviae sepulturae *λ.* 24. primores Iudaeorum, quo-
rum *λ.* 25. familiarem *FL. Vindob. Oxon. et Vatic. unus.* 26. sibi a fide re-
vocare *ABDEFacef. Erfurt. Oxon. Pamelii libri omnes.* sibi ad fidem revocare *Gbd.*
Gorziens. Bongars. Ambros. sibi a fide avocare *λ.* 27. Nam nec ille in vulgus
se *F.* Nec ille nam se in vulgus *Erfurt.* Iam nec ille se in vulgus *Haverc.* 28.
sed ut fides *λ.* ut et fides *G.* 29. Iudaeae regionis ad quinquaginta dies *λ.*
30. ereptus *λφ. Haverc.* 31. multo melius *Duesf.* 32. de Romulo *λφ. Haverc.*
33. de Christo *F.*

suum tanquam rem memorabilem in
arcanis vestris archivis atque tabulariis
relatum habet.

r. suspectos.] Hoc est suspicaces. De
Cultu Fem. II, 4 „Infidelis contra etiam
suspectam habet.“ Ad Uxor. I, 1. „Nec
me putes propter carnis tuae integrita-
tem mihi perseverandam, de contume-
liae dolore suspectum insinuare iam hinc
tibi consilium viduitatis.“ Cf. Hildebrand.
ad Apal. Metam. IX, 20. p. 801.

s. de Romulo Proculi solent.] Idcirco
Proculi numero multitudinis, quis id non
semel affirmatum, neque in Romuli causa
latuit. Iustinus Martyr in omnibus
consecrationibus id facilitatem asseverat.
Apolog. II: καὶ τὴ γὰρ τοὺς ἀποδνή-
σκοντας παρ' οὐκ ἀντοκρατορίας ἀπὸ
ἀπαρτίσεως ἀξιοῦντες, καὶ θυνόν-
τα τὰ προέχοντα ἐρωτᾶναι ἐκ τῆς
πρώτης ἀνερχόμενον εἰς τὸν οὐρανὸν
τὸν κατακείμενον Καίσαρα.“ Sane in
Augusti funere ac postea in Drusillae

consecratione idem fuisse affirmatum a
viris ordinis senatorii constat ex Sueto-
nio et Dione. Nam de aquila quae e py-
rae fastigio dimittebatur, quasi principis
animam in caelum vehens, res est nota.
Eo autem pertinere videtur quod scribit
Artemidorus II, 20., morem fuisse anti-
quam potentiores omnes vita functos
aquilis insidentes ac vehentes effingere:
„ὀχλεῖσθαι δὲ ἀετῶ, βασιλεῦσι μὲν καὶ
μεγιστάσι καὶ πλουσίοις ἀνδράσιν ἐλε-
θρον μαρτυρεῖται. ἔθος γὰρ παλαιῶν
ἀποδνήσκοντας τούτους πλάσσειν τε
καὶ γράφειν ἐπ' αὐτῶ ὀχουμένους καὶ
διὰ τῶν τοιούτων δημιουργημάτων
τιμᾶν.“ Ceterum ad hoc mendacium
pertinet et hic Tertulliani locus libro
de Spectaculis cap. ultimo: „Ubi gau-
deam, ubi exultem, spectans tot ac tan-
tos reges, qui in caelum recepti num-
tiabantur, cum ipso love et ipsis suis
testibus in imis tenebris congemiscen-
tes?“ (Herald.)

scientia Christianus, Caesari ³⁴tunc Tiberio nuntiavit. Sed et Caesares credidissent super Christo, si aut Caesares non essent ³⁵necessarii saeculo, ³⁶aut si et Christiani potuissent esse Caesares. ³⁷Discipuli quoque diffusi per orbem ³⁸ex praecepto magistri dei paruerunt, qui et ipsi a Iudaeis ³⁹insequentibus multa perpeisi utique pro fiducia veritatis libenter Romae postremo ⁴⁰per Neronis saevitiam sanguinem Christianum seminauerunt. Sed ⁴¹monstrabimus vobis idoneos testes Christi ipsos illos ⁴²quos adoratis. Multum est si ⁴³eos adhibeam ⁴⁴ut credatis Christianis ⁴⁵propter quos non creditis Christianis. Interim hic est ordo ⁴⁶nostrae institutionis, hunc ⁴⁷edidimus et sectae et nominis censum ⁴⁸cum suo auctore. Nemo iam infamiam ⁴⁹incutiat, nemo aliud existimet, ⁵⁰quia nec fas est ulli de sua religione ⁵¹mentiri. Ex eo enim quod aliud a se coli dicit quam colit, negat quod colit, ⁵²et culturam et honorem in alterum ⁵³transfert, et transferendo iam non colit quod negavit. Dicimus, et palam dicimus, et vobis torquentibus lacerati et ⁵⁴cruenti vociferamur: Deum colimus per Christum. Illum ho-

34. tum *cd.* Caesari *om. D.* 35. necessarii saeculo *ABEFG. Erfurt. Vindob.* saeculo necessarij *Dabdef.* 36. aut et *λ.* aut et si *F.* aut *D.* 37. Discipuli vero *λ.* 38. ex *om. f.* 39. persequentibus *DA.* 40. post Neronis *G.* 41. monstrabimus *Flāde. Haverc.* demonstrabimus *c.* monstravimus *ABDEGaf. Erfurt. Vindob. Bengars.* 42. quos narratis *Da.* 43. ut credatis Christiani *Haverc., cum Desid. Herald.* 44. propter quos non creditis Christianis *om. cd.* Post haec verba in veteribus libris novum caput incipit, quod est vigesimum secundum in *ABDab. Vindob., vigesimum primum in E. Erfurt. Oxon. Vindob.* Inscriptio in *ABDE. Erfurt. Oxon.* aliusque est DE DEO OMNIPOTENTE ET CHRISTO., in *G.* DE CHRISTO ET OMNIPOTENTE., in *ab.* DE CHRISTO ET DAEMONIBVS EORVMQVE VIRIBVS ET ACTIONIBVS. 45. noster *E. Erfurt.* 46. edimus *λ.* Haverc. Verba et sectae *om. D.* 47. conculiat *λ.* 48. quia nefas *E. Oxon. Erfurt.* 49. mentiri. Eo enim *λf.* 50. et culturam *om. λf. Haverc.* 51. transfert *DEabdef. Erfurt. Oxon.* transferat *ABF. Vindob.* transferret *G.* 52. cruenti vociferamur *λ. Haverc.* cruenti vociferamus *F. Vindob.* cruenti vociferari *G.*

t. Caesari tunc Tiberio nuntiavit.] Cf. Fabricii Codex Apocryph. N. T. I. p. 214 et 298 sqq. III. p. 455. Tob. Eckhard Non-Christianorum de Christo Testim. p. 114 sqq. Franc. Buddens Comm. de Pontio Pilato Evang. Veritatis Teste (in eius Mediū. Sacris) p. 67. Pseudopilati epistolae extant etiam in ed. Colon. Opp. Dionysii Areopagitae p. 757. et in ed. Barraesae Opp. Tertulliani inter notas ad cap. 5. Apologetici. Adde Euseb. H. E. II, 2.

u. si aut Caesares non essent necessarii saeculo] Hoc est imperio Romano, quod tamdiu duraturum dicebant quamdiu saeculum. Ex illo videlicet Pauli: Tantum qui tenet, tenent. El. Vopiscus de Aureliano „Hic finis, inquit, Aureliano fuit, principi necessario magis quam

bono.“ (Rigalt.) Cf. Rigalt. ad De Idol. capitis 18. ea verba „si regem denique fieri concius sui regni refugit.“

v. Multum est si] Cf. adnot. ad cap. 6. w. censum] V. quae adnotavero ad De Corona cap. 13.

x. Nemo iam infamiam incutiat] Recte Heraldus: Nemo iam rumusculos illos, qui ad religionem nostram infamandam dissipantur, incutiat, id est obiciat atque opponat; nemo aliud existimet praeter id quod profitetur, quia, si quidquam dissimularem, iam fidem nostram abnegarem.

y. Deum colimus per Christum.] Cyprian. de Idol. Vanitate cap. 7. p. 16. (ed. Oxon.): „Hunc magistri eorum atque primores, hoc est quos et doctrina ille et sapientia revinebat, accensi ira et in-

minem "putate, "per eum et in eo se cognosci et coli deus vult. "Ut Iudaeis respondeamus, "et ipsi dominum "per hominem Moysen colere didicerunt: ut Graecis occurram, Orpheus Pieriae, Musaeus Athenis, Melampus Argis, "Trophonius Boeotiae initiationibus homines obligaverunt": ut ad vos quoque dominatores "gentium adspiciam, homo fuit Pompilius Numa, qui Romanos operosissimis superstitionibus oneravit. Licuerit et Christo commentari divinitatem, "rem propriam, non "qua "rupices^b et adhuc ferus homi-

53. petari *Gorsiens.* putare *G.* 54. per eum et in eo se cognosci et coli deus vult (vult deus *ABF.*) *ABEFG. Erfurt. Vindob. Oxon.* per eum se cognosci et coli deus vult *λ.* per eum et in eo se cognosci vult deus et coli *Dabcdef. Haverc.* 55. Ut autem Iudaeis respondeamus *d., ex libro Gandavensi.* Ut Iudaeis respondeam *λ.* *Haerc.* 56. et ipsi dominum *ABG.* et ipsi deum *DEFabdef. Vindob. Erfurt.* et ipsum deum *Oxon.* 57. per Moysen *λ. Haverc.* per hominem Moysen *D.* hominem per Moysen *BG.* 58. trophenius *ABG.* trophinius *E. Erfurt. Oxon.* trophemus *F. Vindob.* tryphonius *λ.* Pro Boeotiae in plerisque scriptis est boetiae, in aliis celtiae, cethie, oecie. 59. gentium convertar *λ.* 60. rem propriam *om. λ.* 61. qua *ABDEFA. Vindob. Erfurt. Oxon.* quo *A. m. sec.* quae *G.* quia *a.* qui *bdef. Haverc.* 62. rudes *λ.*

digitatione provocati postremo detentum Pontio Pilato, qui tunc ex parte Romana Syriam procurabat, tradiderunt, crucem eius et mortem suffragiis violentis ac pertinacibus flagitantes. Hoc eos facturum et ipse praedixerat, et prophetarum omnium testimonium sic ante praecesserat, oportere illum pati, non ut sentiret tantum mortem, sed ut vinceret, et cum passus esset, ad superos denno regredi, ut vim divinae maiestatis ostenderet. Fidem itaque rerum cursus implevit. Nam et crucifixus praevento carnificis officio spiritum sponte dimisit, et die tertio rursus a mortuis sponte surrexit. Apparuit discipulis suis talis ut fuerat, agnoscendum se videntibus praebuit, simul inunctus et substantiae corporalis firmitate conspicuus ad dies quadraginta remoratus est, ut de eo ad praecepta vitalia instrui possent et discerent quae docerent. Tunc in caelum circumfusa nube sublatus est, ut hominem quem dilexit, quem induit, quem a morte protegit, ad patrem victor imponeret, iam venturus a caelo ad poenam diaboli et ad censuram generis humani, ultoris vigore et iudicis potestate, per orbem vero discipuli magistro et deo monente diffusi praecepta dei in salutem darent, ab errore tenebrarum ad viam lucis adducerent, caecos et ignaros ad agnitionem veritatis ocularent. Ac ne esset probatio minus solida ac de Christo delicata confessio, per tor-

menta, per cruces, per multa poenarum genera tentantur. Dolor, qui veritatis testis est, admovetur, ut Christus dei filius, qui hominibus ad vitam datus creditur, non tantum praeconio vocis sed et passionis testimonio praedicaretur. Hunc igitur comitamur, hunc sequimur, hunc habemus itineris ducem, lucis principem, salutis auctorem, caelum pariter et patrem quaerentibus et credentibus pollicentem. Quod est Christus, erimus Christiani, si Christum fuerimus imitati."

z. initiationibus homines obligaverunt] De Orpheo et Musaeo eorumque sacris v. in universum Lobeckii *Aglaophanum*; de Melampode *Crenzer Symbol.* IV, 34 sqq. et inprimis *Eckermanni dissertationem: Melampus und sein Geschlecht.* (Götting. 1840.); de Trophonio *Otf. Muelleri Orchomenon* p. 132 sqq. Cf. *Panoska Terrakot. des Berlin. Museum* p. 112. *Gerhard Prodrum.* I, p. 54. et id. in *Archaeol. Zeitschrift* a. 1843. p. 1 sqq.

a. Pompilius Numa, qui Romanos operosissimis superstitionibus oneravit.] Cf. *Tertull. De Praescript.* Haeret. cap. 40. *Arnob. Adv. Nat.* II, 12. et VII, 26. *Köpp ad Mart. Capell.* I, §. 63. p. 104. *Hartung Relig. der Römer* I, p. 212 sqq.

b. rupices] V. *Festum a. v. Squarrosi* p. 329. et s. v. *Petrones* p. 206. ed. *Muell. Gell. N. A.* XIII, 9. *Tertull. De Anima* cap. 6. et *De Pallio* cap. 4., cum adnot. *Salmassii* pag. 283.

nes "multitudini tot numinum demerendorum attonitos" efficiendo ad humanitatem temperaret, "quod Numa, "sed qui iam expolitos et ipsa urbanitate deceptos in agnitionem veritatis "ocularet". Quaerite "igitur "si vera est ista divinitas Christi. Si ea est "qua cognita "ad bonum quis reformatur, sequitur "ut falsae renuntietur, conperta inprimis illa "omni ratione" quae "delitiscens" sub nominibus et imaginibus mortuorum quibusdam signis et miraculis et oraculis fidem divinitatis operatur.

Cap. XXII. Atque "adeo dicimus esse substantias quasdam "spiritaes. "Nec novum nomen est. Sciunt "daemones philosophi", Socrate ipso "ad daemonii arbitrium expectante. Quidni? cum "et ipsi daemonium "a pueritia adhaesisse dicatur, "dehortatorium plane a bono".

63. multitudini tot numinum DE. Erfurt. multitudini tot numinum Aß. Haver. multitudini tot hominum G. Vindob. multitudine tot hominum F. multitudinis tot numinum AqBqbcdef. multitudinem tot numinum a. Pro demerendorum a. habet demendorum, at in marg. demendo. 64. quo Numa λ. quod numina D. 65. sed quod iam λ. sed quia iam AqBqEFG. Vindob. Erfurt. sed iam quia Ozon. 66. ocularet AB. Ozon. Vindob. conculcaret G. 67. igitur AqBFG. Vindob. ergo DEabdef. Erfurt. Ozon. 68. si vera sit λ. 69. quia F. 70. ad bonum quis reformatur ABFGdef. Vindob. ad bonum quis reformetur Ec. Erfurt. Ozon. Ambros. quis reformetur ad bonum Dab. 71. ut falsae renuntietur conperta ADλde. Erfurt. Ozon. ut falsa renuntietur conperta BGb. ut falsa (false F.) renuntietur quaevis alia contraria conperta EFF. Haver. ut falsae renuntientur conperta a. ut falsae renuntiet, conperta a. 72. omni ratione om. λf. 73. delitiscens AB.

Cap. XXII. 1. ideo E. m. pr. Erfurt. Ozon. 2. spirituales DF. Vindob. Erfurt. 3. Nec novum nomen est. AqBFG. Vindob. Nec nomen novum est. (Aß. Ozon.) cdef. Nec novum est nomen. DEab. 4. daemones λcdef. 5. ad daemonis λ. a daemonio b. 6. et om. λ. 7. adhaesisse a pueritia Dabdef. 8. Dehortatorium plane a bono daemones. Sciunt Fulv. Ursinus. dehortatorium plane a bono. Daemones sciunt f. dehortando plane a bono. Omnes sciunt ab.

c. attonitos] De huius vocabuli significatu dixi ad De Idol. cap. 24.

d. in agnitionem veritatis ocularet.] Cyprian. l. i. „caecos et ignaros ad agnitionem veritatis ocularent.“ Cf. Tertull. De Paenit. cap. 12 „Hirundo si excaverit pullos, novit illos oculare rursus de sua chelidonia.“ De Pudic. cap. 8 „vestibus purpura oculandis.“

e. illa omni ratione] Sic praebent libri. Notat daemones. Cf. cap. 2 „sed nomen quod quaedam ratio aemulae operationis (sc. daemonum) insequitur.“

f. delitiscens] Sic praebent Parisinorum librorum optimi, cum in vulgatis sit *delitescens*. Illam scripturam tuerentur passim scripti libri vetustate et bonitate insignes, ut Parisinus ille Arnobii Adv. Nat. VI, 21. Minuc. Felicis Octav. cap. 27., ut palimpsestus ille Ciceronis Orat. pro Tallio §. 33., ut plures Ciceronis de Nat. Deor. II, 49. extr., ut optimus Floren-

tinus ille tertius Apulei Metam. IX, 40. et Florid. IV, 19., ut venerandae denique aetatis ille et Agobardinus Tertulliani Ad Nat. I, 16. De verbis Tertulliani cf. Minuc. Felix l. i. „Isti igitur impuri spiritus, daemones, ut ostensum a magis, a philosophis, et a Platone, sub statuis et imaginibus consecrati delitiscunt et adhatu suo auctoritatem quae praesentis nominis consequuntur“ 844.

Cap. XXII. a. Sciunt daemones philosophi] Cf. Euseb. Praepar. Evang. V, 4. Augustin. De Civ. Dei XVIII, 14. Minuc. Felic. Octav. cap. 26. cum interpr. De verbo scire pro nosse posito cf. supra adnot. ad cap. 5.

b. dehortatorium plane a bono.] Tertull. De Anima cap. 1 „Socrates faciles diverso spirita agebatur, aequidem aequal daemontum illi a puero adhesisse, pessimum revera paedagogum, etsi“ cett. Cf. Maxim. Tyr. Diss. XIV. et XV., quae totae sunt de Socratis daemone.

Omnes sciunt poëtae*; *etiam vulgus indoctum ¹⁰in usum ¹¹maledicti frequentat¹. Nam et ¹²Satanan, principem huius mali generis, proinde de propria conscientia ¹³animae eadem execramenti voce pronuntiat*. Angelos quoque etiam Plato non negavit¹. Utriusque nominis testes ¹⁴esse vel magi adsunt*. Sed quomodo de angelis quibusdam sua sponte corruptis corruptior gens daemonum evaserit¹, damnata a deo cum generis ¹⁵auctoribus et cum eo quem diximus principe, apud litteras sanctas ¹⁶ordo cognoscitur. Nunc de operatione eorum satis erit exponere. Operatio eorum est hominis ever-
sio. Sic malitia spiritualis a primordio auspicata est in hominis exitium. Itaque corporibus quidem et valitudines infligunt et aliquos casus acerbos, animae vero repentinos et extraordinarios per vim excessus. Suppetit illis ad utramque substantiam hominis ¹⁷adeundam subtilitas et tenuitas sua. Multum spiritualibus ¹⁸viribus licet, ut invisibiles et insensibiles in ¹⁹effectu potius quam in actu suo

9. et iam f. *Haverc.* et *Erfurt.* 10. in usum *DEGLabcdef. Gorziens.* in usu *ABF. Erfurt. Vindob. Oxon.* 11. maledicti frequentat. Nam et *AφBGλdef.* maledictis frequentat. Nam et *DEFb. Gorz. Erfurt. Oxon. Vindob.* maledictis frequentant a. maledicti frequentant c. 12. satanan *AB. sathanan EF. Vindob. Erfurt.* sathanem G. 13. animae eadem execramenti *λf.* animae eadem (eandem G.) ex sacramenti *ABDEFGab. Vindob. Oxon. Erfurt. Bongars.* anima eadem ex sacramenti *de.* animae eadem et sacramenti *Fulv. Ursinus.* 14. esse vel magi adsunt. *ABEF. Vindob. Erfurt. Bongars.* vel magi adsunt. *Haverc.* ecce vel magi adsunt. *Herald.* esse vel magi deus G. esse vel magi adserunt. *λ Oxon.* esse vel magos asserunt *Debde.* 15. auctoribus et quem diximus principem aut litteras *λ.* 16. ordo *AßEFGλ. Vindob. Erfurt.* ordine (*AφBφDφ*) *abcdef.* Pro cognoscitur in D. ut agnoscitur. 17. adeundam *AEFcd.* *Bongars. Erfurt. Oxon.* ad eundem *BG. Vindob.* adeundam mira *λ Haverc.* laedendam b. alendam *Da.* 18. viribus licet et invisibiles *ab.* 19. affectu *DEFGa. Vindob.* affectum *Erfurt.*

c. Omnes sciunt poëtae] Maximus Ty-
rius Dias. XIV, 5 „Τί δὲ νῦν; ἀπο-
ροῦντες περὶ τοῦ δαιμονίου τοῦ Σω-
κράτους, Οὐκ ἔφη συνέγενοντο διηγου-
μένων αὐτῶ ἐκείνῳ ᾧ διηγείτο; Περὶ
μὲν τοῦ Ἀγῶντος, ὅτι ἐν ἐκκλησίᾳ
στρατιωτικῇ, δημηγορῶν διανεχθεὶς
πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα σπῶμενος τὸ
εἶδος, ὡς παίδων, κωλύεται ὑπὸ δαι-
μονίου. Ἀδριανὸν καλεῖ τὸ δαιμόνιον.
ἄττι γὰρ“ cett.

d. in usum maledicti frequentat.] Quid?
Satanas vocabulum et Romani unquam
usurpare in maledictis aut execratio-
nibus? Nentiquam sane. Sed malorum
daemonum principem Satanam pronun-
tiare pronuntiando: *Malum.* (Rigalt.)
V. Rigaltii notam ad De Testim. Animae
cap. 2.

e. execramenti voce pronuntiat.] Nihili
est Heraldi opera librorum veterum scri-
pturam ex sacramenti voce pronuntiat tu-
cundo interpretantis: Dicit autem ex sa-

cramenti voce, quia formula erat: Abre-
nuntio Satanae cett.

f. Plato non negavit.] Angelos vertit dae-
monas. De re v. Platon. Sympos. pag. 327.
Maxim. Tyr. Diss. XXVII. Apul. De Dogm.
Platon. I, 11. Cf. Mart. Capella I, §. 154.
p. 207. Kopp. Augustin. De Civ. Dei IX, 19.

g. testes esse vel magi adsunt.] Grae-
cismus. Adsunt testimonio dicendo. De
re v. Arnob. Adv. Natl. I, 43. Minuc.
Fel. Octav. cap. 26. cum interpretibus.

h. corruptior gens daemonum evase-
rit] V. adnotata ad De Idol. cap. 9. Cf.
Ioseph. De Bello Iud. VII, 33. „τὰ γὰρ
καλούμενα δαιμόνια, inquit, ταῦτα δὲ
πονηρῶν ἐστὶν ἀνθρώπων πνεύματα
τοῖς ζῶσι ἐνδύμενα καὶ κτείνοντα
τοὺς βοηθείας μὴ τυγχάνοντας.“ Ias-
tin. Mart. Apol. II: „οἱ γὰρ ψυχὰς
ἀποθανόντων λαμβανόμενοι καὶ δι-
πτούμενοι ἄνθρωποι, οὗς δαιμονιοῦ-
σιν καὶ μαινομένους καλοῦσι πάν-
τας.“

²⁰appareant, si poma, si fruges nescio ²¹quod aurae ²²latens vitium in flore praecipitat, in germine ²³exanimat, in pubertate convulberat, ²⁴ac si caeca ratione ²⁵temptatus aër pestilentes haustus suos ²⁶offundit. Eadem igitur obscuritate contagionis adspiratio daemonum et angelorum mentis quoque corruptelas agit furoribus et amantibus ²⁷foedis aut saevis libidinibus cum erroribus variis, quorum iste potissimus ²⁸quo deos istos captis et circumscriptis ²⁹hominum mentibus ³⁰commendat, ut et sibi pabula propria nidoris et sanguinis ³¹procuret simulacris ³²imaginibus ³³oblata^k. Et quae ³⁴illi ³⁵accuratior pascua est, ³⁶quam ut hominem ³⁷e cogitatu verae divinitatis ³⁸avertat praestigiis ³⁹falsis? Quas et ipsas ⁴⁰quomodo operetur expediam. Omnis spiritus ⁴¹ales est. Hoc angeli et daemones. Igitur momento ubique sunt; totus orbis illis locus unus est; ⁴²quid ubi geratur^l tam facile sciunt quam ⁴³adnuntiant. Velocitas divini-

20. apparent si G. apparent. Ac si Rhetanus. 21. quid F. Erfurt. 22. latens l. 23. examinat ABGc. 24. ac om. b. 25. turbatus F. Vindob. 26. offundit ABEFdef. Gandav. Elnon. Erfurt. Vindob. effundit DGabc. 27. foedis aut saevis ABEFGAd. Pamelii omnes, Oxon. Erfurt. Vindob. foedis ac saevis (saevis D.) Dabcef. 28. quod eos istos ABDEG. Erfurt. quod eos ipsos abcd. 29. hominum om. l. 30. commendat BFGlcef. Vindob. commendat AD. comedat Eabd. Gandav. Elnon. Oxon. Erfurt. Bongars. Vaticanus unus. 31. curet l. 32. et imaginibus l. Haverc. 33. oblata om. l. immolata F. 34. illi ABDEFGabcde. Pamelii omnes, Vindob. Oxon. Erfurt. illis l. Haverc. 35. accuratiora pascua sunt c. 36. quam ut hominem (As) ef. quam hominem AqBDEG, quod hominem F. qua hominem ab. hominem cd. nisi ut hominem l. 37. e cogitatu ADEabcde. Vindob. Erfurt. Oxon. Ambros. et cogitatu B. ecogitatum G. a cogitatu F. a recogitatu l. Haverc. 38. avertat ABDEFGabcde. Erfurt. Oxon. avertant l. Haverc. (Vindob.) 39. falsae divinationis? quas l. Haverc. 40. quomodo operetur Fbde. quomodo operentur l. Haverc. (Vindob.) quomodo ut operetur AqBD. Erfurt. quomodo ut operentur Aq. quomodo oportet G. 41. ales. hoc et angeli l. 42. quid (quis G.) ubi geratur ABDEGlef. Bongars. Vindob. Oxon. Erfurt. quid igitur geratur F. quid (quod c.) ubique geratur abcd. 43. adnuntiant ABEFGl. Bongars. Erfurt. Vindob. enuntiant Dabcef. Haverc.

i. captis et circumscriptis hominum mentibus commendat] Agitat igitur vis daemonum hominum mentes diversis erroribus, quorum vel hic est praecipuus, quod hac ipsa ratione eadem daemones deceptis ac circumscriptis hominum mentibus commendat, cum homines ita vezatos ac male habitos impellit, ut sacrificiis deos sibi placare ac propitiare conentur. (Herald.)

k. simulacris imaginibus oblata.] Male Zephyrus et eum secutus Pamelius ista referunt ad magica sacrificia, quibus animae a magis evocabantur. Occurrit saepe apud veteres; Iustinum, Athenagoram, Minucium, Origenem, alios denique omnes ea quae hic tangitur opinio de daemonum *λγνεία*, quos existimabant nidorem sacrificiorum consecrari pascique

de cnissis, quae evomunt ardentia viscera. Deos igitur gentium dicit Origenes esse *δαμόνια λγνά, καὶ περὶ τὰς θείας καὶ τὰ αἵματα καὶ τὰς ἀπὸ τῶν θείων ἀποφορὰς καλυνδύμενα*. Hac etiam alludebat B. Chrysostomus Sermone de S. Romano: „*μή γὰρ θωροῖς τοῖς συναλλάγμασιν αὐτοῦ μεσσητεῖ, αὕτη τῶν σῶν δαμονίων ἡ λήνη προσαιτηθεῖς*.“ Et Porphyrius ipse libro II. *περὶ ἀποχῆς* malos daemones ait „*χαίρειν λοιπὴν τε κρίσιν, δι' ἣν αὐτῶν τὸ πνευματικὸν πναινεταί*.“ (Herald.) Simulacra dicit *εἰδῶλα*. Hinc tollenda erat particula et ante imaginibus, ex auctoritate optimorum librorum.

l. quid ubi geratur] Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 8.

tas creditur, quia substantia ignoratur. Sic et auctores interdum videri volunt eorum quae adnuntiant. Et sunt plane malorum nonnunquam, bonorum tamen nunquam. Dispositiones etiam dei et "tunc prophetis contionantibus" ⁴⁶excerpunt et nunc lectionibus resonantibus carpunt. Ita et hinc sumentes quasdam temporum sortes aemulantur divinitatem, dum furantur divinationem. In oraculis autem quo ingenio ambiguitates temperant in ⁴⁶eventus sciunt Croesi, sciunt Pyrrhi. Ceterum testudinem decoqui cum carnibus ⁴⁷pecudis Pythius eo modo ⁴⁸renuntiavit quo supra diximus; momento apud Lydiam ⁴⁹fuerat. ⁵⁰Habent de incolatu aëris et de vicinia siderum et de commercio nubium caelestes sapere paraturas, ut et pluvias, quas iam sentiunt, repromittant. ⁵¹Benefici plane et ⁵²circa curas valitudinum. ⁵³Laedunt enim primo, dehinc remedia praecipiant ad ⁵⁴miraculum nova sive contraria, ⁵⁵post quae desinunt laedere, et curasse creduntur. Quid ⁵⁶ergo de ceteris ingeniis vel etiam viribus fallaciae spiritualis ⁵⁷edisseram? phantasmata Castorum, et aquam cribro gestatam, et navem cingulo promotam,

44. tunc ABEFG²def. Vindob. Erfurt. Oxon. Bongars. nunc Dabcd. 45. exceperunt ⁴⁶q. Haverc. 46. eventum GA. 47. pecoris ⁴⁸λ. pecudum F. 48. denuntiavit FG. Vindob. 49. fuerant ⁴⁹λ. 50. habent Fabcdef. habens ABDEG. Erfurt. Vindob. Ambros. habentes ⁵⁰λ. 51. Venefici ⁵¹λ. Haverc. beneficii Dfa. 52. circa medicinas valitudinum ⁵²λ. 53. laedunt enim primum dehinc remedia percipiunt G. 54. miracula F. Vindob. 55. postquam Dfabc. Pro desinunt in G. est desinunt. 56. ego b. 57. edisseram, dum oracula proficitur, dum miracula exercet. phantasmata ⁵⁷λ.

m. sciunt Croesi, sciunt Pyrrhi.] De Croeso v. Herodot. I, 47., de Pyrrho Ennius ap. Cicero. de Divin. II, 56. Cf. Lucian. Dial. Deor. XVI. Hieronym. in Esai. cap. 41. Euseb. Praepar. Evang. V, 10.

n. incolata] Atqui incolatum pro *παροικία* usurparunt. B. Hieronymus in Epist. ad Galat. cap. 4 „Agar autem, quae interpretatur *παροικία*, id est incolatus, sive peregrinatio, sive mora.“ B. Ambrosius de Abrahamo „Omnes in hoc incolatu hospites sumus.“ (Herald.) Ado Tertoll. Ad Nat. II, 5 „nisi quod hominum incolatus denegavit enormitas frigoris aut caloris.“ De Corona cap. 13 „Ab ipso incolatu Babylonis illius in Apocalypsi Iosannis submovemur.“

o. caelestes sapere paraturas] Parata est vox Tertullianei stili. Cf. quae exempla produxi ad De Spectac. cap. 4. De structura verbi *habere* cum infinitivo cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 12.

p. Benefici plane et circa curas valitudinum.] Cf. Minuc. Fel. Octav. cap. 26. fin. Tatian. Orat. ad Gr. cap. 31. Arnob. Adv. Nat. I, 48. Maxim. Tyr. Diss. XIX. 3. Psellus de Operat. Daemon. p. 145. Reiff. ad Artemidor. II, p. 452. et interpr. ad Cic. de Divinat. I, 43.

q. ingeniis] Cf. adnot. ad De Corona cap. 8.

r. phantasmata Castorum] Cf. Cic. Tuscul. I, 12. Valer. Max. I, 8, 1 et 2. Flor. I, 11. et II, 12. Minuc. Fel. Octav. capp. 7 et 27. Lactant. Divin. Instit. II, 8 et 17.

s. aquam cribro gestatam] Plin. H. N. XXVIII, 2. Valer. Max. VIII, 1. Augustin. de Civ. Dei X, 16.

t. navem cingulo promotam] Ovid. Fast. IV, 305 sqq. Liv. XXIX, 14. Solin. Polyh. cap. 7. Iulian. Orat. V, p. 159 sq. Minuc. Fel. Octav. cap. 7. Arnob. VII, 49. Augustin. de Civ. Dei X, 16. Hieronym. adv. Iovin. I, 16.

et barbam tactu inrufatam", "ut numina lapides crederentur, "ut deus verus "non quaereretur?

Cap. XXIII.

Porro, 'si et magi phantasmata edunt et iam defunctorum 'infamant animas', si pueros in eloquium oraculi 'elidunt', si multa

58. ut ABDEFG^hacdef. Erfurt. Vindob. Ozon. et ut a. ut et b. Haverc. 59. ut deus ABEG. Vindob. Erfurt. et deus D^habedef. Haverc. nec deus F. 60. non crederetur. D. quaereretur. F. non quae effecerint. λ.

Cap. XXIII. Caput novum in ABEGab. Vindob. Erfurt. Ozon. aliisque inscriptum est: DE FANTASMATIBVS (FANTASMATE G.) MAGIAE (MAGICIS E. Erfurt. MAGICAE Gab.) ET DAEMONIIS. 1. et si FG. Vindob. 2. infamant ABDEFG^h. Bongars. Erfurt. Ozon. Vindob. Pamelianorum quinque. inclamant abede. 3. elidunt ABDEFG^h. Vindob. Erfurt. Bongars. edunt λ. eliciunt abede.

u. barbam tactu inrufatam] V. Sueton. Vita Neron. cap. 1.

Cap. XXIII. a. defunctorum infamant animas] Libri nostri habent *infamant animas*, et fortasse melius. Amat enim Tertullianus verbis uti quae ex consequenti aut accidenti rein ipsam significant. Quoniam igitur hac ratione quasi traducuntur animae evocatae, idcirco infamare dixerit pro inclamare et evocare, atque hac evocatione quasi infamiam inculcare. Sic libro De Anima cap. 7 „Itaque mendacium visui obicitur, quod remos in aqua inflexos vel infractos adseverat adversus conscientiam integritatis, quod turrem quadrangulatam de longinquo rotundam persuadeat, quod aequalissimam porticum angustiore in ultimo infamet.“ Id est angustiore exhibeat atque hoc pacto quasi deprehet detracta aequalitate, qua praecipue censetur. Ceterum inter primas magorum praestigias, quas daemonum sibi assistentium ope ludebant, numerat animarum ac spirituum evocationes, *ψυχῶν ἀνθρωπίνων κλίσεις* dicit Iustinus Apolog. II. Hinc et *ψυχαγωγούς* appellatos docet Maxim. Tyrius Diss. XXII. *Phantasmata* autem dicit Tertullianus, quia magi sensibus nostris illudunt ac visus nostros praestigiis occaecantibus fallunt, ut non videamus ea quae sunt, dum videre nos putamus quae non sunt, nisi *μέχρι φαντασίας*, quemadmodum loquitur Origenes libro I. contra Celsum: „καὶ ψυχὰς ἡρώων ἀνακαλούντων, δειπνῶν τε πολυτελεῖ καὶ τραπέζας καὶ πέμματα καὶ ὅσα τὰ οὐκ ὄντα δεικνύντων, καὶ ὡς ὥσα κινούντων οὐκ ἀληθῶς ὄντα ὥσα, ἀλλὰ μέχρι φαντασίας φαινόμενα τοιαῦτα. Sophoclis scholiastes: „μάγους ἐκάλουν τοὺς ψευδεῖς φαντασίας περιτιθέντας.“ Sic auctor Quae-

Martyri falso tribuuntur, Samuelem a Pythoniassa revera excitatum negat, sed κατὰ τὴν ἐνέργειαν τοῦ δαίμονος τοῦ τὰς ὁψείας φαντάσαντος. Cf. Tertull. de Anima cap. 57. (Herald.)

b. si pueros in eloquium oraculi elidunt] Consternunt. Etenim incantati corruerant veluti caduci, posteaque nescientes sui excitabantur in eloquium oraculi et multa praesagio praedicebant. Eiusmodi praestigias narrat Apuleius de Magia [cap. 42 sqq.] libro. (Rigalt.) Rigaltium in verbis Tertulliani sic interpretandis praecesserat iam Desid. Heraldus, praeter cuius ad h. l. adnotata de hoc genere vaticinationis adeas Iustin. Mart. Apol. I. 18. Io. Sarisber. Policrat. II, 28. Bonifac. Histor. Ludic. VIII, 21. Casaub. ad Spartiani Did. Iulianam cap. 7. et Elmenborst. ad Genad. p. 195 et p. 200. At mihi rectius sensisse videtur Franc. Junius, qui Tertulliani verba de cruento puerorum sacrificio interpretatur, de quo genere vaticinationis testes sunt Philostrat. V. Apoll. VIII, 5. Ammian. Marcell. XXIX, 2. Dio Cass. LXXIII, 16. Lucan. Pharsal. VI, 554 sqq. Euseb. H. E. VIII, 14. IX, 9. et Vit. Constant. I, 36. Clem. Recognit. II, 13. Neque aliter nisi pro necare verbo *elidere* uti solet Tertullianus. De Spectac. cap. 18 „Primos homines diabolus *elisit*.“ Scorpia. cap. 6 „Sed si certaminis nomine deus nobis martyria proposuisset, per quae cum adversario experiremur, ut, a quo libenter homo *elidus* est, eum iam constanter *elidas*“ cett. Cf. adnot. ad librum Ad Scap. cap. 4. Minuc. Fel. Octav. cap. 30 „Vos enim video procreatos filios nunc feris et avibus exponere, nunc adstrangulatos misero mortis genere *elidere*.“

miracula circulatoriis praestigiis ludunt*, si et somnia immittunt* habentes semel* invitatorum angelorum et daemonum adsistentem* sibi potestatem, per quos et caprae et mensae divinare* consue- runt, quanto magis *ea potestas de suo arbitrio et pro suo negotio studeat totis viribus operari quod alienae *praestat negotiationi? Aut si eadem et angeli et *daemones operantur quae et dei vestri, ubi est ergo praecellentia divinitatis, *quam utique superiorem omni potestate credendum est? Non ergo dignius praesumetur ipsos esse qui se deos *faciant, cum eadem edant quae faciant deos credi, *quam pares angelis et daemonibus deos esse? Locorum differentia *distinguitur, opinor, "ut a templis deos "existimetis quos alibi deos non dicitis; ut aliter "dementire videatur qui sacras "turres "pervolat, aliter qui tecta vicinia transilit, et alia vis pro- nuntietur "in eo qui genitalia vel lacertos, "alia qui sibi "gulam prosecat⁴. Compar exitus furoris et una ratio est "instigationis.

4. consueverunt *ABEG. Erfurt.* consueverunt libri editi. 5. ea *ABDEFabef. Ozon. Vindob. Ambros. Erfurt.* illa *Gcd.* 6. praestant *Fa.* 7. quae utique superior omni potestate credenda est *λ.* 8. faciunt *F.* 9. quam pares angeli et daemo- nes esse *λ.* quam impares angelis et daemonibus deos esse *E. Ozon. Erfurt.* 10. distinguit *λ. Haverc. Fulv. Ursinus rescribi vult distinguit, ut opinor, a templis.* 11. ut in templis *λ.* 12. aestimetis *Fsf.* 13. dementire (dementire *Vindob.*) *AB(m. pr.) BDFGΔdef. Pamclii libri, Vindob. et Ambros. dementare AB(m. sec.) Eab. Erfurt. dementitare Ozon.* 14. pervolat *G.* 15. in illo *F.* 16. alia in eo qui *λ. Haverc.* 17. gulam prosecat. Compar *cdef. Haverc.* gulam prosecat. compara *Elaon. Gendev. Vaticanus unus.* gulam prosecat cum par *DEab. Erfurt. Vaticanus unus.* gulam perfectam compera *G.* gulam laceratam comparat. *F.* gulam pro- sectam compara (compar *AB. m. sec.) ABλ. Vindob.* 18. instigationis *ac.*

c. circulatoriis praestigiis ludunt] Cf. Philostrat. Vit. Apoll. VI, 6. Lartant. Div. Inst. II, 15. interpr. ad Arnob. Adv. Nat. I, 43., ad Apul. Metam. I, 4., ad Minuc. Felic. Octav. cap. 26. Bulenger. de Theatro I, 40. Onaphr. Panvin. de Lad. Circens. I, 14. et eum Argoli in Graevii Thes. Antiqu. Rom. tom. IX, p. 153.

d. et somnia immittunt] Cf. Iren. Adv. Haeres. I. 12. et 24. Euseb. H. E. IV, 7. Iustia. Apol. I, 18. Galea. Simpl. Med. I, 275. Io. Sarisber. Policrat. I, 10. e. semel] V. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

f. assistentis] Hinc *πατέδρους* ap- pellabant, de quibus Iustinas Martyr, Irenaeus, Eusebius, Epiphanius, ipse denique Tertullianus libro de Anima, alii. Lactantius de Columnia, ubi de Hephae- sione: „καὶ τέλος ἔδρον πατέδρων καὶ ἀλεξάνων θεῶν.“ (Herald.) Cf. Mi- nuc. Fel. Octav. cap. 26 „Eos spiritus daemones esse — — Socrates novit, qui ad notum et arbitrium adsidentis

sibi daemones vel declinabat negotia vel petebat,“ ad quae verba Davisius citat Euseb. H. E. IV, 7 „Ἐπὶ μεγάλῳ δὲ μονονουχὶ σεμνυνόμενοι τοῖς κατὰ περιεργίαν πρὸς αὐτῶν ἐπιτελούμε- νοι φίλοις, δειροπόμοις τε καὶ πατέδροις δαίμοσι.“ Rufin. H. E. II, 13 „Utens adminiculo assistentis sibi et adhaerentis daemonicae potestatis, quam *πατέδρον* vocant.“ Salpic. Sever. Dial. III, 8 „Quod intellexerit egisse se sem- per assistentis sibi daemones volunta- tem.“ Cf. Anton. Dale de Falsa Prophet. p. 279 sqq. Tertull. De Anima cap. 28.

g. et caprae et mensae divinare] De caprae divinatione Cf. Euseb. Praepar. Evang. II, 10. Clem. Alex. Protrept. p. 16. Sozom. H. E. VI, 35. Fabric. Bibliogr. Antiqu. p. 410. Mensae divinationis de- scriptionem habes apud Amm. Marcellin. XXIX, p. 387 sq. ed. Vales.

h. alia qui sibi gulam prosecat.] Si- gnificat Bellonarios et Gallos. Tertullia- num exscripsit Minuc. Fel. Octav. cap. 27 „Hi sunt et furentes quos in publicum

Sed hactenus verba; iam hinc demonstratio rei ipsius, ¹⁹qua ostendamus unam esse utriusque nominis qualitatem. Edatur hic ²⁰aliqui ibidem sub ²¹tribunalibus vestrisⁱ quem daemone ²²agi constet. Iusus a quolibet Christiano ²³loqui spiritus ille tam se daemonem confitebitur ²⁴de vero quam alibi ²⁵dominum de falso. Aequè producat^{ur} aliquis ²⁶ex his qui de deo pati²⁷ existimantur^k, qui ²⁸aris inhalantes numen ²⁹de nidore concipiunt^l, ³⁰qui ructando curantur, qui anhelando ³¹praefantur^m. Ista ipsa ³²Virgo Caelestis pluviarum

19. quam ABEFG. Erfurt. 20. aliqui ibidem sub ABG. Vindob. Bongars. Ozon. Pithoei liber. aliquis ibidem sub EF. Erfurt. ibidem sub λ. aliquis sub Dabedf. Haverc. 21. tribunali vestro λ. 22. angi ab. 23. loqui se spiritus G. 24. in vero est quam alibi deum quod in falso est λ. 25. dominum ABG. Bongars. deum DEFabedf. Vindob. Erfurt. Ozon. 26. ex his ABFG. ex iis DEabedf. Voc. Aequè om. G. 27. existimatur DE. Erfurt. 28. aris inhiantes F. aris malentes G. aeris malentes D. aeris maleficum abc. aris inhalantibus λ. 29. de imbre D. 30. qui ructando (ructuando λ. ruptando G.) curantur ABDEFGλabede. Ambros. Vindob. Erfurt. Ozon. qui ructando conantur f. qui ructando curvantur Haverc. 31. praefantur ABEFGλd. Erfurt. profantur Dabcef. Ambros. (Ozon. Vindob.) 32. vis caelestis c. vox caelestis Da. ut caelestium G.

videtis excurrere, vates et ipsi *absque templo*; sic insaniant, sic bacchantur, sic rotantur. *Par et in illis instigatio daemonis, sed argumentum dispar furoris.*"

i. Edatur hic aliqui ibidem sub tribunalibus vestris] Rem vocat ad tribunalia, quo lis melius iudicetur. (La Cerdà.) Pronomine *aliqui* uti pro *aliquis* Tertulliani est stili. Exemplis probare supersedeo. Cf., si placet, interpretes ad Cic. de Republ. I, 44. p. 179. Moser. Gronov. ad Gell. N. A. XI, 13. XV, 2. Id. Observ. in Eccles. Auct. p. 21. Eckstein. ad Vossii Aristarch. tom. III, p. 939. et quos citat Hildebr. ad Apul. Florid. I, 1.

k. qui de deo pati existimantur] Tangit vates, ariolos et ceteros fanaticos qui vi numinis interiori agitari se fingebant, atque ostendit obiter Tertullianus non a deo aut vi aliqua divina motus istos concitari, sed a daemonibus. *Qui de deo pati existimantur* ait verbis significantissimis. Virgilius [Aen. VI, 97 sqq.]: „At Phoebi nondum patiens immanis in antro Bacchatur vates, magnum si pectore possit Excussisse deum. Tanto magis ille fatigat Os rabidum, fera corda domans, fingitque premendo.“ Hi sunt quos *ἐνθεοὺς, θεολήπτες, θεοφόρους, θεοφορομένους, θεοκατόχους, ἐνθεοτικούς, ἐνθουσιαστικούς* Graeci dicunt. (Herald.) De vi praepositionis *de*, originem et instrumentum indicandi, iam alibi dictum est. Cf. quae adnotata sunt ad De Spectac. cap. 24. .

l. qui aris inhalantes numen de nidore concipiunt] Hinc *arioli* dicti. Isidor. Orig. VIII, 9 „Arioli vocati, propter quod circa aras idolorum nefarias preces emittunt, et funesta sacrificia offerunt, iisque celebritatibus daemonum responsa accipiunt.“ Iul. Firmicus Matheas. III, 7 „Faciet etiam in templis manere sordide et sic semper incedere, et qui nunquam tondeant comam, et qui aliquid velint quasi a diis dictum hominibus nuntiare, quales solent esse in templis qui vaticinari consueverunt.“ (Herald.)

m. qui ructando curantur, qui anhelando praefantur.] Ructando igitur veluti sanantur et anhelando, quasi deo inspirante, profantur. „— Sed pectus anhelum, Et rabie fera corda tument.“ Graphice de tota hac scena Apul. Metam. [VIII, 27.]: „Inter haec unus ex illis bacchatur effusius ac de imis precordiis anhelitus crebros referens velut numinis divino spiritu repletus simulabat sanciam vecordiam, prorsus quasi deum praesentia soleant homines non sui fieri meliores, sed debiles effici et aegroti.“ (Herald.) Rigaltius emendaverat *qui ructando conantur*; conari enim dicuntur nitentes et parturientes; Havercampius *qui ructando curvantur*. Sed neutrum probari potest. Recte interpretatus est Heraldus. Qui enim deo pleni sunt deque deo affecti patiuntur, eructando sanantur anhelandoque praefantes conceptu numine liberantur,

"pollicitatrix", "ipse iste Aesculapius" medicinarum demonstrator, "aliam diem morituris" Socordio et "Tenatio et" Asclepiodoto "sumministraturi", "nisi se daemones confessi fuerint Christiano mentiri non audentes, ibidem illius Christiani procacissimi sanguinem "fundite"! Quid "isto opere manifestius? Quid hac probatione fidelius? Simplicitas veritatis in medio est. Virtus illi sua adstetit; "nihil suspicari licebit. "Magia aut aliqua" eiusmodi fallacia fieri "dicitis? Non dicetis, si oculi vestri et aures "permiserint vobis. Quid autem "inici potest adversus id quod ostendi-

33. sollicitatrix F. 34. ipse iste ABE. Erfurt. ipse ille G. iste ipse DFabdef. Vindob. Pro Aesculapius in A. est Aescopius, id est Aescolapius. 35. aliam diem morituris ego. alia die morituris ABDEF. Ambros. Vindob. Erfurt. Oxon. Elnon. Gandav. Bongars. alia die moriturus A. alia demorituris Ga. Leodiensis liber, tres Vaticani. alias demorituris bcd. 36. socroadio G. secordio Erfurt. Ambros. scordii bcd. socordii e. 37. thenacio Vindob. Thanatio f. Haverc. tanatio A. denatio ABDGa. Elnon. Gandav. Bongars. Oxon. denacio F. denacio Ambros. denatio e. denatii bcd. 38. asclepiadoto Bongars. Oxon. Ambros. Gandav. Elnon. asclepio docto G. Asclepiadoti bcd. 39. sumministraturi ego. sumministratur ABDEGa. Bongars. Ambros. subministrator Abcd. Oxon. Erfurt. Vindob. Gandav. Elnon. vitae sumministratur f. Haverc. 40. ubi se G. 41. fundere G. 42. ille G. 43. nil G. 44. magica Gc. Pro eiusmodi in F. et Vindob. extat huiusmodi. 45. dicitis? Non dicetis si ego. dicitis non dicetis. Sed G. dictis non dicetis si ABDEF. Erfurt. Oxon. Bongars. Vindob. dicitis si A. f. Haverc. Dictis non stetit si abcd. 46. permiserint a. praemiserunt G. 47. inici AF. (Vindob.) Bongars. Elnon. Gandav. inici f. incipi BG. Valicanus unus. niti b. inniti DEcd. Oxon. Erfurt.

a. Ista ipsa virgo Caelestis pluviarum pollicitatrix] De dea Caelesti v. Muenier Relig. der Karthag. p. 30 sqq. (p. 62. ed. alt.) Spon. Miscell. Erud. Antiqu. Sect. III, tab. 46. in Tolani Suppl. Thes. Antiqu. p. 835 sq. Crenzer ad Cic. de Nat. Deor. I, 30. Boettiger Ideen zur Kosmomyth. II, p. 218. Cf. supra cap. 12. et infra cap. 24. Orelli Inscr. Lat. I, n. 1972 sqq. Hildebr. ad Apul. Metam. VI, 4. Cf. Tertull. Ad Nat. II, 8. Lips. Epist. Quaeest. V, 22. Petr. Faber Semestr. III, 2. Est illa Carthaginiensium Iuno, virgo appellata etiam Apuleio I. I., quam cum aërem interpretentur veteres (Cic. de Nat. Deor. II, 26. Cornut. de Nat. Deor. 3.), unde descendant pluviae, car hic pluviarum pollicitatrix vocetur a Tertulliano Caelestis divinare in promptu est. Meminerunt Caelestis praeter eos quos laudavi etiam Augustin. de Civ. Dei II, 4. Salvian. de Gubernat. Dei VIII, p. 164. (ed. Bittershus.) Trebell. Pollio Vit. XII Tyrann. in Celso p. 198. et Iul. Capitol. Vit. Pertinacis p. 55. (ed. Salm.) Amm. Marcell. XXII, p. 226. (ed. Vales.) Victor. Uticens. De Persecut. Vandal. I, 3. Prosper de Praediction. cap. 38. o. Aesculapius] Liber Fuldensis prae-

bet Aescopius h. e. Aesculapius, ut scriptum erat supra cap. 14. in duobus optimis Parisiensibus. Et ita passim etiam in aliis vetustis membranis.

p. sanguinem fundite!) Ex coniectura restitui locum ideo paene desperatum, quia ad quamnam historiolam hic respiciat Tertullianus plane ignotum est. Videtur, si quid video, hoc dici: Socordio cuidam et Tenatio et Asclepiodoto a Virgine Caelesti et Aesculapio daemonebus ad mortem usque vexatis, cum qui exorcizaret Christianus adesset, a daemonebus fuisse promissum sese aliam mortis diem eis sumministrare velle, si se daemones esse non confessi fuerint, at hos Christiano mentiri non ausos esse. Iam, pergit, daemones illi, qui simplicem Christianum metuendum esse vobis in hac causa satis aperte confessi estis, agite, si potentia vestra revera divina est, fundite statim procacissimi Christiani sanguinem, qui vos precibus suis pelleret aggressus est!

q. aliqua] h. e. alia qualibet. Cf. interpr. ad Vergil. Aen. II, 48. Rubenken. ad Vell. Paterc. I, 17, 7. Wolf et Orelli ad Cic. Tusc. III, 14, 29. Plures

tur nuda sinceritate? Si altera parte ⁴⁸vere dei sunt, cur ⁴⁹sese daemones mentiantur? An ut nobis obsequantur? Iam ergo ⁵⁰subiecta est Christianis divinitas vestra, ⁵¹nec divinitas deputanda est quae subdita est homini et, si quid ⁵²ad dedecus facit, ⁵³aemulis suis. Si altera parte daemones sunt vel angeli, cur se alibi pro deis agere respondent? Nam sicut illi qui dei habentur daemones se dicere noluissent, si vere dei essent, scilicet ⁵⁴ne se de maiestate deponerent, ita et isti, quos ⁵⁵directo daemones nostis, non auderent alibi pro deis agere, si aliqui omnino dei essent, quorum nominibus utuntur. ⁵⁶Vererentur enim abuti ⁵⁷maiestate ⁵⁸superiore sine dubio et timendorum. ⁵⁹Adeo nulla est divinitas ista ⁶⁰quam tenetis, quia, si esset, neque a ⁶¹daemoniis ⁶²adfectaretur in confessione neque a deis negaretur. Cum ergo utraque pars concurrat ⁶³in confessionem deos ⁶⁴esse negans, agnoscite unum genus esse, id est ⁶⁵daemones, verum utrobique. ⁶⁶Iam deos quaerite. ⁶⁷Quos enim praesumpseratis, daemones esse cognoscitis. ⁶⁸Eadem vero opera nostra ab eisdem deis vestris non tantum hoc detegentibus quod neque ipsi dei ⁶⁹sint neque ulli alii, etiam illud in continentem ⁷⁰cognoscitis, ⁷¹qui sit vere deus, et an ⁷²ille et an unicus quem

48. veri dei F. vera dei Ozon. naturae dei G. 49. se daemones F. Vindob. sese daemones λ. 50. subiecta est Christianis ABDEGAd. Bongars. Erfurt. Ozon. Vindob. subiecta Christianis abcef. suspecta est Christianis F. 51. nec ulique divinitas λ. Haverc. 52. ad decus Fab. 53. aemulo suo λ. 54. ne se de maiestate deponerent ABef. Erfurt. Vindob. ne sedem maiestatis deponerent G. ne de maiestate se deponerent Dabede. Haverc. ne de maiestate deponerentur F. Pro vere in F. Vindob. extat veri. 55. directe daemones nostis (noscis G.) Ff. Vindob. 56. verentur F. Vindob. 57. maiestatem ABd. 58. superiore ABDEfabc. Erfurt. Ozon. Vindob. superiorum GAd. Haverc., Franc. lunius. superiorem d. 59. Ideo Dae. 60. quam timetis F. Vindob. 61. daemonibus F. Erfurt. 62. adfectaretur (effectaretur B.) in confessione neque (nec F. ne Vindob.) a deis ABDEFG abde. Bongars. Erfurt. Vindob. Ozon. affectaretur, neque in confessione a diis c. adfectaretur neque in confessione neque a deis λ. adfectaretur neque a deis f. Haverc. 63. in confessione B. Erfurt. 64. esse se negans λ. 65. daemones G. pro more. In λ. abest vocabulum verum. 66. deos iam F. 67. quos cum praesumpseratis daemones a. quos enim praesumpseratis deos esse, iam daemones λ. 68. Et eadem E. Erfurt. 69. sunt neque alii. Sed etiam c. 70. cognoscetis λ. agnoscitis Dab. 71. quid sit vere deus ABDG. quod sit vere deus Vindob. qui sit verus deus F. 72. illic E. Erfurt.

excitat Hildebr. ad Apul. Metam. VI, 29. et ad Arnob. Adv. Nat. V, 29.

r. aemulis suis.] Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

s. maiestate superiore sine dubio et timendorum.] Haec est lectio veterum editionum et codd. nostrorum. Non improbo Iunii coniecturam maiestate superiorum sine dubio et timendorum. (Herald.)

l. verum utrobique.] Verum genus de duobus positum unum restat daemones. Deus daemonem mentitus non magis potest deus cogitari quam daemon deum mentitus.

u. in continentem] h. e. confestim, ov-
exor. Tertull. De Praescr. Haeret. cap. 5.
„in continentem haereses subiungit.“ Ex
Ictorum libris multa exempla eius locutionis proponit Dirksen Manuale s. t. p. 211.

Christiani ⁷³profitemur, et an ita credendus ⁷⁴colendusque, ut fides, ut disciplina disposita est Christianorum. ⁷⁵Dicent ibidem: Et quia ille Christus cum sua fabula? si homo communis conditionis? ⁷⁶si magus? ⁷⁷si post mortem de sepulchro a discipulis subreptus? si ⁷⁸nunc denique penes inferos? si non in caelis ⁷⁹potius, et inde venturus cum totius mundi motu, ⁸⁰cum orbis horrore, cum planctu omnium, ⁸¹sed non Christianorum, ut dei virtus et dei spiritus ⁸²et sermo et sapientia et ratio et dei filius? ⁸³Quodcunque ridetia, rideant et illi vobiscum; negent Christum omnem ⁸⁴ab aëvo animam restitutum corpore iudicaturum, dicant hoc ⁸⁵pro tribunali, si forte ⁸⁶W. Minoem et Rhadamanthum secundum consensum Platonis et poetarum ⁸⁷hoc esse sortitos; suae ⁸⁸saltem ignominiae et damnationis notam refutent. ⁸⁹Renuntiant se immundos spiritus esse, quod vel ex pabulis eorum, sanguine et fumo et ⁹⁰putidis rogis pecorum, ⁹¹et impuratissimis linguis ipsorum vatum intellegi debuit: ⁹²renuant ob malitiam praedamatos ⁹³se in eundem iudicii diem cum omnibus cultoribus ⁹⁴et operationibus suis. ⁹⁵Atquin omnis haec nostra ⁹⁶in illos dominatio et potestas ⁹⁷de nominatione Christi valet ⁹⁸et de commemoratione eorum quae sibi a deo per arbitrum Christum imminetia expectant. Christum timentes in deo et deum in Christo ⁹⁹subiciuntur servis dei et Christi. Ita de contactu deque af-

73. profitentur F. 74. colendusque et fides λ. colendusque est ut fides D. 75. Dicent ibidem: et quis (et quid Ap.) ABDEFG. Ozon. Vindob. Erfurt. Dicent ibidem: ecquis abede. Dicant ibidem: ecquis f. dicentibus nobis idem et quis λ. 76. si magne G. si magnus DE. Erfurt. nec magus Ozon. 77. si post crucem λ. Haverc. 78. hunc λ. 79. ocins λ. Haverc. 80. cum orbis horrore ABEG. Vindob. Erfurt. cum horrois horrore F. cum horrore orbis Dabedef. 81. si non DGbd. Gorsien. non a. 82. ut ratio, ut dei filius et dei omnia. Quodcunque λ. 83. Quod cum ab. quocunque Vindob. Pro rideant in G. est ridet. 84. ahebo B. habebo AG. ab eo F. 85. pro om. λ. 86. hoc om. λ. Haverc. 87. saltem ABE. Erfurt. 88. Renuntiant ABDE. Vindob. Ozon. Erfurt. Renuntiant FGabede. Renuntiant λ. Haverc. 89. putidis rogiis AB. putridis rogis Vindob. 90. et impurissimis c. impuratissimis AB. 91. renuntiant AB. Vindob. renuntiant E. m. sec. remittant G. Pro debuit in cd. erat debuerit, et pro vatum in F. Vindob. fatum. 92. se eundem dicere F. se eundem diem Vindob. se in eundem diem G. 93. et operationibus ABDEGac. Vindob. Erfurt. Omittit F. et operationibus bdef. Haverc. Pamela aliquot libri et Gorsien. 94. Atquin ABDEGc. Erfurt. Vindob. Atqui Febcef. Haverc. 95. in illis Gcd. 95b. de nominatione ABfcdcf. Vindob. Ozon. de nominatione E. Erfurt. de dominatione λ. dominatione a. de nomine b. Gorsien. 96. et de comminatione a. et commemoratione G. Pro eorum F. habet ipsorum. 97. proiciuntur F. m. pr. proiciantur F. m. sec.

v. ibidem] Cf. adnot. De Faga in Persecut. cap. 1.

w. si forte] Cf. adnot. ad De Corona cap. 5.

x. de nominatione Christi valet] Notabilis est in hac sententiam Irenaei locus II, 5. „Domini nostri nomini, in-

quit, subiecta sunt omnia. Et propter hoc Iadaei usque nunc hac ipsa advocacye daemones effugant.“ (Rigalt.) Arnob. Adv. Nat. I, 46 „cuius (Christi) nomen auditum fugat noxios spiritus, imponit silentium vatibus“ cett. Prudent. Apotheos. v. 438 sqq. Gregor. Nazianz. Carm. 61.

flatu nostro, contemplatione et repraesentatione ignis illius "cor-
repti etiam de corporibus nostro imperio excedunt inviti et dolentes
et vobis praesentibus erubescences. Credite illis, cum "verum de
se loquuntur, qui mentientibus creditis. Nemo ad suum dedecus
mentitur, 'quin potius ad honorem. Magis fides 'proxima' est
adversus semetipsos confitentes quam pro semetipsis negantes.
Haec denique testimonia deorum vestrorum Christianos facere 'con-
suerunt; 'quam plurimum illis credendo 'in Christo domino cre-
dimus. Ipsi litterarum nostrarum fidem accendunt, ipsi spei nostrae
'fidentiam aedificant'. 'Colitis illos, 'quod sciam, etiam de san-
guine Christianorum. Nollent 'itaque vos tam fructuosos, tam
officiosos sibi "amittere, vel ne a vobis "quandoque a Christianis
12 fugentur, si illis sub Christiano, volente vobis veritatem probare,
mentiri 13liceret".

Cap. XXIV. Omnis ista confessio illorum qua se deos 'negant esse quaque
non alium 2deum respondent 3praeter unum, cui nos mancipamur¹,
satis idonea est ad depellendum 2crimen laesae maxime Romanae
religionis. Si enim non 4sunt dei pro certo, nec religio pro certo

98. correpti etiam *Erfurt.* correcti etiam *G.* 99. verum *om. Dacc.* 1. sed
potius *λ.* 2. proxima *ABDEFGf. Bongars. Vindob. Erfurt. Pameli libri. prona*
abede. Pro adversus in c. est in adversus. 3. consuerunt *ABEf. Erfurt.* con-
sueverunt *DFGabede. Vindob.* 4. quam *ABDEFG. Erfurt.* quia *abedef. Haverc.*
(Vindob. Ozon.) 5. in Christo domino credimus *ABDEGAbdef. Erfurt. Ozon. Vin-*
dob. in Christum dominum credimus F. Fulv. Ursinus. Christo domino credi-
mus *c.* per Christum et in deum credimus *λ.* 6. fidentiam *ABDFGdef. Vindob.*
Pamelianorum quatuor. fiduciam Eabc. Erfurt. 7. At colitis *cd.* 8. quod scitis
esse de sanguine *a.* quod scientia etiam de sanguine *G.* qui siliant sanguinem *F.*
9. ubique *λ.* 10. admittere *Da. In F. pro tam officiosos extat quam officiosos.*
11. quandoque a Christianis *ABFG. Vindob.* quandoque an Christianis *Ef. Er-*
furt. quandoque Christianis *Dabede.* 12. fugarentur *Fulv. Ursinus.* 13. non
liceret *F.*

Cap. XXIV. 1. negant esse quamquam non *D.* negantes esse quoque non *F.*
negantes se quoque non *G. Vindob.* 2. deum *om. F.* 3. crimen laesae publice
(publicae *Haverc.*) et maxime *λ. Haverc.* laesae maxime *F. Vindob., omisso voc.*
crimen. 4. sunt *om. F.*

y. magis proxima] h. e. manifestior,
praesentior, promptior. Cf. De Idol.
cap. 11 „Ecce magis proximum praeiu-
dicium.“ Ad Nat. II, 12 „Si qua ergo
vel vestris diviniore litteris vestris
superioribus, sed idcirco magis proximis
quoniam illius aetatis, fides adiacet, sa-
tis“ cett. Minuc. Fel. Octav. cap. 19
„nonne apertius, proximius, verius?“
Apul. De Magia cap. 9 „tam proximum
argumentum.“ Cf. Gronov. Observ. I,
23. Barth. Advv. VIII, 9. p. 380.

z. fidentiam aedificant.] Cf. adnot. ad
librum ad Martyras cap. 3.

zz. mentiri liceret.] Itaque, inquit, si
daemonibus mentiri liceret Christiano
exorcizanti veritatemque vobis probanti,
profecto ita agerent, ut vos tam fractuo-
sos, tam officiosos sibi non amitterent,
immo ne a vobis ipsis quandoque Chri-
stianis exorcizarentur.

Cap. XXIV. a. respondent] h. e. spon-
dent, affirmant. De Test. Animae cap. 3
„Et esse et abominationem sustinere
execrationes tuae respondent.“ Cf. Dirk-
sen Manual. s. v. p. 841.

b. cui nos mancipamur] Cf. ad De
Idol. cap. 1.

est: si religio non est, ⁵quia nec dei pro certo, nec nos pro certo rei sumus laesae religionis. At e contrario in vos ⁶exprobratio resultavit, qui mendacium colentes veram religionem veri dei non modo negligendo, quin insuper expugnando, ⁷in verum committitis crimen verae ⁸inreligiositatis. ⁹Nunc ut constaret illos deos esse, nonne ¹⁰conceditis de aestimatione communi aliquem esse ¹¹sublimiorem et potentioorem, velut principem mundi perfectae ¹²potentiae et maiestatis? Nam et sic plerique disponunt divinitatem, ut imperium summae ¹³dominationis esse penes unum, ¹⁴officia eius penes multos velint, ut Plato Iovem ¹⁵magnum in caelo comitatum exercitum describit deorum pariter et daemonum. Itaque oportere et procurantes et praefectos et praesides pariter ¹⁶suspici. Et tamen quod facinus admittit qui magis ad Caesarem promerendum et ¹⁷operam et spem suam transfert nec appellationem ¹⁸dei ita ut imperatoris ¹⁹in aliquo ²⁰principem confitetur, cum ²¹capitale esse iudicetur alium praeter Caesarem et dicere et audire? Colat alius deum, alius Iovem, alius ad caelum ²²manus supplices tendat, alius ad aram ²³Fidei,

5. quia nec dei pro certo, nec nos (nos om. D.) pro certo rei sumus ABDFGaf. Vindob. quia nec dii, nec pro certo rei sumus bcd. nec pro certo rei. sumus ae. h E. Erfurt. Oxon. verba Si enim non sunt dei — — rei sumus laesae religionis absunt. 6. exprobratio resultavit ABDEGacef. Erfurt. Vindob. Oxon. exprobratiores alutavit B. m. pr. exprobratio (exprobratio Haverc.) re ista resultabit A. Haverc. exprobratio resultabit Fb. 7. in verum ABDEFaf. Vindob. Erfurt. Oxon. in vero G. verum deum c. deum verum abde. Pro committitis in G. extat committitis. 8. religiositatis Gd. 9. Nunc ABDEFGd. Vindob. Erfurt. Oxon. Pameliano- rum quatuor. Nam abcef. 10. concederitis A. 11. potentioorem et sublimio- rem G. 12. potentiae et maiestatis Ff. Fulv. Ursinus et Haverc. potentiae mai- estatis Af. peritiae maiestatis AqBDEG. Erfurt. Oxon. Vindob. peritiae et mai- estatis abde. maiestatis A. 13. divinationis FG. Vindob. 14. officia vero eius A. 15. magno G. 16. suspici ABGdef. Haverc. (Vindob.) suspici DEab. Erfurt. Oxon. Volcanus unus. suscipere F. (om. voc. et, quae inde sequitur.) suspicari A. 17. operam DFabcedef. Vindob. opera ABEG. Erfurt. Oxon. Pameliani omnes. 18. dei ita ut inducit Ios. Scaliger. ut dei ita et Fr. Junius. 19. in aliquo FGd. in alio quam f. Haverc. (Vindob.) in aliquam A. in alio B. in aliquem DEabe. Erfurt. Oxon. 20. principem ABFGf. Vindob. principem DEabe. Erfurt. Oxon. principum cd. 21. capitalis A. 22. manus supplices ABFG. Vindob. supplices manus reliqui cum Oxon. et Erfurt. 23. Fidei, alius (D)edef. fidei (fidie Af.) alius AB. phidiae manus alius G. fidei manus alius E. Erfurt. fidei manus, alius Fab. Vindob. Fidem manus alius A.

c. ut Plato Iovem magnum] Plat. Phaedr. p. 246. A. Cf. Arnob. Adv. Nat. III, 30. Athenag. Leg. pro Chr. cap. 21. (p. 94. ed. Oxon.) cum Decharii adnot. Tonp. ad Longin. Sect. XV. §. 4. p. 322. ed. Weiske.

d. suspici.] Cf. adnot. ad cap. 18. e. in aliquo principe confitetur] Et tamen, inquit, quantum facinus admittit qui, quo magis Caesarem promereat, operam suam et spem in eius potius ministris transfert, et qui appellationem

dei ita ut imperatoris non in aliquo summo principe confitetur? Tanto pro- fecto hic gravior admittit, quanto deus maior est Caesare, praeter quem alium ita dicere et audire vel solum capitale indicatur. Haec verborum genuina sen- tentia est, quam editores pravis atque perversis mutationibus prorsus interfe- cerant.

f. aram Fidei] Liv. I, 21. Augustin. De Civ. Dei IV, 20. Hartung Relig. der Roemer II, p. 264 sq.

alius si hoc putatis, nubes ²¹ numeret orans, alius lacunariaⁱ, alius suam animam deo suo voveat, ²² alius hirci^k. Videte enim ne et hoc ad inreligiositatis ²³ elogium concurrat, adimere libertatem religionis et interdicare ²⁷ optionem divinitatis, ut non liceat mihi colere quem velim, sed cogar colere quem nolim. Nemo se ab invito coli ²⁸ volet, ne homo quidem. Atque ²⁹ adeo et Aegyptiis permissa est tam vanae superstitionis potestas avibus et bestiis consecrandis et ³⁰ capite damnandis qui aliquem huiusmodi deum ³¹ occideritⁱ. Unicuique etiam provinciae et civitati suus deus est, ut Syriae ³² Astartes^k, ut Arabiae ³³ Dusares^l, ut ³⁴ Noricis Be-

24. numerat FG. Vindob. manerat B. 25. alias hircum λ. 26. eulogium Δφ. eulogium BDFG. Vindob. Pro concurrat G. habet excurrat. 27. optione λ. 28. volet ABDEFGΔf. Vindob. Erfurt. Ozon. vellet abcd. 29. adeo ABFGcd. Vindob. ideo DEabef. Erfurt. Ozon. 30. capite damnandis ABFΔdef. Pameliis libri. Vindob. capite damnandi DEab. Erfurt. pice damnandis Gc. 31. occiderit ABDEFGΔbde. Ozon. Erfurt. Vindob. Pameliis libri. occiderint cf. Haverc. 32. Astartes EFabedf. Erfurt. Ozon. Pameliis libri. adstartes ABD. Vindob. Ambros. astartes G. Adargis (Atargatis Haverc.) λ. Haverc. 33. Dusares Haverc. Dusares λ. dysares AE. Pameliis libri, Erfurt. et Vindob. disares BGdef. dysōres F. dissares Ambros. dissares Dabc. 34. Noricis Belenus f. Haverc. Noricis Belienus λ. norici belenus ABde. Elton. Gandav. Vaticanus unus. norici helenus G. nollicibelenus Ambros. norici tibelenus D. Norico Tibilenus a. Norico Tibelenus bc. nori cybelenus EF. Vindob. Erfurt.

g. alius, si hoc putatis, nubes numeret orans, alius lacunaria] Sic enim de Christianis et Iudaeis blaterabant nationes. Iuvenalis [Satir. XIV, 97]: „Nil nisi praeter nubes et caeli lumen adorant.“ Quomodo legebat Scaliger. Christiani quoque, quando in areis ac coemeteriis cogeantur, dicebantur nubes numerare, et quia in conventiculis suis nulla habebant simulacra, quibus supplicarent, sed sursum oculos tollebant, dicebantur quoque lacunaria numerare. (Herald.)

b. suam animam deo suo voveat, alius hirci.] Hoc etiam obiciebant Christianis, nullis eos sacrificiis deum promereri. Respondebant illi hostiam deo acceptam ac litabilem esse animum purum ac mentem sinceram. Minuc. Fel. Octav. [cap. 32.], „Hostias et victimas domino offeram, quas in usum mei protulit? Uti reiciam ei suum munus ingratum est, cum sit litabilis hostia bonus animus et pura mens et sincera sententia.“ (Herald.)

ii. occiderit.] Adeo cum nec homo, nedum deus, ab invito aliquo coli velit, Aegyptii vel tantam vanae superstitioni suae potestatem indulgent, ut non solum aves et bestias suas consecrent, sed etiam

capite damnent, si quis aliquem huiusmodi deum occiderit. Cf. Minuc. Fel. Octav. cap. 28 „Nonne et Apim boreum cum Aegyptiis adoratis et pascitis? nec eorum sacra damnatis instituta serpentibus, crocodilis, belluis ceteris et aribus et piscibus, quorum aliquem deum si quis occiderit, etiam capite punitur,“ ad quem locum v. quae congresserunt interpretes.

k. Astarte] De Syria dea v. interpretes ad Ovid. Metam. IV, 45. ad Min. Fel. Octav. cap. 6., ad Cic. de Nat. Deor. III. 15. et ad Luciani Syriam Deam., Salm. ad Solin. p. 405. Reland. de Vet. Lingua Pers. in Dissert. Misc. II, p. 144 sqq. Selden de Diis Syris II, 3. p. 262 sqq. Cf. Tertull. Scorp. cap. 3., ubi masculus deus est.

l. Dusares] Hesychius: „Δουσάρη, Διόνυσος Ναβαταίων, ὡς φησὶν Ἰαίδωρος.“ Stephanus Byzant.: „Δουσάρη, ἀνέμλος καὶ κορομή ἐν ἡμελοτάτῃ Ἀραβίας· εἰρηται δὲ ἀπὸ τοῦ Δουσάρου· θεὸς δὲ οὗτος παρὰ Ἀραβῶν καὶ Λαχαρηνοῖς· οἱ δὲ ἐννοκοῦντες Δουσάρηνοι, ὡς Λαχαρηνοί.“ Cf. Maxim. Tyr. Diss. VIII, 8. p. 142. ed. Reiske, et ibi Davis., Bochart. in Phaleg. II, 14. p. 126., Movers Phoen. I, p. 337 sqq.

lenus", ut Africae "Caelestis", ut "Mauritaniae reguli sui". Romanas, ut opinor, "provincias edidi, nec tamen "Romanos deos earum, quia Romae non magis coluntur quam qui "per ipsam quoque Italiam municipali consecratione censentur: "Casiniensium "Deluentinus, "Narniensium "Visidianus, "Asculanorum Ancharia, "Volsiniensium "Nortia", "Orculanorum Valentia", Sutrinorum "Hostia; Faliscorum "in honorem Patris "Curis "et accepit cognomen Iano". Sed nos soli arcemur a religionis proprietate. Lae-

35. Caelestis Dabc. 36. mauretaniae A. 37. provincias Aß. pro more. 38. Romanos deos earum ABEGdef. Pamellii libri et Erfurt. romanis deos eorum F. romanos deos eorum Vindob. Romani dei earum λ. Romanos dominos earum Dabc. 39. per om. λ. Pro ipsam in A. legitur ipsū, signo ~ a m. sec. addito; item in C. Pro Italiam Aφ. m. pr. habet italia, B. italiā. 40. Casiniensium (Aφ Bφ)λdef. Haverc. Casianensium AßFG. Vindob. Ambros., item libri Pamellii, nisi quod pars eorum Cassianensium praebet. Casianensium E. Erfurt. Caliamensium Ozon. Crusaminensium (Crustumeniensium D.) Dabc. 41. Deluentinus ABDEFGAabf. Vindob. Ozon. Ambros. Pamelianorum pars. Deluentinus Erfurt. Dementinus Pamellii aliquot libri. 42. Narniensium E(λ)abcdef. Erfurt. Narmensium D. Narnensium ABFG. Vindob. Ambros. Agobardi liber Ad Natl. II, 8. 43. Visidianus ABFGf., quinque Pamellii libri et Vindob. Viridianus DE(λ)abcde. Erfurt. Ozon. Ambros. Viridiana Leodiensis liber. 44. Asculanorum d., ex libro Leodiensi et emendatione Adr. Tursebi Advers. XVII, 24. Aesculanorum ARDEF(λ)abcef. Vindob. Ozon. esculanorum G. Erfurt. elsculanorum Ambros. Fuesulanorum Reines. Synl. Inscr. II, 23. p. 257. 45. Volsiniensium F. Volsimensium Vindob. 46. Nortia EFGA. Erfurt. Vindob. nortia A. nortia B. Nora Ambros. Nursia abef. Nercia Vaticanus unus et liber Leodiensis. Nersia cd. Gandav. Elmon. 47. Orculanorum ABFAdef. Vindob. et libri Pamellii. Oriculanorum DE. Oriculiniurum Erfurt. Oriculatonum Ambros. Cericulanorum G. Oriculanorum abc. 48. Hostia λ. Haverc. Hortia D. nortia A. nortia B. Nortia EFGabdef. Vindob. Erfurt. Ozon. Ambros. 49. in honorem patris λf. Haverc. in honore patris ADEFG. Vindob. Ambros. Erfurt. in more patris B. in honorem est patris a. in honore est pater cde. Iuno curitis et pater b. 50. Curis abcdef. Haverc. Chumis λ. curris ABDEG. Erfurt. Vindob. Ambros. turris F. 51. et accepit ABDEGAaf. Ambros. Vindob. Erfurt. et accipit F. unde accepit bcde.

m. Belenus] V. Nic. Loëns. Misc. Epiphyl. V, 15. Scalig. Lectt. Auson. I, 10., interpretes ad Herodian. VIII, 3., Le Moine ad Varia Sacra p. 622. Voss. Theol. Gent. II, 17. Cassaub. et Salmas. ad Capitolini Maximianum cap. 22. et Aurelianum cap. 39. Della Torre Monum. Vet. Aetii p. 253 sqq. Gruter Thea. Inscr. p. 37, 4. Reines. Synt. Inscr. I, 52. p. 102. Creuzer Symbol. II, p. 156. Grimm Deutsche Mythol. II, p. 274.

a. Caelestis] V. quae adnotavi supra ad cap. 23.

o. ut Mauritaniae reguli sui.] Cf. Migne. Fel. Octav. cap. 23. Arnob. Adv. Natl. I, 36. Cyprian. De Idol. Vanit. cap. 1. Lactant. Div. Instit. I, 15. cum interpretibus. Isidor. Orig. VIII, 11. Mythogr. Vase. II. prooemio., Salmas. ad Solim. p. 199. Movers. Phoen. I, p. 418 sqq.

p. Nortia] Cf. interpretes ad Mart. Capellam I, 21. Liv. VII, 3. Inven. Sat. X, 74. Mueller Etrusk. II, p. 54. Inscr. ap. Spon. Misc. Ant. p. 90. (in Graevii Thes. Antiqu. Rom. tom. IV. p. 846 sq.) Reinesii Inscr. I, 131.

q. Valentia] Eius deae nomen servatum est in vetere lapide Oriculi reperto ap. Gruterum Thea. Inscr. II, 12. (Mural. 95, 5. Orelli I, 1869.): PRO SALVTE ITVS AC [REDITVS D. N. SANCTIS [SIMI ..... [TI. AVG. AEDICVLAM [CONCILII DEORVM [DEARVMQVE [AVRELIVS FAVSTVS [PROT. DIVINI LATERIS [AVG. N. EX VISV DEAI [VALENTIAE [S. P. F. C.

r. Faliscorum in honorem Patris Curis et accepit cognomen Iano.] Verte: zur ehre für den vater Curis der Faliscer empfing die Iuno sogar ihren hei-

dimus Romanos nec Romani habemur ²²qui non Romanorum deum colimus. Bene quod^a omnium deus est, cuius velimus ²³aut nolimus omnes sumus. Sed apud vos quodvis colere ius est ²⁴praeter deum verum, quasi non hic ²⁵magis omnium sit deus cuius omnes sumus.

Cap. XXV.

¹Satis quidem mihi videor probasse ²de falsa et vera divinitate, cum demonstravi ³quemadmodum probatio consistat, non modo disputationibus, ⁴nec argumentationibus, sed ipsorum etiam ⁵testimoniis quos deos creditis, ut nihil iam ad hanc causam sit retractandum. Quoniam tamen Romani nominis ⁶proprie mentio occurrit, non omitam congressionem, quam provocat illa praesumptio dicentium Romanos pro merito religiositatis ⁷diligentissimae^a in tantum sublimitatis ⁸elatos, ut orbem occuparint, ⁹et adeo deos esse, ut praeter ceteros floreat qui illis officium praeter ceteros faciant. ¹⁰Scilicet ista merces ¹¹a Romanis deis pro gratia expensa

52. qui non ABDEFG. Vindob. Erfurt. quia nec λ quia non abcdef. Haverc. 53. aut nolimus DEadef. Ozon. Erfurt. Pamellii libri. ac nolimus AFG. Bongars. ac nolimus B. Vindob. nolimus (λ)bc. 54. praeter deum verum ABDEFabef. Vindob. Ambros. Ozon. Erfurt. praeter verum deum cd. praeter deum G. 55. magis omnium sit deus cuius ABDEFGede. Erfurt. Ozon. Vindob. magis omnium sit cuius λf. magnus omnium sit deus cuius Dab.

Cap. XXV. Caput vigesimum quintum, quod in Aab. Vindob. aliisque est vigesimum quartum, in E. aliisque vigesimum tertium, in ABEG. Ozon. Vindob. Erfurt. et aliis inscriptionem habet: DE RELIGIOSITATE ROMANORVM., in ab. DE RELIGIONE ROMANORVM., plenior in uno Valicano: QVOD MAGNA FVIT PRAESVMPPIO ROMANORVM CREDENTIVM OB RELIGIONEM DEORVM SVORVM MVNDI SE IMPERIVM OCCVPASSE. 1. Satis quidem mihi ABEG. Erfurt. Satis quid mihi Vindob. Satis mihi quidem Dabdef. Voc. videor om. Erfurt., voc. probasse om. D. 2. de vera et falsa G. Voc. cum om. Ozon. 3. quemadmodum λβ. constanter. Voc. probatio om. c. Pro consistat in F. est constat. 4. nec argumentationibus om. G. ac argumentationibus F. 5. testimoniis de Romanis quos deos λ. 6. proprie mentio occurrit (AαβBγDδ. Vindob.) abcdef. Haverc. propriae (proprie EF. Erfurt.) menti occurrit A (testibus Steph. Baluzio et Desid. Heraldo) E. Erfurt. Bongars. propriae mentis occurrit G. proprie intercedit auctoritas λ. 7. diligentissimae om. D. diligentissime λc. 8. elatos et in positos ut orbem λ. 9. et ideo deos ut F. 10. Si ista abcd. 11. a Romanis deis (diis D. de his B.) pro gratia ABDEGF. Bongars. Ozon. Erfurt. Romanis a diis pro gratia Fabede. Vindob. Romano nomini a deis praerogativa λ.

namen. Breviloquentiam adverte Septimii, cum hoc dicere velit: Faliscorum deum esse Patrem Curim, et quidem tantae auctoritatis deum, ut in eius honorem vel ipsa Iuno cognomen sortita sit. De Iunone Curiti v. Festum s. v. Caelibari Hæsta (p. 62. Muell.) cum interprrt. Plut. Quaest. Rom. 87. Ovid. Fast. II, 560. Serv. ad Verg. Aen. I, 21. Orell. Inscr. I, 1303. Hartung Relig. der Roemer II, p. 72.

s. Bene quod] Cf. adnot. ad De Idol. cap. 5.

Cap. XXV. a. religiositatis diligentissimae]. Valer. Maxim. I, 8. „Non mirum igitur, si pro eo imperio sugendo custodiendoque pertinax deorum indulgentia semper excubuit, quod tam scrupulosa cura parvula quoque momenta religionis examinare videtur, quia sanquam remotos ab exactissimo cultu caeremoniarum oculos habuisse nostra civitas existimanda est.“

est. ¹²Sterculus¹ et ¹³Mutunus² et ¹⁴Larentina provexit imperium. Peregrinos enim deos non putem extraneae genti magis ¹⁵sauium voluisse quam suae, et patrium ¹⁶solum, in quo nati, adulti, nobilitati ¹⁷sepultique sunt, transfretanis dedisse. Viderit⁴ Cybele, si urbem ¹⁸Romanam ut memoriam Troiani generis adamavit, ¹⁹vernaculi sui scilicet adversus ²⁰Achivorum arma protecti, ²¹si ad ultores transire prospexit, ²²quos sciebat Graeciam Phrygiae ²³debellatricem subacturos. Itaque maiestatis suae in urbem conlatae grande documentum ²⁴nostra etiam aetate proposuit, cum Marco Aurelio apud ²⁵Syrmiū reipublicae exempto die ²⁶sexto decimo Kalendarum Aprilium⁵ archigallus ille ²⁷santissimus die nono Kalendarum earundem, quo sanguinem impurum lacertos quoque castrando ²⁸libabat,

12. Sterculus ABDEFG². Erfurt. Pamelii libri et liber Agobardi Ad Natl. II, 17. Sterculus obede. Haverc. 13. Mutunus ²def. Elnon. Gandav. et liber Agobardi Ad Natl. II, 11. mutunus ABE. Erfurt. muchunus DF. Vindob. mutianus G. Mutinus obd. Vaticanus unus. Mucunius c. 14. Larentina ABFG²def. Vindob. Pameliani omnes. Larentia (A)abc. Laurentia D. Laurentina E. Erfurt. Ozon. 15. sauium Dode²def. sauium ABEFG. Vindob. Erfurt. In ²λ. extat genti potius quam suae maluisse nec patrium. 16. solium d., ex Gandav. 17. sepulti transfretanis dedisse F. Pro transfretanis in ²λ. est transfretaneis. 18. Romanam ut memoriam ABDEFG²def. Vindob. Erfurt. Ozon. Pamelii libri. Romanam et memoriam G. Romam ut memoriam abc. Romanam ob memoriam ²λ. 19. vernaculis suis scilicet adversas Achivorum arma protectis bc. 20. Achivorum E. Ozon. Erfurt. Argivorum E. m. sec., et Vaticanus unus. 21. si ad ultores (adulteros AE. Erfurt. Bongars.) transire ABE²cf. Erfurt. Bongars. si adulteros transire Vaticanus unus. si ad ultores ire Ozon. si ad ultores transferre ²λ. si adulteros transire DFG²ae. Vindob. si ad eos ultra transire d. si ultro ad eos transire b. 22. quo Ap²F. Vindob. 23. debellatricem DE²abc²def. Erfurt. Ozon. debellatorem ABFG. Vindob. Ambros. 24. nostra (E. Erfurt.) etiam aetate ABEF²def. Vindob. Erfurt. Ozon. nostrae etiam aetati (aetatis D.) DG²abc²d. 25. Syrmium ²λ. sermum AB. sermum G. Vindob. serenium F. 26. sexto decimo ABFG²def. Vindob. decimo sexto d. decima sexta c. XVI. Eabe. Erfurt. In ²λ. est apud Syrmium subito interempto die XVIII. Kal. April. 27. impurissimus die ²λ. 28. libavit F. Vindob.

b. Sterculus] Cf. Buenemann. ad Lactant. Div. Inst. I, 20. interpr. ad Augustin. De Civ. Dei XVIII, 15. Prudent. Perist. II, 449. Macrobi. Sat. I, 7. Plin. H. N. XVIII, 15. Isidor. Orig. XVII, 1. Hartung Relig. der Roemer II, p. 128.

c. Mutunus] Cf. Buenemann. ad Lactant. I. I., interpr. ad Augustin. De Civ. Dei IV, 11., ad Arnob. Adv. Natl. IV, 11., ad Priap. 73., Fest. a. v. Guil. Veris. I, 23. Salm. ad Solin. p. 219. Turneb. Adv. XVII, 23. Lips. Elect. II, 19. Burm. ad Anthol. Lat. II, p. 544. Hartung Rel. der Roemer II, p. 258. Adde Pitt. d'Ercolano tom. III, tab. 26. p. 178 sqq. Antiqu. Hercol. (Bronzi) tom. II, tab. 94. p. 362. Panofka Terrac. des Berl. Mus. p. 67. et p. 106. Ceterum Rigaltio assentior, qui vocabula Mutunus et Tutunus derivat a meo et tuo inter venereos amplexus vocabulis, in adnot. ad Tertull.

Ad Natl. II, 11. De Larentina alibi adnotatum est.

d. Viderit] Cf. adnot. ad De Corona cap. 13.

e. die sexto decimo Kalendarum Aprilium] Dio Cass. LXXI, 33. unum diem addit, dum diem XVII. Martii ponit. In Chronico contra Paschali M. Antoninus dicitur die VIII. Aprilis obiisse. Cf. etiam Scalig. ad Euseb. Chron. p. 225. Sanguinis dies, quo archigallus sanguinem impurum libabat praeter pendenda etiam lacertos castrando, in Calendario Constantini Magni notatus est ad nonum Kal. April. Cf. Salmas. de Hyle latr. p. 3. Casaub. ad Ael. Lampridium p. 167. Matth. Aegypt. ad S. C. De Bacchanalibus in Suppl. Nov. Thes. Antiqu. tom. I, p. 819. Zoëga Bassirel. I, p. 102. n. 117. et Abhandl. p. 179. Sanguinem impurum dici quippe ex abacis genitalibus pro-

²⁹ pro salute imperatoris Marci iam intercepti^f solita aequae imperia mandavit^e. O nuntios tardos! o ^{30b} somniculosa diplomata! quorum vitio excessum imperatoris non ante Cybele cognovit, ³¹ ne deam talem riderent Christiani. Sed non statim et Iupiter Cretam suam Romanis ³² fascibus concuti sineret, oblitus antrum illud ³³ Idaeum et aera Corybantia et ³⁴ iocundissimum illic nutricis ³⁵ suae odorem^h. Nonne omni Capitolio tumultum ³⁶ illum suum praeposuisset, ut ea potius orbi ³⁷ terrae praecelleret quae cineres Iovis textit? ³⁸ Vellet Iuno Punicam urbem ³⁹ posthabita Samo dilectam ab Aeneadarumⁱ ⁴⁰ gente deleri? ⁴¹ Quod sciam

⁴¹ hic illius arma,

Hic currus fuit, hoc regnum dea gentibus esse,

Si qua ⁴² fata sinant, iam ⁴³ tum tenditque sovetque^k.

Misera illa coniunx Iovis et soror adversus fata non valuit! Plane

Fato stat^l Iupiter ⁴⁴ ipse.

Nec tantum tamen ⁴⁵ honoris fati Romani dicaverunt dedentibus sibi Carthaginem adversus destinatum votumque Iunonis quantum

29. pro salute imperatoris Marci iam intercepti (intercepta F. Vindob.) ABEFG. Bongars. Erfurt. Oxon. Vindob. pro salute imperatoris Marci iam interempti Dabed. pro salute Marci iam interempti λ. pro salute Marci iam intercepti f. 29b. somniculosa AB. 30. Nae deam (deum c.) acdf. 31. fascibus (AφBφDφ)F(λ)abef. Vindob. facibus ABE. Erfurt. fascibus suis c. facibus illum d. fascibus illam Haverc. facibus excuti G. 32. ydreum AB. idrenm G. ydeum E. Erfurt. 33. iocundissimum ABEF. 34. sui c. 35. illum om. abcd. 36. terrae λef. terre ABDEG. Erfurt. terra Fabcd. Vindob. 37. Vellet et Iuno λ. Haverc. 38. posthabitam DE. Erfurt. 39. genere Dabedc. gente non F. 40. Quod sciam ABD EFGλef. Vindob. Erfurt. Oxon. Quod si abcd. 41. tunc λ. 41b. huc B. 42. facta B. 43. tunc λ. 44. esse e. 45. honoris fati Romani dicaverunt ABEF. Vindob. Erfurt. honoris Romani dicaverunt fati Dabde. Haverc. honorem Romani dicaverunt fati c. honoris fati romanis dicaverunt G.

fluentem recte iudicat Gisb. Cuperus in Harpocrat., in Poleni Novo Suppl. Tbes. Antiqu. tom. II, p. 465.

f. iam intercepti] Haec est lectio veterum editionum et nostrorum codd., quam mutaverat Rhenanus. Atqui *interceptum* hic eleganter dicit Tertullianus; Glossarium [Philoxeni col. 122. ed. Vulc.]: „*Interceptus*, ἀποθανών.“ Suetonius in Tiberio [cap. 7.]: „mox discedit, et aliquanto gravius, ut etiam perpetuo sequebaret, *intercepto* communis filii pignore, qui Aquilae natus infans extinctus est.“ Proprie *interceptus*, μεσολαβηθεὶς ὑπὸ τῆς περρωμένης, ut loquitur Diodorus Siculus compluribus. Atqui dicit Pamelius fuisse quorundam opinionem [cf. Dio Cass. LXXI, 31.] Marcum veneno fuisse sublatum et idcirco legendum hic *interempti*. Nae errat vir eruditus nimis

pueriliter. Suetonius in Claudio [cap. 1.]: „Unde existimo nonnullos tradere susos, suspectum eum Augusto revocatamque ex provincia et, quia concideretur, *interceptum* veneno.“ (Herald.)

g. solita aequae imperia mandavit.] Solita, aequae ut antea, eo die mandaverat imperia sacerdotibus, ut vota facerent pro salute Caesaris.

h. nutricis suae odorem.] V. Callim. Hymn. in Iov. v. 46. Hygin. Astron. II, 13. Arnob. Adv. Nat. IV, 14. 25. cum interprr. Cf. ad verba Tertulliani Minuc. Fel. Octav. cap. 22. Lactant. Div. Inst. I, 11. 45.

i. Aeneadarum] Cf. supra cap. 9.

k. sovetque.] Vergil. Aen. I, 16 sqq.

l. stat] Paret atque acquiescit.

"prostitutissimae lupae" 47 Larentinae. Plures deos vestros regnasse certum est. Igitur si conferendi imperii tenent potestatem, cum ipsi regnarent, a quibus acceperant 48 eam gratiam? Quem coluerat Saturnus et Iupiter? Aliquem, opinor, 49 Sterculum. 50 Sed postea Romani 51 cum indigenis suis, etiam si qui non 52 regnaverunt? Tamen 53 regnabantur ab aliis nondum cultoribus suis, ut qui nondum dei habebantur. 54 Ergo aliorum est regnum dare, quia 55 regnabatur multo ante quam isti dei 56 inciderentur. Sed quam vanum est 57 fastigium Romani nominis religiositatis meritis deputare, cum post imperium 58 sive adhuc regnum 59 religio profecerit. Age iam, rebus religio profecerit? Nam etsi a 60 Numa concepta est curiositas superstitiosa, nondum tamen aut simulacris aut templis res

46. prostitutae F. prostratissimae λ. Haverc. 47. Larentinae def. Haverc. Larentinae ABDEFGA. Ozon. Erfurt. Vindob. Larentinae abc. Post Larentinae in veteribus libris novum caput incipit, quod in ABDEFGab. Vindob. Ozon. Erfurt. inscriptum est DE REGNO DEORVM. 48. eam gratiam? Quem Fbcdef. Haverc. eam gratiam quam ABDEa. Vindob. Erfurt. Ambros. ipsam gratiam quam G. 49. Sterculum Bfj. Erfurt. sterculum ADEG. Vindob. Ambros. Sterculum abede. 50. sed postea Romani EF. Erfurt. Ozon. sed postea Romanam A. sed postea Romanam BG. sed Romani postea Da. sed postea apud Romanos λ. sed Romae postea bcdef. (Vindob.) Haverc. 51. cum indigenis suis etiam si qui EFcd. Vindob. Ozon. Erfurt. cum indigenis suis etiam si qui ABG. cum indigenis cultoribus suis etiam si qui Bbb. cum indigentis (Gasp. Scioppius emendat Indigentis) suis etiam si qui λ. cum indigenis: etiam si qui ef. Haverc. 52. regnaverint G. negarunt D. regnarunt abede. Haverc. 53. regnabantur ABGA. Vindob. Probant los. Scaliger et Fr. Junius. regnabatur DEFabcdef. Ozon. Erfurt. Ambros. 54. Ergo alienum est D. Reg. aliorum G. 55. negabatur multum G. 56. inciderent Vindob. indicenter D. Fr. Junius. In λ. est inciderentor. Antea age iam rebus religio profecerit. Sed quam vanum cell. 57. fastigium DEAbedef. Erfurt. Ozon. Vindob. fastidium ABFG. 58. sive hoc regnum λ. 59. religio profecerit (proficerit AB. Ambros.). Age iam rebus religio profecerit (proficerit AB. Ambros. profecerat D.). Nam ABDEGacde. Erfurt. Ambros. Vindob. religio profecerit. Nam FA. Ozon. proventus iam rebus religio profecerit. Nam b. auctis iam rebus religio profecerit f. Haverc. 60. Numa popilio λ.

m. ut qui nondum dei habebantur.] Dixerat: Igitur si dei tenent imperii conferendi potestatem, cum ipsi regnarent, a quibus acceperant eam gratiam? Quem coluerat Saturnus et Iupiter? Aliquem Sterculum, opinor, summi imperii aliquando gratificatorem eum pro sua religione, ipse summus deorum imperator, auctor. Sed, pergit, praeter illos antiquissimos deos, Saturnum et Iovem, Romani postea cum indigenis suis Quirinis coluerunt etiam quos minime reges fuisse constat. At, dico, si reges non fuerant, tamen hoc inde patet, eos ab aliis fuisse regnatos, scilicet a Saturno et Iove, priusquam hos ipsos Sterculi illi Romani, qui nondum dei habebantur, sui cultores sint facti. Quae cum ita sunt, cumque qui maiores sunt dei non

habebant a quibus regnum acceperint, neque minores, qui postea demum dei sunt facti, illis tribuisse cogitari possint quod ipsi non habebant, sequitur, ut princeps aliquis, summus et unus dens statuendus sit.

n. inciderentur.] Erant qui indicenter scribe voluerunt. Rationem non video. Incidere h. l. est pro insculpere vel statu effingere.

o. post imperium sive adhuc regnum] V. quae adnotavero ad Scorp. cap. 11.

p. rebus religio profecerit?] Rei Romanae eiusque amplitudini et maiestati religio profecerit? De structura verbi proficere cf. infra cap. 47. „hoc mihi proficit antiquitas praestructa divinae literaturae.“

divina apud Romanos constabat. ⁶¹Frugi religio et pauperes ritus et nulla Capitolia certantia ⁶²ad caelum, sed ⁶³temeraria de cespite altaria, et vasa adhuc Samia, et nidor ⁶⁴ex illis, et deus ipse nusquam. Nondum enim tunc ingenia Graecorum atque Tuscorum fingendis simulacris urbem ⁶⁵inundaverant. ⁶⁶Ergo non ante religiosi Romani quam magni, ideoque ⁶⁷non ob hoc magni, quia religiosi. ⁶⁸Atquin quomodo ob religionem magni, quibus magnitudo ⁶⁹de inreligiositate provenit? Ni fallor enim, omne regnum vel imperium bellis quaeritur et victoriis propagatur. Porro ⁷⁰et victoriae captis et eversis ⁷¹plurimum urbibus constant. Id negotium sine ⁷²deorum iniuria non est. ⁷³Eaedem strages moenium et templorum, pares caedes civium et ⁷⁴sacerdotum, nec dissimiles rapinae sacrarum divitiarum et profanarum. Tot igitur sacrilegia Romanorum quot ⁷⁵tropaea, tot de deis quot de gentibus triumpho, tot manubiae quot manent ⁷⁶adhuc simulacra captivorum deorum. Et ab hostibus ⁷⁷ergo suis sustinent adorari et illis imperium sine fine ⁷⁸decernunt quorum magis iniurias quam ⁷⁹adulationes remunerasse debuerant. Sed qui nihil sentiunt tam impune laeduntur quam frustra coluntur. Certe non potest ⁸⁰fidei convenire, ut religionis meritis excrevisse videantur qui, ut ⁸¹suggestimus, religionem aut laedendo ⁸²creverunt aut crescendo laeserunt.

61. frage G. fruges F. Vindob. 62. ad caelum ABDEFG. Vindob. Erfurt. Ozon. Bongars. coelo abedef. 63. temporaria λ. 64. exilis Fls. 65. invaderant D. nudaverant G. 66. Non ergo FG. Vindob. 67. non propterea magni λ. 68. Atqui Fabedef. 69. ob irreligiositatem c. 70. vel D. 71. plurimis D. 72. iniuria deorum G. 73. Caedem G. Adest F. Vindob. Eadem λ. Idem paulo post pro moenium praebet et moenium. 74. sacerdotem Asp. 75. tropaea vel trophaea libri omnes tam scripti quam editi. Pro tot de deis in AB. est tot deis. in G. quot deis, in FG. tot dies, sed m. sec. F. habet superscriptum edes pro dies. 76. adhuc om. F. Vindob. 77. ergo om. λ. 78. dederunt F. 79. adulationes Abd. Bongars. Gandav. Elnon. Vindob. adulationes DEFgabce. Erfurt. Ozon. adulationes f. 80. fides λ. 81. gessimus FG. Vindob. 82. exercuerunt D.

q. certantia ad caelum] Caelum attingere certantia. Martial. Epigr. X, 51, 13 sq.: „Nec Capitolini summum penetrare tonantis Quaeque nitent caelo proxima templa suo.“

r. temeraria] Liber Fuldensis praebet temporaria, id quod reponi voluit etiam Iul. Minutoli Diss. V. de Templis sect. 1., in Sallengre Thes. tom. I, p. 112. Temeraria altaria sunt subitaria et ad praesentem necessitatem subito extracta; βωμοὺς αὐτοσχέδιους appellant Isamblich. de Vit. Pythagorae libro I, 31. Dion. Halic. I, 40. cf. id. III, 67. Cf. Apul. de Deo Socratis prol. p. 106 „quasi velut in maceria lapides temerario interiectu poni necesse est.“

a. ingenia Graecorum atque Tuscorum fingendis simulacris] V. Plin. Hist. Nat. IV, 7.

t. Porro] Cf. adnotata ad de Corou cap. 7.

u. captivorum deorum]. Cf. supra cap. 10. v. adulationes] Ita scriptum in libris nostris, et sane saepius ita scribebant adolari, adolatio, cett. Adulationes igitur dicit, quia cultus illi non erant veri cultus nec a sincera mente, sed ficti et simulati, quales adulatorum et assentatorum. Quare et Maximus Tyrius Dissert. IV. virum pium dei amicum esse dicebat, supersticiosum autem adulatorem: „ὁ μὲν εὐσεβὴς φίλος θεῶν, ὁ δὲ δεισιδαίμων κολᾶξ θεοῦ.“ (Herald.)

Etiam illi quorum regna conflata sunt in imperii Romani summam^w, cum ea amitterent, sine religionibus non fuerunt.

Videte igitur, ne^a ille regna dispenset cuius² est et orbis qui³ regnatur^b et homo ipse qui regnat, ne ille vices dominationum⁴ ipsis temporibus in saeculo⁵ ordinavit qui ante omne tempus⁶ fuit et saeculum corpus temporum fecit⁷, ne ille civitates extollat aut deprimat sub quo⁸ fuit sine civitatibus aliquando⁹ gens hominum. Quid erratis? prior est¹⁰ quibusdam deis suis silvestris Roma¹¹, ante regnavit¹² quam tantum ambitum Capitolii extrueret. Regnaverant et Babylonii ante Pontifices, et Medi ante Quindecimviro, et Aegyptii ante Salios, et Assyrii ante Lupercos, et¹³ Amazones ante Virgines¹⁴ Vestales. Postremo si Romanae religiones regna¹⁵ praestant, nunquam retro¹⁶ Iudaea regnasset despectrix¹⁷ commu-

Cap. XXVI.

Cap. XXVI. Hoc caput in ABDEG^{ab}. Erfurt. Vindob. Oxon. aliisque inscriptum, et DE REGNO DEI., plenius in uno Vaticano QVOD SOLVS DEVS CIVIS EST ORBIS TERRARVM REGNA CONTVLIT. 1. illa ABF (m. pr.) Gc. Oxon. Vindob. 2. est orbis qui regnatur et homo qui regnat F. 3. ipsis om. λ. 4. ordinavit ABFGc. Vindob. Erfurt. ordinaverit Dabdef. 5. fuit qui saeculum λ. Haverc. 6. nec E. Erfurt. 7. fuit sine civitatibus aliquando ABFG. Vindob. aliquando sine civitatibus DEabdef. Oxon. Erfurt. 8. gens ABFGc. Vindob. genus DEabdef. Erfurt. Oxon. Pamelii libri. 9. quibusdam discipulis suis Gc. 10. silvestris om. λ., et codex scriptus alius quem, teste La Cerda, olim inspevit Rykius. 11. quam tantum ambitum Capitolii extrueret λbf. quam tantum ambitum Capitolii extrueretur ABDEG. Erfurt. quam tantum ambitus Capitolii extrueretur F. Vindob. 12. Regnaverant ABG. Regnaverunt reliqui. 13. Amazones G. Vindob. 14. Vestae λ. 15. praestarent F. 16. omnium istarum F. Vaticanus unus.

w. conflata sunt in imperii Romani summam] Ad Nat. II, 17. „Idem regna dispensat, et nunc penes Romanos eam summam tanquam pecuniam de multis nominibus exactam in unam arcam congregavit.“

Cap. XXVI. a. Videte igitur, ne] Cf. adnotata ad cap. 2.

b. qui regnatur] Cf. cap. 25 „tamen regnabantur ab aliis nondum cultoribus suis.“

c. et saeculum corpus temporum fecit] Saeculum appellat hic mundum, τὸν κόσμον, τὸν βίον, ut satis ostendunt praecedentia. Ergo deus tempora dispensat καὶ ταμιεύεται, ac vices dominationum distinxit atque temperavit in saeculo, quippe qui et ipse tempora fecit, quatenus saeculum, quod est corpus temporum et in quo consistit tempus, fecit. Sic omnino philosophatur Philo dissertatione de dei immortalitate, ubi disputat deo omnia esse praesentia: „δημιουργός. δὲ καὶ χρόνου θεός, inquit, καὶ γὰρ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ πατήρ, πατήρ δὲ χρόνου κόσμος, τὴν

κίνησιν αὐτοῦ γένεσιν ἀποφάντας ἐκείνου· ὥστε νῦν τοῦ τάξιν ἔχει πρὸς θεόν τὸν χρόνον“ cell. Paulo post: „ὥστε οὐδὲν παρὰ θεοῦ μέλλον τῷ καὶ τὰ τῶν χρόνων ὑπηγμένῳ πέπρατα.“ (Herald.) Corpus temporum est collectio seu comprehensio complurium annorum aut saeculorum. Sic corpus Homeri, omnia scripta Homeri. Augustinus dixit ordinem saeculorum a deo conditum tamquam pulcherrimum carmen ex quibusdam etiam antithetis honestatum de Civ. Dei IX, 18. (Rigalt.) Adde Cassian. Collat. I, 3, qui dixit „corpus fraternitatis.“, et Theodoret. V, 9. qui „σῶμα ἐκκλησίας.“

d. silvestris Roma] Cf. Vergil. Aen. VIII, 348 „Hinc ad Tarpeiam sedem et Capitolia ducit, Auro nunc, olim silvestribus horrida dumis.“ Propert. Eleg. IV, 1. init. „Hoc, quodcumque vides, hospes, aea maxima Roma est, Ante Phrygem Aenean collis et herba fuit.“ Silvestris Roma est igitur prisca.

e. retro] V. adnotata ad De Spectac. cap. 9.

mum istarum divinitatum, cuius et deum victimis et templum donis et gentem foederibus aliquamdiu ¹⁷Romani honorastis¹, numquam dominaturi eius², ¹⁸si deo non deliquisset ultimo in Christum.

Cap. XXVII. Satis haec adversus ¹intentionem ²laesae divinitatis, ³quo non videamur laedere eam ⁴quam ostendimus non esse. Igitur provocati ad sacrificandum obstruimus gradum⁵ ⁶pro fide conscientiae nostrae, qua certi sumus ad quos ista ⁶perveniant officia sub imaginum prostitutione et humanorum nominum consecratione. Sed quidam demerentiam existimant⁷, quod, cum possimus et sacrificare in praesenti et inlaesi abire manente apud animum proposito, obstinationem salutis praeferramus. Datis scilicet consilium, quo vobis abutamur; sed agnoscimus, unde talia suggerantur⁸, ⁹quis totum hoc agitet.

17. Romani om. f. Fulv. Ursinus rescribit aliquando o Romani. 18. si deo non deliquisset (deliquissent F. Vindob.) ultimo in Christum ABDEFGabde. Vindob. Ozon. Erfurt. si non ultimo deliquisset in Christum M. Haverc.

Cap. XXVII. Hoc caput in ABDEFGab. Erfurt. Vindob. Ozon. inscriptum est DE SPIRITU DAEMONIACO (DAEMONICO ApBpDp.), plenius in uno Vaticano QVOD DAEMONONES INCITENT CONTRA NOS GENTES QVIA LICET CHRISTIANIS SUBICIANTVR SVNT TAMEN SERVI CONTUMACES. 1. intentionem ADEF. Bngars. Elmon. Gandav. Vindob. intentionem BGlabde. Haverc. 2. laesae religionis ac divinitatis A. Haverc. 3. quod abcde. 4. quam om. A. Haverc. 5. pro fide ABDEabdef. Erfurt. Ozon. Vaticanus unus. perfidiae FGAc. Vindob. 6. pertineant D. 7. qui totum hoc agitent a.

f. Romani honorastis] Legimus alicubi apud Iosephum dona fuisse Hierosolymam ab Augusto vel Livia missa, et M. Agrippa, cum esset Hierosolymam ab Herode invitatus, *δοτὶ ἐκατόμην κατέδωκεν*, teste Iosepho Antiqu. Iud. XVI. 2. (Herald.)

g. dominaturi eius] Apul. Asclep. cap. 39 „*catholicorum dominantur*.“

Cap. XXVII. a. obstruimus gradum] V. quae adnotavero ad Scorpiae. cap. 8:

b. Sed quidam demerentiam existimant] In agone Petri Balsami: „Praeses dixit Quid insanis Petre? Sacrifica. Alioqui te poenitebit.“ Item in agone Iuliani Antiocheni: „Nam si te sanum reddidero, magnum apud principes amorem consequar. Nam et ipsi rerum domini tuas non parum condolent insaniae.“ (Herald.)

c. unde talia suggerantur] Apposite ad hunc locum B. Augustinus sermone de S. Cypriano: „Noverat, inquam, Cyprianus, quum a consule audiret: Consule tibi! quod caro et sanguis stolide, hoc diabolum dicere subdole, atque intuebatur in uno corpore duos, istum oculis, illum fide. Nolebat enim iste mori, nolebat ille coronari.“ Nota formulam Consule tibi. In agone Macrae

virginis: „Quam sibi exhiberi inbens ait Consule tibi! ne florem inventatis amittas.“ Quandoque Miserere tui. Exiat in agone Vincentii, ubi etiam responsio apposita ad hunc locum. „Ait autem (praeses scil.): Miserere tui, Vincenti, ne florem perdas nunc primum vernasus aetatis. At ille spiritu sancto repletus ait: O virosa diaboli lingua! Quid in me non facias, qui deum et dominum nostrum Iesum Christum tentare voluisti? Non timeo supplicia, quaecumque iratas impegieris. Hoc magis formidini est, quod fingis te velle misereri.“ Euseb. Hist. Eccles. IV, 15. in agone Germanici: „*φορομένον γέ τοι τοῦ ἀντιπάκου κίθων αὐτὸν, προβαλλομένον τε τὴν ἡλικίαν καὶ ἀντιβολοῦντος κομῆς καὶ ὄντα καὶ ἀκαμίον οἰκτον ἑαυτοῦ λαβεῖν μὴ μέλλῃται*.“ Item apud eundem in agone Polycarpi: „*ἀνηρώτα ὁ ἀντιπάκος, εἰ αὐτὸς εἰς Πολυκαρπὸν καὶ ὁμολογησαντος ἐπεισαν ἀντιπᾶδι λέγων Αἰδέσθητι σοῦ τὴν ἡλικίαν, καὶ ἔτι καὶ τοῦτο ἀπόλυνθα, ἃ σὺν δὲ αὐτοῖς ἵσθι λέγειν*.“ Idem ibidem VIII, 7. de Philoromo et Philea: *πρὸς δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ διακτοῦ παρακαλοῦντος, ὥς ἂν αὐτῶν οἰκτον λάβωιν, φειδὼ τε παίδων καὶ γυναικῶν ποιήσαντα*.“

et quomodo nunc astutia suadendi nunc duritia saevienti ad constantiam nostram deiciendam operetur. Ille scilicet spiritus 'daemoniacae et angelicae paraturae', qui noster ob divortium aemulus et ob dei gratiam invidus de mentibus vestris' adversus 'nos proelatur occulta inspiratione modulatis et subornatis ad omnem quam in primordio exorsi sumus' et iudicandi perversitatem et saevienti iniquitatem. Nam licet subiecta sit nobis tota vis daemonum et eiusmodi 'spirituum', 'ut nequam' 'tamen et servi' 'metu nonnunquam' 'contumaciam miscent, et laedere gestiunt quos alias verentur. Odium enim etiam timor' 'spirat. Praeterquam et desperata condicio eorum ex praedamnatione solatium reputat fruendae interiori malignitatis de poenae mora'. Et tamen 'adprehensi subiguntur et condicioni suae' 'succidunt, et quos de longinquo oppugnant, de proximo obsecrant. Itaque' 'cum vice rebellantium ergastulorum' sive carcerum vel metallorum vel hoc genus poenalis servi-

8. daemoniacae *AB*. *Vindob.* 9. vos praeliatur *Ap.* nos praeliantur *AB*. 10. spirituum *ABDEFGAd.* *Pamelii libri, Erfurt. Oxon. Vindob.* spiritus *abcef.* 11. et nequam *λ.* 12. tamen et servi *ABDEFG.* *Vindob. Erfurt. Oxon.* tamen servi *λabedef. Haverc.* 13. metu *ABDEG.* *Erfurt. Oxon.* metum *Fλ. (Vindob.)* metui *abdef. Haverc.* 14. contumaciae *λ.* contumacia *FG.* 15. inspirat *λ.* *Haverc.* *Nex pro praeterquam et in f. est Praeterque et, in ed. Haverc. vero Praeterquam quod, ex coniectura Latinii et Fulvii Ursini.* 16. apprensi *F. Vindob., pro mare.* 17. succidunt *c.* parent atque succedunt *λ.* 18. dum vice repugnantum vel (et *Haverc.*) rebellantium *λ.* *Haverc.* dum more bellantium *F.* quom vicere bellantium *Vindob.*

Idem eodem libro in agone Petri Apse-
lami: „*μυρία μὲν λιπαρούτας, τὸν
δὲ διαστήν καὶ τοὺς ἀμφ’ αὐτὸν,
ὡς ἐν ἡλεσθείῃ τε αὐτὸν καὶ τῆς ἰδίας
ψεύδαι τοῦτο γὰρ τε καὶ ἀμύης, ὑπερ-
βάν.*“ Aliam etiam formulam pro-
ponit Tertullianus in Scorpiaco cap. 11
„Ipsi denique praesides cum cohortan-
tur negationi „Serva animam tuam!“
dicant, et „Noli animam tuam per-
dere!“ (Herald.)

d. paraturae] Cf. adnotata ad De Spe-
ctac. cap. 4.

e. aemulus] Cf. quae adnotavero ad
De Fuga in Persecut. cap. 2.

f. de mentibus vestris] Tanquam ex
arce. (Rigalt.)

g. in primordio exorsi sumus] In pri-
mordio libri collocavimus et inde exor-
dium disputationis nostrae fecimus.

h. de poenae mora.] Immundi spiri-
tus scientes reservari se ad poenam in
diem iudicii solatium quaerant poena-
rum in ipsa illa mora temporis, ut in-
terim esse explant omnigena bonorum
afflictione et fruuntur malignitate sua.
(Havercamp.) „De poenae mora“ h. e.

dum poena moram habet, dum poena
differtur. De praepositionis *de* vi instru-
mentali vel causali cf. adnot. ad De
Spectac. cap. 25.

i. rebellantium ergastulorum] Dicere
poterant Nationes: Si tanta vestra est
in deos nostros, quos daemones existi-
matis, potestas, ut eos prout libentia
est subigatis et vobis parere cogatis in-
gratilis, qui sit ut tantis vos calamitati-
bus premant, tantas concitent adversus
vos persecutionum tempestates, iisque
saepo vos obruant? Respondet igitur
Tertullianus, idem accidere quod quan-
doque in Italia, Scythia, Lacedaemone,
alibi contigit, ut, quemadmodum ibi
servi adversus dominos arma sumpser-
ant eosque etiam iniustus praeliis fatiga-
runt, ita daemones quandoque adversus
Christianos, in quorum potestate sunt,
insurgant, atque eos etiam incursionibus
suis aliquomodo vexent. Ergastula igitur,
carceres, metalla dicit servos in
ergastulis, carceribus ac metallis com-
peditos. Addit „et hoc genus poenalis
servitutis,“ quis eo detrudebantur servi
nequam et poenam commeriti. (Herald.)

tutis erumpunt ¹⁹adversus ²⁰nos, in quorum potestate sunt, certi ²¹et impares se esse et hoc magis ²²perditos^k, ingratis^l resistimus ²³ut aequales et repugnamus perseverantes in eo quod oppugnant et illos nunquam magis detriumphamus quam cum pro fidei obstinatione damnatur.

Cap. XXVIII. ¹Quoniam autem facile iniquum ²videretur liberos homines invitos urgeri ad sacrificandum (nam et alias divinae rei ³faciundae libens animus 'indicitur')^a, certe ineptum existimaretur, si quis ab alio cogeretur ad honorem deorum, quos ultro sui causa placare deberet, ne prae manu esset^b ⁴iure libertatis dicere: Nolo mihi Iovem propitium; tu ⁵'quis es? Me conveniat Ianus ⁶'iratus ex qua velit fronte; quid tibi mecum est? ⁷'Formati estis ab ⁸'isdem utique spiritibus, ⁹uti nos pro salute imperatoris sacrificare cogatis, et inposita est tam vobis necessitas cogendi quam nobis obligatio ¹⁰'periclitandi. Ventum est igitur ad secundum titulum laesae augustioris maiestatis, siquidem ¹¹maiore formidine et callidior timidi-

19. adversus ABFGλ. Vindob. adversum DEabedef. Oxon. Erfurt. 20. nos praeliantur (praeliaturi emend. Haverc.) in quorum λ. 21. et impares se esse ABDEFG. Pamelii libri. Vindob. Oxon. Erfurt. impares se esse abedef. etiam perisse λ. 22. proditos Havercamp. proditor G. 23. et aequales et repugnamus (pugnatus D.) Da.

Cap. XXVIII. Caput novum inscriptum est in ABE. Erfurt. Oxon. Elton. Gandas. DE GENIO IMPERATORIS., in DG. Vindob. DE REGNO IMPERATORIS., in Vaticano uno QVOD GENTES PROPRIAM RELIGIONEM PARVIPENDANT TIMENTES MAGIS IMPERATOREM QVAM IOVEM., in ab. denique QVOD PLVS HONORIS IMPERATORIBVS SVIS EXHIBEANT QVAM DEIS. 1. Sed quoniam facile λ. 2. videtur Gcd. 3. faciundae ABdf. Pamelii libri. faciundae DEFGabce. Vindob. Oxon. Erfurt. savende F. 4. indicitur ABDGdef. Pamelii libri. inducitur EFabc. Vindob. Erfurt. Oxon. 5. de iure F. 6. quis ABEEFGf. Vindob. Erfurt. Oxon. qui Dabede. Haverc. 7. iratus qua velit λ. 8. Informati E (m. sec.) c. Erfurt. 9. hisdem AFG. hisdem E. Erfurt. eisdem λ. iisdem reliqui. 10. uti nos ADEF. Erfurt. Vindob. ut in hos B. ut nos Gabcedf. 11. periclitandi AφBφ. 12. maiori formidine et callidiori FG. Vindob. maiore formidine et calidior λ. Haverc.

k. et hoc magis perditos] Haec lectio explicari potest, ut dicat Tertullianus daemones de pernicie sua et quasi clade certos esse, quippe qui sint impares. Sed in hac sententia quid acuminis? Malim igitur: Et hoc magis perditos, id est, et idcirco, quia se vident impares, haec veluti proelia desperatus obeuntes. Perditos igitur ἀπονερομένους ac omni salutis spe deposita nihil non audentes: οὐδὲν γὰρ ἀλκιμώτερον ἀπονερόσεως scribit verissime Iosephus. (Herald.)

l. ingratis] Hoc est odiosis, importunis. (Nigalt.) Cum igitur tanto furore in nos irruant nequam illi et rebelles spiritus, etsi scimus eos esse veluti mancipia nostra, iis tamen nulla habita tantisper iuris nostri ratione et veluti

aequales, id est aequalis condicionis, cogimur iis resistere. (Herald.) Cum instar rebellantium servorum erumpant daemones adversum nos, in quorum potestate sunt, nos ingratis resistimus ut aequales, id est, cum sint nostri servi, resistimus omnino et praeter nostram decorum, et ideo ingratis q. d. cum servis fustuario debuissimus agere, et ideo non aequa est pugna. (La Cerda.) Recte Heraldus et La Cerda. De voc. ingratis cf. adnot. ad cap. 4.

Cap. XXVIII. a. libens animus indicitur] Cf. supra cap. 9.

b. prae manu esset] Cf. De Testim. Animae cap. 4 „prae manu occurrit dicere.“ Scorpiae. cap. 10 „fulmina prae manu sunt.“

tate Caesarem observatis quam ipsum de Olympo Iovem: "Et merito, si sciatis. "Quis enim ex viventibus "quilibet non mortuo "potior? Sed nec hoc "vos ratione facitis potius quam "respectu praesentaneae potestatis: adeo et in isto inreligiosi "erga deos vestros "deprehendimini, "cum plus timoris humano "dominio dicatis. "Citius" denique apud vos per omnes deos quam per unum genium Caesaris peieratur.

Constet igitur prius, si isti, quibus sacrificatur, salutem ^{im-} Cap. XXIX. peratoribus vel cuilibet homini ²impertire possunt, et ita nos crimini ¹maiestatis addicite, si angeli aut daemones substantia pessimi spiritus beneficium aliquod operantur, si perditi conservant, -si dam-

13. etiam merito *Eab. Erfurt.* 14. Quid enim? *Ff. Haverc. Salmasius ad Tertull. De Pallio p. 366. ex libro scripto, nescio quo.* 15. quilibet non mortuo *AB (Aq. m. sec.) BFCf. Vindob. Salmas. l. l. quolibet non mortuo Aq. m. pr. cuilibet non mortuo AB. m. sec. non cuilibet mortuo DEabede. Erfurt. Ozon. quilibet non omni mortuo A. Haverc.* 16. potior est? *A.* 17. vobis *G. Vindob.* 18. respectu (respectui *G.*) repraesentaneae *Gde. Vindob. Vaticanus unus. Haverc., et Casaub. ad Sueton. Claud. cap. 34. representande F.* 19. deos vestros erga *Da.* 20. deprehendimini *AEd. Pamelii libri et Erfurt. deprehendimini (deprendimini F. Vindob., pro more) reliqui libri.* 21. qui plus *A. Haverc.* 22. domino *DFGAc.* 23. in civitatibus denique *a.*

Cap. XXIX. Hoc caput in *ADEGAb. Vindob. Ozon. Erfurt. Vaticano uno, Gander. Elton. aliisque inscriptum est AN POSSINT (POSSVNT G.) PRODESSE IDOLA., plenius in altero Vaticano DII NEC CAESAREM NEC ALIUM IVVARE POSSVNT QVARE MERITO CAESAR MAGIS HONORANDVS QVAM ILLI.* 1. imperatori *F2. Haverc.* 2. impertire possunt *AB.* impartire possint *G.* impartiri possunt *E. Erfurt. impertiri possint F. impartiri possint Vindob. impertiri possunt Dabedef.* 3. maiestatis om. *Dacef. Haverc.*

c. Citius] Minutius Felix [Octav. cap. 29]: „Et est eis tutius per Iovis genium peierare quam regis.“ Sane deos iniuriorum suorum ac violati numinis ultiores existimabant, sed imperatorum, quorum repraesentanea erat potestas, ut loquitur Tertullianus, maiestatem qui violabant, praesentibus ii poenis multabantur, quod ostendebamus pluribus ad Arnobii librum primum [pag. 19. ed. LB.]. Idcirco igitur per genium Caesaris peierare multo erat periculosius quam per ipsum de Olympo Iovem. Quapropter Nicolaus Damascenus in ea accusatione quam adversus Syllaem coram Augusto instituit apud Iosephum XVI, 9. hoc ille, sed quasi negligenter et in parvum observabat, Syllaem quam per Augusti genium fidem suam obligasset, nihil eorum tamen quae in se receperat praestitisse: „τελευταίον δὲ ἐν Βηρυτῷ τοῦτον ἱνακίσου Σύλλατος τὴν σὴν τῶν ἐπομόσαντες, ἣ μὲν ἐν τῷς ἡμερῶν τριάκοντα παρέβην τὰ χρήματα ὡς οὐδὲν ποιήσαντος.“ Oratoris ac callide id in narratione ac veluti aliud

agens inserebat ille quo res esset Augusto verisimilior. Sed quum Rubrio crimini daretur violato periurio nomen Augusti, recte respondit Tiberius „Iusurandum perinde aestimandum, quam si Iovem fefellisset. Deorum iniurias diis curae.“ Apud Tacitum libro I. [Annal. cap. 73.] Iam enim rebus humanis exemptus Augustus atque in numerum deorum relatus iniuriarum suarum ac violati numinis vindex erat habendus. (Herald.) Harmenopolus Prompt. Jur. Civ. lib. VII, tit. 1 „Οὐδεὶς κατὰ τοῦ θεοῦ ὁμώσας κωδωνεύει· ἱκανὸς γὰρ ὁ ὄρκος ἔχει τιμωρὸν τὸ θεῖον, εἰ κατὰ τοῦ θεοῦ γέγονεν. Εἰ δὲ κατὰ βασιλέως κατὰ τινα δεσποτὴτα ὁμώσας τις, συγχωρεῖται. Ὁ ἐνὶ χρημασι κατὰ τοῦ βασιλέως ὁμώσας καὶ ἐπι-ορκίσας ῥοπαλίζεται.“ Cf. Lips: ad Tacit. Ann. l. l. p. 36. De iuramento per Caesarum genios cf. Hansen de Iuriur. Vet. cap. 16. in Graevii Thes. Antiqu. tom. V. p. 841. Fabric. Bibliogr. Ant. XII, 9., interpr. ad Sueton. Iul. Caes. cap. 85. et Calig. cap. 27.

nati liberant, si denique, 'quod in conscientia vestra est, mortui vivos tuentur. 'Nam utique' suas primo statuas et imagines et aedes 'tuerentur, quae, ut opinor, Caesarum milites 'excubiis salva praestant'. Puto autem, 'eae ipsae materiae de metallis Caesarum veniunt, et tota templa de nutu Caesaris constant. Multi denique dei habuerunt Caesarem iratum. Facit ad causam, si et 'propitium, cum illis aliquid 'liberalitatis aut privilegii confert. 'Ita qui sunt in Caesaris potestate, 'cuius et toti sunt, quomodo habebunt salutem Caesaris in potestate, ut eam praestare 'posse videantur, quam facilius ipsi a Caesare 'consequantur? Ideo 'ergo committimus in maiestatem 'imperatoris, quia illos 'non subicimus rebus suis, quia non ludimus de officio salutis 'ipsorum qui eam non putamus in manibus esse plumbatis. Sed vos 'inreligiosi, qui eam quaeritis ubi non est, petitis a quibus dari non potest, 'praeterito eo in cuius 'est potestate. Insuper 'eos debellatis 'qui eam sciunt petere, qui etiam 'possunt impetrare, dum sciunt petere.

Cap. XXX. Nos enim pro salute imperatorum deum 'invocamus' aeter-

4. quod (quos λ.) in conscientia vestra (nostra a.) est AFadef. Vindob. Pamelii libri. quod conscientia vestra est DGc. Haverc. in conscientia vestra est Eb. Oxon. Erfurt. 5. Nam ABDEFG. Erfurt. Vindob. Oxon. iam abedef. Haverc. 6. vindicarent quae λ. 7. excubiis AEG(λ)abc. Erfurt. Oxon. Pamelii aliquot libri. excubiis suis BDFdef. Vindob. Vaticanus unus. 8. eae ipsae materiae A. ea et ipse materiae B. et ipsae materiae D. hee ipsae materiae E. Erfurt. ea ipse materiae G. ipsa materies F. et hae ipsae materiae λ. Haverc. hae ipsae materiae abcdcf. 9. propitius illis abce. 10. aut liberalitatis λ. Haverc. 11. confert. Itaque sunt AqEa. Erfurt. praestat. Itaque sunt Oxon. 12. cuius et nunc et toti sumus λ. cuius et toti sunt E. m. sec. Verba in Caesaris potestate, cuius et toti sunt om. G., et in a. desiderantur verba cuius et toti sunt, quomodo habebunt salutem Caesaris in potestate. 13. posse om. F. 14. consequantur ABGdef. Vindob. Haverc. consequantur (consecuntur F.) DEFabc. Erfurt. Post vocabulum consequantur in vet. libris incipit caput novum, quod in ABEG. Erfurt. Oxon. Vindob. inscriptum est DE POTESTATE IMPERATORVM (IMPERATORIS Oxon.), plenius in ab. IMPERATORES A DEO ESSE QVORVM SALVTEM CHRISTIANI A DEO VERO SVPPlices PETANT QVI EAM DARE SOLVS POTEST. 15. enim committimus λ. Haverc. 16. imperatoris ABDEG. Erfurt. imperatorum AqBqFabcdef. Vindob. 17. nos subicimus Da. 18. ipsorum ABDEFG(λ)abf. Vindob. Erfurt. eorum cde. Haverc. Pro qui eam in F. est quodque eam. 19. inreligiosi ABFGdd. Gorsien. Erfurt. religiosi Dlacef. (Vindob.) Haverc. 20. praeteritis eum λ. Pretereo F. 21. potestate est ed. 22. eos om. λ. 23. qui etiam eam F. 24. possunt (AqBqDq) E(λ)bd. Erfurt. possiat (Aβ)acef. Haverc. In FG. Vindob. verba qui etiam possunt impetrare dum sciunt petere desiderantur.

Cap. XXX. 1. invocamus et unum deum verum F. Vindob. vocamus aeternum deum verum Eab. Oxon. Erfurt.

Cap. XXIX. a. Nam utique] Editi libri habent iam utique, et distinguunt: addicite. Si angeli aut daemones — — — tuentur, iam utique cett.

b. excubiis salva praestant.] Cf. De Corona cap. 11 „Iam et stationes aut

alii magis faciet quam Christo? et dominico die, quando nec Christo? et excubabit pro templis, quibus renuntiavit?“ Cf. Arnob. Adv. Nat. VI, 20.

Cap. XXX. a. Nos enim pro salute imperatorum deum invocamus] In agone

nam, deum verum, ²deum vivum, quem et ipsi imperatores pro-
pitium sibi praeter ceteros ³malunt. Sciunt quis illis dederit im-
perium, sciunt, ⁴qua homines, ⁵quis et animam, sentiunt ⁶eum
esse deum solum in cuius solius potestate sunt^b, a quo ⁷sint se-
cundi, post quem primi, ante omnes et super omnes ⁸deos. Quidni?
cum super omnes homines, qui utique vivunt et mortuis ⁹antistant.
¹⁰Recogitant quousque ¹¹vires imperii sui valeant, et ita deum intel-
legunt; adversus quem valere ¹²non possunt, per eum ¹³valere se
cognoscunt. Caelum denique debellet imperator, caelum captivum
triumpho suo invehat, ^{13b}caelo mittat excubias, caelo vectigalia im-
ponat. Non potest. Ideo magnus est quia caelo minor est. Illius
enim est ipse ¹⁴cuius et caelum est et omnis creatura. Inde est
imperator ¹⁵unde et homo antequam imperator, inde potestas illi
unde et spiritus. ¹⁶Illuc suspicientes Christiani manibus expansis^a,

2. et deum vivum abc. 3. mallent λ . In D. extat quem sibi imperatores pro-
pitium praeter ceteros malant. 4. qua ABDF λ def. Pameliu libri, Vindob. quia E.
que Erfurt. quis Gc. qui ab. 5. quis et animas Gc. qui et animas (anima D.)
Deb. 6. eum esse deum Adef. Pameliu libri. deum eum esse BFG. Vindob. eum
deum esse DEabc. Erfurt. deum esse c. 7. sint ABG. sunt reliqui. 8. deos.
Quidni cum super omnes homines ABEbdef. Oxon. Erfurt. Pameliu libri. deos qui
diu? cum super (semper D.) omnes homines Da. deos, homines FGc. Vindob.
homines λ . ceteris omissis. 9. antistent b. antestant λ . (Vindob.) Haverc. 10.
Recogitant λ . 11. vires (lines F.) imperii sui ABFG λ def. Vindob. Pameliu libri.
vires imperii DEabc. Erfurt. 12. nemo potest F. 13. se valere Fed. 13b.
caelo mittat excubias, caelo vectigalia imponat om.c. 14. cuius est caelum et c.
15. unde est et homo d. unde et Caesar homo Oxon. 16. Illuc sursum suspi-
cientes λ . Haverc. Pro suspicientes AqBqDqG. habent suspicientes.

Cypriani „Paternus ait: Nobilium impe-
ratorum ad me scripta venerunt, ut si
qui diis cerimonias execrantur immolare,
ad sacrificandum compellantur inviti.
Exquisivi de nomine tuo. Quid respon-
des? Sanctus Cyprianus respondit: Nul-
los deos novi, nisi unum et verum, qui
fecit terram et caelum et quae in iis
sunt. Huic deo nos Christiani deservi-
mus, hunc deprecamus diebus ac nocti-
bus et pro salute populi et pro statu
imperatorum vestrorum.“ Sic et in agone
Sebastiani et sociorum: „Quem Diocle-
tianus ad se convocari ait: Ego te inter
primos palatio meo semper habui et
contra salutem meam in deorum iniu-
riis hacenus latuisti. Sebastianus re-
spondit: Pro salute tua semper Christum
colui et pro statu orbis imperii Romani
illum qui in coelis est semper adoravi.“

b. deum solum in cuius solius po-
testate sunt) Sane solum et solius dicit
h. l. Tertullianus, ut notet $\epsilon\eta\nu$ $\pi\rho\varsigma$
 $\epsilon\tau\epsilon\rho\epsilon\upsilon\varsigma$ $\epsilon\pi\tau\iota\delta\iota\alpha\sigma\tau\omicron\lambda\eta\nu$. Nempe prin-
cipes in dei summi solius, non in ce-

terorum deorum, quos gentiles etiam
adorabant, esse potestate. Sed quae se-
quuntur satis convincent, quod h. l. di-
citur $\pi\rho\varsigma$ $\tau\epsilon$, simpliciter quoque esse
verissimum, quae de re alii. (Herald.)

c. manibus expansis] Manibus expan-
sis dicit Tertullianus proprie; quod quo-
modo sit intelligendum ostendunt se-
quentia: Sic itaque nos ad deum ex-
pansos ungulae fodiant, cruces suspen-
dant celi. Sic enim expansi figuram
crucis referebant. Prudentius in mar-
tyrio Fructuosi [Peristeph. VI, 103 seq.]:
„Nexus denique, qui manus retrorsus
in longum revocaverant revinctas, in-
tacta cute decidunt adasti. Non ausa
est cohibere poena palmas In morem
crucis ad Patrem levandas, Solvit brachia,
quae Deum precentur.“ In actis
eiusdem martyrii: „Cumque exustae fais-
sent fasciolae, quibus eorum manus fae-
rant colligatae, positus genibus de re-
surrectione securi in signum tropaei do-
minum precabantur.“ Disertissimo Ter-
tullianus ipse libri de Oratione cap. 11

quia ¹⁷innocuis, capite ¹⁸nudo, quia non erubescimus⁴, denique sine monitore⁵, quia de pectore ¹⁹oramus, precantes sumus semper pro

17. innocui F. 18. nudato λ. 19. oramus. Precantes sumus semper pro *Αβ ΕFGλcd. Erfurt. Oxon.* oramus. Precantes sumus omnes semper pro (*ΑφΒφDφ*)*abe.* (Vindob.) *Haverc.* oramus pro *f. reliquis omissis.*

„Nos vero non attollimus tantum, sed etiam expandimus, et dominica passione modulamur.“ Hoc igitur est quod „manibus adorare“ dicit idem Tertullianus libri de Idololatria cap. 7. Nam *adorare* est *προσεύχασθαι*, ut alibi ostendebamus. Addit Tertullianus „quia innocuis.“ Allevabant igitur manus ad deum, nempe quas sciebant esse puras et innocentes. Tertullianus de Oratione cap. 11 „Quando et ipsis manibus spirituales munditiae sunt necessariae, ut a falso, a caede, a veneficiis, ab idololatria ceterisque maculis, quae spiritu conceptae manuum opera transiguntur, purae allevantur.“ Eleganter Philo dissertatione de Humanitate: „*καὶ καθαρὰς, καὶ ὡς ἂν εἶποι τις τροπικώτερον, παρθένους χεῖρας εἰς ὁρᾶν ὀφθαλμῶν ἀνατίνας.*“ (Herald.) Augustin. de Cura pro Mortuis Agenda cap. 5 „Nam et orantes de membris sui corporis faciunt quod supplicantiis congruit, cum genua figunt, cum extendunt manus, vel etiam prosternuntur solo, et si quid aliud visibiliter faciunt“ cett.

d. capite nudo, quia non erubescimus] Perstringit obiter Tertullianus gentilitium morem, qui velato capite ad deos adibant, et idcirco addit „quia non erubescimus.“ — Philo libro de Sacrificiis eos qui sibi bene conscii sunt et quorum animus nullo scelere pollutus est neque contaminatus ad deum accedere atque hostias suas ei offerre iubet: si quis contra malis libidinibus infestatur, aut mente est minus sedata minusque pura, eum *ἐγκαλυψάμενον* quiescere atque impudentiam suam et audaciam cohibere monet: „*ὅτῳ δὲ, inquit elegantissime, ἐγκάθηνται καὶ ἑλλοχῶς πλεονεξίαι καὶ ἐπιθυμίαι τῶν ἁδίκων, ἐγκαλυψάμενος ἡρεμῶς, τὴν ἀνάλογον ἀπόνοιαν καὶ τὰ λίαν θρόσος, ἐν οἷς εὐλάβεια λυσιστελής, ἐπισχόν.*“ (Herald.) Cf. Matth. Brouer in dissert. de Vett. ac Recent. Adorationibus cap. 13. (in Poleni Suppl. Nov. Thes. Antiqu. tom. II. p. 984.) et interpret. ad Plut. Quaest. Rom. 10. Quintil. Inst. Orat. V. 1.

e. sine monitore] Qui deos precabantur, per eorum numina ac potestates, unde multinomines quandoque erant, eos

obtestabantur. Apul. Metam. lib. VI. [cap. 2.]: „Per ego te frugiferam tuam dextram istam deprecor, per laetificas messium ceremonias, per tacita sacra cistarum, miserandae Psyches animae supplicis tuae subsiste!“ Iterum eodem libro [cap. 4.]: „Magni Iovis germana et coniuga, sive tu Sami, quae querulo partu vagituque et alimonia tua gloriatur, tenes vetusta delubra, sive celsae Carthagini, quae te“ cett. „quam cunctus oriens Zygiam veneratur et omnis occidens Lucinam appellat, sis meis extremis casibus Iuno Sosipita“ cett. Item Metam. lib. XI. [cap. 2.]: „Regina caeli, sive tu Ceres alma frugum parens originalis, quae reperta laetata filiae“ cett. „Seu tu caelestis Venus, quae primis rerum exordiis“ cett. „Seu Phoebii soror, quae“ cett. „Seu nocturnis ululatus horrenda Proserpina, quoque nomine, quoque ritu, quoque facie te fas est invocare“ cett. Quo igitur plures erant deorum potestates, plures quoque appellationes erant, quas ne quid diis demulcendis omitterent, simul omnes saepius oggerant. Hinc eadem Milesia „*dea multinominia*“ id est multarum potestatum et inde diversa quoque nomina consequuta [ibid. cap. 22.]: „Adest tibi dies votis assiduus exoptatus, quo deae multinominis divinis imperiis per istas meas manus piissimis sacramentis insinueris.“ [Cf. Apul. Metam. XI, 5 „cuius nomen unicum multiforae specie, ritu vario, nomine multilinguo totus veneratur orbis.“] Qui ergo omnia illa numina atque inde profecta nomina minus habebant cognita, ii monitorem adhibebant, qui ea sibi subiiceret. Atque hoc referenda puto ea Senecae verba quae ex libro eius de Superstitione exercepsit B. Augustinus [De Civ. Dei VI, 10.]: „In Capitolium perveni. Peditibus publicatae dementiae, quod sibi vanus furor attribuit, officii. Alius numina deo subiicit, alius horas Iovi nuntiat, alius lictor est, alius unctor“ cett. Iustus Lipsius in Electis legendum existimat nomina, tanquam diis adstiterint sui nomenclatores, qui salutantium sive adorantium nomina velut nescis ingererent. Sane de istis monitoribus locum intel-

omnibus imperatoribus. Vitam illis prolixam^f, imperium securum, domum tutam, exercitus fortes^g, senatum fidelem, populum probum, orbem quietum, ²⁰quaecunque hominis et Caesaris ²¹vota sunt, ²²haec ab alio orare non possum quam a quo ²³me scio consecuturum, quoniam et ipse est qui solus praestat et ego sum cui impetrare debetur, famulus eius, qui eum ²⁴solus^h observo, ²⁵qui propter disciplinam eius occidit, qui ei offero optimam et maiorem

20. et quaecunque Dabef. Haverc. 21. sunt vota F. 22. Hoc DG. 23. me scio ABEd. Vindob. Erfurt. scio me Dabef. sciam me c. me sciam G. 24. solus ABGef. (Vindob.) Bongars. Haverc. solum DEFabcd. Erfurt. Oxon. 25. qui propter disciplinam eius occidit om. Dace. qui pro disciplina eius occidit λ. Haverc.

legendum existimo, qui deorum nomina ac potestates et diversa numina precantibus subiiciebant. Quare nescio an legendum: „Aliis numina dei subiicit.“ (Herald.) Apud ethnicos monitor praeibat preces, ac de scripto quidem, ne quid verborum praeteriretur aut praeposterum diceretur, rursusque alius custos erat, qui attenderet, alius qui favori linguis iuberet. Plin. Hist. Nat. XXVIII, 2. (Rigalt.)

f. vitam illis prolixam] Prudentius in agone S. Romani [Peristeph. X, 421 sqq.] „Accingere ergo quisquis es, nequissime, Pro principali rite nobiscum deos Orare vita.“ Respondet Romanus „Numquam pro salute et maximis Fortissimisque principis cohortibus aliter precabor, quam fidele ut militent“ cett. Theodoret. II, 19 „ἱκετεύοντες (scil. οἱ ἐκκλησιαστικοί) ὑπὲρ τῆς βασιλείας τε καὶ σωτηρίας καὶ εἰρήνης, ἣν ἡ Θεοῦ ἐκ τῆς διανοίας σου χαριέται.“ Euseb. de Vita Constantini IV, 45 „οἱ δὲ μὴ διὰ τούτων χωρεῖν οἱοί τε θυσίας ἀναιμούς καὶ μυστικαῖς ἱερουργίας τὸ θεῖον ἱλασκοντο, ὑπὲρ τῆς κοινῆς εἰρήνης, ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ, αὐτοῦ δὲ βασιλέως, ὑπὲρ τοῦ τοσούτων αἰτίων παιδῶν τε αὐτοῦ Θεοφιλῶν ἱκετηρίας εὐχὰς τῷ Θεῷ προσαναφέροντες.“

g. exercitus fortes] Nam saepe accidebat, ut si qua expeditio pararetur a principe, tum Christiani vel maxime vexarentur, quod votis, quae pro eorum salute et victoriis proque exercituum fortitudinis nuncupabantur, interesse nolent. Hinc praefectus ille apud Prudentium in agone Romani [Peristeph. X, 417 sqq.] „Placanda nobis pro triumphis principis Delubra, feustus ut secundet gloriam Prociactus, utque sub-

ingatis hostibus Ductor quietam fraenet orbem legibus. Accingere ergo“ cett. Hac igitur de causa pro exercitiis etiam nominatim precabantur Christiani, ne imperatorum suorum expeditionibus parum favere existimarentur. Quapropter vereor ut sibi parum caverit Prudentius, quum Romanum introduxit ita respondentem, ut pro exercitiis aliud se precibus suis flagitaturum negaret, quam ut dei cognitione illuminarentur, qua de re alibi. S. Sebastianus, qui sub Diocletiano coronatus est, in antiquis martyrologiis: „Iniquis subreptionibus animos imperii vestri templorum pontifices obsidentes suggesserant de Christianis falsa commenta, dicentes eos reipublicae adversarios, quorum orationibus ipsa respublica melioratur et crescit, qui pro imperio vestro et pro salute Romani exercitus orare non cessant.“ Dicit autem exercitus fortes proprio epitheto, ut in epistola illa quae apud Flavium Vopiscum in D. Aureliano: „Felices ac fortes exercitus senatui populoque Romano.“ (Herald.) Cyprian. Ad Demetrianum p. 192. ed. Oxon. „et tamen pro arcendis hostibus et imbris impetrandis et vel auferendis vel temperandis adversis rogamus semper et preces fundimus; et pro pace ac salute vestra propitiantes ac placantes deum diebus ac noctibus iugiter atque instantem oramus.“ Arnob. Adv. Natl. IV, 36 „Nam nostra quidem scripta cur ignibus mernerunt dari: cur immaniter conventicula dirui, in quibus summus oratur deus, pax cunctis et venia postulat magistratibus, exercitiis, regibus, familiaribus, inimicis, adhuc vitam degentibus et resolutis corporum vincione.“

h. solus] Soli Christiani deum observare norunt ac colere. (Rigalt.)

hostiamⁱ quam ipse mandavit, orationem de carne pudica, de anima innocenti, de spiritu sancto profectam, non grana thuris unius assis, ²⁶Arabicae arboris lacrimas^k, nec duas meri guttas^l, nec sanguinem reprobⁱ ²⁷bovis mori optantis^m, et post omnia inquinamenta etiam conscientiam spurcam: ut mirer, ²⁸cum hostiae probantur penes vosⁿ a vitiosissimis sacerdotibus, ²⁹cum cuivis prae-

26. non Arabicae cef. non a radice a. 27. hominis mori Dabed. 28. cum hostiae probantur ABEGdef. Vindob. Erfurt. Oxon. cum hostiae probentur Dabc. quomodo hostiae probantur F. 29. cum cuivis praecordia ego. cum quibus praecordia AGDEFG. Bongars. Oxon. Vindob. Ambros. Erfurt. cur praecordia (A) abcdcf. Haver.

i. maiorem hostiam] Tertull. ad Scapul. cap. 2 „Itaque et sacrificamus pro salute imperatoris, sed deo nostro et ipsius, sed quomodo praecepit deus, pura mente.“ Id nempe est quod auctor Expositionis Fidei, quae inter opera Iustini Martyris, sub finem illius opusculi dicit *Θύειν θεῷ θυσίας αἰδέσεως καὶ σπένδειν θεήσεως εὐλαχρινεῖς*. „Eleganter Iustinus Martyr Dialogo cum Tryphone „ὅτι μὲν οὐν καὶ εὐχαὶ καὶ εὐχαριστία ὑπὸ τῶν ἀξίων γινόμεναι τέλειαι μόναι καὶ εὐάρεστοι εἰσι τῷ θεῷ θυσίαι καὶ αὐτὸς φημι· ταῦτα γὰρ μόναι καὶ Χριστιανοὶ παρέλαβον ποιεῖν, καὶ ἐπ’ ἀναμνήσει τῆς τροφῆς αὐτῶν ξηρᾶς τε καὶ ἄγρᾶς, ἐν ᾗ καὶ τοῦ πάθους, ὃ πέπονθε, δι’ αὐτοῦ ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, μέμνηται.“ Sic autem *ἕμνον θύειν* dicit etiam Heliodor. Aethiop. libro III. „καὶ ἕμνον ἀποθύει τῷ θεῷ τεταραγμένος κατὰ τοῦ ὕπνου.“ Ceterum „maiores atque optimam hostiam“ quum ait Tertullianus, nititur verbis propriis, quod satis notum est. (Herald.) Cf. supra cap. 6 „licet Baccho iam Italico furias vestras imoletis.“ De re adde Minuc. Felic. Octav. cap. 32 „Hostias et victimas domine offeram, quae in usum mei protilit, ut reiciam ei suum munus? Ingratum est; cum sit litabilis hostia bonus animus et pura mens et sincera consuegna. Igitur qui innocentiam colit, deo libat, qui fraudibus abstinet, propitiat deum, qui hominem periculo subripit, optimam victimam caedit. Haec nostra sacrificia, haec dei sacra sunt.“ Euseb. de Vita Constantini IV, 10 „καθάρων δὲ μόνην διάνοιαν καὶ ψυχὴν ἀκλήιδωτον παρὰ ἀνθρώπων ἀπαιτεῖ, τὰς τε ἀρετῆς καὶ εὐσεβείας πράξεις ἐν τούτῳ σταθμαίμενος.“ Similes locos ex aliis scriptoribus snppeditabunt Elmenhorstius et Ouzelius ad Minuc. Felicis l. l.

k. Arabicae arboris lacrimas] Cf. Arnob. Adv. Natl. VII, 28 „Nam ne forte ignoretis, quid aut unde sit tas istud, viscum est ex corticibus profluens, ita etiam ex amygdalo, ceraso lacrimabili destillatione coalescens.“

l. duas meri guttas] Cf. Arnob. Adv. Natl. VII, 36 „Vos mero, vos ture arbutramini diis addi et eorum augescere dignitates, nos monstrum et prodigium iudicamus, quod quisquam hominem credit aut augustiorem fieri deum fumo aut ex roribus exiguis vini ipsum sibi ab hominibus ducere satis sancte atque honorifice supplicatum.“

m. reprobi bovis mori optantis] Reprobum bovem mori optantem appellat Tertullianus bovem nullius pretii, moribundum et paene confectum. Tangit enim gentiliū in sacrificiis *σμερρολογίαν*, quam clarius exagilabat supra cap. 13 „Non dico quales sitis in sacrificando, cum enecta et tabidosi et scabiosa quaeque maculati.“ Appellat autem „reprobū bovem“, qui reprobari atque ab altaribus arceri debuerat, cum hostiae probarentur.“ (Herald.)

n. cum hostiae probantur penes vos] Hostias probatas fuisse ex Luciano et aliis notum est; *ἐξετάζειν* dicit Lucianus, alii etiam quandoque *δοκιμάζειν*. Herodotus libro II. [cap. 38]: „Τοῖς δὲ βοῦς τοὺς ἑρσενας τοῦ Ἐλάφου εἶναι νομίζουσι, καὶ τοῦτον εἶναι δοκιμάζοντι αὐτοὺς αὐτὸς.“ Porphyrius *περὶ ἀποχῆς*: „ἐδύνοντο δὲ τῇ Ἡεῶ, καὶ ἐδοκιμάζοντο καθάπερ οἱ ζητούμενοι καθαροὶ μόχοι καὶ σαρφαργίζομενοι.“ Atque hoc idem in lege observabatur, ut et in causa ista diabolus dei dispositiones sit emulatus. Id etiam ex libris sacris notum est, emittere tamen non possum elegantem Philonis locum libro de Agricultura: „ἄτοπον γὰρ ἱερέων μὲν πρόνοιαν ἔχειν ὡς ὁλόκληροι τὰ σώματα καὶ παντελεῖς

cordia potius victimarum quam ipsorum sacrificantium examinantur.

²Sic itaque nos ad deum expansos ungulae fodiant^o, cruces suspendant, ignes lambant, gladii guttura detrancant, bestiae insiliant: paratus est ad omne supplicium ipse habitus orantis Christiani.

³Hoc agite, boni praesides, extorquete animam deo supplicantem pro imperatore. Hoc erit crimen, ubi veritas ²dei et devotio est.

¹Adolati nunc sumus imperatori et mentiti vota quae diximus, Cap. XXXI.

¹ad evadendam scilicet vim. ²Plane proficit ista fallacia. Admittitis ¹nos enim probare quodcumque defendimus^a. Qui ergo ¹putaveris nihil nos de salute Caesarum curare, inspicere dei voces, litteras nostras, quas neque ipsi supprimimus et plerique casus ad extraneos transferunt. ¹Scitote ex illis praeceptum ¹esse nobis ad redundantiam benignitatis^b etiam pro inimicis deum ¹orare et persecutoribus nostris bona precari. Qui magis inimici et persecutores Christianorum ¹quam de quorum maiestate convenimur in crimen^c? Sed etiam nominatim atque manifeste, Orate, inquit,

¹. Timoth. 2, 2.

30. Sic ita nos *f*. Si itaque nos *Latinius*. 31. Hoc boni praesides agite *F*. Hoc te boni agri praesides *G*. hoc te boni agri praesides *Vindob*. 32. est dei et devotio *λ*. Verba Hic erit crimen, ubi veritas dei et devotio est om. *f*.

Cap. XXXI. *Capitis inscriptio in ABDEGAb. Erfurt. Oxon. Vindob. aliisque est DE ORATIONE PRO INIMICIS.* 1. Adolati *AB. Elmon. Gandav. Adulati reliqui libri.* 2. ad evadendum *c*. 3. Tamen proficit *λ*. 4. nos enim *ABEGf. Vindob. Oxon. enim nos DFabdef. Haverc. Pro Admittitis G. habet Admittis.* 5. putas *abede.* 6. Scito *Gd. Haverc.* 7. est *G. Haverc.* 8. exorare *G.* 9. quam quorum *F.* quam deorum *Vindob.*

ἰστανται, τῶν δὲ καταδυσσόμενων ζώων, ὡς οὐδὲν οὐδεμίᾳ τοπαράσῃ, ἀλλ' οἷδ' ἐν τῇ βασιλευσίνῃ χρησεται λαβή· καὶ τίνος δὲ καὶ θούος ἐπ' αὐτὸ τοῦτο χειροτονεῖν τὸ ἔργον, οὗς ἐνίοι μωμοσκόπους ἐνομάζουσιν, ἵνα ἀμωρα καὶ ἀσωτῇ προσάγῃται τῷ βασιλεῖ." Nota obiter μωμοσκόπων denominationem, de qua male vulgo. Clemens Alexandrinus Stromate IV: „ἦσαν δὲ καὶ ταῖς τῶν θεοῶν προσάγωγαις πᾶσι τῷ νόμῳ οἱ τῶν ἱερῶν μωμοσκόποι." (Herald.)

o. ungulae, fodiant] De ungulae instrumento his quae adnotavi supra ad cap. 12. iam hos adde locos ex martyrologiis. Vita Theodoti quae legitur Novemb. „Ungulis excarnificatus, dum costae nudarentur." Vita Prisca, nobilissimae virginis Romanae, quae celebratur die XVIII. Ian. „In ergastulo trium dierum media afflicta in equuleo suspenditur, et ungulis ferreis excarnificata in rogam iicitur." Vita S. Epicteti martyris ipsum Epictetum et B. Astionem „Latronum iussit in equuleum levare et fortiter ungulis ferreis radi." Adde et Va-

lerian. Homil. XVI. „Quare autem ille flammam non securus adspiciat, aut quare tortoris ungulas expavescat, quum tam pretiosa gratia remunerationis expectat?" et Tertull. De leuon. cap. 12 „et contra ungulas corneus, praemisso iam sanguinis succo." Ibid. „at paucis ungulis titillatus."

Cap. XXXI. a. defendimus.] Nihil proficit eiusmodi fallacia, quandoquidem admittitis nos et provocatis ad probandum quodcumque defendimus h. e. asserimus.

b. ad redundantiam benignitatis] Sic περιουσία φιλανθρωπίας dicit eleganter Philo Dissert. de Humanitate: „ἵνα ἐν τοῖς νόμοις πᾶσιν ἀσκήσωτες πολλῇ τιμῇ περιουσίᾳ χρημέθῃ φιλανθρωπίας." Sic ἐπιδαμνιζόμεσθαι τὸ ἐπιεικὲς dicit eleganter eodem libro: „ἐπιδαμνιζόμενος δὲ τὸ ἐπιεικὲς πάλιν πλεονέσῃ αὐτῷ καὶ κατασφραγισχῆται." (Herald.)

c. convenimur in crimen] Cf. infra cap. 35 „de qua in secundum scrip- legiom convenimur." „Convenire in crimen" est crimine adgredi, criminari, accusare. V. quae adnotavi supra ad cap. 10.

pro regibus et pro principibus et potestatibus, ut omnia ¹⁰ tranquilla sint vobis. Cum enim concutitur imperium, concussis etiam ceteris membris eius utique et nos, licet extranei a turbis ¹¹ aestimemur, in aliquo loco casus invenimur.

Cap. XXXII. Est et alia maior necessitas nobis orandi pro imperatoribus, ¹etiam pro omni statu imperii rebusque Romanis, ²qui vim maximam universo orbi imminentem ³ipsamque ⁴clausulam saeculi ⁵acerbitates horrendas comminantem Romani imperii commeatu ⁶scimus retardari ⁷. ⁸Itaque nolumus experiri, ⁹et dum precamur ¹⁰differri, Romanae diuturnitati favemus. ¹¹Sed et iuramus, sicut non per

10. tranquilla sint vobis. Cum f. (Vindob.) Haverc. tranquillae sint vobis. Cum 2. tranquilla sint. Vobiscum ABDEFGabede. Oxon. Erfurt. Bongars. 11. aestimemur om. 2f. Haverc.

Cap. XXXII. Capitis inscriptio in ABDEG. Vindob. est ITEM (ITEM om. G. Vindob.) PRO IMPERIO ET POTESTATE IMPERATORIS (IMPERATORVM BD. Vindob. ROMANORVM G.), in E. Erfurt. Oxon. DE EADEM RE., in ab. QVARE ETIAM PRO IMPERII ROMANI SALVTE CHRISTIANI ORENT. Vaticanus unus habet QVOD CHRISTIANI PRO IMPERATORIBVS PRECANTVR DVM ORANT SAECVLI CLAVSV-LAM RETARDARI. 1. et pro omni statu F. et ita universo orbe et statu 2. 2. qui vim ABDEFGaf. Bongars. Vindob. Erfurt. quod vim abede. 3. clausulam ABDElabdef. Oxon. Erfurt. (Vindob.) Pamelii libri. clausuram c. cladem FG. 4. Itaque nolumus B. Itaque volumus F. Ita quae nolumus Latinus. 5. ea dum Latinus, prob. Fr. Iunius et Havercampus. 6. differre F. Vindob. 7. Sed et sic iuramus non 2. Sed et iuramus sicut tam F.

Cap. XXXII. a. vim maximam universo orbi imminentem] Conflagrationem obscure significat. (Rigalt.)

b. clausulam saeculi] Cf. adnot. ad De Idol. cap. 9.

c. commeatu] Cf. quae adnotavero ad De Fuga in Persecut. cap. 9.

d. scimus retardari] Paulus cum ad Ecclesiam Thessalonicensium scriberet non venturum diem domini priusquam imperium Romanum defecisset, rem aeyo illo abominatissimam verbis quaesitissimis obscuravit. Eodem consilio Tertullianus hoc ad proceres Romanos Apologetico rem eandem significaturus tam ingeniose colores obduxit, ut etiam placere potuerit. Et consimili schemate ad Scapulam proconsulem „Christianus, inquit, nullius est hostis, nedam imperatoris, quem sciens a deo suo constitui necesse est ut et ipsum diligit et revereatur et honoret et salvum velit cum toto Romano imperio, quousque saeculum stabit: tandem enim stabit.“ Ac iam pridem Romana res abiit pessam et commeavit Romani imperii pompa. Venit defectio, et sublatum est de medio quod obstaro dicebatur. Et tamen durasse mundum legimus et stare saeculum sentimus. Quid? vanam esse dicimus Pauli sententiam? Apostoli tanti tamque eximie a do-

mino selecti? Absit. Nam et verissimam credimus et iam olim disiecti RomanoFum imperii rudera calcamus. Quid ergo? iam pridem quoque advenisse dicimus hominem peccati? hominem perditionis? cuius mysterium etiam tunc Paulo scribente agitabatur. Venisse inquam iam pridem, sed nostram illud pridem in quae tempora proferatur si quaerimus, nihil agimus. Immo satis impie quaerimus. Obiecit dominus curiositati narem, adorandam nobis, non submoven-dam. Sufficiat intueri quod aperit Petrus, unum diem apud dominum perinde esse ut annos mille, et mille annos ut diem anum. Venerit homo ille nequissimus, sive hominum nequissimorum numerus, et iam anni supra millesimum surgent, quid anni mille milibus centies centenis in immensam aeternitatem continuandis comparati? Si quid hac in re temporis etiam humana cogitatione brevissimi promiserant sibi veteres, bene ac sapienter fuerint decepti. Et bene fallimur, si secundum illos quoque sic decipimur, ut simus ad diem illum velut semper instantissimum vigiles, quem solas Pater novit, ut pendula expectatione sollicitudo fidei probetur. (Rigalt.)

e. et tam precamur differri, Romanae diuturnitati favemus.] De veterum Chri-

genios Caesarum¹, ita per salutem eorum², quae est augustior omnibus geniis. Nescitis genios daemones dici et inde diminutiva voce

stianorum precibus pro mora finis v. Semleri Selecta Capita H. E. 1, 48. Hoeckel de Precibus Christ. pro Mora Finis (Argentor. 1751.). Muenther Primord. Eccl. Afr. p. 109. Cf. Tertull. Apol. cap. 39. et Ad Scapul. cap. 2.

f. per genios Caesarum] Id etiam defectionis argumentum videbatur, quod Caesaris genium, per quem sanctissimum *καὶ φραγδίστατον* gentibus erat insiurandum, Christiani iurare nollent. Idcirco sicut idis immortalibus immolare, ita et per Caesaris genium iurare inebantur. In agone Polycarpi apud Euseb. Hist. Eccles. IV. 15 „*ῥῆμασιν τὴν Καίσαρος τύχην μετανόησον, εἰς Αἰε τοὺς ἀδελφούς.*“ Sic in actis proconsularibus martyrum Scillitanorum: „Saturninus proconsul dixit: Dicente te de mysterio non inferam mala. Tantum iura per genium regis nostri. Speratus dixit: Ego imperatoris mundi genium nescio, sed caelesti deo meo servo, quem nullus hominum vidit nec videre potest.“ Observat doctissimus Cardinalis Baronius hoc insiurandum a Christianis praesides ac proconsules exegisse, quod eos ab imperatoribus defectionem moliri suspicarentur. Sane Christianorum erga imperatores fidem suspectam eos habuisse et ideo modis omnibus cavisse, ut eam obligarent, dubium nullum est. Hinc Saturnini quae modo observabamus verbo: Tantum iura per genium regis nostri. Sed hoc sacramenti genus esse antiquissimum et ab imperatoribus statim initio constituti imperii constringendis hominum servitutem nondum satis aequo animo ferentium animis introductum atque hinc plurimis, qui novam hoc et inusitatum adulationis genus indeere non possent, pestem creatam satis constat. Etsi Augustum principem sapientissimum ac moderatissimum hoc sacramenti genus non solum remisisse, sed et compressisse scribit Dio lib. LVII: „*οὐτε ὁμνῆσαι τοῖς ἀνδράποιοις τὴν αὐτοῦ τύχην συνεχάρει.*“ Sic Graeci pene semper interpretantur „deierare per genium Caesaris.“ *ὁμνῆσαι τὴν τοῦ Καίσαρος τύχην.* Idem Dio lib. LVIII. de honoribus Tiberio et Seiano coniunctim habitis: „*καὶ ἡγόρευτο ὑπὲρ αὐτῶν ὁμοίως καὶ ἔθνον καὶ τὴν τύχην αὐτῶν ὥμοσαν.*“ Nam ab uniuscuiusque genio bonam vel malam hominis fortunam pendere existimabant, unde *εὐνοχεῖς καὶ εὐδαίμονες, δυστυ-*

χεῖς καὶ δυσδαίμονες rem unam atque eandem significant. Apul. Metam. [VIII, 20.] utrumque coniungit: „Per fortunas vestrosque genios sic ad meae senectutis spatia validi laetique veniat, decepto seni subsistite!“ Origenes contra Celsum libro ultimo modo *τύχην*, modo *δαίμονα* dicit. (Herald.) Cf. etiam supra cap. 28.

g. per salutem eorum] Christiani igitur per salutem Caesaris iurare non verebantur, quippe quem salvum et incolumem votis omnibus exoptarent, ut ait hoc loco Tertullianus. Sic in pactionibus suis ac contractibus salutem principum saepius interponebant, ut constat ex lege Si quis XLI. C. de Transact. Beatissimus pater Basilus in Psalmum XIV. notat hoc non tam esse iusiurandum quam *θεραπείαν πρὸς τοὺς ἀκούοντας*, genus quoddam obtestationis, quo auditorum animi conciliantur ac confirmantur: „*εἰσὶ δὲ τινες λόγοι, inquit, σχήματα μὲν ὄρων ἔχοντες, οὐχ ὄροι δὲ ὄντες, ἀλλὰ θεραπεία πρὸς τοὺς ἀκούοντας, ὥς ὁ Ἰωσήφ, τὸν Αἰγύπτιον οικειούμενος, πρὸς τὴν ὑγίαν ὤμνυε Φαραὼ καὶ ὁ ἀπόστολος τὴν πρὸς Κορινθίους ἀγάπην ἑαυτοῦ παριστάνων ἔφη πρὸς τὴν ἡμετέραν καύχησιν ἦν ἔχω ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν.*“ Sane Iulio Caesari primo datum, ut per eius genium ac salutem iuraretur. Antonius in illius laudatione apud Dionem lib. XLIX: *οἱ δ' ἐπειδὴ ἀποθνήσκοντα ἄνδρα, ἐπὲρ οὗ δημοσίᾳ κατ' ἔτος εὐχεσθαι ἐψηφίσαντο καὶ οὗ τὴν τε ὑγίαν τὴν τε τύχην ὤμνυσαν.*“ Xylander vertit: per valedictudinem. Debuit: per salutem; *σωτηρίαν* alii dixerunt. Idem Dio lib. LIX. de Caia per salutem et genium Incitati equi dilectissimum deierante: „*τὴν τε σωτηρίαν αὐτοῦ καὶ τὴν τύχην ὤμνυ.*“ Zonaras in Constantino: „*κατὰ τῆς σωτηρίας τοῦ βασιλέως εὐθὺς ἐξωμόσατο.*“ Haec eadem adulatione privatis etiam indulta. B. Hieronymus uxoris insolentis superbiam notans: „Vocanda domina, celebrandus natalis eius, iurandum per salutem illius, ut ait superstes optandum.“ Sic et per salutem suam ipsorum iurabant. I. V. l. XXXIII. D. de Iureiurando. Apul. Metam. IX. [cap. 30.]: „Repente suarumque carorum salutem quam sanctissime adiurans adseverat.“ Alii apud eundem „adiurare per salutem suam“ est obtestari aliquem interposita per sa-

daemonia? Nos iudicium dei ⁸suspiciamus^h in imperatoribus, qui gentibus illos praefecit. Id in eis scimus esse quod deus voluit, ⁹ideoque et salvum volumus ¹⁰esse quod deus voluit et pro magno ¹¹id iuramento habemus. Ceterum daemones, id est genios, adiurareⁱ consuevimus, ¹²ut illos de hominibus exigamus, non deierare, ¹³ut eis honorem divinitatis conferamus.

Cap. XXXII. Sed quid ego amplius de religione atque pietate Christiana ¹in imperatore? ²quem necesse est suspiciamus ut eum quem dominus noster ³elegit, ut merito dixerim: Noster est magis Caesar, ⁴a nostro deo constitutus. Itaque ⁵ut meo plus ego illi operor in salutem, ⁶siquidem non solum ab eo postulo eam qui ⁷potest praestare, aut ⁸quod talis postulo qui merear impetrare, sed etiam quod temperans maiestatem Caesaris infra deum magis illum commendando deo, ⁹cui soli subicio. Subicio autem cui non adaequo. Non enim deum imperatorem dicam, vel quia mentiri nescio, vel quia illum deridere non audeo, ¹⁰vel quia nec ipse se deum vult dici. Si homo sit, interest ¹¹homini^a deo cedere. Satis ¹²habeat

8. suspiciamus AG. 9. ideoque et salvum volumus esse quod deus voluit om. DEFGabc. Ozon. Erfurt. Vindob. Sed salva praestant ea verba AB²df. Etnon. Gazdav. 10. esse om. λ. Haverc. 11. id iuramento AB²FGcdf. Erfurt. Ozon. Vindob. Gorsiens. adiuramento λb. adiumento Dac. 12. ut ex hominibus illos exigamus G. ut illos ex hominibus exigamus F. Vindob. ut illos de hominibus expellamus λ. 13. ut eis ABE (m. sec.) FG. Vindob. Erfurt. ut illis DEabcdef. Haverc.

Cap. XXXIII. Capitis inscriptio in ABEG. Ozon. Erfurt. est PRO IMPERATORE., in DF. Vindob. DE IMPERATORE., in ab. IMPERATOREM HOMINEM ESSE NON DEVM. 1. in imperatore ABDEG. in imperatorem reliqui. 2. quam ab. 3. elegit, ut merito AB²FGde. (Vindob.) Ozon. Erfurt. Pameli libri. elegerit. ut merito Dabc. elegit? et merito f. Haverc. 4. at a nostro Dabcd. 5. ut meo AB²FG (λ)bcde. Vindob. Ozon. ut in eo Da. in eo Erfurt. et in eo f. Fulv. Ursinus, Haverc. 6. si quidem (si quid Ozon. Vindob.) non solum ab eo postulo eam qui ABDEFGabcde. Ozon. Erfurt. Vindob. quod non solum ab eo postulo eam qui f. Fulv. Ursinus. non solum quod eam ab eo postulo qui λ. Haverc. 7. potest praestare, aut quod talis postulo qui om. c. 8. qui F. 9. cui soli eam subicio λ. 10. quia vel F. Pro ipse se deum in G. est ipse deum., et deinde pro sit B. habet scit. 11. hominis c. 12. habet Fl². Vindob.

litem suorum adoratione. Sic igitur Metam. II. [cap. 20.]: „Sed cum instantia Byrrhaenae, quae cum adoratione suae salutis ingratis cogebat effari, perfecit ut vellet.“ Idem Metam. IX „Idque per spes prosperas eius orabat adinrans.“ B. Hieronymus in cap. 1. Epist. ad Tit. Comm. VII: „Accusationis occasio est, adiuratum per regem frequentius non bibisse.“ (Herald.) Adde Iuret. ad Symmach. Epist. III, 55.

h. suspiciamus] Cf. supra ad cap. 18.

i. adiurare] h. e. ἑξορκίζω. La Cerdas citat P. Pithoei Advr. II, 8. et Cyprian. ad Demetr. „O si audire velles et videre,

quando a nobis adiurantur et torquentur spiritalibus flagris.“, Prochorum Vita Iohannis cap. 36 „Nec multo post accendit de flumine lupus dixitque illi Iohannes: Adiure te, apiritus immande: dic quot annos in hoc habitasti loco? Daemon respondit: septuaginta.“ Steph. Durantis De Ritib. Eccl. I, 19 „Tertio exercisamus sive adiuramus ipsos, ter simul in faciem eorum et aures insufflando,“ quae sunt verba Synodi Constantinopolitanae sub Theodosio.

Cap. XXXIII. a. interest homini] Advérte insolitam verbi interest structuram. Alterum eius exemplum proferre non possum.

appellari imperator^b. Grande et hoc nomen est, quod a deo traditur. Negat¹³ illum imperatorem qui deum dicit; nisi homo sit non est imperator. Hominem se esse etiam triumphans in illo sublimissimo curru admonetur. Suggestitur enim¹⁴ ei a tergo: Respice post te! ¹⁵Hominem te memento!¹⁶ Et utique hoc magis gaudet tanta se gloria coruscare, ut illi¹⁷ admonitio condicionis suae sit necessaria. Minor erat, si tunc deus diceretur, ¹⁸quia non vere diceretur. Maior est qui revocatur, ne se deum existimet.

Augustus, imperii formator^a, ne dominum quidem dici se volebat^b; et hoc enim dei est cognomen. Dicam plane imperatorem

13. ille *Oxon.* 14. ei om. *Ap.* 15. Hominem te memento (mento *B.*) *ABEFGf. Vindob. Erfurt.* hominem memento te *Dabede.* hominem te, hominem memento *λ.* 16. Et utique *ABFGldef. Vindob. Pamelii libri.* Etiam utique *DEab. Erfurt.* Etiam c. 17. monitio *λ.* 18. quia non vere diceretur om. *DEa.* Tuentur *ABFGlbedef. Gortius. Vindob.*

Cap. XXXIV. Inscriptio capitis in *ABEG. Vindob. Erfurt. Oxon. aliisque est DE (pro G.) AVGSTO IMPERATORE., in ab. NEC DOMINVM NISI MORE COMMUNI IMPERATOREM ESSE APPELLANDVM.*

b. Satis habet appellari imperator.] *Rorat. Od. III, 6, 5 „Dis te minorem quod geris, imperas.“*

c. Hominem te memento.] De hoc more v. praeter interpr. ad Sueton. *Octav. cap. 91. et Buleger. de Triumphis cap. 17. Isidor. Orig. XVIII, 2, 6 „Quod vero a carnifice contingebantur (sc. triumphantes), id esse indicium, ut ad tantum fastigium evecti mediocritatis humanae commoverentur.“ Cf. *Plin. Hist. Nat. XXVIII, 4 „Similis medicina linguae, ut sit exorata a tergo fortuna gloriae carnifex.“ Hieronym. ad Paulam tom. IV. p. 55. ed. Bened. „Monitor quidam humanae imbecillitatis apponitur in similitudinem triumphantium, quibus in curru retro comes adhaerebat per singulas acclamationes civium dicens: Hominem te esse memento!“**

Cap. XXXIV. a. Augustus imperii formator] Verissimum elogium. Julius enim imperium inchoaverat tantum ac veluti depalaverat, at Augustus formavit et constituit. „Reformatorem“ eundem appellat libro de Anima cap. 46. At „imperii formator“ apud Ammianum Marcellinum non eadem *ἐργεσία*, sed pro principe tantum ad imperium capessendum idoneo. Sic enim in oratione Valentiniani lib. XXVI. [p. 312. ed. Vales.]: „Quod erat igitur in manu positum vestra, nunc dum electo imperii formatore, utiliter et gloriose complectis.“ (Herald.)

b. ne dominum quidem se dici volebat] Rei maiestatis habebantur Christiani

quod honores imperatoribus tribui solitos minuire, quosdam etiam suggillare viderentur. Nam primam ad honores divinos quod attinet, eos non solum iis deferre detrecabant, sed plane damnabant et improbabant, quod ostendebat superiori capite Tertullianus. Eodem pertinet quod is disputat toto hoc capite de domini appellatione, quam quidem dicit Caesari minime negari a Christianis, quando more communi usurpatur, quam autem Caesarem ita appellant dominum, ut eum dei loco constituent, qui est proprie ac primario dominus omnium gentium, rex regum ac dominus dominantium, tum Christianos, qui sacrilegii caput suum nolunt obstringere, hac appellatione Caesarem prosequi palam recusare atque aspernari. Tota autem haec disputatio digna est quae serium lectorem advertat. Occurrunt enim in antiquis martyrologiis et aliis quibusdam scriptis loca nonnulla unde suspicari possit aliquos Caesares a Christianis pro dominis atque imperatoribus suis non fuisse habitos, qua de re quia disputatio paulo est diffusior, diatribam separatim dabimus. Ceterum pagani quum fideles ad sacrificandum compellerent, simul etiam quandoque hanc appellationem ab iis nominatim exigebant. Locus est hac de re insignis in celeberrimo illo Polycarpi agone apud Eusebium *Hist. Eccles. lib. IV, 32: „ἐπεὶ θὸν παρακαθεζόμενοι καὶ λέγοντες, τί γὰρ κατὸν ἐστὶν σινεῖν Κύριε καὶ*

dominum, ¹sed more communi, sed quando non cogor, ut dominum dei vice dicam. Ceterum liber sum illi. Dominus enim meus unus est, ²deus omnipotens aeternus, idem qui et ipsius. Qui ³pater patriae est, quomodo dominus est? Sed et gratius ⁴est nomen pietatis quam potestatis. Etiam ⁵familiae magis patres quam domini vocantur. ⁶Tanto abest ut imperator deus debeat dici, ⁷quod non potest credi ⁸non modo turpissima sed et perniciose ⁹adulatione. ¹⁰Tamquam si ¹¹habens imperatorem ¹²alterum appelles, nonne maximam et ¹³inexorabilem offensam contrahes eius quem habuisti, etiam ipsi timendam quem appellasti? Esto religiosus in deum, qui vis illum propitium imperatori. Desine alium ¹⁴deum credere atque ita et hunc deum dicere cui ¹⁵deo opus est. Si non de mendacio erubescit ¹⁶adulatio eiusmodi hominem deum appellans, timeat ¹⁷saltem de infausto. ¹⁸Maledictum est ante apotheosin deum Caesarem ¹⁹nuncupari.

Cap. XXXV. Propterea igitur ¹publici hostes Christiani, ²quia imperatoribus

1. sed more communi om. λf. 2. deus omnipotens aeternus ABDElab. Erfurt. deus omnipotens et aeternus (ApBq)ef. Haverc. deus omnipotens aeternus deus F. omnipotens deus aeternus Gcd. Vindob. 3. patriae pater F. Vindob. In λ. extat Quomodo qui pater patriae est, dominus est? 4. est nomen ABFG. Vindob. Erfurt. nomen est Dabef. Haverc. nomen c. 5. familiae om. F. Vindob. Pro etiam in G. est et ideo. 6. Tanto autem abest d., ex libris scriptis nescio quibus. 7. quod non potest credi verba in λ. leguntur post voc. adulatione, in f. sunt omissa. 8. nisi turpissima et perniciose (perniciosissima d., ex uno Valicano.) cd. 9. adulatione AB. Elmon. Gandav. 10. tamquam om. λ. 11. habes E. Erfurt. 12. alium F. 13. inexplicabilem G. 14. deum colere vel credere d., ex libris scriptis nescio quibus. 15. deis λ. 16. adulator F. 17. saltem ABEG. Erfurt., ubicunque nihil adnotavero. 18. Male traditum est λ. 19. nuncupari ABFG. Vindob. Pamelii libri. nuncupare DElabcd. Erfurt. Ozon. In λ. post nuncupare haec addita leguntur Scio te isto nomine male velle et male abominari (adominari coni. Haverc.), ut vivente adhuc imperatore deum appelles, quod nomen illi mortuo accidit (accedit coni. Gasp. Scioppius et Haverc.).

Cap. XXXV. Caput trigesimum quintum, quod in E. Erfurt. Ozon. aliisque est trigesimum quartum, in ABEGab. Ozon. Vindob. Erfurt. Ambros. aliisque inscriptum est DE SOLEMNIIVS (SOLLEMNIBVS AB. SOLEMPNITATIBVS E. Erfurt. SOLEMNIIIS Vindob.) CAESARVM., plenius in Valicano uno QVOD CHRISTIANI MAIORES ET VERIORES HONORES EXHIBENT IMPERATORIBVS QVAM GENTILES. 1. publice G. Vindob. 2. qui G.

σαρ, καὶ δούσαι, καὶ σώζεσθαι; (Herald.) Augustum domini appellationem recusasse, si testem quaeris, habes Sueton. Octav. cap. 53. Item Oros. VI, 21. c. pietatis quam potestatis.] Cf. De Oratione cap. 2 „Dicendo autem patrem deum quoque cognominamus. Appellatio ista et pietatis et potestatis est.“

d. quam domini vocantur.] Seneca Epist. XLVII „Ne illud quidem videtis, quam omnem invidiam maiores nostri dominis, omnem contumeliam servis detraherint? Dominum patrem familiae

appellaverunt, servos, quod etiam in mimis adhuc durat, familiares.“

e. Tanto abest] De ellipsi comparativi magis v. quae adnotavi ad libr. De Test. Animae cap. 2.

f. non modo] Non modo hic est non solum, οὐχ ὅπως, Graecorum loquendi modo. (Herald.) Perniciosam dicit istiusmodi adulationem propter numinis indignationem et certam inde perniciem extimescendam.

g. de infausto.] Cf. Artemidor. Oneirocrit. III, 13 „εἰ δὲ τις νοσήσῃ θεός“

neque vanos neque mentientes neque temerarios^a honores dicant, quia verae religionis homines etiam sollemnia^b eorum conscientia potius quam lascivia celebrant. Grande videlicet officium focos et toros in publicum^c educere^d, vicatim epulari^e, civitatem tabernae habitu^f abolere^g, vino lutum cogere^h, catervatim cursitare ad iniuriasⁱ,

3. choros DEFab. Vaticanus unus. 4. deducere λ. 5. abolere c. Ios. Scaliger. h λ. est civitatem in tabernae habitum demutare. 6. vinulentiam facere λ. vinulentam cogere G.

ἐλαί ρομίσαι, τεθνήσκει· ἀδάνατος γὰρ οἱ θεοί, καὶ οἱ ἀποθανόντες, ἐπεὶ μὴτὶ τεθνήσκουσι." Tacit. Annal. XV, 74. fin. „Nam deum honor principi non ante habetur quam agere inter homines desierit."

Cap. XXXV. a. temerarios] Temerarium est lascivius colere deos; immo hoc non colere, sed provocare, sed irritare.

b. sollemnia] Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 6. Sollemnia Caesarum intellego natales, triumphos, vota publica suscepta, decennalia, vicennalia, tricennalia, quae passim in nummis veteribus et fastis consularibus memorantur.

c. focos et toros in publicum educere] Ita soliti in celebrioribus ac sollemnioribus festivitatibus. Infra cap. 42 „Non in publico Liberalibus discumbo, quod bestiariis suprema coenantiis mos est." Tacit. Annal. XV „Ipse quo fidem adquireret, nihil usquam perinde laetum sibi, publicis locis struere convivia totaque urbe quasi domo uti." (Herald.) Adde Constantin. ad Porphyrogen. filium cap. ult. „οἱ δὲ πολλοὶ ἀσμένως πάντα δεξιμένοι εὐφραίνοντο καθὼς παρ' ἑγγύθην — εὐφραίνοντο δὲ παρ' αὐτοί." Focos intellego acerras; toros de lectisterniis.

d. vicatim epulari] Nam per tribus, familias ac vicinis publice convivabatur in eiusmodi sollemnitatibus, non sine insolentia. Quo factum ut ab eiusmodi epulis Christiani abstinerent, simul etiam (et haec fortasse causa fuit praecipua), quod ibi diis libarent et alia superstitionis officia impenderent. Ioseph. de Bello Iud. VII, 10., ubi Vespasiani adventum describit: „τρέπεται δὲ τὰ πλεῖστα πρὸς εὐωχίαν, καὶ κατὰ φουλὰς καὶ γένη καὶ γειτονίας ποιοῦμενοι τὰς ἑστιάσεις εὐχοντο τῷ θεῷ σπένδοντες, αὐτὸν τὴν ἐπὶ πλείστον χρόνον Οὐρεσπασισμὸν ἐπιμένειν τῇ Ρωμαίων ἡγεμονίᾳ" cett. (Herald.)

e. civitatem tabernae habita abolere] Hoc est civilem ordinem honestumque tabernaria confusione commutare,

ex civitate ganeum et popinam olidam facere, perinde ac si omnes viles essent tabernarii, ut vocat Caelius. (Fr. Iunius.) Ios. Scaliger cum Sigism. Gelenio, sive potius Franc. Zephyro, maluit abolere, h. e. κλίσσᾶν. At retinendum est abolere, ut sententia sit: toti civitati quasi tabernae faciem induere eiusque habitum ita demutare, ut iam amplius similis sui non sit et prae illa veluti abolita esse videatur. Cf. De Cultu Fem. I, 3 „perinde potuit abolitam eam violentia cataclysmi in spiritu rursus reformare."

f. vino lutum cogere] Cum in huiusmodi sollemnitatibus soleant fontes fieri, procul dubio ad hos alludit, cum eo sparso lutum vinulentum decerpatur, quo homines sese impetant ludibundi, nisi quis ad seria colligat pauperculus, ut domui suae provideat. (La Cerda.) Interprete simpliciter: vino profuso huium madidare et inebriare ita, ut lutum fiat.

g. catervatim cursitare ad iniurias] Cf. infra cap. 39 „Inde disceditur, non in catervas caesionum, neque in classes discursationum, neque in eruptiones lasciviarum." (Herald.) Vox catervatim, ut supra et Ad Uxor. II, 3. vicatim. Aliquid exemplorum dabo. Ab animantibus Nigidius canatim, bovatim, suatim. Varro dicit frustratim, frustillatim, datatim. Coecilium ossiculatim, Saxo victim et arctuatim, Cicero arctim, Plantus et Naevius assulatim, Sisenna celeratim, enizim, dubitatim, Pomponius festinatim, Titinnus semitatim, Plantus uatim, Laberius mauricatim (cui legendum manicatim), Plantus perplexim. (La Cerda.) Ex Tertulliano adde templatim Apol. cap. 42., ex Apuleio acervatim, aggeratim, agminatim. Apol. Metam. IV, 8., ex Petronio cap. 44. arceatim. Cf. Taubm. ad Plaut. Curc. II, 3, 17. p. 331. Epid. III, 2, 15. p. 505. Priscian. XV, 4. p. 624. Kr., Barth. Advv. XXXV, 10. p. 1649., Wakef. ad Lucret. I, 46., Forbiger Dissert. de Lucret. p. 43., Voss. Aristarch. tom. II, p. 982. ed. Eckstein.

⁷ ad inprudencias, ad libidinis inlecebras. ⁸ Sicine^h exprimitur publicum gaudium per ⁹ dedecus publicum? ¹⁰ Haecine solemnes dies principum decent, quae alios ¹¹ dies non decent? Qui observant disciplinam de Caesaris respectuⁱ, ¹² hi eam propter Caesarem ¹³ deserunt, et malorum morum licentia pietas erit, occasio ¹⁴ luxuriae religio deputabitur^k? O nos merito damnandos! Cur enim vota et gaudia Caesarum casti et sobrii et probi expungimus^l? cur die laeto non laureis postes ¹⁵ obumbramus nec lucernis diem ¹⁶ infringimus^m? Honesta res est solemnitate publica exigente ¹⁷ induere domui tuae habitum alicuius novi lupanaris. Velim tamen in hac quoque religione secundae maiestatis, de qua in secundum sacrilegium convenimur Christiani non celebrando vobiscum

7. ad inprudencias, ad libidinum ludibria λ. 8. Sicine AB. Vindob. Sic ne G. Sic enim λ. Sicine reliqui. 9. dedecus publicum ABEGλ. Erfurt. (Vindob.) publicum dedecus DFabedef. 10. Haecine A. Haecine reliqui. In λ. extat Haec in solemnes dixi principum decernuntque alios dies non deest. Quae observant cett. 11. dies om. FG. 12. ii abede. hii E. Erfurt. 13. deserent f. Fulv. Ussinus. Haver. 14. luxorie A., pro more. 15. adumbramus c. 16. effringimus λ. 17. inducere ac.

h. Sicine] Sic libri optimi, non Sicine, ut vulgo; et ita paulo post Haecine pro Haecine. V. de hac scriptura Hand Tursell. III, p. 83. Hildebrand. ad Apul. Metam. III, 23: p. 193.

i. de Caesaris respectu] De praepositione de causam vel instrumentum et originem denotante cf. adnot. ad De Spectac. cap. 25.

k. occasio luxuriae religio deputabitur?] De Idololatria cap. 1 „Quae enim idololatriae sollemnitas sine ambitione cultus et ornatus? In illa lasciviae et ebrietates cum plurimum victus et ventris et libidinis causa frequententur.“

l. expungimus] Hoc est perficimus. Amat ita uti hoc verbo Septimius. Apolog. cap. 15 „Ceterum si adiciam — in ipsis plerumque aedictorum et sacerdotum tabernaculis sub eodem villis et apicibus et purpuris thure flagrante libidinem expungit“ cett. Ibid. cap. 20 „unum tempus est divinationi futura praefanti; apud homines, si forte, distinguitur, dum expungitur, dum ex futuro praesens, dehinc ex praesenti praeteritum deputat.“ Ibid. cap. 21 „Duobus enim adventibus eius significatis, primo, qui iam expunctus est in humilitate conditionis humanae, secundo“ cett. Ad Nat. I, 7 „Haec si expunxeris, vives in aeternum.“ Scorpiae. cap. 10 „et totum hunc ordinem in terris confessio vel negatio expungit.“ Ad Martyr. cap. 6 „immo et

omni contumelia expuncti.“ Apolog. cap. 2 „debito poenae nocens expungendus est, non eximendus.“ De Idol. cap. 1 „Nam etsi suam speciem tenet unumquodque delictum, etsi suo quoque nomine indicio destinatur, in idololatriae tamen crimine expungitur.“ Ibid. cap. 13 „apud alios mercedis debitum expungunt.“ Ibid. cap. 16 „operae mese expunctio.“

m. cur die laeto non laureis postes obumbramus nec lucernis diem infringimus?] De hoc more v. Plin. H. N. XVI. 30. Tacit. Ann. XV, 17. Apul. Metam. IV, 26. Lucan. Phars. II, 354. Iuvenal. Sat. VI, 51. 79. 227. XII, 91. cum interpr. Wernsdorf. Poët. Lat. Min. tom. V. p. 51. Sagittarius de Ian. Vett. cap. 30 sqq. n. 16. 17. 25. (in Graevii Thes. Antiqu. tom. VI. p. 514.) Lips. Elect. I, 3. p. 638. ed. Vesal., et quos praeterea indicat Hildebr. ad Apul. Metam. IV, 36. p. 277. Cf. Tertull. De Idol. cap. 15. et De Corona cap. 13.

n. induere domui tuae habitum alicuius novi lupanaris.] Cf. quae adnotati ad De Idol. cap. 15. fin.

o. in secundum sacrilegium convenimur] Cf. supra cap. 31., et quae dixi ad cap. 10. Purgaverat antea Tertullianus crimen laesae religionis, antequam crimen laesae augustioris maiestatis aggrederetur, quo nunc in argumento tertatur. Verum ostendit hoc quoque ne-

"solemnia Caesarum quo more celebrari nec modestia nec verecundia nec pudicitia permittunt, sed occasio voluptatis magis quam¹⁹ digna ratio persuasit, fidem et veritatem²⁰ vestram demonstrare, ne forte et²¹ isthic deteriores Christianis²² deprehendantur qui nos nolunt Romanos haberi, ²³sed ut hostes principum Romanorum. Ipsos Quirites, ²⁴ipsam vernaculam²⁵ septem collium plebem convento, an alicui Caesari suo parcat illa lingua Romana? Testis²⁶ est Tiberis, et²⁷ scholae bestiarum. Iam si pectoribus²⁸ ad translucendum quan-

18. solemnia Caesarum quomodo celebranda occasio voluntatis magis quam digna ratio persuasit si nec modestia nec verecundia permittunt fidem et veritatem nostram demonstrare λ. 19. dignatio persuasit αβ. Verba sed occasio voluptatis magis quam digna ratio persuasit om. f. 20. nostram α. 21. isti f. istis Oxon. 22. deprehendantur F. Vindob., pro more. 23. sed ut ABDEFGA. Oxon. Vindob. Erfurt. sed abcd. Haverc. 24. ipsamque λ. Haverc. 25. et Tiberis abcd. 26. schola bestiarum f. scholae bestiarum Latinus. 27. humanis ad translucendum quoddam (translucendum quoddam emend. Haverc.) speculari materiam natura λ. ad translucendum quoddam speculari natura Meursius Crit. Arnob. p. 228.

mine Christianos impios ac sacrilegos haberi, quod imperatorum maiestas secundum post deos immortales locum obtineat, atque iis idcirco veluti secunda religio impendenda sit, a qua si quis absteat, sit veluti secundi sacrilegii reus.

p. vernaculam] Nam et plebeculae ingenia vulgo sunt ad procacitatem propensiores. Corm. Tacitus lib. III. Historiarum [cap. 32.]: „Mox tertiadecimanos ad construendum amphitheatrum relictos, ut sunt procacia urbanae plebis ingenia, petulantibus iurgis illaserant.“ Et lib. II. [cap. 88.]: „Et effusa plebs totis se castris miscerat. Incuriosos milites vernacula urbanitate quidam apoliavere abscissis fortim baltheis an accincti essent rogantes.“ (Herald.) Cf. Laur. Pignor. de Servis p. 1149. in tom. III. Poleni Suppl. Thes. Antiqu., qui vernaculam explicat per *dicacem*.

q. Testis est Tiberis, et scholae bestiarum.] De hoc loco quid pronuntiet certi habeo plane nihil. Nam quod alii afferunt, nihil nos iuvat. Fortasse alludit Tertullianus ad plebis Romanae consuetudinem, quae ut more principi placeret, simul etiam extincti memoriam exosa quandoque diris contumeliis defunctum principem prosequeretur ac cadaver eius in Tiberim abiici aut bestiis laniandum exponi postulabat, cuius rei exemplum recens existerat post necem Commodi, cuius corpus ut unco traheretur atque in Tiberim mitteretur ab senatu populoque, qui ei toties in circo et amphitheatro turpissime adulati fuerant, flagi-

tatum scribit Lampridius. Notat hanc Romani vulgi inconstantiam Dio in Pertinace: „ὅσα δὲ εὐώθεσαν ἐν τοῖς θεάτροις ἐπὶ τῇ τοῦ Κομμοδῶν θανάτῳ ἐκρήθμως πως ἐκβοᾶν, ταῦτα τότε μετασχηματίζοντες εἰς τὸ γελοιώτατον ἐκῆδον.“ Sed haec nobis nequaquam satisfaciunt. Quid? si scripserat Tertullianus: „Testis est circo et scholae bestiarum.“ Nam ipse circo maledicta multa in ipsam principem congesta ab iis qui adversis factionibus favebant, satis notum. Tertull. De Spectac. cap. 16 „Sed circo quid amarius? ubi ne principibus quidem aut civibus suis parcant.“ Capitolinus de Vero imperatore [pag. 37. C. ed. Salmas.]: „Circensium tantam curam habuit, ut frequenter provincialibus litteras causa circensium et miseris et acceperit. Denique etiam praesens et cum Marco sedens multas a Venetianis est passus iniurias quod turpissime contra eos faveret.“ Non liquet. (Herald.) Iac. Gothofredus in notis ad Tertull. Ad Nat. I, 17. refert hoc ad domum Tiberianam seu palatium Caesarum. Sed olim, ut puto, fluvii ripae valgis adhibitabat, potentiores montes occupabant, tuti ab inundationibus. Cum itaque de plebe loquatur, nihil commodius quam habitationis locum indigare potuit. Gallus interpres Giry nescio de qua Tybridis statua somniat „les placards que l'on attache à la statue du Tybre.“ (Havercamp.) Circum certaminaque cruenta eius hic significari extra dubium esse videtur. Circus Maximus et Circus Flaminius a

dam specularem materiam natura obduxisset, cuius non praecordia
 "insculpta" apparent "novi ac novi Caesaris" "scenam" congiario
 "dividundo praesidentis? Etiam illa hora qua adclamant:

"De nostris annis augeat tibi Iupiter annos!"

28. insculpta (*ΑφΒφDφ*) *FGλdef*. Pamelii aliquot libri et *Vindob.* insculpta (*puncto sub s littera ab antiqua manu posito*) *Αβ*. insculpta ab. inculta *E. Erfurt. Ozon. Ambros.* 29. apparent *ABDEG. Ambros. Erfurt. Ozon. Vindob.* apparent *Fabef. Haverc.* apparent *de.*, ex libris scriptis nescio quibus. pareret *λ. Fuls. Ursinus emendat* apparent hac novi Caesaris scena. 30. novi Caesaris *DF.* novum ac novum Caesarem *λ.* 31. scenam conceario *λ.* scenam cogiario *G.* scenam in congiario *d.* scena in congiario *bc.* 32. dividundo praesidentis (praesentis *G.*) *ABFGcd. Vindob.* dividundo praesidentis *DEabe.* dividundo praesidentem *λ.* 33. De nostris annis augeat tibi Iupiter annos *ABDFGλabc. Vindob.* De nostris augeat tibi Iuppiter annos *E. Erfurt. Ozon.* De nostris annis tibi Iupiter augeat annos *def. Haverc.*

Tiberi haud procul abiacebant, Campumque Martium, ubi non semel ludi spectati sunt, ipse fluvius adluebat. Per scholas bestiarum speciatim denotantur venationes, in quibus bestiae, fere ut pueri in ludis publicis, edocerentur et exercerentur, videlicet hominibus dilaniandis, qui se ad illas auctoraverant. Hinc recte Rigaltius: „Significat, inquit, spectacula et circos, in quibus caveae, unde a munerariis, tamquam ludimagistris, emittebantur leones, ursi et huiusmodi ferae laniandis hominibus eruditae et homines cum feris depugnare dociti. Itaque et studiosiores feras dixit libro ad Nation. II, 14. Inter ea vero spectacula auditae nonnunquam populi voces etiam in suos Caesares obliquae.“ Addo gemellum locum Ad Nat. I, 17 „Vanitatis sacrilegia conveniam, et ipsius vernaculae gentis inreverentiam recognoscant, et festivos libellos quos statuae sciunt, et illa obliqua nonnunquam dicta a concilio atque maledicta quae circi sonant.“

r. scenam] Sic Virgilius [Ecl. III, 106.]: „Flores inscripti nomina regum.“ (Rigalt.) Si natura, ait, pectoribus humanis quandam specularem materiam ad translucendum obduxisset, quotusquisque est vestrum cuius non praecordia vota proderent nefaria libidine suscepta de Caesaris morte, ut cum novo usque novum congiarium lucrifaceret? De temporum variatione obduxisset — apparet cf. supra cap. 23 „Nolent itaque vos tam fructuosos — amittere, vel ne a vobis quandoque a Christianis fugentur, si illis sub Christiano volente vobis veritatem probare mentiri liceret.“

s. De nostris annis augeat tibi Iupiter annos!] Diversis acclamationibus prin-

cipes in circo ac theatro fuisse exceptos vulgo notum est. Sed ad hunc locum quod addinet, observavimus ex Tertulliani libro de Spectaculis [cap. 25.] acclamationem iis quandoque fuisse *εὐ αἰώνων*. „Quale est enim de ecclesia dei in diaboli ecclesiam tendere? illas manus, quas ad dominum extuleris, postmodum laudando histrionem fatigare? ex ore, quo Amen in sanctum protuleris, gladiatori testimonium reddere? *εὐ αἰώνων* alii omnino dicere nisi de Christo?“ Quin enim postremis illis verbis acclamationes imperatoribus tribui solitas in theatro perstringat, nullus dubito, ac fortasse alludebat Tertullianus formam quam ab ipso Commodus traditam scribit Dio in eius historia: „*πρὸς γὰρ τοῖς ἄλλοις*, inquit, *καὶ ἐπιβοῶμεν τὰτε ἄλλα ὅσα ἐκτελεῖσθαι καὶ αὐτὸ τοῦτο συνεχῶς. Καὶ κύριος εἰ, καὶ πρῶτος εἰ, καὶ πάντων εὐτυχέστατος. νίκας νικᾷσεις ἀπ' αἰῶνος, Ἀυξόνιε, νικᾷς!*“ Hic autem habemus peculiarem acclamationem versus contextam, ut existimem non fuisse tritam illam et passim usurpatam, sed singularem et singularem alicui causae adtributam. Et certe, sicut ego vehementer fallor, respicit Tertullianus Severi munificentiam, quam is imperii sui anno decimo exhibuit, eodem anno quo Plantilla, Plantianii filia, Antonino, Severi filio, fuit nuptam data. Scribit enim Dio eum popello ac praetorianis militibus tot dedisse aureos quot annos imperaverat, atque hac ratione omnes omnium largitiones eum superasse: „*ὁ δὲ Σεβήρος*, inquit, *ἐπὶ τῆς δεκατηχίδος τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ ἰσχυρότατο τῷ τε ὁμίλῳ παντὶ τῷ σιτοδομένῳ καὶ τοῖς στρατιώταις τοῖς θορυφώτεροις ἰσχυρό-*

*Haec Christianus tam enuntiare non novit *quam de novo Caesare optare. Sed vulgus, inquis. Ut vulgus, tamen Romani, *nec ulli magis *depostulatores *Christianorum quam vulgus. Plane ceteri ordines pro auctoritate religiosi ex fide. Nihil hosticum de ipso senatu, *de equite, de castris, de palatiis ipsis *spirat. Unde Cassii et Nigri et Albini? unde qui inter *duas laurus obsident Caesarem? unde qui *faucibus eius exprimendis palaesticam exer-

34. sed Christianus tam pronuntiare λ. Loco voc. enuntiare in G. vacuum spatium conspiciunt. 35. quam novum Caesarem optare λ. quam diu de novo Caesare optare Da. 36. ne ulli E. nec illi a. 37. depopulatores λ. depostulares E. Erfurt. 38. de aequitate λ. 39. spirat f. Haverc. spirant ABDEFGAbcdef. Vindob. Oxon. Erfurt. Ambros. alii. Pro ipsis in c. extat istis. 40. duas laurus ABΔf. (Vindob.) Haverc. duas lauros DEFGAbcde. Erfurt. Oxon. duas laureos G. divas lauros La Cerda. 41. fascibus E (m. pr.) a. Erfurt.

μους τοῖς τῆς ἡγεμονίας ἔτεσι χρυσοῖς· ἐν ᾧ καὶ μέγιστον ἠγάλλετο· καὶ γὰρ ὡς ἀληθεὺς οὐδεὶς πώποτε τοσούτων αὐτοῖς ἀθροῦς ἔδωκεν.“ Verisimile est igitur plebeculam illam ac cohortes praetorianas istam principis liberalitatem, quam imperii sui annis accommodaverat, hac acclamatione fuisse prosecutas. Ad hanc autem munificentiam pertinere existimo nummos quos expressit Goltzius cum hac inscriptione ab una parte: IMP. CAES. L. SEPT. SEV. PERT. AVG., ab altera autem: LIBERALITAS. AVGG. SC. (Herald.) Cf. Ovid. Fast. I, 611 „Augeat imperium nostri ducis, augeat annos!“ Ambros. de Obitu Valentini. cap. 43. (p. 1186. ed. Bened.): „Nec ego abnuo immatura obisse aetate, quem nostrae vitae temporibus fulcire cuperemus, ut de nostris annis viveret qui fungi non potuit suis.“ Adde Briasson. De Formul. I, p. 95 sqq. Ferrar. De Acclamationibus II, 19 sq.

I. Ut vulgus] Hoc loco mire mihi placuit conjectura Scriverii, ita in era codicis mei emendantis. Antea legebatur „Sed vulgus, inquis, ut vulgus. Tamen“ cett. Putide prorsus, nec satis ad abruptum nostri stylum. Sit vulgus, inquit, quod hoc cogitet, tamen illud maximum populi Romani turbam facit. (Havercamp.)

u. depostulatores] Tertall. Scorpiac. cap. 8 „Nam et Daniele nullius praeter dei supplicem et idcirco a Chaldaeis delatum ac depostulatum statim utique conclusa et usitata feritas leonum devorasset“ cett. Pass. SS. Perpetuae et Felicitatis cap. 21 „Et cum populus illos in medio postularet, ut gladio penetranti in eorum corpore oculos suos comites

homicidii adiungeret, ultro surrexerunt“ cett. De re cf. infra cap. 40. et 50.

v. Unde Cassii et Nigri et Albini?] Cf. Ad Scap. cap. 2. et Ad Natl. I, 17. De Avidio Cassio imperii usurpatore eiusque exitu v. Valcat. Gallicanum in eius vita, Iul. Capitol. Anton. cap. 25. Dionem Cass. LXXI, 21 sqq. De Pescennio Nigro v. Ael. Spartianum in eius vita, et Dionem Cass. LXXIV, 6 sqq. De Clodio Albino v. Iulium Capitolinum in eius vita, Dionem Cass. LVIII, 15 sqq. Spartian. Severo cap. 11. Entrop. Breviar. VIII, 18. Aurel. Vict. Caes. cap. 20. et Epit. cap. 20. Oros. VII, 17.

w. unde qui inter duas laurus obsident Caesarem?] Locus obscurus et qui mira interpretationum monstra peperit. Nam quae de duobus Domitiani triumphis somniant, quae, quis est tam acrius, cui non excitent risum? Nisi fallor, notat Tertullianus seditionem illam quae, cum in laureto inter lucos lauris consitos valetudinis causa degeret Commodus, inter populum ac praetorianos milites duce Cleandro in ipso suburbio, quo secesserat imperator, excitata est, quaeque Commodum ipsum maximo discrimini admovit, nisi sororis interventu Cleandrum iussisset interfici. Nam Commodum tunc temporis fuisse in eo suburbio veluti obsessum atque in magno vitae discrimine versatum constat ex Herodiani libro primo [Herod. I, 12.], ubi haec inter cetera: „καὶ τὸ τελευταῖον διάγοντος ἐν προαστείῳ τοῦ Κομμοδῶν ἐπελθόντες πανδημεὶ ἐβδων καὶ τὸν Κλεάνδρον εἰς θάνατον ἤτονον· ταραχῆς δ' οὖσης περὶ τὸ προάστειον τοῦ τε Κομμοδῶν ἐν ἀναχωρηκῶς τόποις ἤδοναίς σκολάζοντος ἀγνοοῦντας τε τὰ θροαλλόμενα, ἀφηνειώσας

cent²? unde qui armati palatium irrumpunt⁷, omnibus “tot Sigeriis atque Partheniis audaciores²? De Romanis, “nisi fallor, id est de non Christianis. Atque adeo omnes illi sub ipsa “usque impietatis eruptione et sacra faciēbant pro salute imperatoris et genium

42. tot Sigeriis (sygeriis F. Sigeris B.) ABDEFLa. Bongars. Erfurt. Vindob. Oron. tot signis G. Sigeriis f. Haverc. Stephanis bcdē. 43. ni fallor bcd. 44. usque om. λ.

ὁ προσδεκῶντος τοῦ δήμου ἐπιφαίνονται ὀπλισμένοι καλῶσαντες τοῦ Κλεάνδρου“ cell. Ibi autem Commodum in summo periculo versatum ostendit sororis ipsius oratio: „σὺ μὲν, ἔφη, ὦ βασιλεῦ, μένων ἐπὶ ἡσυχίᾳ τῶν πραττομένων ἀγνοίᾳ ἐσχάτῃ κατέστηκας κινδύνῳ“ cell. Eo autem secensisse Commodum propter loci salubritatem, quem laurorum fragrantia, εὐωδία τε τῆς τῶν δαφνῶν ἀποφορᾶς καὶ τῶν δένδρων ἡδέας σκιάς saluberrimum esse existimabant, scribit eodem loco Herodianus. Sane de Commodō loqui Tertullianum ostendunt sequentia. (Herald.) Innuat lauretum, quo secesserat Commodus aëris salubrioris gratia, cum in urbe pestilentia grassaretur. Historiam narrat Herodianus. P. Victor regione Urbis XIII. meminit laureti maioris et laureti minoris. Erant duo luci, et in vetustis martyrologiis legitur: „III. Id. Aug. Romae inter duas lauros, natale S. Tiburtii martyris.“ Chronicon Alexandrinum [pag. 320.], ubi de Valentiniani Imper. nece: ἐσφάγη ἐν Πρώμῃ μέσον δύο δαφνῶν.“ (Rigalt.) Errant Heraldus et Rigaltius Tertulliani verba de motu illo accipientes, qui exortus est cum Commodus Laurenti degeret, neque confundi debebat Laurentum cum Laureto, maiore minoreve, quae Romae fuisse, quorumque intermediam lucorum regionem inter duas lauros vel laurus, μέσον δύο δαφνῶν, appellatam fuisse testimonia ab Rigaltio allata satis evincunt. Cf. inser. ap. Gruter. 249, 8. Murator. p. 604. Orell. tom. I, p. 68. not. 5. Cf. Vet. Kalend. ap. Orell. tom. II. p. 396. Quasnam insidias Commodō paratas Tertullianus hic intellegat, non liquet. Non semel ille imperator petitus erat, ut refert Amm. Marcellianus lib. XIX. p. 550.

x. unde qui faucibus eius exprimentis palaestricam exercent? Aurel. Victor Epit. cap. 33. de morte Comodi: „Ad extremum ab immisso validissimo palaestrita compressis faucibus expiravit anno vitae tricesimo secundo.“ Cf. Id.

Caes. cap. 17. Herodian. I, 17. Ceterum fauces premere proprium palaestritarum est. Lucian. περὶ Γυμνασίων: „οἱ μὲν αὐτῶν περιπαλέοι ἀλλήλους ὑποσκελλίζουσιν, οἱ δὲ ἄγχιονοι καὶ λογιζομέν.“

y. unde qui armati palatium irrumpunt] His verbis notantur Pertinacis percussores. V. Dio Cass. LXXIII, 9 sqq. Jul. Capitol. Pertinace p. 57. ed. Salm. z. omnibus tot Sigeriis atque Partheniis audaciores? Tertullianum scripsisse existimo omnibus Chaereis et Partheniis audaciores: vel etiam omnibus Cornelii, Chaereis et Partheniis audaciores. Scriptum fortasse fuerat omnibus Cor. pro Cornelii, unde effecerunt tot. Si haec coniectura vera est, Cornelium Sabinum et Cassium Chaeream cohortium praetorianarum tribunos, a quibus Caligula confossus est, intelligit Tertullianus. De Cornelio, cuius nomen minus est celebre in ea historia, non ita contenderim, sed Chaereae nomen sub his litterarum involucribus latere mihi paene persuadeo. Ceterum haec verba alii referunt ad Pertinacis nefaria militum suorum coniurationes pereuntium necem: alii ad Plantiani coniurationem, quorum sententiae accedimus. Plantianam enim ex eo convictum, quod intempesta nocte in palatium irrupisset armatus, scribunt historici. (Herald.) Stephanum et Parthenium oppressores Domitiani memorant Sueton. Domit. cap. 16 et 17. Aurel. Victor Epit. cap. 23. Dio Cass. LXVII, 15 sqq., alii. Sed etiam Sigerius a Dione inter Domitiani interfectores enumeratur, eundemque cum Parthenio coniungit etiam Martial. Epigr. IV, 78 „Sigeriosque modo Partheniosque sonas.“ De brachylogia omnibus tot Sigeriis atque Partheniis (quorum tantus est numerus), audaciores, cf. verba Minucii Felicis Octav. cap. 6 „aliquid de summa rerum maiestate decernere, de qua tot omnibus saeculis sectarum plurimarum usque adhuc ipsa philosophia deliberat.“ ad quae Divisius citat Terent. Andr. I, 1, 28. ibique Donat., et eiusdem Eunuch. I, 2, 5. Lucret. III, p. 366. Lambin., Sedul. IV, 52.

eius "deierabant, alii foris alii intus", et utique publicorum hostium nomen Christianis dabant. "Sed et qui nunc scelestarum partium socii aut plausores cotidie revelantur^b, post vindemiam parricidarum racematio "superstes, quam recentissimis et ramosissimis laureis postes "praestruebant", quam elatissimis et clarissimis lucernis "vestibula nebulabant^d, quam cultissimis et superbissimis toris forum sibi dividebant, non ut gaudia publica celebrarent, "sed ut vota propria iam "edicerent" in aliena sollemnitate "et exemplum atque imaginem "spei suae inaugurarent, nomen principis in corde "mutantes. Eadem officia "dependunt et qui astrologos et aruspices et augures et magos de Caesarum capite "consultant^f, quas

45. degerabant A. m. pr., pro more. degerebant G. 46. Sed qui Da. 47. superest A. 48. perstruebant E. 49. vestibula nebulabant ABEGf. Bongars. Erfurt. Ambros. vestibula nubilabant A. Oxon. vestibulabant F. Vindob. vestibula enubilabant Dabede. Haverc. Pro clarissimis in Oxon. est lucentissimis. 50. sed ut vota publica propria iam A. In F. legitur quam superbissimis, cultissimis et choris forum sibi dividebant, non ut gaudia publica celebrarent. Pro toris Fulv. Ursinus volebat tauris. 51. edicerent in aliena FA. Vindob. edicerent et in aliena abede. edicerent in aliena AB. edicerent in aliena DEf. Erfurt. edisserent ne in aliena G. 52. et exemplum ABFGf. Vindob. exemplum DEabede. Erfurt. Oxon. 53. speciei G. 54. imitantes a. invitantes G. 55. dependent Oxon. 56. consulant a.

a. alii foris alii intus] Quibus aliud in ore, aliud in pectore. (Rigalt.)

b. Sed et qui nunc scelestarum partium socii aut plausores cotidie revelantur] Eruditissimus Cardinalis colligebat ex hoc loco in Annalibus Ecclesiasticis [tom. II, p. 264.], scriptum fuisse Apologeticum, cum Severo in Syriam profecto Plantianus in Urbe quasi impetraret, quam quidem sententiam confutabamus antea, ubi hunc Tertulliani locum cum Spartiani historia componebamus. De Plantiani consiliis haec intelligimus, quos post Plantiani necem conquisitos et quotidie revelatos discimus ex Dione. (Herald.) Cf. Casaub. ad Ael. Spartian. pag. 118. not. 43. ed. Salm. Noarry alique Albinianae factionis socios significari existimabant. Plausores sunt fautores, auxiliares. De Paenit. cap. 10. "Quid consortes casuum tuorum et plangens fugis?"

c. laureis postes praestruebant] Suspecti signum interrogationis, quo vulgo clauduntur membra quam recentissimis — praestruebant, et quam elatissimis — nebulabant, et quam cultissimis — dividebant. De laureis et lucernis v. quae supra adnotavi ad capitis initium.

d. nebulabant] Est enim de lucernis etiam clarissimis fuligo. (Rigalt.) Pers. Sat. V, 180 sq.: „unctaque fenestra

Dispositae pinguem nebulam vomuere lucernae."

e. sed ut propria vota iam edicerent] Ut praegustarent propriorum votorum gaudia, quorum se compotes iam et ipsos Caesares factos videbant.

f. de Caesarum capite consultant] Quod fuit semper capitale. Paulus lib. V. Sentent. [V, 21, 3.]: „Qui de salute principis vel summa republica mathematicos, ariolos, aruspices, vaticinatores consulit, cum eo qui responderit, capite puniatur." Sane existimabant eos qui de summa republica vel imperatoris salute consulebant, praesentis status pertaesos rebus novis studere, quia raro contingebat, ut quis res eiusmodi adgrederetur, nisi consultus ariolis aut magis. [Cf. Tacit. Ann. II, 27 sq. III, 22 sq. XVI, 23. 30 sq. Ann. Marcell. XVI, 8. Sozom. Hist. Eccl. VI, 35.] — Tangit autem hoc crimen nominatim Tertullianus, quia sub Severo et quum ista scriberet, vel aliquot annis antea, perniciiei causa pluribus extiterat. Spartianus in Severo [cap. 15.]: „Multos etiam, quasi Chaldaeos aut vates de sua salute consultassent, interemit." Sed eodem crimine Severus ipse, quum adhuc privatus esset, paene assumptus erat. Spartianus: „In Sicilia, quasi de imperio vel vates vel Chaldaeos consulnisset, reus factus apud praefectos praetorio, quibus

artes ⁵⁷ ut ab angelis desertoribus proditas⁵⁸ et a deo interdictas ne suis quidem causis adhibent Christiani. Cui autem opus est perscrutari super Caesaris ⁵⁹ salute, nisi a quo aliquid ⁶⁰ adversus illam cogitatur vel optatur, aut post illam speratur et sustinetur⁶¹? Non enim ea mente ⁶² de caris consulitur qua de dominis. Aliter curiosa est sollicitudo sanguinis⁶³, aliter servitutis.

Cap. XXXVI. Si haec ita sunt, ut hostes ⁶⁴ deprehendantur qui Romani ⁶⁵ vocabantur, cur nos, qui hostes ⁶⁶ existimamur, Romani negamur? Non possumus et ⁶⁷ Romani non esse et hostes ⁶⁸ esse, cum hostes reperiantur qui Romani ⁶⁹ habebantur. Adeo pietas et religio et fides imperatoribus ⁷⁰ debita non in huiusmodi officiis consistit quibus et

57. ut om. Haverc. 58. salutem FG. Vindob. 59. adversum illam G. ad verilem F. Vindob. 60. de caris (karis E.) ABDEabcedef. Ozon. Erfurt. Ambros. de Caesare G. de Caesaris λ. de Caesaribus F. Vindob.

Cap. XXXVI. Capituli inscriptio in ABEG. Vindob. Ozon. Erfurt. est DE AEQUALITATE OMNIUM PERSONARUM., in ab. QVOD CHRISTIANI AEQUE OMNES AMANT., in Vaticano uno QVOD CHRISTIANI TENENTVR DILIGERE NON SOLVM IMPERATORES SED ET OMNES HOMINES. 1. deprehendantur F. Vindob. 2. vocantur Gλ. Om. D. 3. existimantur Romani negantur? F. Vindob. existimamur Romani negemur? bc. 4. Romani non esse ABDEFGλacde. Erfurt. Vindob. Ozon. Pamelii libri. Romani esse bf. Haverc. Romani nos esse con. Desid. Heraldus. 5. esse om. c. non esse bf. Haverc. 6. habeantur abc. 7. debita (AB)FGλef. Haverc. dodita (AqBqDp)Eabde. Vindob. Ozon. Erfurt. Pamelii aliquot libri.

audiendus datus fuerat, absolutus est, calumniatore in crucem acto." Iul. Firmicus lib. II. Mathes. cap. ultimo negat imperatoris fata artibus illis posse deprehendi. Locus est observatione dignissimus: „Cave, ne quando de statu reipublicae vel de vita Romani imperatoris aliquid interroganti respondeas. Non enim oportet nec licet, ut de statu reipublicae aliquid nefaria cogitatione dicamus. Sed et sceleratus atque omni animadversione dignus est, si quis interrogatus de fato dixerit imperatoris, quia nec dicere poteris de eo aliquid nec invenire. Scire enim te convenit, quod et aruspices, quotiescunque a privatis interrogati de statu imperatoris fuerint, et quaerenti respondere voluerint, exta semper, quae ad hoc fuerint destinata, ac venarum ordines involuta confusione conturbent" cett. (Herald.)

g. ab angelis desertoribus proditas] De Idolol. cap. 9 „Unum propono, angelos esse illos desertores dei, amatores feminarum, proditores etiam huius curiositatis."

h. sustinetur?] Cf. quae adnotavero ad De Fuga in Persecut. cap. 11.

i. Aliter curiosa est sollicitudo sanguinis] Hinc, cum Servilia, Sorani filia,

accusaretur, praetendit vim sanguinis, non principem. Tacit. Ann. XVI, 30 „Vetere haec. Sed recens discrimini patris filiam connectebat, quod pecuniam magis dilargita esset. Acciderat sane pietate Serviliae (id enim nomen puellae fuit), quae caritate erga parentem, simul imprudentia aetatis, non tamen aliud consulerat quam de incolumitate domus, et an placabilis Nero, an cognitio sentus nihil atrox adferret."

Cap. XXXVI. a. Non possumus et Romani non esse et hostes esse] Sententia postulat: „Non possumus Romani esse et hostes esse?" Cum igitur qui hostes reipublicae atque imperatorum deprehensi sunt, Romani nihilominus et essent et haberentur, quid impedit quominus et nos quoque, quos hostes existimatis, simus etiam nihilominus Romani? (Herald.) Integra est codicum scriptura. Demonstraverat supra reipublicae atque Caesarum hostes semper in ipsis Romanis deprehendi. Iam cum hoc ita sit: Quomodo, ait, nos possumus Romani non iudicari, et tamen hostes iudicari? De non Christianis, de Romanis provenit omnis hostium publicorum seges, non de nobis, de Christianis.

hostilitas magis ad velamentum sui potest ⁸fungi, sed in ⁹his moribus ¹⁰quibus divinitas imperat tam vere quam circa omnes ¹¹ne-cesse habent exhiberi^b. Neque enim haec opera bonae mentis solis imperatoribus debentur a nobis. Nullum bonum ¹²sub exceptione personarum administramus, quia nobis praestamus, qui non ab homine aut laudis aut praemii expensum captamus, sed a deo ex-actore et remuneratore ¹³indifferentis benignitatis. ¹⁴Idem sumus imperatoribus ¹⁵qui et vicinis nostris. Male enim velle, male facere, male dicere, male cogitare de quoquam ex aequo^c vetamur. Quod-cunque non licet in ¹⁶imperatorem, id nec in quemquam: quod in neminem, eo forsitan magis nec ¹⁷in ipsum qui ¹⁸per deum tantus est.

Si inimicos, ut supra diximus, iubemur diligere, quem ¹habe-mus odisse? ²Item si laesi vicem referre prohibemur, ne de facto pares simus, quem ³possumus laedere? Nam de isto ipsi recogno-scite. ⁴Quotiens enim in Christianos desaevitis, partim animis propriis, partim legibus obsequentes? Quotiens etiam ⁵praeteritis vobis suo iure nos inimicum vulgus invadit ⁶lapidibus et incendiis? ⁷Ipsis Bacchanalium furiis ⁸nec mortuis parcunt Christianis, quin illos de requie sepulturae, de asylo quodam mortis, iam alios, iam nec totos avellant, dissecant, distrahant. Quid tamen ⁹de tam conspiratis umquam denotatis, de tam animatis ad mortem usque

Cap.
XXXVII.

8. fingi a. Vindob. 9. his ABDFG. Vindob. hiis E. Erfurt. iis abcdef. Haverc. 10. quibus divinitas imperat tam vere quam ABDEG²abcde. Vindob. Erfurt. Oxon. quos divinitas imperat tam vere quam F. quibus civilitas tam vere in imperato-rem quam f. Fulv. Ursinus. 11. necesse habent ego. necesse habet libri quos aori omnes praeter c., in quo haec verba ommissa sunt. 12. sed AqE. Erfurt. Oxon. 13. indifferentia λ. in differentiis c. 14. Idem AqEFG. Erfurt. Pamelii libri. lidem reliqui. 15. ex ipso qui λ., pro quo Haverc. reponi vult ex ipso quia. 16. principem G. 17. in ipsum imperatorem qui λ. 18. praeter F. Vindob.

Cap. XXXVII. Capituli inscriptio in ABEGab. Vindob. Erfurt. Oxon. aliisque est NE MALVM CONTRA MALVM., in uno Vaticano QVOD AD CHRISTIANOS SPÉCTAT NEMINEM LAEDERE QVAMQVAM PRO MVLTITVDINE POSSENT SE VINDICARE.

1. habemus ABDFGAdf. Pamelii quatuor libri et Vindob. habebimus Eabce. Oxon. Erfurt. 2. Item si iidem laesi λ. Haverc. Si item laesi G. 3. possumus abc. 4. Quoties DEFGd. Vindob. Erfurt. Quoties (AB)abcef. Sic etiam infra. 5. prae-teritis vobis sui iure F. Vindob. praeteritis vobis sui vice G. praeteritis a vobis suo iure c. 6. lapidibus et incendiis om. λ. 7. Ipsi a. 8. ne mortuis quidem parcunt Christianis, quin illos de reliquiis sepulturae iam alios, iam nec totos avellant, dissipant, distrahant λ. 9. de tam conspiratis umquam denotatis Aq BDEkde. Erfurt. Oxon. Gorziens. de tam conspiratis umquam denotatis (Aq)F. Vindob. unquam denotatis. de tam conspiratis f. de tam conspiratis tamque denotatis a.

b. necesse habent exhiberi.] In his moribus quibus divinitas tam vere im-perat fungi quam ipsi necesse habent circa omnes exhiberi, non solum circa

principes et Caesares. Sequentia illa-strant sententiam.

c. ex aequo] Cf. quae adnotavero ad librum ad Scap. cap. 2.

pro iniuria ¹⁰repensatum^a, quando vel una nox pauculis faculis ¹¹largiter ultionis^b posset operari, si malum malo dispungi^c penes nos liceret? Sed absit ut aut igni humano vindicetur ¹²divina secta aut doleat pati in quo probatur. Si enim ¹³et hostes ¹⁴exertos, non tantum ¹⁵vindices occultos agere vellemus, deesset nobis vis numerorum^d et copiarum? Plures nimirum Mauri et Marcomanni ipsique Parthi^e, vel quantaecumque unius tamen loci et suorum finium gentes quam totius orbis. ¹⁶Hesterni^f sumus, ¹⁷et vestra

10. repensatum Ff. Fulv. Ursinus. repensatis reliqui libri. 11. largitar G. largitatem abcd. 12. divinitas sectae λ. Haverc. 13. et om. e. Haverc. 14. exortos Gc. extractos D. extraneos ab. 15. vindices BFGabcedf. Vindob. indices AE. Erfurt. 16. Hesterni ABef. Bongars. Externi DEFGabced. Erfurt. Oxon. 17. et orbem iam et vestra omnia λ.

Cap. XXXVII. a. repensatum] Ita correxī cum Fulvio Ursino et Nicolao Rigaltio, auctoritate libri Erlangensis accedente. Sed scripturam *repensatis*, quam scripti libri vel optimi vulgo tuentur, ortam puto ex *repensati*. Quid tamen, inquit, de nobis disciplinae nostrae vinculis tam arcte coniunctis, ut conspiratos potius appellandos putetis, quid, inquam, de nobis pro disciplinae nostrae fide et veritate tam animatis, ut ne mortem quidem pro Christo pati renuamus, quid unquam de talibus pro iniuria illata in ultionem repensatum vobis esse denotatis?

b. largiter ultionis] Plaut. Rud. IV, 4, 144 „innesse auri et argenti largiter.“ Id. ibid. V, 2, 28 „largiter mercedis.“ Apul. De Magia cap. 28 „largiter aquae.“ Cf. interpr. ad Vergil. Aen. XI, 338.

c. dispungi] Hoc est repensari. Apol. cap. 44 „qui sententiis elegia *dispungitis*.“ De Carne Chr. cap. 5 „quae proprietates conditionum, divinae et humanae, aequa utique naturae utriusque veritate *dispuncta est*.“ De Patient. cap. 8 „Nam omnis iniuria, seu lingua seu manu incussa, cum patientiam offenderit, eodem exitu *dispungetur* quo telum aliquod in petra constantissimae duritiae libratum et obtusum.“ Apol. cap. 18 „suscitatis omnibus ab initio defunctis et reformatis et recensitis *ad utriusque meriti dispunctionem*.“ Proprie *dispungere* cum sit conferre accepta et data, hinc saepius ponitur etiam pro examinare. Apol. cap. 45 „Enimvero nos qui sub deo omnium speculatore *dispungimur*, quique aeternam ab eo poenam providemus merito“ cett. Ad Nat. I, 2 „sed verbi gratia, si de homicida confutatur, non statim confesso eo nomen homicidae

dispuncta causa est aut sociata cognitio.“ Passim etiam pro discriminare, absolvere. De Test. An. cap. 5 „post *vitas dispunctionem*.“ Apol. cap. 19. in segmento cod. Fuld. „Quid enim potentius patrocinabitur testimonio earum, nisi *dispunctio cotidiana saeculi totius*, cum dispositiones regnorum, cum casus urbium, cum exitus gentium, cum status temporum ita omnibus respondent, quemadmodum ante milia annorum praenuntiabantur?“ De Spectac. cap. 18 „de illis speciebus spectaculorum quae saeculari literatura lutoriam vel agonisticam scenam *dispungunt*.“ Cf. De Orat. cap. 23.

d. vis numerorum] Numeros ita usurpato aevo illo putidum esset adnoscere, cum nihil frequentius occurrat apud historicos atque in ipsis adeo [Cicero] libris, nisi Pamelius id, pro re magni momenti ex Rhenano observaret, et ad unum Plinii locum lectorem remitteret. Sic *ἀριθμῶνς* Graeci eodem et sequenti aevo passim usurparunt. (Herald.)

e. Mauri et Marcomanni ipsique Parthi] Harum nationum meminit quia Romanum imperium fuerat recens ab iis infestatum. Etenim Mauri Marco imperante Hispanias vastaverant; bellum Marcomanicum magnis laboribus et non sine ingenti periculo fuerat ab eodem confectum. Contra Parthos Verus, Nerva frater, profectus fuerat, ac bello per legatos gesto imperatoris appellationem meruerat. Recens praeterea erat Sereus expeditio Parthica. (Herald.)

f. Hesterni] Pamelius legit *Esterni*. Illum sequitur Baronius tom. II. Annal. pag. 98., quia ex una Iudaea exierunt Christiani. (La Cerda.) *Hesterni* est verissima lectio codd. nostrorum. Vulgata interpretari constat Pamelius sane

omnia implevimus, urbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, tribus, decurias, palatium, senatum, forum; sola vobis "reliquimus" templa. Cui bello non idonei, non prompti fuissimus, etiam inpares copiis, qui tam libenter trucidamur, si non "apud istam disciplinam magis occidi liceret quam occidere? Potuimus et inermes nec rebelles, sed tantummodo discordes solius divortii invidia adversus vos dimicasse. Si enim tanta vis hominum "in aliquem orbis remoti sinum abruptissemus" a vobis, "suffudisset" utique "dominationem vestram tot" "qualiumcumque" "civium amissio, immo etiam et ipsa" "destitutione punisset. Procul dubio" "expavissetis ad solitudinem" "vestram", ad silentium "rerum et stuporem quendam quasi" "mortui orbis. Quaesissetis" quibus "imperaretis. Plures hostes quam cives vobis remansissent. Nunc enim pauciores hostes habetis prae multitudine Christianorum, paene omnium "civitatum paene" "omnes cives Christianos" habendo. "Sed hostes" "maluistis vocare" "generis humani" "potius quam erroris humani. Quis autem vos ab" "illis occultis et usquequaque vastantibus mentes et valitudines vestras hostibus" "raperet, a dae-

18. reliquimus *ABDΔ. Haverc.* relinquimus *EFGabcdef. Erfurt. Vindob.* 19. templa. Possumus dinumerare exercitus vestros: unius provinciae plures erant. Cui bello *λ. Haverc.* 20. ad istam *D.* 21. in aliquem angulum orbis remotissimum *λ.* 22. suffudisset itaque *D.* suffudisset pudor (pudore *Haverc.*) utique *λ. Haverc.* 23. damnationem *DGabc.* 24. qualicumque *AB.* 25. civium amissio (amisso *AB.*) *ABFG. Vindob.* amissio civium *DEabcdef. Erfurt.* 26. institutione c. discutione *F. Vindob.* 27. exprobavissetis *G.* 28. nostram ab. In *λ. verba* tot qualiumcumque — ad solitudinem vestram desiderantur. 29. reorum *Dab.* 30. mortui orbis. Quaesissetis *λ. Haverc.* mortui urbis. quaesissetis *ABFG. Vindob.* mortui urbes quaesissetis *A. et Bongarsianus, teste Herald, et ita legitur etiam in c. mortuae urbis. quaesissetis DEabde. Erfurt. Oxon. Vaticanus unus.* 31. imperaretis *ABEFGΔcf. Vindob. Erfurt.* impetraretis *Oxon.* in ea imperaretis *Dabe.* in ea imperassetis *d., ex uno Vaticano.* 32. civitatum ego. civitatum *Haverc.* civium libri omnes praeter *f., in quo verba* paene omnium — erroris humani omnino non extant. 33. omnis civis *AB.* 34. habendo *DEabde. Erfurt. Oxon. Pamelii libri.* hostes habendo *λ.* habendos *ABG. Vindob.* habentes *F.* In *c. verba* paene omnes cives Christianos habendo absunt. 35. Sed hostes *DEabcde. Haverc. Erfurt. Pamelii libri.* et hostes *ABFG. Vindob.* Hostes *λ.* 36. maluissetis *λ.* 37. humani generis *F.* generis humani generis *B. Vindob.* 38. potius quam erroris humani *ABFGΔde. Vindob.* Omittunt ea verba *DEabcf. Haverc.* 39. occultis illis *F. Vindob.* 40. eripiet *c.*

perquam ridicule. *Hesterni* igitur heri orti, *χθές καὶ πρῶην.* *Martialis* [Epigr. II, 29.]: „Cuique *hesterna* sed et lunata limpha plantis.“ (Herald.) De adiectivis *externus* et *hesternus* a librariis confusis si placet vide *Drakenb.* ad Liv. XL, 14, 2. *Reins.* *Advers.* II, 4. *Interpr.* ad *Ovid.* A. A. III, 154. et *Fast.* V, 507. *Hildebr.* ad *Apul. Metam.* II, 26. p. 135.

g. abruptissemus] Verbo abruptum sensu reflexivo utitur *Tertullianus* etiam

Adv. Valent. cap. 4 „de ecclesia authenticae regulae abrupti.“

h. suffudisset] Hoc est rubore suffudisset. *Exempla* dabo ad *Scorp.* cap. 10.

i. expavissetis ad solitudinem vestram] Cf. quae adnotavi ad *librum Ad Mart.* cap. 3. Adde *De Orat.* cap. 22.

k. quasi mortui orbis. Quaesissetis] Praetulerim lectionem nostrorum codd. quasi mortui, urbes quaesissetis. (Herald.)

moniorum incurisibus¹ dico, quae de vobis "sine praemio, sine mercede" depellimus? Suffecisset hoc solum nostrae ultioni, quod vacua exinde possessio inmundis spiritibus "pateret. Porro" nec tanti praesidii compensationem "cogitantes non modo non molestum vobis genus, verum etiam necessarium hostes iudicare maluistis, "quia sumus plane, non generis "humani tamen, sed potius erroris.

Cap.
XXXVIII.

Proinde "nec paulo lenius inter "licitas factiones sectam istam deputari oportebat", a qua nihil tale committitur quale de illicitis "factionibus timeri solet? Nisi fallor enim, prohibendarum factionum causa de providentia constat "modestiae publicae", ne civitas

41. sine praemio om. F. Vindob. 42. pateretis λ. Haverc. 43. recogitantes λ. Haverc. 44. quia ABDEFGabe. Erfurt. Oxon. Vindob. qui λcdf. Haverc. 45. humani tamen, sed potius erroris ABFGcdef. Vindob. humani sed potius tamen erroris. Bongars. humani tamen sed potius tamen erroris. DE. humani hostes, sed potius erroris. λ. humani tamen sed potius tamen hostes erroris Erfurt.

Cap. XXXVIII. *Capitis inscriptio in ABDEGabe. Oxon. Vindob. Erfurt. aliusque est DE COETV., plenior in uno Vaticano QVOD CHRISTIANORVM COETVS NVLLAM POTEST PRŌDITIONIS GENERARE SVSPICIONEM.* 1. nec paulo lenius ab. Vaticanus unus. ne paulo lenius Fl. Vindob. 2. illicitas λ., prob. Dend. Herald. 3. factionibus praecaveatur. Nisi λ. 4. modestia publice FG. Vindob. ac (ac om. D.) modestia publica Dabed.

l. incurisibus] Cf. De Anima cap. 58 „Et pluribus notum est daemoniorum opera et immaturas et atroces fieri mores, quas incurisibus deputant.“

m. sine praemio, sine mercede] De exorcismis passim apud scriptores ecclesiasticos. Nota autem sine pretio. Irenaeus ap. Euseb. lib. V. Hist. Eccl. cap. 7 „ὅτι ἐστὶν ἀριθμὸν εἶπειν τῶν χαρισμάτων, ὧν κατὰ παντός τοῦ κόσμου ἡ ἐκκλησία παρὰ θεοῦ λαβοῦσα ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου ἐκείτης ἡμέρας ἐν ἐνεργείᾳ τῇ τῶν ἰσθμῶν ἐπιτελεῖ, μὴτε ἐξαπατώσα τινας, μὴτε ἐξαγνοῶμένην· ὥς γὰρ ὡρεῖται εὐλαβεῖ παρὰ θεοῦ, ὡρεῖται καὶ διακονεῖ.“ (Herald.) Cf. Muentzeri Prim. Eccl. Afr. p. 111 sqq.

n. Porro] De hac particula eiusque apud Tertullianum significatione v. quae adnotavero ad Scorpi. cap. 9.

Cap. XXXVIII. a. deputari oportebat] Aggreditur aliud criminationis caput Tertullianus. Qui igitur Christianis videbantur paulo aequiores quique ea omnia criminum portenta, quae iis obiciebantur et de quibus supra disputatum est, falsa esse fatebantur, ii nihilominus Christianos adversus leges ac principum edicta, quibus factiones, sodalitia atque illicita collegia prohibebantur, com-

mittere existimabant. His adire manum aggreditur Tertullianus atque ostendere coitiones Christianorum pro illicitis non esse habendas, quod ex iis quae ibi transigebantur ostendere conatur. Sane collegia omnia ac sodalitia principibus semper fuere suspecta, atque iis praecipue, quorum nondum satis firmata dominatio videbatur. Verebantur enim ne sub specie religionis vel quocunque alio praetextu in necem suam convenirent. — Sententia postulare videtur inter illicitas factiones. Hoc enim ait Tertullianus: Etsi igitur, inquit, lenior videtur eorum sententia qui sectam istam edictis contra factiones promulgatis prohiberi ac cohiberi existimant, in eo tamen errant et nobis sunt iniurii, quod eam inter illicitas factiones deputant et numerant, quod sane aequum non est, siquidem nihil eorum, quae ab illicitis factionibus timebantur, a coitionibus et conventibus nostris timeri potest. (Herald.) Verba inter licitas factiones non erant mutanda, sed interrogationis signo claudenda sententia. Verte: Musste bi-nach nicht mit grösserer milde diese secte unter die erlaubten vereine gerechnet werden?

b. de providentia constat modestiae publicae] Providentia modestiae publicae erat causa prohibendarum factionum, cavens ne civitas in partes scinderetur.

in partes scinderetur, ⁵quae res facile comitia, concilia, curias, contiones, spectacula etiam aemulis studiorum compulsationibus ⁶inquietaret, cum iam et in quaestu habere coepissent venalem et mercenariam ⁷homines violentiae suae operam. At enim nobis ⁸ab omni gloriae et dignitatis ardore frigentibus ⁹nulla est necessitas coetus, nec ulla magis res aliena quam publica. Unam ¹⁰omnium rempublicam agnoscimus, mundum. ¹¹Aequae spectaculis vestris in tantum renuntiamus in quantum originibus eorum, quas scimus de superstitione ¹²conceptas, ¹³cum et ipsis rebus, de quibus ¹⁴transiguntur, praetersumus. ¹⁵Nihil est nobis ¹⁶dictu, visu, auditu cum insania circi, cum impudicitia theatri, cum atrocitate arenae, cum ¹⁷xysti ¹⁸vanitate. Quo vos offendimus, si alias praesumimus vo-

5. quae facile 2. 6. inquietarent 2. 7. homines om. 2. 8. ab omni gloria 2. omni gloriae abc. 9. omnes rempublicam cognoscimus Dacc. omnium rempublicam cognoscimus b. 10. atque adeo spectaculis 2. 11. exceptas G. 12. cum ipsis abc. quin et ipsis f. 13. exiguntur praeterimus Dacc. 14. Nihil enim nobis 2. 15. dictu, visu, auditu om. cf. 16. xisti BF. Vindob. systi ADE. Erfurt. 17. vanitate. Quo vos ABDEFGabede. Vindob. Ozon. Erfurt. Ambros. vanitate. licuit Epicureis aliam decernere voluptatis veritatem id est animae aequitatem. In quo vos 2. vanitate. Licuit Epicureis aliquam decernere voluptatis veritatem. Quo vos f. Haverc.

c. spectacula etiam aemulis studiorum compulsationibus inquietaret] Cf. Lips. Saturn. II, 24. De vocabulis *aemulus*, *acumulatio* coll. v. adnotata ad De Fuga in Persec. cap. 2., et de *compulsatio* supra ad cap. 21.

d. ab omni gloriae et dignitatis ardore frigentibus] De structura cf. De Idol. cap. 18, „*derrigendo omni fastigio et suggestu tam dignitatis quam potestatis.*“

e. praetersumus.] Praeteresse dicit, ut superesse. Praetersumus igitur iis rebus quas praeterimus ac praetermittimus et a quibus valde alieni sumus, videlicet ab insania circi coll. (Rigalt.) Res de quibus transiguntur, vel fabularum materiae, sunt deorum res, furta atque nefaria facinora.

f. cum insania circi] Proprie B. Hieronymus: „Habeat sibi Roma suos tumultus, arena saeviat, circus intemiet, theatra luxurient.“ Sic furor, quem circo proprie praesidere dicit Tertullianus lib. de Spectac. cap. 16 „Cum ergo furor interdicitur nobis, ab omni spectaculo auferimur, etiam a circo, ubi proprie furor praesidet.“ B. Hieronymus in vita Hilarionis: „Non circi furoribus, non arenae sanguine, non theatri luxuria delectabatur.“ Anonimus: „Hinc fora dissulant clamoribus, hinc furiosi iurgia sunt circi.“ De factionibus atque

inde circi iurgiis, quae saepissime καὶ μέγας φόρον ἐκείνησαν, res nota est. (Herald.) Adde Lactant. Inst. Div. VI, 20, 32 „Circensium quoque ludorum ratio quid aliud habet, nisi levitatem, vanitatem, insaniam?“ Prudent. Hamartig. v. 360 „nec equum *vesania fervida circi* Auctorem levitatis habet rabidive fragoris.“ Tertull. Adv. Marc. I, 27 „Quid nou frequentas tam solemnes voluptates circi *furentis* et caveae saevientis et scenae lascivientis?“

g. cum xysti vanitate.] Tertull. de Pudicitia cap. 7 „Perit igitur et fidelis elapsus in spectaculum quadrigarii furoris et gladiatorii cruoris et scenicae foeditatis et *xysticae vanitatis.*“ Circum propter furorem et insana iurgia, theatrum ob spurcitiam et impudicitiam, amphitheatrum ob atrocitatem et immunitatem damnabant. De xysto deque tota re athletica etsi nihil habebant eiusmodi, tamen exercitationes illas tamquam vanas atque inutiles improbant. Tertull. de Spectac. cap. 16 „Non probabis nequam vanos cursus et iaculatus et saltus vanaiores: nusquam tibi vires aut iniuriarum aut vanae placebunt.“ Iisdem omnino rationibus Graecorum gymnasia oppugnat apud Lucianum Anacharsis. Nam ad vanitatem quod adinet, Graecos ait esse hominum omnium maxime ri-

luptates? Si oblectari ¹⁹novisse nolumus, nostra iniuria est, ²⁰si forte ²¹non vestra. Sed reprobamus quae placent vobis. Nec vos nostra delectant. ²²Sed licuit ²³Epicureisⁱ aliquam decernere ²⁴voluptatis veritatem, id est animi ²⁵aequitatem, ²⁶et ampla negotia Christianae^k.

Cap. XXXIX. ¹Edam iam nunc ²ego ipse negotia Christianae factionis, ³ut qui mala refutaverim, bona ⁴ostendam. Corpus sumus de conscientia religionis et disciplinae ⁵unitate et spei foedere^k. Coimus in

18. nos nolumus c. novissime nolumus A. voluisse nolumus F. Pro oblectari in F. est oblectare. 19. si om. F. 20. nostra non vestra ad. Vaticanus unus. 21. Si licuit Oxon. 22. de Epicureis G. 23. voluntatis (voluptatis Vindob.) voluptatem id est F. Vindob. 24. quietem F. Fulv. Ursinus rescribendum pulchra voluptatis veritatem, ἀναγκαῖαν καὶ ἀπραξίαν, id est animi aequitatem et a publicis negotiis requiem. 25. et ampla negotia Christianae ABC. et ampla negotia Christianae factionis F. Vindob. et ampla negotia Christianae fidei Ambros. et ampla negotia Christiano Vossianus liber. et ampla negotia DEabeds. Erfurt. Oxon. In 2f. Haverc. verba Sed Epicureis — — Christianae omissa sunt.

Cap. XXXIX. Inscriptio capituli in ABDEGAb. Oxon. Erfurt. Vindob. ceterisque est DE DISCIPLINA CHRISTIANORVM. 1. Eadem FG. 2. ego om. Dab. 3. quo minus mala A. 4. ostendam. Si etiam veritatem revelaverim. Corpus A. Haverc. 5. unitate ABDEFGdef. Vindob. Oxon. Erfurt. Pameliis libri. divinitate A. Haverc. veritate abc.

diculos, qui iis laboribus incassum confidentur, μάστιγ τὰς αὐτὰ πάσχοντες καὶ ταλαιπωροῦμενοι: ad petulantiam autem et iniuriarum notam, iniurias eo atrociores esse ait, quo ἐν ταῖς αὐτοῖς θρασυκαὶ καὶ μάστιγας indignantur. (Herald.) De xystis cf. Schneider. ad Varr. De Re Rust. III, 5. p. 509 sqq.

h. si forte? Si quid in ea re, inquit, damni est, illud non ad vos, sed ad nos pertinet. Nihil inde vobis deperit, sed nobis, si tamen deperit. Si forte Tertulliano frequens hoc sensus. Iniuria hic est damnum, ut saepe in Istorum libris. Infra cap. 40 „Sed et mare Corinthium terrae motus exhibet, et vis undarum Lucaniam Italiae obscisam in Siciliae nomen relegavit. Haec utique non sine iniuria incontinentium accidere potuerant.“ Et cap. 44 „At enim illud detrimentum reipublicae tam grande quam verum nemo circumspicit, illam iniuriam civitatis nullus expendit.“ (Herald.) De illo si forte, Tertulliani stili proprio, adeas adnot. ad De Corona cap. 5.

i. Sed licuit Epicureis? Legerim scilicet licuit cett. Sic usurpat hanc particulam saepe Tertullianus. Quae sequuntur corrupta sunt. Ioh. Wowerius adfert e libris suis: „voluptatis veritatem, ἀναγκαῖαν καὶ ἀπραξίαν, id est animi aequitatem et a publicis negotiis requiem.“ Tertull. de Spectac. cap. 28 „Delicatas

es Christiane, si et in saeculo voluptatem concupiscis, immo nimium stultus, si hoc existimas voluptatem. Philosophi quidam hoc nomen quieti et tranquillitati dederunt, in ea avocantur, in ea gloriantur. Tu mihi metas et scotos et pulverem et arenas suspiras.“ (Herald.)

k. et ampla negotia Christianae? Sed reprobamus, inquit, quae placent vobis. Attamen, respondeo, nec vos nostra delectant. Sed quamvis reprobemus vestra oblectamenta, nonne per vos et Epicureis licuit aliquam decernere sibi voluptatis veritatem? Cur non item nobis? Illi voluptatis aliquam veritatem decernunt animi aequitatem, Christianae voluptatis sunt ampla negotia. Quid, quaeso, hac re vobis deperit?

Cap. XXXIX. a. et spei foedere.] Probare nunc adgreditur Tertullianus factionem Christianorum, ut eam appellabant, plane esse licitam, neque esse causam ullam cur inter illicitas haberi debeat: nempe quod non solum nihil eorum, quae in illicitis damnabantur, ibi haberet locum, sed etiam omnis pie, religiose, honeste et condecenter tractarentur. Singula verba expendamus. Corpus, inquit, sumus. Nempe corpus nomen est generale et complexivum omnes illas societates, hereticas, omnes collegas et sodalitates. [Cf. Birkssu Manuale Latinitatis Font. I. Civ. Rom. p.

coetum¹ et ²congregationem, ut ad deum quasi manu facta³ precationibus ambiamus ⁴orantes. Haec vis deo grata est. Oramus etiam

6. aggregationem, ut Cab. congregationem facimus, ut 2. *Haverc.* Pro coetum in 2. est caelo, in F. celum. 7. orantes om. 2f. *Haverc.*

225. a. v. §. 6. Buenem. ad Lactant. Inst. Div. VI, 10, 25. Sertor. Ursat. de Notis Rom. in Graevii Thea. tom. XI. p. 897. et p. 983.] — Tertullianus igitur Christianorum coetum *corpus* appellat, dictione generali, quia si collegium, vel sodalinitum dixisset, loquutus fortasse fuit aut periculosus aut minus proprie. Sic etiam Arnob. [Adv. Nat. I, 16.]: „Si in civitate unaqualibet fame plurimos amori nostri nominis aversione fecerunt, eor ibidem annonaria caritate non tantum *corporis* non nostri, verum etiam Christianos ditiores et locupletissimos rediderunt? [Sic Cassian. II, 5. „Quinam modus quotidiano cultui per universum *fraternitatis corpus* decerni deberet, tractatari conveniunt.“] Sic etiam Constantinus et Licinnius A. A. in edicto suo, quod Graece convertit Eusebius, loquuti fuerant: *καὶ ἐπειδὴ οἱ αὐτοὶ Χριστιανοὶ οὐ μόνον ἐκείνους, εἰς οὓς συνῆλθοντες ἔθος ἔχον, ἀλλὰ καὶ ἑτέροις τόποις ἐσχηκέναι γινώσκονται, διαφέροντας οὐ πρὸς ἕκαστον αἰτῶν, ἀλλὰ πρὸς τὸ δίκαιον τοῦ αἰῶνος σώματος, τοιῦτοι τῶν Χριστιανῶν.* Item: „*ἐν οἷς πᾶσι τῷ προεξηγμένῳ σώματι τῶν Χριστιανῶν τὴν ἀποσπῆν δυνατότατα παρεσχεῖν ὀφείλει.*“ Ibidem etiam summation dicitur, quemadmodum in Graecorum Iclorum libris: *ἅπαντα τῷ σώματι τῷ Χριστιανῶν διδοσθαι δεῖσθαι.* Addit Tertullianus: *de conscientia religionis et disciplinae unitate et spei foedere.* Haec igitur corpora Christianorum conciliant et constituent, religionis conscientia, disciplinae unitas et eiusdem spei foedus. Religionis autem causa coire non prohibebantur. V. I. I. D. de Colleg. et Corpor. Sed religionis receptae ac probatae intellige: et modo ne religio praetextus esset uicium et *πρόφασις*. V. I. H. D. de Extraord. Crim. — Cum igitur Christianos audirent certo foedere ac sacramento adstringi atque inter se sociari, ea omnia in reipublicae perniciem cudi facile suspicabantur. Tertullianus de Fuga in Persicam cap. 3. „Dicitis enim, quoniam incenditis convenimus et complures concurrimus in ecclesiam, quaeritur a nationibus, et timeamus, ne

turbentur nationes.“ Hinc criminationem suam ordiebatur Celsus: „*πρῶτον τῷ Κέλσῳ κεφάλαιον ἐστὶ, inquit Origenes lib. I. contra Celsam, διαβαλεῖν Χριστιανισμὸν, ὡς συνδήκας κρύβδην πρὸς ἀλλήλους ποιοῦντων Χριστιανῶν παρὰ τὰ νομιμασμένα, ὅτι τῶν συνδηκῶν αἱ μὲν εἰσι φανεραὶ, ὅσαι κατὰ νόμους γίνονται, αἱ δὲ ἀφανεῖς, ὅσαι παρὰ τὰ νομιμασμένα συντελοῦνται.*“ Ibi *συνδήκας* appellat non conventus simpliciter, quomodo interpretantur, sed coitiones certis foederibus initas, sive etiam ipsa foedera, quibus fidem suam invicem obstringere existimabantur. (Herald.)

b. Coimus in coetum] Nota singula verba. Nam coire de eiusmodi collegiis, sodalitiis et factionibus etiam proprie dicitur. Tertull. adv. Psychicos cap. 14. „nisi forte in senatusconsulta et in principum mandata *coitionibus* opposita delinquimus.“ Marcian. I. I. de Colleg. et Corpor.: „ne sub praetextu huiusmodi illicitum collegium *coet*.“ Et passim. [V. Dirksen Manuale s. v. *Coetus, Coitio, Coire.*] *Coetus* quoque etsi media vox est et naturali sua ac simplice significatione minime odiosa, quandoque tamen pro ratione argumenti accipitur *eis καὶ ὁν*. Supra cap. praecedenti: „At enim nobis ab omni gloriae et dignitatis ardore frigentibus nulla est necessitas *coetus*.“ Saepius tamen illicitos dicunt, ut I. II. de Extraord. Crim. et alibi. Sic Traianus ad Plinium, et alii. Quoniam autem coetus illi ad vim aliquam inferendam cogebantur saepius, ideo qui coetum illicitum usurpaverant, eadem poena tenebantur, qua qui hominibus armatis loca publica et templa occupassent. L. II. D. de Colleg. et Corpor. (Herald.)

c. ad deum quasi manu facta] Eleganter *manu facta*, h. e. copiis in unum coactis. Pontius in Vita Cypriani: „Sic autem comitatu eius infinitas exercitus adhaerebat, quasi ad expugnandum mortem *manu facta* veniretur.“ Cicero pro Caecina [cap. 12.]: „Qui in pace et in otio quum *manum* fecerit, copias paravit, multitudinem hominum cogerit, armavit, iastraxerit“ cett. Tertull. ad Scap. cap. 5. „Omnes illius civitatis

pro imperatoribus, pro 'minist'ris eorum' et potestatibus, "pro statu saeculi, pro rerum quiete, pro mora finis". "Coimus ad litterarum divinarum commemorationem", si quid praesentium temporum qualitas aut praemonere cogit aut recognoscere. Certe fidem sanctis vocibus pascimus^f, spem erigimus, fiduciam figimus, disciplinam praeceptorum nihilominus "inculcationibus densamus";

8. ministeriis λ. Haverc. 9. et ABFGcd. Vindob. Oxon. Erfurt. ac Dlabef. 10. pro statu om. Gc. Haverc. 11. Coimus ABDEFhaef. Oxon. Erfurt. Vindob. Pameli aliquot libri. cogimus G. Cogimur bcd. Gorsiens. Vaticanus unus. 12. in compulsionibus densamus λ. Haverc.

Christiani ante tribunalia eius se manus facta obtulerunt." (Herald.)

d. pro mora finis.] Et tamen ipse libro de Oratione [cap. 5.]: „Quomodo quidam, inquit, protrahunt quendam saeculo postulant, cum regnum dei, quod ut adveniat optamus, ad consummationem saeculi tendat." (Rigalt.) De his Christianorum precibus cf. supra cap. 30. De prece pro mora finis extat peculiaris libellus: De Antiquiss. Christianorum Precibus Sollemnibus pro Mora Finis ad illustrandum Tertulliani locum Apol. cap. 39. commentatur I. D. Kluge. Tremoniae 1744. 4.

e. divinarum litterarum commemorationem] Componendus omnino est cum hoc loco Iustini M. locus Apol. II.: „καὶ τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρᾳ πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγρούς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκειται μέχρις ἐχθωρεῖ· εἰτα παύσαμένου τοῦ ἀναγινώσκοντος ὁ προεστὼς διὰ λόγου τὴν νοουθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται." Hic igitur erat ordo: Primum lector aliquid e propheticis aut apostolicis libris prout praesentium temporum qualitas flagitabat, ut monet Tertullianus, legebat. Tum ex iis scriptis nonnulla interpretabatur praepositis, atque inde cohortationes, admonitiones, castigationes petebat. Tum preces sequebantur, ac post preces panis et vini distributio. Haec enim sequuntur apud eundem Iustinum eodem loco: ἔπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πάντες καὶ εὐχὰς πέμψομεν. καὶ, ὡς προέφημεν, παύσαμένων ἡμῶν τῆς εὐχῆς ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ. καὶ ὁ προεστὼς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας δὴν δύναμις αὐτῷ ἀναπέμπτει καὶ ὁ λαὸς ἐπευφη-

μεῖ λέγων τὸ Ἀμήν· καὶ ἡ διόδοσις καὶ ἡ μετέληψις ἀπὸ τῶν εὐχαριστηθέντων ἐκαστῷ γίνεται, καὶ τοῖς ὁ παροῦσι διὰ τῶν διακόνων πέμπεται." (Herald.) Cf. Steph. Durant. de Ritibus Eccles. II, 18.

f. pascimus] Cf. Scorpisc. cap. 12 „Sed interim sub altari martyrum animae placidum quiescant et fiducia litionis patientiam pascunt." Sanctis vocibus h. e. sacrarum litterarum lectione, ut recte interpretatus est Rigaltius.

g. densamus] Gregorius Baeticus arguens Arianos verbis Epistolae Iohannis I, 5.: „Et adhuc amplius densat fiam fidem dicens: „Hic est verus deus." (Rigalt.) De re Heraldus citat Orig. c. Cels. lib. III.: „ὅρα δὲ καὶ ἐν τοῖς τῶνα τρόποις ἡμᾶς σπουδαστέ, ἔξομοιῶν τοῖς ἐν ταῖς ἀγοραῖς τὰ ἐπιβήτιστα ἐπιδευκνύμενοι καὶ ἀγέροντες· ποῖα δὲ ἐπιβήτιστα ἐπιδευκνύμεθα; ἢ τί τοῦτοις παραλήτων πράττομεν; οἱ καὶ δι' ἀναγνώσεων διηγῆσεων προτρέποντες μὲν ἐπὶ τὴν εἰς τὸν θεὸν τῶν βίων εὐσεβίαν καὶ τὰς συνδρόνους ταύτης ἀρετῆς, ἀποτρέποντες δ' ἀπὸ τοῦ καταφρονεῖν τοῦ θεοῦ, καὶ πάντων τῶν παρὰ τὴν ὀρθὴν λόγον πραττομένων." Nos, inquit Tertullianus, non contenti sanctorum vocum auditione fidem nostram parvis, spem erexisse, fiduciam fixisse, insuper etiam praeceptorum et legum divinarum inculcationibus densamus disciplinam. Explicat hunc locum Salmas. de Foenore Trapez. p. 464. Scripturam in compulsionibus, quam ex libro Fuldeni recepit Havercampus, vitiosam esse arbitror. Minime enim hic est locus „persecutionum et assultuum improborum" (sic interpretari voluit Batavus ille Tertulliani interpres) in hac descriptione coetus Christianorum.

ibidem etiam exhortationes, castigationes et censura divina^b. Nam et indicatur magno cum pondere, ut apud¹³ certos de dei conspectu, summumque futuri iudicii praeiudicium est, si quis ita deliquerit, ut a communicatione orationis et conventus et omnis sancti commercii¹⁴ relegeturⁱ. Praesident probati¹⁵ quique seniores^k, honorem

13. ceteros Da. 14. religetur ABDEFG. Vindob. Oxon. Erfurt. 15. quinque D.

b. et censura divina.] Quomodo censura ista peragatur, docet elegantissime Origenes c. Celsum lib. III.: „εἰσὶ τινες ταραγμένοι πρὸς τὸ φιλοπευθεῖν τοὺς βίους καὶ τὰς ἀγωγὰς τῶν προϊστών, ἵνα τοὺς μὲν τὰ ἐπιβήντα πρᾶττοντας ἀποκωλύσωσιν ἕκην ἐπὶ κοινὸν αὐτῶν σύλλογον, τοὺς δὲ μὴ τοιοῦτους ὅλην ψυχὴν ἀποδεχόμενοι βελτίους δαήμεναι κατασκευάζωσιν.“ Praecedebat igitur diligens inquisitio, tam pro delicti qualitate castigatio, quae tam erat maxima, quam quis non solum a communicatione orationis et conventus, sed et omnis sacri commercii relegabatur. (Herald.)

i. relegetur.] Cyprian. 62 ad Pomponium: „Spirituali gladio superbi et contumaces necantur, dum de ecclesia eiciuntur. Neque enim vivere foris possunt, cum domus dei nra sit, et nemini salus esse nisi in ecclesia possit.“ Notat Baronius tom I. Annal. pag. 428. Tertullianum persaepe inculcare ecclesiasticam censuram; modo enim relegationem appellat, modo anathema, modo arcere ab ecclesia et a communicatione fraternitatis, communicatione interdiceret, prohibere ne in ecclesiam recipiantur, communicatione depellere. Itemque submovere a limine et omni lecto ecclesiae, dare extra ecclesiam, sacramento benedictionis exauclorare. Sic saepissime absolutiorem nominat illi oppositam, cum ait: largiri postliminium ecclesiasticae pacis, ad ecclesiam revocare, ecclesiae concorporare. Cyprian. de Orat. Domin. vocat obseptionem, cum sic ait: „Eucharistiam quotidie ad cibum salutis accipimus intercedente aliquo graviore delicto, dum abstanti et non communicantes a caelesti pane non habebimur, a Christi corpore separamur.“ Et paulo post: „Timendum est et orandum, nedum quis abstanti separetur a Christi corpore.“ Adiangit Optat. Milevit. lib. II. „Ramos fractos ab arbore, abscisos palmites a vite, rivum concisum a fonte.“ (La Cerd.)

k. Praesident probati quique seniores.] Nota praesident. Hinc praesidentes etiam

appellat. Tertull. adv. Psych. cap. ult. „Duplex apud te praesidentibus honor binis partibus deputatur.“ Et de Pudic. cap. 14 „Quomodo auferatur de medio eorum? Non itaque, ut extra ecclesiam detur; hoc enim non a deo postularetur quod erat in praesidentis officio.“ Item praesides. Tertull. de Praescript. cap. 42 „Ceterum nec praesidibus suis reverentiam noverunt.“ Ita proprie appellabantur episcopi. Cyprian. de Eccl. Unitate: „quam unitatem tenore firmiter et vindicare debemus maxime episcopi, qui in ecclesia praesidemus.“ Item ad Stephan. „Item in litteris, quas collegae nostri ad episcopos in Numidia praesidentes ante fecerunt.“ Idem etiam praepositi saepissime appellantur. Epist. ad Clerum de suo secessu: „Eo quod congruat episcopum in ea civitate, in qua ecclesiae dominicae praestit, illic dominum confiteri et plebem universam praepositi praesentis confessione classificari.“ Idem Epist. ad Rogatian. „Meminisse autem diaconi debent quoniam apostolos id est episcopos et praepositos dominus elegit.“ Et saepius. Προεστώτες dicuntur Graecis, ut Instino et aliis. Item τοῦ λόγου προεστώτες apud Euseb. Hist. Eccl. VII, 13. Seniores sunt προεβύτεροι. Neque tamen aetate semper proveci erant qui in ecclesia praesidebant, sed pietate et prudentia senili excellere debebant. Egrege Ignatius Epist. ad Magnesianos: „καὶ ὑμῖν δὲ πρέπει μὴ καταφρονεῖν τῆς ἡλικίας τοῦ ἐπισκόπου, ἀλλὰ κατὰ γνώμην θεοῦ πατρὸς πᾶσαν ἐντροπὴν αὐτῷ ἀπονέμειν, καθὼς ἔγνω καὶ τοῖς ἁγίοις προεβυτέροις, οὐ πρὸς τὴν φαινομένην ἀπορώτητα νεότητά, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἐν θεῷ φρόνησιν, ἐπειπερ οὐχ αἱ πολυχρόνιοι εἰσι σοφοί, οὐδὲ οἱ γέροντες ἐπίσταται συνέσει, ἀλλὰ πνεῦμα, ὃ ἐστὶν ἐν βοῶσι.“ Appellatio autem ista olim erat generalis et tam episcopos quam ceteros sacerdotes complectebatur, signidem et ipsa appellationis ratio utrique conveniebat, si tamen non magis etiam illis. Beatissimus Cyprianus ad Antonianum de Cornelio

istum non pretio, sed testimonio adepti. Neque enim pretio ulla res dei constat. Etiam si quod ¹⁶arcae genus est, non ¹⁷de bono-

16. arte G. artis a. 17. de honoraria ABG. Ios. Scaliger et Fr. Iunius. de oneraria DE(λ)abce. Ozon. (Vindob.) Erfurt. de honoraria F. Bongars. de honoraria f. Haverc. de ordinaria d. Vaticanus unus.

et Novatiano: „Cumque iam pridem per omnes provincias et per singulas ordinati sint episcopi, in aetate antiqui, in fide integri, in pressura probati.“ B. Hieronymus saepius asserit episcopos et presbyteros fuisse atque de ea re acerrime disputat Epistola ad Evagrium. Brevius ad Oceanum: „In utraque epistola sive episcopi, sive presbyteri (quamquam apud veteres iidem episcopi et presbyteri fuerint, quia illud nomen dignitatis est, hoc seclatis) iubentur monogami in clerum eligi.“ Res nota est. Omnes igitur seniores praesidentes erant, praesides, praepositi, *προεστώτες*, quisque in suo grege: sed episcopus proprie ac iure suo semper, quam episcopi a presbyteris distinguere coeperant, presbyteri autem cum aberat, aut cum episcopo simul, sed tamquam cum suo capite quandoque etiam praesidebant. Quare Cyprianus pluribus locis duos tantum gradus ecclesiasticos constituit, praepositorum et diaconorum. Epist. ad Pomponium: „Et cum omnes omnino disciplinam tenere oporteat, multo magis praepositos et diaconos curare hoc fas est.“ Iustinus M. Apol. II., ubi coetus ecclesiastici negotia et sacrosanctae eucharistiae administrandae rationem proponit, praepositi tantum, *τοῦ προεστώτος*, et diaconorum mentionem facit, „*ἔπειτα προσφέρεται τῷ προεστώτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος καὶ κράμματος· καὶ οὗτος λαβὼν αἶνον καὶ δόξαν τῷ πατρὶ τῶν ὅλων διὰ τοῦ ἐνόματος τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου ἀναπέμπει καὶ εὐχαριστίαν ὑπὲρ τοῦ κατηξιώσθαι τοῦτον παρ' αὐτοῦ ἐπὶ πολλοῖς ποιῆται· τοῦ συντελέσαντος τὰς εὐχὰς καὶ τὴν εὐχαριστίαν, πᾶς ὁ παρὼν λαὸς ἐπεσφμηθεὶ λέγων Ἀμήν· τὸ δὲ Ἀμήν τῇ ἑρμηνείᾳ φωνῇ τὸ γένετο σημαίνει· εὐχαριστήσαντος δὲ τοῦ προεστώτος καὶ ἐπεσφμησάντος παντὸς τοῦ λαοῦ οἱ καλούμενοι παρ' ἡμῶν διάκονοι διδόναι ἐκαστῷ τῶν παρόντων μεταλαβεῖν ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἁρτους καὶ οἴνου καὶ ὕδατος καὶ τοῖς οὐ παροῦσιν ἀποσφραῖναι.“ Mominat igitur hic Iustinus praepositi tantum et diaconorum. Sic in sequentibus quae*

curiosus lector expendere potest. Quandoque autem sub appellatione ista ipsi etiam diaconi contineri videntur, ratione scilicet plebis, cui sunt etiam aliquomodo praepositi. B. Cyprianus ad Pomponium: „Primo Cyprianus in loco, frater carissime, et praepositis et plebi nihil aliud elaborandum est.“ Sic *προεστώτες τῶν ἐκκλησιῶν* apud Eusebium Hist. Eccles. VIII, 6. non solum episcopi, diaconi et presbyteri, sed ipsi etiam lectores et exorcistae. Probati autem dicuntur, quos nempe, antequam ordinentur, a tota fraternitate probari oportebat. Quare addit: „istum honorem non praemio, sed testimonio adepti.“ Scribit Origenes c. Celsum lib. III. neminem ad ullas ecclesiae dignitates fuisse profectum, qui post fidem Christo datam foediori aliqua macula vitam suam adpersisset: „*εἰς οὐδεμίαν ἁγῆν καὶ προστασίαν τῆς λεγομένης ἐκκλησίας τοῦ θεοῦ καταλέγοντος τοὺς φθάρσοντας μετὰ τὸ προσελθῆναι τῷ λόγῳ ἑπτακίνας.*“ Idcirco igitur praedicabantur prius apud populum, deinde probati ordinabantur, quod vel ex unius Cypriani locis infinitis constat. Sed insignis ille est in Epistola ad Felicem de Martiale et Basilide haeresiarchis: „Propter quod plebs obsequens dominici praeceptis et deum metuens a peccatore praeposito separare se debet, nec se ad sacrilegi sacerdotis sacrificia miscere, quando ipsam maxime habeat potestatem vel eligendi dignos sacerdotes vel indignos recusandi. Quod et ipsam videmus de divina auctoritate descendere, ut sacerdos plebe praesente sub omnium oculis deligator et dignus atque idoneus publico iudicio atque testimonio comprobetur, sicut in Numeris praecipit Moses dicens“ cett. Postea: „Coram omnibus synagoga iubet deus constitui sacerdotem, id est instruit et ostendit ordinationes sacerdotales non nisi sub populi adistentis conscientia fieri oportere, ut plebe praesente vel delegantur malorum crimina vel bonorum merita praedicentur, et sit ordinatio iusta et legitima, quae omnium suffragio et iudicio fuerit examinata.“ Hoc et B. Hieronymus, a quo exemplis canon licet.

aria¹ summa quasi redemptae religionis ¹⁸congregatur. Modicam
 musquisque stipem menstrua die, vel cum ¹⁹velit, et si modo velit,
 et si modo possit, apponit²⁰; nam nemo compellitur, sed sponte
 confert. Haec quasi deposita pietatis ²¹sunt. Nam inde non epulis
 nec potaculis²² nec ²³ingratiis²⁴ voratrinis dispensatur, sed egenis

18. congregat Gc. 19. velit, et si modo velit, et si modo possit ABEdcf. Vindob.
 Oson. Erfurt. velit et si modo possit Dabc. velit et si modo velit vel possit F.
 velit et si ... vel possit G. 20. sunt. Quippe non epulis inde (inde nec Haverc.)
 potaculis A. Haverc. 21. ingratis (vel in gratiis) AEae. Vindob. Bongars. Erfurt.
 in garciis F. ingratus B. ingratis Glædæf.

caus. VIII. quaest. 1. Hoc et alii scripto-
 res passim testantur. Alexandri Severi
 dictam apud Lamprium omnibus est
 ad manam. (Herald.) Cf. Muenteri Pri-
 mord. Eccl. Christ. Afr. p. 41 sqq.

I. non de honoraria summa] Obser-
 vatam est iam a viris doctis, eos, qui
 in militiam aliquam, scholam, colle-
 gium aut eiusmodi corpus admit-
 tebantur, pro introitu aliquid pendere
 solitos. Honorarium appellabat Traianus
 apud Plinium [Epist. X, 114.], Scaevola
 autem onus, l. penult §. ult. de Legat.
 III. Apuleius eleganter dotem Miles. lib.
 VII. [cap. 8.]: „En, inquit, istam spor-
 tulam, imo vero dotem vestro collegio
 libens meque vobis ducem fidissimum,
 si tamen non recusatis, offero.“ (Herald.)
 Adde Sueton. Claud. cap. 9: Restitui
 honoraria summa ex optimis libris, quo-
 modo etiam appellatur in Fr. I. §§. 10.
 12 sq. de extr. Cognit. 50. 13. Onerarius
 adiectivum significatione ea, qua hic
 usurpatum esse deberet, non erat in
 usu. Rigaltius, quem secutus est Ha-
 vercampus, edidit dehonoraria, et inter-
 pretatus est „quae dehonestamento reli-
 gioni sit,“ quae scriptura ferri nequit.
 Quod ad arcam, collegiis licitis etiam
 arcam communem et pecunias commu-
 nes habere licebat. L. 1. §. 1. D. Quod
 causasque univers. l. III. in princip. D.
 de Colleg. et Corpor. Inscr. Gruter. Fol.
 175. EROGENTVR. EX. ARCA. COLLE-
 GII. Sed et illicita collegia, quia licita
 imitatur et omnia pene habent eadem,
 et sibi intersit, nisi quod alia licita
 alia illicita sunt, arcam quoque commu-
 nem habent. Apul. Metam. VII, 4 „ex-
 promptis mille auream, quos insuta
 leciniae contexerat, quosque variis vis-
 toribus detractos, ut siebat, pro sua
 fragilitate communi conferebat arcae.“
 la his et eiusmodi locis, qualia occur-
 runt multa in Ictorum libris, arca est
 ταμειον. De Christianorum veterum

arca eiusque reditibus docte disputat
 Muenteri. Primord. Eccl. Afr. p. 63 sqq.,
 quem consulas.

m. apponit] Iustin. M. Apol. II.: „of
 εὐπορούντες δὲ καὶ βουλόμενοι κατὰ
 προαίρεσιν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ, ὃ
 βούλεται, δίδουσι.“ Sed ita loquitur
 Iustinus, ut ostendere videatur singulis
 conventibus singulos stipem suam ap-
 posuisse. Fortasse quidam non singulis
 dominicis, sed singulis mensibus con-
 ferebant. Certe qui sacramentum eu-
 charistiam participarent, quin iidem eo
 die stipem suam conferrent, nullus dubito.
 Nam et celebrioribus Ecclesiae neces-
 sitate ieiunia indicebantur, tum et lar-
 gius quoque et liberalius conferebatur.
 Tertullianus adv. Psychicos cap. 13
 „Bene autem quod et episcopi universae
 plebi mandare ieiunii assolent, non dico
 de industria stipium conferendarum, ut
 vestrae capturae est, sed interdum et
 ex aliqua sollicitudinis ecclesiasticae
 causa.“ An autem menstrua die, dicit
 Tertullianus hoc loco, quia eadem erat
 conferendi ratio in aliis sodalitiis? Mar-
 cianus: „Sed permittitur tenuioribus
 stipem mensuram conferre, dum tamen
 semel in mense coeat, ne sub praetextu
 eiusmodi illicitum collegium coeat.“
 L. I. D. de Colleg. et Corpor. Sane
 singulis mensibus salaria vulgo pendeban-
 tur. Vetus scriptor ap. Euseb. Hist.
 Eccl. lib. V, cap. ult.: „ἀνετίσθη δὲ
 ὁ Νατάλιος ὑπὲρ αὐτῶν ἐπὶ σάλαρῳ
 ἐπίσκοπος κληθήναι ταύτης τῆς αἰ-
 ρέσεως, ὥστε λαμβάνει παρὰ αὐτῶν
 μηνιαία θηνάρια ἑκατὸν πενήτηκοντα.“
 (Herald.)

n. potaculis] Cf. De Resurr. Carnis
 cap. 4. „Rursusne omnia necessaria illi,
 et inprimis pabula atque potacula, et pul-
 monibus natandum, et intestinis sustinan-
 dum“ cett.

o. ingratiis] Cf. adnot. ad cap. 4.

alendis²² humandisque²³ et pueris²⁴ ac puellis re ac parentibus destitutis, ²⁵iamque domesticis²⁶ senibus²⁷, item ²⁸naufragis, et si qui in metallis, et si qui in insulis vel in custodiis, dumtaxat ex causa dei ²⁹sectae, alumni confessionis suae ³⁰fiunt³¹. Sed eiusmodi vel ³²maxime dilectionis operatio³³ notam nobis ³⁴inurit penes quosdam. Vide, inquit, ut invicem se diligant; ipsi enim invicem oderunt: ³⁵et ut pro alterutro mori ³⁶sint parati; ipsi enim ad occidendum alterutrum paratiores ³⁷erunt. Sed et quod ³⁸fratres nos vocamus³⁹,

22. ac puellis re om. λ. 23. iamque domesticis ABDEFGdef. Oxon. Erfurt. Vindob. Pameliani quinquē. aetateque domitis abc. 24. senibus iam otiosis item λ. Haverc. 25. naufragiis AL. Haverc. 26. sectae conflictatur, alumni λ. 27. sunt ab. 28. maxime αβ. 29. meruit Da. irruit F. Vindob. In FG. Vindob. pro notam vitiose scriptum est non tam. 30. et ut pro ABGλbdef. Vindob. Erfurt. Oxon. etiam ut pro F. et pro DEac. 31. sunt Dab. 32. erunt om. λf. Haverc. 33. fratrum appellatione censemur (censemus λ.) non alias λf. Haverc.

p. egenis alendis] Cyprianus Epist. 37 ad Eucratum: „Quodsi penuriam talis et necessitatem paupertatis obtendit, potest inter ceteros, qui Ecclesiae alimentis sustententur, huius quoque necessitas adiuvare, si tamen contentus sit frugalioribus et innocenibus cibis.“ Idem Epist. 95: „Quantum autem ad sumptus suggerendos, sive illis, qui gloriosa voce dominum confessi in carcere sunt constituti, sive his qui pauperes et indigentes laborant et tamen in domino perseverant, peto nihil desit, cum summa omnis, quae redacta esset, illic sit apud clericos distributa propter eiusmodi casus, ut haberent plures unde ad necessitates et pressuras singulorum operari possent.“ Iustin. M. Apol. II. sub. fin.: „καὶ τὸ συλλεγόμενον παρὰ τῇ προεστῶτι ἀποτίθεται, καὶ αὐτὸς ἐπικουρεῖ ὀρφανοῖς τε καὶ χήραις, καὶ τοῖς διὰ νόσον ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν λεητομένοις, καὶ τοῖς ἐν δεσμοῖς οὖσι, καὶ τοῖς παρεπιδήμοις οὖσι ξένοις, καὶ ὅπως τοῖς ἐν χρείᾳ οὖσι κηδεμὼν γίνεται.“

q. humandisque] Cyprianus Epist. 89. ad Lucian.: „Sed et cathecumeni adprehensi infirmitate decepti esse non debebant, ut eis subveniantur; et quod maximum est, corpora martyrum aut ceterorum, si non sepeliantur, grande periculum imminet eis, quibus incumbit hoc opus.“

r. domesticis senibus] Qui prae morbo et virium omnium defectione iam domi manere sunt coacti.

s. alumni confessionis suae fiunt.] Tertull. Ad Mart. cap. 1 „Inter cetera alimenta, benedicti martyres designati,

quae vobis et domina mater Ecclesia de uberibus suis et singuli fratres de operibus suis propriis in carcerem administrant.“ Dionys. Corinth. ap. Euseb. Hist. Eccl. IV, 23. Ecclesiam Romanam huius munificentiae causa laudat praecipue. Sed tantius etiam quandoque exhibitos eos qui nec satis pro certo Christiani erant scribit ipse Tertullianus De leion. cap. 12. „Plane vestrum est in carceribus popinas exhibere martyribus iacertis; nec consuetudinem quaerant, ne taedeat vitae, ne nova abstinentiae disciplina scandalizentur“ cett.

t. dilectionis operatio] Cf. adnot. ad De Idol. cap. 23.

u. Sed et quod fratres nos vocamus] Appellationem istam aut suggillabant gentes aut ridebant. Lucianus in Peregrino: „ἔπειτα δὲ ὁ νομοθέτης ὁ πρῶτος ἐπεισεν αὐτοὺς, ὡς ἀδελφοὶ πάντες εἰεν ἀλλήλων, ἐπειδὴν ἀπαρ' ἀπαρ' ἀνθρώπων θεοὺς μὲν τοὺς Ἕλληνας ἀπαρνήσονται, τὸν δὲ ἀνσελοπισμένον ἐκείνον σοφιστὴν αὐτῶν προσκυνῶσι καὶ κατὰ τοὺς ἐκείνου νόμους βιώσι.“ Apud Prudentium quoque in agone Vincentii Praefectus Urbis fratres dicit deridiculi causa, quasi quis nostrate lingua dicat les frères. (Herald.) Addo Minuc. Felic. Octav. cap. 9 „Occultis se notis et insignibus noscunt, et amant mutuo paene antequam noverint: passim etiam inter eos velut quaedam libidinum religio miscetur, ac se promisce appellant fratres et sorores, ut etiam non insolens stuprum intercessionem sacri nominis fiat incestum; ita eorum vana et demens superstitio sceleribus gloriatur.“ Cf. Athenag. Legat

non alias, opinor, ³⁴insaniunt quam quod apud ipsos omne-sanguinis nomen de ³⁵affectione simulatum est*. Fratres ³⁶autem etiam vestri sumus, iure naturae matris unius, ³⁷etsi vos parum homines, quia mali fratres*. ³⁸At quanto dignius fratres et dicuntur et habentur qui unum patrem deum agnoverunt, qui unum spiritum ³⁹biberint sanctitatis*, qui de uno utero ignorantiae eiusdem ad

34. insaniunt ABDEFGλabc. Bongars. Erfurt. Vindob. Oxon. infamant def. Haverc.
35. affectione ABDFGλf. Bongars. Vindob. affectione Eabcde. Erfurt. Oxon. 36.
autem etiam vestri ABEFGδf. Erfurt. Oxon. Vindob. autem vestri c. etiam vestri
Dabc. 37. etsi parum homines vos, quia ae. 38. At quando nunc dignius λ.
39. biberint AB. Vindob. biberent G. biberunt reliqui.

pro Christ. cap. 28. *Frater* apud veteres erat nequitiae vocabulum. V. Iust. Lips. Var. Lectt. II, 1. Tanaqu. Faber Epist. II, 40. Interpr. ad Petron. Satyr. cap. 9 et 11. et ad Apul. Metam. I, 17.

v. omne sanguinis nomen de affectione simulatum est.] MSS. nostri de affectione. Vulgatam lectionem veriorum et commodiorem existimamus. Hoc enim ait Tertullianus: Ipsa consanguinitatis nomina, quae usurpabant gentes, non a vera et genuina appellationis ratione, sed ab affectatione tantum proficisci. Sic *affectare* et *affectationem* saepissime usurpat Tertullianus, ut pluribus ostendimus postea. Ceterum ipsae quoque gentes his quandoque appellationibus benevolentiae testandae gratia utebantur. Quintil. Declam. CCCXXI: „Certe quoties blandiri volumus his, qui et amici esse videntur, nulla adulatione procedere ultra hoc nomen potest, quam ut fratres vocemus.“ Adulationis istius atque assentationis exemplum illustre apud Apul. Miles. lib. IX. [cap. 7.]: „Ad maritumque eius dissimulante conversus: Quinte, quicunque es, homuncio lucernam, ait, acutum mihi expedis cett. Nec quidquam moratus ac suspicatus acer et egregius ille maritus accensa lucerna: Discede, inquit, frater, et otiosus assiste donec probe procuratum istud tibi repraesentem.“ Sed olim non temere istam appellationem blandiebantur tenuioribus, verum potentiioribus et iis quos maxime honoratos volebant eam servabant; quam ob rem indignabatur Iuvenalis Sat. V, 132 aeq. Quandoque autem pro ratione aetatis appellationes istas temperabant, ut alium fratrem, alium filium, alium denique patrem appellarent. Spartianus in Didio Iuliano: „Ubi vero primum illuxit, senatum et equestrem ordinem in palatium venientem admisit atque unumquemque, ut erat aetas, vel patrem vel filium vel

parentem affatus blandissime est.“ Legendum *vel fratrem vel filium*. Sed et ipsi imperatores easdem appellationes a militibus suis aut etiam civibus quandoque meruere. Capitolinus de M. Antonino imperatorum sapientissimo: „Quum igitur in amore omnium imperasset, atque ab aliis modo frater, modo pater, modo filius, ut cuiusque aetas sinebat, et diceretur et amaretur, octavo decimo anno imperii sui, sexagesimo et primo vitae, diem ultimum clausit.“ Lampridius in Alexandro Severo: „Iam vero ipsi milites invenem imperatorem amabant ut fratrem, ut filium, ut parentem.“ Capitolinus in Gordiano inniore: „Cordus dicit omnes milites eum filium appellasse, ab omni senatu filium dictum, omnem populum delicias suas Gordianum dixisse.“ (Herald.) Ex libris melioris notae restituendum erat: *omne sanguinis nomen de affectione simulatum est* h. e. omnia consanguinitatis nomina convertuntur in affectionis et caritatis. Atque de *fratrum* appellatione iam supra expositum est; testimoniis adlati adde Cort. ad Sallust. Iug. cap. 10. Burm. ad Phaedr. IV, 24, 16. Obbar. ad Horat. Epist. I, 10, 4. *Soror* de amica est ap. Vergil. Aen. XI, 823. Apul. Metam. I, 13., de amata ap. Tibull. Eleg. III, 1, 26. Cf. Minuc. Fel. Octav. cap. 9. De *patribus* v. Schmidt ad Horat. Epist. I, 6, 54.

w. quia mali fratres.] Quid? si scribamus: Fratres autem etiam vestri sumus, iure naturae matris unius, etsi vos parum. Homines quia mali, mali fratres.

x. qui unum spiritum biberint sanctitatis] Similiter supra dixit „*fidem* sanctis vocibus *pascimus*.“ De variatis modis agnoverunt — biberint — expaverint cf. Scorpiae. cap. 10 „Vide an servaverit genus, a quibus et testimonium sui expectet, et in quos iustitiae vicem man-

unam lucem ⁴⁰expaverint veritatis. Sed eo fortasse minus legitimi ⁴¹existimamur, quia nulla de nostra ⁴²fraternitate tragoedia exclamat, vel quia ex substantia familiari fratres sumus, quae penes vos ⁴³fere dirimit fraternitatem. Itaque ⁴⁴qui animo animaque miscemur, nihil de rei communicatione dubitamus. ⁴⁵Omnia indiscreta sunt apud nos praeter uxores. ⁴⁶In isto loco consortium solvimus in quo ⁴⁷solo ceteri homines consortium exercent, qui non amicorum solummodo matrimonia usurpant, sed et sua amicis patientissime subministrant^b; ex illa, credo, maiorum et ⁴⁸sapientissimorum dis-

40. expaverint ABDEFGde. Vindob. Ozon. Erfurt. Pamellii libri. expaverunt M. Haverc. expiraverunt abc. 41. existimantur F. Vindob. 42. fraternitate om. E. Erfurt. Ozon. 43. facile dirimit F. facere derimit Vindob. facile dirimitur G. 44. quia Gd. Pamellis aliquot libri. 45. Omnia om. F. 46. In isto loco ABDEFGde. Vindob. Erfurt. Ozon. Pamellii libri. in illo loco abc. in isto solo M. iusto loco G. 47. solum F. 48. sapientiorum suorum A.

dat. Apolog. cap. 35 „Iam si pectoribus ad translucendum quandam specularem materiam natura obduxisset, cuius non praecordia insculpta apparent novi ac novi Caesaris scenam congiario dividendo praesidentis?“ De Spectac. cap. 21 „Sic ergo evenit, ut qui in publico vix necessitate vesicae tunicam levet, idem in circo non aliter exultet, nisi totum pudorem in faciem omnium intentet, et qui filiae virginis ab omni spurco verbo aures tuelur, ipse eam in theatrum ad illas voces gesticulationesque deducat.“ Ibid. cap. 2 „cum ipsum hominem — de integritate detecerit, pariter cum ipso in perversitatem demulavit adversus institutorem.“

y. ad unam lucem expaverint veritatis.] Cf. Ad Mart. cap. 3. et quae ibi adnotavi. Id autem, inquit Heraldus, significat his verbis Tertullianus, Christianos merito fratres dici, quippe qui simul renati fuerint atque ex ignorantiae utero ad eandem veritatis lucem emergerint. Optatus Milevit. lib. 1.: „Quare nemo miretur eos me appellare fratres, qui non possant esse fratres. Est quidem nobis et illis una spiritalis nativitas, sed diversi sunt actus.“ Quin autem his Tertulliani verbis sacrum baptismum significetur dubium nullum est, siquidem φωτισμόν etiam propter novam illam lucem, quae iis afforgebat, appellatum fuisse plus quam notum est. Iustinus M. Apolog. II. „καλεῖται δὲ τοῦτο τὸ λούτρον φωτισμός, ὡς φωτισμένων τὴν διάνοιαν τῶν ταῦτα μανθάνοντων.“ Unde et φωτίζειν pro baptizare locis infinitis. Egrege Cyprianus ad Donatum: „Sed postquam undae geni-

talisi auxilio, superioris aevi labe deteresa, in expiatum pectus ac purum desuper se lumen infudit, postquam caelitus spiritu hausto in novum me hominem nativitas secunda reparavit, mirum in modum protinus confirmare se dubia, patere clausa, lucere tenebrosa“ cett. Eleganter quoque Tertullianus de Anima cap. 41: „Proinde quum ad fidem pervenit (anima scil.), reformata per secundam nativitatem ex aqua et superna virtute, detracto corruptionis pristino saeclae totam lucem suam, conspicit.“

z. ex substantia familiari fratres sumus] Haec enim indiscreta erat primorum saeculorum Christianis, non quidem possessione, sed usu.

a. dirimit fraternitatem.] Etenim familiae erciscundae sive dividundae ac dirimendae iudicium redditur fere inter cohaerodes, qui plerumque fratres. (Rigalt.)

b. patientissime subministrant] Nota patientissime. Sic enim patientiam usurpabant. Tertull. de Patient. cap. ult.: „Nam ut in isto quoque domino diabolus semularetur, quasi plane ex pari, docuit et mos patientiam propriam, illam dico, quae maritos dote venales aut lenociniis negotiantes uxorum potestatibus subiicit.“ Plin. Epist. VI. 32: „Sed maritum non sine aliqua reprehensione patientiae amor uxoris retardabat; quam quidem etiam post delatum adulterium domi habuerat, quasi contentus aemulorum removisse.“ Cornel. Tacit. Annal. lib. XV. [cap. 59.]: „Nomen mulieris Arria Galla: priori marito Domitius Silianus. Hic patientia, illa impudicitia Pisonis infamiam propagare.“ Capitolinus

ciplina, Graeci Socratis^a et Romani Catonis^d, qui uxores suas amicis communicaverunt, quas in matrimonium duxerant liberorum causa

in M. Antonino: „Crimini ei datum est, quod adulteros uxoris promoverit, cum Tertullum etiam prandentem cum uxore deprehenderit. De quo mimus in scena praesente Antonino dixit, quum stupidus nomen adulteri uxoris a servo quaereret et ille diceret ter Tullus, et adhuc stupidus quaereret, respondit ille: Iam tibi dixi, Tertullus dicitur. Et de hoc quidem multa populus, multa alii dixerunt, patientiam Antonini incusantes.“ Quae autem hoc loco disseruntur a Tertulliano, obtrectandi animo dicta possit quis existimare, cum legibus Romanis patientiam istam adulterii poena punitam Ichorum instrumenta doceant, siquidem in eum maritum poena statuta fuerit, qui de adulterio uxoris suae quid ceperit, item in eum qui in adulterio deprehensam retinuerit. L. II. D. ad Leg. Iul. de Adult. Ita saepe est, qui pretio accepto aut mercede pacta adulterium uxoris suae dimiserat, lege Iulia coercebatur, item qui uxorem adulterii convictam retinebat. Sed in eum qui adulterium simpliciter patebatur, nulla erat poena constituta. „Ceterum qui patitur uxorem suam delinquere matrimoniumque suum contemnit, quique contaminatione non indignatur, poena adulterum non indigitur“ inquit Ulpianus d. I. §. 3. ad leg. Iul. de Adult. (Herald.)

c. Graeci Socratis] Certum quidem est Socratem duas simul habuisse uxores, Xanthippen videlicet, et Myrrhonem, Aristidis cuiusdam filiam vel ex filia neptem. Quo autem illud pluribus testibus, Athenaeo Deipnos. lib. XIII. p. 555., Laertio lib. XII. in Vita Socr. §. 26., Plutarcho in Vita Aristid. p. 335., Hieronymo lib. II. adv. Iovin. p. 190., Cyrillo lib. VI. adv. Iulian. p. 186. et lib. VII. p. 226., Theodoro to tom. IV. Serm. XII. de Virtut. Act. p. 673. demonstratur, eo probatur difficilior est, utrum Socrates, non secus ac Cato, uxorem suam cum amicis suis revera communicaverit. Vide autem utrum ad solvendum huiusmodi difficultatis nodum ea sufficiant quae Cyrillus Alexandrinus et Theodoretus tradiderunt, ductam a Socrate Xanthippen *χωροτάξαντας*, aliquando vulgatiorem, cum qua clam ille congressus Lamprocleum filium suscepit. (Nic. le Nonny.) Quod Socrates duas una uxores habuerit fama mendax fuit, ut ostenderat iam antiquitus Panaetius,

teste Plutarcho in Aristide p. 335. C. et Athenaeo XIII. p. 556. A. Vide I. Luzac de Digamis Socratis (in Lectt. Att. ed. I. O. Sluiter. LB. 1809.) p. 54 sqq. et quos citat Wyttienbach ad Platonis Phaed. p. 326. Cf. Menag. ad Diog. Laert. II. 26 sq. Fabulam undeunde ortam postmodum adeo auctam, ut uxorem communicasse alienis Socrates diceretur certe aliquid roboris cepisse arbitror ex verbis eius apud Platonem de Republ. V. p. 457., ubi matrimonii communionem commendat. Cf. Lucian. Vit. Auct. tom. I. p. 380. ed. Cleric. Quam Socratis sententiam impugnat Lactant. Instit. Div. III. 21., et Salvian. de Gubern. Dei lib. VII. p. 155. ed. Rittersh., cuius verba adscribo: „Uxorem, inquit Socrates, propriam nullus habeat, matrimonia enim cunctis debent esse communia. Sic namque maior erit concordia civitatum, si omnes viri feminis sine discretione omnibus misceantur, omnes se feminas omnibus viris sine distinctione substerneant, ac si fiant omnes viri omnium mulierum mariti, omnes feminae omnium virorum uxores.“ Numquid ullum unquam aut phreneticum aut daemoniacum, variis insaniarum labe furiosum, tale aliquid locutum esse cognovimus? Tu dicis, maxime philosophorum, hac ratione omnes viros esse omnium feminarum maritos et omnes feminas esse virorum omnium uxores, et omnium parvulos omnes omnium filios. At ego hac ratione dico, neque ullum virum ullius feminae maritum, neque ullam mulierem ullius masculi uxorem, neque ullum pignus ullius parentis filium. Ubi enim promiscua omnia, omnia et confusa sunt, nemo est qui suum possit aliquid vindicare. Nec sufficit sapientissimo, ut quidam aiunt, philosopho, docere hoc, nisi ipse fecisset. Uxorem enim suam alteri viro tradidit; scilicet sicut etiam Romanus Cato, id est alias Italiae Socrates. Ecce quae sunt et Romanae et Atticae sapientiae exempla! Omnes penitus maritos, quantum in ipsis fuit, lenones uxorum suarum esse fecerunt! Sed vicit tamen Socrates, qui de hac re et libros condidit, et memoriae haec pudenda mandavit.“

d. Romani Catonis] Plutarchus in Vita Caton. Min. pag. 770 sqq. narrat se a Thrasea et hunc a Munatio, eiusdem Catonis contubernali, accepiisse Horten-

et alibi creandorum*, nescio quidem an invitas. Quid enim de castitate curarent, quam mariti tam facile donaverant? O sapientiae Atticae, o Romanae gravitatis exemplum: ⁴⁹lenones philosophus et censor⁵⁰! Quid ergo mirum, si tanta caritas ⁵¹conviolatur? Nam et coenulas nostras⁵² praeterquam sceleris infames ⁵³ut prodigas quoque suggillatis. De nobis scilicet Diogenis dictum est: ⁵⁴Megarenses obsonant⁵⁵ quasi crastina die ⁵⁶morituri, ⁵⁷aedificant vero quasi numquam morituri. Sed stipulam quis in alieno oculo facilius perspicit quam in suo trabem. Tot tribubus et curiis et decuriis ⁵⁸ructantibus⁵⁹ acescit aër: ⁶⁰Saliis coenaturis⁶¹ creditor erit neces-

49. lenones f. Haverc. Leno est *AqBDFGlabde*. Vindob. lenon est *AβE*. Erfurt. 50. conviolatur *ABDEabde*. Vindob. Erfurt. Oxon. convolatur G. violatur F. convivatur *λf*. Haverc. 51. ut (et G.) prodigas quoque suggillatis *ABDEFGAd*. Vindob. Erfurt. ut prodigas suggillatis *abcef*. Haverc. 52. megarenses *AβEC*. in egresses F. Vindob. 53. moriturus est. G. 54. aedificant vero quasi numquam morituri (morianur *λ*.) *ABEFAdef*. Erfurt. Oxon. Pamelianorum quatuor. Omittunt *DFabc*. Vindob. 55. ructantibus G. Omittit D. Pro acescit in FG. Vindob. vitiose accessit. 56. Saliis *cdef*. Haverc. Aliis ab. Si aliis *ABDEFGA*. Vindob. Oxon. Erfurt.

sium, amicitia prae ceteris Catoni coniunctum, ab eo petivisse, ut quam duxerat uxorem Martiam, Philippi filiam, ex qua antea plures filios susceperat et tum adhuc gravida erat, in matrimonium sibi daret. Amici vero precibus facile victus Cato illam ei, praesente ac probante Philippo illius patre, concessit. Sed mortuo postea Hortensio Cato Martiam suam iterum accepit, quam Hortensius bonorum suorum haeredem reliquerat. (Nic. le Nourry.) Rem narrant etiam Appian. de Bello Civ. II, 99. Strabo Geogr. XI, p. 354. Lucan. Pharsal. II, 338 sqq. Augustin. De Fide et Oper. cap. 6. Id. De Bono Coniug. cap. 18. Hieron. adv. Iovin. I, p. 188. et II, p. 201. ed. Bened. Salvian. De Gubern. Dei I. I. V. Spalding. ad Quinctil. Instit. Oral. III, 5, 11. et X, 5, 13. Drumann Roem. Gesch. tom. III, p. 108.

e. liberorum causa et alibi creandorum] Id est, non solum apud se neque sibi, sed et in alienis etiam laribus, et ab aliis. Hoc autem nominatim Tertullianus, quia formula erat *uxorem ducete liberum quaerendorum causa*. Ergo qui uxores suas tanta facilitate amicis subministrant, eas illi duxerunt liberorum etiam amicis quaerendorum causa. Nihil autem istic mutandum. Nam etsi *liberorum quaerendorum* aut *procreandorum causa* saepius dicebant, invenias tamen etiam alibi *creandorum*. B. Ambrosius in Epist. I. ad Corinth. cap. 32 „Si enim causa *filiorum creandorum* ducitur uxor, non multum tempus videtur concessum

ad ipsum usum.“ Spartianus in Pescennio Nigro: „Rei Venereae nisi ad *creandos liberos* prorsus ignarus.“ (Herald.)

f. et censor] Non fuit is Cato censor. V. Drumann I. I. Pari errore Tertullianus cap. 11. Scipiones confederat.

g. tanta caritas conviolatur?] Christianorum.

h. Nam et coenulas nostras] Sed et ipse Tertullianus in haeresim lapsus eas haud obscure suggillavit libro de Ieiuniis cap. ult. (Herald.)

i. Megarenses obsonant] Stratonicum dicti istius auctorem facit Plutarchus *περί φιλοπλουτίας* [pag. 525. B.], et Rhodios, non Megarenses, ab eo notatos scribit: „*τοὺς μὲν οὖν Ῥωδίους ὁ Στρατόνικος ἐπέσκωπεν εἰς πολυτέλειαν οἰκοδομῆν μὲν ὡς ἀθανάτους λέγων, ὀψωνεῖν δὲ ὡς ὀλιγοχρόνιους*.“ B. Hieronymus ad Ageruchiam de Monogamia de Megarensibus quidem consentit, de dicti auctore tacet. (Herald.) Aelianus V. H. XII, 29. et Diogenes Laertius VIII, 63. de Agrigentinis hoc dictum fuisse tradunt. Hic quidem Empedocli, ille Platoni attribuit.

k. Tot tribubus et curiis et decuriis ructantibus] Totas enim tribus, curias et decurias simul in publico fuisse epulatas observabamus antea ad cap. 35. (Herald.) Cf. Macrob. Saturn. II, 9.

l. Saliis coenaturis] Salii tanto sumptu epulantur, ut in impensas pecuniam mutuatam accipere habeant necesse. (Herald.) Cf. interpr. ad Horat. Od. I, 37, 2. et

sarius: Herculanaum ⁷⁷decimarum ⁷⁸et polluctorum ⁷⁹sumptus tabularii supputabunt: ⁸⁰Apaturiis, ⁸¹Dionysiis, mysteriis Atticis cocorum ⁸²dilectus indicitur: ad fumum coenae ⁸³Sarapiacae sparteoli excitabuntur. ⁸⁴De solo triclinio Christianorum retractatur. Coena nostra de nomine rationem ⁸⁵sui ostendit. ⁸⁶Id vocatur quod dilectio penes Graecos. Quantiscumque sumptibus constet, lucrum est pietatis nomine facere sumptum, siquidem inopes ⁸⁷quosque refrigerio isto iuvamus, non qua penes vos parasi adfectant ad gloriam famulandae libertatis sub auctoramento ventris inter contumelias saginandi, sed qua penes deum maior est contemplatio mediocrium. Si honesta causa est convivii, reliquum ordinem disciplinae ⁸⁸de causa aestimate. ⁸⁹Quod sit de religionis officio, nihil ⁹⁰vilitatis,

57. decimanarum ABDE. Ozon. Erfurt. demanarum G. 58. et polluctorum def. Haverc. pollinctorum abc. et pollinctorum Ozon. Vindob. et polinctorum ABDE. Erfurt. et pollicicorum F. et polintorum G. et polincto lucitorum λ. 59. sumptus tabularii Fλbdef. Haverc. sumpta stabularii ABDEG. Ozon. sumptus stabularii ac. 60. Appaturiis A. aptaturis F. 61. Dionysii ab. 62. delectus indicitur b. delectus indicentur cde. 63. Sarapiacae AE. Bongars. Erfurt. Pamellii libri. Serapiacae (AqBq)Gf. Haverc. Serapiacae DFabede. Serapiae λ. 64. de loco λ. 65. nam Dabc. 66. Id (Id quod D.) vocatur quod dilectio penes Graecos. ABD EFGf. Vindob. Erfurt. Ozon. id vocatur quod (vocatam quo λ.) dilectio penes Graecos est. λ. Haverc. vocatur (vocatur enim cd.) ἀγάπη id quod dilectio penes Graecos est abede. 67. quoque Fed. 68. de causa om. acef. Haverc. Retinent scripti et editi reliqui omnes. 69. quod sit de ABDEG. Bongars. Vindob. Erfurt. quod si de F. quid sit Ozon. quid sit de abede. qui sit f. Haverc., cum Fulvio Ursino. 70. utilitatis nihil modestiae a.

ad Festum s. v. Salios, Ursin. ad Ciaccon. de Triclin. p. 177. Guthberl. de Salis cap. 27.

m. Herculanaum decimarum et polluctorum] De decima Herculis cf. supra cap. 14. De pollucto v. Fest. s. v. p. 201 et 206. Varro de Lingua Lat. VI, 54. Cato de Re Rust. cap. 50. et cap. 132.

a. sparteoli excitabuntur.] Ait Serapiacae coenae tantum esse apparatus, ut ad fumum sparteoli ac vigilas exciterent, observentque ne quid inde incendii nasceretur, sicut hunc locum acutissime interpretatur praestantiss. Casaubonus ad Suetonii Augustum [cap. 30.]. Cf. Siden. Apollinar. Epist. VI, 8. Schol. ad Iuvenal. Sat. IV, 303.

o. De solo triclinio Christianorum retractatur.] Nunc autem de tenui triclinio Christianorum, et parvo nimium, sermo grandis excitatur et invidiosus. (La Cerda.) Retractare hic est recensere cum vituperio, reprobare, improbare. Gell. N. A. XIV, 3, „Retractandi levandique eius operis gratia.“ Cf. Tertull. De leian. cap. 15.

p. quod dilectio penes Graecos.] Agape scilicet. Agaparon inter Christianos usum

frequentissimum fuisse declarat Iulianus Imp. calumniosa perfidaque moris illius eximii mentione, ubi haec tria coniunctum exagitat: ἀγάπην καὶ ἐπιδοχὴν καὶ διακονίαν τραπέζων, ed. Petav. p. 558. (Rigalt.) De agapis v. Drescher Diss. de Vett. Christianorum Agapis. (Giessae 1824.), interpr. ad Min. Felicis Octav. cap. 31. Muratori Anecd. Gr. p. 185 sq. p. 218 sqq. I. A. Fabric. Bibliogr. Ant. p. 587. Suicer Thes. s. v. Muenther Primord. Eccl. Afr. p. 111.

q. famulandae] Famulare pro δουλοῦν, sensu activo, habebamus iam supra cap. 21. Adverte etiam personarum mutationem: iuvamus — adfectant.

r. contemplatio] h. e. respectus, ratio, intuitus. Est vocabulum Ictorum. V. Dirksen Manuale s. v. p. 209., qui larga manu exempla suppeditabit.

s. de causa aestimate.] Verte: Wenn die Veranlassung des mahls eine ehrbare ist, so ermesst nach der Veranlassung den weiteren verhalt der einrichtung. Was von religiöser verpflichtung sich herleiten soll, lässt nichts von gemeinheit, nichts von unmässigkeit zu.

nihil inmodestiae ⁷¹admittit. Non prius discumbitur quam oratio ad deum praegustetur. Editur quantum esurientes ⁷²capiunt, bibitur quantum pudicis ⁷³utile est. Ita saturantur, ⁷⁴ut qui meminerint etiam per noctem adorandum deum sibi esse; ita fabulantur, ut qui ⁷⁵sciant dominum audire. Post aquam manualet et lumina, ut quisque de scripturis sanctis vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium, ⁷⁶deo canere; hinc probatur quomodo biberit. ⁷⁷Aequae oratio convivium dirimit. Inde disceditur non in catervas ⁷⁸caesionum ⁷⁹nec in classes discursationum ⁸⁰nec in eruptiones lasciviarum, sed ad eandem curam modestiae et pudicitiae, ut qui non tam coenam ⁸¹coenaverint quam disciplinam. Haec coitio Christianorum merito sane illicita, si illicitis par, merito damnanda, ⁸²si quis de ea queritur eo titulo quo de factionibus querela est. In cuius perniciem aliquando convenimus? Hoc sumus congregati quod et dispersi, hoc universi quod et singuli, neminem laedentes, neminem contristantes. ⁸³Cum probi, cum boni coeunt, cum pii, cum casti congregantur, non est factio dicenda, sed curia.

Cap. XL.

At e contrario illis nomen ¹factionis ²accommodandum est qui in odium honorum et proborum conspirant, qui ³adversum sanguinem innocentium ⁴conclamant, praetextantes sane ad odii defensionem illam ⁵quoque vanitatem, quod existiment omnis publicae cladis,

71. admittitur c. 72. cupiunt f. Haverc., cum-Fulvio Ursino. 73. utile est. AB EFG. Vindob. Erfurt. est utile. Dabdef. Haverc. 74. ut meminerint a. In E. Erfurt. Ozon. verba meminerint — — fabulantur, ut qui desiderantur. 75. sciant dominum ABDEGacdef. Vindob. Erfurt. sciant dominum b. sciant deum FA. Ozon. In seqq. pro et lumina Fulv. Ursinus volebat ad lumina. 76. de deo a. 77. Et quae oratio F. Vindob. 78. censionum a. 79. nec ABEE. Erfurt. Vindob. neque Dabdef. Haverc. Omittit G. 80. nec in inceptions lasciviarum a. 81. coenaverunt G. cenarint F. 82. si non dissimilis damnandis, si quis a. Haverc. 83. Cum boni, cum probi coeunt F.

Cap. XL. Caput inscriptum est in AB. ET CONTRA ETHNICAM RATIONEM. quae verba in F. (qui liber capitulum titulis caret) et Vindob. ad praegressi capituli finem retracta leguntur. In E. Erfurt. extat CONTRA ETHNICAM RATIONEM., in Vaticanorum uno titulus est QVOD POST CHRISTI ADVENTVM PAVCIORIS CLADES DEO PARCENTE EVENERINT. In ab. hoc caput cum praegresso cum unum efficiat inscriptionem non habet. 1. factionum abc. 2. accommodatum Ozon. 3. adversus Ozon. 4. clamant c. concordant G. 5. quoque om. G.

l. Post aquam manualet et lumina] Nam et post coenam iterum manus lavabant, tum lumina inferebantur. Notant autem scriptura in quibusdam libris post aquam manualet ad lumina. (Herald.) De aqua manuali uberius disputat Desid. Herald. Digress. I, 22. p. 245 sq. Breviloquentiae post aquam manualet et lumina, h. e. postquam adlata est aqua manualis et lumina, alia exempla protuli ad Scorpia. cap. 11.

a. provocatur in medium deo canere]

Infinitivus quem dicunt finalis. Sic supra cap. 22 „utriusque nominis testes esse vel magi adsunt.“ Scorpia. cap. 1 „cidentes et ipsi offendere, figere, occidere.“ Ad Scapul. cap. 5 „inquirere accenditur.“ De re cf. Muenther Primord. Eccl. Afr. p. 107.

v. nec in eruptiones lasciviarum] Cap. 35 „catervatim cursitare ad inurias, ad inopudentias, ad libidinis inlecebras.“

omnis popularis "incommodi Christianos esse" in causam". Si Tiberis ascendit "in moenia, si Nilus non ascendit "in arva, si caelum stetit^b, si terra "movit"^c, si fames, "si lues, statim Christianos ad leonem! "adclamatur^d. Tantos ad unum? Oro vos, ante Tiberium, id est ante Christi adventum, quantae clades orbem et "urbes ceciderunt? Legimus "Hieran, Anaphen" et Delon et Rhodon et "Co insulas multis cum milibus hominum pessum "abisse.

6. incommodi in primordio temporum Christianos λ. 7. in causam ABD. in causa FGlc. Vindob. causam Eabdef. Erfurt. Oxon. Pamelianus aliquot. 8. ad moenia cf. 9. in rura λ. 10. vomit D. 11. si om. F. Vindob. 12. adclamatur ABDEFGab. Vindob. Erfurt. Oxon. inelamant λ. Omittunt cdef. Haverc. 13. urbes AEFj. Vindob. Erfurt. urbem BDGabcde. Haverc. 14. Hieran, Anaphen et Haverc. hieran (hierant B.) napean et AB. hierannapean et E. Oxon. Erfurt. Pamelianorum pars. hieramapean et D. Vaticanus unus. byeramcipean et G. hieramippean et Vaticanus alter. iberannapean et Bongars. hierannarraanda penes λ. gera napean et Ambros. Hierapolim et abede. Hierannapen et f. Hieron, Nean, Anaphen et lac. Gothofredus ad Tertull. Ad Natl. I, 9. et Salmas. in Solin. p. 102. 15. Co f. Haverc. Salmasius. Cho ABEG. Vindob. Pameliis aliquot libri. Erfurt. Choo Ambros. Bongars. thou F. Choon D. Con abc. Coon de. Vaticanorum unus. 16. abisse ABDEFG. Vindob. Erfurt.

Cap. XL. s. esse in causam] Sic scriptum est in libris optimis Parisiensibus. De Idololatria cap. 15 „Si idoli honor est, sine dubio idoli honor idololatria est. Si hominis causa est, recipiemus omnem idololatriam in hominis causam esse.“ Cf. adnot. ad De Fuga in Persecul. cap. 7.

b. si caelum stetit] De Ieiun. cap. 16 „Cum stupet caelum et annus aret, nudipedalia denuntiantur.“ Cf. Ad Natl. I, 9. Caelum stare, inquit Rigaltius, et stupere dicitur, cum velut stuporis inertia fixum pressumque non liquescit nec solvitur in pluvias. Cf. Augustin. De Civ. Dei II, 3 „Ex quorum imperitia illud quoque ortum est vulgare proverbium: Pluvia defecit; causa Christiani!“

c. si terra movit] Liv. XXXV, 40 „Terra dies duodequadragesima movit.“ Gell. N. A. IV, 6 „Quod C. Iulius L. F. pontifex movit in sacrario in regia hastas Martias movisse.“ Cf. Sueton. Claud. cap. 22. Tertull. Ad Natl. I, 9.

d. Christianos ad leonem adclamatur.] Ita enim deposcebant, Ad leonem, non Ad leones. Lampridius in Commodus: „Delatores ad leonem! Exaudi Caesar“ ceti. Hanc loquendi rationem ridet Tertullianus. Quis vero leo tot Christianis conficiendis par esse potest? — Haec igitur erat vulgi depostulatio. In agone Polycarpi apud Eusebium: „ταῦτα δὲ λέγοντες ἐπεβόων, καὶ ἡρώτων τὸν ἀσκήτην Φίλιππον, ἵνα ἐπαφῇ τῷ“

Πολυκάρπῳ λέοντα.“ (Herseld.) Adde Cyprian. Epist. 55 „Ad leonem petitus in circo, in amphitheatro,“ et paulo post „clamore popularium denuo ad leonem depostulatus in circo.“ Cf. Ferrar. de Vett. Acclam. et Plausus lib. VII, cap. 18.

e. Hieran, Anaphen] Difficile est eruere quae vera h. l. scriptura sit. Scriptum erat fortasse Hieranaphen vel Hieraphen. Certe de hac altera forma testis est Stephanus Byzant. s. v. Ἱεράφην, ὡς Ἀνάφην, ἢ ἵστος Αἰβύνης. Ἐκαταὶος περιγῆσει. Interim retineui Hieran, Anaphen, quarum insularum illa, ex Aeoliis una, hodie Volcano dicitur, altera inter Sporades est et hodie Namsio et Anafi appellatur. Plin. Hist. Nat. II, 87, et Amm. Marcell. XVII, 7. p. 98. tradunt Hieran et Anaphen insulas, item Delon ac Rhodon ex mari erupisse. Cf. etiam Plin. H. N. IV, 12. Qui Hierapolim ediderunt, id fecerunt testimonio Eus. Chron. ad a. MMLXXX. et Orosii VII, 7., qui narrant eam anno tertio imperatoris Neronis una cum Laodicea et Colosso terrae motu corruisse. Sed parum illi memores erant Tertullianum solummodo loqui de cladibus quae ante Tiberium et Christi adventum acciderint. Neque locus est urbis Hierapolis inter insulas Delon, Rhodon, Coa. Deli casum Tertullianus commemorat etiam de Pallio cap. 2. Cf. praeterea Plin. Hist. Nat. II, 88. 89., ubi narrat Delon ac Rhodon aliquando absorptas fuisse ac postea apparuisse. De Rhode cf. etiam Euseb.

Memorat et Plato maiorem Asiae ¹⁷vel Africae terram¹ Atlantico mari ¹⁸ereptam. Sed et mare Corinthium terrae motus exhibuit, et vis undarum Lucaniam ¹⁹abscisam in Siciliae nomen ²⁰relegavit¹. Haec utique non sine iniuria¹ incolentium accidere potuerunt. Ubi vero tunc, non dicam deorum vestrorum contemptores Christiani, sed ipsi dei vestri, cum totum orbem cataclysmus abolevit, ²¹vel, ut Plato putavit, campestre solummodo²? Posteriores enim illos clade diluvii contestantur ipsae urbes in quibus nati ²²mortuique sunt, etiam quas condiderunt; neque enim ²³alias hodiernum manerent nisi et ipsae posthumae cladis illius. Nondum Iudaeum ab Aegypto examen Palaestina suscepit nec iam illic Christianae sectae origo consederat, cum regiones ²⁴adfines eius ²⁵Sodoma et Gomorra igneus imber ²⁶exussit. Olet adhuc incendio terra, et si qua illic arborum poma, ²⁷conantur oculis tenuis¹, ceterum contacta ²⁸cinerescunt. Sed

17. vel ABDFGf. Vindob. Ambros. Oxon. Pameliani omnes. et Eabede. Erfurt. Q. De Pallio cap. 2. et Ad Natl. I, 9. 18. inereptam (leg. interemptam) λ. 19. abscisam (abscissam Vindob. abcisam E.) ABDEGA. Vindob. Bongars. Erfurt. Ambros. Italiae abscissam (abscisam Fd. Haverc.) Fabedef. Haverc. 20. religavit G. 21. velud AG. 22. mortuique λ. 23. alias hodiernum ABEGf. Vindob. Erfurt. alias in hodiernum DFabede. illae in hodiernum λ. 24. ac fines DEabed. 25. sodomam et gomoram F. 26. excussit Fa. Vindob. 27. conantur ABEGdef. Gend. Elnon. Erfurt. Vaticanus unus. cernantur F. Vindob. orientar Dabc. Ambros. Latinus. cooriantur Meursius Crit. Arnob. p. 229. 28. cineres sunt λ. In seqq. iam tunc om. cd: tunc om. λ.

Chron. ad a. MDCCCCX. Oros. IV, 13. Item in Co insula a. XXXVII. Augusti Caes. terrae motu plurima corruisse Eusebius testatur.

f. maiorem Asiae vel Africae terram] Ad Natl. I, 9 „maiores Asia aut Africa in Atlantico mari mersam.“ De Pallio cap. 2 „Aeon in Atlantico Libyam aut Asiam adaequans quaeritur nunc.“ Platonis testimonium firmaret scripturam „maiores Asiae et Africae.“ De genitivo comparationis more graeco pro ablativo posito v. Stallbaum ad Ruddim. II, p. 77. Voss. ad Vell. II, 31. Salmas. ad Spartiani Carac. cap. 2, p. 708. et interpr. ad Apul. Metam. III, 11. Platonis locus de Atlantide insula est in Timaeo p. 24 sqq. cf. Crit. p. 108 sqq. Adde Aristot. de Caelo II, 14. Procl. ad Tim. p. 24. Diod. Sic. V, 9. Plin. Hist. Nat. II, 90. Arnob. Adv. Natl. I, 5. cum interpr. Bailly Lettres sur l'Atlantide celt. (Paris. et Amstelod. 1779.). Bory de St. Vincent Essai sur les isles f. et l'antique Atlantide. Morgenblatt a. 1835. 2—5.

g. mare Corinthium terrae motus exhibuit] Plin. Hist. Nat. II, 4 et 92.

b. Lucaniam abscisam in Siciliae nomen relegavit.] Sallust. Fr. 297. Plin. Hist. Nat. III, 8. Lucret. I, 718 sqq. f. iniuria] h. e. damno. Cf. adnot. ad cap. 38.

k. vel, ut Plato putavit, campestre solummodo?] Cf. De Pallio cap. 2.

l. conantur oculis tenuis] Si quae illic arbores supersunt, spectantium quidem oculis poma promittunt, sed ea poma carpentium digitis contacta solvantur in cineres. (Rigall.) Probo hanc interpretationem. Similiter verbo conari utitur infra cap. 47 „Dum ad nostra conatur, — si quid in sanctis scripturis offenderunt, — ad propriis opera verterunt.“ Conari est igitur quasi pro adfectare, et Tertullianus: Et si quae, ait, illic arborum poma proveniunt, conatu suo et affectatione non ultra speciem sui proveniunt, quia contacta statim in cineres solvantur. Cf. Auctor carminis Sodoma v. 133 sqq.: „Semperemta etiam si qua illic iungere latus Autumni conantur opes, facile optima quaeque promittunt oculis pyra, perisica et omnia mala, Donec carpantur: nam protinus indice tactam solvitur in cin-

nec Tuscia iam tunc atque Campania de Christianis ²⁹querebantur, cum ³⁰Vulsinios de caelo, ³¹Pompeios ³²de suo monte ³³perfudit ignis. Nemo adhuc Romae deum verum adorabat cum ³⁴Hannibal apud Cannas ³⁵per Romanos annulos ³⁶caedes suas modio metiebatur. Omnes dei vestri ³⁷ab omnibus colebantur, cum ipsum Capitolium Senones ³⁸occupaverant. ³⁹Et bene quod, ⁴⁰si quid adversi ⁴¹urbibus accidit, ⁴²caedem clades ⁴³templorum quae et moenium fuerunt, ut iam ⁴⁴hoc revincam non ⁴⁵ab eis evenire, ⁴⁶quia et ipsi evenit. Semper humana gens male de deo meruit. Primo quidem ut ⁴⁷inofficiosa eius, quem cum intellexeret ex parte, ⁴⁸non requisivit, sed et ⁴⁹alios insuper sibi ⁵⁰commentata quos coleret; dehinc quod non inquirendo innocentiae magistrum et nocentiae ⁵¹iudicem et exactorem ⁵²omnibus vitiis et criminibus inolevit. Ceterum si requisisset, ⁵³sequebatur, ut ⁵⁴cognosceret requisitum et recognitum

29. querebatur *def. Haverc.* 30. ulscinios *F. vulscinios D. Vindob. ulscinios ApE. ulcinios ApBG. ulciscinios Erfurt. Volsinios c.* 31. Taſpeios *Haverc., cum Goltzfredo ad Tertull. Ad Nat. I, 9.* 32. Vesuvio monte *Meursius Crit. Arnob. p. 229.* 33. profudit *abc.* 34. Hannibal *Ap. Hanibal E.* 35. per om. *Gf. Haverc.* 36. caede sua *lf.* 37. ab hominibus *FG.* 38. occupaverant *ABDEFG. Vindob. Erfurt. Oxon. Bongars. occupaverunt abedef. Haverc. Post occupaverant in vet. libris tam scriptis quam editis incipit novum caput cum inscriptione DE ADVERSIS VRBIVM (VRBIBVS DG.).* 39. Est bene *c.* 40. si aliquid *F. si quidem G.* 41. urbibus accidit *ABEFGf. Vindob. Erfurt. accidit urbibus Dabede. Haverc.* 42. eadem *λ. aedium ab.* 43. templorumque et *ab.* 44. et hoc revincam *λ. hoc revincat G.* 45. ab eis *ADEFG. Bongars. Erfurt. Oxon. Vindob. a deis ApBqabdef. Haverc. ab his λ.* 46. quae et ipsis similia evenerunt *λ.* 47. semper. Et humana *Da.* Semper enim humana *b.* Semper et humana *c.* 48. in officia eius quemcumque *c.* in officiosa eius quaecumque *G.* 49. non requisivit sed *ABDEFGabdef. Erfurt. Oxon. Vindob. Ambros. non solum non requisivit imendum sed λ. Haverc.* 50. alios insuper sibi *ABDEFGabdef. Oxon. Erfurt. Vindob. Ambros. alios sibi citius λ. Haverc.* 51. commentata quos coleret *ABDEFG. Erfurt. Oxon. Vindob. Ambros. commentaret a. commentata est quos coleret bdef. Gorsiens. commenta est Haverc.) quos coleret λ. Bongars. Haverc.* 52. vindicem *Fulv. Ursinus.* 53. omnibus se vitiis et ceremoniis involvit *bc.* omnibus vitiis et criminibus incoluit *a.* 54. sequeretur ut *d.* et (ut *G.*), omisso *me.* sequebatur, *Gc.* 55. cognosceret requisitum et recognitum *ABDEabe. Oxon. Erfurt. cognosceret et recognitum f. cognosceret requisitum et recognitum FGc. Vindob. Fulv. Ursinus. cognosceret et cognosceret requisitum et recognitum d.*

rem, sit vana favillaque pomum.“, in quibus metris Tertulliani imitatore facile deprehenderis.

m. cum Vulsinios] Cf. Plin. Hist. Nat. II, 52. Tertull. de Pallie cap. 2.

n. modio metiebatur.] Cf. Liv. XXII, 46 sqq. Appian. Hann. cap. 20 sq. Flor. II, 6. Polyb. III, 113 sq. Cic. Tusc. I, 37. et de Offic. III, 11. Augustin. de Civ. Dei III, 19. Oros. IV, 16.

o. Senones occupaverant.] Cf. Liv. V, 37 sqq. Augustin. de Civ. Dei II, 22. Oros. II, 19.

p. Et bene quod] Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 5.

q. revincam] h. e. convincam, evincam, demonstrem. Cf. adnot. ad De Testim. Animae cap. 1.

r. commentata] Commentari passim usurpatur, pro comminisci, cogitando invenire. Plaut. Cas. II, 3, 25 „Ut cito commentatus est! scil. fallaciam.“ Vit. Petrum Emerit. tom. II. Concil. Hisp. p. 653. col. 2 „Fraudulenta consilia, qualiter eum interficerent, commentavit.“ Cf. Tertull. De Resurr. Carnis cap. 33 „Nullam parabolam non aut ab ipso invenias edisseratam aut a commentatore evangelii praeluminatam.“ Ad Nat. I, 8.

observaret et observatum "propitium magis experiretur quam iratum. Eundem "igitur nunc quoque scire debet iratum quem et retro semper, priusquam Christiani nominarentur. "Cuius bonis utebatur ante editis quam "sibi deos fingeret, cur non "ab eo etiam mala intellegat evenire cuius bona esse non sensit? Illius "rea est "cuius et ingrata". "Et tamen si pristinas clades comparemus, leviora nunc accidunt, ex quo "Christianos a deo orbis accepit. Ex eo enim et innocentia saeculi "iniquitates temperavit et deprecatores "dei esse coeperunt. Denique "cum ab imbris aestiva hiberna suspendunt" et annus in cura est, vos quidem "cotidie pasti statimque pransuri, balneis et "cauponiis" et lupanaribus "operantibus, aquilicia Iovi immolatis, nudipedalia populo denuntiatis", caelum apud Capitolium quaeritis, nubila de laqueariis exspectatis, aversi ab ipso et deo et caelo: nos vero ieiuniis

56. propitium magis *ABEFGef. Ozon. Vindob. Erfurt. magis propitium Dabed. 57. igitur AEEGf. Bongars. Erfurt. Vindob. ergo (AqBqDq)abede. Haverc. 58. Quibus bonis a. cuius boni G. 59. sibi deos ABEFGef. Vindob. deos sibi DEabed. Ozon. Erfurt. 60. etiam ab eo mala intelligant F. 61. rea est om. F. Vindob. 62. cuius bonis ingrata est λ. 63. Et tamen ABEFGadef. Vindob. Etiam tamen DEab. Ozon. Erfurt. 64. Christianos adeo orbis accepit. Exinde enim λ. 65. iniquitatem F. Vindob. 66. dei om. F. Vindob. 67. cotidie pasti statimque pransuri om. f. 68. cauponiis ABF. Vindob. canponeis DE. Erfurt. caponis c. cauponis. Gabdef. 69. operantibus ABDEFGλef. Vindob. Erfurt. Ambros. Bongars. Ursini liber. operati abde.*

s. Illius rea est cuius et ingrata.] Apud deum rea facta est, adversus quem et ingratam se praebuit. Ille castigat, adversus quem deliquit. De structura adiectivi *ingratus* cf. Vergil. Aen. X, 666 „ingratus salutis.“

t. Denique] h. e. ut unum afferam, ut nno exemplo fungar. Cf. adnot. ad librum De Corona cap. 3.

u. ab imbris aestiva hiberna suspendunt] Sive nubila aestiva. Cyprian. ad Demetrian. „quod lues, quod fames saeviant quodque imbres et pluvias serena longa suspendant.“ Id. de Mortalitate: „Et quando imbres nubila serena longa suspendunt, omnibus siccitas una est.“ (Herald.) Supra dixerat „si caelum stetit.“

v. cauponiis] Formam *cauponium* tuerentur etiam Notae Tiron. pag. 156. et Glossarium Cyrilli. Item vetus glossarium latinum a me editum in John et Klotz Archiv. 1848. p. 291, 22. „*Cauponium* (leg. *Cauponium*), *stabularium hospitum*.“ Pompon. Digest. XXXIII, 7, 15 „et in *cauponio* (ed. *Haleandri cauponis*) iustitiores.“ Verto: Um eins anzuföhren,

wann sommerwetter die winterzeit von ihren regengüssen abhält und man um den jahresertrag in sorge ist, da seid ihr wenigstens täglich mit speise gefüllt um alsbald wieder zu tafeln und opfert so, während bäder und kneipen und baderhäuser im gange sind, aquilicien dem iupiter“ cett. De aquilicia v. interpr. ad Festum s. v. Cf. Otf. Müller Etr. IV, 8, 2. tom. II. p. 340. Scalig. ad Euseb. Chron. p. 80 sq. Aquilicia immolare est sacrificia facere ad pluvias ab Iove impetrandas caeloque eliciendas. Sic Graeci *δῖον τὰ σερήνια, τὰ διαβατήρια*, et similia.

w. nudipedalia populo denuntiatis] Tertull. De Ieiun. cap. 16 „Sed et omnem *ταπεινότητα* ethnici agnoscunt: cum staret caelum et aet aeneas, nudipedalia denuntiantur, magistratus purpuras ponunt, fasces retro avertant, precem indigent, bestiam iactant.“ Petron. cap. 44. ed. Burm. „*Aeneas stolatae matronae ibant nudis pedibus in clivum, passis capillis, mentibus parvis, et Iovem equam exorabant; itaque statim urceatim placebat.*“

aridi¹ et omni continentia⁷⁰ expressi⁷, ab omni vitae⁷¹ fruge dilati², in sacco et cinere⁷² volutantes⁷³ invidia caelum tundimus⁷⁴, deum tangimus, et cum misericordiam extorserimus, Iupiter⁷⁵ honoratur.

Vos igitur inoportuni rebus humanis, vos rei publicorum in-
commodorum indices semper¹, apud quos deus spernitur, statuae adorantur. Etenim credibilis haberi debet eum irasci qui neglegatur quam qui coluntur, aut nae illi iniquissimi, si propter Christianos etiam cultores suos laedunt, quos separare deberent a meritis Christianorum. Hoc, inquit, et in deum vestrum repercare est, si quod et ipse patiatur, propter profanos etiam

Cap. XLI.

70. aspersi ab. 71. frugi F. Vindob. 72. volutantes BG. volutantes A. 73. membra caelum F. inedia caelum Rhenanus. 74. deum tangimus om. f. 75. honoratur a vobis, deus negligitur λ. Haverc.

Cap. XLI. Copul quadragesimum primum, quod in A. aliisque est quadragesimum secundum, in ABEGab. Vindob. Oxon. Erfurt. Ambros. inscriptum est QVOD DEVS SPERNITVR ET STATVAE ADORANTVR (ADORENTVR E. Erfurt.), plenius in Vaticano uno QVOD MERITO DEVS IN GENVS HVMANVM IRASCI DEBIT CVM SPERNATVR ET STATVAE ADORENTVR. 1. rei om. λ. regi G. 2. indices ABEGCf. Vindob. Erfurt. Oxon. Ambros. illicet D. vos malorum illices abcde. Haverc. 3. vos a. 4. Utique enim λ. Haverc. 5. Sed ne λ. an ne DEab. Erfurt. Oxon. Annon Latinus. 6. qui propter λ. 7. suos om. FG. 8. quo superare D. quos seperare A., pro more. 9. si quod (quid F.) ABDEFG. Vindob. Erfurt. si quidem abde. quod f. qui λ. Haverc. 10. patitur habede.

1. ieiuniis aridi] Nam in eiusmodi difficultatibus ieiunia populo indicabantur secundum formam a deo Israelitis traditam. De Ieiun. cap. 16 „Bene autem quod et episcopi universae plebi mandare ieiunia assolent, non dico de industria stipium conferendarum, ut vestrae captorae est, sed interdum et ex aliquae sollicitudinis ecclesiasticae causa.“

γ. omni continentia expressi] Quasi prelo. Franc. Iunius convertit *επιπεσμένοι*. Rigaltius adnotat: Expressos continentia dicit quos contraria passione, h. e. libidine, solutos diceremus.

2. ab omni vitae fruge dilati] Alimenti in serum aut etiam crastinum dilatis. (Rigalt.)

22. invidia caelum tundimus] Sic *δυσωπία* de⁷⁰ dicit in eodem argumento Iosephus lib. XII. Antiqu. Iud. cap. 11 „και παρελευετο τας ἐλπίδας τῆς νύκτος ἔχοντας ἐν τῇ θεῷ τοῦτον ἐκταται τῇ πατριῇ νόμῳ εὐμένους περιμένους καὶ τὸ σὺνθεος αὐτοῖς σχημα τῆς καταιας περὶ τοὺς μεγάλους κινδύνους ἐκδεικνύωντος τοῦτον δυσωπία παρασχύν αὐτοῖς τὸ πᾶν τῶν ἐχθρῶν κράτους.“ Sic Basilides ad Gregorium: „δοτε μὴ ἀποκρίνεσθε προσεχόμενοι ἐνδε τῶν ἀνθρώπων“

καὶ δυσωπία τὸν θεόν.“ Quid sit autem invidia caelum tundere sive pulsare et invidiam facere docebamus ad Arnobium et alibi. [V. Herald. ad Arnob. Adv. Natl. IV. p. 150. ed. LB. et ad Senecae Herculi. Oel. v. 1861.] Supplicem invidiam dicit eleganter Tertullianus libro de Ieiuniis [cap. 16.] „Apud quasdam vero colonias praeterea annuo ritu sacris velati et cinere conspersi idolis suis invidiam supplicem obiciunt.“ Cyprian. de Mortalitate: „Et cum eum uxor sua compelleret, ut vi doloris impatiens aliquid adversus deum querula et invidiosa voce loqueretur.“ (Herald.) V. etiam Cortium ad Lucan. II, 36. qui nubem exemplorum eius locutionis collegit. Ad do Stat. Silv. V, 5, 97 sq. „nonne horridus ipsos invidia superos iniustaque Tartara pulsem!“ Cf. Id. Theb. IX, 722. Zeno Veron. de Iob: „Scidit vestimenta sua, non ut deo invidiam faceret. sed ut expeditus cum hoste pugnaret.“ Auctor carminis Sodoma v. 20 „Pulsabant caelum invidia, connubia mista incestu parili.“ Cf. Rigalt. ad De Orat. cap. 5.

Cap. XLI. a. vos rei publicorum incommodorum indices semper] Verto: Ibr seid angeklagt als immerwährende hebeisführer öffentlicher unfälle.

"suos cultores laedi. Admittite prius dispositiones eius, et non retorquebitis. Qui enim semel aeternum iudicium destinavit post saeculi finem, non praecipitat discretionem, quae est condicio iudicii, ante saeculi finem. Aequalis est interim super omne hominum genus et indulgens et "increpans. Communia voluit esse "ei commoda profanas et incommoda suis, ut pari consortio omnes et lenitatem eius et severitatem "experiremur. "Quia haec ita didicimus apud ipsum, diligimus lenitatem, metuimus severitatem, vos contra "utramque despicitis: "et sequitur ut omnes saeculi plagae "nobis, si forte^b, in "admonitionem, vobis in castigationem a deo "obveniant. "Atquin nos nullo modo laedimur; inprimis quia "nihil nostra refert in hoc aevo nisi de eo quam celeriter excedere, dehinc, quia si quid adversi infligitur, "vestris meritis" deputatur. "Sed etsi aliqua nos "quoque "praestringunt ut vobis cohaerentes, laetamur magis recognitione divinarum "praedicationum^d, "confirmantium scilicet fiduciam et fidem spei nostrae. "Sin vero ab eis quos colitis "omnia vobis mala eveniunt nostri causa, "quid colere perseveratis tam ingratos, tam iniustos, qui magis vos in "dolore Christianorum iuvare et "adserere debuerant, "quos separare deberent a meritis Christianorum?

11. etiam suos cultores *AE. Vindob. Oxon. Erfurt.* etiam eius cultores *G.* cultores suos etiam cultores *F.* etiam cultores *B.* etiam cultores suos *Dabdef. Haverc.* 12. increpitans *cd.* incessens *λ.* 13. et *om. abce.* 14. experirer *G.* 15. Quia hoc ita didicimus *F.* Quia (Qui c.) aequitatem didicimus *Gbcde. Gorziens. et aliquot libri Pamelii.* Qui autem ita discimus *λ.* 16. utrumque *Gc.* Pro despicitis in *A.* est dispicitis. 17. etiam sequitur *DEabc. Erfurt.* 18. nobis (vobis *D.*) si forte *ABDEFGcd. Vindob. Erfurt. Oxon. Ambros.* nobis forte *abe.* 19. admonitionem nobis *D.* admonitionem a deo obveniunt, vobis *λ.* Pro admonitionem *A.* habet ammonitionem, pro more. 20. eveniant *Oxon.* 21. Atqui *Fabc.* 22. nihil nostra (nostra nil *F.*) refert in hoc aevo iussi de eo *F. Vindob.* 23. vestris id meritis *λ. Haverc.* veris meritis *c.* 24. Sed si *F.* 25. quoque *om. c.* 26. praestringunt *ABEF. Vindob. Erfurt.* perstringunt (*AqBD*) *Gabcdef.* 27. praedictionum *c.* 28. confirmamur: ut scilicet fiduciam et fidem spei nostrae agnoscentes. Iam vero si ab his molitis *λ.* Pro confirmantium in *G.* est recognitiones — confirmantes. 29. Sin *ABFGd. Vindob. Pameliani aliquot.* Si *DEabc. Oxon. Erfurt.* 30. omnia mala vobis eveniant *F. Vindob.* omnia vobis male veniant *λ.* 31. cur colere eos perseveratis *λ.* 32. dolore *ABEFGd. Erfurt. Vindob. Pamelii aliquot libri. dolorem Dabcef. Haverc.* 33. assistere *F.* 34. quos (quam nos *c.*) separare (seperare *A.* pro more. sperare *D.*) deberent (deberet *D.*) a meritis Christianorum *ABDEFGabcde. Vindob. Ambros. Oxon. Erfurt.* Omittunt *λ. Haverc.*

b. si forte] Cf. adnotata ad De Corona cap. 5.

c. meritis] Meritum pro peccato, ex usu scriptorum ecclesiasticorum. Exempla suppeditabit Hildebr. ad Arnob. Adv. Nat. II, 63. p. 225.

d. laetamur magis recognitione divinarum praedicationum] Eidem obiectioni occurrit eodem plane modo Clemens

Alexandrinus Stromat. IV.: „καί, φασιν, εἰ κηθεταὶ ἡμῖν ὁ θεός, τί ὅποτε διώκεσθε καὶ φρονέετε, ἢ αὐτὸς ἡμᾶς εἰς τοῦτο ἐκδίδωσιν; ἡμῖς δὲ οὐχ οὕτως ὑπολαμβάνομεν, τοῖς περιστάταις περιπίπτειν ἡμᾶς τὸν κύριον βουληθῆναι, ἀλλὰ προφητικῶς τὰ συμβήσεσθαι μέλλοντα, ὥς διὰ τὸ ὄνομα αὐτοῦ διωχθῆσόμεθα“ cell. Sic Lactantius et alii. (Herald.)

Sed alio 'quoque iniuriarum titulo postulamus, et infructuosi Cap. XLII. 'in negotiis dicimur'. Quo pacto homines vobiscum degentes, eiusdem victus, habitus, instructus, eiusdem ad vitam necessitatis? Neque enim 'Brachmanae aut Indorum gymnosophistae sumus, silvicolae et exules vitae'. Meminimus gratiam 'debere nos 'deo', domino, creatori: nullum fructum operum eius repudiamus: plane temperamus, 'ne ultra modum aut perperam 'utamur. 'Itaque non sine foro, non sine macello, non sine balneis, tabernis, officinis, stabulis, nundinis vestris ceterisque commerciis cohabitamus 'in hoc saeculo. Navigamus et nos 'vobiscum et militamus et rusticamur et 'mercatus proinde miscemus', artes, 'opera nostra publicamus

Cap. XLII. *Inscriptio capitis in ABEG. Ambros. Erfurt. Vindob. Oxon. aliisque* *en* QVOD INFRUCTIVOS NOS (NOS om. G. Vindob.) DICUNT., in *Dab. CONTRA EOS QVI INFRUCTIVOS DICEBANT CHRISTIANOS.* 1. adhuc iniuriarum 2. negotiis 2. in negotio Gc. Oxon. 3. brahmanae Aβ. brachmane E. Erfurt. bragmanni. F. Cf. *interpr. ad Apul. Florid. II, 15. p. 60. ed. Hildebr.* brabiani G. 4. debere nos ABFGf. Vindob. nos debere DEabede. Erfurt. Oxon. 5. deo domino ABDEFGf. Vindob. Erfurt. domino deo abede. 6. ne abedef. Haverc. nec scripti libri omnes. 7. mutatur AqBDE. Erfurt. 8. Ita non F. Vindob. 9. in hoc saeculo ABDEGabcde. Oxon. Erfurt. Vindob. in hoc saeculum F. hoc saeculum 2f. Haverc. 10. vobiscum, et vobiscum 2f. 11. mercatus ABFE. Erfurt. Vindob. Oxon. Bongers. Habet mercatus etiam ed. Haverc., et probavit Salmas. de Usuris p. 660. mercamur DGlabcdef. 12. operas nostras 2f. Haverc.

Cap. XLIII. a. infructuosi in negotiis dicimur.] Superest ultima criminatio, Christianos certe infructuosos atque inutiles esse generi humano, quippe qui quasi seorsum et separatim haberent, neque operas suas cum aliis conferrent. Id et de Iudeis assererat Euphrates apud Philostrat. de Vita Apoll. V, 11. Locus est elegans: „ἐξῆνοι μὲν γὰρ, inquit, πάσαι ἀφροσύνας, οὐ μόνον Ῥωμαίων, ἀλλὰ καὶ πάντων ἀνθρώπων, οἱ γὰρ βίον ἄμικτον ἐδρόντες, καὶ οἷς μὴτε κοινὴ πρὸς ἀνθρώπους τράπεζα, μὴτε σπονδαί, μὴτε εὐχαί, μὴτε θυσίαι, πλεον ἀφροσύνας ἡμῶν ἢ Σοῦσα καὶ Βάστρα καὶ οἱ ὑπὲρ ταῦτα Ἰνδοί.“

b. silvicolae et exules vitae.] Locus egregius. Non agimus separatim, inquit, neque in silvis, veluti Brachmanae aut Gymnosophistae, sed vobiscum vivimus, iisdem cibis, eadem vivendi ratione utimur, quod certe de singularibus, si qui tum fuissent, non potuisset dici omnino vere. Sed haec alibi. *Silvicolae* autem appellat Brachmanas, quia ἐν ἄλσσει πρὸς τῆς πόλεως debebant, ut docet Strabo lib. XV. [pag. 712 sqq.], nisi potius Germanas sive Sarmanas peculiariter designat, quae erat altera Indorum philosophorum secta, qui proprie ἐλόβειος dicebantur, silvicolae, ὥντες ἐν ταῖς ὕλαις ἀπὸ φύλλων καὶ

κάρπων ἀγρίων, ἐσθῆτος τε φλοιῶν δένδρων, ἀφροδισίων χωρὶς καὶ οἶνου.

Clem. Alex. 2r. Strom. I. Indorum quoque philosophos distinguit in Brachmanas et Sarmanas, atque istorum nonnullos ἀλλόβειος appellari ait, οὔτε πόλεως οἰκοῦντας, οὔτε στέγας ἔχοντας, δένδρων δὲ ἀμφιεννυμένους φλοιῶσι. Certe ἀλλόβειοι sunt exules vitae. (Herald.) De Brachmanis et gymnosophistis v. Diod. Sic. XVII, 102 sq. Arrian. Exped. Alex. VI, 7. Plin. Hist. Nat. VI, 21. Suid. et Steph. Byzant. s. v. Schneider ad Aristot. de Anim. tom. II, p. 475 sq. Salmas. ad Solin. p. 210. Porphy. de Abst. VI, 17 sq. Philostrat. Vit. Apoll. I, 2 et 19. et III, 6 et 7. Euseb. Praep. Evang. VI, 10. IX, 6. Theodoret. Graec. Affect. Cur. p. 172. Augustin. de Civ. Dei IV, 16.

c. gratiam debere nos deo] Hoc ait, quia sophi illi, quorum meminimus, multis rebus abstinebant, quemadmodum vino, ut indicat Strabonis locus antea laudatus, et omnibus denique rebus animatis. Clem. Alex. 2r. Strom. III. [pag. 571. Pott.]: „Βραχμάναι γ' οὐκ οὔτε ἐμψυχον ἐσθίουσιν, οὔτε οἶνον πίνουσιν.“ (Herald.)

d. mercatus proinde miscemus] Miscere mercatus vel etiam artes, modo loquendi Graeco. Thucyd. lib. I, cap. 2.

usui vestro. Quomodo infructuosi ¹³videmur negotiis vestris, cum quibus et de quibus vivimus, ¹⁴non scio. Sed si caerimonias tuas non frequento, attamen ¹⁵et illa die homo sum. ¹⁶Non labor diluculo Saturnalibus, ne et noctem et diem perdam, ¹⁷attamen labor honesta hora et salubri, quae mihi ¹⁸et ¹⁹calorem et sanguinem servet; ²⁰rigere et pallere post lavacrum mortuus possum. Non in publico Liberalibus discumbo, quod bestiariis ²¹supremam coenantibus mos est, attamen ²²ubi de copiis tuis coeno. Non emo capiti coronam. Quid tua interest, emptis nihilominus floribus quomodo utar? Puto gratius ²³esse liberis et solutis et undique vagis. Sed etsi in coronam coactis, ²⁴nos coronam naribus ²⁵novimus; viderint qui per capillum odorantur. Spectaculis non convenimus; quae

13. videmur ABDEFG. Erfurt. videamur abcdef. Haverc. 14. non scio. Sed a ABDEFGacdef. Vindob. Oxon. Erfurt. nescio, et si λ. non scio. Sed b. 15. et om. Dabce. 16. Non lavo sub noctem Saturnalibus λf. Haverc. 17. attamen lavo et debita hora f. Haverc. sed lavo et debita hora λ. 18. et om. F. Vindob. 19. calorem ABDEFadef. Vindob. Oxon. Erfurt. Gandav. Elnon. Vaticanus unus. colorem Gbc. 20. frigere λ. 21. supremam ABFGcf. Vindob. sub primam Bongers. suprema DEabde. Erfurt. Oxon. Vaticanus unus. 22. ubi ABDEFGabcd. Vindob. Oxon. Erfurt. ubi ubi df. Haverc. ubicunque λ. 23. esse λf. Haverc. Pro liberis in F. est liberalibus, in Vindob. liberalis. 24. non ab. 25. admovimus abc. in λ. exlat coactis, vos enim non novimus.

„τῆς γὰρ ἐμπορίας οὐκ οὔσης, οὐδ' ἐπιμυρνύντες ἀδελῶς ἀλλήλοις, οὔτε κατὰ γῆν, οὔτε διὰ θαλάσσης.“ Et passim. Hac autem de re diversae fuerunt veterum Christianorum sententiae. (Herald.) Cf. Salmas. de Usuris pag. 660.

e. Non labor diluculo Saturnalibus] Tempestiva enim in iis festivitibus convivia adibant, et idcirco maturius lavare oportebat. Nam balnea epulas praecessisse et notum est, et nos quoque olim observabamus sibi. Mortuos autem etiam lavabant, quod et alibi notabamus. [Cf. Becker Gallus II, p. 273 sqq.] Quapropter addit Tertullianus: rigere et pallere post lavacrum mortuus possum. Non, inquit, lavamur hora intempestiva, et inde rigorem atque ex rigore pallorem contrahamus; sed lavamur honesta hora et salubri, quae et sanguinem et colorem nobis conservet. (Herald.) Cf. Lips. Excurs. ad Tacit. Ann. XIV. p. 335.

f. quod bestiariis supremam coenantibus mos est] De bestiariis suprema coenantibus memini me legere aliquid apud Plutarchum. Sed locus non est mihi nunc ad manum. Istuc pertinere existimo hunc Apulei locum Miles. IV. [cap. 13.] „Gladiatores isti famosae manus, venatores illi probatae pernicitatis, alibi noxii, perdita securitate suis epulis bestiarum

saginas instruentes.“ (Herald.) Suidas a. v. Εἰ ποὶς τὰ τρία παρὰ τῇ αἰλῇ τοῖς ἐπὶ θάνατον ἀγομένοις παρήρσια ἔξῃν, αἴτου καὶ οἶνου πληρωθεῖσι τρία λῆγειν αὐτοὺς βούλονται· μεθ' αὐτῶν δὲ ἀπὸ τῶν τῶν πρὸς θάνατον. Passio SS. Perpetuae et Felicitatis cap. 17. „Pridie quoque cum illa coena quam liberam vocant, quantum in ipsis erat, non coenam liberam, sed agapen coenarent, eadem constantia“ cett. Cf. Io. Guil. Stackii Antiquit. Conviv. I, 26.

g. viderint qui per capillum odorantur.] Minuc. Fel. Octav. cap. 38. „Quis autem ille qui dubitat vernis indulgere nos floribus, cum capiamus et rosam veris et lilium et quicquid aliud in floribus blandi coloris et odoris est? His enim et sparsis nitimur, mollibus ac solutis, et sertis colla complectimur. Sane quod caput non coronamus, ignoret: auram boni floris naribus ducere, non occipitis capillave solemus haurire.“ Caput non coronasse veterem Christianum notum est. Cyprian. De Lapsis: „Ab impio sceleratoque velamine, quo illic velabantur, sacrificantium capita capiva, caput vestrum liberum mansit. Frons cum signo dei pura diaboli coronam ferre non potuit, coronae se domini reservavit.“ Clement. Alex. Paedag. II, 8. Plura reperies

tamen apud illos coetus ²⁶venditantur^h ²⁷si desideravero, ²⁸liberius
²⁹de propriis locis ³⁰sumam. Thura plane non emimus. Si Arabiae
queruntur, ³¹sciant Sabaei pluris et ³²carioris suas merces Chri-
stianis sepeliendis profigari^k ³³quam deis fumigandis. Certe, inquitis,
templorum vectigalia cotidie decoquant: stipes ³⁴quotusquisque iam
iactat^l? Non ³⁵enim sufficimus et hominibus et deis vestris men-
dicantibus opem ferre, nec putamus aliis quam petentibus ³⁶inper-
tiendum. Denique porrigat manum Iupiter et accipiat, cum interim
plus nostra misericordia insumit vicatim quam vestra religio tem-
platim^m. ³⁷Sed cetera vectigalia gratias Christianis agent ex fide

26. vendicantur DFG. 27. quod ego si λ. 28. libentius Gaef. Haverc. 29. de
sais de propriis λ. 30. sumam. Thura plane λf. sumam. Thura Haverc. suman-
tar. Thura plane (plane om. c.) de. sumantur plane ABDEF. Erfurt. Vindob. Pamelii
aliquot libri. sumo. Thura plane bc. Gorsiens. sumere plane a. Plane G. 31.
sciant ABEFGAbcde. Erfurt. Oxon. scient (AqBD)f. Haverc. 32. carius c. 33.
quod eis B. 34. cotusquisque F. Vindob. 35. enim om. abc. 36. inpartien-
dam DEG. Vindob. 37. Sed et cetera Gλ.

in Tertulliani libro De Corona et in eis
quae ibi adnotaverimus. De formula vi-
derint, Tertulliano usitatissima, cf. adnot.
ad De Corona cap. 13.

h. quae tamen apud illos coetus ven-
ditantur] In theatris plura edulium ge-
nera circumlata et venditata docebamur
olim alibi. (Herald.)

i. sciant Sabaei] Arabiae sunt thura,
Sabaeorum unguenta.

k. Christianis sepeliendis profigari]
h. e. impendi, insumi, ut plerique in-
terpretantur. Gloss. Philox. „Profiga-
tum, καταναλωμένον, καταπονήδην.“
Tacit. Ann. XVI, 18 „Habebatur non
guiso et profigator, ut plerique sua
laurentium, sed erudito luxu.“ Anson.
Perioch. Odys. 2. „De contumelia do-
mus et bonorum profigatione questi.“
Ego sumo profigare pro exigere, requi-
rere, ex usu ICtorum. Cod. Theodos.
VIII, 8. c. 12. de Execut. et Execut. „quid-
quam ab eis exigere seu profigare.“ Ibid.
VII, 10. c. 1 „triginta libras — mul-
tas nomine profigatur. Glossar. Philox.:
„Profiganda, ἀπαυρήσια. Profigant,
ἀπαυρῶμεν.“ Cf. Dirksen Manuale s. v.
p. 772. De re cf. Tertull. De Idol. cap. 11
„Viderint si eadem merces, thura dico
et cetera peregrinitatis ad sacrificium ido-
lorum etiam hominibus ad pigmenta me-
dicinalia, nobis quoque insuper ad sola-
tis sepulture usui sunt.“ De Resurr.
Carnis cap. 27 „Proinde enim et cor-
pora medicata condimentis sepulture mau-
soleis et monumentis sequestrantur.“ La-
ctant. Inst. Div. II, 4 „Defunctorum cor-

pura odoribus et pretiosis vestibus illita.“
Cassian. Collat. XV, 3. de monachis Ae-
gyptiorum: „Corpora mortuorum pig-
mentis condita redolentibus in editoribus
cellulis reconduntur.“ Cf. inprimis Wal-
chii Dissert. de Mamiis Christ. in Com-
mentat. Goettingens. Vol. III.

l. stipes quotusquisque iam iactat?]
Queruntur ethnici deorum templis in dies
rariora et minora pendii vectigalia et
vix quemquam iam reperiri qui stipem
illis iactet. Cf. Plinius ad Traianum:
„Certe satis constat prope iam desolata
templa coepisse celebrari, et sacra so-
lemnia diu intermissa repeti, passimque
venire victimas, quorum adhuc rarissi-
mus emptor inveniebatur.“ Arnob. Adv.
Natu. I, 24 „negliguntur darii, clamitant,
atque in templis iam raritas summa est.“
De templorum vectigalibus cf. etiam De
Idololatria cap. 17.

m. quam vestra religio templatim.]
Proinde porrigat, iudit Tertullianus, por-
rigat manum Iupiter, si vult aut potest,
et a nobis accipiat eleemosynam, qua ille
pauper indiget. Neque enim negamus, nos
plus insumimus atque impendimus pecu-
niae quam vos. Misericordia nostra
per vicos plus operatur, quam per luxu-
riam vestram in singulis templis profigi-
gatur. Hanc sacerdotum luxuriam per-
strinxerat modo supra cap. 39. De par-
ticula denique pro proinde, ex consequenti
posita ex usu ICtorum cf. Dirksen Ma-
nuale s. v., qui exempla collegit. De
adverbiis vicatim et templatim cf. adnot.
ad cap. 35.

"dependentibus debitum", "qua alieno fraudando abstinemus", "ut, si ineatur quantum vectigalibus pereat fraude et mendacio vestrarum professionum", facile ratio haberi possit, unius speciei querela compensata pro commòdo ceterarum rationum.

Cap. XLIII.

Plane "confitebor", "quinam", "si forte, vere de sterilitate Christianorum conqueri possint. Primi "erunt lenones, perductores, "aquarioli", tum "sicarii, venenarii, magi, item "aruspices, arioli, mathematici. His infructuosos esse magnus "est fructus. Et tamen quodcunque dispendium est rei vestrae per hanc sectam, "cum aliquo praesidio compensari potest. "Quanti habetis, non dico "qui

38. debentibus G. Pro agent in *Ac.* est agunt. 39. quo F. quia G. cum *l.* 40. at si metistur F. ut si mereatur G. 41. publico pereat *l.* Haverc. In *l.* exlat Sed et cetera vectigalia laeduntur. sufficit si cetera. gratias Christianis agunt ex fide dependentibus debitum, cum alieno fraudando abstinemus; ut, si ineatur quantum publico pereat et fraude et mendacio vestrarum professionum, facile ratio haberi possit, unius speciei querela compensato pro ceterarum rationum securitate.

Cap. XLIII. Caput quadragesimum tertium (quod in A. est quadragesimum quartum) in ABDEG. Erfurt. Ozon. Vindob. inscriptum est DE LENOCINIO., in ab. QVI DE CHRISTIANIS CONQUERANTVR. 1. confitebar G. confiteor Ozon. 2. quoniam *l.* quidnam G. qui conquerantur. Nam abcd. 3. si qui abcd. 4. possint ABDFd. Vindob. Pameli libri. possunt E(m. pr.) Glabcef. Erfurt. 5. sunt Fe. 6. aquariolorum F. equarii olita G. harioli tum *l.* moecharioli tum Fule. Ursinus. 7. secarii AF. Vindob. sequarii B. securii G. 8. arioli aruspices cd. Haverc. 9. est fructus ABEFG. Vindob. Ozon. Erfurt. fructus est Dabdef. Haverc. 10. cum aliquo utique praesidio *l.* Haverc. Post qgc. potest in ABDEFG. Ozon. Erfurt. Vindob. aliusque incipit novum caput cum inscriptione DE EXORCISMATE. 11. Quanti ABDEFG. Bongars. Erfurt. Vindob. Quantos abcd. Vaticanus unus. 12. iam qui *l.* Haverc.

n. ex fide dependentibus debitum] De hac Christianorum submissione ac fide Iustin. Martyr Apolog. II. „φάρους δὲ καὶ εἰσφορὰς τοῖς ὅπ' ὁμῶν τεταγμένοις πειρώμεθα φέρειν, ὡς ἐδιδάχθημεν παρ' αὐτοῦ.“ (Herald.)

o. professionum] Professiones sunt denotationes aut descriptiones census. V. interpr. ad Liv. XXXV, 4. et ad Cicer. Verr. II, 3, 47.

Cap. XLIII. a. perductores, aquarioli] Perductores dicti qui blanditiis ac suasionibus mulieres vel etiam viros perducerent atque alienae libidini conciliarent. Horatius, Sat. II, 5 „Putasne Perducī poterit iam frangi tamque pudica?“ Sic προαγωγέειν et προάγειν Graeci dicunt. Heliodorus Aethiop. lib. VII. de Iena Thesigenis amorem herae suae conciliare conante: „πινυμός τοῦτον εἶχε τὴν γραῦν, καὶ οἷον ἔλυε τὴν καρδίαν, στοχαζομένη μὲν ὡς συνήσει τῆς προαγωγίας, αὐθαδιαζόμενον δὲ καὶ διωδούμενον ὀρώσα τὴν πείραν.“ Nota bellam illam conciliatricem vetu-

lam ab Heliodoro pingi, quales paene omnes illius artis mulieres, Gregorius Nazianz. Panegyrico in Cyprianum: „καὶ προαγωγὴ χρῆται οὐ γυναικίδος τῇ παλαιᾷ τῶν πρὸς ταῦτα ἐπιτηδεύων.“ Potest etiam alia esse appellationis ratio; nimirum quod lenones praecant viam ac perducant, nisi utrumque simul mavis. Ovid. lib. III. Amor. Eleg. 2. „Ne lenone placet, duce me perductus amator, laeta per nostras est adaperita manus.“ (Herald.) Ascon. ad Cic. Verr. II, 1, 12. „Lenones sunt scortorum, perductores etiam invitarum personarum, et in quibus stupra exercita legibus vindicantur.“ Cf. Buenem. ad Lactant. VI, 17, 19. Aquarioli lenonum sunt famuli, nomen adepti ab aqua petenda ad balneum necessaria. V. Festus s. v. cum interpr. p. 332. ed. Lindem. Ruperti ad Iaven. Sat. VI, 332. Burm. ad Anthol. Lat. II, p. 505. interpr. ad Petron. Sat. cap. 27. Salmas. ad Vopisc. Carin. cap. 21. et ad Tertull. de Pallio p. 347. Turneb. Advers. XIV, 12. XVIII, 5. Lips. Elect. I, 12.

iam de vobis daemonia ¹³excutiant, non dico iam qui pro vobis
 "quoque vero deo preces sternant^b, "quia forte non creditis, sed
 a quibus nihil timere possitis?

'At enim illud detrimentum ²reipublicae ³tam grande quam Cap. XLIV.
 verum nemo circumspect, illam ⁴iniuriam civitatis nullus expendit,
 'cum tot iusti impendimur, cum tot innocentes ⁶erogamur^a. Vestros
 enim iam contestamur actus, qui cotidie iudicandis custodiis prae-
 sidetis, qui sententiis ⁷elogia dispungitis^b. 'Tot a vobis nocentes
 variis criminum elogiis recensentur: quis illic sicarius, quis manti-
 cularius^c, quis sacrilegus aut corruptor aut lavantium praedo^d, 'quis
 ex illis etiam Christianus adscribitur? ¹⁰aut cum Christiani suo titulo
 offeruntur, quis ex illis etiam talis ¹¹quales tot nocentes? De vestris

13. discutiant ². 14. deo quoque vero preces sternant *F.* quoque deo vero
 preces fendant ². 15. quia forte non creditis *om.* *2f.*

Cap. XLIV. Hoc caput, quod quadragesimum sextum vulgo in libris scriptis
 est, in *ABDEG. Vindob. Erfurt. Oxon.* titulum habet DE CVSTODIIS ETHNICORVM.,
 in *ob.* QVANTVM INCOMMODI RESPVBLICA PATIATVR EX MORTE INNOCENTIVM
 CHRISTIANORVM. 1. Etenim *DG.* 2. rei *F.* 3. tam verum tam grande ².
 4. incuriam *F. Vindob.* Pro expendit in *F.* expedit. 5. cum *om.* *D.* 6. erogamur
E. Erfurt. 7. eologia *AB.* eulogia *FG. Vindob.*, pro more. Ita scriptum
 etiam in sequentibus. 8. Quot ². 9. idem etiam Christianus *2f. Haver.* 10.
 proinde cum Christiani ². 11. qualis etiam notatur nomine? ².

b. preces sternant] Inusitate dictam:
 Sterni supplicum est, unde ipsae suppli-
 cum preces sterni a Tertulliano dicantur.
 Plane similiter loquitur Arnob. Adv. Nat.
 I, 27 „Haec totius summa est acti-
 onis, hic praepositis terminus divino-
 rum officiorum, hic finis: huic omnes
 ex more prosternimus, hunc collatis pre-
 cibus adoramus, ab hoc iusta et honesta
 et audiat eius condigna deprecemur,
 non quo ipse desideret supplices nos
 esse sat amet *substerni tot millium ve-
 rationem videre.*“

Cap. XLIV. a. cum tot iusti impendi-
 mur, cum tot innocentes erogamur.] *Im-
 pendere et erogare* synonyma sunt et
 apud Tertullianum. Atque verbi *erogare*
 pro impendere, consumere, perdere pos-
 siti exempla aliquot produxi ad Scorpiac.
 cap. 6. Adde De Idol. cap. 5 „non ad
erogationem legis sed ad exemplarium
 causae suae,“ quo in loco tamen nescio
 annon sit reponendum cum *los. Scaligero*
aliique derogationem. De Spectac.
 cap. 12 „Itaque quos paraverant armis
 quibus tunc et qualiter poterant erudi-
 tos, tantum ut occidi discerent, mox
 edicto *iii* inferiarum apud tamulos *ero-
 gabant.*“ *Impendere* sic usurpatum habes
 Adv. Marcion. II, 14. „*impedit* et ipsum
 populum.“ Ibid. II, 26 „me una cum
is impende.“ De Spectac. cap. 19

„tam nocens factus est, ut tam crude-
 liter *impendatur.*“ Ad Nat. I, 10 „cum
 paenituerit Athenienses damnationis, cri-
 minatores quoque *impenderint*, restituitur
 testimonium Socrati.“ *Dependere et ero-
 gare* coniungit Tertullianus Scorpiac. cap.
 6 „Sed respice compensationem, cum
 caro et anima *dependitur*, quibus in ho-
 mine nihil carius est, alterum manus
 dei, alterum flatus, ipsa *dependi* in pro-
 fectu, quorum est profectus, ipsa *ero-
 gari*, quae lucrifient, eadem pretia quae
 et merces.“

b. dispungitis.] V. quae adnotavi supra
 ad cap. 37.

c. quis manticularius] Festus p. 97:
 „Manticularum usus pauperibus in nu-
 mis recondendis etiam nostro saeculo
 fuit. Unde *manticulari* dicebantur qui
 furandi gratia manticulas strectabant,
 ad quae verba v. quae adtulerunt inter-
 pretes. Vet. Gloss. in Ang. Maii Auctt.
 Class. tom. VI, p. 533. et Gloss. Isi-
 dori col. 687. ed. Vulcan.: „*Manticulare*,
 fraudare, decipere.“ Gloss. Arabico-La-
 tinum col. 707. ed. Vulc. et Gloss. Placi-
 di: „*Manticulatio*, fallacia vel lenocini-
 um.“ Adde interpr. ad Apul. De Ma-
 gia cap. 45. et ad Plant. Capt. IV, 2, 118.

d. lavantium praedo] V. quae adnota-
 vero ad De Fuga in Persecut. cap. 13.

semper aestuat carcer^e, de vestris semper metalla suspirant, de vestris ¹²semper bestiae saginantur, de vestris semper munerarii noxiorum greges pascunt^f. Nemo illic Christianus, ¹³nisi plane tantum Christianus, aut si et aliud, iam non Christianus.

Cap. XLV. Nos ergo soli innocentes. Quid mirum, si necesse est? Enimvero necesse est. ¹Innocentiam ²a deo edocti et perfecte eam novimus, ut a perfecto magistro revelatam, et fideliter custodimus, ut ab ³incontemptibili ⁴dispectore ⁵mandatam. Vobis autem humana ⁶aestimatio innocentiam tradidit, humana item ⁷dominatio imperavit; inde ⁸nec plenae nec adeo timendae estis ⁹disciplinae ad innocentiae veritatem. ¹⁰Tanta est prudentia hominis ad ¹¹demonstrandum bonum quanta auctoritas ad exigendum; tam ¹²illa ¹³falli facilis quam ista contemni. Atque adeo quid plenius, ¹⁴dicere: Non occides, ¹⁵an docere: Ne ¹⁶irascaris quidem? Quid perfectius, prohibere adulterium, an etiam ¹⁷ab oculorum solitaria concupiscentia arcere? Quid eruditius, de maleficio, an ¹⁸et de maliloquio interdiceret? Quid instructius, iniuriam non permittere, an nec vicem iniuriae sinere^b? Dum tamen sciatis ipsas ¹⁹leges quoque vestras quae

12. etiam bestiae λ. 13. nisi hoc tantum, aut λf. *Haverc.*

Cap. XLV. *Capitis inscriptio in ABDEGAb. Vindob. Ozon. Erfurt. aliisque est DE INNOCENTIA CHRISTIANORVM.* 1. Innocentia F. *Vindob.* 2. a deo doctore et λ. 3. intemptibili λ. inconceptibili *Da.* 4. dispectore *ABDEFGbdf. Gorziens. Elnon. Gandav. Erfurt. Vindob. Valicanus unus. dispensatore acd. deo doctore λ.* 5. praeceptam λ. 6. existimatio c. doctrina λ. 7. damusatio a. 8. nec plenae adeo a. plane nec adeo *FG. Vindob.* 9. o disciplinae *DE. Erfurt. Ozon.* 10. Quanta est *Haverc.* Quanta λ. 11. demonstrandum veritatem quanta *Ozon.* 12. ita F. *Vindob.* 13. falli *om. Da.* 14. dictum est λf. *Haverc.* Pro plenius G. *habet* pius. 15. an vero λf. *Haverc.* 16. irascaris a. 17. ab oculorum solitaria concupiscentia *ABDEFGλadef. Erfurt. Vindob. Ozon. Pamelii libri. ab oculis solitariam concupiscentiam Gbc. Gorziens.* 18. et *om. Dab. Haverc.* 19. leges quoque *ABDEFF. Erfurt. Ozon. Vindob.* quoque leges *abde. leges G.*

e. De vestris semper aestuat carcer] Cf. Minuc. Felic. Octav. cap. 35. fin. „denique de vestro numero carcer exaestuat; Christianus ibi nullus nisi aut reus suae religionis aut profugus.“ Lactant. Instit. Div. V, 9.

f. munerarii noxiorum greges pascunt.] Nempe munerarii et qui munera erant edituri noxios ad gladium redimebant ac saginabant, ut essent robustiores. Tacit. Hist. lib. II. [cap. 88.]: „Singulis ibi militibus Vitellius paratos cibos ut gladiatoriam saginam dividebat.“ Cyprianus: „Paratur gladiatorius ludus, ut libidinem crudelium luminum sanguis oblectet. Impletur in succam cibus fortioribus corpus, et arvina assidui nitoris membrorum moles robusta pinguescit,

ut saginata in poenam carius pereat.“ (Herald.)

Cap. XLV. a. dispectore] h. e. iudice. De Anima cap. 15 „dispector cordis deus.“ Ad Uxor. II, 8 „Dispectores divinarum sententiarum.“ De Testim. Animae cap. 2 „Sunt qui etsi deum non negent, dispectorem plane et arbitrum et iudicem non putant.“ Sic *dispicere*, quod iudicis est, haud semel usurpator pro examinare, indicare. Exempla invenies adscripta ad De Corona cap. 7.

b. an nec vicem iniuriae sinere?] Hoc est inlarium non inferre, sed nec refferre. Sic libro Adv. Marcion. II, 28 „Oculum pro oculo reposcit deus noster, sed et vester vicem prohibens iterabilem magis iniuriam facit.“ Ibid. cap. 18 „in-

videntur ad innocentiam pergere de divina lege, ²⁰ut ²¹antiquiore forma^a, mutuatas. Diximus iam de ²²Moysi aetate^d. Sed quanta auctoritas legum humanarum, ²³cum illas et evadere homini contingat ²⁴et plerumque in admissis ²⁵delitescenti, et aliquando contemnere ²⁶ex voluntate vel necessitate ²⁷delinquenti? ²⁸Recogitate ea etiam pro brevitate supplicii cuiuslibet, non tamen ultra mortem remansuri^e. Sic et Epicurus^f omnem cruciatum doloremque depretiatis, modicum quidem contemptibilem pronuntiando, magnum vero non diuturnum. Enimvero nos qui sub deo omnium speculatore dispungimur^h, quique aeternam ab eoⁱ poenam providemus merito, soli innocentiae occurrimus, et ²⁹pro scientiae plenitudine et pro latebrarum difficultate et pro magnitudine cruciatus non diuturni,

20. et *F. Vindob.* aut *D.* 21. antiquiore (antiquiori *Vindob.*) forma mutuatas *Apefe. Vindob. Erfurt.* antiquioris formae mutuatas *bd. Gorziens. Vaticanus unus.* antiquiore formam mutuatas (*AqBD*) *cf. Haverc. Latinus.* antiquiorem formam mutuatas *λ.* antiquioris formas mutuatas *G.* antiquiore ferme mutuatas *a. Fulv. Urinus.* 22. Moysi *DEFGλd. Vindob. Erfurt. Pameli lib. Moysei AB. Moysis aut Moysi abcf. Haverc.* 23. cum illas et *Flf. Vindob.* cum illa sed *ABG. Ambros. Bongars.* cum illa sed si *E. Erfurt.* cum illas etsi *d.* quam illas etsi *e.* cum ista sed si *D.* cum istas (ista *c.*) *abc.* 24. et om. (*λ*) *f. Haverc.* 25. delitescenti *Flf. Haverc.* delitescendi *ABG. Vindob. Ozon.* delitescendi *DE. Erfurt.* delitescere *abde.* 26. ex voluntate *ABDEFGλcde. Bongars. Erfurt. Ozon. Vindob.* in voluntate *ab.* ex involuntate *f. Haverc. Latinus.* 27. delinquenti *f. Haverc.* delinquenti *A.* delinquendi *reliqui.* 28. Recogitate ea etiam pro brevitate *ADE. Ambros. Erfurt. Ozon. Bongars.* recogitata ea etiam pro brevitate *BG.* recogitata etiam pro brevitate *F. Vindob. Haverc.* Recogitate etiam brevitate *cde.* recogitat etiam pro brevitate *ab.* Recogitate etiam pro brevitate *f.* Recogitate etiam pro veritate *λ.* Recogitata enim brevitate *Fulv. Urinus.* 29. pro scientiae (*λ*) *abcdef. Haverc.* pro sapientie *A. m. pr. prospicientiae* (prospicienti *a D.*) *ABDEG. Bongars. Ozon. Erfurt. Elton. Gandav. Vaticanus unus.* pro patientiae *F. Vindob.*

terim commissio iniuriarum metu vicis occurrere repastinaretur." Ibid. IV, 31 „qui scilicet humanitatis istius vicem retribuere non possint. Hanc si Christus capere vetat" cett. Ibid. IV, 16 „Novam plane patientiam docet Christus, etiam vicem iniuriarum cohibens." De Resurr. Carnis cap. 8 „enisa Christo reddere vicem." De Baptismo cap. 12 „Alii plane satis coeque iniiciunt, tunc apostolos vicem baptismi implere" cett. Apolog. cap. 37 „si laesi vicem referre prohibemur." c. ut antiquiore forma] Antiquiorem formam appellat Tertullianus quasi ἀρχαίων. (Herald.)

d. Diximus iam de Moysi aetate.] Supra cap. 19. De genitio Moysi cf. Eckstein ad Vossii Aristarch. II, p. 597.

e. non tamen ultra mortem remansuri.] Examine quaes dicit, inquit, atque perpendite pro brevitate supplicii cuiuslibet, et invenietis inde amplius detrahi auctoritati legum humanarum.

f. Epicurus] V. Diog. Laert. X, 31, 4. Plutarch. De Aud. Poetis p. 36. B. M. Antonin. τῶν εἰς αὐτὸν VII, 5 et 38. Cic. De Fin. II, 7.

g. depretiatis] h. e. detrahendo imminuit, minoris pretii vel momenti facit. Ad Nat. I, 10, „nec contenti estis deis honorem non habuisse, nisi etiam quemcumque habetis depretiatis aliqua indignitate." De Spectac. cap. 22 „Amant quos multant, depretiant quos probant." Ad Uxor. I, 3 „Quod autem necessitas praestat, depretiatis ipsa." Adv. Marcion. I, 6 „si depretiari capit in creatore." Sidon. Apollin. Epist. II, 10 „depretiata suas turpant pigmenta figuras." Idem ibid. II, 10 „igitur incambe, neque apud te litterariam curam turba depretiet imperitorum." Ex Ictorum libris exempla praebet Dirksen Manuale s. v.

h. dispungimur] V. quae adnotavi supra ad cap. 37.

verum sempiterni, eum timentes quem timere ³⁰debebit et ipse qui timentes iudicat, deum, non proconsulem timentes.

Cap. XLVI. ¹Constitimus, ut opinor, adversus omnium criminum ²intentionem, quae Christianorum sanguinem flagitat. Ostendimus totum statum nostrum, et quibus modis probare ³possimus ita esse sicut ostendimus, ex fide scilicet et antiquitate divinarum litterarum, item ex confessione ⁴spiritualium potestatum^b. ⁵Qui nos revincere audebit, non arte verborum, sed eadem forma^a qua probationem constituimus, ⁶de veritate? Sed dum unicuique ⁷manifestatur veritas nostra, interim incredulitas; dum de bono sectae huius obducitur^d, quod ⁸usui iam et de commercio innotuit, non utique divinum negotium ⁹existimat, sed magis philosophiae genus^e. Eadem, in-

30. debebat F. In λ . ista habentur ita verumtamen semper ternum deum timentes, quem timere debebit ipse qui iudicat deum non proconsulem timentes.

Cap. XLVI. 1. Constituimus DFGab. Vindob. Constitutum Ambros. (m. sec. Constitui). 2. intentionem ADEf. Erfurt. Ozon. Pamelii libri. intemtionem Ambros. intentionem (B)FGabcde. Vindob. 3. possumus Gc. Voc. modis om. λ . 4. spiritualium DFG. 5. Qui nos (vos F.) ABEFGf. Vindob. Erfurt. nos Ozon. Quis nos (A ϕ BD)abcde. Existat qui nos λ . Haverc. 6. de veritate debebit reniti (renidi λ). Sed dum unicuique (dum tamen unicuique λ) manifestatur veritas nostra, interim λ . Haverc. de veritate debebit reniti. Sed interim f. 7. manifestetur FG. Vindob. 8. usui ABDEGAd. Vindob. Erfurt. Gorsiens. Gendar. Elton. alique. usu Fabcef. 9. existimatis λ .

Cap. XLVI. a. Constitutus] V. quae adnotavi ad De Idolol. cap. 13.

b. spiritualium potestatum.] Daemonum. De his disseruit cap. 23.

c. forma] V. quae adnotata sunt ad De Idolol. cap. 18.

d. obducitur] Obducere proprie est adducere in contrariam partem, et hinc Tertulliano fere pro convincere, evincere. Apolog. cap. 50 „Victoria est autem pro quo certaveris obtinere. Ea victoria habet et gloriam placendi deo et praedam vivendi in aeternum. Sed obducimur. Certe cum oblinuimus. Ergo vicimus, cum occidimur. Denique evadimus, cum obducimur,” quibus in verbis evadere et obduci opposita sibi esse nemo est qui non videat. Adv. Marcion. I, 21 „Nullam autem apostolici census ecclesiam invenias, quae non in creatore christianizet. Aut si hae erunt a primordio corruptae, quae erunt integrae? Nimirum adversariae creatoris. Exhibe ergo aliquam ex tuis apostolici census, et obducere.” Ibid. V, 10 „Marcion enim in totum carnis resurrectionem non admittens et soli animae salutem repromittens, non qualitis, sed substantiae facit quaestionem. Porro et ex his manifestissime obducitur quae apo-

stolus ad qualitatem corporis tractat” cett. De Pudic. cap. 7 „Decedam nunc paulisper de gradu isto, quo magis eam etiam decedendo commendem, cum sic quoque obduzero diversae partis praesumptionem.” De Ieiun. cap. 11 „Itaque et hinc in alia specie altercat diversae partis obducitur, cum dicunt” cett. De Resurr. Carnis cap. 2 „proinde et obducimus praescribendo nullum alium credendum deum praeter creatorem” cett. et paulo postea „Obducti dehinc de deo carnis auctore et de Christo carnis redemptore iam et de resurrectione carnis revincuntur.” De Carne Chr. cap. 19 „Hoc quidem capitulo ego potius utar, quam adulteratores eius obduzero.” Adv. Hermog. cap. 38 „Et obducere corpore eam infinitam faciens, cum locum ei adscribens intra locum et extremam loci lineam includis.”

e. sed magis philosophiae genus.] Haec est pars ultima, ubi eorum opinionem exagitat, qui de Christianorum secta ita existimabant, eam certe non esse pro divino aliquo negotio habendam, sed inter diversa philosophiae genera depatandam, cum eadem paene philosophi doceant. Haec erat etiam Celsi obiectio, de qua Origenes lib. I. adversus illius

quit, et philosophi ¹⁰monent ¹¹atque profitentur, innocentiam, iustitiam, patientiam, sobrietatem, pudicitiam. Cur ergo quibus comparatur de disciplina, ¹²non proinde illis adaequatur ¹³ad licentiam impunitatemque disciplinae? vel cur et ¹⁴illi, ut pares nostri, non urgentur ad officia ¹⁵quae nos non obeuntes periclitamur? Quis enim philosophum sacrificare aut deierare aut lucernas meridie ¹⁶vanas proferre^f compellit? Quinimmo et deos vestros palam destrunt et ¹⁷superstitiones vestras commentariis quoque accusant laudantibus vobis. Plerique ¹⁸etiam in principes latrant^g sustinentibus vobis, et facilius statuis et ¹⁹salaris ²⁰remunerantur^h quam ²¹ad bestias pronuntiantur. Sed merito. ²²Philosophi enim non Christiani cognominantur. ²³Nomen hoc philosophorum daemonia non ²⁴fugat. ²⁵Quidni? cum secundum deos philosophi daemones ²⁶deputentⁱ. Socratis vox est: Si daemonium permittat^k. Idem ²⁷et cum aliquid de veritate ²⁸sapiebat deos negans, Aesculapio tamen ²⁹gallinaceum ³⁰prosecari^l iam in fine ³¹iuebat, credo ob honorem

10. manent E. Erfurt. 11. atque ABEGf. Oxon. Erfurt. Ambros. et DFabde. Vindob. 12. non (num E. Erfurt. Oxon.) proinde illis ABEFG. Vindob. Ambros. Oxon. Erfurt. proinde (perinde c.) illis non Dabde. Haverc. non proinde λf. 13. diligentia (Scioppius emend. de licentia) et immunitate disciplinae λ. 14. illud pares λ. 15. quae nos obeuntes Da. quae non obeuntes c. 16. vanas prostituere compellit λf. Haverc. vanas ferre compellitur G. 17. superstitiones publicas commentariis λ. 18. etiam principes latrant Barthius ad Slatium tom. II. p. 88. 19. solariis G. Lipsius. salutaris c. salaribus F. Vindob. 20. honorantur F. m. pr. 21. ad bestias proiciantur. Sed F. ad bestias renuntiantur. Sed Oxon. ad bestias pronuntiantur. Et Barthius l. l. bestiis pronuntiantur. Sed G. 22. philosophi: non enim Dabc. 23. Nomen enim philosophorum E. Erfurt. 24. fugiant λ. 25. Quidni non secundum G. Quidni cum etiam F. 26. deputant cd. 27. et qui aliquid λ. 28. sapiat ac. 29. gallinaceum om. F. Vindob. gallinatum AG. 30. prosecrari F. Vindob. 31. mandabat λ.

criminationes: „ἴδωμεν καὶ πῶς τὸν ἰδιὸν τόπον οἰεῖται διαβαλεῖν, τῷ πονεῖν εἶναι καὶ πρὸς τοὺς ἀλλήλους φιλοσόφους ὡς οὐ σεμνόν τι καὶ κατὰ μάθημα.“ Sane Christiani ipsi cum vitae suae genus sectam appellarent, qua voce hoc loco utitur Tertullianus, et aliis infinitis, videntur huic opinioni locum dedisse. (Herald.)

f. aut lucernas meridie vanas proferre] Recte La Cerda: Ramosissimas lucernas apponere et clarissimas, ita ut et dies infringatur et veluti claritudine sua non appareat solis fulgor. Cf. supra cap. 35.

g. etiam in principes latrant] Philosophorum contumacia pluribus notata est. Hec autem omnino pertinet quod scribit Suetonius in Vespasiano [cap. 13.]: „Detestrum Cynicum in itinere obvium sibi post damnationem ac neque assurgere neque salutare se dignantem, oblatran-

tem etiam nescio quid, satis habuit canem appellare.“ (Herald.)

h. salariis remunerantur] Cf. Diog. Laert. X, 9. Lucian. Eunuch. cap. 3., Philostrat. Vitt. Sophist. I, 8, 2. p. 490. ed. Olear., Tatian. Orat. ad Graecos cap. 32. Iul. Capitolin. Vit. Antonini p. 21. C. ed. Salmas., ad cuius verba v. Salmasii adnot. p. 72. et Casauboni pag. 76. Socratem statum honoratum fuisse legimus supra cap. 14.

i. Quidni? cum secundum deos philosophi daemones deputent.] Cum deos ipsos, inquit, coelo pellant, dum destrunt, quid iidem ni possant corporibus pellere daemones, quos proximo loco post deos recensent?

k. Si daemonium permittat.] Cf. supra cap. 22. et De Anima cap. 1. Plato Apol. p. 31. D. Phaedr. p. 242. cum interpolr. Cic. de Divin. I, 54.

l. prosecari] Cf. de hoc sacrorum vo-

patris eius, quia Socratem Apollo sapientissimum omnium cecinit.² O Apollinem inconsideratum! Sapientiae testimonium reddidit ei viro qui negabat deos esse. ³³In quantum odium flagrat ³⁴veritas, in tantum qui eam ex fide^o praestat offendit; qui autem adulterat ³⁵et adfectat, hoc maxime nominatim^o gratiam pangit ³⁶apud insectatores veritatis. ³⁷Quam ³⁸inlusores et ³⁹corruptores ⁴⁰inimice philosophi adfectant veritatem et adfectando corrumpunt, ut qui gloriam captant, Christiani ⁴¹et necessario appetunt et integre praestant, ut qui ⁴²saluti suae carant. Adeo neque de ⁴³scientia neque ⁴⁴de disciplina, ut putatis, ⁴⁵aequamur. Quid enim Thales ille princeps ⁴⁶physicorum sciscitanti ⁴⁷Croeso de divinitate certum renuntiavit, commeatus deliberandi saepe ⁴⁸frustratus? Deum quilibet opifer Christianus et invenit et ostendit et exinde totum quod ⁴⁹in deum quaeritur re quoque ⁵⁰adsignat; licet Plato adfirmet ⁵¹factitorem universitatis neque ⁵²inveniri facilem et inventum enarrari ⁵³in omnes ⁵⁴difficilem. Ceterum si de pudicitia ⁵⁵provocemus, lego partem

32. In quantum odium flagrat (fragrat F. fragrat Vindob.) ABDEFG²af. Erfurt. Ozon. Vindob. Gandav. Elnon. Bongars. In quantum odio flagrat bcde. 33. in tantum veritas qui D. 34. et adfectat om. f. 35. apud om. E. Erfurt. 36. Quam ABDEG. Vindob. Erfurt. Ozon. qua abcde. Haverc. Verba Quam inlusores et corruptores inimice om. f. In F. pro Quam inlusores et corruptores est et corruptores. 37. et illusores l. Haverc. 38. contemptores l. Haverc. 39. inimice ABDE. Vindob. Erfurt. inimici l. Imminute F. in..... G. mimice E (in marg.) abcde. Haverc. 40. et ABDEff. Erfurt. Ozon. Vindob. Bongars. Omittit. G. eam abcde. 41. salutis FG. Vindob. 42. conscientia FGbc. Gorsiens. Vindob. Pameli aliquot libri. 43. de disciplina (Aß)FG²def. Vindob. Pameli aliquot libri. disciplina (AφBD)Eabc. Ozon. Erfurt. Gorsiens. 44. sequamus Haverc. 45. philosophorum F. 46. Croeso de om. G. Croeso om. Ozon. item in seqq. voc. certum. 47. frustratus F. frustratur Gandav. 48. in deum ABFG. Ozon. Erfurt. Bongars. in deo DEabf. Haverc. a deo cde. 49. affirmat G. 50. factorem F. Vindob. factitorem G. 51. invenire facile F. Vindob. invenire facilem G. inveniri facile l. 52. in omnes om. Ozon. 53. difficilem esse (ē Vindob.) F. Vindob. difficile l. In G. voc. difficilem omissum est. 54. provocemus ABDEGde. Ozon. Bongars. Pameli libri. provocemur Fabef.

cabulo Brisson. de Form. p. 24. et Drakenb. ad Liv. XXV. 16. Buenem. ad Lactant. Inst. Div. III. 20. et IV. 27. De re v. Plat. Phaed. p. 118. A. et ibi Wytttenbach.

m. sapientissimum omnium cecinit.] V. Platon. Apolog. p. 21. A. Diog. Laert. II. 5. 18. cum interpr. Cf. Minuc. Fel. Octav. cap. 13., ubi multa congesserunt editores.

n. flagrat] h. e. accensa est, laborat. „Veritas odium parit“ Terentii est.

o. ex fide] Cf. quae adnotavi supra ad cap. 2.

p. ut qui saluti suae curant.] Gell. N. A. XVII. 9 „qui rebus eius absentis curabant.“ Apul. De Deo Socr. cap. 2

„in iis rebus, quibus singuli curant.“ ad quem locum plura eius structurae exempla attulere interpretes.

q. commeatus deliberandi saepe frustratus?] Etiam Ad Nat. II. 2. de Thule et Croeso narrator quod Cic. de Nat. Deor. I. 21. et inde Minuc. Felix Oct. cap. 13. Simonidem referunt Hieroni respondisse. De voce commeatus adnotatum erit ad De Fuga in Persecut. cap. 9.

r. re quoque adsignat] Non solum ostendit deum, sed re manifesta quoque probat atque demonstrat qualem esse necesse sit illum, ut deus sit.

s. enarrari in omnes difficilem.] Plato Tim. p. 28. C. „τὸν μὲν οὐ νομίζω

sententiae Atticae, in Socratem "corruptorem adolescentium" pronuntiatum. "Sexum nec femineum mutat Christianus". Novi et Phrynen meretricem Diogenis supra "recumbentis" ardori subantem, audio et quendam "Speusippum de Platonis schola in adulterio perisse". Christianus uxori suae "soli masculus nascitur". Democritus "excaecando semelipsum, quod mulieres sine concupiscentia aspicere non posset et doleret si non esset potius, incontinentiam emendatione profitetur". At Christianus salvis oculis "feminas non videt"; animo adversus libidinem caecus est. Si de probitate defendam, ecce lutulentis pedibus "Diogenes superbos Platonis toros alia superbia deculcat": Christianus "nec in pauperem su-

55. corruptor *λφ. Haverc.* 56. pronuntiatum *ABEFG. Erfurt. Vindob.* pronuntiatur *λφ. Haverc.* pronuntiatum *Dabede.* 57. Christianus adsexum (ad sexum *λ. Haverc.*) nec feminae mutat *λφ. Haverc.* 58. recumbentis *ABEFG. Ozon. Erfurt.* recumbentis *Vindob.* recubantis (*αφβδ*) *abede.* 59. ardorem *ABDEGabcde. Vindob. Ozon. Erfurt.* ardori *λφ. Haverc.* 60. Speisippum *ABEG.* Spendippum *λ.* 61. perisse *ABEFG. Vindob. Erfurt.* 62. solius *Ozon.* 63. exsecando *Erfurt.* Pro Democritus in *AB. est* Democritus. 64. sed *F.* sed et *Vindob.* In *λ. verba* et doleret si non esset potius non *comparent.* 65. potius *FG. Vindob.* 66. in nocentia *G.* 67. feminam *DGbcde.* 68. non om. *DGbcde.* Voc. animo om. *G.* 69. Diogenis *ABC.* 70. deculcat *λ.* conculcat *F. Vindob.* Pro alia in *E. m. sec. extat* alta. 71. nec contumeliosus in pauperem *λ.*

καὶ πατέρα τοῦδε τοῦ παντὸς εὐρεῖν
τε ἔργον καὶ εὐρόντα εἰς πολλοὺς ἐκ-
φύειν ἀδύνατον." Cf. Cic. De Nat.
Deor. I, 12. Id. De Univ. cap. 2. Apul.
De Dogm. Plat. I, 5. Minuc. Fel. Octav.
cap. 19. cum interpr.

l. pronuntiatum.] In Socratem qui cor-
ruptor adolescentium pronuntiatum est.
Structuram non ceperunt qui pronuntia-
tam corrigendum putarunt.

u. Sexum nec femineum mutat Chri-
stianus.] Christianus una feminas, et quae
sua uxor, contentus est. *Sexus femineus*
est igitur h. l. pro ipsa femina.

v. ardori subantem] De verbo *subare*
cf. interpr. ad Apul. de Magia cap. 38.
et ad Arnob. Adv. Nat. I, 2. Cum Laide
rem habuisse Diogenem testes sunt Lu-
ciani. Ver. Hist. II, 18. Athen. Deipnos.
XIII, p. 588. schol. ad Arist. Plut. p.
58. ed. Hemsterh., cum Phryne, prae-
ter Tertullianum, quod sciam, nemo.

w. in adulterio perisse.] Erroris con-
vincit Tertullianum Ios. Scaliger ad Eu-
sebi Chron. p. 125. Diog. Laert. IV, 3.
refert alios narrare Speusippum moe-
rore ac senio confectum mortem sibi
sponte conscivisse, alios pediculis effe-
rescentibus vitam illi ereptam. Nicolao
Le Nourry videtur Tertullianus non si-
gnificare Speusippum in adulterio depre-
hensum; animam egisse, sed ad suam

usque mortem in adulterio volutatum.
De Speusippi libidine cf. etiam Athen.
Deipnos. XII. p. 546.

x. masculus nascitur.] Agnoscis Ter-
tullianum in verbis Minucii Fel. Octav.
cap. 35 „Vos enim adulteria prohibetis
et facitis: nos uxoriibus nostris solum-
modo viri nascimur.“

y. emendatione profitetur.] De causa
voluntariae huius excaecationis cum Ter-
tulliano consentit solus Vincentius Bel-
lor. Spec. Doctr. V, 98. 178., Gell. N.
A. X, 17. Diog. Laert. IX, 43, 3. Cic.
de Finn. V, 39, 87. Plut. *περὶ πολυ-
πραγμοσύνης* p. 521. C. (cf. Hieron.
adv. Iovin. II, p. 203. et Epist. 55. ad
Abigam p. 589.) diversi abeunt. *Emen-
datio* pro poena. Sic De Spectac. cap.
19 „Certe quidem gladiatores innocen-
tes in ludum veniunt, ut publicae vo-
luptatis hostiae fiant. Etiam qui dam-
nantur in ludum, quale est, ut de le-
viore delicto in homicidas emendatione
proficiant?“

z. At Christianus salvis oculis femi-
nas non videt] Ad concupiscendum scilicet,
quo sensu videre lex vetat. (Rigalt.)
Verte: Der christ dagegen sieht keine
weiber (in den weibern) und behält seine
augen unverletzt.

a. deculcat] V. Diog. Laert. VI, 4, 25.

perbit. Si ⁷²de modestia certem, ecce Pythagoras apud ⁷³Thyrios, ⁷⁴Zenon apud ⁷⁵Priennenses tyrannidem ⁷⁶adfectant^b: Christianus vero nec ⁷⁷aedilitatem. Si de ⁷⁸aequanimitate congrédiam, Lycurgus ⁷⁹apocarteresin^a optavit, quod leges eius Lacones ⁸⁰emendassent: Christianus etiam ⁸¹damnatus gratias agit. Si de fide conparem, Anaxagoras depositum ⁸²hostibus denegavit^d: Christianus ⁸³et extra fidelis vocatur^e. Si de simplicitate consistam^f, Aristoteles familiarem suum ⁸⁴Hermian turpiter ⁸⁵loco excedere fecit^g: Christianus nec inimicum suum laedit. Idem Aristoteles ⁸⁶tam turpiter Alexandro regendo potius ⁸⁷adolatur^h, ⁸⁸quam Plato a Dionysio ventris gratia ⁸⁹venditaturⁱ. Aristippus in ⁹⁰purpura sub magna gravitatis ⁹¹superficie

72. de modestia G. domesticam F. Vindob. 73. Thyrios d. tyrios ABDEFG. Vindob. Erfurt. 74. Zeno cd. 75. priennenses ABEFG. Vindob. Erfurt. 76. affectat G. 77. civilitatem E. Erfurt. civitatem Da. Vaticanus unus. 78. animi aequitate Af. Haverc. 79. apocarteres (apocartores Erfurt.) inoptavit ABE. Erfurt. apocatesin optavit D. apocharceres inoptavit G. apo carceres inoptavit F. Vindob. ἀποκαρτεσίν optavit liber Contii, teste Rigallio. 80. emendaveriat A. 81. emendatus Ozon. Pro etiam in F. est vero. 82. hostibus denegavit ABDEFGabede. Ozon. Erfurt. hospitibus denegavit A. (Vindob.) Haverc. denegavit hospitibus f. 83. et ABEFGf. Vindob. Erfurt. etiam Dabede. Haverc. 84. Hermian ABEG. Erfurt. heriman F. Vindob. Hermian Dabedef. Haverc. 85. toro scribi volebat Havercampus. In G. mendose scriptum est hermiantra pitriculo. 86. tam indecoro Alexandro A. Haverc. 87. adolatur A., pro more. adulatus E. Erfurt. Pro regendo A. habet regi. 88. quam Plato a Dionysio ABDEFGabede. Ozon. Erfurt. Vindob. quam Dionysio A. quam Plato Dionysio f. Haverc. 89. vendicatur FG. 90. purpura Af. 91. superstitione potatur F. superstitie ne potatur Vindob. ●

Tertull. De Pallio cap. 4. Hieronym. Adv. Iovin. I, 15.

b. tyrannidem adfectant] De Pythagora v. Diog. Laert. VIII, 21, 39 et 40. cum interpr. Plutarch. De Socr. Daem. p. 583. A. Cf. interpr. ad Arnob. Adv. Natl. I, 40. Zenonem aliquem philosophum Priennensium tyrannidis studiosum praeter Tertullianum nemo commemorat.

c. Lycurgus apocarteresin] Adv. Marcion. I, 14 „Hypocrita, ut apocarteresi probes te Marcionitam.“ Cf. Davis. ad Cic. Tusc. I, 34. De morte Lycurgi cf. supra cap. 4.

d. hostibus denegavit] Neque hoc praeter Tertullianum ullus scriptor narrat.

e. Christianus et extra fidelis vocatur.] Christiani inter sese ab verae fidei regula fideles vocantur. Sed et ab aliis extra Christianos, hoc est ab iis etiam qui non sunt Christiani, fideles pronuntiantur, quod nemini fidem fallerent, nec depositum appellati abnegarent. Hoc sibi compertum etiam ex iis, qui Christum negaverant, Plinius Traiano scripsit. (Rigall.) Extra b. e. inter extraneos, ut solet loqui Tertullianus. Cf. adnot. ad cap. 9.

f. consistam] V. quae adnotavi ad De Idol. cap. 13.

g. Aristoteles familiarem suum Hermian turpiter loco excedere fecit] Quid his verbis significet Tertullianus nescimus, cum reliqui scriptores taceant. De Aristotelis et Hermiae familiaritate librum scripserat Apellicon Teius, teste Aristocle peripatetico apud Euseb. Praepar. Evang. XV, 2. Nihili est interim Havercampi emendatio toro pro loco, innitentis scilicet narratiuncula ab Diogene Laertio V, 5, 3. prolata, qui refert Aristotelem adamasse Hermiae, Attarnensium tyranni, concubinam eamque ab illo sibi permissam in matrimonium duxisse.

h. Alexandro regendo potius adolatur] De Aristotele Alexandri adulatore praeter Tertullianum testis est etiam Tatian. Orat. ad Graec. cap. 3.

i. quam Plato a Dionysio ventris gratia venditatur.] Cf. Diog. Laert. III, 19. Plutarch. Dion. cap. 5. Diodor. Sic. XV, 7. Corn. Nep. Dionys. cap. 2. Senec. Epist. cap. 47. Lactant. Inst. Div. III, 24. Tatian. Orat. ad Graec. cap. 3. Cyrill. c. Julian. II, p. 300. Theodoret. de Virt. Activa tom. IV, p. 674.

nepotatur², et ³Hippias dum civitati insidias disponit, occiditur¹. Hoc pro suis omni atrocitate dissipatis nemo unquam ⁴temptavit Christianus. Sed ⁵dicet aliquis etiam de nostris ⁶excedere quosdam a regula disciplinae. Desinunt ⁷tamen ⁸Christiani haberi penes ⁹nos, philosophi vero illi cum talibus factis in nomine et ¹⁰honore sapientiae ¹¹perseverant. ¹²Adeo quid simile ¹³philosophus et Christianus? ¹⁴Graeciae ¹⁵discipulus et caeli? famae negotiator ¹⁶et vitae? ¹⁷verborum et factorum operator¹⁸, ¹⁹et rerum aedificator et ²⁰destructor? ²¹amicus et inimicus erroris? ²²veritatis ²³interpolator et ²⁴integrator ²⁵et expressor²⁶, et furator eius et custos?

92. ictydius AB. et hidias D. Vaticanus unus. et bydias E. Oxon. Erfurt. ictydius F. ictychies Vindob. ichtidias Vaticanus alter. ictydius Gandav. Elnon. ictydius G. ycthyas λ. 93. Christianus tentavit cd. 94. diceret F. 95. excidere λ. etiam excedere D. Pro a regula in G. est regulam. 96. tamen ABDFG. tum Eabede. (Vindob. Oxon.) Erfurt. 97. haberi Christiani F. Vindob. hebrei Christiani G. Voc. haberi om. ac. 98. nos c. 99. honore ABEFG. Erfurt. Vindob. in honore (AφBDB)abdef. Haverc. 1. perseverant apud vos. Flg. 2. Adeo quid ABDEGLabf. Gorsiens. Erfurt. Vindob. Ideo quid F. Quid adeo cde. 3. philosophis et Christianis Da. 4. gretie A. gratine Ga. gracie F. gre Vindob. 5. discipulis a. 6. et salutis vitae λ. et salutis f. Haverc. 7. et om. bcd. 8. distructor AG. districtor B. In λf. Haverc. exat destructor, et (et om. f. Haverc.) interpolator erroris, et integrator veritatis, furator eius et custos? Pro destructor, amicus in G. est amicus distructor. 9. interpellator FG. Vindob. 10. et expressor om. d.

t. nepotatur] De Aristippi mollitie et luxuria v. Diog. Laert. II, 66 sqq. cum interpr. Cf. Tatianus l. i.: „*Αριστίππος ἐν πορρωτάτῃ περὶ πατρὸς ἀξιοπίας ἡσυχεύσας. Πλάτων φιλοσοφῶν ἐπὶ Διονυσίου διὰ γαστριμαργίαν ἐπιπράσκειτο, καὶ Ἀριστοτέλης ἀμαθῶς ὄρον τῇ προνοίᾳ θείᾳ καὶ τὴν εὐδαιμονίαν ἐν οἷς ἡρέσκετο περιγράφας λίαν ἀπαιδεύτως Ἀλέξανδρον τε μνημονεύων μειράκιον ἐκολάειν.*” En Tertulliani fontem.

l. et Hippias dum civitati insidias disponit, occiditur.] Tertullianus confundit Hippiam Eleum sophistam, (de quo v. Geelium in Actis Novis Soc. Traiect. Vol. II, p. 182.) cum Hippia Pisistrati filio.

m. famae negotiator et vitae?] Philosophos gloriam solum captare dicebat antea, unde et eos „gloriae animalia“ appellat libro de Anima [cap. 1.]. Hieronymus adv. Pammachium. „Plus debet Christi discipulus praestare quam mundi philosophus, gloriae animal et popularis aurae atque rumorum venale mancipium.“ Idem Consolat. ad Iulianum: „Philosophus, gloriae animal et popularis aurae vile mancipium.“ (Herald.)

n. verborum et factorum operator] Hoc idem de philosophis dicebat Philo *περὶ ἀποκρίσεως*, eos quidem verbis praestare, sed opera eorum nulla extare: „*Σοφισταὶ δὲ ἀντὶ φιλοσοφῶν ἀνυφίστανται. τούτων ὁ μὲν λόγος ἐπαινετός, ὁ δὲ βίος ψεκτός ἐστι. δυνατόι μὲν γὰρ εἶπεν, ἀδύνατοι δὲ εἶσι πράττειν τὰ βέλτεστα.*” Eleganter eodem libro appellat eos *λογωπάλας* καὶ *λογωθήρας*, qui circa verba tantum haerentes atque inde lucrum captantes cetera quae sunt praecipua et ad hanc vitam instruendam plane necessaria insuper habeant. „*Οὕτω καὶ ἐν φιλοσοφίᾳ, inquit verbis elegantissimis, λογωπάλας καὶ λογωθήραι πινες αὐτὸ μόνον εἰσιν, τῶν ἀβήωστημάτων γέμοντα βίον θεωρατεύειν οὔτε ἐθέλοντες, οὔτε ἐπιτηδεύοντες, ἐκ πρώτης δὲ ἡλικίας ἀρχὴ γέρας ἐσχάτου γνωσιμαχοῦντες τε καὶ σκισμαχοῦντες οὐκ ἐνδουλώσωσιν, ὥστερ τῆς εὐδαιμονίας ἐπὶ ὀνομάτων καὶ δημάτων καὶ ἀπεραντῶν καὶ ἀνηντῶ περιεργία καίμνης.*” (Herald.)

o. veritatis interpolator et integrator et expressor] *Interpolatorē veritatis* Constantinum Imperat. appellat Lucifer Calarit. pro Athanasio lib. I „inimicus dei, hostis Ecclesiae, *veritatis interpolator,*

Cap. XLVII.

¹Antiquior omnibus veritas, nisi fallor, et hoc mihi proficit antiquitas ²praestructa divinae litteraturae, ³quo facile credatur thesaurum eam fuisse ⁴posteriori cuique sapientiae. Et ⁵si non onus iam voluminis temperarem, ⁶excurrem in ⁷hanc quoque probationem. Quis poetarum, quis sophistarum, qui non ⁸omnino de prophetarum fonte potaverit? Inde igitur ⁹philosophi sitim ingenii sui rigaverunt, ¹⁰ut quae de nostris habent, ea nos comparent illis. Inde, ¹¹opinor, ¹²et ¹³a quibusdam ¹⁴philosophia quoque eiecta est, a ¹⁵Thebaeis dico, ¹⁶et a ¹⁷Spartiatibus et ¹⁸Argivis, dum ¹⁹ad nostra ²⁰conantur^b, ²¹et homines gloriae, ut diximus, et eloquentiae solius libidinosi, si quid in ²²sanctis scripturis offenderunt ²³digestis, ²⁴ex

Cap. XLVII. 1. Antiquior omnibus veritas (veritas om. cd.), nisi (ai Dabde.) fallor, et hoc (hic G. hec F.) mihi proficit ABDEFGabe. Ambros. Ozon. Erfurt. Vindob. In libris scriptis distinctio fere est custos antiquior omnibus. nisi fallor cell., in c. custos antiquior omnibus ni fallor? cell. In λ f. Haverc. extat Adhuc enim mihi proficit. 2. structa Ozon. 3. quo (quod Ozon.) facile credatur ABEFGade. Ozon. Vindob. Erfurt. quo facile credam Dabe. 4. posteriori om. Haverc. 5. si non onus tamen voluminis Da. si onus iam voluminis F. 6. excucurrissem λ . etiam excurrem Dabde. Haverc. 7. hac λ . 8. omnium Fulv. Ursinus. Voc. omnino om. λ f. Haverc. 9. et philosophi λ f. Haverc. 10. ut quae de nostris habent, ea nos comparent illis om. f. Num (Nam Haverc.) quia quaedam de nostris habent, ea propter nos comparent illis. λ . Haverc. 11. opinor om. f. 12. et om. G. 13. a om. F. Vindob. 14. philosophia quoque eiecta est ABEFG. Ozon. Erfurt. Vindob. quoque eiecta philosophia Dabef. quoque philosophia eiecta est c. philosophia legibus quoque eiecta est λ . Haverc. 15. Thebaeis ABEFGade. Ozon. Erfurt. Vindob. Thebanis abef. Thebis D. 16. et a ABEFG. Vindob. Erfurt. Ambros. et ab λ . a (AqBD)abcdef. Haverc. 17. spartiacis Aq. 18. Argaeis λ . Haverc. 19. a vestra Da. nostra cd. auram E. Erfurt. 20. contaminantur cf. Fulv. Ursinus. 21. Sed λ f. ut Ambros. 22. scripturis sanctis BFG. Vindob. Voc. scripturis om. λ f. Haverc. 23. de gestis F. Vindob. 24. ex proprio instituto epe. ex proinstituto ABE. Ozon. Erfurt. ex inprostituto DGa. et pro instituto F. Vindob. pro institute (λ ?)bode. exinde regestem pro instituto f. Haverc., cum Fulvio Ursino.

pravitatis concinnator, iniustitiae amator“ qott. Cf. Tertull. De Praescr. Haeret. cap. 7. „Fuerat Athenis, et istam sapientiam humanam, affectatricem et interpolatricem veritatis, de congressibus noverat.“ De Spectac. cap. 2 „Multum interest inter corruptelam et integritatem, quia multum est inter institutorem et interpolatorem.“ De Test. Animae cap. 3 „quem nos dicimus malitiae angelum, totius erroris artificem, totius saeculi interpolatorem.“ De Cultu Fem. II, 8 „Sic a diabolo esse intelleguntur, ab interpolatore naturae.“ De Anima cap. 16. (diabolum) „frumentariae segetis nocturnum interpolatorem.“ „Veritatis expressor“ est interpret veritatis.

Cap. XLVII. a. Thebaeis] Spartian. Nigro cap. 12 „a rege Thebaeorum.“ Claudian. Idyll. I, 91 „columnae Thebae monte revulsae.“ Cf. Salmas. ad Tertull. de Pallio p. 129. Athenacus pro

Atheniensis est apud Lucret. VI, 749. Plin. Hist. Nat. VIII, 11, 12 et aliis locis. Argaeis pro Argivis habet hoc Tertulliani loco liber Fuldensis. Cf. Salmas. l. i. Ceterum Athenis pulsos esse philosophos lege Sophoclis, Amphichides filii, constat ex Athen. Deipnos. XIII, 9, p. 610. Diog. Laert. V, 38. De Spartanis cf. Perizon. ad Aelian. Var. Hist. XII, 50. et De la Neuze sur l'état des sciences chez les Lacédémoniens in Mem. de l'Acad. des Inscr. tom. XI, p. 166 sqq. De legibus Thebanorum vero et Argivorum contra philosophos latis omnino ignoramus.

b. dum ad nostra conantur] Dum aliquid de nostro sapere volant. (Haverc.) Cf. supra cap. 40 „Olet adhuc incendio terra, et si qua illic arborum poma, conantur oculis tenuis, ceterum contacta cinerescent.“ Conari est igitur h. l. imitari, persequi, adfectare aliquid.

proprio instituto²⁵ curiositatis²⁶ ad propria opera verterunt, neque satis²⁷ credentes divina esse, ²⁸quo minus interpolarent, neque satis intellegentes, ut adhuc tunc ²⁹subnubila, etiam ipsis Iudaeis obumbrata, quorum propria videbantur. ³⁰Nam et si qua simplicitas erat veritatis, eo magis scrupulositas humana fidem aspernata³¹ mutabat³², per quod ³³in incertum miscuerunt³⁴ etiam quod invenerant certum. Inventum enim solummodo ³⁵deum non ut invenerant disputaverunt, ut et de qualitate et de natura eius³⁶ et de sede³⁷ disceptent³⁸. Alii incorporealem³⁹ adseverant, alii corporealem, ut tam Platonici quam Stoici⁴⁰; alii ex atomis, alii ex numeris, ⁴¹qua Epi-

25. ad propria opera *ApBDEFG(λ)bd. Oxon. Erfurt. Vindob. Pamellii libri.* ad propria (*Ap*)accf. *Haverc.* 27. credentes divina esse quo minus interpolarent *om. F.* credentes *om. G.* 28. quo minus interpolarent, neque satis intellegentes, ut adhuc tunc subnubila, etiam ipsis Iudaeis obumbrata, quorum propria *om. G.* 29. sub nubilo *Fab.* sublimia *c.* 30. nam et qua (quae *G.* quia *F.*) *FG. Vindob.* 31. mutabat *ABDEGAbde. Bongars. Oxon. Erfurt. Vindob.* mutabat *FAf. Haverc.* 32. in incertum *λ. Haverc.* incertum reliqui. 33. deum nostrum non *λ.* 34. et de sede *om. c.* et de se *F.* et de *Vindob.* 35. disputent *G.* 36. adseverant, alii corporealem ut tam Platonici quam Stoici *ABDEFGAbde. Erfurt. Oxon. Vindob.* asseverant qua Platonici et Stoici *f.* asseverant, alii corporealem qua Platonici et Stoici *f.* asseverant, alii corporealem, qua Platonici, qua et Stoici *Haverc.* 37. qua *ABEF. Vindob. Haverc.* sicut *DGAbde.*

c. ex proprio instituto] Ita emendavi. Optimi libri praebent *ex proinstituto*, quod nimum ortum est ex brevitate scripturae *ex prio instituto*. Nihili vocabulum est *proinstitutum*, quod Fr. Junius interpretatur „praeconceptionem vel ante informationem in animo institutum curiositatis, ex quo scripturas sacras illi digerunt disponantque, ut ad propria opera ex instituto vertant. Est enim, pergit, *proinstitutum animi sive voluntatis, ut mentis est praedictum*.“ Tertulliani verba verte ita: „Daher also haben die Philosophen den durst ihres geistes gestillt, damit das, was sie von dem unsrigen haben, was eine ähnlichkeit mit ihnen verschafft. Darum, glaube ich, ist auch von einigen die philosophie verbannt worden, nämlich von den Thebäern und Spartianen und Argivern, weil sie (die Philosophen) sich an das unsrige machten, und als menschen des ruhms, wie wir gesagt, und noch blosser beredsamkeit löstern, wenn sie auf etwas stießen in dem geordneten zusammenhange der heiligen schriften, dies (herausgerissen und) nach der der wissbegier eigenthümlichen art und weise ihren eigenen werken zugewandt haben, weder genugsam gläubig an dessen göttlichkeit, um es nicht zu verfälschen, noch es hinreichend verstehend, wie es

nun einmal noch damals halbunklar, ja den luden selbst verschleiert war, als deren eigenthum es doch erschien.“ Lucidius videlicet Tertullianus opinando philosophos pari cum Christianis poena notatos, quia eorum doctrinam quodammodo secuti essent. Vocem *digestis* cave ne cum Fr. Junio aliisque ad sequentia trahas. Oppositio est sanctarum scripturarum *digestarum et excerptarum*. Qui enim ordinem scripturae tollit proque curiositatis lubitu hinc inde excerptit, si quid offendit, quod in proprium vertat, etiam tollit originalem fidem, adeo ut recte interpolator dici possit.

d. mutabat] Hanc veram arbitror lectionem. Nam quae iis non satis placebant, ea mutabant atque interpolabant. (Herald.)

e. in incertum miscuerunt] Posset defendi scriptorum auctoritas in praepositionem tollens. Ipso enim miscendo incertum fit iam quod certum erat.

f. disceptent] Philosophi, cum deum invenissent, simplicem humanisque sensibus maiorem et incomprehensibilem, non ut invenerant disputaverunt, sed ipso invento non contenti adeo aberrarunt, ut et de qualitate et de natura eius et de sede disceptent.

g. ut tam Platonici quam Stoici] De Stoicorum deo corporeo v. Lips. Phy-

curus et Pythagoras³⁸, ³⁹ alius ⁴⁰ ex igni, ⁴¹ qua ⁴² Heracito ⁴³ visum est¹: et Platonici quidem curantem rerum², contra Epicurei otiosum et ⁴⁴ inexercitum, et ut ita dixerim, ⁴⁵ neminem humanis rebus³; positum vero extra mundum ⁴⁶ Stoici, qui figuli modo extrinsecus torqueat molem hanc; intra mundum Platonici, qui gubernatoris exemplo ⁴⁷ intra id maneat ⁴⁸ quod regat. Sic et de ipso mundo natus innatusve sit, decessurus mansurusve sit, variant⁴. Sic et ⁴⁹ de animae statu, quam alii divinam et aeternam, alii dissolubilem contendunt, ut quis sensit, ita ⁵⁰ et intulit aut reformavit. Nec mirum, si vetus ⁵¹ instrumentum⁵ ingenia philosophorum intervertunt. Ex horum semine ⁵² etiam nostram hanc novitiolam paraturam⁶ viri quidam suis opinionibus ad philosophicas sententias adulteraverunt⁷ et de una via ⁵³ obliquos multos ⁵⁴ et inexplicabiles tramites

38. alius AFA. Vindob. alii BDEGabcdef. Erfurt. Ozon. 39. ex igni ABE. Vindob. Erfurt. ex igne DFGabcdef. Haverc. igni λ. 40. qua ABEFλaf. Erfurt. Vindob. qualiter DGbcde. 41. Heracleto λcd. 42. visum et Platoni: et quidem curantem rerum factorem et actorem rerum contra Epicuri otiosum et inexercitatum et, ut ita dixerim, neminem in rebus humanis λ. 43. inexercitatum GA. 43b. immenem ab humanis Fulv. Urmus. 44. Stoici — — intra mundum om. D. 45. intra id ABEFG. Erfurt. Vindob. intra illud Dabcdef. Haverc. 46. quos ABEG. Erfurt. 47. deam maiestatem E. Erfurt. 48. aut intulit quid aut λ. intulit aut Dabcd. 49. testamentum F. 50. etiam ABFGf. et DEbcde. Erfurt. Ozon. Vindob. Pro semine in B. est femine, in G. foeminae. 51. aliquos multos E. Erfurt. Ozon. 52. et inexplicabiles tramites sciderunt ABEf. (Vindob.) Erfurt. tramites et inexplicabiles exiderunt λ. et inexplicabiles sciderunt F. et inestimabiles tramites exiderunt G. tramites et inexplicabiles sciderunt Dabcde.

siol. Stoic. I, 8. Menag. ad Diog. Laert. VIII, 135 sqq. De Platoniorum deo incorporeo v. interpr. ad Cic. De Nat. Deor. I, 12. Plat. Tim. p. 51. A. Diog. Laert. III, 77. Maxim. Tyr. Dissert. I. πρὸ τοῦ τίς ὁ θεὸς κατὰ Πλάτωνα; Alcip. Doctr. Plat. cap. 10. Apul. de Dogm. Plat. I, 5. Cf. Minuc. Fel. Octav. cap. 19. et ibi interpr.

h. qua Epicurus et Pythagoras] De Epicuri de deo opinione v. Diog. Laert. X, 139. Cic. De Nat. Deor. I, 10 sqq. Lucret. V, 157 sqq. De Pythagorae v. Diog. Laert. VIII, 25 sq. cum interpr., Plut. De Placit. Philos. II, 3. 6.

i. qua Heracito visum est] V. Diog. Laert. IX, 7 sqq. Plut. De Placit. Philosoph. I, 3.

k. et Platonici quidem⁸ curantem rerum] V. Plat. Tim. p. 28. Apul. de Dogm. Plat. I, 5. Cf. Minuc. Fel. Octav. cap. 19. et Lactant. Inst. Div. III, 17. cum interpretibus.

l. neminem humanis rebus] ἀνθρώπων. V. Diog. Laert. X, 77. cum interpr. Lucret. I, 60 sqq. et II, 646 sqq.

Cic. de Nat. Deor. I, 37 sqq. Cf. Minuc. Fel. Octav. I. l. cum interpr.

m. variant.] De his et similibus philosophorum de mundo placitis cf. Plat. de Placit. Philos. II, 4. Cic. Tusc. I, 29. Plato Tim. p. 41. Apul. de Dogm. Plat. I, 8. Sen. Consol. ad Polyb. cap. 20. et Nat. Quaest. III, 29. Philargyr. ad Vergil. Georg. II, 6. Plin. H. N. I, 1. Lips. Physiol. Stoic. II, 20. (vol. IV, p. 951 sqq. ed. Vesal.) Tatian. Orat. ad Graec. cap. 41. Clem. Alexandr. p. 711. ed. Pott. Minuc. Fel. Octav. cap. 34. Arnob. Adv. Nat. II, 56. Lactant. Inst. Div. II, 10. cum interpr.

n. vetus instrumentum] Sacram scripturam saepius instrumentum vocal. Adv. Prax. cap. 20. „instrumentum utriusque testamenti.“ Adv. Marc. IV, 1 „Alterum alterius instrumenti, vel quod magis asini est dicere, testamenti.“ Cf. quae adduxi supra ad. cap. 18.

o. novitiolam paraturam] Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 4.

p. ad philosophicas sententias adulteraverunt] Haereticos significat, quorum patriarchas philosophos alibi dicit. Adal-

sciderunt⁵³. Quod ideo⁵⁴ suggererim, ne cui nota varietas sectae huius in hoc quoque nos philosophis⁵⁵ adaequare videatur⁵⁶ et ex varietate⁵⁷ defensionum⁵⁸ iudicet⁵⁹ veritatem. Expedite autem praescribimus⁶⁰ adulteris nostris illam esse regulam veritatis quae veniat a Christo transmissa per comites ipsius, quibus⁶¹ aliquanto posteriores diversi isti commentatores⁶² probabuntur. Omnia adversus veritatem de ipsa veritate constructa sunt, operantibus aemulationem istam spiritibus erroris⁶³. Ab⁶⁴ his adulteria huiusmodi salutaris disciplinae⁶⁵ subornata, ab his quaedam etiam fabulae inmissae quae⁶⁶ de similitudine fidem infirmarent veritatis⁶⁷ vel eam sibi

53. suggerimus λ. 54. aequare λ. 55. ut c. Pro ex varietate in a. est ex veritate. 56. defectionem λ. 57. iudicet ABdef. Elnon. Gandav. vindicet DFGλabc. Gorsiens. Vindob. videlicet E. Erfurt. 58. veritatis λ, prob. Scioppio. 59. adulteris G. Haverc. 60. aliquando AφG. 61. deprehenduntur λ. 62. his ABFG. Vindob. hiis E. Erfurt. ils Dabcedf. Haverc. 63. subornata ABDEFGλf. Vindob. Erfurt. Ozon. suborta abede. 64. de similitudine ABFλef. Vindob. et liber Fulvii Urmini. dissimilitudine DEFGbcd. Ozon. Erfurt. 65. vel (ut G.) eam sibi potius evincerent ABFGbdf. Gorsiens. Ozon. Vindob. vel etiam sibi (si D.) potius evincerent DE. Erfurt. vel etiam si possent evincerent ac. vel eadem sibi potius fidem raperent λ.

terere autem hoc modo saepe apud Tertullianum. Libro de Idololatria [cap. 1.]: Nam qui falsis deis servit, sine dubio adulter est veritatis, quis omne falsum adulterium est." De Valentino, Marcione et aliis quibusdam haeresiarchis idem lib. de Praescript. Haeret. cap. 30 „Hos ut insigniores et frequentiores adulteros veritatis nominamus." Et alibi saepe; παρεχάτας τῆς ἀληθείας Graeci dicunt. Suis autem opinionibus dicit proprie Tertullianus, quia haereseos opinio fundamentum est tantam, et praesumptio, qua de re plura Digress. lib. II, cap. 5. (Herald.)

q. et inexplicabiles tramites sciderunt.] Via ad veritatem est una, a qua si aberraverimus, tramitibus infinitis et inexplicabilibus, ut loquitur Tertullianus, atque inextricabilibus vagari facile possumus. Hinc igitur catholica ecclesia una est, cum una sit fides et una fidei regula, haereseos autem infinitae, et saepius inter se pugnantibus et contrariae. Euseb. Hist. Eccles. IV, 7: „ἔσβεστο μὲν γὰρ αὐτὰ καὶ πρὸς αὐτὴς ἐνεργείας ἐπιτελούμενα τὰ τῶν ἐχθρῶν ἐπιτηγνῆματα, ἄλλων ἐν ἁλλαῖς αἰρέσεων καὶνοτομουμένων, ὑποβέβησαν αὐτῶν προτέρων καὶ εἰς πολυτρόπους καὶ πολυμόρφους ἰδέας ἄλλοτε ἄλλως φθιμεμένων." (Herald.)

r. Expedite autem praescribimus] Nota praescribimus, unde scriptus Tertulliani

liber de Praescriptionibus. Sic igitur praescribebant Catholici adversus haereticos, unam esse fidei regulam, nempe quae a Christo atque eius apostolis fuisse tradita; ea autem omnia, quae postea orta essent, falsa esse, adulterata καὶ παρεκχαγμένα. (Herald.) Cf. quae adnotavi supra ad cap. 7.

s. operantibus aemulationem istam spiritibus erroris.] Diabolus igitur ut veritati fidem derogaret, non solum haereseos excitavit, sed etiam commenta illa, quibus poetae et philosophi nonnulla Christianae pietatis mysteria aemulati sunt, ipsaeque adeo praecepta divina interpolant, excogitavit et fabulas quaedam quibus nonnulla mysteriis nostris aliquomodo similia figurabantur, advenit, ut hac ratione doctrina Christiana a poetarum et philosophorum scitis nihil videretur differre, et quandoque etiam fabulosa existimaretur, quippe poetarum fabulis affinis. (Herald.) De vocabulis aemulus, aemulari, aemulatio, quique eorum apud Tertullianum usus, cf. quae adnotavero ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

t. quae de similitudine fidem infirmarent veritatis] Diaboli technis atque solertia ait esse factum, ut quidam veritatem eo quo dictum est modo adulterarent et fabulis etiam quibusdam corrumperent, ut ea ratione veritati Evangelicae sua periret auctoritas, atque existimarent homines totum id quod praedi-

potius evincerent, ut quis ideo non putet Christianis credendum quia nec poëtis ⁶⁶ nec philosophis, vel ideo magis poëtis et philosophis existimet credendum quia non Christianis. Itaque ⁶⁷ ridemur ⁶⁸ praedicantes deum iudicaturum. Sic enim et poëtae et philosophi ⁶⁹ tribunal apud inferos ponunt. ⁷⁰ Et gehennam si ⁷¹ comminemur, quae est ignis arcani ⁷² subterraneam ad poenam thesaurus, proinde ⁷³ decachinnamur. Sic enim et Pyriphlegethon ⁷⁴ apud mortuos amnis est. Et si paradisum nominemus, locum divinae amoenitatis recipiendis sanctorum spiritibus destinatum, ⁷⁵ maceria quadam igneae illius zonae a notitia orbis communis segregatum, ⁷⁶ Elysii campi fidem ⁷⁷ occupaverunt. Unde haec, oro vos, philosophis aut poëtis tam consimilia? Nonnisi de nostris sacramentis. ⁷⁸ Si de nostris sacramentis, ut ⁷⁹ de ⁸⁰ prioribus, ergo fideliora sunt nostra ⁸¹ magisque credenda, quorum imagines quoque fidem ⁸² inveniant. ⁸³ Si de suis sensibus, ⁸⁴ iam ergo sacramenta nostra imagines posteriorum habebuntur, quod ⁸⁵ rerum forma non sustinet. Nunquam enim corpus umbra aut veritatem imago praecedat.

Cap. XLVIII. Age iam, ¹ si qui philosophus adfirmet, ut ait ² Laberius de sententia Pythagorae, hominem fieri ex mulo, ³ colubram ex muliere,

66. nec ABFGΔδf. Vindob. et DEabce. Ozon. Erfurt. 67. et ridemur Dlabede. Haverc. 68. praedicantes deum AβEG. Vindob. Ozon. Erfurt. praedicantes F. deum praedicantes (AφBD)abcedf. Haverc. deum praedicantes (praedicantes nulli Scioppius) λ. 69. apud inferos ponunt tribunal F. 70. Et gehennam si ABDEf. Erfurt. Ambros. Et gehennae si λ. Et gehennam (iehennam F.) sic FG. Vindob. et si gehennam Ozon. Si gehennam abcede. 71. comminentur G. comminatur F. Vindob. 72. subterraneam DE. Ambros. Erfurt. et ita iam volebat rescribere Heraldus. subterraneam ABFGf. Vindob. subterraneum Bongars. subterraneus abcede. 73. decachinnantur G. 74. ad mortuos λ. Haverc. 75. materia DFac. Vindob. 76. helysii A. helysii BEF. helysii D. helysii G. 77. occupantur bce. Haverc. 78. si de nostris sacramentis om. DEFGabc. Vindob. Erfurt. Firmant ea verba Abl. Gandav. Elnon., et exstant in def. Haverc. 79. de om. F. Vindob. 80. prioribus λ. 81. magis credenda FG. Vindob. 82. invenerunt λ. 83. Si om. ab. 84. ergo iam e. 85. verum Da.

Cap. XLVIII. 1. si qui AEdf. Erfurt. Ambros. si quis DFabce. Vindob. si quid BG. 2. liberius F. Erfurt. 3. colubram ABFλf. colubram DEFGabcde. Erfurt. Vindob.

cabatur conflictum esse et fabulosum. Sic etiam observat Iustinus Martyr Apol. II. fabulas quasdam a diaboli ministris fuisse olim confictas et postea publicatas, quae ad Evangelicam historiam aliquomodo accederent, ut ei nulla postea haberetur fides. Sic igitur plures filios Iovi fuisse attributos, ut de Christo dei filio idem existimarent homines quod de filiis Iovis: „καὶ ἐπὶ ἀπάτῃ καὶ ἀπαγωγῇ τοῦ ἀνθρωπείου γένους εἰρησάσαι ἀποδείκνυμι κατ' ἐνέργειαν τῶν φανύλων δαιμόνων. ἀκούσαντες γὰρ διὰ τῶν προφητῶν κηρυσσόμενον τὸν

Χριστὸν, προεβάλλοντο πολλοὺς τεχνῆναι λεγομένους υἱοὺς τοῦ Διὸς, νομίζοντες συνήσεσθαι ἐνεργῆσαι τετατολογίαν ἡγήσασθαι τοὺς ἀνθρώπους τὰ περὶ τὸν Χριστὸν, καὶ ὁμῆτα τοῖς ἐπὶ τῶν ποιητῶν λεχθεῖσιν“ cell. Sed et ibi haereses quoque a malis spiritibus excitatas docet. Totum eum locum imitatus est Tertullianus. (Herald.)

a. igneae illius zonae] Pyriphlegetonthea. v. rerum forma] Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 18.

Cap. XLVIII. a. ut ait Laberius de sententia Pythagorae] Laberii versas notu

et in eam opinionem omnia argumenta ⁴eloquii virtute ⁵distorsit, nonne ⁶consensum movebit et fidem infiget ⁷etiam ab animalibus abstinendi ⁸propterea? Persuasum ⁹quis ¹⁰habeat, ne forte bubulam de aliquo proavo suo ¹¹obsonet? At enim Christianus si de homine hominem ipsumque de Gaio Gaium ¹²reducem ¹³repromittat, lapidibus magis, nec ¹⁴saltem ¹⁵coetibus a populo exigetur ¹⁶. "Si quaecunque ratio ¹⁷praeest animarum humanarum ¹⁸reciprocandarum in corpora, cur non in ¹⁹eandem substantiam redeant, cum hoc sit restitui, id esse quod fuerat? Iam non ipsae sunt quae fuerant, quia non potuerunt esse quod non erant, nisi desinant esse quod fuerant."

4. eloquii sui *λ.* 5. distorsit *ADEλdf. Vindob. Erfurt. Pamelij libri. distortae-riat BF. distorterint G. detorsit abce.* 6. consensu *Vindob. consensum c. et sensum Dabe.* 7. ut etiam ab animalibus sit abstinendum *λ.* 8. proptereaque *f. Haverc.* 9. hoc habeat *cd.* 10. obsonet et prandeat? At *c.* 11. reducere *EGadd.* 12. repromittat, statim illic vesica quaeritur et (queritur omissio *voc.* et *Haverc.*) lapidibus *λ. Haverc.* 13. saltem scripti libri, saltem editi, pro more. 14. coetibus *ABG. Bongars. cetibus F. Ambros. Vindob. caedibus DEabede. Erfurt. caetibus f. Haverc. copiiis λ. calcibus Fulv. Ursinus.* 15. Quasi non quaecunque *λ. Haverc.* 16. subest *F.* 17. in corpora reciprocandarum, ipsa exigat illas in eadem corpora revocari: quia hoc sit revocari id est (id est *om. Haverc.*) esse quod fuerant. Nam si non id sunt quod fuerant, id est humanum et id ipsum corpus iudatae, iam non ipsae erant quae fuerant. Porro quae iam non erant ipsae, quomodo redisse dicentur? Aut aliud factae non erant ipsae, aut manentes ipsae non erant aliunde. Multis *λ. Haverc.* 17b. eadem? *F., qui liber om. quae sequuntur verba substantiam — quod fuerat?*

sunt illi: „Et audio mala multa etiam ex bonis geni: Par illud, ut nos olim mutant philosophi, Et nunc de mulo hominem, colubram de muliere faciant et ex diversis diversa alia.“ Bothe *Fragm. Comic. Lat. p. 205 sqq. Cf. Becheri Dec. Laberii Prologus. p. 17 sqq.*

b. abstinendi propterea? Persuasum] Vulgata distinctio est: „abstinendi? Propterea persuasum“ cett.

c. repromittat] Liber Fuldensis et inde Havercampi editio hic inserta habent verba: statim illic vesica quaeritur et. Havercampus deleta particula et reponit fuerit proverbiumque, quod subeas petat, explicat de puerulis, qui minguendi necessitatem ultra ferre non possint, vesica lotio impleta, adeoque saepe virgam metuentes exclament. Viderit sibi bonus Havercampus. Pro vesica si non *servitia* vel potius *sacritiae* causa reponendum est, id quod probabile indicabit qui antiquos libros legere scripturaeque compendia interpretari novit, *vesicam* hic accipe pro vaniloquentia et tumore, quo sensu usurpat Martial. *Epigr. IV, 49.* Hoc enim, ni fallor, Tertullianus dicit: Si quis nostrum ex fide religionis Christianae verba facit de resurrectione mor-

tuorum, statim in ea futurae vitae re-promissione tumor a vobis et inanis sectae vaniloquentia quaeritur etque deprehenditur.

d. lapidibus magis, nec saltem coetibus a populo exigetur.] Si quis, inquit, Christianus resurrectionem mortuorum vitamque aeternam a Christo promissam disputat, lapidationi potius eum populus postulabit, quam auditioni, cum ne coetibus quidem honorabit, nedum status atque salariis, id quod tamen philosophis contingere solet. *Cf. supra cap. 46. Nec saltem est ne — quidem. Cf. De Patient. cap. 3. Exempla supeditabit Spalding. ad Quincil. I, 1, 24. Hildebr. ad Apul. Metam. IX, 36. p. 846. Vulgata verborum explicatio, quam secutus est etiam Nic. le Nourry, haec est: Christianus illius de futuro hominis ad vitam redditu dogmatis assertor non modo expelletur ab ethnicorum conventibus, sed quod peius est, lapidibus obruetur.*

e. nisi desinant esse quod fuerant.] Quia demus Caium transmutatum in mulum, mulos non potuit esse quod non erat, nisi desinat esse Caius, scilicet quod fuerat. (*La Cerdia.*)

Multis etiam ¹⁸locis ex otio opus erit^f, si velimus ad hanc partem lascivire, ¹⁹quis in quam bestiam reformari ²⁰videretur. Sed de nostra magis defensione, qui proponimus multo utique dignius credi hominem ex homine rediturum, ²¹quemlibet pro quolibet, dum ²²hominem, ut eadem qualitas animae in ²³eandem ²⁴restauraretur ²⁵conditionem, etsi non effigiem^g. Certe quia ratio restitutionis destinatio iudicii ²⁶est, necessario idem ipse qui fuerat ²⁷exhibebitur, ut boni seu contrarii meriti iudicium a deo referat. Ideoque repraesentabuntur et corpora, quia neque pati quicquam ²⁸potest anima sola sine ²⁹materia stabili, id est carne, ³⁰et quod omnino de iudicio dei pati debent animae, non sine carne meruerunt intra quam omnia egerunt. Sed quomodo, inquis, dissoluta materia exhiberi potest? Considera ³¹temetipsum, o homo, et fidem rei invenies. Recogita quid fueris antequam esses. Utique nihil. Meminisses enim, si quid fuissas. Qui ergo nihil fueras priusquam esses, idem nihil ³²factus cum esse desieris, cur non ³³possis

18. locis ex otio ABEGlde. Vindob. Erfurt. Pamellii libri. locis exitio F. locis exoptio Dab. locis et ocio c. iocis et ocio f. Haverc. Fulvius Ursinus. 19. quis in quam ABDEFGa. Bongars. Erfurt. Vindob. Ursini liber, teste Latino. Quis inquam abde. Fulv. Ursinus. Quis unquam c. 20. vidit Dabde. videatur liber Ursini. velit Fulv. Ursinus. 21. Qui et pro quolibet l. 22. hominem ut om. Dae. 23., eadem l. 24. restauraretur AqEF. Vindob. Erfurt. restauratur (A)BDCI abcdef. Haverc. 25. etsi non effigiem, certe conditionem. Sed quia l. 25b. est, eo quod omnino de iudicio dei pati debent, necessario cd. 26. exhibetur F. 27. possit F. 28. stabili materia cd. 29. et quod omnino ABFGef. Vindob. Pamellii libri. eoque omnino D. eo quod omnino Eabd. Oxon. Erfurt. et omnino l. In c. verba quod omnino de iudicio dei pati debent hic non comparant. Occurrerunt paulo superius. 30. teipsum o homo F. temetipsum homo c. temetipsum, homo es l. 31. fueris cum Da. 32. posses Dae.

f. Multis etiam locis ex otio opus erit] Ait Tertullianus: Si velim hanc Pythagorae opinionem lasciviente oratione prosequi, multis locis atque argumentis opus erit, quibus demonstrem quis in quam bestiam reformari videretur, et tamen omnibus his locis atque argumentis, quotcumque erunt, magis in nostra quam in Pythagorae opinione defendenda usus fuero, qui proponimus multo utique dignius credi hominem ex homine rediturum. De verbis *ex otio* cf. quae adnotavero ad librum Ad Scapul. cap. 2. Qui locis volunt pro locis, hi illud opus erit non satis perpendisse videntur. De voc. *lascivire* cf. Arnob. Adv. Nat. IV, 3 „Nam quod nobis catervas ignotorum alias inducitis deorum, existimare non possumus, utrumne istud serio atque ex rei compertae faciatis fide, an fictionibus ludentes cassis ingeniorum lasciviatis per fluxum.“ Idem IV, 33 „Vobis nulla est

cura quid super rebus dicatur tantis, neque ullo saltem castigationis metu lasciviantium litterarum coercetis audaciam.“

g. conditionem, etsi non effigiem.] Ut qualitas animae servetur saltem in carnem humanam reducis, etsi ipsa non in eundem, quem ante mortem tenebat, hominem rediret. Sed hoc, pergit, ut eadem scilicet anima in eandem carnem restauraretur, necessarium esse per se intelligitur. Quae enim alia via divini iudicii? De Test. Animae cap. 4 „Quibus sentiendis (scil. sempiterno aut cruciatui aut refrigerio) tibi substantiam pristinam eiusdemque hominis materiam et memoriam reversuram, quod et nihil mali ac boni sentire possis sine carnis passionalis facultate, et nulla ratio ait iudicii sine ipsius exhibitione qui meruit iudicii passionem.“ Cf. De Anima cap. 58. et De Resurr. Carnis cap. 17.

"rursus esse de nihilo" ³⁴ eiusdem ³⁵ ipsius auctoris voluntate qui te voluit esse ³⁶ de nihilo? ³⁷ Quid novi tibi eveniet? Qui non eras, factus es; ³⁸ cum iterum non eris, fles. Redde ³⁹ si potes rationem qua factus es, et tunc ⁴⁰ require qua fles. Et tamen facilius utique fles quod fuisti aliquando, quia aequè non difficile factus es quod nunquam fuisti aliquando. ⁴¹ Dubitabitur, credo, de dei viribus, qui tantum ⁴² corpus hoc mundi de eo quod non fuerat non minus quam de morte vacationis et inanitatis ⁴³ inposuit ⁴⁴, ⁴⁵ animatum ⁴⁶ spiritu omnium ⁴⁷ animarum ⁴⁸ animatore, signatum ⁴⁹ et ipsum humanae resurrectionis exemplum in testimonium ⁵⁰ vobis. Lux cotidie interfecta ⁵¹ resplendet et tenebrae pari vice decedendo succedunt, sidera defuncta ⁵² vivescunt, tempora ubi finiuntur incipiunt, fructus ⁵³ consummantur et redeunt, certè semina non nisi corrupta et dissoluta secundius surgunt, omnia pereundo servantur, omnia de interitu reformantur¹. Tu homo, tantum nomen, si ⁵⁴ intellegas te vel de titulo Pythiae ⁵⁵ discens, ⁵⁶ dominus omnium morientium ⁵⁷ et resur-

33. rursus esse ABGf. esse rursus DEAbede. Gorsiens. Erfurt. Oxon. esse F. Vindob. 34. eiusdem — de nihilo om. D. 35. auctoris ipsius E. Erfurt. Voc. ipsius om. abcd. 36. de nihilo ABEFdf. Erfurt. ex nihilo Gab. Vindob. 37. Nihil ergo novi λ. 38. et iterum cum non eris fles λ. 39. rationem si potes Dab. In c. et Oxon. verba Redde — qua fles omnino non estant. 40. requireres DGab. 41. Dubitatur Fcd. Vindob. 42. hoc corpus F. 43. inposuit ABD EFG(λ)abede. Ambros. Vindob. Erfurt. Oxon. composuit f. Haverc., cum Fulvio Ursino. 44. anima Ambros. m. pr. Omittit G. 45. spiritum AqD(m. sec.)Ea. Ambros. Erfurt. 46. animatum G. animantem c. Omittunt λf. 47. animator (Aβ?) animatione a. 48. et per ipsum λf. Haverc. 49. vobis ABEFGdf. Vindob. Erfurt. Pameli libri. nobis Dabce. 50. vivescunt ABDEAbede. Vindob. Ambros. Erfurt. Oxon. viviscunt G. reviviscunt f. Haverc., cum Fulvio Ursino.. juvenescunt F. 51. consummantur ABDEAcde. Vindob. Erfurt. Oxon. consumantur Gab. consumuntur Ff. Haverc. 52. intelligis Gc. 53. discens ABDbdef. Pameli libri. dicens EFGa. Erfurt. Vindob. diceris c. discas deum λ. 54. dominum Da. domus F. 55. resurgentiumve Dab.

b. inposuit] In vacuo.

i. signatum] b. e. apertum, evidens, significans. Tertull. De Resurr. Carnis cap. 13 „Quid expressius atque signatius in hanc causam? aut cui alii rei tale documentum?“

k. Lux cotidie interfecta] Interficere de rebus inanimis Afri potissimum usus est. Tertull. De Resurr. Carnis cap. 3 „nec interfecerat substantiam propriam.“ Ibid. cap. 5 „interfector veritatis.“ Cf. De Spectac. cap. 17 „pudoris sui interemptrices.“ Arnob. Adv. Nat. III, 23 „et cur cotidie gemmulas et pubescentes herbas adurit atque interficit nocentissimum frigus.“ Apul. Metam. V, 4 „interfectae virginitalis.“ ubi vide Hildebrandi virginitatisque adnotata. Non. Marcell. p. 449., qui ex aliis scriptoribus exempla collegit.

l. omnia de interitu reformantur.] Cf. De Resurr. Carnis cap. 12. Minac. Felio. Oct. cap. 34 „Vide adeo quam in solatium nostri resurrectionem futuram omnis natura meditatur. Sol demergit et nascitur, astra labuntur et redeunt, flores occidunt et reviviscunt, post senium arbuta revirescent: ita corpus in saeculo, ut arbores in hiberno, occultant virorem ariditate mentita. Quid festinas, ut cruda adhuc hieme revivescat et redeat? Expectandum etiam nobis corporis ver est.“ ad quae verba v. quos citant interpretes. m. de titulo Pythiae] h. e. de Delphica inscriptione. De hoc Delphico ΓΝΩΘΙ ΖΑΥΤΟΝ cf. Plutarch. de EI apud Delphos. cap. 2. Plin. Hist. Nat. VII, 32.

gentium, ad hoc morieris, ⁵⁶ut pereas? Ubicumque resolutus fueris, quaecunque te materia destruxerit, hauserit, ⁵⁷aboleverit, in nihilum prodegerit, reddet ^{57b}te. Eius est nihilum ⁵⁸ipsum cuius ⁵⁹et totum. Ergo, inquit, semper moriendum erit et semper resurgendum? Si ita rerum dominus destinasset, ⁶⁰ingratis ⁶¹experieris conditionis tuae legem. At nunc non aliter destinavit quam praedicavit. Quae ratio universitatem ex diversitate composuit, ut omnia ⁶²aemulis ⁶³substantiis sub unitate ⁶⁴constarent ex vacuo et solido, ex animali et inanimati, ex comprehensibili et incomprehensibili, ex luce et tenebris, ex ipsa vita et ⁶⁵morte: eadem aevum quoque ⁶⁶ita destinata ⁶⁷et distincta condicione conseruit, ut prima ⁶⁸haec pars, ab exordio rerum quam incolimus, temporali aetate ad finem defluat, sequens vero, quam expectamus, in infinitam aeternitatem propagetur. Cum ergo finis et limes, ⁶⁹medius qui interhiat, adfuerit, ut etiam ⁷⁰ipsius mundi species transferatur aequae temporalis, quae illi dispositioni aeternitatis ⁷¹aulae vice oppansa est, tunc restituatur ⁷²omne humanum genus ad ⁷³expungendum quod in isto aevo boni seu mali meruit, et ⁷⁴exinde pendendum ⁷⁵in immensam aeternitatis perpetuitatem. Ideoque nec mors iam, ⁷⁶nec rursus ac rursus resurrectio, sed erimus ⁷⁷idem ⁷⁸qui nunc, nec alii post, dei quidem cultores apud deum ⁷⁹semper, superinduti

56. ut pereas? Resurgas. ubicunque λ, pro quo Scioppius restituit ut pereas? Resurges ubicunque. 57. adoleverit A. et aboleverit F. absorpserit λ. aut aboleverit et G. omisso voc. hauserit. Idem liber pro prodegerit habet redigerit. In λ est redederit. 57b. te om. λ. 58. ipsum om. D. 59. est totum F. Vindob. 60. ingratus (h. e. ingratis) FG. 61. experieris a. 62. ex aemulis λf. Haverc. 63. cum constarent AE. Erfurt. Ozon. 64. morte eadem. Aevum quoque λλ. morte eadem. Tunc quoque G. 65. ista DE. Erfurt. 66. et distincta AB. ac distincta cdef. Haverc. distincta AqBDEFGab. Erfurt. Vindob. In λ. extat ita distincta condicione conservatur ut. 67. autem pars λ. 68. medius om. F. 69. ipsius mundi ABFG. Vindob. Erfurt. mundi ipsius DEabcedf. Haverc. 70. aulae vice BDabcedf. Haverc. aula ei vice Vindob. aulae vice AEF. Erfurt. aula G. 71. omnium hominum genus λ. 72. expungendum ABDEFGabdef. Vindob. Erfurt. et alii. persolvendum Gc. Gorsiens. 73. exinde pendendum (pendendam Ozon.) AβFGbd. Vindob. Ozon. Gorsiens. Pamelii libri. exinde prehendum c. exin deprehendum (AqB)f. Haverc. exinde deprehendum DE. Fulv. Ursinus. exinde deprehendum a. exinde e. 74. in om. DFG (in quo est in mensam pro in immensam) abcd. In seqq. F. habet perpetnitatis aeternitatem. 75. nec om. λ. 76. idem AβEFG. iidem abcedf. 77. qui et nunc c. 78. semper om. λ. prob. Scioppio.

n. ingratis] Cf. adnotata ad Apolog. cap. 4.

o. aemulis] Cf. quae adnotavero ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

p. finis et limes, medius qui interhiat] Sic vocat spatium annorum mille. Qua de re lib. III. adv. Marcion. cap. 14. (Rigalt.)

q. transferatur aequae temporalis] h. e. transeat in aliam speciem, cum aequae temporalis sit, atque ipsius res.

r. ad expungendum] Dixi de hoc verbo ad cap. 35.

s. nec rursus ac rursus resurrectio] Cf. quae adnotavi ad Apolog. cap. 9.

substantia propria aeternitatis: profani vero, et "qui non "integre "ad deum", in "poena aequae iugis ignis, "habentes ex ipsa natura eius "divinam scilicet "subministrationem incorruptibilitatis. No-
verunt et philosophi diversitatem arcani et publici ignis. Ita longe
alius "est qui usui humano, alius qui iudicio dei "apparet, sive
de caelo "fulmina stringens, sive de terra per "vertices montium
"eructans; non enim "absument quod "exurit, sed dum erogat, re-
parat". "Adeo manent montes semper ardentes, et qui de caelo
tangitur, salvus est, ut nullo iam "igni decinerescat". "Et hoc
erit testimonium ignis aeterni, hoc exemplum iugis iudicii poe-
nam "nutrientis. Montes uruntur et durant. Quid nocentes et
dei hostes?

'Hae sunt quae in nobis solis praesumptiones' vocantur, in Cap. XLIX.

79. qui om. abc. 80. integre ABDEFGaf. Vindob. Erfurt. Oxon. integri bcde. Pa-
melii aliquot libri. 81. spnd deum e. 82. poenam λ. 83. habentis cd. Haverc.
84. divina λf. Haverc. 85. subministratione λ. 86. est ignis qui λ. 87. paret F.
88. flumina E. Erfurt. 89. verticem F. Vindob. 90. eructans λ. 91. assu-
mit ade. 92. exurit F. Vindob. exurit G. 93. Ideo F. 94. igne F. Vindob.
95. Et om. λ. 96. nutrientis (AφB)Fbcdef. Vindob. nutrientes AβDEGa. Erfurt.
Cap. XLIX. 1. Hae ABGd. Haec DEFabcef. Erfurt.

t. et qui non integre ad deum] Cf. De Test. Animae cap. 4 „Et licet soli illum noverint Christum, vel quaecun-
que apud deum secta, et tu tamen eum nosti, dum odisti.“

u. sed dum erogat, reparat.] V. quae adnotavi ad Scorpiac. cap. 3. De verbi erogare apud Tertullianum usu cf. ad-
not. ad Scorpiac. cap. 6.

v. ut nullo iam igni decinerescat.] Mi-
rifice exagitarunt haec verba doctorem ingenia. Sed hoc dicit Tertullianus, ignem caelestem tangere solummodo, non ab-
sumere. Cui interpretationi testimonio adsunt Minucii Felicis verba, qui etiam hic, ut multis in aliis locis, Tertullianum imitatus et pressius secutus est. Iste Octavio suo cap. 34 „Sicut ignes ful-
minum, ait, corpora tangunt nec absumunt, sicut ignes Aetnaei montis et Vesuvii montis et ardentium ubique terra-
rum flagrant nec erogantur, ita poenale illud incendium non damnis ardentium pascitur, sed inextensa corporum lacera-
tione nutritur.“

Cap. XLIX. a. praesumptiones] Gene-
raliter de tota pietate Christiana ita sen-
tiebant, ut eam existimarent meram esse
praesumptionem, nempe quae nullis cer-
tis rationibus aut demonstrationibus ni-
teretur, sed sola opinione et quasi ima-
ginatione: quomodo Moysis ipsiusque
adeo Christi doctrinam διατριβήν ἀν-

πόδεστρον impie appellabat Galenus. An-
tiqua Martyrologia in agone Montani et
sociorum: „Ibi condiscipuli eius suade-
bant, ut praesumptione deposita sacrifici-
caret interdum.“ De hac praesumptione
loquebatur impurus Apuleius Miles. IX.
[cap. 15]: „Tunc spretis atque calca-
tis divinis numinibus in vicem certae re-
ligionis mentita sacrilega praesumptione
dei, quem praedicaret unicum, confictis
observationibus vacuis fallens omnes ho-
mines et miserum maritum decipiens ma-
tutino mero et continuo stupro corpus
manciparat.“ Elsi autem totam Christia-
nam religionem hoc nomine notabant, eam
tamen de resurrectione sententiae, quam
existimabant omnium absurdissimam, pec-
uliariter quasi assignabant. Tertullianus
de Test. Animae cap. 4 „Ea opinio Christi-
ana, etsi honestior multo Pythagorica, quae
te non in bestias transfert, etsi plenior
Platonica — —, tamen propter suum
nomen soli vanitati et stupori et, ut di-
citur, praesumptioni deputatur.“ Iterum:
„Sed forsitan de sensu post excessum
tui certior es, quam de resurrectione
quandoque, cuius nos praesumptores de-
putamus.“ Praesumptio igitur appella-
batur opinio ista, quasi sola hominum
φαντασίᾳ censeretur; quae de causa
etiam Orthodoxi Patres haereseos appel-
labant praesumptiones. Tertullianus de
Anima [cap. 1.]: „De solo censu animae

philosophis ²et poëtis summae scientiae et insignia ingenia³. Illi prudentes, nos inepti; illi honorandi, nos inridendi, immo eo amplius et puniendi. Falsa ⁴nunc sint quae ⁵tuentur et merito ⁶praesumptio, attamen necessaria; inepta, attamen utilia; siquidem meliores ⁷fieri coguntur qui ⁸eis credunt, metu aeterni supplicii et spe aeterni refrigerii. Itaque non expedit falsa dici nec inepta haberi ⁹quae expedit vera praesumi. ¹⁰Nullo titulo ¹¹damnari licet ¹²omnino quae prosunt. In vobis itaque praesumptio est haec ipsa quae damnat utilia. Proinde nec inepta ¹³esse possunt; certe etsi falsa et inepta, nulli tamen noxia¹⁴. Nam et multis aliis similia quibus nullas poenas ¹⁵inrogatis, vanis et fabulosis, inaccusatis et impunitis, ut innoxiiis. Sed in eiusmodi¹⁶ ¹⁷enim, si utique¹⁸, ¹⁹inrisui ²⁰iudicandum est²¹, non gladiis et ignibus et crucibus et bestiis, ²²de qua iniquitate saevitiae non ²³modo caecum hoc vulgus exsultat et insultat, sed et quidam vestrum, quibus favor vulgi de iniquitate

2. et in poetis F. Omittit G. 3. utrum sint G. 4. tuentur ABDEFG. Erfurt. Vindob. tuemur abcdef. Haverc. 5. praesumptiones cdef. Haverc. 6. coguntur fieri F. 7. de eis Ozon. 8. et expedit d. 9. Proinde nullo λ. Verbo Nullo titulo om. Ozon. 10. omnino quae prosunt ABDEFG. Vindob. Erfurt. quae prosunt omnino Dabede. 11. inrogatis in eius modis accusatis et impunitis ut noxiis. aequae enim λ. 12. enim ABDEFG. Erfurt. Vindob. Ozon. Bongars. ovum G. error cde. Omittunt ab. 13. inrisui ABF. Vindob. Bongars. in risu G. inrisu f. Ozon. inrisum λ. irrisioni DEabede. 14. adiudicandus c. 15. vindicandus, de qua G. 16. modice cum F. modice quom Vindob.

congressus Hermogeni, quatenus et ipsum ex materiae potius suggestu quam ex dei statu constituisse praesumpsit." Item: „Praestat per deum nescire, quia non revelaverit, quam per hominem scire, quia ipse praesumpserit." (Herald.)

b. ingenia.] Adnotavero de hoc vocabulo ad De Corona cap. 8.

c. titulo] Cf. quae adnotavi ad Apolog. cap. 1.

d. inepta] Cf. Minuc. Fel. Octav. cap. 12 „Satis est pro pedibus aspicere, maxime indoctis, inpolitis, rudibus, agrestibus, quibus non est datum intelligere civilia, multo magis denegatum est disserere divina." Arnob. Adv. Nat. I, 28 „Nos bebetes, stolidi, fatni, obtusi pronuntiamur, et bruti, qui dedimus nos deo, cuius nutu et arbitrio omne quod est constat et in substantiae suae perpetuitate delixum est. Id. II, 13 „Interea tamen, o isti qui admiramini, qui stupetis doctorum et philosophiae scite, ita non iniustissimum ducitis inequitare tamquam stulta nobis et bruta dicentibus, cum vel ea vel talia reperiamini et vos dicere quae nobis dici pronuntiarique ridetis?" Id. II, 34 „Cum igitur

haec ita sint, quosnam iniustitia tanta est, ut fatui vobis credulitate in ista videamur, cum vos et similia credere et in eadem videamus expectatione (sc. resurrectionis) versari?" Id. III, 15 „Hoc est illud fastidium vestrum, sapientia haec arrogans, qua despuisit nos et rudes, atque omnium scientiam remiseram vobis divinarum patere." Lactant. Div. Inst. IV, 13 „Vulgo pro stultis et ineptis habemur."

e. nulli tamen noxia.] Athenagoras in eodem argumento: „ἐὶ δὲ τῶ λίγῳ πολὺς δοκεῖ τὸ σαρὲν καὶ διαλοδὲν καὶ ἀφανισθὲν σώμα σωτηρῆσαι πάλιν, κακίας μὲν οὐκ ἂν ἐκείνως ὀφείω ἀποφροσόμεθα διὰ τοῦς ὁ πιστεύοντες, ἀλλ' εὐφημῶντες."

f. in eiusmodi] Vocabulis eiusmodi et huiusmodi Tertullianus pro substantivis uti solet. Exempla dabo ad De Baptismo cap. 12.

g. si utique] De hoc si utique cf. quae de illo si forte, apud Tertullianum usitatissimo, adnotavero ad De Corona cap. 5.

h. inrisui iudicandum est] Cf. quae adnotavero ad Scorpisc. cap. 10.

"captatur, gloriantur. "Quasi non totum quod in nos potestis nostrum sit arbitrium. Certe, si velim, Christianus sum. Tunc ergo me damnabis, si damnari velim; cum vero quod in me potes, nisi velim, non "potes, iam meae voluntatis est quod potes, non tuae potestatis. Proinde "et vulgus "vane de nostra vexatione gaudet. Proinde "enim nostrum est gaudium, quod sibi "vindicat, qui "malumus damnari quam a deo excidere¹: contra illi, qui nos oderunt, dolere, non gaudere debebant, "consecutis nobis quod "elegimus.

Ergo, inquit, cur querimini quod vos ¹insequamur, si pati Cap. L. vultis, cum diligere debeatis per quos patimini quod vultis? Plane volumus pati^a, verum eo more, quo et bellum ²miles. Nemo ³quidem libens patitur, cum et trepidare et periclitari sit necesse. Tamen et proeliatur omnibus viribus, et vincens in proelio gaudet qui de proelio querebatur, quia et gloriam consequitur et praedam. Proelium est nobis quod provocamur ad tribunalia, ut ⁴illic sub discrimine capitis pro veritate certemus. ⁵Victoria est autem pro quo certaveris obtinere. Ea ⁶victoria habet et gloriam placendi

17. captatus Bq̄BG. Vindob. 18. non quasi Da. 19. posses λ. 20. et om. G. 21. vana DE. Ozon. Erfurt. 22. et nostrum cd. 23. vindicat ABDEabf. Gorziens. Erfurt. Ozon. vendicat FGc. vindicant de. 24. malumus AßBbdef. Gorziens. malumus (malluimus Vindob.) FGc. Vindob. malum Ap. malunt DEa. Ozon. Erfurt. 25. consecuti G. 26. diligimus G. eligimus abcd. Cap. L. 1. insectamur F. Vindob. 2. miles om. λf. Haverc. In D. est quo bellum milites. 3. quidem ABFGλf. Vindob., et E. m. sec. quippe DEabcde. Ozon. Erfurt. 4. ibi Ozon. 5. Victoriae F. Vindob. 6. victoria om. G.

i. quam a deo excidere] De Spectac. cap. 8 „Non tamen, quod in saeculo sumus, a deo excidimus.“ Ibid. cap. 28 „Quot ulique et alia documenta cessant de his, qui cum diabolo apud specacula communicando a domino exciderunt?“ Cf. De leiuu. cap. 6 „quo ipsum mi hominem excidere solenne est.“ Ad Nat. II, 8 „excident probationi verae divinitatis.“ Ibid. I, 16 „ultra ignem progressus iter praetereuntibus tractus domo excidit.“

Cap. L. a. Plane volumus pati] Hæc Tertulliani ratiocinatio longe est praestantior et verior illa Ammonii ad verba Christi apud Iohannem cap. 21. de Petri morte. Non libenter Petrum passum esse crucem, quod eo genere mortis discipulus adaequeretur magistro. Id alius fortan Baucis pannucea crediderit. Plane Minucius Felix: „Cruces nec columus, inquit, nec optamus.“ Et consentanea Septimio nostro dixit ad eun-

dem Iohannis locum Chrysostomus a natura inditum homini vitae retinendae amorem, non officere animo discernenti atque apud se constituenti mortem sibi esse pro Christi nomine fortiter obeundam, itaque salvam fore animi mentem rectam et tenacem propositi, interea vero naturam suos gemitus et eiulatus edituram. Sic milites etiam fortissimi pro sua salute faciunt vota, tum maxime cum in pericula runnt. (Wigalt.) Apol. cap. 1 „Quid hoc mali est, cuius reus gaudet? cuius accusatio votum est, et poena victoria?“ Ad Scapul. cap. 1 „magisque damnati quam absoluti gaudemus.“ Ibid. cap. 2 „Absit enim, ut indigne feramus ea nos pati quae optamus.“ Ibid. cap. ult. „Crudelius vestra gloria est nostra. Vide tantum, ne hoc ipso, quod talia sustinemus, ad hoc solum videamur erumpere, ut hoc ipsum probemus, nos haec non timere, sed ultro vocare.“

deo et praedam vivendi in aeternum. 'Sed obducimur'. Certe cum obtinuimus. Ergo 'vicimus, cum occidimur, denique evadimus, cum obducimur. Licet 'nunc 'sarmenticios et 'semaxios' appelletis, quia ad stipitem dimidii 'axis revincti' sarmentorum ambitu exurimur. Hic est habitus victoriae nostrae; haec palmata vestis, tali curru triumphamus. Merito itaque victis non placemus; 'propterea enim desperati et perditii existimamur'. Sed haec desperatio

7. Sed occidimur, certo, cum obtinuimus. λ. 8. vincimus λf. *Haverc.* 9. et nunc λ. 10. sarmentarios λ. 11. semaxios *ABEdcf. Erfurt. Ozon. Vindob. Ambros. Pamellii libri.* semaxios λ. semarios *FG.* semassios *D.* semissios *ab.* semisarios *c.* 12. assis *abc.* aris *F.* Pro exurimur in *AqBG.* est exurimus. 13. merito desperati λ.

b. Sed obducimur.] De significatione huius verbi apud Tertullianum dixi ad cap. 46. Sed convincimur, inquit, et adversariis succumbimus, quomodo igitur vicisse dicendi sumus? Immo, respondet, dum succumbimus, victores evadimus. Non prius enim aliquis succumbit, quam pro Christo confessus est.

c. sarmenticios et semaxios] De Pudic. [cap. 22.]: „Puti nunc sub gladio iam capite librato, puta in patibulo iam corpore expanso, puta in stipite iam leone concesso, puta in axe iam incendio adstructo.“ Etsi autem diversis poenarum et suppliciorum generibus Christiani expungebantur, usitatus tamen supplicium erat vivicomburium, quo nempe in maleficos ac magos, quales existimabant Christianos, animadvertere solebant. Paulus lib. V. Sentent. tit. XXIII. „Magicae artis conscios summo supplicio affici placuit, id est bestiis obici aut cruci suffigi. Ipsi autem magi vivi exuruntur.“ Lucianus in Asino: „καὶ ὥσπερ φάρμακα θεινὰ ἐπιστάμενον καὶ κακὸν τι πολύμορφον ἤξιον εὐθὺς ἔνδον πυρὶ με ἀποθανεῖν.“ Heliodor. Aethiop. lib. VIII. „ἤρπαστο οὖν αὐτίκα πρὸς τῶν δημίων καὶ μεχρὸν τοῦ τείχους ἔκτος ἤγετο, κήρυξ δὲ ἐπὶ φαρμάκους εἰς πυρὰν ἀγοίτο συνεχῶς ἐκβοῶντος.“ Observa autem ex verbi Pauli, vivicomburium cruce aut bestiaram laceratione existimatum tetrius. Clemens Alexandr. Stromat. IV. „πῦρ ἀνθρώποις μέγιστον κόλαστήριον.“ Quare et Tertullianus „summum igitur poenam“ appellat ad Martyras cap. 4. Et libro ad Scapulam queritur Christianos eo supplicio affici, quo nec sacrilegi nec publici hostes nec maiestatis reus afficerentur. (Herald.) Cf. Lips. De Cruce III, 10.

d. ad stipitem dimidii axis revincti]

Eorum enim manus in tergum retrorsus revinciebantur ac restringebantur. Preclatius in agone Fructuosi et sociorum [Peristeph. VI, 103 sqq.]: „Nexus denique, qui manus retrorsus in tergum revocaverant revinctas, intacta cute decidunt adusti.“ Martyrologium vetus in eodem agone: „Cumque exustae fuissent fasciolae, quibus eorum manus fuerant colligatae.“ Quandoque clavis affigebatur, ut constat ex agone Polycarpi apud Eusebium, cui geminum est quod in agone Theodori scribunt antiqua martyrologia: „Volverunt clavis configere et sic igni comburi. Tunc B. Theodorus his verbis exorsus est: Sinite me et nolite clavis configere. Deus enim meus dabit mihi virtutem, ut sine clavorum confixione ignis impetum cum laetitia possim sustinere.“ (Herald.)

e. palmata vestis] Fuit haec propria triumphantium. V. Manitii Quaest. per Epist. p. 48 sqq., interpr. ad Sueton. Claud. cap. 17., ad Liv. X, 7., ad Irenaeus. Sat. X, 38., ad Festum s. v. *Pala.* Salm. ad Lampridii Alex. Sever. cap. 40. p. 509 sq. Fr. Wernsdorf de Veste Palmata ad Tertulliani Apolog. cap. 50. (Vindob. 1766.) Cf. Tertull. De Corona cap. 13.

f. desperati et perditii existimamur.] Sic enim appellabant Christianos, et eorum generosam constantiam desperatam. Lactant. V, 9. „Qui autem callores se dei non abnegaverint, in eos totis carnificinae suae viribus, veluti sanguinem sitiant, incambunt et desperatos vocant, quia corpori suo minime parcant.“ In edito Maximini apud Euseb. Hist. Eccl. VIII, 12. „καὶ ἐπειδὴ τῶν πολλῶν τῇ αὐτῇ ἀπονείᾳ διαμενόντων, ἐωρώμεν μῆτε τοῖς θεοῖς τοῖς ἐπουρανίοις τὴν ὀφειλομένην θρησκείαν προσάγειν αὐτούς.“ cell. (Herald.)

"et perditio penes vos ¹⁵in causa gloriae et famae vexillum virtutis extollunt. Mucius ¹⁶dexteram suam libens in ara reliquit: o sublimitas animi! Empedocles ¹⁷totum ¹⁸sese ¹⁹Catanensium ²⁰Aetnaeis incendiis ²¹donavit: o vigor mentis! Aliqua Carthaginis conditrix rogo ²²se secundum matrimonium dedit: o praeconium ²³castitatis! Regulus ²⁴, ne unus pro multis hostibus viveret, toto corpore ²⁵cruces patitur: o virum fortem ²⁶et in captivitate victorem! Anaxarchus, cum in ²⁷exitum ²⁸tisanae pilo contunderetur: ²⁹Tunde, tunde, aiebat, Anaxarchi follem³⁰, Anaxarchum enim non tundis: o philosophi magnanimitatem, qui ³¹de tali exitu suo etiam iocabatur! Omitto ³²eos qui cum gladio proprio ³³vel alio genere mortis mitiore de

14. atque FG. Vindob. 15. in causam λ. 16. dexteram ABEFG. Vindob. Erfurt. 17. esse FG. Vindob. 18. Atheniensium ADEFG. Attinensium B. Omittit λ. 19. Atheis ABDC. 20. donat λ. Haverc. 21. se secundum ABDEGabcde. Vindob. Erfurt. secundum Fλf. Haverc. Latinius. se ob vitandum Fulvius Ursinus. 22. castitatis et pudicitiae λ. 23. truces ABC. 24. etiam in λ. 25. exitum ADEF. Vindob. Erfurt. exitu BG. exitum abcde. exemplum λf. Haverc. 26. tisanae ABFG. Vindob. Erfurt. plissanae Dabdef. plissanae λ. 27. Tunde (timide G.) aiebat FG. 28. de tali exitu suo ABff. de tali suo exitu DE. Erfurt. tali de suo exitu abcde. 29. eos om. DFae. 30. vel alio ABEFG. Erfurt. Vindob. aliove Dabdef. Haverc.

g. in ara reliquit] V. Liv. II, 12. Flor. I, 10. Eutrop. I, 11. Valer. Maxim. III, 3. Martialis. Epigramm. I, 22.

b. Empedocles] V. Diog. Laert. VIII, 67 sqq. et ibi Menag., Starz Empedocles Agrigent. (Lips. 1805.) p. 122 sqq. Karsten Empedocles Agrigent. (Amstelod. 1839.) p. 45 sqq. Cf. Tertull. Ad Martyr. cap. 4.

i. Aliqua Carthaginis conditrix rogo se secundum matrimonium dedit] Dido post Sichaei mariti mortem, ne Hiarbae Maurorum regi nubere cogeretur, rogo se dedit. Cf. Iustin. Hist. Philipp. XVIII, 4sqq. Explicationem Ludovici de la Cerdae, „id est rogo sese dedit secundum uxorem“ interpretantis, nemo probabit, vel qui verborum Tertulliani rationem accuratius perpenderit. Quod enim castitatis praeconium secundo nubere nuptique se rogo dare? Fuldensis libri scriptura rogo secundum matrimonium de interpretatione non indiget. Hieronym. Epist. 91. ad Ageruchiam: „Stringam breviter reginam Carthaginis, quae magis ardere voluit, quam Hiarbae regi nubere.“

k. Regulus] Cic. de Offic. III, 26sqq. Valer. Maxim. II, 9. Lactant. Div. Instit. V, 13. Augustin. de Civ. Dei I, 15. III, 15. Tertull. Ad. Nat. I, 18. Ad Martyr. cap. 4. Exhort. Castit. cap. 31.

l. in exitum] h. e. ad mortem usque. V. quae de vocabuli exitus apud Tertullianum significatione adnotavero ad Scorpiae. cap. 9. Rigaltius Fuldensem librum secutus edidit in exemplum pro in exitum, quod coniungens cum genitivo tisanae explicat „in modum tisanae.“ Male, si quid iudico. Exemplum est supplicium. Gell. Noct. Att. VI, 4 „Poenitio propter exemplum est necessaria, idcirco veteres quoque nostri exempla pro maximis poenis dicebant.“ Cf. Donat. ad Terent. Eunuch. V, 7, 21. Schneider ad Caes. de Bello Gall. I, 31. De Anaxarchi morte v. Diog. Laert. IX, 10, 2. Plutarch. de Virt. Mor. p. 449. F. Valer. Maxim. III, 4. Dio Chrysost. Orat. 37. Nemes. de Nat. Hom. cap. 30. Clem. Alexandr. Strom. IV. p. 589. (Pott.) Tattian. Orat. ad Graec. cap. 32. Gregor Nazianz. Epist. 58. Theodoret. Serm. VIII. de Martyr. p. 120.

m. follem] ὀψάλαρον. Lucil. ap. Non. p. 110. „ego si qui sum, et quo folliculo nunc sum indutus, non queo.“ Arnob. Adv. Nat. II, 76 „in carunculae huius folliculo constitutus.“ Arnob. in Psalm. 149. „in extensione folli nostri corporis.“ Cf. Lindenbrog. et Scalig. ad Vergil. Catal. p. 301. Petav. ad Themist. Orat. XVII. p. 724. Gataker. ad Antonini Comment. VIII, 37. p. 309., et interpr. ad Diog. Laert. I. l.

laude pepigerunt. Ecce enim et tormentorum certamina coronantur a vobis. Attica ³¹meretrix³² carnifice iam fatigato postremo linguam suam ³³comesam in faciem tyranni saevientis ³⁴expuit, ut ³⁵expueret et vocem, ne coniuratos confiteri posset, ³⁶si etiam victa voluisset. Zeno ³⁷Eleates consultus a Dionysio³⁸, quidnam philosophia praestaret, cum respondisset ³⁹contemptum mortis, ⁴⁰inpassibilis flagellis tyranni ⁴¹obiectus sententiam suam ad mortem usque signabat. Certe Laconum flagella⁴² sub oculis etiam hortantium propinquorum acerbata tantum ⁴³honorem tolerantiae domui conferunt quantum sanguinis ⁴⁴fuderint. O gloriam licitam, quia ⁴⁵humanam. cui nec praesumptio perdita nec persuasio desperata ⁴⁶reputatur in contemptu mortis et ⁴⁷atrocitatis ⁴⁸omnimodae, cui tantum pro patria, ⁴⁹pro imperio, pro amicitia ⁵⁰pati permissum est quantum pro deo non licet! Et tamen illis omnibus ⁵¹et statuas ⁵²defunditis, et imagines ⁵³inscribitis, et titulos inciditis ⁵⁴in aeternitatem. Quantum de monumentis⁵⁵ potestis scilicet, praestatis et ⁵⁶ipsi quodammodo mortuis resurrectionem. Hanc qui veram a deo sperat, si pro deo ⁵⁷patiatur, insanus est. Sed ⁵⁸hoc agite, boni praesides, meliores multo apud populum si ⁵⁹illis ⁶⁰Christianos immolaveritis!

31. quaedam meretrix λ. 32. comesam ABFf. Vindob. comessam G. comestam DEabde. Erfurt. 33. expuit DE(λ)abdef. Erfurt. Ozon. expellit ABFG. Vindob. 34. expelleret λ. 35. etiamsi λ. 36. cleates ABEFG. 37. contemptu Haver. 38. impassibilis ABDEFGd. Vindob. Erfurt. Pamelii libri. impassibilibus abe. impassibilem fieri λ. Haver. Omittunt cf. 39. obiectus ADEFGabde. Vindob. Ozon. Erfurt. Pamelii libri. abiectus BG. subiectus λf. Haver. 40. honor est tolerantiae deinde conferunt Da. honoris tolerantiae domui (domi Haver.) conferunt λ. Haver. tantum honorem conferunt f. 41. fuderunt G. Haver. 42. humana λ. 43. deputatur Haver., cum Fulvio Ursino. 44. atrocitas F. Vindob. 45. omni modo lab. 46. pro agro, pro imperio λ. Haver. 47. pati om. λ. 47b. eam et statuas Fulv. Ursinus. 48. diffunditis Dabc. decernitis λ. 49. scribitis λ. 50. in om. ab. 51. ipsis abce. 52. patitur D. 53. hoc vel agite F. 54. illis om. D. illos F. 55. Christianis immolaretis Vindob. Christianos ymmolaretis F. Pro multo in G. est multam.

n. Attica meretrix] De hoc Leaeae fortiter factu v. Pausan. I, 23. Athen. Deipnos. XIII, p. 596. Plin. Hist. Nat. VII, 23. et XXXIV, 8. Cic. de Gloria p. 488. Orell. Lactant. Div. Inst. I, 20. Tertull. Ad Martyr. cap. 4. Id. Ad Nat. I, 18.

o. Dionysio] Pro Dionysio Nearchum appellat Diog. Laert. IX, 25. Diod. Sic. X. p. 62. tom. IV. ed. Wessel. Valer. Maxim. III, 3. Demylum contra Plutarchum *ναρὶ Στροικῶν ἐναντιωμάτων* p. 1051. C. et adv. Colot. Epicur. p. 1126. C. Clemens Alex. Strom. IV. p. 589. Pott. Cf. Vales. ad Ammian. Marcell. XIV, 9. Alii Diomedontem; cf. Diog. Laert. I. I. Adire possis etiam Cic. Tuscul. II, 22. et de Nat. Deor. III, 33.

p. Lacorum flagella] V. Pausan. III. 16, 7. Davis. ad Cic. Tuscul. V, 27. Haase ad Xenoph. Resp. Lacon. p. 90 sqq. Mueller Dorier II, p. 312. cf. I, p. 391 sqq. Manso Sparta I, 2. p. 183.

q. de monumentis] De vi instrumentali de praepositionis dixi ad De Spectac. cap. 25.

r. boni praesides] Retraho sententiam a me ad initium libri prolatam, quae Eusebii auctoritati adque affirmantis Apologeticum fuisse ad senatum Romanum scriptum. Praesides enim vix alii possunt h. l. intellegi nisi provinciarum, quorum unus erat Scapula, ad quem peculiararem Tertullianus in eadem materia libellum scripsit. Cf. Apol. cap. 9. et 44.

s. meliores multo apud populum si

cruciate, torquete, damnate, "atterite nos: probatio est enim innocentiae nostrae iniquitas vestra. Ideo "nos haec pati deus patitur. Nam et proxime ad lenonem "damnando Christianam" potius quam ad leonem "confessi estis labem pudicitiae apud nos atrociorom omni poena et omni morte reputari. Nec quicquam tamen "proficit exquisitior quaeque crudelitas vestra; inlecebra est magis sectae. "Plures "efficimur quotiens metimur a vobis; semen est sanguis Christianorum. Multi apud vos ad tolerantiam doloris et mortis hortantur, ut Cicero in Tusculanis, ut Seneca in Fortuitis, ut Diogenes, ut Pyrrhon, ut "Callinicus". Nec tamen tantos inveniunt verba discipulos quantos Christiani factis docendo. "Illa ipsa obstinatio", quam "exprobratis, magistra est. Quis enim non contemplatione eius concutitur ad requirendum quid intus in re sit? quis non, ubi requisivit, accedit? ubi "accessit, pati exoptat, ut "totam dei gratiam redimat, ut omnem veniam ab eo compensatione

56. ac terite *Vindob.* 57. haec nos *F.* 58. clamando Christianam *b, Gorsiens.* damnando Christianum *D.* damnandam Christianam *λ.* 59. confessi estis *F.* potastis et confessi estis *λ.* 60. profuit. exquisitior *Dabe.* 61. Etiam plures *λ.* 62. efflicimus *ΔφBG.* 63. Gallinicus *ABEFG.* *Vindob. Erfurt.* Calinicus *α.* 64. ipsa illa *λ.* 65. exprobratis *E.* reprobratis *Oxon.* 66. accedit *E(m. pr.). Erfurt.* 67. totam gratiam dei *F.* dei totam gratiam *f.* dei gratiam *Dae.*

illis Christianos immolaveritis] Hinc enim gratia vulgi quandoque caplata a praesidibus, ut ostendebamus ad cap. 1. Supra cap. 49 „De qua iniquitate saevitiae non modo caecum hoc vulgus exultat et insultat, sed et quidam vestrum, quibus favor vulgi de iniquitate captatur, gloriantur“ cett. Ecclesia Lugdun. apud Euseb. lib. V: καὶ γὰρ τὸν Ἀτταλον τὸ ὄχλῳ χαριζόμενος ὁ ἡγεμὼν ἐξέδωκε πάλιν πρὸς θηρία. Cum igitur negaret Festus in Actis Apost. cap. 25. morem esse Romanis χαρίζεσθαι τινα ἄνθρωπον εἰς ἀπάλειαν, quod debebat fieri observabat is, non autem quod fieri erat solitum. (Herald.)

l. ad lenonem damnando Christianam] Plures virgines Christianas ad lenonem fuisse damnatas constat ex historia ecclesiastica et antiquis martyrologiis. V. B. Ambrosiam Serm. de S. Agnete. Euseb. libro VIII. „τελευτῶν ὁὕτα ἐπὶ τῆς Δικασθῆναι πόλεως τὸν αὐτόθι συνιδὼν διαστήν Χριστιανούς δακρύοντα κίρα τῶν προσηκόντων ἱμπαρωιῶν τε, καὶ τότε μὲν σεμνοῖς ἀνδράσι ποικίλως ἐνυβρίζοντα, τότε δὲ γυναῖκας σωφροσύνης τῆς ἀνυτάτω καὶ ἀποπαρθένης ἀσκητικῆς εἰς αἰσχρὰς τῆρες παρατρέφουσ παραδίδοντα“ cett. (Herald.) Cf. Tertull. De Monogam.

cap. 15. Ambros. de Virgin. I, 1. et II, 4. Prudent. Peristeph. XIV. Cyprian. de Mortal. p. 162. Sagittar. de Martyr. Cruciatibus p. 253 sqq.

u. Callinicus.] Ciceronis Tusculanae et Senecae liber ad Gallionem de Remediis Fortuitorum in omnium manibus versantur. Diogenis significat fortasse Cynici de Morte, quem memorat Diog. Laert. VI, 12, 80.; sed Pyrrhonem nihil a se conscriptum reliquisse testis est idem Laertius IX, 102. Cf. Fabric. ad Sext. Empir. p. 278. De Callinico rhetore eiusque scriptis adeas Snidam et Eudociam s. v., et Fabricii Biblioth. Graec. III, p. 36. tom. VI, p. 54. ed. Haal.

v. tantos] h. e. tot. Cf. adnotata ad cap. 1.

w. obstinatio] Obsinationem, desperationem, perditam persuasionem, perditam praesumptionem Christianorum constantiam appellabant. Plinius ad Traianum: „Neque enim dubitabam, qualecunque esset quod faterentur, pervicaciam certe et inflexibilem obstinationem debere puniri.“ (Herald.) Cf. Herald. ad cap. 49., et Ad Natl. I, 17.

x. quid intus in re sit?] Ad Scapulam cap. ult. „Nec tamen deficit haec secta, quam tunc magis aedificari scias, cum

sanguinis sui expediatur? Omnia enim huic operi delicta "donantur. Inde est, quod ibidem sententiis vestris gratias agimus. Ut est aemulatio divinae rei et humanae, cum damnatur a vobis, a deo absolvimur.

68. condonantur D. *Subscriptio in AE. Erfurt. est* APOLLOGYTICVM (APOLOGITICVM E. Erfurt.) QVINTI TERTVLLIANI EXPLICIT. Ambrosiano, cui inscriptio: APOLOGITICVM QVINTI TERTVLLIANI CONTRA PAGANOS DE IGNORANTIA IN CHRISTO IHESV., subscriptum est: APOLOGICVM QVINTI TERTVLLIANI EXPLICIT.

caedi videtur. Quisque enim tantam tolerantiam spectans, ut aliquo scrupulo percussus, et inquirere accenditur, quid sit in causa, et ubi cognovit veritatem, et ipse statim sequitur. Sic scribit Clemens Alex. Strom. IV. gentiles Christi testimonio constantia obstupefactos saepissime *εἰς πίστιν ἐπάγεσθαι τὴν σωτηρίαν πολυπραγμονήσαντας.*" (Herald.)

y. compensatione sanguinis sui expediatur?] Quemodum baptismate peccata omnia tolli existimabant, et elui, ita et martyrio. Tertull. Scorpiaco cap. 6 „Proprie enim martyribus nihil iam reputari potest, quibus in lavacro vita ipsa deponitur." Quare martyrium „secundam intinctionem" appellat libro de Patient. cap. 13. et „lavacrum sanguinis" libro de Baptismo cap. 16. „Est quidem nobis etiam secundum lavacrum unum et ipsum, sanguinis scilicet" cett. Addit paulo post: „Hic est baptismus qui lavacrum et non acceptum repraesentat et perditum reddit." *Βάπτισμα τὸ διὰ πυρός* Graeci vocant. Euseb. Hist. Eccles. VI. 4 *καὶ γυναικῶν δὲ ἡ Ραῖς ἐστὶ κατηχουμένη τὸ βάπτισμα, ὡς πον φησὶν αὐτός, τὸ διὰ πυρὸς λάβουσα τὸν βίον ἐξηλύθεν.* B. Chrysostomus Sermone de S. Luciano huius rei rationem proponit: *καὶ μὴ θανατήσητε, εἰ βάπτισμα τὸ μαρτύριον ἐκάλεσα. καὶ γὰρ ἐνταῦθα τὸ πνεῦμα μετὰ πολλῆς ἐφρίπταται τῆς θαυμάσιας, καὶ ἀμαρτημάτων ἀναιρέσεως καὶ ψυχῆς γίνεταί καθαρὸς θανασιώτης τις καὶ παράδοξος. καὶ ὥσπερ οἱ βαπτιζόμενοι τοῖς ὕδασι, οὕτως οἱ μαρτυροῦντες τῷ ἰδίῳ λούονται αἵματι.*" (Herald.)

2. sententiis vestris gratias agimus.] Nempe quandoque iudici ipsi post recitatum sententiam gratias agebant. Iustinus Mart. Apol. I. „καὶ πρὸς τὸν Δούκιον ἔφη, δοκίμῳ καὶ οὐ εἶναι τοιοῦτος. καὶ τοῦ Δουκίου φήσαντος, μάλιστα, πάλιν καὶ αὐτὸν ἀπαχθήναι

ἐπέλευσεν. ὁ δὲ καὶ χάριν εἰδέναι ὁμολογεῖ, πανηρώων δεσποτῶν τῶν τοιούτων ἀπηλλάχθαι γνώσεων, καὶ πρὸς τὸν πατέρα καὶ βασίλειά τῶν οὐρανῶν πορεύεσθαι." Tertullianus supra cap. 1 „Si denotatur, gloriatur; si accusatur, non defendit; interrogatus ultro confitetur, damnosus gratis agit." Saepius autem deo Opt. Maximo gratias agebant. Acta proconsularia Martyrum Scillitanorum: „Haec quum essent ex tabella recitata, Speratus et qui cum eo erant omnes dixerunt: Deo gratias confestim, qui dignatur nos hodie martyres accipere in caelis pro confessione sua." Formula erat: *Deo gratias.* B. Augustinus Serm. de S. Cypriano: „Cum enim Galerius Maximus decretam ex libello recitasset: Thascium Cyprianum gladio animadverteri placet, respondit ille: Deo gratias." Meminit et Prudentius in agone eiusdem Cypriani. Vetus martyrologium in agone S. Felicis, episcopi Tubizacensis: „Et hanc dedit sententiam: Quoniam Felix episcopus iuxta imperatorum decreta, quae nobis mandare dignitati sunt, facere nulla ratione consensit, nobis ordinantibus Carthaginem perducatur. Felix dixit: Deo gratias." Iustinus huius gratiarum actionis causam esse scribit, quod hac ratione delicta sua omnia pensata et salutem sibi peratam confiderent. Iustinus Martyr Apol. I.: „οὐκ ἂν δὲ οὐδὲ ἐφρονεῖν μὲν, οὐδὲ δυνατότεροι ἡμῶν ἦσαν οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι καὶ δαίμονες, εἰ μὴ πάντως παντὶ γεννωμένῳ ἄνθρωπῳ καὶ θανεῖν ὠφέλιμο. ἔθεν καὶ τὸ ὄφλημα ἀποδιδόντες εὐχαριστοῦμεν." Sed verior est ea, quam tangebatur supra Tertullianus cap. 46. causa, nempe ut aequanimitatem suam hoc pacto testarentur Christiani. „Si de aequanimitate congrediar, inquit, Lycargus ἀπεκατέ-ρησεν optavit, quod leges eius Lacones emendassent: Christianos etiam dam- nus gratias agit." (Herald.)

AD
N A T I O N E S

LIBRI DVO.

In scripturae discrepantia verbis scriptoris subiecta

A significat codicem Agobardinum (*A* ex collatione Hildebrandi, *A*^{*β*} ex collatione Steph. Baluzii).

a - editionem principem, Jac. Gothofredi, quae prodiiit Generae anno MDCXIV.

b - - Nicol. Rigaltii anni MDCXXXIV.

γ - supplementa Jac. Gothofredi.

AD NATIONES*

LIBER PRIMVS.

Testimonium ignorantiae vestrae, quae iniquitatem dum de-
fendit, revincit^a, in 'promptu est, quod omnes qui vobiscum retro^b
ignorabant et vobiscum oderant, simul^c eis contigit scire, desinunt
odisse qui desinunt ignorare, immo fiunt et ipsi quod oderant et
incipiunt odisse quod fuerant. Adeo quotidie adolescentem nume-
rum^d Christianorum ingemitis, obsessam vociferamini civitatem; in

Cap. I. 1. promptu *Ap.* 2. immo *A.*, ubicumque nihil adnotavero. 3. Cri-
stianorum *Ap.*

* AD NATIONES.] Hieronymus epi-
stola ad Magnum hosce libellos *Libros*
contra Gentes indiget. „Quid Tertul-
liano, inquit, eruditius? quid acutius?
Apologeticas ejus et *Contra Gentes* libri
cunctam saeculi obtinent disciplinam.“
Eadem diversitas in Arnobianis: nam
qui vulgo *Arnobii Disputationum adversus*
Gentes libri dicuntur, in MSS. *adversus*
Nationes inscribuntur. Verum unum idem-
que est. Quanquam illud a Tertulliano
magis puto: nam et cap. 7. lib. I „Mi-
serae atque miserandae, inquit, Natio-
nes“, et cap. ult. lib. I „Iniquissimae
Nationes“ et lib. II, cap. 1 „Miserandae
Nationes.“ Porro inter haec initia vel
hoc observandum, Tertullianum hisce
libellis ad Nationes universum sermonem
dirigere, in Apologetico vero ad solos
hactenus Imperii Romani antistites, mini-
stros, legum latores, executores, i. e.
proconules et praesides. Atque hoc
inter alia discrimen inter hos libellos
et Apologeticum est. (Iac. Gothofredus.)
Hosce duos ad Nationes libros ex anti-
quissimo codice Agobardi primus edidit
V. C. Iacobus Gothofredus IC., qui et
codicem ipsum fidei suae diligentiaeque
testem Regiae Bibliothecae donavit. Exi-

mum sane munus quum alterum huiusce
operis Tertulliani exemplar uspiam re-
periri sit insuditum. Eoque dolendum
magis istius quidem operis nunc tandem
orbi litterario redditae paginas complures
adeo fuisse vetustatis iniuria seu potius
barbarorum incuria foede corrossas cor-
ruptasque, ut lacunae saepenumero hac
etiam editione nostra occurrant, quas
nisi ope codicis integrioris expleri un-
quam posse non est sperandum. Sunt
autem et praeter lacunas aliae quae
ipsius antiquarii manus haud raro pecca-
vit, quorum certe nonnulla coniecturis
nostris emendari videntur. Sed iis ta-
men absque veteris scripturae vestigiis
male credi non diffitemur. Neque id
nobis permisimus nisi locis admodum
paucis, nunquam suppressa libri veteris
scriptura. (Rigalt.)

Cap. I. Concordat Apologetici cap. 1.
a. revincit] Apolog. cap. 1. „quam ini-
quitate idem titulus (sc. ignorantiae)
et onerat et revincit.“

b. retro] b. c. antea, ex usu Tertul-
liani. Exempla adnotavi ad De Spectac.
cap. 9.

c. simul] Cf. quae adnotavi ad Apol. 1.

agris, in castellis, in insulis Christianos; omnem sexum, omnem aetatem, omnem denique dignitatem transgredi a vobis quasi delicto doletis. Nec tamen hoc ipso ad aestimationem alicuius latentis boni animos promovetis. Non licet rectius suspicari, non libet propius experiri; hic tantum curiositas humana torpescit. Amatis ignorare quod alii gaudeant invenisse; mavultis nescire, quia iam odistis, quasi certe non odituros vos sciatis. Atquin si nullum erit ³odii *debitum*⁴, ⁴reperietur optimum utique ab iniustitia priore discedere: sin vero ⁵causa constiterit, nihil odio detrahetur, quod adeo amplius ⁶iustitiae conscientia cumulabitur. Nisi si emendari pudet, aut excusari piget. Scio plane qua responsione soletis redundantiae nostrae⁷ testimonium convenire⁸: non utique eo bonum praeiudicari quia plerosque convertat et sibi ⁹rapiat, inquit. Novi demutationem mentis in malas partes. ⁹Quot desertores bonae vitae? quot transfugae in perversum? Multi bona fide¹⁰, immo iam plures pro extremitatibus temporum¹¹. Verum deficit adaequatio comparationis istius. Nam de malo ita constat apud omnes, ut ne ipsi quidem rei, qui ad malum transeunt et a ¹²bonis in perversa divertunt, defendere malum pro bono audeant. Turpia timori, pudori impia habent. Denique gestiunt latere, devitant apparere, trepidant deprehensi, negant accusati; ne torti quidem facile aut semper confitentur, certe damnati ¹³maerent. ¹⁴Exprobrant etenim quod erant in semetipsos, ¹⁵malae mentis ab innocentia transitum vel fato imputant. Adeo nolunt suum esse, quia malum negare non possunt. Christiani vero quid tale consequuntur? Neminem pudet, neminem ¹⁶paenitet, nisi tantum pristinorum¹⁷. Si denotatur, gloriatur, si

3b. odii debitum ego. odii Aab. 4. reperietur Aa. 5. causa A., constanter. 6. iustitiae conscientia Aφ. iustitiae scientia Aβb. iniustitiae scientia a. 7. rapiat. Inquitis novi Aφ. 8. quod A. 9. bonis Cosp. Barthius, in ora exempli ed. princ. quod asservatur in Bibliotheca Senat. Lips. Rep. I, 78. vobis Aab. 10. merent Aβ. 11. exprobant Aφ. 12. male Aβ. 13. penitet A.

d. odii debitum] Voc. *debitum* supplevi ex Apologetico. Multa sic per incuriam librarii in Agobardi libro omissa. Gothofredus frustra tentat vulgatam scripturam tueri: „si nihil erit odii, inquit, si abdicatum fuerit odium.“

e. redundantiae nostrae] Cf. infra cap. 7 „de die redundamus.“

f. convenire] Adnotatum est de hoc verbo ad Apolog. cap. 10.

g. bona fide] h. e. certo, plane, profecto. Cf. adnot. ad libr. Ad Scap. cap. 5.

h. pro extremitatibus temporum.] De Cultu Fem. II, 9 „Nos sumus, in quos

decucurrerunt fines saeculorum. Nos destinati a deo ante mundum in estimatione temporali.“ Cf. Exhort. Cast. cap. 6. Adv. Marcion. V, 4 „qui filii denique sui revelationem in extremitatem temporum et disposuit et praedicavit.“ De Paenit. cap. 2 „mox gratiam pollicitus, quam in extremitatibus temporum per spiritum suum universo orbi illuminaturus esset, praeire intinctionem paenitentiae iussit“ cell.

i. nisi tantum pristinorum.] Apolog. cap. 1. „Christianus vero quid simile? Neminem pudet, neminem paenitet nisi plane retro non fuisse.“

trahitur, non subsistit, si accusatur, non defendit, interrogatus confitetur, damnatus gloriatur. Quod hoc malum est in quo mali natura cessat?

In quo ipsi etiam contra formam^a iudicandorum malorum iudicatis. Nam nocentes quidem perductos, si admissum negent, tormentis urgetis ad confessionem, Christianos vero sponte confessos tormentis comprimitis ad negationem. Quae tanta perversitas, ut confessioni repugnetis, tormentorum officia mutetis, ¹gratis reum evadere, invitum compellentes negare? Praesides extorquendae veritatis de solis nobis mendacium exquiritis, ut dicamus nos non esse quod sumus. Opinor, non vultis nos malos esse, ideoque gestitis de isto nomine excludere. Sane ceteros ad hoc tenditis et carnificatis^b, ²ut negent quod esse dicuntur. Atquin illis negantibus non creditis: nobis, si negaverimus, statim creditis. Si certi estis nos nocentissimos esse, cur etiam in hoc aliter quam nocentes a vobis agimur? Non dico quod^c neque accusationi neque recusationi spatium commodetis (³soletis inaccusatos et indefensos non temere damnare): sed, verbi gratia, si de homicida ⁴consultatur, non statim confesso eo nomen homicidae dispuncta causa est aut satiata cognitio^e. Quamquam confessis^f difficile ⁵creditur, verum insuper consequentia exigitis, quotiens caedem egerit, quibus telis, quibus in locis, quibus spoliis, sociis, receptoribus^g, ne quid omnino mali hominis delitescat aut desit aliquid instruendae ad sententiam veri-

Cap. II. 1. urgentis *Casp. Barthius*. 2. ut negent quod esse A. ut negent esse quod esse ab. ut ne negent esse quod esse *Casp. Barthius*. 3. soletis inaccusatos A. soletis et inaccusatos ab. 4. consultatur *Rigaltius*. confutatur Aab. 5. creditis b. credatis Aqa.

Cap. II. Concordat Apologetici cap. 2. a. formam] h. e. legem. Cf. adnot. ad De Idol. cap. 18.

b. tenditis et carnificatis] *tenditis*, eculleo scilicet: *carnificatis*, omni alio tormentorum ingenio seu genere. (Gothofr.)

c. a vobis agimur?] h. e. alia in nobis iudicandis iudicii forma utimini? *Agere* apud Ictos est passim pro intendere crimen et accusare, et inde etiam pro indicare et persequi.

d. Non dico quod] Cf. Apolog. cap.

4. „simul uti erubescant accusantes, non dico pessimi optimos, sed iam, ut voluit, compares suos.“ Ibid. cap. 40 „Ubi vero tunc, non dicam deorum vestrorum contemptores Christiani, sed ipsi dei vestri?“ Ibid. cap. 44. „Quanti habetis, non dico qui iam de vobis daemonia excutiant, non dico iam qui pro vobis quoque vero deo preces sternant,

quia forte non creditis, sed a quibus nihil timere possitis?“ Infra I, 9 „Ubi tunc, non dicam contemptores deorum Christiani, sed ipsi dei vestri?“

e. dispuncta causa est aut satiata cognitio.] Cf. infra II, 12 „Adhuc de Saturno immorabor, quo et ceteris compendium praestruam, satiata primordiorum disputatione.“ De verbo *dispungere* dixi ad Apolog. cap. 37.

f. Quamquam confessis] h. e. quamlibet, quantumvis confessis. (Rigalt.)

g. receptoribus] Quos *receptatores* etiam appellant. Memorantur passim in Ictorum libris. Ulpian. Dig. I, 18, 13 „fures conquirere *receptatoresque* eorum cohibere.“ Paul. Sent. Rec. V, 3, 4 „*Receptatores* aggressorum itemque latronum eadem poena afficiuntur qua ipsi latrones.“ Cf. interpr. ad Cic. Milon. cap. 19. et ad Taciti Annae. IV, 23.

tati. Porro^a de nobis, quos atrocioribus ac pluribus criminibus deputatisⁱ, breviora ac leviora elogia^k conficitis. Credo, non vultis oneratos^l quos omni opere perditos vultis, aut non putatis requirenda quae nostis. Hoc ergo perversius, si cogitis negare de quibus certissime scitis. Immo, ⁶quo magis odio vestro competebat seposita forma iudicandi proprio studio non ad negationem certare, ne quos odistis liberaretis, sed ad confessionem singulorum scelerum, quo magis inimicitiae satiarentur exaggeratione poenarum, dum recognoscitur quot quisque iam convivia illa celebrasset, quotiens in tenebris incursasset incesta? Quid? quod eradicandi generis diffundenda erat requisitio, porrigenda quaestio in socios ⁷consciosque. Perducerentur ⁸infantariae et coci, ipsi canes pronubi^a, emendata res esset. Etiam spectaculis gratia adgregaretur. Quanto enim studio in caveam conveniretur depugnaturus aliquo qui centum infantes devorasset? ⁹Si enim tam horrenda tamque monstruosa de nobis deferuntur, utique erui debuerunt, ne incredibilia viderentur et odium in nos publicum refrigesceret. Nam et plerique fidem talium temperant, ¹⁰horrentes naturam quaerere pabulum ferinum ¹¹quod ¹²concubitu ab humano genere praeclosit^r.

6. quo Aa. quod b. sic Casp. Barthius. 7. consocios quae perducerentur Aa. 8. infantariae et coci ipsi canes Aa. infantarii et coqui et ipsi b. 9. Si enim ego. Sed enim Aab. 10. horrentes b. honorantes Aa. 11. quod ego. quam Aab. 12. concubitu Aa. concubitus b. concupitu lac. Gothofredus.

h. Porro] h. e. atenim, immo, contra. V. quae adnotavi exempla ad De Corona cap. 7. Cf. Spalding. ad Quintil. Inst. Orat. II, 3, 5.

i. deputatis] Cf. quae de hoc verbo adnotata sunt ad De Idol. cap. 4.

k. elogia] Cf. adnot. ad De Corona cap. 5.

l. oneratos] Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 26.

m. Perducerentur infantariae] Martial. Epigr. IV, 88. „Infantem secum semper tua Bassa, Fabulle, Collocat, et lusus deliciasque vocat, Et quod mireris magis, infantaria non est. Ergo quid in causa est? Pedere Bassa solet.“ ubi infantariam recte interpretantur quae infantes amat.

n. canes pronubi] In Apologetice appellantur leones. Apolog. cap. 7 „Dicimus sceleratissimi de sacramento infanticidii et pabulo inde, et post convivium incesto, quod *eversores luminum cones, leones scilicet tenebrarum*, libidinem impiarum in verecundiam procurent.“ De ellipsi condicionalis particulae mo-

nuisse sat est. Cf. adn. ad De Corona cap. 11.

o. Si enim] Corrigendum erat Si enim pro Sed enim, quod liber Agobardi praebet. Saepissime in veteribus membranis reperiri particulas sed et si confusus notum est.

p. quod concubitu ab humano genere praeclosit] Rigaltius correxit: „*horrentes naturam quaerere pabulum ferinum, quam concubitus ab humano genere praeclosit.*“ Sed magis mirifica huius argumenti interpretatio. Ea ipsius verba: „*Ait Tertullianus: Tam horrenda, tamque monstruosa de nobis deferuntur, ut plerique fidem talium temperent, hoc est fidem talibus non adhibeant, horrentes naturam quaerere pabulum ferinum; nempe homines ita natos, ut quaerant et appetant pabulum ferinum, naturam adeo ferinam, ut carnibus humanis libenter vescantur, quae natura est ferarum. Eam vero naturam ferarum, id est feras ipsas, concubitus ab humano genere praeclosit.* Unde igitur homines nati feram genus? Naturam quaerere dixit Graeco more, quod ita factam et natam est ut quaerat.“

Vos igitur, alias diligentissimi ac pertinacissimi discussores Cap. III.
 scelerum longe minorum, cum talibus tam horrendis et omnem
 impietatem supergressis eam diligentiam deseratis, neque confessio-
 nem recipiendo, iudicantibus semper laborandam^a, neque exquisitio-
 nem digerendo, damnatoribus semper consulendam, iam apparet
 omne in nos crimen non alicuius sceleris, sed nominis dirigi. Adeo,
 si de criminum veritate constaret, ipsa criminum nomina ¹damna-
 rent, si accommodarent, ut ita pronuntiaretur in nos: Illum homi-
 cidam, vel incestum, vel quodcunque iactamur, duci, ²suffigi, ad
 bestias dari placet. Porro sententiae vestrae nihil nisi Christianum
 confessum notant. Nullum criminis nomen exstat, nisi nominis
 crimen est. Haec etenim est revera ratio totius odii adversus nos.
 Nomen in causa est, quod quaedam occulta vis per vestram igno-
 rantiam oppugnat, ut nolitis scire pro certo quod vos pro certo
 nescire certi estis, et ideo nec creditis quae non probantur, et ne
³reprobentur facile, non vultis inquirere, ut nomen inimicum sub
 praesumptione criminum puniatur. Adeo ut de nomine inimico re-
 cedatur, ideo negare compellimur, dehinc negantes liberamur, tota
 impunitate praeteritorum, iam non cruenti neque incesti, quia no-
 men illud amisimus. Sed dum haec ratio suo loco ostenditur^b, vos
 quam insequimini ad expugnationem ⁴nominis, edite: quod nominis
 crimen, quae offensa, quae culpa? Praescribitur enim vobis non
 posse^c crimina obicere quae neque institutum dirigit^d neque ⁵pro-

Cap. III. 1. ¹damnarent, si accommodarent ego. damnaretis. an commodarent
 Ap. damnaretis, ac commodarent a. damnatis accommodarent b. 2. suffi-
 ci Aa. 3. reprobentur facile Gothofredus. probentur facile Aab. probentur falsae
 Sigeb. Havercampus ad Tertull. Apolog. cap. 2. p. 35. 4. nominis. Edite quod Apa.
 5. probatio Leopoldus.

Cap. III. Concordat Apologetici cap.
 1. et 2.

a. laborandam] Cf. Tacit. Germ. cap.
 46 „frumenta ceterasque fructus patienti-
 um quam pro solita Germanorum inertia
 laborant.“ Horat. Epod. V, 60. Propert.
 Eleg. IV, 3, 33.

b. Sed dum haec ratio suo loco ostenditur] Apologeticum hic omnino indicat.
 Nempe in Apologeticum iam incumberebat
 Tertullianus cum hosce libellulos scriberet,
 atque in eum aliquam multa hic
 omnia studio et iudicio distulit. (Gothofr.)

c. Praescribitur enim vobis non posse] sc. vos, qui accusativus repetendus ex
 vobis. De verbi praescribere significatu
 adeas adnot. ad Apolog. cap. 7.

d. institutum dirigit] Institutum est
 primum accusatoris, indicis, apparitoris

vel apiculatoris, beneficiarii, curiosi aut
 alterius accusatio, indicium, notoria,
 oblatio rei, quibus solemniter accusatio
 seu iudicium criminale dirigitur, institui-
 tur, quaeque etiam accusator reo edere
 cogitur, ut sciat quibus sit criminibus
 responsurus. Itaque mox hisce verbis
 respondent sequentia illa: quod praesidi
 offeratur. Et alioquin instituere accusa-
 tionem seu crimen iuris verba sunt.
 Item instituti huius criminalis pars est
 defensio rei et sic causae peroratio, et
 post haec iudicis cognitio. Denique in-
 stitutum est ordo, processus criminalis,
 stilus. Proximo sensu in l. 4. C. Th.
 Quorum appell. non recip.: „oportuerat
 te publici instituti respectu confessione
 detectos legum severitate punire.“ (Go-
 thofr.) De verbo dirigere, quod item
 lictorum est. pro intendere, v. Dirksen

latio adsignat^a neque sententia enumerat. Quod praesidi offeratur, quod de reo inquiratur, quod respondetur vel negatur, quod de consilio¹ recitatur, id reum agnosco. Itaque de nominis merito si qui reatus est nominum, si qua accusatio vocabulorum, ego arbitrator nullam esse vocabulo aut ^anomini querellam, nisi cum quid aut barbarum sonat aut infaustum sapit vel impudicum, vel aliter quam enuntiantem deceat aut audientem delectet. Haec vocabulorum aut nominum crimina, sicuti verborum atque sermonum barbarismus est vitium et solecismus et insulsior figura. Christianum vero nomen, quantum significatio est, de unctione interpretatur². Etiam cum corrupte a vobis Chrestiani pronuntiamur (nam ne nominis quidem ipsius liquido certi estis), sic quoque de suavitate vel bonitate modulatum est³. Detinetis⁴ igitur in hominibus innoxiiis etiam nomen innoxium nostrum, non incommodum linguae, non auribus asperum, non homini malum, non ⁷patriae infestum, sed et ^aGraecum cum aliis, et sonorum et ^ainterpretatione iucundum. Et utique non gladio aut cruce aut bestiis punienda sunt nomina.

Cap. IV.

Sed dicitis sectam nomine puniri sui auctoris. Primo quidem sectam de auctoris appellatione ¹notari utique probum usitatumque ius est, dum philosophi quoque de auctoribus cognominentur ²Pythagorici et Platonici, ut medici ³Erasistratei et grammatici Aristarchi.

6. nomini querellam *b. Casp. Barthius.* nomine querellam *Aa.* 7. patriae *b. Iac. Gothofredus.* patri *Aa.* 8. Graecum cum aliis *ego.* Graecum aliis *Aab.* Graecum aliis *Casp. Barthius.* 9. interpretatione iucundum *A.*

Cap. IV. 1. notari *b. mutari Aa.* nominari *Casp. Barthius.* 2. Pythagorici *Ab.* et Pythagorici *a.* ut Pythagorici *Casp. Barthius.* 3. Aerasistratei *Aa.* Pro ut medici *Casp. Barthius volebat* et medici.

Manuale s. v. p. 288 sq. Cf. infra cap. 10. huius libri: „Iam primo, quod in nos generali accusatione dirigis.“

e. prolatio adsignat] Prolatio crimen adsignare dicitur a Tertulliano. Prolationis scil. appellatione exaudienda sunt omnia illa quae in iudiciis proferuntur, quibus causa instruitur et, ut loquuntur, crimen verificatur: instrumenta, testes, interrogata, responsiones; itaque mox respondent illa: quod de reo inquiratur, quod respondetur vel negatur. Ut ceteroquin proferendi et: prolationis vox hac in re propria, ita vel hic Papiniani locus (quem aequalem habuit Tertullianus) cum hoc componatur in l. 6. II. de quaestionibus: „si causa perorata, testibus prolatis absolutio secuta fuerit.“ Ecce tria pariter, ut hoc loco. Causa perorata est institutum, testes prolati et prolatio idem, absolutio et sententia paria. Institutum dirigit iudicium, prolatio cri-

men adsignat, sententia enumerat. Illis nempe tribus processibus criminalis absolvitur. (Gothofr.)

f. de consilio] Consilium de indicibus. Cf. Plin. Epist. VI, 33. Liv. XXXVIII, 60. Hinc supra cap. 2. pro vulgata *confutatur* ex Rigaltii emendatione *repositi consultatur*.

g. interpretatur.] *Interpretari* passive positum. Cf. Buenem. ad Lactant. Instit. IV, 7. p. 445. Eckstein. ad Vossii Aristarch. tom. III, p. 953.

h. modulatum est.] *Passive*, uti infra II, 4 „Itaque si aequae *ᾠαὶ* aequae immobiles, discedit vocabuli interpretatione pariter et divinitatis opinione, quae a cursu et motu *modulata* rescinditur.“ Cf. Bach ad Ovid. Metam. XIV, 428. Eckstein. ad Vossii Aristarch. tom. II, p. 756.

i. Detinetis] Dixi de hoc verbo ad Apolog. cap. 3.

Itaque si ^aob auctorem malum mala ^bsecta, tradux^a mali nominis plectitur. Atquin temeritate^b praesumeretur. Prius erat cognoscere auctorem, ut cognosceretur secta, quam de secta inspectionem auctoris retinere^c. At nunc necessario ignorando sectam, ^dquia ignoratis auctorem, aut non recensendo auctorem, quia nec sectam recensetis, in solum nomen inpingitis, quasi in illo detinentes sectam et auctorem, quos ^eomnino non nostis. Et tamen philosophis patet libertas transgrediendi a vobis in sectam et ^fauctorum et suum nomen^d, nec quisquam illis odium movet, cum in mores, ritus, cultus victusque vestros palam ac publice omnem eloquii amaritudinem elatrent, cum legum contemptu, sine respectu personarum, ut quidam etiam in principes ipsos libertatem suam inpune iaculentur. Sed veritatem saeculo operosissimam^e philosophi quidem affectant, possident autem Christiani, ideoque qui possident, magis displicent, quia qui affectat, inludit, qui possidet, defendit. Denique^f Socrates ex ea parte damnatus est, ^gqua propius temptaverat veritatem, deos vestros destruendo. Quamquam nondum tunc in terris nomen Christianum, tamen veritas semper damnabatur. Itaque et sapientem non negabitis cui etiam Pythius vester testimonium dixerat. Virorum, inquit, omnium Socrates sapientissimus. Vicit Apollinem veritas, ut ipse adversus se pronuntiaret; confessus est enim se deum non esse, sed eum quoque sapientissimum affirmans qui deos abnuebat. Porro^g apud vos eo minus sapiens, quia deos abnuens, cum ideo sapiens, quia deos abnuens. Quo more etiam nobis so-

4. ab auctorem A. 5. sexta A. 6. quia Aab. qui alii. 7. omnino non ab. omni non A. 8. auctorum ego. auctorem Aab. 9. qua Aab. quia alii.

Cap. IV. a. tradux] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 7.

b. temeritate] h. e. temerario modo. Apolog. cap. 21. „magna etiam militari manu custoditiae diligentia circumsederunt.“ Ad Nat. I, 18 „non tormenta ob duritatem ac contemplam mortis animo recasemus.“ Exempla huius usus ex Arnobio protulit Hildebrand. ad Arnob. II, 61. p. 222.

c. quam de secta inspectionem auctoris retinere.] H. e. de auctore displicere nolle, in eum nolle inquirere, eum nolle recensere, qua voce mox utitur, inspectionem impedire: ut ad Romanos I, 18. „ἀληθεύων ἐν ἀδικίᾳ κατηγορούντων.“ (Gothofr.) Interpretor: quam de secta displicere, non item de eius auctore. Quod cum fit, praesudicii apparet perversitas, non iudicii sanitas.

d. auctorum et suum nomen] In aucto-

rum nomen et suum transgrediuntur, si scholae alicuius sese addicunt, ut qui Platonici et Aristotelici sunt, et iam hoc suo utuntur nomine.

e. saeculo operosissimam] Gravis-simam et molestissimam, quam homines pati et sustinere nequeunt. Cic. Nat. Deor. II, 23 „labor operosus et molestus.“ Tertull. De Resurr. Carnis cap. 7 „Non es diligentior deo, uti tu quidem Scythicas et Indicas gemmas et rubentis maris grana candentia, non plumbo, non aere, non ferro, ne argento quoque oblaquees, sed electissimo et insuper operosissimo auro descrobes“ cett. Apolog. cap. 21 „Numa Pompilius, qui Romanos operosissimis superstitionibus oneravit.“

f. Denique] h. e. ut uno exemplo fungar. Cf. adnot. ad De Corona cap. 3.

g. Porro] h. e. atquin, at enim. Cf. supra ad cap. 2.

letis: Bonus vir ¹⁰Lucius Titius, tantum quod Christianus. Item alius: Ego miror ¹¹Gaium Seium gravem virum factum Christianum. Pro stultitiae caecitate laudant quae sciunt, vituperant quae nesciunt, et id quod sciunt eo quod nesciunt vitiant. Nemini subvenit, ne ideo bonus quis et prudens, quia Christianus, aut ideo Christianus, quia prudens et bonus, cum sit humanius occulta manifestis adiudicare quam manifesta de occulto praeiudicare. ¹²Alii quos retro ante hoc nomen^b vagos, viles, improbos norant, emendatos repente mirantur, et tamen mirari quam assequi norunt^c: alii tanta obstinatione certant, ut cum suis utilitatibus depugnent, quas de commercio istius nominis capere possunt. Scio maritum unum atque alium, anxium retro de uxoris suae moribus, qui ne mures quidem^d in cubiculum inrepentes sine ¹³gemitu suspicionis sustinebat, comperta causa novae sedulitatis et inusitatae captivitatis^e omnem uxori patientiam ¹⁴obtulisse^f, se negasse zelotypum, maluisse lupae quam Christianae maritum; ipsi suam licuit in perversum demutare naturam, mulieri non permisit in melius reformari. Pater filium, de quo queri desierat, exheredavit. Dominus servum, quem praeterea^g necessarium senserat, in ergastulum dedit. Simul quis intellexerit Christianum, mavult nocentem. Nam et ipsa per se traducitur disciplina^h, nec aliunde proditur quam de bono nostro, si et mali de suo malo ¹⁵radiantⁱ. Aut nos soli contra instituta naturae pessimi de bono denotamur? Quid enim insigne praeferrimus, nisi primam sapientiam^j, qua frivola humanae manus opera non adora-

10. luciiustitius Ap. 11. Gaium Aa. Caium b. 12. Alii quos Priorius. Alii quos Aab. 13. gemitus Aa. 14. obtulisse, se negasse ego. obtulisse, negasse Aab. 15. radiant. Aut ego. radiant, cur b. rabiant aut Aa.

b. ante hoc nomen] Antequam Christiani facti erant. V. de ea brachylogia adnot. ad Scorpiae. cap. 11.

i. et tamen mirari quam assequi norunt] De ellipsi comparativi magis adnotatum est ad De Testim. An. cap. 2.

k. ne mures quidem] Cum haec scriberet Septimius, habebat in mente illud Iuvenalis [Sat. VI, 339]: „— Testicali sibi conscius unde fugit mus.“ (Rigalt.)

l. inusitatae captivitatis] Quae iam Christiana facta domo pedem vix efferebat, rebus domesticis attenta, quasi ipsa sibi captivitatem indixisset, quae antea vaga et effreni libidine huc illuc ferebatur. (Rigalt.)

m. omnem uxori patientiam obtulisse] h. e. repudium scripsisse. De voce patientis in hac re usitata adeas adnot. ad Apolog. cap. 39.

n. praeterea] h. e. insuper, etiam. Non defuerunt qui voc. necessarium h. l. de cognato intelligendum conserent, tanquam certam aliquod factam respicere Tertullianus.

o. Nam et ipsa per se traducitur disciplina] Ironia. Quid hoc mirum? inquit. Nonne per se lucet suaeque ipsius indet est nostra disciplina? nonne bona facinora nostra nos Christianos esse produnt atque convincant, adeoque communi odio dignos denotant? De verbo traducere cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

p. si et mali de suo malo radiant.] h. e. siquidem etiam mali de suo insignes sunt atque manifestantur.

q. primam sapientiam] Primam sapientiam vocat religionem Christianam, quae ad verum deum relictis idolis convertitur. Pariter cap. 4. de Pallio: „Eam

mus, ab continentiam, qua ab alieno temperamus, pudicitiam, quam nec oculis contaminamus, misericordiam, qua super indigentes flectimur, ipsam veritatem, qua offendimus, ipsam libertatem, pro qua mori novimus? Qui vult intellegere qui "sint Christiani, istis indicibus utatur necesse est.

Quod ergo dicatis: Pessimi et probrosissimi avaritia, luxuria, Cap. V. improbitate^a, non negabimus quosdam. Sufficit et hoc ad testimonium nominis nostri, si non omnes, si non plures. Necesse est in corpore, ¹et quantum velis integro aut puro^b, ²uti naevus aliqui effructet^c aut verrucula exsurgat aut lentigo sordescat^d. Caelum ipsum nulla serenitas tam colata^e purgat, ut non alicuius^f nubiculae flocculo resignetur^f. Modica macula in fronte, in parte quadam exemplari^g ⁴visa, a quo universitas munda est. Maior boni portio modico malo ad testimonium sui utitur. Cum tamen aliquos de nostris malos probatis, iam hoc ipso Christianos non probatis. Quaerite ⁵sectam cui malitiae deputatur^h. Ipsi in conloquio, si

16. sin. Ap.

Cap. V. 1. et Ap. in margine ab eadem manu. 2. uti naevus aliqui ego. aut naevus A. ut naevus ob. 3. nubiculae Aab. nubeculae alii. 4. visa, a quo ego. visa, quo b. via. aquo Aa. 5. sectam Aa. secta b.

vero cum hanc primam sapientiam vestit (sc. pallium), quae vanissimis superstitionibus renuit, tunc certissime pallium super omnes exuvias¹ cett. Huic opponit lib. II, cap. 2 „meram sapientiam philosophorum, cuius infirmitatem multa contestantur.“ (Gotthofr.)

Cap. V. Cf. Apolog. cap. 2., cap. 44., cap. 46.

a. improbitate] Pessimi vos estis, Christiani, et probrosissimi avaritia, luxuria, improbitate.

b. quantum velis integro aut puro] Quantumvis integro aut puro.

c. effructet] Eodem verbo utitur, sed transitive, De Anima cap. 27 „semina hominem ex utraque substantia effructescit.“

d. lentigo sordescat.] h. e. lentigo sordida exoriatur. Amat Tertullianus res ab effectu aut ab accidente denotare.

e. serenitas tam colata] Colata serenitas est pura, quasi defaecata. De Anima cap. 9 „Berylli fluctant colato nitore.“ Ibid. cap. 48. „certiora et colatiora somnari affirmant sub extimis noctibus.“

f. ut non alicuius nubiculae flocculo resignetur.] Resignari h. l. est pro violari, turbari vel maculari, cum proprio sit recludere, aperire, laxare, resolvere, dissolvere. Cf. Tertull. Adv. Marcion. I,

28 „signat igitur hominem nunquam apud se resignatum, lavat hominem nunquam apud se coinquinatum.“ Ibid. IV, 10 „resignati ieiunii culpam deprecatione delesse.“ De Virg. Veland. cap. 5 „cum virginitatem resignasset.“ De Paenitent. cap. 4 „paenitentiam — — nonquam posthac iteratione delicti resignari oportere.“ Prudent. adv. Symm. I, 90 „Traditur extinctas sumptus moderamine virgae in lucem revocasse animas, Cocytia lethi fura resignasse, sursum revolantibus umbris.“ Lactant. Inst. Div. VII, 22 „Eos, qui resurrexerint, nec mori iam ulterius fas, ut beatam possint agere vitam, quorum mors resignata est.“ Pro nubiculae, quod liber Agobardi praebet, in vulgatis est nubeculae. Ut ab aedis et vehis deducitur aedacula et vehiculum, ita ab nubis (Plant. Merc. V, 2. 38.) nubacula.

g. in parte quadam exemplari] Voc. exemplari non est genitivus stansentivi, id quod putaverant Gothofredus et alii, sed est ablativus adjectivi. Significat igitur partem conspicuam et eminentem.

h. cui malitiae deputatur.] Cui id malitiae deputatur, sc. unum atque alterum de sectae regula exorbitare. De verbo deputare, Tertulliano usitatissimo, cf. adnot. ad De Idol. cap. 4.

quando adversus nos, Cur ille, inquit, fraudator, si abstinētes Christiani? cur immitis, si misericordes? Adeo testimonium redditus non esse tales Christianos, dum cur tales sint qui dicuntur Christiani retorquetis. Multum distantiae inter crimen et nomen, inter opinionem et veritatem. Nam et nomina sic sunt instituta, ut fines suos habeant inter dici et esse. ⁶Quot denique philosophi dicuntur nec tamen legem philosophiae adimplent? Omnes nomen de professionibus gestant, ⁷sed ducunt nomen sine professionis praestantia qui superficie vocabuli infamant veritatem. Non statim sunt ⁸quia dicuntur, sed quia non sunt, frustra dicuntur, et fallunt eos qui rem nomini addicunt, cum de re status nominis competat. Et tamen eiusmodiⁱ neque congregant neque participant nobiscum, facti per delicta denuo vestri, quando ne illis quidem misceamur quos vestra vis atque saevitia ad negandum subegit. Utique enim facilius inter nos inviti desertores disciplinae quam voluntarii continerentur. Ceterum sine causa vocatis Christianos quos ipsi negant Christiani, qui se negare non norunt.

Cap. VI. His propositionibus responsionibusque nostris, quas veritas de suo suggerit, quotiens comprimitur et coartatur conscientia vestra, ¹tacita ignorantiae suae testis, confugitis aestuantes ad arulam quandam^a, id est legum auctoritatem, quod utique non plecterent sectam istam, nisi de meritis apud conditores legum constitisset. Quid ergo prohibuit apud executores quoque legum proinde constare, cum de ceteris criminibus quae similiter legibus arcentur ac puniuntur, nisi prius requiratur, poena cessat^b? Verbi gratia homicidam, adulterum lege: discutitur tamen de ordine admissi, et tamen cognitum est omnibus genus facti. Christianum puniunt leges. Si quod est factum Christiani, erui debet. Nulla lex prohibet inquirere, atquin^d pro legibus facit inquisitio. Quomodo enim legem observabis cavendo quod lege prohibetur, adempta diligentia cavendi per ²defectionem agnoscendi quid observes? Nulla sibi lex debet

6. quod A. 7. sed ducunt nomen sine professionis praestantia ego. seducat nomen sine professionis praestantia Aab. 8. quia A. qui ab.

Cap. VI. 1. tacita ego. tacitae (A^o)ab. tacitaei A^o. 2. defectionem A. defectum ab.

i. eiusmodi] V. quae adnotavero ad De Baptismo cap. 12.

Cap. VI. Concordat Apologetici cap. 4. a. ad arulam quandam] Tamquam in asylum. Cf. Berthald. de Ara cap. 1. (in Graevii Theas. Antiqu. tom. VI, p. 256.) Plut. Quaest. Rom. 2. 10, et 13. Macrob. Sat. I, 8. III, 6. Interpp. ad Iuven. XIV, 219. Schneidt. ad Horat. Epist. II, 1, 16.

b. poena cessat?] Iustini imitatio II. Apolog.: „καὶ γὰρ τις κατηγορουμένου ἐπ’ ὁμοῖν πάντων πρὶν ἐλεγχθῆναι τιμωρεῖται;“ (Gothofr.)

c. lege] Delige verbi gratia tibi homicidii aliquem vel adulterii convictum.

d. atquin] Est nostrum *vielmehr*. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 6. Hand Tursellin. I, p. 516.

conscientiam iustitiae suae, sed eis a quibus captat obsequium. Ceterum suspecta lex est, si ³probare se non vult. Merito igitur tamdiu iustae in Christianos et reverendae et observandae censentur, quamdiu ignoratur quod ⁴persequuntur, merito post agnitionem iniquissimae repertae cum suis machaeris et patibulis et leonibus despuuntur. Legis iniustae honor nullus est. Ut opinor autem, dubitatur de iniquitate legum quarundam, cum quotidie novis consiliis constitutisque duritias nequitiasque earum temperetis.

Unde ergo, inquitis, tantum de vobis famae licuit, cuius testimonium suffecerit forsitan conditoribus legum? Quis, oro, sponsor aut illis tunc aut exinde vobis de fide? Fama est. Nonne haec est, Fama malum, quo non aliud velocius ullum? Cur malum, si vera semper ¹sit? Non mendacio, plurimumque ne tum quidem, cum vera defert, a libidine mendacii cessat, ut non falsa veris intextat adiciens, detrahens, varietate confundens. Quid? quod ea ²condicio illi, ut nonnisi ³quod mentitur perseveret. Tamdiu enim vivit quamdiu non probat quicquam; siquidem approbata cadit et quasi officio nuntiandi functa decedit; exinde res tenetur, res nominatur, nec quisquam dicit verbi gratia: Hoc Romae aiunt factum, aut: Fama est illum provinciam sortitum, sed: Ille provinciam sortitus est, et: Hoc factum est Romae. Nemo famam nominat nisi incertus, ⁴quia nemo sit-fama sed conscientia certus; nemo famae credit nisi stultus, quia sapiens non credit incerto. Fama quantacumque ambitione ⁵diffusa est, ab uno aliquando ore exorta sit necesse est, exinde in graduces quodammodo linguarum et aurium serpit et modicum originum vitium ⁶rumoris obscurat, ut nemo recogitet, ne ⁷primum illud os mendacia seminauerit, quod saepe fit aut aemulationis ingenio, aut suspicionis arbitrio, aut etiam nova ⁸mentiendi voluptate. Sed bene, quod omnia tempus revelat, testibus sententiis et ⁹proverbiis vestris ipsaque natura, quae ita ordinata est, ut nihil lateat, etiam quod fama non prodidit. Videte, ¹⁰qualem pro-

3. probare A. probari ab. 4. persequuntur A (m. sec. sed eadem antiqua) ab. persequuntur A. m. pr.

Cap. VII. 1. sit? Non mendacio plurimumque ego. sit, non mendacio plurimum quae (quae ab.) Aab. sit. Non mendacior plurimum quae Rigallius. sit. Non mendacia plurimum quae Iac. Gothofredus. 2. condicio A. 3. quod Aβa. cum (Aφ) b. 4. quia ne sit Aφ. 5. rumoris Aa. rumores b. 6. mentiendo Aφ., sed corr. ab eadem manu. 7. proverbiis Aφ. 8. qualem prodigiam Aab. qualem prodiciam alii.

Cap. VII. Concordat Apologetici cap. 7 et 8.

a. quo non aliud velocius ullum? Ver-
gil. Aen. IV, 174.

b. ambitione] b. e. ambitu. Cf. adnot.
ad De Idolol. cap. 1.

c. recogitet, ne] De hoc ne dubitativo
adnotatum est ad Apolog. cap. 2.

digiam^d adversus nos ^esubornastis, quia quod semel detulit tantoque tempore ad fidem corroboravit usque adhuc probare non potuit. Principe Augusto nomen hoc ortum est, Tiberio disciplina eius inluxit, sub Nerone damnatio invaluit, ut iam hinc de persona persecutoris ponderetis: si pius ille princeps, impii Christiani, si iustus, si castus, iniusti et incesti Christiani, si non hostis publicus, ^fnos publice hostes; quales simus damnator ipse demonstravit, utique aemula^g sibi puniens. Et tamen permansit erasis omnibus hoc solum institutum Neronianum, iustum denique ut dissimile sui auctoris. Igitur aetati nostrae nondum anni ccl. Tot iniqui interea, tot cruces divinitatem^h consecratae, tot infantiae trucidatae, tot panes criquentati, tot strages lucernarum, tot errores nuptiarum, et adhuc Christianis sola fama decernit. Habet quidem grande fundamentum de vitio ingenii humani: feliciter in acerbis atrocibusque mentitur. Quanto enim proniⁱ ad malitiam, tanto ad mali fidem opportuni estis; facilius denique falso malo quam vero bono creditur. Si quem tamen apud vos prudentiae locum iniquitas reliquisset, ad explorandam famae fidem utique iustitia poscebat ^j"dispicere", a quibus potuisset fama in vulgus, et ita in totum orbem dari. Ab ipsis enim Christianis non opinor, cum vel ex forma ^k"ac lege omnium mysteriorum silentii fides debeatur. Quanto magis talium quae prodita non ^l"vitarent" interim animadversione ^m"praesentanea supplicium? Si ergo non ipsi ⁿ"proditores sui, sequitur ut extranei. Oro vos, extraneis unde notitia, cum ^o"etiam" iusta et licita mysteria omnem ^p"arbitrum extraneum caveant, nisi ^q"inlicita minus

9. subornastis Aa. 10. nos publice hostes A. nos publici hostes b. nos hostes publice a. 11. displicere Aa. 12. a lege Aa. 13. vitarent Iac. Fr. Gronovius Obs. in Scriptt. Eccles. Cap. X. p. 120. evitarent b. iuvarent Aq. 14. interim animadversione (aut interim animadversionis) I. Fr. Gronovius l. l. inter humana adversione Aa. interim humana animadversione b. 15. praesentanea (aut praesentaneae) Iac. Fr. Gronovius l. l. praesentanea Aa. praesentaneum b. 16. proditoris Aqa. 17. etiam b. enim Aa. 18. arbitrum Iac. Goltzfredus. arbitrii Aab. 19. inlicita Aab. inlicita alii.

d. qualem prodigium] *Prodiciam* hic vocat quem in Apologetico indicem. „Hanc, inquit, indicem adversus nos profertis, quae quod aliquando iactavit tantoque spatio in opinionem corroboravit, usque adhuc probare non valuit.“ (Rigalt.) Responsueris facili opera *quale prodigium*, vel memor eorum quae habet Vergil. Aen. IV, 181 sqq.

e. aemula] b. e. inimica, adversaria. Sic supra etiam *acumulatio*. Cf. quae adnotavero ad De Fuga in Persecut. cap. 2. f. divinitatem] h. e. aeternitatem. Cf. extremam capitis partem.

g. Quanto enim proni] De ellipsi comparativi *magis* v. adnot. ad De Test. Animae cap. 2.-

h. dispicere] De hoc verbo dictum est ad De Corbna cap. 7.

i. etiam] Ita corrigendum erat cum Rigaltio pro enim, quod codex scriptus habet. Idem vitium tollendum restabat infra cap. 10 in verbis „nos enim contemptores deorum haberi nulla ratio est.“, et cap. 18 „sed enim magna laude possari a virtute didicerunt.“ Saepissime enim in veteribus libris confusae sunt

spernunt? "Atquin extraneis tam "ignorare quam confingere magis "competit. Domesticorum curiositas furata est per rimulas et cavernas. Quid? cum domestici "eas vobis prodent res? "Omnes a nullis magis prodimur, quanto magis, si atrocitas tanta sit, quae iustitia indignationis omnem familiaritatis fidem "rumpit? Non potuerit continere quod horruit mens, quod expavit oculus. Hoc quoque mirum, si et ille, qui tanto impatientiae iure prosiluit deferre, "non et probare "gestiit, et ille, qui audiit, "non et videre curavit; siquidem par fructus est et delatoris, si quod detulit probet, et auditoris, si quod audit etiam sibi credat. Tunc, inquit, primo delatum et exhibitum est; auditum et inspectum est, atque exinde famae commendatum. Hoc quidem superscendit omnem admirationem, si semel deprehensum est quod semper admittitur; nisi desivimus iam talia factitare. Atquin et idem vocamur, et in "isdem deputamur, et de die redundamus; "quod plures, hoc pluribus odiosi. Magis increscit odium increcente materia: proficiente multitudine reorum quid ita non proficit multitudo nuntiatorum? Quod sciam, et conversatio notior facta est, scitis et dies conventuum nostrorum, itaque et obsidemur et opprimimur et in ipsis arcanis congregationibus detinemur. Quis unquam tamen semeso "cadaveri supervenit? quis in cruentato "pane vestigia dentium deprehendit? quis tenebris repentino lumine inruptis in-

20. Adquin. a. 21. ignorare *Iac. Fr. Gronovius.* honorare *Aab.* 22. competit domesticorum *Aq.* competit. domesticorum a. competit .... domesticorum b. competit. At domesticorum *Iac. Gothofredus.* competit. Aut (vel Sed) domesticorum alii. *Hildebrandus diserte testatur nihil desiderari in A. post voc. competit.* 23. eas vobis prodent res? ego. eos vobis prodentes *Aq.* eos vobis prodant? b. eos vobis proderent *Iac. Fr. Gronovius l. l.* reos (aut heros vel eros) vobis prodentes *Iac. Gothofredus.* 24. et omnes *I. Fr. Gronovius l. l.* 25. rumpit? *I. Fr. Gronovius l. l.* In A. est rumpit. Non potuerit *cett.* In ab. coniunguntur prae duae sententiae: quanto magis, si atrocitas — — — rumpit, non potuerit — — expavit oculus? 26. non et probare *Aab.* et non alii. 27. gestiit *I. Fr. Gronovius l. l.* gestiit *Aab.* 28. non et videre *I. Fr. Gronovius l. l.* et non videre *Aab.* 29. isdem *Aqa.* isdem b. 30. quod *Aab.* quo *Iac. Gothofredus.* 31. cadaveri ego. paveris *Aa.* pueri b. *Gothofredus.* 32. pane (*Aq*)b. pa... *Aßa.* panis *γ.*

particulae enim et etiam. Cf. *Drakenb.* ad *Liv. XXXVI, 41, 3.* et *Heind.* ad *Cic. de Nat. Deor. I, 7, 16.*

l. spernunt?] h. e. segregant, arcent. *Ean. ap. Non. p. 399. M.* „Melius est virtute ius. Nam saepe virtutem mali nasciscuntur: ius atque aequum se a malis spernit procul.“ *Plant. Capt. III, 3, 2.* „Nunc spes, opes auxiliaque a me segregant spernuntque se.“ *Id. Mil. Glor. IV, 6, 17.* „Ille illas spernit segregatque a se omnes extra te unum.“

l. prodent res?] Quid igitur, inquit,

tali testimonio tribuendum est? Sequentia per ironiam accipienda sunt.

m. prosiluit deferre] Cf. *Apolog. cap. 39* „Post aquam manulem et lumina, ut quisque de scriptaris sanctis vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium de deo canere.“, ad quem locum alia huius infinitivi exempla adscripti. Poësis tamen h. l. etiam distinguere: prosiluit, deferre, non et probare *cett.*, ut infinitivus deferre non a prosiluit, sed a gestiit pendet.

a. conventuum nostrorum] Cf. *De leina. cap. 2. 10. 14.*

munda aliqua, ne dixerim incesta, indicia recognovit? Si praemio impetramus, ne tales in publicum extrahamur, quare et opprimimur? Possumus et omnino non extrahi. Quis enim ³³prodicionem ³⁴criminis alicuius sine crimine ipso aut vendit aut redimit? Sed quid ³⁵extraneis speculatoribus et indicibus detractem, qui talia obiciatis quae non ab ipsis nobis cum maxima vociferatione publicentur, aut statim audita, si prius demonstrantur, aut postea reperta, si interim ³⁶celantur? Sine dubio enim ³⁷initiari volentibus mos est prius ad magistrum sacrorum vel patrem adire. Tum ille dicit: Infans tibi, qui ³⁸ad hoc vadetur, necessarius, qui imoletur, et panis aliquantum, qui in sanguine infringatur; praeterea candelabra, quae canes annexi deturbent, et offulae, quae eosdem canes: sed et mater aut soror tibi necessaria est. Quid, si nullae erunt? Opinor, legitimus Christianus esse non poteris. Haec, oro vos, denuntiata ab aliis sustinent prodi? ³⁹Diversum opus non est scire illos. Prius fallaciae negotium perpetratur: ⁴⁰ignaris et dapes et nuptiae subiciuntur; nihil enim unquam retro de Christianis mysteris ⁴¹au-

33. pro . . . tionem Aq. 34. criminosi Gothofredus. 35. extranei A. 36. celantur Aq. celantur Aß(?) celentur ab. 37. initiari ego. initiarum Aa. initiatum b. Gothofredus. 38. ad hoc vadetur ego. adhuc vagetur Aab. adhuc vagietur (h. e. vagit) I. Gothofredus. adhuc vagit Leopoldus. 39. diversum opus. non est scire illos prius *distinctio est in Aq.* Diversum opus non est scire illos: prius a. Diversum opus. Non est scire illos: prius b. 40. ignaris b. Cnaris Aq. gnaris Aßa. 41. audierant A. audierunt ab.

o. sine crimine ipso aut vendit aut redimit? Gothofredus pro criminis corrigrere volebat criminosi. Non opus est mutare; neque enim idem est proditio criminis quod ipsum crimen. Gothofredus haec adnotavit: Novam sibi objectionem Nationum fingit, hanc nempe: Vos Christiani praemio et pecunia id impetratis, ne crimina vestra propalentur. Verum respondit: Si sparsis numis crimina nostra, ut vultis, redimeremus, utique et nos ipsos redimeremus, et sic nec proderetur ipsi. Atquin prodimur; proinde neque criminum nostrorum silentium redimimus. Homo et crimen eius non possunt non simul ambulare: si criminis silentium vendis, quid hominem criminosum trahis, quid tradis? Si criminis silentium redimis, et te procul dubio redimis. Atque hoc est ipsum, quod indicatur Apolog. cap. 7. „Quis talia facinora cum invenisset, vendidit ipsos trahens homines?“ trahens, ad iudicem scilicet. Ceterum quid Tertullianus in hanc partem senserit, utrum videlicet Christianus se redimere possit

sibi que consulere pecunia aut etiam fugi, vide librum de Fuga cap. 12. 13.

p. celantur? Si crimina, inquit, quae nobis intenduntur, mysteria nostra sunt, utique latere etiam per nos ea non possunt. E duobus enim alterum necesse est, vel ut ab initio ea demonstremus accedentibus ad mysteria nostra, vel sane ex postfacto ab his ipsis ea deprehendantur. (Gothofr.)

q. qui ad hoc vadetur? Ita omnino emendandum erat. Infantis, pater ille sacrorum ait, infantis sanguine sacris nostris te despondere debes, haec te hostia nobis vadetur.

r. infringatur? Quid, si infrietur, aut inlinguatur?

s. sustinent prodi? h. e. differunt prodi. Similiter De Idol. cap. 3. „Igitur omnis forma vel formula idolum si dici exposcit.“ Ad Natt. I, 18 „Atenim haec omnia apud priores maioresque vestros non contemni modo, sed etiam magna laude pensari didicerunt.“ De verbo sustinere cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 11. Cf. De Patient. cap. 16.

dierant. Tamen postea cognoscant necesse est, vel aliis "quos inducunt praeministranda. Ceterum" quam vanum est profanos scire quod nesciat sacerdos? Tacent igitur et accepto ferunt, et nihil "tragoediae" Thyestae vel Oedipodis erumpunt, et non protrahunt ad populum. "Fidei de ministris et magistris et de ipsis potiores morsus iam "doctis nihil rapiunt". Si nihil tale probetur; grande nescio quid "aestimari oportet, cuius compensatio tantarum atrocitatum "tolerantia constat. Miserae atque miserandae nationes, ecce proponimus vobis disciplinae nostrae sponsionem. Vitam aeternam sectatoribus et conservatoribus suis spondet, e contrario profanis et aemulis supplicium aeternum aeterno igni comminatur; ad utramque causam mortuorum resurrectio praedicatur. Viderimus" de fide istorum, dum suo loco digeruntur"; interim credite, "quemadmodum nos. Volo enim scire, si per talia scelera adire parati estis, "quemadmodum nos? Veni, "si quis es, demerge ferrum in infantem; vel si alterius officium est, tum modo specta morientem animam antequam vixit, certe excipe rudem sanguinem" in quo panem tuum saties, vescere "libenter; interea discumbe, dinumera" loca, ubi mater aut soror torum "presserit; nota diligenter, ut, cum tenebrae "inruerint, temptantes scilicet diligentiam singulorum, non "erres extraneam" incursans: piaculum feceris, nisi incestum. Haec cum expunxeris", vives in aevum. Cupio respondeas, si tanti "facis aeternitatem? Immo idcirco nec credis, "etiam si credide-

42. quos b. *Gothofredus*. quo Aa. 43. tragoediae b. *Gothofredus*. tragoedia Aa. 44. Thyestae vel Oedipodis b. *Gothofredus*. .... te velo edipodis Aq. et Aß. Thieste velo edipodis A., teste *Gothofredo*, et a. 45. Fidei de ministris ego. fide in ministros Aab. 46. doctis nihil rapiunt ego. doctis ..... rapiunt Aab. doctis dentibus rapiunt γ. 47. aestimari ab. aesti.... A. 48. tolerantia ab. tole...tia Aq. tole..... Aß. 49. quemadmodum b. quae admodum Aa. 50. quemadmodum b. quae admodum Aa. 51. si quisses Aß. 52. libenter interea. Discumbe Aqα. libenter: interea discumbens b. 53. presserit Aß. 54. inruerint temptantes A. 55. erres b. *Gothofredus*. errens Aa. 56. facis A. facias ab. 57. etiam si A. et iam si ab.

1. Ceterum] b. e. Alioquin. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 11.

a. nihil rapiunt.] Semel nempe initiat, sive ministris sive magistris, quantavis cruentae illae epulae de fide aemel data eripere quicquam non possunt; sunt enim omni divina humanave lege istae potiores.

v. Viderimus] De hac locutione Tertulliano usitatissima cf. adnot. ad De Corona cap. 13.

w. dum suo loco digeruntur] Infra cap. 19.

x. rudem sanguinem] b. e. insontem, aut tenellum. Minuc. Felix Octav. cap. 30 „Putas posse fieri, ut tam molle, tam parvulum corpus fata vulnere capiat? ut quisquam illum rudem sanguinem novelli et vixdum hominis caedat, fundat, exhaustat?“

y. extraneam] b. e. aliam, alienam. V. de hoc vocabulo apud Tertullianum et Ictos usitatissimo Brisson. de Form. s. v. Interpr. ad Sueton. Octav. cap. 49. et Claud. cap. 4. Dirksen Manuale s. v. z. expunxeris] Dixi de hoc verbo ad Apolog. cap. 35.

ris, nego te velle, "etiam si velles, nego te posse. Cur autem alii possint, si vos non potestis? cur non possitis, si alii possunt? Inpunitatem, aeternitatem quanto constare vultis? "An haec nobis omni modo redimendae videntur? an alii ordines "dentium Christianorum, et alii specus faucium, et alii ad incesti libidinem nervi? Non opinor. Satis enim est nobis sola "veritate a vestra positione" discerni.

Cap. VIII. ¹Plane, tertium genus dicimur". ²Cynopaene aliqui vel Sciapodes? vel aliqui ³de subterraneo Antipodes^b? Si qua istic apud vos ⁴saltem ratio est, edatis ⁵velim primum et secundum genus, ut ita de tertio constet. ⁶Psammetichus quidem putavit ⁷sibi de ingenio ⁸exploratum esse de primogenitis. Dicitur enim infantes recenti e partu seorsum a commercio hominum alendos tradidisse nutrici quam et ipsam propterea elinguaverat, ut in totum exsules vocis humanae non auditu formarent loquellam, sed suo promentes eam primam nationem designarent cuius sonum natura dictasset. Prima vox ⁹βεκκος renuntiata est; interpretatio eius panis apud

58. etiam si A. et iam si ab. 59. An haec ab. Balusius et Hildebrandus haec verba non iam legerunt in codice. Sunt devulsa. 60. dentium ab. den.... Ap. ...tium Aβ. 61. veritate Ab. Gothofredus. ver.... a.

Cap. VIII. 1. Plane, tertium (Aβ)ab. Tertium (Ap). 2. Cynopennae (Aβ)ab. Cynopenne Ap. 3. de subterraneo Antipodes ego. desubterraneanipodes A. de subterranea Antipodes ab. 4. saltem ratio Ab. salteratio a. alteratio (aut alternatio) Gothofredus. 5. vel imprimum a. 6. Psammetichus Aa. 7. sibi de Gothofredus. tibi se Aab. 8. exploratum esse de primogenitis ego. exploratus si de prima generis Aub. explorandum de fide primi generis Gothofredus. 9. BEKKOS b. pactos Aa.

zz. positione] h.e. statu, condicione; nostrates dicunt stellung. Gothofredus adnotavit: Positiones etiam vocant pragmatici, qui ad hanc diem nesciunt se cum Tertulliano loqui.

Cap. VIII. Concordat nonnihil Apologetici cap. 8.

a. Plane, tertium genus dicimur] De hac Gentilium obiectione seu praeiudicio, quo Christianos „tertium genus hominum“ deputabant, vocabant, quodque ex professo hic diluit, in Apologetico nihil, et nescio an quisquam praeterea hoc aevo eius meminerit; nunc saltem non recorder. Huius rei quaedam rursum mentio cap. ult. inf. Sane fuit haec quoque postea Italici Apostatae obiectio, teste Cyrillo lib. I. adv. Iulianum, sed eo sensu, quod neque Gentiles neque Iudaei Christiani essent. Et procul dubio ea quoque fuit meas Nationum hoc Tertulliani sarculo. Ut proinde in hoc quoque diluendo ἐξιστάξω aliquid videre

mihi videar, a quo non semper liberi fuere veterum Patrum et oratorum Christianorum quique. (Gothofr.) Cf. infra ad cap. 20.

b. de subterraneo Antipodes?] De Anima cap. 28 „mortem simulat, subterraneo latitat, septenni se illic patientia damnat“ cett. Cf. Salmas. in Solin. p. 850. De Antipodum fabulosa gente v. Cic. Acad. IV, 39. Plin. H. N. III, 65. Macrob. Somn. Scip. II, 5. Mart. Cap. VIII, 874. Diog. Laert. VIII, 26. et ibi Menag., Lactant. Inst. Div. III, 24. Augustin. de Civ. Dei XVI, 9. Accurate de iis egit Io. Nannesius in Misc. Observ. vol. VII. tom. II, p. 163 sqq. De Cynopis vel Cynocephalis et de Sciapodibus adnotatum est ad Apolog. cap. 8.

c. suo promentes] Facile esset corrigere de suo promentes, pro suo promentes, sed non opus est. Cf. Horst. Epod. II, 42 „vina promens dolio.“ Vergil. Aen. II, 260 „laetique caso se robore promunt.“

Phrygas nomen est; Phryges primi genus exinde habentur^d. ¹⁰Sed unum hoc erit de vanitatibus vestrarum fabularum non otiose nobis retractandum, quo fidem vestram vanitatibus quam veritatibus deditam^e demonstrare gestimus. An omnino credibile sit, tali membro desecto, vastato ipsius animae organo ¹¹et utique radicitus caeso, castratis faucibus quae etiam extrinsecus periculose vulnerantur, exinde tabo in ¹²praecordia ¹³refluente, postremo ¹⁴aliquandiu cessantibus alimentis, vitam ¹⁵nutrici illi perdurasse? Age nunc, perseveraverit ¹⁶Philomelae^f ¹⁷medicamentis *suam vitam*, quam et ipsam prudentiores non linguae ¹⁸caede, *sed ex pudoris rubore* mutam interpretantur. Si ergo vixit, potuit ¹⁹effutire aliquid obtusum. Et exarticulatum sonum tinnitumque sine modulatu labellorum, ²⁰expanso ore, lingua stupente de solis faucibus cogi licet. Id fors^g tunc infantes, quia unicum, facilius commentati paulo modulatus, utpote linguatuli^h, ²¹in inventum alicuius ²²interpretationis ²³impegerintⁱ. Sint nunc primi Phryges, non tamen tertii Christiani.

10. Sed unum hoc erit A. Sed hoc unum erit ab. 11. et om. a. 12. praecordia Ap. m. pr. 13. refluente As. 14. aliquandiu As. 15. nutrici illi per...asse As. nutrici perdurasse ab. nutrici per...sse Ap. nutrici perseverasse Hildebrandus. 16. filomelae Aa. 17. medicamentis suam vitam, quam ego. medicamentis... quam Ap. medicamentis... (As)ab. medicamentis vita quam γ. 18. caede, sed ex pudoris ego. caede... udoris Ap. caede... udoris a. caede, sed pudoris by. 19. effutire b. Gothofredus. et future Aa. 20. expanso b. Gothofredus. expanso Aa. 21. in inventum ego. in ventum ab. inventum A. 22. interpretationis As. 23. impegerint Gothofredus. impegerit Aab.

d. Phryges primi genus exinde habentur.] Hanc narrationem hausit ex Herod. II, 2. Cf. Hesych. et Suid. s. v. *Βρυγαίη*. Schol. ad Arist. Nub. 397. Schol. ad Apollon. IV, 272. Tzet. Chil. IV, 101. Polluc. Onom. V, 88. Claudian. in Eutrop. II, 251 sqq. Maussac. Diss. Harpocr. p. 358. Rigaltius citat etiam Gelenum lib. II. de Differ. „*Ἄλλ' αἰ παρὶς Βίος ἰδίαις τὸν ἄλλον καλεῖται, ὡς τε οἱ Φρύγες, οὐδὲν ἄλλω διαφέρει*.“

e. vanitatibus quam veritatibus deditum.] De hac ellipsi cf. adnot. ad De Testum. Animae cap. 2.

f. Philomelae] Apollod. Bibl. III, 13. ult. Conon. Narrat. 31. Hygin. Fab. 45. Ovid. Metam. VI, 455 sqq.

g. fors] Priscian. p. 1015. P.: „similiter fors, quum sit nominativus, accipitur pro adverbio.“ Adde p. 1016 „et fors quidem, et forsitan, et forsitan dubitandi sunt: forte vero eventus pro fortuito.“ Cf. Hand Tursell. II, p. 710 sq. Verg. Aen. II, 139. XI, 50. Valer. Flacc. III, 665. Stat. Silv. III, 4, 4. Tertull. ad Uxor. II, 2 „hanc mentionem fors

de fidelibus iunctis simpliciter intelligendo potent etiam infidelibus habere licere.“ Ibid. II, 13 „Alia fors dicit: non est mihi necessarium hominibus probari“ cett. De Patient. cap. 3 „Et haec quidem divinae patientiae species quasi de longinquo, fors ut de supernis aestimetur.“

h. linguatuli] Sic infra cap. 10 format adiectiva *ignitulus* et *pennatulus*.

i. in inventum alicuius interpretationis impegerint.] Ita corrigendum erat omnino. Id obtusum nescio quid, sit, forsitan tunc infantes facilius sint (nam unicum erat eis) commenti, et paulo modulatus pronuntiando formatum, utpote linguatuli, paulatim in interpretationem aliquam firmaverint. Rigaltii scriptura: *in ventum* — — *impegerit* non magis intellego quam eius verba quibus eam interpretatus esse sibi videtur: „Temerario linguae in contrarium ventum sive aerem appulsu sonum alicuius interpretationis ediderint.“ Verbo *commentari* pro *commisisci* utitur Septimius etiam Apolog. cap. 40 „primo quidem ut inoffa-

Quantae enim aliae gentium series post Phrygas? Verum recogitate, ne quos tertium genus dicitis principem locum ²⁴obtineant, siquidem non ulla gens non Christiana^k. Itaque quaecumque gens prima, nihilominus Christiana. Ridicula dementia novissimos dicitis et tertios nominatis. Sed de superstitione tertium genus deputatur, non de ²⁵natione, ut sint Romani, Iudaei, dehinc Christiani. Ubi autem Graeci? vel si in Romanorum superstitionibus censentur, ²⁶quoniam quidem etiam deos Graeciae Roma sollicitavit, ubi saltem Aegyptii, et ipsi, quod sciam, ²⁷privatae curiosaeque religionis? Porro si tam monstrosi qui tertii loci, quales habendi qui primo et secundo antecedunt?

Cap. IX. Sed quid ego mirer vana vestra, cum ex forma naturali incorporata et concreta intercessit malitia et stultitia sub eodem mancipe erroris^a? Sane, quia non miror, enumerem necesse est, 'ut vos recognoscendo miremini, in quantam stultitiam incidatis, qui omnis cladis publicae vel iniuriae nos causas esse vultis. Si Tiberis redundaverit, si Nilus non redundavit, si caelum stetit, si terra ²movit, si Libitina vastavit, si famis^b afflixit, statim omnium vox: ³'Christianorum meritum!' Quasi modicum habeant aut aliud^c metuere 'qui deum verum. Opinor, ut contemptores deorum vestrorum haec iacula ⁴eorum provocamus. Ut supra^d edidimus, aetatis nostrae nondum anni trecenti: quantae clades ante id spatium supra universum orbem ad singulas urbes et provincias ceciderunt? quanta bella externa et intestina? quot pestes, fames, ignes, hiatus motusque terrarum saeculum digessit^e? Ubi tunc Christiani, cum res

24. optineant Aa. 25. ratione quidam perperam. 26. quoniam quidem (qm̄ quidem Aq.) A. quandoquidem ab. 27. privatae b. Gothofredus. privati Aa.

Cap. IX. 1. ut ego. et Aab. 2. movit, si Libitina I. Fr. Gronovius in *Observ. in Eccl. Scriptt.* cap. XI. p. 123. Equidem antea pulaveram movit, si vis nociva. In Aab. est movit, ... tias, unde γ. movit, si votiva. 3. Christianorum meritum I. Fr. Gronovius l. l. Christianorum satum γ. Christia ..... tum Aq. Christi ..... tum Aab. 4. qui deum verum ego. quidm̄ ..... Aq. quidm̄ ..... a (in curis secundis). quidm̄ ..... Aβ. Quid igitur? ab. 5. eorum provocamus b. eorum ..... Aa. eorum revincamus γ.

ciosa eius, quem cum intellexeret ex parte, non requisivit, sed et alios insuper sibi commentata quos coleret^c cett.

k. non ulla gens non Christiana.] Tantum incrementum duobus saeculis ceperat res Christiana. V. Apolog. cap. 37 et 50. Ad Scap. cap. 5.

Cap. IX. Concordat Apologetici cap. 40 et 41.

a. sub eodem mancipe erroris?] Ubi stultitia, ibi et malitia, quippe quas lex naturalis sorores facit inseparabiles. Idem est huic et illi pater, error: erroris

manceps, diabolus. De voc. *manceps* cf. adnot. ad De Idol. cap. 1.

b. famis] Haec vocabuli forma legitur etiam apud Varron. de R. Rust. II, 5. et apud Prudent. Psychom. v. 479.

c. aut aliud] Quam terrae motum, famem et quae sunt similia. De structura verbi habere cum infin. cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 12.

d. Ut supra] Huius libri cap. 7.

e. digessit?] Per annales suos et memoriarum libros.

Romana tot historias laborum suorum subministravit? Ubi tunc Christiani, cum ⁶Hiera, Anaphe et ⁷Delos et Rhodos et ⁸Cea¹ insulae multis cum milibus hominum ⁹pessum ierunt, vel quam¹⁰ Plato memorat maiorem ¹¹Asia aut Africa in Atlantico mari mersam? cum Vulsinos de caelo, ¹²Pompeios de suo monte perfudit ignis? cum terrae motu mare Corinthium ereptum est? cum totum orbem cataclysmus abolevit? Ubi tunc, non dicam contemptores deorum Christiani, sed ipsi dei vestri, quos clade illa posteriores loca, oppida approbant in quibus nati, morati, sepulti sunt, etiam quae condiderunt? Non alias enim ¹³superfuissent ad hodiernum, nisi ¹⁴postuma cladis illius. ¹⁵Si relegere et revolvere non curatis testimonia temporum, aliter vobis renuntiata¹⁶, inprimis ne deos vestros ¹⁷iniustissimos pronuntietis, qui propter contemptores etiam cultores ¹⁸suos laedunt, ¹⁹tunc nec vosmetipsos errare probatis, si ²⁰deos traditis qui ²¹vos a meritis profanorum non discernunt? Quodsi, ut unus atque ²²alius vanissimus ait, idcirco vobis quoque irascuntur, quoniam de nostra ²³eradicatione negligitis, absolutum est de infirmitate et mediocritate ²⁴eorum: nam non irascerentur vobis in animadversione cessantibus, si ²⁵ex se quid possent. Quanquam et alias confitemini istud, si quando illos supplicio nostro videmini ²⁶ulcisci. Si ab alio aliud¹, a maiore defenditur. Pudeat igitur deos ab homine defendi.

6. hierennape Aab. hierennapae A., teste Gothofredo. 7. Delos Gothofredus. delphos Aab. 8. Cea Gothofredus. creta Aab. 9. pessum ierunt ab. pessumbief A. 10. Asia aut Africa ego. Asiam aut Africam Aab. Asia et Africa Gothofredus. 11. Pompeios ego. Tarpeios Aab. 12. superfuissent b. Gothofredus. superfuissent Aa. 13. postuma b. Gothofredus. postumae Aa. 14. Si Afa. Sed (Aq)b. 15. iniustissimos pronuntietis b. iniustis ... s pronuntietis Aq. iniustis ... os pronuntietis Aa. iniustis illos pronuntietis a. iniustos deos pronuntietis Gothofredus. 16. saos laedunt b. Gothofredus. suos ... nt Aq. suos ... nt a. 17. tunc nec A. m. sec. sed eadem antiqua. tunc ec A. m. pr. tunc enim ab. 18. deos b. Gothofredus. eos Aq. 19. vos a meritis profanorum b. vos ... s profanorum Aa. vos a turbis profanorum y. 20. alius vanissimus y. alius ... mus Aq. alius ... mas (Aa)ab. 21. eradicatione negligitis ab. eradica ... eglegitis A. 22. eorum: nam non ab. eorum ... on Aa. eorum ... non Aq. 23. ex se quid possent A., teste Gothofredo in curis secundis. exse ... possent Aq. exse ... possent Aa. exsequi ab. 24. ulcisci. Si ab alio aliud ego. ulcisci. Abaliud Aab.

[Cea] Sic scripsi cum Gothofredo pro vulgata Creta. Cretam enim terrae motu tantopere unquam labefactam fuisse nullibi proditum est. De Cea Plin. H. N. II, 92 „Ex insula Cea amplius triginta milia passuum abrupto subito cum plurimis mortalium rapuit mare.“ Con insulam et Ceam fuisse appellatam testis est idem Plinius H. N. V, 31. Olim pro Creta cogitaveram Thera: sed in loco gemello Apolog. cap. 40. Cos in-

sula item cum ceteris memoratur. De Thera insula cf. Plin. H. N. II, 87.

g. vel quam] Struc: vel cum ea insula pessum ivit, quam cett.

b. aliter vobis renuntiata] Quae aliter vobis quam nobis renuntiata atque tradita esse videntur.

i. Si ab alio aliud] sc. defenditur. Haec correctio necessaria erat. Monstrum vocabuli abaliud tunc Rigaltius his verbis: Dixit abaliud eadem forma

Cap. X. Effundite iam omnia venena, omnia calumniae tela infligite huic nomini, non cessabo ultra repellere, at postmodum^a obtundentur expositione totius nostrae disciplinae. Nunc vero eadem ipsa de nostro corpore vulsa in vos retorquebo, eadem vulnera criminum in vobis defossa monstrabo, quo 'machaeis vestris admentationibusque' cadatis. Iam primo quod in nos generali accusatione dirigitis, divortium ab institutis maiorum, considerate etiam atque etiam, ne vobiscum communicemus crimen istud. Ecce enim per omnia vitae ac disciplinae corruptam, immo deletam in vobis antiquitatem recognosco. De legibus quidem iam supra dictum est, quod eas nevis de die consultis constitutisque obruistis. De reliqua vero conversationis^d humanae dispositione palam subiacet^e, quanta a maioribus mutaveritis^f, cultu, habitu, apparatu, ipsoque victa, ipsoque sermone; nam pristinum ut rancidum relegatis. Exclusa ubique antiquitas in negotiis, in officiis; totam auctoritatem maiorum vestra auctoritas deiecit. Sane, quod vobis magis probro est, laudatis semper vetustates, et nihilominus recusatis. Qua perversitate² tanta vana maiorum apud vos permanere, ³probari debuerunt, cum ⁴ea, quae probatis, recusetis? Sed et ipsum quod videmini a maioribus ⁵traditum fidelissime custodire et defendere, vel quo maxime reos

Cap. X. 1. macheris *Aa*. machinis *Gothofredus*. 2. tanta vana maiorum ego. tant ..... maiorum (*Aß*) *ab*. tan ..... maiorum *Aq*. tanta insania *γ*. 3. probarique *Gothofredus*. 4. ea quae probatis *ab*. ea quae ..... batis *Aq*. ea quae ..... batis *Aß*. 5. traditum fidelissime *ab*. traditum ..... sime *Aq*. et *Aß*.

qua Graeci *ἐξάλλω*. Ab aliud, quod refertur ad aliud, a quo est aliud, ut deus, aliud ab homine: homo, aliud a deo.

Cap. X. Concordat Apologetici cap. 12. 13. 14. 15.

a. postmodum] Nempe in Apologetico: ibi enim convertitur Tertullianus ad demonstrationem religionis Christianae, ut ipsemet post retroractionem criminum sine cap. 16. loquitur: „Quae omnia conversi iam ad demonstrationem religionis nostrae repurgavimus. Quod colimus, deus unus est“ cett. Itaque veram divinitatem, quam Christiani colunt, et sic statum religionis adstruit cap. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. Fidem Christianorum in principes exponit cap. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. Conventionum, quos Christiani agitent, innocentiam aperit cap. 39. Quorum omnium nihil hoc libello praestat. (Gothofr.)

b. admentationibusque] Ipse alibi [Scorp. cap. 1.] *admentis*, hoc est iaculis. (Rigalt.) Verbum *amentare* usurpat Tertullianus Adv. Marcion. IV, 33: „Cui

famulatum videns Pharisaeorum cupiditatem, *amentavit* hanc sententiam“ cett. *Admentum* praebent Notae Tiron. p. 84. et, ni fallor, etiam illa corrupta glossa Glossarii Vet. Lat. Amploniani a me editi in Iahn et Klotz Archiv s. 1847. p. 268. v. 157: „Admentum, adjuvans longae etiam consules adiacent“, quam ita emendo: „*Admentum*, adjuvans. *Admentum*, longae ligamen quo missilia iaciunt.“ Idem Glossarium p. 269. v. 243. habet: „*Ammentum*, ligamen in missile.“

c. ne] De hoc *ne* dubitativo v. adnot. ad Apolog. cap. 2.

d. conversationis] Cf. adnot. ad De Idol. cap. 20., et de re Apolog. cap. 6.

e. palam subiacet] *παρὰ τὸν ὄφθαλμον* i. e. palam est; ut Apolog. cap. 13. „intellegi subiacet.“ (Gothofr.)

f. quanta a maioribus mutaveritis] h. e. quot res ita mutaveritis ut a maiorum institutis plane iam differant. Gall. N. A. II, 23 „Quantum mutare a *Nesandro* Caecitias visus est.“

nos ⁶transgressionis postulatis, de quo totum odium Christiani⁷ no-
minis animatur, deorum dico culturam, perinde a vobis destrui ac
despici ⁸ostendam. Nisi quod perinde nos etiam contemptores⁹
deorum haberi nulla ratio est, quia nemo ¹⁰contemnit quod sciat
omnino non esse. Quod omnino est, id contemni potest, quod
nihil est, nihil patitur. Igitur quibus est, ab eis patiatur necesse
est. Quo magis oneramini¹¹ credentes esse et contemnentes, colen-
tes et despuentes, honorantes et ¹²lacescentes¹³. Licet etiam hinc
recognoscere inprimis: cum alii alios deos colitis, eos, quos non
colitis, utique contemnit. Praelatio alterius sine alterius contu-
melia ¹⁴non potest¹⁵, nec ulla electio non ¹⁶reprobatione componitur.
Qui de pluribus suscipit aliquem, eum, quem non suscipit, despexit.
Sed tot ac tanti ab omnibus coli non possunt. Iam ergo tunc
primo contempsistis, non veriti scilicet ita instituere, ut omnes
coli non possent. At enim illi sapientissimi ac prudentissimi maio-
res, ¹⁷quorum institutis renuntiare non nostis maxime in persona
deorum vestrorum, ipsi quoque impii ¹⁸deprehenduntur. Mentior, si¹⁹
nunquam censuerant, ne qui imperator fanum, quod ²⁰in bello vo-
visset, prius dedicasset quam senatus probasset; ²¹ut contigit
M. Aemilio, qui voverat Alburno deo. Utique enim impiissimum,
immo ²²contumeliosissimum admissum est, in arbitrio et libidine
sententiae ²³humanae locare honorem divinitatis, ut deus non sit
nisi cui esse permiserit senatus. Saepe censores inconsulto populo
adsolaverunt²⁴. ²⁵Certe Liberum Patrem cum ²⁶sacris suis consules

6. transgressionis ab. transgr.....nis Aq. et Aß. 7. ostendam. Nisi quod perinde
nos etiam ego. ostendam nisi quod perinde nos enim Aa. ostendam; nisi quod non
perinde: nos enim b. Gothofredus. 8. contemnit A., pro more. 9. lacescentes
Aa. lacescentes b. 10. non potest Aa. esse non potest b. 11. reprobatione
b. Gothofredus. reprobationē A. reprobationem a. 12. quorum b. eorum Aa.
13. deprehenduntur A., pro more. 14. in bello vovisset Gothofredus. in proelio
vovisset b. in .....o novisset Aq. in .....o novisset Aß. 15. ut contigit M.
Aemilio ab. ut contigit .....o Aq. ut contigit .....o Aß. 16. con ..... sissimum
Aq. 17. humanae locare ab. humanae ..... Aq. humanae ..... re Aß. 18. certe
(A) b. certi a. 19. sacris suis ego. sacro suo b. Gothofredus. socru sua²⁵ Aß.
socru sua Aq.

g. Nisi quod perinde nos etiam con-
temptores] Ita haec verba a me sunt
sanata. Enim pro etiam saepius scriptum
in libro Agobardi; v. supra adnot. ad
cap. 7. Sententia in aperto est.

h. oneramini] h. e. accensamini. V.
quae adnotata sunt ad De Spectac. cap. 26.

i. lacescentes] Ita est in codice. La-
cessere pro vulgato lacescere retinent etiam
pars librorum Corippi De Laud. Iustini
Min. III, 396.

k. non potest] Addit in editis Apo-
logetici vox procedere, in Fuldensi vox

esse. Et neutrum tamen hic desideratur.
Absolute non potest pro non potens est,
sive non valet, οὐ δύναται, οὐ χωρεῖ,
οὐκ ἵσχυται. (Gothofr.)

l. Mentior si] Amat Tertullianus hanc
formulam affirmandi. De leian. cap. 6
„Mentior si non dominus ipse —
causam plenitudini deputat.“ De Anima
cap. 19 „Mentior si non statim infans
— hoc ipsum de se testatur sensisse.“

m. adsolaverunt] h. e. honorem divi-
nitatis solo alliecerunt, profligaverunt. Cf.
infra „maiestatis fastigium adsolant.“ Vet.

senatus auctoritate non ²⁰urbe solummodo, verum tota Italia eliminaverunt²¹. Ceterum Serapem et ²²Isidem et ²³Arpocraten et Anubem prohibitos Capitolio Varro commemorat²⁴, ²⁵eorumque aras a senatu deiectas nonnisi per vim popularium restructas. Sed tamen et Gabinius consul Kalendis Ianuariis, cum vix hostias probaret prae popularium coetu²⁶, quia nihil de Serape et Iside constituisset, potiore habuit senatus censuram²⁷ quam impetum vulgi, et aras institui prohibuit. Habetis igitur in maioribus vestris, etsi non nomen, attamen sectam Christianam, quae deos neglegit. Horum si vos saltem ²⁸integri in honoribus vestris rei ²⁹essetis laesae religionis, sed invenio conspirasse a vobis ³⁰etiam superstitionis quam impietatis profectum. Quanto enim inreligiosiores deprehendimini? Privatos enim deos, quos Lares et Penates domestica consecratione prohibetis, domestica ³¹et licentia inculcatis³², venditando, pignerando pro necessitate ac voluntate. Essent quidem tolerabiliora eiusmodi contumaciae³³ sacrilegia, nisi quod eo iam contumeliosiora quod modica. Sed aliquo ³⁴solatio privatorum et domesticorum deorum querellae iuvantur, ³⁵quod publicos turpius contumeliosiusque tractetis. Iam primum, quos in ³⁶hastarium regessistis, publicanis ³⁷subdidistis, omni quinquennio inter vectigalia vestra ³⁸proscriptos addicitis. Sic Serapeum, sic Capitolium petitur, addicatur, ³⁹conducitur, ut forum, sub eadem voce praeconis, eadem exactione quaestoris. Sedenim ⁴⁰agri tributo onusti viliores, hominum capita stipendio censa ⁴¹ignobiliora (nam hae sunt ⁴²captivitatis notae poenae): dei vero, qui magis ⁴³tributarii, magis sancti, immo qui magis sancti, magis tributarii. Maiestas constituitur in quaestum,

20. urbes Aβ. 21. isydem Aa. 22. arpocraten A. Arpocratem ab. 23. eorumque aras a senatu Gothofredus. eorumque statuas a sensu b. eorumque a senatu Aa. 24. integri in ego. integrum Aab. 25. essetis ego. esset Aab. 26. et licentia Aa. licentia b. 27. solacio Aβ. 28. quod publicos b. quo publice Aqa. 29. astarium Aa. 30. subdidistis ego. subdi...tis Aβ. subdu...tis Aq. subdi...tis ab. subditatis γ. 31. proscriptos addicitis (Aq.) Gothofredus. proscripto addicitis (Aβ)ab. proscripto add..... Aβ. 32. conducitur, ut forum, sub ego. conducitur ..... sub Aq. conducitur ..... sub Aβab. conducitur divinitas sub γ. 33. agri tributo ab. a.....buto Aβ. et Aq. 34. ignobiliora ab. igno..... Aq. et Aβ. 34b. captivitatis notae Rigaltius. captivitate notae Aab. 35. tributarii ab. trib..... Aq. et Aβ.

Glossar. Lat. in Maii Auctt. Class. tom. VI, p. 504 „Adsolatum, adlitum.“, h. e. Adsolatum, adlitum. Habet id verbum etiam codex Fuldensis Apolog. cap. 15.

n. eliminaverant.] V. Apolog. cap. 6: o. Varro commemorat] Huc pertinere videtur glossa Suidae: „Εγκατέσχεψαν τὰ τῶν Αἰγυπτίων κατὰ τὰ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ πόλει ἐγκατέσχεψε καὶ τῇ Πρωμῇ.

Οὐάρεσαν.“ Serv. ad Vergil. Aen. VIII. 698 „Varro designatur Alexandrinos deos Romae coli.“

p. censuram] h. e. iudicium. Cf. ad not. ad Apolog. cap. 2.

q. inculcatis] Dixi de hoc verbo ad libelli Ad Scapul. cap. 6.

r. contumaciae] h. e. insolentiae, superbiae.

negotio religione proscribitur, sanctitas locationem mendicat. Exigitis mercedem pro solo templi, pro aditu sacri, pro ³⁶stipibus, pro ³⁷hostiis. Venditis totam divinitatem. Non licet eam gratis coli. Plus denique publicanis ³⁸refigitur quam sacerdotibus. Non suffecerat vectigalium deorum contumelia, de contemptu scilicet aestimanda, nec contenti estis deis honorem non habuisse, nisi etiam ³⁹quemcumque habetis depretietis aliqua indignitate. Quid enim omnino ad honorandos eos facitis, quod ⁴⁰non etiam mortuis vestris ex aequo praebeatis? Extruitis deis ⁴¹templa, *aeque mortuis templa*; extruitis aras deis, *aeque mortuis aras*; eisdem titulis superscribitis litteras, easdem statuis inducitis formas, ut cuique ars aut negotium aut aetas fuit: senex de Saturno, imberbis de Apolline, virgo de Diana figuratur, et miles in Marte, et in Vulcano faber ferri consecratur. Nihil itaque mirum, si hostias easdem mortuis quas et deis caeditis eisdemque odores ⁴²excrematis. Quis istam contumeliam excuset, quae ⁴³utut mortuos cum deis deputet? Regibus quidem etiam sacerdotia adscripta sunt ⁴⁴sacrique apparatus, et tensae et currus et solisternia et ⁴⁵lectisternia, *laetitiae* et ludi. Plane, quoniam illis caelum patet, hoc quoque non sine contumelia deorum: primo quidem, quod non decuerit alios ⁴⁶eis adnumerari, si datum sit post mortem deos fieri; secundum, quod ⁴⁷tam libere atque manifeste coram populo non peieraret ⁴⁸contem-

36. stipibus *Gothofredus*. stipitibus *Aab*. 37. hostiis *ego*. ostiis *Aab*. 38. reficitur *b*. 39. quemcumque *b. Gothofredus*. quaecumque *A*. quaecumque *a*. quoscunque *Sigeb. Havercampus ad Tertulliani Apolog. cap. 45. p. 373.* 40. non etiam *Aab*. etiam non *alii*. 41. templa, *aeque mortuis templa*, extruitis *b*. templa extruitis *Aa*. 42. excrematis *Aab*. crematis *alii*. 43. utut *Sigeb. Havercampus ad Tertulliani Apolog. cap. 21. p. 210.* ut aut *Aab*. 44. sacrique *ab*. .....ue *Aß. et Aq.* 45. lectisternia, laetitiae *γ*. lectisternia .....tiae (*Aß*)*ab*. lectister .....is *Aq.* 46. eis adnumerari, si datum *ego*. eis .....rari datum *Aa*. eis adnumerari quibus datum *by*. 47. tam libere *ab*. tam .....e *Aq. et Aß. Gothofredus anceps erat utrum libere, an proterve in A. legeret.* 48. contemplator hominis *ego*. contemplaret .....is *Aq.* contemplaret .....us *Aß.* contemplaret .....litis *a*. contemplator Proculus *b*. contemplator caelitis *γ*.

s. pro stipibus, pro hostiis.] Cf. De Idol. cap. 17.; *stipitibus* pro *stipibus* habet liber Agobardi etiam infra II, 10. t. refigitur] Plus iniuriarum et damni percipiunt sacra aedificia per publicanos quam per sacerdotes. Hi quorum est res sacras curare, neglegunt dum curam earum ad alienos transferunt: illi vero etiam multo magis, utpote homines quibus magis cordi est lucrum quam divinum. Rigoltius correxit *reficitur*; sententia aperta. Sed non opus erat ea mutatione. u. depretietis] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 45.

v. *aeque mortuis templa*] Exciderant haec incuria librarii. Persaepe enim is peccavit in vocabulis omittendis. V. quae adnotavi ad De Spectac. cap. 6.

w. ut cuique ars aut negotium aut aetas fuit] Cf. Minuc. Felic. Octav. cap. 21. Arnob. Adv. Nat. VI, 12.

x. excrematis.] De Cultu Fem. II, 6 „Quodcumque enim in mundo spiritui excremari solet“ cett.

y. solisternis] Festus s. v. *Solla*: „Solla sternere dicebantur qui solisternium habent.“, ad quae verba v. quae congescerant

plator hominis in caelum recepti², nisi contemneret quos deieraret quam ipse quam ⁴⁸b ei⁴ qui ei peierare ⁴⁹permittunt. Consentium enim ⁵⁰ipsi nihil esse quod deierant, immo insuper et praemio afficiunt, quia publice contempserit periurii vindices. ⁵¹Quanquam periurii apud vos ⁵²quotusquisque purus est? Immo iam per deos deierandi periculum evanuit, potiore habita religione per Caesarem deierandi, quod et ipsum ad offuscationem pertinet deorum vestrorum; facilius⁵³ enim per Caesarem peierantes punirentur quam ⁵⁴per ullum Iovem. Sed contemptus honestior est, habens quandam superbiae ⁵⁵gloriam; venit enim aliquando etiam de fiducia vel conscientiae securitate vel naturali sublimitate animi. Derisus vero quanto lascivior, tanto denotatior ad contumeliae morsum. Recognoscite igitur, quam derisores inveniamini numinum vestrorum. Non dico quales sitis in sacrificando, quod enecta et tabida quaeque mactatis, de opimis autem et integris ⁵⁶supervacua esui capita et ungulas et plumarum setarumque praevalsa, et si quid domi quoque ⁵⁷abiecturi fuissetis. Omitto ⁵⁸quae vulgi aut sacrilegae gulae videbuntur maiorum prope ⁵⁹religionem⁶⁰ convenire: atquin doctissimi, gravissimi, quatenus gravitas atque prudentia de doctrina proficere ⁶¹credunt, et ⁶²inreverentissimi erga deos vestros semper existunt, nec eis ⁶³cessat litteratura, ⁶⁴quam ut eo turpius aut vana aut falsa de deis inferat⁶⁵. Ab ipso ⁶⁶exordiar studio vestro eius

48 b. ii b. 49. permittunt Aab. permittant alii. 50. ipsi ab. ipse A. 51. quanquam periurii b. quanquam periuria Aa. 52. quotusquisque Rigellius. quod unusquisque Aa. unusquisque b. 53. per ullum b. Gothofredus. parvulum Aa. 54. gtiam Ap. 55. supervacua esui b. supervacuo sui A. supervacuo sui a. 56. abiecturi Gothofredus. habituri non b. habituri Aa. 57. quae vulgi Ap. (m. sec. sed antiqua). quae vulgae ab. quae vulgae Ap. per quae vulgi Gothofredus. 58. r. .... gionem Ap. et Ap. 59. creduntur Gothofredus. 60. inreve ..... mi Ap. et Ap. 61. cessat Aa. cessit b. Gothofredus. 62. quam ut eo turpius ego. quam ut aut turpia b. quam ut aut turpius a. qu ..... aut turpius Ap. et Ap. 63. exordiar studio vestro γ. exordi ..... vestro a. exordiar Homero vestro b. exordiar ..... vestro Ap. exordi ..... vestro Ap.

interpretes, ut etiam ad Tacit. Ann. XV, 44. Gloss. Cyrilli: „Σελλάστωσις, sellisternium.“ Notae Tiron. p. 164 „Sella, sellarius, sellisternium.“

2. contemplator hominis in caelum recepti] Notum scilicet in principum consecrationibus id solemne fuisse, ut praemio conducti inducerentur qui in funere caelum contemplantes nunciarent, asseverarent, immo iam coram populo iurarent, vidisse se principem in caelum receptam; quod etiam testatur Iuglius in Apolog. Eodemque pertinet locus Tertulliani De Spectac. cap. ult., ubi inter alia hos contemplatores caelitis in caelum

recepti (ut hic vocantur) testes vocat. (Gothofr.)

a. quam ipse quam ei] V. quae adnotavi ad De Idol. cap. 4.

b. facilius] Apolog. cap. 28 „Citius denique apud vos per omnes deos quam per unum genium Caesaris peieratur.“

c. maiorum prope religionem] h. e. de religione maiorum et quasi coram ea eiusque numinibus.

d. de deis inferat.] Si quando eorum litteratura per otium cessat, non cessat illa de causa quam ut, quasi novis inde viribus captis, mex eo turpius vana sua et falsa de deis inferat atque proponat.

"unde somniat omnis nequior", cui quantum honorem "adiudicatis, tantum deis vestris derogastis, magnificando qui de eis "ludit. Adhuc meminimus Homeri. Ille, opinor, est qui divinam maiestatem humana "condicione tractavit, casibus et passionibus humanis deos imbens, qui de illis favore diversis gladiatoria quodammodo paria "composuit, Venerem sauciat sagitta humana, Martem tredecim mensibus in vinculis detinet fortasse periturum, eadem Iovem paene perpassum a caelitem plebe traducit, aut lacrimas eius super Sarpedonem excutit, aut luxuriantem cum Iunone foedissime inducit commendato libidinis desiderio "per commemorationem et enumerationem amicarum. Exinde quis non poetarum ex auctoritate principis sui in deos insolens aut vera prodendo aut falsa fingendo? Et tragici quidem aut comici pepercerunt, ut non aerumnas ac poenas dei praefarentur? Taceo de philosophis, quos superbia severitatis et duritia disciplinae ab omni timore securos nonnullus etiam afflatus veritatis adversus deos erigit. Denique et Socrates in contumeliam eorum quercum et canem et "hircum iurat. Nam etiam idcirco damnatus est, cum "paenituerit Athenienses damnationis, "ut criminatores quoque "inpenderint", "restituatur testimonium Socrati, et possum retorquere probatum esse in "illo quod nunc reprobatum in nobis. Sed et Diogenes nescio quid in "Herculem ludit, et Romani stili Diogenes Varro trecentos Ioves, seu

64. unde somniat omnis nequior ego. unde omnia et omne aequore Aa. unda omnis et omne aequor b. unde omnis materia et omne aequor y. 65. adiudicatis ego. adi...tis Aβ. et Aq. additis ab. 66. Adnotavit Hildebrandus post voc. ludit in A. esse lacunam quinque litterarum. Quod si verum est suppleverim. Et nos. Sed neque Gothofredus neque Baluzius illam lacunam animadvertierunt, alioqui curiosi in talibus, certe mentionem de ea non fecerunt. Neque Rigaltius. 67. condicione A. conditione ab. 68. composuit A. commisit ab. 69. per commemorationem et enumerationem Aab. per commemorationem alii. 70. hircum ego. heram Aab. 71. penituerit Aβa. 72. ut criminatores ego. discriminatores Aab. 73. inpenderint Gothofredus. inpenderit Aab. 74. restituatur by. resti...tur a. resti...r Aq. 75. illo quod nunc ab. illo...me Aq. illo...nunc Aβ. 76. Herculem ludit et ab. herc... et Aq. hercu... et Aβ.

e. eius unde somniat omnis nequior.] De quo nequissimus sua quisque vana et somnia de deis tamquam de iugi fonte haurire solet. Homerus enim prius eiusmodi fabularum fector et narrator. Rigaltius signentum suum eius unda omnis et omne aequor expeditasse sibi visum est hac addita interpretatione: "A quo cum fonte perenni vatum Pieris ora rigantur aquae." De adverbio unde de homine usurpato adeas, si tanti est, quae citat Hildebrand. ad Apol. Metam. VII, 11. p. 559.

f. praefarentur?] De interpretatione huius verbi adeas adnot. ad verba Apologetici cap. 14 „Nec tragici quidem aut comici percont, ut non aerumnas vel errores domus alicuius dei praefarentur.“

g. Denique] b. e. unam afferam, ut uno exemplo utar; de qua particulae significatione cf. adnot. ad De Corona cap. 3. Cf. Apolog. cap. 14 „Taceo de philosophis, Socrate contentus, qui“ est.

h. inpenderint] De hoc verbo, si placet, adeas adnot. ad Apolog. cap. 44.

⁷⁷Iuppiteres dicendum est, sine capitibus inducit. Cetera lasciviae
⁷⁸ingenia etiam voluptates vestras per dedecus deorum administrant.
⁷⁹Dispiciite apud vos Lentulorum et Hostiorum ⁸⁰sacrilegas venustates,
⁸¹utrum mimos an deos vestros in ⁸²strophisⁱ et iocis rideatis;
 sed et histrionicas litteras magna cum voluptate suscipitis, quae
 omnem foeditatem designant deorum. ⁸³Constuprantur coram vobis
 maiestates in corpore impuro. ⁸⁴Famosum et diminutum caput imago
 cuiuslibet dei vestit. Luget Sol filium fulmine ⁸⁵extinctum laetan-
 tibus vobis, Cybela pastorem suspirat fastidiosum non erubescen-
 tibus vobis, et sustinetis Iovis elogia modulari. Plane religiosiores
 estis in gladiatorum cavea, ⁸⁶ubi *super* sanguinem humanum, *super*
 inquinamenta poenarum proinde saltant dei *vestri* argumenta et
 historias nocentibus erogandis, aut in ipsis deis nocentes puniuntur.
 Vidimus saepe castratum Attin deum a Pessinunte^k, et qui vivas
 cremabatur, Herculem induerat. Risimus et meridiani ludi de deis
 lusum, ⁸⁷quod Ditis^l Pater, Iovis frater, gladiatorum exsequias
 cum malleo deducit, ⁸⁸quod Mercurius, ⁸⁹in calvitio pennatulus^m, in
⁹⁰caduceo ignitulusⁿ, corpora exanimata iam mortemve simulantia e
 cauterio probat. Singula ista quaeque adhuc investigare quis possit,
 si honorem ⁹¹inquietant divinitatis, si maiestatis fastigium adsolant^o?
 De contemptu utique ⁹²censentur^p quam eorum qui eiusmodi ⁹³faci-

77. Iuppiteres dicendum ab. iuppi ..... icendum Aq. et Aß. 78. ingenia etiam ab.
 ingenia ..... Aq. et Aß. 79. Dispiciite apud vos b. Golphredus. despiciite duos a.
 Despici ..... duos Aß. despici ..... duos Aq. 80. sacrilegas venustates b. Golphredus.
 sacrilega venustate Aa. 81. utrum mimos ab. utrum ..... nos Aq. et Aß. 82.
 strophis et iocis b. Golphredus. troffis (trophis a.) et locis Aa. 83. Constupran-
 tur b. Golphredus. Constupratur Aßa. constupratur Aq. 84. Famosum b. Go-
 lphredus. fumosum Aa. 85. extinctu Aß. 86. ubi super sanguinem (Aß) b. Go-
 lphredus. ubi sanguinem Aqa. 87. quod Ditis Pater ego. quo Dis Pater b.
 quodistis pater Aa. 88. quod Aa. quo b. 89. in calvitio pennatulus b. in
 calvitio pennaculus (penaculus a.) Aßa. incaluit ioppennaculus Aq. 90. caduceo
 Aab. 91. inquietanti A. 92. censentur quam eorum (Aq) ab. censentur ..... quam
 eorum Aß. Si oculi non sefellerunt Steph. Balusium suppleveris probra. 93. faci-
 tant b. facitant Aa.

i. strophis] V. quae adnotavi ad De Spectac. cap. 29.

k. a Pessinunte] Pessinuntium. Liv. I, 50 „Turnus ab Aricia.“ V. Drakenb. ad Liv. IV, 7.

l. Ditis] Dis ediderat Rigaltius. Petron. Satyr. cap. 120. „Has inter sedes Ditis Pater extulit ora.“ Isid. Orig. VIII, 11, 42 „Platon Graece, Latine Dispiter vel Ditis Pater.“ Apul. Metam. VI, 18 „Nec Charon ille et Ditis Pater.“ Gloss. Philox. p. 77. Vulc. „Ditis pater, Πλούτων.“ Excerpt. ex Vet. Gloss. Graeco Lat. p. 316. Vulc. „Ditis pater, Πλούτων.“ Gloss. Cyrilli p. 583. Vulc.

„Πλούτων, Ditis.“ Cf. Munke ad Rigin. XLI, p. 735. et interpr. ad Petron. l. I. p. 735. ed. Burm.

m. in calvitio pennatulus] Galero pennato. (Rig.)

n. in caduceo ignitulus] Serpentes implexi virgae linguae ignitales vibrabant. (Rig.) Erroris Rigaltium convincunt verba „cauterio probat.“

o. si maiestatis fastigium adsolant?] Si est hic pro eum, ut in gemello loco Apolog. cap. 15., ad quem adnotatum est etiam de verbo *inquietare*. De verbo *adsolare* dixi supra ad hoc ipsum caput. p. De contemptu utique censentur]

tant quam eorum⁹⁴ qui ⁹⁵ita suscipiunt⁹⁶. Quare nescio, ne⁹⁷ plus de vobis dei vestri quam de nobis ⁹⁸querantur. Contemptis ex alia parte adulamini, redimitis si qua delinquitis, et ⁹⁹postremo licet vobis in eos quos esse voluistis. Nos vero in totum ¹⁰⁰aversamur.

Nec tantum in hoc nomine rei¹⁰¹ desertae communis religionis, Cap. XI.
¹⁰²sed superductae¹⁰³ monstruosae superstitionis. Nam ut quidam ¹⁰⁴somniasitis caput asinum esse deum nostrum, hanc Cornelius Tacitus suspicionem fecit. ¹⁰⁵Is enim in quarta Historiarum suarum¹⁰⁶, ubi de bello Iudaico digerit, ab origine gentis ¹⁰⁷exorsus, et tam de ipsa origine quam de nomine religionis ut voluit argumentatus, Iudaeos refert in expeditione vastis in locis ¹⁰⁸aquae inopia laborantes onagris, qui de pastu aquam petitori aestimabantur, indicibus ¹⁰⁹fontis usos evasisse; ita ob eam gratiam consimilis bestiae superficiem a Iudaeis coli. Inde opinor praesumptum, nos quoque, ut Iudaicae religionis propinquos, eidem simulacro initiari. At enim idem Cornelius Tacitus, sane ille mendaciorum loquacissimus, oblitus affirmationis suae in posterioribus refert Pompeium Magnum ¹¹⁰de Iudaeis debellatis captisque Hierosolymis templum adisse et perscrutatum nihil simulacri reperisse. Ubi ergo is deus fuerit? Utique nusquam magis quam in templo tam memorabili, praesertim omnibus praeter sacerdotibus clauso, quo non ¹¹¹vererentur extraneum. Sed quid ego defendam, professus interim ¹¹²confessionem temporalem omnium in vobis ex pari ¹¹³transferendum¹¹⁴? *Credatur*

94. ita suscipiunt. Quare nescio ab. ita suscip. .... Qua nescio Aq. et Aß. 95. querantur. Contemptis ex alia ego. querantur ..... Aq. querantur ..... ex alia a. querantur ..... ex alia (Aß)b. 96. postremo ab. po. .... mo Aq. et Aß. 97. aversamur ab. avers. .... Aq. et Aß.

Cap. XI. 1. sed superductae (Aß)ab. sed ... superductae Aq. Supplet Hildebrandus etiam. 2. somniasitis caput (Aß)ab. somniasiti ... caput Aq. 3. His enim Aß. 4. exorsus a. 5. aquae ab. quae A. 6. fontis ego. fontibus Aab. 7. de Iudaeis Aqa. Iudaeis (Aß)b. 8. vereretur Sigeib. Havercampus ad Tertull. Apolog. cap. 16. p. 159. 9. confessionem (Aß)ab. con. .... onem Aq. 10. transferendum? Credatur deus by. transferendum ..... r deus Aa.

Cf. adnot. ad De Corona cap. 13. et Apolog. cap. 15.

q. quem eorum qui eiusmodi faciunt quam eorum] De quam — quam v. adnot. ad De Idol. cap. 4. De eiusmodi substantive posito v. adnot. ad De Baptismo cap. 12.

r. qui ita suscipiunt.] sc. factitari. Suscipiunt dei.

s. ne] De hoc ne dubitativo cf. adnot. ad Apolog. cap. 2.

Cap. XI. Conferendum Apologetici cap. 16.

a. rei] Scil. dicimur, denotamur.

b. superductae] h. e. superadditae. Cf. adnot. ad De Corona cap. 11.

c. in quarta Historiarum suarum] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 16.

d. in vobis ex pari transferendum?] Was soll ich aber eine verteidigung führen? ich lege für jetzt einstweiliges verständniß ab von lauter dingen die auf euch in gleicher weise übertragen werden müssen.“ De in praepositione cum ablativo pro accusativo structo non est quod dicam. Cf. quae adnotavero ad Scorpisc. cap. 3. De ex pari cf. adnot. ad libelli Ad Scap. cap. 3.

deus noster asinina aliqua persona; certe negabitis vos "eadem habere nobiscum? Sane vos totos asinos colitis et cum sua "Epona, "et omnia iumenta et pecora et bestias, quae perinde cum suis praesepibus "consecratis. Et hoc* forsan crimini datis, quod inter cultores "omnium tantum asinarii sumus.

Cap. XII.

Sed et qui "nos crucis* antistites affirmat, "consacraneus* erit noster. Crucis qualitas signum est de ligno: etiam de materia colitis penes vos cum effigie*. Quanquam sicut vestrum humana figura est, ita et nostrum "sua propria. Viderint nunc "lineamenta, dum una sit qualitas; viderit forma, dum ipsum sit dei corpus. Quodsi de hoc differentia "intercedit, quanto "distinguitur a crucis stipite Pallas Attica et Ceres "Pharia, quae sine "forma rudi palo et solo staticulo ligni informis repraesentatur? Pars crucis et quidem* "maius est omne robur quod directae statione defigitur. Sed nobis tota crux imputatur*, cum "antenna scilicet sua* et cum illo sedilis excessu*. Hoc quidem vos incusabiliores, qui mutilum et truncum dicastis lignum, quod alii plenum et structum consecraverunt. Enimvero de reliquo integra est religio vobis integre crucis, sicut ostendam. Ignoratis autem etiam originem istam deis vestris de isto patibulo provenisse. Nam omne simulacrum, seu ligno seu lapide desculpitur, seu acre defunditur, seu "quacunque

11. eadem habere nobiscum b. eadem ... ore nobiscum a. eadem ..... nobiscum Aß. et Aq. eadem facere nobiscum γ. eadem colare nobiscum Hildebrandus. 12. Epona b. Gothofredus. poena Aa. 13. et omnia iumenta γ. et ..... iumenta Aß. et ..... omnia Aq. 14. consecratis ab. coh ..... s Aß. et Aq. 15. omnium tantum ab. omnium ..... m Aß. et Aq. Gothofredus in secundis curis ait se in A. deprehendisse in totum.

Cap. XII. 1. nos crucis antistites affirmat b. nos antistes affirmant Aab. 2. consacranus erit by. consa ..... eos a. consa ..... os Aß. et Aq. 3. sua propria Aab. propria alii. 4. lineamenta Aab. 5. intercedit b. Gothofredus. intercedit Aa. 6. distinguitur A. 7. faria Aa. 8. forma rudi palo et solo staticulo ligni informis b., ex emendatione Salmasii in Exercit. Plin. p. 94. formarem dipalo et solistaticulo ligni infirmis A. 9. maior Gothofredus. 10. antem nasci licet Aq. 11. quocunque A.

e. Et hoc] Malim Sed hoc.

Cap. XII. Conferendum Apologetici cap. 16.

a. crucis] Exciderat hoc vocabulum, librarii oculis in proximum versum aberrantibus.

b. consacranus] Gloss. Philox. „Con-sacraneus, συνμυστης.“ Et infra II, 8. liber Agobardi vestigia habet formae verbalis consecrare pro consecrare. Cf. etiam quae adnotavero infra ad II, 7. ad vocem detractatores.

c. cum effigie.] h. e. signum, effigiem repraesentans, vel in effigiem expressum.

d. et quidem] h. e. etiam quidem.

e. cum antenna scilicet sua] Antennam vocat materiam transversam hume-

rorum obliqutioni et expansis eius membris comparatam. Cf. Adv. Marcion. III, 18. Adv. Iud. cap. 10.

f. cum illo sedilis excessu.] Sedile crucis palus fuit brevior medio stipitis impactus. Excessum vero sedilis dicit quia palus iste, in quo sedebant crucierii, eminebat in medio stipite ad usum sedilis „ἐν τῷ μέσῳ πηγνύμενον ἑλόν, ὡς κέρας καὶ αὐτὸ ἐξέχον, ἐπ' ᾧ ἐπαρκοῦνται οἱ σταυρούμενοι.“ inquit Iustinus dialogo adv. Tryphonem Iudeum. Irenaeus II, 42. Ipse habitus crucis fines et summities habet quique, duos in latitudine, duos in longitudine, et unum in medio, ubi requiescit qui clavis affigitur. Palus iste me-

alia locupletiore materia producitur, plasticæ manus præcedant necesse est. Plasta autem lignum crucis in primo⁶ statuit, quoniam ipsi quoque corpori¹³ nostro tacita et secreta linea crucis situs est. Quod¹⁴ caput emicat, quod spina dirigitur, quod humerorum¹⁵ obliquo excedit¹⁶, si statueris hominem manibus expansis, imaginem crucis¹⁷ feceris. Huic igitur exordio et velut¹⁸ statumini argilla desuper¹⁹ intexta paulatim²⁰ membra complet, et corpus struit, et habitum, quem²¹ placuit argillæ, intus cruci ingerit; inde circino et plumbeis modulis²² præparatio simulacri in marmor, in lutum, vel²³ aes, vel quodcumque placuit deum fieri, ²⁴transmigratura. A cruce argilla, ab argilla deus: quodammodo transit crux in deum per argillam. Crucem igitur consecratis, a qua incipitur consecratus. Exempli gratia dictum erit: nempe de olivæ nucleo et²⁵ nucce persici et grano piperis sub terra temperato arbor exsurgit in ramos, in comam, in speciem sui generis. Eam si transferas, vel de brachiis eius in aliam²⁶ subole utaris²⁷, cui deputabitur quod de trauce provenit? Non illi grano aut nuci aut nucleo? Nam cum tertius gradus secunde adscribitur, aequè primo secundus, sic tertius²⁸ redigetur ad primum, transmissus per secundum. Nec diutius super isto argumentandum²⁹ est, quando naturali præscriptiōe omne omnino genus censum³⁰ ad originem³¹ refert, quantoque genus censetur origine, tanto³² origo convenitur in genere. Si igitur in genere deorum³³ crucem originem³⁴ colitis, hic erit nucleus et granum primordiale, ex quibus apud³⁵ vos simulacrorum silvæ propagantur. At manifesta iam. ³⁶Victorias ut numina, et quidem augustiora

12. ipsi quoque ab. ip. quoque Aβ. et Aφ. 13. nostri A. 14. caput ab. ca. ... Aβ. et Aφ. 15. obliquo excedit, si ego. obliquo ..... si (Aβ)ab. obliquo ..... si Aφ. obliquo cornuat, si γ. 16. feceris. Huic by. fe. .... Huic Aβa. f. .... Huic Aφ. 17. statumini b. statimini Aa. 18. intexta paulatim by. intex. .... latum a. intext. .... lati Aβ. intext. .... latum Aφ. 19. membra Aβ. 20. placuit argillæ by. placuit. .... læ Aφ. placu. .... læ Aβ. 21. præparatio by. præ. .... tio Aa. 22. aes vel quodcumque Aβab. aes vel argentum. .... vel quodcumque Aφ(?) 23. transmigratura ego. transmigratur Aab. 24. nucce A. 25. subole ego. subole Aab. 26. redigetur Aφ. redigitur (Aβ)ab. 27. referet A. 28. crucem Aa. crucem b. Gethofredus. 29. colitis by. co. .... itis Aa. 30. vos simulacrorum ab. vos. .... mulacrorum Aφ. vos. .... ulacrorum Aβ. 31. At (Aβ)ab. Ad (Aφ). Hæc erant ad Tertulliani Apolog. cap. 16. p. 162. 32. Victorias ut numina by. Victoria ut. .... mina Aa.

dianus lib. adv. Iudeos l. i. dicitur „unicornis in medio stipata.“ (Rig.)

g. in primo] Cf. Sallust. Jug. cap. 71. Cic. Orat. cap. 64. Senec. Quæst. Nat. V. 14.

h. excedit] Pro excedit possis etiam prominet.

i. subole utaris] Possis retinere libri Agobardini scripturam subolem. V. quæ adnotavero ad De Fuga in Persec. cap. 6. k. argumentandum] h. e. arguendum,

de qua verbi argumentari significatione alibi dicitur.

l. censum] V. quæ adnotavi ad De Corona cap. 13.

m. tanto] Usitatissima est Tertulliano hæc comparatiua magis ellipsis. Sic modo supra cap. 7. habuimus: „quanto enim prout ad militiam, tanto ad mali fidem oportuni estis.“ Exempla aliquot adscripsi ad De Test. Animæ cap. 2.

quanto laetiora, veneramini. ³³Constructionem quibus mediis extol-
lant, cruces erunt, intestina ³⁴quodammodo tropaeum. Itaque in
Victoriis et ³⁵cruces colit castrensis religio, ³⁶signa adorat, signa
deierat, signa ³⁷ipsi Iovi praeferat. Sed ille ³⁸imaginum suggestus
et totius auri cultus monilia crucum sunt. Sic ³⁹etiam in cantabris
atque vexillis, quae non minore sanctitate militia ⁴⁰custodit, siphara
illa vestes crucum sunt. Erubescitis, opinor, incultas et nudas
cruces colere.

Cap. XIII.

Alii plane humanius solem Christianum deum aestimant, quod
innotuerit ad orientis partem facere nos ¹precationem, vel die solis
laetitiam curare. Quid? vos minus facitis? Non plerique affecta-
tione adorandi aliquando etiam caelestia ad solis initium labra vi-
bratis? Vos certe estis, qui etiam in laterculum septem dierum
solem recepistis, et ex diebus ²ipso priorem ³praelegistis, quo die
lavacrum subtrahatis aut in vesperam differatis, aut otium et pran-
dium curetis. Quod quidem facitis exorbitantes et ipsi a vestris ad
alienas religiones. Iudaei enim festi sabbata et coena pura et Iudaici
ritus lucernarum et ieiunia cum ⁴azymis et orationes litorales ⁵, quae

33. Constructionem quibus mediis ego. *con* ..... ne quid melius *Asb.* contignatione
(aut compactione) quid melius *γ.* 34. quodammodo tropaeum *γ.* quodammodo
tropaeorum *b.* quodammo ..... paeum *Aa.* 35. cruce *Aφ.* 36. signa adorat *ab.*
sig ..... rat *Aβ. et Aφ.* 37. ipsi Iovi praeferat *Aφ.* 38. imaginum suggestus *ab.*
imagi ..... ggestus *Aβ. et Aφ.* 39. etiam in cantabris *by.* etiam ..... bris *Aβa.*
etiam ..... bris *Aφ.* 40. custodit *ab.* cus ..... *Aβ. et Aφ.*

Cap. XIII. 1. praecationem *Aβa.* 2. ipso priorem ego. ipsum *b.* ipso-
rum *As.* 3. azymis *Aβa.*

n. imaginum suggestus] Quid sibi illa
velint „imaginum suggestus in signis“
pernotum iam iis qui vel signorum ima-
gines depictas viderunt. Nempe ibi videre
est imagines principum plures in ipso ere-
cto hastili sibi mutuo succedentes atque in
altum assurgentes. V. Herodian. II, 8.
Incertus etiam auctor apud Suidam: „τῶν
Ῥωμαίων ἐπὶ τῶν σημαίων εἰδῶλα
φρεόντων.“ Ioseph. Antiqu. XVIII, 4:
„προτομὰς Καίσαρος, αἱ τοῖς σημεί-
οις προσήσαν.“, et mox: „μετὰ τοι-
σὺνδε κόσμων σημαίαις.“ Id. XVIII,
7.: „εἰκόνας πολλὰς ἐπὶ σημαίαις ἐπι-
κειμένας.“ Itaque ut signa, ita et ima-
gines quoque ipsae, quae in signis *ση-
μαίαις* dictae, et communites etiam adora-
ta a militibus, eaque violare militi
maxime crimini fuit. De quo accipienda
lex ult. §. 7. n. ad L. Iul. Maiest.,
quem locum alloquitur etiam Cuiacius su-
spectum habet. Sane nullum dubium,
quin Modestinus ita scripserit: Crimen
maiestatis facto vel violatis signis vel
imaginibus maxime exacerbatur in mili-

tes. (Gothofr.) De voc. *suggestus* v. ad-
not. ad de Corona cap. 13.

Cap. XIII. Conferendum Apologetici
caput 16.

a. ipso priorem] Ita corrigendum erat.
Dies Saturni enim, qui die Solis prior
est, hic significatur. Apolog. cap. 16
„Aequae si diem Solis laetitiae indulge-
mus, alia longe ratione quam religione
Solis secundo loco ab eis sumus qui diem
Saturni otio et victui decernunt exorbi-
tantes et ipsi a Iudaico more, quem
ignorant.“ Olim putabam Iudaeorum re-
ponendum pro ipsorum.

b. et orationes litorales.] Haec ad
finem capitis absunt ab Apologetico, qui-
bus recenset festa Iudaica. Sic et ad.
Marcion. V, 4 „Dies observatis et men-
ses et tempora et annos: et sabbata, at
opinor, et coenas puras et ieiunia et
dies magnos.“ Iudaicos fastos idem dixit
adv. Marcion. IV, 3. (Gothofr.) De ora-
tionibus litoralibus cf. etiam De Ieiuna.
cap. 16.

utique aliena sunt a diis vestris. Quare, ut ab excessu* revertar, qui solem et diem eius nobis exprobratis, agnoscite vicinitatem; non longe a Saturno et sabbatis vestris 'sumus.

Nova iam de deo nostro fama suggestit, 'nec adeo nuper^a Cap. XIV. quidam perditissimus in ista 'civitate, etiam suae religionis desertor, solo detrimento cutis Iudaeus, 'utique magis post bestiarum morsus, 'ut ad quas se locando 'quotidie toto iam corpore 'decutiendus incedit^b, 'picturam in nos 'proposuit sub ista proscriptione: 'ONOCOETES. Is erat auribus 'canteriorum et in toga, cum libro, altero pede unguato. Et credidit 'vulgus 'infami Iudaeo. Quod enim aliud genus 'seminari est infamiae 'nostrae? Itaque in tota civitate 'Onocoetes praedicatur. Sed et hoc 'tamquam hesternum^c et auctoritate temporis destitutum et 'qualitate auctoris infirmum libenter excipiam studio retorquendi. Videamus igitur, an hic quoque nobiscum deprehendami. Neque enim interest qua forma, dum 'deformia simulacra curemus. Sunt penes vos et canino capite, et leonino, et de bove et de ariete et hirco cornuti dii, caprigenae vel anguini, et alites 'planta, fronte et tergo. Quid

4. summus *Aq.*

Cap. XIV. 1. nec adeo *Aa.* Adeo *b.* 2. civitate *ab.* civit... *Aß. et Aq.* 3. utique magis post *b.* uti... magis potest *Aa.* uti harum magis potest *y.* prob. *Haverkamp ad Tertulliani Apolog. cap. 16. p. 169.* 4. ut ad ego. et ad *Aßa.* ad (*Aq*)*b.* 5. quotidie *by.* quoti... *Aa.* 6. decutiendus ego. decutit et cum incedit *a.* decutit cum incedit (*A*)*b.* decutit, eccum incedit *Haverkamp. l. l.* 7. picturam *b.* *Gothofredus.* pictura *Aa.* et *Haverkamp.* 8. proposuit *b.* praefert *y.* prolatam *Haverc. l. l.* p... *Aqa.* p... *Aß.* 9. ONOCOETES. Is erat ego. ONOCHOETES. Is erat *b.* onocholtesiserat *Aq.* ONOCHOLTES: Is erat *a.* Onocoetes is erat *Aß.* 10. canteriorum et in *ab.* cant... in *Aq.* et *Aß.* 11. vulgus infami Iudaeo *y.* vulgus... Iudaeo *Aqa.* vulgus Iudaeo *b.* vulg. Iudaeo *Aß.* 12. seminari est ego. seminarium est *b.* seminariae *Aa.* 13. nostrae? Itaque *b.* nostrae? Exinde *y.* nostrae... *Aa.* 14. Onocoetes ego. Onocholtes *Aqa.* Onocoetes *b.* Onocholtes *Aß.* 15. tamquam *y.* tamque *b.* tam... *Aa.* 16. qualitate auctoris infirmum *by.* qualitate *a.*... infirmum *Aq.* qualitate... infirmum *Aßa.* 17. deformia (*m. sec. sed eadem*) *b.* deforma *Aa.* 18. planta *b.* plana *Aa.*

c. ab excessu] h. e. ab diverticulo.

Cap. XIV. Concordat Apologetici cap. 16.

a. nec adeo nuper] Perperam inducitur Rigaltius voculam nec, suassore Gothofredo. Nuper vel apud Ciceronem saepius poni de spatio longiore peracto hodie inter omnes constat, ut de Nat. Deor. II, 50 „Ea quae nuper, id est paucis ante saeculis reperta sunt.“ et de Divin. I, 39 „neque ante philosophiam potestatem, quae nuper inventa est.“

b. ut ad quas se locando quotidie toto iam corpore decutiendus incedit] Ita emendavi flagitante verborum ratione et sensu. Verbum decutire nove confictum,

lusus gratis, quo Iudaeum recitum et bestiarum bestiis degluptum denotaret. Ceterum verba illa quae praecedunt: „solo detrimento cutis Iudaeus“ persuadere videantur perditissimum istum hominem ab ethnicis fuisse pro Iudaeo vulgo clamatam, quo scilicet fidem eius de deo Christianorum fabellae aliquantulum conciliarent. Iudaei enim et Christiani vulgo non diversi habebantur.

c. tamquam hesternum] Quia hesternum, ideo auctoritate temporis destitutum. Hesternus sic et alibi occurrit apud Tertullianum. Cf. Apolog. cap. 37 „Hesterni sumus, et vestra omnia implevimus“ cett.

itaque nostrum unicum denotatis? Plures "Onocoëtæ penes vos deprehenduntur.

Cap. xv.

Si in deis aequalitate concurrimus, sequitur ut sacrificii vel sacri quoque inter nos diversitas nulla sit, ut ex alia specie 'comparationi satisfiat. Nos infanticidio litamus sive initiamus. Vos, si de memoria abierunt quae caede hominis quaeque infanticidii 'transegistis, recognoscetis suo ordine; nunc enim differimus ple-
raque, ne eadem videamur ubique retractare. Interim, ut dixi, ex alia parte non deest adaequatio. Nam etsi 'nos aliter, tamen non aliter vos quoque infanticidae^b, qui 'infantes editos enecantes legibus quidem prohibemini^a, sed nullae 'magis *leges* tam impune, tam secure sub omnium conscientia unius 'aetatis tabellis eluduntur^d. Sed nec eo 'distat^c, si vos non ritu sacri 'neque *deo* *ess*

19. Onocoëtæ Aab.

Cap. xv. 1. comparationi ego. comparationis Aab. 2. transegistis ego. transegisse Aab. 3. nos b. non Aa. 4. infantes editos ab. infan ... editos Aq. 5. magis leges by. magis ... es Aqa. magis ... s Aß. 6. aetatis tabellis γ. ae ... tabellis Aab. 7. distat ego. distant Aab. 8. neque deo eos necatis ego. neque deo necatis b. neque deis necatis γ. neque ..... atis Aqa. neque ..... atis Aß.

Cap. xv. Concordat Apologetici cap. 9. a. ne eadem videamur ubique retractare.] Intellegit rursus Apologeticum, quem sub manibus iam habebat, et quidem cap. 9. Apologetici. Eodem rursus pertinent illa hoc ipso capite: „dum ita quoque in vobis recognoscitur, ubi opportunius positum est.“ (Gothofr.)

b. tamen non aliter vos quoque infanticidae] Etsi non sacrificii ritu legeque infanticidae sitis, attamen infanticidae estis. Aliter igitur et non aliter: aliter, quia (ut hoc vobis largiar) ritu dispari: non aliter, quia pari eventu et substantia veritatis. (Gothofr.)

c. legibus quidem prohibemini] Audiant vel haec deinceps qui regant ante Christianos principes infanticidio poenam ullam iure civili Romano propositam fuisse: ioculari etiam ratione, quod neque homo sit infans. Ecce enim Tertullianus diserte infanticidium legibus prohiberi ait, ac proinde poenam infanticidio constitutam: neque enim, opinor, hae leges de earum numero fuerant, quae improbe tantum factum pronuntiant, quaeque minus perfectae: audis enim exprobrantem Tertullianum Nationibus, quod hae leges saeculi vitio impune, secure, sub omnium conscientia eluderent: poena, opinor, est, ubi impune leges violari viri boni quiritantur. Atque hoc altero naevo jurisprudentia nostra deinceps libera esto. At dices

quod dicunt viri magni, quid ergo fuit opus ut Valentiniani senioris A. constitutione A. D. 374. l. 1. C. Th. ad L. Corn. de Sicar., seu l. 8. C. eod. tit., ubi infantis necandi piaculo capitate supplicium indicitur? Quid putas? nempe prohibitionem ea constitutione recentatam et forte poenam intensam video, ut ceteroquin (quod in hoc ipso argumento de infanticidio noster ait Apologetici cap. 9.) nullum scelus in perpetuum eradicatur, ita leges exollescente meta poenarum recentari, incendi, vel ut loquitur Tacitus, poenas incitari mos est. (Gothofr.)

d. unius aetatis tabellis eluduntur.] Sensus est: Extare quidem communis praecepta (quomodo legem Papinianus definit), esse communem republicae spem: sionem adversus infanticidia, atque sub eorundem omnium conscientia, totius aetatis seu saeculi tabellis eas leges antiquari, abrogari. Nempe allusum ad antiquandarum seu abrogandarum legum morem, et in universum ad suffragiorum, quae per tabellas, usum. (Gothofr.) Cf. Rein Röm. Criminatr. p. 441 sqq. Verba unius aetatis interpretor: per unam rem totam hanc aetatem.

e. distat] Ita emendandum erat pro vulgato *distant*. V. de hoc impersonali *distat* Spalding. ad Quinctil. Inst. Orat. VI, 4, 21.

necatis. Atquin hoc asperius, quod frigore et fame aut ⁹*bestiis erogatis*, aut longiore in aquis ¹⁰*morte summergitis*. At et si ¹¹*quo genere dissimilius penes vos fit, eo adicite*, ¹²*quod vestra pignora extinguitis*^f, et supplebitur, immo superacervabitur in vobis ¹³*quicquid ab alia ratione defecerit*. Sed de ea impietatis hostia ¹⁴*dicimur coenare*. Dum ¹⁵*ita quoque in vobis recognoscitur ubi opportunus positum est*, non multo secernimur a vestra voracitate. Si illa impudica est, nostra vero crudelis, coniungimur, si forte^b, natura, qua semper saevitia cum impudicitia concordat. ¹⁷*Quanquam quid minus, immo quid non amplius facitis? Parum scilicet humanis visceribus inhiatis, quia vivos et puberes devoratis? parum humanum sanguinem lambitis, quoniam futurum sanguinem elicitis? parum infante vescimini, quia infantem totum* ¹⁸*praecocum perhauritis*?

Ventum est ad horam lucernarum et caninum ministerium et Cap. XVI.
ingenia tenebrarum^a. Quo in loco metuo ne cedam^b. Quid enim tale in vobis detinebo? Verum iam laudate consilium incesti verecundi^c, quod adulteram noctem^d commenti sumus, ne aut lucem aut veram noctem contaminaremus, quod etiam luminibus terrenis parcendum existimavimus, quod nostram quoque conscientiam ludi-

9. *bestiis erogatis ego. bestiis obicitis γ. best ..... tis Aφa. bestiis ..... tis b. bes ..... tis Aβ. 10. morte summergitis ego. morte demergitis b. morte semergitis Aφa. mortes emergitis Aβ. 11. quo genere dissimilius γ. quo ..... dissimilius Aφ. quo ..... dissimilius (Aβ)ab. 12. quod Gothofredus. quo Aab. 13. extinguitis γ. ex ..... s Aab. 14. quicquid ab alia ratione ego. quicquid a sacra ratione γ. quicquid ..... ratione Aab. 15. dicimus coenare. Dum ego. ducimur Esto, dum γ. dicimur ..... Dum Aφ. dicimur ..... dum (Aβ)ab. 16. ista Gothofredus. 17. Quanquam Aβ. 18. praeco cumper hauritis Aφ.*

f. *pignora extinguitis*] Pignora hic sunt liberi. V. adnot. ad De Idolol. cap. 12.

g. *ubi opportunus positum est*] Cf. Apolog. cap. 9.

h. *si forte*] V. quae adnot. ad De Corona cap. 5.

i. *quia infantem totum praecocum perhauritis?*] Cf. Apolog. cap. 9.

Cap. XVI. Concordat Apologetici cap. 9.

a. *et ingenia tenebrarum.*] h. e. et artificia, fraudes tenebrarum. Cf. adnot. ad De Corona cap. 8.

b. *metuo ne cedam.*] Qua in criminatione decutienda metuo ne inferior abscedam vobis.

c. *incesti verecundi*] Apolog. cap. 7. Dicimur sceleratissimi de sacramento infanticidii et pabulo inde, et post convivium incesto, quod eversores luminum

canes, lenones scilicet tenebrarum, libidinum impiarum in verecundiam procurent.

d. *adulteram noctem*] h. e. fictam, notham. De Spectac. cap. 23, „adulterium est apud illum (scil. veritatis auctorem) omne quod flagitur.“ Ibid. cap. 2, „adulterandis usibus.“ De Praescript. Haeret. cap. 17, „adulter sensus.“ Ibid. cap. 38, „adulterum sensum.“ Adv. Marcion. I, 27, „adultera dominatio.“ Adv. Prax. cap. 1, „adulterae fruges.“ Apul. Metam. X, 9, „adulter natus.“ Plin. H. N. XXXIII, 7, „adulterum minium.“ Cf. Salmas. in Solin. cap. 27. p. 246. Barth Adverss. XXXI, 15. p. 1492. Parijsignificatu passim reperitur *nothus*. Cf. Arnob. Adv. Nat. II, 20. Lucret. V, 575, „nothum lumen.“ Catull. LXIII, 27, „notha mulier.“ Arnob. Adv. Nat. V, 36, „nothas atque adulteras lectiones.“

mus; quodcunque enim facimus, si volumus, suspicamur^a. Ceterum^f incesta vestra pro sua libertate et luce omni et nocte omni et tota caeli conscientia fruuntur, quoque feliciter proveniant, cum palam misceatis incesta toto conscio caelo, soli ipsi ignorantis; nos vero etiam in tenebris scelera nostra recognoscere possumus. Plane Persae, Ctesias edit, tam scientes quam non horrentes cum matribus libere vivunt. Sed et Macedones, id quod probaverunt, palam est facitare, siquidem, cum^{9b} primum scenam eorum Oedipus intravit trucidatus oculos, risu ac derisu exceperunt. Tragoedus consternatus retracta persona, Numquid, ait, domini, displicui vobis? Responderunt Macedones: Immo tu quidem pulchre, at scriptor vanissimus si finxit, aut Oedipus dementissimus si ita fecit: atque exinde alter ad alterum, HAAÏNE, dicebat, εἰς τὴν μητέρα. Sed una vel alia gens quantula macula totius orbis? Nos enim omnem infecimus solem, omnem poluimus oceanum. Date igitur aliquam nationem vacantem ab eis quas omne hominum genus ad incestum trahunt. Si qua gens concubita ipso et aetatis ac sexus necessitate, ne dixerim libidine et luxuria, caret ea erit quae carebit incesto. Si qua ab humana condicione privata quaedam natura remota est, ut neque ignorantiae neque errori neque casui opposita sit, ea erit quae sola Christianis respondere constantius possit. Respicite igitur luxuriam inter errores ut ventos fluctuantem, si desunt^h populi quos ad hoc sceleris incurserint lata vada et aspera erroris. Inprimis cum infantes vestros

Cap. XVI. 1. quoque feliciter proveniant ego. quodque feliciter proveniant by. quodque feliciter prove .... Aa. 2. ignorantis; nos vero by. igno .... nos vero Aa. 3. Ctesias edit b. Gothofredus. Thesias edit a. thesis sedit A. 4. non ante omisum in A. addidit eadem manus, teste Hildebrando. 5. cum matribus ab. cum tribus Aq. 6. vivunt ego. stant Aab. 7. quod b. quo Aa. quoque Gothofredus. 8. probaverunt, palam est facitare b. probaverunt ..... est facitare Aq. probaverunt ..... est facitare Aq. probaverunt ..... est facitare a. probaverunt (probare est facitare) γ. 9. siquidem (Aq) b. Gothofredus. si quidem Aβa. 9b. primum ego. primum Aab. 10. Oedipus (Oedippus Aβ.) intravit Aβb. Oedipp ..... intravit Aq. Oedippus ..... intravit a. Oedipus facie nuda intravit γ. 11. Tragoedus by. Tra. Aa. 12. Numquid Aβa. Numquid b. 13. domini displicui vobis ab. domini .. sp ..... vobis Aβ. domini ..... vobis Aq. 14. pulchre, at ego. pulchre: ut I. Fr. Gronovius in Obs. in Scripti. Eccles. cap. IX. p. 125. pulchre: aut b. pulcher aut Aa. 15. HAAÏNE, dicebat, εἰς τὴν μητέρα ego. HAAÏNE, dicebat, Εἰς τὴν μητέρα b. elauue dicebatis ten matra A. elauue ten matra dicebatis a. 16. condicione privata quodam A. condicione privata quodam ab. 17. ut ego. et Aab. 18. aspera Aqab. asper Aβ.

e. si volumus, suspicamur.] Suspicio hominum omnia tentat, si volunt semel suspiciosi esse.

f. Ceterum] h. e. contra, sed. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 1. et ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

g. quoque feliciter proveniant — soli ipsi ignorantis] Haec verba illustrantur eis quas sequuntur infra inde a verbis: Inprimis cum in infantes vestros seq. b. si desunt] h. e. am desint. Cf. adnot. ad libelli Ad Martyr. cap. 2.

alienae misericordiae exponitis aut in ¹⁹adoptionem melioribus paren-
tibus, obliviscimini quanta materia incesti ²⁰sumministratur, quanta
ocasio casibus aperitur? Plane ex aliqua ²¹disciplina severiores
aut certo respectu eiusmodi ²²eventum a libidine ²³temperatis quo-
cunque loco, domi aut peregre, ut non dispersio seminum et saltus
²⁴ubique luxuriae nescientibus filios edat, quos aut ipsi postmo-
dum parentes aut ²⁵alii filii incurserant, quando etiam aetatem mo-
deratio libidine exclusa ²⁶sit. Quaecunque adulteria, quocunque
stupra, quocunque publicatae ²⁷libidinis errores, sive stativo vel
ambulatorio titulo, tot sanguinis ²⁸mixtiones, tot compagines ge-
neris, tot inde traduces ad incestum; unde adeo mimis et comoedis
argumentorum venae flumant, unde ista quoque talis ante tragoedia
erupit, Fusciano praefecto Urbi ²⁹iudicata. Puer nobili genere

19. adoptionem ab. adoptio ... *Ap. et Ab.* 20. subministratur *A(m.pr.) ab.* 21. disciplina severiores b. disciplina meliores γ. disciplina ... iores *Apq.* 22. even-
tum Aa. eventum b. 23. temperatis quocunque *Apab.* temperatis ... q *Ap.*
24. ubique luxuriae nescientibus ab. abique ... nescientibus *Ab. et Ap.* 25. alii
filii incurserant γ. alii ... incurserant ab. alii ... sent *Ap.* alii ... sent *Ab.* 26.
sit. Quotcunque adulteria ab. sit ... adulteria *Ap.* sit. Q. ... adulteria *Ab.* 27.
libidinis errores sive stativo γ. libidinis ... sive stativo ab. libidinis ... stativo *Ap.*
libidinis ... sive stativo *Ab.* Pro errores possis et genera. 28. mixtiones, tot
compagines ab. mixtiones ... pagines *Ab. et Ap.* 29. iudicata. Puer nobili ge-
nere natus ego. iudicata positione sensus Aa. iudicata punitione sensus b. iudi-
cata cognitione sensus *Gothofredus.*

i. saltus ubique luxuriae] De graeca
haec adverbii cum substantivo structure
adnotatum est ad Apolog. cap. 9.

k. filii] h. e. liberi. Cf. adnot. ad
Apolog. cap. 9.

l. publicatae libidinis errores] Pro
errores possis etiam genera. Ceterum
recte interpretatur *Gothofredus*: libidi-
nem quocunque tandem loco cum scorto
et publicaram libidinum victimam exer-
citam.

m. sive stativo vel ambulatorio titulo]
Nempe stativo, domi; ambulatorio, pere-
gre. (*Gothofr.*)

n. Fusciano praefecto Urbi iudicata.]
Memorabilis sane haec historia, quae
paulo ante hos libellos evenit, et qui-
dem Commodi Imper. temporibus. Fu-
scianus quippe, cuius hic mentio fit,
fuit Praefectus Urbi sub Commodi A.
D. 193.; in qua mox Praefectura Ur-
bica Pertinacem (paulo post imperato-
rem) successorem debuit. Capitulum in
Vita Pertinacis [cap. 4, p. 55. A. Salm.]:
„Pertinax Praefectus Urbi factus: in qua
Praefectura post Fuscianum, hominem
severum, Pertinax mitissimus et hu-
manissimus fuit: et ipsi Commodi plu-
rimum placuit, quia ille esset, iterum

cum Pertinax factus est. Tunc Pertinax
interficiendi Commodi conscientiam de-
lata sibi ab aliis non fugit.“ Ubi obiter
illustranda veniunt illa verba: „quia
ille esset, iterum cum Pertinax factus
est.“ Sensus igitur loci istius hic est,
Commodo ideo quoque Pertinacem plu-
rimum placuisse, quia ipse esset quo-
que consul, cum Pertinax iterum consul
factus est, i. e. quia ipse Commodus
Imperator haberet in consuli collegam
Pertinacem iterum consulem, et sic de-
signatur illis verbis A. D. 194. Nempe
Principibus Romanis vel maxime plene-
rent. Ceterum loquendi haec forma apud
Historiae Augustae scriptores, ut desi-
gnatis consulum nominibus et numero
vocem tamen consul vel consulatus omit-
terent: nempe ita haec et illo, omisso
voce consiliis. Ita et Spartianus loco
pariter hactenus non intellecto in Vita
Adriani: „In adoptionis sponsionem venit,
Palma et Celso, inimici semper suis,
et quos postea ipse insecutus est, in
suspicionem affectatae tyrannidis lapsos.“
Ait Palma et Celso pro Palma et Celso

natus^o fortuita negligentia comitum ultra ianuam progressus iter praetereuntibus tractus^r domo excidit. Qui eum nutrierat Graeculus, vel a limine Graeculo more captaverat intrans^r. Inde mutatus Asiae aetate^r Romam in venalicio^o refertur. Emit imprudens pater et utitur Graeco; dehinc, ut ²⁹b suerat, ³⁰adulescentem dominus in agrum et vincula legat. Illic iam dudum paedagogus et nutrix poenas dabant. Repraesentatur eis tota causa, referunt invicem exitus^t suos: illi, quod alumnus in pueritia perisset, ille, se quoque a pueritia perisse; ceterum eodem ³¹eventu, Romae natum honesta domo^o; forsitan et signa quaedam retexuerit. Igitur dei ³²voluntate, ut tanta saeculo macula exprobraretur, spiritus ³³de die concutit^r, tempora cum aetate respondent, aliquid et oculi de ³⁴lineamentis

29 b. suerat ego. vestra Aab. 30. adulescentem Aa. adolescentem b. 31. eventuro moenatum Aφ. 32. voluntate ut AβAφb. voluntate... ut a. voluntate sit ut γ. 33. de die concutit b. dei de die concutit a. dī die concutit A. 34. lineamentis (Aβ)b. liniamentis. Aφa.

Coss. Verum in viam. Fusciani Praefecturam memorat quoque Dio fragm. lib. 79. in Avito, p. 908. [tom. II, p. 1364. ed. Reimar.]: „Στίος δὲ Κάρος, ὁ τοῦ Φουσκιανοῦ τοῦ πολιαρχήσαντος ἔκγονος“ cett. (Gothofr.) Seio Fusciano senatorii ordinis viro, condiscipulo M. Antonini Philosophi imp. Huius meminit Iulius Capitolinus in M. Antonino [cap. 3.], et in Pertinace, praefectum Urbi et hominem severum fuisse refert. Iterum consulem fuisse tradit Lampridius in Commodio [cap. 12.]. Fusciani Numidiaei legati mentio fit l. 7. de leg. praest., quae est Tryphonini respondentis secundum constitutionem Divi Pii ad Tuscium Fuscianum. (Rigalt.)

o. Puer nobili genere natus] Ita omnino emendandum erat pro *punitioe senatus*, quod codex Agobardi praebet, quodque si scripseris *pu niti onese natus*, eo facilius emendationis meae veritatem tibi persuadebis. Sed vel sensus et ratio verborum eam efflagitat.

p. praetereuntibus tractus] Praetereuntium aspectu et verbis allectus adeo, ut eos sequeretur.

q. intrans.] Graeculus, qui eum nutrierat, vel alius quispiam eum de limine certe Graeculo more captaverat domum intrans. De ellipsi pronominis aliquis v. Ochsner ad Cic. Ecl. p. 142. et p. 182. Beier ad Cic. de Offic. I, 33. p. 266. et ad II, 11. p. 76sq. Welcker ad Theogn. v. 164. adn. p. 97. Cf. infra cap. 18 „Si flagris mulier insultavit, hoc quoque proxime inter venalioris ordinis transcurso remensus est.“ Grae-

culum illum morem illustrat Iulianus Caesar libello acephalo Opp. ed. Petav. p. 157 „ὥσπερ οἱ τὰ παιδία διὰ τοῦ πλακοῦντος ἐξαπατῶντες τῇ καὶ δι καὶ τοῖς προϊέσθαι πείθουσιν ἀνελουθεῖν ἑαυτοῖς· εἰδ' ὅταν ἀποστήσωσι πόρῳ τῶν οἰκιῶν, ἐμβαλλόντες εἰς ναῦν ἀπέδοντες.

r. aetate] b. e. cum in aetatem venerat, adolescentulus factus. Cf. Broukhus ad Propert. I, 6, 21.

s. venalicio] Venalicio est forum venalium. Apul. de Mag. cap. 45 „cuius (sc. gagatae lapidis) odore etiam in venaliciis vulgo sanitatem aut morbum venalium experiantur.“ Venaleius Dig. XXI, 1, 65 „e venalicio novitiorum emptus.“ De altera vocabuli significatione adeas interpr. ad Apul. l. l. et ad Petron. Satyr. cap. 29. Cf. inscr. ap. Gruter. V, 1 et 2. VIII, 3. et ap. Marn. Frat. Arv. p. 712. Ceterum advertite in praepositionem cum ablativo pro accusativo structam, de quo usu v. adnot. ad Scorpia. cap. 3. Adde Scheffer. ad Phaedr. V, 2.

t. exitus] De hoc vocabulo adeas adnot. ad Scorpia. cap. 9.

u. ceterum eodem eventu Romae natum honesta domo] Ceterum se Romae natum honesta domo, et tamen perisse eidemque demum cum illis infortunio succubuisse.

v. spiritus de die concutit] Conscientia aut reminiscens quidam obscuriore stimulat de tempore, quo hic puer perierit, paedagogus ille puerum rapuerit, calculos ducunt.

recordantur, proprietates nonnullae in corpore recensentur. Dominos, immo iam parentes tantum, ³⁵prolatae inquisitionis diligentia impellit. Investigatur venaliciarius, infeliciter invenitur. Revelato scelere parentes sibi laqueo medentur, bona filio ³⁶male superstiti³⁷ praefectus adscribit, non ad hereditatem, sed ad ³⁷stipendium stupri et incesti. Satis erat unum istud exemplum publicae ³⁸eruptionis eiusmodi scelerum³⁹ delitescentium in vobis. Nihil semel ⁴⁰evenit in rebus humanis. Semel plane erui⁴¹ potest de sacramentis nostrae ⁴¹religionis, opinor. Intentatis, et sunt paria vestris etiam non sacramentis⁴².

De obstinationibus vero vel praesumptionibus, si qua proponi- Cap. XVII.
tis, ne istae quidem ad communionem comparationis absint⁴³.

35. prolatae (Aβ) b. praelatae Aα. 36. male by. ma. Aa. 37. stipendium
stupri ab. stipendium ... pi Aφ. stipendium ... pri Aβ. 38. eruptionis eiusmodi
ego. era ..... eiusmodi Aa. erubescitiae eiusmodi b. eruendorum eiusmodi γ.
39. delitescitium A. delitescitium ab. 40. evenit in rebus humanis ab. eve-
nit ..... manis Aβ. et Aφ. 41. religionis opinor ab. reli ..... opinor Aβ. et Aφ.

w. male superstiti] Quem vivere non oportuit post tantam flagitium. Ceterum profligatissimi hi huius saeculi mores ac nefandi fuere, ut oī σοφοί quoque τῶν νόμων portenta haec inulta sine- rent: quod testatur Clemens Alexandr. Paedagog. III, 3., et quousque haec processerint memorat (neque enim ego memorare sustineo) Iustinus haud procal ab initio Orationis II., item Apol. II., et Tatianus in Apologia, Minucius Felix. Itaque et Lampridius duobus locis, in Vita Heliogabali, et in Vita Alexandri Severi, testatur etiam sub Alexandro Severo in usu atque impunita haec fuisse, Philippum tandem vetuisse, quod etiam Victor Schotti prodit loco huic Tertulliano haud absimili: „Quod frustratum, iquit, iri aestimans Imp. Philippus, tam quia forte praeteriens filii similem pro merito ephorum conspexerat, usum virilis scorti removendum honestissime consultavit; veritatem manet“ celt. Proinde Scantini iam nemo timebat, ut noster diserte scribit de Monogamia cap. 12. Qua causa, quod non sine horrore repeto, poenam huius saeculi legibus in Pandectis relatis huic portento expressam minus videmus. Tanta haec huic saeculo macula exprobranda venit, cui eluendae Alexander Severus menum admovent veritus, ea causa quam Lampridius memorat: menum admovit Philippus, sed reducta: tandem Christiani principes quantum in se obvium ivere portento Romae praevalenti. (Gothofr.)

x. eruptionis eiusmodi scelerum] Cf. Apolog. cap. 35 „sub ipsa impietatis eruptione.“

y. erui] De hoc verbo adnotatum est ad Apolog. cap. 2. De sententia cf. verba cap. 7 „Tunc, inquit, primo delatum et exhibitum est, auditum et inspectum est, atque exinde famae commendatum. Hoc quidem superscendit omnem admirationem, si semel deprehensum est quod semper admittitur.“

z. Intentatis, et sunt paria vestris etiam non sacramentis.] Intentatis nobis incesta admitti in sacris et festis diebus, non recogitantes eadem vobis patrari non quidem in sacramentis rara et passim, sed vulgo et quocunque tempore. De hyphen non sacramentis cf. quae adnotavi ad Apolog. cap. 2.

Cap. XVII. Concordat Apogetici caput 35.

a. ad communionem comparationis absint.] Emendatio in promptu videatur a *communione comparationis absintunt*. Verum ita scripsisse Tertullianum existimo *adcommunione* c. a. Etenim amat huiusmodi compositiones, *adstudendum, adsacrificium, adlaederentur*. Hic igitur, ait, ne ista quidem quae obicitis, absint adcommunione comparationis, h. e. non impediunt quo minus sistat se adcommunio comparationis. (Rigalt.) Ariolatur Rigaltius. Praepositio *ad* hic usurpata est pro *quoad*, vel *de*. Verte: so stehen auch diese nicht hinsichtlich eines gleichen anspruchs auf vergleichung

Prima obstinatio est quae secunda ¹a dei religio constituitur Caesarianae maiestatis, quod inreligiosi dicamur in Caesares, neque imagines eorum ²repropiando neque genios ³deierando. Hostes populi nuncupamur. Ita vero sit, cum ex vobis nationibus quotidie Caesares et Parthici et Medici et Germanici fiant*. Hoc loco Romana gens viderit in quibus ⁴indomitae et extraneae nationes. Vos tamen de nostris adversus nostros conspiratis*. Agnoscimus sane Romanam in Caesares fidem. Nulla ⁵umquam conisratio eripit, nullas in senatu vel in palatiis ipsis ⁶sanguis Caesaris notam fixit, nulla in provinciis affectata maiestas. Adhuc Syriae cadaverum odoribus spirant, adhuc Galliae Rhodano suo non lavant. Sed omitto vesaniae crimina, quia nec ista Romanum nomen admittunt. Vanitatis ⁷sacrilegia conveniam⁸, et ipsius vernaculae gentis irreverentiam ⁹recognoscam, et festivos libellos quos statuae sciunt¹⁰, et illa obliqua ¹¹nonnunquam dicta a concilio¹² atque maledicta quae circi

Cap. XVII. 1. a dei ego. ab eis Aab. a deis Sigeb. Havercampus ad Tertulliani Apolog. cap. 35. p. 295. 2. repropiando Aab. ture propiando Sigeb. Havercampus l. l. 3. deierando A. 4. umquam A. 5. sanguis Sigeb. Havercampus ad Tertulliani Apolog. cap. 35. p. 300. sanguinis Aab. 6. sacrilegia conveniam (Aq)by. sacrilegia ...veniam Afa. 7. recognoscam et by. recognoscam. Aa. 8. nonnunquam dicta by. nonnunquam ..ta Aa.

zurück, h. e. etiam istae possunt in comparationem vocari, nec minore iure quam quae supra attulimus. Cf. etiam cap. 1 „deficit adaequalio comparationis.“ De praesumptionibus et obstinationibus, quae vocabant, Christianorum v. Herald. ad Apolog. cap. 49.

b. repropiando] Propitiare verbo saepius utitur Tertullianus, repropiare nunquam nisi hoc loco reperitur. Quare non inepta est Havercampi emendatio iure propiando. Interim nihil mutare volui.

c. Parthici et Medici et Germanici Gent.] Rebelles, aut, nationes imperatoribus titulos et cognomina victricia subministrare, nullum tale cognomen ex Christianorum rebellione quemquam principem sibi unquam peperisse. Ceterum Parthorum, Medorum, Germanorum nomina hic ideo expressit, quia cum his nationibus quotidie Romanis principibus haec saeculo res erat; atque iade cognomina illa principibus, ipsi Severo nominatim Parthici nomen A. B. 198., et ex Spartiano liquet. Sed et idem docet Caracallam Germanici, Parthici nomina titulis suis adscripsisse. (Gothofr.) d. in quibus] Utrum in Christianis, an inter gentiles.

e. aduersus nostros conspiratis.] Obie-

ctio gentilium. Estis quidem vos, concedimus, non extranei nobis, sed, quod peius, quamvis de nostris sitis, tamen adversus nos et imperatores postros conspiratis.

f. conveniam] De hoc verbo adnotatum est ad Apolog. cap. 10.

g. festivos libellos quos statuae sciunt] Statuis festivi (h. e. famosi) libelli affixi, proscripti. Talis ille titulus statuae Neronianae: „Ego quid potui, sed tu calicem meruisti.“, ut et inscriptio illa Graeca: „nunc demum agona esse.“ et: „traheret tandem“ apud Suetonium Nerone cap. 45., ubi trahendi verbum eodem pertinet, quo trahendi, trahit et Tiberini post Helio gabali mortem, de quo v. Lampridium. Columnis pariter quae statuis proximae et coniectae, huiusmodi festivi affixi, qualis ille: „Eiam Neronem cantando Gallos excitasse“ apud Suetonium Nerone cap. 46. (Gothofr.) De verbo scire pro nosse posito cf. quae adnotavi ad Apolog. cap. 5.

h. concilio] h. e. a popularibus in spectaculis. Concilium apud Tertullianum pro theatri, eoque etiam aptat cap. 3. De Spectac. illud e Paulino: „Felix qui non abiit in concilium impietatem, et in via peccatorum non sedit, et in cathedra pestium non sedet.“ Immo et „ec-

sonant. Si non ⁹armis, saltem lingua semper rebelles estis. Sed aliud, opinor, est non ¹⁰iurare per genium Caesaris; dubitatur enim de periuriis iure, cum ne per ¹¹deos quidem vestros ex fide deieritis. Sed non dicimus deum imperatorem; ¹²super hoc enim, quod vulgo aiunt, sannam facimus^k. Inamo ¹³qui deum Caesarem dicitis, et deriditis, dicendo quod non est, et maledicitis, ¹⁴quia non vult esse quod dicitis. Mavult enim vivere quam deus fieri^l.

Reliquum obstinationis in illo capitulo collocatis, quod neque Cap. XVIII. gladios neque cruces neque bestias vestras, non ignem, non tormenta ob duritatem ac ¹contemptum mortis animo^a recusemus. At enim haec omnia ²apud priores maioresque vestros non contemni modo, sed ³etiam magna laude ⁴pensari a virtute didicerunt^b. Gladius quot et quantos viros voluntarios^c! Piget prosequi. Crucis vero novitatem numerosae, abstrusae^d, Regulus vester libenter dedicavit^e; regina Aegypti bestiis suis usa est^f, ignes post Carthaginensem feminam^g Asdrubale marito in extremis patriae constantio-

9. armis, saltem *by.* armis ... tim *a.* armis . a ... *Ap.* armis .... *Ap.* 10. iurare per genium *by.* iurare ... genium *Aa.* 11. deos quidem vestros *by.* deos ... vestros *Aa.* 12. super hoc enim *b.* super ... enim *Ap.* super ... *ni Ap.* super ... im *a.* superque eum *γ.* 13. qui deum Caesarem *ab.* quidem cae ... *Ap. et Ap.* 14. quia non vult esse *b.* quia ..... *ē Ap. et Ap.* quia ..... t esse *a.* quia non cupit esse *γ.*

Cap. XVIII. 1. contemptum *b.* contemptu *Aga.* 2. apud *A.* 3. etiam *b.* *Gothofredus.* enim *Aa.* 4. pensari a virtute *b.* *Gothofredus.* pensantia virtute *Aa.*

clesiam diaboli^h vocat cap. 27. eiusdem libri.

i. ex fide] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 2. k. sannam facimus.] V. interpr. ad Iavinal. Sat. VI, 306. et ad Pers. Sat. I, 58 sq.

l. Mavult enim vivere quam deus fieri.] Cf. Apolog. cap. 33. Minuc. Fel. Octav. cap. 23 „fieri se deos metuunt; etsi iam senes, nolent.“

Cap. XVIII. Cf. Apologetici cap. 50.

a. animo] b. e. fortiter. Passim utitur Tertullianus ablativis substantivorum pro adverbis. Cf. supra adnot. ad cap. 4.

b. didicerunt] Cf. quae adnotavi supra cap. 7. *Didicerunt* dixit pro: solent. Ceterum verba a virtute cave ne struas cum *didicerunt*.

c. Gladius quot et quantos viros voluntarios!] Hic verbum excidisse per librarii negligentiam mihi non dubium est. Suppleveris *erogavit, impendit, absumpsit, vel simile* quod.

d. Crucis vero novitatem numerosae, abstrusae] *Novitatem* ideo quia primus Regulus exquisitum hoc supplicii genus excepit. *Numerosam* recte; notum enim

de machina vel arca illa clavis seu stimulis acutissimis undique eminentibus confixa, cui inclusus fuit Regulus, ex nostro ad Martyras cap. 4. Valer. Max. I, 2, 1. Gell. N. A. VI, 4. Augustin. de Civ. Dei I, 15. Tertull. Apolog. cap. 50: „Regulus toto corpore cruces patitur.“ *Abstrusam* quoque vocal propter ea quae tradit Tubero apud Gellium I. I. De perpetuae vigiliae cruciatu, palpebrarum diductione, ad solem oppositione nil memorat Tertullianus. (Gothofr.)

e. dedicavit] b. e. initiavit, primas passus est. V. de hoc verbo *dedicare* quae adnotavero ad Scorpiac. cap. 1.

f. regina Aegypti bestiis suis usa est] De Cleopatrae morte v. Plut. Anton. cap. 78 sq. Dio Cass. LI, 11 sqq. Strab. XVII, p. 755. Zonar. X, 31. Liv. CXXXII. Vell. Patere. II, 87. Sueton. Octav. cap. 17. Flor. IV, 11, 10. Eutrop. VII, 7. Aurel. Vict. de Vir. Ill. cap. 86. Oros. VI, 19. Cf. Tertull. Ad Mart. cap. 4.

g. post Carthaginensem feminam] Cf. infra II, 9. et Ad Mart. cap. 4. Appian. VIII, 130. Valer. Max. III, 2, 8. Flor. II, 15. Oros. IV, 23.

rem docuerat invadere ipsa Dido. Sed et tormenta mulier Attica fatigavit tyranno negans, postremo, ne cederet corpus et sexus, linguam suam pastam expuit, totum^h ⁵eradicatae confessionis ministeriumⁱ. Sed vestris ista ad gloriam, nostris ad ⁶duritiam deputatis. Destruite nunc gloriam maiorum, quo nos quoque ⁷destruatis. Contenti estote detrahere etiam ⁸laude parentum ad ⁹praesens, ne nobis locum detis de his. Forsitan et temporum qualitas ¹⁰robustioris antiquitatis exegerit ingenia duriora^k. At nunc ¹¹tranquillitate pacis et ingenia mitiora et mentes hominum etiam in ¹²extraneos. *Esto, inquit, veteribus vos comparate; nobis necesse est in vobis ¹³odio prosequi quod a nobis non probatur, quia nec invenitur in ¹⁴nobis. Respondete igitur ad singulas species. Non eadem voce ¹⁵exempla deosco. Si contemptu scilicet mortis gladius de maioribus ¹⁶fabulas fecit, utique non vitae amore gladio vos ¹⁷ad lanistas ¹⁸auctoratis, metu mortis nomen militiae datis^l. Si feminae ¹⁹alicui de bestiis famosa mors est, ²⁰medio quotidie pacis sponte libera ad bestias itis. Si crucem, configendi corporis machinam, nullus adhuc ex vobis Regulus pepigit^m, attamen iam ignis contemptus evasit, ex quo se quidam proxime vestiendum incendi*

5. eradicatae ab. e... dicatae *Aq. et Aβ.* 6. duritiam *Aβab.* d... tiam *Aq.* 7. destruatis ab. des... atis *Aq. et Aβ.* 8. laude *Aa.* laudi *b. Gothofredus.* 9. praesens ab. prae... *Aq. et Aβ.* 10. robustioris *by.* robu... ris *Aa.* 11. tranquillitate *A.* teste *Gothofredo, qui probat et ita edi voluerat.* tranquillitas (*Aq*)*ab.* tranquil... *Aβ.* 12. extraneos. *Esto, inquit ego.* extraneos... Ergo, inquit *b.* extraneos... inquit *a.* extraneos esse inquit *γ.* extraneos... inquit *Aβ.* extraneo... Inquit *Aq.* Hildebrandus deprehendere sibi visus est extraneos. Inquit, *quamvis fugientibus litteris.* 13. odio prosequi *Aβab.* odi... *Aq.* 14. nobis. Respondete ab. nobis... pondete *Aβ.* nobi... pondete *Aq.* 15. exempla deosco ab. exem... co *Aq.* exem... co *Aβ.* 16. fabulas fecit, utique ab. fabu... utique *Aβ. et Aq.* 17. ad lanistas *b. Gothofredus.* adlatant stas *Aa.* 18. auctoratis, metu mortis *γ.* auctoratis, sed mortis *b.* auctoratis... mortis *a.* auctora... mortis *Aβ. et Aq.* 19. alicui *b.* aliquid *A.* 20. medio *b. Gothofredus.* medie *Aa.*

h. totum] h. e. in totum. Cf. Buenem. ad Lactant. Epit. cap. 61. p. 1317. Alii totum ad ministerium trahunt.

i. ministerium] h. e. ministram. Cf. Apolog. cap. 39 „pro ministeriis eorum.“ Cf. adnot. ad De Corona cap. 5.

k. exegerit ingenia duriora.] His verbis ex mente gentiliū sibi ipsi respondet, quo fortius statim hanc objectionem infringat et destruat. Robustior, inquit, antiquitas et duriora ingenia exegerit, at nunc sunt tranquilliora tempora, ut supervacanea iam sit vestra animi duritia et obstinatio illa qua nec tormenta nec mortem obire pro religione vestra re-

cusetis. Immo, respondet, quia tranquillitate pacis et ingenia sunt mitiora et mentes hominum, sunt etiam in extraneos. Qui sit igitur, ut omnibus cruciatibus, ut omni mortis genere in nos saeviat?

l. metu mortis nomen militiae datis.] Verte: Wenn nämlich das schwert ob der todesverachtung von den vorsehern sagen schuf, so verkauft ihr euch wahrhaftig nicht aus liebe zum leben an die lanisten, tretet nicht aus furcht vor dem tode ins kriegsheer ein.“

m. pepigit] Ipsi cruciatui pepigit atque erexit.

tunica ad certum usquequaque locum auctoravit^a. Si flagris mulier insultavit, hoc quoque² proxume inter venatorios ordine transcurso remensus est^a, ut taceam de²² Laconica gloria^a.

Hucusque, opinor, horrenda obstinationum Christianarum. Quae^{Cap. XIX.} si¹ vobiscum communicamus, superest deridenda personarum conferamus. ²Quaquam de persuasionibus omnis obstinatio nostra praestruitur; mortuorum enim praesumimus resurrectionem. Spes resurrectionis fastidium est mortis. Ridete igitur quantumlibet stupidiissimas mentes quae moriuntur ut vivant, sed³ quo facilius rideatis et resolutius decachinnetis^a, arrepta⁴ spongia vel⁵ interim lingua^b delete litteras interim vestras, quae similiter⁶ asseverant animas in corpora redituras. Attamen quanto acceptabilior nostra praesumptio est, quae in eadem corpora redituras defendit? vobis autem quanto vanius traditum est hominis spiritum in cane vel mulo aut⁷ pavone rediturum? Item iudicium annuntiamus a deo pro cuiusque meritis post⁸ interitum destinatum. Id vos Minoi et Rhadamantho adscribitis, ⁹iustiore interim Aristide recusato. Eo iudicio iniquos aeterno igni, pios et¹⁰ insontes amoeno in loco dicimus

21. proxume *Agg.* proxime (*Ab*)*b.* 22. Laconica *b.* calonica *Aa.*

Cap. XIX. 1. vobiscum *ab.* nobiscum *A.* 2. Quaquam *Abg.* 3. quo facilius *ab.* quo ..... ius *Ag. et Ab.* 4. spongia *Aa.* 5. interim lingua *b.* interea lingua *y.* inter ..... lingua *Abg.* inter ..... ngua *Ag.* 6. asseverant animas *ab.* asseverant ..... as *Ab. et Ag.* 7. pavone rediturum *Abg.* pavo ..... ū *Ag.* 8. interitum *Hildebrandus* adnotavit in *A.* ab secunda manu esse additum. 9. iustiore interim Aristide *b.* iustiore ..... Aristide *Abg.* iustiore ..... stide *Ag.* 10. Syllabam tes in voce insontes et vocem ameno manus sec. in *A.* addidit, teste *Hildebrando.*

^a. vestiendum incendiari tunica ad certum usquequaque locum auctoravit.] Scilicet. Cf. Ad Martyr. cap. 5 „Iam et ad ignes quidam se auctoraverunt, ut certum spatium in tunica ardente conlicerent.“ De tunica incendiari cf. Senec. Epist. 14. Ioven. Sat. VIII, 235. Martialis. Epigr. X, 15.

^o. inter venatorios ordine transcurso remensus est] Subaudi aliquis, aut rescribe remensus pro remensus. De ellipsi illa v. adnot. supra ad cap. 16. Rememori est iterare. Venatorios appellat venatores circi, de quibus v. Cassiodor. Var. V, 52. Apul. Metam. IV, 13. Buleg. de Venat. Circi cap. 31. (in Graevii Thes. Antiqu. Rom. tom. IX, p. 810 sqq.) Lips. de Milit. Rom. V, 14. p. 345. ed. Vesal. Tertull. Ad Martyr. cap. 4 „Alii inter venatorum taureas scapulis patiensissimis inambulaverunt.“ Acta SS. Perpetuae et Felicitatis cap. 18 „Ad hoc populus exasperatus flagellis eos

vexari pro ordine venatorum postulavit.“

^p. Laconica gloria.] Quenam significetur cognosces ex Apolog. cap. 50.

Cap. XIX. Concordat Apologetici cap. 47. 48. 49.

^a. decachinnetis] Apolog. cap. 47 „gehennam si comminemur, decachinnamur.“ Gloss. Lat. Vet. in Ang. Maii Auctt. Class. tom. VI, p. 519: „Decachinnantem, deridentem.“

^b. arrepta spongia vel interim lingua] Delendis quae non placebant spongiae, passim et linguae, negotium fuisse constat. Hinc apud Non. p. 96, 13. Merc. in fragmento Varronis spongia appellatur *deletilia*. Cf. praeterea Macrob. Sat. II, 4. init. Suet. Octav. cap. 85. Auson. Ep. VII, 4. Martialis. Epigr. IV, 10. Iacobs ad Anthol. Gr. tom. XI, p. 162. Linguam et spongiam iungit item Sueton. Calig. cap. 20 „eos qui maxime displi-

perpetuitatem transacturos. Apud ¹¹vos quoque ¹²Pyriphlegethontis et Elysii non ¹³alias condicio disponitur. Nec mythici ac ¹⁴poetici soli talia canunt, sed et ¹⁵philosophi de animarum ¹⁶reciprocatione¹ et iudicii distributione confirmant.

Cap. XX.

¹Quonam igitur usque, iniquissimae nationes, non agnoscitis, immo insuper execramini vestros, si nihil ²inter nos diversitas habet, si unum et eidem sumus? Quia non odistis quod estis, date dexteras potius, compingite oscula, miscete complexus, cruenti cum cruentis, incesti cum incestis, coniurati cum coniuratis, obstinati et vani cum aequalibus. Pariter deorum nomina laesimus, pariter indignationem eorum provocamus. Habetis et vos tertium genus³ etsi non de tertio ritu, attamen de tertio sexu. Illud aptius de viro et femina viris et feminis iunctum⁴. Aut ⁵numquid ipso vos collegio offendimus? Solet aequalitas aemulationis⁶ materiam suministrare. Sic figulus figulo, faber fabro invidet⁷. Immo iam

11. vos quoque *Aq.* vos...quoque *a.* vos locus quoque *γ.* vos ..... *αβ.* vos ..... quoque *b.* 12. pyriphlegontis *Aa.* 13. alias condicio *ego.* alias indicio *α.* alia conditio *b.* 14. poetici *b. Gothofredus.* petici *Aa.* 15. philosophi *β.* 16. reciprocatione *b. Gothofredus.* recipi provocatione *Aa.*

Cap. XX. 1. Quonam *b. Gothofredus.* Quoniam *Aa.* 2. internos *Aq.* 3. numquid *αβa.*

cuius scripta sua spongia linguave delere iussos."

c. poetici] Arnob. Adv. Nat. V, 1 „Esto, ab ludentibus poeticis cuncta illa prodita sint“ cett., ubi cave ne quid mates Hildebrandum secutus.

d. animarum reciprocatione] Apolog. cap. 48 „animarum reciprocandarum in corpora."

Cap. XX. a. Habetis et vos tertium genus] Alexander Severus, narrante Lampidio [p. 121. ed. Salm.] „tertium genus hominum eunuchos esse dicebat, nec videndum nec in usu habendum a viris, sed vix a feminis nobilibus." (Rigalt.) Recte Rigaltius de eunuchis interpretatur Tertulliani verba. Tertium genus appellatos fuisse Christianos legimus iam supra cap. 8., ubi v. quae adnotavit Gothofredus. Cf. Scorpiac. cap. 10 „Illic constitues et synagogas Iudaeorum, fontes persecutionum apud quas apostoli flagella perpassi sunt, et populos nationem cum suo quidem circo, ubi facile conclamant, Usquequo genus tertium?" Unum genus fuit ethiolorum, alterum Iudaeorum, tertium Christianorum.

b. Illud aptius de viro et femina vi-

ris et feminis iunctum.] Aptum scilicet utriusque sexus libidini. Firm. Astron. III, 11 „facit eunuchos et viros sine semine et qui coire non possunt, infames, impudicos, cinsedos." Id. III, 7 „facit eunuchos, abscissos, archigallos aut hermaphroditos, et qui semper haec non agunt, sed patiuntur quae mulieres pati consueverunt, praeposteris libidinum ardoribus vulvae tentigine concitati." Cf. Hieron. Vita Hilar. p. 78. ed. Bened.: „Vadit comitata eunuchis et scicillulis" et paulo post: „procurator calamistratus et in longam et in securam libidinem spado." Martialis. Epigr. VI, 67 „Cur tantum eunuchos habet tua Gellia quaeris? Panica vult futuri Gellia nec parere." Papias Gloss. „Eunuchorum quidam coeant et etiam virus emittunt, sed ad gignendum vanum et inutilidum." Cf. interpr. ad Iuv. Sat. VI, 366. Brod. Miscell. IV, 21. Mart. V. L. X, 11. Pignor. de Serris in Peleni Supplement. Thes. Antiqu. tom. III. p. 1252 sq.

c. aemulationis] h. e. inimicitiae v. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

d. Sic figulus figulo, faber fabro invidet.] Hesiod. Opp. et Dias v. 264.

desine simulata confessionem! Rediit conscientia ad veritatem et ad constantiam veritatis. Nam omnia ista in nobis solis erunt et a nobis solis revincantur. quibus inlata sunt, agnitione scilicet diversae partis, unde scientia instructa et consilium inspirat et iudicium gubernat. Vestra denique sententia est, ne causam quis iudicet nisi duobus auditis, quod in nobis solis negligitis. Naturae vitio satisfacitis, ut quae in vobis non refutetis, in aliis damnetis, aut quorum reatum in vobis memineritis, ea in aliis iactetis. Diverso opere occupati eritis: in extraneos casti, in vosmetipsos incesti, exertiores foris, subiecti domi. Haec est iniquitas, ut gnari ab ignaris, absoluti a reis iudicemur. Auferte stipulam de oculo vestro, aut trabem de oculo vestro, ut stipulam de alieno extrahatis. Emendate vosmetipsos prius, ut Christianos puniatis. Nisi quod emendaveritis, non punietis, immo eritis Christiani; immo si fueritis Christiani, eritis emendati. Discite quid in nobis accusetis, et non accusabitis: recognoscite quid in vobis non accusetis, et accusabitis. Patet iam hinc vobis, quan-

4. desine ego. de fine Aab. 5. Rediit conscientia ad veritatem ego. redigit conscientia veritatem Aa. redigit conscientiam ad veritatem b. Gothofredus. 6. veritatis. Nam b. veritas. Nam γ. veritas. Nam Aa. 7. quibus inlata (Aq)b. quibus delata γ. quibus inlata Aβa. 8. agnitione b. agnitionem a. agnitionem Aβ. et Aq. 9. instructa et ab. instru. et Aq. et Aβ. 10. gubernat b. gubernatur Aa. 11. sententia est, ne by. sent. .... ne a. sent. .... ne Aq. sen. .... ne Aβ. 12. negligitis. Naturae by. negle. .... naturae a. negleg. .... naturae Aq. et Aβ. 13. vobis ego. nobis Aab. 14. aliis damnetis ego. aliis .... tis Aab. 15. reatum b. Gothofredus. relatum Aa. 16. iactetis. Diverso opere γ. iactetis .... opere Aq. iactetis .... opere (Aβ)ab. 17. occupati eritis ego. occupatiores eritis Aab. 18. incesti, exertiores by. in .... exertiores ego. .... exertiores Aq. et Aβ. 19. ab ignaris, absoluti by. ab .... absoluti Aa. 20. indicamur A. 21. aut trabem de by. aut .... de Aa. 22. quid A. quod ab. 23. iam Aq. Ila ego iam prius emendaveram. etiam (Aβ)ab.

„και κεραμεὺς κεραμεῖ ποτεῖ, και τέκτονι τέκτων, Και πτωχὸς πτωχῷ φδορεῖ, και ἀδιδὸς ἀδιδῷ.“ Cf. Aristot. Moral. VIII, p. 1300. „κεραμεὺς πάντας τοὺς τοιοῦτους φασὶν ἴβει.“

e. simulata confessio!] Simulavit modo ethnicos criminum Christianis impactorum confessionem ipsos non magis effugere posse.

f. revincantur] h. e. refutantur. Agnitio est auditio.

g. reatum] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 3.

h. diverso opere occupati eritis] Ita restitui. Librarius scripserat occupatiores pro occupati, cum oculi eius in sequentem versum ad vocem exertiores aber-

rarint; aut comparativi terminatio accreverit ex sequente vocula eritis. Ceterum cf. supra cap. 7 „Diversum opus non est acire illos prius.“

i. exertiores foris, subiecti domi.] Praeproperi extraneorum damnatores, propriorum vitiorum indulgentissimi. Gothofredus exertiores explicat severiores, disciplinatioris, sed exemplo non probat. Exertus hic est qui severitatem exerit, subiectus igitur qui non exerit, sed qui indulget.

k. aut trabem] h. e. aut potius trabem. Havercampus qui (ad Apolog. cap. 39. p. 330.) verba stipulam de oculo vestro aut delenda esse censuit, vim particulae aut, quae efficacissimae hic gradationi inservit, non intellexit.

tum aperire potuerimus e²⁴ pauculis istis libellulis, erroris inspectio et veritatis recognitio. Dammate veritatem, sed inspectam si potestis, et probate errorem, sed repertum si putatis. Quodsi praescribitur vobis errorem amare et odissè veritatem, cur quod amatis et odistis non noveritis?

24. pauculis istis libellulis A. paucis istis libellulis ob. *Subscriptio in A. et*
TERTULLIANI AD NATIONES LIB I EXPLICIT. INCIPIT LIBER II AD NATIONES.

AD
N A T I O N E S
LIBER SECVNDVS.

Nunc de deis vestris, 'miserandae nationes', congregi vobis: Cap. I.
cum defensio nostra desiderat, provocans ipsam conscientiam vestram ad censendum, an vere dei, ut vultis, an falso, ut scire non vultis. Haec enim materia est erroris humani per artificem eius, ne ignorantia erroris vacet, quo magis rei sitis. Patent oculi, nec vident; hiant aures, nec audiunt; cor stupet saliens, nescit animus quod agnoscit. Denique si tantam perversitatem una praescriptione^b discuti liceret, in expedito esset nuntiatio, cum omnes istos deos ab hominibus institutos novimus, iam hinc excidere fidem verae divinitatis, quod nihil utique aliquando coeptum divinum videri iure possit. Sedenim multa sunt, quibus teneritas conscientiae obduratur in callositatem voluntarii erroris. Ingenti manu veritas obsidetur, et ipsa de sua virtute secura est! Quidni? quemcumque^d vult, de ipsis adversariis socios protectoresque

Cap. I. 1. miserandae *Ab.* 2. enim materia (*Aq*)*by.* enim ... eria *Ab.* 3. erroris vacet, quo *ego.* erroris tollatur, quo *Rigallius.* erroris eruatur quo *y.* erroris ... quo *Aab.* 4. audiunt, cor *ab.* au ... cor *Ab. et Aq.* 5. tantam perversitatem *ab.* tant ... versitatem *Ab. et Aq.* 6. in expedito esset nuntiatio (*Ab*)*ab.* in expedito ... nuntiatio *Aq.* 7. novimus, iam *ego.* non manifestam *a.* non *b.* non ... am *Ab.* non ... s iam *Aq.* 8. utique aliquando coeptum *b.* utique al ... coeptum *Aq.* utique ..... coeptum *Ab.* utique coeptum *a.* 9. et *Aa.* at *b.* 10. quemcumque *ego.* quoscunque *by.* quaecumque *A.*

Cap. I. a. miserandae nationes] Ita appellat etiam lib. I, cap. 7.

b. praescriptione] b. e. exceptione, παρρηγορη. V. adnot. ad Apolog. cap. 7.

c. obduratur in callositatem voluntarii erroris.] Cf. De Test. Animae cap. 6 „Quid igitur vis, homo, de humanis sententiis litterarum tuarum exisse haec in usus communis callositatem?”

d. quemcumque] Liber Agobardi ha-

bet quaecumque. Eodem vitio laborabat lib. I, cap. 7. duobus locis. De structura cf. Apul. Metam. IV, 10 „Sic unusquisque proximi saeculi confinio terribius suspectatam decurrunt anxii.” Spartian. Vita Severi cap. 15 (p. 615. ed. Salm.): „suspectos unumquemque idoneum imperio.” Cf. Heins. Advers. I, 8. p. 88. Duker. ad Flor. III, 18. Eckstein ad Vossii Aristarch. III, p. 1025.

sibimet assumit et omnem illam "expugnatorum multitudinem" prosternit. Adversus haec igitur nobis negotium est, adversus institutiones maiorum, auctoritates receptorum^f, leges dominantium, argumentationes prudentium, adversus vetustatem, consuetudinem, necessitatem, adversus exempla, prodigia, miracula, quae omnia adulterinam "istam divinitatem corroboraverint. Quare secundum vestros commentarios, quos ex omni theologiae genere cepistis^g, gradum conferens^h, quoniam maior in huiusmodiⁱ penes vos auctoritas literarum quam rerum est, elegi ad compendium Varronis opera^k, qui rerum divinarum ex omnibus retro digestis^l commentatus idoneum se nobis scopum^m exposuit. Hunc si interrogem, qui insinuatōresⁿ deorum, aut philosophos designat aut populos aut

11. expugnatorum b. expugnatorem Aa. 12. istam divinitatem istam corroboraverint Aa. istam divinitatem corroboraverunt b. 13. exposuit b. et posuit Aa.

e. expugnatorum multitudinem] Sunt qui defendunt libri Agobardi scripturam „expugnatorem multitudinem.“ Quorum curiositatem relego ad alterum eiusmodi prodigium Apolog. cap. 25, ubi vel optimi libri praebent „Graeciam debellatorem.“

f. auctoritates receptorum] Recepta vocat consuetudinem, et mex vocatur, seu quae consuetudine, quae traditione recepta: nam et postea institutionibus maiorem respondet vetusta: legibus de minimatum necessitas: argumentationibus prudentium exempla. (Gothofr.)

g. cepistis] h. e. hausistis, conceptis.

h. gradum conferens] Cf. quae adnotavero ad Scorpiac. cap. 8.

i. huiusmodi] Vocabulis huiusmodi et eiusmodi pro substantivis utitur Tertullianus. Exempla adscripti ad De Baptismo cap. 12.

k. Varronis opera] Et hos Varronis Divinarum libros ad compendium elegit sibi quae proposuit Augustinus, libris de Civitate Dei. Ceterum a sedecim Varronis Divinarum libris quatuor sibi hic pro scopo Tertullianus delegit: primum scilicet, qui generalis fuit, quoque theologiae divisionem illam triplicem Varro complexus fuerat; quae pertinent octo priora huius libri capita: tam poëtae tres, puta decimum quartum, decimum quintum, decimum sextum; in quibus Varro de diis Romanorum agerat, puta de diis caeteris libro XIV., de incertis libro XV., de praecipuis atque selectis libro XVI., libro operis novissimo. Atque his refutandis Tertullianus po-

steriorem huius libri partem impendit (Gothofr.)

l. ex omnibus retro digestis] De Tertulliano retro v. adnot. ad De Spectac. cap. 9. *Digerere est digerere* Tertullianum usitatissima sunt vocabula. Pauca exempla adscribo. Apolog. cap. 19 (segmento libri Fald.): „poetae quoniam et temporum ordo digestus.“ Ad Nat. II, 11 „Non contenti eos deos asseverare qui visi retro, auditu contractaque oculi, quorum effigies descriptae, negotia digesta“ cett. Ibid. I, 7 „Viderimus de fide istorum, dum suo loco digeruntur.“ Ibid. I, 9 „quot pestes, fomes, ignes, hiatus motusque terrarum saeculum digessi?“ Ibid. II, 9 „Haec secundum tripartitam dispositionem Varronis divinitatis aut notum aut insigniora digessimus.“ Ibid. I, 11 „Is enim in quarta Historiarum suarum, ubi de bello Iudaico digerit“ cett. Cf. Cod. Iustin. I, 17, 3 „Quos libros digesta seu pandectas appellavimus, ex eo quod legum habeant divisiones et decisiones, itemque ex eo quod omne in unum congregatum receperunt.“

m. insinuatōres] h. e. qui suppeditionem suggerant et intiment, doctores. De vocabulis insinuare, insinuatō, insinuator cf. Salmas. ad Capitol. p. 406. Boisson. ad Lactant. Inst. Div. VII, 12 p. 926. Dederich latred. ad Dict. Cret. p. XLXsq. interpr. ad Apol. Metam. VII, 11. Glan. Philox. „Insinuatō, δηλοποιεω.“ „Insinuatō, δηλοποιεω.“ Cf. Du Cange Lexicon s. v. *Insinuator* legitur in loco corrupto Arceobii Adv. Nat. I. 63 „Cum enim de animarum periculis multa mala de illarum contra insinuator, magister

poëtas. Triplici enim genere deorum censum distinxit: unum esse physicum, quod philosophi retractant, aliud mythicum, quod inter poëtas volutetur, tertium gentile, quod populi sibi quique adoptaverunt. Igitur cum "philosophi physicum coniecturis concinnarint, poëtae mythicum de fabulis traxerint, populi gentile ultro praesumpserint, ubinam veritas collocanda? In coniecturis? Sed "in certa conceptio est. In fabulis? Sed foeda relatio est. In "adoptionibus? "Sed passiva" et municipalis adoptatio est. Denique apud "philosophos incerta, quia varia, apud poëtas omnia indigna, quia turpia, apud populos passiva avaritia, quia voluntaria. Porro divinitas, si veram retractes, ea definitione est, ut "ista neque argumentationibus incertis colligatur, neque fabulis indignis contaminetur, neque adoptionibus passivis indicetur; haberi enim debet, sicut est, certa, integra, communis, quia scilicet omnium. Ceterum quem deum credam? Quem suspicio aestimavit? Quem historia iactavit? Quem civitas voluit? Dignius multo neminem credam quam dubitandum, aut pudendum, aut adoptivum.

Sed physicorum auctoritas philosophorum ut mancipium sapientiae patrociniatur. Sane mera sapientia philosophorum, cuius infirmitatem prima haec contestatur varietas opinionum, veniens de ignorantia veritatis. Quis autem sapiens expers veritatis, qui ipsius sapientiae ac veritatis patrem et dominum deum ignoret? Nam et divina alias enuntiatio Solomonis, Initium, inquit, sapientiae metus in deum. Porro^b timoris origo notitia est; quis enim timebit quod ignorat? Ita qui deum timearit "ignotior omnium", deum omnium

Cap. II.
Proverb.
IX, 10.
Psalm.
XI, 10.

14. philosophi *Ab.* 15. incerta conceptio *b.* incerta deceptio (aut praeceptio) *γ.* in ..... ceptio *Ab.* in ..... ceptio *Ap.* 16. adoptionibus *Aa.* adoptionibus *b.* 17. Sed passiva et *by.* sed ..... et *Ab.* sed ..... et *Ap.* 18. philosophos incerta quia *ab.* philosophos ..... quia *Ab.* et *Ap.* 19. ista ego. istud *Aab.*

Cap. II. 1. philosophorum *Ab.* 2. ignoret. Nam et ego. ignoret. Nam etiam *γ.* ignoret ..... (*Ab.*) *ab.* ignoret ..... et *Ap.* 3. sapientiae metus in *by.* sapientiae ..... in *Aa.* 4. ignorat? Ita qui *b.* ignorat? Itaque *a.* igno ..... *γ.* *Ap.* ignorat? Quique *γ.* 5. ignotior omnium, deum ego. ignotio omnium deum *Aa.* *h. b.* haec verba non comparent.

aliquae auctor ad officiorum convenientium fines suas leges et constituta direxit cell., ubi vario modo emendant. Alterum locum ex Codice indicat Dirksen Manuale s. v. *Insinuatrix* est reperire apud Augustinum Epist. CX. (al. CXXXV.): "Epistola rem quidem mihi in te aestimam insinuavit; verumtamen etiam non mihi rei novae insinuatrix, nova tamen receptiorum exetrix fuit."

a. passiva] V. adnot. ad De Corona cap. 8.

Cap. II. Concordat Apologetici cap. 46. 47.

a. mancipium sapientiae] Genitivum mancipium firmat libri Agobardini auctoritas. De voc. *maniceps* cf. adnot. ad De Idol. cap. 1.

b. Porro] h.^{e.} at enim, atquin. V. adnot. ad De Corona cap. 7. De loco cf. De Praesor. Haeret. cap. 43. "Ubi deus, ibi metus in deum, qui est initium sapientiae.", et hoc ipso huius libri capite, paulo infra: "exerbitantes scilicet ab initio sapientiae, id est metu in deum."

c. ignotior omnium] h.^{e.} etiam si ignarior omnium. V. Oudendorp. ad Sueton. Galb. cap. 3. Drakenb. ad Liv. XXXVI, 43, 7.

notitiam et ⁶veritatem adsecutus plenam atque perfectam sapientiam obtinebit. Hoc ⁷autem philosophiae non liquido successit. Licet enim per curiositatem ⁸omnimodae litteraturae inspicendae divinis quoque scripturis, ⁹ut antiquioribus, possint videri incursasse et inde nonnulla dempsisse, cum ¹⁰tamen interpolarent, probant sese aut omnia ¹¹despexisse aut non ¹²omnibus credidisse (nam et alias ¹³veritatis simplicitas per ¹⁴scrupulositatem passivae^d fidei nutat), et ita accedente libidine gloriae ad proprii ingenii opera mutasse, per quod ¹⁵in incertum abiit etiam quod invenerant et facta est argumentationum inundatio de stillicidio uno atque alio veritatis. Invenio enim solummodo ¹⁶deo non ut ¹⁷invenerunt exposuerunt, ut de ¹⁸qualitate eius et de natura, etiam de ¹⁹sede^e disceptent: Platonici quidem curantem rerum et arbitrum et iudicem, Epicurei otiosum et inexercitum et, ut ita dixerim, neminem, positum vero extra mundum Stoici, ²⁰intra mundum Platonici. Quem non penitus admiserant, neque nosse potuerunt neque timere nec inde sapere, ²¹exorbitantes scilicet ab initio sapientiae, id est metu in deum. Extant testimonia tam ignoratae quam dubitatae inter philosophos divinitatis. Diogenes consultus, quid in caelis agatur, ²²Numquam, inquit, ascendi^f. Item, an dei essent, Nescio, inquit, nisi ut sint^g expedire. Thales Milesius ²³Croeso sciscitanti, quid de deis arbitretur, post aliquot deliberandi commeatus^h, Nihil, renuntiavit. Socrates ipse deos istos quasi certus negabat. Idem Aesculapio ²⁴gallinaceum secari quasi certus iubebat. Et ideo cum tam incerta et ²⁵inconstans definiendi de deo philosophia deprehenditur, quem

6. veritatem adsecutus ab. verita.....secutus *Ab. et Ap.* 7. autem philosophiae (*Ab.*) ab. autem.....phise *Ap.* 8. omnimodae litteraturae ab. omnimo.....rturae *Ap. et Ab.* 9. ut antiquioribus possint videri b. ut antiquioribus.....videri *Ap.* ut antiquioribus p.....videri *Ab.* 10. tamen interpolarent ego. tamen.....nt *Ap.* tamen.....nt (*Ab.*) ab. tamen aberrant *γ.* 11. despexisse A. 12. omnibus credidisse *γ.* omnibus.....Aab. 13. veritatis b. *Gothofredus.* everitatis Aa. 14. scrupulositatem passivae fidei nutat ego. scrupulositatem.....ue denutat *Ap.* scrupulositatem.....fide nutat *Ab.* scrupulositatem.....ue fide nutat ab. scrupulositatem plerumque fide nutat *γ.* 15. in incertum ego. incertum Aab. 16. deo ego. eo Aab. 17. invenerunt (invenerunt *Ap.*) Aab. invenorant alii. 18. qualitate *Rigaltius.* qualitatibus Aab. 19. sede b. fide Aa. 20. intra b. extra Aa. 21. exorbitantes a. 22. numquam *Ab.* 23. Croesso *Ap.* 24. gallinacium secari b. gallinacium sesecari Aa. 25. inconstans definiendi ab. in.....definiendi *Ab. et Ap.*

d. passivae] Ita supra cap. 1 „passiva et municipalis adoptatio est.“

e. de sede] Liber Agobardi *de fide.* Atenim in Apologetico de sede, h. e. ubi, ut Augustino teste Varro dixit, num extra, num intra mundum. Eam tamen lectionem non ideo hic praeferam. Rectum est hic etiam de fide, ut ostendit vers. Extant estimonia. (Gothofred.)

f. Numquam, inquit ascendi.] *Diog. Laert. VI, 39 „πρὸς τὸν ἄλγιστα πρὸς τῶν μετῴρων, Πασταίος, ἐφη, πρὸς ἐπὶ τὸν οὐρανόν.“*

g. nisi ut sint] Recte Nourry interpretatus est: Nescio, sed cunctis utile est et expedit deos esse.

h. commeatus] De hoc vocabulo dicam ad De Fuga in Persecut. cap. 9.

²potuit metum habere eius quem non liquido tenebat determinare?¹ De "mundo deo didicimus". Hunc enim physicum theologiae genus ³cogunt, quando ita deos tradiderunt, ut Dionysius Stoicus ⁴trifariam ⁵eos dividat. Unam vult speciem quae in promptu sit, ut Solem, ⁶Lunam, *Astra*; aliam, quae non compareat, ut Neptunum; ⁷reliquam, quae de hominibus ad divinitatem transisse dicitur, ut *Herculem*, *Amphiaräum*. Aequè ⁸Arcesilaus trinam formam divinitatis ducit, *Olympios*, *Astra*, *Titaneos*, de Caelo et Terra: ex his, Saturno et Ope Neptunum, Iovem et Orcum, et ceteram successionem. Xenocrates ⁹Academicus ¹⁰bifariam facit, *Olympios* et *Titaneos*, qui de Caelo et Terra. Aegyptiorum plerique ¹¹quattuor deos credunt, Solem et Lunam, Caelum ac Terram. Cum reliquo igni superno deos ¹²ortos Democritus suspicatur, cuius instar vult esse naturam ¹³Zenon. Unde et Varro ignem mundi animum facit, ut perinde in mundo ignis omnia gubernet sicut animus in nobis. ¹⁴Atqui vanissime. Nam cum est, inquit, in nobis, ipsi sumus; cum exivit, emorimur. Ergo et ignis cum de mundo per fulgura proficiscitur, mundus emoritur.

¹His ita expeditis videmus ²physicam istud ad hoc subornatum, Cap. III. ut deos ³elementa contendat, ⁴cum ex his etiam alios deos natos alleget; dei enim nonnisi ⁵de deis nascerentur. Quos ⁶quoniam in

26. potuit metum habere ego. potuit metum subire γ. potuit ..... re ab. pot ..... re Αβ. po ..... re Αγ. 27. mundo deo didicimus ego. mundo .... dicimus Αβ. mundo isto (aut istud) didicimus γ. 28. cogunt, quando ita ego. cogunt q ..... Αα. cogunt. Quid? non ita γ. 29. eos dividat ego. deos dividat ab. deos div ..... Αβ. div ..... Αγ. 30. Lunam, Astra; aliam ego. lunam, aetherem, aliam γ. lunam ..... aliam Αα. 31. reliquam, quae de hominibus ab. reliquam ..... minibus Αγ. et Αβ. 32. Arcesilaus trinam Αα. accessit trinam Αγ. 33. Academicus Αβ. 34. quattuor Αβ. 35. hortos Αα. 36. Zenon Αα. Zeno Αα. 37. Atqui ab. atqi Αβ. atq? Αγ.

Cap. III. 1. His ita expeditis ab. his ita ..... tis Αβ. et Αγ. 2. hysicum Α. 3. elementa contendat ab. elementa ... tendat Αβ. et Αγ. 4. cum ex his Αα. cum his alii. 5. de deis nascerentur ab. d .... nascerentur Αβ. et Αγ.

i. tenebat determinare?] Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 12.

h. didicimus.] Gothofredus vult suppleri et scribi: de mundo istud (vel isto) didicimus (huc enim physicum theologiae genus cogunt). Quid? non ita deos tradiderunt ceteri, quod ita interpretatur: Nempe incertam et inconstantem philosophorum de deo definitionem ait se mundi exemplo ostensuram, quo cum alioquin omnes philosophorum de diis sententiae referantur, ut ostendit pariter ex Varrone Augustinus De Civ. Dei VII, 28 et 29., et sic physica theologia omnis, utamen varie id fieri admodum a philosophis.

l. cogunt] h. e. concludendo efficiunt, argumentantur, fingunt. Erant qui colunt rescribendum voluerunt.

m. Dionysius Stoicus] Dionysium aliquem Stoicum commemorant Cic. Tuscul. II, 11. Diog. Laert. VI, 43. Eudoc. Violar. p. 138.

n. Xenocrates Academicus] Cf. Stob. Ecl. Phys. I, 3. p. 62. (ed. Haeren.) Clem. Alex. Protr. p. 19. Cic. de Nat. Deor. I, 13., qui tamen discrepant.

o. Varro ignem mundi animum facit] Augustin. de Civ. Dei VII, 6 et 29.

Cap. III. a. Quos] Deos alios, ex elementis natos.

mythico apud poëtas plenius suo loco examinabimus, tamen, quod de ipsis interim retractandum est ⁶quod ad praesentem speciem facit, simul et de praesenti specie ⁷ad ipsos *conversi forsan* ostensuri sumus deos nullo modo videri posse qui de elementis nati dicuntur, ⁸ut iam hinc praeiudicatum sit deos elementa non ⁹esse, cum qui de elementis nati dicuntur, dei non sunt; aequè ¹⁰demonstrantes elementa deos non esse ad illam ¹¹agnatorum speciem ¹²praestruemus recte deos non esse ¹³defendi quorum parentes, id est elementa, dei non sunt. ¹⁴Scitum deum e deo nasci, quemadmodum de non deo non deum. Igitur quod elementa ¹⁵contineat mundus iste, ut summaliter ¹⁶tractem de universitate, partibus eius praeministrans* (nam quae ¹⁷condicio eius, eadem utique erit et elementorum ¹⁸et membrorum), aut ab aliquo institutus sit necesse est, qua Platonis humanitas, aut a nullo, ¹⁹qua Epicuri duritia; et si institutus est, habendo initium habebit ²⁰etiam finem. Ita quod aliquando non fuit ante initium et quandoque non erit post finem, non capit utique videri deus, carens substantia divinitatis id est aeternitate, quae sine initio et fine censetur. Si vero institutus omnino non est ac propterea deus habendus, quod ut deus neque initium neque finem sui patitur, quomodo quidam assignant elementis, quae deos volunt, generationem, cum Stoici negent quicquam ²¹deo nasci? Item quomodo volunt quos de elementis natos ferunt ²²deos haberi, cum deum negent nasci? Itaque quod mundi erit, hoc elementis ²³adscribetur, caelo dico et terrae et sideribus

6. quod ad praesentem ab. quod... aesentem *Ab.* quod ad... sentem *Ap.* 7. ad ipsos conversi forsan ego. ad ipsos ..... an *Ap.* ad ipsos ..... an ab. ad ipsos arguendo iam *γ.* 8. ut iam ab. iam *A.* 9. esse cum qui de ab. esse ..... de *Ap.* et *Ab.* 10. demonstrantes elementa *A.*, teste *Gothofredo* in secundis curs. demonstrando orta ab. demonstran ..... ta *A.* 11. agnatorum *b.* *Gothofredus*. magnatorum *Aa.* 12. praestruemus recte deos non esse *γ.* praestruemus recte non esse *b.* praestruemus ..... non esse *Aya.* praestruemus ..... non esse *Ab.* 13. Scitum vocabulum *Gothofredus* et *Hildebrandus* in *A.* sibi visi sunt oculis eruisse. *Nes* deprehendit *Baluzius*. 14. continet *Gothofredus*. 15. condicio *A.* 16. ut membrorum *Gothofredus*. 17. qua (*Ab.* et *Ap.*) *b.* quae *a.* 18. etiam finem ego. et finem *b.* et infinem *Aa.* 19. deo nasci *by.* d... nasci *Aa.* 20. deos haberi *ab.* deos... heri *Ab.* et *Ap.* 21. adscribetur ab. ad ..... etur *Ab.* et *Ap.*

b. non esse] *h.* *e.* non licere, non posse. *Apolog.* cap. 7 et *De Testim. An.* cap. 5. „est aestimare.“ *De Corona* cap. 8 „recognosci est.“ *Ibid.* cap. 10 „floribus frui est.“ *Arnob.* *Adv. Natl.* V, 1 „quibusnam modis esset intractabilis illa feritas edominari.“

c. de non deo non deum.] *Cf.* adnot. ad *Apolog.* cap. 2.

d. summaliter] *Adv. Hermog.* cap. 31. „Et ita novum non est, ut id solum quod continet nominetur, qua summale,

in isto autem intellegatur et quod continetur, qua portionale.“ Tale et illud apud nostrum non semel massiliis. (*Gothofr.*)

e. praeministrans] *Pro ante ministrans:* *Ad Uxor.* I, 2 „Igitur per licentiam tunc passivam materiae subsequenterum emodationum praeministrabantur.“ simpliciter pro „ministerium exhibere.“ *De Baptismo* cap. 11 „semper is dicitur facere, cui praeministratur.“ (*Gothofr.*)

et igni, quae deos et deorum ²²parentes adversus negatam generationem dei et nativitatem ²³frustra vobis credi proposuit Varro, ²⁴ut qui Varro ²⁵indicaverat animalia esse caelum et astra^f. Quod si ita est, etiam mortalia sint necesse est, secundum ²⁶animalis formam^g; nam etsi immortalem constat animam, ipsi hoc soli ²⁷licebit, non etiam illi cui ²⁸adnectatur, id est corpori. Nemo autem ²⁹negabit elementis corpus esse, cum et contingamus ea et contingamur ab eis, ³⁰certainque corpora ex illis decidere^h videamus. Ergo si animalia ³¹deposita ratione animae, qua corporum ³²condicio, mortalia, ³³non utique immortalia. Et tamen unde animalia Varroni videntur elementa? ³⁴Quoniam elementa moventur. Ac ne ex diversoⁱ proponatur, multa alia ³⁵moveri, ut rotas, ut plaustra, ut machinas ceteras, ultro praevenit dicens eo animalia credita, quod per semetipsa moverentur, nullo extrinsecus apparente motatore^k eorum ³⁶aut incitatore^l, sicuti apparet qui rotam compellit et plaustra volvit et machinam temperat. Igitur nisi animalia, non mobilia per se. Porro ³⁷allegans quid non appareat, ostendit quid quaevisse debuerat, id est artificem et arbitrum motus; neque enim statim non est quod, quia non videmus, non credimus esse. Immo eo altius investigandum est quod non ³⁸videatur, ut quod videatur quale sit scire ³⁹possimus. Alioquin si tantum ea quae comparent ideo esse ⁴⁰credantur quia comparent, quomodo deos etiam ⁴⁰eos

22. parentes (Aβ)ab. p. rentes Aq. 23. frustra vobis credi γ. frustra u. credi Aq., et Gothofredus secundis curis ita in A. legit. frustra credi (Aβ)ab. 24. ut ego. et Aab. 25. indicaverat ab. indicaver (h. e. indicaverunt) Aβ. et Aq. 26. animalis formam ab. anim. formam Aβ. et Aq. 27. licebit ab. lic. Aβ. lic. Aq. 28. adnectatur Aβ., et ita edi se voluisse Gothofredus in Erratis adnotavit. adnectitur (Aq)ab. 29. negabit elementis corpus esse ego. negabit mortale corpus esse by. negabit corpus Aa. 30. certaue corpora ego. certaue tempora γ. certa corpora b. cer. pora Aq. cer. pora Aβa. 31. deposita ratione by. deposit. ne Aa. 32. condicio A. 33. non utique immortalia. Et ego. non utique dii elementa. Et by. non utique. Et d. non utique. Et Aq. et Aβ. 34. Quoniam elementa moventur by. Quoniam ventar a. qm. ventur Aq. 35. moveri, ut rotas b. moveri non animalia γ. mover. Aa. 36. aut incitatore, sicuti ego. et initiatore, sicuti Gothofredus. aut minatore, sicut b. ut iniatore Aa. 37. videtur Gothofredus. 38. possimus Aa. possumus b. 39. credantur quia comparent Aβa. creduntur quia comparent b. credantur qua. mparent Aq. 40. eos recipitis by. eos. cipitis Aa.

f. Varro indicaverat animalia esse caelum et astra.] Cf. Augustin. de Civ. Dei VII, 6. 23. 24. 28.

g. formam] h. e. legem, condicionem. V. adnot. ad De Idolol. cap. 18.

h. ex illis decidere] De caelo ut lapides, ut per noctem scintillas.

i. ex diverso] Cf. adnot. ad libellum Ad Scapal. cap. 2.

k. motatore] Idem vocabulum occur-

rit in fine capitis „Motatorem dico caelestium rerum;“ et De Anima cap. 12 „ut volunt qui etiam universitatis motatorem decernunt illum deum Socratis.“

l. incitatore] Sic emendavi. Prudent. Peristeph. X, 67 „Incitator et fax omnium.“ Ammian. Marcell. XXVIII, 1 „Malesanus incitator.“ Fronto de Eloqu. „Fauni vaticinantium incitatores.“

m. Porro] Atquin. V. adnot. ad 1, 2.

recipitis qui non comparent? si autem videntur esse qui non sunt, cur non ⁴¹sint et qui non videntur? Motatorem dico caelestium rerum. Sint ergo et ⁴²animalia, quia mobilia per se, ⁴³etiam mobilia per se, quia non per alium, ⁴⁴tamen ut ea non statim dei, quia animalia, ita nec ideo, quia per se mobilia: ⁴⁵aut quid velat universa animalia, ut mobilia per se, deos ⁴⁶haberi? Et hoc alia sane vanitate Aegyptiis licet.

Cap. IV.

Aliunt quidam propterea ¹deos fuisse appellatos quod ²θεῶν et αἰθεράν procurrere ac motari interpretatio ³est. Ergo iam vocabulum istud non est alicuius maiestatis; a cursu enim ⁴et ⁵motu, non ab divinitatis eis dominatione ⁶formatum est. Sed cum etiam ille unus ⁷Deus quem colimus θεός cognominetur, nec tamen aut motus ullus aut ⁸cursus eius appareat, quia nec visibilis cuiquam sit, palam est ut vocabulum ⁹istud sit aliunde desumptum, propriumque, ¹⁰quia a se nativum, divinitatis ¹¹inventum. Itaque semota interpretationis eius astutia verisimilius est non a cursu et motu ¹²θεούς dictos, sed de appellatione veri dei mutuatum, uti quos aequae deos excudissetis, ¹³θεούς cognominaretis. Denique quam ita sit, probatio suppetit, cum etiam universos deos vestros, in quibus ¹⁴nullius cursus aut motus officium denotatur, ¹⁵θεούς communiter appelletis. Itaque si aequae θεούς aequae immobiles, disceditur vocabuli interpretatione pariter et divinitatis opinione, ¹⁶quae a cursu et motu modulata ¹⁷rescinditur. Quod ¹⁸si nomen istud

41. sint et qui non by. sint ..... non Aa. 42. animalia quia by. anima ..... quia Aa. 43. et iam ab. 44. tamen ut ea non ego. tamen illa non by. tamen ..... non Aa. 45. aut quid velat by. aut ..... velat Aa. 46. haberi? Et hoc alia ego. haberi? Colere animalia γ. haberi ..... lia (Aβ)ab. haberi ..... lia Aγ.

Cap. IV. 1. deos fuisse appellatos by. deos ..... atos Aγα. deos u ..... los Aβ. 2. θεῶν et αἰθεράν b. θεῶν et αἰθεράν Gothofredus. thia et aieia Aa. 3. est. Ergo iam vocabulum γ. est. Sane vocabulum b. est ..... vocabulum Aγα. 4. motu. non ab divinitatis eis dominatione ego. non ab divinitatis denominatione b. motu nomen divinitatis denominatione γ. motu ..... talis dominatione Aa. 5. deus quem colimus θεός by. deus ..... s theos Aa. 6. cursus eius appareat by. cursus ..... et Aa. 7. istud sit aliunde desumptum γ. istud ..... sumptum Aab. 8. quia a se Gothofredus. quia se Aab. 9. inventum. Itaque semota interpretationis γ. inventum ..... interpretationis Aab. 10. theos Aβ. 11. theos Aβ. 12. nullius b. nullus Aa. 13. theos Aβ. 14. quae a cursu b. qua cursu Aa. 15. si b. Gothofredus. is Aa.

n. Et hoc alia sane vanitate Aegyptiis licet.] Et hoc quidem Aegyptii sibi indulgent, etsi vanitas eorum aliam causam habeat.

Cap. IV. a. procurrere ac motari interpretatio est.] Brevilloquentia. Verte: weil θεῶν auch die bedeutung von αἰθεράν, von procurrere und von motari hat." Be hoc veriloquio v. Plat. Cratyl.

pag. 397. D., ibique Proclus., Enseb. Praep. Evang. I, 13. Macroh. Sat. I, 23. b. dominatione.] Rigaltius edidit denominatione, quod praeplicet.

c. quae a cursu et motu modulata.] Ita Rigaltius correxit pro libri Agobardi scriptura corrupta: quae cursu et motu modulata. Supra I, 3. verbum modulari struxit cum de praepositione: „de vanitate vel benivitate modulatum est."

proprium divinitatis, et simplex nec interpretatorium in illo deo, "reprehensum" in cetera quae deos vultis, docete etiam qualitatis inter illos esse consortium, ut iure consistat collegium nominis communione substantiae. Porro *Θεός* ille iam "hoc solo, quod non sit in prompta, "vacat a comparatione eorum "quae in prompta sunt et visui et sensui (sed sensui satis)*, quod est testimonii ad "diversitatem occulti et manifesti renuntiatio". Si elementa palam "proposita omnibus, si contra deus nemini, quomodo poteris ex ea parte "quam non vidisti quae vides congregari? Cum ergo non habes coniungere: "sensui neque ratione, quid vocabulo coniungis, ut coniungas etiam potestate? Ecce enim Zeno quoque materiam "mundialem a deo separat", vel eum per illam "tamquam mel per favos transisse dicit. Itaque materia "et deus duo vocabula, duae res. Pro discrimine vocabulorum etiam "res separantur, etiam materiae "condicio vocabulum sequitur. Quodsi materia non est, quia sic et appellatio praescribit, quomodo quae sunt in materia, id est elementa, dei habebuntur, cum membra a corpore "alienigena esse non possint? Sed quid ego cum argumentationibus physiologicis? "Sursum mens ascendere debuit de statu mundi, non in incerta "descendere. Rotunda mundo Platonica forma. Quadratum eum angulatumque "commentum ab aliis, credo, cir-

16. deprehensum *Gothofredus*. 17. hoc solo *by.* h. solo *Aa.* 18. vacuata comparatione *a.*, sed correctum in *Erratis*. 19. quae in promptu *b.* qui in ..... tu *Aa.* 20. diversitatem *by.* diver ..... tem *Aa.* 21. proposita omnibus *by.* propo ..... omnes *Aa.* 22. quam non vidisti *by.* quam ..... disti *Aa.* 23. sensui neque ratione *y.* sensui ..... ratione *Aab.* 24. tamquam *Ap.* 25. et deus duo vocabula *b.* et dei vocabula *a.* et ..... vocabula *Ap.* et ..... vocabula *Ap.* 26. res separantur, etiam *ab.* res se ..... etiam *Ap.* et *Ap.* 27. condicio *A.* 28. alienigena esse ego. aligena esse *y.* alig ..... esse *ab.* alige ..... esse *Ap.* elige ..... esse *Ap.* 29. Sursum mens ascendere *y.* S ..... ascendere *Aab.* 30. descendere. Rotunda mundo *y.* descen ..... lo (*Ap*)*ab.* descen ..... *Ap.* 31. commentum ab aliis credo ego. com ..... do (*Ap*)*ab.* com ..... o *Ap.*

d. reprehensum] h. e. retractum, translatum. Apolog. cap. 19 „Ceteri quoque prophetae etsi Moysi postulant, extremis tamen eorum non retroiores reprehenduntur primoribus vestris sapientibus et legiferis et historicis?“, ubi vulgo deprehenduntur in excasis habetur. Et hic deprehensum pro reprehensum rescire voluisse Gothofredum video.

e. sed sensui satis] Iam satis esset ad comparationem dei illius et deorum vestrorum, si ille modo sensui, non etiam visui in promptu esset, quemadmodum hi. Erat cum verba sed sensui prorsus defendenda putarem, ut quae accrevissent ex praecedentibus vocabulis.

f. renuntiatio.] Nam in hac re aperte

pronuntiatur testimonium diversitatis rei occultae et manifestae.

g. habes coniungere] Eius structurae exempla indicavi ad De Fuga in Persecut. cap. 12.

h. a deo separat] Notum Stoicorum istud in natura deum seu efficientem a materia seu patiente distinguendum. V. saltem Laertium [VII, 134 sqq.], Senecam Epist. 65 et 89. Lactant. Div. Inst. III, 7. (Gothofr.) Adde Cic. de Nat. Deor. II, 8 sqq. et Acad. I, 11. Sext. Empir. adv. Mathemat. IX, 101. Stob. Ecl. Phys. I, p. 312. et p. 538. ed. Heeren.

i. Rotunda mundo Platonica forma.] Cf. Casaub. ad Diog. Laert. III, 72.

cino rotundo ita collegit, quod sine capite solum ³²credi laborat. ³³Sed Epicurus, qui dixerat, Quae super nos, nihil ad nos^k, cum et ipse caelum inspicere desiderat, solis orbem pedalem deprehendit^l. Adhuc scilicet frugalitas et in caelis agebatur. Denique ut ambitio profecit, etiam sol aciem suam extendit; ita illum orbem maiorem^m Peripatetici denotaverunt. Oro vos, quid sapit coniecturarum libido? Quid probat tanta praesumptione asseverationis otium ³⁴affectatae morositatisⁿ eloquii artificio adornatum? Merito ergo Milesius ³⁵Thales dum totum caelum examinat et ambulat oculis, in puteum ³⁶cecidit *turpiter*^o, multum inrisus Aegyptio illi: In terra, ³⁷inquit, nihil ³⁸perspiciebas, caelum tibi speculandum existimas? Itaque casus eius ³⁹per figuram philosophos notat, scilicet eos, qui stupidam exerceant ⁴⁰curiositatem in res naturae quam prius in artificem eius et praesidem, ⁴¹in vacuum suum studium habituros^p.

Cap. V. Quin ergo ad humaniorem aliquanto ¹convertimur opinionem, quae de communi omnium sensu et ²simplici coniectura deducta videatur? Nam et Varro meminit eius, creditam praeterea dicens elementorum divinitatem, quod nihil omnino sine suffragio illorum gigni, ali, provehì possit ad vitae ³humanae et terrae sationem.

32. credi laborat ab. cre ..... *Ab.* crede laborat *Aq* (m. sec.). 33. Sed et Epicurus *Gothofredus*. 34. affectatae morositatis ab. affectatae ..... ositatis *Ab.* et *Aq.* 35. Thales dum totum by. Thales ..... totum *Aa.* 36. cecidit turpiter *γ.* cecidit ..... *r Aab.* 37. inquit ab. inquis *A.* 38. perspiciebas caelum b. perspicì ..... caelum a. perspicì ..... lum *Ab.* et *Aq.* 39. per figuram philosophos notat ego. per figuram ..... os notat² *Aq.* per figuram philosophis notat *γ.* per figuram ..... s notat ab. 40. curiositatem in res naturae *γ.* curiositatem ..... naturae *Aab.* 41. in vacuum suum studium habituros ego. in vacuum currendum habituros *γ.* in vacuum ..... ndum habituros ab. in vacuum ..... dum habituros *Aq.* et *Ab.*

Cap. V. 1. convertimur *γ.* con ..... mur *Aab.* conducimur *Hildebrandus*. 2. simplici coniectura *γ.* simplici cognitione *Priorius*. simplici cog ..... a (sed in *Er-ratis cor.* con pro cog) b. simplici ..... ura *Aq.* 3. humanae et terrae sationem ab. humana ..... ionem *Ab.* humana ..... ationem *Aq.*

k. Quae super nos, nihil ad nos] Miuc. Fel. Octav. cap. 13. Lactant. Div. Instit. III, 20. Hieronym. adv. Rufin. cap. 8. idem dictum referunt. Apud hos pro super scriptum est supra.

l. solis orbem pedalem deprehendit.] Epicuri verba extant apud Diog. Laert. X, 91 „τὸ δὲ μέγεθος ἡλίου τε καὶ τῶν λοιπῶν ἀστρῶν κατὰ μὲν τὸ πρὸς ἡμᾶς τηλικούτων ἔστιν ἡλίον φαίνεσθαι.“ Cf. Plutarch. de Placit. Philos. II, 21. Cic. Acad. IV, 26, 82.

m. orbem maiorem] Erant qui rescriberent orbe maiorem, h. e. orbe suo maiorem.

n. morositatis] *Morositas* hic est scrupu-

pulositas, aut scrupulosa curiositas. Cf. De Praescript. Haeret. cap. 40 „Nonne manifeste diabolus morositatem illam Iudaicae legis imitatus est?“ Cf. De Orat. cap. 14.

o. in puteum cecidit turpiter] Diog. Laert. I, 8, 34. refert Thaletem non ab Aegypto illo nescio quo sed a vetula quadam esse inrisum.

p. in vacuum suum studium habituros.] In vacuum h. e. in vanum, in nullam eventum, frustra. Erat eam scribere mellem: in vacuum speculandum (aut currendum, ut Gothofredus) habituros. Sed nusquam Tertullianus verbum habere construit cum gerundio.

quando ne ipsa quidem corpora aut ⁴animas sufficere licuisset sine elementorum temperamento, quo habitatio ista mundi circularum condicionibus foederata praestatur, ⁵nisi quod hominum incolatui^a denegavit enormitas frigoris aut ⁶caloris, *propterea*que deos credi solem, qui diei de suo cumulet^b, fruges ⁷caloribus maturet, annum stationibus servet: lunam, solatium noctium, patrociniū ⁸mensum gubernaculis^c: item sidera, signacula quaedam temporum ad ⁹rurationem notandorum: ipsum denique caelum, sub quo omnia, ¹⁰terram, super quam omnia, et quicquid illorum inter se ad commoda humana conspirat. Nec tantum beneficiis fidem divinitatis elementis convenire, sed etiam de diversis quae ¹¹tamquam de ira et offensa eorum ¹²incidere soleant, ut fulmina; ut grandines, ut ardores, ut aerae pestilentes, item diluvia, item hiatus motusque terrarum, et iure credi deos quorum natura honoranda sit in secundis, metuenda sit in adversis, domina scilicet iuvandi et nocendi. Porro si ¹³ita sentiuntur ¹⁴in civium conversatione^d, non perinde rebus ipsis quibus iuvantur sive ¹⁵laeduntur aut gratias referunt aut ¹⁶querellas intendunt, sed his sub ¹⁷quorum vi et potestate operatio rerum decurrit. ¹⁸Nam in ¹⁹voluptatibus quoque non tibiae aut citharae coronam ad praemium ²⁰adiudicatis, sed artificii qui tibiam et citharam suavitatis temperet vi. Aequae ²¹cum quis valetudine male est, non lanis nec antidotis aut ²²malagmatibus ipsis gratiam meministis, sed medicis, quorum opera atque ²³prudentia remedia proveniunt.

4. anima A. 5. nisi quod hominum incolatui by. nisi quod ..... incolatui a. n ..... incolatui Aq. et Aβ. 6. calor, propterea que deos ego. calor aestivitas: ideo deos γ. calor. Itaque deos b. calor ..... deos Aq. 7. caloribus maturet, annum ego. caloribus ..... annum Aβ. et Aq. caloribus. p ..... et annum ab. caloribus expedit et annum γ. 8. mensum Aa. mensium b. 9. rurationem Merkelius Prolegg. ad Ovidii Fasti. p. CCXXV. 10. terram b. in terra Aa. 11. tamquam Aβ. 12. incidere soleant b. incusari soleant γ. inc ..... soleant Aa. 13. ista Gothofredus. 14. in civium ego. in c ..... Aβ. et Aq. in ..... ab. in aetatis γ. 15. laeduntur ab. laeda ..... Aβ. et Aq. 16. querellas Aa. 17. quorum vi Hildebrandus. quorum ducatu by. quorum ..... a. quor ..... Aq. 18. Nam et in Gothofredus. 19. voluptatibus quoque γ. voluptatibus vestris b. voluptatibus ..... Aq. 20. adiudicatis, sed artificii ab. adiudicatis ..... fici Aβ. et Aq. 21. cum quis valetudine by. cum quis ..... tudine a. cum ..... tudine Aq. 22. malagmatibus ipsis ..... tiam Aq. malagmatis ipsis gratiam ab. malagma ..... tiam Aβ. 23. prudentia remedia by. prudentia ..... dia Aa.

Cap. V. a. incolatui] Apolog. cap. 22 „de incolatu aeri.“ De Anima cap. 57 „evocaturam se ab inferum incolatu pollicetur.“ De Resurr. Carnis cap. 27 „terra vere sancta per incolatam spiritus sancti.“

b. cumulet] b. e. communicet, commo- det. (Gothofr.)

c. mensum gubernaculis] b. e. patrociniū mensium, dum eos gubernat. De

genitivo mensum cf. Priac. VII, 771. Adde Ovid. Metam. VIII, 500. et Fast. V, 424.

d. Porro si ita sentiuntur in civium conversatione] Porro est atenim, atquin, quo significatu ea particula innumeris in locis apud Tertullianum est invenire. Cf. supra adnot. ad I, 2. De voc. conversatio cf. adnot. ad Delidolol. cap. 20.

Item in adversis qui ferro sauciantur, non gladium ipsum aut ²¹lanceam accusant, sed hostem vel latronem, et ²²quos tecta opprimunt, non tegulas aut imbrices arguunt, sed vetustatem, sicut et ²³naufrazi non petrae et fluctibus imputant, sed procellae. Merito. Certum enim est, quodcumque ²⁴fit, ei adscribendum, non per quod fit, sed a quo fit, quia is est caput facti qui et ut fiat et per quid fiat instituit (et sunt in omnibus rebus tres tituli isti: quod est, per quod est, et a quo est), quia prius ²⁵est qui quid velit fieri ²⁶et quo possit inveniri. Et ita recte in ceteris agitis, auctorem considerantes, at in physicis contra naturam regula vestra, qua in ceteris sapientiam indicatis, auferendo summum gradum auctoris, et quae ²⁷sunt non a quo ²⁸fieri considerando. Ita credere contingit elementorum potestates et ²⁹arbitria esse quae sunt servitutes et officia. Non in ista investigatione ³⁰alicuius artificis intus et domini servitutis ³¹artem ostendimus ³²elementorum certis ex operis eorum quas facis potestatis? Sed dei non serviunt; ea ³³igitur quae serviunt dei non sunt. Aut doceant vulgo fieri, ut de licentia ³⁴passivitatis libertas approbetur, de libertate dominatio, de dominatione ³⁵divinitas intellegatur. Nam si omnia haec super nos certis curriculum, ³⁶legitimis decursibus, propriis spatiis, aequis vicibus sub legis instar constituta ³⁷volvendis temporibus et exercendis temporum ducatibus occurrere ³⁸meminerunt, num non ex ipsa ob-

24. lanceam b. Gothofredus. lanciem Aa. 25. quos tecta opprimunt non tegulas b. quos casus subitus obtrivit, non tegulas γ. quos ..... tegulas Ap. 26. naufragi non petrae sed (at in Erratis corr. et) a. naufragi non petris et b. nau ..... et Ap. naufragi ..... petris et Ab. 27. fit Ap. sit Ab. est b. praesto est a. 28. est qui quid b. esse quid quid A. esse quid quod Gothofredus. 28 b. et quo ego. et quod Aab. 29. sunt by. fit Aa. 30. fieri considerando. Ita ego. fieri, ita a. fieri. Ita Ap. fieri ..... ita b. 31. arbitria esse γ. ar ..... esse Ap. ar ..... esse Ab. 32. alicuius γ. alicuius Ap. alicuius Apab. 33. artem ostendimus ego. autem non tendimus Aab. 34. elementorum certis ex operis γ. elementorum ..... operis Aqa. elementorum ..... operis (Ab)b. Non enim ista investigatione alicuius artificis intus et domini servitutis etiam ostendimus elementorum certis ex operis eorum quas facis potestates? volebat Gothofredus. 35. igitur quae by. igitur ..... A. igitur ..... a. 36. passivitatis libertas ab. passivitas ..... eritas Ap. et Ab. 37. divinitas intellegatur ab. divinitas ..... ellegatur Ap. et Ab. 38. legitimis decursibus by. legitimis ..... ibus Aa. 39. volvendis by. vol ..... s Aa. 40. meminerunt, num non ex γ. meminerunt ..... et Aab.

a. et quo possit inveniri.] Quia is primus invenitur quam quod velit et quo possit fieri.

f. artem ostendimus] Ita emendavi. Artem dicit artificiosum institutum. De re cf. Lactant. Div. Instit. II, 5.

g. ut de licentia passivitatis libertas approbetur] Sensus est: libertati contrariam esse patiendi patiendique legem, et quod patientis instar est, serviat ne-

esse est. Porro huc pertinet, quod Stoici deam a materia et elementis separantes deum τὸ νοεῖν, materiam τὸ πάθος constituebant: atque haec est illa passivitas, τὸ πάθος, ut loquitur Cicero „efficienti se praebens“ seu, ut Lactantius Div. Instit. VII, 3 „ad faciendum tractabile se praestans.“ (Gothofr.)

servatione conditionum suarum, et fide operum, et "instantia curriculum, et cura demutationum, memoria reciprocatorum", aliquam "dominationem sibi praeesse persuadeant vobis, cui apparere "videatur *universa* negotiatio mundialis¹ perveniens ad humani generis utilitatem "et *laesionem*? Non enim potes dicere ea sibi agere ista ac sibi curare nec quicquam hominum causa disponere, cum propterea defendas elementis divinitatem quod ab illis aut "juvari te aut laedi sentias. Nam "si sibi praestant, nihil eis debes.

Age iam, conceditisne divinitatem non modo non serviliter cur- Cap. VI.
rere, sed imprimis integre stare neque minui neque intercipi neque corrumpi debere? Ceterum abiit omnis felicitas eius, si quid patitur "umquam. Ecce autem et astra intercidunt et intercidisse se attestantur. Conficitur et luna quantum amiserit, cum resumit. Iam maiora eius detrimenta soletis in aquae speculo considerare², ut nihil amplius "ulla in parte credam quod "magi norunt. Ipse etiam sol saepe defectione temptatus est. Fingite "qualibet rationes caelestium casuum, "non volet deus aut minor fieri aut esse desinere. "Viderint igitur humanae doctrinae patrocinia quae coniectandi artificio sapientiam "mentiuntur et veritatem. Nam alias

41. instantia curriculum et γ . instantia ..... et Aab. 42. dominationem sibi ab. do ..... sibi Ap. et Ab. 43. videatur universa negotiatio (Ap)by. videatur ..... negotiatio Afa. 44. et laesionem Harscamp. ad Tertulliani Apolog. cap. 13. p. 135. et collisionem Hildebrandus. seu accessionem γ . et ..... nem Abab. et ..... nem Ay. 45. iuvare b. Gothofredus. turbare Aa. 46. si sibi b. Gothofredus. eibi Aa. Cap. VI. 1. umquam Ab. 2. ulla in parte γ . ullam ..... (Ab)ab. ullam p. .... Ap. 3. magi norunt b. Gothofredus. maginorum Aa. 4. qualibet Aa. quaelibet b. Gothofredus. 5. non volet ab. non volet Ab. non ..let Ay. 6. Viderint (Ap)ab. Videri Ab. 7. mentiuntur et by. men ..... et Aa.

b. memoria reciprocatorum] *Reciprocata* vocat repetitos cursus in orbem, repetita officia. V. interim De Resurr. Carus cap. 12. (Gothofr.)

i. mundialis] Cf. supra cap. 4 „Zeno quoque materiam mundialem a deo separat.“ De Spectac. cap. 9 „quae elementis mundialibus profanatur.“

Cap. VI. a. in aquae speculo considerare] Nempe *εὐνοσπομάρειαν* indicat, cuius usus magis, quibus frequens cum luna commercium. Sensum proinde huius loci hunc puto: Aut scilicet Tertullianus, nulla se amplius in parte ponere magorum *εὐνοσπομάρειαν*, nihil amplius credere quae de ea magis specie memorari solent, vel non magis se cum mirari quam illam speculi inspectionem, quae passim fieri solet luna laborante seu in lunae eclipsi. (Gothofr.) Notum est magos creditos esse nosse lunam

obscurare (cf. Hippocr. de Morb. S. 1. 2.), quin etiam de ipso caelo detrudere (Plat. Gorg. p. 513. Arist. Nob. v. 748. Horat. Epod. V, 45. Tibull. Eleg. I, 2, 45. 8, 21. Vergil. Ecl. VIII, 21. Brunk Anthol. III, 172. Lucan. Pharsal. VI, 420). Solebant autem veteres, cum illa maiora detrimenta vel defectus lunae incidebant, eas in aquae speculo considerare, commoditatis, puto, cause. His praemissis iam manifestum erit quid Tertulliani breviloquentia velit. Dicit hoc: Astra deos esse non posse, quippe corruptibilia. Corruptibilia vero ea esse docere vel lunae menstrua decrementsa, satis docere maiora eius detrimenta, id est defectus, quae vulgo in aquae speculo considerentur, ut iam amplius in testimonium vocare non opus sit incredibilia illa artificia, quibus magi lunam debilitare norunt.

natura sic est^b, ut qui melius dixerit, hic ¹verius dixisse videatur, non qui verius, is melius. Ceterum cui res ²examinabitur, verisimilius utique dicet elementa ista ab aliquo regi quam ³ultra moveri: igitur non deos quae sub aliquo. At si in isto erratur, melius ⁴est errare simpliciter quam ut physici diligenter. Sed enim si ad ⁵mythicum spectes, melius iam in physico mortalitas^c errat eis divinitatem ⁶adscribendo quae super ⁷hominem putat situ et vi et magnitudine et ⁸divinitate sentiri. Quod enim super hominem, credas deo proximum.

Cap. VII. ¹Ceterum ut ad mythicum transeamus, quod poetis deputatur, nescio an ²tantum par quaerere mediocritati nostrae, an tanti de documentis divinitatis ³confirmetur, ut Mopsus ⁴'Africanus' et Boeotus Amphiarus^b. Delibanda enim ⁵nunc est species ista, cuius suo loco ratio reddetur^c. Interim hos certe homines fuisse vel eo palam est, quod non constanter deos illos, sed heroas appellatis. Quid ergo contendimus? Si addicenda mortuis divinitas erat, non utique talibus. Ecce vos, cum eadem licentia praesumptionis ⁶sepulchris regum vestrorum caelum infamatis^d, nonne ⁷probatos quosque

8. verius dixisse *Aq. et Aβ. by. ver.....xisse a.* 9. examinabitur *ab. examinab..... Aβ. et Aq.* 10. ultra moveri: igitur *ego.* ultra cadere: igitur *γ. ultro..... igitur Aβab. ultro..... Itaque Aq.* 11. est errare simpliciter *Hildebrandus (ad Arnob. Adv. Nat. I, 34. p. 50.). est..... simpliciter Aq. e..... simpliciter Aβ.* 12. mythicum species *Hildebrandus l. l. mythicos deflectes γ. mythicu..... tes Aq. mythic..... tes ab. myth..... tes Aβ.* 13. adscribendo *ab. adsc..... do Aq. et Aβ.* 14. hominem *b. Gothofredus. omnem Aa.* 15. divinitate *ab. divini..... Aq. di..... Aβ.*

Cap. VII. 1. Ceterum ut ad mythicum *by.* Ceterum ut ad ²thicum *Aq.* Ceterum ³thicum *Aβ.* Ceterum ⁴thicum *a.* 2. tantum par quaerere *ego. tantum laborandum γ. tantum..... Aab.* 3. confirmetur, ut Mopsus *ego. confidentes sint, ut Mopsus γ. confi..... mox Aβ. conf..... ut mox ab. conf..... et mox Aq.* 4. Africanus et Boeotus Amphiarus *b. Gothofredus. africanos (Africanos Aβa.) et boeotus amphiaraus Aa.* 5. nunc *b. non Aa.* 6. sepulchris *Aβa.* 7. probatos *b. Gothofredus. probatis Aa.*

b. Nam alias natura sic est] Natura humana sic comparata est, ac proinde et vestra, Nationes. (Gothofr.)

c. mortalitas] h. e. aevum, mortales, homines. Cf. infra cap. 13 „causas allegandas mortalitatis ipse caelum.“ Cf. Arnob. Adv. Nat. I, 7. II, 45. IV, 36. et I, 34 „communi mortalitatis assensu“; ad quem locum Hildebr. citat Buenem. ad Lactant. Inst. Div. IV, 25, 1. Kopp ad Mart. Capell. II, §. 102. p. 143.

Cap. VII. a. Mopsus Africanus] Mopsus et Amphiarus clarissimi antiquitatis vates. Documenta divinitatis eorum sunt vaticinia. De Mopso, quem apud Afros cultum fuisse constat, v. Interpp. ad Cic. de Nat. Deor. II, 3. Hygin. Fab. CXXVIII., Apul. de Deo Sacr. cap. 15. extr., Valles. ad Amm. Marcell. XIV, 8., Gronov.

ad Sen. Med. v. 655. Cf. Tertull. De Anima cap. 47.

b. Boeotus Amphiarus.] V. Interpret. ad Cic. de Nat. Deor. II, 3. Hygin. Fab. LXXIII., Pausan. II, 21, 2. II, 23, 2. IV, 17, 4. Apollod. I, 8, 2., Homer. Od. XV, 244 sqq., Pind. Nem. IX, 25. et Olymp. VI, 14. Cf. Tertull. de Anima cap. 45. Kopp ad Mart. Capell. II, §. 159. p. 215. Mueller Gesch. der Hellen. Stämme tom. I, p. 146. et p. 486.

c. cuius suo loco ratio reddetur.] Apologeticum intellegit, et quidem caput eius 22 et 23. Ibi enim de praestigiis daemonum et magorum agitur prolixè. (Gothofr.)

d. infamatis] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 21.

iustitia, virtute, pietate et omni bono eiusmodi consecrationis ⁸solatio honestatis, contenti pro talibus etiam inrideri peierantes^a, at e contrario ⁹impios, ¹⁰torpes etiam pristinis humanae gloriae praemiis aufertis, decreta ¹⁰eorum et ¹¹titulos lancinatis, imagines detraxis¹, monetam ¹¹repercutitis^c? Ille autem conspexor omnium, comprobator, ¹²immo largitor honorum, tantae indulgentiae suae ordinationem vulgo ¹²prostituet, et plus diligentiae atque iustitiae hominibus licebit in ¹⁴distribuendis divinitatibus sapere? Mundiore erunt regum et principum ¹⁵comites quam summi dei^h? Atquin horretis et aversamini vagos, ¹⁶exules, ¹⁷pauperes, debiles, ¹⁷sordide natos, inhoneste institutos, contra incestos, adulteros, raptores, parricidas etiam legibus ¹⁸exornatisⁱ. ¹⁹Ridendum an irascen-

8. solatio honestatis by. solacio one... is a. • solacio one... tis *Ab. et Aq.* 9. impios, torpes by. impios... pes *Aa.* 10. eorum et titulos by. eorum... los *Aa.* 11. repercutitis ab. repercu... A. 12. immo largitor by. immo tributor *Hildebrandus.* immo... tor *Aa.* 13. prostituet, et by. pro... et a. pro... et *Aq. et Ab.* Sic etiam *Gothofredus* in adnot. 14. distribuendis divinitatibus by. distribuendis... nitatibus *Aa.* 15. comites quam by. comi... am *Aa.* 16. exules, pauperes ego. exules, multos y. exules... s *Aab.* 17. sordide b. *Gothofredus.* sordidos (sorditos a.) *Aa.* 18. exornatis ego. exarendis *Aa.* exerendis b. exarandis *Gothofredus.* 19. Ridendum an irascendum by. Riden... rascendum a. Riden... irascendum *Aq. et Ab.*

e. contenti pro talibus etiam inrideri peierantes] De Proculiano hoc periurio actum iam supra libro I, cap. 10. (*Gothofr.*)

f. decreta eorum et titulos lancinatis, imagines detrahitis] Exempla si quaeris, ades *Lamprid.* *Vit. Commodi* p. 52 sq. *Capitol. Vit. Pertinac* p. 55., *Lamprid. Vit. Heliog.* p. 105. ed. *Salmas.* Verbum *lancinare* Afris usitatissimum est. *Tertull.* *De Corona* cap. 14 „quae tunc domini tempora et foedaverunt et *lancinaverunt.*“ *Adv. Iud.* cap. 9 et *Adv. Marcion.* III, 13 „qui ante norint lanceare quam *lancinare.*“ *De Resurr. Carnis* cap. 8. „ipsisque stramentis *lancinata.*“ *Arnob.* *Adv. Natl.* I, 36 „conjugem membranatum *lancinare.*“ *Id.* II, 8 „credulitatem facilius iocularibus *lancinare.*“ *Id.* II, 77 „quibus corpora *lancinatis* nostra.“ *Cf. Sieweck.* ad *Apul. Metam.* IV, p. 298. ed. *Oudend.* et *interprr.* ad *Ammian.* *Marcell.* XIV, 7, 18.

g. monetam repercutitis?] Notum inter repalia fuisse et hoc saeculo, Caesaris-que notam seu argumentum, nummum eius imagine percuti. Quod ut aliunde notum, ita et de Albino memorat *Herodianus* [II, 15.], cum cum *Severus* comitem sibi seu *Caesarem* adscivisset: ὁ δὲ Σεβήρος — ὡς ἂν μάλλον αὐτὸν

εἰς πίστιν ἐπαγάγοιτο, νομισματὰ τε αὐτοῦ κοπῆναι ἐπέταξε καὶ ἀνδριάντων ἀναστάσει ταῖς τε λοιπαῖς τιμαῖς τὴν δοθεῖσαν χάριν ἐπιστάσαςτο.“ Verum repercussa *Albini* istius moneta eo devicto; quod *Tertullianum* hic nominatim indicare istorum temporum ratio et quae libro superiore cap. 17. memoravit argumento sunt. (*Gothofr.*) Constatam scilicet alterius principis typo percutitis. Nam reprobi nummi, quia pretii nullius et commercii inutilis, ad eos deferebantur quibus erat auri, argenti, aeris flandi et feriundi cura et potestas. Tales fuisse *Claudianus* *Dio* tradit libro LX. Sed de confectis fusas *Meassalinae* iussu *Mnesteri* statuas indignatas. Is fuit histrio, quem illa deperibat. Tales quoque fuisse *Neronianos* argunt haec *Arriani* *Epictetica*: „τίνα ἔχει τὸν χαρομήτρα τοῦτο τὸ τετραάσαρον; Νέρωνος. Ῥίψον ἔξω, ἀδόκιμὸν ἐστὶ, σαπρὸν.“ (*Rigalt.*)

h. quam summi dei?] Significatur *Antinous*, de quo etiam *Apologetico* cap. 13.

i. etiam legibus exornatis.] Intellege leges quibus a senatu vel a successore mortui imperatores caelo dignati promulgabantur. *Cf. Suet. Octav.* cap. 88. *Plin. Paneg.* cap. 11.

dum sit, tales deos credi quales homines esse non ²⁰debeant? Sedenim in isto mythico genere, quod poëtae ferunt, quam incerti ²¹agitis circa conscientiae pudorem et pudoris defensionem! Nam quotiens ²²misera vel turpia vel atrocia deorum exprobramus, ²³allegatione poëticae licentiae ut fabulosa defenditis, quotiens ultro siletur de eiusmodi poëtica, ²⁴non modo non ²⁵horretis, sed insuper honoratis atque in necessariis artibus habetis, denique per hanc initiatricem litteraturae ingenuitatis studia productis. Criminales deorum poëtas eliminari Plato censuit¹, ipsum Homerum sane coronatum civitate pellendum. At cum ²⁶recipiat illos et retineatis, cur non credatis talia retinentibus de deis vestris? Igitur si creditis poëtis, cur tales deos colitis? Si ideo colitis quia non creditis poëtis, cur laudem mendacibus fertis nec cavetis ne offendant eos quorum ²⁷detractatores¹ honoratis? Sane fides a poëtis non exigenda. Nonne, qui dicitis deos post mortem factos, homines confitemini ante mortem? Quid ergo novi, si, qui homines fuerint, humanis aut casibus aut criminibus aut fabulis polluantur? Non creditis poëtis, cum de relationibus eorum etiam sacra quaedam disposueritis? Cur rapitur sacerdos ²⁸Cereris, si non tale Ceres passa est? Cur Saturno alieni liberi immolantur², si ²⁹ille suis pepercit? Cur Idaeae masculus amputatur, si nullus illi ³⁰fastidiosior adolescens libidinis frustratae dolore castratus est³? Cur

20. debeant? Sedenim in isto mythico ab. debeant ..... in isto mythico Ap. debeant ..... sto mythico Ap. 21. agitis circa conscientiae by. agitis ..... conscientiae a. agitis ..... conscientiae Ap. et Ap. 22. misera vel y. mise ..... Aab. 23. allegatione poëticae licentiae ego. allegationem poëticae a limine y. allegationem poëti ..... e (Ap)ab. allegationem poëticae licentiae etiam Hildebrandus sibi vix erat in A. deprehendere. 24. non modo by. modo Aa. 25. horretis b. erratis Aa. 26. recipiat Gothofredus. excipiat b. excipiat Aa. 27. detractatores A. detractatores ab. 28. Cereris, si non tale by. Cereris ..... tale Aa. 29. ille suis pepercit by. ille ..... percit Ap. ille suis ..... percit Ap. 30. fastidiosior adolescens by. fastidiosi ..... cens Aa.

k. eliminari Plato censuit] Plat. Polit. III, p. 473. Cf. Min. Felic. Octav. cap. 22. Augustin. de Civ. Dei II, 14. Maxim. Tyr. Diss. VII, p. 463. ed. Reiske.

l. detractatores] Ita habet liber Agobardi, non detractatores, ut edidit Gothofredus et Rigaltius. Gloss. Vet. Lat. in Maii Annot. Class. tom. VI, p. 520 „Detractat, retractat, recenset.“ (ubi cf. adn. Maii), Gloss. Latino-Graecum apud Vulcan. p. 70 „Detractans, λοιδορεῖν“ et Onomast. ap. eundem p. 38 „Detractores (h. e. Detractatores), ψευδοποι.“ Gloss. Lat. a me editum in Iahn et Klotz Archiv a. 1847. p. 294 „Detractasset, retinasset (i. e. recusasset).“, et pag. 296 „Detractat, reseruat, provocat.“

Cf. Oudend. ad Suet. Caes. cap. 54. et Octav. cap. 24. Curt. ad Sallust. lug. cap. 53. Arnitzen ad Aurel. Viet. de Vir. Illust. cap. 63, 4. Burm. ad Propert. II, 2, 11. Drakenb. ad Liv. XXXIV, 15. Pariter liber Parisinus ap. Minac. Fd. Octav. cap. 21. praebet inerbis pro vulg. inerbis, ibid. adsparsis pro vulg. adspersis, cap. 30. infacies pro infectis. Sic possum attractare (Vergil. Aen. II, 719.), contractabilis, commendare (Symmach. Epist. VI, 82.), impartire, consacrare et consecrari (Tertull. ad Nat. I, 12. et II, 8.), alia.

m. Saturno alieni liberi immolantur] Cf. Apolog. cap. 9.

n. libidinis frustratae dolore castratus

"Herculeum polluctum mulieres "Lanuvinae non gustant, si non mulierum causa "praecivit"? Mentiantur sane poëtae! sed non ideo quod talia "gesserint vestri dei, homines "quando fuerint, nec quod divinas "adscripterint "foeditates divinitatis", cum interim vobis credibilis visum est deos "fuisse, sed non tales, quam tales, sed non deos.

Superest gentile 'illud genus inter populos decorum, quos libi- Cap. VIII.
dine sumptos, non 'pro notitia veritatis, docet privata notitia. Deum 'ergo existimo 'ubique notum, ubique praesentem, ubique dominantem, omnibus colendum, omnibus demerendum. At enim cum illi quoque, quos 'totus orbis communiter colit, excidant' probationi verae divinitatis, quanto magis isti quos ne ipsi quidem municipes sui norunt? Nam quae idonea auctoritas praecurrit eiusmodi theologiae quam etiam fama destituit? Quanti sunt qui 'norint visu vel auditu 'Atargatim Syrorum, Caelestem Afrorum, Varsutinam Maurorum, 'Obodan et Dusarem Arabum^b, Belenum Noricum, vel quos Varro ponit: Casiniensium 'Deluentinum, 'Nar-

31. Herculeum polluctum by. Hercule.....lucium Aa. 32. Lanuvinae non gustant b. Gothofredus. Lanuvie non gustat Aa. 33. praecivit ego. prius fuit γ: p..... Aab. 34. gesserint vestri dei ego. gesserint..... Aab. digesserint de deis γ. 35. quando fuerint ego. quas defuerint Aab. quam defuerint Gothofredus. 36. adscribserint Aa. 37. foeditates ego. fo..... Aab. 38. fuisse, sed non (Aq)by. fuis..... non Aβa.

Cap. VIII. 1. illud genus by. illud..... Aa. 2. pro notitia by. pron..... a. pro..... Aq. et Aβ. 3. ego Gothofredus. 4. ubique notum Aqby. ubique..... Aβa. 5. totus b. Gothofredus. totos Aa. 6. norint visu vel auditu b. Gothofredus. norint (norunt a., sed corr. in Erratis) visum vel auditum Aa. 7. Atargatin b. Gothofredus. et argatin Aa. 8. Obodan et Dusaren b. Obodanedussirem (sed in curis secundis Gothofr. legit Obodanedussarem) a. obodanedussarem Aq. obodandus...rem Aβ. 9. Deluentinum b. Dei...etim a. deietim Aβ. dei...um Aq. 10. Narniensem b. narnensium Aa.

est?] Cf. Arnob. Adv. Nat. V, 6 sqq. cum interpr., Lactant. Div. Inst. I, 17., Firm. Matern. De Error. Prof. Redig. cap. 3., Minuc. Fel. Octav. cap. 21. Paulin. Nolan. Adv. Paganos v. 83.

o. si non mulierum causa praecivit?] Macrob. Saturn. I, 12 „Unde et mulieres in Italia sacro Herculis non hest interesse, quia Herculi, cum boves Gerontis per agnos Italiae duceret sitiienti respondit malier aquam se non posse praestare, quod feminarum deo celebraretur dies nec ex eo apparet viris gustare fas esset; propter quod Maronius facinus sacrum detestatus est praesentiam feminarum et Potitio ac Pinaris, sacerorum costodibus, iussit, ne mulierum interesse sinerent.“ Cf. Plutarch.

Quaest. Rom. 60. Gell. Noct. Att. XI, 6. Aarel. Vict. de Gent. Rom. Orig. cap. 6.

p. divinas adscripterint foeditates divinitatis] Facile esset rescribere divinitatis. Interim tamen veteris libri scriptura defendi posse videtur. Divinas foeditates dicit quae humanarum foeditatum modum fere excedunt.

Cap. VIII. Cf. Apolog. cap. 24. a. excidant] Cf. quae adnotavi ad Apolog. cap. 40.

b. Obodan et Dusarem Arabum] Utrumque Arabibus tantum testatur etiam Arnob. Praepar. Evang. I, 7. Cf. Steph. Byzant.: „Oboda, γούριον Ναβαταίων. Οὐράνιος Ἀραβίων ἀντίεταρ. ὅπου Ὀβόδης ὁ βασιλεὺς, ὃν θαυματοῦσα, τέθεικεν.“

niensium Visidianum, ¹¹Atinensium ¹²Numiternum^a, ¹³Asculanorum Anchariam, ¹⁴et quam perceperint Vulsiniensium Nortiam^d, quorum ne ¹⁵nominum quidem dignitas humanis cognominibus distat? Satis rideo ¹⁶etiam *deos* decuriones cuiusque municipii^e, quibus honor intra muros suos ¹⁷determinatur. Haec libertas adoptandorum decurum quousque profecerit Aegyptiorum superstitione docent, qui etiam bestias privatas^f ¹⁸colunt *feles*, crocodilos et anguem suum. Parum est, si etiam hominem ¹⁹consacraverunt^g, illum dico quem non iam Aegyptus aut Graecia, verum totus ²⁰orbis *colit* et Afri iurant, de cuius statu ²¹quid conici potest^h apud nostras ²²litteras, ut verisimile videatur, positum est. Nam Serapis iste quidam olim ²³Ioseph dictus fuitⁱ, de genere sanctorum. Iunior inter ceteros fratres, sed ²⁴excelsior ingenio ab isdem fratribus per ²⁵livorem venum in Aegyptum ²⁶datus serviebat in familia regis Aegyptiorum

11. Atinensium ego. Aternensium Gothofredus. Probat Merkel. Prolegg. ad Ovidi Fasti. p. CLXXXVIII. Atheniensium Aq. Aßb. Athenensium a. 12. Numiternum ego. Numertinum A. Numentinum ab. 13. Asculanorum Anchariam ego. Asculanorum Auchariam by. Asculanorum .chariam Aa. 14. et quam perceperint ego. et quam praeverint Aa. et Quampraeverim Gothofredus. et quam Prae-rit b. 15. nominum ab. no. num Aq. et Aß. 16. etiam deos by. etiam ... Aq. a. etiam d. s. Aß. 17. determinatur (Aß) by. deter... atur Aq. a. 18. colunt feles, crocodilos Hildebrandus. colunt et aspidem, crocodilos y. colunt. sp. ... corcodrillos a. colunt sp. ... crocodillos b. colunt. ... corcodrillos Aß. d. Aq. Antea edideram colunt spirita, crocodillos. 19. consacraverunt ego. con- sacra ... Aßa. consecra ... Aq. consecraverunt b. 20. orbis colit et Afri y. orbis ... afrii (Afri Aq. b.) Aab. 21. quod Gothofredus. 22. litteras, ut verisimile videatur ego. litteras ut verisimile videtur by. litteras ... verisimile videatur Aq. litteras ... risimile videatur Aßa. 22 b. Ioseph dictus fuit y. Iosef ... fuit ab. io. ... fuit Aß. et Aq. 23. excelsior ingenio ab isdem y. excelsior ... ab isdem (iisdem b.) Aab. 24. liborem Aa. 25. datus serviebat in familia by. datur ser- vi ... lia Aa.

c. Atinensium Numiternum] Ita cor- rexi. Bonaventura Taulerus Memorie storiche dell' antica Città d'Atina (Napoli 1702. 4.) hanc proferit inscriptionem: MARTI SIVE NVMITERNO || ACHILLES ET VLPPIA NICE || EIVS D. D. D. Ean- dem habent Murat. Corp. Inscr. 42, 5. et Orelli Collect. Ampliss. Inscr. Lat. tom. I. p. 279.

d. et quam perceperint Vulsiniensium Nortiam] Ita emendavi. Mendum libri Agobardini praeverint ortum puto ex scri- pturae compendio pceperint. Subiectum verbi repetendum est ex superioribus. Verto: und von welcher Norffa der Vulsinienser haben sie vernommen?

e. deos decuriones cuiusque municipii] Ridiculi causa appellat decuriones, quo- rum ut decurionum convivium idemque oppidulum municipale cohabitantium hon- or intra muros suos determinatur.

f. privatas] Privatas appellat quas pri- vas et proprias sibi Aegyptus alit.

g. consacraverunt] De hac verbi forma cf. quae adnotavi supra ad cap. 7., ad voc. detractatores.

h. quid conici potest] De indicativo hoc cf. adnot. ad libellum ad Martyr. cap. 2.

i. Nam Serapis iste quidam olim Ioseph dictus fuit] V. Suid. s. v. *Ζαφ- πης*, Rufin. Hist. Eccl. II, 23, Firm. Matern. De Err. Prof. Relig. cap. 13. Paulin. Nolan. Natal. S. Felicii XI, 100. Ex eo, inquit Rigaltius, quod apud Chri- stianos Serapis figura fuit Iosephi et Iosephus figura Christi, in errorem in- ductus fuisse videtur Adrianus Aug. 14 Epist. quadam, ubi de Aegypto ad Ser- vianum Cos. scripsit: „Illi qui Serapis colunt, Christiani sunt, et devoti sunt Serapi qui se Christi episcopos dicunt.“

²⁶Pharao^k. A regina minus pudica ²⁷desideratus, sed quia non obsequabatur, e contrario ab eadem delatus ²⁸a rege in carcerem datur. Illic somnia quibusdam non perperam ²⁹interpretatus vim spiritus sui ostendit. Interea rex quoque ³⁰somniat terribilia quaedam. Illi ³¹detractus quod convocatus erat ³²valuit exponere ³³Ioseph, experimenta de carcere^l edocuit, somnium regi aperit: illos boves septem opimissimos, ³⁴diffuentes, totidem annorum ubertatem significare, posteriores aequae septem ³⁵enectos^m subsequentium septem annorum inopiam praedicare. ³⁶Suadet itaque de recondendis praesidiis in futuram famem de copia priore. Credidit rex: exitus rerum et prudentem et sanctum semper ³⁷et necessarium probavit. Itaque ³⁸Pharao universae Aegypto et frumentandae^o et exinde curandae eum praefecit. Hunc ³⁹Serapidem ex suggestu, quo caput eius ornatum^o, vocaverunt; cuius suggestus ⁴⁰modialis figura ⁴¹frumentationis eius memoriam ⁴²obsignat, et curam frugum super caput eius fuisse^p ipsis spicis, quibus per ambitum notatur, apparet. Propterea et canem, ⁴³quem apud inferos deputant, sub

26. farao Aa. 27. desideratus, sed quia by. deside..... quia Aq. et Aβ. Vocabulum quia etiam Gothofredus deprehendit per curas secundas. deside..... ma a. 28. a rege in carcerem datur Aqby. a rege..... datur (Aβ)b. 29. interpretatus Aβ., pro more. 30. somniat ego. somnia Aab. 31. detractus quod convocatus erat ego. detractus quos convocaverat Aab. 32. valuit Aa. voluit by. 33. Ioseph, experimenta ego. Iosef (Ioseph b.) expedimenta Aab. 34. diffuentes ego. diffuentes Aab. 35. enectos ego. ineptos Aab. 36. Suadet itaque ego. Saepe itaque Aa. saepe itaque b. 37. et om. b. 38. farao Aa. 39. Serapitem Aa. 40. modiali Gothofredus. 41. frumentationis eius memoriam γ. frumentationis memoriam (Aβ)ab. frumentationis... memoriam Aq. 42. obsignat, et curam b. Gothofredus. obsignatura Aa. 43. quem apud inferos by. quem... inferos Aβa. que... inferos Aq. quem ad inferos Hildebrandus.

k. serviebat in familia regis Aegyptiorum Pharao] Interim mirari hic subit summam in hac de Iosepho historia referenda Tertulliani incogitantiam, totiesque eum in sacrae scripturae et Iosephi narrationem impingere. Ecce primum ait Iosephum a fratribus venditum servisse in familia regis Aegyptiorum Pharao, cum tamen in Potipharis familia servierit. Secundo ait a regina minus pudica desideratum seu compellatum de stupro Iosephum a rege in carcerem datum: atqui compellatus ab uxore Potipharis. Tertio ait Iosephum expedimenta de carcere decuisse: atqui e carcere arcessitam et eductam sacra quoque scriptura contestatur. Quarto ait Pharaonem ei filiam suam in matrimonium dedisse, cum tamen filiam Potipharis et in matrimonium dederit. (Gothofr.) Pares errores commisit Arnobius in rebus Christi et miraculis eius enarrandis. Et ipse Tertullianus possem. Sic etiam Adv. Iud.

cap. 5 in historia Abelis et Caini a vulgata exorbitat.

l. experiments de carcere] h. e. somnia in carcere a se feliciter explicata.

m. enectos] Ita emendandum erat pro ineptos quod liber praebet. Cf. Apolog. cap. 14 „cum enecta et tabidosa et scabiosa quaeque mactatis.“

n. et frumentandae] h. e. frumentis tota Aegypto colligendis.

o. ex suggestu, quo caput eius ornatum] Cumulum et acervum intellegere videtur, quem Graeci σωφός dicunt, frumenti scilicet cumulum, modii figura designatum. (Rigalt.) Alii Christianorum scriptorum Serapim cum Iosepho confudentium nomen derivant Σαράς ἀπο. De modo illo Serapidis capiti superposito cf. Gerhard Antike Bildwerke p. 25 sqq.

p. super caput eius fuisse] h. e. ei mandatum fuisse. Locutio ex sacris scriptis repetita.

dextera eius dicaverunt, quod sub manu "eius compressa cura Aegyptiorum". Et "Phariam" adiungunt, quam "filiam regis" Pharo derivatio nominis esse demonstrat. Nam et tunc "Pharao inter cetera honorum et remunerationum filiam quoque in matrimonium ei dederat. Sed quia et feras et homines colere susceperant, "utramque faciem in unum Anubin contulerunt, in quo naturae "conditionisque suae potius argumenta videri "posset consecrassse gens rixosa, "suis regibus recontrans", in extraneis delecta, sane et gula et "spurcitia canina etiam "servi ipsa".

Cap. IX.

Haec secundum tripertitam "dispositionem Varronis divinitatis aut notiora aut insigniora digessimus, ut "possit iam videri satis responsum de physico genere, de poëtico, de "gentili. Sed quoniam omnis "substitutio" non iam "philosophorum nec poetarum

44. eius compressa cura ego. eius compressatur A. eius..... compressatur a. eius compressatus b. eius fames compressa tum Gothofredus. 45. fariam Aab. 46. filiam regis Aqby. filiam..... Afa. 47. farao Aa. 48. Pharao inter by. farao..... Aa. 49. utramque faciem by. ut.....ciem Afa. utram.....ciem Aq. 50. conditionisque suae (Aq)by. conditionis..... Afa. 51. posset b. posset Gothofredus. posse Aa. 52. suis regibus Aqby. suis reg..... a. su..... Afa. 53. spurcitia canina y. spurcitia..... Aq. spurcitia..... (Afa)ab. 54. serva Gothofredus.

Cap. IX. 1. dispositionem Varronis divinitatis y. dispositionem.....nitatis Aq. dispositionem.....divinitatis ab. 2. possit iam videri satis by. possit.....satis Aa. 3. gentili. Sed ego. gentibus. Et Aab. 4. superstitio Gothofredus. 5. filosoforum Afa.

q. compressa cura Aegyptiorum.] Rigallius correxit *compressatus Aegyptiorum* adnotans haec: „In promptu fuit emendatio *compressatus*. Nihil enim deesse mihi videtur, aut si quid derasum fuerit in extrema linea post dictionem *eius*, nihil aliud fuerit quam *esset* aut quid eiusmodi. Compressatum dicit Tertullianus pro venatione quae oppressura erat Aegyptum, ut habet Latina versio Genes. cap. 41. Sic in Scorpiace cap. 3 „Mans erat super illos in mula, et *compressati* sunt valde.“ Interim mihi praeplacuit mea emendatio *compressa cura*. Neque substantivi *compressatum* ab ullo sequioris aetatis scriptore usurpatum esse novi.

r. Phariam] Isim. Cf. Apolog. cap. 16., et interpr. ad Minuc. Felic. Octav. cap. 21.

s. suis regibus recontrans] Notum de Aegyptiis et Alexandrinis sua natura rixosis, seditiosis, genteque levi, pendula et ad omnia famae momenta volitante, ut vocatur in epistola illa Adriani Imp. ad Servianum Cos., ubi de Serapide aliquam multa; quem cum a Christianis quoque et a Iudaeis cultum dicat, inde mihi auspicio, huius etiam Tertulliani argumentum, Christianos cum Natio-

nibus ac nominatim Aegyptiis agentes Aegyptiorum de Serapide θεολογούμενα ad veram religionem modis omnibus referre laborasse, sic ut Serapidem non modo cum Iosepho conferrent, quod supra factum Tertulliano, verum insuper ad verum illum deum et unicum, deum, inquam Abrahami, Isaaci, Iacobi, et per eos Iosephi reducerent. Atque ita de eo loco hactenus obacurissimo sentio; de quo alibi cum homo deo latinus in Ecclesiasticis nostris. Denique Christianae συγκατάθετος; et hoc argumentum fuerit: Unus idemque nobis et vobis deus, o Nationes, Serapis! nempe Iosephi deus. Quod factum accedit Paulino illi de deo agnoscito. Recontrans pro recalcitrans, refractaria, reterrida; cui mox opponitur *delecta*. Nempe Alexandrini regibus suis seu principibus saepe infecti; plena historia Augusta; etiam sub Severo et Caracalla. V. saltem Spartianum in Caracalla et Herodianum in Caracalla p. 549. (Gothofr.)

z. sane et gula et spurcitia canina etiam servi ipsa.] Sane etiam servi gula ipsa et spurcitia canina sua.

Cap. IX. a. substitutio] Mendacii deos nationes substituerunt deo vero et unico.

nec populorum, a quibus tradita est, sed dominantium Romanorum, a quibus occupata est, a quibus auctoritatem sibi extruxit, alia iam nobis ineunda est humani erroris latitudo^b, immo silva caedenda^c, quae undique conceptis superstitionum seminibus^d vitii pueritatem obumbravit^e. Sed et Romanorum deos Varro^f trifariam disposuit in certos, incertos et electos^g. Tantam vanitatem! Quid enim erat illis cum incertis, si certos habebant? Nisi si Attico stupori recipere voluerunt. Nam et Athenis ara est inscripta: IGNOTIS DEIS^h. Colit ergo quis quod ignorat? Tum si certos habebant, contenti esse debuerunt, nec electos desiderare. In quo etiamⁱ inreligiosi deprehenduntur. Si enim dei ut bulbi seliguntur^j,

6. a quibus om. b. 7. vitii pueritatem b. vitiis puritatem Gothofredus. vitiis pueritatem Aa. 7 b. trifariam disposuit in certos, incertos Gothofredus. bifariam disposuit incertos Aab. 8. Attico stupori Aa. Atticos stupores b. Attico stupore Gothofredus. 9. certos habebant by. certo ..... ant Aßa. certo ..... ebant Aq. 10. inreligiosi by. inreli ..... Aa. 11. bulbi seliguntur b. Gothofredus ex Augustino De Civ. Dei VII, 1. vultis eliguntur Aa.

b. alia iam nobis ineunda est erroris latitudo] De Idolol. cap. 2. „Sed universa nomina criminum discedant in operum suorum proprietates, remaneat idololatria in eo quod ipsa est; sufficit sibi iam inimicum deo nomen, tam locuples substantia criminis, quae tot ramos porrigit, tot venas diffundit, ut de hoc cum maxime materia suscepta sit, quot modis nobis praecavenda sit idololatriae latitudo.“

c. silva caedenda] Cf. adnot. ad De Corona cap. 10.

d. vitii pueritatem obumbravit.] Similiter Apolog. cap. 7 de fama: „Exinde in traduces linguarum et aurium serpit, et ita modici seminis vitium cetera rumoris obscurat“ cett. cum quo loco cf. gemellum Ad Nat. I, 7. Ceterum adverte vocabulum pueritas, quod Tertulliani stili est.

e. trifariam disposuit in certos, incertos et electos.] Ita correxi cum Gothofredo, cuius verba adscribo: Immo trifariam, at vel sequentia ostendunt: „si certos habebant,“ et mox: tum si certos habebant,“ item oppositio illa: „Nos vero bifariam Romanorum deos recognoscimus.“ Sed et expresse Augustinus de Civ. Dei VI, 3, cum de libris Divinarum Varronis agit (de quibus et hic auster intellexit): „Hanc veluti pompam, inquit, obsequiorum in tribus qui restant (sc. libris postremis). Dii ipsi sequuntur extremi, quibus iste universus cultus impensus est: „in primo dii certi, in secundo incerti, in tertio e cun-

ctis novissimo dii praecipui atque selecti.“ Tria vides deorum genera Varronem constituisse totidemque libris digessisse, certos, incertos, selectos. Proinde et hic locus ita restituendus: trifariam disposuit in certos, incertos, et electos.

f. IGNOTIS DEIS.] De hac ara v Pausan. I, 1, 4. Cf. Diog. Laert. I, 110. Acta Apost. XVII, 23. ibique Beza, Brodaeus Miscell. II, 2.

g. ut bulbi seliguntur] Hic est ille locus, cui Augustinus testimonium reddit de Civ. Dei VII, 1., et in quo simul Tertulliani ratiocinationem reprehendit. Nam et ipse pariter de diis istis selectis acturus illo libro septimo sermonem ita ingreditur: „Qua in re, inquit, non dico, quod facilius sit Tertullianus fortasse quam verius: Si dii seliguntur ut bulbi, atque ceteri improbi indicantur.“ Non hoc dico. Video enim etiam ex selectis seligi aliquos ad aliquid maius aut praestantius; sicut in militia cum tirones electi fuerint, ex his quoque eliguntur ad opus aliquid maius armorum. Et cum eliguntur in Ecclesia qui sunt praepositi, non utique ceteri reprobantur, cum omnes boni fideles electi merito nuncupentur. Eliguntur in aedificio lapides angulares, non reprobatis ceteris qui structurae partibus aliis deputantur. Eliguntur uvae ad vescendum, nec reprobamus alias quas reliquimus ad bibendum. Non opus est multa percurrere, cum res in aperto sit. Quamobrem non ex hoc quod dii ex multis quidem selecti sunt vel is qui scripsit vel eorum

qui non ¹²seliguntur improbi pronuntiantur^h. Nos vero bifariam Romanorum deos ¹³recognoscimus communes et propriosⁱ, id est quos cum omnibus habent et ¹⁴quos ipsi sunt commenti. Et numquid hi sunt publici et adventicii ¹⁵dicti? Hoc enim arae docent, adventiciorum ad fanum Carnae^k, publicorum in ¹⁶Palatio^l.

12. seliguntur, improbi *Gothofredus*, ex *Augustino*. seliguntur, reprobi b. seliguntur .... bi *Aa*. 13. recognoscimus *by*. recognosci ... *Aa*. 14. quos ipsi sunt *Aqby*. quos .... sunt *Aβa*. 15. dicti? Hoc enim *by*. dicti? si quidem *Ambrosch Forschungen* p. 165. dicti ..... m *Aβa*. dicti ..... im *Aq*. 16. Palatio; quare cum communes *by*. ps .... quare communes *Aa*.

cultores vel dii ipsi vituperandi sunt, sed animadvertendum potius quinam isti sint et ad quam rem selecti videantur.“ Vides Augustinum bene prolixè exempla colligentem ut Tertullianum refutet; quem si defendere velim, etiam possim. Humana quippe exempla illa nequequam urgent; divina enim conversatio longe alia. Nam si plures deos statuas (qui faror gentilis est) utique aequales, iam non aequales, si selecti quidam, fastidium divinitatis adsolatur fastidio humano. Immo et inter homines aequales non possis unum praeferre nisi alio posthabito: „Praelatio alterius sine alterius contumelia non potest, nec ulla electio non reprobatione componitur; qui de pluribus suscipit aliquem, eum quem non suscepit despexit.“ ut Noster supra libro I, cap. 10. scribebat. Est et illud observandum, Augustinum usum codice horum librorum ab hoc diverso: nam pro his verbis, quae hic habentur ut *vultis praefert ipse ut bulbi*, quo etiam spectat, cum sit *facetius* haec Tertullianum scribere. (Gothofr.) Augustini reprehensio si diligentius examinetur, subtilior fortasse iudicabitur. Nam quod animadvertendum praecipit, quinam isti dii sint et ad quam rem selecti, facit hoc sane luculenter Septimius et Apologetico illo nobili et hisce ad Nationes libris. Sed hic merito ridet Varronianam deorum selectionem, cum dici deus non debeat, neque esse possit nisi qui sit solus omnipotens, aeternus, immensus, indefessus. Huic vero comitem si dederis aut vicarium, plane rem feceris superfluum atque inutilem, verum et divinitati prorsus indecoram. Hoc primum argumento Septimius noster deorum turbam profigit; mox et Varronem ex ea turba seligentem praecipuos inreligiosum esse dicit; hoc enim non sine reliquorum iniuria fecisse, quos esse quidem deos censuerit, verum dignitate inferiores aut potestate. Hos igitur non tantum inefficacis, verum et laesae di-

vinitatis querela agere, adversus hominem de diis indicare ausum, quasi deus non sit nisi cui homo propitijs fuerit, quod sane est deos habere tanquam fungos: — „pratensibus optima fœgis Natura est, alijs male creditur“ ait Horatius. Quid autem aliud velle cum electis suis Varronem, nisi electis illis optimam esse numini naturam, alius male credi? Quod vero attinet ad exempla quae reprehensioni suae confirmandae adfert Augustinus, videndum an conveniant divinitati sive deo, cui proprium est unicum esse et solam. Itaque ex militibus quidem eliguntur qui sunt centuriones, ex fidelibus qui sunt praepositi, ex lapidibus qui sunt angulares, nec propterea tamen reliqui dicantur reprobat, quia nempe horum omnium disciplina est, ut ordine ac potestate distinguantur. At deum esse non recipit τὸ μᾶλλον καὶ τὸ ἥττον. (Rigolt.)

h. improbi pronuntiantur.] Rigolius edidit reprobi pro improbi, quod ex Augustino recepi. Illud fortasse verius. De Pudic. cap. 19 „reproba terra.“ Apolog. cap. 30 reprobi bovis.“ Scorpiac. cap. 12 „Inter omnes enim reprobos“ cell. Cf. Onomast. Graeco-Lat. ap. Vulcan. p. 130: „Reprobos, ἀδόκιμος.“ Ulpian. Dig. XIII, 3, 24 „reprobos nummos.“

i. communes et proprios] Cum Varrone. Serr. ad Vergil. Aen. VIII, 275 „Varro dicit deos alios esse qui ab initio cœli et sempiterni sunt, alios qui immortales ex hominibus facti sunt: et de his ipsis alios esse privatos, alios communes: privatos, quos unaqueque gens colit, ut nos Faunum, Thebani Amphiraum, Lacedaemonii Tyndareum: communes, quos universi, ut Castorem, Pollucem, Liberum, Herculem.“ Cf. Merkel Proleg. in Ovidii Fast. p. CLXXV et p. CXCVsq.

k. Carnae] De hac dea v. Macrob. Saturn. I, 12. Hartung Relig. der Röm. II, p. 128.

l. adventiciorum ad fanum Carnae.

Quare cum communes ¹⁷dei quam in physico quam in mythico "¹⁸comprehendantur, actum est iam de istis. Speciebus de propriis "¹⁹dicere iam libet. De Romanis stupeamus tertium illud genus hostilium ²⁰deorum, propterea quod nulla gens alia tantum sibi superstitionis ²¹invenit. Ceteros in duas species dirigimus, alios de hominibus assumptos, alios ²²modo alio conceptos. Igitur quoniam idem illis color suppetit consecrationis mortuorum, tanquam ob merita vitae, eandem et nos responsionem opponamus necesse est, neminem ex his quoque tanti fuisse. Patrem diligentem ²³Aenean crediderunt, militem ²⁴numquam gloriosum, lapide debilitatum. Quod telum quantum ²⁵volgare, atque caninum, tanto ignobile ²⁶volnus! Sed et proditor patriae Aeneas invenitur, tam Aeneas quam Antenor. Ac si hoc verum nolunt, ²⁷Aeneas certe patria ²⁸flagrante dereliquit socios, feminae Punicae subiciendus, quae maritum Hasdrubalem Aeneae ²⁹timiditate miti supplicantem hosti non ³⁰comitata raptis secum filiis formam et patrem sibi habere non in fugam sapit, sed in ignes ³¹ardentis Carthaginis ut in amplexus patriae pereuntis incubuit. Pius Aeneas ob unicum puerum et decrepitum senem Priamo et Astyanacte destitutis? Atquin Romanis magis ³²detestandus, qui pro salute principum et domus eorum adversus liberos et coniuges et ³³omne pignus suum deierant.

17. dei quam in ego. dei quam Aab. 18. comprehendantur, actum by. compre-
ntur. Actum Aa. 19. dicere iam libet. De ego. dicere attinet. De Gotho-
fredus. dicere ..... et. De Aab. 20. deorum, propterea Hildebrandus. deorum .....
creo Aq. deorum ..... se? eo a. deorum ..... e eo b. deorum nexuisse, eo γ.
Vocabuli nexuisse vestigia deprehendisse sibi visus erat Gothofredus. 21. invenit.
Ceteros in duas γ. invenit ..... duas Aab. invenit. Igitur in duas Hildebrandus.
22. modo alio conceptos ego. m ..... s Aβ. in .. conceptos a. inde conceptos
(Aq)by. 23. Aenean b. Gothofredus. aenea Aa. 24. numquam Aβ. 25. vol-
gare Aab. 26. volnus Aab. 27. Aeneas b. aeneas Aa. 28. flagrante ab. fra-
glante A. In seqq. Aβ. habet dereliquit. 29. timiditate miti ego. timiditate b.
Gothofredus. timiditatem (timiditatē Aβ.) his Aa. 30. comitata b. Gothofredus.
comitata Aa. 31. ardentis b. ardentis Aa. 32. detestandus by. detestan ... Aa.
33. omne pignus by. o ..... pignus Aa.

publicorum in Palatio.] De hoc loco dis-
putat Ambrosch Forachungen cett. p.
165 et 190. et contra eum Merkel in
Prolegg. ad Ovid. Fast. p. CXCV sq.

m. quam in physico quam in my-
thico] V. adnot. ad De Idol. cap. 4.

n. hostilium deorum] Hostiles dei
sunt numina victorum urbium et pro-
vinciarum. V. Apolog. cap. 25. Ad Nat.
II, 17. Minuc. Felix Octav. cap. 25.

o. lapide debilitatum.] Homer. II. V,
300 sqq.

p. Aeneas] Liber Agobardi Aenea, quae
nominativi forma retinenda esset, nisi
Aeneas constanter scriberet Tertullianus.

V. Cbaris. I, p. 50. Cf. Quinctil. Instit.
Orat. I, 9.

q. feminae Punicae] V. supra libro
I, cap. 18.

r. timiditate miti] Ita restitui pro eo
quod liber Agobardi praebet vitiose ti-
miditatem his. Cum vocabulo timiditate
litera prima accrevisset vocabuli miti, se-
quentis vocabuli supplicantem prima re-
duplicata alterum s accresceret praee-
denti, facilis fuit corruptela in his.

s. formam et patrem] h. e. pulchri-
tudinem et generis nobilitatem.

t. pignus] Cf. adnot. ad De Idolol.
cap. 12. De re adscribo Gothofredi ad-

³⁴Consecrant filium Veneris, et hoc ³⁵Volcanus sciens patitur et Iuno concedit. ³⁶Filii si pietate parentum in caelo sedent, cur non potius Argivi iuvenes dei habiti, quod matrem, ne in sacris ³⁷piaculum committeret, plus quam humano more iugales provexerunt? Cur non magis dea, quae magis pia, illa filia patris in carcere fame defecti uberibus suis ³⁸educatrix? Quid aliud Aeneae gloriosum, nisi quod proelio Laurentino nusquam comparuit? Rursus forsitan solito more quasi desertor e proelio fugerit. Romulus aequae post mortem deus. Si quia urbem ³⁹condidit? Cur non alii usque in feminas urbium auctores? Sane Romulus et fratrem interfecit et alienas virgines dolo rapuit. Ideo deus, ideo ⁴⁰Quirinus est, quia tunc parentibus ⁴¹quiritatum est per illum. Quid ⁴²Sterculus meruit ad divinitatem? Si agros stercorebus iuvando diligens fuit, plus fimi ⁴³Augias conferebat. Si Faunus Pici filius in ius agitabatur mente ictus, curari eum magis quam consecrari decebat. Si Fauni filia pudicitia praecebat, ut ne conversaretur quidem inter viros, aut barbaria aut conscientia deformitatis aut ⁴⁴rubore insaniae paternae, quanto dignior Bona Dea Penelopa, quae inter tot vilissimos amatores diversata obsessam castitatem

34. Consecrant ego. Consecrat Aab. 35. Volcanus sciens patitur by. Volcanus scien... titur Aa. 36. Filii si pietate parentum ego. Si veredi parentum b. sibi sede parem Gothofredus. Si bisepte parentum Aß. sibi septe parentum Aya. 37. piculum A. 38. educatrix by. educ..... Aa. 39. condidit? Cur non alii ego. condidit..... alii Aa. condidit; et alii by. 40. Quirinus est., quia tunc by. Quirinus..... tunc Aa. 41. quiritatum b. Gothofredus. queritatum Aa. 42. Sterculus Ab. Sterculinus a. 43. Augias Aßa. 44. ruborae A.

notata: Huc pertinet illud quod de Caligula memorat Sueton. cap. 15 „De sororibus auctor fuit, ut omnibus sacramentis adiceretur: Neque me liberosque meos cariores habeo quam Caium et sorores eius.“ Arrianus I. 14 „τῷ Θεῷ ἔδει καὶ ἡμᾶς θυνόντων ὄρκον ὅλον οἱ στρατιῶται τῷ Καίσαρι, ἀλλὰ ἐκεῖνοι μὲν τὴν μισθοφορίαν λαμβάνοντες θυνόντες πάντων προτιμήσας τὴν τοῦ Καίσαρος σωτηρίαν.“ Eodem respexit Noster de Corona cap. 11 „Credimusne humanum sacramentum divino superduci licere, et in alium dominum respondere post Christum, et deierare patrem ac matrem et omnem proximum, quos et lex honorari praecipit?“

u. Filii si pietate] Ita emendandum erat. Liber Agobardi vitiose si bisepte aut sibi septe. Vocabula Filii si latent in si bise, vox pietate in compendio scripturae pte.

v. Argivi iuvenes] Cleobis et Biton. V. Herodot. I, 31. Pausan. II, 20. Stob.

Serm. 169. Cic. Tusc. I, 47. Valer. Max. V, 4, 4. ext. Serv. et Philarg. ad Vergil. Georg. III, 532.

w. illa filia patris in carcere fame defecti uberibus suis educatrix? Perus, Cimonis filiae, nobilissimum hoc pietatis facinus refert Valer. Maxim. V, 4, 1, ext.

x. Sterculus] De hoc cf. Apolog. cap. 25.

y. in ius agitabatur mente ictus] Contra ius sesque. (Rigalt.) Fabulae huius nemo, quod sciam, praeter Tertullianum meminit.

z. Si Fauni filia pudicitia praecebat] Bona dea. V. Serv. ad Vergil. Aen. VIII, 314. Macrobi. Sat. I, 12. Cic. de Harusp. Resp. cap. 17. Varro apud Lactant. I, 22, 9. Ovid. Fast. V, 148. Plut. Quaest. Rom. 20. Dio Cass. XXXVII, 45. Interpr. ad Arnob. Adv. Nat. I, 36. et V, 18, ad Iuvenal. Sat. VI, 429. Merkel Prolegg. ad Ovid. Fast. p. CCIV. Hartung Relig. der Römer II, 191.

tenere¹² protexit? Est et Sanctus¹³ propter hospitalitatem a rege Plotio fanum consecutus: potuit et Vlixes de humanissimo¹⁴ Alcinoos unum amplius deum vobis contulisse.

Ad foediora festino. Non puduit auctores vestros de ¹Larentina palam facere¹⁵. Scortum haec ²meritorium fuit, sive dum Romuli ³nutrix et ideo lupa quia scortum, sive dum Hercules amica est, ⁴et iam mortui Hercules, id est iam dei. Nam ferunt aedituum eius ⁵solum forte ⁶in aede calculis ⁷ludentem ut sibi ⁸conclusorem, quem non habebat, repraesentaret, una manu Hercules nomine, alia ex sua persona lusum inisse, si ipse vicisset, coenulam ⁹et scortulum ex ¹⁰stipibus Hercules sumeret, si vero Hercules, id est manus ¹¹altera, eadem Herculi exhiberet. Vicit manus Hercules. Id quoque ¹²potuit duodecim titulis eius adscribi. Aedituus coenam Herculi ¹³dependit, *scortum* Larentinam conducit; coenat ignis, ¹⁴qui solvit ipsius Hercules ¹⁵*corpus*, et omnia ara consumpsit. Larentina in aede sola ¹⁶dormit et mulier de ¹⁷lenonio ludo iactitat se somniis ¹⁸Herculi functam¹⁹, et ¹⁹potuit, dum animo contemplatur, somnio pati. Eam de aede ²⁰progredientem mane primo quidam ²¹adulescens, tertius quod aiunt Hercules²², concupiscit, ad ²²se in-

45. Alcinoos Aa.

Cap. X. 1. Larentina by. Laren...a Aq. Laren... Aβa. 2. meritorium b. meritorium Aa. 3. nutrix et ideo ab. nutrix...eo Aq. et Aβ. 4. etiam a. 5. in aede calculis by. in ae calculis Aa. 6. ludentem ab. lu...ntem Aq. et Aβ. 7. conclusorem b. Gothofredus. conclusorem Aa. 8. et scortulum Aβ. et Aqby. et...tulam a. 9. stipibus ego. stipitibus Aab. 10. altera Aqab. a... Aβ. 11. potuit duodecim ab. potuit...ecim Aβ. et Aq. 12. dependit, scortum (Aq)by. dependit...m Aβa. 13. qui solvit ego. qui sol et Aab. quia Sol et Gothofredus. 14. corpus, et omnia ego. comes. Omnia γ. co...mnia Aab. 15. dormit, et mulier ego. dormit, mulier γ. dormit... Aab. 16. lenonis a., sed corr. in Er-ratis. 17. Hercules Aa. 18. potuit, dum animo by. po... animo Aa. 19. progredientem Aqby. progredi... Aβa. 20. adulescens Aa. adolescens b. 21. se invitat. Illa obsequitur, memor commodo fore id ego. se compellat: Larentia obsequitur, nempe id γ. se... id Aab.

12. tenere] Nos: auf zarte weise.

13. Sanctus] De Sancto vel Sancto (cf. Augustin. de Civ. Dei XVIII. 19.) v. Ovid. Fast. VI, 213 sqq. Liv. VIII, 20. XXII, 1. Sil. Ital. VIII, 422 sqq. Propert. IV, 9, 71 sqq. Orelli Coll. Ampl. Inscr. Lat. vol. I, p. 302. n. 1547 et 1548. Merkel Prolegg. ad Ovid. Fast. p. CCIX sq. Hartung Reliq. der Römer tom. II, p. 44. De rege Plotio tacet memoria.

Cap. X. a. palam facere.] Sic iterum infra cap. 13 „De quo poetica sic lulsavit, quomodo, quando de fugitivo palam est factum“ cet.

b. Nam ferunt aedituum eius] Fabulam narrant Macrobi. Saturn. I, 10.

Plut. Quaest. Rom. 35. Augustin. de Civ. Dei VI, 7.

c. qui solvit ipsius Hercules corpus] Cum rogum conscendisset. Gothofredus scribens quia Sol et ipsius Hercules comes adnotat: De comitibus deorum iam supra cap. 7. Porro notum ex Macrobio quoque Saturn. I, 20. Herculem eundem cum Sole.

d. se somniis Herculi functam] h. e. se morigeratam esse Herculi. Fungi alicui proprie est accommodari, satisfacere vel apparere. Cf. Apolog. cap. 9. Dirksen Manuale s. v. p. 396.

e. tertius quod aiunt Hercules] Primus Hercules erat cum quo sibi visa coire vel certe iactitabat Larentina, alter

vitat. Illa obsequitur, memor commodo fore id dictum sibi ab Hercule, ²²utique impetrat, ut legitimo connubio commisceantur¹ (non enim impune ²³licuit cum dei scorto rem habuisse); coniux heredem quoque scribit. Mox illa ²⁴prope mortem populo Romano legavit quem per Herculem fuerat insecuta ²⁵agrum satis amplum. Hinc quaesivit divinitatem et filiabus suis, quas ²⁶et ipsas ²⁷heredes instituere debuit divina Larentina. Romanorum numina ²⁸b dignitate eius aucta. Nempe sola de tot uxoribus Herculis cara, sola enim ²⁹dives, longeque adeo felicior Cerere, quae mortuo placuit. Tot exemplis et ³⁰nominibus apud vos quis non deus affirmari potuit? Quis denique Antinoo ³¹controversiam divinitatis agitavit? ³²Quo decorior Ganymedes aut carior suo ³³amatori? Patet apud vos mortuis caelum. Viam ab inferis ad astra subigitis. ³⁴Passim scorta ascendunt, ne multum putetis vos praestare regibus vestris.

Cap. XI. ¹Nec estis contenti eos deos asseverare qui visi retro, auditi

22. utique impetrat, ut legitimo connubio commisceantur ego. utique et legitimo connubio commisceantur γ. utique..... centaur (centaur ab., sed in a. et corr. centaur in Erratis) Aab. 23. licuit cum dei scorto rem habuisse; coniux heredem ego. licuisset lupari. Inde Larentinam et heredem γ. licui..... dem Aab. 24. prope mortem populo Romano legavit quem per ego. prope mortem populo Romano reliquit quae per γ. prop..... per Aab. Pro Herculem in Aq. est herculaem. 25. agrum satis amplum. Hinc quaesivit divinitatem ego. agrum Turacem, Semurium, Lutirium, Solinium. Hinc quaesivit divinitatem γ. agrum..... divinitatem Aab. 26. et ego. ut Aab. 27. heredes instituere debuit. Divina γ. h..... divina (dium a ab.) Aab. 27 b. dignitate eius aucta. Nempe sola de γ. digni..... lade Aa. digni..... sola de b. 28. dives longeque adeo felicior γ. dives..... or Aab. 29. nominibus apud vos quis ego. votis totius populi quis γ. uo..... quis Aab. 30. controversiam divinitatis by. contron..... nitatis Aab. 31. Quo ego. quod Aab. 32. amatori? Patet Havercamp. ad Tertulliani Apolog. cap. 13. p. 136. amatori? Igitur γ. amatori..... Aab. 33. Passim scorta ego. Passim alii ita γ. Passim ita catamili Havercamp. l. l. Pass..... ta Aab. Pro subigitis Havercampus vult subigitur.

Cap. XI. 1. Nec estis contenti Hildebrandus. Nec..... contenti Aq., et ita Gothofredus quoque edi voluerat. Non contenti ab. No. contenti A3. Nec Romani contenti γ.

aeditus Herculis, si forte, vicibus functus. Ceterum hic respici puto notum illud Graecorum ἄλλος ὄδρος Ἡρακλῆς. Quamquam hoc „ἐν τῷ ἰσχυρῷ καὶ ἀπαράτῳ“ interpretatur Diogenianus I, 63. Cf. Paroemiogr. Gr. Gaisfordii p. 6, 46. p. 161, 63., ubi citatur Plut. Thes. tom. I, p. 14. Enstath. ad Il. V, p. 589, 41. Adde M. Terentii Varronis Sat. Menipp. Reliqu. ed. Oehler p. 93 sq.

f. impetrat ut legitimo connubio commisceantur) Macrobi. Saturn. I, 10 „viatore itaque Hercule illum Accam Larentiam, per id tempus nobilissimum scortum, intra aedem inclusisse cum coena, eamque postero die distulisse rumorem, quod post concubium dei accipisset munus, nec commodum primae

occasionis, cum domum se reciperet, offerendae aspernaretur. Eveniasse itaque ut egressa templo mox a Caratio capto ovis pulchritudine compelleretur, cuius voluntatem secuta assumptaque nuptiis post obitum viri omnium bonorum eius facta compos, cum decederet, populum Romanum nuncupavit heredem“ cett.

g. Cerere, quae mortuo placuit. Proserpina, quae Platoni, mortuorum regi, placuit. Erat cum rescribendum videretur Hebe, quae mortuo (sc. Herculi) placuit. Interim retinui vulgatam.

h. Antinoo] Cf. Apolog. cap. 13.

i. aut carior suo amatori? Nihil curat religio vestra, utrum aliquis deus sit factus per Iovem, an per hominem. dummodo sit exoletus uterque.

contractaque ²sunt, quorum effigies descriptae, negotia digesta, memoria ³propagata, ⁴umbras nescio quas incorporeales, inanemales, et nomina de rebus ⁵efflagitant caelo et sanciant, dividentes omnem statum hominis singulis ⁶potestatibus ab ipso quidem uteri conceptu, ut sit deus ⁷Conseivius quidam, qui consationibus concubitalibus praesit, et ⁸Fluviona^b, quae infantem in ⁹utero retineat, hinc Vitumnus et Sentinus^a, per quem viviscat infans et ¹⁰sentiat primum, dehinc Diespiter^d, qui puerum perducit ad partum. Cum ¹¹primum pariebant, et Candelifera, quoniam ad candelae lumina pariebant, et ¹²quae aliae deae sunt ab officiis partus dictae. ¹³Perverse natos adiuvandi Postvertae, recte natos Prosae Carmentis esse ¹⁴provinciam voluerunt. Deus est dictus et ab effatu ¹⁵Fari-

2. sunt, quorum by. sunt..... Aa. 3. propagate A. 4. umbras nescio quas b. umbras aliquas γ. umbr..... quas (quasi a., sed corr. in Erratis) Aa. 5. efflagitant caelo et ego. efflagitant deosque by. efflagitant..... Aa. Pro nomina Gothofredus vult nomina. 6. potestatibus ab ipso by. potestat..... so Aa. Pro uteri in a. est uteris. 7. Conseivius quidam, qui consationibus Aβab. conse..... nibus Aq. 8. Fluviona (Aq.). Flavionia (Aβ)ab. 9. utero retineat ego. utero retinebat γ. utero nutriat Merkel. Prolegg. ad Ovidii Fasti. p. CLXXXVI. utero..... Aab. 10. sentiat primum γ. sentiat..... (Aβ)ab. sentiat..... Aq. 11. primum pariebat γ. prin (prim Aq.)..... Aab. 12. quae aliae deae sunt ab officiis partus ego. quae alias parturientium praeesse nixibus γ. quae..... us (us Aq.) Aab. 13. Perverse natos adiuvandi Postvertae, recte natos ego. Perverse nato partu Postvertae, recto Varro γ. Perverse natos (Perversae natos Aβ. Perversa enatos Aq.)..... ro (to b.) Aab. 14. provinciam voluerunt. Deus est dictus et ego. provinciam quoque scribit, et γ. provin..... et Aq. provin..... et (Aβ)ab. 15. Farinus Gothofredus. Formus (Aq. Aβ)ab.

Cap. XL a. Conseivius quidam] Macrobi. Saturn. I, 9. Cf. Augustin. de Civ. Dei VI, 9.

b. Fluviona] Fest. p. 69: „Fluvioniam lunonem mulieres colebant, quod eam sanguinis fluxum in conceptu retinere putabant.“ Cf. Augustin. de Civ. Dei VII, 2, Martian. Cap. II, 149. (Kopp.), Arnob. Adv. Nat. III, 30 et ibi Hildebr.

c. Vitumnus et Sentinus] August. de Civ. Dei VII, 2 et 3.

d. Diespiter] Augustin. de Civ. Dei IV, 11.

e. et quae aliae deae sunt ab officiis partus dictae.] De Anima cap. 37 „superstitio Romana deam finxit Almonam, alendi in utero fetus, et Nonam et Decimam, a sollicitioribus mensibus, et Partulam, quae partum gubernet, et Lucinam, quae producat in lucem.“ Cf. Gell. N. A. III, 16. Augustinus de Civ. Dei IV, 11 „Ipse sit nomine Liberi virorum seminibus, et nomine Liberae feminarum. Ipse sit Diespiter, qui partum perducit ad diem. Ipse sit dea Mens, quam praefecerunt menstrua fe-

minarum. Ipse Lucina, quae a parturientibus invocetur. Ipse opem fert nascentibus, excipiens eos sinu terrae et vocetur Opis.“ Varro apud Nonium p. 57. Merc. „Enixae dicuntur seminae nitendi, hoc est conandi et dolendi labore perfunctae a Nizis, quae religionum genera parientibus praesunt.“ Festus s. v. „Nizi Dii appellantur tria signa in Capitolio ante cellam Minervae, genibus nixa, velut praesidentes parturientium nixibus.“, ad quae verba v. interpr. Cf. interpr. ad Ovid. Metam. IX, 294 Adr. Turnebi Advers. XXI, 19.

f. Carmentis esse provinciam voluerunt.] Gell. N. A. XVI, 16 „Esse autem pueros in utero Varro dicit capite infimo nisos sursum pedibus elatis, non ut hominis natura est, sed ut arboris. Nam pedes cruraque arboris appellant ramos, caput stirpem et caudicem. Quando igitur, inquit, contra naturam forte conversi in pedes brachiis plerumque diductis retineri solent aegriusque tunc mulieres enituntur, huius periculi deprecandi gratia arae statuae sunt

nus⁶ et aliis a ¹⁰loquendo Locutius⁷. Adest oculum gravem ad cavendum ¹⁷sumministratque quietem Cunina¹. Est educatrix et ¹⁸Levana et una ¹⁹Rumina². ²⁰Mirum infantum sordibus eluendis deos non esse provisos. Exinde et primi cibi ²¹sumendi potionisque capiendae Potina et Edula¹, et statuendi infantis ²²Statina².

16. loquendo Locutius. Adest oculum gravem ego. loquendo Locutius: sed et Veioem γ. lo ..... nem Aab. 17. sumministratque quietem Cunina. Est educatrix ego. sumministrat. Est et Cunina cuniarumATRIX γ. sumministrat. .... rix Aab. 18. Levana Gothofredus. Albana Aab. 19. Rumina Gothofredus. Runcinia Aab. 20. Mirum infantum sordibus eluendis deos non γ. Mirum ..... non Aab. 21. sumendi potionisque capiendae Potina ego. sumendi et potionis ministrandae Potina γ. sum (sumi Aq.) ..... Potina Aab. 22. Statina. Adeundi Adeona, ab abeundo ego. Statilina, ab adeundo et abeundo Adeona et γ. Sta ..... do Aab.

Romae duabus Carmentibus, quarum altera Postverta cognominata est, Prorsa altera, recti perversique partus et potestate et nomine." Cf. Macrob. Sat. I, 7, qui appellat Porrimam sive Antevortam et Postvortam, Augustin. de Civ. Dei IV, 11. Ovid. Fast. I, 633 sqq., Charis. II. p. 190 sq. ed. Putsch., Orelli Coll. Ampl. Inscr. Lat. I, p. 288. n. 1415., Merkel Prolegg. ad Ovid. Fast. p. CCX sq., Böttiger Kl. Schriften I, p. 89 sq. (adn.), Hartung Relig. der Römer II, p. 199.

g. Farinus] Fabulinus audit Varro ap. Non. p. 532. Merc. „ali Statilino et Statano, quorum nomina habent scripta pontifices. Sic cum primo fari incipiebant, sacrificabant divo Fabulino."

h. Locutius.] De hoc deo v. Varro ap. Gell. N. A. XVI, 17. et interpr. ad Cic. de Divin. I, 45 et II, 32., ad Arnob. Adv. Nat. I, 28. Cf. Hartung Relig. der Römer II, p. 184.

i. sumministratque quietem Cunina.] Pro quietem possis et tutelam aut tutamen. De Cunina Lactant. Inst. Div. I, 20 „et Cunina quae infantes in cunis tuetur et fascinum submovet." Cf. Augustin. de Civ. Dei IV, 11.

k. Levana et una Rumina.] August. de Civ. Dei IV, 11 „Ipse levat de terra et vocetur dea Levana, ipse cunas tneatur et vocetur dea Cunina —. In diva Rumina mammam parvulo immulgeat, quia rumem veteres dixerunt mammam." Cf. Varro ap. Non. p. 167. Merc. Runcinae deae vel Runcinae, cuius pro Rumina locum facit liber Agobardi, provincia prorsus est aliena. August. de Civ. Dei IV, 8 „praefecerunt — cum runcantur (sc. frumenta), id est a terra auferuntur, deam Runcinam."

l. Potina et Edula] Augustin. de Civ.

Dei IV, 11 „In diva Potina potionem ministret, in diva Edulica (pars codd. Educa) escam praebet." Id. IV, 36 „sine Educa et Potica escam potumque sumpserunt." Id. IV, 9 „Si duas quicquam nutrices adhiberet infanti, quarum una nihil nisi escam, altera nihil nisi potum daret, sicut isti ad hoc duas adhibuerunt deas Educam et Potinam" cett. Donat. in Terent. Phorm. I, 1, 11 „Apud Varronem legitur initiari pueros Educae et Poticae et Cubae, divis edendi et potandi et cubandi, ut primam a lacte et cunis transferuntur." Varro ap. Non. p. 108. Merc. „cum pro cibo et potione initiarent pueros, sacrificabantur ab edulibus Aedusae (vulg. Edusae), a potina (al. potione) Pontinae (vulg. Potinae) nutrici (al. nutrices)." Arnob. Adv. Nat. III, 25 „Vicia et Potua (liber Paris. Vita et Potua) sanctissimae viciu potuque praesunt," ad quae verba monui cum Meursio rescribendum esse Vicia et Potia. Nullam enim fidem habere potest locus interpolatus Cic. de Legg. II, 11, ubi nomina harum desumuntur a vincendo et potiendo derivantur. Neque ex Livii II, 7. (ubi cf. Drakenb. adnot.) aut Plutarchi Valer. Poplic. cap. 10. verbis ullo modo potest evinci bellicas deas fuisse Vicam et Potam sive Vicam Potam, ut fere appellantur, quippe erant uno sacello iunctae adeoque tamquam in unum numen conflatae. Immo sunt eadem atque illae, quae apud alios passim Edusa, Educa, Edula et Potiae, Potua, Potica dicuntur, atque hinc explicandus est etiam iocus Senecae Apocolocynt. p. 960 (p. 826. ed. Lips.), ubi Diespiter Vicae Potae filias appellatur.

m. Statina.] Tertull. De Anima cap. 39 „dam prima etiam constitutio in-

Adeundi Adeona, ab abeundo Abeona ²²est. Domiducam^a et habent, ²⁴et deam *Mentem, quae faciat mentem bonam aequae et malam*^o, item voluntatis Volumnum ²⁵Voletamque. *Habent et Paventiam*^r pavoris, ²⁶spei Veniliam^r, voluptatis ²⁷Volupiam, praestantiae Praestitiam, aequae ab actu Peragenorem^r, a consiliis ²⁸Consum, Iuventam novorum togatorum, ²⁹virorum iam Fortuna ³⁰Barbata^a. Si de nuptialibus disseram, Afferenda^t est ab afferendis dotibus

23. est ego. et Aab. 24. et deam Mentem, quae faciat mentem bonam aequae ego. deam, et bonam Mentem bonae, malae γ. edeam ..... Aab. 25. Voletamque. Habent et Paventinam ego. Voletam; habent et Paventinam γ. Voletam ..... ontinam Aab. 26. spei Veniliam by. speive. neleiam Aa. 27. Volupiam, praestantiae γ. Merkel. l. l. Volupiam ..... ntiae Aab. 28. Consum, Iuventam by. Consum. ventam Aa. 29. virorum b. Gothofredus. vivorum Aa. 30. Barbata. Si de nuptialibus ego. Barbata. Et de nuptialibus γ. barbata ..... nuptialibus (A)ab. barbata ..... ptialibus Aq.

fantis super terram. *Statinac* deae (statinae deae *lifer Agob.* statim Aedae ed. princ.) sacrum est. Masculum nomen profert ex Varro Augustinus de Civ. Dei IV, 21 „commendare — deo *Statilino* stantes, deae *Adeonae* adnantes, *Abeonae* abeuntes.“ Cf. Id. VII, 3. Imprimis huc pertinet Nonius p. 532. Merc. „*Statilinum* et *Statanum* et *Fabolinum* praesides deos Varro Cato vel de Liberis Educandis puerilitatis affirmat: „*ali Statano* et *Statilino* quorum nomina habent scripta pontifices. Sic cum primo fari incipiebant, sacrificabant divo *Fabulino*.“

n. Domiducam] Augustin. de Civ. Dei VII, 3 „Ponitur autem Iuno, quia *Iherduca* est et *Domiduca*.“ Cf. Id. VI, 9. Mart. Cap. II, p. 37.

o. deam Mentem, quae faciat mentem bonam aequae et malam] Augustin. de Civ. Dei IV, 21 „commendare — deae *Menti*, ut bonam haberent mentem.“ Id. VII, 3 „Ibidem posuerunt et *Mentem* deam, quae faciat pueris bonam mentem.“ Cf. Ovid. Fast. VI, 245. Liv. XVIII, 31. Plat. de Forit. Rom. cap. 5. Vet. Kalend. ap. Orelli Coll. Ampl. Inscr. Lat. tom. II, p. 392., et Id. ibid. tom. I. inscr. 1818 sq.

p. Volumnum Voletamque. Habent et Paventinam] Pro Voleta August. de Civ. Dei IV, 21. appellat *Volumnam*, et pro *Paventina* deam *Paventiam*.

q. spei Veniliam] August. de Civ. Dei IV, 11 „De povere infantum *Paventia* nuncupetur, de spe quae venit *Venilia*, de voluptate *Volupia*, de actu *Agenoria*.“ Cf. Id. ibid. VII, 22. Vet. Schol. Maii

ad Vergil. Aen. X, 76. (p. 103. ed. Keil): „Deam *Veniliam* alii Venerem, quod in mœri nata sit, alii nympham, quam Graeci *Βουρήνην* vocat Varro Rerum Divinarum XIII. de dis certis spes cum conciliata non frustra esset et evenisset credere .....“

r. voluptatis Volupiam, praestantiae Praestitiam, aequae ab actu Peragenorem] Deae *Volupiae* mentio fit in antiquis Kalendaris ap. Orelli Ampl. Coll. Inscr. Lat. vol. II, p. 410. et apud Augustin. de Civ. Dei IV, 11., cuius verba supra adscripsi. Deam *Praestitiam* Arnob. Adv. Nat. IV, 3 dicit *Praestanam*, et pro masculino *Peragenore* August. de Civ. Dei IV, 11. habet feminam *Agenoriam*.

s. Fortuna Barbata.] August. de Civ. Dei IV, 11 „Ipse sit et deus *Consus* praebendo consilia, et dea *Sentia* sententias inspirando, ipse dea *Iuventas* quae post praetextam excipiat juvenilis aetatis exordia, ipse sit *Fortuna Barbata* quae adultos barba induit quos honorare voluerit.“ Cf. Orell. Coll. Ampl. Inscr. Lat. vol. I, p. 324. n. 1742. et vol. II, p. 388. De deo *Conso* v. Serv. ad Verg. Aen. VIII, 636., Schol. in Cic. Verr. I, 10. p. 142. ed. Orell., Pint. Quaest. Rom. cap. 14., Dion. Halic. II, 30 sq., Tertull. de Spectac. cap. 5. Fest. s. v. *Consualia*, Orell. Coll. Ampl. vol. II, p. 410., Kopp ad Mart. Cap. I, 55. p. 100., Kreuzer Symb. II, 608 sq. Hartung Relig. der Römer II, p. 87 sq.

t. Afferenda] Aliqua *Deferunda*, sed diversa ab hac *Afferunda*, memoratur in fragm. Act. Fratr. Arval. tab. XXXII, p. CXLV ed. Marin., cuius adnot. v. p. 380.

"ordinata, sed sunt, proh pudor! et Mutunus et Tutunus" et "dea Pertunda" et Subigus et "Prema dea et Perfica". Parcite dei impudentes! "Luctantibus sponsis nemo" intervenit. *Ipsi*, quorum votum est, foris gaudentes erubescunt*.

Cap. XII. Et "quonam usque" deos *edam*, quia disserendum quales deos receperitis? Quantum vobis "erubescendum"? Rideam vanitatem an exprobrem caecitatem est "admodum incertum". Nam quot deos et quos utique producam? maiores an et "minores"? veteres an et "novicios"? mares an et feminas? caelibes an et "lecto iunctos"? artifices an et inertes? rusticos an et urbanos? cives an et "peregrinos"? Tot enim familiae, tot nationes census bona fide^a quaerunt, ut dispici et distingui describique non possint. "At" quanto diffusa res est, tanto "substringenda nobis erit"^b, et ideo qui in ista specie unum tuemur propositum demonstrandi illos omnes homines fuisse (non quidem ut cognoscatis, nam quasi "obliti agitis").

31. ordinata, sed sunt, proh pudor *ego*. ordinata. Proh pudor *γ*. ordinata... dor (Aβ)b. ordinata.... dor A*γ*. ordinata..... dor a. Pro dotibus in A. est luctantibus. 32. dea Pertunda b. et Devertunda a. et devertunde A*γ*. et devertunde Aβ. 33. Prema dea et Perfica *ego*. Prema..... by. Praemat..... Aβ. praemittit^c A*γ*. Prema. Humano pudori Havercamp. ad Tertulliani Apolog. cap. 35. pag. 302. 34. luctantibus b. Gothofredus. luctantibus Aa. 35. intervenit. ipsi quorum *ego*. interveniat nisi quorum *γ*. intervenit..... quorum Aab.

Cap. XII. 1. quonam b. Gothofredus. quoniam (qm Aβ.) Aa. 2. deos *edam*? *ego*. deos recensemus *γ*. deos..... A*γ*Aβb. deos..... a. 3. erubescendum? *γ*. erubescit..... Aab. 4. admodum incertum. Nam by. admodum..... nam Aa. 5. minores? veteres ab. mi..... teres A*γ*. et Aβ. 6. novicios A. 7. lecto iunctos? *ego*. legibus iunctos *γ*. lo..... Aab. 7b. peregrinos ab. pe..... A*γ*. et Aβ. 8. A*ego*. ut Aab. 9. substringenda A. 10. obliti *ego*. oblita Aab.

u. Mutunus et Tutunus] Conficta de *Neo* et *Tuo* inter venereos amplexus vocabula. (Rigalt.) Cf. Apolog. cap. 25. Arnob. Adv. Nat. IV, 11. cum interpr., Hartung l. I. II, p. 258.

v. Pertunda] Arnob. Adv. Nat. IV, 7 „Etiamne *Pertunda*, quae in cubiculis praesto est virginale scrobem effodientibus maritis.“ Cf. Id. IV, 11. Augustin. de Civ. Dei VI, 9.

w. Subigus et Prema dea et Perfica.] August. de Civ. Dei VI, 9 „Et certe si adest Virginensis dea, ut virgini zona solvatur, si adest deus *Subigus*, ut virgo subigatur, si adest dea *Prema*, ut subacta, ne se commoveat, prematur, dea *Pertunda* ibi quid facit? Erubescat, est foras, agat aliquid et maritus. Valde inhonestum est, ut quod vocatur illa, impleat quisquam nisi ille. Sed forte ideo toleratur, quia dea dicitur esse, non deus. Nam si masculus crederetur et *Pertundus* vocaretur, minus contra

eum pro uxoris pudicitia posceret maritus auxilium quam *Foeta* contra *Silvanum*.“ Deam *Perficam* denique repetit et Arnobio Adv. Nat. IV, 7 „Etiamne *Perfica* una est e populo numinum, quae obscenas illas et luteas voluptates ad exitum perficit dulcedine inoffensa procedere.“, ad quae verba citavi Lucret. II, 1115. Martial. Epigr. III, 79. Salmast. ad Script. Hist. Aug. II, p. 18.

x. foris gaudentes erubescunt.] *Ipsi*, quorum prae libidinis prurigne voluit est intervenire luctantibus sponsis, erubescences remanent et foris gaudent.

Cap. XII. Concordat Apologetici cap. 10. a. bona fide] Cf. adnot. ad lib. I, cap. 2.

b. tanto substringenda nobis erit] De ellipsi comparativi *magis* cf. ad De Test. Animae cap. 2.

c. obliti agitis] Cf. Apolog. cap. 10 „certe enim *oblitos agitis*.“ Ad Nat. II, 7 „quam *incerti agitis* circa conscientiae pudorem et pudoris defensionem.“

¹⁰compendium ab ipsa dispiciendi ¹⁰ratione sumamus^d, originem generis illorum retractando. Origo enim totius posteritatis^e. Ea origo deorum vestrorum Saturno, ut opinor, signatur. Neque enim si Varro antiquissimos deos Iovem, Iunonem et Minervam refert, nobis ¹¹excidisse debet omnem patrem filiis antiquiorem, tam Saturnum Iove quam Caelum Saturno; de Caelo enim et Terra Saturnus. Et tamen Caeli et Terrae originem omitto. Erant ¹¹undeunde caelibes diu et orbi antequam mariti et parentes. Longo scilicet aevo crescendum illis fuit ad tantam ¹²proceritatem. Denique simul coepit et Caelo vox inolescere^f et ubera Terrae ¹³lapilliscere^g; faciunt nuptias inter se. Credo, aut Caelum descendit ad ¹⁴sponsam, aut Terra ascendit ad sponsum. ¹⁵Concepit tamen Terra de Caelo et ¹⁶peperit illa acto anno^h Saturnum, mira ratione. Utri parentum similis? Sed ¹⁷et pepererit, certe ante Saturnum neminem procreaverunt, ¹⁸nec nisi unam ¹⁹postea Opem; exinde de subole cessatum est. Nam Saturnus quidem ²⁰Caelum castravit dormientem. Legimus Caelum genere masculino. ²¹Ceterum quomodo pater nisi masculinus? Sed et unde castrandumⁱ? ²²Falx illi. ²³Hoc scilicet

10 b. compendium ego. compendio Aab. 10 c. ratione sumamus ego. rationem summam Aab. 11. excidisse by. excid. .... Afa. excid. .... Aq. 11 b. undeunde ego. unde Aab. 12. proceritatem by. proceri. .... Aa. 13. lapilliscere by. lapillis. .... Aa. 14. sponsam, aut Terra b. sponsam, aut sponsa y. sponsam. .... Aa. 15. concepit A. 16. peperit illa acto anno ego. peperit illa Athos: Athos ab. peperit. .... lathos Aq. pepe. .... lathos Ab. 17. et pepererit y. et peperit b. et. .... rit a. et p. .... rit Aq. et. .... rit Ab. 18. nec nisi ego. nisi Aab. 19. postea by. post. .... Aa. 20. Caelum castravit by. caelum. .... vit Aa. 21. Ceterum quomodo by. Ceterum. .... Aa. 22. Falx b. Gothofredus. fax Aa. 23. Hoc scilicet aevo? ego. hoc sed unde? y. hoc. .... l. .... Aab. hoc scin. .... Aq.

d. ab ipsa dispiciendi ratione sumamus] Ita emendandum videbatur. Gothofredus putabat compendio ad ipsam dispiciendi rationem summam — retractandam (ant etiam retractabo). Quod ego olim volui compendio (h. e. in compendio redigo; cf. adv. Marcion. IV, 1. 9. Augustin. Quaest. in Heptat. VII, extr.) ab ipsa (sc. specie ista) dispiciendi rationem summam — retractando., hodie reprobo. e. Origo enim totius posteritatis.] Apolog. cap. 10 „Ante Saturnum penes vos nemo est. Ab illo census totius vel posterioris vel notioris divinitatis. Itaque quod de origine constiterit, id et de posteritate conveniet.“

f. inolescere] Inolescere est insolitum fieri, mutari. Hieronymus usurpat de atero gravidas Epist. ad Helv. cap. 18 „Novem menses ubi inolescens.“ Cf. Tertullian. De Carne Christi cap. 12. De voce pubescentium inolescens Novius posuit gallulascere. Novius apud

Non. p. 116. Merc. „puerum mulieri praestare; nemo scit quanto melior Sit cuius vox gallulascit, cuius iam ramus roborascit.“

g. lapilliscere] b. e. in modum lapidum intumescere et indurescere. Festus: Sororiarum mammae dicuntur puellarum cum primum tamescant, ut fraterculare puerorum. Plantas in Frivolaria: „Tum papillae primum sororiarum, illud volui dicere fraterculabant.“ Cf. Plin. H. N. XXXI, 6, 33. Caeli vox est tonitru, terrae ubera montes.

h. acto anno] Ita emendandum erat. Phaedr. I, 18 „lacte partu mulier actis mensibus.“

i. Utri parentum similis? Utri enim parentum similis?

k. Sed et unde castrandum? Sed et castratio, quoniam instrumento erat instituenda illa? Castrare igitur est hic absolute positum, et castrandum non gerundivum sed gerundium.

aero? Nondum enim Vulcanus artifex ferri. Terra vero ²¹orbata distulit, etsi adhuc ²²iuvēnili aetate, alii nubere. Sed nec habebat ²³Caelum alium. Quid tamen nisi illam Mare amplectitur? Sed olet ²⁴salsuginem; *dulcibus est* aquis assueta¹. Ita Saturnus unicus masculus Caeli atque Terrae. Sed ipse pubescens ²⁵sorori suae iungitur. Nondum leges quae ²⁶incesta prohiberent, nec quae paricidium plecterent. Itaque filios virili sexu devorabat; melius ipse quam lupi, si exponeret. Timebat scilicet, ne quis illorum de paterna falce didicisset. Nato mox et abalienato Iove saxum infantis ementiti deglutivit. Hoc ingenio²⁷ diu securus tandem filio quem non ²⁸digesserat in tenebris adulto oppressus regnoque privatus est. Hunc vobis ²⁹patriarcham deorum Caelum et Terra poetis obstetricantibus ³⁰procreaverunt. Sed eleganter quidam sibi videntur ³¹physiologicē per ³²allegoricam argumentationem de Saturno ³³interpretari tempus esse, et ideo Caelum ³⁴et Terram parentes ut et ipsos ³⁵origini nullos, et ideo falcatur quia ³⁶tempore omnia dirimantur, et ideo voratorem suorum quod omnia ex se ³⁷edita in se ipsum consumat. Nominis quoque testimonium ³⁸compellant: *Κρόνον* esse dictum Graece ut ³⁹*Χρόνον*. Aequē Latini vocabuli a stationibus ⁴⁰rationem deducunt qui eum procreatorem conieciuntur, per eum seminalia ⁴¹caeli in terram deferri. Opem adiungunt², quod opem

24. orbata distulit, etsi *by.* orbata ..... etsi *Aa.* 25. iuvēnili *b. Gothofredus.* vili *Aa.* 26. Caelum alium. Quid tamen *ego.* Caelum alium; tamen *γ.* caelum ..... tamen *Aab.* 27. *salsuginem; dulcibus est* aquis *ego.* *salsuginem, maris* aquis *γ.* *salsuginem* ..... aquis *Afab.* *salsuginem caelum* aquis *sibi visus est* *Hildebrandus in A. deprehendere.* 28. sorori *b. Gothofredus.* sororis *Aa.* 29. incesta *b. Gothofredus.* ingesta *Aa.* 30. digesserat, in tenebris *by.* digesserat ..... *nebro* *Aa.* Pro nondum *Aβ.* *habet non, et pro obstetricantibus* *Aa.* *habet obstetricantibus.* 31. patriarcham *by.* patriar ..... *Aa.* 32. procreaverunt. Sed eleganter *by.* procreaverunt ..... eleganter *Aβa.* procreaverunt ..... legantur *Aγ.* 33. physiologicē *Ab.* physiologi esse *a.* 34. allegoricam argumentationem *by.* allegoricam ..... *umentationem* *Aa.* 35. interpretati *Gothofredus.* 36. et Terram *by.* et ..... *ram* *Aa.* 37. origine *Gothofredus.* 37 *b.* tempore omnia *by.* tempore ..... *Aa.* 38. edita in se ipsum *b.* in semet ipsum *γ.* in ..... ipsum *Aa.* 39. compellant: *Κρόνον* dictum *ego.* compellant: Chronium dictum *b.* compellant: Chronium enim dictum *γ.* compellent chron ..... um *Aa.* 40. Chronon *Aab.* 41. rationem deducunt *γ.* rationem ..... nt *Aab.* 42. caeli in terram *by.* caeli ..... *Aa.*

l. *dulcibus est* aquis assueta.] Nempe pluviarum et nimbosum.

m. ingenio] h. e. artificio. Cf. adnot. ad De Corona cap. 8.

n. Graece ut *Χρόνον*.] Cf. Macrobi. Sat. I, 12., Cic. de Nat. Deor. II, 25 cum interpr., Apul. de Mundo cap. 37., Lactant. Div. Inst. I, 12., Arnob. Adv. Nat. III, 29., August. de Civ. Dei IV, 10., Paulin. Nol. Adv. Paganos v. 100: „Hancque Cronon dicunt fletque Chronon, quia tempus Quae creat, absomit,

rursusque assumpta promittit. Cur tamen oblique nomen pro tempore figunt?²

o. seminalia caeli in terram deferri. Opem adiungunt] Cf. Macrobi. Sat. I, 7. 8. 10. Varro de L. L. V, 64. (ed. Müller), Isidor. Orig. VIII, 11., interpr. ad Fulgent. Mythol. I, 2. p. 628. ed. Stav. *Seminalia* dixit tanquam *semina*, ut *naturalia* pro *natura* Apolog. cap. 2. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

vivendi semina ⁴³conferant, tum et quod opere semina evadant. Quae, oro, huius ⁴⁴translatio nempe *velim exponas*. Aut Saturnus fuit, aut tempus. Quomodo ⁴⁵Saturnus, si tempus? si ille, quomodo tempus? Utrumque enim non potes corporale in ⁴⁶eo uno existimare. Quid autem prohibuit tempus coli in sua ⁴⁷qualitate? quid corpus hominis aut fabulam hominis in sua specie, non in ⁴⁸tempore coli? Quid sibi vult intellectio ista, nisi foedas materias mentitis argumentationibus ⁴⁹colorare? Saturnum neque ideo, ⁵⁰quia dicis hominem, vis tempus, aut dum eum tempus facis, iam nec hominem vis ⁵¹fuisse. Plane vester deus omnino Saturnus in terris humanae qualitatis apud veteres memorias^p recensetur. Potest incorporaliter fingi quodvis quod non fuerit omnino, vacat fingendi locus ubi veritas est. Cum autem Saturnum constat vixisse, frustra demutatis; non conceditur vobis quem non negabitis fuisse hominem, qui neque deus neque tempus defendi potest. Exstat apud litteras vestras usquequaque Saturni census^v. Legimus apud Cassium Severum, apud Cornelios ⁵²Nepotem et Tacitum^r, apud Graecos quoque ⁵³Diodorum^r, quive alii antiquitatum canos collegerunt^t. Nec fideliora ⁵⁴vestigia eius quam in ipsa Italia signata sunt. Nam post plurimas terras et ⁵⁵Attica hospitia Italiae, vel ut tunc vocabatur, Oenotriae consedit, ⁵⁶exceptus ab Iano sive ⁵⁷Iane, ut Salii vocant. ⁵⁸Mons quem ⁵⁹coluerat, Saturnius dictus, urbs quam depalaverat, Saturnia usque nunc est; tota ⁶⁰denique Italia de Sa-

43. conferant, tum et *γ*. conferant, et *b*. confe..... et *Aa*. 44. translationem nempe velim exponas *γ*. translationem.....ponas *Aab*. 45. Saturnus, si tempus? si ille, quomodo ego. Saturnus, si tempus? si Saturnus, quomodo *γ*. Saturnus ---- quomodo *Aab*. 46. eo uno existimare ego. eo existimare *γ*. eo.....mare *Aab*. 47. qualitate? Quid corpus *γ*. qualitate.....s *Ab*. qualitate..... eius *a* (sed corr. in *Erratis*). Hildebrandus in *A*. legere sibi visus erat qualitate temporalis. 48. tempore coli? Quid ego. tempore colere? Quid *γ*. tempo..... Quid *Aab*. 49. colorare *Aa*. 50. quia dicis hominem, vis tempus ego. quod hominis corpus *γ*. qui d..... tempus *Aqa*. qui d..... *Aß*. qu. d..... corpus *A*, teste Gothofredo in *curis secundis*. 51. fuisse. Plane vester deus *γ*. fuisse. Pla.....s *a*. fuisse ---- *Aß*. et *Ap*. 52. Nepotum *Aa*. 53. Diodorum *b*. Gothofredus. Deodorum *Aa*. Diodorum, Thallum Gothofredus. 54. vestigia eius quam *γ*. vestigia e.....quam *Aqa*. vestigia.....quam *Aßb*. 55. Attica *by*. at..... *Aa*. 56. exceptus *by*. et..... *Aa*. 57. Iane, ut Salii *b* (in *Erratis*). Cf. *Apol. cap. 12*. Ianae (lane *b*) ut si alii *Aab*. 58. Mons *by*. mos *Aa*. 59. coluerat Saturnius *b*. coluerant Salar..... *Aa*. 60. denique *by*. d..... *Aa*.

^p. memorias] Cf. quae adnotavi ad Apolog. cap. 18.

^v. census.] V. de hoc vocabulo adnot. ad De Corona cap. 13.

^r. Tacitum] Tacit. Hist. V, 2 et 4.

^t. Diodorum] Post vocem *deodorum* addita pagina, sic ut vocula adhuc de-

sideretur, quare, quod et suadet Apolog. Minucius item Felix et Lactantius, Thallum scribendum. (Gothofr.)

^t. antiquitatum canos collegerunt.] Antiquitatum canos figurale dicit tamquam antiquitates antiquissimas vel res antiquitatum antiquissimas. Apolog. cap. 10 dicit „urbes canas memoriarum.“

turno vocabatur. Tali teste "terra, quae nunc "dominatur orbi, etiamsi de origine Saturni dubitatur, de actu tamen "constat hominem illum fuisse. Ita si homo Saturnus, proculdubio "de homine", immo quia homo, non utique de Caelo atque Terra, sed cui "parentes ignoti, quibusdam facile fuit illum "deorum filium dici, quorum "possunt omnes videri. Quis enim non caelum ac terram patrem ac matrem "venerationis gratia appellet? An de consuetudine humana, "qua ignoti "quique ex inopinato apparentes de caelo advenisse dicuntur? "Proinde quia venisset peregrinus, repentino ubique inolevit caelitem dici. Nam et volgo "generis incertos terrae filios iactitamus. Nihil allego de statu antiquitatis, "qua ita rudes tunc agebantur et oculi et mentes hominum, "ut cuiuslibet "novi viri aspectu quasi divino commoverentur, nedum et regis, et quidem primi. Adhuc de Saturno immorabor "quo et ceteris compendium praestruam, satiata primordiorum disputatione, nec "praetermittam potiora testimonia divinarum litterarum, quibus fides pro antiquitate "superior debetur. Ante enim Sibylla quam omnis "litteratura extitit, illa scilicet Sibylla veri vera vates "de cuius vocabulo daemoniorum vatibus induistis. Ea "senario versu" in hunc sensum de "Saturni prosapia et rebus eius exponit: Decima, inquit, genitura "hominum ex quo "cataclysmus-

61. terra γ. terram Aab. 62. dominatur orbi by. de ..... orbi Ag. 63. constat hominem by. c ..... hominem Aa. 64. de homine, immo ego. deus non, immo γ. d ..... immo Aab. 65. parentes ignoti by. parentes ..... Aβa. parentes ..... Aγ. 66. deorum Aab. eorum Havercamp. ad Tertulliani Apolog. cap. 10. p. 112. 67. possunt omnes videri b. possunt ..... videri Aγ. poss ..... videri a. possumus videri γ. pos ..... videri Aβ. 68. venerationis gratia by. vene ..... tia Aa. venerati ..... tia Aγ. 69. qua b. Gothofredus. quae Aa. 70. quique ex inopinato (Aγ)by. quique ..... nato Aβa. 71. Proinde quia venisset peregrinus repentino ego. Proinde ..... semper (Hildebrando teste hoc semper a manu sec. est exaratum) eg ..... repentino Aab. Proinde Saturno semper egeno et repentino Havercamp. ad Tertulliani Apolog. cap. 10. p. 113. 72. generis incertos A., test. Hildebrando, et Gothofredo in curis secundis, et ita est in b. generis ..... tos a. g ..... n ..... Aβ. 73. qua ita Leopoldus. qua ..... AγAβb. quo ... a. quod eo A., teste Gothofredo in curis secundis. 74. ut b. Gothofredus. et Aa. 75. novi viri aspectu b. nov ..... aspectus a. novi ..... aspectu Aβ. novi viri aspectu Aγ. novelli aspectu γ. 76. quo ego. quod Aab. 77. praetermittam AγAβby. p ..... rmittam a. 78. superior b. Gothofredus. superiore Aa. 79. litteratura extitit, illa by. litteratura ..... illa Aa. 80. de cuius vocabulo daemoniorum γ. et cuius vocabula daemoniorum b. de cuius vocabulo daemo ..... rum Aa. 81. senario b. Gothofredus. senatorio Aa. 81 b. Saturni prosapia ab. satur ..... rosapia Aβ. et Aγ. 81 c. hominum ab. homi ..... Aγ. et Aβ. 82. cataclysmus ego. cataclysmum Aab.

u. proculdubio de homine] Ita sapientum existimavi. Apolog. cap. 10 „Tamen si homo Saturnus, utique ex homine, et quia ab homine, non utique de caelo et terra."

v. satiata primordiorum disputatione] Cf. Ad Natl. 1, 2 „disputata causa est aut satiata cognitio."

w. senario versu] An senarium versum hexametrum dixerit?

x. Decima inquit] Versus Sibyllae extant eorum libro tertio: „Καὶ τότε θῆ δεικνύει γενεὴ μερόπων ἀνθρώπων, Ἐξ οὐτοῦ καταλυσμός ἐν προτέρους γίγν' ἄνδρας καὶ βασιλεὺς Κρόνος καὶ Τίτ᾽ ἀντιπρός τε, Γαίης τέσσα"

mus prioribus accidit, regnavit Saturnus et ²² Titan et ²³ Iapetus, Terrae et Caeli fortissimi filii. Si qua ergo vel ²⁴ vestris scriptoribus ²⁵ litteris vestris superioribus, sed idcirco magis ²⁶ proximis quoniam illius aetatis, fides adiacet, satis de Saturno et prosapia ²⁷ eius probatum est homines fuisse. Tenemus compendium, in ceteros ²⁸ originis praescriptionem ²⁹, ne per singulos evagemur. Qualitas ³⁰ posteritatis a principibus generis ostenditur, mortalia de mortalibus, ³¹ terrena de terrenis; gradus ad gradus comparantur, nuptiae, ³² conceptus, natales cucurrerunt, patriae, sedes, regna, ³³ monumenta liquent. Igitur qui natos non possunt negare, mortuos ³⁴ credant, qui mortuos confitentur, deos non putent.

Sed enim manifestis vis sua adstitit. Quos a primordio ³⁵ possunt non asserere nisi homines fuisse, recipiunt in divinitatem, ³⁶ affirmando illos post mortem deos factos, ut Varro, et qui cum eo somniaverunt. Hic igitur ³⁷ consisto: si sunt allecti dei vestri in hoc nomen et numen, ut in ordinem ³⁸ senatorium, sapientia vestra esse concedatis iam necesse est aliquem summum ³⁹ dominatorem habentem allegandi potestatem et quasi Caesarem; neque quisquam

Cap. XIII.

92b. Titan ab. ti... Aq. et Aβ. 83. Iapetus ego. Iamfetus Aab. 84. vestris scriptoribus ego. vestris diviniorebus γ. vestris ..... oribus a. vestris ..... oribus Ab. 85. litteris vestris ego. litteris vestris Aab. 86. proximis quoniam γ. proximis ..... m a. proximis ..... in (Aβ) Aq. b. 87. eius probatum γ. eius ..... am (Aβ) ab. eius ..... am Aq. 88. originis praescriptionem by. origi ..... criptionem Aq. origi ..... scriptionem Aβ. origi ..... tionem a. 89. posteritatis a principibus by. posterit ..... ncipibus Aa. 90. terrena de terrenis by. terre ..... nis Aa. 91. conceptus, natales by. conceptus ..... s Aβ. conceptus ..... tales Aq. 92. monumenta liquent. Igitur qui ego. monumenta. Iam igitur qui γ. monumenta l ..... qui Aβ. et b., nisi quod in b. monumenta extat. monumenta ..... qui Aq. 93. credant, qui mortuos confitentur by. credant ..... confitentur Aa.

Cap. XIII. 1. vis ab. suis A. 2. possunt non asserere nisi homines fuisse, recipiunt in divinitatem ego. possunt non asserere ..... divinitatem Aq. possunt non asserere ..... divinitatem a. possunt non asserere ..... divinitatem (Aβ.) non ..... divinitatem b. non possunt asserere sacros et in illam divinitatem γ. 3. affirmant Gothofredus. 4. deos factos, ut Varro ab. de ..... ro Aq. et Aβ. 5. consisto: si sunt allecti dei vestri in ego. consisto ..... in Aq. consisto ..... alle ..... in b. consisto ..... in Aβ. consisto: ..... alle ..... in a. consisto. Opinor deus qui illos allegit in γ. 6. senatorium, sapientia vestra esse concedatis ego. senatorium ..... vestra ..... datis Aq. senatorium ..... vestra ..... cedatis b. senatorium ..... cedatis Aβ. senatorium ..... est ..... cedatis a. senatorium allegi mos est: quare concedatis γ. 7. dominatorem habentem allegandi ego. dominatorem habentem allegandi by. dominatorem ..... allegandi a. dominatorem ipsam allegandi A. m. sec., teste Hildebrando.

ἡμέτερα καὶ Οὐρανοῦ." Cf. Lactant. Div. Instit. I, 14.

γ. cataclysmus] Liber Agobardi habet cataclysmum. Sed ubique Tertullianus aliam formam vocabuli non usurpat praeter cataclysmus; cf. Ad Natl. I, 9. Apolog. cap. 40. Neque apud alios scripto-

res cataclysmum neutram singulari usurpatum scio.

z. magis proximis] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 23.

zx. praescriptionem] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 7.

Cap. XIII. Concordat Apologetici cap. 11.

aliis ⁹praestare potest de quo non ipse dominetur. Ceterum si potuerunt deos sese facere post ⁹mortem, age, quid deterioris conditionis ab initio esse voluerunt? Aut si nemo est qui ¹⁰deos fecerit, quomodo facti dicentur qui non nisi ab alio fieri potuissent? ¹¹Ita nullus datur vobis renuendi locus esse mancipem quandam divinitatis. Perspiciamus itaque causas. ¹²allegandae mortalitatis in caelum. Harum duplicem rationem credo proferetis. Aut enim ¹³ille quisquis id praestans facit, ut habeat vel ¹⁴amminicula vel ¹⁵munimenta vel etiam ornamenta fastigii sui, aut meritorum ¹⁶necessitas, conferens dignis quibusque. Aliud quid ¹⁷suspicare non datur. ¹⁸Nemo quid largiendo alicui aut non sua aut illius causa facit. Sed ¹⁹neque hoc potest competere numini, ²⁰ut est tanta ei potestas, ut ²¹scilicet deos faciat, ut sic tanta humanitas inrogetur, ²²quia egeat ²³opera vel adiumento quorundam, et quidem mortuorum, ²⁴quod mirum, cum ab initio sibi immortales instituere potuisset. Nec diutius ²⁵de his argumentatus conquiret qui humana divinis comparavit. ²⁶Sane quae posterior opinio est, discuti debet, si deus ²⁷reminiscentia meritorum divinitatem tribuerit. Sed si ita

8. praestare potest de quo non ipse dominetur ego. praestare potest qui non ipse dominetur b. praestare potest, si non ipse dominetur γ. praestare potest .....
 ..... Aq. praestare. o ..... n. ip. dominetur Aβ. prest ..... non ..... dominetur a.
 9. mortem, age, quid deterioris ego. mortem, atquin deterioris γ. mortem a .....
 deterioris a. mortem ..... deterioris Aq. mortem a ..... deterioris b. mortem .....
 deterioris Aβ. 10. deos fecerit by. deos ..... Aa. 11. Ita nullus datur by.
 Ita ..... datur Aq. Ita ..... datur Aβ(?) 12. allegandae Aa. allegandae b. Gothofredus.
 13. ille quisquis id ego. ille deus quisquis id γ. ille ..... quis id a. illu .....
 quis idem b. illu ..... quis id Aβ. ille ..... quis id Aq. 14. amminicula b. Gothofredus.
 amminicula Aa. 15. munimenta by. muni ..... Aq. et Aβ. mu ..... a. 16. necessitas conferens ego.
 necessitas ..... s Aq. necessi ..... s Aβ. necessita ..... s a. necessitate conferens γ.
 17. suspicare Aa. suspicari b. 18. Nemo quid largiendo ego. Nemo quid fungendo γ. Nemo ..... giendo Aa. 19. neque hoc potest competere ego. neque potest competere γ. neque ..... petere a. neque .....
 petere AqAβb. 20. ut est tanta ei ego. ut est tanta ei a. inest tanta et (AqAβ)b.
 ut est tanta haec γ. 21. scilicet deos faciat, ut sic ego. scilicet deum ex non deo faciat, et si γ. scilicet ..... faciat, et si (Aβ)b. scilicet denique .....
 faciat, si Aq. 22. quis (qa) Aβ. qui (Aq)ab. 23. opera vel adiumento b. opera vel curae symmeria γ.
 opera ..... merita a. opera vel ..... menta A. 24. quod mirum, cum ab initio sibi ego. quo mirum ..... tio sibi (ibi Aβ.) Ab. quo mirum magis,
 cum alios sibi b. quo mirum, cum ab initio sibi γ. 25. de his argumentatus ego. deruendis bis ictus γ. de ..... tus Ab. de ..... tus a. 26. Sane quae posterior γ. Sa ..... rior Aqa. Sa ..... rior (Aβ)b. 27. reminiscentia meritorum divinitatem tribuerit. Sed si ita est attributa ego. reminis ..... buta a. reminis ..... buta Aq. reminis ..... buta (Aβ)b.

a. mancipem quandam divinitatis.] Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 1.

b. suspicare] Ita liber Agobardi. Cf. Plant. Meneschn. V, 9, 22. Casin. II, 6, 42.

c. argumentatus conquiret] Ita supplevi et edidi. Voc. argumentatus sive pro accusativo substantivi verbalis, cuius-

modi multa nove finxit Tertullianus, sive pro participio acceperis, ita ut conquiret sit absolute positum, res eodem redit. Sed memores velim lectores verbum argumentari et quae inde derivantur apud Tertullianum haud raro habere significationem arguendi. Exempla alibi proponam.

est attributa, si pristinis ²²viris caelum propter sua merita patuit, recogitandum, quod exinde nemo ²³dignus eo honore fuit. Nisi si capere iam locus non potest. Tantis ²⁴videlicet privilegiis caelestia meruerit antiquitas. Ergo an meruerit ²⁵retractemus. Qui ait meruisse, proponat ipsius merita. Si quid in ²⁶cunabulis admissa temporalitatis valent ad suffragium divinitatis, ²⁷incesto commaculatos Opem et Saturnum fratres recepistis. Furtivus ²⁸infans vester Iuppiter indignus et tecto et ubere humano, meritoque ²⁹in Creta proles tam mala ³⁰manebat. Adultus denique qualemcumque ³¹genitorem regno privat felicissimum, regem aurei scilicet saeculi, sub quo laboris, ³²inopiae nescia laetaque pax quiescebat, sub quo, Nulli ³³subigebant arva ³⁴coloni; ipsaque omnia tellus nullo poscente ferebat. Sed oderat patrem incestum ³⁵eius et avi quondam castratorem. Ecce autem et ipse cum sorore miscetur, ut huic ³⁶primum illud dictum putem: ³⁷Τὸν πατρός τὸ παιδίον. Tam pius pater quam pius ³⁸filius. Si iustis etiam tunc legibus ageretur, in duos

26. viris caelum propter sua merita patuit, recogitandum ego. viris caelum ob merita patuit, recogitandum γ. viris ..... recogitandum Αφ. viris ..... recogitandum (Αβ)ab. 29. dignus eo honore fuit. Nisi si ego. dignior illis assumptus est; nisi si γ. dig ..... nai Αφ. dig ..... si (Αβ)ab. 30. videlicet privilegiis caelestia γ. videlicet ..... a Αφ. videlicet ..... a (Αβ)ab. 31. retractemus. Qui ait meruisse γ. re ..... eruisse Αφ. re ..... meruisse a. re ..... meruisse (Αβ)ab. 32. cunabulis admissa temporalitatis ego. cunabulis admissa foeditatis γ. cunabulis ..... litatis Αφ. cuna .. lis ..... litatis a. cunabulis ..... litatis (Αβ)b. 33. incesto commaculatos Opem ego. incesto iam iunctos Opem γ. incesto ..... m ..... Opem a. incestorum ..... Opem b. incesto ..... Opem Αφ. incesto ..... Αβ. 34. infans vester Iuppiter ego. infans Iuppiter plane infans γ. infans ..... ter Αβa (sed a. in adnot. habet infans ..... ter...) b. infans ..... ter Αφ. 35. in Creta proles tam mala γ. incre ..... tam mala Αφ. incre ..... tam mala (Αβ)ab. 36. manebat Golthofredus. manebant Aab. 36 b. genitorem regno privat felicissimum ego. genitorem regno privavit felicissimum γ. genitorem ..... licissimum Αφ. genitorem ..... licissimum (Αβ)ab. 37. inopiae nescia laetaque γ. inopiae ..... ae Αφ. inopiae ..... ae (Αβ)ab. 38. subigebant b. Golthofredus. subiacebant Aa. 39. coloni ipsaque omnia tellus ego. coloni, Ipsaque tellus omnia liberius γ. colonis (coloni b.) ..... tellus Ab. 40. eius et avi quondam castratorem ego. eius etiam avi castratorem γ. eius ..... castratorem Αφ. eius ..... castratorem (Αβ)ab. 41. primum illud dictum ego. primum dictum by. pri ..... tum Αφ. pri ..... tum Αβa. 42. Τὸν πατρός τὸ παιδίον ab. τῷ πατρός τὸ παιδίον Αφ. τῷ πατρός τὸ παιδίον Αβ. 43. filius. Si iustis etiam ego. filius. Si etiam γ. filius ..... m Αφ. filius ..... m (Αβ)ab.

d. in Creta proles tam mala manebat.] De fama Cretensium notum est ex Pauli Epist. ad Titum I, v. 12., ubi v. Weistenhii adnot. Cf. Saint-Croix Des Anciens Gouvernements fédératifs p. 329 sqq. Angr. Mainus ad Diodor. fragm. Vatic. p. 119 sqq.

e. Nulli subigebant arva coloni] Vergil. Georg. I, 125 sqq.

f. Τὸν πατρός τὸ παιδίον.] Proverbium de filii paternae linimenta ac mores referentibus; quo Menipparum suarum unam Varro inscripsit. V. meam earum fragmentorum editionem p. 229 sq; cf. Non. p. 344. p. 77. p. 9. p. 181. ed. Mere. Basilus ad Libanium epist. 146 „Εὐ δὲ ἐμὸς ἐστὶ παῖς, τοῦ πατρός ἐστὶ τὸ παιδίον, νέτῃς ἐκ νέτῃς.“

culleos dividi Iovem "decurit. *Post haec quid dubitaret libidine ab incesto corroborata in leviora, "id est adulteria se et stupra diffundere? De quo poetica sic lusitavit "quomodo fere, quando de fugitivo palam factum, solemus et operam eius "percontationi alienae abusu nundinare^h, modo in pretia luxuriae eum "figurando, tamquam si bovem aut pretium bovis pensaverit, et imbrem "pergulis immiserit aut aditum pecunia ruperit, modo in similitudines actuum "ipsas, in aquilam qui rapuit, cycnum qui cantaverat. Adeo non fabulae istae sunt "de fastidiosissimis foeditatibus atque summis flagitiis compositae? Aut forsitan non "lasciviores inde evadant mores atque ingenia hominum? "Quos quomodo daemones, malorum angelorum proles, emissa iam pridem a fide "per incredulitatem et fabulas similes avertere studuerint, hic non est nobis extensius agendumⁱ. Si enim et "regibus et principibus et pro-*

44. decuit. Post haec quid dubitaret γ . decuit.....dubitaret $\Delta\phi$. decuit..... ($\Delta\phi$)ab. 45. id est adulteria se et ego. id est adulteria et γ . id est..... et $\Delta\phi$. id est..... et ($\Delta\phi$)ab. 46. quomodo fere, quando de ego. quomodo, quando de Havercamp. ad Tertulliani Apolog. cap. 2. p. 27. quomodo..... de $\Delta\phi$. quomodo..... de ($\Delta\phi$)ab. 47. percontationi alienae abusu ego. percontando abusu Havercamp. l. l. percon..... abusu $\Delta\phi$. percon..... abueui ($\Delta\phi$)ab. 48. figurando, tamquam si bovem ego. figurando..... bovem $\Delta\phi$. figurando..... bovem ($\Delta\phi$)ab. 49. pergulis immiserit aut aditum ego. pergulis..... aditum $\Delta\phi$. pergulis..... aditum ($\Delta\phi$)ab. 50. ipsas, in aquilam qui ego. ip..... qui $\Delta\phi$. ip..... im qui ab. ip..... qui $\Delta\phi$. 51. de fastidiosissimis foeditatibus atque summis flagitiis compositae? Aut forsitan ego. de fa..... sit an $\Delta\phi$. fa..... sit an a. fa..... sit an ($\Delta\phi$)b. 52. lasciviores inde evadant mores atque ingenia ego. lasciv..... na $\Delta\phi$. lasciv..... na a. lasciv..... na ($\Delta\phi$)ab. 53. Quos quomodo daemones, malorum angelorum proles emissa ego. quose..... emissa $\Delta\phi$. quos..... emissa a. quos..... emissa ($\Delta\phi$)b. 54. per incredulitatem et fabulas similes avertere studuerint, hic non ego. per incr..... non $\Delta\phi$. per incr..... non a. per incr..... non ($\Delta\phi$)b. 55. regibus et principibus ego. re..... pibus $\Delta\phi$. re..... pibus ($\Delta\phi$)b.

g. in duos culleos dividi Iovem decuit.] Culleus erat peculiaris tantum parricidii poena, etsi etiam incestui summum supplicium imperatores constituissent. Cf. Cod. Theodos. I, 1. de incest. (3, 12.) et I, 3. si nuptiae (3, 10.) cum Gothofredi adnot. De culleo Gloss. Isidori: „Culleus, tunica ex sparto in modum cruminae facta, quae linebatur a populo pice et bitumine, in qua includebantur parricidae cum simia, serpente et gallo, et insata mittebantur in mare, et contententibus inter se animantibus homo maioribus poenis affliciebatur.“ Eadem leguntur etiam in Placidi aliorumque glossariis. Cf. Cic. pro Roscio Am. cap. 25., Sueton. Octav. cap. 83. Dion. Halic. IV, 62. fr. 9. Iuven. Sat. VIII, 214. cum interpr.

h. percontationi alienae abusu nundinare] Operam dicit ingenia et artificia, quibus ille fugae potestatem sibi facere sciverit. Alienae percontationi autem ea nundinat qui enarrat.

i. Quos quomodo daemones, malorum angelorum proles, emissa iam pridem a fide per incredulitatem et fabulas similes avertere studuerint, hic non est nobis extensius agendum.] Agit enim de hac materia in Apologetico, et aliis libris. Cf. Apolog. cap. 22 „Sed quomodo de angelis quibusdam sua sponte corruptis corruptior gens daemonum evaserit, damnata a deo cum generis auctoribus et cum eo quem diximus principe apud litteras sanctas ordo cognoscitur. Nunc de operatione eorum satis erit exponere. Operatio eorum est hominis

seminatoribus suis morata plebs^k ⁵⁶eadem quidem non erat natura, alibi auctoritas exigebat similitudinem ⁵⁷morum. Illorum vero quanto deterior qui non melior? Privato enim titulo Iovem ⁵⁸Optimum vulgo appellatis¹, et est Vergilii ⁵⁹Aequus Iuppiter. ⁶⁰Omnes proinde incesti in suos, ⁶¹impudici in extraneos, impii, iniusti. Cui nullam insignem infamiam fabula ⁶²reliquit, is deus fieri non fuit dignus.

Sed quoniam alios seorsum volunt ¹in divinitatem ab hominibus Cap. XIV. receptos, et distingui inter nativos et factos secundum ²Dionysium Stoicum^a, de ista quoque specie adiciam. De ipso quidem ³Hercule erit summa responsionis, an dignus caelo et divinitate; sic enim ⁴pro voluntate meritis addicunt divinitatem. Si ob virtutem, quod feras ⁵constanter confecerit, quid tam memorabile? Nonne ludo puniti^b, vel etiam ⁶ad munus dati arenariae vilitatis plurimas in unum, et quidem ⁷studiosiores bestias conficiunt? ⁸Si ob peragratum orbem, quantis et locupletibus ⁹dulcis libertas aut philosophis famulatoria ¹⁰mendicitas idem ¹¹praestitit? Non meminerunt ¹²Asclepiaden Cynicum^a unica vaccula, cuius et ¹³dorso vehebatur et si

56. eadem quidem non erat natura ego. eadem q ..... natura Aqa. eadem q ..... natura (Aβ) b. 57. morum. Illorum vero quanto ego. morum ..... quanto Aqa. morum ..... quanto (Aβ) b. 58. Optimum vulgo appellatis ego. optimum ..... tis a. optim ..... tis Aq. optimum ..... tis (Aβ) b. 59. Aequus Iuppiter b. aequus Iuppiter Aa. 60. Omnes (om̄s A.) proinde A. Optimus. Proinde ab. 61. impudici in extraneos ab. Impudici ..... traneos Aq. et Aβ. 62. reliquit, is ego. reliquit. (Aβ) ab. reliquit ..... Aq.

Cap. XIV. 1. in divinitatem ab hominibus by. in divinitatem ..... minibus Aab. 2. Dionysium Stoicum by. Dionys ..... cum Aa. 3. Hercule erit summa ego. Hercule ea nobis erit summa γ. Hercule ..... ma Aab. 4. pro voluntate meritis ego. pro u ..... meritis a. pro v ..... meritis (Aβ) b. pro v ..... meritis Aq. 5. constanter confecerit γ. constan ..... rit Aab. 6. ad munus dati ad bestias aucto-
rati arenariae γ. ad ..... arenariae Aq. ad ..... arenariae Aβ ab. 7. studiosiores bestias conficiunt? γ. studiosiores ..... ciunt Aa. studiosiores ..... ciunt b. 8. Si ob (Aq) b. Scio Aβ a. 9. dulcis libertas ego. dulcis peregrinitas γ. dul ..... tas Aq. dulcis ..... tas Aβ ab. 10. mendicitas A. 11. praestitit? Non meminerunt by. praesti ..... minerunt Aa. 12. Asclepiaden A. Asclepiadem ab. 13. dorso vehebatur et by. dor ..... et Aq. de ..... et a. dor ..... Aβ.

eversio; sic malitis spiritalis a primordio auspicata est in hominis exitium. Et paulo post: „Et quae illi accuratior pascua est quam ut hominem e cogitatu verae divinitatis avertant praestigiis falsis?“ Inprimis vero respicit daemones sacrarum litterarum interpolatores, de qua re Apolog. cap. 47 „Omnia adversus veritatem de ipsa veritate constructa sunt, operantibus aemulationem istam spiritibus erroris. Ab his adulteria huiusmodi salutaris disciplinae subornata, ab his quaedam etiam fabulae immissae quae de similitudine fidem infirmarent veritatis vel eam sibi potius evincerent, ut

quis ideo non putet Christianis credendum quia nec poëtis nec philosophis, vel ideo magis poëtis et philosophis existimet credendum quia non Christianis.“

k. plebs] Deorum, ex Saturni stirpe prognatorum.

l. Iovem Optimum vulgo appellatis.] Incestuosi et parricidae patris filium item incestuosum et parricidam.

Cap. XIV. a. Dionysium Stoicum] Cf. supra cap. 2.

b. ludo puniti] Bestiarii, ad bestias damnati.

c. Asclepiaden Cynicum] Fortasse Phili-
asiam illum de quo Athen. Deipnos. IV,

quando ubere alebatur¹⁴, orbem totum oculis subegisse? ¹⁴Si *Hercules* etiam ad inferos adiit, quis hoc nesciat, viam ad inferos ¹⁵omnibus patere? Si eum consecrastis ob caedes et pugnas ¹⁶plurimas, edidit multo maiorem numerum magnus ille ¹⁷Pompeius, maritimorum praedonum victor, ipsam qui nec ¹⁸Ostiam saluam reliquerant¹⁸: et quot, quaeso, milia usque in unum ¹⁹angulum Byrsae ²⁰Carthagini a Scipione caesi fuere? Quo magis Scipio quam Hercules ²¹obtinendus divinitati deputatur. Adicite potius titulis ²²Herculaneis stupra puellarum, uxorum, ²³et fascias ²⁴Omphales²⁴, et ob decori pueri ²⁵amissionem turpiter desertam militiam Argonautarum²⁵. Adicite ad gloriam post ²⁶turpitudinis notam etiam furias eius, ²⁷adorate sagittas quae filios et ²⁸uxorem interfecerunt. Qui tunc dignius rogo sese inrogasset prae dolore ²⁹parricidiorum, qui uxoris ob lasciviam venenis circumventus magis ³⁰meruit ut inho-

14. Si Hercules etiam *γ*. Si..... etiam *Aab*. 15. omnibus patere? Si eum consecrastis ob caedes et pugnas *ego*. omnibus ostentari *γ*. omni..... as *Aq*. omni..... as *a*. omni..... as (*Aβ*)*b*. 16. plurimas, edidit multo maiorem numerum magnus ille *ego*. plurimas..... a ille *Aq*. plurimas..... s ille *a*. plurimas..... s ille (*Aβ*)*b*. 17. Pompeius, maritimorum praedonum victor, ipsam qui *ego*. Pompeius..... qui *Aq*. Pompeius..... qui *a*. Pompeius..... qui (*Aβ*)*b*. 18. Ostiam saluam reliquerant: et quot, quaeso, milia usque in unum *ego*. ostias al..... n unum *Aq*. ostias al..... n unum *a*. hostias (ostias *Aβ*)..... n unum (*Aβ*)*b*. 19. angulum *ego*. agnulum *Aab*. 20. Carthagini a Scipione caesi fuere? *ego*. cartha..... re *Aq*. Cartha..... re *a*. Cartha..... re (*Aβ*)*b*. 21. obtinendus divinitati *ego*. ob..... ti *Aa*. ob..... ti *b*. 22. Herculaneis stupra puellarum *ego*. Herculaneis stupra puerorum *γ*. Hercula..... um (*Aq*)*b*. Hercula..... um (rum *b*) *Aβab*. 23. et fascias *ego*. et factas *a*. et foctas (*Aβ*)*b*. et facias *Aq*. 24. Omphales *Aa*. 25. amissionem turpiter desertam *γ*. amissio..... desertam *a*. amissio..... desertam (*Aβ*)*b*. 26. turpitudinis notam *ego*. turpitudinis omnis infamiam *γ*. turpitudinem *Hildebrandus*. turpi..... em *Aq*. turpi..... am *a*. turpi..... am (*Aβ*)*b*. 27. adorate *Aβ*. auctorate (*Aq*)*ab*. 28. uxorem interfecerunt *ego*. uxorem simul eius interemerunt *γ*. uxorem..... cerunt *Aq*. uxorem..... erunt *a*. uxorem..... erunt (*Aβ*)*b*. 29. parricidiorum *γ*. parri..... um *Aq*. parri..... m *Aβ*. parri..... a. parti..... b. 30. meruit ut inhonesta *ego*. meru..... honesta *Aa*. meta..... honesta *b*.

19. p. 168., Hesych. Miles. in Menedemo p. 36. et 38. ed. Orell., Cic. Tusc. V, 39., Diog. Laert. II, 131.

d. et si quando ubere alebatur] Si quando est quandoque. Cf. quae adnotavero ad De Corona cap. 11.

e. ipsam qui nec Ostiam saluam reliquerant] Piratas atqueam a Pompeio profligati fuerint ad ipsas Italiae oras accessisse pluraque oppida inter eaque Ostiam diripuisse narrat Appian. Mithr. cap. 92. 93. Dio Cass. XXXVI, 5. Plut. Pomp. cap. 24. Cic. pro Lege Manil. cap. 11 sq. Cf. Vell. Paterc. II, 31. Zonar. X, 3. Pompeium cum Hercule similiter componit Plin. Hist. Nat. VII, 26.

f. et quot, quaeso, milia usque in unum angulum Byrsae Carthagini a Scipione caesi fuere?] V. Appian. VIII, 127 sqq.

g. fascias Omphales] Sen. Hippol. 317 sqq. Herc. Fur. 464 sqq. Ovid. Heroid. IX, 53 sqq. Fulgent. Mythol. II, 5. Apollod. II, 6, 3 sq. Diog. Sic. IV, 31. Palaeph. de Incred. cap. 45. Fasciae mulierum erant. V. de eis Becker Gall. I, p. 320 sq. Heind. ad Horat. Sat. II, 3, 255.

h. desertam militiam Argonautarum.] Hygin. Fab. 31 et 241. Apollod. II, 4, 12. Tzet. ad Lycophr. 48.

nesta morte moreretur, hunc vos de pyra in caelum ³¹ sublevastis, illa facilitate qua et alium ³² ignis ex divini vi confectum, qui ³³ pauca experientiae ingenia commentus dicebatur mortuos ad vitam ³⁴ recurasse. Is Apollinis filius, tam homo quam Iovis nepos, Saturni ³⁵ pronepos (vel potius spurius ut incerto patre, ut Argivus Socrates ³⁶ detulit, quippe expositum repertum, turpius Iove educatum, canino scilicet ³⁷ ubere), merito, id quod nemo negare potest, fulmine haustus est. Malus ³⁸ Iuppiter Optimus hic rursus est, impius in nepotem, invidus in artificem. Sedenim ³⁹ Pindarus meritum eius non occultavit: cupiditatem et avaritiam ⁴⁰ lucri in eo dicit vindicatam, qua quidem ille vivos ad mortem, non ⁴¹ mortuos autem ad vitam praevaricatione venalis medicinae agebat. Dicitur etiam mater eius eodem casu obisse, ⁴² meritoque quae tam periculosam mundo bestiam ediderat isdem quasi scalis ad caelum erupisse. Et tamen Athenienses scient eiusmodi deis sacrificare. Nam Aesculapio et matri inter mortuos parentant. Quasi non et ipsi Thesea suum ⁴³ adorent, ⁴⁴ merito deum. ⁴⁵ Quidni? si conservatricem suam in ⁴⁶ litore peregrino dereliquit, eadem oblivione, immo amentia, quae patri causa mortis fuit?

31. sublevastis illa ego. sublevastis tanta Hildebrandus. sublegistis ea γ. suble ..... a Aab. 32. ignis ex divini vi ego. ignis et quidem divini vi Gothofredus. ignis et divini Aab. 33. pauca experientiae ingenia ego. paucorum medicaminum ingenia γ. pauca e ..... ingenia Aa. pauca e ..... ingenia b. 34. recurasse. Is Apollinis ego. recurasse, Apollinis γ. recurasse ..... s Aβ. recurasse ..... ns Aq. recurasse ..... b. recurasse ..... a. recurasse ..... nis A., teste Gothofredo in secundis curis. 35. pronepos, vel potius spurius γ. pronepos ..... spurius Aq. pronepos ..... spurius a. pronepos ..... spurius (Aβ)b. Et ante voc. pronepos lacunam paucularum litterarum in A. deprehendisse sese Hildebrandus adnotavit. Reliqui tacent. 36. detulit, quippe expositum repertum γ. detulit ..... repertum Aq. detulit ..... repertum (Aβ)b. 37. ubere, merito, id quod nemo ego. ubere nutritum, quod nemo γ. ubere ..... nemo Aab. 38. Iuppiter Optimus hic rursus ego. Iuppiter hic rursus γ. Iuppiter ..... sus Aq. Iuppiter ..... sus (Aβ)ab. Iuppiter, si fulmen illius Nic. Rigaltius ex Apolog. cap. 14. 39. Pindarus meritum ego. Pindarus vitium γ. pin ..... um Aq. pin ..... um (Aβ)ab. 40. lucri in eo dicit vindicatam ego. lucri ..... atam Aq. lucri pervulgatam γ. lucri ..... atam (Aβ)ab. 41. mortuos autem ad vitam ego. mortuos ad vitam γ. mortu ..... Aq. mortu ..... (Aβ)ab. 42. meritoque quae tam periculosam mundo bestiam ego. merito quae tam malam bestiam γ. merito ..... bestiam Aq. et Aβ. merito ..... sam m ..... bestiam ab. 43. adorent Aβ. 44. merito deum γ. mer ..... deum (Aβ)ab. mer ..... deum Aq. merum deum Hildebrandus. 45. Quidni? si ego. qui nisi Aab. 46. litore Aβ.

i. ingenis] Cf. adnot. ad De Corona cap. 8.

k. ut Argivus Socrates detulit] Eadem de Aesculapio refert ex Tarquiti Lactant. I, 10. Socratis Argivi non semel meminit Plutarchus in Quaestionibus Romanis. Cf. Diog. Laert. II, 47. De Aesculapii morte cf. etiam Apolog. cap. 14., et, si lubet, Minuc. Fel. Octav. cap. 21. Arnob. Adv. Nat. I, 41. Lactant. Div.

Instit. I, 10. Firm. Mat. de Err. Prof. Relig. cap. 12.

l. Pindarus] V. Pind. Pyth. III, 56 aeqq. m. isdem quasi scalis ad caelum erupisse.] Cf. Apollod. III, 10, 7. Hygin. Fab. 262. (p. 343. ed. Staver.), cum interpretibus.

n. Thesea suum adorent] Cf. Ethol. ad Aristoph. Plut. 621.

o. quae patri causa mortis fuit?] De

Cap. XV.

'Longum foret recensere etiam de illis quos in sidera sepe-
listis et audaciter ²deis ministratis'. Sic opinor digni de caelo
Castores et Perseus et Erigona¹, ³quemadmodum et Iovis ⁴exoletus'.
Sed quid mirandum? etiam canes et ⁵scorpios et caneros in caelum
transtulistis⁴. Differo de his quos in ⁶oraculis colitis⁵; *habet testi-*
monium ⁷hoc divini⁶. Quid? et tristitiae deos arbitros esse ⁸voltis,
*ut sit Viduus*⁷, qui animam corpore viduet, quem intra muros cludi
⁹non admittendo damnastis, item Caeculus⁸, qui oculos sensu ¹⁰exa-
nimet, item Orbana⁹, quae in orbitatem semina extinguat; et ipsius
¹¹mortis dea est¹⁰. Ut cetera transvolem, etiam locorum ¹²urbisve
loca deos ¹³arbitramini, Ianum Patrem¹¹ (¹¹et diva arquis est Iana¹²),

Cap. XV. 1. Longum foret (*Aβ*)*ab*. Longum ... *Aq*. 2. deis ministratis
ego. deis monstratis (aut incentratis) *γ*. dei ... tratis *Aab*. 3. quemadmodum *ab*:
que ... modum *Aq*. et *Aβ*. 4. exoletus *Aa*. 5. scorpios et ego. scorpios *by*.
scorpios ... *Aa*. 6. oraculis colitis. Habet ego. oraculis consecratis et *γ*. ora-
culis ... et *Aab*. 7. hoc divini. Quid? et ego. hic divini, qui et *Aab*. divinitatis,
qui et *Gothofredus*. 8. voltis, ut sit Viduus ego. voltis. Est et Viduus *γ*. voltis
..... dius *Aab*. 9. non admittendo *γ*. non permittendo *b*. no ..... tendo *Aa*. 10.
exanimet, item Orbana *Hildebrandus*. exanime ..... bana *Aq*. exanim ..... bana *Aβ*.
exani ..... bana *a*. exanimet, et Orbana *γ*. exani ..... Orbana *b*. 11. mortis dea est.
Ut ego. mortis ..... Ut *Aab*. 12. orbisve *A*. urbis vel *ab*. 13. arbitramini, Ianu-
m Patrem ego. arcum Ianum patrem *γ*. ar ..... patrem *Aq*. ar ..... patrem
(*Aβ*)*ab*. 14. et diva arquis est Iana ego. et diva arquis et Iana *Aab*. Est et
diva Arquis et Iana *Gothofredus*.

Thesei fabula, si lubet, adess. Plut. Theseo,
Diod. Sic. IV. 61 sqq. Hygin. Fab. 41.

Cap. XV. a. deis ministratis.] h. e.
caelo suppeditalis. Prope erat ut scri-
berem deis consecratis.

b. Castores et Persens et Erigona]
Cf. Lactant. Div. Instit. I, 10. De Ca-
storibus v. Eratosth. Catast. 10. Hygin.
Poet. Astron. II, 23., de Perseo Era-
tosth. Catast. 22. Hygin. Poet. Astron.
II, 12., de Erigona Hygin. Poet. Astron.
II, 4. Apollod. III, 14, 7. V. Nonn. Dionys.
XLVII, 246.

c. Iovis exoletus] Ganymedis in caelo
signum est aquarius. V. Eratosth. Cata-
st. 26 et 30. Hygin. Poet. Astron. II, 29.

d. etiam canes, scorpios et caneros
in caelum transtulistis.] De canis signo
v. Eratosth. Catast. 33. Hygin. Poet.
Astron. II, 35. et III, 34., de cancro
Eratosth. Catast. 11 et 17. Hygin. I. I.
II, 23 et III, 22., de scorpio Eratosth.
Catast. 7. Hygin. Poet. Astron. II, 26.

e. Differo de his quos in oraculis co-
litis] Pariter ut supra distulit cap. 7,
nempe in Apolog. cap. 22 et 23. (Go-
thofr.)

f. divini] Divinas proprie appellatur
qui vaticinia edit. V. Buenem. ad La-
ctant. I, 11. p. 64. Hildebr. ad Arnob.

Adv. Nat. III, 20. p. 282., et quos
laudat. Habet testimonium hoc divini sc.
in oraculis coli.

g. Viduus] Cyprian. de Idol. Van. cap.
2 „ut sit apud illos Viduus deus qui
anima corpus viduet, qui quasi feralis
et funebris intra muros non habetur,
sed foris collocatur, et nihilominus, quia
extorris factus, damnatur potius Romana
religione quam colitur.“

h. Caeculus] V. Serv. ad Vergil. Aen.
VII, 678. Solin. cap. 2. Hartung Relig.
der Römer I, 88 et 311.

i. Orbana] Cic. de Nat. Deor. III,
25. cum interpr., Plin. Hist. Nat. II, 7.
Cyp. de Idol. Van. cap. 2. Arnob. Adv.
Nat. IV, 7.

k. mortis dea est.] De Morte dea v.
Cic. de Nat. Deor. III, 17.

l. Ianum Patrem] V. Varro de L. L.
V, 164. Plut. Quaesit. Rom. 40 et 22.
Liv. I, 19., interpretes ad Ovid. Fast.
I, 95. et Horat. Od. IV, 15, 8. Becker
Röm. Alterth. I, p. 119 et p. 255.

m. et diva arquis est Iana] Haec in
parenthesi collocanda erant. Gothofre-
dus primus correxit Iana, haec adnota-
vit: Pro Iana scripsi Iana; nempe et
haec Ianis praefuit, forte aliquo discrimi-
ne inter Ianos et Ianas. De quibus his

et montium ¹⁵ *septem Septemontium*. *Geniis eisdem illi faciunt* qui in isdem locis aras vel aedes habent, ¹⁶ *praeterea aliis qui* in alieno loco aut mercedibus habitant. Taceo ¹⁷ *Ascensum a scansione* et ¹⁸ *Clivicolam a clivis*; taceo deos ¹⁹ *Forculum a foribus* et ²⁰ *Cardeam a cardinibus* et liminum *Limentinum*, sive qui alii inter ²¹ *vicinos apud vos numinum ianitorum* adorantur. Quid enim magnum? cum ²² *et numina sua* habeant in lupanaribus, in ²³ *culinis* ²⁴ *et etiam in carcere*? ²⁵ *Innumeris itaque propriis caelum impletur his* aliisque Romanorum ²⁷ *deis*, quibus totius vitae officia distri-

15. septem Septemontium. Geniis eisdem illi ego. septemontium ..... illi *Ap.* Septemontium ..... illi (*Ab*)ab. Septemontium habitantium, illi *γ*. 16. praeterea aliis qui in ego. prae ..... in *Ap.* praeterea ..... in (*Ab*)ab. praeterea et qui in *γ*. 17. Ascensum a scansione et ego. Ascensum ab ascensu et *γ*. Ascensum ..... et (*Ab*)ab. ascensum ..... *Ap.* 18. Clivicolam *Nic. Rigaltius*. levico iam *Ap.* Levicoiam (*Ab*)ab. Leviciviam *Gothofredus*. 19. Forculum ab. aforculum *Ap.* aforculinum *Ab*. 20. Cardeam a cardinibus *by.* card ..... nibus *Ap.* Car ..... nibus a. Car ..... nibus (*Ab*)b. 21. vicinos apud vos numinum ego. vicinos apu ..... num *Ap.* vicinos ap ..... num (*Ab*)ab. ricinos, apuas, titinum *γ*. 22. et numina sua habeant ego. et ..... habeant *Ap.* et habeant ab. et ..... habeant *Ab*. et deos suos habeant *γ*. 23. culinis ab. cunilis A. 24. et etiam in *Ap.* et in imo (*Ab*)ab. 25. Innumeris itaque ego. in usu singuli illi itaque *γ*. im ..... itaque *Ap.* in i ..... itaque (*Ab*)ab. 26. propriis caelum impletur his aliisque ego. proprio similes aliique *γ*. propr ..... aliisque *Ap* (*Ab*)b. propr ..... aliis-que a. 27. dei *Gothofredus*.

temporibus sub Severo Imp. Spartianus [Vit. Severi p. 71. ed. Salm.]: „Opera publica praecipue eius extant, Septizonium et thermae Seterianae. Eius denique etiam *ianae* [vulg. *ianuae*, sed etiam opt. cod. Salmasii habet *ianae*] in transiberina regione ad portam nominis sui, quorum forma intercedens statim usum publicum invidit.“ Haec Gothofredus, cui adsentitur Salmasius ad Spartiani l. l. Be diva lana quae eadem erat cum Diana cf. Varro de Re Rust. I, 37. et de L. L. V, 68. Macrobian. Sat. I, 9. Ios. Scaliger de Emend. Tempor. II, p. 174 (ed. 1629.) et Isag. Chronol. Canon. p. 186 et 162.

n. et montium septem Septemontium.] Ita haec verba emendanda videbantur. Ceterum de hoc Septemontio deo nusquam legimus. Septimontialis sacri mentionem facit Tertull. de Idolol. cap. 10. Cf. Fest. s. v. et Varro de L. L. VI, 24. Montinum aliquem montium deum commemorat Arnob. Adv. Nat. IV, 9. Cf. Commodian. Instr. I, 21., et quae ibi adnotata sunt.

o. Geniis eisdem illi faciunt] Latet hic, ni fallor, et alicuius nomen. *Fecere* hic est *ἑστήκεν*, sacrificare.

p. aliis qui] Etiam hic latere puto certum aliquod dei nomen.

q. Ascensum a scansione et Clivicolam a clivis] *Clivicolam* emendatio est Rigaltii verissima, ni fallor. Quamquam non alibi eius deae hodie memoria. *Ascensum* deum Cyprian. de Idol. Van. cap. 2. *Scansum* appellat. Cf. August. de Civ. Dei IV, 8 „Nec agrorum munus uni alicui deo committendum arbitrati sunt, sed rursus deae *Rusinae*, iuga montium *Iugatino* deo, collibus deam *Collatinam*, vallibus *Vallonium* praefecerant.“

r. Forculum a foribus et Cardeam a cardinibus et liminum Limentinum] V. adnot. ad De Corona cap. 13. et ad Scorp. cap. 10. Cf. Cyprian. l. l. August. l. l.

s. numinum ianitorum] *Numina ianitores* dixit etiam De Orat. cap. 1.

t. cum et numina sua habeant in lupanaribus] Inter hos esse puto praeter *Priapum* etiam *Libentinam* et *Burnum*, quorum mentionem facit Arnob. Adv. Nat. IV, 9. *Libentinae* nomen est a libidine, *Burni*, si genuina est scriptura libri Parisini, videtur ab eadem radice derivandum qua Graecum *πόρνη*.

u. in culinis] Sic culinis inter alios praefuit *Laternus* deus, de quo v. Arnob. Adv. Nat. IV, 6 et 11. Respexerit Tertullianus fortasse etiam *Lares*, *Penates* et *Vestam*. Cf. Arnob. Adv. Nat. II, 67 (meae edit.).

buuntur, taliter ut ceteris deis opus non sit. Immo cum privatim apud Romanos deputentur quos supra signavimus, nec facile foris cogniti, quomodo ea omnia quibus illos praeesse voluerunt in omni genere humano et in omni ²gente proveniunt ubi praedes eorum ²non modo honore, sed ipsa quoque nōtia carent?

Cap. XVI.

Sedenim quidam fructus et ¹necessaria victui demonstraverunt⁴. Quaeso vos, cum dicitis invenisse illos, ²nonne confitemini prius fuisse quae invenirentur? Cur ergo non auctorem ³potius honoratis, cuius haec dona sunt, sed auctorem transfertis in ⁴repertores? Priusquam qui invenisset, utique auctori gratias egit, utique illum deum ⁵sensit cuius vere est ministerium institutoris, a quo et ipse institutus est qui ⁶invenit et illud ipsum quod inveniretur. Ficum viridem Romae nemo ⁷noverat Africanam cum Cato senatui intulit¹, ut ⁸quo iam provincia hostilis esset⁸, cui ⁹subigendae semper instabat, exprimeret. ¹⁰Cerasium Cn. Pompeius de ¹¹Ponto primus Italiae ¹²provolgavit⁴. Potuerunt mihi novorum apud Romanos ¹³pomorum inventores hi meruisse praeconium divinitatis. Tam vanum hoc quam ¹⁴etiam propter artium commenta deos haberi. Quibus si comparentur nostrae ¹⁵aetatis artifices, quanto dignius

28. gente (Aβ)ab. g...e Aq. 29. non modo honore ab. no mo...onore Aq. non mo...honore Aβ.

Cap. XVI. 1. necessaria by. ne .....ia Aa. 2. nonne confitemini ego. non et confitemini γ. non confitemini b. non .....itemini Aa: 3. potius honoratis by. po .....noratis Aa. 4. repertores? Priusquam qui ego. repertores? nam priusquam γ. repertores ..... q' Aq. repertores ..... q; Aβ. repertores ..... quam ab. 5. sensit cuius vere est ministerium institutoris ego. sensit cui praebuit ministerium inventoris (aut sensit penes quem magisterium institutoris) γ. sensit ..... ministerium institutoris Aab. 6. invenit et illud ipsum γ. invenit ..... sum Aab. 7. noverat Africanam cum ego. noverat cum Africanam γ. noverat ..... um Aab. noverat, usque dum Hildebrandus. 8. quoniam a, sed corr. in Erratis. 9. subigendae semper ego. subiugendae (aut substruendae) semper γ. sub ..... semper Aq. sub ..... semper (Aβ)ab. 10. Cerasium Aa. Cerasum b. 11. Ponto primus Italiae γ. Ponto ..... Italiae ab. Ponto ..... taliae Aq. Ponto ..... aliae Aβ. 12. provolgavit Aab. 13. pomorum inventores hi meruisse γ. pomorum ..... ruisse Aq. Hildebrandus adnotavit oculorum aciem hodie effugere utrum in A. scriptum sit ruisse, an tuisse. pomorum ..... ruisse ab. pomorum ..... tuisse Aβ. 14. etiam propter artium commenta ego. etiam ob artium commenta γ. etiam ..... commenta Aq. etiam ..... commenta (Aβ)ab. 15. aetatis artifices, quanto dignius ego. aetatis artifices, multo dignius γ. aetatis ..... gmo (?) dignius Aq. aetatis ..... o dignius ab. aetatis ..... eo dignius Aβ.

Cap. XVI. Concordat Apologetici cap. 11.

a. et necessaria victui demonstraverunt.] Ut hinc divinitatem meruisse viderentur.

b. Africanam cum Cato senatui intulit] V. Plin. Hist. Nat. XV, 18.

c. quo iam provincia hostilis esset] Quam prope sita sit provincia hostilia. Plin. l. l. „tam prope a maris habemus

hostem.“ Gothofredus quo interpretatur „quo loco quam proximo.“

d. Cerasium Cn. Pompeius de Ponto primus Italiae provolgavit.] V. quae adnotavi ad Apolog. cap. 11. Provolgare vel provolgare, ut hic liber Agobardi habet, Tertullianus posuit etiam Adv. Marcion. IV, 21 „utique id noluit provulgari.“ et De Virg. Veland. cap. 13 „Quo ergo foris quidem bonam suam

posteris quam prioribus consecratio ¹⁶competisset? - *Quaeso vos, an non omnibus iam artificiis antiquitas exolevit, usu ¹⁷quotidiano ubique^e instruente novitatem? Atque adeo quos ob artes ¹⁸sanctificatis, laeditis in ipsis artibus et provocatis in ¹⁹aemulis insuperatis^f.*

¹Denique religionis vestrae tutoribus suis non negatis omnibus his quos deos antiquitas voluit, ²posteritas credidit, nobis superest adhuc illa Romanarum ³superstitionum praegravis ⁴praesumptio, cui adversus vos, nationes, congredi habemus, propterea scilicet Romanos totius orbis ⁵dominos atque arbitros factos fuisse, quod officii religionum ⁶meruerint dominare sic, ut parum absit, quin ipsis suis deis praevalcant. Nimirum ⁷Sterculus, et Mutunus, et

Cap. XVII.

16. competisset? Quaeso vos, an non ego. competisset, quandoquidem γ . competisset ..... on $\Delta\phi$. competisset... on ($\Delta\beta$)ab. 17. quotidiano ubique instruente γ . quotidiano ..... e instruente Δ , teste Gothofredo in curis secundis. quoti ..... e instruente $\Delta\phi$. quotidiano instruente ab. quoti ..... o instruente $\Delta\beta$. 18. sanctificatis, laeditis in ego. sanctificatis, eos in γ . sanctifi ..... in $\Delta\phi$. sanctifi ..... in ($\Delta\beta$)ab. 19. aemulis insuperatis ego. aemulis insuperatos Δ ab.

Cap. XVII. 1. Denique religionis vestrae tutoribus ego. Denique Romae auctoribus γ . Denique ..... toribus $\Delta\phi$. Denique ..... toribus ($\Delta\beta$)ab. 2. posteritas credidit, nobis superest adhuc illa Romanarum superstitionum ego. posteritas ..... superstitionum $\Delta\phi$. posteritas credidit, postremum nobis superest adhuc illa Romanarum superstitionum γ . posteritas c ..... superstitionum a. posteritas c ..... superstitionum ($\Delta\beta$)b. 3. superstitionum praegravis praesumptio ego. superstitionum praegravis ..... praesumptio $\Delta\phi$. superstitionum ..... praesumptio ab. superstitionum ..... praesumptio $\Delta\beta$. superstitionum periculosa praesumptio γ . Δ praesumptio, cui adversus vos, nationes, congredi habemus γ . praesumptio, cui ..... hemus $\Delta\phi$. praesumptio, cui ..... hemus a. praesumptio, cui ..... hemus ($\Delta\beta$)b. 5. dominos atque arbitros factos fuisse ego. domi ..... se $\Delta\phi$. dominos factos fuisse γ . domi ..... se a. domi ..... se ($\Delta\beta$)b. 6. meruerint dominare sic, ut parum absit, quin ipsis suis deis ego. meruerint ..... eis $\Delta\phi$. dominatum orbis sic, ut nulli hostes eis γ . domina ..... eis (sed a. habet in Erratis corr. eis) ab. 7. Sterculus et Mutunus et Larentina provexit hoc ego. Sterculus et Mutinus et Larentina Romanis peperit hoc γ . Sterculus ..... hoc $\Delta\phi$. Sterculus (Sterculus a.) ..... hoc $\Delta\beta$ a. Sterculus ..... hoc b.

abstrudant, in Ecclesia vero *pravulgant*?⁴⁴ Cf. Sidon. Apoll. IX, 11. Sulpic. Sever. Hist. Sacra II, 5.

e. ubique] Inter quotidiano et instruente deest vocula, cuius extrema littera e adhuc comparat in msto. Quare scribo ubique. (Gothofr.)

f. laeditis in ipsis artibus et provocatis in aemulis insuperatis.] Ita omnino reponendum erat. Artes sunt artificia. Aemuli insuperati sunt nostrae aetatis artifices, quorum solertia deos irritat quia superat.

Cap. XVII. Concordat Apologetici cap. 25. 26.

a. praesumptio] Apolog. cap. 25

„Quoniam tamen Romani nominis proprie mentio occurrit, non omitam congressionem, quam provocat illa praesumptio dicentium Romanos pro merito religiositatis diligentissimae in tantum sublimitatis elatos, ut orbem occuparint, et adeo deos esse, ut praeter ceteros floerant qui illis officium praeter ceteros faciant. Scilicet ista merces Romanis a deis pro gratia expensa est. Sterculus, et Mutunus, et Larentina provexit imperium. Peregrinos enim deos non putem extraneae genti magis factum voluisse quam suae, patriam apiam, in quo nati, adulti, nobilitati sepulchrique sunt, transfretanis dedisse.“

Larentina *provenit* hoc ⁸imperium. Unus Romanorum destinatus a suis deis dominationi populus. Peregrinos enim non putem extraneo ⁹potius populo factum voluisse^a quam suo, ut fierent desertores et destitutores, ¹⁰immo proditores patrii soli, in quo nati, adulti, nobilitati sepultique sunt. ¹¹Ita ne Iuppiter quidem Cretam suam Romanis fascibus concuti sineret, oblitus antrum illud ¹²Idaeum et aera Corybantia et nutricis suae illic iucundissimum odorem. Nonne omni ¹³Capitolio tumulum illum suum praeposuisset, ut illa potius terra ¹⁴regnaret quae Iovis cineres textit? Vellet Iuno Punicam urbem posthabita Samo dilectam et utique Aeneadarum ignibus ¹⁵adoleri? Quod sciam

hic illius arma,

Hic currus fuit, hoc regnum dea gentibus esse,

Si ¹⁶qua fata sinant, iam tunc tenditque fovetque^b.

Misera adversus ¹⁷fata non valuit! Nec tamen tantum honoris Romani ¹⁸fatis decreverunt, ut ¹⁹dedentibus Carthaginem sibi, quantum Larentinae. ²⁰Sed dei isti conferendi regni^c in ²¹potestate non sunt.

8. imperium. Unus Romanorum destinatus a suis deis dominationi populus. Peregrinos enim non putem ego. imperium unus Romanorum destin ..... tem *Aq.* imperium Latio (*sed in Erratis del. voc. Latio*).. seu Romanorum distin ..... tem *a.* imperium ..... seu Romanorum distin ..... tem (*Aβb.*) imperium. Virtus Romana destinatum ad imperium, quid? Nec prae natali solo putem *γ.* 9. potius populo factum voluisse quam suo, ut fierent desertores ego. potius deos imperio voluisse sapisse, alioquin impios desertores *γ.* potius ..... tores *Aq.* potius ..... tores *a.* potius ..... tores (*Aβb.*) 10. immo proditores patrii soli, in quo nati, adulti, nobilitati *γ.* im ..... ti *Aq.* in ..... ti *a.* in ..... ti (*Aβb.*) 11. Ita ne Iuppiter quidem Cretam suam Romanis fascibus concuti sineret, oblitus ego. Ita ne Iuppiter quidem ..... oblitus *Aq.* Ita nempe Iuppiter Cretam suam Romanis fascibus premi sineret, oblitus *γ.* Ita nempe ..... oblitus *Aβa.* Ita nempe ..... oblitus *b.* *Iac. Gothofredus* curis secundis in *A.* deprehendisse sibi visus est haec vocabulorum vestigia: Ita nempe Iuppiter ..... ms ..... nis fascibus pr ..... oblitus. 12. Idaeum et aera Corybantia et nutricis suae illic iucundissimum *γ.* Idaeum ..... dissimum *Aq.* Idaeum ..... dissimum *a.* Idaeum ..... dissimum (*Aβb.*) 13. Capitolio tumulum illum suum praeposuisset, ut ego. Capitolio ..... ut *Aq.* Capitolio tumulum praeposuisset, ut *γ.* Capitolio ..... ut *a.* Capitolio ..... ut *b.* ca ..... ut *Aβ.* 14. regnaret quae Iovis cineres textit. Vellet Iuno Punicam urbem posthabita ego. regnaret quae Iovis cineres tegit? Vellet Iuno urbem posthabita *γ.* regnaret ..... posthabita *Aq.* regnaret ..... posthabita *a.* regnaret ..... posthabita (*Aβb.*) 15. adoleri. Quod sciam hic *γ.* adoleri (*adoleru Aq.*) ..... hic *Aab.* 16. qua fata sinant (*Aβab.*) q ..... sinant *Aq.* 17. fata non valuit. Nec *ab.* fata ..... nec *Aq. et Aβ.* 18. fatis decreverunt ego. satis decreverint *Aab.* 19. dedentibus Carthaginem *by.* dede ..... Carthaginem *a.* dede ..... aginem *Aβ.* dede ..... ginem *Aq.* 20. Sed dei isti conferendi regni ego. Si dei isti conferendi *Aab.* 21. potestate non sunt. Si regnavit enim ego. potestate. Regnavit *γ.* pote ..... vit enim (*Aβab.*) potest ..... vit *Aq.*

^aa. factum voluisse] Sic edi volui etiam in Apologetico, non *factum voluisse*, ut me invito expressum est.

^bb. fovetque.] Vergil. Aen. I, 20 sqq.

^cc. regni] Vocabulum regni revocavi ex ultima parte vocabuli praecedentis. Initio

sententiae reposui *Sed* pro *Si*, quod libri habent. Persaepe habes particulas eas confusas a librariis. Exempla addere piget. Quod ad rem cf. Apolog. cap. 25 „Plures deos vestros regnasse certum est. Igitur si conferendi regni tenent

Si regnavit enim Iuppiter Cretae et Saturnus Italiae et Isis ²²*Aegypto, et homines regnaverunt, quibus etiam operati plerique traduntur.* ²³*Ita qui servit, et dominos facit, et* ²⁴*dediticius Admeti cives Romanos* ²⁵*imperio auget, dum liberalem cultorem suum* ²⁶*Croesum ambiguis sortibus* ²⁷*fallendo perdidit.* *Quid timebat deus verum constanter praenuntiare regno* ²⁸*excidendum ei esse? Aucti potestate regnandi quoque* ²⁹*veluti urbes suas* ³⁰*tueri unquam potuissent! Si Romanis praestitisse valuerunt, cur Athenas a Xerxe Minerva non defendit? vel cur Delphos de manu* ³¹*Pyrrhi? Apollo non eruit?* ³²*Servant urbem* ³³*Romam qui* ³⁴*suas perdiderunt, si hoc religiositas Romana* ³⁵*meruit. Atqui non post summum imperium auctis iam rebus superstitio quaesita est? Etsi a Numa sacra introducta sunt, nondum tamen aut simulacris aut templis res vestras divina frustrabant. Frugi religio et paupertina* ³⁶*superstitio; altaria temeraria et vasa sordida, et* ³⁷*nidor parvus ex illis, et deus ipse* ³⁸*nusquam. Ergo non ante religiosi quam maiores, quia religiosi. Atquin* ³⁹*quomodo summam ob religionem et deorum profundissimam curam imperium* ⁴⁰*Romanis quaesitum videri possit, quod laesis potius deis auctum est? Nisi fallor* ⁴¹*enim omne regnum vel imperium bellis*

22. Aegypto et homines regnaverunt ego. Aegypto. Non minus regnaverunt γ. aegyp. regnaverunt Αβ. Aegypto..... regnaverunt ab. aegypto..... regnaverunt Αq. 23. Ita qui servit, et dominos ego. Ita quis alios dominos γ. Itaque..... minos (mines ab., sed Gothofredum minos edi voluisse adnotatio eius testatur) Αab. 24. dediticius Αβ. 25. imperio auget, dum liberalem ego. imperare voluit. Qualem γ. imper..... lem a. imper..... lem (Αβ) b. imperium..... lem Αq. 26. Croesum Αβ. 26 b. fallendo perdidit. Quid timebat deus ego. fallendo perdidit. Timebat enim γ. fallendo..... timebant deum Αq. fallendo..... timebat deum (Αβ) ab. 27. excidendum ei esse? Aucti potestate ego. exc..... potestate Αq. excidium. Et alioquin accepta potestate γ. exc..... potestate (Αβ) b. exc..... potestate a. 28. veluti ego. velut in Αab. 29. tueri unquam potuissent ego. tueri omnino potuissent γ. tueri..... potuissent Αq. tueri..... potuissent (Αβ) ab. 30. Pyrrhi Αa. 31. Servant Α. Servarint ab. 32. Romam (Αβ) ab. Romanam (Αq.) 33. suas Αq. et Αβ. sua ab. 34. meruit. Atqui (Αq) ab. meruerit qui Αβ. 35. Etsi a Numa (Αβ) ab. e si anima Αq. 36. superstitio; altaria temeraria b. superstitio; arae temerariae γ., prob. Havercamp. ad Tertulliani Apolog. p. 255. superstitio temeraria Hildebrandus. superstiti..... neraria Αq. superstitio..... eraria (in adnot. erariae) a. supersti..... eraria Αβ. 37. nidor parvus (aut gratus) ex illis γ. nidor..... ex illis Αab. 38. nusquam. Igitur non ante religiosi ego. nusquam. Ergo non ante religiosi γ. nusquam..... religiosi a. nusquam..... on ante religiosi Α, teste Gothofredo ex curis secundis. nusquam..... gnante religiosi Αq. nusquam..... religiosi (Αβ) b. 39. quomodo summam ob religionem ego. quomodo..... religionem Αq. quomodo..... religionem (Αβ) ab. quomodo ob religionem γ. 40. Romanis quaesitum videri γ. Romanis..... videri Αab. 41. enim omne regnum ab. enim..... um Αβ. enim..... num Αq.

potestatem, cum ipsi regnarent, a quibus acceperant eam gratiam? Quem coluerat Saturnus et Iuppiter? aliquem, opinor, Sterculum — — Ergo aliorum est regnum dare, quia regnabatur multo ante quam isti dei inciderentur."

d. fallendo perdidit.] Herodot. I, 50. Diod. Sic. XVI, 56.

e. praestitisse] Potestatem regnandi.

f. de manu Pyrrhi] Pausan. Phoc. cap. 7. Strab. IX, p. 421. Euriip. Androm. v. 51. sqq. et v. 1090 sqq.

quaeritur et bellis ampliatur. ⁴²Porro *laeduntur* victoribus et dei urbis. Nam eadem strages et moenium et ⁴³templorum, pares caedes et civium et sacerdotum, ⁴⁴eadem rapinae profanorum ⁴⁵et sacrorum. Tot sacrilegia Romanorum quot ⁴⁶tropaea, tot ⁴⁷deinde de deis *quot de gentibus* ⁴⁸triumphi. Manent ⁴⁹et simulacra captiva, et utique ⁵⁰si sentiant victores suos, non amant. Sed quia nihil sentiunt, impune ⁵¹laeduntur, et quia impune laeduntur, frustra adorantur. Itaque quorum ⁵²fastigium per victorias adultum est, non possunt videri religionis meritis ⁵³excrevisse, sive crescendo *laesores religionis*, sive laedendo creverunt. Regnum universae ⁵⁴nationes suis quaeque temporibus habuerunt, ut Assyrii, ut Medi, ut Persae, ut ⁵⁵Aegyptii; est et adhuc penes quosdam, et tamen qui amiserunt, non sine religionibus et cultu et depropitiis deorum ⁵⁶morabantur, donec postremo Romanis cessit universa ⁵⁷paene dominatio. Sors temporum ita ⁵⁸volutavit regna. Quae quis temporum vices ordinavit? Idem regna dispensat, ⁵⁹et nunc penes Romanos eam summam tanquam pecuniam de multis ⁶⁰nominibus exactam in unam arcam congregavit. Quid de ea statuerit sciunt proximi ei^h.

42. Porro laeduntur victoribus ego. Porro bella (voc. bella in adnot. non comparet) ..... ib a. Porro ..... ib (Aβ)b. Porro ..... ibus Aφ. Porro cedunt victoribus γ. 43. templorum, pares caedes (Aβ)ab. templorum ..... des Aφ. 44. eadem ab. eadem A. 45. et sacrorum ab. et .... rum Aβ. et ..... rum Aφ. 46. tropaea a. tropaea Aβ. trophaea (Aφ)b. 47. deinde de deis quot de gentibus ego. dein de deis quot de gentibus γ. de deis quot de gentibus b. deinde dei ..... ntibus Aφ. et Aβ. deinde dei ..... ibus a. 48. triumphū Aa. 49. et ab. at A. 50. si sentiant victores suos ego. sentiunt Romanos γ. sentientes deos Priorius. senti ..... os Aφ. senti ..... os (Aβ)ab. 51. laeduntur, et quia impune laeduntur ego. leduntur ..... leduntur Aφa. leduntur ..... leduntur Aβb. laeduntur, et qui laeduntur γ. laeduntur, et qui non laeduntur Priorius. 52. fastigium per victorias ego. fastigium per proelia γ. fastigium ..... Aφa. fastigium ..... (Aβ)b. 53. excrevisse, sive crescendo laesores religionis ego. excrevisse ..... nis Aφ. excrevisse ..... nis (Aβ)ab. excrevisse, qui uti diximus, crescendo laeserunt γ. 54. nationes suis quaeque temporibus ego. nationes antiquis temporibus γ. nationes ..... poribus Aφ. nationes ..... temporibus a. nationes ..... poribus Aβ; nationes temporibus b. 55. Aegyptii. Est et adhuc γ. Aegyptii ..... aut (uc in adnot. habet a.) ab. Aegypt ..... uc Aβ. aegypt ..... ive Aφ. 56. morabantur, donec postremo Romanis cessit ego. morabantur, donec Romanis cessit γ. morav ..... cessit Aφ. mora ..... cessit (Aβ)ab. 57. paene Aβ. 58. volutavit regna ego. volutavit ..... Aφ. volutavit ..... (Aβ)ab. 59. et nunc penes (Aφ)by. et ..... penes Aβa. 60. nominibus (Aβ)b. nominibus Aφa. Subscriptio in A. teste Steph. Balusio est: AD NATIONES LIBER II. EXPLICIT.

g. depropitiis deorum] h. e. deorum qui non amplius sunt propitii, sed irati atque infesti. Notantur imprimis Iudaei.

h. sciunt proximi ei.] Nempe Chri-

stiani, quibus sunt nota quae Paulus hac de re ad Thessalonicenses scripsit, futuram primum imperii Romani defectionem, deinde superventura Antichristi tempora, tum saeculi finem." (Rigalt.)

DE
TESTIMONIO ANIMAE.

In scripturae discrepantia verbis scriptoris subiecta

- A* significat codicem Agobardinum (*A* ex collatione Hildebrandi, *A*^β ex collatione Steph. Baluzii).
- B* - editionem principem, Io. Gangneii anno MDXLV. (*B*mg. scripturam et huius editionis margine prolatam).
- C* - - secundam, Sigism. Gelenii (a. MDLXII.), qui codice Britannico, Mashurensi, in hoc libro emendando usus erat.
- a* - - Iac. Pamelii (a. MDLXXIX.).
- b* - - Nicol. Rigaltii anni MDCXXXIV.
-

DE TESTIMONIO ANIMAE*.

Magna curiositate et maiore longe memoria opus est 'ad studendum', 'si qui velit ex 'litteris 'receptissimis quibusque philo- Cap. I. sophorum vel poëtarum vel quorumlibet 'doctrinae ac sapientiae 'saecularis magistrorum testimonia excerpere Christianae veritatis, ut aemuli persecutoresque eius de suo proprio instrumento^b et erroris in se et iniquitatis in nos 'rei revincantur'. Nonnulli quidem^d, quibus de pristina 'litteratura et curiositatis labor et memoriae tenor perseveravit, 'ad eum modum opuscula penes nos condiderunt, commemorantes et 'testificantes 'in singula rationem et

* INCIPIT DE TESTIMONIO ANIMAE FELICITER. Aß.

Cap. I. 1. adstudendum b. 2. si quis BCa. 3. litteris A., ubicumque nihil adnotavero. 4. receptissimis cuiusque Ciacconius, prob. Iunio. 5. doctrina sapientiae BCa. 6. saecularis Aß. 7. rei evincantur. Ac nonnulli Iunius. 8. litteratura A., ubicumque nihil adnotavero. 9. ad eum modum opuscula BCa. ad ..... opuscula Aφ. ad gentes b. 10. testificantes Aφ. contestificantes (Aß)BCab. 11. in singula rationem et originem traditionum ego. in singulationem et originem et traditionem A. in suggillationem et originem et traditionem BCa. in singula rationem et originem et traditionem b. in suggillationem et originem et traditionem et sententiarum Latinus, probante Fr. Iunio, adversante Barthio Adversus. p. 938. in singula rationem et originem et traditionem et argumenta sententiarum per quae re cognosci Priorius, partim ex sententia Barthii prolata l. l.

Cap. I. a. ad studendum] Mirificum prorsus Rigaltius de hoc loco adstudere aliquod verbum flagens „opus adstudendum“ explicat „opus summo studio conficiendum.“

b. de suo proprio instrumento] Instrumentum Tertullianus saepissime ponit de librorum apparatu. Apolog. cap. 47 „Nec mirum si vetus instrumentum (h. e. Veteris Testamenti libros) ingenia philosophorum interverterunt.“ Ibid. cap. 10 „Si et ipsa inficias ierit, de suis antiquitatum instrumentis revincetur.“ Ibid. cap. 21 „Sed quoniam edidimus antiquissimis Iudaeorum instrumentis sectam istam esse suffultam.“

c. rei revincantur.] Fuerunt qui h. l.

rei evincantur rescribendum iudicabant, sed parum caute. Innumeris enim locis apud Tertullianum revincere reperitur pro convincere, ut paucos nunc indicem, praeter locum Apologetici cap. 10. modo excitatum, Apolog. cap. 1 „Non potes dementiam dicere, qui revinceris ignorare.“ Ibid. cap. 46 „Qui nos revincere audebit?“ Ad Scap. cap. 2 „Daemones autem non tantum respuimus, verum et revincimus et quotidie traducimus et de hominibus expellimus.“ Ad Nat. 1. 1. init. „Testimonium ignorantiae vestrae, quae iniquitatem odii, dum defendit, revincit.“ Ita infra etiam hoc ipso capite „seu saeculum revincens.“

d. Nonnulli quidem] Significat qui

originem traditionum et sententiarum argumenta, per quae recognosci possit nihil nos aut novum aut portentosum suscepisse, de quo non etiam communes et publicae litterae ad suffragium nobis patrocinentur, si quid aut erroris eiecimus aut aequitatis admisimus¹². "Sed suis quidem magistris, alias probatissimis¹³ atque lectissimis, fidem inclinavit¹⁴ humana¹⁵ de incredulitate duritia, sicubi in argumenta Christianae defensionis impingunt. Tunc vani poëtae, cum deos humanis passionibus et fabulis¹⁶ designant¹⁷, tunc philosophi duri¹⁸, cum¹⁹ veritatis fores pulsan. Hactenus sapiens et prudens habebitur qui prope Christianum²⁰ pronuntiaverit, cum, si quid prudentiae aut sapientiae affectaverit seu²¹ caerimonias despuens seu saeculum revincens, pro Christiano denotetur. Iam igitur nihil nobis erit cum litteris et doctrina perversae felicitatis²²,²³ cui in falso potius creditur quam in vero. Viderint, si qui de unico et solo deo pronuntiaverunt. Immo nihil²⁴ omnino²⁵ relatum

12. Sed suis quidem *ABmg.* Sed ne suis quidem *BCab.* 13. atque lectissimis *om. A.* 14. de incredulitate *A.* dei incredulitate *Barthius l. l.* 15. absignat *Fr. Iunius.* 16. varietatis fores *Aß.* 17. pronuntiavit *Ca.* 18. caerimonias *Aß.* ceremonias (*Aφ*) *BCab.* 19. cum in falso eius creditur *A.* 20. relatum sit *a.*

ante se adversus gentes scripserunt, Quadratum dico, Aristidem, Iustinum, Anaxagoram, Melitonem, Theophilum Antiochenum, Apollinarium, Tatianum, Irenaeum, Clementem Alexandrinum et Miltiadem. (Pam.)

e. aut aequitatis admisimus.] h. e. aut veri recepimus in fidem nostram.

f. fidem inclinavit] Gagneii correctionem „Sed ne suis quidem magistris,“ quam reliqui deinceps editores receperunt probare non possum, si quidem fidem inclinare non pro „fidem habere“ vel „accommodare,“ et „cum superbia quadam, perpetua ignorantiae comite,“ ut placet Barthio Advv. p. 939, „accommodare,“ sed pro imminuere positum videtur, ut in illo Quinctiliani loco X, l. med. „Quin etiam Phalereum illam Demetrium, quamquam is primus inclinasse eloquentiam dicitur, multum ingenii habuisse et facundiae fateor.“ Certe, etiam si quis ad illam potius verbi inclinare interpretationem inclinandum duxerit, interrogationis signo post impingunt restituendo quam vulgato ne illo, quod prorsus extraneam, servando librorum veterum auctoritati melius consultum fore videbit.

g. designant] Casp. Barthius Advers. pag. 939. verbum designare per infr-

mare interpretans qua auctoritate suam opinionem stabiliendam putaverit assequi nequeo, etsi quod Iunium refutavit, cui „absignare,“ quod ἀποσφραγίζω interpretantur glossaria, hic visum est posse restitui, recte fecisse videtur. Immo designare, h. l. accipiendum pro simplici signare, pro repraesentare aut delineare.

h. duri] h. e. stupidi; ut supra duritia pro stupore. Cf. Barth. Advv. p. 1331. Exempla ex Tertulliani scriptis collecta alio loco adscribam.

i. prope Christianum] Recte Barthius Advers. p. 1428. et ad Statii Silv. l. 20. p. 20. „prope Christianum pronuntiare“ philosophum interpretatur Christianae sapientiae parem sermonem serere vel paria cum Christianorum dogmatis sciscere.

k. perversae felicitatis] Quippe quae aemulavit et affectavit potius veritatem quam assequi studuit.

l. Immo nihil sqq.] Recte La Cérda: „Immo concedo, ut nihil omnino relatum sit in libris gentiliis, quod ad favorem verae religionis agnoscat Christianus, ne idcirco exprobrare Christianus possit, quod ibi scriptum sit.“ Sequentibus verbis rationem aperit, cur concedat nolle uti gentiliis testimoniis,

sit, quod agnoscat Christianus, ne exprobrare possit. Nam et quod relatum est, neque omnes sciunt, neque qui sciunt, constare confidunt. "Tanto abest", ut nostris litteris annuant homines, ad quas nemo venit nisi iam Christianus. Novum testimonium advoco, immo omni litteratura notius, omni doctrina agitatius, omni editione vulgatus, toto homine maius, id est totum quod "est hominis. Consiste in medio anima: seu divina et aeterna res es secundum plures philosophos, eo magis non "mentieris: seu minime divina, quoniam quidem mortalis, ut Epicuro soli videtur, eo magis mentiri "non debebis", seu de caelo exciperis, seu de terra conciperis, seu numeris seu atomis concinnaris, seu cum corpore "incipis, seu post corpus induceris, undeunde et quoquo modo hominem facis animal rationale, sensus et scientiae capacissimum. Sed non eam te advoco, quae scholis formata, bibliothecis exercitata, "academicis et porticibus Atticis "pasta sapientiam "ructas. Te simplicem et rudem et impolitam et idioticam^o compello, "qualem te habent qui te solam habent, illam ipsam de compito, de trivio, "de tetrino totam. Imperitia tua mihi opus est, quoniam aliquantulae "peritiae tuae nemo credit. Ea expostulo, quae "tecum homini inferis, quae aut ex temetipsa aut ex quocunque auctore tuo

21. Tantum Iunius. 22. est homines A. 23. mentieris Ciacconius. mentiens (Aß) BCab. 24. non debens b., ex coniectura Fulvii Ursini. 25. incooperis BCa. inciperis Iunius. 26. academicis Aß. academicis BC. 27. pasta sapientiam Ab. pastam sapientiam volebat Hildebrandus ad Apuleium tom. II. p. 332. porta sapientia B. partam sapientiam Ca. 28. crucias Ursinus. 29. qualem habent BCa. 30. de tetrino notam Aq. 31. peritiae tuae nemo BCa. peritiae nemo Ab. 32. tecum homini Ab. tecum in hominem BCa.

scilicet quod ne ipsi quidem gentiles, quod in illis scriptis relatum sit, sciant neque, qui sciant, confident.

m. Tanto abest] Qui hic „Tantum“ rescribendum somniverunt, loci rationem omnino non ceperunt. Innumeris locis ea comparativi „magis“ ellipsis apud Tertullianum reperitur. Ita, ut pauca exempla proferam, Ad Nat. I, 7 „Quanto enim prout a militiam, tanto ad mali fidem oportuni estis.“ Ibid. I, 12 „quantoque genus censetur origine, tanto origo convenitur in genera.“ Ibid. II, 12 „At quanto diffusa res est, tanto substringenda nobis erit.“ De Fuga in Persae. cap. 2 „Vides iam et a servis dei faciles diabolum accipere potestatem; tanto abest, ut eam ex proprietate possideat.“ V. de hac ellipsi A. Schott. Observat. Ham. V, 24. Mancker. ad Fulgent. Mythol. II, 7. p. 676. Baernewmann. ad Lactant. V, 7. p. 608. et ad Euseb.

De Opif. cap. 19. p. 1216. Hildebr. ad Apul. Florid. III, 16. p. 71. et ad Arnob. Adv. Nat. V, 2.

n. eo magis mentiri non debebis] Animam compellat. Si divina, inquit, et aeterna res es, eo magis non mentiris, cum sit turpe et indignum Deo mendacium: si minime divina res es, eo magis mentiri non debes, ut testimonium dicas in gratiam Dei, ad quem minime pertines. (Rigalt.)

o. idioticam] Adverbium huius adiectivi habes apud Vet. Interpr. Irenaei Praef. I, I. V, 25.

p. peritiae tuae] Vocala „tuae“, in Cod. Agobardino omissa ideoque et ab Rigaltio deleta ex editionibus Gangneii et Gelenii restituenda videbatur, eo magis, quo facilius librarii oculis in syllabam „tiae“ praecedentis vocabuli aberrantibus per errorem aut incuriam omitti poterat.

sentire didicisti. Non es, quod sciam, Christiana. Fieri enim, non nasci¹ solet Christiana. Tamen nunc a te testimonium flagitant Christiani, ab extranea adversus tuos, ut vel tibi erubescant², quod nos ob ea oderint et ³inrideant quae te nunc ⁴conscientia detinent⁵.

Cap. II. Non placemus ¹deum praedicantes hoc nomine ²unico unicum, a quo omnia et sub quo universa. Dic testimonium, si ita scis. Nam te quoque palam et tota libertate, qua non licet nobis, domi ac foris audimus ita pronuntiare, Quod deus dederit³, et, Si deus voluerit. Ea voce et aliquem esse significas et omnem illi confiteris potestatem ad cuius spectas voluntatem, simul et ceteros negas deos esse, dum suis vocabulis nuncupas, Saturnum, Iovem, Martem, Minervam. ⁴Nam solum deum confirmas quem tantum deum nominas, ut, 'cum et illos interdum deos appellas, de alieno et quasi pro mutuo usa videaris. De natura quoque dei, ⁵quem praedicamus, nec te latet. Deus ⁶bonus, Deus benefacit tua vox est. ⁷Plane, adicis. Sed homo malus, scilicet⁸ ⁹contraria

33. solet ABCa. soles b., ex coniectura Ursini. 34. inrideant AB. 35. conscientia detinet ego. conscientia detinet AqBmg. consciam detineant (Aβ)BCab.

Cap. II. 1. dominum BCa. 2. unico om. Aq. 3. Nam om. Ab. 4. cum et ego. et cum ABCab. 5. quam praedicamus b. 6. bonus est BCa. 7. planea dicis A. Plane ea dicis BCa. Plane adicis b. 8. et contraria B.

q. fieri enim, non nasci] Apolog. cap. 18 „De vestris samus: sunt, non nascuntur Christiani.“ Hieronym. Ep. ad Laetam „Hoc et gener eius faciebat antequam crederet; sunt, non nascuntur Christiani.“

r. tibi erubescant] Apol. cap. 9 „Erubescat error vester Christianis.“ Ibid. cap. 11 „et nunc utique melioribus apud inferos musitantibus erubescit.“ Augustin. c. Iulian. IV, 14 „Unusquisque sibi vel alteri erubuerunt.“

s. quae te nunc conscientia detinent.] Quorum te nunc conscientia detinet. De verbo „detinere“, quod frequentissimum est apud Tertullianum pro „praeiudicio damnare“ vel etiam pro „accusare“, alio loco adnotabimus.

Cap. II. a. Quod deus dederit] Minuc. Felix Octav. cap. 18 „Nec nomen deo quaeras, deus nomen est. Illic vocabulis opus est, cum per singulos propriis appellationum insignibus multitudo dirimenda est: deo, qui solus est, dei vocabulum totum est. Quem si patrem dixero, terrenum opineris; si regem, carnalem suspiceris; si dominum, in-

telleges utique mortalem. Aufer additamenta nomini, et perspicies eius claritatem. Quid, quod omnium de isto habeo consensum? Audio vulgus, cum ad caelum manus tendant, nihil aliud quam deum dicunt et „deus magnus est“ et „deus verus est“ et „si deus dederit.“ Vulgi iste naturalis sermo est, an Christiani consentientis oratio?“

b. Plane, adicis, Sed homo malus, scilicet] Ita cum Rigaltio scribendum duxi, cum olim maluissem: „Plane, ea dicis, sed homo malus scilicet, sed contraria sqq.“ Iunius, quem in sua editione La Cerda secutus est, loco medellam attulisse sibi visus est scribendo: „plane ea dicis (sed homo malus scilicet) contraria sqq.“ ad quam sententiam firmandam haec adnotat: „Infert auctor ex antecedente membrum illud παρὲν θεῶν de homine, quod oblique ἐκ πλάνου, et figuratiter κατὰ σχῆμα expröbare videtur anima per consequens, quotiens illud de deo asseverat. Respicit autem ad locum Matth. 6.“ „Oblique“ est ἐκ πλάνου, non aperte, ut ap. Tacit. Ann. III, 35. „Castigatis per litteras oblique patribus.“ Cf. Id. ibid.

propositione oblique et figuraliter exprobrans ideo malum hominem, quia a deo bono abscesserit. Etiam, quod penes deum bonitatis et benignitatis omnis benedictio inter nos summum sit disciplinae et conversationis sacramentum, Benedicat te deus tam facile pronuntias quam Christiano necesse est, at cum ⁹in maledictum convertis ¹⁰dictionem dei, perinde dicto omnem super nos potestatem eius consistere secundum nos confiteris. Sunt qui etsi deum non negent, ¹¹despectorem plane et arbitrum et iudicem non putent (in quo utique nos maxime reiciunt, qui ad istam disciplinam metu praedicati iudicii transvolamus), sic deum honorantes, dum curis observationis et molestiis animadversionis absolvunt cui ne iram quidem adscribunt. Nam si deus, inquit, irascitur, corruptibilis et passionalis est¹²: porro quod patitur quodque corrumpitur etiam interitum potest capere, quem deus non capit. At ¹³idem alibi animam divinam et a deo ¹⁴conlatam confitentes cadunt in testimonium ipsius animae retorquendum adversus opinionem superiorem. Si enim anima aut divina aut a deo data est, sine dubio datorem suum novit, ¹⁵et si novit, utique et timet, ¹⁶et tantum postremo ¹⁷adauctorem. An non timet ¹⁸quem magis propitium velit quam iratum? Unde igitur naturalis timor animae in deum, si deus ¹⁹non novit irasci? Quomodo timetur qui nescit ²⁰offendi? Quid timetur, nisi ira? Unde ira, nisi ex animadversione? Unde animadversio, nisi ²¹de iudicio? Unde iudicium, nisi de potestate? Cuius potestas summa, nisi dei solius? Hinc ergo tibi, anima,

9. id maledictum BCa. in maledictum Ab., et antea ita emendaverat Latinus. 10. dictionem dei, perinde dicto ABmg. benedictionem dei, perinde dicto Cab. benedictionem dei. Proinde dicis B. 11. despectorem AC. 12. idem ABB. 13. conlatam ABb. 14. et si non novit ABB. 15. ut tantum BCa. 16. adauctorem Ab. auctorem BCa. 17. et quem (quam Aφ.) magis AB. 18. non vult irasci Ab. 19. offendit A. 20. de iudicio b. de dei iudicio ABCa.

V, 2. Gell. III, 2. flu. „Figuraliter“ idem est quod „figurate“ (cf. Sidon. Apollin. Ep. V, 8. „figuratis quem pungere“), *ἐξῆρατισμένως*, ut glossaria explicant. Usurparunt id adverbium etiam Aug. de Genesi lib. I. et Sidon. Apollin. Ep. VIII, 14.

c. sic deum honorantes] Hariolatur Iulius rescribens „sic deum inhonorantes“, quod explicat ἀτιμώντες.

d. corruptibilis et passionalis est] Arnob. adv. Nat. II, 26 „Quicquid enim causa ingruente nonnulla ita mutatur et vertitur, ut integritatem suam retinere non possit, id necesse est iudicari natura esse passivum. Quod autem est

promptum atque expositum passioni, corruptibile esse ipsa passibilitate interveniente denuntiat.“

e. et tantum postremo adauctorem.] „A quo tot beneficii adancia et cumulata est.“ (Rigalt.) „Postremo“ h. l. est „denique“ vel „praesertim“, nostrum „vollends“. Iulius mutari locum et distinguere ita voluit: „utique et timet ut tantum. Postremo auctorem annon timet“ sqq.

f. de iudicio?] Illud „dei“, quod cod. Agob. et ed. princ. firmare videntur, delendum fuisse loci ratio docet. Unde concreverit hoc vocabulum neminem fegiet.

de conscientia suppetit domi ac foris nullo irridente vel prohibente praedicare, Deus videt omnia, et Deo commendo, et Deus reddet, et Deus inter nos iudicabit. Unde "tibi hoc non Christianae? atque adeo plerumque et vitta Cereris "redimita", et pallio Saturni "coccinata", et deae Isidis "linteata", in ipsis denique templis deum iudicem imploras? Sub Aesculapio "stas, Iunonem "in aere exornas", "Minervam "calcias furvis galeam formis", et neminem de praesentibus deis contestaris. In tuo foro aliumde iudicem appellas, in tuis templis alium deum pateris. O testimonium veritatis, quae apud ipsa daemonia "testem efficit Christianorum!

21. tibi hoc *Ab.* hoc tibi *BCa.* 22. Christianae. Atque deo et plerumque *Ap.* Christiana? atque adeo plerumque (*Ap*) *b.* Christiane? Atque ad eum plerumque *B.* Christiana, atque id plerumque *a.* Christiana? Atque id plerumque *C.* 23. redimita *A.* 24. coccinata *BmgCab.* concinnata *AB.* 25. linteata *BmgCab.* linteata *AB.* 26. stas ego. stans *ABCab.* 27. in aere exornas *Bmg.* in aere (aere *B.*) exoras *AB.* in aere exornas *Ca.* in aere exaurans *b.* 28. Minervam (*Ap*) *BCab.* Minervae (*Ap.*) *Iunius* et *Pamelius.* 29. calcias furvis *ABC.* calceans furvis *ab.* 30. te testem *Iunius.*

g. vitta Cereris redimita] Cereris sacerdotum insigne vittam fuisse notum est. Iuvenal. Sat. VI, 50 „Paucae adeo Cereris vittas contingere dignae.“ V. quae adnotavit Salmasius ad Tertull. de Pallio cap. 4. p. 351 sqq.

h. pallio Saturni coccinata] Coccinea sacerdotum Saturni vestis. Tertull. l. 1. „cum ob cultum omnia candidatum et ob notam vittae et privilegium galeri, Cereri iniuntur? cum ob diversam affectionem tenebricae vestis et telrici super caput velleris in Bellonae montes fugantur? cum latioris purpurae ambitio et Galatici ruboris superiectio Saturnam commendat?“

i. et deae Isidis linteata] Herodot. II, 36. 37. Plut. Is. 3 sqq. Cf. Hildebr. ad Apul. Metam. XI, 10. p. 1019. Plin. H. N. XIX, 2.

k. sub Aesculapio] h. e. sub Aesculapii statua aut in templo eius.

l. Iunonem in aere exornas] Iuno in aere est statua Iunonis aenea, quam, qui deae nomen placaturi erant, sertis, floribus et vittis ornasse cogitandi sunt. Rigaltius metase „in aere exaurans“ de bracteario scilicet verba intellegit, qui simulacro Iunonis aeneo laminas aureas inducit. Non sunt audiendi denique illi qui „in aere exornas“ scribunt et de templo aliquo hic subduali aut de nubibus cogitare sibi indulgent.

m. Minervam calcias furvis galeam for-

mis] Locus obscurus. Iunius haec adnotat: „I. ego: Minervae furvis galeam formis calceans: nam est senarius poetae aliquis. Minervae autem galeam *δία μιν ὤνυμιας* vocat Bellonarium, cui formae induebantur furvae, id est vestes et tegmina coloris nigri; nampe et „tenebrica vestis et teltricum super caput velles“, ut idem loquitur De Pallio cap. 4. Formae enim sunt vestes et repositoria quaevis, etiamque thecae lignae, prout usurpat Vitruvius et alii. Nam et galeae induebatur aegis ex caprino corio, quam induere „calceare“ poeta dixit.“ Pamelius vult interpretari ex Clemente Alexandrino (Protr. cap. 2. Cf. Arnob. adv. Natl. IV, 16. Firm. Matern. de Err. Profan. Relig. cap. 16. et quae ibi adnotavi) de quinta illa Minerva, Pallantis et Titanidis filia, quam patris ab se occisi pelle ornata fuisse constat. Equidem „formas“ accipio de figuris et ornamentis, quibus Minervae galea vulgo ornari solebat, scilicet gryphorum, sphingis, quae ipsae formae (si forte „torvis“ pro „furvis“ mecum legendum potius censueris) furvae appellari poterant ob diversicolorem ab ipsis galeae facie caelaturae et ornamentorum habitum. „Calciare“ autem fere est pro vincire, induere, armare, manire. Tertull. de Corona cap. 4. „calceatus de evangelii paratura.“ Cf. Salmas. ad Tertull. de Pallio cap. 4. p. 393. Apte Pamelius citat Act. cap. 12 „calcias te caligas tuas.“

Enimyero 'cum ³daemonia affirmamus esse, ³sane, quasi non Cap. III.
et probemus qui ea ⁴soli de corporibus ⁵exigimus, aliqui Chrysippi
'adsentator' ⁷inludit. ⁸Et esse et abominationem sustinere ex-
ecrationes tuae respondent⁹. Daemonium vocas hominem aut im-
munditia aut malitia aut insolentia aut quacumque macula quam
nos daemoniis deputamus ¹⁰ad necessitatem ¹⁰odii inopportunum.
"Satanan denique" in omni ¹²vexatione et aspernatione ¹²et detesta-
tione pronuntias, quem nos dicimus malitiae angelum, totius erro-
ris artificem, totius saeculi interpolatorem¹⁴, per quem homo a pri-
mordio circumventus, ut praeceptum dei excederet, et propterea in
mortem datus exinde totum genus de suo semine infectum suae
etiam damnationis traducem fecit. Sentis igitur perditorem tuum,
et licet soli illum ¹⁴noverint Christiani, vel ¹⁵quaecumque apud do-
minum secta⁹, et tu tamen eum nosti, dum odisti.

Iam nunc quod ad necessariorem sententiam tuam spectet, Cap. IV.
¹quantum et ad ipsum statum tuum tendit, ²adfirmamus te manere
post vitae disputationem et expectare diem iudicii proque meritis
aut cruciatui destinari aut refrigerio, utroque sempiterno⁹; quibus

Cap. III. 1. cum *ABmg.* cur *BCa.* 2. demonia affirmamus *Aß.* 3. Annae pro sane *Latinus.* 4. soli de *Cab.* solide *B.* solida e *Bmg.* 5. esse? sane — — exigimus? Aliqui *BCa.* 6. adsentatori *Bmg.* 7. inludit (*Aß*) *B.* illudit *Aq.* 8. et esse se et *A.* ea et esse se et *B.* ea et esse et *Ca.* Et esse et *b.* 9. ad *ego.* aut ad *ABCab.* 10. odii inopportunum *Ab.* odii opportuna *BCa.* odii oportuna *Iunius.* 11. Satanam *A.* 12. vexatione *ABC.* aversatione *Bmgab.* 13. et detestatione *om. A., reliqui habent.* 14. noverant *Aq.* noverint omnes reliqui. 15. quaecumque *A.* quaecumque capit dominum *Iunius.* quaecumque sapit dominum *Ciacconius.*

Cap. IV. 1. quantum (*Aß*) *BCab.* in quantum (*Aq.*) *Iunius,* qui etiam necessarium in antecedentibus reponendum autumabat. 2. adfirmamus *AßB.*

Cap. III. a. aliqui Chrysippi adsentator] Sciolas aliqui philosophus.

b. respondent.] spondent, firmant. Apolog. cap. 24 „Omnia ista confessio illorum quae se deos negant esse quaque non alium deum respondent praeter unum“ sqq.

c. Satanam denique] Ergo Satanae vocabulum usurpatum Graecis aut Latinis nondum Christianis? Etenim alloquitur animam non Christianam. Minime vero; sed „malum“ dixere, nota interiectione apud Comicos aversantium aliquid aut aspernantium ac detestantium. Terentius Euancho [IV, 7, 10.] „Qui, malum, alii?“ Plautus Epidico [V, 2, 44.] „Quae, malum, haec impudentia est?“ At Christianis „Malus“ absolute ponitur pro Satana [Tertull. De Cultu Fem. cap. 5. De Idol. capp. 16. et 21. Paulin. Nol. Carm. adv. Paganos v. 158.] et hoc loco vicissim Tertullianus Satanam posuit pro

Malo.“ (Rigalt.) Cf. Apolog. cap. 22 „Sciunt daemones philosophi, Socrate ipso ad daemonii arbitrium expectante. Quidni? cum et ipsi daemonium a pueritia adhaesisse dicatur, dehortatorium plane a bono. Omnis sciunt poetae, etiam vulgus indoctum in usum maledicti frequentat; nam et Satanam, principem huius mali generis proinde de propria conscientia animae eadem execramenti voce pronuntiat.“

d. saeculi interpolatorem] Ita Apolog. cap. 46 fin. philosophus dicitur „veritatis interpolator.“

e. apud dominum secta] h. e. secta verum deum, omnium rerum dominum, colens eique se vindicans. Significat Iudaeos. Cf. Apolog. cap. 48 „profani vero et qui non integre ad deum.“

Cap. IV. a. refrigerio, utroque sempiterno] Apolog. cap. 49 „metu aeterni supplicii et spe aeterni refrigerii.“ De re

sustinendis necessario tibi substantiam pristinam eiusdemque hominis materiam et memoriam reversuram, quod et nihil mali ac boni sentire possis sine carnis passionalis^b facultate, et nulla ratio sit iudicii sine ipsius exhibitione qui meruit iudicii passionem. Ea opinio Christiana etsi honestior multo Pythagorica, quae te non in bestias transfert, etsi plenior Platonica, quae tibi etiam dotem corporis reddit, etsi ³Epicurea ⁴gravior, quae te ab interitu defendit, tamen ⁵propter suum nomen soli vanitati et stupori et, ut dicitur, praesumptioni deputatur. Sed non erubescimus, si tecum erit nostra praesumptio^c. Primo enim, cum alicuius defuncti recordaris, misellum vocas eum, ⁶non utique quod de bono vitae^d ereptum, sed ut poenae et iudicio iam ⁷adscriptum. Ceterum ⁸alias securos vocas defunctos^e. Profiteris et vitae incommodum et mortis beneficium. Vocas porro securos, si quando extra portam cum obsoniis et ⁹matteis tibi potius parentans ¹⁰ad busta recedis^f, aut a bustis di-

3. Epicurea *AB*. Epicura *Aq*. 4. gravior *ABb*. gravior *BmgCa*. 5. propter suum nomen soli *ABCa*. propter nomen solum *b*. *Latinius*, prob. *Iunio*. 6. non utique quod (*Aq*) *BCa*. non utique *AB*. non uti *b*. *Latinius* qui et dereptum pro ereptum. 7. adscriptum *AB*. 8. alias seros vocas *Aq*. 9. matteis *BCa*. matyis *Iunius*. 10. ad busta cedis *Lipsius*.

cf. Apolog. cap. 48 sq. Rigaltius citat Auct. libri de Fide p. 43 „habituarius unusquisque nostrum specialem resurrectionem pro merito fidei et vitae, sive ad refrigerium sive ad ustionem.“

b. passionalis] h. e. passioni subiectae; ita paulo supra, cap. 2 „Nam si deus, inquit, irascitur, corruptibilis et passionalis est.“

c. praesumptio.] Christianorum fidei leges et dogmata ab ethnicis vulgo appellabantur praesumptiones et obstinationes. Cf. Apolog. cap. 49 „Falsa nunc sint quae tuemur et merito praesumptio, attamen utilia.“, et paulo ante, initio capitis „Hae sunt quae in nobis praesumptiones vocantur, in philosophis et poetis summae scientiae et insignia ingenia.“ Ad Nat. I, 17 „De obstinationibus vero vel praesumptionibus si qua proponitis, ne istae quidem ad communionem comparationis assistant.“ Cf. etiam interpr. ad Apul. Metam. IX, 14.

d. quod de bono vitae] Retianni veterum librorum auctoritate „quod“, positum hic pro „in quantum“ vel „quoad“, de quo eius usu adire possis Burm. ad Ovid. Heroid. VIII, 5. Drakenb. ad Liv. XXVI, 32, 6. XXXIX, 45, 7. Cf. interpr.

ad Apul. Metam. I, 7. p. 36. f. et Misc. Observ. vol. VII, tom. III, p. 437.

e. securos vocas defunctos.] Ut „quiescere“, „quies“ et similia, ita et „securus“, „securitas“ de mortuorum conditione vocabula. Phaedr. fab. 49 „Putabat se post mortem securum fore.“ Sidon. Apoll. Epp. III, 12 „quantum sufficere posset superstitionum curae, mortuorum securitati.“ Iul. Firm. Mat. Mathes. I, 1 „Illum quiescentium securas animas et iam Lethaei fluminis oblivione purgatas Mercurius cogit nefariis carminibus excitare.“ Cf. Herald. Digress. I, 18. p. 226., qui plura exempla addit.

f. ad busta recedis] Pro „ad busta recedis“ I. Lipsius legi volebat „ad busta cedis.“ Non bene. Ad busta enim proprie recedebant, id est revertebantur, silicernium secturi. Nam cremato corpore die nono ad bustum recedebant ossa lecturi, ibique aliquando silicernium conficiebant. Varro ap. Nonium [p. 48. Merc.] „Fumus exsequi laute ad sepulchrum silicernium fecimus.“ Hoc idem scribit Lucianus libello aureo *περί τῶν ἐν μισθῷ συνόντων*, ubi etiam observat eos, qui tunc mortuis unciae ac coronatis inferias ferebant, ad tumulum laute convivari atque adeo sibi po-

lucior redis. At ego sobriam tuam sententiam exigo. Misellos vocas mortuos, cum de tuo¹ loqueris, cum ab eis ¹¹longe es. Nam in convivio ¹²eorum quasi praesentibus et conrecumbentibus sortem suam exprobrare non possis. Debes adulari ¹³propter quos lautius vivis. Misellum ergo vocas qui nihil sentit? Quid? quod ut sentienti maledicis, ¹⁴caius memoriam cum alicuius offensae morsu facis. Terram gravem ¹⁵inprecaris¹ et cineri ¹⁶penes inferos tormentum. Aequè ex bona parte cui gratiam debes, ossibus et cineribus eius refrigerium ¹⁷comprecaris¹ et ut bene requiescat apud inferos cupis. Si nihil passionis est tibi post mortem, si nulla sensus perseverantia, si denique nihil ¹⁸es ipsa ubi corpus reliquisti, cur mentiris in te¹, quasi aliquid ultra pati possis? Immo cur in totum times ¹⁹mortem? Nihil est tibi timendum post mortem, qua nec experiundum post mortem. Nam etsi ²⁰dici potest ideo mortem timeri non ²¹ultra quid minantem, sed ut commodum vitae amputantem, atquin cum et incommoda longe plura vitae pariter ²²excident, lucracione gravioris partis metum ²³diluit, ²⁴nec iam timenda est amissio bonorum, quae altero bono, id est incommodorum pace, pensatur. Non est timendum quod nos libe-

11. longe est B. 12. eorum quasi ABCa. cum quasi b. *Latinius et Iunius*. 13. propter quos lautius Ab. *Giacconius*. propter quod laetius BCa. propter quos laetius *Latinius et Iunius*. 14. si cuius *Iunius*. 15. inprecaris Aß. 16. penes inferos stramentum AB. *Latinius ita corrigendam et constituendam sententiam cenavit*: Quid, cum — — — facis, terram cell. 17. compraecharis Aß. 18. est ipsa B. 19. mortem nihil A. mortem, si nihil BCab. mortem, si nihil es? tibi — — experiundum post mortem *Semlerus*. 20. dici potest Ab. dicere potest B. dicere potes Ca. 21. ultra quid ABb. ut aliquid Ca. 22. excident, lucracione ego. excedant, lucracione Ab. excedant, et lucracione B. excedas, et lucracione Ca. excedas, ea lucracione *Iunius*. 23. diluit ABb. diluit Ca. *Iunius*. 24. ne iam A.

tius quam mortuo parentare solitos: καὶ γὰρ ἐκείνου (sc. τοῦ νεκροῦ) κατὰ τὰς μύθους καὶ τὸν στέφανον ἐκείνους αὐτοὶ πίνουσι καὶ ἐδωχόνται τὰ παρεσκευασμένα. Nota πίνουσι. Unde Tertullianus: „et a bastis dilucior recedis.“ (Herald. l. 1.) Adde Lips. ad Taciti Ann. VI, 5. De vocabuli „matteae“ varia scriptura adire possis Herald. ad Martial. Epigr. X, 59. Turneb. Advers. XXII, 6. Lips. ad Tac. Ann. l. 1., et interpr. ad Sueton. Calig. cap. 38. et Petron. Satyr. cap. 65.

g. de tuo] h. e. de tuo foro, de tua ipsius sententia.

b. Terram gravem inprecaris] Plin. H. N. II, 63 „Cuius (sc. terrae) nomen ultimum ism nullis inprecatur irati grave, tamquam nesciamus hanc esse

solam, quae nunquam irascatur homini.“ Sic Tibull. Eleg. I, 4, 60 „infelix urgeat ossa lapis.“ Seneca Hippolyto v. 1275 „Gravisque tellus impio capiti incabet.“

i. refrigerium comprecaris] Tibull. Eleg. II, 4, 49 „Et bene, discedens dicet, placideque quiescas Terraque secura sit super ossa levis.“ Martial. Epigr. V, 35, 9 „Mollia nec rigidus caespes tegat ossa, nec illi Terra gravis fueris: non fuit illa tibi.“ Iuvenal. Sat. VII, 207 „Dii maiorum umbria tennem et sine pondere terram Spirantesque crocos et in arna perpetuum ver“ sqq., ad quos locos v. quae congesserunt interpretes.

k. in te] h. e. in tuum prius testimonium.

ral ab omni timendo. Si times vita decedere, quia optimam nosti, certe mortem timere non debes, quam malam nescis. At cum times, scis malam. Non scires autem malam, quia nec timeres, si non scires aliquid esse post mortem quod eam malam faciat, ut timeas. Omittamus nunc naturalem formam timendi mortem. Nemo timeat quod evadere non potest. Ex altera parte congredior, ²⁵laetioris spei post mortem. Nam omnibus fere ingenita est famae post mortem cupido. Longum est retexere Curtios et Regulos ²⁶et Graecos viros¹, quorum ²⁷innumerabilia elogia sunt contemptae mortis propter postumam famam. Quis non hodie memoriae post mortem frequentandae ²⁸ita studet, ²⁹vel ut litteraturae operibus vel simplici laude morum vel ipsorum sepulchrorum ambitione nomen suum servet? ³⁰Unde animae hodie affectare aliquid quod velit post mortem, et tantopere ³¹praeparare ³²quae sit usura² post obitum? ³³Nihil utique de postero curaret³, si nihil de postero sciret. Sed forsitan de sensu post excessum⁴ tui ³⁴certior sis quam de resurrectione quandoque, cuius nos praesumptores denotamur. Atquin hoc quoque ab anima praedicatur. Nam si de aliquo iam pri-

25. laetiores spei B. 26. et graecos A. vel graecos reliqui. 27. innum .... lae logia A., unde scripsi innumerabilia elogia. In reliquis omnibus est innumera elogia. Junius vult scribi ellogia. 28. ista studet BCa. ita studet (in A. quid existerit hodie dinosci nequit) b. Ciacconius et Junius. 29. vel ut AB. ut vel reliqui. 30. unde ..... affectare Ap. (Hildebrandus propter spatii vacui exiguitatem voculam hodie in cod. Agob. exulare potuisse negat.) Unde anima hodie adfectaret BCa. Unde animae hodie affectare b. 31. praeparare Abb. praepararet Ca. 32. quaesitura post ABmg. quo sit usura post BCa. quae sit usura b. 33. Nihil utique de poste .. .. si A. Nihil utique de postero sciret, si B. Nihil utique de postero curaret, si b. In Ca. verba Nihil — sciret non leguntur. 34. certior sis A. certioris B. certior es Cab.

1. Curtios et Regulos et Graecos viros] Cf. Apolog. cap. 50. et Ad Natl. I, 18. „Elogia“ sunt testimonia. Dicemus alio loco de hoc vocabulo in Tertulliani scriptis frequentissimo.

m. memoriae post mortem frequentandae] h. e. frequenter repetendae. Cf. Gronov. ad Senec. Consol. ad Marc. cap. 3. et interpr. ad Flavii Vopisc. Aurelian. cap. 35.

n. quae sit usura] De verbo „uti“ cum accusativo structo v. interpr. ad Lucret. V, 1033. VI, 1135. De Corona cap. 10 „qui secundum idolorum ornatam aliquid utuntur.“ Et in Apolog. cap. 23. pars codd. mss. „abuti“ structum habet cum accusativo.

o. Nihil utique de postero curaret] Recepi Rigakii emendationem, quamvis et editionis principis scriptura „sciret“

pro „curaret“ non omnino indigeat unde defendi possit. „Scire“ enim pro „sciscere“ passim usurpatum fuisse exempla non desunt. Lex XII tabb. „lignum aedibus inunctum vindicare posse scit.“ Paul. Digest. XL, 3, 98 extr. Cf. interpr. ad Liv. XXVI, 33. Hinc et in Arnobio Adv. Natl. V, 2. non dubitavi ex codd. Paris. et Bruxell. restituere „Etiam revera stultissimum credere est ipsam remedia scire, quibus averti possint ea, quae per fulminis iactum in humanis fieri constituerit rebus,“ ubi Heraldus „sciscere“ et Barthius „sancire“ pro „scire“ ponendum iudicavit.

p. post excessum] sc. ex corpore, post mortem. Ita „excessus“ pro morte etiam Apolog. cap. 25 „O somnicalosa diplomata, quorum vitio excessum imperatoris Marci non ante Cybele cognovit.“

dem defuncto ³⁵tanquam de vivo quis requirat, prae manu occurrit dicere, ³⁶Abiit iam et reverti debet.

Haec testimonia animae quanto vera, tanto simplicia, quanto Cap. V. simplicia, tanto vulgaria, quanto vulgaria, tanto communia, quanto communia, tanto naturalia, quanto naturalia, tanto divina. Non ¹puto cuiquam ²frivola et frigida ³videri posse, si recogitet naturae maiestatem, ex qua censetur auctoritas animae. Quantum dederis magistrae, tantum adiudicabis discipulae. Magistra natura, anima discipula. Quicquid aut illa ⁴edocuit aut ista perdidit, a deo traditum est, magistro scilicet ipsius magistrae. Quid anima possit de principali institutore praesumere, in te est aestimare de ea ⁵quae in te est. Senti illam quae ut sentias efficit. Recogita in praesagis vatem, ⁶in omnibus augurem, ⁷in eventibus prospicem. Mirum, si a deo data ⁸novit homini divinare? Tam mirum, si eum, a quo data est, novit? { Etiam circumventa ab adversario meminit sui auctoris et bonitatis et decreti eius et exitus ⁹sui et adversarii ipsius. Sic mirum, si a deo data eadem canit quae deus suis dedit nosse? Sed qui eiusmodi eruptiones animae non putavit doctrinam esse ¹⁰naturae congenitae et ingentiae conscientiae ¹¹tacita commissa, dicet potius ¹²diventilatis ¹³in vulgus opinionibus ¹⁴publicatarum litterarum usum iam et quasi vitium corroboratum taliter ¹⁵sermocinandi. Certe prior anima quam littera, et prior

35. tanquam de vivo *Ab.* tanquam vivo *reliqui.* 36. habet iam *AB.* abiit iam *reliqui.*

Cap. V. 1. *puto Ab.* *putem reliqui.* 2. *frivola et frigida ego.* *frivolae tri-di videri Aq.* *frivolam et rigi videri Aβ.* *frivolum et frigidum reliqui.* *frivola et ridicula Hildebrandus.* 3. *edocuit A.* 4. *quae in te ABCa.* *quae est in te b.* 5. *in hominibus A.* 6. *in euntibus Aq.* 7. *novit homini ABb.* *homini novit Ca.* 8. *sui adversarii Aq.* *sui adversarii BCa.* *sui et adversarii b.* 9. *naturae congenitae Ab.* *naturae et congenitae reliqui.* 10. *tacite commissam Ursinus.* 11. *diventilatis ABb.* *de ventilatis Ca.* 12. *publicatum Junius.* 13. *sermocinandi Aq.*

q. Abiit iam et reverti debet] Tamquam omnis fuerit eius quaestio qui defunctum nescit. „Abire“ pro „mori“ dici consuevit notum est. Festus s. v. „Abitionem antiqui dicebant mortem.“, ad quem locum vide quae congesserunt interpretes. De locutione „prae manu occurrit“ cf. Apolog. cap. 29 „ne prae manu esset iure libertatis dicere.“

Cap. V. a. quanto naturalia, tanto divina.] V. quae adnotavi supra ad cap. 1.

b. frivola et frigida] Haec adiectiva iungit etiam De Fuga in Persec. cap. 3 „De isto quis dubitare possit, ignore, nisi plane *frivola et frigida* fides, depre-

hendens eos, qui timide conveniunt in ecclesiam.“

c. prospicem.] Cf. Barth. ad Stat. Theb. XII, 15. p. 1430. et Adversa. p. 1881.

d. diventilatis] Retinendum duxi „diventilatis“ auctoritate libri Agobardini et editionis principis, licet verbum „diventilare“ vel participium „diventilatus“ neque lexica norint neque glossaria. Qui alteram scripturam „de ventilatis“ a Gelenio nescio an de codicis Masburensis auctoritate propositam consentiendum, de vi instrumentali „de“ praepositionis adeant Handii Tersellin. II, p. 219 sqq. Hildebr. ad Apul. Metam. VIII, 8. p. 668. et ad Arnob. Adv. Nat. I, 39. p. 61 sq.

sermo quam liber, et prior sensus quam stīlus, et prior homo ipse quam ¹⁴philosophus et poēta. Numquid ergo credendum est ante litteraturam et divulgationem eius ¹⁵mutos ab huiusmodi pronuntiationibus homines vixisse? Nemo deum et bonitatem eius, nemo mortem, nemo inferos loquebatur? Mendicabat sermo, opinor, immo nec ullus esse poterat, cessantibus etiam tunc sine quibus ¹⁶etiam hodie beator et locupletior et ¹⁷prudenter esse non potest, si ea, quae tam facilia, tam assidua, tam proxima hodie sunt, in ipsis quodammodo labiis ¹⁸parata, retro ¹⁹non fuerunt, antequam litterae in saeculo germinassent, antequam Mercurius^f, ²⁰opinor, natus fuisset. Et ²¹unde, oro, ipsis litteris ²²contigit nosse et ²³in usum loquelae disseminare quae nulla ²⁴umquam mens conceperat aut lingua protulerat aut auris exceperat? At enim cum divinae scripturae, quae penes nos vel Iudaeos sunt, ²⁵in quorum oleastro insiti sumus^g, multo ²⁶saecularibus litteris ²⁷vel modica tantum aetate aliqua ²⁸antecedant, ut loco suo edocuimus^h ad fidem earum demonstrandam, et si haec eloquia de litteris usurpavit anima, utique de nostris credendum erit, non de vestris, quia potiora sunt ad instruendam animam priora quam postera, quae et ipsa a prioribus instrui sustinebantⁱ, cum, etsi de vestris ²⁹instructam concedamus, ad originem tamen principalem traditio pertineat, nostrumque omnino sit quodcunque de nostris sumsisse et tradidisse contigit vobis. Quod cum ita sit, non multum refert, ³⁰a deo for-

14. phylosophus Aβ. 15. mutos ab huiusmodi Ab. multos ab huiusmodi B. mutos absque Ca. 16. etiam hodie beator Ab. hodie iam beator reliqui. 17. providentior esse non potest Bmg. prudentior non potest A. prudentior esse non potest reliqui. 18. parat. Retro B. 19. non fuerint Aq. non fuerunt reliqui. 20. opinor om. Aβ. 20 b. oro ego. ordo libri omnes. 21. contigit? Unde nosse vult Iunius. 22. usu loquelae Aβ. 23. umquam Aβ. 24. in quorum olea ex oleastro b. Latinius, prob. Iunio. 25. saecularibus Aβ. 26. vel modica ABC. non modica ab. 27. antecedantur A. 28. instructam Cab. instructa AB. 29. a deo Ab. an a deo Cab.

e. mutos ab huiusmodi pronuntiationibus] Cum „mutos“ ponat tamquam pro „abstinentes“, illud adiectivum etiam cum „ab“ praepositione struendum sibi indulget scriptor. Similiter De Idolol. cap. 17 „Ioseph et Daniel mundi ab idololatria.“ De Orat. cap. 11 „ut (sc. manus) a falso, a caede, a saevitia, a veneficiis, ab idololatria ceterisque maculis, quae spiritu conceptae manuum opera transiguntur, purae alleventur.“ Ad Nat. l. 10 „quos superbia severitatis et duritiae disciplinae ab omni timore securos“ aq.

f. Mercurius] Mercurius litterarum inventor. Cic. N. D. III, 22. Hygin. Fab.

277. Diod. Sic. I, 16. Cassiod. Var. VIII, 12. In Apolog. cap. 10. idem inventum Saturno tribuitur.

g. in quorum oleastro insiti sumus] Prudent. Apotheos. v. 338 „Heu frondosa prius ramis felicibus arbor! Pinguibus heu quondam radix oleagine bacis! Ecce tibi inserto revirescit nunc oleastro Truncus et externi vestitur cortice libri!“

h. ut loco suo edocuimus] Apolog. cap. 19.

i. instrui sustinebant] h. e. expectabant, ut recte interpretatus est Rigaltius. Apolog. cap. 35 „Cui autem opus est perscrutari super Caesaris salute, nisi a quo aliquid adversus illam cogitatur

mata sit animae conscientia, an litteris dei. Quid igitur vis, homo, de humanis sententiis litterarum tuarum exisse haec in ³⁰usus communis callositatem³¹?

¹Crede itaque tuis, et de commentariis nostris tanto magis Cap. VI. crede divinis, sed de animae ipsius arbitrio perinde crede naturae. ²Elige quam ex his fidelius sororem observes veritatis. Si te tuis litteris dubitas, neque deus neque natura mentitur. Ut et naturae et deo credas, crede animae, ita fiet ³ut et tibi credas. Illa certe est quam tanti facis ⁴quantum illa te facit: cuius es totus, quae tibi omnia est, sine qua nec vivere potes nec mori, propter quam deum negligis⁵. Cum enim times fieri Christianus, eam conveni. Cur alium ⁶colit, deum nominat? Cur, cum ⁷maledicendos spiritus denotat, daemonia pronuntiat⁸? Cur ad caelum contestatur, et ad terram detestatur? Cur alibi servit, alibi ⁹vindicem convenit? ¹⁰Quid de mortuis iudicat? ¹¹Quae verba¹² habet Christianorum, ¹³quos nec ¹⁴auditos visosve vult? Cur aut nobis dedit ea verba, aut accepit a nobis? Cur aut docuit, aut didicit? ¹⁵Suspectam habe convenientiam praedicationis in tanta disconvenientia conversationis. Vanus es, si huic linguae soli aut Graecae, quae ¹⁶propinquae inter se habentur, reputabis eiusmodi¹⁷, ut neges naturae universitatem. Non Latinis nec Argivis solis anima de caelo cadit¹⁸. Omnium gentium unus ¹⁹homo nomen est, una anima, varia vox, unus spi-

30. usu communi, scallositatem *Aß.* usus communis scallositatem *B.*

Cap. VI. 1. Credo itaque *AßBmg.* 2. elige quem *Aß.* 3. ut et tibi credis *A.* 4. quanti illa *Iunius.* 5. colit ego. colat *A.* colens *BCab.* 6. maledicendo *AB.* maledicendos reliqui. 7. nidecem *A.* 8. Quid de mortuis *AB.* cur de mortuis reliqui. 9. quae verba *AB.* cur verba reliqui. 10. quos ne *AB.* 10b. au ..... soave *Aq.* auditos visosque *BCab.* 11. Suspectam babes *Iunius.* 12. propinquo *A.* 13. homo nomen est *ABCa.* homo, varium nomen est *b. Fulv. Ursinus, probb. Wouwerio et Iunio.*

vel optatur, aut post illam speratur et sustinetur?" Adv. lud. cap. 8 „regni aeterni dominator aeternus suslinendus est."

k. usus communis callositatem?] Con-suetudinem significat, quae longo usu veluti callum obduxit. (Rigalt.) Cic. Tusc. III, 22 „Quorum animis diuturna cogitatio callum vetustatis obduxerat," ad quem locum v. interpr. Cf. Cic. Tusc. II, 15. Id. Fam. IX, 2. Senec. Consol. ad Marc. 8.

Cap. VI. a. deum negligis] Qui scilicet times fieri Christianus, ne nobiscum pro nomine Christi animam, hoc est vitam, pones. (Rigalt.)

b. daemonia pronuntiat?] Cur pronun-

tial daemonia, quotiens vult maledicendos spiritus denotare? (La Cerda.) Cf. cap. 3.

c. Quae verba] Respicit eloquia illa, quae cap. 2. commemoraverat: „Deus reddit." „Deus videt omnia." „Deo commendando." „Deus inter nos iudicabit."

d. eiusmodi] V. adnotata ad De Baptismo cap. 12. „Reputare" h. l. est pro tribuere vel „deputare", verbo quo vulgo utitur Tertullianus quodque proprie est Ictorum. Cf. Papinian. XI, 7, 17 „Si nondum pater dotem recuperaverit, vir solus convenietur, reputaturus patri quod eo nomine praestiterit."

e. caelo cadit.] Apolog. cap. 4 „Si lex tua erravit, puto, ab homine concepta est; neque enim de caelo ruil."

ritus, . varius sonus, propria cuique genti loquela, "sed loquela materia communis. Deus ubique et bonitas dei ubique, daemonium ubique et maledictio daemonii ubique, iudicii divini invocatio ubique, "mors ubique et conscientia mortis ubique, et testimonium ubique. Omnis anima suo iure proclamat quas nobis "nec mutire conceditur. Merito igitur omnis "anima et rea et testis est, in tantum et rea erroris "in quantum et testis veritatis, "et stabit ante aulas dei die iudicii nihil habens dicere. Deum praedicabas, "et non requirebas, daemonia abominabaris, et illa adorabas, iudicium dei appellabas, nec esse credebas, inferna supplicia praesumebas, et non praecavebas, Christianum nomen "sapiebas, et Christianum persequeris.

14. sed loquela om. A. 15. mors ubique om. A. 16. nec mutire Ab. Fulo. Ursinus. ne mutire BCa. 17. anima et rea Ab. anima rea BCa. 18. in quantum et testis Ab. in quantum testis BCa. 19. stabit ACab. stabilis B. 20. et non requirebas om. A. 21. sapi.....baris Aq., unde Hildebrandus scribi mavult sapiebas et persequeris. Rigallius reponendum putat Christum sapiebas et Christianum nomen persequeris. In Aß. subscriptum est DE TESTIMONIO ANIMAE EXPLICIT.

f. Christianum nomen sapiebas] Testimonia tua, o anima, et eloquia tua Christiano nomini conveniebant idque

sapiebant, et tamen ipsos Christianos persequeris!

DE
C O R O N A.

In scripturae discrepantia verbis Tertulliani subiecta -

A significat codicem Agobardinum (<i>Aα</i> ex collatione Hildebrandi, <i>Aβ</i> ex collatione Steph. Baluzii).		
B	-	Vindobonensem (<i>Bϕ</i> ex collatione Hildebrandi).
C	-	Leidensem.
D	-	Florentinum, bibliothecae Mediceo-Laurentianae plat. XLV. c. XII.
E	-	editionem principem Beati Rhenani anni MDXXI.
F	-	Ioh. Gangueii anni MDXLV.
G	-	Sigism. Gelenii anni MDLXII.
H	-	Iac. Pamelii anni MDLXXXIX.
R	-	Nic. Rigaltii anni MDCXXXIV.

DE

* C O R O N A *.

Proxime ¹factum est: Liberalitas praestantissimorum impe- Cap. I.
ratorum ²expungebatur in castris, milites laureati ³adibant. Qui-
dam ⁴illic magis dei miles ceteris constantior fratribus, qui se duo-
bus dominis ⁵servire posse praesumpserant, solus libero capite,
coronamento in manu otioso ⁶, ⁷vulgato iam et ista disciplina ⁸Chri-
stiano, relucebat. ⁹Denique singuli designare, ¹⁰eludere eminus,

* INCIPIT LIBER DE CORONA FELICITER. *AB. DE CORONA inscriptio est libri in R., in reliquis omnibus tam manu quam typis excaratis DE CORONA MILITIS.*

Cap. 1. 1. factum est: Liberalitas AR. factum est liberalitate BCDE. liber Gorziensis, Florentinus codex bibliothecae Magliabechianae n. CXXVIII., tres Vaticani apud Pamelium. facta est liberalitas FGH. facta liberalitate Iunius. 2. expungebatur AR. expungebantur reliqui. 3. adibant. Quidam AR. Adhibetur quidam B (a m. sec.) EFGH. Magliabechianus. Adhibetur quidem BCD. 4. illi CD. Magliabechianus. 5. servire posse praesumpserant AR. Latinus. servire posse praesumpserat BEFG. servire non posse praesumpserat BpCDH. Magliabechianus, tres Vaticani, prob. Iunio. 6. ..gato A. vulgato R. vulgata reliqui et Magliabechianus. 7. Christiano AR. Christianorum reliqui et Magliabechianus. 8. .... singuli A. Denique singuli omnes reliqui praeter R. in qua Denique abest. 9. et ludere AR. eludere reliqui omnes, Gorziensis, Magliabechianus et tres Vaticani.

a. DE CORONA.] Sic inscribitur hic liber in codice Agobardino, non, ut vulgo, DE CORONA MILITIS. Et veterem manum eo libentius sequimur, quod, etsi ab militis cuiusdam facinore Septimius occasionem scribendi sumpserit, tamen haud solos milites, sed omnem omnino Christianum ab coronae gestamine depellit. (Rig.)

Cap. 1. b. liberalitas praestantissimorum imperatorum] L. Septimii Severi et M. Aurelii Antonini Caracallae. Cf. Ael. Spartiani Sever. cap. 16. „Liberalitas“ est donativum per liberalitatem militibus concessum, ut et congiaria illo vocabulo saepissime significantur in nummis veteribus. Cf. interpr. ad Sueton. Octav. cap. 41. Claud. cap. 29. Tac. Hist. I, 20. Spanhem. De Usu et Praest. Num. II, p. 529 sqq. Verbum „expangere“ pro „perficere“ positum Tertulliano sermone

multa exempla vindicant. Ut pauca suppeditem: Apolog. cap. 35 „Cur enim vota et gaudia Caesarum casti et sobrii et probi expungimus?“ Ad Nat. I, 7 „Haec cum expunxeris, vives in aeternum.“ De Orat. cap. 9 „Compendiis paucorum verborum — quot simul expunguntur officia?“ Ibid. cap. 1 „evangelio expunctore totius retro vetustatis.“

c. duobus dominis] Deo et Caesari.

d. coronamento in manu otioso] „Otiosum“ dicit inutile et ineptum. Sic Ad Uxor. [I, 5.] „Nobis otiosum est liberos serere.“ h. e. Christianis inutile est et ineptum liberos serere, dum saevit in Christianum nomen tyrannus. (Rigalt.) Adde Apolog. cap. 10 „Otiosum est etiam titulos persequi.“

e. vulgato iam et ista disciplina Christiano] Ista coronae repudiandae disciplina vulgo Christianos notabat.

¹⁰infrendere cominus. Murmur tribuno defertur; ¹¹et persona iam ex ordine ¹²decesserat. Statim tribunus, Cur, inquit, tam diversus ¹³habitus? Negavit ille ¹⁴sibi cum ceteris licere^f. Causas expostulatus, Christianus sum, respondit. O militem ¹⁵gloriosum in deo! Suffragia exinde, et res ¹⁶ampliata^g, et reus ¹⁷ad praefectos. Ibi dem gravissimas penulas posuit^h, ¹⁸relevari auspicatus, ¹⁹speculatoriam morosissimam ²⁰de pedibus absolvitⁱ, terrae ²¹sanctae insistere ²²incipiens^k, gladium nec dominicae defensionis necessa-

10. infrendere cominus. Murmur ABCDER. infrendere continuo murmur (infrendere. Continuo murmur. FG.) *Divionensis liber ap. Rigaltium; et Gorsiensis. infrendere cominus in nostrum H., ex tribus Valicanis.* 11. Ut persona Iunius. 12. decesserat ACDR. accesserat reliqui et Magliabechianus. abscesserat B. a. m. sec. in marg. 13. habitus A. habitu reliqui. 14. sibi cum ceteris A. cum ceteris sibi reliqui et Magliabechianus. quod ceteris sibi Latinius, prob. Iunio. 15. gloriosum in deo AR. in deo gloriosum reliqui et Magliabechianus praeter E. in qua est in deum gloriosum. 16. ampliata AR. apud acta reliqui et Magliabechianus. 17. apud praefectos C. (a. m. pr.) et Magliabechianus. 18. relevari ABCDER. et unus Vaticanus, Ciacconius, Iunius. revelari FGH. 19. spiculatoriam (spiculator iam CE.) BCDE. et Magliabechianus, prob. Iunio. In B. non eadem sed tamen satis vetusta manu margini adscriptum est clavum morosissimum, aut quemadmodum Hildebrando adnotatum est speculator clavum morosissimum. 20. de pedibus AR. pedibus reliqui. 21. sancte BCR. Iunius. sanctae reliqui. 22. incipientis Bq (m. sec.).

f. sibi cum ceteris licere.] sc. coronam, quod facile cogitatione additur.

g. et res ampliari] Res ampliari dicitur, cuius cognitio in aliud tempus vel ad aliud tribunal reicitur aut remittitur. Itaque rei in iudiciis damnantur, absolvantur, ampliuntur, amburantur. Dammati vel absoluti occurrunt passim. Ampliatorum exempla sunt apud Livium XLIII, [2.] ubi de M. Titinio „Bis ampliat, tertio absolutus est reus.“ Et paullo post de T. Furio, Philo et M. Matieno „Gravissimis criminibus accusati ambo ampliatique.“ Ambustorum h. e. eorum qui in discrimen capitis adiecti neque dammati neque absoluti sunt, exempla quoque reperiuntur, ut L. Aemilii Pauli apud eundem Livium XXII, [35.] „L. Aemilium Paulum, qui cum M. Livio consul fuerat et damnatione collegae et sua prope ambustus evaserat, infestum plebi, die ac multum recusantem ad petitionem compellit.“ Et apud Valerium Maximum [VIII, 1.] „ambustae“ duae memorantur, inexplicabili cunctatione, quæstionibus modo translatis, modo dilatis. (Rigalt.) De ampliatione adeas Ascon. ad Cic. Verr. I, 9, 29. Sigon. de Antiquo Iure P. R. II, 22. p. 588 sqq. F. Polleti Hist. For. Rom. (Fræncf. 1676) p. 394 sqq. B. Brisson. de Form. V, p. 490.

h. gravissimas penulas posuit] De penula eiusque usu adeas Beckeri Gallum II, p. 93 sqq.

i. speculatoriam morosissimam de pedibus absolvit] Haec pertinent ad caligam militare praesertimque militis illius, qui inter speculatores militaverat, quæ militiæ erat valde inquieta, morosa et aspera, cum hac illucque cursando, explorando auntiandoque vagaretur. (Rigalt.) De speculatoria caliga v. interpr. ad Sueton. Calig. cap. 52. De ipsis speculatoribus, quorum et in inscriptionibus memoria non rara est (cf. Orell. Inscr. Lat. n. 3518. 1222. Gruter. Inscr. 180, 7. 520, 5.) adeas Salmas. ad Ael. Spartianum p. 29 sqq., Lips. ad Tacit. Hist. I, 24., I. Gothofr. ad legem XVI. Codicis Theodosiani de Cohortatibus, Turneb. Adversus. XXIV, 41. col. 903. et XXVII, 20. col. 1025., Cuic. Observ. VI, 33. Cf. Appian. B. C. V, 132. De structura verbi „absolvere“ cum „de“ praepositione prae manu est exemplum Cic. ad Quintum fratrem II, 16 „Draus erat de praevocatione a tribunis acriis absolutus.“ Similiter „exuere“ verbum cum „ab“ praepositione struunt Arnob. Adv. Nat. I, 53 „exutus a corpore“ (quod Hildebr. ad eam locum latinum esse negavit) et Firm. Matern. de Err. Prof. Relig. cap. 23 „e laqueis artus eruit.“ Adde interpr. ad Macroh. Somn. Scip. I, 1.

k. terrae sanctae insistere incipiens] Nampe cum iam proxime Christum accederet et veniret ad deum, cuius praesentia terram sanctificat. Sic enim Moses

rium¹ reddidit, laurea² et de manu deruit³, et nunc⁴ rufatus⁵ sanguinis sui spe⁶, calceatus de evangelii paratura⁷, succinctus acutiore verbo dei⁸, totus de apostolo armatus et de martyrii⁹ candida melius coronatus¹ donativum Christi in carcere expectat. Exinde sententiae super illo, nescio² an Christianorum — non enim aliae ethnicorum, ut de abrupto³ et praecipiti et mori cupido, qui de habita interrogatus nomini negotium fecerit, solus scilicet fortis inter tot fratres commilitones, solus Christianus. ⁴Plane superest, ut etiam martyria recusare meditentur qui prophetias eiusdem spiritus sancti respuerunt⁵. ⁶Musitant denique⁷ tam bonam et longam⁸ sibi pa-

23. et de manu deruit ego. et de ..... ruit *Aq.* et (ei *B. m. sec.*) de manu claruit *BCDEGH*, et *Magliabeckianus*. et de manu caruit *F. Ursinus* et *Iunius*. et de manu corruit *R.* et de manu sruit *Wouwerius*. laurea et de manu ruit vel lauream et de manu eruit scribendum censebat *Rhenanus*. 24. rufatus *A. Rhenanus*. rufatu *DE. Magliabeckianus*. infatu (in *B. m. sec. superscr.* infula) *BC.* russatus reliqui et *Latinus*. 25. sanguine suo *FGH*. 26. candida melius coro ..... *Aq.* candida melius coronandus (*D?*) *R. Ursinus*. candida melius coronatus *BCE. Magliabeckianus. Latinus*. candida, laurea melius coronatus *FGH. Gorsienis*. 27. an et Christianorum *Iunius*. 28. plane. Superest distinguit *Iunius*. 29. musitant *AC.* musitant reliqui. musitent *Iunius*. 30. sibi om. *C.*

et Iosue olim iussi fuerant calceamenta sua ex suis pedibus exuere, Exod. III, 5. Iosuae V, 15. (*Iunius*.)

l. gladium nec dominicae defensioni necessarium] *Evang. Ioh. XVIII, 11. Matth. XXVI, 52.*

m. deruit] Ita emendatum est pro claruit, quod codd. retinent. Saepe numero enim in libris manu exaratis confunduntur litterae *d* et *cl*; quemadmodum, ut unum exemplum proferam, in loco Arnobii *Adv. Nat. III, 16.* erant qui durino in cod. *Paris.* legebant pro *clurino*.

n. rufatus sanguinis sui spe] h. e. spe-rata martyrii purpura. De tunicis militariibus rufis sive, quod idem est (*Gell. N. A. II, 26.*), russis adeas *Lips. Elect. I, 25. Ruben. Elect. II, 12. Salmas. ad Scriptt. Hist. Aug. p. 334.*

o. calceatus de evangelii paratura] *Paul. Ep. ad Eph. VI, 15* „calceati pedes in praeparationem evangelii.“ De voce paratura, quae frequentissima est apud Tertullianum pro materia vel apparatu interim cf. *De Spect. cap. 4* „universa paratura spectaculorum.“ *Adv. Valentin. cap. 26* „paratura mundi“ et imprimis *Apolog. cap. 47* ubi „novitiola paratura“ novum testamentum opponitur „veteri instrumento“ librorum sacrorum. p. succinctus acutiore verbo dei] *Paul. Ep. ad Ephes. VI, 17* „succincti in ve-

ritate gladio spiritus, quod est verbum dei.“

q. et de martyrii candida melius coronatus] Per candidam nimbum videtur significare qui sanctorum fere capita cingere fingitur. Qui de corona sive diademate explicent, habent unde firment in loco *Bedae De Sanctis Serm. XVIII* „Qui coronam in persecutione purpuream pro passione donavit, ipse in pace viventibus pro iustitiae meritis dabit candidam.“ Candidas martyribus vestes tribuunt *Augustin. De Fide Catechum. II, 6* „In isto sanguine sancti martyres stolas suas laverunt, candidas eas fecerunt.“ *Hieronym. Ep. 34* „Et dedicatio ossium martyris candida tibi vestimenta reddiderit.“

r. ut de abrupto] h. e. intractabili, praefracto. Ita apud *Tacit. Ann. IV, 20* abrupta contumacia est praeceptis atque extrema.

s. eiusdem spiritus sancti respuerunt.] Plane fiet ut iam ipsi illi delicatuli Christiani etiam martyria recusent, qui prophetias eiusdem spiritus sancti respuerunt, quo milites Christiani ad haec certamina parantur confirmanturque.

t. Musitant denique] Fortissimi militis huiusce Christiani facinus ab commilitonibus etiam Christianis tamquam imprudentia ac praecipitis et intempe-

cem ³¹periclitari. Nec dubito ³²quosdam scripturas emigrare, sarcinas expedire, fugae accingi de civitate in civitatem. Nullam enim aliam ³³evangelio memoriam curant. Novi et pastores eorum in pace leones, ³⁴in proelio cervos. Sed de quaestionibus confessionum ³⁵alibi docebimus. At nunc ³⁶quatinus et illud opponunt: Ubi autem ³⁷prohibemur coronari? hanc magis localem substantiam causae praesentis ³⁸aggrediar, ut et qui ex sollicitudine ignorantiae quaerunt instruantur, et qui ³⁹in defensionem delicti contendunt, ⁴⁰revincantur, ipsi vel maxime Christiani laureati, quibus ⁴¹id solum quaestio est, quasi aut nullum aut incertum saltem ⁴²haberi possit delictum quod patiaturs quaestionem. Nec nullum autem nec incertum hinc interim ostendam.

Cap. II.

Neminem dico fidelium coronam ¹capite nosse alias extra temptus temptationis eiusmodi. Omnes ita ²observant a catechumenis

31. periclitari is (insueti *superscr. a m. sec. in B.*). Nec *BCD. Magliabechianus*. 32. quosdam scriptore *D.* quosdam scripturas *H.* quosdam secundum scripturas *B. a m. sec.* 33. evangelio *ABCD. Magliabechianus*. evangelium *B.* ex evangelio *Bp. a m. sec.* evangelii reliqui. 34. et in proelio *Magliabechianus*. 35. quatinus (quatenus omnes praeter *A.*) et illud *ABCDER.* quatenus illud *H., ex tribus Vaticanis, et Magliabechianus.* quia maxime illud *FG. Gorsienis.* 36. perhibemur *BpC.* 37. aggrediar *A.* 38. in defensionem delicti *AR.* in defensione... delicti *B.* in defensione delicti reliqui et *Magliabechianus*. 39. revincantur. ipsi vel maxime Christiani *AR.* revincantur ipsius vel maxime Christiani *BCDE.* revincantur ipsius vel maxime exemplo Christiani *FGH. Gorsienis, Magliabechianus, et B. m. sec.* quae super delicti adscripsit verba ex exemplo. 40. id solum *AR.* in solatium reliqui et *Magliabechianus*. 41. haberi possit *R.* habere possit *A.* haberi posset reliqui.

Cap. II. 1. capiti *Ursinus*. 2. observant catechumenis *Ap.* observant catechumenis *Aß.* observat a catechumenis (chatechumenis *C.* catechuminis *D.*) *BCD.*

stivae fortitudinis exemplum vituperabatur deque eo sermones ferebantur ut de abrupto et praecipiti et mori cupido, qui de habitu interrogatus nomini Christiano invidiam fecisset ac periculum creasset pacemque tam bonam et longam, qua tum Christiani fruebantur, temeritate sua prope evertisset. (Rigalt.) Particula denique *b. l.* significat adeo vel proinde, ut saepissime apud Tertullianum. De Patient. cap. 4 „Agnoscent denique quae obediunt.“ Alia exempla propositi ad Apolog. cap. 42.

u. scripturas emigrare] Scripturas sacras emigrare dici possunt aut qui leges et regulas earum migrant, aut qui in totum fidem Christianam deserunt eiusque sacris excedunt. Migrant autem scripturas qui martyrium subire pro fide refugiant.

v. Nullam enim aliam evangelio memoriam curant.] Sc. quam ut, cum repentinum periculum ingruerit, illius ob-

liviscantur exemplo eiusque imperatis et regulis omni animi constantia deposita sese subtrahant.

w. in pace leones, in proelio cervos.] Similiter Sidon. Apollin. Epp. V, 7 „Cum sint in praetoriis leones, in castris lepores.“

x. Sed de quaestionibus confessionum] Quibus quaestionibus confessiones martyrum extorquentur. Multum de hac materia est Tertullianus in Apologetico et Scorpiace.

y. magis localem] Cui edisserendae magis hic locus est.

z. delicti] Sc. coronarum usus. De verbo revincere dixi ad Testim. Anim. cap. 1.

zz. id solum quaestio est] Non delictum.

Cap. II. a. capite nosse] Quemadmodum Apolog. cap. 42. Tertullianus dixit „nos coronam naribus novimus“,

usque ad confessores et martyres vel negatores. ³Videris, unde auctoritas moris, de qua ⁴nunc maxime ⁵quaeritur. Porro cum quaeritur quid observetur^b, observari interim constat. Ergo ⁶nec nullum nec incertum videri potest delictum ⁷quod committitur in observationem ⁸suo iam nomine ⁹vindicandam et satis auctoratam^a consensus patrocínio. ¹⁰Plane, ut ratio quaerenda sit, sed salva observatione, nec in destructionem eius, sed in aedificationem potius, quo magis observes, cum fueris etiam de ratione securus. Quale est autem, ¹¹ut tunc quis in quaestionem provocet observationem, cum ab ea excidit? et tunc requirat, unde habuerit observationem, cum ab ea ¹²desiit^d? quando, etsi ideo velit videri ad quaestionem vocare, ¹³uti ostendat se non deliquisse in ¹⁴observationis destitutione, ¹⁵nihilominus deliquisse ¹⁶eum constet retro in observationis praesumptione. Si enim non deliquit hodie suscepta corona, ¹⁷deliquit aliquando recusata. Et ideo non ad eos erit iste tractatus quibus non competit quaestio, sed ad illos qui studio discandi non quaestionem deferunt, sed consultationem. Nam et

3. Videris AR. Viderint reliqui. 4. nunc maxime AC(am. sec.)R. quam maxime Corziensis. cum maxime reliqui et Magliabechianus. 5. quaeritur. Porro cum quaeritur, quid observetur, observari interim constat ego. quaeritur quid observari li..... stat Aq. quaeritur. porro cum quaeritur observari in..... stat Aq. quaeritur. Porro cum quaeritur, cur quid observetur, observari interim constat (constet BqC.) reliqui omnes. 6. nec ullum BCD. 7. quum committitur E. 8. suo nomini Latinius. suo iam nomini Iuntius. 9. vindicandum B, et Magliabechianus. 10. Plane ut ABCDER. Plane, sic tamen ut FGH. Gorziensis. 11. ut nunc D. 12. descit Hildebrandus. 13. uti A. ut reliqui. 14. observationis distinctione D. 15. nihilominus A. 16. eum constat B. cum constet C. 17. deliquit Aq.

ubi quae statim sequuntur verba „vide-
rint qui per capillos odorantur“ voc.
neribus pro dativo sumere vix admittunt,
ita hic paulo audacius „coronam ca-
pite nosse“ ponere sibi indulsit. Itaque
non opus erat emendatione capiti.

b. quaeritur, quid observetur] Aucto-
ritate Agobardini libri deleui voculam
cur, cuius vice hic fungitur quid.
Illa aut magistro alicui deputanda aut
ex finali praecedentis vocabuli quaeri-
tur syllaba accrevisse censenda vide-
tur. Particula porro h. l. significat at
enim ut admodum frequenter in libris
Tertulliani. Ita Ad Natl. II, 3 „Igi-
tur nisi animalia, non mobilia per
se. Porro allegans quid non appareat,
ostendit quid quaesivisse debuerat.“ Cf.
ibid. II, 4 „Porro Θεός ille“ sqq. II, 5
„Porro si ista sentiantur“ sqq. Plura
exempla alibi proferam.

c. auctoratam] H. e. auctoritate fir-

matam. Auctorari deponens eo signi-
ficata positum reperitur apud Pompon.
Dig. XXVI, 8, 4 „Si tutor auctoretur, cui
administratio tutelae concessa non est,
id ratum a praetore haberi non debet.“
et apud Ulpian. Dig. XXVII, 6, 9 „Dan-
dam actionem adversus eum, qui dolo
malo adhibuit, ut alius auctoraretur in-
scius.“, activum contra in Praecepto
Chlodovei I, regis Franc. ann. CCCXCVI.
inter Instrum. tom. III. novae Gall. Christ.
(Brequia. num. 2. ann. CCCXCVII.). „Et
ut hoc praeceptum firmitus habeatur ...
manus nostrae signaculo subter illud
decrevimus roborare, ac signo crucis,
quo sacramur, auctoravimus,“ h. e. rat-
um fecimus.

d. cum ab ea desiiit?] Rescripts-
sem descit cum Hildebrando, pro de-
siit, quod codices praebent, nisi tueretur
Prudent. Peristeph. XI, 63 „Iam, .
torior, ab uno Desine.“

"semper, quaeritur de isto", et laudo fidem quae "ante credidit observandum esse quam didicit. Et facile est statim exigere, ubi "scriptum sit, ne "coronemur. "At enim scriptum est, "ut coronemur? Expostulantes enim scripturae patrocinium "in parte diversa praeiudicant suae quoque parti scripturae patrocinium adesse debere. Nam si ideo dicitur coronari licere, quia non "prohibeat scriptura, aequae retorquebitur ideo "coronari non licere, quia scriptura non iubeat. Quid faciet disciplina? Utrumque recipiet, quasi neutrum prohibitum sit? an utrumque "reiciet, quasi neutrum praeceptum sit? Sed quod non prohibetur, ultro "permissum est. Immo prohibetur quod non ultro est permissum.

Cap. III.

"Et quamdiu per hanc lineam "serram reciprocabimus", habentes observationem inveteratam, quae praeveniundo statum "fecit"? Hanc si nulla scriptura determinavit, certe consuetudo corroboravit, quae sine dubio "de traditione manavit. Quomodo enim usurpari quid potest, si traditum prius non est? Etiam in traditionis obtentu exigenda est, "inquis, auctoritas scripta. Ergo quaeramus an et "traditio nisi scripta non "debeat recipi. Plane "negabimus

18. semper om. D. 19. ....didit A. ante credidit R. ante credit FGH. Gorziensis. antecedit reliqui et Magliabechianus. 20. scriptum est ne BC. 21. coronentur Magliabechianus. 22. At enim scriptum est. Expostulant enim A. At enim ubi scriptum est ut (ubi D.) coronemur? Expostulantes enim reliqui. 23. ut coronentur Magliabechianus. 24. in parte diversa, praeiudicant suae quoque parti scripturae patrocinium om. A. partis BCDE. 25. prohibea C. 26. coronari licere Magliabechianus. 27. reiciet A. 28. permissum est; immo prohibetur quod non ultro om. BCD. Magliabechianus.

Cap. III. 1. et quoniam diu B. a m. sec. 2. serram reciprocavimus BCD. Magliabechianus. 3. fecit: et hanc BCD. Magliabechianus. 4. detractioe manavit D. 5. inquis B(a m. pr.) CD. 6. traditio non scripta FGH. Gorziensis. traditionis scripta B(a m. pr.) CDE, et Magliabechianus. 7. debeant C. 8. negavimus B (sed in hoc m. sec. emendatum negamus) CD, Magliabechianus.

e. de isto] sc. studio discendi.

[Expostulantes] Agobardini scriptura expostulant defendi posset ellipsi conditionalis particulae. Nihilominus reliquorum librorum auctoritatem sequendum esse duxi in loco quem ille admodum mutilatum exhibet.

Cap. III. a. per hanc lineam serram reciprocabimus] Proverbialis locutio, sumpta a sectoribus, qui reciproco tractu, dum secant, lineam sequuntur super lignum in longum fere rubrica ductam atque praescriptam. Significat inutilem, certe molestum, laborem circa unam eandemque rem disputantium, qui in eodem argumento immodici sunt, eandemque incudem noctu dique tundunt. Varro ap. Non. p. 24, 33. Merc. „Aes defraudasse cauponem, bovam luto oblevisse, cum portitore serram duze.“ Id. De Re Rust.

III, 5, 1. ubi v. Schneiderus. Fest. p. 344. Muell. „Serra praeliari dicitur, cum assidue acceditur recediturque neque ullo consistitur tempore.“ Similiter Tertullianus De Padic. cap. 2. dicit „funem contentiosum alterno ductu in diversa distendere.“, Adv. Marcion. IV, 4 „funem contentiosum ducere.“, De Resurr. Carnis cap. 34 „funem contentioso diem ad vesperam ducere.“

b. statim fecit] Quae ita anticipavit et antevertit olim, ut iam non quaestio dicenda, sed status causae ex ea habendus sit. Eadem phrasi, ut forensi, utitur Quinctil. Instit. Orat. III, 6. (Iunius.) Adde Cic. Part. cap. 29. Cf. Id. De Invent. I, 8. Dicit Tertullianus observationem eam ita esse inveteratam ut iam non quaestio sit, utrum sit iure servanda, sed an iure servata fuerit.

recipiendam, si nulla ⁹exempla praeiudicent aliarum observationum, ¹⁰“quas sine ullius scripturae instrumento solius traditionis titulo” ¹¹“et exinde consuetudinis patrocínio vindicamus. Denique” ¹²“ut a baptismate ingrediar, aquam” ¹³“adituri ibidem”, ¹⁴“sed et aliquanto prius” in ecclesia sub antistitis manu, contestamur nos renuntiare diabolo et pompae et angelis eius. Dehinc ter ¹⁵“mergitamur” ¹⁶“amplius aliquid respondententes” ¹⁷“quam dominus in evangelio determinavit. Inde suscepti lactis et mellis concordiam” ¹⁸“praegustamus, ¹⁹“exque ea die” ²⁰“lavacro quotidiano per totam” ²¹“hebdomadam” ²²“abstinemus. Eucharistiae sacramentum” et in tempore victus et omnibus man-

9. exempla re ..... 1 A. exempla praeiudicent reliqui. 10. quassine ullius AR. 11. et exinde AR. et om. reliqui et Magliabechianus. 12. ut baptismater ingrediar A. 13. additur ibidem Aq. aditur ibidem Aß., et ita legebat etiam Rigalt. in A. 14. sed aliquanto D. 15. mersitatur Junius. 16. amplius non aliquid BCDE, et Magliabechianus. In reliquis et in Gorsienzi negatio abest. 17. quā (h. e. quoniam) dominus Bp. m. sec. 18. ex quo BCD, et Magliabechianus. 19. lavatio B (a m. pr.) C. 20. ebdomadem Aß. hebdomadem BCD. Ires Vatican. hebdomadam reliqui. 21. abstinere BC.

c. solius traditionis titulo] Totum hunc sermonem exsuxit Hieronymus adversus Luciferianos. „Etiam si scripturae auctoritas non subesset,” inquit, „totius orbis in hanc partem consensus instar praecepti obtineret. Nam et multa alia, quae per traditionem in ecclesiis observantur, auctoritatem sibi scripturae et legis usurpaverunt, velut in lavacro ter caput mergitare, deinde egressos lactis et mellis praegustare concordiam” sqq. (Rigalt.)

d. Denique] h. e. ut paucis absolvam, ut uno exemplo fungar. Qui particulae eius usus admodum frequens in libris Ictorum et Tertulliani. Ita Tertull. Ad Natl. I, 5 „Multum distantiae inter crimen et nomen, inter opinionem et veritatem. Nam et nomina sic sunt instituta, ut fines suos habeant inter dici et esse. Quot denique philosophi dicuntur, nec tamen legem philosophiae adimplent?” Apolog. cap. 40 „deprecatores dei esse coeperunt (sc. Christiani). Denique cum ab imbribus aetivae hiberna suspendunt” sqq. V. Handii Tarsell. II, p. 275. Savigny de Dominio p. 40. Hildebr. ad Apul. Metam. I, 4. p. 22.

e. ibidem] h. e. hoc ipso tempore. Apul. De Magia cap. 80 „Nam ut absurde facit qui tacere se dicit quod ibidem dicendo tacere sese non tacet” sqq. Cf. Handii Tarsell. tom. III, p. 170.

f. sed et aliquanto prius] Auct. Quaest. Vet. et Novi Testamenti Quaest. 120 „Qui volunt Christiani fieri, accedunt

antistitem, dicunt ei vota sua. Ille facit verba iuris ecclesiastici. Si vera vota sunt, suscipiuntur a iudice.” (Rigalt.)

g. ter mergitamur] Ipse adv. Praxeas cap. 26 „Nam nec semel, sed ter, ad singula nomina in personam singulas tingimur.” Quem ritum in usu fuisse etiam aetate sua Chrysostomus indicat, ad ea verba Lucas Act. Apost. X, 16, ubi visio narratur oblata Petro „τοῦτο δὲ ἐγένετο τρίς.” Chrysost. „τὸ δὲ τρίτον τοῦτο γινώσκειν τὸ βαπτισμα ὅλοι.” Ammon. ad Iohann. cap. 21., ubi ter Christus interrogat Petrum: Simon Iona, amas me? „ἔθες δὲ γέγονεν ἐκ τούτου,” inquit, „τρεῖς ὁμολογίας ἀπαιτεῖσθαι τοὺς μέλλοντας βαπτισθῆναι.” Inde illa formula, quam Stephanus II. PP. rusticam vocat. Resp. XIV „In nomine Patris mergo, et Filii mergo, et Spiritus Sancti mergo.” tom. II. Concil. Gall. (Rigalt.)

h. lactis et mellis concordiam] Cf. Hieronym. ad Luciferianos loco supra prolato. Baptizatis enim dabatur lac et mel, ut narrat ipse Tertullianus adv. Marc. I, 14., sed iis demum qui grandiores aetate baptizabantur, ut et in eucharistia factum legitur Concil. Carthag. III, can. 24. (Iunius.)

i. Eucharistiae sacramentum] Haec innuunt eucharistiae sumendae tempus aetate Tertulliani tantum abfuisse a tempore victus, quo tempore a Domino erat instituta, ut etiam intelucanis horis sumeretur. Non pugnabo tamen adversus

datum a domino etiam antelucanis coetibus, nec de aliorum manu quam ²²praesidentium sumimus^k. Oblationes pro defunctis^l, pro ²³nataliciis^m ²⁴annua die facimus. Die dominice ieiunium nefas duci-

22. praesidentium summus (sumus D.) BpCD. 23. nataliciis A. 24. anima die BpD.

eos, qui sumptam fuisse dicunt horis etiam extra antelucanas, modo ante omnem cibum. Hoc enim significare videtur libro Ad Uxor. II, 5 „Non sciet maritus quid secreto ante omnem cibum gustes.“ Nisi magis videatur etiam ante saeculum Tertulliani indefensum hoc fuisse et pro cuiusque religione varie facilitatum. Exigua certe est et obscura mentio coenae dominicae inter Apostolos celebratae, etsi celebratam quidem et saepissime fuisse nemo sobrius negaverit, sed ut sit Tertullianus, in tempore victus adeoque fractione illa panis, quae saepenumero occurrat, includi. Hanc in sententiam ducimur gravissima illa Pauli increpatione ad Corinth. I, 2. (Rigalt.)

k. praesidentium sumimus.] Cum sit omnibus mandatum a Domino ut omnibus exhiberent eucharistiae sacramentum, tamen non de aliorum manu quam praesidentium sumi solet. De honore praesidentium similis est locus De Baptismo cap. 17.

l. Oblationes pro defunctis] Oblationes quid sint recte docuit Heraldu ad Arnob. Adv. Nat. IV. p. 193. (ed. Lugd.), cuius verba appono: „Cyprianus Epp. IV, 6 „Item patruus eius et avunculus Laurentius et Ignatius in castris et ipsi quondam saecularibus militantes, sed veri et spirituales dei milites, dum diabolum Christi professione prosternunt, palmas a domino et coronas illustri passione meruerunt. Sacrificia pro eis semper, ut meministis, offerimus, quoties martyrum passiones et dies anniversaria commemoratione celebramus.“ Pro martyribus ergo die stata sacrificia offerebant. „Sacrificia autem pro martyribus offerre“ quid est? Profecto est; ob commemorationem eorum oblationes erogare et sacrificia eucharistica pro fortissimorum Christi militum adorem deo reddere. Neque enim video qui haec aliter explicari possint. Interpretationem istam confirmat ipse Cyprian. Epp. III, 6 „Denique et dies eorum, quibus excedunt, annotare, ut commemorationes eorum inter memorias martyrum celebrare possimus. Quamquam Tertullius fidelissimus et devotissimus frater noster scriperit et scribat ac significet mihi dies,

quibus in carcere beati fratres nostri ad immortalitatem gloriosae mortis exitu transennt, ut celebrentur hic a nobis oblationes et sacrificia ob commemorationes eorum; quae cito vobiscum domino prosperante celebrabimus.“ Ut igitur „pro martyribus oblationes et sacrificia offerre“ est ob commemorationes eorum oblationes erogare et sacrificia eucharistica deo reddere, ut dicebamus, ita „pro defunctis offerre et sacrificium pro dormitione defunctorum celebrare“ est ob defunctorum commemorationem oblationes et elemosynas per sacerdotem offerre et quod dormiant ac requiescant in domino gratias deo agere, quibus quidem institutis deprecationem nonnulli adiciebant. Atque haec etiam confirmat Tertulliani locus De Exhort. Cast. cap. 11 „Et iam repete apud deum pro cuius spirita postules, pro qua oblationes annuas reddas. Stabis ergo ad deum cum tot uxoribus, quot illas oratione commemoras, et offeres pro duabus et commemorabis illas duas per sacerdotem de monogamia ob pristinum, de virginitate sancitum, circumdatum virginibus ac univiris et ascendet sacrificium tuum libera fronte.“ Ceterum „offerre“ dicunt tamquam sacrificium scilicet. Est enim elemosyna hostia accepta et placens deo.“ Haec Heraldu. Qui plura desiderat, adeat La Cerdam ad h. l. et Du Cingium in Gloss. Med. et Inf. Latinitatis s. v. *Offerre*.

m. pro nataliciis] Per natalis intellegit sollemnitates fieri solitas in honorem martyrum, quo scilicet die mundo mortui, caelo nati sunt. Beatus de Divin. Off. cap. 4 „Nativitas proprie appellatur festum illius nativitatis, quae est in carne et in mundo, ita ut hinc solem dicatur Nativitas Christi, B. Mariae, et Ioannis Baptistae, quod horum nativitates duntaxat ab ecclesia celebrentur. *Natalis* vel *Natale* vel *Natalitium* vocatur Sanctorum ex hoc saeculo commigratio, quia ut saeculo et mundo moriantur, ita tunc caelo nascuntur.“ Ita Rufinus verba „γενέθλιον ἡμέραν“, quae sunt ap. Euseb. Hist. Eccl. IV, 15 vertit „diem passionis.“ Augustin. Serm. 10 „Digne natalem istorum colimus, quos beatiss

mas²⁶ vel de geniculis adorare²⁷. Eadem immunitate a die²⁸ Paschae in Pentecosten²⁹ usque gaudemus. Calicis aut panis etiam nostri³⁰ aliquid decuti in terram anxie patimur. Ad omnem progressum atque promotum³¹, ad omnem aditum et exitum, ad vestitum³² et calciatum³³, ad lavacra, ad mensas, ad lumina³⁴, ad cubilia, ad sedilia, ³⁵quacumque nos conversatio exercet, ³⁶frontem signaculo terimus.

25. vel de geniculis *AFGHR. Gorsiensis.*
26. pascae C. 27. et calciatum (*Ap.*)
28. quaecumque *Bauldri ad Lactant. de Mort. Persecut.*
cap. 10. p. 87 sq. 29. ....tem signaculo A. frontem signaculo *BCDE. Magli-*
beckianus. frontem crucis signaculo *reliqui et Gorsiensis.*

vel geniculis *reliqui et Maglibeckianus.*
ad calciatum (*ABR.*) et calceatum reli-
qui et *Maglibeckianus.* 28. quaecumque *Bauldri ad Lactant. de Mort. Persecut.*
cap. 10. p. 87 sq. 29. ....tem signaculo A. frontem signaculo *BCDE. Magli-*
beckianus. frontem crucis signaculo *reliqui et Gorsiensis.*

aeternae vitae mundus edidit, quam mundo aeternorum viscerum partus effudit.“ Id. in Psalm. 39 „Mortes in quas pagani saevierunt, in illis hodie reficimur, natalem martyrum celebramus, exempla martyrum nobis proponimus.“ Caesar. Homil. 50. de S. Genesio „Beatorum martyrum passiones natales vocamus dies, quando eos martyrii vita et gloriae fides, dum ingerit morti, genuit et aeternitati, et perpetua gaudia brevi dolore parturit“ sqq. Plura v. ap. Du Cangiam Gloss. Med. et Inf. Latin. s. v. *Natalis.*

n. Die dominico ieiunium nefas ducimus] Scilicet in memoriam et honorem resurgentis Christi. In Canon. Apostol. 64. clericis sub depositionis poena dominico die ieiunare interdicitur, et Can. 55. Concll. Constantinop. in Trullo dicitur: „*εἰ τις κληρικὸς εὐρεθείη τῇ ἡμέρᾳ κυριακῇ νηστεύων, καὶ αἰρεῖσθω, εἰ δὲ λαϊκός, ἀφορίζεσθω.*“ In Gangrensi Concilio ita statuitur: „Si quis tamquam hoc continentiae convenire iudicans aut in eius diei contemptum die dominico ieiunaverit, anathema esto.“ Quod decretum ex eius Concilii cap. 18. Gratianus transcripsit. Ambrosius Epp. X, 83 scribit „Dominica ieiunare non possumus, quia Manichaeos etiam ob istius diei ieiunia iure damnamus.“ V. Cassian. II, 18. Pachom. in Regula „Ne lugeat in die festo domini salvatoris,“ quod est, ne ieiunet in dominico, explicatore Ciacconio. (La Cerdas.)

o. vel de geniculis adorare] Hieronym. adv. Lucifer. l. I. „die dominico et per omnem pentecosten nec de geniculis adorare et ieiunium solvere multaque alia, quae scripta non sunt, rationabilis sibi observatio vindicavit.“ Inter fragmenta Irenaei ita legunt: „*ἐν τῇ κυριακῇ μὴ κλίνειν γόνυ σύμβολόν ἐστι τῆς ἀναστάσεως, δι’ ἧς τῇ τοῦ Χριστοῦ χάριτι τῶν τε ἀμαρτη-*

*μάτων καὶ τοῦ ἐπ’ αὐτῶν τεθανάτω-
μένου θανάτου ἡλευθερώθημεν.*“ Cf. Ambros. Ep. 119. ad Iulianum. Isid. de Eccles. Offic. I, 33. Aug. Serm. 61. inter Ambrosianos, Raban. Maur. de Instit. Cleric. II, 42. Cassian. II, 18.

p. a die Paschae in Pentecosten] Epiphani. lib. III. in fin. loquens de Pentecoste „*ὅλης,*“ inquit, „*τῶν πεντήκοντα ἡμερῶν, ἐν αἷς οὐτε γονυκλισίας γίνονται, οὐτε νηστεία προτέτακται.*“ Irenaeus in fragm. „*ἐν τῇ περὶ τοῦ πάσχα λόγῳ, ἐν ᾧ μέμνηται καὶ περὶ τῆς πεντηκοστῆς, ἐν ᾗ οὐ κλίνοντες γόνυ.*“ (La Cerdas.)

q. etiam nostri] h. e. etiam non eucharistici, etiam profani. Augustin. ap. Gratian. I, 1 „Quanta sollicitudine observamus, quando nobis corpus Christi ministratur, ut nihil ex ipso de nostris manibus in terram cadat.“ (Rigalt.)

r. Ad omnem progressum atque promotum] Nos „bei jedem schritt und tritt.“

s. et calciatum] Ades de hoc loco Balduin. De Calceo cap. 22. Cf. Plin. Hist. Nat. XXVIII, 4.

t. ad lumina] Tempus quo lumina accendebantur et ethnicis fuit et Christianis in honore. Varro De L. L. VI, 4 „Dies principium mane, quod tum manat dies ab oriente, nisi potius quod bonum antiqui dicebant manum, ad quoniammodi religionem Graeci quoque, quom lumen adferat, solent dicere *φῶς ἀνα-
θέν.*“ Soerl. V, 21 „*ἐν Ἑλλάδι δὲ καὶ Ἰερουσαλήμοις καὶ Θιβασαῖς τὰς ἐν ταῖς λαγναφίαις εὐχὰς ποιοῦνται.*“ Praeterea citat La Cerdas locum S. Basilii De Spir. Sancto „*ἔδοξε τοῖς πατέρας ἡμῶν μὴ σιωπῇ τὴν χάριν τοῦ ἐπερωτοῦ φωτός ἀγγεῖσθαι.*“ et Hieronym. Ep. ad Laetam de instit. filiae „Assuescat accensa lucerna reddere sacrificium vespertinum.“ Cf. etiam Tertull. Apo-

Cap. IV.

Harum et aliarum eiusmodi disciplinarum si legem expostules
¹scripturarum, nullam leges. Traditio tibi praetendetur ²auctrix,
³consuetudo confirmatrix, ⁴et fides ⁵observatrix. Rationem ⁶tradi-
 tioni et consuetudini et fidei patrocinatorum ⁷aut ipse perspicies,
 aut ab aliquo qui ⁸perspexerit discas. Interim ⁹nonnullam esse
 credes ¹⁰cui debeat obsequium. Adicio unum adhuc exemplum,
 quatinus et de veteribus docere ¹¹conveniet. Apud Iudaeos tam
¹²sollemne est feminis eorum velamen capitis, ¹³ut inde noscantur.
 Quaero legem. Apostolum differo*. Si Rebecca conspecto procul
 sponso velamen invasis^b, privatus pudor legem facere non potuit,
 aut causae ¹⁴suae fecerit*. Tegantur virgines solae, ¹⁵et hoc nu-
 ptum venientes, nec antequam ¹⁶cognoverint sponso. Si et Susanna
 in iudicio revelata ¹⁷argumentum ¹⁸velandi praestat, possum dicere:
 et hic velamen ¹⁹arbitrii fuit. Rea venerat, erubescens ²⁰de infamia
 sua, merito abscondens decorem, vel quia timens iam placere.
 Ceterum ²¹in stadio^d mariti non putem velatam deambulasse quae
 placuit. Fuerit nunc ²²velata semper. In ipsa quoque ²³legem ha-

Cap. IV. 1. scripturam nullam leges A. scripturarum, nulla legis BCDE, et Magliabechianus. scripturarum, nullam invenies FGHR. Gorziensis. 2. auctor B. a m. sec. 3. et consuetudo Aβ. 4. et fidei BCDE. Magliabechianus, et tres Vaticani. 5. conservatrix BC. confirmatrix tres Vaticani. 6. traditioni et consuetudini A (in quo tamen voc. traditioni silu prorsus deletum videtur) R. traditionis et consuetudinis BCDE, et Magliabechianus. traditioni consuetudini FGH. (Gorziensis). 7. aut ipsa B(a m. pr.) C. 8. perspexeris dices D. 9. nonnulla BCD. non nullam Fusius. 10. quibus debeat B. a m. sec. 11. conveniet (Aβ) R. convenit B. m. sec. conveniat reliqui et Magliabechianus. 12. solempne Aβ. 13. et inde BφC. 14. suae si fecerit, tegantur Iunius. 15. et ad nuptum B. 16. cognoverint ABGDHR, et tres Vaticani. cognoverunt EFG. 17. argumentum velatae B(C)DEFGH. argumentum velandi AR. 18. velandi praestant Aβ. velare praestat Magliabechianus. 19. arbitris C. 20. de infamia suo BφC. de infamiae suae D. 21. in spatio Hildebrandus. 22. velatā semper A. 23. legem habitus AFGHR. Gorziensis. lege habitum BCDE. Magliabechianus.

log. cap. 39 „Post aquam manulem et lumina“ sqq.

Cap. IV. a. Apostolum differo.] h. e. Apostoli auctoritatem differo, nec habeo hic eius mandati (I Corin. cap. 11.) rationem, quia longo post tempore seculum est.

b. invasis] h. e. cito arripuit. Genes. XXIV, 65 „At illa tollens cito pallium operuit se.“

c. aut causae suae fecerit.] Non potest dici traditio ista fuisse, quod se Rebecca operuerit, quia fecit privato pudore. Sed esto factum Rebeccae vim legis habuerit, non tamen potuit obligare omnes feminas, sed tantum illas, quibus causa eadem tegendi. Ergo tegantur virgines solae, non omnes feminae, quia Rebecca cum se texit, virgo erat: nec virgines tegantur semper, sed

tantum nuptum venientes, quia Rebecca se texit tantum cum venit nuptum: addit maiorem restrictionem subiiciens „nec antequam cognoverint sponso“, id est nec adhuc tegantur toto itinere cum veniant nuptum, sed tantum cum sponsum conspectum oculis cognoverint. Nam ita fecit Rebecca. (La Cerda.)

d. in stadio] Intellegit stadii nomine hypaethram, hoc est subdivalem ambulationem, quam et xystum appellamus, quae etiam arboribus consista esse solebat umbrae gratia. (Rigalt.) Vulgata Dan. cap. XIII. habet pomarium. Tertull. Ad Mart. cap. 2 „Vagare spiritu, spatiare spiritu, non stadia opaca aut porticus longas proponens tibi.“ Cf. Propert. III, 20, 25 „Illic vel stadiis animum emendare Platonis Incipiam, aut hortis, docte Epicare.“

bitus requiro, vel in quacunque alia. Si legem nusquam reperio, sequitur ut traditio consuetudini ²⁴morem hunc dederit, habiturum quandoque apostoli auctoritatem ex interpretatione rationis. ^{24b}His igitur exemplis renuntiaturum erit posse etiam non scriptam traditionem in observatione defendi, confirmatam ²⁵consuetudine, ²⁶idonea teste probatae tunc traditionis ex perseverantia observationis. Consuetudo autem etiam in civilibus^e rebus pro lege suscipitur, cum ²⁷deficit lex, nec differt, scriptura ²⁸an ratione consistat, quando et ²⁹legem ratio commendat. Porro si ³⁰ratione lex constat, lex erit omne iam quod ratione constiterit a quocunque productum. An non putas omni fidei licere concipere ³¹et constituere, dumtaxat quod deo congruat, quod disciplinae conducat, quod saluti proficiat, dicente domino, ³²Cur autem non et ³³a vobis ipsis quod ³⁴iustum Luc. XII, 57. iudicatis? ³⁵Et non de iudicio tantum, sed de omni sententia rerum examinandarum dicit et apostolus, Si quid ignoratis, deus Phil. III, 15. vobis revelabit, solitus et ipse consilium subministrare, cum praeceptum domini ³⁶non habebat, ³⁷et dicere ³⁸a semetipso, spiritum dei^f habens deductorem ³⁹omnis veritatis. Itaque ⁴⁰consilium eius divini iam praecepti instar ⁴¹obtinebat de rationis divinae patrocinio. Hanc nunc ⁴²expostula ⁴³salvo traditionis ⁴⁴respectu, quocumque ⁴⁵traditore censetur, nec auctorem respicias, sed auctoritatem, et imprimis consuetudinis ipsius, quae propterea colenda est, ne non

24. mortem BpD. 24 b. Et his igitur D. Magliabechianus. 25. consuetudinem BpCD. 26. idoneae D. 27. defecit CD. Magliabechianus. 28. a ratione BC. 29. legem recommendet BC. 30. ratione lex AR. lex ratione reliqui et Magliabechianus. 31. et constituerit BCD. 32. curate autem A. cur aut C. 33. a nobis BpC. 34. iustum indicatis A. iustum est indicatis reliqui. 35. et non de AR. ut non de reliqui et Magliabechianus. 36. non habebat AEmgFGHR. nostri habebat reliqui et Magliabechianus. 37. et dicere A. et quaedam edicere reliqui. 38. a semetipso, spiritum dei ego. a semetipso .... dei A. a semetipso, sed et ipse spiritum dei reliqui. 39. omnis veri statim itaque A. omnis veritatis. Itaque reliqui. 40. consilium eius A. consilium et dictum eius BCDE. consilium et edictum eius FGHR. Rhenanus. 41. optinuit Aß. 42. expostulo A. 43. salva C, et Magliabechianus. 44. respectum Magliabechianus. 45. traditio recensetur BCD. Magliabechianus.

e. Consuetudo autem etiam in civilibus] Cf. Hersld. Digress. II, 3., ubi Ulpiani verba citantur: „Diuernam consuetudinem pro iure et lege in his, quae non ex scripto descendant, observari solere.“

f. spiritum dei] Delevi verba sed et ipse quae in vulgatis editionibus leguntur inter semetipso et spiritum, cum spatium vacuum inter semetipso et dei in codice Agobardi non plures quam tres quattuorve litteras olim continuasse apertum sit. Puto verba sed et ipse, quae

impeditius hic in se in se nemo non videt, accrevisse ex voc. semetipso.

g. veritatis. Itaque] Cod. Agobardi habet omnis veri homini vitem, pergens scilicet verbis cap. 7., dum supr. cap. 1. post verba et nunc rufatus pergit statim itaque, quae verba huius sunt capituli. Hinc apparet vocabulum statim originem ducere ex finali littera voc. rufatus per errorem coniuncta cum particula altera disiecti vocabuli veri-tatis. De voc. deductor cf. De Fuga in Persec. cap. 1 „paracletum deductorem omnis veritatis.“

“sit rationis interpres, ut, si et hanc deus dederit, tunc” discas non an observanda sit tibi consuetudo, sed cur.

Cap. V. ¹ Maior ² efficitur ratio Christianarum observationum, cum illas etiam natura ³ defendit, quae ⁴ prima omnium disciplina est. Ideoque haec prima ⁵ praescribit coronam capiti non convenire. Puto autem ⁶ naturae deus noster est, qui figuravit hominem et fructibus rerum ⁷ appetendis, iudicandis, consequendis ⁸ certos in eo sensus ⁹ ordinavit per propria membrorum quodammodo organa. Auditum in auribus fudit, ¹⁰ visum in oculis accendit, gustum in ore conclusit, odoratum in naribus ventilavit, contactum in manibus ¹¹ extimavit. Per haec exterioris hominis ministeria ¹² interiori homini administrantia ¹³ fructus munerum divinorum ¹⁴ ad animam deducuntur a

46. sit trationis *AB*. 47. discas non an *AR*. discas quod non *BCDE*. *Magliabechianus*. discas, cur nam *FGH*.

Cap. V. 1. *Omnes editores novum caput incipiunt*: Sed cur maior *sqq.*, *excepto uno Rigaltio, qui tamen non magis quam reliqui rationem loci intellexit cum distingueret*: consuetudo, sed cur maior — — — disciplina est. Ideoque *sqq.* 2. efficitur omnes libri *praeler FGH*, quae praebent exigitur. 3. defendat *Ursinus*. 4. prima omni disciplina *BqCD*. 5. praescribit *AR*. scribet *C*. praescribet reliqui. 6. ...urae deus noster est *Aq*. ...urae deus noster *AB*. naturae deus noster est *DEFGH*, et *Magliabechianus*. mater deus noster est *BC*. quod natura deus noster est *B. m. sec.* naturae dominus deus noster est *R*. 7. appendendis *D*. 8. certos meos sensus *C*. 9. ordinavit propria *BCD*, *Magliabechianus*. Quid *A. habuerit hodie nescitur*. In reliquis omnibus est ordinavit per propria. 10. auditu *C*. Verba visum in oculis accendit in *A. non extant*. 11. extimavit *ABCR*. aestimavit reliqui. 12. conteriori homini ministranti *BCD*, et *Magliabechianus*. In *AR*. extat Per haec exterioris hominis administrantia munerum reliquis *omissis*. interiori homini ministrantis *B (m. sec.) E*. interiori homini ministrantia *FGH*. 13. ab anima deducuntur ad sensus (adsensus uno vocabulo *R*) *AR*. Fortasse rescribendum ad animam deducuntur ac sensus. In reliquis omnibus et in *Magliabechiano* est ad animam deducuntur a sensibus.

Cap. V. a. visum in oculis accendit] La Cerda citat locum Hilarii Pictav. c. Constant. Aug. „Quaero unde ista his quos generas indulgeas, qualiter sensum inseras, oculos accendas, cor affligas?“

b. extimavit] h. e. contactum in partibus corporis extimis, scilicet digitis extimis, collocavit. Ita Rigaltius iam olim explicavit.

c. ministeria interiori homini administrantia] Ministeria sunt organa illa, aurium scilicet, oris, oculorum, narium, manuum. Vocabulum ministerium saepius poni pro ipsis ministris notum est. Cf. Plin. Epp. X, 13. Tacit. Ann. XIII, 27. Hist. II, 59. Sueton. Nero cap. 12. Tertull. Apolog. cap. 39. ubi cod. Fuld. praebet „Oramus etiam pro imperatoribus, pro ministeriis eorum.“ Ad Nat. I, 18 „Sed et tormenta mulier Attica fatigavit tyranno negans, postremo, ne cederet corpus et sexus, linguam suam pastam expuit, totam eradicatae confessionis ministerium.“

De Paenit. cap. 12. Administrare hic sumo pro una ministrare, sc. et exteriori et interiori homini. Verba a sensibus verto non ἀπό sed ἐν τῷ αἰσθητικῷ. Rigaltius, qui auctoritatem codicis Agobardini (quem innumeris lacunis et mendis per librarii incuriam natis foedatam esse ex hoc De Corona libro et reliquis facile aliquis demonstraret) sequendum putavit, sic probat: Per haec organa, aurium scilicet, oris, oculorum, narium ac denique manuum, quae omnia exteriori homini, id est corpori, adfuerunt et administrant, rerum naturalium, quae sunt a deo hominum gratia conditae, adsensum sive adprobationem ab anima deduci. Nempe animi est quae audit, anima est quae videt, anima est quae sentit, ab anima deducitur vis illa audiendi, videndi, sentiendi. Itaque animae sentienti recte adsentire dicuntur aures, oculi, manus, per quae anima audit, videt, tangit.

sensibus. Quis igitur fructus ex floribus? Substantia enim propria, certe praecipua, coronarum flores agri. Aut odor, inquis, aut color, aut pariter utrumque. Qui erunt sensus "coloris, odoris? visus, opinor, et odoratus. Istos "sensus quae membra sortita sunt? oculi, nisi fallor, et nares. Utere itaque floribus visu et odoratu, quorum sensuum fructus est, utere per oculos et nares, "quorum sensuum membra sunt. "Substantia tibi a deo tradita est, habitus a saeculo. "Quamquam nec habitus extraordinarius ordinario usui "obstrepi⁴. "Hoc sint tibi flores et inserti et innexi et in filo et in "scirpo", quod liberi, quod soluti, spectaculi scilicet et spiraculi⁵ res. Coronam, "si forte⁶, fascem existimas flo-

14. coloris et odoris (Aβ)R. coloris, odoris (Aφ.) reliqui et Magliabechianus. 15. sensus seque membra E. 16. quorum sensum membra Aβ. quorum sensus membra Aφ. quorum sensuum membra reliqui. quae eorum sensuum Hildebrandus. 17. Substantia ter (in marg. B. m. sec. proponit emendandum terrae vel tibi) a deo BC. 18. quamquam Aβ. 19. opstrepi A. 20. Haec sint ter flores BC. Haec sint terrae flores m. sec. in marg. B. obstrepi. Et haec sint tibi flores Magliabechianus. 21. scripo ACD. stripo Bφ. 22. si forte fascem existimas florum om. A.

d. ordinario usui obstrepi.] Substantiam florum tibi deus tradidit; ut habesent se hoc vel illo modo, saeculi inventum est. Tamen nec extraordinarius florum hic per saeculi inventum habitus et modus coniungendi in formam ornamentum flores contra usum est cui destinati flores. Nam videlicet coniuncti in formam coronae servire possunt odorati et visui. (La Cerda.)

e. in scirpo] Flores in filo quid distulerint a coronis in scirpo, quid insertis ab innoxis hodie parum constat. Suspicio tamen per insertis hic significari illud coronae genus, quo singula folia foraminibus factis per seriem sibi invicem inseruntur, nulla filii aut scirpi ope, contra per innexos vulgare alterum genus, quod scilicet nectitur filo aut scirpo, vel phyllyra. Cf. Salmas. ad Solin. p. 703.

f. spiraculi] h. e. odoratus, proprie flatus vel spiritus, per quae vocabula explicat Glossar. MS. Sangerm. n. 501. apud Da Cangium. Occurrit hoc significatu Genesi II, 7., VII, 22. Proverb. XX, 27 et alibi. Similiter Macrobius utitur voca spiramentum Saturn. praef. 1. med. „confusura videlicet omnium odoraminum in spiramentum unum.“

g. si forte] Locutio si forte Graecorum est εἰ τοῦτο vel εἴτερος ἀπορ., ut viderunt iam Turneb. Advv. XXVII, 1. Muret. V. L. XVI, 9. et Geraton. ad Cic.

pro Milone cap. 38. p. 329. ed. Lips. Tertullianus ea frequentissime utitur, sed constanter ita, ut sit affirmantis, passim cum ironia quadam, unde non sine iure statuit Gothofredus ad Tertull. Ad Nat. I, 12. p. 120. eam fungi fere pro scilicet, nempe vel alenim. Similiter nos cum dicimus de re certissima et minime dubitata „wenn dem so ist“ vel „wenn dem so sein sollte.“ Tertull. De Pallio cap. 2 „Ab Assyria, si forte, aevi historiae patescant,“ ad quem locum (p. 127.) mirifice Salmasius statuit Tertulliano si forte idem esse quod simplex forte. Apolog. 16 „Atti plane humanitas et verisimiliter solem credunt deum nostrum; ad Persas, si forte, deputabimur.“ Ibid. cap. 38 „Si oblectari novissae nolimus, nostra iniuria est, si forte, non vestra.“ Ibid. cap. 41 „et sequitur, ut omnes saeculi plagae nobis, si forte, in admonitionem, vobis in castigationem obveniant.“ Ibid. cap. 43 „Plane confitebor, quinam, si forte, vere de sterilitate Christianorum conqueri possunt.“ Ad Nat. I, 15 „Si illa (sc. religio) impudica est, nostra vero crudelis, coniungimur, si forte, metura, quae semper saevitia cum impudicitia concordat.“ Sufficiant haec ad evincendum omnino falli Handium ad Tursell. II, p. 736., ubi docet locutionem si forte interponi orationi, quae de re agat extremo loco concedenda, ut nostrum sit „ellenfalls“.

rum per seriem ²²comprehensorum, ut plures ²⁴semel portes, ut omnibus pariter utaris. Iam vero et in sinum ²⁶conde, si tanta munditia est, ²⁸et in lectulum sparge, si tanta mollitia est, ²⁷et in poculum crede^h, si tanta innocentia est. Tot modis frui, quot et sentis. Ceterum in capite quis sapor floris, quis coronae sensus, nisi ²⁹vinculi tantum, ³⁰quo neque color cernitur, neque odor ducitur, nec ³¹teneritas commendatur? Tam contra naturam est florem capite sectari, quam ³²cibum aure, quam sonum nareⁱ. Omne autem, quod contra naturam est, monstri ³³meretur ³⁴notam penes omnes^k, penes nos vero etiam elogium^l sacrilegii in deum, naturae ³⁵dominum et auctorem.

Cap. VI. ¹Quaerens igitur dei ²legem habes communem istam in publico

mundi, in ³naturalibus tabulis, ad quas et Apostolus solet provo-

I Cor. XI, 14. care, ut cum in velamine feminae, Nec ⁴natura vos, inquit, docet?

Rom. II, 14. ut cum ad Romanos ⁵natura facere dicens nationes ea, quae sunt

23. compraeheñsorũ *Ap.* compraeheñsorũ *Ap.* 24. simul portes *R. Ursinus.* semel fortes *BCD. Magliabechianus.* simul flores *m. sec. in marg. C.* semel portes reliqui. 25. condensi tanta *D.* 26. et in lectulum *A.* in lectulum reliqui. 27. et in poculum *AR.* in poculum reliqui et *Magliabechianus.* 28. vincula *BCD. et Magliabechianus.* 29. quo neque *AR.* quia neque reliqui et *Magliabechianus.* 30. teneritas *C.* 31. cybum aure *Ap.* 32. meretur n..... vero *A.* 33. notas *B (sed a m. sec. notam) CD. Magliabechianus.* 34. domino *A.*

Cap. VI. 1. Quaerens *BCD, et Magliabechianus.* Quaeres *AEFGH.* Quaeris *R. Junius.* 2. legem habes *A.* legem? habes *R.* legem, habens reliqui et *Magliabechianus.* 3. naturalibus telibus *A.* 4. natura inquit *A.* natura nos inquit *D.* 5. naturae *BC.*

h. in poculum crede] Nihili est, quod Pachelius De Coron. II, 2. proponebat „in poculum inde.“ Locum, si forte, sanus est. Cf. Vergil. Georg. II, 332. „Inque novos soles audent se gramina tuto Credere.“ Alii Tertulliani verba referunt ad merem pocula consonandi, de quo v. interpr. ad Vergil. Georg. II, 528. Aen. I, 728. III, 526. Stat. Silv. III, 1, 76., alii rectius, opinor, ad morem illum, quo folia e coronis decerpta et in poculum coniecta una cum vino bibere solebant, quod coronas bibere dicebatur, de quo more v. Boettigeri Sabin. I, 243 sqq. Cf. Iul. Capitol. Gord. p. 159. B. ed. Salm. Pectora et lacertos coronasse floribus antiquitatem docet Athen. Deipnos. V, 5 „ἐστεφανούτο καὶ τὰ στήθη καὶ ἐμύρον ταῦτα, ἐπεὶ αὐτοὶ ἡ καρδία.“ Cf. Prudent. Psychom. v. 353 „Proh pudor, armigeris amor est perferre lacertis, Lilia luteolis interlucencia seris Et ferrugineo vernantes flore coronas.“ Adde Viscont. ad Mus. Pio-Clement. IV, p. 44. Boettig. Sabin. I, 240 sq. De lectis floribus conspersis adeas Flav.

Vopisc. Carin. p. 253. D. et Trebell. Poll. Gallien. p. 182. A. ed. Salmas.

i. nare.] Hoc singulari utitur Tertullianus etiam Ad Marc. I, 13. Cf. Apul. Metam. VII, 462. VIII, 577. Macer ap. Cbaris. I, 82. Plura suppeditant lexica.

k. penes omnes] Haec verba in codice Agobardino non reperi dicit Rigaltius indeque eicienda censet. Quo inclinat etiam Hildebrandus, qui a prima littera vocis *notam* usque ad voc. *vero* non amplius decem litteras in illo libro deletas esse adnotavit. Interim retinenda duxi, cum innumeris locis qui scripsit Agobardinum peccavit omitiendo verba, immo totas lines, ubi oculis eius ab eodem vocabulo ad idem alterius lineae aberrandi locus et occasio erat.

l. elogium] Elogium testimonium est sive bonum sive malum. Ita pro nota criminis frequentissimum est apud Tertullianum aliosque ecclesiasticos scriptores. Cf. Apolog. cap. 2. 15. 24. 44. Ad Natl. I, 2 et 10. Multa suppeditant ex aliis scriptoribus exempla Orell. ad Ar-

legis, et legem naturalem suggerit et "naturam legalem. "Sed et in "primo" epistolae naturalem "usum conditionis in "non natura-^{Rom. 7. 26 sq.} lem masculos et feminas "inter se demutasse affirmans ex retributione erroris in vicem poenae utique "naturalibus patrocinatur^b. "Ipsam deum secundum naturam prius novimus "scilicet deum^c appellantes deorum, bonum praesumentes et iudicem invocantes^d. Quaeris, an conditioni eius fruendae^e natura "nobis debeat praeire, ne illa rapiamur qua dei aemulus universam conditionem certis usibus "homini "mancipatam cum ipso homine "corruptit, unde eam et apostolus invitam ait "vanitati "succidisse^f, "vanis primum^{Rom. VIII, 20.} usibus, "tum turpibus et "iniustis et impiis subversam? Sic itaque et circa voluptates spectaculorum infamata conditio est ab eis qui natura quidem "omnia dei sentiunt ex quibus spectacula in-

6. naturam regalem BCD. 7. Sed in D. 8. primo epistolae ego. p... epistolae A. priore epistolae CH, et unus Vaticanus. priore epistola reliqui. primore epistola Rhenanus, Ursinus. 9. usum coitionis B. m. sec. 10. non naturales C. 11. inter se demutasse affirmans om. A. 12. naturalibus A., prob. Rigaltio. naturalis usui EFGHR. naturalium sibi BCD. naturalium sibi B. m. sec. 13. ipsam dñō Aβ. 14. scilicet deum ego. sed deum AE, et Magliabechianus. et deum R. Rhenanus ad marg. ed. a. 1528. deum reliqui. 15. vobis debeat BqC. 16. hominum duo Vaticani et Iunius. 17. mancipata BqCD. 18. corruptit BC. 19. unitati A. 20. succedisse BqC. 21. variis primum A. variis plurimum BCDE. vanis plurimum FGH. vanis primum R. 22. tunc D. 23. iniustis Aβ. 24. omnia dei ACDE. dei omnia BHR. tres Vaticani. dei om. FG.

nob. IV, 36. (et in Append. p. 51.) Adde Muncker ad Fulgent. Mythol. I, 1.

Cap. VI. a. in primo] Ita edidi praecunte Hildebrando, qui adnotavit in libro Agobardino post brevituram syllabae priores ad summum litteras deletas esse.

b. naturalibus patrocinatur.] h. e. naturae, vel naturae legi. Apolog. cap. 1 „Quid hoc mali est quod naturalis mali non habet?“ Ibid. cap. 20 „quod et monstria et portentis naturalium forma turbatur.“ Similiter Ad Nat. II, 12 semina posita pro semen.

c. scilicet deum] Pro sed, quod Agobardi liber et prima Rhenaniana retinent, reposui scilicet. Saepissime eas particulas inter se confusas esse a librariis vel in vulgus notum est. Cf. Gruner. ad Aurel. Vict. Or. G. Rom. IV, 6. cit. Aratzen. ad Eumen. Grat. Act. cap. 6. Oudendorp. ad Apul. Metam. III, p. 227. Cf. Ad Nat. I, 13. ubi etiam exempla occurrunt.

d. invocantes.] Sunt haec animae indicia, de quibus v. De Testim. Animae cap. 2.

e. conditioni eius fruendae] h. e. an rebus, quas deus condidit, frui sic debeamus, ut naturam ducem sequamur. Conditionem dicit quod alii creaturam.

Sic De Cultu Feminae. I, 8 „dei conditio est thus“ h. e. thus a deo conditum creatumque est. (Rigalt.) Adde infra cap. 10 „ut dei res et hac sua conditione communes usui.“ De Resurr. Carnis cap. 11 „quod omnes fere haereres natum et factum mundum annuentes conditionem deo nostro adscribunt.“ Adv. Marcion. V, 19 „Quomodo ante omnia, si non primogenitus conditionis.“ Apolog. cap. 49 „ingratis experireris conditionis tuae legem.“ Cf. infra cap. 10. Prudent. Hamartig. 19 „dominium quoque conditioni impositum.“

f. succidisse] h. e. succubuisse. Apolog. cap. 27 „conditioni suae succidit.“ De Resurr. Carnis cap. 55 „sed non alia genus lapidationi succiderant.“ Ibid. cap. 62 „utique nec ulli simili necessitati succidendo corporalis conditionis.“ De Anima cap. 43 „numquam succidere quieti.“ Cf. Barth. Advers. XIV, 4. p. 758. Quod ad rem cf. Adv. Hermog. cap. 11 „Cum revelatio filiorum dei redemerit conditionem a malo utique vanitati subiectam, cum restituta innocentia et integritate conditionis pecora conduxerint bestiis et parvuli de serpentibus luserint.“

struuntur, ²⁵scientia autem deficiunt illud quoque ²⁶intelligere, omnia esse a diabolo mutata. Sed et huic materiae propter suavitudines nostros¹ Graeco quoque¹ stilo satisfacimus.

Cap. VII. Proinde ¹coronarii isti agnoscant interim naturae auctoritatem ²communis sapientiae nomine, qua homines, ³et propriae religionis ⁴pignora¹, qua deum naturae ⁵de proximo colentes, atque ita ⁶velut ex abundantia ceteras quoque ⁷rationes ⁸dispiciant¹ quae nostro ⁹privatim capiti coronamentis et quidem omnibus¹ interdicunt. Nam et ¹⁰urgemur a communione naturalis disciplinae¹ converti ad proprietatem ¹¹Christianae totam iam defendendam per ceteras quoque species coronarum, quae aliis usibus ¹²prospectae videntur, ¹³ut aliis substantiis structae, ¹⁴ne, quia non ex floribus constant, quorum ¹⁵usum natura signavit, ut ipsa haec laurea militaris, non ¹⁶credantur ¹⁷admittere sectae interdictionem, quia evaserint naturae

25. scientia aut C. 26. intelligere A. ubicumque nihil annotavero. intellege EFGH. intelligere reliqui.

Cap. VII. 1. coronarii AFmgGHR. dedecorati F. dedecorari BCD. 2. munis sapientiae A. communis sapientiae R. communis patientiae BCDE. communis parentis FGH. 3. sed propriae AR. et propriae reliqui. 4. pignora Iunius. 5. de proximo A. de proximo R. proximo B. m. sec. Latinus. proximo BDEFGH. proximum mg. E. proximus C. 6. velant A. 7. nationes BpC. 8. dispiciant FGHR. despiciant reliqui. 9. privati in capite BpCD. 10. urgemur Aq. 11. Christianam A. Christianae reliqui. 12. prospectat Bp. prospectus CD. prospecte Aβ. 13. ut aliis AR. ut ex aliis reliqui. 14. neque vero ex floribus D. 15. usu BpC. 16. credatur Bp. m. sec. 17. admittere sanctae D.

g. deficiunt illud quoque intelligere] h. e. deficiunt scientia qua intellegant, ut recte interpretatus est Rigaltius. Sic De Resurr. Carnis cap. 50 „regnum dei capere deficiunt.“ Germanic. Arat. 259 „Deficiente oculo distinguere corpora parva.“ Sil. Ital. III, 111 „gelidos ut scandere tecum Deficiam montes coniax tua.“

h. suavitudo nostros] h. e. Christianos qui suavitate ludorum oblectantur. Cf. De Spectac. cap. 20., ubi eodem vocabulo utitur.

i. Graeco quoque] Plures libros a Tertulliano Graeco sermone conscriptos fuisse notum est. Hinc non erat, quod Rhenano praecoquo rescribendum videri deberet.

Cap. VII. a. coronarii] Gloss. Graeco-Lat. ap. Vulcan. col. 56 „Coronarius, Στεφανολόος.“ Hinc coronarii, h. e. qui sibi coronas nectunt, sibi negotium cum iis faciunt. Beznard vertit „Kränzler“. Sed dubito de integritate scripturae. Facillime enim coronati corrumpi poterat in coronari, et initiali sequentis vocabuli isti littera adscita in coronarii; ut etiam dedecorari, quae est altera scri-

ptura, vel dedecorati, ut F. habet, ex compendio vocis coronati addita praecedentis vocabuli Proinde ultima syllaba ortum esse in plano atque aperto est.

b. et propriae religionis pignora] Ita appellat naturae auctoritatem, quippe quae faciat ad fidem ac religionem Christianam firmandam atque stabiendam, quod proximo capite aperuit.

c. dispiciant] h. e. perpendant, examinent. Apolog. cap. 1 „dispicere et coram examinare.“ Ibid. cap. 15 „Dispiciite Lentulorum et Hostiliorum venustates.“ Adv. Marcion. II, 15 „Iustitiam ergo primo indicis dispice.“ Ad Nat. II, 12 „Tot enim familiae, tot nationes census bona fide quaerunt, ut dispici et distingui describique non possint.“ Gaii Instit. Comment. p. 56 (Gösch.) „Ac prius dispiciamus de his, quae in tutela sunt.“ Ulp. Digest. XIV, 1, 1.

d. omnibus] h. e. omnis generis coronamentis.

e. naturalis disciplinae] Haec solum coronis vivis floribus capiti nexis interdicit, Christiana disciplina contra quovis coronarum genere.

praescriptionem. Video igitur et curiosius et "plenius agendum ab originibus usque ad "profectus et excessus rei. Litterae ad hoc "saeculares necessariae. De suis enim instrumentis saecularia probari necesse est. "Quantulas^f "attigi, credo sufficient. Si "fuit aliqua "Pandora, quam primam feminarum "memorat Hesiodus, hoc primum caput coronatum "est a Charitibus, cum ab omnibus "muneretur, unde Pandora^g. Nobis vero Moyses, "propheticus, non poëticus pastor^h, principem feminam Evam, faciliusⁱ "pudenda foliis quam "tempora floribus "incinctam describit. Nulla ergo "Pandora. "Sed et de mendacio^k erubescenda est coronae origo^l. "Iam nunc et de veritatibus suis^m. Certeⁿ enim "certos fuisse constat auctores rei vel illuminatores. Saturnum "Pherecydes^o ante omnes refert coronatum, "Iovem "Diodorus post devictos^o "Titanas^o "hoc munere a ceteris "honoratum. "Dat et Priapo^p taenias idem, et Ariadnae "sertum ex auro et Indicis gemmis, Vul-

18. plenius mei libri omnes. planius alii. 19. perfectus BC. defectus m. sec. in marg. B. 20. saeculares non seculares scriptum fere ubique in A. 21. Quantulas quantulas Hildebrandus. 22. attingi D. 23. fuit ADR. Ursinus. fuerit reliqui. 24. pantera C. 25. meminere Hesiodus D. 26. est achantibus C. 27. munerantur Bq. numeraretur C. 28. profeticus R. 29. pendente C. 30. tempora C. 31. intinctam C. 32. pandora B. 33. Sed ut Iunius. 34. ita nunc Iunius. 35. certos Ursinus. Graecos R. caecos Latinus, prob. Iunio. ceteros libri mei omnes (etiam A., teste Baluzio et Hildebrando). veteres Hildebrandus. 36. pherecydes A. 37. autem omnes BqC. 38. Iovem C. 39. dydorus B. m. pr. 39 b. tytanus B. m. pr. 40. Verba hoc munere a ceteris honoratum om. R. 41. honoratur C. 42. Dat et priapotemianias idem et ariadne A. dat et priā potencia si demetrianē B. dat et prima potentia si demetriani C. Dat et Priapotencia si demetrianne Hirsaugiensis. Sat et prima potentia si demetri aRe D. Dat et Priapo taenias idem et Ariadnae (Ariadne E.) reliqui. 43. sectum C.

f. Quantulas] Ut hic *quantulus*, ita praesertim *quantus*, plurali numero, pro *quot* ponere Tertulliani sermonis est. Exemplorum nubem addere supersedeo.

g. unde Pandora.] Hesiod. Opp. et Dies 50 sqq., qui Pandoram narrat non a Charitibus sed ab Horis fuisse coronatam.

h. non poëticus pastor] Uterque enim, et Hesiodus et Moyses, pastor fuit. De illo Cf. Opp. et Dies 637 sqq., de hoc Exod. III, 1.

i. facilius] h. e. aptius, convenientius. Cf. infra cap. 10.

k. Sed et de mendacio] Dixi vanum et infirmum argumentum, quod res postulabat, sed adhuc potius addo, esse erubescendum ratione mendacii, quia origo tota fabulosa. Pandora enim nunquam et nunquam. (La Cerda).

l. erubescenda est coronae origo.] De structura verbi *erubescere* cum accus. cf. Apolog. cap. 4 „simul uti *erubescant* accusantes, non dico pessimi optimos, sed iam, ut volunt, compares suos.“ Addeas interpr. ad Quincil. VI, 4. (Burm. p. 571.) Burm. ad Ovid. lb. 352. et ad Propert. III, 12, 19. Drakenb. ad Liv. XL, 14, 1. Interpr. ad Horat. Od. I, 27, 40.

m. et de veritatibus suis.] sc. erubescenda est.

n. certos] Hanc Ursini emendationem esse veram probat loci ratio, probant verba, quae antecedunt: de *veritatibus* suis.

o. post devictos Titanas] Iovis certamen cum Titanibus describit Diodor. III, 5.

p. et Priapo] Montfauc. Suppl. aux Antiqu. Expl. I, pl. 66. Cf. interpr. ad Tibull. El. I, 1, 21.

cani ⁴⁴ac post Liberi ^{44b}munus, postea sidus^r. Iunoni vitem ⁴⁴Callimachus^r induxit. Ita et ⁴⁶Argis signum eius palmitē redimitum subiecto ⁴⁷pedibus corio leonino ⁴⁸insultantem ⁴⁹ostentat novercam ⁵⁰de exuviis utriusque privigni^r. ⁵¹Hercules nunc populum capite praefert, nunc ⁵²oleastrum^r, nunc apium. Habes ⁵³tragoediam Cerberi^r, habes ⁵⁴Pindarum^r atque Callimachum, qui et Apollinem memorat interfecto ⁵⁵Delphyne^r dracone lauream induisse, ⁵⁶qua supplicem^r. Erant enim supplices coronati^r apud veteres. ⁵⁷Liberum,

44. ac post A. opus reliqui. 44b. munus post thesydus (thesydus D. Gorsienis et Hirsauensis. hesiodum superscr. m. sec. in B.) innoii BCD. munus post sidus ariadne B. m. sec. in marg. munus post Thesei. Iunoni E. munus: post et sidus. Iunoni FGH. munus: ac postea sidus. Iunoni R. munus, postea sidus. Iunoni A., quem ego secutus sum. Notandum est post voc. munus in libro Agobardino pergi verbis sanguinis sui, quae sunt primi huius libri capituli. Cf. etiam adnot. ad cap. 4. 45. calimachus B. m. pr. 46. argi (argis m. pr. teste Hildebrando) signum eius palmitem remitat A. Argis signum eius palmitē redimitum (redemitum BqC.) reliqui. 47. pedibus corio A. pedibus eius corio reliqui. 48. exultantem Iunius. 49. ostentat ADR. ostentant B. ostentam C. ostentans B. m. sec. et reliqui libri. 50. de eximiis BC. 51. Et Hercules B. Et Herculis CD. 52. oleastra Bq. oleastro CD. 53. tragoediam Cebetis Ios. Scaliger. 54. pyndarum A. in quo verba Habes tragoediam Cerberi omissa sunt. Cf. adnot. ad cap. 5. fn. 55. delphyne (Aq)DR. delphine (Aq)BC. Delphino E. Delphico FGH. Rhenanus. 56. quam supplicem corona ..... teres A. qua (quae C. quasi B. m. sec.) supplicem (supplicem D.). Erant enim supplices coronarii (coronati B. m. sec., Ursinus) apud veteres reliqui praeter R. in qua haec omnia deleta sunt. 57. liberos B(m. pr.)C.

q. postea sidus.] V. de hac re Diodor. Sic. V, 51. Serv. ad Vergil. Georg. I, 222. Cf. Hygin. Poët. Astron. II, 5. Ovid. Fast. III, 459. et 513 sqq. Metam. VIII, 180. Hesiod. Theog. 949. Manil. Astron. I, 213. et V, 252.

r. Callimachus] Videtur hic idem cum eo quem de coronis librum condidisse memorat Plin. H. N. XXI, 3.

s. de exuviis utriusque privigni.] De corona vitea Bacchi, de corio leonino Herculis.

t. oleastrum] De populo praeter Serv. ad Vergil. Ecl. VII, 61. Ovid. Herc. IX, 64. Phaedr. III, 17. testis est Plin. H. N. XII, 1., de oleastro idem XVI, 14. Apio coronatos esse victores in certaminibus Nemaeis, Herculi sacris, constat ex eiusdem H. N. XIX, 8. et Plut. Timol. cap. 26. Iuven. Sat. VIII, 226. Hygin. Fab. 74.

u. tragoediam Cerberi] Erant qui Cerberum quandam poetam fuisse statuerent. Rectius videntur ii iudicium ferre, qui per tragoediam Cerberi Herculis cum inferorum ianitore certamen significari censent. Constat enim ex loco Servii modo laudato Herculem tunc primum coronatum populo ex Acherontico fluvio cum Cerberum extraxisset.

v. habes Pindarum] In Olympiacis lu-

dis qui victores evaserant corona ex oleastro, qui Herculi certaminis conditori sacer erat, solebant ornari. Hinc frequens eius arboris mentio apud Pindarum. Cf. Olymp. VIII, 3. XI, 45. III, 23. IV, 19. Nem. I, 26. Adde Pausan. V, 7, 4. Diod. Sic. III, 72.

w. Delphyne] Hesych.: „Δελφὺς, μῆτρα· καὶ ὁ ἐν Δελφοῖς θεῶν.“ Schol. ad Apoll. Rhod. II, 708. Said. s. v. Δελφοί appellant Δελφίνην vel Δελφίνην. Cf. Berhardy ad Dionys. Perieg. v. 442.

x. qua supplicem.] Καθαρίων ἔνθεα. Est enim laurus purificationibus adhibita teste Massurio ap. Plin. Hist. Nat. XV, 30. Adde Serv. ad Aen. XII, 120. Schol. ad Apollon. Rhod. IV, 156. Supplices coronas gestasse notum est ex Sophocle, Appiano, Polybio, Livio, Festo (s. v. Sub corona p. 306. Muell.) aliis. Cf. de ea re disserentem Herald. Digress. I, 26. p. 251. Ceterum a Callimacho diversi abeunt omnes reliqui scriptores, qui tradunt laurum Apollini ideo sacrum fuisse, quia Daphnen amoverat, quae in hanc arborem transformata est.

y. coronati] Vulgatam scripturam coronarii hic nihili esse in plano est. Cum in Agob. inter coronas — et teres ex-ciderint ad duodecim litterae, cumque

eundem apud Aegyptios ⁵⁸Osirin^a, ⁵⁹Harpocraton^a industria ⁶⁰hederatum^b argumentatur, quod hederæ ⁶¹natura sit cerebrum ab ⁶²heluco^c defensare. Sed et alias Liberum principem coronae plane laureae, in qua ex Indis triumphavit, etiam vulgus agnoscit, cum dies in illum ⁶³sollemnes Magnam appellat Coronam^d. Si et Leonis ⁶⁴Aegyptii^e ⁶⁵scripta volvas, prima ⁶⁶Isis repertas spicas^f capite circumtulit, rem magis ventris. Plura quaerentibus omnia exhibebit praestantissimus in hac quoque materia ⁶⁷commentator Claudius Saturninus^g. Nam est illius de coronis liber et origines et causas et species et ⁶⁸sollemnitates earum ita edisserens, ut nullam gratiam floris, nullam laetitiam frondis, nullum ⁶⁹caespitem aut palmitem non alicuius capiti ⁷⁰invenias consecratum; quo satis ⁷¹instruatur, quam ⁷²alienum iudicare ⁷³debeamus coronati capitis institutionem

58. osirin B. osirni C. 59. arpocraton de industria B. m. sec. 60. ederatum A. 61. naturae sit A., in quo quae statim sequuntur verba ab heluco defensare. Sed et alias Liberum per librarii incuriam sunt omissa. 62. heluco BC. 63. sollemnes AB. solempnes D. 64. aegyptiis BC. 65. scripta (scripte BpC.) volvas ABC. evolvas reliqui. 66. Ysis spic. AB. Isis repertas spicas Aφ. isis reperta picas BCD. 67. commendator D. 68. solempnitates D. 69. caespitem AB. 70. invenies BpC. 71. instruatur ABφ. instrumur reliqui. 72. alienum BpC. alieni BD. aliena B. m. sec. in marg. alienum reliqui. alienam Hildebrandus. 73. debemus C.

verisimile sit (v. adn. ad cap. 5.) verba *Erant enim supplices a librario omissa fuisse, putaverim in eo scriptum extitisse corona ornati apud veteres.*

z. Liberum, eundem apud Aegyptios Osirin] Simili breviloquentia utitur Arnob. Adv. Nat. IV, 22 „ex Leda et eodem (sc. Iove) Graece Dioscoris nomen est,“ ubi nihil desiderare debebant editores. De re cf. Diod. Sic. I, 13 sqq. Hildebr. ad Apul. Metam. XI, 26. p. 1084.

a. Harpocraton] Quis fuerit is Harpocraton non constat. Cf. Salmas. ad Solin. pag. 796. Fabric. Bibl. Gr. VI, 250. not. ed. Harl. Barth. Advers. XI, 16. p. 543.

b. hederatum] Plin. H. N. XVI, 4 „feruntque primum omnium Liberum Patrem imposuisse capiti suo ex hedera.“ Id. XVI, 26 „Alexandrum vero ob raritatem ita coronato exercitu, victorem ex India rediisse exemplo Liberi Patris“ sqq. De Osiridis coronamento ex hedera v. Plutarch. Is. p. 366. D.

c. ab heluco] Paul. p. 100. M. „Helucus ab hiato et oscitatione dictus.“ Id. p. 75. „Elucum significat languidum ac semisomnum vel, ut alii volunt, alucinatorem et nugarum amatorem, sive halonem, id est hesternum vino languentem, quod *ἑωλον* vocitant Graeci.“ Plaut.

cid. p. 470. „Hellui crapula veterani; unde helluones dicuntur,“ quod Muellers recte emendat: „Helluci, crapulae veteranae“ sqq. Gloss. Lat. ed. ab Ang. Maio tom. VIII. Auctt. Class. pag. 276: „Helucus, homo hians et oscitans, qui et pandox dicitur.“ Cf. Gronov. ad Gell. IV, 19. et Boscha ad Apul. De Mag. cap. 49. p. 525. De vi hederæ dolore capitis sedandi crapulamque pellendi Plin. XXIV, 10. Serv. ad Vergil. Ecl. VIII, 12.

d. Magnam appellat Coronam.] Liberalia ita dicta fuisse suspicatus est Lips. ad Tacit. Ann. XI, 31. p. 181. Quod si verum est, procul dubio dicta fuere ob celebrantium frequentiam.

e. Leonis Aegyptii] Hygin. Poet. Astron. H, 20. August. de Consol. Evang. I, 23. et De Civ. Dei VIII, 5 et 27. Clem. Alex. Strom. I, p. 139 (322. Sylb.). Tatian. Adv. Graec. cap. 44. ibique Worth. Arnob. Adv. Nat. IV, 29., qui eum Pelaeum appellat, Schol. ad Apollon. Rhod. IV, 262. et II, 297. Cf. Westerm. ad Voss. de Hist. Gr. p. 462. n. 5.

f. spicas] V. Tomasini. De Donar. 75. Kopp. Palaeogr. tom. III, Lib. II, cap. 8. §. 545. p. 648.

g. Claudius Saturninus.] Fortasse idem cum illo qui librum De Poenis Pagano-

⁷⁴ab eis prolatam et in eorum ⁷⁵deinceps ⁷⁶honorem dispensatam ⁷⁷quos saeculum deos credidit. Si enim ⁷⁸mendacium divinitatis diabolus operatur in hac etiam specie, a primordio mendax, sine dubio et eos ipse ⁷⁹prospexerat ⁸⁰in quibus mendacium divinitatis ageretur. ⁸¹Quale igitur habendum est apud homines ⁸²dei veri ⁸³quod a gentibus candidatis diaboli introductum^k et ⁸⁴ipsisⁱ a primordio dicatum est, ⁸⁵quodque iam ⁸⁶tunc^k idololatriae ⁸⁷initiabatur ab idolis ⁸⁸et in idolis adhuc vivis? non quasi aliquid ⁸⁹sit idolum^l, sed quoniam quae idolis ⁹⁰alii faciunt ad ⁹¹daemones pertinent^m? Porroⁿ si quae alii idolis faciunt ad daemones pertinent, quanto magis ⁹²quod ipsa sibi idola fecerunt ⁹³cum adviverent^o? Ipsi scilicet

74. ab eo BC. 75. inceptus B (m. pr.) CD. 76. honore A. 77. quos secundum B (m. pr.) CD. 78. mendacium A. 79. perspexerat B^o CD. 80. in quibus mendacium A. in quibus id mendacium reliqui. 81. Quale igitur AFGHR. Rhenanus in marg. E. Qua igitur BCDE. Cur igitur B. m. sec. 82. dei veri A. veri dei reliqui. 83. quod a gentibus candidatis diaboli ego. quod agentibus ..... latius diaboli A^o. quod a gentibus diaboli A^o. quod a candidatis diaboli reliqui. quod agentibus candidatis diaboli Hildebrandus. 84. ipsi a primordio Iunius. 85. quodque (sed eadem manu corr. queque) A. 86. tunc idololatriae A. 87. initiabatur A^o. unciabatur C. 88. et in idolis ACDEF. Faber Agon. I, 5. et idolis BR. et id idolis GH. 89. sit om. A^o. 90. aliis (sed s a m. pr. deletum) faciunt A. alii faciunt EmgGHR. alii sunt DEF. alii sunt BC. ab aliis sunt B. m. sec. 91. daemones pertinere A. 92. quod (que B. m. sec. superscr.) ipsa is (sibi Emg. m. sec.) idola BCD. 93. ..... verent A. cum adviverent DEFGHR. cum adiuverent C. cum advarent B. m. pr. cum adhuc viverent B. m. sec. Latinus.

rum conscripsit. V. Panciroll. Thes. Var. Lectt. II, 139. Cf. infra cap. 12. 13.

h. quod a gentibus candidatis diaboli introductum] Opponuntur hic homines dei veri et gentes sive nationes vel ethnici.

i. et ipsis] Non displicet Iunii conjectura corrigentis ipsi pro ipsis.

k. iam tunc] sc. a primordio, et cum illi dei adhuc viverent in terris.

l. non quasi aliquid sit idolum] Ait Tertullianus idololatriam esse mendacium divinitatis, quod iam a primordio mendax diabolus operatus est, ita ut providerit sibi ac prospexerit homines, in quibus id mendacium ageretur. Etenim dii gentium ex hominibus fuere, quos gentes [et vivos et] vita functos vel adu-landi studio, posteris eorum forte potentibus, vel beneficiorum memoria pro diis habuere. [Cf. Apolog. cap. 10.] Hic fuit vetustissimus referendi bene merentibus gratiam mos, ut tales numinibus adscriberentur. Neque aliter de diis aevi sui Plinius opinabatur. Hosce igitur homines, quos sibi prospexit diabolus, ex quibus idola seu divinitatis furta atque mendacia fierent, diaboli candidatos vocat Tertullianus, qui cum adviverent, iam idola esse et sibi statuas poni

et coli ambiciose affectaverant. Atque haec omnia Christianis veri dei cultoribus abhorrenda esse ait, non quasi aliquid sint idola vel statuae, sed quoniam cultus ille, quem homines idolis statuisve tribuunt, ad daemones, aemulos dei, pertinet. Deinde adiicit: Quodsi ea, quae homines idolis faciunt, ad daemones pertinent, quanto magis quod ipsa sibi idola fecerunt, cum adhuc essent in vivis? (Rigalt.) De candidatis diaboli cf. Ad Uxor. II, 7. L Barth. Advers. XXXVI, 13. p. 1653. et XLVI, 17. p. 2163.

m. ad daemones pertinent.] Cf. I Corinth. X, 19 et 20.

n. Porro] Particula porro apud Tertullianum innumeris locis fungitur loco particulae atquin vel atenim. Sic Apolog. cap. 9 „Porro quale est“ sqq. Ibid. cap. 23 „Porro si et magi“ sqq. Ibid. cap. 25 „Porro bella et victoriae“ sqq. Ibid. cap. 37 „Porro nec tanti“ sqq. Ad Natt. I, 2 „Porro de nobis“ sqq. Ibid. 3 „Porro sententiae vestrae“ sqq. Ibid. 4 „Porro apud vos“ sqq. Ibid. 8 „Porro si tam monstrosi“ sqq. Ibid. II, 2 „Porro timoris origo“ sqq. Ibid. 3 „Porro allegans“ sqq. Ibid. 4 „Porro deus ille“ sqq. Ibid. 5 „Porro si ista sentiuntur“ sqq.

o. cum adviverent?] h. e. cum super-

sibi ⁶⁶procuraverant⁶⁷ daemones per eos in quibus ⁶⁵esurierant ⁶⁸ante quod ⁶⁷procuraverant.

Tene interim ¹hanc fidem², dum ³incursum quaestionis⁴ ex- Cap. VIII. cutio. Iam enim audio dici et alia multa ab eis prolata ⁵quos saeculum deos credidit, ⁶tamen et in nostris hodie usibus ⁷et in pristinorum sanctorum et in dei rebus et in ipso Christo deprehendi, non ⁸alias scilicet ⁹homine functo quam ¹⁰per communia ista instrumenta exhibitionis humanae¹¹. Plane ita sit, ¹²nec antiquius adhuc¹³

94. procuraverant A. procuraverunt reliqui. 95. esurierant ABDEFGH. exurierant BpC. esurierunt R. haesuri erant vel laesuri erant Rhenanus in marg. ed. 1528. esuriverunt Ursinus. 96. ante quod AR. antequam reliqui, et Faber l. l. 97. procuraverant ACDEFGHR. procuraverunt BR. Ursinus. procurarent Faber.

Cap. VIII. 1. hunc finem A. hanc fidem reliqui. 2. in cursum GH. 3. quos secundum deos BpCD. 4. tamen et in nostris ACDE. tamen in nostris reliqui. 5. et in pristinorum sanctorum et in dei rebus om. A. 6. alia Iunius. 7. homine A. hominem reliqui. 8. pro communia C. per convivia D. 9. ne antiquius C. nec antiquitus Ap. m. sec.

stiles essent. De Anima cap. 57 „qui in ipsis tunc fuerunt cum adieverent.“ V. de eo verbo Cuiac. Observ. VIII, 36. Rosweid. in Gloss. ad Vitas Patrum. Occurrit in Lege Visigoth. lib. IV, tit. 2. §. 13. lib. V, tit. 2, §. 4. lib. XII, tit. 3, §. 13. Plura exempla ex ICtis et Hieronymo addit Du Cangius in Gloss. Med. et Inf. Latin. tom. I, p. 100. ed. nov. Cf. Salmas. ad Scriptt. Hist. Aug. p. 69.

p. sibi procuraverant] Ait daemones procurasse sibi idola et statuas et thura et nitorem sacrificiorum omnem per eos homines, quorum adhuc inter mortales agentium animis ita insederant, ut iis et per eos ipsi vivere atque inter homines esse viderentur. Itaque iam ante ipsi daemones in iis hominibus esurierant et appetierant omnem illum idololatriae apparatus. *Esuriendi* verbum hic usurpat pro vehementis desiderii ardore, quemadmodum est in Scorpiaco [cap. I.], ubi de sanctis, qui iam in carcere tormenta quaedam erant passi „degustata“, inquit „in carcere martyria esuriunt.“ (Rigalt.) Curt. VII, 8 „Quid tibi divitiis opus est, quae te *esurire* cogunt?“ Plin. H. N. XXXIII, 10 „Nisi totum Parthorum *esurisset* aurum.“ Cf. Non. p. 90. Merc. „Catullire, *esurire* vel libidinari.“ Pro *surire* positum est *esurire*, si uni, qui superstes est, codici scripto habenda fides, ab Arnobio Adv. Nat. I, 2 „Animalia terris sueta atque in aquis degentia non *esuriunt*, non concipiunt.“ Quod ad rem attinet cf. De Spectac. cap. 10 „Videmus igitur etiam artes eorum honoribus dicatas esse, quia nomina

incolunt auctorum, nec ab idololatria vacare, quarum institutores etiam propterea dii habentur. Immo quod ad artes pertinet, altius praescripsisse debemus, daemones ab initio prospicientes sibi inter cetera idololatriae etiam spectaculorum inquinamenta, quibus hominem a deo avocarent et suo honori obligarent, eiusmodi quoque artium ingenia inspirasse.“

Cap. VIII. a. hanc fidem] Quae scilicet coronas prohibet ex traditione.

b. incursum quaestionis.] h. e. intercurrentem et incurrentem quaestionem.

c. exhibitionis humanae.] h. e. vitae humanae. De Idololatr. cap. 6 „Quam discordiam suscepimus in eos, quibus *exhibitionis* nostrae gratia obligati sumus.“ Ulpian. Dig. XXVII, 2, 3 „Quod exhibitioni (h. e. vitae sustentandae) frugaliter sufficit, modum alimentis dabit. Cf. Popin. Dig. XXVI, 2, 26. Sic *exhibere vitam* ap. Ulp. Dig. I, 12, 1 „maxime si aegros se esse dicant desiderentque a liberis *exhiberi*.“ Id. ibid. XXV, 3, 5 „Si quis a liberis ali desideret, vel liberi ut a parente *exhibeantur*.“ Iustin. H. Phil. IX, 2 „Sterilitas terrae non patrimoniis ditat Scythas sed vix alimentis *exhibet*.“ V. Brisson. De Verb. Signif. s. v., Duker De Latin. Vett. ICtorum p. 436.

d. nec antiquius adhuc] h. e. non inquiram in origines memoriarumque liberos, an forte aliquid antiquius diis vestris; esto sint illa ab his prolata. Nichil enim adinvat antiquitas etiam ulterior; ratio vel sola superat.

in ¹⁰origines disceptabo. Primus ¹¹litteras Mercurius ¹²enarravit^o: necessarias confitebor et ¹³commerciis rerum et nostris erga deum studiis. Sed et si nervos ¹⁴idem^r in sonum strinxit, non negabo et ¹⁵hoc ingenium^s ¹⁶cum sanctis fecisse et deo ministrasse, audiens David. Primus ¹⁷medellas ¹⁸Aesculapius ¹⁹exploravit: ²⁰meminit et Esaias^s ²¹Ezechiae languenti aliquid medicinale mandasse. Scit et Paulusⁱ stomacho vinum modicum prodesse. Sed et Minerva prima molita sit navem^k: videbo ²²navigantem Ionan et ²³apostolos. Plus est, quod et Christus ²⁴vestietur^l; habebit etiam paenulam Paulus^m. Si et ²⁵uniuscuiusque suppellectilis et singulorum ²⁶vasorum aliquem ex diis saeculi auctorem ²⁷nominaris, ²⁸agnoscamⁿ necesse est et recubentem ²⁹in lectulo Christum^o, et cum pelvem discipulorum pedibus offert, et cum aquam ex ³⁰urceo ingerit, et cum linteo ³¹circumstringitur, propria Osiridis veste^p. Huiusmodi quaestioni

10. origines AR. originem reliqui. 11. litteras Mercurius AR. Mercurius litteras reliqui. 12. enarravit A. enarraverit reliqui. 13. commercii rerum ADR. commercii rebus reliqui. 14. identidem A. 15. hoc inventum Bq. m. sec. 16. cum sanctis fecisse et deo ministrasse FGHR. enim (cum Aq.) satis fecisse et deo ministrasse A. cum sanctis fecisset et deo ministrasset BCDE., prob. Iunio. curis artificis, sed et deo ministrasse Rhenanus. 17. medellas A. 18. aesculapius BqC. 19. exploravit AD. exploraverit reliqui. 20. meminit et esaias A. memini Esaiam D. memini et Esaiam (esaiam C.) reliqui. 21. Ezechiae Aβ. 22. navigantem Ionan A. navigantem Ionam reliqui. 23. apostolos D. 24. vestitur A. vestietur C. vestietur reliqui. 25. uniuscuiusque C. 26. vasorum A. vasulorum reliqui. 27. nominaris ABDEFGH. nominant R. nominans C. 28. agnoscam BCDEFGH. agnoscant AR. 29. in coenaculo Christum BC. 30. urceo A. m. pr. 31. areumstringitur C.

e. Mercurius enarrat.] V. adnot. ad Ibrum De Testim. Animae cap. 5.

f. idem] Scripturam codicis Agobardini *identidem* puto ortam ex dubitatione Ibrarii alicuius antiquiore, qui cum antea *idem* scripsisset, postea num hoc verum haesitans superscripserit *item*, quae inde in *identidem* immutata.

g. ingenium] h. e. artificium, ingeniose excogitatum, inventum, ut saepe apud Tertullianum. Sic Apolog. cap. 22 „Quid ergo de ceteris *ingeniis* vel etiam viribus fallaciae spiritualis edisseram?“ Ibid. cap. 49 „Hae sunt quae in nobis solis praesumptiones vocantur, in philosophis et poetis summæ scientiae et insignia *ingenia*.“ Ad. Natl. I, 7. et Apolog. 7 „aemulationis *ingenio*.“ Ad Natl. I, 16 „Ventum est ad horam lucernarum et caninum ministerium et *ingenia* tenebrarum.“ Cf. Gierig. ad Plin. Panegy. cap. 49. p. 147., Interpr. ad Petron. cap. 119. p. 72. Burm., Salmas. ad Tertull. de Pall. cap. 1. p. 131 sq. De Mercurio lyrae inventore v. Hymn.

in Herm. 51 sqq. Apollod. III, 10. Pausan. VIII, 17, 4. IX, 5. XXIII, 6, 54. Diodor. Sic. III, 59. Euseb. Praepar. Evang. II, 29. Unger Theb. Parad. I, 36. Cf. Winkelm. Monum. Ant. I, p. 31. ad n. 39.

h. et Esaias] Is. XXXVIII, 21.

i. Scit et Paulus] I Timoth. V, 23.

k. Minerva prima molita sit navem] Hygin. Fab. 272. et 14.

l. Plus est quod et Christus vestietur] sc. de tetrina Minervae. De hoc Minervae invento cf. Ovid. Fast. III, 816. Metam. VI, 136 et ibi interpretes.

m. etiam paenulam Paulus.] II Timoth. IV, 13.

n. agnoscam] Ita paulo ante „videbo navigantem Ionan et apostolos,“ prima persona.

o. recubentem in lectulo Christum] Tractat hunc locum Sirmondus ad Sardon. Apollin. I, 2.

p. propria Osiridis veste.] h. e. sacerdotum Aegyptiorum veste; Osiris enim hic nominatur tamquam primarius Aegy-

sic ubique respondeo, admittens quidem utensilium communionem, sed provocans eam ad rationalium et ³²inrationalium distinctionem, quia ³³passivitas fallit obumbrans corruptelam conditionis, ³⁴qua subiecta est vanitati. Dicimus enim ea demum et nostris et ³⁵superioribus usibus et dei rebus et ipsi Christo competisse ³⁶quae meras utilitates et certa subsidia et honesta ³⁷solatia ³⁸necessariis vitae humanae procurant, ³⁹ut ab ipso deo ⁴⁰inspirata credantur, ⁴¹priore prospectore et instructore et oblectatore, si forte, hominis sui, quae vero hunc ordinem ⁴²excesserunt, ea non convenire usibus nostris, praesertim quae propterea scilicet nec ⁴³apud saeculum nec in dei rebus nec in conversationibus Christi recognosci est.

Quis denique patriarches, quis prophetae, quis levites aut sacerdos aut archon, quis vel postea apostolus aut evangelizator aut episcopus invenitur coronatus? Puto nec ipsum dei templum nec

32. inrationalium *Aß.* 33. passivitas *AHR. et EDFG. in marg., ex emendatione Rhe-neni. passibilitas BCDEFG.* 34. quae subiecta *B.* 35. superioribus *A. superiorum reliqui.* 36. *Malim cum Hildebrando veras pro meras, quae vulgata est scriptura. qua emeris B(m. pr.) CD.* 37. solatio *CD.* 38. necessariis necessitatibus procurant (procurrent *D.*) *AD.* necessariis necessitatibus vitae humanae procurrent *BCEFGH.* necessariis vitae humanae procurrent *R.* 39. ut et ipso *Ap.* 40. inspirante dantur *A.* 41. priore et oblectatore *A. propiore prospectore et instructione et oblectatione BCD.* propiore prospectore et instructore et oblectatore *EFGH.* priore prospectore et instructore et oblectatore *R.* 42. excesserunt *A. excesserint reliqui.* 43. apud secundum *BC.*

pliorum deus. Lini inventrix erat Isis (cf. Kopp. ad Mart. Cap. II, §. 158, p. 213. Heins. ad Ovid. A. A. I, 77. Ruhnk. ad Suet. Oth. cap. 11. Broukh. ad Tibull. I, 3, 30.), unde lintae vestes in sacris adhibitae. Apul. De Mag. cap. 56 „Etiamne cuiquam mirum videri potest, cui sit ulla memoria religionis, hominem tot mysteriis deum conscium quaedam sacrorum crepundia domi ad-servare atque ea lineo textu involvere, quod purissimum est rebus divinis velamentum, quippe lana, segnissimi corporis excrementum pecori detracta iam inde Orphei et Pythagorae scitis profanus vestitus est. Sed enim mundissima lini seges inter optimas fruges terra exorta non modo indutai et amictui sanctissimis Aegyptiorum sacerdotibus; sed opertui quoque rebus sacris usurpatur.“ Cf. Plut. de Isid. p. 354. Hildebr. ad Apul. Metam. XI, 10. p. 1019.

q. quia passivitas] h. e. promiscuus rerum usus, vel frequentatio, promiscua frequentia. Voc. *passivus* et *passivitas* frequenter occurrunt in scriptis Tertuliani. Sic Apolog. cap. 9 „Iam nunc

recogitate quantum liceat erroribus ad incesta miscenda, suppeditante materia passivitate luxuriae.“ Ad Nat. II, 5 „Aut doceant vulgo fieri, ut de licentia passivitalis libertas approbetur.“ De Pall. cap. 4. Adv. Hermog. cap. 46. Adv. Valentin. cap. 30. Adv. Marc. IV, 16. De Carne Chr. cap. 24. De Monogam. cap. 6. De Pudic. cap. 2. V. Du Cang. in Gloss. Med. et Inf. Latin. s. v. et Hildebr. ad Apul. Metam. VI, 10 p. 426 sq.

r. conditionis] Dixi de hoc voc. supra ad cap. 6.

s. necessariis] *Necessaria* dicit *necessitates*, quod vocabulum explicationis causa olim a magistro aliquo additam expunximus. Ita supra cap. 6. habuimus *naturalia* pro *natura*, ad quem locum cf. quae adnotavimus.

t. si forte] V. adnot. ad cap. 5.

Cap. IX. a. aut archon] h. e. archisynagogus. Luc. VIII, 41 „και αυτος αρχων της συναγωγης υπηρχε.“ Et Nicodemus ap. Ioh. III, 1. appellatur αρχων.

¹arca testamenti nec tabernaculum martyrii^b nec altare nec candelabrum, quibus utique et in prima dedicationis ²sollemnitate ³et in secunda ⁴restitutionis gratulatione^c ⁵competisset coronari, si dignum deo esset. ⁶Atquin si figurae nostrae fuerunt (nos enim sumus et templa dei et altaria et ⁷luminaria et vasa), hoc quoque ⁸figurate portendebant, homines dei coronari non oportere. Imagini veritas respondere debebit. ⁹Si forsitan opponis ipsum Christum coronatum, ad hoc ¹⁰breviter interim audies: Sic et tu coronare; ¹¹licitum est. Tamen nec illam impietatis ¹²contumeliosae coronam populus conscivit. Romanorum militum ¹³fuit commentum, ¹⁴ex usu rei saecularis, ¹⁵quem populus dei nec publicae ¹⁶umquam laetitiae nec ingenitae luxuriae ¹⁷nomine admisit, ¹⁸facilius cum tympanis^d et tibiis et psalteriis revertens de captivitate ¹⁹Babyloniae quam cum coronis, ²⁰et post cibum et potum^e ²¹exsurgens ad ludendum sine coronis. Nam neque laetitiae descriptio neque luxuriae ²²denotatio de coronae ²³decore aut dedecore ²⁴tacuisset. Adeo et Esaias ²⁵quoniam ²⁶inquit^f, Cum tympanis ²⁷et psalteriis et tibiis bibunt vinum, dicturus esset etiam, Cum coronis, si ²⁸umquam hic usus ²⁹fuisse in dei rebus.

Ies. V, 12.

Cap. X.

Ita cum idcirco proponis deorum saecularium ¹ornamenta etiam apud deum deprehendi, ut inter haec coronam quoque capitis com-

Cap. IX. 1. arcam BCD. 2. sollempnitate A. sollempnitate D. 3. et in saecula C. 4. restitutionis FGHR. praestitutionis ABCDE. prostitutionis Hildebrandus. 5. competisse CD. 6. Atquin AEFGHR. at quoniam BCD. 7. luminaria et vasa BCDEFGHR. lumina sua A., prob. Hildebrando. 8. figurata BC. 9. Si forsitan opponis AR. Si forsitan obpones BD. Sed forsitan oppones reliqui. 10. interim breviter BCD. 11. licitum est AR. et licitum est reliqui. 12. contumeliosae eorum C. 13. fuit commentum A. commentum fuit reliqui. 14. ex usu rei saecularis BCDEFGHR. luxuria saecularis A. m. sec. sed antiqua (quid prius scriptum fuerit dignosci nequit). 15. q. .... lus dedit A. quem populus dei reliqui. 16. umquam Aß. 17. nomen admisit A. m. sec. 18. et facilius BC. 19. babylonie C. 20. quod post cibum BCD. et post cybum Aß. 21. exsurgens Aß. 22. denotio A. 23. decore aut decore Bp. 24. tacuisset a deo D. 25. quoniam ABCDER. quando FGH. Gorziensis. 26. inquit. Aß. 27. et psalteriis et tibiis bibunt vinum, dicturus esset etiam ego. et psalteriis et tibiis .... dicturus etiam A. et tibiis et psalteriis bibant vinum, dicturus esset etiam reliqui. 28. umquam A. 29. fuisset in AR. fuisset et in reliqui.

Cap. X. 1. ornamenta AR. comenta B. commenta reliqui.

b. tabernaculum martyrii] h. e. tabernaculum testimonii, ut appellatur in Hieronymiana.

c. secunda restitutionis gratulatione] Esdr. I, 7.

d. cum tympanis] Cf. Esdr. I, 3. et II, 12.

e. et post cibum et potum] V. Exod. cap. 32.

f. inquit] Primum locum hic obtinet inquit, ut apud Apul. Metam. VI, 13 „sed contortis superciliis subridens amarum sic inquit: Nec me praeterit sqq.“ Ibid. VIII. 18 „Unus illinc denique de summo cacumine cupressus ad nos inquit: Non vestrorum sqq.“ Cf. Hildebr. ad Apul. Metam. I, 25 p. 70. et ad VIII, 18 p. 704. et VI, 9 p. 421.

muni usui ²vindices, ipse tibi iam ³praescribis non habendum ⁴in communionem usus apud nos ⁵quod non inveniatur ⁶in dei rebus. Quid enim ⁷tam indignum deo quam ⁸quod dignum idolo? ⁹Quid autem tam dignum idolo ¹⁰quam quod et mortuo? Nam et mortuorum est ita coronari^a, ¹¹vel ¹²quoniam et ipsi idola statim fiunt et habitu et cultu consecrationis^b, quae apud nos ¹³secunda idololatria est^c. Igitur qui ¹⁴careant sensu, illorum erit ¹⁵perinde uti ea re, cuius ¹⁶careant sensu, ¹⁷atque si ¹⁸abuti ea vellent, si sensu non carerent. Nulla vero distantia est abutendi, cum veritas cessat utendi. Cessante natura sentiendi, ¹⁹qua vult^d, quis abutatur, cum non habeat qua utatur? Nobis autem abuti apud apostolum^e non licet, facilius^f non uti docentem, nisi quod nec abutuntur qui nihil^g sentiunt. Sed vacat totum et est ipsum quoque opus mortuum, ²⁰quantum in idolis, vivum plane, quantum in daemoniis^h, ²¹ad quae pertinet superstitio. Idola nationum, ²²inquit David, argentum et aurum. Oculos habent, nec vident, ²³nares, nec odorantur, ²⁴manus, nec ²⁵contrectabunt. Per haec enim floribus frui est. Quod si ²⁶tales edicit futuros qui idola fabricantur, tales iam sunt qui secundum idolorum ornatum quid utuntur^h. Omnia munda Psalm. CXV, 4—8.

2. vendices unus Vaticanorum. 3. praescribes BCD. 4. in communionem usus quod AR. in communione usus apud nos, quod reliqui. 5. quod non inveniatur AFGHR. quod inveniatur reliqui. 6. in dei rebus AR. in rebus dei reliqui. 7. tam indignum R. Ursinus. tam dignum libri mei reliqui omnes. 8. quod dignum idolo AqCR. Ursinus. quod dignum idolo Aß. quod indignum idolo reliqui. 9. Quid enim tam C. In A. verba Quid autem tam dignum idolo sunt omisso, et bene abesse possunt. 10. quam quod mortuo BC. 11. vel om. AR. 12. quem et ipsi B(m. pr.) CD. 13. secunda idolatria D. 14. careant sensu A. sensu careant reliqui. 15. perinde AR. proinde reliqui. 16. careant sensu AR. sensu careant BCD. sensu carent E. sensu carerent reliqui. 17. aequae si FGH. ac quasi Rhenanus in marg. ed. 1528. 18. abuti ea vellent R. abuti eo vellent A. abuti vellent reliqui. 19. quare quis abutatur FGH. qua velut quis abutatur Rhenanus in marg. ed. 1528. 20. quantum om. C. 21. atque pertinet BC. 22. inquit Aß. 23. nares nec AR. nares habent nec reliqui. 24. manus habent nec C. 25. contrectant R. 26. tales se dicit BC. tale se dicit D.

Cap. X. a. mortuorum est ita coronari] Luc. de Luctu cap. 11. Schol. ad Eurip. Phoen. 1626. Plut. Timol. cap. 26. Xenoph. Memorab. II, 2, 13. Clem. Alex. Paedag. II, 8. Stat. Silv. II, 1, 158 sqq. V. 1, 210 sqq. Plin. Hist. Nat. XXI, 3. Kirchm. De Funer. p. 103 sq. 221 sqq.

b. consecrationis] V. Apolog. cap. 10.

c. secunda idololatria est.] Prima est cultus daemonum, altera, qua homines consecrati coluntur instar deorum.

d. qua vult] h. e. cuius ope et auxilio vult abuti, h. e. abusus efficere.

Perperam in editionibus post sentiendi maiusculo signo rumpitur sententia.

e. apud apostolum] I Corinth. VII, 31. Cf. Tertull. De Cultu Fem. II, 9.

f. facilius] h. e. aptius, rectius. Ita supra cap. 7 „facilius pudenda foliis quam tempora floribus inclinctam scribit.“ cap. 9 „facilius cum tympanis et tibis et psalteriis revertens de captivitate Babylonica quam cum coronis.“

g. quantum in daemoniis] Ut qui sentiant se coli.

h. quid utuntur.] De structura verbi uti cum accusativo v. ad librum De Testim. An. cap. 4.

mundis, ita et immunda omnia immundis, nihil autem immundius idolis. Ceterum substantiae mundaе, ut dei res, et hac sua conditione communes usui. ²⁷Sed et ipsius usus administratio interest. Nam et ego mihi ²⁸gallinaceum macto, non minus quam Aesculapio Socratesⁱ, et si me odor alicuius loci ²⁹offenderit, Arabiae aliquid incendo^k, sed non eodem ritu ³⁰nec eodem habitu nec eodem apparatu ³¹quo agitur apud idola. ³²Si enim verbo nudo conditio polluitur, ut apostolus docet, ³³Si quis^l autem dixerit, Hoc ³⁴idolothytum est, ³⁵non contigeris, multo magis^m, ³⁶cum ³⁷habitu et ritu et apparatu ³⁸idolothytorum ³⁹contaminatur. Ita et corona idolothytum efficitur. ⁴⁰Hoc enim ritu et habitu et apparatu ⁴¹idolis immolatur auctoribus suis, ⁴²quorum eo vel maxime proprius est usus, ne in communionem possit ⁴³admitti quod in dei rebus non invenitur. Propterea apostolus ⁴⁴inclamat, Fugite ⁴⁵idololatriam! ⁴⁶Omnem utique ⁴⁷et totam. Recogita silvamⁿ ⁴⁸et quantae latitant spinae.

I Cor. X, 28.

I Cor. X, 14.

27. sed et ipsius *Aq.* sed ipsius *reliqui*. 28. gallinacium *BCD*. 29. defende-rit *A*. 30. nec eodem habitu *om. Aq.* 31. quod agitur *B(m.pr.)CD*. 32. Sed enim verbo *Ab*. 33. Si quis autem *AEFGHR*. Si quis vero *C*. Si quis non *B(m.pr.)D*. Si quis modo *B. m. sec.* 34. idolothichum *C*. idolothicum *D*. 35. ne contigeris, multo magis cum *AR*. non contigeris, multo magis cum *BCEFGH*. non cum *D. verbis* contigeris, multo magis *omissis*. 36. cum habitu *BCDEFGH*. cum saltitaveris habitu *AR*. 37. habitu ritu *BC*. 38. idolotharum *B*: idolothicerum *C*. idoloticarum *D*. 39. contaminatur. Ita et corona idolothytum *om. BCD*. corona idolothytorum *EFGH*. 40. et hoc enim *D*. 41. idolo *AR*. idolis *reliqui*. 42. quoque eo *B. m. pr.* quoque enim *B. m. sec.* 43. amitti *D*. 44. clamat *Aq.* inclamat *(Ab)DEFGHR*. exclamat *BC*. 45. idolatriam *C*. 46. Omnem utique *AGHR. Coriensiis*. in omnem utique *reliqui*. 47. et totam. Recogita *AEFGHR*. et eo tam recogita *D*. et eo tam recognitam *B. m. pr. C*. et eo tam reconditam *B. m. sec.* 48. ecquantae *Rhenanus in marg. ed. 1528*.

i. quam Aesculapio Socrates] Cf. Apolog. cap. 46. De Anima cap. 1.

k. Arabiae aliquid incendo] Cum de se loquitur, etiam vocabulo thuris uti reformidat. Dixit autem Arabiae aliquid incendo hoc est, thuris aliquid vel odoris Arabici. Et libro Adv. Iudaeos Arabiae spolia [immo sic interpretatur cap. 9 illud: „Reges Arabum et Saba munera afferent illi.“] interpretatur anrum et odores. Vetus Auctor apud Festum [p. 28 Möller. V. Plant. ap. Diomed. I, p. 378. Putsch.] „Arabice olet id est ex odoribus Arabicis.“ (Rig.) Cf. Tertull. Apolog. cap. 30 „Arabicae arboris lacrimas.“ cap. 42 „si Arabiae queruntur, sciant Sabaei pluris et carioris suas merces Christianis sepeliendis profligari quam deis fumigandis.“ Arnobius Adv. Nat. VII, 27 „Nam si honorantur hoc numina nec indigne sustinent Panchaicas sibi ardere resinulas.“

l. Si quis] Hieron. „Si quis autem dixerit: hoc immolatum est idolis, nolite manducare.“

m. multo magis] sc. polluitur conditio vel creatura. Quae in Agob. extat scriptura cum saltitaveris habitu, a Rigaltio recepta prorsus absona est et nihili. Vocabuli saltitaveris enim originis vestigia apparent in proximis verbis habitu et ritu.

n. Recogita silvam] Cogita et recogita idololatriam silvam esse innumerasque labendi peccandique occasiones praebere. Silva pro vi, copia, materia non uno loco occurrit apud Tertullianum. Sic De Anima cap. 2 „Nec ignoro, quanta sit silva materiae istius apud philosophos pro numero etiam ipsorum commentatorum.“ Apolog. 4 „Totam illam veterem et squallentem silvam legum nevis principalium rescriptorum et edictorum securibus truncatis et caeditis.“ De

Nihil ⁴⁰ dandum idolo, ⁵⁰ sic nec sumendum ab idolo. ⁵¹ Si in idolio ^o recumbere alienum est a fide, quid in idoli habitu videri? Quae ^{II Cor. VI, 15.} communio ⁵² Christo ⁵³ et Beliae? Et ideo fugite. Longum enim divortium mandat ab ⁵⁴ idololatria, ⁵⁵ in nullo proxime agendum. Draco etiam terrenus ⁵⁶ de longinquo ⁵⁷ homines spiritu ⁵⁸ absorbet. Altius ⁵⁹ Iohannes, Filioli, ⁶⁰ inquit, custodite vos ab idolis! non ^{II Ioh. V, 21.} iam ⁶¹ ab idololatria ⁶² quasi officio, ⁶³ sed ab idolis, id est ab ipsa effigie eorum. Indignum enim, ut imago dei vivi imago idoli et mortui ⁶⁴ fias. ⁶⁵ Usque adhuc proprietatem ⁶⁶ istius habitus et ex ⁶⁷ originis censu ⁶⁸ et ex superstitionis usu idolis ⁶⁹ vindicamus, ⁷⁰ ex eo praeterea, quod dum in rebus ⁷¹ dei non refertur, magis ⁷² magisque illorum deputatur, in quorum et ⁷³ antiquitatibus et ⁷⁴ sollem-

49. dandum ab idolo A. claudum idolo D. 50. sic nec sumendum ab idolo om. Aβ. 51. Si in idolo BCD. 52. Christo AR. Christi reliqui. 53. et beluae B. et belial C., et B. in marg. et Heliae D. 54. idolatria CD. 55. ni in nullo E. qui in nullo Rhenanus in marg. ed. 1528. 56. homines spiritu ABR. hominis spiritus CE. hominis spes D. non minus spiritu FGH. 57. absorbet. Altius ABCDE. absorbet alites. FGH. absorbet. Aliter Ios. Scaliger. 58. Iohannes Aβ. 59. inquit Aβ. 60. Verba ab idololatria — — — quorum exempla nobis obiectantur (v. fn. cap.) repetita sunt in A. post vocem coronae initio capitis sequentis. In C. verba non iam ab idololatria quasi officio, sed ab idolis sunt omissa. ab idolatria A. priore, sed ab idololatria altero loco. 61. quasi officio A. priore, sed quasi officia altero loco. quasi ab officio reliqui. 62. sed diabolis id est Aq. altero loco. 63. fias AR. fiat reliqui. Post fias A. pergit tuis habitus, sed in repetitione plene legitur Usque adhuc proprietatem istius habitus. 64. Utique adhuc D (m. pr.). 65. ipsius BC. 66. originis consuet ex A. priore loco. 67. vindicamus A. 68. et eo D. 69. dei non refertur ABR. dei nostri refertur D. dei nostri inferat E. dei nostri non refertur reliqui. 70. magisque imago illorum R. 71. antiquitatibus A. et antiquitatibus reliqui. 72. sollempnitatibus Aβ.

Praescript. Haeret. cap. 37 „Quo denique, Marcion, iure silvam meam caedis.“ De Pudic. cap. 16 „ut intellegas quanta securi censurae omnem silvam libidinum caedas et eradicet et excaudet.“ Ad Natl. II, 9 „alia iam nobis ineunda est humani erroris latitudo, immo silva caedenda, quae undique conceptis superstitionum seminibus vitii pueritatem obumbravit.“

o. in idolio] Paul. I. ad Corinth. VIII, 10 „Si enim quis viderit eum, qui habet scientiam, in idolio recumbentem, nonne conscientia eius, cum sit infirma, aedificatur ad manducandum idolothyta?“ Gloss. MS. in cod. reg. 2062: „Ἰδωλῶν, ὁ ναὸς τῶν ἰδωλῶν, ἰδωλῶν δὲ, τὸ ὁμοίωμα.“ Iso Magister in Gloss. ap. Du Cangium „Idolium est locus, in quo idolis immolabatur. Idolothytum sacrificium. Idolum res ipsa cui immolatur.“ Papias in Gloss. „Idolium, locus ubi idololatrae venerantur

et colunt idolum.“ Cf. Augustin. De Morib. Manich. II, 14. Prudent. Apotheos. 186. et Psychom. 379. Plures auctores indicat Du Cangius s. v.

p. Draco etiam terrenus] Innius atque Rigaltius, hic de Satana, ille de Apocalypseos (cap. 13.) bestia interpretantur. Sed recte iam Rhenanus alique ad basilisci fabulam hunc locum retulerunt. Isidor. Orig. XII, 4, 6 „Basiliscus Graece Latine interpretatur regulus, eo quod sit rex serpentium, adeo ut eum videntes fugiant, quia olfactu suo eos necat. Nam et hominem, si vel aspiciat, interimit. Siquidem ab eius aspectu nulla avis volans illaesa transit, sed, quamvis sit procul, eius ore combusta devoratur.“ Horus Apoll. II, 57 „ἔκλειρος γὰρ (sc. βασιλίσκος) τοὺς πλῃσιάζοντας τῷ ταυτοῦ φωνήματι φονεύει.“

q. ex originis censu] Veritas „aus der geschichte ihres Ursprungs.“

nitatibus ⁷³ et officiis convenitur. ⁷⁴ Ipsae denique^r fores, ⁷⁵ et ipsae ⁷⁶ hostiae et arae, ipsi ⁷⁷ ministri ac sacerdotes eorum ⁷⁸ coronantur^r. ⁷⁹ Habes omnium ⁸⁰ collegiorum sacerdotalium coronas ⁸¹ apud Claudium. Sed et illam ⁸² interstruximus distinctionem ⁸³ differentium rationalium ⁸⁴ et irrationalium eis occurrentem, qui communionem in omnibus de ⁸⁵ quorundam exemplorum ⁸⁶ occasione defendunt. Ad hanc itaque partem causas iam ipsas coronarias^r inspicere superest, ut, ⁸⁷ dum ostendimus extraneas, immo et contrarias disciplinae, nullam earum ⁸⁸ rationis patrocinio ⁸⁹ fultam probemus, ⁹⁰ quod posset^r habitus ⁹¹ huiusmodi quoque communioni vindicari, ⁹² sicut et quidam^r, quorum exempla nobis obiectantur.

Cap. XI.

Etenim, ut ipsam causam coronae militaris aggrediar, puto ¹ prius conquirendum, an in totum^r Christianis militia conveniat. Quale ² est alioquin ³ de accidentibus ⁴ retractare, ⁵ cum a praecedentibus

73. et officiis AEFGRH. officiis BCD. 74. ipse denique furis A. priore loco. ipse denique fortes BCD. 75. et ipsae A. priore et ipse altero loco. et ipsae R. In reliquis ipsae. 76. hostiae A. priore loco. 77. ministri ac sacerdotes A. ministri et sacerdotes reliqui. 78. coronantur. eorum CD. 79. et habes omnium BCD. 80. collegiorum AB. priore colligi... contra altero loco. 81. apud AB. 82. interstruximus FG. 83. differentium A. altero loco. differentiae A. priore loco, et reliquit. et differentiam Hildebrandus. 84. et irrationalium om. A. utroque loco. 85. corundam A. 86. occasione A. utroque loco. 87. cum ostendimus A. in altero loco. 88. rationi es patrocinio A. priore loco. 89. fultura probemus D. 90. quod posset BCDEFGH. et A. utroque loco. quo possit R. Ursinus. quo posset Iunius. 91. huiusmodi quoque A. utroque loco. eiusmodi quoque BCDEFGH. huiusmodi, usus quoque R. Ursinus. 92. sicut et quidam A. utroque loco et BDEFGH. sicut et quidem C. etsi sunt quidam R. Ursinus.

Cap. XI. 1. prius cum quirendum BC. prius inquirendum B. m. sec. 2. est alioquin om. A. 3. de accidentibus Iunius. 4. retrae cum A. 5. cum praecedentibus EFG.

r. denique] h. e. ut uno exemplo fungar, ut pauca afferam. De qua particulae denique usu multi annotaverunt.

s. coronantur.] De coronatione forum cf. Apolog. cap. 35., de hostiarum interpret. ad Eurip. Iphig. in Aul. 1455. 1488. Act. Apost. cap. 14., de arae interpret. ad Ovid. Trist. III, 14, 15. V, 5, 9. et ad Vergil. Eclog. VIII, 64. In universum v. interpret. ad Iuven. Sat. XII, 89. Vergil. Aen. II, 249. et IV, 459., ad Ovid. Fast. V, 335. Lactant. Instit. II, 1. Arnob. adv. Nat. VII, 32. Ouzel. ad Minuc. Fel. Octav. p. 15. De ministris et sacerdotibus coronatis adeas Plin. H. N. XVI, 4. Tertull. De Spectac. cap. 20. Cf. Macrob. Saturn. III, 16.

t. causas iam ipsas coronarias] Coronarias appellat causas quibus factum ut coronae gestentur.

u. quod posset] h. e. cur posset. Non

opus est igitur Iunii emendatione quo posset, vel quo possit, quod Ursinus proposuit, Rigaltius in textum recepit.

v. sicut et quidam] sc. aliarum rerum habitus admittantur.

Cap. XI. a. in totum] Familiaris Tertulliano haec est locutio. Ad Nat. „nos vero in totum aversamus.“ De Exhort. Cast. cap. 1 „non nosse in totum.“ De Monogam. cap. 5 „innuptus in totum.“ Ibid. cap. 7 „quam non in totum impugnat.“ Ibid. cap. 15 „qui in totum nubere prohibebant.“ De Pudic. cap. 3 „iam nec in totum agenda tibi est.“ De Ieiun. adv. Psych. cap. 14 „aut si omnem in totum devotionem temporum et dierum et mensium et annorum erasit apostolus.“ Adv. Marcion. V, 6 „in totum enim praescriptum a nobis erit.“ Ibid. IV, 12 „in totum autem errabant Pharisei.“ De Testim. Animae cap. 4 „immo cur in totum times mortem?“

tibus culpa sit? ⁶Credimusne humanum sacramentum divino super-
 duci^b licere, et in alium ⁷dominum respondere^c post Christum, et
 eierare ⁸patrem et matrem^d et omnem proximum, ⁹quos et lex
 honorari et post deum diligere ¹⁰praecepit^e, ¹¹quos et evangelium,
¹²solo Christo ¹³pluris non faciens^f, ¹⁴sic quoque honoravit^g? Lice-
 bit in gladio conversari, domino ¹⁵pronuntiante gladio perituum^h
 qui gladio fuerit usus? ¹⁶Et proelio operabitur filius pacis, cui nec
 litigare conveniet? Et vincula et carcerem et tormenta ¹⁷et sup-
 plicia ¹⁸administrabit, nec suarum ultor iniuriarum? ¹⁹Iam et sta-
 tionesⁱ ²⁰aut aliis magis ²¹faciet quam Christo, aut et dominico
 die, quando nec Christo? Et ²²excubabit pro templis, quibus ²³re-
 nuntiavit? Et ²⁴coenabit illic, ubi apostolo non placet^k? Et quos
 interdiu exorcismis ²⁵fugavit, noctibus ²⁶defensabit, incumbens et
 requiescens ²⁷super pilum^l, quo perfossum ²⁸latus est Christi? Ve-

6. Credimus nec *Ab.* 7. dño respondere *Ab.* 8. patrem et *ABC.* patrem ac
 reliqui. 9. quos lex *A.* 10. praecepit *ABCDEFGH.* praecepit *R.* 11. quos et
AR. Hos et *EFGH.* Nos et *BCD.* 12. solo Christo *EFGHR.* solo Xpm pluris *A.*
 christo solo *BCD.* 13. pluris non faciens *AE(1528)FGHR.* plure non faciens *E.*
 (in marg. emendat Rhenanus pluris). plure (plūe *BC.*) non faciens *BCD.* 14. sic
 quorum honoravit *BC.* sic quoque inhonorabit *Ursinus.* 15. ...nuntiante qui gla-
 dio *A.* 16. et praelio operabit *BCD.* 17. et supplicia *AR.* ac supplicia *Ursinus.*
 supplicia reliqui. 18. administravit *CD.* 19. iam et stationes (stationis *CD.*)
BCDEFGH. Iam stationes *AR.* 20. aut aliis *AR.* aut alii *DEFGH.* ut alii *BC.*
 21. faciat *BC.* 22. excusabit *B(m. pr.)CDE.* 23. renunciavit *Ab.* 24. cenavit *CD.*
 25. fugabit *B.* 26. defensavit *D.* 27. super pilum quo *AR.* super lumbos (lim-
 bos *B?*) quo *BCDE.* super lancea qua *B. m. sec. in marg.* super luncho quo *FGH.*
 super lonche qua *Iunius.* 28. latus est *A.* est latus reliqui.

b. superduci] h. g. superinduci, su-
 periaci, insuper addi. Ad Natt. I, 11
 „Nec tantum in hoc nomine rei (sc. di-
 cimus) desertae communis religionis,
 sed *superductae* monstruosae supersti-
 tionis.“

c. respondere] h. e. sponsionem fa-
 cere, sponsione se obligare. Apolog.
 cap. 9 „Cum propriis filiis Saturnus
 non pepercit, extraneis utique non par-
 cendo perseverabat, quos quidem ipsi
parentes sui offerebant et libentes respon-
debant.“ Ambros. de Abrahamo diss. 2
 „Bona mens quae sine responsi caelestis
 syngrapha certamen arripuit.“ Papinian.
 Dig. L, 1, 17 „Fideiussores, qui sal-
 vam rempublicam fore responderunt.“
 Cf. adnot. ad De Resurr. Carnis cap. 48.
 et Ad Mart. cap. 3.

d. et eierare patrem et matrem] Cum
 novum iuramentum praestas, prius obli-
 teras. Sacramenti principali domui prae-
 standi insigne exemplum habes apud
 Sueton. Calig. cap. 15 „De sororibus
 auctor fuit, ut omnibus sacramentis adi-
 ceretur: Neque me liberosque meos ca-

riores habeo, quam Caium et sorores
 eius.“ Cf. Arrhian. I, 14 „τῷ θεῷ ἔδει
 καὶ ἡμᾶς ὁμνῆναι ὅρκον ὅλον σφα-
 τῶνται τῷ Καίσαρι· ἀλλ' οἱ αὐτοὶ μὲν
 μισθοφορίαν λαμβάνοντες ὁμνῶνσι
 πάντων προτιμήσω τὴν τοῦ Καίσα-
 ρος σωτηρίαν.“

e. praecepit] Exod. XX, 12. Levit. V, 16.
 f. solo Christo pluris non faciens]
 Matth. X, 37.

g. sic quoque honoravit?] Hoc est,
 evangelium non minus parentes et om-
 nem proximum honorari praecepit, quam
 lege Mosaica praescriptum fuerat. Ete-
 nim lex eos proxime post deum, evan-
 gelium proxime post Christum honorare
 praecepit. (Rigalt.)

h. gladio perituum] Matth. XXVI, 52.

i. stationes] De stationibus vide quae
 adnotavero ad librum De Oratore cap. 14.

k. ubi apostolo non placet?] Paul. I.
 ad Corinth. VIII, 10.

l. super pilum] Vocabulum *pilum* so-
 lus Agobardus integrum adservavit, nec
 quid aliud umquam posuit Tertullianus.
 Nam cum corrupti libri praebeant *lum-*

xillum quoque "portabit aemulum Christi? Et signum" "postulabit a principe, qui iam a deo accepit? "Mortuus etiam" tuba inquietabitur aeneatoris"; "qui excitari a tuba angeli expectat? Et cremabitur ex disciplina castrensi Christianus, cui cremare non licuit", cui Christus merita ignis indulsit? Quanta "alia inde delicta circumspici possunt castrensiu manium transgressionis interpretanda"! Ipsum de castris lucis in castra tenebrarum nomen "deferre" transgressionis est. Plane, si quos militia praeventos fides posterior invenit, alia conditio est, ut illorum, quos "Iohannes admittebat ad lavacrum, ut centurionum fidelissimorum, quem Christus probat et quem Petrus "catechizat, dum tamen suscepta fide atque "signata aut deserendum" statim sit, "ut a multis actum, aut omnibus modis cavillandum, ne quid adversus deum committatur, quae nec "extra militiam permittuntur", aut novissime" "perpetiendum pro

29. portavit CD. 30. postulavit CD. 31. mortuus etiam D. 32. tubae C. 33. qui a mortuus excitari tuba B. m. sec. 34. alia inde delicta ego. alia in delicta BCD. alibi imitata Ap. alia in delictis (Ab)EFGHR. 35. deferri B. deferret CD. 36. transgressionis est A. transgressio est reliqui. 37. Iohannes A. 38. catechizat Ab. catechizat C. 39. signata deserendum C. 40. ut a multis AR. ut multis reliqui. 41. extra militiam A. ex militia reliqui. 42. perpetiendum Ab.

bos vel luncho, facili opera apparet syllabam pi esse absorptam praegresso vocabulo per, et syllaba bos vel cho repetita ex sequenti quo inde coaluisse monstrum vocabuli. De re cf. Liv. XLIV, 33 „Scato prae se erecto stare galeatos, deinde ubi fessi sint, innixos pilo capite super marginem scuti posito sopitos stare.“ cap. 36 „et quidam incambentes scutis nixique pilis stabant.“ Philostrate. Icon. II, 3. de militibus „σκη-
ρίστιας ἐνὶ τῶν αἰγῶν.“ Cf. Lips. de Milit. Rom. V, Dial. 9. tom. III, p. 309. ed. Vesal.

m. signum] Tesseram, σύνθημα. Cf. Lips. De Milit. Rom. V, Dial. 9, tom. III, p. 294 sq.

n. tuba inquietabitur aeneatoris] Fuit mos castrensis cadavera efferri ad cantum tubicinis, quem hic vocat aeneatorem. Attribuitur mortuo nihil sentienti quod tribuendum funeri comitantibusque funus et exequias: Tuum, o mortuae, funus inquietabitur humana tuba, qui expectas angelicam? (La Cerda). De tubae in funeribus usu adeas Heindorf. ad Horat. Sat. I, 6, 43. Cf. interpr. ad Gell. N. A. XX, 2. Ovid. Am. II, 6, 6. De aeneatoribus cf. interpr. ad Fest. s. v. et ad Amm. Marcell. XXIV, 4 „Collegium aeneatorum“ memoratur in inscript. apud Orell. 4059, Grut. 264, 1.

o. cui cremare non licuit] sc. thura idolo. p. transgressionis interpretanda!] h. e. quae transgressionis adiudicari, pro transgressionis indicari debent. De Virg. Veland. cap. 15 „Hoc nos interdum diabolo interpretamur.“

q. deserendum] h. e. deserenda fide modo suscepta atque signata.

r. quae nec extra militiam permittuntur] Quod in exemplari [Agobardino] legitur „extra militiam“, minus esse videtur ad mentem Tertulliani. Nam hoc sibi vult: Christiano, quem fides in militia deprehendit, aut statim suscepta fide deserendam esse militiam, quod ex militia, id est per militiae leges non licet, aut modis omnibus cavendum, ne quid adversus Christianam fidem committat, quod idem ex militiae Romanae legibus vix liceat, aut extrema quaeque perpetienda pro deo, quod omnis Christianus Christo fide dicta condixit. Haec Rigaltius, quem falli pro certo est. Agobardini enim libri scriptura „extra militiam“ unico vera. Dicit enim Tertullianus, cum nec extra militiam, hoc est in rebus privatis, permittatur fidem semel susceptam deserere, aut cavillari eam et eludere, ne alterum et prius laedas, quod illi repugnat, officium, sic multo minus hoc in militia per leges eius permitti.

s. novissime] h. e. denique. Cf. Ruhn-

deo, quod aequae fides pagana condixit¹. Nec enim delictorum impunitatem aut martyriorum immunitatem militia² promittit. ³Nusquam ⁴Christianus aliud est. Unum evangelium ⁵et idem Iesus, negaturus omnem negatorem et ⁶confessurus omnem ⁷confessorem dei, et salvam facturum animam pro nomine eius ⁸amissam, ⁹perditurus autem de contrario adversus nomen eius ¹⁰lucris habitam. Apud hunc tam miles est ¹¹paganus fidelis, ¹²quam paganus est ¹³miles fidelis. ¹⁴Non admittit ¹⁵status fidei necessitates. Nulla est necessitas ¹⁶delinquendi, ¹⁷quibus una est necessitas non delinquendi. Nam et ad sacrificandum ¹⁸et directo negandum necessitate quis premitur¹⁹ tormentorum sive poenarum, tamen nec illi ²⁰necessitati disciplina ²¹conivetur, ²²quia potior est necessitas timendae ²³negationis et obeundi martyrii quam evadendae passionis et implendi officii²⁴. Ceterum subvertit totam substantiam sacramenti causatio ²⁵eiusmodi, ut etiam voluntariis delictis fibulam laxet²⁶.

43. promittit A. promittet reliqui. 44. promittet usquam B. m. sec. 45. Christianos CD. et Bp. m. pr. Christianis B. 46. et idem ibi negaturus Ap. 47. confessurus omnem om. BCDE. 48. confessorem et salvam Ap. confessorem dei, et salvam (Ap)FGHR. confessorem et dei salvam BCDE. 49. amissam BCD. 50. perditurus aut de contrario C. producturus autem de contrario D. 51. lucris Ap. 52. paganus fidelis D. 53. quam pagus est C. quam paganus est D. quem paganus est C. 54. miles infidelis (Ap?)FGHR. miles fidelis (Ap.)reliqui. 55. Nunc admittit B(m. pr.)CD. 56. status fidei in necessitates Ap. status fidei in necessitates Ap. status fidei necessitates R. status fidei allegationem necessitatis reliqui. status fidei causam necessitatis Hildebrandus. 57. delinquendi Ap. 58. quibus una est necessitas non delinquendi om. A. 59. et directio BD. 60. necessitate BCD. 61. conivet A. conibet BCDE. tres Vaticani. succumbet B. m. sec. conivetur reliqui. 62. quod potior BC. 63. negotiationis B. m. pr. 64. eiusmodi etiam A.

ken. et Frotscher. ad Rutil. Lup. I, 8 p. 104. gd. Frotsch. Wopkens Lectt. Tull. p. 46.

t. quod aequae fides pagana condixit.] Mortem scilicet. Nam hoc Christianus paganus id est non miles neque Christo condixit ac miles. Hanc interpretationem suggerunt sequentia. (Rigalt.) De hac voc. *paganus* significatione adeundi sunt interpretes ad Iuven. Sat. XVI, 33. Suet. Galb. cap. 19. Tacit. Hist. III, 24. De verbo *condicere* v. quae adnotata sunt ad Scorpiae. cap. 14.

u. quam paganus est miles fidelis.] Verto „Bei diesem ist eben so sehr soldat der treue nichtsoldat als nichtsoldat der treue soldat.“ Nihil discriminis apud deum est inter paganos et milites, modo uterque fuerit fidelis.

v. quis premitur.] De ellipsi condicionalis particulae si non pauca possent

exempla ex Tertulliani scriptis proferri, si res tanti esset. Ex Arnobio exempla congestit Hildebr. ad Arnob. Adv. Nat. II, 26. p. 162. Plura de hac ellipsi doceri desiderantes adeant Bentl. ad Horat. Sat. I, 45. Beier. ad Cic. De Off. III, 19, 75. Beier. ad Cic. Tuscul. II, 12, 29. Drakenb. ad Liv. XXI, 10, 6. Mai ad Front. Ep. ad Verum I, p. 182. Gronov. Obserrv. IV, 20.

w. conivet.] De scribendi ratione deque usu et significatione huius verbi multus est Hildebrand. ad Apul. Metam. IV, 23. p. 273. et ad Arnob. Adv. Nat. III, 4. p. 254.

x. implendi officii.] Quod dile suis praestandum ethnici postulant.

y. fibulam laxet.] De Pudicitia cap. 16 „Huius boni *fibulam* quis nesciat illum invitum *relaxasse*, ut fornicationi obviam isset?“ Cf. Senec. apud Lactant. I, 16 „Quid ergo est, quare apud poetas sa-

Nam et ⁶⁵voluntas ⁶⁶poterit necessitas contendere, ⁶⁷habens scilicet unde cogatur. Vel ⁶⁸ipsam praestruxerim^a ⁶⁹et ad ceteras officiorum coronarum^a ⁷⁰causas, quibus familiarissima ⁷¹ista ducatio^b necessitatis, cum ⁷²idcirco^c aut officia ⁷³fugienda sunt, ⁷⁴ne delictis ⁷⁵incidamus, ⁷⁶aut martyria toleranda sunt, ut officia rumpamus. De prima specie quaestionis, etiam militiae ipsius ⁷⁷inlicitae^d, plura non ⁷⁸faciam, ut secunda reddatur^e. ⁷⁹Nae, si ⁸⁰omni ope expulsero militiam, frustra iam de corona militari provocarim^f. Puta denique licere militiam usque ad causam coronae.

Cap. XII. Sed et de corona^a prius ¹dicam. Lauream istam Apollini vel Liberum ²sacra est, ³illi ut deo ⁴telorum, ⁵huic ut deo ⁶triumphorum. Sic docet Claudius, ⁷cum et myrto ait milites ⁸redimiri solere^b.

65. voluptas BCE. 66. poterat (B?)E. 67. habes scilicet BCDE. 68. ipsam AR. ipse haec BDEFGH. ipse huc C. 69. et ad ceteras AR. Rhenanus in marg. ed. 1528. et ceteras reliqui. 70. causas, quibus familiarissima ista ducatio necessitatis cum om. A. 71. ista ducatio EFGH. ista ducatio est B.m.sec. in marg. ista ducatione BCD. est advocatio R. Latinus. 72. Idcirco Aq. 73. fugienda sunt A. fugienda sint reliqui. 74. ne delictis A. ne in delictis reliqui. ut in delictis incedamus Iunius. 75. indicamus Aβ. 76. aut martyria A. aut et martyria reliqui. 77. inlicitae Aβ. 78. faciam, ut secunda R. Ursinus. faciant, ut secunda ABCDEFGH. 79. Nae, si ego. ne, si AR. Nisi DEFGH. nec BC. 80. omne C.

Cap. XII. 1. dicam^a (h.e. dicamus) Aq. 2. sacra AR. sacra reliqui. 3. illat deo Aq. Illud deo B(m.pr.) CD. 4. celorum B(m.pr.) CD. 5. huic video B(m.pr.) CD. 6. triumpharum Aq. 7. cum (quum Aq.) et myrto A. cum et myrto R. quamquam ex myrto (mirto D.) reliqui. Quamquam et myrto Iunius. 8. redi solere A.

laciissimus Iuppiter desierit liberos tollere? Utrum sexagenarius factus est, et illi Lex Papia fibulam imposuit? In fibulandi usus notus ex Martiale et Iuvenale.

z. Vel ipsam praestruxerim] Dicit praestruxisse se et praeoccupavisse necessitatis allegationem non solum ad exterminandam lauream coronam, sed etiam ad ceteras.

a. officialium coronarum] Quas necessitate officii gestabant ii qui certis officiis honoribusque fangebantur. Nam et Christiani ad officia interdum adhibebantur ignoti. (Iunius.)

b. ista ducatio] Non opus est rescribere ista advocatio quamvis facillima correctio foret. Ducatio est idem quod ducatus, quo verbo alias uti solet Tertullianus, non aliter atque Apolog. cap. 7., Ad Nat. I, 7., Adv. Psych. cap. 17., De Virg. Vel. cap. 8., De Anima cap. 25. posuit ambitio eodem sensu, quo aliis in locis utitur vocabulo ambitus. Ducator pro duce vocat Adv. Iudaeos cap. 13.

c. cum idcirco] sc. propter vanitatem eiusmodi necessitatis officique allegationis et obtentus.

d. etiam militiae ipsius inlicitae] h.e. quod etiam ipsa per se sit inlicita militia.

e. plura non faciam, ut secunda reddatur.] Ita scripsi cum Rigaltio ex emendatione Ursini pro corrupta librorum scriptura plura non faciant, ut secunda reddatur. In prompta erat et altera emendatio plura non faciunt. Secunda reddatur., ut facere hic sit pro efficax esse. Res eodem redit. In eis quae sequuntur reponi Nae pro vulgata ne.

f. provocarim.] sc. adversarios. Dicit, si pluribus voluerit argumentis expellere et evertere militiam, forte factum iri, ut de ipsa corona, quae pars illius militiae, iam contendere non opus sit.

Cap. XII. a. Sed et de corona] De ipsa corona, non de causa eius.

b. myrto ait milites redimiri solere] Plin. H. N. XV, 29, 38. Valer. Max. III, 6. n. 5.

Veneris enim ⁹myrtus^c, matris ¹⁰Aeneadarum^d, etiam amicalae ¹¹Martis, per Iliam ¹²et Romulos^e Romani. ¹³Sed ego Venerem non credo ex hac parte ¹⁴cum Marte Romanam, ¹⁵qua pellicis dolor est^f. ¹⁶Cum et olea ¹⁷militia coronatur^g, ¹⁸ad Minervam est idololatria, armorum aequae deam, ¹⁹sed et paci cum Neptuno ²⁰initae^h ex hac arbore ²¹coronata. In his erit serti militaris superstitio ²²ubique pollutaⁱ et ²³polluens ²⁴omnia. Quae iam polluantur ²⁵et causis^k. Ecce ²⁶annua votorum nuncupatio^l quid videtur? Prima in princi-

9. myrtus *Aβ*. myrtus *AφBCDE*. myrtum *FGHR*. 10. Aeneadarum etiam amicalae *AR*. Aeneae ad aurum etiam amicalae *DE*. aeneae ad aurum etiam arunculae *BC*. Aeneae, non laurum, etiam amicalae reliqui. Aeneae, ac laurum etiam, amicalae *Iunius*. 11. Martis per Iliam *AΕFGHR*. matris (marcus *D*.) in illam *BCD*. 12. et Romulos Romani *FGHR*. et Romulus et Romani *A*. et romulus romam *BCDE*. 13. Sed ego *AFGHR*. Sed et ego reliqui. 14. cum marte romana *DE*. 15. quae pellicis ..... dolor *Aβ*. pellicis scriptum est etiam in *C*. 16. Cum et olea *ABER*. Cum et olei *CD*. Quin et olea *FGH*. 17. militia coronatur *ABCDER*. militiam coronari *FGH*. 18. ad Minervam est idololatria armorum aequae deam *AR*. a Minerva est idololatria (idolatria *C*. idolatria *D*.) marmoreaeque dea *BCDE*. a Minerva, non solum artium, sed armorum quoque dea *FGH*. 19. Sed et paci *AER*. Sed et pauci *D*. Sed et pati *BC*. Sed et patruo *B*. *m. sec. in marg.* et pacem *FGH*. et pace *Iunius*. 20. initae *AR*. incite *BCD*. incitante *B. m. sec.* incite *E*. iniisse *FGH*. inita *Iunius*. 21. incoronata *D*. 22. ubique om. *R*. 23. polluta et *A*. polluta *Hildebrandus*. 24. omnia. Quae iam polluantur *La Cerdas*. omnia quae iam polluantur (*Aφ*) *BCDEFGH*. omnia quae iam polluantur (*Aβ*) omniaque iam polluntur *R*. 25. et causis om. *A*. ex causis *B. m. sec.* 26. anima votorum *BCD*.

c. Veneris enim myrtus] Pausan. VI, 24, 7. Vergil. Ecl. VII, 12. Plin. H. N. XV, 29, 36.

d. Aeneadarum] Cf. Apolog. cap. 9. Ad Nat. II, 17.

e. Romulos] Sic appellat Romulum et Remum fratres, haud aliter quam Castor et Pollux Castores vulgo sunt dicti.

f. qua pellicis dolor est.] Martem, inquit, Romanum crediderim ex ea parte, qua Romulos ex Iliā suscepit. At Venerem ex ea parte, qua Iliam sibi pellicem sensit et indoluit, Romanam esse non arbitror. (Rigalt.)

g. et olea militia coronatur] Olesiginea serti gestabant ministri triumphantium. V. Gell. N. A. V, 6. Fest. p. 192. „Olesigineis coronis utebantur ministri triumphantium, quod Minerva dea belli esse putabatur.“ Cf. Verg. Georg. III, 21.

h. sed et paci cum Neptuno initae] h. e. in (vel propter) pacem quam cum Neptuno inierat. Sic nos dicimus „für ein fest schmücken“ „sich zur feier kränzen“, et quae sunt similia. Tacit. Germ. cap. 33 „oblectationi oculisque (sc. Romanorum) ceciderunt.“ Id. Ann. XIII, 40 „vix pariter et pugnae composuerat exercitum.“ Id. Ann. II, 7 „Aonori patris princeps ipse cum legionibus

decucurrit.“ De re cf. Pausan. II, 30, 6. Diodor. Sic. V, 73. Apollod. III, 13. Serv. ad Vergil. Georg. I, 12. et ad Aen. VIII, 128. Plin. H. N. XVI, 44. Pacis notam fuisse oleam vulgo constat. V. Petron. Sat. cap. 108. Stat. Theb. XII, 492., interpretes ad Vergil. l. I. et ad Aen. XI, 306.

i. serti militaris superstitio ubique polluta] Quomodo enim congruunt sibi militarem coronam necti ex lauro, quae arbor Apollini vel Libero sacra, et necti etiam ex myrto quae Veneri, Martis amicalae, sacra, et necti, quod tertium, etiam ex olea Minervae sacra, quae cum aequae armorum dea dicitur indeque pro belli nota illa arbore usa videatur, tamen pro pacis est usa cum Neptuno initae?

k. Quae iam polluantur et causis.] Ita correxit locum La Cerdas, cuius iudicium esse probandum loci ratio vincit. Hoc enim dicit Tertullianus, postquam ostendisset coronae militaris usum atque superstitionem pollutam atque expugnatam esse dissona et de materia et de inventoribus illius, se iam esse eam sui quoque ipsius causis expugnatam.

l. annua votorum nuncupatio] Fiebat haec III. Non. Ianuarii pro incolumi-

piis, secunda in ²⁷Capitolis. Accipe post loca et verba: ²⁸Tunc tibi, Iuppiter, ²⁹bovem cornibus auro ³⁰decoratis ³¹vovemus ³²esse futurum. Cuius sententiae ³³vox est? ³⁴Utique negationis. Etiam si tacet ³⁵illic Christianus ore, coronatus capite ³⁶respondit. Eadem laurea ³⁷in donativi dispensatione ³⁸denuntiatur. ³⁹Plane non gratuita ⁴⁰idololatria, aliquibus aureis venditans ⁴¹Christum, ut argenteis Iudas. Hoc erit, Non potestis deo servire et mammonae, mammonae manum tradere ⁴²et deo absistere? ⁴³Hoc erit, Reddite quae sunt Caesaris Caesari et quae dei deo, ⁴⁴nec hominem deo reddere et denarium Caesari auferre? Triumphi laurea foliis ⁴⁵struitur, ⁴⁶an cadaveribus? ⁴⁷lemniscis? ⁴⁸ornatur, an bustis? unguentis ⁴⁹delibuitur, an ⁵⁰lacrimis coniugum et matrum? fortasse quo-

Math. VI, 24.
Matth.
XXII, 21.

27. Capitolio Gruterus, Ursinus. 28. Tunc tibi (Aβ)DR. Tunc ter BC. Hunc tibi (Aφ)EFGH. Nunc tibi Ursinus. 29. bove R. Ursinus. 30. decoratis Aφ. 31. vovimus (Aβ)R. Ursinus. 32. esse facturum B. m. sec. in marg., Theod. Canterus, Lipsius (ad Tac. Ann. XVI. Exc. A. p. 541.), Heraldus (ad Martial. Epigr. VIII, 4.), Iunius. 33. est vox C. 34. ructique B (m. pr.) C. 35. illi BCDE. 36. respondens serio laurea Aφ. 37. in donatis dispensationem A. in donativi dispensatione reliqui omnes. in donativi dispensationem Hildebrandus. 38. denuntiantur BφCD. 39. Plane non gratuita FGHR. Plane non gratia BCDE. plane gratuita A., prob. Hildebrando. 40. idolata CD. 41. Christum om. A. 42. et deo A. et ab eo BCDE. et a deo FGHR. 43. Hoc erit AR. Ursinus. hoc est EFGH. vocem BCD. domini vox est B. m. sec. in marg. 44. hec hominem B (m. pr.) CD. 45. struitur AEFGRH. Salmasius. instruitur BCD. tres Vaticani. Iunius. 46. an cadaveribus (cadaveribus Aφ.) AR. hanc adverbis BCDEFG. hinc adverbis H. haec aureis B. m. sec. in marg. hinc inde adverbis marg. F. G. hinc adversis Iunius. adornatus Ursinus. aureis Salmasius. 47. lemniscis BCEFGH. Salmasius, Ursinus. Iunius. leviniscis D. lemnis A. lamnis R. 48. ornatur an bustis R. ornatus an bustis A. inornata ambustis BCE. inornata ira ambustis D. inornata lemniscis B. m. sec. in marg. inornatur lamnulis F. ambitur lamnulis marg. FG. inauratur lamnulis GH. inornatur ac mustis Salmasius. hinc auratur lamnulis Iunius. 49. delibuitur Aφ. Salmasius. delibuitur B. m. sec. et C. 50. lacrimis Aβ.

tate imperatorum. V. Lips. ad Tacit. Ann. XVI, Exc. A. p. 541. et interpretes ad Sueton. Tiber. cap. 54. et Neron. cap. 46. Plin. Epp. X, 44. Cf. F. H. Norris. Dissert. De Volis Decenn. in Salengre Nov. Thes. Antiqu. Rom. tom. I, c. 461 sq.

m. vovemus esse futurum.] In fragmentis vet. lapidis extat formula concepta his verbis: QVOD. SI. FACSIS. TVNC. TIBI. IN. EADEM. VERBA. NOMINE. FRATRV. ARVALIV. BOVE. AVRATO. VOVIMVS. ESSE. FVTVRVM. (Fulv. Ursinus.) Cf. praeterea de ista formula Norris. et Lips. l. l.

n. in donativi dispensatione denuntiat. Cf. supra cap. 1. Denuntiat ut militibus gestenda indicitur.

o. Hoc erit Reddite] Verte „Wird dies sein 'Gebt dem kaiser was dem kaiser ist' den menschen gott nicht geben und dem kaiser das geld nehmen? Ait igitur

Christianum, cum sit et miles et laureatus, non reddere hominem deo, quia cum ornatus incedat idolis dicato, et denarium auferre Caesari, quia referat a Caesare donativum. Itaque non reddere quae sunt dei deo, neque etiam quae sunt Caesaris Caesari, significat militiae proeliorumque negotia non convenire Christiano. Proelia relinquenda Caesari, coronam saeculo et Satanæ, hominem ipsum, imaginem dei, reddendum deo, sed purum, sed liberum, nullius servum, nullius militem, praeter dei. (Rigalt.)

p. lemniscis] V. Fest. s. v., Plin. H. N. XVI, 14, 25. XXI, 3. 4. et interpr. ad Liv. XXXIII, 33. Suet. Ner. cap. 25. Cic. pro Rosc. Am. cap. 35. Cf. Salmas. ad Scriptt. Hist. Aug. p. 103. qui hunc pertrahat.

q. unguentis delibuitur] De hoc more cf. Plutarch. Sympos. Qu. I. et Demo-

rundam et Christianorum; et apud barbaros ⁵¹enim Christus. Qui hanc portaverit in capite causam nonne et ⁵²ipsi pugnavit? Est et alia militia regiarum familiarum. Nam et castrenses appellantur, munificae, et ipsae ⁵³sollemnium ⁵⁴Caesarianorum. Sed ⁵⁵et tum proinde miles ac servus alterius ⁵⁶es, et si duorum, dei et Caesaris, ⁵⁷certe tunc non Caesaris, ⁵⁸cum te deo debes, etiam in communibus, credo, potiori.

Coronant et ¹publicos ordines laureis publicae causae, ²magistratus vero insuper aureis, ut Athenis, ut Romae. ³Superferuntur etiam illis ⁴Hetruscae. Hoc vocabulum est coronarum ⁵quas gemmis et foliis ex auro ⁶quercinis ⁷ab Iove ⁸insignes ad deducendas ⁹tensas cum ¹⁰palmatis togis sumunt. Sunt et ¹¹provincia-

51. enim Christus. Qui AFGHR. Christus enim, qui reliqui. 52. ipsi pugnavit ego. ipse oppugnavit R. Ursinus. ipse pugnavit reliqui. 53. sollemnium Aβ. solemniū D. solemnos Bp. m. sec. 54. Caesarianorum (Aβ)R. Iunius. Caesarianorum reliqui. 55. et tum ego. et tu libri mei omnes praeter A. qui om. 56. es om. A. 57. certe tunc non Caesaris om. A. 58. cum deo B.

Cap. XIII. 1. publicos ordines laureis om. A. 2. magistra vero BCD. Verba ut Athenis, ut Romae om. R. et Athenis C. 3. superferuntur ABCDE. praeferruntur reliqui. 4. enim illis AβBE. 5. et Ruscae E. 6. quod gemmis BC. 7. quercinis CDEFGHR. quercinis A. querci B. sed sec. m. superscr. querceis. 8. ab Iove A. a Iove D. obionem BC. ob Iovem B. m. sec. et reliqui. 9. insignis CDE. insignis FR. 10. tensas ABEP. thensas reliqui. 11. palmatis BCD. 12. pronūptiales B. q. pr. pronuntiales C.

damas ap. Athen. Deipnos. XV, p. 682. F. Joseph. Lanzonus De Coronis et Unguentis Diss. in Sallengre Thes. Nov. Ant. Rom. tom. III, p. 706. Schmidt ad Horat. Epp. I, 5, 14.

r. portaverit in capite causam] Scilicet non lauri folia sed cadavera, non lemniscos sed busta, non unguenta sed lacrimas coniugum et matrum.

s. regiarum familiarum.] Significat militiae comitatensium vel palatinorum ancilicū officium. Cf. Casaub. et Salmas. ad Lamprid. Vit. Alex. Severi cap. 41. p. 224 sq. et Salm. ibid. p. 382. Gutber. De Offic. Dom. Aug. III, 29 in Sallengre Thes. Nov. Ant. Rom. tom. III, p. 597 sq., et La Cerda in adnot. ad hunc Tertulliani locum, qui multa, etsi incomposita, de castrensibus, castricianis ceterisque militibus et ministeriis aulicis adnotarunt.

t. munificae] Coronae munificae sollemnium Caesarianorum sunt, quae tamquam munia obenda habent in Caesarum sollemnibus. Erat enim Franc. Iunius interpretans munificas istas coronas „quae sint munificum hominum.“ Cf. De Oratione cap. 22 „Certe

in quibus (puellis) iam pueritia mutavit, sicut naturae, ita et disciplinae debet aetas esse munifica“, ad quae verba cf. quae adnotavi. Sic usurpant vocabulum munificus etiam ICII. Fr. 18. de V. S. 50. 16 „Quosdam milites munificos vocari.“ Cod. Theodos. XII, 1, 192 „Spontanei hypomnematographi munifici.“ Adde Isidor. Orig. X, 166 „Munificus dictus, vel quia alicui munera dat multa, vel quia munus suum, id est officium quod debet, adimplet.“

u. Sed et tum] Sic corrigendum duxi pro vulg.: Sed et tu. Dicit enim: Sed etiam in hac domus sacrae militiae militas, non in altera illa quae cadaveribus et lacrimis sibi praemia parat, quibus deum offendet, tamen et in hac sanctum tuum erga deum officium laedere subinde cogeris.

v. in communibus] Cui plus debes etiam in iis rebus quae ad utrumque communiter videntur pertinere. (Iunius.)

Cap. XIII. a. publicae causae] Ita infra „Coronant et nuptiae sponso.“

b. Hetruscae.] Has commemorat Plin. H. N. XXI, 3. Cf. XXXIII, 1. et XII, 3 et 4.

les ¹² aureae*, ¹⁴ imaginum ¹⁵ iam, non virorum, capita maiora quae-
rentes. Sed tui ¹⁶ ordines et tui magistratus et ipsum curiae nomen
ecclesia est Christi. ¹⁷ Illius es, conscriptus in libris vitae^d. Illic
purpurae tuae sanguis ¹⁸ domini et clavus ¹⁹ latus in cruce ipsius;
illic ²⁰ securis ²¹ ad caudicem iam arboris ²² posita; illic ²³ virga* ex
²⁴ radice lesse. ²⁵ Viderint^e ²⁶ et publici equi cum coronis suis^e. Do-
minus tuus, ubi secundum ²⁷ scripturam ²⁸ Hierusalem ingredi voluit,

Ps. XX, 8. nec asinum habuit privatum. Isti in curribus et isti in equis, nos
autem in nomine ²⁹ domini dei nostri invocabimus. Ab ipso inco-
latu Babylonis illius in Apocalypsi ³⁰ Iohannis^b submovemur, nedum
³¹ a suggestuⁱ. Coronatur et vulgus nunc ex principalium ³² prospe-

13. aure A. 14. imaginum B. m. pr., sed a sec. m. corr. in magnum. 15. iam
numerus capita BCDE. iam non viro capita Aß. iam non virorum capita reliqui.
iam non virum capita Hildebrandus. 16. ordines ABCR. ordinis reliqui. 17.
illius est C. 18. dñu et Aß. 19. latus inicū ipsius A. 20. securus BCD. se-
cures A. 21. ad caudicem iam A. ad caudicem R. ad candices B. m. pr. ad
candices B. m. sec. DEFGH. ad radices B. m. sec. C. Iunius. Rhen. in marg. C. 22.
positae BCD. 23. virga BCEFGH. virgae ADR. 24. radicaeesse Aq. 25. vide-
runt D. 26. et publici et qui cum BCDE. et padeat eos qui B. m. sec. in marg.
27. scripturarum CD. scripturas B. m. sec. 28. Hierusalem AE. ierusalem BCD.
29. domini non invocabimus A. 30. Iohannis ABCD. 31. ad suggestum BCDE.,
prob. Iunio. ab suggestu Rhenanus in marg. C. 32. prosperitatum AR. proprie-
tatum reliqui.

c. provinciales aureae] De his v. in-
terpr. ad Liv. XXXVIII, 37. et ad Cic.
in Pison. cap. 37. Gell. N. A. V, 6. et
inprimis Lips. de Magnit. Rom. II, 9.
tom. III, p. 716. sqq. ed. Vesal., qui
multus est de hac materia.

d. in libris vitae.] Ep. ad Philipp. IV, 3.

e. virga] Esai. XI, 1. Purpurae et la-
tus clavus, securis et virga, magistra-
tum insignia.

f. Viderint] Frequentissimus est huius
locutionis apud Tertullianum usus, nec
antiquioris aetatis scriptoribus ignotus,
ubi alius rei cuiuspiam cura relinquitur.
Tertull. De Pall. cap. 6 „Viderit nunc
philosophia quid prosit.“ De Paenit.
cap. 2 „Viderit ergo ingratia hominum,
si etiam bonis factis paenitentiam cog-
nit.“ Adv. Hermog. cap. 1 „Sed viderit
persona; cum doctrina mihi questio
est.“ Adv. Valent. cap. 9 „Viderit so-
loecimus, sophia enim nomen est.“ De
Virg. Veland. cap. 7 „Proinde viderit
saeculum aemulum dei, si sqq.“ De
Test. Animae cap. 1 „Viderint, si qui
de unico et solo deo pronuntiaverunt.“
De Anima cap. 10 „Viderint disciplinae
et artes, viderint et effigies.“ Ad Scap.
cap. 4 „Viderint qui sectam mentiantur.“
Apolog. cap. 18 „Cum lignum aliquod
probitur, viderit habitus, cum mate-

riae qualitas eadem sit, viderit forma,
dum id ipsum dei corpus sit.“ Ibid.
cap. 25 „Viderit Cybele, si urbem Ro-
manam et memoriam Trojani generis
admavit.“ Ibid. cap. 42 „Viderint qui
per capillum odorantur.“ Ad Nat. I, 7
„Viderimus de fide istorum, dum suo
loco digerantur.“ Ibid. I, 12 „Viderit
nunc linamenta, dum una sit qualitas.
viderit forma, dum ipsum ait dei cor-
pus.“ Ibid. II, 6 „Viderint igitur hu-
manae doctrinae patrocinia.“ Adde Cic.
ad Att. XII, 21. Quinctil. Instit. Orat. I,
4, 10. V, 13, 11. VII, 1, 54. XI, 3,
135. Petron. Satyr. cap. 87. Ovid. Am.
II, 371. Trist. V, 2, 43. Similiter et
Graeci passim, ut Lucian. Dial. Mort.
tom. I, p. 267 (ed. Voss.). „Ἀμφιλόγος
μὲν οὗτος ἂν εἶδεν ὅτι αὐτῷ ἀπο-
κρίτεον ὑπὲρ ἀνθρώπου.“ Id. Contempl.
pag. 345 „εἰ δὲ ἀλλοθὶ ἔστι, σὺ ἂν,
ὦ Ἐμμή, καὶ οἱ ποιηταὶ εἰδόντες.“ Et
nos „er mag zusehen“ vel plenius „er
mag zusehen, wie er demit fertig wird.“

g. equi cum coronis suis.] Notum est
in triumphis equos coronatos fuisse. Cf.
Ovid. Trist. II, 178. IV, 2, 22 et 48.
Fast. VI, 726. Pont. II, 1, 58. Martial.
Epigr. VII, 7.

h. Iohannis] Apocal. XVIII, 7.

i. suggestu.] h. e. ornatu, apparatu.

ritatum exultatione, nunc ex municipalium sollemnitatum proprietate.
³³Est enim omnis publicae laetitiae luxuria ³⁴captatrix. ³⁵Sed tu
³⁶peregrinus mundi huius, ³⁷civis civitatis supernae Hierusalem.
 Noster, ³⁸inquit, municipatus ³⁹in caelis. Habes tuos census, ⁴⁰tuos Phil. III, 20.
 fastos, nihil tibi cum gaudiis saeculi, immo contrarium debes.
⁴¹Saeculum enim gaudebit, vos vero lugebitis. ⁴²Et, puto, felices Ioh. XVI, 20.
 ait legentes, ⁴³non coronatos^k. Coronant et nuptiae sponso^l, ⁴⁴et
 ideo non ⁴⁵nubemus ethnicis, ne ⁴⁶nos ad idololatriam usque dedu-
 cant, a qua apud illos nuptiae incipiunt. Habes legem a patriar-
 chis ⁴⁷quidem, habes apostolum in domino nubere iubentem^m. Co-
 ronant et libertas saecularisⁿ. Sed tu iam redemptus es a ⁴⁸Christo,
 et quidem magno^o. Servum alienum quomodo saeculum manumit-
 tet? Etsi libertas ⁴⁹videtur, sed et servitus videbitur^p. Omnia
 imaginaria in saeculo et nihil veri. Nam et tunc liber⁵⁰ hominis
 eras, redemptus a Christo, et nunc servus es Christi, licet ⁵¹ma-
 numissus ab homine. ⁵²Si veram putes saeculi libertatem, ut et
⁵³corona eam consignes, redisti in servitutem hominis, quam putas
 libertatem, amisisti libertatem Christi, ⁵⁴quam putas servitutem.
 Numquid et agonisticae causae^q disputabuntur, quas statim tituli

33. Est enim A. et est reliqui omnes. 34. capatrix C. 35. Si tu BCD. 36.
 peregrinus AR. peregrinus es reliqui. 37. civis civitatis supernae Hierusalem A.
 civitatis civis supernae ierusalem BCD. civis supernae Hierusalem reliqui. 38. in-
 quam B. m. sec. 39. in caelis. In caelis habes Iunius. 40. tuos fastos om. A.
 tuos fastus D. 41. saeculum A. 42. Et puto BCDEFGHR. puto A. 43. non
 coronatos om. A. 44. et ideo BCDEFGH. ideo AR. 45. nubemus A. nuba-
 mus R. nubimus reliqui. 46. nos ad idolatriam D. nos idolatriam A. 47. qui
 idem Iunius. 48. Christo et quidem magno AEFGR. Christo nigro (nigro B.?)
 BC. Christo in ligno D. 49. videbitur A(D)R. videbatur reliqui. videatur Ursinus.
 50. hominis eras AR. homini eras reliqui. 51. manumissus sis ab homine Aφ.
 52. Si vera CDE. 53. corona eam A. coronam CDEFGH. corona BR. Latinius.
 54. quam putasti servitutem Aβ. quam non putas servitutem BCD.

Apolog. cap. 16 „Omnes illi imaginum
 suggestus in signis monilia cruce sunt.“
 Ad Nat. I, 13 „Scilicet ille imaginum
 suggestus et totius auri cultus monilia
 cruce sunt.“ Ibid. II, 8 „Hunc Se-
 rapidem ex suggestu, quo caput eius
 ornatum, vocaverunt, cuius suggestus mo-
 dialis figura fromentationis memoriam
 obsignat.“ Multa eius vocabuli usus
 exempla ex Tertulliani scriptis protulit
 Salmas. ad librum De Pallio p. 362 sqq.
 k. non coronatos] Matth. V, 4.

l. Coronant et nuptiae sponso.] Ita
 initio capitis dixit „Coronant et publicos
 ordines laureis publicae causae.“ De re
 v. Ovid. Fast. IV, 189. Claudian. Magn.
 27. Schol. Aristoph. Pac. 869. Av. 159.
 Liban. Orat. XXXVI, p. 325. R. Plu-

tarch. Amat. cap. 10. Lucian. Dial. Me-
 retr. II, 3. 4. Böttiger Aldobr. Hochz.
 p. 42. Panofka Bilder Ant. Lebens XI, 3, 7.
 m. in domino nubere iubentem.] Paul.
 Ep. I. ad Corinth. VII, 39.

n. Coronat et libertas saecularis.] Plant.
 Pseudol. V, 2, 2. Thucyd. IV, 80 „καὶ
 προκρίναντες ἐς διαπλοῖους οἱ μὲν
 ἐστεφανώσαντό τε καὶ τὰ ἱερὰ
 περιῶλον ὥς ἡλευθερώμενοι,
 οἱ δὲ sqq.“

o. et quidem magno.] Ep. I. ad Corinth.
 VI, 20.

p. videbitur] sc. libertas a saeculo
 data.

q. agonisticae causae] Cf. Tertull. De
 Spectac. cap. 6 sqq. Plin. H. N. XVI, 4.

sui damnant, ⁵⁵et sacras et ⁵⁶funebres scilicet? Hoc enim superest, ut Olympius Iupiter et ⁵⁷Nemeaeus Hercules et ⁵⁸misellus ⁵⁹Archemorus et ⁶⁰Antinous infelix in Christiano coronentur, ut ipse spectaculum fiat, quod spectare ⁶¹taedet. Universas, ut arbitror, causas ⁶²enumeravimus, nec ulla nobiscum est; omnes alienae, profanae, illicitae, semel iam in sacramenti ⁶³testatione eieratae. ⁶⁴Hae enim ⁶⁵erant pompae diaboli et angelorum eius, officia saeculi, honores, ⁶⁶solemnitates, ⁶⁷popularitates, falsa vota, humana servitia, laudes vanae, gloriae turpes, et in omnibus istis ⁶⁸idololatriae in solo quoque censu coronarum, quibus omnia ista redimita sunt. ⁶⁹Praefabatur quidem Claudius etiam caelum sideribus apud Homeri carmina coronatum, certe ⁷⁰a deo, certe homini; igitur et homo

55. et ante sacras om. A. 56. funebres BC. 57. nemeus A. 58. mesellus CD. 59. Archimorus CDE. 60. antinous C. 61. taedet ego. debet AR. non debeat DEFGH. non debebat BC. dedecet Hildebrandus. 62. enumeravimus ABR. Ursinus, Iunius. enumeramus reliqui. 63. temptatione eieratae (ei erat B. m. pr.) BC. tentatione eieratae EFG. testatione eieratae reliqui. tinctione eieratae Latinus. 64. nec enim B (m. pr.) CD. 65. erunt CD. 66. solempnites A. 67. popularitates ADR. Ursinus. postularitates BE. postulatrices reliqui. 68. idololatriae A. idolatriae CD. idololatria reliqui. 69. Praestabitur D. 70. ipse a domino Ap.

r. Archemorus] In huius enim honorem ludi sunt instituti. Apollod. III, 6, 4. Cf. Barth. ad Stat. Theb. V, 534. tom. III, p. 261.

s. Antinous] Hieronym. Catal. Scriptt. Eccles. XXII, ex Hegesippo „Tumulos mortuis templaque fecerunt, sicut usque hodie videmus, e quibus est et Antinous servus Hadriani Caesaris, cui et gymnicus agon exercetur apud Antinorum civitatem, quam ex eius nomine condidit, et statuit prophetas in templo.

t. popularitates] Studia quibus populi favorem aucupantur. Sueton. Tit. cap. 8 „Ne quid popularitatis praetermitteret non nunquam in thermis suis admissa plebe lavit.“ Tacit. Ann. III, 69. „Quanto rarior apud Tiberium popularitas, tanto laetioribus animis accepta.“

u. censu.] Censu pro origine et censi pro originem habere vel ducere innumeris locis apud Tertullianum deprehendes. Similiter nos dicentes „geschichte“ et „seine geschichte haben“ pro „seinen ursprung, sein bestehen haben.“ Ita supra cap. 10. habuimus „Usque adhuc proprietatem istius habitus et ex originis censu et ex superstitionis usu idolis vindicamus.“ Apolog. cap. 7 „Censu istius disciplinae (sc. Christianae), ut iam edidimus, a Tiberio est.“ Ibid. c. 10 „Ante Saturnum

deus penes nos nemo est, ab illo census totius vel potioris et notioris divinitatis.“ Ibid. cap. 21. „hunc edidimus et sectae et nominis censum cum suo auctore.“ Ad Natl. I, 12 „Nec diutius super isto argumentandum est, quando naturali praescriptione omne omnino genus censum ad originem refert, quantoque genus censetur origine, tanto origo convenitur in genere.“ Ibid. II, 2. „Triplici enim genere deorum censum distinxit.“ Ibid. II, 12 „Extat apud litteras vestras usquequaque Saturni census.“ Apolog. cap. 12 „In metalla damnamur: inde censetur dei vestri.“ Ibid. cap. 15 „De contemptu atque censetur tam eorum qui eiusmodi faciliunt, quam eorum quibus faciliunt.“

v. Praefabatur] Claudius igitur Saturninus haec de caelo sideribus coronato in libri sui praefatione commemoravit. Quod veri simillimum esse et ipsa rei ratio evincit.

w. Homeri] II. XVIII, 485 de clypeo Achillis „ἐν δὲ τὰ τέτρα νάρτα, τὰ ὀφθαλμὸς ἑστειρόμεναι.“

x. igitur et homo] Si caelum coronatum est, tamen a deo, et in gratiam hominis, non idioli. Igitur si deus hominem coronet, laudo hanc coronam. (La Cerda.)

ipse a deo coronandus est. Ceterum⁷ a saeculo coronantur et lupanaria et latrinae et ⁷¹pistrinae ⁷²et carcer et ludus⁷ et ipsa amphitheatra⁷ et ipsa spoliaria^b ipsaeque ⁷⁴libitinae^c. ⁷³Quam sacer ⁷⁵sanctusque, quam honestus ⁷⁶ac mundus sit habitus iste, noli de uno poetico caelo, ⁷⁷sed de totius mundi commerciis ⁷⁸aestimare. At enim Christianus nec ⁷⁹ianuam suam laureis ⁸⁰infamabit^d, si norit, quantos deos etiam ⁸¹ostiis diabolus ⁸²adfinxerit, Ianua a ianua, ⁸³Limentinum^e a limine, Forculum^f et ⁸⁴Carnam^g a ⁸⁵foribus et cardinibus, ⁸⁶etiam apud Graecos ⁸⁷Thyraeum Apollinem^h et Antelios ⁸⁸daemonas.

¹Tanto abest^a, ut ²capiti suo ³munus inferat ⁴idololatriae, im- Cap. XIV.
mo iam dixerim Christo, siquidem viri ⁵caput Christus est, tam liberum quam et Christus, ne velamento quidem obnoxium, nedum

71. pistrinae (pristinae *Ap.*) *ABCDE*. piscinae *B. m. sec.* pistrina reliqui. 72. et carcer *om. A.* 73. et ipsae sponsariae *A.* 74. libicinae *C.* 75. quamquam *C. et B. m. sec.* 76. sanctusque quam *ADR.* sanctus quamquam *BC.* sanctus quamque reliqui. 77. at mundus *Aβ.* et mundus *C.* 78. sed de *om. Ap.* 79. extimare *C.* 80. ianuis suam lauream *Aβ.* lauream suam ianuis *Ap.* 81. infamavit *CD.* 82. ostiis *R.* hostiis *AβFGH.* hostis *B (m. pr.) CDE.* 83. adfinxerit *Aβ.* affinxerit *FGHR.* finxerit *BCDE.* 84. limitatum a limite *D.* lumen tuum a lumine *C.* 85. Carnam *AE.* Carna *CD.* Cardam *BFGHR.* 86. foribus atque cardinibus *Aβ.* 87. etiam *ABC.* et apud reliqui. 88. thyraeum *AB.* 89. daemonas *Ap.* daemones reliqui.

Cap. XIV. 1. tanto habes ut *BCD.* tamen (*superscr. tū*) abest ut *B. m. sec. in marg.* 3. capiti tuo *B. m. sec.* 4. munus *AR.* manus reliqui. 5. idolatriae *BCD.* idolatria *B. m. sec. Latinus.* 6. caput (capud *Aβ.*) viri *AR.* viri caput reliqui.

y. Ceterum] h. e. Sed. V. adnot. ad cap. 4.

z. et ludus] Cf. De Idol. cap. 10.

a. et ipsa amphitheatra] Cf. De Spectac. cap. 12.

b. spoliaria] Ubi gladiatorum cadauera deponerentur et exuebantur. Agit de eis Lips. Saturn. Serm. I, 18. p. 918.

c. libitinae.] Sunt foetura mortuorum. Sidor. Apollin. II, 8 „Cum libitinam ipsam fientes omnes, externi quoque, prensilarent, remorarentur, exoscilarentur sqq. Ascon. Argum. Orat. Milon. „Fasces ex lecto libitinae raptos attulit ad domum Scipionis.“ Plin. H. N. XXXVII, 3, 11. n. 2. Martial. Epigr. X, 97. De re cf. Plin. H. N. XXI, 3. Pithoei Adverss. II, 15.

d. ianuam suam laureis infamabit] V. adnot. ad Apolog. cap. 35.

e. Limentinum] Tertull. De Idol. cap. 15. Scorpiae. cap. 10. Ad Nat. II, 15. Arnob. Adv. Nat. IV, 9. cf. Id. I, 28. August. De Civ. Dei IV, 8. VI, 7.

f. Forculum] Cyprian. De Idol. Van. cap. 2. Tertull. De Idol. c. 15. Scorp.

cap. 10. Ad Nat. II, 15. Arnob. et August. I. I.

g. Carnam] Est eadem cum Cardea dea, ut a Tertulliano appellatur De Idol. cap. 15. et Ad Nat., si fides habenda libro Agobardi. Scorp. cap. 10. in eodem libro legitur „Barnum quendam et Forculum et Limentinum.“ Ovid. Fast. VI, 101. „Prima dies tibi, Carna, datur. Dea cardinis haec est, Numine clausa aperit, claudat aperta suo.“ Cf. August. De Civ. Dei IV, 8. VI, 17. Cyprian. De Idol. Van. cap. 2.

h. Thyraeum Apollinem] De Idol. cap. 15. „Etiam apud Graecos Apollinem Thyraeum et Antelios daemones ostiorum praesides leguntur.“ Cf. Schol. et interpretes ad Soph. Elect. 637. Arnob. Adv. Nat. VI, 12. Macrobi. Saturn. I, 9. Hesych. „Ἀντήλιος, θεοὶ οἱ πρὸ τῶν πυλῶν ἰδρυμένοι.“ Idem alio loco: „Ἀντήλιος, ὁ ἀντικεῖν ἡλίου ἰδρυμένος βωμός ἢ θεός.“

Cap. XIV. a Tanto abest] De hac ellipsi comparativi *magis* adnotatum est ad libr. De Testim. Animae cap. 1.

obligamento. Porro^b et quod obnoxium est velamento, ⁷caput feminae, ⁸hoc ipso iam occupatum non vacat etiam obligamento. Habet humilitatis suae sarcinam. Si nudo capite videri non debet propter angelos, multo ⁹magis coronato ¹⁰fortasse tunc illos coronatos scandalizaverit^c. Quid ¹¹enim est ¹²in capite ¹³feminae corona ¹⁴quam formae lena, ¹⁵quam summae lasciviae nota, extrema negatio verecundiae, conflatio ¹⁶inlecebrae? Propterea ¹⁷nec ornabitur operosius mulier ex apostoli prospectu^d, ut nec ¹⁸crinium artificio coronetur. Qui tamen et viri ¹⁹caput est et feminae facies, ²⁰vir ²¹ecclesiae, ²²Christus Iesus, quale, oro te, sertum pro utroque sexu subiit? Ex spinis opinor et tribulis, in figuram delictorum, quae nobis protulit terra carnis, abstulit ²³autem virtus crucis, ²⁴omnem aculeum mortis in dominici capitis tolerantia obtundens. Certe praeter figuram ²⁵contumelia ²⁶in promptu est ²⁷et dedecoratio et turpitudine et his implexa saevitia, ²⁸quae tunc domini tempora ²⁹foedaverunt et lancinaverunt, uti tu nunc laurea et myrto et ³⁰olea et ³¹inlustri ³²aliqua fronde et, quod magis usui est, ³³centenariis quoque ³⁴rosis ³⁵de horto Midiae lectis^e et ³⁶utrisque

7. capud *Aβ*. 8. hoc ipso iam *AR*. iam hoc ipso reliqui. 9. magis coronatos *B*. 10. fortasse tunc illos coronatos *R*. fortasse tunc illos coronato (*Aφ*.) tunc illo fortasse coronato *D*. fortasse tunc illo coronato reliqui. 11. enim aliud est *B*. *m. sec.* 12. in capite *AR*. capite reliqui. capiti *Latinus*, prob. *Pamelio*. 13. faeminae *Aβ*. 14. quam formae lena *om. A*. quam forma linea *D*. quam formae lines *BCE*. 15. quam summae *A*. quam summa reliqui. 16. inlecebrae *Aβ*. 17. nec ornabitur *AR*. non ornabitur *H. Iunius*. non coronabitur *BCDEFG*. 18. criminum *BC*. 19. caput (capud *Aβ*.) est et feminae *AΕFGHR*. caput est feminae reliqui. 20. vir *AR*. ut reliqui. 21. ecclesia *BCD*. 22. Christus ipse *Aφ*. Christus Iesus *AβFGHR*. Christi Iesu (ihesu *C*.) *BCDE*. 23. aut virtus *D*. 24. omnem aculeum *AR*. omnes aculeos reliqui. 25. contumeliam *C*. 26. in propta *Aβ*. 27. et dedecoratio et turpitudine *A*. et turpitudine et dedecoratio reliqui. 28. quae tunc domini *D*. 29. foedaverunt *A(BC?)*. et foedaverunt reliqui. 30. olei *CD*. 31. inlustri *Aβ*. illustri *R*. illustriore reliqui. 32. aliqua *AR*. quasque reliqui. 33. centenariis (*Aφ*) *FGHR*. centenarii *Aβ*. centaureis reliqui. *Divisionensis liber et tres Vaticani*. 34. rosis *AFGHR*. et *B. m. sec.* roris reliqui et *Divisionensis*. 35. de (ex *FGH*.) horto Midiae lectis *FGHR*. et hortomi delictis *BCD*. ortomi delectis *E. Divisionensis*. de horto lectis *A*. et hortorum deliciis *B. m. sec.* 36. utriusque *B(m. pr.) C*.

b. Porro] h. e. Atenim. V. adnot. ad cap. 7.

c. scandalizaverit.] Si nudo capite mulier scandalizat angelos (I. Corinth. XI, 10), multo magis capite coronato scandalizaverit illos seniores coronatos, quos memorat Ioh. Apocal. IV, 4.

d. ex apostoli prospectu] I. Timoth. II, 9. I. Petr. III, 3.

e. centenariis quoque roris de horto Midiae lectis] Herod. VIII, 138, „οἱ δὲ ἀπὸ τοῦ Μιδάου ἐκ τῆς ἀλλοτρίας οἰκίσαντες πύλας τῶν κήπων τῶν

λεγομένων εἶναι Μιδάου τοῦ Γορδίου ἐν τοῖς φέρεται αὐτόματα ῥόδα, ἐν ἑκαστῷ ἔχον ἐξήκοντα φύλλα, ὅσων τε ὑπερφέροντα τῶν ἄλλων“ ad quem locum v. quae adnotavit Wesselingius. Praeterea cf. Theophr. Hist. Plant. VI, 6. (qui ἑκατοντάφυλλα ῥόδα appellat). Tertull. De Pall. cap. 2. et Boulig. kl. Schr. tom. III, p. 160. Creuzer Studien tom. II, p. 305. Mueller Maked. p. 51. Adiectivum *centenarius* usurpari aulero de numero maximo indefinito docuit Car. Fea ad Wipkelm. Storia della scult.

liliis¹ et omnibus violis² ³⁷ coroneris, etiam ³⁸ gemmis forsitan et auro, ut et illam Christi coronam aemuleris, quae postea ei obvenit, quia et favos post fella gustavit³, nec ante rex gloriae⁴ in caelestibus salutatus est, quam rex Iudaeorum proscriptus ³⁹ cruci, minoratus primo a patre ⁴⁰ modico ⁴¹ quid citra angelos, et ita gloria et honore coronatus⁴. Si ⁴² ob haec ⁴³ caput ei tuum debes, tale, ⁴⁴ si potes, ei repende, quale suum pro tuo obtulit, aut nec floribus coroneris, si spinis non potes, ⁴⁵ quia floribus non potes.

Serva deo rem suam ¹ intaminatam. Ille eam, si volet, coro- Cap. XV.
nabit. ² Immo et vult denique, invitat. Qui vicerit, inquit, dabo Apoc. II. 10.
ei coronam vitae. Esto et tu fidelis ad mortem ³ et decerta et tu Iac. I, 12.
bonum agone, cuius coronam et ⁴ apostolus repositam sibi merito
⁵ confidit. ⁶ Accipit et angelus victoriae coronam procedens in can-
dido equo, ut vinceret, ⁷ et alius iridis ambitu ornatur caelesti
⁸ prato⁴. Sedent et presbyteri coronati eodemque auro ⁹ et ipse filius

37. coroneis C. 38. genus BCD. 39. cruci AR. in cracem reliqui. in cruce Junius. 40. modico Aβ. modice BCDE. modicum (Aq)FGHR. 41. quid om. C. 42. ob hoc BCD. 43. caput Aβ. 44. si potes (Aβ)HR. Latinius. .... tes Aq. si forte reliqui. si pote Hildebrandus. 45. quia floribus non potes A. quia non floribus potes reliqui.

Cap. XV. 1. intaminatam A(D)R. G. Scloppius. inattaminatam EFGH. incontaminatam BC. 2. Immo om. A., prob. Hildebrando. 3. et decerta A. decerta reliqui. 4. apostolus repositam sibi merito ADEFGHR. apostolus scilicet merito BC. 5. confidet D. confidat C. et B. m. soc. 6. Accipit (Aq.) 7. At alius Aβ. Et ita legebat in A. etiam Salmasius. 8. prato. Sedent AB. proto sedent BCD. Protosedent reliqui. Porro sedent Ursinus. parato. Sedent Salmasius. pro te. Sedent Iunius. paratu. Sedent Ios. Scaliger. 9. et ipsi (et ipse Aq.) coronati AqBCD.

tom. III, p. 351. Cf. Salmas. De Fen. Trapez. p. 641. Apolog. cap. 6 „Video enim et centenarias cornas a centemis iam sestertiis dicendas.“ De Pall. cap. 5 „centenarii ponderis lances.“ Arnob. Adv. Natl. II, 75 „centenarii vagilus.“ Lucil. ap. Non. p. 18, 21 „Ballistae centenariae.“

f. et utrisque liliis] Albis et purpureis. De quibus cf. interpr. ad Ovid. Metam. X, 211 sq. ubi de hyacintho: „Tyrioque nitentior ostro Flos oritur formamque capit quam lilia, si non Purpureum color his, argenteum esset in illis.“ Plin. H. N. XX, 7 et XXI, 5. Salmas. ad Solin. p. 861 sq. et p. 864. Caeruleum genus Graeci vulgo appellabant *αἰσίων*, argenteum *αἰσίων*. Athen. Deipnos. XV, p. 679 E. et p. 680. F. Sed apud eundem XV, p. 681. B. et p. 683. D. idem vocabulum *αἰσίων* pariter ut apud Latinos liliam utramque genus complectitur.

g. et omnibus violis] Scilicet purpureis,

luteis, albis. Haec enim tria genera enumerat Plin. H. N. XXI, 6.

h. favos post fella gustavit] Proverbiij speciem habet, de eo vulgo dici solitum qui toleratis adversis laetioribus tandem rebus potitur. (Rhenanus.) Hac facient illa: „Ex tempestate in portum.“ „Post agone coronam.“ Vulgare „Ab atro cane in candidum.“ (Hoyus.) La Cerda adire nos iubet et Viegam ad Apocalyp. I, sect. 20. n. 4.

i. rex gloriae] Psalm. XXIV, 10.

k. et honore coronatus.] Psalm. VIII, 6.

Cap. XV. a. confidit.] II. Timoth. IV, 10.

b. caelesti prato.] Apocal. X, 1. Salmas. ad Solin. p. 790. pro *prato* emendat *parato*, quod explicat ornamantum, nec tamen disconvenire denique genio Tertulliani indicat, ut scripserit *prato*, ut „caeleste pratum“ vecet iridem ob colorum varietatem. Rectius Rigaltius „caeleste pratum“ iridem nuncupari vidit ob speciem amaragdi instar viridantem.

hominis "supra nubem micat": Si tales imagines in visione, quales veritates in "repraesentatione? Illas aspice⁴, illas "odora. Quid "caput "strophiole aut "dracontario" damnas, diademati destinatum? "Nam et reges nos deo et patri suo fecit⁵ Christus Iesus. Quid tibi cum flore morituro? "Habes florem ex virga "lesse, "super quem tota divini spiritus gratia requievit, florem incorruptum, "immarcescibilem⁶, sempiternum; quem et bonus miles eligendo in caelesti "ordinatione profecit. "Erubescite, commilitones eius, iam non ab ipso iudicandi, sed ab aliquo "Mithrae milite, qui cum initiatur in "spelaeo⁷, in castris vere tenebrarum, coro-

10. sup. h. e. super *Ab.* 11. reprehensione *Bp.* 12. odora *AR.* adora *L.* m. sec. adorare reliqui. 13. caput *Ab.* 14. strophiole *C.* staphri ... *Ab.* staphri ... *Ap.* 15. dracontario *B.* drantario *C.* 16. Nam reges *A.* 17. et habes *C.* 18. Iessae *A.* 19. super quae *C.* superque *D.* 20. immarcescibilem *R.* 21. ordinatione profecit *A.* ordinatione dignatione *R.* dignatione in ordinatione *B.* m. sec. dignatione reliqui. 22. Erubescite commilitones *R.* ... bescite commilitones *A.* Erubescite Romani commilitones reliqui. 23. mitrae *ABE.* 24. spelaeo *Ab.*

Ita enim in Apocalypsi describitur: *Καὶ ἴσως κυκλόθεν τοῦ θρόνου ὁμοία ὀράσει σμαραγδίνην.*

c. supra nubem micat.] Apocal. IV, 4. XIV. 14.

d. Illas aspice] sc. coronas.

e. strophiole aut dracontario] Strophium erat corolla, interprete Plinio H. N. XXI, 2. De dracontario appono verba Heraldi (Digress. I, 23. p. 248) qui quale ornamentum significetur, primus edocuit: Dracontaria appellat Tertullianus monilia ex auro flexuosa et in formam draconum, quibus collum aut manus ornabant. *Δράκοντας* Graeci appellant. Lucianus in Amoribus [tom. I, p. 902. ed. Voss.] „Τί δέι τὰ τούτων πλουσιώτερα κατὰ διεξίμηναι; λίθους ἐρυθραίους κατὰ τῶν λοβῶν, πολυτάλαντον ἡρτημένης βρύθου, ἢ τοὺς περὶ καρποὺς καὶ βραχίονσι δράκοντας, ὡς ὤφελον ὄντως ἀντὶ χρυσαίου δράκοντας εἶναι.“ Sed et ponderosiora fuisse hoc genus monilia ostendit idem Lucianus in Elencho, ubi ea dicit anguillis ipsis, in quarum formam efficta erant, esse crassiora: „ἐὼρων περιδέραια χρυσᾶ τῶν ἐγχείλων προχύτερα.“ Nota τῶν ἐγχείλων. Nam idcirco etiam *σφυραῖνας* appellabant, ut ostendit Clementis Alexandrini locus a Iunio prolatus [Clem. Alex. Protrept. II, cap. ult. „ἦδη δὲ καὶ φανερώτατα τοῦ πονηροῦ σύμβολα οὐκ αἰσγύονται περικείμεναι. Ὡς γὰρ τὴν Εὐάν ὁ ὄψις ἠπάτησεν,

οὕτω δὲ καὶ τὰς ἄλλας γυναῖκας ἐκείνος ὁ χρυσοῦς δέλεατι προσχρῶμενος τοῦ ὄψεως τῷ σχήματι ἐξήμηνεν εἰς ὄφεις, σφυραῖνας τινὰς καὶ ὄφεις ἀποπλαττωμένους εἰς ἐκείναιαν. Λέγει γοῦν ὁ κωμικὸς Νικόστρατος ἀλύσεις, καθετήρας, σταυροῖους, βεβήλια, ὄφεις περισκελίδας, ἡλέβορον sqq.] Hieronymus ad Marcel- lam: „Cum primum hoc propositum arripuit, aurum colli sui, quod quidem morae nulum vulgus vocat, (quod scilicet metallo in virgulas lentescente quadam ordinis flexuosi catena contextitur) absque parentibus vendidit.“

f. reges nos deo et patri suo fecit] Apocal. I, 6.

g. immarcescibilem] Paulin. Nolae. Carm. XV „Immarcescibilis redimivit honore coronae.“

h. cum initiatur in spelaeo] V. Porphy. De Antro Nymph. cap. 6. Schol. ad Stat. Theb. I, 719. Zoega Abhandl. p. 145. 161 sqq. Kopp. Palaeogr. Crit. II, §. 106. §. 309. §. 481. et ad Mart. Cap. §. 191. p. 236. Muenther ad Firm. Mat. De Err. Prof. Relig. cap. 5. Cl. Movers Phoeniz. tom. I, p. 390 sqq. Hieronym. Ep. ad Laetam „Nonne specum Mithrae et omnia portentosa simulacra, quibus Corax, Niphus, Miles initiatur, subvertit?“ Paulin. Nolae. Ad Pagan. v. 112 „Quid quod et Iavicum spelaea sub atra recondunt, Quemque (Quaeque Marator.) tegunt tenebris, at-

nam interposito ²⁵gladio sibi oblatam, quasi ²⁶mimum ²⁷martyrii, dehinc capiti suo accommodatam monetur obvia manu ²⁸a capite pelleret ²⁹et in humerum, si forteⁱ, transferre, dicens ³⁰Mithran esse coronam suam. Atque exinde nunquam ³¹coronatur, ³²idque in signum habet ad probationem sui; ³³sicubi temptatus fuerit de sacramento, ³⁴statimque creditur Mithrae miles, si deiecerit coronam, si eam in deo suo esse dixerit. Agnoscamus ingenia diaboli, idcirco quaedam de divinis ³⁵affectantibus, ut nos de suorum fide confundat et iudicet^k.

25. gladio *Ab*. 26. numum martyrii *C*. mimus martyrii *Iunius*. 27. martyrii *Ab*. 28. a capite pelleret *AR*. capite depellere reliqui. 29. et in humerum si forte transferre om. *A*. 30. mitran *A*. mitram *E*. Mithram reliqui. 31. corotur *Ab*. 32. idque *AR*. id quod reliqui. 33. sui si (sic *Ap*.) sacramento ceteris omissis *A*. 34. statim quod *C*. quod *D*. statimque *Ab*. 35. affectantis *AFGHR*. affectantem *BCDE*. In margine *B*. superiori absque alio signo haec scripta extant: Quid est homo? quod minuisti eum paulo minus ab angelis? gloria et honore coronasti eum?, quae pertinere ad ultima verba capitis praegressi nemo est qui non videat. In *Ab*. subscriptum est: DE CORONA EX.....

dent hunc dicere Solem." Cf. De Praescript. Haeret. cap. 40.

i. si forte] *V*. adnotata ad cap. 5.

k. et iudicet.] *Iudicare* hic sumendum est pro iudicio tradere et etiam pro condemnare aut punire. Certe eo censu hoc verbum non uno loco in Tertulliani scriptis occurrit. Apolog. cap. 14 „Pinderam dico, qui Aesculapum canit ava-

ritiae merito, quia medicinam nocenter exercebat, fulmine iudicatum." Ibid. cap. 4 „Sed et iudicatos in partes secari a creditoribus leges erant." Ibid. cap. 18 „quae signa maiestatis suae iudicantis ediderit per ignes, per imbres." Ibid. cap. 47 „et ex varietate defensionum iudicet veritatem."

DE
FUGA IN PERSECUTIONE.

In scripturae discrepantia verbis scriptoris subiecta

A	significat	codicem	Vindobonensem (<i>A</i> ex collatione Hildebrandi).
B	-	-	Leidensem.
a	-	editionem	principem Beati Rhenani (anni MDXXI.).
b	-	-	Ioh. Gangneii (anni MDXLV.).
c	-	-	Sigism. Gelenii (anni MDLXII.).
d	-	-	Iac. Pamelii (anni MDLXXXIX.).
e	-	-	Nic. Rigaltii (anni MDCXXXIV.).

DE

FUGA IN PERSECUTIONE.

¹Quaesisti proxime, Fabi frater, ²fugiendum necne sit in per- Cap. I.
secutione, quod nescio quid annuntiaretur^a. Ibidem ³ego ⁴oblocu-
tus aliquid^b pro loco ac tempore ⁵et, quarundam personarum im-
portunitate semittractatam materiam abstuli mecum plenius eam de
stilo nunc renuntiaturus, utpote quam ⁶mihi tua consultatio com-
mendarat et condicio temporum suo iam nomine iniunxerat. Quanto
enim frequentiores imminet persecutiones, tanto examinatio pro-
curanda est, quomodo eas excipere fides debeat. Procuranda autem
examinatio ⁷penes vos, ⁸qui, si forte^c, ⁹paracletum non recipiendo
¹⁰deductorem omnis veritatis^d merito adhuc etiam aliis quaestioni-

1. Quinti Septimi Florentis Tertulliani incipit liber de fuga in persecutione AB.
De Fuga sive De Persecutione codex Magliabechianus n. DXXVII. De Fuga in Per-
secutione reliqui. De Persecutione codex Magliabechianus n. DXXVIII. et Lauren-
tianus Plut. XXVI. cod. VII., tres Vaticani, teste Pamelio, Hieronymus, Nicephorus,
Trithemius, Politianus, alii.

Cap. I. 2. fugiendum ne sit Laurentianus. 3. ergo AB. 4. oblitus A(m.
pr.) B. locutus Beatus Rhenanus in ed. a. MDXXVIII. 5. ex quarundam Rhenanus
in ed. a. MDXXVIII. 6. mihi et tua c. et Fulvius Ursinus. et tua Iunius. ei et
tua reliqui. ei tua Laurentianus. 7. penes suos ac. Laurentianus. 8. qui si forte
Fulv. Ursinus. si forte reliqui. 9. paracletum B. 10. deductoris AB.

Cap. I. a. Quod nescio quid annun-
tiaretur.] ac. de superventura persecu-
tione.

b. Ibidem ego oblocutus aliquid] In
contrariam partem locutus, contra fu-
gam. De usu temporali adverbii *ibidem*
cf. De Corona cap. 3 „Denique ut a
baptismate ingrediar, aquam aditari *ibi-*
dem sed et aliquando prius in ecclesia
sub antistitis manu contestamur non
renuntiare diabolo.“ Apolog. cap. 2
„vel ne compulsus negare non ex fide
negarit et absolutus *ibidem* post tribu-
nal de vestra rideat aemulatione iterum
Christianus?“ Ibid. cap. 50 „Inde est

quod *ibidem* sententiis vestris gratias
agimus.“ Hand. Tursell. tom. III, p.
170. II, 1. Cf. Id. *ibid.* p. 165. II, 1.

c. si forte] V. quae adnotata sunt ad
De Corona cap. 5.

d. deductorem omnis veritatis] De Co-
rona cap. 4 „Spiritus dei *deductor om-*
nis veritatis.“ Apolog. cap. 21 „Huius
igitur gratiae disciplinaeque arbiter et
magister, inluminator atque *deductor* ge-
neris humani filius dei adnuntiabatur,
in quo altero loco Heraldus deductorem
interpretatur recte per *καθ' ἑγγύην*.
Gloss. Latino-Graecum apud Vulcan.
col. 63 „Deductores, *Καθοδῆγοι*, *Ἀε-*

autem ex iniquitate consistit (quid enim iniquius, quam veri dei antistites, omnes sectatores veritatis nocentissimorum more tractari?), ideo videtur persecutio a diabolo evenire, a quo iniquitas agitur ex qua constat persecutio, scire debemus, quatinus nec persecutio est sine iniquitate diaboli nec probatio fidei sine persecutione, propter probationem fidei necessariam iniquitatem non patrocinium praestare persecutioni, sed ministerium; praecedere enim dei voluntatem circa fidei probationem, quae est ratio persecutionis, sequi autem diaboli iniquitatem ad instrumentum persecutionis, quae ratio est probationis. Nam et alias in quantum iustitiae iniquitas aemula est, in tantum materia est ad testimonia eius, cuius est aemula, ut sic iustitia in iniquitate perficiatur, quomodo virtus in infirmitate perficitur. Nam infirma mundi electa sunt a deo, ut confundantur fortia, et stulta eius, ut confundatur sapientia. Ita et iniquitas adhibetur, ut iustitia probetur confundens iniquitatem. Igitur quod ministerium non est arbitrii, sed servitii (arbitrium enim domini persecutio propter fidei probationem, ministerium autem iniquitas diaboli propter persecutionis instructionem), ita eam per diabolum, si forte, non a diabolo evenire credimus. Nihil satanae in servos dei vivi licebit, nisi per-

2. quod enim AB. 3. iniquus AB. 4. omnes ABabc. omnis de. tres Vaticani. homines Rhenanus. 5. more mactari A. m. sec. 6. quatinus (A)a. quatenus reliqui. 7. est sine cde. Gorsienis. potest sine ABab. Laurentianus. potest esse sine A. m. sec. 8. diaboli Laurentianus. 9. nec probatio fidei bede. Gorsienis. nec perfectio fidei A. m. sec. nec persecutio fidei ABa. Laurentianus. nec probatio fieri Rhenanus. 10. iniquitati non Rhenanus. 11. praestare persecutionem ABa. Laurentianus. Rhenanus. praestari persecutioni reliqui, Gorsienis, et Rhenanus in marg. ed. pr. 12. iustitia in de. iustitiam AB. iustitia reliqui. 13. et statuta eius AB. Laurentianus. et stulticia eius A. m. sec. in marg. 14. confundatur ABab. Laurentianus et duo Vaticani. confundantur ce.

Cap. II. a. aemula] Aemulus innumeris Tertulliani in locis pro inimicus positum reperitur, ut etiam quae inde derivantur vocabula aemulatio, aemulator. Sic habes, ut pauca exempla proferam, Apolog. cap. 2 „intellegere potestis non scelus aliquod in causa esse, sed nomen, quod quaedam ratio aemulae operationis insequitur.“ Ibid. cap. 5 Facilius nique pessimi ab optimis quibusque, ut ab aemulis, quam a suis sociis eradicandi iudicarentur.“ Ibid. cap. 27 „Ille scilicet spiritus daemonicae et angelicae paratae, qui noster ob divortium aemulus et ob dei gratiam invidus de mentibus vestris adversus nos proeliatur.“ Ibid. cap. 48 „Quae ratio universitatem ex diversitate composuit, ut omnia ex aemulis substantiis sub unitate constarent.“ Ad Natl. I, 7 „qua-

les simus damnator ipse demonstravit, atque aemula sibi puniens.“ Ibid. paulo postea „Vitam aeternam sectatoribus et conservatoribus suis spondet, e contrario profanis et aemulis supplicium aeternum aeterno igni comminatur.“ Apolog. cap. 2 „et absolutus ibidem post tribunal de vestra rideat aemulatione iterum Christianus.“ Ibid. cap. 7 „Tot hostes eius quot extranei, et quidem proprie ex aemulatione Iudaei atque.“ Ibid. cap. 47 „operantibus aemulationem istam spiritibus erroris.“ De Spectac. cap. 2 „illa vis interpolatoris et aemulatoris angeli.“

b. in infirmitate perficitur.] II. Ep. ad Corinth. XII, 9. Cf. De Carne Chr. cap. 4.

c. si forte] V. quae adnotavi ad De Cor. cap. 5.

miserit dominus, ut aut ipsum destruat per fidem electorum ¹⁵in temptatione victtricem, ¹⁶aut homines eius fuisse traducat⁴ qui ¹⁷defecerint ad illum. Habes exemplum Iob, cui diabolus nullam potuit incutere temptationem, nisi a deo accepisset potestatem, ¹⁸nec in substantiam quidem eius, nisi dominus, Ecce, dixisset, omnia quae ^{Iob. I, 12.} sunt ei, in manu ¹⁹tua do, in ipsum autem ne extenderis manum. Denique ²⁰nec extendit, nisi ²¹posteaquam et hoc postulanti ²²dominus, Ecce, dixisset, trado tibi illum, tantum animam eius custodi. ^{Iob. II, 6.} Sic et in apostolos facultatem temptationis postulavit non habens eam nisi ex ²³permissu, siquidem dominus in evangelio ad Petrum, Ecce, inquit, postulavit satanas, ²⁴ut cerneret⁵ vos velut frumentum, ²⁵verum ego rogavi pro te, ne deficeret fides tua, ²⁶id est, ne tantum ²⁷diabolo permitteretur, ut fides periclitaretur. ²⁸Quo ostenditur utrumque apud deum esse, et concussionem fidei et protectionem, cum utrumque ab eo petitur, concussio a diabolo, protectio a filio. Et utique cum filius dei protectionem fidei habet in sua potestate, quam a patre postulat, a quo omnem accipit potestatem in caelis et in terris⁶, quale est, ut concussionem fidei diabolus in manu sua habeat? Sed in legitima oratione⁷, cum dicimus ad patrem, Ne nos inducas in temptationem (quae autem maior ^{Matth. VI, 13.} temptatio, quam persecutio?), ab eo illam profitemur accidere a quo veniam eius deprecamur. ²⁹Hoc est enim quod sequitur, Sed erue nos a maligno, ³⁰id est, ne nos induxeris in temptationem permittendo nos maligno. Tunc enim eruimur ³¹diaboli manibus,

Luc.
XXII, 31.

15. in tentatione *bcde. Gorziensis. Rhenanus.* intantationem reliqui et Laurentianus.
16. aut hominem *AB.* 17. defecerit *Laurentianus.* 18. nec substantiam *AB. Laurentianus.* 19. tua domine in ipsum *AB.* 20. nec ostendit *B.* 21. post quam *AB.* 22. dominus et ceteris *A. m. pr. Ba. Laurentianus.* dominus, ecce, ait *A. m. sec.* dominus, ecce, dixisset reliqui et Gorziensis. 23. promissu *AB.* 24. ut cerneret *Aa.* uti cerneret *Bde. tres Valicani.* ut discerneret *bc. Gorziensis.* 25. verum ego rogavi pro te *bcde.* sed ego oravi patrem *A. m. sec. in marg.* Verba *om. ABA. Laurentianus.* 26. id est ne tantum *abcde.* vel ne tantum *AB.* 27. diabulo *Laurentianus.* 28. Quod ostenditur *AB. Laurentianus.* 29. et hoc est *AB.* 30. id est ne *abcde.* vel ne *A, et Laurentianus.* Verba id est — maligno *om. B.* 31. diaboli *ABabcd.* o diaboli *A. m. sec.* a diaboli *e. Fulv. Ursinus.*

d. eius fuisse traducat] Demonstrat homines fuisse diaboli, qui deserto deo defecerint ad diabolum et in publicum spectandos et cognoscendos quasi transvehat. Cf. infra cap. 12 „Ergo dum nolendo tradi non vis traduci, nolendo negasti quod te esse traduci nolaisti.“ Ad Scap. cap. 2 „Daemones autem non tantum respauimus, verum et revincimus et cotidie traduimus et de hominibus expellimus.“ De Anima cap. 1 „quae vim istam perniciosissimam nec umquam bonam, antiqui erroris artificem,

omnis veritatis avocatricem sola traducit.“

e. ut cerneret] h. e. cribraret et cribrando purgaret. Utuntur hac significatione Plin. Hist. Nat. XVIII, 11, 19. XXXIII, 5, 26. et Cato De Re Rust. CVII. f. in caelis et in terris] Evang. Matth. XXVIII, 18.

g. in legitima oratione] Orationem legitimam dicit quam nobis dictavit Christus caelestis iaris peritus. Sic „prece legitima“ dixit Augustin. Serm. CXXIV. De Temp. (Rig.).

cum illi non traditur in temptationem. Nec in porcorum gregem^h diaboli legio habuit potestatem, nisi eam de deo impetrasset; ²² tantum potestatem abest ²³ ut in oves dei habeat. Possum dicereⁱ ²⁴ porcorum quoque setas ²⁵ tunc numeratas ²⁶ apud deum fuisse, ²⁷ nedum capillos sanctorum. Habere videtur diabolus ²⁸ propriam iam potestatem, ²⁹ si forte, in eos ³⁰ qui ad deum non pertinent, ³¹ semel^k in ³² stillam situlae et in pulverem areae et in salivam nationibus deputatis^l a deo ac per hoc diabolo expositis in vacuum quodammodo possessionem. Ceterum^m in domesticos dei ³³ nihil illi ³⁴ licet

32. tantum potestatem abest ego. tantum abest bcde. tantum (tantem a.) potestatem habet ABa. Laurentianus. tantum abest ut potestatem A. m. sec. in marg. 33. ut moves B. 34. porcorum quoque setas abede. porcorum coques quoque et has AB, et Laurentianus. porcorum greges quoque et has A. m. sec. 35. tunc numeras AB. tunc immanes Aβ. m. sec. tunc immunes Aq. m. sec. 36. apud eum A. m. sec. 37. in capillos A. m. sec. 38. propriam iam ABacde, et tres Vatican. propriam potestatem bc. 39. nisi forte A. m. sec. 40. quo ad A (m. sec.) B. Laurentianus. 41. simul in A. m. sec. 42. scillam siculae AB. 43. nihil om. AB. Laurentianus. 44. liceat vel ex quibus AB. Laurentianus.

h. in porcorum gregem] Evang. Marc. V, 13.

i. Possum dicere] Ita Ad Uxor. I, 3 „Possum dicere, quod permittitur non est bonum.“ Item Scorpiae. cap. 7.

k. semel] h. e. nostrum „ein für allemal“ et ita occurrit persaepe in Tertulliani scriptis. Apolog. cap. 9 „Nobis vero semel homicidio interdicto etiam conceptum utero — — dissolvere non licet.“ Ibid. cap. 10 „semel deos non colendo.“ Ibid. cap. 11 „semel utique in ista constructione dispositum et instructum et ordinatum cum omni rationis gubernaculo inventum est.“ Ibid. cap. 11 „Properavit, opinor, et caelum semel clusit, et nunc utique melioribus apud inferos musitantibus erubescit.“ Ibid. cap. 23 „Porro si et magi — — somnia immittunt habentes semel invictorum angelorum et daemonum adistentem sibi potestatem“ sqq. Ibid. cap. 41 „Qui enim semel aeternum iudicium destinavit post saeculi finem, non praecipit discretionem.“ De Corona cap. 13 „omnes alienae, profanae, illicitae, semel iam in sacramenti testatione elevarae.“ Cf. Buenem. ad Lactant. V, 4. p. 589. Cort. ad Lucan. II, 198. VI, 756. Duker. ad Flor. II, 12. Burm. ad Quintil. Declam. VI, 2. Bach. ad Ovid. Metam. XIII, 101. Hildebr. ad Apul. Metam. VI, 17. p. 452., ad De Magia cap. 89. p. 613., et ad Arnob. Adv. Natl. I, 46.

l. et in salivam nationibus deputatis] h. e. despectum conspuendis, ut verbis Rigaltii utar. Respiciuntur autem verba Iesae XL, 15 (Hieronym.) „Ecce gentes quasi stilla situlae et quasi momentum staterae reputatae sunt. Ecce insulae quasi pulvis exiguus.“

m. Ceterum] h. e. Sed, At, Immo. Apolog. cap. I „Scit (veritas) se peregrinam in terris agere, inter extraneos facile inimicos invenire, ceterum genus, sedem, apem, gratiam, dignitatem in caelis habere.“ Ibid. cap. 21 „Iovis ista sunt nomina vestra. Ceterum dei filius nullam de impudicitia habet matrem.“ Ad Natl. I, 5 „Utique enim facilius inter nos inviti desertores disciplinae quam voluntarii continerentur. Ceterum sine causa vocatis Christianos quos ipsi negant Christiani, qui se negare non norunt.“ Ibid. II, 1 „haberi enim debet (divinitas), sicut est, certa, integra, communis, quia scilicet omnium. Ceterum quem deum credam?“ Ad Uxor. II, 7 „Ita facilius huiusmodi laevo sunt in quos dei gratia consuetudinem fecit. Ceterum aliud est, ultro et sponte in prohibita descendere.“ De Corona cap. 13 „Praefabatur quidem Claudius etiam caelum sideribus apud Homeri carmina coronatum. Certe a deo; certe homini. Igitur et homo ipse a deo coronandus est. Ceterum a saeculo coronantur et lupanaria“ sqq. Cf. interpr. ad Liv. IX, 21. I. Hildebr. ad Arnob. Adv. Natl. V, 36.

ex propria potestate, quia, quando liceat, id est ex quibus causis, exempla in scripturis signata demonstrant. Aut enim ex causa probationis ⁴⁵conceditur ei ius temptationis ⁴⁶provocato vel provocanti, ⁴⁷ut in superioribus, ⁴⁸aut ex causa reprobationis traditur ⁴⁹ei peccator, quasi carnifici in poenam, ut Saul (Et ⁵⁰abscessit, inquit, ^{1 Sam. XVI, 14.} spiritus domini a Saule, et concutiebat eum spiritus nequam a domino et suffocabat eum), ⁵¹aut ex causa ⁵²cohibitionis, ut apostolus refert datum ⁵³sibi sudem angelum satanae, ut ⁵⁴colaphizaretur; ⁵⁵nec hanc speciem permitti^r diabolo ⁵⁶in sanctos humiliandos per carnis ⁵⁷vexationem, nisi^r simul ut et virtus tolerantiae scilicet in infirmitate perfici possit. Nam et ipse apostolus^r ⁵⁸Phygellum et Hermogenem tradidit satanae, uti emendentur, ne blasphement. ⁵⁹Vides iam et a servis dei facilius diabolum accipere potestatem; ⁶⁰tanto abest^r, ut eam ex proprietate possideat.

Cum ergo et haec exempla magis in persecutionibus eveniant, ^{Cap. III.} ¹siquidem magis, tunc probamur vel reprobamur, et magis tunc humiliamur vel emendamus, ab eo permittatur vel ²imperetur necesse est catholice fieri haec^a a quo et ³ex^r parte, scilicet ab illo qui dicit, Ego sum qui facio pacem et condo ⁴mala, id est bel- ^{1os. XLV, 7.}

45. conceditur ut vis AB. conceditur et ias Laurentianus: conceditur ut vi A. m. sec.
46. provocato provocanti AB. Laurentianus. 47. ut in bcd. Rhenanus. uti reliqui et Laurentianus. 48. aut ex causa reprobationis bcd. Gorsienensis. aut ex causa probationis ABa. Laurentianus. 49. et peccator AB. Laurentianus. 50. accessit A (m. pr.) B. abscessit a. 51. ut ex causa Laurentianus. 52. cohabitationis a. cohibitionis reliqui et Gorsienensis. 53. sibi si id est angelum AB. sibi si idem angelum Laurentianus. sibi scilicet angelum A. m. sec. 54. colaphizaretur AB. Vaticani. colaphizetur reliqui et Laurentianus. 55. ne hanc AB. Laurentianus. in eo hanc (?) 1os. Scaliger. sic hanc Iunius. 56. ni ad sanctos Rhenanus. ni sanctos b. 57. vexationem, nisi simul e. vexationem simul reliqui et Laurentianus. 58. Phygellum e. Phigelum AB. Phigelum abc. Phigellum d. Philetum Gorsienensis, „nec hic tantum. De quo quis mirari queat“ adnotavit Rhenanus. 59. Vident AB. Laurentianus. 60. tam abest A. m. sec.

Cap. III. 1. sed quidem AB. Laurentianus. 2. impetretur A. 3. ex patre A. m. sec. in marg. 4. mala vel bellum AB. Laurentianus.

n. ut in superioribus] In exemplis Iob et apostolorum.

o. ut apostolus refert] II. Corinth. XII, 7. Sudem dicit palam, ἀόλονα ὅς σαρκί. Cf. Adv. Marcion. V, 13.

p. nec hanc speciem permitti] Haec apta sunt a superioribus „exempla in scripturis signata demonstrant,“ ut vidit iam Beatus Rhenanus.

q. nisi] Iure repetit hanc particulam Rigaltius ex finali littera praecedentis et ex syllaba si sequentis vocabuli. Nullus enim sine illa loci ordo aut sensus sanus.

r. apostolus] II. Timoth. I, 15.

s. tanto abest] De hac ellipsi v. adnot. ad De Testim. Animae cap. 2.

Cap. III. a. catholice fieri haec] Opposita sibi sunt catholice et ex parte. Cum constet in singulis quae prolata sunt temptationis satanae exemplis eius auctorem deum semper ipsum, satanam tantum ministerium fuisse, cum eiusmodi exempla nullo magis quam persecutionis tempore eveniant, necesse est eorum auctor sit deus hoc quoque tempore, ubi non singillatim, sed καὶ ὅλον et generaliter et multis simul eiusmodi inmittantur. De loco Iesae v. Adv. Marcion. II, 14.

Deut.
XXXII, 30.
Zach. XVI, 9.

lum; hoc est enim contrarium paci. Nostrae autem paci ^aquod est bellum quam persecutio? Si persecutionis vel maxime^b exitus aut vitam ^aafferunt aut mortem, aut plagam aut sanationem, habes ^aauctorem eiusdem^c: Ego percutiam et sanabo, ego vivificabo et mortificabo. ^aUram, inquit, illos sicut ^auritur aurum, et probabo, inquit, illos sicut ¹⁰probatur argentum^d. Cum enim exurimur persecutionis ardore, tunc probamur de fidei tenore. ¹¹Haec erunt ignea iacula diaboli^e, per quae fidei ustio et conflatio administratur, ex dei tamen voluntate. De isto quis dubitare possit, ignoro, nisi plane frivola et frigida fides^f, deprehendens eos qui timide conveniunt in ecclesiam. ¹²Dicitis enim, ¹³quoniam incondite convenimus et simul convenimus et complures concurrimus in ecclesiam, ¹⁴quaerimur a nationibus et timemus, ne turbentur nationes. ¹⁵Annon scitis, quod deus omnium sit dominus? Et si velut deus, tunc persecutionem patieris, si vero ¹⁶noluerit, silebunt nationes. Credas utique, ¹⁷si tamen in eum deum credis, sine cuius voluntate nec passer unius assis cadit in terram^g. Nos autem, puto, multis passeribus antistamus^h.

Cap. IV. Igitur si ¹constat a quo persecutio eveniat, possumus iam consultationem tuam inducere^a et determinare ex hoc ipso ²praetractatu fugiendum in persecutione non esse. Si enim persecutio a deo evenit, nullo modo fugiendum erit, quod a deo evenit; sicut

5. quid est *e. Latinus*. 6. afferunt *e. Latinus*. auferunt *abcd*. auferitur *B. Laurentianus*. auferit *A*. auferit *A. m. sec.* 7. auctoritatem *A. m. sec.* 8. Vestra inquit *B*. 9. uritur argentum *de*. 10. probatur aurum *de*. 11. et haec erunt *AB*. 12. Dicitis enim inquit *ABa. Laurentianus*. 13. quomodo incondite *AB*. 14. quaerimus *Laurentianus*. 15. Annon *bcde*. Aeae non *a*. eae. Non *B*. hec. Non *A. hae*. Non *Laurentianus*. 16. noluerint *AB*. 17. sed tamen — — in terram? *Leopoldus*. si tamen menm deum *AB. Laurentianus*.

Cap. IV. 1. constet *bc*. constat reliqui et tres *Vaticani*. 2. retractatu *Rhenanus*.

b. vel maxime] Refer ad praegressam persecutionis. Hae enim generalia sunt bella temptandi causa a deo instituta in probationem aut reprobationem; in quibus qui probantur vitam aeternam et malorum sanationem sperare debent, qui reprobandur poenas dabunt.

c. eiusdem] Habes, inquit, auctorem non solum eius, quod persecutiones a dei ratione proficiuntur, sed etiam huius, quod vitam affert ipse aut mortem, plagam aut sanationem per illas.

d. sicut probatur argentum.] Cf. *Scorp. Adv. Gnost. cap. 7*.

e. ignea iacula diaboli] *Epist. ad Ephes. VI, 16*.

f. frivola et frigida fides] Cf. *De Te-*

stim. Animae cap. 5 „Non puto cuiquam frivola et frigida videri posse, si recogitet sqq.“

g. cadit in terram.] *Matth. X, 29*.

h. antistamus.] De structura huius verbi adeas *Hildebr. ad Apul. Metam. IV, 8. p. 233. Barth. Adverss. XXXIV, 6. p. 1554*.

Cap. IV. a. consultationem tuam inducere] Inducitur proprie quod deletur. Hic „consultationem inducere“ est tollere dubium consultationis. Exponit autem seipsum cum addit et determinare. Ita *Rhenanus*. Aliter *Iunius*, sed parum recte, cum explicet *inducere* „in ordinem huius tractionis nostrae inducere, ut excutiamus eam, ac velut in consilium mittere.“

duplex ratio ³ defendit, quia ⁴ neque debeat devitari neque possit evadi quod a deo evenit. Non debet devitari, quia bonum; necesse est enim bonum esse omne quod deo visum est. Et numquid ^b ideo in Genesi sic positum est, Et vidit deus quia bonum est, non quod ignoraret bonum esse, nisi vidisset, sed ut hoc sono portenderet bonum esse ⁵ quod deo visum est? Multa quidem sunt, quae a deo eveniant et alicuius malo eveniant. Immo bonum est ideo, quia a deo evenit, ut ⁶ divinum, rationale. Quid enim divinum non rationale, non bonum? Quid bonum non divinum? Si autem sensui ⁷ cuiusque videtur, non sensus hominis praeiudicat statui ⁸ rerum, sed status sensui. Status enim ⁹ unusquisque certum ¹⁰ quid est et dat sensui legem ¹¹ ita sentiendi statum ¹² sicuti est. Si autem ¹³ statu quidem bonum quod a deo venit (¹⁴ nihil enim a deo non bonum, quia divinum, quia rationale), sensui vero malum videtur, erit status ¹⁵ in tuto, sensus in vitio. ¹⁶ Statu optima res pudicitia et veritas et iustitia, ¹⁷ quae a multorum ¹⁸ sensu displicent ¹⁹. Numquid ideo status ²⁰ sensui addicitur? Ita et persecutio statu bona est, quia divina et rationalis dispositio, sensui eorum ²¹ vero, quorum malo ²² venit, displicet. Vides etiam illud malum ²³ rationale apud deum ²⁴ habere, cum quis in persecutione evertitur de salute, sicut et ²⁵ bonum illud ratione contingere, ²⁶ cum quis ex persecu-

3. defendit e. Ciacconius. dependit reliqui et Vaticani. 4. neque debeat devitari, neque possit evadi (evadi possit e.) bcde. Gorziensis. neque (nec a.) debeat evadi ABa. 5. quod deum AB. 6. divinum rationale ABab. divinum et rationale reliqui. 7. cuiusque non videtur A. m. sec. 8. rerum om. cde. 9. uniuscuiusque de. Rhenanus, tres Valicani. 10. quid est et dat bcde. Rhenanus. quid est, sed dat ABa. quid ex se dat Rhenanus. 11. ita sentiendi e. A. m. sec. in marg. sentienti bcd. Rhenanus. sentientis reliqui. 12. sicuti est e. si est reliqui. 13. statum quidem AB. status quidam A. m. sec. 14. nihil enim bcde. Gorziensis. nihil ABa. 15. in toto A(m. pr.) Ba. 16. Status optima A. m. sec. 17. quae multorum A. m. sec. 18. sensu displicent abcde. sensus displicent AB. nensibus displicent A. m. sec. 19. sensui addicitur (adicitur A. m. sec.) bcde. Gorziensis et A. m. sec. sensus a sui adicitur A. sensus sui addicitur Ba. 20. vero mala quorum A. m. sec. quorum malo venit mala Rhenanus in marg. 21. venit, displicet. Vides bcde. Gorziensis. venit. Sed quid est ABa. venit. Sequitur Rhenanus. 22. rationale ABa. rationem reliqui. 23. haberi Rhenanus. 24. bonum illud ABab. illud bonum reliqui. 25. cum quis et persecutione evertitur de salute sicut et bonum illud ratione contingere cum quis ex persecutione A.

b. Et numquid] Verte „Und sollte vielleicht darum eben auch in der Genesis stehen“ sqq. Cf. Adv. Marc. II, 4, ubi iisdem paene verbis eandem rem pertractat.

c. Si autem sensui cuiusque videtur] Scilicet omne quod a deo evenit bonum esse, quia divinum, quia rationale. Prae-iudicat, h. e. iudicio praeit.

d. quae a multorum sensu displicent.] Animadvertis structuram verbi displicere, hic insolentius iuncti cum a praeposi-

tione, similiter atque etiam verba dissidere, distare, abhorrere et similia prae-ter legitimam passim admittunt etiam simplicis dativi structuram.

e. rationale apud deum habere] Rhenanus corrigi voluit haberi, alii rationem pro rationale, quod libri scripti una cum principe editione retinent, emendandum duxerunt. Neutro, opinor, opus esse videbitur, si memineris apud Tertullianum non infrequentem esse adiectivorum usum substantive positorum.

tione ²⁶proficit in salute. Nisi si irrationaliter quis aut perit apud dominum aut salvus est¹, is non poterit persecutionem malum dicere, quae etiam ²⁷in mali parte² bonum est, dum ratione administratur. Ita si bonum persecutio quoquo modo, quia de statu constat, merito definimus quod bonum est vitari non oportere, quia delictum sit quod bonum est recusare, eo amplius, quod deo visum est, iam vero nec posse vitari, quia a deo evenit, cuius voluntas non poterit ²⁸evadi. Igitur qui putant fugiendum aut malum exprobrant deo, si persecutionem uti ²⁹malum fugiunt (bonum enim nemo devitat), aut fortiores se deo existimant, qui putant se evadere posse, si deus tale aliquid voluerit evenire.

Cap. V. Sed quod meum est, inquit³, fugio, ne peream, si negavero; illius est, si voluerit, ⁴etiam fugientem ⁵me reducere in medium. ⁶Hoc mihi prius responde: certus ⁷es te negaturum, si non fugeris, an incertus? Si enim certus, iam negasti, quia praesumendo te negaturum id despondidisti de quo praesumpsisti, et vane iam fugis, ne neges, qui, si negaturus es, iam negasti. Si vero ⁸incertus es, cur non ex aequalitate incerti metus inter utrumque eventum etiam confiteri te posse praesumis et salvum magis fieri, quo minus fugias, ⁹sicut negaturum te praesumis, ut fugias? Iam nunc aut in nobis est utrumque aut totum in deo. Si in nobis est confiteri aut negare, cur ¹⁰non id praesumimus, quod est ¹¹melius, id est confessuros nos? Nisi si vis confiteri, ¹²pati non vis; nolle

26. proficit in salutem. Si rationaliter Rhenanus. 27. in mali parte e. Ios. Scaliger. in malis parte ABd, et tres Vaticani. in malis par abc. 28. evadi. Igitur bcde. Rhenanus. eo adi igitur A. eo adigitur Ba. vitari igitur A. m. sec. eo ad igitur (in marg. eo ad id est adeo) Divionensis, teste Rigallio. 29. malum fugiant e.

Cap. V. 1. est fugientem AB. 2. ne reducere B. 3. et hoc mihi AB. 4. es negaturum abc. es te negaturum reliqui et tres Vaticani. 5. incertus est A. 6. sicut bcde. Gorziensis, et antea Rhenanus ex coniectura si cum reliqui. 7. id non AB. 8. melius vel confessuros AB. 9. pati non vis bcde. patiaris reliqui.

Cf. quae adnotata sunt supra ad huius libri cap. 1. ad voc. *spiritalia*.

f. Nisi si irrationaliter quis aut perit apud dominum aut salvus est] Supra demonstratum erat nihil evenire praeter rationem. Hinc igitur sequitur nec magis quemquam posse praeter rationem apud deum perire aut salvum esse.

g. in mali parte] Qui in malis par scripserunt, interpretantur hoc coniugum cum malo, adeo ut bonum et malum paria in eadem re facere videantur.

Cap. V. a. inquit] De ellipsi huius inquit, quod fere respondentis aut novum obicientis aut inferentis esse solet v. Benti. ad Horat. Serm. 1, 4, 79.

Buenemann. ad Lactant. De Ira cap. 19. p. 1091. Hildebr. ad Arnob. Adv. Natt. 1, 9. Eius inquit ex Tertulliano exemplorum ingens numerus possit afferri. Sufficiant haec: Infra cap. 6. initio „Immo, inquit, quis praeceptum adimplevit, fugiens de civitate.“ Apolog. cap. 1 „Sed non ideo, inquit, quia multos convertit.“ Ibid. cap. 2 „Hoc sum, inquit, quod quaeris an sim.“ Ibid. cap. 31 „Orate, inquit, pro regibus et pro principibus et potestatibus, ut omnia tranquilla sint vobis.“ Ibid. cap. 46 „Eadem, inquit, et philosophi monent et profitentur.“ De Spectac. cap. 15 „Si furem, inquit, videbas, concurrebas cum eo.“

autem conlitteri negare est. Si vero in deo totum est, cur non totum relinquimus arbitrio eius agnoscentes virtutem et potestatem, quod possit nos sicut fugientes ¹⁰reducere in medium, ita et non fugientes, immo et in medio populo conversantes obumbrare? Quale est, ut ad fugiendum deo honorem reddas, qui possit te etiam fugientem producere in medium, ¹¹ad contestandum autem inhonores illum desperans potentiam protectionis ab illo? ¹²Quare non magis ex hac parte constantiae et fiducia in deum dicis: Ego quod meum est facio; non discedo; deus, si voluerit, ipse me proteget? Hoc potius nostrum est, stare sub dei arbitrio, quam fugere sub nostro. Rutilius ⁴ sanctissimus martyr, cum totiens fugisset persecutionem de loco in locum, etiam periculum, ut putabat, nummis redemisset, ¹³post totam securitatem, quam sibi prospexerat, ex inopinato apprehensus et praesidi oblatu tormentis dissipatus, credo pro fugae castigatione, dehinc ignibus datus passionem, quam vitarat, ¹⁴misericordiae dei retulit. Quid aliud voluit dominus nobis demonstrare hoc documento, quam fugiendum non esse, quia nihil fuga prosit, si deus nolit?

Immo, ¹inquit, praeceptum ^a adimplevit fugiens de civitate in civitatem. ²Sic enim voluit quidam, ³sed et ipse fugitivus, argumentari, et qui proinde ⁴notant intellegere sensum ^bdomini illius

10. *reducere e. Latinus, ex Vaticano aliquo. educere reliqui.* 11. *ad contestandum bede. Gorziensis. aut constandum ABa.* 12. *Quare non de. Latinus. Quanto magis reliqui.* 13. *post tutam A. m. sec.* 14. *misericordiae bede. Gorziensis. misericordia reliqui.*

Cap. VI. 1. *inquit, praeceptum lumen. inquit, quia praeceptum libri omnes.* 2. *Sicut enim AB.* 3. *sed et ipse bede. fiet ipse ABa. fieri ipse A. m. sec.* 4. *noluit AB.* 5. *dominicæ A. m. sec., et Rhenanus.*

b. obumbrare? h. e. tegendo tueri. Cf. Vergil. Aen. XI, 222 „Multa simul contra variis sententia dictis Pro Turno: et magnum reginae nomen obumbrat.“

c. Quale est? Ita passim loquitur Tertullianus, ut infra initio cap. 7 „Primo quidem, si a deo persecutio est, quale est, ut idem fugiendum eam mandet qui et infert?“ Adv. Marcion. I, 23 „quale est secundum ei rationem referri, cui deficit prima?“ Ibid. I, 26 „Quale est enim, ut praecepta constituit non executur?“ De leian. cap. 13 „Quale est autem, ut tuo arbitrio permittas quod imperio dei non das?“ De Pedic. cap. 15 „Quale est enim, ut cum maxime fornicatori incesto postliminium largitas ecclesiasticae pacis statim ingesserit de aversione inmunditiarum?“

d. Rutilius] Passus est in Africa cum Silvano et Maximo, ut ex martyrologio patet, in quo male Rutilius. (Priorius.)

V. Marcelli Afr. Christ. II, p. 71. Muenteri Primordia Eccl. Afr. p. 195.

e. dissipatus] h. e. dissectus atque dilanciaustus. Sic De Spectac. cap. 12 „quia fersum voluptati satis non fiebat, nisi et feris humana corpora dissipantur.“ Ibid. cap. 21 „et qui ad cadaver hominis communi lege defuncti exhorret, idem in amphitheatro derosa et dissipata et in sanguine suo squalentia corpora patientissimis oculis desuper incumbat.“ Apolog. cap. 46 „hoc pro suis omni atrocitate dissipatis nemo unquam temptavit Christianus.“

f. misericordiae dei retulit.] Dudum debitam deo passionem persolvit misericordiae praemium pro ea reportaturus.

Cap. VI. a. inquit, praeceptum] Redundat quia (quod libri omnes inserunt post inquit) et puto ex proximae vocis inquit terminatione accrevisse. (Fr. lumen.)

^apronuntiationis, ¹ut eam^b ad velamentum timiditatis suae ^autantur, *Math. X, 23.* cum et personas suas habuerit et tempora et causas. ⁹Cum coeperint, inquit, persequi vos, fugite de civitate in civitatem. Hoc in ¹⁰personas proprie apostolorum et in tempora et in causas eorum pertinere defendimus, ¹¹sicut subsequentes sensus^a probabunt, qui *Math. X, 5, 6.* non nisi in apostolos competunt: In viam nationum ne ieritis et in civitatem Samaritanorum ne introieritis, ¹²sed ite potius ad oves perditas domus Israël. Nobis autem et via nationum patet, in qua et inventi sumus et usque in finem incedimus, et nulla civitas excepta est, ¹³quo^a per totum orbem praedicamus, sed nec cura nobis Israël inuncta est extra ordinem^a, nisi qua et omnibus gentibus praedicare debemus. Etiam si apprehendamur, non in concilia eorum perducemur nec in synagogis illorum flagellabimur^f, sed Romanis utique potestatibus et tribunalibus obiciemur. ¹⁴Sic igitur et fugae praeceptum apostolorum condicio desiderabat, ¹⁵quoniam primo praedicandum erat ad oves perditas domus Israël. Ut ergo ¹⁶perficeretur praedicatio apud quos ¹⁷priores eam perfici oportebat, uti panem ante filii quam canes sumerent, ideo illis fugere tunc ad tempus ¹⁸praecepit, non propter ¹⁹eludendum periculum ²⁰proprio nomine persecutionis (²¹atquin persecutiones eos passuros ²²praedicabat et tolerandas docebat), sed propter profectum annuntiationis, ne ²³statim^a oppressis evangelii quoque disseminatio ²⁴perimeretur.

6. pronuntiationis A. 7. ut eam *ABbcd.* ut ea A (*m. sec.*) e, et *Ursinus*. 8. utatur B. 9. Cum coeperint — — — tempora et causas om. B. 10. personas e. *Ursinus, Iunius.* persona *Aabcd.* 11. sicut subsequentes sensus probabunt *abc.* sicut subsequentes probabant AB. sicut subsequenter probabant A. *m. sec.* sicut praecedentes et subsequentes sensus probabant *de.*, praeter omnem scriptorum auctoritatem. 12. sed nec potius AB. 13. qua per e. *Latinius.* quoniam per *Rhenanus*. 14. Sic igitur et *de.* Si igitur et *abc.* fugitur et AB. fugite hoc et A. *m. sec.* 15. quam primo AB. 16. perficeretur e. *Latinius, Ursinus.* perciperetur reliqui. 17. priores eam perfici *ABbcd.* priores perfici e. 18. praecipit e. 19. eludendum *ABbcde.* elidendum a. 20. pro nomine *Latinius.* 21. atquin *abcde.* et quoniam B. at quoniam A. at qui A. *m. sec.* 22. praedicabat A. *m. sec.* 23. statim *bcd.* *Rhenanus.* statu reliqui, prob. *Iunio.* 24. perveneretur A. *m. pr.*

b. ut eam] Ita restitui pro ut ea, quod praeter librorum auctoritatem irrepsit. Cf. De Testim. Animae cap. 4 „et tantopere praeparare quae sit usura post obitum?“ De Corona cap. 10 „Quod si tales edicit futuros qui idola fabricantur, tales iam sunt qui secundum idolorum ornatum quid utuntur.“ De hac structura verbi uti cum accusativo v. interpretes ad Lucret. V, 1033. VI, 1135. Ruddim. Instit. Gramm. Lat. II, p. 195 sq.

c. sicut subsequentes sensus] Intelligendi sunt scilicet qui protinus ab ipso Tertulliano exprimuntur, non qui apud

Matthaeum. Sanum igitur interpolaverunt locum qui praecedentes et adiecerunt.

d. quo] Temptarunt pro quo reponere quae et quoniam. Sed recte *Rhenanus* olim iudicaverat quo hic esse pro quare, qui usus scriptoribus vel optima aestetis alienus non est.

e. extra ordinem] h. e. praecipua, extraordinaria.

f. nec in synagogis illorum flagellabimur] *Matth. X, 17.*

g. statim] Censuerunt quidam retinendum statu pro statim interpretantes cum *Rhenano*: ob statum h. e. si perstitis-

Neque enim ²⁵quasi tacite in aliquam civitatem transfugiendum erat, sed quasi ubique annuntiaturis et ex hoc ubique persecutiones subituris, donec replerent ²⁶doctrinam suam^k. Denique, Non ²⁷con- Matth. X, 23. summabitis, inquit, civitates Israël. Adeo intra terminos Iudaeae ²⁸praeceptum fugae continebatur. Nobis autem nulla Iudaeae praefinitio competit praedicationis in omnem iam carnem effuso spiritu sancto. Itaque Paulus et apostoli ipsi memores praecepti dominici contestantur illud apud Israël, quem iam ²⁹doctrina sua impleverant, Vobis oportuit ³⁰in primis sermonem dei tradi, ³¹sed Act. XIII, 46 quoniam repulistis eum nec dignos vos aeterna vita existimastis, ecce convertimus nos ad nationes. Atque exinde conversi et ipsi, sicut antecessores instituerant, et in viam nationum abierunt et in ³²civitates ³³Samaritanorum introierunt, ut in totam scilicet terram exiret sonus eorum ³⁴et in terminos orbis voces eorum^l. Si ergo cessavit exceptio viae nationum ³⁵et ³⁶introitus in civitates Samaritanorum, cur non cessaverit et fugae praeceptum pariter emissum? Denique ex quo saturato Israël apostoli in nationes transierunt, ³⁷nec fugerunt de civitate in civitatem nec pati dubitaverunt. ³⁸Atquin^k et Paulus, qui se per murum concesserat expediri de persecutione, ³⁹qua ad hoc tempus erat ⁴⁰praecepti, idem iam in clausula officii et in consummatione praecepti discipulis magnopere

25. quasi tacitis *Latinius*. 26. doctrina sua *ABae. Junius*. doctrinam suam reliqui, *Gorziensis*. 27. consumabitis inquit cunctes israelis *AB*. 28. praeceptum — — Iudaeae *om. AB*. 29. doctrinam suam *AB*. 30. in pennis sermonem *AB*. 31. sed quomodo repulistis cum nec *AB*. 32. civitate *AB*. civitatem *A. m. sec.* 33. Samaritarum *ABabcd*. 34. et in terminos orbis voces eorum *om. AB*. 35. et in *B. m. pr.* 36. introitus *om. AB*. 37. nec fugerunt *e. Ciacconius*. et fugerunt reliqui. 38. Atquin et Paulus *de. tres Vaticani*. Atquin (Atqui *A.*) Paulus *ABA*. Quin et Paulus *reliqui*. 39. quoad hoc *A*. 40. praeceptum *A. m. sec.*

sent nec fugissent. Sic infra in fine cap. 11 „Ceterum,“ inquit „si grex fugere deberet, non deberet praepositus gregis stare, sine causa staturus ad tutelam gregis.“

b. replerent doctrinam suam.] Ita infra cap. 8 „donec scilicet doctrinam suam impleret.“

i. voces eorum.] Psalm. XVIII, 4.

k. Atquin] *Atquin* particula Tertulliano familiaris est pro attamen, contra potius, immo, quinimmo. Exemplum modo supra habuimus „atquin persecutiones eos passuros praedicabat et tolerandas docebat,“ cui addo Apolog. cap. 2 „Atquin invenimus inquisitionem quoque in nos prohibitam.“ Ibid. cap. 8. Ad Natl. I, 6 „nulla lex prohibet inquirere. Atquin pro legibus facit inquisitio.“ Ibid. I, 15 „Sed nec eo distat, si vos non

ritu sacri neque [deo nec]atis. Atquin hoc asperius, quod frigore et fame aut bestiis [eos obici]tis aut longiore in aquis morte summergitis.“ Apolog. cap. 41 „et sequitur, ut omnes saeculi plagae nobis, si forte, in admonitionem, vobis in castigationem a deo obveniant. Atquin nos nullo modo laedimur.“ Ad Natl. I, 7 „Oro vos, extraneis unde notitia, cum enim licita et iusta mysteria omnem arbitrum extraneum caveant? Nisi illicita minus spernuunt. Atquin extraneis tam ignorare quam confingere magis competit.“ Ibid. II, 9 „Pius Aeneas ob unicum puerum et decrepitem senem Priamo et Astyanacte desultus? Atquin Romanis magis detestandos qui pro salute principum et domus eorum adversus liberos et coniuges et o[mn]ne pignus suum deierant.“ Cf. Handii Turseil. tom. I, p. 513 sqq.

deprecantibus, ne se Hierosolyma committeret "passurus illic quae Agabus prophetaverat, "sollicitudini eorum non subscripsit, sed e Act. XXI, 13. contrario, Quid, inquit, facitis lacrimantes et conturbantes cor meum? Ego enim non modo vincula pati optaverim, sed etiam mori Hierosolymis pro nomine domini mei Iesu Christi. Atque ita omnes aierunt, Fiat voluntas domini. Quae erat voluntas domini? Utique non fugiendi iam persecutionem. Ceterum¹ poterant et priorem domini voluntatem proposuisse, qua fugere mandaverat, qui illum persecutionem vitasse maluerant. Igitur cum etiam sub apostolis ipsis temporale "fuerit fugae praeceptum, sicut et reliquorum praescriptorum, non potest apud nos perseverare, quod apud doctores nostros concessavit", etsi non proprie ad illos fuisset emissum, aut, si perseverare illud dominus voluit, deliquerunt apostoli, qui non usque in finem fugere curaverunt.

Cap. VII.

Videamus nunc, an et cetera domini edicta congruant perpetuo fugae praecepto. Primo quidem, si a deo persecutio est, quale est, ut^a idem fugiendam eam mandet, qui et infert? Quam si evadi vellet, melius non immitteret, ne voluntatem suam alia voluntate praevaricari^b videretur. Aut pati enim nos voluit persecutionem aut fugere. Si fugere, quomodo pati? si pati, quomodo fugere? Iam vero quanta inaequalitas sententiarum iubentis fugere et invitantis ad passionem contrariam¹ fugae. Qui confessus² fuerit me et ego³ confitebor illum coram patre meo. Quomodo confitebitur fugiens? quomodo fugiet confitens? "Qui mei confusus fuerit, et ego con-

Math. X.
32. 33.
Marc.
VIII, 38.
Luc. IX, 26.

41. passuros AB: passurum A. m. sec.

42. solitudini AB. 43. fuit fugae e.

Cap. VII. 1. fugae. Qui bcde. fugae que (me A. m. sec. superscr.) qui AB. fugae. Quae? Qui a. 2. fuerit in me de. 3. confitebor in illo bd. 4. Qui me bd.

1. Ceterum] h. e. alioquin. Poterant igitur discipuli et priorem Paulo domini voluntatem, qua fugere mandaverat, proposuisse, nisi non fugiendi vera voluntas domini fuisset. De illo particulae ceterum usu atque significatu adeas Handii Tursell. tom. II, p. 39. cf. Hildebr. ad Apul. Metam. VII, 28. p. 631 sqq. Ex Tertulliani scriptis, ne multa excitem, exemplum ad manum est Ad Natl. II, 6 „Age iam, conceditisne divinitatem non modo non serviliter currere, sed inprimis integre stare neque minui neque intercepti neque corrumpi debere, ceterum abiit omnis felicitas eius, si quid patitur umquam.“

m. concessavit] Adv. Prax. cap. 1

„coegit et litteras pacis revocare iam emissas et a proposito recipiendorum charismatum concessare.“ Adv. Marcion. I, 21 „nisi quoniam fide manente in creatorem sola lex eius concessare debebat.“

Cap. VII. a. quale est, ut] V. adnot. ad cap. 5.

b. praevaricari] h. e. corrumpi, laedi, neglegi. Praevaricare pro praevaricari vel veteribus in usu fuisse testimonio est Priscian. VIII, 799. Cf. Augustin. Tractat. in Iohann. 99 „Adem non sicut audivit, iudicavit, quia, quod audivit, praevaricavit,“ qui locus de structura quoque eius verbi ad Tertulliani locum firmandum inprimis facit.

fundar ⁵eius coram ⁶patre. Si ⁷devito passionem, ⁸confundor confessionem⁴. Felices qui persecutionem passi fuerint causa nominis Math. V, 11. mei. Infelices ergo qui fugiendo ex praecepto non erant passi. Qui sustinuerit in finem, iste salvabitur. ⁹Quid ergo me iubens Math. X, 22. fugere vis in finem sustinere? Tanta diversitas sententiarum si non congruit divinae gravitati, apparet ex his quoque praeceptum fugae suam tunc habuisse rationem, quam ¹⁰ostendimus. Sed infirmitatem, inquit, quorundam prospiciens dominus pro sua humanitate nihilominus et portum fugae demonstravit. Non enim idoneus erat etiam sine fuga tam turpi et indigno et servili praesidio salvos facere in persecutione quos sciret infirmos. ¹¹Atquin⁸ non fovet, sed recusat semper infirmos, primum docens non fugiendos esse persecutores, sed potius non timendos. Nolite timere eos qui corpus Math. X, 28. occidere possunt, animae autem nihil valent facere, sed timeate eum qui et corpus et animam perdere potest in gehennam. Atque exinde quae timidis praefinit? Qui pluris fecerit animam suam quam me, Luc. XIV, 26. non est me dignus, et qui non tollit crucem suam et sequitur me, non potest esse meus discipulus. Postremo ¹²in Apocalypsi⁹ non fugam timidis offert, sed inter ceteros reprobos particulam ¹³in stagnum⁵ sulphuris et ignis, quod est mors secunda.

Refugit et ¹ipse vim interdum, sed eadem ratione qua apo- Cap. VIII. stolis fugere praeceperat, donec scilicet doctrinam suam impleteret⁴, qua ²consummata, non dico stetit, sed nec auxilium a patre ³angelorum exercituum desideravit, increpito etiam Petri gladio. Professus quidem et ipse est animam anxiam usque ad mortem et car-

5. eum coram *bd.* 6. patre meo *A. m. pr.* 7. debito *ABa.* 8. confundor *los. Scaliger.* confundo *libri mei omnes.* 9. Qui ergo *e.* 10. ostendimus *AB.* 11. Atquin *ABade. tres Vaticani.* Atqui *A. m. sec., et reliqui.* 12. apocalypsim *AB.* 13. in stagnum *ABa.* in stagno *reliqui.*

Cap. VIII. 1. ipsa *AB.* 2. consummata *B. pro more.* 3. angelorum exercituum *(ita et A. m. sec.) aut angelicorum exercituum Rhenanus.*

c. confundar eius] Cf. De Carne Christi cap. 5 et Scorpiae. adv. Guost. c. 9. d. confundor confessionem.] Structura Graeca verbi *ἐναγοχύνεσθαι*, cum modo utebatur Latina verbi *puđere* mutatas. Confundi pro pudore affici vel suffundi habes etiam ap. Sulpic. Sever. Vit. S. Martini cap. 9. et cap. 16. Cf. Apul. Asclep. cap. 23. et Metam. IX, 41. Ambros. De Offic. I, 18 „Quae abscondenda accepimus, etsi casu aperiantur hae partes, confundimur verecundia, si studio, impudentia aestimatur.“

e. Atquin] V. adnot. ad cap. 6.

f. in Apocalypsi] Apocal. XXI, 8.

g. in stagnum] Revocavi veterem scri-

pturam, quam non reiiciendam fuisse non pauca apud Tertullianum exempla comprobant. Ita infra cap. 10 „sed illum non dico in mari et terra, verum in *ulterum* etiam bestiae inveni,“ et Apolog. cap. 40 „omnis popularis incommodi Christianos esse in *causam*.“ Cf. de hac praepositionis in structura cum accusativo pro ablativo Oudendorp. ad Caes. De Gall. I, 25., Hand Tursell. III, p. 345 sqq., Hildebr. ad Apul. De Dogm. Platon. II, 23, p. 250, qui multos de hoc archaismo excitat.

Cap. VIII. a. doctrinam suam impleteret] Cf. supra cap. 6 „donec replerent doctrinam suam.“

nem infirmam, ut tibi ostenderet primo in se ⁴utramque substantiam humanam fuisse ex proprietate ⁵anxietatis animae et imbecillitatis carnis, ne ⁶aliam^b, ut quidam nunc induxerunt, aut carnem aut animam Christi interpretareris, dehinc ut demonstratis conditionibus earum scires illas nihil valere per semetipsas sine spiritu. Et ideo praeposit ⁷spiritus promptus^c, ut utramque conditionem substantiae utriusque respiciens ⁸intellegas in te esse etiam fortitudinem spiritus, quomodo et infirmitatem carnis, ac iam hinc scias quid unde facias et quid cui subicias^d, infirmum scilicet forti, ne, ut nunc facis, de carnis quidem infirmitate causeris, de spiritus autem firmitate dissimules. Postulavit et ipse a patre, si fieri posset, transiret ab illo calix passionis. Postula et tu, sed stans ut ille, sed ^{Math. XXVI, 30.} postulans tantum, sed subiungens et reliqua, Verum non quod ego volo, sed quod tu. Fugiens autem ⁹quomodo hoc postulabis, ipse tibi praestans calicis translationem, nec quod pater vult ¹⁰faciens, sed quod tu?

Cap. IX. ¹Omnia apostoli secundum deum utique docuerunt, ²omnia evangelii revolverunt^a. Ubi ³illos ostendis praeceptum fugiendi de civitate in civitatem restaurasse? quia nec potuissent^b tale quid

4. utraque AB. 5. anxietatis B. 6. spiritus propretas A. spiritus pro praetis B. 7. intelligas interesses AB. intelligas interesse a. 8. quomodo haec AB. 9. facies Ap.

Cap. IX. 1. Omnia — — docuerunt om. B. 2. omnia evangelii revolverunt a., prob. Iunio. omnia cum angelis revolverunt A. omnia evangelizare voluerunt reliqui et Gorziensis. 3. illis ostendit AB.

b. ne aliam] Sive imaginariam ut Marcionitae, sive ex sideribus conflata, ut Apelletiani. (Fr. Iunias.)

c. praeposit spiritus promptus] Evang. Matth. XXVI, 41.

d. quid unde facias et quid cui subicias] Interrogatio duplex uno membro iuncta, more Graeco magis quam Latino. Cf. Ad Mart. cap. 4 „ut ostenderet, quid cui debeat esse subiectum.“ Scorp. cap. 1 „nesciunt simplices animae, quid quomodo scriptum sit.“ Apolog. cap. 19 „Graecorum etiam censuales conferendi, ut quae quando sint gesta, ut concatenationes temporum aperiantur.“ Ibid. cap. 22 „(daemones) quid ubi geratur tam facile sciunt quam adnuntiant.“ Ibid. cap. 48 „Multis etiam iocis ex otio opus erit, si velimus ad hanc partem lascivire, quis in quam bestiam reformari videretur.“ Ita etiam Arnobius Afer passim, ut Adv. Nat. I, 48 „Non inquiri, non exigo, quis deus aut quo tempore cui fuerit auxiliatus,“ et paulo post „scire quae quibus conveniat medi-

cina aut arte curari.“ Ibid. II, 28 „quas ex quibus circulus qualitates, dum in haec loco labuntur, attraxerint.“ Ibid. IV, 8 „cum esset vobis similiter nescium, quisnam eorum quid posset.“ Graecorum scriptorum eius usus exempla suppeditant Hermann. ad Sophocl. Aiac. 1164. Heindorf. ad Platon. Hipp. M. p. 297. extr.

Cap. IX. a. omnia evangelii revolverunt.] Beatus Rhenanus Gorziensem librum saeculus edidit „omnia evangelizare voluerunt,“ quod explicat „apostoli voluerunt omnia evangelium sapere sive referre evangelium et evangelio respondere,“ quo sensu evangelizare verbum usque periri qui probet adhuc expecto. Revocavi igitur vulgatam scripturam „omnia evangelii revolverunt,“ h. e. repetierunt vel recoluerunt, quod ipsum interpretamentum non defuerunt qui ut in textum reciperem suaserunt.

b. quia nec potuissent] Quamvis negativa proposita interrogatione valde tam nemo non videt incommodum esse

constituere tam contrarium exemplis suis, ut fugam mandarent, qui cum maxime de vinculis vel insulis, quibus ob confessionem, non ob fugam nominis continebantur, ad ecclesias scribebant. Infirmos ⁴ 'sustinere iubet Paulus', utique enim non fugientes. Quomodo enim ⁵ 'sustineantur absentes? ⁶ 'An patientia? ⁷ Dicit ⁸ 'sustinendos, ⁹ 'sicubi per infirmitatem fidei suae offenderint, sicut pusillanimes consolari, non tamen in fugam mitti. Sed cum admonet⁸, ne locum malo demus, non fugae suggerit consilium, sed iracundiae docet temperamentum, et si redimendum tempus dicit⁹, quia dies nequam sunt, non per fugam, ¹⁰ per sapientiam conversationis lucrari nos vult commeatum⁸. Ceterum qui ¹¹ 'lucere nos iubet ¹² 'velut filios lucis non iubet fuga abscondi ut filios tenebrarum. Stare immobiles praecipit, utique nec fuga mobiles, et accinctos, in fugam, an in occursum⁴ evangelii? Arma quoque demonstrat, quae fugituris non essent necessaria. Inter quae et clypeum, quo possitis tela diaboli extinguere¹, resistentes sine dubio et excipientes omnem vim illius.

4. sustineri tres Vaticani. 5. sustineantur ego. sustinebantur libri omnes. 6. non patientia tres Vaticani, teste Pamelio. 7. dicit bde. dicti ABA. 8. sustinendos A. 9. sicubi bde. et A. m. sec. si cum reliqui. 10. sed per sapientiam de. 11. lucere de. lugere ABA. (et tres Vaticani, ut puto.) fulgere b, et Gortziensis. fugere c. 12. vult ut filios nos lucis AB.

hoc quia, quod nisi malueris mutare in qui vel quis, in praegressa sententia sublata interrogatione reponendum fuerit Nullibi pro Ubi.

c. iubet Paulus] Ep. ad Roman. XIV, 1. XV, 1. I Ep. ad Thessalon. V, 14.

d. An patientia?] Vulgo distinguebatur: „An patientia dicit sustinendos, sicubi per infirmitatem fidei suae offenderint? Sic“ sqq., ut infinitivi *consolari et mitti* unde penderent vix haberent. Valde enim incommodum esset ad illa ex superioribus repetere verba *iubet Paulus*. Verte igitur: „er gebietet die zu stützenden, wo sie im wankelmuth ihres glaubens gesündigt, wie kleinmüthige zu trösten, nicht aber zur flucht zu veranlassen.“

e. cum admonet] Ep. ad Ephes. IV, 27. Cf. de Resurr. Carnis cap. 45, ubi pro malo transtulit diabolo.

f. si redimendum tempus dicit] Ep. ad Ephes. V, 16.

g. conversationis lucrari nos vult commeatum.] Commeatum conversationis dicit commeatum vitae et ampliatam moram in saeculo. Festus p. 277. Muell. „Remeare“, inquit, „redire: ut commeare, ultro cito ire, unde commeatus dari dicitur, id est tempus quo iri rediri que pos-

sit.“ Apolog. cap. 32 „qui vim maximam universo orbi imminuentem ipsamque clausulam saeculi acerbitates horrendas comminantem Romani imperii commeatu scimus retardari.“ Ibid. cap. 46 „Quid enim Thales ille princeps physicorum sciscitanti Croeso de divinitate certum renuntiavit commeatus deliberandi saepe frustratus?“ Ad Nat. II, 2 „Thales Milesius Croeso sciscitanti quid de diis arbitraretur post aliquot deliberandi commeatus Nihil renuntiavit.“ Adv. Prax. cap. 1 „Sed et denno eradicabitur, si voluerit dominus, in isto commeatu.“ De Anima cap. 30 „quia nec pariasset commeatus hic vilae miliario tempori.“ Adv. Marc. II, 10 „et commeatum operationibus eius admetiendo rationem bonitatis suae egit.“ De Paenit. cap. 6 „Certi enim indubitate veniae delictorum medium tempus interrim furantur et commeatum sibi faciunt delinquendi quam eruditionem non delinquendi.“ V. Muncker. ad Hygin. Fab. CCLVII, p. 366.

h. an in occursum] Malim hic rescribere „non in occursum,“ interrogationis signo sublato.

i. tela diaboli extinguere] Ep. ad Ephes. VI, 16.

Proinde et Iohannes^k pro fratribus quoque animas ponendas docet, nedum pro domino. Hoc a¹³ fugientibus non potest adimpleri. Denique memor¹⁴ Apocalypsis suae, in qua timidorum exitum¹⁵ "audierat, 16 de suo sensu admonet et ipse timorem reiiciendum: Timor, inquit, non est in dilectione. Sed enim perfecta dilectio foras mittit timorem, quia timor¹⁷ supplicamentum¹ habet, utique ignem stagni; qui autem timet, non est perfectus in dilectione, dei scilicet. Porro^m quis fugiet persecutionem, nisi qui timebit? Quis timebit, nisi qui non¹⁸ amavit? Spiritum vero si consulasⁿ, quid magis¹⁹ sermone illo²⁰ spiritus²¹ probat? Namque omnes paene ad martyrium^o exhortatur, non ad fugam; ut et illius commemoremur: Publicaris^q, inquit, bonum tibi est; qui enim non publicatur in hominibus, publicatur in domino. Ne confundaris, iustitia te producit in medium. Quid confunderis laudem ferens? Potestas fit, cum conspiceris ab hominibus. Sic et alibi: Nolite in lectulis nec in²² aborsibus^r et febribus mollibus optare exire, sed in martyriis, uti glorificetur qui est passus pro vobis.

Cap. X.

Sed¹ omissis quidam divinis exhortationibus illum magis Graecum versiculum saecularis sententiae sibi adhibent: Qui² fugiebat, ³ rursus proeliabitur^a; ut et rursus forsitan fugiat. Et quando vincet

13. fugientibus potest impleri? AB. 14. apocalypsi AB. 15. audierat *bede. Goriensis. audieram reliquis.* 16. de sensu *e.* 17. supplicamentum *e. supplicium A. m. sec. supplicamentum reliqui.* 18. amabit *A. m. sec. Rhenanus.* 19. sermones illos *ABs.* 20. spiritus *delet. m. sec. in A.* 21. probat? Namque omnes *bcde. probat? Nam quod omnes Ba. probat? Nam quid illos omnes A. probat? qui illos omnes A. m. sec. probat, quam quod omnes Rhenanus.* 22. exortantur *ABs.* 23. aborsibus *bcde. avorsibus a. aversibus AB.*

Cap. X. 1. omissis quibusdam AB. 2. fugiet *Aq. m. sec.* 3. rursus sibi proeliabitur *B, et A. m. pr.*

k. et Iohannes] I. Ep. lo. III, 16.

l. supplicamentum] Verissima haec est Rigaltii emendatio pro vulgato librorum *supplicamentum*.

m. Porro] De huius particulae significato cf. adnot. ad De Corona cap. 7.

n. Spiritum vero si consulas] Spiritum dicit Montani citans verba novae prophetiae.

o. paene ad martyrium] Non ad constantiam solum, sed paene ad martyrium.

p. ut et illius commemoremur] h. e. mentionem faciamus, vel commoneamus, ut vult Casp. Barthius *Adversar. IX, 17. p. 962.* Deponentiali hac verbi *commemoremur* forma iterum utitur Tertullianus *Adv. Marcion. IV, 22* „Et si *commemoremur promissionis* Moysei, hic invenietur expuncta,“ et Augustinus, qui cum ac-

cusativo struit, Enarrat. in Psalmos cap. 54 „*Homines malos, quos patitur, commemoratus est.*“

q. Publicaris] h. e. cum infamia traduceris. Aperto enim errant qui Bevardum Var. cap. 18. secuti hic de additione in publicum et de venditione interpretantur. De ellipsi particulae condicionalis adnotatum est ad de Corona cap. 11.

r. nec in aborsibus] Non. Marcell. p. 448 „*Aborsus*,“ inquit, „et *Abortus* significationes varias habent: *aborsus* enim ille dicendus est, qui est in primis mensibus, cum conceptui exordium factum est: *abortus* prope tempus pariendi; tunc enim moritur quod nascitur. In plurimis haec reconditis invenimus.“

Cap. X. a. Qui fugiebat, rursus proeliabitur] Graecum verbum in textu fuisse

qui, cum fugerit, victus est? Bonum militem Christo imperatori suo praestat qui tam plene ab apostolo armatus¹ 'tuba persecutionis' audita diem deserit persecutionis. Respondebo et ego de saeculo aliquid: Usque adeone mori miserum est? Moriatur quoque modo aut victus aut victor. Nam etsi negando ceciderit, cum tormentis tamen proelustus. Malo miserandum quam erubescendum^d. Pulchrior est miles^e in pugna pilo transmissus quam in fuga salvus. Times hominem, 'Christiane, quem timeri oportet ab angelis, siquidem angelos iudicaturus es: quem timeri oportet a daemoniis, siquidem et in daemones accepisti potestatem: quem timeri oportet ab universo mundo, siquidem et in te mundus iudicatur? Christum indutus es, siquidem in Christum tinctus es, qui fugis diabolium'. 'Deprecasti Christum, qui in te est, fugitivum cum diabolo te reddidisti. Sed dominum fugiens exprobras omnibus fugitivis^f sui^g vanitatem consilii. Fugerat et quidam animosus propheta dominum, traiecerat ab 'Ioppe Tarsum, quasi et a deo^h transfretaret, sed illum non dico in mari et in terra, verumⁱ in uterum^j etiam bestiae^k invenio, in quo nec mori per triduum potuit nec vel sic deum evadere. 'Quanto melius qui sive^l inimicum dei timens^m non fugit eum, sed potius contemnit, confidens scilicet de tutela domini, sive deum reformidatⁿ quanto magis sub oculis eius astutit, dicens: Dominus est, potens est. Omnia illius sunt; ubi fuero,

4. tuba bcd. ut tuba (tubam B.) ABa, prob. Iunio. vix tuba Rhenanus. 5. audita persecutionis om. ApB. 6. in pugna pilo transmissus A. in pugna pilo missus B. in pugna praelio amissus abcd. in proelio amissus e. Latinus. 7. Christiane, quem timeri bcd. Christi neque timere (timeri a.) ABa. 8. deprecasti AB. 9. sui be. Rhenanus. suis reliqui. 10. nativitatem consilii AB. 11. iopen AB. 12. transferebat AB. transfretarat Ap. m. sec. 13. in uterum ABa. in utero reliqui. 14. invenio ABade. tres Vaticani. invenit bc. 15. Quanto melius qui ABd. tres Vaticani. Quanto melius servus qui abc. Quanto melius dei servus e. Fulvius Ursinus. 16. inimicum dei timens ego. inimicus dei immiset e. Fulvius Ursinus. inimicus dei timens A. m. sec. iniquus deus (deum abcd.) ABabd. 17. non fugit eos A. m. sec. 18. sed potius convenit Rhenanus. 19. tanto Iunius. 20. ubi ubi fuero e. Fulvius Ursinus.

suspiciantur Rhenanus et Iunius, quam citat Gell. N. A. XVII, 21 „Philippus apud Chaeroneam proelio magno Atheniensis vincit. Tum Demosthenes orator ex eo proelio salutem fuga quaesivit, cumque id ei, quod fugerat, probrum obiceretur, versus ille notissimo elusit: „Αντρ,“ inquit, „ὁ φεύγων καὶ πάλιν μαχησάται.“

b. tam plene ab apostolo armatus] Ep. ad Ephes. VI, 13 sqq.

c. Usque adeone mori miserum est?] Vergil. Aen. XII, 646. Sueton. Nerone cap. 47.

d. quam erubescendum.] Cf. Apolog. cap. 4 „simul uti erubescant accusantes, non dico pessimi optimos, sed iam, ut volunt, compares suos.“ De Corona cap. 7 „Sed et de mendacio erubescenda est coronae origo.“

e. qui fugis diabolium.] Vulgate interpunctio est: „tinctus es. Qui fugis diabolium, deprecasti Christum, qui in te est. Fugitivum cum diabolo te reddidisti.“

f. in uterum] Cf. adnotat. ad cap. 7. fin.

in manu eius sum; faciat quod vult, non discedo, et si perire me volet, ipse me perdat, dum me ego servo illi. Malo invidiam ei facere¹ per voluntatem² ipsius pereundo, ³quam bilem per meam evadendo.

Cap. XI. ¹Hoc sentire et facere omnem servum dei oportet, etiam minoris loci, ²ut maioris fieri possit, si quem gradum ³in persecutionis ⁴tolerantia⁵ ascenderit. ⁶Sed cum ipsi auctores^b, id est ⁶ipsi diaconi ⁷et presbyteri ⁸et episcopi fugiunt, quomodo laicus intelligere poterit, qua ratione dictum: Fugite de civitate ⁹in civitatem? Itaque cum duces fugiunt^a, quis de gregario numero sustinebit⁴ ad

21. illius pereundo AB. 22. quam velim ABa.

Cap. XI. 1. et hec sentire AB. 2. et maioris AB. 3. in persecutionis ABab. ex persecutionis reliqui. Beatus Rhenanus^c corrigi volebat si qui in gradu in persecutionis tolerantia steterit. 4. tolerantia absconderit AB. 5. Sed cum ipsi auctores bde. Gorziensis. secum ipsi actor ABa. tres Vaticani. sed cum ipsi lectores (lictiores Ap.) A. m. sec. Sed cum pastores ipsi diaconi Rhenanus. 6. vel ipsi diaconi AB. 7. et presbyteri abc. ut presbyteri B. presbyteri reliqui. 8. vel episcopi A. m. sec. 9. in civitate B.

g. invidiam ei facere] Hoc est deum in invidiam adducere. (Rhenanus.)

Cap. XI. a. in persecutionis tolerantia] Reposui in praepositionem, quae instrumentalem quandam hic habet vim. Ita Arnob. Adv. Nat. IV, 4 „quod partis unius in pulsione formatum est.“ Ibid. 13 „verum etiam serii atque in moris telrici asperitate durati.“ Minuc. Felic. Octav. cap. 11. extr. „Omnia ista flagitia male sanae opinionis et inepta solatia a poetis fallacibus in dulcedine carminis lusa a vobis nimirum credulis in deum vestrum turpiter reformati sunt.“ Petron. cap. 6 „in cursu fatigatur.“ Apul. Metam. I, 3 „in flexibus tortuosius exosam saltationem explicat.“ V. Hand. Tursell. III, p. 261. Hildebr. ad Apul. Metam. XI, 2. p. 986. et ad Arnob. Adv. Nat. I, 39. p. 61 sq.

b. ipsi auctores] Auctores dicit ecclesiae praepositos et magistros, quos penes est ecclesiae habenda auctoritas. Et in Glossis Philoxeni „Auctor, ἀρχηγός, ἀδιδέκτος,“ et in Agrimensorum libris auctores absolute ponuntur pro doctoribus et magistris. (Rigalt.) Apud IClos auctor est sponsor (Cf. interpr. ad Cic. pro Tall. §. 13., et Verr. V, 22.), unde auctores a Tertulliano dicuntur presbyteri, diaconi, episcopi, quod sint quasi sponsores ecclesiae. Nec qui actores pro auctores Tertullianum scripsisse censebunt in interpretatione multum abierint. Actor enim est defensor, patronus, causidicus, advocatus, deinde etiam in universum qui rebus curandis alicui

ius praest. Hinc dicuntur actores diaconi, presbyteri, episcopi, quia patroni sunt, procuratores et syndici ecclesiae, cuius causam, dum fugiunt, deserunt. Ceterum auctor et actor persaepe in codicibus scriptis permutantur, de quo cf. Cort. ad Sall. Cat. cap. 2. Arnz. ad Aurel. Vict. Caes. cap. 20. Barth. ad Stat. Theb. IX, 752. Drakenb. ad Liv. I, 26, b. XL, 11, 2. et ad Sil. Ital. XVII, 419.

c. cum duces fugiant] Hoc dedecus exprobrat libro De Corona [cap. 1.] „Novi et pastores eorum in pace leones, in proelio cervos.“ (Rigalt.)

d. sustinebit] h. e. expectabit, sperabit. Ita Apolog. cap. 35 „Cui autem opus est persecrari super Caesaris salute, nisi a quo aliquid adversus illam cogitatur vel optatur, aut post illam speratur et sustinetur?“ De Testim. Animae cap. 5 „quia potiora sunt ad instruendam animam priora quam posteriora, quae et ipsa a prioribus instrui sustinebant.“ De Paenit. cap. 6 „Quam porro ineptum, quam iniquum paenitentiam non adimplere et veniam delictorum sustinere?“ Adv. Iud. cap. 8 „regni aeterni dominator aeternus sustinendus est.“ Scorp. Adv. Gnost. cap. 13 „quibus sustinetis ostentamen iusti iudicii dei.“ Ibid. cap. 2 „Sustineant evangelia paulisper, dum radicem eorum exprimo legem, dum inde elicio dei voluntatem, unde et ipsum recognosco.“ De Cultu Fem. II, 13 „stolae martyriorum praeparantur, angeli baiuli sustinentur.“

gradum ¹⁰in acie figendum ¹¹suadere? Certe quidem bonus pastor animam pro pecoribus ponit^a, et Moyses ¹²non domino adhuc Christo revelato ¹³et iam in se figurato ait: Si perdis hunc populum, in-^{Exod. XIII, 12. XXII, 32.}quit, et me pariter cum eo disperde. Ceterum Christo ¹⁴confir-
mante figuras suas malus pastor est qui viso lupo fugit et pecora diripienda ¹⁵derelinquit^f. Proiciatur de villa pastor huiusmodi, de-
tinebuntur illi missionis suae ¹⁶mercedes ¹⁷in compensationem^g, immo et de priore peculio eius exigetur detrimenti dominici resti-
tutio. Etenim qui habet, dabitur ei^h, ab eo autem, qui non habet, etiam quod videtur habere auferatur. Sic Zacharias comminatur: Exurge ¹⁸romphaea in pastores et evellite oves, et superducam^{Zach. VIII, 7.}
¹⁹manum meam in pastores. In ques et Ezechiel et ²⁰Hieremias
iisdem minis perorant, quod non tantum de pecoribus improbe
vescantur pascentes potius semetipsos, ²¹verum et dispersum gregem faciant et in praedam esse omnibus bestiis agri, dum non est
pastor illis. Quod nunquam magis fit, quam cum in persecutione
destituitur ²²ecclesia a clero. Si et spiritum quis agnoverit, ²³au-
diat fugitivos denotantem. Porroⁱ si eos qui gregi praesunt fugera,
cum lupi irruunt, nec decet, immo nec licet (qui enim talem pa-
storem malum pronuntiavit, utique damnavit, omne autem quod
damnatur, illicitum ²⁴factum est sine dubio), ideo praepositos ec-
clesiae in persecutione fugere non oportebit. Ceterum^k si grex

10. in acie fugiendum *ABa*. 11. suadere *ABabed*. suadentes *e. Fulvius Ursinus. sudare Rhenanus*. 12. nondum adhuc *Rhenanus*. 13. etiam in se libri, ut vide-
tur, omnes. 14. confirmantem *B*. 15. dereliquit *AB*. 16. mercedes suae in *abcd*.
17. compensatione *Babed*. missionis suae mercedes vel in compensationem *Latinius*.
18. agnum suae, mercedes suae in compensationem *Rhenanus*. 19. a romphaea *B*.
20. agnum meum *ABabc*. 21. ieremias iisdem nimis *B*. 22. verum quod disper-
sum gregem faciant et (et om. *e.*) in praedam esse *e. Latinius*. 23. ecclesia
adaro *B*. 24. audiet et de. 25. facta *A. m. sec.*

e. pro pecoribus ponit] *Evang. Ioh. X, 11. Cf. Adv. Marc. II, 26.*

f. diripienda derelinquit.] *Evang. Ioh. X, 12.*

g. in compensationem] Pecoris scilicet a lupo direpti per negligentiam aut perfidiam pastoris, cuius fidei vigilan-
tiaeque commissum fuerat pacta commis-
sionis mercede. (Rigalt.) Eo quo Rigal-
tius interpretatur sensu vocem *missionem*
apud ullum vel sequioris aevi scriptorem
reperiri vix mihi persuaserim. Rhenanus
(qui in prioribus curis *missionis* pro
missionis reponendum suspicatus erat)
adstipulante Iunio *missionem* accipit de
operarum in vineam oblatione, ad
Matth. cap. 20. Sed parum adposuit,
ut loci ratio ostendit, in quo non de

operis in vineam oblationis, sed de pa-
storis boni parabola tractatur. Hinc rectius
videtur *missionem* accipere pro *dimissio-*
nem, ut mercedes missionis sint mercedes
quas ex pacto accepturus esset pastor
dimissus.

h. Etenim qui habet, dabitur ei] *Cf. Adv. Marc. IV, 19.*

i. Porro] Dixi de huius particulae
significatione ad De Corona cap. 7.

k. Ceterum] *h. e.* Alioquin. Sic su-
pra cap. 6 „Quae erat voluntas domini?
Utique non fugiendi iam persecutionem,
ceterum poterant et priorem domini vo-
luntatem proposuisse, quae fugere man-
daverat.“ Ad Nat. II, 6 „Age iam, con-
ceditisne divinitatem non modo non ser-
vilius currere, sed inprimis integre

fugere deberet, non ²²deberet praepositus ²³gregis stare, sine causa ²⁷staturus ad tutelam gregis, quam grex non desideraret, ex licentia fugae scilicet.

Cap. XII.

Quod pertineat, frater, ad tuum problema, habes sententiae nostrae responsionem et exhortationem. Porro ¹qui quaerit, an persecutio ²fugienda sit, ³sequentem *quaestionem* quoque iam prospiciat necesse est, an, si fugienda ⁴non est, redimenda certe sit. Ultro igitur et de hoc tibi suggeram, ⁵definiens persecutionem, quam constat non esse fugiendam, proinde nec ⁶redimendam. Pretium interest ⁷; ceterum sicut fuga redemptio gratuita est, ita redemptio nummaria fuga est. Certe et huius ⁷timiditatis consilium est. Quod times, ⁸redimis, ergo fugis. Pedibus stetisti, ⁹curristi nummis. Hoc ¹⁰ipso, quod stetisti, ex redemptione fugisti. Ut autem redimas hominem ¹¹tu nummis, quem sanguine suo redemit ¹²Christus, quam indignum deo et ¹³dispositionibus ¹⁴eius, qui filio suo non pepercit pro te, ut fieret ¹⁴maledictum pro nobis, quia

25. debere praepositos *ABa*. 26. stare — — gregis *om. B*. 27. staturos *A. m. sec., et a*.

Cap. XII. 1. quis quaerit *AB*. 2. fugiendi sit *B*. 3. sequentem *quaestionem* quoque (*quoque quaestionem e.*) iam *e. Fulvius Ursinus*. sequentem quoque iam *reliqui omnes*. 4. non est, non est redimenda certe sit ultro. Igitur *ABa*. non est, ut non est redimenda certe sit ultro. Igitur *A. m. sec.* 5. definiens *AB*. 6. redimendam. nihil inter fugam pretium *A. m. sec.* 7. timiditas *Fulvius Ursinus, et A. m. sec.* 8. redimes *Ap. m. pr.* 9. curristi nummis curristi hoc a. curristi nummis. Hoc *reliqui, praeter AB. qui om. verba curristi — — quod stetisti. Fulv. Ursinus emendat cacurristi*. 10. ipso. ego. ipsum *reliqui*. 11. tu nummis quem sanguine *bc. Goriensis et A. m. sec.* tuum nummis sanguine *ABa*. tuum nummis quem sanguine *reliqui et tres Vaticani*. tuum nummis, te Christus sanguine *Rhenanus*. 12. Christus *om. a*. 13. dispositionibus *ego. dispositionis ABabcd. dispositione e. Latinius et Iunius. dispositioni A. m. sec., et Rhenanus*. 14. maledictus *A. m. sec.*

stare neque minui neque intercipi neque corrumpi debere? *Ceterum abiit omnis felicitas eius, si quid patitur umquam.* Cf. infra cap. 12. Hand. Tursell. II, p. 39. Hildebr. ad Apnl. Metam. VII, 28.

Cap. XII. a. *quaestionem*] Recte Fulvius Ursinus hoc vocabulum repetiit absorptum in praecedens *sequentem*.

b. Pretium interest] Pretium solam facit discrimen. Rhenanus praeter causam corruptam suspicabatur hunc locum et haec duo vocabula pertinere ad praecedentem sententiam mutanda in *pretio nummario esse*, nisi liberit potius rescindere *pretio*. *Nil interest*.

c. curristi] Ita scribo cum Rigaltio librorum auctoritatem secutus, probante et Hildebrando ad Arnobii locum IV, 4, ubi ex cod. Parisini fide recte editum est „Et ubi, quaeso, iamdudum Pellonia

haec fuit, cum — — apud Thrasymeni lacum sanguinei currere torrentes.“ Citant etiam Front. Ep. ad Ver. cap. 2, quem locum reperire non potui. Cf. Vossii Aristarch. tom. II, p. 854. ed. Eckst.

d. dispositionibus] Ita reposui pro *dispositione*, quod in vulgatis editionibus obtinet pro *dispositionis*, quae veterum librorum corruptela est. Quod quidam hic de duplici adiectivi *indignus* structura memorarunt, ut librorum corruptelam defenderent, certe ad hunc locum non aptum erat. Quod autem *dispositionibus* malui scribere, ideo feci, quod syllabas *is* et *ibus* multo saepius in veteribus libris permutatas constat quam *is* et *e*.

e. non pepercit pro te] Cf. Ep. ad Roman. VIII, 32. ad Galat. III, 13.

maledictus qui pependerit in ligno, qui tamquam ovis^f ad victimam ductus est et tamquam agnus ante tondentem, sic non aperuit os, sed posuit dorsum suum in flagella, maxillas autem in palmas, et faciem non avertit a sputaminibus, et inter iniquos deputatus est, et traditus est in mortem^g, mortem autem crucis. Totum hoc, ut nos a peccatis lucraretur. ¹⁵Sol cessit diem emptionis nostrae^h. Apud inferos ¹⁶remancipatioⁱ nostra est et stipulatio nostra in caelis. Sublevatae sunt portae sempiternae, ut introiret rex gloriae^k, dominus virtutum, hominem de terris, immo ab inferis mercatus in caelos. Quis est nunc, qui ¹⁷adversus illum reluctatur, immo ¹⁸depretiat ¹⁹mercem eius^l tam magno ²⁰comparatam, pretiosissimo scilicet sanguine, et ²¹commaculat^m? Iam ergo melius fugere quam

15. solus in diem redemptionis Iunius. sol conscit diem emancipationis Rhenanus. 16. remancipatio ABA. tres Vaticani, prob. Iunio. emancipatio reliqui. 17. adversus illas A. m. sec. 18. depretiat Rhenanus, Rigaltius. depretiat et bede. de pretio et reliqui. 19. mercem Rhenanus, Rigaltius. mercede AB. mercedem reliqui. 20. comparata Aq. m. pr. comparatis A. m. sec. 21. et commaculat ego. commaculat abede. commaculati B. commaculatis A. m. sec.

f. qui tamquam ovis] Ies. LIII, 7., ubi Hieronymiana pro victimam habet occisionem. Rescriberet aliquis in Tertulliani loco „ad victimandum ductus est“, facillima correctio. Absorpta finali dū per priorem sequentis vocabuli ductus quod supererat victimam facili opera transit in victimam. Sed alii loci in Tertulliani scriptis, ubi idem versus Iesaeae eisdem verbis citatur, prohibent. Cf. De Patient. cap. 3. Adv. Iud. cap. 9. 13. 14.

g. traditus est in mortem] Epist. ad Philipp. II, 8.

h. Sol cessit diem emptionis nostrae.] Solem dicit repraesentasse emptionis nostrae diem, quo die Christus dominus surrexit a mortuis. Itaque cessit dies solis in diem redemptionis nostrae. Christi morte emancipatio nostra celebrata est. Emptor familiae Christus moriens. Emptor ipse et pretium. Merx et familia homo. Stipulator in caelis deus. Emptionis nostrae sponsor et pretium Christus ad patrem regrediens summae totius arrhabonem intulit caelo. (Rigalt.)

i. remancipatio] Ita restitui ex libris antiquis. Remancipatio est mancipii id est iuris proprietarii restitutio. „Deo proprietario, inquit Iunius, mancipium nostri a diabolo fuerat interceptum, adeo ut inferis mancipati essemus. Nos autem inferi Christo remancipaverunt, ἀντιπαρεχώρησαν, ἀποκατέστησαν, ut in Glossario exponitur. Itaque apud illos

est nostra remancipatio, ἀντιπαρεχώρησαν. Sic Boëth. in Topica [III, p. 299. Orelli] „fiduciam accepisse dicitur, cūcumque res aliqua ea lege mancipatur, ut mancipanti aliquando remancipel.“ Gallus item Aelius apud Festum [p. 277. Mueller.] „remancipatam esse ait, quae mancipata sit ab eo, cui in manum venerit.“ Addit auctor „et stipulatio nostra in caelis.“ Nam idem, qui nos ab inferis et morte aeterna vindictos mancipavit sibi, nostram stipulationem in caelis fecit apud patrem.“ De remancipatione adeas Gaii Instit. I, § 137. Haschke Studien I, p. 216 sqq. Rein Röm. Privatrecht I, 178 sqq.

k. ut introiret rex gloriae] Psalm. XXIII, 7.

l. immo depretiat mercem eius] Liber Ursini: immo depretiat mercem eius. Sunt qui adfirmant in alio exemplari scriptum se comperisse: Immo depretiat mercedem eius tam magno comparatam, pretiosissime scilicet sanguine agni immaculati. Ex utroque vera lectio restitui posse videtur in hunc modum: Immo depretiat mercedem eius tam magno comparatam, pretiosissime scilicet sanguine agni immaculati? Mercedem dei vocat hominem Christi sanguine redemptum. (Rigalt.)

m. et commaculat?] Antequam in hunc loci theadationem incidi, in attimo erat rescribere depretiat mercedem — pretiosissime scilicet sanguine commaculatam. Ergo sqq.

fieri viliores, si non tanto sibi constabit homo, quanti constitit domino. Et dominus quidem illum redemit ab angelis munditenebris²² potestatibus, a²³ spiritualibus²⁴ nequitiae, a tenebris²⁵ huius aevi; a iudicio aeterno, a morte perpetua. Tu autem²⁶ pro eo pacisceris cum delatore vel milite vel furunculo aliquo praeside sub tunica et²⁷ sinu, quod aiunt, ut furtivo²⁸, quem coram toto mundo Christus emit, immo et manumissit. Hunc ergo liberum pretio²⁹ aestimabis et pretio possidebis, nisi³⁰ eodem, quanto, ut diximus, domino constitit, sanguine suo scilicet? Ut quid ergo de homine Christum³¹ redimis in homine, in quo Christus est? Non aliter et Simon facere temptavit, cum pecuniam apostolis obtulit pro spiritu Christi. Audiet ergo et iste, qui se redimens Christi spiritum

Act. VIII, 20. redemit: Pecunia tua tecum sit in interitum, quoniam gratiam dei pretio consequendam putasti. Quis³² tamen abnegatorem³³ spernat? Quid enim dicit³⁴ ille concussor³⁵? Da mihi pecuniam. Certe ne eum tradat, siquidem non aliud venditat, quam quod praestaturus est praemio tuo. Cum das, utique ne³⁶ tradaris voluisti.

22. et (ex Ap.) potestatibus A. m. sec. 23. spiritualibus AB. 24. huius cuius a iudicio AB. 25. pro eo pariteris cum AB. 26. sinum ABa. 27. ut furtivum quoque ABa. ut furtum quem A. m. sec. ut furtivo quo, quem Iunius. ut furtivo quem reliqui. 28. Nunc ergo B. 29. extimabis AB. 30. eadem B. 31. redemis AB. 32. quomodo gratiam AB. 33. tamen abnegatorem ABabed. talem abnegatorem e. tamen obnegatorem tres Valicani. tamen a negatore Rhenanus. tamen ab negatore rem Latinus. tamen eum abnegatorem Iunius. 34. sperat Rhenanus. 35. illi Rhenanus. 36. tradaris, tradi noluisse: traditus autem Rhenanus.

n. angelis munditenebris] Adv. Valentin. cap. 22. „Et tamen diabolum quoque opus demiurgi affirmant et munditenebrem appellant.“ Adv. Marcion. V, 18 „An sicut duo dei, ita et duo diaboli, et pluraliter potestates et munditenebres?“

o. spiritualibus] Cf. supra ad cap. 1. p. ut furtivo] Tamquam furtivas sit, de quo pacisceris.

q. Ut quid ergo de homine Christum redimis] Tamquam de homine aliquid sit Christus. Hoc sibi vult Septimius: Quid ab homine ethnico delatore scilicet vel milite vel furunculo praeside Christianae sectae licentiam tibi redimis? tibi, inquam, Christiano, qui si Christianus es, Christum in te habes, quid pecunia redimis spiritum Christi, hoc est ut tibi vivere liceat Christiano? Itaque mox dicit Septimius: „Non decet Christum pecunia constare.“ (Rigalt.).

r. abnegatorem] Malim reponere „Quia tamen ut negatorem.“

s. concussor?] Ictis concussio dicitur

crimen, quo quis alterum illicite terret intentanda accusatione gravioris criminis vel simulando iussa aut minas magistratum, ut ab eo pecuniam extorqueat. periculi vitandi causa. Ulpian. Dig. XLVII, 13, 1. Id. I, 18, 6. Dicitur autem concussio, quia terror est metus concutiens, interprete Cicero. Tuscul. IV, 19. Tertull. Ad Scapulam cap. 4 „Pardens etiam missum ad se Christianum, in elogio concussione eius intellecta, dimisit.“ Ibid. cap. 5 „Parce provinciae, quae visa intentione tua obnoxio facta est concussione et militum et inimicorum suorum cuiusque.“ Cf. infra cap. 13 „In causa elemosynae, non in concussurae. Potenti, inquit. Porro qui concutit, non petit.“ Ibid. paulo post „Non tamen dixit traditorem aut persecutorem aut concussorem.“ Apolog. cap. 7 „Tot hostes eius, quot extranei, et quidam proprie ex aemulatione Iudaei, ex concussione milites,“ ad quem locum apte citat Haraldus locum Evang. Lucae III, 14 „Miserere deaetione munda suae-

Non traditus autem "traduci habebas"? "Ergo dum nolendo tradi non vis traduci, nolendo negasti, quod te esse "traduci nolisti. Hinc, inquis, dum nolo traduci quod "sum, sum confessus id esse quod nolo "traduci, id est Christianum. "Potest itaque te martyrem "vindicare constanter "ostendisse se Christus? Redimens non "ostendit. Apud unum, si forte, confessus es, ergo et apud plures nolendo confiteri negasti. Ipsa salus "iudicabit hominem excidisse, dum evadit. Excidit ergo qui maluit evasisse. Negatio est etiam martyrii recusatio. Christianus pecunia salvus est, et in hoc nummos habet, ne patiatur, dum adversus deum erit dives. At enim Christus sanguine facti dives pro illo. Felices Math. V. 3. itaque pauperes, quia illorum est, inquit, regnum caelorum, qui animam solam in confiscato habent. Si non possumus deo servire et mammonae, "possumus et a deo "redimi et a mammona? Quis enim magis serviet mammonae quam quem mammonas redemit? Postremo quo exemplo uteris in redemptionem traditionis? Apostoli "tractantes" persecutionibus agitati quando se pecunia liberaverunt? Quae illis atque non deerat ex praedictorum precibus ad pedes eorum depositis, certe multis locupletibus credentibus viris ac feminis, qui his etiam refrigeria subministrabant. Quando "One-

37. nec traduci habebas *Latinius*. 38. Ego *B.* 39. non ut traduci nolendo *ABa.* ut non traduci volendo *Rhenanus*. 40. negasti quod te esse *bede. Rhenanus.* negasti te esse *ABa.* 41. traduci sum *A. m. sec.* 42. sum, sum confessus *e. Rhenanus, Latinius.* sum, confessus *reliqui.* 43. traduci vel Christianum *AB.* 44. Potest *ABa.* Potes *reliqui.* 45. vindicare *ABab.* vindicans constanter ostendi Christianus, redimens non ostendi? *Is. Scaliger.* 47. ostendisse se Christus? ego ostendisse Christum *libri omnes.* ostendis te Christianum *Rhenanus.* 48. ostendit ego. ostendi *ABabcd.* ostendisti? *e. Fulvius Ursinus.* 49. indicabit *Junius.* 50. possumus a deo *e.* 51. redemi *AB.* 52. tractantes post pecunia ponit *e., ex commendatione Pithoei.* 53. onesiphenis *B.*

παρρησιας καὶ ἀντιθέσεως τοῦ θύου-
ντος θυμῶν. Cf. etiam Barth. *Advers.*
VII, 12. p. 334.

1. traduci habebas?] Erant qui signo interrogationis subdito traduci cavebas legere mallent. Praeter causam. Structurae verbi habere cum infinito, per Hellenismum Tertulliano familiarissima, haec habens exempla: Apolog. cap. 22 „Habent — — caelestes sapere paraturum.“ Ibid. cap. 37 „habemus odisse.“ De Anima cap. 55 „habes credere.“ De Resurr. Carnis cap. 26 „habemus allegorizare.“ De Ielun. cap. 8 „habens effigere.“ Ad Nat. II, 4 „habes coniungere.“ (Cf. ibid. II, 2 „quem non liquito sciebas determinare“) De Patient. cap. 7 „habemus amittere.“ Ibid. cap. 13 „erudiri haberent blasphemandum non esse.“ De Idol. cap. 5 „habes vivere.“ De

Habitu *Mul. cap. 1 „mori habuit.“* Ad Uxor. I, 2 „habeo loqui.“ De Virg. Veland. cap. 1 „nasci non habebat.“ Cf. interpret. ad Cic. Tusc. I, 8 et ad IV, 9. tom. II, p. 305. Moser. Hildebr. ad Apul. De Magia cap. 28. p. 507. Barth. *Advers.* XXV, 3. p. 1261. et ad Statium tom. III, p. 410.

d. si forte] V. adnot. ad De Corona cap. 5.

v. animam solam in confiscato habent]. In confiscato habere pro confiscatam habere h. e. in fisco repositam. Glossae: „Confiscare, *ραμνίσκειν, ἀποθησαυρίζειν.*“ Sueton. August. cap. 101 „Quam summam representari iussit; nam et confiscatam semper depositamque habuerat.“ Cf. Salmas. De Fenore Trapez. p. 647. et ad Tertull. De Pallio p. 458. w. tractantes] Non res sacras, ut qui-

siphorus aut Aquila aut ⁵¹Stephanus⁵² hoc modo eis in ⁵³persecutione succurrerunt? Paulus quidem, cum Felix⁵⁴ praeses pecunias accepturum se pro eo a discipulis sperasset, de quo et ipse in secreto tractavit cum ipso, neque ipse pro se neque discipuli pro eo numeraverunt. Illi utique discipuli, qui flentes, ⁵⁵quod aequae Hierosolymam ⁵⁶tendere perseveraret et persecutiones praedicatas illic non ⁵⁷praecaveret, postremo inquirunt: Fiat voluntas dei. Quae ista voluntas? Utique ut pateretur pro nomine domini, non ut redimeretur. Oportet enim, quomodo ⁵⁸Christus animam suam posuit pro nobis, ita fieri pro eo et a nobis, nec tantum pro ipso, immo etiam pro fratribus propter ipsum. Quod Ioannes docens ⁵⁹non et pro fratribus numerandum, sed moriendum potius pronuntiavit. Nihil interest, si quem Christianum redimere non debeas ⁶⁰aut emere. ⁶¹Et adeo voluntas dei sic est. ⁶²Aspice regnorum et imperiorum utique a deo ⁶³dispositum statum, in cuius manu cor regis⁶⁴, tanta cotidie aerario augendo prospiciuntur remedia censuum⁶⁵, vectigalium, collationum⁶⁶, stipendiorum⁶⁷, nec umquam usque adhuc ⁶⁸ex Christianis ⁶⁹tale aliquid prospectum est⁷⁰ ⁷¹sub aliqua redemptione capitis et sectae ⁷²redigendis, cum tantae multitudinis ⁷³nemini ignotae fructus ingens ⁷⁴meti posset. ⁷⁵San-

54. Stephana Pamelius. 55. persecutionem AB. 56. quod aequae Hierosolymam ego. quod Hierosolymam bcde. quod neque Hierosolymam ABa. quod etiam ierosolymam A. m. sec. 57. tendere parceret Rhenanus. 58. praecavere AB. 59. Christus om. AB. 60. non et fratribus numerandum e. 61. aut emere bcde. Gorziensis. alium mente ABa. alium, nec te Rhenanus. 62. et a deo B. 63. Aspice ae. Ab apice bcd. Gorziensis. apisee AB. 64. disposito statu bcd. Gorziensis. dispositum statum reliqui, et Valicanus unus teste Ciacconio. 65. ex Christianis abcde. e Christianis B. Christianis A. 66. talem B. 67. sub aliqua redemptione ABa. sub aliquam redemptionem reliqui. 68. redigendis B. 69. menti AB. 70. meti posset bcde. metippos: sed ABa. in semetipso aut in censu ipso emendandum censebat Rhenanus. 71. sanguine munerati e. Butinius.

dam interpretati sunt, sed de sui redemptione.

x. Quando Onesiphorus aut Aquila aut Stephanus] Enumerat inter eos, qui apostolis necessaria subministrabant Onesiphorum, cuius mentio II. Timoth. capp. 1 et 4., Aquilam, de quo Act. cap. 18. Rom. cap. 16., I. Corinth. cap. 16. et II. Timoth. cap. 4., Stephanum, cuius historia Act. capp. 6. et 7., nisi quis malit legere Stephana, quod nusquam Stephanus Paulo legitur id officii praestitisse, et Stephana, de qua legitur I. Corinth. capp. 1 et 16. (Pamelius.)

y. Paulus quidem, cum Felix] Act. Apost. capp. 24 et 21.

z. in cuius manu cor regis] Proverb. XXI, 1.

a. censuum] Census proprie sunt recensiones vel descriptiones tributorum, praesertim agris impositorum, ut libri Ictorum docent, sequiore aetate etiam ipsa tributa et pensitationes, quae ex agris et praediis solvantur. Cf. Dirksen Manuale s. v., Interpret. ad Lactant. De Mortib. Persecut. cap. 23. Du Cange Gloss. Med. et Inf. Latin. tom. III, p. 275. s. v. (ed. nova.)

b. collationem] h. e. pecuniarum per contributionem exigendarum. Dirksen l. l. s. v.

c. stipendiorum] h. e. pensionum a stipendiariis videlicet agris praestandarum. Dirksen. s. v.

d. tale aliquid prospectum est] Sed paulo post factum fuisse colligitur ex

guine empti, sanguine numerati^a nullum nummum pro capite debemus, quia caput nostrum Christus est. Non decet Christum pecunia constare. Quomodo et martyria fieri possent in gloriam domini, si tributo licentiam sectae compensaremus? Itaque qui eam praemio paciscitur, dispositioni divinae adversatur. Cum igitur nihil nobis Caesar indixerit⁷² in hunc modum stipendiarie sectae, ⁷³sed nec indici umquam tale quid possit, ⁷⁴antichristo iam instante^f et in sanguinem, non in pecunias ⁷⁵hiante Christianorum, quomodo mihi proponere ⁷⁶potest ⁷⁷scripturam esse^g, Reddite quae sunt Caesaris Caesari? Miles ⁷⁸me vel delator vel inimicus concutit, nihil Caesari exigens, immo ⁷⁹contra faciens, cum Christianum, legibus humanis reum, ⁸⁰mercede dimittit. Alius est denarius quem Caesari debeo, qui ad eum^h pertinet, de quo tunc agebatur, tributarius, a ⁸¹tributariis scilicet, non a liberis debitus. ⁸²Aut quomodo reddam quae sunt dei deo, utique proinde imaginem et monetam ipsius inscriptam nomine ⁸³eiusⁱ, id est hominem Christianum? Quid autem deo debeo, sicut denarium Caesari, nisi sanguinem quem pro me filius fudit ipsius? Quodsi deo quidem hominem et sanguinem meum debeo, ⁸⁴nunc vero in eo sum tempore, ut quod deo debeo expostuler, utique fraudem deo facio id agens, ne quod debeo solvam. ⁸⁵Bene observavi praeceptum Caesari reddens quae sunt Caesaris, deo vero quae sunt dei abnegans.

Math.
XXII, 21.

72. in hunc mundum *ABa*. 73. sed nec indici umquam tale *bcd e. Rhenanus*. sed nec indictum quam tale (talem *Aa*.) *ABa*. indictum quia tale *A. m. sec.* 74. ante christo *AB*. 75. hii ante (hi ante *Ba*.) Christianum *ABa*. is autem Christianus *A. m. sec.* 76. potes *Fr. Iunius*. 77. scriptum esse *Ios. Scaliger*. 78. me delator *AB*. 79. contra faciem faciens *Ba*, et libri scripti *Rhenani*. 80. mercedem *AB*. 81. tributarius tributariis *ABabc*. 82. ut quomodo *AB*. 83. eius vel hominem *AB*. verum homo christianus quid deo debeo *A. m. sec. in marg.* 84. cum vero *ABa*, prob. *Iunio*. 85. et bene observem *AB*.

iis, quae apud Cyprianum leguntur de libellaticis. (Rig.)

e. sanguine numerati] Sanguine Christi profuso et tamquam numerato pretio soluti.

f. antichristo iam instante] Haud aliter Iudas opus suum in hebdomadas Danielis usque ad decimum Severi annum producens antichristi adventum eo tempore praedixisse videtur. Refert Hieronymus in Catal. Scriptt. et Nicephor. Hist. Eccl. V, 35, in quo (inquit ibidem Hieronymus) erroris arguitur. Sed hoc ideo scripsit, quia magnitudo persecutionis praesentem mundi minabatur occasum. (Pamelina.)

g. scripturam esse] Videbatur reponendum Iosepho Scaligero scriptum esse. Sed scriptura est pro mandato (quo sensu etiam scriptum occurrit paulo infra in verbis „quasi et fugere scriptum permittat,“ in Cod. Theodos. VII, 20. cap. 13 „De quibus ad omnes militares iudices paria scripta direximus“) vel lege perscripta in sacris libris. De loco scripturae cf. De Idol. cap. 13.

h. qui ad eum] Puto rescribendum quia ad eum.

i. et monetam ipsius inscriptam nomine eius] Ignatius Epist. ad Magnesianos „ὁ θεοσεβὴς ἀνδρῶτος νομισμὰς ἐστὶ ἐνὸς θεοῦ χαράζδεν.“ (Rigalt.)

Cap. XIII.

Sed et omni ¹petenti me dabo in causa eleemosynae, non in concussariae. Petenti inquit^a. Porro^b qui ²concutit, non petit. Qui comminatur, si non acceperit, non postulat, sed extorquet. Non eleemosynam expectat qui non miserandus, sed timendus venit. Dabo igitur ³miseri cordiae, non timiditatis meae nomine, ubi qui accepit deum honorat et benedictionem mihi reddit, non ubi ⁴amplius et benefactum ⁵praestitisse se credit et praedam suam aspiciens dicit: ⁶De reatu. ⁷Irascar et in inimicum^d? Sed inimicitiae ⁸et alios habent titulos. Non tamen ⁹dixit traditorem aut persecutorem aut concussorem. Nam hic quanto magis carbonem acervare super caput, si me non ¹⁰redemero? Proinde^e, inquit, qui tibi tunicam sustulerit, vel etiam pallium concede. Ad eum pertinet, qui rem, non qui fidem meam eripere quaesierit. Concedam et pallium non minanti traditionem. Si minatus fuerit, etiam tunicam reposcam. Omnium iam nunc ¹¹domini sententiarum^f suae sunt et causae et regulae. Termini non ¹²in infinitum nec ad omnia spectant. ¹³Atque adeo omni ¹⁴petenti dari iubet, ipse signum petentibus non dat. Alioquin si omnibus passim petentibus dandum putas, tu mihi videris, non dico vinum ¹⁵febricitanti, sed etiam

Cap. XIII. 1. petenti AB. 2. concutit e. Rhenanus et Ciacconius. incutit ABabed. 3. misericordiae bde. Gorsianus. misericordiam reliqui. 4. amplius et ABa. amplius se reliqui, ex emendatione Rhenani. 5. praestitisse se credit ego. praestitisse credit bde. Rhenanus. praestitisset et reddit ABa. 6. de reatu est. e. Fulv. Ursinus. 7. Irascar et in inimicum ego. Irascar et inimicum ABabed. Pascam et inimicum e. Fulvius Ursinus. ulciscar et inimicum Latinus. Irascar et in amicum et ulcisciar inimicum (sc. convenit) et irascier inimicum (sive inimice) emendationes sunt a Rhenano propositae in ed. 1528. 8. et alios ABabed. alios e. 9. diu Rhenanus. 10. redimero AB, pro more. 11. domini sententiarum suae ego. dominicarum suae ABabed. dominicarum pronuntiationum sui e. dominicarum pronuntiationum suae Fulv. Ursinus. dominicarum sententiarum Latinus. 12. in infinitum e. Fulv. Ursinus. infiniti Latinus. infinitum reliqui. 13. Atque adeo ABabed. Atque adeo qui e. Fulv. Ursinus. At qui adeo Latinus. 14. petenti AB. 15. febrici tantum AB.

Cap. XIII. a. Petenti, inquit.] Cf. Evangel. Luc. VI, 30. Adv. Marcion. IV, 16.

b. Porro] V. De Corona cap. 7., ubi exempla huius particulae pro at, atenim, vel immo posita ex Tertulliani scriptis adnotavi.

c. De reatu.] Restus hoc lucrum est. Mali enim aut sceleris sibi non conscius a me concuti se passurus non fuisset.

d. Irascar et in inimicum?] Qui haec cum praegressis coniungant, sanum sensum nunquam extorquebunt. Verba sunt Christiani qui se redemit. Procul dubio, inquit, cum tu mihi me redimere licere ex lege scripturae neges, vel potius irasci in inimicum me inbebis, id quod scriptura, mi fallor, aperte vetat?

Cui respondet Tertullianus obiciens inimicitias et alios interdum habere titulos eoque nomine neque traditores neque persecutores neque concussores comprehendere debere aut eos esse quibus irasci a Christo vetemur. Huiusmodi homini enim, si quis se non redemerit, minime posse carbonem acervare super caput.

e. Proinde] Qui tibi tunicam sustulerit, inquit, ei proinde (h. e. aequo, pari modo) vel etiam pallium concede.

f. domini sententiarum] Libri habent dominicarum. Reposui domini sententiarum, quam veram esse emendationem ostendant quae sequuntur. Atque adeo omni petenti dari iubet, quae atque

venenum aut gladium mortem desideranti daturus. Facite ¹⁶autem LUC. XVI, 9 vobis amicos de mammona¹, quemodo intellegendum sit, parabola praemissa ¹⁷te doceat. Ad populum Iudaicum ¹⁸dictum, qui, commissam sibi rationem ¹⁹domini cum male administrasset, ²⁰deberet de ²¹mammonae ²²hominibus, quod nos eramus¹, amicos sibi potius prospicere quam inimicos, et ²³relevare nos a debitis peccatorum, quibus deo detinebamur, si nobis ²⁴id dominica ratione ²⁵conferrent, ut, cum coepisset ²⁶ab his deficere gratia, ad nostram fidem refugientes recipere in tabernacula aeterna. Quamvis nunc puta aliam interpretationem parabola² et sententiae istius, dum scias verisimile non esse, ut concussores nostri in amicitiam reducti per mammonam recipiant tunc nos in tabernacula aeterna. Sed quid non timiditas persuadebit? Quasi et fugere ²⁷scriptum permittat et redimere praecipiat. Parum denique est, si unus aut alius ²⁸ita eruitur¹. ²⁹Massaliter^k ³⁰totae ecclesiae tributum sibi ³¹irrogaverunt. Nescio dolendum an erubescendum sit, cum in matricibus ³²beneficiorum et ³³curiosorum¹ inter tabernarios et

16. autem om. AB. 17. te doceat ABabed. doceat c. 18. dictum ABabed. dicta c. Fulv. Ursinus. 19. domini om. AB. 20. debere a. 21. mammona Ap. 22. nominibus Latinus. homines A. m. sec. 23. relevare AB. Verba nos a debitis — ratione om. AB. 24. id ABabed. in Junius. de c. Latinus. 25. conferent et A. 26. ab huius c. Fulv. Ursinus. ab his A. 27. scriptum ABabed. tres Vaticani. scriptura c. Rhenanus, Latinus. 28. ita exuritur AB. 29. massaliter AB. 30. tot A. m. sec. 31. irrogaverint A. (irrogaverunt Ap.) irrogaverim B. irrogavere A. m. sec. 32. beneficiorum A. m. pr. et B. 33. curiosorum ABa. causarum A. m. sec.

subiecto careret. Scriptura dominica² orta est ex brevitate vocis *sententiarum*, quae coalebit cum praecedente *domini*.

g. Facite vobis amicos de mammona] Cf. Adv. Marcion. IV, 16.

h. quod nos eramus] Loquitur de tota humanitate.

i. eruitur] Redimitur ex periculo.

k. Massaliter] Serie capitum inuncta massam fecere vocatigium Christianorum. Sic Optatus libro secundo sub finem „Et tamen has plebes coegit innectere et inclinare cervicem et serie capitum inuncta massam penitentium facere.“ (Rigelt.) Cf. Adv. Valentin. cap. 16 „Sed enim exercitata et usu viliosa confedit, atque ita massaliter solidata defuit seorsum in materiae corporalem paratum.“ Adv. Hermog. cap. 30 „massalis illius motis argumenta portendant.“ Adv. Marcion. IV, 18 „reductam scilicet in dominum, ut in massalem suam sumam.“

l. beneficiorum et curiosorum] Beneficiorum dicebantur milites beneficio principis adsumpti ad officia seu ministeria certa. Neque apparebant principi mandatis exsequendis. Ex eorum schola seu corpore erant curiosi, cursus publici curae praepositi, qui et stationarii dicebantur, per stationes dispositi. Iis autem inter cetera hoc munus intingit lex prima C. de Curiosis, „ut crimine iudicibus nuntianda meminert.“ Ergo reorum nomina requirebant ac deferabant, ipsos reos anteabant tribunalibus et iudicio. Vetus historia passionis Fructuosi episcopi: „Virexerunt beneficiarii in domum eius.“ et paulo post: „Cui milites dixerunt: Veni, praeses te accersit“ aq. Scriptur anonymus vitae Chrysostomi apud Suidam: *ἰαρομενος ἐν τῷ κορυφαίῳ τῆς πόλεως*,“ et apud Euseb. Hist. Eccl. IX, 9 „*Βασιλευσίων ἵππευς αὐτὸν ἀπέμειν*.“ Huiusmodi autem officia tandem in praetervicationes et rapinas et

"*ianeos*" et fures balnearum" et "*aleones* et *lenones*" Christiani quoque vectigales continentur. Hanc episcopatus formam apostoli providentius condiderunt, "ut regno suo "*securi* frui possent, "*sub* obtentu "*procurandi*"? Scilicet enim talem pacem Christus ad patrem regrediens mandavit a militibus per "*Saturnalia*" redimendam!

34. *ianeos* AB. *Gorziensis* et *tres Vaticani*, prob. *Iunio*. *Ianios* a. *Hirsugiensis*. *Ianios* reliqui. 35. *aleones* et *leones* ABa. 36. *Christianis* Aa. *Christianus* A. 37. et regno B. 38. *secure* *Rhenanus*. 39. *sub* om. B. sibi obtentum *Rhenanus*. 40. *procurandi* bede. *procurando* a. *procurandae* AB. *procurandae* pacis A. n. sec., et A. *Neander*. 41. *saturnalia* AB. *Saturnalia* reliqui.

concussiones degeneravere, conniventibus plerumque hominum pessimorum improbitati beneficiariis et curiosis. Nam et ipsi pensionibus annuis aut mensuris corrupti tabernariorum, ganeonum, furum, lenonum scelera dissimulabant, ita ut domi servarent matriculas turpium huiusmodi pactionum. Cum igitur et in Christianis mandata principum sive procusulum aut praesidum tamquam in facinorosos atrociter exequerentur, tandem et istis Christiani quoque pecunias pactionis pensionibus numerare coeperunt. Hoc Septimius nomini Christiano turpe ac pudendum esse ait, in matricibus beneficiariorum et curiosorum inter ganeones et fures et tabernarios et lenones Christianos quoque vectigales censeri. (Rigalt.) De Tertulliani hoc loco adeas praeterea Salmas. ad Scriptorr. Hist. Aug. p. 5. et 29., qui refutat Casauboni interpretationem ad Sueton. Cafig. cap. 41 expositam. Cf. Tac. Guther. De Offic. Dom. Aug. III, 13. in Salengre Nov. Thes. Antiqu. Rom. tom. III, p. 531. et Dirksen Manuale s. v. *Beneficiarius* et s. v. *Curiosus*. Cf. de hoc loco etiam Maenterii Primordia Eccl. Afr. p. 197.

m. *ianeos*] Retinui librorum scripturam *ianeos*, quos interpreto homines alienorum marsupiorum amatores et saecularios, qui ad portas et circum ianuas aedium fere versantur. Rhenanus interpretatur circumforaneos, scilicet venditores et propolas. Pauli glossa p. 103. Muell. habet *Ianeus*, *ianitor*. Rigaltius, qui *Ianios* correxit, haec adnotavit: Laniorum tabernae in veterum scriptorum monumentis reperiuntur. Et Ianios in matricula tabernariorum censitos nemo ambigit. Itaque mendosum esse videatur, quod hic separatim notantur. Certe in exemplaribus antiquis

scriptum fuisse *ianios* et *ianeos* testatur Rhenanus. Quasi *ganeos* dixerit Septimius pro ganeonibus. Sic enim Ad Uxor. II, 6 „Audiat sane, inquit, audiat aliquid de scena, de taberna, de ganeis,“ quod in vulgatis editionibus depravatum antea legebatur de gehenna. Et in Ammiani Marcellini libro XVIII., ubi legitur „per *ianos* et fora clamitant“ legendum „per *ganeas* et fora.“ Verumtamen cum illius aevi Christianos tantum ab sanguine et cruore abhorruisse sciamus, ut etiam a botulis et ceteris huiusmodi edulis studiosissime abstinere, facile mihi persuaderi patiar, Tertullianum hoc loco Ianios ab generali tabernariorum appellatione exemisse, quo magis negotii, de quo agitur, fositatem extolleret.

n. fures balnearum] Hoc commemorat etiam Apolog. cap. 44, ubi dicuntur *lavanium praedones*, et De Idol. cap. 5. Cf. Diog. Laert. VI, 52. Catull. XXXIII. l. Ovid. A. A. III, 639. Petron. Satyr. cap. 30. Plant. Rud. IV, 2, 118. Paul. Dig. V, 3. §. 5. Coll. LL. M. VII, 4. fr. 3. de fur. balnear. 47, 17. Glossa. Valca. col. 407 „*Balarevξένους*, Fur balnearum.“

o. sub obtentu procurandi?] *Donis* et tributis tractantes cum ecclesiae Christianae inimicis speciem praebere solent tamquam ecclesiae securitas sibi curae et cordi sit, dum nihil nisi ipsorum spectant, ut scilicet regno suo secunda pace frui possint.

p. per Saturnalia] (Saturnaliū veli „Saturnaliciorum nomine, inquit Rhenanus, munera intellegit, qualia in Saturnaliis ultro citroque solebant a Romanis missitari.“ Ael. Spartian. Vit. Adriani p. 8. ed. Salm. „Iis quos ad militiam ipse per se vocavit, equos, mules, vestes, sumptus et omnem ornatum semper exhibuit. Saturnalia et sigillaria frequenter amicis inopinantibus misit.“

Sed quomodo colligemus^a, inquis, quomodo dominica sollemnia Cap. XIV. celebrabimus? Utique quomodo et apostoli, fide, non pecunia tuti, quae fides si montem transferre potest, multo magis militem. Esto sapientia, non praemio cautus. Neque enim statim et a populo eris tutus^b, si officia militaria redemeris. Una ergo tibi et fides et et sapientia ad tutelam opus est, quibus non adhibitis et redemptionem tuam^c potes perdere, ²adhibitis haud redemptionem ³desiderare. Postremo si colligere interdiu non potes, habes noctem, ⁴lucē Christi ⁵luminosa adversus eam. Non potes discurrere per singulos^d. ⁶Sit tibi et in tribus ecclesia. Melius est, turbas tuas^e aliquando non videas, quam addicas^f. Serva Christo virginem spon- sam; nemo quaestum de ea faciat. ⁷Haec tibi, frater, dura forsitan et intolerabilia videntur, ⁸sed recita deum dixisse, Qui capit, ⁹capiat, id est, Qui non ⁹capit, discedat. Non potest qui pati timet eius esse qui passus est. At qui pati non timet, iste perfectus erit in dilectione, utique dei. Perfecta enim dilectio foras mittit ¹⁰timorem. ¹⁰Et ideo multi vocati, pauci electi. Non quaeritur qui latam viam sequi paratus sit, sed qui angustam^g. Et ideo ¹¹para-

Maub.
XIX, 12.

I Job. IV, 18.

Maub.
XXII, 14.

Cap. XIV. 1. potest B. 2. adhibitis aut *Aqa*. adhibitis autem AB. 3. non desiderare A. m. sec. 4. lucem *Rhenanus*. 5. luminosa *Ios. Scaliger*. luminosi *ABabede*. luminosam e. *Fula. Urrinus*. Verba adversus eam *Rigaltius inducenda putat*. 6. si tibi est in *ABA*. 7. et haec tibi AB. 8. sed reputa deum *Iunius*. sed recita eum B. m. sec. Sed recogita deum *Rhenanus*. 9. capiat vel qui AB. 10. Verba Et ideo suspecta habuit *Iunius*. 11. paracitus AB.

Saturnalia Saturnalicia appellat *Tertullianus* etiam De Idololatria cap. 10. quem legum vide.

Cap. XIV. a. quomodo colligemus] *Πῶς συναρπάξωμεν*. *Irenaeus* III, 3 „Confundimus omnes eos, qui quoquo modo vel per sui placentiam malam vel vanam gloriam vel per caecitatem et malam potentiam praeterquam oportet colligunt.“ *Optatus* libro II. „Non enim grex aut populus appellandi fuerunt pauci, qui inter quadraginta et quod excurrit basilicas locum ubi colligerent non habebant.“ (*Rigalt*). *Afanasius Bibliothecarius* in Praefat. ad Octavam Synodum: „Favebat autem his quidam senator saecularis administrationis, fungens officio a secretis, nomine *Photius*, qui ad patriarchale conscendere fastidium affectans cum eis seorsum colligebat.“ Acta SS. Saturnini et soc. n. 6 „Christiani sumus nos, nos, inquit, colligimus.“ Acta S. *Philippi Mart.* „ait Bassus: Legem Imperatoris sapientis nusquam colligere Christianos.“ V. Du Can-

gii Glossar. Med. et Inf. Latin. s. v. Colligere et s. v. Collecta n. 4 et 6. (ed. nov. tom. II, p. 432.)

b. et a populo eris tutus] Etsi nummis oblati concussos illos beneficiarios et curiosos placaveris pacemque ab iis redemeris, non statim a populi furentis rabie tutus eris. (*Rigalt*.)

c. Non potes discurrere per singulos.] Ex mente adversarii facta obiectio altera, cui *Septimius* verbis scripturae occurrit.

d. turbas tuas] h. e. collectas fratrum Christianorum.

e. quam addicas.] Nempe tributariae servituti, ait *Rigaltius*. Aliter *Iunius*, qui explicat „sic imprudentia et importunitate tua exponas adversaria, ut et vendidisses addictam pretio.“ Res eodem reddit. De ellipsi condicionalis particulae si aliis locis adnotatum est.

f. sed qui angustam.] Cf. *Evang. Matth.* VII, 13. *Luc.* XIII, 24.

clatus necessarius, deductor omnium veritatum¹², exhortator omnium tolerantiarum. Quem quis recuperant, neque fugere persecutionem neque redimere noverunt, habentes ipsum qui pro nobis erit, sicut¹³ locuturus¹⁴ in interrogatione, ita iuvaturus in passione.

12. locuturus *bode*. locutus *ABa*. 13. in om. *AB*. 14. ita vivamus in passione *AB*. Quinti Septimi Florentis Tertulliani de fuga in persecutione liber finit. Eiusdem ad Scarpulam liber incipit *B*. Explicit liber Tertulliani de persecutione. Incipit liber Tertulliani ad scarpulam. *Exp*.

g. deductor omnium veritatum] Cf. supra cap. 1.

SCORPIACE.

In scripturae discrepantia verbis scriptoris subiecta

- A* significat codicem Agebardinum (*A* ex collatione Hildebrandi, *A*^β ex collatione Steph. Baluzii).
- B* - editionem principem Io. Gangneii anni MDXLV: Signum *Bmg.* denotat scripturam in margine eius editionis adnotatam.
- C* - - Sigism. Gelenii a. MDLXII., quae editio innititur codice Britannico, Masburensi.
- a* - - Iac. Pamelii a. MDLXXIX.
- b* - - Nicol. Rigaltii anni MDCXXXIV.
-

' S C O R P I A C E '.

¹Magnum de modico malum ²scorpio terra suppurat. Tot Cap. I. venena ⁴quot genera, tot pernicies quot et species, tot dolores quot et colores. Nicander ⁵scribit et pingit. Et tamen unus omnium

1. INCIPIT SCORPIACE. LEGE FELICITER. *Ap.* Q. SEPTIMI FLORENTIS TERTVLLIANI CARTHAGINENSIS contra Gnosticos Scorpiacum. *BC.* Q. SEPTIMI FLORENTIS TERTVLLIANI CARTHAGINIENSIS PRESBYTERI ADVERSVS GNOSTICOS SCORPIACVM DE BONO MARTYRII. *a.* Q. SEPTIMI FLOR. TERTVLLIANI SCORPIACE. *b.*

Cap. 1. 2. Macnum de modico *Ap.* 3. scorpio *AB.* scorpium *Ca.* scorprios *b. Fulv. Ursinus et Jos. Mercerus.* 4. quot genera *ABb.* quot ingenia *BmgCa.* quot et genera *Ciacconius.* 5. et scribit ego. et scripsit *A.* scribit reliqui.

a. SCORPIACE.] In codice Agobardi librum De Praescriptione Haereticorum proxime sequitur Scorpiace qui liber in vulgatis editionibus inscribitur: Adversus Gnosticos Scorpiacum De Bono Martyrii. [*De Bono Martyrii* adiecit Iac. Pamelinus ex cap. 2.] Nos veteres membranas secuti appellavimus Scorpiacen sive De Scorpiace. Nam et ita inscribitur, ut De Praescriptione Haereticorum, et Exhortatio Castitatis. Tertullianus huic opusculo sane eleganti titulum fecit Scorpiacen Graecorum more, qui et *σχορπιακὴν ἀντίδοτον* dicunt. Apud Hieronymum libro Adv. Vigilantium [tom. IV, p. 285. ed. Benedict.]: „Scribit adversum haeresim tuam, quae olim erupit adversum ecclesiam (ne et in hoc quasi repperit novi sceleris glorieris) Tertullianus, vir eruditissimus, insignis volumen, quod *Scorpiacum* vocat rectissimo nomine, quia arcuato vulnere in ecclesiae corpus venena diffundit, quae olim appellabatur Calna haeresis, et multo tempore dormiens vel sepulta nunc a Dormitatio suscitata est. Miror quod non dicas nequaquam perpetranda martyria; Deum enim, qui sanguinem hircorum taurorumque non quaerat, multo magis

hominum non requirere.“ (Rigalt.) Iac. Pamelinus Scorpiacen Tertulliani cum in ceteros Gnosticos, tam proprie contra Scorpionum haereticum scriptum putat idque libri sui inscriptione auctorem significasse. Opinio Pamelli nititur loco Optati Milevit. De Schism. Donat. IV, p. 91 (ed. Prior.) „Talis sermo est et Corpiani haeretici, qui negabat debere esse martyria, sed venena sua sibi serpent, ne eorum relatio auditum intellectus simplices vel leviter vexet. Huius igitur sermo est, qui vitandus est, ne serpent sicut cancer.“ Sed ut vera sit *Scorpiani* scriptura nominis ab Optato memorati (libri scripti variant partim habentes *Corpiani*, partim *Scaepiani*, partim *Scorpiani*), hoc certe mirificum esset, Tertullianum, in quem hominem proprio refutandum hoc opusculo invectus sit, eius nominis per totum librum praeter quam titulus significet, mentionem ullam non fecisse, neque Hieronymum loco citato de hoc Scorpiano commemorasse.

b. Nicander] V. Nicandri Theriac. v. 769 sqq., qui octo species scorpionum enumerat et colore et veneno diversas.

violentiae gestus de cauda nocere, quae cauda erit ⁶quodcumque de postumo corporis propagatur et verberat. ⁷Proinde scorpium series illa nodorum venenata intrinsecus ⁸venula ⁹subtilis arcuato impetu ¹⁰insurgens hamatile spiculum in summo tormenti ratione ¹¹stringit. Unde et bellicam machinam ¹²retractu tela vegetantem de scorpione nominant. Id spiculum et fistula est patula tenuitate ¹³in vulnus ¹⁴et virus, qua figit, effundit. Familiare periculi tempus ¹⁵aestas; Austro et Africo saevitia velificat. In remediis naturalia ¹⁶plurimum; aliquid et magia circumfigat; medicina cum ferro ¹⁷et poculo occurrit. ¹⁸Nam et praebibunt ¹⁹quidam festinando tutelam; sed concubitus exhaurit, et denuo sitiunt. Nobis fides praesidium, si non et ipsa percutitur diffidentia, ²⁰signandi statim et adiurandi et ²¹unguendi ²²bestia calcem. Hoc denique modo etiam ethnicis saepe subvenimus, donati a deo ea potestate quam apostolus dedicavit cum morsum viperæ sprevit. Quid ergo promittit stilus

6. quodcumque *Ab.* 7. perinde ut scorpium *C.* Proinde scorpium *Franc. Iunius.* 8. venulas *B.* 9. subtilis *Ab.* 10. stringit *Ab.* restringit *Bmg.* restringens *Bca.* 11. et retractu *B.* 12. id vulnus *C.* 13. et virus om. *A.* 14. aestas *a.* 15. plurimum *Bca.* plur. *Ap.* plurima *b. Fulvius Ursinus.* 16. et populo *Ab.* 17. Nam praebibunt *Ab.* Iam et praebibunt *Franc. Iunius.* 18. quaedam festinando *Fulv. Ursinus.* 19. signando statim et adiurando *Fulv. Ursinus.* 20. unguendi (ungendi *B.*) *ABCa.* unguendo *Fulv. Ursinus.* urgendi *c. Latinus.* 21. bestiae calcem *ABCab.* bestia calcem *Franc. Iunius.*

c. arcuato impetu] Hieronym. In Joel. prooemio „Insurgat licet scorpio et arcuato vulnere ferire conetur.“

d. tormenti ratione] Id tormentum describit Vitruv. De Archit. X, 15. Veget. De Re Milit. IV, 22. Lipa. Poliorc. III, 4. p. 578. ed. Vesal.

e. qua figit, effundit.] Isidor. Orig. XVIII, 8 „Scorpio est sagitta venenata arcu vel tormentis excussa, quae, dum ad hominem venerit, virus, qua figit, infundit, unde et scorpio nomen accepit.“

f. saevitia velificat.] Austro et Africo saevitia secundis sibi ventis utitur iisque adiutoribus crescit.

g. naturalia plurimum] Enumerat Nicander Ther. inde a versu 837., Plin. XI, 25.

h. concubitus exhaurit] Quod scilicet praebiberunt remedium, Veneris ardore exhauritur.

i. diffidentia] Si quis a scorpione petitus se non diffidat his tribus, signando scilicet, adiurando et unguendo sibi mederi posse.

k. et unguendi bestia calcem.] Valens calci inflicto Christianus fide sua tutus cruce signat, per nomen Christi

adiurat, bestiae denique illis succo et sanie medicat. Rigaltius scripsit *arguendi bestias calcem* ex emendatione Fulvii Ursini et interpretatus est ita: Urgere bestiae calcem idem est atque urgere bestiam calca. Ipse mox dicit: At tu fides si vigilat, ibidem scorpio pro sole anathema invalido. Invalidere scorpio solam est urgere bestiae calcem. Ait autem Christus Lucae X, 19 „Ecce dedi vobis potestatem calcandi supra serpentes et scorpiones.“

l. apostolus dedicavit] Act. Apost. XXVIII, 3 sqq. Verbum *dedicare* pro initiare, inchoare, primum iastinare, familiaris est Tertulliano. Sic Apolog. cap. 12 „in patibulo primum corpus dei vestri *dedicatur*.“ Ad Nat. I, 18 „Crucis vero novitatem numerosae, abstrusae Regulus vester libenter *dedicavit*.“ De Paenit. cap. 2 „iam inde in semetipso paenitentiam *dedicavit*.“ De Anima cap. 19 „Meatior si non statim infans ut vitam vagus salutavit, hoc ipsum se testatur sensitisse atque intellexisse, quod natus est, omnes simul ibidem *dedicans* sensus.“ Apolog. cap. 5 „Sed tali *dedicatore* damnationis nostrae etiam gloriamur.“ De Carne cap. 17 „novae na-

iste, si fides de suo ²²tuta est? ²³Ut et alias ²⁴de suo tuta sit, cum ²⁵suos scorpiones ²⁶patitur. Acerba medicritas ²⁷et istis et genus varium, et uno modo armantur, et certo tempore subornantur, nec alio quam ardoris. Hoc apud Christianos persecutio est. Cum igitur fides aestuat et ecclesia exurit de figura rubi, tunc Gnostici erumpunt, tunc Valentiniani proserpunt, tunc omnes martyriorum refragatiles ebulliunt ²⁸calentes et ipsi offendere, figere, occidere. Nam ²⁹quod sciant multos simplices ac rudes tum infirmos, plerisque vero ³⁰in ventum et si placuerit Christianos, ³¹numquam magis admodos sapiunt, quam cum aditus animae formido laxavit, ³²praesertim cum aliqua iam atrocitas fidem martyrum coronavit. Itaque primo trahentes adhuc caudam de ³³affectibus applicant aut quasi in vacuum flagellant: Haecine pati homines innocentes? ³⁴Ut putes fratrem aut de melioribus ethnicum. Sicine tractari sectam nomini molestam? Dehinc adigunt: Perire homines ³⁵sine causa. Perire enim, et sine causa, prima fixura. Exinde iam ³⁶caedunt. Sed nesciunt simplices animae, quid

22. tuta est Ab. tuta sit reliqui. 23. ut et alias (Ap)BCb. et alias A^a. Franc. Junius. 24. ut de suo Junius. 25. suo scorpiones B. suo scorpione Ursinus. 26. patitur acerba B. patitur acerbam Ursinus. 27. et isti BCa. Ursinus. 28. calentes a. 29. quod sciam ABmg. 30. in ventum et si ACb. invento et si B. inventum et si Bmg. in ventum si a. 31. numquam A^a. 32. praesertim cum aliqua iam ego. praesertim cum aliqua Ab. praesertim si aliqua iam reliqui. 33. affectibus applicant A^a. 34. ut puta a., probante Junio. 35. et sine causa BCab. sine causa A. 36. cedunt B.

trivialis dedicat." Hieronym. Epist. LXXIX. „qui primus ab apostolis baptizatus salutem gentium dedicavit." Cyprian. Epist. XXXIII. de lectore „Hoc die suspicatus est, dum dedicat lectionem." Commodian. Instr. LIII (II, 11, 14. mese edit.) „Ille parat dona, ille pro victoria laetus suscipit, et proprium satellem dedicat esse." Plura exempla citis vultis si desideras, ades Alex. Nazoecium Comment. in Mutil. Camp. Amphib. Titulum inserto Poloni Suppl. Graevii Thes. Antiq. Rom. tom. V, p. 593 sqq.

m. de figura rubi] Exod. III, 2.

n. calentes et ipsi offendere] Verissima scriptura. Etenim scorpiones incalcescentibus venenum inardescit. Hinc supra dixerat „familiare periculi tempus aetas; Austro et Africo saevitia vellebat," et deinde „et certe tempore subornantur nec illo quum ardoris." Cf. Plin. Hist. Nat. XI, 25 „Venenum omnis medio die cum incanduerit solis ardoribus."

o. in ventum] Quos dicit in ventum

TERTULLIANI OPP. ED. ORHLER. TOM. I.

Christianos quosnam intellegat, verba et si placuerit, quae subsequuntur, applicant, scilicet quorum fides cuius sursum obnoxia est quique non constantia gubernatrice verificant sed vela dent ventis.

p. de affectibus applicant] Affectus movendo blande ac molliter accedunt et caudam applicant quos mox laesuri sunt.

q. Haecine pati] Haec dicuntur a persona Gnostici accedentis ad Christianos simplices et formidantes. Tam blande autem agit haereticus in scorpione, ut putes fratrem aut de melioribus ethnicum aliquem ad te accessisse. Nota gradationem: primo applicant caudam aut quasi in vacuum flagellant, deinde adigunt, exinde caedunt.

r. Perire enim, et sine causa] Haec verba, quae primam fixuram appellat, sunt Tertulliani Gnosticorum dicta cum indignatione exsistentis. Etenim dicebant perire qui martyria subirent et perire sine causa. Quasi perirent, qui deo impendebant! Aut quasi sine causa, qui pro Christi nomine! (Higalt.)

Psalm.
XLIX, 13.
Ezech.
XXXIII, 11.

quomodo scriptum sit, ubi et quando et coram quibus confitendum, nisi quod nec simplicitas ista, sed vanitas, immo dementia pro deo mori, "ut qui me salvum faciat. Si is "occidit, "qui salvum facere debebit? Semel Christus pro nobis obiit, semel occisus est, ne occideremur. Si vicem repetit, num et ille salutem de mea nece expectat? An deus hominum sanguinem flagitat, maxime si taurorum et hircorum recusat"? Certe peccatoris paenitentiam mavult quam mortem. Et quomodo non "peccatorum desiderat mortem? "Haec et si qua alia "adinventa" haereticorum venenorum quem non vel in scrupulum figant, si non in "exitium vel in bilem, si non in mortem? At tu, si fides vigilat, ibidem "scorpio pro solea anathema inlidito et relinquo "in suo sopore morientem. Ceterum, si plagam satiaverit, intonat virus, et properat in viscera; statim omnes pristini sensus retorpescent, sanguis animi "gelascit, "caro spiritus exolescet, nausea nominis "inacrescit". Iam et ipsa mens sibi, quo vomat, quaerit, "atque ita semel "infirmis, qua percussa est, sauciatam fidem vel in "haeresim vel in "saeculum "expirat. "Et nunc praesentia rerum est medius "ardor, ipsa canicula persecutionis, "ab ipso scilicet cynocephalo.

37. ut qui BCa. Et quis b. Fulv. Ursinus. In A. quid fuerit hodie erui aequit. 38. occidet Ab. 39. quis salvum Ca. 40. peccatorum non a. 41. Haec est et si A. 42. adinventa BCa. admenta Ab. 43. exitum a. actu B. 44. in suo pure morientem Iunius. 45. gelascit A. 46. carne ab. In A. verba caro spiritus exolescet sunt omissa. 47. inagrescit ACa. magrescit B. inacrescit alii. 48. atque Ab. ut quae BCa. 49. infirmis quae percussa est ego. infirmis quae percussa est Ab. infirmis quae percussa B. infirmis quae percussa Ca. 50. heresim A. haeresim B. 51. saeculum AB. 52. expirat ABab. expuat C. 53. Et nunc praesentia rerum ABb. Et in praesentiarum Ca. 54. ador A. 55. ab ipso Ab. ab isto reliqui.

s. quid quomodo] V. quae adnotavi ad De Fuga in Persecut. cap. 8. Quomodo autem hic est pro Quo sensu.

t. Semel] V. quae adnotavi ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

a. si taurorum et hircorum recusat?]

Cf. verba Hieronymi ab Rigaltio in annotatione ad huius libri inscriptionem citata.

v. adinventa] Rigaltius edidit ex Agobardino admenta, citans Gloss. Vett. [Cf. Vulcan. 15, 20.] „Ammentum, Ἀμμή λάρυγξ, λάρυγξ ἐστὶν ὅθεν κατέχεται ἡ λάρυγξ.“ Cf. adnot. ad Ad Natt. I, 10. Sed haec Agobardini scriptura quin falsa sit, non est quod dubites. Quid enim ammentis edm venenis? aut qua ratione figere dicuntur ipsa ammenta, quod tantum missilium est? Reposui adinventa ex editione principe, per quae significantur ingeniose excogitata et ceteris addita. Vocabulum est ICtorum. Coll. LL. M.

XV, 3 „Exquisita et adinventa commenta.“ Fr. 28. pr. de poen. 48, 19 „Quod postea id genus poenae adinventum est“ w. ibidem] h. e. illico. Cf. ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

x. in suo sopore] Bene Franc. Iunius „in suo pure morientem.“ Scripturam tamen mutare nolui, cum et vulgata habeat quo defendatur. Soporem dicit cuius causa erat illisio.

y. plagam satiaverit] Si iaculum penetravit adactum in vulnus venenoque circum omnia replevit.

z. nausea nominis] Puta Christiani.

a. inacrescit.] De verbo *inacrescere* vel *inacrescere* v. Gronov. Observat. II, 21. p. 196. ed. Frotsch., Heinsium ad Ovidii Remed. Am. v. 307., Intell. ad Quintil. Declam. VIII, 1. et ad Apul. Metam. V, 10. p. 341.

b. cynocephalo.] Diabolo, camina invidia genus humanum vexante. (Rigalt.)

Alios ignis, alios gladius, alios bestiae Christianos probaverunt, "alii fustibus interim et ungulis insuper" degustata martyria in carcere esuriunt. Nos "ipsi ut lepores, destinata venatio, de longinquo obsidemur, et haeretici ex more grassantur. Itaque tempus admonuit adversus nostrates bestiolas "nostram mederi "theriacam" "stilo temperare. Qui legeris, biberis. "Nec "amarum potio". Si Psalm. XI, 7. eloquia domini dulcia super mella et favos, inde pigmenta sunt. Si lacte et melle promissio dei manat, hoc sapiunt quae illuc fa- Exod. III, 17. ciunt. Vae autem qui dulce in amarum et lumen in tenebras con- Ies. V, 20. vertunt! Perinde enim et qui martyriis "refragantur salutem" "perditionem interpretantes tam dulce in amarum quam lucem "in tenebras reformant, atque ita miserrimam hanc vitam illi beatissimae praevertendo tam amarum "pro dulce" quam tenebras pro luce supponunt.

Sed nondum de bono ¹ martyri, ² nisi de debito primum, ³ nec ante Cap. II. de utilitate eius, quam de necessitate ⁴ discendum. Auctoritas divina praecedit, an ⁵ tale quid voluerit atque mandaverit deus, ut qui negant bonum non ⁶ suadeantur ⁷ accommodum, nisi cum subacti fuerint.

56. alios fustibus A. 57. degustato martyrio Ca. 58. ipsi ut Ab. Fulv. Ursinus. ipsius BCa. 59. nostram mederi A. nostrati mederi B. nostrate Ca. promptam mederi b. 60. theriacam (theriacam A.) ABmg. scorpiacam B. scorpiacum Ca. 61. stilo A. 62. Nec (Ap) BCa. Non (Ab) b. 63. amara enim Latinus. 64. refrangantur Ab. 65. perditione B. 66. in tenebris A. 67. pro dulce A. pro dulci reliqui.

Cap. II. 1. martyri A. 2. nisi de debito Ciacconius. nisi debito ABCab. 3. nec ante de Cab. negant et de A. negant de B. 4. dicendum Latinus, prob. Junio. 5. tale qui B. 6. suadentur Ap. 7. accommodum Ab. ad commodum BCa.

Iac. Pamelius et Franc. Junius cum aliis per cynocephalum intellegi putant Severum Imperatorem aut Plantianum praefectum, de quo v. Reimar. ad Dion. Cass. LXXV, 14.

c. mederi theriacam] Mederi est infinitivus Graeco more positus pendens ab voce theriacam aut a verbo temperare. Cf. Apolog. cap. 22 „utriusque nominis testes esse vel magi adsunt.“ Ibid. cap. 39 „Post aquam manualet et lumina, ut quisque de scripturis sanctis vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium deo canere.“ Minuc. Felic. Octav. cap. 40 „Post haec laeti hilaresque discussimus, Caecilius, quod crediderit, Octavius gaudere, quod vicerit.“

d. Nec amarum potio.] Graecismus, cuius apud Tertullianum frequens est usus. Exemplum alio loco addam.

e. pro dulce] Servatam volui Agobardini libri scripturam dulce pro aliorum

dulci. Cf. de hoc ablativo interpr. ad Ovid. Metam. XV, 743. et ad Heroid. VIII, 64. XVI, 277. Sanct. Minerv. II, 7. Ruhnken ad Cic. De Nat. Deor. I, 21. p. 93. Cr.

Cap. II. a. nisi cum subacti fuerint.] Ait Tertullianus eos, qui negant bonum esse martyrium, non prius suaderi debere bonum esse et commodum, quam divinarum scripturarum auctoritate subacti fuerint credere necessarium esse ad salutem martyrium. Nam hoc evicto facile obtineri, ut credant non modo bonum esse, sed et commodum atque utile. (Rigalt.) Duo sunt, inquit auctor, hominum genera, quibus scribo, imperiti atque haeretici. Imperitis suadeo praemium, doceo officium, quo assequantur praemium. Atque hi prius docendi quam movendi. Haereticis nec suadeo praemium, sed revinco obduratum illorum animam auctoritate allata dei. Turpiter

Ad officium haereticos compelli non illic dignum est. Duritia vincenda est, non suadenda. Et utique satis optimum praedjudicabitur quod probabilitur a deo constitutum atque praecipuum. Sustineant evangelia paulisper, dum radicem eorum exprimo legem, dum inde elicto dei voluntatem unde et ipsum recognosco: Ego sum, inquit, deus deus tuus qui te eduxi de terra Aegypti. Non erunt tibi dii alii praeter me. Non facies tibi simulacrum eorum quae in caelo et quae in terra deorsum et quae in mari infra terram. Non adorabis ea, neque famulaberis eis. Ego enim dominus deus tuus. Item in eadem Exodo: Ipsi vidistis, quod de caelo locutus ad vos sum. Non facietis vobis deos argenteos, et deos aureos non facietis vobis. Secundum haec et in Deuteronomio: Audi Israël, dominus deus tuus unus est, et diliges dominum deum tuum ex toto corde tuo et totis viribus tuis et ex tota anima tua. Et rursus: Nec obliviscaris domini dei tui, qui te eduxit de terra Aegypti ex domo servitutis. Dominum deum tuum timebis, et illi famulaberis soli, et illi adglutinaberis,

Exod.
XX, 2 sq.

Exod. XX, 22.

Deut.
VI, 4 sqq.

8. illic dignum A. inlici dignum B. 9. legem Cab. legimus Aq. legamus AB. 10. inquit AB. 11. deus deus ABC. dominus deus a. deus b. 12. dii alii Ab. dei alii a. alii dii B. alii C. 13. eorum om. A. 14. adorabis A. 15. famulaberis Ab. servies BCa. 16. Ego enim dominus deus tuus BC. Ego enim sum dominus deus tuus ab. Ego enim deus deus tuus A. 17. eodem exhodo A. 18. vobis deos Aab. inibi deos BC. 19. aureos et argenteos non facietis a. 20. deus deus tuus A. 21. et ex tota anima tua et ex totis viribus tuis ab. 22. Nec B. Ne Cab. Verba ex toto corde — — oblitiscaris domini dei tui om. A. 23. egypti A. 24. ex domo A. e domo Fr. Iunius. et domo BCab. 25. et illi glat..... et in nomine A.

bane auctore abstantur qui ad firmandam suam tyrannidem in causa fidei hunc locum detorserunt. Non docentur fidem haeretici, sed revincuntur infidelitatis nomine ex auctoritate verbi. (Franc. Junius.)

b. Ad officium haereticos compelli] Gnostici martyria nec bona nec utilia apud deum esse dicebant adeoque non adpetenda Christianis. Septimius adversus id genus haereticos sic agendum sibi non esse ait, ut blandis aut subtilibus rationum illecebris suadeantur utilia esse martyria, sed in ipso iam limine disputationis vim adhibendam, qua compulsi coactique sentiant necessaria esse. Etenim ea fortiter obiri deum velle, deum lobere. Itaque verbi divini auctoritatem, vires et copias divinas, arma caelestia intemptat. Aciem scripturarum instruit. His gladiis compellit haereticos ad officium, his crucibus atque tormen-

tis duritiam eorum frangit atque subigit. Et consentanea loquuntur ista, quae ad Scapulam dixit: „Religionis non esse cogere religionem,“ quae apostate suscipi debeat, non vi. Nimirum eo sermone vim abdicandum esse contendit, quae corpus hominis vexat aut necat, eamque vim in huiusmodi negotiis absurdam atque inutilem ideo damnet, quod hypocrisis quidem faciat, minimas autem religioes, necum Christianos. (Rigalt.)

c. non suadenda.] De structura verbi suadere cum accusativo cf. Tertull. De Hab. Muliebri cap. 1 „Tu es, quae cum suavisit, quem diabolum aggredi non vult.“ V. interpret. ad Apul. Metam. IX, 25. p. 642. Burm. ad Phaedr. I, 15, 6. ad Ovid. Heroid. XVII, 185. et ad Petron. cap. 46. Raddimanni Inst. Gramm. Lat. II, 148 sq.

d. Sustineant] V. adnotata ad De Faga cap. 11.

et in nomine eius deierabis. Non ibitis post deos ²⁶alienos et deos nationum, quae circum vos, ²⁷quia et deus aemulator dominus deus tuus in te, et ne iratus indignetur et exterminet te a facie terrae. Sed et proponens ²⁸benedictiones et maledictiones: Benedictiones, ^{Deut. XI, 27 sqq.} ²⁹inquit, si audieritis praecepta domini dei vestri, quaecumque ego praecipio vobis ³⁰hodie, et non erraveritis de via quam mandavi vobis, ut abeuntes servatis ³¹deis aliis, quos non scitis. De quibus omniariam extirpatis: Perditione perdetis omnia loca, in ^{Deut. XII, 2 sqq.} quibus servierunt nationes ³²deis suis, quas vos possidebitis hereditate, ³³super montes et colles ³⁴et sub ³⁵arbores densas, quasque effoditis ³⁶aras eorum, evertetis et comminuetis ³⁷stacula eorum, et exciditis ³⁸lucos eorum, ³⁹et sculptilia ⁴⁰ipsorum deorum coneremabitis igni, et disperdetis ⁴¹nomen eorum de loco illo. Adhuc ingarit, cum introissent terram promissionis et exterminassent nationes eius: Cave tibi, ne sequaris ⁴²eas, posteaquam exterminatae ^{Deut. XII, 30.} fuerint a facie tua, ne requisieris deos illarum dicens, Quemadmodum faciunt nationes ⁴³deis suis, ⁴⁴ut et ego ita faciam. ⁴⁵Sed et, Si ipse propheta, inquit, exsurrexerit in te ⁴⁶aut somnium somnians, et dederit tibi signum vel ostentum, et ⁴⁷venerit, et dixerit, Eamus et serviamus ⁴⁸diis aliis, quos non scitis, ne audiat sermonem prophetae aut somniatoris illius, quia ⁴⁹temptat vos deus vester, ⁵⁰an ex toto corde vestro et ex tota anima ⁵¹vestra timeatis deum. ⁵²Post dominum deum vestrum abibitis, ⁵³et hunc timebitis, et praecepta eius custodietis, et vocem eius

26. alienos et deos nationum ego. alienos ex deos nationum A. alienos ex deis nationum b. aliorum ex deis nationum Fr. Iunius. aliorum et deos nationum reliqui. 27. quia et deus aemulator dominus deus tuus in te, et ne BC. quia deus aemulator dominus deus tuus in te, et ne (ut ne Iunius.) a. quia aemulatur deus deus tuus in te, ne Ab. 28. benedictionem et maledictionem. Benedictionem a. 29. inquit Aß. 30. hodie et non Ab. hodie, ne erraveritis BC. hodie, maledictionem, si a. hodie, et maledictionem, si non audieritis praecepta domini dei nostri, quaecumque ego praecipio vobis hodie et erraveritis Fr. Iunius. 31. deis A. 32. deis A. Voc. suis om. a. 33. subter montes b. Quid in A. fuerit scriptum hodie nequit dignosci. 34. et sub arbores Aßb. et arbores Ca. 35. et sub arbore densa quaque Fr. Iunius. 36. aras eorum BC. aras ..... A. aras earum ab. 37. stacula eorum ABC. stacula earum ab. 38. lucos eorum BC. lucos ..... A. lucos earum ab. 39. et sculptilia BCa. et sculptilia b. et capitilia A. 40. ipsorum deorum BCb. ipsorum de eorum Aßp. deorum ipsarum a. 41. nomen illorum de loco illo Aß. 42. ea posteaquam exterminata A. 43. deis A. 44. ut et ego ABC. et ego ab. 45. Sed et si ipse BCa. Sed et id si b. sed et ipsi A. 46. aut om. A. 47. venerit AßBC. evererit (Aß)ab. 48. diis Aß. 49. temptat vos deus deus vester A. 50. an ex toto Ab. ex toto BC. ut sciat si ex toto a. 51. vestra ametis deum Fr. Iunius. 52. Post deum vestrum BCa. 53. ut hunc A. Verba et praecepta eius custodietis om. A.

a. aras eorum] Restitui tribus locis eorum pro earum ex librorum vetustorum auctoritate. Synecosis species admodum vulgaris.

f. ut et ego ita faciam.] Reposui ut particulam, quae adhortantis aut optantis hic est.

[illegible][illegible]

Digitized by Google

et ³²venundabantur inimicis, nec poterant omnino subistere a inimicorum suorum. Quocunque processerant, manus ³³erat illos in mala, et ³⁴compressati sunt valde. ³⁵Post quae in-rit super illos deus Critas, quos Censores ³⁶intelligimus. Sed istis obaudire perseveraverunt. Ut quis Critarum obierat, illi delinquendum ³⁷supra quam patres eorum, abeundo ³⁸post deos am et serviendo et ³⁹adorando eos. ⁴⁰Itaque dominus iratus. iam quidem, ait, ⁴¹transgressi sunt gens ista pactum meum, disposui patribus eorum, et non ⁴²audierunt vocem meam, non ⁴³advertam ad auferendum virum a facie eorum ⁴⁴ex nas, quas ⁴⁵reliquit decedens Iesus. Atque ⁴⁶ita per omnes annales Critarum et deinceps Regum reservatis gentium colerum viribus bello et captivitate et iugo ⁴⁷Allophylorum dispensavit Irael, quotienscumque ab illo maxime in ⁴⁸idolo-exorbitaverunt¹.

Judic.
II, 20 sq.

Cap. IV.

ne igitur si a primordio constat et prohibitam, de tot tan-
praeceptis, et ¹numquam inpuere commissam, de tot tantis-
cumentis, nec ullum tam superbum crimen ²deputari apud
quam huiusmodi transgressionem, ultro intelligere debemus
rum et denuntiationum et executionum intentionem iam tunc
ruiis patrocinatam non modo non dubitandis, verum etiam au-
ndis, quibus scilicet locum fecerat prohibendo ³idololatrian.
r enim martyria non evenirent. Et utique auctoritatem suam
struxerat, ⁴volens ea evenire quibus locum fecerat. Nunc enim
dei ⁵voluntate ⁶compungimur, et ingeminat scorpius plagam, hanc

venundabantur *Ab.* 32. erant *Ab.* 33. compressati isti sunt *Ap.* 34. Post
a *Ab.* postquam *BC.* 35. intelligimus *Ap.* 36. nec isti *Ap.* 37. post
as *A.* sed ab eadem manu correctum. 38. adorando *Ach.* orando *BC.* 39.
que deus iratus *A.* 40. transgressi sunt *A.* prob. *Regalis.* transgressi est *BCab.*
audierunt vocem meam *Ab.* obaudierunt voci mese *BCa.* 42. advertam *B.*
a. reliquit *Ap.* 44. ita omnes *b.* 45. allophylorum dispensavit *Ap.* 46. ido-
latrian *Ap.* idololatrian *b.* *Los. Scaliger.* idololatris (*Ap*) *BCa.*
Cap. IV. 1. nunquam inpuere *Ap.* 2. deputari apud deum *A.* apud deum
deputari reliqui. 3. idolatrian *A.* 4. volens evenire *A.* 5. voluptate et *Ca.*
6. compungimur *Ap.*

p. 496. Oudend. et Schneider ad Caesar. Bell. Gall. IV, 12. Oudend. ad Sueton. Caes. cap. 35. Burm. ad Phaedr. V, 1. Dederich in Glossar. ad Dict. Cret. p. 362. et p. 324.

[obierat, illi ad delinquendum] Erat in scribere mallet „obierat, ierant ibi“ illi ad delinquendum.“ Sed impedit, quominus aut deficiendi eundem serbium tacite ex sequentia modo repetamus, aut saltem verbum, ut ad delinquendum esse sit pro

delinquere vel in delinquendo occupatum esse.

[g. a facie eorum] h. e. in conspectu eorum. Ita paulo supra legimus „nec poterant omnino subsistere a facie inimicorum suorum.“

b. in idololatrian exorbitaverunt.] Poetis retinere etiam vulgatam scripturam „in idololatria exorbitaverunt.“ V. quae adnotavi supra ad verba „tradidit eos in manus diripientium.“

audietis, et illi servietis, et illi adiciemini. Prophetes autem ⁴⁴vel somnator ille morietur; locutus est ⁴⁵enim ad seducendum te a domino deo tuo. Sed et ⁴⁶alio capitulo: Si autem rogaverit te frater tuus ex patre vel matre, aut filius tuus, aut ⁴⁷filia tua, aut mulier quae in gremio tuo est, aut amicus qui animae tuae par est, clam dicens, Eamus et serviamus ⁴⁸diis aliis, quos non scis, nec patres tui, ⁴⁹ex deis nationum, quae circum te ⁵⁰proxime aut longe, ne velis ire cum illo, et ne audieris ⁵¹eum. ⁵²Non parcat oculus tuus super eum, nec ⁵³desiderabis nec salvabis eum; ⁵⁴annuntians annuntiabis de eo. ⁵⁵Manus tuae erunt in eum in primis ad occidendum, et manus populi tui in novissimis, et lapidabitur illum, et morietur, quoniam quaesivit ⁵⁶avertere te a domino deo tuo. Subicit etiam de civitatibus, si quam ex his constitisset suasu iniquorum hominum transisse ad deos alios, ut interficerentur omnes incolentes eam, et ⁵⁷devotamenta fierent ⁵⁸universa eius, et colligerentur omnia spolia eius in omnes ⁵⁹exitus eius, et igni cremarentur ⁶⁰in omnibus viis suis, et cum omni populo in conspectu domini dei, et non erit habitabilis, inquit, in aeternum, non reedificabitur amplius, nec adhaerebit ⁶¹quicquam manibus tuis ex ⁶²devotamento eius, ⁶³uti avertatur dominus ab indignatione irae suae. Maledictionum quoque ordinem ab idolorum execratione commisit: ⁶⁴Maledictus homo qui fecerit ⁶⁵sculptile aut fusile ⁶⁶aspernamentum, opus manuum artificis, et collocaverit illud in abscondito. In Lev. XIX, 4. vitico vero: ⁶⁷Ne sequimini, inquit, idola, et deos fusiles non fa-

54. vel A. et reliqui. 55. enim est A. 56. alio titulo A. 57. filia aut A. 58. diis A. 59. ex deis A. 60. proxime (proximae B.) aut AB. proxime sunt aut reliqui. 61. eum om. A. 62. ne AB. 63. desiderabis nec salvabis C. desiderabis nec salutabis B. desiders ..... vabis A. misereheris nec celabis ab. 64. annuntians annuntiabis AB. adnuntians adnuntiabis B. 65. manus populi tui ABC. manus omnis populi ab. 66. averteret Aq. 67. devotamenta fierent Cab. devota ..... fierent A. devota mente fieret B. 67b. universa et colligerentur A. 68. exitus et igni A. 69. in omnibus viis suis A. cum omnibus viis suis Bmg. cum omnibus vasibus suis BCab. 70. quicquam AB. 71. devota mente B, sed emendatum in marg. 72. uti Aq. 73. sculptile b. 74. aspernamentum opus ABC. aspernamentum domino ab. 75. Ne sequimini A. Non sequimini BCab. Non sequimini alii.

g. Sed et alio capitulo] Quod semel annotasse sufficiat, vel hinc patet longe aliam fuisse capitum distinctionem in biblionum editionibus aetate Tertulliani atque nunc, cum istud eodem capite hodie reperiatur. Neque id novum videbitur qui commentarios veterum Patrum et maxime Rhabani Mauri in scripturas paene universas, qui apud me manuscripti extant, inspexerit. Nata est vero haud dubie varia distinctio eo, quod in

capita initio distinctae scripturae non fuerint, sed in libros dumtaxat. (Pamelius.)

h. desiderabis] Trades eum et traditum neque misericordia neque desiderio prosequeris.

i. aspernamentum] Adv. Marc. IV, 14 „qui aspernamento habetur a nationibus.“ De Pudic. cap. 18 „odie habens tradacentem in portis et aspernamento sermonem sanctum.“

ciatis vobis. Ego dominus deus vester. Et alibi: Filii Israël famuli pueri mei. Hi sunt^k quos eduxi de terra Aegypti. Ego dominus deus vester. Non facietis vobis manu facta nec ⁷⁶sculptile ⁷⁷statu-
culum statuētis vobis. Nec lapidem scopum ponetis in terra vestra. Ego dominus deus vester. ⁷⁸Et haec quidem prima per Moysen
⁷⁹dicta sunt a domino, utique pertinentia quoscumque dominus deus
⁸⁰Israëlis perinde de Aegypto supersticiosissimi saeculi et de domo
humanae servitutis eduxerit. Sed et deinceps omne os prophetarum
eiusdem dei vocibus sonat, eandem legem suam eorundem prae-
ceptorum instauratione cumulantis, nec ⁸¹aliud primum tam princi-
paliter^l ⁸²denuntiantis, quam ab omni factura atque cultura idolo-
rum cavere; ut per David: Dii nationum argentum et aurum, oculos
habent ⁸³nec vident, aures habent nec audiunt, nares habent nec
odorantur, os, nec ⁸⁴loquuntur, manus, nec contrectant, pedes,
nec ingrediuntur. Similes erunt illis ⁸⁵qui ea faciunt et qui fidunt
in illis.

Nec putem disceptandum, an digne deus prohibeat nomen et
honorem suum ¹mendacio addici, an digne quos ab errore super-
stitutionis avulserit rursus in Aegyptum regredi nolit, an digne a se
non ²patiatur absistere ³quos sibi adlegit. Ita nec illud ⁴expectabit
retractari a nobis, ⁵an observari voluerit disciplinam quam voluit
instituere, ⁶et an merito ulciscatur desertam quam voluit observa-
tam, quando frustra instituisset, si observari eam noluisset, et
frustra observari voluisset, si vindicare noluisset. Sequitur enim,
ut has ⁷definitiones dei adversus superstitiones tam ⁸evictas quam
etiam vindicatas ⁹probem, quoniam ex his tota martyriorum ratio
constabit. Aberat apud deum ¹⁰in monte Moyses, cum populus
tam ¹¹necessariam absentiam eius impatiens^a deos sibi producere
quaerit ¹²quos potius ipse perdidit. Urgetur Aaron, ¹³et iubet

76. sculptile b. 77. nec staticum a. 78. Et haec quidem prima BCa. Et
quidem prima haec ab. 79. dicta sunt a domino ABb. dei scita sunt ad omnes
BmgCa. 80. Israelis A. Israelis b. Israel reliqui. 81. alius AB. 82. de-
nuntiantis AB. 83. nec vident Ab. et non vident reliqui. 84. locuntur AB.
85. qui ea faciunt AB. qui faciunt ea a. qui faciunt reliqui.

Cap. III. 1. mendatio AB. 2. patitur Ab. 3. quod sibi B. 4. expecta-
bitur Fulv. Ursinus. 5. an servari A. 6. Verba et an merito — — — voluit
observatam om. A. 7. definitiones A. 8. edictas quam Fulv. Ursinus. 9. probem
Cab. probent AB. 10. in montem B. 11. necessariam absentiam ABb. neces-
sariae absentiae reliqui. 12. quo se potius Fr. Junius. 13. et iubet Ab. iubet reliqui.

k. Hi sunt] Franc. Junius distinguen-
dam putavit „famuli, pueri mei hi sunt,
quos“ sqq.

l. principaliter] Apolog. cap. 6 „in quo
principaliter reos transgressionis Chri-
stianos destinasti“

Cap. III. a. necessariam Absentiam
eius impatiens] Similiter Gell. N. A. IX, 10
„Homo pleraque alia non inductus.“ De
adiectivo patiens cum accusativo structo
cf. Hildebr. ad Apul. Metam. VII, 23.
p. 609.

inaures seminarum suarum in ignem conferri. Amiserunt enim erat
¹¹in iudicium sibi vera ornamenta aurium, dei voces. Sapiens ignis
¹²effigiem vitalem ¹³defundit illis, ¹⁴suggillans illic cor habentes ubi et
 thesaurum, apud Aegyptum scilicet, inter cetera animalia bovis
 etiam cuiusdam consecratricem. ¹⁷Itaque tria milia hominum a pa-
 rentibus ¹⁸proximis caesa, quia tam proximum parentem deum
 offenderant, transgressionis et primordia et merita dedicaverunt.
¹⁹In Arithmis ²⁰cum divertisset Israël ²¹apud Sethim, abeunt libidi-
 natum ad filias Moab, invitantur ad idola, ²²ut et spiritu farnica-
 rentur, edunt denique de pollutis eorum, ²³dehinc et adorant deos
 gentis et ²⁴Beelphegor imitantur. Ob hanc quoque ²⁵idololatriam
 moechiae ²⁶sororem viginti tria milia ²⁷domesticis obruscata gladiis
 divinae irae litaverunt. Defuncto ²⁸Iesu Nave ²⁹derelinquunt deum
 patrum suorum et serviunt idolis ³⁰Baalim et Astartis, et iratus
 dominus tradidit eos ³¹in manibus diripientium, et diripiebantur ab

Num.
XXV, 1 seqq.

Iudic.
II, 8. 13.

14. in iudicio A. 15. diffundit, illos Fulv. Ursinus. 16. suggillans A. 17. Itaque tria Cab. Ita ..... A. Ita quod tria B. 18. et proximis BCa. 19. in arithmis cum devenisset A. 20. apud saltin A. 21. ut et spiritu Ab. ut spiritu reliqui. 22. dehinc adorant A. 23. deffegor A. 24. idolatriam Aß. 25. sorore XXXIII domesticis A. 26. domestici B. 27. illi saque Aq. 28. derelincunt Aß. 29. baalim A. 30. in manus Aq.

b. Sapiens ignis] *ὁ θεὸς πυρρὸς* dicit etiam Clem. Alex. Protr. p. 35., etsi aliam ob causam. Item Minuc. Fel. Octav. cap. 35. „Illic (sc. in gehenna) sapiens ignis membra urit et reficit, carpit et nutrit.“ Hieronym. in Daniel. cap. 3 ad verba „Qui respondentes regi dixerunt: Vera rex, et alii: Ecce ego video viros quattuor solutos et ambulantes in medio ignis, et nihil correptionis in eis est, et species quarti similitudo filii dei.“ „O quam sapiens, inquit, ignis, quam inenarrabilis dei potentia! vinculis stricta sunt corpora, uruntur vincula, corpora non uruntur!“ Cf. Paulin. Epist. ad Sever. IX. et Tertull. Apolog. cap. 48.

c. parentibus] De quibuslibet consanguineis affinibusque reperitur hoc vocabulum sapiens et apud Curtium. V. Suakenb. Ied. s. v. Cf. Capitola. M. Aenel. cap. 5. Lamprid. Alex. Sever. cap. 67. ubi v. Cassaboni adnot., Tertull. Ad Martyr. cap. 2 „Cetera aequae animi impedimenta usque ad limen carceris defuxerunt vos, quousque et parentes vestri.“ Hieronym. in Radm. II, 2 „Nisi forte parentes militari vulgarique sermone cognatos et affines nominet.“ Firm. Watera. III, 13, 4 „Cum parentibus vel affinibus assiduas inimicitias exer-

cere.“ Cf. interpret. ad Apul. Metam. VI, 30. et inprimis Dirksen Manuale s. v. p. 678., qui multa eius usus exempla ex Istorum scriptis supplet.

d. In Arithmis] Utitur Graeco vocabulo pro vulgato Numerorum. Ita et infra Critas dicit quos vulgo Iudices.

e. tradidit eos in manibus diripientium] De structura in praepositionis cum ablativo pro accusativo cf. Apolog. cap. 13 „in insulis relegamur.“ Ibid. cap. 19. in segmento codicis Fuldani legitur „Superior invenitur annis circiter trecentis, quam ille antiquissimus penes vos Danes in Argo transeverisset.“ Ibid. cap. 21 „plumatum amatorem aut in auro conversum.“ Ad Natl. I, 11 „Sed quid ego defendam, professus interius confessionem temporalem omnium in vobis et pari transferendum?“ Apul. Metam. VI, 14 „Sic impossibilitate ipsa mutato in lapide Psyche, quamvis praesentem corpore, sensibus tamen aberat.“ ad quem locum Hildebr. citat Gronov. ad Macroh. Somn. Scip. I, 4. Scheffer. ad Iul. Obsequ. cap. 71., Cort. ad Sallust. Catil. cap. 42, 3. Hand. Tursell. III, p. 297. Adde Goerenz ad Cic. De Legg. II, 14 p. 157. Moura. ad Plaut. Amphitr. IV, 1, 14. Duker ad Flor. III, 20, 8. Cassaub. ad Lampridii Commod. cap. 8.

illis et ³¹venundabantur inimicis, nec poterant omnino subistere a facie inimicorum suorum. Quocunque processerant, manus ³²erat super illos in mala, et ³³compressati sunt valde. ³⁴Post quae instituit super illos deus Critas, quos Censeres ³⁵intelligimus. Sed ³⁶nec istis obaudire perseveraverunt. Ut quis Critarum obierat, illi ad delinquendum¹ supra quam patres eorum, abeundo ³⁷post deos aliorum et serviendo et ³⁸adorando eos. ³⁹Itaque dominus iratus. Quoniam quidem, ait, ⁴⁰transgressi sunt gens ista pactum meum, quod disposui patribus eorum, et non ⁴¹audierunt vocem meam, et ego non ⁴²advertam ad auferendum virum a facie eorum² ex nationibus, quas ⁴³reliquit decedens Iesaa. Atque ⁴⁴ita per omnes pene annales Critarum et deinceps Regum reservatis gentium circumcolarum viribus bello et captivitate et iugo ⁴⁵Allophylorum iram dispensavit Iesael, quotienscumque ab illo maxime in ⁴⁶idololatriam exorbitaverunt³.

Iudic.
II, 20 sq.

Hanc igitur si a primordio constat et prohibitam, de tot tantisque praeceptis, et ¹numquam impune commissam, de tot tantisque documentis, nec ullum tam superbum crimen ²deputari apud deum, quam huiusmodi transgressionem, ultro intelligere debemus divinarum et denuntiationum et executionum intentionem iam tunc martyris patrocinatam non modo non dubitandis, verum etiam sustinendis, quibus scilicet locum fecerat prohibendo ³idololatriam. Aliter enim martyria non evenirent. Et utique auctoritatem suam praestruerat, ⁴volens ea evenire quibus locum fecerat. Nunc enim de dei ⁵voluntate ⁶compungimur, et ingeminat scorpium plagam, hanc

31. venundabantur *AB.* 32. erant *Ab.* 33. compressati isti sunt *Ap.* 34. Post quae *Ab.* postquam *BC.* 35. intelligimus *AB.* 36. nec isti *Ap.* 37. post duas *A.* sed ab eadem manu correctum. 38. adorando *Ach.* orando *BC.* 39. Itaque deus iratus *A.* 40. transgressi sunt *A.* prob. *Bigallio.* transgressa est *BCab.* 41. audierunt vocem meam *Ab.* obaudierunt voci meae *BCa.* 42. advertam *B.* 43. reliquit *AB.* 44. ita omnes *b.* 45. allophylorum dispensavit *AB.* 46. idololatriam *AB.* idololatriam *b.* *los. Scaliger.* idololatria (*Ap*) *BCa.*

Cap. IV. 1. numquam impune *AB.* 2. deputari apud deum *A.* apud deum deputari reliqui. 3. idololatriam *A.* 4. volens evenire *A.* 5. voluntate et *Ca.* 6. compungimur *AB.*

p. 496. Oudend. et Schneider ad Caesar. Bell. Gall. IV, 12. Oudend. ad Sueton. Caes. cap. 35. Burm. ad Phaedr. V, 1. Dederich in Glossar. ad Dict. Cret. p. 362. et p. 324.

f. obierat, illi ad delinquendum] Erat cum scribere mallet „obierat, ierant (vel iherant) illi ad delinquendum.“ Sed nihil impedit, quominus aut deficiendi vel eundem verbum facile ex sequentia abeundo repetamus, aut saltem verbum esse, ut ad delinquendum esse sit pro

delinquere vel in delinquendo occupatum esse.

-g. a facie eorum] h. e. in conspectu eorum. Ita paulo supra legimus „nec poterant omnino subsistere a facie inimicorum suorum.“

h. in idololatriam exorbitaverunt.] Paganis retinere etiam vulgarem scripturam „in idololatria exorbitaverunt.“ V. quae adnotavi supra ad verba „tradidit eos in manibus diripientium.“

negans, hanc accusans voluntatem, ut aut alium deum insinuet, cuius haec non sit voluntas, aut nostrum nihilominus destruat, cuius talis sit voluntas, aut omnino neget voluntatem dei, si ipsum negare non poterit. Nos autem de deo alibi dimicantes^a et de reliquo corpore haereticae cuiusque doctrinae nunc in unam speciem congressionis certas praeducimus lineas^b, non alterius dei quam Israelis eam defendentes voluntatem quae martyriis locum fecerit, tam ex praeceptis prohibitaе semper, quam ex iudiciis punitae idololatriae. Si enim praeceptum¹⁰ observatum vim patitur, hoc erit quodammodo observandi¹¹ praecepti praeceptum, ut id patiar per quod potero observare praeceptum, vim scilicet, quaecumque mihi imminet¹⁴ caventi ab idololatria. Et utique qui inponit praeceptum, extorquet obsequium. Non potuit ergo noluisse ea evenire per quae constabit obsequium. Praescribitur mihi, ne quem alium deum dicam, ne vel dicendo, non minus lingua quam manu, deum fingam neque alium adorem¹⁷ aut quo modo venerer, praeter unicum illum, qui ita mandat, quem et iubeor timere, ne ab eo deserar, et de omni substantia diligere, ut pro eo moriar. Huic sacramento militans ab hostibus provocor. Par sum illis, si illis manus dederō. Hoc defendendo depugno in acie, vulneror, concidor, occidō. Quis hunc militi suo exitum voluit, nisi qui tali eum sacramento consignavit?

7. aut omnino neget *Cab.* aut domino neget *B.* aut neget *A.* 8. poterit *Ab.* poterit *reliqui.* 9. israelis *A.* 10. observatum vim patitur *ABmgd.* observando vim patior *BCa.* 11. praecepti praeceptum *BCa.* praecepti *A.* praeceptum *b.* 12. ut ita patiar *AB.* 13. quaecumque *Ab.* 14. caventi *Cab.* cavendam *AB.* 15. inponit *Ab.* 16. alium deum vel dicendum *A.* 17. aut quo modo *Fr. Iunius.* aut quomodo *ABCa.* aut quoquo modo *b. Fule. Ursinus, Ios. Mercerus, Latinus.* 18. nisi illis *Latinus.* 19. concidi..... hunc *A.* unde apparet omissum fuisse *occ.* occidō. 20. sacramento eum *A.*

Cap. IV. a. alibi dimicantes] Hoc pertinet ad primum librum adversus Marcionem et quae sequuntur verba „de reliquo corpore haereticae cuiusque doctrinae“ ad alteram partem libri De Praescriptione Haeticorum.

b. certas praeducimus lineas] Metaphora locutionis sumpta de circo, ubi sulco impresso aut colore aliquo inaspero praescribebantur certae lineae inter quas depugnandum esset. De qua re copiose tractarunt Salmas. ad Solin. p. 642 sqq. et Lips. Saturn. Serm. II, 20. tom. III, p. 971. ed. Vesal. Cf. Tertull. Adv. Marcion. III, 5 „Sed et hinc iam ad certum et communis dimicatoris video aliquas etiam nunc lineas praeducendas, ad quas erit dimicandum.“ De Pudic.

cap. 6 „ad hanc iam lineam dimicabit nostra congressio.“ De Carne Christi cap. 17 „cum psalmis Valentini, quos magis impudentia quasi idonei alicuius auctoris interserit, ad unam iam lineam congressionem dirigamus.“ Adv. Marcion. IV, 17 „Puto me non temere huic usque adhuc lineae insistere, qua definio“ sqq. Ibid. I, 9 „Age igitur, ad lineas rarsum et in gradum.“ De Anima cap. 26 „In nostras iam lineas gradum colligam.“ De Corona cap. 3 „Et quamdiu per hanc lineam serram reciprocabimus?“ Adv. Marcion. I, 7 „Quamquam tota materia de duobus deis dimicetur, hic interim lineis eam clusimus, intra quas de singularibus iam proprietatibus congregiemur.“ Cf. infra ad cap. 7.

Habes igitur dei mei voluntatem. Occursum est huic plagae. Cap. V. 'In alium ²ictum consideremus de voluntatis qualitate. Longum est, ut deum meum bonum ostendam, quod iam a nobis didicerunt Marcionitae. Deum interim sufficit dici, ut necesse sit bonum credi. Malum enim deum ³quis praesumpserit, constare in utroque non poterit: aut deum negare debebit quem malum existimavit, aut bonum quem deum ⁴pronuntiavit. Bona igitur erit et voluntas ⁵eius qui nisi bonus non erit deus. Probabit hoc etiam ipsius rei bonitas quam deus voluit, martyrii dico, ⁷quia bonum non nisi bonus voluit. Bonum contendo martyrium ⁸apud eundem deum ⁹a quo prohibetur et punitur idololatria. Obnititur enim et adversatur idololatriae martyrium. Malo autem obniti et adversari nisi bonum non potest. Non quasi ¹⁰negem esse aemulationem tam malorum inter se quam et bonorum, sed alia condicio est huius tituli. Martyrium enim non de communi aliqua ¹¹malitia certat cum ¹²idololatria, sed ¹³de sua gratia; liberat enim ab idololatria. Quod a malo liberat ¹⁴quis non bonum pronuntiabit? Quid aliud est adversatio idololatriae atque martyrii quam mortis et vitae? In tantum ¹⁵vita martyrio deputabitur, quantum ¹⁶morti idololatria. Vitam qui malum dixerit, habet mortem, quam bonum dicat. Est et haec perversitas hominum salutaria excutere, exitiosa suscipere, periculosa ¹⁷quaeque ¹⁸medicamina devitare, aut mori denique citius quam curari desiderare. Nam et medicinae ¹⁹praesidium ²⁰plures qui refugiant, ²¹plures stulti, plures timidi et male verecundi. Et est

Cap. V. 1. nec alium *Latinus*. 2. ictum *A.* 3. quis praesumpserit *BCa.* qui praesumpserit *b.* ..... aescrisperit *A.* 4. aut bonum quem *AB.* aut bonum dicere quem *reliqui*. 5. pronuntiaverit *Aβ.* 6. eius *om. A.* 7. quia bonum non nisi bonus voluit *Ab.* quia non nisi bonus voluit bonum *reliqui*. 8. apud eum deum *Aβ.* 9. a quo prohibetur *AC.* a quo et prohibetur *Bab.* 10. negem *A.* negemas *reliqui*. 11. malitia *A. Latinus, prob. Iunio et Rigallio.* militia *BCab.* 12. idolatria *Aβ.* 13. cum sua gratia *A.* 14. qui non *a.* 15. vita *ACab.* ut *a. B.* 16. morti idololatria *ABCab.* mors idololatriae *Fule. Ursinus.* 17. quaeque *BCa.* quaerere *b.* *Quid in A. fuerit hodie nequit dignosci.* 18. medicamina devitare aut mori *ego.* medica male vitare aut mori *AB.* medicamina vitare, mori *Ca.* medica male vitare, mori *b.* 19. in praesidium *B.* 20. plures refugiant *b.* *In A. haec verba omnino non comparent.* 21. Plures enim stulti (*Aβb.*)

Cap. V. a. quis praesumpserit] Ellipsis particulae condicionalis alio loco exempla protulimus.

b. non de communi aliqua malitia certat] Ait Tertullianus martyrium esse bonum, quia malo, quod est idololatria, adversatur, nec adversari malo possit, nisi bonum. Non quasi neget adversationem seu pugnam aemulationemque esse vitiorum seu malorum inter se; quippe interdum experimur rapacitatem

certare cum crudelitate, gulam cum libidine, nam tunc utrimque sunt male et vitia. Sed aliam esse sit condicionem sermonis, quem instituit de certamine martyrii cum idololatria. Etenim martyrium non certare cum idololatria de communi aliqua malitia, quas esset certamen inter duo mala, utrum sit potentius, immo certare de sua gratia, de suo bono, quod ab idololatria liberat. (Rigall.)

plane quasi saevitia ²²medicinae de scalpello ²³deque canterio, de
sinapis incendio; non tamen secari ²⁴et inuri ²⁵et extendi ²⁶mor-
derique idcirco malum, quia dolores utiles ²⁷affert, nec quia tan-
tummodo contristat, recusabitur, sed quis necessario contristat,
adhibebitur. Horrorem operis fructus excusat. Ululans denique
ille et gemens et ruegens inter manus medici postmodum easdem
mercede cumulabit et artifices optimas praedicabit et saevas iam
negabit. ²⁸Sic et martyria desaeviunt, ²⁹sed in salutem. Licebit et
deo ³⁰in vitam aeternam per ignes et gladios et acerba quaeque
curare. Sed medicum ³¹quidem miraberis etiam in illo, quod ³²ferme
pares adhibet qualitates ³³medellarum adversus qualitates ³⁴querel-
larum, cum quasi de perverso auxiliatur per ea subventionis per
quae laboratur. Nam et calores caloribus amplius ³⁵onerando com-
pescit, et ardores siti potius mœnerando ³⁶restringit, et fellis ³⁷ex-
cessus amaris quibusque ³⁸potiunculis ³⁹colligit, et sanguinis fluxus
defusa insuper venula revocat. Deum vero et quidem ⁴⁰zelotem
culpandum existimabis, si voluit certasse ⁴¹cum causa ⁴²et iniuriae
aemulando prodesse, mortem morte dissolvere, occisionem percussione
dissipare, tormentis tormenta discutere, supplicia supplicii eva-
porare, vitam auferendo conferre, carnem ⁴³laedendo iuvare, ani-
mam eripiendo servare. Perversitas, quam putas, ratio est; quod
saevitiam existimas, gratia est. Ita deo de momentaneis ⁴⁴aeterna
⁴⁵medicante ⁴⁶magnifica bono tuo ⁴⁷deum tuum; incidisti in manus

22. medicinae Ab. medicina. reliqui. 23. denique canterio B. 24. et inuri Ab.
inuri reliqui. 25. et extendi Fr. Junius. 26. morderique om. Ab. 27. affert Ab.
28. Sic et Ab. Et si reliqui. 29. sed inducit los. Scaliger. 30. in inducit los.
Scaliger. 31. quidem Ab. quoque reliqui. 32. ferme pares A. 33. medella-
rum A. 34. querellarum A. 35. onerando Ab. 36. restringit b. Latinius,
los. Scaliger. restringit A. restringit reliqui. 37. excussus A. 38. potiunculis Ab.
potiunculis reliqui. 39. corrigit Latinius. 40. zelotem b. 41. eludendo (?) Ap.
42. aeternam B. 43. medicante Ab. meditante reliqui. 44. deum tetrum
(tetru A.) Ab.

e. si voluit certasse] Amat Septimius infinitivos perfecti temporis ponere pro praesentis. Ita paulo infra secundum ed. princ. legitur „dignissimus bona fide in totam perisse qui voluit.“ De Fuga in Persaeam. cap. 6 „Potuerant et priorum domini voluntatem proposuisse, qua fugere mandaverat, qui illam persecutionem vitasse maluerant.“ Ibid. cap. 12 „Ipsa salus iudicabit hominem occidisse, dum evadit. Excidit ergo qui maluit occidisse.“ Apolog. cap. 2 „Ideo et credunt de nobis quae non probantur, et nolant inquiri, ne probentur non esse quae maluit credidisse.“

d. de momentaneis aeterna medicante] Ait Tertullianus deum nostrae bonae crudelitatis atque tetrum, qui homines etiam per martyriorum cruciatus ad felicitatis aeternae gloriam evadere velit, nobis esse colendum amandumque multo magis quam medicum, qui corporis nostri valetudinem nonnisi urendo secundoque restituit, deum explicat et emollit, quod alias durum ac tetrum videbatur. Hunc locum imitari voluit Lucifer Calaritanus libro De Contemenda Morte pro Christo: „Quod enim licet medicus saecet, canterio urat, sinapis incendio aegrum ad omnem dolorem deducat, tamen nec

etas, sed feliciter incidisti. Incidit et ille in aegritudines tuas. Homo semper "prior negotium medico facit, denique sibi ipse periculum mortis attrahit. Acceperat a domino "suo ut a medico satis utilem disciplinam secundam legem vivendi, ut omnia quidem ederet, "ab una solummodo arbuscula temperaret, "quam ipse medicus "inportunam" interim "noverat. Audit ille quem maluit, et abstinentiam rupit. Edit illicitam et transgressionem saturatus in mortem "crudelitavit, dignissimus bona fide¹ in totam "perire qui voluit. Sed dominus "sustentata fervura delictis, donec tempore medicina temperaretur, paulatim remedia composuit, omnes fidei disciplinas et ipsas aemulas vitio, verbum mortis verbo vitae rescindentes, auditum transgressionis auditu "devotionis limantes. Ita, et cum mori praecepit medicus ille, veterem mortis excludit. Quid gravatur "nunc pati homo ex remedio quod non est tunc gravatus pati ex vitio? Displicet occidi in salutem cui non displicuit occidi in perditionem? "Nauseabit ad antidotum qui haviit ad venenum?

¹Sed si certaminis nomine deus nobis martyria ²proposuisset, Cap. VI. per quae cum adversario experiremur, ut, a quo libenter homo ³elusus est, eum iam constanter elidat, hic quoque liberalitas magis quam acerbitas dei praeest. Evulsum enim hominem de diaboli gula ⁴per fidem iam et inculcatorem⁵ eius voluit efficere per

45. prior negotium medico *Ab.* medico prior negotium reliqui. 46. uno em. A. 47. et ab una B. 48. et quam B. 49. inportunam *Ab.* 50. noverat *Ab.* norat reliqui. 51. crudelitavit B. *Fals. Ursinus.* ... dilavit A. crudelitavit B. evulavit Ca. 52. perire *Ab.* perire reliqui. 53. .... ta fervura A. sustentata fervura B. sustentata fervura reliqui. 54. devotioni B. 55. nunc pati A. pati nunc reliqui. 56. nauseabit A. Nauseat abt B.

Cap. VI. 1. Sed si *Ab.* Sed et reliqui. 2. proposuisset *Ab.* proponit reliqui. 3. helius *Ab.*

secari, inari, exedi morderique esse inimicum." aq. Sed longa est inter artifices differentia. (Rigalt.)

c. quam ipse medicus inportunam] Non dubito, quin reponendum sit, "quam ipsi medicus inportunam interim noverat."

f. bona fide] h. e. certo, profecto, plane. Ad Natl. I, 1. "Quot desertiores bonae vitae? Quot transfuges in perverum? Multi bona fide, immo iam plures pro extremis temporibus." Ibid. II, 12. "Tot enim familiae, tot nationes census bona fide quaerunt, ut dispici et distinguere describere non possint." V. Spalding, ad Quintil. X, 3, 23. Burmann. ad Quintil. Beclum. XII, 1. ²

g. sustentata fervura delicti] Ita edi

volui cum Rigaltio secutas fidem libri Agobardini. Tunc vocabulum *fervura* Glossae S. Benedicti cap. De Medicina col. 262. Vulgo. "Fervura, *φλεγμα*." et Vel. Moschionis Interpres: "Zelus, Fervura." Agobardus in Epist. ad Bartholom. "Quamvis exactiones istae, super quibus movemini, non multum distent a veniis turgentibus, vel sicut alia editio dicit *fervoris Aegyptiis illatis*" aq. Exod. IX, 9. 10., ubi Graecus Interpres *φλεβίδας ἀνατρεσκας*.

Cap. VI. a. praesent.] Certamini, tamquam agonitheta.

b. de diaboli gula] De Pudic. cap. 8. "cui conditio gratior quaeque *de gula crepta* est."

c. et inculcatorem] h. e. contempto-

virtutem, ne solummodo evasisset, verum etiam ⁴evicisset inimicum. ⁵Amavit, qui vocaverat in salutem, invitare ⁶et ad gloriam, ⁷ut, qui gaudebamus liberati, exultamus etiam coronati. Agonas istos, contentiosa sollemnia et superstitiosa certamina ⁸Graecorum et religionum et ⁹voluptatum, quanta gratia saeculum celebret ¹⁰iam et Africae liquuit ⁴. ¹¹Adhuc Carthaginem singulae civitates ¹²gratulando inquietant donatam Pythico agone post stadii senectutem^a. Ita ab aevo dignissimum creditum est studiorum experimentum committere artes, corporum et vocum ¹³praesentia exprimere^f, praemio indice, spectaculo iudice, sententia ¹⁴voluptate. Qua ¹⁵nuda sunt proelia^g, ¹⁶non nulla sunt vulnera; pugni ¹⁷quassant, ¹⁷^bcalces arietant, caestus dilaniant, flagella dilacerant. Nemo tamen agonis ¹⁸praesidem ¹⁹suggillans erit, quod homines ²⁰violentiae ²¹obiectat. Iniuriarum actiones extra stadium. Sed, quantum livores illi et cruores et ²²vibices

4. evicisset Ab. devicisset reliqui. 5. Amavit qui (Aβ)b. Fulv. Ursinus. Amavit quae BCa. Amavit quos Latinus. 6. et ad Ab. ad reliqui. 7. ut qui gaudebamus ego. ut qui gaudeamus BCa. ut qui gaudemus Franc. Junius. 8. Graecorum B. gregorum A. Graecarum reliqui. 9. voluntatum Aβ. 10. iam et Africae licuit A. etiam et Africae licuit B. etiam Africae liquit reliqui. 11. Adhuc certamine singulae A. 12. gratulando ..... tan donatam A. 13. praesentia (praesentia Aβ.) exprimere ABmgb. de praesentia expendere B. praesentiam expendere reliqui. 14. voluntate A. volutante Ios. Scaliger. 15. nuda AB. nulla reliqui, ex emendatione Latini. 16. nonnulla sunt vulnera BCa. nonnulla vulnera Ab. nulla sunt vulnera Latinus. 17. cassant B. 17b. calvae arietant Faber Agonist. II, 9. 18. praeside A. 19. suggillans erit AB. suggillaverit reliqui. 20. violentae Aβ. 21. obiectat B. obiectant Aφ. obiectet reliqui. 22. vibices negotiantur BCab. vib ..... tientur A.

rem. *Inculcare* saepius apud Tertullianum reperitur de eo qui indigne vel cum contemptu et indignatione quid tractat. Ad Nat. I, 10 „Privatos enim deos, quos Lares vel Penates domestica consecratione perhibetis, domestica et licentia inculcalis.“ De Paenit. cap. 7 „Plerique naufragio liberati exinde repudium et navi et mari dicunt, et dei beneficium, salutem suam scilicet, memoris periculi honorant. Laudo timorem, diligo verecundiam; nolunt iterum divinae misericordiae oneri esse; formidant videri *inculcare*, quod consecuti sunt.“ De Patient. cap. 15 „linguam frenat, manum continet, temptationes *inculcat*, scandala pellit.“ De Praescript. Haeret. cap. 8 „Venio itaque ad illum articulum, quem et nostri praetendunt ad ineundam curiositatem, et haeretici *inculcant* ad importandum scrupulositatem.“ Ad Uxor. II, 5 „sed ut *inculcant*, ut illudant huiusmodi feminae.“ Minuc. Felic. Octav. cap. 37 „horrorem carnificis iridens *inculcat*.“

d. iam et Africae liquit.] Cf. Salmas. ad Tertull. De Pall. p. 109.

e. post stadii senectutem.] Postquam stadium, id est locus ad agones deputatus, iam senectutem quandam passus esset, utpote a multis annis minime frequentatus. (Iac. Pamelius.) Postquam iam olim consensisset in Africa stadiorum usus a Graecis apportatus. (Franc. Junius.)

f. praesentia exprimere] Verissima est scriptura libri Agobardini. Exprimuntur artes corporum et vocum praesentia, cum respraesentantur in stadio et per certamina quasi spectandae proponuntur.

g. Quae nuda sunt proelia] Quae nuda sunt proelia hi agones, nonnulla in iis et vulnera. Rigaltius genuino Septimii stilo ingenium Latini cum ceteris anteforens edidit quae nulla sunt proelia, non nulla vulnera, quae interpretatur: Nulla sunt proelia, quia nullus hostis, sed tamen non sunt nulla vulnera, quia strenue ac fortiter decertant et vulnerantur.

negotiantur, ²²intendet, coronas scilicet et gloriam et dotem¹, privilegia publica, ²¹stipendia civica, imagines, ²²statuas et, qualem potest praestare saeculum, ²⁶de fama aeternitatem, de memoria resurrectionem. Pycles ipse non queritur dolere ²⁷se, nam vult; corona premit ²⁷b vulnera, palma sanguinem obscurat; ²⁸plus victoria tumet quam iniuria. Hunc tu laesum existimabis, quem vides laetum? Sed nec victus ipse de ²⁹agonotheta casum suum exprobrabit. Deum ³⁰dedecebit artes et disciplinas suas educere ³¹in medium, in hoc saeculi spatium, in spectaculum hominibus et angelis et universis potestatibus? ³²carnem atque animam probare de constantia atque tolerantia? dare huic palmam, huic honorem, illi civitatem, illi ³³stipendia? etiam quosdam reprobare, et castigatos cum ignominia ³⁴submovere? Nimirum ³⁵praescribis deo, quibus temporibus aut modis aut locis de familia sua iudicet, ³⁶quasi non et praedjudicare iudici congruat. ³⁷Quid nunc, si non certaminis nomine in martyria fidem exposuisset, ³⁸sed proprii profectus, nonne oportebat illam habere aliquem spei cumulum, cui stadium suum cogeret votumque suspenderet, quo eniteretur ascendere, cum terrena quoque officia ³⁹in gradus aestuent¹? Aut quomodo multae mansiones apud patrem, si non pro varietate meritum? quomodo et ⁴⁰stella ab stella distabit in gloria, nisi pro diversitate radiorum? ¹Cor. XV, 41. Porro et si fidei propterea congruebat ⁴¹sublimitati et claritatis aliqua prolatio, tale quid esse oportuerat illud emolumentum, quod magno ⁴²constaret labore, cruciatu, tormento, morte. Sed respice compensationem, cum caro et anima dependitur — quibus in homine nihil carius est, alterum manus dei, alterum ⁴³flatus, — ipsa

23. intendet (Aβ) b. intende Aq. intendit B. intendis reliqui. 24. stipendia, civitatem, imagines *Latinius, prob. Iunio*. 25. statuas Aβ. 26. de fama om. A. 27. se, nam vult Ab. se non vult reliqui. 27 b. vulnera om. A. 28. plus victoria tumet quam iniuria b. plus victoriatum et quam iniuria A. plus victoria tuum est quam iniuriatum BC. plus victoriatum est quam iniuriatum a. Plus victoriarum est quam iniuriarum *Latinius, Ios. Scaliger et Iunius*. Plus victoria tamen est quam iniuria *Harrisius*. Plus victoria tum est quam iniuria alii. 29. agonitheta A. 30. decebit ABmg. 31. remedium B, sed in marg. extat in medium. 32. carmen Aq. m. pr. carnen Aq. m. sec. 33. stipendia Ab. stipendium reliqui. 34. submovere Aβ. 35. praescribis A. praescribes reliqui. 36. quasi non praedjudicare A. 37. Quid nunc, si non Aab. Quid nunc sine B. Qui si non C. 38. sed et proprii Ab. 39. in gradus Ab. in gradu reliqui. 40. stella ab stella A. stella a stella reliqui. 41. sublimitati et claritatis AB. sublimitati et claritati Ca. sublimitatis et claritatis b. *Fule. Ursinus*. 42. constaret ..... labore Aq. Cum sex litterarum vocabuli situ obesi vestigia in Agobardino libro comparere Hildebrandus testatur, si quid scripturae evanuit, reposuerim pretio. 43. flatus Ab. adflatus reliqui.

b. et dotem] Franc. Iunius dotem interpretatur donativum, honorandum. Et sane Glossae Philoxeni ap. Vulcan. col. 80., dum aliis locis dotem explicant per

„*ποῖλα*“, alio interpretantur: „*Dos, δόσις*.“

i. in gradus aestuent?] Hoc est contentum pro dignitate gradus, ut primum obtineant locum. (Rigalt.)

"dependi in profectu quorum est profectus, ipsa erogari⁴⁴ quae lauri
sunt, eadem pretia quae et merces. Prospererat et alias deus
"inbecillitates conditionis humanae, adversarii insidias, rerum "fal-
lacias, saeculi retia, etiam post lavacrum periclitaturam fidem, pe-
rituros plerosque rursum post salutem, qui vestitum obsoleverant
"nuptialem, qui faculis oleum non praeparassent, qui requirendi
per montes et saltus et "humeris essent reportandi. Posuit igitur
secunda "solatia "et extrema praesidia, dimicationem martyrii et
lavacrum sanguinis exinde "securum. De cuius felicitate David:
Beati quorum "dimissae sunt iniquitates et quorum tecta sunt pec-
cata. "Beatus vir cui non "imputaverit deus delictum. Proprie
enim martyribus nihil iam reputari potest, quibus in lavacro ipsa
vita deponitur¹. Sic dilectio operit multitudinem "peccatorum, quae
deum scilicet diligens ex totis viribus suis, quibus in martyrio de-
certat, ex tota anima sua, quam pro deo ponit, hominem marty-
rem excedit. Haec tu remedia, consilia, iudicia, spectacula etiam
dei atrocitatem "vocabis? Sanguinem hominis deus concupiscit?
Et tamen ausim dicere, si et homo regnum dei, "si homo cer-
tam salutem, si et homo secundam regenerationem. "Nulli-
compensatio invidiosa est in qua aut gratiae aut iniuriae communis
est ratio.

Cap. VII. Incutiat adhuc scorpius homicidam deum ventilans, horrebo
plane spurcum blasphemiae "flatum de haeretico ore "foetentem,

44. dependi in praefectum *Franc. Junius*. 45. inbecillitates conditionis A. 46. fal-
lacias saeculi *Ab.* 47. nuptialem, qui faculis oleum non praeparassent *om. Ab.*
48. umeris *Ab.* 48 b. solacia *Ab.* 49. et extrema *BCa. extrema Ab.* 50. se-
curum *ABmgCab.* securum B. 51. dimissae sunt iniquitates et quorum tecta
sunt peccata A. dimissa sunt delicta et quorum operatae sunt iniquitates reliqui.
52. beatus ... non *Ap.* *Hildebrandus* vocem vir in A. extitisse negat. 53. imputa-
verit *Ab.* reputaverit reliqui. 54. peccatorum A. delictorum reliqui. 55. voca-
bis A. iudicabis reliqui. 56. si homo certam salutem *om. A.* si et homo cer-
tam salutem *Ciacconius*. 57. Nulla *Fulv. Ursinus*.

Cap. VII. 1. flatum *Ab.* adflatum reliqui. 2. foetentem *Ab.*

k. erogari] h. e. impendi, consumi.
Tertulliani stili vocabulum. Apolog.
cap. 48 „non enim assumit (sc. ignis
divinae poenae) quod exurit, sed dum
erogat, reparat.“ Ad Nat. I, 10 „super
inquinamenta poenarum proinde saltant
dei vestri argumenta et historias nocen-
tibus erogandis.“ Apolog. cap. 44 „cum
tot innocentes erogamur.“ Adv. Iud.
cap. 2 „erogat hominem febris.“ De
Anima cap. 51 „corruptelae materies ero-
garat.“ Cf. Hildebr. ad Apul. Metam.
V, 18. p. 341. et imprimis *Dirksen Ma-
nuale* s. v. p. 327 sq.

1. quibus in lavacro ipsa vita deponi-

tur.] In lavacro sanguinis. V. Desid. He-
rard. ad Apolog. cap. 49. p. 186 sq.
Dodwell De secundo Martyrii Bapt., inter
Dissertat. Cyprian. XIII. Cf. De Ba-
ptismo cap. 16.

m. Nulli] Fulvius Ursinus correxerat
Nulla compensatio sqq., praeter iustam
causam. Infra cap. 8 „Danielem nullius
praeter dei supplicem.“ Apolog. cap. 8
„Veni, demerge ferrum in infantem nul-
lius inimicum, nullius reum.“ V. admo-
nita ad De Corona cap. 10.

Cap. VII. a. venditum] Nimirum con-
dam. Cf. supra cap. 1. De ellipsi con-
ditionalis non est quod verbo moneam.

*sed et talem deum de fiducia rationis amplectar, qua ratione etiam ipse se plus quam homicidam pronuntiavit ex ⁴sophiae suae persona, voce ⁵Solomonis. ⁶Sophia, inquit, iugulavit filios suos^b. Prov. IX, 2. Sophia sapientia est. Sapienter utique iugulavit, dum ⁷in vitam, et rationaliter, dum ⁸in gloriam. O ⁹parricidii ingenium! o sceleris artificium! o argumentum crudelitatis^c, quae idcirco occidit, ne moriatur quem occiderit! Et ideo quid sequitur? Sophia ¹⁰in exitibus cantatur hymnis^d; cantatur enim et exitus martyrum. Sophia ¹¹in plateis de constantia agit; bene enim filios suos iugulat. Super summos autem muros confissa dicit, ¹²cum quidem secundum ¹³Esaiam hic exclamat: Ego dei sum; et hic vociferatur: In nomine Ies. XLIV, 5. Iacob; et alius ¹⁴scribit: In nomine Israël. O bonam matrem! opto et ipse in filios eius redigi, ut ab ea occidar; opto occidi, ¹⁵ut filius fiam. Solum autem iugulat filios suos, an et torquet? Audio enim et alibi dicentem deum: Uram illos ¹⁶sicut uritur ¹⁷aurum^e, et probabo illos sicuti probatur ¹⁸argentum. Utique per tormenta ignium et suppliciorum, per martyria fidei examinatoria. Scit et apostolus qualem deum adscripserit, cum scribit: Si deus filio Rom. VIII, 32. suo non pepercit, sed pro nobis tradidit ¹⁹illum, quomodo ²⁰non et cum illo omnia condonavit nobis? Vides, quomodo etiam proprium suum filium primogenitum et unigenitum sophia divina ²¹iugulaverit, utique victurum, immo et ceteros in vitam redacturum. ²²Possum dicere cum ²³sophia dei: Christus est qui se tradidit Rom. IV, 25. pro delictis nostris. Iam et semetipsam ²⁴sophia trucidavit. Verba non sono solo sapiunt, sed et sensu, nec auribus tantummodo audienda sunt, sed et mentibus. Crudelem deum, qui non intellegit, credit. ²⁵Quamquam ²⁶et non intellegenti posita sententia est, quae temeritatem cohibeat aliter intellegendi. Quis enim, inquit, Rom. XI, 33.

3. sed talem *Aφ*. 4. sophiae *Αβ*. 5. Solomonis *AB*. 6. Sofia *Αβ*, utroque loco. 7. invitam *B*. 8. ingloriam *B*. 9. parricidii *b*. 10. in exitibus cantatur *b*. in exitibus cantatur *Αβ*. in exitu cantatur *Aφ*. in exitibus canitur *reliqui*. 11. in plateis constantiam *a*. 12. cum quidem *Ab*. cum quis *reliqui*. 13. Esaiam *Aφ*. 14. scribit *Ab*. inscribit *reliqui*. 15. ut filius filiam *Aφ*. 16. sicut *A*. sicuti *reliqui*. 17. aurum *ABC*. argentum *ab*. 18. argentum *ABC*. aurum *ab*. 19. illum *om. Aφ*. 20. non et *ABab*. et non *C*. 21. iugulaverat *Αβ*. 22. Possum *Aφ*. 23. sofia *Αβ*, ut etiam in sequentibus. 24. sophiam trucidavit *B*. 25. quonquam *Αβ*. 26. et non intellegendi *Ca*.

b. iugulavit filios suos.] Cf. Augustin. De Civ. Dei XVII, 20.

c. argumentum crudelitatis] V. quae adnotata sunt ad De Spectat. cap. 4.

d. Sophia in exitibus cantatur hymnis] LXX Interpretes habent: „Sophia ἐν ἐξόδοις ὑμνεῖται, ἐν δὲ πλατείαις

παρόρσησαν ἄγει. Ἐν ἄρῳ δὲ ταχέων κηρύσσεται“ κτλ. Hieronymus: „Sapientia foris praedicat, in plateis dat vocem suam. In capite turbarum clamat, in foribus portarum urbis profert verba sua dicens.“ sqq.

e. Uram illos sicut uritur aurum] Cf. De Fuga in Persecut. cap. 3.

cognovit sensum ²⁷domini? aut quis illi consiliarius fuit, qui eum instruat, aut viam intelligentiae quis demonstravit illi? Sed enim Scytharum Dianam aut Gallorum Mercurium aut Afrorum Saturnum hominum victima placari apud saeculum ²⁸licuit, et ²⁹Latio ³⁰ad hodiernum Iovi media in urbe humanus sanguis ingustatur^f, nec quisquam retrahat, aut non ³¹ratione praesumit aliqua aut ³²inaestimabile dei sui ³³voluntate. Si noster quoque deus propriae hostiae nomine martyria sibi depostulasset, ³⁴quis illi exprobrasset fustam religionem et ³⁵lugubres ritus et aram regum et pollinctorem sacerdotem^h, et non ³⁶beatum amplius reputasset quem deus comedisset?

Cap. VIII. Unum igitur gradum insistimus^a et in hoc solum provocamus, an praecepta sint a deo martyria, ut credas ratione praecepta, si praecepta cognoveris, quia nihil deus non ratione praeceperit. Si quidem honorata est apud illum mors religiosorum ipsius, ut canit David, non, opinor, ista communis et omnium debitum (atquin ista etiam ignominiosa est ex elogio transgressionis et merito damnationis)^b, ¹sed illa quae in ipso aditur ex testimonio religionis et

Ps. CXV, 5.

27. domini (dñi) A. dei reliqui. 28. liquit a. 29. Latari Ciacconius. 30. ad hodiernum ABb. in hodiernum reliqui. 31. ratione praesumit aliqua AB. rationem praesumit aliquam reliqui. 32. inaeestimabile Ap. inaeestimabilem reliqui. 33. voluntate ego. voluntatem libri omnes. 34. quis ille A. 35. lugubres Ap. 36. beatum om. A.

Cap. VIII. 1. sed ista A.

f. humanus sanguis ingustatur] De his sacrificiis humano sanguine cruentatis v. quae adnotata sunt ad Apolog. cap. 9.

g. aut non ratione praesumit aliqua] sc. fieri, vel ingustari, quae est facillima et frequentissima ellipsis.

h. et pollinctorem sacerdotem] Cf. Apolog. cap. 13 „Quo differt ab epulo Iovis silicernium? a simpulo obba? ab haruspice pollinctor? Nam et haruspex mortuis apparet.“

Cap. VIII. a. Unum igitur gradum insistimus] Locutio cum aliis multis de arena repetita. Cf. quae adnotata sunt supra ad cap. 4., et inprimis Lips. Saturn. Serm. II, 20. (tom. III, p. 971 sqq. ed. Vessal.) „Gradum alium inire“ Tertullianus dixit Adv. Marc. IV, 6., „gradum eodem occurrere“ Ibid. IV, 29., „ad gradum praesentem occurrere“ Adv. Marcion. I, 19., „gradum conferre“ Adv. Iud. cap. 2. et 7. Adv. Marcion. III, 2., „gradum dirigere“ Adv. Marcion. IV, 37., „gradum figere“ De Veland. Virgin. cap. 11. Adv. Marcion. IV, 2. et V, 10. Adv.

Prax. cap. 8. et 22. De Ieiun. cap. 11. De Fuga in Persecut. cap. 11., „de gradu cedere“ De Praescript. Haeret. cap. 9. Adv. Marcion. V, 16. De Pudic. cap. 7., „gradu excludere“, „gradu expellere.“ „de gradu pellere“ De Anima cap. 6. Adv. Marcion. I, 13. et IV, 9., „de gradu dei sui moveri“ De Resurr. Carnis cap. 2., „gradum movere“ De Ieiun. cap. 13., „gradum obstruere“ Apolog. cap. 27. De Veland. Virgin. cap. 15. De Praescript. Haeret. cap. 15. De Resurr. Carnis cap. 48., „gradum sustinere“ Adv. Marcion. I, 1., „de gradu primo praeludere“ Adv. Marcion. III, 5., „in gradum decurrere“ De Pudic. cap. 21., „in gradu ipso provocare“ Adv. Marcion. V, 1., „in gradu esse“ De Pudic. cap. 10., „in gradum rursus“ Adv. Marcion. I, 9., „gradus hic stabit“ De Anima cap. 6., „gradum conferre“ Adv. Nat. II, 1., „gradum comparare ad gradum“ Ibid. II, 13.

b. ex elogio transgressionis et merito damnationis] Hoc dicit ex sententia existimantium ideo mori homines, quia

propelio confessionis pro iustitia et sacramento. Sicut ²Esaias, ³Vide, ⁴inquit, quomodo perit iustus, et nemo excipit eum, et viri iusti auferuntur, et nemo animadvertit; a facie enim iniustitiae perit iustus et erit honor sepulturae eius. Habes hic quoque et praedicationem et remunerationem martyriorum, A primordio enim iustitia vim patitur. Statim ut coli deus ⁵coepit, invidiam religio sortita est. Qui deo placuerat, occiditur, et quidem a fratre. Quo ⁶proclivius impietas alienum sanguinem ⁷sectaretur, a sup ⁸auspicata insectata est, denique non modo iustorum, verum etiam et prophetarum. David exagitur, Helias fugatur, Hieremias lapidatur, ⁹Esaias secatur, Zacharias inter altare et aedem trucidatur, perennes cruoris sui maculas silicibus ¹⁰assignans. Ipse clausula legis et prophetarum, nec prophetas, sed angelus dictus, contumeliosa caede truncatur in puellae ¹¹psalticae lucar. Et utique qui spiritu ¹²dei agebantur, ab ipso in martyria dirigebantur, ¹³ut et iam patiendo quae et praedicassent. Proinde et trina fraternitas, cum dedicatio imaginis ¹⁴regiae urbem urgeret officio, non ¹⁵ignoraverunt quid fides, quae sola in illis captiva non fuerat, exigaret, moriendum scilicet aduersus ¹⁶idololatrian. Meminerant enim et Hieremiae scribentis ad eos, ¹⁷quibus illa captivitas imminerebat: Et nunc vide-

Math.
XIV, 3 seq.

Baruch.
VI, 3 seq

2. Esaias *Aq.* 3. Vide (*Aβ*)*ab.* Vide (*Aq*)*C.* Videt *B.* 4. inquit *Aβ.* 5. cepit *b.* 6. ...clius impietas *A.* 7. sectaretur *Ab.* insectaretur *reliqui.* 8. avocata est. Denique *Aβ.* auspica ... sectata est. Denique *Aq.* auspicata insectata est. Denique *BC.* auspicata est. Denique *ab.* 9. Esaias *A.* 10. assignans *Aβ.* 11. psalticae *AB.* salticae *reliqui.* 12. ut et iam *Ab.* ut etiam *B.* etiam *reliqui.* 13. regiae urbem *Franc. lunius.* 14. ignoraverunt *Aβ.* 15. idololatrian *A.* 16. quos illa *Aq.*

adversus velitem de arbore gustaverant, quam in medio paradisi positam deus exceperat. (Rigalt.) Verba atquin — — — damnationis omnino in parenthesi ponenda erant. De vocabulo *elogium* v. adnotata ad De Corona cap. 6.

c. in puellae psalticae lucar.] Pro salticae, quod vulgo extat in editionibus, cum Rigaltio reposui psalticae ex auctoritate libri Agobardini. Et ita haud dubie emendandus erit etiam locus Aldhelmii De Virgin. cap. 8., quem laudat Casp. Barth. ad Statii Theb. VI, 322. tom. III, p. 470. Vocabulum *lucar* explicat Glossae Labb. „Lucar, *θεατρικὸν ἀγγέλιον, μισθὸς ἀπὸ πιακόν, μισθὸς θεατρικῆς· θεωρικόν· τὸ λυχέφωρ.*“ Fest. s. v. Pecunia p. 253. Muell. „Pecunia, quae erogatur in ludos et spectacula, appellatur *lucar*, dicta quod ex lucis capietur.“ Gloss. Erfurt. (a me editae et insertae in labn et Klotz

Archiv 1848. p. 345.) „Lucar, negotiatio.“, nisi forte ibi reponendum „Lucar, erogatio.“ cum p. 348. eadem glossae praebent „Lucar, erogatio, quae solebat in lucis fieri“ (h. e. erogatio, quae solebat ex l. f.). Cf. Fest. p. 119. Muell. s. v. *Lucar.* Interprett. ad Tacit. Ann. I, 77. Boettich. Lex. Tacit. p. 297. Inscr. ap. Gruter. 436, 5. Orell. Inscr. n. 3882. tom. II, p. 191 sq. Salmas. ad Solin. p. 165. et p. 797.

d. ut et iam patiendo quae] Cum iam et patienda essent quae patienda praedicassent.

e. et Hieremiae] Hieremiae olim adscriptum a patribus quidquid hodie libro Baruch continetur adnotavimus ad Cyprian. Testimon. II, 6., atque adeo etiam de eius scripturae auctoritate canonica, quibus consentit hic auctor citans Hieremiae nomine quod invenitur Baruch capite sexto. (Pamelius.)

bitis deos Babyloniorum aureos et argenteos et ligneos portare super humeros ostentantes nationibus timorem. Cavete igitur, ne et vos consimiles sitis ¹⁷allophylis et timore capiamini, dum aspiciatis turbas adorantes retro eos et ante, sed dicite in animo vestro: Te domine adorare debemus. Itaque dixerunt ¹⁸a deo concepta fiducia, ¹⁹quando vigore animi ²⁰condicionales minas regis excutiant:

Dan. III, 16. Non habemus necessitatem ²¹respondendi huic tuo imperio. Est enim deus noster, quem colimus, potens eruere nos de fornace ignis et ex manibus tuis, et tunc manifestum fiet tibi, quod neque idolo tuo ²²famulabimur nec imaginem tuam auream, quam statuisti, adorabimus. O martyrium et sine passione perfectum! Satis passi, satis exusti sunt, quos propterea deus texit, ne potestatem eius mentiti viderentur. Nam et ²³Danielem^f, nullius praeter dei ²⁴supplicem et ²⁵idcirco a Chaldaeis delatum ac depostulatum, statim utique conclusa et usitata feritas leonum devorasset, si Darii digna praesumptio de deo falli debuisset. Ceterum pati oportebat omnem dei praedicatorem atque cultorem ²⁶qui ad idololatriam provocatus negasset obsequium, secundum illius quoque rationis statum, ²⁷qua et praesentibus tunc et posteris deinceps commendari veritatem oportebat, pro qua fidem diceret passio ipsorum ²⁸defensorum eius, quia nemo ²⁹voluisset occidi, nisi^e compos veritatis. Talia a primordio et praecepta et exempla debetricem martyrii fidem ostendunt.

Cap. IX. Superest, ne antiquitas 'suum forte habuerit' sacramentum, ³⁰novitatem Christianam recensere, quasi et de deo aliam ac proinde disciplina quoque aemulam^b, cuius sophia filios suos ³¹iugulare non norit. Plane^c, alia in Christo et divinitas et voluntas et ³²schola. Martyria aut nulla in totum^d aut aliter intellegenda

17. allophilis A. 18. a deo coepta A. 19. quanto AB. 20. condicionales illas minas Aβ. 21. respondentem A. 22. famulabitur AβB. 23. danielem Aβ. danibelum Aφ. 24. suplicem Aβ. 25. idcirco a callatum ac postulatatum (postulatatum Aφ.) A. 26. qui idololatriam A. qui ad idololatriam reliquit. 27. quia et BCa. 28. defensorem A. 29. voluisset frustra occidi A.

Cap. IX. 1. suum forte BCa. suum quoque Ab. 2. novitale Christianam A. 3. iugulanda etiam norit Aφ. 4. schola, qui martyria Fulv. Ursinus.

f. Daniele] Cf. De Idololatr. cap. 5.

g. nemo voluisset occidi nisi] An corrigendum „nemo voluisset frustra occidi, nec nisi compos veritatis“? Certe illud frustra tenet liber Agobardi.

Cap. IX. a. suum forte habuerit] Ne quis putet Veteri solum Testamento martyria ordinata eique peculiaris et quasi propria fuisse. Sacramentum dicit martyrium, lavacrum sanguinis, novitatem vero Novum Testamentum.

b. aemulam] Hoc est contrariam et

inimicam. Cf. adnotata ad De Fuga cap. 2.

c. Plane] Plane saepe numero ironiae inservit apud Septimum. Sic De Corona cap. 1 „Plane superest, ut etiam martyria recusare meditentur qui prophetias eiusdem spiritus sancti respuerunt.“ Apolog. cap. 15 „Plane religiosiores estis in cavea, ubi super sanguinem humanum, super inquinamenta poenarum proinde saltant dei vestri.“

d. in totum] V. adnot. ad De Corona cap. 1.

*mandarit qui neminem ad huiusmodi discrimen hortetur, qui pro eo passis nihil repromittat, quia pati eos nolit, et ideo praeceptorum principia deducens, Beati, *inquit, qui persecutionem patiuntur ob iustitiam, quoniam ⁷ipsorum est regnum caelorum? Hoc quidem absolute ad omnes; dehinc proprie ad apostolos ipsos: Beati eritis cum vos dedecoraverint et persecuti fuerint et dixerint adversus vos omnia mala propter me: Gaudete et exultate, quoniam merces vestra plurima in caelo: sic enim faciebant et prophetis patres *illorum: ut etiam prophetaret^f, quod et ipsi occidi haberent^g ad exemplum prophetarum. *Quamquam et si omnem hanc persecutionem ¹⁰condicionabilem^h in solos tunc apostolos destinasset, ¹¹utique per illos cum toto sacramento, cum propagine nominis, cum traduce spiritus sancti in nos quoque spectasset etiam persecutionis obeundae disciplina, ut in haereditarios discipulos et apostolici seminis frutices. Nam ¹²et sic rursus ad apostolos dirigit: Ecce ego ¹³mitto vos tamquam oves in medioⁱ luporum, et: Cave-^{Math. X, 16 sqq.}te ab hominibus; ¹⁴tradent enim vos in consessus et in synagogis suis flagellabunt vos, et ad praesides ¹⁵et ad reges perducemini mei causa, in testimonium illis et nationibus et cetera. Cum autem subicit: Tradet autem frater fratrem et pater filium in mortem, et insurgent filii in parentes et mortificabunt eos, manifeste iniquitatem istam in ceteros pronuntiavit, quam in apostolis non invenimus. Nemo enim eorum aut fratrem aut patrem passus est ¹⁶traditorem, quod plerique iam nostri. Dehinc ad apostolos revocat: Et eritis odio omnibus propter nomen meum. Quanto magis nos, quos a parentibus quoque tradi oportet? Ita ¹⁷ipsam hanc traditionem nunc ad apostolos, nunc ad omnes disponendo eundem in universos nominis^k exitum ¹⁸effundit in quibus ¹⁹consederit nomen

5. mandarit qui in huiusmodi A. 6. inquit *Ab*. 7. ipsorum A. illorum *reliqui*. 8. illorum A. eorum *reliqui*. 9. quamquam *Ab*. 10. condicionabilem (*Aφ*)*BCa*. condicionalem (*Ab*)*b*. 11. utique illos A. 12. et sic ego. et si *AB*. et *reliqui*. 13. mitto vos tamquam *Ab*. 14. tradent enim vos *om. A*. 15. et ad reges *Ab*. et reges *reliqui*. 16. traditorem *om. A*. 17. ipsam hanc traditionem *ABmg*. ipsa hac permitione *BCab*. 18. effudit *Ab*. 19. considerit A.

e. praeceptorum principia deducens] *Praeceptorum principia* dicit capita praeceptorum gravissimasque fidei Christianae regulas, quas Christus praedicator apud *Math. V, 10 sqq.* deducit atque instruit. De verbo *deducere* cf. *Quintil. Instit. Orat. III, 6, 59* „Sunt enim velut regestae in hos commentarios, quos adolescens *deduxerat*, scholae.“, ad quem locum v. *Spalding*.

f. etiam prophetaret] Haec sic docuit, ut etiam prophetaret, quod et ipsi oc-

cidi haberent ad exemplum prophetarum. Verbis *Matthaei* addit *Lucas VI, 23*. g. occidi haberent] Vide adnotata ad *De Fuga cap. 12*.

h. persecutionem condicionabilem] Retinui vulgatam *condicionabilem* pro *condicionalem*, quod in *Rigaltii* editione extat. Nec aliter dicitur *penetrabilis* et *penetrabilis*, *genitabilis* et *genitabilis*.

i. in medio] Vide supra adnotata ad *cap. 3*.

k. universos nominis] *Universos nomi-*

cum ^{omn} sui lege. Qui autem sustinuerit usque in finem, iste salvus fiet. Quid sustinendo, nisi persecutionem, nisi traditionem, nisi occisionem? Nec enim aliud est sustinere in finem quam pati finem. Et ideo: Non est discipulus super magistrum, statim sequitur, nec servus super dominum suum, quia cum magister et dominus ipse perpassus sit persecutionem et traditionem et occisionem, multo magis servi et discipuli ^{omn} eandem expendere debent, ne quasi superiores exempti de iniquitate videantur, quando hoc ipsum sufficere eis ad gloriam debeat, aequari passionibus domini et magistri; ad quarum tolerantiam aedificans monet non eos timendos, qui solum corpus occidunt, animam autem interficere non valeant, sed illi potius metum consecrandum, qui ^{omn} et corpus et animam occidere et perdere possit in ^{omn} gehennam. Quinam hi solius corporis ^{omn} interemptores, nisi praesides et reges supra dicti, homines opinor? Quis etiam animae dominator, nisi deus solus? Quis ^{omn} iste, nisi ignium ^{omn} comminator, ^{omn} nisi is, sine cuius voluntate nec passerum alter in terram cadit, id est nec altera ex duabus substantiis hominis, caro aut anima? quia et capillorum apud eum ^{omn} regestus est numerus. Nolite ergo metuere. ^{omn} Cum super dicit: Multis passeribus antistatis, non frustra, id est non sine emolumento casuros in terram repromittit, si magis ab hominibus quam a deo occidi ^{omn} eligamus. Omnis igitur, qui in me confessus fuerit coram hominibus, et ego confitebor in illo coram patre meo, qui in caelis est. Et ^{omn} omnis, qui negaverit me coram hominibus, et ego negabo illum coram patre meo, qui in caelis est. Manifesta, ^{omn} ut opinor, definitio et ^{omn} ratio est tam confessionis quam negationis, etsi dispositio diversa est. Qui se Christianum confitetur, Christi ^{omn} se esse testatur, qui Christi est, in Christo sit necesse est. ^{omn} Si in Christo est, in Christo utique confitetur, ^{omn} cum se Chri-

20. eadem Fulv. Ursinus. 21. et corpus animas A. 22. gehenna Ab. 23. interemptores B. 24. iste nisi ignium ABCa. iste ignium b. 25. confitor A. 26. nisi is om. A. 27. regestus numerum A. 28. cum super dicit BCab. cum dicit A. cum insuper dicit Franc. Iunius. 29. deligamus A. 30. omni qui me nega ..... me A. 31. ut opinor est et definitio BCa. 32. ratio est tam Ab. ratio tam reliqui. 33. se esse A. esse reliqui. 34. Si om. A. 35. cum se Christianum confitetur om. A.

nis dicit universos Christi nomini addictos: Exitus autem pro exitu vel interitu peculiare est stili Tertulliani. Ita supra sine cap. 4 „Quis hunc militi suo exitum voluit?“ Apolog. cap. 19 in segmento codicis Fuld. „exitus gentium.“ Ibid. cap. 21 „etsi ipsi (sc. Iudaei) non confiterentur, probaret exitus hodiernus eorum.“ Ibid. cap. 50 „Ana-

xarchus cum in exitum tisanæ pilo contunderetur.“, et paulo post „qui de tali suo exitu etiam iocabatur.“ Ad Nat. I, 16 „referant invicem exitus suos.“ V. Cort. ad Sallust. Catil. 55, 6. Burmann. ad Quintil. Declam. XI, 9. p. 239., ad Petron. Satyr. cap. 103. Dederich. Glossar. ad Dict. Cret. II, 24. et IV, 15. Dirksen Manuale a. v. p. 317.

atium confitetur. Hoc enim non potest esse, nisi sit in Christo. Porro in Christo confitendo Christum ³⁶quoque confitetur, qui sit in Christo, dum et ipse in illo est, utpote Christianus. ³⁷Nam et si diem dixeris, lucis rem ³⁸ostendisti, quae diem praestat, licet non dixeris lucem. Ita etsi non directo pronuntiavit, Qui me confessus fuerit, non est diversus actus ³⁹quotidianae confessionis a sensu dominicae pronuntiationis. Quod enim est ⁴⁰qui se confitetur, id est Christianum, etiam id, per quod est, confitetur, id est Christum. Proinde qui se negavit Christianum, in Christo negavit, negando ⁴¹se esse in Christo, dum ⁴²negat se Christianum; et Christum autem¹ in se negando, dum se in Christo negat, Christum quoque negabit. Ita et qui in Christo negaverit, ⁴³Christum negabit, et qui in Christo confessus fuerit, Christum confitebitur. Suf-
fecisset igitur etsi de confitendo tantummodo dominus pronuntiasset. Ex forma enim confessionis contrario quoque eius praedudicaretur, id est negationi, ⁴⁴perinde ⁴⁵negatione negationem rependi a do-
mine, quemadmodum ⁴⁶confessione confessionem. Et ideo cum in forma confessionis etiam negationis condicio intellegatur, apparet ⁴⁷ad alium modum ⁴⁸negationis pertinere, quod de ea aliter ⁴⁹do-
minus pronuntiavit, quam de confessione dicendo, Qui me negave-
rit, non, Qui in me. Prospexerat enim et hanc vim plerumque in expugnatione nominis subsecuturam, ut qui se Christianum negasset, ⁵⁰ipsum quoque Christum compelleretur blasphemando negare. Sicut non olim ⁵¹pro! auspice ⁵²cum tota fide quorundam colluctatum hoc modo horruimus. Itaque frustra erit dicere: Etsi ⁵³me negavero Christianum, non negabor a Christo, non enim ipsum negavi. Ex illa enim negatione tantum tenebitur, qua se Christianum negando Christum in se negans etiam ipsum negavit. Plus est autem quod et confusio confusione comminatur: ⁵⁴Qui

36. quoque om. A. 37. Nam ut si *Fulv. Ursinus*. 38. ostendis *Ab.* 39. quotidianae (*Aβ.*) 40. qui se *Aβb.* qui se se *Aq.* cum se reliqui. 41. se esse in Christo A. se in Christo esse reliqui. 42. negat Christianum A. 43. Christum negavit B. 44. proinde B. 45. negatione negationem *Bca.* negationem negatione A. negationi negationem b. 46. confessioni confessionem *Ab.* 47. ad alium *Ab.* non ad alium reliqui. 48. negotiationis pertinere *Aβ.* 49. deus pronuntiavit B. 50. ipse quoque B. 51. pro auspice *Bca.* pro ..... spice b. pro ..... auspice *Aq.* 52. cum tota *Ab.* cum in tota reliqui. 53. me negabo Christianum A. 54. qui me confessus A.

[l. et Christum autem] Apolog. cap. 21 „Et nos autem sermoni atque rationi itemque virtuti, per quae omnia molitum deum ediximus, propriam substantiam spiritus inscribimus.“ Cf. Interpret. ad Sueton. Aug. cap. 73. Hand Tursell. I, p. 583 seqq.

mp. pro! auspice] Valde hic locus tor-

sit interpretum ingenis, qui dum voculam pro pro praepositione habent longe a vero aberraverunt. Auspicem fidem dicit quae laeti auspicii erat antequam temptata est. Cf. Claudian. IV. Consul. Honor. 610 „auspex victoria.“ Id. Epist. ad Seren. 51 „auspex purpura.“

me confusus^a fuerit coram hominibus, et ego confundar eum coram patre meo, ^{as}qui est in caelis. Sciebat enim a confusione vel maxime formari ^{as}negationem; mentis statum in fronte consistere; priorem esse pudoris quam corporis plagam.

Cap. X. Qui vero non hic, id est, non intra hunc ambitum terrae nec per hunc commeatum vitae^a nec apud homines huius ¹communis naturae confessionem putant constitutam^b, quanta praesumptio est adversus omnem ordinem rerum in terris ²istis et in vita ista ²et sub humanis potestatibus experiundarum? Nimirum cum animae de corporibus ⁴excesserint et per singula tabulata caelorum^c ⁵de recepto^d dispici coeperint et interrogari ⁶arcana illa haereticorum sacramenta, tunc confitendum apud veras potestates et veros ⁷homines, Teletos scilicet et ⁸Abascantos et Acinetos Valentini^e. No-

55. qui est in caelis *Ab.* qui in caelis est *reliqui*. 56. negotiationem *A.*

Cap. X. 1. communis naturae *A.* naturae communis *reliqui*. 2. istis in vita *A.* 3. et sub humanis *Aq.* 4. excesserunt *A.* 5. de recepto *BCab.* de respectu *A.* de receptu *Latinius, Croi Specim. p. 22.* de praecepto *Rigaltius*. 6. archana *Ab.* 7. homines Teletos *BCa.* homines Theletos *b.* homines .... letos *Aq.* 8. aginetos et abscantos *Aq.* Abascantos et Aginetos *BCa.* Abascantos et Acinetos *b.* Abascantos et Ageratos *Fulv. Ursinus.* Abascantos et Agennetos *Fr. Iunius.*

n. qui me confusus] Cf. De Carne Christi cap. 5., Adv. Marcion. IV, 21., De Idololatr. cap. 13.

Cap. X. a. per hunc commeatum vitae] De voce *commeatus* deque eius usu cf. adnotata ad De Fuga cap. 2.

b. confessionem putant constitutam] Iam respondet ad illud Gnosticorum argumentum, de quo supra cap. 1 „Sed nesciunt,“ inquit, „simplices animae, quid quomodo scriptum sit, ubi et quando et coram quibus confitendum.“ Cf. Advers. Valentin. cap. 30.

c. per singula tabulata caelorum] Cf. Adv. Valentin. cap. 7., cap. 23. et cap. 30 sqq.

d. de recepto] Scribendum *de praecepto*. De praecepto dispici est, inquiri et examinari, an praecepto Christi paruerimus, an fuerimus constantes in confessione nominis Christi coram potestatibus. (Rigalt.) Iudicium Rigaltii, qui *de praecepto* corrigi vult, firmare videtur similis locus huius ipsius capituli, ubi codex Agobardi et margo editionis principis habent „Quae porro fides rerum, ut post excessum ad superna sublevatus illic prober, quo non nisi iam probatus imponeret? illic *de praecepto* examinerer, quo nisi admittendus pervenire non possem?“ Alii correxerunt *de receptu*, utroque loco. Mihi quidem retinenda videtur vulgata scriptura et *receptum* interpretandum

sponsum vel promissum. Examinantur scilicet animae mortuorum et dispiciuntur, an fidei suae atque promissis, quibus sese Christo addixerant, steterint.

e. Teletos scilicet et Abascantos et Acinetos Valentini.] Haec vocabula reperiuntur inter nugas Valentinianorum, quibus significabant homines veros perfectos, infascinales, constantes, *τέλειους, ἀβασκάντους, ἀκίνητους*. (Rigalt.) Franc. Iunius, qui rescribi vult „Theletos scilicet et Abascantos et Agennetos Valentini“ haec sibi commentus est: „Sensus est animas in salutem venturas per Aeonas proximos et ultimos et nobis coniunctissimos probatum iri apud ordines Gnosticorum. Tres autem eorum ordines sive classes in hoc argumento statuit. Unus eorum est qui Aeonas omnes coniugatos tradiderunt, secundus eorum qui coniugatos negarunt, tertius denique eorum qui coniugatos ex parte volnerunt et ex parte abiugos, prout faciebant qui Ogdoadem suam Bytho praestruxerunt. Primus ordo proprie simpliciterque Valentini fuit, qui Theletum sive Philetum in Aeonis ultimi coniugatione collocavit. Cf. Adv. Valentin. cap. 8. et cap. 32. Secundus ordo a Valentino fluxit, eorum nempe, qui, ut coniugii dedecus a Bytho avellerent, nullum ei sexum deputaverunt. Cf. Adv. Valentin. cap. 34. Atque hi pro-

strates⁴ enim, inquit, nec ⁹ipse Demiurgus constanter ¹⁰homines probabat, quos ¹¹stillicidium situlae et pulverem ¹²areae et sputa-
men et locustas deputavit, etiam irrationalibus iumentis adaequavit. Plane, ita scriptum. Non tamen idcirco aliud hominis genus intellegendum praeter nos, ¹³quod, quia constat esse, comparatione potuit induere salva et proprietate generis et ¹⁴singularitate. Neque enim si vita vitata est, ut ¹⁵despectui iudicata⁵ despectis comparatur, statim natura sublata est, ut alia in nomine eius deputaretur. Atquin servatur natura, etsi suffunditur vita⁶, nec alios ¹⁶novit Christus homines quam de quibus dicit: Quem me aiunt esse homines? Et: Quomodo vultis ut faciant vobis homines, ¹⁷ita et vos
facite illis. Vide, an servaverit genus a quibus et testimonium sui expectet et in quos iustitiae vicem mandat. Illos autem caelestes homines si expostulem mihi ostendi, ¹⁸facilius Aratus Persea et Cephea et Erigonam et Ariadnam inter sidera ¹⁹delineabit. Quis autem prohibuit ²⁰dominum illic etiam confessionem hominum faciendam ²¹manifeste determinare, ubi suam futuram aperte ²²pronuntiavit, ²³ut ita esset positum: Qui in me confessus fuerit coram

Math.
XIV, 13.
Math. VII, 12.
Luc. VI, 31.

9. ipse demiurgus Ab. Fulv. Ursinus. ipsi, sed demiurgus Latinus. ipsi eadem iurgiis B. ipsi Eadem iurgiis Ca. 10. homines probabat (Ap.) homines probabit BC. homines probabat veros esse (Ab.)b. probabat homines veros non esse a. 11. stillicidium Ab. 12. aereae Ab. 13. quod ABCa. quos b. Latinus, Fulv. Ursinus. 14. singulitate A. 15. dispectis A. 16. novit dominus homines A. 17. ita et vos A. et vos ita BCa. et ita vos b. 18. facilius perseacen et ariogonam et ariadnam A. facilius Aratus Persea et Cephea et Erigonem et Ariadnam B. 19. deliniabit ACab. deliniabat B. 20. dominus A. 21. manifeste om. BCa. 22. inpronuntiavit Ap. 23. at ita Franc. Junius.

pterea voce Graeca ἀβασκάντοι fuerunt per ludibrium appellati homonymos, quia sic dicuntur Graecis tum innocentes et puri ἀνευ βλάβης, unde et Abascantorum nomen apud Romanos iis attributum, qui sine offensa dominorum suorum vixissent in Cornelia, Sattia et Tinnia gente; tum vero οἱ ἀνευ βασκάνου, Galli evirati, quibus deest virilitas. Tertius ordo ibidem ponitur cap. 35., in quo ultimus Ogdoadis, qui proxime praecedit Bytho, dictus Agennetos. Per hoc igitur probari tradebant animas et ad Demiurgum traduci, prout sequentibus exponebat commode, si bene repurgentur.⁶

f. Nostrates] Distinguit nostrates homines a veris Valentinianorum.

g. despectui iudicata] Hoc est damnata. V. adnotata ad De Corona cap. 15. De structura cf. Apolog. cap. 49 „sed in eiusmodi enim, si utique, intrinsecus iudicandum est, non gladiis et ignibus et

crucibus et bestiis.“ Liv. VI, 14 „Cen-
turiorem iudicalem pecuniae cum duci
vidisset.“ Gell. N. A. XX, 1 f. „Quanta
pecuniae iudicatae essent.“

h. suffunditur vita] Suffundere pro ru-
bore suffundere familiaris est usurpare
Tertulliano. Sic Adv. Marcion. II, 3
„suffundens iam hinc bonitatem dei Mar-
cionis.“ Apolog. cap. 37 „Si enim tanta
vis hominum in aliquem orbis remoti
sinum abruptissemus a vobis, suffudisset
utique dominationem vestram tot qua-
liumcumque civium amissio, immo etiam
et ipsa destitutione punisset.“ Ibid.
cap. 4 „suffundere maluit hominis san-
guinem quam effundere.“ De Virg. Ve-
land. cap. 2 „sancti viri esse suffundi, si
virginem viderit.“ De Resurr. Carnis
cap. 61 „Officia membrorum ludibrose
de industria suffundendae resurrectionis
oblatrant.“ De Anima cap. 38 „suffu-
sior sexus.“ Hieronym. Adv. Iovin. I, 48
„Haec Theophrastus disserens quem non
suffundat Christianorum?“

hominibus ²⁴in caelis, et ego ²⁵in illo confitebor coram patre meo, qui in caelis est? Eripere me debuit ex isto terrenae confessionis errore, quam suscipi nolisset, ²⁶si caelestem praecepisset, quin nullos alios homines noveram praeter incolas terrae, ne ipso quidem ²⁷adhuc tunc in caelis homine conspecto. Quae porro fides rerum, ut post excessum ad superna ²⁸sublevatus illic ²⁹prober, quo non nisi iam probatus ³⁰inponerem, illic ³¹de praeccepto examinerem, quo nisi admittendus pervenire non possem? Christiano caelum ante patet quam via; quia nulla via in caelum, nisi cui patet caelum; quod qui attigerit, intrabit. Quas mihi potestates ianitrices adfirmas iuxta Romanam superstitionem, ³²Carnumⁱ quandam et Forculum et Limentinum? quas a cancellis ordinas potestates? Si Ps. XXIV, 7. umquam ³³legisti apud David, Auferte portas, principes, ³⁴vestras, et subleventur portae aeternae, et intrabit rex gloriae, si item Amos. IX, 6. disti apud Amos, Qui ascensum suum aedificat in caelos, ³⁵et profusionem suam fundat in terras, ³⁶scito et ascensum illum exinde complanatum vestigiis domini et introitum exinde ³⁷reservatum viribus Christi, nec ullam moram aut ³⁸quaestionem in limine Christianis occurruram, qui non ³⁹dinosci habeant¹ illic, sed agnosci, nec interrogari, sed admitti. Nam etsi adhuc clausum putas cae-

24. in caelis om. *Ab.* 25. in illo *Ab.* in illum reliqui. 26. si *Cab.* etsi *Ab.* 27. tunc. nō in caelis *Aq.* 28. sublevatus *Ab.* sublatius reliqui. 29. prober *ABCab.* probarer *Fulv. Ursinus.* 30. inponerem *Ab.* 31. de praeccepto *ABmq.* de recepto *BCa.* de recepto *Fulv. Ursinus.* 32. Carnum quandam *Hildebrandus ad Arnobium IV, 9. p. 342.* Cardeam quandam *a.* barnum quandam *AB.* Cardum quandam *C.* prob. *Fr. Junio.* Ianum quandam *b.* 33. legisisti *A.* 34. vestri *Ab.* 35. et promissionem suam *Bmg. Latinus, Junius.* 36. cito *A.* 37. reservatum *B.* 38. quaestionem *Ab.* 39. dinosci *AB.*

i. Carnum] Ita corrigi voluit Hildebrandus, et recte meo quidem iudicio, licet Carni huius dei nusquam extet memoria aut certum testimonium, quin ipse Septimius De Corona cap. 13. et De Idololatria cap. 15., ubi deorum ianitorum item mentionem facit, coniunctim cum Iano et Limentino non Carnum hunc, sed Carnam sive Cardeam deam enumeret. Hinc aliis probabile visum est hoc loco reponere *Ianum*, aliis *Carnam* vel *Cardeam*. Sed cum a liminibus essent etiam duo numina, teste Arnobio Adv. Nat. IV, 10., Limentinus et Lima, cum a ianna essent Ianus et Iana (v. Tertull. Ad Nat. II, 15.), cum item a stando essent Stalanus et Statina (Varro ap. Non. p. 532. Merc. Tertull. De Anima cap. 39.), a voluntate Volumnus et Voleta (Tertull. Ad Nat. II, 11. August. De Civ. Dei VII, 3.), cum etiam Ago-

bardi liber et editio princeps hoc loco consentiant in scriptura „barnum quandam,“ facile nobis persuaderi passi sumus, ut *Carnum* reponeremus. Nam de forma *Cardus*, quam tunc editio secunda, Sigismundi Gelenii, nescio an ex auctoritate codicis Masborensis, valde dubito. Cum enim constet de vocabulis *Carna* (quod est pro *Cardina*) et *Carde*, si quod masculinum revocabimus nomen, appellandum erit aut *Carnus*, id quod hic Tertulliani locus probabile facit, aut *Cardeus*.

k. quas a cancellis ordinas potestates? Cf. Salmas. ad Script. Hist. Aug. p. 199.

l. dinosci habeant] Sic cap. 11 sine „si after praedicantur, quam evenire habent.“ Plura eius structurae exempla attuli ad De Fuga in Persecut. cap. 12.

Idem, memento ⁴⁰claves eius hic dominum Petro et per eum ecclesiae reliquisse, quas hic unusquisque interrogatus atque confessus feret. ⁴¹sectum. Sed ⁴²asseverat diabolus illic confitendum, ut suadeat hic negandum. ⁴³Pulchra videlicet documenta praemittam, bonas mecum claves feram, timorem eorum, qui solum corpus occidunt, animae autem nihil faciunt: commendatus ero huius praecepti desertione, honeste in caelestibus stabo, qui in terrenis stare non potui, sustinebo maiores potestates, qui minoribus cessi, ⁴⁴merebor denique admitti, iam exclusus. Suppetit adhuc dicere: Si in caelestibus confitendum, ⁴⁵et hic negandum est. ⁴⁶Nam ubi alterum, ⁴⁷ibi utrumque. Aemula enim quaeque concurrunt. Etiam persecutionem in caelis agitari oportebit, quae confessionis negationisve materia est. Quid itaque cessas, audacissime haeretice, totum ordinem Christianae concussionis in superna transferre, et inprimis ipsum nominis odium illic collocare, ubi ad patris ⁴⁸dexteram praesidet Christus? ⁴⁹Illic constitues et synagogas Iudaeorum, fontes persecutionum, apud quas apostoli flagella perpassi sunt, et populos nationum cum suo quidem circo, ubi facile conclamant: Usque quo ⁵⁰genus tertium? ⁵¹Sed et fratres nostros et patres et filios et socrus et nurus et domesticos nostros ibidem exhibere ⁵²debetis, per quos traditio disposita est; item reges et praesides et armatas potestates, ⁵³apud quas causa ⁵⁴pugnanda est. Erit certe etiam carcer in caelo, carens sole aut ingratis luminosus, et vincula fortasse de zonis, et ⁵⁵eculeus axis ipse ⁵⁶qui torquet. Tum si lapidandus Christianus, grandines aderunt, si urendus, fulmina prae manu sunt, si trucidandus, Orionis ⁵⁷armati munus operabitur, si bestiis finiendus, ursas ⁵⁸septentrio emittet, zodiacus tauros

40. claves hic dominus A. 41. asseverat *Ab.* 42. Pulchra *Ab.* 43. merebor utique admitti *Ab.* 44. et hic *Ab.* vel *reliqui.* 45. Nam *Ab.* *Latinias.* ne B. dae *Ca.* 46. ibi *Ab.* ibidem *reliqui.* 47. dextera A. 48. Illi constitues B. 49. genus tetrum *Fulv. Ursinus.* 50. Sed et patrem et fratres nostros socrus *Ab.* sed et patrem et fratres et filios et socrus *Ap.* 51. debetis *Fulv. Ursinus.* 52. apud quas (*Ap*) *BCa.* apud quos (*Ab*) *b.* 53. pugnanda est (*Ap*) *BC.* *Franc. Iunius.* purganda est (*Ab*) *Bmgab.* 54. eculeus *AB.* 55. qui torquet *Franc. Iunius.* 56. armati manus *ab.* 57. septenario mittet A.

m. Pulchra videlicet documenta praemittam] Quasi causae nostrae instrumenta. Sic Lib. 29. C. de Donationibus documenta idonea. (Rigalt.) V. Dirksen Manuale s. v. p. 300.

n. confitendum, et hic negandum est.] Interpunctionem a Rigaltio constitutam recepi. Neque tamen displicet scribere cum Franc. Iunio „si in caelestibus confitendum vel negandum est (nam ubi alterum ibidem utrumque; aemula enim

quaeque concurrunt), etiam persecutionem in caelis agitari oportebit.”

o. Usque quo genus tertium?] Haec theatra in Christianos invadendi formula, quae percubuit maxime Septimii Severi tempore. Primum genus, probatum Severo, ethnicorum fuit, duo damnata, secundum Iudaeorum et tertium Christianorum. (Franc. Iunius.) V. Ad Nat. I, 8. 20.

p. si bestiis finiendus] Cui soñicet

et leones. Haec qui sustinuerit in finem, iste erit salvus. Ergone et finis in caelis et passio, et occisio et prima confessio? Et ubi caro omnibus istis necessaria? ubi corpus, quod solum ab hominibus habet occidi? Haec nobis etiam ludicrum in modum certa ratio mandavit, nec ullus obicem praescriptionis istius extrudet, ut non omnem ordinem persecutionis, omnem eius causae firmam paraturam illuc transferre cogatur, ubi "confessioni forum dederit. Siquidem confessio a persecutione deducitur et persecutio in confessione finitur, nec possunt non una sequi quae et aditum et exitum, id est initium finemque disponunt. Porro et odium nominis hic erit, et persecutio hic erumpit, et traditio hic producit, et interrogatio hic compellit, et carnificina hic desaevit, et totum hunc ordinem in terris confessio vel negatio "expungit". Igitur si cetera hic, nec confessio alibi; si confessio alibi, nec cetera hic. Enimvero non alibi cetera, itaque nec confessio in caelo. "Aut si aliam volunt esse rationem "interrogationis et confessionis "caelestis, utique et ordinem suum illi struere debebunt alium longe et ab ista dispositione "diversum, quae scripturis notatur. Et "possimus

58. confessionis *Aq.* 59. expugit *Aq.* 60. aut si iam volunt *Aß.* 61. interrogationis et om. *A.* 62. caelestibus *A.* 63. diversumque scripturis *B.* 64. possimus *Ab.* possumus *reliqui.*

ad bestias damnato mors obeunda, vita finienda. *Dies finitionis* inscriptione quadam inter collectanea Gruteri [810, 10.] ex Apiano: SI PERMANSERIT. VSQVE IN DIEM FINITIONIS. SVAE., quod de vidua dicitur. Finiendus, consumendus, Fabius Declam. XIX „Filius verberibus ignibusque consumpsi.“ Ulpian. Libro VI. §. sed et si quis: „Non tunc cum consumptus est, sed cum sententiam passus est.“, et Libro III, de poenis: „Praegnantis mulieris consumendae poena differtur“; quod vulgo adicitur *damnatae* interpretamentum est. (Rigalt.) Inscriptio apud Gruter. 827, 3 (n. 4776. p. 336. Orell.): DIS MANIBVS SERGIAE NICE VIXIT ANNIS XVIII MENSIBVS VI HERMES SERGI FRVCTI CONIVGI CARISS HOS AB ANIMO POTVIT DISIVNGERE NEMO NISI FINITIO FATI. Sic *finitus* est mortuus vel vita functus ap. Bernard. Ord. Cluniac. I, 74, 28 „Duo maiora signa non pulsantur, nisi in festivitibus quae sunt in cappis et ad officium fratris, qui intra monasterium est *finitus*.“ Miracula S. Paulini, Iulii tom. III, p. 272 „Cum ego fui in curia B. Alexandri, ego vidi eum *finitum*, spiratum et mortuum.“ *Finire* pro

interficere habes apud Apul. Metam. VI, 26 „An custodiam anus semimortuae formidabis, quam licet claudi pedis tui calce unica *finire* poteris?“, ap. Senec. De Provid. cap. 6 „Mors vos aut *fini* aut transfert.“, ap. Plin. Epist. I, 12 „Illis qui morbo *finiuntur*.“ Plura supeditabunt Ruhnkens ad Vell. II, 123. Duker ad Flor. II, 15. Interpret. ad Valer. Max. II, 6, 6. Ext. Cf. Boettich. Lex. Tacit. p. 199.

q. Porro] h. e. At, Immo. Sic cap. 11 „Quod enim scriptum est, hoc evenire oportebit. Porro tunc eveniet quod est scriptum, si non aliud eveniet.“ V. quae sunt adnotata ad De Corona cap. 7.

r. expungit.] h. e. perficit. Verbum *expungere* hoc sensu perquam familiare est Tertulliano. Apolog. cap. 15 „Ceterum si adiciam — sub isdem vitis et apicibus et purpuris thure flagrante libidinem *expungi*, nescio, ne“ sqq. Ibid. cap. 21 „Duobus enim adventibus eius significatis, primo, qui iam *expunctus* est in humilitate conditionis humanae.“ Ibid. cap. 35 „Cur enim vota et gaudia Caesarum casti et sobrii et probi *expungimus*?“ Ad Natl. I, 7 „Haec cum *expunxeris*, vives in aeternum.“

dicere: Viderint⁶⁵, dum hic ordo terrenae interrogationis et confessionis ⁶⁶ex materia decurrens persecutionis et discordiae publicae in nomen salvus sit suae fidei, ⁶⁷ita credendum sit, sicut et scribitur, ita intellegendum ⁶⁸sit, sicuti auditur. Hic omnem ordinem ⁶⁹sustineo, ipso domino non aliam regionem mundi ⁷⁰destinante. Quid enim post confessionis et negationis terminum subiungit? Ne ⁷¹putaveritis venisse me, uti pacem mittam in terram, ⁷²sed machaeram, certe in terram. Veni enim dividere hominem adversus patrem suum et filiam adversus ⁷³matrem suam et socrum adversus nurum suam, et inimici ⁷⁴hominis domestici sui. Sic enim efficitur, ut ⁷⁵tradat frater fratrem in mortem et pater filium, et insurgant filii in parentes, et mori eos faciant. Et qui sustinuerit in finem, ⁷⁶iste sit salvus. Adeo ⁷⁷totus ⁷⁸hic ordo dominicae ⁷⁹machaerae non in caelum missae, sed ⁸⁰in terram, illic constituit etiam confessionem, quae in finem sustinendo passura est mortem.

Eadem igitur forma cetera quoque ad martyrii statum pertinere ⁸¹defendimus. Qui pluris, ⁸²inquit, fecerit etiam animam suam quam me, non est me dignus, id est qui maluerit vivere ⁸³me negando quam mori confitendo, ⁸⁴et, Qui animam suam invenerit, ⁸⁵perdet illam, qui vero ⁸⁶perdiderit mei causa, inveniet illam. Proinde enim ⁸⁷invenit ⁸⁸eam qui negat lucri faciendo vitam, ⁸⁹sed perdet in gehennam qui se putat negando lucri facere eam. Perdet autem eam ad praesens qui confessus occiditur, ⁹⁰sed et inventurus eam in vitam aeternam. Ipsi denique praesides cum ⁹¹hortantur negationi, ⁹²Serva animam tuam! dicunt, ⁹³et, Noli animam tuam per-

65. et materia A. 66. ut ita b. Fulv. Ursinus. 67. sit uti auditur A. 68. sustineo Cab. sustinens AB. 69. destinantem AB. 70. sed machaeram A. non veni, sed ut machaeram reliqui. 71. matrem et socrum A. 72. hominis AφB. homini reliqui. 73. iste sit salvus Aβ. iste salvus erit (Aφ.) hic salvus erit reliqui. 74. totus ABmgCab. tutus B. 75. hic om. A. 76. macherae A., uti iam supra. maceriae B. 77. in terram Ab. in terras reliqui.

Cap. XI. 1. inquit Aβ. 2. me om. A. 3. et qui A. qui reliqui. 4. perdit Aφ. 5. perdiderit mei causa Ab. perdiderit illam mei causa reliqui. 6. invenit (Aβ)BCab. inveniet (Aφ.) 7. eam qui negat A. eam qui negarit b. ille qui negarit reliqui. 8. ut perdet Franc. Junius. 9. sed et A. sed reliqui. 10. hortantur Aφb. cum ortantur Aβ. cum cohortantur reliqui. 11. ei Noli B.

s. viderint] Viderint, inquit, illi, qui confessionem in caelum transferunt, viderint, an eam ibi invenerint; dummodo nobis hic terrenae confessionis ordo salvus sit fidei suae, dummodo ita credendum sit, quomodo scribitur de ea in sacris scripturis, dummodo harum verba ita intellegenda sint, quomodo audiuntur, id quod persusum habemus. De locutione viderint, quae admodum fami-

liaris est Tertulliano vide quae adnotata sunt ad De Corona cap. 13.

Cap. XI. a. Serva animam tuam!] Consimiles Paterni Proconsulis ad Cyprianum voces occurrunt in historia passionis fortissimi martyris, quae et Augustinus exagitat Serm. de eodem Cypriano. (Rigalt.) V. Desider. Herald. ad Apolog. cap. 27. p. 113.

dere! Quomodo loqueretur Christus, nisi quomodo tractaretur Christianus? Sed cum prohibet meditari responsionem ad tribunal, Math. X, 19. famulos suos instruit, spiritum sanctum responsurum repromittit, Math. XXV, 36. et cum in ¹²carcerem^b fratrem vult visitari, ^{12b}confessoris imperat Luc. XVIII, 7. curam^c, et cum deum vindictam facturum electorum suorum ¹⁴affirmat, Math. XIII, 3 seqq. passiones consolatur illorum, etiam in parabola ¹⁴sermonis post cespitem^d arefacti ¹⁵in persecutionum figurat ardorem. Haec si non ita accipiuntur quemadmodum pronuntiantur, sine dubio praeter quam sonant sapiunt, et aliud in vocibus erit, ¹⁶aliud in sensibus, ut allegoriae, ¹⁷ut parabolae, ut ¹⁸aenigmata. ¹⁹Quemcunque igitur conceperint ventum^e argumentationis scorpium isti, quocunque se acumine ²⁰inpegerint, una iam linea est^f, ad ipsas res provocabuntur, an secundum scripturas transigantur. Siquidem tunc aliud ²¹significabitur in scripturis, si non id ipsum reperjatur in rebus. Quod enim scriptum est, ^{21b}hoc evenire oportebit. Perro tunc eveniet ²²quod est scriptum, si non ²³aliud eveniet. Ecce autem et odio habemur ab omnibus hominibus nominis causa, quomodo ²⁴scriptum est, et tradimur etiam a proximis, quomodo ²⁵scriptum est, et perducimur ad potestates, et interrogamur, et torquemur, et confitemur, et trucidamur, quomodo ²⁶scriptum est. ²⁷Sic de-

12. carcerem A. carcere reliqui. 12b. confessoris AB. confessoris reliqui. 13. affirmat AB. 14. sermonis A. seminis reliqui. 15. in persecutionum AB. persecutionum reliqui. 16. aliud in sensibus om. A. 17. ut parabolae BCab. et parabolae AB. parabolae Aφ. 18. enigmata AB. 19. Quodcunque igitur conceperint venenum Franc. lunius. 20. inpegerint AB. 21. significabatur AB. 21b. hoc venire AB. 22. quod est scriptum AB. Fulo. Ursinus. quod et scriptum reliqui. 23. aliud AB. aliter reliqui. 24. et scriptum est BCab. 25. et scriptum est BCab. 26. et scriptum est BCab. 27. sicut dominus Aφ.

b. in carcerem] V. adnotata ad De Fuga in Persecut. cap. 7.

c. imperat curam] Confessoris curam habendam imperat.

d. post cespitem] Hoc est: postquam cespitem egerat. Familiaris haec est Tertulliano in usu post et ante praepositionum brachylogia. Apolog. cap. 2 „vel pe compulsus negare non ex fide negavit et absolutus ibidem post tribunal de vestra rideat aemulatione iterum Christianus?“ Ibid. cap. 10 „In qua Saturnus post multas expeditiones postque Alica hospitia consedit“, et paulo post eodem capite „lota denique Italia post Oenotriam Saturnia cognominabatur.“ Ibid. cap. 25 „Sed quam vanum est fastigium Romani nominis religiositalis meritis depulare, cum post imperium sive adhuc regnum religio profecerit?“ Ibid. cap. 39 „Post aquam manulem et lumina, ut

quisque de scripturis sanctis vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium deo canere.“ Ad Natt. II, 12 „Nam post plurimas terras et Alica hospitia Italiae, vel ut tunc vocabatur, Oenotriae consedit.“ Ibid. II, 17 „quid? non post summum imperium quactis iam rebus superstitione quiesita est.“ Apolog. cap. 12 „Cervices ponimus: ante plumbum et glutinum et gomphos sine capite sunt dii vestri.“ Ad Natt. I, 4 „Alii quos retro ante hoc nomen vagos, viles, improbos norant, emendatos repente mirantur.“

e. Quemcunque igitur conceperint ventum] Cap. 1 „Familiare periculi tempus aestas, Austro et Africo saevitia velificat.“

f. una iam linea est] Vide quae notavi supra ad cap. 4.

minus edixit. Si aliter edixit haec, cur non aliter eveniunt ²²quam edixit, ²³id est quemadmodum edixit? Atquin non aliter eveniunt quam edixit; ergo sicut eveniant, ita edixit, et sicut edixit, ita eveniunt. Nam nec liquisset ²⁴aliter evenire quam edixit, nec ipse aliter edixisset quam evenire voluisset. Ita non aliud significabant scripturae ²⁵istae quam in rebus ²⁶recognoscimus, ²⁷aut, si nondum aguntur illa quae praedicantur, ²⁸quomodo aguntur quae praedicata non sunt? Non sunt enim haec praedicata quae aguntur, si alia sunt quae praedicantur, et non haec quae aguntur. At ²⁹nunc quia ipsa sunt in rebus ³⁰quae in vocibus aliter dicta creduntur, quid fieret, si aliter ³¹facta invenirentur? ³²Sed haec erit perversitas fidei, probata non credere, non probata praesumere. Cui perversitati illud quoque opponam, ut, si haec quae sic aguntur quemadmodum scripta sunt, non erunt ipsa quae praedicantur, ³³illa quoque non debeant sic agi quemadmodum scripta sunt, ne et ipsa horum exemplo periclitentur excludi, siquidem aliud in vocibus, ³⁴aliud in rebus est, et relinquitur nec praedicata videri, ³⁵cum eveniant, si aliter praedicantur, quam evenire habent. Et quomodo credentur quae ³⁶non erunt ³⁷praedicata quomodo eveniunt? Ita haeretici quae praedicantur non ut probata sunt credendo ea quae ³⁸nec praedicata sunt credunt.

¹Quis nunc ²medullam scripturarum magis nosset, quam ipsa Cap. XII. Christi schola? quos³ et sibi discipulos dominus adoptavit omnia utique edocendos, et nobis magistros ordinavit omnia utique docturos. Cui potius figuram vocis suae declarasset⁴, quam cui effigiem gloriae suae revelavit, ⁵Petro, Iohanni, Iacobo et postea Paulo, quem paradisi quoque ⁶compotem fecit ante martyrium? An et illi aliter, quam sentiunt, scribunt, fallaciae magistri, non veri-

28. quae edixit *Franc. Iunius*. 29. Verba id est — — — nec ipse *om. A.* 30. et aliter evenire *B.* 31. istae *om. Ab.* 32. recognoscimus *Abb.* recognoscitur *reliqui*. 33. aut si *Abb. Fulv. Ursinus*. At si *reliqui*. 34. quomodo aguntur quae *A.* quomodo aguntur haec quae *B.* quomodo haec aguntur quae *ab.* quomodo haec quae *C.* 35. cum ipsa *Claconius*. 36. quae et in vocibus *BCa.* 37. facta *Ab.* acta *reliqui*. 38. sed ..... perversitas *A.* sed haec est perversitas *b.* 39. illa quoque *ego.* illa quae *libri omnes*. 40. aliud in rebus est relinquitur *A.* aliud in rebus est. Ita relinquitur *Franc. Iunius*. 41. cum evenit *A.* 42. non erint *A.* 43. praedicata quomodo (quod *Ab.*) eveniunt *ABCa.* praedicata, quia non ita erunt praedicata, quomodo eveniunt *b.* 44. ne praedicata *A.*

Cap. XII. 1. Qui *A.* 2. medullam *A.* medullas *reliqui*. 3. Petro Iohan ..... et postea *Ab.* Petro Iohan ..... bo et postea *Ag.* 4. compotem *Ab.*

g. illa quoque] Ita emendavi pro illa quae, quae corruptela omnem loci sensum excluderat.

Cap. XII. a. schola? quos] Adverte synesin.

b. Cui potius figuram vocis suae declarasset] Sermonis sui mysteria, sacramenta, cum scilicet recedant a litteris suis sensus, ut ipse loquitur cap. 13. (Nigalt.)

I Petr.
II, 20 sqq.

tatis? Petrus quidem ad Ponticos, Quanta enim, ⁶inquit, gloria, si non ut delinquentes puniamini sustinetis? Haec enim gratia est, in hoc et vocati estis, quoniam et Christus passus est pro nobis, relinquens vobis exemplum semetipsum, uti ⁷adsequamini vestigia

I Petr.
IV, 12 sqq.

ipsius. Et rursus: ⁸Dilecti, ne epavescatis ⁹ustionem, quae agitur in vobis in ¹⁰temptationem, quasi novum accidat vobis. Etenim secundum quod communicatis passionibus Christi, gaudete, uti et in revelatione gloriae eius gaudeatis exultantes. Si dedecoramini in nomine Christi, beati estis, ¹¹quod ¹²gloria et ¹³dei spiritus requiescit in vobis, dum ne quis vestrum patiatur ut homicida aut fur aut maleficus aut alieni speculator, si ¹⁴autem ut Christianus, ne erubescat, glorificet ¹⁵autem dominum in nomine isto. ¹⁶Iohannes

I Ioh. III, 16.
IV, 18.

¹⁷vero, ut etiam pro fratribus nostris animas ponamus, hortatur, negans timorem esse in dilectione. Perfecta enim dilectio foras abicit timorem, quoniam timor poenam habet, et qui timet, non est perfectus in dilectione. Quem timorem ¹⁸intellegi praestet, nisi negationis auctorem? Quam dilectionem perfectam ¹⁹adfirmat, nisi fugatricem timoris et animatricem confessionis? ²⁰Qua poena timorem puniat, nisi quam negator relaturus est cum corpore et anima occidendus ²¹in gehennam? Quodsi pro fratribus, quanto magis pro domino moriendum docet, satis de ²²Apocalypsi quoque sua instructus haec suadere? Mandaverat etenim spiritus ad angelum

Apocal. II, 10.

ecclesiae ²³Smyrnaeorum: Ecce diabolus ex numero tuo ²⁴coniciet in carcerem, ut temptemini diebus decem. Esto fidelis ad mortem usque, et dabo tibi vitae coronam. Item ad Pergamenorum de Antipa, fidelissimo martyre, interfecto in habitatione satanae. Item ad

Apocal.
II, 12 sqq.

5. inquit om. A. 6. adsequamini (Aβ)B. 7. dilectione expavescatis B. 8. temptationem Aβ. 9. quod AφB. quoniam reliqui. 10. gloriae Franc. Junius. 11. dei ..... it Aφ. dei spiritus requiescit (Aβ)ab. dei spiritus requiescet BC. 12. autem Christianus A. 13. autem deum Aβ. 14. Iohannes Aβ. 15. ve ..... etiam Aφ., unde Hildebrandus voculam ut inducendam putat. 16. intellegi praestet A. intelligi praestet reliqui. 17. adfirmat (Aβ.) 18. Qua poena timorem Aug. Newder. Quam poenam timore ABCab. 19. in gehenna Ab. 20. apocalipsi Aβ. 21. Smyrnaeorum Aβ. 22. coniciet in carcerem, ut ab. coniciet in carcerem, ut BC. conici ..... rem ut Aφ.

c. Quanta enim, inquit, gloria] I Petr. II, 20 „Πόσον γὰρ κλέος, εἰ ἀμαρτάνοντες καὶ κολαφίζομενοι ὑπομένετε; ἀλλ' εἰ ἀγαθοποιοῦντες καὶ πάσχοντες ὑπομένετε, τοῦτο χάρις παρὰ Θεοῦ.“ Hieronymus: „Quae enim est gloria si peccantes et colaphizati sufferitis? Sed si bene facientes patienter sustinetis, haec est gratia apud deum.“ d. ne epavescatis] I Petr. IV, 12 „Ἀγαπητοί, μὴ ξενίζεσθε τῇ ἐν

ὑμῶν πυρώσει πρὸς πειρασμὸν ὑμῶν γενομένην, ὥς ξένου ὑμῶν συμβαίνοντος.“ Hieronymus „Carissimi, nolite peregrinari in fervore, qui ad tentationem vobis sit, quasi novi aliquid vobis contingat.“ Cyprianus: „Carissimi, nolite mirari ardorem accidentem vobis, qui ad tentationem vestram sit, nec excidatis, tanquam novum aliquid vobis contingat.“

²³Philadelphenorum, quod a temptatione ultima liberaretur, qui domini nomen non negarat. Exinde ²⁴victori cuique promittit nunc arborem vitae et mortis veniam secundae, nunc latens manna cum calculo candido et nomine ignoto, nunc ferreae virgae potestatem et stellae matutinae claritatem, nunc albam vestiari nec deleri de libro vitae et columnam fieri in dei templo in nomine dei et domini et Hierusalem caelestis ²⁵inscriptam, nunc residere ²⁶cum domino in throno eius, quod aliquando ²⁷Zebedaei filiis negabatur. Math. XX, 20—23. Quinam isti tam beati victores, nisi proprie martyres? Illorum etenim victoriae, quorum et pugnae, eorum vero pugnae, quorum et sanguis. Sed et interim sub altari^a martyrum animae placidum quiescunt ²⁸et fiducia ultionis patientiam pascunt et indutae stolis candidam claritatis^f ²⁹usurpant, donec et alii consortium ³⁰illorum gloriae ³¹impleant. Nam et rursus innumera multitudo ³²alhati et palmis ³³victoriae insignes revelantur, scilicet de Antichristo ³⁴triumphantes, sicut unus ex presbyteris, Hi sunt, ait, ³⁵qui veniunt ex illa pressura magna et laverunt ³⁶vestimentum suum et candidaverunt ipsum in sanguine agni. Vestitus enim animae caro. Sordes ³⁷quidem baptismate abluntur, ³⁸maculae vero martyrio candidantur. Quia et ³⁹Esaias^g ⁴⁰ex russeo et coccino niveum et laneum reprob- Es. I, 18. mittit. Magna etiam Babylon cum describitur ebria sanctorum cruore, sine dubio ebrietas eius martyriorum poculis ministratur, quorum formido quid relatura sit aequae ostenditur. Inter omnes enim reprobos, immo ⁴¹ante omnes, *timidi*. Timidis^h autem, ⁴²inquit,

23. Filadelphenorum quod a temptatione *Ab*. 24. victoribus quib. .... nunc (*h. e.* victoribus quibusque promittit nunc) *A*. 25. inscripta *Ab*. 26. cum deo in throno *A*. 27. Zebedei *A*. 28. et fiducia ultionis patientiam (pascientiam *Aq*.) pascunt et indutae (induta est *Aq*.) stolis candidam (candidae *Bmg*) *ABmg*. et fiducia ultionis candidam *reliqui*. 29. usurpant, donec et alii *BCab*. susurrant onec alii *A*. 30. illorum *A*. illorum *reliqui*. 31. impleantur *Aq*. 32. albatia *B*. 33. victoria *B*. 34. triumphantes *Ab*. triumphales *BCa*. triumphantes *b*. 35. qui venerunt *Aq*. 36. vestimenta sua *a*. 37. et quidem *A*. 38. maculae *Ab*. 39. Esaias *A*. 40. ex russeo et coccino (coctino *Aq*.) *Ab*. ex raso et coccino *reliqui*. 41. ante omnes, timidi. Timidis *ego*. ante omnes, timidis *AB*. ante omnes. Timidis *Cab*. 42. inquit *Ab*.

a. Sed et interim sub altari] Altaris vocabulo significari videtur terra, quae fuit instar altaris martyrum immolationi. (Rigalt.) Mirifica haec est Rigaltii interpretatio, cum simpliciter constet martyrum reliquias sub aris componi solitas, unde postea etiam ipsae ecclesiae his aris sanctorum cinerum conservatricibus superstructae martyris appellabatur. Hieronymus ad Vigilantium „Ais enim vel in sinu Abrahæ, vel in loco refrigerii, vel subter aram dei animas apostolorum et martyrum condesisse.“ Co-

terum et Hieronymus et Tertullianus suis verbis respiciunt illa Apocal. VI, 9 „*Και ὅτε ἤνοιξε τὴν πέμπτην σφραγίδα, εἶδον ὑποκάτω τοῦ θυσιαστηρίου τὰς ψυχὰς τῶν ἐσφαγμένων διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τὴν μαρτυρίαν, ἣν εἶχον.*“ Cf. etiam Joseph. Scalig. ad Hieronym. Chron. a. MMCCCLXXXVI., p. 258.

f. candidam claritatis] Cf. De Corona cap. 1.

g. Esaias] Cf. Adv. Marcion. IV, 10.

h. immo ante omnes, timidi. Timidis]

dehinc ceteris particula in stagno ignis et ⁴³sulphuris. Sic ⁴⁴timor, in epistola eius quem dilectio foras abicit, habet poemam.

Cap. XIII.

Paulus vero apostolus de persecutore, qui primus ecclesiae sanguinem fudit, postea gladium ¹stilo mutans et convertens machaeram in aratrum, lupus rapax Benianim, dehinc ²ipse adferens escam secundum Iacob, qualiter martyria iam et sibi optabilia com-

II Thess.
I, 3, 4.

mendat! ³cum de Thessalonicensibus gaudens, Uti, ⁴inquit, gloriemur in vobis in ecclesiis dei pro tolerantia vestra et fide, in omnibus persecutionibus et ⁵pressuris, quibus sustinetis ostentamen iusti iudicii dei, ut digni habeamini regno eius, pro quo et pati-

Rom. V.
3 sqq. 11.

mini. Sicut et ad Romanos: Non solum autem, verum etiam exultantes in pressuris, ⁶certi, quod pressura tolerantiam perficit, tolerantia vero probationem, probatio autem spem, spes vero non

Rom. VIII,
17 sqq. 36.

confundit. Et rursus: Quodsi filii et haeredes, ⁷haeredes quidem dei, cohaeredes vero Christi; siquidem ⁸compatiamur^a, uti et cum illo glorificemur. Reputo enim ⁹passiones huius temporis non esse dignas ad gloriam, quae ¹⁰in nobis revelabitur. Et ideo postmodum, Quis, ¹¹inquit, separabit nos a dilectione Christi? pressura, an angustia, an ¹²famis, an nuditas, an periculum, ¹³an machaera? secundum ¹⁴quod scriptum est: ¹⁵Tua causa mortificamur tota die; deputati sumus ut pecora iugulationis, sed in omnibus istis supervincimus pro eo qui nos dilexit. Persuasum enim habemus, quod neque mors neque vita neque virtus neque sublimitas ¹⁶neque profundum neque alia condicio poterit nos a dilectione dei separare, quae est in Christo Iesu domino nostro. ¹⁷Sed et Corinthiis passionem suas enumerans ¹⁸patiendum utique praefinivit: In laboribus

II Cor.
XI, 23 sqq.

43. sulfuris A. 44. timor in epistola eius quem B. timor eius in epistola quem Ca. timor eius in epistola eius quem b. timor ..... quem Aq.

Cap. XIII. 1. stilo A. 2. ipse adferens escam Ab. ipse adferens etiam escam B. adferens ipse etiam escam Ca. 3. cum de Thessalonicensibus (Aq)BCa. cum Thessalonicensibus (Aβ)b. 4. inquit Aβ. 5. praessuris Aβ., et sic in sequentibus ubique. 6. certi quod pressura tolerantiam b. Franc. Iunius. certe quod pressura tolerantiam BCa. certi quod praetolerantiam A. 7. et heredes dei A. 8. compatiamur AB. compatimur reliqui. 9. passionis A. 10. in nobis revelabitur Ab. in nos habeat revelari reliqui. 11. inquit Aβ. 12. famis A. fames reliqui. 13. an machaera BCab. an g ..... Aβ. an gladius Aq. 14. quod est scriptum B. 15. Tua A. Tui reliqui. 16. neque profundum neque Ab. neque profunditas neque reliqui. 17. Sed Corinthiis B. 18. paciendum Aβ.

Exciderat vocabulum *timidi*, ad sententiae clausulam omnino. necessarium, quod repetii ex sequente *Timidis*. Rigaltius distinxit, immo ante omnes. *Timidis*“sq. cum Gelenio et Pamelio. Gangneius contra et Franc. Iunius iungunt sententias. Ad verba Tertulliani cf. Apocalyp. XVII, 6. et XXI, 8.

Cap. XIII. a. siquidem compatiamur] Ita edidi ex auctoritate libri Agobardini et editionis principis. Hieronymus habet *compatimur*, sed Cyprianus De Exhort. Mart. cap. 8. cum illis consentit, illud *συμδοκασθῶμεν* vertens per *communi-*ficemur. Cf. De Resurr. Carnis cap. 40.

abundantius, ¹⁹in carceribus plurimum, in mortibus saepius, a Iudaeis ²⁰quinquies quadragenas citra unam accepi, ter virgis caesus, semel lapidatus, et reliqua. Quae si magis incommoda quam martyria ²¹videbuntur, tamen rursus, Propter quod, ²²inquit, boni ^{II Cor. XII, 10.}duco in infirmitatibus, in iniuriis, in necessitatibus, in persecutionibus, in angustiis pro Christo. Etiam in superioribus^b: Qui in omnibus tribulemur, sed non ²³coangustemur, et indigeamus, sed non derelinquamur, qui deiciamur, sed non pereamus, semper mortificationem ²⁴Christi in corpore nostro circumferentes. Sed etsi, inquit, exterior homo noster vitiatur, caro scilicet vi persecutionum, sed interior renovatur die et die, anima scilicet spe promissionum. Nam quod ad praesens temporale et leve pressurae nostrae, ²⁵per supergressum in supergressum aeternum^c pondus gloriae perficit, nobis non intuentibus quae videntur, sed quae non videntur. Quae enim videntur temporalia, de incommodis dicens, quae vero non videntur aeterna, ²⁷de praemiis spondens. ²⁸Thessalonicensibus^d vero de vinculis scribens utique beatos ²⁹affirmavit quibus ^{Phil. I, 20sq.}donatum esset non tantum ³⁰credere in Christum, sed etiam ³¹pro ipso pati. Eundem, inquit, agonem habentes quem in me ³²et ^{Phil. II, 17sq.}vidistis ³³et nunc auditis. Nam etsi labor super sacrificium, gau-

19. in carceribus plurimum *om. A.* 20. quinquies. *L. citra A.* 21. videbantur *A.* 22. inquit *Ab.* 23. in omnibus congemetur *A.* 24. qui etiam persecutionibus *Fr. Iunius.* 25. Christi Iesu in corpore *ab.* 26. per supergressum in supergressum *Ab. Latinus.* per supergressum insuper per reliqui. 27. de promissis spondens *A.* 28. Philippensibus vero *a.* 29. affirmavit *Ab.* 30. credere in Iesum, sed *A.* 31. pro ipso pati *Ab.* pati pro ipso reliqui. 32. et vidistis *A.* vidistis reliqui. 33. et nunc audistis (*Ab.*)*b.*

b. in superioribus] Malim quidem legere tribulamur, et omnia reliqua similiter quae sequuntur, in praesenti tempore, iuxta quod habet apostolus. Sed quod nimia esset immutatio, retinui veterem lectionem, cum nulli suppetant manuscripti codices. Proprie autem reddit *coangustemur*, quod Graece est *συνωχρουμενοι*, sicuti etiam B. Ambrosius, et „indigemus, sed non perindigemus“ *pro απορουμενοι, ἀλλ' οὐκ ἐξ απορουμενοι*. Omittit etiam cum Graecis Patribus, B. Ambrosio et Syro interprete „humiliamur, sed non confundimur“, quod etiam non habent antiqui aliquot Latini codices. Secundum autem omnes et ipsam auctorem supra De Resurr. Carnis cap. 44. supplemus „Christi Iesu.“ (Iac. Pamelius.)

c. per supergressum in supergressum

aeternum] „καὶ ὑπερβολὴν εἰς ὑπερβολὴν αἰώνιον.“

d. Thessalonicensibus] Prorsus castigandus hic locus et pro *Thessalonicensibus* legendum *Philippensibus*, tum quia additur *de vinculis*, e quibus scripta est haec altera, neutra vero ad Thessalonicenses, tum quod inveniantur Philipp. capp. 1. et 2. quae sequuntur scripturae testimonia. In quorum priori ex Graeco retinuit vocem *agonem*. In posterioribus confirmat lectionem Latinorum emendatiorum codicum, qui legunt *immolator supra sacrificium* pro eo quod alii *aemulor*. Transferens „Et si labor super sacrificium“, Graece *σπένδομαι*, retinuit etiam Latinam vocem adlusionem *gaudeo et congaudeo*, sicuti Graece est „χαίρω καὶ συγχαίρω“ etiam secundo. (Iac. Pamelius.)

deo et congaudeo omnibus vobis, perinde et vos gaudete et congaudete mihi. Vides, quam martyrii definiat felicitatem, ³⁴cui de gaudio mutuo acquirit sollemnitatem. ³⁵Ut proximus denique voti sui factus est, qualiter de prospectu eius ³⁶exultans scribit Timotheo:

II Tim.
IV, 6 sqq.

Ego enim ³⁷iam labor, et tempus ³⁸diunctionis instat; agonem bonum decertavi, cursum consummavi, fidem custodivi; superest corona, quam mihi dominus illa die reddet, scilicet passionis. Satis

II Tim.
II, 11 sqq.

et ipse supra allocutus: Fidelis sermo. Si enim commortui sumus Christo, et convivemus, si sufferimus, et conregnabimus, si negaverimus, et ille nos ³⁹negabit: si non credimus, ille fidelis est,

II Tim. I, 8. negare se non potest. Ne ergo confundaris ⁴⁰martyrium domini

II Tim. I, 7. ⁴¹nostri, neque ⁴²me vinctum eius; quia praedixerat: Non enim dedit nobis deus spiritum ⁴³timoris, sed virtutis et dilectionis et sanae mentis. Virtute enim patimur ex dilectione in deum, et sana mente, cum ob innocentiam patimur. Sed et sicubi tolerantiam praecipit, quibus magis eam quam passionibus prospicit? sicubi ab idololatria divellit, quid ei magis quam martyria praevenit?

Cap. XIV.

Rom.
XIII, 1 sqq.

Plane monet Romanos omnibus potestatibus subici, quia non sit potestas nisi a deo, ¹et quia non sine causa gladium ²gestet, et quia ³ministerium sit dei, ⁴sed et ultrix, inquit, in iram ⁵ei qui malum fecerit. Nam et praemisera: Principes enim non sunt ⁶timores boni operis, sed mali. Vis autem non timere potestatem, ⁷fac bonum, et ⁸laudem ab ea referes. Dei ergo ⁹ministerium est tibi in bonum. Si vero malum facias, time. Ita non in occasione

34. cui gaudio mutuo acquirit sollemnitatem A. 35. ut proximis B. 36. exultans scribit Timotheo A. exultans Timotheo scribit b. exultat scribens Timotheo B. exultat dicens Timotheo Ca. 37. labor iam Aφ. 38. diunctionis (disiunctionis Bmg.) instat ABmg. deversionis insistit BCa. 39. negabit nos A. 40. martyrium (Aφ)Ca. martyrio (Aβ)Bb. 41. nostri om. A. 42. me om. A. 43. timoris Ab. timiditatis reliqui.

Cap. XIV. 1. et quis A. quia reliqui. 2. gestat A. 3. ministerium Ab. ministra reliqui. 4. sed et ultrix Cab. sed ultrix B. et illud utrum A. habuerit necne dinosci hodie non potest. 5. ei om. A. 6. timores boni operis, sed mali ego. timoris boni operis sed mali A. timori bono operi sed malo reliqui. 7. bonum fac B. 8. laudem habes referes Aβ. 9. ministerium Aφ. minister Aβ. ministra reliqui.

e. quam martyria praevenit?] Ait Tertullianus: Sicubi homines deus ab idololatria divellit, quid magis idololatriae praevenit, quod praevenit statim ipsi opponat, quam martyria fortium Christianorum? (Rigalt.)

Cap. XIV. a. timores boni operis, sed mali. Ita restitui ope libri Agobardini pro eo quod vulgo in editis reperitur timori bono operi, sed malo. In Graeco est οἱ μὲν ἀρχόντες οὐκ εἰσὶν φέβοις

τῶν ἀγαθῶν ἔργων, ἀλλὰ τῶν κακῶν (al.: τῶν ἀγαθῶν ἔργων, ἀλλὰ τῶν κακῶν). Hieronymus: „Nam principes non sunt timori boni operis, sed mali.“ Timores autem sunt qui timorem incitant. Proport. III, 5, 40 „et audaci in timor esse potes.“ Ovid. Fast. I, 551 „Cacus Aventinae timor atque infamia silvae.“ Plin. H. N. VIII, 32, 50 „Februm morbos nos sentit hoc animal, quin et medetur huic timori.“

frustrandi martyrii iubet te subici potestatibus, sed in provocatiōe bene vivendi, etiam sub illarum respectu, quasi ¹⁰adiutricum tributarum iustitiæ, ¹¹quasi ministrarum divini iudicii hic etiam de nocentibus præiudicantis. Dehinc et exequitur, quemodo velit ¹²te subici potestatibus, reddere iubens cui tributum, tributum, cui vectigal, vectigal, id est quæ sunt Caesaris Caesari, et quæ dei deo; ¹³solius autem dei homo. Condixerat scilicet Petrus^b regem qui-
dem honorandum, ut tamen tunc rex honoretur, cum suis rebus insistit, cum a divinis honoribus longe est; quia et pater et mater ¹⁴diligentur cum deo, non comparabuntur. Ceterum super deum ¹⁵diligere nec animam licebit.

Rom. XIII, 7.
Math.
XXII, 21.

1 Petr. II, 13.

¹Nunc ergo et apostolorum litteræ ²nobiles. Et nos usque-
quaque simplices animæ, et solummodo columbæ, libenter erran-
tes^b? Credo vivendi cupiditate. Ita vero sit, ut recedant a litteris
³suis sensus. Quæ tamen passos apostolos scimus, manifesta
doctrina est. Hanc intellego solam Acta decurrens, nihil quaero.
Carceres illic et vincula et flagella et saxa et gladii et impetus Iu-

Cap. XV.

10. adiutricum tributarum iustitiæ ego. adiutricum tributum iustitiæ A. adiutri-
cum iustitiæ BCab. 11. quasi ministrum A. 12. te om. A. 13. solius (Aq)b.
Fulo. Ursinus. solus ABBCa. 14. diligenter a. deligentur A. 15. diligi nec Ab.

Cap. XV. 1. Nunc Aq. Num (Aq.) reliqui. 2. mobiles b. Fulo. Ursinus.
nobiles Fr. Junius. 3. sui sensus Fulo. Ursinus.

b. Condixerat scilicet Petrus] Franc. Iunius distinguendum ita et emendandum censebat „solus autem dei homo condixerat scilicet. Petrus regem inquit honorandum“ seq. Iac. Pamellius voluit „Paulo autem homo dei condixerat.“ Condixere Septimius passim usurpat pro idem dicere, ut De Anima cap. 6 „Et ipsi philosophi ex contrariis universa censurare condicunt.“ Adv. Prax. cap. 17 „Item ad ipsum patrem, Nomen tuum manifestavi hominibus; condicente etiam scriptura.“ Adv. Marcion. II, 2 „Cui et apostolus condicet,“ h. e. consentiet. De Coena cap. 11 „quod æque fides pagana condixit.“ De Pedic. cap. 7 „Condis Christianum iam peccatorem in parabola utraque portendi.“

Cap. XV. a. et apostolorum litteræ nobiles.] In Agobardi libro Septimius ait: „Num ergo et apostolorum litteræ nobiles?“ Quæ lectio retinenda est. Etenim posteaquam probavit auctoritate prophetarum et Evangelii martyria fortiter obeunda esse Christianis, atque hoc esse præceptum aive mandatum a domino, id etiam probat citatis apostolorum litteris et subiungit „Num ergo et apostolorum litteræ nobiles?“ Hec est:

Nonne sunt omnibus notæ, clæræ, manifestæ? Et sane sunt. Mox ingerit: Ita vero sit, ut recedant a litteris suis sensus nec tam clæræ illæ sint et manifestæ, quin admittant interpretationis alicuius benignitatem. Veniamus ad res ipsas. Videamus quid ipsimet apostoli suarum litterarum interpretes fecerint. Vitam certe ipsi suam martyrio impendere non dubitaverunt, de domino scilicet præcepto nihil ambigentes. (Rigalt.) Nobiles sit iam esse et apostolorum litteras postquam proposita ex iis martyril testimonia reliquis scripturis consentanea et congrua esse demonstravit. Iam, pergit, eam constet non solum antiqua lege, sed et evangelis, sed et ipsis apostolorum litteris comprobari martyrii necessitatem, iam nos, qui his disertis et manifestis testimoniis universæ scripturæ nobis persuaderi non patiebamur, eramusne solummodo simplices animæ dicendæ, solummodo columbæ ex simplicitate, nec potius serpentes prudentia? De adiectivo nobilis Festus a. v. p. 175. Moell. Nesijs p. 351. Merc.

b. libenter errantes?} lætanta simplicitate aberrantes et avolentes a dominicis sedibus. (Rigalt.)

daeorum et coetus nationum et tribunorum ⁴elogia et regum auditoria et proconsulum tribunalia et Caesaris nomen interpretem non habent⁴. Quod Petrus ⁵caeditur⁴, quod Stephanus opprimitur⁵, quod Iacobus immolatur⁶, quod Paulus distrahitur⁶, ipsorum sanguine scripta sunt. Et si fidem ⁶commentarii⁶ voluerit haereticus, instrumenta⁴ imperii loquentur, ut lapides Hierusalem. Vitas Caesarum legimus: orientem fidem Romae primus Nero cruentavit². Tunc Petrus ab altero cingitur¹, cum cruci adstringitur. Tunc Paulus civitatis Romanae consequitur nativitatem, cum illic martyrii renascitur generositate. Haec ubicumque iam legero, pati disco; nec

4. ellogia *Franc. Iunius*. 5. editur *Rigaltius*. 6. commentarii voluerit b. commenta ... vo ... *Aq.* commentarii voluerit reliqui.

c. interpretem non habent.] Interprete non egent.

d. Petrus caeditur] Sic habet vetus exemplar Agobardi. Verumtamen cum hoc loco mortes apostolorum per suppliciorum genera designentur, Petri passionem significantiore verbo descriptam fuisse arbitramur, et mendosum esse quod hic legimus *caeditur*. Itaque legendum *editur*, quod est sustollitur et suspenditur, edita et erecta cruce *ὑποβ-
ται*, quod vulgata versio dixit *exaltatur*. Iohann. XII, 32 „*ἐὰν ὑψωθῶ ἐκ τῆς γῆς*“ verba sunt Christi significantis quam morte esset moriturus: Si exaltatus fuero a terra. Sulpic. Severus „Petrus in crucem sublatu est.“ (Rigalt.) Retinui *caeditur*, quod libri omnes tuentur, eoque magis retinendum duxi, quoniam mos ille, quo cruci adfixorum crura frangere solebant, quo mortem accelerarent, significatus videatur. De quo more v. Lips. De Cruce II, 14. Cf. Apolog. cap. 21.

e. Stephanus opprimitur] Impetu sanctorum, lapidatione. (Rigalt.)

f. Iacobus immolatur] Frater domini, an frater Iohannis? Extremum Iohannis Herodes interemit gladio. Lucas Act. XII, 2 „*ἀνέλε δὲ Ἰακώβον, τὸν ἀδελφὸν κυρίου* [immo *Ἰωάννου*], *μαχαί-
ρῃ*“, quod in martyrologiis accipitur pro decollatione et minime convenit immolationi. Itaque dicendum hic designari Iacobum, fratrem domini, quem Eusebius, Epiphanius, Hieronymus fuste fulonis in cerebro percussam interiisse tradunt, sed ex Hegesippi narratione, satis inepta et futili; quae tamen, quantum ad genus mortis, firmari videatur hisce Septimii nostri verbis, ut Iacobum, domini fratrem, immolatum fuisse dixerit

fuste fulonis, tamquam papae malleo seu clava mactatum. (Rigalt.)

g. Paulus distrahitur] Capite separato et ab cervice reciso. Separationem opus esse machaerae ait Septimius Adv. Marcion. IV, 29., et Lucas *διαμεριζόμεν* dixit quod Matthaeus *μάχαιραν*. Itaque distrahitur Paulus decollatione principalem corporis partem auferente. Nam hoc accidit iis, qui tali supplicio plectuntur, ut non cadant integri, nec iceant cadavere toto. Etenim decollatorum capita pilo fere sub hastae praefixa. (Rigalt.) Euseb. Hist. Eccles. II, 24. Paulum ait *τὴν κεφαλὴν ἀπορμηδῆ-
σαι*. Erat enim Romanus civis Paulus, quem cruci addigi nefas erat.

h. commentarii] Hoc est, si fidem ex publicorum etiam archivorum fide doceri voluerit. (Rigalt.) Qui *commentarii* ediderant, partim interpretati sunt *commentariis* probari, cuius verbi usus exempla non suppetant, partim pro *commentis* velut *commentariis* circumscribere aut pro mendacii arguere sumpserunt, quae significatio aequae praeter usum esset.

i. instrumenta] Cf. adnotata ad De Corona cap. 7.

k. orientem fidem Romae primus Nero cruentavit.] Apolog. cap. 5 „Consulite commentarios vestros, illic reperietis primum Neronem in hanc sectam cum maxime Romae orientem Caesariando gladio ferocisse.“

l. ab altero cingitur] Iohann. XXI, 18 „*ὅταν δὲ γηράσῃς, ἐκτενὲς τὰς χεῖ-
ράς σου καὶ ἄλλος σε ζήσῃς*.“ V. etiam Lips. De Cruce II, 8. adnot. p. 1224. ed. Voss., qui hunc locum explicat. Alter pronomen explicat pro *quovis alio*, de quo eius usa adeas Scheffer ad Phaedr. Fab. 19. Ruhken ad Ovid. Heroid. II, 103. Eckstein ad Voss. Aristarch. III, p. 918.

mea interest, quos sequar martyrii magistros, sensusne an exitus apostolorum, nisi quod et sensus in exitibus recognosco. Nihil enim passi fuissent quod non prius patiendum esse scissent. Cum vincula Paulo Agabus gestu quoque prophetasset, discipuli flentes et orantes, ne se Hierosolyma committeret, frustra oraverunt. Ille enim quod semper docuerat animatus, Quid fletis, inquit, et contristatis cor meum? At ego non modo vincula Hierosolymis pati optaverim, verum etiam mori pro nomine domini ¹⁰mei Iesu Christi. Atque ita cesserunt dicendo: Fiat voluntas domini; fidentes scilicet passiones ¹¹ad voluntatem dei pertinere. Non enim dehortationis consilio, sed dilectionis retinere temptaverant, ut apostolum desiderantes, non ut martyrium dissuadentes. Quodsi iam tunc ¹²Prodicus aut Valentinus adsisteret suggerens non in terris esse ¹³confitendum apud homines, ¹⁴minus vero, ¹⁵ne deus humanum sanguinem sitiatur nec Christus vicem passionis, quasi et ipse de ea salutem consecuturus exposcat, statim audisset a servo dei quod audierat ¹⁶diabolus a domino: Recede ¹⁷satana, scandalum mihi es. Scriptum est Dominum deum tuum adorabis, et illi soli servies. Sed et nunc audire debebit, quatenus multo post venena ista suffudit, nulli infirmorum ¹⁸facile nec sic nocitura, ¹⁹si qui ²⁰hanc nostram ex fide praeberit vel etiam superbiberit potionem.²¹

Act. XXI,
11 sqq.Matth.
XVI, 23.
IV, 10.

7. esse scissent A. esse sensissent reliqui. 8. orant Aß. oraverant Aφ. 9. optaveram Aφ. 10. mei om. A. 11. ad dei voluntatem Aφ. ad voluntatem Aß. 12. Prodigus AB. 13. confitendum Aab. consendum BC. 14. minus vero ABb. quod Ca. 15. ne Ab. nec BCa. 16. a domino diabolus A. 17. satana Ab. sathanas reliqui. 18. facile nec sic nocitura ego. facile nisi nocitura Bb. facilem sinocitura A. facile nocitura Ca. Ios. Mercerus. 19. si qui Ab. nisi si qui Ios. Mercerus. si quis reliqui. 20. hanc (Aφ)BCa. non hanc (Aß)b. 21. .... E: SCORPIACE: EXPLICIT. Aß.

m. Prodicus aut Valentinus] Cf. Adv. Prax. cap. 3.

n. minus vero ne] Eo vero minus, ne deus sanguinem humanum sitire videatur.

o. quod audierat diabolus a domino] Immo ipse Petrus Matth. XVI, 23. Sed aliquis erga Petrum affectu Matthaei narrationem sic accipit voluit, quasi ea verba, propter quae Petrum Christus increpat, non iam ipse Petrus protulisset, quæ per os Petri diabolus. Enimvero Chrysostomus „οὐκ εἶπεν, ὁ Σατανᾶς ἐφθέγγετο διὰ σοῦ, ἀλλ' ἔπαγε ὀπίσω μου Σατανᾶ, καὶ γὰρ ἐπιθυμία ἦν ἀνταγμιένου, τὸ μὴ παθεῖν τὸν Χριστόν. (Rigalt.)

p. Dominum deum tuum adorabis] Haec ita se habent in exemplari, quæ tamen haud faciunt quicquam ad Tertulliani propositum, et opinamur in eam fuisse eadem manu, qua præcedens increpatio detorta in diabolum ablato nomine Petri. (Rigalt.) Aug. Neander Tertullianum h. l. duos potius scripturae sacrae locos confudisse indicat, cui equidem assentior.

q. nulli infirmorum facile nec sic nocitura] Ita omnino emendandum erat. Ait venena scorpionum neque ipsis, qui ictu eius iam infirmi facti sint, facile nocitura, neque vel iis, qui metu eorum vel ante ictum vel etiam statim post ictum hac sua theriaca pro prophylacterio usi fuerint.

AD
S C A P U L A M.

In scripturae discrepantia verbis scriptoris subiecta

A	-	significat. codicem Vindobonensem (<i>Ad</i> ex collatione Hildebrandi).
B	-	Leidensem.
C	-	editionem principem Beati Rhenani anni MDXXI.
a	-	Ioh. Gangneii anni MDXLV., sive alteram Beati Rhenani.
b	-	Sigism. Gelenii anni MDLXII.
c	-	Jac. Pamellii anni MDLXXXIX.
d	-	Nic. Rigaltii anni MDCXXXIV.

AD

'S C A P U L A M'.

Nos quidem neque expavescimus neque pertimescimus ea Cap. I.
quae ab ignorantibus patimur, cum ad hanc sectam utique suscepta
condicione eius ^apacti venerimus, ut etiam animas nostras aucto-
rati^b in has pugnas ^aaccedamus, ea quae deus repromittit consequi
optantes et ea quae diversae vitae comminatur pati ^atimentes.
Denique ^acum omni saevitia vestra concertamus etiam ultro erum-
pentes^c, magisque damnati quam absoluti gaudemus. Itaque hunc
libellum ^anon nobis timentes misimus, sed vobis et omnibus ini-
micis ^anostris, nedum amicis. Ita enim disciplina iubemur diligere
inimicos quoque et orare pro iis qui nos persequuntur, ut haec
sit perfecta et propria bonitas nostra, non communis. Amicos enim

1. Explicit liber de Persecutione. Incipit liber Tertulliani ad scapulam A.
Quinti Septimi Florentis Tertulliani de fuga in persecutione liber finit. Eiusdem
ad scapulam Liber incipit. B. Q. Septimii Florentis Tertulliani ad Scapulam
Liber C.

Cap. I. 2. pacti venerimus, ut etiam animas nostras auctorati *abcd*. *Gorsien-*
sis codex. pacti ante cum anima nostra et auctorati (auctoritati *AB*). *ABC. Floren-*
tinus codex Biblioth. Laurent. Mus. XXVI. c. XII. 3. accedamus *abcd*. accedimus *ABC.*
Florentinus. 4. cum omni sententia concertamus *AB*. 5. non vobis timentes *AB*.
6. vestris necdum *A (m. pr.) B. nostris necdum A (m. sec.) C. Florentinus.*

a. AD SCAPULAM.] In L. Divus Marcus
De Offic. Praes. extat rescriptum Marci
et Commodi Scapulae Tertyllo, et in
basi marmorea palatii Farnesiani Romae
legitur: DEDICATA III. ID. APRIL. SCA-
PULA TERTVILLO ET TINEIO CLE-
MENTE COS. (Rigalt.) Scapula Africam
pro consule rexit a. CCXI. Cf. Muenther
Primordia Eccl. Afr. p. 194. et p. 203 sq.
Cf. Morelli Afr. Christ. II, p. 69 sq.,
qui eum Qu. Flavium Scapulam Tertul-
lum appellat.

Cap. I. b. animas nostras auctorati]
Structura Graeca, cum Tertullianus non
deponentiali verbi forma uti soleat, sed
activa. Ad Martyr. cap. 5 „Iam et ad

ignes quidam se auctoraverunt.“ Ad Natt.
I, 18 „ex quo se quidam proxime vestien-
dum incendiis tunica ad certum usque-
quaque locum auctoravit.“ Deponentiali
eodem sensu utitur Apuleius Metamorph.
IX, 19 „Nec a genuina levitate discivit
mulier, sed execrando metallo pudici-
tiam suam protinus auctorata est.“ Ille
autem Graecismus passivum struendi cum
accusativo non rarus est in Tertulliani
scriptis. Ad Natt. I, 16 „trucidatus ocu-
los.“ Scorp. cap. 15 „quod semper do-
cuerat animatus.“

c. ultro erumpentes] Scilicet ad sub-
eundam saevitiam vestram, et verbo et
facto. (Iunius.)

diligere omnium est, inimicos autem solum Christianorum. Qui ergo dolemus ⁷de ignorantia vestra, et miseremur erroris humani, et futura ⁸prospicimus, ⁹et signa eorum ¹⁰cotidie ¹¹intentari videmus, necesse est vel hoc modo erumpere ad proponenda vobis ea quae palam non vultis audire.

Cap. II. Nos unum deum colimus, quem omnes naturaliter nostis, ad cuius fulgura et tonitrua ¹contremiscitis, ad cuius beneficia gaudetis. Ceteros et ipsi putatis deos esse quos ²nos ³daemones scimus. Tamen humani iuris et naturalis potestatis est unicuique quod putaverit colere, nec alii obest aut prodest alterius religio. Sed nec religionis est cogere religionem, quae sponte suscipi debeat, non vi, cum et hostiae ab animo libenti ⁴expostulentur⁵. Ita etsi nos compuleritis ad sacrificandum, nihil praestabitis diis vestris. Ab invitis enim sacrificia non desiderabant, ⁶nisi si contentiosi sunt; contentiosus ⁷autem deus non est⁸. Denique qui est verus, omnia sua ⁹ex aequo¹⁰ et profanis et suis praestat, ideoque et ¹¹iudicium constituit aeternum de gratis et ingratias. Tamen nos, quos sacrilegos existimatis, nec ¹²in furto unquam deprehendistis, nec in sacrilegio. ¹³Omnes autem, qui templa ¹⁴despoliant et per deos iurant et eosdem colunt, et Christiani ¹⁵non sunt et sacrilegi tamen

7. de ignorantia nostra AB. 8. prospiciemus AB. Florentinus. 9. et signa ABCab. signs d. 10. cotidie ABC. 11. ostentari videmus Franc. Iunius.

Cap. II. 1. contremiscimus ABC. Florentinus. contremiscimus habet iam editio Rhenani a. MDXXVIII. 2. daemones AB. Florentinus. 3. prosequuntur ut hac sit Florentinus. 4. nisi si ABCab. Florentinus. nisi d. 5. aut deus B. 6. ex equo et profanis B. 7. iudicium B. 8. in futuro unquam deprehendistis nec dum AB. Florentinus. 9. Omnia autem B. Florentinus. 10. despoliant AB. tres Vaticanis codices. despoliant reliqui. 11. non sunt sacrilegi A. m. pr.

Cap. II. a. quos] Eiusmodi deos, quales nos daemones scimus.

b. ab anime libenti expostulentur.] Apolog. cap. 9 „quos quidem ipsi parentes sui offerebant et libentes respondebant et infantibus blandiebantur, ne lacrimantes immolarentur.“ Nefas enim erat hoc fieri, ut vulgo notum est.

c. contentiosus autem deus non est.] Alioquin enim ab invitis sacrificia sibi praestanda contenderet, et quasi per contentionem et rixam, ut fere homines, extorquere sibi honores studeret.

d. ex aequo] Apolog. cap. 37 „Male enim velle, male facere, male dicere, male cogitare de quoquam ex aequo vetatur.“ De Baptismo cap. 17 „Quod enim ex aequo accipitur, ex aequo dari potest.“ Ad Natl. I, 11 „professus interim confessionem temporalem omnium in vobis ex pari transferendum.“ Adv.

Hermog. cap. 7 „Neutrum altero humiliorem sive superiorem, sed stare ambo ex pari magna, ex pari sublimia, ex pari solidae et perfectae soliditatis.“ Graeci ἕξ ἰσῶν vel ἕξ ἰσῶς. Similis apud Tertullianum sunt Adv. Prax. cap. 14 „Sic ex diverso vellet aliquis etiam filium invisibilem contendere.“ Ibid. cap. 15 „Quis ex diverso non argumentabitur recte utrumque dictum.“ Apolog. cap. 16 „Haec ex abundanti.“ De Corona cap. 7 „valuit ex abundanti.“ Ad Uxor. I, 8 „post apostolum quidem ex abundanti retractata.“ Adv. Marcion. III, 7 „Disce nunc haereticus ex abundanti cum ipso licebit ludare“ aeq. Ibid. IV, 19 „Et tamen ex abundanti causas temptationis apostole.“ Ibid. V, 9 „Cetera iam ex abundanti.“ Adv. Prax. cap. 15 „superdici ex abundanti Deum nemo vidit unquam.“ Cf. Herald. ad Apolog. cap. 16.

deprehenduntur. ¹²Longum est, si retexamus, quibus aliis modis et ¹³derideantur et contemnantur omnes dii ab ipsis cultoribus suis. ¹⁴Sic et circa maiestatem imperatoris ¹⁵infamamur, tamen numquam Albiniani nec Nigriani vel Cassiani^o inveniri potuerunt Christiani, sed ¹⁶idem ipsi qui per genios eorum ¹⁷in pridie^f usque iuraverant^g, qui pro salute eorum hostias ¹⁸et fecerant et ¹⁹voverant, qui Christianes saepe damnaverant, hostes eorum sunt reperti. Christianus ²⁰nullius^h est hostis, nedum imperatoris, quem sciens a deo suo constitui necesse est ut et ipsum diligit et revereatur et honoret et salvum velit cum toto Romano imperio, quousque saeculum stabit: ²¹tamdiu enim stabitⁱ. ²²Colimus ergo et imperatorem sic quomodo et nobis licet et ipsi expedit, ut hominem a deo secundum^k et quicquid est ²³a deo consecutum ²⁴et solo deo mi-

12. et longum AB. 13. deridantur et contemnantur B. 14. et sic B. 15. infamiam Florentinus. 16. idem ipsi (ipse B. Florentinus) ABCc. Florentinus, tres Vaticani. Item ipsi reliqui. 17. in praesidiis usque A. m. sec. 18. et fecerant abcd. effecerant BC. Florentinus. effecerunt A. m. pr. efferunt A. m. sec. 19. novorant B. voverant A. m. sec. 20. nullus B. 21. tamdiu enim stabit om. B. 22. Colimus B. 23. a deo saeculum et B. 24. et solo A (m. sec.) ed. Vaticani. solo Cab. est solo A (m. pr.) B.

e. numquam Albiniani nec Nigriani vel Cassiani]. V. Apolog. cap. 35.

f. in pridie] Qui pro suis imperatoribus iuraverant, iam hodie reperti sunt eorum hostes.

g. per genios eorum in pridie usque iuraverant.] Apolog. cap. 32 „Sed et iuramus, sicut non per genios Caesarum, ita per salutem eorum, quae est augustinior omnibus geniis.“ Ibid. cap. 35 „Atque adeo omnes illi sub ipsa usque impietatis eruptione et sacra faciebant pro salute imperatoris et genium eius deierant, alii foris, alii intus, et utique publicorum hostium nomen Christianis dabant.“

h. nullus] Cf. quae adnotavi ad De Corona cap. 10.

i. tamdiu enim stabit.] Colligit hoc ex illis apostoli verbis II. Thessal. II, 6. „Nam mysterium iam operatur iniquitatis: tantum ut qui tenet nunc, teneat donec de medio fiat.“ Tertull. Apolog. cap. 32 „Est et alio maius nobis necessitas orandi pro imperatoribus, etiam pro omni statu imperii rebusque Romanis, qui vim maximam universo orbi imminentem ipsamque clausulam saeculi acerbitates horrendas comminantes Romani imperii commoatu scimus retardari. Itaque volumus experiri, et dum precamur differri, Romanae diuturnitati favemus.“

Ibid. cap. 39 „Oramus etiam pro imperatoribus, pro ministris eorum, pro potestatibus, pro statu aeculi, pro rerum quiete, pro mora finis.“ Ambros. ad Epist. I. Ad Thessal. „Non prius venit Christus, quam regni Romani defectio fiat et appareat Antichristus, qui sanctos interficiat, reddita Romanis libertate, sed sub suo tamen nomine.“ Cf. Augustin. De Civ. Dei XX, 19. Lactant. Instit. Div. VII, 25 „Etiam res ipsa declarat lapsum ruinamque rerum brevi fore, nisi quod incolumi urbe Roma nihil istiusmodi videtur esse metuendum. At vero cum caput illud orbis occiderit et *χρῆμα* esse coeperit, quod Sibyllae fore aient, quis dubitat venisse iam finem rebus humanis orbique terrarum? Illa, illa est civitas, quae adhuc sustentat omnia, precandusque nobis et adorandus est deus caeli“ sqq.

k. hominem a deo secundum] Apolog. cap. 30 „Nos enim pro salute imperatorum deum invocamus aeternum, deum verum, deum vivum, quem et ipsi imperatores propitiam sibi praeter ceteros valent. Sciunt quis illis dederit imperium, sciunt, qua homines, quis et animam, sentiant eam esse deum solum, in cuius potestate solus sunt, a quo sunt secundi, post quem primi, ante omnes et super omnes deos.“

norem. Hoc et ipse volet. Sic enim omnibus maior est, dum solo vero deo ²⁵minor est. Sic et ipsis diis maior est, dum et ipsi in potestate sunt eius. Itaque et sacrificamus pro salute imperatoris, sed deo nostro et ²⁶ipsius, sed quomodo praecepit deus, pura prece¹. Non enim eget deus, conditor ²⁷universitatis, odoris aut sanguinis alicuius. ²⁸Haec enim ²⁹daemoniorum pabula sunt. Daemones autem non tantum respuimus, verum et revincimus² et ³⁰cottidie traducimus³ et de hominibus expellimus, sicut plurimis notum est. Ita nos magis oramus pro salute imperatoris, ab eo ³¹eam postulantes qui praestare potest. Et utique ex disciplina ³²patientiae divinae agere nos satis manifestum esse vobis potest, cum tanta hominum multitudo, pars ³³paene maior civitatis cuiusque, in silentio et modestia ³⁴agimus, singuli forte noti magis quam omnes, nec aliunde noscibiles⁴ quam de emendatione vitiorum pristinorum. Absit enim, ut indigne feramus ea nos pati ³⁵quae optamus, aut ultionem a nobis aliquam machinemur, quam a deo ³⁶expectamus.

Cap. III. Tamen, sicut supra diximus, ¹doleamus necesse est, quod

25. minor est et ipsis B. 26. ipsius scilicet quomodo B. Florentinus. 27. universitatis A (m. sec.) Cabed. immensitatis AB., tres Vaticani et Florentinus. 28. et haec enim AB. 29. daemones B. 30. cottidie C. quotidie B. 31. tam postulantes B. 32. patientiae B. 33. paene maior civitatis abcd. Gorziensis. paene civitatis ABC. Florentinus. 34. agimus singuli abcd. Rhenanus. agimus singulis C. augurum singulis B. Florentinus. augurum singuli A. Manus secunda A. in margine pro augurum proponit arguuntur aut auguntur vel aguntur reponendum. 35. quae optamus abcd. Gorziensis liber, Rhenanus. quam optamus C. quae obemus AB. Florentinus. 36. expectamus Florentinus.

Cap. III. 1. dolemus AB. Florentinus.

1. pura prece.] Absque thure, absque victima. De Paenit. [cap. 9.] „pastum et potum pura nosse.“, h. e. mero pane et aqua. Sic Invenalis [Sat. VI, 158.] „Observant ubi festa mero pede sab-batha reges.“, i. e. nudo pede. Itaque pura prece est sola et nuda oratione de mente sancta et innocenti. Offerebant gentes diis vanis inanima aut bruta, thura aut boves. Christiani vero deo offerunt animam rationalem, laudes et gratias dicentem deo. Hoc diserte explicat Athenagoras legatione illa pro Christianis ad Antoninum et Commodum, citatis etiam Pauli verbis, quibus hostiam describit [p. 13. ed. Colon.] „*θυσίαν ζώσαν, ἁγίαν, εὐάρεστον τῷ θεῷ τὴν λογικὴν λατρίαν ἡμῶν*. Ipse Tertullianus [cap. 30.] „Offero opimam et maiorem hostiam, quam ipse mandavit, orationem de carne pudica, de anima innocentem, de spiritu sancto profectam.“,

et Adv. Marcion. IV, 1 ad illud Malachiae „Offertur nomini meo oblatio munda“. scilicet simplex oratio de conscientia pura, et IV, 9. hominem ait offerre debere munus deo apud ecclesiam per Christum Iesum catholicum patris sacerdotem. Minucius Felix [Octav. cap. 32.] posteaquam dixit „delubra et aras non habemus“, addidit „litabilis hostia bonus animus et pura mens et sincera sententia. — Haec nostra sacrificia, haec dei sacra sunt.“ Denique encharistica nostra confici pura prece sine oratione sola Iustianus adversus Tryphonem Iudaeum testatur. (Rigalt.) m. revincimus] Cf. adnotata ad De Testim. An. cap. 1. n. traducimus] Cf. adnotata ad De Fuga in Persec. cap. 2. o. noscibiles] Scorpiae. cap. 15 „Nasc ergo et apostolorum litterae nobiles“, h. e. notae, manifestae.

nulla civitas impune latura sit^a sanguinis nostri effusionem; sicut et sub^b Hilario praeside^c, cum de^d areis sepulchrorum nostrorum adclamassent: Areae non^e sint^f! areae ipsorum non fuerunt! Meas enim suas non egerunt^g. Ceterum^h et imbres anni praeteriti quidⁱ commemoraverint^j genus humanum apparuit, cataclysmum scilicet et retro fuisse propter^k incredulitates et^l iniquitates hominum, et ignes, qui super moenia Carthaginis proxime pependerunt per noctem, quid^m minatiⁿ sint, sciunt^o qui viderunt, et pristina tonitrua^p quid^q sonaverint, sciunt qui obdurnerunt^r. Omnia haec signa sunt imminentis irae dei, quam necesse est, quoquo modo possumus, ut et^s nuntiemus et praedicemus et deprecemur^t interim localem esse. Universalem enim et supremam suo tempore sentient qui exempla eius aliter interpretantur. Nam et sol ille^u in con-

2. Hilario praeside obed. Corsiensis. Hilario ABC. Florentinus. 3. arei A. m. pr. arci B. 4. adclamassent ABC. 5. sint, areo ipsorum B. sicut areae ipsorum Florentinus. 6. messes cum suas B. 7. et imbres BC. et imbre abed. per imbres A. 8. commemoraverint ABC. commemoraverim Rhenanus. commuerit editio Rhenani a. MCXVIII. et reliqui. commuerunt (m. sec. commuerint) Florentinus. 9. incredulitatem d. incredulitatis B. Florentinus. 10. iniquitatis B. 11. quid minati sint abed. qui mirati sunt reliqui. 12. qui viderunt abed. quid viderunt AC. quod viderunt B. 13. quod sonaverint B. quid sonaverint d. 14. quomodo B. 15. nuntiemus ABC. Florentinus. annuntiemus reliqui. 16. in comitatu B. m. pr.

Cap. III. a. quod nulla civitas impune latura sit] Cyprian. Ad Demetrian. p. 192. ed. Oxon. „Nec umquam impiorum scelere in nostrum nomen exurgitur, ut non statim divinitus vindicta comitetur.“

b. Hilario praeside] A quo SS. Perpetuam et Felicitatem bestiis expositas legitimus in Actis Sancti. (Bolland.) tom. VII, p. 633 sqq., et ap. Ruinart. Act. Martyr. cap. 85 sqq. Cf. Morelli Afr. Christ. II, p. 74. Muenther Prim. Eccl. Afr. p. 199.

c. areae non sint!] Coemeteria intellegit. Ludit enim in voce. Nam cum illi adclamassent: Areae non sint, intellexit de sepulchris, cum rursus dicit: Areae ipsorum non fuerunt, intellegit de areis messium. Area autem pro coemeterio samitar. Pontius Diaconus in Actis Cypriani „Sepultus est in area Candidi procuratoris.“ Etenim coemeteria vocabant veteres arenarias et areas, ut testificatur Bulegerus De Templis III, 42. (La Cerda.) Addo Act. Procons. in causa Felicit. Episc. ap. Baronium a. 314. n. 24 „Tollat de vestris aliquis in area, ubi orationes facitis.“ Gesta purgationis Caeciliani „Cives in area martyrum fuerunt inclusi.“ Samson Abbas St. Zoili

praefat. libri VI. Apologetici „Corpora ut fuerant sub arcis dei posita, e suis localis vespillo traxit.“ Inscript. ap. Guasconem (Musei Capitol. Ant. Inscript. Romae 1775.) tom. III. p. 111, 1117: AREA. L. MVNATI. PLANCI L. SOSTRATI. Cf. Guasconem l. l. tom. II, p. 75., qui copiose de area sepulchrali tractat, et Iac. Pamel. ad Cypriani Epist. LXVIII, n. 25.

d. messes enim suas non egerunt.] Haec verba non sunt adclamantium gentilium, sed ipsius Tertulliani, quibus probat illos de hoc Christianorum odio divina vindicta afflictos. Qui areas sepulchrorum Christianis inviderant, in suis ipsorum areis iam videbant ab ira dei se plecti, cum messes non facerent.

e. commemoraverint] Ita omnino restituendum erat ex librorum veterum auctoritate. Commemorare pro commonefacere usurpat etiam Augustin. De Unitate Eccl. cap. 11., Libro post Collat. cap. 20., Contra Crescent. I, 38.

f. qui obdurnerunt.] Qui ad illa obdurnerunt.

g. deprecemur] Deprecari h. l. est pro valde precari, de quo usu v. quae congecit Hildebrand. ad Apul. Metam. IX, 39, p. 861.

ventu "Uticensi" extincto paene lumine adeo portentum fuit; ut non potuerit ex ordinario deliquisse hoc pati positus in suo "hypsomate" et domicilio. "Habetis astrologos. Possumus" aequae et exitus quorundam praesidium tibi proponere, qui in fine vitae suae recordati sunt deliquisse, quod vexassent Christianos. "Vigellius Saturninus", qui primus hic gladium in nos egit, lumina amisit. "Claudius Lucius" "Herminianus" in "Cappadocia, cum, indigne ferens uxorem suam ad hanc sectam transisse, Christianos crudeliter tractasset, "solusque in praetorio "suo vastatus peste "convivis "vermibus ebullisset", Nemo sciat, aiebat, "ne gaudeant Christiani "aut sperent Christianae". Postea "cognito errore suo,

17. incensi AB. 18. hippomate B. hyppomote A. 19. et habetis AB. 20. eque et eritis AB. aequae et erit Florentinus. 21. Vigellius Saturninus ACebcd. ingellius saturninus B. Valgins Saturninus Iac. Pamelius. Vitellius Saturninus Franc. Junius. M. Gellius Saturninus alii. 22. Claudius Lucius C. gladius latus AB. Claudius abcd. 23. Herminianus abcd. hierorainianus A. hierominianus Ap. hierorainianus B. Hierominianus C. Gerominianus tres Vaticani. Hieronymianus alii. 24. capadociam AB. 25. solusque in abcd. solo ABC. 26. in suo B. 27. convivis Ior. Scaliger. cum vivis C. cum vivus abcd. cum maris AB. cum innumeris A. m. sec. cultum vivus Franc. Junius. 28. vermibus obtulisset B. 29. ne spe gaudeant cd., ex Vaticano quo. 30. aut sperent Christianae Rhenanus. aut spe Christianae ABC. Omittunt ea verba abcd. cum Corsiens. 31. cognito errore B.

h. in conventu Uticensi] Beatus Rhenanus accipit pro tractu, qui iurisdictioni Uticensium subiectus erat, dum Ios. Scaliger ad Chron. Hieronymi p. 61. conventum ipsam interpretatur metropolin. Sic Hieronymus De Scriptt. Ecclesiast. in Polycarpo „Scriptis ad Philippenses valde utilem epistolam, quae usque hodie in Asiae conventu legitur“ h. e. in urbe Smyrna, cuius episcopus Polycarpus fuit ipse. Cf. Plin. Hist. Nat. III, 1, 3. et Interprett. ad Cic. Verr. II, 8, 66. Res fere eodem redit.

i. hypsomate] Utitur vocabulis astrologorum loquens de eclipsi quadam solis non ordinaria, sed prodigiosa. Vulgus astrologorum hodie vocat, altitudinem et domum. (Rhenan.)

k. Vigellius Saturninus] Fuit Africae proconsul, qui a. CC. vel sicut aliis placet a. CCV. Carthagine Speratum aliosque Scillitanos martyres capite damnavit. V. Baron. Ann. ad a. CCII. §. 2 sqq. Ruinart. Act. Martyr. p. 77 sqq. Morcellus Afr. Christ. II, p. 48. Saturnini persecutionem refert ad annum CXCVIII. Cf. Muenther Prim. Eccl. Afr. p. 180.

l. Claudius Lucius Herminianus] De nomine huius praefecti res incerta est. Libri variant inter Herminianus, Hierorainianus, Hieronymianus, Gerominianus.

In marmoribus inscriptis occurrat et Germiniani et Hermoniani et Gemiani, aliaque similia.

m. convivis vermibus ebullisset] Praeclara haec est Iosephi Scaligeri emendatio, quam in textum recipere non debui. Ebullire autem h. e. est pro fervere, neque inepte ebullire dicitur is, qui phthiriasi aut simili morbo laborat, qui morbus bestiarum suarum frequentiam per bulles quasi et pustulas in cute emittat. Aliis in locis ebullire Tertulliano est „cum abundantia erumpere“, ut Scorpiac. cap. 1 „tunc omnes martyriorum refragatores ebulliant.“ De Idol. cap. 3 „Priusquam huius monstri artifices ebullissent, sola templa et vacuae aedes.“ Aliorum scriptorum aliquot praeterea exempla suppeditabit Du Cingius Gloss. Med. et Inf. Latin. a. v. tom. III, p. 2. ed. nova. Est etiam pro ferere vel ordine, ut Adv. Marc. I, 27 „Age itaque qui deum non times quasi bonum, quid non in omnem libidinem ebullis?“ Active sensu posuit Tertullianus Adv. Valentin. cap. 6 „Hinc numero gestientes et ipsi tali quid patri de suo offerre, alios ebulliant fetus.“

n. aut sperent Christianae.] His verbis, quae ab Rigaltio aliaque electa et emendatione Beati Rhenani reponebat

quod tormentis quosdam a proposito suo excidere fecisset, paene Christianos decessit. "Caecilius Capella" in illo exitu Byzantino, Christiani gaudete! exclamavit. "Sed qui videntur sibi impune talis esse, venient in diem divini iudicii. Tibi quoque optamus admonitionem solam fuisse, "quod cum "Adrumeticum "Mavilum" ad bestias "damnasses, "et statim haec voxatio subsequuta est et nunc ex eadem causa interpellatio sanguinis". "Sed memento de cetero".

32. Caecilias Capilla ADC. 33. Sed et qui bcd. 34. talissent Ap. 35. monitionem AB. 36. quod cum abcd. quod B. quod et AC. quod ut Rhenanus. 37. Adrumeticum abcd. Adrumeticum A. m. pr. Adrumeticum A. m. sec. Adrumeticum C. adrumeticum B. Adrumeticum tres Valicani. 38. Mavilum ACabod. manilum B. Mavilium tres Valicani. 39. damnasses A (m. sec.) abcd. Rhenanus. damnasset ABC. damnas. Sed editio Rhenani a. MDXXVII. 40. et statim haec voxatio abcd. statim et voxatio A. m. pr. statim et veneratio A. m. sec. statim et ne ratio B. 41. Sed memento abcd. et memento ABC.

curam, intellegas scilicet, respici exorem Herminiani. Corruptelam spe, quae in libris scriptis obtinet, ortam puto ex compendio scripturae spe (h. e. spero), veteris at in fine per errorem aut ignorantiam omissis.

e. Caecilias Capella] Nimirum quod ipse Byzantii (ait Baronius) persecutus Christianos, dum partem Nigri fautor illis praesidem ageret, civitate a Severo expugnata meliora iam illis tempora affulgere videret, sique invitus ac dolens id illis faustum, quod in libertatem vindicarentur, exclamavit, cum ipse ad dandas poenae in manus Severi devenisset, bestis acerbissimis. Omnes, qui in ea urbe magistratum gerebant, a Severo occisos Dio affirmat. (La Cerda.) Inducendae exultationis formula fuit Gaudete. Quod etiam discimus ex aures summo Maximiani Caesaris, in quo duo Victorinae cippum sustinent, cum inscriptione: GAUDETE ROMANI. Prudentius Cathemer. [XII, 201.] „Gaudete quidquid gentium est." Martial. Epigr. XI, 62. (Rigalt.)

p. in illo exitu Byzantino] Fest. p. 81. Moell. „Exitum antiqui ponebant pra exitu; nunc exitum pessimum exitum dicimus." Exempla ex Tertulliano propositi ad Scorp. cap. 4. Cf. Apolog. cap. 19. (in segm. cod. Fuld.) „Secundum enim historiam Thalli, qua relatam est bellum Assyriorum et Saturnum Titanorum regem cum Iove dimicasse, ostenditur bellum CCCXX. et duobus annis Iliacum exitum antecessisse." De Byzantii exitu sub Severo facto adeo Dion. Cass. LXXIV, 13 sqq.

q. Sed qui] Sed si qui forte contra atque quorum exempla commemorata sunt, impune talis sibi videantur, etiam hoc suo tempore manet poena divini iudicii.

r. Adrumeticum Mavilum] Passus est CCVI. Cf. Morcelli Afr. Christ. II, p. 69.

s. interpellatio sanguinis.] Scapula statim post damnatum Mavilum acutissimae cuiusdam aegritudinis cruciata vexari coeperat, quo etiam tum, cum haec scriberet Septimius, ob heretam in Christianos saevitiam denno vexabatur. Clamaverat ad deum sanguis Christianorum atque divinae patientiae mores interpellaverat. (Rigalt.) Divinare est vocatorem et interpellationem sanguinis referre ad Scapulam eumque ipsum morbo, tamquam divinae irae poena, correptum dicere; illi contra aperte errant, qui huius verbis persecutionem Christianorum significari opinantur, cui quidem interpretationi loci ratio oppugnat. Simplicius interpresberia per vocatorem respici ad imbres, quorum supra mentio facta erat, quos quidem calamitas indeque annonae caritas iam fuerit subsequuta, per interpellationem autem sanguinis significari aliud malum, scilicet pestilentiam, quae ipsos mortales perniciem affecerit. Interpellatio Ictus est in ius vocatio. Sanguis igitur a deo in ius vocatur ubi sanguine i. e. morte poenae luendae sunt hominibus.

t. de cetero.] Hoc est de futuro; manere scilicet ultionem aeternam longe formidabiliorem. (Rigalt.) Cf. Apolog. cap. 2 „perturbatus, quid de cetero ago-

Cap. IV. Non te terremus, qui nec ^{timemus}, sed ^{velim}, ut omnes
 Act. Ap. V. 39. salvos facere possimus monendo ^{μη δεσπομυζεν}. ^{Potes et officio}
 XXIII, 6. iurisdictionis tuae fungi et humanitatis meminisse, vel quia et vos
 sub gladio estis. Quid enim ^{amplius} tibi mandatur quam nocen-
 tes confessos damnare, negantes autem ad tormenta revocare?
^{Videtis ergo}, quomodo ipsi vos contra mandata faciatis, ut con-
 fessos negare cogatis. Adeo confitemini innocentes esse nos, quos
 damnare statim ex confessione non vultis. Si autem contenditis ad
 elidendos^a nos, iam ergo innocentiam expugnatis. — Quanti autem
 praesides et constantiores ^{et crudeliores} dissimulaverunt^b ab huius-
 modi causis? ut Cincius Severus^c, ^{qui Thysdri ipse dedit reme-}
 dium, quomodo responderent Christiani, ut dimitti possent: ut
^{Vespronius Candidus}^d, qui Christianum quasi ^{tumultuosum} civi-
 bus suis satisfacere dimisit: ut Asper^e, qui modice vexatum homi-
 nem et statim deiectum^f nec sacrificium compulit facere, ante pro-
 fessus inter advocatos et adsores ^{dolere se incidisse in hanc}

Cap. IV. 1. velim ut *abcd.*, ex emend. Rhenani, quae iam recepta est in ed. a. MDXXVIII. et Gorsien. libro. velim et *ABC.* 2. *μη δεσπομυζεν* om. AB. spatio vacuo relicto. 3. Potest AB. 4. officio iuris et dictionis (ditionis A. m. sec.) AB. 5. amplius ter mandatur A (m. pr.) B. 6. Videritis *Aq. m. sec.* 7. et cum delitiores AB. et cum delinores *Aq.* 8. qui *Cabcd.* quod AB. 9. Thysdri d. Thystri AB. Thistri *Cabc.* Thristi Vaticanus unus. Tysdri A. m. sec. Ios. Scaliger. 10. vesperinus candidis B. 11. tumultuosus civibus suis satisfaceret A. m. sec. 12. dolore se *abcd.* se AC. sed B.

ret. Paul. Dig. XLVIII, 3, 10. Cod. Inst. VIII, 54, 37. Senec. Epist. 78. med.

Cap. IV. a. elidendos] h. e. occidendo. Apolog. cap. 23 „si pueros in eloquium oraculi elidunt.“ Scorpiac. cap. 6 „Sed si certaminis nomine deus nobis martyria proposuisset, per quae cum adversario experiremur, ut, a quo libenter homo elisus est, eum iam constanter elidat“ sqq. Minuc. Fel. Octav. cap. 30 „Vos enim video procreatos filios nunc feris et avibus exponere, nunc adstrangulatos misero mortis genere elidere.“ Cf. Buemann. ad Lactant. VI, 20. p. 818. Barth. Advers. X, 8. p. 474. et XXXV, 14. p. 1612. Burm. ad Antholog. Lat. I, p. 22. Interpret. ad Apul. Metam. VIII, 15.

b. dissimulaverunt] Dissimulando destiterunt ab huiusmodi causis.

c. Cincius Severus] Casaubonus ad Scriptt. Aug. p. 112. putat eundem cum Cingio Severo, qui ab Aelio Lampridio memoratus Vit. Commodi p. 53., quique idem esse videtur cum Cincio Severo, quem Spartianus p. 69. a Severo imperatore interfectum esse narrat, quod

factum esse inter annos CCII. et CCVIII. Dodwellius censet De Paucitate Mart. p. 70. Cf. Tillemontii Mem. III, p. 56.

d. Vespronius Candidus] Cogno-mento ille fortasse Verus, qui cum imperatore Commodo Consul fuit anno ab U. C. 931. Meminerunt Spartianus in Iuliano, Lampridius in Commodo, Dio Cassius, Cassiodorus, Fasti Graeci, et Onuphrius annotavit. Cf. Casaub. ad Ael. Spartian. p. 112. V. Mucateri Primordia Eccl. Afr. p. 201.

e. qui Christianum quasi tumultuo- sum] Vespronius ille Candidus cives suos Christianam quandam ad mortem deposcentes admonuit se quidem libenter eorum votis satisfacturum, sed rem citati tumultuosam providere. (Rigalt.)

f. ut Asper] Duorum alter, qui postea anno U. C. 964. primo post obitum imperatoris Severi fuerunt consules, Fastis Graecis et Latinis, Cassiodoro et Onuphrio testibus. (Franc. Junius.) V. Mucateri Prim. Eccl. Afr. p. 202.

g. deiectum] Fide interpretatur Rigaltius, de animo Rhenanus, de equales vel de praetorio La Cerda.

causam. ¹³ Pudens^k etiam missum ad se Christianum in elogio ¹⁴ concussioneⁱ eius intellecta dimisit, scisso eodem elogio, sine ¹⁵ accusatore negans se auditurum ¹⁶ hominem secundum mandatum^k. ¹⁷ Haec omnia tibi et ¹⁸ de officio suggeri possunt et ab ¹⁹ eisdem advocatis, qui et ipsi beneficia habent Christianorum, licet acclamentⁱ quae volunt. Nam et cuiusdam notarius, cum a daemone praecipitaretur^m, liberatus est, et quorundam propinquus et puerulus, et quanti honesti viri (de vulgaribus enim non dicimus) aut a daemoniis aut ²⁰ valetudinibus remediati sunt? Ipse etiam Severus, pater Antonini, Christianorum memor fuit. ²¹ Nam et Proculum ²² Christianum, qui ²³ Torpacion cognominabatur, ²⁴ Euhodiae procuratoremⁿ, ²⁵ qui eum

13. Pudes B. 14. confessione A. m. sec. 15. accusatione AB. 16. hominem abcd., ex Gorziensi. Omittunt reliqui libri. 17. et haec omnia ter et AB. 18. de edicto A. m. sec. 19. eiusdem AB., tres Vaticani. Probat Franc. Iunius. 20. valetudinibus AB. 21. Nam et abcd. Gorziensis. Nam cum ABC. 22. Christianum abcd., ex Gorziensi. Reliqui omittunt. 23. Torpacion abcd. Gorziensis. Torpeion C. Tot pacion AB. 24. Euhodiae d. Ios. Scaliger. euhodiae Iac. Pamelius, Fr. Iunius. Euhodese Cabc. euhodae A. euhodae B. Euhode Gorziensis. Euhodae Rhenanus. Euhodi Petr. Pithoeus, alii. 25. qui eam Otto Sperlingius.

h. Pudens] Hic Servilius Pudens consul bello Marcomannico, Caesaribus Antonino et Vero anno U. C. 917. et 918., ut patet ex Cassiodoro et Fastis Graecis ac Latinis. (Franc. Iunius.) V. Muenteri Prim. Eccl. Afr. p. 202 sq.

i. concussione] Dixi de hoc vocabulo ad De Fuga in Persec. cap. 12., de vocabulo elogio ad De Corona cap. 5.

k. secundum mandatum] Hadriani scilicet ad Minucium Fundanum Procons. Asiae. Huius Eusebii meminit in Chronico [ad a. MMCLII. p. 211. ed. Scal.] „Κωνσταντῶς ὁ ἱερός τῶν ἀποστολῶν ἀκουστὴς Ἀλλῶν Ἀδριανῶ τῷ αὐτοκράτορι λόγους ἀπολογίας ἐπὶ Χριστιανῶν, καὶ Ἀριστέλους Ἀθηναῖος ὁ φιλόσοφος ἐπέδωκεν, ἅπερ δεξάμενος ὁ Καῖσαρ σὺν τοῖς παρὰ Σεβασίου Γραβιανοῦ λαμπροτάτου ἡγουμένους ὡς ἄδικον εἶναι γραφάμενον Χριστιανούς ἀκρίτως ἐπὶ μηδενὶ τῶν ἐκκλημάτων κτείνων, γράφει Μιωντίῳ Φουνδανῶ ἀνδραπᾶν τῆς Ἀσίας μηδὲνα κτείνων ἄνευ ἐκκλημάτων καὶ κατηγορίας.“ Cuius epistolae usque ad nostram memoriam daret exemplum. Ea vero epistola extat apud Iustinum [Apolog. II, p. 99 sq. ed. Colon.] et latine quidem editam a Iustino fuisse arbitratur Ios. Scaliger [ad Euseb. Chron. p. 213.], post tractatam in Graecum ab Eusebio. Atque hoc etiam testatur Eusebius. Rufinus latine expressit nulla mentione facta versionis Graecae. (Ri-

galt.) V. Oros. VII, 13. Euseb. Hist. Eccles. IV, 9.

l. acclament] Suffragenter in iudicio. m. cum a daemone praecipitaretur] Glossae Vet.: „Caducus, ἐπιληπτικός.“ Augustinus De Beata Vita [ad med.] „Isti homines,“ inquit, „caducarii sunt, quo nomine vulgo apud nos vocantur quos comitialis morbus subvertit.“ Plin. Hist. Nat. XXVIII, 6. „Corruens morbo comitiali.“ Arnobius Adv. Nat. IV, 25 „morborum comitialium ruinae.“ (Rigalt.)

n. Euhodiae procuratorem] Videtur hic esse, cuius faciunt mentionem Capitolinus in M. Antonino Philosopho et Trebellius Pollio in Aemiliano, qui Eutychius dictus est, grammaticus celeberrimus, quem coluit Antoninus Philosophus. Et Eutychius idem qui et Torpacion lingua Punica, sive Tobracon aut Topacron aut (ut inquit Baronius) Torpacion. Est enim Eutychius Graece et Topacron Punice „in quem inclinant bona.“ Hic praepositus est τῇ ἐνδοξῇ itineribus (sic enim legendum est cum Pamelio, non Euhodae), ut scriptum ab Pollione his verbis: „Quod apud Proculum grammaticum, doctissimum sui temporis virum, cum de peregrinis regionibus loquitur, invenitur“ sqq. Quamobrem Capitolinus proconsulem factum existimat, honorarium videlicet itineris causa curandi. Haec desumpsi ex Pamelio et Iunio, qui mihi sunt visi rem attigisse. Nisi quis decurrat ad Stepha-

per oleum* aliquando curaverat, requisivit et in palatio suo habuit usque ad mortem eius; quem et Antoninus optime "noverat lacte Christiano educatus". "Sed et clarissimas feminas et clarissimos viros Severus, sciens huius sectae esse, non modo non "laesit, verum et testimonio exornavit et populo parenti "in nos palmam restitit. Marcus quoque Aurelius in Germanica expeditione Christianorum militum orationibus ad deum factis imbres in siti illa

26. noverat Christianis educatum *Divionensis liber*. 27. Sed et *abed.*, ex *Corneius*. Non enim et *ABC*. 29. laesit *B*. lexit *A*. neglexit *A. m. sec.* 29. in nos *AB*. *Corneius* et tres *Vaticani*. in ea reliqui. in eos *Baronius Ann. II*, p. 275. 30. resistit *AB*.

num Darantum De Rit. Eccles. I, 20, qui conficit fuisse presbyterum. Nam in Martyrologio Calendis Decembris fit mentio S. Proculi Presbyteri. Longe est ab hoc Proculus alter, cuius fit mentio a Victore Episc. Uticensi Historiarum primo. (La Cerdas.) In veteri codice *Euhodae* legitur. Placet emendatio P. Pithoei quam et Baronius adserit *Euhodi*. Is fuit educator Antonini Caracallae, filii Severi, atque in ipsius Severi gratia floruit, ut ex Dione colligitur. Quare et locopletem fuisse et ad curandas ac dispensandas facultates suas procuratorem et hunc quidem Proculum habuisse facile crediderim. Atque ex ea occasione et Proculum istum Severo per oleum Christiano ritu medicinam fecisse. Evodum vero Christianum fuisse neque ait Tertullianus neque sit verisimile ex his, quae per ipsum ad Plantiani caedem curasse Antoninum Dio [LXXVI, 3 seq.] scribit. Iosephus Scaliger Animadversionibus in Eusebium [Scalig. ad Euseb. Chron. p. 229.] vulgatam lectionem tueri videtur *Euhodiae*. Nam longe alium fuisse hunc Proculum ab eradito illo, qui adversus haereseis scripsit, cuius etiam meminit Tertullianus Adv. Valentini. [cap. 5.] ex eo maxime probat, quod isto non theologus, sed talium studiorum aut artium fuerit, ut feminae fieret procurator et villicus aut dispensator. (Rigalt.) In P. Pithoei coniecturam *Euhodi* vel *Euodi* incidisse video etiam Sperlingium in epistola ad Glsb. Cuperum in Poleni Supplementum. Thes. Antiqu. Graec. et Rom. tom. IV, p. 39., ubi ait „*Euhodiae* (hanc *Euhodi* filiam sive uxorem Antonini nutriticem fuisse coniectit et Tertulliani verba „quem et Antoninus optime noverat lacte Christiano educatus“ de ea intellegit) procuratorem qui eam“ aut „*Euhodi* procuratorem qui eum“ rescribendum esse arbitrat. *Euhodia* nomen

occurrit in inscriptione apud Gruterum pag. DCCLXXXIX, 5: D. M. BERNES EVHODIAE. CONVGE. SVAE. BENEFICENTII., unde non dubitavi id nomen reponere pro *Euhodae*, quod libri vulgo praebent. Iunii et La Cerdas hallucinationes de Proculo grammatico cum Tertulliani hoc uno eodemque iure explodit iam Is. Casaubonus ad Scriptt. Hist. Aug. p. 57. V. etiam Korthold De Persecut. Eccles. Primitivae p. 255.

o. per oleum] Ioh. Cassianus Collat. VII, 26 de Paulo abbate „ut cum de oleo, quod cadavera suo potius quam corpore contigisset, ungerentur infirmi, confestim cunctis valetudinibus curantur.“ Cf. Hieronym. Vit. S. Hilarii, Baron. Annal. I, p. 596., Anton. Marsi. Hydrapolog. Sect. III, cap. 5., Bellarm. De Extr. Uctione cap. 2.

p. lacte Christiano educatus.] Alio sensu codex Divionensis „quem et Antoninus optime noverat Christianis educatum“ ut educatio ista ad Proculum, non ad Antoninum referatur. Sed pro repleto iam pridem lectione faciat quae de Antoniano Spartiano tradidit, cum vultus adhuc puerum septennem, cum collegam suum puerum ob Iudaica religionem gravius verberatum audisset, neque patrem pueri vel auctores reorum diu respexisse. (Rigalt.) Locum Spartiani pro eadem causa citas Frac. Junius Iudaicam interpretatur Christianam, quemodo haud debite intellexit etiam Rigaltius.

q. in Germanica expeditione] Apolog. cap. 5 „At nos e contrario edimes protectorem, si litteras M. Aurelii, gravissimi Imperatoris, requirantur, quibus illam Germanicam situm Christianorum forte militum precationibus imperio imbro discussam contestatur.“, ad quem locum adeas quae a me adnotata sunt.

impetravit. Quando non genicalationibus et ieiunationibus nostris etiam siccitates sunt depulse? Tunc et populus adclamans deo decorum, "qui solus potens, in Iovis nomina deo nostro testimonium reddidit." Praeter haec depositum non abnegamus, matrimonium nullius "adulteramus, pupillos pie tractamus, indigentibus refrigeramus", nulli malum pro malo reddimus. Viderint qui sectam mentiuntur, quos et ipsi recusamus. Quis denique de nobis alio nomine "queritur? Quod aliud negotium petitur Christianus, nisi suae sectae, quam incestam, quam crudelem" tanto tempore nemo prebavit? Pro tanta innocentia, pro tanta probitate, pro iustitia, pro pudicitia, pro fide, pro veritate, pro deo vivo cremamur, "quod nec sacrilegi nec "hostes publici" veri nec tot maiestatis rei pati solent. Nam et nunc a praeside Legionis et a praeside Mauritaniae vexatur hoc nomen, sed gladio tenus", sicut et a primordio mandatum est animadverti in huiusmodi. Sed maiora cartamina, maiora "praemia.

Crudelitas vestra gloria est nostra. Vide tantum, ne hoc ipso, Cap. V. quod talia sustinamus, ad hoc solum videamur erumpere, ut hoc ipsum probemus, nos haec non timere, sed ultro vocare. Arrius Antoninus in Asia cum persequeretur instanter, omnes illius civi-

31. qui abcd., ex Corsiensi. et qui ABC. 32. Praeter abcd., ex Corsiensi. Propter ABC. 33. adulteramus C. adulteraturum B. 34. quaeritur Latinus, Iunius. 35. quos nec AB. 36. hospes A(m.pr.)B. 37. veri ABCabc. verum d. Rhenanus, Latinus. 38. praemia ABC. sequuntur praemia abcd. Corsiensi.

r. indigentibus refrigeramus] Refrigerio iuvamus indigentes. Graeco *νέμεω ἀναψύχωμαι*. Tertull. De Anima cap. 51 „corpus etiam istud non modo fratri cessasset, verum et alias mutatione situs *sibi*met ipsi refrigerasset."

s. Viderint] Cf. adnot. ad De Corona cap. 13.

t. qui sectam mentiuntur] Qui Christianam fidem nomine tantum, non factis profitentur.

n. quam incestam, quam crudelem] Incestam propter promiscuum de mendacio gentilium cum matribus et sororibus concubium, crudelem propter infanticidium.

v. Legionis] De regno Legionis in Hispania hallucinati sunt Ioc. Pamelius et La Cerdæ, citantes Irenaeum Adv. Haeres. I, 3., Pamel. ad Cyprian. Epist. LXVIII, n. 2, sed recte contendit Franc. Iunius significari Namidiam, in qua Legio tertia Augusta castra habebat ad oppidum Lambaesium. Cf. Dio Cass. LV, 23. Cypriani Epist. LV. Itin. Anton. p. 32 sqq. Tab.

Peuting., Ptolem. IV, 3. Shaw Voyages dans plus. provinc. de la Barb. I, p. 53. Muenster Prim. Eccl. Afr. p. 193.

w. gladio tenus] Non usque ad cremationem ustulationemque inhumanam, quam iubebat Scapula. (Fr. Iunius.) Apolog. cap. 49 „Uti adhuc incendio terra et, si qua illic arborum poma, constanter oculis tenus, ceterum contacta cinerescunt." De Paenit. cap. 1 „Paenitentiam hoc genus hominum, quod et ipsi retro fuimus, caeci sine domini lumine natura tenus norant."

x. in huiusmodi.] V. quae adnotavero ad De Baptismo cap. 12. De mandato isto citat Rhenanus Vitam Cypriani: „Sententia recitata est ex tabella, Thascius Cyprianus gladio feritur." Cf. Cypriani Vita in Cyprian. Opp. ed. Oxon. p. 13.

Cap. V. a. Arrius Antoninus] Arus Antonini Pii Imper., qui proconsulatum Asiae summa equitate gessisse dicitur, ut Lampridius, Spartianus, Capitolinus meminerunt. (Franc. Iunius.) Cf. Is. Caesub. ad Scriptt. Hist. Aug. p. 48.

tatis Christiani 'ante ²tribunalia eius se manu facta¹ obtulerunt. 'Tum ille paucis duci⁴ 'iussis reliquis ait, 'Ω δειλοί, εἰ θέλετε ἀποθνήσκειν, κρημνούς ἢ βρόχους ἔχετε⁵. 'Hoc 'si placuerit et hic fieri, quid facies 'de tantis milibus⁶ hominum, tot viris ac feminis, omnis sexus, omnis aetatis, omnis dignitatis, offerentibus se tibi? Quantis ignibus, quantis gladiis opus erit? 'Quid ipsa Carthago passura est, 'decimanda a te, cum propinquos, cum con- tubernales suos illic unusquisque cognoverit, cum 'viderit illic fortasse et tui ordinis viros et matronas et principales quasque per- sonas et amicorum tuorum vel propinquos vel amicos? Parce ergo tibi, si non nobis. Parce Carthagini, si non tibi. Parce provinciae, quae visa intentione tua obnoxia facta est concussionibus⁷ et mili- tum et inimicorum ¹²suorum cuiusque. Magistrum neminem habe- mus, ¹³nisi deum solum. Hic ante te est nec abscondi potest, sed cui nihil facere possis⁸. Ceterum quos putas tibi magistratos, ho- mines sunt, et ipsi morituri quandoque. Nec tamen deficiet haec secta, quam tunc magis aedificari scias, cum caedi videtur. 'Quis- que enim tantam tolerantiam ¹⁴spectans, ¹⁵ut aliquo scrupulo ¹⁶per- cussus, et inquirere accenditur, ¹⁷quid sit in causa⁹, et ubi cogno- verit veritatem, et ipse statim sequitur.

Cap. V. 1. ante *abed. Gorziensis.* ad A. m. sec. Omittunt ABC. 2. Christiani tribunali eius Rhenanus. 3. tum ille C. cum ille reliqui. 4. iussit BC. 5. Ω δειλοί, εἰ θέλετε ἀποθνήσκειν, κρημνούς ἢ βρόχους ἔχετε *abed.* Ω ΔΙ ΠΩΗ Ω ΗΛΗΘΗΑ Π Θ ΩΝΗΕΚΗΝ ΚΡΗΜΝΟΥΣ Η ΒΡΟΧΟΥΣ ΗΧΘΗ C. Ω λοιποὶ εἰ θελ. κτλ. tres Vaticani, prob. Franc. Iunio. 'Ωδὲ ποῖον πλῆθος ἀπο- θνήσκειν κρημνοῖς ἢ βρόχοις ἤχθη Rhenanus in annot. ad edit. a. MDXVIII. Graeca desiderantur omnino in AB. 6. et hoc AB. 7. ni placuerit A. m. sec. 8. de tantis milibus *abed.*, ex Gorziensi. decem milibus ABC. 9. quod ipsa BC. 10. decimanda *abed.*, ex auctoritate, opinor, Gorziensis. decimata ABC. 11. videris A. m. sec. 12. suorum cuiusque *abed.* cuius quorum cuiusque (A. m. sec.) BC. quorumcumque cuiusque A. et cariosorum cuiusque Rhenanus. 13. nisi A (m. sec.) *abed.* vero AB. 14. Quisque *abed.* Quis ABC. 15. spectans *abed.* expectans reliqui. 16. ut *abed.* in ABC. non Rhenanus. 17. percussus A. m. sec. 18. quod sit AB.

b. manu facta] Apolog. cap. 39 „Coi- mus in coetam et congregationem, ut ad deum quasi manu facta precationibus am- biamus orantes. Haec vis deo grata est.“

c. duci] sc. ad supplicium. Plin. Epist. X, 97 „perseverantes duci iussit.“ Lac- tiant. De Mort. Persec. cap. 40 „Inno- centes duci iubentur.“ Aldhelm. De Laude Virg. cap. 19 „Sanctos ferreis col- latoribus nexos — — duci iussit.“

d. ἔχετε.] Iuvenal. Sat. VI, 30 „Ferre potes dominam salvis tot testibus ullam? Cum pateant altae caligantesque fene- strae, Cum tibi vicinum se praebat Aemilius pons.“ (Rigalt.)

e. de tantis milibus] V. Maentieri Prim. Eccl. Afr. p. 19 sq.

f. concussionibus] Cf. adnotata ad De Fuga in Persecut. cap. 12.

g. sed cui nihil facere possis.] Nihil scilicet. Cf. Scorp. cap. 10 „Quomodo vultis ut faciant vobis homines, et ita vos facite illis.“

h. quid sit in causa] Apolog. cap. 50 „Illa ipsa obstinatio, quam exprobratis, magistra est. Quis enim non contem- platione eius concutitur ad requirendum quid intus in re sit? quis non, ubi re- quisivit, accedit?“

DE
ORATIONE.

In scripturae discrepantia veteris scriptoris subiecta

A significat codicem Agobardinum (<i>Aq</i> ex collatione Hildebrandi, <i>As</i> ex collatione Steph. Baluzii).	
B	- - Ambrosianum, olim Bopkiensem.
C	- - editionem principem Ioh. Gangneii (anni MDXLV.).
D	- - Sigism. Gelenii, qui codice scripto Anglico, Masburensi, usus erat, anni MDL.
a	- - Iac. Pamelii (anni MDLXXIX.).
b	- - Nic. Rigaltii (anni MDCXXXIV.).
c	- - Lud. Ant. Muratorii (anni MDCCXIII.).

DE ORATIONE.

**Dei spiritus^a et dei sermo et dei ratio^b, sermo rationis et Cap. I.
ratio sermonis et ¹spiritus^a, utrumque Iesus Christus dominus no-**

Cap. I. 1. spiritus utriusque malebat vir doctus in *Miscell. Observ. vol. III, tom. 1, p. 329.*

Cap. I. a. Dei spiritus] Non hacten-
tam, sed et alibi Christus a Tertulliano
Dei spiritus appellatur, ut videre est in
Apolog. cap. 21., et adv. Marcion. I, 10.
III, 6 et 16. IV, 21. et adv. Prax. cap. 26.
Appellatio certe nostris nunc auribus
male sonans, et veteribus quibusdam,
haerens, quae deinde obortae sunt, ante
oculos habentibus, incaute usurpata. In
ea potissimum sententia fuit Lactantius
Firmianus, teste S. Hieronymo in Epi-
stola ad Pammechium et Oceanum de
Ecclesiis Origenis. „Lactantius, inquit
ille, in libris suis, et maxime in Epi-
stolis ad Demetrianum, Spiritus Sancti
omnino negat substantiam, et errore
Iudaico dicit eum vel ad Patrem referri
vel ad Filium, et sanctificationem utri-
usque personae sub eius nomine de-
monstrari.“ Idem ab Hieronymo repe-
titur in Comment. ad cap. 4. Epistolae
ad Galatas. „Quare quia et hic Tertullianus
erret, dubitandum non videretur. Cum
tamen alius in libris a Patre ac Filio
Spiritem Sanctum apertissime distinguit,
„tertium nomen divinitatis et tertium
nomen maiestatis“ appellens, idem Chri-
stum Dei spiritum ab illo vocatum arbi-
tror, quod generali nomine Deum dici
spiritum crederet, Iohanne Apostolo scri-
bente: *Deus spiritus est.* (Muratoriana.)

b. et dei ratio] Hic attribuitur Filium
Dei demonstrare amat Tertullianus. Apolog.
[cap. 23.] „Venimus cum totius mundi
motu, cum arborum heresse, cum placentia
omnium, sed non Christianorum, et dei

virtus et dei spiritus et sermo et as-
picientia et ratio et dei filius.“ (Rigalt.)
Adde Apolog. cap. 17. „Quod colimus,
deus noster est, qui totam materiam istam
cum omni instrumento elementorum,
corporum, spirituum, verbo quo inasit,
ratione qua disposuit, virtute qua po-
tuit, de nihilo expressit.“ Ibid. cap. 21.
„Et nos autem sermone atque rationi
idemque auctori, per quae omnia moliti-
am deam eduximus, propriam substan-
tiam spiritus inscribimus, cui et sermo
inest pronuntianti, et ratio adit dispo-
nenti, et virtus praestat perficienti.“ Cf.
De Carne Chr. cap. 19.

c. sermo rationis et ratio sermonis
et spiritus] Cur Deum Patrem Sermonis
quoque et Rationis appellatione hic Ter-
tullianus donet, mirabitur quisquis ve-
terum loquacem et secentiorum sermone
metiri velit. At cum τοῦ λόγου vox
anceps rationem, cogitationem, mentem
ac intellectionem significat, eo sonum
Patri quoque facta est communis et τοῦ
λόγου et rationis et sermonis appellatio.
Quamobrem λόγος ex λόγου, Verbum
ex Verbo a nonnullis Patrum dictus est
Filius, et S. Irenaeus lib. II, cap. 46. Pa-
trem λόγος seu Verbum et mentem ap-
pellat ita scribens: „Deus autem totius
existens mens, et totus existens Logos,
quod cogitat, hoc et loquitur, et quod
loquitur, hoc et cogitat. Cogitatio enim
eius Logos, et Logos mens, et omnis
concludens mens ipse est Pater.“ Ve-
rum quocumque modo appellentur Pater

Matth.
IX, 16. 17.

ster ²nobis discipulis Novi Testamenti novam ³orationis formam determinavit. Oportebat enim in hac quoque specie novum vinum novis utribus recondi et novam plagulam novo ⁴adsui vestimento. Ceterum quicquid retro ⁵fuerat, aut demutatum est, ut ⁶circumcisio, aut suppletum, ut reliqua lex, aut impletum, ut prophetia, aut perfectum, ut fides ipsa. Omnia de carnalibus in ⁷spiritalia renovavit nova dei gratia, superducto evangelio⁸, expunctore totius retro vetustatis⁹, in quo et dei spiritus et dei sermo et dei ratio approbatus est domipus noster Iesus Christus, spiritus quo valuit, sermo quo docuit, ratio ¹⁰qua venit¹¹. ¹²Sic oratio a Christo ¹³constituta ex tribus constituta est. Ex sermone, quo enuntiatur, ex spirita, quo tantum ¹⁴potest, docuerat¹⁵ et ¹⁶Iohannes discipulos suos ¹⁷adorare; sed omnia ¹⁸Iohannis Christo praestuebantur, donec ¹⁹ipso Ioh. III, 30. aucto (sicut idem Iohannes praenuntiabat illum augeri oportere, se vero deminui) totum praeministri opus cum ipso spiritu transiret

2. novis a. 3. orationem *Aq.* orationum *Aß.* 4. adsui *AC.* 5. circumcisio *Aß.* circumcisio *C.* 6. spalia *Aq.* spiritalia *Aß.* spiritualia *CD.* 7. quo venit *ACDa.* qua venit *bc. Fr. Iunius.* qua promovit *Lutinius.* 8. Sic oratio a Christo *Daba.* Sic igitur a Christo *AC.* Sic igitur oratio a Christo *bc.* 9. instituta volebat vir doctus in *Misc. Obs. l. i.* 10. potest, docuerat *ACD.* potest, ex ratione quo docetur. Docuerat *a.* potest, ex ratione qua suscipitur. Docuerat *bc., cum Fulvio Ursino.* 11. Iohannes A. Iohannes *C.* 12. orare *Fulv. Ursinus.* 13. Iohannis A. Iohannis *C., et sic ubicumque nihil adnotavero.* 14. ipso *em. Aq.*

et Filies, inepta ac dubia divinitatis vocabula inenarrabilis rei magnitudine et maiestate excusantur, modo in id consentiatur, ut Filium a Patre distinguamus, unamque in iis ac in Sancto Spiritu essentiali et naturam praedicemus. Ita praeclarissime sensit S. Ambrosius in libro De Filii Divinitate cap. 5., cuius verba producere volumus, ut pateat non a Tertulliano solum, sed ab aliis quoque scriptoribus ecclesiasticis tum Patrem, tum Filium nominibus Verbi seu rationis, et Sermonis ac spiritus fuisse designatos. „Haec est, inquit, nominis ratio, ut in Patre et Filio unitatem substantiae credas, licet rem ipsam, quae est inenarrabilis, definire non possis: ut sive lumen de lumine dicas, sive Verbum de Verbo, sive Spiritum de Spiritu, sive Dominum de Domino, quodcumque de eo dixeris, unius tamen essentialis Patrem et Filium credas.“ (Mutator.)

d. retro] Antea. Cf. adnot. ad De Spect. cap. 9.

e. superducto evangelio] *Superducere* Tertulliano est superaddere. Cf. quae adnotavi ad lib. I. Ad Natt. cap. 11.

f. retro vetustatis] Sic *ascriptus* in scri-

ptis Tertulliani substantivis adverbis inguntur loco adiectivorum. Exemplum proli ad Apolog. cap. 9.

g. ratio qua venit.] Libri veteres pro qua habent quo; quod si retinere velis interpretaberis in quam. Sed admodum dubito an genuinum sit istud quo. Librarii oculi ad praecedentia aberraverint, ubi his obviam quo. Sed quod rem dirimit, Christus, qui ipse ratio est, quomodo in rationem venisse dici poterat? Immo ratione venit.

h. Ex sermone, quo enuntiatur, a spirita, quo tantum potest, docuerat] Hac interpunctione sanavi verba, quae manca esse putaverunt. Vulgo enim distinguentes *constituta est, ex sermone quo enuntiatur, ex spiritu quo tantum potest. Docuerat* cett. desiderabant tertium membrum, *rationem orationis.* Sed hoc dicit Tertullianus, ex sermone quidem et spirite docuisse et Iohannem orare, non item ex ratione divina illa, quae dominicae propria est orationis. Haec pertinent illa quae sequuntur: „Ideo nec extat in quae verba docuerit Iohannes adorare.“ Ut Christus in carnis apparuit, ita ratio in dominicae orationis corpora.

ad dominum. Ideo nec ¹⁶extat, in quae verba docuerit Iohannes adorare, quod terrena caelestibus cesserint. Qui de terra est, in- Ioh. III, 31.
quit, terrena sator, et qui de caelis adest, quae vidit, ea loquitur. Et quid non caeleste quod domini Christi est, ut haec quoque orandi disciplina? Consideremus itaque, benedicti, caelestem eius ¹⁷sophiam, inprimis de praecepto secrete adorandi, quo et fidem hominis exigebat¹, ut dei omnipotentis et conspectum et auditum sub tectis et in ¹⁸abditum² etiam adesse confideret, et ¹⁹modestiam fidei desiderabat, ut, quem ubique audire et videre fideret, ei soli religionem suam offerret. ²⁰Sequente sophia ²¹in sequenti ²²praecepto¹ proinde ²³pertineat ad fidem et modestiam fidei, si non agmine verborum² ad eundem putemus ad dominum, quem ultro suis prospicere certi ²⁴sumus. ²⁵Et tamen brevitatis ista, quod ad tertium Maub. VI, 8.
sophiae gradum faciat, magnae ac beatae interpretationis substantia fulta est, quantumque substringitur verbis, tantum diffunditur sensibus. Neque enim propria tantum orationis officia complexa est, ²⁶vel venerationem dei aut hominis petitionem, sed omnem paene sermonem domini, omnem commemorationem disciplinae, ut revera in oratione brevium³ totius evangelii comprehendatur.

15. extat AC. 16. sofiam Aß, ubicumque nihil adnotavero. 17. abditum AC. abditis Dabc. 18. modestiam Abc. Fulv. Ursinus. modestum CDa. Verba et modestiam fidei in C. sunt uncinis inclusa. 19. Sequens Franc. Junius. 20. insequenti C. 21. praecepto; quod etsi proinde bc., cum Fulv. Ursino. 22. pertinet Franc. Junius. Vir doctus in Misc. Obs. l. l. volebat scribi quod etsi proinde pertineat ad fidem hominis et modestiam fidei. 23. sumus (Aq)CDac. simus (Aß)ß. 24. Et tamen ACda. attamen bc., cum Fulv. Ursino. 25. vel venerationem AC. venerationem Dabc.

i. quo et fidem hominis exigebat] V. Matth. VI, 5 sq. Cyprian. De Orat. Dominica: „Dominus secrete orare nos praecipit, in abditis et sanctis locis, in cubiculis ipsis, quod magis convenit fidei, ut sciamus eum ubique praesentem esse, audire omnes, et maiestatis suae plenitudine in abdita quaeque et occulta penetrare.“

k. in abditum] Servavi veterem scripturam. Non semel struxit Tertullianus in praepositionem cum accusativo, ubi ablativi locus fuisset. Cf. quae exempla adscripsi ad De Fuga in Persecut. cap. 11.

l. Sequente sophia in sequenti praecepto] Secundum alterius praecepti sophiam. Novo enim praecepto et nova inest sophia. Prima sophia est in praecepto secrete adorandi, altera in praecepto modeste ac paucis verbis adorandi. Tertia sophia representat ipsam dominicam orationem.

m. agmine verborum] Ηολοκληρῆσαι

παρρησιάζε. Cf. Barth. ad Stat. Theb. vol. III, p. 38.

n. brevium] Sueton. Aug. cap. ult. „breviarium totius imperii.“ Plin. H. N. XVIII, 26 „Omnis culturae brevium,“ et VII, 26 „hoc est brevium eius ab oriente.“ Cassian. IV, 43 „breviarium colligam.“ Quod voco hac Tertullianus, et Cyprianus per compendium, cum scripserit in hac oratione magna latere sacramenta et multa breviter esse collecta, adeo „ut nihil omnino praetermissum sit quod non in precibus atque orationibus nostris caelestis doctrinae compendio comprehendatur.“ Iterum de eadem oratione: „Præceptorum suorum fecit grande compendium.“ Sed et ad brevium Tertulliani alludit scribens: „Magisterio suo omnem pacem nostram salutari sermone brevii.“ Ambros. de Inatit. Virg. cap. 2 „Domitica oratio omnia comprehendit.“ Quod isti brevium et compendium, Cassianus Collat.

Cap. II. Incipit a testimonio dei et merito fidei, cum dicimus, 'PATER QUI IN CAELIS ES'. Nam et deum oramus et fidem commendamus, cuius meritum est haec appellatio. Scriptum est, Qui in sum 'crediderint, dedit eis potestatem, ut filii dei vocentur. 'Quamquam frequentissime dominus patrem nobis praeiunxit deum, immo et praecepit, ne quem in terris patrem vocemus, nisi quem habemus in caelis. Itaque sic aderantes etiam praeceptum obimus. Felices, qui patrem agnoscunt. Hoc est quod 'Israheli exprobratur, quod caelum ac terram spiritus contestatur, Filios, dicens, genui, et illi me non agnoverunt. Dicendo autem patrem deum quoque cognominamus. Appellatio ista et pietatis et potestatis est¹. Item in patre filius invocatur². Ego enim, inquit, et pater unum sumus. Ne mater quidem ecclesia praeteritur³. Siquidem in filio et patre

Cap. II. 1. Pater noster Fula. Ursinus. 2. crediderint CDebe. crediderunt Aß. credidit Ap. 3. Quamquam AßC. 4. Israheli exprobratur Ap.

IX, 23. dixit formam et modulum, loquens de hac ipsa oratione dominica. Et cap. 24. dixit hanc orationem „perfectionis plenitudinem continere.“ Et cap. 1. in virtute orationis reliquas omnes virtutes esse „colligatas atque compactas.“ Notes obiter, quod Plinio, Suetonio, illis dicitur *breuiarium*, eidem Suetonio August. cap. 28. dici *rationarium*, et Vopisco in Aureliano non *breuiarium*, sed *breue*.“ (La Cerda.)

Cap. II. a. PATER QUI IN CAELIS ES.] Notam etiam Luciane finisse huius orationis formulam declarant ista Triphonis ad Critiam sub finem dialogi qui inscribitur Philopatris [tom. II. p. 779. ed. Graev.]: *ἔλεον τοὺς τοὺς, τὴν εὐχὴν ἀπὸ πατρὸς ἀρχάμενος καὶ τὴν πολωνύμων φθὴν ἐς τέλος ἐκθεῖς.*“ (Rigault.) His verbis sive hac appellatione duo ait praestari, deum scilicet adorari et fidem nostram significari, quae id summas consecuti, ut filii dei appelleremur. Addit nos etiam, cum ita adprecamur, praeceptum obire et adimplere, quo praecipitur, ne quem in terris patrem vocemus, nisi quem habemus in caelis. (Herald. Digress. II, 2.)

b. Appellatio ista et pietatis et potestatis est.] Apolog. cap. 34 „Qui pater patriae est, quomodo dominus est? Sed et gratius nomen est pietatis quam potestatis.“

c. Item in patre filius invocatur.] Macellinus Papa Epist. I: „Sacrisimam, quod a Christianis sacris altaribus admoveatur, non solum Patri Deo, sed etiam Filio communi devotione offertur, quoniam nec Patri sine Filio potest offerri

neque Filio sine Patre sacrum.“ (La Cerda.)

d. Ne mater quidem ecclesia praeteritur.] Ecclesiam eam intellegit, quam in Patre, Filio et Spiritu Sancto pluribus locis constitutam esse affirmat, ut De Bapt. cap. 6. et De Pudic. cap. 21. Quibus locis existimat Tertullianus ecclesiam esse in Patre, Filio et Spiritu Sancto; unde concludit h. l. mentionem fieri Spiritus et Ecclesiae in Oratione Dominica, quando dicimus Pater Noster. Qui enim invocatur patrem, Filii quoque et Mater Ecclesiae sive Spiritus Sancti nomen implorare videtur, atque ita nomen Patria videlicet, tres personae recensentur. (Albaspinosa.) Ad haec Muratori haec respondet: Nolim e libro de Pudicitia huius loci explicationem peti, siquidem certum mihi videtur non aliam ibi Spiritum Sanctum intelligi quam haeresiarcham Montanum, cuius deliramentis ut Tertullianus assentiretur, Ecclesiam in eo proprie et principaliter constitutam somniasse, immo ipsam esse Ecclesiam lapidissimam opinione est arbitratum. Contra cum lucasque S. Hilarius tante credidit fuerit, librum de Oratione a Tertulliano catholico scriptum fuisse, nescio quam bene huic libro lucem afferre possimus productis alterius libri nugis ac somniis. Si vero Ecclesiam in Patre, Filio et Spiritu Sancto constitutam dicamus, quod recte dici potuisse non inficior, ne ita quidem ab huius ambagibus nos expediamus, ut serio cogitanti patebit. Haec Muratorius. Adde etiam Herald explicationem, quam protulit in Digress. II, 2. p. 265: „Signi-

mater recognoscitur, de qua constat et patris et filii nomen. Uno igitur genere aut vocabulo et deum cum suis honoramus^a et praecepti meminimus et oblitos patris denotamus.

Nomen dei patris nemini proditum fuerat. Etiam qui de ipso Cap. III. interrogaverat 'Moyses',¹ aliud quidem nomen audierat. Nobis revelatum est in filio. Iam enim filius 'novum patris nomen est. 'Ego veni, inquit, in nomine patris; et rursus: Pater, glorifica^{loh. V, 43. XII, 28.} nomen tuum; et apertius: Nomen tuum manifestavi hominibus. Id loh. XVII, 8. ergo ut SANCTIFICETUR postulamus. Non quod deceat homines bene deo optare, quasi sit et 'alius de quo ei possit optari^b aut laboret, nisi optemus. Plane benedici deum omni loco ac tempore condecet ob debitam semper memoriam beneficiorum eius ab omni homine. Sed et hoc benedictionis vice fungitur. Ceterum quando non sanctum et sanctificatum est^c per semetipsum nomen dei, cum ceteris sanctificet ex semetipso? Cui illa angelorum circumstantia non 'cessant^d dicere: Sanctus, Sanctus, Sanctus. Proinde igitur et nos loh. VI, 3. Apoc. IV, 8.

Cap. III. 1. Moses A. 2. aliud quidam A. aliud quid, non Franc. Iuniae. 3. novum Babc. non AC. 4. Ego veni, inquit, in nomine patris: et rursus: Pater glorifica nomen tuum om. CDe. 5. alius ACb. aliud Dac. 6. cessant Aβc. cessat (Ap)Cda.

Acet non quidem Matrem Ecclesiam invocari, quod esset perquam absurdum et impium, sed iisdem verbis tacitam eius mentionem quasi iniici, siquidem cum Deum appellamus Patrem, filios eius nos contestamur, et idcirco matris Ecclesiae meminimus, sine qua neque Deus nobis Pater est, neque nos filii Dei sumus. Tertullianus igitur filium hic dicit fidelem, quem mater Ecclesia Deo peperit. „Domina mater ecclesia:“ appellatur ab Tertulliano Ad Mart. cap. I. Cf. Cyprian. de Unitate Eccles. p. 407. ed. Baluz.: „Habere iam non potest Deum Patrem, qui ecclesiam non habet matrem.“

c. cum suis honoramus] Id est cum Filio et Spiritu Sancto, uno verbo Deum trinum et unum. Addit „et oblitos patris denotamus.“ Nempe quia dixerat athen. „Felicis qui patrem agnoscunt. hoc est quod Israeli exprobratur. Filios genui, et illi me non agnoverunt.“ Cyprianus de Orat. Dom.: „Sed coniungimus et dicimus Pater Noster, id est eorum, qui credunt et eorum qui per eum sanctificant et gratiae spiritualis navitate eparati filii Dei esse coeperunt. Quae ex etiam Iudaeos perstringit et percutit, qui Christum sibi per prophetas nuntiatum et ad se prius missum non intus spreverunt infideliter, sed crudeliter necaverunt.“ (Herald. Digress. l. I.)

Cap. III. a. Moyses] Exod. III, 14 „Si dixerint mihi, Quod est nomen eius? quid dicam eis? Dixit dominus ad Moysen, Ego sum qui sum.“

b. alius de quo ei possit optari] Quasi nulla sit alia maiestas numinis ullius de qua ei possit optari ut sanctificetur. Etenim nulla est, cum unus sit Deus et praeter eum nullus. (Rigalt.)

c. et sanctificatum est] Hieronym. Epist. CXXXV. „Non quod nobis orationibus sanctificetur quod per se sanctum est, sed quod petamus ut quod per naturam sui sanctum est sanctificetur in nobis.“ (Rigalt.) Cyprianus de Orat. „Non quod optemus deo, ut sanctificetur orationibus nostris, sed quod petamus ab eo, ut nomen eius sanctificetur in nobis.“ Augustin. Epist. CXXXV. „Cum dictum, Sanctificetur nomen tuum, nos ipsos admonemus desiderare, ut nomen eius, quod semper sanctum est, etiam apud homines sanctum habeatur, hoc est non contemnatur.“ Venant. Fortunat. de Orat. „Numquid invenitur superior, a quo pater sanctificari valet? Quasi nos videamur aliquid illi orando praestare, cum magis ipse cuncta sanctificet. Sed Sanctificetur, id est benedicatur nomen tuum incessanter omnibus linguis, universis in locis.“

d. angelorum circumstantia non ces-

angelorum, si 'meruerimus', candidati, iam hinc caelestem illam in deum vocem et officium futurae claritatis 'ediscimus. Hoc quantum ad gloriam dei. Alioquin quantum ad nostram petitionem, cum dicimus: *SANCTIFICETUR NOMEN TUUM*, id petimus, ut sanctificetur in nobis, qui in illo sumus, simul et in ceteris^f, quos adhuc gratia dei expectat, ut et 'huic praecepto pareamus, "orando pro omnibus, etiam pro inimicis nostris. Ideoque suspensa enumeratione non dicentes, Sanctificetur in nobis, in omnibus dicimus.

Cap. IV. Secundum hanc formam subiungimus: *FIAT VOLUNTAS TUA*^a IN CAELIS ET IN TERRA, non quod aliquis obsistat^b, quo minus voluntas dei fiat, et ei successum voluntatis suae oremus, sed in omnibus petimus fieri voluntatem eius. Ex interpretatione enim figurata^c

7. meruerimus *ACa.* meminerimus *Dbc.* Probat hoc etiam *Fr. Iunius.* 8. ediximus *c.* 9. huius *Fr. Iunius.* 10. orandi praetulit *V. D. in Misc. Obs. l. l.*

sant] Sic habet liber Agobardi. Circumstantiam dicit apparitionem, satellitium, stipatum, et congruenter nomini colectivo pluralis numeri verbum apposit. (Rigalt.) Circumstantia, *περίστασις* vel potius *παράστασις* Graeco more de angelis enunciatur. Gell. N.A. VII, 4. *circumstationem* vocat. (*Fr. Iunius.*)

e. si meruerimus] *Fr. Iunius* et *Nic. Rigaltius* praeferunt *si meminerimus*, puta caelestis illius vocis atque officii quod iam ediscamus. *Rigaltius*: „Sed candidati dicuntur, inquit, qui dignitates ambiant, digni vel indigni, nec refert, ut id vocentur, bene an male sint meriti; est enim commune vocabulum.“ Verum hae argutiae nihil efficiunt. Genuina est scriptura libri Agobardi et principis editionis *si meruerimus*. „Candidatos angelorum“ hic dicit ut „candidati diaboli“ De Corona cap. 7. et „candidatus dei“ Ad Uxor. II, 7. Sic et De Anima cap. 39 „genimina sua daemoniorum candidata profitentur.“

f. simul et in ceteris] *Venantius Fortunatus* de Orat. „Videmur non tantummodo pro nobis optare ut sanctificetur nomen eius, sed et pro illis qui necdum ad baptismi meruere gratiam pervenire. Nam in Christi plenissima caritate docemur etiam pro inimicis orare, quis et ipse non amicos et fideles, sed adversarios suos et culpabiles de mortis carcere liberavit.“ Et iterum: „Homo ante baptismum carnalis esse describitur, post baptismum spiritualis efficitur, ideoque pro illis, qui adhuc sine lavacro sunt, a nobis oratur.“ Tu reliqua. (*La Cerdas.*)

Cap. IV. a. *FIAT VOLUNTAS TUA*] Hoc iterum Christus ad Deum patrem sub tempus passionis dixit. *Matth. XXVI, 42* „*εἰ οὐ δύναται τοῦτο τὸ ποιεῖν παρελθεῖν ἅπ' ἐμοῦ, ἢ μὴ αὐτὸ πῶς γενήσεται τὸ θέλημα σου.*“ *Socrates* cicutas sorbendae proximas „*Εἰ ταύτη τοῖς θεοῖς φίλον, ταύτη γενέσθω.*“ (*Rigalt.*)

b. non quod aliquis obsistat] *Venantius Fortun.* „Quid est quod sic petitur, ut fiat voluntas Dei? Numquid aliquid potuit eius resistere voluntati, ut non faceret aliquando quod voluit omnipotens?“ Tu reliqua. Transcribit certe *Tertullianum*; ut etiam *Cyprianus*, qui ait: „Nam Deo quis obsistit, quomodo quod velit faciat?“ (*La Cerdas.*)

c. Ex interpretatione enim figurata] Per terram typice figurari carnem nostram, per caelum spiritum etiam dixit *Venantius*, cum ait debere fieri voluntatem dei „sicut in caelo, id est spiritu, ita in terra, id est in carne.“ Ad quam rem notantes *Drogon*, *Episcopus Hostiensis*, *Serm. de Passione Christi* „Egredere de terra carnis tuae.“ Et *Cyprianus* [de Orat. „Nam cum corpus e terra et spiritum possideamus e caelo“], terra et caelum sumas, et in utroque, id est in corpore et in spiritu, ut dei voluntas fiat oramus.“ Et cum *Nazianzenus* Orat. I. dixit „*δοῦναι τὸν χόρὸν τῷ πνεύματι*“, per terram intelligit corpus et carnem hominis. Et *Florus*, qui vixit sub *Carolo Calvo*, in *Exegesi Missae*: „Possumus etiam per caelum et terram intelligere spiritum et carnem, quoniam spiritus e caelo, caro e terra esse co-

carnis et spiritus nos sumus caelum et terra. ¹Quamquam, etsi simpliciter ²intellegendum est, idem tamen est sensus petitionis, ut in nobis fiat voluntas dei in terris, ut possit scilicet fieri et in caelis. Quid autem deus vult quam incedere nos secundum suam disciplinam? Petimus ergo substantiam et facultatem voluntatis suae subministret nobis, ut salvi simus et in caelis et in terris, quia summa est voluntatis eius salus eorum quos adoptavit³. Est et illa dei voluntas, quam dominus administravit praedicando, operando, sustinendo⁴. ⁵Si enim ipse pronuntiavit non suam, sed ⁶patris facere se voluntatem, sine dubio, quae faciebat, ea ⁷erat voluntas patris, ad quae nunc nos velut ad exemplaria provocamur, ut et praedicemus et operemur et sustineamus ad mortem usque. Quae ut implere possimus, opus est dei voluntate⁸. Item dicentes, Fiat voluntas tua, vel eo nobis bene optamus, quod nihil ⁹mali sit in dei voluntate, etiam si quid pro meritis cuiusque ¹⁰secus inrogatur. Iam hoc dicto ad sufferentiam nosmetipsos praemonemus. Dominus quoque cum ¹¹substantia passionis¹² infirmitatem carnis demonstrare iam in sua carne voluisset, Pater, inquit, ¹³transfer poculum istud; et recordatus, Nisi quod mea non, sed tua fiat voluntas. Ipse erat voluntas et potestas patris¹⁴, et tamen ad demonstrationem sufferentiae debitae voluntati se patris tradidit.

Ioh. VI, 38.

Luc. XXII, 42.

Cap. IV. 1. Quamquam A., pro more. 2. intellegendum A., constanter. 3. Si ApC. Sic Dabc. 4. erat Ap. 5. mali sit (Aβ)Cbc. sit mali (Aφ)Da. 6. sequius Ios. Scaliger. 7. substantia ACDA. sub instantiam bc., Fulvio Ursino. 8. transfert C.

gnosceret. Sed spiritus caelestia quaerit, caro terrena concipiscit, et ideo petimus ut voluntatem dei his duobus concordantibus faciamus." (La Cerda.)

d. salus eorum quos adoptavit.] Gregor. Niss. Serm. IV. de Orat. Domin. „Γεννηθῆτω τὸ θέλημα σου. θέλημα δὲ θεοῦ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων ἐστίν.“ Cassian. Collat. IX, 19 „Vel certa taliter accipiendum: voluntas Dei salus omnium est, secundum illam Beati Pauli sententiam, qui omnes homines vult salvos fieri et ad agnitionem veritatis venire. Dicentes ergo ei, Fiat voluntas tua sicut in caelo et in terra, hoc cum aliis verbis oramus, ut, sicut hi qui in caelo sunt, ita omnes qui in terra consistant, tua pariter agnitione salventur.“

e. praedicando, operando, sustinendo.] Venant. Fortunat. „Ergo orandum est, ut nos similiter mereamur docere, agere, sustinere.“

f. opus est dei voluntate.] Cyprianus:

„Oramus et petimus, ut fiat in nobis voluntas Dei, quae ut fiat in nobis est Dei voluntate, id est spe eius et protectione, quia nemo suis viribus fortis est, sed Dei indulgentia et misericordia tutus est.“

g. substantia passionis] Natura, qualitate et modo passionis suae. Nihil est quod rescribant sub instantiam.

h. Ipse erat voluntas et potestas patris] Recte, et cum theologis melioribus tum Graecis tum Latinis, qui Filium voluntatem ac potentiam Patris appellarunt. Magnus Athanasius Orat. III: „ἔστε γὰρ ὁ λόγος τοῦ θεοῦ θεμιτοῦργος καὶ ποιητικὸς, καὶ αὐτὸς ἐστὶν ὁ τοῦ πατρὸς βουλὴ.“ Cui consentit S. Augustinus de Trinit. XV, 20 „Quidam ne Filium consilii vel voluntatis Dei dicerent unigenitum Verbum, ipsum consilium seu voluntatem Patris idem Verbum esse dixerunt. Sed melius, quantum existimo, dicitur consilium de consilio et voluntas de voluntate.“ Fau-

Cap. V.

Veniant quoque regnum tuum ad id pertinet, quo et Fiat voluntas tua, in nobis scilicet. Nam deus quando non regnat, in cuius manu est omnium regum? Sed quicquid nobis optamus, in illam auguramur, et illi deputamus quod ab illo expectamus. Rursum si ad dei voluntatem et ad nostram suspensionem pertinet regni dominici repraesentatio, quomodo quidam protractum quandam in saeculo postulant, cum regnum dei, quod ut adveniat optamus, ad consummationem saeculi tendat? Optamus maturius regnare, et non diutius servire. Etiam si praefinitum in oratione non esset de postulando regni adventu, ultra eam vocem protulissimus, festinantes ad spei nostrae complexum. Clamant ad dominum

Apoc. VI, 10. ¹invidia animae martyrum sub altari: Quoniam usque non ulcisceris, domine, sanguinem nostrum de incolis terrae? Nam utique ultio illorum a saeculi fine dirigitur. Immo quam celeriter veniat, domine, regnum tuum votum Christianorum, confusio nationum, exultatio angelorum, propter quod conflictamus, immo potius propter quod oramus.

Cap. VI.

Sed quam eleganter divina sapientia ordinem orationis in-

Cap. V. 1. quo et Leopoldus. quod et ACDab. quod est Semlerus. 2. protractum Abc. Fulv. Ursinus. pertractum Cda. per tractum Jos. Scaliger. 3. vocem protulissimus bc. vocem postulissimus A. vocem postulassimus Cda. voto postulassimus Latinius. vocem post ulissimus Jos. Scaliger. 4. invidia ACh. in via Doc. 5. caeleriter Aß.

stinus contra Arianos cap. 1 „Pio ergo dictum est, quod Filius voluntas est Patris.“ Idem senserunt Origenes, Clemens et Cyrillus Alexandrini, Gregorius Nyssenus, Hieronymus, Ambrosius, Marius Victorinus et alii. Cum praeterea Deus omnia per Filium fecerit, hinc est quod Filius potentia son potestas, et vis et virtus et manus et brachium Patris appellatur. Cuius rei testimonium producere superfluum reor. (Murator.)

Cap. V. a. et ad nostram suspensionem] Hoc est ad spei sive expectationis nostrae solatium in resurrectionis nostrae et regni dominici mora expectamus sollicite quod in suspensio esse novimus. (Rigalt.)

b. protractum quandam in saeculo postulant] Orantes pro mora finis. (Rigalt.) Venant. Fortunatus: „Agnooscitur his verbis esse increpare personas, quae saeculi istam vitam diutius volunt protrahere.“ Cf. Cyprian. de Mortal. cap. 12. et 13.

c. Clamant ad dominum invidia animae martyrum] Usurpata saepius huic auctori locutio. In Apolog. [cap. 40.]:

„In sacco et cinere volutantes invidia caelum tundimus.“ De Fuga in Persecut. [cap. 10.]: „— malo invidiam ei facere per voluntatem ipsius pereundo quam bilem per meam evadendo.“ De leian. [cap. 16.]: „Anno ritu saccis velati et cinere conspersi idolis suis invidiam supplicem obiciunt.“ Tacit. Ann. XI. [cap. 34.]: „Vibidium depellere nequivit, quia multa cum invidia flagitare, ne indolens clementis exitio daretur.“ Et Ioven. Sat. XV. [v. 122 sq.]: „— anne aliam terra Memphis sices invidiam facerent nolenti sargere Nile? Clamant igitur ad Dominum invidia animae martyrum sub altari, hoc est multa cum invidia tudent, sanguine per tot cruciatu fuso invidiam Deo obiciunt. Tam sunt obnixae et efficaces martyrum voces, ut ab Deo vel invito sanguinis ob ipsius nomen fusi vindictam extorquere valeant, adeoque ipsam, nisi penitentibus annuat, invidia crudelitatis et immiser cordis onerare videantur. (Rigalt.) Cf. adnot. ad Apolog. cap. 40.

Cap. VI. a. Sed quam eleganter Venant. Fortunatus hoc initium etiam ha-

struxit, ut post caelestia, id est post dei nomen, dei voluntatem et dei regnum terrenis quoque necessitatibus petitioni locum faceret! Nam ¹et edixerat dominus: Querite prius ²regnum, et tunc vobis etiam haec adicientur. Quamquam PANEM NOSTRUM QUOTIDIANUM DA NOBIS HODIE ³spiritaliter potius intellegamus. Christus enim panis noster est, quia vita Christus et ⁴vita panis. -Ego sum, in- Ioh. VI, 35. quit, panis vitae. Et paulo supra: Panis est sermo dei vivi, qui Ioh. VI, 33. descendit de caelis. ⁵Tum quod et corpus eius in pane censetur: Hoc est corpus meum. Itaque petendo panem quotidianum perpe- ^{Math. XXVI, 26.} tuitatem postulamus in Christo et individuitatem a corpore eius ^{Luc. XXII, 19.}. Sed et quia carnaliter admittitur ista vox, non sine religione potest fieri et ⁶spiritalis disciplinae. Panem enim peti mandat, quod so- lum fidelibus necessarium est; cetera enim nationes requirunt. Ita ^{Math. VI, 32.} et exemplis inculcat et parabolis retractat, cum dicit: Numquid ^{Math. XV, 26.} panem filiis pater aufert et canibus tradit? Item: Numquid ^{Math. VII, 9.} filio panem poscenti lapidem tradit? Ostendit enim, quid a patre ^{Matth. VI, 34} exspectent. Sed et nocturnus ille pulsator panem ^{Luc. XI, 5.} pulsabat. Merito ^{Luc. XII, 16 sqq.} autem adiecit: Da nobis hodie, ut qui praemisera: Nolite de cra- stino cogitare quid edatis. Cui rei parabolam quoque accommo- davit illius hominis, qui ⁷provenientibus fructibus ampliationem horreorum et longae securitatis spatia ⁸cogitavit, is ipsa nocte ⁹moritur.

Consequens erat, ut observata ¹dei liberalitate etiam clemen- Cap. VII.

Cap. VI. 1. et edixerat Dabc. et ei dixerat AC. 2. regnum dei et V. D. in Misc. Obs. I. I. 3. spiritualiter AC. 4. vitae Semlerus et V. D. in Misc. Obs. I. I. 5. Tum (Aq) Dabc. Tunc ABC. 6. spiritualis AC. 7. pulsabat ACda. poscebat bc., cum Fulvio Ursino. 8. pro venientibus Fr. Junius. 9. cogitans ipsa V. D. in Misc. Obs. vol. III, tom. 1. p. 221.

Cap. VII. 1. dei Dabc. diei AC.

bet: „Considerandum est quomodo mirabili- ter orationis huius ornatus sit textus, ut nominatis aeternis temporalia peterentur“ cett.

b. individuitatem a corpore eius.] Men- tem Tertulliani explicat Cyprianus his verbis: „Hanc panem dari nobis quo- tidie postulamus, ne qui in Christo su- mus et eucharistiam quotidie ad cibum salutis recipimus, intercedente aliquo graviore delicto, dum abstinenti et non communicantes a caelesti pane prohi- beamur, a Christi corpore separemur.“ Fortunatus vero sic: „Quod vero quoti- dianum panem petimus, hoc insinuare videtur, ut communionem eius corporis, si est possibile, omnibus diebus reve- renter sumamus.“ (La Cerdas.)

c. panem pulsabat.] Nihil muto. Pa- nem pulsare est panem pulsando po- scere. Sic Petr. Chrysol. Serm. XLIII. orationem pulsare dicit.

d. is ipsa nocte moritur.] Abundat pronomen demonstrativum. Sic Arnob. Adv. Nat. V, 1 „Numam illum regem — celasse cum vinculis. Id. VI, 8 „osten- dimus templa diis immortalibus aut ina- niter iis esse constructa sunt“ cett. V. Gronov. ad Gell. N. A. XI, 1. et ad Sue- ton. Aug. cap. 67. Arntz. ad Aurel. Vict. de Vir. Ill. III, 27. Drakenb. ad Liv. XXV, 27. et ad Sil. Ital. XII, 441. Orell. et Hildebr. ad Arnob. I. I., Davis ad Cic. de Nat. Deor. I, 16. et ad Tuscul. III, 8. Hildebr. ad Apul. de Mundo cap. 7. tom. II, p. 357.

tiam eius precaremur. Quid enim alimenta proderunt, ²si illis reputamur^a revera quasi taurus ad victimam? Sciebat dominus se solum sine delicto esse. Docet itaque Petamus ^{2b}DIMITTI NOBIS DEBITA NOSTRA. Exomologesis est petitio veniae, quia qui petit veniam delictum confitetur^b. Sic et ³paenitentia demonstratur acceptabilis deo, ⁴qui mavult eam quam mortem peccatoris. Debitum autem in scripturis delicti figura est^a, quod perinde iudicio debeatur et ab eo exigatur, nec evadat iustitiam exactionis, nisi donetur exactio; sicut illi servo dominus debitum remisit. Huc enim spectat exemplum parabola totius. Nam et quod idem servus ^{4a}a domino liberatus non perinde parcat debitori suo ac propterea delatus penes dominum tortori delegatur ad solvendum novissimum quadrantem, id est modicum usque delictum, eo competit, quod remittere nos quoque profitemur debitoribus nostris. Iam et alibi ex Luc. VI. 37. ⁶hac ⁷specie orationis: Remittite, inquit, et remittetur vobis. Et Matth. XVIII. 21. 22. cum interrogasset Petrus, si septies remittendum esset fratri, Immo, inquit, septuagies septies; ut legem in melius reformaret, quod in Genesi de Cain septies, de Lamech autem septuagies septies ultio reputata est^a.

Cap. VIII. Adiecit ad plenitudinem tam expeditae^a orationis, ut non de remittendis tantum, sed etiam de avertendis in totum delictis sup-
plicaremus: NE NOS INDUCAS IN ¹TEMPTATIONEM, id est, ne nos patiaris induci, ab eo utique qui ²temptat. Ceterum absit ut dominus temptare videatur^b, quasi aut ignoret ³fidem cuiusque aut deicere ⁴sit

2. si illis ACda. si illi bc. si in eis Fr. Iunius. 2b. POSSIS DIMITTE. 3. paenitentia C. 4. qui mavult (Aφ.) Leopoldus. quia vult (Aβ)CDabc. 5. a dñm A. 6. hac om. c. 7. specie Aβ.

Cap. VIII. 1. temptationem Aβ, ubicunque nihil adnotavero. 2. temptat Aβ, ubicunque nihil adnotavero. 3. et fidem C. 4. sit gestiens (Aβ)bc. sit consentiens (Aφ)CDa.

Cap. VII. a. si illis reputamur] Si illis alimentis deputamur vel destinamur quasi saginandi. *Reputare* pro deputare, quo fere utitur, habes ita cum dativo positum Scorpiae. cap. 6 „Beatus vir cui deus non imputaverit delictum. Proprie enim *martyribus* nihil iam *reputari* potest, quibus in lavacro ipsa vita deponitur. De Testim. An. cap. 6 „Vanus es, si *huc linguae soli aut Graecae*, quae propinquae inter se habentur, *reputabis eiusmodi*, ut neget naturae universitatem.“

b. delictum confitetur.] Venant. Fortunatus: „Bene post escam quaesitam postulat venia peccatorum, ut qui dei cibo pascitur deo vivat, si ei dimittantur peccata: et congrue, ne se humana ex-

tollat superbia petendo veniam, videtur confiteri delicta.“

c. delicti figura est] Cyprianus: „Si peccata donentur, quae debita Dominus appellat, sicut in evangelio suo dicit, Dimisi tibi omne debitum, quia me rogasti.“ Fortunatus: „Convenienter debita peccata dicuntur, quae et debentur et requirenda sunt. Nam sicut debitor a creditore requiritur, ita peccatum a deo in die iudicii necesse est exigatur.“

d. ultio reputata est] Ultio septuagies septies exigenda reputata vel visa est.

Cap. VIII. a. expeditae] Compensatiosae.

b. absit ut dominus temptare videatur] Fortunatus: „Numquid deus aliquem in laqueum temptationis inducit? aut ab

gestiens⁴. Diaboli est et infirmitas et malitia. Nam et ⁵Abraham non temptandae fidei gratia sacrificare de filio iusserat, sed probandae, ut per eum faceret exemplum praecepto suo, quo mox praecepturus erat, ⁶ne quae pignora⁴ deo ⁷cariora haberet. Ipse a diabolo temptatus praesidem et artificem temptationis demonstravit. Hunc locum posterioribus confirmat, Orate, dicens, ne temptemini. *Luc. XXII, 46.* ⁸Adeo temptati sunt dominum deserendo, ⁹quia somno potius indulserant quam orationi. Ergo respondet ¹⁰clausula, interpretans quid sit, Ne nos deducas in temptationem. Hoc est enim: SED ¹¹DEVERE⁸ NOS A ¹²MALO.

Compendiis^a ¹pauculorum verborum ²quot attinguntur edicta *Cap. IX.* prophetarum, evangeliorum, apostolorum, sermones domini, parabolae, exempla, praecepta! ³quot simul expunguntur ⁴officia^b! Dei honor in patre, ⁵fidei testimonium in nomine, oblatio obsequii in voluntate, commemoratio spei in regno, petitio vitae in pane, exomologesis debitorum in deprecatione, sollicitudo ⁶temptationum in postulatione tutelae. Quid mirum? Deus solus docere potuit, ⁷quomodo se vellet orari. Ab ipso igitur ordinata religio orationis, et ⁸de spiritu ipsius iam tunc, cum ex ore divino ferretur,

5. Abraham *ACDa.* Abrahamum *bc.* 6. ne quae *ego.* ne quis *Ios. Mercerus.* neque *ACDabc.* 7. cariora haberet *C.* carior haberet *A.* cariora habenda *Dabc.* 8. A Deo *C.* 9. quia *ABC.* qui *(Aφ)Dabc.* 10. causula *AB.* 11. devehe *ACbc.* evehe *Da.* 12. malos *C.*

Cap. IX. Hic incipit codex B. cum hac inscriptione: INC. TERTULLIANI DIVERSARVM RERVN NECESSARIARVM. I. Posse nos superadecere. II. Ne orans patrem fratri irascaris. III. Etiam omni animi contusionē vacuum esse debere. IV. De lavatione manuum. V. Apostrophe. VI. De expositis penulis. VII. De assidendo post orationem. VIII. De manibus elatis. IX. De vultu. X. De osculo. XI. De stationibus. XII. De habitu seminarum. XIII. De virginibus. XIV. Responsio. XV. De genu ponendo. XVI. De loco. XVII. De tempore. XVIII. De fratrum digressu. XIX. De subiungendo psalmo. XX. De hostia spiritali. XXI. De vi et affectu orationis. ANACEPHALESIS. Compendiis *cell.* In *A.* extat: malo. *ANAKEΦΑΛΑΙΩCIC.* Compendiis (Compendium *Aφ.*) *cell.* Inscriptionem *Ανακεφαλαίως* habent etiam *CDe.* Abest tantum in *ab.* 1. pauculorum *Bc.* paucorum *ACDab.* 2. quot *bc.* quod *ABCDa.* 3. quod *ABC.* 4. officia dei, honor distinguunt *(A)BCDa.* 5. fidei *(Aβ)Bbc.* *Fuls. Ursinus, Franc. Iunius.* fides *AφCDa.* 6. temptationum *AB,* ubicumque. 7. quomodo *B.* ut *ACDabc.* 8. de spiritibus *ABCDabc.* spiritibus *alii.*

inimico cupit supplantari, qui monet ne incidat?⁴

c. deicere sit gestiens.] Testatur Rigaltius ita in libro Agobardi legi. Pristinam scripturam sit consentiens rescribendam puto in sit nos gestiens.

d. pignora] Cf. quae adnotata sunt ad De Idolol. cap. 12.

e. DEVERE] Cf. De Cultu Fem. I, 2 „— ne eis profuisset felicitas sua, sed

ut deveciae de simplicitate et sinceritate una cum ipsis in offensam dei pervenirent.⁴

Cap. IX. a. Compendiis] Recte Anacephalaosis inscribitur hoc caput, cum compendiose tota dominicae orationis expositio ante legentium oculos exhibeatur. (Murator.)

b. expunguntur officia!] De verbo expungere, apud Tertullianum usitatissimo, cf. adnot. ad Apolog. cap. 35.

animata, suo privilegio ascendit in caelum, commendans patri quae filius docuit*.

Cap. X. Quoniam tamen dominus prospector humanarum necessitatum seorsum post ¹traditam orandi disciplinam, Petite, inquit, et accipietis, et sunt, quae petantur pro ²circumstantia cuiusque*, praemissa legitima et ordinaria oratione quasi fundamento, ³accidentium desideriorum ius est ⁴superstruendi extrinsecus petitiones, cum memoria tamen praeceptorum^b.

Cap. XI. Ne ¹quantum a praeceptis, tantum ab auribus dei longe simus, memoria praeceptorum viam orationibus sternit ad caelum; quorum praeceptum ²est, ne prius ascendamus ad ³altare dei, quam, si quid discordiae vel offensae cum fratribus contraxerimus, resolvamus. ⁴Quale est enim ad pacem dei ⁵accedere sine pace? ad remissionem debitorum cum retentione? Quomodo placabit patrem iratus in fratrem, cum omnis ira ab initio interdicta sit nobis? Nam et ⁶Ioseph dimittens fratres suos ad perducendum patrem, Et Gen. XLV, 24. ne, inquit, irascamini in via. Nos scilicet ⁷monuit (alias enim via cognominatur disciplina nostra^b), tum ne in via orationis constitui

Cap. X. Inscriptio POSSE NOS (HOS Aφ.) SVPERADICERE (super adicere CD. superadicere c.) extat in ABC., abest in ab. 1. tradita morandi Aφ. 2. circumstantia Cb., pro more. 3. accidentium desideriorum B. accidentium iuxta desideriorum L. Latinius et Fr. Iunius. accidentium iuxta desideriorum Ios. Scaliger. accidentium iuxta desideriorum Fulv. Ursinus. accidentium ius est desideriorum ACDabc. 4. superfluendi c.

Cap. XI. 1. quantum CDabc. quam A. quā B. 2. est, NE ORANS PATREM FRATRIS IRASCARIS. Ne prius ABCD. In c. caput XI. incipit post voc. simus, cum eadem inscriptione. In ab., quorum haec caput X. incipit item post simus, illa cum verbis Cum memoria tamen, abest inscriptio. 3. altare dei B. dei altare ACDabc. 4. Quale est enim Aβ. Quale est enim si quid B. Quid est enim (Aφ)CDabc. 5. accedere (Aφ)BCDa. recedere (Aβ)bc. 6. Iosef Aβ., pro more. 7. monuit Helias enim B.

c. commendans patri quae filius docuit.] Praeclare Augustinus in Psalm. LVI. „Preces tibi composuit caelestis iuris peritus. Qui noverat quid ibi ageretur, ait tibi, Aliter non impetrabis.“ Et paulo post: „Vide quod voluit esse ipse advocatus tuus, ipse adessor patris.“ (Rigalt.)

Cap. X. a. pro circumstantia cuiusque] Pro necessitate cuiusque. Deleion. cap. 9 „Sed constitui oportebat exemplum docens in tempore pressurae et persecutionis et cuiuscumque circumstantiae, xerophagiis esse vivendum.“

b. cum memoria tamen praeceptorum.] Praeter generales orationis dominicae petitiones, quae cuilibet Christianorum sunt communes, alia saepe a deo, singulorum propria hominum, petenda se

offerunt. Communi itaque orationi quaedam addere licet pro cuiusque necessitate et voto, dummodo petitionibus nostris divina praecepta non adversentur. (Marator.)

Cap. XI. a. Quale est] Ita edidi ex libro Ambrosiano. Formula enim est Tertulliano satis usitata. V. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 5.

b. alias enim via cognominatur disciplina nostra] Plenus psalmus Davidicus, in quo via mandatorum celt., ubi via est doctrina divina. (La Cerdas.) Unde „homines viae“ primo dicti sunt Christiani, ut est in Actis cap. 9., ubi Paulus acciperat litteras, ut homines viae comprehenderet, id est Christianos. (Pancirolos.)

ad patrem cum ira incedamus. Exinde aperte dominus amplians legem iram in fratrem homicidio superponit*. Ne verbo quidem malo permittit expungi; etiam si irascendum est, non ultra solis receptam, ut Apostolus admonet. Quam autem temerarium est Eph. IV, 26. aut diem sine oratione transigere, dum cessas fratri satisfacere, aut orationem perseverante iracundia perdere?

Nec ab ira solummodo, sed omni omnino confusione animi Cap. XII. libera esse debet orationis intentio, de tali spiritu emissa, qualis est spiritus ad quem mittitur. Neque enim agnosci poterit spiritu sancto spiritus inquinatus, aut tristis a laeto, aut impeditus a libero. Nemo adversarium recipit, nemo nisi comparem suum admittit.

Ceterum quae ratio est, manibus quidem ablutis, spiritu vero Cap. XIII. sordente orationem obire, quanto et ipsis manibus spirituales munditiae sint necessariae, ut a falso, a caede, a saevitia, a beneficiis, ab idololatria ceterisque maculis, quae spiritu conceptae manuum opera transiguntur, purae alleventur? Hae sunt verae munditiae, non quas plerique superstitiose curant; ad omnem orationem, etiam cum a lavacro totius corporis veniunt, aquam sumentes. Id cum scrupulosius percontarer et rationem requirerem, comperi commemorationem esse in domini deditionem. Nos dominum adoramus, non dedimus, imino et adversari debemus deditoris exemplo, nec propterea manus abluere. Nisi quod conversationis humanae inquinamentum conscientiae causa, ceterum satis mundae sunt manus, quas cum toto corpore in Christo semel lavimus.

8. ammonet *Ab.* 9. aut temerariū *B.* 10. an (eadem manus corr. ant) dū *B.*

Cap. XII. ETIAM OMNI ANIMI CONFUSIONE (CONTUSIONE *B.*) VACVVM ESSE DEBERE (DEBERE *om. B.*) Nec (Ne *A.*) *ABCDc.* Inscriptionem non habent ab. 1. contusione *B.* 2. esse debet *B.* debet esse *ACDabc.* 3. emittitur *B.* 4. spiritu *ABC.* a spiritu *Dabc.*

Cap. XIII. DE LAVATIONE MANVVM. Ceterum *ABCDc.* Inscriptio non compareret in ab., in quibus hic incipit caput XI. 1. spirituales *AC.* spirituales *B.* 2. beneficiis *B.* 3. idolatria *B.* 4. opere *B.* 5. omnememorationem *Ap.* 6. cum a lavacro totius corporis veniunt, aquam ego. cum a lavacro totius corporis veniunt ad aquam *B.* cum lavacro totius corporis veniunt aquam *AC.* cum lavacro totius corporis aquam *Dabc.* 7. scrupulosius *B.* scrupulose *ACDabc.* 8. esse in domini deditionem *Dabc.* esse in domini dedicationem *AC.* esse pilati. manus abluisset in domini deditioe *B.* Verba pilati manus abluisset quin glossatoris sint *viz. ambigendum puto.* 9. dicimus *B.* 10. quod conversationis *ACDabc.* quod aliquid conversationis *B.* quoad conversationis *los. Mercerus.* 11. causa, ceterum *AB.* causa lavamus. Ceterum *CDabc.* Perperam Muratorius cum voce Ceterum incipit caput XIV.

c. superponit.] Expresse in veteri lege prohibita non videtur ira, sed quidem homicidium. At Christus amplians legem, hoc est perficiens et novis disciplinae praeceptis amplificans, homicidio

damnato irae quoque damnationem ac prohibitionem addidit sive superposuit. (Murator.)

Cap. XIII. a. ceterum] Vulgo male scribunt et distinguunt abluere, nisi quod

Cap. XIV. Omnibus licet membris lavet quotidie ¹Israël, nunquam tamen mundus est. Certe manus eius semper immundae, sanguine prophetarum et ipsius domini ²cruentatae in aeternum; et ideo conscientia patrum haereditarii rei nec attollere eas ad dominum audent, ne exclamet aliquis ³Esaias, ne exhorreat Christus. Nos vero non attollimus tantum, sed ⁴etiam expandimus^b, ⁵et de dominica passione ⁶modulati^a et orantes confitemur Christo.

Cap. XV. Sed quoniam unum ¹aliquod attigimus vacuae^a observationis, non ²pigeat cetera quoque denotare, quibus merito vanitas ³exprobranda est, ⁴siquidem ⁵sine ullius aut dominici aut apostolici praecepti auctoritate ⁶fiunt. Huiusmodi^b enim non ⁷religioni, sed superstitioni deputantur, affectata et coacta et curiosi potius quam rationalis officii, certe vel eo ⁸coërcenda, quod gentilibus ⁹adaequent. Ut est quorundam ¹⁰expositis paenulis^a orationem facere;

Cap. XIV. APOSTROPHE (APOSTROFE A.). Omnibus ABC. Inscriptio desideratur in Dab. 1. Israel numquam A. Pro quotidie in B. est cotidie. 2. incrustatae B. 3. Esaias A. 4. etiam in B. est postea additum, sed ab eadem manu. 5. et de dominica ego. et dominica ABCda. e dominica bc. 6. modulati ego. modulatur Desid. Heraldus ad Tertull. Apolog. cap. 29. p. 118. modulatum ABbc. modulantes CDa. Leopoldus rescribendum censuit et dominicam passionem modulantes.

Cap. XV. In ab. incipit caput XII. 1. aliquod attingimus B. 2. pigeat B. 3. exprobranda Ap. 4. si quidem (Ap)BDabc. Et siquidem AßC. 5. si ullius B. 6. definiunt B. 7. religionis A. 8. coërcenda B. 9. adsequent. DE EXPOSITIS (POSITIS D.) PENVLIS. Ut est ABCD. In ab. inscriptio non comparet, in c. legitur initio huius capituli. 10. expositis ABCbc. positis Da.

— — conscientiae causa lavemus. Ceterum celt. Pro Nisi quod in libro Ambrosiano extat Nisi quod aliquot h. e. Nisi quod aliquod. Glossator adscripserat voculam aliquod, qua illud quod explicaret. Haec per errorem postea in textum irrepsit. Sic supra cap. 13. idem liber habet comperi commemorationem esse pilati. manus abluisse in domini deditioe. Sed verba pilati manus abluisse neque editio princeps, nec Gelenii, nec liber Agobardi agnoscunt. Quod superest, in sequentibus vocem causa cave ne pro ablative amas.

Cap. XIV. a. aliquis Esaias] De nomine aliquis per emphasis addito nominibus propriis v. quae adnotavi ad Apolog. cap. 11.

b. sed etiam expandimus] Cf. Apolog. cap. 30.

c. et de dominica passione modulati] Praepositionem de absorpserat sequens vocabulum. Modulari est formare. Cf. ad Nat. I, 3 „Christianam vero nomen — sic quoque de suavitate vel bonitate modulatum est.“ Ibid. II, 4 „disceditur vocabuli interpretatione, pariter et

divinitatis opinione, quae de cursu et motu modulata rescinditur.“ Ceterum pro de dominica passione modulati possis etiam dominicam passionem modulatur. Quod ad rem cf. ad Nat. I, 12 „si statueris hominem manibus expansis, imaginem crucis feceris.“ Maxim. Taurin. Homil. II, de Cruce Domini: „Ipsius etiam incessus hominis, cum manus levaverit, crucem pingit.“

Cap. XV. a. vacuae] h. e. supervacuae, vanae atque inanis. De Carne Chr. cap. 5 „Diximus retro aeque illum et nativitate et infantiae imaginariae vacua ludibria subire potuisse.“ Ita haud raro etiam vacare apud Tertullianum est pro supervacuum esse. Apolog. cap. 2 „(tormenta) si confessione praeveniuntur, vacabunt.“ De Corona cap. 10 „sed vacat totum, et est ipsum quoque opus mortuum.“ De Pall. cap. 5 „Si quid interulae subter est, vacat zonae tormentum.“

b. Huiusmodi] V. adnotata ad De Baptismo cap. 12.

c. expositis paenulis] Exponere Afris potissimum usurpant pro deponere. Cf.

sic enim adeunt ad idola nationes^d. Quod utique "si fieri oporteret, "apostoli, qui de habitu orandi docent, comprehendissent; nisi si qui putant Paulum paenulam suam in oratione penes Car-^{II} Tim. IV, 13. pum reliquisse. Deus scilicet non audiat paenulatos, qui tres sanctos in fornace "Babylonii regis orantes cum "sarabaris et "tiaris^{Dan. III, 19 sqq.} suis exaudivit.

Item quod 'assignata oratione' assidendi mos est quibusdam, Cap. XVI. non 'perspicio rationem, 'nisi quam pueri volunt^b. Quid enim, si Hermas ille^c, cuius scriptura fere Pastor inscribitur, transacta oratione non super lectum assedisset, verum aliud quid fecisset, id quoque ad observationem vindicaremus? Utique non. Simpliciter enim et nunc positum est, Cum adorassem et 'assedissem super lectum^d, ad ordinem narrationis, 'non ad instar disciplinae. Alio-

11. si fieri oporteret *ACDabc*. fieri oportere *B*. 12. apostoli, qui *BDabc*. apostoli quae *C*. apostolique *A*. 13. Babylonis *B*. 14. sarabaris *Dabc*. sabis *ABC*. 15. tiaris *ACDbc*.

Cap. XVI. DE ASSIDENDO POST ORATIONEM. Item *ABCDc*. Abest titulus in ob. 1. assignata *B*. assignata *AC*. 2. perspicere orationem *BC*. 3. nisi quam pueri volunt. Quid enim si *B*. nisi si *ACDabc*. 4. sedissem *B*. 5. nos *B*.

De Pallio cap. 5 „Nullius profecto alterius indumenti *expositio* quam togae gratulatur.“ Ibid. paulo post: „etiam cum *exponitur*, nulli cruci in crastinum demandatur.“ ad quae verba v. Salmasii adnotata. Cyprian. Ep. ad Antonian. p. 113. ed. Oxon. „Mortificate itaque membra vestra, quae in terra sunt, *exponentes* fornicationem, immunditiam et concupiscentiam malam“ cett., Arnob. Adv. Nat. II, 41 „omnique alio cultu vigore virilitatis et *exponere* et in habitum feminarum deliciasque molliri.“ Id. IV, 26 „nomen virginittis *exponere*.“ Cf. Hildebr. ad Arnob. IV, 21. p. 368. et Buenem. ad Lactant. Inst. Div. I, 7. p. 46. III, 26. p. 403. et ad VII, 5. p. 886.

d. sic enim adeunt ad idola nationes.] Paenula vestium genus fuit, quas pluvioso frigidoque caelo veteres induebant. Has, antequam precibus operam darent, quidam e Christianis deponendas arbitrabantur. Quod vero Tertullianus ait, id consuevisse fieri ab Nationibus idola aduentibus, Aeschylī interpres Graecus confirmare videtur. Nescio quid etiam de mutationibus vestium in Gentilium sacris ipse Tertullianus habet De Pallio cap. 4. (Murat.) Schol. Aesch. Septem c. Theb. v. 101: „Πότε στέφη ἔλαβον ἡ πέπλος ἐπὶ γῆς, ἥ νῦν, τραπέσαι ἐπὶ λιανέων τὴν περὶ ἡμῶν αὐτῶν καὶ τῆς πόλεως; παρέτεσαν

γὰρ καὶ πέπλος, καὶ ἐνέθουν τοὺς πέπλους τὰ ἀγάλματα.“

e. cum sarabaris et tiaris] Cf. De Pall. cap. 4. De Resurr. Carnis cap. 58.

Cap. XVI. a. assignata oratione] Interpretantur vulgo peracta, vel finita oratione, quod sensus postulare videatur, sed est oratione *dicata*. Cf. Scorp. cap. 8. „perennes cruoris sui maculas silicibus *adsignans*.“ De Patient. cap. 13 „virginem (patientia) *adsignat*“ (sc. deo). Cf. De Pall. cap. 4. et De Pudicitia cap. 20.

b. nisi quam pueri volunt.] Ita edidi ex codice Ambrosiano. Puerilis autem est aetatis sibi quaeque, cum in aliis viderint, imitanda censere.

c. si Hermas ille] Memoratur Hermas Pastor, apocryphus liber, et De Pudic. cap. 10 et 20. Ceterum ex eo, quod hoc loco Tertullianus non diserte illum apocryphum appellet et damnet, id quod fecit in libro De Pudicitia, argumenti aliquid peti non posse quo libellum De Oratione catholicus scripsisse firmetur, nemo non videt. Posse tamen persuaserat Muratorius, sibi quae post eum alii. Immo, vel pronomen *ille* Hermas nomini additum demonstrat Tertulliani iudicium. Est enim contemptus.

d. super lectum] Herm. Past. lib. II, prooemio: „Cum orassem domi et *consedissem* supra lectum, intravit vir quidam“ cett. Pro et nunc positum est G.

quin nusquam erit adorandum, nisi ubi fuerit lectus. ⁶Immo contra scripturam fecerit, si quis in cathedra aut subsellio sederit. Porro cum ⁷perinde faciant nationes, ⁸vel adoratis sigillaribus suis residendo⁹, vel propterea in nobis ¹⁰reprehendi meretur quod apud idola celebratur¹¹. Eo apponitur et ¹²inreverentiae crimen, etiam ipsis nationibus, si quid ¹³saperent, intellegendum. Si quidem ¹⁴inreverens est assidere sub conspectu contraque conspectum eius quem ¹⁵cum maxime reverentia ac venereris, quanto magis sub conspectu dei vivi, angelo adhuc orationis ¹⁶adstante¹⁷, factum istud ¹⁸inreligiosissimum est? Nisi exprobramus deo, quod nos oratio fatigaverit.

Cap. XVII.

Atqui cum modestia et humilitate adorantes magis ¹commendamus deo preces nostras, ne ipsis quidem manibus sublimius ²elatis³, sed temperate ac probe ⁴elatis, ne vultu quidem in audaciam ⁵erecto⁶. ⁷Nam ille publicanus, qui non tantum prece, sed et vultu

6. immo, non imo, scriptum est in ABC., ubicumque nihil adnotavero. 7. proinde B. 8. vel adoratis ABB. adoratis (Ap)Dabc. 9. deprehendi B. 10. irreverentiae ABB. 11. saperet B. 12. irreverens ABB. 13. cum maxime ACDabc. maxime B. 14. adstante AC. astante B. Pro orationis Fr. Iunius vult orationi. 15. inreligiosissimum ABC.

Cap. XVII. DE MANIBVS ELATIS. Atqui ABCD. DE MANIBVS ELATIS ET DE VULTV. Atqui c. In ab., qui inscriptionem non habent, incipit caput XIII. 1. commendamus (Ap)Dabc. commendavimus ABC. Possis inde commendabimus. 2. elatis deleri vult Fr. Iunius. 3. elatis. DE VULTV. Ne vultu ABCD. 4. recto B. 5. Nam et ille B.

Pancirolos reponendum putabat est hoc positum. Sed hoc vult Tertullianus, non magis hodie illa verba Hermæ debere posita videri ad instar disciplinae, quam tum, cum scripserit auctor; pertinere enim solummodo ad ordinem narrationis.

e. Porro] Atenim, atquin, immo. Cf. adnot. ad De Corona cap. 7.

f. vel adoratis sigillaribus suis residendo] Sigillaria appellat signa deorum gentilium, per contemptum. Sunt enim sigillaris *νευρόσπασσα*, quae *poppacci* hodie appellant Romani, Galli *marionettes*. Cf. Adv. Valentini. cap. 12 et 18. De Anima cap. 7. Macrob. Sat. I, 11.

g. quod apud idola celebratur.] Non e Tertulliano tantum, sed et a Pindaro ac Plutarcho dīecimus gentiles consuevisse assidere, postquam stantes orassent. Pindarus enim Isthm. VI, 81. descriptis precibus, quas Hercules ad Deos miserat, haec subdit: „*Με ἀπα σίνων αὐτίκα ἔγερσ* —“. Plutarchus vero legem hanc a Numa promulgatam narrat, ut sederetur postquam adoretam fuerit. Haec ille in ipsis Numae vita; quorum etiam triplicem explicationem

profert. In Quaestionibus vero Romanis tradit suo quoque tempore usitatum, ut qui peccati essent ac adorassent, in templis perstarent ac sederent. (Murator.) Cf. interpr. ad Vergil. Aen. IX, 4. Tibull. Eleg. IV, 13, 23. et ad Terent. Heautontim. V, 2, 22.

h. angelo adhuc orationis adstante] Augustinus Ep. CXXI. ad Probam: „Orationes nostras innotescere ait angelis, qui sunt apud deum, ut quodammodo eas offerant deo et de his consulant, et quod eo iubente implendum esse cognoverint, hoc nobis vel evidenter vel aliter apportent. Dixit enim, inquit, angelus homini, Et nunc quando orabas tu et Sara, ego obtuli orationem vestram in conspectu caritatis dei. (Rigalt.) Cf. Tob. XII, 12 sq. Luc. I, 11. Apocalyps. VIII, 3. 4.

Cap. XVII. a. elatis] Erant qui hoc prius elatis delendum censebant. Absit. Cf. supra cap. 1 „Sic oratio a Christo constituta ex tribus constituta est.“ Apolog. cap. 4 „cradeliter postea crasa est, in pudoris notam poena conversa est.“

b. ne vultu quidem in audaciam ere-

*humiliatus atque deiectus orabat, iustificatio pharisaeo procacissimo discessit. ^{Luc. XVIII, 9 sqq.} Sonos etiam vocis subiectos ^{esse oportet}, aut quantis arteriis opus est, si pro sono ^{audiamur}? Deus autem non vocis, sed cordis auditor est⁴, sicut conspicer. Daemonium oraculi ^{Pythii}, Et mutum, inquit, intellego et non loquentem exaudio⁵. ^{Dei aures sonum} expectant? Quomodo ergo oratio Ioniae ^{de imo ventre} ceti per tantae bestiae viscera ab ipsis ^{abyssis} per tantam aequoris molem ad caelum potuit evadere? Quid amplius ^{referent} isti qui clarius adorant, nisi quod proximis obstrepunt? Immo prodendo petitiones suas quid minus faciunt, quam si in publico ^{orent}?

Alia iam consuetudo invaluit. Ieiunantes habita oratione cum ^{Cap. XVIII.} fratribus subtrahunt osculum pacis, quod est signaculum orationis. ^{Quando autem magis conferenda cum fratribus pax est,} nisi cum operationis ^{tempore} oratio commendabilior ascendit, ut ipsi de nostra operatione ^{participent}, qua maduerint de sua pace fratri ^{transigendo}? Quae oratio cum divortio sancti osculi integra?

6. humilis B. 7. DE SONO VOCIS. Sonos (Sono B.) ABCD. 8. esse non habent AB. 9. audimur B. 10. pythii AB. 11. de aures B. 12. expectant AB., ubiqueque nihil adnotavero. 13. de imo ventre B. de ventre ACDBc. 14. costi B. 15. abys A. 16. refer (i. e. referant) B. 17. Mox diversa, sed antiqua, in margine B. addit veraciter namque orare est. amarus in conjunctione gemitus et incompressa verba resonare.

Cap. XVIII. DE OSCULO. Alia ABCDe. Abest inscriptio in ab. 1. Quanto B. 2. nisi cum operationis tempore oratio ego. nisi cum operationis. cum oratio B. nisi cum oratio bc. nisi cum oratione ACda. 3. participant qua maduerint B. participes iam audeant bc., cum Fulvio Ursino. 4. transigendo ego. transigend B. transigendus A. transigere CDabc.

cto.] Cyprianus: „Non allevatis in caelum impudenter ocalis, nec manibus insolenter.“

c. Sonos etiam vocis subiectos esse oportet] Hoc est submissos et compressos, ne proximum quemque turbent; non enim voce est opus, ut a deo audiamur. In hac sententia fuerunt et alii Patres, quippe clamorem quem ad deum SS. Prophetas emittebant, non oris, sed mentis clamorem seu animae alacritatem ac studium, *ὡς ψυχῆς προθυμίας*, ut cum Theodoro loquar, intellegebant. Videndi Basilias M. in Psalm. 53, 16. Clem. Alex. Strom. VII. Chrysost. Homil. XII. tom. V. S. Augustinus et alii, ac imprimis Cyprianus, qui ut in aliis, hic etiam Tertullianum describere videtur cap. 2. de Oratione. (Murator.) Cyprian. l. l. „non passim ventilare preces nostras inconditis vocibus, nec petitionem commendandam modeste deo tumultuosa loquacitate in-

clare. Cf. Macor. Homil. VI. Valafridus cap. 12. de Rebus Eccles.: „Brevis et pura debet esse oratio, et non in multiloquio, sed in puritate cordis et compunctione lacrimarum nos exaudiri sciamus, et non clamorosa voce, sed in lacrimis et intentione cordis.“

d. sed cordis auditor est] Cyprian. „Quia deus non vocis, sed cordis auditor est; nec admonendus est clamoribus qui cogitationes hominum videt.“ Hieron. in Epist. ad Ephes. „Audiant haec adolescentuli, audiant hi quibus pendendi in ecclesia officium est: deo non voce, sed corde cantandum, nec in tragendorum modum“ celi.

e. et non loquentem exaudio.] V. Herodot. I, 47 „*Καὶ παρὰ σὺνικη, καὶ οὐ παρὰ σὺνικη ἀκούει*.“

Cap. XVIII. a. qua maduerint de sua pace fratri transigende?] Ita restitui hanc sententiam, partim ope libri Ambrosiani. Dicit operationis ieiunii tem-

Quem domino officium facientem impedit pax? Quale sacrificium est a quo sine pace 'receditur? Quaecumque 'oratio' sit, non erit potior praecepti observatione, quo iubemur ieiunia nostra celare. Iam enim de abstinentia osculi agnoscimur ieiunantes. Sed et si qua ratio est, ne tamen huic 'praecepto reus sis', 'potes

5. disceditur B. 6. oratio sit *Apc.* ratio sit *Bda.* operatio sit (*Aß*)b. operatio est c. 7. praecepto reus *ABbc.* *Emendaverat ita iam Fulv. Ursinus.* praeceptor tu *Cda.* 8. potes domi si forte *ABbc.* potes domi forte *Cda.*

pore si quo alio vel maxime esse osculi pacem cum fratribus conferendam, ut ipsi de nostra operatione eiusque fructu participent, qua quidem participatione fieri, ut divina gratia inundati et emoliti illorum animi ultro ad transigendum cum nobis de sua libentius ipsorum pace permoveantur. Pro transigendo ed. princeps praebet *transigere*, qui infinitivus posset reponi. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 39. Quod in praegressis reposui nisi cum *operationis tempore oratio*, ibi vocabulum *tempore* revocavi ex falsa, quae irrepsit, scriptura cum et initio sequentis vocabuli *oratio*. Heraldas Digress. II, 3. p. 273. et Rigaltius reponunt: Quando autem magis conferenda cum fratribus pax est, nisi cum oratio commendabilior ascendit, ut ipsi de nostra operatione *participes iam audeant* de sua pace fratri transigere? Sed librorum scriptorum auctoritate haec emendatio non ininitur, sed Fulvii Ursini ingenio, cuius sctus Wouwerius olim pro codicum vetustorum scripturis vendidit, quibusque et magnus Rigaltius imponi sibi passus est. Heraldas ita interpretatur: „Pacem cum fratribus nusquam magis esse conferendam, quam si quando ieiuniis nostris orationem commendabiliorem efficiamus et acceptiorem deo, unde fit ut fratres nostri, cum quibus communicamus pacem, operationis nostrae quasi participes fiant, et sic de sua pace libentius nobiscum transigere ac convenire velint.“ Neque aliter Rigaltius. Vides in explicatione sententiae interpretes non discordare. Quod ad rem cf. Cyprian. de Orat.: „Orantes autem non infructuosos nec nudis precibus ad deum veniamus. Inefficax petitio est, cum precatur deum sterilis oratio. Nam cum omnis arbor non faciens fructum excidatur et in ignem mittatur, utique et sermo non habens fructum promereri deum non potest, qui nulla operatione secundus est. Et ita scriptura divina instruit dicens, *Opna est oratio cum ieiunio et elemosyna*.“ Quare addit: „Nam

qui in die iudicii praeonium pro operibus et elemosynis redditurus est, hodie quoque ad orationem cum operatione venienti benignus auditor est.“ Cf. De Ieiun. cap. 9 „Inspiciamus igitur et terrophagiorum novitatem aut vanitatem, si non et in his tam antiquissimae quam efficacissimae religionis operatio est.“

b. Quaecumque oratio sit] Haec verba continent adversarii oscula subtrahens obiectionem. Dixerat Tertullianus: „Quae oratio cum divortio sancti osculi integra?“ Ad hoc ille respondet: „Qualicumque oratio esse debeat, non tamen contendens eam potius esse praecepti observatione, quo ieiunia nostra celare iubemur? Nonne autem de osculo agnoscimur ieiunantes? (Cf. Martial. Epigr. IV, 4.) Ad haec Tertullianus: „Immo, iam enim de abstinentia osculi agnoscimur ieiunantes. De vocabuli ratione peculiari significatione cf. Desid. Herald. l. l., ubi illustrat locum insignem de Corona cap. 4. Rigaltius pro „Quaecumque oratio sit“ reposuit „Quaecumque operatio sit, et sacrificium intellegit orationem cum participatione corporis Christi, cuius clausula et signaculum fuerit osculum pacis, osculum sanctum. Cetera sic interpretatur: Quamlibet vera ac perfecta sit ieiunii vel cuiuscumque operationis, quam ipsi nobis imperavimus, auctoritas, non erit commendabilior observatione praecepti dominici, quo iubemur ieiunia nostra celare. Nempe qui ob ieiunia privata osculo pacis post celebratum cum fratribus orationem abstinerebant, ipsa osculi abdicatione praedicabant se ieiunare.“

c. ne tamen huic praecepto reus sis] Age, ita inoleverit atque invaluerit consuetudo sitque ratio aliqua quae eam induxerit, quia tamen etiam praecepto quo ieiunia tua privata iuberis occultare, satisfaciendum tibi est, haec tibi insonda est ratio, ut domi quidem inter tuos, qui te ieiunare sciunt, assignata et habita oratione pacem differas, in ecclesia vero, ubi cavere debes, ne re-

domi, si forte, inter quos latere ieiunium ⁹ in totum non datur, differre pacem. ¹⁰Ubiunque autem alibi operationem tuam abscondere potes, ¹¹debes meminisse praecepti; ita et disciplinae ¹²foris et consuetudini domi ¹³satisfacies. Sic et die Paschae, quo communis et quasi publica ¹⁴ieiunii religio est, merito deponimus osculum ¹⁵, nihil curantes de ¹⁶occultando quod cum omnibus faciamus.

Similiter ¹⁷et de stationum diebus ¹⁸non putant plerique sacri- Cap. XIX.

9. in totum ACDab. totum B. 10. Ubiunque A. Ubiunque BC. 11. debet B. 12. foris Dab. iuris ABC. 13. satisfacet B. Post voc. satisfacies in c. incipit caput XIX. 14. ieiunius B. 15. occultando (Aß)Bbc. osculando Aφ. osculando CDa.

Cap. XIX. Inscriptio DE STATIONIBVS exat in BCDc. In A. est vitiose DE TESTATIONIBVS. Carent inscripto ab. 1. et de B. det Aφ. de AßCDA. et bc., cum Fulv. Ursino. 2. nos B.

ieiunium tuum contra Christi praeceptum publicetur, nisi sit publicum et cum ceteris commune, pacem cum fratribus communices. (Heraldis Digr. II, 3.)

d. merito deponimus osculum] Albaspinæus Obserr. de Vet. Eccl. Rit. I, 17. ex his Tertulliani verbis colligit osculum pacis antiquitas a Christianis omissum illis diebus, quibus indictum et promulgatum esset plenum atque integrum ieiunium. Cuius opinionem impugnat Moratorius ad h. l. ex ipsius maxime Tertulliani verbis De Ieiun. cap. 2 et 13. V. etiam Rigaltium ex hoc libri de Oratione loco probantem aeo Tertulliani in Africa integrum sive solidum ieiunium, commune ac publicum non fuisse, nisi dominicae passionis die, eoque die ac ieiunio omissas fuisse sacrificiorum orationes, omissas pacis oscula, sed usitatissima certis per reliquum annum diebus spontanea seu privata et propria cuique pro sua religione ieiunia, solida quidem et in vespertinam producta, quibus tamen ad sacrificiorum orationes et pacis oscula convenirent; praeterea statos fuisse dies, quibus ad martyrum sepulchra conventus indicerentur atque ibi statim ab exorta solis orationibus vacantes et ieiunij, sed non ultra nonam perstarent, hora nona post eucharistiam et oscula conventus et ieiunia solverent.

Cap. XIX. a. stationum diebus] Christianorum ieiunia quaedam stata ac sollemnia erant, alia indictiva necessitate exigente. De his Tertull. de Ieiun. cap. 13 „Bene autem quod et episcopi universae plebi mandare ieiunia assolent, interdum ex aliqua sollicitudinis ecclesiasticae causa.“ Id. ad Uxor. II, 4 „Ut si statio

facienda est, maritus de die condicat ad balneas, si ieiunia observanda sunt, maritus eodem die convivium exercent.“ Quare furente persecutione ieiunia crebris frequentata et religiosius observata ostendit idem De Fuga in Persecut. cap. 1 „In tempore persecutionis ecclesia in attonito est. Tunc et fidelis in expeditione sollicitior et disciplinatio in ieiuniis et stationibus et orationibus“ cett. Sed praeter ieiunia erant etiam alia stata et sollemnia, quemadmodum quae ante Pascha et die Paschae, id est die passionis, ut recte interpretatur Pamelius, ac praeterea stationum dies, ut docet Tertull. de Oratione. — Habes igitur hic solemne et publicum paschae ieiunium ac stationum dies, id est feriam quartam et sextam. His enim diebus celebrabantur in ecclesia stationes, in quibus Christi milites veluti in excubiis stabant, quemadmodum ostendit Tertullianus l. l. Lactant. Div. Instit. VII, 27 „Et dum spiritus hos regit artus, infatigabilem militiam deo militemus, stationes vigilasque celebremus“ cett. Stationum autem istarum partem maximam ieiunium efficiebat, quo religio et, ut loquuntur, devotio accendebatur, quapropter simul cum statione solvebatur ieiunium, id est hora nona apud catholicos. Nam ad vespertinam usque stationes suas Montanistae extendebant, qua de re Tertull. de Ieiuniis locis compluribus. Sed haec cap. 10 „Namque stationes nostras, ut indignas, quasdam vero et in serum constitutas novitatis nomine incusari, hoc quoque minus et ex arbitrio esse dicentes, et non ultra nonam detinendum, de suo scilicet mora.“ Quem in locum Pamelius Tertullianum

ficiorum orationibus^b interveniendum, quod statio solvenda sit^c accepto corpore domini. Ergo devotum deo obsequium eucharistia resolvit, an magis deo obligat? Nonne^d sollemnior erit statio tua, si^e et ad aram dei^f steteris? Accepto corpore domini et reservato^g utrumque salvum est, et participatio sacrificii et^h executio officii. Si statio de militari exemplo nomenⁱ accepit (nam et militia dei sumus), utique nulla laetitia^j sive tristitia obveniens castris statio-

3. sollemnior A. sollempnior B. solennior C. 4. Vocula et in B. compunct. antiqua manu. 5. utrumque BC. 6. executio BC. 7. accepit B. accipit ACDab. 8. sine C.

calumniae accusat immerito, cum id, quod ille ibi ait, idem et alii uno ore affirmant, stationem hora nona fuisse dissolutam, *τετραδι καὶ ἐν προσαββάτῳ, ἐν νηστείᾳ ἕως ὥρας ἐννάτης*, inquit Epiphanius. Elegans locus est in agone Fructuosi, Tarraconensis Episcopi, cuius acta extant apud Surium: „Cumque multi ex fraterna caritate aromatibus conditum poculum illi porrigerent ut sumeret, respondit Fructuosus: Non est, inquit, hora solvendi ieiunium stationis. Agebatur enim hora diei quarta. Siquidem et in carcere quarta feria stationem solemniter celebraverat. Sexta igitur feria laetus atque securus festinebat cum martyribus in paradiso dei stationem solvere.“ Quenam autem solvendae stationis fuerit hora, quam nondum advenisse dicebat Fructuosus, docet Prudentius in eodem agone [Peristeph. VI, 52 sq.]: „Quosdam de populo vidit sacerdos Libandum sibi poculum offerentes: ieiunamus, ait; recuso potum; Nondum nona diem resignat hora.“ Quin ergo hora nona stationem solverint dubium nullum esse potest. Nam quae firmandae suae suspicioni proponit Pamelius, ea ne refutari quidem egent. Debuerat observare stationes differre a strictioribus illis ieiuniis quae ex aliqua sollicitudinis ecclesiasticae causa indiciebantur, et ab iis ipsis quae die paschae celebrabantur, quae adusque galli centum quandoque extensa scribit Epiphanius. (Desid. Heraclius ad Min. Felicis Octav. p. 69 sq.) Cf. Munterii Primordia Eccl. Afr. p. 109 sqq.

b. sacrificiorum orationibus] Non simpliciter orationes dicit, neque orationum sacrificia, sed sacrificiorum orationes, quia hic agit de ieiuniis et eucharistia, quae sacrificia maxime celebrantur orationibus. Ipsae autem orationes sacrificia sunt, ut iam notavimus ad ea quae

habentur libello ad Scapulam: „Sacrificamus, quomodo praecepit deus, para prece.“ Idem etiam Adv. Marcion. III, 22. ad illud in Malachia „Et in omni loco sacrificium nomini meo offertur, et sacrificium mundum. Gloriam scilicet relatio, inquit, et benedictio et laus et hymni.“ et ibid. IV, 1 „Sacrificium mandum, scilicet simplex oratio de conscientia para.“, et eiusdem libri cap. 9 „significabant hominem quondam peccatorem, verbo mox dei emaculatum, offerre debere munus deo apud templum, orationem scilicet et actionem gratiarum apud ecclesiam per Christum Iesum catholicum patris sacerdotem.“ Plerisque saepe locis afflictationem carnis et ieiuniorum sacrificia commendat, et libro quidem de Patientia cap. 13. hostias esse ait domino placatorias. Illud etiam notandum libro de ieiun. cap. 16. ieiunium vocari sacrificium carnale. (Rigalt.)

c. quod statio solvenda sit] Numquam a statione Christianus populus recedebat, nisi accepto corpore domini, cuius communicatione peracta absolvebantur preces et piis conventibus finis imponebatur. At a sacra synaxi abstinebat delicatuli quidam, quod sibi viderentur accepto corpore domini ieiunium frangere. (Murator.)

d. aram dei] Id est mensam Christi, unde corpus Christi sumebatur, pane, vino, sanctis orationibus in passionis domini memoriam consecrato. Nam ara non habuisse veteres Christianos notum est.

e. et reservato] Et hoc oraditis compertissimum est, veteres Christianae religionis cultores interdum conservare corpus Christi a sacerdote acceptum deferre secum, ut domi se in privatis precibus manducarent; quae consuetudo a Conciliis postea sublata est. (Murator.)

nes militum rescindit. Nam laetitia libentius, tristitia sollicita.
 *administrabit ¹⁰disciplinam^f.

De habitu vero ¹dumtaxat feminarum varietas observationis Cap. XX.
²efficit post sanctissimum apostolum nos vel maxime nullius loci
 homines impudenter retractare, nisi quod non impudenter, si se-
 cundum apostolum retractemus. De modestia quidam cultus et or-
 natus aperta praescriptio est etiam Petri^b, cohibentis eodem ³ore,
 quia eodem et spiritu, ⁴quo Paulus^a, et vestium gloriam et auri
 superbiam et ⁵crinium ⁶lenonem ⁷operositatem^d.

Sed ¹quod ²promisce ³observatur per ecclesias ⁴quasi^a incer Cap. XXI.
 tum, id retractandum est, velarine debeant virgines, an non. Qui
 enim virginibus indulgent capitis immunitatem, hoc niti videntur,
 quod apostolus non virgines nominatim, sed mulieres designaverit
 velandas esse, nec sexum, ut diceret feminas, sed gradum sexus,
 dicendo mulieres. Nam si sexum nominasset, feminas dicendo, ab-
 1 Cor. IX, 5.

9. administravit B. 10. Post voc. disciplinam quae sequuntur, non habent Cda.
 In C. subscriptum legitur LIBRI TERTULLIANI DE ORATIONE FINIS.

Cap. XX. DE HABITU FEMINARVM. De habitu ABC. Abest inscriptio in b.
 1. dumtaxat AB. dumtaxat B. 2. efficit Ab. effect Bc. Probat V. D. in Misc.
 Obs. Vol. III, tom. I, p. 223. 3. ore (AB)bc. more AqB. 4. quo Paulus om. Ab.
 5. crinium B. 6. lenonem ABbc. lenoniam Leopoldus. 7. operositatem Abc.
 morositatem B.

Cap. XXI. DE VIRGINIBVS. Sed Abc. Sed b. 1. qd (h. e. quod) B. quid c.
 2. promisce B. promiscue c. praemisce A. 3. observatur B. observetur c. Cf.
 Misc. Obs. Vol. III, tom. I, p. 210. 4. quas A., post quod vocabulum sequuntur in
 eo absque ulla distinctione disposita utensilitas cett., quae leguntur De Cultu Fem. I, 5.
 Reliqua solus habet B., et inde extant in c.

f. administrabit disciplinam.] Laeti-
 tiam refer ad stata et solemnia ieiunia,
 tristitiam et sollicitudinem ad indictiva,
 quae imponebantur aliqua necessitate
 exigente. V. quae Heraldus adnotavit
 supra ad initium capitis.

Cap. XX. a. nullius loci] „Nulli lo-
 corum consuetudini favens“ interpreta-
 tus erat Muratorius. Quem recte refu-
 tavit V. D. in Misc. Observat. vol. III,
 tom. I, p. 209. „Homo nullius loci op-
 ponitur sanctissimo apostolo, sensu tam
 claro et usitato, ut nullis videatur egere
 exemplis ad id illustrandum.“

b. Petri] Epist. I, 3, 3.

c. Paulus] l. ad Timoth. 2, 9.

d. crinium lenonem operositatem.]
 Facile erat reponere lenoniam aut lenam
 pro lenonem, quod libri veteres retinent,
 nisi complura similia in Tertulliani scrip-
 tis occurrerent, quibus vetari videba-
 mur. Sic Apolog. cap. 25. optimi item
 ac vetustissimi libri habent „quos scie-
 bat Graeciam Phrygiae debellatorem sub-
 acturos.“, cui scripturae postliminium

fortasse non debet denegari. Ad Nat. II, 1. liber Agobardi habet „omnem illam
 expugnatorem multitudinem prosternit.“
 Quod ad scripturam libri Ambrosiani
 morositatem pro operositatem, et ea de-
 fendi potest. Morositas enim Tertulliano
 est et sibi scrupulositas atque exacta
 et sollicita cura qua quid efficitur aut
 administratur. Ad Nat. II, 4 „Quid
 probet tanta praesumptione assertionis
 otium affectatae morositatis eloquii arti-
 ficio adornatum?“ De Praeser. Haeret.
 cap. 40 „Nonne manifeste diabolus mo-
 rositatem illam Iudaicae legis imitatus
 est?“ Crinis operositatem dixit etiam De
 Cultu Fem. II, 13.

Cap. XXI. a. quasi] Causam vitii co-
 dicis Agobardi, in quo post vocabulum
 quas (pro quasi) absque ulla distinctione
 iam sequuntur verba De Cultu Fem. I, 5.
 disposita utensilitas sqq., in eo quaeren-
 dam existimo, quod librarii oculi ab in-
 scriptione capitis 20. libri de Oratione
 DE HABITU FEMINARVM aberraverint ad
 inscriptionem illius libri.

solute definisset de omni muliere, ¹at cum unum gradum sexus nominat, alium tacendo secernit. Potuit enim, inquit, aut et virgines nominare specialiter, aut compendio generaliter feminas.

- Cap. XXII. Qui ita ¹concedunt^a, recogitare debent de statu vocabuli ipsius, quid est^b mulier a primis quidem literis sanctorum commentariorum. ²Nam inveniunt sexus esse nomen, non gradum sexus; si quidem ³Eva nondum virum ⁴expertam deus mulierem et feminam Gen. II, 23. cognominavit, feminam, ⁵qua sexus generaliter, mulierem, qua gradus sexus specialiter. ⁶Ita quoniam tunc ⁷innupta adhuc Eva mulieris vocabulo fuit, commune id vocabulum et virgini factum est. Nec mirum, si apostolus eodem utique spiritu actus, quo cum omnis scriptura ⁸divina, tum et illa Genesis digesta est, eadem voce usus est mulierem ponendo, quae exemplo Evae innuptae et virgini competat. Cetera denique ⁹consonant. Nam et hoc ipso, quod virgines non nominavit, sicut alio in loco, ubi de nubendo docet, satis praedicat de omni muliere et de toto sexu dictum, nec distinctum esse ¹⁰inter virginem, ¹¹cum omnino non nominat^a. Qui enim alibi distinguere meminit, ubi scilicet differentia postulat (distinguit autem ¹²utramque speciem suis vocabulis designans), ubi non distinguit, dum utramque non nominat, nullam vult differentiam ¹³intelligi. Quid? quod Graeco sermone, quo litteras apostolus fecit, usui est mulieres vocare ¹⁴quam feminas, id est ¹⁵γυναῖκας, quam ¹⁶Θηλέας^d. Igitur si pro sexus nomine vocabulum istud frequentatur, quod est interpretatione pro eo quod est femina, sexum nominavit, dicens ¹⁷γυναῖκα. In sexu autem et virgo ¹⁸contingitur.
- I Cor. IX, 4, 5. Sed et manifesta pronuntiatio est: Omnis, inquit, mulier adorans,

5. at V. D. in *Misc. Obs.* l. l. aut Bb.

Cap. XXII. RESPONSIO. Qui ita B. Qui ita c. 1. contendunt V. D. in *Misc. Observat.* Vol. III, tom. I. p. 47. 2. iam (aut eam) V. D. in *Misc. Obs.* l. l. 3. Eva B. 4. experta B. 5. quā B. 6. Ita quoniam ego. Itaque iam Bc. 7. cum innupta V. D. in *Misc. Obs.* l. l. 8. divina, tum V. D. in *Misc. Obs.* l. l. divinitatem Bc. 9. consonant V. D. in *Misc. Obs.* p. 48. 10. inter mulierem et virginem V. D. in *Misc. Obs.* l. l. 11. cum omnino ego. quam omnino V. D. in *Misc. Obs.* l. l. 12. utramque B., pro more. 13. intelligi B., pro more. 14. quā B. tam c. 15. τυναῖκας B. 16. ΘΗΛΕΙΑΣ B. 17. γυναῖκα B. 18. continetur V. D. *Misc. Obs.* l. l.

Cap. XXII. a. Qui ita concedunt] Qui ita esse concedunt eis qui adversantur velandis virginibus. Non opus est igitur corrigere contendunt.

b. quid est] Male in aliquot libris distinctum reperi ipsius. Quid cett. Ignorant nempe editores usum Tertulliani stili. Cf. quae adnotata sunt ad lib. Ad Martyras cap. 2.

c. inter virginem, cum omnino non

nominat.] Nihil excidit ante aut post voc. virginem. Tacite quae desiderant videntur ex superioribus sunt repetenda. Ante omnino reposui cum, quod absorptum puto prima vocabuli omnino syllaba, quodque sententia hic necessario postulat.

d. quam feminas — quam Θηλέας.] De hoc quam — quam v. adnot. ad De Idolol. cap. 4.

et prophetans intecto capite dedecorat caput suum. Quid est omnis mulier, nisi omnis aetatis, omnis ordinis, omnis condicionis? Nihil mulieris excipit dicendo Omnis, sicut ¹⁹ nec viri nec velandi*; proinde enim Omnis vir inquit. Sicut ergo in masculino sexu sub viri nomine etiam investis^f ²⁰ velari vetatur, ita et in feminino sub nomine mulieris etiam virgo velari iubetur. Aequaliter in utroque sexu minor aetas maioris sequatur disciplinam, aut velentur et virgines masculi, si non velantur et virgines feminae, quia nec isti nominatim tenentur; aliud sit vir ²¹ et investis, si aliud est mulier et virgo. Nempe propter angelos^g ait velari oportere, quod angeli propter filias hominum desciverunt a deo. Quis ergo contendat solas mulieres, id est nuptas iam et ²² virginitate defunctas, ²³ concupiscentiae^h, nisi si non licet et virgines specie praestare et amatores invenire? ²⁴ Immo videamus, ne virgines solas concupierintⁱ, cum dicat scriptura filias hominum, quia potuit uxores hominum nominasse vel feminas indifferenter. Etiam quod ait, Et acceperunt sibi in uxores, eo facit, quod accipiuntur in uxores quae vacant scilicet. De non vacantibus autem aliter ²⁵ enuntiasset. Itaque vacant tam viduitate quam et virginitate. Adeo sexum nominando generaliter ²⁶ filias et species in genere commiscuit. Item ²⁷ cum dicit naturam ipsam docere ²⁸ velandum feminis esse, quae capillum Gen. VI, 2. pro tegumento et ornamento mulieribus assignarit, nonne idem tegumentum et idem honor capitis virginibus quoque ²⁹ ascriptus est? Si mulieri turpe est radi, et virgini ³⁰ proinde. In quibus ergo una ³¹ condicio capitis deputatur, una et disciplina capitis ex- I Cor. XI, 14.

19. nec viri *Muralorius*. nec vir *Bc*. 20. velare vertatur *B*. 21. et investis *c*. investis *B*. 22. virginitate *ego*. virginitatē *B*. virginitati *c*. 23. concupisci *V. D. in Misc. Obs. l. i.* 24. Immo videamus ne *ego*. Immo videmus ne *B*. Immo videmus quod non *c*. 25. enuntiasset *B*. Pro itaque *V. D. in Misc. Obs. p. 50. mavult* Utique. 25 b. filias *vult deleri V. D. in Misc. Obs. l. i.* 26. cum *B*. *constanter*. 27. velandum feminis *B*. feminas velandas *c*. 28. ascriptas *B*. 29. proinde *B*. perinde *c*. 30. condicio *B*.

e. sicut nec viri nec velandi] Sicut nec viri quicquam excipit, quem non velandum docet. Cf. De Veland. Virgin. cap. 8., ubi eandem materiam pertractat.

f. investis] Festus s. v. *Vesticeps*: „Investis puer qui necdum pubertate vestitus est.“ Macrob. Sat. III, 8 „Romani pueros et puellas nobiles et *investes* camillas et camillos appellant, flaminicaram et flaminum praeministros.“ Pallad. XI, 14 „Ut quoties vitum movetur, *investis* puer hoc aut sacris purus efficiat.“ Cf. Nonius Marc. p. 45. Merc., Tertull. De Virg. Veland. cap. 8 „Igitur si eo, quod dictum sit Omnis vir, com-

mune est nomen viri etiam nondum viri, masculi *investis*, commune autem cum sit nomen secundum naturam, communis est et lex non velandi eius qui inter viros virgo est.“ Cf. ibid. cap. 11.

g. propter angelos] V. adnot. ad De Idolol. cap. 9.

h. concupiscentiae] Verba non puto corrupta. Quis ergo contendat, inquit, solas mulieres concupiscentiae esse, h. e. concupiscentiam posse movere?

i. videamus ne virgines solas concupierint] Ita restitui, partim ope libri Ambrosiani. De illo ne cf. adnot. ad Apolog. cap. 2.

igitur, etiam ad eas virgines, quas pueritia defendit³¹; a primo enim femina nominata est. Sic denique et Israël observat¹. Sed si non observaret, nostra lex ampliata atque suppleta defenderet sibi adiectionem. Virginibus quoque iniciens velamentum excusetur. Nunc² aetas, quae sexum suum ignorat, simplicitatis privilegium teneat. Nam et Eva et Adam, ubi eis contigit sapere, ³²texerunt statim quod agnoverant. Certe ³³in quibus iam pueritia mutavit, sicut naturae, ita et disciplinae debet aetas esse munifica³. Nam et membris et officiis mulieribus resignantur⁴. Nulla virgo est ex quo potest nubere, quoniam aetas iam in ea nupsit suo viro, id est tempori. Sed aliqua se deo vovit. Iam et crinem exinde transfigurat⁵, et omnem habitum ad ³⁴mulieris convertit. Totum ergo asseveret⁶, et totum virginis praestet: quod propter deum abscondit, plane obumbret. Interest nostra quod dei gratia ³⁵exerceat⁷ solius dei conscientiae commendare, ne, quod a deo speramus, ab homine

31. texerunt B. texerunt c. 32. in quibus iam B. in quibus c. 33. mulieris B., manu secunda, sed eadem antiqua. mulieres B(m.pr.) c. 34. exerceamus V.D. in Misc. Obs. l. l. p. 51.

k. etiam ad eas virgines, quas pueritia defendit] Etiam quoad eas virgines, quae per aetatem de lege ea eximendae videntur.

l. et Israël observat.] Iudaeis etiam feminis in usu fuisse, ut velato capite incederent, idem Tertullianus alibi testatur, nempe lib. De Corona Mil. cap. 4 „Apud Iudaeos tam solemne est feminis eorum velamen capitis, ut inde noscantur.“ Tum addit exemplum Rebeckae adhuc virginis, quae velata ad sponsum profecta est, et Susannae, quae cum indicio sisteretur, operata erat velamine pro more ceterarum mulierum Hebraearum. Similia repetit de Veland. Virg. cap. 11. Rabbi etiam Nathan in Aruch veli cuiusdam tenuis mentionem facit, quo feminarum capita obtegi solebant. (Murator.)

m. Nunc.] Esto antea licuisse puellae non velato capite incedere, at nunc, id quod Christiana iam regula poscit, tantum ea aetas hoc simplicitatis privilegium teneat, quae sexum suum ignorat.

n. sicut naturae, ita et disciplinae debet aetas esse munifica.] Aetas virginis munifica naturae est, dum pubertatis munia et officia obit. Pariter virgini et disciplinae ab aetate sibi impositae munia et officia obunda esse Tertullianus statuit. Cf. De Veland. Virg. cap. 11. De adiectivo *munificus* cf. De Corona cap. 12 „Est et alia militia regiarum familiarum.

Nam et castrenses appellantur, *munificae* et ipsae solemnium Caesarianorum.“, ad quae verba cf. quae adnotavi. Inprimis vero ad hunc libelli de Oratore locum faciunt verba auctoris Carmenis Sodoma v. 125 sq.: „Dicitur et vivens alio iam corpore sexus *Munificos* solito dispungere sanguine menses.“

o. resignantur.] h. e. recluduntur, communicare cum mulieribus incipiunt, vel in statum mulierum transeunt. Pro mulieribus facile esset corrigere *mulieribus*; sed correctio non opus est.

p. crinem exinde transfigurat] Crinis habitum transfigurat.

q. Totum ergo asseveret] De virginibus sacris hic agi magis per ista persuadeor. Sensus enim est: Si a quo virginitatem deo dedit, crinem licentiam comprimere et gravitatem in vestibus prae se ferre virgo debet, cum postea intecto capite in sacris hominum conventibus conspiciendum se praebet? Omnino igitur ostendat se Christo nuptam et totam sacrae virginis modestiam servet, plene obumbrando virginem caput, quod propter deum abscondit. (Murator.) *Plane obumbret* h. e. tam ante homines quam ante deum. Sacrae igitur virgines non secus ac matrones velato capite incedebant in publico, sed nudato erant in ecclesia.

r. quod dei gratia *exerceat*] Quod dei gratia in te operetur.

compensemus'. Quid denudas ante deum quod ante homines tegis? Verecundior eris in publico quam in ecclesia? Si dei gratia est, et accepisti, quid gloriaris, inquit, quasi non acceperis? Quid alias ¹Cor. IV, 7. ostensione tui iudicas'? An alias gloria tua ad bonum invitas? Atqui et ipsa periclitaris ²amittere, si gloriaris, et alias ad ³eadem pericula cogis. Facile ⁴eliditur quod affectione gloriae assumitur. Velare virgo, si virgo es; debes enim erubescere. Si virgo es, plures oculos pati noli. Nemo miretur in tuam faciem; nemo mendacium tuum sentiat'. Bene mentiris nuptam, si caput veles. Immo mentiri non videris; nupsisti enim Christo. Illi carnem tuam tradidisti, age pro mariti tui disciplina. Si nuptas alienas velari iubet, suas utique multo magis. Sed non putet ⁵institutionem unusquisque antecessoris commovendam. Multi alienae consuetudini prudentiam suam et constantiam eius addicunt'. Ne compellantur

35. ostentio B. ostentatione c. 36. admittere B. 37. eidem periculis B. 38. eliditur M. Josephus Routh Scriptt. Eccles. Opusc. tom. I. p. 184. ed. alt. eligitur Bc. 39. institutionem unusquisque Aug. Neander. institutione unusquisque Bc. institutione minusculisque Muratorius.

s. ab homine compensemus.] Ne hominum venerationi temporali postponamus gratiam dei aeternam, quam speramus. Id vero periclitari videri poterant quae deo devotae in publico velatae incedebant, in ecclesia caput nudabant.

t. Quid alius ostensione tui iudicas?] Cum mos fuerit in plurimis ecclesiis, sed idem ex sententia Tertulliani vitiosus, ut ne velarentur virgines, quaevis femina non velando, sed cetera similiter atque matronae, id quod hic innuitur, vestita virginem se esse deo devotam ostentabat, aliasque haud tale quid de se professas iudicare videbatur. (Routh.) u. eliditur] Sic reponendum erat. Est vox Tertullianea. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 23.

v. mendacium tuum sentiat.] Exploratum est cunctas mulieres nuptas, ut apostolo obtemperarent, tam in publicis locis tum in sacris aedibus velo capite obdixisse. Proinde hoc neptarum indicium erat. Cum virgines sacrae pro nuptis Christo haberi vellent, iidem vestibus, ornatibus et velamentis in publico utebantur, quibus matronae ac nuptae mundo, in ecclesia vero velum ad earum differentiam deponebant. Inquit igitur Tertullianus: Nemo miretur in tuam faciem, nemo mendacium tuum sentiat. Scilicet mendacium appellat, pium utique, se fingere nuptas, cum adhuc virgines essent. Si et in ecclesia

velo usae fuissent virgines, nemo eas a nuptis distinxisset, et bene solum se nuptas mentiri poterant virgines, si caput ubique velassent. (Murator.) Cf. De Virg. Veland. cap. 16.

w. et constantiam eius addicunt.] Haec verba duplicem admittunt interpretationem. Aut enim omnia illa verba *Sed non putet* — addicunt ex mente adversarii sunt prolata, haec obicitis: Sed non liceat sic temere unicuique, qui volet, institutiones antecessorum, h. e. veterum ecclesiae doctorum, abrogare; multi enim prudentes viri illam, quam tu ut Christianae legi alienam ataminas, receperunt et in recepta constanter perseverandum esse existimant, — aut tantum haec *Sed non putet* — commovendam, et hoc vult Tertullianus: At inquiet aliquis, si tu hanc veterem virginum non velandarum institutionem abrogas, nonne fieri facile possit, ut unusquisque, qui volet, tuum exemplum secutus et alias antecessoris cuiusvis instituta tollenda censet? His respondet hoc non quidem temere cuiquam licere, sed tamen si plerumque non liceat, non inde etiam sequi quod nunquam. Fit enim haud raro ut quamvis prudentes viri ad instituta aberrant ecclesiae aliena et constanter in iis etiam perseverent. Muratorius annotavit: „Latere mendum in his verbis sentio, sed reparare non audeo. Fortasse legendum minusculisque.

velari⁴⁰, certe voluntarias prohiberi non oportet; quae se etiam virgines negare non possunt, ⁴⁰contentae⁴¹ abuti fama sua conscientiae apud deum securitate⁷. De illis tamen, quae sponsis dicantur, constanter super meum modulum⁸ pronuntiare contestarique pos-

40. contenti B. 41. abuti fama sua ego. abuti in fama sua B. abuti in fama suae c.

Sensus autem est: non esse virginum quae antecesserunt, consuetudinem pro ratione adducendam. Et verba *Multi alienae consuetudini corrupta existimo. Legere mallet Multae*. Inquit autem complures virgines, ne in templo velari compellerentur, praecedentium virginum consuetudine sese tueri, satis se prudentes arbitrae, si quod illae constanter fecerunt, et ipsae facerent. Ad haec Routh V. Rev. haec: „Magis existimem voce *antecessoris* episcopum antecessorem significari et corrigendum esse institutionem. Adi Tertull. de Virg. Veland. cap. 2. et 3. Deinde quae sequuntur corrigenda ita mihi videntur, ut voce *Multi* significetur praesules qui virgines velari non cogebant. Nam superius atque ex ipsius auctoris disputatione de Virginitibus Velandis satis constat ex parte non velantium stetit consuetudinem plerarumque ecclesiarum. Itaque locum sic refingo: *Multi alienae consuetudini prudentiam suam addicunt, et constantiam eius adducunt, ne compellantur virgines velari*. Audaciter hoc, et praeter necessitatem, ut mea quam supra dedi explicatio satis demonstrat. Nec melius interest ad sensum, utrum verba *Sed non putet* — commovendam per interrogationem posita statuas, ut haec tantum e mente adversarii sint, an et sequentia trahantur ad eius obiectionem. Quod denique ad vocabulum *antecessor*, id apud Tertullianum his occurrit De Virg. Veland. cap. 1. et cap. 3., utroque loco eo sensu quo supra explicavimus.

x. Ne compellantur velari] Perperam vulgo haec cum praecedentibus coniunguntur. Hoc dicit: Sed ne distius de hac re certemus, dabo tibi ne per legis severitatem virgines cogantur atque compellantur velari, at hoc certe postulare mihi videor ne, quae velari sponte volunt, hoc facere prohibeantur.

y. conscientiae apud deum securitate.] Quae sponte velatae, tametsi velatae, nihilominus tamen virgines esse ubique agnoscentur, videlicet per motum suorum et vitae castitatem, et dum secura apud deum conscientia virginitatis gaudent, nihil laborant fama sua eo abuti,

ut quae corde virgines sint in publicis mulieres videantur. Hanc veram arbitror esse verborum Tertulliani interpretationem. Antea ascribebatur *abuti in fama*. Sed illud in, quod accrevit ex finali littera praecedentis vocabuli, omnino erat exterminandum. Muratorius adnotavit haec: „Velari feminas nuptiis saeculi aut Christi addictas, omnino necessarium est. At quae virginitatem voluntariam colunt, donec maritum sibi comparent, his prorsus interdicens non est capitis nuditas, sed monendae tantum, ut meliora disciplinae consilia amplectantur, quamvis se virgines interdum mentiantur. Mendosum codicem explicare per solas coniecturas cogimus.“ Ad quae Routh: „Voluntarias interpretor ego virgines volentes velari, quae se etiam virgines esse negare possunt, ita enim ascribendum puto, inter nuptas velatae; hoc modo ingloriae et obscuratae, conscientia vero virginitatis suae apud deum contentae. Ait auctor supra: *Bene mentiris nuptam, si caput veli*. Interea pro vocibus in *fama* reponere in *infamia* vel *infamatae*, quod quidem verbum habet auctor in libro suo de Corona Mil. cap. 6. Et convenit eas illis suae conscientiae apud deum securitate apostoli illud Rom. XIV, 22. Muratorius inprimis eo erravit, quod haec omnia de virginibus deo devotis intellegeret. Sed de his iam absolvit statuens eas non solum in publico, sed etiam in ecclesia velari debere.

z. super meum modulum] Non solum ex mei iudicii regula quae omnes perinde virgines in ecclesia velandas esse statuit. Modulus Tertulliano est regula. Sic Adv. Marcion. IV, 18 „ex forma prophetici moduli.“ Quod ad rem, Muratorius verba Tertulliani non intellexit cum ita interpretaretur: „Nihilominus, quae virgines voluntariae dicantur, adhuc velandas esse Tertullianus arbitratur ex eo die, quo viris desponsae fuerant seque ad futuras nuptias parare coeperunt. Haec a vere nuptis nihil differre contendit. Similia habet de Virg. Veland. cap. 11. Sponsalia vero a Christianis dato osculo et dextera coniuncta peragi solita dicitur

sunt velandas ex ea die esse qua ad primum viri corpus osculo et dextera expaverint. Omnia enim in his praenupserunt, et aetas per maturitatem, et caro per aetatem, et spiritus per conscientiam, et pudor per osculi experimentum, et spes per expectationem, et mens per voluntatem. Satisque nobis exemplo Rebecca est, quae ^{Gen. XXXIV. 65.} sponso "demonstrato tantum notitia eius nubendo velata est".

De genu quoque ponendo varietatem observationis patitur oratio ^{Cap. XXIII.} per pauculos quosdam qui sabbato abstinent "genibus". Quae dissensio cum maxime apud ecclesias causam dicit, dominus dabit gratiam suam, ut aut cedant, aut sine aliorum scandalo sententia sua utantur. Nos vero, sicut accepimus, solo die "dominicae resurrectionis" non ab isto tantum, sed omni anxietatis habitu et

42. demonstratū B.

Cap. XXIII. DE GENU PONENDO. De genu Bc. 1. gentibus B. m. pr. 2. cum B. 3. dicit (h. e. dicit) B. dicat c. 4. dominicę B. dominico c.

mus. Tertullianus cum antea censuit generaliter omnes esse virgines velandas, deinde eius usus adversarii paulatim cedens hoc postulat ut certe quae deo se voverint aut sponsae sint deo velentur.

a. ad primum viri corpus osculo et dextera expaverint.] Cf. adnot. ad lib. Ad Martyr. cap. 3.

b. nubendo velata est.] Sensum loci ostendunt verba Tertulliani in libro de Veland. Virg. cap. 11 „Ostendit enim etiam nuptias de aspectu et animo fieri, quoniam modum stupra, nisi quod etiam Rebecca quidam adhuc velant.“ Ubi optime in editione Halensi adnotatur „Rebecca, virginem desponsatam; sed aliam non velant.“ Nubendo hoc loco ut auberet significat. (Ronth.) Cf. etiam De Corona cap. 4.

Cap. XXIII. a. sabbato abstinent genibus.] Antiquissimus est ritus genua flectendi in oratione. Exempla habemus in lib. I Regum VII, 54. Luc. XXII, 41. Act. Apost. VII, 60. et XX, 36. et XXI, 5. Quin Eusebius Caesariensis hunc morem Christianorum proprium appellat Hist. Eccles. V, 6., ubi Christianos milites orasse ait „γόνυ θύρας ἐν τῇ γῇ κατὰ τὸ εὐαγγέλιον τοῖς Χριστιανοῖς τῶν εὐχῶν ἕως.“ Quidam vero a genu flectendo sabbato abstinebant, cum ecclesiae reliquae contrarium usum tuerentur. In posteriorum sententia erat Tertullianus, qui idcirco eiusmodi ritus differentiam tolli capit. Et certe sublata arbitror, cum ex antiquis neminem offendam, qui sabbato genua flectere prohibeat. Grae-

cis tamen recentioribus eandem placuisse opinionem auctor est Iohannes Monachus in Canonario subiecto libris Morini de Poenit. Ibi haec habentur: „τὰς πάσας σαββατοκυριακὰς καὶ ἑορτὰς δεσποτικὰς καὶ δωδεκαήμερον, ὁμοίως δὲ καὶ τὰς ἀπὸ τοῦ Πάσχα ἡμέρας ἕως τῶν ἁγίων Πάντων μὴ γονυλατεῖν ἐν ταῖς εὐχαῖς.“ In Iuris etiam Graeco-Romani lib. III, n. 9., ubi de Luca patriarcha, legitur: „οἱ ἀποστολικοὶ κανόνες καλεῖσθαι τὸν ἐν τῇ τυχόντι σαββάτῳ ἢ τῇ κυριακῇ γονυλατοῦντα ἢ νηστεύοντα.“ Quamquam Graeculus hic fallitur (non enim in Apostolorum Canonibus quid tale reperitur), nihilominus palam sit in Oriente multis post Tertullianum seculis huiusmodi consuetudinem iterum valuisse. (Murator.)

b. solo die dominicae resurrectionis] In libro quoque de Corona Mil. eadem affirmantur veluti e traditionis penu atque auctoritate recepta. Die, inquit [cap. 3.], Die dominico ieiunium nefas ducimus, vel de geniculis adorare. Eadem immunitate a die Paschae in Pentecosten usque gaudemus. Communis autem inter Christianos erat hic ritus; quare cum nonnulli ab eo descivissent, placuit patribus concilii Nicaeni primum statuere in canone ultimo, ne ecclesiae in eo dissentirent. De intermitenda genuflexione tum singulis diebus dominicis, tum diebus a Paschate ad Pentecosten, mentionem faciunt S. Hilarius prologo in Psalt., S. Hieronymus cap. 4. c. Luciferianos, Auctor Quaest.

^o officio cavere debemus, differentes etiam negotia, ne quem diabolo locum demus. ^o Tantundem et spatio Pentecostes, ^o quod eadem exultationis ^o sollemnitate dispungimus. Ceterum omni die quis dubitet prosternere se deo vel prima ^o saltem oratione qua lucem ingredimur^d? Ieiuniis autem et stationibus nulla oratio sine genu et reliquo humilitatis more celebranda est. Non enim oramus tantum, sed et deprecamur, et satisfacimus deo domino nostro. De temporibus orationis nihil omnino praescriptum est, nisi plane omni in tempore et loco orare^e.

Cap. XXIV. Sed quomodo omni loco, cum prohibeamur in publico? Omni, I Tim. II, 8. inquit, loco, quem ^o opportunitas aut etiam necessitas ^o importarit. Neque enim contra praeceptum reputatur ab apostolis factum, qui in carcere audientibus custodiis orabant et caneabant deo, ^o apud Paulum^a, qui in navi coram omnibus eucharistiam fecit.

Act. Apost.
XXVII, 35.

Cap. XXV.

De tempore vero non ^o erit otiosa extrinsecus^a observatio etiam horarum quarundam, istarum dico communium quae diei interspatia signant, tertia, sexta, nona^b, quas ^o sollemniore in scripturis

5. officio V. D. in Misc. Obs. p. 212. officia Bc. 6. tantundem B. 7. quod ego. quae Bc. quo V. D. in Misc. Obs. l. l. 8. sollemnitate dispungimus ego. sollemnitate dispungitur Routh. sollemnitate dispungimur V. D. in Misc. Obs. l. l. sollemnitate dispungimur Bc. sollemnitas est, dispungimus Muratorius. 9. salutem B. m. pr. Verba Ceterum — ingredimur? prae omissa sunt in edd. Semleri et Leopoldi.

Cap. XXIV. DE LOCO. Sed Bc. 1. oportunitas B. 2. importarit. Neque B. importaret. Non c. 3. aut a Paulo Muratorius, prob. V. D. in Misc. Obs. p. 213.

Cap. XXV. DE TEMPORE. De Bc. 1. Inter voc. erit et otiosa in libro B. conspicietur rasura quinque litterarum. 2. sollempniores B., pro more.

ad Orthodox. inter opera S. Iustini qu. 115., S. Basilii cap. 17. De Sp. Sancto, S. Augustinus epist. 119., Cassianus, Germanus Constantinopol., Balsamon, Zonaras, alique non pauci. (Murator.)

c. quod eadem exultationis sollemnitate dispungimus.] h. e. discriminamus. Sic De Corona cap. 18 „De illis speciebus spectaculorum quae saeculari litteratura lusoria vel agonisticam scenam dispungunt.“ Cf. quae adnotata sunt ad Apolog. cap. 37.

d. qua lucem ingredimur.] Celebres sunt apud antiquos *ἑσθιωαί* seu matutinae preces. De iis consule Constit. Apostol. VIII, 34. Chrysost. Homil. in Psalm. 119. et alibi, ac Basilium, in Regulis fasius disputatis, Interrog. 37., ut alios omittam. (Murator.)

e. omni in tempore et loco orare.] Alludit ad cap. 2. Epist. ad Timoth., ubi inquit Paulus: „Volo ego viros orare in omni loco.“ At de tempore nullam habet mentionem. (Murator.)

Cap. XXIV. a. apud Paulum] Genuina

est haec scriptura. Neque enim ipsi Paulo (cf. Act. Apost. XXVII, 35.) contra praeceptum reputatum esse quod ab apostolis factum est, qui in carcere audientibus custodiis orabant et caneabant deo, inde colligi potest, quod ipse in navi coram omnibus eucharistiam fecit.

Cap. XXV. a. extrinsecus] Ex via communi.

b. tertia, sexta, nona] Tempora, quibus orationi vacandum esset alia alii constituerunt. Constitutionum Apostolicarum Actor lib. VIII, cap. 34. sexies quotidie orandum ait, nempe circiter auroram, hora tertia, sexta, nona, vespere et circiter gallicinium. Chrysostomus Homil. in Psalm. 119. sexies itidem orandum esse docet, sed non eadem horarum divisione utitur. S. Basilii septies in die preces ad deum fundendas esse statuit. Clemens vero Alexandrinus Strom. VII. huiusmodi horarum divisionem laudat quidem, sed alia subdit non contemnenda: „Nonnulli, inquit, certas et definitas horas constituent precationi, ut verbi causa

invenire est. Primus spiritus sanctus congregatis discipulis hora tertia infusus est. Petrus, qua die visionem communitatis omnis in illo vasculo expertus est, sexta hora orandi gratia ascenderat in superiora. Idem cum Iohanne ad nonam in templum adibat, ubi paralyticum sanitati reformavit suae. Etsi simpliciter se habent sine ullius observationis praecepto, bonum tamen sit aliquam constituere praesumptionem, quae et orandi admonitionem constringat et quasi lege ad tale munus extorqueat a negotiis interdum; ut, quod Danieli quoque legimus observatum utique ex Israël discipulina, ne minus ter die saltem adoremus, debitores trium Patris et Filii et Spiritus Sancti; exceptis utique legitimis orationibus, quae sine ulla admonitione debentur ingressu lucis et noctis. Sed et cibum non prius sumere, et lavacrum non prius adire quam interposita oratione fideles decet. Priora enim habenda sunt spiritus refrigeria et pabula quam carnis, et priora caelestia quam terrena.

Act. Apost.
II, 15. X, 9.
III, 1.

Dan. VI, 10.

Fratrem domum tuam introgressum ne sine oratione dimiseris (Vidisti, inquit, fratrem, vidisti dominum tuum), maxime advenam, Cap. XXVI.

3. orandi gratia ascenderat B. ascenderat orandi gratia c. 4. Iohanne B., ut solet. 5. paralyticum B. 6. Quae etsi V. D. in Misc. Obs. p. 214. 7. habent si B. habeant sine c. 8. sit c. si B. 9. quae Routh. qua Bc. 10. debitores trium, patris B. debitores patris c.

Cap. XXVI. DE FRATRV DIGRESSV. Fratrem Be.

tertiam, sextam, nonam. At is, qui est cognitione praeditus, per totam orat vitam, dum per preces suas cum deo versari studet. Tertullianus autem alibi, in libro nempe de leinu. cap. 10. tertiam, sextam et nonam orationi destinatas repetit suamque sententiam iisdem confirmat exemplis. In synagoga quoque ter die quolibet precibus dari operam auctor est Maimonides in lib. de Prec. et Benedict. Sacerdot. cap. 1. Idemque et in ecclesia dei ter solitum fieri testatur S. Cyprianus in lib. de Oratione, et S. Hieronymus in Epist. ad Laetam et Demetriadem. (Murator.)

c. exceptis utique legitimis orationibus.] Preces matutinas ac vespertinas a lege praescriptas ait. De iis loquitur Chrysostom. Homil. 22. in Epist. ad Hebr. V. et Cyprianus cap. ult. de Orat. ubi mane et recedente sole necessario orandum ait. (Murat.) Respicere h. l. Tertullianum ad usitates hymnorum formulas mane et vespere a veteribus Christianis relictas demonstrant, opinor, Tertulliani verba, modo sint cum Cyprianicis collata, sicut iam olim dixi ad Hymnum Vespertinum in Vol. III.

Reliqu. Sacr. De matutino illo ita loquitur auctor supra cap. 23 „vel prima saltem oratione, qua lucem ingredimur.“ Chrysostomi verba sunt: „οὕτως εὐχόμενος μετὰ προθύμιας οὕτως ὑμᾶς εἶναι βούλομαι αἰεὶ, εἰ δὲ μὴ αἰεὶ, καὶ πλεονάκεις, εἰ δὲ μὴ πλεονάκεις, καὶ ὀλιγάκεις, καὶ ἐν ταῖς ἐκδιωγαῖς, καὶ ἐν ταῖς ἐπερηγαῖς.“ (Routh.)

d. cibum non prius sumere] Cf. Apolog. cap. 39.

e. quam terrena.] De ellipsi compensativi magis v. adnot. ad De Test. Animae cap. 2.

Cap. XXVI. a. Vidisti, inquit] Haec e sacris scripturis citari videntur, locum vero iantere nescio. Quod palet, respicit ad cap. 13. v. 2. Epist. ad Hebr., ubi apostolus hospitalitatem commendans ait: „Et hospitalitatem nolite oblivisci, per hanc enim laetuerunt placuerunt habent alii) quidam, angelis hospitio receptis.“ Alludit autem ad angelos, qui se hospites Abrahamo et Lot obtulerant. Hinc S. Ambrosius in lib. de Abrahamo cap. 5 „Qui scis, inquit, an deum suscipias, quem hospitem putas? Abraham cum peregrinantibus desert ho-

ne angelus forte sit. Sed nec ipse, a fratribus ¹exceptus, prius fecerit refrigeria terrena caelestibus. Statim enim iudicabitur, si-

Luc. X, 5. tua. Aut quomodo secundum praeceptum pax huic domui dicas, nisi et eis qui in ²domo sunt pacem mutuum reddas?

Cap. XXVII. Diligentiores in orando subiungere in orationibus Alleluia^a solent et hoc genus, psalmos quorum clausulis respondeant^b qui simul sunt. Et est optimum utique institutum omne, quod proponendo, et honorando deo ³conpetit saturatam orationem velut ³optimam hostiam^a admoveere.

Cap. XXVIII. Haec est enim hostia spiritalis quae pristina sacrificia delat.

Ios. I, 11. Quo mihi, inquit, multitudinem sacrificiorum vestrorum? Plus sum holocaustorum arietum, et ¹adipem agnorum et ²sanguinem taurorum et hircorum nolo. Quis enim requisivit ista, de manibus

Ioh. IV, 22. vestris? Quae ergo quaesierit deus evangelium docet. Veniet hora, inquit, ³cum veri adoratores adorabunt patrem in spiritu, et

II Cor. III, 17. veritate. Deus enim spiritus est, et adoratores itaque tales requirit. Nos sumus veri adoratores et veri sacerdotes, qui spiritu orantes spiritu sacrificamus ⁴orationem hostiam dei propriam et acceptabilem, quam scilicet requisivit, quam sibi prospexit. Hanc de toto corde devotam, fide pastam, veritate curatam, innocentia integram,

1. exceptus V. D. in Misc. Obs. p. 214. exepit B. exemptis c. 2. domo B.

Cap. XXVII. DE SUBIUNGENDO PSALMO. Diligentiores Bc. 1. proponendo B. proponendo c. 2. conpetit B. 3. optimam V. D. in Misc. Obs. p. 214. optimam Bc.

Cap. XXVIII. DE HOSTIA SPIRITUALI QVIA (reponere QVAE) ORATIO SIT. Haec est B. Haec est c. 1. adipe B (m. pr.) c. adipe B. m. sec. 2. sanguini B. 3. cum B., constanter. 4. orationem hostiam dei B. orationem dei c.

spiritum, deum atque angelos eius suscipit hospitio. Quamvis et cum hospitem suscipis, deum suscipis^a cett. Idem ab eo repetitur lib. II, cap. 21. de Officiis. At in verbis Tertulliani aliquid fortasse desideratur. (Murator.) Cf. etiam Matth. X, 40.

Cap. XXVI. a. Alleluia] De huius vocis antiquitate ac repetito usu in orationibus sacris iam alii satis egere, deque illa mentionem faciunt. S. Augustin. in Psalm. 106. et 110., S. Ambrosius in Apologia pro Davide, Sozomenus lib. VII, capp. 15. et 19., S. Paulinus, S. Hieronymus, Isidorus, Sidonius, et alii. A Iudaeis ad Christianos transiit; est enim in Davidicis psalmis frequens, eamque olim potissimum in ecclesia Hierosolymitana usurpatam discimus a Gregorio lib. II. Epist. 63. (Murator.)

b. quorum clausulis respondeant] Legentium eruditioni facerem iniuriam, si

post doctissimum summeque piam Cardinalem Bonam de antiquissimo psallendi ac Davidicos psalmos aut recitandi aut canendi usu loqui vellem. Eius librum de psalmodia consulat quisque saturari cupit. Hic transiens animadverto, quam vetustus etiam ille sit ritus, quo psalmi alternis in choro aliisque ecclesiasticis supplicationibus recitantur. (Murator.) Orationibus sabinagi hic dicuntur id genus psalmi, quorum clausulae aptae sunt ad respondendum. (Routh.)

c. velut optimam hostiam] Ita, respondendum, videbatur. Cf. Apolog., cap. 36 „quod ei offero optimam et maiorem hostiam quam ipse mandavit, orationem de carne pudica, de anima innocenti, de spiritu sancto profectam.“ De, scilicet, cap. 10 „pinguiorem orationem: deo immolat.“ Hanc pinguiorem h. l. appellat saturatam. Cf. etiam infra cap. seq., et adnot. ad De Spectac. cap. 10.

castitate mundam, agape coronatam^a cum pompa operum bonorum inter psalmos et hymnos deducere ad dei altare^b debemus, omnia nobis a deo impetraturam.

Quid enim orationi de spiritu et veritate venienti^c negavit^d Cap. XXIX. deus, qui eam exigit? Legimus et audimus et credimus quanta documenta efficaciae eius. Vetus quidem oratio et ab ignibus et a bestiis et ab inedia liberabat, et tamen non a Christo acceperat formam. Ceterum quanto amplius^e operatur oratio^f Christiana! Non roris^g angelum^h in mediis ignibus sistit, nec ora leonibus obstruit, nec esurientibus rusticorum prandium transfert, ^{Dan. III, 25 sqq. VI, 16 sqq. II Reg. IV, 38 sqq.} nullum sensum passionisⁱ delegata gratia avertit, sed patientes et sentientes et dolentes sufferentia instruit, virtute amphiat^j gratiam, ut sciat fides quid a domino consequatur, intelligens quid pro dei nomine patiat^k. Sed et retro oratio plagas irrogabat, fundebat hostium exercitus, imbrum utilia prohibebat. Nunc vero oratio iustitiae omnem iram dei avertit, pro inimicis exebat, pro persequentibus supplicat. ¹⁰Mirum si aquas caelestes^l extorquere novit, quae potuit et ignes impetrare? Sola est oratio quae deum vincit; ¹¹sed Christus eam nihil mali voluit operari. Omnem illi virtutem de bono contulit. Itaque nihil novit, nisi ¹²defunctorum animas de ipso mortis^m minere ¹³revocare, debiles reformare, aegros remediare,

5. debemus, omnia Muratorius. debemus. DE VI ET AFFECTU (repono EFFECTU) ORATIONIS. Omnis Bc.

Cap. XXIX. 1. negabit V. D. in Misc. Obs. p. 216. (cf. p. 223.) 2. corninus maluit V. D. in Misc. Obs. p. 223. 3. operatur V. D. in Misc. Obs. p. 223. oratur Bc. oratio V. D. in Misc. Obs. p. 218. 4. Christiana B. Christianorum c. 5. angelum duntaxat in mediis Muratorius. 6. nec ullum maluit V. D. in Misc. Obs. p. 218. 7. deligata B. 8. gratiam delet V. D. in Misc. Obs. p. 218. 9. intelligens B., constanter. 10. et mirum maluit V. D. in Misc. Obs. l. l. 11. sed Christus eam nihil mali voluit V. D. in Misc. Obs. p. 218. sed Christus eam nihil mali novit Bc. Possis etiam sed Christus ea nihil mali novit. Aliis placuit sed Christianus ea nihil mali novit. 12. defunctorum Bc. perfunctorum ed. Semleri. 13. revocare V. D. in Misc. Obs. p. 217. vocare Bc.

[Cap. XXVIII. a. agape coronatam] Et si agapae nomine convivia illa fere semper significari solent, quae a primis Christianis in sacro conventu celebrari solebant in pauperum solatium, in mutuae dilectionis communionem, interdum tamen ipsam eucharistiam atque incruentum sacrificium ea voce significarunt Patres. Neque vero ab agapis olim distinguatur dominici corporis et sanguinis ministratio. Priore sensu intellexisse videtur Tertullianus in Apologia cap. 39. In libro etiam ad Martyr. cap. 2. „agapen fratrum“ vocat. Hinc autem constat post orationem celebrari solitam fuisse agapen, cum haec orationis co-

rona dicatur. De agapis sublatiis disquisitionem subdidi Carminibus Anecdoticis S. Gregorii Nazianzeni. (Murator.)

[Cap. XXIX. a. roris angelum] Eum angelum, qui tres pueros veluti roscido imbre perfusus in fornace servavit, roris angelum appellat. Eodem scilicet modo aliis angelis ab aliqua re gesta aut aliquo munere nomen imposuit, angelum orationis supra nominavit, angelos matrimonio praepositos memorat lib. II. ad Uxor. cap. ult., angelum, cui hominis in utero formandi est cura, nominat lib. de Anima cap. 37. (Murator.)

b. aquas caelestes] Cf. Apolog. cap. 5.

daemoniacos expiare, claustra carceris aperire, vincula "innocentium solvere. Eadem diluit delicta, "temptationes repellit, persecutiones extinguit, pusillanimos consolatur, magnanimos oblectat, peregrinantes deducit, fluctus mitigat, latrones obtupecit, alii pauperes, regit divites, lapsos erigit, cadentes suspendit, stantes continet. Oratio murus est fidei, arma et tela nostra adversus "hostem, qui nos undique observat. Itaque "nunquam inermes incedamus. Die stationis, nocte vigiliae meminerimus". Sub armis orationis signum nostri imperatoris custodiamus, tubam angeli expectemus orantes. Orant etiam angeli omnes, orat omnis creatura, orant pecudes et ferae et greges declinant, et egredientes de stabulis ac speluncis ad caelum non "otioso ore^d suspiciunt, vibrantes "spiritum suo more. "Sed et aves nido exurgentes eriguntur ad caelum, et alarum crucem pro manibus "expandunt, et dicunt aliquid quod oratio videatur. Quid ergo amplius de officio orationis? Etiam ipse dominus oravit, cui sit honor* et virtus in "secula seculorum.

¶4. innocentium B. m. pr. 15. temptationes repellit persecutiones B. 16. hostem V. D. in Misc. Obs. p. 223. hominem Bc. 17. nunquam B. 18. otioso Maratorius. otiosi Bc. 19. spiritum suo more V. D. in Misc. Obs. p. 222. spiritu suo movere Bc. 20. Sed et aves nido exurgentes V. D. in Misc. Obs. p. 219. Sed et aves cum exurgentes — — extendunt, dicunt V. D. in Misc. Obs. l. l. Sed et aves hinc exurgentes V. D. in Misc. Obs. p. 223. Sed et aves nunc exurgentes Bc. 21. expandunt B. extendunt c. 22. seculo ed. Semleri, vitiose.

c. vigiliae meminerimus.] Actum agerem, si de vigiliarum in ecclesia dei antiquitate mandare litteris aliquid vellem. Ad eam tamen luculentius probandam non parum conferret hic Tertulliani locus. Eorum autem confidentiam praeterire non possum, qui vigiliarum institutionem ex necessitate factam ac servatam tribus primis ecclesiae saeculis scribant; cum enim, aiunt illi, convenire interdum Christiani non possent prae paganorum timore, hinc factum est, ut nocta conventum celebrarent, vigilantes in oratione et in laudibus divinis. At quid evidentiarius quam et

diurno tempore ad ecclesiam coisse Christianos vel ipsis tribus a Christo nato saeculis? Id satis probant quae de stationibus breviter ego, fusius alii adnotarunt. (Marator.)

d. otioso ore] Sic rescribendum erat. Librarius coniunxerat in comparativum otiosiore. Hinc ortum vitium.

e. cui sit honor] Similem doxologiam Christo domino affert sine Epistolae saec posterioris Petrus apostolus. Cf. S. Pauli Ep. poster. ad Timoth. cap. ult., et S. Iohannem plus semel in Apocalypsi. (Routh.)

DE
P A T I E N T I A.

In scripturae discrepantia verbis Tertulliani subiecta siglum

A significat codicem scriptum Vindobonensem (4q ex collatione Hildebrandi).

B - - - - - Leidenasem.

C - editionem principem, Beati Rhemmi, a. MDXXI. Editor unus erat. Quibus codicibus, uno Paterniacensi, qui hodie Saletstadii asservatur, altero Hirsaugiensi.

a - - Ioh. Gangneii, quae prodit Parisiis anno MDXLV.

b - - Sigism. Gelenii a. MDL.

c - - Iac. Pamellii a. MDLXXIX. Pamellius usus est excerptis et tribus codicibus scriptis Vaticanis.

d - - Nicol. Rigaltii a. MDCXXXIV. Rigaltius passim respexit variantes scripturas codicis scripti Pitheani.

Litterae *mg.* siglis *C* et *a* additae denotant scripturam in margine horum librorum additam.

D.E.

P A T I E N T I A*.

Confiteor ad dominum deum satis temere me, si non etiam Cap. I.
impudenter, de patientia componere ausum, cui praestandae idoneus
omnino non sum, ut homo nullius boni; quando oporteat de-
monstrationem et commendationem alicuius rei adertos ipsos prius
in administratione eius rei deprehendi et constantiam commonendi
propriae conversationis auctoritate dirigere, ne dicta factis deficien-
tibus erubescant. Atque utinam erubescere istud remedium ferat,
ut pudor non exhibendi quod aliis suggestum imus exhibendi fiat
magisterium, nisi quod bonorum quorundam sicuti et malorum in-
tolerabilis magnitudo est, ut ad capienda et praestanda ea sola
gratia divinae inspirationis operetur. Nam quod maxime bonum,
id maxime penes deum, nec aliud id quam qui possidet dispensat,
ut cuique dignatur. Itaque velut solatium erit disputare super eo
quod frui non datur, vice languentium, qui, cum vacent a sani-
tate, de bonis eius tacere non norunt. Ita miserimus ego, sem-

* DE PATIENTIA. *Cabcd.*, et *codex scriptus bibliothecae Magliabechianae* n. DXXVII. DE PATIENTIA DEI. AB., *codex scriptus bibliothecae Laurentianae* XII. *plut.* XXVI. et *Magliabechiani* n. DXXVIII. et CCLIX.

Cap. I. 1. *sim Bcd.*, tres *Vaticani*, *liber biblioth. Laurentianae* n. XII. *plut.* XXVI. et *liber biblioth. Magliabechianae* n. DXXVII. *sum ACab.* 2. *comendi AB.* *com-*
mendandi A. m. sec., *Latinius*, *prob. Fr. Iunio*. 3. *illad AqB.* *Laurentianus*. 4. *feret*
Laurentianus. 5. *ut AqB.* 6. *suggestum (subgestum A.) unus AB.* *subgestum*
munus A. m. sec. *suggestum minus Magliabechianus*. 7. *a capienda AqB.* 8.
more languentium A. m. sec. *mea languentium A. m. pr.* *mea languentium Lau-*
rentianus. 9. *cum eum vacent Laurent.*

Cap. I. a. homo nullius boni] Ubi-
que in abiectione de se loquitur.
Sic lib. de *capit.* [cap. 4.]: „Eam tu
peccator nec alius, immo me minor
(ego enim praestantia in delictis meum
agnosco), ita invade“ *cell.* et de *Cultur*
Fom. lib. II. [cap. 1.]: „Quod *per-*
mittere“, et *ibid.* [cap. 7.]: „utinam *mi-*
serrimus ego“ *cell.* (Rigalt.). Adde *L.*

Baptismo *cap. ult.*: „Tantum oro, ut,
cum petitis, etiam Tertulliani peccatoris
memineritis.“ De *Orat.* cap. 20 „De
habitu vero *donatax* feminarum varietas
observationis efficit post sanctissimum
apostolum nos vel maxime nullius loci
homines impudenter retrahere, nisi quod
non impudenter, si secundum apostolum
retrahemus.“

per aeger caloribus impatientiae, quam non obtineo patientiae sanitatem et ¹⁰suspirem et invocem et perorem^b necesse est, cum recorder et in meae imbecillitatis contemplatione digero bonam fidei ¹¹validudinem et dominicae disciplinae sanitatem non facile cuiquam, nisi patientia ¹²adsideat^c, provenire. Ita ¹³praeposita dei rebus est, ut nullum praeceptum ¹⁴obire quis, nullum opus ¹⁵domino complacitum perpetrare ¹⁶extraneus a patientia possit. Bonum ¹⁷eius etiam ¹⁸qui extra eam^d vivunt summae virtutis appellatione ¹⁹honorant. Philosophi quidem, qui alicuius sapientiae ²⁰animalia^e deputantur, tantum illi subsignant^f, ut ²¹cum inter sese variis ²²sectarum libidinibus et sententiarum aemulationibus^g discordent, solius tamen patientiae in commune memores ²³huic uni studiorum suorum ²⁴commiserint pacem. ²⁵In eam^h conspirant, ²⁶in eam foederantur, ²⁷illam in adfectione ²⁸virtutis unanimiter studentⁱ, omnem sapientiae ostentationem de patientia praeferunt. Grande testimonium eius est, cum ²⁹etiam vanas saeculi disciplinas ad laudem et gloriam ³⁰promovet. Aut numquid potius iniuria, ³¹cum divina

10. susparem B. suspirarem A. 11. validudinem AB. Laurent. Magliab. 12. adsit Beatus Rhenanus. 13. praeposita AqB. Laurent. proposita reliqui. 14. obire ABCabd. Laurentianus et liber Hirsaugiensis. obicere liber Paterniacensis et Magliabechianus. 15. dominicum placitu (placitū Magliab.) AB. Laurent. Magliab. 16. extraneus a patientia Cabcd. extraneus sapientia AB. Laurent. Magliab. 17. etiam eius Laurent. 18. qui extra eam vivunt Laurent. que ex ea vivunt (veniant A. m. sec.) AB. qui ceca iuvat Magliab. qui caecitiam Rhenanus. qui caeca vivunt Cabcd. qui caeci vivunt d., cum Fulvio Ursino. 19. honorant d., ex eum d. Fulvi Ursini. honorent Cabcd. Magliab. honorarent AB. Laurent. honorare Aq. m. m. 20. animalia Fulv. Ursinus. 21. eam AB. 22. sectarum AB. 23. huic uni Cabcd. Magliab. hinc A. huic AqB. Laurent. 24. comiserint. A. comiserint. Aq. 25. meam B. Laurent. 26. meam B. Laurent. 27. illum in adfectione ey. illum in adfectione AB. Magliab. Laurent. illam adfectione d. illi in adfectione Cabcd. 28. virtutum Laurent. Verba unanimiter student, omnem sapientiae em. d. Laurent. 29. et AB. 30. promerem B. promovem A. promoverit A. m. sec. 31. eum AB.

b. perorem] Cf. adnot. ad De Idol. cap. 7.

c. nisi patientia adsideat] Id est assistat et praesens sit et per otium etiam aseat, ut solent medici aut ministri alii qui aegrum curant. — Senec. Epist. Cl. „Cum per totum diem amico graviter affecto et sine spe iacenti usque in noctem assedisset.“

d. extra eam] Restitui geminam scripturam. Vulgatam caeca vivunt excusant et interpretantur juvenalis illo „Bacchanalia vivunt.“ Sic etiam Cyprianus De Bono Patientiae: „Qui non loquimur magna, inquit, sed vivimus.“

e. sapientiae animalia] Sic libro De Anima cap. 1. philosophum appellat gloriæ animal. De loco cf. Cyprian. de

Bono Patient. „Hanc sectari philosophi profitentur, sed tam illis patientia falsa est quam et falsa sapientia. Unde enim vel sapiens esse vel patiens possit qui nec sapientiam nec patientiam dei novit?“

f. subsignant] h. e. subscribant, favent, probant. Cf. Adv. Marcion. I, 7 „In rebus est, si velitis, illi obsequium subsignare.“ Ad Uxor. I, 5 „Nihil videtur apud deum subsignatae necessitas est quam perseverare.“

g. aemulationibus] Cf. adnot. ad De Fuga in Perseu. cap. 2.

h. illam in adfectione virtutis unanimiter student.] Facile est rescribere: „nam — student.“

³²res in saecularibus artibus ³³volutatur? Sed ³⁴viderint illi quos mox sapientiae suae cum saeculo destructae ac ³⁵dedecorateae pudebit.

Nobis exerpendae patientiae auctoritatem non ¹adfectatio humana ²caninae ³aequanimitatis stupore formata, sed ⁴vivae ac caelestis disciplinae divina dispositio ⁵delegat, ⁶deum ipsum ostendens patientiae exemplum ⁷iam primum, ⁸qui florem ⁹lucis huius super iustos et iniustos aequaliter spargit, ¹⁰qui temporum officia, elementorum servitia, totius geniturae tributa ¹¹dignis simul et indignis ¹²patitur occurrere, sustinens ingratissimas nationes, ludibria artium et opera manuum ¹³suarum adorantes, ¹⁴nomen cum familia ipsius persequentes, luxuriam, avaritiam, iniquitatem, malignitatem ¹⁵quotidie ¹⁶insolescentem, ut sua ¹⁷sibi patientia detrahat. Plures enim dominum idcirco non credunt, quia saeculo ¹⁸iratum tamdiu nesciunt.

32. res sit in A. m. sec. 33. volvitur Laurent. volunti AqB. 34. viderit AqB. 35. decoratae AqB.

Cap. II. 1. affectio b. affectatam Laurent. 2. caninae Cabcd. Magliabech. carne Laurent. et animae AB. 3. equanimitati A. equanimitas A. m. sec. 4. vivae ac ed. Laurent. Vaticani tres, Latinus. viva ac Cab. Magliab. nunc a te B. 5. delegat abcd. diligit ABC. Magliab. Laurent. dirigit Cmg. 6. deum ipsum deum B. Laurent. 7. qui florem Cabcd. Magliab. Laurent. quae florem AB. qui rorem d., cum Fulvio Ursino. 8. luci h. Aq. 9. quae A. Laurent. 10. patitur occurrere AB. Laurent. patitur occurrere Ca. Magliab. patitur simul occurrere b. patitur simul occurrere ed. (Vaticani tres). 11. suorum AB. 12. nomen cum familia ABCd. Laurent. Vaticani tres, et Hirsaugiensis liber m. sec. nomen, familiam Cab. Magliab. Hirsaug. Paterniac., et liber quem Salmassius inaspexit, ut testatur in Adnot. ad Tertull. De Pallio p. 131. (ed. LB. 1656.). omnem familiam aut nomen ac familiam Rhenanus. 13. cottidie Ca., constanter. 14. insolescentem d., cum Fulvio Ursino. 15. sibi Cabcd. Magliab. eis AB. Laurent. ei A. m. sec. 16. iratum tamdiu nesciunt Cabcd. Magliab. reatum tamdiu nescivit AB. Laurent.

Cap. II. a. caninae] h. e. Cynicae. Cf. Cypr. de Bono Patientiae: „Nam si sapiens ille est qui est humilis et mitis, philosophos autem nec humiles esse videmus nec mites, sed sibi multum placentes, et hoc ipso quod sibi placeant deo displicentes, apparet illic non veram esse patientiam, ubi sit inoleus affectatae libertatis audacia et exerti ac seminandi pectoris inverecunda iactantia.“

b. deum ipsum ostendens patientiae exemplum] Cyprian. l. l. „Quasi servi et cultores dei patientiam, quam magisteris caelestibus discimus, obsequiis spiritualibus praebemus. Est enim nobis cum deo virtus ista communis. Inde patientia incipit, inde claritas eius et dignitas caput sumit. Origo et magnitudo patientiae deo auctore procedit.“

c. florem lucis] V. quae adnotavi ad Apolog. cap. 11. Cf. Cyprian. l. l. „Super bonos et malos aequaliter facit diem

nesci et lumen solis oboriri, et cum imbribus terram rigat, nemo a beneficiis eius excluditur, quominus iustis similiter et iniustis indiscretas pluvias largiatur“ cett.

d. totius geniturae tributa] Id est conceptum nutritionemque fetus in utero, et partum ipsum animalium omnium, ac non solius hominis. (Rhenanus.) Rhenano adstipulatur Fr. Junius. Aliter Ladv. de La Cerda, qui verba Cypriani: deum iussisse „grandescere copias messium, fructus mitescere vinearum, exuberare pomis arbusta, nemora frondescere, prata florere“ Tertulliani interpretamentum esse indicavit. Recte; nam *genitura* hic est pro natura, vel creatura, non pro nativitate, quae quidem significatione et aliis locis hac voce Tertullianus utitur. Adv. Valent. cap. 14 „Certe nec forma nec facies illa, defectiva scilicet et abortiva *genitura*.“ Adv. Marcion. IV, 23 „O *genitura* incredula, quousque ero apud

Cap. III.

Et haec ¹quidem divinae patientiae species, quasi de longinquo, ²fors ut de supernis ³aestimetur. Quid illa autem, quae inter homines palam in terris quodammodo manu apprehensa est? Nasci ⁴se deus in utero patitur matris ⁵et expectat, et natus ⁶adolescere sustinet, et adactus non ⁷gestit agnoscei, sed contumeliosus insuper aibi est et a serve suo ⁸tingitur; ⁹et temptatoris congressus

Cap. III. 1. quidem om. c. 2. sors A (m. pr.) B. Laurent. 3. aestimatur Laurent. extimatur AB. 4. deus se Magliab. 5. et expectat, et natus Bd. Magliab. expectat, et natus A. Laurent. et expectat, natus Cabcd. 6. adolescere Laurent. 7. gestiet AB. Laurent. Magliab. 8. cingitur AB. ringitur A. m. sec. 9. et temptatoris congressus Cabcd. Magliab. temptatoris egressus Laurent. temptatore egressus AB. a temptatore agressus A. m. sec.

vos? quae sunt verba evangelii Lucae IX, 22., Arnob. Adv. Natl. I, 11 „Morsu animam serpens tollit, maledicam scilicet primordiis rerum, quod tam saeva prodigia genituris spirantibus addiderunt.“

Cap. III. a. fors ut de supernis aestimetur.] Possit enim quispiam obicere: Haec quidem species divinae patientiae, o Tertulliane, quasi de longinquo est, nihil ad nos pertinet, quis dei patientiam possit imitari; et hoc obiciunt: fors ut haec patientia de supernis aestimetur ac perinde nihil ad mortales pertineat. Nam homines qui possint a superna seculari? (La Cerd.)

b. et expectat] Christus se patitur concipi et expectat naturae lege in utero matris dum nascatur et veniat in lucem. Cf. Hieronym. ad Enstochium: „Dei filius pro nostra salute hominis factus est filius, novem mensibus in utero ut nascatur expectat, fastidia sustinet, crucentus egreditur, pannis involvitur, blanditiis delenitur, et ille pugillo mandum includens praesepii continetur angustia.“ Id. adv. Helvidium: „Iunge, si libet, et alia naturae contumelias, novem mensibus uterum insolescentem, fastidia, partum, sanguinem, pannos“ cell. Salvian. de Gubernat. lib. VI. p. 110. ed. Rittersh.: „Propter hoc humanae natiuitatis veroeandiam subit et contumeliosa terreni ortus principia suscepit. Propter hoc in praesepio iacuit“ cell. Idem adv. Avaritiam p. 210. ed. Riworth.: „terram ac latum, immo exiguum terrae ac leti partem suscepit rerum universarum dominus, terrae adiit, ex carne peperit et in carne processit, humilitas usque ad humani exordii pudorem et pannorum inlucem et praesepii vilitatem“ cell. Volustanus in Epist. ad Augustinum: „Intra corpusculum vagientis

infantiae latet, cui parva putatur universitas, pater praeripit annos, adolescit, iuventute solidatur.“ Etiam Cyprianus haec copiose explicat.

c. contumeliosus insuper aibi est] Facie per deformitatem obnoxia probis et coarctata. Sic lib. de Pallio [cap. 4.] oris contumeliosus dixit pro deformitate vultus, et lib. adv. Iudeos [cap. 14.]: „ne aspectus quidem honestus“, et lib. III. adv. Marcion. [cap. 17.]: „Quodcumque illud corpusculum sit, quoniam habitum et quoniam conspectum fuit, a ingloriae, si ignobilis, si inhonorabilis, meus erit Christus: talis enim habitus et ad aspectum adstantiatur.“ Nempe haec apud Essiam verba „Viditque eum, et non habebat speciem neque decorem“ Tertulliano persuasere Christum indecora facie natum, ita ut praedeformitate factus ad contumelias videretur, ideoque ait ipsum sibi suae contumeliosum. Et lib. de Carne Christi [cap. 9.]: „Adeo nec humanae honestatis corpus fuit. Tacentibus apud nos quoque prophetis de ignobili aspectu eius, ipse passionibus, ipsaeque contumelias loquuntur: passionibus quidem humanam carnem, contumelias vero inhonestam. Aut si esset aliquis ungue summo perstringere corpus novum? spatulentibus contumelias faciem, nisi merentem?“ Qui servili supplicio cruciandus pro nobis teneret, formam quoque servi suscepit non eldos dñi reprobos. Origenes lib. VI. contra Celsam: „ἀπολογούμενος τοὺν γυμναστικὸν τὰ περὶ τοῦ θανάτου γυμναστικὸν τοῦ ἱεροῦ σώματος“ cell. Augustinus in Psalm. XLIII: „Ut homo, non habebat speciem neque decorem, sed speciosus forma ex eo quod est pater filius hominum.“ Et Psalm. CXVIII: „Et ipse sponsus non carne, sed virtute formosus.“ Psalm. CXXVII: „Sponsus est

solis verbis repellit, "cum de domino fit magister docens "hominem "evadere mortem, absolutam scilicet "veniam offensae patientiae eruditus. Non contendit^d, non reclamavit, nec quisquam in plateis vocem eius audivit; arundinem quassatam non fregit, "lumen fumigans non "restituit. Nec enim mentitus fuerat propheta, immo ipsius dei contestatio, spiritum suum "in filio cum tota patientia "collocantis. Nullum volentem sibi adhaerere non "suscipit, nullius mensam tectumve despexit, "atquin ipse lavandis discipulorum pedibus ministravit; non peccatores, non publicanos aspernatus

10. Tam *Latinius*. eum *Laurent*. 11. homines *A. Laurent*. 12. evadere mortem, absolutam scilicet *Divionensis liber*. evadere mortem absolutam scilicet *Magliab*. evadere mortem, absolute scilicet *Cab*. evadere mortem, ob salutem scilicet *c. Vaticani tres, liber Pitheci*. evadere ob salutem scilicet *Laurent*. evadere ad salutem, scilicet *d*. evadere mortem, ad solitae scilicet *Fulv. Ursinus*. 13. veniam offensae patientiae *Cab. Divionensis liber et liber Pitheci et Magliab*. venire offensae patientia *ABc. Laurent. Vaticani tres*. 14. lumen *B. Laurent*. 15. restituit *Aq*. 16. in filium cum patientia tota *Magliab*. 17. collocantur *B*. collocantur *Laurent*. 18. suscipit *AB*. 19. atquin *ABCab*. (*Vaticani tres*) *Pitheci liber, Laurent. et Magliab*. aquam *d*, ex coniectura *Fulvii Ursini*.

ille quo nihil est pulchrius; qui quasi foedus apparuit inter manus persequendum, de quo paulo, ante Esaias dicebat: Et vidimus eum, et non habebat speciem neque decorem. Ergo sponsus noster foedus est? Absit. Quomodo enim illum virgines amarent? quae in terra maritos non quaesiverunt. Ergo persequentibus foedus apparuit: et nisi eum foedum putarent, non insilirent, non flagellis caederent, non spinis coronarent, non sputis inonestarent. Sed quia foedus illis apparebat, fecerunt illi ista. Non enim habebant oculos unde Christus pulcher videretur" cett. Denique Septimius noster lib. III. adv. Marcionem Davidicum illud "Speciosa forma prae filiis hominum" explicans ait: "Nam etsi tempestivus decore apud David supra filios hominum, sed in allegorico illo statu gratiae spiritalis, cum accingitur enssem sermonis, qui vere species et decore et gloriae ipsius est. Ceterum habita in corporali apud eundem prophetam, Vermis etiam et non homo; ignorantia hominis et nullificamen populi." Virum eximiae pietatis et doctrinae Iacobum Sirmondum audiavi narrentem se vidisse numisma vetus aereum, cunsum, ut ipse arbitrabatur, sub Constantino. Sculptura faciem exhibebat deformem et horridam, et in altera parte templum cum inscriptione ANACTACIC, quae vix aliam indicare videtur quam Christam, qui templum, hoc est corpus suum, morte

destructum ac dissolutum tertia die restituit vita resumpta. Itaque haec mediocriter aberrant qui vultum Christi esse aiunt quem Fulvius Ursinus T. Quinctio Flaminio tribuit Imago. Illust. 126. Quae de re est cap. 1. lib. I. Variar. Lectt. Jani Rutgersii. Ad dominici vultus tristitiam pertinere videtur quod apud Iohannem Iudaei aetatem Christi quasi ad quinquagesimum annum vergentem denotant. In facie nimirum indecora confusus ipsa deformitate lineamentis multo plures quam haberet annos computabant. (Rigaltius.) Haec docet Rigaltius, ut solet. Franc. Iunius contumeliam Christi quaesiverat in fabrilis, ut est apud Marcum, ministerio, iure explosus a Ludovico de La Cerda qui interpretamentum suum repetiit ex verbis Hieronymi ad Eustoch. "Taceo, quod usque ad triginta annos ignobilis, parentum paupertate contentus est." Mihi quidem, qualem contumeliam significet Tertullianus, indicare videntur quae sequuntur verba "et a servo suo tingitur."

d. Non contendit] Vulgata distinctio est repellit. Cum de domino sit magister — — eruditus, non contendit cett. Cf. etiam Cyprian. l. l. "Cum diabolo tempestante congredi et inimicum tantum vicisse contentus nihil ultra verba sonatur." Idem "Dominus baptizator a servo et remissam peccatorum daturus ipse non dedignatur lavacro regenerationis corpus abluere."

est, non illi ²⁰saltem civitati, quae cum recipere ²¹noluerat, iratus est, cum etiam discipuli tam contumelioso oppido caelestes ignes ²²repraesentari voluissent; ingratos curavit, insidiatoribus ²³cessit. Parum hoc, si non etiam preditorem suum secum habuit, nec constanter denotavit^a. Cum vero traditur, cum ²⁴adducitur, ut pecus ad victimam (sic enim non magis aperit os quam agnus sub ²⁵tondentis potestate), ille, cui legiones angelorum, si ²⁶voluisset, uno dicto de caelis affuissent, ne unius quidem ²⁷discentis^f ²⁸gladium ultorem probavit. Patientia domini in Malcho ²⁹vulnerata est. Itaque ³⁰et gladii opera maledixit in ³¹posterum, et sanitatis restitutione ei, quem non ipse vexaverat, satisfacit, ³²per patientiam, misericordiae matrem. Taceo quod figitur; in hoc enim ³³venerat. ³⁴Numquid tamen ³⁵subeundae morti etiam contumeliis opus fuerat? Sed saginari voluptate ³⁶patientiae discessurus volebat. Despuitur, ³⁷verberatur, deridetur, foedis vestitur^g, foedioribus coronatur. ³⁸Mira aequanimitatis fides. Qui in hominis figura^h proposuerat latere, nihil de impatientia hominis imitatus est. ³⁹Hinc vel maxime Pharisei dominum agnoscere debuistis; patientiam huiusmodi nemo hominum perpetraret. Talia tantaque documenta, quorum magnitudo penes nationes quidem ⁴⁰detrectatio fidei est, penes nos vero ratio ⁴¹et structio, satis ⁴²aperte non sermonibus modo in praeci-

20. saltim ABC. Magliab. Laurent. 21. noluerit AB. 22. repraesentare AB. Laurent. 23. gessit Ap. 24. adduci B. 25. tondeute AB. 26. voluissent Magliab. 27. distenta AB. eductis C., ex libro Paterniacensi. discentis est in abcd. Hirsau. Laurent. Magliab. aliisque. 28. gladium in ultorem bc. 29. vulnerato AB. 30. et om. AB. 31. postostorum Ap. 32. Pro patientiam C. 33. venerit AB. 34. Umquem tamen AB. Nam quod tamen Laurent. 35. subeundae Babcd. Magliab. Laurent. subiendae A. Vaticani tres. subigendae amg. 36. pretem discessurus Laurent. patientiae discessum AB. 37. flagellatur Magliab. In deridetur in B. est deriditur. 38. Mira (mirra A.) aequanimitas AB. Laurent. Magliab. 39. hanc (hine A.) maxime AB. 40. detrectatio (detractatio B.) fidei est ABCbcd. Magliab. detractatio est fidel Laurent. rectrectatio fidei est Semlerus edidit. 41. et structio Cabcd. Magliab. et instructio AB. Laurent. 42. apertu AB. Laurent.

a. nec constanter denotavit.] Cyprianus l. l. „Nec mirandum quod circa obediens talis extiterit qui Iudam potuit usque ad extremam longa patientia sustinere, cibum cum inimico sumere, hostem domesticum scire, nec palam ostendere.“

f. discentis] h. e. discipuli. De Praescript. Haeret. cap. 3 „Nonne ab ipso domino quidam discentium scandalizati devertierunt?“ Ibid. cap. 20 „ipse pronuntiabat, sive populo palam, sive discentibus seorsum.“ Ibid. cap. 22 „nec dum spiritum possint agnoscere discen-

tibus missam.“ De Spectac. cap. 30 „quem clam discentes surripuerunt.“ De Baptismo cap. 12 „qui tunc utique discentibus dari non poterat.“ Cyprian. Epist. 68 „Surrexit Petrus in medio discentium.“ Cf. Tertull. De Paenit. cap. 6 „Itaque, audientes, optare intinctionem non praesumere oportet.“

g. foedis vestitur] De Spectac. cap. 23 „qui muliebribus vestitur.“ Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 17.

h. figura] Facile esset corrigere „Qui in hominis sibi figura proposuerat latere“ sqq.

piendo, sed etiam passionibus ³³domini in sustinendo probant ⁴⁴his quibus credere datum est, patientiam dei esse ⁴⁵naturam, effectum et praestantiam ⁴⁶ingenitae cuiusdam proprietatis¹.

Igitur si probos quosque servos et bonae mentis pro ingenio Cap. IV. dominico conversari videmus (siquidem artificium ¹promerendi obsequium est, ²obsequii vero disciplina morigera subiectio est), quanto magis nos ³secundum dominum moratos⁴ inveniri oportet, servos scilicet dei vivi, cuius iudicium in suos non in compede aut pileo vertitur, sed in aeternitate aut poenae aut salutis? Cui severitati declinandae vel liberalitati invitandae tanta obsequii diligentia opus est quanta sunt ipsa quae aut severitas comminatur aut liberalitas pollicetur. Et tamen nos non de ⁴hominibus modo servitute ⁵subnixis⁶ vel quolibet alio iure debitoribus obsequii, verum etiam de pecudibus, etiam de bestiis obedientiam exprimimus, intellegentes usibus nostris ⁶eas a domino provisas ⁷traditasque. Meliora ergo nobis erunt ⁷in obsequii disciplina quae nobis deus ⁸subdit? Agnoscunt denique⁹, quae obediunt. Nos, cui soli subditi sumus, domino scilicet, auscultare dubitamus? ⁹At quam iniustum est, quam etiam ingratum, quod per alterius indulgentiam de aliis ¹⁰consequaris, idem illi per ¹¹quem consequeris de temet-

43. domini in sustinendo *Fr. Iunius.* domini (domino *Laurent.*) sustinendo (sustinendo *Magliab.*) *ABCabc.* in sustinendo *d.* 44. hii A. hi *B. Laurent.* 45. naturam, effectum *d.* naturam effectam *ABCabc. Laurent. Magliab.* Possis etiam respondere patientiam dei dei esse natura effectam *cell.* 46. ingente *Magliab.*

Cap. IV. 1. promerendae *Laurent.* 2. obsequi *B.* 3. secundum dominum moratos *ebd.* secundum moratos *C. Magliab.* secundum morigeratos *AB.* quam seculum morigeratos *A. m. sec.* secundum morigeros *Vaticani tres.* 4. hominis *A. m. sec.* 5. sub viris *A. Laurent.* subnexus *los. Scaliger.* 6. eas om. *c.* 7. tractasque *AB. Laurent.* 7b. in om. *Magliab.* 8. subdidit *A. m. sec.* 9. Ac *Magliab.* ut *A.* uti *B.* 10. consequatur *Laurent.* 11. quem consequaris *Magliab.* quam consequetur *Laurent.*

i. ingenitae cuiusdam proprietatis.] Nam, ut ait Augustinus, etiam infirmitas dei fuit ex potestate, lib. XXIV, cap. 9. de Civ. Dei. (Rigalt.) De patientia Christi cf. etiam Cyprian. l. I. „Et quia ad hoc descendisse se dixerat, ut voluntatem patris faceret, inter cetera admirabilia virtutum suarum, quibus indicia divinae maiestatis expressit, paternam quoque patientiam tolerantiae tenore servavit.“

Cap. IV. a. secundum dominum moratos] Vocabulum dominum non agnoscant libri veteres. Absorpserat antecedens vocabulum, cum per brevituram esset scriptum *dmn.*

b. servitute subnixis] Interpretantur vulgo „servituti subiectis“, et sane huic

TEXTULIANI OPP. ED. OENLER. Tom. I.

explicationi favere quodammodo videtur Onomasticou Vet. ap. Vulcan. col. 146: „Subnitor, ὑπόκειμαι.“ Sed subnixus est instructus, praeditus, et sic usurpatur saepius apud Ictos, ut fr. 1. §. 1. de vac. et excus. 50, 5: „Quem scit perpetua vacatione subnixum.“ et fr. 1. §. 5. de lib. exhib. 43, 30: „Concordans matrimonium, forte et liberis subnixum.“ Cf. Dirksen Manuale s. v. p. 919. Cyprian. de Zelo et Livore p. 222. ed. Oxon. „Ille (Lucifer) dudum angelica maiestate subnixus, ille deo acceptus et cerus — in zelum malevole livore prorupit.“ Gloss. Vet. in Ang. Maii Auct. Class. tom. VI, p. 546: „Subnixus, circumdatus, vel humilis.“

c. denique] h. e. adeo, igitur, proinde. Cf. Apolog. cap. 42.

ipso non rependere! ¹²Nec pluribus de obsequii exhibitione debita a nobis domino deo. Satis enim agnitio dei quid sibi incumbat intellegit. ¹³Ne tamen ut ¹⁴extraneum de obsequio videamur ¹⁵interiecisse, ipsum quoque obsequium de patientia trahitur. Numquam impatiens obsequitur ¹⁶aut patiens ¹⁷quis non oblectatur^d. Quam ergo dominus omnium bonorum et demonstrator et ¹⁸acceptor deus in semetipso circumtulit, quis de bono eius ¹⁹late retractet^e? Cui item dubium ²⁰sit omne bonum, quia ad deum pertineat, pertinentibus ad deum ²¹tota mente sectandum? Per quae in expedito^f et quasi in praescriptionis compendio ²²et commendatio et exhortatio de patientia ²³constituta est.

Cap. V.

Veruntamen ¹procedere disputationem de necessariis fidei non est otiosum, quia nec ²infructuosum. Loquacitas in aedificatione nulla ³turpis, si quando turpis. Itaque ⁴si de aliquo bono sermo est, res postulat ⁵contrarium quoque boni recensere^a. Quid enim sectandum sit, magis ⁶illuminabis, si quod vitandum sit proinde ⁷digresseris. Consideremus igitur de impatientia, an sicut patientia ⁸in deo^b, ita adversaria eius in adversario nostro nata atque com-

12. Nec obsequii exhibitione non debite a vobis (debita nobis A. m. sec. debite a vobis B) domino deo gratias non agere. Satis AB. Nec dum plurima obsequii exhibitione debite a nobis domino deo gratias non agere. Satis Laurentianus, cuius libri scripturae variantes in sequentibus non amplius adnotabuntur. 13. nec AB. 14. extraneo A. m. sec. 15. interiisse AB. disseruisse A. m. sec. 16. at patientia A. m. sec. 17. quis non oblectatur ABC. Magliab. quis oblectatur abcd. 18. acceptator d. 19. late retractet Cd. Magliab. latere tractet AB. Vaticani tres. latere retractet abc. 20. si AB. 21. sit tota A. m. sec. 22. et commendatio et exhortatio om. d. 23. constituta est A (m. sec.) abc. constitutum est ABCd. Magliab.

Cap. V. 1. procedere Ios. Scaliger. 2. infructuosa A. m. sec. 3. turpe Acp. 4. si om. AB. Magliab. 5. in contrarium AB. 6. illuminabit Magliab. 7. digresseris. Consideramus A. digressero. consideramus B. Pro proinde Cmg. habet proinde. 8. video in deo A (m. pr.) B.

d. oblectatur.] sc. obsequio. Editorum scriptura satis commoda oblectatur non armatur scriptis libris.

e. de bono eius satis unquam dixerit? Quis de bono eius satis unquam dixerit? Retractare apud Tertullianum est tractare, disputare, disserere. (Rigalt.) Cf. Apolog. cap. 5 „Ut de origine aliquid retractemus eiusmodi legum“ cett. Ibid. cap. 25 „ut nihil iam ad hanc causam sit retractandum.“ Ad Nat. I, 8 „Sed animum hoc erit de vanitatibus vstrarum fabularum non otiose nobis retractandum“ cett. Ibid. II, 1 „Triplici enim genere deorum censum dislinxit: animum esse physicum, quod philosophi retractant“ cett., et paulo post: „Porro divinitas, si veram retractet, ea definitione est“ cett.

Cf. Apolog. cap. 11 „Sed ut omittam huius indignitatis retractatum“ cett.

f. in expedito] Phrasis Ictorum in expedito esse. Hinc illud Ulpiani l. si dubitet ff. de fideiuss. [fr. 10. pr. de fideiussor. 46, 1.] „cum numeratio totius debiti non sit in expedito.“ [Cf. fr. 67. §. 5. de legat. II (31)] Similiter et illud „in praescriptionis compendio.“ (Rigalt.)

Cap. V. a. contrarium quoque boni recensere.] Cyprian. de Bono Patient. „Atque ut magis, fratres dilectissimi, patientiae bonum luceat, quid mali e contrario impatientia importet consideremus.“

b. sicut patientia in deo] Cyprian. l. l. „Nam ut patientia bonum Christi est, sic contra impatientia diaboli malum.“

perta sit, ut ex isto appareat ⁹quam principaliter fidei adversetur. Nam quod ab aemulo dei conceptum est, utique non est amicum dei rebus. ¹⁰Eadem discordia est rerum quae et auctorum. Porro cum deus optimus, diabolus e contrario pessimus, ipsa sui diversitate testantur neutrum alteri ¹¹facere, ut nobis non magis a malo aliquid boni quam a bono aliquid mali ¹²editum videri possit. Igitur natales impatientiae in ipso diabolo deprehendo, iam tunc ¹³cum dominum deum universa opera, quae fecisset, imagini suae, id est homini, subiecisse impatienter tulit. Nec enim doluisset, si sustinuisset, ¹⁴nec invidisset homini, ¹⁵si non doluisset. Adeo ¹⁶decepit eum, quia inviderat; inviderat autem, quia doluerat; doluerat, quia patienter ¹⁷utique non tulerat. Quid primum fuerit ille angelus perditionis, malus an ¹⁸impatientis, contemno quaerere, palam cum sit ¹⁹aut impatientiam cum malitia aut malitiam ab impatientia auspiciatam deinde inter se conspirasse et individuas in uno patris sinu adolevisse. At enim quam primus ²⁰senserat, ²¹per quam primus delinquere intraverat, ²²de suo experimento quid ad peccandum ²³adiutaret ²⁴instructus eandem impingendo ²⁵in crimen homini advocavit. Conventa statim ²⁶illi mulier, non temere dixerim^d, per colloquium ²⁷ipsum eius afflata est spiritu impatientia infecto. Usque adeo ²⁸numquam omnino pecasset, si ²⁹divino interdicto patientiam ³⁰perservasset. ³¹Quid? quod non sustinuit sola ³²conventa, sed

9. quoniam AB. 10. Earum AB. Magliab. 11. favere Fulv. Ursinus. 12. editum *ambgd.* dictum *ABCa.* Magliab. ductum A. m. sec. 13. eum A (m. pr.) B. enim A. m. sec. 14. nec enim invidisset AB. Magliab. 15. si doluisset A (m. pr.) B. nisi doluisset A. m. sec. 16. cepit Rhenanus. 17. utique om. Magliab. 18. patientis AB. 19. aut impatientiam cum A. m. sec. et Magliab. aut impatientiam a Rhenanus. an impatientiam cum A. m. pr. impatientiam cum BCabed. 20. scripserat AB. sorpserat A. m. sec. 21. per quam primus (primum B. m. pr.) delinquere intraverat (intraverit AB. Magliab. Gorziens. Paterniac.) AB. Pithoei liber, Magliab. Gorziens. Paterniac. per quam delinquere intraverit ab., sed Rhenanus voluit per quam primus delinquere intraverit edi. per quam delinquere intraverat ed., Fulv. Ursinus. per quam primus deliquerat C., ex Hirsaugiensi, ni fallor. 22. de experimento suo quod B. 23. adiutaret Cabcd. Magliab. adjuvaret (adinvere B.) AB. Vaticani tres. 24. instructus d. Magliab., Fulv. Ursinus. structus ABCabc. 25. inermem homini AB. inermi homini A. m. sec. 26. illo illi AB. 27. ipsa AB. 28. ut nunquam liber Pithoei, Fulv. Ursinus. 29. in divino C. (sed abest in in ed. repetita anni MDXXVIII.), prob. Fr. Junio. In Magliab. absunt verba si divino — perseverasset. Pro divino interdicto in AB. est domino intellecto. 30. perservasset Bcd. Vaticani tres. praeservasset ACab. perseverasset Salmasius ad Terull. De Pallio p. 291. ed. LB. 1656. 31. Quin quod Rhenanus. Quod quod A. Quod B. 32. est venta AB.

c. delinquere intraverat] h. e. delinquere adgressus erat, vel delicti tamquam possessionem intraverat, delictum sibi mancipaverat. Manceps enim erroris passim diabolus appellatur, ut Ad Natt. I, 9. Ceterum malum scribere „et per quam pr. del. intraverat.“

d. non temere dixerim] Nihil dixero

temerarium, immo certissimum et indubitatum, mulierem, ut conventa est a diabolo, per colloquium ipsum fuisse afflatam spiritu eius affecto impatientia. (La Cerdas.)

e. perservasset.] Facile est cum Salmasio rescribere perseverasset, sed scriptura genuina est. Sic Ad Uxor. I, 1

apud ³³Adam nondum maritum, nondum aures sibi debentem¹, impatiens etiam tacendi est, ³⁴ac traducem² illum eius, quod a malo hauserat, ³⁵facit. Perit igitur et alius homo per impatientiam alterius; perit mox et ipse per impatientiam suam utrobique commissam et circa dei praemonitionem et circa diaboli ³⁶circumscriptionem³, illam servare, hanc refutare non sustinens. Hinc prima iudicii, unde delicti origo; hinc ³⁷deus irasci exorsus, unde offendere homo inductus. Inde in deo prima patientia, unde indignatio prima, ³⁸qui tunc maledictione sola contentus ab animadversionis impetu in diabolo temperavit. Aut quod crimen ante istud impatientiae admissum homini imputatur? Innocens erat et deo ³⁹de proximo amicus et paradisi colonus. ⁴⁰At ubi semel ⁴¹succidit impatientiae⁴, ⁴²desivit deo sapere, desivit caelestia sustinere posse. Exinde homo terrae datus et ab oculis dei eiectus facile usurpavit ab impatientia coepit⁵ in omne quod deum ⁴³offenderet. Nam statim illa ⁴⁴semine diaboli concepta malitiae fecunditate ⁴⁵iram filium

33. adamandum maritum AB. 34. ac traducem illum d., *Latinius*. adtraducem illum *Rigaltius*. ad traducem illum *Cabc. Magliab.* ad traducere ad illum (ad virum *corresit m. sec.*) A. ad traducem ad illum B. 35. facit *delet Fulv. Ursinus*. 36. circumspectionem A. circumventionem A. *m. sec.* circumspectionem *Aph.* 36 b. deus om. AB. 37. qua AB. 38. de om. *Magliab.* 39. Aut ubi semel s. At ubi C. 40. succubuit AB. *Vaticani apud Pamelium*. 41. desinit deo sapere, desinit ABC. *Sed ed. Rhenani a. MDXXVIII. iam correctum habet desivit — desinit.* 42. effundet A (m. pr.) B. 43. semina AB. 44. irae AB. mira *Fr. Iunius*. Pro fecunditate A. *m. pr.* habet *fermiditate*, B. *fermeditate*.

„Nec me putes propter carnis tuae integritatem *perservandam* de contumeliae dolore suspectum insinulare“ cett. Ita enim, non *reservandam*, praebet liber Agobardi, et inde editio Rigaltii. Perseverare Tertullianus transitivo utitur De Pall. cap. 4. Apolog. cap. 9., alibi.

f. nondum aures sibi debentem] Quia scilicet *παρθεῖνος ἔβα ἐν παραδείσῳ*, ait Gregorius Thaumaturgus Orat. I. de de Annuntiata. (La Cerda.) Alludit ad coniugum inter ipsos debita, quae bona fide exsolvi etiam apostolus voluit, ita ut aures debeat coniux coniugi appellanti poscentique. (Rigolt.)

g. ac traducem] In antiquis exemplaribus legitur *ad traducem illum*. Quod etsi vitio non caret, tamen ostendit quid sincerum haberi debeat: *adtraducem illum eius quod a Malo hauserat facit*. Evam, inquit, solam convenerat Satanas, solam adflaverat spiritu impatientia infecto. At illa impatiens etiam tacendi pravam Satanae suggestionem transfudit in suum Adam. Itaque ipsa fuit peccati tradax in Adam, exindeque fecit

illum eiusdem peccati adtraducem, hoc est administrum et collegam traducendo in communem prosapiam peccato. (Rigalt.) Rigaltii scripturae *adtraducem* (avebam et ipse olim; cf. adnot. ad De Idol. cap. 16. Nunc malo *ac traducem*. Eva fecit Adam impatientiae traducem in totum posterum genus hominum. De voce *tradux* cf. adnot. ad Apolog. cap. 7.

h. circumscriptionem] Adv. Marcion. II, 7 „dum ipsum *circumscriptionem* colubrum a congressu feminae arceat.“ Apolog. cap. 7 „sicut institutionibus pravis *circumscripla*.“ Ibid. cap. 22 „et *circumscriptis* hominum mentibus commendat.“ Adde Gloss. Vet. in Ang. Maii Auctt. Class. tom. VI, p. 515 „Circumscriptionis, callidae, subtiles.“

i. succidit impatientiae] Cf. adnot. ad De Corona cap. 6.

k. facile usurpavit ab impatientia coepit] Usurpant proprie ad quos ius possessionis spectat. Sic impatientia relictam possidens hominem facile ad quavis traxit quod deum offenderet. (Athen.)

procreavit, editum suis artibus ⁴⁵erudivit. ⁴⁶Quod enim ipsum Adam et Evam morti ⁴⁷immerserat, docuit et filium ab homicidio incipere. Frustra ⁴⁸istud impatientiae adscripserim, ⁴⁹si Cain¹ ille primus homicida et primus fratricida oblationes suas ⁵⁰a domino recusatas aequanimiter nec impatienter tulit, ⁵¹si iratus fratri suo non est, si neminem denique interemit. Cum ergo nec occidere potuerit nisi iratus, nec irasci nisi impatiens, demonstrat quod per iram ⁵²gessit ad eam referendum a qua ira suggesta est ⁵³per haec impatientiae tunc infantis quodammodo incunabula. Ceterum quanta mox incrementa? Nec mirum. ⁵⁴Si prima deliquit, consequens est, ut, quia prima, idcirco et sola sit matrix² in omne delictum, ⁵⁵diffundens de suo fonte varias ⁵⁶criminum venas. De homicidio quidem dictum est. Sed ira editum a primordio etiam quascunque ⁵⁷postmodum causas sibi invenit ⁵⁸ad impatientiam ut ad originem sui ⁵⁹confert. Sive enim quis inimicitias sive praedae gratia id scelus conficit, prius est ut aut odii aut avaritiae fiat impatiens. Quicquid compellit, sine impatientia sui non est ut perfici possit. ⁶⁰Quis adulterium sine libidinis impatientia subiit? Quod et si pretio in feminis cogitur venditio illa pudicitiae, utique ⁶¹impatientia contemnendi lucri ⁶²ordinatur. Haec ut principalia penes dominum delicta. Nam ut compendio dictum sit, omne peccatum impatientiae adscribendum. Malum impatientia est ⁶³boni. Nemo impudicus non impatiens pudicitiae, et improbus ⁶⁴probitatis, et impius ⁶⁵pie-

45. erudit A. Magliab. erudiit reliqui. 46. Quid enim *Latinus*. 47. immiserat AB. 48. illud *Aq.* 49. si eam (iam A. m. sec.) ille AB. 50. ad dominum ABC. 51. si om. ab. 52. gessit *Babed. Magliab.* cessit AC. 53. per haec (hanc *Magliab.*) impatientiae (impatientia est B. *Hirsaug.* impatientiae est A.) tunc *ABCab. Magliab. Gorsiens. Hirsaug.* Et haec impatientiae tunc A. m. sec. *Rhenanus.* Et haec quidem impatientiae d., *Fulv. Ursinus.* 54. Si AC. *Magliab.* Nam si *Babed.* 55. diffundens A. 56. terminum A (m. pr.) B. 57. postmodum *ABCa. Magliab.* postea *bcd.* 58. ab impatientia *Magliab.* 59. conferret AB. 61. Caius AB. 62. patientia AB. 63. ordinatur (orditur *Aq. m. sec.*). Nec AB. 64. bonum AB. 65. probitate AB. 66. pietate AB.

1. si Cain] Cyprian. l. i. „Et ut fratrem Cain perimeret, sacrificii eius et muneris impatiens fuit.“

m. matrix] Apolog. cap. 21 „Manet integra et indefecta materiae matrix, etsi plures inde traduces qualitatis mutueris.“ Adv. Iud. cap. 2 „Primordialis lex est enim data Adae et Evae in paradiso, quasi matrix omnium praeceptorum dei.“ Adv. Hermog. cap. 16 „materia etiam boni matrix.“ De Resurr. cap. 6 „ex quo aurum, longe alia materia, splendidior atque nobilior de obsoletiore matrice.“ Adv. Marcion. II, 16 „ipsamque matricem earum bonitatem.“ Ibid. IV, 35

„ut scirent Hierosolymis esse — et matricem religionis.“ De Praescript. Haeret. cap. 21 „quae cum illis ecclesiis apostolicis matricibus et originalibus fidei conspiret.“

n. varias criminum venas.] Eodem Cyprianus, sed de patientia contraria virtute: „Late patet patientiae virtus, et ubertas eius et largitas de unius quidem nominis fonte proficiscitur, sed exundantibus venis per multa gloriarum itinera defenditur.“

o. ordinatur.] h. e. disponit, administrat, gubernat.

tatis, et inquietus ⁶⁷quietis. Ut malus unusquisque fiat, bonus perseverare non poterit. Talis igitur ⁶⁸excetra delictorum cur non dominum offendat improbatorem malorum? ⁶⁹An non ipsum quoque Israël per impatientiam semper in deum deliquisse manifestum est? Exinde cum oblitus brachii caelestis, quo ⁷⁰Aegyptiis afflictationibus fuerat extractus, de Aaron ⁷¹deos sibi duces postulat, ⁷²cum in idolum auri sui ⁷³collationes defundit; tam necessarias enim Moysis cum domino ⁷⁴congregientis ⁷⁵impatienter exceperat moras^p. Post ⁷⁶mannae escatilem pluviam, post petrae aquatilem ⁷⁷sequelam desperant de domino, ⁷⁸tridui sitim non sustinendo. Nam ⁷⁹haec quoque illis impatientia a domino exprobratur. Ac ⁸⁰ne singula pervagemur, nunquam non per impatientiam delinquendo perierunt. Quomodo autem ⁸¹manus prophetis intulerunt^q, ⁸²nisi per impatientiam audiendi? domino autem ⁸³ipsi, per impatientiam ⁸⁴etiam videndi^r. Quodsi patientiam inissent, liberarentur^s.

Cap. VI.

Ipsa adeo est quae fidem ¹et subsequitur et antecedit. Denique Abraham deo credidit et iustitiae deputatus ab ²illo est^a; sed fidem

67. quietate AB. 68. excetra amgbcd. exhedra a. exedra C. Magliabechianus. etiam AB. 69. Unde non ipsum quoque A. An non quoque Magliab. 70. ab egyptiis A. m. sec. 71. deos sibi AB. Magliab. sibi deos reliqui. 72. cum in dolum A (m. pr.) B. 73. collationes A. m. pr. Manus secunda correxit collatione et superscripsit collatione. 74. egredientes (egressiones A. m. sec.) AB. 75. impatienter exceperat. Post AB. liber Pithoei. patienter exceperat. Post Magliab., in quo quae sequuntur verba mannae escatilem — — impatientiam audiendi non comparant. 76. manna B. Valicani tres. 77. sequellam A. 78. sedui A. m. pr. sedui B. sed diu A. m. sec. 79. hoc B. 80. nec AB. 81. manus prophetis ABd. prophetis manus Cab. 82. non per B. 83. ipso B. Magliab. 84. et B.

Cap. VI. 1. et om. Magliab. 2. isto c. Pro deputatus Fr. Iunius maluit deputatum.

p. exceperat moras.] Postremum istud vocabulum non legitur in codice Pithoei, ut in hoc commate repetendum de praecedenti videatur *collationes*, Mosis videlicet cum domino. (Rigalt.) Edili retinent *moras*; scriptorum auctoritati si cedis, rescribe *congressiones* pro *congregientes*, id quod voluit mantus sec. libri Vindob. De loco cf. Cyprian. l. l. „Iudaicus populus, circa divina beneficia perfidus et ingratus, nonne quod a deo primam recessit, impatientiae crimen fuit? Dum Moysi cum deo conloquentis moras non potest ferre, profanos deos ausus est postulare“ cett.

q. manus prophetis intulerunt] Pergit discipulus Tertulliani: „Nec unquam ab eadem impatientia destitit (sc. Iudaicus populus), quominus semper docilitatis et divinae admonitionis impatiens prophetas suos et iustos quosque perimendo

ad crucem quoque et sanguinem domini prosiliret.“

r. per impatientiam etiam videndi.] Per invidiam; nec enim patienter aut libenter videtur cui invidetur et esse odio solet invidentibus. Sic Christus Iudaeis invisus et sciebat Pilatus traditum sibi a Iudaeis per invidiam. (Rigalt.) s. liberarentur.] h. e. liberati fuissent, per enallagen.

Cap. VI. a. et iustitiae deputatus ab illo est] Cf. De Baptismo cap. 13 „Abraham deo credidit, et deputatus est iustitiae (sc. Abrahae).“ Iren. c. Valentia. cap. 13 „Deputatus est illi ad iustitiam a domino.“ Cyprian. Epist. LXIII: „Nam si Abraham deo credidit, et deputatus est ei ad iustitiam, utique quisquis deo credit et fide vivit, iustas invenitur, et iampridem in Abraham fidei benedictus et iustificatus invenitur.“

eius patientia probavit, cum filium immolare iussus ³est ad fidei, non temptationem ⁴dixerim, sed ⁵typicam contestationem⁶. Ceterum deus ⁷quem iustitiae ⁸deputasset sciebat. Tam grave praeceptum, quod nec domino perfici placebat, patienter et audivit et, si deus voluisset, implesset. Merito ergo benedictus, quia et fidelis; merito fidelis, quia et patiens. Ita fides patientia illuminata, cum in nationes seminaretur per ⁹semen Abrahae, quod est Christus, et gratiam legi superduceret¹⁰, ampliandae adimplendaeque legi ¹¹adiutricem suam patientiam praefecit¹², quod ea ¹³sola ad iustitiae doctrinam retro defuisset. ¹⁴Nam olim et oculum pro oculo et dentem pro dente repetebant¹⁵, et malum malo fenerabant. Nondum enim patientia in terris, quia nec fides. Scilicet interim impatientia occasionibus ¹⁶legis fruebatur¹⁷. Facile erat absente domino patientiae ¹⁸et magistro. Qui postquam supervenit et gratiam fidei ¹⁹patientia composuit²⁰, iam nec verbo quidem lacessere nec fatuae quidem dicere sine iudicii periculo ²¹licet. Prohibita ira²², ²³restricti animi, compressa petulantia manus, ²⁴exemptum linguae venenum. Plus lex quam amisit invenit, dicente Christo, Diligite inimicos vestros, ²⁵Math. V, 44. et maledicentibus benedicite, et orate pro persecutoribus vestris,

3. est om. *Magliab.* 4. diximus AB. 5. triplicem AB. 6. quae AB. 7. deputabat B. 8. sanctum AB. 9. adiutricem suam patientiam *Cabod. Hirsang. Maglib.* adiutricem suam sapientiam *Paterniac.* adutricem suam patientiam AB. adiutrice sua patientia A. m. sec. 10. solo B. 11. Nam et olim oculum AB. 12. legi A. m. sec. 13. et *delevit m. sec. in A.* 14. patientiam AB. 15. licere AB. 16. restincti *Latinus.* Probavit *Fr. Iunius.* 17. exempto linguae veneno AB.

b. sed typicam contestationem.] Hoc est exemplum, figuram, sacramentum, mysterium. (Rigalt.) Quis quae ibi gesta typice contestantur cum his quae gesta in passione verissimi Isaac Christi. (La Cerda.)

c. superduceret] h. e. adderet, adiceret; ex usu Tertulliani.

d. praefecit] Cyprianus: „Ipsa est quae fidei nostrae fundamenta firmiter munit.“

e. et dentem pro dente repelebant] Valerianus Episc. Homil. XIII: „Non dubito esse aliquos, dilectissimi, qui sub hac sententia perfectam patientiam stare iustitiam quae dicit oculum pro oculo, dentem pro dente. Dominabatur quidem ista dudum apud saeculi homines, sed ideo quia necdum auctor venerat bonitatis. Qualem autem putatis fuisse iustitiam quae solam mortis operabatur iniuriam? Et nullus profecto adhuc finis esset poenae, nisi Christus noster crucientis legibus oleum misericordiae mi-

scuisset, hoc est vere sine dolo impleset iustitiam, bonitatis exhibuisset doctrinam. His ergo, dilectissimi, eruditionibus instituti antiquae legis amaritudinem dilectionis studio temperemus, ne videatur ille perfectae modum excessisse iustitiae qui inlatae vicem reportat iniuriae.“

f. occasionibus legis fruebatur.] Ad eum modum quo nunc vir occidens moechum impune fruitur occasione impunitatis iudicium ad saturandam iram. (La Cerda.)

g. gratiam fidei patientia composuit] *συνηρμοσεν, συνέθηκεν* interpretantur *Fr. Iunius* et *Ludov. de la Cerda.* Non probat.

h. Prohibita ira] Cyprianus l. l. „Ipsa est quae iram temperat, quae linguam frenat, quae mentem gubernat, pacem custodit, disciplinam regit, libidinis impetum frangit, tumoris violentiam comprimit, incendium simultatis extinguit“ cett.

ut filii sitis patris vestri¹ caelestis. Vides quem nobis patrem patientia acquirat? Hoc principali "praecepto universa patientiae disciplina succincta est, quando "ne digne quidem^k malefacere concessum²⁰ est.

Cap. VII. Iam vero percurrentibus nobis causas impatientiae cetera quoque praecepta suis locis respondebunt. Si detrimento rei familiaris animus concitatur, omni paene in loco contemnendo saeculo scripturis dominicis commonetur; nec maior ad pecuniae contemptum exhortatio subiacet³, quam quod ipse dominus in nullis divitiis invenitur. Semper pauperes iustificat, divites praedamnat. Ita 'detrimentum patientiae, fastidium opulentiae praeministravit⁴, demonstrans per 'abiectionem divitiarum laesuras quoque earum computandas⁵ non esse. Quod ergo nobis appetere minime opus est, quia nec dominus appetivit, 'detruncatum vel etiam ademptum non

1 Tim. VI, 10. aegre sustinere debemus. Cupiditatem omnium malorum radicem spiritus domini per apostolum pronuntiavit. Eam 'non in concupiscentia 'alieni tantum constitutam interpretemur: nam et quod

18. praeceptore Magliab. 19. ne digne Cabd. Magliab., alii. ae (nec A.) linguae ABc. Vaticani tres. Probat Fr. Junius. 20. est om. AB.

Cap. VII. 1. detrimentorum Fulv. Ursinus; probat Rigaltius. 2. adiectionem A. 3. detrimentum AB. In A. m. sec. delet verba detrimentum vel etiam. 4. non om. A. 5. alicui A. alicuius B.

i. ut filii sitis patris vestri] Cyprianus 1. I. „Ipsa efficit ut perseveremus filii dei, dum patientiam patris imitatur.“

k. ne digne quidem] Sic habent antiquissima exemplaria, nec dubitandum quin ita scripserit Tertullianus, uti etiam edidit et rectissime explicavit Rhemanus. Evangelica lege non est concessum male male reddere nec male meritis malefacere, quamvis alias dignis talione, quibus adeo digne, hoc est iure et merito maleficeret. (Rigalt.)

Cap. VII. a. snbiacet] Ad Natt. I, 10 „psalam subiacet, quanta a maioribus mutaveritis.“ Apolog. cap. 15 „intellegi subiacet veritatis esse cultores qui mendacii non sint.“ Subiacet est igitur ἐπιτίθειται.

b. fastidium opulentiae praeministravit] Dominus praeministravit patientiae detrimentum, subaudi rei familiaris, fastidium opulentiae, contemptum divitiarum. Appositive, ut sit sensus: Dominus primas ostendit patientia tolerandum esse detrimentum rei familiaris, dum dicit divitias esse contemnendas. (Rhemanus.) Dominus, qui semper pauperes iustificat, detrimentum atque ex eo paupertatem praeministravit patientiae, id

est ut patientia existeret, et idem dominus, qui semper divites praedamnat, praeministravit opulentiae fastidium, et fastidiri opes docuit oportere. (Fr. Iunius.) Sententia est praeministrari praedoceri patientiae ipsi ut ferat sequen- nimir detrimendum opum, cum opulentiae, id est opulentis divitibus iubet ut fastidiant abiectione opes. — Verba ita cohaerebant: Ita praeministravit patientiae ipsi detrimentum per fastidium opulentiae. (La Cerdas.) Tertullianum manum servavit codex Ursini, in quo sic legitur: Ita detrimentorum patientiae fastidium opulentiae praeministravit. Verissima sententia est: Qui divitias fastidire didicit, peritissimus est ad patientiam detrimentorum. Fastidium praeministravit patientiae. (Rigalt.) Probo Fr. Junii interpretationem.

c. computandas] h. e. reputandas, aestimandas, magni pendendas. Sic computare usurpatum legitur etiam De Carne Chr. cap. 7 „non computantes scilicet quid intus ageretur.“ De Pudic. cap. 8 „Iudaei enim apostatas filii praesentantur, generati quidem et in altum elati, sed qui non computaverint dominum et qui dereliquerint dominum“ coll.

nostrum videtur, alienum ⁶est; nihil enim nostrum, quoniam dei ⁷omnia, cuius ipsi quoque nos. Itaque si damno affecti ⁸impatien-ter senserimus, ⁹non de nostro amissum dolentes, adfines cupiditatis deprehendemur. Alienum quaerimus cum alienum amissum ¹⁰aegre sustinemus. Qui damni impatientia concitatur terrena caelestibus anteposendo, de proximo ¹¹in deum peccat. Spiritum enim, quem a ¹²domino sumpsit, saecularis rei gratia concutit. ¹³Libenter igitur terrena amittamus, caelestia tueamur. Totum licet saeculum pereat, dum patientiam lucrificiam. Iam qui minutum sibi aliquid aut furto ¹⁴aut vi ¹⁵aut etiam ignavia non constanter sustinere constituit, nescio an facile vel ex animo ipse rei suae manum inferre posset in causa eleemosynae. ¹⁶Quis enim ab alio secari omnino non sustinens ipse ferrum ¹⁷in corpore suo duci? Patientia in ¹⁸detrimentis exercitatio est largiendi et communicandi. Non piget donare eum qui non timet perdere. ¹⁹Alioquin quomodo duas habens tunicas alteram earum nudo dabit, nisi idem sit qui aufert tunicam etiam pallium offerre possit? Quomodo amicos de mammona ²⁰fabricabimus nobis, si eum in tantum amaverimus, ²¹ut amissum non sufferamus? Peribimus cum perdito. ²²Quid hic invenimus ubi habemus amittere? Gentilium est omnibus detrimentis impatientiam adhibere, qui rem ²³pecuniariam fortasse animae anteposant. ²⁴Nam et faciunt cum lucri cupiditatibus ²⁵quaestuosa pericula mercimoniorum in mari exercent, ²⁶cum pecuniae causa etiam in foro nihil damnationi timendum aggredi ²⁷dubitant, cum denique ludo et castris sese locant, cum ²⁸per viam ²⁹in morem bestiarum latrocinantur. Nos vero secundum diversitatem, qua cum illis sumus, non animam pro pecunia, sed pecuniam pro anima deponere ³⁰convenit, seu sponte in largiendo seu patienter in amittendo.

6. est om. AB. 7. omīda A. oīmda B. 8. impatienter senserimus ABCed. Magliab. Vaticani tres. impatientes erimus ab., ex coniectura Rhenani. impatienter serimus aut sufferimus Rhenanus in marg. ed. MDXXVIII. 9. de non nostro d. 10. dolentes aegre c. 11. deo Magliab. 12. Libenter BCab. Magliab. Libenter ACmgd. 13. aut vi om. ABC. Magliab. 14. an etiam A. an et B. 15. Cuius enim AB. 16. corpori suo d. 17. detrimentum AB. 18. Alioqui A. m. sec. 19. fabricamus AB. 20. et AB. 21. Quod B. 22. pecuniarum A. m. sec. Pro qui in B. est quae. 23. Nam quid faciunt Latinus. 24. qua aestuosa A. m. pr. quia estuosa A. m. sec. 25. ad pecuniae AB., sed m. sec. deleuit voc. ad in A. 26. dubitent B. 27. pervia A. 28. in morem ego. in mores ed. Paterniac. m. pr. in memores Paterniac. m. sec. et liber Pithoei. immemores ABC. Magliab. more ab. 29. cum venit AB.

d. de proximo] Cf. supra cap. 5 „deo de proximo amicus.“ De Corona cap. 7 „deum naturae de proximo colentes.“ Adde Apolog. cap. 27 „et quos de lon-

gino oppugnant, de proximo obsecrant.“

e. ubi habemus amittere?] Alludit ad verba Christi apud Matth. X, 39 „Qui

Cap. VIII. Ipsam animam 'ipsum qui corpus in saeculo isto expositum omnium ad iniuriam gerimus eiusque iniuriae patientiam 'subimus minorum 'delibatione' laedemur? Absit a servo Christi tale inquinamentum, ut 'patientia maioribus temptationibus praeparata in frivolis excidat. Si manu quis temptaverit 'provocare, praesto est dominica monela: Verberanti te, inquit, in faciem etiam alteram genam obverte. Fatigetur improbitas patientia tua. 'Quivis ictus ille sit dolore et contumelia 'constrictus, gravior a domino 'vapulat'. Plus improbum illum caedis sustinendo. 'Ab eo enim 'vapulabit cuius gratia sustines. Si linguae amaritudo maledicto sive convitio eruperit, 'respice dictum: Cum vos maledixerint, gaude. Dominus ipse maledictus in lege est, et tamen solus 'est benedictus. Igitur dominum servi consequamur et maledicamur patienter, ut benedicti esse possimus. Si parum aequanimiter audiam dictum aliquod in me protervum aut 'nequam, reddam et ipse amaritudinis vicem necesse est, 'aut cruciabor impatientia muta. 'Cum ergo percussero 'maledictus, quomodo secutus inveniar doctrinam domini, qua traditum est non 'vasculorum inquinamentis, sed eorum quae ex 'ore promuntur hominem 'communicari? Item: Manere nos 'omnis vani et supervacui dicti reatum. Sequitur ergo ut a quo nos dominus 'arceat, idem ab alio aequanimiter pati 'admoneat. 'Adiciam de patientiae 'voluptate. Nam

Marc.
VII, 15. 18.

Deut.
XXI, 23.
Gal. III, 13.

Math.
XII, 36.

Cap. VIII. 1. ipsum qui ego. ipsumque d. Rhenanus. 1b. sub unius AB. Pro minorum A. m. sec. habet nummi. 2. delibatione laedemur a. Latinius. deliberatione laedemur Cbcd. Magliab. deliberatione laedemur (laedimus A. m. sec.) AB. de liberatione laedemur Pithoeus. devibratione aut deliberatione Jos. Scaliger. 3. in patientia Magliab. 4. provocari ABC. Magliab. 5. Cuius C. quamvis (quavis Aq. m. sec.) A. m. sec. 6. conscriptus A. 6b. vapulabit Latinius, ex Vaticano quodam. 7. inibeo enim AB. in te (a te Aq.) enim A. m. sec. ab eo Paterniac. 8. vapulavit AB. Paterniac. Magliabech., cuius variantes scripturas hic desino amplius adnotare. 9. inspicere B. 10. benedictus est AB. 11. nequaquam B. 12. ut cruciabor A. ne crucier A. m. sec. 13. Cur AB. Pro percussero A. m. sec. habet repercussero. 14. maledictus ABCa. Fulv. Ursinus. maledicto emgbd. maledictus A. m. sec. 15. esculentorum A. m. sec. 16. orte A. 17. communicari d. Rhenanus. communicare Cab. coninquinari (conquinari A.) ABCmg. Vaticani tres. 18. omnes AB. 19. arceat om. AB. 19b. admonuerat Cmg. 20. Adiciam ego. Nec (Ne AqB.) iam AB. haec iam A. m. sec. etiam Fr. Junius. Hic iam reliqui. 21. voluptate d. Rhenanus. voluntate ABabc. voluntatem C.

invenit animam suam, perdet eam, et qui perdiderit animam suam propter me, inveniet eam. (Rigalt)

Cap. VIII. a. delibatione] Ita rependum erat. Saepissime confunduntur ab librariis delibrare, deliberare, delibare. Cf. adnot. crit. ad Apolog. cap. 9.

b. gravior a domino vapulat.] Ictu contrario seu repercussione divinae ultionis. (Rigalt.) Pro Quivis, quod recte

interpretantur *Quantuscunque*, sententiae magis consentaneum esset *Quovis*, oblativus, cum dolore coniungendus. *Vapulare* ictum dicit ipsum, cum proprie dicendum esset eum vapulare qui ictum inlitterit. *Constrictus* est implicatus, adstrictus, coniunctus. Cf. Dirksen *Manuale* s. v. p. 205.

c. communicari?] h. e. *κοινωνεσθαι*, coinquinari. V. quae adnotavi ad De Spectac. cap. 17.

²²omnis iniuria, seu lingua seu manu ²³incussa, cum ²¹patientiam offenderit, eodem exitu ²⁵dispungetur^d, quo telum aliquod ²⁶in petra constantissimae duritiae ²⁷libratum et obtusum. ²⁸Concidet enim ibidem^e inrita opera et infructuosa, et nonnunquam repperit in eum qui ²⁹emisit reciproco impetu saeviet. Nempe idcirco quis te laedit, ut doleas, quia fructus ³⁰laedentis in dolore laesi est. Ergo cum fructum eius everteris non dolendo, ipse doleat necesse est amissione fructus sui. Tunc tu non modo illaesus ³¹abis, quod etiam solum tibi sufficit, sed insuper adversarii tui et frustratione oblectatus et dolore defensus. ³²Haec est patientiae utilitas et ³³voluptas.

Ne illa quidem impatientiae species ¹excusatur in amissione Cap. IX. nostrorum, ubi aliqua ²doloris patrociniatur ³assertio. ⁴Praepo-
nendus est enim respectus denuntiationis ⁵apostoli, qui ait: Ne IThes. IV, 13.
⁶contristemini dormitione ⁷cuiusquam, sicut nationes, quae spe
carent. Et merito. Credentes enim resurrectionem Christi ⁸in
nostram quoque credimus^b, propter quos ille et obiit et resurrexit.
Ergo cum constet de resurrectione mortuorum, vacat dolor mortis,
⁹vacat et impatientia doloris. Cur ¹⁰enim doleas, si ¹¹perisse non
credis? Cur impatienter feras subductum interim quem credis re-
versurum? Profectio est quam putas mortem^d. Non est lugendus

22. omnes iniuriarum AB. 23. incussae A. 24. patientia offenderit B. patientia
offendit A. patientiam offenderit A. m. sec. 25. dispangetur A. m. sec. 26.
impetra AB. 27. liberatum B. 28. concedet B. 29. remisit recepto AB. 30.
laedantur AB. 31. abiq. d. Fulv. Ursinus et Fr. Iunius. ibis ABCabc. 32. lex est AB.
33. voluptas d. Rhenanus, Fulv. Ursinus, Fr. Iunius. voluntas ABCabc.

Cap. IX. 1. excusator AB. 2. dolori A. m. sec. 3. assertio ABCabc. af-
fectio d., Fulv. Ursinus. 4. Praepo- nendus est BCabc. Proponendus est (A)d.
Proponemus Fulv. Ursinus. 5. ampliusque ait A (m. pr.) B. 6. contristemini A.
contristemur B. 7. cuiusque AB. 8. in om. Fr. Iunius. 9. vacat et impatientia
doloris om. A. 10. enim Bcd. Vaticani tres. ergo ACab. 11. perisse ABC.

d. dispangetur] h. e. indicabitur. Cf.
adnot. ad Apolog. cap. 37.

e. ibidem] h. e. statim, illico. Cf. ad-
not. ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

Cap. IX. a. ubi aliqua doloris pa-
trociniatur assertio.] Haec genuina est
scriptura. Asserit quodammodo dolo-
rem et impatientiam eius amissio no-
strorum.

b. in nostram quoque credimus] Re-
vocanda erat in praepositiō. Infra cap. 16
„qui in resurrectionem carnis et spiri-
tus credimus.“ Cf. supra cap. 1 „Con-
fiteor ad dominum deum“ cett.

c. vacat et impatientia doloris.] De
verbo vacare dixi ad De Orat. cap. 15.

d. Profectio est quam putas mortem.]
Ita loquuntur patres. Hieronym. ad
Salvianum: „Sic extulit maritum, ut eum
profectum crederes, non amissum.“ Et
in epitaphio Fabiolae mortem vocat pe-
grinationem, et in Consolatione ad Pau-
lum migrationem. Cassianus lib. V. cap.
28. transmigrantem dixit, id est morien-
tem. Sic et Graeci. Namque Iohannes
Chrysost. Homil. II. ad Pop. de morien-
tibus ἀποδημόντες, et Homil. V
„τί ποτέ ἐστι θάνατος; ἀποδημία
πρόκαιρος, ὕπνος μακρότερος τοῦ
συνήθους.“ Athanasius lib. de Virgi-
nitate loquens de morte iustorum: „οὐ
θάνατος, ἀλλὰ μετ' ἀθesis.“ Quo
verbo usus Theodoretus Hist. II, 3., ubi

qui antecedit, sed plane desiderandus. Id quoque desiderium patientia temperandum. Cur enim immoderate feras, ¹²abisse quem mox ¹³subsequeris? Ceterum^a impatientia in huiusmodi^f et spei nostrae male ominatur et fidem praevaricatur. Et Christum laedimus cum evocatos quosque ab illo quasi miserandos non aequanimiter accipimus. Cupio, inquit apostolus, recipi ¹⁴iam et esse ¹⁵cum Christo. Quanto ¹⁶melius ostendit votum? Christianorum ¹⁷ergo^e votum si alios consecutos impatienter dolemus, ipsi consequi nolumus.

Phil. I, 23. Cap. X. Est et alius summus impatientiae stimulus, ultionis libido, negotium curans aut gloriae aut malitiae. Sed et gloria ¹ubique vana et malitia nunquam non domino odiosa, hoc quidem loco ²maxime^a, cum ³alterius malitia provocata superiorem se in exsequenda ultione constituit et remunerans nequam duplicat quod semel factum est. ⁴Ultio penes errorem solatium videtur doloris, penes veritatem ⁵contra^b redarguitur ⁶malignitatis. Quid enim refert inter provocantem et provocatum, nisi quod ille prior in maleficioprehenditur, at ille posterior? Tamen uterque ⁷laesi hominis domino reus est, ⁸qui ⁹omne nequam et prohibet et ¹⁰damnat. Nulla in maleficio ordinis ratio est, ¹¹nec locus secernit quod similitudo Rom. XII, 17. coniungit. Absolute itaque praecipitur malum ¹²malo non repen-

12. abisse ABCa. 13. subsequetur AB. 14. iam om. A. 15. cum Christo Bcd. Valicani tres. cum domino reliqui. 16. magis AB. 17. ergo votum om. C.

Cap. X. 1. ubique vana et malitia *Latinius*. ubique unaque malitia *AB*. ubique una et malitia *Cabc*. utique vana et malitia *d.*, *Fulv. Ursinus*. 2. maxime *abcd*. cum maxime *ABC*. *Valicanus codex apud Latinium*. 3. ab alterius *abc*. 4. Ultro *AB*. 5. contra ego. certam *ABCabc*. certamen *d.* certe *Fulv. Ursinus*. 6. malignitatem *B*. 7. laesores (lesor est *A. m. sec.*) hominis *AB*. 8. quod *AB*. 9. omne *ABcd*. *Ios. Scaliger, Fulv. Ursinus*. omnem *abc*. 10. damnatur *AB*. 11. nonne (anne *A. m. sec.*) locus *AB*. 12. mala *B*.

loquens de Constantino Magno: „ἐπὶ τὴν ἀπωλείαν μεδιστάμενος βασιλείαν.“ Quod verbum sumpsit ab Eusebio de Vita Constant. M. I, 4., qui de eodem principe: „ἐπὶ ἀπώλειαν τὴν ζωὴν μετεστήσατο.“ (La Cerda.)

e. Ceterum] Alioquin. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 11.

f. in huiusmodi] V. quae adnotavero ad De Baptismo cap. 12.

g. Christianorum ergo] Vulgata interpunctio est: votum Christianorum? Ergo cest., quam etiam Rigaltius secutus est, qui verba *Quanto melius ostendit votum Christianorum?* repetenda putat ex superioribus: *quam nationum quae spe carent.* Malo subintelligere: quam osten-

dere videntur qui suos amissos nimia doloris impatientia prosequuntur.

Cap. X. a. hoc quidem loco maxime] Libri scripti praebeat *cum maxime pro maxime*. Sed vocula cum accreverat ex syllaba *ce* praecedentis vocabuli.

b. contra] Rhenanus edidit *penes veritatem certam redarguitur malignitatis*. Placet emendatio *certamen redarguitur malignitatis*. Hanc emendationem confirmat Augustinus et Septimii verba videtur habuisse prae oculis, cum ita scripsit in Psalm. XXXVI: „contende cum malo, sed de bonitate; ipsa est enim vera contentio, vel potius certamen salubre, ut sit bonus contra malum, non ut sint duo mali.“ (Rigalt.) Repetere visum est contra.

dendum. Par factum par ^{12b}habet meritum. Quomodo id ¹³observabimus, si ¹⁴fastidientes in fastidio ultionis ¹⁵non erimus? Quem autem honorem ¹⁶litabimus domino deo, si nobis arbitrium defensionis arrogaverimus? Nos ¹⁷putres, vasa fictilia. Servulis nostris⁴ adsummentibus sibi de conservis ultionem graviter offendimur, eosque qui nobis patientiam obtulerint suam, ut memores humilitatis, servitutis, ¹⁸ius dominici honoris diligentes, non probamus modo, sed ampliorem ¹⁹quam ipsi sibi praesumpsissent satisfactionem ²⁰facimus. Id nobis in domino tam iusto ad ²¹aestimandum, tam potenti ad perficiendum periclitatur? Quid ergo credimus iudicem illum, si non et ultorem? Hoc ²²se nobis ²³repromittit dicens; Vindictam mihi, et ego vindicabo, ²⁴id est, Patientiam mihi, et ^{Deut. XXXII, 35.} ego patientiam remunerabo. Cum enim dicit, Nolite iudicare, ne ^{Matth. VII, 1.} iudicemini, nonne ²⁵patientiam flagitat? Quis enim non iudicabit alium, nisi qui patiens erit ²⁶non defendendi? ²⁷Quis idcirco iudicat, ut ignoscat? ²⁸Ac si ignoscet, tamen ²⁹iudicantis impatientiam cavit, et honorem unici iudicis, id est dei, abstulit. Quantos vero

12b. habet et Fulv. Ursinus. 13. servabimus A. 14. fastidientes in ABCabc. fastiditi ante in d., Fulv. Ursinus. 14b. nocuerimus? Rigaltius. 15. licitabimus AB. 16. putres ABCabc. Pithoei codex. utres d., Fulv. Ursinus. 17. ut dominici A. m. sec. 18. quoniam B. 19. facinus A. 20. destinandum AB. 21. ipsi nobis A. m. sec. 22. promittit B. 23. idem B. 24. patientia B. 25. non defendendi bcd. non defendi Ca. Probat Fr. Junius. non (et non A. m. sec.) defenditur AB. 26. qui AB. 27. at (et A. m. sec.) si AB. 28. indicantis patientiam cavit Latinus. iudicatus impatientiam canit AB. iudicans in impatientiam cadit A. m. sec.

c. si fastidientes in fastidio ultionis non erimus? In codice Ursini legitur si fastiditi ante in fastidio ultionis non erimus? Alii: si fastidientes in fastidio ultionis non erimus? Frigidissimo sensu. Itaque legimus: Si fastidientem fastidio ultionis nocuerimus? Fastidimur ab adversario qui nos odio habet; quem si vicissim odio habemus et fastidio, ism fastidientem refastidimus, et malum malo rependimus, et praeceptum domini non observamus. Nocere fastidientem dixit hoc loco Septimius, ut „nocere nascentem“ libro de Exbert. Castitatis. (Rigalt.) Retinui vulgatam. Christianus vetatur ulcisci. Est igitur in fastidio ultionis, hoc est fastidii ultionis legi adstrictus. Christianae autem religionis legem migrat qui, dum est ab ea in fastidio ultionis collocatus, fastidientem tamen re vera sese non exerit.

d. servulis nostris] Idem paene est argumentum Salviani de Govern. Dei lib. III, p. 44. ed. Rittersh.: „Si ergo nos, qui homunculi imbecilli sumus,

contemni tamen a servis nostris omnino volumus, quos etiam nobis servitutis conditione inferiores, humana tamen sors reddit aequales, quam inique utique caelestem dominum contemnimus, qui, cum homines ipsi simus, contemnendos tamen nos a nostrae conditionis hominibus non putamus.“ Cf. Idem ibid. lib. IV, p. 57. ed. Rittersh. inde a verbis: „Sed quid miramur, si peccantes nos deus verberat, cum ipsi peccantes servulos verberemus?“

e. tamen indicantis impatientiam cavit] Hoc est adhibuit impatientiam indicantis seu persequentis iniuriam iudicio. Cavit impatientiam iniuriae actionem eius aggressus iudicio, etsi non peregit. Cavit, tamquam periclitaretur reposita apud deum ultio, eaque cautione bonorem unici iudicis, id est dei, abstulit. Cavere impatientiam dixit Tertullianus eadem forma qua Ulpianus et Scaevola cavere chirographum l. 5. D. Commodati, et lib. 89. De Solut. et Liber., quod est cavere per chirographum. Sic cavere im-

casus huiusmodi impatientia ²⁹incursare consueverat? ³⁰Quotiens paenituit defensionem? Quotiens instantia eius deterior ³¹inventu est causis suis? Quoniam nihil impatientia susceptum sine impetu transigi novit, nihil impetu actum ³²non aut offendit aut corrui aut praeceps ³³abiit. Iam si levius defendaris, insanies, si ³⁴uberius, oneraberis. Quid mihi cum ultione, cuius modum regere non ³⁵possum per impatientiam doloris? Quodsi patientiae incubabo, ³⁶non dolebo, si non dolebo, ulcisci non desiderabo.

Cap. XI.

Post has principales impatientiae materias ut ¹potuimus regestas quid inter ²ceteras evagemur, quae domi, quae foris? Lata atque diffusa ³est operatio Mali, multiplicia ⁴spiritus incitamenta iaculantis, et modo parvula, modo maxima. Sed parvula de sua mediocritate contempnas, maximis ⁵pro sua exuperantia cedas. Ubi minor iniuria, ibi nulla necessitas impatientiae. At ubi maior iniuria, ibi ⁶necessario^r iniuriae medela, ⁷patientia. Certemus igitur quae a Malo infliguntur sustinere, ut hostis studium aemulatio nostrae aequanimitatis eludat. Si vero quaedam ⁸ipsi in nos aut ⁹imprudencia aut sponte etiam superducimus, aequae patienter obeamus quae nobis imputamus. Quodsi a domino nonnulla credimus ¹⁰incuti, cui magis patientiam quam domino praebeamus?

29. *incursare consueverat* *ABC.* *incursare consuevit d., Fulv. Ursinus.* *incursare consuevit* *Aq. m. sec.* *incusare consueverat* *Cab.* 30. *Quotiens paenituit defensionem?* *om. AB.* 31. *inventa (inventa A.) est* *ACab.* *facta est (B)cd.* 32. *non aut ABCa.* *aut non bcd.* 33. *abrui* *A.* 34. *ulterius AB.* 35. *possum AB.* 36. *nonne AB.*

Cap. XI. 1. *potui* *A. m. pr.* *potui* *A. m. sec.* 2. *cetera AB.* 3. *est (ex m. sec.) operatio ang.* 4. *aspidum ang.* 5. *pro sua exuperantia BCad.* *pro sua exuberantia bc.* *persuasionibus exsuperantia A.* *propter suam exuberantiam A. m. sec.* 6. *necessaria A. m. sec.* 7. *patientia ABCd.* *Latinius, Fulv. Ursinus.* *patientiae abc.* 8. *ipsius in nos A.* *ipsius unus B.* 9. *imprudencia AB.* 10. *mitti A. m. sec. meritis (meritus A.) AB.*

patientiam, hoc est cavere per impatientiam, prospicere sibi ultionem per impatientiam iniuriae. (Rigalt.) Cf. Dirksen *Manuale s. v. Cavere* p. 123.

f. *deterior inventa est causis suis?* Institit acius et asperius aequo. Non suberat causa tam saevae tamque atrocis aut pertinacis instantiae. Exegit plus quam lex ulla dolori concessit. (Rigalt.) g. *oneraberis.* Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 26. Pro uberius Leidensis et Vindobonensis habent *ulterius*. Non improbo.

h. *incubabo*] h. e. *incumbam*, indormiscam. Sic Hilarius Can. XVI. in Matth. „operibus saeculi incubare.“

Cap. XI. a. *tota stqne diffusa est operatio Mali*] Similiter De Idolol. cap. 2 „Sufficit sibi iam in inimicum deo no-

men tam lucuples substantia criminis, quae tot ramos percipit, tot venas defundit, ut de hoc commaxime materia suscepta sit, quot modis nobis praeca venda sit idololatriae latitudo.“

b. *necessario^r*] Comparativus Tertulliano usitatus. De Cultu Feminae. l. 5 „necessariores operas.“ De Resurr. Carnis cap. 31 „necessario^ris restitutionis.“ De Testim. Animae cap. 4 „necessario^rem sententiam.“ De Carne Chr. cap. 7 „quasi necessario^r aliquid afferrent.“

c. *superducimus*] Hoc est adiciamus, addimus. Cf. supra cap. 6 „et gratiam legi superduceret.“

d. *quae nobis imputamus.*] Quasi haec sit ratio tolerandi. Cor non obeas patienter quae tu tibi facis? Tibi imputa, non alteri. (La Corda.)

¹¹Quin insuper gratulari et gaudere nos ¹²docet dignatione divinae castigationis. ¹³Ego, inquit, quos diligo, castigo. O servum illum beatum, cuius ¹⁴emendationi dominus instat, cui dignatur irasci, quem admonendi dissimulatione non ¹⁵decipit! Undique igitur adstricti sumus officio patientiae administrandae, ¹⁶quaqua ex parte aut erroribus nostris aut Mali insidiis ¹⁷admonitionibus domini ¹⁸intervenimus. Eius officii magna merces, felicitas scilicet. Quos enim felices dominus nisi patientes nuncupavit, dicendo: Beati pauperes spiritu, illorum est enim regnum caelorum? Nullus profecto spiritu pauper nisi humilis. Quis enim humilis ¹⁹nisi patiens? quia nemo subicere sese potest sine prima patientia subiectionis ipsius. Beati, inquit, flentes atque lugentes. Quis talia sine patientia tolerat? Itaque talibus et ²⁰advocatio^f et risus promittitur. Beati mites. Hoc quidem vocabulo impatientes non licet omnino censeri. Item cum pacificos eodem titulo felicitatis notat et filios dei nuncupat, numquid impatientes pacis adfines? ²¹Stultus hoc senserit. Cum vero, Gaudete et exultate, dicit, quotiens ²²vos maledicent et persequentur, merces enim vestra plurima in caelo, id utique non exultationis impatientiae pollicetur, quia nemo in adversis ²³exultabit, ²⁴nisi ante ea contempserit. Nemo contemnet, nisi patientiam gesserit.

¹Quod pacis gratissimae ²deo attinet disciplinam, quis omnino impatientiae natus vel semel ³ignoscet fratri suo, non dicam septies, ⁴sed septuagies septies? Quis ⁵iudicium adversario suo

11. qui Fr. Iunius. 12. docet A. m. sec. Latinus, Jos. Mercerus. 13. Quos ego, inquit, diligo AB. 14. emendationem A. 15. deripit AB. 16. Quaqua ex parte d., Fulv. Ursinus. Quis qua ex parte ABCabc. 17. admonitionibus Jos. Scaliger. admonitionibus an B. an admonitionibus A. aut admonitionibus A (m. sec.) Cabed. 18. intervenimus, eius ABCabc. intervenit eius A. m. sec. intervenit usus eius d., Fulv. Ursinus. 19. non patiens AB. 20. advocatio Hildebrandus ad Apul. Metam. I, 20. p. 60 sq. 21. Stultus hoc Cod. Stultus haec bc. hos stultus AB. 22. nos Ap. 23. exultabit abed. exultavit ABC. 24. non ante AB.

Cap. XII. 1. Quod pacis BCabc. Quod primam pacis Ap. m. pr. Quae ad pacis A. m. sec. Quod ad pacis d., Latinus, Fulv. Ursinus. 2. domino attinent AB. 3. ignoscit ABC. 4. sed et d. vel Latinus. 5. iudicium adversario ego. iudicem cum adversario ABC. ad iudicem cum adversario abc. iudicium cum adversario d., Fulv. Ursinus.

o. admonitionibus domini intervenimus.] Sic correxi haec verba. Similiter infra dicit *intervenire mandatis*, ut hic *intervenire admonitionibus*. Cap. 15 „Omnia enim placita eius tuetur (sc. dei), omnibus mandatis eius intervenit.“ Vulgata verborum interpunctio est *administrandae. Quaqua ex parte — — —* usus eius officii magna merces, felicitas scilicet.

f. advocatio] Advocatio, *παράκλησις*, consolatio. Sic „voces *advocationis*“ id est consolationis: „*advocare* languentes,“ id est consolari aegrotantes: „*advocator* pauperum,“ id est consolator. (Rigalt.) Verissime Rigaltius. Praecox enim Hildebrandi correctio *evocatio*, quam proposuit ad Apul. Metam. p. 61.

g. nisi patientiam gesserit.] Sic supra cap. 2. dixit *patientiam perpetrare*.

dirigens^a negotium convenientia^b solvet, ^cnisi prius iam dolorem, duritiam, amaritudinem, venena scilicet impatientiae ^damputarit? Quomodo remittes et remittetur tibi, si tenax iniuriæ per ^eabsentiam patientiæ fueris? Nemo convulsus animum in fratrem suum ^fmunus apud altare perficiet, nisi prius reconciliando fratri reversus ad patientiam fuerit. Sol super iram nostram si occiderit, periclitamur. Non licet nobis una die sine patientia manere. At enim cum omnem speciem salutaris disciplinae gubernet, quid mirum, quod etiam paenitentiae ^gministrat, solitæ lapsis subvenire, cum disiuncto matrimonio (ex ea tamen causa qua licet seu viro seu feminae ad ^hviduitatis perseverantiam sustineri) hæc expectat, hæc exoptat, ⁱhæc exorat paenitentiam^a quandoque ^jinituris salutem? Quantum boni utrique confert! Alterum ^kadulterum non facit, alterum emendat. Sic et illis dominicarum similitudinum^l exemplis ^mde patientia sanctis adest. Erroneam ovem ⁿpatientia pastoris requirit et invenit. Nam impatientia unam facile contem-

6. nisi prius iam dolorem *Petr. Ciacconius*. nisi prius iam doleret (doloret *Ap. m. pr. doloris Ap. m. sec.*) *ABCabc*. nisi prius animi dolorem *d., Fulv. Ursinus*. 7. amputarit *d., Fulv. Ursinus*. amputaret reliqui. 8. abstinentiam (absentiam *B.*) impatientiæ *AB*. 9. manus apud altare perferet (vel porriciat) *A. m. sec.* 10. immisceat *AB*. se immisceat *A. m. sec.* Pro paenitentiae *amy. habet patientiæ*. 11. viduitatem *AB*. 12. hæc exorat *cd., Fulv. Ursinus*. hæc et orat *Vaticani tres apud Pameliū*. hæc extortat *Gorziensis*. hæc exortat *Paterniacensis*. hæc et extortat *AB*. hæc exhortatur *ab*. Omittit *C.* hæc extortat *Rhenanus*. 13. victurus (victuro *A. m. sec.*) *AB*. 14. ad alterum *A (m. pr.) C., alii*. non adulterum facit pro adulterum non facit *habet sola d.* 15. dei patientia *Rhenanus*. Pro sanctis *A. m. sec. habet* sanctio. 16. pastor patientia requirit *AB*.

Cap. XII. a. iudicium adversario suo dirigens] h. e. intendens. V. Dirksen Manuale s. v. p. 289. Vocula cum quæ vulgo in libris comparet ante voc. adversario accrevit ex terminatione voc. iudicium.

b. convenientia] Hoc est conventionē, pacto amicabile. (Rigalt.) Sicul. Flacc. de Condit. Agror. „Omnes ex convenientia terminos ponebant.“ Idem „Terminos autem convenientia possessorum confirmabat.“

c. hæc exorat paenitentiam] Patientia non solum expectat atque exoptat, verum etiam extorquet paenitentiam, hoc est cogit eos quos sic æquanimitè tolerat ad paenitentiam faciendam, ut aliquando salutem inire possint. Et quia addit „solitæ lapsis subvenire,“ loqui videtur de Christianis seu viris seu feminis qui se ethnicis in matrimonio coniungunt. Hæc aliquando contingebat, ut uxor Christiana marito ethnico tandem continentiam persuaderet, quam

amplexus ille servabat, mulier vero paenitentiam agebat atque prius factum expiabat apud ecclesiam, iuxta ritum eius temporis, atque hoc est quod sequitur: „Quantum boni utrique confert? Alterum adulterum non facit, alterum emendat.“ Consentit quod infra dicit: „paenitentiam exoptat, exomologesin adsignat.“ (Rhenanus.) Loquitur, credo, de disunctione matrimonii propter adulterium. Ergo sit, patientia ideo est paenitentiae ministra, quia facit, ut alter coniugum, qui adulterium commisit, corrigatur, alter vero qui adulterum a se repulit, facit patientia, ut non adulteretur, sed caste vivat: sic videlicet sustinebunt ad perseverantiam castitatis, id est perseveranter ad similitudinem viduorum. En bonum illud quod utrique confert. Clarius verbo unico. Repudiatum emendat, repudiantem conservat in castitate. (La Cerda.)

d. dominicarum similitudinum] Cf. adnot. ad De Paenit. cap. 8.

neret. Sed laborem inquisitionis patientia suscipit, et ¹⁷humeris insuper advehit baiulus patiens peccatricem derelictam. Illum quoque prodigum filium patientia patris et recipit et vestit et pascit et apud impatientiam irati fratris excusat. Salvus est igitur qui perierat, quia paenitentiam iniit. Paenitentia non ¹⁸perit, quia patientiam invenit. Nam dilectio summum fidei sacramentum, Christiani nominis thesaurus, ¹⁹quam apostolus totis viribus sancti spiritus commendat, cuius ²⁰nisi patientiae disciplinis eruditur? Dilectio, inquit, magnanimis est²: ita patientiam sumit. ²¹Benefica est³: malum patientia non facit. Non aemulatur: id quidem patientiae proprium est. Nec protervum sapit⁴: modestiam de patientia traxit. Non inflatur, non ²²proterit⁵: non enim ad patientiam pertinet⁶. Nec sua requirit, ²³si offert sua¹, dum alteri prosit. Nec incitatur: ²⁴ceterum⁷ quid impatientiae reliquisset? Ideo, inquit, dilectio omnia sustinet, omnia ²⁵tolerat, utique quia patiens. Merito ergo numquam excidet; nam cetera evacuabuntur⁸, consummabuntur. Exhauriuntur linguae, scientiae, prophetiae: ²⁶permanent, fides,

¹ Cor. XIII.
2—7. 13.

17. humerus super B. 18. perit Fr. Iunius. 19. quoniam AB. 20. nec AB. 21. scilicet benefica est B. 22. protervit abc. Fr. Iunius. 23. si offert d. sed offert Latinus. suffert Cabc. si aufert B. aufert A. non aufert A. m. sec. 24. Ceteroquin impatientiae Latinus. 25. tollit A(m.pr.)B. 26. permanent aut (autem m. sec.) A.

e. cuius nisi patientiae disciplinis eruditur? Cyprianus de Bono Patientiae haerens magistro: Tolle, inquit, caritati patientiam, et desolata non durat; tolle sustinendi tolerandique substantiam, et nullis radicibus ac viribus perseverat. Ait caritatem erudiri a patientia, ad eum modum quo cap. 3. dixit de Christo „patientia eruditus.“ Itaque ne putes praeponi patientiam caritati, etiam si illa dicatur magistra huius. Nam caritas erudita patientia est ipsamet caritas patiens, ut dixit Paulus: sicut Christus eruditus patientia est Christus ipse patientissimus, sese habens magistrum tantae virtutis, non alium. Inde in eodem capite dixit „patientiam dei esse naturam effectam.“ (La Cerda.) De voce sacramentum cf. Gronovii Observ. IV, 17.

f. magnanimis est] *Μακροθυμεί*. Cyprianus l. l. „caritas magnanima est.“ Can. 27. in Matth. „longam dei patientiam“ appellat. Fulbert. Carnot. Episc. Epist. 70 „Vere vivit hic et fulgurat illa fortis et speciosa caritas, quae secundum apostolum patiens est, benigna est, et cuius vigor nunquam excidit.“

g. benefica est] *Χρηστεύεται*.

b. Nec protervum sapit] *Ἡ ἀγάπη οὐ περπερεύεται*, quod alii vertunt *οὐ κολακεύει*, alii *οὐ προπετεί*. Clem. Alex. Paedag. III, 1 „ὅτι κακῶς ληπτὴν videtur interpretari, cum ait: „περπερία γὰρ ὁ καλλωπισμὸς; περιττότης καὶ ἀχρεϊότητος ἔχων ἔμφασιν.“ Alii vertunt „non garrit“, alii „non est levis et inconstans.“ Erasmus „non est procax.“ Gloss. Philox. „Procax, προπετής, αὐθάδης, ἱταμός.“ „Protervitas, προπέτεια.“ Cf. Bonov. Vulcan. in Gloss. Latino-Graecum col. 54 sq.

i. non proterit] *Ὅτι ἀσχυροῦν*. Superborum est proterere alios. Ergo quae non inflatur superbia, alios non proterit.

k. non enim ad patientiam pertinet.] Scilicet inflari et proterere.

l. si offert sua. m. ceterum] Alioquin. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 11.

n. evacuabuntur] h. e. infirmabuntur. Verbum est Ictorum. V. Dirksen Manuale s. v. p. 331. Tertull. De Carne Christ. cap. 21 „Sola autem haec vox prophetiae evacuabitur?“ Cf. De Monogamia capp. 7. et 13.

spes, dilectio: fides, ²⁷quam Christi patientia induxit, spes, quam ²⁸hominis patientia expectat*, dilectio, quam deo magistro patientia comitatur.

Cap. XLI.

Usque huc de patientia ¹tandem simplici et uniformi et tantum in animo constituta, cum ²eandem etiam in corpore demerendo domino* multipliciter ³adlaborem, utpote quae ab ipso domino in ⁴corporis quoque virtute edita est, siquidem rector animus facile communicat spiritus ⁵invecta cum habitaculo suo. Quae igitur negotiatio patientiae in corpore? Inprimis ⁶adfectio carnis, hostia domino placatoria per humiliationis sacrificium⁷, ⁸cum sordes cum ⁹angustia victus domino libat, ¹⁰contenta simplici pabulo ¹¹puroque aquae potu, cum ieiunia coniungit*, cum cineri et sacco inolescit. Haec patientia corporis preces commendat, deprecationes affirmat; haec aures ¹²Christi dei aperit, severitatem dispergit, clementiam ¹³elicit. Sic ille rex Babylonius offenso domino cum squalore et paedore septenni ab humana forma exulasset, immolata patientia corporis¹⁴ sui et regnum recuperavit et, quod optabilius homini est, satis deo fecit. Iam si altiores et feliciores gradus corporalis patientiae ¹⁵digeramus, eadem sanctitati quoque procurat ¹⁶continentiam carnis. Haec et viduam tenet, et virginem adsignat*, et voluntarium spadonem ad regna caeli levat. Quod de virtute animi venit, in carne perficitur, carnis patientia in persecutionibus denique proliatur. Si fuga urgeat, ¹⁷ad incommoda¹⁸ fugae caro militat. Si et carcer ¹⁹praeveniat, caro in vinculis, caro in ligno²⁰,

Dan.
IV, 25 sqq.

Math.
XIX, 12.

27. quoniam A (m. pr.) B. 28. homini patienti induxit (indulxit A. m. sec.) ABC.
Cap. XIII. 1. tantum Fr. Iunius. 2. eandem BCD. eadem Aabc. 3. adlaborem ABCd. adlaboret abc. 4. Verba corporis quoque — — — prophetas quae non exstant in ABC. Habent primi ab., quorum in margine legitur: Haec sunt inserta ex vetusto codice. 5. invicta Fulv. Ursinus. 6. adfectio a. 7. cur a. 7 b. angustiam Fulv. Ursinus. 8. contexta a. 9. puro quoque potu a. 10. Christi et dei Fr. Iunius. 11. eligit a. 12. degeramus a. 13. continentia Petr. Giamonius, Jos. Scaliger. Pro procurat in a. est praecurat. 14. ad incommoda ego. incommoda abc. adversus incommoda d., Fulv. Ursinus. 15. praeveniat ab. premit d., Fulv. Ursinus.

o. spes quam hominis patientia expectat.] Mallem „qua hominis patientia expectat.“ Sed potest illud eadem sententia accipi.

Cap. XIII. a. demerendo domino] Hi dativi quos dicant finales usitatissimi sunt in scriptis Tertulliani. V. quae exempla protuli ad De Spectac. cap. 3.

b. humiliationis sacrificium] Indicat exomologesin. V. Desid. Heraldi Digress. II, 4. Cf. Tertull. De Paenit. cap. 9. De Ieiun. cap. 10.

c. coniungit] h. e. adiungit.

d. immolata patientia corporis] Cf.

De Ieiun. cap. 10 „pinguiorem orationem deo immolat.“ De Pudic. cap. 10 „recuperaturus si poenitentiam deo immolarit.“ Cf. Apolog. cap. 6.

e. et virginem adsignat.] V. adnot. ad De Orat. cap. 16.

f. ad incommoda] Praepositio laeti absorpta in praegresso vocabulo wyeat.

g. caro in ligno] In lignea compede. Sic in Actis Apostol. cap. 16 „τοὺς πόδας αὐτῶν ἡσφαλίσαντο εἰς τὸ ξύλον“, quod vulgata versio sic reddidit laute: „pedes eorum strinxit ligno.“ (Rigalt)

caro in solo^h, et in illa paupertate lucis, et in illa ¹⁶patientia mundiⁱ. Cum vero producitur ad experimentum felicitatis, ad occasionem secundae intinctionis^k, ad ipsum divinae sedis ascensum, nulla plus illic quam patientia corporis. Si spiritus promptus, sed ^{Math. XXVI, 24.} caro sine patientia infirma, ubi salus spiritus et carnis ipsius? At cum hoc dominus de carne dicit, infirmam pronuntians, quid ei firmandae opus sit, ostendit, patientia scilicet adversus omnem subvertendae fidei vel puniendae ¹⁷paraturam^l, ut verbera, ut ignem, ut crucem, bestias, gladium constantissime toleret, quae prophetae, quae ¹⁸apostoli sustinendo vicerunt.

His patientiae viribus ¹⁹secatur Esaias^a et de domino non tacet, ^{Cap. XIV.} lapidatur Stephanus et veniam hostibus suis postulat. O felicissimum illum ²⁰quoque, qui omnem patientiae speciem adversus omnem diaboli vim expunxit^b! quem non abacti greges, non ²¹illae in pecore divitiae, non filii uno ruinae impetu adempti, non ipsius denique corporis in ²²vulnere^c cruciatus a ²³patientia et fide domino ²⁴dedita exclusit, quem diabolus totis viribus frustra cecidit. Neque ²⁵enim a respectu dei tot doloribus avocatus ille ²⁶est, sed constitit nobis in exemplum et testimonium tam spiritu quam carne, tam animo quam corpore, patientiae ²⁷perpetrandae^d, ut neque damnis

16. patientia *abc.* penuria *d.*, *Fulv. Ursinus.* 17. paraturam ut *ed.* paratur aut *a.* paratum ut *b.* 18. apostoli sustinendo vicerunt *abcd.* apostolis sustinendo (subatinendo *A.*) vicerit *ABC.* *Vaticani tres.*

Cap. XIV. 1. setatur *A.* setatis *B.* 2. lob *A. m. sec.* 3. ille in pectore *AB.* 4. ulcere *d.*, *Fulv. Ursinus.* 5. patientia fide *A. m. pr.* patientiae fide *A. m. sec.* 6. debita *d.*, *Fulv. Ursinus.* 7. omnia (omnino *A. m. sec.*) respectu *AB.* 8. est *om. B.* 9. perpetrandae *Fr. Junius.*

^{h.} caro in solo] In solitudine, in tristitia desolationis, vel in nuda humo, silice in nuda. (Rigalt.)

^{i.} patientia mundi.] Est in patientia mundi qui patitur ab eo. Igitur non erat ut cum Fulvio Ursino rescriberetur *penuria pro patientia.*

^{k.} secundae intinctionis] Secundi baptismi, hoc est martyrii. (Rigalt.)

^{l.} vel puniendae paraturam] Punientiae, hoc est poenae ac tormentis exercendae probandaeque. (Rigalt.) De voce *paratura v.* adnot. ad De Spectac. cap. 4. De loco cf. etiam Cyprianus l. i., „Subeundus carcer, portandae catenae, animae impendendae, gladius, bestiae, ignes, cruces, omnia denique tormentorum ac poenarum genera fide et virtute patientiae perferenda.“

Cap. XIV. ^{a.} secatur Esaias] Zeno Veron. de Esaias Proph.: „Esaias cum Christum praedicaret, vel cum saturae

damnationis elogium Israelitico populo nuntiasset, atroci feritate blasphemantem commota barbaries sectum a capite duabus cum violento supplicio quasi assulis bifidavit, iussitque a capite per aures usque ad scapulam secari cervicem.“ De hoc supplicio Esaias testantur Epiphanius, Dorotheus, Isidorus, Gregorius Nyssenus, Cyrillus, alii.

^{b.} expunxit] Dixi de huius verbi significatione ad Apolog. cap. 35.

^{c.} vulnere] Sic habent libri veteres, non *ulcere.* *Vulnera* dicit etiam Cyprianus, non *ulcera*: „iactura rei familiaris infligitur, numerosae subolis orbitas irrogatur, accedit *vulnerum* vastitas“ cell. Et altero loco coniungit „iacturas facultatum, cruciatus *vulnerum*, amissionem carorum.“

^{d.} patientiae perpetrandae] Supra cap. 3 „*patientiam* huiusmodi nemo hominum *perpetraret.*“

¹⁰saecularium, nec amissionibus carissimorum, nec corporis quidem conflictationibus succidamus^a. Quale in illo viro feretrum¹ "deus diabolo ¹²extruxit? Quale vexillum de inimico gloriae suae extalit, cum ille homo ad omnem ¹³acerbum nuntium nihil ex ore promeret nisi Deo gratias^c, cum uxorem iam malis ¹⁴delassatam et ad prava remedia ¹⁵suadentem execraretur? ¹⁶Quid^b ridebat deus, quid ¹⁷dissocabatur Malus, cum Iob immundam ulceris sui redundantiam magna aequanimitate ¹⁸destringeret, cum erumpentes bestiolas inde in eosdem specus et pastus ¹⁹refossae carnisⁱ ²⁰ludendo revocaret? Itaque operarius ille victoriae dei retusis omnibus iaculis ²¹temptationum lorica clypeoque patientiae et integritatem mox corporis a deo ²²recuperavit, et quae amiserat ²³conduplicata^k possedit. Et si filios quoque restitui voluisset^l, pater iterum vocaretur. Sed

10. perpetrando secularium A. m. pr. 11. deus diabolo Cd. deus de diabolo abc. dictus (victo A. m. sec.) diabolo AB. 12. struxit A. m. sec. extensit traxit (truxit Ap.) A. m. pr. traxit B. 13. acerbum nuntium A (m. sec.) abc. acervum nuntiorum A (m. pr.) BCd. 14. delassatam AB. 15. subdentem A. subridentem A (m. sec.) B. 16. Qui deridebat Fr. Iunius. 17. disserebatur B. differebatur A. 18. destringeret c. 19. refossae Rhenanus. reformasse ABC. reformate A. m. sec. foraminosae abc. reformosae d. formicosae Fr. Iunius. reformat alii. 20. ludendorum vacaret A (m. pr.) B. ludendo vocaret A. m. sec. 21. temptationis A. temptationibus B. 22. recuperatam C. 23. conduplicata Bad. centuplicata AC. reduplicata bc.

e. succidamus.] Cf. supra cap. 5 „ubi semel succidit impatientiae.“ De voc. *conflictatio* cf. adnot. ad De Resurr. Carnis cap. 8.

f. feretrum] Inter instrumenta triumphii feretrum est, in quo pompa fertur. Intellige in quo diabolus triumpharetur, deo trophaeum statuente. Nam Iob per divinam gratiam diabolum vicit impatientiae nequitiam succumbens, quasi dicit: Quale trophaeum de diabolo deus erexit! Olim circumferebantur arma devictarum gentium in pompa, mox suspendebantur; apte ergo loquitur: Quale vexillum cett. (Rhenanus.) Est feretrum *νεκροφορεῖον*, quo mortuus effertur. Itaque dicitur lobus feretrum fuisse diabolo, quia in lobi patientissimi corpus omnes Satanae impetus ictusque contusi sunt et commortui. (Rigalt.)

g. Deo gratias] Locus notandus. Certe salutatio quae nunc in ore religiosorum, sumpta ab usu antiquorum patrum. V. Auctor Vitae S. Godehardi de episcopatu eius cap. 10., ubi eadem forma. Et Paulinus ad Alethium initio epistolae ubi usurpat: Deo gratias. Et Ambros. Serm. 28., ubi: Domino deo gratias. (La Cerda.)

h. Quid] Quantum, quantopere.

i. specus et pastus refossae carnis]

Scriptura depravata *reformasse*, quam libri veteres obtinent, nata est, ni fallor, inde quod plena genuini vocabuli scriptura per errorem acciperetur pro brevatura. *Reformosus* adiectivum monstruosum fluxit Rigaltius, interpretatus „ulceribus deformis et vermiculante perulentia scatens.“

k. conduplicata] Pars librorum *centuplicata*. Obloquitur sacra scriptura.

l. Et si filios quoque restitui voluisset] Namquam enim Iobo redditi aut restituti filii quos amiserat. Nam de novo nati dantur, non redduntur, sicut de novo, non restituantur. Itaque nulla est ratio, cur Tertullianum faciamus aut labentem memoria aut caecum oculis. Ista sic dissertat Iunius contra Pamelium, cui consentimus in hoc. Signatissime Zeno Veronensis Serm. de Iob ait: „Iob vicarios filios generat,“ qui scilicet haberent vicem amissorum. (La Cerda.) Aperte Scriptura tradidit: „Fuerunt illi septem filii et tres filiae.“ Fuerunt quidem, verum post Iobi restitutionem genui. At illos totidem uno ruinae impetu ademptos non recepit, nec ab iis pater iterum vocatus est. Horum igitur orbitatem sustinuit voluntariam, ne sine aliqua patientia viveret. Sed istis non

maluit in illo die reddi sibi. Tantum gaudii, ²⁴securus sic de domino, distulit. Sustinuit ²⁵iam voluntariam orbitatem, ne sine aliqua patientia viveret.

¹Adeo satis idoneus patientiae sequester deus. Cap. XV. Si iniuriam deposueris penes eum, ultor est: si damnum, restitutor est: si dolorem, medicus est: si mortem, resuscitator est. Quantum patientiae licet, ut deum habeat debitorem? ²Nec immerito. Omnia enim placita eius tuetur, omnibus mandatis eius intervenit³. Fidem munit⁴, pacem gubernat, dilectionem adiuvat, humilitatem instruit, paenitentiam expectat⁵, exomologesin adsignat⁶, carnem regit, spiritum servat, linguam frenat⁷, manum continet, temptationes inculcat, scandala pellit, martyria ⁸consummat, pauperem consolatur, divitem temperat, infirmum non extendit⁹, valentem non consumit, fidelem delectat, gentilem invitat, servum domino, dominum deo commendat, feminam exornat, virum approbat; amatur in puero, laudatur in iuvene, ¹⁰suspicitur in sene; in omni sexu, in omni aetate formosa est. Age iam ¹¹si et effigiem habitumque eius comprehendamus. Vultus illi tranquillus et placidus, frons pura, nulla ¹²moeroris aut irae rugositate contracta; remissa aequae in laetum modum supercilia, oculis humilitate, non infelicitate deiectis; os taciturnitatis honore signatum; color, qualis ¹³securis et innôxiis; motus frequens capitis in diabolum ¹⁴et minax risus; ceterum ami-

24. securus sic de Cab. securus de ABd. 25. iam voluntariam Fulv. Ursinus. tam voluntariam Fr. Iunius. tam voluptariam AB. tam voluntariam Cabed.

Cap. XV. 1. Ideo A. 2. hec enim omnia A. m. sec. nec (hec A.) immerito enim omnia AB. Nec immerito enim. Omnia Ca. 3. consumat Ca. 4. suscipitur A. 5. sis Fr. Iunius. Voculam et non habet A. 6. moerore A. 7. securus AB. 8. et om. A.

receptis quo pacto constabit eiusdem Scripturae fides affirmantis deum omnia quae loqui fuerant auxisse in duplum? Sane acquiescimus eorum sententiae qui Scripturam tam scrupulosa tritina examini cavillatoriae curiositatis vitio tribuant. Tametsi commodissime dicatur septem illos priores non fuisse redhibitioni ceterorum adnumeratos, quia non sicut cetera perierant, sed penes deum in perpetuum per gloriam loqui ipsi vivere intellegebantur. (Rigelt.)

Cap. XV. a. mandatis eius intervenit.] Cf. supra cap. 11 „admonitionibus domini intervenimus.“

b. Fidem munit] Cyprianus: „Patientia est, quae fidei nostrae fundamenta firmiter munit.“

c. paenitentiam expectat] Ut mater filium perditum.

d. exomologesin adsignat] Scil. paenitentiae. De verbo *adsignare* cf. adnot. ad De Orat. cap. 16.

e. linguam frenat] Cyprianus: „Patientia est quae iram temperat, quae linguam frenat, libidinis impetum frangit, tumoris violentiam comprimit, incendium similitudinis extinguit, coërcet potentiam divitum, inopiam pauperum refert“ cett.

f. non extendit] Non imminuit, vel non cruciat. Cf. Ad Nat. I, 2 „Sane ceteros ad hoc tenditis et carnificatis, ut negent quod esse dicantur.“

g. si] Qui sis correxerunt, non animadvertant si pro an esse positum, ut saepe apud Tertullianum. Aliquot exempla adscripsi ad lib. Ad Martyr. cap. 2.

1 Reg. XIX.
Math.
XII, 3 seq.

ctus ⁹circum pectora candidus, et corpori impressus, ¹⁰ut qui nec inflatur nec ¹¹inquietatur. Sedet enim in throno ¹²spiritus eius mitissimi et mansuetissimi, ¹³qui non turbine glomeratur, non nubilo livet, sed est tenerae serenitatis, ¹⁴apertus et simplex, quem tertio vidit Helias^b. Nam ubi deus, ibidem et ¹⁵alumna eius, patientia scilicet. Cum ergo spiritus ¹⁶dei descenditⁱ, individua patientia comitatur ¹⁷eum. Si non cum spiritu ¹⁸admiserimus, in nobis morabitur semper? Immo nescio an ¹⁹diutius perseveret. Sine sua comite ac ministra omni loco ac tempore ²⁰angatur necesse est. Quodcumque inimicus eius inflixerit, solus sustinere non poterit, carens instrumento sustinendi.

Cap. XVI.

Haec patientiae ratio, haec ¹disciplina, haec opera caelestis ²et verae; ³scilicet Christianae^a, non ut illa patientia gentium terrae, falsa, ⁴probrosa. Nam ut in isto quoque domino diabolus aemularetur, quasi plane ex pari (nisi quod ipsa diversitas mali et boni aequaliter ⁵magnitudine^b par est) docuit et ⁶suos patientiam propriam, illam dico, quae maritos dote venales aut lenociniis ne-

9. circumspector ac candidus B. circumspiciens (circumspicior m. sec.) ac candidus A. 10. te qui AB. 11. inquietatur d., Fulv. Ursinus. 12. spem eius AB. 13. quae AB. 14. aptus AB. 15. alimenta (aliementa Ap.) AB. 16. dei om. B. 17. eum. Si non cum ABC. eum. Si nos cum abc. eum. Si non eam cum d. eam. Si nos eam cum Fulv. Ursinus. Eam si nos cum Fr. Junius. Eam si nos cum Rigaltius. 18. amiserimus A. 19. diu quis perseveret sine sua comite Fr. Junius. 20. angatur d., Rhenanus. tengatur ABCabc.

Cap. XVI. 1. disciplinae ABC. 2. et verae Bad. ut vera (vera m. pr.) A. et vere C. et vera bc. 3. scilicet Christianae d. scilicet Christiana Babc. scilicet quam (quae m. sec.) Christiana A. 4. probrosa A. Voc. falsa in A. desiderari videtur. 5. magnitudine AB. Fr. Junius, Ludov. de la Cerda. magnitudinis reliqui. 6. filios AB.

h. quem tertio vidit Helias.] Ipse optimus sui interpretes Adv. Marcion. IV, 23., ubi de clementia dei: „Talia, inquit, utique multo magis homines non erat crematurus. Nam et tum ad Eliam, Non in igne, inquit, dominus, sed in spiritu miti.“ Utrobique autem adspicit ad historiam Eliae I Regum cap. 19., et patientiam dicit sedere in throno spiritus mitissimi et mansuetissimi, quem tertio vidit Helias. Etenim tres illae visiones Eliae se offerunt. Prima et secunda angelus domini mandata affert ad Eliam, tertia ipse dominus non in vento confringente petras, non in terrae motu, non in igne, sed post auram tranquillam et mitem alloquitur prophetam suum. In illo igitur spiritu lehi, tenerae serenitatis, aperto et simplici sedere ait patientiam Septimius. (Rigalt.)

i. Cum ergo spiritus dei descendit] Spirito dei in Christianum quempian descendente una etiam descendit patientia, comes individua. Admittendus igitur cum sua comite. Quam si non admiserimus cum spiritu, credimusne fore et Spiritui semper in nobis morari libet? Immo nescio, an resident aliquantisper. Etenim sine sua comite ac ministra abique semper anxius ac perplexus laborabit, quodcumque diabolus inflixerit, solus sustinere non potest, carens satellite suo, patientia scilicet, fortissimo sustinendi instrumento. (Rigalt.)

Cap. XVI. a. scilicet Christianae] Liber Vindobonensis habet scilicet quam Christianae. Rescribe scilicet quae Christianae.

b. aequaliter magnitudine] loc. Sciliger maluit aequalitate magnitudinis.

gotientes^a uxorum potestatibus subicit, quae aucupandis orbitatibus^a omnem coacti obsequii laborem⁷ mentitis adfectionibus tolerat, quae ventris operarios^a contumeliosis patrociniis subiectione libertatis⁹ gulae addicit^a. Talia nationes patientiae studia¹⁰ noverunt, et tanti boni nomen foedis operationibus occupant; ¹¹patientes rivalium et divitum et invitatorum⁷, impatientes solius dei vivunt. Sed ¹²viderint sua et sui praesidis patientia^a, quam subter ignis^b expectat. Ceterum nos amemus patientiam dei, patientiam Christi: rependamus illi quam pro nobis ipse ¹³dependit. Offeramus patientiam spiritus, patientiam carnis, qui ¹⁴in resurrectionem carnis et spiritus credimus.

7. mentitur A. mentitus B. 8. contumeliosis patronis d. contumeliosos patronis Fulv. Ursinus. 9. gula Fulv. Ursinus. Omitit d. Pro addicit in A. est adicit. 10. moverunt AB. 11. rivalium — — impatientes om. ABC. 12. viderint sua et sui praesidis patientia quam ego. viderint sua et sui (sua sui A. m. sec. suam sui c. Latinus) praesides quam (quoniam AB.) patientia subter ABCabc. viderit sua et sui praesidis patientia, quam subter d., Fulv. Ursinus. Jos. Scaliger inducit verba patientia quam. 13. dependit cd. defendit reliqui. 14. in deleri vult Fr. Iunius.

c. aut lenociniis negotiantes] Cf. Apolog. cap. 39 „In isto loco consortium solvimus in quo solo ceteri homines consortium exercent, qui non amicorum modo matrimonii usurpant, sed et sua amicis patientissime subministrant“ cett. Cyprian. de Discipl. et Habitu Virg. „Viderint quid sibi nuptae per placendi stadium de coniugum solatio blandiantur, quos dum in excusationem suam proferunt, ad societatem criminosa consensionis adsciscunt.“

d. aucupandis orbitatibus] Notat testamentorum captatores, quos satura duodecima arguit Iuvenalis. (Rhenan.)

e. subiectione libertatis gulae addicit.] Notat parasitos. Cf. Apolog. cap. 38 „non qua penes vos parassiti adfectant ad gloriam famulandae libertatis sub

auctoramento ventris inter contumelias saginandi.“ Cf. Herald. Digress. I, 21. p. 237., qui multus est de parasitis et plagipatidis istis.

f. rivalium et divitum et invitatorum] Patientes rivalium dicit maritos dote venales, patientes divitum hereditatas, insidiantes divitum orbitatibus, patientes invitatorum parasitos, qui apud invitatores contumeliosissime pascabant. (Rigalt.)

g. viderint sua et sui praesidis patientia] Viderit patientia nationum, quae rivaes et divites et invitatores contumeliosissime patitur. (Rigalt.) Praesidem dicit Satanam.

h. subter ignis] Apolog. cap. 47 „gehennam — quae est ignis arcani subterraneam ad poenam thesaurus.“

DE
B A P T I S M O.

In scripturae discrepantia verbis Tertulliani subiecta

- A** significat editionem principem Ioh. Gangneii, quae prodiiit Parisiis anno MDLXV.
Signum *mg.* additum significat scripturam ex margine huius libri prolatam.
- B** - - Sigism. Gelenii, quae prodiiit Basileae anno MDL. Gelenius testatur se usum fuisse in hoc libro emendando codice scripto Britannico, in coenobio Masburensi reperto, quem sibi communicaverit Io. Lelandus.
- a** - - Iac. Pamellii, quae prodiiit Antverpiae anno MDLXXIX.
- b** - - Nic. Rigaltii, quae prodiiit Lutetiae anno MDCXXXIV.
-

B A P T I S M O*.

Felix sacramentum aquae nostrae*, ¹quia ablutis delictis pri- Cap. 1.
 stinae caecitatis in vitam aeternam liberamur! Non erit otiosum
 digestum^b istud, instruens tam eos qui cum maxime formantur^c,
 quam et illos qui simpliciter credidisse contenti non exploratis ra-
 tionibus traditionum intentatam probabilem fidem per imperitiam
 portant^d. Atque adeo nuper conversata istic quaedam de ²Gaiana
 haeresi vipera* venenatissima doctrina sua plerosque rapuit, inpri-
 mis baptismum destruens. Plane secundum naturam. Nam ³fere
 viperae et aspidēs ipsique reguli serpentes arida et inaquosa se-
 ctantur^f. Sed nos pisciculi^g secundum IXΘYN nostrum Iesum
 Christum^h in aqua ⁴nascimur, nec aliter quam in aqua permanendo

* DE BAPTISMO ADVERSVS QVINTILLAM LIBER a.

Cap. I. 1. quae abluti b., Fulv. Ursinus. 2. Caiana ab. 3. fere ab., ex
 emendatione Latini. ferre ab. 4. nascamur AB.

Cap. I. a. nostrae] Id est Christianae.
 b. digestum] Cf. adnot. ad Nat. II, 1.
 Salmas. ad Tertull. de Pallio p. 257. et
 203. ed. LB. 1656.

c. qui cum maxime formantur] Qui
 plenius mysteriorum notitiis imbuuntur.

d. per imperitiam portant.] Frustra
 Septimii mens quaeritur nisi verba red-
 dimus. Quod facere videmur hac emen-
 datione: „in tentatum probabilem fidem
 per imperitiam portant.“ Tentatum dicit
 tentationem. Qui simpliciter credidisse

contenti sunt, non exploratis rationibus
 traditionum, per imperitiam portant in
 tentationes fidem non sine periculo prob-
 abilem, hoc est dubio eventu proban-
 dam. (Rigalt.) Appono Corbiniani Thomae
 interpretationem: Loquitur de iis qui in
 fide adhuc rudes sunt, neque rationes
 cur credant dare possunt, ac fontes ex
 quibus fides ipsa profuit et vias tradi-
 tionum per quas ad nos veritates cre-
 dendae defluerent ignorant, itaque fidei

intentatae (i. e. nondum satis examina-
 tae), attamen probabili (h. e. ab aliis
 nimirum magistris suis approbatae et
 re ipsa etiam a cunctis approbandae) a
 prima pueritia eidem innutriti per impe-
 ritiam seu ex defectu plenioris notitiae
 simpliciter inhaerent.

e. de Gaiana haeresi vipera] Hiero-
 nym. ad Oceanum Epist. 43: „Et con-
 surgit mihi Caiana haeresis, atque olim
 emortua vipera contritum caput levat“
 cett. (Rigalt.)

f. arida et inaquosa sectantur.] Isid.
 Orig. XII, 4 „Reguli, sicut scorpiones,
 ariditate quaeque sectantur.“ Hieronym.
 Epist. 83.

g. Sed nos pisciculi] De Resurr. Car-
 nis cap. 52 „Alia caro volucrum, id est
 martyrum, qui ad superiora conantur,
 alia autem piscium, id est quibus aqua
 Baptismi sufficit.“

h. secundum IXΘYN nostrum Iesum
 Christum] Augustin. De Civ. Dei XVIII, 23

salvi sumus. ¹Itaque illa monstrosissima, cui nec ²integre quidem docendi ius erat^k, optime norat pisciculos necare de aqua auferens.

Cap. II. Sed enim quanta vis est perversitatis ad fidem labefactandam vel in totum non recipiendam, ut ex his eam impugnet ex quibus constat! Nihil adeo est ¹quod obduret mentes hominum quam simplicitas divinorum operum quae in actu ²videntur et magnificentia^b quae in effectu repromittitur: ut ³hinc quoque, quoniam tanta simplicitate, sine pompâ, sine apparatu novo aliquo, denique sine sumptu homo in ⁴aqua demissus et inter pauca verba tinctus non multo vel nihilo mundior resurgit, eo incredibilis existimetur consecutio aeternitatis. Mentior, si non e contrario idolorum sol-

5. itaque illa A. Ita Quintilla reliqui. 6. integrae Fr. Junius.

Cap. II. 1. quod tam obduret b., Fulv. Ursinus. quo obduret Fr. Junius. 2. videntur ABA. videtur b., Fulv. Ursinus. 3. hinc A. hic Bab. 4. aquam Fr. Junius.

„Horum autem Graecorum quinque verborum, quae sunt Ἰησοῦς Χριστός Θεοῦ Υἱός Σωτήρ, quod est Latine Iesus Christus Dei Filius Salvator, si primas litteras iungas, erit ΙΧΘΥΣ, id est Piscis, in quo nomine mystice intelligitur Christus, eo quod in huius mortalitatis abyso velut in aquarum profunditate vivus, hoc est sine peccato, esse potuerit.“ Optat. Milevit. lib. III. adv. Parm. pag. 351 (ed. Lugd.): „Hic (Christus) est piscis qui in baptismo per invocationem fontalibus undis inse-ritur, ut quae aqua fuerat a pisce etiam piscina vocitetur, cuius piscis nomen secundam appellationem graecam in uno nomine per singulas litteras turbam sanctorum nominum continet. ΙΧΘΥΣ enim Latine est Iesus Christus Dei Filius Salvator.“ Prosper de Promiss. II, 39 „Satiens ex se ipso in litore discipulos et toti se offerens mundo ἰχθύς. Namque Latine piscem sacris litteris maiores nostri hoc interpretati sunt ex Sibyllinis versibus (v. Augustin. I. I.) colligentes, quod est Iesus Christus Dei Filius Salvator, piscis in sua passione decoctus, cuius ex interioribus remediis quotidie illuminamur et pascimur.“ Cf. Augustin. in Psalm. 64. Serm. 249. 270. tom. V. n. 205. Hieronym. Epist. VII. ad Chromat. in Matth. XIV., in Ezech. XXIX. et XXXVII., in Osee IV., in Sophon. I., in Habec. I. Gregor Nazianz. Serm. 37. (al. 31.) initio; Io. Chrysost. Serm. in Andream. Adde Clem. Alex. Strom. III, p. 787. ed. Pott., Athanas. Quaesit. in Scrippt. 44., Boldetti Osservaz. sopra i

Cimiteri p. 516. 163. 208. 198. Astadoni Diss. sopra pesce XXII. Raccol. Calogera tom. XLI, p. 281. Bottari in. XIX. XX. XXIII. XXXI. XXXVI. XXXVII. XL. XLIX. LI. LIX. LXVII. LXXXIII. ceti., Ciampini Vett. Monum. tom. II, p. 26. Fort. Liceto Hieroglyph. (Patar. 1653.) n. 54. p. 390., Montfaucon Antiqu. Expl. III, 71. Muenther Epist. ad Archiepisc. Upsal. de duobus Monum. Priscæ Ecclesiae, in Comment. Antiquar. p. 66.

1. Itaque illa monstrosissima] Ita habet editio princeps. Monstrosissimam dicit illam viperam de Gaiana haeresi. De Quintilla cuius hic nomen latere voluerunt cf. Epiphani. Haeres. 49.

k. cui nec integre quidem docendi ius erat] Hoc est cui nec sanam quidem et veram doctrinam docendi ius erat, sedum perversam, adulteram, haeticam. Sic initio lib. II. Ad Uxor. „Quod si integre sapis,“ hoc est si vere. Ait igitur Quintillae nec integre quidem docendi ius esse, quia scilicet docendi manus virile est, et quidem sacerdotale aicut et tingere et offerre. Praeclare hoc explicavit libro de Velandis Virginibus. (Rigalt.)

Cap. II. a. quod obduret mentes hominum quam] Ellipsis comparativi magis, quam qui non animadvertabant, quod tam obduret rescripserunt. Eiusmodi ellipsin habes paulo infra in verbis eo incredibilis existimetur consecutio aeternitatis. Cf. adnot. ad De Testim. Animae cap. 2.

b. et magnificentia] Si comparatur cum magnificentia.

lemnia vel arcana de suggestu* et apparatu *deque sumptu fidem et auctoritatem sibi extruunt. Pro misera incredulitas, quae denegas deo proprietates suas, simplicitatem et potestatem! Quid ergo? nonne mirandum et lavacro dilui mortem? Atquin eo magis credendum, si, quia mirandum est, idcirco non creditur. *Qualia enim decet esse opera divina, nisi super omnem admirationem? Nos quoque ipsi miramur, sed quia credimus. Ceterum incredulitas miratur, non credit. Miratur enim simplicia quasi vana, magnifica quasi impossibilia. Et sit plane ut putas, satis ad utrumque divina pronuntiatio praecurrit. Stulta mundi elegit deus, ut confundat sapientiam eius, et praedifficilia penes homines facilia penes deum. Nam si deus et sapiens et potens, quod etiam praetereuntes eum non negant, merito in adversariis sapientiae potentiaeque, id est in stultitia et *impossibilitate, materias operationis suae instituit; quoniam virtus omnis ex his causam accipit, a quibus provocatur.

I Cor. I, 27.
Matth.
XIX, 26.

Huius memores *pronuntiationis tamquam *praescriptionis*, Cap. III. nihilominus quam stultum et impossibile sit *aqua reformari *tractamus. Quid utique ista materia *tantae dignationis meruerit officium? Ut opinor, auctoritas liquidi *elementi exigenda est. Atquin plurima suppetit, et quidem a primordio. Nam unum ex his est quae ante omnem mundi suggestum^b impolita adhuc specie penes deum *quiescebant. In primordio, inquit, fecit deus caelum Gen. I, 1, 2. et terram. Terra autem erat *invisibilis et incompressa, et tenebrae erant super abyssum, et spiritus *domini super aquas ferebatur. Habes homo inprimis aetatem venerari aquarum, quod antiqua substantia; dehinc dignationem, quod divini spiritus sedes, gratior scilicet ceteris tunc elementis. Nam et tenebrae totae adhuc sine cultu siderum informes, et tristis abyssus, et terra imparata, et caelum rude; solus liquor, semper materia perfecta, laeta, simplex, de suo pura, dignum ¹⁰vectaculum deo subiiciebat. Quid

5. de quo sumptu A. 6. Atquin eo magis credendum est, qualia AB. 7. in possibilitate A.

Cap. III. 1. praenuntiationis Amg. 2. praescriptionis Amg Bab. 3. a qua A. 4. tractemus b. 5. tantae Bab. et ante A. ante Amg. 6. alimmenti A. 7. quiescebat A. 8. visibilis Semlerus. 9. domini AB. dei ab. 10. vectaculum alii, sed nescio qui. Verba subiiciebat — — aquis deo uncinis inclusa comparent in A.

c. de suggestu] De hoc vocabulo cf. adnot. ad De Corona cap. 13.

Cap. III. a. praescriptionis] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 7.

b. ante omnem mundi suggestum]

Vocabulum *suggestus* apud Tertullianum significat cultum atque ornatum. Ita cap. 2. huius libri „Mentior si non e contrario idolorum sollemnia vel arcana de *suggestu* et apparatu deque sumptu fidem et auctoritatem sibi extruunt.“

quod exinde dispositio mundi modulatricibus quodammodo aquis deo constitit. Nam ut firmamentum caeleste suspenderet in medietate, distinctis aquis fecit; ¹¹ut terram aridam suspenderet, ¹²segregatis aquis expedit. Ordinato dehinc per elementa mundo cum incolae darentur, primis aquis praeceptum est animas proferre. Primus liquor quod viveret edidit, ne mirum sit in baptismo, si aquae animare noverunt. ¹³Non enim ipsius quoque hominis figurandi opus sociantibus aquis absolutum est? De terra materia ¹⁴convenit, non tamen ¹⁵habilis nisi humecta et succida, quam scilicet ante quantum diem segregatae aquae in stationem suam superstitite humore limo ¹⁶temperant. Si exinde universa vel plura prosequar, quae de elementi istius auctoritate commemorem, quanta vis eius aut gratia, quot ingenia^d, quot officia, quantum instrumentum* mundo ferat, vereor, ne laudes aquae potius quam baptismi rationes videar congregasse: licet eo plenius docerem non esse dubitandum, si materiam, quam in omnibus rebus et operibus suis deus disposuit, etiam in sacramentis propriis parere fecit, si quae vitam ¹⁷terrenam gubernat, et in caelesti procurat.

Cap. IV.

Sed ea satis erit praecerpisse in quibus et ratio baptismi recognoscitur prima illa, ¹quae iam tunc etiam ipso habitu praenotabatur ad baptismi figuram*, dei spiritum, qui ab initio supervectabatur, super aquas ²intinctorum moraturum. Sanctum autem utique super sanctum ferebatur, ³aut ab eo quod superferebatur id quod ferebat sanctitatem mutuabatur, quoniam subiecta quaeque materia eius quae desuper imminet qualitatem rapiat necesse est, maxime corporalis spiritalem, et penetrare et insidere facilem per substantiae suae subtilitatem. Ita de sancto sanctificata natura aquarum et ipsa sanctificare concepit. Nemo dicat: 'Numquid ipsis enim aquis ⁴tinguimur, quae ⁵tunc in primordio fuerunt? Non utique

11. ut A. et ut Bab. Pro suspenderet Fr. Junius volebat dispesceret. 12. et segregatis A. 13. Non enim A. Nam Bab. 14. convenit om. AmgBa. 15. habili A. 16. temperarent ab., Latinus. 17. terrenam b., Fulv. Ursinus. aeternam ABa.

Cap. IV. 1. qua Fulv. Ursinus. 2. intinctorum moraturum b. intinctorem moraturum Amg. Fulv. Ursinus. intinctorem oraturum A. intinctos reformaturum Ba. 3. et ab eo Fr. Junius. 4. Num quid uncinis inclusum habet A. 5. tinguimur A. 6. nunc Ba.

c. si aquae animare noverunt.] Animare, hoc est aeternam homini vitam reddere, quia peccando exciderat. (Rigalt.) d. quot ingenia] Cf. adnot. ad De Corona cap. 8.

e. quantum instrumentum] Quantum apparatus mundo, ferat ad infinitos prope usus et effectus. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 18.

Cap. IV. a. ad baptismi figuram] Hic-

ronym. Epist. 73. sententiam Tertulliani ex capite praecedente complectens „Reddis mundus, inquit, necdam sole rutilante nec pallente luna nec astris micantibus incompositam et invisibilem materiam abyssi magnitudine et deformibus tenebris opprimebat. Solus spiritus dei in aurigae modum super aquas ferebatur et nascentem mundum in figura baptismi parturiebat.“

⁷ipsis, nisi ex ea parte qua genus quidem unum, species vero complures. Quod autem generi adtributum est, etiam in specie redundat. Ideoque nulla distinctio est, mari quis an stagno, flumine an fonte, lacu an alveo diluitur, nec quicquam refert inter eos quos Ioannes ⁸in Iordane et quos Petrus in Tiberi tinxit. Nisi et ille spado, quem Philippus inter vias fortuita aqua tinxit, plus salutis aut minus retulit. Igitur omnes aquae de pristina originis praerogativa sacramentum sanctificationis consequuntur invocato ⁹deo^b. Supervenit enim statim spiritus de caelis et aquis superest sanctificans eas de semetipso, et ita sanctificatae vim sanctificandi ¹⁰combibunt. Quamquam ad simplicem actum competat similitudo, ut, quoniam vice sordium delictis inquinamur, aquis abluamur. Sed delicta sicut non in carne comparent, quia nemo super cutem portat maculam idololatriae aut stupri aut fraudis^c, ita eiusmodi^d in spiritu sordent, qui est auctor delicti. Spiritus enim dominatur, caro famulatur. Tamen utrumque inter se communicant reatum, spiritus ob imperium, caro ob ministerium. Igitur medicatis quodammodo aquis per angeli interventum, et spiritus in aquis corporaliter diluitur et caro in eisdem spiritaliter mundatur.

Sed enim nationes extraneae ab omni intellectu spiritalium Cap. V.
¹potestatum eadem efficacia idolis suis ²subministrant^a. Sed viduis aquis^b sibi mentiuntur. Nam et sacris quibusdam per lavacrum initiantur, Isidis alicuius aut Mithrae^c; ipsos etiam deos suos lavationibus efferunt^d. Ceterum villas, domos, templa totasque urbes

7. ipsis *Bab.* ipsi *B.* 8. inter Iordanem *A.* 9. deo uncinis inclusum habet *A.* 10. combibunt, vice sordium aquis abluantur. Quamquam *A.* Hanc scripturam sibi adnotaverat etiam *Fulv. Ursinus.* Io. *Wouwerius* inde effrazit combibunt, ut et delicta vice sordium aquis abluantur. Quamquam *cell.* Videntur ea verba per errorem ex sequentibus repetita, aut irrepperunt ex margine.

Cap. V. 1. potestatem *Ba.* 2. subministravit *A.*

b. invocato deo.] Cf. Muenther Primord. Eccles. Afr. p. 100.

c. idololatriae aut stupri aut fraudis] Cf. init. libri De Idololatria.

d. eiusmodi] Cf. infra adnot. ad cap. 12.

Cap. V. a. eadem efficacia idolis suis subministrant.] Hoc est aquas eadem efficacia imbutas idolis suis adscribunt, adscribitur idolis suis potestatem aquarum eadem efficacia imbuendarum. Excidit, ni fallor, vox aquas post efficacia, absorpta per huius vocabuli syllabas proximas. Interim, cum ea ex praegressis vel cogitatione possit repeti, textui nihil obtrudo.

b. viduis aquis] Id est praesentia Spiritus Sancti et virtute carentibus. Cf.,

si tanti est, Barth. ad Stat. Theb. II, 543. tom. II, p. 545.

c. Isidis alicuius aut Mithrae] De his lavacris v. interpr. ad Apul. Metam. XI, 23. Porphy. D. Abstin. IV, p. 367. Iuvenal. Sat. VI, 522 sqq. cum interpr., Chrysost. Homil. II. in cap. 2. Matth. de Magis. Schmidt De Sacerdot. Aegypt. p. 59 sq. Cf. Tertull. De Corona cap. ult., et De Praescript. Haeret. cap. 40. De pronomine aliquis nominibus propriis addito cf. adnot. ad Apolog. cap. 11.

d. deos suos lavationibus efferunt.] Rea nota. Cf. Macrob. Sat. I, 23. Tacit. Ann. XV, 44. et Hist. VII, 20. Tertull. De Spectac. cap. 7. Augustin. De Civ. Dei II, 4.

aspergine circumlatae aquae expiant passim*. Certe ludis Apollinaribus et Eleusiniis tinguuntur^f, idque se in regenerationem et impunitatem periorum suorum agere praesumunt. Item penes veteres quisquis se homicidio infecerat, purgatrices aquas explorabat*. Igitur si de sola natura aquae, quod propria materia sit^g abluendi, in auspicia emundationis blandiuntur, quante id verius aquae praestabunt per dei auctoritatem, a quo omnis natura earum constituta est? Si religione aquam medicari putant, quae potior religio quam dei vivi? Quo agnito hic quoque studium diaboli recognoscimus res dei aemulantis, cum et ipse baptismum in suis exercet. Quid simile? Immundus emundat, perditor liberat, damnatus absolvit. Suam videlicet operam destruet diluens delicta, quae inspirat ipse. Haec quidem in testimonium posita sunt repellentibus fidem, si minime credant rebus dei, quarum adfectionibus^h apud aemulum dei credunt. Annon et alias sine ullo sacramento immundi spiritus aquis incubant, adfectantes illam in primordio divini spiritus gestationem? Sciuntⁱ opaci quique fontes, et avii quique rivi, et in balneis piscinae et euripi in domibus, vel cisternae et putei, qui rapere dicuntur, scilicet per vim spiritus nocentis^k. ¹⁰Nympholeptos^l et ¹¹lymphaticos et ¹²hydrophobos vocant quos aquae necaverunt aut amentia vel formidine ¹³exercuerunt.

3. Eleusiniis b., Fulv. Ursinus. Pelusius ABa. 4. quisque A. 5. purgatrices aquas explorabat A. purgatrice aqua expiatur Amg. purgatrice aqua se expiabat Bab. 6. aquae A. aqua Ba. aquis b., Fulv. Ursinus. 7. abluendi, in auspicia emundationis b., Fulv. Ursinus. adloquendi inauspicii emundationis A. adlegendi auspicii emundationis AmgBa. 8. deluens Fr. Iunius, quemadmodum iam supra. 9. aquis uncinis inclusum habet A. 10. Nympholeptos ego. Nam et esietos A. Nam et apocictos Ba. Nam et apocictos b., Fulv. Ursinus. 11. lymphaticos A. lymphatos Bab. 12. hydrophobas A. 13. exercuerunt AmgBab. execuerunt A.

e. aspergine circumlatae aquae expiant passim.] Cf. interpr. ad Ovid. Fast. IV, 735 et 725. Theocrit. Idyll. XXIV, 96. Tacit. Ann. IV, 53. Lucan. I, 593.

f. Certe ludis Apollinaribus et Eleusiniis tinguuntur] Qui Pelusius retinent scripturam intellegunt de sacris Solis, seu Mithrae et Serapidis. De Eleusiniarum ladorum lavacro satis testatur vel unus Hesychius: „ἐν τῇ Ἀττικῇ δύο εἰσὶν οἱ πρὸς τῇ Ἐλευσίνι ῥεῖοι ὁρυγμοί, καὶ ὁ μὲν πρὸς τῇ θαλάττῃ τῆς προσβυτέρας θεᾶς νομίζεται, ὁ δὲ πρὸς τῇ ἄστει τῆς νεωτέρας. ὁθεν τοῖς λουτροῖς ἀγνίσσονται τοὺς διαίτους.“

g. purgatrices aquas explorabat.] Haec est genuina Tertulliani scriptura quae omnino revocanda erat. Sensus apertus est, res nota.

h. quarum adfectionibus] Hoc est pravis et falsis imaginibus. Cf. Herald. Digress. I, 33. p. 260 sq., qui inter alios et hunc locum illustrat.

i. Sciunt] Cf. Apolog. cap. 5 init. „Scd M. Aemilius de deo suo Alburno.“

k. per vim spiritus nocentis.] Exemplum citat ex Eunapii Vita Porphyrii Ludov. de la Cerda „θαυμάσιον τὸν φόνον ἀπὸ λουτροῦ τινος διαβῆαι καὶ ἐκβαλεῖν, καὶ αὐτὰ ταῦτα λέγων οἱ ἐπιχώριοι.“ Cf. Plin. Hist. Nat. II, 103. XXXI, 2.

l. Nympholeptos] Ita restituendum erat. Neque apocictorum hic locus, neque eaectorum. Utraque scriptura falsa, altera et inepta. Cf. Festus s. v. *Lymphae* p. 120. Muell., Varro de Lingua Lat. VII, 87. Isidor. Orig. XII, 3.

Quorsum ista retulimus? Ne quis durius credat angelum dei sanctum aëquis in salutem hominis temperandis adesse, cum ¹⁴angelus malus ¹⁵profanum commercium eiusdem elementi in perniciem hominis ¹⁶frequentat. Angelum aëquis intervenire si novum videtur, exemplum futuri praecurrit. Piscinam Bethsaidam angelus interveniens commovebat. Observabant qui valetudinem querebantur. Nam si quis praevenerat descendere^m illuc, queri post lavacrum desinebat. Figura ista medicinae corporalis spiritalem medicinam canebat, ea forma qua semper carnalia in figura spiritualium antecedunt. Proficiente ¹⁷itaque in hominibus gratia dei plus aëquis et angelo accessit. Qui vitia corporis remediabant, nunc ¹⁸spiritum medentur; qui temporalem operabantur salutem, nunc aeternam re-formant; qui unum semel anno liberabantⁿ, nunc quotidie populos conservant, deleta morte per ablutionem delictorum. Exempto scilicet reatu eximitur et poena. Ita ¹⁹restituatur homo deo ad similitudinem eius, qui retro ad imaginem dei fuerat. Imago in ²⁰effigie, similitudo in aeternitate censetur. Recipit enim illum dei spiritum, quem tunc de adflatu eius acceperat, sed post amisérat per delictum.

Non quod in aëquis spiritum sanctum consequamur, sed in Cap. VI.
aqua emundati sub angelo ¹spiritui sancto praeparamur^a. Hic quoque figura praecessit; sic enim Ioannes ²ante praecursor^b domini fuit, praeparans vias eius. Ita et angelus baptismi arbiter^c superventuro spiritui sancto vias dirigit ablutione delictorum, quam fides

14. angelis malis A. 15. profanum b., Fulv. Ursinus. profanus ABa. 16. frequentat ABa. frequentet b., Fulv. Ursinus, Fr. Iunius. 17. ita qui nominibus A. 18. spiritum Aab. spiritui B. spiritu Fulv. Ursinus. 19. restituatur ABa. restituitur b., Fulv. Ursinus. 20. effigiem A.

Cap. VI. 1. spiritui AmgBab. spiritu A. 2. ante praecursor ab. antepreacursor AB.

m. praevenerat descendere] De structura, si placet, adeas adnot. ad Apolog. cap. 39.

n. qui unum semel anno liberabant] Singulis igitur annis nonnisi semel angelus ille, ut censet Tertullianus, descendebat; itaque voces illas Ioann. V. 3. *κατὰ καιρὸν* pro annua temporis revolutione accipit. (Corbin. Thom.)

Cap. VI. a. Spiritui Sancto praeparamur.] Illustrat Rebano de Instit. Cler. I, 30 „Signatur baptizatus cum chrismate per sacerdotem in capitis summitate, per pontificem vere in fronte, ut priori unctione significetur Spiritus Sancti descensio ad habitationem deo consecrandam, in secunda quoque, ut eiusdem

Spiritus Sancti septiformis gratia cum omni plenitudine sanctitatis et scientiae et virtutis venire in hominem declaratur“ cell.

b. ante praecursor] Sic habent libri. Puto rescribendum aut *antecursor* aut *praecursor*, et librarium inter has scripturas accipiem, dum utramque adnotaret, errori olim ansam fecisse. Eadem scriptura occurrit et infra cap. 11.

c. angelus baptismi arbiter] „Angelum baptismi“ dicit ut libro de Oratione „angelum orationis.“ Arbiter baptismi angelus quasi conscius et testis. Ipse De Anima [cap. 37]: „Nos officia divina angelos credimus.“ (Rigalt.) Angelum baptismi dictum arbitror respectu illius angeli piscinae Bethsaidae.

Math.
XVIII, 16.

impetrat obsignata in Patre et Filio et Spiritu Sancto. Nam si in tribus testibus stabit omne ³verbum, quanto magis, ⁴dum habemus per benedictionem eosdem arbitros fidei quos et sponsores salutis, sufficit ad fiduciam spei nostrae etiam numerus nominum divinarum? Cum autem sub tribus et testatio fidei et sponsio salutis pignerentur, necessario adicitur ecclesiae mentio, quoniam ubi tres, id est Pater et Filius et Spiritus Sanctus, ibi ecclesia, quae trium corpus est.

Cap. VII.

Exinde egressi de lavacro perungimur^a benedicta unctione de pristina disciplina^b, qua ungi oleo de cornu in ¹sacerdotio solebant; ex quo Aaron a Moyse unctus est, unde Christus dicitur a chrismate^c, quod est unctio, quae domino nomen accommodavit, facta spiritalis, quia ²spiritu unctus est a deo patre, sicut in Actis:

Act. Apost.
IV, 27.

Collecti sunt ²enim vere in ista civitate adversus sanctum filium tuum, quem unxisti. Sic et in nobis carnaliter currit unctio, sed spiritaliter proficit; quomodo ⁴et ipsius baptismi carnalis actus, quod in aqua mergimur, spiritalis effectus, quod delictis liberamur.

Cap. VIII.

Dehinc manus imponitur, per benedictionem advocans et invitans spiritum sanctum. Sane humano ingenio licebit spiritum in aquam arcessere^a et concorporationem ¹eorum accommodatis de super manibus^b alio spiritu tantae claritatis animare, deo autem in

3. verbum dei, quanto A. 4. donum habemus benedictionem A.

Cap. VII. 1. sacerdotio AB. sacerdotium ab. 2. spiritus A. 3. enimvero A. 4. et spiritus ipsius A.

Cap. VIII. 1. aerum Ios. Scaliger.

Cap. VII. a. perungimur] In fronte, ut discimus ex Prudentii Psychomachia [v. 360 sq.]: „Post inscripta oleo fronti signacula, per quae Unguentum regale datum est et christina perenne.“ (Rigalt.) De hac unctione cf. Tertull. de Resurr. Carnis cap. 8. Dionys. Areopag. Eccl. Hierarch. capp. 2 et 3. Cyrill. Hierosolym. Catech. Myst. 3. Basilus de Spir. Sancto cap. 27. Iustin. Mart. Quaesit. 137. Ioann. Damasc. Orthod. Fid. IV, 10. Cyprian Serm. de Unct. Chrism. Ambros. de Sacram. II, 5 et 6. Augustin. de Trinit. XV, 26. et de Symb. IV, 1.

b. de pristina disciplina] Hoc est de Iudaica.

c. chrismate] De hoc chrismate v. Pamel. ad Cyprian. Epist. 70. Adde Cyrill. Alex. in Levit. lib. IX. Cyrill. Hierosolym. Catech. Myst. 3. Pacian. de Bapt. et Epist. I. ad Sympron., Amphiloch. Vita Basil., Optat. Milevit. c. Parmen.

lib. III. Isidor. de Eccl. Offic. II, 25. Raban. de Institut. Cler. I, 27.

Cap. VIII. a. humano ingenio licebit spiritum in aquam arcessere] Organum hydraulica significat, qualia describuntur a Vitruvio libro X. Architect. et Heroe in Pneumaticis. (Rigalt.) Cf. Casaub. ad Ael. Lamprid. p. 157. (ed. Paris 1626. fol.) De organo hydraulico v. Vitruv. IX, 9. X, 13. Plin. H. N. VII, 37. Claudian. de Theod. Cons. v. 316 sqq. Salmas. in Solin. p. 637. Hero in Vet. Mathem. Opp. p. 227 (ed. Paris. 1693. Fink in Ersch. und Gruber Encyclop. s. v. Hydraulos, p. 364 sqq. et in Muskat. Zeit. a. 1836. n. 5. p. 49 sqq.

b. accommodatis desuper manibus] Vitruv. I. I. „Cum pinnae manibus tactae propellunt et reducant continenter regulas, alternis obturando foramina, alternis aperiendo, ex musicis artibus multiplicibus modulorum varietatibus sonantes excitant voces.“

suo organo^c non licebit per manus sanctas sublimitatem modulari spiritalem? Sed est hoc quoque de veteri sacramento, quo nepotes suos ex Ioseph, ²Ephrem et Manassem, Iacob capitibus impositis et intermutatis manibus benedixerit, et quidem ita transversim obliquatis in se, ut Christum ³deformantes^d iam tunc portenderent benedictionem in Christum futuram. Tunc ille sanctissimus spiritus super emundata et benedicta corpora ⁴libens a patre descendit^e, ⁵super baptismi aquas tanquam pristinam sedem recognoscens conquiescit, columbae figura delapsus in dominum, ut natura spiritus sancti declararetur per animal simplicitatis et innocentiae, quod etiam corporaliter ipso felle careat columba^f. Ideoque, Estote, in-
Matth. X, 16.-quit, simplices sicut columbae; ne hoc quidem sine argumento praecedentis figurae. Quemadmodum enim post aquas diluvii, quibus iniquitas antiqua purgata est, post baptismum, ut ita dixerim, mundi pacem caelestis irae praeco columba terris adnuntiavit dimissa ex arca et cum olea reversa, quod signum ⁶etiam apud nationes paci praetenditur, eadem dispositione spiritualis effectus terrae, id est carni nostrae, ⁷emergenti de lavacro post vetera delicta columba sancti spiritus advolat, pacem dei adferens, emissa de caelis, ubi ecclesia est arca figurata^g. Sed mundus rursus ⁸deliquit; quo male ⁹comparatur baptismus ¹⁰diluvio. Itaque igni destinatur, sicut et homo qui post baptismum delicta restaurat, ut hoc quoque in signum admonitionis nostrae debeat accipi.

¹Quot igitur patrocina naturae, ²quot privilegia gratiae, ³quot Cap. IX.

2. Efrem Aba. Ephraim b., Fulv. Ursinus. 3. deformantis A. Pro Christum Ios. Scaliger mavult Chreston. 4. libens Ios. Scaliger. 5. et super Fr. Iunius. 6. apud etiam A. 7. emergendi A. 8. delinquit b., Fulv. Ursinus. Pro Sed Fr. Iunius maluit Si et. 9. comparatur Fr. Iunius. 10. Diluvio itaque ignis Fr. Iunius. Cap. IX. 1. Quod A. 2. quod A. 3. quod A.

c. in suo organo] Dei organon appellat hominem.

d. transversim obliquatis in se, ut Christum deformantes] Manus transversim obliquatae chiasmum faciunt, hoc est figuram litterae X., quae apud Graecos quidem Christi nomen significaverit. Sed cum nationes cunctas, non Graecos tantum, a Christo vocari ad benedictionem constet, certe manus transversim obliquatae nihil Christiani mysterii portenderint ceteris quibus in usu non est eius litterae figura. Quare sic accipienda sunt Tertulliani verba, ut manibus transversim obliquatis crucem sive cruci fixam Christum deformari intelligamus, non simpliciter Christum, hoc est nomen Christi. Etenim crucis figura potuit apud universas nationes Christum por-

tendere, quibus erat futura salus per eius crucem. (Rigalt.) Cum Rigaltio facit etiam Lipsius de Cruce cap. 7. p. 1162. Opp. ed. Vessal. Iosephus Scaliger reponi voluit Chreston pro Christum. Interpretem sui invenies in notis ad Hieronymi Chron. p. 120.

e. libens a patre descendit] Haec transcripsit Rabanus l. l. „Tunc ipse Spiritus Sanctus post mundata et benedicta corpora atque animas libens a patre descendit.“

f. felle careat columba.] Plin. Hist. Nat. XI, 27.

g. ecclesia est arca figurata.] Ut alios taceam, cf. Cyprian. de Eccl. Unitate p. 307. et Augustin. de Bapt. lib. V. cap. extr.

sollemnia disciplinae^a, figurae, praestrucciones, precationes^b religionem aquae ordinaverunt? Primo quidem cum populus de Aegypto^c libere expeditus vim regis Aegypti per aquam transgressus evadit, ipsum regem cum totis copiis aqua extinxit. Quae figura manifestior in baptismi sacramento? Liberantur de saeculo nationes per aquam scilicet, et diabolus dominatorem pristinum in aqua oppressum^d derelinquunt. Item aqua de amaritudinis vitio in^e suum commodum suavitatis Mosei ligno remediatur. Lignum illud erat Christus, venenatae et amarae retro naturae venas^f in saluberrimas aquas baptismi scilicet ex sese remedians. Haec est aqua quae de comite petra populo defluebat. Si enim petra Christus, sine dubio^g aqua in Christo baptismum videmus benedici. Quanta aquae gratia penes deum et Christum eius est ad baptismi confirmationem! Nunquam sine aqua Christus: siquidem et ipse aqua tingitur, prima rudimenta potestatis suae vocatus ad nuptias aqua auspicatur, cum sermonem facit, sitientes ad aquam suam invitat sempiternam, cum de agape docet, aquae calicem^h pauperiⁱ oblatum inter opera dilectionis probat, apud puteum vires resumat, super aquam incedit, libenter transfretat, aquam discentibus^j ministrat. Perseverat testimonium baptismi usque ad passionem: cum deditur in crucem, aqua intervenit; sciunt Pilati manus: cum vulneratur, aqua de latere prorumpit; scit lancea militis.

Cap. X.

Diximus, quantum mediocritati nostrae licuit de universis quae baptismi religionem struunt; nunc ad reliquum statum eius aequae ut potero progrediar de quaestiunculis quibusdam. Baptismus ab Ioanne denuntiatus iam tunc habuit quaestionem, ab ipso quidem domino propositam Pharisaeis, caelestisne is baptismus esset, an vero terrenus? De quo illi non valuerunt constanter^k respondere. utpote non intelligentes, quia nec credentes. Nos porro^l quantula

4. liber Fulv. Ursinus, deleus voc. expeditus. Omitit libere unus b. 5. derelinquit A. 6. suum ABa. usum b., Latinus, Fr. Iunius. 7. insaluberrimas AB. Fr. Iunius, Semlerus, alii. 8. aqua ABa. aquae b., Fulv. Ursinus. 9. pauperi b., Fulv. Ursinus. patri AB. fratri a.

Cap. IX. a. privilegia gratiae, quot sollemnia disciplinae] Cf. supra cap. 3. 4. 5.

b. praestrucciones, precationes] Praestrucciones dicit ea quae religionem baptismi firmant et quasi praestruunt. Adv. Hermog. cap. 16 „Igitur in praestruccione huius articuli“ cett. De Resurr. Carnis cap. 4 „Deinde haeretici inde statim incipiant et inde praestruunt“ cett. Apolog. cap. 47 „antiquitas praestructa (quasi in monumentum) divinae litteraturae.“ Precationes quid sint sequentia docent

exempla. Sunt advocaciones et benedictiones aquae. Cf. etiam ad totum hunc locum quae habet Hieron. Epist. 83. c. pauperi] Parvulo. Nihili sunt scripturae patri et fratri.

d. discentibus] Hoc est discipulis. Cf. adnot. ad De Patient. cap. 2.

Cap. X. a. constanter] Intrepide et libere, indubitanter. Sic fere usurpat Tertullianus hoc vocabulum. Cf. De Patient. cap. 3. De Spectac. cap. 26.

b. porro] Cf. adnot. ad De Coros cap. 7.

fide sumus, tantulo et intellectu possumus aestimare divinum quidem eam baptismum fuisse, 'mandatu tamen, non et potestate, quod et Ioannem a domino missum legimus in hoc munus, ceterum humanum condicione. Nihil enim caeleste praestabat, sed caelestibus praeministrabat, paenitentiae scilicet praepositus, quae est in hominis potestate. Denique legis doctores et Pharisei, qui credere noluerunt, nec paenitentiam ²egere. Quod si paenitentia humanum est, et baptismus ipsius eiusdem condicionis fuerit necesse est, aut daret et spiritum sanctum et remissionem delictorum, si caelestis fuisset. Sed neque peccatum dimittit neque spiritum indulget nisi deus solus. Etiam ipse dominus, nisi ipse prius ascenderet ad patrem, aliter negavit spiritum descensurum. Id quod dominus nondum conferebat, servus utique ³praestare non posset. Adeo postea in Actis Apostolorum invenimus, quoniam ⁴qui Ioannis baptismum habebant non acceperant spiritum sanctum, quem ne auditu quidem noverant. Ergo non erat caeleste, quod caelestia non exhibebat, cum ipsum, quod caeleste in Ioanne fuerat, spiritus ⁵prophetiae, post totius spiritus in dominum translationem usque adeo defecerit, ut quem praedicaverat, quem advenientem designaverat, postmodum an ipse esset miserit sciscitatum. Agebatur itaque baptismus paenitentiae quasi candidatus remissionis* et sanctificationis in Christo subsecuturae. Nam quod praedicabat baptismum paenitentiae in remissionem delictorum, in futuram remissionem enuntiatum est: siquidem paenitentia antecedit, remissio subsequitur, et hoc est viam praeparare; qui autem praeparat, non idem ipse ⁶perficit, sed alii perficiendum procurat. Ipse profitetur sua non esse caelestia, sed Christi, dicendo, Qui de terra est, de Ioh. III, 31.

Cap. X. 1. mandatum A. 2. egere *ab.*, Latinus, Harrisius. agere AB. 3. praestare posset? b. 4. et prophetiae A. 5. perficit A.

c. Nihil enim caeleste praestabat, sed caelestibus praeministrabat] Sic tamen, ut licet aqua Ioannis tincti Spiritum Sanctum non acciperent, tamen praepararentur in viam salutis in nomine venturi Domini nostri. Ait enim Paulus apud Lucam Act. XIX, 4: „*Ἰωάννης μὲν ἕλκυσεν βάπτισμα μετανοίας, τὸ λαὸν λέγων εἰς τὸν ἐρχόμενον μετ' αὐτὸν, ὥστε πιστεῦσαι, τοῦτέστιν εἰς τὸν Χριστὸν Ἰησοῦν· ἀκούσαντες δὲ ἑβάπτισθησαν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κυρίου Ἰησοῦ.*“ Sic igitur baptizatos perfecit Paulus. Imposuit iis manus, et continuo supervenit Spiritus Sanctus. Sane hunc sensum insinuare videtur Lucas. At Latinus interpres sic tradidit,

ut denuo tincti fuisse intelligantur qui iam baptismum Ioannis acceperant. Unde et hos quidem denuo baptizatos fuisse consentiant Cyprianus et Augustinus. Nobis adhuc suspicari non contigit, cur hoc argumento abstinuerit Septimius, propositae quaestioni omnium utrimque fortissimo. Eo vero nititur Hieronymus adv. Luciferianos, et favet interpreti. (Rigalt.)

d. quoniam] Hoc est quod non acceperant Spiritum Sanctum. Cf. adnot. ad lib. Ad Martyr. cap. 4.

e. candidatus remissionis] Sic Ad Uxor. II, 7 „candidatus timoris.“ De Corona cap. 7 „candidatus diaboli.“ Cf. De Orat. cap. 3.

Luc. III, 16.
Math. III, 11.

terra loquitur; qui de supernis venit, super omnes est: item ¹sola se paenitentia tingere, venturum mox qui tingeret in spiritu et igni. Scilicet quia vera et ²stabilis fides aqua tingitur in salutem, simulata autem et infirma igni tingitur in iudicium.

Cap. XI.

Ioh. IV, 2.

Sed ecce, inquit, venit dominus et non tinxit. Legimus enim: Et tamen is non tingebat, verum discipuli eius. ¹Quasi revera ipsum suis manibus tincturum Ioannes praedicasset. Non utique sic intelligendum est, sed simpliciter dictum more communi. Sicut est verbi gratia: Imperator proposuit edictum, aut Praefectus fustibus cecidit: numquid ipse proponit, aut numquid ²ipse caedit? Semper is dicitur facere ³cui praeministratur. Ita erit accipiendum. Ipse vos tinget, pro eo quod est, Per ipsum tingemini, vel in ipsum. Sed ne moveat quosdam quod non ipse tingebat. In quem enim tingeret? In paenitentiam? quo ergo illi praecursorum? In peccatorum remissionem, quam verbo dabat? in semetipsum, quem humilitate celabat? in ⁴spiritum sanctum, qui nondum ⁵a patre descenderat? in ecclesiam, quam nondum apostoli struxerant? Itaque tingebant discipuli eius ut ministri, ut Ioannes ⁶ante praecursor, eodem baptismo Ioannis, ne qui alio putet, quia nec exstat alius nisi postea Christi, qui tunc utique a discentibus dari non poterat, utpote nondum adimpleta gloria domini, nec instructa efficacia lavacri per passionem et resurrectionem, quia nec mors nostra dissolvi posset nisi domini passione, nec vita restitui ⁷sine resurrectione ipsius.

Cap. XII.

Ioh. III, 5.

Cum vero praescribitur nemini sine baptismo competere salutem, ex illa maxime pronuntiatione domini qui ait, Nisi natus ex aqua quis erit, non habet vitam, suboriuntur scrupulosi, immo temerarii retractatus quorundam, quomodo ex ista ¹praescriptione apostolis salus competat, quos tinctos non invenimus in domino, praeter Paulum. Immo cum Paulus solus ex illis baptismum Christi induerit, aut praeiudicatum esse de ceterorum periculo qui careant aqua Christi, ut praescriptio ²salva sit, aut rescindi prae-

6. in sola se b., Fulv. Ursinus. 7. stabilis fides aqua Nic. Rigaltius. stabilis aquae fides quia ABab.

Cap. XI. 1. Quasi A. Fr. Iunius. quia Bab. 2. ipse caecidit A. 3. cui sit. Ita Amg. 4. spiritus sancto A. 5. a patre descenderat AmgBab. ad patrem ascenderat A. 6. ante praecursor ABab. 7. sine resurrectione b., Fr. Iunius. sine resurrectione ABa.

Cap. XII. 1. praescriptione AmgBab. praescriptione, praestructione A.

f. sola] Correxerunt in sola se paenitentia tingere. Sed sola paenitentia sunt ablativi quos dicunt causales.

Cap. XI. a. discentibus] Cf. supra ad cap. 9.

Cap. XII. a. praescriptio] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 7.

scriptionem, si etiam non ²tinctis salus statuta est. Audivi, domino teste, ³eiusmodi^b, ne quis me tam perditum existimet, ⁴ut ultro excogitem libidine stili^a quae aliis scrupulum ⁵incutiant. Et nunc illis, ut potero, respondebo qui negant apostolos tinctos. Nam si humanum Ioannis baptismum inierant et dominicum desiderabant, quatenus unum baptismum ⁶definierat ipse dominus dicens Petro perfundi ⁷nolenti, Qui semel lavit, non habet necesse rur- loh. xiii, 8. sum, quod utique non tincto non omnino dixisset, et haec est probatio exerta adversus illos qui adimunt apostolis etiam Ioannis baptismum, ut destruant aquae sacramentum. An credibile videri potest in his personis viam tunc domini non praeparatam, id est baptismum Ioannis, quae ad viam domini per totum orbem aperientem ⁸destinabantur? Ipse dominus nullius paenitentiae debitor tinctus est: peccatoribus non fuit necesse? ⁹Quod ergo alii tincti non sunt, non tamen comites Christi, sed aemuli ¹⁰fidei^d, legis doctores et Pharisei. Unde et suggeritur, "cum adversantes domini tingui noluerint, eos qui dominum sequebantur tinctos fuisse ¹¹nec cum aemulis suis sapuisse, maxime quando dominus, ¹²si cui adhaerebant, testimonio Ioannem extulisset, Nemo, dicens, Matth. xi, 11. maior inter natos seminarum Ioanne baptizatore. Alii plane satis coacte iniciunt tunc apostolos baptismi vicem implese, cum in navicula fluctibus adpersi operti sunt; ipsum quoque Petrum per mare ingredientem satis mersum. Ut opinor autem, aliud adspergi

2. tinctus A. 3. in eiusmodi A. 4. ut ultro excogitem libidine ego. et ultro excogitet libidinem A. ut ultro exagitem libidinem a., *Latinius.* ut ultro exagitem libidine b., *Fulv. Ursinus.* et ultro exagitet libidinem B. *Fr. Iunius.* ut ultro exagitet libidine Jo. *Wouwerius.* 5. incutiat Ba. 6. definiebat *Fulv. Ursinus.* 7. volenti *Fr. Iunius.* 8. destinabatur ipse dominus A. 9. Quod ergo alii tincti non sunt AB., *Fr. Iunius.* Quid ergo? alii tincti non sunt (sint *Fulv. Ursinus*) ab., *Fulv. Ursinus.* 10. fide AB. 11. et cum A. 12. ne A. 13. si cui A. cui *Bab.*

b. eiusmodi] Vocabulis *eiusmodi* et *huiusmodi* Tertullianus fere utitur more substantivorum, et struit cum praepositionibus. Dabo exempla. Ad Scapul. cap. 4 „mandatum est animadverti in *huiusmodi*.“ De Spectac. cap. 16 „aliave opera in *eiusmodi* lungar.“ Ibid. cap. 21 „fidelis autem in *eiusmodi* videre debet.“ De Pudic. cap. 20 „Qua vero die visus fuerit in *eiusmodi* color vivus“ cett. De Patient. cap. 9 „Ceterum impatientia in *huiusmodi* et spei nostrae male omnatur et“ cett. De Exhort. Castit. cap. 1 „Quamquam in *huiusmodi* cum fide sua colloqui debet unusquisque.“ De Orat. cap. 12 „*huiusmodi* enim non religioni, sed superstitioni deputantur.“ De leian. cap. 7 „caelum pro *eiusmodi* militat.“

De Testim. Animae cap. 6 „Vanus es, si huic linguae soli aut Graecae — reputabis *eiusmodi*.“ De Idolol. cap. 14 „ius est communionis in *eiusmodi* cum extraneis. De Spectac. cap. 28 „Saginentur *eiusmodi* dulcibus convivae sui.“ Adv. Marcion. V, 15 „si quando corpus in *huiusmodi* praenominatur.“ De Praescript. Haeret. cap. 5 „cum maxime diveriti ab *eiusmodi* obiarget.“ Cf. Adv. Hermog. cap. 8.

c. libidine stili] Cf. quae adnotavi ad Apolog. cap. 48.

d. aemuli fidei] De vocabulorum *aemulus*, *aemulatio*, *aemulari* apud Tertullianum significatu cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

vel intercipi violentia maris, aliud tinguere disciplina religionis. Ceterum navicula illa figuram ecclesiae praeferebat, quod in mari, id est saeculo, fluctibus, id est persecutionibus et tentationibus inquietatur, domino per patientiam velut dormiente, donec orationibus sanctorum* in ultimis suscitatus compescat saeculum et tranquillitatem suis reddat. Nunc sive tincti quoquo modo fuerant, sive illoti perseveraverunt. ut et illud dictum domini de uno lavacro sub Petri persona ad nos tantummodo spectet, de salute tamen apostolorum satis temerarium est aestimare, ¹⁴quia illis vel primae adlectionis et exinde individuae ¹⁵'familiaritatis' praerogativa compendium baptismi conferre posset, ¹⁶cum illi, opinor, sequebantur illum qui credenti cuique salutem pollicebatur. Fides tua te, aiebat, ^{Marc. X, 52.} salvum fecit, et, ¹⁷Remittentur tibi peccata, credenti utique, nec tamen tincto. Id si apostolis defuit, nescio ¹⁸quorum fidei uno verbo domini ¹⁹suscitatus teloneum dereliquit, patrem et navem et artem qua vitam sustentabat deseruit, ²⁰qui patris exsequias ^{Matth. X, 37.} spexit, summum ²¹illud domini praeceptum, Qui patrem aut matrem mihi praetulerit, non est me dignus, ante perfecit quam audivit.

Cap. XIII. Hic ergo scelestissimi illi provocant quaestiones. Adeo dicunt: Baptismus non est necessarius quibus fides satis est; nam et Abraham nullius aquae nisi fidei sacramento deo placuit. Sed in omnibus posteriora concludunt, et sequentia antecedentibus praevalent. Fuerit salus retro* per fidem nudam ante domini passionem et resurrectionem. At ubi fides aucta est credendi in nativitatem, passionem resurrectionemque eius, addita est ampliatio sacramento, obsignatio baptismi, vestimentum quodammodo fidei, quae retro erat nuda, nec ^{Matth. XXVIII, 19.} 'potest iam sine sua lege. Lex enim tinguendi imposita est et forma praescripta. Ite, inquit, docete nationes, tinguentes eas in nomen Patris et Filii et Spiritus Sancti^b. Huic

14. quae A. 15. cum illo familiaritatis *Fr. Junius*. 16. cum illi *b.*, *Fulv. Ursinus*. Cum illo *ABa.* cumulo *Ios. Scaliger*. 17. Remittentur A. remittantur *Bab*. 18. quorum fide ego. quorum fides *ABab.*, *Fulv. Ursinus*. quorum fidens *Ios. Scaliger*. 19. suscitatus *ABa.* suscitata *b.*, *Fulv. Ursinus*. 20. qui patris *ABa.* patris *b*. 21. illud *b.*, *Fulv. Ursinus*. illius *ABa*.

Cap. XIII. 1. potest iam sine *Ab.*, *Fulv. Ursinus*. potentiam habuit sine *AmgBa*.

e. orationibus sanctorum] Petitione scilicet ista: Adveniat regnum tuum! (*Rigalt.*) In ultimis est Graecorum *ἐν τοῦ αἰῶνος*.

[i. individuae familiaritatis] De Praescript. Haeretic. cap. 12 „Individuos habitos in comitata, in discipulato, in convictu.“

g. quorum fide] Hoc est quibus rebus fidens.

Cap. XIII. a. retro] Hoc est antea, prius, ex usu Tertulliani. Exempla aliquot dedi ad De Spectac. cap. 9.

b. in nomen Patris et Filii et Spiritus Sancti.] Cf. De Praescript. Haeretic. cap. 10.

legi collata definitio illa, Nisi quis renatus fuerit ex aqua et spiritu, Ioh. III, 5. non intrabit in regnum caelorum, obstrinxit fidem ad baptismi necessitatem. Itaque omnes exinde credentes tinguebantur. Tunc et Paulus, ubi credidit, tinctus est. Et hoc est quod ²ei dominus in illa plaga orbationis^a praeceperat, Exsurge, dicens, et introi Da- Act. IX, 6. mascum, illic tibi demonstrabitur, quid debeas agere, scilicet tingui, quod solum ei deerat. Alioquin satis didicerat atque crediderat Nazarenum esse dominum dei filium.

Sed de ipso apostolo revolvunt, quod dixerit, Non enim me Cap. XIV. 1Cor. I, 17. adtinguendum Christus misit. Quasi hoc argumento baptismus adimatur. Cur enim tinxit Gaium et Crispum et Stephanæ domum? Quamquam etsi non eum miserat Christus ad tinguendum, tamen aliis apostolis praeceperat tingere. Verum haec pro condicione tunc temporis ad Corinthios scripta sunt, quoniam schismata et dissensiones inter illos movebantur, dum alius Paulo deputat^a, alius Apollo. Propter quod pacificus apostolus, ne sibi omnia defendere videretur, non ad tinguendum ait se missum, sed ad praedicandum. Nam et prius est praedicare, posterius tingere. ¹Sic prius praedicatum. Puto autem, licuit et tingere cui licuit praedicare.

Nescio si quid amplius ad controversiam baptismi ventilatur. Cap. XV. Sane retexam^a quod supra omisi, ne imminentes sensus videar interciderere. Unus omnino baptismus est^b nobis, ¹tam ex domini evangelio^a quam ex apostoli litteris, quoniam ²unus deus et unum ³baptismum^d et una ecclesia in caelis. Sed circa haereticos sane ⁴quae custodiendum sit^a, digne quis retractet. Ad nos enim edi-

2. ei dominus Fulv. Ursinus. et dominus A. dominus Bab.

Cap. XIV. 1. Sic ego. Sed A. Si AmgBa. Sed sit b., Fulv. Ursinus.

Cap. XV. 1. tamen A. 2. unus deus et b., Fulv. Ursinus. unus dominus et a., Latinius, Harrisius. unus et AB. 3. baptismum ABa. baptisma b., Fulv. Ursinus, Gasp. Scioppius. 4. quae AB. quid ab.

c. in plaga orbationis] Orbatns fuit luce et oculis.

Cap. XIV. a. deputat] Scilicet omnia. Quod vel ex iis patet quae sequuntur: „ne sibi omnia defendere videretur.“ De verbo *deputare*, satis frequente in scriptis Tertulliani, si placet, adeas adnot. ad De Idolol. cap. 4.

Cap. XV. a. retexam] Commemorem. Ad Nat. II, 7 „cur non credatis talia relexentibus de deis vestris?“

b. Unus omnino baptismus est] Late probat Cyprian. Epist. 70. 71. 73. et 74. ante errorem libri de Unitate Ecclesiae. (La Cerda.)

c. ex domini evangelio] Cap. 12. dixerat „Unum baptismum definierat ipse dominus dicens Petro perfundi nolenti, Qui semel lavit“ cell.

d. unum baptismum] Hoc neutro probando afferunt Augustin. Serm. de Temp. 36 „Quale est hoc baptismum, ubi purior est fonte ille qui mergitur?“ Rufin. in Symbol. num. 94 „Utrumque enim baptismum nominatur.“

e. quae custodiendum sit] An iterum sint baptizandi qui ab haereticis baptizati. Revocavi veterem scripturam. Graeci *τὴν φυλάξιν*. De re cf. Praescript. Haeret. cap. 14. et De Padic. cap. 40.

tum est^f. Haeretici autem nullum habent consortium nostrae disciplinae, quos extraneos utique testatur ipsa ademptio communicationis. Non debeo in illis ^gcognoscere quod mihi est praeceptum, quia non idem deus est nobis et illis, nec unus Christus, id est idem, ideoque nec baptismus unus, quia non idem; quem cum rite non habeant, sine dubio non habent, nec capit numerari^h quod non habetur; ita nec possunt accipere, quia non habentⁱ. Sed de isto plenius iam nobis in Graeco digestum est^j. Semel ergo lavacrum inimus, semel delicta diluuntur, quia ea iterari non oportet. Ceterum Israël Iudaeus quotidie lavat^k, quia quotidie inquinatur. Quod ne in nobis quoque factitaretur, propterea de uno lavacro definitum est. Felix aqua quae semel abluit, quae ludibrio peccatoribus non est, quae non adsiduitate sordium infecta rursus quos diluit inquinat.

Cap. XVI. Est quidem nobis etiam secundum lavacrum^a, unum et ipsum. Luc. XII, 50. sanguinis scilicet, de quo dominus, Habeo, inquit, baptismo tingi. I Ioh. V, 6. cum iam tinctus fuisset. Venerat enim per aquam et sanguinem. sicut Ioannes scripsit, ut aqua tingueretur, sanguine glorificaretur. 'proinde nos facere^b aqua vocatos, sanguine electos. Hos duos

5. agnoscere Semlerus.

Cap. XVI. 1. proinde nos facere AB. proinde ut nos faceret a., Latinus. Fulg. Ursinus. proinde, nos faceret b.

f. Ad nos enim editum est.] Ad nos enim editum est, ad nos catholicos directum est quod in sacris litteris praescribitur, quid custodiendum sit in disciplina baptismi, scilicet unum esse baptismum. Cf. Muenther Primordia Eccles. Afr. cap. 23. p. 150 sqq.

g. nec capit numerari] Unum est apud Ecclesiam baptismum. Unitas autem non est numerus, sed principium numeri. Cum igitur extra Ecclesiam sint haeretici, nullum est apud eos baptismum, quare nec unum, quia quod non est nequit numerari neque principium dare numero. Haec fuit Tertulliani sententia, quam discipulus eius Cyprianus adversus Stephanum pertinacius adseruit compluribus epistolis. Nisi tamen excusari vel propterea maxime debuerit, quod ea tunc temporis haeticorum erant crimina, ut capite aliquo tenerentur laesae Sanctissimae Trinitatis, qua penes eos non integra adeoque nulla, nihil etiam habere aut dare poterant, quod baptismum Christi sapere videretur. (Rigalt.) De Graecismo illo capit numerari v. adnot. ad Apolog. cap. 17. et De Fuga in Persecut. cap. 1.

h. nec possunt accipere, quia non habent.] Apertiora sunt apud Cyprianum: „Nos autem dicimus eos qui inde veniunt non rebaptizari apud nos, rebaptizari. Neque enim accipiunt illi aliquid ubi nihil est. (Rigalt.)

i. digestum est.] Cf. adnot. ad Id Nat. II, 1.

k. Israël Iudaeus quotidie lavat] ^{De} Oratone [cap. 11.]: „Omnibus licet membris quotidie lavet Israël, nunquam tamen mundus est. Certe manus eius semper immondae sanguine prophetarum“ cett. Israël Iudaeum dicit, quia iam est Israël Catholicus, quemadmodum et Catholica Hierusalem. (Rigalt.) La Cerdia his Tertulliani verbis maxime denotari putat Iudaeos haereticos, de quibus Epiphanius Haeres. 17.

Cap. XVI. a. secundum lavacrum] De hoc sanguinis lavacro v. adnot. ad Scorpiac. cap. 6. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 50. Unum et ipsum autem hoc baptismum appellat bene memor sui, qui unum baptismum ex Paulo commendat.

b. proinde nos facere] Huiusmodi innotivi, quos dicunt fustes, frequenter occurrunt in scriptis Tertulliani. Al-

baptismos de vulnere perfossi lateris ²emisit*, quatenus qui in sanguinem eius crederent, aqua lavarentur, qui aqua lavissent, etiam sanguinem ³potarent. Hic est baptismus qui lavacrum et non acceptum repraesentat et perditum reddit.

Superest ad concludendam materiolum de observatione quoque Cap. XVII.
dandi et accipiendi ¹baptismi commonefacere. Dandi quidem habet ius summus sacerdos, qui est episcopus; dehinc presbyteri et diaconi, non tamen sine episcopi auctoritate, propter ecclesiae honorem, quo salvo salva pax est*. Alioquin etiam laicis ius est. Quod enim ex aequo accipitur, ex aequo dari potest. Nisi episcopi iam aut presbyteri aut diaconi, ²vocantur discentes^b. Domini sermo non

2. omisit, quia qui *Latinus*. 3. potarent *Bab.* portarent *A.*

Cap. XVII. 1. baptismi *A.* baptismum *Bab.* 2. vocantur discentes *b.* vocarentur discipules *Latinus*. vocantur dicentes *ABa.*

quot exempla adscripti ad Apolog. cap. 39. Verba Tertulliani non satis perceperunt qui rescribunt atque distinguunt *glorificaretur*. Proinde ut nos faceret — — hos duos cell.

c. duos baptismos de vulnere perfossi lateris emisit] Eodem modo interpretatur Rufinus in Symbolum num. 94: „Potest tamen intelligi quod duplicem gratiam baptismi figuraverit.“ unam quae datur per aquae baptismum, aliam quae per martyrium profusione sanguinis quaeritur. Utrumque enim baptismum nominatur.“ Euthymius in Ioann. cap. 19 „Sanguinem autem et aquam scaturire facit duo designans baptismata: unum quidem per sanguinis martyrium, alterum vero per aquae regenerationem, atque horum fluxu peccati fluxum demergit.“ (La Cerda.)

Cap. XVII. a. quo salvo salva pax est.] Consimilis est locus libro de Exhortatione Castitatis. Ex utroque autem collegit Hieronymus, quod sit adversus Luciferianos, baptismum esse sacerdotium. Etenim scriptum est, Regnum quippe nos et sacerdotes Deo et Patri suo fecit; et iterum, Gentem sanctam, regale sacerdotium. Eoque etiam spectat quod opusculi huius initio Septimius notavit egressos de lavacro ungi benedicta unctione, de prisca disciplina, qua ungi oleo de cornu in sacerdotium solebant. Idem Hieronymus adversus eosdem haereticos Septimii quoque verba mutatos de episcopi honore ac potestate disserit, quem et nuncupat summum sacerdotem, quod ante Hieronymum fecerat Auctor Quaestionum Vel. et Novi Testamenti Quaest. 101 „Presby-

terum, inquit, intelligi episcopum probat Paulus apostolus, quando Timotheum, quem ordinavit presbyterum, instruit qualem debeat creare episcopum.“ Deinde adiicit: „Quid est enim episcopus nisi primus presbyter, hoc est summus sacerdos?“ Et sane sequitur eum esse summum sacerdotem, qui sit praepositus non tantum populo sacerdotum, hoc est laicis baptismi sacerdotio sive sacramento praeditis, verum etiam presbyteris et diaconis. Quin et summus sacerdos ideo dicatur, quod praeter sacerdotium baptismi habeat sacerdotium ordinis sive honoris, qui sive ordo sive honos est in Ecclesia maximus. Augustin. De Civ. Dei XX, 10. episcopos ait et presbyteros proprie iam vocari in Ecclesia sacerdotes: „Sed sicut omnes Christianos dicimus propter mysticum chrisma, sic omnes sacerdotes, quoniam membra sunt unius sacerdotis.“ Denique cum omnis Christianus, etiam laicus, passim apud Tertullianum et alios dicatur *ara dei et templum dei et immolare et sacrificare* deo laudes, gratias, ieiunia, eleemosynas, cum etiam episcopo et presbytero sacrificiorum orationes concipienti rem faciat adscipulantis respondendo *Amen*, quod est *Fiat*, eo sensu Christiani etiam laici dicantur sacerdotes. (Rigalt.)

b. nisi episcopi iam aut presbyteri aut diaconi, vocantur discentes.] Ita haec verba distinguenda erant; vulgo enim ante *discentes* incidunt. *Vocantur* sc. ad baptizandum. Pro *vocantur* possis facili opera *vocentur*, sed non opus est; sententia eadem evadit. Discentes (h. e. discipulos, cf. adnot. ad De Patient. cap. 2.) appellat quos modo laicos. †

¹Cor. VI, 12.
X, 23.

debet abscondi ab ullo. Proinde et baptismus, aequae dei census^a, ab omnibus exerceri potest. Sed quanto magis laicis disciplina verecundiae et modestiae incumbit, cum ea maioribus^b competant^c, ne sibi adsumant dicatum^d 'episcopi^e officium! Episcopatus aemulatio schismatum mater est. Omnia licere dixit sanctissimus apostolus, sed non omnia expedire. Sufficiat scilicet in necessitatibus^f 'ut utaris^g, sicubi aut loci aut temporis aut personae condicio compellit. Tunc enim constantia succurrentis^h excipitur, cum urget circumstantia periclitantis, quoniam reus erit perditii hominisⁱ, si supersederit praestare quod libero potuit. Petulantiae autem mulier^j, quae usurpavit docere, utique non etiam linguendi ius sibi pariet, nisi si quae nova bestia evenierit similis pristinae, ut, quemadmodum illa baptismum auferebat, ita aliqua per se eum conferat. Quodsi quae Pauli perperam scripta^k sunt exemplum Theclae ad

3. competant b. competat Aba. 4. episcopis b., Fulv. Ursinus, Jos. Scalger. 5. officium? Episcopatus aemulatio Fr. Junius. officium episcopatus. Aemulatio edii libri. 6. ut utaris Aba. utaris b. 7. Petulantiae autem mulier ego. Petulantia autem mulier A. Petulantia autem mulierem Ba. Petulantia autem mulieris k, Fulv. Ursinus. 8. nova bestiae venerit Fr. Junius. 9. Quodsi quae Pauli perperam scripta sunt exemplum Theclae ad licentiam ego. Quodsi quae Pauli perperam scripta legunt, exemplum Theclae ad licentiam Ba. Quod si quae Pauli perperam scripta sunt, scriptum (pro scriptum mg. habet exemplum) Theclae ad licentiam A. Quod si quae Paulo perperam adscripta sunt, ad licentiam b. Quod si quae Paulo perperam adscripta sunt, scriptum Theclae ad licentiam Fulv. Ursinus.

c. aequae dei census] Aequo ad dei honorem et cultum spectat, ideoque quasi propria res dei et census. Ceterum consimilis est de episcoporum et praesidentium honore locus in libro De Corona.

d. cum ea maioribus competant] Episcopis, diaconis et presbyteris.

e. in necessitatibus ut utaris] Scilicet illo episcopi officio.

f. constantia succurrentis] Fiduciam significat succurrentis, qui iuris sui conscius sine addubitatione aut haesitatione succurrit periclitanti, hoc est admittitur, accipitur, laudatur. Constantiam dicit audaciam. Dixisset *constanter succurrere* eadem forma qua mox dicit *constanter discere*, et libro de Patientia *constanter denotare*. (Rigalt.) Cf. supra cap. 10. Adv. Marcion. V, 1 „Tanta est constantia aliam deum edicere.“

g. reus erit perditii hominis] Quomodo perditii hominis? cum in sequentibus dicat iis qui pondus intelligant baptismi magis timendam esse consecrationem quam dilationem? fidem integram securam esse de salute? Non pugnat secum. Nam reus est perditii hominis quisquis

baptismum in subita pericali violentia desideranti dare supersederit. Etenim quantum in se fuit perdidit quem vel inhumana desidia vel intempestiva verecundia salutari lavacro procurare non festinavit. At qui in toto animo totoque mente Christianus fieri desideravit, is per fidem factus est Christo quod fidei Christus indulsit, et qui perit homini pravo cunctatori, salvus est deo salvatori liberalissimo. (Rigalt.)

h. Petulantiae autem mulier] Ita corrigendum videbatur proximius ad vestigia scripturae editionis principis. „Petulantiae mulier“ dictum est ut „homines gloriae“, philosophi, in Apologetico. De re cf. Praescript. Haeret. cap. 41. De Virgin. Veland. cap. 9.

i. Pauli perperam scripta] Notat scriptam illud cui titulus erat Acta Pauli, iampridem inter apocrypha relatum. Eius meminit Eusebius Hist. Eccles. III, 16. — — Irenaeus I, 17 „Inenarrabilem multitudinem apocryphorum et perperam scripturarum, quas illi fluxerunt, adferunt ad stuporem insensatorum.“ (Rigalt.) Nomen Theclae in sequentibus Rigaltius petebat ex marginis inrepositis

licentiam mulierum docendi "tinguendique defendunt, sciant in Asia presbyterum qui eam scripturam construxit, quasi titulo Pauli de suo cumulans^k, convictum "atque confessum id se amore Pauli fecisse loco decessisse^l. Quam enim fidei proximum videretur, ut is docendi et tinguendi daret feminae potestatem qui ne "discere quidem constanter" mulieri permisit? Taceant, inquit, et domi maritos suos consulant.

Ceteram baptismum non temere credendum^a esse sciunt quorum officium est. Omni petenti te dato, suum habet titulum 'per- inde ad eleemosynam pertinentem^b. Immo illud potius perspicendum: Nolite dare sanctum canibus et porcis proicere ²margarita Math.VII, 6. vestra, et, Manus ne facile imposueris, ne participes aliena delicta. I Tim.V, 22. Si Philippus tam facile tinxit eunuchum, recogitemus manifestam et exertam dignationem domini intercessisse. Spiritus Philippo praeceperat in eam viam ³pertendere; spado et ipse inventus est non otiosus, nec qui subito tinguere concupisceret, sed ad templum orandi gratia profectus scripturae divinae impressus^c sic oportebat 'de-

10. tinguendi quae A. 11. apud Iohannem atque Fr. Iunius. 12. docere A.

Cap. XVIII. 1. periinde ABA. proinde b., Fulv. Ursinus. 2. margarita vestra b., Fulv. Ursinus. margaritam vestram AB. margaritas vestras c. 3. pertendere b., Fulv. Ursinus. praetendere ABA. 4. deprendi ABA. deprehendi b.

in textum. Rationem ipse non indicavit, neque ego video. Theclae historiam concinnarunt Sixtus Senensis et Gnil. Morellinus prolegomenis in Cyprianum. Cf. Ambros. Epist. 7 et 81. Chrysost. Homil. 83. in Acta., Gregor. Nazianz. Orat. 12. 13 et 30. Epiphani. Haeres. 78. Augustin. c. Faust. XXX, 4. Severus Vita S. Martini II, 16. Ex Basilii Seleuciensis historia Theclae (quam vindicat Baronius Annal. tom. I. ad ann. 47.) Ludov. de la Cerda apte haec adscripsit: „Ἀφ' Ἑστίας γὰρ, ὡς εἰπεῖν, ἀρξαμένη τῆς κατηχήσεως ἡ μάρτυς αὐτὴν τε Τρυφαίαν καὶ τῶν ἐπὶ Τρυφαίης τεταγμένων παιδῶν καὶ παιδισκῶν τῇ τῆς πίστεως οὕτῃ ὀλίγους φεικώσε λόγῳ καὶ διὰ τῆς σφραγίδος (h. e. baptismi signaculo) ἐστρατολόγησε τῷ Χριστῷ.“

k. quasi titulo Pauli de suo cumulans] Hoc est, quasi aliquid titulis et gloriae Pauli de suo adderet quod cumuli esset instar. (Rigalt.) Cf. Ad Nat. II, 5 „Itaque deos credi solem, qui dei de suo cumulet“ cett.

l. loco decessisse.] Hieronym. Catalog. Script. Eccles. VII. cap. 7. in historia Lucae: „Igitur περιόδους Pauli et Theclae et totum baptismi Leonis fabulam inter

apocryphas scripturas computamus. Quale enim est, ut individuum comes apostoli inter ceteras eius res hoc solum ignoraverit? Sed et Tertullianus vicinus eorum temporum refert presbyterum quandam in Asia σπουδαστὴν apostoli Pauli convictum apud Iohannem, quod auctor esset libri, et confessum se hoc Pauli amore fecisse, loco excidisse.“

m. ne discere quidem constanter] Ut etiam cum verecundia discere appetant. Non constanter discere, hoc est non absolute scitari aut praeefracto interrogare. (Rigalt.) De voc. *constanter* modo supra adnotatum est.

Cap. XVIII. a. credendum] Hoc est administrandam et committendum petenti.

b. periinde ad eleemosynam pertinentem.] Titulus dandi est petitio indigentis, titulus accipiendi indigentia petentis. Itaque et baptismus non nisi petentibus, nec simpliciter petentibus, sed ad accipiendum debite praeparatis, tum per instructionem doctrinae, tum per fervorem voluntatis ardentem illum desiderantibus conferri debet.

c. impressus] Impressius dans operam, explicat Fr. Iunius. Rectius hunc posse dici scripturae divinae impressum

prendi, cui ultro deus apostolum miserat, quem rursus spiritus ut se curriculo eunuchi adiungeret iussit: scriptura ipsius fidei occurrit in tempore^d, exhortatus adsumitur^e, dominus ostenditur, fides non moratur, aqua non expectatur, apostolus perfecto negotio eripitur. Sed et Paulus revera cito ⁵tinctus est. Cito enim cognoverat ⁶Simon hospes vas eum esse electionis constitutum. Dei dignatio suas praemittit praerogativas^f; omnis petitio et decipere et decipi potest^g. Itaque pro cuiusque personae condicione ⁷ac dispositione, etiam aetate, cunctatio baptismi utilior est, praecipue tamen circa parvulos. ⁸Quid enim necesse, si non tam necesse est^h, sponsoresⁱ etiam periculo ⁹ingeri, qui et ipsi per mortalitatem destituere promissiones suas possunt et ¹⁰proventu malae indolis falli? Ait quidem dominus, Nolite illos prohibere ad me venire. Veniant ergo, dum adolescent; veniant, dum discunt, dum quo veniant docentur; fiant Christiani, cum Christum nosse potuerint. ¹¹Quid festinat innocens aetas^k ad remissionem peccatorum? Cautius agetur in saecularibus^l, ut cui substantia terrena non creditur, divina credatur. Norint petere salutem, ut ¹²petenti dedisse videaris. Non minore de causa innupti quoque procrastinandi, in quibus tentatio praeparata est tam virginibus per matu-

Math.
XIX, 14.

5. tinctus est *ab.* unctus est *AB.* 6. Simon *ABb.* Iudas *a.* Ananias *Latinus.* 7. a dispositione *A.* 8. Quid enim necesse, si non tam necesse est, sponsores *A.* Quid enim necesse est, si non tam necesse est, sponsores *a., Fulc. Ursinus.* Quid enim necesse est sponsores *Bb.* 9. ingeri, qui *Ba.* ingeri? quia *b., Fulc. Ursinus.* integri, quid *A.* 10. proventum *A.* 11. quod *A.* 12. petendi *A.*

arbitror, qui plene eis imbutus sit earumque doctrina quasi inundatus atque repletus.

d. occurrit in tempore] Legebat ista verba: Tamquam ovis ad occisionem ductus est. Acta Apost. VIII, 29.

e. exhortatus adsumitur] „Rogavit Philippum ut adscenderet et sederet secum.“ Act. Apost. VIII, 31. *Exhortatus* est igitur passivo sensu positum. Cf. Vossii Aristarch. tom. II, p. 537. ibique Eckstein.

f. suas praemittit praerogativas] Gregor. Nazianz. Orat. 18 „*οἷδε γὰρ πόρρωθεν καταβῆλθεσθαι τῶν μεγάλων πραγμάτων ἡ σοφία τὰς ὑποθέσεις.*“

g. et decipere et decipi potest.] Potest enim inordinate petens baptismum eius ministrum decipere, sine legitima videlicet dispositione, neque vero sed simulate duntaxat animo accedens. Potest et ipse decipi, dum ex immaturo zelo accedit et ab ipso se deo impulsus credit, nondum tamen necessaria rerum credendarum cognitique instructus, ut

illum fractuose suscipiat. (Corbinian. Thomae.)

h. si non tam necesse est] Si aliter est cunctatio baptismi.

i. sponsores] *Ἀναδόχους* vocat Dionys. de Eccles. Hier. cap. 2. et *ἀνδοῖς τὰ θεῖα παιδαγωγούς*; passim et aliter.

k. Quid festinat innocens aetas] Sic putabat Tertullianus ad nomen Christianum admitti non debere qui nondum haberet ullam intellectum fidei Christianae, nec indigere delictorum remissione qui nondum esset ullius doli sine delicti capax. Visum tamen Ecclesiae Catholicae, secundum Cyprianum sententiam, a baptismo et gratia neminem prohibere, ac ne infantes quidem, qui recens nati nihil peccaverunt, nisi quod secundum Adam carnaliter nati contagium mortis antiquae prima natiuitate contraxerunt, atque ad remissam peccatorum accipiendam hoc ipso facilius accedere, quod illis remittantur non propria, sed aliena peccata. (Rigalt.)

l. Cautius agetur in saecularibus] De-

ritatem quam viduis per ¹²vacationem, donec aut nubant aut continentiae corroborentur. Si qui pondus intelligant baptismi, magis timebunt consecutionem quam dilationem; fides integra secunda est de salute^m.

Diem baptismo sollemniorum Pascha praestat, cum et passio Cap. XIX. domini in 'qua tingimur' adimpleta est. Nec ²incongruenter ad figuram interpretabitur^b, quod cum ultimum Pascha dominus esset acturus, missis discipulis ad praeparandum, ³Convenietis, inquit, Marc. XIV, 13. hominem aquam baiulantem, Paschae celebrandae locum de signo aquae ostendit. Exinde Pentecoste ordinandis lavacris ⁴laetissimum spatium est, ⁵quo et domini resurrectio inter discipulos frequentata est, et gratia spiritus sancti dedicata, et spes adventus domini sub-ostensa, quod tunc in caelos recuperato eo angeli ad apostolos dixerunt sic venturum, quemadmodum et in caelos conscendit, utique in Pentecoste. Sed enim Hieremias cum dicit: Et congregabo Jerem. XXXI, 3. illos ab extremis terrae in die festo, Paschae diem significat et Pentecostes, qui est proprie dies festus. Ceterum omnis dies domini est, omnis hora, omne tempus habile baptismo: si de sollemnitate interest, de gratia nihil refert.

Ingressuros baptismum orationibus crebris, ieiuniis et geniculationibus et pervigiliis orare oportet et cum confessione omnium retro delictorum, ut exponant etiam baptismum Ioannis^a. Tingu- Math. III, 6. bantur, inquit, confitentes delicta sua. Nobis gratulandum est, ¹si nunc publice confitemur iniquitates aut turpitudines nostras. Simul enim et de pristinis satisfacimus conflictatione carnis et spiritus, et subsequeturis tentationibus ²munimenta praestruimus. Vigilate et Math. XXVI, 41.

13. vacationem *b.*, *Fulv. Ursinus.* vagationem *ABa.*

Cap. XIX. 1. quam *b.*, *Fulv. Ursinus.* 2. incongruenter quis ad *b.*, *Fulv. Ursinus.* incongruenter aut *A.* 3. Convenietis *AB.* Invenietis *ab.* 4. laetissimum *A.* latissimum *AmgBab.* 5. quod *A.*

Cap. XX. 1. si nunc publice *Fr. Iunius.* si publice *Desid. Heraldis ad Arnobii Adv. Natl. II, p. 86. (ed. LB.).* si non publice *ABab.* 2. munimenta *A.*

tar enim cuipiam rerum substantia cum intelligit quod accipit. (La Cerdas.)

^{m.} fides integra secunda est de salute.] Dixit supra de iis quibus aliena culpa lavacrum negavit, nunc de iis quibus, dum veniunt ad Christum, dum adolescunt in Christo, dum addiscunt caelestia, vis aliqua maior et vitam abstulit et lavacrum. Atque hos etiam securos esse iubet Septimius. Fidem integram esse quae talis fieri satagit, ac proinde securam esse de salute. (Rigalt)

Cap. XIX. a. in qua tingimur] In praeposito saepius habet instrumentalem significationem. Sic De Idolol. cap. 7

„Quae magis amputandae (maius) quam in quibus domini corpus amputatur?“ Ibid. cap. 22 „et daemonia non honorantur in eo quod propter deum feci?“ Cf. Hildebr. ad Arnob. Adv. Natl. I, 39. p. 61 sqq.

b. interpretabitur] Passive. Sic Ad Natl. I, 3 „Christianum vero nomen, quantum significatio est, de unctione interpretatur.“

Cap. XX. a. ut exponant etiam baptismum Ioannis.] Id est palam statuunt in se ipsis exemplum baptismi Ioannis: hoc enim est exponere sumpta a propolis merces suas exponantibus metaphora. (Fr. Iunius.)

Luc. XXV,
28. 29.

orate, inquit, ne jacidatis in tentationem. Et ideo, credo, tentati sunt, quoniam obdormierunt, ut ³adprehensum dominum destituerint, et qui cum eo ⁴perstiterit et gladio sit usus, ter etiam negaverit; nam et praecesserat dictum, neminem intentatum regna caelestia consecuturum. Ipsum dominum post lavacrum statim tentationes circumsteterunt quadraginta diebus ieiuniis functum. Ergo et nos, dicet aliquis, a lavacro ⁵potius ieiunare oportet. ⁶Et quis enim prohibet, nisi necessitas gaudii et gratulatio salutis? Sed dominus, ⁷quantulum aestimo, de figura Israël exprobrationem in ipsum retorsit. Namque populus mare transgressus ⁸et in solitudine translatus^b per quadraginta annos, illic cum divinis copiis aleretur, nihilominus ventris et gulae meminerat quam dei^c. ⁹Deinde dominus post aquam^d segregatus in ¹⁰deserta quadraginta dierum ieiunia emensus ostendit non pane vivere hominem dei, sed dei verbo, tentationesque plenitudini et immoderantiae ventris appositae abstinentia elidi^e. Igitur benedicti, quos gratia dei expectat, cum de illo sanctissimo lavacro novi natalis ascenditis et primas manus apud matrem cum fratribus aperitis^f, petite de patre, petite de domino ¹¹peculia gratiae, distributiones charismatum ¹²subiacere^g.

Matth. VII, 7. Petite, et accipietis, inquit. Quaesistis enim, et invenistis; pulsastis, et apertum est vobis. Tantum oro, ut, cum petitis, etiam Tertulliani peccatoris memineritis.

3. adprehensum A. 4. praestitit A. 5. protinus *Ios. Scaliger*. 6. Et quis melius Ecquis. 7. quantulum aestimo *ABa.* quantum existimo *b., Fulv. Ursinus*. 8. et in *Ba.* est in A. in *b.* Pro solitudine *Fr. Junius* *marull* solitudinem. 9. Proinde *Latinius*. 10. deserta *ABa.* deserto *b., Fulv. Ursinus*. 11. peculia gratiae ego. peculia gratia A. peculia, gratias *Ba.* 12. subiacere A. subiacente & subiciente *ab.*

b. in solitudine translatus] Non opus est cum *Fr. Junio* rescribere in *solitudinem* pro in *solitudine*. Cf. adnot. ad *Scorpiac.* cap. 3.

c. ventris et gulae meminerat quam dei.] Nihil frequentius hac ellipsi in Tertulliano. V. adnot. ad *De Testim. Animae* cap. 2.

d. post aquam] Hoc est post aquam baptismi impetratam. Cuius breviloquentiae exempla collegi ad *Scorpiac.* cap. 11.

e. elidi.] Amat hoc verbum Tertullianus. V. adnot. ad *Apolog.* cap. 23.

f. et primas manus apud matrem cum fratribus aperitis.] Orabant manibus expansis. Itaque primas manus dicit tam primum a fide ad orationem apertas sive expansas. Matrem dicit Ecclesiam. (*Rigalt.*)

g. subiacere.] Haec est genuina scriptura, editionis principis auctoritate firmata. Petite, inquit, et orate, ut peculia gratiae et charismatum distributiones de patre et domino vobis cedant et subiant.

DE
PAENITENTIA.

In scripturae discrepantia verbis Tertulliani subiecta

A significat librum scriptum Vindobonensem.

B - - - Leidensem.

C - editionem principem, Beati Rhenani, quae prodiiit Basileae a. MDXXI.

a - - - Ioh. Gangueii, quae prodiiit Parisiis a. MDXLV.

b - - - Sigism. Gelenii, quae prodiiit Basileae a. MDL.

c - - - Iac. Pamelii, quae prodiiit Antverpiae a. MDLXXIX.

d - - - Nic. Rigaltii, quae prodiiit Parisiis a. MDCXXXIV.

DE

PAENITENTIA*.

'Paenitentiam' hoc genus hominum, quod et ipsi retro fuimus, Cap. 1.
caeci, sine domini lumine, natura tenus norunt passionem animi

Cap. I. 1. Poenitentium B. Florentinus liber, bibl. Laurentianae.

* DE PAENITENTIA.] Hunc librum Erasmus non esse Tertulliani tandem Rhemano persuasit, nullo magis argumento quam stili, ut ipsis videtur, accuratiores. Cuius argumenti vim sane frivolam esse mecum sensuros omnes confido qui Septimio legendo attentius incubuerint. Nam et hic genium plane Tertullianicum agnoscent et in aliis libris qui nunquam status sui controversiam sunt passi, partes eiusdem operis longe aliis accuratiores et elegantiores animadvertent. (Rigalt.)

Cap. I. a. Paenitentiam] Paenitentiam veteres dixere propositi aut consilii sive in meliora sive in deteriora mutationem. Sic apud Iulia Auctores agere paenitentiam dicitur haeres quem paenitet aditae haereditatis, et donator quem conditae donationis. Apud Christianos paenitentes dicti quos vitae cum ethnicis antea vitae paenitebat, ut iam derelicto idolorum cultu, repudiata saeculi pompa in Christi familiam recipi postulerent. Haec paenitentia peragebatur aversione abdicatis *et epædi* omnibus omnino vitae prioris inquinamentis, eademque aversione tam plena confessio quam vera paenitentia censebatur. Itaque allocutione interdum una quam plurimi lavacro mandati, atque exinde numero fidelium et fratrum. Postea vero augescente in dies multitudine observato quosdam irrepere falsos Christianos, unde periculum ceteris ac dedecus crearetur, examine ac probatione opus fuit scrupulosiore. Gradus igitur constituti in quibus aliquantisper consisterent qui vitae ethicae deserendae voto ad deum sapere coepissent, ut illic

et deum cognoscere et cognitam timere ac mente pura colere perdiscerent, tandemque vitae ac sententiae conversione probata paenitentiam includerent seu consignarent baptismo. Hoc fuit datae deo vero sub Christi nomine fidei suscepthaeque omnium retro delictorum gratiae per lavacri similitudinem sacramentum, quo scilicet ablatis antea vitae maculis obstringerentur ne furta, ne latrocinia, ne adulteria committerent, ne depositum appellati abnegarent, vitam denique viverent innocentem. Quod si fidem fallerent, si quid rursus idololatriae, homicidio, adulterio stuprove ad fine operati arguerentur, tam a communione orationis et conventus et omnis sancti commercii relegabantur, sic tamen, ut secundae paenitentiae veniam fore non desperarent, Ecclesia tandem per exomologesin, id est delictorum publicam in luctu et squalore detestationem, exorata. Haec igitur exomologesis delictorum fuisse videtur manifestorum, quae aut sceleris infamia nomini Christiano iniuriam facerent, aut fidei parum constantis exemplo ceteris fratribus nocerent. Occultorum vero paenitentia sicut et castigatio divinae misericordiae reservata. Quid si autem manifestarii negatores ad exomologesin non venirent? Ii tanquam ad gentiles suos postliminio reversi nunquam in Ecclesia Dei fuisse existimabantur. Quid si hanc et manifestarii homicidae aut moechi spernerent? Ii vero, nisi gentili potestate coercerentur, impone apud ipsos gentiles ab Ecclesia exulabant, pudoris magis memores quam salutis.

quamdam esse quae veniat de offensa sententiae ²peioris¹. Ceterum a ratione eius tantum absunt, quantum ab ipso rationis auctore. Quippe res dei ratio; quia deus omnium conditor, nihil non ratione providit, disposuit, ordinavit, ³nihil non ratione tractari intellegique voluit. Igitur ignorantes quique deum rem quoque eius ignorent necesse est, quia nullus omnino thesaurus extraneis patet. Itaque universam ⁴vitae conversationem aine gubernaculo rationis transfretantes imminentem saeculo procellam⁵ vitare non norunt. Quam autem in paenitentiae actu ⁶irrationabiliter ⁷diversentur, vel uno isto satis erit expedire, cum illam etiam ⁸in bonis factis suis adhibent. Paenitet fidei, amoris, ⁹simplicitatis, patientiae, misericordiae, prout quid ¹⁰in ingratiam¹¹ cecidit. ¹²Semetipsos execrantur, quia ¹³benefecerint, eamque maxime ¹⁴paenitentiae speciem quae optimis operibus irrogatur in corde figunt, meminisse curantes, ne quid boni rursus praestent; contra ¹⁵paenitentiae malorum levius ¹⁶incubant¹⁷. Denique facilius per eandem delinquant quam per ¹⁸eandem recte faciunt.

Cap. II.

Quod si dei ac per hoc rationis quoque compotes agerent, merita¹⁹ primo paenitentiae expenderent, nec unquam eam ²⁰ad

2. peioris ABC. Florentinus. prioris abcd., ex corr. Beati Rhenani. 3. nihilq. A. nihil quod B. nihilque Florentinus et duo Vaticani. 4. vitem (vicem B.) conversionem AB. 5. irrationaliter d. 6. diversentur ABCab., Florentinus. diversentur cd. 7. in nobis factis AB. Florent. 8. simplicitas AB. Florent. 9. in gratiam ABC. Florent. 10. servire (seviat Florent.) ipsos execrantur AB. Florent. 11. bene fecerunt AB. 12. paenitentiae abcd. Gorziensis liber. patientiae ABC. Florent. Vaticani tres. 13. paenitentiae malorum d., ex emendatione Petri Ciacconii. paenitentiam malorum abc. Gorziensis liber. patientiae malum ABC. Florent. 14. incumbant AB. 15. eam d., Fulv. Ursinus.

Cap. II. 1. ad argumentum Ad., Fulv. Ursinus. ad augmentum B. Florent. ad augmentum Cab.

Post impetratam secunda paenitentia veniam, si qui rursus in ea delicta laberentur, ob quae denuo ipsos amoveri ac separari ab Ecclesia contingeret, tum vero, nisi abdicata prorsus Christi religione ad saeculum rediretur, in luctu ac moerore perpetua paenitentia perstabant, divinam misericordiam implorantes, pacem vero Ecclesiae, nisi forte in extremo vitae articulo, non habituri. Huiusce autem ritus inclementiam ubique ab omnibus Ecclesiis fuisse custoditam non sine ratione quis ambigat. (Rigalt.)

b. sententiae peioris.] Revocavi veterem scripturam quam genuinam esse puto. Nec multum diversa sententia evadit sive prioris sive peioris legimus. Paenitentis enim omnis sententia prior ea-

dem et peior dici potest praes ea quam receptus est amplexus.

c. imminet saeculo procellam] Quam in Apologetico [cap. 32.] dicit „vim maximam universo orbi imminentem, ipsamque clausulam saeculi acerbissimas horrendas comminantes“ coll. (Rigalt.)

d. in ingratiam] Cf. Adv. Marcion. II, 24 „Non enim si hominem ex recordatione plurimum delicti, interdum et ex alienis boni operis ingratia paenitet, ideo et deum proinde.“

e. paenitentiae malorum levius incubant.] Cf. De Patient. cap. 12 „Quod si patientias incubabo, non dolebo“ coll.

Cap. II. a. merita] Merita hic est dignitas, vel momenta, eo sensu quo Icti hoc vocabulo utuntur. Paul. Sent. V, 36 „Meritum appellatiois causae et-

argumentum perversae emendationis¹ adhiberent; modum denique paenitendi temperarent, quia et delinquendi tenerent², timen-tes dominum scilicet. Sed ubi metus nullus, emendatio proinde nulla: ubi emendatio nulla, paenitentia necessario vana; quia caret fructu suo cui eam deus sevit, id est hominis saluti. Nam deus post tot ac tanta delicta humanae temeritatis a principe generis Adam auspicata, post condemnatum hominem cum saeculi dote³, post eiectum paradiso mortique subiectum, cum rursus ad suam misericordiam maturavisset⁴, iam inde in semetipso paenitentiam dedicavit⁵, rescissa sententia irarum pristinorum, ignoscere pactus operi et imagini suae. Itaque et populum sibi congregavit, et multis hominibus suae largitionibus fovit, et ingratis-imum totiens exp-ertus ad paenitentiam semper hortatus est, et prophetando⁶ uni-versorum prophetarum emisit ora: mox gratiam pollicens, quam in extremitatibus temporum per spiritum suum universo orbi illumi-naturus esset, praeire⁷ intinctionem paenitentiae iussit⁸, 'si quos per gratiam vocaret ad promissionem semini⁹ Abraham destinatum per paenitentiae subsignationem¹⁰ ante componeret¹. Non tacet Ioan-

2. rescissa AB. rescisa Florent. 3. intentionem AB. Florent. 4. si quos ABC. Florent. ut quos abcd. 5. habrahae Florentinus. 6. ante componeret abcd., Gortsensis librer. anteponeret ABC. Florent.

pitalis nonnisi per nosmetipsos prosequi possumus." Id. Digest. XLIX, 1, 27 „Post redditas rationes neque tutor neque curator appellationis merita probare cogetur." Cf. Dirksen Manuale s. v. p. 582.

b. ad argumentum perversae emendationis] Ut perversam emendationem iniisse coargui possent.

c. quia et delinquendi tenerent] Non parantes sibi materiam toties et tamdiu paenitendi.

d. cum saeculi dote] Dotem saeculi dicit delicta, per quae homo excidit a divina gratia. (Rigalt.) Miseras humanas intelligit, quae post peccatum mortalibus in dotem assignatae sunt. (Albaspin.)

e. cum rursus ad suam misericordiam maturavisset] Hoc est mature se recepisset et in tempore. Sic Cyprianus ad Donatum gratiam maturantem dixit. (Rhe-nan.) Cyprian. ad Donat. p. 2. ed. Oxon. „Accipe quod sentitur antequam dicitur, nec per temporum moras longa agnitione colligitur, sed compendio gra-tiae maturantis haeritur."

f. dedicavit] Punito Adami peccato cum mortales novis beneficiis comple-set, docuit prius acta paenitentiae emen-

dari posse. (Albaspin.) De verbo dedi-care v. quae adnotavi ad Scorpiac. cap. 1.

g. prophetando] Hoc est ad prophe-tandum. Huius dativi, qui frequentissi-mus est apud Tertullianum, aliquot exem-pla collegi ad De Spectac. cap. 3.

h. praeire intinctionem paenitentiae iussit] Significat baptismum Iohannis, qui fuit paenitentiae baptismus, praecur-sor baptismi Christiani, qui fuit etiam Spiritus Sancti. (Rigalt.)

i. per paenitentiae subsignationem ante componeret.] Verba sunt e Iure petita. Etenim Iuris Auctoribus subsignatae facultates ideo dicuntur, quia conducto-rum subscriptionibus obligatae sunt fisco, et subsignata apud aerarium et praeto-rem praedia quae sunt in censum de-lata. Eo sensu Tertullianus dicit paeni-tentiam subsignatam quae se apud deum quis proposito vitae sanctioris obligavit, adhibito intinctionis sive baptismi sacra-mento tamquam signaculo. Sic enim lib. I. ad Uxor. [cap. 4.] „viduitatem apud deum subsignatam." Componere dicitur praetor quos iurisdictione sua compescit deque adversarii amicos et quietos red-didit. Componit sacramenta suis deus homines pessime meritos, et in suorum

Matth. III, 2 nes, Paenitentiam innotet, dicens, iam enim salus nationibus appropinquabit, dominus scilicet, afferens ^absecundum dei promissum. ⁷Cui praeministrans paenitentiam destinabat. purgandis mentibus ^apraepositam, uti quicquid error vetus inquinasset, quicquid in corde hominis ignorantia contaminasset, id paenitentia ^averrens et radens et ¹⁰foras abiciens mundam pectoris domum superventuro spiritui sancto paret, quo se ille cum caelestibus bonis libens inferat^k. Horum bonorum unus est titulus¹, salus hominis, criminum pristinorum abolitione praemissa. Haec paenitentiae causa, haec opera negotium divinae misericordiae curans. Quod homini ¹¹proficit, deo servit. Ceterum ratio eius, quam cognito domino discimus, certam formam^m tenet, ne ¹²bonis unquam factis cogitatisve quasi ¹³violenta aliqua manus iniciatur^r. Deus enim reprobationem bonorum ratam non ¹⁴habens, utpote suorum, quorum ¹⁵cum auctor, et defensor sit necesse est, proinde et acceptator^p, si acceptator, etiam remunerator. Viderit ergo^q ¹⁶ingratia hominum, si etiam bonis factis paenitentiam cogit^r. Viderit et gratia, si captatio eius ad beneficiendum incitamento est, terrena, mortalis utraque^r. Quantum enim compendii, si grato benefeceris? vel dispendii, si ingrato? Bonum factum deum habet debitorem, sicuti et malum, quia iudex omnis remunerator est causae. At cum iudex deus iustitiae ¹⁷carissimae sibi exigendae tuendaeque praesideat, et ¹⁸in

6b. Quid, si secum domini promissum? 7. cui praeministrans AB. Florent. 8. praepositam ABCabc. propositam d. 9. verrens et radens abcd. avertens et tradens ABC. Florent. Vaticani. 10. foris (foris pro foras extat etiam in Vaticanis et Florentino) abiciens nudam AB. 11. proficit d. 12. bonis cd. Vaticani, et ita emendaverat iam ante Latinus. nobis Cab. Florent. vobis AB. 13. violenta d., Fulv. Ursinus. violentia ABCabc. Florent. 14. habet d. 15. cum auctor est, defensor sit necesse est Fulv. Ursinus. 16. ignorantia A. m. sec. 17. carissime C. 18. in ea Florent.

amicorum numero esse iubet. (Rigalt.) Componere est pro disponere, vel praeparare.

k. quo se ille cum caelestibus bonis libens inferat.] Cf. De Patient. cap. 13 „si quidem rector animus facile communicat spiritus invecta (sc. patientia) cum habitaculo suo.“

l. unus est titulus] Cf. adnot. ad De Baptismo cap. 18.

m. formam] V. adnot. ad De Idolol. cap. 18.

n. violenta aliqua manus iniciatur.] Quae bene facta aut bene cogitata interficiat et stranguet convertens in deteriora. (Rigalt.)

o. proinde et acceptator] Facile est corrigere proinde est acceptator. Sed non magis opus est quam cum Rigaltio respondere habet pro habens, aut cum Fulvio

Ursino cum auctor est, defensor sit necesse est. Structura enim quamvis impeditur, tamen aperta, nec absorta Tertulliani stilo.

p. Viderit ergo] Haec loquendi formula admodum frequens est in Tertulliani scriptis. Cf. adnot. ad De Corona cap. 13.

q. cogit.] Adigit, detorquet. Nam est contra rationem paenitentiae quae solum de malis concipi debeat.

r. mortalis utraque.] Absit quoque et valeat gratitudo hominum, nam tantum eius scopus est incitare ad beneficiendum. Sed cur utraque absit? Quia utraque terrena et mortalis est. Et quidem exiguum est compendium, id est lucrum, benefacere grato, et exiguum dispendium, ingrato. (La Cerda.)

eam omnem summam disciplinae ¹⁹suae sanciat, dubitandum ²⁰est, sicut in universis actibus nostris, ita in paenitentiae quoque causa iustitiam deo praestandam esse? quod quidem ita impleri licebit, si peccatis solummodo adhibeatur. Porro peccatum nisi malum factum dici non meretur, nec quisquam benefaciendo delinquit. Quodsi non delinquit, cur paenitentiam invadit, delinquentium ²¹privatum? Cur malitiae officium bonitati suae ²²imponit? Ita ²³evenit, ut, cum aliquid ubi non oportet adhibetur, illic ubi oportet neglegatur.

Quorum ergo paenitentia iusta et debita videatur, id est quae Cap. III. delicto deputanda sint, locus quidem expostulat denotare^a, sed quotiesum videri potest. Domino enim cognito ultro spiritus a suo auctore ¹respectus emergit ad notitiam veritatis, et admissus ad dominica praecepta ex ipsis statim eruditur id ²peccato deputandum a quo deus arceat. Quoniam, cum ³deum grande quid ⁴boni constet esse, utique bono nisi malum non displiceret, quod inter contraria sibi nulla amicitia est. Perstringere tamen non pigebit delictorum quaedam esse carnalia, id est corporalia, quaedam vero ⁵spiritualia. Nam cum ex hac duplicis substantiae congregatione confectus homo sit, non aliunde delinquit quam unde constat. Sed non eo ⁶inter se differunt, quod corpus et spiritus duo sunt (⁷alioquin^b eo magis paria sunt, quia duo unum efficiunt), ne quis pro diversitate materiarum peccata eorum discernat, ut alterum altero levius aut gravius existimet. Siquidem et caro et spiritus dei res, alia manu eius expressa, alia afflatu eius consummata. Cum ergo ex pari^c ad dominum pertineant, quodcunque eorum deliquerint, ex pari dominum offendit. An tu discernas actus carnis et spiritus, quorum et in vita et in morte et in resurrectione tantum communionis atque consortii est, ut pariter tunc aut in vitam aut in iudicium suscitentur, quia scilicet pariter aut deliquerint aut ⁸innocenter egerint? Hoc eo praemisimus, ut non minorem alteri

19. suae. sanciat *abed.*, *Gorziensis*. sanciat (*sanciat Florent.* sanctiat *B.*) *ABC. Florent.*

20. non est *A.* 21. Privatum cur *Cabe.* *Latinus delet* privatum, *Fr. Iunius pro eo reponit* peccatum. 22. imponitur *B. Florent.* 23. invenit *AB. Florent.*

Cap. III. 1. respersus *A. m. sec.* 2. peccati *B.* peccatum *A.* 3. domini *AB.* 4. bonum censet *AB.* 5. spiritualia *B.* 6. intra *B.* 7. alioquin *Ca.* alioqui *bed.* Atque *AB.* atque *A. m. sec.* 8. innocentes *d.*

a. delinquentium privatum? Paenitentiam dicit esse delinquentium privatum, hoc est rem et curam delinquentium propriam et privatam. Insuper autem facit qui privatis utitur tamquam communibus et publicis. (*Rigalt.*) Recte *Rigaltius*. Vulgata interpunctio erat „delinquentium? Privatum cur malitiae officium“ *cell.* Cf. *De Speculac.* cap. 10

„quae privata et propria sunt scilicet“ *cell.*

Cap. III. a. locus quidem expostulat denotare.] Cf. adnot. ad *Ad Nat.* I, 7.

b. alioquin] Pars librorum praebet atque pro alioquin. Posset defendi. Cf. adnot. ad *De Fuga in Persecut.* cap. 6.

c. ex pari.] Cf. adnot. ad lib. *Ad Scapulam* cap. 2.

quam utrique parti, si quid deliquerit, paenitentiae necessitatem intellegamus impendere. Communis reatus amborum est, communis et iudex, deus scilicet, communis igitur et paenitentiae modela. Exinde ⁹spiritalia et corporalia nominantur, quod delictum omne aut agitur aut cogitur, ut corporale sit quod in facto est, quia factum, ut corpus, et videri et contingi habet¹⁰, spiritale vero quod in animo est, quia spiritus neque videtur neque tenetur. Per quod ostenditur, non facti solum, verum et voluntatis delicta vitanda et paenitentia purganda esse. Neque enim, si mediocritas humana ¹⁰facti¹¹ solum iudicat, quia voluntatis latebris par non est, idcirco crimina eius etiam sub deo neglegamus. Deus in omnia sufficit. Nihil a conspectu eius remotum unde¹² omnino delinquitur, quia non ignorat nec omittit, quominus in iudicium decernat. Dissimulatur et praevaricator perspicaciae suae non est. Quid, quod voluntas facti origo est? Viderint enim, si qua casui aut necessitati aut ignorantiae imputantur, quibus exceptis iam non nisi voluntate delinquitur. Cum ergo facti origo est¹³, non tanto potior ad poenam est, quanto ¹¹principalis ad culpam, quae ne tunc quidem liberatur, cum aliqua difficultas perpetrationem eius intercipit? Ipsa enim sibi imputatur, nec excusari poterit per illam perficiendi infelicitatem¹⁴, operata quod suum fuerat. Denique¹⁵ dominus quemadmodum se adiectionem ¹²legi superstruere demonstrat, nisi et voluntatis ¹³interdicendo delicta, cum ¹⁴adulterum non eum solum definit qui cominus in alienum matrimonium ¹⁵cecidisset, verum etiam illum qui aspectus concupiscentia contaminasset? Adeo quod prohibetur administrare, satis periculose animus sibi repraesentat¹⁶, et temere per voluntatem expungit effectum¹. Cuius voluntatis cum vis tanta sit, ¹⁶ut non solatium sui saturans pro facto cedat², pro

9. spiritus AB., pro more. 10. facti d., ex emendatione Latinii. factis BCab. de factis A. 11. principalioris A. 12. legi d., Latinus. legis ABCape. 13. interdicendo B. 14. ad ultimum non C. 15. incidisset B. 16. ut ABC., alii vult. libri. cur abed., ex coniectura Rhenani.

d. et videri et contingi habet] De hac structura verbi habere, si placet, adeas adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 12.

e. facti] Scilicet delicta. Etenim praecessit non facti solum, verum et voluntatis delicta vitanda.

f. unde] Malim undeunde.

g. facti origo est] Subaudi voluntas.

h. perficiendi infelicitatem] Frustrationem, ἀντυχία. (Rigalt.)

i. Denique] H. e. itaque, igitur, adeo. Particula eo sensu Tertulliano usitatissima.

k. animus sibi repraesentat] De Monogam. cap. 10 „Habet secum animi licentiam, qui omnia homini quae non habet imaginario fructu repraesentat.“

l. expungit effectum.] De verbo expungere v. adnot. ad Apolog. cap. 35.

m. ut non solatium sui saturans pro facto cedat] Hoc est: ut quemquam solatium sui non sateret, tamen pro facto cedat. Solatium voluntatis est effectus. Itaque solatium sui non saturantem vel expletem dicit voluntatem quae ipsum corpus nondum moechiae adigit. Rigaltius: „Qui feminam non suam aspectu

facto ergo plectetur. Vanissimum est dicere: Volui, nec tamen feci. "Atquin perficere" debes, quia vis, "aut nec velle, quia nec perficis. Sed ipse conscientiae tuae confessione pronuntias". Nam si bonum concupisceres, perficere gestias: porro sicut malum non perficis, nec concupiscere debueras. "Quaqua te" constitueris, crimine adstringeris, quia aut malum volueris, aut bonum non adimpleveris.

Omnibus ergo delictis seu carne seu spiritu seu facto seu voluntate commissis qui poenam per iudicium destinavit, idem et veniam per paenitentiam spondit, dicens ad populum, 'Paenitere', et salvum faciam te. Et iterum, Vivo, inquit, 'dominus, et paenitentiam malo quam mortem. Ergo paenitentia vita est', cum praepositur morti. Eam tu peccator, mei similis (immo me minior, ego enim praestantiam in delictis meam agnosco), ita invade, ita amplectare, ut naufragus alicuius tabulae fidem. Haec te peccato-

Cap. IV.
Ezech.
XVIII. 21. 23.
XXXIII.
11 sqq.

17. atqui A. m. sec. 18. debet AB. 19. sut om. AB. 20. Quasqua d. Quasquam A. Quasqua BCabc. 21. converteris Latinus, prob. Fr. Junio.

Cap. IV. 1. paenitent te et salvum Fulv. Ursinus. 2. deus AB.

concupiscentiae contaminat, imaginaria voluptatis praesentia frustraneae voluntatis suae infelicitatem solatur, quod ex verbis domini, *Qui viderit mulierem*, pro facto cedit. Eius itaque voluntatis cum vis tanta sit, ut licet non sit solatium tale quod sui saturet, pro facto tamen cedat, pro facto ergo plectetur. Rhennus Tertulliani verba non recte intellegens pro ut reposuit cur, quod inde omnibus libris inolevit.

a. pronuntias.] Verbum forensae. Sic Apolog. cap. 2 „quando — contenti sitis ad pronuntiandum.“ Ibid. paulo post „In nobis solis pudet aut piget ipsis nominibus scelerum pronuntiare.“

o. porro] H. e. atenim. V. adnot. ad De Corona cap. 7.

Cap. IV. a. Paenitere] Hoc est paenitentiam age. Deponentis *paeniteor* sic usurpati duo exempla praebet Vulgata: Marc. I, 15 „*Paenitemini*, et credite Evangelio.“ Act. Apost. III, 19 „*Paenitemini* et convertimini, ut deleantur peccata vestra.“

b. Ergo paenitentia vita est] Alii dominus. Paenitentiam malo quam mortem, opponens paenitentiam morti. Quid autem verius opponitur morti quam vita? Ergo opposita morti paenitentia. (Rigalt.)

c. ut naufragus alicuius tabulae fidem.] Ita vocatur paenitentia. Hieronym. ad Sabian.: „Quod si nec paenitentiam

vult agere et fracto navigio tabulam, per quam salvari poterat, non retinet.“ Ambros. ad Virg. Laps. cap. 8 „Inhaerere tamquam naufragus tabulae,“ i. e. paenitentiae. Et notes dici secundam tabulam. Ita locutus Hieronym. ad Demetriadem: „secunda post naufragium miseris tabula,“ quis scilicet prima paenitentia, quae accedebant ad accipiendum baptismum, dicebatur navis. Ideo subiicit idem Hieronymus: „in virgine integra servetur navis.“ Et ad Salvianum: „Ne statim nobis paenitentiae subsidia blandiantur, quae sunt infelicitum remedia. Cavendum est vulnus, quod dolore curatur. Aliud est integra navi et salvis mercibus portum salutis intrare, aliud nudum haerere tabulae et crebris fluctuum recursibus ad asperissima saxa collidi.“ Eusebius Gallicanus ad Paenitentes: „Inter naufragia peccatorum corripuistis vos ad tabulam fidei, quae perduxit vos ad paenitentiae navem.“ Petrus Blea. de Peregrinat. Hierosolym. „Inaestimabile paenitentiae donum, haec est secunda tabula post naufragium.“ Dicitur ad similitudinem navigantium in mari qui tempestate deiecti adhaerent tabulae. Sic dicit Simocatta VIII, 12. miserima imperatorum corpora, Mauricii et Aliorum, iassa Phocae mari obiecta fuisse *πλωτας δραστημάτων*. Et Chrysostomus Epist. ad Olympiadem, loquens de naufragio Ecclesiae, forma alia

rum fluctibus mersum ³prolevabit et in portum divinae clementiae protelabit⁴. Rape occasionem inopinatae felicitatis, ut ille ⁵tu nihil quondam penes deum ⁶nisi stilla sitalae et arcae pulvis et vasculum figuli arbor exinde fias illa quae penes aequas seritur et in ⁷foliis perennat et tempore suo fructus agit, quae non ignem, non ⁸securem⁹ videbit. Paeniteat errorum reperta veritate, paeniteat amasse quae deus non amat, quando ne nos quidem ipsi servulis nostris¹⁰ ea quibus offendimur ¹¹non odisse permittimus. Obsequi enim ratio in similitudine animorum constituta est. De bono paenitentiae ¹²enumerando diffusa et ¹³pro hoc¹⁴ magno eloquio commitenda materia est. Nos vero pro nostris angustiis unum inculcamus, bonum atque optimum esse quod deus ¹⁵praecipit. Audaciam existimo de bono divini praecepti disputare. Neque enim quia bonum est, idcirco auscultare debemus, sed quia deus praecepit. Ad exhibitionem ¹⁶obsequii¹⁷ prior est maiestas divinae potestatis, prior est auctoritas imperantis quam utilitas servientis. ¹⁸Bonum est paenitere, an ¹⁹non? Quid revolvis²⁰? deus praecepit. At enim ille non praecipit tantum, sed etiam hortatur. Invitat praemio, ²¹salute; iurans etiam, Vivo, dicens, cupit credi sibi. O beatos ²²nos, quorum causa deus iurat! O miserrimos, si nec iuranti domino

Ezech.
XXXIII, 11.

3. prolevabit *Cabd.* prolavabit *Vaticanorum unus.* perlavabit *ABC.* *Vaticanorum duo.*
4. te *ABC.* 5. nihil *C.* 6. securem *ABC.* *Vaticani tres.* securim *abcd.* 7. non odisse *abcd.* nosse *ABC.* 8. enim merendo *AB.* 9. pro *AB.* *Vaticani tres.* *Fr. Iunius.* per *Cabd.* 10. praecepit *C.* 11. obsequii *Cabd.* praecepti *AB.* 12. et bonum *AB.* 13. nam *AB.* 14. salute *d.* salutem *ABCabd.* salutis *Petr. Ciacconius.* 15. nos *om. C.*

„τὰς σαρίδας τῶν πλοίων διαλυόμε-
νας.“ (La Cerda.)

d. protelabit.] Verbum hoc Afris praesertim inter usitators. Tertull. De Spectac. cap. 1 „ut ignorantiam *proteles* in occasionem.“ Adv. Marcion. IV, 21 „sed sexcenta milia hominum *protelavit*.“ Cf. Apul. Metam. VIII, 18. cum interpr. Muncker. ad Fulgent. p. 765. ed. Slav., Fronto Epist. ad Caes. III, 3 „Sive sit iste Herodes vir frugi et pudicus, *protelarei* conviciis talem a me virum.“ Hieronym. adv. Iovin. p. 513 „quindecim annorum spatia *protelata*.“ Petr. Chrysolog. Serm. 5 „Patientissimum creditorem longa et artificiosa cavillatione *protelare*.“ h. e. protrahere, producere et perducere. Aldhelm. de Virgin. cap. 28 „Disputatione ulterius *protelata*.“ In Cassiano creberrima est haec vox; cf. II, 2. III, 4. V, 5. Adde etiam interpr. ad Plant. Mercat. argum. 12. et ad Festum p. 595. ed. Eindem. Nonius p. 362. s. v., qui varias offert explicationes.

e. securem] De hoc accusativo vocabuli *securis* v. Prisc. VII, 756. (cf. Gell. XIII, 20.) et interpr. ad Vergil. Aen. XI, 656. et ad Cic. Verrin. V, 47.

f. servulis nostris] Cf. De Patient. cap. 3 „Igitur si probos quosque servos et bonae mentis pro ingenio domino conversari videmus“ cett. Ibid. cap. 10 „Nos utres, vasa scellia, servulis nostris assummentibus sibi de conservis actionem graviter offendimur, eosque qui nobis patientiam obtulerint suam — non probamus modo, sed“ cett.

g. pro hoc] H. e. pro argumenti huius amplitudine, ut explicat Fr. Iunius. In vulgatis extat per hoc.

h. Ad exhibitionem obsequii] Pro obsequiis libri Vindob. et Leidens. habent praecepti. Scriptura haec non tenere spernenda. Sed praetuli alteram.

i. Quid revolvis?] Quid aliter citroque versas in animo tuo, sit bonum annon sit bonum paenitere?

credimus! Quod igitur deus tantopere commendat, quod etiam humano more sub deieratione testatur, somma utique ¹⁶gravitate et aggredi et custodire debemus, ut in asseveratione divinae gratiae permanentes in fructu quoque eius et emolumento proinde perseverare possimus.

Hoc enim dico, paenitentiam, quae per dei gratiam ostensa Cap. V. et indicta nobis in gratiam nos domino revocat, semel cognitam atque susceptam nunquam posthac iteratione delicti resignari^a oportere. Iam quidem nullum ignorantiae praetextum^b tibi patrocinator, quod domino agnito^c praeceptisque eius admissis denique paenitentia delictorum functus rursus te in delicta¹ restituis. ²Ita in quantum ignorantia segregaris, ³in tantum contumaciae adglutinaris. Nam si idcirco te deliquisse paenituerat, quia dominum coeperas timere, cur, quod metus gratia gessisti, rescindere maluisti, nisi quia metuere ⁴desisti? Neque enim timorem alia res quam contumacia subvertit. Cum etiam ignorantes dominum nulla exceptio tueatur ⁵ad poenam, quia deum in aperto constitutum et vel ex ipsis caelestibus bonis comprehensibilem ignorari non licet, quanto cognitum despici periculosum est? Despiciit porro qui bonorum ac malorum intellectum ab illo consecutus quod intellegit, fugiendum quodque iam fugit resumens intellectui suo, id est dei dono, contumeliam facit: respuit datorem, cum datum deserit, negat ⁶beneficium, cum ⁷beneficium non honorat. Quemadmodum ei potest placere cuius munus sibi displicet? Ita in dominum non modo contumax, sed etiam ingratus apparet. Ceterum non leviter in dominum peccat qui, cum aemulo eius diabolo paenitentia renuntiasset et hoc nomine illum domino subiecisset, rursus eundem regressu suo erigit et exultationem eius seipsum facit, ut denuo malus recuperata praeda sua adversus dominum gaudeat. Nonne, quod dicere quoque periculosum est, sed ad aedificationem ⁸pro-

16. gnavitate *Fr. Iunius. Probat Ludov. de la Cerd.*

Cap. V. 1. restituis *abcd. restitues ABC.* 2. Iam ita *AB.* 3. in tantum contumaciae adglutinaris *om. AB.* 4. desisti *C. desisti abcd. desistis AB.* 5. ad poenam *ABC. a poena abcd.* 6. beneficium *d., Fr. Iunius. beneficium ABCabc.* 7. beneficium *ABCbcd. beneficium a.* 8. proferendum *abcd. praefendum ABC.*

Cap. V. a. resignari] Hoc est laedi, violari. Cf. adnot. ad De Orat. cap. 22. et Ad Natl. I, 5.

b. praetextum] Sic De Cultu Femin. II, 6 „*praetexto* necessitatis.“ Adv. Valentin. cap. 9 „sub *praetexto* dilectionis in patrem.“

c. domino agnito] Scilicet in baptismo. Aquae baptismi nos domino adiungunt.

Irenaeus lib. III, cap. 19 „Nos aridi non poteramus compingi deo, nisi ros Spiritus Sancti sursum defluens mortalitatem nostram proluisset.“ Tertull. de Baptismo cap. 3 „Primis aquis praecceptum est animas proferre, primas liquor quod viveret edidit, ne mirum sit in baptismo et aquae animare noverunt.“ (La Cerd.)

ferendum est, diabolum domino praeposit? *Comperationem enim videtur egisse qui utrumque cognoverit, et indicato pronuntiasset eum meliorem cuius se rursus esse maluerit. Ita qui per delictorum paenitentiam instituerat domino satisfacere, diabolo per aliam paenitentiae paenitentiam "satisfaciet", eritque tanto magis perosus deo, quanto aemulo eius acceptus. Sed aiunt quidam satis deum habere, si corde et animo suspiciatur, licet actu minus fiat; itaque se salvo metu et fide peccare, hoc est salva castitate matrimonia violare, salva pietate parenti venenum temperare. Sic ergo et ipsi salva venia in gehennam detrudentur, dum salvo metu peccant. Primum exemplum perversitatis: quia timent, delinquant. Opinor, non delinquerent, si non timerent. Igitur qui deum nolit offensum, nec revereatur omnino, si timor offendendi patrociniū est. Sed ista ingenia de semine hypocritarum pullulare consuerunt, "quorum individua cum diabolo amicitia est, quorum paenitentia nunquam fidelis.

Cap. VI.

Quicquid ergo mediocritas nostra ad paenitentiam semel^a capeſſendam et perpetuo continendam suggerere conata est, omnes quidem deditos domino spectat, ut omnes salutis in promerendo deo petitores, sed praecipue novitiolis istis imminet, qui cum maxime incipiunt divinis sermonibus aures rigare, quique catuli infantiae adhuc recentis nec perfectis luminibus incerta reptant^b, et dicunt quidem pristinis renuntiare et paenitentiam assumunt, sed includere eam neglegunt^c. Interpellat enim illos ad desiderandum

9. Comperationem AB. 10. satisfaciet ABC. 11. quorum paenitentia nunquam fidelis, quorum individua cum diabolo amicitia est. AB. In sola c. pro individua legitur invidia.

Cap. VI. 1. omnes ab. Fr. Iunius. omnis ABCed., Vaticani tres. 2. discernendum AB.

d. diabolo per aliam paenitentiae paenitentiam satisfaciet.] Plin. Epist. X, 7 „Superest ne rursus provinciae quod dsmasſe dicitur placeat agatque paenitentiam paenitentiae suae.“ (Rigalt.) Adde Solvian. De Gubernat. Dei lib. V, p. 99. Rittersbus. „Unde illi se minore invidia criminosos putant qui cum paenitentiam quasi egisse dicantur, sicut mores priuſinos, ita etiam habitum non relinquunt. Nam taliter ferme omnia agunt, ut eos non tam putes antea paenitentiam criminum egisse quam postea ipsius paenitentiae poenitere, nec tam prius poenituisse quod male vixerint, quam postea quod se promiserint bene esse victuros.“

e. Primum] Fr. Iunius distingui voluit: detrudentur. Dum salvo metu pec-

cant, primum exemplum cett. Nec opus est nec placet.

Cap. VI. a. semel] Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

b. incerta reptant] Verit. Fr. Iunius ἀσθλα ἔκπονε. Qui graecismas quamquam ferri possit pro stilo Tertulliani, tamen haereo annon potius rescribendum sit in incerta vel in incerto, aut incerti reptant. Pro exemplo afferat valgo verba De Patient. 1 „caeco vivunt;“ sed ibi rescribendum erat qui extra eam vivunt.

c. sed includere eam neglegunt.] Baptismo scilicet, qui et obſignatio dicitur. Et ipse mox dicit inſunctionis ſerum obſtructionem. Paenitentia igitur et fides tunc includitur cum in baptismum deducitur;

ex pristinis aliquid ipse finis desiderandi, velut poma, cum iam in acorem vel amaritudinem senescere incipiunt, ex parte aliqua tamen adhuc ipsi gratiae suae adulantur^d. Omne praeterea cunctationis et tergiversationis erga paenitentiam vitium praesumptio^e 'intinctionis imortat. Certi enim indubitatae veniae delictorum medium tempus interim furantur et comestum sibi faciunt delinquendi^f quam eraditionem non delinquendi. Quam porro ineptum, 'quam paenitentiam non adimplere, ei veniam delictorum sustinere^g? Hoc est pretium non exhibere, ad mercedem manum emittere. Hoc enim pretio dominus veniam^h addicere instituit; hac paenitentiae compensatione redimendam preponit impunitatem. Si ergo qui venditant prius numum quo paciscunturⁱ examinant, ne sculptusⁱ neve raseus^h, ne adulterⁱ, etiam dominumⁱ credimus paenitentiae probationem

3. intentionis AB., pro more. 4. quam paenitentiam non adimplere, ei veniam ego. quam, paenitentiam non adimplere et veniam ABCabc. quam iniquum paenitentiam non adimplere, et veniam d., cum Fulv. Ursino. Fr. Iunius delendum censabat alterum quam. 5. adducere ABC. 6. examinare AB. 7. ne peresus A. nene raseus B. 8. credamus paenitentiae probatione ante prius inita tantam nobis mercedem los. Scaliger.

sicut actiones iudicio inclusas dixit Gaius quae sunt in iudicium deductae, l. 139. de reg. in. Porro paenitentiam includere neglegunt qui pristinis aegre remanant, quasi malefactorum summa, quam includi baptismo volunt, nondum confecta. (Rigalt.) Rhenanus et cum secuti? Pamelius atque Barraeus referunt ad res quas si non inclusas statim amittes. Fr. Iunius ad catulos quos canis includit in cubili. Ludov. de la Cerda putat respici homines aegros, qui ore quidem cibos adsument, sed prae fastidio morbi tantum illos versant palato et linguae caritabundi et nauseabundi nec potest sint in stomachum includere. Sed recte Desid. Heraldus, los. Mercerus, Nicol. Rigaltius includere interpretantur τελειώσαι, perficere. Heraldus verba appono: „Includere hic est implere, perficere, πληρώσαι, τελειώσαι. Praecedebat paenitentia; de qua etiam intelligendus Clemens Alexandr. Strom. II „ποῦ δὲ ἔρε ἡ τοῦ περὶ ἀπίστων μετάνοια, δι’ ἣν ἀρετὴς τῶν ἀμαρτιῶν;“ Hic enim ἀπίστων μετάνοια est hominis infidelis in Ecclesiam se conferentis paenitentia qua ante baptismum prioris vitae veniam consequi conabatur. Et haec quoque paenitentia ἐξομολογήσει et confessione claudabatur. Cf. Tertull. De Baptismo cap. ult. Leguntur haec in Herald. Animadv. ad Arnob. lib. II. p. 86. ed. L.B. Cf. etiam eiusdem Digress. I, 4. Inclu-

dere pro simplici claudere posuit Horat. Od. IV, 13, 14., et Seneca de Ira III, 10.

d. adulantur.] In ea sibi complacendo.

e. praesumptio] Fiducia veniae per baptismum impetrandae. (Rigalt.)

f. comestum sibi faciunt delinquendi] De voce comestum cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 9.

g. quam paenitentiam non adimplere, ei veniam delictorum sustinere?] Ita correxi haec verba, sensu aperto. Formae pluralis perfecti adimplere pro adimplere exempla altera profero Arnobii Adv. Nat. V, 33 „in consilium scriptores advocare vos? aut tum in pectoribus eorum latitabatis, cum pro aliis res alias inter veritate capta subdebant?“ Id. VI, 23 „Nisi forte, ut vos fortis, libidinis et voluptatum deae contumelias istas habuere gratissimas, nec ultione facinus existimare condignum quod suos quoque mulceret mentes et quod ab se subdi humanis cupiditatibus scirent.“ Cf. Donat. ad Terent. Adelph. III, 3, 10. Desid. Herald. Advers. I, 3. De verbo sustinere eiusque significato cf. quae adnotavi ad De Fuga in Persecut. cap. 11.

h. neve raseus] Possit ferri scriptura Vindobonensis ne peresus, cui adsignari videtur corruptela Leidensis nene raseus. Sed vulgata melior.

i. adulter] Cf. adnot. ad Ad Nat. I, 16.

prius inire, tantam nobis ⁹mercedem perennis scilicet vitae concessurum. Sed differamus ¹⁰tantisper paenitentiae veritatem. Tunc, opinor, emendatos ¹¹liquebit, cum absolvimur. Nullo pacto. Sed cum pendente venia poena ¹²prospicitur, cum adhuc liberari non ¹³meretur, ut possimus mereri¹⁴, cum deus comminatur, non cum ignoscit. Quis enim servus, posteaquam libertate mutatus est¹⁵, furta sua et fugas sibi imputat? Quis miles, postquam castris suis emissus, pro notis suis satagit¹⁶? Peccator ante veniam desistere debet, quia tempus paenitentiae ¹⁷idem quod periculi et timoris. Neque ego renuo divinum beneficium, id est abolitionem delictorum, inituris aquam omnimodo salvum esse: sed ut eo pervenire contingat elaborandum est. Quis enim tibi tam infidae paenitentiae viro asperginem unam cuiuslibet aquae commodabit¹⁸? Furto quidem aggredi et ¹⁹praepositum huius rei²⁰ asseverationibus tuis circumduci facile est: sed deus thesauro suo providet, nec sinit obrepere indignos. Quid denique ait? Nihil occultum, quod non revelabitur. Quantascunque tenebras factis tuis superstruxeris, deus

Luc. VIII, 17.

9. mercedem *Latinius*. *Probat Fr. Iunius et Ludov. de la Cerda*. 10. per *AB*. 11. licebit *ABCa*. 12. perspicitur *AB*. 13. meretur *ABC*. meremur *abed*. 14. idem quod *cd. Valicani*. id est quod *ABCab*. 14b. praepositum *d.*, ex emendatione *Fulvii Ursini*. propositum reliqui libri.

k. ut possimus mereri.] Disputat Tertullianus de paenitentium processu. Et quando nos, inquit, paenitentiam qui adsumpsimus, pro emendatis habebimur? An cum absolvimur, lavacro impetrato, aqua concessa? Minime, inquit. Sed cum pendente venia prospicimus poenas anteactae vitae piaculis constitutas, cum adhuc liberari non dicam non meremur: nam quis merita sua coram deo reputare ausit unquam? sed cum adhuc non meremur ut possimus, divina misericordia sic largiente de suo, mereri. (Rigalt.)

l. libertate mutatus est] *Apolog. cap. 20* „sublimes humilitate mutatur.“ *De Resurr. Carnis cap. 47* „si famulum tuum libertate mutaveris.“

m. pro notis suis satagit?] *Notas militares* dicit quibus miles denotatur ob delicta militaria, puta si fuerit emensor, desertor, seditiosus cett. Eadem metaphorā de se ipso dicit peccatorem omnium notarum, sub finem huius operis.

n. asperginem unam cuiuslibet aquae commodabit?] *Qualis illa fuit Isaiacorum, quam apertius describit De Baptismo cap. 5* „Villas, domos, templa totasque urbes aspergine circumlatæ aquae ex-

piant.“ Tam infidae, inquit, paenitentiae virum nemo aquae communis, non dicam cyatho, sed ne gutta quidem dignabitur, tantum adest ut velit ad baptismum deducere. Splendide nugantur qui haec verba de baptismo per aspersionem accipiunt. Nam ubiqueque de baptismo sermonem facit, *lavacrum* dicit, et *tingere* et *intingere*, et *ablui*, et *mergari*, et *immersionem*, quae sano ad aspersionem minime significant. Non est propterea tamen culpanda ecclesiae benignitas, quae postmodum invaluisse videtur, ut cogente necessitate saltem aquae aspergiae Christiani perlicerentur. Etenim *Cyprianus Epist. ad Magnum* secunda ex sacris literis probat aquam aspersionis purificationem esse, nec moveri quemquam debere, quod aspergi vel perfundi videretur aegri, non baptizari. (Rigalt.)

o. praepositum huius rei] *Presbyterum* significat lavacro ministrando praepositum, quem libro de Baptismo [cap. 6.] angelum vocat baptismi. (Rigalt.) De interpretatione vocabuli *angelus* in loco citato libri de Baptismo errat *Rigaltius*. Quemadmodum ibi *angelus baptismi* aliquis statuitur, sic *De Orat. cap. 12. angelus orationis*, et *De Padic. cap. 14. angelus ecclesiae* commemoratur.

lumen est. Quidam autem sic opinantur, quasi deus necesse habeat praestare etiam indignis quod spopondit, et liberalitatem eius faciunt servitutem. Quodsi necessitate nobis symbolum mortis indulgetur, ergo invitatus facit. Quis "autem" permittit permansurum id quod tribuerit invitatus? Non enim multi postea excidunt? non a multis donum illud aufertur? "Hi sunt scilicet, qui obrepunt, qui paenitentiae fidem aggressi" super arenas domum ruituram collocant. Nemo ergo sibi aduleatur quia inter auditorum tirocinia deputatur, quasi eo etiam nunc sibi "delinquere liceat. Dominum simul cognoveris, timeas, simul inspexeris, reverearis. Ceterum quid te cognovisse interest, cum iisdem incubas quibus retro ignarus? Quid autem te a perfecto "servo dei" separat? An alius est intinctus Christus, alius audientibus? Num spes alia vel merces, alia formido iudicii, alia necessitas paenitentiae? Lavacrum illud obsignatio est fidei, quae fides a paenitentiae fide incipitur et commendatur. Non ideo abluimur, ut delinquere desinamus, sed "quia" desiimus, quoniam iam corde loti sumus. Haec enim prima audientis intinctio est", metus integer. Exinde, quoad dominum

15. autem ego. enim libri omnes. 16. promittit Fr. Junius, Ios. Scaliger. 17. et hii AB. 18. derelinquere AB. 19. servo dei ABCab. dei servo cd. dei verbo Vaticanani tres apud Pameliū. 20. quia delet Ios. Scaliger. 21. desiimus AB. desivimus A. m. sec. In edd. Semleri et Leopoldi verba sed quia desiimus prave omisso sunt.

p. symbolum mortis indulget.] Syngrapham mortis donat, id est peccatum. Etenim obligationes etiam ex delictis et maleficiis nascentur. Paulus ad Coloss. II, 14 „ἐξαλείψας τὸ κατ' ἡμῶν χειρῶν γραφὴν τοῖς δόγμασιν.“ Ipse Tertullianus lib. De Pudic. [cap. 19.] „Nam et solvit, liberans hominem per lavacrum, donato chirographo mortis.“ (Rigalt.)

q. Quis autem permittit? Reposui autem pro vulgata enim, quod sententia flagitabat. Non raro reperiuntur hae particulae confusae. Cf. adnot. ad Ad Nat. I, 7.

r. paenitentiae fidem aggressi] Id est qui incipiunt credere paenitendum esse, et tamen eos non vere paenitet. Nihil enim prius catechumeni sive tirones docebantur quam ut prioris vitae paenitentiam agerent. (Albaspin.)

s. inter auditorum tirocinia deputatur] Catechumenos non intelligit, ut opinor; nam proprie catechumeni illi vocabantur qui probe edocti et eruditi de lege Christi orarent et ius haberent ad baptismum (quomvis non ignorem tirones, audientes et catechumenos uno eo-

demque nonnunquam appellari nomine); sed tirones et novitiolos qui Christianae legis prima elementa docebantur. (Albaspin.) Per auditorum tirocinia significatur catechumeni. Cf. Augustin. De Fide ad Catech. II, 1 „Nomina prosternunt in libro excipiuntur vitae, non a quolibet homine, sed a superiore coelestis potestate, optimi iam tirones dei.“ Quos Tertullianus hic *auditores*, paulo infra appellat *audientes*, opponens baptizatis.

t. cum iisdem incubas] Cf. supra cap. 1 „paenitentiae malorum levius incubant.“

u. perfecto servo dei] Initiabantur adsumpta paenitentia, perficiebantur baptismo, unctione, eucharistia. (Rigalt.)

v. audientibus?] Supra appellabat *auditores*, infra iterum *audientes*. Sic passim *discipulis* pro *discipulis*. Cf. adnot. ad De Patient. cap. 2. De audientibus La Cerdas citat Concil. Constantinop. I. C. 7: „κατηχομένους αὐτοὺς καὶ ποιούμεν αὐτοὺς χρονίζειν εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἀποάσθαι τῶν γράφων, καὶ τότε αὐτοὺς βαπτίζομεν.“

w. prima audientis intinctio est] Quo

senseris, fides sana, conscientia semel paenitentiam amplexata. Ceterum si ab aquis peccare desistimus, necessitate²², non sponte, innocentiam induimus. Quis ergo in bonitate praecollens? cui non licet, ²³aut cui displicet malo esse? qui iubetur, an qui delectatur ²⁴a crimine vacare? Ergo nec a furto manus avertamus, nisi claustrorum duritia repugnet, nec oculos a stupri ²⁵concupiscentiis refrenemus, nisi a custodibus corporum ²⁶abstracti, si nemo domino deditus delinquere desinet nisi intinctione alligatus. Quod si qui ita senserit, nescio an intinctus magis ²⁷contristetur, quod peccare desierit, quam laetetur, quod evaserit. Itaque audientes optare intinctionem, non praesumere oportet. Qui enim optat, honorat: qui praesumit, superbit. In illo verecundia, in isto petulantia apparet. Ille satagit, hic negligit. Ille mereri cupit, at hic ut debitum sibi repromittit. Ille sumit, hic invadit. Quem censes digniorem nisi emendatiorem? ²⁸quem emendatiorem, nisi timidiorem, et idcirco vera paenitentia finctum? Timuit enim adhuc delinquere, ne non mereretur accipere. At ille praesumptor, cum sibi repromitteret, securus scilicet, timere non potuit: sic nec paenitentiam implevit, quia instrumento paenitentiae, id est meta, caruit. Praesumptio inverecondiae portio est: inflat ²⁹petiorem, despicit datorem. Itaque decipit nonnunquam. Ante enim quam debeat repromittit, quo semper is qui est praestaturus offenditur.

Cap. VII.

Hucusque, Christe domine, de 'paenitentiae disciplina servis tuis ³⁰discere vel audire contingat, quousque etiam delinquere non oportet audientibus³¹, vel nihil iam de paenitentia noverint, nihil eius requirant. Piget secundae, immo iam ultimae spei subtexere

22. aut ABCab. an (A. m. sec.) cd. 23. a crimine vacare abcd. a crimine vacare C. crimine vocare AB. 24. concupiscentes AB. 25. abstracti duo Vatican. astructi AB. abstracti unus Vaticanus. obstructi Cabcd. astricti A. m. sec. 26. constrictetur A. 27. quem emendatiorem, nisi timidiorem om. A. 28. potiorem AB. Cap. VII. 1. paenitentia AB. 2. discere d., Fulv. Ursinus. dicere ABCab.

tenetur tota vita sua Christianus qui integre sapit ad deum, mente ad idololatricam, ad stuprum, ad homicidium irretorta. (Rigalt.)

x. necessitate] Iurabant in baptismo solennibus verbis se nunquam peccaturos, deinde renuntiabant diabolo et pompis eius, denique censura, si peccarent post baptismum, coercerentur: quapropter ait necessitate. (Albaspin.)

Cap. VII. a. non oportet audientibus] Transito parat ad eam paenitentiae speciem, quae relapsis post baptismum amplectenda superest, velut iam secunda post naufragium tabula. Desinant, inquit, delinquere cum semel

paenitentiam egerint, baptismum accipere, nec de altero plane velim paenitentiae genere doceri necesse habuit. Audientes sunt catechumeni. De structura verbi oportet cum dativo cf. Rodd. Instit. Gramm. II, p. 208. Ceterum imitatus est hanc locum Pacianus Episc. I ad Sympronianum (tom. IV. Bibl. Patr. Lugd.) p. 306: „De paenitentia vero Deus praestet, ut nullis fidelibus necessaria sit, nemo post sacri fontis auxilium foveam mortis incurrat, nec tarde solamina ingerere sacerdotes aut docere cogantur, ne peccandi iter aperiant, dum peccandi remediis blandiantur.“

mentionem, ne retractantes de residuo auxilio paenitendi spatium adhuc delinquendi demonstrare videamur. Absit, ut ³aliquis ita interpretetur, quasi eo sibi etiam nunc pateat ad delinquendum, quia patet ad paenitendum, et redundantia clementiae caelestis libidinem faciat humanae temeritatis. Nemo idcirco deterior sit quia deus melior est, totiens delinquendo quotiens ignoscitur. Ceterum finem utique evadendi habebit, cum offendendi non habebit. Evasimus semel; hactenus⁴ periculosus nosmetipsos inferamus, etsi iterum evasuri videmur. Plerique ⁵'naufragio liberati exinde repudium et navi et mari dicunt, et dei beneficium, salutem suam scilicet, memoria periculi honorant. Laudo timorem, diligo verecundiam: nolunt iterum divinae misericordiae oneri esse; formidant videri inculcare⁶ quod consecuti sunt, ⁷'bona certe sollicitudine iterum experiri vitant quod semel ⁸'didicerunt timere. Ita modus temeritatis testatio est timoris. Timor autem hominis dei honor est. Sed enim pervicacissimus hostis ille nunquam malitiae suae otium facit. Atquin tunc maxime saevit, cum hominem plene sentit liberatum; tunc plurimum accenditur, dum extinguitur. Doleat et ingemiscat necesse est venia peccatorum ⁹'permissa tot in ¹⁰'homine mortis opera diruta, tot titulos¹¹ damnationis retro suae erasos. Dolet, quod ipsum et angelos eius Christi servus ille peccator iudi-^{1 Cor. VI, 3.}caturus est. Itaque observat, oppugnat, obsidet, si qua possit aut oculos ¹²'concupiscentia carnali ferire, aut animum illecebris saecularibus irretire, aut fidem terrenae potestatis formidine evertere, aut a via certa perversis ¹³'traditionibus detorquere; non scandalis, non tentationibus deficit. Haec igitur venena eius providens deus, clausa licet ignoscentiae ianua et intinctionis sera obstructa, aliquid adhuc permisit patere. Collocavit in vestibulo paenitentiam secundam, quae pulsantibus patefaciat; sed iam semel, quia iam secundo; sed amplius nunquam, quia proxime frustra. Non enim et hoc semel satis est? Habes quod iam ¹⁴'non merebaris; amisisti enim quod acceperas. Si tibi indulgentia domini accommodat unde restituas

3. alius AB. 4. naufragiis A. naufragis B. 5. et bona AB. 6. dedicerunt AB. 7. promissa AB. 8. hominem AB. 9. concupiscentie AB. 10. traditionibus Cabel. conditionibus AB. Vaticani tres. traductionibus Fr. Junius. 11. non om. d.

b. hactenus] Hactenus, id est nunquam posthac. (Rigalt.) Cf. adn. ad De Exhort. Cast. cap. 1. Alii hactenus inungunt cum periculosus et interrogationis signo sententiam claudunt. Non improbo. Periculosus dixit pro periculis, adiectivum plurali loco substantivi. Exempla eius usus aliquot adduxi ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

c. inculcare] Cf. adnot. ad Scorpiac. cap. 6.

d. titulos] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 1. Pacianus l. l. „quae posteris eius tot titulos damnationis impressit;“ et paulo post: „tot caelestis clementiae titulos obiectu rigoris eradere.“

quod amiseras, iterato beneficio gratus esto, nedum ampliato. Maius est enim restituere quam dare, quoniam miserius est perdidisse quam omnino non accepisse. Verum non statim succidendus ac subruendus est animus desperatione, si secundae quis paenitentiae debitor fuerit. Pigeat sane peccare^a rursus, sed rursus paenitere non pigeat; pigeat iterum periclitari, sed non iterum liberari. Neminem pudeat. Iteratae valetudinis iteranda medicina est. Gratus in "dominum exstiteris, si quod tibi dominus offert non recusaveris. Offendisti, sed reconciliari adhuc potes. Habes cui satisfacias, et quidem volentem.

Cap. VIII. Id si dubitas, evolve quae spiritus ecclesiis dicat. Desertam

dilectionem Ephesiis imputat^a, stuprum et idolothytorum esum Thyatirenis exprobrat, 'Sardos non plenorum operum incusat, Pergamēnos docentes perversa reprehendit, Laodiceos fidentes divitiis obiurgat, et tamen omnes ad paenitentiam commonet, sub comminationibus quidem. Non comminaretur autem non paenitenti, si non ignosceret paenitenti^b. Dubium, ^asi non et alibi hanc clemen-

ter. VIII, 4. tiae suae ^aprofusionem demonstrasset. Non ait, Qui ceciderit, resurget, et qui aversatus fuerit, convertetur^c? Ille est scilicet, Hos. VI, 6. Math. IX, 13. Luc. XV, 10. ille est qui misericordiam mavult quam ^asacrificia. ^aLaetantur caeli, et qui ^aillic angeli, paenitentia hominis. Heus tu, peccator, bono animo sis! vides, ubi ^ade tuo reditu gaudeatur^d. Quid illa similitudinum^e dominicarum argumenta nobis volunt? Quod mulier

12. Jomino ABC.

Cap. VIII. 1. Sardios a. 2. immo et alibi A. 3. perfusionem AB. 4. sacrificium c., Vaticanis tres. 5. et laetantur AB. 6. illi AB. 7. de tuo reditu gaudeatur cd., ex Paciano. de tuo gaudeatur ABCab.

e. Pigeat sane peccare] Pacianus l. l. „Habeatne tam diuturnum serpens venenum et Christus non habet medicinam? Diabolus in mundo interficit, Christus hic non potest subvenire? Pigeat sane peccare, sed paenitere non pigeat. Pudeat periclitari, sed non pudeat liberari. Quis naufrago tabulam, ne evadat, eripiet? Quis sanandis vulneribus invidebit?“

Cap. VIII. a. Desertam dilectionem Ephesiis imputat] Hunc locum excipit Pacianus Epist. I. ad Sympronianum l. l. „Revolve quae spiritus dicat ecclesiis. Ephesios desertae dilectionis accusat, stuprum Thyatirenis imputat, Sardos in opere cessantes, Pergamēnos docentes diversa reprehendit, Laodiceorum divitiis inurit, et tamen omnes ad paenitentiam satisfactionis invitat.“

b. si non ignosceret paenitenti.] Pa-

cian. l. l. „Nunquam deus non paenitenti comminaretur nisi ignosceret paenitenti.“ Idem Paraenes. ad Paenit. fin. p. 317 „Nec utique non paenitentibus comminaretur, nisi ignosceret paenitentibus.“

c. convertetur?] Haec Ieremiae verba eadem citat etiam Pacianus l. l.

d. ubi de tuo reditu gaudeatur.] Vocabulum reditu, quod libri veteres non habent, videtur latere in verbis de tuo. Servavit Pacianus Paraenes. ad Paenitentiam fin. „Super unam peccatorem paenitentiam agentem in caelis angeli gaudent et chorus caelestis exultat. Heus tu, peccator, rogare ne desinas! Vides ubi de tuo reditu gaudeatur.“

e. similitudinum] Similitudines Tertulliano ceterisque patribus latinis figurae sunt vel parabolae. Tertull. De Idol. cap. 5 „bene quod idem deus, qui lege vetuit similitudinem fieri, extraordinario

drachmam perdidit⁸ et requirit et reperit et amicas ad gaudium invitat, nonne restituti peccatoris exemplum est? Errat et una⁹ pastoris ovicula, sed grex una carior non erat: una illa conquiratur, una pro omnibus desideratur, et¹⁰ tandem invenitur et humeris pastoris ipsius refertur; multum enim errando laboraverat. Illum etiam mitissimum patrem non tacebo, ¹⁰qui prodigum filium revocat, et post inopiam ¹¹paenitentem libens suscipit, immolat vitulum ¹²praeopimum, convivio gaudium suum exornat. Quidni? ¹³filium enim invenerat quem amiserat, cariorem senserat quem lucri sece- rat. Quis ille nobis intellegendus pater? Deus scilicet. Tam pater nemo, tam pius nemo. Is ergo te filium suum, etsi acceptum ab eo prodegeris, etsi nudus redieris, recipiet, quia redisti, magisque de regressu tuo quam de alterius sobrietate laetabitur; sed si pae- niteat ex animo, si famem tuam cum saturitate mercenariorum paternorum compares, si porcos immundum relinquo pecus, si patrem repetas vel offensum, Deliqui, dicens, pater, nec dignus Luc. XV, 21. ¹⁴ego iam vocari tuus. Tantum relevat confessio ¹⁵delictorum, quan- tum dissimulatio ¹⁶exaggerat. Confessio enim satisfactionis^g con- silium est, dissimulatio contumaciae.

Huius igitur paenitentiae secundae et unius quanto in arto Cap. IX. negotium est, tanto operosior ¹probatio^a, ut non sola conscientia ²praeferatur, sed aliquo etiam actu administretur. Is actus, qui

8. pastori AB. 9. tamen BC. 10. quod AB. 11. paenitentiae ABC. 12. prae- optimum AB. Vaticani tres. 13. et filium enim A. 14. ego sum iam AB. 15. delictorum ABCd., Vaticani tres. delictum ab., et d. in Erratis. Gorziensis liber. 16. exaggerat — — dissimulatio om. B.

Cap. IX. 1. probatio est, ut bcd. 2. praeferatur Babcd. proferatur AC. perferatur Petr. Ciacconius.

praecepto serpentis similitudinem in- dixit." Ibid. cap. 12 „ex similitudine providentissimi aedificis illius qui prius sumptus operis cum viribus suis sup- putat, ne, ubi coeperit, defectus postea erubescat." De Patient. cap. 12 „Sic et in illis dominicarum similitudinum exem- pli de patientia sanctius adest."

f. Quod mulier drachmam perdidit] Pacianus Paraen. ad Paenit. p. 317 „Ne- minem nostrum perire vult dominus; etiam modici et minimi requiruntur. Si non creditis, intuemini. Ecce in evan- gelio drachma requiritur, et vicinis in- vents monstratur; ovicula suppositis re- portanda cervicibus non est onerosa pastori." Id. Epist. I. ad Sympronian. p. 306 „Quid illa tot similitudinum do- minicarum argumenta respondet? Quod

drachmam invenit mulier et gratulatur inventam, quod pastor ovem reportat erraticam, quod filio revertenti post pro- ducta omnia bona et cum meretricibus et fornicariis epotata pater blandus oc- currit, et invidum fratrem ostensa ra- tione castigat?"

g. satisfactionis] De paenitentiae vo- cabulis satisfactio et satisfacere disputat Desid. Heraldus Digress. II, 4. p. 279 sq.

Cap. IX. a. tanto operosior probatio] Quanto difficilior negotium est, tanto operosius est ut probetur et opere ex- pleatur. Notandum est etiam quod De Padicit. cap. 20. statuit: „Hoc qui ab apostolis didicit et cum apostolis docuit, nunquam moeche et fornicatori secun- dam paenitentiam promissam ab aposto- lis norat."

magis^b Graeco vocabulo exprimitur et frequentatur, ³exomologesis est, qua delictum domino ⁴nostrum confitemur, non quidem ut ignaro, sed quatenus satisfactio confessione disponitur, confessione paenitentia nascitur, paenitentia deus mitigatur. Itaque exomologesis prosternendi et humiliandi hominis disciplina est, ⁵conversionem ⁶iniungens misericordiae illicem^c. De ipso quoque habitu atque victu ⁷mandat sacco et cineri incubare^d, corpus sordibus obscurare, animum maeroribus delicere, illa quae peccavit tristi tractatione mutare^e, ceterum pastum et potum pura nosse^f, non ventris scilicet, sed animae causa, plerumque vero ieiuniis preces alere, ingemiscere, lacrimari et mugire ⁸dies noctesque ad dominum deum tuum, presbyteris advolvi, et ⁹caris dei adgeniculari^g, omnibus fratribus legationes deprecationis suae iniungere. Haec omnia exomologesis, ut paenitentiam commendet, ut de periculi timore dominum honoret, ut in peccatorem ipsa pronuntians pro dei indignatione fungatur et temporali ¹⁰afflictione aeterna supplicia, non dicam frustretur, sed ¹¹expungat^h. Cum igitur provolvit hominem, magis relevat; cum squalidum facit, magis mundatum reddit; cum accusat,

3. exhomologesis C., constanter. 4. nostro B. 5. conversionem A. m. sec. 6. iniungens abcd. inungens codex Divionensis. inunguens AC. inguens B. i. mandat om. C. Et Jos. Scaliger mandat pro glossemate habuit. 8. noctes dieque AB. 9. caris ABcd., Vaticani tres. aris Cab. 10. afflictione ABd. 11. expugnat ABC.

b. magis] Hoc est frequentius. Sic De Pudic. cap. 1 „Sed ut mala magis vincunt, quod ultimum temporum ratio est, bona iam nec nasci licet, ita corrupta sunt semina“ cett. De exomologesi v. quae disputat Desid. Herald. Digress. II, 4. p. 275 sqq.

c. misericordiae illicem.] Cf. Apolog. cap. 41 „vos rei, publicorum incommodorum indices semper.“

d. sacco et cineri incubare] De hoc paenitentiae habitu adeas Desid. Herald. Digress. II, 4. p. 281 sq. Cf. Pacian. Paraen. p. 317 „presbyteris advolvi, exoratricem ecclesiam deprecari, omnia prius tentare quam pereas. Scio quosdam ex fratribus et sororibus vestris cilicio pectus involvere, cineri incubare, ieiunia sera meditari.“ Cf. Hieronym. ad Marcellam: „Sedere aptum est otiosis, in sacco iacere paenitentibus.“ Idem ad Paulam: „In cinere volutati sacco incubant.“

e. tractatione mutare] Hoc est tractare et iterum tractare, retractare.

f. pastum et potum pura nosse] Alibi

dixit „mero pane et aqua,“ id est pure sive solo, absque ullis aliis esculentis absque condimentis. Sic ad Scapulae [cap. 2]: „sacrificamus pera prece.“ hoc est absque odoribus, absque sanguine, absque ture, absque victima, hoc est pane et aqua. (Rigalt.) Cf. De Patient. cap. 13 „Contenta simplici pabulo puroque aquae potu.“ Cf. De leitu cap. 1 et 9.

g. et caris dei adgeniculari] Caris dei appellat martyras et confessores. Cf. Ad Martyr. cap. 1 „Quam pacem quidam in ecclesia non habentes a martyribus in carcere exorare consueverunt.“ Scripturam aris pro caris defendit Duranti de Rit. Eccles. I, 15. Cf. Ambros. Epist. 33. ad sororem Marcellinam: „Mites irruentes in altaria osculis significare pacis insignia.“ De adgeniculatione d. infra cap. 10 „Ergo cum te ad fratrum genua protendis.“ Cassian. Collat. IV, 30 „cunctorum fratrum genibus provolutus.“ Adde Euseb. Hist. Eccl. V, 27. Desid. Herald. I. I. p. 278.

h. expungat.] Hoc est perficiat. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 35.

excusat; cum condemnat, absolvit. In quantum non peperceris tibi, in tantum tibi deus, crede, parcel.

¹Plerosque tamen hoc opus, ut publicationem sui, aut suffu- Cap. X.
gere aut de die in diem differre. ²Praesumo, pudoris magis me-
mores quam salutis; velut illi qui in partibus verecundioribus cor-
poris contracta vexatione conscientiam medentium vitant^a et ita cum
erubescencia sua pereunt. Intolerandum scilicet ³pudori domino
offenso satisfacere, saluti productae reformari. ⁴Nae tu verecundia
bonus, ad delinquendum expandens frontem, ad deprecandum vero
subducens. Ego rubori locum non facio, cum plus ⁵de detrimento
eius acquirō, ⁶cum ipse hominem quodammodo exhortatur, Ne me
respexeris, dicens, per te ⁷mibi melius est perire. Certe pericu-
lum eius tunc, si forte^b, onerosum est, cum penes insultaturos in
risiloquio^c consistit, ubi de alterius ruina alter attollitur, ubi pro-
strato ⁸superscenditur: ceterum inter fratres atque conservos, ubi
communis spes, metus, gaudium, dolor, passio, quia communis
spiritus de communi dominae et patre, ⁹quid tu hos aliud quam te
opinaris? Quid consortes casuum tuorum ¹⁰ut plausores fugis?
Non potest corpus^d de unius membri vexatione laetum agere; ¹¹con-
dolet universum et ad remedium conlaboret necesse est. In uno
et altero ecclesia est, ecclesia vero Christus. Ergo cum te ad fra-
trum genua protendis, Christum contrectas, Christum exoras. Aequē
illi cum super te lacrimas agunt, Christus patitur, Christus patrem
deprecatur. ¹²Facile impetratur semper quod filius postulat. Grande
plane emolumentum verecundiae occultatio delicti pollicetur. Vide-
licet at quid humanae notitiae subduxerimus, proinde et deum ce-
labimus? Adeone existimatio hominum et dei conscientia com-

Cap. X. 1. Plerumque AB. 2. praesumimus A. 3. pudori Ios. Scaliger.
4. Nec B. 5. de om. AB. 6. quin ipse Latinus et Fr. Iunius. 7. vi A. Omittit B.
8. superscendetur AB. 9. quid tu hos d., ex codice Divionensi. quid tuos ABCabc.
10. et Havercamp. ad Tertulliani Apolog. cap. 35. Inepte. 11. cum doleat AB.
12. et facile AB.

Cap. X. a. conscientiam medentium
vitant] Pacianus Paraenes. ad Paenit.
p. 316: „Prudentes aegri medicos non
verentur, ne in occultis quidem corpo-
rum partibus etiam secuturos, etiam
perusturos. Meminimus quosdam remota
etiam et verecunda membrorum non eru-
bescentes in ferro et cauterio et gra-
vissima illa pulveris mordacitate durasse.
— An sic illi melius est perire, ne
tu pudore moriaris non faciens pudori
locum, plus de detrimento eius acquiras
cui pro te melius est perire?“

b. si forte] V. quae adnotavi ad De
Corona cap. 5.

c. risiloquio] Amat eiusmodi compo-
sita. Sic habet maliloquium De Spectac.
cap. 2., turpiloquium De Pndic. cap. 17.,
spurciloquium De Resurr. Carnis cap. 4.,
minutiloquium De Anima cap. 6., subtili-
loquencia Adv. Marcion. V, 19.

d. Non potest corpus] Pacian. l. I.
„Quod si fratrum oculos erubescitis,
consortes casuum vestrorum timere no-
lite. Nullum corpus membrorum suo-
rum vexatione laetatur; pariter dolet et
ad remedium collaborat.“

parantur? An melius "est damnatum latere quam palam absolvi?
 "Miserum est sic ad exomologesin pervenire! Malo enim "ad
 miseriam pervenitur; sed ubi paenitendum est, "desinit miserum,
 quia factum est salutare. Miserum est secari et cauterio exuri et
 pulveris alicuius mordacitate "anxiari"; tamen quae per insuavitatem
 medentur, et emolumento curationis offensam sui excusant et prae-
 sentem iniuriam superventurae utilitatis gratia commendant.

Cap. XI. Quid si praeter pudorem, quem potiore putant, etiam in-
 comoda corporis reformident, quod inlotos, quod sordulentos,
 quod extra laetitiam oportet "deversari in asperitudine sacci et hor-
 rore cineris et oris de ieiunio "vanitate"? Num ergo in cocino
 et Tyrio pro delictis supplicare nos concedet? Cedo acum crinibus
 distinguendis^b et pulverem dentibus elimandis^c et bisulcum aliquid
 ferri vel "aeris unguibus "repastinandis, si quid ficti nitoris, si
 quid coacti ruboris in labia aut genas "urgeat"^d. Praeterea exquirito
 balneas laetiores^e hortulani maritimive secessus, adiucito ad sum-
 ptum, conquirito altitium enormem saginam, defaecato senectutem
 "vini^f, cumque quis interrogarit, "cuinam ea largiaris, Deliqui, di-
 cito, in "deum, et periclitor in aeternum perire; itaque nunc "pen-
 deo et maceror et excrucior, ut deum reconciliem mihi, quem de-
 linquendo laesi. Sed enim illos, qui "ambitu obeunt capessendi
 magistratus, neque pudet neque piget incommodis animae et cor-

13. est om. AB. 14. Miserum — — salutare om. A. 15. ad miseriam abed
 amans si BC. et aniasi Beatus Rhenanus in ora libri C. 16. deserit BC. 17.
 anxiari Cab. cruciari reliqui et tres Vaticani.

Cap. XI. 1. diversari A. 2. inanitate A. m. sec. 3. creis A. aereis B. 4.
 repascendis AB. 5. vigeat A. m. sec. 6. vini, cumque quis abed. quoniam vini
 quis ABC. quumque vicinus quis Rhenanus. 7. cuinam ea d. car animae ABCab.
 8. dominum AB. 9. pandes A. prandens B. 10. ambitus d.

e. anxiari.] Sic reposui pro vulgata
 scriptura cruciari. Cf. de eo verbo Du
 Cange Gloss. Med. et Inf. Latin. s. v. et
 Hildebr. ad Apul. Metam. IV, 27.

Cap. XI. a. et oris de ieiunio vani-
 tate?] Etenim ieiunio nativus oris et for-
 mae vigor evanescit. Alludit ad illud
 Matthaei VI, 16 „ἀπαρτίζοντες τὰ πρόσωπα
 αὐτῶν.“ (Rigalt.)

b. acum crinibus distinguendis] V.
 Becker Gall. II, 3.

c. pulverem dentibus elimandis] V.
 Boettigeri Sabinam. tom. I. p. 29 et 59.,
 interpr., ad Martial. XIV, 56., ad Ca-
 tull. XXXIX, 19., ad Apul. De Magia
 cap. 6.

d. in labia aut genas urgeat.] Pacia-
 nus l. I. „Si quid ferruginei pulveris in

supercilio fulgeret, aut ficti nitoris in
 genas rutilet, aut coacti ruboris in labia
 desudet.“ Coactum ruborem dicit non
 naturalem, fictam atque mentitam.

e. balneas laetiores] Pacianus „Non
 desunt tamen vobis hortulani maritimive
 secessus, et exquisitius vinum, et lae-
 tiora convivia, et defaecatio senectutis;“
 quae verba corrupta sunt. Pergit paulo
 postea: „si quis ad balneum vocet, re-
 cusare delicias; si quis ad convivium
 roget, dicere, Ista felicibus, ego deliqui
 in dominum, et periclitor in aeternum
 perire: quo mihi epulas qui dominum
 laesi?“

f. defaecato senectutem vini] Hoc est
 annosa vina percolato et defaecato. Cf.
 Adv. Turnebi Advers. XI, 26. p. 374.

poris, nec incommodis tantum, verum ¹¹et contumeliis omnibus eniti in causa votorum suorum. Quas non ignobilitates vestium affectant? quae non atria nocturnis et crudis salutationibus occupant? ad omnem occursum maioris cuiusque personae decrescentes¹², nullis conviviis celebres¹³, nullis comessationibus congreges, sed exules a libertatis et laetitiae felicitate, ¹²idque totum propter unius anni volaticum gaudium. Nos, quod ¹³securium virgarumve petitio sustinet, in periculo aeternitatis tolerare dubitamus? et castigationem victus atque cultus offenso domino praestare cessabimus, quae gentiles nemine omnino laeso sibi irrogant? ¹⁴Hi sunt de quibus scriptura commemorat: Vae illis qui delicta sua velut procero fune nectunt.

Si de exomologesi retractas, gehennam in corde ¹considera, Cap. XII. quam tibi exomologesis ²extinguet, et poenae prius magnitudinem imaginare, ³ut de remedii ⁴adoptione non dubites. Quid illum thesaurum ignis aeterni¹ ⁴aestimamus, cum fumariola quaedam eius tales flammaram ¹ictus suscitent, ut proximae urbes aut iam nullae extent aut idem sibi ⁷de die¹ sperent? Dissiliunt superbissimi montes ignis intrinsecus ¹fetu, et quod nobis iudicii perpetuitatem probat, cum dissiliant, cum devorentur, nunquam tamen finiuntur. Quis haec supplicia interim montium non iudicii minantis exemplaria deputabit? quis scintillas tales non magni alicuius et inaesti-

11. etiam B. 12. idque abcd., ex emendatione Beati Rhenani. itaque ABC. 13. securum AB. 14. et hii AB.

Cap. XII. 1. considera abcd., ex emendatione Beati Rhenani. desidera ABC. 2. extinguet ABcd. Vaticani tres. extinguit Cab. 3. et AB. 4. adoptione ABCab. adeptione cd., Ioh. Harrisius. 5. estimamus AB. 6. ictu suscitentur AB. 7. de die in diem A. m. sec. 8. fetu ABd. Latinius. Fule. Ursinus. foeta Cab.

g. decrescentes] Hoc est inclinantes se et flexu corporis venerantes, ut interpretatus est I. Fr. Gronovius Observatt. III, 1. Cf. Lips. Epist. Quaest. III, 24. p. 544. tom. I. ed. Vessl., Herald. ad Arnob. Adv. Nat. I, p. 12., p. 20. ed. LB. b. nullis conviviis celebres] Hoc est nulla convivia frequentans.

Cap. XII. a. illum thesaurum ignis aeterni] Cf. Apolog. cap. 47 „Et gehennam si comminemur, quae est ignis arcani subterraneam ad poenam thesaurus, proinde decachinnamur.“ Pacianus I. I. „Post animarum tempestiva supplicia redivivis quoque perpetua corporibus poena servatur. Nemo Titii iecur credat et vulturem poetarum. Ipse sibi materiam recrescentium corporum reparat ignis aeternus. Attendite, si non creditis; aquarum impetus, qui ignibus

furit, supplicio nutriente reparabitur. Si de cruciatu exomologesi retracti (leg. retractas), gehennam recordemini, quam vobis exomologesis extinguet. Vim eius et de praesentibus aestimate; cuius fumariola quaedam maximos montes subterraneis ignibus decoquant. Aestuant indefessis flammaram globis Aetna et Lisaniculus (leg. apud Siculos) et Vesuvius Campanus, et quo nobis iudicii perpetuitatem probent, dissiliunt, devorantur, nec ullis tamen saeculis finiuntur.“

b. de die] De die in diem. Apolog. cap. 6 „Laudatis semper antiquitatem, et nove de die vivitis. Ad Nat. I, 7 „de die redondamus.“ Ibid. I, 10 „De legibus quidem iam supra dictum est, quod eas novis de die consultis constitutisque obruistis.“ Quod ad rem cf. Apolog. cap. 40. De Pall. cap. 6.

mabilis foci missilia quaedam et exercitoria iacula^c consentiet? Igitur cum scias adversus gehennam post prima illa intinctionis dominicae⁹ munimenta esse adhuc in exomologesi secunda subsidia, cur salutem tuam deseris? cur cessas aggredi quod scias mederi tibi? Mutae quidem¹⁰ animae et irrationales medicinas sibi divinius attributas in tempore agnoscunt. Cervus sagitta transfixus^d, ut ferum et irrevocabiles moras^e eius de vulnere expellat, scit sibi¹¹ dictamno medendum. Hirundo, ¹²si excaecaverit pullos^f, novit illos oculare rursus de sua chelidonia^g. Peccator restituendo sibi institutam a domino exomologesin sciens praeteribit illam, quae Babylonium regem^h in regna restituit? Diu enim paenitentiam domino immolarat, septenni squalore exomologesin operatus, ¹³unguium aquilinum in modum efferatione et capilli incuria horrorem ¹⁴leoninum praefereute. Proh malae tractationis! Quem homines perhorrebant, deus recipiebat. Contra autem Aegyptius imperator, qui populum dei aliquando afflictum, diu dominæ suo denegatam, persecutus in ¹⁵proelium irruit, post tot documenta plagarum ¹⁶discidio marisⁱ, quod soli populo pervium ¹⁷licebat, revolutis fluctibus

9. monimenta BCabc. 10. animantes A. 11. dictamno medendum Cabcd. dictaminum medendum AB. dictamnnum edendum A. m. sec. 12. si quis los. Scaliger. 13. unguium aquilinum in modum. ego. unguium aquilinum in morem cd., es. P. ciano. unguium leoninum in modum ABCab. 14. leoninum cd. aquilinum ABCab. 15. proelio ABC. 16. discidio ABcd. dissidio Cab. 17. liquebat los. Scaliger.

c. exercitoria iacula] Hoc est lusoria. Cf. Lips. Saturn. Serm. II, 19. p. 968. ed. Vesal.

d. Cervus sagitta transfixus] Pacianus l. l. „Caprae ferae, ut dicant, remedia sua noverunt; confixas quippe audio venenatis sagittis saltus peragraré Dictaeos, quoad dictamni caule detonso salutarium virulento latice succorum pulsa decutiant tela corporibus. Nos ignita diaboli spicula nullo paenitentiae succo, nullo exomologesis gramine repellimus.“ De re v. Aristot. Hist. Anim. IX, 6. Plin. Hist. Nat. VIII, 27., interpr. ad Vergil. Aen. XII, 412.

e. irrevocabiles moras] Hamatile spiculum significat, quod ubi penetravit in vulvas, revocari aut avelli nequit, nisi vulnus ipsam novo vulnere diducatur. (Rigalt.)

f. si excaecaverit pullos] Limo, ni fallor, quo nidos efficiunt. Erant qui si quis excaecaverit, aut si excaecaveris rescribendum putarent. Ceterum Aristot. Hist. Anim. IV, 6. tradit hirundines cae-

cos parere pullos, sed de chelidoniis nihil.

g. novit illos oculare rursus de sua chelidonia.] De chelidoniae hac vi et usu adeas Plin. Hist. VIII, 27. De verbo oculare cf. Apolog. cap. 21. Cf. Pacianus l. l. „Excaecatos hirundo pullos novit oculare de sua chelidonia, nos lemina mentis amissa nulla malae tractationis radice carabimus?“

h. Babylonium regem] Pacianus l. l. „Rex ille Babylonius exomologesin desertus operatur, et septenni squalore decoquitur. Leonum in illo iuba, impetu caesaries et barbarus horror exuperat, et longe incurius unguibus manus herentes aquilas mentiantur, cum foenum in morem bovis ederet pallentium ruminator herbarum. Haec tamen illum deo poena commendat et in sua quodam regna restituit. Quem horrebant homines, dens recipiebat, ipsa illa male tractationis calamitate felicem.“

i. discidio maris] Discidium maris dixit etiam De Pall. cap. 2.

¹⁹periit. Paenitentiam enim et ministerium eius exomologesi^k abiecerat. Quid ¹⁹ego ultra de istis ²⁰duabus humanae salutis quasi ²¹plancis¹, stili potius negotium quam officium conscientiae meae curans? Peccator enim omnium notarum cum sim, nec ulli rei nisi paenitentiae natus, non facile possum super illa tacere, quam ipse quoque et stürpis humanae et offensae in dominum princeps Adam, ²²exomologesi restitutus^m in paradisum ²³suum, non tacet.

18. periit AB. perit Cabcd. 19. ergo C. 20. duobus c., ex duobus Vaticanis. 21. plancis, stili Bd. plane sibi A. plane stili C., et A. m. sec. pharis, stili abc. 22. exomologesi ABC. 23. suum delet Fr. Iunius.

k. et ministerium eius exomologesi] Peccatori ad paenitentiam admissio ministrabatur exomologesis, qua rite peracta si satis episcopo et presbyteris et plebi factum fuisse videretur, ecclesiae reddebatur. (Rigalt.) Ludov. de la Cerdas *ministerium* hic interpretatur *ministram*. Nec improbo. Exomologesis enim ministrat quasi et ordinat paenitentiam. *Ministerium* vero pro *ministram* posuit etiam Ad Nat. I, 18 „linguam suam

pastam expuit, totum eradicatae confessionis ministerium.“

l. duabus humanae salutis quasi plan-
cis] Cf. supra cap. 4 „ita amplexare,
ut naufragus alicuius tabulae fidem,“ et
quae ibi adnotata sunt.

m. Adam exomologesi restitutus] Cf.
supra cap. 2. Sapient. Salom. X, 1 et 2.
Tatiani haeresis Adam salutem consequi
non potuisse statuit.

AD
U X O R E M
LIBRI DVO.

In scripturae discrepantia Tertulliani verbis subiecta

A significat librum Parisinum, S. Agobardi (*A* ex collatione Hildebrandi, *A* ex collatione Steph. Baluzii).

B - - Vindebonensem.

C - - Leidensem.

D - editionem principem Beati Rhenani, anni MDXXI.

a - - Ioh. Gangneii, anni MDXLV.

b - - Sigism. Gelenii, anni MDL.

c - - Iac. Pamelii, anni MDLXXIX.

d - - Nicol. Rigaltii, anni MDCXXXIV.

A D U X O R E M

LIBER PRIMVS*.

¹ Dignum duxi, dilectissima mihi in domino conserva, quid Cap. I.
tibi sectandum sit post discessum de saeculo meum, si prior te
fuero vocatus, iam hinc providere, ut provisum observes, mandare
fidei tuae. Nam saecularibus satis agentes sumus, et utrique no-
strum consultum ² volumus. Si talibus tabulas ordinamus^a, cur non
magis de divinis ^{2b} atque caelestibus posteritati nostrae prospicere
debeamus, ³ et legatum quodammodo praelegare, admonitionem et
demonstrationem eorum quae ex bonis immortalibus ⁴ et de haere-
ditate caelorum deputantur? Tu modo ut solidum capere possis^b

* INCIPIT AD UXOREM LIB. I. Aβ.

Cap. I. 1. Dignum duxi dilectissimā mihi in domino conserva *Aabcd. Gor-
ziensis liber. In domino conservam BC. Diu domino conservam liber Florentinus,
biblioth. Laurentianae n. 22. plut. 26. Dilectissima in domino conserva D. 2. vo-
lumus. Si talibus tabulas ordinamus Leopoldus. volumus. Talibus tabulas ordina-
mus d. volumus si talibus talibus ordinamus Aq. volumus talibus talibus ordi-
namus Aβ., et sic legit etiam Rigaltius in libro Agobardino. volumus. Si talibus
ordinamus abc. volumus. Si de talibus ordinamus Fulv. Ursinus. volumus, talibus
ordinamus. D. nolibus talibus ordinamus BC. Florentinus. 2b. adque Aβ. 3.
sed BCD. Florentinus. 4. et de BCDabc. Florentinus. et Ad.*

Cap. I. a. Si talibus tabulas ordina-
mus] Tertullianus Ecclesiae Carthag.
presbyter aetate iam ingravescente ad-
monitus libros ad uxorem adhuc vivi-
dam duos quasi testamenti tabulas con-
didit: quorum altero quidem dilectissi-
mae coniugis fidei committit, ut si prior
ipse ad dominum migraverit, nuptiis
secundis abstineat: altero praecipit,
ut si minus abstinendum sibi ducat, tantum
Christiani nuptias sequatur. Itaque priore
libro praefatur hanc curam homine
esse Christiano dignissimam. Etenim
omnes ferme homines rebus suis hu-
manis et mortalibus solliciti atque an-
xie providere ac super iis tabulas ordi-
nare, quas diligentissime observari cu-

piant. Quod si momentaneis ac peritoris
tantopere cavent, cur non magis de divi-
nis atque immortalibus bonis posteritati
suae consultum velint? (Rigalt.) Rigaltii
emendatio *Si talibus tabulas ordinamus*
verissima est. Codex Agobardi quemad-
modum hic habet *talibus pro tabulas*,
sic pari errore De Spectac. cap. 6. *ta-
libus pro tabulis*.

b. ut solidum capere possis] Alludit
ad solidi capacitatem inter virum et uxo-
rem, quae non nisi certis casibus per-
mittebatur ex lege Iulia et Papia. Qua
de re extat inter fragmenta Ulpiani tit.
XVI. Ad easdem quoque leges allusit
libro de Monogamia [cap. 16.]: „Aliud
est si et apud Christum legibus Iulii.

hoc meae admonitionis ⁶fideicommissum deus faciat, cui sit honor, gloria, claritas, dignitas ⁷et potestas nunc et in saecula saeculorum. ⁸Praecipio igitur tibi, quanta continentia potes, post excessum nostrum renunties nuptiis, nihil mihi isto nomine collatura nisi quod tibi proderis. Ceterum Christianis saeculo ⁹digressis nulla restitutio nuptiarum in ¹⁰die resurrectionis repromittitur, translatis scilicet in angelicam ¹¹qualitatem et sanctitatem. Proinde sollicitudo nulla quae de carnis zelo ¹²venit etiam in illa, quam septem fratribus per successionem nupsisse voluerunt, neminem tot maritorum resurrectionis die offendet, nec quisquam illam confusus expectat. Quaestio Sadducaeorum cessit sententiae domini. ¹³Ne me putes propter carnis tuae integritatem mihi ¹⁴perservandam¹ de contumeliae dolore suspectum insinuare iam hinc tibi consilium viduitatis. Nihil tunc inter nos dedecoris voluptuosi² resumetur. ¹⁵Non enim tam ¹⁶frivola, tam ¹⁷spurca deus suis pollicetur. Sed an tibi vel cuicumque ¹⁸alii feminae ad deum ¹⁹pertinenti³ proficiet quod suademus licet ²⁰pertractare.

5. ac fidei commissum Ad. 6. et potestas et nunc Ad. et potestas nunc Bc. potestas nunc Dabc. Florent. 7. Praecipio Ad. amen. Praecipio BCDabc. Florent. 8. digressis Bc. 9. die Ad. diem reliqui. 10. quantitatem A. 11. venit etiam in illa, quam septem fratribus per successionem nupsisse voluerunt, neminem tot maritorum resurrectionis die offendet ego. venit etiam illam quam septem fratribus per successionem maritorum resurrectionis die offendet A. venit etiam illam septem maritorum resurrectionis die offendet d. vel in sententiam illam quam septem fratribus per successionem nuptiis evolvere (evoluerunt C. Florent.) neminem tot maritorum resurrectionis die offendet BCD. Florent. Vel domini sententia, illa quam septem fratribus per successionem nupsisse voluerunt, neminem tot maritorum resurrectionis die offendet abc. 12. Nec d. 13. perservandam Ad. reservandam reliqui. 14. Non Ad. Nec reliqui. 15. frivola Acp. 16. spurga A. 17. aliae C. Florent. 18. pertinentis C. Florent. 19. proficiet Ad. proficiat reliqui. 20. pertractare Ad. retractare reliqui.

agi credunt, et existimant caelibes et orbos ex testamento dei *solidum capere* non posse." (Rigalt.)

c. nec quisquam illam confusus expectat.] Ait Tertullianus suum illud ad uxorem de nuptiis "non repetendis praeceptum minime esse viri zelotypiae livore succensi, qui doleat quod se mortuo uxor alterum sibi forteam quaesitura sit maritum. Nullam hinc ad defunctum contumeliam pervenire: nempe resurrectis Christianis nullam repromitti nuptiarum restitutionem, otioso et inutili tunc immortalibus sexuum officio, quod hic mortalibus tantisper in solatium mortalitatis et substituendae sabolis gratia fuerat concessum. Cui sententiae firmandae Christi ipsius testimonium profert, qui cum a Sadducaeis argumento in fraudem composito rogaretur, quid olim in corporum resurrectione

futurum esset mulieri cuidam quae septem maritorum uxor fuerat, hoc est elatis iam sex maritis septimo nupserrat, sexies vidua septimas nuptias constitutas habebat, malitiam quaestionis simplicissimo responso confutavit: Nullam tunc fore nuptiarum mentionem hominibus sanctitate angelica donatis, proindeque non esse cur illa septem maritorum metuet, ne quis de tot maritis resurrectionis die tanquam rivalibus ulceratus uxori quondam saae sit molestus ac repetitis nuptias velut probrum obiciat. (Rigalt.)

d. perservandam] De Patient. cap. 5 „si divino interdicto patientiam perservasset."

e. dedecoris voluptuosi] Cf. Desal. Herald. Digress. I, 9. p. 209.

f. ad deum pertinenti] Hoc est Christianae.

Non quidem abnuimus coniunctionem viri ¹et feminae benedictam ²a deo ut seminarium generis humani, et ³replendo orbi et instruendo saeculo excogitatum atque exinde permissam, unam tamen. Nam et Adam unus Evae maritus, et Eva una uxor illius, una mulier, una costa. Sane apud veteres nostros ipsosque patriarchas non modo nubere, sed etiam plurifariam matrimoniis uti fas fuit. Erant et concubinae. Sed licet ⁴figuraliter in synagoga ecclesia intercesserit^a, ut tamen simpliciter interpretemur, necessarium fuit instituere quae postea ⁵aut amputari aut temperari ⁶mererentur. Superventura enim lex erat. ⁷Oportebat ⁸enim legis adimplendae causas praecurrisse. ⁹Item mox legi ¹⁰succedere habebat dei sermo circumcisionem inducens spiritalem. Igitur per licentiam tunc passivam^b ¹¹materiae subsequentium emendationum praeministrabantur, quas dominus evangelio suo, dehinc apostolus in extremitatibus saeculi^c aut ¹²excidit^d redundantes aut composuit inconditas^e.

Sed non ideo praemisim de libertate vetustatis et posteritatis Cap. III. castigatione, ut praestruam Christum separandis matrimoniis, ¹abolendis coniunctionibus advenisse, quasi iam hinc finem nubendi ²praescribam^a. Viderint qui inter cetera perversitatum suarum^b disiungere docent carnem ³in duobus unam, negantes eum qui feminam de masculo mutuatus duo corpora ⁴ex eiusdem materiae consortio sumpta rursus in se matrimonii ⁵computatione^c compegit.

Cap. II. 1. et Ad. ac reliqui. 2. a deo ut seminarium generis humani Ad. a domino, ut sciremus generi humano BCDabc. Florent. 3. replendo orbi ADabed. (Florent.) reprehendo BC. 4. figuraliter in synagoga ecclesia intercesserit Ad. figuralum in synagoga et ecclesiam cesserit reliqui. 5. aut om. B. Florent., et A. m. sec. 6. merentur BC. 7. Oportebat om. BC. 8. enim legis A. legis reliqui. 9. Item Ad. Idem BCD. Eidem abc., et A. m. sec. 10. succedere Ad. succurrere reliqui. 11. materiam BC. Florent. 12. excidet A.

Cap. III. 1. abolendis Ad. et delendis reliqui. 2. praescribam. Viderint qui Ad. praescriptam viderint qui (que BC.) BCDabc. 3. in Ad. de reliqui. 4. et eius matheriae A. et eiusdem materiae BC. 5. computatione Ad. compactione reliqui. coniugatione vult Hildebrandus.

Cap. II. a. figuraliter in synagoga ecclesia intercesserit] Hoc est ecclesia fuit in synagoga velut in figura et imagine, synagoga fuit imago et figura ecclesiae. (Rigalt.)

b. licentiam tunc passivam] Nuptias multiplices, passim concessas. (Rigalt.) De voc. passivus v. adnot. ad De Corona cap. 8.

c. extremitatibus saeculi] Cf. Ad Natl. I, 1. cum adnot.

d. composuit inconditas.] Ad legis divinae modulum revocavit.

Cap. III. a. praescribam.] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 7.

b. perversitatum suarum] Marcionitas notat. Apud Marcionem enim, ut scribit lib. I. (cap. 29.): „Non tingitur apud illum caro, nisi virgo, nisi vidus, nisi caelebs, nisi divortio baptismata mercata.“ (Rhenan.)

c. computatione] Eleganter ait deum instituto viri ac feminae coniugio duo corpora matrimonii computatione compegisse. Etenim computare dicitur qui plures summas in unam colligit, ut ex pluribus una fiat summa; et amicitia

Denique prohiberi nuptias nusquam omnino legimus, ut bonum scilicet. Quid tamen bono isto melius sit accipimus ab apostolo, permittente quidem nubere, sed abinentiam praeferente, illud propter insidias temptationum, hoc propter angustias temporum. Quae ratione utriusque promuntiationis inspecta facile dinoscitur necessitate nobis concessam esse nubendi potestatem; quod autem necessitas praestat, depretiat⁴ ipsa. Quod denique scriptum est, Melius est nubere quam uri, quale hoc bonum est, oro te, quod mali comparatio commendat⁵, ut ideo melius sit nubere, quia deterius est uri? At enim quanto melius est neque nubere neque uri? "Sed etiam in persecutionibus melius est ex permissu fugere⁶ de oppido in oppidum quam ⁷comprehensum et distortum ⁸negare. "Atque isto beatiore qui valent beata testimonii ⁹confessione excedere. Possum dicere: Quod permittitur, bonum non est. Quid enim? necesse est mori mihi. ¹⁰Si ploro, bonum est. ¹¹Quod si timeo quod permittitur, suspectam ¹²habet permissionis suae cau-

6. Sed om. Ad. 7. comprehensum Ad. comprehensum B. m. sec. compressum BCDabc. 8. necare C. 9. Atque isto beatiore qui valent beata Ad. atque isto beata est. Idemve qui negent beati BCD. et quae ista beatitas est, ideo ne qui neget, beati abc. atque si isto modo beata est, id est ne qui negent beati A. m. sec. 10. confessione excedere Leopoldus. confessionem excedere A. confessione excidere BCDabc. confessione non excidere d. 11. Si ploro, bonum est. Quod si timeo delet los. Scaliger. 12. Quod si Ad. si reliqui. 13. habet om. A.

coningalis hoc praestat, ut ex duobus unum fiat, quam demum amicitiam perfectam esse Tullius ait. (Rigalt.) Pari loquendi figura utitur Ad Nat. II, 17 „Quaerite quis temporum vices ordinavit. Idem regna dispensat, et nunc penes Romanos eam summam tamquam pecuniam de multis nominibus exactam in unam arcam congregavit.“

d. depretiat] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 45.

e. quod mali comparatio commendat] Similiter Hieronym. Epist. ad Salvinam „Vide, inquit, qualia sint secunda matrimonio, quae lupanaribus praeferuntur, quia declinaverunt quaedam post Satanam. Ideo adulescentula vidua, quae se non potest continere, vel non vult, maritum potius accipiat quam diabolus. Pulchra nimirum et appetenda res, quae Satanae comparatione suscipitur.“

f. Sed etiam in persecutionibus melius est ex permissu fugere] Ait Tertullianus: Christianis ab tyranno ad defectionem requisitis licere quidem fuga salutis suae consulere, ac melius esse uti permissu et fugere quam compre-

hensos cruciatibus ad perfidiam compelli. Deinde apponit, longe melius esse fixo pede tyrannum et uncas et cruces expectare ac perpeti nec datae Christo fidei sacramentum violare. Pergit gravissimus censor et fugam illam quam permissam esse dixerat obstrui. Possum dicere, inquit, Quod permittitur, bonum non est. Quid enim? imminet cervici gladius, aestuat fornax, tormenta crepant, necesse est mori mihi. Si flet et eiulatu pavidus tormenta, mortem deprecor, bonum est quod permittitur, nempe fugere. Quodsi illud ipsum quod permittitur timeo, dictante conscientia tam beatae mortis fugam indecoram esse Christiano, id ipsum quod mens mea fugam permissam suggerit quidem, non tamen sine metu probri, satis arguit suspectam esse permissionis illius causam, animum scilicet parum fortem, parum tenacem fidei, vitium imbecillitatis; cui malo fuga pro remedio sit indulta. Adeo si cui bonum fuerit fugere, ne in vitium imbecillitatis incideret, melius profecto fuisset non fugisse comprehensumque tormenta fortiter perolis neque negasse. (Rigalt.)

sam. Quod autem melius est, nemo permisit, ¹⁴ut indubitatum et sua sinceritate manifestum. Non propterea appetenda sunt quaedam, quia non vetantur: etsi quodammodo vetantur, cum alia illis ¹⁵praeferuntur. Praelatio enim ¹⁶superiorum dissuasio est ¹⁷inferiorum. Non ideo quid bonum est, ¹⁸quia malum non est, nec ideo malum non est, quia non obest. Porro ¹⁹plene bonum hoc ²⁰antecedit, quod non modo non obest, sed insuper prodest. ²¹Namque malle debes quod prodest quam quod non obest. Ad primum enim locum certamen omne contendit; secundus solatium habet, victoriam non habet. Quod si apostolo auscultamus, obliiti posteriorum ²²et extendamur^h in priora et meliorum ²³donativorum ²⁴seccatores sumus. ²⁵Sic nobis etsi laqueum non imponit, quid utilitatis sit ostendit dicens, Innupta de dominicis cogitat, ²⁶uti et cor- I Cor. VII, 34. pore et spiritu sancta sit: nupta vero sollicita est quomodo coniugi suo placeat. Ceterum nusquam ita nuptias permittit, ut non potius ad suum exemplum nos eniti malit. Felicem illum, qui Pauli similis extiterit.

Sed carnem legimus infirmam, et hinc nobis adulamur ¹in Cap. IV. quibusdam. Legimus tamen et spiritum firmum. Nam in uno

14. et BC. 15. proferuntur A. 16. superiorum *Ios. Scaliger, Semler.* superior *ABCDabcd.* 17. inferiorum *Acd., Vaticanorum unus.* inferiorum *BDab.* inferiorum *C., et B. m. sec.* 18. quia malum non est, nec (B.) *Leopoldus.* quia malum non est, ideo *CDabc.* nec *Ad.* 19. plane c., *Vaticanorum duo.* 20. antecedit *Ad.* antecedit reliqui. 21. Namque malle (male A.) *Ad.* itemque malle B. item quod malle C. Item qui malle D. Itaque malle *abc.* 22. et extendamur *Ad.* extendamur *Dabc.* ostendamus C. ostendamus A. m. pr. contendamus A. m. sec. 23. donativorum *Ad.* donationum *Dabc.* dampnationum *BC.* conditionum B. m. sec. 24. septatores sumus *BC.* 25. Sic nobis etsi laqueum *Ad.* Si nobis laqueum reliqui. 26. uti et A. uti *BCDabcd.*

Cap. IV. 1. in quibusdam *Ad.* impensius reliqui.

g. Praelatio enim superiorum dissuasio est inferiorum.] Cf. Apolog. cap. 13 „Praelatio alterius sine alterius contumelia non potest procedere, quia nec electio sine reprobatione.“ *Ad Natl.* I, 10. II, 9.

h. extendamur] Desideremus, cupiamus, aveamus. Ita *extendere* pro avidum facere, accendere utitur Apolog. cap. 8 „praeterea candelabra et lucernae et canes aliqui et offusae, quae illos ad eversionem luminum *extendant.*“

i. quomodo coniugi suo placeat.] Haec sollicitudinem nuptae feminae describit Hieronymus *Adv. Helvidium* p. 142. tom. IV. ed. Benedict. „Quae vero nupta est, cogitat quae sunt mundi, quomodo placeat viro. Idem tu putas esse diebus et noctibus vacare orationibus, vacare ieiuniis et ad adventum mariti expolire

faciem, gressum frangere, simulare blanditias? Illa hoc agit, ut turpior appareat, et naturae bonum infuscat iniuria. Haec ad speculum pingitur, et in contumeliam artificis constatur pulchrior esse quam nata est. Inde infantes garriunt, familia obstrepit, liberi ab oculis et ab ore dependent, computantur sumtus, impendia praeparantur. Hinc cocorum accincta manus, carnes terit, hinc textricum torba commurmurat; nautistae interim vir venisse cum sociis. Illa ad hiruadinis modum lustrat universa penetralia, si torus rigeat, si pavimenta verrerint, si ornata sint pocula, si prandium praeparatum. Responde, quaeso, inter ista ubi sit dei cogitatio: Et hae felices domus?“ cett.

Cap. IV. a. in quibusdam.] Secutus sum libri Agobardini auctoritatem. In

^asensu utrumque positum est. Caro terrena materia est, spiritus vero caelestis. Cur ergo ad excusationem prouiores quae in nobis ⁱnfirma sunt opponimus, quae vero fortiora non tuemur? Cur caelestibus terrena non cedant? Si spiritus carne fortior, quia et generosior, nostra culpa ⁱnfirmiore sectamur. Nam disiunctis ^a matrimonio duae species humanae imbecillitatis necessarias nuptias faciunt. ^prima quidem potentissima quae venit de concupiscentia carnis, sequens de concupiscentia saeculi. Sed utraque ^brepudianda est a servis dei, ^qui et luxuriae et ambitioni renuntiamus. Carnis concupiscentia aetatis officia defendit^a, decoris messem requirit^d, gaudet de contumelia sua: dicit virum necessarium sexui, ut auctoritatis et solatii ^causa, ^vel ut a malis rumoribus tuta sit^e. Et tu adversus ^consilia haec eius adhibe sororum nostrarum exempla, quarum nomina penes dominum^f, ^quae nullam formae vel aetatis occasionem praemissis maritis sanctitati anteponunt^g. Malunt enim deo nubere. Deo speciosae, deo sunt puellae. Cum illo vivunt, cum illo sermocinantur, illum diebus et noctibus tractant, orationes suas velut dotes domino ¹¹assignant, ab eodem dignationem velut munera ¹²dotalia, ¹³quotienscunque desiderant, ¹⁴consequuntur. Sic

2. censu *Ios. Scaliger.* 3. infirmata *BCD.* 4. infirmiore *Ad.* infirmiores *D.* insaniores *C.* infirmiores *B.* infirmiora *B (m. sec.) abc.* 5. a matrimonio *Ad.* matrimonio *reliqui.* 6. prima quidem potentissima quae venit de concupiscentia carnis, sequens de concupiscentia saeculi *BCDabcd.* prima quidem concupiscentia et potentissima quae venit ex concupiscentia saeculi *A.* 7. quia luxuriae *C.* 8. causam *Ad.* 9. velit ut a malis *A.* 10. quae nullam formae (formam *ABCD.*) vel aetatis occasionem praemissis (permissis *B.*) maritis sanctitati (sanctitatem *BCD.*) anteponunt *Ad.* quae nulla formae vel aetatis occasione pressae maritis sanctitatem anteponunt *abc.* 11. assignant *Aß.* 12. dotalia *Ad.* maritalia *reliqui.* 13. quotienscunque *ABDa.* 14. consequuntur *Aß.*

vulgatis est *impensius*, scriptura alioquin non inepta.

b. Sed utraque] Similiter Hieronym. Epist. ad Furiam tom. IV. p. 560. ed. Benedicti.

c. aetatis officia defendit] Sic *sexus officia* Ad Uxor. II, 3 „non ut penes sanctos *officia sexus* cum honore ipsius necessitatis tanquam sub oculis dei modestae et moderate transigantur.“ Cf. De Orat. cap. 22.

d. decoris messem requirit] De Cultu. Femin. lib. II. [cap. 3.] messem decori corporis luxuriam esse ait. (Rigalt.)

e. vel ut a malis rumoribus tuta sit.] Graphica Hieronym. l. l. „Solent adultulae viduae, quarum nonnullae retro abierunt post Satanam, quum luxuriatae fuerint in Christo, subantes dicere: Patrimonium meum quotidie perit: maiorum haereditas dissipatur:

servus contumeliose locutus est: imperium ancilla neglexit. Quis procedet ad publicum? quis respondebit pro agrorum tributis? Parvulos meos quis erudit, et vernulas quis educabit?“

f. quarum nomina penes dominum] Saepe occurrit in antiquis martyrologiis „et alii sancti, quorum nomina deus scit.“ (Rigalt.)

g. praemissis maritis sanctitati anteponunt] Utiliter exemplis earum quae maritis suis iam caelo receptis — hos enim praemissos dicit qui uxoribus suis ad deum praevivere ac diem suum priores obivere — quae, inquam, maritis suis iam caelo receptis, quamvis formosae, quamvis aetate florentes, nullam tamen pulchritudinis aut inventae occasionem obtundunt nec blandiri sibi patiuntur, sed carnis suae integritatem unicarum nuptiarum honori ac memoriae perservant. (Rigalt.)

aeternum sibi ¹⁵donum^h domini occupaverunt, ¹⁶ac iam in terris non nubendo de familia angelica deputantur. Talium exemplis feminarum ad aemulationem te continentiae exercens ¹⁷spirituali affectione carnalem illam concupiscentiam ¹⁸humabis, temporalia et volatica desideriaⁱ formae vel aetatis ¹⁹immortalium bonorum compensatione delendo. Ceterum ²⁰haec saecularis concupiscentia causas habet gloriam, cupiditatem, ambitionem, insufficientiam^k, per quas necessitatem nubendi subornat, videlicet caelestia repromittens, dominari in aliena familia, ²¹alienis opibus ²²incubare, cultum de alieno extorquere, ²³sumptum quem non sentias ²⁴caedere^l. Haec procul a fidelibus, quibus nulla cura tolerandae vitae, nisi si ²⁵diffidimus de promissis dei ²⁶et cura et providentia, qui lilia ²⁷agri tanta gratia vestit, qui volatilia caeli nullo ipsorum labore pascit, qui prohibet de crastino ²⁸victu vestituque curari, spondens scire se quid cuique servorum suorum opus sit, non quidem monilium pondera, non vestium ²⁹taedia^m, non ³⁰Gallicos mulosⁿ, nec Germanicos baiulos^o, quae nuptiarum gloriam ³¹accendunt, sed ³²sufficientiam, quae modestiae et pudicitiae apta est. ³³Praesume, oro te, nihil tibi opus esse, si domino appareas, immo omnia habere, si habeas dominum, cuius omnia. Caelestia recogita, et terrena ³⁴despicias. Nihil viduitati apud deum subsignatae necessarium est quam perseverare.

15. donum domini *Αφ.* bonum donum domini *Αβδ.* bonum domini *reliqui.* 16. hac *Αβ.* 17. spiritalia affectionem *A.* 18. humanis *A.* 19. immortalium bonorum compensatione delendo *Ad.* inimicantium bonorum compensas (compensans *abc.*) delenda *BCDabc.* 20. haec *om. BCDabc.* 21. alienis *A.* in alienis *BCDabcd.* 22. incubare *Ad.* incubere *reliqui.* 23. sumptum quem *Ad.* sumptu quem *reliqui.* 24. caedere *A.* edere *d.* cedere in te *reliqui.* 25. diffidimus *Αβ.* 26. et cura et providentia *om. Ad.* 27. agri tanta gratia *Ad.* agrestia *reliqui.* 28. victu vestituque *Ad.* victuque *reliqui.* 29. tedia *A.* cedia *BC.* 30. Gallicos mulos *B (m. sec.) D (in marg.) d. los. Mercerus.* Gallicos vultus *BCDabc.* Vaticanis tres. calligos multos *A.* 31. accedunt *A.* 32. sufficientia *A.* 33. praesume te *A.* 34. despicias *Αφ.*

h. donum] Vocabulum *bonum*, quod hic vulgo est additum, ex vocabulo *donum* accrevisse persuasum habeo.

i. volatica desideria] Sic libri *De Paenit.* cap. 11. dixerat *volaticum gaudium*.

k. insufficientiam] Illustratur hoc vocabulum verbis Hieronymi in Epist. ad Furiam, quae supra adscripsi.

l. sumptum quem non sentias caedere.] In codice Agobardi legitur *caedere*, quod esse mendosum puto. Iuvenalis: „Prodiga non sentit pereantem femina censum.“ (Rigalt.) Retinendum duxi *caedere*. Similiter nostrates: *geld todtschlagen*, et similia.

m. vestium taedia] Apolog. cap. 6. (ex

cod. Fuld.) „Lacedaemonii odium penulae ludis excogitaverunt.“

n. non Gallicos mulos] Ad Uxor. II, 8 „et mulabus et cinerariis peregrinae proceritatis.“ Rigaltius retinet *Gallicos mulos*, inprimis cum etiam apud Clem. Alexandr. Paedag. III, 4. legatur „καὶ φορὰν βασιλῶντες καὶ οἱ πολλοί.“

o. aut Germanicos baiulos] Erant Germanici baiuli qui aut sedentes harum maxis aut quiescentes lecticis gestabant, virorum principum molliorumve feminarum satellites, proceritatis causa delecti maxime. Cuius rei de Germanis et Anglis apud Caropalatem habentur exempla. (Fr. Iunius.)

Cap. V. Adiciunt ¹quidem sibi homines causas nuptiarum de sollicitudine posteritatis et liberorum amarissima voluptate. ²Nobis otiosum est. Nam quid gestiamus liberos ³gerere, quos cum ⁴habemus, ⁵'praemittere' optamus, respectu ⁶scilicet imminentium angustiarum⁷, cupidi et ipsi iniquissimo isto saeculo ⁸existi et recipi ⁹apud dominum, quod etiam apostolo votum fuit? Nimirum necessaria ¹⁰'suboles servo dei. Satis enim ¹¹de salute nostra secari sumus, ut liberis vacemus: quaerenda nobis onera sunt quae etiam a gemitibus ¹²plerisque vitantur, quae legibus ¹³'coguntur', quae parricidiis expugnantur¹⁴, nobis ¹⁵demum plurimum importuna, ¹⁶quantum ¹⁷Math. XXIV, 19. fidei periculosa. Cur enim dominus Vae ¹⁸'praegnantibus et ¹⁹Luc. XXI, 23. nutricantibus cecinit, nisi quia filiorum impedimenta testatur in illa die ²⁰'expeditionis incommodum futura? ²¹Ea utique nuptiis imputantur. ²²Istud autem ad viduas non pertinebit. Ad primam angeli tubam expeditionis proslent, quamcumque pressuram persecutionemque libere ²³perferent, nulla in utero, nulla in uberibus aestuante sarcina' nuptiarum. Igitur sive carnis, sive saeculi, sive posteritatis gratia ²⁴nubitur, nihil ex istis necessitatibus ²⁵competit dei servis, ut non

Cap. V. 1. quidem om. BC. 2. Nobis otiosum est Ad. Sed id quoque penes nos odiosum est reliqui. 3. gerere Ad. serere Dabc. scire BC. suscipere B. m. sec. 4. praetermittere BC. 5. scilicet et A. scilicet reliqui. 6. existi ABDabc. excuti C. Vaticani tres. Probat Fr. Iunius. 7. apud Ap. ad reliqua. 8. suboles A. ubique. 9. de salute nostra Ad. desunt nostra Dabc. desina nostra BC. de fine nostra B. m. sec. de sumptu nostro Ios. Scaliger. 10. plerisque Ad. prophans reliqui. 11. coguntur Ios. Mercerus. coluntur Ad. locuntur BCD. locantur abc. 12. demum Ad. quidem reliqui. 13. quanto Ios. Scaliger. 14. et praegnantibus B. 15. nutrientibus BC. 15b. expeditionis in eo modum futurae B. expectationis in eo modum futurae C. 16. Ea utique nuptiis (nuptiis A.) imputantur Ad. utique nuptias imputaturus reliqui. 17. Istud Ad. Tum Dabc. Cum BC. 18. perferunt nullam in utero nullam in uberibus extuante sarcinam B. 19. nubitur Ad. nubebit C. Vaticani tres. nubet reliqui. 20. competit om. BCDabc. Ios. Mercerus et Ios. Scaliger volunt scribi necessitatis dei servis, ut non satis habeant cell.

Cap. V. a. praemittere] Sic supra cap. 4 „praemissis meritis.“ Augustin. Epist. 6. ad Italicam: „Nostros migrantes non amissimus, sed praemisimus.“ Cyprian. de Mortalit. p. 69: „cum sciamus non eos amitti, sed praemitti, recedentes praecedere, ut proficiscentes et navigantes solent.“ Seneca Epist. 99 „Quem putas perisse, praemissus est.“ b. Imminetium angustiarum] Sic supra: „Propter angustias temporum.“ (Rigalt.)

c. quae legibus coguntur] Sic emendavit Iosias Mercerus. Cf. De Exhortat. Castit. cap. 12 „importunitas liberorum, ad quos suscipiendos legibus compelluntur homines.“ Sed coluntur, quod ex

libro Agobardi recepit Rigaltius, etiam potest defendi, si referas ad ius trium liberorum.

d. quae parricidiis expugnantur] Abortivis, dissoluto medicaminibus conceptis. Sic lib. de Veland. Virg. [cap. 14.] dixit „infantes aliquandiu debellatos a matribus.“ (Rigalt.) Cf. De Exhort. Cast. cap. 12. et adnot. ad Apolog. cap. 9.

e. sarcina] Sic Apul. Metam. I, 9. et X, 23. sarcinam praegnationis dixit. Arnob. Adv. Nat. III, 10 „intestinali ponderis morositate.“ Ambros. de Exhort. ad Virgines: „Et vere graves nubes, quae sustinent sarcinam matrimonii; nam etiam gravari alvo feruntur, cum semina conceptionis acceperunt.“

satis ¹habeam semel alicui earum succubuisse et uno matrimonio omnem ²concupiscentiam huiusmodi expiasse. Nubamus quotidie, et nubentes a die illo ³timoris deprehendamus ut ⁴Sodoma et Gomorrha. Nam illic non utique nuptias et ⁵mercimonia solummodo agebant, sed cum dicit, Nubebant et emebant^f, insigniora ipsa carnis et saeculi vitia ⁶denotat, quae a divinis disciplinis plurimum avocent, alterum per lasciviendi voluptatem, alterum per acquirendi ⁷cupiditatem. ⁸Et tamen illa tunc caecitas longe a finibus saeculi habebatur^g. Quid ergo fiet, si quae olim detestabilia sunt penes ⁹deum, ab iis ¹⁰nos nunc arceat? Tempus, inquit, in ¹¹Cor. VII, 29. collecto est. Superest ut qui matrimonia habent tamquam non habentes ¹²agant.

Luc. XVII, 27—29.

¹Quod si ²hi qui habent obliterare debent quod habent, quanto ³magis non habentes prohibentur repetere quod non habent, ut cuius maritus de ⁴rebus ⁵abiit^a, exinde ⁶requiem sexui suo nubendi abstinentia iniungat, ⁷quam pleraeque gentium feminarum memoriae carissimorum ⁸maritorum ⁹parentant. ¹⁰Cum quid difficile videtur, difficiliora alios obeuntes recenseamus. ¹¹Quot enim sunt^b, qui statim a lavacro carnem suam ¹²obsignant? ¹³quot item qui consensu pari inter se matrimonii debitum tollunt, ¹⁴voluntarii spadones^c pro cupiditate ¹⁵regni caelestis? Quodsi salvo matrimonio abstinentia toleratur, ¹⁶quanto magis adempto? Credo enim difficilius salum

Cap. VI.

21. habemus *Latinus*. habent *d.*, in *Erratis*. *Ios. Mercerus* et *Ios. Scaliger*. 22. concupiscentiae *A.* 23. timoris *om. BCDabc*. 24. sodomae et gomorrae *Ab*. 25. matrimonia *BC*. 26. denotat *Ad.* definit *abc.* detinentes *BCD*. 27. cupiditatem *Ad.* voluptatem *C.* voluntatem *reliqui*. 28. Et tamen *Ad.* Etenim *reliqui*. 29. deum, ab iis *A.* dominum ab iis *d.* dominum ab his *reliqui*. 30. nos nunc arceat *ApDabc*. nunc nos arceat *(Ab)d.* nos nunc arceat *BC*. nos nunc arceat tempus? Tempus *cett.* vult scribi *Ios. Mercerus*. 31. agant *om. BC*.

Cap. VI. 1. Verba Quod si habentes obliterare debent quod habent, quanto magis non habentes *om. BC*. 2. hi qui habent *A.* habent *D.* habentes *abcd*. 3. re *A.* 4. habuit *Ab*. habuit *BCD*. 5. requiem *Ad.* quietem *reliqui*. 6. quum (vel quoniam) *A. m. sec.* et *Latinus*. 7. maritorum *om. BC*. 8. parentant *Ad.* parant *reliqui*. 8b. Quod quia difficile *Latinus*. 9. quod *A.* qui *C.* 10. as-signant *C.* 11. quod *AC*. 12. Voluntarii spadonibus *BCDabc*. 13. regni caelestis? Quodsi salvo *Ad.* caelesti salvo *reliqui*. 14. quam magis ademptor *BC*.

f. Nubebant et emebant] Erravit Iac. Pamelinus in his verbis memoriae lapsam auctoris sibi deprehendere visus, tamquam respicientis locum Matth. cap. 24: Immo allegandus erat Luc. XVII, 27 sqq. Cf. etiam De Monogam. cap. 16: „Nubebant igitur, inquit, huiusmodi in saecum usque, ut in ista confessione carnis, sicut Sodoma et Gomorrha et diluvii dies, ab illo ultimq. exitu saeculi deprehenduntur“ *cett.*

g. longo a finibus saeculi habebatur.]

Hinc firmatur quod alibi observabamus, Christianos aeo Tertulliani credidiisse suum saeculi in proximo esse. (Rigalt.)

Cap. VI. a. de rebus abiit] Sic De Testim. An. cap. 4 „Abiit iam, et reverti debet.“

b. Quot enim sunt] In ed. Rigaltiana his verbis incipit caput sextum.

c. voluntarii spadones] De Cultu Fem. II, 9 „Non enim et multi ita faciunt, et se spadonatu obsignant?“

derehinq̃ quam amissum non desiderari. Durum plane ¹⁵ et arduum satis continentia sanctae ¹⁶ feminae post viri excessum dei causa, cum gentiles satanae suo et virginitatis et viduitatis ¹⁷ sacerdotia perferant? Romae ¹⁸ quidem quae ignis illius inextinguibilis imaginem tractant, ¹⁹ auspicia poenae suae cum ipso ²⁰ dracone curantes de virginitate censentur*. ²¹ Achaeae ²² Iunoni^f apud ²³ Aegium oppidum virgo sortitur, et quae Delphis insaniant, nubere nesciunt^f. Ceterum viduas Africanae ²⁴ Cereri adsistere scimus^h, durissima quidem oblivione ²⁵ a matrimonio allectas. Nam ²⁶ manentibus ²⁷ in vita viris non modo ²⁸ decedunt, sed et alias eis utique ²⁹ ridentibus

15. et arduum *Ap.* e tardum *Aq.* 16. femina *BCD.* 17. sacerdotio *d.* 18. equidem *BC.* 19. auspici poenae *A.* 20. dracone corantes *om. A.* 21. achae *A.* 22. aegrum *BC.* 23. egeum *A.* 24. Caerlesti *Petr. Pithoens.* 25. a matrimonio *Ad.* matrimonio *BCD.* matrimonii *reliqui.* 26. annuentibus *Latinus.* 27. in vita *Ad.* interim *Latinus.* in aeternum *BCD.* 28. decedunt *Ad.* toro decedunt *reliqui.* 29. viventibus volebat *rescribi Jac. Pamelius.*

d. auspicia poenae suae cum ipso dracone curantes] Cf. De Cultu Fem. II, 6 „Male ac pessime sibi auspicantur flammeo capite, et decorum putant quod inquinant.“ De Idol. cap. 15 „Accendant igitur quotidie lucernas quibus lex nulla est, adfigant postibus laurus postmodum arsuras quibus ignes imminet; illis competant et testimonio jenebrarum et auspicia poenarum.“ Hieronym. ad Laetam: „Nec capillum irruces; et ei aliquid de gehennae ignibus auspicaris.“ Fabulam aliquam de dracone a Vestalibus olim nutrirī solito commemorat Paulinus Nolanus Poem. adv. Paganos v. 142 „Additur his aliud: Vestae quas virgines alunt Quinquennis epulas audis portare draconi. Qui tamen aut non est, aut si est, diabolus ipse est, Humani generis contrarius antea suavor.“ Alterum locum indicavit Lipsius De Vesta et Vestalibus cap. 10. (tom. III, p. 1097. ed. Vesal.), scilicet legi in Actis Silvestri Pontificis „eum draconis ora clausisse et perpetuo ergastulo mancipasse, cui Kalendis singulis a virginibus Vestae supeditari solita sint alimenta.“ Sed in Tertulliani verbis sub dracone esse diabolum intellegendum ex verbis Apocal. XX, 2. recte iudicaverunt Desid. Heraldus Digress. I, 23. p. 248. et Ios. Scalliger in Epist. ad Lipsium, inserta Sylloge Epp. tom. I. p. 246.

e. de virginitate censentur.] Hoc est virgines sunt, vel etiam de virginitate nominantur. Certe non uno loco apud Afros legitur *censeri* pro nominari. Arnob. Adv. Nat. I, 13 „ex quo coepimus esse Christiani et terrarum in orbe cen-

seri.“ Id. III, 5 „nominibus quibus eos *censeri* vulgaritas ducit.“ Id. V, 45 „*qu censentur* his nominibus.“ et cap. 45 „ut cum suis *censeri* appellationibus res possint.“ Apul. Metam. V, 26 „et nomen quo tu *censeri*.“ Cf. etiam quae de usu vocabulorum *censeri* et *census* adnotavi ad De Corona cap. 13.

f. Achaeae Iunoni] Hanc commemorat etiam De Monogam. cap. ult. et De Exhort. Cast. cap. ult. Cf. Hieronym. Epist. ad Gerontium p. 744. ed. Bened. „Ut omittam virgines Vestae et Apollinis Iunonisque Achivae et Dianae ac Minervae, quae perpetua sacerdotii virginitate marcescant.“ Id. Adv. Iovin. I, p. 151 ed. Bened. „et hac lege virgines quoque Vestae et Iunonis univirae in sanctarum quae ordine numerari.“ Cf. Pausan. VII, 23, 6.

g. et quae Delphis insaniant, nubere nesciunt.] *Insanire* dici de eo qui divino numine afflatus est, notum. V. Hildebrand. ad Arnob. Adv. Nat. I, 1. p. 2. qui multus in hac re est. De re cf. De Monogam. cap. 17 „Sunt et quae de tota continentia iudicent nos, virgines Vestae et Iunonis Achaicae et Dianae Scythicae et Apollinis Pythiae.“ Adde Hieron. I. I.

h. viduas Africanae Cereri adsistere scimus] De Monogam. cap. 17 „Cereri sacerdotes viventibus etiam viris et coescentibus amica separatione viduatur.“ De Exhort. Cast. cap. 13 „Feminas vero Cereri Africanae, cui etiam sponte abdicatione matrimonio adhaerescunt, aversantes exinde contactum masculorum usque ad oscula filiorum.“

loco suo insinuant, adempto omni contactu usque ad osculum filiorum, et tamen durante usu perseverant in tali viduitatis disciplina, quae pietatis etiam ²²sanctae solatia excludit. ²³Haec diabolus ²⁰suis praecepit, et auditur. ³¹Provocat nimirum dei servos continentia suorum, quasi ²⁴ex aequo. Continent etiam gehennae ²⁵sacerdotes. Nam invenit quomodo homines etiam ²⁶in bonis ²⁷sestationibus ²⁸perderet, et nihil apud eum refert alios luxuria, alios continentia ²⁹occidere.

Nobis continentia ad ¹instrumentum aeternitatis demonstrata Cap. VII. est a domino salutis, ad testimonium fidei, ad commendationem carnis istius ²exhibendae superventuro indumento incorruptibilitatis, ad sustinendam novissime voluntatem dei. Super haec enim recogites, moneo, ³neminem non ex dei voluntate de saeculo ⁴educi, ⁵si ne folium quidem ex arbore sine dei voluntate ⁶delabatur. Idem qui nos mundo infert, idem et ⁷educat necesse est. Igitur defuncto per dei voluntatem viro etiam matrimonium dei voluntate defungitur. Quid tu restaures cui finem deus posuit? Quid libertatem ⁸oblatam tibi iterata matrimonii servitute ⁹fastidis? Obligatus es, I Cor. VII, 10sq. 28. ¹⁰inquit, matrimonio, ¹¹ne quaesieris ¹²solutionem: solutus es matrimonio, ne quaesieris obligationem. Nam etsi non delinquas ¹³renubendo, carnis tamen pressuram subsequi dicit. Quare facultatem continentiae, quantum possumus, ¹⁴diligamus, ¹⁵quam primum ¹⁶obvenerit, inbibamus, ut quod in matrimonio non valuimus, in

28. sancta BC. Vaticani tres. Probat Fr. Junius. 29. et haec BC. 30. suis praecepit (praecipit d.) Ad. praecipit reliqui. 31. provocant A. 32. ex aequo. Continent etiam Ad. ex equo continentiam BC. ex aevo continentiam D. ex aequo. o continentiam reliqui. ex aequo contineat iam Fr. Junius. 33. sacerdotes Ad. sacerdotem reliqui. 34. in bonis AD. bonis D. boni abc. in hominis BC. 35. affectionibus Desid. Herald.; Digress. p. 261. 36. proderet BC. 37. hoccidere Aß.

Cap. VII. 1. instrumentum Ad., Fulv. Ursinus. strumentum reliqui. 2. exhibendae A. 3. neminem non Ad. neminem hisi abc. neminem BCD. 4. educi Ad., Fulv. Ursinus. duci reliqui. 5. sed nec BC. 6. dilabatur. Idem BCDabc. delabatur. Adeo Fulv. Ursinus. 7. educet B (m. sec.) C. 8. oblatam Ad. collatam reliqui. 9. fastidis Aß. 10. inquit Aß. 11. ne quaesieris solutionem; solutus es matrimonio om. BCD. 12. solutionem: solutus Ad. absolutionem: absolutus abc. 13. renubendo ADabcd. denubendo BC. denno nubendo B. m. sec. 14. diligamus Ad., Latinus. non diligamus? reliqui. 15. quum Latinus. 16. obvenerit om. BC.

i. gehennae] Hoc est templa Satanae, vel idololatria.

k. in bonis sestationibus] Hoc est dum bona sectantur, dum bona affectant. Vocabulo *sestatione* utitur etiam Arnob. Adv. Nat. V, 32 „Sed erras, inquit, et laberis, satisque te esse imperitum, indoctum et rusticum ipsa rerum in *sestatione* demonstras.“, ubi *sectatio* est modus sectandi interpretandique. Quare

non opus erat, ut Desid. Heraldus Digress. I, 33. p. 261. in verbis Tertulliani reponendum suaderet *boni affectionibus*. Commendaverat Tertullianus aniviratus virginitatisque disciplinam quam vel gentiliū sacerdotes sectantur. Quamquam, addit, earum continentia est ad iustar Christianae affectata a diabolo, quo suos perderet.

1 Tim.
III, 2. 12.
Tit. 1, 6.

viduitate sectemur. Amplectenda occasio est quae ¹⁷adimit quod necessitas imperabat. ¹⁸Quantum detrahant fidei, quantum ¹⁹obstreperant sanctitati nuptiae ²⁰secundae, ²¹disciplina ecclesiae et praescriptio apostoli declarat*, cum digamos non ²²sinit praesidere, cum viduam ²³adlegi in ordinem nisi univiram non ²⁴concedat. Aram enim dei mundam proponi oportet^b. Tota illa ²⁵ecclesiae candida de sanctitate ²⁶describitur. Sacerdotium viduitatis et ²⁷caelibatū est apud nationes. Pro diaboli scilicet aemulatione^d. Regem ²⁸sacculi, Pontificem Maximum, rursus nubere nefas est*. Quantum deo sanctitas placet, cum ²⁹illam etiam inimicus affectat? non utique ³⁰ut alicuius boni affinis, sed ut dei domini placita cum contumelia affectans.

17. adimit *Ad.* ademit *reliqui*. 18. Quantum detrahant fidei *Ad.* Quantum fidei detrahant *abc.* Quantum detrahant (dethavit *B.*) *BCD.* 19. obstrepant *Ab.* 20. secundum *BC.* 21. disciplinae *BCD.* 22. sunt *BC.* 23. adlegi in ordinem *d.* adlegi in ordinem *Ab.* ade in ordinem *Ap.* allegi in ordinationem *reliqui*. 24. concedat *A.* concedit *reliqui*. 25. ecclesiae *Ad.* ecclesia *reliqui*. 26. conscribitur *Ad.* describitur *reliqui*. 27. caelibatū *AB.* caelibatū *d.* celebratū *reliqui*. 28. sacrificium *B. m. sec.* 29. illam etiam inimicum *BCD.* 30. ad *A.*

Cep. VII. a. et praescriptio apostoli declarat] Paulus duabus epistolis ad Timotheum et ad Titum inter episcopi characteres hunc praescribit: ut sit unius uxoris vir. Sed ea iam aevo Tertulliani disciplina inoleverat, ut virum unius uxoris non esse nec dici debere arbitrarentur eum qui defuncta uxore aliam duxerat. Itaque digamus dicebatur qui secundam uxorem in matrimonio habebat, etsi unica gauderet, neque binas nuptias eodem tempore conjugitatas haberet. Hoc esse ab apostolo institutum ait Septimius. Neque alia fuit ab tanto nuptiarum debortatore speranda praecepti apostolici interpretatio. Verum huic interpretationi suffragari noluisse viros in ecclesia praestantes ac Tertulliani quidem aevo proximos discimus ex commentariis Chrysostomi, Theodoreti, atque etiam Hieronymi. Etenim hoc tantum voluisse apostolum, ut episcopus eligatur qui una cum uxore fidem matrimonii sancto colat. (Rigalt.)

b. aram enim dei mundam proponi oportet.] Observavimus supra hominem Christianum dici aram dei, cuius e corde preces ad deum feruntur. Hic vero, eximio quodam sensu aram dei vocat ordinis ecclesiastici praesides, qui ecclesiae vota ad deum perferunt, per quos ecclesia Christiana sacrificiorum orationes ad deum allegare solet. Quid ergo?

Coniuge defuncta superstes aliam si duxerit quacum unice dilecta concorditer et caste vivat, ara dei munda non erit? Iure igitur Hieronymus dixit Tertulliani sententiam contraire apostolo neminem qui apostolum legerit negaturum. (Rigalt.)

c. ecclesiae candida] Rigaltius hic candidam sumit pro dignitate, et cum libro Agobardi scribendum iudicat conscribitur pro vulgato *describitur*. At v. quae ego de vocabulicandida significum commentatus sum ad De Corona cap. I.

d. Pro diaboli scilicet aemulatione.] Cf. supra cap. 6 „Haec diabolus suis praecipit, et auditur. Provocat nimirum dei servos continentia suorum, quasi ex aequo. Continent etiam gehennae sacerdotes.“

e. Pontificem Maximum rursus nubere nefas est.] De verbo *nubere* de viris usurpato cf. Barthii *Adversa*. p. 277 sq. Tertull. *Ad Uxor.* II, 11 „Nec filii sine consensu patrum rite et iure nubent.“ Hieronym. *Epist.* XXI, 19 „Nubat et nubetur ille qui in sudore faciei comedit panem suum.“ De re cf. *De Praescr. Haeret.* cap. 40 „quod et Pontificem summum unius nuptias statuit.“ De *Monogam.* cap. 17 „Pontifex Maximus et Flaminica nubunt semel.“ De *Exhort. Cast.* cap. ult. „Nam cum ipsi Pontifici Maximo iterare matrimonium non licet, utique monogamiae gloria est.“

Nam de viduitatis honoribus apud deum uno dicto eius per Cap. VIII.
 prophetam expeditum est: Iuste facito viduae et pupillo, et ve- Ios. I, 17. 18.
 nite disputemus, dicit dominus. Duo ista nomina, in quantum
 destituta auxilio humano, in tantum divinae misericordiae exposita,
 suscipit tueri pater omnium. Vide, quam ex aequo habetur qui
 viduae benefecerit, quanti est vidua ipsa, cuius assertor cum
 domino disputabit! Non tantum virginibus datum, opinor. Licet
 in illis integritas solida et tota sanctitas de proximo visura sit
 faciem dei, tamen vidua habet aliquid operosius, quia facile est
 non appetere quod nescias et aversari quod desideres nunquam.
 Gloriosior continentia quae ius suum sentit, quae quid viderit novit.
 Poterit virgo felicior haberi, at vidua laboriosior: illa, quod bo-
 num semper habuit, ista, quod bonum sibi invenit; in illa gratia,
 in ista virtus coronatur. Quaedam enim sunt divinae liberalitatis,
 quaedam nostrae operationis. Quae a domino indulgentur, sua
 gratia gubernantur; quae ab homine captantur, studio perpetran-
 tur. Stude igitur ad virtutem continentiae, quae pudori procurat,
 sedulitati, quae vagas non facit, frugalitati, quae saeculum
 spernit. Convictus atque colloquia deo digna sectare, memor
 illius versiculi sanctificati per apostolum: Bonos corrumpunt mores
 congressus mali. Loquaces, otiosae, vinosae, curiosae contuber-
 nales vel maxime proposito viduitatis efficiunt. Per loquaci-

Cap. VIII. 1. viduitatem BCDabc. 2. dñm (h. e. deum) Ap. dominum reliqui.
 3. dictu B. 4. profetam Aß. 5. est om. BCDabc. 6. facito AqBCD. facite
 reliqui. 7. disputamus BC. 8. destituta auxilio Ad. despectui abc. de spe
 qui BCD. 9. suscipit Ad. suscepit reliqui. 10. habeatur BC. 11. benefecerit
 ABCed., Vaticanus tres. benefecit reliqui. 12. cum domino Ad. dominus reliqui.
 13. disputabit Aabcd. disputavit BCD. 14. virginis A. 15. uxor BC. 16. de-
 sideres. Numquam A. desideraveris nunquam. reliqui. 17. eo coronatur BC.
 18. quae ab homine captantur om. A. 19. continentiae quae A. continentiae,
 modestiae quae reliqui. 20. procurat. sedutilitati A. procurat sed utilitati BC.
 21. vagas Ios. Mercerus. vacas A. nugas reliqui. 22. Convictus atque colloquia
 Ad. Convictum atque commercia reliqui. 23. vel maxime proposito viduitatis of-
 ficiunt Dabcd. vel maximi propositi viduitatis officium A. vel maximi propositi
 viduitatis efficiunt BC. vel maximi propositi viduitati (malim viduitatibus) efficiunt
 Hildebrandus. 24. Verba Per loquacitatem irreput verba pudoris inimica om. A.

Cap. VIII. a. quam ex aequo habe-
 tur] Ex aequo haberi a deo dicitur quo
 deus tamquam pro aequali sibi et fa-
 miliariter uti et colloqui velle pollicetur.

b. at vidua laboriosior.] Cf. Hiero-
 nym. ad Gerontiam l. I. „Virginitas in
 eo facilius est quod carnis incentiva non
 novit, et viduitas in eo sollicitior quod
 praeteritas animo recollit voluptates.“
 Similiter Cyprianus de Bono Pat. dixit
 „in virginibus beatam integritatem, in
 viduis laboriosam castitatem.“

c. congressus mali.] Menandri versi-
 culus: „Φθιγοῦσαν ἡδὴ χοῦσθ' ὁμι-
 λίας κακὰ.“ Cf. Clem. Alex. Paedag.
 II, 6. Tertull. Ad Uxor. II, 3. Hierony-
 mus in Epist. ad Magnum Oratorem Ur-
 bis Romae p. 655. ed. Bened. et ad
 Eustoch. p. 41. ita reddit: „Corrum-
 punt mores bonos confabulationes pes-
 simae.“

d. curiosae contubernales] Cf. Hie-
 ron. ad Eustoch. l. I. „Eas autem vir-
 gines et viduas quae otiosae et curiosae

tatem irrepunt verba pudoris inimica, per otium ²⁵a severitate deducunt, per ²⁶vinolentiam quidvis mali insinuant, per ²⁷curiositatem aemulationem ²⁸libidinis convehunt. Nulla huiusmodi feminarum de Phil. III, 19. bono univiratus loqui novit. Deus enim illis, ut ait apostolus, venter est, ita et quae ventri propinqua. ²⁹Haec tibi iam hinc commendo; conserva carissima, post apostolum quidem ex ³⁰abundanti pertractata, sed tibi etiam solatio futura, quod meam memoriam, si ita evenerit, in illis ³¹frequentabis.

25. a severitate deducunt Ad. se veritate deducunt c. *Valicani tres.* severitate deducunt BCD. severitatem deducunt B. m. sec. securitatem inducunt ab., *Gorziensis.* 26. vinolentiam A. 27. curiositatis CDabc. 28. libidines BCDabc. 29. et haec A. et hoc C. 30. habundanti pertractata A. abundanti retractata reliqui. 31. frequentatibus BC. — *Subscriptio libri in Aβ. est AD UXOREM LIB. I. EXPLICIT.*

domos circumneunt matronarum, quae rubore frontis abstrito parasitos vincunt mimorum, quasi quasdam pestes abiice. Corrumunt mores bonos confabulationes pessimae. Nulla illis nisi ventris cura est, et quae ventri sunt proxima.

A D

U X O R E M

LIBER SECVNDVS.

Proxime tibi, dilectissima in domino conserva, quid feminae Cap. I.
sanctae matrimonio quacumque sorte adempto sectandum sit, ut
potui ¹prosecutus sum. Nunc ad secunda consilia convertamur,
respectu ²humanae infirmitatis, ³quarundam exemplis admonentibus,
quae divortio vel mariti excessu oblata continentiae occasione non
modo ⁴abiecerunt opportunitatem tanti boni, sed ne in nubendo
quidem ⁵rursum disciplinae meminisse voluerunt, ut in domino I Cor. VII, 39.
potissimum nuberent⁶. Itaque mihi confusus est animus, ne, qui
⁷nuper te ad univiratus et viduitatis perseverantiam hortatus ⁸sim,
⁹nunc mentione nuptiarum ¹⁰proclivium tibi ¹¹labendi oblationem
faciam¹². Quod si integre ¹³sapis, ¹⁴certe scis id servandum ¹⁵tibi

Cap. I. 1. persecutus BC. 2. humana eius firmitatis Aφ. 3. quorundam
BCD. 4. abiecerint oportunitatem Aβ. 5. rursus om. Ad. 6. te nuper BCDabc.
7. sim A. sum reliqui. 8. non mentionem Aβ. 9. proclivium Ad., et B. m. sec.
proclivium reliqui. 10. labendi oblationem ego. cavendi ablationem Ad. labendi
ab altioribus reliqui. 11. satis A. 12. certe scis id abc. certe istud Ad. certes
istud BCD. 13. ibi Ad.

Cap. I. 3. nt in domino potissimum
nuberent.] De Monogam. cap. 7 „Et illa
nuptura in domino habet nubere, id est
non ethnico, sed fratri, quia et vetus
lex coniugium admittit allophylosum.“
Hieronym. ad Pammach. „Tantum in
domino, id est Christiano, qui secundas
nuptias tertiasque concedit in domino,
primas cum ethnico prohibet.“

b. nunc mentione nuptiarum procli-
vium tibi labendi oblationem faciam.]
Ita correxi haec verba. Opponuntur
univiratus et viduitatis perseverantia et
nuptiae proclives. *Proclivis* absolute po-
situm est, ut Apuleio Metam. I, 7 „ad-
lubentia *proclivis*.“, Phaedr. IV, 25 „*pro-
clivis* ultro cum sit misericordia.“; nu-

pius proclives dicit proclivitatem ad
nuptias. *Oblatio* autem est quasi insi-
nuatio. Oblationem labendi faciens in-
sinuat peccandi vias, itaque offert quasi
occasionem. Cf. de vocabulo *oblatio*
Dederich. ad Dict. Cret. Introd. p. 4.
Tertulliani verba aliter interpretatus est
Rigaltius, cuius verba adscribo: Qui
superiore libro uxori consilium dederat
ut secundis nuptiis abstinere, dicturus
iam de iisdem nuptiis, si in eorum ne-
cessitate incidat, nonnisi cum Chri-
stiano faciendis, vereri se ait, ne istius
secundariae adhortationis indulgentia pri-
oris auctoritatem deseruisse aut de ea
plurimum remisisse videatur, quam ni-
hilominus observari vehementer cupiat.

esse quod sit utilis. ¹⁴Quod vero ¹⁵difficile est, et non sine necessitatibus, ¹⁶et hoc maximum propositum vitae, ¹⁷subresedi; nec mihi de isto quoque referendi ad te causae ¹⁸fuisent, nisi graviores ¹⁹iam sollicitudinem comprehendissem. Nam quanto grandis est ²⁰continentia carnis, quae ²¹viduitati ministrat, tanto, si non sustineatur, ²²ignoscibile videri potest. Difficilium enim facilis ²³est tunc venia. Quanto ²⁴autem nubere in domino perpetrabile est, uti nostrae potestatis, tanto culpabilius est non observare quod possis. Eo ²⁵accedit quod apostolus de viduis quidem et ²⁶innuptis, I Cor. II, 7. ut ita permaneant, suadet, cum dicit, Cupio autem omnes ²⁷meo exemplo perseverare: de nubendo vero in domino, cum ²⁸adicit, Tantum in domino, iam non suadet, sed exerte iubet. Igitur in ista maxime specie, ²⁹nisi obsequimur, periclitamur; quia ³⁰suasum ³¹impune quis neglegat quam iussum, quod illud de consilio veniat et voluntati proponatur, hoc autem de potestate descendat ³²et ³³necessitati obligetur, illic libertas, hic contumacia ³⁴delinquere videatur.

Cap. II. Igitur cum quaedam istis diebus nuptias suas de ecclesia tolleretur ¹ac gentili coniungeretur, ²idque ab aliis ³retro factum ⁴re-

14. Quoniam vero *Latinus*. 15. differt et non *Ag.* 16. et *om. d.* 17. subresedi *Ad.* supremi praesidii *reliqui*. 18. fuisset *los. Scaliger.* 19. iam *eye.* in ea *Ad.* meam *reliqui*. In *B. m. sec.* exstat nisi gravior me sollicitudo comprehendisset. 20. viduitati *Ad.* viduitatem *reliqui*. 21. ignoscibile *Ad.* ignoscibilis *reliqui*. 22. est tunc venia *A.* est venia *reliqui*. 23. enim *BC.* 24. accedit *A.* 25. innupti *A.* nuptiis *C.* nuptis *B (m. pr.) Dab.* 26. in meo *Hildebrandus.* ex eo *BCD.* 27. adicit *A.* dicit *reliqui*. 28. nisi obsequimur, periclitamur *eye.* nisi obsequium, periclitatur *A.* hoc sequimur, periclitamur *BCDab.* 29. tum suasum *Fulv. Ursinus.* 30. impune (imponere *A.*) quis neglegat *Ad.* impune quid (quidem *B.*) negligas *BCDab.* 31. ut *BC.* 32. necessitati *Ad.* necessitate *reliqui*. 33. derelinquere *A.*

Cap. II. 1. ac *Ad.* id est *reliqui*. 2. utque *BC.* 3. petro *A.* 4. recorderet *BC.* recorderetur *om. A.*

Itaque mihi confusus est animus, inquit, ne qui te nuper ad univiratus et viduitatis perseverantiam hortatus sum, nunc mentione nuptiarum *proclivium tibi labendi ab altioribus faciam*. Sic editiones Rhenani et Pamelii. At liber Agobardi extremam clausulam exhibet verbis ad Tertulliani sensum aptioribus: *ne proclivium tibi cavendi ablationem faciam*, hoc est ne ablatio cavendi sit tibi velut proclivium. Vereor, inquit, ne mentio ista secundarum nuptiarum sit ablatio prohibitionis, atque inde ad secundas nuptias iter in proclivi. Proclivium dicit labendi periculum, quod sane promptius est in proclivi. Proclive autem seu proclivium fieri videtur ablatione cavendi, quoties auferuntur obices aut praeci-

duntur ansae, quibus apprehensis ceteri potuissent.

c. Quod vero difficile est] Quia vero arduum ac difficile hoc vitae propositum [scilicet nuptiis abstinere] esse scio, subresidere ac subsistere placuit et passam aliquam scribendi facere, dum me ad subsequens istud consilium colligo. Neque de isto quidem ad te retalissem, nisi difficultatem compereirem maiorem ea quam superiore sermone prospexit. (Rigalt.)

d. Nam quanto grandis est] De elliptici comparativi hac in Tertulliani scriptis usitatissima v. adnot. ad De Testim. Ammae cap. 2. Sic paulo post: „Quanto autem perpetrabile“ cell. et sub finem

cordarer, miratus aut ipsarum petulantiam aut ⁵consiliariorum praevaricationem, quod nulla scriptura eius ⁶facti licentiam ⁷profert, Numquid, inquam, de illo capitulo sibi blandiuntur ⁸primae ad Corinthios, ubi scriptum est: Si quis ⁹fratrum infidelem habet uxorem, et illa matrimonio consentit, ne dimittat eam: similiter mulier fidelis infideli nupta, si ¹⁰consentaneum maritum experitur, ne dimiserit eum; sanctificatur enim infidelis vir a fidele uxore et infidelis uxor a fidele marito; ceterum immundi essent filii vestri? Hanc ¹¹monitionem fors ¹²de fidelibus iunctis simpliciter ¹³intellegendo putent etiam infidelibus nubere licere. Qui ita ¹⁴interpretatur, absit ut sciens se circumscribat. ¹⁵Ceterum manifestum est scripturam istam eos fideles designare qui in matrimonio gentili inventi a dei gratia ¹⁶fuerint, secundum verba ipsa. ¹⁷Si quis, inquit, fidelis uxorem habet infidelem. Non dicit, Uxorem ¹⁸ducit infidelem. Ostendit iam in matrimonio agentem mulieris infidelis mox gratia dei conversum perseverare cum uxore ¹⁹debere, scilicet propterea, ne ²⁰qui fidem consecutus putaret sibi ²¹divertendum esse ab aliena iam et extranea quodammodo femina. Adeo et rationem subicit, in pace nos vocari ²²ad dominum deum et posse infidelem a fidele per usum matrimonii lucriferi. Ipsa etiam clausula hoc ita intellegendum esse confirmat, Ut quisque, ait, vocatur a domino, ita ²³perseveret. Vocantur autem gentiles, opinor, non fideles. ²⁴Quod si de fidelium tantum matrimonio pronuntiasset absolute, permiserat sanctis ²⁵vulgo nubere. Si ²⁶vero permiserat, ²⁷nunquam tam diversam atque contrariam permissui suo pronuntiationem ²⁸subdidisset, dicens: Mulier defuncto viro libera est; cui vult nubat, tantum in domino. Hic certe nihil ²⁹retractandum est; ³⁰nam de quo retractari potuisset, ³¹spiritus cecinit: Ne quod ait, Cui ³²velit nubat, male uteremur, adiecit, Tantum in domino, id est in nomine do-

¹Cor. VII,
12—14.

¹Cor. VII,
15—17.

5. consiliorum A. 6. facti AB (m. sec.) abcd. factam BCD. 7. profert Ad. proferent BC. proferrent reliqui. 8. primo BC. 9. fratrum D. fratrem A. frater reliqui. 10. consentanea B (m. pr.) CD. 11. motionem D. mentionem A. 12. de fidelibus iunctis Ad. fidelibus iniunctis BCabc, Valicani tres. fidelibus invinctis D. 13. intellegendo Ad., Fulv. Ursinus. intelligendam bc. intelligendum BCDa. 14. interpretantur. Absit BCDabc. 15. Caeterum Aβ., pro more. 16. fuerint Ad. fuerunt reliqui. 17. Sed BC. 18. duci BCD. 19. deberet A. 20. quis Fulv. Ursinus. 21. divertendum Ad. evertendum BC. divertendum reliqui. 21 b. ad dominum deum Ad. a domino reliqui. 22. perseveretur B. 23. Quod si de fidelium tantum matrimonio (Aβ)d. Quod si de lium tantum matrimonio Aq. Quod si de fidele ante matrimonium reliqui. 24. vulgo Aq. 25. vero AD. Fulv. Ursinus. vere reliqui. 26. unquam B. unque C. 27. subdidisset Aβ. 28. tractandum A. 29. nam de quo retractari Ad. nam de eo quod tractari reliqui. 30. spiritus Ad. apostolus reliqui. 31. vellit A.

capitis „quia suusum impune quis neglegat quam iussum.“

Cap. II. a. fors] Cf. adnot. ad Ad Nat. I, 8.

mini, quod est indubitate ³²Christiano. Ille igitur ³³spiritus sanctus, qui viduas ³⁴et innuptas integritati perseverare mavult, qui nos ad exemplum sui hortatur, nullam aliam formam repetundarum nuptiarum nisi in domino praescribit, huic soli conditioni continentiae detrimenta concedit^b: Tantum, ³⁵inquit, in domino. ³⁶Adiecit pondus legi suae, Tantum. Quo sono et modo enuntiaveris dictum istud, ³⁷onerosum est: et iubet et suadet, et praecipit ³⁸et hortatur, ³⁹et rogat^c et comminatur. ⁴⁰Districta, expedita sententia est, et ipsa sui brevitate ⁴¹facunda. Sic solet divina ⁴²vox, ut statim intellegas, statim observes. Quis enim ⁴³non intellegere possit multa pericula et vulnera fidei in huiusmodi nuptiis, quas prohibet, ⁴⁴apostolum providisse, et primo quidem carnis sanctae in carne gentili inquinamentum praecavisse? Hoc loco ⁴⁵dicit aliquis, Quid ergo refert inter ⁴⁶eum qui in matrimonio ⁴⁷gentili domino allegitur et olim ⁴⁸id est ante ⁴⁹nuptias fidelem, ut non ⁵⁰proinde carni suae caveant, ⁵¹cum alter ⁵²a nuptiis infidelis arceatur, alter in ⁵³eis perseverare ⁵⁴iubeatur? cur, si a gentili inquinamur, ⁵⁵non ille ⁵⁶diungitur, quemadmodum iste non obligatur? Respondebo, si spiritus dederit, ante omnia allegans dominum ⁵⁷magis gratum habere^c matrimonium non contrahi quam omnino disiungi: denique divortium prohibet, nisi stupri causa, continentiam vero commendat. ⁵⁸Habeat igitur ille perseverandi necessitatem, hic ⁵⁹porro etiam non nubendi potestatem. Tunc si secundum scripturam qui in matrimonio ⁶⁰gentili ⁶¹a fide ⁶²deprehenduntur, ⁶³propterea non inquinantur, ⁶⁴quia cum ipsis alii quoque sancti-

32. Cristiano *AB*. 33. spiritus *Ad. xstos BC*. Christus *D*. apostolus reliquos. 33 b. et om. *BCDabc*. 34. inquit *AB*, pro more. 35. Abiecit *BCD*. 36. et onerosum *BCD*. 37. et om. *A*. 38. ergo et rogat *A*. 39. districta, expedita *A*. districte expeditae *A*. detractata et exerta (experta *C*.) reliqui. 40. facunda *Ad*. foecunda reliqui. 41. vox, ut statim intellegas, ut statim observes *Ad*. uxor statim observes *BCDabc*. vox statum observes *B. m. sec.* vox: statim observes *Ful. Ursinus*. 42. non intellegere possit multa pericula *Ad*. alius possit pericula multa *abc*. intellegere possit pericula multa *BCD*. 43. apostolum *Ad*. apostolos reliqui. 44. dicit *ABCDd*. dicit reliqui. 45. eam *BC*. 46. gentili *A*. gentilis *BCDabed*. 47. id est om. *BC*. 48. nuptia *A*. 49. proinde *A*. 50. cum alter *Ad*. alter reliqui. 51. a nuptiis infidelis arceatur *Ad*. arceatur a nuptiis infidelis reliqui. 52. eis *Ad*. his reliqui. 53. iubeatur *Ad. Latinus, Ful. Ursinus*. videatur reliqui. 54. non ille *Ad*. non et ille reliqui. 55. diungitur *Ad*. diiungitur reliqui. 56. magis gratum *Ios. Mercerus*. magistratum *ABC*. magis ratum reliqui. 57. Habeat *Ad*. Habet reliqui. 58. vero *Fr. Iunius*. 59. gentili *Ad*. gentilis reliqui. 60. affide *A*. 61. deprehenduntur *A*. deprehendantur reliqui. 62. propterea *Ad*. erunt, ac propterea *D*. ac propterea reliqui. 63. quia cum ipsis *Ad*. cum ipsis reliqui.

b. huic soli conditioni continentiae detrimenta concedit] Incontinentiam, et ut nubere possit, concedit.

c. magis gratum habere] Cum libri scripti praebeant magistratum, placet

cum Ios. Mercero rescribere magis gratum quam cum editis dare magis ratum. Quamquam hoc occurrit infra cap. 7. Si ergo ratum est apud deum matrimonium huiusmodi^c ceti.

ficantur, sine dubio isti qui ante nuptias sanctificati sunt, si extraneae⁴ carni commisceantur, sanctificare eam "non possunt in qua non sunt deprehensi. Dei autem gratia illud sanctificat quod invenit. Ita quod sanctificari non potuit, immundum est: "quod immundum est, cum sancto non habet partem, nisi ut de suo inquinat et occidat.

¹Haec si ita sunt, fideles gentilium matrimonia subeuntes stupri^{Cap. III.} reos ²constat esse et arcendos ab omni ³communicatione fraternitatis, ex litteris apostoli dicentis cum eiusmodi^a ⁴ne cibum quidem^{I Cor. V, 11.} sumendum. ⁵Aut numquid tabulas nuptiales ⁶de illo apud tribunal domini ⁷proferemus^b, et ⁸matrimonium rite contractum allegabimur quod ⁹vetuit ipse? Non adulterium est quod ¹⁰prohibitum est, non ¹¹stuprum est. Extranei hominis admissio minus templum dei violat, minus membra Christi cum membris adulterae commiscet. Quod ¹²sciam, non sumus ¹³nostri, sed pretio empti, et quali pretio? sanguine dei. Laedentes igitur carnem istam eum laedimus de proximo^c. Quid sibi ¹⁴voluit ille qui dixit delictum quidem esse

64. non possunt, in qua non sunt deprehensi *Ad.* non possint, cum (quia *Ios. Scaliger*) non sint deprehensi *Latinus, Ios. Scaliger.* non sunt (sint *Dabc.*) deprehensi. *BCDabc.* 65. quod immundum est *om. A.*

Cap. III. 1. Haec si ita sunt *ego.* Haec (et haec *BC.*, pro more) tria sunt *ABCD.* Haec cum ita sint *abcd.* 2. constat se *A.* esse constat *reliqui.* 3. communicatione *B. m. sec.* commutatione *BC.* 4. ne cibum quidem *Ad.* nec cibum *reliqui.* 5. Aut *Ad.* At *reliqui.* 6. dillo *A.* 7. proferamus *BC.* 8. matrimonium rite contractum *om. Ad.* 9. renuat *B. m. sec.* veniat *BC.* 10. prohibitum^d est *Ad.* prohibetur *reliqui.* 11. stripum *A.* 12. sciat *A.* 13. nostris et pretio empti empti et *A.* 14. volunt *Aφ.*

d. extraneae] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 9.

Cap. III. a. cum eiusmodi] Cf. adnot. ad De Baptismo cap. 12.

b. tabulas nuptiales de illo apud tribunal domini proferemus] Erant scilicet quae maritis non Christianis nuberent, ac nihilominus in domino nubere crederent, nuptiis videlicet iustis ac legitimis, et liberorum quaerendorum, non libidinis causa. Verum hosce colores diluit Tertullianus conversusque ad uxorem, Non satis est, inquit, rite ac legitime nupsisse et coniugii fidem sancte coluisse, nec tibi causam ante domini tribunal dicenti quicquam proderit tabulas nuptiales proferre. Nam tabulas allegando coniugium allegabis cum infideli, et allegatione tua te ipsam damnabis peccati, quod evitari dominus per apostolum iussit. Quid enim his verbis, Tantum in domino, vetitum putas? Stu-

prum? Adulterium? Haec alio quidem legis capite vetantur, non isto. Christianus, seu vir, seu femina, templum dei est. Femina Christiana, quae viro nubit non Christiano, templo dei contaminari et inquinari patitur, imo turpius quam adultera. Nempe alieni viri admissio templum illud minus violat, minus membra Christi cum membris adulterae commiscet. Quod ut scias ac diligenter perpendas etiam atque etiam volo. Non sumus nostri, sed pretio empti, et quidem sanguine dei. Laedentes igitur carnem istam deum laedimus de proximo, qui carnem eius laedimus, carnem sanguine ipsius redemptam. Haec omnino fuit mens Tertulliani. (Rigalt.)

c. laedimus de proximo.] Ad Uxor. I, 8 „Licet in illis integritas solita, et tota sanctitas de proximo visura sit faciem dei“ cett. Cf. adnot. ad De Patient. cap. 7.

extraneo nubere, sed minimum, cum alias ¹⁵seposita carnis iniuria¹ ad dominum pertinentis omne delictum voluntarium ¹⁶in dominum grande ¹⁷est? Quanto enim potestas vitandi fuit, tanto contumaciae ¹⁸crimine oneratur*. Recenseamus nunc cetera pericula ¹⁹aut vulnera, ut ²⁰dixi, fidei ab apostolo ²⁰provisa, non ²¹carni tantum, verum ²²etiam et ipsi spiritui molestissima. Quis enim dubitet ²³obliterari quotidie fidem commercio infideli? Bonos corrumpunt mores confabulationes malae¹: quanto magis ²⁴et convictus et indviduus usus? Quaevis mulier fidelis ²⁵deum observet necesse est. Et quomodo potest duobus dominis ²⁶servire, domino et marito, ²⁷adde gentili? Gentilem enim observando ²⁸gentilia exhibebit, formam, exstructionem², munditias saeculares, blanditias turpiores, ipsa etiam ²⁹matrimonii secreta maculosa, non ut penes sanctos officia sexus cum honore ipsius necessitatis³, tanquam sub oculis dei modeste ³⁰et moderate ³¹transigantur.

Cap. IV. Sed viderit⁴, qualiter viro ¹officia ²pendat. Domino certe non potest pro disciplina satisfacere, habens in latere diaboli servum, procuratorem domini sui ad impedienda fidelium studia et officia, ut, si statio facienda est, maritus ³de die condicat ad balneas⁵, si ieiunia observanda ⁴sunt⁶, maritus eadem ⁵die convivium exer-

15. seposita *Ad. deposita reliqui.* 16. in dominum (*dom A.*) *AB. m. sec. Fr. Iunius* in domino *BCDabed.* 17. est *ABCD.* sit *reliqui.* 18. crimine *Ad.* crimen *reliqui.* 19. aut *Ad. ac B. m. sec. et BCDabc.* 20. dixit *B(m. pr.) CD.* 20h. praevisa *Vaticani tres.* 21. carni *Ad.* carnis *reliqui.* 22. etiam et (*et om. d*) spiritui *Ad.* etiam ipsius spiritus *reliqui.* 23. obliterari quotidie *Ab.* 24. et *om. BCDabc.* Pro convictus in *Dc.* et duobus *Vaticani* extat coniunctus. 25. deum (*dm A.*) *Ad.* dominum *reliqui.* 26. servire *A.* deservire *reliqui.* 27. at de *BC.* 28. gentili *Aqp.* 29. matrimonia *A.* 30. est et *Aqp.* 31. transigantur *Ad.* transigantur *reliqui.*

Cap. IV. 1. officium *Ios. Scaliger.* Pro viro in *B(m. pr.) CD.* extat vir. 2. pendet *BC.* 3. de die concedat *A.* 4. sint *Aqp.* 5. die *Ab.*

d. cum alias seposita carnis iniuria] Haec sunt iam verba Tertulliani praevaricatori illi respondentis.

e. tanto contumaciae crimine oneratur.] De ellipsi comparativi magis cf. quae adnotavi supra ad cap. 1. De verbo onerare cf. adnot. ad De Spectac. cap. 26.

f. confabulationes malae] Cf. *Ad Uxor.* I, 8., et quae ibi adnotavi.

g. exstructionem] Exstructionem intelligence capilli struem, suggestam. Quo *Iuven. Sat. [VI, 502.] „altum Aedificat caput.“* (*Rigalt.*)

h. cum honore ipsius necessitatis] Cf. ad haec verba *Desid. Herald.* ad *Arnob. Adv. Nat.* p. 219. ed. *L.B.* *Rigaltius* an apte citat verba *Hieronymi* in *Epist.* ad *Titum.* cap. 2 „Ut cum pudore et

verecundia et quasi necessitate sexus reddat potius debitum viro quam ipsi exigat ab eo, et opera liberorum ante oculos dei et angelorum perpetrare se credat.“ Cf. etiam supra *Ad Uxor.* I, 4.

Cap. IV. a. Sed viderit] Cf. adnot. ad De Corona cap. 13.

b. de die condicat ad balneas] Prima iam luce denuntiet sese cum uxore laturum. De locutione de die, quae alia fere significatione usurpata apud Tertullianum reperitur (cf. adnot. ad De Paenit. cap. 12), si placet, adeas *Drakenb.* ad *Liv. XLV, 28. §. 16.* *Hand Tursell. II, p. 205.*

c. si ieiunia observanda sunt] De ieiuniis et stationibus alibi adnotatum est. Interim ad hunc locum cf. *Desid. Herald.* ad *Minuc. Fel. Octav.* p. 68. ed. *L.B.*

ceat, si procedendum erit^d, numquam magis familiae occupatio^e obveniat. Quis^f enim sinat coniugem suam visitandorum fratrum gratia^g vaticum aliena et quidem pauperiora quaeque tuguria circuire? Quis nocturnis convocationibus^h, si ita oportuerit, a latere suoⁱ adimi libenter feret? Quis denique sollempnibus Paschae^j abnoctantem^k securus sustinebit? Quis ad convivium dominicum illud, quod infamant^l, sine^m sua suspicioneⁿ dimittet? Quis in carcerem ad osculanda vinacula martyris reptare patietur? Iam vero alicui fratrum ad osculum convenire? aquam sanctorum pedibus offerre? de cibo, de poculo invadere, desiderare, in mente^o habere? ¹⁴Si pereger frater adveniat, quod in aliena domo hospitium? si cui largiendum erit, horreum, ¹⁵proma praeclysa sunt.

¹Sed aliquis sustinet nostra nec obstrepit. Hoc est igitur delictum, quod gentiles nostra noverunt, quod sub conscientia² iniustorum sumus, quod ³beneficium eorum est, si quid operamur. ⁴Non potest nescire qui sustinet, aut si celatur quia non sustinet, timetur. Cum autem scriptura utrumque mandet, et sine alterius conscientia et sine nostra pressura operari domino, nihil interest, in qua parte delinquas, aut ⁵in conscientiam⁶ mariti, si sit patiens, ⁷aut in conflictationem tui, dum vitatur impatiens. Nolite, inquit, ⁸margaritas vestras porcis iactare, ⁹ne conculcent ¹⁰eas et conversi vos quoque evertant. ¹¹Margaritae vestrae ¹²sunt etiam quotidianae conversationis insignia. Quanto curaveris ea occultare, tanto su-

Cap. V.

Matth. VII, 6.

6. obveniat *Ad. adveniat reliqui.* 7. autem *Ad.* 8. viatim *A. Probat Hildebrandus.* 9. adimi *Ad. eximi reliqui.* 10. adnoctantem *BC.* 11. scaeva *Ios. Sca-liger.* 12. dimittit *B (m. pr.) CD.* 13. haberi *A.* 14. Si pereger *(Aβ) d.* Si peregre *Aq.* Si et peregre *reliqui.* 15. poma *BCD.*

Cap. V. 1. Sed aliquis sustinet nostra nec obstrepit *Ad.* Sed aliqui sustinent nostra nec obstrepunt *reliqui.* 2. iniustorum *AB (m. sec.) d.* iustorum *c, ex con. Rhenani.* iustorum *reliqui.* 3. beneficiorum *BCD.* 4. Non potest nescire *Ad.* Non potest se dicere nescire *Dabc.* Non potest ediscere (edicere *C.*) scire *BC.* Non potest dici nescire *B. m. sec.* 5. in conscientiam *Ad.* in conscientia *reliqui.* 6. mariti, si sit *(Aβ) d.* maritis, ist *Aq.* mariti, si sit ut *reliqui.* 7. aut in conflictationem *Ad.* in conflictationem *BCD.* aut conflictatione *B. m. sec.* aut in conflictatione *reliqui.* 8. margaritas vestras *Ad.* margarita vestra *reliqui.* 9. nec *BC. Omittit A.* 10. eas *d.* ea *reliqui.* 11. Margaritae vestrae *Ad.* Margarita vestra *reliqui.* 12. sunt etiam *Ad.* sunt *reliqui.*

d. si procedendum erit] Ludovicus de la Cerda alique trahunt ad solemnes ecclesiae processiones. Multum a vero aberrant. Illustrant quae statim sequuntur verba: „Quis enim sinat coniugem suam visitandorum fratrum gratia vaticum aliena et quidem pauperiora quaeque tuguria circuire?“ cett.

e. nocturnis convocationibus] Has memorat etiam Minuc. Felix Octav. cap. 7., ubi cf. quae adnotavere interpretes.

f. sollempnibus Paschae abnoctantem] Memorant haec pervigilia Euseb. Hist. Eccl. VI, 25 et 34. Lactant. Instit. Div. VII, 13. Cf. Isidor. Orig. VI, 16.

g. convivium dominicum illud, quod infamant] Infamabant ethnici sacram eucharistiam, quod dicerent Christianos vesci panem intinctum sanguine recens caesi infantis. Cf. de hac re Apolog. capp. 6 et 7.

spectiora feceris et magis ¹³captanda gentili curiositati. Latebisne tu, ¹⁴cum lectulum, cum corpusculum tuum signas, cum aliquid immundum ¹⁵flatu explodis, cum etiam per noctem exurgis oratum, et non magiae aliquid ¹⁶videberis operari? Non sciet maritus quid secreto ante omnem cibum gustes^b? et si sciverit panem, ¹⁷non illum credit esse qui dicitur? Et haec ignorans ¹⁸quisque rationem simpliciter sustinebit? sine gemitu? sine suspitione panis an veneni? Sustinent ¹⁹quidam, sed ut ²⁰in-

13. captanda d. castanda A. cavenda reliqui. scrutanda Hildebrandus. 14. cum lectulum om. A. 15. flatu explodis ego. flantis explodis d. flatis explodis A. flatu expuis reliqui. 16. videris BCD. 17. num Fulv. Ursinus. 18. quis qua ratione Fr. Junius. 19. quidam Ad., Fulv. Ursinus. quidem reliqui. 20. insolent Jos. Scaliger.

Cap. V. a. cum aliquid immundum flatu explodis] Rigaltius edidit flantis explodis et interpretatus est ita: „Aliquid flantis immundum dicit nidoris aliquid, quo de ara fumante Christianae trans-euntis nares adflari atque offendi contingebat.“ V. quae ego adnotavi ad De Idolol. cap. 11.

b. quid secreto ante omnem cibum gustes?] Eucharistiam a sacerdote domum ferebant et reservabant, ut pro opportunitate sumerent. De Orat. cap. 14 „Accepto corpore domini et reservato utrumque salvum est.“ (La Cerda.)

c. Sustinent quidam] Ostendit quae pericula immineant, quae vulnera fidei infligantur ob disparas nuptias Christianae cum gentili, cum ipsa quidem conversatione et familiari convictu Ecclesiae sacramenta, quae melius inter Christianos coniungere celarentur, in profanorum oculos veniant, unde captatoribus occasiones vexandi calumniandique praebeantur. Nam qui fieri potest ut non aliquando deprehendatur a marito mulier, quum ad omnem progressum atque promotum, ad omnem aditum et exitum, ad vestitum et calceatum, ad lavacra, ad mensas, ad lumina, ad cubilia, ad sedilia frontem crucis signaculo teret? quum arae fumantis odorem nidoremve detestata exsufflabit ac despuet? quum denique per noctem ad conventus antelucanos hymnos Christo deo dictura surget? Haec ille non interpretabitur quasi diras et defixiones, et magica quaedam incantamenta? Non sciet quum servatam domi eucharistiam sumes? non sciscitabitur curiosius quid secreto ante omnem cibum gustes? Et si sciverit panem esse, non continuo secum reputabit panem illum esse qui dicitur infanticidii cruore tingi, quae calumnia

tum maxime Christianos vexabat? Demus vero aliquem reperiri qui nihil de magicis artibus, nihil de infantum caede, nihil de crudae carnis pabulis, nihil de pane cruentato suspicetur, sed eorum, quae supra diximus, signaculi scilicet, exsufflationis, coetum antelucanorum, panis diligentius asservati rationes simpliciter ignoret, an putas eum esse qui haec ignorata sustineat sine gemitu? Certe si nihil de pane illo furiali et barbaro suspicetur, at de pane venenato aliquid suspicabitur et iam metuere incipiet, ne pro matrefamilias veneficam duxerit. At haec omnia sustinent quidam, sine gemitu, sine suspitione veneni. Sed sustinent, ut uxores suas proterant ac ludibrio habeant, quorum arcana in bonum usum reservent, ut habeant unde iis periculum creare possint, si forte in adulterii, falso plerumque crediti, suspensionem veniant. Sustinent, et cum exploravere, ipsimet et produunt, ad fidem Christianam exultant uxoris suis parum constantibus ac constantioribus dotem. Erant enim quae pecunias concussoribus ac delatoribus darent non modicas, ne deferrentur. Nec deerant mariti qui captarent ac delatores subornarent, quibuscum de pecuniae quota subiectis nominibus pascercerentur, eaque subiectione nominis, id est creditoris, plerumque uxorum Christianarum dotes turpissima de pacione pro mercede silentii praedabantur. Nam si fraudatae dotis ageret uxor, statim, quia Christiana, ab delatoribus, quos maritus subiecerat atque subornaverat, in discrimen capitis adducebatur. Sic ipse maritus, speculator, qui per auptiarum occasionem arcana Christianae subdole speculatus erat, litis arbitri fiebat; erat enim necesse uxori, nisi mon

cent⁴, ut illudant huiusmodi feminis, quarum arcana in periculum quod credunt ¹reservent, si forte laedantur⁵, ²sustinent, quarum dotes ³obiectione nominis mercedem silentii faciant, scilicet apud arbitrum speculatorem litigari. Quod ⁴pleraque non providentes ⁵aut re excruciat⁶ aut fide ⁷perdita recognoscere consueverunt.

Moratur dei ancilla cum 'laboribus alienis', et inter illos om- Cap. VI.

21. reservent *Ad. servent reliqui.* 22. Sustinent *Ad. ipsi. Sustinent reliqui.* 23. obiectione (obiectionem *BCD.*) nominis *BCDabc.* subiectione nominis *d.* obiectionem domini *A.* 24. pleraque *abed.* plerique *ABCD.* 25. aure excruciat⁶ *A.* 26. perdita recognoscere consueverunt *d.* perdit recognoscere re (recognoscere *AB.*) consueverunt *A.* recesserunt *Fulv. Ursinus.* recensuerunt *BCDabc.*

Cap. VI. 1. laboribus *Ad. laribus reliqui.*

paratissima esset, fidem Christo dictam perdere, vel dotem. Hoc omnino voluit Tertullianus. Iis autem verbis: *Et si sciverit panem, non illum credit esse qui dicitur*, notam interrogandi minime apponendam qui existimant, falluntur; etenim commota quae antecedunt quaeque sequuntur apertissimo sensu interrogant. Itaque illic etiam interrogat Tertullianus: An vero simile videatur Christianam, quae gentili nupsit, mysteria Christiana celare sic posse, ut, cum eucharistiam domi servabit, ille non inquirat quid ab ea religiose servetur? Et si sciverit panem, inquit, nonne credit eum esse qui dicitur? id est quem vulgus infamat. (Rigalt.)

d. inculcent] De hoc verbo v. quae adnotata sunt ad Scorpiac. cap. 6.

e. quarum arcana in periculum quod credunt reservent, si forte laedantur] Uxorum arcana dicit quod uxores suas Christianis sacris operantes non prodant. Earum igitur arcana mariti ethnici in periculum quod credunt reservant, hoc est in periculum quod nomini Christiano imminere credunt, persecutione, ut sperant, exarsura, ita ut tunc temporis eas prodant, si qua forte animi laesura inde concepta perniciem eis expont. (Rigalt.) Parum sibi constans erat Rigaltius *periculum* illud in quod reservent mariti arcana uxorum nunc de adulterii quod sibi metuant suspicionem, nunc de persecutione nomini Christiano imminente interpretans. Nec mihi unquam persuaserim uxorum arcana hic dici quod uxores suas Christianis sacris operantes mariti non prodant. Dixerat Tertullianus uxorem lectulum suum et corpusculum signaculo crucis signantem aut per noctem ad orandum exurgentem aut quid sacri penis ante coenam

gustantem latere maritum non posse, nec suspicionem devitare magiae aut sacrorum infanticidii. Sed putas fortasse, pergit, istiusmodi ritus et caerimonias tuas simpliciter sustineri et tolerari ab uno alterove qui de ratione earum vel prorsus ignoret, tolerari sine gemitu, sine suspicionem veneficii? Sane, respondet, sustinent quidam, sed non sine gemitu, non sine suspicionem, sed ut inladant uxoris suis, cum haec earum arcana in periculum quod sibi ab eis semper imminere credunt dolose reservent, cum, si quam forte vel leviorum laesuram acceperint, statim pro ingeniis magicis, pro veneficiis teneant, nomen Christianum criminantur, dotes uxorum silentii mercedem extorqueant. Has enim nisi cedant, sese negotium facessere toti Christiano nomini comminantur, litigaturo scilicet apud iudicem eiusmodi causae et occasionis qua illi noceatur iam diu speculatorem.

f. re excruciat] Re familiari per concussionem extorta.

Cap. VI. *a. cum laboribus alienis*] Emdenavimus *cum laboribus alienis* pro eo quod ante repertum Agobardi codicem legebatur *cum laribus alienis*, mendosissime. Nam si Lares pro domicilio dixerit, non est cur domus mariti alieni coniugi censeri debeat. Si Lares, deos Penates intellegat, inepte Christiano quis obiciat quod Lares alienos colat, non suos, qui nec suos agnoscit nlllos. At iure exprobrat Christianae, quae, cum ancilla dei sit, moratur cum laboribus alienis, quam conveniret occupari suis. Sunt labores Christianorum proprii, sunt gentiliū. Horum labores Auctor inuait conversari et occupari circa daemorum cultus et pro variis eorum nominibus varia sacrificia procurare, instruere, con-

nibus ²nominibus ³daemonum, omnibus sollemnibus regum, incipiente anno, incipiente mense, nidore ⁴turis agitabitur. Et ⁵procedet de ianua laureata et ⁶lucernata, ut de novo consistorio libidinum publicarum^b, ⁷discumbet cum marito ⁸saepe in ⁹sodalitiis, saepe in ¹⁰popinis, et ministrabit nonnumquam iniquis, solita quondam sanctis ministrare, et non hinc praeiudicium damnationis suae ¹¹agnoscet, eos ¹²observans quos erat iudicatura? Cuius manum desiderabit? de cuius poculo participabit? Quid maritus suus illi, vel marito quid ¹³ipsa cantabit? ¹⁴Audiet sane ¹⁵aliquid ¹⁶dei coenans^c de taberna. ¹⁷De gehenna quae dei mentio? quae Christi invocatio? Ubi fomenta fidei de scripturarum ¹⁸interiectione^d? ¹⁹Ubi spiritus? ²⁰Ubi refrigerium? Ubi divina benedictio^e? Omnia ²¹extranea, omnia inimica, omnia damnata, ²²atterendae ²³saluti a malo immissa.

Cap. VII.

Haec si ¹illis quoque evenire ²possunt ³quae in matrimonio ⁴gentili fidem ⁵adeptae morantur, tamen excusantur, ut in ipsis ⁶deprehensae a deo, et iubentur perseverare et sanctificantur et

2. nominibus *d.* hominibus *A.* honoribus *BCDabc.* 3. daemoniūm *BCD.* 4. turis *Ap.* 5. procedet *Ad.* procedit *reliqui.* 6. lugernata *A.* 7. discumbet *Ad.* discumbit *reliqui.* 8. saepe *om. BCDabc.* 9. sodaliciis *A.* 10. opinionis *BCD.* cauponis *Rhenanus.* 11. agnoscet *Ad., et B. m. sec.* adagnoscet *abc.* adagnoscet *BC.* adconoscet *D.* cognoscet *Hildebrandus ad Apul. Metam. VII, 4. p. 527.* 12. observans *Ad.* observabit *Dabc.* observat *BC.* 13. ipsa *A.* illa *reliqui.* 14. Audiet *A.* Audiat *reliqui.* 15. aliquid *A.* audiat aliquid *reliqui.* 16. dī cenans *A.* de scena *d., Fulv. Ursinus.* dei coena *BCDabc.* 17. De gehenna *ABCDabc.* de ganea *d., Fulv. Ursinus.* 18. interiectione *Ad.* interfectione *BCD.* interlectione *reliqui.* 19. Ubi *om. BC.* 20. Ubi *om. BCDabc.* 21. extra *A.* extra *Hildebrandus.* 22. atterendae *B(m. sec.)cd., Vaticani tres.* atterande *A.* abatterendae *ab.* ad terrendae *BCD.* attenuandae *alii.* 23. salutis *BCD.*

Cap. VII. 1. illis *Ad.* ei *reliqui.* 2. possunt *A.* possint *reliqui.* 3. quae *abcd.* qui *ABCD.* 4. gentili *Ad.* gentilis *reliqui.* 5. adeptae morantur *cd.* adepta moratur *ab.* adempti morantur *AB(m. sec.).* adepti moratur *D.* adempti moratur *BC.* 6. deprehensi *ABCD.*

ficere, alia Iovi, alia Morti, alia Cereri sodalitiis et sollemnibus Caesarum interesse incipiente anno, incipiente mense, ad ianuam laurum depaigere, lucernas accendere. Hi labores omnino alieni sunt Christianis. At sunt alii proprie Christianorum, quos et ipse Tertullianus describit: stationes obire, ieiunia observare, procedere, pernoctare sollemnibus Paschae, in carcerem ad osculanda martyrum vincula reptare, alicui fratrum ad osculum convenire, aquam sanctorum pedibus offerre. (Rigalt.) Recte Rigaltius. Et verba dei ancilla probant genuinam esse scripturam libri Agobardi. Dei ancilla habet procurare dei res, dei labores, non alienos, non daemonum, quorum ancilla non est. Tamen rescribere malim „in laboribus“ pro „cum labo-

ribus“. De sollemnibus vero quae hic commemorantur cf. Apolog. capp. 13 et 35. et De Idolol. cap. 15.

b. ut de novo consistorio libidinum publicarum] De lupanari. Sic De Spectac. cap. 17 „privatum consistorium impudicitiae.“

c. dei coenans] Id est quam dominus dignatur suo corpore vesci per eucharistiam.

d. de scripturarum interiectione?] Apolog. cap. 39 „Coimus ad scripturarum divinarum commemorationem.“ Quod ad fomenta fidei ibidem dicit „Certe fidem sanctis vocibus pascimus, spem erigimus“ cett.

e. divina benedictio?] De eucharistiae refrigerio.

spem luccionis accipiunt. Si ergo ratum est apud deum matrimonium huiusmodi, cur ⁷non et prospere cedat, ut ⁸pressuris et angustiis et impedimentis ⁹et inquinamentis non ita lacesatur, ¹⁰habens iam ex parte divinae gratiae patrociniū? Nam et ¹¹ad aliquam virtutem caelestem ¹²documentis ¹³dignationis alicuius ¹⁴vocatus ille de gentibus ¹⁵terrori est gentili, quo minus sibi obstrepat, minus ¹⁶insidiet, minus speculetur. Sensit magnalia ¹⁷, vidit ¹⁸experimenta, scit ¹⁹meliozem factum; ²⁰sic et ipse ²¹dei candidatus ²²est ²³timore. Ita facilius huiusmodi ²⁴lucro sunt in quos dei gratia consuetudinem fecit. Ceterum aliud est ultro et sponte in prohibita descendere. Quae domino ²⁵non placent, utique dominum offendunt, ²⁶utique a malo inferuntur. Hoc signi erit, ²⁷quod solis ²⁸petitoribus placet nomen Christianum. ²⁹Ideo inveniuntur qui tales non

7. non et Ad. non reliqui. 8. pressuris Ad. et a pressuris reliqui. 9. et inquinamentis om. A. 10. habens iam Ad. iam habens reliqui. 11. ad aliquam virtutem caelestem (Ap)abc., Gorziensis. aliquam virtutem caelestem (Aβ)d. aliqua virtute caelesti B. m. sec. ad aliquam quae virtutem caelestem BCD. 12. et dignationis BC. 13. vocatus ille de gentibus Ad. vocata illa de gentibus Aug. Neander, prob. Leopoldo. vocatus (vocatur B. m. sec. et C.) BCD. vocata abc. 14. insidiet ego. sit et BCD. sciat abcd. In A. extat quo minus speculetur ceteris omissis. 15. experimenta Aabcd., Rhenanus. expedita reliqui. 16. meliozem factum BCD. meliorum factum Ap. meliorum factam Aβ. meliozem factam abcd. 17. si et ipse Aβ. 18. dei om. BCDabc. 19. timore Ad. timoris reliqui. 20. lucro sunt ABCD. lucrifunt B(m. sec.) abcd. 21. non placent utique dominum om. A. 22. utique a malo inferuntur Ad. utique malo se inferant reliqui. 23. quod solis Ad., Latinus. ut solis, quod solis reliqui. 24. petitoribus ABCDabc. peioribus d. petitoribus Jos. Mercerus. 25. deo D. de BC. nae B. m. sec.

Cap. VII. a. aliquam virtutem caelestem] Id est donum aliquod extraordinarium et singulare edendarum virtutum, prout fuit in Christianae Ecclesiae primordiis. (Fr. Iunius.)

b. vocatus ille de gentibus] Non opus erat cum Ludovico de la Cerda et Augusto Neandro corrigere vocata illa. Generaliter loquitur scriptor, utens masculino genere pro feminino, quod hic proprie expectabatur. Ita etiam paulo infra reponendum erat meliozem factum. Cf. Rigaltii adnot. ad cap. 8. verba cum servis alienis.

c. magnalia] Cf. de hoc vocabulo Casp. Barthii Adversa. V, 2. p. 211. Per magnalia hic significantur miracula.

d. dei candidatus] Sic saepius diaboli candidatus. Cf. De Baptismo cap. 10. De Orat. cap. 3. cum adnot. De substantivo huiusmodi v. adnot. ad De Baptismo cap. 12.

e. Ita facilius huiusmodi lucro sunt in quos dei gratia consuetudinem fecit.] Cum quibus dei gratia in matrimonio

perseverare permisit, si quidem alterum eorum ad Christi nomen adduxit.

f. quod solis petitoribus placet nomen Christianum.] Quod gentilis matrimonium a diabolo inferitur, ait, hoc signi erit, quod solis petitoribus placet nomen Christianum. Nam ubi mariti sunt facti virginum quas propter dotes solummodo petierant, permulti id statim agunt ut uxores suas a nomine Christiano exterminent et abripiant, ut a fide excludant. Rigaltius pro petitoribus reponit peioribus, quod ita interpretatus est: Ait igitur Tertullianus quae deum offendunt a malo inferri, idque ex eo manifestum fieri, quod ex gentilibus Christianarum nuptias ambiant ii praesertim qui vitae sunt peioris et turpioris quique inter peiores habentur. Hos instigat malus, sive Satanas, ut per eiusmodi nuptias Christianae puellae fidem evertat. Ideo ethnici inveniuntur, inquit Tertullianus, qui tales, id est Christianas, non exhorreat, ut exterminent, ut abripiant, ut a fide excludant.

²⁶exhorreant ²⁷ut exterminent, ut ²⁸abrapiant, ut a fide excludant. Habes causam, qua non dubites nullum huiusmodi matrimonium prospere decurri, ²⁹dum a malo conciliatur, a domino vero damnatur.

Cap. VIII. ¹Ad hoc ²quaeramus, ³an iure, quasi revera ⁴dispectores divinarum sententiarum. ⁵Nonne etiam penes nationes severissimi quique domini et disciplinae tenacissimi servis suis foras nubere interdicunt? scilicet ne in ⁶lasciviam excedant, officia deserant, ⁷dominica extraneis promant. Nonne insuper censuerunt ⁸servituti vindicandos ⁹qui cum ¹⁰alienis servis post dominorum denuntiationem in ¹¹consuetudine perseveraverunt? ¹²Severiores habebuntur terrenae disciplinae caelestibus praescriptis? ut gentiles quidem extraneis ¹³iunctae libertatem suam amittant, nostrae vero diaboli servos sibi coniungant et in statu suo perseverent? Scilicet negabunt sibi a domino per apostolum ¹⁴eiusdem denuntiatum. Quan

26. exhorreant A. exhortant BC. exoptant B. m. sec. 27. ut exerta eminent BCD. 28. abrapiant A. abripiant d. arripiant reliqui. 29. dum a malo Ad. a malo reliqui.

Cap. VIII. 1. Adhuc Rhenanus. 2. queramus A. 3. an in iure Ap. an-
mae BC. 4. dispectores Ad. dispectatores BC. disceptatores B. m. sec. despe-
ctatores reliqui. 5. Nonne etiam penes nationes severissimi quique domini Ad.
Nonne quique domini reliqui. 6. lascivia A. Probat Rigaltius. 7. dominica extra-
neis promant om. A. 8. servituti vindicandos qui BCDab. servituti vindicandos
quae c. uti vindicandos qui Ap. vindicandos qui Ad. 9. alienis servis Ad.
alieno serve B(m. sec.)abc. alienos servos BCD. 10. consuetudinem BCD. 11.
seiores B. seniores C. saniores B. m. sec. 12. iunctae (BC)ed. iuncti Ad.
13. eius Latinius.

Cap. VIII. a. quasi revera dispectores divinarum sententiarum.] Ad hoc quaeramus, an iure damnentur a domino eiusmodi matrimonia, quasi revera simus sententiarum eius dispectores et iudices. De voc. *dispector* cf. adnot. ad Apolog. cap. 45.

b. censuerunt servituti vindicandos] Intelligit SC. Claudianum de mulieribus quae se alienis servis iunxerant. Ad quod senatusconsultum Iulius Paulus sententias composuit quas e codice Vesoniano Cuiacius Observationum suarum libro XXI. inseruit. Prima sententia satis illustrat Tertulliani locum: „Si mulier ingenua civisque Romana vel Latina alieno se servo coniunxerit, si quidem invito et denuntiante domino in eodem contubernio perseveraverit, efficitur ancilla.“ (Rigalt.) Cf. interpr. ad Tacit. Annal. XII, 53.

c. cum alienis servis] Sic habet exemplar Agobardi, sic alii veteres libri. Clau-

diano tamen Senatusconsulto cautum fuisse non legitur, ut liber homo alienae ancillae contubernium secutus servus domini mulieris fieret, neque in Pauli sententiis liberi hominis ulla mentio. Sed etsi aliquando etiam ad liberos homines Senatusconsultum pertinisset, ita ut corrigi fuisset Diocletiani et Alexandri legibus, quae sub titulis De liberali Causa et Communia de Successionibus leguntur, his tamen aliqua foret opus emendatione, ac servituti vindicandos dicemus qui cum alienis ancillis in consuetudine perseverassent, non qui cum alienis servis, cum et alibi et hoc maxime libro Septimius ancillarum sit usus vocabulo. Itaque libens accederem legentibus *servituti vindicandas quae cum alienis servis in consuetudine perseverassent*, nisi scirem Septimium nostrum haec aliquando sexuum discrimina stilo properante minus observasse. (Rigalt.) Cf. supra adnot. ad verba *vocalis ille de gentibus*, capitis septimi.

huius amentiae causam ¹⁴detineam^d, nisi fidei imbecillitatem ¹⁵promam semper in ¹⁶concupiscentias saecularium gaudiorum? Quod quidem plurimum in laetioribus deprehensum est. Nam quanto dives aliqua ¹⁷est et matronae nomine inflata, tanto ¹⁸capacior domum ¹⁹oneribus suis requirit, ut campum in quo ambitio decurrat. ²⁰Sordent talibus ecclesiae. Difficile in domo dei dives, ac si quis est, difficile caelebs. Quid ergo faciant? ²¹Unde nisi a diabolo martum ²²petant idoneum exhibendae sellae et mulabus et ²³cinerariis peregrinae proceritatis? ²⁴Christianus ista etiam dives fortasse non praestet. Quaeso te, gentilium exempla proponas tibi. Pleuraeque et genere nobiles et re beatae ²⁵passim ignobilibus et mediocribus ²⁶sibi^f coniunguntur ²⁷ad luxuriam ²⁸inventis, aut ad licentiam ²⁹sectis^g. ³⁰Nonnullae se libertis et servis suis ³¹conferunt, omnium hominum ³²existimatione ³³despecta, dummodo ³⁴habeant a quibus nullum impedimentum ³⁵libertatis suae timeant. Christianam fidelem fideli ³⁶re minori nubere piget, ³⁷locupletatiorem ³⁸futuram

14. definiam *Latinus*. destinem *Ios. Scaliger*. 15. promam *BC*. 16. concupiscentias *A*. concupiscentiam *reliqui*. 17. est et matronae *A*. est et matrona *B (m. sec.) ab., Gorsiensis*. Reperitur haec scriptura etiam in *marg. D. adnotata*. commatrouse *Ios. Scaliger*. commatroua *BCDe., Vatican* tres. matronae *d*. 18. capacior *Ad*. capacem *reliqui*. Vocabulum domum delet *Ios. Scaliger*. 19. honoribus *BC*. 20. Sordent talibus ecclesiae *om. A*. In *BC*. est sordem talibus ecclesiae, sed in *B. m. sec.* correxit sordet talibus ecclesia. 21. idoneum nisi *A*. 22. petant idoneum *A*. petent donum *BC*. petant bonum *reliqui*. 23. cinerariis *A*. emerariis *BC*. lecticariis *B. m. sec.* onerariis *Rhenanus*. 24. b. Christiano *A*. 25. passim ignobilibus *Ad*. pessimis (pessimus *B*.) de ignobilibus *reliqui*. 26. sibi *A*. ibi *d*. simul *reliqui*. 27. aut ad *BCDabc*. 28. inventos *D*. 29. sectis *Ad*. electis *Ios. Mercerus*. expectatis *B*. expectatos *CD*. expetitis *B (m. sec.) abc*. 30. nonnulla esse libere et servis *Aq*. non in ulla esse libere et servis *Aβ*. Verba Nonnullae — — — timeant *om. d*. 31. conferunt *ADabc*. conserunt *B. m. sec., et Fulv. Ursinus*. confertur *BC*. 32. aestimatione *Fulv. Ursinus*. 33. despecta dummodo *Abc*. despectandum modo *BC*. despectandum modo *Da*. despectandas, modo *Fulv. Ursinus*. despectandis modo *B. m. sec.* 34. habeant *Aabc*. habeatur *BCD*. 35. libertati *B. m. sec. Ios. Scaliger*. 36. remior inubere *Aq*. Pro re in *BCD*. extat rerum. 37. locupletatiorem *Ad*. locupletatiorem *reliqui*. 38. fugam *BCD*.

d. detineam] De huius verbi significato adnotatum invenies ad Apolog. cap. 3.

e. exhibendae sellae et mulabus et cinerariis peregrinae proceritatis?] De his omnibus adeas Lipsii Electa I, 19. p. 708. ed. Vesal. Cf. Tertull. Ad Uxor. I, 4. Bottiger Sabina I, p. 140. et II, p. 202 sqq.

f. sibi] Ita reposui ex libro Agobardi; coniungas hoc sibi cum participiis quae post sequuntur. Rigaltius correxit ibi, h. e. apud gentiles.

g. aut ad licentiam sectis.] Maior licentia feminarum cum abortivo non

est opus. Securam libidinem dicit Hieronymus libro primo ad Iovinianum: „et in longam securamque libidinem exsensus, spado.“ Iuvenal. Sat. VI [366 sqq.]: „Sunt quas eunuchi imbelles et mollia semper oscula delectant, et desperato barbae, Et quod abortivo non est opus.“ Martial. Epigr. VI, 67. (Rigalt.) V. quae congesserunt interrr. ad Apul. Metam. X, 20. p. 927. ed. Hildebr. Quos autem Tertullianus modo dixerat ad luxuriam inventos intellege ad luxuriam propter corpora robustiora et succulentiora.

Matth. V, 3. in viro paupere? Nam si pauperum sunt regna caelorum, "divitium non sunt, plus dives in paupere inveniet. "Maiore dote dotabitur de bonis eius qui in deo dives est. Sit illa "ex aequo^h in terris, quae in caelis forsitan non erit. Dubitandum et inquirendum et "identidem deliberandum est, an "idoneus sit "invectis dotilibus cui deus censum suum credidit? Unde "sufficiamus ad enarrandam felicitatem eius matrimonii quod ecclesia conciliatⁱ et confirmat oblatio^k et "obsignat benedictio, angeli renuntiant^l, pater "rato habet? Nam nec in terris filii sine consensu patrum "recte et iure "nubunt^m. Quale iugum fidelium "duorum unius spei, unius voti, unius disciplinae, eiusdem servitutis? Ambo fratres, ambo conservi, nulla spiritus carnisve discretio. "Atquin vere duo in carne una. Ubi caro una, unus "et spiritus. Simul orant, simul volutanturⁿ, "simul ieiunia transigunt, alterutro "docentes, alterutro "exhortantes, "alterutro sustinentes. In "ecclesia dei pariter "utrique, pariter in "convivio dei, pariter in angustiis, "in per-

38. divitium *Ab.* divitum (*Ap.*) quia divitum *Dabed.* quid divitum *BC.* et divitum *B. m. sec.* 39. Maiore dote dotabitur de bonis eius qui in deo dives est. Sit *Ad.* maiore dote. Sit *BCDabc.* Maiore dote sit *distinxi los. Scaliger.* 40. a quo *BC.* 41. idem *A.* item *Hildebrandus.* 42. idoneus *Ad.* ideo *reliqui.* adeo *Fule. Ursinus.* 43. invectis *Add.* innectis *BC.* invectis *reliqui.* 44. sufficiamus *Ad.* sufficiamus *reliqui.* 45. obsignat *d.* obsignata *A.* obsignatum *BCDabc.* 46. raro *BC.* ratum *B. m. sec.* 47. recte *Ad.* rite *reliqui.* 48. nubant *Ad.* nubent *reliqui.* 49. tuorum *BCD.* 50. adquin *Ab., pro more.* 51. est *A.* 52. simul *A.* et simul *reliqui.* 53. docentes *Ad. Latinus.* ducentes *reliqui.* 54. exhortantes *Ap.* hortantes (*Ab.*) *reliqui.* 55. alterutro sustinentes *om. BCDabc.* 56. convivio *Fule. Ursinus.* 57. utrique, pariter *om. BCDabc.* 58. convivio *Ab. (m. sec.) d.* convivio *reliqui.* 59. in persecutionibus *om. BCDabc.*

b. Sit illa ex aequo] Sic *Ad Uxor. I, 6* „Provocat nimirum dei servos continentia suorum, quasi ex aequo.“

i. quod ecclesia conciliat] Cum scilicet nuptias suas Christiani de ecclesia non tollunt, cum utrimque Christiani conveniant, cum sibi Christiana coniugem quaerit Christianum atque in ecclesia Christianae conversationis honestate spectatam, suadentibus vel addicentibus ecclesiae praepositis. (Rigalt.)

k. et confirmat oblatio] Cum ab ecclesiae praepositis coniugium, uti Septimius dixit, concilium solenni die ecclesiae sistitur, communibus fidelium votis inter sacrificiorum orationes benedicendum. Sic novitios Christianos aquis salutariis impetratis ecclesiae fidelium oblatos fuisse tradit Iustinus *Apol. I* „μετὰ τὸ οὕτως λαῶσαι τὸν πεπεισμένον καὶ συγκατατεθειμένον ἐπὶ τοῦς λεγομένους ἀδελφούς ἄγομεν· ἐνθα

συνηγμένοι εἰσι κοινωνίᾳ εὐχὰς ποιούμενοι ὑπὲρ τε ἑαυτῶν καὶ τοῦ φωτισθέντος.“ (Rigalt.)

l. angeli renuntiant] Angelos conjugalis sacramenti testes innuit, quos adstare ait orationibus Christianorum libro de Oratione [cap. 12.] et esse arbitros baptismi libro de Baptismo [cap. 6.] (Rigalt.)

m. nubunt.] Cf. quae adnotari supra lib. I, cap. 7.

n. volutantur] Sic lib. III. adv. Marcion. [cap. 18.]: „Manibus caedentibus pectus et facie lumi volutante orationem commendare.“ De *Pedic.* [cap. 10.]: „Illam lugere, illum volutari, qui scit et quid amiserit et quid sit recuperaturus, si paenitentiam deo immolari.“ *Apolog.* [cap. 40.]: „in sacco et cinere volutantes invidia caelum tundimus.“ (Rigalt.)

secutionibus, in refrigeriis. ⁶⁰Neuter alterum celat, neuter alterum vitat, neuter alteri gravis est. Libere aeger visitatur, ⁶¹indigens sustentatur. ⁶²Eleemosynae sine tormento, sacrificia sine scrupulo, quotidiana diligentia sine impedimento; non furtiva signatio, non trepida gratulatio, non muta benedictio. Sonant inter duos psalmi et ⁶³hymni, et mutuo provocant quis melius ⁶⁴domino suo cantet. Talia ⁶⁵Christus videns et audiens gaudet. His pacem suam mittit. Ubi duo, ibi et ipse: ⁶⁶ubi et ipse, ibi et malus non est. Haec sunt quae apostoli vox illa ⁶⁷sub brevitate intellegenda nobis ⁶⁸relinquit. Haec tibi ⁶⁹suggere, si opus fuerit. ⁷⁰His te ab exemplis quarundam reflecte. Non licet aliter fidelibus ⁷¹nubere, non expedit.

60. Neuter alterum celat *om. A.* 61. indigens sustentatur *om. Aβ.* 62. elemosynae *A.* 63. hymni *Aβ.* 64. domino (dñō *Aβ.*) *A.* deo *reliqui.* 65. sp̄s (h. e. spiritus) *A.* 66. ubi et ipse ibi *om. A.* 67. brevitate *Ad.* benignitate *reliqui.* 68. relinquit *A.* relinquit *reliqui.* 69. suggere *Aβ.* 70. Iste *Aβ.* 71. nubere, non expedit *Ad.* nubere, et si liceret, non expediret *reliqui.* *Subscriptio in Aβ. est AD UXOREM LIBER. II. EXPLICIT.*

o. Eleemosynae sine tormento] Christianae maritus ethnicus ubi de suis rebus aliquid abesse sibi notaverat, ab uxore fortean in Christi pauperes delibatum, plerumque adeo saeviebat, ut servos uxoris torqueri inberet. At cum ambo Christiani, tunc eleemosynae sine tormento. (Rigalt.) Intellego *tormentum* hic mariti morositatem quae de uxoris eleemosyna gravatur. Ceterum de toto hoc loco cf. quae disseruit supra cap. 4. „Quis enim sinat coniugem suam visitan-

dorum fratrum gratia vicatim aliena et quidem pauperiora quaeque taguria circuire?“ cett. Respondent quodammodo quae hic sequuntur.

p. furtiva signatio] Cf. supra cap. 5 „Latebisne tu, cum lectulum, cum corpusculum tuum signas?“ cett. Quotidianam diligentiam dixerat sedulam et sollicitam disciplinae seu religionis observantiam.

q. apostoli vox illa sub brevitate] Vox illa *Tantum in domino.* V. supra cap. 2.

DE
CULTU FEMINARUM
LIBRI DVO.

In scripturae discrepantia verbis Tertulliani subiecta

A significat codicem scriptum Agobardi (*A* ex Hildebrandi, *A* ex Steph. Baluzi collatione).

<i>B</i>	-	-	-	Vindobonensem.
<i>C</i>	-	-	-	Leidensem.
<i>D</i>	-	editionem	principem Beati Rhenani,	a. MDXXI.
<i>a</i>	-	-	Joh. Gangneii,	a. MDXLV.
<i>b</i>	-	-	Sigism. Gelenii,	a. MDL.
<i>c</i>	-	-	Iac. Pamellii,	a. MDLXXIX.
<i>d</i>	-	-	Nic. Rigaltii,	a. MDCXXXIV.

---

* D E

CULTU FEMINARUM**.

LIBER PRIMVS.

Si tanta in terris moraretur fides, quanta merces eius expe- Cap. I.
ctatur in caelis, nulla omnino ¹vestrum, sorores dilectissimae, ex
quo deum vivum cognovisset, et de sua, id est ²de feminae con-
ditione didicisset, laetio rem habitum, ne dicam gloriosiore m appe-
tisset, ut non magis in sordibus ageret, et squalorem potius affe-

* DE CVLTV FEMINARVM LIBER I. d., ex indice libro Agobardi praefixo. Ab
hoc ipso enim abest prior pars primi libri usque ad medium fere caput quintum. Et
liber II. subscriptum habet in A. DE CVLTV FEMINARVM LIBER. II. EXPLICIT.
Reliqui libri mei tam scripti (inter hos etiam Laurentianus et tres Magliabechiani),
quam editi omnes inscriptionem huius libri praeferunt DE HABITV MVLIEBRI.

Cap. I. 1. nostrum BC. 2. de om. d.

** DE CVLTV FEMINARVM.] Hactenus editiones Tertulliani librum nobis
nnum DE HABITV MVLIEBRI, alterum
DE CVLTV FEMINARVM exhibebant. Nos
utrumque DE CVLTV FEMINARVM in-
scripsimus, vetustissimi exemplaris Ago-
bardini auctoritatem secuti, in quo ser-
vata prioris libri parte tantam dimidia
posterior integer sic absolvitur DE CVLTV
FEMINARVM LIB. II. EXPLICIT. Unde
manifestum sit sub eodem titulo prae-
cessisse primum. Atque in librorum
catalogo [libro Agobardino praefixo] sic
ambo citantur: DE CVLTV FEMINARVM.
Causa scriptionis haec fuisse videtur,
quod vivendi tempora Christianis tunc
essent in collecto, et consummatio vitae
omnibus in dies horis instaret, ob sae-
vissima Caesarum adversus Christi disci-
pulos edicta. Summus autem fuit mar-
tyriorum hortator et exactor Tertullia-
nus; fugam in persecutione hand ele-
mentis indulgebat quam negationem.
Itaque non tantum delicias quidem aut
voluptates, verum et adfectus et caritates,
blandiora denique omnia vitae retina-

cula abscindebat, quo vita ipsa prom-
ptius et expeditius pro Christi nomine
poneretur. Unde et caelibatum et vidui-
tatem tantopere commendabat, ne libe-
ros Christiani sererent amarissima vo-
luptate, quos cum habuerant, ad domi-
num praemittere optarent, aut secum
ipsis de iniquissimo saeculo eximi quo-
tidie postularent. Ex eo igitur dogmate
prodeunt isti de Cultu Feminarum libri,
quibus id agit, ut intelligant Christiani,
frustra se curare et colere corpus, quod
omnibus momentis pro Christo perditum
velint aut velle debeant. Denique tam
acerbum muliebri mundo repudium scri-
bit, ut res suas sibi habere feminam
propemodum nolit, interea sexum, alias
nugis occupatissimum, infirmum pavi-
dumque ad serias de vita in Christo
sempiterna cogitationes convertat, sortem
et iutrepidum etiam ad perpetuanda mar-
tyria praestet. Libri sunt in primis uti-
les, altioris sapientiae, sententiis graves,
dictionis artificio grati, sed lectoris at-
tentissimi iudicium quaerant, sicut et
cetera huiusce Auctoris scripta. (Rigalt.)

ctaret, ipsam se circumferens Evam lugentem et paenitentem, quo plenius id quod de Eva trahit (ignominiam dico primi delicti et invidiam perditionis humanae) ³omni satisfactionis⁴ habitu expiaret. Gen. III, 16. In doloribus et anxietatibus ⁴paris, mulier, ⁵et ad virum tuum conversio tua, et ille ⁶dominatur tui. Et Evam te esse nescis? Vivit sententia dei super sexum istum in hoc saeculo; vivat et reatus necesse est. Tu es diaboli ianua, tu es arboris illius resignatrix tu es divinae legis prima desertrix, tu es ⁷quae eum suasisisti⁸ quem diabolus aggredi non valuit. Tu imaginem dei, hominem, tam facile elisisti⁹. Propter tuum meritum, id est mortem, etiam filius dei mori habuit¹⁰: et adornari tibi in mente est super ¹¹pelliceas tuas tunicas? Age nunc, si ab initio rerum et Milesii oves tonderent¹², et Seres arbores nerent¹³, et Tyrii tingerent, et Phryges insuerent, et Babylonii intexerent¹⁴, et ¹⁵margaritae canderent¹⁶, et ceraunia coruscarent¹⁷, si ipsum quoque aurum iam de terra cum cupiditate prodisset, si iam ¹⁸et speculo tantum mentiri liceret. ¹⁹et haec Eva ²⁰concupiit de paradiso expulsa, iam mortua, opinor? Ergo nec nunc appetere debet aut nosse, si cupit reviviscere, quae

3. omnis d. 4. paris BCDab., Laurentianus. paries cd. 5. et om. BC. 6. dominatur ab., Gorziensis. dominabitur reliqui, et tres Vaticani teste Pamelio. 7. quae eum suasisisti BCDabc. quae eum persuasisisti d., Fulv. Ursinus. 8. pellicias B. Laurentianus. 9. margarita Da., Vaticanorum unus. 10. ex Fr. Iunius. 11. et om. abcd. 12. concupiit BCD. Laurentianus. concupisset reliqui.

Cap. I. a. satisfactionis] Cf. Desid. Herald. Digress. II, 4. p. 281.

b. quae eum suasisisti] Cf. adnot. ad Scorpiae. cap. 2. Voss. Arist. VII, 21. p. 81. Barth. Adverss. XXIX, 1. p. 1347. I. Meursii Auct. Philol. tom. V. p. 750. Opp.

c. elisisti.] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 23.

d. mori habuit] De hac structura cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 12.

e. Milesii oves tonderent] Cf. Strabo XII, p. 578. Plin. VIII, 48. XXIX, 2. Colum. VII, 2, 3., et interpr. ad Vergil. Georg. III, 306. IV, 334.

f. Seres arbores nerent] Cf. Vergil. Georg. III, 121. cum interpr.

g. Tyrii tingerent, et Phryges insuerent, et Babylonii intexerent] Cf. Plin. H. N. V, 19. et Vergil. Georg. III, 307. cum interpr., Plin. H. N. VIII, 48. et 74. Vergil. Aen. IX, 614. cum interpr. Buhle in Ersch und Gruber Encyclop. VII, p. 24 sqq. De toto loco cf. Salmas. Plin. Exercit. p. 196. Idem ad Tertull. De

Pallio p. 216. et ad Scriptu. Hist. Aug. p. 511.

h. margaritae canderent] Ait canderent; nam Plinius H. N. IX, 35. de illis „dos omnis in candore,“ et ibidem et in margaritis „si parus ros influxerit candorem conspicit.“ Hieronym. ad Demetriadem: „ut taceam de iasurum pretiis, candore margaritarum esse“ cell. Id. ad Rusticam: „ubi nascitur carbunculus et margarita caudentia.“ Aldhelm. de Virgin. cap. 8 „candidis meritorum margaritis decofacti virgo desiderat.“ Mecaenas ap. Isid. XIX, 32: „per candida margarita quaero.“

i. ceraunia coruscarent] Ceraunae gemmae vel ceraunia nomen habere, quia rutilant ut fulmen. Sic Plin. H. N. XXXVII, 9 „Est inter candidas et quae ceraunia vocantur, fulgorem siderum rapiens“ cell. Tertull. De Anima cap. 9 „Cerauniis gemmis non ideo substantia ignita est, quod coruscant rutilato rubore.“ Hieronym. ad Demetriadem: „cerauniorum flammis.“ Claudian. Luc. Serenae Reg. 78 „Pyraesioque sub ar-

nec habuerat nec noverat quando vivebat. Ideo omnia ista damnatae et mortuae mulieris impedimenta sunt, quasi ad pompam fune-
ris constituta.

Nam et illi qui ea constituerunt damnati in poenam mortis Cap. II.
deputantur, illi scilicet angeli qui ad filias hominum de caelo rue-
runt^a, ut haec quoque ignominia feminae accedat. Nam cum et
materias quasdam bene occultas et artes plerasque non bene reve-
latas saeculo multo magis imperito prodidissent, siquidem et me-
tallorum opera nudaverant et herbarum ingenia traduxerant^b et
incantationum vires^c provulgaverant, et omnem curiositatem usque
ad stellarum interpretationem^d designaverant, proprie et quasi pe-
culiariter feminis instrumentum istud muliebris gloriae contulerunt,
lumina lapillorum quibus monilia variantur, et circulos ex auro
quibus brachia^e artantur, et medicamenta ex fuco quibus^f lanae
colorantur^g, et illum ipsum nigrum pulverem quo oculorum^h exordia
producunturⁱ. Haec qualia^j sunt, interim iam ex doctorum suo-
rum qualitate et conditione pronuntiari potest, quod nihil ad inte-
gritatem^k peccatores, nihil ad castitatem adamatōres, nihil ad timo-

Cap. II. 1. promulgaverant *Laurentianus. Fr. Iunius.* 2. designaverant *BC. Laurentianus.* 3. arcentur *C.* 4. genae *Fr. Iunius et Ios. Scaliger.* 5. exodia *Fr. Iunius.* 6. sunt *BC. Laurentianus.* sint reliqui. 7. pectoris *BCD. Laurentianus, tres Vaticani.*

tris Ignea fluminae legere cersunia
nymphae." Cf. Solin. capp. 33 et 36.

Cap. II. a. illi scilicet angeli qui ad
filias hominum de caelo ruerunt] V. quae
adnotata sunt ad De Idolol. cap. 9.

b. herbarum ingenia traduxerant] De
vocabulo ingenium cf. adnot. ad De Co-
rona cap. 8., et de verbo traducere ad-
not. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.
De artificijs ab Egregoris nudatis Rigal-
tius citat verba Enoch ex Georgio Syn-
cello [p. 10.]: „Ἀζαήλ, ὁ δέκατος τῶν
ἀρχόντων, ἐδίδαξεν ποιεῖν μαχαίρας
καὶ θώρακας καὶ πᾶν σκεῦος πολεμι-
κόν, καὶ τὰ μέταλλα τῆς γῆς [καὶ τὸ
χρυσίον πῶς ἐργάσσονται, καὶ ποιή-
σωσιν αὐτὰ κόσμια ταῖς γυναῖξιν, καὶ
τὸν ἀργυρον· ἐδείξε δὲ αὐτοῖς καὶ
τὸ σίλβειν καὶ τὸ καλλωπίζειν· καὶ
τοὺς ἐκλεκτοὺς λίθους καὶ τὰ βαφά·
καὶ ἐποίησαν ἑαυτοῖς οἱ υἱοὶ τῶν ἀν-
θρώπων καὶ ταῖς θυγατράσιν αὐτῶν
καὶ ἐπλάνησαν τοὺς ἁγίους, καὶ ἐγέ-
νετο ἀσέβεια πολλή ἐπὶ τῆς γῆς· καὶ
ἠφάνισαν τὰς ὁδοὺς αὐτῶν· ἔτι δὲ
καὶ ὁ πρῶταρχος αὐτῶν Σεμιαζᾶς
ἐδίδαξεν εἶναι ὁργὰς κατὰ τοῦ νοῦς,
καὶ ῥίζας βοτανῶν τῆς γῆς· ὁ δὲ

ἐνδέκατος Φάρμαρος ἐδίδαξε φαρμα-
κείας, ἐπισοιδίας, σοφίας καὶ ἐπισοι-
δῶν λυτήρια· ὁ ἑνατος ἐδίδαξεν ἀστρο-
σκοπίαν· ὁ δὲ τέταρτος ἐδίδαξεν
ἀστρολογίαν, ὁ δὲ ὅγδοος ἐδίδαξεν
ἀεροσκοπίαν· ὁ δὲ τρίτος ἐδίδαξε τὰ
σημεῖα τῆς γῆς· ὁ δὲ ἕβδομος ἐδί-
δαξε τὰ σημεῖα τοῦ ἡλίου· ὁ δὲ εἰ-
κοστὸς ἐδίδαξε τὰ σημεῖα τῆς σελή-
νης. πάντες οὗτοι ἤρξαντο ἀνακα-
λύπτειν τὰ μυστήρια ταῖς γυναῖξιν
αὐτῶν καὶ τοῖς τέκνοις αὐτῶν" κτλ.]
Cf. Tertall. De Cultu Femin. cap. 8.

c. quibus lanae colorantur] Non dis-
plicebat Fr. Iunij et Ios. Scaligeri emen-
datio genae pro lanae reponentium, sed
cum veteres libri lanae exhiberent con-
stanter, mutare nolui. Ceterum de hoc
generum fuco cf. Beckmann Gesch. der
Erfindungen I, p. 338 sqq. Plura vide
in Pauly Encycl. s. v. Fucus, tom. III,
p. 523 sqq.

d. nigrum pulverem, quo oculorum
exordia producuntur.] Stibium callible-
pharum. Cf. Böttigeri Sabina I, p. 27 sqq.
et p. 55 sqq. Pauly Encycl. s. v. I. Res
est hodie notissima. De verbis Tertul-
liani cf. etiam Cyprian. De Habitu Virg.

rem dei desertores spiritus aut monstrare potuerunt aut praestare. Si doctrinae dicendae sunt, mali magistri male docuerint necesse est; si mercedes pro libidine, nullius rei turpis merces decora est. Quid autem tanti fuit ista monstrare⁸ sicut conferre? utrumne mulieres sine materiis splendoris et sine ingeniis decoris placere non⁹ possent hominibus, quae adhuc incultae et incompositae et, ut ita dixerim, crudae¹⁰ ac rudes angelos moverant? ane sordidi et per gratuitum usum contumeliosi amatores viderentur, si nihil feminis in connubium allectis contulissent? Sed haec non¹¹ capit aestimare¹². Nihil plus desiderare poterant quae angelos possidebant magno scilicet nupserant. Enimvero qui utique interdum cogitabant unde cecidissent et post libidinum vaporata momenta caelum suspirabant, illud ipsum bonum feminarum naturalis decoris, ut causam mali, sic remuneraverunt, ne eis profuisset felicitas sua, sed ut¹³ devectae de simplicitate¹⁴ et sinceritate una cum ipsis in offensam dei pervenirent. Certi erant omnem et gloriam et ambitionem et¹⁵ affectionem per carnem placendi deo displicere. Hi sunt nempe angeli¹⁶ quos iudicaturi sumus, hi sunt angeli quibus in lavacro renuntiamus, haec sunt utique per quae ab homine iudicari meruerunt. Quid ergo¹⁷ faciunt apud iudices suos res eorum? quod est commercium damnaturis cum damnandis? opinor, quod Christo et¹⁸ Beliae. Qua constantia tribunal illud¹⁹ ascendimus decreturi adversus eos quorum munera appetimus? Nam et vobis eadem tunc substantia angelica repromissa, idem sexus²⁰ qui et viris, ²¹eandem

8. sicut BCDab., Laurentianus, tres Vaticani. sive cd., Rhenanus. 9. possunt Laurentianus. 10. capita aestimare D. capita extimare C. Laurentianus. 11. devectae Fulv. Ursinus. delectae La Cerda. devectum BCD. 12. affectionem Semler. 13. quosquos BC. quos nos B. m. sec. 14. faciunt BCD, Laurentianus, Vaticantes. facient reliqui. 15. belial B. m. sec. belied C. 16. ascendimus Fr. lunt. 17. eadem C. Laurentianus.

p. 98 sqq. ed. Oxon. et ipsum Tertullianum infra II, 5.

e. crudae] H. e. immaturae, informes. Sic Statius Theb. IV, 280 „cruda puerperia“ dixit. Ipse Tertullianus infra II, 5 „Haec utique non in crudam in totum et ferinam insinuanda habitudinem nobis suggeruntur.“ Cf. etiam, si placet, ad hunc Tertulliani locum Desid. Herald. Digress. I, 9. p. 208.

f. non capit aestimare.] V. adnot. ad Apolog. cap. 17. et ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

g. devectae de simplicitate] De Orat. cap. 8 „devehe nos a malo.

h. idem sexus] Id est nullus. Sic Ovi-

dinus in convivio Iovis apud Philemonem postquam dixit edulia omnia fictilibus illata, „Posthac, inquit, caelatus eodem sistitur argenteo crater,“ h. e. nullo. Non erat quoque fictilis crater. Itaque hic ait Tertullianus feminis caelo receptis eundem fore sexum qui viris, hoc est nullum. Nam et viris non aderit sexus. Uterque despoliabitur sexu suo. Erant sicut angeli, non angelus, non angeli. Sic ipse adversus Valentinianos (cap. 32). Utrobique autem vocabulo sexus obliquo sexuum significat, non formas sexuum naturales. Etenim redivas ad sua corpora demonstrat libro de Resurr. Carnis. (Rigalt.)

iudicandi dignationemⁱ pollicetur^k. Nisi ergo hic iam praeiudicaverimus res eorum praedamnando quas in illis damnaturi sumus, illi potius nos iudicabunt atque damnabunt.

Scio scripturam Enoch, quae hunc ordinem angelis dedit, non Cap. III. recipi a quibusdam, quia nec in armarium Iudaicum^a admittitur. Opinor, non putaverunt illam ante cataclysmum editam post eum casum orbis omnium rerum abolitorem salvam esse potuisse. Si ista ratio est, recordentur pronepotem ipsius Enoch fuisse superstitem cataclysmi Noë, qui utique domestico nomine et haereditaria traditione audierat et meminerat de proavi sui penes deum gratia et de omnibus praedicatis eius, cum Enoch filio suo Matusalae nihil aliud mandaverit, quam ¹ut notitiam ²eorum posteris suis traderet. Igitur sine dubio potuit Noë in praedicationis delegatione successe, vel quia et alias non tacuisset tam de dei conservatoris sui dispositione quam de ipsa domus suae gloria. Hoc si non tam expedite haberet^b, illud quoque ³assertionem scripturae illius tueretur. ⁴Proinde potuit abolefactam^c eam violentia cataclysmi in spiritu rursus reformare, quemadmodum et Hierosolymis Babylonia expugnatione deletis omne instrumentum Iudaicae litteraturae per Esdram constat restauratum. Sed cum Enoch eadem scriptura etiam de

Cap. III. 1. et BC. 2. earum BCD. 3. assertionem BCD. 4. Proinde BCDabc. perinde d.

i. dignationem] Haec vox familiaris etiam Cypriano Epist. 16 „Divinae dignationis hortamenta,” et Epist. 25 „Laelatus quod vos confessione sui nominis paraverit ac coronam domini nostri praecipua dignatio.” (La Cerda.) Tertull. De Corona cap. ult. „quem et bonus miles eligendo in caelesti ordinatione dignatione profecit.” Id. De Cultu Fem. I, cap. 3.

k. eandem iudicandi dignationem pollicetur] Iure civili iudicandi manus inter virilia censeretur, a quibus arceri feminas placuit. Apud deum vero, cum nulla sint hominibus iam caelestibus officia sexuum, communi sanctorum gloriae, sive quondam viro, sive quondam feminae, pro sanctitatis ac beatitudinis praerogativa communis iudicandi dignatio conceditur. (Rigalt.)

Cap. III. a. armarium Iudaicum] In eo scilicet canone scripturarum qui servabatur in templo Hebraei populi succedentium diligentia sacerdotum Sic interpretatur Augustinus de Civ. Dei XV, 23. Idem lib. XII. c. Faustum, ubi de Iudeorum gente: „Quid est aliud hodie gens ipsa, nisi quaedam scriniaria Christi

stianorum, baiulans Legem et Prophetas, ad testimonium adsertionis Ecclesiae, ut nos honoremus per sacramentum quod nuntiat ille per litteram?” Et in Psalm. LVI: „Codicem portat Iudaeus, unde credat Christianus. Librarii nostri facti sunt, quomodo solent servi post dominos codices ferre, ut illi portando deficiant, illi legendo proficiant.” Et in Psalm. LVIII: „Ipsi habent codices, unde prophetatus est Christus et nos tenemus Christum.” Quod ait Augustinus de servis qui post dominos codices ferant, hoc de servis capsariis accipiendum est, quorum fit mentio lege III. de Manum. Vind.: „Si collectaneus, si educator — vel capsarius qui portat libros” celt. Iuvenalis [Sat. X, 117]: „Quem sequitur custos angustae veruula capsae.” (Rigalt.) De capsariis v. Pignor. De Servis p. 238. Becker Gallus I, p. 115. et II, p. 59.

b. Hoc si non tam expedite haberet] Si Noë censes non tam expedite habuisse in praedicationis delegatione succedere.

c. abolefactam] Apolog. cap. 35 „civitatem tabernae habita abolefactaere.”

domino praedicarit, a nobis quidem nihil omnino reiциendum est quod pertineat ad nos. Et legimus omnem scripturam aedificationi habilem divinitus inspirari. A Iudaeis ^{II Tim. III, 16.} potest iam videri propterea reiecta, sicut et cetera fere quae Christum sonant. Nec utique mirum hoc, si scripturas aliquas non receperunt de eo locutus quem et ipsum coram loquentem non erant recepturi. Eo ^{Iud. 14.} accedit, quod Enoch apud Iudam apostolum testimonium possidet⁴.

Cap. IV. Nulla nunc muliebri pompae nota iniusta sit praedamnationis de exitu auctorum. Nihil angelis illis imputetur praeter repudium caeli et matrimonium carnis: rerum ipsarum qualitates examinemus, ut consilia quoque concupiscentiae earum deprehendamus. Habitus feminae duplicem speciem circumfert, cultum et ornatum⁵. Cultum dicimus quem mundum muliebrem vocant, ornatam, quem immundum muliebrem⁶ convenit dici. Ille in auro et argento et gemmis et vestibus deputatur, iste in cura capilli et cutis et earum partium corporis quae oculos trahunt. Alteri ambitionis crimen intendimus, alteri prostitutionis: ut iam hinc prospicias, dei ancilla, quid ex his disciplinae tuae conveniat, quae de diversis institutis censearis, scilicet humilitatis et castitatis.

Cap. V. Aurum et argentum principes materiae cultus saecularis id sint necesse est unde sunt, terra scilicet, plane gloriosior, quoniam in maledictorum metallorum feralibus officinis poenali opera deplorata nomen terrae in igni reliquit, atque exinde de tormen-

5. potest iam d., Fulo. Ursinus. potest et B. m. sec. postea iam reliqui. 6. reiecta d., Fulo. Ursinus. reiectam. reliqui. 7. deo Da. 8. accepit BC. accidit D.
Cap. IV. 1. muliebris BCD. 2. iniusta BC. 3. imputatur BC. 4. propter d., Fulo. Ursinus. 5. mulieres BC.

Cap. V. 1. id sint Latinius. Fr. Iunius. assint reliqui. 2. serialibus BCD. 3. deparata Fr. Iunius.

d. quod Enoch apud Iudam apostolum testimonium possidet.] Paulum quoque ex apocryphis quaedam citasse observat Hieronymus in Epist. ad Ephes. cap. 5. Ipse autem et ex libro Enoch historiam profert angelorum descendendum in montem Hermon ad filias hominum Comment. in Psalm. CXXXIV., non in auctoritatem, inquit, sed in commemorationem Et in Epist. ad Laetam de institutione filiae apocrypha legi posse sit, non ad dogmatum veritatem, sed ad signorum reverentiam. Idem in Epist. ad Titum cap. 1: „Qui putant totum librum debere sequi eum qui libri parte usus sit, videntur mihi et apocryphum Enoch, de quo apostolus Iudas in epistola sua testimonium posuit, inter Ecclesiae scripturas recipere, et multa alia

quae apostolus Paulus de reconditis est locutus.“ (Rigalt.)

Cap. IV. a cultum et ornatum] Haec distinctionis ratione doctus istis libellis duo tituli convenirent, haec De Cultu Feminarum, nempe auro, gemmis et vestibus, sequenti De Ornata Feminarum, cura videlicet capilli et cutis cult. (Rigalt.)

b. immundum muliebrem] Clem. Alexandr. Paedag. III, 11: „πορνεον ενομον, και ανελευθερον και εσαυκατον.“ Senec. Controvers. 1: „Immundissimum et excolere manditiis nostrorum adulescentium specimen est.“

Cap. V. a. poenali opera deplorata] Damastorum lacrimis et plorata rigata. (Rigalt.) Cf. Cyprian. Epist. XXV., ubi describuntur metallorum miseriae.

tis in ornamenta, de suppliciis in delicias, de ignominiiis in honores metalli refuga^b mutatur. Sed et ferri et aeris et aliarum vilissimarum materiarum par conditio est, et terræ generis et metallici operis, quo nihilo generosior iudicari possit auri et argenti substantia penes naturam. ⁴Quod si de qualitate usus gloria est auro et argento, atquia magis ferro et aeri, quorum ita ⁵disposita est utensilitas, ut et proprias operas plures ⁶et necessariores exhibeant rebus humanis et nihilominus auri et argenti ⁷de suo vicem accommodent iustioribus causis. Nam et annuli^c ferro fiunt, quaedam essi et potui vascula ex aere adhuc servat memoria antiquitatis. Viderit, si etiam ad ⁸spurca ⁹instrumentis auri et argenti demens copia^d deservit. Certe nec ager auri opere paratur, nec navis argenti ¹⁰vigore contexitur. ¹¹Nulhum ¹²videns aurum demergit in terram, nullus clavus argentum ¹³intimat tabulis. Taceo totius vitæ necessitates ferro et ¹⁴aere innixas, cum ¹⁵ipsae illae divites materiae, et de metallis ¹⁶refodiendae et in quocunque usu ¹⁷procudendae, sine ferri et aeris ¹⁸operario ¹⁹vigore non possint^e. Iam igitur ²⁰aestimandum est, unde obveniat tanta dignitas auro et argento, cum et consanguineis^f, ²¹quantum ad genus, et potioribus, quantum ad utensilitatem, materiis praeferantur.

Sed et lapillos istos, qui cum auro superbiam iungunt^a, ²²quid aliud ²³interpreter, nisi lapillos et calculos ²⁴et eiusdem terræ minutalia^b, nec tamen aut fundamentis demandandis ²⁵aut parietibus mo-

Cap. VI.

4. Quid Latinius. 5. Verbis disposita utensilitas incipit liber Agobardi, qui desiderat in verba per ecclesias quas cap. 14. libri De Oratione. 6. et om. Ap. 7. de suo vicem d., Fr. Junius. de se vicem los. Scaliger. de sua vice reliqui. 8. surca BC. 9. instrumentis Ad. instrumenta reliqui. 10. rigore B. m. sec. 11. Nulhum Ad. Nullus reliqui. 12. videns BCD. 13. intumat BC. 14. aere A. aeri reliqui. 15. ipsae illae A. illae ipsae reliqui. 16. refodi d. 17. procudendae A. procudi d. producendae reliqui. 18. operari vigore los. Mercerus. 19. vigere non possint Latinius et Fr. Junius. 20. existimandum BC. 21. quantum ad genus et potioribus om. A.

Cap. VI. 1. quod Salmasius. 2. interpretetur BC. interpretem B. m. sec. 3. nisi eiusdem Salmasius. 4. aut parietibus moliendis om. A. Salmasius.

b. metalli refuga] Quasi damnata ad metallum inde fugerit. Hic vero observare est praeclearum ingenii certamen Septimii nostri cum illis Plinianis principio libri XXXIII. (Rigalt.)

c. Nam et annuli] Nam, ut ait Macrobius Saturnal. III, 13: „Veteres non ornatas, sed signandi causa annulum secum circumferebant.“ Cf. Apul. Metam. X, 9., et interpr. ad Ovid. Metam. IX, 566. et ad lavenal. Sat. I, 68. Kirchmann. De Annulis p. 57.

d. auri et argenti demens copia] Dementem dicit propter talem sui abusum.

e. non possunt.] οὐκ ἰσχύουσιν.

f. consanguineis] Consanguineas materias dicit quæ sunt eiusdem generis, eiusdem originis, nimirum de terræ visceribus. (Rigalt.)

Cap. VI. a. superbiam iungunt] Cf. Salmas. ad Scriptt. Hist. Aug. p. 148.

b. eiusdem terræ minutalia] Similiter Clem. Alex. Paedag. II, 12. vocat ἀνεξαρμήνης θαλάσσης ἐκβράσματα καὶ τῆς γῆς ἐκψήγματα. Minutalia adiectivum posuit Tertullianus ut magnalia Ad Uxor. II, 7. Sic Adv. Marcion. I, 4 „minutalia regna.“ De Anima cap. 32 „for-

liendis aut ⁵fastigiis sustinendis aut tectis densandis necessaria?
⁶Solum hunc mulierum ⁷stuporem aedificare ⁸noverunt, quia tarde
 teruntur ut niteant, et ⁹subdole substruuntur ut floreant¹, et anxie
 forantur ut pendeant, et auro lenocinium mutuum praestant. ¹⁰Sed
 si quid de mari Britannico⁶ aut Indico ambitio piscatur, conchae
 genus est, non dico conchylio aut ostreo, sed nec ¹¹peloride gra-
 tius de sapore. Ad hoc enim conchas noverim maris poma. Quod
 si concha illa aliquid intrinsecus ¹²pustulat, vitium ¹³magis eius
 debet esse quam gloria. Et licet ¹⁴margaritum vocetur, ¹⁵tamen
 aliud intellegendum quam conchae illius aliqua dura et rotunda ver-
 ruca. Aiunt et de frontibus draconum gemmas erui², sicut et in
 piscium cerebris ¹⁶lapidositas quaedam est³. Hoc quoque ¹⁷deerat
 Christianae, ut de serpente cultior fiat. Sic calcabit diaboli caput⁴,
 dum de capite eius cervicibus suis aut ipsi capiti ¹⁸ornamenta struit?

5. suffragiis BC. 6. Olim Ad., Salmasius. 7. splendorem A. 8. noverant A.
 9. sedulo substernuntur los. Scaliger. 10. Sed et d. 11. pelonde C. poride A.
 12. pustulat abcd. postulat ABCD. 13. magis eius A. eius magis reliqui. 14.
 margeritum BC. 15. tamen aliud A. aliud tamen reliqui. 16. capidositas A.
 17. deerat Ad., los. Scaliger et Fr. Iunius. deerit reliqui. 18. ornamenta (Aφ)BCDdc.
 ornamentum (Aβ)d.

micas, tineas, et hoc genus *minutalia*.“
 Hieronym. Prooem. ad Epist. ad Ephes.
 „Taceo de ceteris *minutalibus* (sc. scri-
 ptoribus) qui mecum in libris suis gar-
 riunt.“ Ceterum haec Tertulliani verba
 pertractavit Salmasius Exercit. Plin.
 p. 784. B.

c. Solum hunc mulierum stuporem
 aedificare noverunt] Liber Agobardi *splen-*
dorem. Nihilominus arbitramur retinen-
 dam lectionem quam in codicibus suis
 reperit Rhenanus: *Solum hunc mulierum*
stuporem aedificare noverunt. Ait Septi-
 mius lapillos et calculos, quos feminae
 auro contra aestimare solent, aedificio-
 rum commoditatibus inutilis, solum [liber
 Agobardi habet olim, h. e. vulgo, fere;
 cf. adnot. ad Apolog. cap. 14.] hunc
 mulierum stuporem aedificare. Hoc est
 nihil ex iis aedificari posse nisi mulie-
 rum superbiam, unde scilicet elatae su-
 perbia mulieres stupere ac rigere videan-
 tur, velut statuae spectaculo et admi-
 rationi positae ac defixae. *Stupenda*
 Latini dicunt miranda, et *stupere* mirari.
 Iuvenalis [Sat. IV, 119.] „Nemo magis
 rhombum *stupuit*.“ Septimius noster
 huius verbi significatum ad fatuam su-
 perbiā transtulit. Sic *gloriam* dicit
vanam et *stuporitam* [De Culta Femin.
 II, 3.]. Sic lib. I. adv. Marcion. [cap. 8.]:
 „supercilio *stuporem* suum aedificant
 Marcionitae.“ Sic lib. ad Nationes [II, 9.]:

„*stupores* Atticos.“ Sic Cyprianus Epist.
 40: „Si quis aliter docet et non acquie-
 scit sanis verbis domini nostri Iesu Chri-
 sti et doctrinae eius, *stupore* elatus est.“
 (Rigalt.)

d. et subdole substruuntur ut flo-
 reant] Ea enim arte substruuntur et
 ordinantur lapillo, ut varias species, va-
 rios colores visusque reddant. Sic poeta
 quidam „Alterno rabuit fulgens amethy-
 stas ab igne.“ Plin. Hist. Nat. IX, 15
 „Smaragdis margaritisque alterno texta
 fulgentibus.“ Ammian. Marcell. XVI, 10
 „Insidebat aureo solus ipse carpento ful-
 genti claritudine lapillorum variorum,
 quo micante lux quaedam misceri vide-
 batur.“ De verbo *florere* cf. adnot. ad
 Apolog. cap. 11.

e. de mari Britannico] Margaritorum
 de mari Britannico meminit Plin. Hist.
 Nat. IX, 35., et Sueton. Iul. Caes. cap. 47.
 Pompon. Mela III. 35.

f. de frontibus draconum gemmas
 erui] Plin. Hist. Nat. XXXVII, 10. Phi-
 lostrat. V. Apollon. III, 2. Cf. Salmas.
 Exercit. Plin. p. 784.

g. sicut et in piscium cerebris lapi-
 dositas quaedam est.] Cf. Plin. l. l.

h. Sic calcabit diaboli caput] Hinc
 manifestum est Tertullianum sic legisse
 Genes. III, 15 „Et ipsa conteret caput
 tuum.“ (Rigalt.)

Haec omnia de ¹raritate et peregrinitate sola ²gratiam possi- Cap. VII.
dent. Denique^a intra terminos ³suos ⁴patrios non tanti habentur.
Semper abundantia contumeliosa in ⁵semetipsam est. Apud barba-
ros quosdam^b, quia vernaculum est aurum et copiosum, auro vin-
ctos in ergastulis habent, et divitiis malos onerant, tanto locuple-
tiores, quanto nocentiores. Aliquando revera inventum^c est, quo-
modo ⁷et aurum non ametur. Gemmarum quoque nobilitatem
vidimus Romae de fastidio Parthorum ⁸et Medorum^c ceterorumque
gentilium suorum coram matrōnis ⁹erubescens, nisi quod nec
ad ¹⁰ostentationem fere habentur. Latent in ¹¹cingulis smaragdi^d,
et cylindros^e vaginae suae solus gladius sub sinu novit, et ¹²in
peronibus uniones^f emergere de luto cupiunt. ¹³Nihil denique tam

Cap. VII. 1. raritate *Ab.* 2. glam (*h. e.* gloriam) *A.* 3. suos *om. Ad.* 4. patrios *om. C.* 5. semetipsum *Ad.* semetipsa reliqui. 6. est *om. Ad.* 7. et *om. Ad.* 8. et Medorum ceterorumque *om. A.* 9. erubescens *A., Salmasius.* 10. ostentationem *Ad.* ostensionem reliqui. 11. circulis *Ad., Salmasius.* 12. in peronibus *BC.* peronibus *D.* 13. Nihil denique tam *Ad.* Denique tam (etiam *B. m. sec.*) *BCD. Vaticanorum unus.* Denique tantum *ab.* Denique iam *c., ex duobus Vaticanis.*

Cap. VII. a. Denique] Particula *denique* pro *proinde*, vel *adeo* posita saepissime reperitur in scriptis Tertulliani. De Patient. cap. 4. Ad Scap. cap. 1. De Fuga in Persecut. capp. 2 et 6. Cf. ad not. ad Apolog. cap. 42.

b. Apud barbaros quosdam] Clem. Alex. Paedag. II, 12: „*παρὰ τοῖς βαρβαροῖς φασὶ δέξασθαι τοὺς κακουργοὺς χρυσάφ.*“ De Aethiopibus hoc testantur Herodotus, Plutarchus (v. Th. Canteri V. L. I, 5.), Dio Chrysostomus, Eustathius in Dionysium, Heliodorus, alii. Item de Persis Iustinus et Ammianus.

c. de fastidio Parthorum et Medorum] Nam Parthi, quos fortassis legatione fungentes ad Severum Imperat. Romae vidit Tertullianus, gemmas habebant in cingulis et gladiatorum vaginis atque calceamentis insertas: matronae vero Romanae in capite, collo, pectore, brachiis digitisque margaritas gestabant. (Rhenanus.) Vidimus Romae] Nempe quum Imp. Caes. L. Septimius M. Ailius, Pius, Pertinax, Aug., Arabicus, Adiabenicus, Parthicus, Maximus, Pont. Max., Trib. Pot. VIII. Cos. II. P. P. Procos. Imp. XI. et Imp. Caes. M. Aurelius Sev. Aug. F. Antoninus, Pius, Felix, Aug. Trib. Pot. III. Cos. Design. Imp. una de Arabicis, Parthis Adiabenicis et rege Artabano triumpharent, ut est in Fastis Consularibus apud Onuphriam. Narrant Spartianus et Herodianus. Atque hoc factum est L. Anno Fabiano et M. Nonio

M. F. Mutiano Coss. De fastidio autem, id est ex eo quod gentes illae apud quas gemmae eas fastidiebant palam. (Fr. Iunius.)

d. Latent in cingulis smaragdi] Plin. H. N. XXXIII, 12 „baltbei laminis crepitent.“ Hieronym. ad Marcellam: „Cingulum non auro gemmisque distinctum.“ Claudian. De Laud. Stilic. II, 88 „Quin et Sidonias chlamydes et cingula bacis Aspersa gemmalasque togas“ cett. Simocatta Histor. V, 3 „*λεδοκόλλητρον ζέωνν.*“ Cf. Salmas. Exercitt. Plin. p. 533. et p. 780. Lips. Anal. ad Milit. Rom. p. 440 sq. Opp. tom. III. ed. Vesal. Circuli, quam scripturam pro *cingulis* teneatur cum libro Agobardi Rigaltius et Salmasius, sunt monilia. Cf. supra cap. 2 „*circulos ex auro, quibus brachia artantur.*“

e. cylindros] Sunt teretes gemmae et oblongae instar cylindri rustici quo aequantur arcae. Plin. H. N. XXXVII, 5 „Cylindros facere malunt quam gemmas quia est summa commendatio in longitudine.“ Cf. interpr. ad Iuv. Sat. II, 61.

f. in peronibus uniones] Plin. H. N. IX, 35 „Neque enim gestare iam margaritas, nisi calcent, ac per uniones etiam ambulant, satis est.“ Senec. De Benefic. „Aiunt socculum auratum, immo aureum margaritis distinctum ostendere eum voluisse.“ Clem. Alex. Paedag. II, 11 „*τοὺς ἡλούς ἰλικοειδῆς τοῖς καττύμασιν ἐγκαταρθεύειν ἀξιοῦσιν.*“

gemmatum habent, "quam quod gemmatum esse non debet, si non comparet, "aut ideo comparet, ut neglectam quoque ostendatur.

Cap. VIII.

¹Perinde et ²vestium ³de coloribus honorem servi etiam eorum ⁴terunt. Sed et parietes Tyrinis et ⁵hyacinthinis et illis ⁶regis velis, quae vos operose resoluta transfiguratis, pro pictura abutuntur. Vilius est apud illos purpura quam rubrica. Quis enim est vestium honor iustus de adulterio ⁷colorum iniustorum? Non placet deo quod non ipse produxit. Nisi si non potuit purpureas et ⁸aérinas oves nasci iubere. Si potuit, ergo iam noluit; ⁹quod deus noluit, utique non licet fingi. Non ergo natura ¹⁰optima sunt ista quae a deo non sunt, auctore naturae. Sic a diabolo esse intelleguntur, ab interpolatore naturae¹¹. Alterius enim esse non possunt, si dei non sunt, ¹²quia aemuli sint necesse est, quae dei non sunt. Alius autem praeter diabolum et angelos ¹³eius aemulus dei non est. Ceterum ¹⁴si materiae ex deo sunt, non statim et huiusmodi fructus

14. quam quod Ad. quod reliqui. 15. aut ideo comparet om. A.

Cap. VIII. 1. Perinde A. Proinde reliqui. 2. vestiunt Aß. 3. de coronibus A. decoribus C. 4. gerunt A. 5. yacinchinis Aß. 6. regis Aß. 7. lo-corum BCD. 8. aerinas Ad. arinas Gorziensis. earinas (carinas BC?) BCDab. 9. quod deus noluit om. A. 10. optima Aß. 11. quia aemuli sint necesse est quae dei non sunt om. BC. 12. eius emuae ex deo sunt Aß. eius aemulus dei non est emuae ex deo sunt Aß. 13. si om. BCDab.

Cap. VIII. a. Sed et parietes Tyrinis et hyacinthinis et illis regis velis] Theophylactus Simocatta I, 10 „ἡ δὲ παστὰς βασιλεῖος μεγαλοφυῶς ἐκπέσμετο. ἐν τῷ περιβόλῳ τῶν πρώτων μεγάλων τῶν βασιλέων σκηρῶν χρύσῳ καὶ λίθοις ἐγεράχοις πατάσμος καὶ μὴν καὶ ἀλουργοῖς ἱματίοις βαφῆς δευσοποιῶν τυρίας μεγαμιῶν περιπέφυρες ἦν.“ Cf. Salmas. ad Tertull. De Pallio p. 247.

b. de adulterio colorum iniustorum?] Accusat luxum mulierum, quae in vestimenta colores inducerent non nativos velleri aut lanae, videlicet purpureos, hyacinthinos, coccineos et hos esse alii colores iniustos et adulteria. [Cf. adnot. ad Ad Nat. I, 16. ad verba adulterinam noctem.] Non placet deo, inquit, quod non produxit. Deinde subridens: Nisi si non potuit purpureas et aerinas oves nasci iubere. Tum serio pergit: Si potuit, ergo iam noluit. Quod deus noluit, non licet fingi. Argumentum etiam ad graviora notabile ac fortissimum. Itaque colligit iniustos esse colores quos habent lanae non suae, ac proinde adulteros. Mox argumentum explicat, et anas huiusmodi, imbecas coloribus non

suis, vestium honorem praebere sit non iustum. Vestis autem alieno et ambizioso colore fucatae honorem seu splendorem fulgoremve iniustum ad honestatem modestiamque Christianam non pertinere (Rigalt.)

c. aerinas] Ita omnino legitur in vetustissimo codice, non ut hactenus editum fuit *aerinas*. Aerinas dicit oves colore aerino, quem ut femineis vestibus gratissimum laudat Ovidius [A. A. III. 173.], ubi facta mentione Tyrii maris statim adiicit: „Cum tot prodierint pretio leviores colores, Quis furor est cecus corpore ferre suo? Aeris ecce color, tunc quam sine nubibus aer, Nec tepidus pluvias concitat Auster aequas.“ (Rigalt.) V. Salmas. Exercit. Plin. p. 399. Cf. Cyprian. De Habitu Virg. p. 98. (ed. Oxon.): „Neque enim deus coccineas aut purpureas oves fecit, aut herbarum sucis et conchyliis tingere et lanae colorare docuit“ eell.

d. interpolatore naturae.] De Spectac. cap. 12 „Multum interest inter corruptum et integritatem, quia multum interest inter institutorem et interpolatorem.“

"illarum in hominibus. Quaeritur et unde sint conchae, et qua dispositione decorent, et ubi speciem suam collocent". Nam et omnes istae profanae spectaculorum saecularium voluptates, sicut de "illis suum volumen edidimus, ipsa etiam "idololatria ex rebus dei constat. Non tamen ideo circi furoribus aut arenae atrocitatibus aut scenae turpitudinibus Christianum affici oportet, "et quod et equum et pantheram et vocem homini "deus dedit, "sicut nec ideo idololatriam¹ impune "faciat Christianus, quia dei "conditio² est et tus³ et merum et "ignis qui vescitur, et animalia quae victimae fiunt, cum et ipsa "materia quae adoratur dei sit. Sic "ergo et circa actum materiarum census a deo descendens "propterea⁴ excusat, ut deo extraneum, ut reum scilicet gloriae "saecularis⁵?

14. illarum in hominibus. Quaeritur et unde sint conchae et qua dispositione decorent et ubi speciem suam collocent. Nam ego. illarum quae in omnibus quaeritur. et unde sint conchae et qua dispositione decurrant et ubi spem suam collocent. Nam A. latere in omnibus quaeritur et unde sint conchae et qua dispositione decurrant et ubi collocentur. Nam BCDabc. illarum. Nam d., reliquis deletis. latet in omnibus, quaeritur: et unde sint conchae et qua dispositione decurrant et ubi collocentur. Nam Latinus et Ludov. de la Cerd. 15. illis Ad. ipsis reliqui. 16. idolatria CD., pro more. 17. et quod aequum A. quia deus et equum reliqui. 18. deus dedit A. dedit reliqui. 19. sicut nec A. nec reliqui. 20. facit ABC. facit reliqui. 21. conditos et tus A. 22. ignem A. 23. materij A. 24. ergo AB(m. sec.) Cabcd. ego BD. 25. propterea om. d. 26. excusat ut ego. accusat d. excusatus reliqui. 27. saecularis Ad. saeculum reliqui.

e. Quaeritur — collocent] Rigaltius haec ex loco Plinii H. N. IX, 33. innecta arbitratus delevit. Sed vindico. Ceterum, inquit, si materiae ex deo sunt, non statim et huiusmodi fructus illarum in hominibus. Sic conchae maris sunt ex dispositione dei, igitur et maris profunda decorent suo colore et in illo speciem suam collocent atque ostendant, non in artificio et luxuriis hominum.

f. sicut nec ideo idololatriam] Cyprian. De Habitu Virg. p. 97. (ed. Oxon.) „Nam delinquis et hoc ipso in deum, si ad hoc tibi ab illo divitias datas credis, ut illis non salebriter perfruaris. Nam et vocem deus homini dedit, et tamen non sunt idcirco amatoria cantanda nec turpia: et ferrum esse ad culturam terrae deus voluit, nec homicidia sunt idcirco facienda: aut quia thura et merum et ignem deus instituit, sacrificandum est inde idolis, vel quia abundant pecudum greges in agris tuis“ cett.

g. conditio] V. adnot. ad De Corona cap. 6.

h. Sic ergo — propterea excusat, ut deo extraneum, ut reum scilicet gloriae saecularis?] Ita corrigendum erat, et interrogationis signo claudendum. Rigal-

tius satis audaciter deleta voce propterea pro excusat reposuit accusat, ita interpretatus: „Hic etiam aliquid indulissimus coniecturae, sic tamen ut ratio constare debeat apud indices haud iniquos. Actum vocat Tertullianus rerum a deo creaturum usum, cum ex iis aliquid agimus, cum iis utimur ad actum sive actionem cuiusmodicunque sit. Materiarum vero seu rerum creaturarum duplex est census, hoc est duplici consideratione censentur aestimanturque. Nam aliter equum Christianus censebit, aliter gentilis. Equo Christianus utetur, ut naturae vel aetatis imbecillitatem sublevet, ut maturius ad sacrificiorum oblationes celebrandas vel ad dei sermonem administrandum audiendumve occurrat, ut fratri laboranti adsit velocius, ut vulneratum a latronibus in hospitium portari caret commodius: et gentilis equum carius emet quam paedagogum, ac diligentius erudiri curabit quam filium, ut notis flexibus ad metas in circo decurrat, opposita effundat, palmam occupet, unde sequatur aliud nihil, nisi ut insipientis populi clamoribus offeratur. Clara fuga ante alios et primus in sequire pulvis. At igitur Tertullianus, unus eiusdemque

Cap. IX.

Nam ut ¹quaedam rerum per singulas quasque terras et unamquamque regionem ²maris a deo distributa sunt invicem sibi peregrina, ³apud exteros mutuo ⁴rara, apud ⁵suos iure, ⁶si utique, ⁷vel negleguntur vel appetuntur⁸, quia non tantus est in illis ⁹gloriae fervor, inter domesticos frigidae. Sed enim ex possessionum distributione, quam deus ut voluit ordinavit, raritas et peregrinitas apud extraneos semper gratiam inveniens de simplici causa non habendi quae deus alibi collocavit concupiscentiam ¹⁰conciat habendi. Ex hac vitium aliud extenditur, immoderate habendi. Quod ¹¹etsi forte habendum sit, modus tamen debetur. Haec ¹²erit ambitio, unde et nomen eius interpretandum ¹³est, quod concupiscentia apud animum ¹⁴ambiente nascatur ad gloriae votum, grande scilicet votum, ¹⁵quod, ut diximus, non natura, nec veritas, sed vitiosa animi passio ¹⁶concupiscentia ¹⁷commendavit. Et alia vitia ambitionis et gloriae. Sic et pretia rebus inflammavit¹⁸, ut se quoque accenderet. ¹⁹Nam tanto maior ²⁰fit concupiscentia, quanto ²¹magno fecit²² quod ²³concupivit. ²⁴De brevissimis loculis patrimonium grande profertur. ²⁵Uno lino decies sestertium inseritur²⁶. ²⁷Salus et in-

Cap. IX. 1. quaedam *Ad.* quaeque reliqui. 2. maris *Ad.* materiis reliqui. 3. et apud *Ad.* apud reliqui. 4. rata *BC.* data *B. m. sec.* 5. suos *Ad.* vos reliqui. 6. sic *Fr. Iunius.* 7. vel negleguntur vel appetuntur *Ad.* vel appetuntur vel negliguntur reliqui. 8. gloriae fervor *A.* fervor gloriae reliqui. 9. exconciat *BC.* excitat *Vaticanorum duo.* excutat *Vaticanorum unus.* 10. etsi forte *BCDabcl.* si *A.* 11. erat *BCD.* 12. est *om. d.* 13. ambigente *BCD.* 14. quae *A.* 15. concupiscentia *om. A.* 16. commendavit. Et ego. commendavit, ut *Latinius.* commendavit, et reliqui. 17. Nam *(Aβ)d.* *Rhenanus, Latinius.* Non *(Aφ)BCDabc.* 18. fit *C.* 19. magno fecit *A.* maiori stetit *B. m. sec.* magni fecit reliqui. 20. concupivit *Aβ.* *Salmasius.* cupivit *Aφ.* concupivit reliqui. 21. De brevissimis *Ad., Salmasius.* et brevissimis *BC.* Brevissimis reliqui. 22. unioni decies *B. m. sec.* 23. alius *A.*

materiae, unus eiusdemque animalis duos esse census diversissimos. Illum, quem de homine Christiano demonstravimus, censum esse vere laudabilem, sanctum, a deo descendente: at hunc, quem de gentili, extraneum, alienum, adulterum. Et census, inquit, a deo descendens propterea accusat et damnat deo extraneum, ut reum scilicet gloriae saecularis et minime Christianae. Sed Rigaltius erravit etiam in interpretanda voce census, quae h. l. significat *originem*, uti saepius. Cf. adnot. ad De Corona cap. 13.

Cap. IX. a. si utique] Cf. quae adnotavi ad De Corona cap. 5. Cf. Apolog. cap. 49 „eiusmodi enim, si utique, inrisui iudicandum est.“

b. apud exteros mutuo rara, apud suos iure, si utique, vel negleguntur vel appetuntur] Haec coniungenda omnino sunt. Quia apud exteros mutuo rara

sunt, propterea appetuntur quae iure apud suos, ubi vulgaria, negleguntur.

c. pretia rebus inflammavit] Sic *sped* alios vulgo accendere, vel incendere. Cf. Plin. H. N. XVIII, 25 „pretia vestium accendunt.“

d. magno fecit] Reposui scripturam libri Agobardini, quamquam Tertullianus magni *facere* alias dicere solet. Cf. Ruddim. Instit. Grammat. II, p. 186. III, ed. Stallb.

e. uno lino decies sestertium inseritur.] Uniones intelligit quibus pertussis in linea utuntur feminae. Lineam margaritorum dixit Scaevola l. 26. ad L. Falcid. De unionibus in linea lex est Ulpiani 27. ad L. Aquil. (Rigalt.) Cf. Hieronym. Vita Pauli eremitae ad fin.: „uno filo villarum insunt pretia.“ Casaub. ad Script. Hist. Ang. p. 187. (ed. Paris. 1620.) et Salmas. Exercit. Plin. p. 825.

sulas tenera cervix ²⁴circumfert. Graciles aurium cutes kalendarium expendunt^f, et ²⁵sinistra per singulos digitos de saccis singulis ludit^g. Hae sunt vires ambitionis, tantarum ²⁶substantiarum usuram uno et muliebri corpusculo baiulare.

24. circumfert Ad. fert reliqui. 25. in sinistra BCDab. 26. substantiarum usuram A. Salmasius. usuratum substantiam reliqui. — Subscriptio in BC. est Q. SEPTIMI FLORENTIS TERTVLLIANI EXPLICIT LIBER DE HABITU MULIEBRI. INCIPIT LIBER EIVSDEM DE CVLTU FEMINARVM.

f. kalendarium expendant] Kalendarium est liber pecuniae quae datur in fenus. Senec. de Benef. I, 2 „Nemo beneficia in *kalendario* scribit, nec avarus exactor ad horam et diem debitorem appellat.“ Id. ibid. VII, 10: „Quid fenus et *kalendarium* et usura, nisi humanae cupiditatis extra naturam quae-sita nomina?“ Id. Epist. 87: „Divitem illum putas, quia aurea suppellex etiam in via eum sequitur, quia in omnibus provinciis erat, quia magnus *kalendarii* liber evolvitur?“ Auctor libri De Bono Pudic. inter scripta Cypriani p. 8. ed. Oxon.: „Quid inter fila staminum delicata rigida faciunt metalla, nisi ut fluentes humeros premant et luxuriam infe-

liciter animi iactantis ostendant? quid cum cervices peregrinis lapidibus urgentur et absconduntur, quorum pretia etiam sine artibus *kalendarium* cuiusvis excendant?“ Cf. Dirksen Manuale s. v. p. 107.

g. et sinistra per singulos digitos de saccis singulis ludit.] *Ludit*, h. e. irridet et contemnit. Saccos intellege nummorum. Plin. H. N. XXXIII, 2: „*Manus* et prorsus *sinistrae* maximam auctoritatem conciliavere auro.“ Cf. Id. XXXIII, 1 et 3. et IX, 35. Auct. libri De Bono Pudic., qui inter Cypriani vulgo fertur, p. 9: „Quid cum digiti tali auro onerati nec intrare possunt nec egredi, utrum usus exposcitur, an patrimoniorum inanis pompa monstratur?“

DE CULTU FEMINARUM

LIBER SECVNDVS.

Cap. I. Ancillae dei vivi, conservae et sorores meae, quo iure depu-
tor vobiscum, postremissimus^a 'equidem eo iure conservitii et fra-
ternitatis, audeo ad vos^a 'facere sermonem, non utique^a 'affectionis,
sed affectioni procurans in causa vestrae salutis. Ea salus, nec
feminarum modo, sed etiam virorum, in exhibitione praecipue pu-
dicitiae^a 'est. Nam cum omnes templum^a 'dei simus, inlato in nos
et consecrato spiritu sancto eius templi^a 'aeditua et antistita^b pud-
icitia est, quae nihil immundum nec profanum inferri sinat, ne deus
ille qui inhabitat inquinatam sedem offensus derelinquat^c. Sed modo
'nos non de pudicitia, cui indicendae et exigendae sufficiunt in-
stantia ubique divina praecepta, verum^a 'de pertinentibus ad^a 'eam,
id est qualiter vos incedere oporteat. Pleraeque enim ('quod
ipsum mihi utique reprehendendo in omnibus reprehendere deus

Cap. I. 1. equidem eo ego. equidem meo *Ad.* omnium quidem eo *Fr. Iunius*
et *Ios. Scaliger.* omnium qui de meo *reliqui.* 2. facere sermonem *Ad.* verba
ista facere *reliqui.* 3. affectionis *Ad.* affectioni *BC.* affectationi *reliqui.* 4. est *Ad.*
statuta est *reliqui.* 5. simus dei c. 6. aeditus et antistita *Ad.* editus et an-
tistes *B.* aeditus et antistes *reliqui.* 7. nos non *Ad.* non *reliqui.* 8. de om. *A.*
9. eam *Ad.* eandem *reliqui.* 10. quod mihi *A.*

Cap. I. a. postremissimus] Cf. quae
adnotata sunt ad *Apolog.* cap. 19.

b. aeditus et antistita] Pars librorum
aeditus et antistes habet. Cf. *Salmas.*
ad *Tertull.* de *Pallio* p. 348. *Hildebr.*
ad *Apul.* II, p. 503.

c. offensus derelinquat.] Imitatus est
Cyprian. De *Habitu Virg.* p. 93. ed. *Oxon.*:
„considerantes pariter ac scientes, quod
templa dei sint membra nostra, ab omni
faeco contagionis antiquae lavacri vitalis
sanctificatione purgata; nec violari ea
aut pollui fas sit, quando qui violat et
ipse violetur? Eorum nos templorum
cultores et antistites sumus: serviamus

illi cuius esse iam coepimus. Paulus in
Epistolis suis dicit, quibus nos ad car-
ricula vivendi per divina magisteria for-
mavit: Non estis vestri; empti enim
estis pretio magno. Glorificate et por-
tate deum in corpore vestro. Gloriŕce-
mus et portemus deum pare et mundo
corpore et observatione meliore, et qui
per sanguinem Christi domini nostri re-
dempti sumus, per omnia servitatis ob-
sequia^a redemptoris imperio pareamus,
demusque operam, ne quid immundum
et profanum templo dei inferatur, ne
offensus sedem quam inhabitat derel-
inquet.“

permittat) aut ignorantes simpliciter aut dissimulantes "audaciter ita ingrediuntur, quasi pudicitia in sola carnis integritate¹ et stupri "aversatione consistat, "nec quicquam et extrinsecus opus sit, de cultus dico et ornatus "dispositione, studiis "formae et nitoris, eandem "superficiem incessu circumferentes "quam feminae nationum, a quibus abest "conscientia verae pudicitiae, quia nihil verum in his qui deum nesciunt praesidem et "magistrum veritatis. Nam et si "qua in gentilibus pudicitia credi potest, usque "adeo imperfectam et inconditam constat, "ut, licet "in animo aliquatenus tenax sui agat, in "habitus tamen "licentias sese dissolvat", "pro perversitate gentium appetendo cuius rei devitat effectum. "Quota denique est quae "ne placere quidem extraneis concupiscat? quae non "vel idcirco se expingi curet, et neget appetitam? Quamquam et hoc gentium pudicitiae familiare sit, non delinquere, "attamen "velle, vel etiam nolle, attamen non denegare. "Quid mirum?

11. audaciter *Ad. audacter reliqui.* 12. aversatione *Ad. aversione reliqui.* 13. nec quicquam *ad. nec quicquam reliqui.* 14. dispositione, studiis *Ad. dispositione.* Sed enim perseverant (perseverent a.) in pristinis studiis *reliqui.* 15. formam nitoris sui eandem (eandem sui *Fr. Iunius*) *Latinius et Fr. Iunius.* 16. superficiem incessu circumferentes *ego.* superficiem desu circumferentes *A.* superficiem circumferentes *d.* sui speciem circumferentes *Fulv. Ursinus.* sui circumferentes *Dab.* circumferentes *BC.* 17. quae *B.* quem *C.* 18. conscientia *AB.* 19. magistrum *BC.* 20. quae gentilibus *Salmasius.* 21. adeo *Ad.* adeo eam *reliqui.* 22. ut licet *abcd.* licet *ABCD.* 23. in animo *Ad.* animo *reliqui.* 24. ambitus *A.* 25. licentias sese *ego.* licentias se *d.* licentias esse *A.* licentia sese *reliqui.* 26. pro perversitate gentium *Ad.* propter vanitatem gentium solatium *Salmasius.* propter veritatem gentium, solatium *reliqui.* 27. Tota *BCDab.* Pro effectum in *BC.* est offitium. 28. ne *Ad.* nec *reliqui.* 29. vel idcirco expingi se curet? et neget appetitam? *Ad.* 30. ac tamen *BC.* *Inducunt Fr. Iunius et Jos. Scaliger.* 31. velle vel etiam nolle, attamen *om. A.* 32. Quid mirum *Ad.* Mirum *reliqui.*

d. in sola carnis integritate] Cyprian. l. l. p. 94. ed. Oxon. „Continentia vero et pudicitia non in sola carnis integritate consistit, sed etiam in cultus et ornatus honore pariter ac pudore, ut secundum apostolum quae innoxia est sancta sit et corpore et spiritu.“

e. in habitus tamen licentias sese dissolvat] In antiquissimo exemplari legitur in *ambitus licentias sese dissolvat.* Quod explicari non incommode videatur, si quis hic *ambitum* dici velit quod supra Tertullianus *superficiem* dixit, corpus videlicet atque ipsius corporis ornamenta, quae enim ambiant et vestiunt. De pudicitia Christiana disserit eamque gentili perfectiorem esse oportere ostendit. Itaque gentilem pudicitiam adeo perversam esse ait, ut licet animus tenax in pudicitiae nunquam violandae proposito perseveret, ipsa tamen pudicitia in corporis excolendi exornandique licentias ita sese dissolvat et frangat, ut rem

appetat cuius devitat effectum, hoc est placere appetat et adolescentium post se trahere suspiria gaudeat, cum tamen alienae libidini, quam ipsa excitavit, succumbere nolit. (Rigalt.) Etiam Salmasius ad Tertull. De Pallio p. 349. hunc locum interpretatus est.

f. et neget appetitam?] Quota est, inquit, pudicarum hodie Christianarum, quae tam austeri sit et serio pudica, ut ne placere quidem extraneis concupiscat? quae non curet se expingi et exornari, vel idcirco, ut iis placeat? Quota denique est, quae negare velit, aut quam non pudeat negare se nunquam fuisse appetitam? quemquam esse sit et gentium pudicitia, ut non quidem delinquant, attamen eo se habitu exhibeant, ut velle videantur quod nolint, sic incedant, ut incessu cultuque non denegent quod promittunt impudicae. Tum ingerit: Quid mirum? perversa sunt omnia quae dei non sunt. (Rigalt.)

perversa sunt omnia quae ³³dei non sunt. ³⁴Viderint igitur quae non totum bonum obtinendo facile et quod ³⁵obtinent malo ³⁶commiscent. Vos³⁷ ab ³⁸eis, ut in ceteris, ³⁹incessu quoque ⁴⁰divertere necessarium est, quoniam ⁴¹perfectae esse debetis, sicut pater vester qui est in caelis,

Cap. II. Perfectae, ¹id est Christianae ²pudicitiae, appetitionem sui non tantum non ³appetendam, sed etiam exsecrandam ⁴vobis sciatis. Primo, quod non de integra conscientia venit studium placendi per decorem, quem naturaliter invitorem libidinis scimus. Quid igitur ⁵'excitas in te malum istud? ⁶'quid invitas cuius te profiteris extraneam? Tum, quod temptationibus viam aperire non debemus, quae nonnunquam quod deus a suis abigat instando ⁷'perficiunt, certe vel ⁸'spiritum scandalo permovent. Debemus quidem ita sancte ⁹'et tota fidei substantia incedere, ut ¹⁰'confissae et securae simus de conscientia nostra, optantes perseverare id in nobis, non tamen ¹¹'praesumentes. ¹²'Nam qui praesumit, ¹³'minus veretur, ¹⁴'qui minus veretur, minus praecavet, ¹⁵'qui minus praecavet, plus periclitatur. Timor fundamentum salutis est, praesumptio impedimentum timoris. Utilius ergo, si speremus nos posse delinquere, ¹⁶'quam si praesumamus non posse. Sperando enim timebimus, ¹⁷'timendo cavebimus, cavendo salvi erimus: contra si praesumamus, neque timendo neque ¹⁸'praecavendo salvi erimus. Qui securus agit, non ¹⁹'et sollicitus, non possidet tutam et firmam securitatem. At qui sollicitus est, is vere poterit esse securus. Et de suis quidem servis ²⁰'dominus misericordia sua curet, ²¹'ut etiam praesumere ²²'illis de bono suo feliciter liceat. Quid autem alteri periculo sumus? ²³'quid alteri concupiscentiam importamus? ²⁴'quam si deus non ampliando legem

33. dei *Ad.* a deo *reliqui.* 34. Viderint *Ad.* Videant *reliqui.* 35. optinent *Ad.* 36. permiscet *BCDabc.* 37. eis *A.* illis *reliqui.* 38. incessus *A.* 39. divertere *Ad.* devertere *reliqui.* 40. perfectae esse debetis, sicut pater vester in caelis *om.* *Ad.*

Cap. II. 1. autem id est *BCDabc.* 2. pudicitiae *Ad.* pudicae *reliqui.* 3. approbandam *Ios. Scaliger.* 3b. a nobis *C.* 4. excitas in te *Ad.* in te excitas *reliqui.* 5. quod *Ab.* 6. perficiuntur *A.* 7. spiritum scandalo *Ad.* spiritus scandalum *reliqui.* 8. ex *Fr. Iunius.* 9. confissae *AB (m. sec.) d., Fr. Iunius et Ios. Scaliger.* confessae *B (m. pr.) CDabc.* 10. praesumentes *Ad.* praesumere *reliqui.* 11. Namque praesumit *A.* 12. minus iam *Ad.* minus *reliqui.* 13. qui minus veretur *om.* *BCDabc.* 14. qui minus praecavet *om.* *BCDabc.* 15. quam si praesumamus non posse *his extat in Ap.* 16. timendo cavebimus *his extat in Ap.* 17. praecavendo (*precando A.*) salvi *Ad.* cavendo, difficile salvi *reliqui.* 18. et *Ad.* est *reliqui.* qui non est sollicitas *voluit Ios. Mercerus.* 19. deus misericordiae *Ad.* dominus misericordia *Ap.* dominus pro misericordia *reliqui.* 20. ut *om.* *BCDabc.* 21. illi *BDab.* 22. quid illis alteri *abc.* Quid illius alteri *Fule. Ursinus.* 23. Quasi deus non *A.* quam si dominus (*deus d.*) *reliqui.*

g. Vos] Hic in ed. Rigaltii incipit caput secundum.

²⁴facto ²⁵stupri concupiscentiam non discernat in ²⁶poena, nescio an ²⁷impune ²⁸habeat ²⁹qui alicui ³⁰causa fuerit perditionis. Perit enim ille, simul ³¹in ³²tuam formam concupierit, ³³et admisit iam in animo quod concupivit, et facta ³⁴es tu gladius illi^b, ³⁵ut, etsi a culpa vaces, ab invidia non ³⁶liberaris. Ut, cum in alicuius agro latrocinium gestum est, ³⁷crimen quidem dominum non ³⁸continget, dum ³⁹rus tamen ⁴⁰ignominia notatur, ipse quoque ⁴¹infamia aspergitur. Expingamus nos, ut alteri pereant? Ubi ⁴²ergo est, Diliges proximum tuum ⁴³sicuti te ipsum? Nolite vestra ⁴⁴tantum curare, sed alterius? Nulla enuntiatio spiritus sancti ad praesentem tantum materiam, et non ad omnem utilitatis occasionem dirigi et suscipi ⁴⁵debet. Cum igitur et nostra et aliorum causa versetur in studio periculosissimi decoris, iam non tantum confictae, et elaboratae ⁴⁶pulchritudinis suggestum^a recusandum a vobis sciatis, sed etiam naturalis speciositatis obliterandum dissimulatione et incuria, ut ⁴⁷perinde oculorum incursibus molestum. Nam etsi accusandus decor non est, ut felicitas corporis, ⁴⁸ut divinae plasticae accessio^d, ut animae aliqua ⁴⁹vestis bona, ⁵⁰timendus est tamen vel propter iniuriam et violentiam ⁵¹sectatorum, ⁵²quam etiam pater fidei ⁵³Abra-

Math.
XIX, 19.
XXII, 30.

24. a facto BCDabc. 25. stupri (stupri om. Acp.) concupiscentiam non discernat A. stupri non discernat d. stupri non discernit reliqui. 26. poena, nescio BCDabcd. 26 b. abeat abc. 27. quae d. 28. causa fuerit A. fuerit causa reliqui. 29. in AcpBCDabc. ut (Aβ)d. 30. tuam formam concupierit Ad. tua forma, si concupierit reliqui. 31. et admisit iam in animo quod concupivit om. Ad. 32. est Aβ. 33. ut etsi AB(m. sec.)Dd. ut quod si BC. ut reliqui. 34. liberaris Ad. libera-beris reliqui. 35. crimine Vaticanorum unus. Probat Fr. Iunius. 36. continget Ad. constringit reliqui. 36 b. res BCDabc. 37. eius ignominia BCDabc. 38. in familia Ad. non infamia C. modo infamia B. infamia reliqui. ipse quodammodo infamia B. m. sec. 39. ergo est Acp. est ergo (Aβ)BCDabcd. 40. sicuti Acp. sicut (Aβ)BCDabcd. 41. tantum om. BCDabc. 42. debet Ad. potest reliqui. 43. pulchritudinis Ad. cupidinis BC. Vaticani tres. Probat Fr. Iunius. libidinis reliqui. 44. perinde Ad. proinde reliqui. 45. et BC. 46. vestitus bona D. vestis urbana abc. 47. timendus est tamen Ad. timendum tamen est reliqui. 48. secta-torum AB(m. sec.)d. septatorum BC. spectatorum reliqui. 49. quam d. quem A. quae reliqui. 50. habraam BC.

Cap. II. a. nescio a] Exemplar Agobardi sic habet: Quasi deus non ampliando legem facto stupri concupiscentiam non discernat in poena. Negatione detracta posteriore sensus erit praeclarus: Quasi deus non ampliando Legem facto stupri concupiscentiam discernat in poena. Nescio an impune habeat qui alicui causa fuerit perditionis. Ampliavit Legem Christus cum ait: „Audistis quia dictum est antiquis, Non moechaberis. Ego vero dico vobis, Quicumque aspicit mulierem, ut concupiscat“ cett. (Rigalt.)

b. et facta es tu gladius illi] Cyprian. De Habitu Virg. p. 96. ed. Oxon.: „Ceterum si tu te sumptuosius comas,

et per publicum notabiliter incedas, oculos in te iuventutis illicias, suspiria adolescentium post te trabas, concupiscendi libidinem nutrias, suspirandi fomenta succendas, ut, etsi ipsa non pereas, alios tamen perdas et velut gladium te et venenum videntibus praebetas, excusari non potes, quasi mente casta sis et pudica.“

c. suggestum] Dixi de huius vocabuli significato ad De Corona cap. 13.

d. ut divinae plasticae accessio] Cyprianus l. l. p. 99. ed. Oxon.: „quod opus dei et factura eius et plastica adulterari nullo modo debeat“ cett.

ham in uxoris suae specie pertimuit, "et Isaac sororem eminentius Rebeccam salutem contumelia redemit".

Cap. III. Nunc ¹non sit timenda ²dignitas formae, ut nec possidentibus ³gravis, nec appetentibus exitiosa, nec coniunctis periculosa, ⁴non exposita temptationibus, ⁵non circumdata scandalis existimetur: sufficit, quod angelis dei ⁶non est necessaria. Nam ubi pudicitia, ibi vacua pulchritudo, ⁷quia proprie usus et fructus ⁸pulchritudinis luxuria, nisi si quis ⁹aliam messem decori corporis arbitratur. Illae sibi formositatem et datam extendant et non datam ¹⁰requirant, quae quod ab illa flagitatur sibi quoque praestare se putant, cum alteri praestant¹¹? ¹²Dicit aliquis, Quid ergo non ¹³et exclusa luxuria ¹⁴et admissa castitate ¹⁵laude formae sola frui et de bono corporis gloriari licet? Viderit, quem ¹⁶iuvat de carne gloriari. Nobis autem ¹⁷primo quidem nullum gloriae studium ¹⁸est, quia gloria exaltationis ¹⁹ingenium est. Porro ²⁰exaltatio non congruit ²¹professoribus humilitatis ex ²²praescriptis dei. ²³Dehinc si omnis gloria vana ²⁴et stuporata²⁵, quanto magis quae in carne, ²⁶nobis duntaxat²⁷? Nam etsi gloriandum est, ²⁸in spiritus bonis, non in carne ²⁹placere velle debemus, quia ³⁰spiritualium sectatores sumus. ³¹Quibus 51. et Isaac sororem eminentius Rebeccam A. et sororem mentitus Saram (suam C.) reliqui.

Cap. III. 1. ut non B. m. sec. 2. dignitas me ut Ap. 3. gravis, nec appetentibus om. A. 4. non Ad. nec reliqui. 5. nec Fr. Iunius. 6. quid BC. 7. et pulchritudinis luxuria A. est pulchritudinis luxuria Hildebrandus. pulchritudo luxuria BCDabc. 8. aliam messem decori corporis Ad. alias esse decorem reliqui. 9. requirant Ad. conquirant reliqui. 10. Dicit et BC. 11. et Ad. est reliqui. 12. et om. BCDabc. 13. laudes corporis gloriam licet Ad. 14. iuvat de BCDabc. iucande A. 15. primo quidem om. BCDabc. 15 b. est om. BCDabc. 16. incertum B. 17. exaltatio A. 18. professoribus Ad., Rhenanus. professionibus BCDabc., Vaticanus tres. 19. praescriptis Ad. praeceptis (praecepti C.) BCDabc. 20. Dehinc Ad. Dein reliqui. Deinde Fr. Iunius. 21. est A. est et Hildebrandus. 22. vobis BC. 23. in spiritus bonis d. in spiritu (spiritum Ap.) bonis A. in spiritus bono Dabc. in spiritu bono BC. 24. placitione velle BC. 25. spiritualium ABC. 26. Quibus Ad. In quibus reliqui.

e. salutem contumelia redemit] V. Genes. capp. 12 et 26.

Cap. III. a. angelis dei] Fidelibus, sanctis. (Rigalt.) Ludov. de la Cerdia rescribi voluit ancillis dei pro angelis dei.

b. cum alteri praestant?] Quae sic interrogantis accentu legenda sunt, ut si diceret: Nonne pudent Christianae nativum sibi formae decus augere, vel si desit, arte mendacioque supplere, quae quod ab ea pulchritudine flagitatur, nempe vehementioris libidinis incendium, ac per hoc animae perniciem sibi quoque praestare se putant, quia alteri praestant? Sane, si vere sint Christianae, haud aliter secum putabunt. (Rigalt.)

c. Porro] Atenim. V. quae adnotavi ad De Corona cap. 7.

d. et stuporata] Stuporata dicitur pro stolidi et hebeti. Quo sensu dixit Tertullianus: „Talis iste meus stupor nil videt, nihil audit.“ Ipse Tertullianus libro superiore [cap. 6.], ubi de lapillis et calculis: „solum hunc mulierum stuporem aedificare noverunt.“ (Rigalt.)

e. duntaxat?] Praesertim. Sic de Virg. Veland. cap. 6. „Tamen inter quodammodo et verum solis interest duntaxat in loco.“ Adv. Marcion. V, 8 „ne quid discendi duntaxat gratia loquantur.“ Ibid. „aliquam orationem, duntaxat spiritualium“ cell.

operamur, ²⁷illis gaudeamus. De his gloriam ²⁸carpamus, de quibus salutem speramus. Plane gloriabitur Christianus ²⁹etiam in carne, sed cum propter ³⁰Christum lacerata ³¹duraverit, ^{31b}ut spiritus in ea coronetur, non ut oculos et suspiria ³²adulescentium post se trahat. Ita quod ex omni parte in ³³vobis vacat, merito et non habentes fastidiatis ³⁴et habentes neglegatis. ³⁵Sanctae feminae, si naturaliter speciosae, non adeo sit ³⁶occasio. Certe ³⁷si et fuerit, non ³⁸adiuvare, sed ³⁹etiam ⁴⁰impedire debet.

Quasi gentilibus dicam, 'gentili' et communi omnium praecepto ^{Cap. IV.} alloquens vos, solis maritis vestris placere debetis. In tantum autem placebitis eis, in quantum ¹aliis placere non curaveritis. Securae estote, benedictae: uxor nulla deformis est marito suo. Satis placuit, cum electa est, ²seu forma, seu moribus commendata. ³Ne qua ⁴vestrum putet, si temperaverit a compositione sui, odium et ⁵aversionem maritorum ⁶prosecuturam. Omnis maritus castitatis exactor est, formam vero fidelis ⁷quidem non ⁸expostulat, quia non ⁹isdem bonis quae gentiles ¹⁰bona putant capimur: infidelis contra etiam suspectam habet, ¹¹vel ex illa scelerata in nos opinione gentilium. Cui ergo pulchritudinem tuam ¹²nutris? si

27. illis gaudeamus *Ad.* in illis et gaudemus *reliqui.* 28. capimus *BCDabc.* 29. etiam *om. BCDabc.* 30. Christum *om. A.* 31. duraverat *BC.* 31b. ut et *BCDabc.* 32. adulescentiam *A.* 33. nobis *A.* 34. et habentes neglegatis *om. BC.* 35. Sanctae feminae, si naturaliter speciosae *Ad.* Sancta femina sit naturaliter speciosa *reliqui.* 36. occasione *BCDabc.* *Ios. Scaliger emendavit* Sancta femina sit naturaliter speciosa, non ordiori occasione. 37. si et *Ad.* si *reliqui.* 38. adiuvere *Ad.* iuvare *B.m.sec.* *ignare BC.* ignorare *reliqui.* *Inornare Heraldus.* 39. etiam *om. Acp.* 40. impedire debet *Ad.* impedire se debet *reliqui.*

Cap. IV. 1. gentili et communi omnium (*Aβd.* gentili et communi praecepto *Acp.* gentiles communionum (coniugum *B m. sec.*) praeceptis *reliqui.* gentiles communionem praecepti *Ios. Scaliger.* 2. aliis *Ad.* alteris *reliqui.* 3. seu forma seu moribus *A.* seu moribus seu forma *reliqui.* 4. Ne qua *Ad.* Ne quae *abc.* Neque *BCD.* 5. nostrum *BC.* 6. aversionem (aversione *B.*) meritorum *BC.* 7. persecuturam *BC.* persecuturas *bc.* 8. quidem *om. BCDabcd.* 9. expositat *Ad.* expectat *reliqui.* spectat *Latinius.* expetit *B. m. sec.* 10. isdem *Aβ.* 11. bona *om. BCDabcd.* 12. vel ex illa scelerata in nos opinione *Ad.* vel propter illam sceleratam in nos opinionem *reliqui.* 13. nutris *Ad.* nutrias *reliqui.*

f. non ut oculos et suspiria adulescentium post se trahat.] Cf. verba Cypriani, quae supra adscripsi.

g. vacat] Cf. adnot. ad De Orat. cap. 15.

b. sit occasio] Non est adeo praeceptum in libidinem occasio sanctae feminae motum formae decus exquisitiore cultu non adinvantis. (Rigalt.) Amplexus sum libri Agobardini cum Rigaltio scripturam.

De altera, si placet, adeas Desid. Herald. Digress. I, 15. p. 221. et I. F. Gronov. Observat. II, 11.

Cap. IV. a. gentili] Hoc est gentium omnium consensu comprobato. (Rigalt.)

b. etiam suspectam habet, vel ex illa scelerata in nos opinione gentilium.] Quod videlicet Christiani cum matribus et sororibus incestum exercerent libidinem in conventiculis suis. (Rhenanus.) Cf. Apolog. capp. 7, 8 et 9.

¹⁴ 'fidei, non exigit, si ¹⁵ 'infideli, nisi simplicem non credit. Quid ¹⁶ 'gestis aut ¹⁷ 'suspecto' aut non desideranti placere?

Cap. V. Haec utique non ¹ 'in crudam' in totum et ferinam habitudinem ² 'insinuanda' vobis suggeruntur nec de bono ³ 'squaloris et paedoris' suademus, 'sed de modo et cardine et iustitia corporis excolendi'. ⁴ 'Non supergrediendum ultra ⁵ 'quam simplices et sufficientes munditiae concupiscunt, ultra quam ⁶ 'deo ⁷ 'placet. In illum enim delinquant quae cutem medicaminibus ⁸ 'urgent', genas rubore maculant, oculos fuligine ⁹ 'porrigunt'. Displicet ¹⁰ 'nimirum illis plastica dei', in ipsis ¹¹ 'se nimirum arguunt, reprehendunt artificem omnium. Reprehendunt enim, cum emendant, cum adiciunt, utique ab adversario artifice sumentes additamenta ista. ¹² 'Is est diabolus. Nam quis corpus ¹³ 'mutare monstraret, nisi qui et ¹⁴ 'spiritum hominis malitia transfiguravit? Ille indubitate ¹⁵ 'eiusmodi ingenia' ¹⁶ 'concinnavit, ¹⁷ 'ut in vobis pareat' manus vos quodammodo deo afferre.

14. fidei Ad. fidelis reliqui. 15. infideli, nisi simplicem A. infideli, simplicem d. gentili reliqui. 16. gestis Ad. gestias reliqui. 17. suspecto Aabcd. Goriensius. suspecta BCD.

Cap. V. 1. in Ad. ad reliqui. 2. insinuanda Ad. insinuandam reliqui. 3. squaloris et paedoris Ad. corporis squalorem, sed de pudoris reliqui. 4. Non supergrediendum om. A. 5. quam quod simplices BCDabc. 6. deo Ad. domine reliqui. 7. placet AB (m. sec.) d. placere reliqui. 8. urgent Ad. unguent d. unguunt reliqui. 9. porrigunt Ad. colligunt BCD. collinunt B (m. sec.) abc. corrigunt los. Mercerus. 10. illis nimirum BCDabc. 11. se nimirum arguunt Ad. redarguunt reliqui. 12. Is est diabolus Ad. id est diabolo reliqui. 13. mutare monstraret Ad. monstraret mutare reliqui. 14. spiritum hominis (hominum Ap.) l. hominis spiritum reliqui. 15. eiusmodi A. huiusmodi reliqui. 16. concinnavit BC. 17. ut in vobis pareat manus vos quodammodo deo afferre (inferre d.) Ad. ut in nobis quodammodo manus deo inferret reliqui.

c. suspecto] Hoc est suspicanti, vel suspicaci. Sic Apolog. cap. 21 „ne, quia praedixerat tertia die resurrecturum se a morte, discipuli furto amoliti cadaver fallerent suspectos.“

Cap. V. s. crudam] Cf. supra ad De Cultu Femin. 1, 2.

b. insinuanda] De hoc verbo cf. adnot. ad Ad Natt. 1, 1.

c. iustitia corporis excolendi.] Sic libro De Pallio [cap. 1.] „iustitiam pallii“ dixit pro pallio bene convenienti, bene sedenti, et supra [De Cultu Femin. 1, 8.] „colorem iniustum.“ (Rigalt.) Cf. Salm. ad Tertull. De Pallio p. 103 sq.

d. urgent] Cf. De Paenitentia cap. 11 „si quid ficti nitoris, si quid coacti ruboris in labia aut genas urgeat?“

e. oculus fuligine porrigant.] Stibio, *παραρροφθαίμω*. Sic supra [De Cultu Femin. 1, 2.] : „et illum ipsum nigrum pulverem, quo oculorum exordia produncantur.“ (Rigalt.)

f. plastica dei] Cyprianus l. l. „Opus dei et factura eius et plastica nullo modo adulterari debet.“ Tertull. De Spectac. cap. 18 „ut plasticam Dei supergressa.“ De Cultu Femin. II, 2 „ut divinae plasticae accessio.“ Cf. Ad Natt. 1, 12 „plasticas manus praecedant necesse est.“ De Idolol. cap. 3 „an plastes effingat.“ Apolog. cap. 16 „diximus originem deorum vestrorum a plasticis de cruce induci.“ De Spectac. cap. 23 „a deo cum plasmaretur.“

g. ingenia] Cf. adnot. ad De Corona cap. 8.

h. pareat] Apparet. Cf. Dirksen Manuale s. v. p. 679. De sententia cf. Cyprian. De Hab. Virg. p. 99. ed. Oron.: „Manus deo inferant, quando id quod ille formavit, reformare et transfigurare contendunt, nascentes quia opus dei est omne quod nascitur, diaboli quodcunque mutatur.“

Quod nascitur, opus def est. Ergo quod "infigitur", diaboli negotium est. Divino operi satanae ingenia superducere^k quam sceleratum est! Servi nostri ab inimicis nostris nihil mutantur^l, milites ab "hostibus imperatoris sui nihil concupiscunt. De adversario enim eius in cuius manu "sis aliquid usui "postulare "transgressio est. Christianus a malo illo adiuvabitur "in aliquo? Nescio "an hoc nomen ei perseveret. Erit enim eius "de cuius doctrinis instrui concupiscit. "Quam autem a "vestris disciplinis et professionibus aliena sunt, quam indigna "nomini Christiano" faciem fictam gestare, quibus simplicitas omnis indicitur?" "effigie mentiri, quibus "in lingua" non licet? appetere quod "tuum non sit, quibus "alieni abstinentia traditur? adulterium in specie^r exercere, quibus studium pudicitiae "sit! "Credite, benedictae, quomodo praecepta dei custodietis, "lineamenta "eius in vobis non custodientes?

Video quasdam "capillum croco vertere". Pudet eas etiam nationis "suae, quod non "Germaniae atque Galliae" sint procreatae,

18. infigitur Ad. infigitur reliqui. 19. hostibus A. hoste reliqui. 20. sis d. vis A. sit reliqui. 21. postulavit A. 22. congressio BC. 23. in aliquo om. BCDabc. 24. in hoc nomen et perseveret A. 25. de cuius instrui A. de cuius iussis (vel dolis) instrui Hildebrandus. 26. Quam Aq. Quantum (Aβ)BCDabc. 27. nostris c., ex emendatione Harrisii. 28. nomini ABC. nomine reliqui. 29. effigie mentiri d., Petr. Ciacconius. effigiem mentiri BCDabc. effigiem ementiri A. 30. in om. BCDabcd. 31. tuum Ios. Mercerus. ad tuum A. datum reliqui. 32. alieni abstinentia traditur? adulterium in specie Ad. alienum abstinentiam (alieni abstinentia B. m. sec.) in specie BCD. alienum abstinendum: speciem abc. 33. est BCDabc. 34. Edite c., ex emendatione Harrisii. Cedite Fr. Junius. 35. eliniamenta BC. 36. eius in vobis om. BCDabc.

Cap. VI. 1. capillum Ad. et capillum reliqui. 2. suae om. Ad. 3. Germaniae atque Galliae d. Germaniae, aquae Galliae Aβ. Germania ea quae gallie Aq. Germanae aut Gallae reliqui.

i. infigitur] Τὸ ἐμπλατόμενον. (Rigalt.)

k. superducere] Cf. adnot. ad Ad Natl. I, 11.

l. Servi nostri ab inimicis nostris nihil mutantur] Cf. De Praescripti. Haeretic. cap. 12 „Quis servus cibaria ab extraneo, ne dicam ab inimico domini sui, sperat? Quis miles ab infoederatis, ne dicam ab hostibus regibus, donativum et stipendium capiat?“

m. indigna nomini Christiano] Reposui dativum. V. Ruddim. Instit. Grammat. II, p. 108. n. 6. ed. Stallb., Hildebr. ad Arnob. adv. Natl. I, 27.

n. quibus simplicitas omnis indicitur?] Cf. Apolog. cap. 28 „nam et alias divinae rei faciundae libens animus indicitur.“

o. in lingua] Hoc est per linguam. Cf. adnot. ad De Baptismo cap. 19.

p. in specie] In vultu, in forma. (Rigalt.)

Cap. VI. a. croco vertere.] Vertere est pro mutare. Sic De Pallio cap. 2 „Dies et nox invicem vertunt.“ De Virg. Veland. cap. 12 „vertunt capillum.“ De Pudic. cap. 6 „statum vertit.“ De cura flavorum crinium deque medicaminibus quibus inficiebant capillum mulieres flavumque efficiebant cf. Beckmann Gesch. der Erfind. tom. IV, p. 5 sqq. Wessel. ad Diod. Sic. tom. I, p. 351. Plin. H. N. XXVIII, 12. Martial. Epigr. XIV, 26. cum interpr. Petron. Sat. cap. 110. cum interpr. Burm. ad Propert. II, 2, 57. Stat. Achill. I, 162. Böttiger Sabina tom. I, p. 119 sqq. et p. 139 sqq. p. 160.

b. Germaniae atque Galliae] Sic Apolog.

ita "iam capillos transferunt". Male ac pessime sibi auspicantur "flammeo capite", et decorum putant quod inquinant. "Atquin et detrimentum crinibus medicaminum vis inurit, et cerebro perniciem etiam cuiuslibet sinceri "humoris assiduitas "reservat", "iam solis animando" simul et siccando capillo "exoptabilis ardor "nocet. Quis decor cum iniuria? quae cum immunditiis pulchritudo? Crocum capiti suo mulier Christiana "ingeret "ut in aram? Quodcumque "enim immundo spiritui excremari" solet, id nisi probis et necessariis et "salutaribus usibus "adhibetur, ad quod "dei creatura Matth. V, 36. prospecta est, sacrificium videri potest. Sed enim "deus ait, Quis vestrum potest capillum "album atrum facere, aut album ex atro? "Itaque revincunt" dominum. Ecce, inquiunt, pro albo vel atro flavum facimus, "gratia faciliorem. Quamvis et atrum ex albo "conantur", quas "paeniteat ad senectam usque vixisse. Pro "temeritas! Erubescit aetas exoptata votis, "furtum "conficitur, adulescentia, in qua "deliquimus, suspiratur, occasio "gravitatis inter-

4. iam capillos Ad. patris capillo reliqui. 5. flammeo capite et decorum putant om. A. 6. Atquin Ad. Atque reliqui. 7. humoris As. 8. inferat B. m. sec. reservat Fr. Iunius. 9. tunc As. cum C. 10. et optabilis Aq. exitiabilis Melch. Goldastus ap. Meursium Auct. Philol. tom. V. Opp. p. 750. 11. nocet om. BCDabc. 12. ingeret Ad. ingerit reliqui. 13. ut inquit B. m. sec. ut aram As. 14. enim om. A. 15. salutaribus Ad., Petr. Ciacconius. salubribus reliqui. 16. adhibetur A. adhibeatur reliqui. 17. dei creatura prospecta est Ad. creatura est dei perspecta (perfecta B. m. sec.) BC. creatura dei est prospecta reliqui. 18. deus A. dominus reliqui. 19. album atrum A. atrum ex albo reliqui. 20. Itaque Ad. Hae (haec D. et hae BC.) quae reliqui. 21. dominum A. deum reliqui. 22. gratiae BCDabc. 23. conantur Aq. conantur facere (As) BCDabcd. 24. paeniteat ad senectam ego. paeniteat senectam Ad. poenituit ad senectam reliqui. 25. temeritas AB (m. sec.) d. temeritate BCD. temeritatem reliqui. 26. et furtum BC. 27. conficitur Ad. confitetur reliqui. 28. deliquimus AB (m. sec.). delinquimus reliqui. 29. gravitatis Ad. pravitatis BDabc. paternitatis C.

cap. 21 „Orpheus Pieriae, Musaeus Athenis, Melampus Argis, Trophonius Boeotiae initiationibus homines obligaverunt.“ Cf. Ruddim. Instit. Gramm. tom. II, p. 284. ed. Stallb. De re Hieronym. Vit. Hilarionis cap. 3 „rutilus coma et candore corporis indicans provinciam.“ Tacit. Hist. IV, 61. Ammian. Marcell. XV, 12. Manil. IV, 713. Herodian. IV, 7. Ovid. A. A. III, 163. Martial. XIV, 27. Tacit. Germ. cap. 4. Ammian. Marcell. XXVII, 2. Seneca de Ira cap. 26. Lucan. II, 51. Joven. Sat. XIII, 164. Sil. Ital. III, 608. Martial. XIV, 176. VI, 60.

c. transferunt] Tanquam in alias terras transferant, dum peregrinum colorem affectant.

d. Male ac pessime sibi auspicantur flammeo capite] Cyprisan. I. I. „Malo praesagio futurorum capillos iam tibi

flammeos auspicaris.“ V. adnot. ad Ad Uxor. I, 6.

e. reservat] In senectutem.

f. animando] Animando, colorando, ut „animatae fruges“ [Cicero et „animata exta“ Arnobio [II, 68. VII, 24]. Haec Rigaltius. At vide interpretes ad Arnobii locum indicatum, qui rectius *animare* interpretati sunt per accendere et ignibus mollire. Apud Tertullianum interpretor *vegetare*.

g. excremari] Ad Natl. I, 10 „eodemque odores excrematis.“

h. revincunt] Cf. adnot. ad De Testim. Animae cap. 1. Hildebr. ad Apul. De Magia cap. 1. p. 435.

i. atrum ex albo conantur] Clem. Alex. Paedag. III, 11 „ἀπὸ τοῦ οἴου βαπτίζον τὰς τρίχας, οὐδὲ μὴν τὰς πολὺς μεταχρωατέον.“

polatur. Absit ²⁰a sapientiae filiabus stultitia ²¹tanta. Senectus cum plus ²²occultari studuerit, plus ²³detegetur¹. Haec est aeternitas ²⁴vera de ²⁵capilli iuventute. ²⁶Hanc ²⁷in corruptibilitatem habemus ²⁸superinduere ²⁹ad novam domum domini, ³⁰quam monarchia pollicetur¹. Bene ³¹properatis ad dominum, bene festinatis excedere ³²de isto iniquissimo saeculo, quibus ³³ad finem propinquare deforme est.

Quid ¹item tanta ²ordinandi crinis ³operositas⁴ ad salutem subministrat? Quid crinibus vestris quiescere non licet, ⁵modo substrictis, modo relaxatis, modo suscitatis, modo elisis⁶? Aliae ge-

Cap. VII.

30. sapientiae Ad. a sapientiae (sapientia C.) reliqui. 31. tantum BC. 32. occultari studuerit plus om. A. 33. detinetur Ad. 34. vera Ad. nostra reliqui. Pro aeternitas in Aß. est aeternitas. 35. capilli Ad. capitis reliqui. 36. et hanc BC. 37. incorruptibilitatem Ad. incorruptibilem reliqui. 38. superinduere d. semper induere reliqui. 39. ad novam domini domum ego. ad novam domum d. ad novam dominam A. ad domum domini reliqui, liber Pithoei et Divionensis. 40. quam (qua A.) monarchia Ad. quam ἀκακία (acacia BCD.) reliqui, liber Pithoei et Divionensis. 41. festinatis A. 42. de iniquissimo Ad. 43. ad finem propinquare Ad. in fine appropinquare reliqui.

Cap. VII. 1. item Ad. enim reliqui. 2. ordinandi crinis Ad. ordinandi capitis BCD. ornandi capitis abc. Gorriensis. 3. onerositas salutem BCDab. 4. modo substrictis Dabed. modo substructis BC. Vaticani tres. Omittit A.

k. plus detegetur.] Rigaltius ex libro Agobardi recepit *detinetur*, h. e. accusatur, crimine (furti et mendacii) tenetur. De verbi *detinere* hoc usu v. quae adnotata sunt ad Apolog. cap. 3.

l. quam monarchia pollicetur.] Succenset feminis Christianis quae circa corporis ornatum nimis occupatae parum meminerant apostoli, ad multo praestantiorum corporum nostrorum apud deum gloriam provocantis. Alludit autem ad illa Pauli ad Corinth. I, 15. et II, 12. inbentis Christianos bene de resurrectione sperare, quae mortalia corpora superinduet immortalitate. Tunc enim futurum, ut bestorum animae redeant ad corpora sua tanquam ad domicilia nova, quippe iam aeterna, quippe superinduta immortalitate, tanquam vestimento novo, nullis unquam posthac actibus deterenda. Ait igitur frustra occultari senectutem, quae, quo magis premittitur, eo magis erumpit, quo plus occultatur, plus accusatur. Deinde cum indignatione simul et risu: „Haec est, inquit, aeternitas vera, de capilli iuventute. Hanc incorruptibilitatem habemus superinduere ad novam domum, quam monarchia pollicetur.“ *Monarchiam* dicit deum optimum maximum, sanctissimae trinitatis unitatem; quo sensu vocabulum istud frequentissime usurpavit ad-

versus Praeaeon disputatione. Haec certissima est loci depravatissimi scriptura. Nec iam moveor illa codicis Divionensis aut Pithoensi cunctis hactenus editionibus receptissima *ad domum domini quam acacia pollicetur*. Quamvis acaciam Plinius et Megici describant spinæ genus in Aegypt^o, Cappadocia, Ponto, unde succus sive gummi tanta ad spissandum vi, ut gallae vicem praebeat corisiorum officinis, adsitam et mulierum facies, adstringendae cutis laxitati et rugis inducenda, atque etiam capillo tingendo: „δύραμιν ἔχει στυπτικὴν, μελαίνει δὲ καὶ χρίσας“, inquit Dioscorides; - et Marcellus inter medicamenta quae capillo nigrando et incrispando dictari aetate sua solebant, acaciae meminit. Verum haec neque apostoli neque Tertulliani sententiae convenient satis. Minime solum quae de innocentia quam Graeci ἀκακία dicunt, Rhenanus, Pamelius et alii tentavera, codicis subventi depravatione decepti. (Rigalt.)

Cap. VII. a. operositas] Cf. De Oratione cap. 18 „quo Paulus et vestium gloriam et auri superbiam et crinium lenoniam *operositatem*.“

b. modo substrictis, modo relaxatis, modo suscitatis, modo elisis?] Cf. Laur. Pignor. De Servis in Poleni Suppl. Thes. Antiqu. Rom. tom. III, p. 1259. *Elisos* cri-

stiunt in ⁵cincinnos coërcere, aliae ut vagi et volucres ⁶elabantor, non bona simplicitate. ⁷Affigitis praeterea nescio quas enormitates ⁸subtilium atque textilium capillamentorum, nunc in ⁹galeri ¹⁰modum quasi vaginam capitis et operculum verticis, nunc in ¹¹cervicem retro suggestum. Mirum, quod ¹²non contra ¹³dominica praescripta contenditur. Ad mensuram neminem sibi ¹⁴adicere posse pronuntiatum ¹⁵est. Vos ¹⁶vero adicitis ad pondus ¹⁷colluras quasdam ¹⁸vel scuti umbilicos cervicibus ¹⁹adstruendos. Si non pudet enormitatis, pudeat inquinamenti, ne exuvias alieni capitis ²⁰forsan immundi, ²¹forsan nocentis et gehennae ²²destinati, sancto et Christiano capiti ²³supparetis. Immo ²⁴omnem hanc ornatus servitutum a libero capite ²⁵depellite. Frustra laboratis ornatae videri, frustra ²⁶peritissimos ²⁷quosque structores ²⁸capillaturae²⁹ adhibetis. Deus

- * 5. cincinnos Ad. cincinnis reliqui. 6. elabantor Hildebrandus. 7. Affigit ABCD (in marg.) abed. custoditis D. 8. subtilium ABCD. Vaticanis tres. subtilium B. m. sec., et reliqui. Verba subtilium atque textilium om. d. 9. nodum B. m. sec. 10. cervicem Ad. 11. non om. BCDabe. 12. dominica praescripta A. dominicae praecepta d. domini praecepta reliqui. 12b. addicare BC. additare B. m. sec. 13. est om. A. 14. vero Ad. plane reliqui. 15. colluras (Aßd., Salmasius Exercit. Plin. p. 779. collurias Aq. collyrias Leopoldus. collyridas (colliridas D. colliridas BC.) BCDabe., los. Scaliger. colarulas B. m. sec. 16. vel scuti A., Salmasius. vel scutorum B (m. sec.) d. Vaticanis. vel sputorum BCD. sputorum ab., los. Scaliger. scutorum c. 17. adstruendos A., Salmasius. adstruendo reliqui. 18. forsitan Ad. forsitan reliqui. 19. forsitan A. forsitan reliqui. 20. destinati Aq. 21. supparetis Ad., Fr. Iunius, los. Scaliger. supparet reliqui. 22. omnem om. BCDabe. 23. depellite Ad. propellite reliqui. 24. peritissimos BC. 25. quoque Aq. 26. capillaturae Ap.

nes vulgo hic volunt esse depressos, et quorum fracta forma, ut ait Ludov. de la Cerda. At *elidere* apud Tertullianum ubique significat delere, extinguere, trucidare, ut probant vel ea exempla quae adscripti ad Apolog. cap. 23. Hinc *elisos* crimes rectius interpretabere de rasura vel depilatione (de qua v. interpr. ad Horat. Epist. I, 20, 2. ad Arnob. adv. Nat. II, 41. ad Apul. Metam. IX, 28.), et *suscitatos* de medicaminum opera crinium radices vegetantium et laetius pululare efficientium.

c. nescio quas enormitates subtilium atque textilium capillamentorum] De galeris et capillamentis fictitiis v. Müller De Genio Aevi Theodos. I, p. 108. Nicolai über den Gebrauch der falschen Haare und Perücken (Berol. 1801.) p. 57. Böttiger Sabina I, p. 141 sq. interpr. ad Iuvenal. Sat. VI, 120. Martial. XIV, 50. Cf. Horat. Sat. I, 8, 48. Iuvenal. Sat. VI, 501. cum interpr. Manil. VI, 146. Casaub. ad Sueton. p. 621. Salmas. ad Tertall. De Pall. p. 352 et 354. Hieronym. ad Demetriadem: „Quando eras

in saeculo ea quae erant saeculi diligebas, polire faciem purpuris et cerussa ora depingere, ornare crinem, et alienis capillis turritum verticem struere.“ Prudent. Psychomach. v. 163 sqq. „Turritum tortis caput accumularat in altum Conilibus, extractos suggeret ut addita cirros Congeries celsumque apicem frons ardua ferret.“ Clem. Alex. Paedag. III, 11, „ἐκ λοτρίων δὲ αἱ προθέσεις τριγῶν τῆ λείων ἐκβλητοί, ὁδνείας τὴ ἐπισκοπῆσεσθαι τῇ κεφαλῇ τὰς κόμης ἀδείκαστον, νεκροῖς ἐνδιδασκαλοῦσας πλάσιμος τὸ πρᾶντον.“

d. colluras quasdam vel scutorum umbilicos cervicibus adstruendos.] Haec verba copiosius illustrat Salmas. Exercit. Plin. p. 779. Colluræ sunt *zalliquæ* vel scutorum umbones.

e. Si non pudet enormitatis, pudeat inquinamenti] Ad inquinamentum refer sola capillamenta illa sutilia et textilia ad enormitatem contra tam haec quam istos scutorum umbilicos ad mensuram et pondus superadditos.

f. structores capillaturae] Cf. Salmas.

vos velari iubet. Credo, ne quarundam capita videantur. Atque utinam miserrimus ego in ²⁷illa die Christianae exultationis vel ²⁸infra calcanea vestra caput elevem! ²⁹videbo, an cum cerussa et purpurisso et croco³⁰ et in illo ³⁰ambitu capitis resurgatis, an taliter ³¹expictas angeli in ³²nubila sublevent obviam ³³Christo in aëre. Si nunc bona et dei sunt, tunc quoque occurrent resurgentibus corporibus et sua loca agnoscent. Sed non potest resurgere, nisi caro et spiritus solus ac purus. ³⁴Damnatum est igitur quod in spiritu et carne non resurgit, quia dei non ³⁵est. ³⁶Damnatis hodie abstinete. Hodie vos ³⁷tales deus videat, quales tunc videbit.

Videlicet ¹nunc vir ²ut sexu aemulus³ feminas a suis depello. Cap. VIII.

^{2b}An et nobis quaedam respectu ³obeundae gravitatis⁴ propter metum debitum ⁴deo ⁵detrabuntur? Siquidem et viris propter feminas, ut feminis propter viros, vitio naturae ingenita est placendi voluntas, propriasque praestigias formae et hic sexus sibi agnoscit, barbam acrius cadere, intervellere, ⁶circumradere, capillum disponere; ⁷et decolorare canitiem, primam quamque subducere totius corporis ⁸lanuginem⁹, pigmento quoque muliebri ⁹distringere, cetera pulveris cuiusdam ¹⁰aspritudine laevigare, tum speculum omni occasione consulere, ¹¹anxie inspicere, cum tamen cognito deo adempta placendi voluntate per luxuriae ¹²occasionem omnia illa ¹³ut otiosa, ¹⁴ut hostilia ¹⁵pudicitiae recusantur. Nam ubi deus, ¹⁶ibi

27. illa Ad. illo reliqui. 28. infra Ad. inter reliqui. 29. videbo Ad. videre reliqui, praeter C., qui habet videte. 30. habitu Melch. Goldastus. 31. expictas Ad. expictam Meursius. expictam reliqui. 32. nebula D. 33. Christo in aere Ad. Christo reliqui. 34. Damnatum est igitur quod in spiritu et carne non resurgit A. Damnata sunt igitur quae in carne et spiritu non resurgunt reliqui. 35. est A. sunt reliqui. 36. Damnatis hodie abstinete om. A. 37. tales deus Ap. deus tales reliqui.

Cap. VIII. 1. nunc vir Ad. nunc (non C.) et vir reliqui. 2. ut sexu Ad. et sexu reliqui. et sexus Leopoldus. 2b. Nam C. 3. obeundae (obaeundae A.) gravitatis (Ap.) Latinus. obeundae gratnitatis Apd. obediendae gravitatis reliqui. obtinendae gravitatis B. m. sec. 4. deo A. domino reliqui. 5. detrahunt c., ex tribus Vaticanis. 6. circumradere Ad. circumdare reliqui. 7. et decolorare Ad. etiam colorare reliqui. 8. lanuginem C. 9. distringere Ad. distinguere reliqui. 10. aspritudine Ad. asperitudine reliqui. 11. anxie inspicere om. A. 12. occasionem Ad. vacationem reliqui. 13. aut A. 14. aut hostilia d. ut ostilia A. 15. pudicitiae om. Ad. 16. ubi BC.

ad Tertull. de Pallio p. 287. Lips. Sarn. Serm. II, 2. p. 926. Opp. ed. Vassal., Böttiger Sabina I, p. 151.

g. cerussa et purpurisso et croco] Cf. Hieronymi verba ex Epist. ad Demetr. supra adscripta. Böttiger Sabina I, p. 25.

Cap. VIII. a. aemulus] Inimicus. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

b. obeundae gratnitatis] Sic habet ve-

tus exemplar hoc sensu: Nos viri, si feminas volumus morigeras nobis suadentibus, ut a corporis cultu ornatuque abstineant, simus invicem grati, et nobis quaedam ipsi etiam detrahi patiamur. Si tamen quis malit respectu obeundae gravitatis, non carebit ratione. (Rigault.)

c. primam quamque subducere totius corporis lanuginem cett.] De depilatione supra dictum est.

pudicitia, ibi gravitas adiutrix et socia ¹⁷eius. Quo ergo pacto pudicitiam sine instrumento ¹⁸suo⁴, id est sine gravitate tractabimus? Quomodo autem gravitatem ¹⁹administrandae pudicitiae ²⁰adhibebimus, nisi et in facie et in cultu et in totius hominis contemplatione severitas circumferatur?

Cap. IX. Quamobrem erga vestitum quoque et reliqua compositionis ¹vestrae impedimenta² ²perinde vobis curanda est amputatio et decussio ³redundantioris nitoris. Nam quid prodest faciem quidem ⁴frugi et expeditam et ⁵simplicitatem condignam divinae disciplinae⁶ exhibere, cetera vero corporis ⁶laciniosis pomparum et deliciarum ineptiis occupare? Hae pompae quam de proximo⁷ ⁷curent luxuriae negotium et obstrepant pudicitiae disciplinis dinoscere in ⁸facile⁸ est, quod gratiam decoris cultus societate constituent: adeo, si ⁹desinant, inritam et ingratam reddunt, velut ¹⁰exarmatam et naufragam. Contra si forma ¹¹deficit, adminiculum nitoris quasi de suo gratiam ¹²supplet. Aetates denique ¹²requietas iam et in portum modestiae subductas splendor et dignitas cultus advocat et severitatem appetitionibus inquietant, compensantibus scilicet ¹⁴habitus inritamenta pro frigore aetatis¹⁴. Ergo, benedictae¹⁵, primo quidem ¹⁵ut lenones et prostitute vestitus et cultus ne in vos admiseritis, tum, si quas ¹⁶divitiarum ¹⁷vel natalium vel retro dignitatum¹⁸ ratio compellit ita pompaticas progredi, ut ¹⁸sapientiam non

17. est eius C. 18. suo Ad. eius reliqui. 19. administrandae om. BC. 20. adhibemus editiones Semleri et Leopoldi, nescio unde.

Cap. IX. 1. nostrae BC. 2. perinde Ad. proinde reliqui. 3. redundanti-
ris AB. 4. fingi BC. 5. simplicitate BCDabc. 6. laciniosis ADabc. lacrimo-
sis BC. lasciviosis Vaticani tres. Probat Fr. Junius. 7. current A. 8. facile ABC.
facili reliqui. 9. desinant A. desint reliqui. 10. exarmatam Ad. exornatam re-
liqui. 11. deficit ABC. defecit reliqui. 12. supplet Fr. Junius. 13. inquiet
eam BC. 14. habitus inritamenta pro frigore B. m. sec. habitus irritamentum pro
frigore d. habitus inritam est tam per frigora A. habitus irritamento pro frigore
reliqui. 15. et BC. 16. vel divitiarum BCDabc. 17. suarum vel BCDabc. 18.
sapientiam non videantur consecutae Ad. sapientiam consecutae reliqui.

d. sine instrumento suo] Instructior est pudicitia quae gravitatem habet comitem. (Rigalt.)

Cap. IX. a. impedimenta] Per impedimenta hic intelligit totam illam cultus muliebris suppellectilem, quae sarcinae cuiusdam iacter est. Sic libro De Habitu Mul. [De Cultu Fem. I, 1.]: „Ideo omnia ista damnata et mortuae mulieris impedimenta sunt“ (Rheana.)

b. condignam divinae disciplinae] Sic Apul. Metam. X, 12 „providentiae divinae condignum excipit exitum.“ De hac structura genitivi v. interpr. ad Apul. Metam. IV, 13. Eckst. ad Vossii Aristarch.

tom. III, p. 1069. Adiectivum *condignus* in deliciis est archaisantibus Afris, praesertim Arnobio.

c. de proximo] Cf. adnot. ad De Patient. cap. 7. Ad Uxor. I, 8. et II, 3.

d. in facile] Sic reposui ex scriptis V. adnot. ad Scorpia. cap. 1.

e. pro frigore aetatis.] Ait feminas aetate iam deservescere corpora suo tanto studio curare et colere, ut appetitionem sui excitent, et si quid frigoris aetatis extinxit, habitus delicati lasciviae irriter atque redaccendant. (Rigalt.)

f. benedictae] Cf. adn. ad Ad Mart. c. 1. g. retro dignitatum] Sic „retro rela-

videantur consecutae, temperare ¹⁹malum huiusmodi curate, ne totis habenis licentiam usurpetis praetextu necessitatis. Quomodo ²⁰etenim humilitatem, quam ²¹nostri profitentur, implere ²²poteritis, non ²³repastinantes¹ divitiarum vestrarum vel elegantiarum usum, ²⁴quae tantum ad gloriam faciunt? Gloria ²⁵autem exaltare, non humiliare consuevit. ²⁶Non enim quaesitis utemur nostris? Quis autem prohibet uti? Secundum apostolum tamen, qui nos uti mo-
1 Cor. VII.
29-31.
 net mundo isto, quasi non abutamur². Praeterit enim ²⁷habitus mundi huius¹. Et qui emunt, ²⁸sic agant, quasi non possidentes. Cur ita? Quoniam praemiserat, dicens, Tempus in collecto est. Si ergo uxores quoque ipsas sic habendas demonstrat, tanquam non ²⁹habeantur, propter angustias temporum, quid ³⁰sentiat de vanis ³¹his instrumentis earum? Non enim ³²et multi ita faciunt,
Matth.
XIX, 12.
 et se spadonatu ³³obsignant³ ³⁴propter regnum dei, tam fortem et utique permissam ³⁵voluptatem sponte ponentes? ³⁶Numquid non aliqui ipsam dei creaturam sibi interdicens, abstinentes vino et animalibus ³⁷esculentis, quorum fructus nulli periculo ³⁸aut sollicitudini adiacent, sed humilitatem animae suae in victus quoque castigatione deo immolant. Satis igitur et vos usae estis divitiis atque

19. malum *Ad.* saltem ab *reliqui.* 20. etenim *A.* enim *reliqui.* 21. nostri (*nri Ap.*) profitentur *Ad.* Christiani profitentur *reliqui.* 22. poteritis *Ad.* poterimus *reliqui.* 23. repastinantes *Ad.* 24. quae tantum *ego.* quetum *A.* quae *reliqui.* 25. autem exaltare non humiliare consuevit *Ad.* autem reconsuevit *reliqui.* autem regere consuevit *Rhenanus in marg. ed. pr.* 26. Non enim quaesitis utemur *ego.* Non inquisitis utemur *A.* Non conquisitis utemur *Hildebrandus.* Non enim utemur *reliqui.* 27. habitus mundi huius *Ad.* inquit, habitus huius mundi *reliqui.* 28. inquit, sic agent *BCDabc.* 29. habeant *BC.* 30. sentiat *om. BCDabc.* 31. his *om. Ad.* 32. et multi ita *Ad.* et multi *reliqui.* 33. obsignant *Ad.* adsignant *reliqui.* 34. et propter *BCDab.* 35. voluntatem *ABBCD.* virilitatem *reliqui.* 36. Numquid non aliqui *Ad.* Quidam *reliqui.* 27. esculentis *Ad.* exulantes *reliqui.* exolentes *Vaticani tres.* 38. aut sollicitudini *om. A.*

statem“ dixit De Orat. cap. 1. De Pallio cap. 1. V. adnot. ad Apolog. cap. 9. De vocabuli retro apud Tertullianum usu adnotavi ad De Spectac. cap. 9.

h. repastinantes] De Paenit. cap. 11 „et bisulcum aliquid ferri vel aeris unguibus repastinandis.“ Ad Marcion. II, 18 „interim commissio iniuriae metu vicis statim occurrusae repastinaretur.“ De Anima cap. 50 „Nec magiae tantum dabit quisquam, ut eximat mortem, aut repastinet villis modo vitam, aetate renovata.“

i. utemur nostris?] Haec sub feminarum persona quaerentium quod a suis depellantur. (Rigalt.) Ego emendavi Non enim quaesitis utemur nostris? Possis eodem iure Non enim, inquit, utemur nostris?

k. quasi non abutamur.] Expressit illud, inquit Pamelius, „ὡς μὴ καταχράμενοι.“ Ut enim *καταχράμαι* est ulor, ita *καταχράομαι* est abutor. Tertull. De Corona cap. 10 „Nobis autem abuti apud apostolum non licet, facilius non uti docentem.“ (La Cerda.)

l. habitus mundi huius.] Habitum dicit quod Paulus *σχῆμα.* (Rigalt.)

m. se spadonatu obsignant.] Pars librorum *adsignant*, quod unde tuearis invenies in adnot. ad De Orat. cap. 16. De re cf. Apolog. cap. 9 „Quidam multo securiores totam vim huius erroris virgine continentia depellant senes pueri.“ Ad Uxor. I, 5 „Quot enim sunt qui statim a lavacro carnem suam obsignant?“

deliciis, satis dotum vestrarum "fructus decidistis" ante notitiam salutarium disciplinarum. "Nos sumus, in quos" decurrerunt fines saeculorum. Nos destinati a deo ante mundum "in extimatione temporalis". Itaque castigando et castrando, ut ita dixerim, saeculo erudimur a "deo. Nos sumus circumcisio omnium" "spiritualis et carnalis. "Nam et in spiritu et carne saecularia circumcidimus.

Cap. X. Nimirum enim deus "demonstravit" "sucus herbarum et concharum" "salivis" incoquere lanas. Exciderat "illi, cum universa nasci iuberet, purpureas et coccineas oves mandare. Deus et ipsarum vestium officinas commentus, "quae leves et exiles solo pretio graves essent, deus et auri tanta opera produxit, "complectendis et distinguendis lapillis, "scrupulosa" deus et auribus vulnera intulit, "et tanti habuit vexationem operis sui et cruciatus infantiae "innocentis tunc primum dolentis, ut ex illis "ad ferrum nati" cor-

39. fructus decidistis ante notitiam Ad. fructum caecidistis. Unde notitia BCDabc. fructu. An excidistis de notitia Latinus. fructum caecidistis, utique notitia Neursius.

40. Noscimus B. m. sec. 41. decucurrerunt BCDabc. 42. in extimatione temporalis. Itaque d. in extimatione temporalis. Itaque A. in extimationem (aestimationem Dabc.) temporum, tanquam BCDabc. 43. deo A. domino reliqui. 44. et spiritualis (spiritualis BC.) BCDabc. 45. Nam et in spiritu et in carne saeculo circumcidimur Ad. Nam spiritu et carne saecularia circumcidimus reliqui.

Cap. X. 1. monstravit C. Vaticanus tres. 2. succis A. 3. salivis Ad. alveis reliqui. 4. ille A. 5. quae ABCd. quo abc. quod D. 6. contemplandis BCDabc. 7. scrupulosa deus et auribus Aq. et scrupulosa deus auribus AB. scrupulosa deus auribus reliqui. 8. et in tanti habitu A. 9. innocentis om. BCDabc. 10. adferruminati los. Mercerus. iam ferruminati Latinus.

n. fructus decidistis] Ait quasi ad universum genus feminarum: Vos feminae satis, antequam inter homines Christus nominaretur, usae estis divitiis atque deliciis, satis dotum vestrarum usuras, quae maritorum commodis cedere debebant, ipsae decidistis ac praecipistis in omne luxuriae genus, in sumptus insanos, satis permisistis decerpi voluptuarios fructus pulchritudinis, qua dotatae fueratis. Lusistis; satis est. Nunc inciderunt alia tempora, et maioris momenti negotia vos tenent. Salutarium disciplinarum notitia nos alio vocat, ante ipsius mundi exordia destinavit nos deus victuros in extremis temporibus, in extimatione temporalis, hoc est in fine temporum, quo tempore cogitandum nobis non de terrenis ac momento perituris, verum de caelestibus ac perpetuo duraturis. (Rigalt.)

o. in extimatione temporalis.] Cf. adnot. ad Nat. I, 1.

Cap. X. a. salivis] Non raro Plinius salivae vocabulum usurpat pro humore et succo. Ac de purpuris et muricibus

dixit: „Lentorem cuiusdam cera salivant.“ (Rigalt.) Cf. Salmas. ad Solin. p. 807 sq.

b. scrupulosa] Unde gemmarum scrupuli penderent. (Rigalt.) Scrupulosa vulnera interpretor subtilia.

c. ad ferrum nati] Notum ad ferrum corpus dicit quod, simul ut natum est, ferro vulneraretur, ima auricilla infantium pertusa. (Rigalt.) Cf. Cyprian. De Hab. Virg. pag. 98 sq. (ed. Oxon.): „Nunc quanta ignorantia veri est, animi quanta dementia, id velle quod et nocuerit semper et noceat, et putare quod inde ipsa non periret, unde alios periret cognoscas? Neque enim deus coccineas aut purpureas oves fecit aut herbarum succis et conchyliis tingere et colorare lanas docuit. Nec distinctis auro lapillis et margaritis contexta serie et numerosa compage digestis monila instituit, quibus cervicem quam fecit absconderes, ut operiatur illud quod deus in homine formavit et conspiciatur id desuper quod diabolus adinvenit. An vulnera inferri auribus deus voluit, qui-

poris cicatricibus grana nescio quae penderent, quae plane Parthi
 "peronibus quoque suis bullarum vice inserunt". Quamquam et
 aurum ipsum, cuius vos gloria occupat, cuidam genti ad "vincula
 servire" referunt gentilium litterae. Adeo non veritate bona sunt,
 sed raritate; "artibus autem per angelos peccatores, qui et ipsas
 materias prodiderunt, inductis" operositas cum "raritate commissa
 "pretiositatem et ex ea libidinem" possidendae pretiositatis "femi-
 narum excitavit. "Quod si iidem angeli qui et materias "eius-
 modi" et inlecebras detexerunt, "auri dico et "lapidum inlustrium,
 et "operas eorum tradiderunt; "et iam ipsum "calliblepharum
 "vellerumque tincturas inter cetera docuerunt, damnati a deo sunt,
 ut Enoch refert, quomodo placebimus deo, gaudentes rebus illo-
 rum qui iram et animadversionem "dei propterea provocaverunt?
 "Nunc ut ista prospexerit deus, deus permiserit, nullam "de con-
 chylio vestem Esaias "increpet, "nullum botronatum¹ retundat,^{1cs. III. 18 sqq.}

11. peronibus quoque suis bullarum (bulbarum A.) Ad. per omnia quaeque sua
 bullarum reliqui. 12. vincula Dabc. 13. ferunt Ad. 14. artibus autem per
 angelos peccatores, qui et ipsas materias prodiderunt, inductis operositas Ad. Per
 angelos autem peccatores demonstrata sunt communi et ipsas materias prodiderunt
 et operositas BC. Per angelos autem peccatores demonstrata sunt qui (qui om. D.)
 et ipsas materias prodiderunt et (ut B. m. sec.) operositas B (m. sec.) Dabc. 15. ra-
 ritas Fulv. Ursinus. 16. pretiositate (pretiositatem C.) ex ea libidine BCDabc.
 excitet ad libidinem B. m. sec. pretiositate ex ea libido Latinus. 17. possidendae
 (possidenda Ad.) de pretiositate A. 18. feminas B. m. sec. 19. Quod iidem (idem
 BCD.) angeli BCDabc. Fulv. Ursinus correxit Quod si iidem angeli — — ad ille-
 cebras detexerunt. 20. huiusmodi bc. et eiusmodi BC. 21. et om. BCDabc.
 22. auri Ad. aurum reliqui. 23. lapidum inlustrium Ad. argentum illustrium
 reliqui. 24. operas Ad. opera reliqui. 25. et iam ipsum Ad. etiam reliqui.
 26. calliblepharum A. 27. vellerumque Aabcd. vel plerumque BCD. palpeharum-
 que B. m. sec. 28. dei propterea om. BCDabc. 29. Nunc ut ista prospexerit
 deus permiserit A. Nunc deus ista prospexerit, deus permiserit (promiserit BC.)
 BCDabc. 30. de est conchylio BC. detexam conchylio B. m. sec. Pro conchylio
 in A. est concilio, et Esaias pro Esaias. 31. increpat BC. 32. nullum botro-
 natum redundat, nullas lunulas reprobet A. nullas lunulas reprobet, nullum bo-
 tronatum retundat reliqui.

bus innocens adhuc infantia et mali sae-
 cularis ignara crucietur, ut postea de
 aurum cicatricibus et cavernis pretiosa
 grana dependeant, gravis, etsi non suo
 pondere, mercium quantitate? Quae om-
 nia peccatores et apostatae angeli" cett.

d. quae plane Parthi peronibus quo-
 que suis bullarum vice inserunt.] V. su-
 pra De Cultu Femin. I, 7. Cf. Salmas.
 ad Tertull. De Pallio p. 395.

e. cuidam genti ad vincula servire re-
 ferunt gentilium litterae.] Eadem refere-
 bat supra lib. I. cap. 7.

f. artibus autem per angelos pecca-
 tores, qui et ipsas materias prodiderunt,
 inductis] Cf. De Cultu Femin. I, 2. cum
 adnot.

g. operositas] Opus, manupretium.

Utilitur hoc vocabulo Irenaeus pro labore
 et aerumna lib. II, cap. 19. (Rigalt.) Ope-
 rositas apud Tertullianum eodem sensu
 semper positum est quo usurpat Quin-
 cil. Inst. Orat. VIII, 3: „Est etiam quae
 nequegyla dicitur, supervacua, ut sic
 dixerim, operositas, ut a diligentibus curio-
 sus et a religione superstitione distat.“
 Sic etiam ap. Flav. Vopisc. Vit. Taciti
 cap. 11: „Vitae diversitate atque
 operositate vehementer est delectatus.“
 Tertull. De Anima cap. 2 „Quanta dif-
 ficultas probandi, tanta operositas sua-
 dendi.“ De Oratione cap. 14 „auri su-
 perbiem et trinium lenoniam operosita-
 tem.“ De Cultu Fem. II, 6 „ordinandi
 crispis operositas.“ Cf. etiam Ad Natt. I, 4.
 h. botronatum] Botronatum dicit co-

nullas lunulasⁱ reprobet, tamen non ut gentiles, ita nos quoque nobis ³²adolemur^k, institutorem ³⁴solummodo deum existimantes, non etiam ³⁵despectorem institutorum suorum. Quanto enim ³⁶utilius et cautius egerimus, si ^{36b}praesumamus omnia quidem a deo previsa tunc et ³⁷in saeculo posita, ^{37b}uti nunc ³⁸essent in quibus disciplina servorum eius probaretur, ut ³⁹per licentiam utendi continentiae ⁴⁰experimenta procederent? Nonne sapientes patresfamiliae de industria quaedam servis suis offerunt ⁴¹atque permittunt, ut experiantur, an ⁴²et qualiter permissis utantur, si probe, si ⁴³moderate? Quanto autem laudabilior qui abstinerit in totum, qui timuerit etiam indulgentiam domini? Sic igitur ⁴⁴et apostolus, I Cor. X, 23. Omnia, inquit, licent, sed non omnia ⁴⁵expediunt^l. Quanto facilius illicita timebit qui licita verebitur?

Cap. XI.

Quae autem vobis ¹causae ²extractius prodeundi, cum ³remotae sitis ab his quae ⁴tantum indigent. Nam nec templa ⁵circumitis, nec spectacula postulatis, nec festos dies ⁶gentium nostis. Propter ⁷istos enim ⁸conventus et ⁹multum videre ac videri omnes pompae in publicum proferuntur, ^{9b}aut ut ¹⁰luxuria negotietur ^{10b}aut gloria

33. adolemur A. adulemur reliqui. 34. solummodo deum Ad. deum solummodo reliqui. 35. dispectorem Semlerus perperam. 36. utilius Ad. melius reliqui. 36b. praesumamus Aß. 37. in om. BCDabc. 37b. uti ABCed. Vaticani tres. ut Dab. 38. essent d., Fr. Junius. esset reliqui. 39. perlicentia A. 40. experimenta procederent Ad. experientia procederet reliqui. 41. adque Aß. 42. et qualiter AB(m. sec.) d. aequaliter Dabc. aequalem BC. 43. moderate Ad. modeste reliqui. 44. et om. A. 45. expediunt Ad. aedificant reliqui.

Cap. XI. 1. causae Ad. causa est reliqui. 2. extractius Ad. structius reliqui. 3. remoti A. 4. ad aliud indigent BCDabc. 5. circumitis Ad. circumis reliqui. 6. gentium A. gentilium reliqui. 7. istos Ad. ipsos B. m. sec. ipsum reliqui. 8. conventum BCDabc. 9. multum videre hac A. multum videre ac reliqui. 9b. ut aut Leopoldus. 10. luxuriae A. 10b. aut ut Fr. Junius.

mae struicem corymbiatam. Hesychius: „Βοτρυδιον, ἑτέρα τῆς ἑτέρας ἔχουμένη, ὡς οἱ βότρυες τὰς ἄλλας ἔχουσι πυκνὰς.“ (Rigalt.) Plura invenies apud Solmas. Exercit. Plin. p. 536 sq. Cf. Cyprian. l. l. p. 98 „et auferet dominus gloriam vestis illarum et ornamenta earum, et crines et cincinnos et lunulas et discriminalia et armillas et botronatum et dextralia et annulos et inaures et serica contexta cum auro et hyacinthino.“

i. lunulas] Isidor. Orig. XIX, 31 (ad Hieronym. vers. Essi. III, 16.): „Lunulae sunt ornamenta mulierum, in similitudinem lunae bullae dependentes.“ Cf. Plaut. Epist. V, l. 33. Aldhelm. de Virg. cap. 28 „Ornamentorum gloria tam discriminalia caputum et perisomides crurum, quam olfactoriola nardi et crepun-

dia collo gemmiferis lunulis pendens ad stipem mancis, et matricularis prodiga liberalitate contulerum.“ Id. ibid. cap. 8 „collum lunulis et lacertos dextrilibus ornari, ac gemmiferis digitorum annulis comi concupiscit.“ Sunt istae quas Essaius *μητόχους* vocat. Hesychius: interpretatur *περιτομήλαι, μαυρία, περιέτομα*.

k. adolemur] De hac scriptura v. adnot. ad Apolog. capp. 25 et 34.

l. sed non omnia expediunt.] Cf. Cyprian. l. l. p. 96 „Loquentem te dicit et divitem, sed non omne quod potest, debet et fieri, nec desideria prolixae et de saeculi ambitione noscentia ultra honorem ac pudorem virginitalis extendi, cum scriptum sit: „Omnia licent, sed non omnia expediunt. Omnia licent, sed non omnia aedificant.“

insolescat. Vobis autem nulla procedendi causa non tetrica^a. Aut ¹¹inbecillus ^{11b}aliqui ex fratribus ¹²visitatur, aut sacrificium offertur, aut dei ¹³sermo administratur. ¹⁴Quidvis horum gravitatis ¹⁵et sanctitatis ¹⁶negotium est, cui opus non sit habitu extraordinario, ¹⁷et composito et soluto. ¹⁸Ac si necessitas amicitiarum officiorumque gentilium vos vocat, cur non vestris armis indutae ¹⁹procedatis, tanto magis, quanto ad extraneas fidei? ut sit ²⁰inter dei ancillas et diaboli discrimen, ut exemplo sitis illis, ut ²¹aedificentur in vobis, ut, quomodo ait apostolus, magnificetur deus in corpore ve- Phil. I, 20. stro. ²²Magnificatur autem ²³in corpore per pudicitiam, utique et per habitum pudicitiae competentem. Sed enim ²⁴a quibusdam dicitur, ne ²⁵blasphemetur nomen ²⁶in nobis, si quid de pristino habitu et cultu detrahamus. Non auferamus ergo ²⁷vitia pristina: simus et moribus iisdem, ²⁸si et superficie eadem, et tunc vere non ²⁹blasphemabunt nationes. Grandis blasphemia est ³⁰ex qua dicatur: Ex quo facta est Christiana, pauperius ³¹incedit. ³²Timebis pauperior videri, ex quo locupletior facta ³³es, et sordidior, ex quo mundior? Secundum gentilium, an secundum dei placitum incedere Christianos oportet?

Optemus tantummodo ne iustae blasphemationis causa simus. Cap. XII. Quanto autem ¹magis blasphemabile est, si, quae sacerdotes pudicitiae dicimini, impudicarum ritu procedatis cultae ²et expictae^a? Aut ³quid minus ⁴habeant infelicissimae illae ⁵publicarum libidinum victimae^b? ⁷quas etsi quae leges a ⁸maritalibus et matronalibus

11. inbecillus Ad. imbecillis reliqui. 11b. aliqui Ad. aliquis reliqui. 12. visitatur Ad. visitandus reliqui. 13. sermo Ad. verbum reliqui. 14. Quidvis Ad. Quodvis B (m. sec.) abc. quamvis BCD. 15. et sanctitatis om. A. 16. negotium est cui AB (m. sec.) d. negotium et cui abc. negotium et si cui BCD. 17. et soluto, sed composito Aug. Neander. 18. hac A. 19. procedatis A. procedite BC. proceditis reliqui. 20. inter dei ancillas et diaboli A. inter ancillas diaboli et dei reliqui. 21. aedificentur in vobis, ut quomodo ait apostolus om. A. 22. magnificetur A. 23. in corpore per Ad. si per reliqui. 24. a quibusdam dicitur Ad. dicitur a quibusdam reliqui. 25. blasphemetur AB. 26. eius in nobis ab. Gorziensia. Voculam eius praeter nostros libros omittunt etiam tres Vaticani. 27. nobis et vitia BCDabc. 28. sit et superficies B. m. sec. 29. blasphemabunt A., pro more. 30. ex qua Ad. si qua reliqui. 31. incedit ABCDad. incedere bc. 32. Timebit BCDabc. 33. est BCDabc.

Cap. XII. 1. magis om. BCDabc. 2. aut BCDabc. 3. qui AB., Hildebrandus. 4. habeant A. habent reliqui. 5. impudicae B. impudicarum CD. Vaticani tres. 7. quas etsi quas A. quas si quae reliqui. 8. maritalibus Ad. matronis reliqui.

Cap. XI. a. causa non tetrica.] Hoc est: Nulla procedendi causa non gravis, non seria, non sancta. (Rigalt.)

Cap. XII. a. expictae?] Sic supra cap. 7 „an taliter expictas angeli in nubila sublevent obviam Christo in aëre.“ et cap. 2 „expingamus nos, ut alteri pereant.“ Infra: „Thamar illa quae se

expinzeral.“ Martial, Epigr. VII, 8 „Expingulque genas.“

b. publicarum libidinum victimae?] Ita Dē Pallio cap. 4 „Aspice lupas popularium libidinum nundinas.“ Tertull. De Spectac. cap. 17 „prostibula publicae libidinis hostiae.“ Hieronym. in Ionam cap. 3 „Differentia erit inter matrem do-

decoramentis coërcabant, iam certe saeculi ⁹improbitas quotidie insurgens honestissimis quibusque feminis usque ad errorem ¹⁰dinoscendi coaequavit*. Quamquam lenocinia formae ¹¹nunquam non prostituto corpori coniuncta ¹²et debita etiam scripturae suggerunt. Illa civitas valida, quae super ¹³montes septem et plurimas aquas ¹⁴praesidet, ¹⁵prostitutae ¹⁶appellationem a domino ¹⁷meruit. Sed quali habitu ¹⁸appellationi suae comparata est? Sedet certe in purpura ¹⁹et coccino et auro et lapide pretioso^d. ²⁰Quam maledicta sunt sine quibus non potuit maledicta et prostituta ²¹describi! ^{Gen. XXXVIII, 14 sq.} Thamar illa, quia se ²²expinxerat et ornaveratur, idcirco Iudae ²³suspicionem visa est ²⁴sedere, ²⁵adeoque sub velamento latebat, habitus qualitate quaestuariam mentiente, ²⁶ut quaestuariam et ²⁷voluerit et compellarit et pactus sit. Unde addiscimus adversus congressus ²⁸et suspensiones impudicas providendum omni modo esse. Quid enim castae mentis integritas ²⁹alterius suspicionem maculatur? quid ³⁰speratur in me quod aversor? ³¹quid non meos mores habitus ³²praenuntiat, ne, spiritus per aures ab impudentia vulneretur? ³³Licet videri pudicam, certe impudicam ³⁴nou licet.

^{Cap. XIII. 1 Sam. XVI, 7.} ¹Aliqua ²fors* dicit, Non est mihi necessarium hominibus probari: nec enim ³testimonium hominum requiro; deus conspector ⁴est cordis. Scimus omnes, ⁵dum tamen quid idem per apostolum ^{Phil. IV, 5.} dixerit recordemur: Probum vestrum coram hominibus appareat. Ad quid, nisi ⁶ut malitia ⁷accessum ad vos omnino non habeat.

9. improbitatis BC. 10. dinoscendi quoequavit A. 11. quam A. 12. est A. 13. montes septem ABCDad. septem montes bc. 14. possidet BC. 15. cum prostitutae BCDabc. 16. a domino appellationem bc. 17. meruit. Sed quali Ad. meruisset, quali reliqui. 18. appellationis BCD. 19. cum coccino BCDabc. 20. Quam Ad. quae reliqui. 21. describi om. A., prob. Hildebrando. 22. expinxe- rat Aβ. 23. suspicioni BCDabc. 24. sedere A. quaestui sedere reliqui. 25. adeoque ABCd. adeo quia reliqui. 26. ut Ad. et fecit, ut reliqui. 27. voluerit et compellarit (compellaverit d.) et pactus sit Ad. voluit et compellavit et pactus est reliqui. Pro quaestuariam et Fr. Iunius maluit quaestuaris, nam et. 28. etiam et ACdabc. 29. in alterius BCDabc. 30. spectatur B. m. sec. 31. quid non meos mores (mores meus d. meos mores meus Hildebrandus. meoferes meos A.) Ad. cur non mores meos reliqui. 32. praenuntiat Aq. pronuntiat reliqui. 33. licet Fr. Iunius. iaceat B. 34. scilicet Ad. si licet Hildebrandus.

Cap. XIII. 1. Aliqua Aabcd. licet aliqua D. iacet aliqua BC. Hic aliqua B. m. sec. 2. fors dicit Ad. forsam dicat B (m. sec.) abc. forsam dicam BCD. 3. testimonium hominum Ad. humanum testimonium reliqui. 4. cordis est BCDabc. 5. dum Ad. cum reliqui. 6. ut om. BCDabc. 7. accessum ad vos Ad. ad vos accessum reliqui.

mini et victimas libidinum publicarum.“
Id. ad Gerontium de Monogamia: „Si
publicarum libidinum victimas superet.“
Id. ad Heliodorum: „Membra Christi et
hostia viva placentem deo cum publica-
rum libidinum victimis nefaria colluvione
violavit.“

c. coaequavit.] V. Apolog. cap. 6. De
Pallio l. l.

d. et lapide pretioso.] Haec de cin-
tate meretrice habet etiam Cyprrianus l. l.
p. 97 sq.

Cap. XIII. a. fors] Cf. adnot. ad Ad
Natt; I, 8.

⁹vel ut malis ⁹exemplo et testimonio sitis? Aut quid est, Luceant
 ¹⁰operae vestrae? ¹¹Quid autem nos dominus ¹²lucem mundi vocat? ^{Matth. V. 14-16.}
 quid civitati ¹³super montem constitutae comparavit, si non reluce-
 mus ¹⁴in tenebris et extamus inter ¹⁵demersos? Si lucernam tuam
 sub ¹⁶modio abstruseris, in tenebris ¹⁷derelicta a multis ¹⁸incurseris
 necesse est. ¹⁹Haec sunt quae nos luminaria mundi faciunt, bona
 scilicet nostra. Bonum ²⁰autem, dumtaxat verum et plenum, non
 ²¹amat tenebras; ²²gaudet videri ²³et in ipsas denotationes exultat.
 ²⁴Pudicitiae Christianae satis non est esse, verum et videri. Tanta
 enim debet esse plenitudo eius, ut emanet ab animo ²⁵ad habitum
 et ²⁶eructet a conscientia in superficiem, ut et ²⁷a foris^b inspiciat
 quasi ²⁸supellectilem^c suam, ²⁹quae conveniat fidei continendae in
 perpetuum. Discutiendae ³⁰sunt enim deliciae quarum mollitia et
 ³¹fluxu^d fidei virtus effeminari potest. Ceterum nescio an manus
 ³²spatialio^e circumdari solita ³³in duritiam-catenae stupescere susti-
 neat. Nescio an crus ³⁴periscelio^f laetatum in nervum se ³⁵patiat^g
 ³⁶artari. Timeo cervicem, ne margaritarum et smaragdorū laqueis
 occupata locum ³⁷spathae non det. Quare, benedictae, meditemur

8. vel ut (velud A.) Ad. et ut reliqui. 9. et exemplo BCDabc. 10. operae ve-
 strae A. opera vestra reliqui. 11. Quid autem Ad. Aut quid reliqui. 12. lu-
 cem mundi vocat Ad. lumen terrae vocavit reliqui. 13. super Ad. supra Dabc.
 sub BC. 14. in tenebris Ad. inter tenebrosos BCDa. inter tenebras bc. 15.
 dimersos Dabc. diversos BC. Vaticani tres. 16. modio Ad. modium reliqui. Pro
 abstruseris in BC. extat obstraxeris. 17. derelicta d. delicta A. relicta BC. re-
 lictae reliqui. 18. incurseris d. incluseris A. incuseris reliqui. Pro necesse Ap.
 habet necessis. 19. et haec BC., pro more. Sic idem paulo infra et bonum pro
 Bonum. 20. autem, dumtaxat verum et plenum om. A. 21. amat de (de om.
 Ap.) tenebras A. 22. sed gaudet BCDabc. 23. et in ipsas denotationes Ad. et
 ipsa denotatione sui reliqui. 24. Pudicitia ABC. 25. ad Ad. in reliqui. 25 b.
 eruplet BC. 26. a foris Ad. foris reliqui. 27. superlectilem B. 28. quae Ad.
 ut reliqui. 29. sunt enim Ad. enim sunt reliqui. 30. luxa Meursius. 31. spa-
 thalio BC. 32. in duritiam Ad. in duritia reliqui. 33. periscelio (periscelio A.)
 laetatum Ad. de periscelio Dabc. de peristello BC. 34. patitur BC. 35. ar-
 tari A. 36. spathae ABCabcd. spatiae d.

b. a foris] Aforis ut deforis, abintus
 et deintus. (Rigalt.) Cf. Plin. Hist. Nat.
 XVII, 24, 37. Auct. incert. de Limit.
 p. 314. Ioh. de Lauca: „Aforis, adver-
 bium loci, penultima correpta, significat
 de loco vel in loco.“ Utitur etiam Pos-
 sidius in Vita S. Augustini cap. 26. Alios
 locos indicat Du Cange s. v.

c. supellectilem] Liber Vindabonensis
 habet superlectilem, quemadmodum hoc
 vocabulum constanter scriptum extat in
 Arnobii perveusto illo codice Parisino.

d. fluxu] De hoc vocabulo cf. adnot.
 ad De Spectac. cap. 10.

e. spatialio] Est armilla vel brachiale
 mulierum. Cf. Salmas. in Solin. p. 637.

f. periscelio] Periscelium dicit quod
 Iuvenalis Sat. VI. periscelidem. (Rigalt.)
 Cf. Horat. Epist. I, 17, 56. cum interpr.,
 Petron. Satyr. cap. 67. Isidor. Orig.
 XIX, 31 „crurum ornamentum mulierum
 quo gressus earum ornatur.“ Cf. Plin.
 H. N. XXXII, 12. Ovid. A. A. III, 272.
 Senec. Hippol. 320. Clemens Alexandri-
 nus Paedag. II, 12. appellat πέδας πε-
 ρισκυρίους. Aldhelm. De Virgin. cap. 26
 „et periscelides crurum.“ Cyprian. de
 Habit. Virg. I. I. „sint a compedibus
 aureis pedes liberi.“ Glossae Vett.:
 „Periscelides, ornamenta vel circuli au-
 rei crurum muliebrium.“ Cf. Visconti
 Mon. Borgh. p. 181.

duriora, et non sentiemus: relinquamus laetiora, et non desiderabimus. Stemus ³⁷expeditae ad omnem vim, nihil habentes quod relinquere timeamus. Retinacula ista sunt spei nostrae. Proiciamus ornamenta terrena, si caelestia optamus. Ne dilexeritis aurum, in quo ³⁸omnia delicta populi ³⁹Israël denotantur. Odisse debetis quod ⁴⁰patres perdidit, ⁴¹quod a relinquentibus deum adoratum est. ⁴²Etiā tunc aurum ignis^h est ⁴³esca. Ceterum tempora ⁴⁴Christianis semper, et nunc vel maxime, non auro, sed ferro transiguntur: stolae ⁴⁵martyriorum praeparantur, ⁴⁶angeli baiuli sustenturⁱ. Proдите vos ⁴⁷iam medicamentis et ornamentis exstructae ⁴⁸prophetarum et apostolorum, sumentes de simplicitate candorem, de pudicitia ruborem, depictae oculos verecundia et ⁴⁹os taciturnitate, inserentes in aures ⁵⁰sermones dei, adnectentes cervicibus iugum Christi. Caput maritis subicite, et satis ornatae eritis. Manus lanis occipate, pedes domi figite, et plus quam in auro ⁵¹placebitis. ⁵²Vestite vos serico probitatis, byssino sanctitatis, purpura pudicitiae. Taliter pigmentatae deum habebitis amatorem.

37. expedite *abc*. 38. omnia *Ad. prima relinqui*. 39. Israël (*Iert Aφ. isrl' B.*) *ABCD. Israël relinqui*. 40. patres *Ad. Iudaeos relinqui*. 41. quod a relinquentibus deum adoratum est *Ad. quod derelinquentes deum adoraverunt relinqui*. 42. Etiam *Ad. iam relinqui*. 43. esca *om. Ad.* 44. Christianis *Ad. Christianorum relinqui*. 45. martyrorum *BC.* 46. angeli (*anguli Aφ.*) baiuli *Ad. angelis baiulis relinqui*. 47. iam *om. Ad.* 48. prophetarum et *om. BCDabc.* 49. os *Ad. spiritus relinqui*. 50. sermones *Ad. sermonem relinqui*. 51. placebitis *Ad. placebunt relinqui*. 52. Vestite vos serico probitatis *om. A. — In Aβ. libri subscriptio est DE CVLTV FEMINARV LIB. II. EXPLICIT.*

g. quod patres perdidit.] Antea legabatur quod Iudaeos perdidit. Glossema est et interpretamentum eius quod Tertullianus scripserat patres. (Rigalt.)

h. ignis] Aeterni illius qui apud inferos ardet, paratus ad supplicium peccatorum.

i. angeli baiuli sustentur.] Hoc est angeli expectantur qui in caelum suble-

vent obviam Christo. Sic ipse Tertullianus supra [cap. 7.]: „Videbo an cum cerussa et purpurisso et croco et illo ambitu capitis resurgatis, an taliter expectas angeli in nubila sublevent obviam Christo in aëre.“ (Rigalt.) De verbo *sustinere* cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 11.

DE
EXHORTATIONE CASTITATIS.

In scripturae discrepantia Tertulliani verbis subiecta

A significat codicem scriptum Parisinum, St. Agobardi (*A* ex collatione Hildebrandi, *A*^{*β*} ex collatione Steph. Baluzii).

B - - - Vindobonensem.

C - - - Leidensem.

D - editionem principem, quae prodit Basileae a. MDXXI.

a - - - Ioh. Gangneii, quae prodit Parisiis a. MDXLV.

b - - - Sigism. Gelenii, quae prodit Basileae a. MDL.

c - - - Iac. Pamelii, quae prodit Antverpiae a. MDLXXIX.

d - - - Nicol. Rigaltii, quae prodit Parisiis a. MDCXXXIV.

EXHORTATIONE CASTITATIS**.

Non dubito, frater, te post uxorem ¹in pace praemissam ad ^{Cap. 1.} compositionem animi conversum de exitu singularitatis cogitare^a et utique ²consilii indigere. Quamquam ³in huiusmodi^b cum fide sua conloqui ⁴debet unusquisque eiusque vires consulere, tamen quoniam in ista specie^c carnis ⁵necessitas cogitatum ⁶movet, ⁷quae fere apud eandem conscientiam ⁸fidei resistit, opus est fidei extrinsecus ⁹consilio tamquam advocato adversus carnis ¹⁰necessitates. Quae quidem necessitas ¹¹facillime circumscribi potest, si voluntas potius dei quam indulgentia consideretur. Nemo ¹²indulgentia utendo promeretur, sed voluntati obsequendo. Voluntas dei est sanctificatio ^{Thess. IV, 3.}

* INCHIT DE EXHORTATIONE CASTITATIS *Ap.* DE EXHORTATIONE CASTITATIS *BCDcd.*, libri scripti bibliotherae Magliabechianae n. 527., n. 528., n. 529., et bibliothecae Laurentianae plut. XXV., n. XII., Vaticanis tres, et Politiani liber. EXHORTATIO AD CASTITATEM *ab.*

Cap. 1. 1. in pacem remissam (praemissam *d.*) *Ad.* 2. consilium digere *BCD.* consilium digerere *B. m. sec.* et *Laurentianus.* consilium dirigere *abc.* *Corzensis liber.* 3. et *BCDabc.* *Laurentianus.* de *Latinus.* 4. debeat *BCDabc.* *Laurentianus.* 5. necessitatis *Ap.* 6. moneb *BC.* 7. quaerere apud *BCDabc.* *Laurentianus.* 8. fidei *d., los. Mercerus.* fidem *A.* in fidem *Hildebrandus.* quae fidei reliqui. 9. consilium tanquam advocatum *BCDabc.* *Laurentianus.* 10. necessitatem *BCDabc.* *Laurentianus.* 11. facillime *om.* *BCDabc.* *Laurentianus.* 12. indulgentiam utendo *Ad.* indulgentiam audendo reliqui.

** Titulum fecit hinc operi Tertullianus DE EXHORTATIONE CASTITATIS, eadem forma qua legimus in catalogo eorum quae vetustissimo codice Agobardi continentur, DE SCORPIACE, DE PRAESCRPTIONE HAERETICORVM, et apud Cyprianum DE EXHORTATIONE MARTYRII. Quae sunt intellegenda, uti si concepta essent EXHORTATIO AD CASTITATEM, SCORPIACE, PRAESCRIPTIO ADVERSVS HAERETICOS, EXHORTATIO AD MARTYRIVM. Sic libro De Pudicitia [cap. 15.] dicit „de exhortatione sanctimoniarum.“ pro „exhortatione ad sanctimonias.“ (Rigalt.) Quod

ad titulum cf. etiam De Fuga in Persecut: cap. 14 „deductor omnium veritatum, exhortator omnium tolerantiarum.“ Adde *Ibid.* cap. 1. et *Adv. Prax.* cap. 2. „paracletum, deductorem omnis veritatis.“ De *leion.* cap. 10 „paracletus, duce universae veritatis.“

Cap. 1. a. de exitu singularitatis cogitare] Hoc est de tuo eventu, qui iam singularis et superstes coniugi tuae degis. (Rigalt.)

b. in huiusmodi] Cf. adnot. ad De Baptismo cap. 12.

c. in ista specie] De *rec. species* cf. *Desider. Heraldus* ad *Apolog.* cap. 1.

Lev.
XI, 44 sq.
XIX, 2.
XX, 7.
1 Petr. I, 16.

nostra. Vult enim imaginem suam nos etiam ¹³similitudinem fieri, ut simus sancti, ¹⁴sicut ipse sanctus ¹⁵est. Id bonum, sanctificationem dico, in species ¹⁶distribuo complures, ut in aliqua ¹⁷earum deprehendamus. Prima species est virginitas a nativitate: secunda, virginitas ¹⁸a secunda nativitate, id est a lavacro, quae aut in matrimonio purificat ex compacto, aut in viduitate perseverat ex arbitrio: tertius gradus superest ¹⁹monogamia, ²⁰cum post matrimonium unum interceptum exinde sexui renuntiatur. ²¹Prima virginitas felicitatis est ²²non nosse in totum a quo postea optabis liberari: ²³secunda virtutis est contemnere ²⁴cuius vim ²⁵optime noris: ²⁶reliqua species ²⁷hactenus nubendi ²⁸post matrimonium morte diiunctum praeter ²⁹virtutis etiam modestiae laus est. ³⁰Modestia est enim ablatum non desiderare, et ablatum a ³¹domino deo, sine Matth. X, 29. cuius voluntate nec folium de arbore ³²delabitur nec passer assis unius ad terram cadit.

Cap. II.
Iob. I, 21.

Quam denique modesta illa vox est: ¹Dominus dedit, dominus abstulit, ut domino visum est, ita factum est. ²Et ideo si nuptias ³sublatas restauremus, sine dubio contra voluntatem dei nitimur. volentes habere ⁴rursus quod ⁵habere nos noluit. ⁶Si enim voluisset, non abstulisset. ⁷Nisi si et hoc voluntatem dei interpretamur.

13. similitudine *Fulv. Ursinus et Fr. Iunius*. 14. sicut ipse *Ap.* sicuti ipse *(Ap.)* sicut et ipse *c. Laurentianae*. sicuti et ipse *reliqui*. 15. est, inquit. *BCDabc. Laurentianus*. 16. distribuo complures *(Ap.)d.* distribui complures *Ap.* distribui complures *reliqui*. distribui complures oportet *Fulv. Ursinus*. 17. earundem *1*. 18. a secunda nativitate id est a lavacro, quae *Ad.* ut ex arbitrio suo vidua maneat, cum alibi dicas damnandam si nupserit, id est a lavacro aquae *BCDabc. Laurentianus*. a lavacro aquae *ceteris omissis c.* a lavacro aquae, id est, ut ex arbitrio suo vidua maneat *Fulv. Ursinus*. 19. monogamiae *BCDabc. Laurentianus*. 20. cum post — renantiatur *om. BC*. 21. Prima felicitas prima virginitas est *BCDabc. Laurentianus*. Prima felicitas primae virginitatis est *Fulv. Ursinus*. 22. non nosse a quo postea optabis liberari in totum *Dabc. Laurentianus*. In *BC* haec verba cum iis quae sequuntur usque ad *voc.* contemnere desunt. 23. secundae virginitatis est *Dabc*. secunda felicitas secundae virginitatis est *Fulv. Ursinus*. 24. cum *om. BCDabc. Laurentianus*. 25. quam optime *BCDabc. Laurentianus*. Pro novis *BC* *Laurentianus* habent moris. 26. reliquas *BC. Laurentianus*. 27. hactenus *BCDabc. Laurentianus*. sanctae (scē *Ap.*) *A*. 28. virtutes *BCDabc. Laurentianus*. 29. Modestia est enim *Ad.* Modestiae enim laus est *Dabc. Omittunt BC. Laurentianus*. 30. domino deo *Ad.* deo domino *reliqui*. 31. delabitur *Ad.* labitur *reliqui*.

Cap. II. 1. deus *D.* Verba dominus dedit absunt in *A.*, et verba dominus dedit — factum est desiderantur in *BC*. 2. Et *om. BCDabc*. 3. ablatas *BCDabc*. 4. rursus *om. A*. 5. haberetur *A*. Quo in vocabulo latere puto iterum, vel rursus illud. 6. minime abstulisset. Si enim voluisset *A*. 7. nisi si et hoc *Ad.* nisi et in hoc *reliqui*.

d. hactenus nubendi] Apud Tertullianum hactenus non semel est pro non uliro, numquam posthac. De Testim. Animae cap. 1 „hactenus sapiens et prudens habebitur qui prope Christianum pronuntiaverit.“ De Praescript. Haeret. cap. 11 „Vidua a iudice petebat audiri,

quia non admittebatur, sed ubi audiret, hactenus instituit.“ De Pallio cap. 2 „hactenus Sodoma, et nulla Gomorra.“ Ad Hermog. cap. 34 „etiam mare hactenus.“ De Resurr. Carnis cap. 58 „Deus enim delebit omnem lacrymam ab oculis eorum, et mors hactenus.“ Adde De leui. cap. 10.

quasi *et rursus voluerit habere quod iam *noluit. Non est bonae et solidae fidei sic omnia ¹⁰ad voluntatem dei referre, et ita ¹¹adulari sibi unumquemque dicendo nihil fieri sine ¹²nutu eius, ut non intellegamus ¹³esse aliquid in nobis ipsis. Ceterum excusabitur omne delictum, si ¹⁴contenderimus nihil fieri a nobis sine dei voluntate, ¹⁵et ibit definitio ista in ¹⁶destructionem totius disciplinae, etiam ipsius dei, si ¹⁷aut quae non vult de sua voluntate ¹⁸producat, aut nihil est quod deus non vult. Sed ¹⁹quomodo vetat quaedam quibus etiam supplicium aeternum comminatur (utique ²⁰enim quae vetat non vult, a quibus et offenditur), ²¹sic et e contrario quae vult praecipit et ²²accepto facit et aeternitatis mercede dispungit*. ²³Itaque cum utrumque ex praeceptis eius didicerimus, quid ²⁴nolit et quid velit, ²⁵tamen nobis est voluntas ²⁶et arbitrium eligendi alterum, sicut scriptum est: Ecce posui ante te bonum et Sirac. XV, 18. malum: gustasti ²⁷enim de ²⁸agnitionis arbore. Et ideo non debemus quod ²⁹nostro expositum est arbitrio ³⁰in domini referre voluntatem, ³¹quod non ipse vult aut non vult quod bonum est qui malum non vult. Ita nostra est voluntas, cum malum volumus adversus dei voluntatem, qui bonum vult. Porro ^b si quae- ris, unde ³²venit ista voluntas, qua quid volumus adversus dei voluntatem, ³³dicam, Ex nobis ipsis. Nec temere. Semini ³⁴enim tuo respondeas necesse ³⁵est; siquidem ille princeps ³⁶et generis et delicti Adam voluit quod deliquit. Neque enim diabolus voluntatem ³⁷ei imposuit delinquendi, sed materiam ^{37b}voluntati submi-

8. et rursus nos voluerit habere Ad. rursus vellet in nos reliqui. rursus vellet in nobis Fulv. Ursinus. 9. noluit deus BCDabc. 10. et voluntatem Aq. et in voluntatem Hildebrandus. 11. adulari sibi unumquemque d., ex emendatione Fulvii Ursini. adulari (adulari Aß.) unumquemque Da. adulari ad unumquemque bc. adulari utrumque BC. adulari utrinque B. m. sec. 12. inssione BCDabc. 13. esse aliquid Ad. aliquid esse reliqui. 14. continuerimus BCDabc. 15. et ibit (hibit Aß.) definitio ista in Ad. et ibi definitio (diffinitio BC.) istam reliqui. At tibi definitio istam Fulv. Ursinus. 16. destructionem BC. 17. et me BC. et quae Dahe. 18. producit BCDabc. 19. quomodo AqBCDabc. quando (Aß)d. Fulv. Ursinus. 20. enim Ad. etiam reliqui. 21. sic et e contrario quae vult ego. sicut e contrario quae vult Ad. sicut et quae vult reliqui. 22. accepto facit Ad. accipit reliqui. 23. Itaque (igitur Aß.) cum vult utrumque A. 24. nolit et quid velit A. velit et quid nolit reliqui. 25. tamen Ad. iam reliqui. 26. et arbitrium om. BCDabc. 27. enim om. A. 28. agnitionis (agnitatis Aß.) arbore A. arbore agnitionis reliqui. 29. nostri BCDabc. 30. in dominum referre et in voluntatem Hildebrandus. in domino (dño Aß.) referre in voluntatem A. in dei referre voluntatem reliqui. 31. quod non ipse vult aut non vult quod bonum est A. quos vult ipse et velle reliqui. 32. veniat BCDabc. 33. ut dicam BCDabc. 34. enim om. BCDabc. 35. esse Aq. 36. et om. BCDabc. 37. eis ab. Gorziensis. eius B (m. pr.) CD. 37b. voluntatis BCDabc. voluntati Ad. Latinus.

Cap. II. a. aeternitatis mercede dispungit] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 37.

b. Porro] De hac particula cf. adnot. ad De Corona cap. 7.

nistravit. Ceterum voluntas dei ³⁰in obedientiam venerat. Prinde et tu si non ³⁰obedieris deo, qui te proposito precepto libere potestatis instituit, per voluntatis libertatem volens ⁴⁰deverges in id quod deus ⁴⁰non vult, ⁴⁰et ita te putas a diabolo subversum, qui ⁴⁰etsi quid vult te velle quod deus non vult, ⁴⁰non sarnen facit ut et velis, quia nec tunc ⁴⁰istos protoplastos ad voluntatem ⁴⁰delicti subegit, immo neque invitos neque ignorantes quid deus ⁴⁰nollet. Utique enim nolebat fieri, ⁴⁰cum admissio mortem destinabat. Iu diaboli opus unum est, ⁴⁰temptare, ⁴⁰an velis, quod in te est, ut velis. ⁴⁰At ubi voluisti, sequitur ut ⁴⁰te sibi subigat, non operatus in te voluntatem, sed nactus ⁴⁰occasionem voluntatis. Igitur cum solum ⁴⁰sit in nobis velle, ⁴⁰et in hoc probetur nostra ⁴⁰erga deum mens, an ea ⁴⁰velimus quae cum ⁴⁰voluntate ipsius faciant, ⁴⁰alte et impresse^o recogitandam esse dico dei voluntatem, quid etiam in occulto velit.

Cap. III. Quae enim ¹in manifesto, scimus ²omnes, eaque ipsa qualiter ³in manifesto sint perspicendum est. Nam ⁴etsi quaedam videntur voluntatem dei sapere, dum ⁵ab eo remittuntur, non statim omne quod permittitur ex mera et tota voluntate procedit. I Cor. VII, 6. dit eius qui permittit. ⁶Ex indulgentia est quodcumque permittitur. Quae etsi sine voluntate non est, quia tamen aliquam habet causam in ⁷illo cui indulgetur, quasi de invita venit voluntate, passus causam sui⁸ quae cogit voluntatem. Vide, qualis sit voluntas ⁹cuius

36. ob inaudientiam BC. ei in obedientiam Fule. Ursinus. 39. obedieris A. obedieris reliqui. Pro deo Aq. habet domino. Negatio ante oboedieris non compar in a. 40. devergis in id abc. devergi sinit BCD. 41. noluit BCDabc. 42. Iu te putas a diabolo BCD. ita deputat diabolo abc. Ita te puta a diabolo Fule. Ursinus. 43. etsi quid vult evelle Aq. etsi quid vult velle Aq. etsi vult te velle BCDabc. 44. non tamen facit, ut et om. A. 45. istos Ad. invitos reliqui. 46. dilecti Aq. 47. nollet ADbcd. nolet a. nolit BC. 48. cum Ad. cui reliqui. 49. temperare B(m. pr.) CD. 50. an velis, quod in te est, ut velis ego. an velis qui ante (quante Aq.) est ut velis A. quod in te est, ut velis reliqui. 51. adhibi A. 52. te sibi subigat BCDabc. et sibi subiungat Ad. 53. occasionem voluntatis (volamptatis A.) Ad. possessionem voluntatis reliqui. 54. erit BCDabc. 55. et in hoc probetur Ad. in hoc probatur reliqui. 56. in BCDabc. 57. volumus BC. 58. voluntate ipsius faciant Ad. voluntate (voluntatem BC.) eius sapient reliqui. Post haec verba in Dabc. incipit caput tertium. 59. alte et impresse Ad. Alte impresse BCDab. A te impresse Fule. Ursinus.

Cap. III. 1. in manifesto Ad. Latinius. manifesto reliqui libri. 2. omnes om. A. 3. in manifestis iustis inspicendum est A. 4. si BCDabc. 5. ab eo remittuntur Hildebrandus. habeo remittuntur A. a deo permittuntur reliqui. 6. Ex (Aq)BCDabcd. ut ex Aq. At ex Hildebrandus. 7. illo Ad., Fule. Ursinus. loco reliqui. 8. eius cuius BODabc. ea cuius Fule. Ursinus.

c. impresse.] Cf. quae adnotata sunt ad Apolog. cap. 5. Adde De Ieiun. cap. 10. — In exemplaribus ante Rigaltium vulgaris perperam distinctum est ipsius faciant. Alte et impresse coll., ita ut post faciant incipiat caput tertium.

Cap. III. a. passa causam sui] De verbo pati cf. adnot. ad Apolog. cap. 21. Sic infra cap. 4 „quasi iam recogitationem excessus sui passa.“

*alter est causa. Secunda ¹⁰item species consideranda est "purae voluntatis. Vult nos deus ¹²agere quaedam placita sibi, in quibus non ¹²indulgentia patrocinator, sed disciplina dominatur. Si tamen ¹⁴alia istis praeposuit, utique quae magis vult, ¹⁴dubiumne est eo nobis ¹⁶sectanda esse quae mavult, ¹⁷cum quae minus vult, ¹⁸quia alia magis vult, ¹⁹perinde habenda sunt atque si nolit? Nam ²⁰ostendens quid magis velit, minorem voluntatem ²¹maiore delevit. Quantoque notitiae tuae utramque proposuit, tanto ²²definiit id te sectari debere quod ²²declaravit se magis velle. Ergo si ideo declaravit, ²¹ut id secteris quod magis vult, sine dubio, nisi ita facis, contra voluntatem ²³eius sapis, sapiendo contra potiore eius voluntatem, ²⁴magisque offendis quam promereri, quod vult quidem faciendo ²⁵et quod mavult respuendo. Ex ²⁷parte delinquis; ex parte, si non delinquis, non tamen promereri. ²⁸Non porro et promereri velle delinquere est? Secundum ³⁰igitur matrimonium, ³⁰si est ex illa dei voluntate quae indulgentia ³¹vocatur, ³²negabimus meram ³³voluntatem cui ³⁴indulgentia est causa, si ³⁵ex ea cui potior alia praepositur continentiae magis appetendae didicerimus non potiore a potiore ³⁶rescindi. Haec ³⁷praestrinxerim, ut iam apostoli ³⁸voce decurram. In primis autem non videbor inreligiosus, ³⁹si quod ipse profitetur animadvertam, omnem illum indulgentiam nuptiarum de suo, id est de humano sensu, non de divino ³⁹praescripto indexisse.

9. altera sit BCDabc. 10. iterum BCDabc. 11. non purae d., Fulv. Ursinus. 12. agere quaedam placita sibi Ad. sibi placita BCDabc. facere sibi placita B.m.sec. sibi placita facere Fulv. Ursinus. 13. indulgentia patrocinator d. indulgentiam patrocinator A. indulgentia operator patrocinator BCD. indulgentia operator patrocinator reliqui. 14. alia istis praeposuit Ad. alia (talisa B.) ista praeposit (proponit BCD.) reliqui. et alia ista praeposit Fulv. Ursinus. 15. Nec dubium est Fulv. Ursinus. 16. sectanda Ad. texenda B. exequenda B.m.sec. taxanda CDabc. 17. cum quae minus vult, quis Ad. quam ea quae minus vult. Qui (Qui om. B.) reliqui. cum ea quae minus vult qui Fulv. Ursinus. 18. quia alia magis vult om. B. 19. perinde (preinde Ap.) habenda sunt (sint d.) atque (adque Ab.) Ad. proinde habenda sunt reliqui. proinde habenda sint quasi nolit Fulv. Ursinus. 20. ostendens Ad. ostendendo (ostendenda B.) reliqui. 21. maiorem A. 22. definiit Ad. definiit (diffiniit B.) reliqui. 23. declaravit se Ad. et B.m.sec. parvit cum abc. paravit te reliqui. 24. ut id Ad. uti reliqui. 25. dei sapiendo A. 26. magis A. 27. et quod mavult Ad. quod mavult B (m.sec.) abc. mavult B (m.pr.) CDabc. 27. parte delinqui A. parte non delinquis Latinus. 28. Non porro A. Porro reliqui, sine interrogationis signo in clausula sententiae. 29. igitur Ad. itaque reliqui. 30. si est ex d., Fulv. Ursinus. si ex libri omnes scripti et editorum reliqui. 31. vocatur Ad. cogitur reliqui. 32. negabimus BCD. 33. voluntatem om. BCDabc. 34. indulgentia BCD. 35. ex ea Ad., Fulv. Ursinus. 36. rescindit A. rescindi CDabc. rescindi B. 37. praestrinxerim Ad. praestruxerim reliqui. 37 b. voce BCDabc. 38. si quod ipse profitetur animadvertam Ad. si quid ipse preterat (profleret B.) continentiam magis appetendam didicerimus. Iam animadvertam reliqui. Scripturas libri Leidensis (C.) discrepantias annotare hic desino. Concinit tantum non in omnibus cum Vindobonensi. si qui quod ipse profitetur, continentiam magis appetendam didicerimus, iam animadvertam Fulv. Ursinus. 39. praescripta BDabc.

Nam et cum ⁴⁰de viduis et innuptis definiit, uti nubant, si continere non possunt, quia melius ⁴¹sit nubere quam uri, conversus I Cor. VII, 10. ad ⁴²alteram speciem, Nuptis autem denuntio, inquit, non ⁴³quidem ego, sed dominus. ⁴⁴Ita ostendit ⁴⁵ex translatione personae suae ⁴⁶in dominum id quod supra dixerat ⁴⁷non ex ⁴⁸domini persona, sed ex sua pronuntiasse, Melius ⁴⁹est nubere quam uri. Quae ⁵⁰vox licet ad eos pertineat ⁵¹qui inupti vel vidui a fide deprehenduntur, quia tamen ⁵²omnes eam ad nubendi licentiam amplectuntur, velim ⁵³pertractare quale bonum ostendat quod melius est poena, quod non potest videri bonum nisi pessimo comparatum, ut ideo bonum sit nubere, quia deterius ⁵⁴sit ardere. Bonum ita est, si perseveret nomen obtinens sine comparatione, non dico mali, sed etiam boni alterius, ut, etsi bono alii ⁵⁵comparatur et alio adumbratur, ⁵⁶nihilominus remaneat ⁵⁷in boni nomine. Ceterum si per mali ⁵⁸condicionem cogitur ⁵⁹bonum dici, non tam bonum est quam genus mali inferioris, quod a superiore malo ⁶⁰obscuratum ad nomen boni impellitur. ⁶¹Aufer denique condicionem comparationis, ut non ⁶²dicas, Melius est nubere quam uri, et quaero an dicere audeas, Melius est nubere, non adiciens ⁶³quid sit id quod melius est. Ergo quod non melius, utique nec bonum, ⁶⁴quia abstulisti et removisti ⁶⁵condicionem comparationis, quae dum melius illud ⁶⁶facit, ⁶⁷ita bonum haberi cogit. Melius ⁶⁸est nubere quam uri sic accipiendum est, ⁶⁹quomodo melius est uno oculo quam duobus carere:

40. de viduis et innuptis definiit (definivit *abc.*) *Aabcd.* debuisset innuptis definiit *BD.* 41. sit nubere *Ad.* est nubi *BDub.* est nubere *c.* 42. aliam *BDabc.* 43. quidem *om.* *BDabc.* 44. *Ista Aß.* 45. ex translatione *A.* ex translatione *d.* extra rationem reliqui. 46. in dominum id *d.* in deum et *BD.* dominum et *abc.* in dño id *A.* Pro dixerat in *A.* est dixerant. 47. id non *BDabc.* 48. domini persona *Ad.* persona domini reliqui. 49. esse nubi *BDab.* 50. voluntas licet *A.* 51. qui innupti (nupti *A.*) vel vidui a fide deprehenduntur, quia *Ad.* qui sunt innupti vel vidui *c.* qui sunt nupti vel viduae (vidui *b.*) qui *BDab.* qui sunt nupti vel viduae, cum *Fulv. Ursinus.* 52. omnes eam ad nubendi licentiam amplectuntur *Ad.* tamen nubendi licentiam amplectuntur reliqui, et *Fulv. Ursinus,* qui multum amplectantur. 53. retractare *BDabc.* 54. est ardere. Bonum ita est si perseveret nomen obtinens *d.* sit si perseveret nomen obtinens *A.* est ardere. Bonum ita est (et *BD.*) si per se nomen hoc obtinet reliqui. 55. comparatur et alio (ab alio *BDabc.*) adumbratur *ABDabc.* comparatum et alio adumbratum *Ios. Mercurius.* comparatur et ab illo adumbratur *Fulv. Ursinus.* 56. nihil omnino *B.* 57. in boni nomine *Aabcd.* id boni nominis *BD.* 58. collationem *BDabc.* 59. bonum *om.* *BDabc.* 60. obstratum *B.* 61. Aufer denique condicionem *Ad.* Aufer denique dictionem *abc.* auferendique dictionem (condicionem *B. m. sec.*) *BD.* 62. discas *Aß.* 63. quid sit id quod (quo *abc.*) melius est. Ergo quod non melius, utique *abcd.* quid sit fieri, melius est ergo fieri. Quod non melius utique *BD.* quid sit melius utique *A.* quid sit melius. Itaque nec bonum *Hildebrandus.* 64. qui *A.* 65. indictionem *B.* condicionem *B. m. sec.* indictionem *D.* dictionem *abc.* 66. facit alio, ita *abc.* 67. ita (id *B. m. sec.*) haberi *BD.* 68. esse nubi *BDabc.* 69. ac si melius *BDabc.*

b. Quae vox] Pro vox in libro Agobardi legitur voluntas. Ad sensum nil differt.

si tamen a comparatione discedas, non erit melius unum oculum ⁷⁰habere, quia nec bonum. Nemo igitur ⁷¹capit ex hoc capitulo defensionem, quod proprie ad ⁷²innuptos et viduos spectat, quibus nulla adhuc coniunctio numeratur. Quamquam ostenderim etiam ⁷³illis intellegendam esse permissi condicionem.

Ceterum de secundo matrimonio scimus ¹plane apostolum pronuntiasse, Solutus es ab uxore, ne quaesieris uxorem, ²sed si ¹Cor. VII. duxeris, non ³delinques. ⁴Perinde tamen et huius sermonis ordinem de consilio suo, non de divino praecepto introduxit. Multum autem interest inter dei praeceptum et consilium hominis. Praeceptum ⁵domini, inquit, non habeo, sed consilium do, quasi misericordiam ⁶consecutus a domino fidelis esse. ⁷Ceterum neque in evangelio neque ^{7b}in ipsius Pauli epistolis ex praecepto dei ⁸invenias permissam matrimonii ⁹iterationem^a. Unde unum habendum confirmatur, quia quod a domino permissum non invenitur, id ¹⁰agnoscitur ¹¹interdictum. Adde quod et haec ipsa ¹²humani consilii ¹³interiectio, quasi iam recogitationem excessus^b sui passa, statim se ¹⁴refrenat et revocat, cum subiungit, Verumtamen huiusmodi pressuram carnis habebunt, cum parcere se eis dicit, cum tempus in ¹⁵collectum esse adicit, quo oporteat etiam habentes matrimonia pro non habentibus agere, cum sollicitudinem ¹⁶nuptorum et innuptorum committit. Per haec enim docens, cur non expediat nubere, ¹⁷dissuadet ab eo quod supra indulserat. Et hoc ¹⁸de primo matrimonio, quanto magis ¹⁹de secundo? Cum ²⁰vero nos ad exemplum suum hortatur, utique ostendens quid nos velit esse, id est continentes, pariter declarat quid nos esse ²¹nolit, id est incontinentes. Ita et ipse, cum aliud vult, id quod non vult nec sponte nec

70. non (non delet m. sec. in B.) habere quam et bonum (quam dnos B. m. sec.) BDabc. 71. capiet B. 72. innuptos et viduos Acd. nuptos et viduas (viduos b.) BDab. 73. illis intellegendam Ad. illis (illius B.) numerandam reliqui.

Cap. IV. 1. tamen BDabc. 2. sed et si BDabc. 3. delinquis Ad. 4. Proinde BDabc. 5. dei BDabc. Pro inquit A. habet inquit, pro more. 6. consecutus (secutus A.) a domino (ad ño Aq.) fidelis (fideles A.) esse Ad. consecutus fidelis esse reliqui. 7. Ceterum Ad. quoniam Dabc. quam B. 7b. in om. BDabc. 8. pervenias A. pervincas Hildebrandus. 9. iterationem Ios. Mercerus. rationem A. separationem reliqui. 10. agnoscitur BDabc. ignoscitur Ad. 11. interdictum om. Ad. 12. huius BDabc. 13. interiectio, quasi iam recogitationem excessus d., Fulv. Ursinus. interiectio, quasi inrecogitationem excessus (excussus BD.) reliqui. 14. frenant Aq. refrenant Aß. 15. collectum Ad. collecto reliqui, praeter B. qui offert corrupte intellecto. 16. nuptorum et innuptorum committit Ad. nuptorum committit reliqui. 17. dissuadis BD. dissuadens B. m. sec. 18. ne BDabc. 19. de om. BDabc. 20. nos vero BDabc. 21. nolit. Ita et ipse, cum aliud vult, id quod non vult Ad. nolit. Id quod non vult reliqui.

Cap. IV. a. matrimonii iterationem.]
Palmaria haec est Iosiae Merceri emen-

datio quam recepi. Quod alii ediderunt
sani quicquam non sapit.

b. excessus] Cf. adn. ad Apolog. cap. 9.

veritate permittit. Si enim vellet, non permisisset, immo imperasset. Sed ecce rursus mulierem marito ²²defuncto dicit nubere posse, si cui velit, tantum in domino. At enim felicius erit, inquit, si sic ²³permanerit secundum meum consilium. Puto autem, et ²⁴ego dei spiritum habeo. Videmus duo consilia, quo supra nubendi veniam facit, et quo postmodum continentiam nubendi ²⁵docet. Cui ergo, inquis, ²⁶assentabimur? ²⁷Inspice et lege. Cum veniam facit, hominis prudentis consilium allegat, cum continentiam ²⁸indicit, spiritus sancti consilium affirmat. Sequere adnutationem cui divinitas patrocinatur. Spiritum quidem dei etiam fideles ²⁹habent, sed non omnes fideles ³⁰apostoli. Cum ergo qui se fidelem dixerat ³¹adiicit postea ³²spiritum dei se habere, quod nemo ³³dubitet etiam de fidei, idcirco ³⁴id dixit, ut sibi apostoli fastigium redderet. Proprie enim apostoli spiritum sanctum habent ³⁵qui plene habent in operibus ³⁶prophetiae et efficacia virtutum ³⁷documentisque legum, ³⁸non ex parte, quod ceteri. Ita ³⁹spiritus sancti auctoritatem ad eam speciem adire fecit, ⁴⁰cui magis nos obsequi velint, et factum est iam non ⁴¹consilium divini spiritus, sed pro eius maiestate praecipuum.

Cap. V.

Ad legem semel nubendi ¹dirigendam ipsa origo humani generis patrocinatur, contestans quid deus ²in primordio constituit in formam ³posteritati recensendam. Nam cum hominem ⁴figurasset eique ⁵parem necessariam prospexisset, unam de costis eius mutuatus unam illi ⁶feminam finxit, cum utique nec artifex nec materia defecisset. Plures costae in Adam ⁷et infatigabiles manus

22. marito defuncto *Ad.* defuncto marito *reliqui.* Pro ecce in *A.* scriptum est becca. 23. perseveraverit *BDabc.* 24. ego dei spiritum *Ad.* ego spiritum dei *reliqui.* 25. docet ego. docit *A.* indicit *BDabcd.* 26. consilio assentabimur *BDabc.* 27. Inspici *Aß.* 28. incidit *A.* 29. habent set *Aß.* habentes et *Aq.* Verbe sed non omnes fideles non comparent in *B.* 30. Apostoli. Cur ergo cum fidelem dixerit *abc.* Apostolicum (apostoli. cum *B.*) ergo quod fidelem dixerit *BD.* 31. adicit *BDabc.* 32. se spiritum dei *B.* spiritum se dei *Dabc.* 33. dubitat *BDabc.* 34. hoc *BDabc.* 35. qui plene habent *om. Ad.* 36. prophetiae *Aß.* 37. documentisque *Ad.* atque documentis *reliqui.* 38. non quasi ex parte *BDabc.* 39. spiritum sanctum auctoritate ad eandem speciem *BDabc.* 40. cui nos magis *BD abad.* cum magis nos *A.* 41. consilii *BD.*

Cap. V. 1. dirigam. Ipsa *BDabc.* dirigens *B. m. sec.* 2. ab initio *BDabc.* 3. posteritati recensendam. Nam (Nam *om. A.*) cum *Ad.* posteritatis recensendam (recensendum *c.*) Nam cum *reliqui.* 4. figurasset *BDabc.* 5. patrem necessario *A.* 5b. femina *Aß.* 6. et infatigabiles manus in deo (deum *B.*) *BD.* Pro infatigabiles *Aß.* habet infatigabilis.

c. qui plene habent] Haec verba non extant in libro Agobardi, ideoque omisit Mothius. Sed multis ille liber lacunis repletus est. Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 6. Quamquam hic malim rescribere

facillima mutatione „et qui plene habent.“

Cap. V. 2. in formam] Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 18. Sic iterum paulo infra „formam hominibus de originis

in deo, sed non plures uxores apud deum. Et ideo 'homo dei Adam et 'mulier dei Eva unis inter se nuptiis 'functi formam hominibus de originis auctoritate et 'prima dei voluntate sanxerunt. 'Denique erunt, inquit, duo in carne una, non tres, neque quatuor. 'Alioquin iam non una caro 'nec duo 'in unam carnem. Tunc erunt, 'si coniunctio et concretio 'in unitate semel^b fiat. Si vere rursus aut saepius, iam una esse desūt, et erunt 'non duo in 'unam carnem, sed una plane 'costa in plures. At cum apostolus in ecclesiam et Christum interpretatur, Erunt duo in 'unam carnem, secundum 'spiritalis nuptias ecclesiae et Christi (unus enim Christus et una eius ecclesia) agnoscere debemus duplicatam et exaggeratam esse nobis unius 'matrimonii legem tam secundum generis fundamentum quam secundum Christi 'sacramentum. De uno matrimonio censemur^c 'utrobique, 'et carnaliter in Adam et 'spiritualiter in Christo. Duarum nativitatum unum est monogamiae praescriptum. In utraque 'degenerat is qui de monogamia exorbitat^d. Numerus matrimonii a maledicto viro coepit. Primus 'Lamech duabus maritatus tres in unam carnem effecit. Gen. IV, 19.

Sed et benedicti, inquis, patriarchae non modo pluribus uxoribus, verum etiam concubinis coniugia miscuerunt. Ergo propterea nobis quoque licebit 'innumerum nubere^a? Sane licebit, 'si adhuc typi, 'futuri alicuius sacramenta, supersunt quos nuptiae tuae

Cap. VI.

7. modo A. 8. mulier dei om. A. Pro Eva A. habet Eua. 9. functi formam hominibus de originis Ad. defuncti sunt. Formam hominis dei de originis reliqui. 10. prima dei voluntate Ad., Fulv. Ursinus. primam dei voluntatem reliqui. 11. Denique erunt inquit duo in carne una A. Denique, Erant duo, inquit, in carne una d. Erant duo inquit in una carne (unam carnem c.) reliqui. 12. alioquin quoniam una Aq. 13. Nam duo in una carne tunc erunt Lalinus. ac duo in unam carnem tunc Hildebrandus. 14. in una carne BDab. 15. nisi B. m. sec. 16. in (Aβ)d. dum in (Aq)abc. dum in reliqui. 17. iam non BDabc. 18. una carne BD. 19. costa Ad. caro reliqui. 20. una carne BDab. 21. spiritalis B. 22. matrimonii legem tam Ad., Fulv. Ursinus. matrimonii tam reliqui. 23. firmamentum BDabc. 24. utrobique Aq. utrum ubique B. 25. carnaliter et in B. 26. spiritualiter B., pro more. 27. degenerat is (u Aq.) que demonia exorbitat A. degenerat qui de monogamia exorbitat reliqui. 28. lamen duabus A.

Cap. VI. 1. in numerum nubere (munere B. m. pr. matrimonium B. m. sec.) BDabc. 2. si qui (quia B.) adhuc BDabc. 2b. futuri alicuius sacramenta d. futuri alicuius sacramenti A. alicuius futuri sacramenti reliqui.

auctoritate et prima dei voluntate sanxerunt."

b. semel] Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

c. censemur] V. adnot. ad De Corona cap. 13.

d. de monogamia exorbitat.] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 20.

Cap. VI. a. innumerum nubere?] Ipse alibi [Ad Uxor. I, 2.] dixit „plurifariam matrimoniis uti.“ (Rigalt.) De verbo nubere quod utriusque sexus commune est cf. adnot. ad Ad Uxor. I, 7. Adiectivo pro adverbio Tertullianus passim utitur. Sic Scorpiace cap. 12 „placidum quiescunt animae martyrum.“

Gen. I, 28. ³figurent^b, 'vel si etiam nunc locus est vocis illius: Crescite et multiplicamini, id est, si nondum alia vox supervenit, Tempus iam in collecto esse, restare, ut et qui uxores ⁴'habeant tamquam non habentes agant. Utique enim continentiam indicens et compescens concubitum, seminarium generis, ⁵'abolefecit. Crescite illud et multiplicamini. Ut opinor autem, unius et eiusdem dei utraque pronuntiatio ⁷et dispositio est, qui ⁸tam quidem in primordio sementem generis emisit indultis coniugiorum habenis, donec mundus repletur, donec novae disciplinae materia proficeret. Nunc vero ⁹'sub extremitatibus temporum' ¹⁰'compressit quod' ¹¹'emiserat et' ¹²'revocavit quod indulserat, non sine ratione' ¹³'prorogationis in primordio et' ¹⁴'repastinationis' in ultimo. Semper initia ¹⁵'laxantur. Propterea' ¹⁶'silvam quis instituit et crescere sinit, ut tempore suo' ¹⁷'caedat. Silva erat vetus dispositio, quae' ¹⁸'ab evangelio novo deputatur', in quo et securis ¹⁹'ad radices posita. Sic et Oculum pro' ²⁰'oculo et dentem pro dente iam senuit ex quo iuvenit Malum pro' ²¹'malo nemo reddat. Puto autem' ²²'etiam in humanas constitutiones atque decreta posteriora pristinis praevalere.

Matth. III, 10.

Matth. V, 39.

Rom. XII, 17.

3. figurant B. 4. quod si BD. aut si abc. 5. habeant A. habent reliqui. 6. abolescit BDabc. 7. et dispositio om. A. 8. tunc BDabc. 9. cum BDabc. 10. compensit B. m. pr. compescit B. m. sec. 11. demiserat Aq. remiserat Hildebrandus. 12. revocabit B. 13. propagationis BDabc. 14. pastinationis Ad. 15. laxantur, fines contrahuntur. Propterea BDabc. Pro laxantur in A. est laxatur. 16. silvas quis instituit B. 17. caedat. Silverit A. caedat silvam. erat BDabc. caedat. Erat Ios. Scaliger. 18. in BDabc. 19. ad radices posita. Sic A. ad radicem (radices d.) arboris posita est. Sic reliqui. 20. oculo dente A. 21. malum A. 22. etiam humanam constitutionem atque decretum postea (postera Fulv. Ursinus.) BDabc. Fulv. Ursinus.

b. si adhuc typi, futuri alicuius sacramenta, supersunt quos nuptiae tuae figurent] Sic legitur in exemplari, neque aliter legit Hieronymus Epistola ad Geruntiam de Monogamia. Typos sive figuras nuncupat sacramenta futurorum, signa sacra, signa a deo praemissa futuri alicuius. (Rigalt.) Quod Rigaltius affirmat in exemplari Agobardi, quo usus erat, legi quod edidit, huic officiant testimonia Stephani Baluzii et Hildebrandi, qui idem illud sedulo contulerunt. Sed salva est emendatio. Verba Hieronymi, quae significat Rigaltius, extant Epist. ad Agerachium pag. 745. ed. Benedict. tom. IV. „sed et in arcam, quam Petrus apostolus interpretatur *sub typo ecclesiae*, Nos cum tribus filiis singulas, non binas, uxores introduxit.“ Verba „quos nuptiae tuae figurent“ interpretare: quibus nuptiae tuae respondeant, ita ut typi esse revera possint censer.

c. Nunc vero, sub extremitatibus temporum] Cf. adnot. ad Matt. I, 1.

d. repastinationis] Liber Agobardi et Rigaltius *pastinationis*. Adv. Marcion. II, 18 „interim commissio iniuriarum meta vicis statim occurrente *repastinatione*.“ De Cultu Fem. II, 9 „non *repastinantes* (liber Agobardi et ed. Rigalt. habent *repastinantes*) divitiarum vestrarum et elegantiarum usum.“ De Paenit. cap. 11 „et bisulcum aliquid aeris vel ferri ungibus *repastinandis*.“

e. quae ab evangelio novo deputatur] Franc. Iunius *deputare* interpretatur. hic per circumcidi, purgari, caedi. Sed errat. Ait enim Mosaicorum librorum dispositionem, postquam advenit nova lex, inde deputari statim inceperat veterem. *Deputare* autem familiare est Tertulliano verbum; cf. adnot. ad De Idolol. cap. 9.

Cur autem de pristinis exemplis non ea potius agnoscamus Cap. VII. quae cum posterioribus communicant de disciplina et formam vetustatis ad novitatem transmittunt? Ecce enim in veterem legem animadverto castratam licentiam saepius nubendi. Cautum in Levitico: Sacerdotes mei non plus nubent. Possum dicere etiam illud plus esse quod semel non est. Quod non unum est, numerus est. Denique post unum incipit numerus. Unum autem est omne quod semel est. Sed Christo servabatur, sicut in ceteris, ita in isto quoque legis plenitudo. Inde igitur apud nos plenius atque instructius praescribitur unius matrimonii esse oportere qui alleguntur in ordinem sacerdotalem. Usque adeo quosdam memini digamos loco deiectos. Sed dices: Ergo ceteris licet, quos excipit. Vani erimus, si putaverimus quod sacerdotibus non liceat laicis licere. Nonne et laici sacerdotes sumus? Scriptum est: Regnum quoque nos et sacerdotes deo et patri suo fecit. Differentiam inter ordinem et plebem constituit ecclesiae auctoritas, et honor per ordinis consensum sanctificatus. Adeo ubi ecclesiastici ordinis non est consensus, et offers et tinguis et sacerdos es tibi solus.

Cap. VII. 1. cum posterioribus communicant de disciplina et forma Ad. cum posteris communicant disciplinae, formam relinqui. cum posterarum communicant disciplinae, formam Fulv. Ursinus. 2. veterem Aßabc. veteri (Aq)BD. Pro lege in A. est legem. 3. Cautum est in BDabc. 4. nubant Ad. nubant Hildebrandus. 5. Sed Christo Ad. Sed in Christo BD. Sed uni Christo relinqui. 6. strictius BDabc. strictius B. m. sec., et Latinus. 7. qui alleguntur in ordinem sacerdotalem d. qui allegunt in ordinem sacerdotalem A. quos (quod B.) allegi (allegat BD.) in ordinem sacerdotalem BDabc. quos allegi liceat in ordinem sacerdotalem c. quos allegi in ordinem sacerdotalem Ios. Scaliger. quos allegi in ordinem sacerdotalem oportet. Fulv. Ursinus. 8. ad quosdam BDabc. 9. dicamus BD. 10. deiectos. Sed si dices A. 11. cum quibus non liceat excipit (non licet non excipit c.) BDabc. 12. Scriptum est laici sacerdotes sumus regnum BD. 13. consensum B. 14. sanctificatus ad ubi Aß. sanctificatus adeo, ibi BD. sanctificatus a deo. Ubi abc. sanctificatus. Ideo ubi Fulv. Ursinus. 15. non om. c. 16. et offert et tinguit BDabc.

Cap. VII. a. Differentiam inter ordinem et plebem] Consentanea dixit Hieronymus in Epist. ad Titum cap. 1. Episcopi se noverint consuetudine magis quam dispositionis dominicae veritate presbyteris esse maiores, et in commune debere ecclesiam regere. Ipse autem in eo commentario dixerat [p. 414. tom. IV. ed. Bened.]: „Idem est ergo presbyter qui et episcopus, et antequam diaboli instinctu studia in religione fierent, communi presbyterorum consilio ecclesiae gubernabantur.“ (Rigalt.) Cf. etiam Desid. Heraldis ad Arnob. p. 191. Menter Primordia Eccl. Afr. p. 38 sqq.

b. ubi ecclesiastici ordinis non est consensus] Hunc ordinem constare episcopis, presbyteris et diaconis dixit libro

de Baptismo. Itaque diaconi in tertio sacerdotio constituti, presbyteri in secundo, apices et principes omnium episcopi. Unde et summi sacerdotes, et simpliciter sacerdotes. Presbyteri autem, secundi sacerdotes, sive ut est apud Sidonium, antistites ordine in secundo. Denique laici sive plebei, sive plebs, ceteri omnes in ecclesia nondum ulla dignitate suffulti, ut loquitur Optatus Milevitanus lib. I. qui et lib. II. ministros subicit diaconis. „Certa membra sua, inquit, habet ecclesia episcopos, presbyteros, diaconos, ministros, et turbam fidelium.“ Qui turbae et consensui praerant, communi vocabulo dicebatur praeses sive praesidens, et praepositus, ὁ προϊστάμενος. (Rigalt.)

Rom.
II, 11. 13.

¹⁷ Sed ubi tres, ecclesia est, licet laici. Unusquisque enim ¹⁸ sua fide vivit, nec est personarum ¹⁹ exceptio apud deum; quoniam non auditores legis iustificantur a ²⁰ domino, ²¹ sed factores, secundum quod et apostolus dicit. Igitur si habes ius sacerdotis in temetipso ubi necesse est, habere oportet etiam ²² disciplinam ²³ sacerdotis, ubi necesse sit habere ius sacerdotis. Digamus ²⁴ tinguis? digamus offers? Quanto magis laico ²⁵ digamo capitale est agere pro sacerdote, cum ipsi ²⁶ sacerdoti digamo facto auferatur agere sacerdotem! Sed necessitati, inquis, ²⁷ indulgetur. Nulla necessitas excusatur quae potest ²⁸ non esse. Noli denique digamus deprehendi, et nos committis in necessitatem administrandi quod non licet ²⁹ digamo. Omnes nos deus ita ³⁰ vult dispositos esse, ³¹ ut ubique ³² sacramentis eius obeundis apti simus. Unus deus, una fides, una et disciplina. Usque adeo nisi et laici ea observent per quae presbyteri ³³ allegantur, quomodo erunt presbyteri qui de laicis allegantur? Ergo ³⁴ pugnare debemus ³⁵ ante laicum itsum a secundo matrimonio ³⁶ abstinere, dum presbyter esse non aliis potest quam laico ³⁷ semel fuerit ³⁸ maritus.

Cap. VII. Liceat nunc denuo nubere, ¹ si omne quod licet bonum ² est. I Cor. VI, 12. Idem apostolus ³ exclamat, Omnia licent, sed non omnia ⁴ prosunt. Quod non prodest, oro te, ⁵ bonum potest dici? Si licita sunt ⁶ et quae non pro salute, ergo et quae non bona sunt licita sunt. Quid autem magis velle debebis, quod ⁷ ideo bonum est quia licet, an quod ⁸ ideo quia prodest? Multum existimo esse inter licentiam et salutem. De bono ⁹ non dicitur licet, quia bonum ¹⁰ permitti non

17. Sed et ubi *Dabc.* Sed est ibi *B.* 18. de sua *BDabc.* 19. exceptio *Aq.* exceptio reliqui. 20. domino *A.* deo reliqui. Pro iustificantur in *Dabc.* etiam iustificabantur, in *B.* vitiose vivificabantur. 21. sed factores legis iustificabantur, secundum *Aq.* 22. disciplina *BD.* 23. sacerdotis nec ubi necesse sit *Aq.* sacerdotis ubi necesse est (*Aq.*) *Latinius.* sacerdotis necesse sit reliqui. 24. tinguis? digamus om. *A.* *Fulv. Ursinus* maluit linguis? digamus offeres? 25. dicit quo apud salutem (quod ad salutem *bc.*) erit agere *BDabc.* dicit quod saltem erit agere *Fulv. Ursinus.* 26. sacerdoti digamo facto (facto om. *Aq.*) auferatur agere sacerdotem? *Ad.* sacerdoti dicitur quo ne (quo *D.* qui eo *abc. Gorziensis.*) facto comunicatur (communicatur c. *Gorziensis.* excommunicatur *ab. Vaticanus tres, et Latinus*) actione sacerdotis *BDabc. Gorziensis.* 27. indulserit *BDabc.* 28. non esse necessitas. Denique digamos (dicamus *BD.*) deprehendi (reprehendi *abc.*) et necessitate administrandi (administrantes *abc.*) *BDabc.* 29. Dicam omnes *Dabc.* dicere omnes *B.* 30. voluit *BDabc.* 31. et *BD.* 32. sanctiones (sanctionis *D.* sanctionibus *B.*) eius obeundi (obeundis *BD.*) sit (si *BD.*) disciplina. Usque adeo nisi laici ea observent *BDabc.* 33. allegantur *BDabc.* 34. perferre *BD. Vaticanus tres.* perferre *abc.* proferre *Fulv. Ursinus.* 35. aut *Vaticanorum unus.* 36. retinere *BDabc.* continere *Fulv. Ursinus.* 37. qui semel *abc.* 38. maritus *BDabc.*

Cap. VIII. 1. si et omne *BDabc.* 2. et idem *A.* 3. exclamabat *BDabc.* 4. prosunt *Ad.* pro salute reliqui. 5. potest bonum *BDabc.* 6. et quae — licita sunt om. *A.* 7. ergo *BDabc.* 8. ergo *BDabc.* 9. non dicitur licet *Ad.* non vincis licet *BD.* non vincis, scilicet *abc.* dici solet licere *Fulv. Ursinus.* 10. permittit *ABD.* *Fulv. Ursinus* rescribit non permitti exspectat.

expectat^a, "sed assumi. Permittitur "autem quod an bonum sit "in dubio est, quod potest etiam non "permitti, si non habeat aliquam sui causam "primam, quia propter incontinentiae periculum permittitur nubere "secundo, quia nisi "licentia alicuius non bonae rei subiaceret, non esset in quo probaretur "qui divinae voluntati "et qui potestati suae^b "obsequeretur, quis nostram "utilitatis praesentiam^c sectetur et quis occasionem licentiae "amplexetur. Licentia plarumque "temptatio est disciplinae, quoniam disciplina per temptationem probatur, "temptatio per licentiam operatur. Ita fit, ut omnia liceant, sed non omnia expediant, dum temptatur cui permittitur, et "iudicatur dum in permissione temptatur. Licebat et apostolis nubere et uxores circumducere. Licebat et de "evangelio "ali. "Sed qui iure hoc non usus est "in occasionem, ad exemplum nos "suum provocat, docens in eo esse probationem in quo "licentia experimentum abstinenciae "praestruxit.

[Cor. IX.
5. 14 sq.

"Si penitus sensus eius interpretemur, non "aliud dicendum Cap. IX.
erit secundum matrimonium "quam species stupri. Cum enim dicat maritos hoc in "solicitudine habere, "quemadmodum sibi placeant, non utique de moribus ("nam bonam sollicitudinem non suggillaret), "et^a de cultu et ornatu et omni studio formae ad inlecebras "mouendas sollicitos "intellegi velit, de forma "autem et cultu placere carnalis concupiscentiae ingenium sit, quae etiam stupri causa est, "ecquid videtur tibi stupri "affine esse "secundum matrimonium,

11. sed assumi permittitur *Dabc.* 12. aut *BD.* ut *abc.* 13. indubium *BD.*
14. permisit *A.* 15. primam, quia propter *ABabc.* primam. Propter *d.* *Fulv.*
Ursinus. 16. secundum *BDabc.* 17. licentiae *abc.* 18. quid *A.* quis *Fulv.*
Ursinus. 19. et quis potestati suae *A.* et qui suae potestate reliqui. 20. obse-
queretur *Ad.* obsequatur reliqui. 21. utilitati *A.* 22. amplexatur, quis divinae
voluntati et quis suae voluptati obsequatur. Licentia *BDabc.* 23. temptatio est
Aabcd. Gorziensis. tentatione reliqui. 24. tentatur *D.* 25. vincatur *BDabc. Fulv.*
Ursinus rescribit cui permittitur et vinci, dum in permissione tentatur. 26. euuan-
gelio *A.* pro more. evangelis *BDabc.* 27. ali *Ad.* 28. Sed quibus reus non
est *BD.* Sed qui his usus non est *abc.* 29. in *om. A.* 30. scilicet et provo-
cat *A.* 31. licentiae experimentum. Abstinenciae praestruerit superiorem ne sen-
sus cell. *BDabc.* 32. praestuxit *Ap.*

Cap. IX. 1. superiorem ne sensus *BDabc.* 2. illud *BDabc.* 3. quasi spe-
ciem *BDabc.* 4. sollicitudinem *BDabc.* 5. quonam modo *BDabc.* 6. nam ut
bonum *BDabc. Vaticanus tres.* 7. sublevarer *BDabc. Vaticanus tres.* 8. et *Ad.* sed
reliqui. 9. mouendas *BDabc.* 10. intelligit, velut *Fulv. Ursinus.* iungi velit (ve-
lut *abc.*) *BDabc.* 11. autem *om. BDabc.* 12. eo quod videtur (videatur *B.*) *BD.*
Verba causa est, ecquid videtur tibi stupri non exant in *A.* 13. affinem *AB.*
14. secundum *om. A.*

Cap. VIII. a. quia bonum non per-
mitti expectat] De hoc dicendi modo-
cf. adn. ad Ad Nat. I, 7., ubi alia exem-
pla adscripsi.

b. et qui potestati suae] Potestas h. l.
est pro licentia.

c. praesentiam] Forte praestantiam,
quod vocabulum sibi usurpat, cum id
significat quod est conducibilis. (Rigalt.)

Cap. IX. a. et] Revocavi hoc et cum
Rigaltio et libro Agobardi, pro vulgato
sed.

quoniam ea in illo ¹⁵deprehenduntur quae stupro competunt? ¹⁶Ipsae
 Math. V, 28. dominus, Qui viderit, inquit, mulierem ¹⁷ad concupiscendum, iam
 stupravit eam in corde suo. Qui autem eam ad ducendum viderit,
 minus ¹⁸an plus fecit? Quid si etiam duxerit? quod non faceret,
 nisi ¹⁹et ad ducendum concupisset ²⁰et ad concupiscendum vidisset.
 Nisi ²¹si potest duci uxor quam ²²non videris nec concupieris.
 Multum sane ²³interest, ²⁴maritus an caelebs aliam concupiscat.
 Omnis mulier ²⁵etiam caelibis alia est, quamdiu aliena, nec per
²⁶aliud tamen fit marita, nisi per ²⁷quod et ²⁸adultera. Leges viden-
 tur matrimonii et stupri ²⁹differentiam facere, per diversitatem in-
 liciti, non per condicionem rei ipsius. Alioquin quae res et viris
 et feminis ³⁰omnibus adest ad matrimonium et stuprum? commixtio
 carnis ³¹scilicet, cuius concupiscentiam dominus stupro adaequavit.
 Ergo, ³²inquit, iam et primas, id est unas nuptias destruis? Nec
 immerito, ³³quia et ipsae ex eo constant ³⁴quod est stuprum. ³⁵Ideo
 optimum ³⁶est homini mulierem ³⁷non attingere, ³⁸et ideo virginis
 principalis est sanctitas, ³⁹quia caret stupri affinitate. ⁴⁰Et cum haec
 etiam de primis et unis nuptiis praetendi ad causam continentiae
 possint, quanto magis secundo matrimonio recusando ⁴¹praeiudica-
 bunt? Gratus esto, ⁴²si semel tibi ⁴³indulsit deus nubere. Gratus
 autem eris, ⁴⁴si iterum indulgissem illum tibi nescias. Ceterum
⁴⁵abuteris indulgentia, cum ⁴⁶sine modestia uteris. Modestia ⁴⁷a

15. deprehenduntur A. reprehendo Da. deprehendo reliqui. 16. interim domi-
 nus ipse dicit qui BDabc. 17. ad concupiscendum eam BDabc. 18. an plus
 fecit d., Ios. Mercerus. amplius fecit A. par fecit BD. perfecit abc. 19. et om
 BDabc. 20. et ad concupiscendum vidisset om. BDabc. 21. si om. BDabc. 22
 et si non videris at (et B.) concupieris saltem cum ipsam ducere coeperis. Mul-
 tum BDabc. 23. abest BDabc. 24. maritos apud coelum non concupiscit.
 Sed omnis (concupiscentes. Omnis D.) BD. maritus ab zelo, non concupiscens.
 Omnis abc. 25. etiam caelibis alia Ad. caeli via BD. zelivira abc. 26. aliam
 BDabc. Idem libri non habent particulam tamen. 27. quem Dabc. quae B. quod
 Fulv. Ursinus. 28. adultera. Leges videntur Ad., Ios. Mercerus. adultera leges.
 Videtur BDabc. 29. differentia. Alioquin res BDabc., reliquis omissis. 30. omni-
 bus adest ad Ad. eandem bonitatem ad BD. eadem imponit: est enim et abc.
 31. scilicet certandum cuius concupiscentiam (concupiscentia abc.) non (nos abc.)
 stupro BDabc. 32. inquit A. inquis reliqui. 33. quia A. quoniam reliqui.
 34. pro quo et stuprum A. 35. Et ideo BDabc. 36. et homini A. 37. non
 tangere abc. iungere BD. non contingere Rhenanus in marg. D. 38. et ideo vir-
 ginis principalis est (et A. Omissit d.) sanctitas om. BDabc. 39. quia cara est
 stupri affinitate BDabc. quia caro est stupri adfinitate Fulv. Ursinus. 40. Sed
 BDabc. 41. praevidebantur Dabc. praevidebantur B. 42. si mel A. 43. indul-
 sit deus Ad. deus indulsit reliqui. 44. si et iterum BDabc. 45. uteris indul-
 gentiam BDabc. 46. nec modestiam BDabc. 47. ammodo iungitur D. ammo
 iungitur (m. sec. corr. vincitur) B. a modo dicitur abc.

b. inquit] Liber Agobardi habet in-
 quid. V. quae adnotavi ad De Fuga in
 Persecut. cap. 5.

c. Ceterum] Cf. adnot. ad De Fuga in
 Persecut. cap. 11.

modo intellegitur. Non tibi sufficit de summo illo ⁴⁸“immaculatae virginitatis ⁴⁹gradu in secundum ⁵⁰recidissee nubendo, ⁵¹“sed in tertium adhuc devolveris, et in quartum, et ⁵²“fortassis in plures, postquam in secunda statione continens non fuisti, quia nec ⁵³“prohibere plures nuptias voluit qui de secundis ⁵⁴“provocandis retractavit. Nubamus igitur ⁵⁵“quotidie, et nubentes ab ultimo die deprehendamus, tamquam Sodoma et Gomorra, quo die ⁵⁶“vae illud super praegnantem ⁵⁷“et lactantes adimplebitur, id est ⁵⁸“super ⁵⁹“maritos et incontinentes; de nuptiis enim uteri et ⁶⁰“ubera et infantes. Et quando finis nubendi? Credo post finem ⁶¹“vivendi⁴.

¹Renuntiemus carnalibus, ut aliquando spiritalia ²fructificemus. Cap. X. Rape occasionem, etsi non ³exoptatissimam, ⁴attamen opportunam, non habere cui debitum ⁵solveres et a quo exsolvereris. ⁶Desisti esse debitor. O te felicem! ⁷Dimisisti debitorem: ⁸sustine damnum. Quid si, quod ⁹diximus damnum, lucrum ¹⁰senties? Per continentiam enim ¹¹negotiaberis magnam substantiam ¹²sanctitatis, ¹³parsimonia carnis spiritum acquires. Recogitemus enim ipsam conscientiam nostram, quam ¹⁴aliud se homo sentiat, cum ¹⁵forte a sua femina cessat. ¹⁶“Spiritaliter sapit. Si orationem ¹⁷facit ad dominum, ¹⁸prope est caelo. ¹⁹Si scripturis incumbit, totus illic est. Si psalmum canit, placet sibi. ²⁰Si daemonem adiurat, con-

48. immaculatae Ad. innoxae etiam abc. iunxere etiam D. iunxere animo etiam B. 49. secundum gradum in secundum B. 50. recidissee Aφ. deliquisse BDabc. 51. sed in tertium sed adhuc A. 52. futuris impellis post qui (post enim quam B. potes, qui abc.) in BDabc. 53. proibere Aφ. praebere Aφ. 54. revocandis A. 55. cottidie Da., pro more. quotidie A. 56. et lactantes om. Ad. Vocabulum adimplebitur in BDabc. comparet post verba quo die. 57. super d. supra A. Omittunt reliqui. 58. maritos incontinentiae BDabc. 59. ubera infantis BDabc. 60. nubendi BD. Vaticani tres. subandi abc.

Cap. X. 1. Renuntient tandem carnalibus fructibus ut (et B.) BDabc. Renuntiemus emendaverat iam Fulv. Ursinus. 2. retractemus Dabc. retractamus B. 3. exhortatissimam D. 4. attamen desisti habere cui debitum solveres. O te felicem BDabc. 5. solvere sed a quo A. 6. desisti A. 7. amisisti BD. Omittunt abc. 8. sustinendam numquid si quod Aφ. simile damnum quod si BD. simile damnum, quid abc. 9. non diximus BD. 10. senties A. senties d. sentientem BDabc. 11. negotiaverimus BD. 12. necessitatis BDabc. 13. parsimonii carnis saevientis acquires D. patrimonii carni sementis acquires B. parsimoniae carnis servientis acquires abc. Fulv. Ursinus rescribit simile damnum (quid diximus damnum?) lacro sarcientem. Per continentiam enim negotiaberis magnam substantiam necessitate carnis parsimoniae cell. 14. alius alium BDabc. 15. forte a om. BDabc. 15b. Spiritaliter sapit om. BDabc. 16. faciat (facit Aφ.) adu prope A. 16b. imprope BD. in prope abc. Fulv. Ursinus emendat prope est in caelo. 17. Si. om. Ad. 18. Si daemonem adiurat, confidit sibi om. BDabc.

d. Credo post finem vivendi.] Sic legat Hieronymus Epist. ad Gerontium [Hieron. ad Ageruchiam p. 746. tom. IV. ed. Bened.], non ut in vulgatis editionibus post finem subandi. „Adhuc vivamus, inquit, ad omnes feminas, et in exem-

plum Sodomae et Gomorrae ab ultimo die deprehendamus vendentes et ementes, et nubentes et nuptui tradentes, ut tunc sit finis coniugii, quando terminus vitae.“ (Rigelt.) Cf. Ad Uxor. I, 5.

adit sibi. Ideo apostolus ¹⁹temporalem purificationem^a orationum
²⁰commendandarum causa adiecit, ut sciremus, quod ad tempus
prodest semper nobis exercendum esse, ut semper prosit. ²¹Quo-
tidie, omni momento oratio hominibus ²²necessaria est, utique et
continentia, ²³postquam oratio ²⁴necessaria est. Oratio de con-
scientia procedit. Si conscientia ²⁵erubescat, ²⁶erubescit oratio.
Spiritus ²⁷deducit orationem ad deum. Si spiritus reus apud se sit
²⁸conscientiae erubescens, quomodo audebit orationem ²⁹deducere
³⁰ad altare, qua erubescante et ipse suffunditur^b sanctus minister?
³¹Etenim ³²est prophetica vox veteris testamenti: Sancti ³³eritis.
³⁴quia deus sanctus, et rursus: Cum sancto ³⁵sanctificaberis, et cum
viro ³⁶innocenti ³⁷innocens eris et cum electo ³⁸electus. Debemus
enim ita ingredi in disciplina domini, ut dignum est, non secun-
dum carnis ³⁹squalentes concupiscentias. Ita enim et apostolu-
dicit, quod sapere secundum carnem mors ⁴⁰ait, secundum spiri-
tum vero sapere vita aeterna sit in Christo Iesu domino nostro.
⁴¹Item per sanctam ⁴²prophetidem Priscam ita evangelizatur, quod
sanctus minister sanctimoniam noverit ministrare. Purificanti enim
concordat, ait, et visiones vident, et ponentes ⁴³faciem deorsum
etiam voces audiunt manifestas, tam salutare quam et occultas.
Si haec ⁴⁴obtusio, etiam cum in ⁴⁵unius nuptiis ⁴⁶res carnis exer-
cetur, spiritum sanctum avertit, ⁴⁷quanto magis, cum in secundo
matrimonio agitur?

Lev. XI, 44sq.
XIX, 2.
I Petr. I, 16.

19. purificationi orationem commendavit, causantes id quod ad tempus permiserit
semper nobis exercere (exercendum *abc.*) esse quod semper prosit *BDabc.* 20.
commendarum *A.* 21. Si cottidie omni momento *BDabc.* Quotidie, immo si omni
momento *Fulv. Ursinus.* 22. necesse est *Aq.* 23. postquam oratio *Ad.* que
orationi reliqui. 24. necesse est *Aq.* necessaria sit *BDabc.* 25. erubescit *BDab.*
26. erubescat *BDabc.* 27. ducit *BDabc.* 28. conscientia erubescit *BDabc.* si con-
scientia erubescit *Fulv. Ursinus.* 29. ducere *BDabcd.* 30. ad altare, qua
ab alia re qua *A.* ad altare, de qua *d.* In *BDabc.* verba qua erubescante et ipse
suffunditur sanctus minister non *exstant.* 31. sic etenim *BDabc.* 32. et profe-
tica *A.* 32b. erimus *BDabc.* 33. sanctificaris *BDabc.* 34. innocenti *Aq.* in-
nocente (*Aq.*) *BDabc.* 35. innocuus *Aq.* 36. electus eris *BDabc.* 37. squalentes
concupiscentias *A.* calentes concupiscentia *d.* exsqualentiae (esqualentiae *bc.*) con-
cupiscentiam *abc.* ex squalentiae concupiscentia *d.* exsualentie concupiscentia
erit *B.* et squalentiae concupiscentiam *Ios. Scaliger.* 38. est *BDabc.* 39. Verba
Item per sanctam — — — quam et occultas *solus habet A.* 40. prophetidem *A.*
pro more. 41. fatiem *A.* 42. obtusio *habent libri scripti mei et editi. Unde*
Semlerus induxerit obtusio nescio. 43. unius *B. Vaticanus tres.* 44. in nos carnis
BDab. in nos caro *c.* opus carnis *Fulv. Ursinus.* 45. quanto magis in secundum *Aq.*

Cap. X. a. temporalem purificatio-
nem] Religiosae nuptiarum inducias si-
gnificat. Et aliquid eiusmodi etiam apud
gentiles fuisse testatur illud Iuvenalis
[Sat. VI, 595 sq.]: „Ille petis veniam
quotiens non abstinet uxor Concubitu
sacris observandisque diebus.“ (Rigalt.)

b. suffunditur] Cf. adnot. ad Scorp.
cap. 10.

c. quam et occultas.] Haec reiecta
fuisse videntur, ob nimias laudes Priscae
illius Montanicae, cuius et verba citan-
tur. Reddimus hic tamen, quo magis
miremur hominem tantam etiam talibus
potuisse decipi. (Rigalt.)

Duplex enim ¹rubor est, quia in secundo matrimonio duae Cap. XI.
 uxores eundem circumstant maritum, una spiritu, alia ²in carne.
³Neque enim pristinam poteris odisse, cui etiam ⁴religiosiore*m* re-
 servas affectionem, ⁵ut iam receptae apud ⁶dominum, pro cuius
 spiritu ⁷postulas, pro qua oblationes annuas ⁸reddis. Stabis ergo
 ad ⁹dominum cum tot ¹⁰uxoribus, ¹¹quot in oratione commemoras,
 et offeres pro duabus, et commendabis illas duas per sacerdotem de
 monogamia ordinatum aut etiam de virginitate sancitum, circum-
 datum ¹²viduis univiris? et ascendet sacrificium tuum libera fronte,
 et inter ¹³cetera bonae mentis ¹⁴postulabis tibi et uxori castitatem?

Scio, quibus ¹causationibus ²coleremus insatiabilem carnis Cap. XII.
 cupiditatem. ³Praetendimus necessitates ⁴adminiculorum, domum
 administrandam, familiam ⁵regendam, loculos, claves custodiendas,
⁶lanificium dispensandum, victum procurandum, curas ⁷comminuen-
 das. Scilicet solis maritorum domibus bene est. Perierunt ⁸cae-
 libum familiae, res spadonum, fortunae militum aut peregrinantium
 sine uxoribus. Non enim ⁹nos et milites sumus? eo quidem ma-
 ioris disciplinae, quanto tanti imperatoris? ¹⁰Non et nos peregrin-
 nantes in isto saeculo sumus? Cur autem ita dispositus ¹¹es, o
 Christiane, ut sine uxore non ¹²possis? ¹³Nunc et ¹⁴consors one-

Cap. XI. 1. iste rubor *BDabc.* 2. in om. *BDabc.* 3. Nec (et haec *B.*) enim
 pristinum (pristina *B.*) *BDabc.* 4. clariorem reservas (reservans *D.*) *BDabc.* 5.
 etiam (et iam *abc.*) repete apud *BDabc.* etiam repertae *los. Scaliger.* 6. domi-
 num *Ad.* Deum reliqui. 7. postules *BDabc.* 8. reddas *Dabc.* redesses *B.* 9.
 deum *BDabc.* dñō *A.* 10. uxores *D.* 11. quod in oratione commemoras *A.*
 quod illas orationem (oratione *abc.* orationi *D.*) commemoras *BDabc.* quot illa
 oratione commemoras *Fulv. Ursinus.* 12. viduis univiris *A.* virginibus ac univiris
abcd. Gorziensis. virginibus (virginis *D.*) univiris *BD.* 13. cetera bonae *ego.* ce-
 tera frontene *A.* cetera voluntas bonae *BD.* ceteras voluntates bonae *abc.* 14.
 postulabit (populabit *B.*) tibi et uxoris *BD.*

Cap. XII. 1. excusationibus *BDabc.* 2. coleretur insatiabili carnis cupidi-
 tate *B.* 3. ex quibus necessitates adminiculorum descendunt: administrandam
BDabc. 4. adminiculorum *A.* 5. regendos loculos *abc. Gorziensis.* 6. lanificium
 dispensandum *om. A.* 7. comminuendas *ego.* communiendas *Ad.* domesticas
BDabc. 8. caelestibus familiares spadonum familiae (famulae *D.*) *BD.* caelibum
 familiae, spadonum *abc.* 9. et nos *BDabc.* 10. Nonne *Aq.* 11. est Christis-
 mus *BDabc.* 12. possit *abc.* possis esse *B. m. sec.* 13. Num *ab.* 14. con-
 sortium *BDabc.*

Cap. XI. a. pro qua oblationes an-
 nuas reddis.] De his oblationibus pro
 defunctis inprimis legendus est Desid.
 Heraldis ad Arnob. Adv. Nat. lib. IV.
 p. 193 sq. ed. LB., qui haec quoque Ter-
 tulliani verba citat.

Cap. XII. a. curas comminuendas.]
 Ita emendandum esse videbatur. Haud
 deteriori sensu possis etiam communi-
 candas. Quod enim liber Agobardi habet
 curas communiendas, quod recepit Rigal-

tius, vereor ut sanam sui interpretatio-
 nem admittat. Ita in verbis Arnobii Adv.
 Nat. I, 3 „In litteris enim priscis com-
 prehensum et compositum non videmus,
 etiam imbres saxeos totas saepe com-
 minuisse regiones,“ prima manus in libro
 Parisiensi, ex quo uno illud opus in edi-
 tiones defluxit, scripserat *communisse.*

b. non possis?] Peregrinans esse in
 isto saeculo.

rum domesticorum ¹⁵ necessaria est. Habe aliquam uxorem spiritualem. Assume de viduis ¹⁶ fide pulchram, paupertate ¹⁷ dotatam, aetate signatam. Bonas nuptias ¹⁸ feceris. Huiusmodi uxores cum plures haberi deo gratum est. Sed ¹⁹ posteritatem recogitant ²⁰ Christiani, quibus crastinum non est. Haeredes dei servus desiderabit, qui semetipsum de saeculo ²¹ exhaereditavit? ²² Et ideo quis repetat matrimonium, ²³ si de pristino non ²⁴ habeat liberos? ²⁵ Habebit itaque hoc ²⁶ primum bonum, ²⁷ ut diutius velit vivere, ipso apostolo festinante ad dominum? ²⁸ Certe expeditissimus in persecutionibus, ²⁹ constantissimus in martyriis, ³⁰ promptissimus in communicationibus ³¹ rerum, ³² temperantissimus in acquisitionibus, postremo ³³ securus morietur, relictis filiis, ³⁴ forsitan qui illi parentent. Numquid ergo huiusmodi et rei publicae prospectum aguntur? ne civitates deficiant, si suboles non exerceantur, ³⁵ ne legis iura, ne commercia delabantur, ne templa derelinquantur, ³⁶ ne non sint qui ³⁷ aedificent, ³⁸ Christianis leonem? Haec enim audire desiderant qui filios querunt. ³⁹ Sufficiant ad consilium ⁴⁰ divinitatis vel ista, ⁴¹ praecipue apud nos, importunitas liberorum, ad quos suscipiendos legibus compelluntur homines; quia sapiens ⁴² quisque nunquam ⁴³ liberos filios desiderasset. Quid ergo facies, si ⁴⁴ novam uxorem de tua conscientia impleveris? ⁴⁵ dissolvas medicaminibus conceptum? Puto nobis ⁴⁶ non magis licere nascentem ⁴⁷ nocere quam et natum. Sed

15. necessarium BDabc. 16. fide om. B. 17. dotatam aetate om. A. 18. fecerit huiusmodi uxor. abc. feceris huiusmodi uxor (uxori B.) BD. 19. de posteriori tempore cogitant BDabc. 20. xpi A. 21. exhaereditavit ABBabc. exhaereditavit (Aq)Dcd. 22. ut ergo quis repetis (quid repetit ab. quis repetit c.) BDabc. 23. cum de pristino abc. de pristino BD. Negationem non habet B. 24. habebat A. 25. Habebit om. BDabc. 26. primum bonum A. primum reliqui. 27. diutius uti volunt ipso BD. 28. Certe expeditissimus om. BDabc. In A. non extant verba persecutionibus — — promptissimus in. 29. constantissimum in (in om. B.) BDabc. 30. promptissimum in communicationibus (communicationibus B.) BDabc. 31. recum A. Omittit d. 32. temperantissimum BDabc. Fulv. Ursinus rescribit constantissimum martyriis, promptissimi in communicationibus rerum, temperantissimi cell. Alp aliter. 33. usuris, morte relinquendis, filiis BDabc. 34. Forsan reipublicae prospectu aguntur ne divites deficiant, si soboles non habent, ne BDabc. 35. ne legis iura & ne leges ne iura reliqui. 36. ne modo non c. ne non modo sint BD. 37. et clament BDabc. 38. Christiani ad bestias abc. Christiani illius nescio BD. 39. Sufficiat consilium (ad consilium abc.) BDabc. 39b. divinitatis Aq. 40. praecipue aut nos importunitas (importunitatis B.) BD. praecipua causa importunitas abc. 41. quique cd. qui B. 42. habens B. 43. nobis B. nolis D. nolis, si abc. nolens Petr. Ciacconius. 44. dissoluturus es (es om. B) medicaminibus BDabc. 45. non magis (Aq)d., Fulv. Ursinus, magis non Aq. non BDabc. ut Latinius. 46. nocere quam et natum Aq. nocere quam natum (Aq)d. necare quae et natum reliqui. 47. Sed fortasse in (in om. d.) illo Ad. seu forte illo reliquit.

c. huiusmodi] Cf. adnot. ad De Baptismo cap. 12.

d. Christianis leonem] Cf. Apolog. cap. 40.

e. ad quos suscipiendos legibus com-

palluntur homines] Cf. Ad Uxor. l. 5 Apolog. cap. 4.

f. dissolvas medicaminibus conceptum?] Cf. Apolog. cap. 9. cum adnot.

fortasse illo tempore praegnantis uxoris remedium "tantae sollicitudini a deo petere audabis, "quod in te positum "recusasti? "Aliqua, opinor, sterilis prospicietur, "iam vel frigidioris aetatis. Satis consulte et imprimis fideliter. Nullam enim credidimus deo volente sterilem aut anum enixam. Quod adeo magis evenire potest, si quis "praesumptione huius providentiae suae dei aemulationem provocarit. Scimus denique quendam ex "fratribus, cum propter "filiam suam secundo matrimonio sterilem "captasset uxorem, "tam iterum patrem factam quam et iterum maritam.

Ad hanc meam "cohortationem, frater dilectissime, "accedunt Cap. XIII. etiam saecularia exempla, quae saepe nobis etiam in testimonio posita sunt, cum "quid bonum et deo "placitum ab extraneis quoque agnoscitur et testimonio "honoratur. "Denique" monogamia apud ethnicos ita in summo honore est, ut "et virginibus legitime nubentibus univira pronuba adhibeatur^b; "et si auspicii causa, utique boni auspicii est. Item, "ut in quibusdam sehemnibus et "officiis, prior sit univirae locus. Certe "Flaminica non nisi univira est; "quae et Flaminis lex est". "Nam quod ipsi Pontifici Maximo iterare "matrimonium non licet "utique monogamiae gloria est. Cum autem "dei "sacramenta satanas affectat, provocatio est no-

48. tantam (tantum B. tanta abc.) sollicitudinem (sollicitudine abc.) BDabc. 49. quod (quid D.) interpositum BD. 50. recusanti A. 51. Opinor aliqua BDabc. 52. iam vel frigidioris aetatis. Satis consulte et imprimis fideliter. Nullam enim credidimus deo volente sterilem aut anum enixam. Quod adeo Ad. vel etiam anus saepius (quis BD.) enixa. Quod (Quid ab.) a domino BDabc. 53. praesumptionem eius pro dei aemulatione provocaret BDabc. 54. patribus BDabc. 55. filiam Ad. familiam reliqui. 56. temptasset B. 57. tam iterum A.

Cap. XIII. 1. An ab. 2. contentionem (contemptionem B.) BDabc. 3. videmus etiam saeculi exempla BDabc. 4. quod BDabc. 5. placitum videtur, testimonio BDabc. 6. honoratur ego. oneratur ABDabc. ornatur alii. 7. Denique om. BDabc. 8. et om. A. 9. et si auspicii initium est. Item BDabc. et ei auspicii initium est. Item Jos. Scaliger. 10. ut om. BDabc. 11. auspicii, ut prior BDabc. 12. Flaminia Dabc. 13. quae flaminia (flaminia B.) lex est BDab. 14. Nam cum ipsi pontifici d. Nam ipsi pontifice A. Nam duo ipsi pontifici abc. 15. matrimonia BDabc. 15b. quod monogamiae BDabc. 16. deus summus tantum, satanas (stateat B.) ad perficiendum provocatio est nostra, immo (provocationem nostram in uno B.) subfusio (subfuso BD.) si (si om. abc.) pigrissimum (pigrissimorum abc.) ad continentiam BDabc. 17. sacramento A.

Cap. XIII. a. Denique] Adeo, proinde. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 42.

b. univira pronuba adhibetur] Festus p. 242. ed. Muell. „Pronubae adhibentur nuptis quae semel nupservit, ut matrimonii perpetuitatem auspicantes.“ Servius in Vergilii Aen. IV, 166: „Varro pronubum dicit quae ante nupservit, neque (leg. et quae) uni tantum nupta est, ideoque auspices delignantur ad nuptias.“

c. quae et Flaminis lex est.] Hierony-

mus ad Ageruchiam p. 743 sq. ed. Bened. tom. IV: „Hierophanta apud Athenas eviratur et aeterna debilitate fit castus. Flamen unius uxoris ad sacerdotium admittitur; Flaminea quoque unius mariti eligitur uxor. Ad tauri Aegyptii sacra semel maritus assumitur. Ut omitam Virgines Vestae et Apollinis Iunonisque Achivae, et Dianae ac Minervae, quae perpetui sacerdotii virginitate marcescunt.“ Cf. Tertull. Ad Uxor. 1, 6. cum adnot. et De Monogamia cap. 17.

stra, immo suffusio, si pigri ¹⁸simus ad continentiam deo exhibendam, ¹⁹quam diabolo quidam praestant, nunc virginitate, nunc viduitate ²⁰perpetua. ²¹Novimus virgines Vestae, ²²et Iunonis ²³apud Aethiae oppidum, ²⁴et Apollinis apud Delphos, et ²⁵Minervae et Dianae quibusdam locis. ²⁶Novimus et continentes viros, ²⁷et quidem tauri illius Aegyptii antistites^d: feminas vero ²⁸Cereri ²⁹Africanae^e, cui etiam ³⁰sponte abdicato matrimonio ³¹assenescent, ³²aversantes exinde contactum masculorum usque ad oscula filiorum. Invenit ³³scilicet diabolus post luxuriam ³⁴etiam ³⁵castitatem perditricem, quo ³⁶magis reus sit Christianus qui castitatem recusaverit conservatricem. Erunt nobis in testimonium et feminae quaedam saeculares ob^huniviratus obstinationem famam ³⁷consecutae, ³⁸aliqua Dido^f, quae profuga in alieno solo, ubi nuptias ³⁹regis ultro ⁴⁰optasse debuerat, ne tamen secundas experiretur, ⁴¹maluit e contrario^g ⁴²uri quam nubere; vel illa Lucretia, quae ⁴³etsi semel per vim et invita alium virum passa est, sanguine suo ⁴⁴maculatam carnem abluit, ne ⁴⁵viveret iam non sibi univira. Plura exempla

18. simus A. sumus d. 19. qua diabolo quidam (quaedam B.) stant BD. qui diabolo qui antistant abc. Fulv. Ursinus rescribit Cum autem dei sit simus tantum Satanas ad perficiendum provocatio est nostri — quia diabolo qui antistant cett. 20. periurant BD. evirant abc. 21. Noveram BDabc. Noverimus Fulv. Ursinus. 22. et Iunonis om. BDab. 23. apud Aethnam BDabc. apud Aethiam Fulv. Ursinus. apud Aethiae Aegium Jos. Scaliger. 24. et Apollinis apud Delphos Jos. Scaliger. et Apollinis apud Ephesos Ad. et atrocis apud delphos reliquis. 25. Minervae quibusdam locis Ad. Minervae et Dianae quibus locis BDabc. Minervae et Dianae omnibus locis Fulv. Ursinus. 26. Noveram continentes (continentiae BD.) BDabc. Noverimus continentes Fulv. Ursinus. 26 b. Verba et quidem — — aversantes in B. non extant. 27. Caereri A. Cereris BDabc. 28. Africanae Aβ. Africanae Dab. 29. et sponte D. 30. assenescent Aβ. 31. aversantes exinde contactum masculorum usque ad oscula filiorum Ad. Exinde quo pacto masculorum usque ad oscula filiorum BD. Exinde adempto contactu masculorum usque ad oscula filiorum abc. 32. scilicet om. BDabc. 33. etiam om. BDabc. 34. castitatis abc. Gorsienis. 35. modo reus BDabc. 36. famam consecutae Aβ. famam consequutae d. consequetur BD. 37. aliqua Dido Ad. et Dido abc. aut divino B (m. pr.) D. 38. regis solo ultro D. 38 b. obtulasse Aβ. 39. maluit contrario BD. 40. uni quam om. BD. 41. ut semel abc. et semel BD. 42. maculata BD. 43. vivere Aβ.

d. tauri illius Aegyptii antistites.] Cf. Hieronymus l. l. Tertull. De Monogamia cap. 17.

e. feminas vero Cereri Africanae] Cf. Ad Uxor. I, 6.

f. aliqua Dido] De pronomine aliqui nominibus propriis addito cf. adnot. ad Apolog. cap. 11. De re cf. Hieronymus ad Ageruchiam p. 744: „Stringam breviter reginam Carthagini, quae ardere magis voluit quam Hiarbae regi nubere,

et Hasdrubalis uxorem, quae apprehensis utraque manu liberis in subiectum se praecipitavit incendium, ne pudicitiae damna sentiret; et Lucretiam, quae amissa gloria castitatis noluit pollute conscientiae supervivere“ cett. Eisdem exemplis usus est Tertullianus Ad Martyras cap. 4. et Apolog. cap. 50.

g. e contrario] Apostolus dixit: Melius est nubere quam uri.

"curiosius de nostris "invenias, et quidem "alteris potiora, "quia^h maius est vivere in castitate quam pro "ea mori. "Facilius animam ponas quia bonum amiseris, quam vivendo serves ob quod emori malis. "Quanti igitur et quantae "in ecclesiasticis ordinibus de continentia censentur, qui deo nubere maluerunt, "qui carnis suae honorem "restituere, "quique se iam illius⁵⁴ aevi filios dicaverunt, occidentes in se concupiscentiam libidinis, et totum illud quod "intra paradisum non potuit "admitti! Unde praesumendum est hos qui intra paradisum recipi "volent, tandem debere cessare ab ea re a qua paradisus "intactus est.

44. curiosius *Ad. certa reliqui.* 45. inveniam *BDabc.* 46. alteris potiora *ego aliter potiora Ad. tanto (B)abcd.* 47. quia maius *ego.* quia difficilius *Hildebrandus.* quia facilius *A. quanto facilius d. quanto maius abc.* quam in anima *BD.* 48. amoris *A. ea mereri BD.* 49. Facilius animam ponas quia bonum amiseris quam vivendo serves ob (id *A.*) quod emori (amoris *A.*) malis *A.* hoc est animae id bonum misceri quam vivendo (non vivendo *d., Fulv. Ursinus*) separari animam *abcd., Fulv. Ursinus.* in cuius animam id bonum admiseris (amiseris *D.*) quam vivendo separati omne (omnia *D.*) malo *BD.* 50. Quanti (Quantae *abc.*) igitur et quae *BDabc.* 51. in ecclesiis ordinari in ecclesia solent qui (quae *abc.*) deo *BDabc.* 52. quae *abc.* 53. restituere *A.* restituerunt *d.* instituerunt *reliqui.* 54. quaeque *abc.* 55. aevi filios *Ad. pudoris filias (filios B.?) reliqui.* 56. inter *D.* 57. amitti *A.* 58. volunt *BDabc.* 59. intactus est. DE EXHORTATIONE CASTITATIS EXPLICIT. *A.* instructus (abstractus *B. m. pr.* obstructus *B. m. sec., et abc.*) est. Gratia ergo cum (omni *Fulv. Ursinus*) indulgenti (intelligenti *abc.*) haec. Memento in (in *om. BCD.*) orationibus tuis Tertulliani (Tertullianum *BCD.*) ad haec exhortantis (exercentes *BCD.*) *BCDabc.*

h. quia maius] Liber Agobardi habet verant scilicet librarii oculi ad sequentem versum.
quia facilius. Quam vitiosum. Aberra-

DE
M O N O G A M I A.

In scripturae discrepantia verbis Tertulliani subiecta

- A** significat librum scriptum Vindobonensem.
B - - - Leidensem.
C - editionem principem Beati Rhensani, quae prodiiit Basileae a. MDXX.
a - - Ioh. Gangneii, quae concinit cum editione altera Beati Rhensani, in qua adornanda usus erat excerptis codicis scripti Gorziensis. Prodiit Parisiis a. MDXLV.
b - - Sigism. Gelenii, qui se usum profitetur codice scripto Britannico, ex coenobio Mashurensi adfecto. Prodiit Basileae a. MDL.
c - - Iacobi Pamelii, quae prodiiit Antverpiae a. MDLXXIX. Pamelius usus erat exemplaribus tribus scriptis Vaticanis et uno Ioh. Clementis.
d - - Nicol. Rigaltii, qui usus erat codice scripto Divionensi. Prodiit Parisiis a. MDCXXXIV.
-

DE MONOGAMIA.

Haeretici^a nuptias auferunt, ¹psychici ingerunt. Illi nec semel, Cap. I.
isti non ²semel nubunt. ³Quid agis, lex creatoris? Inter alienos
spadones^b et ⁴aurigas^c tuos tantundem quereris de domestico ob-

Cap. I. 1. *psychici AB. Florentinus liber bibliothecae Laurentianae n. XII. ptus. XXVI. psychici C., et A. m. sec.* 2. *solum AB. Florent.* 3. *Quod B.* 4. *praurigas Heraldus ad Arnob. p. 225. perorigas Rigaltius. urigas Priorius.*

* DE MONOGAMIA.] Aperte hoc libro, atque item sequentibus, Montani dogma lnetur. Credebat autem instare diem domini et fideles volebat esse ad martyria paratissimos. Itaque detrahenda putavit Christianis omnia vitae humanae retinacula, quae solebant animos ad pericula reddere segniores, cuiusmodi sunt uxores et liberi, et curae ex istis multiplices. Quod consilium, alias forteam excusabile, cum etiam detortis et dei et apostoli verbis, unde sibi plerique nimiam blandiebantur, aggredi non dubitaverit, inre est ab ecclesia reprehensum damnatumque. (Rigalt.) Cf. Hieronymi Comment. in Ep. ad Titum cap. 1. p. 414. tom. IV. ed. Benedict.: „Montanus et qui Novati schisma sectantur, nomen sibi munditiae praesumpserunt, putantque secunda matrimonia ab ecclesiae communione prohibenda, cum apostolus de episcopis et presbyteris hoc praecipiens utique in ceteris relaxavit; non quod hortetur ad secunda matrimonia, sed quod necessitati carnis indulgeat. Scripsit et Tertullianus de Monogamia librum haeticum, quem apostolo contraire nemo, qui apostolum legerit, ignorabit.“

Cap. I. a. Haeretici] Marcionitae. Psychici vero, quicunque a revelationibus Montani aut particularibus (quae auctor propugnabat) abstinere, atque hi orthodoxi. Cf. Adv. Marcion. IV, 22. et

Adv. Prax. cap. 1. Quapropter illos per ludibrium spadones, hos autem aurigas dicit, velut agentes uxorum vehicula. Ac illi quidem alieni a lege dicuntur qui evertunt legem, hi vero etiam aurigae legis, quia testamenti aequae veteris ac novi veritatem asserebant et in religione habebant, quod piorum vere orthodoxorum est. (Fr. Iunius.)

b. Inter alienos spadones] Hoc est inter haeticos qui nuptias auferunt. Haeretici alieni et extranei sunt catholicis. Spadones vocat osiores nuptiarum. (Rigalt.) Cf. infra cap. 3.

c. et aurigas] Legendum et perorigas. Varroni lib. II. de Re Rust. [cap. 7.], ubi de admissura equarum: peroriga dicitur quisquis admittit. Itaque acutissime perorigas sive praurigas sive prurigas vocat psychicos, qui, ut ipse ait, nuptias ingerebant, et quasi pruriginem conciliabant. Tuos dicit legem compellens; nam alieni ab ea non censebantur etiam Septimio psychici, qui et catholici. (Rigalt.) De vocibus auriga, peroriga, proriga, prauriga, pruriga, praeuriga cf. interim Forcellinium et Furlanettum s. v. *Peroriga*. Item Desid. Heraldus ad Arnob. p. 225. Beatus Rhenanus in edit. anni MDXXVIII. ita interpretatus est: „physicos nuptiarum aurigas appellat nullum nuptiis terminum statuentes.“ Aliter in edit. MDXXXIX: „Eis aurigarum nomen accomodat ob tumultum ma-

sequio quantum de fastidio extraneo. Proinde ⁵te laedunt qui abutuntur quemadmodum qui non utuntur. Verum neque continentia eiusmodi laudanda, quia haeretica est, neque licentia defendenda, quia ⁶psychica est. Illa blasphematur, ista luxuriat; illa destruit nuptiarum deum, ista confundit. Penes nos autem, quos spirituales merito ⁷dici ⁸facit agnitio spiritualium charismatum, continentia ⁹tam religiosa est quam licentia ¹⁰verecunda, quandoquidem ambae cum creatore sunt. Continentia legem nuptiarum honorat, licentia temperat; illa non cogitur, ista regitur; illa arbitrium habet, haec modum. Unum matrimonium novimus, sicut unum deum. Magis honorem refert lex nuptiarum, ubi habet et pudorem. Sed ¹¹psychicis non recipientibus spiritum ea quae sunt spiritus non placent. ¹²Ita dum quae sunt spiritus non placent, ea quae sunt carnis placebunt, ¹³ut contraria spiritus. Caro, inquit, adversus spiritum concupiscit, et spiritus adversus carnem. ¹⁴Quid autem concupiscit caro quam quae magis carnis sunt? Propter quod et in primordio ¹⁵extranea spiritus facta est. Non, ¹⁶inquit, permanebit spiritus meus in istis hominibus in aevum, eo quod caro sint.

Cap. II. Itaque monogamiae disciplinam in haeresim ¹exprobrant, nec ulla magis ex causa ²paracletum negare coguntur, quam dum existimant novae disciplinae institutorem, et quidem ³durissimae illi ut iam de hoc primum consistendum ⁴sit ⁵in generali retractata. an capiat ⁶paracletum aliquid tale docuisse quod aut novum depolari possit adversus catholicam traditionem aut onerosum adversus legem ⁷sarcinam domini. De utroque autem ipse dominus pronuntiat.

Ioh. XVI, 12 seq. Dicens enim, Adhuc multa habeo quae loquar ad vos, sed nunc potestis portare ea, cum venerit spiritus sanctus, ille vos ducet in

5. et te *cd. Clementis liber.* 6. physica ABC. Florent. 7. dici om. B. 8. facit agnitio spiritualium charismatum *bcd.* faciunt spiritualia charismata a. facit spiritualium charismatum ABC. 9. tam religiosa est quam *cd. liber Clementis.* religiosa est cum reliqui et Florent. 10. verecunda, quandoquidem ambae *abcd.* verecundi continentiae. Ambae AB. verecundia continentia. Ambae Florent. verecunda, verecunda continentia, ambae C. 11. phyticis AB. Florent. physicis C. 12. Ita dum quae sunt *bcd. (Florent.?)* Ita quibus quae sunt a. ita quae sunt reliqui. 13. ut contraria spiritui *cd. liber Clementis.* contraria spiritus Ca. Florent. contrarius spiritu AB. 14. Quod AB. Florent. 15. permanebit inquit AB.

Cap. II. 1. exprobrant ABCa. 2. paracletum A. 3. durissimae C. 4. utAB. 5. sarcinam domini. De *cd. liber Clementis.* sarcinam. De reliqui.

trimonii quasi coniugatus necessitatibus cotidiana impellentibus transversus interdum agatur, quemadmodum equi nonnunquam aurigam alio pertrahent quam committuerat ipse. Ceterum Desid. Heroldus. l. k. verba Tertulliani ita distinguunt: „Quid agis lex creatoris inter alio-

nos. spedes et praerigas tuas? Tutandum“ ceti.

Cap. II. a. consistendum] De hoc verbo adeo adnot. ad De Idolol. cap. 11. h. an capiat] V. de hoc verbo qui adnotavi ad Apolog. cap. 17. et ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

omnem veritatem, satis utique praetendit ⁶ ea acturum illum quae et nova existimari possint, ut nunquam retro ⁷ edita, et aliquando onerosa, ut idcirco non edita. Ergo, ⁸ inquis, hac argumentatione quidvis novum et onerosum ⁹ paraclete adscribi poterit, etsi ab adversario spiritus fuerit. Non utique. Adversarius enim spiritus ex diversitate praedicationis ¹⁰ appareret, primo regulam adulterans fidei, et ita ordinem adulterans disciplinae, quia ¹¹ cuius gradus prior est, eius corruptela antecedit, id est fidei, quae prior est disciplina. Ante quis de deo haereticus sit necesse ¹² est, et tunc de instituto. Paracletus autem multa habens edocere quae in illum distulit dominus, secundum praefinitionem, ipsum primo Christum contestabitur qualem credimus, cum toto ordine dei creatoris, et ipsum glorificabit, et de ipso commemorabit, et sic de principali ¹³ regula agnitus illa multa quae sunt disciplinarum revelabit, fidem ¹⁴ dicente pro eis integritate praedicationis, ¹⁵ licet novis, quia nunc revelantur, licet onerosis, quia nec nunc sustinentur, non alterius tamen Christi quam qui habere se dixit et alia multa quae a paraclete edocerentur, non minus istis onerosa quam illis a quibus nondum tunc sustinebantur.

¹ Sed an onerosa monogamia, viderit adhuc impudens infirmus carnis, an autem nova, de hoc interim constet. Illud enim amplius dicimus, etiamsi totam et solidam virginitatem sive continentiam paracletus hodie determinasset, ut ne unis quidem nuptiis foreretur carnis ² despumare permetteret, sic quoque nihil novi inducere videretur, ipso domino spadonibus aperiente regna caelorum, ut et ipso spadone ³, ad quem ⁴ spectans et apostolus propterea et ipse castratus continentiam mavult. Sed salvo, ⁵ inquis, iure nubendi. Plane salvo, et videbimus quousque, nihilominus ⁶ iam ex ea parte destructo qua continentiam praefert. Bonum, inquit, hoc ⁷ mini mulieram non contingere. Ergo malum est contingere. Nihil enim bono contrarium nisi malum. Ideoque superesse, ut et qui habeant uxores sic sint quasi non ⁸ habeant, quo magis qui non

Cap. III.

Math.
XIX, 12.

I Cor. VII, 1.

6. et dactorum liber Clementis. 7. inquit B. 8. paracletum AB. 9. appareret ABC. Vaticanus tres. appareret reliqui. 10. enim AB. 11. stet tunc ABC. est tunc ab. 12. regula agnitus illa bcd. regula illa reliqui. 13. efficiente (cf. Adv. Marc. II, 2.) Latinus. ducente Fr. Junius. 14. licet om. (ABP)Ca.

Cap. III. 1. Sed onerosam monogamiam BCa. Sed onerosa monogamia A. 2. despumare. abd. de spū manare A. de spiritu manare reliqui. 3. ad om. ABCab. 4. spectasset apostolus AB. 5. inquit AB. 6. tamen ABCa. 7. Ergo malum est contingere om. ABCa. 8. habentes ABCa.

c. retro] Hoc est antes. Cf. adnot. virginis et experte femines. Cf. supra ad De Spectac. esp. 9.

Cap. III. a. ipso spadone] Hoc est castratus pro abstinentia.

- habent habere non debeant. Reddit etiam causas, cur ita suadeat, ¹in matrimonio quod inupti de deo cogitent, nupti vero, quomodo ²in matrimonio quis suo placeat. Et possum contendere, non ³mere bonum esse quod permittitur. Quod enim mere bonum est, non permittitur, sed ultro licet. Permissio habet causam aliquando et ⁴necessitatis. Denique in hac specie non est voluntas permittentis nubere. Aliud
- I Cor. VII, 7. enim vult: Volo vos, inquit, omnes sic esse quomodo et ego. Et cum ostendit melius esse, ⁵quid utique se velle confirmat quam quod melius esse praemisit? Et ita si aliud quam quod voluit permittit, non voluntate, sed necessitate permittens, non mere
- I Cor. VII, 9. bonum ostendit quod invitatus indulsit. Denique cum dicit, Melius est nubere quam uri, ⁶quale id bonum intellegendum; quod melius est poena? quod non potest videri melius nisi pessimo comparatum? Bonum illud est quod per se hoc nomen tenet, sine comparatione, non dico mali, sed etiam boni alterius, ⁷ut et si alio^b bono comparatum adumbretur, remaneat nihilominus in boni nomine. Ceterum si per mali ⁸collationem cogitur bonum dici, non tam bonum est quam genus mali inferioris quod ab altiore malo obscuratum ad nomen boni impellitur. Ausfer denique conditionem, ut ⁹non dicas, Melius est nubere quam uri, et quaero an dicere audeas, Melius nubere, non adiciens quo melius ¹⁰sit? Fit ergo iam non melius, et dum non melius, nec bonum, sublata conditione, quae dum melius illud facit alio, ita bonum haberi cogit. Melius est unum oculum amittere quam duos. Si tamen discedas a ¹¹comparatione mali utriusque, non erit melius unum oculum habere, quia nec bonum. ¹²Quid nunc, si omnem indulgentiam nubendi de suo, id est de humano sensu accommodat, et necessitate qua diximus, quia melius sit nubere quam uri? Denique
- I Cor. VII, 10. conversus ad alteram speciem dicendo, Nuptis autem denuntio, non ego, sed dominus, ostendit illa quae supra dixerat non dominicae auctoritatis fuisse, sed humanae ¹³aestimationis. At ubi ad continentiam reflectit animos, Volo autem vos sic esse omnes, Puto
- I Cor. VII, 7 et 40.

9. in om. b. 10. mereri AB. 11. necessitas AC. 12. quod ABC. 13. quare AC. In B. desiderantur verba est nubere quam uri quale id bonum intellegendum quod melius est. 14. ut et si alio ABCa. ut si et alio bc. ut si et alii d. Fek. Ursinus. 15. cogitationem ABC. comparisonem liber Clementis. 16. non om. ABC. 17. sit? Fit ergo ed. liber Clementis. sit? Ergo reliqui. 18. comparatione mali utriusque ed. liber Clementis. comparatione utriusque ABCab. Verbe mali utriusque inducunt Latinus et Fr. Junius. 19. Quod AB. 20. estimationis AB. pro more.

b. alio] Rigaltius cum Fulvio Ursino correxit alio. Sed non opus erat. Nam bene pro ablativo potest explicari hoc

alio. Quinetiam si dativo instas, eius casus inusitatoris formam alteram exemplum invenies De Idolol. cap. 11.

autem, inquit, et ego spiritum dei habeo, ut si quid indulserat ex necessitate, id spiritus sancti auctoritate revocaret. Sed ²¹et Ioannes monens sic nos incedere debere quemadmodum et dominus, utique etiam secundum sanctitatem carnis admonuit incedere. Adeo ²²manifestius, Et omnis, inquit, ²³qui spem istam in illo habet, ¹Ioh. III, 8. castificat se, sicut et ipse castus est. Nam et alibi: Estote sancti, ¹Ioh. II, 3. sicut et ille sanctus fuit, scilicet carne. De spiritu enim non dixisset, quia spiritus ultro sanctus agnoscitur nec ²⁴expectat sanctitatis admonitionem, quae propria natura est eius. Caro autem ²⁵docetur sanctitatem, quae et in Christo fuit sancta. Igitur si omnia ista obliterant ²⁶licentiam nubendi, et condicione licentiae inspecta^c et praelatione continentiae imposita, cur non potuerit post apostolos idem spiritus superveniens ad deducendam disciplinam in omnem ¹Ioh. XVI, 13. veritatem per gradus temporum (secundum quod Ecclesiastes, Tem- ¹EccI. III, 17. pus omni rei, ²⁷inquit) supremam iam carni fibulam imponere, iam non oblique a nuptiis avocans, sed exerte, cum magis nunc ¹Cor. VII, 29. tempus in collecto factum sit, annis circiter CLX exinde productis? Nonne ipse apud te ²⁸retractares: Vetus haec disciplina ²⁹est, praemonstrata iam tunc in carne domini et ³⁰voluntate, dehinc in apostolorum eius tam consiliis quam exemplis? Olim sanctitati huic destinabamur. Nihil novi paracletus inducit. Quod praemonuit, definit: quod sustinuit^d, exposcit. Et nunc recogitans ista facile tibi persuadebis multo magis ³¹unicas nuptias competisse paraceto praedicare, qui potuit et nullas, magisque credendum temperasse illum quod et abstulisse ³²decuisset, si quae vellet Christus intellegas. In hoc quoque paracletum agnoscere debes advocatum^e, quod a tota continentia infirmitatem tuam excusat^f.

Scedat nunc mentio paracleti, ut nostri alicuius auctoris. ¹Cap. IV. Evolvamus communia instrumenta scripturarum^a pristinorum. Hoc ipsum demonstratur a nobis, neque novam neque extraneam esse

21. et om. ABCa. 22. manifestius et (ut AB.) ABCa. manifeste. Et reliqui. 23. quae spem istam in nullo AB. 24. spectat ABCa. 25. docetur abcd. Gorziensis liber. docet ABC. 26. licentia C. 27. inquit super terram, iam ABCa. 28. retractare auctus ABC. retractans vetus Fulv. Ursinus. 29. sit ABCa. 30. in voluntate ABC. 31. unicas nuptias competisse cd. liber Clementis. unicas competisse reliqui. 32. decuisset ABC. decuisset reliqui, et Gorziensis.

c. inspecta] inspecta et perponderata.
d. quod sustinuit] Id est quod distulit. Sic saepissime hoc verbo utitur Tertullianus. Cf. Ad Natl. I, 7 „Haec, oro vos, denuntiata ab aliis sustinent prodi?“ Cf. etiam adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 11.

e. advocatum] Cf. Rigaltii adnot. ad De Patientia cap. 11.

f. quod a tota continentia infirmitatem tuam excusat.] Quod infirmitatis tuae respectu non in totum te vult continentem esse.

Cap. IV. a. instrumenta scripturarum] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 18.

monogamiae disciplinam, immo et antiquam et propriam Christianorum, ut paracletum restitutorum potius sentias eius quam institutorem. Quod pertineat ad antiquitatem, quae potest antiquior forma proferri quam ipse census^b generis humani? Unam feminam masculo deus finxit, una costa eius decerpta, et utique ex pluribus.

Gen. II, 18. Sed et in praefatione ipsius operis, Non est, inquit, bonum homini solum eum esse, faciamus adiutorium illi. Adiutores enim dixisset, si pluribus eum uxoribus destinasset. Adiecit et legem de futuro,

Gen. II, 21. siquidem 'prophetice dictum est, Et erunt duo in unam carnem; non tres, neque plures: ceterum^c iam non duo, 'si plures. Stetit lex. Denique perseveravit unio coniugii in auctoribus generis ad finem usque, non quia non erant feminae aliae, sed quia ideo non erant, ne primitiae generis duplici matrimonio contaminarentur. Alioquin si deus voluisset, ²et esse potuissent; certe de filiarum suarum numerositate sumpsisset, non minus ex ossibus et ex carne sua ³habens Evam, ⁴si hoc pie fieret. At ubi primum scelus, homicidium, in fratricidio dedicatum^d, tam dignum secundo loco scelus non fuit quam duae nuptiae. Neque enim refert^e, duas quis uxores singulas habuerit, an pariter singulae ⁵duas fecerint. Men^f numerus coniunctorum et separatorum. Semel tamen vim passi institutio dei per Lamech constituit postea in finem usque gentis illius. Secundus Lamech nullus exstitit, quomodo duabus ⁶maritatus. Negat scriptura quod non notat. ⁷Aliae diluvium iniquitates provocaverunt, semel defensae^g, ⁸quales fuerunt, non tamen septuagies septies, quod duo matrimonia meruerunt^h. Sed et reformationis secundi generis humani monogamia matre censeturⁱ. Iterum duo in unam carnem crescere et redundare suscipiunt, Noë et uxor filiique eorum in unicis nuptiis. Etiam in ipsis animalibus mono-

Cap. IV. 1. prophetice *abcd*. *Gorziensis*. prophetiae *C*. profacie *AB*. 2. *a* esse potuissent *B*. et esse potuisset *ACa*. esse potuissent *bd*. esse et potuissent *c*. 3. habens Evam *bcd*. Ita emendavit Beatus Rhenanus ad oram libri *C*. haue sevam *C*. hauc sevam *AB*. quam Evam *a*. 4. sibi hoc *ABC*. si his hoc *Fr. Iunius*. 5. duos *Ca*. 6. numerus est iunctorum *AB*. 7. maritalas *ed. bbe Clementis*. maritus reliqui. 8. alia diluvium et iniquitates *AB*. 9. quoscunque fuerunt *d*. *Fule. Ursinus*.

b. census] De hoc vocabulo adeas quae adnotavi ad De Corona cap. 13.

c. ceterum] Hoc est *alioquin*. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 11.

d. in fratricidio dedicatum] De verbo *dedicare* adnotavi ad Scorpisc. cap. 1.

e. Neque enim refert] Immo, quia plurimum refert, edicto praetoris infamia notatur qui bina sponsalia binasve nuptias eodem tempore constitutas ha-

buerit. (Rigalt.) Neque refert, arguitur, utrum binae quis una uxores, an post priorem alteram ducat.

f. defensae] Vindictae, poenitiae.

g. non tamen septuagies septies, quod duo matrimonia meruerunt.] Genes. (I, 21)

h. monogamia matre censetur.] In verbi censere significatu adeas quae adnotavi ad De Corona cap. 13.

gamaia recognoscitur, ne vel bestiae de moechia nascerentur. Ex omnibus, inquit, bestiis ex omni carne duo inducas in arcam, ut vivant tecum masculus et femina: erunt de animalibus volatilibus secundum genus, et de omnibus serpentibus terrae secundum genus ipsorum: duo ex omnibus introibunt ad te, masculus et femina. Eadem forma et septena ex binis adlegi mandat ex masculo et femina, uno et una. Quid amplius dicam? Immundis quoque alitibus cum binis feminis introire non licuit.

Haec quantum ad primordiorum testimonium et originis nostrae patrociniū et divinae institutionis praedictum. Quae utique lex est, non monumentum; quoniam si ita factum est a primordio, invenimus nos ad initium dirigi a Christo; sicut in quaestione repudii dicens illud propter duritiam ipsorum a Moyse esse permissum, ab initio autem non ita fuisse, sine dubio ad initium revocat matrimonii individuitatem. Ideoque quos deus ab initio coniunxit in unam carnem duos, hodie homo non separabit. Dicit et apostolus scribens ad Ephesios deum proposuisse in semetipso ad dispensationem adimpletionis temporum ad caput, id est ad initium reciprocare universa in Christo, quae sunt super caelos et super terras in ipso. Sic et duas Graeciae litteras, summam et ultimam, sibi induit dominus, initii et finis concurrentium in se figuras, uti, quemadmodum Λ ad Ω usque volvitur et rursus Ω ad Λ repliatur, ita ostenderet in se esse et initii decursum ad finem et finis recursum ad initium, ut omnis dispositio in eum desinens per quem coepta est, per sermonem scilicet dei qui caro factus est, proinde desinat quemadmodum et coepit. Et adeo in Christo omnia revocantur ad initium, ut et fides reversa sit a circumcissione ad integritatem carnis illius, sicut ab initio fuit, et libertas ciborum et sanguinis solius abstinencia, sicut ab initio fuit, et matrimonii individuitas, sicut ab initio fuit, et repudii cohibitio, quod ab initio non fuit, et postremo totus homo in paradysum revocatur, ubi ab initio fuit. Cur ergo vel monogamum illo

Gen. VI,
19 sqq.

Math. XIX,
6 sqq.

Eph. 1, 9.

Apoc. I, 8.
XXII, 13.

Cap. V. 1. nomine tunc ABC. 2. ab initio autem non ita fuisse, sine dubio ad initium revocat matrimonii individuitatem. Ideoque quos deus om. ABCa. 3. quod b. 4. et ABCa. 5. usque volvitur et rursus Ω ad Λ om. ABCa. 6. ita ut ostenderet c. 7. initium AB. 8. in eo desinens C. in eo desinens AB. 9. quia ABC. 10. a deo Ca. 11. revocarentur ABCa. 12. carnis om. ABCa. 13. libertas ciborum et om. ABCa. 14. quae ABC. 15. revocaretur, a. 16. illo non d., Fulv. Ursinus. illum Ca. illo reliqui.

Cap. V. a. propter duritiam ipsorum] Locus est Math. XIX, 8. Pro ipsorum reposuerim Iudaeorum, quae menda latet fortasse etiam Ad Nat. I, 13. in verbis

„et ex diebus ipsorum praelegistis,“ ad quae v. quae adnotavi. Quamquam non necessaria est ea emendatio.

b. illo] in paradysum.

non debeat Adam referre, qui non potest tam integrum ¹⁷praestare quam inde ¹⁸dimissus est? Quantum pertinet itaque ad initii restitutionem, id a te exigit et dispositionis et spei tuae ratio, quod ab initio fuit secundum initium, quod tibi et in Adam censetur ¹⁹et in Noë recensetur. Elige in quo eorum initium tuum ^{19b}deputes. In ambobus te sibi monogamiae censura defendit^c. Sed et si initium transmittit ad finem, ut *A* ²⁰ad *Ω*, quomodo finis remittit ad initium, ²¹ut *Ω* ad *A*, atque ita census noster transfertur in Christum, animalis in spiritalem, quia non primo quod spiritale est sed quod animale, dehinc quod spiritale: proinde videamus, an id ipsum debeas huic quoque censui secundo, ²²an in eadem te forma conveniat ²³novissimus quoque Adam in ²⁴qua et ²⁵primus, quando novissimus Adam, id est Christus, innuptus in totum, quod etiam primus Adam ante exilium. Sed donato infirmitati tuae carnis suae exemplo perfectior Adam, id est Christus, eo quoque nomine perfectior ²⁶qua integrior, volenti quidem tibi spado occurrit in carne. Si vero non sufficis, monogamus ²⁷occurrit in spiritu, unam habens ecclesiam sponsam, secundum ²⁸Adam et Evae figuram, ²⁹quam apostolus ³⁰in illud magnum sacramentum interpretatur, in Christum et ecclesiam, ³¹competisse carnali monogamiae ³²per spiritalem. Vides igitur quemadmodum etiam in Christo ³³novans censum^d non possis eum sine monogamiae professione ³⁴deferre, nisi ³⁵carne sis quod spiritu ille est, licet et quod fuit ³⁶in carne acque esse ³⁷debueris.

Cap. VI. Sed adhuc nobis quaeramus aliquos originis principes. Nam placent enim quibusdam monogami parentes Adam et Noë, fortasse nec Christus. Ad Abraham denique provocant, prohibiti^e patrem

17. praestare om. ABCa. 18. dimissus ABc. Vaticani tres. demissus Ca. missus d., Fulv. Ursinus. 19. et in Noë recensetur om. ABCab. Addidit Pamelius ex tribus scriptis Vaticanis. 19b. deputas AB. 20. et ABCa. 21. ut *Ω* ad *A* om. ABCa. 22. an in eadem te forma esse conveniat (conveniet Fulv. Ursinus.) d., Fulv. Ursinus. an in eadem te formam conveniat bc. an in eadem te forma conveniet ABCa. 23. in qua novissimus d., Fulv. Ursinus. 24. qua ad., Fulv. Ursinus. quae reliqui. 25. primus, quando novissimus Adam id est om. ABCa. 26. quia *A* quaque B. quam d. 27. occurrit cd. tres Vaticani. accurrit (B.?) incurrit reliqui. 28. Adam et Evae om. ABCa. 29. in qua Fulv. Ursinus. 30. in ea ABCa. 31. competentes ABCa. 32. perspicitatem AB. 33. novas ABC. 34. deferret ABC. referre Latinus. 35. in carnis is A. carnis is BC. 36. in ea t. 37. debuerit ABC.

c. te sibi monogamiae censura defendit.] In ambobus te sibi monogamiae iudicium vindicat et asserit. De voce censura cf. adnot. ad Apolog. cap. 2. Defendere autem pro adferre innumeris locis Tertullianus usurpavit.

d. censum] Cf. adnot. ad De Carnea cap. 13.

Cap. VI. e. prohibiti] Cum tamen prohibiti sint patrem alium praeter deum agnoscere.

aliū praeſter deū agnoſcere. ¹Sit nunc pater noſter Abraham, ²ſit et Paulus. In evangelio, inquit, ego vos generavi. Etiam I Cor. IV, 15. Abraham ³te filiū exhibe. Non enim ⁴passivus⁵ tibi census est in illo. Certum tempus est, quo tuus pater est. Si enim ex fide filii ⁶deputamur Abraham, ut apostolus docet, dicens ad Galatas, Cognoſcitis nempe, quia qui ex fide, isti sunt filii Abraham, quando cre- Gal. III, 7. didit Abraham deo, et deputatum ⁷est ei in iuſtitiam? Opinor, adhuc in monogamia, quia in circumciſione nondum. Quodſi poſtea in utrumque mutatus est, et in digamiam per ancillae concubina- tum, et in circumciſionem per teſtamenti ſignaculum, non poteſ illum patrem agnoſcere niſi tunc cum deo credidit, ſiquidem ſecundum fidem filius eiꝯ es, non ſecundum carnem. Aut ſi poſte- riorem Abraham patrem ⁸ſequeris, id eſt digamum, recipe et cir- cumciſum. Si reiciſ circumciſum, ergo recuſabis et digamum. Duas diſpoſitiones eiꝯ binis inter ſe modis diverſas miſcere non poteris. ⁹Digamus cum circumciſione eſſe orſus eſt, ¹⁰monogamus cum praeputiatione. Recipis digamiam, admitte et circumciſionem. Tueris praeputiationem, teneris¹¹ et monogamiae. Adeo autem ¹²mo- nogami Abraham filius ¹³es, ſicut et praeputiaſ, ut ſi circumcidaris, iam non ſis filius, quia non eris ex fide, ſed ex ſignaculo fidei in praeputiatione iuſtificatae. ¹⁴Habes apoſtolum, diſce cum Galatiſ. Proinde etſi digamiam ¹⁵tibi intuleris, non eſ illius ¹⁶Abraham filius cuiꝯ fides in monogamia praecceſſit. Nam etſi poſtea pater mul- tarum nationum nuncupatur, ſed earum quae ex fide ¹⁷digamiam praecedente filii habebant deputari¹⁸ Abraham. Exinde reſ viderint. Aliud ſunt figurae, aliud formae. Aliud imagines, aliud definitiones. Imagines tranſeunt adimpletae, definitiones permanent adimplendae. Imagines prophetant, definitiones gubernant. Quid digamia illa Abraham portendat idem apoſtolus ¹⁹edocet interpretator utriꝯque teſtamenti, ſicut idem ſemen noſtrum in Isaac vocatum determinat. Si ex libera eſ²⁰, ad Isaac ²¹pertinens, hic certe unum matrimonium

Cap. VI. 1. Sic Ab. 2. ſic ABC. 3. te om. b. 4. paſſus AB. 5. depu- temur ABCa. 6. eſt om. ABCa. 7. ſequere ſat eſt AB. ſe quaeri ſat eſt C. ſequeris ut et a. 8. Digamus cum (a ab.) circumciſione eſſe orſus eſt abed. liber Clementis. digami a (digamia C.) circumciſione ſeorſus eſt ABC. 9. mone- gamia AB. et monogamia C. 10. monogamiae AB. 11. eſt AB. 12. Habens ABC. 13. iam tibi ABCabc. 14. Abraham filius om. ABCa. 15. digamia ABC. 16. docet AB. 17. pertinens, hic certe cd. Vaticanus unus. pertinet et hic certe AB. pertinet, hic certe reliqui.

b. paſſivus] V. de hoc vocabulo quae adnotavi ad De Corona cap. 8.

c. teneris] V. quae adnotavi ad Apo- log. cap. 3.

d. habebant deputari] Deputare Ter- tulliano in uſu eſt pro ſimplici putare.

TERTULLIANI OPP. ED. OEWLER. TOM. I.

De ſtructure verbi habere cum infinito cf. adnot. ad De Fuga in Perſecut. cap. 12. e. formae.] Lega. Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 18.

f. Si ex libera eſ] Si ex libera Abra- hae uxore natus eſ.

pertulit. Isti itaque sunt, ut opinor, in quibus censeor. Ceteros nescio. Quorum si exempla ¹⁸circumspicio, alicuius ¹⁹David etiam per sanguinem ²⁰nuptias sibi ingerentis, alicuius Salomonis etiam uxoribus divitis, meliora sectari iussus, habes et Ioseph ²¹uniugum, et hoc nomine audeo dicere patre meliorem, habes Moysen dei de proximo ²²arbitrum, habes Aaronem principalem sacerdotem. Secundus quoque Moyses ²³populi secundi, qui imaginem nostram ²⁴in promissionem dei induxit, in quo primo nomen domini dedicatum est ²⁵, non fuit digamus.

Cap. VII. Post vetera exempla originalium personarum ^a aequae ad ¹veteri transeamus instrumenta ^b ²legalium scripturarum, ut per ordinem ³de omni nostra paratura ^a retractemus. Et quoniam quidam inter-
 Math. V, 17. dum nihil sibi dicunt esse cum lege, quam Christus non dissolvit, sed adimplevit, interdum quae volunt legis arripiunt, plane et nos
 Act. XV, 10. sic dicimus decessisse legem, ut onera quidem eius, ⁴secundum sententiam apostolorum, quae nec patres sustinere valuerunt, ⁵concesserint, quae vero ad iustitiam spectant, non tantum reservata permaneant, verum et ampliata, ut scilicet redundare possit iustitia nostra super scribarum et pharisaeorum ⁶iustitiam. ⁷Si iustitia
 Deut. XXV, 5. utique et pudicitia. Si ergo, quoniam in lege praecipitur, ut quis fratris sui uxorem sine liberis defuncti in matrimonium adsumat ad suscitandum fratri suo semen, idque saepius evenire in unam personam potest secundum callidam illam quaestionem Sadducaeorum. ideo et alias putant permissam frequentiam nuptiarum, intellegere debebunt primo rationem ipsius praeepti, et ita scient illam ratio-

18. circumspicis d., Fulv. Ursinus. 19. dabit ABC. 20. nescias ABCa. 21. monogamum ABCa. 22. in promissionem dei induxit, in quo primo nomen domini dedicatum bcd. in promissionem in imaginem domini dedicatus reliqui.

Cap. VII. 1. vera ABC. 2. legalium ABC. 3. de omni bcd. per omnia reliqui. 4. quae secundum sententiam apostolorum nec d., Fulv. Ursinus. 5. concesserint ABD. concesserint reliqui. 6. iustitia AB. 7. Si iustitia abcd. iustitia reliqui.

g. de proximo] Cf. adnot. ad De Patient. cap. 7.

h. Secundus quoque Moyses] Iesum Nave significat, de cuius nuptiis nihil scriptura tradidit. Itaque ex eo neque pro nuptiis neque adversus nuptias, sive primas sive secundas, quicquam colligitur. Et tamen Septimium sequitur [?] Hieronymus lib. I. adv. Iovinianum [p. 164. tom. IV. ed. Bened.]: „Ostende mihi, inquit, Iesum Nave vel uxorem habuisse vel filios, et si potueris monstrare, vicium me fatebor.“ (Rigalt.)

i. imaginem nostram] Iudaeos. Pro-

missionem dicit terram Iudaeis a deo promissam.

k. dedicatum est] Sic supra cap. 4. dixit scelus „in fraticidio dedicatum.“

Cap. VII. a. originalium personarum] Apolog. cap. 21 „Iudaeis erat apud deum gratia ubi et insignis iustitia et fides originalium auctorum“ h. e. patriarcharum.

b. instrumenta] Sic supra cap. 4. dixit „instrumenta scripturarum.“

c. paratura] Significat utriusque instrumenti seu testamenti Scripturas. (Rigalt.) V. quae adnotavi ad De Spectac. cap. 4.

nem iam ⁸cessantem ex eis esse quae evacuata ⁹sunt legis^d. ³Necessario succedendum erat in ¹⁰matrimonium fratris sine liberis defuncti. Primum quia adhuc vetus illa benedictio decurrere habebat^e. Crescite et redundate, dehinc quoniam patrum delicta etiam de filiis exigebantur, ¹¹tertio quoniam spadones et steriles ignominiosi habebantur. Itaque ne proinde maledicti iudicarentur qui non naturae reatu^f, at mortis praeventu orbi decessissent, ideo illis ex suo genere vicaria et quasi posthuma suboles supparabatur. At ubi et, Crescite et redundate, evacuavit extremitas temporum, inducente apostolo, Superest ut et qui habent uxores sic sint ac si non habeant, quia tempus in ¹²collecto est, et ¹³desiit uva acerba a patribus manducata filiorum dentes obstupescere, unusquisque enim in suo delicto morietur, et spadones non tantum ignominia caruerunt, verum et gratiam meruerunt invitati in regna caelorum, sepulta lege succedendi in matrimonium fratris contrarium eius obtinuit, non succedendi in matrimonium fratris. Et ita, ut praediximus, quod cessavit valere, cessante ratione, non potest alii argumentationem accommodare. Ergo non nubet defuncto viro uxor, fratri utique nuptura, si nupserit. Omnes enim nos fratres sumus. Et illa nuptura in domino habet nubere, id est non ethnico, sed fratri, quia et vetus lex ¹⁴adimit coniugium allophylorum. Cum autem et in Levitico cautum sit, Quicumque sumpserit fratris uxorem, immunditia est, turpitudine, sine liberis ¹⁵morietur, sine dubio, dum ille prohibetur denuo nubere, et illa prohibetur, non habens nubere nisi fratri. Quomodo ergo apostolo ¹⁶conveniet et legi, ¹⁷quam non in totum impugnat, cum ad epistolam ipsius ¹⁸venerimus, ostendetur. Interim quod pertineat ad legem, magis nobis competunt argumentationes eius. Denique prohibet eadem sacerdos dotes denuo nubere^g. Filiam quoque sacerdotis iubet viduam vel eiectam, si semen non fuerit illi, in domum patris sui regredi et de pane eius ali. Ideo si semen non fuerit illi, non ut si fuerit,

Gen. I, 29.
Exod. XX, 5.
Gen. XXX,
1 sqq.
Deut.
XXIII, 1.

1 Cor. VII, 29.

Jer. XXXI,
29 sq.

Lev. XX, 21.

Lev. XXI, 14.

Lev. XXII, 13.

8. cessantem (cessante A.) ex eius AB. 9. sunt legis. Necessario *cd. liber Clementis*. sint. Necessario *Cab.* sit. Necessario AB. 10. matrimonio AB. 11. tertio — — habebantur *om. B.* 12. collectum AB. 13. desiit (*desinit AB.*) uva acerba a patribus manducata *ABCcd. liber Clementis et tres Vaticani.* desierunt uvae acerbae a patribus manducatae *ab. Gorsienensis liber.* 14. admittit AB. 15. morientur *cd.* 16. conveniat B. 17. quam quomodo in totum a. 18. veneris *ABCa.*

d. evacuata sunt legis.] Evacuata h. e. infirmata. Sic paulo infra: „evacuavit extremitas temporum.“ V. adnot. ad De Patient. cap. 12.

e. decurrere habebat] Sic infra: „ha-

bet nubere“ et deinde: „habens nubere,“ et supra cap. 6 „habebant depulari.“ f. reato] De hoc vocabulo adnotatum est ad Apolog. cap. 3.

g. nubere.] Cf. adnot. ad librum Ad Uxor. I, 7. Adde De Exhort. Castit. cap. 6.

denuo nubat (quanto magis enim non nubet, si filios habeat?), sed
 "ut si habuerit, a filio potius alatur quam a patre, quo et filius
 praeceptum dei exsequatur, Honora patrem et matrem. "Nos
 autem Iesus summus sacerdos et "magnus patris de suo vestiens
 Gal. III, 27. (quia qui in Christo tinguntur; Christum induerunt), sacerdotes
 Apoc. I, 6. deo patri suo fecit^h, secundum Ioannem. Nam et illum adolescen-
 tem festinantem ad exsequias patris ideo revocat, ut ostendat sa-
 cerdotes nos vocari ab eo, "quos lex vetabat parentum sepulturae
 Lev. XXI, 1. 11. adesse: Super omnem, inquit, animam defunctam sacerdos non
 introibit et super patrem suum et super matrem suam non cona-
 minabitur. Ergo et nos hoc interdictum observare debemus? Non
 utique. Vivit enim "unicus pater noster deus et mater ecclesia, et
 "neque mortui sumus, qui "deo vivimus, neque mortuos sepe-
 mus, quia et illi vivunt in Christo. Certe sacerdotes sumus a
 Christo vocati, monogamiae debitores, ex pristina dei lege, quae
 nos tunc in suis sacerdotibus prophetavit.

Cap. VIII. Nunc ad legem proprie nostram, id est 'ad evangelium, con-
 versi qualibus excipimur exemplis, dum ad sententias pervenimus?
 Ecce statim quasi in 'limine' duae nobis antistites Christianae san-
 ctitatis occurrunt, monogamia et continentia, alia pudica, in Za-
 charia sacerdote, alia integra, in Ioanne antecursore, alia 'placans
 deum, alia praedicans Christum, alia totum praedicans sacerdotem,
 alia plus praeferebat quam 'propheten, scilicet eum qui non tantum
 praedicaverit aut demonstraverit coram, verum etiam baptizaverit
 Christum. Quis enim corpus domini dignius initiaret quam eius-
 modi caro qualis et concepit illud et peperit? Et Christum qui-
 dem virgo enixa est^a, semel nuptura 'post partum, ut uterque
 titulus^b sanctitatis in Christi censu dispungeretur^c, per matrem et
 virginem et univiram. At ubi infans templo exhibetur, quis illum
 in manus suscipit? quis in spiritu primus agnoscit? Vir iustus et

19. et si ABC. 20. Non autem is summus ABC. 21. agnus Ios. Scaliger. 22. quod B. 23. unitus AB. 24. neque ipsi mortui cd. 25. de deo c.

Cap. VIII. 1. ad evangelium cd. liber Clementis et tres Vaticani. evangelium ABCd. 2. lumine AB. 3. duae bcd. duo reliqui. 4. praecans A. 5. propheten (A?)bcd. prophetans reliqui. 6. post ABCcd. Vaticani tres. ob ab.

h. sacerdotes deo patri suo fecit] De hoc loco cf. De Exhortat. Castit. cap. 7.

Cap. VIII. a. Et Christum quidem virgo enixa est] Hanc Tertulliani sententiam adserenti Helvidio contradixit Hieronymus [Adv. Helvidium p. 141. tom. IV. ed. Benedict.] „Et de Tertulliano

quidem, inquit, nihil amplius dico quam ecclesiae hominem non fuisse.“ Quibus verbis significat Septimum nonnulla scripsisse catholicis minime consentaneum.“ (Rigalt.)

b. titulus] Cf. adnot. ad Apolog. cap. I.
 c. dispungeretur] Hoc est probatur. Cf. de eo verbo adnot. ad Apolog. cap. 37.

⁷cautus, et ⁸utique non digamus, vel ne ⁹dignius mox Christus a femina praedicaretur veteri vidua et univira, quae et templo dedita satis in semetipsa portendebat, quales ¹⁰spiritali templo, ¹¹id est ecclesiae, debeant adhaerere. Tales arbitros infans dominus expertus non alios habuit et adultus. Petrum solum invenio maritum, per soecrum: monogamum praesumo per ecclesiam, ¹²quae super illum aedificata omnem gradum ordinis sui de monogamis erat collocatura. Ceteros cum maritos non invenio, aut spadones intelligentes necesse est aut continentes. Nec enim, si penes Graecos communi vocabulo censentur mulieres et uxores ¹³pro consuetudinis facilitate (ceterum est proprium vocabulum uxorum), ideo Paulum sic ¹⁴interpretabimur, quasi ¹⁵demonstret uxores apostolos habuisse. Si enim de matrimoniis ¹⁶disputaret; quod in sequentibus facit, ubi magis apostolus aliquod exemplum nominare potuisset, recte videretur dicere, Non enim habemus potestatem uxores circumducendi, sicut ceteri apostoli et Cephias? At ubi ea ¹⁷subiungit quae de victuaria exhibitione ¹⁸abstinentiam eius ostendunt, dicentis, Non enim potestatem habemus manducandi et bibendi? non uxores demonstrat ab apostolis ¹⁹circumductas, quas et qui non habent, potestatem tamen manducandi et bibendi habent, sed simpliciter mulieres quae illis eodem instituto, quo et dominum comitantes, ministrabant. Iam vero si Christus reprobat scribas et pharisaeos, sedentes in cathedra Moysi nec facientes quae docerent, quale est, ut ²⁰et ipse super cathedram suam collocaret qui sanctitatem carnis praecipere magis, non etiam obire meminissent, quam illis omnibus modis ²¹insinuat et docendam et agendam? in primis ²²de suo exemplo, ²³tunc de ceteris argumentis, cum puerorum dicit esse regnum caelorum, cum consortes illis facit alios post nuptias pueros, cum ad simplicitatem columbae provocat, avis non tantum innocuae, verum et pudicae, quam unam unus masculus novit, cum Samaritanae maritum negat, ut adulterum ostendat numerosum

I Cor. IX,
4 sqq.

Math.
XVIII, 2.
XIX, 14.

Math. X, 16.

Ioh. IV, 17 sq.

7. castus b. 8. uterque d. 9. indignius Ac. *Vaticani tres*. 10. in spiritali AB. 11. ut ecclesiae A. vel ecclesiae B. 12. quae super illum aedificata omnem gradum ordinis sui de monogamis erat collatura *bed.* qua (quae B. quam A. m. pr. quoniam A. m. sec.) super illum omnem gradum ordinis sui de monogamis erat collocatura (collatura a.) ABCa. 13. interpretabimur AB. 14. demonstrasset ABCa. 15. disputasset ABCa. 16. quae subiungit de AB. 17. circumductas *bed.* deductas *reliqui*. 18. insinuat A. 19. de om. ABCa. 20. tum *Latinius*.

d. communi vocabulo censentur mulieres et uxores] V. Tertull. De Orat. cap. 21.

e. de victuaria exhibitione] V. adnot. ad De Corona cap. 7.

f. quale est, ut] Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 5.

g. quam unam unus masculus novit] Plin. Hist. Nat. X, 34.

maritum, cum in ^{Matth. XVII, 3 seqq.} "revelatione gloriae suae de tot sanctis et prophetis Moysen et Heliam secum mavult, alterum monogamum, alterum spadonem. Non enim aliud fuit Helias quam Ioannes qui in ^{Matth. XI, 13. 19. Luc. XV, 2.} virtute et spiritu venit Heliae, cum ille vorator et potator homo, prandiorum et coenarum cum publicanis et peccatoribus frequentator, ^{Ioh. II, 2 seqq.} semel apud unās nuptias coenat multis utique nubentibus. Totiens enim voluit celebrare eas quotiens et esse.

Cap. IX. Sed hae argumentationes potius existimentur de coniecturis coactae, si non et sententiae adstiterint, quas dominus emisit in repudii retractatu, quod permissum aliquando iam prohibet, inprimis quia ab initio ^{Matth. XIX, 6. 8.} 'non fuit sic, sicut matrimonii numerus', ^{Matth. X, 20.} 'tum quia quos deus coniunxit, homo non separabit, 'scilicet ne contra dominum faciat. Solus enim ille separabit qui et coniunxit. Separabit 'autem non per duritiam repudii, 'quam exprobrat et com-
pescit, sed per debitum mortis. Siquidem unus ex passeribus duobus non cadit in terram sine patris voluntate. Igitur si quos deus coniunxit, homo non separabit repudio, 'aeque consentaneum est, ut quos deus separavit morte, homo non coniungat matrimonio, proinde contra dei voluntatem iuncturus ^{Matth. V, 32.} 'separationem atque si separasset coniunctionem. Hoc quantum ad dei voluntatem non destruendam et ^{Matth. V, 32.} 'initii formam^b restruendam. Ceterum et alia ratio conspirat, immo non alia, sed quae initii formam imposuit et voluntatem dei movit ^{Matth. V, 32.} 'ad prohibitionem repudii, ^{Matth. V, 32.} 'quoniam qui dimiserit uxorem suam ^{Matth. V, 32.} 'praeterquam ex causa adulterii, facit eam adulterari, ^{Matth. V, 32.} 'et qui dimissam a viro duxerit, ^{Matth. V, 32.} 'adulteratur utique. ^{Matth. V, 32.} 'Non et nubere legitime potest repudiata, et si ^{Matth. V, 32.} 'quid tale commiserit sine matrimonii nomine, non capit elogium adulterii, quae adulterium in matrimonio crimen est? Deus ^{Matth. V, 32.} 'taliter censuit circa

21. revelationem AB.

Cap. IX. 1. non fuit sic *ed. liber Clementis*. haec non fuit *b.* non fuit reliqui. 2. tunc (A)BCa. 3. scilicet ne contra dominum faciat. Solus enim ille separabit qui et coniunxit. Separabit *om.* ABCa. 4. non autem ABCa. 5. quam et exprobat BC. 6. et quid AC. In B. verba repudio — separavit omitta sunt. 7. separationem coniunctionem. Hoc C. separationem coniunctione. et hoc AB. 8. univiratus A. m. sec. 9. et ABC. 10. quomodo AB. 11. praeter AB. 12. et qui dimissam a viro duxerit adulteratur *om.* AB. 13. adulterat bc. 14. nam et nubere legitime non (non *om.* b.) potest Cab. 15. quod AB. 15b. taliter ego. aliter libri omnes.

Cap. IX. a. sicut matrimonii numerus] Nec repudiam ob initio fuit, nec polygamia.

b. formam] Legem. Idem vocabulum eadem significatione habuimus supra cap. 6.

c. quae adulterium in matrimonio crimen est?] Verba Non et nubere legitime

potest repudiata non sunt simul per interrogationem accipienda. Hoc enim ait, repudiatam nec nubere legitime posse. nec, si virum admiserit, ab adulterii crimine posse liberari. De vocabulo elogium, si placet, adeas adnot. ad De Corona cap. 5.

quam homines, ut in totum, sive per nuptias sive vulgo, alterius viri admissio adulterium ¹⁶pronuntietur ab eo. Videamus enim quid sit matrimonium apud deum, ¹⁷et ita cognoscemus quid sit aequae adulterium. Matrimonium est, cum deus iungit duos in unam carnem, aut iunctos deprehendens ¹⁸in eadem carne ¹⁹coniunctionem signavit. Adulterium est, cum quoquo modo disiunctis duobus alia caro, immo aliena miscetur, de qua dici non possit, Haec est caro Gen. II, 23. ex carne mea, et hoc os ex ossibus meis. Semel⁴ enim hoc factum et pronuntiatum sicut ab initio, ita et nunc in aliam carnem non potest convenire. Itaque sine causa dices deum vivo marito nolle repudiatam alii viro iungi, quasi mortuo velit, quando si mortuo non tenetur, proinde ²⁰nec vivo. Tam ²¹repudio matrimonium dirimente quam morte non tenebitur ei cui ²²per quod tenebatur ²³abruptum est. ²⁴Cui ergo tenebitur? Nihil deo interest, vivo an mortuo viro nubat: Neque enim ²⁵in illum ²⁶delinquit, sed in semetipsam. Omne delictum quod admiserit homo, extra corpus I Cor. VI, 18. est: qui autem adulteratur, in corpus suum delinquit. Adulteratur autem, sicut ²⁷supra praestruximus, ²⁸qui aliam carnem sibi immiscet super ²⁹illam pristinam quam deus aut coniunxit in duos aut coniunctam deprehendit. Ideoque abstulit repudium, quod ab initio non fuit, ³⁰ut quod ab initio fuit muniat, duorum in unam carnem perseverantiam, ³¹ne necessitas vel occasio tertiae concarnationis irrumpat, ³²soli causae permittens repudium, si forte ³³praevenierit cui praecavetur*. Adeo autem repudium a primordio ³⁴non fuit, ut apud Romanos^f post annum sexcentessimum urbis conditae id genus duritiae commissum denotetur. Sed illi etiam non repudiantes adultēria commissent: nobis, ³⁵etsi repudiemus, ne nubere quidem licebit*.

16. pronuntietur ab eo. Videamus ego. pronuntietur a deo. Videamus abc. pronuntietur. Videamus d. pronuntietur. Imo ideo videamus ABC. 17. aequae et ita AB. 18. eandem carnem AB. 19. coniunctione ABC. 20. nec om. AB. 21. in repudio ABC. 22. per quod bcd. quo Fulv. Ursinus. quod reliqui. 23. abruptum ABC. 24. Cui ergo tenebitur? Nihil deo interest c., ex libro Clementis. Adeo non interest abd. de eo interest ABC. 25. in illum abcd. illo reliqui. 26. delinquit ABCa. 27. supra om. A. 28. quia vivam carnem (A)BCa. 29. vivam ABCa. 30. ut om. ABC. 31. ne om. ABC. 32. et soli ABC. 33. provenierit a. 34. tunc fuit AB. 35. et ni AC. et ut A. m. sec.

d. semel] Cf. quae adnotavi ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

e. soli causae permittens repudium, si forte praevenerit cui praecavetur.] Deus, quo scilicet adulterio praecaveret, omne repudium sustulit, nisi cuius causa adulterium fuerit.

f. apud Romanos] Cf. Savigny Ab-

handl. d. Berlin. Akad. 1814 et 1815. p. 61 sq., et quae adnotavi ad Apolog. cap. 6.

g. ne nubere quidem licebit.] Nobis, id est paracleticis. Nam apud psychicos alias nuptias post divortium fuisse permissas innuit principio libri II. ad Uxorem. (Rigalt.)

Cap. X.

Video iam hinc 'nos ad apostolum' ²provocari. Ad cuius sensum facilius perspiciendum tanto instantius praecaveandum est mulierem magis defuncto marito teneri, quo minus alium virum admittat. Recogitemus enim repudium aut ³discordia fieri aut discordiam facere, ⁴mortem vero ex lege dei non ex hominis offensa evenire, idque omnium esse debitum, etiam non maritorum. Igitur si repudiata quae per discordiam et iram et odium et causas eorum, iniuriam vel contumeliam vel quamlibet querelam, et anima et corpore separata est tenetur inimico, ne dicam marito, quanto magis illa quae neque suo neque mariti vitio, sed dominicae legis eventu, ⁵a matrimonio non separata, sed relicta, eius erit etiam defuncti, cui etiam defuncto concordiam debet? A quo repudium non audit, non divertit; cui repudium non scripsit, cum ipso est; quem amisisse noluit, retinet. Habet secum animi licentiam, qui omni homini quae non habet imaginario fructu repraesentat. Ipsam denique interrogo feminam: Dic mihi, soror, in pace praemisisti virum tuum? Quid respondebit? An in discordia? Ergo hoc magis ⁶ei vincula est cum quo habet apud deum causam. Non discessit quae tenetur. Sed in pace? Ergo perseveret in ea cum illo necesse est quem iam repudiare non poterit, ⁷ne sic quidem nuptura, si repudiare potuisset. ⁸Enimvero et pro anima eius ⁹orat, et refrigerium ¹⁰interim adpostulat ei, et in prima resurrectione consortium, et ¹¹offert annis diebus dormitionis eius. Nam haec nisi fecerit, vero repudiavit, quantum in ipsa est, et quidem hoc ¹²iniquius, ¹³quanto quomodo potuit, quia non potuit, et hoc indignius, quanto iam indignius, si quia non meruit. Aut

Cap. X. 1. nos ad apostolum (populum AB.) ABCa. ad apostolum nos cd. ad apostolum b. In Gorsienſi erat nos apostolum provocantem, quomodo edi voluit Rhenanus. 2. provocantem ABCa. 3. discordia fieri aut om. AB. 4. mortem vero ex lege dei, non ex hominis cd. Valicani tres. mortem vero ex lege, non ex hominis Cab. mortem non ex hominis AB. 5. a matrimonio bcd. matrimonio reliqui. 6. ei vincula cd. Valicani, et liber Clementis. ei iuncta ab. evincta ABC. 7. nec ABC. 8. Enimvero et pro cd. Valicani, et liber Clementis. Enimvero ABC. et pro ab. 9. orat ab. 10. interim adpostulat ABC. interim adpostulat ab. Pro ei in ABC. extat enim. 11. offert ab. 11b. iniquis AB. 12. quanto iam iniquius, quia non potuit, et hoc indignius, quanto iam indignius, quia non meruit Fr. Junius.

Cap. X. a. imaginatio fructu repraesentat.] Quam praelicenter hoc Septimius! etiam officia intelligantur qualia describit libro II. ad Uxorem. (Rigalt.)

b. Sed in pace?] Hoc respondet illi quod praecessit: „An in discordia?“ (Rigalt.)

c. Enimvero et pro anima eius orat.] V. de his deprecationibus pro defunctis Desid. Heraldum ad Arnob. Adv. Nat.

p. 189. Cf. Tertull. De Corona cap. 3. Maenter Prim. Eccl. Afr. p. 108. et

d. quanto quomodo potuit, quia non potuit] Nec licuit ei nec potuit repudiare maritum, ut, si nihilominus eam repudiaret, quoad hoc posse videretur, id hoc iniquius fecisse censenda foret.

e. et hoc indignius, quanto iam indignius, si quia non meruit.] Et tanto indignius fecisse censenda foret, si ma-

numquid nihil erimus post mortem, secundum aliquem Epicurum, et non secundum Christum? Quod si ¹²credimus mortuorum resurrectionem, utique ¹⁴tenebimur cum quibus resurrecturi sumus rationem de alterutro reddituri. Si autem in illo aevo neque nubent neque nubentur, sed erunt aequales angelis, non ideo non tenebimur coniugibus defunctis, quia non erit restitutio coniugii? Atquin eo magis tenebimur, quia in meliorem statum destinamur, resurrecturi in ¹⁵spiritale consortium, agniture tam nosmetipsos quam et nostros. Ceterum quomodo gratias deo in aeternum ¹⁶caneamus, si non manebit in ¹⁷nobis sensus et memoria debiti huius, ¹⁸si substantia, non conscientia reformabimur? Ergo qui cum deo erimus, simul erimus, dum omnes apud deum unum (licet merces varia, licet multae mansiones penes patrem eundem), uno denario eiusdem mercedis operati, id est vitae aeternae, in qua magis non separabit quos coniunxit deus, ¹⁹quam in ista ²⁰minore vita separari vetat. Cum haec ita sint, quomodo alii viro vacabit quae suo etiam in ²¹futurum occupata est? Utrique autem sexui loquimur, etsi ad ^{21b}alterum sermo est, quia una disciplina praestet. ²²Alium habebit in spiritu, ²³aliud in carne. Hoc erit adulterium, unius feminae in duos viros conscientia. Si alter a carne disiunctus est, sed ²⁴in corde remanet, illic, ubi etiam ²⁵cogitatus sine carnis congressu et adulterium ante ²⁶perficitur ex concupiscentia et matrimonium ex voluntate, usque adhuc maritus est, ipsum illud possidens per quod et factus est, id est animum^f: in quo si et alius ²⁷habitabit, hoc erit crimen. Ceterum non est exclusus, si a viliori commercio carnis ²⁸discessit. Honoratior maritus est, quanto mundior factus est.

Matth.
XXII, 30.Matth.
XX, 10.

Ut igitur in ¹domino nubes ²secundum legem et apostolum (si tamen vel hoc curas), qualis ³es id matrimonium postulans quod eis a quibus postulas non licet habere, ab episcopo monogamo, a presbyteris et diaconis eiusdem sacramenti^a, a viduis^b, quarum se-

Cap. XI.

13. credidimus ABC. 14. tenebitur ABC. 15. spirituale AB., pro more. 16. cavebimus B. 17. nos AB. 18. si om. c. cum libro Clementis. 19. qui in ABCab. 20. minori AB. 21. futuro AB. 21 b. alterutrum tres Vaticani. 22. Aliud ABCa. 23. aliud et ABCa. 24. carne remaneret AB. 25. congregatus ABC. 26. perficitur ABC. 27. habitavit ABC. 28. decessit bcd. discessit reliqui.

Cap. XI. 1. domino cd. liber Clementis. deo reliqui. 2. secundum legem et cd. liber Clementis. secundum et reliqui. 3. est AB.

rito repudium scriberet non alia de causa quam quia mortuus esset, quanto indignius est nihil merentem tali ignominia afficere.

f. ipsum illud possidens per quod et factus est, id est animum] Etenim,

ut aiunt Icti, nuptias consensus facit, non concubitus. (Rigalt.)

Cap. XI. a. eiusdem sacramenti] Hoc est monogamis. (Rigalt.)

b. a viduis] Diaconissis. Cf. Ad Uxor. I, 17. De Veland. Virg. cap. 9. Muenster Prim. Eccl. Afr. p. 58 sq.

ctam in te recusasti? Et illi plane sic dabunt viros et uxores, quomodo 'buccellas'. Hoc enim est apud illos, Omni petenti te dabis. Et coniungent vos in ecclesia virgine, unius Christi unica sponsa. Et orabis pro maritis tuis, novo et vetere. Elige cui te adulteram praestes. Puto, ambobus. Quodsi sapias, taceas defuncto. Repudium sit illi silentium tuum, alienis iam dotalibus⁴ scriptum. Hoc modo novum promereberis maritum, si veteris obliviscaris. Debes magis illi placere propter quem ⁵deo placere non maluisti. Haec ⁶psychici volunt apostolum probasse aut in totum

I Cor. VII, 39. non recogitasse, cum scriberet: Mulier ⁷vincta est, in quantum temporis vivit vir eius; si autem mortuus fuerit, libera est: cui vult, nubat, tantum in domino. Ex hoc enim capitulo defendunt licentiam secundi matrimonii, immo et plurimi, si secundi; quod enim semel ⁸esse desiit, ⁹omni obnoxium est numero. Quo autem sensu ¹⁰apostolus scripserit, ita relucebit, si prius constet non hoc illum sensu scripsisse quo ¹¹psychici utuntur. Constat autem, si quis ea recordetur quae huic capitulo diversa sunt et apud doctrinam et apud voluntatem et apud propriam ipsius Pauli disciplinam. Si enim secundas nuptias ¹²permittit, quae ab initio non fuerunt, quomodo affirmat omnia ad initium recolligi in Christo? Si vult nos iterare coniugia, quomodo semen nostrum in Isaac semel marito auctore defendit? Quomodo totum ordinem ecclesiae de monogamis disponit, si non haec disciplina praecedat in laicis, ex quibus ecclesiae ordo proficit? Quomodo in matrimonio adhuc positos a fructu matrimonii avocat, dicens in ¹³collecto esse tempus, si per mortem matrimonio elapsos iterum in matrimonium revocat? Haec si diversa sunt ei capitulo de quo agitur, constabit, ut diximus, non hoc illum sensu scripsisse, quo ¹⁴psychici utuntur: quia facilius est, ut aliquam rationem habeat unum illud capitulum ¹⁵quae cum ceteris ¹⁶sapiat, quam ut apostolus diversa inter se docuisse videatur. Eam rationem in ipsa materia poterimus reco-

4. buccellos AB. 5. deo placere non maluisti *abcd. liber Gorziensis. deo non maluisti reliqui.* 6. psychici ABC. 7. vincta (B) *cd. liber Clementis. inncta reliqui.* 8. desit esse AB. 9. omni d., Fulv. Ursinus. omne reliqui, praeter c., in quo *asa* *est.* 10. apostolus — sensu om. A. 11. psychici ABC. 12. permittit *cd. liber Clementis. remittit reliqui. admittit adnotatum est in margine C.* 13. collectum AB., pro more. 14. psychici ABC. 15. quam a. 16. habeat ABC.

c. quomodo buccellas.] Omnibus scilicet petentibus. Quasi etiam de coniugio dictum sit illud, Omni petenti te dato; quod suum habere utulum ad eleemosynam pertinentem ait libro de Baptismo cap. 18. Itaque his verbis honestis nequiores significatum involvit,

quemadmodum in Salomonis proverbium legimus: „Sic est via mulieris ad alterae: comedit et tergit os suum.“ (Rigalt.)

d. dotalibus] Dotalis vel dotalis h. l. pro ipso matrimonio. Utitur eo vocabulo etiam Ad Uxor. II, 8.

gnoscere. ^{16b} Quae ista materia apostolo fuit ¹⁷ scribendi talia? Tirocinium novae et ¹⁸ cum maxime orientis ecclesiae, quam lacte ^{1 Cor. III, 2.} scilicet educabat, nondum solido cibo validioris doctrinae, adeo ut prae illa infantia fidei ignorarent adhuc quid sibi agendum esset circa carnis et sexus necessitatem. Cuius etiam ipsas species ex rescriptis intellegimus, cum dicit, De his autem quae scribitis: ^{1 Cor. VII, 1 sq.} Bonum est homini mulierem non attingere; propter fornicationes autem unusquisque uxorem suam habeat. Ostendit fuisse qui in matrimonio a fide deprehensi verebantur, ne non liceret eis matrimonio suo exinde uti, quia in carnem sanctam Christi credidissent. Et tamen secundum veniam concedit, non secundum imperium, id est indulgens, non praecipiens ita fieri. Ceterum malebat omnes ^{1 Cor. VII, 7.} id esse quod et ipse. Proinde et de repudio rescribens demonstrat quosdam de isto quoque cogitasse, vel maxime quia et in ethnicis matrimoniis non putabant post fidem ¹⁹ sibi perseverandum. Quae-rebant et de virginibus consilium (praeceptum enim domini non erat), bonum esse homini si sic permaneat, utique quomodo a fide fuerit inventus. Vincit ²⁰ es uxori, ne quaesieris solutionem. Solutus es ab uxore, ne quaesieris uxorem. Si autem acceperis uxorem, non deliquisti, quia ante fidem soluto ab uxore non numerabitur post fidem secunda uxor, quae post fidem prima est. A fide enim etiam ipsa vita nostra censetur. Sed hic parcere se dicit illis; alioquin pressuram carnis subsecuturam prae angustiis temporum impedimenta matrimonii recusantibus; ²¹ quin potius de domino sollicitudinem habendam ²² promerendo quam de ²³ marito. Et ita revocat quod permisit. Sic ergo in eodem ipso capitulo, quo definit unumquemque in qua vocatione vocabitur, in ea per- ^{1 Cor. VII, 24.} manere debere, adiciens, Mulier vincla est quamdiu vivit vir eius, si autem dormierit, libera est, ^{24b} cui volet nubat, tantum in domino: ²⁵ hinc quoque eam demonstrat intellegendam quae et ipsa sic fuerit inventa soluta a viro, quomodo et vir solutus ab uxore, per mortem utique, non per repudium facta solutione, quia repudiatis non permetteret nubere adversus pristinum praeceptum. Itaque mulier, si nupserit, non delinquet, quia nec hic secundus maritus deputabitur ²⁶ qui est a fide primus^f, et adeo sic est, ut propterea

16b. Qua ABCa. 17. scribenda, ut alia a. scribenda. Italia ABC. 18. quam maxime ABCa. 19. sibi perseverandum cd. liber Clementis. perseverandum reliqui. 20. es enim uxori ABCa. 21. quoniam AB. 22. promendo c. 23. marito, ita revocat c. 23b. cuilibet AB. 24. hinc d., ex emendatione Fulvii Ursini. hauc ABCa. 25. quia d.

e. post fidem] De hac brachylogia adnotavi ad Scorpiae. cap. 11. Sic iterum paulo infra „ne scilicet etiam post

idem ethnico se nubere posse praesumeret.“

f. qui est a fide primus] Rigaltius

adiecerit, Tantum in domino: quia de ea agebatur quae ethaicum habuerat et amisso eo crediderat, ²⁶ne scilicet etiam post fidem ethnico se nubere posse praesumeret; licet nec hoc ²⁷psychici carent. Sciamus plane²⁸ non sic esse in Graeco authentico²⁹, quomodo in usum ³⁰exiit per duarum syllabarum aut ³¹callidam aut simplicem I Cor. VII, 39. eversionem: ³²Si autem dormierit vir eius; quasi de futuro sonet. ac per hoc videatur ad eam pertinere quae iam in fide virum amiserit. Hoc quidem si ita ³³esset, in infinitum emissae licentiae totiens virum dedisset, quotiens amissus esset, sine ullo pudore nubendi

26. ne om. ABC. 27. physici ABC., pro mere. 28. exigit ABC. 29. callibem A (m. pr.) B. 30. Si dormierit cd. 31. est et in ABC.

correxit: quia ne hic secundus maritus deputabitur, quia est a fide primus. Retineri poterat vulgata scriptura, sensu non diverso.

g. Sciamus plane] Cum omne et Veteris et Novae Scripturae instrumentum in Latinum sermonem exinde translatus sit, multo purior manere credenda est fontis unda quam rivi, ut ait adversus Helvidium Hieronymus. Itaque et libro De Praescriptis. Haeret. cap. 36. ad ecclesias apostolicas provocat „apud quas authenticae, inquit, litterae apostolorum recitantur, sonantes vocem, repraesentantes faciem.“ Sed Graeci illius authentici editiones haud fuisse omnes accuratissimas iam olim observavit Gregorius Nyssenus Orat. II. de Resurr. Domini. Etenim ait „ἐν τοῖς ἀρχιεπιστολικοῖς ἀντιγράφοις“ evangelium Marci non pergere ultra haec verba: „ἐφοβοῦντο γὰρ.“ Cuiusmodi ulla hodie extare nondum est compertum. Nisi quod in Bibliotheca Regia servatur exemplar litteris descriptum maiusculis, ubi post illa: „ἐφοβοῦντο γὰρ“ nota finis adpingitur. Mox ab eiusdem librarii manu legitur in quibusdam libris reperiri: „Πάντα δὲ παραγγελμένα τοῖς περὶ τὸν Πέτρον συντόμως ἐξηγγέλαν. Μετὰ δὲ ταῦτα καὶ αὐτὸς οἷς ἀπὸ ἀνατολῆς καὶ ἀρχὴ δύσεως ἐξήστειλεν δὲ αὐτῶν τὸ ἱερὸν καὶ ἀφθαρτον κήρυγμα τῆς αἰωνίου σωτηρίας.“ Tum altera librarii nota. In nonnullis etiam codicibus post illa „ἐφοβοῦντο γὰρ“ sequi „Ἀναστὰς δὲ πρῶτῃ“ et cetera quae in vulgatis editionibus. (Rigalt.)

h. in Graeco authentico] In Graeca veritate, in Graeca origine. Hieronymus Praefat. in Evangelium, Augustinus de Doctr. Christiana II, 15 „Libros autem

Novi Testamenti, si quid in Latinis viciatibus titubet, Graecis cedere oportere non dubium est, et maxime quae apud ecclesiae doctores et diligentius reperiuntur.“ Et libro contra Faustum Manichaeum II, 6., ubi de Pauli Epistolae citat codicem Latinum emendatum. et codicem Graecum etiam emendatum. Nec piguit Augustinum plures inspicere codices, ut ipse testatur in Psalm. LXVII: „Plures autem codices Latini, inquit, et maxime Graeci, ita distinctos versus habent.“, et paulo post: „qua distinctione multorum codicum et auctoritate dignorum consonanti, sine dubio praeferebatur.“ Idem ad Psalm. eundem: „Istam repetitionem non omnes codices habent, et eam diligentiores stella apposita praenotant.“ (Rigalt.)

i. per duarum syllabarum aut callidam aut simplicem eversionem] In authentico suo illo legisse videtur „ἐν κοιμᾷται“, si dormiat, si mortuus sit, maritus scilicet, antequam uxor ad fidem vocaretur. Ut ex illo „ἐάν κοιμᾷται“ per eversionem duarum syllabarum factum sit „ἐάν κοιμηθῇ“, si dormierit, si mortuus fuerit. Quod etiam de futuro sonat, inquit Septimius. Quae apostoli sensus extendatur etiam ad eum casum, quo virum post fidem ab morte susceptam mori contigerit, quo eum casu liceat uxor nubere alii viro. Et tamen in membranis illis vetustissimis quos viri docti iam pridem ex amplius. Cl. Puteani bibliotheca laudavere, disertissime scriptum legitur: „ἐάν δὲ κοιμηθῇ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς“, quod ibidem Latine quoque redditur: „si vero dormitionem vir eius acceperit.“ Quae saepe loquendi forma Christianum maritum significare magis videtur quam ethaicum. (Rigalt.)

etiam ethnicis ²²congruente. Sed ²³etsi ita esset, quasi de futuro, Si cuius maritus mortuus fuerit^k, tantundem et futurum ad eam pertineret cuius ante fidem morietur maritus. ³⁴Quavis accipe, dum cetera non evertas. Nam cum et illa sententiae cedant: Servus vocatus es, ne curaveris: Impraeputatus ²⁵vocatus es, ne circumcidaris: Circumcisis vocatus es, ne adduxeris^l, — quibus concurrat: Vincit es uxori, ne quaesieris solutionem: solutus es ab uxore, ne quaesieris uxorem, satis manifestum est ad eos haec pertinere qui in nova et recenti vocatione constituti de his consulebant in quibus a fide fuerant deprehensi. Haec erit interpretatio capituli istius de hoc examinanda, an et tempori et causae, et tam exemplis et ²⁶argumentis praecedentibus quam et sententiis et sensibus subsequentibus, et in primis an ipsius apostoli et consilio proprio congruat et instituto; nihil enim custodiendum est ²⁷quam ne diversus sibi ²⁸quis deprehendatur.

Audi et subtilissimam e contrario argumentationem. Adeo, Cap. XII. inquit, permisit apostolus iterare connubium, ut solos qui ¹sunt in clero monogamiae iugo ²astrinxerit. Quod enim quibusdam praescribit, ³id non omnibus praescribit. Numquid ergo et quod omnibus praecipit, ^{3b}solis episcopis non praescribit, si quod episcopis praescribit, non et omnibus praecipit? An ideo omnibus, quia et episcopis? et ideo episcopis, quia et omnibus? Unde enim episcopi et clerus? Nonne de omnibus? Si non omnes monogamiae tenentur, unde monogami in clerum? An ordo ⁴aliqui seorsum debeat institui monogamorum, de quo allectio fiat in clerum? Sed cum extollimur et ⁵inflammamur adversus clerum, tunc ⁶unum omnes sumus, tunc omnes sacerdotes, ⁷quia sacerdotes nos deo Apoc. I, 6. V, 10. et patri fecit. Cum ad peraequationem disciplinae sacerdotalis provocamur, deponimus infulas, et ⁸pares sumus^b, De ecclesiasticis

32. congruentes ABC. 33. etsi cd. si reliqui. 34. Quavis ego. Quam vis c. liber Clementis. Quaevis bd. In ABCa. verba Quavis accipe, dum cetera non comparent. 35. vocatus om. ABCa. 36. argumentibus AB. 37. quam ne bcd. quae ne A. m. sec. quae ABCa. 38. quis om. ABCa.

Cap. XII. 1. sint B. 2. adstruxerit B. 3. id non omnibus praescribit om. AB. 3b. solis episcopis — non et omnibus praecipit om. AB. 4. aliqui cd. liber Clementis. aliquis reliqui. 5. inflammamur liber Clementis. 6. omnes unum AB. 7. quia sacerdotes om. AB. 8. pares ABCac. partes b. impares d., Harrisius. impartes Fulv. Ursinus.

k. Si cuius maritus mortuus fuerit] Est interpretatio verborum illorum „ἐάν ποτε ἀποθῇ.“

l. ne adduxeris] Praeputium scilicet. „Praeputia ducere“ dixit Iuvenal. Sat. VI, [237.]. (Rigalt.)

Cap. XII. a. quia sacerdotes nos deo et patri fecit.] Haec sunt ex mente eo-

rum prolata qui inflantur et extolluntur adversus clerum suasque praerogativa cum privare audent.

b. deponimus infulas, et pares sumus.] Ironia. Ita non opus erat cum Harrisio et Rigaltio rescribere *impares sumus*. Quod ad infulas recte Muensterus Prim. Eccl. Afr. p. 62 „Infule, inquit,

ordinibus agebatur, quales ordinari oporteret. Oportebat igitur omnem communis disciplinae formam sua fronte proponi, edictum quodammodo futurum universis "impressioni", quo magis sciret plebs eum ordinem* sibi observandum qui faceret praepositos, "et ne vel ipse honor aliquid sibi ad licentiam quasi de privilegio loci "blandiatur. Prospiciebat spiritus sanctus dicturos quosdam, Omnia licent episcopis, sicut ille vester Utinensis nec Scantiniam timuit. Quot enim "et digami praesident apud vos, insultantes utique apostolo, certe non erubescerent, cum haec sub illis leguntur? Age iam, qui putas "exceptionem monogamiae de episcopis factam, recede "et a reliquis tuis titulis disciplinae, qui cum monogamia
 1 Tim. III. 2 sqq. episcopis ascribuntur. Noli esse irreprehensibilis, sobrius, bene moratus, ornatus, hospitalis, "docibilis, quin vero et vino deditus et manu promptus ad caedendum et "pugnax et pecuniae amans et domum non regens nec filiorum curans disciplinam, sed nec ab extraneis bonam famam sectans. Si enim suam habent episcopi legem circa monogamiam, etiam cetera quae monogamiae accedere oportebit episcopis erunt scripta. Laicis vero, "queis "monogamia non convenit, cetera quoque aliena sunt. Evasisti, "psychice, si velis, vincula disciplinae totius. Praescribe constanter "non omnibus praecipi quae quibusdam sint praeepta, aut si cetera quidem communia sunt, monogamia vero solis episcopis imposita est, numquid illi soli Christiani pronuntiandi in quos tota disciplina collata est?

9. ordinibus om. liber Divionensis. In A. extat pares sumus ecclesiasticis ordinibus cati. 10. impressioni ego. impressione ABCabc. in praecessione d. in praecceptione liber Divionensis. 11. ut ne AB. 12. blandiretur d., Fulo. Ursinus. 13. et (et om. AB.) ex digami ABCa. 14. acceptionem ABC. 15. et om. ABCab. 16. docilis B. 17. pugnax ABC. 18. queis (quis abc.) Babcd. quos reliqui. 19. monogamiae AB. 20. physice ABC. 21. aut omnibus praecipi A.

his verbis unice usurpatur ad significandam personam sacerdotalem, imagine a vestitu sacerdotum ethnicorum petita; quippe infulae episcoporum aliorumque praelatorum sunt longe senioris aetatis. Cf. I. Kaye Episc. Lincoln. Eccl. Hist. Saec. II. et III. p. 246.

c. sua fronte proponi] Eleganter frontem ecclesiae vocat episcopos, presbyteros, diaconos. Oportebat, inquit, in fronte ecclesiae Christianae proponi ac perdere formam, hoc est tabulas totius disciplinae ecclesiasticae, ut sic praecederet edictum quod universi sequerentur. Sic enim legitur in Divionensi codice vetusto: „edictum quodammodo futurum universis in praecessione.“ (Rigalt.)

d. impressioni] Sic corrigendum erat. Cf. de eo vocabulo quae adnotavi ad Apolog. cap. 5.

e. eum ordinem] Ordinem monogomorum significat, unde samantur praepositi. Itaque omnem plebem volebat esse monogamos. (Rigalt.)

f. sicut ille vester Utinensis nec Scantiniam timuit.] Episcopus Utinensis. Lex Scantiniae, quae damnabat adulterium virorum tantum, sicut Iulia mulierum tantum, ut ait Vet. Interpr. Iuvenalis p. 584. Cram., hoc est stuprum cum mascula. Cf. Quinctil. Inst. Orat. IV. 2, 69. VII. 4, 42. Cic. ad Div. VIII, 12, 14. Phil. III, 6. Sueton. Domit. cap. 8. Iuven. Sat. II, 29 sqq. 43 sq. Auson. Epigr. 69. Prudent. Perist. IX, 204. I. F. Christus Hist. Leg. Scat. (Hal. 1727., et in Oelrichs Coll. Dissert. Brem. 1785). Cf. etiam ad Tertulliani verba Muenther Prim. Eccl. Afr. p. 72 sq.

Sed et Timotheo scribens vult iuenculas nubere, filios susci- Cap. XIII.
II Tim. V,
11—15.
pere, matres familiae agere. Ad eas dirigit quales supra denotat, iuenculas viduas, quae in viduitate deprehensae et aliquamdiu 'adsectatae', postquam in deliciis habuerunt Christum^b, nubere volunt, habentes iudicium quod primam fidem resciderunt, illam videlicet a qua in viduitate inventae et professae eam non perseverant. Propter quod vult eas nubere, ne primam fidem susceptae 'viduitatis postea rescindant, non ut totiens nubant, quotiens in viduitate² temptata, immo et in deliciis habita, noluerint perseverare. Legimus eum et ad Romanos scribentem: Quae autem sub viro est³ mulier, viventi viro vineta est; si autem obierit, evacuata^a est a lege viri. Nempe ergo vivente viro adulterare putabitur, si 'iuncta fuerit alteri viro. Si vero obierit vir, liberata est a lege, quod non sit adultera facta^a alii viro. Sed et sequeptia recognosce, quo⁷ sensus iste, qui tibi blanditur, evadat. Itaque, inquit, 'fratres mei, mortificamini et vos legi per corpus Christi, ut efficiamini⁸ alteri, ei scilicet qui a mortuis resurrexit, uti fructum feramus deo. Cum enim eramus in carne, passiones delictorum, quae per legem efficiebantur, in membris nostris ad fructum ferendum morti: nunc autem evacuati sumus⁹ a lege, mortui in quo tenebamur, ad serviendum deo in novitate spiritus, et non in vetustate litterae. Igitur si mortificari nos iubet legi per corpus Christi, quod est ecclesia, quae spiritu novitatis constat, non per literam vetustatis, id est legis, auferens te a lege, quae¹⁰ non tenet uxorem marito defuncto, quominus alii viro fiat, ad contrariam te redigit condicionem, ne amisso viro nubas, quantumque non deputereris adultera facta alteri viro post mortem mariti, si adhuc in lege agere deberes, tanto ex diversitate condicionis adulterii te praeiudicat post mortem mariti alii nubentem; quia iam¹¹ mortificata es legi, non potest tibi licere, cum recessisti ab ea apud quam tibi licebat.

Rom. VII,
2—6.

Nunc 'si et absolute apostolus permisisset in fide amisso ma- Cap. XIV.

Cap. XIII. 1. adsectatae *cd.*, ex emendatione Harrisii. affectatae reliqui. 2. temptanda *ABCa*. 3. mulierum *AB*. 4. vineta *A*. 5. alteri *AB*. 6. sensu *ABC*. 7. fratres mei *ABcd*. liber Clementis. fratres reliqui. 8. aliter *A(B)C*. 9. a lege mortis in quo *c.*, ex libro Clementis. Rhenanus in marg. *C*. 10. non om. *ABC*. 11. mortificata es *abcd*. mortificatae reliqui.

Cap. XIV. 1. si om. *ABC*.

Cap. XIII. a. adsectatae] Scilicet a prociis et amatoribus.

b. postquam in deliciis habuerant Christum] Interpretor: Postquam desierunt solum Christum in deliciis habere. Vide omnino de varia horum apostoli verborum interpretatione Sabaterium Bi-

bliorum Sacr. Lat. Vers. Ant. tom. III. p. 875.

c. evacuata] Hoc est soluta, liberata. Cf. adnot. ad De Patientia cap. 12. Iterum paulo infra in verbis apostoli: „nunc autem evacuati sumus a lege.“

trimonio nubere, proinde fecisset quemadmodum et cetera quae adversus formam regulae suae pro condicione temporum gessit, circumcidens Timotheum propter ²superinducticios falsos fratres, et ^{Act. XVI, 3. XXI, 24.} rasos quosdam inducens in templum propter observationem Iudaeorum, ille qui Galatas in lege volentes agere castigat. Sed ita res ^{I Cor. IX, 22.} ³exigebant, ut omnibus omnia fieret, quo omnes lucrificeret, par- ^{Gal. IV, 19.} turicens illos, donec formaretur Christus in ipsis, et calefaciens tanquam nutrix parvulos fidei, docendo quaedam per veniam, non per imperium (aliud est enim indulgere, aliud iubere), proinde temporalem licentiam permittens denuo nubendi propter infirmitatem ^{Denu XXIV, 1.} carnis, quemadmodum Moyses repudiandi propter duritiam ⁴'cordis. Et hic itaque reddemus supplementum sensus istius. Si enim Christus abstulit quod Moyses praecepit, quia ab initio non fuit sic, nec sic ideo ab alia venisse virtute reputabitur Christus, cur non et paracletus abstulerit quod Paulus indulsit, quia et secundum matrimonium ab initio non fuit, nec ideo suspectus habendus sit, quasi spiritus alienus, tantum ut deo et Christo dignum sit quod ⁵'superducitur'? ⁶'Si deo et Christo dignum fuit ⁷'duritiam cordis tempore expleto compescere, cur non dignius sit et deo et Christo infirmitatem carnis tempore iam collectiore discutere? Si iustum est matrimonium non separari, utique et non iterari honestum est. Denique apud saeculum utrumque in bona disciplina deputatur, aliud concordiae nomine, aliud pudicitiae. Regnavit duritia cordis usque ad Christum, regnaverit et infirmitas carnis usque ad paracletum. Nova lex abstulit repudium (habuit quod auferret), nova prophetia secundum matrimonium, non minus repudium prioris. Sed facilius duritia cordis Christo cessit quam infirmitas carnis. Plus haec sibi Paulum defendit quam ⁸'illa Moysen; si tamen defendit cum indulgentem eum captat, praescribentem recusat, quae potiores sententias et perpetuas voluntates eius ⁹'eludit, quae non sinit nos ¹⁰'hoc apostolo praestare quod mavult. Et quousque infirmitas ista impudentissima in expugnando meliora perseverabit? Tempus eius, donec paracletus ¹¹'operaretur, fuit, in quem ¹²'dilata sunt a domino quae tunc ¹³'sustineri non poterant, quae iam nemini competit portare ¹⁴'non ¹⁵'posse, quia per quem datur portare posse

2. superducticios ACa. superdictios B. 3. exigebat liber Clementis. 4. cordis abcd. liber Gorziensis. carnis reliqui. 5. superducitur A(B). Vaticani tres. 6. Si cd. Vaticani tres. Sed reliqui. 7. duritiam AB. 8. illa non sensi tamen ABC. 9. velut idque ABC. 10. et hoc AB. 11. operatur C. operatus AB. 12. dilata C. 13. sustinere ABC. Vaticani tres. 14. non om. a. 15. posse, quis per quem datur portare posse non deest. Quamdiu bcd. posse. Quamdiu a. posse non deest. Quamdiu reliqui.

Cap. XIV. a. superducitur?] Cf. adnot. ad Ad Natt. I, 11. ~

non deest. Quamdiu causabimur carnem, quia dixit dominus, Caro ^{Math. XXVI, 41.} infirma? Sed praemisit et, Spiritus promptus, ut vincat spiritus carnem, ut cedat quod infirmum est fortiori. Nam et, Qui potest ^{Math. XIX, 12.} capere capiat, inquit, id est qui non potest, discedat. Discessit et ille dives, qui non ceperat substantiae dividendae egenis praeceptum, et dimissus est sententiae suae a domino. Nec ideo duritia ^{Math. XIX, 16-22.} imputabitur Christo de ^{Deut. XXX, 15.} ^{Sirac. XV, 18.} arbitrii cuiuscunque libert¹⁷ vitio. Ecce, inquit, posui ante te bonum et malum. Elige quod bonum est; si non potes, quia non vis (posse enim te, si velis, ostendit, quia tuo arbitrio utrumque proposuit), discedas oportet ab eo cuius non facis voluntatem.

Quae igitur hic duritia nostra, si non facientibus voluntatem ^{Cap. XV.} dei renuntiamus? Quae haeresis, si secundas nuptias, ut illicitas, iuxta adulterium iudicamus? Quid ¹est enim adulterium quam matrimonium illicitum? Notat apostolus eos qui in totum nubere ^{ITim. IV, 3.} prohibebant, qui et de cibis interdicebant quos deus condidit. Nos vero non magis nuptias auferimus, si secundas recusamus, quam cibos reprobamus, si saepius ieiunamus. Aliud est ²auferre, aliud temperare; aliud est legem non nubendi ponere, aliud ³est modum nubendi statuere. Plane qui exprobrant nobis duritiam vel haeresim ⁴in hac causa aestimant, si in tantum foveant ⁵carnis infirmitatem, ut in nubendo frequenter ⁶sustinendam putent, cur illam in alia causa neque sustinent neque venia foveant, cum tormentis expugnata est in negationem? Utique enim illam magis excusari capit ⁷quae in proelio cecidit quam quae in cubiculo, quae in equuleo succubuit quam quae ⁸in lectulo, quae crudelitati cessit quam quae libidini, quae gemens devicta est quam quae subans. Sed illam quidem a communicatione depellunt, quia non sustinuit in finem; hanc vero suscipiunt, quasi et haec sustinuerit in ⁹finem. Propone, quid utraque non sustinuerit in finem, et invenies eius causam honestiorem quae saevitiam quam quae pudicitiam sustinere non potuit. Et tamen nec cruentam defectionem infirmitas carnis excusat, nedum impudicam.

Rideo autem, cum infirmitas carnis opponitur, quae summa ^{Cap. XVI.} fortitudo ¹dicenda est. Iterum nubere est res virium; resurgere

16. arbitrio AB. 17. servitio ABC.

Cap. XV. 1. enim est AB. 2. referre (A)BC. 3. est om. d. 4. in hac causa aestimant, si *liber Clementis*. in hac causa, si *ABCabcd*. 5. carnis meae infirmitatem AB. 6. sustinendam *ABCacd. liber Clementis, Latinius*. sustinendam b. 7. in lectulo AB. in lecto A. m. sec. 8. fine A(B)C.

Cap. XVI. 1. dicenda om. AB.

Cap. XV. a. excusari capit] Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 1. et ad Apolog. cap. 17.

in opera carnis de continentiae otio ²substantia est laterum. Talis infirmitas et tertio et quarto et usque septimo forsitan matrimonio sufficit, ut quae totiens fortior quotiens fuerit infirmior, habitura iam non apostolum auctorem, sed ³Hermogenem aliquem⁴, plures solitum mulieres ducere quam pingere. Materia enim in illo abundat, unde et animam esse praesumens multo magis spiritum a deo non habet, iam nec ⁵psychicus, quia non de afflatu dei psychicus. Quid, si inopiam quis causetur, ut carnem suam aperte prostitutam pro-

Matth. VI, 25. fiteatur, exhibitionis ⁶ causa nubentem, oblitus de victu et vestitu non esse cogitandum? Habet deum etiam ⁷corvorum educatorem, etiam florum excultorem. Quid, si solitudinem domus ⁸obtendat? quasi una mulier frequentiam praestet homini ad fugam proximo. Habet viduam utique, quam assumat licebit. Non unam generis huius uxorem, sed ⁹etiam plures habere concessum est. Quid, si de posteritate quis ¹⁰cogitet iisdem animis quibus oculis uxor Loth, ¹¹ut ideo quis repetat matrimonium, quia de priore liberos non habuit? Haeredes scilicet Christianus quaeret saeculi totius exhaeres. Habet fratres, habet ecclesiam matrem. Aliud est, si et apud Christum legibus ¹²Iulii agi credunt, et ¹³existimant caelibes et orbos ex testamento dei solidum non posse capere¹⁴. Nubant igitur huiusmodi¹⁵ in finem usque, ut in ista confusione carnis, sicut Sodoma et Gomorrha et diluvii dies, ab illo ultimo exitu

1 Cor. XV, 32. saeculi deprehendantur. Adiciant tertium dictum, Manducemus et

Matth. XXIV, 19. bibamus et nubamus, cras enim moriemur, non recogitantes vas illud praegnantibus et ¹⁶lactantibus multo gravius et amarius evenit in concussione totius mundi, quam evenit in vastatione unius particulae ¹⁷Iudaeae. Satis opportunos novissimis temporibus fructus iteratis matrimoniis colligant, ubera ¹⁸fluitantia et uteros nau-seantes et infantes ¹⁹pipiantes. Parent antichristo, in ²⁰quae libidinosis saeviat. Adducet illis carnifices obstetrices.

2. substantiam AB. 3. hermogeneralis quem AB. 4. psychicus, quia non de afflatu dei psychicus. Quid bcd. psychicus (physicus C. physicum AB.). Quid ABCa. 5. corvorum cd. liber Clementis. corporum reliqui. 6. obtendat cd. liber Clementis. ostendat aliqui. 7. etiam cd. liber Clementis. iam reliqui. 8. cogitetis de minimis ABC. 9. ut ideo bcd. utique ideo a. utique deo (adeo B.) reliqui. 10. nilus AB. 11. aestimant C. extimant AB. 12. lactentibus A. 13. viribus AB. 14. fluctantia A. fluctuantia B., et A. m. sec. 15. pipantes ABCa. 16. quo ABCa.

Cap. XVI. a. Hermogenem aliquem] V. Adv. Hermog. cap. 1. Cf. De Anima capp. 1 et 11. De pronomine aliquis nomini proprio addito cf. adnot. ad Apolog. cap. 11. Sic iterum infra cap. 17 „Iohannes aliqui Christi spado.“

b. exhibitionis] Cf. adnot. ad De Corona cap. 7.

c. solidum non posse capere.] V. adnot. ad lib. Ad Uxor. I, 1.

d. huiusmodi] Cf. adnot. ad De Baptismo cap. 12.

Habebunt plane Christo quod ¹allegent speciosum privilegium, carnis usquequaque imbecillitatem. Sed hanc iudicabunt ²iam non Isaac monogamus pater noster, nec Ioannes aliqui Christi ³spado, nec Iudith filia Merari, nec tot alia exempla sanctorum. Solent ethnici iudices destinari⁴. Exsurget regina Carthaginis et decernet in Christianas, quae profuga et in alieno solo et tantae civitatis cum maxime formatrix, cum regis nuptias ultro optasse debuisset, ne tamen secundas eas experiretur, maluit e contrario uri quam nubere. Assidebit et illi matrona Romana, quae etsi per vim nocturnam nihilominus experta alium virum maculam carnis suo sanguine abluit, ut monogamiam in semetipsam vindicaret. Fuerunt et quae ⁵pro viris mori mallent quam post viros ⁶nubere. Idolis certe ⁷et monogamia et viduitas ⁸apparent. Fortunae Muliebri coronam non imponit nisi univira, sicut ⁹nec Matri Matutae. Pontifex Maximus et Flaminica nubunt semel. ¹⁰Cereris sacerdotes viventibus etiam viris et consentientibus amica separatione viduantur. Sunt et ¹¹quae de tota continentia iudicent nos, virgines Vestae et Iunonis Achaicae et Dianae Scythicae et Apollinis Pythii. Etiam bovis illius Aegyptii ¹²antistites de continentia infirmitatem Christianorum iudicabunt. Erubescere, caro, quae Christum induisti! Sufficiat tibi semel nubere, in quod a primordio facta es, ¹³in quod a fine revocaris. Redi in Adam vel priorem, si in novissimum non potes. Semel gustavit ille de arbore, semel concupiit, semel pudenda protexit, semel deo erubuit, semel ruborem suum abscondit, semel de paradiso sanctitatis exulavit, semel exinde nupsit. Si in illo fuisti, habes tuam formam; si in Christum transisti, melior esse debebis. Exhibe ¹⁴tertium Adam et hunc digamum, et tunc poteris esse, quod inter duos non potes.

Cap. XVII. 1. legent (A)BCa. 2. tam A(B)C. 3. spadonis nec vidui nec filia mereri AB. spadone (spado a.) nec Iudith nec filia Merari Ca. 4. pro viris mori mallent quam om. ABCa. 5. nubere idolis. his (his om. C.) certe Ca. 6. et in monogamia (A)BC. 7. apparet Ca. 8. nec om. ABCa. 9. Ceteris sacerdotes AB. 10. qui ABC. 11. antistes AB. 12. in quo definiri vocaris ABC. in quod e fini revocaris a. 13. te tertium ABCa.

Cap. XVII. a. Solent ethnici iudices destinari.] Alludit ad iudicia quae de Christianis apud ethnicorum tribunalia peragebantur. Non erit novum, inquit, Christianos sisti pro tribunalibus ethnicorum. Itaque et monogamiam suam evincere conatur etiam ethnicorum iudi-

cio, hoc est exemplis illis toties inculcatis, credo quod aevi sui partem fidelium maiorem talibus capi sentiebat. (Rigalt.) De his quae sequuntur ethnicorum exemplis v. quae adnotavi ad libri I. Ad Uxor. cap. 6. De Exhortat. Cast. cap. 13.

DE
P U D I C I T I A.

In scripturae discrepantia verbis Tertulliani subiecta

- A** significat editionem principem, Ioh. Gangneii, quae prodiiit Parisiis a. MDXLV.
B - - alteram, Sigism. Gelenii, quae prodiiit Basileae a. MDL. Gelenius usus est libro scripto Britannico, ex coenobio Murburensi advecto, quod ei communicaverat Io. Lelandus.
C - - Iac. Pamelii, quae prodiiit Antverpiae a. MDLXXIX. Usus est Pamelius libro scripto Ioh. Clementis.
D - - Nic. Rigaltii, quae prodiiit Parisiis a. MDCXXXIV.
-

D E

P U D I C I T I A.

Pudicitia, flos morum, honor corporum, decor sexuum, integritas sanguinis, fides generis, fundamentum sanctitatis, praeiudicium 'omnis bonae mentis, quamquam rara nec facile perfecta vixque perpetua, tamen aliquatenus in saeculo morabitur^a, si natura praestruxerit, si disciplina persuaserit, si censura compresserit, siquidem omne animi bonum aut nascitur aut eruditur aut cogitur. Sed ut mala magis vincunt, quod ultimorum temporum ratio est, bona iam nec nasci licet, ita corrupta sunt semina, nec erudiri, ita deserta sunt studia, nec cogi, ita exarmata sunt iura. Denique de qua incipimus, eo usque iam exolevit, ut non ²eiuratio, sed moderatio libidinum pudicitia credatur, isque satis castus habeatur, qui ³non nimis castus fuerit^b. Sed viderit saeculi pudicitia cum saeculo ipso, cum suo ingenio si nascebatur, cum suo studio si erudiebatur, cum suo servitio si cogeatur; nisi quod infelicioer etiam, si stetisset ut infructuosa quae non apud deum egisset. ⁴Malim nullum bonum quam vanum. ⁵Quid prodest esse ⁶quod esse non prodest? Nostrorum bonorum status iam ⁷mergitur, Christianae pudicitiae ratio concutitur, quae omnia de caelo trahit, et naturam per lavacrum regenerationis, et disciplinam per instrumentum praedicationis, et censuram per iudicia ex utroque testamento, ⁸et coacta constantius ex metu et voto aeterni ignis et

Cap. I. 1. omnibus A. 2. eiuratio D., P. Ciacconius, Fulv. Ursinus. ei ratio A. eius ratio BC. 3. non nimis castus C., Harrisius. non minus castus AB. non nimis incestus Fulv. Ursinus. minus castus D. a nonariis castus Fr. Iunius. 4. Malim nullum D., Fulv. Ursinus. Malo nullum BC. malum nullamque A. 5. Quod A. 6. quod esse om. A. 7. exigitur D., Fulv. Ursinus. 8. et delet Latinius.

Cap. I. a. aliquatenus in saeculo morabitur] Habebat in mente principiam Satirae [VI.] Iuvenalis: Credo pudicitiam Saturno rege moratam in terris, visamque diu celt. (Rigalt.)

b. qui non nimis castus fuerit.] Fulvio Ursino legendum videbatur qui non nimis incestus. Certe expeditior lectio fuerat qui nimis incestus. (Rigalt.) Suspicio reponendum qui nomine castus fuerit.

regni. Adversus hanc *nonne dissimulare potuissem? Audio etiam edictum esse propositum*, et quidem ¹⁰peremptorium. Pontifex scilicet Maximus, ¹¹"quod est episcopus episcoporum", edicit: Ego et moechiae et ¹²fornicationis delicta paenitentia functis dimitte. O edictum cui adscribi non poterit BONUM FACTUM*! Et ubi proponetur liberalitas ista? Ibidem, opinor, in ipsis libidinum ianuis, sub ipsis libidinum titulis. Illic eiusmodi paenitentia promulganda est ubi delinquentia ipsa versabitur. Illic legenda est venia quo ¹³cum spe eius intrabitur. Sed hoc in ecclesia legitur, et in ecclesia pronuntiatur, et virgo est. Absit, absit^f a sponsa Christi tale praeconium! Illa, quae vera est, quae pudica, quae sancta, carebit etiam aurium macula. Non ¹⁴"habet quibus hoc repromittat, et si habuerit, non repromittit, ¹⁵quoniam et terrenum dei templum citius spelunca latronum appellari potuit a domino quam moechorum et fornicatorum. ¹⁶Erit igitur et hic adversus psychicos titulus, adversus meae quoque sententiae retro penes illos societatem, quo magis hoc mihi in notam levitatis ¹⁷obiectent. Nunquam societatis repudium delicti praeiudicium ¹⁸est. Quasi ¹⁹non facilius sit errare

Matth.
XXI, 13.

9. nuncne B. Fr. Iunius distinguit nunc, ne dissimulare potuissem, audio cell. 10. peremptorem A. 11. quod est episcopus D., Fulv. Ursinus. quod episcopus A. episcopus reliquis. 12. fornicationis funes dimitto A. 13. conspectus iatribitur A. 14. habebit quibus hoc repromittet Fulv. Ursinus. 15. quod et A. 16. Erigitur A. 17. obiectent A. 18. est om. A. 19. nos A.

c. Audio etiam edictum esse propositum] Repono pristinam lectionem et mutatis distinctionibus: Adversus hanc nunc, ne dissimulare potuissem, audio etiam edictum esse propositum cell. Cagor, inquit, nunc hoc scriptum edere, quia episcopos psychicorum audio vehementer impudicis palam proponere. Sunt autem illa ironica: Pontifex scilicet Maximus, episcopus episcoporum, Christus puta, edictum istud promulgaverit. Nam quod de episcopo Rom. accipiunt, alienum puto, neque ex verbis auctoris erui usquam potest. (Fr. Iunius.) Si qua fuit edicti formula, eam fuisse his tantum verbis conceptam crediderim: „Episcopus Episcoporum edicit: Ego et moechiae et fornicationis delicta paenitentia functis dimitto.“ Illa autem, Pontifex scilicet Maximus, addita esse videntur a Septimio, ut interpretationibus istis ambitionem et superbiam obiceret catholicorum episcopo, cuius cleri invidia et contumeliis offensus ad Montani dogma descivit, ut Hieronymus auctor est. Sic enim supra [Adv. Valent. cap. 37.] magistrum quendam apud Valentinianos insignem videns ait: „Ex pontificali sua

auctoritate in hunc modum censuit.“ (Rigalt.)

d. episcopus episcoporum] Sic Ruffinus Iacobum Iustum constitutum fuisse apostolorum episcopum dicit, quem apud Euseb. II, 1. Clemens ἐπίσκοπος τῶν ἀποστόλων dixerat. De episcopo episcoporum promulgatus est Cypriani locus in praefat. Concilii Carthag. (Rigalt.) Cf. Muenther Prim. Eccl. Afr. p. 45 sq.

e. BONUM FACTUM!] Adr. Turnebus Advers. III, 12. p. 103: „Veteres boni omnis causa bonum factum praefari solebant in edictis, ex illo Plauti in Poenulo, Bonum factum est, edicta ut servatis mea.“ Cf. interpr. ad Plant. Poen. prol. 16. Aulul. III, 6, 46.

f. Absit, absit] Amat ita loqui Tertullianus. Sic infra cap. 17. „Quid ergo dicemus? perseverabimus in delinquentia, ut superet gratia? Absit.“ cap. 19. „hic vero districte negantem filios dei quicumque deliquerint. Sed absit.“ De Patient. cap. 8. „Absit a servo Christi tale inquinamentum.“ De Paenit. cap. 7. „Absit ut aliquis ita interpretetur.“

g. titulus] Cf. adn. ad Apolog. cap. 1.

cum pluribus, quando veritas cum paucis ametur. At enim me non magis ¹⁹dedecorabit ²⁰utilis levitas^k quam ornarit nocens. Non suffundorⁱ errore quo ²¹carui, quia caruisse delector, quia meliorem me et pudiciorem recognosco. Nemo proficiens erubescit. Habet et in Christo scientia aetates suas, per quas devolutus est et apostolus. Cum parvulus, inquit, essem, tanquam parvulus loquebar, ²²tanquam parvulus sapiebam; at ubi vir sum factus, ea ¹Cor. XIII, 11. quae parvuli fuerant evacuavi^k. Adeo ²³devertit a sententiis pristinis, nec idcirco deliquit quod aemulator factus est non paternarum traditionum, sed ²⁴Christianarum, optans etiam ut praeciderentur Gal. V, 12. qui circumcisionem delinendam suadebant. Atque utinam et isti^l, qui meram et veram integritatem carnis ²⁵obtruncant, amputantes non summam superficiem, sed intimam effigiem pudoris ipsius, cum moechis et fornicatoribus veniam pollicentur adversus principalem Christiani dominis disciplinam, quam ipsum quoque saeculum usque adeo testatur, ut, si quando^m, eam in feminis nostrisⁿ inquinamentis potius carnis quam tormentis punire contendat, id volens eripere quod vitae ²⁶anteponunt. Sed iam haec gloria extinguitur, et quidem per eos quos tanto constantius oportuerat eiusmodi maculis nullam subscribere^o veniam, ²⁷quanto propterea, quotiens volunt, ²⁸nubunt, ne moechiae et fornicationi succidere^p cogantur, ²⁹quoniam melius est nubere quam uri. Nimirum propter continentiam¹Cor. VII, 9. incontinentia necessaria est, incendium ignibus extinguetur. Cur ergo ³⁰et crimina postmodum indulgent paenitentiae nomine, quorum remedia praestituunt multinubentiae iure? Nam et remedia vacabunt^q, cum crimina indulgentur, et crimina manebunt, si re-

19. b. decorabit D. 20. utilis Petr. Ciacconius, Fr. Junius. inutilis ABCD. 21. carui, quia delet Fulv. Ursinus. 22. tanquam parvulus sapiebam CD. liber Clementis. Reliqui non habent. 23. devertit AC. liber Clementis. divertit BD. 24. Christianarum CD. liber Clementis. Christianorum reliqui. 25. obtruncatam putantes A. 26. anteponunt A. anteponant D., Fulv. Ursinus. 27. quanto D., Fulv. Ursinus. quando ABC. 28. nubunt D., Fulv. Ursinus. nubant ABC. 29. quod melius A. 30. et crimina CD. liber Clementis. crimine reliqui.

h. utilis levitas] Ut nemini gloriosa est levitas quae secum adfert calamitates et damna, sicut etiam nemini probrosa est levitas ex qua sequitur utilitas ingens et honestas. (Rigalt.)

i. suffundor] Cf. adnot. ad Scorpiam. cap. 10.

k. evacuavi.] Cf. adnot. ad De Patient. cap. 12.

l. Atque utinam et isti] Scil. praeciderentur.

m. si quando] Ad Natl. II, 14 „Non meminerunt Asclepiaden Cynicem unica vaccula, cuius et dorso vehebatur et, si

quando, ubere alobatur, orbem totum oculis subegisse?” De Anima cap. 18 „putabis quidem abesse animum ab anima, si quando.” Cf. quae adnotavi ad De Corona cap. 5.

n. in feminis nostris] Hoc est Christiania. V. Apolog. cap. ult.

o. subscribere] Hoc est concedere. V. adnot. ad De Idolol. cap. 23.

p. succidere] Cf. quae adnotavi ad De Corona cap. 6. Adde De Patient. cap. 5 et 14.

q. vacabunt] Cf. adnot. ad De Orat. cap. 15.

media vacabunt. Itaque utrobique de sollicitudine et negligentia ludunt, praecavendo vanissime quibus parcurunt et parcendo ineptissime quibus praecavent, cum aut praecavendum non sit ubi paritur, aut parcendum non sit ubi praecavetur. Praecavent enim, quasi nolint admitti ³¹aliquid, indulgent autem, quasi velint admitti: quando si admitti nolint, non debeant indulgere, si indulgere velint, non debeant praecavere. Nec enim moechia et fornicatio de modicis et de ³²maximis delictis deputabuntur, ³³ut utrumque competat, et sollicitudo quae praecavet et securitas quae indulget. Sed cum ea sint quae culmen criminum teneant, non ³⁴capit et indulgeri quasi modica, et praecaveri quasi maxima. Nobis autem maxima aut summa sic quoque praecaventur, dum ³⁵nec secundas quidem post fidem nuptias permittitur nosse, nuptialibus et dotilibus, si forte, tabulis a moechiae et fornicationis opere diversas, ³⁶et ideo durissime nos infamantes paracletum disciplinae enormitate digamos foris sistimus. Eundem limitem liminis moechis quoque et fornicatoribus figimus, ieiunas pacis lacrimas profusuris, nec amplius ab ecclesia quam publicationem dedecoris relaturis.

Cap. II.

Ceterum deus, inquiunt, bonus et optimus, et misericors et miserator et misericordiae plurimus, quam omni sacrificio anteposit, non tanti ducens peccatoris mortem quam paenitentiam. ¹salutificator omnium hominum et maxime fidelium. Itaque et filios dei misericordes et pacificos esse oportebit, donantes invicem sicut et Christus donavit nobis, non iudicantes, ne iudicemur. Domino enim suo stat quis vel cadit: tu quis es, ut servum iudices alienum? Dimitte, et dimittetur tibi. Talia et tanta ²futilia eorum,

Isa. II, 13.
Hos. VI, 6.
Ezech.
XXXIII, 11.
I Tim. IV, 10.
Luc. VI, 36.
Eph. IV, 32.
Matth.
VII, 1 sq.
Rom. XIV, 4.

31. tale quid CD. liber Clementis. 32. maximis D., Fulv. Ursinus. mediis ABC. 33. ut om. A. 34. capit D., Fulv. Ursinus. capiunt ABC. 35. ne Latinus. 36. Et D., Fulv. Ursinus. Sed ABC.

Cap. II. 1. salutificator ABC. salvificator D., Fulv. Ursinus. 2. futilia BAD, Gasp. Scioppius. sparsilia C. liber Clementis, et codex scriptus Remensis, quem teste Rigaltio, inspezerat Pitheous.

r. non capit et indulgeri] V. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 1. et ad Apolog. cap. 17.

s. post fidem] Post fidem Christianam amplexatam. Cf. de hac brevitudo quae adnot. ad Scorpiac. cap. 11.

t. si forte] Cf. quae adnotata sunt ad De Corona cap. 5.

u. durissime nos infamantes paracletum] Mutata periodus, quae sic suppleri posset: Sed ideo durissime tractant, infamantes paracletum disciplinae enormitate, dum digamos foris sistimus. (Iac. Pamelius.) Tertulliani mentem non ce-

pit Pamelius; infamantes coniunge nos cum nos, sed cum digamos. Paracletum dicit infamare a disciplina exorbitantes dum digami sunt.

v. ieiunas pacis lacrimas] Absque precia spe. Sic [De Anima cap. 6.] „ieiunantes philosophia“, [Adv. Marc. III, 7.] „ieiunantibus ceteris a salute.“ (Rigalt.) Adde infra huius libri cap. 16 „adspice illum a iusta fruge naturae, a matrimonio dico poma animas ieiunare capientem.“

Cap. II. a. futilia] Sic edidit Rhe-nannus [immo Gangneius]. Sed quo ore Septimius futilia dicaret quae sunt et

quibus et deo adulantur et sibi lenocinantur, effeminantia magis quam vigorantia disciplinam, quantis et nos et contrariis possumus repercutere, quae et dei severitatem intemptent et nostram constantiam provocent? Quia etsi bonus natura deus, tamen et iustus. Ex causa enim, sicut sanare novit, ita et cadere, faciens pacem, sed et condens mala, paenitentiam malens, sed et Hieremiae mandans, ne pro populo peccatore deprecaretur. ³ Quoniam si ieiunaverint, inquit, non exaudiam obsecrationem eorum. Et rursus: Et tu ne adoraveris pro populo, et ne postulaveris pro his in prece et oratione, quoniam non exaudiam in tempore quo ⁴ invocaverint me, in tempore afflictionis suae. Et adhuc supra, ⁵ idem misericordiae praelator quam sacrificii: Et tu ne adoraveris pro populo isto, et ne postulaveris misericordiam consequi eos, et ne accesseris pro his ad me, quoniam non exaudiam utique misericordiam postulantes, utique ex paenitentia flentes et ieiunantes, et afflictionem suam offerentes deo. Deus enim zelotes, et qui naso non deridetur^b, adulantium scilicet ⁶ bonitati eius, et qui licet patiens, tamen per Esaiam ⁷ comminatur patientiae finem: Tacui, numquid et semper tacebo et sustinebo? Quievi velut parturiens, exurgam, et arescere faciam. Ignis enim procedet ante faciem ipsius, et exuret inimicos eius, non solum corpus, verum et animas occidens in gehennam. Ceterum iudicantibus quomodo dominus comminetur ipse demonstrat. Quo enim iudicio iudicaveritis, iudicabitur de vobis. Ita non prohibuit iudicare, sed docuit. Unde et apostolus iudicat, et quidem in causa fornicationis, dedendum eiusmodi hominem satanae in interitum carnis, increpans etiam quod fratres non apud sanctos iudicarentur. Adiciens enim ⁸ inquit, ⁹ Ad quid mihi eos^d qui foris sunt iudicare? ¹⁰ Dimittis autem, ut dimittatur

Ps. VII, 12.
Deut.
XXXII, 39.
Ies. XLV, 7.

Ier.
XIV, 11 sq.
XI, 14.
VII, 15 sq.

Exod. XX, 5.
Gal. VI, 7.

Ies.
XLII, 14 sq.

Ps. XCVII, 3.
Matth. X, 28.

Matth. VII, 2.

I Cor. V,
3 sq. 12.
VI, 1 sqq.

3. Quoniam CD. *liber Clementis*. Quod et si AB. 4. invocaverint me in tempore CD. *liber Clementis*. invocaverit me, et in tempore AB. 5. hisdem A. 6. bonitati CD. *liber Clementis*. bonitatem reliqui. 7. comminatur ego. comminatur ABCD. 8. inquit om. A. 9. Ad quid ego. Ut quid libri omnes. 10. Dimitti autem, ut dimittantur tibi a deo, delicta mandantur Petr. Ciacconius, Fr. Iunius, Jos. Scaliger.

paginis sacris petita? etsi, ut ipse sentiebat, in pravas argumentationes detorta. Itaque malim quod ex Anglicano codice protulerat Pamelius *sparsilia*. Nam et in Remensi *sparsalia* legi Pithoeus notaverat. (Rigalt.) Immo, recte *futilia*. Quae enim ad quod probandum proponuntur non probant, prorsus futilia sunt, quippe efficaciae nullius nulliusque ad demonstrandum momenti.

b. naso non deridetur] Sic reddidit Pauli verbum ad Galat. VI, 7. οὐ μωχρηγίζεσθε. Hesychius: „Μωχρηγίζεις, χλευ-

άζεις, καταγελᾷ· ἐπὶ τοῦ μύζειν τοῖς μωχρηγίζουσι.“ (Rigalt.)

c. adulantium scilicet bonitati eius] Gangneius et Gelenius ediderunt *bonitatem*. Cum tamen inusitatoris huius verbi *adulari* structurae alterum exemplum in scriptis Tertulliani reperiri nondum contigerit, repono cum Pamelio et Rigaltio *bonitati* ex libro Clementis. De structura verbi *adulari* cum accusativo cf. Raddim. Instit. Gramm. II, p. 136.

d. inquit, Ad quid mihi eos] Sic reponui, cum vulgata scriptura *Ut quid*

tibi a deo. Delicta mundantur quae quis in fratrem, non deum admiserit. Debitoribus denique dimissuros nos in oratione ¹¹profitemur, sed non decet ultra de auctoritate scripturarum eiusmodi famem contentiosum alterno ductu in diversa distendere*, ut haec restringere frenos disciplinae, illa laxare ¹²videatur, ¹³quasi ¹⁴incertae, et paenitentiae subsidium illa prosternere per lenitatem, haec negare per austeritatem. Porro^f et auctoritas scripturae in suis terminis stabit sine alterutra oppositione. ¹⁵Et paenitentiae subsidium suis condicionibus ¹⁶determinatur sine passiva^h concessione, et ipsae prius causae ¹⁷eius distinguuntur sine confusa propositione. Causas paenitentiae delicta condicimusⁱ. Haec dividimus in duos exitus. Alia erunt remissibilia, alia inremissibilia. Secundum quod nemini dubium est alia castigationem mereri, alia damnationem. Omne delictum aut venia ¹⁸dispungit^k aut poena, venia ex castigatione, poena ex damnatione. De ista differentia iam et quasdam praemisimus altercationes scripturarum hinc retinentium ¹⁹hinc dimittentium delicta. Sed et Ioannes docebit: Si quis scit fratrem suum delinquere delictum non ad mortem, postulat, et dabitur vita ²⁰ei; quia non ad mortem delinquit, hoc erit remissibile. Est delictum ad mortem; non pro illo dico, ut quis postulet, hoc erit inremissibile. Ita ²⁰ubi est postulationis vis^l, illic etiam remissionis; ubi nec postulationis, ibi aequae nec remissionis. Secundum hanc differentiam delictorum paenitentiae quoque condicio discriminatur. Alia erit quae veniam consequi possit, in delicto scilicet remissibili, alia quae consequi nullo modo possit, in de-

IIoh. V, 16.

11. profitemur *ACD. liber Clementis. profitetur B.* 12. videantur *BD.* 13. quia si *A.* 14. incertae, et paenitentiae *AD. incertae poenitentiae BC. in certae poenitentiae Fr. Iunius.* 15. si et *D., Fulv. Ursinus.* 16. determinetur *A.* 17. enim distinguuntur *A.* 18. dispungit *A. liber Clementis. expungit BCD.* 19. ei qui non *Latinius.* 20. ubi est postulationis vis, illic ego. ubi est postulationis, illic *ABC. ubi est conditio vel ratio postulationis, illic D., Fulv. Ursinus.*

nihili sit. Sed etiam de hoc *Ad diffido.* Desideratur enim in editione principe vocula *inquit*, quae mihi latere videtur in altera syllaba particulae enim et in illo *ut.* Antiquae versiones apud Sabaeorum neque *ut* neque *ad* agnoscunt.

e. funem contentiosum alterno ductu in diversa distendere] Sic *Adv. Marcion. IV, 4 „Funis ergo ducendus est contentionis, pari hinc inde misu fluctuante.“ Adv. Iud. cap. 1 „Alternis vicibus contentioso fune diem in vespem traxerunt.“ De Resurr. Carnis cap. 34 „Nolo nunc contentioso fune deducere“ cett. Cf. De Corona cap. 3 „Et quamdiu per hanc lineam serram reciprocabimus?“*

f. Porro] De huius particulae apud Tertullianum usu cf. adnot. ad De Corona cap. 5. Sic infra cap. 3 „Porro frustra agitur paenitentia“ cett.

g. determinatur] Quid, si ope libri Gangneiani reponas: oppositione, et paenitentiae subsidium suis condicionibus determinetur — — distinguantur cett.?

h. passiva] V. adnot. ad De Corona cap. 8.

i. condicimus.] V. adnot. ad Scorpiac. cap. 14.

k. dispungit] Cf. quae adnotata sunt ad Apolog. cap. 37.

l. postulationis vis] Vocula vis latebat in terminatione praecedentis vocabuli.

licto scilicet inremissibili. ²Et superest specialiter de moechiae et fornicationis statu examinare, in quam delictorum partem debeant redigi.

Sed prius decidam intercedentem ex diverso responsionem ad Cap. III.
eam paenitentiae speciem ¹quam cum maxime definimus veniam carere. Si enim, inquiunt, aliqua paenitentia caret venia, iam nec in totum agenda tibi est. Nihil enim agendum est frustra. Porro frustra agatur paenitentia, si caret venia. ^{1b}Omnis autem paenitentia agenda est. Ergo omnis ²veniam ³consequatur, ne frustra agatur, quia non erit ⁴agenda, si frustra agatur. Porro frustra ⁵agitur, si venia carebit. Merito ⁶itaque opponunt, ⁷quoniam huius quoque paenitentiae fructum, id est veniam, in sua potestate usurpaverunt. Quantum enim ad illos, a quibus pacem humanam ⁸consequitur. Quantum autem ad nos, qui solum dominum meminimus delicta concedere, et utique mortalia, non frustra agatur. Ad dominum enim remissa et illi exinde prostrata, hoc ipso magis operabitur veniam, quod eam a solo deo exorat, quod delicto suo humanam pacem sufficere non credit, quod ecclesiae mavult erubescere quam communicare. Adsistit enim pro foribus eius, et de notae suae exemplo ceteros admonet et lacrimas fratrum sibi quoque advocat, et reddit ⁹plus usque negotiata, compassionem scilicet quam communicationem. Et si pacem hic non metit^a, apud dominum seminat. Nec amittit, sed praeparat fructum. Non vacabit ab emolumento, si non vacaverit ab officio. Ita nec paenitentia huiusmodi vana, nec disciplina eiusmodi dura est. Deum ambae honorant. Illa nihil sibi blandiendo facilius impetrabit, ista nihil sibi adsumendo plenius adiuvabit.

Possumus igitur demandata paenitentiae distinctione ad Cap. IV.
ipsum iam delictorum regredi censem, an ¹ea sint, quae veniam ab ²hominibus consequi possint. Inprimis quod moechiam et fornicationem

21. Et delet Latinus.

Cap. III. 1. quam maxime definivi venia caret. Si enim A. 1 b. Omni Nicol. Rigaltius. 2. venia A. 3. consequitur Latinus. 4. agenda om. A. 5. agatur D., Fulv. Ursinus. 6. itaque ABC. utique ita D., Fulv. Ursinus. 7. quod A. 8. consequitur, frustra agitur; quantum Petr. Ciacconius. 9. plus usque ego. plus utique D., Fulv. Ursinus. plusque ABC. precibusque Latinus. plus quid Fr. Iunius. plus plusque Ios. Scaliger.

Cap. IV. 1. ea CD. liber Clementis. haec Fulv. Ursinus. haec AB. 2. hominibus Latinus, Ios. Scaliger. omnibus ABCD.

Cap. III. a. Et si pacem hic non metit] Hinc emollienda sunt quae deinceps occurrunt duriuscula, quod videlicet paenitentium lacrimas ieiunas pacis esse iubet, quod poenitentes ita vult poeni-

tere, ut sciant se poenitentiam perdituros. Nimirum poenitentiam quidem apud homines perdant, non apud deum, et fundant lacrimas ieiunas pacis humanae, non autem divinae. (Rigalt.)

tionem nominamus, usus expostulat. Habet et fides^a quorundam nominum familiaritatem. Ita in omni opusculo usum custodimus. Ceterum si adulterium et si stuprum dixerō, unum erit contaminatae carnis elogium^b. Nec enim interest nuptam^c alienam an viduam quis incurset, dum non suam^d feminam; sicut nec locus refert, in cubiculis an in^e turribus pudicitia trucidetur. Omne homicidium^f et extra silvam latrocinium est. Ita et ubicunque vel in^g quacunque semetipsum adulterat et stuprat qui aliter quam nuptiis utitur. Ideo penes nos occultae quoque coniunctiones, id est non prius apud ecclesiam professae^h, iuxta moechiam et fornicationem iudicari periclitantur. ⁱNec inde consertae obtentu matrimonii crimen eludant. Reliquas autem libidinum furias^j impias^k et in corpora et in sexus ultra iura naturae, non modo limine, verum omni ecclesiae tecto submovemus, quia non sunt delicta, sed monstra.

Cap. V. Ergo moechia, quod etiam fornicationis est res, secundum opus criminis quanti aestimanda sit sceleris prima lex dei praesto est^l. Siquidem post interdictam alienorum deorum superstitionem ipsorumque idolorum fabricationem, post commendatam sabbati venerationem, post imperatam in parentes secundam a deo religionem, nullum aliud in talibus titulis firmandis^m monendisqueⁿ substruit

Exod. XX, 14. praeceptum quam, Non moechaberis. Post spiritalem enim casti-

3. alienam delet Petr. Ciacconius. 4. feminam delent Petr. Ciacconius et Ios. Saliger. 5. curribus D., Petr. Ciacconius. 6. et extra ego. intra Iac. Pameius. extra ABCD. 7. quacunque A., Fr. Iunius. quamcunque reliqui. 8. ne inde Latinus, Ios. Saliger. 9. et in CD. liber Clementis. in AB. Cap. V. 1. muniendisque Latinus, Rigaltius.

Cap. IV. a. Habet et fides] Fidem hic dicit quam alias sectam, philosophiam, disciplinam, religionem scilicet Christianam. Supra dixit: „Habet et in Christo scientia aetates suas.“ (Rigalt.)

b. elogium.] De hoc vocabulo cf. adn. ad De Corona cap. 5.

c. non prius apud ecclesiam professae] Oblati ecclesiae per presbyteros fidelibus coniugandis, ut communibus votis coniugia benedicerentur. Hoc enim significat in fine libri secundi Ad Uxorem, cum ait: „Unde sufficiamus ad enarrandam felicitatem matrimonii eius quod ecclesiae conciliat, et confirmat oblatio?“ (Rigalt.)

d. libidinum furias] Hoc est furores. Apolog. cap. 6 „licet Baccho iam Italico furias vestras immoletis.“ Ibid. cap. 37 „Ipsae Bacchanalium furiae nec mortuis

parcunt Christianis.“ Ad Natl. II, 4: „Adicite ad gloriam (Herculis) — furias eius.“

Cap. V. a. prima lex dei praesto est.] Prima lex dei per Moysen tradita, secunda per Christum. Alias primam seu primordiale dei legem in principio mundi Adae et Evae datam fuisse ut libro adv. Iudaeos. Itaque convenienter interpretabimur: prima lex dei praesto est, hoc est ante omnia occurrit dei lex. (Rigalt.)

b. monendisque] Hoc in opere Septimiano praetentamus iter manibus destituti veterum exemplarium luce. Apud certe videatur „talibus titulis firmandis muniendisque.“ Etenim paulo post sequitur „Et hanc itaque munivit.“ Titulos vocat legis divinae capita. Eodemque significatu supra „damnationis titulos“ dixit. (Rigalt.)

tatem sanctitatemque corporalis sequebatur integritas. ²Et hanc itaque munivit, hostem statim eius prohibendo moechiam. Quale delictum iam ³intellege, cuius cohibitionem post idololatriam ordinavit. Nihil secundum longinquat a primo. Nihil tam proximum primo quam secundum. Quod fit ex primo, aliud quodammodo primum est. Itaque moechia adfinis idololatriae. Nam et idololatria moechiae nomine et fornicationis saepe populo exprobrata etiam ⁴sorte coniungetur illi, sicut et serie; etiam damnatione cohaerebit illi, sicut et dispositione. Eo amplius praemittens, Non moechaberis, adiungit, Non occides. ⁵Honoravit⁶ utique moechiam, quam homicidio anteponit, in prima ⁶utique fronte sanctissimae legis, in primis titulis caelestis edicti, principalium utique delictorum proscriptioe ⁷signatam. De loco modum, de ordine statum, de confinio meritum cuiusque dignoscas. Est et mali dignitas, quod in summo aut in medio pessimorum collocatur. Pompam quandam atque suggestum⁸ aspicio moechiae, hinc ducatum idololatriae antecedentis, hinc comitatum homicidii insequentis. Inter duos apices facinorum eminentissimos sine dubio digna consedit, et per medium eorum quasi vacantem locum pari criminis auctoritate complevit. Quis eam talibus lateribus inclusam, talibus costis circumfultam a cohaerentium corpore divellet, de vicinorum criminum nexu, de propinquorum scelerum complexu, ut solam eam secernat ad paenitentiae fructum? Nonne hinc idololatria, inde homicidium detinebunt, et si qua ⁹vox fuerit, reclamabunt, Noster hic cuneus est, nostra compago? Ab idololatria ⁹metamur, illa distinguente coniungimur, illi de medio emicanti ¹⁰adunamur; concorporavit nos scriptura divina, litterae ipsae glutina nostra sunt, iam nec ipsa sine nobis potest. Ego quidem idololatria saepissime moechiae occasionem subministro. Sciunt¹¹ luci mei et mei montes, et vivae aquae ipsaeque in urbibus templa, quantum evertendae pudicitiae

2. Et hunc itaque minuit A. 3. intellege liber Clementis. Et ubique intellegere non intelligere in eo libro scriptum extare adnotavit Pamelius. 4. forte A. 5. Honoravit itaque Latinus. Oneravit utique AD. Oneravit itaque BC. 6. utique Fr. Junius. ubique C. liber Clementis. 7. signata D., Fulv. Ursinus. 8. vis Petr. Ciacconius. 9. invitatur A. 10. adunamur D., Latinus. adulamur ABC.

c. Honoravit] Sic emendavi cum Latino. Sequentia enim ita scripsisse Tertullianum evincunt. Et infra cap. 12 ait: „Sufficit et hic servatum esse moechiae et fornicationi locum, honoris sui inter idololatriam et homicidium.“

d. suggestum] Cf. adnot. ad De Corona cap. 13.

e. Sciunt] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 5. De re cf. Apolog. cap. 15 „Ceterum si

adiciam quae non minus conscientiae omnium recognoscent, in templis adulteria conponi, inter aras lenocinia tractari, in ipsis plerumque aedituorum et sacerdotum tabernaculis, sub isdem vitis et apicibus et purpuris thure flagrantem libidinem expungi, nescio ne plus de vobis dei vestri quam de Christianis querantur.“

¹⁰ procuremus. Ego quoque homicidium nonnunquam ¹¹ moechiae elaboro. Ut tragoedias omittam, sciant hodie ¹² venenarii¹, scient magi, ¹³ quot pellicatus ulciscar, ¹⁴ quot rivalitates defendam², ¹⁵ quot custodes, ¹⁶ quot delatores, ¹⁷ quot conscios auferam. Sciunt etiam obstetrices, quot adulteri conceptus trucidantur³. Etiam apud Christianos non est moechia sine nobis. Ibidem sunt idololatriae. ubi immundi spiritus res est; ibidem est et homicidium, ubi homo cum inquinatur, occiditur. Igitur aut nec illis aut etiam nobis paenitentiae subsidia convenient. Aut detinemus eam, aut sequimur. Haec ¹⁸ ipsae res loquuntur. Si res voce deficiunt, adisti idololatrias, adistit homicida, in medio eorum adistit et moechus. Pariter de paenitentiae officio ¹⁹ sedent in sacco et cinere inhorrescunt⁴, eodem ²⁰ fletu ²¹ gemiscunt, eisdem precibus ambiunt, eisdem genibus exorant, eandem invocant matrem. Quid agis mollissima et humanissima disciplina? Aut omnibus eis hoc esse debet Matth. V, 6. (beati enim pacifici), aut si non omnibus, nostra esse. ²² Idololatras quidem et homicidas semel⁵ damnas, moechum vero de medio excipis? idololatrae successorem, homicidae antecessorem, utriusque collegam? Personae acceptatio est: miserabiles paenitentias reliquisti.

Cap. VI. Plane, si ostendas, de quibus patrociniis exemplorum praceptorumque caelestium soli moechiae et in ea fornicationi quoque ianuam paenitentiae ² expandas, ad hanc iam lineam dimicabit nostra congressio⁶. Praescribam tamen tibi formam⁷ necesse est, ne ad Ios. XLIII, 18 sq. vetera manum emittas, ne in terga respicias. Vetera enim trans Ier. IV, 4. ierunt secundum Esaiam, et novata est iam novatio secundum

10 b. procurem Petr. Ciacconius. 11. moechiae elaboro D. moechiae laboro Petr. Ciacconius, Ios. Mercerus. moechiae laboro reliqui. 12. venerarii A. 13. quod ABC. 14. quod ABC. 15. quod ABC. 16. quod ABC. 17. quod ABC. 18. ipsae res D., Ios. Ursinus. ipsi rei ABC. 19. sedere A. sedentes Fulv. Ursinus. 20. fletu A., Ios. Scorp. flatu BCD. 21. ingemiscunt liber Clementis. 22. Idololatrem ABC. Idololatram I. Cap. VI. 1. praceptorumque CD. liber Clementis. praceptorum AB. 2. p. das Latinus.

f. venenarii] Cf. Apolog. cap. 43.

g. quot rivalitates defendam] Etenim plerique amatores amatas suas ab rivalibus defendunt homicidio, rivalibus vario mortis genere extinctis. (Rigalt.) *Defendere* h. l. est pro vindicare, ut saepius apud Septimum.

h. quot adulteri conceptus trucidantur.] Cf. Apolog. cap. 9. Ad Natl. I, 15., cum adnot.

i. sedent in sacco et cinere inhorrescunt] Cf. De Paenitent. cap. 9.

k. semel] Ein für allemal. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2. Infra:

„Neque idololatriae neque sanguini p. ab ecclesia redditur.“

l. miserabiles paenitentias reliquisti.] Latinus haec verba principium esse capitis sequentis iubet. Non opus videtur. Ait: Inique agis plane, moechiae veniam indulgens, et quorum prius te miserasse debebat, idololatriae et homicidio deagens veniam.

Cap. VI. a. ad hanc iam lineam dimicabit nostra congressio.] Cf. Salmas. in Solin. p. 647., et quae adnotata in Scorp. cap. 4. Adde Adv. Marcion. II. k.

b. formam] Legem, modum. Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 18.

Hieremiam, et obliiti posteriorum in priora porrigimur secundum ^{Phil. III, 13.} apostolum, et lex et prophetae usque ad Ioannem secundum domi-
^{Matth. IX, 13.} num. Nam et si cum maxime a lege coepimus demonstrando moe-
 chiam, merito ab eo statu legis quem Christus non dissolvit, sed
 implevit. Onera enim legis usque ad Ioannem, non remedia. Ope-
 rum iuga reiecta sunt, non disciplinarum. Libertas in Christo non
 fecit innocentiae iniuriam. Manet lex tota pietatis, sanctitatis, hu-
 manitatis, veritatis, castitatis, iustitiae, misericordiae, benevolen-
 tiae, pudicitiae. In qua lege Beatus vir qui meditabitur die ac ^{Ps. I, 2.}
 nocte. De qua idem David rursus: Lex Domini invituperabilis, con- ^{Ps. XIX,}
 vertens ^{5 sq.} animas; iura domini directa, oblectantia ⁴ corda; praecep-
 tum domini longe lucens, inluminans oculos. Sic et apostolus:
 Itaque lex quidem sancta est, et praeceptum sanctum et optimum; ^{Rom. VII,}
 utique: Non moechaberis. Sed et supra: Legem ergo evacuamus ^{12 et 7.}
 per fidem? Absit, sed legem sistimus, scilicet in his quae et nunc
 novo testamento interdicta etiam cumlatiore praecepto ⁶ prohibentur.
 Pro, Non moechaberis, Qui viderit ad concupiscentiam, iam moe-
 chatus est in corde suo, et pro, Non occides, Qui dixerit fratri
^{Matth. V,} suo Racha, reus erit gehennae. Quaere, an salva sit lex non moe-
^{27 sq. 22.} chandi, cui accessit nec concupiscendi. Ceterum si qua vobis
 exempla in ^{1b} sinu plaudent, non opponentur huic quam defendimus
 disciplinae. Frustra enim lex suprastructa est, origines quoque
 delictorum, id est ^{6c} concupiscentias et voluntates, non minus quam
 facta condemnans, si ideo hodie ⁶ concedetur ⁷ moechiae venia quia
 et ⁸ aliquando concessa est. ⁹ Cui emolumento hodie ^{9b} plenior
 disciplina coërcetur, nisi ut ^{9c} a maiore ³ forsitan lenocinio tuo in-
 dulgeatur? Dabis ergo et ¹⁰ idololatrae et omni apostatae ¹¹ veniam,
 quia et populum ipsum ^{11b} totiens reum istorum totiens invenimus
 retro restitutum. Communicabis et homicidae, quia et Nabothae
 sanguinem Achab ¹² deprecatione delevit, et David Uriae caedem
¹³ cum causa eius moechia confessione purgavit. Iam et incesta

3. animas *CD. liber Clementis.* animam *AB.* 4. corde *A.* 5. prohibemur *A.*
 5b. sinu ego. sinum libri omnes. 5c. concupiscentia *A.* 6. concedetur —
 emolumento hodie om. *A.* 7. moechia *B.* 8. aliquando *D., Fulv. Ursinus.* ali-
 qua *BC.* 9. Cui *BC.* Cur *D., Fulv. Ursinus.* 9b. plenior *Ios. Scaliger.* plenior
libri omnes. 9c. a maiore ego. maiore libri omnes. 10. idololatrae et omnia
 apostata *A.* idololatrae habet etiam *D.* 11. veniam om. *A.* 11b. quotiens *La-*
tinus. 12. in deprecatione *A.* 13. tum causam eius moechiam *D., Fulv. Ursinus.*
 cum causa eius moechiae *A.*

c. evacuamus] Cf. supra ad cap. 1.
 d. Cui emolumento hodie plenior disci-
 plina coërcetur, nisi ut a maiore] Ita
 corrigendum videbatur. Cui alii emolu-
 mento, inquit, plenior hodie, id est Chri-
 stiana, disciplina coërcetur, nisi ut a

maiore, id est a vetere, disciplina leno-
 cinio tuo indulgeatur? Ironia adversa-
 rium confutans. *Plenior* dicit disci-
 plinam Christianam, quam in Apolog.
 cap. 21 *auctiorem.*

Gen.
XIX. 33.
XXVIII. 9.
XXXVIII.
16 sqq.
Hos. I. 2.

donabis propter Loth, et fornicationes cum incesto propter Iudam, et turpes de prostitutione nuptias propter Osee, et non tantam frequentatas, verum et semel plures, propter patres nostros.

Num.
XXV. 1 sqq.

Utique enim dignum est peraequari nunc quoque gratiam circa omnia retro indulta, si de pristino aliquo exemplo venia moechiae vindicatur. Habemus quidem et nos eiusdem vetustatis exempla pro sententia nostra, non modo non indulti, verum etiam representati iudicii fornicationis. Et utique sufficit tantum numerum XIV milium populi fornicantis in filias ¹⁴ "Madian" una plaga ruisse. Sed malo in gloriam Christi a Christo deducere disciplinam. ¹⁵ "Habuerunt pristina tempora omnis impudicitiae, si volunt psychici, etiam potestatem. Luserit ¹⁷ ante Christum caro, immo perierit antequam a domino suo requisita est: nondum erat digna ¹⁸ dono salutis, nondum apta officio sanctitatis. Adhuc in Adam deputabatur cum suo vitio, facile quod speciosum viderat concupiscens, et ad inferiora respiciens, et de ficulneis foliis pruriginem retinens. ¹⁹ Inhaerebat usquequaque libidinis virus (²⁰ ex lacte sordes hoc habent), idoneae quod nec ipsae adhuc aquae laverant^f. At ubi sermo dei descendit
Ioa. I. 1. 14. in ²¹ carnem, ne nuptiis quidem resignatam, et sermo caro factus est, ne nuptiis quidem resignanda, quae ad lignum non continentiae, sed tolerantiae accederet, quae non dulce aliquid, sed amarum ²² aliquid inde gustaret, quae non ad inferos, sed ad caelum pertineret, quae non lasciviae frondibus, sed sanctimoniae floribus praecingeretur, quae munditias suas aquis traderet; exinde caro quaecunque in Christo reliquas sordes pristinas solvit, alia

14. frequentas A. 15. Madian una AB. Moab reliqui. 16. Habuerunt A. 17. antichristum A. 18. domino salutis A. 19. Inhaerebat BCD. In herba A. 20. ex lacte sordes hoc habent, idoneae ego. et lactae sortes non habentes idoneae ABC. et iactae sordes non ablui idoneae D., Fulv. Ursinus. et lactae sordes non habent idoneae Ios. Scaliger. ut lacteae foras non habent idoneas Fr. Iunius. et caecae sordes, non ablui idoneae I. Fr. Gronovius Obs. in Eccl. Scriptt. cap. 12. p. 137. (p. 617. ed. Frotsch.). 21. carcerem A. 22. aliquid delet Latinus.

e. filias Madian] Pamelius correxerat filias Moab, ex Scorpiace cap. 3. Non opus erat.

f. idoneae quod nec ipsae adhuc aquae laverant.] De fractis ficulneis foliis existit quasi venerese pruriginis virus. Hac vero prurigne primos homines Adamum et Evam exarsisse innuit Septimius, statim atque impermissae arboris fructu degustato intellectae nuditati contegendae ficulnea folia capere; haesisse autem pudendis ipsorum atque inde posterorum lacteas sordes, libidinis maculas nec ablui potuisse, priusquam advenisset Christus, quia scilicet nec ipsae aquae

adhuc laverant, nondum baptismo Christi medicatae fuerant. Itaque nondum erant idoneae sordibus id genus eluendis. (Rigalt.) Mentem Tertulliani bene explicavit Rigaltius, sed verborum corruptela supererat tollenda. Rescripsi ex lacte sordes hoc habent, idoneae quod nec ipsae adhuc aquae laverant. Ficulnea folia lac alere quo quae sint infecta certe simplice aqua haud facile queant mundari: nemo est qui nesciat. Ceterum pertractat hunc Tertulliani locum I. Fr. Gronovius in Observat. in Eccles. Scriptt. cap. 12. p. 617. ed. Frotsch.

iam res est, nova emergit, iam non ex seminis limo, non ex concupiscentiae ²fimo*, sed ex aqua pura et spiritu mundo. Quid itaque illam de pristino excusas? Non corpus Christi, non membra Christi, non templum dei vocabatur, cum veniam moechiae conseqnebatur. Itaque si exinde quo statum vertit et in Christum tincta induit Christum et magno redempta est, sanguine scilicet domini et ²agni, tenes aliquod exemplum sive praeceptum sive formam sive sententiam indultae sive indulgentiae fornicationis atque moechiae, habes etiam temporis a nobis definitionem ex quo deputetur aetas quaestionis.

A parabolis licebit incipias, ubi est ovis perdita a domino requisita et humeris eius revecta. Procedant ipsae picturae calicum vestrorum*, si vel in illis perlucebit interpretatio pecudis illius, utrumne Christiano an ethnico peccatori de restitutione ¹conlineet. Praescribimus ^b enim ex naturae disciplina, ex lege auris et linguae, ex mentis sanitate ea semper responderi quae provocantur, ²id est ad ea quae provocant. ³Provocabat, ut opinor, quod pharisaei publicanos et peccatores ethnicos admittentem dominum et cum illis de victu communicantem indignati mussitabant. Ad hoc dominus pecudis perditae restitutionem ⁴cum figurasset, cui alii configurasse credendum est quam ethnico perditio, de quo agebatur, non de Christiano, ⁵qui adhuc nemo? aut quale est, ut dominus quasi cavillator responsionis, omissa specie praesenti* quam repercutere ^d deberet,

23. fimo D., Fulv. Ursinus. fimo ABC., I. Fr. Gronovius l. l. 24. magnum A. Cap. VII. 1. conliniet ABCD. 2. id est ad ea quae provocant uncinis inclusa habet D. 3. Provocabat D. Provocabit ABC. Provocavit Fr. Junius. 4. cum figurasset, cui alii configurasse credendum est Nicol. Rigallius. cum figurasset, cui alii reddendum est B. cui alii configurasse credendum (credendus emendat Leopoldus) est CD. liber Clementis. cum alii configurasset, reddendum est A. cum figurasset, cui alii credendum est Fr. Junius. 5. quid A.

g. concupiscentiae fimo] Veterem scripturam fumo vindicare studet I. Fr. Gronovius l. l. „Voverius, inquit, ex coniectura fimo; quo dam sono verborum studet, antitheton, familiarissimum Tertulliano genus, corrumpit. Ut enim seminis limo, hoc est liquori terrae sordibus mixto, aqua pura, ita concupiscentiae fumo, spiritui turbido crassoque spiritus mundus obducitur“ cett.

Cap. VII. a. ipsae picturae calicum vestrorum] Cf. infra cap. 10 „A qua et alias initiaris, cui ille, si forte, patrocinabitur pastor quem in calice depingis“ cett. Mänter Primord. Eccl. Afr. p. 113.

b. Praescribimus] Cf. de hoc verbo adnot. ad Apolog. cap. 7.

c. specie praesenti] De vocabulo spe-

cies cf. adnot. ad Apolog. cap. 1. Sic Ad Nat. 1, 18 „Respondete igitur ad singulas species,“ h. e. causas, *ἐν τοῖς αἰτίαις*. De Idolol. cap. 15 „De ista quoque specie quid videtur?“

d. repercutere] Hoc est refutare. Amat hoc verbo uti Tertullianus. Apolog. cap. 15 „repercussis ante tamen opinionibus falsis.“ Ibid. cap. 16 „ne quid rumoris inrepercussum quasi de conscientia praeteriremus.“ Ibid. cap. 41 „Hoc, inquit, in deum vestrum repercutere est, si quod et ipse patitur, propter profanos etiam cultores suos laedi.“ De Idolol. cap. 5 „tam illa obici solita vox, Non habeo aliud quo vivam, districtius repercuti potest“ cett. De Pudic. cap. 2 „quantis et nos et contrariis possumus repercutere“ cett.

de futura ⁶laboret? Sed ovis proprie Christianus, et grex domini ecclesiae populus, et pastor bonus Christus, et ideo Christianus ⁷in ove intellegendus, qui ab ecclesiae grege erraverit. Ergo nihil ad pharisaeorum mussitationem respondisse vis dominum, sed ad tuam praesumptionem. Et tamen ita eam vindicare debebis, ut neges in ethnicum competere quae in Christianum existimas convenire. Dic mihi, ⁸nonne omne hominum genus unus dei grex est? nonne universarum gentium idem deus et dominus et pastor est? Quis magis perit a deo quam ethnicus, quamdiu ⁹errat? Quis magis requiritur a deo quam ethnicus, quando revocatur a Christo? Denique antecedit hic ordo in ethnicis; siquidem non aliter Christiani ex ethnicis fiunt nisi prius perdit ¹⁰et a deo requisiti et a Christo reportati. Ita etiam hunc ordinem servari oportet, ut in eos tale aliquid interpretemur in quibus prius ¹¹est. At tu, opinor, hoc ¹²velis, ut ovem non de grege perditam faceret, sed de arca vel armario. Sic etsi ethnicorum reliquum numerum ¹³iustum ait, non ideo Christianos esse ostendit, cum Iudaeis ¹⁴agens et illos cum maxime obtundens, quod indignarentur spei ethnicorum: sed ut exprimeret adversus livorem pharisaeorum suam gratiam et benevolentiam etiam circa unum ethnicum, praeposuit unius peccatoris salutem ex paenitentia quam illorum ex iustitia. Aut numquid non iusti Iudaei et quibus paenitentia opus non esset, ¹⁵habentes gubernacula disciplinae et timoris instrumenta legem et prophetas? Posuit igitur illos in parabola, et si non quales erant, sed quales esse debebant, quo magis suffunderentur, aliis et non sibi paenitentiam audientes necessariam. Proinde ¹⁶drachmae parabolam, ut ex eadem materia provocatam, ¹⁷aeque in ethnicum interpretatur, etsi in domo amissam, quasi in ecclesia, etsi ad lucernae lumen repertam, quasi ad dei verbum. Atquin totus hic mundus una omnium domus est, in quo magis ¹⁸ethnico gratia dei inlucet, qui in tenebris invenitur, quam ¹⁹Christiano, qui iam in dei luce est. Denique et ovi et drachmae unus error adscribitur. Nam si iam in Christianum peccatorem defingerentur, post fidem perditam et iterata ²⁰amissio

6. laboretur A. 7. in ove CD. liber Clementis. non AB. homo Fulv. Ursinus. 8. nonne omne hominum CD. liber Clementis. nonne hominum reliqui. 9. erratur A. 10. est om. A. 11. velles D., Fulv. Ursinus. 12. iustum D., Fulv. Ursinus. istum reliqui. 13. habens A. 13b. habentibus liber Clementis. 14. in drachmae parabola, ut ex eadem materia provocata, aeque ethnicum drachmam interpretatur D., Fulv. Ursinus. 15. aeque in ethnicum C. liber Clementis. aeque ethnicum reliqui. 16. in ethnico D., Fulv. Ursinus. 17. in Christiano ABD. 18. amissione eorum et restitutione tractaretur A.

e. suffunderentur] Cf. adnot. ad Scorpiac. cap. 10.

eorum et restitutio notaretur. Decedam nunc paulisper de gradu isto^f, quo magis eum etiam decedendo commendem, cum sic quoque obduxero^g diversae partis praesumptionem. ¹⁹Conديو^h Christianum iam peccatorem in parabola utraque portendi, non tamen ideo eum adfirmandum qui de facinore moechiae et fornicationis restitui per paenitentiam possit. Licet enim perisse dicatur, ²⁰erit et de perditionis genere retractare, quia et ovis non moriendo, sed errando, et drachma non ²¹interiendoⁱ, sed latitando perierunt. Ita licet dici perisse quod salvum est. Perit igitur et fidelis elapsus in spectaculum^k quadrigarii furoris et gladiatorii cruoris et scenicae foeditatis et xysticae ^{21b}vanitatis, aut si^l in lusus, in convivia saecularis sollemnitatis, in officium, in ministerium alienae idololatriae ²²aliquas artes adhibuit ^{22b}curiositatis, si in verbum ancipitis ²³negationis ²⁴aut blasphemiae impegit^m. Ob tale quid extra gregem datus est, vel et ipse forte ²⁵ira, tumore, aemulatione, quod denique saepe fit, ²⁶dedignatione castigationis abruptitⁿ. Debet requiri atque revocari. Quod potest ²⁷recuperari, non perit nisi ²⁸foris perseveraverit. Bene interpretaberis parabolam viventem adhuc revocans peccatorem. Moechum vero et fornicatorem quis non mortuum statim admisso pronuntiavit? Quo ore mortuum restitues in gregem ex parabola eius auctoritate quae non mortuum pecus revocat? Denique si

19. Cum dico A. 20. erit et de CD. liber Clementis. erit de reliqui. 21. interiendo AB. intereundo CD. Latinus. 21b. vanitatis aut si in lusus ego. vanitatis, in lusus libri omnes. 22. maleficas los. Scaliger. magicas Hildebrand ad Apul. Metam. VI, 16. p. 448. 22b. curiositatis, si in ego. curiositatis, in libri omnes. 23. negationis D., Latinus et Fale. Ursinus. negotiationis reliqui. 24. aut blasphemiae om. C. 25. iratam ore aemulatione A. 26. de dignatione A. 27. recuperari non poterit si foris D. 28. forte habet A. in margine.

f. Decedam nunc paulisper de gradu isto] Cf. adnot. ad Scorpiac. cap. 8.

g. obduxero] V. quae adnotavi ad Apolog. cap. 46.

h. Conديو] De hoc verbo dixi ad Scorpiac. cap. 14.

i. interiendo] Sic restitui ex libris veteribus pro intereundo, quod invexerunt Latinus atque Pamelius.

k. in spectaculum cett.] De quatuor his generibus spectaculorum v. librum De Spectaculis. De ortibus curiositatis in ministerium alienae idololatriae inde a cap. 4. usque ad cap. 9. libri de Idololatria, de ancipiti negotiatione ibid. cap. 9., et de verbo blasphemiae, quando quis iurat per idola cap. 20. et cap. 21. Mirum autem esset quod auctor vehementia animi blasphemiam, inter remissibilia peccata poneret, quum infra cap. 9. et rursus cap. 13. inter irremissibilia collocet, quare hic necessario illud aut

blasphemiae praetermisimus. (Iac. Pamelius.)

l. aut si] Hae particulae latebant in ultimis syllabis vocabuli praecedentis. Sic et in sequentibus post curiositatis reponenda erat particula condicionalis.

m. in verbum ancipitis negationis aut blasphemiae impegit.] Optime Latinus negationis pro negotiationis, id est ancipite et dubio sermone enunciatae, ut solebant infirmi amphilogiis interdum martyrium declinare. Hoc autem ipsum Tertullianus blasphemiam adfirmat esse cum addit aut blasphemiae, quam rem inscite Pamelius expunxit ex auctoris verbis. (Fr. Iunius.)

n. abruptit.] Apolog. cap. 37 „Si enim tanta vis hominum in aliquem orbis remoti sinum abruptissemus a vobis“ cett. Adv. Valentin. cap. 4 „de ecclesiae authenticae regula abruptit.“

Ezech.
XXXIV, 2sq.

meministi prophetarum, cum pastores increpantur, puto Ezechielis est vox: Pastores, ecce lac devoratis et lanis vestimini; quod forte est occidistis, quod infirmum est non curastis, quod ²⁹comminutum est non ligastis, quod expulsus est non convertistis, quod ³⁰perit non requisistis. Numquid et de mortuo exprobrat, quod non et illud in gregem reficere curaverint? Plane ingerit, quod perire oves fecerint et a bestiis agri comedi. Neque possunt nec perire in mortem nec comedi, si relinquantur. ³¹Non, ut perditae in mortem et comestae resumantur, iuxta drachmae quoque exemplum etiam intra domum dei ecclesiam licet esse aliqua delicta pro ipsius drachmae modulo ac pondere mediocria, quae ibidem delitescunt, mox ibidem et reperta, statim ibidem cum gaudio emendationis transigantur? Moechiae vero et fornicationis non drachma, sed talentum, quibus exquirendis non lucernae ³²spiculo lumine, sed totius ³³solis lancea opus est. Simul apparuit, statim homo de ecclesia expellitur, nec illic manet, nec gaudium confert ³⁴reperit ecclesiae, sed luctum, nec congratulationem ³⁵advocat vicinarum, sed contristationem proximarum fraternitatum. Commissa itaque etiam hac nostra cum illorum interpretatione eo magis in ethnicum ³⁶spectabunt et ovis et drachmae argumenta, quanto nec in eius delicti Christianum competere possunt propter quod in Christianum de diversa parte coguntur.

Cap. VIII.

Sed enim plerosque interpretes parabolarum idem exitus decipit 'quem in vestibis purpura oculandis' saepissime evenire

29. comminutum A. 30. perit A. 31. ut non D. 32. spiculo lumine A. spicali lumine D., Fulv. Ursinus. spiculo luminis Fr. Junius. spiculo deleta vocabulo lumine Lactantius et Ios. Scaliger. 33. solis non habet A. 34. reperiri ei ecclesiae A. 35. advocat D., Fulv. Ursinus. advocat ABC. 36. expectabant A. Cap. VIII. 1. quam A.

o. Non, ut perditae] Ita distinguendum videbatur, et interrogationis signo sententia claudenda. Vulgata interpunctio erat relinquantur, non ut — resumantur. Iuxta drachmae — — transigantur. Moechiae cett.

p. lucernae spiculo lumine] Hic haerent viri docti; delent alii τὸ lumine, alii legunt luminis, alii spiculi. Quinetiam iungere duas voces in unum et glossam fecerunt lumen lucernae spiculi. Sed recte sese habet vulgata. Nam παρ' ἐπεξήγησιν (vulgo appositionem vocant) lucernae appellatur lumen spiculum, solis lumen lancea. Quibus exquirendis non lucernae lumen, quod instar spiculi est, sufficit, sed opus est totius solis lumine, quod instar lanceae: seu tanto

amplius laminae lucernae, quanto lanceae spiculo. Alludit ad genus loquendi quod poetae fecerunt, radios solis et siderum ictus, tela, iacula radiantia, spicula appellando, uti notavit ad Lucretium Gellius. Quod autem Savaro ad Sidoniam lanceam observat poni pro face, idque adfirmat glossario ms. in quo: *Flammae lanceae*, videtur deceptus errore librarii qui scribere debuerat: *Flammae lanceae*. (I. Fr. Gronovius Obserrati. III, 21.)

Cap. VIII. a. vestibis purpura oculandis] Illuminandis. Sic de solo Platone [Hist. Nat. II, 6.] „Hic reliqua sidera oculat.“ Proprie autem purpureae splendor seu fulgor lumen dicitur. Falsus Instit. VIII, 9 „Adferent lumen clavis et purpureae loco insertae.“ Horatius [A.

est^b. ²Cum putaveris recte conciliasse temperamenta ³colorum^c et cre-
dideris comparationes eorum inter se ⁴animasse^d ⁵erudite, mox utro-
que corpore et luminibus expressis errorem omnem ⁶traducta diver-
sitas evomet^e. Eadem itaque caligine circa filiorum quoque duorum
parabolam quibusdam ad praesens concolorantibus figuris^f a vero ⁷lu-
mine exorbitant eius comparationis quam parabolae materia prae-
textit. Duos enim populos in duobus filiis collocant, Iudaicum
maiorem, Christianum minorem. Nec enim possunt exinde Chri-
stianum peccatorem in filio minore disponere veniam consecuturum,
nisi in ⁸maiore Iudaicum expresserint. Porro^g si Iudaicum osten-
dero deficere a comparatione filii maioris, consequenter utique nec
Christianus admittetur de configuratione filii minoris. Licet enim
filius audiat et Iudaeus et maior, quia prior in adoptione, licet et
Christiano reconciliationem dei patris invidet, quod vel maxime
diversa pars ⁹carpit, sed non erit Iudaei dictum ad patrem: Ecce
¹⁰quot annis tibi servio, et praeceptum tuum nunquam praeterivi.
Quando enim non transgressor legis Iudaeus, aure audiens et non

Luc. XV,
11 sqq.

Rom. IX, 4.

Luc. XV, 29.

2. cum putaverit A. 3. seculorum A. 4. animasse D., Fulv. Ursinus. hamasse Fr.
Junius. amasse ABC. 5. erudite ego. erudito libri omnes. Hildebrandus ad Apul.
Metam. VII, 13. p. 571. rescribit: erudite, mox in utroque corpore hominibus celt. 6.
traductum A. 7. liminis A. 8. maiorem A. 9. carpitur A. 10. quotannis A.

P. 15 sqq.] „Purpureus late qui splen-
deat unus et alter Adsuitur pannus.“
Arrianus Epist. 1, 2 „Ἐγὼ δὲ πορφύρα
εἶναι βούλομαι, τὸ ὀλίγον ἔχειν, καὶ
στελεπὸν, καὶ τοῖς ἄλλοις αἰτίων τοῦ
εὐπρεπῆ φαίνεσθαι καὶ καλῶ.“ (Rigalt.)
Salmasius in Scriptt. Hist. Aug. p. 507.
purpura clavare vestem et pupura oculare
sic idem fuisse ait.

b. evenire est] Sic paulo supra cap. 7
„erit et de perditionis genere retrac-
te.“ Cf. adnot. ad Ad Nat. II, 3.

c. recte conciliasse temperamenta co-
lorum] Sic lib. De Pallio [cap. 1] tuni-
cas in fama fuisse ait „de luminis con-
cilio.“ (Rigalt.) Sciendum est has Car-
thaginensium tunicas non totum pur-
pureas fuisse, ut quidam sibi falso per-
suaserunt, sed tantum purpura clavatas.
Ars haec erat in purpureis vesti intexen-
dis, ut clavus a clavo non dissenteret,
nec disparis esset luminis, sed omnes
invicem concolores examussim ponerentur.
Plures enim purpurarum gradus
et species. Aliae nigrae sunt, aliae ru-
brae, aliae violaceae, aliae saturiores,
aliae dilutiores, quaedam excitati, quaedam
adstricti coloris. Summopere itaque hoc
curabant, ut clavi qui vestibus insuebantur

nullam coloris differentiam praeferrent,
sed ut exacte lumina inter se conciliaren-
tur. Hoc vocat Tertullianus *concilium lu-
minis*, id est conciliamentum coloris in
purpura. (Salmasius in Tertull. De Pallio
cap. 1. p. 97.) Adde Salmas. in Scriptt.
Hist. Aug. p. 340 sqq. et p. 507 sqq.

d. comparationes eorum inter se ani-
masse] Animantur colores, tam apte
comparati, ut alter alterius vigore exci-
tetur. (Rigalt.) *Erudito mox utroque cor-
pore* celt. vulgata erat scriptura, quam
correxii. Nihili enim est interpretatio
Rigaltii *erudito utroque corpore* esse pro
„expolito utroque panno.“

e. errorem omnem traducta diversitas
evomet.] Ostendit male conciliata fuisse
colorum temperamenta. Lanus dicit evomere
colores quales imbibere. (Rigalt.)

f. concolorantibus figuris] Concolo-
rantes figuras appellat Tertullianus pa-
ribus gratius colorem generosum expri-
mentes. (C. Barthius Advers. IX, 10.
p. 432.) *Eadem itaque caligine* sc. ut
vestes illae purpura clavatae dum non-
dam luminibus expressis conspiciabantur.

g. Porro] Cf. quae adnotavi ad De
Corona cap. 7.

audiens, odio habens ¹¹traducem in portis^k et ¹²aspernamento sermonem sanctum? ¹³Sic nec patris ad Iudaeum erit vox: Tu semper mecum es, et omnia mea tua sunt. Iudaei enim apostatae filii pronuntiantur, generati quidem et in altum elati, sed qui non computaverint ¹⁴dominum, et qui dereliquerint dominum, et in iram provocaverint sanctum Israël. Omnia plane Iudaeo concessa dicemus, cui etiam conditioⁱ gratior quaeque de gula erepta est, nedum ipsa terra paternae promissionis. Atque adeo non minus hodie Iudaeus quam minor filius producta substantia dei in aliena regione mendicat, serviens usque adhuc principibus eius, id est saeculi huius. ¹⁵Quaerunt igitur alium Christiani suum fratrem; Iudaeum enim parabola non recipit. Multo aptius Christianum maiori et Iudaeum minori filio adaequassent secundum fidei comparisonem, si ordo utriusque populi ab utero Rebeckae designatus permitteret demutationem. Nisi quod et clausula refragaretur^k. Christianum enim de restitutione Iudaei gaudere et non dolere ¹⁶conveniet, si quidem tota spes nostra cum ¹⁷reliqua Israël expectatione coniuncta est^l. Ita et si quaedam ^{17b}favent^m, ¹⁸sed aliis contra sapientibus interimitur exemplorum peraequatio. Quamquam, etsi omnia ad speculum respondere possint, unum ¹⁹sit praecipuum periculum interpretationum, ne aliorum temperetur ²⁰felicitas comparisonum quam quo parabolae cuiusque materia mandavit. Meminimus enim et histrionesⁿ, cum allegoricos gestus^o adcommodant canticis, alia longe a praesenti et fabula et scena et persona et tamen congruentissime ²¹exprimentes. Sed viderit ingenium extraordinarium. Nihil

Gen. XXV,
22 sq.

11. traducem in hortis *Ios. Scaliger*. 12. aspernans *Fulv. Ursinus*. 13. Sicne A. 14. deum *liber Clementis*. 15. Quaerant *CD.*, ex coniectura *Harrisii*. 16. non veniet A. 17. aliqua *edd. Semleri et Leopoldi*, mendose. 17b. favent ego. *Isacii libri omnes*. 18. et A. 19. si A. 20. facilitas *Fr. Junius*. 21. exprimentur A.

b. odio habens traducem in portis] Haec interpretaberis cum Pamelio ex verbis Esae XXIX, 21 „qui peccare faciebant homines in verbo, et arguentem in portis supplantabant, et declinaverunt frustra a iusto.“ De verbi traducere significatu adeas adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

i. conditio] Conditionem dicit edulia quaeque a deo creata et condita. (Rigalt.) V. adnot. ad De Corona cap. 6.

k. Nisi quod et clausula refragaretur.] Benedictio patris maiori filio a minore per dolum praerepta.

l. cum reliqua Israël expectatione coniuncta est.] Haec verba sunt ex cap. XI, 15 sqq. Epist. ad Romanos.

m. Ita et si quaedam favent] Scilicet huic adaequationi. Felicitatem comparisonum in sequentibus interpretor ingenia comparisonum.

n. histriones] Ut iam non sit opus praecone, qui priscis temporibus saltante pantomimo pronuntiabat populo Carthagini quid saltator vellet intelligi. Augustinus De Doctrina Christ. II, 25. (Rigalt.)

o. allegoricos gestus] Et parabolae quae in sacris scriptis occurrunt allegoriae sunt et allegoricae argumenta. Augustinus in Psalm. CIII: „Videte autem, ne putetis nominata allegoria pantomimi aliquid me dixisse“ cett. (Rigalt.)

enim ad ²²Andromacham. Sic et haeretici⁷ easdem parabolas quo volunt ²³tribuunt, non quo debent aptissime excludunt. Quare aptissime? ²⁴Quoniam a primordio secundum occasiones parabolarum ipsas materias confinxerunt doctrinarum. ²⁵Vacuit scilicet illis solutis a regula veritatis ea conquirere atque componere quorum parabolae videntur.

Nos autem quia non ex parabolis materias commentamur, sed ex materiis parabolas interpretamur, nec valde laboramus omnia in expositione torquere, dum contraria quaeque caveamus. Quare centum oves? et quid utique decem drachmae? et quae illae scopae? Necesse erat, ut qui unius peccatoris salutem gratissimam deo volebat exprimere, aliquam numeri quantitatem nominaret de quo unum quidem perisse describeret, necesse erat, ut habitus requirentis drachmam in domo tam scoparum quam lucernae adminiculo adcommodaretur. Huiusmodi enim curiositates et suspecta faciunt quaedam et coactarum expositionum^a subtilitate plerumque deducunt a veritate. Sunt autem quae et simpliciter posita sunt ad struendam et disponendam et texendam parabolam, ut illuc perducantur cui exemplum procuratur. Et duo utique filii illuc ⁴spectabunt quo et drachma et ovis. Quibus enim cohaerent, eandem habent causam, eandemque utique mussitationem pharisaeorum erga

Cap. IX.

Luc. XV,
4 sqq. 5 sqq.

22. andromachiam A. 23. trahunt Latinius. trudent Jos. Scaliger. 24. quonam A. 25. Vacavit D., Fulv. Ursinus.

Cap. IX. 1. erat, ut ego. erat BCD. erant A. 2. a deo A. 3. describere A. 4. expectabunt quod A.

p. Sed viderit ingenium extraordinarium. Nihil enim ad Andromacham.] Ingenium dicere amat pro machina. [V. quae adnotavi ad De Corona cap. 8.] Hic vero extraordinarium histrionis ingenium dicit quod minime convenit Christiano, quod est extra ordinem Christianae disciplinae. Ideoque adiecit, *Nihil enim ad Andromacham*, hoc est, Nihil ad Christum, Nihil ad ecclesiam Christianam. (Rigalt.) Adludere videtur ad veteris alicuius tragici fabulam nomine Andromachae inscriptam. Et ex Tertulliano colligere est nihil aliud isthoc proverbio significari quam hisce: Nihil ad verum, Nihil ad Bacchum, *Οὐδὲν πρὸς ἔπος, Ἀπορροδύνασα*, hoc est aliena a re. [Diogenian. VII, 18. Schott. ad Zenob. V, 40.] Nam haeticos cum histrionibus comparat. Hi allegoricos gestas accomodantes canticis alia longe a praesenti et fabula et scena exprimunt (ut videtur ad Graeca proverbialia respexisse: *ἐντὸς χοροῦ ὁρρεῖ-*

σθαι, ἔξορρεῖσθαι, vel ad τὸ ἀπορρεῖσθαι), illi, haeretici scilicet, easdem parabolas quo volunt tribuunt, non quo debent aptissime excludunt. (Andr. Hoyus.)

q. Sic et haeretici] Non solum psychici. (Rigalt.)

r. non quo debent aptissime excludunt.] Parabolas excludunt quo aptissimum in quaque causa visum est, non quo debent.

Cap. IX. a. coactarum expositionum] Sic De Orat. cap. 15 „affectata et coacta, et curiosi potius quam rationalis officii.“ De Patient. cap. 16 „coacti obsequii.“ De Baptismo cap. 12 „Alii plane satis coacte incipiunt“ cett. De Paenit. cap. 11 „si quid coacti ruboris in labia aut genas urgeat.“ De Anima cap. 42 „multo coactius Seneca“ cett. De Monog. cap. 9 „Sed hae argumentationes potius existimentur de coniecturis coactae, si non et sententiae adstiterint.“ Adv. Valentin. cap. 1 „patrocinio coactae figurae.“

Deut.
XXIII, 19.

Luc. XV, 2.
Matth. IX, 10.
XI, 19.

commercium domini ^{4b}et ethnicorum. Aut si quis dubitat ethnicos fuisse publicanos apud Iudaeam usurpatam iam pridem Pompeii manu atque Luculli^b, legat Deuteronomium: Non erit vectigal pendens ex filiis Israël. Nec tam execrabile esset nomen publicanorum apud dominum, nisi extraneum, vendentium ipsius caeli^c et terrae et maris transitus. Peccatores autem cum adiungit publicanis, nos statim Iudaeos ostendit, etsi aliqui fuisse potuerunt. Sed unum genus ethnicorum alios ex officio peccatores, id est publicanos, alios ex natura, id est non publicanos, pariter ponendo distinguit. Ceterum^d nec denotaretur cum Iudaeis communicans victum, sed cum ethnicis, quorum ^emensa Iudaica disciplina depellit. Nunc de filio prodigo id prius considerandum est quod utilius. Non enim admittetur exemplorum adaequatio, licet ^fin agina congruentissima: si fuerit saluti nocentissima. Totum autem ^gstatum salutis in tenore disciplinae constitutum subverti videmus ea interpretatione quae et diverso^f adfectatur. Nam si Christianus est qui acceptam a deo patre substantiam utique baptismatis, utique spiritus sancti et exinde spei aeternae longe evagatus a patre prodigit ethnice vivens, si exutus bonis mentis etiam principi saeculi (cui ^halii quam diabolo^g servitium suum tradidit, et ab eo porcis alendis immundis, scilicet spiritibus curandis, praepositus ⁱresipuit ad patrem reverti, iam ^jnon moechi et fornicarii, sed idololatrae et blasphemi et negatores et omne apostatarum genus ^khac parabola patri satisfacient, et elisa est verissime hoc magis modo tota substantia sacramentis. Quis enim timebit prodigere quod habebit postea recuperare? Quis curabit perpetuo conservare quod non perpetuo poterit amittere? Securitas delicti etiam libido est eius. Recuperabit igitur et apo-

4b. et ethnicorum *ego. ethnicorum libri omnes.* 5. mensam A. 6. in agina ABC. imagini D., *Fulv. Ursinus.* 7. aliquamdiu diabolo A. 8. resipuit CD. *ibid. Clementis.* 9. nunc moechis et fornicatoriis et A. 10. hanc parabolam A.

b. Pompeii manu atque Luculli] Cf. Joseph. Antiqu. Iud. XIV, 8. Id. De Bello Iud. 5. Hegesipp. De Excidio Hierosol. I, 14 sqq., et Joseph. Antiqu. Iud. lib. XIII, cap. ult., Hegesipp. I, 13.

c. ipsius caeli] Ael. Spartianus Vit. Pescennii Nigri p. 77. ed. Salmas. „Idem Palaestinis rogantibus, ut eorum consilio levaretur idcirco quod esset gravata, respondit: Vos terras vestras levare constitutione vultis, ego vero etiam aërem vestrum censere vellem.“ Cf. etiam Is. Casaubonus Exercit. in Baronii Annales p. 269.

d. Ceterum] Alioquin. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 11.

e. licet in agina congruentissima] Cf. Adv. Hermogen. cap. 41 „Igitur subiacens materia aequalis momenti habens motum, neque ad bonum neque ad malum plurimum vergit. Si aequalis momenti — — scilicet qui inter bonum et malum suo arbitrio agitates in aetram tamen partem prones et praecipit medias, quod aiunt, agimae acquilibra impetu ferebatur.“

f. ex diverso] Ab adversaria parte. Ad Nat. II, 3 „Ac ne ex diverso propinetur multa alia moveri“ coll. Ita scriptus.

g. sacramenti.] Hoc est fidei Christianae. (Rigalt.)

stata vestem priorem, indumentum spiritus sancti, et "anulum
denuo signaculum lavacri, et rursus illi mactabitur Christus, et re-
cumbet eo in toro de quo indigne vestiti ¹²a tortoribus solent tolli
et abici in tenebras, nedum spoliati. Plus est igitur, si nec ex-
pedit in Christianum ¹³convenire ordinem filii prodigi¹. Quod si
nec in Iudaeum integre filii imago concurret, ad propositum domini
simpliciter interpretatio gubernabitur. Venerat dominus utique ut ^{Matth.}
quod perierat salvum faceret, medicus languentibus magis quam ^{XVIII, 11.}
sanis necessarius. Hoc et in parabolis figurabat, et in sententiis ^{Luc. XIX, 10.}
praedicabat. Quis perit hominum, quis ^{Matth.}
^{IX, 12 sq.} ^{Luc. V, 31 sq.} labat de valetudine, nisi
qui ¹⁴dominum nescit? Quis salvus ac sanus, nisi qui ¹⁵dominum
novit? Has duas species de genere fraternas haec quoque signabit
parabola. Vide an habeat ethnicus substantiam in deo patre census
et sapientiae et naturalis agnitionis in deum, per quam et apostolus
notat in sapientia dei non cognovisse mundum per sapientiam deum, ^{I Cor. I, 21.}
quam utique a deo acceperat. Hanc itaque prodegit longe a domino
moribus ¹⁶iactus inter errores et inlecebras et libidines saeculi, ubi
¹⁷fame veritatis compulsus tradidit se principi huius aevi. Ille eum
praefecit porcis (¹⁸ut familiare id daemonum pecus ¹⁹pasceret), ubi
nec ²⁰ille compos esset vitalis ²¹escae simulque alios ²²videret in
opere divino abundantes pane caelesti. Recordatur patris dei, sa-
tisfacto reddit, vestem pristinam recipit, statum scilicet eum quem
Adam transgressus amiserat. ²³Anulum quoque ²⁴accepit tunc ²⁵primum,
quo fidei pactionem interrogatus obsignat, atque ita exinde
opimitate dominici corporis vescitur, eucharistia scilicet. Hic erit
prodigus filius, qui nunquam retro frugi, qui statim prodigus, quod
non statim Christianus. Hunc et Pharisei de saeculo ad patris
complexus revertentem in publicanis et peccatoribus ²⁶maerebant.
Et ideo ad hoc solum maioris fratris adcommodatus est livor, non
quia innocentes et deo obsequentes Iudaei, sed quia invidentes
nationibus salutem, plane quos semper apud patrem esse oportuerat.
Et utique Iudaeus ad primam statim vocationem Christiani

11. anulum A. 12. a tortoribus CD. liber Clementis. auribus reliqui. moribus Fulv. Ursinus. 13. et invenire A. 14. levat A. 15. deum CD. liber Clementis. 16. deum CD. liber Clementis. 16b. iactans ego. factus libri omnes. 17. fama A. 18. in familiare A. 19. pascere A. 20. ille D., Petr. Ciacconius. illi ABC. 21. escae D., Petr. Ciacconius. esca ABC. 22. videt A. 23. Anulum A. 24. accipit D. Fulv. Ursinus. 25. pristinum A. 26. merebant A.

b. ordinem filii prodigi.] Ordo apud Tertullianum non semel positum est de re ordine enarrata et exposita. **Ordo filii prodigi** igitur b. l. est fabula filii prodigi. Sic Apolog. cap. 22 „Sed quomodo de angelis quibusdam sua sponte

**conruptis corruptior gens daemonum
evaserit, damnata a deo cum generis
auctoribus et cum eo quem diximus prin-
cipe, apud litteras sanctas ordo cogno-
scitur."**

gemit, non ad secundam restitutionem. Illa enim etiam ethnicis relucet, haec vero quae in ecclesiis agitur ne Iudaeis quidem nota est. Puto me et materiae parabolarum et congruentiae rerum et tutelae disciplinarum adcommodatiores interpretationes reddidisse. Ceterum si in hoc gestit diversa pars ovem et drachmam et filii luxuriam Christiano peccatori configurare, ut moechiam et fornicationem paenitentia donent, aut et cetera delicta pariter capitalia concedi oportebit, aut paria quoque eorum moechiam et fornicationem inconcessibilia servari. Sed plus est quod nihil aliud argumentari licet citra id de quo agebatur. Deniqueⁱ si aliorum parabolae transducere liceret, ad martyrium potius dirigeremus spem illarum, quod solum omni substantia producta restituere filium poterit, et drachmam inter omnia licet in stercore repertam cum gaudio praedicabit, et ovem per aspera quaeque et abrupta fugitivam humeris ipsius domini in gregem²⁷ referet. Sed malumus in scripturis²⁸ minus, si forte^k, sapere quam contra. Proinde sensum domini custodire debemus atque praeceptum. Non est levior transgressio in interpretatione quam in conversatione.

Cap. X.

Excusso igitur iugo¹ in ethnicum disserendi parabolae istas. et semel dispecta vel recepta necessitate non aliter interpretandi quam materia propositi est, contendunt iam nec competere ethnicis paenitentiae denuntiationem, quorum delicta obnoxia ei non sint. ignorantiae scilicet imputanda, quam sola natura² ream deo faciat. Porro nec remedia sapere quibus pericula ipsa non sapiant, illic autem paenitentiae constare rationem ubi conscientia et voluntate delinquitur, ubi et culpa sapiat et gratia, illum lugere, illum volutari, ³qui sciat et quid amiserit et quid sit recuperaturus, si paenitentiam deo immolarit⁴, utique eam magis filiis offerenti quam

Ion. III, 4. extraneis. ⁴Num ergo et Ionas idcirco ethnicis Ninivitis non putabat paenitentiam necessariam, cum cavillaretur in praedicationis officio, an potius misericordiam dei providens etiam in extraneis profusam quasi destructuram praeconium verebatur? atque adeo propter civitatem profanam, nondum dei compotem, adhuc ignorantia delinquentem, paene periit propheta? Nisi quod exemplum passus est dominicae passionis ethnicos⁵ quoque paenitentes re-

27. refert A. 28. minus forte A.

Cap. X. 1. ethnicorum A. 2. rem a deo A. 3. quae A. 4. Num Nunc A. Non C. 5. quoque paenitentes redempturae CD. liber Clementis. quae redempturae AB.

i. Denique] Adeo, proinde. Cf. quae adnotavi ad Apolog. cap. 42.

k. si forte] V. adnot. ad De Corona c. 5.

Cap. X. a. si paenitentiam deo immolarit] Cf. adn. ad De Spectac. cap. 10.

dempturae. Bene quod et Ioannes domini vias sternens non minus ^{Luc. III, 13 sq.} militantibus et publicanis quam filiis Abraham paenitentiae erat praeco. Ipse dominus Sidoniis et Tyriis praesumpsit paenitentiam, si virtutum documenta vidissent. Atquin ego illam naturalibus magis peccatoribus competere contendam quam voluntariis. Magis enim merebitur fructum eius qui nondum eo usus est quam qui iam et abusus est, magisque sapient remedia prima quam exoleta. Nimirum dominus ingratis benignus magis quam ignaris, et citius reprobatis misericors quam nondum probatis, ut non magis irascatur contumeliis clementiae suae quam blandiatur, et non libentius extraneis eam impertiat quam in filiis perdidit, cum gentes sic adoptaverit, dum Iudaei de patientia ludunt^b. Sed hoc volunt psychici, ut deus iusti iudex eius peccatoris paenitentiam malit quam mortem qui mortem paenitentia maluit. Quod si ita est, peccando promeremur. Age tu funambule pudicitiae et castitatis et omnis circa sexum sanctitatis, qui tenuissimum filium disciplina eiusmodi⁹ veri avia pendente vestigio ingrederis, carnem spiritu librans, animam fide moderans, oculum metu temperans. Quid itaque in gradu totus es? "Perge sane, si potueris, si volueris, dum¹² tam securus et quasi in solido es. Nam si qua te carnis vacillatio, animi avocatio, oculi evagatio de tenore decusserit, deus bonus est. Suis, non ethnicis, sinum subicit; secunda te paenitentia¹³ excipiet; eris iterum de moechno Christianus". Haec tu mihi benignissime dei interpretres. Sed cederem tibi, "si scriptura Pastoris^d, quae sola moechos amat, divino instrumento^e meruisset incidi, si non ab omni concilio ecclesiarum etiam vestrarum inter apocrypha et falsa iudicaretur, adultera et ipsa et inde patrona sociorum, a qua et alias initiaris^f, cui ille, si forte^g, patrocinabitur pastor quem in ca-

6. Tyris A. 7. gnaris *Latinius*. 8. iustus CD. 9. filium A. 10. veri a vero via pendente A. 11. pergeas si potueris A. 12. tamen A. 13. excipi caeteris iterum A. 14. si om. A.

b. dum Iudaei de patientia ludunt.] Toties laesa, offensis tot repetitis. Sic in tertio Canone Concil. Elib., ubi de flaminibus post paenitentiam moechis: „Placuit ulterius eis non dandam esse communionem, ne luisse de dominica communione videantur“ cett. et Canone quadragesimo septimo: „Si resuscitatus rursus fuerit moechatus, placuit ulterius non ludere eum de communione pacis.“ (Rigalt.)

c. de moechno Christianus.] Quasi post baptismum in moechiam lapsus desierit esse Christianus. (Rigalt.)

d. scriptura Pastoris] Hanc memorat etiam iterum cap. 20. Cf. De Orat. cap. 12.

e. divino instrumento] Divinis tabulis, divinis litteris. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 18.

f. a qua et alias initiaris] Ab illa nimirum apocrypha et falsa Pastoris scriptura potius quam ab indubitatis et receptissimis. (Rigalt.)

g. si forte] V. adnot. ad De Corona cap. 5. De figura pastoris in calice Christiano depicta memorat etiam infra cap. 13.

Matth.
III, 8 sq.

lice depingis, prostitutorem et ipsum Christiani sacramenti^h, merito et ebrietatis idolum et moechiae ¹⁶asylumⁱ post calicem subsequaturae, de quo nihil libentius ¹⁷libas quam ovem paenitentiae secundae^k. At ego eius pastoris ¹⁸scripturas haurio ¹⁹qui non potest frangi^l. ²⁰Hunc mihi statim Ioannes offert cum paenitentiae lavacro et officio dicentem, Facite dignos paenitentiae fructus, et ne dixeritis, Patrem habemus Abraham (ne scilicet rursum blandimenta delinquentiae de patrum resumerent gratia): Potest enim deus de lapidibus istis filios suscitare Abrahæ. Sic et ²¹nos sequitur^m, ut eos qui hactenusⁿ delinquant, facientes dignum paenitentiae fructum. Quid enim ex paenitentia maturescit quam emendationis effectus? Sed etsi venia potius est paenitentiae fructus, hanc quoque consistere non licet sine cessatione delicti. Ita cessatio delicti radix est veniæ, ut venia sit paenitentiae fructus.

Cap. XI.

Luc.
VII, 37 sq.
Matth.
XXVI, 1 sqq.
Ioh. IV, 7 sqq.

Exinde quod ad evangelium pertinet, parabolarum quidem ¹discussa iam quaestio est. Si vero et factis aliquid tale pro peccatoribus edidit dominus, ut cum peccatrici feminae etiam corporis sui contactum ²permittit lavanti lacrimis pedes eius et crinibus detergenti et ³unguento sepulturam ipsius inauguranti, ut cum Samaritanæ sexto iam matrimonio non moechæ, sed prostitutæ, etiam

15. asilum Nicol. Rigaltius. 16. libas Fulv. Ursinus. bibas libri omnes. 17. scripturas AD. scripturam reliqui. 18. quæ A., Latinus. 19. Hunc D., Fulv. Græsinus. Hanc ABC. 20. mox Nicol. Rigaltius.

Cap. XI. 1. discussio A. 2. permittat A. 3. ungenti A.

h. Christiani sacramenti] Eucharistiæ.

i. moechiæ asylum] Scribendum est *asilum*. Nam significat *ὄστρεον*, „cui nomen asilo Romanum est, oestrum Græci vertere vocantes.“ Plin. H. N. XI, 16: „Nascentur aliquando in extremis favis apes grandiores, quæ ceteras fugant, Oestrum vocatur hoc malum.“ Idem: „Asilo, sive tabanum dici placet, aculeus in ore.“ Hoc percussæ pecudes velut in rabiem aguntur. Atque inde est vocabulum ad Venereos furores translatum. Hesychius: „ὄστρεος, ἐρεθισμὸς, ὁ λεγόμενος μύτα· μανία ἀφροδισίων, πύρωσις, ἔκτασις.“ Septimius igitur catholicos qui xerophagias damnant et moechis paenitentibus ecclesiam reddant, psychicos vocat, et Pastorem in eorum calice depictum, ebrietatis idolum et libidinis oestrum, unde scilicet corpore bene curato velut furore perciti et omne lasciviarum genus ruunt, blanda impetrandæ paenitentiae fiducia invitati. Quam sunt amarulenta hæc in catholicos convicia! (Rigalt.)

k. ovem paenitentiae secundæ.] Hoc

est ovem libidinosam, ovem adulteræ spem impetrandæ adulterio etiam post baptismum admissæ veniæ. (Rigalt.) Ovem paenitentiae secundæ dici arbitrat Christianum adulterum admissi veniæ apud catholicos consecratum. Oris autem dicitur respectu tum Pastoris illius in calice depicti tum parabolæ eius quæ a grege aberraverat et iavens domino in humeris reportata est. De hac parabola cf. supra cap. 7.

l. qui non potest frangi.] Numquam Christi ipsius, qui deus est, æternus, non illius Pastoris qui simulachrum est fragile. (Rigalt.)

m. Sic et nos sequitur] Hæc exemplarium indigent. Interea vero legendum videtur sic et mos sequitur. Nempe apud apostolum post hæc verba *Patrem habemus Abraham* sequitur *Potest deus de lapidibus istis suscitare filios Abrahæ*. Septimius adicit explicando ut *ei qui hactenus delinquant, facientes dignum paenitentiae fructum*. (Rigalt.)

n. hactenus] Hoc est non amplius. I. adnot. ad De Exhort. Castit. cap. 1.

quod nemini facile, quis esset ostendit^a, nihil ex hoc adversariis confertur, 'etsi iam Christianis veniam delictorum praestitisset. Nunc enim dicimus, Soli domino hoc licet, hodie potestas indulgentiae eius operetur. 'Ad illa tamen tempora, quibus in terris egit, hoc definimus nihil adversum nos praeiudicare, si peccatoribus etiam Iudaeis venia conferebatur. Christiana enim disciplina a novatione testamenti et, ut praemisimus, a redemptione carnis, id est domini passione censetur^b. Nemo perfectus ante repertum ordinem fide, nemo Christianus ante Christum caelo resumptum, nemo sanctus ante spiritum sanctum de caelo repraesentatum ipsius disciplinae determinatorem.

Itaque isti qui alium paracletum in apostolis et per apostolos Cap. XII. 'receperunt, quem 'nec in prophetis 'propriis agnitum iam nec in apostolis possident^a, age nunc vel de apostolico instrumento^b doceant maculas carnis post baptismum 'respersae^c paenitentia dilui posse. Non in apostolis quoque veteris legis formam 'salutamus circa moechiae quanta sit demonstrationem, ne forte lenior existimetur in novitate disciplinarum quam in vetustate. Cum primum intonuit evangelium et vetera concussit, ut de legis retinendae 'necne statu^d disceptaretur, primam hanc regulam de auctoritate spiritus sancti apostoli emittunt ad eos qui iam ex nationibus 'allegi coeperant. Visum est, inquiunt, spiritui sancto et nobis nullum Act. XV, 28 sq. amplius vobis adicere pondus quam eorum a quibus necesse est abstineri, a sacrificiis et a fornicationibus et sanguine^e. A quibus

4. et suam Christianis A. 5. At BC.

Cap. XII. 1. recipient A. 2. nunc A. 3. propriis B. propriis ACD. proprius Fr. Iunius. 4. respersa paenitentiae A. 5. solutam A. 6. necne statu D. necessitate Ios. Mercerus. nec statu ABC. 7. allegi BCD. a lege A.

Cap. XI. a. quis esset ostendit] Hoc est, Samaritanæ Christus, etiam quod vix ulli concesserat, quis esset ostendit. (Rigalt.)

b. censetur.] V. adnot. ad De Corona cap. 13.

Cap. XII. a. quem nec in prophetis propriis agnitum iam nec in apostolis possident] Prophetis propriis, hoc est Montano. Pamelius confert De Praescript. Haeret. cap. 52 „Sunt enim qui cata Proclum dicuntur, sunt qui secundum Aescelinem pronuntiantur. Hi habent aliam communem blasphemiam, aliam blasphemiam non communem, sed peculiarem suam: et communem quidem illam qua in apostolis quidem dicant spiritum sanctum fuisse, paracletum non fuisse, et qua dicant paracletum plura

in Montano dixisse quam Christum in evangelio protulisse, nec tantum plura, sed etiam meliora atque maiora.“ Fr. Iunius alique interpretes per prophetas intellegunt Veteris Testamenti prophetas. b. apostolico instrumentu] De apostolicorum librorum apparatu. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 18.

c. respersae] *Respersae* hic posuit pro rursus sparsae et maculae, novis scilicet post lavacrum sordibus. (Rigalt.)

d. retinendae necne statu] Libri veteres habent *retinendae nec statu*. Rigaltii emendationi *retinendae necne statu* haud cedit Ios. Merceri *retinendae necessitate*.

e. a sacrificiis et a fornicationibus et sanguine.] Irenaeus [Adv. Haer. III, 12.] eundem ordinem servat: „Praeciendum

observando recte ⁸agitis vectante vos spiritu sancto¹. Sufficit et hic servatum esse moechiae et fornicationi locum honoris sui inter idololatriam et homicidium². Interdictum enim sanguinis multo magis humani intellegemus. Porro qualia videri volunt apostoli crimina, quae sola in observatione de lege pristina excerpunt, quae sola necessario abstinenda praescribunt? Non quod alia permittant, sed quod haec sola ⁹praeponant utique non remissibilia qui ethnicorum causa cetera legis onera remissibilia fecerunt. Cur ergo cervicem nostram a tanto iugo excusant, nisi ut illis compendia ista disciplinae semper imponant? Cur ¹⁰tot vincula indulgent, nisi ut perpetuo ad ¹¹necessaria constringant? Solverunt a pluribus, ut nocentioribus observandis obligaremur. Compensatione res acta est. Lucrati sumus multa, ut aliqua praestemus. Compensatio autem revocabilis non est, ¹²siquidem revocabitur iteratione, moechiae utique et sanguinis et idololatriae. Tota enim iam lex sumetur, si veniae condicio solvetur. Sed non leniter ¹³nobiscum pactus est spiritus sanctus, etiam ultro pactus, quo magis honorandus. Sponsionem eius nemo dissolvat nisi ingratulatus. Iam nec recipiet quae dimisit, nec ¹⁴dimittet quae retinuit. Novissimi testamenti semper indemutabilis ¹⁵status est, et utique ¹⁶recitatio decreti consiliumque illud cum saeculo desinet. Satis denegavit veniam eorum quorum custodiam elegit, ¹⁷vindicavit quae non proinde concessit. Hinc est, quod neque idololatriae neque sanguini pax ab ecclesiis redditur. De qua finitione sua apostolos

8. agitis vectante vos spiritu sancto. Sufficit Fulv. Ursinus. agitis. Vectate vs. Spiritui sancto sufficit Salmasius ad Script. Hist. Aug. p. 286. et Jos. Scaliger ad Manil. p. 450 sq. 9. proponant D., Fulv. Ursinus. 10. totum gula indulgent A. 11. necessaria CD. liber Clementis. necessaria AB. 12. siquidem ego. vs. denique Nicol. Rigaltius. iisdemque libri omnes. 13. nobiscum pactus est B. Fulv. Ursinus. nobis compactus ABC. 14. dimisit A. 15. factus est A. 16. Fata recitatio decreti non comparent in A., spatio duorum vocabulorum vacuo relicto. 17. vindicavitque non A.

eis uti abstineant a vanitatibus idolorum et a fornicatione et a sanguine, et quaecunque nolant sibi fieri, aliis ne faciant." Idem paulo post pro vanitatibus idolorum dixit idololatrias. Haec duo vocabula εἰδωλόθυτον καὶ αἵμα varias interpretationes sortita etiam vetustos Actorum codices ambiguitate lectionum turbavere. Apertissima autem sunt quae hic et apud Irenaeum leguntur adversus tria haec ἀλισθήματα praecipua, εἰδωλὸν, πορνείαν, αἷματος. (Rigalt.)

f. vectante vos spiritu sancto] Irenaeus l. I. „ambulantes in spiritu sancto;" et vetusta Act. Apostoli exemplaris: „γε-
ρόμενοι ἐν πνεύματι ἁγίῳ." (Rigalt.)

g. locum honoris sui inter idololatriam et homicidium.] Quem in Decalogo assignatum fuisse moechiae observi supra [cap. 5.]. At Lucas ipse non servavit. Etenim Act. XV. cum primo dixeret „τῶν εἰδωλῶν καὶ τῆς πορνείας καὶ τοῦ αἵματος," postea edidit „τῶν εἰδωλόθυτων καὶ αἵματος καὶ πορνείας." Itaque satis est frivolum Septimii argumentum de verborum ordine seu loco, et vana coniectura opinantium haec ita debere necti: „Spiritui sancto sufficit et hic servatum esse moechiae et fornicationi locum. Reclamat Irenaeus, neque hoc venit unquam in mentem Septimii nostri. (Rigalt.)

excidisse, puto, non licet credere; aut si credere quidam possunt, debebunt probare.

Novimus plane et hic suspensiones eorum. Revera enim ^{Cap. XIII.} 'suspiciantur apostolum Paulum in secunda ad Corinthios eidem fornicatori veniam dedisse quem in prima dedendum satanae in interitum carnis pronuntiavit, impium patris de matrimonio haerodem, ^{II Cor. II, 5-11.} 'quasi vel ipsum postea stilum verterit scribens: Si quis autem contristavit, non me contristavit, sed ex parte, ne vos onerem omnes. Satis est talis increpatione quae a multis fit; uti e contrario ³malitis vos donare et advocare, ne forte abundantiore tristitia devoretur eiusmodi^b. Propter quod oro vos, constituatis in eum dilectionem. In hoc enim et scripsi, uti cognoscam probationem vestram, quod in omnibus obauditis mihi. Si cui autem donaveritis, et ego. Nam et ego si ⁴quid donavi, donavi ⁵in persona Christi, ne fraudemur a satana, ⁶quoniam non ignoramus iniectiones eius. Quid hic de fornicatore, quid de paterni tori contaminatore, quid de Christiano ⁷ethnicorum impudentiam supergresso intellegitur, cum proinde utique speciali venia absolvisset quem speciali ira damnasset? Obscurius miseretur quam indignatur. Apertior est in austeritate quam in lenitate^a. Atquin facilius ira quam indulgentia obliqua est. Magis tristiora ⁸cunctantur quam laetiora. De modica scilicet indulgentia agebatur; quae, si forte, nunc aestimaretur, quando maxima quaeque non soleant etiam sine praedicatione donari, tanto abest^c ⁹sine significatione. Et tu quidem ¹⁰paenitentiam moechi ad exorandam fraternitatem in ecclesiam inducens ¹¹concilicium et concineratum^d cum dedecore et horrore compositum ¹²prosternis in medium ante viduas, ante presbyteros, omnium ¹³lacrimas invadentem^e, omnium

Cap. XIII. 1. suspicatur A. 2. quasi vel Fr. Junius. quasque D., Fulv. Ursinus. quasive ABC. 3. malitis ego. magis libri omnes. 4. quod A. 5. in persona Christi CD. liber Clementis. in Christo AB. 6. quoniam CD. liber Clementis. quod AB. 7. ethnicorum impudentiam CD. ethnicorum impudentia A. ethnicum impudentia B. 8. cunctantur A. 9. sive A. 10. paenitentiae moechi ad exorandum A. 11. concilicium CD., Latinus. conciliatum AB. 12. prosternis D., Fulv. Ursinus. prosternens reliqui. 13. lacrimas invadentem ego. lacrimas susdentem ABC. lacrimas invadentem D., Fulv. Ursinus.

Cap. XIII. a. et advocare] καὶ παρακαλέσαι. (Rigalt.) Cf. adnot. ad De Patient. cap. 11. Adv. Marcion. IV, 14 „Besti qui esuriant, quoniam ipsi saturabuntur, advocare languentes,“ h. e. consolari languentes, uti iam interpretatus est Beatus Rhenanus.

b. devoretur eiusmodi.] καταποθῆ ὁ τοιοῦτος. (Rigalt.) De substantivo eiusmodi cf. quae adnotata sunt ad De Bapt. cap. 12.

c. iniectiones eius.] τὰ νοήματα αὐτοῦ. (Rigalt.)

d. Obscurius miseretur — — quam in lenitate.] Obiectio adversarii.

e. tanto abest] V. quae adnotavi ad De Testim. Animae cap. 1.

f. concilicium et concineratum] In cilicio et cinere, paenitentium squalore. (Rigalt.) Cf. Casp. Barthii Adverss. XLII, 7. p. 1880.

g. omnium lacrimas invadentem] Om-

vestigia lambentem, omnium genua detinentem, "inque eum hominis exitum¹⁴ quantis potes misericordiae inlecebris bonus pastor et benedictus papa¹⁵ contionaris, et in parabola ovis capras tuas quaeris¹⁶? "tua ovis ne rursus de grege¹⁷ exiliat (quasi non exinde iam liceat quod nec semel licuit), ceteras etiam metu comples cum maxime indulgens¹⁸? Apostolus vero sceleratam libidinem fornicationis "incesto onustam tam proiecte¹⁹ ignovisset, ut nec hunc saltem habitum "legalem²⁰ paenitentiae, quem ab ipso didicisse deberes, ab eo "exegerit? nihil de postero sit comminatus, nihil de cetero allocutus? Quinimmo et "ultra obsecrat, constituerent in eum dilectionem, quasi satisfaciens, non quasi ignoscens²¹. Et tamen dilectionem audio, non communicationem. Quod et ad Thessalonicenses: Si quis autem non obaudit sermoni nostro per epistolam hunc notate, nec commisceamini illi, ut revereatur, non quasi inimicum deputantes, sed quasi fratrem obiurgantes. Adeo potuisset dicere et fornicatori dilectionem solummodo concessam, non et communicationem, incesto vero nec dilectionem, quem scilicet auferri iussisset de medio ipsorum, multo magis utique de animo. Sed verebatur, ne fraudarentur a satana circa eius personae amissionem quem satanae ipse proiecerat, aut ne abundantia maeroris

II Thess.
III, 14.

14. in quae cum hominis A. 15. tua domus ne rursus A. *Verba tua ovis delinxi indicavit Latinus.* 15 b. exiliat *Latinus.* 16. incesto onus tantum proiecte A. 17. legalem *epo. legatum ABC. legitimum D., Fulv. Ursinus.* 18. exigere. Nihil A. 19. ultro D., *Fulv. Ursinus.*

nium lacrimas in sui misericordiam excitantem.

b. inque eum hominis exitum] In hunc finem, ut exorata fraternitate pax ecclesiae paenitenti moeche reddatur.

i. benedictus papa] Id est pater, quae appellatio iam tum piis dei servis administris dei ecclesiae fuit honorifice attributa. (Fr. Iunius.) Cyram Agrippini successorem, veteri ritu eos in ecclesiam recipientem qui ob admissa scelera abiecti vitam in maerore luctuque paenitentes traduxerant, his verbis notari arbitratu est Marcellus, teste Muentero Primord. Eccl. Afr. p. 114.

k. et in parabola ovis capras tuas quaeris?] Per capras intellegit qui inremissibilia peccaverint, eoque se ovium grege semel excluderint.

l. ceteras etiam metu comples cum maxime indulgens?] Cum maxime indulgens, id est tantam indulgentiam accommodando, ceteras oves metu comples, ne tua, quam restituis ovis, rursus de grege aberret? Nonne haec tua

indulgentia ad denuo peccandum invitatur?

m. tam proiecte] Tam incuriose, ut flocci pendens. Proici enim dicuntur res vilissimae, quas alteri propter fastidium vilissimo pretio donamus. I. Fr. Gronov. Observat. III, 21. Duker. ad Flor. II, 16 Benth. ad Horat. Epod. X, 22.

n. legalem] Ita emendandum esse visum est. Vulgatam *legatum* Rigaltius interpretatur his: Legatum, hoc est gentium consensu delegatum dictumque et convenientissimum paenitentiam seu reorum maestitiae. Vel, habitam paenitenti datum legatumque quasi per damnationem, in haec verba: Qui moechus, qui fornicator ecclesiae pacem sibi rebus postulaverit, in luctu et squalore. In sacco et cinere fratrum genus pressum damnas esto.

o. de cetero] Cf. adnot. ad Ad Scipul. cap. 3.

p. Quinimmo et ultra obsecrat, constituerent in eum dilectionem, quasi satisfaciens, non quasi ignoscens.] Verbi sunt adversarii.

devoraretur quem in interitum carnis addixerat. Hic iam carnis²⁰ interitum in officium paenitentiae interpretantur, quod videatur ieiuniis et sordibus et incuria omni et dedita opera malae tractationis carnem exterminando satis deo²¹ facere, ut ex hoc argumententur fornicatorem, immo incestum illum non in perditionem satanae ab apostolo traditum, sed in emendationem, quasi postea veniam ob interitum, id est conflictationem carnis, consecuturum, igitur et²² consecutum. Plane idem apostolus²³ Hymenaeum et Alexandrum satanae tradidit, ¹ut emendarentur non blasphemare⁷, sicut Timotheo suo scribit. Sed et ipse datum sibi ait sudem⁷, II Cor. XII, 7. angelum satanae, a quo colaphizaretur, ne se²⁵ extolleret. Si et hoc tangunt, ut traditis satanae ab illo in emendationem, non in perditionem intellegamus, ²⁶quid simile blasphemia et incestum et²⁷ anima ab his integra, immo non aliunde quam ex summa sanctitate et ex omni innocentia²⁸ elata, quae in apostolo colaphis, si forte, cohibebatur, per dolorem, ut aiunt, auriculae vel capitis? Incestum vero atque blasphemia totos homines in possessionem ipsi satanae, non angelo eius tradidisse meruerunt. Et de hoc enim interest, immo et ad hoc plurimum²⁹ refert, quod illos traditos ab apostolo legimus satanae, apostolo vero angelum datum satanae. Postremo cum deprecatur dominum Paulus, quid audit? Satis habet³⁰ gratiam meam, virtus enim in infirmitate perficitur. Hoc qui satanae deduntur audire non possunt. ³⁰Hymenaei autem et Alexandri crimen si et in isto et in futuro aevo inremissibile est, blasphemia scilicet, utique apostolus non adversus terminum domini³¹ sub spe veniae dedisset satanae iam a fide in blasphemiam³¹ mersos. Unde et naufragos eos iuxta fidem pronuntiavit, non habentes iam sola-

20. interitu quem in officium A. 21. faceret A. 22. consecuta A. 23. Hymenaeum A. 24. ut enim darentur A. 25. extolleretur A. 26. quod A. 27. animi ab his integri immo aliunde A. 28. elatoque in apostolo A. 29. referet A. 30. Hymenei A. 31. mersus A.

q. ut emendarentur non blasphemare] *Ut emendarentur, ἵνα παύσωσιν.* Sed alibi et ipse Septimius admodum licenter utitur infinitivo. Sic Ad Nat. II, 3 „quae deos et deorum parentes adversus negatam generationem dei et nativitatem frustra credi vobis proposuit Varro.“ Scorpiae. cap. 1 „promptam mederi theriacam.“ Ad Scapul. cap. 5 „et inquirere accenditur.“ De Bapt. cap. 5 „si quis praevenerat descendere illuc.“ De Exhort. Cast. cap. 10 „Rape occasionem, etsi non exoptatissimam, attamen opportunam, non habere cui debitum sol-

veres“ cett. De Pudic. cap. 21 „Quantus es indulgere“ cett.

r. datum sibi ait sudem] Aliquis haud sine causa mirabitur Tertullianum, postquam Paulinum illum *σκόλοπα*, angelum Satanae, Latine reddidit *sudem*, mox opinioni accedere existimantium iis vocabulis significari dolorem auriculae vel capitis. (Rigalt.) Cf. De Fuga in Persecut. cap. 2.

s. adversus terminum domini] Hoc est adversus sententiam et determinationem domini. Etenim Septimio *determinare* est iudicare, pronuntiare, definire iudicio. (Rigalt.)

- tium navis ecclesiae. Illis enim venia negatur qui de fide in ³²blasphemiam impegerunt. Ceterum ethnici et haeretici cotidie ex blasphemia emergunt. Sed etsi dixit, Tradidi eos satanae ut disciplinam acciperent non blasphemandi, de ceteris dixit qui illis traditis satanae, id est extra ecclesiam proiectis, erudiri haberent blasphemandum non esse. Sic igitur et incestum fornicatorem non in emendationem, sed in perditionem tradidit satanae, ad quem iam super ³³ethnicum delinquendo transierat, ut discerent fornicandum non esse. Denique³⁴ in interitum, inquit, carnis, non in cruciatum, ipsam substantiam damnans, per quam exciderat, quae
- I Tim. I, 20. exinde iam perierat baptismate amisso³⁵, ut spiritus, inquit, salvus sit in die domini. Et de hoc enim quaeratur, si spiritus hominis ipsius salvus erit. Ergo salvus erit spiritus tanto scelere pollutus, propter hoc perdita carne, ³⁶ut salvus sit in poena. Ergo poenam sine carne censebit contraria interpretatio, ³⁷si resurrectionem carnis amittimus³⁸. Superest igitur ut ³⁹eum spiritum dixerit qui in ecclesia censetur salvum, id est integrum praestandum in die domini ab immunditiarum contagione, eiectione incesto
- I Cor. V, 6. fornicatore. Siquidem subiungit, Non scitis, quod modicum fermentum totam ⁴⁰desipiat conspersionem? Et tamen fornicatio incesta non erat modicum, sed grande fermentum.
- Cap. XIV. Et his itaque discussis, quae intercesserant, regredior ad secundam Corinthiorum, ut probem illud quoque apostoli dictum,
- II Cor. II, 6. Sufficiat eiusmodi homini increpatio ista quae a multis non in fornicatoris ⁴¹personam convenire. Si enim dedendum satanae pronuntiaverat in interitum carnis, utique damnaverat eum magis quam increpaverat. Alius ergo erat cui voluit sufficere increpationem;
32. blasphemia A. 33. ethnicos CD. 34. ut om. A. 35. Sic Fulg. Ursinus. 36. cum A. 37. desipiat conspersionem CD. decipiat conspersionem AB.
- Cap. XIV. 1. persona A.

L. erudiri haberent] De hac structura cf. adn. ad De Fuga in Persecut. cap. 12.

u. Denique] Adeo. V. quae adnotata sunt ad Apolog. cap. 42. Alia exempla reperies De Patient. cap. 4. De Baptismo cap. 10. De Fuga in Persecut. cap. 2. et cap. 6. Ad Scapul. cap. 1. De Exh. Castit. cap. 13.

v. baptismate amisso] Amisisse baptismum dicitur qui post lavacrum in idolatriae et moechiae vel homicidii crimen inciderit, ut contra Can. XXXVIII. Concilii Eliber. lavacrum suum integrum habere dicitur qui post adeptum baptismum nullis fuerit horumce criminum reus. (Rigalt.)

w. si resurrectionem carnis amitti-

mus.] Erant qui Pauli verba „tradere satanae in interitum carnis, ut spiritus salvus sit in die domini,“ sic accipienda esse dicerent nempe, carnem facinorosi illius quem Paulus tradidit satanae variis cruciatibus extortam perisse, ut ita mutatus carne spiritus salvus esset in die domini. Haec autem interpretatio contraria fuit Septimianae, quae ne sic quoque spiritum salvum fore concederet. Ait igitur opinionem contrariam esse poenam facinoroso illi adscribere, ut sine carne esset, hoc est ut eius caro non resurgeret; ex eo vero rem absurdissimam sequi, ut carnis illius resurrectio non sit. Sic resurrectionem carnis, inquit, amittimus. (Rigalt.)

siquidem fornicator non increpationem de sententia eius retulerat, sed damnationem. Nam et hoc ipsum ²dispiciendum tibi offero, an fuerint in epistola prima ³et alii qui apostolum contristaverint incondite agentes, et contristati ⁴sint ab illo increpationem referentes iuxta sensum epistolae secundae, ex quibus in ea veniam aliquis potuerit adipisci. ⁵Animadvertamus autem totam epistolam primam, ut ita dixerim, non atramento, sed ⁶felle conscriptam, tumentem, indignantem, dedignantem, comminantem, invidiosam, et per singulas causas^a in quosdam quasi mancipēs earum^b figuratam. Sic enim exegerant schismata et aemulationes et dissensiones et praesumptiones et elationes et contentiones, ut et invidia onerarentur et correptione retunderentur et superbia elimarentur et austeritate deterrentur. Et qualis invidia humilitatis aculeus^c? Deo gratias ago, quod neminem vestrum tinxerim, nisi Crispum et Gaium, ne ⁷qui dicat, quod in nomine meo tinxerim. Nec enim iudicavi scire aliquid in vobis quam Iesum Christum, et hunc crucifixum. Et puto, nos deus apostolos novissimos elegit velut bestiarios, ⁸quoniam spectaculum facti sumus huic mundo et angelis et hominibus, et purgamenta huius mundi facti sumus, omnium ⁹peripsema: et, Non sum liber, non sum apostolus, non Christum ¹⁰Iesum dominum nostrum vidi? ¹⁰De quali contra supercilio pronuntiare compulsus est, Mihi autem in modico est, ut a vobis interroger, ¹¹aut ab humano die; neque enim conscius mihi sum: et, Gloriam meam nemo inaniet. Non scitis quod angelos sumus iudicaturi? Ceterum libertas quam apertae obiurgationis, quam exerta acies machaerae spiritalis: Iam ditati estis, iam saturati estis, iam regnatis, et, Si quis se putat scire, nondum scit quem- admodum oporteat eum scire! Nonne et tunc in faciem alicuius impingens, Quis enim, inquit, te discernit? Quid autem habes quod non accepisti? ¹²Quid gloriaris, quasi non acceperis? Nonne et illos in os caedit? Quidam autem in conscientia usque nunc quasi idolothyrum edunt. Sic autem delinquentes percutiendo con-

¹Cor. I, 14 sq.
II, 2.
IV, 9. 14.

¹Cor. IX, 1.

¹Cor. IV, 3 sq.

¹Cor. IX, 15.
VI, 3.

¹Cor. IV, 8.

¹Cor. VIII, 2.

¹Cor. IV, 7.

¹Cor. VIII, 10. 12.

2. dispiciendum A. 3. et om. A. 4. sunt A. 5. Animadvertam A. 6. folle A. 7. qui CD. liber Clementis. quis reliquit. 8. quoniam CD. liber Clementis. quod AB. 9. per ipsum A. 10. De quali ABCD. Vide quasi Latinus. Quali Fr. Iunius. 11. ut A. 12. Si autem accepisti, quid gloriaris D., Fulv. Ursinus.

Cap. XIV. a. per singulas causas] Hoc est per certa crimina. (Rigalt.)

b. quasi mancipēs earum] Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 1. Mancipēs dicit flagitiosorum insignes, qui patrandā impudentissime crimina redemisse videantur,

addicente satana, magnario illo totius improbitatis negotiatore. (Rigalt.)

c. Et qualis invidia humilitatis aculeus?] Qualis aculeus humilitatis ad invidiam submissae? Hoc est adeo submissae abiectaeque, ut invidiam adversariis faciat. (Rigalt.)

scientias fratrum infirmas in Christum delinquent. Iam vero et
 1 Cor. X, 4 sq. 12. nominatim: Aut non habemus potestatem manducandi et bibendi et
 mulieres circumducendi, sicut et ceteri apostoli, et fratres domini
 et Cephas? ¹³et, Si alii de potestate vestra consequuntur, non magis
 1 Cor. X, 12. nos? Aequae et illos singulari stilo figit: Propterea qui se putat
 1 Cor. XI, 16. stare, videat ne cadat: et, Si quis contentiosus videtur, nos talem
 consuetudinem non habemus, neque ecclesia domini. Tali clausula
 1 Cor. XVI, 22. maledicto detexta, Si quis non amat dominum Iesum, sit "ana-
 thema maranatha, aliquem utique percussit. Sed illic magis stabo,
 ubi apostolus magis ¹⁴fervet, ubi ipse fornicator aliis quoque ne-
 1 Cor. IV, 18-21. gotium fecit. Quasi non sim venturus ad vos, inflati sunt quidam.
 Veniam autem citius, si permiserit dominus, et cognoscam non
 sermonem eorum qui inflati sunt, sed virtutem. Non enim in ser-
 mone est regnum dei, sed ¹⁵in virtute. Et quid vultis? veniam ad
 1 Cor. V, 1 sq. vos in virga, an in spiritu lenitatis? Quid enim suberat? Audire
 in vobis in totum fornicatio, et talis fornicatio, qualis nec in gra-
 tibus, ut uxorem patris sui quis habeat. Et vos inflati estis, et
 non luxistis potius, ut auferatur de medio vestrum qui tale facinus
 admisit? Pro quo lugerent? Utique pro mortuo. Ad quem luge-
 rent? Utique ad dominum, ¹⁷ut quo modo^d auferatur de medio
 eorum, non utique ut extra ecclesiam detur. Hoc enim non ¹⁸de
 deo postularetur quod erat in praesidentis officio^e, sed ut per mor-
 tem hanc quoque communem et propriam carnis ipsius, quae iam
 cadaver, ¹⁹quae capulum esset immunditia inrecuperabili tabiosum^f,
 plenius de ecclesia deberet auferri. Et ideo, quomodo interim
 potuit auferri, iudicavit dedendum eiusmodi satanae in interitum
 carnis. Maledici enim eam sequebatur quae diabolo proiciebatur.
 ut sacramento benedictionis exauctoraretur, nunquam in castra
 ecclesiae reversura. Videmus itaque hoc in loco divisam apostoli
 severitatem in quendam inflatum et in quendam incestum, in alio-

13. Etsi ABC. 14. anathema maranatha, aliquem CD. liber Clementis. anathema,
 aliquem AB. 15. servet A. 16. in om. A. 17. ut quo modo AB. Quomodo
 ut D., Fulv. Ursinus. Quomodo C. ut quoquo modo Latinus. 18. adeo A. 19.
 quae capulum esset D., Fulv. Ursinus. quo captivum esset A. quod captivum
 esset BC. quod corruptivum esset et Latinus.

d. ut quo modo] Hoc est, ut aliquo modo.

e. in praesidentis officio] Cf. Desid. Heraldus in Apolog. cap. 39.

f. immunditia inrecuperabili tabiosum] Inrecuperabilem immunditiam dicit, unde recuperari nihil possit, immunditiam scilicet arte nulla curabilem. Sic infra

[cap. 20.] ubi de leprae immunditiae sanabili recuperationem et reformationem dixit. (Rigalt.) Glossar. Philonensi: „Re-
 cuperauit, „Απεχρίσασθαι, „Απεχρίσθαι.“
 Recuperari pro convalescere apud se-
 quioris aevi scriptores non raro occur-
 rit. Locos vide apud Bu Cangiium & c.
 p. 637 sq. tom. V. ed. nov.

rum virga, in alterum sententia armatum*. Virga, ²⁰quam minabatur, sententia, quam exsequebatur; illam adhuc coruscantem, hanc statim fulminantem, qua increpabat, quaque damnabat. Certumque est exinde increpitum quidem sub intentione virgae tremuisse, damnatum vero sub repraesentatione poenae perisse. Statim ille timens ²¹plagam abiit, ille luens poenam. Cum ad Corinthios eiusdem apostoli litterae ²²iterantur, venia fit plane¹, sed incertum cui, quia nec persona nec causa proscribitur. Res cum sensibus conferam. Si incestus opponitur, ibidem erit et inflatus. Sane ²³rei ratio satis habetur, cum inflatus increpitus est, incestus vero damnatus est. Inflato ignoscitur, sed increpito; ²⁴incesto non videtur ignotum, ut damnato. Si ei ignoscebatur cui devoratio ex maerore nimio timebatur, devorari adhuc increpitus periclitabatur, deficiens ob comminationem et ²⁵maerens ob increpationem; damnatus vero et culpa et sententia iam devoratus deputabatur, qui non maerere haberet, sed pati quod ante passionem maerere potuisset. Si idcirco ignoscebatur, ne fraudaremur a satana, in eo utique detrimentum praecavebatur quod nondum perisset. Nihil de ²⁶transacto praecavetur, sed de adhuc salvo. Damnatus autem, et quidem in possessionem satanae, iam tunc perierat ecclesiae cum tale facinus admiserat, nedum cum et ab ipsa eierabatur. Quomodo vereretur fraudem pati eius quem iam et ereptum amiserat et damnatum habere non potuerat? Postremo, quid iudicem indulgere conveniet, quod pronuntiatione deciderit, an quod interlocutione suspenderit? Et utique ²⁷eum iudicem qui non solet ea quae destruxit reaedificare, ne transgressor habeatur. Age iam, si non tot personas prima epistola contristasset, si neminem increpuisset, neminem teruisset, si solum incestum cecidisset, si nullum in causam eius in pavorem misisset, inflatum consternasset, nonne melius ²⁸suspica- reris et fidelius argumentareris aliquem potius longe alium apud

20. quam D., Fulv. Ursinus. qua reliqui. 21. plagam, abiit ille *distinxit Nicol. Rigaltius, suatore Fulvio Ursino.* 22. iterantur, venia sit plane ego. iterant, venia sit plane C. liber Clementis. iterant, venia sit plane AB. iterant veniam, sic (sit D.) plane D., Fulv. Ursinus. 23. rei ratio C. reatio AB. relatio D., Fulv. Ursinus. 24. incesto CD. liber Clementis. incestus AB. 25. moeroris A. 26. transacta A. 27. cum iudice A. 28. suspirareris A.

g. armatum.] Apostolum. Facile erat corrigere *armatam*. De vocabulo *repraesentatio* cf. adnot. ad De Corona cap. 15.

h. litterae iterantur, venia sit plane] Ita omnino emendandum erat.

i. an quod interlocutione suspenderit?] Apud ICIos *interlocutio* est pronuntiatione iudicis initio mediove litis, quae totam causam non perimit finitque, sed ex

parte solum definit et iudicat, quae sententia interlocutoria hodie in scholis appellatur. Paul. Dig. 1, 15, 3 „Aut fastibus castigat eos qui negligentius ignes habuerunt, aut severa *interlocutione* comminatus fastium comminationem remittit.“ Cf. Forcellinium, et Dirksen Manuale s. v. *Interlocutio* et *Interloqui* p. 493.

Corinthios tunc in eadem causa fuisse, ut increpitus et terribus et maerore ²⁹iam saucius propterea permittente modulo delicti veniam postea ³⁰ceperit, quam ut eam incesto fornicatori interpretareris? Hoc enim legisse debueras, etsi non ³¹in epistola, sed in ipsa apostoli secta^k a pudore clarius quam stilo eius impressum, ne scilicet ³²Paulum apostolum Christi, doctorem ³³nationum in fide et veritate, vas electionis, ecclesiarum conditorem, censorem disciplinarum, tantae levitatis inficeres^l, ut aut damnaverit temere quem mox esset absoluturus, aut temere absolverit quem non temere damnasset, ob solam licet fornicationem simplicis impudicitiae, nedum ob incestas nuptias et impiam luxuriam et libidinem particulalem, quam nec ³⁴nationibus ³⁵comparaverat, ne ³⁶consuetudini deputaretur, quam absens iudicaret, ne spatium reus lucraretur. quam advocata etiam domini virtute damnaverat, ne humana sententia videretur. Lusit igitur et de suo spiritu et de ecclesiae angelo^m et de virtute domini, si quod de consilio eorum pronuntiaverat resciditⁿ.

I Cor. V.
1. 3. 4.

Cap. XV. Si etiam sequentia illius epistolae ad 'intentionem apostoli extendas, nec ipsa comparabuntur ad obliterationem incesti, ne et hic suffundatur^a apostolus posteriorum ²incongruentia sensum.

29. iam om. A. 30. coeperit A. 31. in epistola D., Fulv. Ursinus. epistola reliqui. 32. et Paulum A. 33. nationum in fide et veritate, vas electionis, ecclesiarum conditorem om. A. 34. rationibus A. 35. comparat D. 36. in consuetudinem A.

Cap. XV. 1. intentionem Jos. Scaliger. 2. in congruentia A.

k. in ipsa apostoli secta] Sectam pro moribus posuit. Atque ita Iustinianus sub finem tituli De Legatis [cap. 30. de pact. 2, 3.], ubi de legatis probrosis: „Huiusmodi, inquit, testamentorum dispositiones valere secta meorum temporum non patitur.“ Sectam igitur apostoli dicit quod paulo post naturam et propositum apostoli, formam et regulam doctrinarum eius. (Rigalt.) Secta pro instituto, ratione, indole legitur etiam fr. 8. §. 4. De Vac. et Excus. 50, 5 „per eandem studiorum sectam contententes.“ Item cap. 2 ad L. lul. Mai 9, 8 „aliena sectae mese sollicitudo.“ Et apud alios scriptores. Apul. Metam. IX, 12 „subita sectae commutatione risum toto coetu commoveram.“ Adde Cic. Verr. II, 5, 70. extr. Id. Cael. cap. 17. Plin. Paneg. cap. 45.

l. tantae levitatis inficeres] Erat cum inficiaris vel inficieris rescribendum putarem. Nam inficiari pro accusare posuit Lucifer Calarit. pro S. Athanasio

lib. I, p. 52 „Testis falsus non impunitus erit, et qui accusat inique, non effugiet, et tamen fuisti ausus inficiari Athanasiam“ cett. Cf. Gloss. Velt. in Mai Auct. Class. tom. VI, p. 528: „Inficere crimen inferre aut negare.“ Pluri consideranti suppeditabit Du Cangius s. v. p. 824. tom. III. ed. nov. At retinendum erat inficeres, quod verbum etiam Apuleius Metam. V, 30. p. 398. ed. Hildsch. struit cum genitivo: „pinas, quas meo gremio neclarei fontis infeci, praetolaverit.“

m. ecclesiae angelo] Cf. adnot. ad De Bapt. cap. 6.

n. rescidit.] Apolog. cap. 14 „rescissa damnatio Socrati testimonium reddidit.“ De Paenit. cap. 2 „rescissa sententia irarum pristinatum.“ De Carne Chr. cap. 2 „rescindendo quod prius credidisti.“ De Carnis Resurr. cap. 57 „ad rescissionem mortis.“

Cap. XV. a. suffundatur] Cf. adnot. ad Scorpiac. cap. 10.

Quale est enim, ut cum maxime incesto fornicatori postliminium largitus ecclesiasticae pacis statim ingesserit de ³aversatione immunditiarum, de amputatione macularum, de exhortatione sanctimoniarum^b, quasi nihil contrarium paulo ante decreverit? Compara denique, an eius sit dicere, Propterea habentes ministracionem istam, secundum quod misericordiam consecuti sumus, non deficiamus, sed abdicamus occulta dedecoris, qui non dedecoris tantum, sed et sceleris ⁴'manifestum dedamnaverit': an eiusdem ⁵'sit excusare aliquam impudicitiam qui inter titulos laborum suorum post angustias atque pressuras, post ieiunia et vigiliis castimoniam quoque praedicarit: an eiusdem sit recipere in communicationem reprobos quosque qui scribat, Quae enim societas iustitiae et iniquitatis? quae autem communicatio luci et tenebris? quae consonantia Christo et Belial? aut quae pars fideli cum infideli? aut quis consensus templo ⁶'dei et idolis? Nonne constanter audire debebit, Et quomodo discernis quae supra incesti restitutione iunxisti? Illo enim concorporato rursus ecclesiae et iustitia cum iniquitate sociatur et tenebrae cum luce communicant et Belial consonat Christo et ⁷'infidelis cum fideli sacramenta participat. Et viderint idola, ipse templi dei ⁸'vitiator in templum dei convenit. Nam et hic, Vos enim, inquit, estis templum dei vivi. Dicit enim, Quia inhabitabo in vobis, et inambulabq, et ⁹'ero deus illorum, et illi erunt mihi populus. Propter quod discedite de medio eorum, separamini et immundum ne attigeritis. Hoc quoque evolvis, o apostole, ut cum maxime ipse tanto immunditiarum gurgiti ¹⁰'manum tradis, immo et adhuc ¹¹'superdicens, Habentes igitur promissionem istam, ¹²'dile- II Cor. VII, 16 sqq. cti, emundemus nos ab omni inquinamento carnis et spiritus, ¹³'perficientes castimoniam in ¹⁴'dei timore. Oro te, qui talia infigit mentibus nostris, revocaverat aliquem fornicatorem in ecclesiam? an ideo scribit, ne tibi nunc revocasse videatur? Haec ¹⁵'sicuti et praeteritis ¹⁶'praescribere^d, ita et sequentibus praeiudicare^e debebunt.

3. aversatione D., Fuls. Ursinus, Ios. Scaliger. aversatione reliqui. 4. manifestando damnaverit A. manifestum praedamnaverit Latinus. 5. sit om. AB. Habent CD., ex libro Clementis. 6. dei et CD. liber Clementis. et AB. 7. infidelis CD. liber Clementis. infidelitas AB. 8. vitiatur A. 9. ego D. 10. malum Latinus. 11. supra dicit Fuls. Ursinus. 12. dilecti CD., ex commendatione Harrisii. delicti AB. 13. perficientis AB. 14. fidei AB. 15. sicuti A. 16. praescriberet A.

b. de exhortatione sanctimoniarum] Sic De Fuga in Persecut. cap. 14. dixit „exhortator omnium tolerantiarum“ pro „exhortator ad omnes tolerantias.“ Cf. quae adnotata sunt ad init. libri De Exhort. Castit.

c. dedamnaverit] Sententiam damna-

tionis resciderit. Infra dicit „redintegravit concorporatum rursus ecclesiae.“ (Rigalt.)

d. praescribere] De hoc verbo v. adnot. ad Apolog. cap. 7.

e. praeiudicare] Praeiudicare cum dative structum vulgo est pro nocere vel

II Cor.
XII, 21.

In finem enim epistolae dicens, Ne rursus cum venero, humiliet me deus, et lugeam multos eorum qui ante deliquerunt et paenitentiam non egerunt super immunditia quam admiserunt, fornicatione et ¹⁷vilitate^f, non utique recipiendos constituit, si paenitentiam inissent, quos in ecclesia inventurus erat, sed lugendos et sine dubio eiciendos, ut paenitentiam perderent. Et ceterum non competit eum de communicatione aliquid hic ostendisse qui eam supra luci et tenebris, iustitiae et iniquitati negarat. Sed ignorant apostolum omnes isti qui aliquid contra naturam atque propositum hominis ipsius, contra formam^g et regulam doctrinarum eius intellegunt, ut sanctitatis omnis etiam ex semetipso magistrum, impietatis omnis exsecratorem et expiatorem et ubique talem citius incesto quam alicui humaniori reo^b ecclesiam reddidisse praesumant.

Cap. XVI.

Necesse est igitur usque illis apostolum ostendi quem ego et in secunda Corinthiorum talem defendam^a qualem ¹in omnibus literis novi. Qui et in prima primus omnium templum dei dedicavit: Non scitis vos templum dei esse et in vobis dominum habitare? qui et templo sanciendo purificandoque aedificandam legem scripsit: Si quis templum dei vitiaverit, ²vitiabit illum deus; templum enim dei sanctum est, quod estis vos. Age iam, quis omnino vitium ³a deo redintegravit, id est traditum satanae in interitum carnis.

I Cor.
III, 16 sq.

I Cor. III, 18.

cum idcirco substruxerit: Nemo seducat semetipsum, id est, nemo praesumat vitiatum ⁴a deo redintegrari denuo posse? Sicut rursus:

I Cor. VI, 9.

inter cetera, immo et ante cetera, moechos et fornicatores et molles et masculorum concubitores negans regnum dei consecuturos praemisit: ⁵Ne erraveritis, scilicet si putaveritis eos consecuturos. Quibus autem regnum adimitur, utique nec vita permittitur quae

I Cor. VI, 11.

inest regno. Etiam ingerens, Sed haec quidem fuistis, sed abluti estis, sed sanctificati estis in nomine domini Iesu Christi et in spiritu dei nostri; quantò delicta ista ante lavacrum accepto facit tanto^b post lavacrum inremissibilia constituit, siquidem denuo abhi-

17. utilitate AB.

Cap. XVI. 1. et in A. 2. vitiabit CD.; ex coniectura Harrisi. vitiavit AB
3. a deo A. deo reliqui. 4. a deo A. deo reliqui. 5. Nec C.

obesse, cuius usus multa exempla in libris ICorum reperiuntur. Hoc vero loco significat praeiudicio esse; nam sic verborum sententia flagitat.

f. fornicatione et vilitate] πορνεία καὶ ἀσέλγεια. (Rigalt.)

g. formam] Hoc est legem. Saepissime hoc vocabulo ita utitur Septimius.

V. quae adnotata sunt exempla ad De Idolol. cap. 18.

b. humaniori reo] Qui quod peccavit, id peccasse humanitus videatur. (Rigalt.)

Cap. XVI. a. talem defendam] Talem esse adseram. (Rigalt.)

b. quanto — tanto] De hoc ellipse. in Tertulliani scriptis frequentissima, d. adnot. ad De Testim. Animae cap. 2.

non licet. Agnosce et in sequentibus Paulum columnam immobilem disciplinarum: Cibi ventri, et venter cibi, deus et hunc et illos I Cor. VI, 13. ^{5b} conficit; corpus autem non fornicationi, sed ^{5c} deo. Faciamus Gen. I, 27. enim hominem, ait deus, ad imaginem et similitudinem nostram, et fecit hominem deus, ad imaginem et similitudinem dei fecit illum. ^{5d} Dominus corpori; et sermo enim caro factus est. Deus Ioh. I, 14. autem et dominum suscitavit, et nos ⁶ suscitabit per virtutem suam, I Cor. VI, 14. propter corporis scilicet nexum cum illo. ⁷ Et ideo: Non scitis I Cor. VI, 15. corpora vestra membra Christi? quia et Christus dei templum. Evertite templum hoc, et ego illud in triduo resuscitabo. Auferens Ioh. II, 19. membra Christi, faciam membra fornicariae? Non scitis, quod qui I Cor. VI, 15-20. adglutinetur fornicariae, unum corpus efficitur? Erunt enim duo in unam carnem. Qui autem adglutinetur domino, unus est spiritus. Fugite fornicationem. Si revocabilem ⁸ venia, quomodo fugiam. ⁹ moechus denuo futurus? Nihil ¹⁰ profecero, si eam fugero; unum ero corpus, cui communicando adglutinabor. Omne delictum quod admiserit homo extra corpus est; ¹¹ qui autem fornicatur, in corpus suum peccat. Ac ne hoc dictum in licentiam fornicationis invaderes, ut in rem tuam, non domini delicturus, ¹² aufert te tibi, et Christo, sicut disposuerat, ¹³ addicit, Et non estis vestri, statim ¹⁴ opponens, Empti enim estis pretio, sanguine scilicet domini; glorificate et tollite ^{14b} dominum in corpore vestro. Hoc qui praecipit, vide an ¹⁵ ignoverit ei qui ¹⁶ dedecoraverit dominum et qui deiecerit eum de corpore suo, et quidem per incestum. Si vis omnem notitiam apostoli ebibere^a, ut intellegas, quanta ¹⁷ secure^d censurae omnem silvam libidinum caedat^e et eradicet et ¹⁸ excaudicet, ne quidquam de recidivo ¹⁹ fructificare permittat, ²⁰ aspice illum a iusta fruge naturae, a matrimonii dico pomo, animas ieiunare cupientem^f. De quibus autem ²¹ scripsistis, bonum est homini mulierem I Cor. VII, 1 seqq.

5 b. conficiet *Latinius*. 5 c. domino *Latinius*. 5 d. Et dominus *Latinius*. 6. suscitavit A. 7. Et non ideo non scitis A. Et ideo, Scitis D. 8. veniam A. 9. moechum A. 10. profecero si eam CD. liber *Clementis*. proficere. Si ergo eam A. fecero, si eam B. 11. quae A. 12. aufert te tibi D., ex emendatione *Petri Ciacconii*. aufert tibi BC. auferat tibi A. 13. addicit *Petr. Ciacconius, Fr. Iunius*. addicit ABCD. 14. apponens D. 14 b. deum *Petr. Ciacconius*. 15. ignoraverit A. 16. decoraverit A. Pro dominum in libro *Clementis* exabat deum. 17. secure A. securi reliqui. 18. audi A. 19. fructificare AB. 20. ut aspicias A. 21. scripsistis D., *Fulv. Ursinus*. scriptis A. scribitis BC.

c. omnem notitiam apostoli ebibere] Sic in Apolog. cap. 39 dixit „bibere spiritum sanctitatis.“

d. secure] Sic restitui ex editione principe pro vulgata securi. Cf. De Paenit. cap. 5., ubi item rescripsi *securem* ex veteribus libris.

e. quanta secure censurae omnem silvam libidinum caedat] De hac locutione adeas adnot. ad Apolog. cap. 4. et ad De Corona cap. 10.

f. a iusta fruge naturae — animas ieiunare cupientem] Cf. quae adnotata sunt supra ad cap. 1.

non contingere; sed propter fornicationem unusquisque uxorem suam habeat; vir uxori et uxor viro debitum reddat. Huius boni fibulam quis illum nesciat invitum relaxasse, ut fornicationi obviam²² esset? Quam si cui indulsit vel indulget, utique consilium remedii sui²³ infregit, et tenebitur²⁴ iam frenandis continentiae coniugiis, si fornicatio, ob quam permittuntur, non timebitur. Non enim timebitur quae ignoscetur. Et tamen ignovisse se profitemur matrimonii usum, non imperasse. Vult enim omnes sibi²⁵ esse aequales. Quando²⁶ autem licita ignoscuntur, illicita qui sperant? Innuptis quoque et viduis bonum esse dicit exemplo eius perseverare, si vero deficerent, nubere; quia²⁷ praeest nubere quam ui. Quibus, oro, ignibus deterius est uri, concupiscentiae, an poenae? Atquin si fornicatio habet veniam, non²⁸ erit concupiscentia eius²⁹. ³⁰Apostoli autem magis est³¹ poenae ignibus providere. Quod si poena est quae urit, ergo veniam non habet fornicatio, quam³² manet poena. Interea et divortium prohibens pro eo aut viduitatis perseverantiam aut reconciliationem pacis dominico praecepto

1 Cor. VII.
6-9.

Mauh. V, 32.

1 Cor. VII.
27 sqq.

Gen. I, 28.
1 Cor. VII,
32 sq.

adversus moechiam procurat, quia Qui dimiserit uxorem praeter causam moechiae, facit eam moechari, et qui dimissam a viro duci, moechatur. Quanta remedia spiritus sanctus instaurat, ne id scilicet denuo admittatur quod ignosci denuo non vult? Iam si usquequaque optimum dicit homini sic esse, lunctus es uxori, ne quaesieris solutionem, ut moechiae locum non des: Solutus es ab uxore, ne quaesieris uxorem, ut opportunitatem tibi serves: Quod et si duxeris uxorem, et si nupserit virgo, non peccat, pressuram tamen carnis habebunt huiusmodi, — et hic parcendo permittit. Ceterum tempus in collecto constituit, ut et qui habent uxores sic sint tanquam non habentes. Praeterit enim habitus huius mundi, iam scilicet non³³ desiderantis, Crescite et multiplicamini. Sic vult³⁴ nos praeter sollicitudinem degere, quia innupti de domino curent quomodo placeant deo, nupti vero de mundo recogitent quomodo

22. isset C. iret Ios. Scaliger. 23. infregit ACD. liber Clementis. infringit B. 24. esse aequales. Quando ego. esse aequales. Adae A. adhaerere. Si reliqui. 25. praestat Latinus. 26. urit D., Fr. Iunius. uret Latinus. 27. Apostolum A. 28. manet BCD. inuret A. 29. desiderantes A. 30. nos praeter AD. nos pater praeter CD. nos Paulus praeter Iac. Pamelius.

g. fibulam quis illum nesciat relaxasse] De hac locutione cf. adnot. ad De Corona cap. 11.

h. et tenebitur] Verbum forense, significans obligari, obnoxium effici. V. adnot. ad Scorpiac. cap. 9.

i. sibi esse aequales. Quando] Ita restitui ope editionis principis.

k. non erit concupiscentia eius.] Igitur nec erit, quando nulla est omnino fornicationis concupiscentia. Fulvii Ursini coniectura, quamvis facillima, ita non opus est.

l. magis est] Cf. Dirksen Manuale s. v. Magis, p. 558.

placeant ³¹coniugio. Sic melius facere pronuntiat ³²virginis conser-^{I Cor. VII, 38-40.}
vatorem quam erogatorem. Sic et illam beatiorem ³³discernit quae
amisso viro fidem ingressa amaverit occasionem viduitatis. ³⁴Sic
haec omnia continentiae consilia ut divina commendat; Puto, inquit,
et ego spiritum dei habeo. Quis iste est adsertor audacissimus
omnis impudicitiae, moechorum et fornicatorum et incestorum plane
fidelissimus advocatus, quibus ³⁵honorandis suscepit hanc causam
adversus spiritum sanctum, ut falsum testimonium recitet de apo-
stolo eius? Nihil tale Paulus indulsit, qui totam carnis necessita-
tem de probis etiam titulis obliterare conatur. Indulget sane, non
adulteria, sed nuptias. Parcit sane, matrimoniis, non stupris.
Tentat ne naturae quidem ignoscere, ³⁶ne culpae blandiatur. Studet
compescere benedictionis concubitus, ne maledictionis excusetur.
Hoc ei supererat, carnem vel a sordibus purgare; a maculis enim
non potest. Sed est hoc sollemne perversis et idiotis ³⁷haereticis,
³⁸iam et psychicis universis, alicuius capituli ancipitis ³⁹occasione
adversus exercitum sententiarum instrumenti^o totius armari.

¹Provoca ad apostolicam aciem, aspice epistolas eius, omnes ^{Cap. XVII.}
pro pudicitia, pro castitate, pro sanctitate praetendunt^a, omnes in
luxuriae et lasciviae et libidinis negotia iaculantur. Quid denique
et Thessalonicensibus scribit? Advocatio^b enim nostra non ex se-^{I Thess. II, 3. IV, 3 sqq.}
ductione, nec ex immunditia: et, Haec est voluntas dei, sancti-
monia vestra, abstinere vos a fornicatione, scire unumquemque vas

31. coniugi *Latinus*. 32. virginem *A*. 33. discernit *ABC*. decernit *D*, *Fulv.*
Ursinus. 34. Sic *D*, *Fulv. Ursinus*. Si *ABC*. 35. honorari *A*. 36. quique cul-
pae *A*. 37. etiam et *A*. 38. occasionem *A*.

Cap. XVII. 1. Provoca *A*.

m. erogatorem.] Cf. adnot. ad Scorpiac. cap. 6.

n. et idiotis] Id est duris, stultis. Cf. adnot. ad lib. Ad Mart. cap. 1.

o. instrumenti] Paraturae, apparatus, corporis. Cf. adnot. ad Apol. cap. 18.

Cap. XVII. a. pro sanctitate praeten-
dunt] *Praetendere* castrense verbum est,
significans praesidio esse. Cod. Theo-
dos. VII, 12, 1. De Comestatu „Cuiquam
de militibus a castris, vel his etiam in
locis, quibus *praetendunt*, discedendi
comestatum dare.“ Cf. Iust. Cod. cap. 1.
cod. 12, 13. Ambros. Epist. 16 „Postre-
mo quasi bonum bellatorem sumere ar-
ma dei ac *praetendere* semper non so-
lum adversus carnem“ cell. Id. Epist.
26. ad Gratianum Aug. „Nocte ac die
in tuis castris cura et sensu locatas ora-
tionum excubias *praetendebam*.“ Id. Epist.
27. adv. Valentinianum Iun. „Dum tu

militem Romanum occupas, dum is ad-
versum se utrinque *praetendit* in medio
Romani imperii sinu Inchungi populaban-
tur Rhaetiae.“ Id. Epist. 82 „Stat autem
speculator providus, pervigil custos, qui
praetendit, in castris.“ Fusius de hoc
verbo disputant, praeter Gothofredum
ad Cod. Theod. l. l., Valesius ad Amm.
Marcell. lib. XIV, p. 7. Adr. Turnebus
Adversar. IV, 7. Casp. Barthius Adver-
sar. XLVII, 1.

b. advocatio] *παράκλησις*, consolatio.
Sic supra cap. 13. posuit *advocare*. Cf.
adnot. ad De Patient. cap. 11. Adde
Irenaeum Adv. Haeres. III, 10 „*Advoca-
bat* autem omnes homines plangentes.“
Id. V, 19 „uti virginis Evae virgo Maria
fieret *advocata*,“ ad quae verba v. Grabii
adnot. Id. III, 20 „*advocationem* prae-
bentes peccato.“ Id. IV, 67 „aliquis
Iudaeis *advocationem* praestans per ere-
ctionem templi.“

suum possidere in sanctimonia et honore, non in libidine concupiscentiae, sicut nationes, quae ²deum ignorant. Quid Galatae legunt? Manifesta sunt opera carnis. Quenam ista? ³In primis posuit fornicationem, immunditiam, lasciviam, quae praedico vobis, sicut praedixi, quod qui talia agunt, regnum dei non sunt consecuturi ⁴haereditate. Romani vero quid magis discunt quam non ⁵derelinquere dominum post fidem? Quid ergo ⁶dicimus? perseveramus in delinquentia, ut superet gratia? Absit. Qui mortui sumus delinquentiae, ⁷quomodo vivemus in ea adhuc? An ignoratis, quod qui tincti ⁸sumus in ⁹Christo, in mortem eius sumus tincti? ¹⁰Consepulti illi ergo sumus per baptismum in mortem, ut sicut Christus resurrexit a mortuis, ita et nos in novitate vitae incedamus. Si enim ¹¹consepulti sumus simulacro mortis eius, sed et resurrectionis erimus, hoc scientes quod vetus homo noster confixus est illi. Si autem mortui sumus cum Christo, credimus quod et convivemus cum illo, scientes quod Christus suscitatus a mortuis iam non moriatur, mors non iam dominetur eius. Quod enim mortuus est delinquentiae, mortuus est semel. Quod autem vivit, deo vivit. Ita et ¹²vos reputate vosmetipsos mortuos quidem delinquentiae, viventes autem deo per Christum Iesum. Igitur semel Christo mortuo nemo potest, ¹³qui post Christum mortuus, delinquentiae, et maxime tantae, reviviscere. Aut si possit fornicatio et moechia denuo admitti, poterit et Christus denuo mori. Iam autem apostolus prohibens regnare delinquentiam in corpore nostro mortali, cuius infirmitatem carnis ¹⁴noverat. Sicut enim exhibuistis membra vestra ¹⁵famulari immunditiae et ¹⁶iniquitati, ita et nunc ¹⁷exhibete ea famula iustitiae in sanctimoniam. Nam etsi habitare bonum in carne sua negavit, sed secundum legem litterae, in qua fuit, secundum autem legem spiritus, cui nos annectit, liberat ab infirmitate carnis. Lex enim, inquit, spiritus vitae ¹⁸manumisit te a lege delinquentiae et mortis. Licet enim ex parte ex ¹⁹Iudaismo disputare videatur, sed ²⁰in nos dirigit integritatem et plenitudinem

2. dñm (h. e. dominum) A. 3. In primo A. 4. haereditati liber Clementis. 5. dicimus? perseveremus AB. dicemus? perseverabimus CD. 6. quō A. 7. sunt 17 b. Christo Iesu CD. 8. Consepulti illi ergo ego. Consepulti ergo illi (D. Consepulti ergo AB. 9. consati C. 10. vos om. CD. 11. qui om. CD. 12. noverat BCD. noverat edd. Semleri et Leopoldi, vitiose. *vestrae A. 13. famulari A. famula reliqui. 14. iniquitati ad iniquitatem CD. 15. manum misit te lege A. 16. Iudaeis modo disputare A.

c. Consepulti illi ergo] Vox illi desideratur in veteribus libris. Reposui eam post voc. *Consepulti*, quo facile poterat absorberi. At De Resurr. Carnis cap. 47. reperitur post ergo.

d. sed] Sed pro tamen habuimus etiam supra cap. 8 „Licet enim filius audiat a Iudaeis, et maior, quia prior in adoptione — — sed non erit Iudaei dictum ad patrem“ cett. De Monogamia cap. 6

disciplinarum, propter quos laborantes in lege ¹⁷ miserit deus per Rom. VIII, 3—8. 13. carnem filium suum in ¹⁸ similitudine carnis delinquentiae, et propter delinquentiam damnaverit delinquentiam in carne, uti ius legis, inquit, impleretur in nobis, qui non secundum carnem, sed secundum spiritum incedimus. Qui enim secundum carnem incedunt, ea quae carnis sunt sapiunt, et qui secundum spiritum, ea quae sunt spiritus. Sensum autem carnis mortem adfirmavit esse; dehinc et inimicitiam, et in ¹⁹ deum, et eos qui sunt in carne, id est in sensu carnis, deo placere non posse: et, Si secundum carnem vivitis, inquit, futurum est ut moriamini. Quid autem intellegimus carnis sensum et carnis vitam, nisi quodcunque pudet pronuntiare? Cetera enim carnis et apostolus nominasset. Proinde et Ephesiis pristina reputans de futuro monet: In quibus et nos conversati Eph. II, 3. sumus, facientes concupiscentias et ^{19b} voluptates carnis. Notans denique illos qui se negassent, scilicet Christianos, ²⁰ eo^a quod se tradidissent in operationem immunditiae omnis, Vos autem, inquit, Eph. IV, 20. 28. non sic didicistis Christum. Et iterum ²¹ sic dicit: Qui furabatur, iam non furetur. Sed et qui ²² moechabatur hactenus, non moechetur, et qui fornicabatur hactenus, non fornicetur. Adiecisset enim et haec, si talibus veniam porrigere consuesset vel porrigi omnino voluisset, qui nec verbo pollui volens, Omnis, inquit, Eph. V, 4. 3. 5sq. sermo turpis non procedat ex ore vestro. Item: Fornicatio autem et immunditia omnis ne nominetur quidem inter vos, sicut decet sanctos, tanto abest^f ut excusetur, hoc scientes, quod omnis fornicator aut immundus non habeat dei regnum. Nemo vos seducat inanibus verbis. Propter hoc venit ira dei super filios incredulitatis. Quis seducit inanibus verbis, nisi qui contionatur remissibilem esse moechiam? non intuens etiam fundamenta eius ab apostolo ²² effossa, cum ebrietates et comessationes compescit, sicut et hic: Et ²⁴ nolite inebriari vino, in quo est luxuria. Demonstrat Eph. V, 18. et Colossensibus quae membra mortificent super terram, fornicationem, immunditiam, libidinem, concupiscentiam malam et turpilo-

17. per carnem miserit deus *CD.* 18. similitudinem *CD.* 19. deum *CD. liber Clementis. dominum AB.* 19b. voluntates *Fr. Iunius.* 20. eo quod *CD. liber Clementis. gratia quod A. gratia, eo quod B.* 21. si *A.* 22. moechabatur *A.* 23. effusa *A.* 24. noli te *B.*

„Nam etsi postea pater multarum nationum nuncupatur, sed earum quae ex fide digamiam praecedente filii habebant deputari Abrahae.“

e. eo] Vocabulum *gratia* quod legitur in veteribus libris pro eo, cum *Pamelio*

accrevisse arbitror ex vocabulo praegresso.

[f. tanto abest] V. adnot. ad De Test. Animae cap. 1. Sic supra cap. 13 „quando maxima quaeque non soleant etiam sine praedicatione donari, tanto abest sine significatione.“

quium. Concede iam tot ac talibus sententiis unum illud quod tenes. Pauca multis, dubia certis, obscura manifestis adumbrantur.

II Cor. II. Etiam si pro certo apostolus Corinthio illi fornicationem donasset, esset aliud, quod semel contra institutum suum pro ratione tem-

Act. XVI, 3. poris faceret. Circumcidit Timotheum solum, et tamen abstulit circumcisionem.

Cap. XVIII. Sed haec, inquit, ad interdictionem pertinebunt omnis impudicitiae et 'addictionem omnis pudicitiae', ^{1b}salvo tamen loco veniae, quae non statim denegatur, si delicta damnantur, quando ²veniae tempus cum damnatione concurrat, quam excludit. Sequatur et hoc psychicos sapere, et ideo reservavimus huic loco quae aperte ad communicationem ecclesiasticam causis eiusmodi negandam etiam antiquitus cauta ³sunt. Nam et in proverbiiis Salomon quae *ΠΑΡΟΙΜΙΑΣ* dicimus, specialiter de moechno nusquam expiabil.

Prov. VI, 32 sq. Moechnus autem, inquit, per indigentiam sensuum perditionem animae suae acquirit, dolores et dehonestationes sustinet. Ignominia autem eius non abolebitur in ⁴aevum. Plena enim zeli indignatio viro non ⁵parcet in die iudicii. Hoc si de ethnico putaveris dictum,

Ies. LII, 11. II Cor. VI, 17. certe de fidelibus iam audisti per ⁶Esaiam: Excedite de medio eorum et separamini, et immundum ne ⁷tetigeritis. Habes statim

Ps. I, 1 sq. in Psalmis, Beatum virum, qui non abierit in consilio impiorum, nec in via peccatorum steterit, et in cathedra pestilentiae non sederit.

Ps. XXVI, 4 sqq. Cuius et postea vox: Non sedi cum ⁸consensu vanitatis, ^{9b}et cum inique agentibus non introibo (⁹hoc de ecclesia male agentium^a), et cum impiis non sedebo, et, Lavabo cum innocentibus manus meas, et altare tuum circumdabo, domine, ut ^{10b}solus ph-

Ps. XVIII, 26. res ⁴, ¹⁰quoniam quidem, Cum sancto sanctus eris: et cum viro

25. esset CD., ex emendatione *Harrisi*. esse AB.

Cap. XVIII. 1. ad indictionem *Latinus*. 1b. salva A. 2. veniet A. 3. sunt ACD. liber *Clementis*. sint B. 4. aevum CD. liber *Clementis*. cum AB. 5. parcet CD. liber *Clementis*. parat AB. 6. Esaiam *Latinus*. cassum ABCD. 7. attigeritis. Habet *Latinus*. egeritis. Habet AB. 8. consensu AB. 8b. sed A. 9. Odivi ecclesiam malignantium *Latinus*. Probat Fr. Junius. 9b. solius *Latinus*. 10. quod quid est cum A.

Cap. XVIII. a. addictionem omnis pudicitiae] Addicit praetor cum quid proprium alicui esse iubet. (Rigalt.)

b. per Esaiam] *Latinus* per *Esaiam*, valde probabili coniectura, nisi illud per cassum veterum exemplarium auctoritate confirmetur, ut sit in cassum, frustra. (Rigalt.)

c. ecclesia male agentium] Citata Psalmi verba torquet in psychicos suos. Atque hoc colore suam ab ecclesia secessionem praetexit. (Rigalt.)

d. ut solus plures] Iterum perstringit

catholicos et schisma suum consolatur, quasi ipse solus innocentia sua cinctus instar plurium sit apud deum. Quo sensu dixit alias non semel ecclesiam esse in uno et altero. Sic itaque se licet cum paucis, et licet solum, nihilominus aequae ac si plures, altare domini circumdaturum. Et sic apud Theodorum Liberius episcopus Romanus altercatione adversus Constantium Caes. „ὅτι διὰ τὸ εἶναι με μόνον ὁ τῆς πίστεως ἐλαττοῦται λόγος.“ (Rigalt.)

innocente innocens eris, et cum electo electus eris, et cum perverso perversus eris. Et alibi: Peccatori autem dicit dominus, Ut Ps. L, 16^{sq.} quid tu ¹¹exponis iustificationes meas, et adsumis testamentum meum per os tuum? Si videbas furem, currebas cum eo, et cum adulteris portionem tuam ponebas. Hinc igitur informatus et apostolus, Scripsi, inquit, vobis in epistola, non commisceri fornicatoribus, non utique fornicatoribus ¹²huius mundi, et reliqua. Ceterum oportebat vos exire de mundo. Nunc autem scribo vobis, si quis frater nominatur in vobis fornicator aut idololatre (¹³quid enim tam coniunctum?) aut fraudator (quid enim tam propinquum?) et cetera, cum talibus ne cibum quidem sumere, nedum eucharistiam; ¹⁴quoniam scilicet et fermentum modicum totam ¹⁵desipit ^{I Cor. V, 6.} conspersionem. Item ad Timotheum: Manus nemini cito imponas, neque communices delictis alienis. Item ad Ephesios: Nolite ergo participes esse eorum; fuistis enim aliquando tenebrae. Et adhuc pressius: Nolite communicare operibus infructuosis tenebrarum, immo et revincite ea. Quae enim in occulto ab eis sunt, turpe est ¹⁶edicere. Quid turpius impudicitia? Si autem et ab otiose procedente fratre denuntiat subduci Thessalonicensibus, quanto magis ¹⁷et a fornicatore? Haec enim ¹⁸consultata sunt Christi ecclesiam ^{II Thess. III, 6.} diligentis, qui se pro ea tradidit, uti eam sanctificet, emundans lavacro aquae in verbo, ¹⁹ut sistat sibi ecclesiam gloriosam non habentem maculam aut rugam, utique post lavacrum, sed sit sancta et sine opprobrio, exinde scilicet sine ruga ²⁰vetustatis¹ ut virgo, sine macula fornicationis ut sponsa, sine probro vilitatis ut emundata. ²¹Quid, si et hic respondere concipias, adimi quidem peccatoribus vel maxime carne pollutis communicationem, sed ad praesens, restituendam scilicet ex paenitentiae ambitu, secundum illam

^{I Cor. V, 6.}
^{9^{sq.}}

^{I Cor. V, 6.}
^{I Tim. V, 22.}
^{Ephes. V, 11^{sq.}}

^{II Thess. III, 6.}

^{Ephes. V, 25^{sq.}}

11. expones A. 12. huiusmodi et reliqua A. 13. quid tam in propinquum A. 14. quoniam scilicet et fermentum modicum totam ego. modicum scilicet, et fermentum modicum totam AB. medicam. Scilicet et fermentum modicum totam C. Modicum scilicet fermentum totam D., Fulv. Ursinus. 15. despicit A. 16. dicere B. 17. consultata sunt om. A. vacuo spatio relicto. consulta sunt edd. Semleri et Leopoldi, vitiose. 18. et A. 19. vetustatis D., Fulv. Ursinus. veritatis ABC. vanitatis Latinus. 20. Quod si Latinus.

e. Ut quid] Sic habet etiam Augustinus in Psalm. L. et iterum in Psalm. C. Supra cap. 2 correxi „Quid mihi eos qui foris sunt“ cett. pro vulgata „Ut quid mihi eos qui foris sunt“ cett., quae retineri debebat. Quamquam facile erat corrigere Ad quid pro Ut quid, et ita est scriptum sane apud Cyprianum De Hab. Virg. p. 173. et Epist. LXIII, p. 110. et lib. III. Testim. p. 324. Nec aliter Au-

gustinus lib. II. cont. epist. Parmen. tom. IX. col. 35 f. et Optatus Milevitanus c. Donat. lib. IV. p. 70. c. 71. a.

f. sine ruga vetustatis] Hoc etiam adversus catholicos, qui de sua vetustate adversus Montani novitatem pugnabant, ut observavimus supra. Eos igitur Septimius agnoscit priores et vetustiores, sed arguit rugas vetustatis. (Rigalt.)

Ezech.
XXIII, 11.

Ephes. V, 11.
I Cor. V, 11.
III, 17.

I Tim. I, 16.

Cap. XIX.

clementiam dei ²¹ quae mavult peccatoris paenitentiam quam mortem? Hoc enim fundamentum opinionis vestrae usquequaque pulsandum est. Dicimus itaque, clementiae divinae si ²² cavisse competisset ²³ demonstrationem sui etiam post fidem lapsis, ita apostolus diceret, Nolite communicare operibus tenebrarum, nisi paenitentiam egerint, et, Cum talibus ne cibum quidem sumere, nisi posteaquam caligas fratrum volutando deteraserint, et, Qui templum dei vitia verit, vitia bit illum ²⁴ deus, nisi omnium focorum cineres in ecclesia de capite suo excusserit. Debuerat enim quae damnaverat proinde determinasse, quoniam usque ²⁵ et sub condicione ²⁶ damnasset, si temporali et condicionali et non perpetua severitate damnasset. Porro ²⁷ cum in omnibus epistolis et post fidem ²⁸ talem prohibeat admitti, et admissum ²⁹ a communicatione detrudat, sine spe condicionis ullius aut temporis, nostrae magis sententiae ³⁰ assistit, eam paenitentiam ostendens dominum malle quae ante fidem, quae ante baptismum morte peccatoris potior habeatur, semel ³¹ diluendi per Christi gratiam, semel pro peccatis nostris morte lueri. Nam hoc etiam in sua persona apostolus statuit. Adfirmans enim Christum ad hoc venisse, ut peccatores salvos faceret, quorum primus ipse fuisset, quid adicit? Et misericordiam sum consecutus, ³² quoniam ignorans feci in incredulitate. Ita clementia illa dei malentis paenitentiam peccatoris quam mortem ad ignorantes adhuc et adhuc incredulos spectat, quorum causa liberandorum venerit Christus, non qui iam deum norint et sacramentum didicerint fidei. Quod si clementia dei ignorantibus adhuc et infidelibus competit utique et paenitentia ad se clementiam invitat, salva illa paenitentiae specie post fidem, quae aut ³³ levioribus delictis veniam ab episcopo consequi poterit, aut maioribus et inremissibilibus deo solo.

Sed quoniam usque de Paulo, quando etiam Ioannes nescio quid diversae parti subplaudere videatur? quasi in Apocalypsi ma-

21. qua D., Fulv. Ursinus. qua ei vult A. 22. cavisse ego. ita esse libri omnes. 23. dari restitutionem suis Latinius. 24. dens om. A. 25. et sub qua condicione Fulv. Ursinus. aut sub condicione Latinius. 26. Verba si temporali et condicionali et non perpetua severitate damnasset non extant in AB. Primum addita sunt et Pamelio ex libro Clementis. 27. ad communicationem A. 28. adsciscite A. 29. diluendae A. 30. quoniam CD. liber Clementis. quod AB. 31. lenioribus A.

g. si cavisse competisset] Sic omnino restitui debebat. Vulgata si ita esse competisset nullius neque sensus est neque structurae.

b. et sub condicione] Idque sub condicione.

i. Porro] At enim. Cf. adnot. ad IV Corona cap. 7.

k. post fidem] De hac breviloquentia cf. adnot. ad Scorpiac. cap. 11. Adde De Baptismo cap. 20 „post aquam.“ De Idolol. cap. 9 „ad evangelium.“ Sic etiam paulo infra dicit „ante fidem.“

nifeste fornicationi posuerit paenitentiae auxilium, ubi ad angelum Thyatirenorum spiritus mandat habere se. adversus eum, ¹quod teneret mulierem Iezabel, quae se ²propheten dicit et docet, atque seducit servos meos ad fornicandum et edendum de idolothytis. Et largitus sum illi temporis spatium, ut paenitentiam iniret, nec vult eam inire nomine fornicationis. Ecce dabo eam in lectum et moechos eius cum ipsa in maximam pressuram, nisi paenitentiam egerint operum eius. Bene autem quod^a apostolis et fidei et disciplinae regulis convenit. Sive enim ego, inquit, sive illi, sic praedicamus. Totius itaque sacramenti interest nihil credere ab Ioanne concessum quod a Paulo sit denegatum. Hanc aequalitatem spiritus sancti qui observaverit, ab ipso deducetur in sensus eius. Haereticam enim feminam, quae quod didicerat a Nicolaitis docere suscepit, in ecclesiam latenter introducebat et merito ad paenitentiam urgebat. Cui enim dubium est haereticum institutione deceptum cognito postmodum casu et paenitentia expiato et veniam consequi et in ecclesiam redigi? Unde et apud nos, ut ethnico par, immo et super ethnicum, haereticus etiam per baptismum veritatis utroque ³homine purgatus^b admittitur. Aut si certus ⁴es mulierem illam post fidem vivam in ⁵haeresin postea exspirasse, ut non quasi ⁶haereticae, sed quasi fidei peccatrici ⁷veniam ex paenitentia ⁸vindices, sane agat paenitentiam, ⁹sed in finem moechiae, non tamen et restitutionem consecutura. Haec enim erit paenitentia quam et nos deberi quidem agnoscimus multo magis, sed de venia deo reservamus. Denique^d eà Apocalypsis in posterioribus propudiosos et fornicatores, sicut timidos et incredulos et homicidas et veneficos et idololatrias, qui tale quid in fide ¹⁰fuerint, in stagnum ignis sine

Apoc.
II, 20 aqq.

1 Cor. XV, 11.

Cap. XIX. 1. quod teneret mulierem *CD. liber Clementis. quod mulier reliqui.* 2. prophetin *D., Ios. Scaliger.* 3. nomine *Latinus. Probat Fr. Junius.* 4. es *D., Fulv. Ursinus. est ABC.* 5. haeresin *D., Fulv. Ursinus. haeresi ABC.* 6. haeretico *A.* 7. cui veniam *A.* 8. vindices *AD., Fulv. Ursinus. vindicet BC.* 9. sed in finem *D. sed in fidem BC. sed fidem A.* 10. fuerint *D., Fulv. Ursinus. fuerit ABC.*

Cap. XIX. a. Bene autem quod] Quam frequenter hac formula utitur Tertullianus. Exempla adscripsi ad De Idolol. cap. 6. Adde De Pudic. cap. 10. Apolog. cap. 7. cap. 24. cap. 40. Ad Nat. I, 7. De Idolol. cap. 15. et cap. 23.

b. utroque homine purgatus] Nam ethnici ab haereticis baptizati pro ethnicis habebantur, hoc est super ethnicum haereticis. Itaque in orthodoxorum ecclesiam recipi si postularent, denuo baptizabantur, ita ut homine utroque purgarentur, ethnico illo veteri et superducto haeretico. (Rigalt.) Cf. Muenther Primord. Eccl. Afr. p. 151 aqq.

c. sed in finem moechiae] Sic agat paenitentiam, ut a moechia cesset. Et enim, ut supra dixit, cessatio delicti radix est veniae. Huius autem delicti veniam a deo sperandam esse ait Septimius, non ab ecclesia, uti nec idololatriae nec homicidii. Hoc tam rigide, ut moecho illo extra ecclesiam proiecto fideles ceteri disciplinam habeant non moechandi. Sic enim apostoli verba interpretatur. (Rigalt.)

d. Denique] Adeo. V. adnot. ad Apolog. cap. 42., et supra ad cap. 13.

e. qui tale quid in fide fuerint] Qui tale quid post baptismum peccaverint.

ulla condicionali damnatione decrevit. Non enim de ethnicis videbitur sapere, cum de fidelibus pronuntiavit, Qui vicerint, ¹⁰hereditatem habebunt istam, et ero illis deus, et illi mihi in filios, et ita subiunxerit: Timidis autem et incredulis et propudiosis et fornicatoribus et homicidis et veneficis et idololatriis ¹¹particula in stagno ignis et sulphuris, quod est mors secunda. Sic et rursus: Beati qui ex praeceptis agunt, ut in lignum vitae habeant potestatem, et in portas ad introeundum in sanctam civitatem. ¹²Canes venefici, fornicator, ¹³homicida, foras, utique qui non ¹⁴ex praeceptis agunt. Illorum est enim foras dari qui intus fuerunt. Ceterum quid mihi eos, qui foris sunt, iudicare? praecesserat. De ¹⁵Ioh. I. 7. epistola quoque Ioannis carpunt statim. Dictum est, Sanguis filii eius emundat nos ab omni delicto. Semper ergo et omnifariam ¹⁶delinquemus, si semper et ab omni delicto ¹⁷emundat nos ille; aut si non semper, non etiam post fidem, et si non ab delicto, non etiam a fornicatione. Unde autem ¹⁸exorsus est? Lumen praedixerat deum, et tenebras non esse in illo, et mentiri nos, si dicamus nos communionem habere cum eo et in tenebris incedamus. ¹⁹Ioh. I. 8 sqq. Si vero, inquit, in lumine incedamus, communionem cum eo habebimus, et sanguis Iesu Christi domini nostri emundat nos ab omni delicto. Ergo in lumine incedentes delinquimus, et in lumine delinquentes emundabimur? Nullo pacto. Qui enim delinquit, non in lumine est, sed in tenebris. Unde et ostendit, quomodo emundabimur a delicto, in lumine incedentes, in quo delictum agi ²⁰non potest. ²¹Adeo sic emundari nos ait, non ²²qua delinquamus, sed ²³qua non delinquamus. Incedentes enim in lumine, tenebris vero non communicantes, emundati agemus, non deposito, sed non admissio delicto. Haec est enim vis dominici sanguinis, ut quos iam ²⁴delicto mundavit et exinde in lumine constituerit, mundos exinde ²⁵praestet, si in lumine incedere perseveraverint. Sed subicit, inquis, Si dicamus nos delictum non habere, seducimus nosmetipsos, et veritas non est in nobis. Si confitemur delicta nostra, fidelis et iustus est, ut dimittat ea nobis et emundet nos ab omni iniustitia. Numquid ab immunditia? Aut si ita est, ergo et ab idololatria. Sed aliud in sensu est. Ecce enim et rursum, ²⁶Ioh. I. 8 sqq. Si dicamus, ait, nos non deliquisse, mendacem facimus illum, et sermo eius non est in nobis. Eo amplius, Filioli, haec scripsi

10 h. hereditatem habebunt istam AB. hereditate habebunt ista CD. liber Clementis. 11. particulam stagno A. 12. canes venefici A. liber Clementis. Canis veneficus reliqui. 13. homicidae A. 14. ex om. A. 15. delinquimus A. 16. emundandus ille A. 17. exorsum est lumen A. 18. non om. A. 19. a deo A. 20. quasi AB. 21. quia AB. 22. a delicto Latinus. 23. perstare A.

vobis, ne delinquatis, et si deliqueritis, advocatum habemus apud
 24 deum patrem, Iesum Christum iustum, et ipse placatio est pro
 delictis nostris. Secundum haec, inquis, et delinquere nos et ve-
 niam habere constabit. Quid ergo fiet, cum procedens aliud in-
 venio? Negat enim 25 nos omnino delinquere, et in 26 hoc plurimum
 tractat, ut nihil tale concedat, proponens semel a Christo delicta
 deleta, non habitura postea veniam, in 27 quo nos sensus ad admo-
 nitionem castimoniae demandat. Omnis, inquit, qui habet 28 spem
 istam, castificat semetipsum, quia et ille castus est. Omnis qui
 facit delictum, et iniquitatem facit, et delictum est iniquitas. Et
 scitis quod ille manifestatus sit, ut auferat delicta, utique hactenus
 admittenda^f. Siquidem subiungit, Omnis qui manet in illo, non
 29 delinquit. Omnis qui delinquit, neque vidit neque cognovit eum.
 Filioli, nemo vos seducat. Omnis qui facit iustitiam, iustus est,
 sicut et ille iustus est. Qui facit delictum, ex diabolo est, 30 quo-
 niam diabolus a primordio delinquit. In hoc enim manifestatus est
 filius Dei, ut solvat opera diaboli. Nam et solvit liberans hominem
 per lavacrum, donato 31 ei chirographo mortis^g. Et ideo omnis
 32 qui ex deo nascitur, non facit delictum, quia semen dei manet in
 illo, et non potest delinquere, quia ex deo natus est. In hoc ma-
 nifesti sunt filii dei et filii diaboli. In quo, nisi illi non delin-
 quendo, ex quo de deo nati sunt, isti delinquendo, quia de diabolo
 sunt, 33 proinde atque si nunquam sint ex deo nati? Quod si dicit,
 Qui non est iustus, ex deo non est, qui non pudicus, quomodo
 rursus ex deo fiet, qui iam esse desiit? Iuxta est igitur ut exci-
 disse sibi dicamus Ioannem in 34 primore quidem epistola 35 negan-
 tem nos sine delicto esse, nunc vero praescribentem non delinquere
 omnino, et illic quidem aliquid de venia blandientem, hic vero
 districte negantem filios dei quicumque deliquerint. Sed absit. Nam
 nec ipsi excidimus a qua digressi sumus distinctione delictorum.
 Et hic enim illam Ioannes commendavit, quod sint quaedam delicta
 cotidianae incursionis^h, quibus omnes simus obiecti. Cui enim non

Ioh. III.
9-8.Col. II, 14.
Ioh. III, 9sq.

Ioh. I, 8.

24. dominum A. 25. hos A. 26. hos A. 27. quo D., *Latinius et Fulv. Ursinus.* quae ABC. 28. et spem A. 29. delinquit B. delinquat A. delinquit CD.
 30. quoniam CD. *liber Clementis.* quod AB. 31. ei om. D. 32. quae a deo A.
 33. perinde D., *Fulv. Ursinus.* 34. priore A. 35. negante A.

f. hactenus admittenda.] Hoc est non
 amplius admittenda. V. quae adnotavi
 ad De Exhort. Castit. cap. 1.

g. donato ei chirographo mortis.] Cf.
 De Paenit. cap. 6.

h. cotidianae incursionis] Salmasius
 ad Ael. Lampridii Vit. Alex. Severi p. 117
 (adnot. p. 201.) ad verba „qui forte in-

currerunt aliquid quod videretur inia-
 stum“ interpretatur: „*incurrere* aliquid
 est committere. Unde crimina *quotidianae*
incursionis Tertulliano quae quotidie
 committuntur, et levioris abollae crimi-
 na.“ Ulpian. Digest. XXIV, 1, 13 „*Nilil*
vitiil mulier incurrit.“ Cf. Dirksen Ma-
 nuale s. v. p. 455.

Eph. V, 26. ³⁶accidet aut irasci inique, et ultra solis occasum, aut et manum immittere, aut facile maledicere, aut temere iurare, aut fidem pacti destruere, aut verecundia aut necessitate mentiri? In negotiis, in officiis¹, in quaestu, in victu, in visu, in auditu quanta tentamus? ut si nulla sit venia istorum, nemini salus competat. Horum ergo erit venia per exoratorem patris Christum^k. Sunt autem et contraria istis, ut graviora et exitiosa, quae veniam non capiant, homicidium, idololatria, fraus, negatio, blasphemia, utique et moechia et fornicatio, et si qua alia violatio templi dei. Horum ultra exorator non erit Christus^l; haec non admittet omnino qui natus ex deo fuerit non futurus dei filius, si admiserit. Ita ³⁷Ioannis ratio constabit ³⁸diversitatis, distinctionem delictorum ³⁹disponentis, cum delinquere filios dei nunc adnuit, nunc abnuit. Prospiciebat enim clausulam litterarum suarum, et illi ⁴⁰praestruerat hos sensus dicturus in fine

Iloh. V, 16. manifestius. Si quis scit fratrem suum delinquere delictum non ad mortem, postulabit, et dabit ei vitam dominus qui non ad mortem delinquit. Est enim delictum ad mortem; non de eo dico, ut quis postulet. Meminerat et ipse Hieremiam prohibitum a deo deprecari pro populo mortalia delinquente. Omnis iniustitia delictum est, et est delictum ad mortem. Scimus autem, quod omnis qui ex deo natus sit non delinquit, scilicet delictum quod ad mortem est. Ita nihil iam superest quam aut neges moechiam et fornicationem mortalia esse delicta, aut inremissibilia fatearis, pro quibus nec ⁴¹exorare permittitur.

Jer. VII, 16.
XI, 14.
XIV, 11.
Iloh. III, 4.
V, 17.

Cap. XX.

Disciplina igitur apostolorum proprie quidem ¹instruit ac determinat principaliter sanctitatis omnis ²erga^a templum dei ³antistitem

36. accidit D., Fulv. Ursinus. accedet ABC. 37. Ioannis A., Fulv. Ursinus. Ioanni BCD. 38. diversitates A. 39. disponentis A., Fulv. Ursinus. disponenti BCD. 40. praestruerat A. 41. orari D., Fulv. Ursinus.

Cap. XX. 1. instrumenta determinant A. 2. circa coniecit V. D. ad oram exempli alicuius quod ego possideo. 3. sanctitatem et A.

i. In negotiis, in officiis] Hinc igitur manifestum est, etiam priscos illos Christianos homines fuisse, nempe humanioribus istis peccatis obnoxios. (Rigalt.)

k. per exoratorem patris Christum.] Cf. Io. Croi Specim. Coniectur. p. 21.

l. Horum ultra exorator non erit Christus] Humanior fuit Augustini sententia lib. De Fide et Operibus. Nam et his poenitentiam non negat. „Qui autem opinantur, inquit, et cetera elemosynis facile compensari, tria tamen mortifera esse non dubitent excommunicatione, donec poenitentia humilior sanentur, impudiciam, idololatriam, homicidium.“ (Rigalt.)

Cap. XX. a. erga] Erant qui circa rescribendum putarent. At iam apud antiquioris aevi scriptores erga non semel positum reperitur pro circa. Sic iam Tacit. Ann. IV, 74 „Anxii erga Seisnum.“ Gloss. Isidori: „Ergat, circat.“, quod corrigendum est „Erga, circa.“ Irenaeus Adv. Haeres. I, 2 „fuerat in iis quae sunt erga (περὶ) Nun et Alethiam.“ Id. I, 15 „Dodecadem autem, erga quam et mysterium passionis Labis fuisse — dicunt.“ Id. II, 20 „sermonem qui est erga consonantiam.“ Id. II, 30 „informes hi sunt angeli qui sunt erga salvatorem ipsorum.“ Id. II, 56 „quae est erga operationes impia ipsorum senten-

ad ubique de ecclesia ^aeradicandum omne sacrilegium ^apudicitiae, sine ulla restitutionis mentione. Volo tamen ex ^bredundantia^b alius etiam comitis apostolorum testimonium superducere^c, idoneum confirmandi de proximo iure disciplinam magistrorum. Extat enim et Barnabae titulus ad Hebraeos, ^aa deo satis auctorati viri^d, ut quem Paulus iuxta se constituerit in abstinentiae tenore: Aut ego ^ereceptor apud ecclesias epistola Barnabae^f illo apocrypho Pastore moechorum^g. Monens itaque discipulos omissis omnibus initiis ad ^hperfectionem magis tendere nec rursus fundamenta paenitentiae acere ab operibus mortuorum, Impossibile est enim, inquit, eos, qui semel inluminati sunt et donum caeleste gustaverunt ⁱet participaverunt spiritum sanctum et verbum dei dulce gustaverunt, oc-

Hebr. VI, 1.
4-8.

l. ad ego. ut Fr. Junius. et libri omnes. 5. eradicandum ego. eradicantem libri omnes. 6. impudicitiae Latinus. 7. redundant Latinus. Probat Nicol. Rigaltius. 8. a deo satis auctorati viri Jos. Scaliger. adeo satis auctoritati viri ABC. adeo satis auctoritatis viro D., Fulv. Ursinus. 9. hoc operandi CD. 10. et participaverunt spiritum sanctum et verbum dei dulce gustaverunt om. AB. Primum addidit Jo. Pamelius ex libro Clementis.

ia. Id. II, 25. „Enthymesis enim esse intelligitur erga aliquem, ipsa autem seorsum nunquam fiet.“ Id. II, 26. „Affectio enim erga aliquem fit, ipsa autem seorsum non potest esse, nec constare.“ Cf. Billius Observati. Sacr. I, 33. Hand Forsell. tom. II, p. 437. Dirksen Manuale s. v. p. 326.

b. ex redundantia] Alibi dicit ex abundantia. Itaque placet emendatio Latini ex redundantia. (Rigalt.) Cf. adnot. ad ib. Ad Scapul. cap. 2.

c. superducere] Hoc est insuper adlere. Cf. adnot. ad Ad Natl. I, 11. Adde De Corona cap. 11 „Credimusne humanum sacramentum divino superduci licere?“ De Patient. cap. 6 „et gratiam egi superduces.“ De Cultu Fem. II, 5 „Divino operi satanae ingenia superducere quam scelestum est!“ De Orat. cap. 1 „superducto evangelio.“ De Monog. cap. 14 „tantum ut Christo et deo lignum sit quod superducitur.“ — Quod id verba Tertulliani, Rigaltius haec adnotavit: Quasi Petrus et Paulus adeo prae ceteris fuerint apostoli, ut ceteris psorum comites ac discipuli censeantur. Sic autem et Barnabas ipse apostolus a Clemente Alexandrino lib. II. Stromatum apostolicus nuncupatur καὶ συνεργὸς τοῦ Παύλου, et lib. V. συνηγμένος τῷ ἀποστόλῳ. Sed et Hieronymus in Epist. ad Galatas haec verba „Paulus apostolus non ab hominibus

neque per hominem“ oblique in Petrum et in ceteros dicta videri posse ait, quod non ab apostolis Paulo sit traditum evangelium, sed ab ipso Iesu Christo, qui et illos apostolos elegerat.

d. auctorati viri] Sic omnino reponendum erat. De Corona cap. 2 „Ergo nec nullum nec incertum videri potest delictum quod committitur in observationem suo iam vindicandam nomine et satis auctoritatem consensus patrocinio.“, ad quae verba v. quae adnotavi.

e. receptor apud ecclesias epistola Barnabae] Haec Tertulliani de Epistola ad Hebraeos sententia refertur ab Hieronymo Catalogo Scriptt. Eccles. in Paulo. Ipse autem Hieronymus in Barnaba scriptam fuisse ait a Barnaba epistolam quae ad aedificationem ecclesiae pertineret, verum inter scripturas apocryphas relata. Haec ab Ensebio quoque recensetur ἐν τοῖς νόθοις. Et tamen pro legitima Barnabae citatur a Clemente Alexandrino. Et ab Origine lib. I. c. Celsus catholica dicitur. Vidimus eam Graece, fere integram, penes doctissimum Iac. Sirmondum, cum Latina quoque interpretatione antiqua. Tota autem constat argumentis iisdem quibus nititur Septimius noster libro adv. Iudaeos et libro adv. Marcionem tertio. (Rigalt.)

f. illo apocrypho Pastore moechorum,] Moechos appellat psychicos, qui Pastoris librum receperant, de quo supra. (Rigalt.)

Lev. XIII.
12 sqq.

Lev. XIV.
30 sqq.

cidente iam aevo¹¹ cum exciderint, rursus¹² revocari in paenitentiam, religentes cruci in semetipsos filium dei et dodecorantes. Tern enim, quae bibit saepius devenientem in se humorem et peperit herbam aptam his propter quos et colitur, benedictionem dei consequitur; proferens autem spinas reproba et maledictioni proxima, cuius finis in exustionem. Hoc qui ab apostolis didicit et cum apostolis docuit, nunquam moechno et fornicatori secundam paenitentiam promissam ab apostolis norat. Optime enim legem interpretabatur, et figuras¹³ eius iam in ipsa veritate¹⁴ servabat. Ad hanc denique speciem disciplinae de leproso cautum fuit: Si autem varietas effloruerit in cutem et totam cutem texerit a capite usque ad pedes per omnem conspectum, et sacerdos cum viderit, emendabit eum, quoniam convertit in album, mundus est. Qua vero die visus fuerit in eiusmodi¹⁵ color vivus, inquinatus est. Conversum enim hominem de pristino carnis habitu in candorem fidei, quae vitium et macula aestimatur in saeculo, et totum novatum mundum voluit intellegi, qui iam non sit varius, non sit de pristino et novo aspersus. Si vero post¹⁶ abolitionem in vetustatem aliquid ex illa revixerit¹⁷, rursum in carne eius quod¹⁸ emortuum delicto habebatur immundum iudicari, nec expiari iam a sacerdote. Ita¹⁹ moechia de pristino recidiva et unitatem novi coloris, a quo fuerat exclusa, commaculans immundabile est vitium. Item de domo: Si quae maculae et cavositates adnuntiatae in parietibus sacerdoti fuissent, priusquam introiret ad inspiciendam eam, imbet auferri de domo omnia, ita immunda non futura quae domus essent. Dehinc introgressus sacerdos si invenisset cavositates viridicantes vel rubescentes, et aspectum earum humiliorem citra²⁰ parietinam formam, exiret ad ianuam et secerneret domum illam septem diebus. Dehinc die septima regressus si animadvertisset diffusum in parietibus tactum illum, imperaret²¹ extrahi eos lapides, in quibus²² tactus leprae fuisset, et abici extra civitatem in locum immundum, et sumi alios lapides politos et²³ solidos et reponi loco pristinorum et pulvere alio²⁴ inliniri domum. Oportet

11. renovari *Latinus*. 12. ei *A*. 13. servabant *AB*. 14. quod *AB*. 15. mundum voluit intellegi *CD. liber Clementis*. mundum intelligi *AB*. 16. abolitionem *liber Clementis*. 17. emortuo *A*. 18. moechiam de pristino recidivam *A*. 19. parietinam *BCD*. parietem non *A*. 19 b. exterminari *liber Clementis*. 20. tactus leprae *Fr. Iunius*. tactus lepra *AB*. lepra *CD*. 21. solitos *BC*. 22. inliniri *ABC*. illini *D.*, *Fulv. Ursinus*.

g. occidente iam aevo] V. Semler Diss. in Tertull. l. §. 8.

h. in eiusmodi] Cf. adnot. ad De Baptismo cap. 12.

i. in vetustatem aliquid ex illa revixit] In veterem hominem, in ethnicum (Rigalt.)

enim, cum pervenitur ad summum sacerdotem patris Christum, de domo hominis nostri in tempore hebdomadis auferri omnia impedimenta prius, ut munda sit quae remanet domus, caro et anima, ²³et ubi introierit eam sermo dei et invenerit maculas ruboris et viroris, extrahi statim et abici foras sensus mortiferos et cruentos (nam et Apocalypsis viridi equo mortem, ²⁴russeo autem proelia—Apoc. VI. 4. a. torem imposuit), proque illis politos et in campaginem aptos et firmos ²⁵substrui lapides, quales in Abrahae fiunt¹, ut ita homo ^{Math. III. 9.}habilis deo sit. Quod si post recuperationem et reformationem¹ rursus sacerdos animadverterit in eadem domo de pristinis ²⁶causis² aliquid et maculis, immundam eam pronuntiavit, et iussit deponi materias et lapides et omnem structuram eius et abici in locum immundum. Hic erit homo caro atque anima, qui post baptismum et introitum sacerdotum reformatus denuo ²⁷resumit ²⁸scabra et maculas carnis, et abicitur extra civitatem in locum immundum, deditus scilicet satanae in carnis interitum, nec amplius reaedificatur in ecclesia post ruinam. Sic et de famulae concubitu, quae homini esset reservata, necdum redempta, necdum liberata. Pro—^{Lev. XIX. 20.}spicietur, inquit illi, et non morietur, quia nondum est manumissa cui servabatur. Nondum enim caro a Christo manumissa, cui servabatur, impune contaminabatur, ita iam manumissa non habet veniam.

Haec si apostoli magis norant, magis utique curabant. Sed ^{Cap. XXI.}et in hunc iam gradum decurram³, excernens inter doctrinam apostolorum et potestatem. Disciplina hominem gubernat, potestas ad-

23. ut A. 24. roseo A. 25. substruit D., Fulo. Ursinus. 26. cavis Latinus.
27. respuit A. 28. scabram los. Scaliger.

k. quales in Abrahae fiunt] Aut mente concipiendum aut supplendum ex scriptura vocabulum *filios*. Alludit enim ad illud, posse deum de lapidibus istis suscitare filios Abrahae. (Rigalt.)

l. post recuperationem et reformationem] Itaque *recuperationem* hic dicit pro curatione et sanatione, ut supra dixit „immonditiam inreperabilem.“ (Rigalt.) V. quae adnotavi supra ad cap. 14.

m. de pristinis causis] Latinus scribendum monuit *cavis*. Non temere. Nam supra legitur *maculas et cavositates*. Visum tamen retineri *causis*, quia hoc vocabulo Septimius frequenter et labes et vitia significat. Sic supra quae dixerat causas, explicat schismata, aemula-

tiones, dissensiones, praesumptiones cett. (Rigalt.) Perperam supposuerunt docti viri *cavis*. Seneca etiam vitium arboris appellat causam lib. II. De Clementia „Agricolae bonos imitabitur, qui non tantum rectas procerasque arbores colunt, sed illis quoque, quas aliqua depravit causa, adminicula quibus regantur applicat.“ (I. Fr. Gronovius Observat. III. 14.) Causa pro morbo frequenter apud medicos. Ita Gariopontas Passion. III. 4 „Omnes causas vesicae ex rerum indignatione fiunt.“ Cf. Id. IV. 6. 7. 17. et V. 1. 2. 5., quos locos citat Du Cangius. Cf. etiam Salmassius ad Ael. Spartianum p. 20.

Cap. XXI. a. gradum decurram] CL adnot. ad Scorpiac. cap. 4.

signat^b, 'seorsum quod potestas spiritus, *spiritus* autem deus. Quid
 Ephes. V, 11. autem docebat? Non communicandum operibus tenebrarum. Ob-
 serva quod iubet. Quis autem poterat donare delicta? Hoc solus
 Marc. II, 7. 'ipsius est'. Quis enim dimittit delicta, ni solus deus? et utique
 mortalia 'quae in ipsum fuerint admissa, et in templum eius. Nam
 Maub. tibi quae in te reatum habeant etiam septuagies septies iuberis in-
 XVIII, 22. dulgere in persona Petri. Itaque si et 'ipsos beatos apostolos
 tale aliquid indulsisse constaret cuius venia a deo, non ab homine
 competeret non ex disciplina, sed ex potestate 'fecisse. Nam et
 mortuos suscitaverunt, quod deus solus, et debiles redintegrave-
 runt^d, quod nemo nisi Christus, immo et plagas inflixerunt, quod
 noluit Christus. Non enim decebat eum saevire qui pati venerat.
 Act. V, 5. Percussus est Ananias et Elimas, Ananias morte, 'b Elimas caeci-
 XIII, 11. tate, ut hoc 'ipso probaretur Christum et haec facere potuisse.
 Sic et prophetae caedem et cum ea moechiam paenitentibus 'igno-
 verant, quia et severitatis documenta fecerunt. Exhibe igitur et
 nunc mihi, apostolice, prophetica exempla, 'ut agnoscam divinita-
 tem^e, et 'vindica tibi delictorum eiusmodi remittendorum potesta-
 tem. Quod si disciplinae solius officia sortitus es, nec imperio
 praesidere, sed ministerio, quis aut quantus es indulgere, qui ne-
 que prophetam nec apostolum exhibens cares ea virtute cuius est
 indulgere? Sed habet, inquis, potestatem ecclesia delicta donandi.
 Hoc ego magis et agnosco et dispono, qui ipsum paracletum in
 prophetis 'novis habeo dicentem, Potest ecclesia donare delictum

Cap. XXI. 1. seorsum quod potestas spiritus, spiritus autem deus ego. sed
 rursum quid potestas? Spiritus. Spiritus autem deus *Latinus*. Seorsum quid po-
 testas? Spiritus. Spiritus autem deus *Nicol. Rigaltius*. seorsum quod potes-
 rat autem deus *los. Scaliger*. seorsum quod potestas, 'spiritus autem deus *libri*
omnes. 2. spiritus est *Latinus*. 3. quod A. 4. ipsos beatos apostolos *libri*
 aliquid indulsisse *CD. liber Clementis*. ipsos ab ea apostolos tale aliquid indul-
 sisset A. ipsi beatis apostolis tale aliquid indulsisset B. 5. fecissent A. 5b. d
 Elimas A. 6. ipso probaretur *CD. liber Clementis*. ipsam probaret AB. 7. igno-
 verant A. 8. ut ego. et *libri omnes*. 9. vindica AB. 10. nobis ab eo dicentem A.

b. potestas adsignat] Disciplina homi-
 num gubernat docendo, quasi utens
 clavo evangelii et gubernaculo, *ἡγεμονία*,
 ut vocant Graeci: potestas adsignat agen-
 do secundum ministerium ipsius, seor-
 sum quod potestas, id est separata est
 potestatis ratio a doctrinae sive disci-
 plinae ratione: spiritus autem deus, vi-
 delicet disciplinae atque potestatis prin-
 cipium tenens. (Fr. Iunius.) Potestas
 hominem adsignat, demonstrat, eximium
 ostendit, *χαρὰν ἡγήσα*. Itaque data
 Petro potestas, ut ad Petri dumtaxat
 personam potestas pertinuerit. Hoc vero

sit Tertullianus. Sed visum aliter Tri-
 bus plerisque omnibus. (Rigalt.)

c. Hoc solius ipsius est.] Dei scilicet.
 sive spiritus. (Rigalt.) Cf. Munereri Pri-
 mord. Eccl. Afr. p. 162 sq.

d. debiles redintegraverunt] De Animo
 cap. 4 „paralyticum redintegravit.“

e. apostolicum] Apostolicum vocat et-
 dem forma qua supra Pontificem Ma-
 ximum, et Episcopum Episcoporum, et
 Pastorem bonum, et benedictum Papam
 (Rigalt.)

f. ut agnoscam divinitatem] Ut ag-
 noscam te divina virtute ac potestate ad-
 signatum. (Rigalt.)

sed non faciam, ne et alia delinquant. Quid, si pseudopropheticus spiritus pronuntiavit? Atqui magis eversoris fuisset et semetipsum de clementia commendare et ceteros ad delinquentiam "temperare. Aut si et hoc secundum spiritum veritatis adfectare gestivit, ergo spiritus veritatis potest quidem indulgere fornicatoribus veniam, sed cum plurimum malo non vult. De tua nunc sententia quaero, unde hoc "ius ecclesiae usurpes. Si quia dixerit Petro dominus, Super hanc petram aedificabo ecclesiam meam, tibi dedi claves ^{Matth. XVI, 18 sq.} regni caelestis, vel, Quaecunque alligaveris vel solveris in terra, erunt alligata vel soluta in caelis, idcirco praesumis et ad te derivasse solvendi et alligandi potestatem, id est ad omnem ecclesiam Petri propinquam? "Qualis es, evertens atque commutans "manifestam domini intencionem personaliter hoc Petro conferentem? Super te, inquit, aedificabo ecclesiam meam, et, Dabo tibi claves, non ecclesiae, et, Quaecunque solveris vel alligaveris, non quae solverint vel alligaverint. Sic enim et exitus docet. In ipso ecclesia extructa est, id est per ipsum, ipse clavem imbuir^k, "vides quam: Viri Israëlitaе, auribus mandate quae dico: Iesum Nazarenum virum ^{Act. II, 22.} a deo vobis destinatum, et reliqua. Ipse denique primus in Christi baptismo reseravit aditum caelestis regni, quo solvuntur alligata retro delicta et alligantur quae non fuerint soluta, "secundum veram salutem, et Ananiam "vinxit vinculo mortis et debilem pedibus absolvit vitio valetudinis. Sed et in illa disceptatione custodiendae "necne legis primus omnium Petrus spiritu instinctus et de nationum vocatione praefatus. Et nunc, inquit, cur tentastis dominum ^{Act. XV, 10.} de imponendo iugo fratribus, quod neque nos neque patres nostri sufferre valuerunt? Sed enim per gratiam Iesu credimus nos salutem consecuturos sicut et illi. Haec sententia et solvit quae ommissa sunt legis, et alligavit quae reservata sunt. Adeo nihil ad delicta

11. temptare *Ios. Scaliger.* 12. iussisse ecclesiae *A.* 13. Qualis sese vertens *A.* 14. manifestum *A.* 15. vides quam *BC.* fidei quam *A.* vide quam *D., Fulv. Ursinus.* 16. secundam *A.* 17. iunxit *A.* 18. necne om. *AB.* *Iac. Pamelius* primum addidit, nescio an ex libro *Clementis.*

g. Quid, si pseudopropheticus spiritus pronuntiavit? Verba sunt catholici, quem psychicum vocat. (Rigalt.)

b. ecclesiam Petri propinquam? Hoc est quae originem suam ad Petrum referre possit. Sed et aliae quae licet nullum ex apostolis vel apostolicis auctorem suum proferant, tamen in eadem fide conspirantes non minus apostolicae deputantur pro consanguinitate doctrinae. Sic ipse de Praescriptione Haeticorum. (Rigalt.)

i. personaliter hoc Petro conferentem? Non recte citantur a Septimio verba Christi, quae sunt apud Matthaenm XVI, 18. Ad ea vero sapientissimae sunt observationes Chrysostomi. (Rigalt.)

k. clavem imbuir] Primus serae clavem inseruit. Clave a deo concessa uti coepit. Sic libro De Ieiuniis [cap. 5] „Ubi iam restitutio hominis imbuti potuit.“ (Rigalt.)

fideliū capitalia potestas solvendi et alligandi Petro emancipata. Cui si praeceperat dominus etiam septuagies septies delinquenti in eum fratri indulgere, utique nihil postea alligare, id est retinere, mandasset, nisi forte "ea quae in dominum, non in fratrem, quis admiserit. Praeinducatur enim non dimittenda in deum delicta, cum in homine admissa donantur. Quid nunc et ad ecclesiam, et quidem tuam, psychice? Secundum enim Petri personam spiritualibus¹ potestas ista conveniet aut apostolo aut prophetae. Nam "a ipsa ecclesia proprie et principaliter ipse est spiritus, in quo est trinitas unius divinitatis", pater et filius et spiritus sanctus. Illam ecclesiam congregat quam dominus in tribus posuit. Atque ita exinde etiam numerus omnis qui in hanc fidem conspiraverint "ecclesia ab auctore et consecratore censetur. Et ideo ecclesia quidem delicta donabit, sed ecclesia spiritus per spiritalem hominem, non ecclesia numerus episcoporum". Domini enim, non famuli est ius et arbitrium; dei ipsius, non sacerdotis.

Cap. XXII. At tu iam et in martyras tuos effundis hanc potestatem. Ut quisque ex "consensione vincula induit" adhuc "mollia in nove custodiae nomine, statim ambiunt moechi, statim adeunt fornicatores, iam preces circumsonant, iam lacrimae circumstagnant maculae cuiusque, nec ulli magis aditum carceris redimunt quam qui "cock-

19. eam A. 20. et ipsa ecclesia Fr. Iunius. et ipse ecclesia ABC. et ecclesia A
21. ecclesia D., Latinus. ecclesiae ABC.

Cap. XXII. 1. confessione Latinus. Probat Aug. Neander. 2. immolati A
3. ecclesiae Petr. Ciacconius.

1. spiritualibus] Paracleticis, quos opponit psychicis. (Rigalt.)

m spiritus, in quo est trinitas unius divinitatis] Haec adieciisse videtur in opprobrium Pontificis Romani, quasi de trinitate cum Praxeis sentiret. Sic enim adversus Praxean [cap. 1] „Duo negotia diaboli Praxeis Romae procuravit: prophetiam expulit et haeresim intulit: Paracletum fugavit, et Patrem crucifixit.“ (Rigalt.) Cf. etiam Muratorius ad Tertull. De Orat. cap. 1.

n. non ecclesiae numerus episcoporum.] Ecclesia, inquit, delicta donabit, sed ecclesia spiritus, hoc est ecclesia quae spiritu gloriatur qui dens est, qui solus delicta donare potest, non ecclesia quae vincit numero episcoporum. Paracleticam sive Montanicam suam paucitatem opponit multitudini catholicorum. Sic enim ait libro de Ieiuniis [cap. 11]

„maiores vim imperitorum, apud gloriosissimam scilicet multitudinem psychicorum.“ (Rigalt.)

Cap. XXII. a. Ut quisque ex consensione vincula induit] Notat quorundam psychicorum technas, qui ex compacto sese in carceres dabant et vincula induebant, ut incepti martyrii fama simplices fidelium, seu viros seu feminas, ob fornicationem forte ab ecclesia relegatos consolandi martyris affectu in carcerem ventitantes fallerent ac nova libidinum maculis contaminatos ad ecclesiam remitterent cum litteris pacis et communicationis. Quales pacis litterae ab eiusmodi nebulonibus, qui de sua ipsi pace periclitabantur? Haec Septimius de catholicis sub psychicorum nomine; sed iam infensa auctoritate catholicae. (Rigalt.) De re cf. etiam Moser Primord. Eccl. Afr. p. 116 sq.

siam perdiderunt^b. Violantur viri ac feminae^c in tenebris plane ex usu libidinum notis, et pacem ab his quaerunt qui de sua periclitantur^d. Alii ad metalla confugiant^e et inde communicatores^f revertuntur, ubi iam aliud martyrium necessarium est delictis post martyrium novis. Quis enim in terris et in carne sine culpa? Quis martyr 'saeculi incolae, 'denariis supplex, 'medico obnoxius et 'feneratori^g? Puta nunc sub gladio^h iam 'b capite librato, puta in patibulo iam corpore expanso, puta in stipite iam 'leone concessioⁱ, puta 'in axe^k iam incendio 'adstructo, in ipsa, dico, securitate et possessione martyrii, quis permittit homini donare quae deo reservanda sunt, "a quo ea sine excusatione damnata sunt, quae nec apostoli, quod sciam, martyres et ipsi donabilia "iudica-

4. saeculi A. 5. denariis *Latinus*. damnatis *Nicol. Rigaltius*. 6. medico *Ios. Scaliger*. moecheo *Nicol. Rigaltius*. 7. fornicatori *Nicol. Rigaltius*. 7b. capiti *Latinus*. 8. leoni *Latinus*. 9. in axe iam om. A. 10. adstructo *D., Fule. Ursinus*. adstricto *ABC*. 11. a quo eas in excusatione? damnatas quae A. 12. indicaverant A.

b. quam qui ecclesiam perdiderunt.] Maluit *Latinus* ecclesiae, ut de ecclesiae aditu intelligatur. Perdidisse ecclesiam sive ecclesiam. aditum dicuntur qui ecclesia sunt eieci. Ut contra reddi ecclesia dicitur quibus redduntur iura pacis sive communionis ecclesiasticae. (*Rigalt.*) Cf. supra cap. 15 „cui humaniori reo ecclesiam reddidisse praesumant.“ Iterum infra ad fin. huius capituli.

c. Violantur viri ac feminae] Quae ab ethnicis olim adversus Christianos iactabantur, atrociora non erant istis quae *Septimius* psychicis suis infligit. (*Rigalt.*)

d. et pacem ab his quaerunt qui de sua periclitantur.] Cf. adnot. ad lib. Ad Martyras cap. 1.

e. Alii ad metalla confugiant] Alii, inquit, ob moechiam aut fornicationem eieci ethnicis procuratoribus metallorum corruptis ad metalla confugiant, ac pro Christi nomine raptos ad ea se fuisse simulat, unde mox, tanquam degustato martyrio, ad ecclesiasticae communionis pacem revertuntur. Inde autem revertuntur ubi iam aliud martyrium necessarium est, ob ea nimirum delicta, quae, dum apud metalla per fraudem illicitae pactionis agerent, forma negationis non levissima contraxere. Quis martyr! in saeculo agens inter ethnicos, damnatis supplex, nempe hostibus dei et Christi, moecheo obnoxius et fornicatori, hoc est idolorum cultoribus, vel iisdem quoque re ipsa moechis et for-

nicatoribus, a quibus tamen suam ipse cum ecclesia pacem redemit! (*Rigalt.*)

f. communicatores] Hoc est cum iure pacis et communionis. (*Rigalt.*)

g. medico obnoxius eteneratori?] Verba „Quis enim in terris et in carne sine culpa?“ ex mente psychici proferebantur, illos pacis ecclesiasticae improbos communicatores ex communi vitio humanae naturae excusantis. Quibus *Septimius* statim reponit: Tu psychice, qui denariis, id est vilissimo pretio, ecclesiae pacem supplex ab istiusmodi martyribus redimis qui medicinam suam, id est veniam, feneratorum ac vendunt, quae tibi, quae ego, iure, quo nomine quis martyr censi poterit dum saeculi huius incolae erit? Alia sententia *Septimii* verbis non inest. De denario, minutissimo nummo, cf. *Cassianus* Instit. Coenob. IV, 14 „praeter duo paxamacia, quae tribus vix denariis ibidem distrahuntur.“ Apud *Macrobius* Saturn. I, 7. denarii in lusu puerorum ponuntur, et quae apud *Marcum* cap. 12 *λεπτά δύο* dicuntur, duo denarii, *δύο ἀνάρια* *Lucae* cap. 10.

h. Puta nunc sub gladio] Quasi diceret: Demus autem istos, de quibus supra dictum est, veros esse et indubitatos martyras. (*Rigalt.*)

i. iam leone concessio] Circo videlicet conclamante CHRISTIANIS LEONEM. Sic libro De Spectaculis [cap. 27] „Illic in nos quotidiani leones expostulantur.“ (*Rigalt.*)

k. in axe] Cf. Apolog. cap. ult.

ICor. XV, 32. verunt? Denique iam ad bestias depugnauerat Paulus Ephesi, cum interitum decernit ¹³incesto. Sufficiat martyri propria delicta purgasse. Ingrati vel superbi est in alios quoque spargere quod pro magno fuerit consecutus. Quis alienam mortem sua solvit, ¹⁴nisi solus dei filius? Nam et in ipsa passione liberavit latronem. Ad hoc enim venerat, ut ¹⁵ipse a delicto purus et ¹⁶omnia sanctas pro peccatoribus ¹⁷obiret. Proinde qui illum aemularis donando delicta, si nil ipse deliquisti, plane patere ¹⁸pro me. Si vero peccator es, quomodo oleum faculae tuae sufficere et tibi et mihi poterit? Habeo etiam nunc quo probem Christum¹. Si propterea Christus in martyre est, ut moechos et fornicatores martyr absolvat, occulta cordia edicat, ut ita delicta concedat, et Christus est. Sic enim do-

Math.
IX, 4 seqq.

minus Iesus Christus potestatem suam ostendit: Quid cogitatis nequam in cordibus vestris? Quid enim facilius est dicere paralytico, Dimittuntur tibi peccata, aut, Surge et ambula? . Igitur ut sciatis filium hominis habere dimittendorum peccatorum in terris potestatem, tibi dico paralytice Surge et ambula. Si dominus tantum de potestatis suae probatione curavit, uti traduceret cogitantes et ita imperaret sanitatem, ne non crederetur posse delicta dimittere, non licet mihi eandem potestatem in aliquo sine eisdem probationibus credere. Cum tamen moechis et fornicatoribus a martyre expostulas veniam, ipse confiteris eiusmodi crimina non nisi proprio martyrio diluenda, qui ¹⁹praesumis alieno. ²⁰Quod si est, iam

Luc. XII, 50.

et martyrium aliud erit baptisma. Habeo enim, inquit, et aliud Ioh. XIX, 34. baptisma. Unde et ex vulnere lateris dominici aqua et sanguis utriusque lavacri paratura manavit²¹. Debeo ergo et primo lavacrum alium liberare, si ²²possum secundo, ²³ingeramusque in ²⁴suum necesse est²⁵: Quaecunque auctoritas, quaecunque ratio moeche et fornicatori pacem ecclesiasticam reddit, eadem debet et homicidae et idololatrae paenitentibus subvenire, certe negatori, et utique illi quem in proelio confessionis tormentis conluctatum saevitia deiecit. Ceterum indignum deo et illius misericordia ²⁶qui paenitentiam peccatoris ²⁷morti praevertit, ut facilius in ecclesiam redeant qui ²⁸su-

13. incerto A. 14. ni A. 15. Ipso A. 16. omnia CD. liber Clementis. omnino AB. 17. obiret D., Fulv. Ursinus, Ios. Scaliger. obediret reliqui. 18. pro me A. 19. praesumus A. 20. Quod sciam et A. 21. possumus A. 22. ingeram usque Latinus, Ios Scaliger. 23. suum A. 24. eiusque paenitentiam A. 25. mortem A. 26. subdendo A.

1. quo probem Christum.] Hoc est, habeo nunc quo probem Christum peccata dimittere, non martyras. (Rigalt.)
m. utriusque lavacri paratura manavit.] V. De Baptismo cap. 16. Cf. Scorp.

cap. 6. cum adnot. De vocabulo paratura cf. adnot. ad De Spectac. cap. 4
n. ingeramusque in suum necesse est] In suum psychicorum, et coram contumaciam confundamus. (Rigalt.)

ando quam qui dimicando ceciderunt. ²⁷Urget nos dicere indignas. Contaminata potius corpora revocabis quam cruentata. Quae paenitentia miserabilior, titillatam prosternens carnem, an vero laniatam? Quae iustior venia in omnibus causis, quam voluntarius, an quam invitus peccator implorat? Nemo volens negare compellitur, nemo nolens ²⁸fornicatur. Nulla ad libidinem vis est, nisi ipsa; nescit ²⁹quodlibet cogi. Negationem porro ³⁰quanta compellunt ingenia ³¹carnificis et genera poenarum? Quis magis negavit, qui Christum vexatus, an qui delectatus amisit? qui cum ³²amitteret doluit, an qui cum amitteret lusit? Et tamen illae cicatrices Christiano proelio insculptae, et utique invidiosae apud Christum, quia vicisse cupierunt, et sic quoque gloriosae, quia non vincendo esserunt, in quas adhuc et diabolus ipse suspirat, cum sua infelicitate, sed casta, cum paenitentia maerente, sed non erubescendo dominum de venia, denuo ³³dimittentur ³⁴eis, quia piaculariter negaverunt. Solis illis caro infirma est. ³⁵Atquin nulla tam fortis caro quam quae spiritum elidit.

7. Urgemur dicere A. 28. an om. A. 29. fornicator A. 30. quo libet A. quolibet B. 31. carnificii *ios. Scaliger.* 32. averteret D. 33. dimittentur A. immittetur BC. dimittitur D. 34. eis quia piaculariter ego. eis qui piaculariter CD. resculpiculariter A. eis qui peculiariter *Nicol. Rigaltius.* 35. Atqui D., *atinus.*

o. porro] Atenim, contra. Cf. adnot. d De Corona cap. 7.

p. invidiosae apud Christum] Invidiam facientes Christo. Cf. quae adnotata sunt ad Apolog. cap. 40. et ad De Orat. ap. 5.

q. denno dimittentur eis, quia piaculariter negaverunt.] Pridem putabam illud denno per calami errorem aut oculi accevisse ex praecedentibus de venia (et Rigaltius asteriscum apposuit), sed hodie indico. Denno dimittitur eiusmodi peccatoribus, cum illae eis cicatrices Christiano proelio insculptae dimittantur. Cum lavacro primo, hoc est aquae, primo peccatorum veniam acceperant, secundo cum lavacro altero, hoc est sanguinis; eis autem dicit pro eiusmodi vel *ulibus*. Piaculariter, h. e. ita ut expiari possit. — Rigaltius ita interpretatus est aec ultima huius libri verba: Cedat eritanti pudor et mutare sententiam nonis liceat, si negare non licet in authentico scriptum fuisse: Denno dimittitur is qui peculiariter negaverunt. Nam id lausula sequens evincit. Ludit Afer ambiguo vocabuli et isaculum torquet in sychicos quale supra, cum exteriores

botulos iisdem obiecit qui luxuria tenderentur et nuptias repetitas probarent. Denno, inquit, dimittitur eis qui peculiariter negaverunt. Quasi diceret: Homini-bus bene vassatis et bene peculatis favent psychici, qui poenitentiam indulgent moechis, vaso ac peculio suo abutentibus adeoque Christum negantibus, quoties membra sua, quae Christi fuere, faciunt membra meretricis. Peculiariter Christum negant qui de peculio suo laudant, adversus datam Christo fidem.

r. Solis illis caro infirma est.] Libidinosis, moechis, fornicatoribus. Psychicorum disciplinam vituperat, qui de tribus delictis mortiferis, idololatria sive negatione, homicidio et moechia, solis moechis ecclesiam redderent, quae magis reddenda videretur idololatriis, sive negantibus, post expressam violentiam tormentorum idololatriam sive negationem poenitentibus, cum isti non nisi asperitate tormentorum coacti, at moechi et fornicatores per libidinem et voluptatem sponte ipsi suapte peccaverint. (Rigalt.)

s. elidit.] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 23. et Hildebrond. ad Apul. Metam. VIII, 14.

DE
IEIUNIO ADVERSUS
PSYCHICOS.

In scripturae discrepantia verbis Tertulliani subiecta

- A** significat editionem principem Ioh. Gangneii, quae prodiiit Parisiis a. MDXIV.
 Siglum *mg.* additum denotat scripturam ex margine huius
 libri prolatam.
- B** - - Sigism. Gelenii, quae prodiiit Basileae a. MDL. In hac edenda Sig. Gelenius se codice quodam Masburensi, a Britannia adlato, usum esse notavit.
- C** - - Iacobi Pamelii, quae prodiiit Antverpiae a. MDLXXIX, quae passim innititur codice scripto Ioh. Clementis.
- D** - - Nicol. Rigaltii, quae prodiiit Parisiis a. MDCXXXIV.
-

IEIUNIO ADVERSUS PSYCHICOS.

Mirarer ¹psychicos, si sola luxuria ²tenerentur, qua saepius Cap. I.
nubunt³, ³si non etiam ingluvie ⁴lacerarentur⁴, qua ieiunia oderunt.
Monstrum scilicet haberetur libido sine gula, cum duo haec tam
unita atque concreta sint, ut si disiungi omnino potuissent, ipsi
prius ventri pudenda non adhaerent. Specta corpus, et una regio
est. Denique⁵ pro dispositione membrorum ordo vitiorum⁶. Prior
venter, et statim cetera saginae substructa lascivia est; per edaci-
tatem salacitas transit. Agnosco igitur animalem⁷ fidem studio
carnis, ⁸qua tota constat, tam multivorantiae quam multinubentiae
pronom, ut merito spiritalem disciplinam pro substantia aemulam⁹
in hac quoque specie continentiae accuset, proinde gulae frenos
¹⁰induentem per nullas interdum vel seras vel aridas escas, quemad-
modum et libidini per unicas nuptias. Piget iam cum talibus con-
gredi, pudet ¹¹iam de eis altercari quorum nec defensio verecunda

* DE IEIVNIIS inscripserunt Iac. Pamelius et Nicol. Rigaltius, non ex scripti
alicuius libri auctoritate, sed Hieronymi, Nicephori et Trithemii fidem secuti. Sed
horum scriptorum in eiusmodi titulis servandis quem parum fida sit fides vel ex his
apparebit quae ad inscriptionem libri Apologetici supra sunt adnotata. Rigaltius do-
levit insuper alteram partem inscriptionis, verba ADVERSUS PSYCHICOS, quae anti-
quiores libri omnes vindicant.

Cap. I. 1. psychicos istos si C. liber Clementis. 2. tenderentur D. 3. si
om. A. 4. lacerarentur AD. ducerentur BC. laxarentur Fulv. Ursinus. 5. quam
totam A. 6. induentem CD., ex emendatione Harrisii. imbuentem AB. 7. et iam
CD. liber Clementis.

Cap. I. a. nubunt] Cf. adnot. ad lib.
Ad Uxor. I, 7. Cf. De Monog. cap. 7.
De Exhortat. Castit. cap. 6.

b. lacerarentur] Rumperentur recte
explicat Rigaltius.

c. Denique] Adeo. Sexcenties parti-
cula denique ita usus est Tertullianus.
Exempla alibi adnotavi.

d. ordo vitiorum.] Hinc illud Hiero-
nymy ad Amendum Epist. CXLVII „Pro

membrorum ordine ordo vitiorum est.“
(Rigalt.) Hieronym. in cap. I. Epist. ad
Titum tom. IV. p. 416. ed. Bened. „Et
ubicunque saturitas atque ebrietas fue-
rint, ibi libido dominetur. Specta ven-
trem et genitalia, pro qualitate vitiorum
ordo membrorum.“

e. animalem] Psychicam.

f. aemulam] Adversantem. V. adnot.
ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

est. Quomodo enim protegam castitatem et sobrietatem sine taxatione adversariorum? Quinam isti sint semel nominabo: exteriores et interiores botuli psychicorum⁷. Hi paraceto controversiam faciunt; propter hoc novae prophetiae recusantur⁸; non quod alium deum praedicent Montanus et Priscilla et Maximilla⁹, nec quod Iesum Christum solvant¹⁰, nec quod aliquam fidei aut spei regulam evitent, sed quod plane doceant saepius ieiunare quam nubere. De modo quidem nubendi iam edidimus monogamiae defensionem. Nunc de castigatione victus¹¹ secundae vel magis primae continentiae pugna est. Arguunt nos, quod ieiunia propria¹² custodiamus, quod stationes¹³ plerumque in vespemam producamus, quod etiam rephagias observemus, siccantes cibum ab omni carne et omni iuvulentia et uvidioribus quibusque pomis, nec quid vinositatis vel edamus vel potemus; lavacri quoque abstinentiam, congruentes arido victui. Novitatem igitur obiectant, de cuius illicito praescribant aut haeresin iudicandam si humana praesumptio est, aut pseudopphetiam pronuntiandam si spiritalis indictio est, dum¹⁰ quaque ex parte anathema audiamus qui aliter adnuntiamus.

Cap. II.

Lev. XVI.
29 sqq.
XXIII, 27.

Nam quod ad ieiunia pertineat, certos dies a deo constitutos opponunt, ut cum in Levitico praecipit dominus 'Moyse decimum mensis septimi diem placationis, Sancta, inquit, erit vobis dies, et vexabitis animas vestras, et omnis anima, quae vexata non fuerit

7 b. secundae vel magis primae continentiae ABC. secunda vel magis prima continentia (continentiae D.) D., Fulg. Ursinus. 8. ne CD., ex coniectura Latini. 9. haeresim ABD. 10. quaque CD. liber Clementis.

Cap. II. 1. Mosi BC.

g. exteriores et interiores botuli psychicorum.] Honorem auribus merito praefatus est. Etenim botulus, interior quidem, farciminis ingluvie stipetur, ut ganeonis alicuius abdomen, exterior vero in veretri modum inverecunde distenditur, ut Horatianus ille de sculneo tranco deus „Obscenoque reber porrectus ab inguine palus.“ (Rigalt.) *Ψύσκη* proprie est botulus, *παχὺ ἔντερον* quod farciabatur. Suidas: „*Ψύσκη, τὸ παχὺ ἔντερον, εἰς ὃ ἐμβάλλεται αἷμα καὶ κρέα, καὶ μάτευσιν ἐξ οὗ γίνεται ὁ ἀλλὰς.*“ Ab eius similitudine pars etiam illa qua viri sunt ita vocata. Hinc botuli exteriores Tertulliano Adversus Psychicos pro inguinibus. — Interiores botuli sunt ventris qui ingluvie implentur et sobrietati bellum indicunt. Exteriores botuli qui extra ventrem prominent, et operantur castitati contraria. Ut igitur psychicos taxet parum sobrios

et parum castos, interiores et exteriores botulos psychicorum eleganter vocat (Salmasius in Solinum p. 877.) De botulis cf. quae adnotavi ad Apolog. cap. 9.

h. propter hoc novae prophetiae recusantur] Sic Praxeas queritur expulisse prophetiam Roma, initio libri adversus ipsum. Et Montanistae catholicos vocabant *προφητοφόνους*, ut dicitur est ex Apollonii Hierapolitae fragmentis quae apud Nicephorum lib. IV. cap. 3. (Rigalt.)

i. Montanus et Priscilla et Maximilla] Cf. Tertull. De Praescr. Haeret. cap. 52. Hieronym. Epist. LIV. ad Marcell.

k. Christum solvant] A deo solvant.

l. propria] Propria, id est Montanistis seu paracleticis, ex imperio patet disciplinae. (Rigalt.)

m. stationes] Cf. adnot. ad De Orn. cap. 19.

in illa die, exterminabitur de populo suo. Certe in evangelio^a illos dies ieiuniis determinatos putant in quibus ablatu est sponsus, et hos esse iam solos legitimos ieiuniorum Christianorum, abolitis legalibus et propheticiis vetustatibus. Ubi volunt enim, agnoscunt quid sapiat, Lex et prophetae usque ad Ioannem. Itaque de cetero^b Luc. XVI. 16. Math. XI, 13.

^a indifferentem ieiunandum ex arbitrio, non ex imperio, novae disciplinae pro temporibus et causis uniuscuiusque; sic et apostolos Act. XV, 10.

1 b. differenter D.

Cap. II. a. in evangelio] *In evangelio*, hoc est hodie, apud Christianos. Putant, nempe catholici, quos psychicos vocat. In eam vero sententiam libro de Oratione cap. 14. dixit die Paschae communem esse et quasi publicam ieiunii religionem. Quasi apud catholicos extra diem Paschae, sive extra illos dies in quibus ablatu est sponsus, non essent legitimi ieiuniorum dies nec communis aut publica ieiunii religio, sed ut ipse mox dicet, passive currens ex arbitrio cuiusque. Et tamen auctoritatis debet esse maximae, quod Hieronymus Epist. ad Marcellam testatur ecclesiam catholicam ex apostolorum traditione unam toto anno quadragesimam tempore congruo ieiunare. Nam quis audiat dicentem dies illos in quibus ablatu est sponsus, Parasceuem et Sabbatum, tempus horarum quadraginta octo, unam illam quadragesimam fuisse? An verius fuerit priscos Christianos, divinis et apostolicis formatos institutis, ieiunia sua ab quadragesimali Christi ieiunio quadragesimam nuncupasse, ut significarent iudaica non esse, verum Christiana? et derogatas Christianae libertatis beneficio iudaicae legis morositates, coenas puras et dies magnos et sabbatica ieiunia? Itaque memores adeptae dominica passionis libertatis, quae in parasceuae diem acciderat, parasceuam quidem ieiunio sacrare, ut esset eo die quod ait Tertullianus lib. de Oratione communis et quasi publica ieiunii religio. Cuiusmodi ieiunium mox declarandi luctus et dominica passione concepti studio in sabbatum produxerunt. Sic tamen ut et ieiunia quidem alia commendandis orationibus suis utilis servarent, sed ex arbitrio rursusque diversa, maxime autem ritus illius sabbatici iugo libera. Adeo, ne quid iudaeizare viderentur parasceuae Christianae, seu Paschae, *σάββατον*, sabbati sequentis ieiunium, non parasceuam, neque sabbatum appellavere,

sed quadragesimam, ut iam esset Christianum ieiunium, non parasceuae neque sabbati, sed quadragesimae illius ieiunio Christi plane divino transactae sacramentum. Hoc sane sensu quod ab catholicis aetate Tertulliani dicebatur „eos dies, in quibus ablatu est sponsus, esse dies ieiuniis determinatos, ac de cetero differenter ieiunandum, ex arbitrio, non ex imperio, pro temporibus et causis uniuscuiusque; sic et apostolos servasse, nullam aliam imponentes iugum certorum et in commune omnibus obnoxiorum ieiuniorum,“ Hieronymi sententia confirmabitur ad Marcellam scribentis ecclesiam catholicam ex apostolorum traditione unam toto anno quadragesimam tempore congruo ieiunare. Etenim quicquid Christiani ieiunabant, quod Irenaeus apud Eusebium Hist. V. tam varie ac differenter observatum fuisse tradidit, ut essent qui annum sibi ieiunandum esse crederent, alii duos, alii plures, alii vero diem suum esurientem per quadraginta diurnas nocturnasque horas ducerent, quicquid, inquam, et quomodocumque ieiunabant, Quadragesimam sese ieiunare profitebantur. Id vero Socrates quinto etiam Historiarum libro mirum sibi videri ait. Minus certe quod miraretur habitari, si meminisset hoc fuisse apostolis consilium, ut oblitteratis Iudaeorum sabbatis ieiunia sua Christiani, quae domino suo tantula pro tantis offerrent, de ieiunii dominici spatium vocitarent; ut qui minus ea quirent assequi respice, saltem memoria venerarentur. Sic illi unus dies, alii duorum, alii plurium ieiunio Quadragesimam Christi pacemque secum nihilominus colebant. Hoc enim ait Irenaeus: „ἡ διαφορά τῆς ψηφίσιας τὴν διόνοισιν τῆς πίστεως συνίστησι.“ (Rigalt.) Cf. etiam Muentzer Primord. Eccles. Afr. p. 110 sq.

b. de cetero] Cf. adnot. ad lib. Ad Scapul. cap. 3.

observasse*, nullum aliud imponentes iugum certorum et in commune omnibus obeundorum ieiuniorum, proinde nec stationum, quae et ipsae suos quidem dies habeant [quartae feriae et sextae.
 passive tamen *currant, neque sub lege praecepti neque ultra
 *supremam diei, quando et orationes fere hora nona condudat, de Petri exemplo, quod Actis refertur. Xerophagias vero novum *af-
 fectati officii nomen et proximum ethnicae superstitioni, quales castimoniae* Apim, Isidem et Magnam Matrem certorum eduliorum exceptione purificant, cum fides libera in Christo ne Iudaicae quidem legi abstinentiam quorundam ciborum debeat, semel in totum*
 1 Cor. X, 25. macellum ab apostolo admissa, *detestatore eorum qui sicut habere prohibeant, ita iubeant cibis abstinere a deo conditis. Et idem
 1 Tim. IV, 1 sq. nos esse iam tunc praenotatos in novissimis temporibus abscedentes a fide, intendentes* spiritibus mundi seductoribus, doctrinam mendaciloquorum inustam habentes conscientiam. Quibus, oro te. ignibus? *Credo, quibus nuptias saepe deducimus et coenas quod
 Gal. IV, 10. tidie coquimus? Sic et cum Galatis nos quoque percuti ament observatores dierum et mensium et annorum. Iaculantur interea et Esaiam pronuntiasse, Non tale ieiunium dominus elegit, id est non abstinentiam cibi, sed opera iustitiae quae subtextit; et ipsam

2. passim A., *Fulv. Ursinus*. 3. currant A. 4. suprema iudici A. 5. adfectu L. 6. de testatore A. 7. trado A.

c. sic et apostolos observasse] Nimirum quos supra dixit dies in quibus ablati sunt sponsum. Hanc enim rationem inculcat hoc ipso opere, ubi de Parasceve dicata ieiuniis, quae ab catholicis continuata fuisse ait in sabbatum, „nunquam nisi in Pascha ieiunandum, secundum rationem alibi traditam.“ Notandus in hanc rem Augustini locus Epist. ad Casulanum, in evangelicis et apostolicis litteris videre se praeceptum esse ieiunium, quibus autem diebus non oporteat ieiunare et quibus oporteat praecepto domini vel apostolorum non inveniri definitum. (Rigalt.)

d. passive] Hoc est *passim* (ut habet liber Gangne) et pro arbitrio cuiusque. Cf. adnot. ad De Corona cap. 8.

e. quales castimoniae] Cf. infra cap. 16., ubi tamen Apim mentio est nulla. De his castis etiam Hieronymus adv. Iovin. II. p. 209. „de ciborum sibi placuit abstinere, quasi non superstitio gentilium castum Matris deum observet et Isidis.“, et paulo post p. 211 „quomodo autem virginitati verae non praedilicet imitatio virginum diaboli: ita nec veris ieiuniis castorum Isidis et Cybeles

et quorundam ciborum in aeternum abstinentia, maxime cum apud illos ieiunium pacis sagina carum compescitur.“ Id. Epist. LVII. ad Laetam „fiant hoc cultores Isidis et Cybeles, quae gula abstinentia Phasidis aves et serpentes tortures vorant, ne scilicet Cerealia dona contaminent.“ Ambr. de Nat. V, 16 „Quid temperatus ab alimentis panis, cui rei deditis nomen crustus?“ ad quem locum v. quae conserunt interpretes, ut etiam ad Apul. Metam. XI, 19, et 23. Cf. Petrus a Iulian. Orat. V, p. 88., interpr. ad Aelian. V. H. II, 33. Boisson. ad Marini Vit. Procl. p. 105. Lobeck Aglaoph. I, p. 189 sq.

f. semel in totum] *Semel* est postum ein für allemal. Cf. adnot. ad De Fara in Persecut. cap. 2. De *in totum*, quod non minus familiare Septimio est, cf. adnot. ad De Corona cap. II.

g. intendentes] Operam dantes, et cantes. Sic De Spectac. cap. 20 „Nequid ergo et extra limites circi (non stadii), et extra ordinem theatri iudicialiter intendimus, et insolentem extra stadium“ cet.

dominum in evangelio ad omnem circa ^{7b}victimam scrupulositatem compendio respondisse, non his ⁸communicari^h hominem quae in os Marc. VII, 15. inferantur, sed quae ex ore proferantur, cum et ipse manducaret et biberet usque in notationem: Ecce homo vorator et potator! Math. XI, 19. sic et apostolum docere, quod esca nos deo non commendat, ne- I Cor. VIII, 9. que abundantes, si edamus, neque deficientes, si non edamus. His et huiusmodi sensibus eo iam subtiliter tendunt, ut unusquisque promior ventri possit ⁹supervacua nec adeo ¹⁰necessaria existimare ¹¹sublati vel ¹²deminuti vel demoratiⁱ cibi ¹³officia, praepotente scilicet deo iustitiae et innocentiae opera. Et scimus quales sint carnalium commodorum suasoriae^k, quam facile dicatur, Opus est de totis praecordiis credam, diligam deum et proximum ¹⁴tanquam me. In his enim duobus praeceptis tota lex pendet et prophetae, non in pulmonum et intestinorum meorum inanitate.

Itaque nos hoc prius ¹affirmare debemus quod occulte subruⁱ Cap. III. periclitatur, quantum valeat apud deum inanitas ista, et ante omnia, unde ratio ipsa processerit hoc modo promerendi deum. Tunc enim agnoscetur observationis necessitas, cum eluxerit rationis auctoritas^a a primordio recensendae. Acceperat Adam a deo legem non gustandi de arbore agnitionis boni et mali, moriturus si gustasset. Verum et ipse tunc in psychicum reversus post ²ecstasin spiritalem, in qua magnum illud sacramentum in Christum et ecclesiam prophetaverat, nec iam capiens quae erant spiritus, facilius ventri quam deo cessit, pabulo potius quam praecepto annuit, salutem gula vendidit. Manducavit denique et ³periit, salvus alioquin

7b. victimam D., Fulv. Ursinus. victus reliqui libri. 8. communicari CD. liber Clementis. 9. supervacua A. 10. necessariam A. 11. sublati CD. dilati AB. 12. diminuti BC. 13. officinam, praepotentes A. officia, praepotente Ios. Scaliger. officia praepotentes Fr. Junius. 14. tanquam me AB. mihi CD. liber Clementis.

Cap. III. 1. firmare Ios. Scaliger. 2. ecstasim A. 3. perit A.

h. communicari] Vulgata scriptura erat *coinguiari*, quod interpretamentum puto esse. Pamelius et Rigaltius ex libro Clementis receperunt *communicari*. De *communicare* v. adnot. ad De Spectac. cap. 17. Et De Patient. cap. 8. in eodem evangelii loco legitur *communicari*. Vet. Gloss. in Maii Auctl. Class. tom. VII, p. 556: „Communicat. coinguiat.“

i. demorati] Demorati, hoc est dilati. Sic infra hocce opusculo cap. 16 „et stellae auctoritatem demorantis suspirant.“ (Rigalt.) Cf. etiam infra cap. 11. ubi dicit „recusati vel recisi vel retardati pabuli officia.“

k. suasoriae] Scimus, inquit, quales solent a psychicis nostris declamationes tractari commodis carnalibus suadendis.

Apud rhetores duo genera materiarum tractantur, suasoriae et controversiae. Suasoriae, tamquam leviores, et minus prudentiae exigentes, pueris delegantur quasi rudimenta dicendi. Controversiae, seu iudiciales, robustioribus assignantur. (Rigalt.)

Cap. III. a. cum eluxerit rationis auctoritas] Ipse libro de Corona consuetudinis sive observationis probandae regulam praescripsit. Tunc videlicet colendam esse consuetudinem, cum rationi consentanea deprehenditur et maiorem effici rationem Christianarum observationum, cum illas etiam natura defendit, quae prima omnium disciplina est. Hic vero tantum rationis auctoritatem advocat. (Rigalt.)

si uni arbusculae ieiunare maluisset; ut iam hinc animalis fides semen suum recognoscat, exinde deducens carnalium adpetitionem et spiritalium recusationem. Teneo igitur a primordio homicidam gulam tormentis atque suppliciis inediae puniendam, etiam si deus nulla ieiunia praecepisset. Ostendens tamen, unde sit occisus Adam, mihi reliquerat 'intellegenda remedia offensae, qui offensam demonstrarat. 'Ultero cibum, quibus modis quibusque temporibus potuissem, pro veneno deputarem et antidotum famem sumerem, per quam purgarem mortis a primordio causam in 'me quoque cum ipso genere transductam, certus hoc deum velle cuius contrarium noluit, satisque confidens placituram illi continentiae curam: quo damnatam comperissem incontinentiae culpam. Porro, cum et ipse ieiunium mandet et animam 'conquassatam proprie utique 'cui angustiiis sacrificium appellet, quis iam dubitabit omnium erga 'victum macerationum hanc fuisse rationem, qua rursus interdicto cibo et observato praecepto primordiale iam delictum expiaretur, ut homo per eandem materiam causae satis deo faciat per quam offenderat, id est per cibi interdictionem, atque ita salutem aemulo modo redaccenderet inedia, sicut extinxerat sagina, pro 'unico illicito plura licita contemnens?

Cap. IV. Haec ratio servabatur apud providentiam dei, pro temporibus omnia 'modulantis, ne quis ex diverso ad deiciendam propositionem nostram, Cur ergo, dicat, non statim deus aliquam victus constituit castigationem, quinimmo et auxit permissionem? Nam in primordio quidem herbidum solummodo et 'arboreum homini Gen. I, 29. pabulum addixerat: Ecce dedi vobis omne foenum 'sementivum seminans semen quod est super terram, et omne lignum quod habet in semetipso fructum seminis 'sementivi vobis erit in escam. Postea vero ad Noë enumerata subiectione omnium bestiarum terrae et volatilium caeli et 'moventium in terra et piscium maris et omnis Gen. IX, 2. 'serpentis, Erunt, inquit, vobis in escam: velut holera foeni dedi

4. intelligendae A. 5. ultio A. 6. me om. A. 7. concassatam A. 8. sibi A. 9. victum D., Fulv. Ursinus. victus reliqui libri. 10. uno A.

Cap. IV. 1. modulantis CD. liber Clementis. moderantis reliqui. 1 h. arborem A. 2. sementivum A. 3. sementini A. 4. serpentis AB., Fr. Iunius, loc. Scaliger. viventis CD. liber Clementis.

Cap. IV. a. et moventium in terra] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 40. et Ad Nat. I, 9. ad verba „si terra movit.“

b. serpentis] Pameliu ediderat viventis. Duo Pameliu sefellerrunt. Unum est Graeci exemplaris falsitas. Nam pro eo quod habetur „καὶ πᾶν πετεινὸν ὃ ἐστὶ ζῶν“ emendatiora exemplaria

habent convenientius Hebraeo „καὶ πᾶν ἐρπετόν“; sic etiam in exemplari Romano legitur. Alterum est quod vox serpentis sive reptantis apud Hebraeos et Graecos latius accipiat quam apud Latinos videatur. Hoc vero non vidit Pameliu. (Fr. Iunius.)

vobis universa, verum carnem in sanguine animae suae non edetis. Nam et hoc ipso, quod eam solam carnem ⁵esui eximit cuius anima non per sanguinem effunditur, omnis reliquae carnis usum concessisse manifestum est. Ad haec respondemus non competisse onerari hominem aliqua adhuc abstinentiae lege, qui cum maxime⁶ tam levem interdictionem unius scilicet pomi tolerare non potuit; remissum itaque illum libertate ipsa corroborandum. ⁷Aequae post diluvium in reformatione generis humani suffecisse unam interim legem a sanguine abstinendi, permissio usu ceterorum. Iam enim iudicium dominus ostenderat per diluvium, adhuc etiam comminatus fuerat per exquisitionem sanguinis de manu fratris et de manu Gen. IX, 5. bestiae omnis. Itaque⁸ iustitiam iudicii praeministrans materiam libertatis emisit per veniam supparans disciplinam, permittens omnia, ut demeret quaedam, plus exacturus, si plus commisisset, abstinentiam imperaturus, cum indulgentiam praemisisset, quo magis, ut diximus, primordiale delictum expiaretur maioris abstinentiae operatione in maioris licentiae occasione.

Denique ubi iam et familiaris populus allegi deo coepit et re- Cap. V.

5. esui eximit CD. liber Clementis. eximit AB. 6. Aequae CD. Atque AB.

c. cum maxime] In deliciis est haec formula Tertulliano et significat plerumque praesertim, praecipue, maxime. De Spectac. cap. 1 „Atqui hoc cum maxime paramus demonstrare, quemadmodum ista non competant verae religioni.“ De Oratione cap. 16 „inreverens est adsidere sub conspectu eius contraque conspectum eius quem cum maxime (Cod. Ambros. habet solum maxime) reverearis.“ De Resurr. Carnis cap. 14 „veniamus et ad ipsa edicta atque decreta eius, quo cum maxime divisionem istam materiae ordinamus.“ De Idolol. cap. 2 „tam locuples substantia criminis, quae tot ramos porrigit, tot venas diffundit, ut de hoc cum maxime materia suscepta sit.“ Apolog. cap. 5 „reperietis primum Neronem in hanc sectam cum maxime (Cod. Fuld. habet solum maxime) Romae orientem Caesariano gladio ferocisse.“ De Fuga in Persecut. cap. 9 „quia nec potuissent tale quid consistere tam contrarium exemplis suis, ut fugam mandarent, qui cum maxime de vinculis vel insulis — ad ecclesias scribebant.“ De Pudic. cap. 3 „Sed prius decidam intercedentem ex diverso responsionem ad eam paenitentiae speciem, quam cum maxime definiunt venia carere.“ Ibid. cap. 13 „ce-

tera etiam metu complex cum maxime indulgens.“ Ibid. cap. 15 „Quale est enim, ut cum maxime incesto fornicatori postliminium largitur ecclesiasticae pacis statim ingesserit de aversione immunditiarum — quasi nihil contrarium paulo ante decreverit.“ De Baptismo cap. 1 „instruens tam eos qui cum maxime formantur quam et illos qui simpliciter credidisse contenti“ cett. De Paenit. cap. 6 „sed praecipue novitioris istis qui cum maxime incipiunt divinis sermonibus aures irrigare.“ De tempore praesenti (ant modo peracto, ut hoc libri De Ieiuniis loco) pro modo vel hoc ipso tempore positum videtur De Spectac. cap. 1 „dei servi cognoscite, qui cum maxime ad deum acceditis.“ Ibid. cap. 10 „Nam saepe censores noscentia cum maxime theatra destruebant.“ De Monog. cap. 10 „Quae ista materia apostolo fuit scribendi talia? tirocinium novae et cum maxime orientis ecclesiae.“ Vide de usu formulae cum maxime Ernest. Clav. Cic. s. v. et ad Tac. Hist. I, 29., ubi cf. etiam Bach. Spald. ad Quintil. VI, 1, 23. Zinslerling Promuls. c. 22. Lindem. ad Auct. ad Herenn. IV, 6. p. 261. Hensing. ad Cic. de Offic. I, 13. d. Itaque] Vulgata interpunctio est bestiae. Omnis itaque cett.

stitutio hominis imbuti potuit, tunc leges disciplinaeque omnes impositae etiam quae decerperent victum, adeptis quibusdam veluti immundis, quo facilius aliquando ieiunia toleraret homo perpetui in quibusdam abstinentia usus. Nam et primus populus primi hominis ¹resculpserat^a crimen, pronior ventri quam deo deprehensus, cum de duritia Aegyptiae servitutis valida manu dei et sublimi brachio ²ereptus dominus eius visus est^b, terrae lacte et melle ³mananti destinatus, statim autem solitudinis ⁴inopiosae circumspetu scandalizatus, saturitatis Aegyptiae ⁵detrimenta suspirans in Moysa et Aaron mussitavit: Utinam obissemus percussi a domino in terra Aegypti, quando super ollas carnum sedebamus et panes in plenitudinem comedebamus. ⁶Quomodo eduxisti nos in haec deserta ad ⁷interficiendam synagogam istam fame? Eadem ventris praedicatione deploraturus erat eosdem duces suos et dei arbitros, quos desiderio carnis et recordatu Aegyptiarum copiarum exacerbabat. Quis nos ⁸vescet carne? venerunt in ⁹mentem nobis pisces, quos in Aegypto edebamus gratis, et cucumeres et pepones et porri et cepe et allia. At nunc anima nostra arida, nihil nisi manna vident oculi nostri. Ita et illis xerophagiae ¹⁰panes angelici^d displicebant, altum potius et cepe quam caelum ¹¹fragrare malebant. Et ideo tam ingratis gratiora et esculentiora quaeque detracta sunt, puniendae simul gulae et exercendae continentiae causa, ut illa damnaretur, ista erudiretur.

Exod.
XVI, 2 sqq.

Num.
XI, 4 sqq.

Cap. VI.

Nunc si temere rationes ¹castigati a deo victus et castigandi propter deum a nobis ad primordiorum experimenta revocavimus, conscientiam communem consulamus. Ipsa natura ²enuntiabit quae

Cap. V. 1. sculpserat A. 2. ereptus dominus eius visus est terrae AB. ereptus dominus eius visus, et terrae Fulv. Ursinus. ereptus dominus eius visus est terrae Fr. Iunius. Verba dominus eius visus est delet Ios. Scaliger. 3. manantis A. 4. in copiose A. 5. detrimenta CD. liber Clementis. detrimento AB. quoniam C. liber Clementis. 7. interficiendum A. 8. vescetur A. pascet Fr. Iunius. 9. mente A. 10. panis D., Fulv. Ursinus. 11. fragrare Aug. & CD. ligrare A.

Cap. VI. 1. castiganda deo A. 2. nuntiabit A.

Cap. V. a. resculpserat] Augustin. in Psalm. VI „dom enim nos convertitur, id est mutatione veteris vitae, resculpimus spiritum.“ Ruffinus in eund. Psalmum „Dum convertitur, id est dum commutatione veteris vitae resculpimur.“ (Rigalt.) Est resculpere fere sculpendo revocare atque repetere. Sic etiam legitur apud Prudent. Psychomach. Praefat. v. 51 „Quam (sc. lineam) nostra recto vita Resculpat pede.“

b. dominus eius visus est] Sana sunt

haec verba. Sublimi brachio dei populus Iudaicus ereptus est de duritia Aegypti et dominus eius visus est.

c. Quis nos vescet carne?] Ita legitur etiam apud August. Locut. 26. 353. l. et apud Hieronym. lib. II. c. Iovin. tom. IV. p. 2. col. 208. a. ed. Bened. Fr. Iunius reponendum putabat pascet (ψαμει) pro vescet. Cave quid metes.

d. panes angelici] Longe dissimiles athleticis illis aridae hominum altissimi saginationi provisus. (Rigalt.)

les nos ante pabulum et potum in virgine adhuc saliva^a exhibere consuerit rebus duntaxat ³sensu agendis, quo divina tractantur, si multo pollentioris mentis, si multo vivacioris cordis, quam cum totum illud domicilium interioris hominis escis stipatum, vinis inundatum, ⁴decoquendis iam stercoribus ⁵aestuans praemeditatorium efficitur latrinarum^b, in quo plane nihil tam in proximo supersit quam ad lasciviam sapere. Manducavit populus et bibit, et surrexerunt ludere. Intellege sanctae scripturae verecundiam lusum nisi impudicum non denotasset. Ceterum quotusquisque meminerit religionis, occupatis memoriae locis, impeditis sapientiae membris? Nemo ita ut decet, ita ut par est, ita ut utile est, recordabitur dei ⁶in eo tempore quo ipsum sibi hominem excidere sollemne est. Omnem disciplinam victus aut occidit aut vulnerat. Mentior, si non dominus ipse oblivionem sui exprobrans Israëlī causam plenitudini ⁷reputat^c. Incrassatus est dilectus et pinguefactus et dilatatus est, ^{Exod. XXXII, 6.} et dereliquit deum, qui fecit eum, et abscessit a domino salutificatore suo. Denique in eodem Deuteronomio eandem causam praecaveri iubens, Ne, inquit, cum manducaveris et biberis et domos ^{Deut. VIII, 3. Luc. IV, 2. 4. Matth. IV, 2. 4.} optimas aedificaveris, ovibus et bubus tuis multiplicatis et argento et auro extollatur cor tuum et obliviscaris domini dei tui. Praeposuit corruptelae divitiarum edacitatis enormitatem, cui ipsae divitiae procurant. Per ⁸illas scilicet incrassatum erat cor populi, ne oculis videret et auribus audiret et corde coniceret adipibus obstructo, quas nominatim esui abstulit, dedocens hominem saginae studere. Ceterum cui cor ⁹erectum potius inveniebatur quam im- ^{Deut. VIII, 3. Luc. IV, 2. 4. Matth. IV, 2. 4.} pinguatum, ¹⁰qui quadraginta diebus totidemque noctibus supra humanae naturae facultatem ieiunium perennavit spiritali fide virtutem subministrante, et vidit oculis dei gloriam et audivit auribus dei vocem et corde coniecit dei legem iam tunc docentis non in solo pane vivere hominem, sed in omni verbo dei, cum quidem nec ipsum Moysen deo pastum ¹¹inediamque eius ¹²nomine saginatam constanter contemplari valeret pinguior populus. Merito igitur etiam

3. sensu AB. sensus CD. 4. de coquendis A. 5. exaestuans liber Clementis. 6. eo in tempore A. 7. reputat ABC. deputat D., Fulv. Ursinus. 8. illa A. 9. erectum C. liber Clementis. 10. qui om. CD. 11. mediamque A. 12. nomine Fulv. Ursinus.

Cap. VI. a. in virgine adhuc saliva] Id est cum saliva nostra adhuc a potu et cibo intacta ieiuni sumus. (Fr. Iunius.) Cf. etiam adnot. ad Apolog. cap. 9.

b. praemeditatorium efficitur latrinarum] Imitatur Hieronymus Adv. Iovinianum II, p. 205. tom. IV. ed. Bened.

„Quale illud ieiunium est, aut qualis illa refectio post ieiunium, cum pridianis epulis distendimur, et guttur nostrum meditatorium efficitur latrinarum?“

c. reputat.] Revocavi genuinam scripturam. V. adnot. ad De Orat. cap. 7.

Math. XVII, 3^{sqq.} in carne se dominus ei ostendit collegae ieiuniorum suorum, non minus et Heliae. Nam et Helias hoc primum, quod famem fuerat
 I Reg. XVII, 1. imprecatus, satis iam se ieiuniis voverat. Vivit, inquit, dominus, cui adsisto in conspectu eius, si erit ros istis annis et imber. Dehinc minantem Iezabel fugiens post unicum pabulum et potum, quem ab angelo expergefactus invenerat, et ipse quadraginta diebus et noctibus vacuo ventre arido ore pervenit in montem Choreb, ubi cum in ¹²spelunca devertisset, quam familiari congressa dei
 I Reg. XIX, 9. exceptus est! Quid tu Helia hic? multo amicior ista vox quam
 Gen. III, 9. Adam ubi es? Illa enim pasto homini minabatur, ista ieiuno blandiebatur. Tanta est circumscripti victus praerogativa, ut deum praestet homini contubernalem, parem revera pari. Si enim deus
 Isa. XL, 28. aeternus non esuriet, ut testatur per Esaiam, hoc erit tempus quo homo deo adaequetur, cum sine pabulo vivit.

Cap. VII. Processimus itaque iam ad exempla, uti revolvamus utilitatis efficacia potestates istius officii quod etiam iratum deum homini reconciliat. Deliquerat Israël^a in aquatione apud ¹Maspha congregatus a Samuele, ²sed ita statim delictum ieiunio diluit, ut periculum proelii simul ³fuderit. Cum maxime Samuel offerebat holocaustum (in nullo magis procuratam audimus dei clementiam quam abstinentia populi)^b, et allophyli ⁴proelio admovebant^c, ⁵ibidem^d dominus intonuit voce magna super allophylos, et confusi sunt et corruerunt in conspectu Israël^e, et processerunt viri Israël et ⁶Maspha et persecuti sunt allophylos et usque ⁷Bethor ceciderunt, pastos impasti, armatos inermes. Hae ⁷erunt vires ieiunantium deo. Caelum pro eiusmodi^f militat. Habes formam^g praesidium etiam spiritalibus bellis necessariam. Proinde cum rex Assyriorum Sen-

13. speluncam Fr. Iunius.

Cap. VII. 1. Masphat AB. 2. sed om. C. 3. fuderit AB. fugerit CD. Hieronimus. 4. proelium Latinus. 5. ibidem AD. liber Clementis, et liber Vaticanus quidam nescio quis h. l. a Pamelio citatus. Ibi demum B. 6. Masphat AB. Bethchar A. Bethor B. 7b. Malim erant.

Cap. VII. a. Deliquerat Israël] Non dicit deliquisse in aquatione, ut Pamelius intellexit male, sed hoc dicit, Israëlem ibi congregatum antea deliquisse; nam propterea dicit *deliquerat*. Post item reponendum censeo ut *periculum proelii simul fuderit*. Nimirum simul cum aqua illa quam effuderunt coram Iehova. Nam etiam postea deus Philistaeos ad proelium vententes fudisse dicitur ibidem I Samuel. cap. 7. (Fr. Iunius.)

b. in nullo magis — — quam abstinentia populi] Verbis, quae parenthesi inclusi, praefatur miraculum statim sub-

secuturum. Vulgata distinctio est: *holocaustum, in nullo magis — — populi Et allophyli* cett.

c. proelio admovebant] Signa admovebant, vel exercitum. Sic *admove* absolute positum est etiam apud Curtium IX, 4 „iam admovebat rex.“

d. ibidem] *Ibidem* de tempore. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

e. pro eiusmodi] Cf. adnot. ad De Baptismo cap. 12.

f. formam] Id est condicionem, legem. Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 18.

nacherib⁸ compluribus iam civitatibus captis Israëlī per Rapsacen blasphemias et minas intentaret, nihil aliud illum a proposito in Aethiopias avertit. Dehinc⁹ quid aliud¹⁰ centum octoginta quatuor milia¹¹ de exercitu eius per angelum¹² absumpsit quam Ezechiae regis humiliatio? Siquidem duritia hostis adnuntiata vestem scidit, saccum induit, eodemque habitu seniores sacerdotum ad deum per Esaia¹³ adire iussit, utique ieiunio preces prosequente. Neque enim cibi tempus in periculo, nec saturitatis cultus in sacco¹⁴. Semper inedia¹⁵ maeroris sequela est, sicut laetitia accessio saginae.^{II Reg. XVIII. XIX. Ios. XX.} Per hanc maeroris sequelam et inediam etiam civitas illa peccatrix Ninive de exitio praedicato liberatur. Satis enim paenitentia scelerum¹⁶ commendaverat ieiunium triduo functa, etiam pecudibus^{Ion. III.} enectis, quibus iratus deus non erat. Sodoma quoque et Gomorra^{Gen. XIX.} evasissent, si ieiunassent. Hoc remedium agnoscit et Achab. Cum^{IReg. XXI.} illi post transgressionem et idololatriam et necem Nabuthae propter vineam interempti a Iezabel exprobrasset Helias, Qualiter occidisti et haereditatem possedisti: in loco quo sanguinem Nabuthae carnes delinxerant, tuum quoque¹⁷ delinguent, — destituit semetipsum et¹⁸ saccum carni suae imposuit et ieiunavit et dormivit in sacco. Et tunc sermo domini ad Heliam, Vidisti, ut reveritus sit Achab a facie mea: pro eo, quod reveritus est, non superducam laesuram in diebus ipsius, sed in diebus filii eius superducam eam, qui non erat ieiunaturus. Ita ieiunium in deum reverentiae opus est, per quod Anna quoque ambiens uxor Helcanae retro¹⁹ ISam. I. sterilis impetravit facile a deo inanem cibo ventrem filio implere, et quidem propheta. Sed non modo naturae mutationem aut periculorum aversionem aut delictorum obliterationem, verum etiam sacramentorum agnitionem¹ ieiunia de deo merebuntur. Aspice

8. cum plaribus A. 9. quid aliud om. BC. 10. centum octoginta quatuor A. centum et octoginta reliqui. 11. assumpsit A. 12. Semper om. A. 13. sequela maeroris A. 13b. commendaverat D., Fulv. Ursinus. commendaverit reliqui. 14. illo A. 15. in loco quo ACD. liber Clementis. in quo loco B. 16. diligenter A. 17. saccum om. A.

g. Proinde cum rex Assyriorum Senacherib] Et hoc cum ceteris (tantum non omnibus) exemplum adfert Hieronymus in pari causa Adv. Iovin. libro VII.

h. centum octoginta quatuor milia] De hoc numero variat scriptura. In vulgatis Tertulliani editionibus memorantur octoginta milia. Sed II Reg. cap. 19, 35. Esai. cap. 37, 36. II Maccab. cap. 8, 19. leguntur quinque et octoginta milia ab angelo dei interiisse. Qui numerus et hic fortasse est restituendus, siquidem facile

erat numerorum sigla IV vel IIII et V commutari.

i. nec saturitatis cultus in sacco.] Saturitatis cultum dicit, quia ex saturitate laetitia, ex laetitia autem cultus delicatioris cura, cui non convenit cum horrore cineris et asperitadine sacci. (Rigalt.)

k. retro] Antea. V. edn. ad De Spectac. c. 9.

l. sacramentorum agnitionem] Sic vocat peritiam interpretandi figuras et imagines sacras, nempe divinitas obiectas in somnis. Sacramenta igitur somnia a deo immissa. (Rigalt.) Cf. infra cap. 9.

Dan. II. VI. X. Danielis exemplum. Circa somnium regis Babylonis omnes turbatur sophistae^m, negant ¹⁷b ultro de praestantia humana posse cognosci^a. Solus Daniel deo fidens, et sciens "quid ad demerendam dei gratiam faceret, spatium tridui postulat, cum sua fraternitate ieiunat, atque ita orationibus commendatis et ordinem et significationem somnii per omnia instruitur, tyranni sophistis parciatur, deus glorificatur, Daniel honoratur, non minorem dei gratiam et postea quoque relaturus anno primo regis Darii, cum ex recogitatu praedicatorum temporum ab Hieremia dedit faciem suam deo" ¹⁹in ieiuniis et sacco et cinere. Nam et angelus missus ad eum hanc statim professus est causam divinae dignationis: Veni, inquit, demonstrare tibi, quatenus miserabilis es^r, ieiunando scilicet. Si deo miserabilis, leonibus in lacu fuerat horribilis, ubi quidem ²⁰illi sex dies ieiunanti prandium angelus procuravit.

Cap. VIII. ¹Reddimus et cetera. Ad nova enim nunc documenta properamus. In limine evangelii Anna ²prophetis, filia Phanuelis, quae infantem dominum et agnovit et multa super eo praedicavit expectantibus redemptionem Israelis, post egregium titulum^a veteris et univirae viduitatis ieiuniorum quoque testimonio augetur, ostendens in quibus officiis adsideri ecclesiae debeat, et a nullis magis intel-

Matth. IV. 2. legi Christum quam semel nuptis et saepe ieiunis. Ipse mox dominus baptisma suum, et in suo omnium, ieiuniis dedicavit^b, habens efficere panes ex lapidibus, etiam Iordanem vino fortasse manare, si ita vorator et potator fuisset. Immo novum hominem in veteris sugillationem virtute fastidiendi cibi initiabat, ut eum diabolo rursus per escam tentare quaerenti fortio-rem fame totum ostentaret. Praestituit exinde ieiuniis legem sine tristitia transigendis. Cur enim triste quod salutare? Docuit etiam adversus diversa daemonia ieiuniis proeliandum. Quid enim mirum, si eadem operatione spiritus iniquus educitur qua sanctus inducitur? Denique, ut

Act. X. 4. in centurionem Cornelium necdum tinctum dignatio spiritus sancti cum charismate insuper prophetiae festinasset, ieiunia eius legitur

II Cor. XI. 27. exaudita. Puto autem et apostolus in secunda Corinthiorum inter

17 b. ultra Fr. Junius. 18. quod D. 19. in om. A. 20. illis A.
Cap. VIII. 1. Reddidimus vetera Latinus. 2. prophetes A.

m. sophistae] Sophistas dicit qui alias sapientes, somniorum interpretes, coniectores. (Rigalt.) V. quae adnotavi ad De Idolol. cap. 9.

n. posse cognosci.] Humano ingenio praestari posse, somniorum igitur regionum interpretationem. (Rigalt.)

o. dedit faciem suam deo] Conversus ad deum. (Rigalt.)

p. quatenus miserabilis es] Quatenus miserationis gratiam adeptus es. (Rigalt.) Cap. VIII. a. titulum] Elogium. V. adnot. ad Apolog. cap. 1.

b. dedicavit] V. quae adnotavi ad Scorp. cap. 1.

labores suos et pericula et incommoda post famem ac sitim ieiunia quoque plurima enumerat.

Principalis haec species in castigatione victus potest iam de Cap. IX. inferioribus quoque abstinentiae operationibus praeiudicare, ut et ipsis pro modo utilibus aut necessariis. Nam exceptio eduliorum quorundam portionale ieiunium est. Inspiciamus igitur et xerophagiarum novitatem aut vanitatem, si non et in his tam antiquissimae quam efficacissimae religionis operatio est. Redeo ad Danielelem et fratres eius leguminum pabulum et aquae potum ferculis et oeno- Dan. I. phoris regis praeferentes atque exinde formosiores, ne 'quis de specie quoque corpusculi metuat', ceterum spiritu insuper cultos. Dedit enim deus adolescentulis scientiam et intellegentiam in omni litteratura et Danieli in omni verbo et in ²somniis et in omni sophia, quae hoc ipsum quoque saperet, quibus modis de deo impetraretur agnitio sacramentorum^b. Anno denique tertio Cyri regis Persarum ³cum in recogitatum incidisset visionis, aliam formam humiliationis prospexit. In illis, inquit, diebus ego Daniel eram Dan. X, 1 sq. XII. 'legens per tres hebdomadas, panem suavem non edi, caro et vinum non introierunt in os meum, oleo unctus non sum, donec consummarentur tres hebdomades, quibus transactis angelus emissus est taliter alloquens: Daniel, homo es miserabilis, ne timueris, quoniam ex die prima qua dedisti animam tuam recogitatui et humiliationi coram deo exauditum est verbum tuum, et ego introivi verbo tuo. Ita xerophagiarum miseratio et humiliatio metum expellunt et aures dei advertunt et occultorum compotes faciunt. Revertor etiam ad Heliam. Cum corvi illum pane et carne saturare consuissent, cur postmodum apud ⁵Bersabe Iudaeae excitato ei de somno quidam 'ille angelus sine dubio panem solum et aquam obtulit? Defecerant corvi, qui eum liberalius pascere, an difficile angelo fuerat aliquem alicunde de convivio regis ministrum cum instructissimo ferculo raptum ad Heliam transferre, sicut ⁷Danieli in ¹lacum leonum esurienti prandium metentium exhibitum est?

Cap. IX. 1. qui *CD. liber Clementis*. 2. somnis A. 3. cum regi cogitatum incidisset visionis A. 4. legens A. 5. Bersabae Iuda A. 6. illi *Fulv. Ursinus*. 7. Danieli D., *Latinius*. Daniel ABC. 8. lacu *Latinius*.

Cap. IX. a. de specie quoque corpusculi metuat] Sic lib. II. Ad Uxor. cap. 5 „Latebisne tu, cum lectulum, cum corpusculum tuum signas?“ Hoc enim tandem loco notabimus Septimium Stoica forma sic passim loqui, ut corpusculum dicat, et lectulum, et arbusculam, et mulierculam, et caniculam, et motiunculas,

et portiunculas, et cetera huiusmodi, quemadmodum illi *σωμάτων, οὐδίδιον, ἀξιωμάτων, ἀγγίδιον, πραγμάτων, λεξίδιον, δουλαρίον, ὀνάριον, ἀργυρωματίδια, ὀπλάκια*, et cetera id genus Epictetica. (Rigalt.)

b. agnitio sacramentorum.] Cf. supra cap. 7., et ibi Rigalt.

Sed constitui oportebat exemplum docens in tempore pressurae et persecutionis et cuiuscunque circumstantiae^c xerophagiis esse vivendum. Tali victu David exomologesin suam expressit, cinerem quidem edens velut panem, id est panem velut cinerem aridum et sordidum, potum vero fletu miscens, utique pro vino. Habet enim et abstinencia vini suos titulos, quae et Samuelem deo voverat et Aaronem consecravit. Nam de Samuele mater, Et visum, inquit et ebriamen non ⁹bibet^d; talis enim et ipsa deum orabat. Et de Lev. X, 9. minus ad Aaron: Vinum et siceram non bibetis, tu et ¹⁰filii tui post te, si quando ingrediemini tabernaculum, vel ascendetis ad altare, et non moriemini. Adeo morientur qui non sobrii in ecclesia ministraverint. Sic et Israël proximo exprobrat: Et potum dabitis sanctificatis meis vinum. Et haec autem strictura ¹¹potus^e xerophagiae portio est. Quanquam ubi abstinencia ¹²vini^f aut a deo exigitur ¹³aut ab homine vovetur, illic intellegatur etiam potui pressura formam praestruens potui. Qualis enim esus, talis et potus. Verisimile non est, ut quis dimidiam gulam deo immolet, aquis sobrius et cibus ebrius. An autem et apostolus xerophagiis norit, qui maiora celebraverat, sitim et famem et multa ieiunia Rom. XIII, 3. qui ebrietates et comessationes recusaverat, vel de discipulo Timotheo argumenti satis est, quem propter stomachum et adsiduum^g imbecillitates modico vino ¹⁴monens uti, quo ille non ¹⁵ex institutione, sed ex devotione abstinebat (ceterum stomacho magis consuetudo prodesset), hoc ipso abstinenciam vini dignam deo sensit^h quam ex necessitate dissuasit.

Cap. X. Aequae stationes nostras ut ¹indictas^a, ^{1b}quidam vero et ^{1c}

9. bibi A. 10. filii tui CD. 11. potius A. 12. est vini A. 13. aut a. 14. monet A. 15. ex intimatione abstinebat quod stomacho magis prodesset A. 16. quam nec dissuasit A. quam ex necessitate dissuasit *Latinus*.

Cap. X. 1. indictas *Nicol. Rigaltius*. indignas libri omnes. 1b. quidam ep. quasdam libri omnes.

^c circumstantiae] Id est vexationis. Sic etiam De Oratione cap. 9 „et sunt quae petantur pro *circumstantia* cuiusque, praemissa legitima et ordinaria oratione.“

^d et ebriamen non bibit] Haec quidem verba in Hebraeo non extant, sed ex analogia a LXX adiecta sunt in verbis feminae, prout in editione quoque Romana legitur: „καὶ οἶνον καὶ μέθυ οὐ πίνει, καὶ σίδηρος οὐκ ἀναβήσεται ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ.“ I Sam. I, 11. (Fr. Iunius.) Hieronymus Adv. Iovinianum lib. II. tom. IV. p. 209. ed. Bened.: „Samson et Samuel vinum

et siceram non bibunt. Erant enim ¹repromissionis et per abstinenciam terminumque concepti. Aaron et ceteri sacerdotes ingressuri templum omnesque inebriare potest non potant, ne moriantur.“

^e strictura potus] Ait Septimius haec forma potus perstricta etiam arctius pabulum significari. (Rigalt.)

Cap. X. a. stationes nostras et ¹indictas] Sensus auctoris evincit legendum *indictas*, ut et paulo post, Sed ¹pertineat ad *indictionis* quaestionem. Pythici, inquit, stationes nostras accusat ut *indictas* et in serum constitutas, ut

serum constitutas, novitatis nomine incusant, hoc quoque munus et ex arbitrio obeundum esse dicentes et non ultra nonam detinendum, de suo scilicet more. Sed quod pertineat ad ¹cindictionis quaestionem, semel pro omnibus causis respondebo. Nunc ad proprium huius speciei articulum, de modo temporis dico, de ipsis prius expostulandum, unde hanc formam ¹a nona dirimendis stationibus praescribant. Si, ²quia Petrus et qui cum eo ad horam nonam orationis templum introgressi ³leguntur, quis mihi ⁴probat Act. III, 1. illos ea die statione functos, ut horam nonam ad clausulam et expunctionem ^bstationis interpretetur? Atqui facilius ^cinvenias Petrum hora sexta capiendi cibi causa prius in superiora ad orandum ascendisse, quo magis sexta diei finiri ^dofficio huic possit, ^equae illud Act. X, 9. absolutura post orationem videbatur. Porro ^fcum in eodem commentario Lucae et tertia hora orationis ^gdemonstretur, sub qua spiritu sancto initiati pro ebriis habebantur, et sexta, qua Petrus Act. II, 15 ascendit in superiora, et nona, qua templum sunt introgressi, cur non intellegamus salva plane indifferentia semper et ubique et omni tempore ^horandum, tamen tres istas horas ut insigniores in rebus humanis, quae diem distribuunt, quae negotia distinguunt, quae publice resonantⁱ, ita et sollemniores fuisse in orationibus divinis? Quod etiam suadet Danielis quoque argumentum ter die orantis, utique per ^jaliquarum horarum exceptionem, non aliarum autem quam ^kinsigniorum, exinde apostolicarum, tertiae, sextae, nonae. Hinc itaque et Petrum dicam ex vetere potius usu nonam observasse tertio orantem supremae orationis munere. Haec autem propter illos qui se putant ex forma Petri agere, quam ignorant; non quasi respuamus nonam, ^lcui et quarta sabbati et sexta plurimum

[c. indictionis Nicol. Rigaltius. interdictionis libri omnes. 1 d. non a dirimendis A. novam dirimendis Amg. 2. qua A. 3. aguntur A. 4. probabit CD. liber Clementis. probat AB. probet Fr. Iunius. 4 b. Malim qua. 5. demonstret A. 6. orandi D., Fulv. Ursinus. 7. aliquarum ACD. liber Clementis. aliarum B. Probat Fr. Iunius. 8. insigniorem A. 9. qua Fulv. Ursinus.

[ae hoc munus quidem esse non indendum, sed ex arbitrio obeundum, et non in serum constitui, sed ad nonam primi stationes debere contendunt. (Rigalt.) De stationibus v. adnot. ad Deorat. cap. 19. V. etiam Desid. Heraldus d Minuc. Felicis Octav. p. 69., ubi et tunc Tertulliani locum pertractat. Mox ro quasdam rescripsi quidam, quod loci sitio postulabat.

b. expunctionem] Consummationem. adnot. ad Apolog. cap. 35.

c. facilius] Potius. Cf. adnot. ad De corona cap. 10.

d. finiri] Hoc est praefiniri, determinari. (Rigalt.)

e. Porro] V. adnot. ad De Corona cap. 7.

f. quae publice resonant] Ergo Septimii saeculo tres tantum istae insigniores publice resonabant, signo dato tuba vel tintinabulo. Ceterum priscis quoque Romanis eadem diei spatia significari solita, accenso, ubi praetori videbatur, ad populum pronuntiante horam esse tertiam, itemque meridiem, et horam nonam, discimus ex Varronis quinto de Lingua Latina. (Rigalt.)

fungimur¹⁰, sed quia eorum quae ex traditione observantur tanto magis dignam rationem adferre debemus, quanto carent scripturae auctoritate, donec aliquo caelesti charismate aut confirmentur vel
 bil. III, 15. corrigan- tur. Et si qua, inquit, ignoratis, dominus vobis revelabit.

Itaque¹¹ seposito confirmatore omnium istorum paraclete, duce universae veritatis¹², "an dignior apud¹³ nos¹⁴ ratio adferatur in nonam observandi¹⁵ require, ut etiam Petro ea ratio deputanda sit, si statione tunc functus est. Venit enim de exitu¹⁶ domini, quem cui semper commemorari oportet sine differentia horarum, impressius¹⁷ tamen¹⁸ tum ei secundum ipsum stationis vocabulum "addicimur. Nam et milites nunquam immemores sacramenti magis stationibus parent. Itaque in eam usque horam celebranda pressura est in qua a sexta contenebratus¹⁹ orbis defuncto domino lugubre fecit officium, ut tunc et nos revertamur ad iocunditatem cum et mundus recepit claritatem. Hoc si magis ad religionem sapit Christianam, dum magis Christi gloriam celebrat, possum aequae serae stationis ex eodem rei ordine statum figere²⁰, ut incinemus ad serum, expectantes tempus dominicae sepulturae, cum Ioseph postulatam detulit corpus et condidit. Inde et irreligiosum est ante famulorum carnem²¹ refrigerare²² quam domini. "Sed hactenus²³ haec ex argumentationum provocatione commiserim, coniecturas coniecturis, "et tamen, puto, fidelioribus reperciens²⁴. Videamus, an aliquid tale nobis de vetustatibus quoque patrocinetur.

Exod.
XVII, 8 seq.

In Exodo habitus ille Moysis adversus Amalech orationibus preliantis usque in occasum perseverans nonne statio fuit sera? Iesum Nave debellantem Amorrhaeos prandisse illa die existimamus quia

10. si posito A. 11. an om. A. 12. vos D., Fulv. Ursinus. 13. ratione fertur A. 14. require ABC. requiro D., Latinus. Probat et Fr. Junius. 15. tum ei D., Fr. Junius. cum eis ABC. 16. addicimur D., Fulv. Ursinus. addicimur ABC. 17. refrigerari Fulv. Ursinus. 18. Sed hactenus haec A. ut haec B. Sed hoc CD. 19. sed Latinus.

g. cui et quarta sabbati et sexta plurimum fungimur] Fungi cum dativo est satisfacere. Sic passim apud Ictos. Ut fr. 22. De Paenit. 48, 19 „poenae suae fungi.“

h. duce universae veritatis] Hoc pari loquendi genere dictum est quo Adv. Prax. cap. 2. eundem paracletum appellat „deductorem omnis veritatis.“ Cf. adnot. ad inscript. libri De Exhortat. Castitatis.

i. exitu] De hoc vocabulo dictum est ad Scorp. cap. 4.

k. impressius] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 5.

l. contenebratus] Usus est hoc vocabulo etiam Apolog. cap. 2 „quot iocundi contenebrasset.“, et De Praescr. Haeret. cap. 12.

m. statum figere] Cf. adnot. ad De Fuga in Perscut. cap. 2.

n. refrigerare] Quiescere. (Ripah' Proprie, refrigerio suo invari.

o. hactenus] De huius vocabuli, quod prave omiserunt omnes post Gangraena editores, adeas adnot. ad De Esch. Cast. cap. 1.

p. reperciens.] Verbum Tertullianus usitatissimum. Cf. De Pudic. cap. 7.

ipsis elementis stationem ²⁰imperavit? Stetit sol in Gabaon et luna ^{Ios. X, 7 sqq.} in Aialon, stetit sol et luna in statione, donec ultus est populus de inimicis suis, et stetit sol medio caelo. ²¹Ut autem accedebat in occasum et finem diei unius, non fuit dies talis retro et in novissimo, utique tam prolixus, ut, inquit, exaudiret deus hominem, parem scilicet solis, ^{21b}instantem tam diu in officio, stationem etiam sera longiorem. Certe Saul et ipse in proelio constitutus manifeste munus istud indixit: Maledictus homo, qui ederit panem ^{I Sam. XIV, 24 sqq.} ad vesperam usque, dum ulciscar de inimico meo, et non gustavit totus populus eius, et tota terra ²²prandebat. Tantam autem deus praestitit auctoritatem edicto stationis illius, ut Ionathan, filius Saulis, quamquam ignarus ieiunationis in serum definitae gustum mellis admiserat, et ²³sorte mox de delicto sit traductus, et vix per precem populi periculo exemptus. Gulae enim, licet simplicis, reus fuerat. Sed et Daniel anno primo regis Darii, cum ²⁴ieiunus in sacco et cinere exomologesin deo ageret, Et adhuc, inquit, lo- ^{Dan. IX, 21.} quente me in oratione, ecce vir, quem videram in somnis initio, velociter volans appropinquavit mihi quasi hora vespertini sacrificii. Haec ²⁵erit statio sera quae ad vesperam ieiunans pinguorem ²⁶orationem deo immolat.

Omnia autem ista credo ignota eis qui ad nostra turbantur^a, Cap. XI. aut sola forsitan lectione non etiam intentione comperta, secundum maiorem vim imperitorum apud gloriosissimam scilicet multitudinem psychicorum. Propterea per singulas direximus species ieiunationum, xerophagiarum, stationum, ut, dum recensemus secundum utriusque testamenti paraturam^b quantum proficiant recusati vel recisi vel retardati pabuli officia^c, eos retundamus qui haec velut

20. imperavit. Stetit ABCD. liber Clementis. impetravit? Stet Fulv. Ursinus. 21. Ut autem AB. et non reliqui. 21b. instantis Fr. Iunius. In seqq. maluerim statione etiam sera longiore. 22. non prandebat CD. 23. forte A. 24. ieiuniis A. 25. erat Fulv. Ursinus. 26. rationem A.

q. parem scilicet solis] Similiter supra cap. 6. dixit circumscripti victus praerogativa deum homini praestari contubernalem, parem revera pari. „Si enim deus, inquit, aeternus non esuriat, ut testatur per Essiam, hoc erit tempus quo homo deo adaequetur, cum sine pabulo vivit.“

r. et tota terra prandebat.] Omnes, inquit, prandebant in terra, cum tamen copiae militares adiuratione Saulis coactae ieiunarent. (Fr. Iunius.) Invenerat Pamelinus negationem ante prandebat, quae abest a Graeco. Et Hieronymus Adv. Iovin. lib. II. p. 208. tom. IV. ed. Bened. habet: „Et tota terra prandebat.“

s. de delicto sit traductus] Convictus. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

t. orationem deo immolat.] De hac locutione cf. adnot. ad De Patient. cap. 13.

Cap. XI. a. qui ad nostra turbantur] Paracletica scilicet Montanistarum instituta. (Rigalt.)

b. utriusque [testamenti paraturam] Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 4.

c. recusati vel recisi vel retardati pabuli officia] Supra cap. 2. dixit „sublati vel diminuti vel demorati pabuli officia.“

vacantia⁴ infirmant, item dura pariter ostendimus quo semper in ordine fuerint religionis, eos revincamus* qui haec ut nova accusant; nec novum enim quod semper, nec vacuum quod utile. Sed et illud in medio est, quaedam ex his officiis a deo homini imperata legem constituisse, quaedam ab homine deo oblata votum expunxisse¹. Tamen et votum, cum a deo acceptatum est, legem in posterum ¹facit per auctoritatem acceptatoris; exinde enim faciendum mandavit qui factum comprobavit. Itaque et hinc in alia specie altercatio diversae partis obducitur², cum dicunt, Aut pseudopphetia est, si spiritalis vox sollemnia ista constituit, aut haeresis, si humana praesumptio adinvenit³. Eam enim formam reprehendentes qua et vetera decucurrerunt, et ex ea retorquentes quae et adversarii veterum adversus illa ²poterunt retrahere, aut et illi recusare ³dehebunt ⁴aut exerta ista suscipere; ⁴necessarie, maxime cum et ista, a quocunque institutore ⁵sunt, sive spiritali sive tantum fideli, eidem deo currant¹ cui et vetera. Indubitate enim

Cap. XI. 1. sancit *Latinius*. 2. potuerunt *Latinius*. poterant *D.*, *Fulv. Ursinus*. 2b. debuerunt *Latinius*. 3. aut exerta (exerte vult *Fr. Junius*) *Latinius* & *Fr. Junius*. aut certe *D.*, *Fulv. Ursinus*. exerte *C. liber Clementis*. exerta *AR.* & *necessario D.*, *Fulv. Ursinus*. 5. maxime delet *Fulv. Ursinus*. 6. sint *D.*, *Fulv. Ursinus*.

d. velut vacantia] Tanquam inutilia et pretii nullius. (Rigalt.) Cf. quae adnotavi ad De Oratione cap. 15.

e. revincamus] Hoc est convincamus, confutemus. V. quae adnotavi ad De Testim. Anim. cap. 1. et De Cultu Feminae II, 6.

f. expunxisse.] Consummasse. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 35.

g. obducitur] Hoc est traducitur, convincitur. V. quae adnotavi ad Apolog. cap. 46.

h. si humana praesumptio adinvenit.] Tertullianus pseudopphetiae criminationem primum diluere conatus caput alterum adgreditur ac probare nititur quaedam posse sine imperio et mandato ex arbitrio proprio religioni impendi, quod pluribus argumentis efficere conatur, quorum haec sunt praecipua: Primum, catholicos, etsi aliter definiant, in eadem tamen esse sententia, siquidem praeter ieiunia Paschalia, quae sola apostolica auctoritate niti volebat, alia quandoque eos indicare, quin et stationum semiieiunia (quae sic appellat quod ad horam nonam tantum ieiunarent) celebrare, ac respondere haec ex arbitrio agenda, non ex imperio. Alterum argumentum est, deo plus aliquid quam posset esse tribuendum, nec obsequium

ei deberi tantum, sed et adulationem: illud enim imperio eius, hoc arbitrio praestari. Ad primum argumentum quod attinet, vocum *δυσωφία* Tertullianus fraudi fuit. Nam catholici cum ieiunia ex arbitrio celebranda dicerent, loquebantur non de ieiuniorum ipsorum institutione, quae a deo instituta sceleratim nec aliter observassent, sed de ieiuniorum celebrandorum ratione ac tempore quae omnia ex arbitrio agenda dicebant: id est praestanda, cum ita ratio postulare, veluti ex aliqua sollicitudinis ecclesiasticae causa, ut postea loquatur, aut alia eiusmodi. Nam quemadmodum ICI dicunt factum esse in potestate iudicis, non item ius, ita certum est disciplinae ecclesiasticae observationem ab ecclesia aliquomodo pendere, sed non constitutionem ipsam. Ad alterum item argumentum quod attinet, crimen fatetur Tertullianus. Nam quid hoc sibi vult, debere nos deo non solum obsequi, sed et adulari, et alia imperio, alia arbitrio praestanda? Nonne haec sunt propriae superstitionis et haereseos notae, vel Tertulliano ipso indice? ceterum (Desid. Heraldus Digress. II, 5. p. 284 sqq.)

i. eidem deo currant] Hoc est eidem deo conveniant, de eodem deo dictum tellegi debeant. (Rigalt.)

et haeresis et ⁷pseudoprophetia divinitatis diversitate indicabantur
⁸apud nos omnes unici dei creatoris et Christi eius antistites,
adeoque indifferenter hanc partem defendo, illis offerens in quo
velint gradum figere^k. Spiritus diaboli est, dicis, o psychice. Et
quomodo dei nostri officia inditit nec alii offerenda quam deo no-
stro? Aut contende diabolum cum deo facere nostro, aut satanas
paracletas habeatur. Sed hominem antichristum adfirmas; hoc enim
vocantur haeretici nomine penes Ioannem. Et quomodo quisquis
ille est in Christo nostro haec erga dominum nostrum officia dispo-
suit, cum et antichristi ⁹erga deum, adversum nostrum processe-
rint Christum? Quo ¹⁰itaque putas laterum^l confirmatum apud nos
spiritum, cum imperat an cum probat quae deus noster et impera-
vit semper et probavit? Sed rursus palos terminales figitis^m deo,
sicut de gratia, ita de disciplina, sicut de charismatibus, ita ¹¹et
de sollemnibus, ut proinde officia cessaverint, quemadmodum et
beneficia eius, atque ita negetis usque adhuc eum munia imponere,
quia et hic Lex et prophetae usque ad Ioannem. Superest ut to-
tum auferatis quantum in vobis tam otiosum.

Iam enim et in ista specie ¹²ditati saturatique regnatis, non
delicta ¹³incursantes, quae ieiuniis elementur, nec revelationum
scientia indigentes, quae xerophagiis extorqueantur, nec bella pro-
pria metuentes, quae stationibus discutiantur. Ut ab Ioanne para-
cletus obmutuisset, ¹⁴ipsi nobis prophetae in hanc maxime causam
extitissimus, iam non dico ad exorandam dei iram, nec ad impe-
trandam tutelam eius aut gratiam, sed ad praemuniendam per nos-
met ipsos novissimorum temporum condicionem, indicentes omnem
¹⁵ταπεινοφρόνησιν, cum carcer ediscendus, et fames ac sitis exer-
cendae, et tam inediae quam anxii victus tolerantia usurpanda sit,
ut in carcerem talis introeat Christianus qualis inde prodisset,
non poenam illic passurus, sed disciplinam, nec saeculi tormenta,
sed sua officia, eoque fidentior processurus ad certamen ¹⁶e custodia
abususⁿ nihil habens carnis, sic ut nec habeant tormenta materiam,

7. pseudoprophetae A. 8. apud nos apud omnes A. 9. erga deum *delet* La-
tinus. 10. utique A. 11. et om. B.

Cap. XII. 1. dotati A. 2. incurantes *Ios. Scaliger.* incurantes libri omnes.
3. et ipsi A. 4. e custodia *obesus Latinus.* e custodia ab usu *Ios. Scaliger.*

k. gradum figere.] Cf. adnot. ad Scor-
piac. cap. 4.

l. Quo itaque — laterum] Ex quo ita-
que latero. Cf. De Pallio cap. 1 „ab
utroque laterum.“

m. palos terminales figitis] Auctores
finium regundorum palos pro terminis
in quibusdam regionibus poni docent;

iliceos, oleagineos, iungereos cett. palos
de ilice picatos. (Rigalt.)

Cap. XII. n. abusus] *Abusus*, longo
usu propemodum absumptus confectus-
que. Si quid iuvarent exemplaria, mal-
lem *obesus*, quemadmodum vetus poeta
apud Gellium *obesum* dixit pro exili et
gracilentio. (Rigalt.) Accipio *abusus*

cum sola et arida sit cute loricatus, et contra ⁴ungulas⁵ cornens, praemisso iam sanguinis succo⁶ tanquam animae impedimentis⁷, properante iam et ipsa, quae ⁸iam saepe ieiunans mortem de proximo⁹ norit. Plane vestrum est in carceribus popinas exhibere¹ martyribus ¹incertis², ne consuetudinem quaerant³, ne taedeat vitae, ne nova abstinentiae disciplina scandalizentur, quam nec ille ¹Pristinus vester¹ non Christianus martyr² attigerat, ¹quem ex facultate custodiae ¹liberae¹ aliquamdiu ¹farsum, omnibus balneis quasi ba-

4 b. virgulas D. 4 c. tam Petr. Ciacconius. 5. incertis AmgBCD. incestis A. 6. pristinus A. pristinum Nicol. Rigaltius. 7. quam (?) ex Fals. Ursinus. quem et libri omnes. 8. libere A. 9. farsum AB., Fr. Iuvius. fartum CD. liber Clementis.

pro genitivo substantivi, struendo cum voce *carnis*, non pro participii nominativo, quamquam sententia eadem evadit. *Abusus pro abusione* vox satis frequens apud ICIos. Cf. Dirksen Manuale s. v.

b. unguilas] De his cf. quae adnotavi ad Apolog. cap. 12.

c. praemisso iam sanguinis succo] Praemisso, scilicet ad deum, quo iam et ipse lotus properat. Sic alibi dixit *praemissam* uxorem, *praemissos* liberos iam saeculo digressos. (Rigalt.)

d. tanquam animae impedimentis] Impedimenta dicit militari significato. Christianus iam plurimis emaciatus ieiuniis praemisit ad dominum hanc sui partem, sanguinem suum scilicet, tanquam impedimenta sua, tanquam vasa, tanquam suppellectilem. Quam gravis hic paracleticus doctor cum istis ieiuniis austeris! Sane miror in sbris exsanguibus et corneis tantum ingenii, tantum amoenitatis, tantum elegantiarum. (Rigalt.)

e. de proximo] Cf. adnot. ad De Patientia cap. 7.

f. in carceribus popinas exhibere] Principio libri adversus Valentinianos facilem esse ait fratrurn caritatem, et libro adv. Praxeum [cap. 3.] maiorem semper credentium partem simplices et idiotas. Hic ergo hominibus id genus exprobrare videtur beneficentissimae caritatis officia in Peregrinum illum impostorem collata, qui tandem agnitus et Christiana communione depulsa a Luciano describitur, cuius etiam inter ethnicorum exempla meminit Septimius lib. ad Martyras [cap. 11]. *Popinas exhibere* Lucianus „*συνεκάθεινόν μετ' αὐτοῦ, διαφθείροντες τοὺς δεσμοφύλακας, εἰς δέπνα ποικίλα ἐξεκομίζετο.*“ (Rigalt.)

g. martyribus incertis] Quorum fides minus spectata neque satis explorata. (Rigalt.)

h. ne consuetudinem quaerant] Ne consueta, ne sua desiderent. Ut lautius in carceribus vivant quam domi. (Rigalt.)

i. Pristinus vester] Legendum arbitror *pristinum vester*, hoc est quondam vester, quemadmodum initio libri adv. Praxeum dixit „*pristinum doctor.*“ In hanc vero historiam quam narrat Septimius plurima quadrant eorum quae Lucianus de Peregrino tradidit. Nam et istum apud Christianos in fama et pretio aliquamdiu fuisse refert, ac propter habitos ab eo per oppida Syriae de Christo sermones, comprehensum missumque in carcerem, atque ibidem Christianorum caritate et studio diligentissime curatum, coenis omne genus illatis, mox per humanitatem praesidis emissum carcerem. Postea vero ob delicta quaedam ab Christiano consortio eiectionem variis urbes obiisse non sine gloria philosophantem, ac demum Olympiae insanae quaerendi nominis cupidine percitum convocata multitudine, postquam verba multa de contemptu mortis fecisset, in ardentem rogam insiliisse, nec visam amplius. (Rigalt.)

k. non Christianus martyr] Martyrem istum, qualiscunque fuerit, psychicum, id est catholicum fuisse ait Septimius, non Christianum, quia tormentis adnotus Christum negaverat. Peregrinum suum Lucianus scribit in carcerem coiectum, propterea quod Christum coleret, „*τὸν μέγαν ἐκείνον ἀνδρῶπον ἐν Παλαιστίνῃ ἀνασκοποῦντάς τε,*“ confestim accurrisse Christianos, uti fratres, atque omnimoda solatia contulisse, quin etiam cum eo in carcere permanens, ac pernoctasse corruptis custodibus. (Rigalt.)

l. facultate custodiae liberae] Lucianus: „*διαφθείροντες τοὺς δεσμοφύλακας.*“ (Rigalt.)

ptismate melioribus, et omnibus luxuriae secessibus quasi "ecclesiae secretioribus, et omnibus vitae "istius inlecebris quasi "aeternae dignioribus hoc, puto, "obligatum, ne mori vellet, postremo ipso tribunalis die luce summa condito mero tanquam antidoto praemedicatum" ita "enervastis, ut paucis ungulis titillatus" (hoc enim ebrietas sentiebat) quem dominum confiteretur interroganti praesidi respondere non potuerit amplius, atque ita "de hoc iam "extortus", cum singultus et ructus solos haberet, in ipsa negatione "discessit. Ideo sobrietatis disciplinam qui praedicant pseudoprophetae, ideo haeretici qui observant. Quid ergo cessatis paracletum, quem in Montano negatis, in "Apicio credere?

Praescriptis constituta esse sollemnia huic fidei scripturis vel Cap. XIII traditione maiorum, nihilque observationis amplius adiciendum "ob illicitum innovationis". "State in isto gradu, si potestis. Ecce enim convenio" vos et praeter pascha ieiunantes citra illos dies quibus ablati sunt sponsus et stationum semiieiunia interponentes, et "vos" interdum pane et aqua victitantes, ut cuique visum est.

10. ecclesia D. in Addendis. 11. istius om. D. in Addendis. 12. aeterna dignitatis D. in Addendis. 13. obligatum D., Fulv. Ursinus. obligatum ABC. oblectatum Leopoldus. 14. enerva sitis A. 15. de om. Latinus. 16. extortus ACD. liber Clementis. extortus B. 17. discessit Fr. Iunius. Probat etiam Muentlerus Prim. Eccl. Afr. p. 184. digressit libri omnes. 18. Apitio ABC. Cap. XIII. 1. ab illicito A. 2. statu A. 3. vero D., Fulv. Ursinus.

m. condito mero tanquam antidoto praemedicatum] Vino myrrhato consopitum, myrrhae consumptione obfirmatum. In historia passionis Fructuosi, Augurii et Eulogii legimus oblatum iis a fraterna caritate condimentum, admonitosque ut permixtum poculum sumerent, dixisse, nondum esse horam solvendi ieiunii. Nempe agebatur hora diei quarta, feria vero quarta; qua feria illi, etiam in carcere, stationem de more celebrabant. Sed cur fraterna illa caritas feria quarta condimentum offerebat? cum sexta tantum feria ducti sint martyres. Nisi quia putarent ipsa feria quarta ducendos. Ceterum imposturam martyrio fecisse videntur qui in ipso martyrii proclatu corpora sic curabant sua, ut cruciatu et tormenta minime sentirent. Nam quae constantia, quaeve gloria medicatae potionis craspula consopito, sensibus interceptis? (Rigalt.) De medicato aromatibus narcoticis vino quod tormenta et mortem subituri subministrare solebant veteres Christiani et Iudaei v. Muentler Primord. Eccl. Afr. p. 184. adn.

n. paucis ungulis titillatus] Ita consopitus fgerat, ut ungulas admotas quasi titillantibus manum pateretur. (Rigalt.)

o. de hoc iam extortus] Quod interroganti praesidi non responderet. Peregrinum suum Lucianus extortum fuisse non tradit, immo dimissum. (Rigalt.)

p. in ipsa negatione discessit.] Rigaltius seryata pristina scriptura digressit ita interpretatus est: Honesto vocabulo foedum negotium significat. Nam hic Pristinus nimio vini ac ciborum fertus admotis tormentis Christum negavit, atque in ipsa negatione inter singultus et ructus alvo perfide laxata fecit quod in Milesia fabula Lucius cum ab asino suo carnifices abegit, seu quod moriens Claudius Caesar, qua parte facilius, ut ait Seneca, loquebatur. Sed quomodo negavit qui prae temulentia solos singultus et ructus haberet? Negasse Christum videtur qui per ebrietatem eripuerat sibi martyrii sensum et praeclarae confessionis gloriam.

q. Apicio] Cf. De Pallio cap. 5.

Cap. XIII. a. ob illicitum innovationis.] Cf. Desid. Herald. Digress. II, 5. p. 284 sq.

b. convenio] Quasi contraria actione. De hoc verbo cf. quae adnotavi ad Apolog. cap. 10.

c. vos] Rigaltius vero, quod interpretatur mero, puro.

Denique respondetis haec ex arbitrio agenda, non ex imperio. Movistis igitur gradum⁴ excedendo traditionem, cum quae non sunt constituta obitis. Quale est autem, ut tuo arbitrio permittas quod imperio dei non das? Plus humanae licebit voluntati quam divinae potestati? Ego me saeculo, non deo liberum memini. Sic mem est ultro officium facere domino, ⁵sic⁶ indicare illius est. Non tantum obsequi ei debeo, sed et adulari; illud enim imperio eius, hoc arbitrio meo praestó. Bene autem, quod et episcopi universae plebi mandare ieiunia adsolent⁷, non dico de industria stipium conferendarum⁸, ut vestrae capturae⁹ est, sed interdum et ex aliquo sollicitudinis ecclesiasticae causa. Itaque si et ex hominis edicto et in unum omnes *ταπεινοφρόνησον* agitis, quomodo in nobis ipsam quoque unitatem ieiunationum et xerophagiarum et stationum denotatis? nisi forte in senatus consulta et in principum mandata coitionibus¹⁰ opposita delinquimus. Spiritus sanctus, cum in quibus vellet terris et per quos vellet praedicaret, ¹¹ex providentia imminuentium sive ecclesiasticarum tentationum sive munditium plagarum, ¹²qua paracletus, id est advocatus ad exorandum iudicem huiusmodi officiorum remedia mandabat, puta, nunc ad exercendam sobrietatis et abstinentiae disciplinam; hunc qui recipimus, necessario etiam quae tunc constituit observamus. Aspice ad Iudaicos fastos, et invenies nihil novum, si quae patribus sunt praecepta omnis deinceps posteritas haereditaria religione custodit. Aguntur ¹³praeterea per Graecias ¹⁴illa certis in locis concilia ex universis ecclesiis, per quae et altiora quaeque in commune tractantur, et ipsa repraesentatio totius nominis Christiani magna veneratione celebratur. Et hoc quam dignum fide auspicante congregari undique ¹⁵ad Christum! Vide, quam bonum et quam iucundum habitare fratres in unum! Hoc tu psallere non facile nosti, nisi quo tempore

Ps.
cxxxiii, 1.

4. sunt A. sint BCD. 5. sicut D., Latini. 6. ex om. A. 7. qui paracletus, id est advocatus ad exorandum iudicem dicitur, huiusmodi A. 8. praeterea ad liber Clementis. praecapta BC. 9. illa D., Fulv. Ursinus. illas ABC.

d. Movistis igitur gradum] Cf. quae adnotata sunt ad Scorp. cap. 8.

e. Sic mem est — sic] Fuerunt qui corrigerent *Sic mem est ultro officium facere domino, sicut indicare illius est*. Sed Tertulliani stili sunt talia. Sic De Spectac. cap. 10. dixit „illi per sexum, illi per luxum dissolutis“ pro „his p. s. illi p. l. d.“ In primis vero hoc pertinet illud quam — quam pro tam — quam usurpatum, cuius usus exempla indicavi ad De Idolol. cap. 4. Adde De Orat. cap. 22.

f. Bene autem quod et episcopi universae plebi mandare ieiunia adsolent] Cf. Desid. Heraldus ad Apolog. cap. 39. et ad Minuc. Felicis Octav. p. 68.

g. stipium conferendarum] Cf. Muenther Primord. Eccl. Afr. p. 66 sq.

h. captivae] De hoc vocabulo v. interpret. ad Sueton. Calig. cap. 40. Cf. etiam Muenther l. l.

i. coitionibus] V. Desid. Heraldus in Apolog. cap. 39.

cum compluribus coenas. Conventus autem illi stationibus prius et ieiunationibus ¹⁰ operati dolere cum dolentibus, et ita demum congaudere gaudentibus norunt. Si et ista ^k sollemnia, quibus tunc^l praesens patrociniatus est sermo, nos quoque in diversis provinciis fungimur in spiritu invicem ¹¹ repraesentati^m, lex est sacramentiⁿ.

Horum igitur tempora observantes et dies et menses et annos ^{Cap. XIV. Gal. VI, 10 et seq.} galaticamur^a. Plane, si Iudaicarum caeremoniarum, si legalium sollemnitatum observantes sumus; illas enim apostolus dedocet compescens veteris testamenti in Christo sepulti perseverantiam et novisistens. Quod si nova conditio ¹ in Christo, nova et sollemnia esse ^{II Cor. V, 17.} debebunt^b: aut si omnem in totum devotionem temporum et dierum et mensium et annorum erasit apostolus, cur pascha celebramus ² annuo circulo in mense primo? cur quinquaginta exinde diebus in omni exultatione decurrimus? cur stationibus quartam et sextam sabbati dicamus et ieiuniis parasceuen^c? Quamquam vos

10. operari A. 11. repraesentari lex est sacramenti *Ios. Scaliger.*

Cap. XIV. 1. in Christo, nova D., *Fule. Ursinus, Fr. Iunius.* in Christo sepulti per perseverantiam nova A. in Christo sepulti perseverant, iam nova BC. in Christo sepeliri perseverantiam, nova *Ios. Scaliger.* Quam emendationem receperim, nisi illa sepulti per perseverantiam per errorem librarii ex praecedentibus repetita esse evidenter apparent. Alioquin possis et rescribere nova conditione in Christo sepulta perseverantia, nova *cell.* 2. animo A.

k. ista] Ietiusmodi.

l. tunc] Cum agebantur.

m. in spiritu invicem repraesentati] In spiritu sancto in unum congregati.

n. lex est sacramenti.] Communionis Christianae lex est, ut nostrum sit quodcunque nostrorum est; ceterum dividit corpus. Sic enim ait lib. De Veland. Virginibus cap. 2., ubi et alia praecleara de Christiani corporis partium consensu. (Rigalt.)

Cap. XIV. a. galaticamur.] Insanimus ut Galatae. Sic ab ingenio Cilicum fraudulento verbum *ἐγκλικίζειν* formavit Pherecrates comicus, ad fraudes et imposturas deorum gentilium significandas: „ἀεὶ ποδ' ἡμῶν ἐγκλικίζουσ", οἱ θεοί," imponunt et illudunt nobis cilicatum. Galaticamur, desipimus galaticam; iudaizamus ut Galatae. (Rigalt.)

b. nova et sollemnia esse debebant] Totum hunc locum sic lego: Quod si nova conditio in Christo, nova et sollemnia esse debebunt. Aut *cell.* Nam illa verba sepulti perseverant, iam ex praecedente verum repetita sunt falso, cum librarius his in Christo scripturus esset. Est autem nova conditio *καὶ ἡ πρῆσις* II Corinth. cap. 4., nova creatura, ex Tertulliani usu, cuius sollemnia et

nova esse arguit oportere. (Fr. Iunius.) De vocabulo *conditio*, si placet, adeas adnot. ad De Corona cap. 6.

c. et ieiuniis parasceuen?] Ait Tertullianus sepultis testamenti veteris sollemnibus Christianos condidisse novas in Christo leges et nova sollemnia abrogatis ieiuniis Moaicis instituisse stationes et ieiunia Christiana. Et stationibus quidem dicatas fuisse ferias cuiusque septimanae quartam et sextam, excepta feria sexta, quae esset *παρασκευή τοῦ πάσχα*, septimanae scilicet authenticae in quam incideret Pascha, sive dies Paschae, sabbatum Paschale, quo die Christus Ecclesiae sponsus ablatus est. Etenim eo die indicta fuisse ieiunia, quae non solum a Paracleticia, verum etiam a Psychicis in sabbatum continuabantur. Hic vero Tertullianus observat sabbatum in Pascha ieiunandum, hoc est sabbatum septimanae in quam incidisset dies Paschae sive passionis dominicae, quae est *νῆστιμος ἡμέρα*, cetera sabbata nunquam ieiunanda; ne iudaizare aut galaticari videamur. Addit Nobis certe omnis dies etiam *vulgata consecratione celebratur*. Quibus verbis consentanea sunt haec Hieronymi Epist. 151 „Nobis qui in Christum credimus resurgentem,

etiam sabbatum, si quando¹, continuatis, nunquam nisi in pascha ieiunandum secundum rationem alibi redditam². Nobis certe³ omnis dies etiam vulgata consecratione⁴ celebratur. Nec ergo apud apostolum differentiae ratio, distinguentem nova et vetera. Sed et hic inaequalitas vestra ridebitur, cum vetustatum formam nobis expratis in⁵ quo causam novitatis accusatis.

Cap. XV.
ITim. IV, 3.

¹Reprobat etiam illos qui² iubeant cibis abstinere, sed de providentia spiritus³ sancti, praedamnans iam haereticos perpetuum abstinentiam praecepturos ad destruenda et despicienda opera creatoris, quales inveniam apud Marcionem, apud Tatianum⁴, apud Iovem, hodiernum de Pythagora haereticum⁵, non apud paracletum. Quantula est enim apud nos interdictio ciborum? Duas in anno hebdomadas xerophagiarum⁶, nec totas, exceptis scilicet sabbatis et dominicis, offerimus deo, abstinentes ab eis quae non reicimus, sed differimus. ⁷Atqui ad Romanos scribens vos nunc compungi

Rom. XIV.
20 sq.

⁸retractatores⁹ huius officii, Ne propter pabulum solveritis, inquit,

3. omni die A. 4. celebrantur A. 5. quo D., Fulv. Ursinus. qua ABC.

Cap. XV. 1. Reprobat A. 2. iubeant CD. 3. sancti D., Petr. Ciacconius. sanctus ABC. Probat Fr. Iunius. 3b. Atquin CD. 4. retractatores ABC. detractores Fulv. Ursinus. detractatores D.

iugis et aeterna festivitas est, nec putare debemus alios dies festos, alios non festos.¹⁰ Adepta scilicet per Christum libertate, quae nostris cervicibus exemit iugum Moissaeum caeremoniarum et legalium sollennitatum. Unde intelligimus, inquit Septimius noster adv. Iudaeos cap. 4., magis sabbatizare nos ab omni opere servili semper debere, et non tantum septimo quoque die, sed per omne tempus. Denique omne tempus sabbatizat, hoc est sanctificat, qui sapit ad libertatem evangelicam, ac sese abstinere ab omni opere servili, nempe observationum ac caeremoniarum Iudaicarum. (Rigalt.)

d. si quando] Quandoque. Cf. adnot. ad De Pudic. cap. 1.

e. secundum rationem alibi redditam.] Fr. Iunio videtur respici ad verba illa cap. 2 „Certe in evangelio illos dies ieiunati determinatos putant in quibus ablati sunt sponso, et hos esse iam solos legitimos“ cett.

Cap. XV. a. Reprobat] Apostolos. Cf. Hieronymus Adv. Iovin. II, p. 210. ed. Bened. „Reprobat quidem apostolos eos qui prohibebant nuptias et iubebant cibis abstinere, quos deus creavit ad utendum cum gratiarum actione; sed et Marcionem designat et Tatianum, et ceteros haereticos, qui abstinentiam in-

dicunt perpetuam, ad destruenda et contemnenda et abominanda opera creatora.“

b. apud Marcionem, apud Tatianum] Nuptias enim damnavit Marcion (cf. lib. I. adv. Marc. cap. 29.). De Tatiano Epiphanius [Haer. 66.] evidentissime „ἡ κραιτέραν δὲ οὗτος κηρύττει, τὸν δὲ γάμον πορεύειν καὶ φθορὰν ἔχειν. φάσκει μὴδὲν διαλλάττειν πορεύει τὸν γάμον.“ (Fr. Iunius).

c. apud Iovem, hodiernum de Pythagora haereticum] Huius haeretici memoria apud alios, quod sciam, non exist.

d. Duas in anno hebdomadas xerophagiarum] Hieronymus ad Marcellum (Epist. XXVII. p. 65. tom. IV. ed. Bened.) ubi de Montani sectatoribus: „Illi tres in anno faciunt quadragesimas. [quasi tres passi sint salvatores].“ Sic ingens sunt mortalium, ubi semel ab regula descivere. Itaque iam aeterno Hieronymi supra magistrum erant discipuli, duobus Montanicarum xerophagiarum septimanis tertiam addiderant. At sic eos quoque putamus septimanas dixisse quadragesimas, quemadmodum Hieronymus dicit „Nos unam quadragesimam secundum traditionem apostolorum toto anno tempore nobis congruo [toto orbe nobis congruo legitur in ed. Bened.] ieiunamus.“ (Rigalt.)

e. retractatores] Sic habent libri re-

opus dei. Quod opus? De quo ait, Bonum est carnem non edere et vinum non potare. Nam qui in istis servit, placabilis et propitiabilis deo nostro est. Quidam credit omnia manducanda esse, ^{IRom. XIV. 2sqq.} quidam autem infirmus ⁴b olera vescitur; qui manducat, ne ⁵nullificet non manducantem. Tu quis es, qui alienum servum iudicas? Et qui manducat, et qui non manducat, deo agit gratias. Cum autem humano arbitrio ⁶vetet controversiam fieri, quanto magis divino? Ita sciebat quosdam castigatores et interdictores victus incusare, qui ex fastidio, non qui ex officio abstinerent, probare vero qui in honorem, non qui in convicium creatoris. Et si claves macelli ⁷tibi tradidit permittens esui omnia ad constituendam idolothyrtorum ^{ICor. X. 25sqq.} exceptionem, non tamen in macello regnum dei inclusit, Nec enim, ^{Rom. XIV. 17.} inquit, esus aut potus est dei regnum, et, ^{ICor. VIII. 8.} Esca nos deo non commendat, non ut de arida dictum putes, sed potius de uncta et accurata, siquidem subiciens, Nec si manducaverimus, ⁸abundabimus, nec si non manducaverimus, deficiemus, tibi magis insonat qui abundare te existimas si edas, et deficere si non edas, et ideo ista detractas. Dominum quoque quam indigne ad tuam libidinem ^{Maub. XI. 19. IV. 2. V. 6.} interpretaris passim manducantem et bibentem, sed puto, quod etiam ⁹ieiunavit qui beatos non saturatos, sed esurientes et sitiennes pronuntiavit, qui escam profitebatur, non quam discipuli existimarant, sed paterni operis perfectionem, docens operari escam quae permanet in vitam aeternam, ¹⁰in ordinaria etiam oratione panem mandans postulandum, non et ¹¹Attalicas divitias. Sic et Esaias non negavit deum elegisse ieiunium, sed quale non elegerit enumeravit. In diebus enim, inquit, ieiuniorum vestrorum inveniuntur ¹²voluntates vestrae, et omnes subiectos vobis succutitis, aut ad convicia et lites ieiunatis et caeditis pugnis. Non tale ieiunium

4 b. olera CD. liber Clementis. olere AB. 5. nullificet CD. liber Clementis, Fulv. Ursinus. vitificet AB. 6. vetet CD., Harrisius, Fulv. Ursinus. vitet AB. 7. abundabimus CD., Harrisius. abundavimus AB. 8. ieiunavit CD. liber Clementis. ieiunavit AB. 9. inordinaria A. 10. Attalicas divitias. Sic AD. Attalicas. Sic BC. 11. voluntates C. voluptates reliqui.

teres. Sequioris enim aevi scriptores retractare usurpant passim pro detractare vel detractare. Vel. Gloss. in Mai Anctt. Class. tom. VI. p. 520 „Detraclat, retractat, recusat.“ Gloss. Philoxeni „Retraclat, διαλογίζην, ἀναβάλλη, δαισιδαμονεῖς, ἀναλογίζην.“ Sic fr. 13. pr. de Accus. 48, 2 „Qui reipublicae causa abfuerit, dum non retractandae (al. detractandae) legis causa abest.“ Tertull. Apolog. cap. 21 „fortasse hoc nomine de statu eius retractetur“ cett. Ibid. cap. 39 „de solo triclinio Christiano-

rum retractatur“ cett. Cf. ibid. capp. 4 et 11. Videndus est de hoc vocabulo- rum retractare et retractator usu et Salmasius ad Scriptt. Hist. Aug. p. 31. et p. 168.

f. macelli] Et hic imitatus est Hieronymus l. l. „Nec mirum, si omne quod in macello venditur apostolos emi inbeat et comedi, cum idololatriis et adhuc in templo idolorum quasi idolothyta vescentibus, pro summa abstinentia fuerit cibus tantum abstinere gentilium.“

Ioh. IV. 34.
VI. 27.
Maub. VI. 11.
Ies. LVIII.
3sqq.

Ies. LVIII. 3.

ego elegi, sed quale subiecit, et subiciendo non abstulit, sed confirmavit.

Cap. XVI.
Ps. LI, 18 sq.

Num. XI, 4.
13. 32 sqq.

1 Sam. IV,
17 sqq.

1 Reg. XIII.

Luc. XVI,
25. 29.

1 Isai. 14.

Nam et si mavult opera iustitiae, non tamen sine sacrificio, quod est anima conflictata ieiuniis. Ille certe deus, cui nec populus incontinens gulae placuit, nec sacerdos, nec prophetae. Manet adhuc 'monumenta concupiscentiae, ubi sepultus est populus carni avidissimus usque ad choleram' ortygométras 'cruditando'. Ebdem pro templi foribus senior Heli, filii eius in acie ruunt, nurus expirat in 'partu. Hanc enim meruerat a deo plagam domus impediens, sacrificiorum carnalium defraudatrix. Sameas', homo dei cum exitum prophetasset idololatriae introductae a rege Hiereboam post menum eius regis arefactam et statim restitutam, post altare 'diffusum', ob haec signa 'de satisfactione invitatus a rege plane' excusavit (prohibitus enim a deo fuerat) illic' cibum in totum attingere; sed ab alio mox sene mentito 'prophetam temere pastas, secundum verbum dei ibidem factum super mensam, non est in paternis sepultus. Leonis enim in via occurru prostratus et apud externos conditus poenam deserti ieiunii luit. Haec erunt exempla et populo et episcopis, etiam spiritalibus, si quam incontinentiam gulae admiserint. Sed nec apud inferos admonitio cessavit, 'ubi in divite epulone quidem convivio' cruciantur, in paupere vero ieiunio recreantur, habentia praeceptorés Moysen et prophetas. Nam et Iohel exclamavit, 'Sanctificate ieiunium' et curationem, prospiciens iam tunc et alios apostolos et prophetas sancituros ieiunium et prae-

Cap. XVI. 1. munimenta A. 2. ortygométras D. ortygométram Ios. Scaliger. ortygométras ABC. 3. conditendo A. eructando Iac. Pamelius, Hieronymus Ad. Iovin. II, p. 211. tom. IV. ed. Bened. seculus. 4. pastu' A. 5. diffusum Hieronius. 6. de satisfactione ego. ad satisfactionem Latinius. et satisfactione ABCD. 7. excusavit malebat V. D. ad marg. exempli alicuius quod ego possideo. 8. prophetam AB. liber Clementis. prophetiam CD. 9. ubi in divite epulone quidem ego. de divite epulone quidem A. ubi in divite quidem BCD. 10. concilians A. 11. Sanctificite AB. Sancite CD. liber Clementis. 12. et orationem AB. et praedicatio curationem CD. 13. et tunc BCD.

Cap. XVI. a. ortygométras cruditando.] Verbo *cruditare* utitur Tertullianus et Scorp. cap. 5 „in mortem *cruditavit*." Apolog. cap. 9 „Ipsorum urorum alvei appetantur *cruditantes* adhuc de visceribus humanis." Ceterum cf. ad haec verba Hieronymum l. l. p. 211 „Quae sepulchra concupiscentiae, ubi carnis deditus populus ruit, usque hodie in solitudine perseverant? Et crassa populus ortygométram scribitur ad choleram usque ructasse?"

b. Sameas] Libro tertio Regum nomen huius prophetae non traditur; Ie-

sopha dicitur Iadon, Epiphania Ios. (Rigalt.)

c. post altare diffusum] Etiam divi altaris cineres diffusi se dispersi: „*ἐξ- γυρται καὶ ἐξερῶνται ἡ νύμφη ἐν αὐτοῖς*." (Rigalt.)

d. illic] Vulgata interpretatio est plane excusavit. Prohibitus enim a deo fuerat illic cibum in totum attingere; sed ceterum.

e. exclamavit] Hieronymus l. l. „Sed et Iohel clamavit, Sanctificate ieiunium, praedicate curationem, ut monstraretur ieiunium sanctificari ceteris operibus, et sanctificatum ieiunium curationi proferre peccatorum."

dicaturos officia curantia deum. Unde et qui in ¹⁴idolis comedis et ¹⁵in sacro ¹⁶ornandis et ad singulas horas salutandis ¹⁷adulantur, curationem facere dicuntur. Sed et omnem *κατειροφόνησιν* ethnici agnoscant. Cum stupet caelum^f et aret annus, nudipedalia denuntiantur^g, ¹⁸magistratus purpuras ponunt, fasces retro avertunt, precem indigitant, hostiam instaurant. Apud quasdam vero colonias praeterea ¹⁹annuo ritu saccis velati et cinere conspersi idolis suis invidiam ²⁰supplicem obiciunt^h, balnea et ^{20b}tabernaculaⁱ in nonam usque claudantur. ²¹Unus in publico ignis apud aras, aquae nec in lancibus. ²²Niniviticum ²³credo ²⁴iustitium. Iudaicum certe ieiunium ubique celebratur, cum omissis templis per omne litus^k quocunque in aperto aliquando iam precem ad caelum mittunt. Et licet cultu et ornatu maeroris munus infament, tamen fidem abstinentiae adfectant et stellae auctoritatem demorantis^l suspirant. Sed bene quod ²⁵tu nostris xerophagiis blasphemias ingerens ²⁶casto Isidis et Cybeles^m eas adaequas. Admitto testimonialem comparisonem. ²⁷Hinc ²⁸divina constabit, quam diabolus divinorum aemulator imitatur. Ex veritate mendacium struitur, ex religione superstitio compingitur. Hinc tu eo inreligiosior quanto ethnicus paratior. Ille denique ²⁹deo idolo gulam suam maectat, tu deo non vis. Deus enim tibi venter est, et pulmo templum, et aqualiculus altare, et sacerdos cocus, et sanctus spiritus nidor, et condimenta charismata, et ructus propheta.

Rom.
XVI, 18.

14. idolis comedis BCD. 'idolus comedissent A. 15. in sacro ego. in hac re ABC. in aris D., Fulv. Ursinus. 16. ordinandis A. 17. diis adulantur Fulv. Ursinus. 18. magis purpuras A. 19. suimo A. 20. supplices Barthius ad Statii Opp. tom. III. p. 1068. 20 b. tabernae Petr. Ciacconius. 21. unus om. A. 22. in Niniviticum A. Niniviticam liber Clementis. 23. crede A. 24. iustitiam liber Clementis. institutum A. 25. tu nostris Fulv. Ursinus. in nostris libri omnes. 26. sacco Isidis A. 27. Huic A. 28. divinam D., Fulv. Ursinus. 29. deo om. D., cum Fulvio Ursino.

f. Cum stupet caelum] Apolog. cap. 40 „si caelum stetit.“

g. nudipedalia denuntiantur] V. adnot. ad Apolog. cap. 40.

h. invidiam supplicem obiciunt] Cf. quae adnotata sunt ad Apolog. cap. 40. fin.

i. tabernacula] Tabernae. (Rigalt.) De hora ad quam patuerint balnea et tabernae consulas Salmasium ad Scriptu. Hist. Aug. p. 55., qui et hunc Tertulliani locum excitat. Vocabulum *tabernaculum* pro tabernae usurpat etiam lex 10. Cod. Theodos. de Episc. 16, 2 „Quaestus, quos ex tabernaculis et ergasteriis colligunt.“

k. per omne litus] De litoralibus-Indaeorum his precibus cf. etiam Ad Natl. I, 13.

l. demorantis] Morantis, tardantis. Sic Plautinus Sosia Solem queritur obdormisse ebrium. Stellam significat quam Plautus Vesperuginem, Ennius Vesperum, Virgilius Hesperon appellant. Auctoritatem vero praesentiam dicit. Etenim, quamvis famelici, nullum attingere audebant cibum ante vesperum exortum. (Rigalt.)

m. casto Isidis et Cybeles] *Casto, τῇ ἁγνῇ. Castimoniam* dixit supra [cap. 2.]. Quod autem Latini dicunt „in casto Cereris esse.“ Graecus aliquis scriptor apud Suidam dixit „τὰς Μητρώωνας κατὰ τὰς ἁγνὰς.“ „Graeco castu“ dixit Varro pro Graeco rita. (Rigalt.) Cf. supra adnot. ad cap. 2.

- Cap. XVII. ¹Vetus es, vera si velimus dicere, tu qui tantum gulae indulges, et merito te priorem iactitas; semper agnosco sapere Esau venatorem ferarum; ita passim indagandis ²turdibus studes, ita de campo laxissimae disciplinae tuae venis, ita spiritu deficiis. Si tibi lenticulae defruto inrufatam obtulero, statim totos primatus tuos vendes: apud te ³agape in caccabis fervet, fides in culinis calet, spes in ferculis iacet. Sed maioris est agape, quia per hanc adulescentiae tui cum sororibus dormiunt. Appendices scilicet gulae lascivia atque luxuria ⁴est. Quam societatem et apostolus sciens, cum praemisisset, Non in ebrietatibus nec in comensationibus, adiunxit, Nec in cubilibus et libidinibus. Ad elogium gulae tuae pertinet, quod duplex apud te praesidentibus honor ⁵binis partibus deputatur, cum
- 1 Tim. V, 17. apostolus duplicem honorem dederit, ut et fratribus et praepositis. Quis sanctior inter vos, nisi convivendi frequentior, nisi obsonandi pollucibilior, nisi calicibus instructor? Merito homines solius animae et carnis spiritalia recusatis. Talibus si placerent prophetae.
- Ies. XII, 13. mei non erant. Cur ergo non constanter praedicatis, Manducemus et bibamus, cras enim moriemur? Sicuti nos non dubitamus aperte mandare, Ieiunemus fratres et sorores, ne forte cras moriamur. Palam disciplinas ⁶nostras vindicemus. Nos certi sumus eos qui in carne sunt deo placere non posse, non utique ⁷substantia carnis, sed in cura, sed in affectione, sed in operatione, sed in voluntate. Macies non displicet nobis; neque enim ad pondus deus
- Ioh. III, 34. carnem tribuit, sicut nec spiritum ad mensuram. Facilius, si forte!

Cap. XVII. 1. Vetus es, vera si BD. vetus est. Vera si C. vetus est. E. si D. 2. turdis A. 3. agapē caccabis sero, et fides in culinis A. 4. est om. 5. nostras ACD. liber Clementis. vestras B. 6. in substantia D., Latinus.

Cap. XVII. a. Vetus es] Catholici adversus Montanistas eo maxime gloria-bantur quod essent veteris disciplinae cultores, novos ritus, nova ieiunia non admitterent. Septimius igitur, cum iam ad Montanum defecisset, catholicum alloquitur ludens in vetustatem illam catholicam: Vetus es, inquit, hoc aene fatemur, et ad vetera illa respicis, sed ut nobis inde exhibeas aliquem Esau venatorem ferarum. (Rigalt.)

b. statim totos primatus tuos vendis] Eius primatum dicit, cuius disciplina antecederat tempore Montani disciplinam, ideoque supra dixit „et merito te priorem iactitas.“ (Rigalt.)

c. Appendices scilicet gulae lascivia atque luxuria est.] Adv. Marcion. II, 18 „Agnosce simul et comitibus gulae, libidini scilicet atque luxuriae prospectum,

quae fere ventris castigatione frigescent.“ De Spectac. cap. 2 „ventrem ad cultu societatem.“

d. duplex apud te praesidentibus honor] Binas partes intelligit ventrem et veretrum, hoc est ingluviem et libidinem. Itaque episcopos apud psychicos duplicem quidem honorem exhiberi vult, sed non ut fratribus et praepositis, quod apostolus praeceperit, verum ut gula et vino potentibus. (Rigalt.) De vocab. dogm. cf. adnot. ad De Corona cap. 5.

e. obsonandi pollucibilior] Sic pollucibilem Cleopatrae coenam dixit Macrobius Saturn. III, 17. Cf. Iuret. ad Symmach. Epist. 24. p. 96. et Du Cange's Gloss. Med. et Inf. Latin. tom. V. p. 335. et Hensch. s. v.

f. si forte] De hoc si forte Septimius adnot. ad De Corona cap. 5.

per angustam salutis ianuam introibit caro exilior; citius resuscitabitur caro levior; diutius in sepultura durabit caro aridior. Saginentur pugiles et pyctae Olympici⁸. Illis ambitio corporis competit quibus et vires necessariae, et tamen illi quoque xerophagiis invalescunt. Sed nostra alia robora aliaeque vires, sicut et alia cer- Eph. VI, 12.
tamina, quibus non est luctatio adversus carnem et sanguinem, sed adversus mundi potestates, adversus spiritalia malitiae. Adversus haec non carne et sanguine, sed fide et spiritu robusto oportet adsistere. Ceterum saginator Christianus ursis et leonibus forte quam deo erit necessarius, nisi quod et adversus bestias maciem exercere¹⁰ debeat.

7. alii A. 8. potentes *Latinius*. 9. saginator B. 10. debeat. EXPLICIT DE IEIUNIO ADVERSUS PSYCHICOS. A.

g. Saginentur pugiles et pyctae Olympici.] De xerophagia athletarum v. Salmasius ad Tertull. De Pallio p. 261 sqq.

Krause in Pauly Encyclop. s. v. *Athletae* tom. I. p. 912 sqq.

**DE
VIRGINIBUS VELANDIS.**

In scripturae discrepantia verbis Tertulliani subiecta

A significat librum scriptum Vindobonensem.

B - - - Leidensem.

C - additionem principem, Beati Rhenani, quae prodijt Basileae a. MDXII.

a - - - Beati Rhenani, quae prodijt Basileae a. MDXXII.

b - - - Sigism. Gelenii, quae prodijt Basileae a. MDL.

c - - - Iac. Pametii, quae prodijt Antverpiae a. MDLXXII.

d - - - Nic. Rigaltii, quae prodijt Parisiis a. MDCCXXIV.

DE

VIRGINIBUS VELANDIS.

Proprium iam negotium passus meae opinionis* Latine quo- Cap. I.
que ostendam virgines ¹ nostras velari oportere ex quo transitum
aetatis suae fecerint: hoc exigere veritatem, cui nemo praescribere²
potest, non spatium temporum, non ³patrocinia personarum, non
privilegium regionum. Ex his enim forte consuetudo initium ab
aliqua ignorantia vel simplicitate sortita in usum per successionem
corroboratur et ita adversus veritatem ⁴viadicatur. Sed dominus Ioh. XIV, 6.
noster. Christus veritatem ae, non consuetudinem, cognominavit.
Si semper Christus, et prior omnibus, aequae veritas sempiterna
et antiqua res. Vidarint ergo quibus novum est, quod sibi vetus
est. 'Haereses non tam novitas quam veritas revincit'. Quodeun-
que adversus veritatem sapit, hoc erit haereseis, etiam vetus con-
suetudo. Ceterum sup vitio quis quid ignorat. Quod autem igno-
ratur fuit tam requirendum quam recipiendum quod agnoscitur.
Regula quidem fidei una omnino est, sola ⁵immobilis et irreform-
abilis, credendi scilicet in unicum deum omnipotentem, mundi
conditorem, et filium eius Iesum Christum, natum ex virgine Maria,

Cap. I. 1. vestras liber scriptus biblioth. Laurentianae n. XII, plut. XXVI. 2.
patrocinii A (m. pr.) B. liber Laurentianus. patrocinium A. m. sec. 3. vendicatur AB.
4. haereseis abcd. haeresibus A. haeresis B. Laurentianus. 5. inviolabilis et in-
reformatibilis Laurentianus.

Cap. I. a. Proprium iam negotium
passus meae opinionis] Scripserat Ter-
tullianus tractatum de Velandis Virgini-
bus Graeco sermone, ac perinde ait hoc
negotium iam esse suum proprium, ut
qui semel opinionem illam defendendam
susceperit. Ergo ait, passus iam semel
negotium defendendae meae opinionis,
stilo Graeco, id ipsum ostendam quo-
que Latino. (La Cerda.) Disputatione

quadam adversus Graecos, cum et vir-
gines velari oportere acrius forte ad-
seruisset, Graecorum conviciis exceptus
ac pro haeretico exagitatus esse videtur.
(Rigalt.)

b. praescribere] V. de hoc verbo quae
adnotavi ad Apolog. cap. 7.

c. revincit.] Cf. adnot. ad De Test.
An. cap. 1. et ad De Cultu Fem. II, 6.
et interpr. ad Apul. De Magia I, 1.

crucifixum sub Pontio Pilato, ⁶tertia die resuscitatum a mortuis, receptum in caelis, sedentem nunc ad dexteram patris, venturum iudicare vivos et mortuos per carnis etiam resurrectionem. Haec lege fidei manente cetera iam disciplinae et conversationis admittunt novitatem correctionis, operante scilicet et proficiente usque in finem gratia dei. Quale est enim, ut diabolo semper operante et adiciente cottidie ad iniquitatis ingenia opus dei aut cessaverit aut ⁷proficere destiterit? cum propterea ⁸paracletum miserit dominus, ut, quoniam humana mediocritas omnia semel capere non poterat, paulatim dirigeretur et ordinaretur et ad ⁹perfectum perduceretur disciplina ab illo vicario domini, spiritu sancto. ¹⁰Adhuc Ioh. XVI, 12. inquit, multa habeo loqui vobis, sed nondum potestis ea haurire: cum venerit ille spiritus veritatis, deducet vos in omnem veritatem et supervenientia renuntiabit vobis. Sed et supra de hoc eius opus pronuntiavit. Quae est ergo paracleti administratio, nisi ¹¹haec quod disciplina dirigitur, quod scripturae revelantur, quod intellectus reformatur, quod ad meliora proficitur? Nihil sine actu Eccl. III, 17. est, ¹²omnia tempus expectant. Denique⁴ Ecclesiastes, Tempus, inquit, ¹³omni rei. Aspice ipsam creaturam paulatim ad fructum promoveri. Granum est primo, et de grano ¹⁴frutex oritur, et de ¹⁵frutice arbuscula enititur: deinde rami et frondes invalescunt et totum arboris nomen expanditur, inde germinis tumor et flos de germine solvitur, et de flore ¹⁶fructus aperitur: is quoque rursus aliquamdiu et informis paulatim aetatem suam dirigens eruditur in mansuetudinem saporis⁵. Sic et iustitia (nam idem deus iustitiae et creaturae) primo fuit in rudimentis, ¹⁷natura deum metuens: dehinc per legem et prophetas promovit ¹⁸in infantiam, dehinc per evangelium ¹⁹efferbuit in iuventutem, nunc per paracletum componitur in maturitatem. Hic erit solus a Christo magister et dicendus et verendus. Non enim ab se ²⁰loquitur, sed quae mandantur: Christo. Hic solus antecessor, quia solus post Christum. ²¹Hunc

6. tertia ABcd. tres Vaticani, Laurentianus. tertio reliqui. 7. perficere AB. Laurentianus. 8. paracletum AB. ubicunque nihil annotavero. 9. perfectionem AB. 10. Adhuc ad vos multa habeo loqui sed AB. Laurentianus. 11. hoc Laurentianus. 12. et omnia d. 13. omnis A. 14. fructus A (m. pr.) B. 15. frutice arbuscula AB. 16. fructus. Aperitur distinguunt AB. et Laurentianus. 17. maturae AB. 18. in om. Laurentianus. 19. effervit Laurentianus. efferunt AB. 20. loquitur Fulv. Ursinus. loquetur ABCabc. Laurentianus. 21. Nunc B. Laurentianus.

d. Denique] Adeo. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 42.

e. eruditur in mansuetudinem saporis.] Est enim velut silvestris feritas succi et saporis in fructu adhuc radi et imma-

turo, sed eruditur in mansuetudinem, cum paulatim coquitur in maturitatem. (Rigalt.) Ita etiam De Carne Chr. cap. 23 sit „ex flore omnis fructus eruditur in fructum.“

qui receperunt, veritatem consuetudini anteponunt. Hunc qui audierunt²² usque, non olim, prophetantem^f, virgines contegunt.

Sed nolo interim hunc¹ morem² veritati deputare. Consuetudo Cap. II.
sit tantisper, ut consuetudini etiam consuetudinem opponam. Per Graeciam et quasdam barbarias eius^a plures ecclesiae virgines suas abscondunt. Est et sub hoc caelo institutum istud alicubi, ne qui gentilitati Graecicae aut barbaricae consuetudinem illam adscribat. Sed eas ego ecclesias proposui quas et ipsi apostoli³ vel apostolici viri condiderunt, et puto ante quosdam^b. Habent igitur et illae eandem consuetudinis auctoritatem, tempora et antecessores^c opponunt magis quam posteræ istae. Quid observabimus, quid^d deligemus? Non possumus respuere consuetudinem, quam damnare non possumus, utpote non extraneam, quia non extraneorum, cum quibus scilicet^e communicamus ius pacis et nomen fraternitatis. Una nobis et illis fides, unus deus, idem Christus, eadem spes, eadem lavacri sacramenta, semel^d dixerim, una ecclesia sumus. Ita nostrum est quodcunque nostrorum est. Ceterum^e dividis corpus. ⁷Tamen hic, sicut in omnibus varie institutis et dubiis et incertis fieri solet, adhibenda fuit examinatio, quae magis ex duabus tam diversis consuetudinibus disciplinae dei conveniret. Et utique ea deligenda quae virgines includit^f, soli deo notas, quibus, ⁹praeter quod a deo non ab hominibus captanda gloria est, etiam ipsum

22. usque non olim *ABCabc. Laurentianus, et liber Divionensis, teste Rigaltio.* usque nunc, non olim *d., Fulv. Ursinus.* usque nunc *deletis reliquis rescribendum putavit Rigaltius.* usque nunc olim *Fr. Junius.*

Cap. II. 1. mortem *B. Laurentianus.* 2. veritatem *ABC. Laurentianus.* 3. vel apostolici *om. B. Laurentianus.* 4. diligemus *AB. diligimus Laurentianus.* diligemus extat iam in *ed. Rhenani quae prodit Basileae a. MDXXVIII.* diligimus habet *C.* 5. communicavimus *Laurentianus.* 6. dilexerim *AB. Laurentianus.* 7. tamen *d., Fulv. Ursinus.* tam reliqui, et *Laurentianus.* 8. praeterea a deo *ABC. Laurentianus.*

f. usque, non olim, prophetantem] Puto Tertullianum scripsisse tantam usque nunc, ut paulo post dicat *adusque proxime*, aliquem postea interpretandi gratia adscripsisse non olim, quod sperni queat impune. (Rigalt.)

Cap. II. a. et quasdam barbarias eius] Barbarias Graeciae dicit extra Graeciam regiones quasdam, seu oppositas Graeciae, quibuscum fuere Graecorum negotia seu bella. (Rigalt.)

b. et puto ante quosdam] Parcit nominibus eorum, qui etsi apostolis et apostolicis viris posteriores virginum minime velanderum consuetudini auctoritatem dedisse dicebantur. (Rigalt.)

c. antecessores] Doctores. Proprie

enim ita dicuntur qui et disciplina et auctoritate sua veluti praecedunt. Antecessoribus opponuntur *sectatores*, ut recte iudicavit iam olim Raevardus Coniect. II, 10. Cf. etiam Ludovicus de la Cerda ad hunc Tertulliani locum, et Adr. Turnebi Adversa. VIII, 19. p. 261 sq. Adde De Orat. cap. 22. et Adv. Marcion. V, 3. De Virg. Veland. cap. 1. et cap. 3.

d. semel] V. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 2.

e. Ceterum] Alioquin. Cf. quae adnotavi ad De Fuga in Persecut. cap. 11.

f. includit] Velamine. In seqq. puto rescribendum ut *soli deo notas*. Syllaba ultima vocis *includit* absorpsit voculam *ut*.

bonum suum erubescendum est. Virginem magis laudando quam vituperando confundas; quia delicti durior fons est, ab ipso et in ipso delicto impudentiam docta. Nam illam consuetudinem, quae virgines 'negat dum ostendit, nemo probasset, nisi "aliqui tales quales virgines ipso. Tales enim oculi volent virginem visa quales habet virgo quae videri volet. Invicem se "eodem oculorum genera desiderant. Eiusdem libidinis est videri et videre. In sancti viri est subfundit, si virginem videris, quam sanctae virgines si a viro visa sit.

Cap. III.

Sed nec inter consuetudines dispicere^a voluerunt illi sanctissimi antecessores. Tamen tolerabilis apud nos ad usque proximi utrique consuetudini communicabatur. Arbitrio permessa res erat ut quaeque voluisset aut legi aut prostium, sicut et habere, quod et ipsum neque cogitur neque prohibetur. Contenta erat veritas 'pacisci cum consuetudine, ut tacite sub consuetudinis nomine frueretur se vel ex parte. Sed quoniam cooperat agnitio profuerit, ut per licentiam utriusque moris iudicium melioris partis emergeret, statim ille adversarius honorum multoque institutorum^a opus suum fecit. Ambient virgines hominum adversus virgines dei sub plane fronte 'temerariam in audaciam excitatae, et virgines videtur quae aliquid a viro petere possunt^d, neminem tale factum, scilicet aemulae earum, tanto magis liberae quanto Christi salae ancillae, dedantur illis. Scandalizamus, inquit, quia aliter ab

9. neget Laurentianus. 10. aliqui ABC(in marg.) abed. tres Vaticani, et Laurentianus aliquae C. 11. eadem abed. eiusdem ABC. Laurentianus.

Cap. III. 1. pacisci abed. paucis (paciis A. m. pr., et B.) si (et B. m. pr., sicut idem m. sec.) cum (cum om. B.) consuetudine ABC., libri scripti Rheims omnes 1. temerariam in ego. in temerariam d., Fala. Urmus. temerario ABCab.

g. subfundit] V. adnoti ad Scorpiac. cap. 10.

Cap. III. a. dispicere] Cf. adnot. ad De Corona cap. 7.

b. ad usque proxime] Hoc est, usque ad proximam, vel proximum tempus. Struit enim Tertullianus adverbium passim ut declinabilia. Cf. interim quae adnotavi ad Apolog. cap. 9. Hildebrandus ad Apul. Metam. II, 28. p. 140 ad usque b. l. positum arbitratur pro penitus. Viderit quo iure.

c. bonorum multoque institutorum] Hoc est, sed praesertim bonorum institutorum, bonarum disciplinarum. (Rigalt.) De ellipsi comparativi magis, frequentissima illa in scriptis Tertulliani, adnotavi ad De Test. Animae cap. 2.

d. virgines videntur quae aliquid a

viro petere possunt] Ecce opus dicitur. Nam virgines quae volunt legi, quae quidem proprie sunt virgines hominum, non dei, ambiunt, molliuntur, committuntur adversus virgines dei, volentes legi. Ambient quidem nuda plane fronte excitatae in temerariam audaciam. — Quid vero petant a viro? ut cum aemulae dedantur illis, id est ut viros dei tanquam victores concedant trahentque in castra et consuetudinem ipsarum, hoc est tegantur, ut ipso legatur. (La Cerda.) Virgines nuda plane fronte procedentes profanitatis suae et haec lenocinatio vel ipso viro seducunt et suae rei, id est virgineo capiti non regendo, favent atque opulentur. Sed ait, non est virgines totae agunt, sed et quae aliquid a viro petere possunt, et est tanquam mulieres, tanquam uxores.

incedunt, et malunt scandalizari quam provocari. Scandalum, nisi faller, non bonae rei, sed malae exemplum est, aedificans ad delictum¹. Bonae res neminem scandalizant, nisi malam mentem. Si bonum est modestia, verecundia, fastidium gloriae, soli deo captans placere, agnoscant malum suum quae de tali bono scandalizantur. Quid enim, si et incontinentes dicant se a continentibus scandalizari, continentia revocanda est? Et ne² multinubi scandalizentur, monogamia recusanda est? Cur non magis hae quaerantur scandalo sibi esse petulantiam, impudentiam ostentaticiae virginitalis? Propter eiusmodi igitur capita nundinaticia trahantur virgines sanctae in ecclesiam, erubescens quod cognoscantur in medio, paventes quod detegantur accersitae quasi ad stuprum. Non minus enim et hoc pati nolunt. Omnis publicatio virginis bonae stupri passio est, et tamen vim carnis pati minus est, quia de officio naturae venit. Sed cum spiritus ipse violatur in virgine sublato velamine, didicit amittere quod tuebatur. O sacrilegae manus, quae dicatum deo habitum³ detrahare potuerunt! Quid⁴ peius aliquis persecutor fecisset, si hoc a virgine electum cognovisset? Denudasti puellam a capite, et tota iam virgo sibi non est, alia est facta. Exsurge igitur veritas, exsurge et quasi de patientia erumpel! Nullam volo consuetudinem defendas; nam iam et illa, sub qua te fruebaris, expugnatur. Te esse demonstra quae virgines tegit. Ipsi scripturas tuas interpretare, quas consuetudo non novit. Si enim nosset, nunquam esset.

Quatenus autem et de scripturis adversus veritatem argumen-
tari consuetudo est, statim opponitur nobis nullam mentionem virginum ab apostolo factam ubi de velamine praefinit, sed tantum mulieres nominatas, cum, si voluisset et virgines tegi, de virginibus quoque cum mulieribus nominatis pronuntiasset: quomodo

3. continentiae B. 3 b. multinubi Rigaltius. multi nobis libri omnes. 4. accersitae tres Vaticani. 5. volunt tres Vaticani. 6. peius abc. Gornicensis liber. prius ABCd. 7. exsurge om. Cab. Habent ABD. 8. illa sub qua d., Fulo. Ursinus. illa consuetudo sub qua A. m. sec. illa consuetudine sub qua A. m. sec., reliqui. 9. expugnatur ABCab. expungitur ed. Vaticani tres. 10. legis d., Fulo. Ursinus.

Cap. IV. 1. vobis AB. 2. nominatim Fr. Junius.

a. provocari.] Ad virtutem.
f. aedificans ad delictum.] Id est invitans, confirmans ad delictum. Cf. adnot. ad libr. Ad Martyr. cap. 3.
g. dicatum deo habitum] Virginum aliae quidem capiti suo velamen induxerant, aliae libro capite intectoque permauerant. Haec Tertullianus hominum, illas dei virgines appellat. Sed virgines intecti capitis, offensae discrimine illo

velatae virginitalis, agebant querela scandalii postulabantque uti virginibus velamento interdiceretur, ne quid velatae gustarent quod invidiam faceret non velatis. Et forte annuerat episcopus postulationi. Succensuit Tertullianus tanquam sacrilego. Quid peius, inquit, aliquis persecutor fecisset? Denudasti puellam a capite, et tota iam virgo sibi non est. (Rigalt.)

I Cor.
VII, 32 sqq.

illic, inquit, ubi de nuptiis tractat, quid observandum sit etiam de virginibus declarat. Itaque non contineri eas lege velandi capitis, ut non nominatas in hac lege, immo ex hoc 'revelari', 'qua non iubentur quae nec nominantur. Sed et nos eandem argumentationem retorquemus. Qui enim sciebat 'alias utriusque generis facere mentionem, virginis dico et mulieris, id est non virginis, ex causa distinctionis, in his, in quibus non nominat virginem, non faciens distinctionem ostendit condicionis communionem'. Ceterum 'potest hic quoque constituere differentiam inter virginem et mulierem sicut alibi dicit, Divisa est mulier et virgo. Igitur quas non divisit tacendo, 'inalteravit'. Nec tamen quia illic divisa est et mulier et virgo, hic quoque patrociniabitur illa divisio, ut 'quidam volunt. Quanta enim alibi dicta non valent, ubi dicta scilicet non sunt, nisi si eadem sit causa quae alibi, ut sufficiat semel dictum? Illa autem causa virginis et mulieris longe divisa est ab hac specie. Divisa est, inquit, mulier et virgo. Quare? quoniam innupta, id est virgo, cogitat ea quae sunt domini, ut sit sancta et corpore et spiritu, nupta autem, id est non virgo, cogitat quomodo placeat viro. Haec erit interpretatio divisionis illius, nullum habens locum in isto capitulo, in quo neque de nuptiis neque de animo et cogitatu 'mulieris et virginis pronuntiatum, sed de capite velando. Cuius nullam volens esse disceptionem spiritus sanctus uno nomine mulieris etiam virginem intellegi voluit, quam proprie non nominando a muliere non separavit, et non separando coniunxit et a qua non separavit. 'Novum est nunc ergo principali vocabulo uti et cetera nihilominus in eo vocabulo intellegi, ubi nulla est ne-

3. revelari d., Fulv. Ursinus. non velari c. velari ABCab. 4. quia A (m. sec.) l. 5. alias cd. tres Vatican. in alias AC. malitias B. in aliis A (m. sec.) ab. zitis Fulv. Ursinus. 6. hic potuit AB. 7. inalteravit abcd. in altera inivit C, et libri scripti quos Rigaltius vidit. in altera nuit AB. in altera innuit A. m. sec. Accordandum puto in altera alteram indidit. 8. quidem bc. 9. mulieris ABcd. in Vaticanorum apud Pamelium. muliebri Cab. 10. nomini AB.

Cap. IV. a. revelari] Ita emendavit Fulv. Ursinus emendatumque recepit Rigaltius. Et recte. Nam vana sunt quae Fr. Iunius proferit ad tuendam veterem scripturam „ex contrario inferri docet, non iubentur velari, ergo ex hoc iniussae velantur.“

b. non faciens distinctionem ostendit condicionis communionem.] In voce mulieris ex mente apostoli sic interpretanda multus erat Septimius iam supra De Oratione cap. 22., ubi multa eis quae hic pertractantur ad verbum usque consimilia.

c. inalteravit.] Rectum esse puto, et manuscripti habeant in altera inivit. In alteravit, indidit alteri, coniunxit, confudit, ut iam ambo una sint ac sese mutuo contineant. Ipse paulo post: „A muliere non separavit, et non separando coniunxit a qua non separavit.“ (Rigalt.) Scripturam inalteravit utrum ex codice suo Gorziensi hauserit Beatus Rhenanus, an ex ingenio invenerit, asciscit. Certe, cum libri scripti omnes, uti videtur, habeant in altera inivit, fortius rescripseris in altera alteram indidit d. proprie] Sui vocabulo.

cessitas singillatim distinguendae universitatis? Naturaliter compendium sermonis et gratum et necessarium est, quoniam sermo "laciniosus" et onerosus et vanus est. Sic et generalibus vocabulis contenti sumus, comprehendentibus in se specialium intellectum. Ergo iam de vocabulo ipso. Naturale vocabulum est femina. Naturalis vocabuli generale mulier. Generalis etiam speciale virgo "vel nupta vel vidua vel "quot etiam aetatis nomina accedunt. Subiectum igitur est generali speciale, quia generale prius est, "et "subcessivum antecessivo et portionale universali; "in ipso "intellegitur cui subicitur, et in ipso significatur, quia in ipso continetur. Sic nec manus nec pes nec ullum membrorum desiderat significari corpore nominato. Et si mundum dixeris, illic erit et caelum et quae in eo, sol et luna et sidera et astra et terra et freta et omnis census elementorum. "Omnia dixeris, "cum id dixeris quod ex omnibus constat. Sic et mulierem nominando quicquid est mulieris nominavit.

Sed quoniam ita mulieris nomen usurpant, ut non putent com- Cap. V.
petere illud nisi ei soli quae virum passa sit, probari a nobis oportet proprietatem eius vocabuli ad sexum ipsum, non ad gradum sexus pertinere, quo communiter etiam virgines censeantur. Cum hoc genus secundi hominis a deo factum est in adiutorium Gen. II, 18.
hominis, femina illa, statim mulier est cognominata, adhuc felix, adhuc digna paradiso, adhuc virgo. Vocabitur, inquit, mulier. Gen. II, 23.
Habes itaque nomen, non dico iam virgini commune, sed proprium, quod a principio virgo sortita est. Sed ingeniose quidam de futuro volunt dictum, Vocabitur mulier, quasi quae hoc futura esset, cum virginitatem resignasset, quoniam et "adiicit, Propterea relinquet Gen. II, 24.

11. lacrimosus AB. 12. et AB. 13. quod AB. 14. ut Fulv. Ursinus. 15. subcessivum d., Fulv. Ursinus. subiectivum reliqui. 16. et in d. 17. intelligetur Cab. 18. omnē AB. 19. cum id dixeris verba sunt prave omissa a Semler et Leopoldo.

Cap. V. 1. adiicit libri scripti Pamelii.

e. sermo laciniosus] Cf: Adv. Marcion. IV, 1 „Compendiatum est enim novum testamentum et legis laciniosis oneribus expeditum.“ Ibid. cap. 29 „expediti esse ab impedimentis laciniosae vitae et implicitae.“

Cap. V. a. resignasset] Contaminasset, violasset. Cf. adnot. ad lib. I. Ad Nat. cap. 6. Quod ad rem, appono Ambrosii verba ex eius libro de Instit. Virg. cap. 5 „De mulieris nomine quid movemur? ad sexum retulit. Non enim corruptelae, sed sexus vocabulum est. Vulgi usus non praecipit veritati.“ Et

ibidem „Denique virginitas primum hoc nomen (sc. mulieris) accepit. Nam cum sumpsisset deus unam de costis Adae et supplevisset carnem in locum ipsius, aedificavit, inquit, eam in mulierem. Utique adhuc virum non cognoverat, et iam mulier vocabatur.“ Augustin. de Consensu Evangel. cap. 28 (et in Matth. cap. 19): „Nam et aliis scripturarum locis hoc invenitur, non eas tantum quae viros passae fuerant, sed etiam feminas intactas et integras mulieres appellari.“ Cf. etiam Desid. Heraldum et Arnobium adv. Nat. p. 211.

homo patrem et matrem, et conglutinetur mulieri suae, et erunt duo in ¹una carne. Ostendent igitur primo, ubi sit subtilitas ista, si de futuro mulier cognominata est, quod interea vocabulum acceperit. Non potest enim sine vocabulo praesentis qualitatis suae fuisse. Ceterum quale est, ut quae in futurum vocaretur nomine designato, in praesenti nihil cognominaretur? Omnibus animalibus Adam nomina imposuit et nemini ex futura condicione, sed ex praesenti institutione, cui condicio quaecumque serviret, hoc appellata quod a primordio voluit. Quid ergo tunc vocabatur? Atqui quotienscunque in scriptura nominatur, mulier appellatur, antequam nupta, et nunquam virgo, cum virgo. Hoc nomen ²tam unum illi fuit, et quando nihil propheticum modo dictum est. Nam cum scriptura refert fuisse nudos duos, Adam et mulierem eius, nec hoc de futuro sapit, quasi mulierem dixerit eius in praesagio uoris, sed quoniam et innupta illius mulier, ut de substantia ipsius. Hoc Gen. II, 23. inquit, os ex ossibus meis et caro ex carne mea vocabitur mulier. Hinc ergo tacita conscientia naturae ipsa divinitas animae in usum sermonis eduxit nescientibus hominibus, sicut et alia multa, quae ex scriptura fieri et dici solere alibi poterimus ostendere, uti mulieres nostras dicamus uxores, quamquam et improprie quaedam loquamur. Nam et Graeci^b, qui magis vocabulo mulieris in uxor utuntur, alia habent propria vocabula uxoris. Sed malo hunc usum ad scripturae testimonium deputare. Ubi enim duo in unam carnem efficiuntur per matrimonii nexum, caro ex carne et os ex ossibus vocatur secundum originem ⁴mulier eius ex cuius substantia incipit censi facta uxor. Ita mulier ⁵non natura nomen est ⁶uoris, ⁷sed uxor condicione nomen est mulieris. Denique mulier et non uxor dici potest, ⁸non mulier autem uxor dici non potest quia ⁹nec esse. Constituto igitur nomine novae feminae, quod est mulier, et explicito quod prius fuit, id est nomine assignato, convertit iam ad prophetica rationem, uti diceret, Propter ¹⁰hanc relinquet homo patrem et matrem. Adeo separatum est nomen ¹¹prophetia, quantum et ab ipsa persona, ut. non utique de ipsa Eva dixerit, sed in illas feminas futuras, quas in matrice^d generis

2. carnem unam c. 3. cum AB. 4. mulieris AB. 5. non om. Latinus. 6. mulieris uxoris B. 7. et Latinus. 8. non autem mulier non uxor dici non potest AB. 9. necesse AB. 10. hoc c. 11. quam AB.

b. Nam et Graeci] V. De Monogamia cap. 8. De Orat. cap. 22.

c. Propter hanc] Supra hoc ipso capite dixerat Propterea, et De Anima cap. 11. dicet Propter hoc, et cap. 21. iterum Propterea. Quae res, cum et in Graeco sit

ἕνεκεν τούτου vel ἕνεκα τούτου, Patientium movere poterat, ut Propter hoc et hoc loco reponeret.

d. matrice] Cf. quae adnotavi ad Patient. cap. 5.

feminini ¹² nominarit. Alioquin non Adam relicturus erat patrem et matrem, quos non habebat, propter Evam. Ergo non ad Evam pertinet, quia nec ad Adam, quod propheticè dictum est. De maritorum enim condicione ¹³ praedictum, qui ob mulierem parentes suos erant relicturi, quod in Evam cadere non potuit, quia nec in Adam. Si ita res est, apparet non propter ¹⁴ futuram mulierem cognominatam, ad quam futurum non pertinebat. Eo accedit, quod ipse rationem eius nominis edidit. Cum enim dixisset, Vocabitur ¹⁵ mulier, Quoniam ex viro suo sumpta est, ¹⁶ vir, et ipso adhuc virgine. Sed dicens et de viri nomine suo loco. Nemo itaque nomen ad prophetiam interpretetur, quod ex alia significatione deductum est, praesertim cum appareat, ubi de futuro nomen accepit, illic scilicet, ubi Eva cognominatur, personali iam vocabulo, quia naturale praecesserat. Si enim Eva mater ¹⁷ inventum est, ecce ex futuro cognominatur, ecce uxor et non virgo praenuntiatur. Hoc erit vocabulum nupturae; ex nupta enim mater. Ita hic quoque ostenditur non de futuro mulierem tunc nominatam, quae postmodum acceptura erat futurae condicionis suae nomen. Responsum satis est ad hanc partem.

Videamus nunc, si et apostolus formam vocabuli istius secundum Genesim ¹ observat, sexui deputans illud, sic mulierem vocans virginem Mariam quemadmodum et Genesis Evam. Scribens enim ad Galatas, Misit, inquit, deus filium suum factum ex muliere, ² quam utique virginem constat fuisse, licet Hebion resistat. Agnosco et angelum Gabrielem ad virginem missum. Sed cum benedicit illam; inter mulieres, non inter virgines deputat: Benedicta tu inter mulieres. Sciebat et angelus mulierem etiam virginem dici. Sed et ad haec duo ingeniose quidam respondisse sibi visus est, quoniam quidem desponsata est Maria, idcirco et ab angelo et ab apostolo mulierem pronuntiatam. Desponsata enim quodammodo nupta. Tamen inter quodammodo et verum satis interest, duntaxat hoc in loco. Nam alibi ita sane habendum est. Nunc vero, non quasi iam nuptam mulierem Mariam pronuntiauerant, sed quasi nihilo minus feminam, etiamsi non sponsam, quasi hoc a primordio dictam. Illud enim praeiudicet necesse est a quo forma descendit. Ceterum quod ³ pertineat ad hoc capitulum, si hic desponsatae adaequatur,

12. nominaverit AB. 13. praedictum est AB. 14. futuram AB. 15. mulier quoniam ABCabc. mulier, addidit, Quoniam d., Fulv. Ursinus. 16. vir et Fr. Petrus. et libri omnes. 17. inventum AB.

Cap. VI. 1. observat ABC. observet reliqui. 2. pertinet Fr. Iunius.

Cap. VI. s. duntaxat] Praesertim, maxime. V. adnot. ad De Cula Fem. II, 3.

ut ideo mulier dicta sit Maria, non ¹qua femina, sed ²qua ³maritata^b, iam ergo Christus non ex virgine natus est, quia ex desponsata, quae virgo esse desierit hoc nomine. Quod si ex virgine natus est, licet et desponsata, tamen integra, agnosce mulierem etiam virginem, etiam integram dici. Hic certe nihil propheticum dictum videri potest, ut futuram mulierem, id est nuptam, apostolus nominarit, dicendo ⁴factum ex muliere. Non enim poterat posteriore mulierem nominare, de qua Christus nasci non habebat, id est virum passam, sed illa, quae erat praesens, quae erat virgo et mulier vocabatur ⁵post vocabuli huius proprietatem^c, secundum primordii formam^d ⁶virgini et ita universo mulierum generi defensam^e.

Cap. VII. ¹Convertamur^a ad ipsas iam rationes recensendas per quas apostolus docet velari feminam oportere, an ²eadem etiam virginibus ³competant, ut ex hoc quoque ⁴vocabuli communio inter virgines et non virgines constet, dum ⁵eadem velaminis ⁶causae in utraque parte deprehenduntur. Si caput mulieris vir est, utique et virginis, de qua fit mulier illa quae nupsit, nisi si virgo tertium 1 Cor. XI, 8. genus est monstruosum aliquod sui capitis. Si mulieri turpe est radi sive tonderi, utique et virgini. Proinde viderit saeculum aeternum dei, si ita virgini ⁷caesum capillum decori ⁸mentitur^b, quem-

3. quae AB. 4. quae AB. 5. marita ed., Petr. Ciacconius. 6. et factum AB. 7. per d., cum Latinio. 8. virgini A (m. sec.) abcd. virginis A (m. pr.) BC.

Cap. VII. 1. Convertamur ACab. Convertamus Bcd. tres Vaticani. 2. eodem AB. Sémierus. 3. competat AB. 4. vocabuli communio abcd. vocabulo communionis ABC. vocabulo communi vis Rhenanus. 5. eadem AB. 6. causa A. m. pr. 6b. census AB. 7. mentitur ABCbcd. liber Divionensis. mentitur Latinus. Ne improbat Rigaltius.

b. maritata] Apolog. cap. 11 „maritatarum (al. maritarum) adulteri.“ De Exhort. Castit. cap. 5 „Lamech duabus maritalus.“ Cf. ibid. cap. 7. fin. De Monogamia cap. 4 „duabus maritalus.“ De Virg. Veland. cap. 16 „alienas sponsas et maritalas (al. marilas) velari iubet.“

c. post vocabuli huius proprietatem] Perperam correxere per vocabuli h. pr. Recte Fr. Ianius „Perinde enim est, inquit, atque si dixisset, postquam vocabuli huius proprietates defensas est, id est adserta et vindicata virgini.“ Huius breviloquentiae in Tertulliani scriptis frequentissimae dedi exempla ad Scorpiac. cap. 11.

d. formam] Hoc est legem. Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 18.

e. defensam.] Hoc est vindicatam. (Rigalt.) Sic Adv. Iud. cap. 1 „Privilegium

gratiae quis sibi audeat defendere.“ De Spectac. cap. 5 „Consualia Romulo defendunt.“ Ad Nat. II, 5 „defendas elementis divinitatem.“ De Virg. Veland. cap. 10 „aliqua sibi insignia defendere.“ Cf. De Monog. cap. 6. De Pudic. cap. 16 De Bapt. cap. 14.

Cap. VII. a. Convertamur] Pars liberum habet Convertamur. Et supra cap. 4 dixerat convertere pro conserti, in verbis „convertit iam ad prophetica rationem.“ Cf. interpr. ad Sallust. Catil. cap. 6.

b. caesum capillum decori mentitur] Sic habent editiones omnes, neque alter exemplar Divionense. Sed laborat sensus in his verbis nisi ea sic explicentur: Viderit saeculum, inquit, si deo mentitur decori, hoc est si tam prave decori faveat, ut caesum virgini capillum decori esse mentiat, cum sit, potius

admodum et puero "permisum". Ergo cui aequae non convenit radi sive tonderi, aequae convenit operiri. Si gloria viri est mulier, quanto magis virgo, quae et gloria sibi est? Si mulier ex viro et propter virum, "costa illa Adae virgo primum fuit. Si mulier potestatem habere super caput debet, vel eo iustius virgo, ad quam pertinet quod in causa est. "Si enim propter angelos", scilicet quos legimus a deo et caelo excidisse ob concupiscentiam feminarum, quis praesumere potest "tales" angelos maculata iam corpora et humanae libidinis reliquias desiderasse, ut non ad virgines potius exarserint, "quarum flos etiam humanam libidinem "excusat"? Nam et scriptura sic suggerit: Et factum est, inquit, cum coepissent homines plures fieri super terram, et filiae natae sunt eis; conspicati autem filii dei filias hominum, quod pulchrae essent, acceperunt sibi uxores ex omnibus quas elegerunt. Hic enim nomen mulierum Graecum "uxores sapit, quia de nuptiis mentio est. Cum ergo filias hominum dicit, manifeste virgines portendit, quae adhuc apud parentes deputarentur (nam nuptiae maritorum nuncupantur), cum potuerit dixisse uxores hominum, aequae non adulteros nominans angelos, sed maritos, dum innuptas sumunt filias hominum, quas natas supra dixit, sic quoque virgines "significans. Supra natas, at hic angelis nuptas. "Aliud eas nescio quam natas et dehinc nuptas. Debet ergo adumbrari facies tam periculosa,

¹Cor. XI.
8. 10.

8. promissum *Latinus*. 9. constituta (constitutam *A. m. pr.*) illa a deo virgo *AB*. 10. Sed enim *A*. 11. tales *cd.* quales *ABCab*. 11b. quorum *C*. 12. excusat *c*. 13. uxoris *A*. 14. significavit supra natas, at *Fr. Iunius*. 15. alius *AB*.

dehonestamento. Alium sensum quaesivit *Latinus*, littera detracta: si illa virgini caesum capillum decori metitur, ut sit sensus: Viderit saeculum, si talem tribuat mensuram decori, caesum virgini capillum, ut puero promissum. Quae coniectura non displicet. (*Rigalt.*) Recte explicuit *Rigaltius*.

c. permisum.] *Latinus* scribit *promissum*. Sed nihil est necesse, cum sit eodem utrique significatio. (*Rigalt.*) Cf. *Hildebrand.* ad *Apul. Metam.* VII, 26. p. 581 sq.

d. propter angelos] V. quae adnotavi ad *De Idolol.* cap. 9.

e. tales] Libri veteres habent *quales*, quam scripturam *Fr. Iunius* vindicat schemati illi quo duae interrogationes uno membro iunguntur, de quo cf. adnot. ad *De Fuga in Persecut.* cap. 8.

f. excusat?] Hoc est recusat, quemadmodum alibi dicit *exponere vestem*, quod est deponere. Excusat libidinem virgo

quae virginitatis suae flore gaudet, ita ut nolit decerpi, — — Credibile est, inquit *Tertullianus*, talibus puellis angelos potius quam maculatis iam corporibus exarsisse. (*Rigalt.*) Et *Ludov. de la Cerda* *excusare* explicat per fugere, vitare, respuere, afferens *Pauli* illud ad *Hebr.* cap. 12 „*Excusaverunt*, ne eis fieret verbum“, ubi in *Graeco* est *παρηγόρευον*. Sed quomvis negari non possit quin aliquot *Septimii* locis verbum *excusare* hac significatione accipi queat, ut *De Ieiun.* cap. 16 „ob haec signa de satisfactione invitatas a rege plane excusavit — — illic cibum in totum attingere“, — nec tamen illo, nedum hoc loco, ea interpretatio admittenda videtur. Ut non ad virgines potius exarserint, inquit, quarum flos eiusmodi est, ut etiam humanam libidinem provocare consueverit, eamque ita quodammodo excusare videatur, ut quae angelicam provocaverit.

quae usque ad caelum scandala iaculata est, ut "coram deo ad-
stans, cui rea est angelorum exterminatorum, ceteris quoque an-
gelis" erubescat, et malam illam aliquando libertatem capitis sui
comprimat, iam nec hominum oculis offerenda. Sed et si conste-
minatas iam feminas angeli illi appetissent, tanto magis propter
angeles virgines velari debuissent, quanto magis propter virgines
angeli deliquisse potuissent. Si autem et naturae praecudicium ad-
est apostolus, quod honor est mulieris redundantia capillorum, qui
penna pro operimento est, utique hoc maxime virgini insigne est,
14 quarum et ornatu 15 ipse proprie sic est, ut 16 concumulata in
verticem 17 ipsam capitis arcem ambitu crinium contaget.

Cap. VIII.

Cor. XI, 4, 7.

Horum certe omnium contraria officiant, ne vir caput velat,
scilicet quia non sit naturaliter consecutus ambitionem capillorum,
quia radi aive tendere non sit turpe illi, quia non propter illum
angeli exorbitarint, quia gloria et imago dei sit, quia caput eius
Christus. Itaque cum de viro et muliere apostolus tractet cur illam
oporteat velari, illam vero non, apparet cur et virginis silentium
fecerit, eadem ratione scilicet virginem in muliere intellegendam
sicens, qua et puerum ut in viro deputandum non nominavit, to-
tum ordinem utriusque sexus propriis vocabulis 18 complexus, mu-
lieris et viri. Sic 19 etiam Adam adhuc integer vir in Genesi est

Gen. II, 23.

cognominatus: Vocabitur, inquit, mulier, quia de viro suo sumpta
est. Sic vir Adam ante nuptiarum congressum, quemadmodum et
Eva mulier. De utraque parte satis ad universam speciem curas-
que sexus apostolus pronuntiavit, et breviter et 20 plene tam instructa

I Cor. XI, 5.

definitione, Omnis, inquit, mulier. Quid est omnis, nisi omnis
generis, omnis ordinis, omnis condicionis, omnis dignitatis, omnis
aetatis? siquidem omne totum est et integrum et nulla sui parte
defectum. Pars autem mulieris et virgo est. Aequae et de viro non

I Cor. XI, 4.

velando, Omnis, 21 inquit. Ecce duo diversa nomina, vir et mulier.
Omnis uterque. Duae leges obnoxiae invicem, hinc velandi, inde
nudendi. Igitur si eo, quod dictum sit omnis vir, commune est
nomen viri etiam nondum viri, masculi investiti 22, commune autem

16. coram Rigaltius in *Addendis suae editionis*. cum libri omnes. uni A. u. p. 17. erubescet AB. 18. quarum abcd. Gorsiensis. quare ABC. 19. ipsa d. Fab. Ursinus. 20. cumalata d.

Cap. VIII. 1. mulierem ABC. muliere erat iam in ed. Rhenani quae prodit a. MDXXVIII. 2. compressus B. 3. Adam etiam bcd. 4. plane B. 5. inquit, vir. Ecce scribit V. D. in *Miscell. Observ.* Vol. III. tom. I. p. 49.

g. concumulata in verticem] Cf. Salmae. ad Tertull. De Pallio p. 287. et C. Barth. ad Statium tom. II, p. 395.

Cap. VIII. a. ambitionem capillorum] Ambitionem dicit ambitum, quem Cle-

mons Alex. Paedag. III, 11 „τὴν ἀντιβολὴν τῆς κόμης.“ V. de vocabulo ambitio quae adnot. ad De Idolol. cap. I. b. masculi investiti] Cf. adnot. ad De Orat. cap. 22.

um sit nomen secundum naturam, communis est et lex non vendi eius qui inter viros virgo est, secundum disciplinam, cur non praedicatum sit proinde et mulierem virginem omnem muliere nominata contineri consortio nominis, ut contineatur et communione agis? Si virgo mulier non est, nec vir investis est. Si non operatur virgo, quia mulier non sit, operatur investis, quia vir non sit. Eiusdem virginis aequa sit venia. Sicut virgines non coguntur velari, ita pueri non iubeantur revelari. Cur ex parte definitionem apostoli agnoscimus absolutam circa omnem virum, nec retractamus quare non et puerum nominaris, ex parte autem praevicamur, aequae absoluta ea circa omnem mulierem? Si quis, inquit, contentiosus est, nos talem consuetudinem non habemus, neque ecclesia dei. Ostendit contentionem aliquam de ista specie visse ad quam extinguendam teste compendio usus est, neque virginem nominans, ut ostenderet dubitandum de velanda non esse, et omnem nominans mulierem, cum nominasset virginem. Sic et patres Corinthii intellexerunt. Hodie denique virgines suas Corinthii edant. Quid docuerint apostoli qui didicerunt approbant.

I Cor. XI, 16.

Videamus nunc, an sicut naturae et causae argumenta virgini quoque competere monstravimus, ita etiam disciplinae ecclesiasticae praescripta de muliere in virginem spectant. Non permittitur mulieri in ecclesia loqui, sed nec docere, nec tingere, nec offerre, nec ullius virilis muneris, nedum sacerdotalis officii sortem

I Cor. XIV, 34.
I Tim. II, 12.

. mulierem delet V. D. in *Miscell. Observ. Vol. III. tom. I. p. 48.* 7. diffinitio-
nem ABCa. 8. retractamus d., ex emend. Rhemani. retractamus ABCabc. 9. quod
ignotius in *Addendis* suae editionis. 10. quid didicerint AB. 11. approbantes d.

Cap. IX. 1. in dolent B., et Jos. Scaliger. 2. spectent ed. tres Vaticani. 3.
et duo ABC., et libri Rhemani omnes.

c. retractamus] Libri veteres habent
retractamus, quod vindicare studeo Lu-
ov. de la Cerda positum pro retractamus,
strens locum Ad Uxor. II, 2 ubi pars
librorum, sed non meliorum, habet „de-
tractata et exerta sententia est.“ Cui ex-
plicationi fortasse favet Vet. Gloss. in
Ang. Maii Auct. Class. tom. VI. p. 520
„Detraclat, retractat, recusat.“

Cap. IX. a. spectant.] Reposui indi-
cativum. Cf. adnot. ad lib. Ad Martyr.
ap. 2.

b. Non permittitur mulieri in ecclesia
loqui] Moribus Romanis receptum est,
ut feminae civilibus officiis non fungen-
tur, non quia non habent iudicium, sed
se contra pudorem sexus congruentem
iribus officiis se immisceant. Propterea
etiam ecclesia quoque ab virilibus mu-
neribus removendas censuit. Etenim

apostoli edicto continetur: „Mulieres in
ecclesia loqui nolo.“ Quod verbum cum
sit generale, comprehendit omnia virilia,
in quibus sunt et sacerdotalia. Non
permittitur mulieri in ecclesia loqui,
puta nec sciscitari, nec disputare; nam
haec virilium sunt munera et viris tan-
tum conceduntur. Sed nec docere, nec
tingere, nec offerre, quae sane sunt
officia sacerdotis seu praesidis, aut prae-
positi ecclesiae. Auctor Quaest. ex Vet.
Test. Quaest. XLV. tom. IV. Opp. Augu-
stini absurdum esse ait dicere mulieri
datum esse, ut quemadmodum vir sic
et ipsa imago dei sit dominandi iure.
„Quomodo enim potest de muliere dici,
quia imago dei est, quam constat do-
minio viri subiectam et nullam auctori-
tatem habere? Nec enim docere potest,
nec testis esse, neque fidem dicere, ne-

sibi 'vindicare. Quæramus, an aliquid horum virgini liceat. Si virgini 'non licet, sed in omnibus eadem condicione subicitur, et necessitas humilitatis cum muliere censetur, unde illi unum hoc licebit quod omni feminae non licet? Quid prærogativæ meretur adversus condicionem suam, si qua virgo est, 'et carnem suam sanctificare' proposuit? Idcirco velaminis venia fit illi, ut in ecclesiam notabilis et insignis introeat, ut honorem sanctitatis in libertate capitis ostendat⁴? Potuit dignius honorari aliqua prærogativa virilis aut gradus aut officii. Plane scio alicubi virginem 'in viduat' ab annis nondum viginti collocatam. Cui si quid refrigerii⁵ debebat episcopus, aliter utique salvo respectu disciplinae præstare potuisset, ne tale nunc miraculum, ne dixerim monstrum, in ecclesia denotaretur, virgo vidua, hoc quidem portentuosior, quod nec quæ vidua caput textit, utrumque se negans, et virginem, quæ vidua deputetur, et viduam, quæ virgo dicatur. Sed ea auctoritate illi sedet 'intecta qua et virgo, ad quam sedem præter annos sexaginta⁶ non tantum univiræ, id est nuptæ, aliquando eliguntur, sed et matres, 'et quidem educatrices filiorum, scilicet ut experi-

1 Tim. v. 9.

4. vendicarent ABC. 5. non om. A (m. pr.) BC. 6. nec B. 7. invidium A. m. duum B. 8. intecta abcd. Gorsienensis liber. connecta ABC. non tecta Fr. hms. 9. equidem A (m. pr.) B.

que indicare, quanto magis non potest imperare? Denique mulieri non permittuntur civilia nec virilia munera, multo autem minus sacerdotalia. (Rigalt.)

c. carnem suam sanctificare] Infra „ipsam naturam consecrare.“ Hæc autem apud Isidorum leguntur, sed absurdissime in alium sensum detorta, lib. II. de Offic. Eccl. [cap. 18]. (Rigalt.) Verba Isidori adscribo: „In gradibus enim vel officiis ecclesiasticis feminae nullatenus præscribuntur; nam neque permittitur eis loqui in ecclesia vel docere, sed neque tangere (leg. *linguere*) vel offerre, neque ullius virilis muneris aut sacerdotalis officii sibi sortem vindicare. Quia virgo est, et carnem suam sanctificare proposuit, idcirco velaminis venia fit illi, ut in ecclesiam notabilis vel insignis introeat, et honorem sanctificati corporis in libertate capitis ostendat, atque mitram quasi coronam virginalis gloriæ in vertice præferat.“

d. in libertate capitis ostendat?] Ita dictabant quæ de virginitate gloriam captabant humanam, bonæ ratione factum fuisse sibi velaminis veniam, neque sibi fraudi aut invidiæ esse debere datam sanctitatis prærogativam: sic enim fieri, ut honore isto conspicuæ et in-

signes, cum in ecclesiam intrarent, ceteros ad opus idem sanctificandas ceteris sollicitarent. Sed ineptum illis est huiusmodi honorem contendit Tertullianus. Atque id revincit propositis honoribus aliis, maioribus quidem, sed virgini magis adhuc ineptis. Potuit, inquit, dignius honorari aliqua prærogativa virilis aut gradus aut officii. Nam hæc per derisum dici apparet ex præcedentibus: „Non permittitur mulieri munus ullius virilis, nedum sacerdotalis officii sortem sibi vindicare.“ Item ex sequentibus: „Adeo nihil virgini ad honorem de loco permissum est, sed nec de aliquibus insignibus.“ (Rigalt.)

e. in viduat collocatam] Nempe ab episcopo. Dixit autem in *viduat* quæ admodum in *diaconatû*. Unde colligitur in ecclesia tum temporis Christiano ordinem sive honorem fuisse viduarum. Itaque lib. I. ad Uxor. cap. 7. viduam adlegi in ordinem nisi univiram non concedit. Postea vero nec illas quidem ordinari placuit Concilio Arausicano I. et Epaenensi. (Rigalt.)

f. refrigerii] Alebatur elemosynis viduarum. Ceterum cf. Acta Apost. cap. 6 g. annos sexaginta] Cf. Muenther *Præmord. Eccl. Afr.* p. 58 sq.

nentis omnium affectuum ^{9b}structae ¹⁰et facile norint ceteras et consilio et solatio iuvare, et ut nihilominus ea ¹¹decurrerint per suae femina probari potest. Adeo nihil virgini ad honorem de oco permissum est.

Sic nec de aliquibus insignibus. Ceterum satis inhumanum, Cap. X.
si feminae quidem per omnia ²viris subditae honorigeram notam virginitatis suae praeferant, ³qua suspiciantur et circumspiciantur et magnificentur a fratribus, viri autem tot virgines, tot spadones voluntarii^b, caeco bono^c suo incedant, nihil gestantes quod et ipsosaceret illustres. Debebunt ⁴enim^d et ipsi aliqua ⁵sibi insignia defendere^e, ⁶aut ⁷pennas Garamantum^f, aut ⁸stropulos barbarorum^g, aut cicadas Atheniensium^h, aut cirros Germanorumⁱ, aut stigmata Britonum^k: aut ex ¹⁰diverso fiat, capite velati in ecclesia lateant.

^{9b}. *Reposuerim instructae.* 10. et facile *ABCa.* facile *reliqui.* 11. decurrerint *AB.* Cap. X. 1. si om. *A(m.pr.)B.* ut *A.m.sec.* 2. viri *A(m.pr.)B.* 3. quasi *d.* enim *ego.* etiam *libri omnes.* 5. sui *A.* sua *B.* 6. ut *Fr. Iunius.* 7. pennas *Fr. Iunius.* 8. stropulos *d.* *Salmasius in Solin.* p. 535. strobolos *A.* (*sed in margine legitur feroboli*) fecobolos *B.* strobules *ab.* scrobulos *C.* crobilos *c.* *Iarrisius,* et *Adr. Iunius de Coma II, 1.* 9. brittonum *ABC.* 10. adverso *AB.*

Cap. X. a. circumspiciantur] Cf. *Deid.* *Heraldus Digress.* I, 6. p. 204.

b. spadones voluntarii] *Ludov. de la Perda* citat verba *Clementis Paedag.* III, 4, *εὐνοῦχος οὐχ ὁ μὴ δυνάμενος, ἀλλ' ὁ μὴ βουλόμενος ὑπαλθεῖν.* Cf. etiam *de Cultu Fem.* II, 9.

c. caeco bono] Id est latente. Cf. *interpr.* ad *Vergil. Aen.* I, 536. 356. *Arth.* *Advers.* XXXVI, 13. p. 1654.

d. enim] Ita reposui pro vulgata scriptura etiam. Non semel apud *Tertullianum* hae particulae confusae. V. adnot. d. *Ad Nat.* I, 7. De *Paenit.* cap. 6.

e. defendere] Id est adserere, vindicare, tueri. *Supra* cap. 6 fin. „secundum vocabuli huius proprietatem secundum primordii formam virgini et ita diverso mulierum generi defensam.“ *de Bapt.* cap. 14 „ne sibi omnia defendere videretur.“

f. pennas Garamantum] *Plinius H. N.* I, 1. narrat struthiocameli pennas conoellicos et gealas adornari solitos. *Theophrast. Hist.* IV, 5.

g. stropulos barbarorum] Sic legentum ex veteri scriptura quae habet stropulos. Latine stropus qui Graece στρόφος, taenia nempe vel vitta tortilis. Multi barbarorum vittas ac taeniis capita digabant, quos inde *μυκροφόρους* Graeci vocant, ut Armenios, Saracenos et alios plerosque —. Has vittas stropulos, hoc est parvos stropos, vocat

Tertullianus — —. *Crobylos*, ut vulgo editur, ferre non possit eruditus lector. Hi Atheniensium proprii cum cicadis. (*Salmas. Plin. Exercit.* p. 535.) In antiquis exemplaribus et *Rhenani* editionibus scrobulos seu strobulos. Legendum, ut monuit *Salmasius*, stropulos. *Prisci Latini* stropos dixere taenias et fascias. Est autem Graecum στρόφος et στρόφιον. Inde stropi et stropiola, seu strophiola et stropuli. (*Rigalt.*) Cf. *Festus* s. v. *Stroppus*.

h. cicadas Atheniensium] Athenienses *τετρυγόφοι* crines implexos fibula in cicadam conformata necebant. (*Rigalt.*) V. *interpr.* ad *Thucyd.* I, 6. *Clem. Alex. Paedag.* II, 10.

i. cirros Germanorum] Crinibus in nodum tortis. *Tacitus de Moribus Germanorum* [cap. 38] „Insigne gentis oblique crinem nodoque substringere.“ (*Rigalt.*) Cf. *Diodor. Sic.* V, 28. *Isidor. Orig.* XIX, 23. *Martial. Epigr.* V, 39. *Iuven. Sat.* XIII, 164 sq. *Senec. Epist.* 124. et de *Ira* cap. 26. Cf. *Salm.* I. I.

k. stigmata Britonum] Britannorum corpora variis figuris compuncta fuisse tradit *Herodianus lib. III.* [cap. 14.], atque inde est quod apud *Claudianum* [De Bello Got. v. 418] „ferroque notatas Perlegit exsangues Picto moriente figuras.“ (*Rigalt.*) Adde *Claudian. De Laud. Stilich.* v. 247 sq. *Sidon. Apollin. Panegy.* Aviti VII, 243 sqq. p. 88. ed. Sav.,

Certi sumus spiritum sanctum magis masculis tale aliquid subscribere¹ potuisse, si feminis subscripsisset, cum praeter sexus auctoritatem etiam ¹¹ipsius continentiae nomine ¹²masculos potius honorari oportuisset. ¹³Quorum quanto sexus avidior et ¹⁴calidior in feminas¹⁵, tanto continentia maioris ardoris laboratior ideoque dignior omni ostentatione, si ostentatio virginitatis est dignitas. ¹⁶Nam enim et continentia ¹⁷virginitati antistat, sive ¹⁸viduorum, sive qui ex consensu contumeliam communem iam recusaverunt? Nam virginitas gratia constat, continentia vero virtute. Non concupiscendo cui concupiscendo inoleveris grande certamen est. Cuius autem concupiscendi ignoraveris fructum, facile non concupisces, adversarium non habens, ¹⁹concupiscentiam fructus. Quomodo ergo non magis viris aliquid tale deus in honorem subscripsisset, vel qui ²⁰familiariori ²¹scilicet imagini suae, vel quia plus laboranti? Si autem nihil masculo, multo magis feminae²².

Cap. XI. Sed quod supra^a intermisimus ex parte subsecutae disputationis^b, ne cohaerentiam eius dispergeremus, nunc responso ¹expungemus^c. Ubi enim gradum fiximus^d de apostoli absoluta ²definitione, omnem mulierem etiam omnis aetatis intellegendam, responderi ex diverso habebat^e ergo a nativitate et a primo nomine aetatis virginem operiri oportere. Non ita est autem, sed ex quo se intellegere coeperit et ³sensum naturae suae intrare et de ⁴virginis exire^f et pati novum illud quod alterius aetatis est. Nam et

11. ipsius om. c. 12. masculis A. m. pr. magis masculis B. 13. Quorum etiam excusum est in edd. Semleri et Leopoldi. 14. calidior A (m. pr.) BC. 15. Nam enim A (m. sec.) B. Num etiam A. 16. virginitatis A (m. pr.) BC. 17. viduorum abcd. Gorziensis. viduarum ABC. 18. concupiscentiae fructum A. 19. familiariores A. familiariore B. 20. simus vel sint corrigi vult m. sec. in A.

Cap. XI. 1. et expungemus AB. 2. diffinitione ABC. 3. censum d. 4. virginis Fr. Junius.

Anson. Mosella v. 68. Cf. etiam interpr. ad Caes. De Bello Gall. V, 14.

1. subscribere] Concedere. Cf. adnot. ad de Idolol. cap. 23. Adde De Fuga in Persecut. cap. 6. De Pudic. cap. 1. m. et calidior in feminas] Cf. Macrobr. Saturn. VII, 7. Plut. Sympos. lib. III, quaest. 4. Clemens Alex. Paedag. III, 3. n. multo magis feminae.] Si nullum insigne datur a deo masculo ad indicandam ostendendamque virginitatem, multo magis dari nullum debet feminae. (La Cerda.)

Cap. XI. a. supra] Respicit caput quartum huius operis, aut potius octavum, ubi dixit sub hoc nomine mulier contineri omnem aetatem. (La Cerda.)

b. ex parte subsecutae disputationis]

Recte Ludov. de la Cerda ex parte interpr. in gratiam. Similiter nos utimur adverbis *scilicet* et *reductivis*. Cf. Apolog. cap. 21. "Pilato, Syriam inter ex parte Romana procuranti."

c. expungemus.] Absolvemus. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 35.

d. gradum fiximus] Cf. quae adnot. ad Scorpiac. cap. 8.

e. responderi ex diverso habebat] Præter ex contrario responderi nobis. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 12. f. et de virginis exire] Cave ne quid mutes. Subiectum non virgo est, sed mulier. De virginis autem naturae vel sensu naturae exit mulier cum novum illud, scilicet viri congressus, patitur. Opponuntur igitur sibi duo aetatis ar-

principes generis Adam et Eva, quamdiu intellecta carebant, nudi agebant. At ubi de arbore agnitionis gustaverunt, nihil primum senserunt quam erubescendum. ⁵Ita sui ⁶quique^h sexus intellectum tegmine notaverunt. Sed etsi propter angelos velanda est, sine dubio ab ea aetate lex velaminis ⁷operabitur a qua potuerunt filiae hominum concupiscentiam sui ⁸adducere et nuptias pati. Ex illo enim ⁹virgo desinit ex quo potest non esse. Et ideo pene Israel illicitum est ad virum tradere nisi post contestatam sanguine maturitatem; ita ante hunc indicem acerbaⁱ res est. Igitur si tam diu virgo quamdiu acerba est, desinit ¹⁰virginem^k cum matura cognoscitur, et ut non virgo iam legi applicatur, sicut et nuptiis. Et desponsatae quidem habent exemplum Rebeccae, quae cum ad sponsum ignotum adhuc ignota perduceretur, ¹¹simul ipsum cognovit esse quem de longinquo ¹²prospexerat, non sustinuit^l dexteræ collutationem nec osculi congressionem nec salutationis ¹³communicationem^m, sed confessa quod senserat, id est spiritu nuptam, negavit virginem velata ibidem. O mulierem iam de Christi disciplina! Ostendit enim etiam nuptias de aspectu et animo fieri, quemadmodum stuprum; nisi quod etiam Rebeccam quidam adhuc velantⁿ. De ceteris vero, id est quae desponsatae non sunt, ¹⁴vi-

Gen. XXIV,
64 sq.

5. Ita ABCab. Itaque cd. 6. quique ABCed. Vaticani tres. quisque ab. 7. operabatur AB. 8. adducere AB. 9. virgo desunt A. virgines desunt A. 10. virgine AB. esse virgo A. m. sec. 11. similiter illum AB. 12. prospexerat d. perspexerat reliqui. 13. communionem AB. tres Vaticani. 14. viderit parentum abcd. viderint aut parentum ABC.

tus, virginem sese intellegere sensumque naturae suae intrare, et de virginitate exire et nuptias pati.

g. nihil primum] Ellipsis illa usitatissima comparativi magis. V. quae adnotata sunt ad De Test. Animae cap. 2.

h. quique] Quique pro quisque, ut saepe aliqui pro aliquis. Ceterum cf. De Orat. cap. 22 „Nunc aetas quae sexum suum ignorat simplicitatis privilegium teneat. Nam et Eva et Adam, ubi eis contigit sapere, texerunt statim quod agnoverant. Certe in quibus pueritia iam mutavit, sicut naturae, ita et disciplinae debet aetas esse munifica. Nam et membris et officiis muliebribus resignantur. Nulla virgo est ex quo potest nubere, quoniam aetas iam in ea nupsit suo viro, id est tempori — — — De illa tamen quae sponsis dicantur, constanter super modum modulum pronuntiare contestarique possum velandas ex ea die esse qua ad primum viri corpus osculo et dextera expaverunt. Omnia enim in his praenupsierunt, et aetas per

maturitatem, et caro per aetatem, et spiritus per conscientiam, et pudor per osculi experimentum, et spes per expectationem, et mens per voluntatem. Satisque nobis exemplo Rebecca est, quae sponso demonstrato tantum notitia eius nubendo velata est.“

i. acerba] Immatura. V. Non. p. 247. Merc. s. v. Barthii Adversas. XIX, 15. p. 994., et quae adnotavi ad Varronis Satur. Menipp. Reliqu. Agathone p. 91.

k. desinit virginem] De structura cf. quae congestit Hildebr. ad Apul. Metam. V, 6. p. 322.

l. sustinuit] Expectavit. Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 11.

m. dexteræ collutationem] Voluti pudorem iam virginelem invadentis.

n. nisi quod etiam Rebeccam quidam adhuc velant.] Hoc est virgines quidem desponsatas nonnulli adhuc velant, minime autem ceteras. At Tertullianus et ceteras quoque velandas esse contendit. (Rigalt.)

derit parentum* procrastinatio ex angustiis vel scrupulositate descendens, viderit et ipsum continentiae votum. Nihil pertinet ad aetatem sua spatia currentem suaeque debita maturitati lucentem. Alia in occulto mater, natura, et alius "in latenti pater, tempus, filiam suam legibus suis maritarunt. Aspice nuptam iam "illam tuam virginem, et animam "expectatione et carnem "transfiguratione, cui tu secundum paras maritum. Iam et vox obsoleta est, et membra completa sunt, et pudor "ubique vestitur, et menses tributa "dependunt*, ac tu mulierem negas quam muliebri pati dicis? Si congressio viri mulierem facit, non tegantur nisi post ipsam nuptiarum passionem. Atquin etiam apud ethnics velatae ad virum ducuntur. Si autem ad desponsationem velantur, quia et corpore et spiritu masculino mixtae sunt per osculum et dexteram, per quae primum "resignarunt pudorem "spiritu, per commune conscientiae pignus quo totam condixerunt confusionem. quanto magis tempus illas velabit, sine quo sponsari non possunt et quo urgente sine sponsalibus virgines desinunt esse? Tempus etiam ethnici observant, ut ex lege naturae iura sua aetatibus reddant. Nam feminas quidem a duodecim annis, masculum vero a duobus amplius ad negotia mittunt, pubertatem in annis, non spon-

15. valenti AB. 16. in illam ABC. in illa A. m. sec. 17. expectationem AB. 18. transfigurationem ABC. 18b. utique Ludov. de la Cerda. 19. dependunt L. Petr. Ciacconius. defendunt Jos. Scaliger. defendunt ABCabc. liber Divionensis. 20. resignarent B. 21. spiritus d., Fulv. Ursinus.

o. viderit parentum] Particulam aut, quam libri veteres inserunt ante vocem *parentum*, notam puto ex syllaba *ant*, a magistro superscripta, qui pro *viderint* maluit *viderant*. *Angustias* Rhenanus recte explicat tenuitatem facultatum seu fortunarum.

p. et alius in latenti pater, tempus] Cf. quae supra adscripsi ex libro De Oratore.

q. vox obsoleta est] Cf. Ad Nat. II, 12.

r. et pudor ubique vestitur] Ipse libro De Anima cap. 38 „Vestitior sexus est.“ (Rigalt.) *Pudorem* pro pudendo posuit Tertullianus etiam De Spectac. cap. 21. „menses tributa dependunt] Sic correxit Fulv. Ursinus. Et recte; licet et defendunt tueri possis. Saepe enim apud Tertullianum id verbum significat adserere vel vindicare. Cf. etiam De Orat. cap. 22. Auctor carminis Sodomae v. 125 sq. „Dicitur et viris alio iam corpore sexus Manificos solito dispungere sanguine menses.“

t. resignarunt pudorem spiritu] Spiritu, pro quo Rigaltius cum Fulvio Ursino edidit *spiritus*, accipio pro *datum*. *Resignare* proprie est solvere, deinde et violare et laedere, nec aemul hoc sententia eo verbo usus est Septimius. Cf. Ad Nat. I, 5. De Orat. cap. 22. De Paenit. cap. 5. De Cultu Fem. I, 1. Lucilius *signatam virginem* dixit deoatam illaesam et inviolatam lib. Sat. XIII. Nonium p. 171. Merc.

u. condixerunt confusionem] Quae prope dixit, Totam condixerunt contumeliae coniugalii impudentiam! (Rigalt.) v. sponsari] Vet. Onomast. Latine-Graecum ap. Vulcan. p. 143: „Sponsa, *πρόσθετος*.“ Paulin. Nol. Carm. XVIII. 4 „Et variis animam sponsantes deabus adstant.“ Paulus Dig. XXIII, 2, 38 „Inde oriendam uxorem ducere non potest quemvis sponsare non prohibetur.“ Tertull. infra cap. 16 „Illi sponsati maritalitatem tuam.“ Cf. Barthii Advers. XLII, 21. p. 1909.

salibus aut nuptiis decernentes. Mater familiae vocatur, licet virgo, et pater familiae, licet investis^w. A nobis nec naturalia^x observantur, quasi alius sit deus naturae quam noster.

¹Agnosce et mulierem, agnosce et nuptam de testimoniis et Cap. XII. corporis et spiritus, quae patitur et in conscientia et in carne. Hae sunt tabellae priores naturalium sponsalium et nuptiarum. Impone velamen extrinsecus ²habenti tegumen intrinsecus. Tegantur etiam superiora cuius inferiora nuda non sunt. Vis scire quae sit aetatis auctoritas? Propone utramque, immutare compressam in habitu mulieris, et quae maturitate progressa in virginitate duret cum suo habitu: facilius illa mulier negabitur, quam ista virgo creditur. Tanta est adeo fides aetatis, ut nec habitu ³obstrui possit. Quid? quod ⁴etiam hae nostrae⁵ etiam habitu mutationem aetatis confitentur, simulque se mulieres intellexerunt, de virginibus ⁶educantur^b, a capite quidem ipso deponentes quod fuerunt: vertunt capillum^c et ⁷acu ⁷lasciviorē comam sibi ⁸inserunt^d, crinibus a fronte divisis apertam professae mulieritatem. Iam et consilium formae a speculo petunt, et faciem morosiorē^e lavacro macerant, forsitan et aliquo eam medicamine interpolant, pallium extrinsecus iactant^f, calceum stipant^g multiformem^h, plus instrumenti ad balneas defe-

Cap. XII. 1. Agnosce mulierem agnosce nuptam A (m. pr.) BC. 2. habenti tegumen intrinsecus om. AB. 3. obstrui — — etiam habitu om. A. 4. et iam Fr. Junius. 5. educantur los. Scaliger. 6. in acu be. 7. lasciviorē Fr. Junius. 8. inferunt A (m. pr.) BCabc.

w. investis.] Cf. quae adnotavi ad De Orat. cap. 22.

x. naturalia] Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 1. De Spect. cap. 9.

Cap. XII. a. hae nostrae] Id est virgines.

b. de virginibus educantur] Educunt sese de virginum censu. (Rigalt.) Educantur, id est eximuntur, educantur. De Pallio cap. 2 „Chaldaicum semen in Aegyptum educatur.“ Gloss. Sangerm. ap. Du Cangium: „Educare, eligere, proferre, liberare.“

c. vertunt capillum] V. adnot. ad De Cultu Fem. II, 6.

d. et acu lasciviorē comam sibi inserunt] *Ἐρεθίσουσι τὴν κόμην τῇ βελόνῃ* vertit Salmasius Plin. Exercit. p. 534., quem omnino vide de hoc loco. Martial. Epigr. XI, 45 „Punctaque lascivae quae terebrantur acu.“

e. faciem morosiorē] Ita appellat faciem scrupulosiorē sibi caram expostulantem. Ad Nat. II, 4 „Quid pro-

bat tanta praesumptione asseverationis otium affectatae morositatis eloquii artificio adornatum?“ De Orat. cap. 20 „auri superbiam et crinium lenoniam morositatem (al. operositatem).“ De Pallio cap. 4 „pallium morosius ordinatum.“ De Praescript. Haeret. cap. 40 „morositatem illam Iudaicae legis.“

f. pallium extrinsecus iactant] Hieronymus ad Gaudentium tom. IV. Opp. ed. Bened. p. 797 „Solent quaedam cum futuram virginem sponderint, nulla tunica eam inducere et *fulvo operire pallio*, auferre lintamenta“ cett. Iactant autem, ni fallor, pallium, quo gracilius spectetur suum corpusculum.

g. stipant] Ut pressus sit et aptus pedi.

h. multiformem] Refer ad *ματαιορρυθίας* illas, ut ait Clemens Alex. Paedag. II, 11., quibus strui calcei solebant. Cf. Balduin. de Calceo cap. 19. Becker Gallus tom. I, p. 36 sq. et tom. II, p. 102 sqq. et in Pauly Encyclop. s. v. *Calceus*.

runtⁱ. Quid singula persequar? ^aSolae autem manifestae paraturae totam circumferant mulieritatem^k, sed ^bvirginari^l voluit tot capitis nuditate, uno habitu^m negantes quod toto suggestu prestantur.

Cap. XIII. Si propter homines habitu abutuntur, impleant illum etiam hoc, ¹et ut apud ethnicos caput ^{1b}velant^a, certe in ecclesia virginitatem suam abscondant, quam extra ecclesiam celant. ^{1c}Timor extraneos, revereantur et fratres: aut constanter audeant et in vicis virgines videri, sicut audent in ecclesiis. Laudabo vigorem, ²aliquid et apud ethnicos virginitatis nundinarint^b. Eadem nam foris quae et intus, eadem institutio apud homines et apud dominum eadem libertate^c constat. ³Quo^d ergo foris quidem haec

9. Solae autem manifestae paraturae ABC. liber Divionensis. Solemne manifestae paraturae abr. Sola autem manifesta paratura d. Solenne (h. e. pompa) manifestae paratura Jos. Scaliger. Solae enim manifestae paraturae vel Sola enim manifestae paratura Petr. Ciacconius. 10. virginari A(m. soc.) abed. virginali A(m. pr.) BC.

Cap. XIII. 1. et ut Nic. Rigaltius. ut et libri omnes. 1b. velant Nic. Salmuthus. velant libri omnes. 1c. timentes Leopoldus. 2. apud aliquid et AB. Cur A. m. sec.

i. plus instrumenti ad balneum deferunt.] Clemens Alex. Paedag. III, 5 „ἐς τοσοῦτον γὰρ ἀκρασίας ἤκουσιν, ὥς δεῖναι καὶ μηδεὶν ἐν λουόμεναις· τὰ τε ἀγγυρομάτα, μὲδ' ὦν ἐμπομπέουσιν, ἀπειροκάλως ἐν τοῖς βαλανεῖοις προτιθέσθαι· τάχα μὲν πού καὶ τὸν πλοῦτον δι' ἀλαζονείαν περιτῆν.“

k. Solae autem manifestae paraturae totam circumferant mulieritatem] Sic omnino legitur in codice Divionensi; nec debito talem fuisse Tertulliani manum. Hae nostrae, inquit, virgines, Christianae scilicet, etiam habitu mutationem aetatis confitentur, simulque pubertatem subnasci suam sentiunt, iam se esse mulieres, atque ex virginibus excessisse intelligunt. Itaque a capite ipso depouunt habitum virginalem, vertunt capillum, acn lascivioris comam sibi inserunt, crinibus a fronte divisis apertam profusae mulieritatem. Deinde colligit, laemo solae virgines totam circumferant manifestae paraturae mulieritatem. Et enim a capite incedunt audo, principali manifestae paraturae muliebri parte, quam tegere solent mulieres. Itaque plus exhibent manifestae mulieritatis quam ipsae mulieres. (Rigolt.) Manifesta paratura dicitur habitus et cultus muliebri. De voce paratura cf., si placeat, ad De Spectac. cap. 4. Vox frequens in scriptis Tertulliani.

l. virginari] ἡγορευέσθαι. Cf. Glossar. Cyrilli p. 571. Vulcas. „ἡγορευέω, virgino.“ Glossarium ms. f. asservabatur in bibliotheca Geboren „Virginare, caste vivere.“

m. uno habitu] Capitis videlicet ex. (Rigolt.)

Cap. XIII. a. et ut apud ethnicos caput velant] Ita correxit Rigoltius et sic interpretatus est: Christianae virgines quavis in ecclesiis capite essent intesto. Item apud ethnicos et in vicis incedebant velatae caput. Dicebant autem abuti habitu, hoc est se ambulare alieno habitu, ne scilicet in virginali ab ethnicis appetere ardentius. Laudat consilium Tertullianus, sed propterea requirit, ut in hoc etiam impleant habitum illum non suum cum in ecclesiam ventitant. Nimirum propter fratres qui etiam homines sunt.

b. si aliquid et apud ethnicos virginitatis nundinarint.] Recte Rigaltius interpretatus est: Si tantum illis in sua virginitate constantiae suppetit, ut etiam exempla proponere audeant, ut ethnici sumant quod imitentur.

c. eadem libertate] Ut sunt liberae apud deum in revelatione, sint et apud homines.

d. Quo] Id est quorsum, quem a finem.

suum abstrudunt, in ecclesia vero ^{3b}provulgant? Exposco rationem. Utrumne ut fratribus suis placeant, an ut ipsi deo? Si ut ipsi deo, tam idoneus est ad conspicienda ⁴quaequae in occulto fiunt quam iustus ad remuneranda quae soli sibi fiunt. Denique praecipit, nihil ⁵debucinemus eorum quae apud illam mercedem merebuntur, nec ea ab hominibus compensemus. Quod si unius victoriat⁶ vel quaecunque eleemosynae operationem sinistra ⁷conscia facere prohibemur, quantum tenebrarum circumfundere debemus cum tantam oblationem deo offerimus ipsius corporis et ipsius spiritus nostri, cum ⁸illi ipsam naturam consecramus? Ergo quod non potest videri propter deum fieri, quia sic fieri deus non vult, sequitur ut hominum gratia fiat, utique primo illicitum⁹, ¹⁰ut gloriae libidinosum. Gloria enim illicitum est eis quorum probatio in omni ¹¹humiliatione constat. Et si a deo confertur continentiae virtus, quid gloriaris quasi non acceperis? Si vero non accepisti, quid habes quod datum tibi non est? ¹²Hoc ipso autem constat a deo ¹³datam tibi non esse, quod ¹⁴illam non soli deo praestas. Videamus ergo quod humanum est, an firmum ¹⁵sit et verum.

Referunt aliquando dictum a ¹⁶quodam, cum primum quaestio ¹⁷ista temptata est, Et ¹⁸quomodo ceteras sollicitabimus ad huiusmodi opus¹⁹? Scilicet felices nos facient, si plures erunt, et non dei gratia vel merita ²⁰cuiusque. Virgines ecclesiam, an ecclesia virgines ornat ²¹deo sive commendat? ²²Confessus est igitur gloriam esse in causa. Porro ²³ubi gloria, illic sollicitatio²⁴, ubi sollicitatio,

3 b. pervulgant *duo. Vaticani*. 4. quaequae ego. quaeque *ABCabc*. quae d., *Fulv. Ursinus*. 5. debucinemus *AB*. debuccinemus *reliqui*. 6. conscientia *ABC*. 7. illi ipsam *ABCa*. illi ipsi *liber Divionensis*. illam ipsam *bed*. 8. et *AB*. 9. humilitate *marg. C*. 10. Hoc ipso — — — non esse *om. B*. 11. datam *ABC* (*sed iam in ed. Rhenan. a. MDXXVIII. extat datam*). 12. illi *B*. illum *AC* (*sed iam in ed. Rhenan. a. MDXXVIII. extat illam*). 13. sit et *ABabcd. Goriensis liber. et C*. Cap. XIV. 1. quadem d., *Fulv. Ursinus*. 2. quonam modo *A. m. sec. quoniam B*. 3. eiusque *ex ed. Semleri prave repetitum est in ed. Leopoldi*. 3b. deove *A. m. sec.* 4. Confessus d., *Fulv. Ursinus*.

a. victoriat] De hoc numbo cf. *Plin. H. N. XXXIII, 3*.

f. utique primo illicitum] Cum probaverit detectionem fieri non posse propter deum, sequitur ut fiat propter homines. Probat autem duplici ratione non debere hoc fieri propter homines. Primo, quia illicitum est, ut gloriae libidinosum. Deinde, quia, cum virginitas sit donum dei et mera gratia, cur illam venditemus hominibus? (*Ludov. de la Cerda.*)

Cap. XIV. a. ad huiusmodi opus?] Intellige operationem sanctificandae car-

nis et consecrandae virginitatis. Sic operationem eleemosynae et operationem ieiunii. (*Rigalt.*) En, humanum illud quod dixit se agiturum in hoc capite. Nam scilicet dixit quidam oportere virgines esse intactas, ut ita alias feminae sollicitarentur ad similem gloriam captandam. (*Ludov. de la Cerda.*)

b. Porro] V. de hac particula quae adnotavi ad *De Corona* cap. 7.

c. ubi gloria, illic sollicitatio] Haec indicio sunt, virgines illo aere etiam deo fuisse consecratas, nec tamen velatas neque reclusas. (*Rigalt.*)

Math.
VI, 2 sqq.

1 Cor. IV, 7.

Cap. XIV.

illic coactio, ubi coactio; illic necessitas, ubi necessitas, illic infirmitas. Merito itaque, dum caput 'non tegunt, ut sollicitentur gloriae causa, ventres^d tegere coguntur infirmitatis ruina. Accumulatio enim 'illas, non religio producit'. Aliquando et ipse 'deus venter 'earum^f, quia 'facile virgines 'fraternitas suscipit'. Nec tantum autem ruunt, sed et funem longum delictorum sibi attrahunt. Prolatae enim in medium et publicato bono suo^h elatae et 'fratribus omni honore et 'caritatis operationeⁱ cumulatae, dum 'non labent^k, ubi quid admissum est, tantum dedecoris 'cogitant quantum honoris habuerunt. Si intectum caput virginitati adscribitur, si qua virgo exciderit de gratia virginitatis, ne prodatur, intecto permanet 'capite, et tunc iam alieno ambulat 'habitu. 'Consciae 'mulieritatis^l iam 'indubitatae audent nudo capite ad

5. inie A. invite A. m. sec. nisi B. 6. illas A (m. sec.) abcd. illarum ABC. 7. venter deus AB. 8. caron A. caro A. m. sec. 9. faciles AB. 10. fraternitatis AB. 11. a fratribus A (m. sec.) d., Fulv. Ursinus. 12. caritate et operatione ABC. 13. non labent ego. non latent libri omnes. modo lateat Latinus, los. Scatiger, Fr. Junius. 14. cogitantes ABC. 15. capite esse et A (m. pr.) BC. 16. habitu. Consciae Ludov. de la Cerdà, Nicol. Rigaltius. habitu, id est quem sibi vindicat (vendicat ABCabc.) virginitas; permanet nihilominus in habitu vel tunc altem alieno, ne scilicet mutatione prodatur (probatur AB.) libri omnes. 17. Consciae abcd. Latinus. Conscientiae C. et conscientiae AB. 18. mulieritatis d., Latinus. muliebritatis reliqui. 19. indubitatae ACabc. indubitati B.

d. ventres] Ventres dicit ut solent auctores Iuris, uteros admissio viro gravidatos. Itaque ventres tegere est graviditates dissimulare. (Rigalt.) *Infirmitatem* appellat stuprum.

e. producit.] In ecclesiam.

f. ipse deus venter earum] Hic vulgari sensu ventrem possit pro gula. (Rigalt.)

g. quia facile virgines fraternitas suscipit.] Retuli ad eleemosynam qua fratres Christiani libenter accipiebant virgines. Eo enim me ducunt verba quae praecedunt de ventre, ut dicat: Producit illas aliquando venter, id est gula, quia vident fratres suppeditare cibos virginibus. Nam scilicet locum Pauli 3. Philipp. „Quorum deus venter est“, vulgus interpretum ad gulam confert. Etenim Christiani olim proclives admodum fuerant ad praebenda necessaria virginibus, quia hic status semper in veneratione. De Constantino Magno ait Theodoritus lib. I. Histor. cap. 11. suppeditasse virginibus *ἐν ἑστία συστροφήν*. Sed cum Pamelius et Rheuanus verba ista „facile virgines fraternitas suscipit“, referunt ad amplexus et oscula, de quibus loquitur in exitu huius capitis, perinde liquet locum aliter interpretandum, ut dicat: Producit illas in ecclesiam ven-

ter, id est carnalis appetentia, nam delectantur oculis et amplexibus fratrum. Haec explicatio si vera est, ut tantis viris placita, habes ex ea Tertullianum explicare verba Pauli non de gula ventris, sed de pudendis ventris. Et aliquid ad hanc explicationem conducere verba Augustini videbis in Iustiniano nostro, ubi tractat locum Pauli. Fratres autem dicti sunt Christiani et coram collegiis. Dionysius Alexandr. ap. Eusebium lib. VI, cap. 34 „ἐξέλειψεν ἐκ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ οἱ ἀδελφοί.“ Agit scilicet de persecutione illa quae exoritur sub Decio. (Ludov. de la Cerdà.)

h. publicato bono suo] Haec fieri solebant in professione virginis religionis. Ecclesia frequenti proferebatur in medium talis propositi virgo coram praeside sive praeposito, ab eoque publicabatur virginis bonum, neque bonum consecrandae virginitatis consilium. Ac deinceps a fratribus, hoc est ab ecclesia, omni honore et caritatis operatione cumulabatur. (Rigalt.)

i. caritatis operatione] Cf. adnot. ad De Idolol. cap. 23.

k. dum non labent] Hanc emendationem flagitabat loci ratio. Sententia iam est aperta.

l. habitu. Consciae mulieritatis] Verbe

deum adire. Sed aemulator deus et dominus, qui dixit, Nihil oc-
cultum quod non revelabitur, plerasque etiam in conspectum de-
ducit. Non enim constebuntur nisi ipsorum infantium suorum
vagitibus proditae. Quantum autem plures, non etiam de pluri-
bus sceleribus suspectas habebis? Dicam, licet nolim, difficile
mulier semel sit quae "timet fieri", quaeque iam facta potest vir-
ginem mentiri sub deo. Quanta item circa uterum suum audebit,
ne etiam mater detegatur? Scit deus -²¹ quot iam infantes et perfici
et perduci ad partum integros -²² iuverit: debellatos aliquamdiu a

20. non timet d. 21. quod A(m. sec.) BC. 22. iuverit ego. duxerit libri omnes.

id est quem sibi vindicat virginitas; per-
manet nihilominus in habitu vel tunc sal-
tem alieno, ne scilicet mutatione prodatur
e textu eiei. Recte enim Rigaltius „Haec
omnis, ait, quamvis reperiantur in anti-
quis exemplaribus, videntur importuna,
atque ex aliqua forte ad libri marginem
interpretatione inducta.“ Ita indicaverat
ante Rigaltium iam Ludovicus de la Cer-
da. In sequentibus pro *Consciae* libri
veteres praebent *Conscientiae*. Idem vi-
tium animadverti poterat iam supra cap.
13., ubi defensorem invenerat Nicol. Ri-
galtium qui, quamquam sua editione
ediderat „*sinistra conscia*,“ in adnota-
tione tamen reducendum esse statuit
„*sinistra conscientia*,“ quod dictum esset
ut libro De Pallio cap. 4 fin. „*sacerdos*
suggestus“ pro *sacerdotalis* suggestu. Sed,
quamvis bene sciam Septimium saepius
substantivis substantiva adiectivorum loco
inungere quemadmodum *sacerdos sug-
gestus*, *virgo continentia* (Apolog. cap. 9.),
salva virgo (De Ieiun. cap. 6.), magno-
pere tamen dubito, an *sinistra conscientia*
possit dici pro *sinistra conscia*. Denique,
quod ad praesentia Tertulliani verba,
vocem *mulieritatis*, pro qua libri vete-
res *muliebritatis*, habuimus iam supra
cap. 12.

m. infantium suorum vagitibus pro-
ditae.] Hieronymus ad Eustochium tom.
IV. Opp. ed. Bened. p. 32 „Pudet dicere
quot quotidie virgines ruunt, quantas de
suo gremio mater perdat ecclesia, su-
per quae sidera inimicus superbus pon-
nat thronum suum, quot petras excavet
et habitet coluber in foraminibus ear-
um. Videas plerasque viduas antequam
nuptas infelicem conscientiam mentita
tantum veste protegere. Quas nisi tu-
mor uteri et infantum prodiderit vagi-
tas, erecta cervice et ludentibus pedibus
incedunt. Alias vero sterilitatem prae-

bent, et necdum nati hominis homici-
dium faciunt. Nonnullae cum se sen-
serint concepisse de scelere, abortui ve-
nena meditantur et frequenter etiam
ipsae commortuae trium criminum reae
ad inferos perducuntur, homicidae sui,
Christi adulterae, necdum nati filii par-
ricidae.“

n. difficile mulier semel sit quae timet
fieri] Alienam sententiam Septimio ob-
trudant rescribentes quae non timet fieri.
Tertullianus ait: Quanto autem plures
eiusmodi reperiantur adulterae virgines,
tanto de pluribus eas etiam sceleribus
suspectas habere debemus. Quae enim
mulier ita timet fieri atque videri, facile
est etiam suspicari non semel admisisse
castitatis suae expugnatores. Cautio
crebrioris impudicitiae proditrix. In eam
sententiam interpretatus erat etiam Lu-
dovicus de la Cerda, cuius verba adscribo:
„Attingit horrendissima monstra libidi-
num. Nam sunt virgines quae admittant
omnem impudicitiam, et tantum timent
caventque ne corrumpantur, atque hoc
ne fiat oblectantur conatu omni, et dif-
ficile quidem, nisi ipsae velint, corrup-
pentur. Nam frustabantur libidinem
masculi, et caducam facient extra vas.“
Quamquam idem interpres in adnotatione
ad partem mutavit sententiam, cum di-
stinguendum suaderet „Dicam, licet no-
lim, difficile mulier semel sit. Quae
timet fieri quaeque iam facta potest vir-
ginem mentiri sub deo, quanta item
circa uterum“ cett. Nec displicet ea
verborum distinctio.

o. quaeque iam facta potest virginem
mentiri sub deo.] Impudicitiae impu-
dentiae soror.

p. iuverit] Ita omnino erat reponen-
dum pro vulgata scriptura *duxerit*, quae
nec strui potest neque intellegi. De in-
fanticidio cf. Apolog. cap. 9. cum adnot.

matribus. ²³Facillime semper concipiant et felicissime pariant huiusmodi virgines, et quidem simillimos patribus. Haec admittit flagiti coacta et ²⁴invita virginitas. Ipsa concupiscentia non latendi ²⁵non est pudica. Patitur aliquid quod virginis non sit, stadium placendi utique et viris. Quantum velis bona mente conetur, necesse est publicatione sui periclitetur, dum percutitur ocalis incertis et multis, dum digitis demonstrantium titillatur, dum nimium amatur, dum inter amplexus et oscula assidua concalescit. Sic frons duratur, ²⁶sic pudor teritur, sic solvitur, sic discitur aliter in placere desiderare.

Cap. XV.

Sed enim vera et tota et pura virginitas nihil magis timeo quam semetipsam. Etiam feminarum oculos pati non vult. Ab ipsa oculos habet. Confugit ad velamen capitis quasi ad galeam, quasi ad clypeum, qui bonum suum protegat adversus ictus temptationum, adversus iacula scandalorum, adversus suspiciones et surros et aemulationem, ipsum quoque livorem. Nam est aliquod etiam apud ethnicos metuendum, quod fascinum vocant, infeliciorem laudis et gloriae enormioris eventum. ²⁷Hoc nos interdum diabolo interpretamur, ipsius est enim boni odium; interdum ²⁸deus deputamus, illius est enim superbiae iudicium, extollentis humiles et deprimentis elatos. Timebit itaque virgo sanctior, vel in nomine fascini, hinc adversarium, inde deum, illius lividum ingenium huius censorium lumen, et gaudebit sibi soli et deo nota. Sed et si cui innotuerit, sapit si temptationibus gradum obstruxerit. Quis enim audebit oculis suis premere faciem clausam, faciem

Ps.
CXLVII, 8.
Luc. I, 52

23. et facillime AB., pro more. Idem iterum sic in sequentibus habent et haec p. Haec. 24. invitata ABC (sed tam ed. a. MDXXVIII. habet invita). Liber Divinus. 25. non compudica AB. tres Vaticani. non cum pudica A. m. sec. 26. si k.

Cap. XV. 1. et om. A (m. sec.) B. 2. et hoc AB., pro more. 3. de deo deputamus AB. 4. ipsi B. 5. obstruxerit d., Latinius. obtraxerit ABCab.

q. coacta et invita virginitas.] Coacta et invita virginitas est quae cum non iam sit virginitas, tamen se simulat esse adhuc integram. Cf. ad De Pudic. cap. 9. r. Patitur] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 21.

a. conetur] Resistat.

t. ocalis incertis] Tanquam hostibus incertis. Nescit enim virgo a quo debeat cavere sibi. (Ludov. de la Cerda.) Recte. Erant enim qui incestis rescribendum putarent.

u. dum inter amplexus et oscula assidua concalescit.] Hoc autem faciebat fraternitas. Nam osculo se quondam salutabant Christiani. (Rhenanus.)

v. aliter] Ipso stupro.

Cap. XV. a. diabolo interpretamur] Delirius Disquis. Mag. lib. III, quest. 5 p. 1. volebat de diabolo interpretamur. Falso, ut alter locus evincit De Carni cap. 11 „Quanta alia in delictis circumspecti possunt castrensiis munium transgressionem interpretanda?“ ubi interpretum cum dativo item est pro deputare et adtribuere.

b. gradum obstruxerit.] Cf. Apolog. cap. 27 „Igitur provocati ad sacrificium obstruimus gradum pro fide conscientiae nostrae.“, ubi plures loci indicavi.

c. oculis suis premere] Sic Augustinus De Civ. Dei XIV, 14 „humano premendo conspectu.“

non sentientem, faciem, ut dixerim, tristem? Quicumque malus cogitatus ipsa severitate frangetur. Iam se etiam mulierem negat quae virginem celat⁴.

In his consistit defensio nostrae opinionis secundum scripturam, secundum naturam, secundum disciplinam. Scriptura ^{Cap. XVI.} 'legem condit, natura contestatur, disciplina exigit. Cui ex his consuetudo opinionis prodest, vel qui diversae sententiae color est? Dei est scriptura, dei est natura, dei est disciplina. Quicquid contrarium est istis, dei non est. Si scriptura incerta est, natura manifesta est, et de eius testimonio scriptura incerta non potest esse. Si de natura dubitatur, disciplina quid magis deo ratum sit ostendit. Nihil est illi carius humilitate, nihil acceptius modestia, nihil ²operosius³ ³gloria et studio hominibus placendi. Illud itaque sit tibi et scriptura et natura et disciplina quod ratum deo inveneris, sicut iubetis omnia examinare et meliora quaeque sectari. Superest etiam ^{Thes. V, 21} ut ad ipsas convertamur, quo libentius ista suscipiant. Oro te, sive mater, sive soror, sive filia virgo, secundum annorum nomina dixerim, vela caput: si mater, propter filios, si soror, propter fratres, si filia, propter patres. Omnes in te aetates periclitantur. ⁴Indue armaturam pudoris, circumduc vallum verecundiae, murum sexui tuo strue, qui nec tuos emittat oculos, nec admittat alienos. Adimple habitum mulieris, ⁵ut statum virginis serves. Mentire aliquid ex ⁶his quae intus sunt⁷, ⁷ut soli deo exhibeas veritatem. Quamquam non mentiris nuptam. ⁸Nupsisti enim Christo, illi tradidisti carnem tuam, illi sponsasti⁹ maturitatem tuam. Incede secundum sponsi tui voluntatem. Christus est qui et alienas sponsas et ⁹maritatas velari iubet, utique multo magis suas.

Cap. XVI. 1. lege A. m. sec. longe AB. 2. operosius ABC. tres Vaticani. Hirsaugiensis liber et Gorziensis. Probat Fr. Iunius. perosius abcd., ex coniectura Beati Rhenani. odiosius A. m. sec. 3. gratia B. 4. Induc AC. 5. et AB. 6. hiis A., pro more. 7. sed AB. 8. Nupsisti in Christo AB. 9. maritalas ABCd. maritalas reliqui.

d. mulierem negat quae virginem celat.] Hellenismus. Sic supra cap. 12 „facilis illa mulier negabitur quam ista virgo credetur.“, cap. 14 „potest virginem mentiri.“, cap. 16 „mentiris nuptam.“ Clemens Alex. Paedag. III, 3 „τὸν ἀρθεα ἀποστέμνεις.“ Id. ibidem „ἀρθεα δευτέρως.“

Cap. XVI. a. vel qui diversae sententiae color est?] Consuetudo opinionis, id est consuetudo quae solum opinionem innititur, non prodesse nec melius quid afferre potest quam scriptura, quam natura, quam disciplina, quibus trinis

defensoribus Tertullianus suam opinionem de velandis virginibus adseruit. Nec ullus sententiae alicuius illis diversae color nec gravitas potest esse.

b. operosius] Id est gravior, molestus. Alii perosius. Sed salva est scriptura. Cf. Ad Nat. I, 4. De Cultu Femiu. II, 10. cum adnot.

c. Mentire aliquid ex his quae intus sunt] Virgo caput suum velans mentitur nuptam, dum foris simulat esse quod non esse intus scit. Itaque quae intus sunt interpretaberis secreta animi.

d. sponsasti] Cf. supra ad cap. 11.

Cap. XVII.

Sed et vos admonemus, alterius pudicitiae mulieres, quae in nuptias incidistis, ¹ne sic a disciplina velaminis ²exolescatis, ne quidem in momento horae, ut, quia reicere illam non potestis, alio modo destruat, neque tectae neque nudae incedentes. Mitris enim et janis quaedam non velant caput, sed conligant, a fronte quidem protectae, qua proprie autem caput est, ³nudae. Aliae modice linteolis, credo ne caput premant, nec ad aures usque demissis, cerebro tenus operiuntur. ^{3b}Misereor, si tam infirmo auditu sunt, ut per tegmen audire non possint. ⁴Sciant quia totum caput mulier est. Limites et fines eius eo usque porriguntur unde incipit vestis. Quantum resoluti crines occupare possunt, tanta est velaminis regio, ⁵ut cervices quoque ambiantur. Ipsae enim sunt quas subiectas esse oportet, propter quas potestas supra caput haberi debet. Velamen iugum illarum est. Iudicabunt ⁶vos ⁷Arabiae feminae ethnicae, quae non caput, sed faciem quoque ita totam tegunt, ut ⁷uno oculo liberato ⁸contentae sint, dimidium frui lucem quam totam faciem prostituere. Mavult femina videre quam videri. Quis propterea infelicissimas ait Romana quaedam regina, quod adamare magis quam adamari possint; cum sint vel ex alterius ⁹infelicitatis

I Cor. XI, 10.

Cap. XVII. 1. nec AC. 2. exolescatis AB, Fr. Iunius. 3. nudae Cak renudae d. he nudae AB. 3b. Misereor A (m. pr.) B. 4. Sciant, quia totum caput mulieris, limites et fines eius. Eo usque porriguntur Fr. Iunius. 5. et (m. pr.) B. 6. nos ABCa. 7. uno oculo libero Fr. Iuretus in Symmach. Epist. I, 89. p. 56. uno vocabu liberato A. 8. felicitatis ABC.

Cap. XVII. a. Sciant quia totum caput mulier est.] Igitur et totum caput velandum erit. De structura verbi scire cum quia cf. quae sunt adnotata ad lib. Ad Martyr. cap. 4.

b. Iudicabunt vos] Id est damnabunt, confundent, erubescere facient. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 4.

c. Arabiae feminae ethnicae] Perdurare hunc morem scribit Leo Africanus lib. I. Descript. Africae cap. de Moribus Arabum. Ait enim facies mulieribus Arabiae etiamnunc panniculis esse cooperatas habereque ad oculi locum foramen quo ceu perspicillo quodam utuntur. Si occurrat ignotus, continuo faciem abscondunt, ac mutae praetereunt, non nisi parentibus et cognatis aspiciendae.

d. uno oculo liberato] Hieronymus ad Eustochium Ep. 22. tom. IV. Opp. ed. Bened. p. 40 „operta facie viz unum oculum liberant ad videndum.“ De elipsi comparativi magis saepius a me adnotatum est. Cf. de ea insuper Iurretum in Symmach. Epist. I, 89. p. 53 sq.,

qui et hunc Tertulliani locum citat, et Andr. Schottum Observ. Hum. V, 24.

e. Romana quaedam regina] Valeria Messalina, Barbati Messalae filia, Claudii Caesaris uxor, putat Fr. Iunius, et scio quo sponsore.

f. quod adamare magis quam adamari possint] Uno scilicet oculo liberato videre ipsis licet quod concupiscant, et videre quidem acutius contributa et collecta in unum oculum omni videndi facultate. Adeoque puellis Tarsensibus ut totam quidem faciem velatis fidendum esse censebat Dio Chrysostomus, cum ipsis audire ea liceret quae libidinem permoverent, atque audire quidem attentius, mente tota negalis sibi oculis omnem ad aures vim conferente; „το γαρ οὐν ὀφύτερον βλέπονσι ἐν τῷ ὀφθαλμῷ, ὥστε οἱ γυναικες.“ Notum est in eam sententiam illud Persi „Non secus ac si oculo rubricam dirigat uno.“ (Rigalt.)

g. alterius infelicitatis] Felicitas est adamare et adamari, infelicitas tam ad-

ut quidem frequentioris immunitate felices, quia facilius adamari quam adamare feminae possint. Et ethnicae quidem disciplinae neracior et, ut ita dixerim, barbarior modestia^h. Nobis dominus etiam revelationibus velaminis spatia metatus est. Nam cuidam sorori nostrae angelus in somnis cervices, quasi applauderet, verberans, Elegantes, inquit, cervices et merito nudae! bonum est usque ad lumbos a capite ⁹revelerisⁱ, ne et tibi ista cervicum liberae non prosit. Et utique ¹⁰quod uni dixeris, omnibus dixeris. ¹Quantam autem castigationem merebuntur etiam ¹²illae quae inter psalmos vel in quacunque dei mentione relectae perseverant, ¹³moraturae etiam ¹⁴in oratione^k ipsa facillime^l fimbriam aut villum aut quodlibet filum cerebro superponunt et tectas se opinantur? Tanti caput suum ¹⁵mentiuntur^m. Aliae, quibus plane maior est ¹⁶palmaⁿ

9. reveleris Fr. Junius. veleris libri omnes. 10. quod om. AB. 11. Quanta autem castigatione ABC. 12. illos AB. 13. moraturae ego. meritone ABCed. meriturae Nic. Rigaltius. 14. quae in d., Fulv. Ursinus. 15. mentiuntur abcd. 16. palla Best. Rhenanus.

nare nec adamari quam adamari nec adamare.

h. meracior et, ut ita dixerim, barbarior modestia.] Ab laxiore ethnicarum eminarum velandi modo et consuetudine ransit ad Christianae disciplinae severitatem, vel divinis revelationibus praecriptam. Meraciorem vero et barbariorem ethnicam dicit modestiam natalem et primitivam et nondum disciplinatum, quae non totum feminis caput eleret, sed dimidiam frui lucem sinat. Chronicon Alexandr. (cit. Ludov. de la Cerda) „Βαρβαρισμός δὲ κέλῃται πρὸ τοῦ τοὺς ἀνδρῖνοὺς μὴ ἔχειν ὑπὸ ἀρχηγὸν ἢ μίαν συμφωνίαν, ἀλλ' ὅτι πᾶς τε ἑαυτῷ ἑτοιμάει καὶ ὁμός ἑαυτῷ κατὰ τὴν προτίμησιν τοῦ ἰδίου βουλήματος ἐγγύετο.“ Rigaltii interpretatio, quam probare non possum, haec est: „Sed ethnicae istius modestiae disciplina prorsus agrestis, turbana, incivilis, mera barbaries. Quae sunt per derisum dicta, quasi virgines Christianae obiectant sibi Arabicarum disciplinam indignatae respondissent: barbarae enim sunt. Ut Populia miranti quid esset quapropter aliae animantes pravae marem non paterentur, Bestiae nim sunt, inquit.“

i. bonum est neque ad lumbos a capite reveleris] Egregia haec est Fr. Junii commendatio, qua nunc sana sunt scriptoris verba, sanus et intellectus. Sunt enim haec per ironiam prolata: „Siquidem, inquit (sunt ipsa Fr. Junii verba),

tibi liberae cervices a velamento placeant, age etiam ad lumbos retege, quo peplus cervices tegens pertinet: alioquin forte ne ista quidem libertas cervicem tibi profutura est.“ Rigaltii explicatio nihil ad rem facit. Tamen adscribo, quo melius ipse possis iudicare. „Grave, inquit, monitum, neque indignum angelo, si animum satis advertimas. Alloquitur Christianam. Elegantes, inquit, cervices, quae pretio tanto redemptas voluit Christus. Et merito nudae; quibus scilicet dirissimae servitutis iugum ademit idem Christus. Sed bonum est usque ad lumbos a capite veleris, ne nuda pateas peccato, quo semel occupato Satanae mancipium fias, ac deinceps ista tibi tanto manumissores parta cervicum libertas non prosit, vitio tuo in aeternum sub asperissima tyrannido servitium recasura.“

k. moraturae etiam in oratione] Ita haec verba emendavi. Sensus apertus.

l. facillime] Ludov. de la Cerda interpretatur ἐὺ τ' ἐλῶς, respiciens Clementem Alex. Paedag. III, 11 ubi dicit ἀναδεῖσθαι τὴν κόμην εὐτελῶς περὶ τὴν κεφαλὴν. Rigaltius contra explicat saepissime. Malim accipere pro expedit, et sine ulla haesitatione.

m. Tanti caput suum mentiuntur] Tanti spatii esse caput suum fingunt. Ceterum sive mentiuntur tueris, sive mentiuntur, sensus eodem redit.

n. quibus plane maior est palma] Longe ab recta ratione errare qui per-

omni fimbria et filo, non minus capite suo abutuntur, ut bestia quaedam magis quam avis¹⁷, licet pennata, brevi capite, protrusa cervice, cetera ¹⁸atlegradia. Hanc aiunt, cum delitescendum habet, caput solum plane totum in condensum abstrudere¹⁹, reliquam se in aperto relinquere. Ita dum in capite secunda est, nuda quae minor est capitur tota cum capite. Tales erunt et istae minus quam utile est tectae. Oportet ergo omni tempore et omni loco memores legis incedere, paratas et instructas ad omnem dei mentionem, quae si fuerit in pectore, cognoscetur et in capite feminarum. ²⁰Haec cum bona pace legentibus, ²¹utilitatem²² consuetudini praeponentibus, pax et gratia a domino nostro Iesu redundet, ²³cum ²⁴Septimio Tertulliano, cuius hoc opusculum est.

17. alte grandia ABC. 18. et haec AB., pro more. 19. veritatem A(m. scilicet) Latinus. 20. et cum AB. 21. septennio B. Verba cum Septimio Tertulliano cuius hoc opusculum est Semlerus, cui adensus est Leopoldus, spuria iudicant. Rationem sententiae addere pro more suo aspernatus est.

suaderi sibi passi sunt palmam hic aliud esse quam manum. Triplicem notat impudentiae gradum, virginibus absque velamine in ecclesiam convenientibus. Hic tertius est earum quae in oratione ideo vel in quacunque dei mentione non fimbriam aut villum aliumve aliquod capiti superponebant, sed manum, quae etsi maior erat omni aliarum fimbria et filo, tamen ne sic quidem dici poterant tectae, nec minus aliis capite suo abutebantur. (Rigalt.)

o. bestia quaedam magis quam avis] Plin. Hist. Nat. X, 1 „avium, quarum grandissimi et paene bestiarum generis struthiocameli“ cett.

p. in condensum abstrudere] Plin. Hist. Nat. I. I. „Concoquendi sine delectu devorata mira natura, sed non minus stoliditas in tanta corporis reliqui altitudine cum colla frutici occultaverint latere se existimantium.“

q. utilitatem] Correxerunt veritate pro utilitate, respectu eorum quae in huius libri legebantur. Et Cyrillus Epistol. 73 consuetudinem opposuit veritati. „Frustra quidam qui ratione vacantes consuetudinem nobis opponunt, quae consuetudo maior sit veritate.“ Et sic passim etiam alii. Tamen reposui utilitatem ex libris veteribus, cum sit prior ita et, quod dicant, praegnant sententia.

r. cum Septimio Tertulliano, cuius hoc opusculum est.] Haec verba et quibusdam spuria sint visa non bene intellego. Pari clausula utitur Tertullianus in fine libri De Baptismo et de Exhortatione Castitatis, et dum scripti libri adserunt, eiusmodi recidi non debent. De more quo scriptores alii etiam adserunt sua opera, disputat Laderus de la Cerda ad finem lib. IV. Georgii Vergilii.

DE
P A L L I O.

In scripturae discrepantia verbis Tertulliani subiecta

A significat librum scriptum Vindobonensem.

B - - - - - Leidensem.

C - editionem principem Beati Rhenani, quae prodiiit Basileae a. MDXI.

a - - - - - Ioh. Gangueii, quae prodiiit Parisiis a. MDXLV.

b - - - - - Sigism. Gelenii, quae prodiiit Basileae a. MDL.

c - - - - - Iacobi Pamelii, quae prodiiit Antverpiae a. MDLXXIX.

d - - - - - Cl. Salmasii, quae prodiiit Parisiis a. MDCXXII.

e - - - - - Nicol. Rigaltii, quae prodiiit Parisiis a. MDCXXXIV.

DE

PALLIO*.

Principes semper Africae*, viri 'Carthaginienses, vetustate no- Cap.1.
biles, novitate felices, gaudeo vos tam prosperos temporum, cum

Cap. 1. 1. Carthaginienses (AB)Cab., et liber scriptus bibliothecae Laurentianae
n. XII. plut. XXVI.

* DE PALLIO.] Tertulliani de Pallio opusculum apologiam pro pallio esse, satirico subinde sale conspersam ac stilo nasi conditam, ad Carthaginienses suos, a quibus reprehensus et increpatus fuerat quod togam pallio commutasset, certum est. Illud aequè pro certo, saltem plus quam verisimile est, statim post illam habitus mutationem, cum primum salliatus proditiisset Tertullianus, taxatum ob id ac denotatum fuisse ab civibus suis, eodemque tempore hoc apologetico simul et satirico scripto illis occurrisse. Nec enim credi par est, cum distissime iam hunc habitum gestasset et civium oculis familiarem longum usu fecisset, tanto post tempore reprehensum hoc nomine ab illis fuisse, aut cum veteri iam ac defatae pridem reprehensioni post tantum intervallum eorundem ac proinde iam non necessarium defensionem paravisse. Atqui constat Christo enim multo ante nomen dedisse atque alia opera de religione Christiana didicisse quam hunc libellum emitteret. Ut falli necesse sit viros eruditissimos qui Tertullianum cum primum Christianus factus est habitum mutasse aut omnes qui ex paganis fierent Christiani ac solitos habitum mutare tradiderunt. Atrumque enim falsissimum est. Haec tamen opinio plerosque iam pervasit, quam paucis hic refellam. Pallium edidit Tertullianus cum iam Severus Augustus cum laeobus filiis, Augustis et ipsis appellatis, placide imperaret, partibus devictis, pace ubique per orbem terrarum composita. Nam de tribus illis Augustis

accipienda esse Ma cap. 2. huius operis viris doctis plane assentior „Sed vanum iam antiquitas quando curricula nostra coram: quantum reformavit orbis saeculum istud? quantum urbium aut produxit aut auxit aut reddidit praesentis imperii triplex virtus! Deo tot Augustis in unum favente quot census transcripti? quot populi repargati? quot ordines illustrati? quot barbari exclusi?“ Haec apparet scripsisse Tertullianum sub finem imperii Severi, aut cum iam diu imperasset. Nec enim brevi temporis spatio potuit tantum urbium aut producere aut augere aut reddere: multo minus id praestare sui principatus initio gravissimis et longis adversus Pescennium ac Albinum bellis occupatus. At Apologeticum Tertullianus idem pro Christianis adversus gentes scripsit quo tempore Severus Pescenniani belli reliquias persequabatur, et expeditionem in Parthos parabat, qui Pescennii partibus faverant, cum nondum Albinum debellasset, immo bellum adversus eum necdum suscepisset. Quod ex Apologetici ipsius lectione clare colligi potest, et nos ad Apologeticum pluribus adstruimus. Christianum iam tum fuisse Tertullianum cum Apologeticum conscripsit, non sit sani dubitare. Si omnes igitur qui de gentilitate ad fidem Christi transibant pallium sumere consueverant, sicut nobis persuadere consueverant homines docti, certe palliatum iam tum fuisse Tertullianum oportet, qui tum fuerit Christianus. Nec hoc tantum, sed etiam tunc hanc vestis peregrinitatem in eo

ita vacat ac iuvat, habitus denotare¹. Pacis haec et ²annonae otia

2. annonae otia e. annona et otia reliqui libri, et Laurentianus.

miratos esse atque etiam culpasse Carthaginienses. Quid enim verisimilius? sed et illo ipso tempore reprehensores et irrisores suos hoc mordaci scripto percussisse ac retinuisse. An non ita esse aut fieri debuit? Nihil horum, verum multis post annis ad hanc demum apologiam perorandam pro pallio adgressus est, cum iam multa pallia contrivisset, nec amplius illius habitus novitas reprehensioni obnoxia esse posset. Si hoc verisimile non est, illud verum sit necesse est, Tertullianum a toga transivisse ad pallium quando presbyter factus est, non quando Christianus. Tria tempora in eius vita observanda atque distinguenda sunt, unum quo nondum Christianus, alterum quo iam Christianus, tertium quo presbyter exiit. Civilem habitum, hoc est togam, eum gestavisse cum paganus adhuc esset, certum est. Non mutavisse illum habitum quo tempore ad Christianam religionem se contulit, etiam res certa est, ex his quae supra diximus. Sequitur certissimum illud esse, hanc vestem mutasse ac pro toga pallium usurpasse, cum in presbyterium cooptatus est. Qui Tertullianum ipsum huiusce rei testem dederit, non est opinor, ut meliori magisque idoneo possit auctori testimonium denuntiare. Id igitur ex ipsius Tertulliani verbis verisimum esse demonstrabitur cap. 4. huius operis de Pallio, ubi cum varios habitus enumerasset, qui diversarum caeremoniarum ac religionum ministros vestiebant, ita pallium commendat: „Enimvero cum hanc primum sapientibus vestit quae vanissimis superstitionibus renuit, tunc certissime pallium super omnes exuvias et peplos augusta vestis, superque omnes apices ac tutulos sacerdos suggestus.“ Ita certe ibi constanter legunt omnes manu exarati codices, nec aliter exhibet editio princeps quam iuxta scriptorum exemplarium fidem adoravit Beatus Rhenanus. Primus Gelenius pro sacerdos habitus reposuit sacer habitus. Quod utinam non fecisset! Sic enim praeclearae rei notitiam importuna correptione penitus obscuravit ivit. Sacerdotem porro habitum quis non videt Tertullianum more suo loquendi dixisse pro sacerdotali habitu? Sic Sulpicia horrea et Sertinius acumen Horatio et alia huius generis sexcenta Graecis iuxta Latinisque scriptoribus

usurpata. Et deorum deorumque vestibus, quas exuvias et peplos vocat, gustiorem esse vestem pallium dicit super omnes apices et tutulos sacerdotalem habitum. Apices ac tutulos femininum ac flaminicarum ornamenta ignorat nemo. Pallium igitur Tertullianus sacerdos habitus appellatur quod exhibito tunc sacerdotes uterentur Christiani eumque praefereendum asserit, non solum omnibus vestibus et ornamentis rebus paganae *Σφραγίδας* antistes crederentur, sed etiam omnibus exuviis peplois quibus deorum simulacra vestire et ornari solebant. Ex hoc rei loco Tertulliani loco satis liquide liquere arbitror illa aetate non passivum ac communem omnium qui Christianam se profiterentur habitum fuisse palium sed solum presbyterorum. Nam Hieronymus in libro de Viris Illustribus Tertullianum, cum ad mediam aetatem presbyter ecclesiae permississet, invidia potius et contumelia rictorum Romanorum ad Moetan delapsus. Haud paulo igitur ante mediam aetatem in presbyterum orbis adlocutus fuisse videtur, quando et alium philosophi assumpsi et hanc pallio declamationem scholastica contextuit. (Cf. Salmasius.) Cf. etiam Ferrarius De Re Vest. II, 4, 18, in vii Thes. Ant. Rom. tom. VI. p. 284.

Cap. I. a. Principes semper illi. Quis nescit Carthaginem semper ut civilibus quam in ecclesiasticis potuisse fuisse Africanae dioeceseos embus. Sed cum Tertullianus toto hoc loco de variis totius orbis, urbium, rerum aliarumque rerum mutabilitate tractare habeat, deque ipsorum Carthaginiensium habitus et mutatione, nihil tamen eos, quales a primatum attinet, mutasse initio huius statim contestatur. (Salm.) In principatu Carthaginis cf. Apul. Flor. III, 1 „Prinsquam vobis occipiam, principes Africae viri, gratias agere“ v. Salsian. De Gubern. Dei VII, p. 114 (ed. Rittersh.) „Uae tantum numerum illis urbium principe et quasi matre tentus sum, illa scilicet Romanus exae semper aemula, armis quondam et fortitudine, post splendore et dignitate, Carthaginem dico“ cell.

b. habitus denotare.] Casdere et Tertullianus tanta temporum prope

Ab imperio et a caelo bene est. Tamen et vobis habitus aliter olim tunicae fuere, et quidem in fama de subteminis studio et luminis concilio et mensurae temperamento, quod neque trans crura prodigae nec intra genua inverecundae nec brachiis parcae nec manibus artae, sed nec cingulo sinus dividere expedito umbratae quadrata iustitia in viris stabant. Pallii ex-

3. tunicae pro glossemate habet *Adr. Behotius Apophorel. I. 1.* 4. in femina *Ludov. Carrio.* 5. subtegrinis *Cab. Laurentianus.* 6. consilio (*A*) *BCab. Laurentianus.* 7. mensura et temperamento *ABC. Laurentianus.* 8. prodige *Cab.* 9. verecunde *Cab.* 10. parcae cc. parcae *A(m. sec.) B.* parcae *A(m. pr.) Cab. liber Salmassi.* parcae d. pares *Vaticanorum duo apud Pamelium, et Laurentianus.* 12. tenuis *Rhoenianus.* 13. dividere expedito umbratae ego. dividere expeditum brace (beate *A. n. pr. Ca. Laurentianus.*) *ABCa. Laurentianus.* dividente expedita (expeditae c.) atque *bc.* dividere expeditum e. dividere expeditum d. 14. quadrata *Cabde. duo Vaticani, et Laurentianus.* quadratae *ABC. Vaticanus unus.* 15. iustitia *A(m. pr.) Cabde. Laurentianus.* iustitia *A(m. sec.) Bbc.* 16. in viris stabant (autem *abc.*) *BCab. Laurentianus.* beatae in viris stabant (*A?*) *de.* 17. Pallium de. *liber Salmassi.*

ate frui Carthaginienses, ut vacet illis habitus denotare ac censores agere velint. (Salm.) De verbo *denotare* cf. adnot. ad *Apolog.* cap. 3.

c. tunicae fuere] Fuit cum distinguere, "Tamen et vobis habitus aliter olim: tunicae fuere, et quidem in fama." Nunc aliter censo. An temporibus Tertulliani tunicae Carthaginiensibus non fuere? Immo fuere. Nemo enim togatus nisi et tunicatus idem. Sed aliter tunicas habuere olim cum palliati erant, aliter postea cum togati fuere. Tunicae, quas sub pallio gerebant, manicatae erant, hincinctae, contra quas sub toga, sine manicis et cinctae. (Salm.)

d. de subteminis studio] Commendat eas tunicas de subteminis studio, quod studiose nimirum diligenterque textae essent. Per *subtemen* fortasse totam exturam intelligit. Nihil aliud enim ars exturae quam subteminis ad stamen conexio. (Salm.) Cf. *Cassaub. ad Scriptu. Hist. Aug.* p. 105.

e. et luminis concilio] Sciendum est eas Carthaginiensium tunicas non totas purpureas fuisse, ut quidam sibi falso persuaserunt, sed tantum purpura clavas. Ars haec erat in clavis purpureis vesti intexendis, ut clavas a clavo non dissimilaret nec disparis esset luminis, sed omnes invicem concolores examusculum ponerentur. Plures enim purpurarum gradus et species. Aliae nigrae sunt, aliae rubrae, aliae violaceae, aliae saturatiores, aliae dilutiores, quaedam excitati, quaedam adstricti coloris. Summopere itaque hoc curabant, ut clavi qui vestibus insuebant nullam coloris

differentiam praeferrent, sed ut exacte lumina inter se conciliarentur. Hoc vocat Tertullianus *concilium luminis.* (Salm.) V. quae adnotata sunt ad *De Pudic.* cap. 8. Adde *Barth. ad Statii Theb. lib. IV.* p. 994.

f. et mensurae temperamento] Temperamentum hoc ita verbis aliis Ambrosius lib. III. de Virg., "Incincta sinu, quo pudorem tegerent, nec gressum impedirent." (La Cerda.)

g. parcae] Salmasius *parae*, a dicto quodam adiectivo *parus*. Adstipulatur *Rigaltius.*

h. cingulo sinus dividere expedito umbratae] Ita emendavi, veterum librorum fidem pressius secutus, et quia sensus postulare videbatur. Cingulum umbratum et tegit et rugas tunicae colligit. De infinitivo *dividere* Graecorum more structo vix est quod verbo moneam. Cf. adnot. ad *De Pudic.* cap. 13. *Apolog.* cap. 39. Veterum Poenorum tunicas sine cinctu fuisse plus quam exploratum est. Hinc *discincti Afri* Vergilio *Aen. VIII.* 724. Cf. *Sil. Ital. III.* 236. Plautus in *Poenulo* de Hannone Carthaginiensi, "tu qui zonam non habes."

i. quadrata iustitia in viris stabant] Iustitiam vocat *συμμετρίαν*. *Mensurae temperamentum* supra dixit, *moderationem* inferius. *Quadratum* iustitiam vocat tunicarum Africanarum quod et quadratae ipsae essent haud minus quam pallia. Stare autem, ut verbosius commentatus est Salmasius, proprie de tunicis quae non cinguntur, quales erant Punicae. Hinc Graecis *στράδιαι καὶ ὀρθοστράδιαι, στρωτοὶ χιτῶνες* huiusmodi tunicae. In-

trinsecus habitus et ipse "quadrangulus" ab utroque laterum regestus¹ et cervicibus "circumstrictus in fibulae morsu" "humeris" acquiescebat. Instar eius hodie "Aesculapio iam vestro" sacerdotium est. Sic et in proximo soror civitas² vestiebat, et sicubi alibi in Africa Tyros³. "At cum saecularium" sortium⁴ variavit urna et Romanis deus maluit⁵, soror quidem civitas⁶ "suapte ar-

18. quadrangulis C. Laurentianus. 19. circumstrictus de. liber Salmasii. circumstrictus reliquis, et Laurentianus. 20. imminens AB. numeris Laurentianus. 21. acquiescat A (m. pr.) B. Laurentianus. 22. Aesculapii tam vestri A. 23. sacerdotium A (m. sec.) B. 24. ad C. Laurentianus. 25. sortium AB. fortium Laurentianus. 26. varia iuturna et AB. navia iuturna et C. navia iuturna et Laurentianus. domina Fortune et ad. dominia fortunare Petr. Pithoeus. 27. et suapte B. sapie Cal.

terpr. ad Phryn. 238. ad Dion. Cass. LXIII, 17. et ad Arist. Lysistr. 45. Hesych. „Στάδιος χιτών, στατός.“ Idem alibi „Ὀρθοστάδιος χιτώνες, οἱ σταροὶ, ὑπόκομμα οὗ ἐχοντες.“ Cf. Salmas. ad h. l. et ad Script. Hist. Aug. p. 403.

k. et ipse quadrangulus] Quadrae vestes et quadratae et quadrangulae saepius in veterum scriptis occurrunt, ut apud Graecos τετραγώνια ἱμάτια, quae a rotundis diversa esse certum est .... Angulum in veste vocabant partem extremam vestis ubi aperta est, quae in acumen desinit, tam in ima vestimenti ora quam in summa. Vestes igitur quae circa imas oras apertae non erant, sed undique conclusae atque commissae huiusmodi angulos nullos habent, et rotundae propterea dictae sunt, Graecis κυκλωρεπείς. Tales erant olim mulierum cyclades, quas nunc supas vocamus. Sunt enim plane pleneque rotundae et nullum habent angulum, quia undique clausae per extremum ambitum. Rotundis contrariis quadratae. Eae ab summo ad imum apertae. Unde quatuor angulos habuisse necesse est; duos in ima ora, duos in summa. Hinc quadrangulae dicebantur. Tale pallium Graecorum fuit et pallia fere omnia muliebris. Festus [p. 274. Müll. cf. s. v. Rica p. 288] „Ricinium pallium muliebre quadratum.“ Pallum quoque quadrum pallium Interpretantur Grammatici, saga quoque militaria quadrata, et saga Gallica et paludamenta imperatorum. (Salmas.) Cf. etiam Adr. Iunii Animadv. I, 13. et Alb. Rubenius de Re Vest. in Graevii Thes. Antiqu. Rom. tom. VI. p. 1115 sq.

l. ab utroque laterum regestus] Partem enim utramque pallii retrorsum iaciebant, ita ut tota quae suberat tunica

pateret. Pallium ipsum cervicibus circumstrictum morosiusque in rugas pictum et ordinatum fibulae morsu a humeris tenebatur. (Salmas.) Dicitur ab utroque laterum pro ab utroque latere. uti De Virg. Veland. cap. 2 quo latere pro quo latere.

m. in fibulae morsu] In more Graecorum ἐν instrumentali sensu positum Cf. adnot. ad De Baptismo cap. 19. et Salmas. ad h. l.

n. Aesculapio iam vestro sacerdotum est.] Iam vestro, qui iam vester est, cum prius Pergamenorum fuerit, deinde et Romanorum. Sic obiter ostendit melius Carthaginienses suos in religione et in vestitu iam habere quae olim non habuerint, ut Aesculapii cultum et legem, contra quaedam apud illos deinde esse quae quondam in usu fuerint, et hoc pallium ... Sacerdotium hic pro sacerdotum collegio ... Instar eius pallii iam vester Aesculapius sacerdos habet. ad hoc exemplum Aesculapii vestri sacerdotes amici sunt. (Salm.) Cf. infra c. 4. o. soror civitas] Soror Carthagini Utica. Pomp. Meis VII, 1 „Utica et Carthago, ambae inclytae, ambae a Phoenicibus conditae.“ (La Cerda.)

p. et sicubi alibi in Africa Tyros.] Et si quae alicubi alibi Tyri colonia in Africa extat. Significat Adrumetum. Solis. cap. 30 „Adrumeto atque Carthagini sacerdos est a Tyro populus.“

q. et Romanis deus maluit] Nihil favit. Infra cap. 3 „structuraeque templorum Minervae maluit.“ Sic enim codex ms. Fuld. Apolog. cap. 25 habet „Peregrinos enim deos non putant extraneae genti potius quam suae maluisse.“ in quo loco dum vulgatum scripturam tenebatur, me rescribere omnino oportuit „magis factum voluisse quam suae“ pro „magis fontem voluisse quam

bitrio mutare properavit, ut adpulsum Scipionem ante iam de habitu ²⁸salutasset, ²⁹Romanum praecoca. Vobis vero post iniuriae beneficium, ut senium non ³⁰fastigium exemptis, post Gracchi obscena omina et Lepidi violenta ludibria, post trinas ³¹Pompei aras et longas Caesaris moras, ubi moenia ³²Stilii Taurus imposuit, sollemnia Sentius Saturninus enarravit, cum concordia ³³iuvat, toga ³⁴oblata est. Pro, quantum circummeavit, a Pelasgis ³⁵ad

28. salutasset ABed. liber Salmasii, et Laurentianus. salutare reliqui. 29. Romanum ABCde. liber Salmasii, et Laurentianus. Romana reliqui. 30. fastidium b. liber Salmasii. 31. Pompei ABCa. Pompeii reliqui. 32. aras om. AB. 32b. fastilius A. fastilius A (m. sec.) B. 33. Iubae ab. 34. ablata AB. 35. a lydo salides AB. Laurentianus.

suae, quemadmodum libri tam scripti quam editi exhibent, id quod iam notavi ad lib. II. Ad Nat. cap. 17. Cato ap. Gell. N. A. VII, 3 „Quod cum et utiles essent et vellent regi esse factum.“ Symmach. Epist. I, 60 „Gelasius, cui factum volo.“ Apul. De Magia cap. 71 „Sicinium Pontianum privignum meum, qui mihi factum volebat.“

r. ante iam de habitu salutasset, Romanum praecoca.] Ante iam, id est ante ius coloniae Romanae, aut ante appulsum Scipionem. De habitu, id est per habitum sive habitu (cf. de praepositione de vi instrumentali posita adnot. ad De Spectac. cap. 22.), praecoci ac praefestinata Romani habitus, i. e. togae, susceptione. Romanum praecoca, hoc est *ἄσπερος τὸ Ῥωμαίων*. Nisi malueris Romanum accipere pro nominativo neutri. Sic infra cap. 2 „Nostra certe mutatio — totum versiforme est.“ De Virg. Veland. cap. 13 „gloria illicitum est.“ Graecam structuram non agnoscentes quidam olim mutaverunt Romana praecoca. Uticenses, priusquam ullae copiae contra Carthaginem in naves ponerentur, legatos Romam miserant se suaeque omnia dedentes. V. Epit. lib. XI. IX. Livii.

s. post iniuriae beneficium, ut senium non fastigium exemptis] Vobis iniuria haec summum beneficium fuit; ademit quidem senium, non fastigium. Structura iterum Graeca: exemptis senium, non fastigium est pro exemptis senio, non fastigio.

t. post Gracchi obscena omina] V. Appian. VIII, 136. Plut. C. Graccho cap. 11. Solin. cap. 27. Oros. V, 12.

u. Lepidi violenta ludibria] Haec non de civili illo bello sunt explicanda, quod M. Aemilius Lepidus, homo temerarius atque violentus, excitavit, quodque, ut Florus III, 23 ait, „paene citius oppressum est quam inciperet,“ sed speciale

quiddam et propius ad res Carthaginiensium spectans significatur. Aliquid lucis commodat Dio LII, 43 „Τούτο τε οὐκ οὕτως ἐποίησε, καὶ Καρχηδόνα ἐπαύρισε, ὅτι ὁ Λέπιδος μέρος τι αὐτῆς ἡρμώκει, καὶ διὰ τοῦτο τὰ δίκαια τῆς ἀποικίας σφῶν λελκέναι ἰδόμε.“ Factum hoc a Lepido, cum triumphum Africam obtinisset. V. Dio Cass. XLVIII, 20. 23.

v. Post trinas Pompei aras] Triumphales scilicet, ubi triumphantes sacrificabant diis. Id est post tres triumphos, *συνεχόμενως*. Zonaras testis, et Capitolini Fasti apud Onophrium; nam de Africa, Europa et Asia triumphavit. (Fr. Iunius.) Testes addo Plutarchum Vit. Pompeii et Manilium IV, 53 sq.

w. longas Caesaris moras] Hae morae annorum sedecim fuerunt. Carthaginem instaurare Caesar destinaverat a. U. C. 710. una cum Corintho, teste Dione XLII, 50., sed morte praeventus est. Eius voluntatem cum in scriptis reperisset Octavianus coloniam Carthaginem ducendam curavit, teste eodem Dione XLVIII, 23. Adde Appian. VIII, 136. Plut. Caes. cap. 57. Strabo XVII, 2. Diod. Sic. XLIII, 50. Pausan. II, 1. Solin. cap. 27. 30.

x. ubi moenia Stilii Taurus imposuit] Is, opinor, Stilii Taurus qui Caesari Octaviano Africam recepit. Dio Cass. XLIX, 14.

y. sollemnia Sentius Saturninus enarravit] Id est sollemnia effatus est inaugurandae coloniae verba, ut Rigaltius interpretatus est. De homine non constat. Videtur idem quem Tertullianus commemorat Adv. Marc. IV, 19., quique a. U. C. 735. consulatum gessit cum Q. Lucretio Vespillone.

z. cum concordia iuvat] Postquam convenit inter Romanos et Carthaginienses.

Lydos^a, a Lydis ad Romanos, ut ab humeris ³⁶sublimioris populi ³⁷Carthaginienſes complecteretur! Exinde^b tunicam longiorem^c cincta ³⁸arbitrante^d suspenditis, et pallii iam teretis redundantiam^e ³⁹tabulata congregatione fulcitis^f, et si ⁴⁰quid praeterea condicio vel dignitas vel temporalitas ⁴¹vestit^g, pallium tamen generaliter vestrum immemores etiam denotatis. ⁴²Equidem haud miror prae documento superiore^h. Nam et arietem (non quem Laberius ⁴³reciprocicornem ⁴⁴et lanicutem et ⁴⁵testitrahumⁱ, sed trabes machina est, quae maros ⁴⁶frangere militat^b) ⁴⁷nemini unquam adhuc libratum illa dicitur Carthago, studiis asperitima belli¹, prima omnium armasse^m in oscillumⁿ penduli impetus, commentata vim tormenti ⁴⁸de bile pecoris

36. sublimiores ABC. Laurentianus. 37. Carthaginenses ABCab. Laurentianus. 38. arbitantes ABC. Laurentianus. 39. tabulatam Jos. Scaliger. 40. quae B. 41. vertit Adr. Turnebus Advers. VII, 20. p. 227. 42. Et quidem A(B)C. tres Vatican. et Laurentianus. 43. reciprocicornem, lanicutem, testitrahum d. 44. ut ABC. Laurentianus. 45. testitrahum A(B)C. textitrahum Laurentianus. 46. frangere debilitat Jos. Scaliger. frangere minuit alii ap. Casaub. ad. Scriptt. Hist. Aug. p. 20. 47. verum AB. novum Laurentianus. 48. debile ABC. Laurentianus. Probat Jos. Scaliger.

a. Pelasgis ad Lydos] V. Artemidor. II, 3. Müller Etrusk. I, p. 262.

b. Exinde] Ex quo vos Romana toga complexa est.

c. tunicam longiorem] Infra cap. 5 „tunica cingulo correpta, quam praestabat moderatiorem texuisse.“

d. cinctu arbitrante] Quod supra dixerat dividere hic dicit arbitrari. Cf. Plin. Hist. Nat. V, 27., ubi Taurus mons appellatur innumerarum gentium arbiter.“ Ipse Tertullianus infra cap. 2 „Iordanis amnis finium arbiter.“

e. pallii iam teretis redundantiam] Pallium vestrum quadratam tereti pallio mutavistis, hoc est toga Romana. Schol. Vet. ad Persii Sat. V, 14 „Toga est purum pallium forma rotunda et fusiore atque innadante sinu.“

f. tabulata congregatione fulcitis] Tabulatam congregationem vocat umbonem togae, vel umbilicum, qui ex multis rugis curiose ordinatis et in morem tabularum formatis contractus et coactus redundantem et fusiozem togae sinum ante et retro sustinebat et quasi fulciebat, ne diffunderet aut laberetur. (Salm.)

g. et si quid praeterea condicio vel dignitas vel temporalitas vestit] Ex eo tempore quo colonia Romanorum facti estis, pro pallio togam geritis. Sed et si quid praeter togam aliud amictui nunc habeatis, pro anni temporibus scilicet aut condicione aut dignitate hominum, obliiti tamen pallium olim gene-

raliter vestrum fuisse, id est omnium ordinum et temporum gestamen, cum carpitis et reprehenditis.... Condicio, quia aliter servi, aliter liberi induti; nec enim servi togati erant. Dignitas, quod aliter plebs, aliter magistratus et sacerdotes; nam Aesculapii sacerdotes pallium gestabant. Temporalitas, quia aliter in pace, aliter in bello vestiti, aliter hieme, aliter aestate, aliter diebus festis, aliter profestis. Aetatem hic omnia Tertullianus, nisi eam sub temporalitate comprehenderit; alia quippe vestis puerorum, alia juvenum, alia senum. (Salm.)

h. superiore] Id est antiquiore. i. et testitrahum] Versum restituit Salmasius: „Reciprocicornis, lanica, testitrahus.“ versionem Graecam addidit: „Ἀναμπελάρας, ἐπιόφει, ὀφισόφει.“ Cf. Bothe Frr. Vett. Poet. Scen. tom. V. p. 218. Gronovii Obsa. III, 16. Quod ad voc. testitrahum cf. Lucil. ap. Non. p. 235. Merc.

k. quae maros frangere militat] Cuius militia est maros frangere, quae maris frangendis militat. (Salm.)

l. studiis asperitima belli] Verpil. Aec. I, 14.

m. prima omnium armasse] Comment Vitruv. Archit. X, 19. Aliter Plin. Hist. Nat. VII, 56. Cf. Adr. Turnebii Adv. XXIII, 31. Lipsii Poliorc. III, 1. p. 551. Opp. ed. Vesal., interpr. ad Veget. IV, 14. n. in oscillum] In agitationem, librationem. De Anima cap. 12. dicit „oscil-

⁹caput ¹⁰vindicantis. Cum tamen ¹¹ultimant tempora patriae et
ries iam Romanus in muros quondam suos ¹²audet, stupuere illico
¹³Carthaginenses ut novum extraneum ingenium¹⁴:

Tantum aevi longinqua valet mutare vetustas¹⁵!
sic denique ¹⁶nec pallium agnoscitur.

¹⁷Sit nunc aliunde res¹⁸, ne Poenicam inter Romanos aut eru- Cap. II.
rescat aut doleat. Certe habitum ¹⁹vertere²⁰ naturae totius ²¹sol-
emne munus est. ²²Fungitur et ²³ipse²⁴ mundus interim²⁵ iste quem
incumbimus²⁶. Viderit Anaximander²⁷, si plures putat, viderit, si
quis uspiam alius, ad Meropas²⁸, ut Silenus penes aures Midiae
blatit, aptas sane grandioribus fabulis. Sed ²⁹et si quem Plato
estimat³⁰, cuius imago hic sit, etiam ille habeat necesse est ³¹proinde
autare³². Quippe si mundus ex diversis substantiis officiisque con-
tabit, ad formam eius quod mundus ³³hic est; neque enim mun-

9. capite *abc.* 50. vindicantes *ABC. Laurentianus.* 51. ultimant *Cde. liber Sal-*
masii, et Laurentianus. ultimarent *abc.* ultimavit *AB.* 52. audet *ABCde. liber*
Salmasii, et Laurentianus. 53. Carthaginenses *ABCab. Laurentianus.* 54. nec *om. c.*

Cap. II. 1. Sic *ABC.* 2. vetera *ABC.* 3. solemne unus *ABC.* 3b. stringi-
ar *Vaticanorum unus.* 4. ipso *de.* 5. blatit *cde.* 5b. ipse Plato *Ios. Mer-*
crus, Salmasius. 6. Proinde mature *C.* 7. stic est liber *Salmasii.* scit esse
est *A.) AB.*

um universitatis.“ Cf. Turnebi Advv.
II, 20. et XX, 14. Mercurialis Gymn.
II, 10. Leopardi Emendati. VI, 14.

o. patriae] Excidio iam proximae. *Ul-*
mare est ad ultima, ad extrema ver-
ere.

p. ingenium] Machinam, artificium. V.
uae adnotavi ad De Corona cap. 8.

q. Tantum — — vetustas] Vergil.
en. III, 415.

Cap. II. a. Sit nunc aliunde res]
tunc aliunde quam ab historia Roma-
norum et Poenorum exempla et argu-
menta sumantur rerum subiinde verten-
tium, ne Poeni inter Romanos, victi in-
ter victores aut erubescant aut doleant.
Salmas.)

b. habitumvertere] Cf. adnot. ad De
Culta Fem. II, 6.

c. Fungitur et ipse] *Salmasius* maluit
Fungitur et ipso, ego malim *Fungitur eo*
ipse, sc. munere vertendi. Sed servari
voluit vulgata scriptura.

d. interim] Interea, dum vivimus et
natura usque suum habitum vertit.

e. quem incumbimus.] Verbum *incum-*
bere cum accusativo structum perquam
raro occurrit. Habet *Livius* XXII, 2, 3.,
in codici *Harl.* fides est, cuius scriptu-

ram „cumulas in aquis sarcinas incum-
bebant“ probat etiam *Hildebrandus* ad
Apul. Metam. VII, 7. p. 539. Cf. de ver-
borum *incumbere* et *incubare* hac stru-
ctura *Hildebr.* I. I. et interpr. ad *Petron.*
Satyr. cap. 33.

f. Viderit Anaximander] Viderit *Anaxi-*
mander, si plures putat, ne mutare con-
ciliis conveniat. Et hoc quidem docnerat
Anaximander, innumerabiles esse mun-
dos eosque longis intervallis orientes
occidentisque, teste *Cicerone* De Nat.
Deor. I, 10., igitur *mutabiles*, solum *τὸ*
πάν ἀμετάβλητον εἶναι statuens, ut
ait *Diog. Laert.* II, 1. Cf. de hoc eius
dogmate quae adtulerunt interpretes ad
Cic. I. I. Ceterum verba *Tertulliani* ita ma-
lim rescribere atque distinguere „Viderint,
Anaximander si plures putat, viderit, si
quis uspiam alius ad *Meropas*“ cett.

g. ad Meropas] V. *Tertull.* Adv. *Hermog.*
cap. 25. De Anima cap. 2. *Aelian*
H. V. III, 18.

h. aestimat] Id est putat, opinatur.
V. adnot. ad *Apolog.* cap. 16.

i. habeat — mutare.] Huius structurae
in *Tertulliani* scriptis usitatissimae exem-
pla indicavi ad De Fuga in Persecut.
cap. 12.

dus, si non ut mundus^k proinde. Diversa in unum^l ex demutatione
 diversa sunt. Denique^m diversitatis discordiam vices foederant. Ita
 mutando erit mundus omnis quiⁿ ex diversitatibus corporatus et
 vicibus temperatus. ^oNostra certe metatioⁿ, quod clausis, vel in
 totum Homericis oculis^o liquet, totum versiforme est. Dies et nos
 invicem vertunt. ^pSol stationibus^p annuis, luna modulationibus^p
 menstruis variat. Siderum distincta confusio interdum^q deicit quid
 interdum^r "resuscitat". Caeli ambitus nunc^s "subdivo" splendor
 nunc nubilo sordidus; aut imbres ruunt, et si qua missilia^t om
 imbribus; dehinc substillum^u, et denuo sudum. Sic et mari fides
 infamis, dum et flabris aequae mutantibus de tranquillo probum^v,
 de flustris^w temperatum, et extemplo de^x "decumanis inquietat".

7 b. et ABcde. tres Vatican. 8. Nam certe metatio (mutatio m. sec.) A. 9. i.
 stitionibus A (m. pr.) BCde. 10. reicit ABC. 11. res vitiat ABC. 12. sudo splen-
 didum A. m. pr. 13. decimanis AB.

k. si non ut mundus] Si mandus est
 ille Platonis idealis mundus, utique de-
 bet ex diversis substantiis constare, ad
 formam eius quod hic est mundus, id
 est ut dici possit et esse exemplar huius
 mundi: neque enim mundus, si non ut
 mundus proinde, hoc est si non proinde
 ut mundus ex diversis substantiis offi-
 ciisque constabit. Diversa autem in
 unum ex demutatione sunt diversa, hanc
 postremo diversorum discordiam vicissi-
 tudo conciliat ac temperat. Sic omnis
 mundus, et ille idealis Platonis et hic
 realis quem incumbimus, mutatione mun-
 dus erit et semper mutabilis, ex diversis
 substantiis compositus atque et diver-
 sitatis vicibus temperatus. (Salm.)

l. in unum] In concordiam quandam.
 m. Denique] Id est adeo. V. quae
 adnotavi ad Apolog. cap. 42.

n. nostra certe mutatio] Hic mundus
 quem incumbimus, in quo metamur.
 (Salm.) Metatio est hospitium. V. Li-
 psium de Militia Rom. V, 12. p. 333.
 Opp. ed. Vessal. Du Cange Gloss. Med.
 et Inf. Latin. tom. IV. p. 388 sq. s. v.
 Metare, Metatio, Metator. Graecismi
 „Nostra certe metatio — totum ver-
 siforme est“ exemplum habuimus iam
 supra cap. 1 „Romanum praecoca.“ Sic
 et infra „Sed vanum iam antiquitas.“

o. vel in totum Homericis oculis] Vel
 in totum caecis.

p. stationibus] Stationes solis sunt
 solstitia, quod sol ibi cum sit stare vi-
 deatur et stationem facere. (Salm.)

q. modulationibus] Συμμεταμοίωσις.

r. interdum deicit quid, interdum res-
 suscitat.] Interdum occidere facit aliquod

sidus, interdum resuscitat. Cf. De I-
 surr. Carnis cap. 12 „Redecceat“
 enim et stellarum radii, quos mutatu
 succensio extinxerat. Redecceat et si-
 derum absentiae, quas temporis dis-
 tinctio exemerat.“ Cf. Apolog. cap. 8
 s. subdivo] Subdivum, *ὑποδιω*,
 reum, ut recte explicat Salmassius

t. missilia] Grandinis.

u. substillum] Paulus s. v. p. 307. et
 Möller: „Substillum tempus ante plu-
 viam iam paene viduum, et post plu-
 viam non persicum, quod iam stillat.
 aut nondum desisset.“ Gloss. Vet. v.
 Vulcan. p. 649: „Υποστίζω, substillō
 Aliud: „Substillum, ὑποστίζω.“ Propri-
 de strangularis, ut ap. Catonem de b.
 Rust. cap. 156 „Nunc de illis quibus
 aegre lotium it quibusque substillum
 est.“ Glossae Servii ap. Salmassium
 „Substillum, ὑποστίζω.“ Aliae glae-
 sae: „Substillat, ὑποστίζω.“
 Turnebi Adversa. X, 19.

v. de tranquillo probum] Nam tra-
 quillitas facit probum. V. de hac pro-
 positione de vi instrumentali adnot.
 De Spectac. cap. 25.

w. flustris] Paulus p. 89. ed. Möller:
 „Flustra dicuntur, quum in mari fluctus
 non moventur, quam Graeci *μαλίσκος*
 vocant.“ A Suetonio p. 75. tom. III. et
 Wolf (Festas ed. Müll. p. 382.) explicat-
 ur: „Flustra motus maris sine tem-
 perate fluctuantis.“ Cf. etiam Barthii Li-
 verss. XVIII, 20. p. 933.

x. inquietat.] Hoc est decumanis in-
 quietatur. Sic infra „de paradiso ex-
 terminat“ pro exterminatur, et „positis cir-
 viis novas explicat“ pro explicatur.

sic et terram si recenseas temporatim ^{13b}vestiri amantem, ¹⁴prope
his eandem negare, memor viridem cum conspicias flavam, mox
risurus et canam. Ceteri quoque eius ¹⁵ornatus quid non aliud ex
dio mutant, et montium ¹⁶scapulae decurrendo, et fontium venae
¹⁷cavillando, et fluminum viae ¹⁸obhumando? Mutavit et totus
orbis aliquando, aquis ¹⁹omnibus obsitus. Adhuc maris conchae et
²⁰buccinae peregrinantur in montibus, cupientes Platoni probare
tiam ardua ²¹fluisse. Sed et enatando rursus ²²in forma mu-
avit rursus orbis, alius idem. Mutat et nunc localiter habitus, cum
itus laeditur, cum inter insulas nulla iam Delos, ^{23b}harenae Sa-
mos, et ²⁴Sibylla non mendax, cum in Atlantico Libyam aut

13b. verti variantem *Adr. Turnebus l. l.* 14. prope sis (propressis BC.) eadem ABC.
prope possis *Adr. Turnebus l. l.* 15. ornatus quid *Cab.* ornata si quid *AB.*
ornatus si quid *de. liber Salmassii.* 16. scapulae *Cab.* 17. ebullando *abc.* 18.
obhumando *de.* obumando *liber Salmassii.* obummando alii libri apud eundem.
obumbrando reliqui. obambutando *Latinius.* 19. omnis *los. Scaliger.* 20. buchi-
nae *BC.* 21. fluctuasse *AB.* 22. informa *de. Vaticanus unus.* infirma *ABCab.*
liber Salmassii. infirma *c.* 22b. Rhene *Adr. Turnebus l. l.* 23. et si ille *c.* et
illa, si *Adr. Turnebus l. l.* ut Sibylla *los. Scaliger.* 24. cum *de. liber Salmassii.*
autem *AB.* aeon reliqui. Plato *Adr. Turnebus l. l.*

y. temporatim vestiri amantem] Id
est pro temporibus anni. Terra pro tem-
poribus anni varie vestitur: cum segetes
in herba sunt, viridem vestem habet:
cum messes expectant et flavescunt, fla-
vam: cum tota vero nivibus cooperta
est, candidam. (Salmass.) De Spectac.
cap. 9. Tertullianus quatuor anni colo-
res enumerat, candidum, ruseum, pra-
sinum, venetum.

z. montium scapulae] Montium par-
tibus veteres iuxta Graeci Latiniq[ue] vo-
cabula imposuerunt ex membris corporis
humani. Inde montium vertices, dorsa,
iuga, latera, costae, surae, pedes, et
Graecis *ὄρεων κορυφαί, ῥῶτα, λαγύ-
ρες, κνημοί, πόδες, πρόποδες*, et si-
milis. Sic *scapulae montium* h. l. non
sunt quidem *ἀκρωταί*, sed inferiores
vertice partes, quae humeris humani
corporis respondent. Nihil prohibet
etiam de summitatibus montium accipi,
ut *ἀκρωταί* montium sint et *ἀκρω-
ταί*. (Salm.)

a. fontium venae cavillando] Elean-
tissime fontium venas cavillari dicit quae
resistant et quasi subterfugiant ac ter-
giversantur, quae non amplius apparent,
sed latent et fallunt in officio suo fluendi
ebullientiq[ue] cavillantes. (Salm.)

b. fluminum viae obhumando.] *Obhu-
mare* ad verbum est *προσχεῖν* et *προ-
γεῖν*. Quod de fluminibus Graeci di-
cant quorum alvei limo oppletur, ita

ut cursum mutare inde cogantur. Ob-
humationes sunt *προσχεώσεις* vel *προ-
χώσεις* fluminum ... Latini hoc etiam
vocant *alluvionem*. Glossae Nomicae:
„Ἀλλουβίων, πρόσχωσης.“ (Salm.) Cf.
Gronovii Observat. II, 16. p. 264. Bar-
thii Advers. XXVI, 13. p. 1654. Sal-
mass. in Solin. p. 118.

c. etiam ardua fluisse.] Cuius in
Timaeo sententia est diluviorum tempore
in montibus multa conservari, ut per
incendia in vallibus, cum ex eo quod
buccinae in montibus reperiantur, con-
ficere potuerit diluvium universale fu-
isse. (los. Mercerus.) Cf. Apolog. cap. 40.

d. enatando rursus in forma] Post-
quam natate et fluitare desiit, cum in
forma priore esset et pristinam faciem
recepisset. Sic recte primum interpre-
tatus est Salmassius.

e. nulla iam Delos, harenae Samos] *Salm.*
Nam Delos et Samos motu terrae ma-
xima sui parte conciderant et penitus
habitoribus desertae ac desolatae fue-
rant, ut et Rhodus et Cos et Hierapolis,
idque acciderat imperante Augusto. (Sal-
mass.) V. Apolog. cap. 40. cum adnot.

f. et Sibylla non mendax] Sibyllae
vaticinium extat libro tertio: „— καὶ
*Σάμος ἄμμος ἔσθι, καὶ ἄηλος ἄθη-
λος“* cell., et libro quarto: „*ἄηλος
οὐκ ἔτι δῆλος, ἄθηλα δὲ πάντα τοῦ
ἄηλου.“*

²⁵Asiam adaequans: ²⁶quaeritur, ²⁷cum Italiae quondam latus ²⁸Hadria Tyrrhenoque quassantibus medioteneas interceptum^h reliqua Siciliam facit, cum tota illa plaga discidii ²⁹contentiosos aequorum coitus ³⁰angustis: ^{30^b}retorquens ³¹novum vitii ³²mari induit^k, nec exspuentis naufragia, sed devorantis. ³³Patitur et continens de caelo aut de suo. Aspice ad Palaestinam. Qua ³⁴Iordanis amnis finium arbiter^l, vastitas ingens, et orba regio, et frustra ³⁵ager. Et urbes retro, et populi ³⁶frequentes, et ^{36^b}solus audiebat^m. Dehinc, et deus censor ³⁷estⁿ, impietas ³⁸ignium meruit imbres: hactenus^o Sodoma, et nulla Gomorrha, et ³⁹cinis omnia, et propinquitas maris iuxta cum solo ⁴⁰mortem vivit^p. Ex huiusmodi núbilo et Tusca ⁴¹Vulsinios pristinos deusta^q, quo magis de montibus suis Campania speret^r, erepta Pompeios. Sed absit. Utinam et Asia secura iam sit de soli ingluvie! Utinam et Africa semel voraginem paverit ⁴²unicis castris fraudatis^s expiata! Multa et alia huiusmodi detri-

25. astam BC. 26. Nam quaeritur ABC. 27. nunc abc. 28. hadriano AB. 29. contemptiosos B. 30. angustis abc. 30^b. torquens liber Salmasii. 31. e-men abc. 32. mari (maris A.) imbuit ABCde. Vaticani. 33. pariter AB. 34. Iordanes go. 35. ager est et c. ager: at de. los. Scaliger. 36. frequentis h. Scaliger. 36^b. sol sua videbat Ludov. Carrio. solum exaudiebat Latinus. 37. est et ABC. esset abc. 38. ignem AB. 39. cum sona et AB. 40. mortem vivit e. mortuum ivit d. mortum ibit liber Salmasii. mortum bibit AB. mortis bibit Cabc. in mortem ivit Salmasius in Solinum p. 432. 41. vulsinos AB. 42. Tunicis C.

g. in Atlantico Libyam aut Asiam adaequans] Scil. insula. V. Apolog. cap. 40. cum adnot.

h. cum Italiae quondam latus — — interceptum] Pomponius Mela II, 7. et quos praeterea laudavi ad Apolog. cap. 40.

i. angustis] Ab nominativo angusta, id est στενὴ, non ab angustiae deducit Salmasius.

k. novum vitii mari induit] Novum vitii dixit pro novum vitium, per hellenismum. Sic cetera delictorum pro cetera delicta De Idolol. cap. 11., sic cetera perversitatum pro ceterae perversitates Ad Uxor I, 3., sic ab utroque latere pro ab utroque latere De Pallio cap. 1., et similia passim. Ceterum ab illo discidio dictum est Rhegium, auctore Plinio Hist. Nat. III, 8.

l. finium arbiter] Supra cap. 1 „cinctu arbitranter.“

m. et solus audiebat.] Ager ille, qui nunc frustra est, cum nihil ferat, olim in ore omnium erat ob fertilitatem et vix de alio sermones erant. (Rigalt.) Haec interpretatio mihi non satis facit. Nec coniecturae illae et sol sua videbat vel

et solum exaudiebat. Rescribo et nam sua dabat.

n. ut deus censor est] Censor hic est iudex. Hoc vero dicit: dehinc, ut deus iudex est, cum impietas illorum peccata meruisset, mittit ignium imbres, et statim non amplius extant Sodoma et Breviloquentia Septimiana.

o. hactenus] V. adnot. ad De Exh. Castit. cap. 1.

p. mortem vivit.] Possit retineri negata mortem bibit, nec displiceant fortasse Salmasii mortuum ivit, et in mortem ivit, sed praefero cum Rigaltio mortem vivit. Sic Carm. Sodoma v. 130 „Nec mare vivit ibi, mors est maris et quieti.“, et Carm. de Iona et Ninive v. 1 „Post Sodomum et Gomorum rixas funera in aevum.“ Propinquitas maris est propinquum mare.

q. Vulsinios pristinos deusta] Graecismus. Sic statim „erepta Pompeios“ et supra cap. 1 „fastigium exemptis“ De re v. Apolog. cap. 40. cum adnot.

r. speret] Timeat.

s. unicus castris fraudatis] Non potest ambigi quin ista sint capienda de Cambysae exercitu in Libycis Syrtibus

menta habitum orbis ⁴³ novavere situsque movere. Bellis quoque plurimum ⁴⁴ licuit. Sed piget ⁴⁵ tristitia non minus ⁴⁶ quam regnerem vices recensere, quotiens et ista ⁴⁷ mutaverint iam inde a Nino ⁴⁸ Beli progenie; si tamen Ninus ⁴⁹ regnare primus, ut ⁵⁰ autumat superiorum profanitas. Ferme apud vos ultra stilus non solet. Ab Assyriis, si forte, ⁵¹ aevi historiae patescunt. Qui vero divinas ⁵² lectitamus, ab ipsius mundi natalibus compotes sumus. Sed laeta iam malo, quippe et laeta mutant. Denique^v si quid mare diluit, caelum ⁵³ deussit, terra subduxit, gladius detotondit, alias versura ⁵⁴ compensati^v reddit. ⁵⁵ Nam et ⁵⁶ primitus ⁵⁷ maiorem ambitum terra cassa et vacans hominum, et sicubi ⁵⁸ aliqua gens ⁵⁹ occuparat, sibi met soli erat. Itaque ⁶⁰ colere omnia ⁶¹ se demum ⁶² intellegens alibi stipantem copiam, alibi deserentem^x, runcare atque ⁶³ ruspare^y ⁶⁴ con-

43. novavere ABCabc. mutavere de. 44. licuit. Sed piget abc. licuisse et piget perget liber Salmasti) ABC. liber Salmastii. licuisse et d. 45. tristitia abc. tristitia ABC. liber Salmastii. tristitia perget de. 46. quam et liber Salmastii. 47. mutaverit ABC. liber Salmastii. mutaverunt de. 47b. Bili liber Salmastii. 48. regnavit abc. 49. autumat ABC. 50. cui AB. tres Vaticani. 51. lectitant ABC. 52. deussit de. idussit Petr. Ciacconius. dixit AB. liber Salmastii. textit Cabc. 53. compensati de. liber Salmastii. compensato ABC. compensato reliqui. consequenter Adr. Turnebus. 54. iam ABCab. 55. primitiis Cabc. liber Salmastii. 56. maiore ambitu c., ex ribus Vaticanis. 57. alia A. 58. occuparet AB. 59. colere de. liber Salmastii. colares ABC. cogitans reliqui. 60. se demum ego. si domini A. si domi B. si domum C. liber Salmastii. sibi demum abc. si demum de. 61. intellegens abc. intelligis Cda. liber Salmastii. Intellegi AB. 62. ruspate ABCabc. liber Salmastii. rustare de. 63. consuluit ABCabc. liber Salmastii. instituit de.

mmensis arenarum cumulis cooperto atque obruto. (Salm.) Rem narrat Herodot. III, 26. et Plutarchus Alexandro. fraudari est veluti fraude pessumdari. Sic hoc verbo usus est Septimius etiam in Apologetico cap. 20 „quod insulas naria fraudant.“ Salmastius hoc verbum repositum apud Quintil. Inst. Orat. XI, 13., ubi vulgo exatbat „sui aliqua parte funtantur.“

l. regnare primus] *Et Nivos βασιλεύειν πρώτος.*

n. si forte] V. quae adnotata sunt ad De Corona cap. 5.

v. Denique] Adeo. Cf. adnott. ad Apolog. cap. 42. Adde De Patient. cap. 4. De Fuga in Persecut. cap. 2. et cap. 6. ad Scap. cap. 1. De leinn. cap. 1. De pulic. cap. 13. De Pallio cap. 1.

w. versura compensati] Hoc est versura vel vicissitudine compensationis. Versura proprie est pecuniae mutuo sumpta quae alii creditoribus satisfiat. Satis docte Salmastius explicat, ut sit ἡ ἀντιστροφή vel τὸ ἀντιστρέφειν, quod Graeci calculones vocant, hoc est id quod alicui summae deest et quod sup-

pleri debet ad eam integrandam. V. Salmastius, ad b. l. Paulus s. v. p. 379. ed. Müller. Donat. ad Terent. Phorm. V, 2, 15. Forcellinius s. v.

x. alibi deserentem] Itaque se demum intellegens alibi stipantem copiam alibi deserentem quominus omnis coleret. Infinitivi liberior structura, ad instar Graeci, cuiusmodi multae in scriptis Tertolliani.

y. ruspate] Glossar. Isidori: „Ruspantur, perquirunt anxie.“ Festus p. 265. ed. Müller: „Ruspate si quaerere crebro.“ Cf. Paulus p. 62. s. v. Conruspate. Nonius p. 166. Merc. Gell. N. A. XVII, 19. Apul. De Magia cap. 41. cum interpr. Glossar. Provinc. Lat. ex cod. regio 7657. ap. Du Cangium s. v. p. 830. ed. nova: „Ruspate proprie gallinarum, quae pedibus escam quaerunt, a rus et pes.“ Bulla Honorii III. PP. anni 1217. ap. Ughellum tom. I, part. I. p. 298. in Alban. Episcop. „Tam in comitatu castellaniam et moneta, quam fidelitatibus hominum futuris, bannis, placitis, plateatico, guerra, pace, hoste, cavalcada, glandatico, herbatico, ruspatico, pratis, vineis, nemoribus“ cell. Ceterum ruspate

suluit, ut inde velut ex surculis et præpaginibus populi de populis, urbes de urbibus per ubique ⁶⁴orbis⁶⁵ pangerentur. Transvolaverunt redundantium gentium examina. ⁶⁶Scythae exuberant ⁶⁷Persae, Phoenices in Africam ⁶⁸eructant, Romanos Phryges pariunt, Chaldaicum semen in Aegyptum ⁶⁹educatur⁷⁰, dehinc cum inde transducitur, Iudaea gens est. Sic et Herculeae posteritas ⁷¹Temeno pariter Peloponnesum occupando producant. Sic et Iones ⁷²Nelei⁷³ comites Asiam novis urbibus instruunt; sic et Corinthii cum Archia⁷⁴

64. urbes ABC. 65. peragerentur A. 66. inaschites AB. in aschite C. tres Italicani. Macetae Ludov. Carrio. Parthi a Scythia A. m. sec. 66 b. in Persia AB. Turnebus. 67. erupant AB. 68. educitur Ios. Scaliger. Pro in Aegyptum novum sec. in A. correxit in Aegypto. 69. Temeno (B) de. liber Salmassii. quae Temeno AC. qui Temeno abc. cum Temeno Ludov. de la Cerda. a Temeno — producantur correxit Leopoldus, praeter consilium. prodierunt Ios. Scaliger pro producant. 70. Nili ABC. Nilei abc.

reperitur etiam in codice scripto Fuldensi Tertull. Apolog. cap. 4 „*ruspatis* et caeditis“ ubi Ios. Scaliger emendavit *runcatis*, cum reliqui libri scripti habeant *truncatis*, et ita sententia postulat. Glossar. Philoxeni: „*Ruspatis*, *χειροειδής*.“

z. per ubique orbis] *Διά πανταγού γῆς*. Similiter Tertullianus struit eiusmodi et huiusmodi vocabula cum praepositione. V. adnot. ad De Baptismo cap. 12.

a. Scythae exuberant Persae] Ut flumina rivis crescunt quos in se recipiunt, sic populi aliorum populorum examinibus acceptis numerosiores evadunt. Exuberare igitur hic positum ab auctore pro exuberantius reddere, non pro exuberantius fieri. Ita sumitur apud Colomellam [lib. IX. cap. 4.] his verbis „quae herbae favorum *exuberant* ceras“ id est exuberantiores reddunt. At Persae hic pro Parthis accipiendo *exuberare* esset quasi ex ubere quodam emittere. Sed illud omnino verum. (Salm.) De Anima cap. 30 „Invenimus autem apud commentarios etiam humanorum antiquitatum parlatim humanum genus *exuberasse*, dum Aborigines vel vagi vel extorres vel gloriosi quique occupant terras, ut *Scythae Parthicas*, ut Temenidae Peloponnesum, ut Athenienses Asiam, ut Phryges Italiam, dum solemnes etiam migrationes, quas *ἀποκρίαι* appellant, consilio exonerandae popularitatis, in alios fines examina gentis eructant.“ Quo loco cum hoc libri De Pallio comparato rem non diversam tangi vel primo obtutu apparebit. Parthi et Persae passim apud scriptores vel antiquiores

sevi eandem nationem significant, ut hodie vel in vulgus notum est. Quindecim milia Scytharum ab Sesostride fuisse in Persida transducta scribit Euseb. Chron. p. 7. 15. Scal., Chron. Pasch. p. 47. Suid. s. v. *Ἰσθμὸς* et *Σωγέρης*, Nalala Chron. p. 28. Et apud alios de his *μετοικίαι* extant testimonia. Sed a Tertulliani verba interpretari malis de expeditione illa Scytharum in Medos accepta Cyaxare rege, nihil obstat. Cf. Pauly Encyclop. s. v. Scythia p. 906.

b. educatur] Id est educitur, ut de Virg. Veland. cap. 12 „simulque se mulieres intellexerant, de virginibus *educantur*.“ Ammian. Marcell. XVIII. 3 „*Educatur* enim in medio“ sqq. Sic Salmassius in veteri Glossario invenit et *educare* pro inducere. Cf. cum ad h. l. et ad cap. 3. p. 207.

c. Temeno — producant] Temeno est dativus. Temenus autem solus memoratur ut trium fratrum maximus. Occupando Peloponnesum dicit pro ad occupandum Peloponnesum. Producant, intransitive ut *eructare* paulum supra, et De Cultu Fem. II, 13 „*eructet* a conscientia in superficiem“, ut supra *inquietare* et *obhumare*. De Graecismo Herculeae posteritas — producant non est quod notem. Cf. etiam Scaliger ad Euseb. Chron. p. 58.

d. Nelei.] Cf. Plat. Vit. Homeri cap. 3. Strabo lib. XIV. p. 941. Pausan. VII. 2. Plin. V. 39, et quos citat Hermann Leirbuch der Griechischen Staatsgeschichte §. 77. 2.

e. Archia] Plat. Amat. Narr. cap. 2. Diod. Sic. fr. 8. Thucyd. VI, 3. Strabo lib. VIII. cap. 6.

muniunt Syracusas. Sed vanum iam antiquitas¹, quando curricula ostra coram. Quantum reformavit orbis saeculum istud! quantum urbium aut produxit aut auxit aut reddidit praesentis imperii iplex virtus! Deo tot Augustis² in unum favente, ³quot census anscripti³? quot populi ⁴repugnati⁴? quot ordines illustrati⁵? not barbari exclusi? Revera orbis cultissimum huius imperii rus est⁶, eradicato ⁷omni aconito hostilitatis et ⁸cacto⁸ et rubo subolae familiaritatis⁹ convulso, ¹⁰et amoenus super Alcinoi pometum; ¹¹Midae rosetum¹⁰. Laudans igitur orbem mutantem, quid deotas hominem?

Mutant et bestiae pro veste¹² formam; quamquam et pavo pluma Cap. III.
estis, et quidem de ¹³cataclistis¹³, immo omni ¹⁴conchylio pres-

1. moeniunt de. 72. quod AB. Sic et in sequentibus. 73. repugnati e. liber Salmassii. repurgati d. repugnantes ABC. propaginati abc. regnati Rhenanus in l. MDXXVIII. 74. omnia condito ABC. 75. coacto ABC. 76. convulso ego. concultus e., et sic Salmassius voluit edi in sua, quae consultus habet. consultus e. liber Salmassii. consultos AB. consitum abc. 77. et amoenus super Alcinoi de. amoenus per alcinoi liber Salmassii. et amoenum super Alcinoi abc. et amoeni paradisi (paracitum A. m. pr.) AB. et amoenusci paracitum C. 78. moeroretum et laudans AB.

Cap. III. 1. cataclistis de., ex emendatione Marcilii. cataclitis reliqui. 2. conchylio pressior de. liber Salmassii. conchylio (concilio AB.) depressior (depressor AB.) ABCabc.

f. vanum iam [antiquitas] Hellenismus, e quo iam supra ad verba „metatio ostra — totum versiforme est.“

g. tot Augustis] Severo patri, Antonio et Getae filiis.

h. quot census transcripti?] Censuum transcriptos intelligo vel remissos vel mutatos et in alium translato. — Censuum vero a Severo scriptorum exempla cum ex ipso iure nostro tum ex historia Romana. Ad hanc partem spectat quod Ulpianus lib. I. ff. de censibus tradit, coloniam Tyriorum, Laodicensium, Heliopolitanorum, et quod Pausanias I. fin. ff. cod. Carthaginiensem, Uticam, septim iure Italico donatas esse: spectat et quod Herodianus refert Byzantium destructum et in formam vici reductum fuisse Perinthiensi adiudicatum, Laodicensi Antiochiam attributam. (Ios. lercerus.) De vocabulo transcribere v. Torcell. Lex. et Dirksen Manuale s. v., Gronov. Observat. in Eccl. Scriptt. ap. 16. p. 640. ed. Frotsch.

i. repugnati?] Sic Adv. Marc. III, 16, et a vobis diversitas defendenda est, sicuti et a nobis repugnanda.“ Cod. Theod. XI, 30, 56. de Adp. et Poen. repugnantes priscorum sententias.“ Ex

Floro Rigaltius refert „Poenos mari repugnavit.“

k. quot ordines illustrati?] Restituti antiquo splendori, delecta habito. (Ludov. de la Cerdas.)

l. huius imperii rus est] Revera orbis terrarum ab hoc imperio cultissimum rus factum est.

m. cacto] Philat. 16. Theocrit. X, 4. Plin. Hist. Nat. XXI, 16. Hesych. s. v. Cf. Bonav. Vulcan. Gloss. not. col. 7.

n. subdolae familiaritatis] Intellegant de Clodio Albino.

o. super Alcinoi pometum et Midae rosetum.] De Alcinoi pometo cf. Odys. VII, 112 sqq. Plin. H. N. XIX, 4. et interpr. ad Vergilii Georg. II, 87 sqq., de Midae roseto adnotatum est ad De Corona cap. 14.

Cap. III. a. pro veste] Iuxta vestem interpretatus est Ludov. de la Cerdas. In verbis sequentibus voc. pavo accipe pro dativo.

b. de cataclistis] De pretiosis et diligentius adservatis. Sic Apuleio [Metam. lib. XI, cap. 9] „Chorus — veste nives et cataclista praenitens.“, et Sexto Empirico „τιμωρον και κατακλυστων.“ Hesychius: „κατακλυστοι, οι εν κορυφω εταλαι τωις.“, quae scilicet

sior^o qua colla florent^a, et omni patagio^o inauratior qua terga fulgent et omni syrmate solutior qua caudae iacent, multicolor et discolor et versicolor, nunquam ipsa semper alia, etsi semper ipsa quae alia, totiens denique mutanda quotiens movenda. Nominandus est et serpens^f, licet^o pone pavum; nam et iste quod sortitus est convertit, corium et aevum. Siquidem^o ut senium perasonit, in angustias stipat^a, pariterque specum ingrediens^o et cutem egrediens ab ipso statim limine erasus exuviis ibidem relictis^o novas explicat cum squamis et anni^o recusantur^a. ¹⁰Hyaena, si observes, seis annalis est, marem et feminam alternatⁱ. Taceo cervum, ¹¹quod et ipse, aetatis suae arbiter, serpente pastus veneno languescit in ¹²juventutem^a. Est et

Quadrupes tardigrada, agrestis, humilis, aspera¹.

Testudinem ¹³Pacuvianam putas? Non est. ¹⁴Capit et alia bestiae versiculum, de mediocribus oppido, sed nomen grande. Camaeleontem qui audieris ¹⁵haud ante gnarus, iam timebis et quid amplius ¹⁶cum leone^m. At cum offenderis apud vineam feram sub pampino totum, ridebis illico audaciam ¹⁷egregiam nominisⁱ.

3. pene AC. 4. et seni AB. 5. in angusta se stipat c. 6. et cute egrediens om. c. 7. cutem d. liber Salmasii. cute reliqui. 8. novus explicat Cabd. explicat AB. novum se explicat c., ex coniectura Adr. Turnebi. 9. recusantur recursantur ABCab. recurantur c. 10. Hyæna cde. duo Valicani. et byxat! Hyænam ACab. 11. qui A. m. sec. 12. inventute ABC. 13. pacuma nam. tas AB. 14. capit et alia abc. capit et talis C. liber Salmasii. capit et sup. capite talis AB. 15. aut ABC. 16. cum delet los. Scaliger. 17. egregiam nominis Latinus, Fr. Iunius. et Graeci iam nominis ACab. et Graeciam BCo. BCe. liber Divionensis, Ludov. Carrio. et gratiam nominis Adr. Turnebus. e Græc. nominis Salmasius. et Graeci annominis los. Scaliger.

vulgo minime paterent, qualis illa Catelli „Servanda nigris diligentius ovis.“ (Rigalt.) Cf. Salmas. ad h. l., interpr. ad Apul. l. l.

c. omni conchylio pressior] Pressa purpura dicitur quae purius et meracius lucet. Etenim laus ei summa color sanguinis pressi et concreti, nigricans adpectu idemque suspecto refulgens. Plin. IX, 38. (Rigalt.) V. Salm. ad h. l., qui multus est de colore presso, deque conchylio et purpura.

d. qua colla florent] Florere de purpura. Cf. adnot. ad De idolol. cap. 18.

e. patagio] Paulus p. 221. ed. Müller: „Patagium est quod ad summam tunicam adnui solet, quae et patagiata dicitur, et patagarii qui eiusmodi faciunt.“ Nonius p. 540. Merc. „Patagium aureus clevus qui pretiosis vestibus immitti solet.“ f. serpens] Cf. interpr. ad Vergil. Georg. III, 437. Cf. Salm. in Solin. p. 241. g. stipat] Id. est se stipat. Cf. supra

ad cap. 2. voc. *productum*. Sic statim explicat pro se explicat.

h. recusantur.] Reiciuntur se denuntur. Cf. Salm. ad h. l. et ad Capitol. p. 69.

i. marem et feminam alternat.] (Cf. Alexandr. Paedag. II, 10 „τὸν δὲ τῶν ἐναλλαξ ἀμείβειν τὸ ἀρρεν καὶ θῆλυ.“ Ovid. Metam. XV, 410. P. H. N. VIII, 44. Aristot. Anim. VI, 3.

k. veneno languescit in juvenitute] Tatian. Orat. c. Gr. cap. 18 „ὁρῶντες εἰς δὲ μάλλον αὐτὸν ὥστε ἐκ πόνων δια πάρας, ὁ δὲ ἔλαρος δι' ἡρώης, ὁ δὲ αὖς διὰ τῶν ἐν πορείᾳ παρκίων, ὁ δὲ λέων διὰ τῶν πόνων.“ Cf. Plin. Hist. Nat. VIII, 2. XXVIII, 9.

l. Quadrupes — — aspera.] Cf. Divinat. II, 64.

m. cum leone.] Hoc est praeter leonem. n. et audaciam egregiam nominis] Irresistissima Latini emendatio. Alii d. Græc.

quippe nec sucus est corpori, ¹⁷quod minutionibus multo ¹⁸liquet^o.
 Chamaeleon ¹⁹pellicula vivit^r. Capitulum statim a dorso; nam de-
 icit cervix. Itaque durum reflecti, sed circumspectu ²⁰emissicii
 ocelli^r, immo luminis puncta vertiginant. Hebes, fessus, ²¹vix a
 terra suspendit^r, molitur incessum stupens ^{21b}et promovet, gradum
 nagis demonstrat quam explicat, ieiunus scilicet semper et ²²inde-
 ectus^r; oscitans vescitur, follicans^r ruminat, de vento cibus. Ta-
 nen et chamaeleon mutare totus, nec ²³aliud, valet^r. Nam cum
 illi coloris proprietas una sit, ut quid accessit, inde suffunditur.
 Hoc soli ²⁴chamaeleonti datum, quod vulgo dictum est, de corio
 suo ludere^r. Multa dicendum fuit^w, ut ad hominem ²⁵praestructum

7. Quod ego. quo B.Ce. et quo d. liber Salmasii. qui reliqui. 18. liquet e.
 licet reliqui. 19. si pellicula d. liber Salmasii. 20. hyemis sicco caeli AB.
 hiemis sic ocelli C. 21. vix se a terra c. 21b. nec Petr. Ciacconius. 22. inde-
 ectus ab. 23. aliud ABCabc. alius de. 24. chamaeleon AB. 25. perstrictim
 B. praerectum C.

tam nominis, quam Rigaltius quidem
 aere explicat „impudentiam nominis.“
 Salmasius volebat *e Graecia nominis*, h. e.
 nominis e Graecia, nominis Graecanici.
 o. quod minutionibus multo liquet.]
 Imitioribus ait bestiolis corpus liquere.
 Multa scriptura licet vix habet unde
 explicetur.

p. Chamaeleon pellicula vivit.] Et si
 nihil sit aliud quam pellicula, tamen
 vivit. (Rigalt.) De chamaeleonte v. quae
 habet Plin. Hist. Nat. VIII, 33. Ariatot.
 l. A. II, 11. Salmas. in Solin. p. 613.

q. emissicii ocelli] Imitator Plautum
 utul. l. 1. 2. „Circumspectat cum ocu-
 lis emissicii“ Plin. l. l. „Figura et
 magnitudine lacertae erat, nisi crura es-
 sent recta et excelsiora, modus tardior
 ut testudini, corpus asperum ut croco-
 dilo, oculi in recessu cavi, tenui discri-
 mine praegraves, corpori concolores;
 nunquam eos aperit nec pupillam mo-
 vet, sed totius oculi versatione semper
 aspicit. Solus animalium nec cibo nec
 potu neque alio quam aëris alimento
 nutritur.“

r. vix a terra suspendit] Hoc est se
 suspendit, ut supra stipat pro se stipat,
 producant pro producantur, explicat pro
 te explicat, infra exterminat pro exter-
 minatur, similia. Possis tamen et struere
 ad sequentem voc. incessum.

s. et indefectus] Et tamen indefectus.
 De Virg. Veland. cap. 8 „nulla sui parte
 defectum.“

t. follicans] In modum folli inflatus.
 (Rigalt.) Utitur hoc vocabulo etiam Hie-
 ronymus Epist. 22. n. 34. ad Eusto-
 chium: „Laxae manicæ, caligae folli-

cantes.“, et Apul. Metam. IX, 13 „folli-
 cantes nares“ dixit.

u. mutare totus, nec aliud, valet] Cum
 talis sit, inquit, chamaeleon qualem de-
 scripsi, hebes, fessus, ieiunus, vix vivus
 et pellicula tantum, et omnium animal-
 colorum imbecillimus et inerti-simus,
 mutare tamen totus valet. (Salm.) Nec aliud
 quippiam tantopere valet quam mutare.

v. de corio suo ludere.] Hoc nimirum
 datum chamaeleonti quod specie pro-
 verbii „de corio suo ludere“, et facere
 quicquid collibuit. (Ludov. de la Cerda.)
 Proverbum erat „De alieno corio lude-
 re“ in eos qui de alieno liberales.
 Hinc *θημωδες* illud apud nos „De alieno
 corio latum lorum.“ At chamaeleon non
 de alieno, sed de suo plane corio ludit,
 quod ita pro libito versipelle habet ac
 versatile. Martialis [lib. VII, epigr. 9.]
 ad illud proverbium allusit: „—
 Olle, quid ad te De cute quid faciant ille
 vel ille sua.“ (Salm.) Tertullianus ludit
 in proverbio hoc ad chamaeleontem de-
 torquendo. „Ludere enim de alieno
 corio“ significat secure agere alieno pe-
 riculo. Sic „ludere de suo corio“ esset
 secure agere suo periculo, quod nihil
 ad rem. Infracta igitur proverbi vi lu-
 dit solummodo ipsis vocabulis eius *lu-
 dere* et *corio*. Chamaeleon ludit de corio
 suo dum mutat varietate semper colo-
 res induens de vero corii sui colore
 spectantium oculos illudit. Cf. de illo
 proverbio, si placeat, etiam interpretes
 ad Martial. III, 16. et Apul. Metam. VII, 11.
 w. Multa dicendum fuit] *Πολλά ελ-
 γυρίζον*. Sic infra cap. 4 „Physconem
 et Sardanapalum tacendum est.“

perveniretur". Hanc "quoquo primordio accipitis, nudus certe et investis" figulo suo constitit; post demum sapientiam haud dum "licitum praereptam" potitur. Ibidem quod in novo corpore indubitum adhuc pudori erat protegere festinans "sculneis foliis" interim circumdat: dehinc cum de originis loco exterminat, "quippe deliquerat, pellitus orbi ut metallo datur". Sed arcana ista, nec omnium nosse. Cedo iam de vestro quod Aegyptii narrat et Alexander digerit et "mater legit" "de tempestate Osiridis quae ad illum ex Libya Ammon" facit "ovium dives". Denique cum ipsis Mercurium autumant forte palpati arietis mollitiae delectantur

26. quoque A. m. sec. B. Pro Hunc A. m. sec. habet Hic. 27. licitum de. libro Salmasii. licitam reliqui. 28. in sculneis de. 29. quippe deliquerat om. de. 30. mater ABCde. Vaticani duo et liber Salmasii. Afer abc. 30 b. de Marcius. 31. libri omnes. 31. vasis abc. 32. omnium A.

x. ut ad hominem praestructum perveniretur.] Praestructura fuere multa, ut ad hominem perveniretur. (Rigalt.)

y. investis] *Ἀγίτων, ἀντίμας*. Glossar. Sangerm. ap. Du Cangium s. v. p. 882. tom. III. ed. Hensch.: „investis, ἀντίμας.“

z. praereptam] Cum nondum liceret sapientiam potiri, praeripuisse eam homo dicitur.

a. Ibidem] Cf. adnot. ad De Fuga in Persecut. cap. 1.

b. sculneis foliis] Pars editionum in sculneis foliis, nescio qua auctoritate. De hoc in instrumentali cf. adnot. ad De Bapt. cap. 19. et Salmas. supra ad cap. 1. huius libri, p. 116. ed. I.B.

c. exterminat] Exterminatur. Cf. supra ad verba viz a terra suspendit.

d. ut metallo datur.] Temerarium quem sibi confecerat Adamus ex sculneis foliis vestitum mox mutavit et pellicem adsumpsit, cum de paradiso pulsus in orbem tanquam in metallum relegatus esset. Cf. Adv. Marc. II, 2 „Adamus — in ergastulum terrae laborandae relegatus.“ De Patient. cap. 5 „Exinde homo terrae datus et ab oculis dei reiectus.“

e. Cedo iam de vestro] Id est, age videamus vestras fabellas.

f. Alexander digerit et mater legit] Haec de Alexandro Polyhistore, quem Suidas Milesium fuisse refert et bello captum in Cornelii Lentuli familia paedagogum egisse posteaque manumissum Cornelii nomine vucitatum, scripisse autem quamplurima, unde illi cognomen tum Polyhistori. Is frequens apparet

inter auctores a Plinio citatos libri Historiae Naturalis. Atque ipsius quae videntur fuisse libri de rebus Phoenicium et Aegyptiorum ad matrem, unde haec sumpta quae de Neris Septimius hoc loco notat, unde et sumpta quae Athenagoras in Apologia quae Cyprianus de Idolorum Vanitate quae Minucius in Octavio, quae et Iulianus in libro de Civ. Dei VIII, 5 et XII, 10. Alexandro Macedoni, Philippo filio tribuunt, decepti forsitan titulo „Alexandri de Rebus Aegypti ad Matrem,“ quam statim interpretantur Olympiadem. Itaque his assensum fuit Tertullianus. (Rigalt.) Solum agnoscis Rigaltii iudicium? Nihil infecto cum Tertulliani mente est Osiris matri, Isidi, de qua interpretes sentiebant. Marcellii emendatio de tempestate pro ea tempestate necessaria erat. Verbo digerere cf. adnot. ad Ad Marc. II, 1.

g. quae ad illum ex Libya Ammon ovium dives.] Hyginus in Ariete [Poc. Astron. I, 20.] ex Leone, qui res Aegyptias conscripsit, Hammonem refert Africa venisse ad Liberrum [eique magnam vim pecoris adduxisse]. Liberatem apud Aegyptios Osiris. V. lib. Corona cap. 7. (Rigalt.) Jablonsky Papyr. Aegypt. H, 2. p. 179. Facere h. i. e. pro se facere, id est facessere, videtur proficiaci. V. Donat. ad Terent. Phorm. IV, 3, 30., interpr. ad Apul. Metam. I, 2. p. 310. ed. Hildebr., Cassaub. ad Sueton. Aug. cap. 16. Cf. etiam supra ad verba viz a terra suspendit.

h. Denique] Ut breviter dicam: cum ipsis sc. cum Aegyptiis et Alexandro.

²³deglubasseⁱ ²⁴oviculam^k, dumque pertemptat ²⁵et, quod facilitas materiae^l suadebat, tractu prosequente ²⁶filum eliquat^m, ²⁷in retis pristini modum, ²⁸quem ²⁹philyrae taeniis ³⁰iunxerat, ³¹texuisseⁿ.
³²Sed vos omnem lanicii dispensationem structuramque telarum Minervae maluistis^o, cum penes Arachnen diligentior officina. Exinde materia^r: nec de ovibus dico Milesiis et Selgicis et Altinis^q, aut ³³quis Tarentum vel Baetica ³⁴cluet ³⁵natura colorante^r, sed ³⁶quoniam et arbusta vestiunt^s, ³⁷et lini herbida post ³⁸virorem

33. diglubasse *abcde*. dilubasse *AC. tres Vatican.* dilubasse *A (m. sec.) B. Conieciarunt* deglubisse, dilubasse, dilubasse, *similia*. 34. oveculam dumque *abc*. veculan-
dumque *ABC*. 35. et non habet *ABCabc*. 36. filum eliquat *Cde. liber Salmasii*.
filum eliquit *AB. filum eliquasse abc*. 37. in retis pristini modum *ego*. in reatib
pristin^r modum *de*. et in retis (tetis *C*) pristini (pristimi *C*) modum *C. liber Sal-*
masii. et naticis (niticis *B*) pristino dum *AB*. et in vestis pristinae modum *abc*.
et vitias pristini nodum *A. m. sec*. 38. quem *de. liber Salmasii*, et *A. m. sec*. quam
reliqui. 39. philyrae taeniis *ego*. phyliraetenus *ABC*. phylira tenai *abc*. phily-
rae tenus *de*. 40. vinxerat *abc*. 41. texuisse *abc*. texitse *A. m. sec*. exisse
ABCde. liber Salmasii. 42. suos omnem *ABC*. 43. quista renitum *C*. quis tare-
ptum *AB*. 44. eluet *AB*. cluit *de*. 45. victura *AB*. tinctura *A. m. sec*. 46.
quod iam *Latinius, Salmasius*. quomodo *B*. 47. de lini *C*. ita lini *A. m. sec*.
delim *AB*. 48. nitorem *A (m. pr.) B*.

i. deglubasse] Gloss. Philox. „Degli-
bat, *ἐξέღει*.“ Vet. Gloss. a me editum
in Jahn et Klotz Archiv 1849. p. 298

„Deglobata, recoriata.“

k. oviculam] Libri veteres *oveculam*.
Habemus *nubeculam* pro *quiculam* Ad
Nott. I, 5.

l. facilitas materiae] Materiae scilicet
sequacia in filo lentitiae. (Rig.)

m. filum eliquat] Emittit, quasi pro-
fluere facit. Apul. Metam. X, 30 „*aquas*
eliquens.“ Ibid. I, 2 „*incommodum alvi*
eliqueret.“ Tertull. Adv. Marcion. I, 4
„*in unum necesse est summis magni-*
tudinis eliquetur.“ Neque aliter citatur
liquere Septimius paulo infra.

n. in retis pristini modum, quem phily-
rae taeniis iunxerat texuisse.] Sic
emendavi, sententia postulante. Salma-
sius et Rigaltius receperunt *vestis* pro
retis et *tenus* (h. e. *τὸ τέρας*) pro *tae-*
niis. Male. Quid enim restis ubi iam
de pauni, nec amplius de fili, fabrica-
tione loquitur?

o. Minervae maluistis] Cf. supra esp. 1
ad verba „et *Romanis* deus *maluit*.“ De
Minerva et Arachne lanificii inventricibus
v. Ovid. Metam. V, init., cum interprr.

p. Exinde materia] Exinde materia,
inquit, id est ex eo tempore materia
texendis vestibus prodita, nec lanex tan-
tum et de ovibus, sed mox etiam de
aliis rebus, quae postmodum ad exem-
plum lanex repertae sunt quaeque ido-
neam vestificinae materiam haud secus

ac lana praebuerunt, et linum, sericum,
bombycinum et alia eiusdem generis.
(Salmas.)

q. Milesiis et Selgicis et Altinis] De
Milesiis ovibus testes sunt Plin. H. N.
VIII, 48. Colum. I, 2, et interprr. ad
Vergil. Georg. III, 306. et IV, 334.; de
Altinis Colum. VII, 2. Martial. Epigr.
XIV, 145.; de Selgicia (Marcellus rescribi
inbebat *Gallicia*) aliunde quidem non
constat, nisi quod Strabo lib. XII, p. 570.
in descriptione urbis Selges tradit „*πο-*
μας eius *ἀφθόρους αἰνιόδας παρτο-*
δάτους βοσκήμασι.“

r. aut quis Tarentum vel Baetica cluet
natura colorante] Plin. H. N. VIII, 48
„Hispania nigri velleris praecipuas ha-
bet, Pollentia iuxta Alpes cani, Asia ru-
tuli, quas Erythraeos vocant, item *Baetica*,
Cannusium fulvi, *Tarentum* et *suas pulli*
ginis.“

s. arbusta vestiunt] De his arbustis
lanigeris cf. Vergil. Georg. II, 120 sq.
„Quid memora Aethiopum molli canentis
lana? Velleraque ut foliis depectant
tennia Seres?“, ad quae verba v. quae
congrossere interpretes. Amm. Marcell.
XXIII, 6 „Apud Seres sabiucidae silvae,
in quibus arborum fetus aquarum asper-
ginibus crebris velut quaedam vellera
mollientes ex lanugine et liquore mixtam
subtilitatem terrimam pectant, nen-
tesque subtemen confluunt sericum.“
Adde Plin. H. N. VI, 17. XII, 10. XVI, 24.
Cf. Tertull. De Cultu Fem. I, 1.

lavacro ⁴⁹ nivescunt, nec ⁵⁰ fuit satis tunicam pangere et ⁵¹ serere, ni etiam piscari vestitum contigisset. Nam et de mari veller^a, ^{51a} qua ^{51b} muscosae lanositatis lautiores^a; conchae comant. Prorsus haud latet bombycem (vermiculi genus est) quae ^{51d} per aërem ^{51e} liquando^a araneorum ⁵² horoscopia^a ⁵³ idonius^a ⁵⁴ distendit, dehinc devorat, mox ⁵⁵ salva reddere^a. ⁵⁷ Proinde, si necaveris, ^{57b} animata iam ⁵⁸ stamina^a

49. viviscunt A (m. pr.) B. 50. si ut satis ABC. 51. sereni etiam AB. 51a. qua ego. quo libri omnes. quae alii. 51c. muscosae lanositatis plantiores C. liber Salmastii. inuslo sela (mustoselae B.) nos iratis plantiores AB. Pro plantiores a abc. extat lautiores, quod et Salmasio placuit. 51d. per crema liber Salmastii. 52. aliquando ABCabc. 53. more scopis abc. et horoscopi AB. 54. si domes AB. 55. distendit C. liber Salmastii. disceundit AB. se distendit bc. sedes tendit d. 56. salva ego. alvo de., ex emendatione Rhenani. a quo BC. liber Salmastii. aeque a aeque abc. 57. proinde cde. liber Salmastii. perinde reliqui. 57b. nemian iam Salmastius. 58. stamina Ade. stamine reliqui, et liber Salmastii.

t. et de mari veller] Plinii H. N. IX, 35. verba, quae de his interpretati sunt, ad margaritas pertinent, non ad ulla veller. Significat Tertullianus *πύρρον* vel *πύρρον* ἔργον, de quo multus est Salmastius ad h. l. et in Solin. p. 792., quem vide.

u. qua muscosae lanositatis lautiores] Sic emendavi. Olim extabat *plantiores*, quas explicabant *πλανετός*; qua est in quantum, quatenus, et sexcenties ea vcula ita utitur Septimius, ut paulo infra „qua ambitio successit — qua necessitas praecessit“ cett., ut Apolog. cap. 5 „Temporaverat et Domitianus, portio Neronis de crudelitate, sed qua et homo, facile coeptum repressit.“ Qua rescribendum rectius erat fortasse etiam De Spectac. cap. 3. ex libro Agobardi, pro quia, quod edidi.

v. liquando] Ducendo. Facili opera possis rescribere *eliquando*. Cf. supra ad verba „filum eliquat.“ Ceterum apposite Salmastius ad h. l. adnotat: Per aërem fila deducere bombycem ideo dixit Tertullianus, ut ostenderet omnia elementa materiam vestificinae suppeditare. In terra non solum oves, sed et arborum et herbae dominiem vestiunt, in mari conchae lanam gignunt ad vestes idoneam. Restabat aër. Bombyx vermiculi genus est qui per aërem stamina deducit; unde vestes parentur.

w. araneorum horoscopia] Araneorum horoscopia eleganter vocal araneorum telas, quod similes sint sciothericis organis quibus horae ostenduntur. Nam illa variis in orbem distincta lineis a centro in quo gnomon ad circumferentiam ductis araneorum casses plane referunt.

x. idonius] Sic De Anima cap. 15 „aliam portendi parataram, ut multo idoniorum“ cett. Adv. Hermog. cap. 15 „materiam longe digniorem et idoniorum.“ Ulpian. Dig. XVIII, 2, 4 „Si persona idoneior accedat ad emptionem.“ Paul. ibid. XLVII, 23, 2 „praetor eligi idoneiorum.“ Adde Callistr. ibid. L, 3. Pariter Tertullianus utitur passim comparativo *necessarius*, de quo cf. adnot. ad De Patient. cap. 11. Apud alios scriptores reperuntur *egregior*, *industrialior*, *innozior* et *noxior*, alii. V. Reddendum Instit. Gramm. I, p. 190. Stallb.

y. quae per aërem liquando — distendit, dehinc devorat, mox salva reddere.] Ita rescripsi. Vulgata scriptura *alvo pro salva* minus idonea videbatur. Quod ad verba *dehinc devorat*, Salmastius haec: De aranea certum est stamen suum saepe devorare, deinde reddere, idque pluries facere. Textentem enim ac retextentem telas suas latius curiosos deprehendere poterit. Dum textit, stamen ex alvo remittit, cum retextit, iterum in alvum recipit. Sed et pendentes filo saepe videntur est, quo sese sustinent: cum filo dimisso descendunt, filum illud ventre remittunt, cum vero per idem stamen ascendunt, id devorant et in alvum retrahunt. Hoc etiam ercae faciunt, hoc idem et bombyces, qui de erucarum genere sunt. (Salm.)

z. animata iam stamina] Animata cum Salmastio interpretor stamina tincta et colorata. Lutea enim sunt fila quae bombyx deducit. V. quae de verbo *animare* adnotavi ad De Cultu Fem. II, 6. et De Pudic. cap. 8. Cf. etiam Salmastius ad h. l. et interpr. ad Arach. Adv. Nat. II, 68. Salmastius antea con-

³⁰volves. Tantam igitur ³⁰paraturam^a materiarum ingenia quoque ³¹vestificinae^b prosecuta, primum tegendo homini, qua necessitas praecessit, dehinc et ornando, immo et inflando, qua ambitio successit, varias indumentorum formas ³²promulgare^c. Quarum pars gentilitus inhabitantur^d, ceteris incommunes, pars vero passivitus^e, omnibus utiles, ut hoc pallium, etsi Graecum magis, sed lingua iam penes Latium est. Cum voce vestis intravit. Atque adeo ipse qui Graecos ³³praeter urbem censebat^f, ³⁴litteras eorum vocemque senex iam eruditus, idem Cato iuridicinae^g suae ³⁵in tempore humerum exertus^h, ³⁶haud minus palliato habitu Graecis favit.

59. solves ABCde. liber Salmasii, tres Vaticani. alvo ab. 60. paraturam abcde. liber Gorsienis. materiam reliqui. 61. testificinae A. m. pr. textificinae A. m. sec. festificinae B. 62. promulgare AB. promulgare reliqui. 63. praeter urbem ABCde. liber Salmasii. pellendos urbe reliqui. 64. litteras abcde. intrans A. intians B. in terras C. 65. intemporeum verum ABC. 66. aut minus AC.

lectaverat *nematam*, a verbo aliquo *nemare*, deducto a *nema* vel *νήμα*, ut *sagmare* a *σάγμα*, *plasmare* a *πλάσμα*, *stigmare* a *στίγμα*, *chrismare* a *chrisma*, *anathemare* ab *anathema*, et quae sint generis eiusdem. Sed temerarium est tale vocabulum confingere. Facilius reposuerim a *nemate*, ut per *nema* significetur *bombyx nemate indutus* et circumvestitus quem nos *cocon* dicimus, aut etiam *annata*.

a. paraturam] Cf. adnot. ad De Spectac. cap. 4.

b. vestificinae] Cf. Barthii Advers. I, 12. p. 133.

c. promulgare.] Ita conatus sum respondere ex libris vetustis pro vulgata *promulgare*. Meminor enim me iam aliquot eius contractionis exempla offendere in Arnobii et in Tertulliani scriptis. De ipso verbo *promulgare* cf. etiam adnot. ad Apolog. cap. 11.

d. gentilitus inhabitantur] *Gentilitus* est *κατὰ ἔθνη*. *Inhabitantur*, quasi domus. Salmasius putat *inhabitare* ut *habitare* hic esse pro simplice *habere*. Alii verperam voluerunt *inhabituantur*.

e. passivitus] Passim. Cf. adnot. ad De Corona cap. 8.

f. praeter urbem censebat] Ex urbe pellebat. *Praeter urbem* est extra urbem; *praeter terminos* extra terminos. Notius p. 27. ed. Merc. „Exterminatum est *praeter terminos* missum.“ Cf. Apolog. ap. 38 „Aequae spectaculis vestris remutiamus — cum et ipsis rebus de quibus transigitur *praetersumus*.“

g. iuridicinae] Hoc est praeturae, cum ut diceret. *Iuridicina* vocabali ad instar

supra legimus *vestificina*, et est *causidicina* ap. Amm. Marcell. XXX, 4. et ap. Symmach. Epist. V, 73. et alibi. V. Iuret. ad h. l. p. 140 sq.

h. humerum exertus] Cinctu Gabino, quo utebantur et praetores. V. Isidor. Orig. XIX, 24. — Cato igitur praeturae suae tempore cum humerum exertus togam ritu Gabino cinctam haberet, quasi palliato habitu videbatur esse, et Graecis, dum sic eorum habitum imitaretur, favere. Sic enim toga exertum humerum habebat ut illi pallio. (Salmas.) Cf. Casaub. Exercit. in Baronii (qui Catonem palliatum ius dixisse contendit) Ann. p. 195 sqq., et praesertim Octav. Ferrarius De Re Vestiar. I, 15. (in Graevii Thes. tom. VI, p. 647 sqq.) qui multus est in Salmasii opinione refellenda, docens Catonem non ex cinctu Gabino, sed quia sine tunica fuerit, humero exerto palliatoque sic habitu Graecis fuisse. Tradit enim hoc Valer. Maxim. III, 6 „M. autem Cato praetor M. Scauri ceterorumque iudicia nulla indutus tunica, sed tantummodo praetexta amictus egit.“, et praesertim Asconius ad Cic. Pro Scauro: „Cato praetor iudicium, quis aestate agebatur, sine tunica exercebat, campestri sub toga cinctus. In forum quoque sic descenderat iusque dicebat, idque repererat ex vetere consuetudine, secundum quam et Romuli statuae in Capitolio et in rostris Camilli fuerant togatae sine tunica.“ Interprete igitur Oct. Ferrario tam Cato in praetura, sed solus, quam Graeci philosophi exerto nudoque humero fuerunt, et ideo Catonem in praetura humero exerto non

Cap. IV.

Quid nunc, si ¹est ²Romanitas ³omni salus, nec ⁴honestis tamen ⁵admodum Graeci estis? ⁶Aut, ni ita est, unde gentium in provinciis melius ⁷exercitis, quas natura agro potius eluctando commodavit, studia palaestrae, male senescentia et ⁸casum laborantia, et ⁹lutea unctio et pulvereae volutatio ¹⁰et arida saginatio? unde apud ¹¹aliquos Numidas ¹²etiam equis ¹³caesariatos iuxta caetam tonsor et ¹⁴cultri vertex solus immunis? unde apud hirtos et hirsutos tam rapax ¹⁵ab ala resina, tam furax a mento ¹⁶volsell

Cap. IV. 1. et BC. liber Salmastii. 2. Romanus B. 3. omni salus ABC. omnis alius liber Salmastii. omnis alia reliqua. 4. vestis tamen? abc. 5. admodum Graeci abc. admodum gratis AB. admodis gratis C. modis ad Gracos d. modis ad gratos liber Salmastii. 6. Aut ni de. At non ab. Anne c. aut ne ab. Vaticanus, et liber Salmastii. 7. exercitus ABC. 8. incassum A (m. sec.) c. Valerianus. 9. lutea unctio A. 9b. et om. ABC. 10. aliquo de. 11. caesariatos AC. 12. cultrix AB. cultris A. m. sec. 13. ab ala resina, tam abc. a culo resina, tam de. atalores si natam BC. a talore sinatam A. a talo resina tam liber Salmastii. 14. vel sella ABC. volsilla A. m. sec.

minus quam palliati solerent, Graecis Tertullianus fassus dicit.

Cap. IV. a. nec honestis tamen admodum Graeci estis? Si Romanos mores amplecti cunctis populis utile est et gloriosum, quid nunc per studia prorsus inhonesta atque inutilia ad Graecos abit? Male senescentia palaestrae studia apud Carthaginienses ideo fortasse dixerit, quia cum iam inciperent senescere, Severus ea renovavit et quasi in iuventutem revocavit, concessa Carthaginiensibus Pythici agonis facultate. V. Scorpiae. cap. 6. (Salmastius.) Rigaltius male senescentia palaestrae studia dici putat quia soleat palaestra effectum corpus tradere senectuti. Sic et alii. Sed ut verborum et sententiae ratio ostendit, male senescentia palaestrae studia hic alia dici non possunt nisi valde senescentia. Quae palaestrae studia ut hic „incassum laborantia“ Tertullianus, ita Diogenes Cynicus ἀνωφελὲς μοχθεῖν athletas et ἀχρηστον eorum πόρον dicit apud Diog. Laert. VI, 2, 70., et Martialis alicubi „Haec rapit Antaei velox in pulvere dracuna, Grandia qui vano colla labore facit.“ Melius denique exercitis provincias dicit quae palaestrae studiis non egent, melioribus studiis et plane utiliori agriculturae labori incumbentes.

b. et lutea unctio et pulvereae volutatio Postquam legitimo oleo uncti erant palaestrici, horum alii luto sese totos opplere solebant, alii pulvere sese aspergebant. Utrumque modum hic complexus est Tertullianus: luteam unctionem τὴν πηλῶσαν vocat, pulveream vo-

lutationem τὴν κόρινθον. (Salmastius.) Cf. Lucian. Περὶ Γυμνασίων. Athea. Deipnos. IX, 388. Alii ceroma intellegunt. Plutarchus in Symposiacis palaestra tribus his constare scribit: pulvere, luto et ceromate: „πάλαιστρα οὗ ἐν πρεσβυτάτῳ ἔστι τῶν ἄλλων, αὐτὸ δὲ μόνον τῶν τῆς ἀγωνίας εἰς πῆλον καὶ κόρινθον καὶ κρημνιστὺν γυγῶναι δέμενον.“

c. arida saginatio? Xerophagia. d. aliquos Numidas] Salmastius voluit „aliquo Numidas“ i. e. aliquantulum Numidas, et Tertullianum sic appellare Carthaginienses, propter vicinitatem scilicet Numidarum.

e. etiam equis caesariatos] Equus insuper caudas quasi alteram caesuram in capite gestantes.

f. iuxta caetam tonsor et cultri vertex solus immunis? Barba iuxta caetam rassa, acriore tonsura, solo capite intonsa. Verticem pro capite posuit. (Rigaltius.) Vertex intonsus et cultri immunis, sub vertice omnia circumtonsa stricta et intonsa. (Salmastius.) Ἐν χροφί κρημνιστὺς. Cf. Salvia. De Gubern. Dei lib. VIII. (p. 278.) p. 167. Rittersh.: „Non sine causa itaque istud fuit quod inter Africæ gentes et maxime intra Carthaginiensium palaestram et pallidum et recisum contrarium stuentium iobis usque ad caetam tonsuram videre tam infelix ille populus quam infidelis sine coarctatione atque circratione vix poterat.“

g. tam rapax ab ala resina] Hinc alipilarius qui resina et dropoc alipilabat. Glossae: „Alipilarius, ἀλπιλάριος.“ Et alipila resina quae pil-

la^h? Prodigium est ¹³haec sine pallio fieri. Illius ¹⁴est haec tota res Asiae¹. Quid tibi, Libya et Europa, cum ¹⁷xysticis munditiis, quas vestire non nosti^h? Revera enim quale est Graecitum ¹⁸depilari magis quam amiciri? Habitum transferre ita ¹⁹demum culpa prope est, si non consuetudo, sed natura mutetur¹. ²⁰Sat refert inter honorem temporis et ²¹religionem. Det consuetudo fidem tempori, natura deo. Naturam itaque concussit Larissaeus heros in virginem mutando, ille ferarum medullis educatus (unde et nominis ²²concilium, quandoquidem labiis ²³vacuerat ab uberum gustu), ille

15. et hoc AB. 16. est haec Cade. haec bc. est et hoc B. est et haec A. 17. xusticis ABD. liber Salmasii. exoticis abc. rusticis C. 18. depilari de. depellari liber Salmasii. depallari ABCab. Jos. Scaliger. depallari c. depellari Fr. Junius. 19. demum culpa prope est de. demum cultus probrum est abc. domunculae domuncula A. domuncula B.) prope est ABC. 20. sed AB. 21. religionem. Det de. religionem dei reliqui. 22. concilium de., Jos. Scaliger. 23. vacuerit AB. vacaverit A. m. sec. vacaverat Vaticanorum unus, et Latinus.

antur alae. Glossae Servii: „Alipila, ῥῶπαξ.“ Ita legendum, non alipina. Veteres tamen libri scripti editique hic eribunt „tam rapax a talo (vel calo) resina.“ Vix dabitur quin auctor scripserit „tam rapax a culo resina.“ Partem illam psilothro accurasse veteres notum est. Clem. Alex. Paedag. II, 3 „τόδε καὶ πιττοῦσθαι, ὁπῶ καὶ λέγειν τὴν γερὶ τοῦτογον ἀσχημοσύνην, ἀπετραμμένους καὶ χειρῶτας καὶ τῆς ρύσεως τὰ ἀπόρρητα εἰς τὸ συμφέρες ἀπογομνοῦντας ἐξογομνοῦντας καὶ ὀρθομνοῦντας ἀπερὸ θρωαὶ σχήμασι.“ De xysticis et palaestricis ibi loquitur, et hic Tertullianus, qui partes ponit ἐκ χαμέτρον sibi oppositas, τὸ γένειον αἱ τὸν πρῶτον. Culpillarius etiam in Glossis legitur. Cf. interpr. ad Servii Sat. IV, 35 sqq. ad Arnob. Adv. Nat. II, 41. ad Horat. Epist. I, 20, 2. d. Apul. Metam. IX, 28.

h. tam farax a mento volsella?] Barbam sibi forcipibus vellebant, quae inde olcellae dictae. Res nota. Glossae Servii: „Volsella, ῥιγχολάβιον.“ aliae Glossae: „Volsella, μαδιστήριον.“ Ψιλῆσθαι τὸ γένειον Graeci dicunt.

i. illius est haec tota res Asiae.] Ad lud pallium pertinet tota haec res Asiae, quam vos tamen sine pallio in toga surpatis. (Salmas.)

k. quas vestire non nosti?] Unde, inquit, o Carthaginienses, tam hirtos tamne hirsutos nates depilandi barbamque allendi mos? Nimirum a Graecis palatis qui in gymnasiis suis ista faciunt. Cf. Clemens Alex. Paedag. II, 3. quem supra exscripsi.] At prodigium est vos

haec sine pallio facere quae palliatorum propria sunt. Quid tibi Libya cum palaestricis palliatorum munditiis quas vestire non nosti? Cur eorum more pilos tibi vellis, cum eorum more non vestiaris? Revera enim quale est Graecitum magis depilari quam amiciri? οὐκ ἔστιν ἑλληνικῶς ψιλῆσθαι μᾶλλον ἢ ἀμφιαῖσθαι; (Salmas.)

l. ad natura mutetur.] Seneca Epist. 123 „Non videntur tibi contra naturam vivere qui commutant cum seminis vestem?“

m. temporis et religionem.] Eleganter Tertullianus dicit consuetudinem debere fidem dare et servare tempori, hic enim temporis est honos; naturam vero fidelem deo esse debere, quae religio est. Videtur autem tempus exigere a consuetudine, ut nihil mutetur nec moveatur in iis quae consuetudinis sunt; ut pallium, exempli gratia, non sumatur, cum toga gestari solet. At deus a natura fidem hanc et hunc honorem exigit, ut ipsa non mutetur, nihilque eorum innovetur quae ab auctore naturae deo constituta sunt. Constituit enim, ut qui masculus natus est, rem feminarum non tractet nec induat. Qui igitur viri cum fuerint nati, in feminas desciscunt, naturam concutunt. Natura tunc fidem quam deo dedit non servat; nam fidelis ipsi non permanet, mutando in aliud quod ipse naturae conditor nolit. (Salm.)

n. unde et nominis concilium] Concilium nominis h. l. est compositio nominis, ex duabus scilicet vocibus nomen unum compositum Ἀχλλεύς ἀπὸ τοῦ α, privativa particula, et χέλλος. (Salmas.)

apud rupicem et ²⁴silvicolam ²⁵et monstrum eruditorem* ²⁶scrupae schola^r eruditus. Feras ²⁷si^r in puero ²⁸matris sollicitudinem patiens, certe ²⁹iam histricalus^r, certe iam ³⁰virum ³¹alicui ³²clanculo functus^r adhuc sustinet stolam fundere^r, comam struere^r, cutem fingere^r, speculum consulere, collum ³³demulgere^r, aurem quoque se-

24. silvicolem AB. 25. monstrum d. et monstrorum Cabc. 26. strupes AB. 27. si om. abc. 28. matri ABC. 29. iam histricalus e. iam ut stricalus L. ianius tricalus AB. iam ustrictulus C. Vaticanorum unus, et liber Salmasi. ut vistrictulus Vaticanorum alter. iam stricalus Adr. Turnebus. iam ustrictulus etc. 30. viros AB. uxores A. m. sec. 31. alicui de. liber Salmasi. alicuius ABCak. 32. clanculo abc. clanculos ABC. clanculus de. clanculis liber Salmasi. 33. demulgere C. demulgare AB.

De voce *concilium* v. Salmas. ad h. l., et supra ad cap. 1. ad verba *de luminis concilio*. Cf. interpr. ad Arnob. Adv. Nat. II, 16. *Concilium*, non *consilium*, h. l. scribit etiam Ios. Scaliger, Ludov. de la Cerda probat *consilium*, ut sit mens, significatio. Veriloquium hoc nominis Achillis profert etiam auctor Etymol. M.: „*Ἀχιλλεύς παρὰ τὸ ἄχος λέων ἡ διὰ τὸ ἄχος, ὃ ἐστὶ λυγρὴν ἐπενεργεῖν τῇ μητρὶ καὶ τοῖς ἱλίουσιν ἢ διὰ τὸ μὴ θίγειν χεῖλεσι θήλης· ὅλως γὰρ οὐ μετέσχε γάλακτος, ἀλλὰ μυελοῖς ἐλάφω·ν ἐτράφη ὑπὸ Χείρωνος.*“ Velius Longus apud Cassiodor. de Orthogr. p. 2287. Putsch.: „Chilonea vero cum aspiratione scripti, ab improbiioribus labiis homines vocitantur, quod est a Graeco vocabulo derivatum παρὰ τὰ χεῖλη, unde Achillem quoque ferunt esse nominatum.“

o. monstrum eruditorem] Hoc est monstruosum doctorem. Chironem significat Centaurum.

p. scrupae schola.] Malim in *scrupae schola*.

q. Feras si] Pars librorum omittit si. Sene, facile accrevit inter vocabula *Feras* et in.

r. iam histricalus] Glossae Philoxeni: „*ἱστρίκουλός, δασύπρωκτος.*“ V. interpr. ad Petron. cap. 7. Hildebr. ad Apul. Florid. II, 15. p. 56. et ad Arnob. Adv. Nat. II, 25. Salm. ad h. l. et ad Scriptt. H. A. p. 219 et 288. Adr. Turnebi Advers. VII, 20. Meursii Exercit. Crit. I, 2. Verba Tertulliani sic interpretatus est Salmasius: Cum puer adhuc erat et pusio, matris in eo sollicitudo ferri patienter poterat, quae eum virginis habitu celabat, ne agnosceretur et ad bellum in quo periturus erat traheretur; nam suae spontis tunc non erat, sed de matris sollicitate voluntate pendebat; ideo ex-

casari poterat hic eius habitus: ut in vir factus et viri etiam officio functus sustinet tamen adhuc muliebri vestire uti; quod nentiquam in eo ferendum iam, nec excusandum.

s. certe iam virum alicui clanculo functus] Virum *alicui* fungi, hoc est virum alicui se exhibere, alicui se virum approbare. Sic *maenas alicui* fungi pro in alicuius gratiam, idem Tertullianus in Apologetico [cap. 9] „*maenas alicui*“ patriae nostrae, quae id ipsum *maenas proconsuli* funcia est.“ (Salmas.) Teren dicit pro virilitatem, ut supra *tonsura* pro tonsura. Similiter alibi *mentiri* virginitatem. Per aliquam significatur Deianira, quae Pyrrum suscepit ex Achille. Apollod. III, 12.

t. stolam fundere] Id est stola fuisse uti. (Salm.) Statius Silv. III, 4, 55. „*Sic ornat crines, Tyrios sic fundit amictus.*“

u. comam struere] Structores *capillaturae* memorat De Cultu Fem. II, 7.

v. cutem fingere] Hoc est quod Graeci dicunt *καταπλάσσειν*, faciem scilicet medicaminibus inducere et interpolare facis. Medicamina illa Graeci vocant *καταπλάσματα*. Clem. Alex. Paedag. III, 2. et III, 1. Sic *fiela* facis Tertulliano De Cultu Fem. II, 5. *Cutem medicaminibus urgere* dixit ibidem. Cf. etiam Heins. et Burm. ad Ovid. Am. I, 14, 2. interpr. ad Apul. Metam. VIII, 27. ad Ovid. Metam. IV, 319. et ad Val. Flacc. II, 241.

w. collum demulgere] Menibus et torquibus quasi affectum locum consolari et demulgere. Sic infra locutus est „cum latrinarum antistes sericum rettilat et immundiorum loco *carveria* *mulibus* consolatur.“ Metaphora a locis affectis et causariis qui emplastris quibusdam et medicaminibus paregoricis mitigantur. (Salmas.) Viadoboneus et Leidensis liber habent *demulgere*, id est

ratu effeminatus, quod illi ³⁴apud Sigeum ³⁵strongyla^x ³⁶servat. Plane postea miles est; necessitas enim reddidit sexum. De praelio sonuerat, nec arma longe. Ipsum, inquit⁷, ferrum virum attrahit. Ceterum si post incentivum⁸ quoque ³⁷puellam perseverasset, potuit et nubere⁹. Ecce itaque mutatio. Monstrum equidem geminum, de viro femina, mox de femina vir, quando neque veritas negari debuisset neque fallacia confiteri. Uterque habitus mutandi malus, alter adversus naturam, alter contra salutem. Turpius adhuc libido virum cultu transfiguravit quam aliqua materna formido, ³⁷tametsi adoratur a vobis qui ³⁸erubescendus est, scytalosagittipelliger ³⁹ille qui totam epitheti sui sortem^b cum muliebri cultu compensavit. Tantum Lydiae clanculariae^c licuit, ut Hercules in Omphale, et Omphale in Hercule prostitueretur. Ubi Diomedes et cruenta praesepia? ubi Busiris et bustuaria altaria? ubi Geryon ⁴⁰ter unus? Cerebris adhuc eorum clava foetere malebat, cum unguentis ⁴¹offenderetur. Vetus iam Hydrae ⁴²Centaurorumque sanguis in sagittis pumice ⁴³spiculi excludebatur^d, insultante luxuria, ut post ⁴⁴monstra

34. ad praesiga cum B. ad presiga eum A. 35. strongyla liber Salmastii. stagila ABC. status abc. 36. serviet B. 36b. puellam ABde. liber Salmastii. puella reliqui. 37. quam et si ABC. 38. potius erubescendus de. 39. levi totam epitheti C. leniconta ephitecis B. lenicota ephytecis A. 40. ter unus abcd. liber Gorsienis. tam unus AB. unus C. 41. offenderetur ABCabc. offunderetur de. 42. centaurorum quaeve sanguis B. Centaurorum aequae sanguis C. 43. spiculi Salmastius. speculi ABCbcd. et peniculo A. m. sec. 44. monstratas fixa (monstra transfixa A.) coronant ABC.

demulcare, quod non corruptum videtur. Nam dicebatur et mulcare pro mulcere, ut diserte testatur auctor Glossarii Vet. quod edidit Ang. Mainus in Auct. Class. tom. VIII. p. 345. Et testem sistit Du Cangius ex Althelmi lib. VII. de Vitiis Capitalibus hunc versum: „Denique si potuit caeli mulcare catervas.“

x. apud Sigeum strongyla] Strongyla est *στρογγύλη*. Ita vocavit absolute *τὴν ἀσπίδα* sive *προτομήν* in qua solus vultus erat expressus. *Κύκλος* et *δίσκος* etiam appellatos esse et *θώρακας* Graecis nos alibi docuimus. Latini *clypea* vel *clypeos* appellaverunt, qui rotundi sunt. Inde et strongyla. Imaginem porro Achillis ore tantum expressam in Sigeo fuisse, non statuem integram, testatur Lucius Ampelius auctor vetus, quem ex bibliotheca optimi Iureti τοῦ μακαρίτου habuimus capite de marium ambitu: „Iuxta autem mare qui locus Rhoetaeon dicitur, ibi est Achilles et Patrocli vultus.“ Vultus est imago ore vel pectore tenuis expressa in clypeo. (Salmas. in Solin. p. 610.) Cf. Plin. H.

N. XXXV, 3 „Scutis enim qualibus apud Troiam pugnatum est, continebantur imagines, unde et nomen habuere clypeorum, non, ut perversa grammaticorum subtilitas voluit, a cluendo.“ Cf. Salm. ad Tertall. De Pall. p. 290. ed. LB., et quae adnotavi ad Apolog. cap. 16. ad verba „licet solem non in linteo depictum adoremus, habentes ipsum ubique in suo clypeo.“

y. inquit] Homerus Odyss. XVI, 294. z. incentivum] Cf. de hoc vocabulo interpr. ad Arnob. Adv. Nat. IV, 34. Rittersbus. ad Salvianum De Gubern. Dei I, p. 8. Barth. Advers. p. 1574.

a. nubere.] Cf. adnot. ad lib. Ad Uxor. I, 7.

b. sortem] Quidquid illi epitheton suum attribuit, scytalam nempe, sagittas et pellem leonis, unde dictus est scytalosagittipelliger. Quidquid ipse sortitus erat, cum Omphales muliebri cultu compensavit. (Salm.)

c. Lydiae clanculariae] Cum qua clam consuescebat. (Ioh. Mercerus.)

d. pumice spiculi excludebatur] Non

transfixa coronam forsitan suerent. Ne sobriae mulieris quidem aut viraginis alicuius scapulae sub exuvias bestiae "tantae introire potuissent nisi diu mollitas et evigoratas et "exodoratas" (quod apud Omphalen balsamo aut "telino spero factum"; credo et iubar pectinem passas*), ne cervicem enervem inureret "sciria" "leonina. Hiatus crinibus "infarsus", "genuini inter antias "adumbrati", "tota

45. et antea C. et ante AB. 46. exeduratas de. 47. pelino ABC. Vaticani libr. 48. sciria de. Vaticani, et liber Salmasii. stiria ABabc. et stiria C. 49. leonin A. m. sec. 50. infarsus de. liber Salmasii. infersus AC. infensus A(m. sec.) B. infersos reliqui. 51. genuini de. liber Salmasii. genuina C. genitia A. genuitia B. genuinos reliqui. 52. adumbratos abc. adumbrari A. m. sec. 53. ne tota e

video quid similitudinis sit inter speculum, quae vulgata scriptura est, et sagittas, ut bene comparari possint. Dicit auctor sagittas illas Herculis, agendis monstros olim adsuetas, apud Omphalen suendis corollis adhibitas fuisse, deterio prius sanguine quo erant infectae. Sic Herculeae illae sagittae apud Omphalen in acus vicem et usum versae sunt qua corollae sauntur. Per spiculum intelligit acum crinale, cuius usus etiam fortasse ad suendas coronas. Nam maiores acus, ut erant crinales, ad eam rem adhibebantur. Eae acus cum obtusiores erant, acuebantur pumice vel cote non secus ac graphia. Marcianus Capella: „Crinsle spiculum pharetris deprome capido, Libens capillum solvere.“ (Salm.) Cf. Salm. ad Scriptt. H. A. p. 79. Recte Salmasius. Nisi quod in seqq. placet rescribere forsitan adsuerent, ut significet sagitta spiculo sive acm matronali corona adsei ipsis crinibus.

e. evigoratas et exodoratas] Demplo vigore et odore. Marcius corrigi volebat erigoratas pro evigoratas; praeter rationem. Pellis vigor, idem est qui rigor h. l. Cf. etiam Salmas. ad h. l. Evigoratus occurrit iterum Apolog. cap. 17 „licet libidinibus et concupiscentiis evigorata (sc. anima).“

f. aut telino spero factum.] De telino cf. Plin. H. N. XIII, 1. Isidor. Orig. IV, 12.

g. pectinem passas] Cf. adnot. ad Apolog. cap. 21.

h. inureret sciria] Plurima pars librorum habet stiria, quod interpretati sunt ad illud Claudiani De Bello Get. 327 „flavescentes adstringit stiria setae.“ Contra monuit Salmasius Omphalen pellem ita induisse, ut pili et iubae leonis exteriores essent, ideoque potissimum ex suo codice restituit sciria, a Graecorum σκίρῃ, σκίρῃ vel σκίρῃ, et distinxit

exodoratas, quod apud Omphalen balsamo aut telino spero factum. Credo et iubar pectinem passas. Ne cervicem inureret sciria leonina, hiatus crinibus infarsus, genuini inter antias adumbrati. Tota cell. Vulgata distinctio erat exodoratas, quod apud Omph. b. aut tel. sp. factum. Cris et iubar pectinem passas, ne cervicem inureret. s. l., hiatus cr. i. g. i. a. a. Sed quominus Salmasium sequamur prohibet et quod de pellis cruditate iam satis dixit, et quod „genuini inter antias adumbrati“ sciriam omnem excludat neque cum verbis „ne cervicem inureret“ cell. construi ullo modo possunt. Hinc verba quod apud Omphalen — iubar pectinem passas parenthesis signo notanda sunt, ut verba ne cervicem e. i. s. leonina cum praegressis struantur; post leonina denique punctum ponendum, utque continuandum Hiatus cr. infarsus, g. i. a. adumbrati, tota — si posset De scriptura sciria ambigo. Placuit inurerent scabra (cf. De Pudic. cap. 20 „resumit scabra et maculas carnis“), aut inureret scoriae.

i. Hiatus crinibus infarsus] Globis crinium muliebrium.

k. genuini inter antias adumbrati] Genuinos leoninae dentis inter capillos et cincinnos suos ab utraque aure descendentes tenuit. De genuinis cf. Budebr. ad Apul. Metam. VI, 15. p. 445. De antias Glossae S. Benigni Divionensis: „Antias, capilli quos proximos scribas in capite mulieres componunt.“ Gloss. Vet. quod edidit Aug. Maius Auct. Clau. tom. VI, p. 508: „Antias, capilli admissi.“ „Antias, capilli quos mulieres promissos in capite componunt.“ Osmest. Latino-Gr. ap. Vulcan: „Antias, πρὸς ὅμιον.“ Gloss. Placidi: „Antias, capillis muliebribus ante id est a fronte pendentes.“ Isid. Orig. XIX, 31: „Antias, cincinnati prope apicalis, Graeco

oris contumelia mugiret, si posset. Nemea certe, si quis "loci genius, ingemebat; tunc enim se circumspexit¹ leonem perdidisse. Qualis ille Hercules in "serico Omphales fuerit, iam "Omphale in Herculis scorto" designata descripsit. Sed et qui "ante Tyrrhinum accesserat", "pugil Cleomachus", post "Olympiae cum "incredibile mutatu de masculo fluxisset", "intra cutem caesus et ultra", inter Fullones iam "Novianos coronandus", "meritoque mimographo Lentulo" in "Catiniensibus commemoratus, utique sicut "vestigia cestuum "viriis occupavit", ita et endromidis solocem aliqua multicia

54. legis C. legis B. 55. Sericho C. theristro c., ex con. Rhenani. 56. Omphales C. 57. ante ABde. Vaticani, et liber Salmasii. arte reliqui. 58. pulgile leomachus BC. pugile leomachus A. 59. olympia abc. 60. incredibile ABC. incredibili reliqui. 61. intra de. infra liber Salmasii. inter reliqui. 62. noma-nos AB. 63. merito quem imagrafolentulo C. merito quem in agrafo lentulo B. meritoque in agrafo lentulo A. 64. Catiniensibus BCabc. 64b. fastigia c. 65. viriis Bde. virus A. liber Salmasii. birrus Salmasius. viria ab. viriosa c. viriola Jos. Scaliger.

vocabulo ab auribus dictae." Paulus p. 17. M. „Antiae muliebres capilli de-missi in frontem appellati ex Graeco videntur; quod enim nos contra, illi αντίον dicunt." Cf. Charis p. 20. P. Gloss. Labbei ap. Stephanaum: „Antide (Scaliger corrigat Antiae), κόμαι διά τῶν προτάφων προμαρμέναι γυναί-κειαι." et p. 197: „Anciae, κόμαι τῶν προτάφων." Cf. Salm. ad h. l. et interpr. ad Apul. Florid. 1, 3. Graecis sunt antiae παρωτίδες, et Lucianus alicubi vocat „τοὺς παρ' ὠτα βοστρύ-χους."

l. se circumspexit] Circumspiciens ad-vertit atque agnovit.

m. scorto] Scortae.

n. Sed et qui ante Tyrrhinum acces-serat] Sunt qui arte pro-ante legunt, et artem palaesticam intelligunt. Auctor sane Hercules gymnicorum certami-num, sed ille vi, non arte pugillabat et luctabatur. Scribendum est ante. Duo enim notat tempore in Cleomacho, unum quidem quo proximo accesserit robur athleticum et πρώτος illud Herculeum, alterum quo postea incredibili mutatione derepente de fortissimo pugile in femi-nam emollitus est; quod Olympiae illi occidisse hic innuit Tertullianus. (Salm.)

o. pugil Cleomachus] Strabo XIV, p. 648: „καὶ Κλειόμαχος ὁ πύκτης, ὃς εἰς ἔρωτα ἐμπεσὼν κιναίδου καὶ παι-δίσκης ὑπὸ κιναίδῳ τρεφόμενης ἀπε-μυμήσατο τὴν ἀγωγὴν τῶν περὶ τοὺς κιναιδῶν διαλέκτων καὶ τῆς ἡθο-τοίας." De hoc Cleomacho et Libanius Περί ὀρχηστῶν, „ἐντεῦθεν ἦδη τις ἀδελφῆς μακρὰ βαίων καὶ διάβροχος

ἐλαίῳ λοχάτης δεσφιδίας, ἀναβέβλη-μένος ἱμάτιον, ἐν αὐτοῖς τούτοις τοῖς ἀνδρείοις ἐσθδήμασι τὰ γυναίκεα ἔδοξε ποιεῖν."

p. de masculo fluxisset] Fluere de mollibus ac delicatis dictum, hinc de masculo fluxisse hic dicitur qui de viro femina factus est et masculum robur in femineum fluxum dissolvit ac fregit. (Salm.) Cf. adnott. ad De Spectac. cap. 10.

q. intra cutem caesus et ultra] Cleo-machus igitur cinaedus et mollis intra cutem caesus, ut pugil et athleta pro-fundis et ultra cutem pateñtibus vulne-ribus concisus, quae in pugillatu olim acceperat cum cestibus contineretur. At postquam muliebrem patientiam in-duit, intra cutem caedi coepit, ut illi solent qui muliebri patiuntur. Festi abbreviator [p. 110. ed. Möller]: „Inter cutem flagitatos dicebant antiqui mares qui stuprum passi essent." (Salm.) Cf. Paulus p. 113. ed. Möller: „Intercutitus, vehementer cutitus, id est valde stupra-tus" Intercutitus stupris obstinatus po-situm est a Catone ap. Prisc. lib. VI. p. 279. Kr.

r. inter Fullones iam Novianos coro-nandos] Cf. Ed. Munk De Fabulis Atel-lanis (Lips. 1840.) p. 45 sq. Adr. Turnebi Adverss. VII, 20.

s. mimographo Lentulo] Cf. Apolog. cap. 12. Ad Nat. 1, 10.

t. vestigia cestuum viriis occupavit] Loco cestuum armillas induit brachiis. (Rigalt.) Gloss. Isidori: „Viria, viriola, brachiale." Ambros. De Abrahamo cap. 9 „Hos insures habebat quae non brava-

synthesi ⁶⁶extrusit⁶⁷. ⁶⁷Physconem et ⁶⁸Sardanapalum tacendum est⁶⁸, qui nisi insignes libidinum⁶⁹, alias reges nemo nosset. Tacendum autem, ne quid et illi de Caesaribus quibusdam vestris obmussitaret pariter ⁶⁹propudiosis, ne caninae forte constantiae mandatum sit⁷⁰ impuriorem Physcone et molliorem Sardanapalo Caesarem designare, et quidem ⁷⁰Subneronem⁷¹. Nec tepidior ⁷¹vis vanae quoque gloriae mutandis ⁷²induviis, etiam ⁷²viro salvo⁷³. Calor est omnis affectus: verum cum in ⁷³affectationem flabellatur⁷⁴, iam de incendio gloriae ⁷⁴ardor est. Habes igitur ex isto fomite ⁷⁵aestuantem magnum re-

66. extruxit Cc. 67. Phiconem C. physsonem B. 68. sardanapallum B. Sic a infra. 69. propudiosis, ne caninae de. propudiosis ne caninae liber Salmas. propudiosis necant et AB. propudiosisae ne cane et C. propudiosis: nec magnae reliqui. 70. sub Neronem ABC. sub Nerone abc. 71. visuat quoque I. 72. indubiis ABCab. in dubiis c. 73. vero abc. 73 b. affectionem Barth. 14. verss. XVIII, 17. p. 926. 74. ardorem habes AB. 75. extuante (aestuantem C.) ABC.

rent aures, has virias quae manum non materiali auro ornarent, sed¹²⁴ cett. Gloss. Philoxeni: „*Viriola, κλάνιον, ψέλιον*.“ *Viriolae, περιχέριον, ψέλιον*.“ Gloss. Cyrilli: „*Ψέλιον, viriola, armilla*.“ Pro viriis Salmasius ad b. l. et ad Scriptt. Hist. Aug. p. 391. maluit birrus, cestuum vestigia in capite ponens. Birrum autem explicat βηρόν; Glossaria „amphiballum villosum.“ Cf. Du Cangius s. v.

u. ita et endromidis solocem aliqua multicia synthesi extrusit.] Cave hic arbitreris solocem substantive poni; adiectivum est. Sed solocem endromidis dixit Graeca figura, cum debuisset endromidem solocem dicere; sic supra novum villi pro novum vitium. „Solox endromis“ pinguis et crassa endromis, τὸ παχὺ ἐσθῆμα. (Salm.) Gloss. Vet. „Solox, ἱερὸν καὶ παχὺς.“, quod Vulcanius col. 64. emendat ἱερὸν καὶ παχὺ. Recte. Nam ita habent et Glossae Labbeanse. Symmachus Epist. I, 1 „elaboratam soloci filo cantilenam.“ Fronto De Eloqu. p. 228. Mai. „pallium philosophicum soloci lana.“ Cf. Fest. s. v. p. 300 et 301. Müll. De endromide v. interpr. ad Martial. Epigr. IV, 19. et XIV, 126. Iuven. Sat. III, 102. VI, 145. Cf. Turnebi Adversus. III, 17. Salmasius ad b. l. Multiciam synthesin Salmasius in Scriptt. Hist. Aug. p. 356 sq. interpretatur „sericam synthesin, et nimia subteminum tennitate, ut loquitur Ammianus, perfabilis.“ V. Salmas. l. l. Turnebi Adversus. XXIII, 19. et interpr. ad Iuvenal. Sat. II, 66. et Martial. Epigr. V, 80. XIV, 1. Bömiger Aldobr. Hochzeit p. 60 sq. Visconti ad Mus. Pio-Clement. IV, p. 30. 52. Becker Gallus III,

124 sqq. Extrudere vero h. l. est idem quod excludere vel expellere.

v. Physconem et Sardanapalum tacendum est] Hellenismus, ut supra cap. 3 „multa dicendum est.“

w. insignes libidinum] Ἀδύτων ἐπίσημοι. Cf. de hac structura Hildebrand ad Apul. Flor. IV, 18. p. 68.

x. ne caninae forte constantiae mandatum sit] Caninam constantiam intelligit Cynicam. Sic caninam aequanimitatem dixit De Patientia cap. 2. Notum est Cynicorum in reprehendis a increpandis etiam principibus et regibus magna cum libertate et constantia studium.

y. et quidem Subneronem.] Notatur Domitianus, quem Apolog. cap. 5. dicit „portionem de Neronis crudelitate.“ Iasonius de Domitiano: „— quem calum dixit sua Roma Neroneum.“ Subneron positum est ut Submarinus Ciceroni Ad Att. Epist. X, 1.

z. etiam viro salvo.] Cleomachus cum in cinesedum mutavit, virum non tantum dissimulavit, sed perdidit. At Alexander. quod iam narrare incipit, multis induviis, in veste Medica virom nubilonum retinuit. (Salm.) Induviae ab induendo, ut exuviae ab exuendo. Utitur Plautus Men. I, 3, 9. Prudent. Psychom. 578. Onomast. Latino-Graecum sp. V. canium col. 69: „Induviae, ἐνδύματα.“ Gloss. Isidori: „Induviae, indumentum.“ Gloss. Lat. in Ang. Mai Auct. Class. tom. VIII, p. 293: „Induviae et redurur. indumenta.“

a. in affectationem flabellatur] Affectationem vocat quicquid πρὸς ὀφθαλμὸν fit et quod in opinione sola consistit. (Salm.)

gem, sola gloria minorem^b. Vicerat Medicam gentem, et victus est Medica veste. Triumphalem⁷⁶ cataphractem^c amolitus in captiva sarabara⁷⁷ decessit^d; ⁷⁸pectus squamarum signaculis^e disculptum^f extu⁷⁹ pellucido tegendo nudavit, ⁸⁰anhelum adhuc^g ab opere belli, ⁸¹et ut mollius, ⁸²ventilante serico extinxit. ⁸³Non erat satis animi umens Macedo, ni illum etiam^h vestis inflationⁱ delectasset; nisi quod et philosophi, puto, ipsi aliquid eiusmodi affectant. Audio enim ⁸⁴et in purpura philosophatum^j. Si philosophus in purpura, cur non ⁸⁵et in ⁸⁶baxa^k? ⁸⁷Tyrium^l calciari nisi auro ⁸⁸minime^m Graecaturⁿ. Dicit^o, Atquin alius et sericatus et ⁸⁹crepidam^p aeratus incessit^q.

[6. cataphractē amolitus C. cataphractem amolitus abc. cataphractena munius AB. 77. decessit AB. 78. pactus AB. 79. discultum AB. disculptum Lipsius De Militia Rom. III, 6. 80. per ludicum AC. per ludicrum A. m. sec. perlucidum B. 81. et anhelum de. 82. ad opere velli C. ad opera velli AB. 83. et ut ABCabc. ut de. 84. ventilantes ABC. 85. Noverat satis AB. 86. lectis in factior AB. 87. delectasset de. delaxasset Oudin. in Dorvill. Obs. tom. IV, p. 404. 88. inter purpuras AB. 89. baxea c. 90. Tyrum AB. tyria abc. 91. calciari liber Salmasii. calciare abc. 92. numide B. non liber Salmasii. 93. Graecatos decet abc. Graecatur decet ABC. liber Salmasii. 94. crepidem A (m. pr.) B. liber Salmasii. 95. eratus liber Salmasii. mercatus ABC.]

b. sola gloria minorem.] Sic De Spectac. cap. 10 dicit „Pompeium suo theatro minorem.“

c. cataphractem] Cataphractem pro orica ferrea hic posuisse satis profiteatur auctor verbis illis quae sequuntur „pectus squamarum signaculis disculptum.“ (Salmas.) Cf. Veget. I, 10. et Salmas. ad b. I. et in Solin. p. 315.

d. in captiva sarabara decessit] Alexander a cataphracte triumphantis in habitum triumphatae gentis decedendo nultum defraudatum ac deminutum ivit cristinae gloriae suae. Salmasius recte est interpretatus „ἀπὸ τοῦ θριαμβικοῦ καταφράκτου εἰς τὰ τῶν ἀγχιωτῶν σαράβαρα ἀπεχώρησεν.“

Gloss. MSS. ap. Du Cangium s. v. pag. 65: „Σαράβαρον, ἑσθῆς Περσικῆς ἐνὶ οὗ τοῦ βασιλέως λέγουται.“ Cf. Suidas s. v. Glossae MSS.

ip. Du Cangium: „Sarabara, fluxa ac sinuosa vestimenta, sive capitum tegmina, ut Magi habuerunt.“ Ugitio: „Saraballum, lingua Chaldaeorum vocantur crura et tibiae. Unde brachiales, quibus haec teguntur, dicuntur saraballa, quasi crurales et tibiales. Unde in Daniele cap. 3: „Saraballa eorum non sunt immutata.“ Saraballa enim dixerunt Aquila et Theodotion non corrupte, ut legitur apud quosdam, in sarabara. Et sunt sarabara fluxa et sinuosa vestimenta vel capitum tegmina [cf. Augustin. de

Magistro cap. 10. Hieronym. Epist. 49.], qualia videmus in capite Magorum picta, et sunt proprie puerorum.“ Cf. De Orat. cap. 12. et De Resurr. Carnis cap. 58. Novatianus De Trinit. cap. 8.

e. disculptum] Squamarum ferreae loricae notis impressis signatum. (Salm.)

f. Audio enim et in purpura philosophatum.] Alii de Aristippo, alii de Hippias Eleo aut Gorgia Leontino, quos Aelianus V. H. XII, 32. tradit ἐν πορφύραις ἑσθῆσι περιέναι.

g. in baxa] Est baxa genus calceamenti desurati et muliebris. Cf. De Idolol. cap. 8.

h. Tyrium calciari nisi auro minime Graecatur.] Hoc est Tyriae et purpureae vesti haud alios calceos dari decet nisi aureos. Graecorum elegantiae minime convenit, ut qui Tyrio induti sunt aliter nisi auro calciarentur. (Salm.)

i. Dicit] Dicit aliquis. De hac ellipsi omnium longe usitatissima cf. ednot. ad De Fuga in Persecut. cap. 5.

k. sericatus et crepidam aeratus incessit] Dixerat auctor moris non esse apud Graecos, ut quis purpuream ac de Tyrio vestem gerat, nisi et calceos ex auro idem gestitet. Nunc dicit, inquit, aliquis extitisse philosophum, qui tametsi sericatus purpuratusque esset, minime tamen crepidas aureas gestaret, sed aereas. Respondet Tertullianus id convenienter ab illo philosopho tacita-

Digne quidem, "ut bacchantibus indumentis" aliquid "subtinniret, cymbalo incessit. Quod si iam tunc locorum" Diogenes de dolio latraret, non coenulentis pedibus, ut tori Platonici sciunt, sed omnino totum Empedoclem in adyta Cloacinarum detulisset, ut qui se caelitem delirarat sorores prius suas, dehinc homines "deus salutaret". Tales igitur habitus qui de natura et modestia transferuntur "et acie figere et digito destinare et muta tradere" merito sit. Prorsus si quis "Menandrico fluxu" delicata

96. ut om. ABC. 97. substinnerit AB. 98. deas ABCabc. 99. et acie — destinare om. AB. 1. Menandrico (Menandrico ab.) fluxu abde. Vatican. lib. 1. Salmasianus. Maeandrico c. Menandri copfluxu ABC.

tum. Nam qui bacchantia indumenta haberet, idem etiam cum cymbalis incidere debuit, ut bacchantibus indumentis aliquid subtinniret. Eleganter creas crepidas, quales gestavit Empedocles [Diog. Laert. VIII, 69. Aelian. V. H. XII, 32. Lucian. Dial. Mort. XX. Suidas s. v. Ἀμύχλας.] cymbalis assimilat. (Salmas.) Pro crepidam Salmasius cum scriptis praetulit crepidem, "quod sic magis Graecaretur;" ut supra erat cataphractem pro cataphractam.

1. bacchantibus indumentis] Cf. Plutarch. Sympos. cap. 4. Clemens. Alex. Paedag. II, 10.

m. iam tunc locorum] Id est tunc temporis. Sic ad hoc locorum. Veteres Glossae D. Benigni: „Ad hoc locorum, ad hoc tempus.“ Ita Symmachus utitur. Sic ap. Plautum in Truculento [III, 1, 16.] et in Poenulo [I, 1, 6.]. Et apud Sallustium ad id locorum. Sic interea loci. (Salm.) Cf. Plaut. Cas. I, 1, 32. Men. III, 1, 1. Pseud. I, 3, 31. Trucul. I, 1, 11., et Stich. V, 5, 17., Lucret. V, 438. Sallust. lug. cap. 67. Terent. Heaut. II, 1, 6. Solin. cap. 2 „Atys mutus ad id locorum.“, et „Iolaum, qui ad id locorum agros ibi insedit.“

n. ut tori Platonici sciunt] Cf. Apolog. cap. 46. De illo sciunt, adeas adnot. ad Apolog. cap. 5.

o. in adyta Cloacinarum detulisset.] In cloacas, quibus praesunt Cloacinae deae. Cloacinas dixit pro Cloacina. Nam una tantum eius nominis colebatur apud Romanos. Plin. H. N. XV, 29, 36. Min. Fel. Octav. cap. 25. Cyprian. De Idol. Van., Lactant. I, 20. Prudent. Apoth. v. 197. Ceterum rescripserim: „non coenulentis pedibus, ut tori Platonici sciunt, insullasset, sed omnino“ cett. Facile enim absorberi poterat vocabu-

lum insullasset (aut si mavis insulasset, vel simile quid) vocabulis sciunt et ut

p: sorores prius suas, dehinc homines deus salutaret.] Sorores signat Cloacinas. Deus homines cives suos salutatur principio Κασθαμῶν his verbis: „Ὁ φίλοι, οἱ μέγα ἀστε καὶ ξανθοῦ Ἀργύρατος Ναιεὶ ἄγε πόλεως, ἀγαθῶν μελετήματις ἔστε. Χαίρει, ἔγω δ' ὅππῃ θεὸς ἀμφοῖς οὐκ ἐστὶ θνητὸς Πάτερμαί, μετὰ τῶν τατιμημένως.“ Cf. etiam interpret. u. Tatian. Orat. ad Gr. cap. 3. Rorat. II. Pis. Epist. v. 465.

q. qui de natura et modestia transferunt] A natura et modestia aliena.

r. et acie figere et digito destinare et muta tradere] Acie figere oculos et impudicos, digito intento destinare et infames, muta tradere irridendos. Iuxta tria coniunxit etiam Apul. Metam. III, 12. „Sic omnium oculis, natibus ac deorsum manibus denotatus impos aenim fababam.“ Idem ibid. II, 30 „Ac dum erectis digitis et detortis natibus praesentium denotat“ cett. Ceterum muta tradere non nego quin malum tradere imitatione facillima. Et ita voluit ut olim Andr. Hoyus.

s. Menandrico fluxu] De vocabulo fluxu cf. adnot. ad De Spectac. cap. 10.: et supra dixit „de viro fluere.“ Menandri fluxum et delicias describit Phaedrus in versibus, quos in mente habuisse Septimium putat Salmasius: „Quinetium resides et sequentes otium Ne defuisse noceat, repetunt ultimi. In quis Menander nobilis comoedias, Quos ipse ignorans legerat Demetrias Et admittit fuerat ingenium viri, Unguento delibatus, vestitu adfluens, Veniebat gressu delicato et languido. Hunc ubi lyraeas vidit extremo agmine, Quinam comoedi ille in conspecta meo Audet venire.“

vestem humi protrahat, audiat ³penes se quod dicit comicus, Qualem demens iste chlamydem disperdit? Enimvero iam ^{2b}dudum censoriae intentionis ³episcynio disperso, quantum denotatui, passivitas ⁴offert libertinos in equestribus, subverbustos in liberalibus, dediticios in ingenuis, rupices in urbanis, scurras in forensibus, paganos in militaribus: ⁴vespillo, leno, lanista tecum vestuntur. Convertite ⁵et ad feminas. Habes spectare, quod ⁶Caecina Severus graviter senatui impressit, ^{6b}matronas ⁷sine stola in publico. Denique Lentuli ⁸auguris consultis, quae ita sese exauctorasset, pro stupro erat poena^b; quoniam quidem indices custodesque dignitatis habitus, ut lenocinii ⁹factitandi ¹⁰impedimenta, sedulo quaedam desuefecerant. ^{10b}At nunc in semetipsas lenocinando, ¹¹quo

2. penes se quod dicit comicus ego. pone se quod et comicus Cabc. plene sed quod et comicus AB. pene se et comicus de. 2b. dubium c. 3. episcynio Ca. 4. vespulo B. vispillo c. 5. te A. m. sec. 6. Cecinas evertis ABC. Caecinae severitas A. m. sec. 6b. matrona ABCabc. 7. in escola AB. 8. auguriis (auguris C.) consultius ABC. 9. iactitandi ABC. latitandi A. m. sec. 10. impedimento ABC. 10b. et B. 11. quod planitis ABC. quo planitis abc.

Responderunt proximi: Hic est Menander scriptor. Quod in seqq. emendavi „penes se quod dicit comicus“ apud omnes probatam iri pro certo habeo.

ss. Qualem — — disperdit? Hunc versiculum non invenio in Menandro Meinekii. Salmassius convertit: „Ὁ δὲ ἀνὴρ οὗτος ὅδε χλαμύδα διαλύσει;“

t. censoriae intentionis episcynio disperso] Ex quo, inquit, censores iam nulli sunt nisi nomine, et censorium manus, quod in notandis indignis et probrosis positum erat, prorsus cessavit, passivitas videre est in equestribus libertinos, in liberalibus mastigias et verberones, et omnia rerum et gradum ordinumque discrimina confusa. (Salm.) *Ἐπιτάσεως vel ἐπιστάσεως τμητικῆς*. Qui intente et attente aliquid agunt, frontem et supercilia contrahunt, qui remissius, frontem porrigunt et rugas dispergant. *Episcynium dispergere*, cui contrarium est *ἐπισκύνιον συνάγειν*. Aristophanes [Ran. v. 823.] „ἐπισκύνιον συνάγων.“ (Salm.) Supercilio minus adstricto contractoque, minus severo, quantum ad denotationem et increpationem. (Rigalt.) Censores sub imperatoribus nomen tantum habuisse, non ius notandi, inter omnes constat.

u. passivitas] Cf. adnot. ad De Corona cap. 8.

v. subverbustos in liberalibus] Mastigias adhuc verberum quibus usti sunt vibicibus notatos in liberalibus vestimen-

tis videas, hoc est hominum liberorum vestibus indutos. (Rigalt.) Festus p. 309. Müller: „Subverbustam, veribus (leg. verberibus) ustam significat Plautus cum ait: „vicerossam (leg. ulcerossam), compeditam, subverbustam, sordidam.“ *Liberales* Lipsius De Amphit. cap. 15. p. 1032. intellegit sedes.

w. scurras in forensibus] Scurrilitatem (quae dicax est in reprehendendo libertas) ab oratore alienam esse Fabius libro VI. [cap. 3.] Institutionum et M. Tullius libro II. [cap. 59.] de Oratore scribant. (Io. Mercerus.)

x. paganos] Cf. adnot. ad De Corona cap. 11.

y. quod Caecina Severus graviter senatui impressit] Graviter inculcavit, impresse dixit apud senatum. Cf. adnot. ad Apolog. cap. 5. De Caecina Severo cf. Tacit. Ann. III, 33.

z. Lentuli auguris] Commemorant hunc Dio Cass. LIV, 24. Seneca De Benef. II, 27. Sueton. Tib. cap. 49., sed eius consulti, quod de matronarum habitu sub eo factum sit, nemo praeter Terullianum meminit.

a. quae ita sese exauctorasset] Quae ita sui oblita esset, ut sine stola in publicum prodiret. Sic *exauctorare* pro insignia militaria *detrahere* legitur apud IClos, fr. 2. §. 2. de h. q. not. inf. 32.

b. pro stupro erat poena] Tam foedae exauctorationi eadem poena quae stupro. (Rigalt.)

planius adeantur, et stolam et supparum et crepidulum et ¹²caliendrum⁴, ipsas quoque iam lecticas ¹³et sellas, quae in publico quoque domestice ¹⁴ac secrete habebantur, ¹⁵eieravere. Sed alius extinguit sua lumina, alius non sua accendit⁴. Aspice lupas, popularium libidinum nundinas, ipsas quoque ¹⁶frictrices⁵, et si praestat oculos abducere ab eiusmodi propudiis occisae in publico castitatis, aspice tamen vel sublimis⁶, iam matronas videbis. ¹⁷Et cum latrinarum antistes sericum ventilat⁶, et immundiorem loco cervicem monilibus consolatur⁴, et ¹⁷armillis, quas ¹⁸ex virorum fortium donis¹ ipsae quoque matronae temere ¹⁹usurpassent, omnium pendendorum conscias manus ²⁰inserit, impuro ²¹cruri purum aut ²²mulleolum inducit calceum⁴, cur ²³istos non spectas, vel illos

12. caliendrum ABCab. 13. ad stellas quis ABC. 14. adsecrete ABC. 15. eieravere C. et irravere AB. 16. frictrices Ade. frictrices reliqui. Probat Is. Saenger. 17. Et om. c. 17 b. armillis ce., Turnebus. armillas reliqui. 18. et C. 19. usurpant et A. m. sec. 20. inserant A. m. sec. 21. crure AC. 22. malleolum includit AC. malleolum inducit B. 23. istos de. istas reliqui.

c. stolam et supparum et crepidulum et caliendrum] De supparo Festus p. 310. M. „Supparus dicebatur puellare vestimentum lineum quod et subucula appellabatur.“ Cf. Varro De Lingua Lat. V, 131. Nonius p. 540. Merc. Plaut. Epid. II, 2, 48. Lucan. Phars. II, 368. Giss. Cuperi Observatt. IV, 18. De crepidulo Paulus p. 52. M. „Crepidulum ornamentum capitis; id enim in capitis mota crepitum facit.“ Alii crepiculum, alii capidulum, Adr. Turnebus vult crepidulam, in Adversar. p. 229. De caliendro v. interpr. ad Horat. Sermon. I, 8, 48. et ad Arnob. Adv. Nat. VI, 26. Isidor. Orig. XIX, 25.

d. alius non sua accendit.] Hoc est, alius iis indumentis abstinet quae illum decent, ut matronae, de quibus proxime, aliis usui sunt quae ab instituto abhorrent, ut meretricibus de quibus postea. (Io. Mercerus.)

e. frictrices] Interpretantur de feminis, quae secum libidinem exercent, quae aliis dicuntur tribades. Cf. Mart. I, 91. VII, 67. 70. Phaedr. IV, 14. Iuven. Sat. VI, 322. Salmasius et Rigaltius dederunt *scitrices* et interpretati sunt sagas, simulatrices, quae conciliando amori exitiove cerea simulacra fingunt, veneficas, lenas. Cf. etiam adnot. ad De Resurr. Carnis cap. 16.

f. aspice tamen vel sublimis] Et si praestat abducere et avertere oculos ab huiusmodi probris et propudiis passivarumque libidinum victimis, dignare sal-

tem eas aspicere vel limis oculis a quasi per transennam, iam matronas eas videbis, hoc est matronarum habitu ornatas. (Salm.)

g. latrinarum antistas sericum ventilat] Latrinarum antistitem mulierem esse, non virum, ut antea interpretati erant, Salmasius primus adseruit. Latinas appellat lupanaria, veluti omnium libidinum colluviem. Antistes pro antistes. Cf. Hildebr. ad Apul. De Mugia cap. 26 p. 503. Sericum ventilare dicitur quod laxa fluxaque veste serica ventum capcit atque undante serico incedit, ut ait Salmasius.

h. cervicem monilibus consolatur] Idem dixit quod in eiusmodi ornamentis et nugis maximum solatium sibi constituunt *φειλοδόμοι* mulieres. *Collem demulcere* supra eodem sensu habuimus. (Salm.)

i. armillis, quas ex virorum fortium donis] Cf. Lipsias De Mil. Rom. V, 17. p. 367. Opp. ed. Vesal. Plin. H. N. XXXIII, 1 et 2. Pro vulgata *armillis* bene rescripsit *armillis* Adr. Turnebus Adversar. p. 229.

k. purum aut malleolum inducit calceum] Purum dicit albam. Talis cum matronarum calceamenta. Apul. Metam. VII, 8 „calceis femininis albis illis et tenuibus indutus.“ Martialis. Epigr. I, 14 „Sordidior coeno cum sit toga, calceus autem Candidior prima sit tibi, Cans, nive.“ De malleolis calceis Festus p. 142. M. „Mulleos genus calceorum aiunt esse,

item habitus ²⁴qui ²⁵novitati suae stare religionem mentiuntur¹? cum ²⁶ob cultum omnia candidatum = et ob notam ²⁷vittae = et privilegium galeri^o ²⁸Cereri initiantur, cum ob diversam affectionem^r tenebricae vestis et ²⁹tetrici ³⁰super caput velleris^r in Bellonae ³¹mentes ³²fugantur^r, cum ³³litoris purpurae ambitio et Galatici ruboris superiectio Saturnum commendat^r? Cum ipsum hoc pallium

24. qui om. A. 25. novitati suae stare religionem de. novitatis (novitate abc.) vestitur (vestitus Cabc. vestitu A. m. sec.) religione (religionem A. m. sec., et abc.) ABCabc. novitati suae stare religionem liber Salmasii. 26. occultum ABC. 27. itae (victae B.) in privilegium AB. 28. ceteri AB. 29. tetrici AB. trici C. atri l. m. sec. 30. supra de. 31. mentes e. mentis d. montis liber Salmasii. montes Cabc. monte AB. 32. vagantur Fr. Junius. 33. litoris AB.

quibus reges Albanorum primi, deinde patricii sunt usi — quos putant a nullando dictos i. e. suendo.“ Placidus Gloss. p. 485: „Mulleo, calceamenti genus, a colore albo.“ Cf. Plin. H. N. X, 17. Flav. Vopisc. Aureliano p. 225. Salm. „Calceos mulleos et cereos et albos et hederaceos viris omnibus abstulit, mulieribus reliquit.“ Olf. Müller Rer. Etrusc. I, 3, 11.

l. qui novitati suae stare religionem mentiuntur] Qui novitati suae religionem obtendunt, qui pro sua novitate stare religionem mentiuntur et auctorem deum faciunt. (Salm.)

m. ob cultum omnia candidatum] Graeca figura, quae in Tertulliano frequens: omnia candidatus, πάντα λευκός. Sic omnia sanctus libri De Pudic. cap. 12. (Salm.) De re cf. Ovid. Fast. IV, 619 „Alba decent Cererem: vestes Cerealius albas Samite; nunc nulli velleris usus abest.“

n. ob notam vittae] De vittis sacerdotum Cereris notum illud Iuvenalis „Paucae adeo Cereris villas contingere dignae.“ Tertull. De Test. Animae cap. 2 „vitta Cereris redimita.“

o. et privilegium galeri] Atqui soli lamini Viali galerum album gestare concessum adserunt [Varro ap. Gell. N. l. X, 15. Serv. in Aen. II, 683.], et hic le iis qui sacris Cereris initiantur. Vide ergo ne galericuli legendum sit, quae species muliebris capillitii caliendo non multo dissimilis. (Ioh. Mercerus.) Galerius matronarum Cereris sacerdotum nihil aliud erat quam crinium adtestorum compositio in modum galeri facta, quibus feminae et matronae praecipue caput velabant. Tertull. De Cultu Femin. lib. II. cap. 7.]: „Affligitis praeterea neicio quas enormitates sutilium atque extilium capillamentorum, nunc in ga-

leri modum quasi vaginam capiti et operculum verticis, nunc in verticem retro suggestum.“ (Salm.) Galerum autem intellige candidum. (Rigalt.) Cf. Salmas. ad b. l. et interpr. ad Iuven. Sat. VI, 120.

p. ob diversam affectionem] Cereris enim omnia laeta, maesta contra et saeva sacra Bellonae.

q. tenebricae vestis et tetrici super caput velleris] Per tetricum super caput vellus intelligit pileum lanatum nigri velleris, qualem Bellonarii gerebant. (Salm.) Bellona seu Minerva „calceata furvis galeam formis“ ipse Tertullianus De Test. Animae cap. 2. (Rigalt.)

r. in Bellonae mentes fugantur] Mentem fugatur fanaticus qui in aede Bellonae furore corripitur. Glossae: Bellonarii, οἱ θεοφροσύμενοι.“ (Rigalt.) Salmasius pro mentes maluit mentis, ut sit Graeca locutio φρενός ἐξίστασθαι. Sic De Spectac. cap. 17 „sexum pudoris exterminans.“ In Bellonae, alter Helenismus. Sic Arnob. Adv. Nat. VI, 6 „in Cereris Eleusinae.“ sc. templo, Salust. Catil. 49 „circum Concordiae.“ Cf. Vechneri Hellenol. I, 3, 4.

s. cum litoris purpurae ambitio et Galatici ruboris superiectio Saturnum commendat.] Saturnum ambit et vestit litoris purpura. (Rigalt.) Ambitio litoris purpurae est lati clavi tunica qua corpus ambitur, ut Galatici ruboris superiectio pallium coccineum quod humeris superiicitur. (Salm. in Solin. p. 174.) Ambitio pro ambitus positum est etiam De Idolol. cap. 1., ubi alios locos indicavi. Galaticus rubor est coccineus. Plin. Hist. Nat. XVI, 8 „Coccum Galatiae rubens granum.“ Tertull. De Test. An. cap. 2 „pallio Saturni coccinato.“ V. in primis Salmas. in Solin. p. 192 sq. et p. 213. Commendare Tertulliano et Ictis est pro-

Tamen, inquis, ita ¹a toga ad pallium? Quid enim, si a dia-
demate et a sceptro? An ^b aliter ²mutavit Anacharsis, cum regno
³Scythiae philosophiam praevertit? Nulla in melius ⁴transgressi
sint ⁵signa, est habitus iste quod ⁶faciat. Prius etiam ad sim-
plicem ⁷captatellam eius: nullo taedio constat. Adeo nec ⁸artificem
necesse est ⁹qui pridie rugas ab exordio formet et inde deducat
¹⁰nitidius, totumque ¹¹contracti umbonis figmentum ¹²custodibus for-

Cap. V. 1. cogato ad AB. toga ad liber Salmasii. 2. mutabit ABC. 3. Scythice AB. Sythice C. 4. transgressi ABCde. liber Salmasii. transgressus a. transgressus bc. 5. digna ABC. 5b. faciant AB. 6. captatellam ABde. liber Salmasii. captat telam C. specta telam abc. 7. artifices abc. 8. nitidius ego. in talias de. in tillius C. intillis AB. in tilias abc. C. A. Böttiger. in tabulas alii. 9. contractum bonis AC.

pallii habitus, vel propter hoc unum interim revereri illud debes et oculos ad eius fastigium deicere, quod erroribus tuis renuntiavit. (Salm.)

Cap. V. a. Tamen inquis] Vulge incidunt ante inquis. Possit illud tamen iungi etiam cum inquis, salva sententia. Sic inquit praepositum habes etiam De Pudic. cap. 2., adeoque De Idolo. cap. 23. et Ad Nalt. I, 1. strui poterat cum accusativo et infinitivo.

b. An] Salmasius distingui inbet: „quid enim? si a diademate, et a sceptro, an aliter mutavit Anacharsis?“, et vertit „τί γάρ; εἰ ἀπὸ τοῦ διαδήματος καὶ σκηπτροῦ, μὴν ἄλλως ἢ μεταβολὴ τοῦ Ἀναχάρσεως ἐγένετο;“

c. cum regno Scythiae philosophiam praevertit? Cf. Herodot. IV, 76. Diog. Laert. I, 101.

d. quod faciat] Nulla signa pallium exhibeat hominis ad meliora transgressi, habet tamen hic habitus in quo utilitatem suam et commoditatem possit ostendere. (Salm.)

e. ad simplicem captatellam eius] Dicit captatellam pallii nullo taedio constare, hoc est nullum taedium, nullam moram aut morositatem in captando pallio intervenire; nihil enim facilius aut expeditius factu esse quam pallium sumere, siquidem artificis non opus est qui rugas diligenter ordinet et in tabulas deducat et forcipibus custodiendas assignet et alia huiusmodi faciat plena morae et taedii, quae in toga sumenda fieri solent. Sic nihil simplicium est pallii captatella. Ad simplicem captatellam eius breviter dictum pro Quantum adtinet ad simplicem captatellam eius. (Salm.) Ad simplicem captatellam resti-

tuit Salmasius ex veteris scripturae vestigiis, hoc est simplicem capiendi vestiendiue commoditatem. Noluit Tertullianus dicere *capturam*; nam hoc ad praedas pertinet. Noluit *captionem*; nam hoc ad fraudes. Noluit *captum*; nam hoc ad ingenium. Quae forma igitur alicui dicitur *peccatellam* et *monellam* et *fovelam*, qua forma item vulgas *tatellam* et *cautelam* et *loquelam*, maluit dicere *captatellam*. (Rigalt.) Veram arbitror Salmasii emendationem *captatellam*. Est ἀπαξ λεγόμενον, ut non pauca in hoc scriptore. Nam *captentula*, quod in aliquot Vett. Glossariis et apud Marcianum Capellam occurrit, diversum est; Glossae Isidori explicant „*Capentula*, captio.“

f. artificem necesse est] Supple habere, ellipsi Graeca. (Fr. Iunius.)

g. rugas formet] Rugae in vestibus aliae casu fiunt, quae ex ipsa vestis redundantia variis modis complicata nascuntur, inconditae et inordinatae; aliae arte constant, quae ex industria struuntur ad aliquem vesti ornatum conciliandum. Σκολιδας has Graeci vocant, quas in fine tunicarum certo modo atque ordine invicem nexas vinculum retinebat. (Salm.)

h. et inde deducat nitidius] Sic emendavi veterem scripturam pressius secutus quem qui ad in tabulas, in talias, in tilias atque similia vocabulorum figmenta descendere. Tilias interpretati erant tabulas tiliaceas, talias plicaturas, proprie sciassuras, oxydas. Si placet, cf. Salm. ad h. l. et Alb. Rubenius De Re Vest. II, 10. in Graevii Thes. Antiqu. Rom. p. 1023 sq.

i. totumque contracti umbonis figmentum

cipibus "assignet^k, dehinc diluculo tunica prius cingulo correpta, quam praestabat "moderatiorem texuisse^l, recognito rursus "um-bone et si quid exorbitavit reformato, "partem quidem de laevo promittat^m, "ambitum vero eius ex quo sinus nasciturⁿ iam deficientibus tabulis retrahat a scapulis et exclusa dextera in "laevam

10. assignent AC. 11. moderationem ABC. 12. umbonem ut ABC. 13. quidem partem ABC. 14. vero ambitu vero eius ABC. 15. laevum AB.

tum] Contracti umbonis figmentum hic vocatur quae supra [cap. 1.] *tabulata congregatio* et *tabulatum* paulo post. Apuleio [Metam. XI, 3.] de palla Isidis *multiplex contabulatio*. Structura omnis rugarum togae in tabulas deductarum ante et retro nodo quodam retinebatur, qui in medio tanquam umbilicus aliquis tabulas omnes colligebat et constringebat. Persius [Sat. V, 33] „— totaque impune Suburra Permisit sparsisse oculos iam candidus umbo.“ Glossae: „*Umbilicus, ὀμφαλὸς ἀσπίδος, τηβέννης*.“ Sic *umbo* et *umbilicus* in clypeo idem. Graeci *ὀμφαλὸν* et *κόγχαν* vocant. — Hunc umbilicum *nodus artificem* vocat Macrobius III, 23 ubi de toga Hortensii: „Toga corpori sic applicabat, ut rugas non forte sed industria localis artifex nodus astringeret et sinus ex composito defluens nodum latius ambi- ret.“ (Salm.) Cf. Salm. ad h. l., Ferrar. De Re Vest. I, 6. Lipsius Elect. I, 13. et De Mil. Rom. III, 2. p. 127. ed. Vessal., Alb. Rubenius De Re Vest. II, 11. (in Graevii Theas. Antiqu. Rom. I. I.) Casaubonus, teste Rubenio, *umbonem* interpretatus est centrum plicarum, Lipsius contra et Rubenius existimaverunt ita dictam fuisse „illam partem togae quae circa humerum sinistram in varias rugas contracta descendebat in pectus et imponebatur baltheo illi qui sub humero dextro ad sinistram ducebatur atque ita umbonem cingebat.“ V. Rubenius I. I.

k. custodiibus forcipibus assignet] Forcipes vocat ferreum aut ligneum potius instrumentum ad modum forcipum quas vulgo *tenalias* vocamus, Graeci *χαλκί-στρος* appellant. His forcipibus umbo togae committebatur, ut structuram rugarum constringerent et in loco suo servarent; *crucem* appellat infra „etiam cum reponitur, nulli cruci in posterum demandatur.“ Forcipes enim illae, quibus figmentum umbonis constringendum mandabatur, ad instar vulgarium forci-

pum, cum aperiebatur, crucis figuram referebat. (Salm.)

l. quam praestabat moderatiorem texuisse] Quam oportuerat brevioris esse textem, ne opus esset ea cinctione.

m. partem quidem de laevo promittat] Etsi umbo in medio vestis erat, ad laevum tamen magis latus accedebat, ne in actu scilicet a dextra turbaretur, quae magis actiosa est quam sinistra, ideoque libera relinquebatur et extra, cum sinistram toga operiret. (Salm.)

n. ambitum vero eius ex quo sinus nascitur] Id est ambitum umbonis cum quem nullae amplius erant tabulae, atque inde sinus incipiebat. Umbo proprie erat *tabulata congregatio*. Haec differentia tabularum et rugarum. *Tabulae* in solo inerant umbone, quem et propterea *tabulatam* vocavit *congregationem*. Extra illum ambitum rugae dicebantur, quas in ordine suo et structura continebat contracti umbonis figmentum. Sic rugae vestis cum ad umbonem ventum erat, in multas tabulas et plicas de industria formatas conrotundabantur, quae formam umbonis efficiebant fulturasque praestabant vesti nimis sinuosae et inundanti. Hoc est quod supra dicebat „adeo nec artificem necesse est qui pridie rugas ab exordio formet et inde deducat in talias.“ Rugae formabantur in humero, quae inde in talias sive tabulas deducebantur quae parte fingeantur umbo, qui nodus erat omnium rugarum et quasi centrum. Ex illo igitur umbonis ambitu iam deficientibus tabulis sinum nasci ait Afer noster: ex causis verbis illud non potest colligi, utrum sinus inferior umbo, an supra sinum positus fuerit. Sed iam ante docuimus, si laxior esset sinus, umbonem ambum suo comprehendisse, si strictior, umbonem sub se habuisse. Hinc certe liquet umbonem a sinu diversum fuisse. (Salm.)

adhuc congerat^o cum ¹⁶alio pari tabulato ¹⁷in terga ¹⁸devoto^r, atque ita hominem ¹⁹sarcina vestiat. Conscientiam denique tuam ²⁰perrogabo quid te prius in toga sentias, ²¹indutum, anne onustum? habere vestem; an baiulare? Si negabis, domum consequar, videbo quid statim a limine properes. Nullius profecto alterius indumenti expositio quam togae gratulatur^r. Calceos nihil dicimus, proprium togae tormentum^r, immundissimam pedum tutelam, verum et falsam. ²²Quem enim non expediat in algore et ardore rigere nudipedem quam in calceo ²³vincipedem^o? Magnum ²⁴incessui munimentum sutrinae ²⁵Venetiae prospexere^r perones effeminatos. At enim pallio

16. alia AB. 17. in terga (B) de. liber Salmassii. in tergo reliqui. 18. devoco AB. demoto los. Scaliger. dimoto Lud. de la Cerda. 19. sarcinam BC. sarciam A. m. pr. 20. prorogabo AB. 21. indutumne an onustum c. Vaticani. Ita et Latinus. indutum me non ustam B. indutum inea nonustum A. 22. quam enim c. 23. vincipedem de. unicipedem c. unguipedem ab. hunc pedem ABC. liber Salmassii. 24. incesso ABC. 25. veneriae abc.

o. retrahat a scapulis et exclusa dextera in laevam adhuc congerat] Dextram scapulam non penitus nec totam excludebat toga, sed partem tantum, ut in antiquis statuis togalis videre est. At in cinctu Gabino totus humerus dexter exclusus et exertus habebatur. Nam toga sub brachium dextrum missa et in sinistram coniecta hominem quasi incingebat. (Salm.)

p. in terga devoto] Dedicato ac reservato in eum usum, ut etiam terga orientur. (Rigselt.)

q. indumenti expositio quam togae gratulatur.] Nullius indumenti depositio magis gratulatur aut grata est quam togae. (Salm.) Verbum *gratulatur* hic vulgare usum non excedit: reddit autem orationem insolentiorum quod rei vel actioni ascribitur quod est hominis sive personae. Sensus enim: Nemo vestimentum aliud molestum exuens sive deponens magis gratulatur sibi quam qui togam. *Expositio gratulatur*, id est deponens gratulatur sibi. (I. Fr. Gronovius Obs. II, 19.) De vocabulo *expositio* v. quae adnotavi ad De Orat. cap. 15. Sic iterum paulo infra „etiam cum (toga) exponitur, nulli cruci in crastinum demandatur.“ De ellipsi comparativi magis, quae nihil frequentius in his libris, digito significasse est est.

r. Calceos nihil dicimus, proprium togae tormentum] Calcei togae proprii. Nam apud Romanos toga sine calceis non sumabatur, nec calcei sine toga. In urbe ut togae usus, ita calceorum.

Extra urbem cum in secessu agebant, sine toga et sine calceis erant. Cf. Plin. lib. VII. epist. 3. (Salm.)

s. quam in calceo vincipedem?] Sine dubio respexit Afer noster ad Masonii philosophi dictum quod apud Stobaeum legitur, qui ut *ἀνυποδησίαν* commendaret, inter calcesari et vinciri parum discriminis esse statuebat. Verba huius haec sunt: „καὶ τοῦ γε ὑποδηθεῖν τὸ ἀνυποδεῖν τῷ δυναμένῳ κρείττον· κινδυνεύει γὰρ τὸ μὴ ὑποδεῖσθαι τοῦ δεδεῖσθαι ἔγγυς εἶναι· ἣ δὲ ἀνυποδησία πολλὴν ἀλυσίαν τινα καὶ εὐκολίαν τοῖς ποσὶ παρέχει, ὅταν ἡσυχμένοι ᾖσι.“ Quod dictum a Masonio mutatus est Clemens Alexandrinus in Paedagogo lib. II. cap. 11: „ἀνδρὶ δὲ εὖ μάλα ἀκρόδιον ἀνυποδησία, πλὴν εἰ μὴ στρατεύοιτο· καὶ γὰρ πῶς ἔγγυς τὸ ὑποδεῖσθαι τῷ δεδεῖσθαι.“ Hinc Tertullianus nudipedem esse praestare dixit quam vincipedem, hoc est nudos quam vinctos pedes habere. (Salm.)

t. Magnum incessui munimentum sutrinae Venetiae prospexere] Quod in toga vituperavit, vituperat etiam in calceo eius comite et tanquam appendice. Quippe est non tam munimentum incessui quam impedimentum, et praestat viriliter non calcesari quam effeminate peronibus illis molestissimis uti, quos Venetiae sutrinae prospexere. Venetiae enim, non Veneriae est veterum librorum scriptura. Et constat certe magna pecudum copia Venetiam abundasse; ergo et pellium abun-

nihil expeditius, etiam si duplex, ²⁵quod "Cratetis". Mora nusquam vestiende ²⁷imponitur; quippe tota molitio eius operire est ²⁸solutum. Id ex uno circumiectu ²⁹licet, equidem nusquam inhumano; ita omnia hominis simul contegit. Humerum ³⁰velans

25 b. quoque *Latinus*. 26. *Cratetis* more *abc*. crateris moram *AB*. crateris moram *C*. liber *Salmasii*. 27. *imponitur ego*. componitur *ABCabc*. liber *Salmasii*. cum ponitur *de*. 28. *solutum*. Id ex uno *de*. *solutum*, id est uno *abc*. *solutum* id uno *C*. *soluti*. nudum *B*. *soluti*. nudum *A*. 28 b. *licente* quidem nusquam inurbano *Latinus*, *los*. *Scaliger*, *Fr. Iunius*. 29. *velans C*. *velans AB*. vel *Salmasius*.

dasse putanda est, ex quibus calcei fiebant. Ovium Altinarum et Euganeorum frequens et celebris mentio apud veteres. Fortasse et calcei sive perones optimi in Veneta regione concinnabantur. *Venerias* sutrinus Ludov. de la Cerda interpretatur „Romanas, quia calcei virorum erant instar seminarum. Pedes enim magis nudos vocat infra viriles. Ergo pedes effeminati sunt seminarum qui erant ut nostrates: pedes viriles, qui tantum soles tegebantur et desuper nudi erant. Increpat itaque viros quibus totus pes erat tectus.“ Haec de la Cerda. De perone cf. interpr. ad Vergil. Aen. VII, 690. Iuven. Sat. XIV, 186. Pers. Sat. V, 102. Isidor. Orig. XIX, 34. Tertull. De Cultu Fem. II, 10. Sidon. Apoll. Ep. IV, 20. Apul. Metam. VII, 18. Bald. de Calc. cap. 17. Salm. ad h. l., Alb. Rubenius De Re Vest. II, 2. (in Graevii Thes. Ant. Rom. Vol. VI. p. 1007.), Octav. Ferrarius Anal. De Re Vest. cap. 38. (in Graevii Thes. Ant. Rom. Vol. VI. p. 1118 sq.), qui perones *effeminatos* a Tertulliano h. l. ideo diotos esse nobis persuadere conatur quia ex lens fuerint. Cf. Da Cangiug Gloss. Med. et Inf. Lat. s. v. *Perones*.

u. etiam si duplex, quod Cratetis.] Pallium Graecorum simplex erat, duplex Cratetis et Cynicorum. Duplex vestimentum longe impeditius simplicis. Duplex tamen illud ipsum Cratetis pallium longe simplicius et expeditius toga. Cratetis autem pallium duplex, ut Antisthenis et Diogenis et omnium exinde Cynicorum. Quis primus ex istis tribus pallium duplicaverit, variae sunt veterum sententiae. Crateti haec pallii *δωλωσιν* videtur h. l. tribuere auctor, quem alii Antistheni [cf. Diog. Laert. VI, 15 et 22. Horat. Epist. I, 17, 25. cum interpr.], quidam Diogeni defendunt, quem *δωλωσιν* propter vocavit Cercidas in Myniam. —

Graecanicum pallium commune utrumque humerum operiebat et utrimque regestum retrorsum in humeris fibula strictum continebatur. Cynicum vero pallium humero dextro subiectum et in sinistram coniectum ante et retro duplicabatur. Humerum siquidem laevam duplici textu tegebat et dextrum nudabat, cum commune in utroque humero simplex sederet. Quare Cynici, qui duplici pallio utebantur, alterum humerum exertum habebant, alterum duplicato pallii textu coopertum. Atque haec erat duplicatio pallii, quam Crateti quidam, alii Antistheni, nonnulli Diogeni adscribere, quamque omnes exinde Cynici usurpaverunt qui pallio solo absque tunica involvebantur. (Salm.) Cf. Octav. Ferrarius De Re Vest. II, 4, 19 et 20. (p. 901 sqq. in Graevii Thes. I. I.) et Alb. Rubenius De Re Vest. I, 7. (p. 954 sq. in Graevii Thes. I. I.).

v. molitio eius] Nulla alia molitio est artificium in pallio philosophico vestiende adhibetur quam ut uno circumiectu, eoque vago et soluto, totum hominem operiat et ambiat: nullam quippe morosam habet rugarum constructionem et ordinationem ut toga, nullo fibulae morsa stringitur ut pallium vulgare, nihil cervicibus circumstrictum praefert, sed solutum totum corpus involvit et omnia hominis simul contegit. (Salm.)

vv. ex uno circumiectu] *Τετρεῖς ἐκ μιᾶς περιβολῆς ἔστιν ποικίλ*, variis *Salmasius*.

w. simul contegit.] Hoc de pallio Cynico sive philosophico quod totum hominem contegebat nullatenus corporis partem praeter humerum dextrum operum ostendebat. Pallium vulgare enim utrimque retrorsum revolvebatur et anteriorem corporis partem operiebat totum: At Cynici involvebant se pallio, dextro tantum brachio exerto. (Salm.)

exponit vel includit², ³⁰ceteroquin ³¹humerum adhaeret⁷, nihil circumfulcit, nihil circumstringit², nihil de tabularum⁸ fide laborat, facile sese regit, facile reficit; etiam cum ³²exponitur⁸, nulli ³³cruci⁹ in crastinum ³⁴demandatur. Si quid interulae ³⁵subter est¹⁰, vacat zonae tormentum; si quid calceatus inducitur⁴, mundissimum opus est⁵, aut pedes nudi magis⁶, ³⁶certe viriles magis quam in calceis.

30. ceteroquin *Bde.* cetero qui *A.* ceterosquin *liber Salmassii.* cetero qui in *C.* cetero qua in *abc.* 31. uberum *ABC.* 32. exponitur *ABCde.* *liber Salmassii.* reponitur *bc.* 33. cruci in posterum *de.* cruo in posteram *liber Salmassii.* cruor in crastinum *B.* crud⁹ in crastinum *A.* ceuo in crastinum *C.* cippo in crastinum *abc.* 34. dimandatur *Ca.* 35. subter est *de.* superest *ABCabc.* 36. certe viriles magis *om. AB.*

x. Humerum velens exponit vel includit.] Ludovicus de la Cerda et Salmasius pro *velens* volebant *vel.* Retineo volgatam scripturam. Nam hoc velle videtur *exponere* noster: Pallium, inquit, velamento quidem est humero, sed tanta est eius facilitas, ut non minus expedite eo utaris ut velet quam ut non velet.

y. humerum adhaeret.] Sic Cic. *Arat.* v. 292 „cratera et corrus adhaeret.“

z. nihil circumfulcit, nihil circumstringit.] Nihil circumfulcit ut toga, cuius redundantia contracti umbonis figmento fulcitur ante et retro, nihil circumstringit et pallium vulgare quod cervicibus circumstrictum est et circa cervices morose ordinatum. De circumfultura togae supra [cap. 1.] dixit „et pallii reveris redundantium tabulata congregatione fulcitia“, et de pallio cervicibus circumstricto ibidem his verbis „pallium extrinsecus habitus et ipse quadrangulus, ab utroque latere regestas et cervicibus circumstrictus.“ (*Salm.*)

a. tabularum.] Tabulae in toga sunt umbonis *ἐκτροχαί*, quae fidem servant, cum in statione sua manent nec locum mutant. (*Salm.*)

b. exponitur.] Cf. supra ad verba: „alterius indementi *expositio*.“

c. cruci.] Liber vetus *cruo*. Scriptum erat *nūti crucin posterum demandatur*. Nam i more solito et sequenti et praecedenti vocabulo serviebat. De illo *cruc* librarii deinde imperiti fecerunt *cruo*. *Crucem* vocat satirice Afer noster forcipes illas quibus assignari solitum fuisse togae umbonem paulo ante scribit. Forcipes illae quibus custodiendus umbo togae tradebatur, ne tabulae eius exorbitarent et fidem fallerent, haud male cruci assimulantur. Immo nihil similis. Nam forcipes, cum aperiuntur ad aliquid capiendum, formam plane crucis referunt. (*Salm.*)

cc. Si quid interulae subter est.] Dicit

interulam quae sub pallio geratur idcirco non cingi nec zona opus habere, quod mensurae iustum temperamentum habeat, nec ita longa sit ut tunica, quam propterea cingulo corripere necesse est.

— Tam Graeci quam Romani tunicas sub pallio et sub toga habuerunt, easque cinctas, praecipue viri. Nam mulieres et molles et plerique barbari indiscinctis tunicis ibant. Sub tunicis autem tam apud tegatos quam palliatis interulae sive sebaculae lineae habebantur, quae cingi non fuit moris. Nam et breviores erant et strictiores atque ita ad corpus aptae, ut cinctura opus non haberent. Tunicae verò quia longiores et sesiores, ideo cingebantur. At Cynici, qui nullam sub pallio tunicam, sed interulam dentatam induebant, nec cingebantur. Inde est quod Tertullianus h. l. dixit apud pallium Cratetis, id est Cynicum, vacare zonae tormentum; nam interula non cingebatur. (*Salm.*)

d. si quid calceatus inducitur.] Ut calcei togae, sic pallii soleae. (*Salm.*)

e. mundissimum opus est.] Facilius mendantur soleati pedes quam calceati aut peronati.

f. aut pedes nudi magis.] Si quid calceatus, inquit, inducitur a palliatis, sandalia sent, non calcei, quae res mundissima est, frequentius tamen nihil omnino calceatos inducunt, sed nudipedes agunt, quod virile magis est. (*Salm.*) Si quid inducitur calceamentorum, quale sandalium, mundissimum est opus: aut si nihil omnino in pedibus gestat, ita ut nudi sint, hoc magis mandum est opus: si autem neget hanc munditiam, certe non poteris negare virilitatem; virilius est enim nudo omnino pede ambulare quam calceatum. (*Ludov. de la Cerda.*) Malim rescribere „aut pedes nudi magis certe viriles quam in calceis.“, altero magis deletio.

³⁷Haec pro pallio interim, quantum nomine ³⁸comitiasti^c. Iam vero et de negotio ³⁹provocat. Ego, inquit, nihil foro, nihil campo, nihil ^{39b}curiae debeo, nihil officio advigilo^h, nulla rostra praecucupo, nulla praetoria observo, ⁴⁰canales non odoroi, cancellos non adoro^k, subsellia non contundo, iura non conturbo, causas non elatro, non iudico, non milito, non regno, secessi de populo. "In me unicum negotium ⁴¹mihi est; ⁴²nisi aliud non curo quam ne curem^l. "Vita meliore magis in secessu fruire quam in prompta. Sed ⁴³ignavam infamabis^m. Scilicet patriae et imperio ⁴⁴reique viven-

37. et haec AB., pro more. 38. comitiasti de. comitasti ABC. liber Salmasii. concitasti abc. 39. provocas ABC. 39b. cura liber Salmasii. 40. canales (carnales liber Salmasii) non odoroi, cancellos non adoro de. liber Salmasii. cancellos non odoroi (adoro C.), canales non adoro ABC. cancellos non adoro abc. 41. in me ABde. in mo liber Salmasii. imo reliqui. 42. mihi est Cabede. nihil est AB. 43. nisi aliud non curo Cde. liber Salmasii. nisi et aliud non curo AB. nec aliud nunc curo C(in marg.) abc. 44. vitae mulierem (muliere C.) ABC. 45. ignava (ignava A. m. sec.) infama (infamat A. m. sec.) vis (ius C.) ABC. ignava infamatis liber Salmasii. ignava infamique abc. ignavia infamat los. Scaliger. 46. reique Ade. liber Salmasii. rei quae BC. reique publicae abc.

g. Haec pro pallio interim, quantum nomine comitiasti.] Haec pro pallio, inquit, dicta sint, quantum ad nomen adinet, quod publice infamasti et probro mihi duxisti: iam vero et de negotio provocat. Sequitur deinde pallii *πρόσπιπνοστή*, qua auctor declamatorio more pallium pro se loquens inducit usque ad illa verba sub finem „Sed ista pallium loquitur.“ Quibus ostenditur pallium non prorsus otiosum esse in republica, sed aliquid etiam habere quod agat, immo plus prodesse reipublicae quam togam, etiamsi nihil curiae, nihil foro, nihil campo debeat. (Salm.) Pro comitiasti reposuerim incomitiasti. Facile poterat praepositio in absorberi praegresso vocabulo nomine. Paulus p. 107. ed. Müller: „Incomitiare significat tale convicium facere, pro quo necesse sit in comitium, hoc est in conventum, venire. Plautus [Curcul. III, 1, 30.]: „Quaesuo, ne me incomitiles.“ Eadem fere legis in Gloss. Lat. ab Ang. Maio edito in Auctt. Class. tom. VIII. p. 110. Aliiter explicant verbum *incomitiare* Ioannes Iannensis ap. Du Cangium s. v., Glossarium Isidori, vel potius Excerpta Pithoei, et Gloss. Lat. ap. Barth. Advv. XXVIII, 19. Cf. etiam Du Cangius s. v. *Comitari*, tom. II, p. 467. ed. Hensch., et Gloss. Isidori ceteraque s. v. *Inforare*.

h. nihil officio advigilo] Non surgo media nocte ad salutationes antelucanas. (Ludov. de la Cerda.) Iuvenal. Sat. V, 20 „— Surgendum est mane priusquam

Turba salutatrix iam tota peregerit orbem.“

i. canales non odoroi] Canales erant in foro, unde „Canaliculae forenses homines pauperes dicti, quod circa canales fori consistent.“ V. Festum [Paulus p. 45. Müll.] Causidici ac rabulae sic dicebantur et qui assidui in foro. Canalis in foro medio mentio apud Plautum [Curcul. IV, 1, 15.] „In medio propter canalem sunt ostentatores meri.“ Quod autem in illis canalibus aqua, ut sit, haerens interdum male oleret, ideo canales odorare dixit. Nam mephitis illam pati cogeantur qui foro deabant assiduam operam, ut causidici et rabulae forenses. (Salm.) Cf. et Gell. N. A. IV, 20.

k. cancellos non adoro] Ante tribunalia iudicum cancelli erant, ad turbas prohibendas. Ad eos cancellos stabant advocati, quos adorabant qui iudicem cum reverentia adire aut coram eo dicere volebant. Isidorus: „Caulae, cancelli tribuales, ubi stant advocati.“ Aliae Glossae: „Caula, cancellum ante iudicem, vel ingressus. (Salm.) Cf. Salm. ad Scriptt. Hist. Aug. p. 484.

l. quam ne curem.] Mecum tantum mihi res est, inquit. Aliis negotiis me non immisceo quam quae ad me spectant: in alios mihi negotium non est, sed in meipsum tantummodo: *πλὴν οὐκ ἄλλο τι φροντίζω, εἰ μὴ ὅπως μὲν φροντίζω.* (Salm.)

m. ignavam infamabis.] Infamabis,

dum est. ⁴⁷Erat olim ista sententia^a. Nemo alii nascitur moriturus sibi. Certe^a cum ad ⁴⁸Epicuros et Zenonas ventum est, sapientes vocas totum ^{48b}quietis magisterium^a, qui eam summae atque unicae voluptatis nomine ⁴⁹consecraverunt. Tamen ⁵⁰propemodum mihi quoque licebit in publicum ⁵¹prodesse^a. Soleo de qualibet ^{51b}marginem vel aram^a medicinas moribus dicere, quae ^{51c}felicius publicis rebus

47. Errat ABCabc. 48. episcopos AB. 48b. pnycis Ios. Scaliger. 49. conservare ABCabc. 50. vel propemodum ABC. 51. prodisse BC. 51b. imagine Vaticanæ, Adr. Turnebus. 51c. facilius publicis et civitatibus liber Salmassi.

quod illa vita sit ignava quae in secessu colitur, licet mihi dederis meliorem esse: nam ex tua sententia patriae ac reipublicae vivendum est. (Salm.)

n. Erat olim ista sententia.] Pro Erat antea habebatur Errat. Quod cui placebit, is voculam olim interpretabitur passim. Cf. adn. ad Apolog. cap. 14.

o. Certe] Certe cum ad Epicuros et Zenonas, h. e. Epicuream et Stoicam sectam, ventum est, sapientes vocantur, otii et quietis magistri, qui vitam illam otiosam et ignavam summae voluptatis nomine consecraverunt. Car igitur Cynicis meis quasi probrum obicitur quod in aliis philosophis sapientia indicatur et vocatur? Cynici vulgo male audiebant, ut impostores, etscurrae, et mendici verius quam philosophi. Solo habitu a Stoicis differabant, dogmata fere eadem habebant, praesertim quantum ad ἀπραγμοσύνην. Stoicum enim decretum erat ἀπραγμοσύνην εἶναι τοῦς σοφούς. Hinc Stoica dogmata a Cynicis tunica tantum distare dicit Satirographus. Nam pallium aliter Cynici circumiciebant, qui sine tunica illud gestabant, aliter Stoici et reliqui philosophi qui sub pallio tunicam sumebant. Sextus Empiricus: „καὶ ὁ μὲν Διογένης ἐξώμυδος περιηεῖ, ἡμῖς δὲ ὡς εἰώδαμεν.“ Presbyteri porro Christiani pallium eo modo amiciebant quo Cynici.

Ideo Tertullianus pallium Cynicum hic loqui facit, quia habitus erat Christianorum ascetorum. Sic dum pro se loquitur pallium Cynicum, pro pallio quoque Christiano perorat. De pallio tamen philosophico et Cynico hic generatim agitur, non de Christiano. Nam de Christianis ascetis genus istud pallii infamabatur maxime propter Cynicos, quorum proprius hic habitus erat. Propterea amictum illud Cynicum hoc loco semet defendentem et causam suam perorantem inducit Tertullianus, et postquam peroravit, commendationem illi

etiam maiorem conciliat ex divinae et Christianae philosophiae commercio, quam vestiebat illo tempore, haud secus ac Cynicam. „Sed ista, inquit, pallium loquitur. At ego iam illi etiam divinae sectae ac disciplinae commercium confesso. Gaude pallium et exulta! Melior iam te philosophia dignata est.“ Qui locus satis ostendit ac probat nihil toto hoc sermone tractari aut tangi quod ad Christianum pallium spectat. (Salm.) De Epicurei et Stoici dogmatis discrimine Ludov. de la Cerda apte citat Senecam De Vita Beata [cap. 30]: „Dnae maxime in hac re dissident sectae Epicureorum et Stoicorum, sed utraque ad otium diversa via mittit. Epicurus ait: Non accedet ad rempublicam sapiens, nisi si quid intervenerit. Zenon ait: Accedet ad rempublicam sapiens, nisi si quid impederit. Alter otium ex proposito petit, alter ex causa.“

p. quietis magisterium.] Ex Plinio [Hist. Nat. XIX, 4.] habet, qui otii magistrum vocat Epicurum. (Salm.)

q. mihi quoque licebit in publicum prodesse.] Quamvis, inquit, pallium Cynicum, otii magistros et ignavae vitae sectatores vestiam, quamvis illi quos amicio omnia publica munera refugiant ac recusent, nihilominus tamen iis licet in publicum prodesse. Nam de quolibet editore loco in vitia invehi solent et medicinas pravus moribus facere, quae medicinae civitatibus et rebus publicis plus bonae valetudinis conferunt quam togatorum operae. Proprium autem ac sollemne Cynicorum, non Christianorum, de quolibet suggestu vel eminente loco in probrosos ac vitii plenos declamare atque hominum flagitia canina sua lingua exagitare. (Salm.) Conferre cum his expedit quae de Christiana ἀπραγμοσύνη disserit atque excusat Tertullianus Apolog. cap. 42 sqq.

r. de qualibet margine vel ara] Id est de qualibet editore loco, ut sunt

et civitatibus et imperiis "bonas valetudines conferent quam tuae operae. Quippe si pergam ad acuta tecum", plus "togae laesere rempublicam quam loricae. Atquin nullis vitiiis adolor, nullis veteranis" parco, "nulli impetigini. "Adigo "cautorem ambitioni, "qua M. Tullius quingentis "milibus numum orbem citri emit", qua bis tantum Asinius Gallus "pro mensa eiusdem Mauritaniae numeral. Hem, quantis facultatibus "aestimavere ligneas maculas"! item qua lances centenarii ponderis "Sulla molitur"! Vereor sane, ne parva sit ista trutina, cum "Drusillanus, "equidem servus Claudii, "quingenariam promulsidem aedificat", suprascriptis "b fortassean mensi-

52. lanas AB. 53. coge AB. 54. Ad quem AB. 54 b. nullum petigini (A. pr.) BC. 54 c. Adigo de. adolor. Adigo ABCabc. 55. cancerem AB. 56. quinquem Tullius C. quam Tullius AB. 57. millibus numum orbem cde. Emittit ita primus Hadr. Iunius Animadv. V, 10., postique cum Adr. Turnebus Advers. p. 29 millibus (minibus A.) non unum orbem ABCab. 58. pro menda eiusdem E. 59. extimavere B., pro more. 60. Silla AB. Sylla Cabc. 61. Drusillanus / rusillanus B. Rusilianns C. 62. et quidem Cab., Jos. Scaliger. 63. quingenariam promulsidem (promulsidem B. paropsidem A. m. sec.) ABC. 63 b. fortassean mensi Cabc. fortassean mensisset AB. fortasse mensis de.

arae et margines sive crepidines viarum. — Margo proprie est suggestus lapideus vel terreus ad fines constitutus, unde et margo terminus quilibet dicitur. Apud Agrimensores titulus habetur „De marginibus terrae.“ In publicis et regalibus viis lapides margines erant, utrimque positi, quos itinerarios terminos vocabant. (Salm.) Gloss. Philox.: „Margo et Margos, ἀγρὸς.“ In Hist. MS. Gemmet. Monast. p. 74. teste Du Cangio margo est pro scalae gradu. Aram interpreto suggestum sepulchri. Cf. Serv. in Aen. VI, 174. Barthii Advers. XXII, 8. p. 1087. Fr. Iunius alique ara h. l. pro area dictum esse affirmarunt, testimonio citantes Varronem De Re Rust. I, 54.

s. si pergam ad acuta tecum] Si pergam aculis et decretoriis armis tecum pugnare, non prolasoribus et hebetibus. (Salm.)

t. veteranis]. Veteranus apud veteres de hydropse vel aqua intereunte proprie. Hydrops porro nomine vanum gloriosorum tumorem et superbiam inflatam suggillabant. Hinc ὑδαρὸς ὄγκος Graecis pro typho et superbia. Lucilius [ap. Nonium pag. 37. Merc.] de superbo: „Aquam te in animo credo habere intereuntem.“ Hydropem etiam pro superbia nescio quis Latinorum dixit. (Salm.) Mihi veteranus h. l. est vitium inveteratum, qualis et ipsa impetigo. Cf. Columella IV, 24 „Muscus qui more com-

podis crura vitium devincta comprimitaque et veterno macerat“ sqq. I. Metam. IX, 13 „totumque corium nervos atque scabiosa macie exasperat“ ibid. X, 9 „qui morbi inextricabiles veterno vehementer implicatas“ cruciatus subtrahere gestiret.

u. orbem citri emit] Plin. Hist. Nat. XIII, 75. cum interrpr. Tertull. De Anima cap. 30. De hac pretiosissima Caesarum materia cf. Burn. ad Pers. cap. 119., interrpr. ad Martial. Epigr. XIV, 89. et II, 43, X. Plin. H. N. XVI. C. Liv. XXXIX, 6. Becker Gallus I, p. 138 v. maculas] Seneca De Tranqu. cap. 1 „Placet mensa non varietate oculorum conspicua.“ Id. De Benef. I. „Video istic mensas et aestimatum ligens censu senatoris, eo pretiosius quo de in plures nodos arboris infelicitas vertit.“ Plin. Hist. Nat. I. I. I. Fr. Gronov. Observ. III, 11.

w. Sulla molitur] Plin. Hist. Nat. XXXIII, 11. Tertull. De Anima I. I.

x. Drusillanus — quingenariam promulsidem aedificat] Lancelm quingenarum librarum argenti. Lancelm vocat Plinius quam hic Tertullianus promulsidem. (Salm.) Plin. H. N. XIII, 11 „Claudii principata servus eius Drusillanus, nomine Rotundus, dispensator Hispaniae Citerioris, quingenarum lancelm habuit, cui fabricandae praeficina exaedificata fuerat.“

⁶³ "necessariam, cui, si officina exstructa est, debuit et triclinium. Inmergo aequae scalpellum ⁶⁴ "acerbitati ei qua Vedius Pollio servos muraenis ^{64b} "invadendos obiectabat". Nova scilicet saevitia ⁶⁵ "delectato ⁶⁶ "terrenae bestiae" ⁶⁷ "et edentulae et ⁶⁸ "exungues et ⁶⁹ "excornes; de piscibus placuit feras cogere, utique statim coquendis, ut in visceribus earum aliquid de servorum suorum corporibus et ipse gustaret. Praecidam gulam, qua Hortensius orator primus pavum^a cibi causa potuit occidere, qua Aufidius ⁷⁰ "Lurco primus sagina corpora ⁷¹ "vitiavit^b et coactis alimentis in ⁷² "adulterinum provexit saporem, qua Asinius ⁷³ "Celer" nulli unius obsonium ⁷⁴ "sex sestertiis detulit"⁴, qua Aesopus histrio ex avibus eiusdem pretiositatis, ut canoris et loquacibus quibusque, ⁷⁵ "centum milium patinam ⁷⁶ "confiscavit",

63 c. necessaria ABC. 64. acerbitat ei ABC. 64b. mandendos Petr. Ciacconius. 65. delectato Bade. Vaticanus, Turnebus. a delectato C. delectatio bc. delectatos A. m. pr. delectatus A. m. sec., Ios. Scaliger. a delectatos liber Salmassii. 66. tenebrae Latinus. 67. exdentulae ABCabc. liber Salmassii. 68. exungues (exungues A.) ABC. I. F. Gronovius Obs. in Eccl. Scriptt. cap. 12. exunguis abcde. liber Salmassii. 69. excornes ABC. I. F. Gronovius. excornis abcde. liber Salmassii. 70. Lurcho ABC. 71. initiavit AB. 72. adulterinum ce., Ioh. Harrisius. adulterium ABCabc. 73. cetus nulli C. cet² nulli A. cetniulli B. 74. sex sestertiis de. sexis ABC. VI. HS. abc. 75. sextentorum millium c., Adr. Iunius Animadv. X, 51. 76. confavit c., Adr. Iunius I. l.

y. qua Vedius Pollio servos muraenis invadendos obiectabat.] Plin. H. N. IX, 23. Seneca De Ira III, 40. et De Clem. I, 18. Dio Cass. LIV, 23.

z. terrenae bestiae] Plinio H. N. IX, 57. *terreni pisces* sunt „qui prope rigua Babylonis decedentibus Daviis in cavernis aquas habentibus remanent.“ — Idem IX, 16. *terram* vocat vadum maris excavatum quo per hiemem quidam piscium conduntur. Quos pisces etiam terrenos liceat nominare. Sed et *pisces terreni* non inepte dicantur qui in terra haberi nutritique solent, in piscinis scilicet longe a mari factis, ad differentiam marinorum et qui in alto mari degunt. Igitur *terrena*, non marina, h. e. lacu et piscina inclusa et paene mansuetacta. Ut autem *terrenae muraenae* dictae quae piscinis terra conceptis habentur inclusae ad differentiam pelagiarum, sic turdi *terrarii* vocati qui in ornithonibus alebantur, ad distinctionem aëriorum, qui libro scilicet aëre fruuntur. Cf. vetus schol. ad Persii Sat. VI, 24. (Salmass.) Rectissime. I. F. Gronovius Observ. in Eccl. Scriptt. cap. 12. (p. 616. ed. Frotscher) restituit: „Nova scilicet saevitia delectato terrenae bestiae et edentulae et exungues et excornes; de piscibus placuit feras cogere.“ Probavit etiam Rigaltius. Nihil enim Salmassii illae *ter-*

renae muraenae. *Cogere feras* est cogendo ferarum instar dilaniare corpus humanum pisces efficere feras. Cf. I. F. Gronovius I. l. Similiter dixit Septimius *cogere lutum* Apolog. cap. 35.

a. qua Hortensius orator primus pavum] Plin. H. N. X, 20. Varro De Re Rust. III, 6, 6. Cf. Cic. ad Fam. IX, 18 et 20. Iuven. Sat. I, 143.

b. qua Aufidius Lurco primus sagina corpora vitiavit] Plinius I. l. et Varro I. l.

c. qua Asinius Celer] Macrobius Sat. II, 12., ex Sammonico. Plin. H. N. IX, 17. Iuven. Sat. IV, 15. Cf. Hadr. Iunius Animadv. V, 10. I. Meursius De Luxu Rom. cap. 13. Cf. Salm. ad h. l.

d. detulit] *Deferre* Salmassio hic est *emere*; ut apud Senecam Epist. 42 „Quotiens ad institorem alicuius mercis accessimus, videamus hoc quod concupiscimus quanti *deferatur*.“ ubi *deferre* cum ipso Salmassio vulgo interpretantur *vendere*. Cf. Gronov. ad Liv. XXXIV, 9. et Salmass. ad h. l. Ludov. de la Cerda in Tertulliani verbis *detulit* explicat *domum tulit*. Quod verum videtur in utroque loco.

e. centum milium patinam confiscavit] Id est patinam centum milium, tanti enim constabat, confiscatam repositamque habuit in cellario suo, ut aves in ea convivis suis exhiberet. *Confiscare*

⁷⁷qua filius eius¹ post tale pulpamentum potuit aliquid ⁷⁸sumptuosius esurire². Margarita namque vel ipso nomine pretiosa dehausit, credo ne mendicius ⁷⁹patre coenasset. Taceo Nerones et Apicios ⁸⁰et Rufos³. Dabo catharticum impuritati Scauri⁴ et aleae Curii⁵ et vinolentiae Antonii⁶. Et memento istos interim ex multis⁷ togatos fuisse; ⁸¹quales apud pallium⁸ haud facile. ⁸²Has purulentias civitatis quis eliciet et ⁸³exsuppurabit, ni sermo palliatus?

Cap. VI.

Sermone, inquit, me ¹suasisti¹ medicaminae sapientissimo. Verum etsi eloquium quiescat; aut infantia subductum aut verecundia retentum (nam et ²elingua² philosophia vita contenta est), ipse habitus sonat. Sic denique auditur philosophus, dum videtur. De occursu meo vitia³ suffundo³. Quis non, aemulum suum cum videt,

77. qua filius eius ABCabc. Filius eius de. 78. sumptuosius liber Salmam. 79. patrocinnasset liber Salmassii. 80. et om. ABC. 81. Qualis Nic. Rigeltius. 82. et has AB. 83. exsuppurabit de. exvapourabit reliqui.

Cap. VI. 1. sanavisti Ios. Mercerus. 1b. elingua ABCabc. liber Salmam. elinguis de. elingui A. m. sec. 2. sui fundo BC.

h. l. est ἀποταμιεύειν, recondere vel reponere. Glossae: „Confiscare, Ταμιεύειν, ἀποθησαυρίζειν.“ Sic apud eundem Tertullianum libro de Anima [immo De Fuga in Persecut. cap. 12.]: „in confiscato animam habent.“ (Salm.) De hac Aesopi bistrionis gula v. Plin. H. N. X, 51.

f. qua filius eius] V. Plin. H. N. IX, 35. Horat. Serm. II, 3, 239 aqq. Eidem filio illud ipsum quod vulgo patri tribuit Valer. Max. IX, 1, 2.

g. sumptuosius esurire.] Sic Martial. Epigr. VII, 26, 10 „vilius esurio.“, et similiter Hieronymus Epist. ad Marcellem: „vilius non albebo“, et ad Eustochium: „lucrosius perire.“

h. Nerones et Apicios et Rufos.] Rufus „ciconiarum iste conditor“ ap. Horat. Schol. ad Serm. II, 2, 49. De Nerone et Apicio omnia in promptu sunt.

i. Dabo catharticum impuritatis Scauri] V. Lips. ad Taciti Ann. VI, 29. p. 155.

k. et aleae Curii] V. Cic. Phil. V, 5. VIII, 9., et ibi Asconium.

l. vinolentiae Antonii.] V. Cic. Phil. II, 39. Epist. ad Fam. XII, 55. Ad Att. XIV, 4. Plin. H. N. XIV, 22. Flor. IV, 11. Sidon. Apoll. Carm. VII, 94 „— profugisque bibax Antonius armis.“

m. ex multis] Quia non omnes quos nominavit togati. Nam inter eos Aesopus pater et filius palliati. (Salm.)

n. quales apud pallium] Sic distinguendum iudicavi „et memento istos interim ex multis togatos fuisse, quales

apud pallium! haud facile has purulentias civ. exs. nisi sermo palliatus.“ Memento, inquit, et vinolentes, quos memoravi, et impios et aleones et leones magnam partem togatos fuisse, quales apud pallium! id est quales habendos, in quali existimatione ponendos apud pallium? quam probrosos sciet, quam vituperandos et omni reprehensione dignos apud illos qui pallium gestant? Hos togatorum purulentias et carcinomata haud facile quis ad sanitatem perduxerit nisi sermo palliatus, qui medicinam meritis soli facere sciat. (Salm.) Adstipulor Rigeltio haec Salmassii distinctionem reprobanti.

Cap. VI. a. me suasisti] V. quae adnotavi ad Scorp. cap. 2. Fr. Iunius pro medicamine mavult medicamento, ut versus senarius sibi constet, ex Euripide versus, „Δόγω μ' ἐνείκας φαγκαλά σοφωτάτω.“ Quem versum in Euripide reperire mihi non contigit.

b. elingua] Sic libri veteres habent Elinguis dixit pro elinguis, ut exanimus et inanimus aliis, informis, enormis, proclivus, adclivus et similia. (Salm.)

c. De occursu meo vitia suffundo] Cynicorum occursum declinabant omnes ac vitabant, propter amarum et acerbum qua in vitiis palam carpendis utebantur libertatem. Huiusque igitur quaecumque de philosophis dixit pallium, de Cynicis dicta intelligi debent. (Salm.) De verbo suffundo cf. adnot. ad Scorp. cap. 10.

patitur? quis oculis in eum potest in quem mentibus non potest⁴? Grande pallii beneficium est, sub cuius recogitatu improbi mores vel erubescunt. Viderit⁵ nunc philosophia, quid prosit; nec enim sola mecum est. Habeo et alias artes in publico utiles. De meo vestiuntur et primus informator litterarum et primus³ enodator vocis et primus numerorum⁴ harenarius¹ et grammaticus et rhetor et sophista et medicus et poëta et qui musicam pulsat⁶ et qui⁷ stellarem coniectat¹ et qui volaticam spectat¹. Omnis liberalitas stu-

3. enodator de. liber Salmatii. edonator ABC. edomator A(m. sec.) abc. 4. harenarius ABCabc. arenarius de. 5. stellarium A. stellarum BC.

d. non potest] Quis enim non perturbatur vel solum ad aspectus contrarii notitiam? Quis potest occursum ac vultum eius ferre quem cogitatione ipsa perhorrescit? (Ludov. de la Cerda.)

e. Viderit] Viderit nunc, inquit, philosophia, quam vestio, quid prosit. Hoc nomine tantum commendari non debeat, nec enim sola mecum est. Habitus hic meus non tantum propter eam est utilis, sed etiam propter alias artes aequae in publicum profectus, quae de meo paviter vestiuntur. (Salm.)

f. et primus numerorum harenarius] Tres primos hic praeceptores et ludimagistros nominavit auctor qui rudes pueri sanos primis et elementariis litteris erudiendos suscipiebant, quos et a grammatico distinxit qui solidiore doctrina eum imbuebat: primum litterarum informatorem, qui litterarum formas et potestatem cognoscere et scribendo exprimere, primum vocis enodatorem, qui recte pronuntiare, primum numerorum harenarium, qui calculare monstrabat. Atque haec tria munera unius eiusdemque doctoris ferme fuerunt, quem *γραμματιστήν* Graece appellatum diximus. (Salm.)

g. et qui musicam pulsat] Citharistam aut citharoedum intelligi volunt; nec ego sane nollem, nisi quaedam repugnare viderentur. Citharoedicus habitus palla fuit, non pallium, ut ex multis auctorum locis mihi compertum certo posse videor affirmare. Hinc Apollo, ut citharoedus, semper cum palla fingebatur et pingebatur, Aesculapius vero cum pallio. Non dicam musicam magis proprie dictam de vocis cantu, unde musicarius qui voce caneret, nam et musicos etiam scio dictos et tibicines fidicinesque. Sed illud profecto non tacendum est, qui voce in choro canebant, palliatos vulgo fuisse. Nam septem palliati thorum faciebant

apud veteres. Hyginus [Fab. 273.] „Pythaeus, qui Pythia cantaverat, septem habuit palliatos qui voce cantaverunt, unde postea appellatus est choraules. Tibicen ipse qui tibiis ad chorum canebat et choraules inde dicebatur palliatus non erat, cum palliis amictus esset chorus cantantium. Et de illis symphoniacis palliatis omnino hic intellexerit Tertullianus necesse est, non de citharistis aut citharoedis qui palliis amicti. At inter pallam et pallium longa erat differentia. Sed quomodo qui voce canunt musicam pulsare dici queat? Symphoniaci in choro pulsus pedis vocem suam moderabantur, quod hodie musici nostri manu faciunt, et percussione mensuram se dicunt. Praeterea in veterum choris semper unus fuit qui ceteris *ἐνδοσμορ* daret pedis suppletionem aut etiam manuum percussione, quod mesochori sive coryphaei officium erat. Vide quae super hac re ante biennium notabamus ad Historiam Augustam. Eleganter igitur hic Noster musicam pulsare dixit de eo qui musicam pulsa temperat ac moderatur. Si quis contendet de citharista accipiendum potius esse, ostendat mihi pallium citharistarum proprium fuisse. Fuerint illi licet palliati, non soli hoc habita inter musicos fuere. Nam ostendimus, qui voce cantabant hunc etiam amictum habuisse, quem cur solis attribueret citharoedis h. l. Tertullianus, causae non erat. Atqui contrarium iam docuimus citharoedorum amictum pallam, voce cantantium pallium fuisse; de his igitur, non de illis, auctor exponendus. (Salm.)

h. qui stellarem coniectat] Stellaris, *ἡ δὲ ἀστρων μαρτυρή*. Stellarum interpretationem dixit De Cultu Fem. I, 2, stellarum interpretes De Idolol. cap. 9.

i. qui volaticam spectat.] Volatica, *ἡ οἰωνιστικὴ ὁρνεοσκοπικὴ*, quae volatum scilicet avium spectat. (Salm.)

diorum quatuor meis angulis^k tegitur. Plane ⁶post Romanos equites^l. Verum et ⁷accendones^m et omnis gladiatorum ignominia togata producitur. Haec nimirum indignitas erit A toga ad palliumⁿ. Sed ista pallium loquitur^o. ⁸At ego ⁹iam illi etiam divinae sectae ¹⁰ac disciplinae commercium confero. Gaude pallium et exsulta! Melior iam te philosophia dignata est^p ex quo Christianum vestire coepisti.

6. postrema, non equites *Ios. Scaliger.*
donis *ABC.* cerdones *abc.* 8. ac *AB.*

7. accendones *de. liber Salmasii.* acce-
9. iam me illi *c.* 10. ad *ABC.*

k. quatuor meis angulis] Cf. supra ad cap. 1.

l. Plane post Romanos equites.] Verba sunt togae contra pallium. Sic plane est; sed post Romanos equites. Vestis quidem omnes, dummodo non sint equites, sed contemptiores. (Ludov. de la Cerda.)

m. accendones] Lanistae, qui gladiatores accenderent et excitarent ad pugnam. Cf. Ad Martyr. cap. 1., cum annotatis. Lipsius Saturn. Serm. II, 17. p. 963. ed. Vesal. Togatos autem fuisse lanistas iam supra dixit [cap. 4.] „vespillo, leno, lanista tecum vestiuntur.“ Togati etiam gladiatores producebantur, ut ex hoc loco constat, et togam inter gladiatoria Commodi instrumenta et ornamenta recenset in Pertinace Iulius Capitolinus. De togis gladiatorum ad Saetonium plura, ubi docebimus togatos quidem productos fuisse gladiatores, spectaculi scilicet gratia et per pompam, non tamen in togis depugnasse. (Salm.)

n. a toga ad pallium.] Hanc tantam indignitatem tecum habes ut desinas mihi oblatrare „A toga ad pallium?“ (Lud. de la Cerda.)

o. Sed ista pallium loquitur.] Hactenus, inquit, pallii habitus pro se loquutus est, qui eo nomine maxime sese in

publicum utilem haberi debere contendit, quod liberalium artium professore et philosophos vestiat, quae artes plurimum quantum utilitatis in rempublicam conferunt, et aliquando plus etiam quam operae togatorum, ita ut nulli indignitas sit, si quis a toga ad pallium transeat, habitum utpote digniorem et utiliorem. Ita quidem pallium pro se declamat, sed ego iam illi, quo magis gloriari et exultare habeat, divinae etiam sectae ac sacrae disciplinae commercium contribuo, ut qui philosophum tantum paganum antea amiciebat, nunc vero et Christianum amiciat, cuius longe optima ac praestantissima philosophia est. (Salm.)

p. Melior iam te philosophia dignata est] Meliorem philosophiam hic vocat τὴν ἀριβὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ πολιτείαν. Nec enim omnes Christiani, et antea observavimus, pallium philosophicum sumebant, sed soli ascetae, et qui inter Christianos exactioris disciplinae norma et strictioris propositi regere censi volebant; quod olim presbyteri fere omnes, postea soli monachi affectarunt. Hinc μοναστικὴν πολιτείαν et μοναστικὴν φιλοσοφίαν pro eodem auctiores dixerunt. Sozomenus: „πολιτείαν ἀμειπτον φιλοσοφῶν.“ (Salmas.)

CORRIGENDA.

- Pag. 7 lin. 11. pro illi reponere illic.*
- 12 - *ult. pro commestam reponere comestam.*
- 17 - *3. adnot. crit. pro Adhuc reponere Adhuc.*
- 18 - *9. pro supervacuam reponere supervacuam.*
- 25 - *2. adnot. crit. dele verba ad speciem et reponere eiationem pertinebit.*
- 98 - *4. pro uniuscuiusque reponere uniuscuiusque.*
- 99 - *penult. pro nullam reponere nullum.*
- 114 - *10. pro nun reponere non.*
-

Lipsiae, impressit J. B. Hirschfeld.

